

THE KĀDAMBARĪ

OF

BĀṆABHAṬṬA

AND HIS SON

(BHUSAṆABHAṬṬA)

WITH

THE COMMENTARIES OF

BHĀNUCHANDRA AND HIS DISCIPLE SIDDHACHANDRA

(PROTEGES OF THE EMPEROR AKBAR)

EDITED BY

KĀS'ĪNĀTH PĀṆDURANG PARAB

Ninth Edition

REVISED WITH HIS OWN COMMENTARY NAMED CHAṢAKA

BY

1724

MATHURĀNĀTH S'ĀSTRĪ,

PROFESSOR, MAHARAJA SANSKRIT COLLEGE, JAIPUR.

PUBLISHED BY

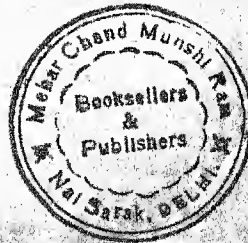
SATYABHĀMĀBĀĪ PĀṆDURAṆḂ

FOR THE 'NIRANYA-SĀGAR' PRESS,

BOMBAY

1948

Price 16 Rupees

Sa 8 ka
Bān / P. M.

[All rights reserved by the publisher]

Publisher:-Satyabhamabai Pandurang,
Printer:-Ramchandra Yesu Shedge,

} "Nirnaya Sagar Press",
26-28, Kolbhat Street, Bombay

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No. 1724.....

Date 6-7-54.....

Call No. Sa 8 Ka / Ban / P.M.

महाकविश्रीबाणभट्ट-भूषणभट्टविरचिता

कादम्बरी

महोपाध्यायभानुचन्द्रसिद्धचन्द्राभ्यां कृतया टीकयानुगता

॥

काशीनाथ पाण्डुरङ्ग परब-प्रमुखैः

शोधितपूर्वैः

जयपुरमहाराजसंस्कृतकॉलेजसाहित्यमहाध्यापक-साहित्याचार्य-

साहित्यवारिधि-मञ्जुनाथोपाह्व-कविशिरोमणि-

भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिणा

सम्यक् संस्कृत्य

निजनिर्मितेन 'चपक' नामकटिप्पणेनोपोद्धातेन च संयोजिता

॥

नवमं संस्करणम्

॥

सा च

मुम्बय्यां

सत्यभामाबाई पाण्डुरङ्ग,

इत्येताभिर्निर्णयसागरयन्त्रालयकृते प्रकाशिता

सन् १९४८

मूल्यं १६ रूप्यकाः

श्रीः

विनन्दतु नीलसरोरुहचारु पदद्वयमुक्तिविकासनकारु ।

यतः किल कीलितकुण्डलिधाम व्यभादिव मञ्जुलमौक्तिकदाम ॥ १ ॥

→४३उपोद्घातः४←

‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति ।’

कवेः काव्यकौशलं गद्येनैव पूर्णतया परीक्ष्यत इति हि सर्वथा सत्यम् । पद्यं श्लोकचरणस्यापि सौन्दर्येण संवह्येव कामप्यभिरुच्यम् । किन्तु गद्यं सर्वतः सौन्दर्यं विना निजरचयितुः प्रददाति पाण्डित्यपरिचय-मनायासादेव । किञ्च पद्ये छन्दोबन्धानुरोधेन न स्वच्छन्दमभिरुचितशब्दशय्या यथावन्निर्वाहयितुं सुशका । किन्तु गद्ये नाऽयं प्रतिबन्धः । अत्र हि यथास्थलविनिवेशितैर्मौक्तिकानुकारिभिः प्रसन्नमधुरैः पदैर्हार इव निजभावोद्गारः सहृदयानां हृदि सुकरतया स्थापयितुं शक्यो यदि हि काव्यसामग्रीदारिद्र्यं न पुरः प्रतिबन्धकं भवति । पद्ये छन्दसोऽनुरोधेन कल्पनायाः शरीरं बलादेवाऽऽकुञ्चनीयं भवति । पुरः प्रदश्यमानेऽपि हि विस्तृते कल्पनाऽङ्गणे, छन्दःप्रतिबन्धवशात्पङ्क्तियते कविरयम् । गद्ये तु हृदयोत्थितं कल्प-नोद्गारं यथामनोरथमविकृतरूपेणैव प्रकटयितुं नान्तराथः कश्चित् ।

पद्ये हि नियताक्षरबन्धनोत्पादिता संगीतानुगामिनी कापि गतिर्निश्चुतरमुत्पादयति माधुर्यं मानसे, येन हि मनाग्भावशैथिल्येऽपि श्लोकः श्लोकमुपयाति । गद्यं तु पुनरनाविष्कृतभावमाधुर्यं पुर एव पिशु-नयति कार्पण्यं कवेः । पदान्तानुप्रास (‘तुक’ ‘काफिया’) सापेक्षे छन्दसि तु निबद्धार्थनिर्वाहो मन्ये न यस्यकस्यचित्कवेः कार्यम् । तत्र ह्यनुप्रासपरवशो बलादेव स्वाभिप्रेतमर्थं विरूपयति, अप्रचलितशब्दब-न्धेन लान्छयति वा पदबन्धमात्मीयम् । अत एवाऽक्षराणां विरूपकरणं कविसंप्रदायेनाऽप्यनुमतमेत-स्मिन् । एवंविधे छन्दसि विवशतया निरुद्धेपि वैगुण्ये समालोचकपुंगवस्यापि मनो मनाह् मादवमुपया-त्येव । भवति च कश्चिदर्पदेशः कवेरपि स्वकीयामशक्तिं गोपयितुम् । किन्तु गद्ये किञ्चिदप्यवद्ये संवदिते निर्वचनमभ्युपगन्तव्या भवति स्वीयैव स्थूलता । पाशकक्रीडायां पराजितः प्रमादमात्मीयं पाशकानामुपरि लिपातयितुमासादयत्यवसरम् । परं बुद्धिबल (शतरञ्ज) क्रीडायां विजितस्य कः स्यादपदेशोऽन्यः ? अत एव गद्यगुम्फः पूर्णपरिनिष्ठितस्यैव कवेः कार्यमित्यधिगन्तव्यं भवति । गद्ये हि स्वच्छदर्पण इवाऽविकलं प्रतिफलितं विभाति कवयितुः प्रतिभा । तत एव हि चिरात्प्रसिद्धं कविगोष्ठ्याम्—‘गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति’ इति ।

भारतीयकवीनां सर्वविदितेऽपि सामर्थ्ये, संस्कृतसाहित्यमिदं गद्यकाव्यैर्भूयस्तरां शून्यमिति प्रत्यक्षमी-क्ष्यतेऽस्माभिः । प्रसिद्धानुसारम्—भगवतो वाल्मीकेर्यथैव सेयं छन्दोबन्धरीतिलोकेऽस्मिन् प्रसृता, तथै-वास्या माधुर्यप्रभावस्तथा कविषु बद्धास्पदो बभूव यथा गद्यगुम्फः शनैःशनैर्विरलतामवाप वराकः । पद्य-बन्धश्चावश्यकतातोऽप्यधिकमासादयामास प्रसारम् । नाट्यम्, गीतम् चादित्रम्, काव्यम्, कोषः, आयुर्वेदः, इतिहासः, पुराणम्, धर्मः, दर्शनम्, एतदादिषु सर्वत्र पद्यबन्धस्यैव प्रसारो बभूव । किं बहुना—एकमेकं च मिलित्वा द्वे भवत इति हि गणितशास्त्रमपि पद्यबद्धमेवाऽन्नाविरभूत् । पद्यकविताया मादकता भारतमात्रस्य वातावरणे तथा दृढतया व्याप्ताऽभूद् यथा व्यतीतेऽपि बहुतिथे समये मदोऽसौ

१ उत्तीनां विकासने कार (शिल्पि, निपुणम्) उपास्यदेवतायाः पदद्वयम् । २ सर्पाणां तेजः । ३ छन्दोऽप्येत-न्नामकम् । ४ प्रशंसाम् । श्लोकोयं प्रशस्यो भवतीत्यर्थः । ५ ‘रलयोऽल्लयश्चैव शययोर्वैवयोस्तथा’ इत्यादि । ‘अपि माघं मघं कुर्वीच्छन्दोभङ्गं न कारयेम्’ इत्यादिः किंवदन्ती च । ६ ‘बद्धाना’ ।

नास्माकं मस्तिष्काद्व्यपयाति । अधुनापि हि पद्यानां प्रवाहः प्रकामं प्रसृतो विलोक्यते, कामं तानि पद्यानि पद्याभासान्येव भवेयुः परं गद्यनिषद्यायां नास्माकं मनो रमते । यानि किल गद्यकाव्यानि निर्मितानि तान्यपि पद्यमयानि कृत्वा मन्ये प्रमादपरिशोधनमिव क्रियतेऽस्माभिः । अत एव हि कादम्बर्या अपि 'पद्यकादम्बरी' नाम्ना पुनःसंस्करणं पुनर्जन्म वा भवति । श्लोकवद्धं दशकुमारचरितमाविर्भूतमेव पुरा जयपुरात् । अन्यत्किम्, या सिद्धान्तकौमुदी स्वच्छन्दगतिना गद्येन निबद्धाप्यन्तेवासिनां यथावद्बुद्धिगता न भवति, नागेशाद्याः प्रगाढपण्डिता यां टीकाशतैस्तुन्दिलयन्तोपि न तृप्यन्ति, सैव पुनः पद्यबन्धे निगडयितुं काम्यते इति किं न्यूनाऽस्माकं पद्यभक्तिः ?

संस्कृतभाषायां गद्यसाहित्यं नासीदिति तु न कथञ्चिद्वक्तुं शक्यते । संहिता-ब्राह्मणकालादेवाऽऽद्यो-
द्भवो नाम । सूत्र-भाष्याणां काले तु प्राचुर्यमविन्दत गद्यलेख एव । किन्तु सा शैली दार्शनिकं प्रवा-
हमन्वसरत्, न काव्यसौन्दर्यम् । ततः पक्षधरमिश्र-गदाधरमहाचार्यादीनामनन्तरं समुज्ज्वलमाने
शास्त्रार्थयुगेऽवच्छेदकताच्छिन्नैः समासाच्छन्नपदगुच्छकैरेवाऽऽच्छाद्यत संस्कृतगद्याङ्गणमिदम् । न केवलं
तर्कशास्त्रीया एव, व्याकरणादीनामपि ग्रन्थास्तमेव धीरवेषं वहन्तः पुरा प्रादुरभवन् । महाभारतसंबद्धाद्
गद्यभागात्, महाभाष्ये दृष्टेभ्यः 'वासवदत्ता' 'सुमनोत्तरा' 'भैरव' 'त्यादिकथाऽऽख्यायिकानामभ्यश्च
बहोः कालात्पूर्वमेव यद्यपि गद्यकाव्यानां प्रादुर्भूतिरनुमातुं शक्या किन्तु साहित्यनियमानुसारी सर्वविदि-
तस्तद्विकासो दण्डिपण्डितादेव प्रारभ्यते । एवं तु ब्रिटजन्मतः पूर्वं शतकद्वयमारभ्य ख्रिष्टीयषष्ठशतकपर्य-
न्तमुपलब्धेषु शिलालेखेष्वपि काव्यशैलीमुक्तानि गद्यानि प्राप्यन्ते किन्तु गद्यकाव्यानां व्यवस्थितं रूपं
दण्डिकवेरेव प्रारभ्यत इति वक्तव्यमापत्ति ।

दण्डी

कविर्दण्डी दशकुमारचरितं नाम गद्यकाव्यं निर्ममौ यद्धि सर्वत्र सुप्रसिद्धं नात्मपरिचयमपेक्षते । बाण-
महस्य कादम्बर्या पदमाधुर्यं वर्णनाचातुर्यं सत्यपि, विशेषणानां बाहुल्यात् सुदीर्घदीर्घवर्णनाऽऽदोषैः कथांशे
न्याघातो भवतीति बहूनां कथनम् । दशकुमारचरिते न तथा । परमत्र कथानामत्यन्तमेवाधिक्यं येन
हि तासां मनःस्थीकरणमत्यन्तं कठिनम् । दण्डिनः पदलालित्यमपि बहूनां मते प्रसिद्धम् [एतद्विषये पर-
स्तादालोच्येत] । अयं हि अनुमानतः ख्रि. षष्ठशताब्द्यामजायत ।

सुबन्धुः

एतस्य किञ्चिदेवाऽनन्तरं सुबन्धुर्वासवदत्तां नाम 'कथा' निबबन्ध, या हि पदे पदे श्लेष-यमकादि-
भिर्विभूषिता । अत्र हि शब्दचमत्कारः कामं भवेत्परं विचारमार्मिकतायामर्थसौचित्यं बहुत्रैव विस्मलति ।
शब्दालंकारनिर्वाहे निमीलितनयनो ग्रन्थकृत् कथागतानामर्थानामौचित्योल्लङ्घनमपि नावेक्षते । कथापि न
किञ्चित् । परस्परं स्वप्ने विलोकयन्तौ नायिका-नायकौ मिथोऽनुरज्यतः । तदनन्तरं मित्रसहचरो नायको-
ऽन्विष्यन्नायिकामवाप्नोति । न कथायामाकर्षकं किञ्चिद्वैचित्र्यम् । एकस्मिन्पृष्ठ एव सर्वापि कथा समापयितुं
शक्यते । केवलं शब्दचातुर्येणैव ग्रन्थाभोगः पूरितः कविना । किन्तु नेतः पूर्वमेवंविधशैलीमुक्तं किञ्चि-
दपि 'कथा' काव्यमासीदिति भूयसी प्रशंसौ समभूत्साहित्ये । एतस्य समयः ख्रि. षष्ठशतकादुत्तरं सप्तमश-
तकस्य प्रथमः पादः । यतो हि वासवदत्तावर्णने—'न्यायस्थितिमिव उद्घोतकरस्वरूपाम्, बौद्धसंगति-
मिव अलंकारभूषितां वासवदत्तां ददर्श' इति वाक्यमुपलभ्यते । अत्र हि न्यायवार्तिककार उद्घोत-
कराचार्यः, प्रसिद्धो बौद्धनैयायिको धर्मकीर्तिश्चापि निर्दिष्टोऽस्ति । अनयोः समयः ख्रिष्टस्य षष्ठं शतकमेव-
तिहासिकैः स्वीकृतः । अत एव सप्तमशतकस्यादिभाग एव सुबन्धुर्जात इति सामञ्जस्येनोपपद्यते ।

१ देवीप्रसादकविचक्रवर्तिमहोदयेन प्रकटयितुमुपक्रान्ता 'सुप्रभात' पत्रे दृष्टा पुरा । २ नेयं सुबन्धोर्वासवदत्ता ।
अतिप्राचीनो हि महर्षिः पतञ्जलिः । सुबन्धुस्तु षष्ठशतकोत्पन्नः । ३ 'कवीनामगलद्वर्पो नूनं वासवदत्तया' (हर्षचरितम्) ।

कादम्बरीकारः श्रीबाणभट्टः

रूपे केचन शब्दगुणविषये केचिद्गुणेषु चापरे-

लंकारे कतिचित्सदर्थविषये चान्ये कथावर्णने ।

आ सर्वत्र गभीरधीरकविताविन्ध्याटवीचातुरी-

संचारी कविकुम्भिकुम्भभिदुरो बाणस्तु पञ्चाननः ॥

एतदुत्तरम्—गद्यकवीनामेव किम्, महाकवीनां चूडामणिर्वाणभट्टः प्रादुर्बभूव । महाकविर्वाणो महा-
राजाधिराजश्रीहर्षस्य समकालिकः । यतो ह्ययं हर्षचरितनाम्ना श्रीहर्षस्य चरितं वर्णयामास । महाराजः
श्रीहर्षवर्धनः ६०६ तमं ख्रिष्टसंवत्सरमारभ्य ६४८ तमं वर्षं यावद्वाज्यशासनं कृतवानित्येतिहासिकानां
समयः । अयं हि स्थानेश्वरजनपदनायकस्य प्रभाकरवर्धनस्य पुत्रः । अयं भाग्यशाली महावीरो राजनैति-
कश्च सर्वानन्यान्विजित्य उत्तरभारते आत्मनश्चक्रवर्तित्वमास्थापयामास । ६२९ तमं ख्रिष्टीयवत्सरमारभ्य
६४५ तमं यावद्भारते अमरं चीनदेशीयो यात्री 'ह्वेण्कांग्' इत्याख्यो लिखति—'उत्तरभारते तस्मिन्काले
श्रीहर्ष एवैकमात्रोऽधिपतिर्बभूव । नासीत्कश्चिदन्यः प्रशासकः ।'

श्रीहर्षस्य राजसभायां भातङ्गदिवाकरो बाणो मयूरश्चेति प्रथिततमाः कवयो बभूवुरिति राजशेखरेणो-
ल्लिखितम् । बाणो मयूरकवेर्भगिनीपतिरासीदिति केचित् । अन्ये तु मयूरो बाणस्य श्वशुर आसीदिति
वदन्ति । परं बाणमयूरौ समसामयिकावित्यत्र न संदेहः । मयूरः किल सूर्यशतकस्य निर्माता, यो हि
शतकेनानेन सूर्यं स्तुत्वा कुष्ठरोगान्मुक्तो बभूवेति सुप्रसिद्धम् । केचिदिमामपि किंवदन्तीमाहुर्नतः—मयू-
रवत् बाणोपि विकलाङ्गो बभूव, ततश्च चण्डीशतकेन भगवतीं स्तुत्वा रोगान्मुक्तिमवाप । तदिदं शतकं
काव्यमालागुच्छकेषु मुद्रितम् । हर्षचरितम्, कादम्बरीपूर्वार्धम्, चण्डीशतकम्, पार्वतीपरिणयनाटकं
चेति बाणस्य कृतिमाहुः । मुकुटताडिकापि बाणकृतेति केचित् । किन्तु नात्र प्रमाणमुपलब्धम् । बहवस्तु-
हर्षचरितं कादम्बरी चेलेव बाणस्य कृतिरित्यसाधयन् ।

अतिसमर्थो बाणकविः । 'गद्यं कवीनां निकर्षं वदन्ती'ति यन्महत्त्वमारम्भप्रघट्टक एव मया सूचितम् ;
यस्य च गद्यस्य वासवदत्ता कादम्बरी चेलेव सर्वोपादेयं संस्कृतसाहित्ये काव्यद्वयमाहुस्तयोरपि च काद-
म्बरी सर्वोत्तमं गद्यकाव्यमिति मार्मिकाणामुक्तिः । तच्चपरीक्षका अभिप्रयन्ति यद् गद्यस्य गुणफनपाटवं
बाणस्यालौकिकम् । यद्धि गद्यं पद्यतोपि सुमधुरम्, लोकानां हृदयार्कषकम्, कर्णयोः संगीतस्यैव सुस्वर-
लहरीप्रस्रावकं च स्यादेवंविधस्य जन्मदाता बाणमन्तरा नान्यः कश्चन सफलो दृष्टः । दण्डिनो लेखानु-
सारम्—कथायामोजःप्राधान्यस्पर्शेपि बाणः कादम्बर्यां वर्ण्यमानरसानुरोधेन पाञ्चालीरीतिं सुमधुरतया
निरुवाह । वर्णानां गुणो मौक्तिकगुणमपि शृणुमतिशेते—'कमलिनीपलाशानि जलज्वलाच्छितान्या-
दाय, गर्भधूलिकषायपरिमलमनोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वाऽऽगत्य तस्मिन्नेव लतागृहशि-
लातले शयनमस्याकल्पयम् ।' इत्यादिभिरेवाक्षरैः को वाऽपरः संपूर्णं प्रकरणं समापयितुं शक्नुयात् ?

अत एव साक्षात्सरस्वतीरूपोऽयमिति प्रशंसुर्मार्मिकाः—'जाता शिखण्डिनी प्राक् यथा शिखण्डी
तथाऽवगच्छामि । प्रागल्भ्यमधिकमाहुं वाणी बाणो बभूवेति ॥' बाणपरिष्टतस्य प्रत्येकपात्रस्य चरि-
त्रचित्रणमतिस्वाभाविकं कथारसानुरूपं च । चातुर्यपूर्वकमालोचनेऽस्य पात्राणां प्रत्येकं चरित्रं परस्परं पृथ-
क्प्रकारकमपि अकृत्रिमं सुस्वाभाविकम् । नामान्यप्यनुकूलानि—सेनापतिर्वीरतोचितो मेघनादः ।
ब्राह्मणो मन्त्री शुक्रनासस्तपुत्रो वैशम्पायनः, पत्नी मनोरमा । तस्य चरित्रमात्रे महानादरः । पुत्रोत्पत्तौ
स्वयं राजा पूर्णपात्रमाहरति । युधराजश्चन्द्रापीडः पितरसिध तमभ्युत्तिष्ठति । तेनौचित्याद्दत्तासनोपि तत्स-

१ शब्दार्थयोः समो गुणः पाञ्चाली रीतिरिष्यते । शीलामहारिकावाचि बाणोक्तिषु च सा यदि ॥ (सरस्वतीक-
ण्ठभरणम्) ।

विधे भूमावुपविशति । श्रुत्याश्च तं तारापीडादनन्तरमवबुध्यन्ते । अप्सरःसंभूतानां विद्याधरपत्नीनां गौरी-कादम्बरी-मदिरेत्यादीनि नामानि । एतासां सेवकाः शृङ्गारानुकूलाक्षराः केयूरकमदलेखादयः । देशदेशान्तरेषु संवादवाहकः 'करभकः' ।

शृङ्गारमनश्चीलं प्रेक्षामहे । 'औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा' इति ध्वनिकृत् । तत्रापि शृङ्गारो रसः परमोज्ज्वलः । अख्यौचित्येन निर्वाहोऽनेन सफलतया कृतः । यद्यपि कुमारीपुरे 'अतिरिक्तं सुरतमि-चाभ्यस्यन्तीनाम्' इत्याद्युच्यते, (पृ. ३८१) किन्तु शृङ्गारभूमिकारम्भाय, कुमारीणां प्राप्तयौवनत्वसूच-नाय, तत्र तथाऽश्चीलम् । प्रत्युत कुमारस्य शृङ्गारोद्गवाय उपयुक्तमेव तत् ।

लोकचरित्रावेक्षणम्

लोकवेक्षणमपूर्वं बाणस्य । श्रूयते यदयं स्वतन्त्रचरित्रैर्मित्रैः सह भूयांसं कालं स्वतन्त्रतया लोकानां ध्वजनीयतामिवावहन् पर्यन्ततो यथेच्छं बभ्राम । एतस्य मित्रेषु सर्वविधा एव कलाज्ञातारोऽभूवन् । आक्षिपक-नर्तक-संवाहक-ताम्बूलिकानारभ्य महाकविप्रभृतयः सर्वे एवाऽभवन् । ज्ञानानुभवाय सोऽयं प्रघट्टक उल्लिख्यतेऽधस्तात्—

“अभवंश्चास्य वयसा समानाः सुहृदः सहायाश्च । तद्यथा—आतुरौ पारशवौ चन्द्रसेनआतृषेणौ, भाषा-कविरीशानः परं मित्रम् । प्रणयिनौ रुद्रनारायणौ । विद्वांसौ वारबाणवासवानौ । वर्णकविर्वेणीभारतः प्राकृतकृत्कुलपुत्रो वायुधिकारः । बन्दिमावभङ्गबाणसूचीबाणौ । कात्यायनिका चक्रवाकिका । जाङ्गलिको मयूरकः । ताम्बूलदायकश्चण्डकः । भिषक्पुत्रो मन्दारकः । पुस्तकवाचकः सुदृष्टिः । कलादश्यामीकरः । हैरिकः सिन्धुसेनः । लेखको गोविन्दकः । चित्रकृद्दीरवर्मा । पुस्तककृत्कुमारदत्तः । मार्दङ्गिको जीमूतः । गायनौ सोमिलग्रहादित्यौ । सैरन्ध्री कुरङ्गिका । वांसिकौ मधुकरपारावतौ । गान्धर्वोपाध्यायो दुर्दुरकः । संवाहिका केरलिका । लासकयुवा ताण्डविकः । आक्षिपक आखण्डकः । कितवो भीमकः । शैलालियुवा शिखण्डकः । नर्तकी हरिणिका । पाराशरी सुमतिः । क्षपणको वीरदेवः । कथको जयसेनः । शैवो वक्र-धोणः । मन्त्रसाधकः करालः । असुरविवरव्यसनी लोहिताक्षः । धातुवादविद्विहङ्गमः । दार्दुरिको दामो-दरः । ऐन्द्रजालिकश्चक्रोराक्षः । मस्करी ताम्रचूडः ।” [पीटर्सेन् इन्डोडक्शन]

कविः किल गुणदोषादीनां सर्वेषामेव मार्मिको भवतीति प्रसिद्धानुसारं सर्वमेव लोकचरित्रमयमेतेषां संगत्या संजग्राह । एतस्य प्रतिफलमस्य काव्येषु स्पष्टमुपलभ्यते । गृहस्थस्य कार्याणि [जन्मारभ्य पालन-पर्यन्तानि—यथा प्रसूतायाः किं किं संविधानकमिति मन्ये अतिप्रगल्भाः कुलवृद्धाः स्त्रियोपि न जानीयु-र्यानि किल बाणेन चन्द्रापीडप्रसवे वर्णितानि] । संतानार्थं के के व्रत-देवताभ्यर्थनादिकाः क्रियन्ते तेषां सर्वाङ्गपूर्णः कोष इव दर्शितः (चन्द्रापीडकथायाम्) । रुग्णस्य कथमुपचर्या, कानि कान्यरिष्टलक्षणानि, रुग्णावस्थायां रोगिणः का परिस्थितिश्चेष्टा चेति सर्वमविकलं चित्रयामास (हर्षचरिते) । तान्त्रिकाः स्वस्य सिद्धिप्राप्तये, निध्यादीनामुपलम्भाय च कीदृशीमुत्कटां लालसां वहन्ति, कश्च तेषामुपायसंरम्भ इति सर्वाण्यपि साकल्येनोपनिबन्ध ('जरद्द्रविडधार्मिकस्य' चरिते) । एतदेव सर्वविधं लोकनैपुण्यमवेक्ष्य बाणस्याग्रे कस्यापि कवेः प्रतिभा नाधिकं प्रतिभासते । न च कादम्बर्याः संमुखे किंचिदपि 'कथा' काव्य-मुत्कर्षं लभते, लेभे च । एतस्य रोचकतामुपलक्ष्यैव हि 'कादम्बरीरसज्ञेभ्य आहारोपि न रोचते' इति सहृदयसमाजे प्राप्तिष्यत् ।

बाणश्चान्ये गद्यकाराश्च

गद्यकाव्यकृत्सु सुबन्धुर्दुरुहश्छेषयमकादिशब्दचमत्कारविषये कदाचित्प्रभवेत्परम् औचित्यनिर्वाहे कथा-संघटनायां च न बाणतः कथमप्युत्कृष्यत इति पूर्वमुक्तमेव, अतो न पुनः प्रपञ्चनमावश्यकम् । ये पुन-र्दण्डिचरणां बाणलेखनीत उत्कृष्टामुल्लपन्तः श्रूयन्ते ते तु रचनापरीक्षणे न मार्मिका इति प्रतिभाति । अत

एव तेषां मतालोचनमनावश्यकमिव । ते हि 'दण्डिनः पदलालित्यम्' इत्याभाणकं श्रुत्वैव तथा जल्पन्ति । किन्तु बाणात्पूर्वं तदिदं सूक्तं कदाचित्संघटितं स्यात् । कादम्बरीसंमुखे तु सेयमुक्तिः 'श्रोतुर्वितन्नीरिव ताड्यमाना' । तत्रापि कथाकल्पनबाहुल्यम्, वर्णने विशेषणानामनाधिक्यात्कथानिर्वाहसौकर्यम्, इत्यादिगुणश्चेदण्डिनः (दशकुमारचरितस्य) गीयेत तदपि स्वात्सह्यम् । किन्तु पदलालित्यमादाय बाणापेक्षया दण्डी चेदुत्कृष्यते तर्हि समाप्ता काव्यपरीक्षा । न केनचिद्रचनामर्मविदा तदिदं कथंचिन्मृष्येत ।

'स्वर्लोकशिखरोरुचिररत्नकरवेलामेखलायितधरणीरमणीसौभाग्यभोगभाणवान्, शरदिन्दुकुन्दघनसारनीहारहारमृणालमरालसुरगजनीरक्षीरगिरिशट्टहासकैलासकाशनीकाशमूर्त्या रचितदिगन्तराल-पूर्वा कीर्त्याऽभितः सुरभितः, (राजहंसो नाम भूपो बभूव) ।' इत्यादिपदवलेनैव किं दण्डी बाणं विजयेत ? एवंविधोत्कलिकाप्रायगद्यलेखे हि सिद्धहस्तो बाणः । स्थाने स्थाने च दत्तः परिचयस्तस्य, कियद्वा इहोलिख्यताम् ? किन्तु 'कथाकाव्यम्' वर्तमानकालिक 'उपन्यास Novel' स्थानीयमिति न विसर्तव्यं स्यात् । अत एवात्र प्राक्तनसाहित्यकारकृत 'कथाख्यायिका' लक्षणातुरोधेन दीर्घसमासताद्योगुणस्पर्शेऽपि माधुर्यमेकान्तत एव न गलहस्तयितव्यं भवेत् । मधुराक्षरैरेवोपनिबद्धा कथा सहृदयानां हृदि दृढतरं पदमादधातीति स्वाभाविकी वार्ता । बाणश्च नेदं क्षणमपि विस्मरति । अत एव दीर्घसमासतायामपि द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालालितचरणयुगलो बलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्... (शूद्रकः प्रथमे वयसि सुखमतिविरमुवास)' इत्यादिमधुरतरैरक्षरैरुपनिबध्नाति । द्वयोरपि राजवर्णनाक्षरेषु माधुर्यस्य कियत्तारतम्यमिति सहृदयानां हृदयमेव साक्षि ।

किञ्च दृश्यताम्—एकमात्रं पद्यं यथा रसस्य कस्यचित्प्रकटनाय प्रभवति तथा गद्यस्य एकमात्रं वाक्यं रसस्य परिपोषे प्रभवेदिति न यत्रकुत्रचिद्दृश्येत । बाणस्यैव लेखनी तदेतस्मिन्प्रकर्षे प्रभवति । विन्ध्या-दव्यामगस्याश्रमवर्णने आह—'अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापिनश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शष्पकवलमजस्रमश्रुजलवल्लुलि-तदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः, । (पृ. ४६) अनेन हि कारुण्याद्र्दं हृदयं भवति न वेति कश्चिरसहृदयः पृच्छयताम् । 'जलवल्लुलितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशः' इत्यनेन मृगाणां कीदृशं प्रत्यक्षं प्रणयदैर्न्यं चित्रितम् ?

अन्यदप्यालोक्यताम्—'तातस्तु तं महान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजातवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरलतारको विषादशून्यामश्रुजलजुतां दशमितस्ततो दिक्षु विक्षि-पन्, उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्त्रसंधिनिधिलेन पक्षसंपुटेनाच्छाद्य मां तत्कालोचितं प्रती-कारं मन्यमानः, खेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किंकर्तव्यताविमूढः क्रोडविभागेन मामवष्टभ्य तस्थौ ।' (पृ. ७२) अत्र हि सुमूर्धतो जराजीर्णस्य शुकस्य निजज्ञावकोपरि कीदृशमसामान्यं वात्सल्यमङ्कितम् ।

हास्यरसस्याऽवतारणं यथा जरद्द्रविडधार्मिकवर्णने—'असकृदभिमन्त्रितसिद्धार्थकाहतिधावितैः पिशा-चगृहीतकैः करतलताडननिषिद्धीकृतश्रवणनासापुटेन [पिशाचाविष्टानामुपरि अभिमन्त्रितान् सर्षपान्यथै-वायं विकिरति तथैवैते धावित्वाऽस्य श्रवणयोर्नासिकायां च चपेटां प्रददति येन विपिटीकृतश्रवणनासि-कोऽयम्], दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, गृहीततुरगब्रह्मचर्यतयाऽन्य-देशागतोषितासु जरत्प्रजितासु बहुकृत्वः संप्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेन [अनेन घोटकवत् प्रतिबन्धवशा-देव ब्रह्मचर्यं गृहीतं न तु वास्तवम् । अत एव याः प्रदेशाऽऽगता जरत्संन्यासिन्यस्तद्गुर्गामन्दिरे रात्रौ निवसन्ति तदुपरि जरद्द्रविडधार्मिकमहाभागो वशीकरणचूर्णस्य प्रयोगं करोति !], असकृदुत्सन्नदेवमा-तृगृह्वास्थृक्षनखजर्जरितकपोलेन [अलीककामुकत्वाभिनयवशात् अभिसारलीलया आरण्यकेषु निजै-र्भगदेवगृहेषु महाभागोऽयं प्रविशति यत्र हि तद्गृहवासिभिर्ऋक्षैः शतशोऽयं जर्जरितकपोलो जाता], शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन [लोलुपतया बिल्वफलाहरणाय तद्गुह्यमारोहति । चापल्य-

वशाच्च ततोप्यधोमुखः पतति येन निष्केशतया चमत्कुर्वन्मस्तकमस्य चूर्णीभवति], ...जरद्द्विडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् ।' (पृ. ४६१-६३)

यस्मादियं किंवदन्ती ('दण्डिनः पदलालितम्') लोके प्राचरत्, मूलप्रस्तवणभूतस्य तस्य पद्यस्योपर्यपि किञ्चिदालोचनादङ्ग दीयते । पद्यं हि—'उपमा कालिदासस्य भारवेरर्थगौरवम् । दण्डिनः पदलालितं माघे सन्ति त्रयो गुणाः ॥' इति । अवश्यं महाकवेः कालिदासस्य विषये यदुच्येत तद्वयूनम् । सिद्धसारस्वतवैभवो महाकविचूडामणिः कालिदासो ह्यनिर्वचनीयेन काव्यगुणगौरवेण गरिष्ठः । अर्थगाम्भीर्यं पदलालितं प्रौढिरित्यादिः सर्वोप्यभिनन्दनीयः काव्यगुणगणस्तस्मिन्वर्तत इत्युपमापि तस्याऽन्यकविभ्योऽतिशायिनीति न कस्यचिद्विमतः । प्रतिपदमुपलभ्यते हि तादृशमेवोपमासामञ्जसम् । भारवेरर्थगौरवमपि 'स्यादेतत्' इति भङ्ग्या तावत्स्वीकुर्मः । समयान्तरेऽस्य विचारः प्रस्तूयेत । किन्तु 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इति यच्चतुर्थं चरणं तत्र मन्ये बहूनामेव मार्मिकाणां विचारः प्रसज्येत ।

माघस्य सुन्दरं शिशुपालवधम् । 'नवसर्गे गते माघे नवशब्दो न विद्यते' इति किंवदन्त्यनुसारमपि शब्दगुम्फे प्रौढाऽस्य लेखनी । अलंकारादिविन्यासेन शब्दार्थयोश्चमत्कारोऽपि स्थाने स्थानेऽभिनन्दनीय एव । किन्तु कालिदासस्य पाटवमेकदेशि, यतो हि स उपमाप्रयोगे एव सिद्धहस्तः । भारविरर्थगाम्भीर्यगवेषणायामेव, दण्डी पदलालित्य एव, इति सर्वेप्येकैकदेशिकाव्यसौष्टवे पटिष्टाः । परं माघः सर्वैरप्येतैर्गुणैर्युक्त इति सार्वदेशिककाव्यसौन्दर्येणाभिनन्दनीय इति यदि पद्यस्यास्य तात्पर्यं तर्हि मन्ये स्पष्टमेव सर्वेषां प्रतीयेत यन्माघस्यातिभक्तिसूचकः प्ररोचनापरोऽयमर्थवाद एव । यतो हि कालिदासतुलनायामपि सर्वथोत्कृष्टो माघः ? यतो हि यदर्थं कालिदासस्य प्रशंसा कविसमाजे प्रसक्ता तदेतत् उपमाप्रयोगपाटवम्, तत्त्वस्त्येव माघे । तदधिको गुणस्त्वयं यत्कालिदासः केवलमुपमापटिष्ट एव, अयं तु अर्थगाम्भीर्यपदलालित्यादिगुणैरप्यभ्यर्हितः । एवं सति कालिदासापेक्षयापि काव्यसौष्टवसामग्रीसमृद्धत्वं माघस्य, मार्मिकविचारसापेक्षं सिध्येत् ।

बहवः किल संगिरन्ते यन्माघः केवलं 'शब्दकविः' । यथाकथा शब्दगुम्फ एवायं पटुः । अर्थे गाम्भीर्यस्य का कथा, सामान्यत औचित्यमपि तत्र सृग्यमेव । नारदमुनेः कुथ('कुल')धारिणा न केवलं हस्तिना, अपि तु पर्वतानां राज्ञा हिमालयेन सादृश्यं क्रियदौचित्यमावहति ? मुनेरागमने शान्तिमयी विसृष्टिर्भवेत्, दिव्यप्रभावपूर्णं च सर्वतो वातावरणं स्यादित्येव हि मुनिसमागमवर्णनस्य सौन्दर्यं नाम ।

यथा भारवेः—'मधुरैरवशानि लभ्यन्तपि तिर्यञ्चि शमं निरीक्षितैः ।

परितः पटु बिभ्रदेनसां दहनं धाम विलोकनक्षमम् ॥ १ ॥

प्रसादलक्ष्मीं दधतं समग्रां वपुःप्रकर्षेण जनातिगेन ।

प्रसह्य चेतःसु समासजन्तमसंस्तुतानामपि भावमार्द्रम् ॥ २ ॥'

अत्र तु मुनेरागमने भूमिः कम्पते—('घृते कथं चित्फणिनां गणैरधः') । कुलाचला दोलायन्ते, इत्यादिः खण्डप्रलयस्येव समयः समुपस्थितो भवति । कुतो वा न स्यात्, स्वयं कविः कृष्णनारदयोर्वर्णने आह—'तुषाराञ्जनपर्वताविच !' यत्र हि द्वयोः काल-धवलयोः पर्वतयोः संघर्ष उपतिष्ठति तत्र का वा प्रलये न्यूनता ? भगवतो रामस्य (बलभद्रस्य) यत्स्वरूपं चित्रितं तद्भयंकरं मद्यपायिनमप्यतिशेते । अस्य सभामध्ये आगमन एव घोरेण मद्यगन्धेन व्याप्तोऽभूत्सर्वोपि स्थानोद्देशः । अस्तु. एवं माघस्य वर्णनापाटवमालोचनाचक्रे वक्रेण दृष्टिकोणेन चेत्परीक्ष्यते तर्हि 'माघे सन्ति त्रयो गुणाः' इत्येष प्रस्तावो न किल सर्वसंमत्या स्वीकर्तव्यः सिध्येत्तत्र तत्पद्यगता अन्येप्यंशा विचारणीया एवेत्यलमन्यत्र विचारणीयेन प्रसक्तानुप्रसक्तैः ।

उपर्युक्तेन प्रघट्टकेन बाणरचनायां पदमाधुर्यं त्वसाधारणं सिद्धमेव, किन्तु तत्तद्वसानुकूलं गद्यनिबन्धनचातुर्यमप्यसामान्यं सिध्यति । एतदादिकमेव सर्वमालोच्य प्रोक्तं जयदेवेन—'हृदयवसतिः पञ्चबाणस्तु बाणः' इति । अर्थात् सर्वासामपि कविताकामिनीनां हृदयदत्तस्थानतया सर्वा अपि कविनिरो बाणमाह-

र्वात्वेन उन्नतत्वेन वा सर्वदा स्मरन्तीति रसपरिपोषपाटवमसाधारणं सूच्यते । एतस्मिन्विषये मान्यः कश्चित्किर्वाणस्य प्रातिद्वन्द्वे स्थातुमशक्यः । अत एवालोचनामार्गिकैः प्रोक्तम्—

‘युक्तं कादम्बरीं श्रुत्वा कवयो मौनमागताः ।

बाणध्वनावनध्यायो भवतीति श्रुतिर्यतः ॥’ [कीर्तिकौमुदी भा. २]

सप्तमशताब्दीत उत्तरं तादृशस्य नवीनगद्यकाव्यस्योत्पत्तिरेव न जातेति वैवरपण्डितादीनां मतम् । बाणसदृशैः समर्थैः पद्यकविताप्रभावो यः किञ्चिल्लोकानां हृदयादपसारितः स पुनर्यथावत्प्रबभूव । किन्तु संस्कृतसाहित्यस्य विगुणदैववशाद्बाणस्य कृतिः कादम्बरी न बाणस्य लेखनीतः पूर्णा बभूव ।

उत्तरकादम्बरी

पूर्वभागमेव समाप्य लोकान्तरमुपगते महाकवौ बाणे, एवंविधमधुरकथाया अकाण्डे विच्छेदो महते रसविघाताय, पितुः कीर्तिप्रसारप्रतिबन्धाय चेति भावयन् बाणपुत्रस्तदुत्तरभागं विनिर्मय कथां पूरया-
मास । एतस्य नाम केषांचिन्मतेन ‘भूषणभट्टः’ इति । अपरे ‘पुलिन्दः’ इत्याहुः—

‘केवलोपि स्फुरन् बाणः करोति विमदान्कवीन् ।

किं पुनः क्लृप्तसंधानः पुलिन्दकृतसंनिधिः ॥’ (धनपालस्य तिलकमञ्जरी)

अन्ये ‘पुलिनः’ इति नाम निरदिशन् । केषांचन मतेन ‘निचुलः’ इत्यपि नामधेयम् । एतदपि कथ-
यन्तः केचन श्रुता यत्—

‘स्थानादस्मात्सरसनिचुलादुत्पतोदङ्मुखः खं

दिङ्नागानां पथि परिहरन् स्थूलहस्तावलेपान् ॥

इति मेघदूते महाकविकालिदासेन निर्दिष्टः सोयमेव निचुल इति । सोयं अम एव तेषाम् । महाक-
विर्वाणस्तत्पुत्रश्च कालिदासस्य बहोः कालादनन्तरं जातः । न तस्य स्मरणं पूर्वभाविना कालिदासेन कर्तुं
शक्यते । मेघदूतं चादिमकालिदासस्यैवेति तु सेमेन्द्रेण ‘कविकण्ठाभरणे’ मन्दाक्रान्ताच्छन्दो महाकवेः
कालिदासस्यैव सर्वापेक्षया मधुरमिति प्रस्तावे प्रोक्तम् । किञ्च मेघदूते निर्दिष्टेन—चित्रकूटादारभ्य कैला-
सपर्यन्तेन मेघगमनमार्गेण ‘महाकविः कालिदासो भूगोलविषयेपि परममार्मिकोऽभूत्’ इति गवेषकैः
साध्यते । ततश्च सर्वथा सोऽयमकाण्डसंलाप एव केषांचिदिति निश्चितम् ।

यत्किञ्चिदस्तु, एवंविधः पुत्रो विरलैरेव महाकविभिरवासः स्याद् येन हि अकाण्डे विच्छिन्ना पितुः
कृतिरेवमविभावितविभागं संयोजिता स्यात् । सर्वतः काठिन्यमिदमेव यत्पूर्वार्धे नाधिकः कथाभागः
सूचितश्च संगृहीतश्च कविना । तत्र हि राज्ञः शूद्रकस्य सविधे शुक्रस्यागमनम्, तन्मुखेन चन्द्रापीडस्य
जन्म, दिग्विजययात्राप्रसङ्गेन महाश्वेताश्वमे गमनम्, तन्मुखात्तस्याः पुण्डरीकेण प्रणयः, समागमात्पूर्व-
मेव पुण्डरीकस्य देहत्यागः, आकाशवाण्या पुनःसमागमसूचनात्तत्पत्याशार्या तपश्चरणम्, ततो महाश्वेता-
जुरोधेन कादम्बरीदर्शनम्, तत्प्रणयः, चन्द्रापीडेन कादम्बरीसविधे पूर्व प्रापितायाः पत्रलेखायाः कादम्ब-
रीसंदेहां तदुपालम्भं चादाय चन्द्रापीडसविधे आगमनम्, अस्मिन्स्थान एव पूर्वभागस्य समाप्तिर्भवति ।
पुण्डरीकस्य शापवशाद् वारद्वयं भूमौ चन्द्रमसो जन्मना भाव्यमिति कथासंघटनाय चन्द्रापीडस्य हृदय-
स्फोटः, पुनस्तैनैव देहेन कादम्बरीसमागमः, पुण्डरीकस्य वैशम्पायननाम्ना जन्म, महाश्वेताशापेन शुक्र-
देहप्राप्तिः, तस्यैव शुक्रस्य शूद्रकसविधे गमनम्, चन्द्रापीडस्य शूद्रकनाम्ना भूमौ संभवः, शापविमुक्तौ च
चन्द्रापीड-पुण्डरीकादीनां सर्वेषां स्वस्वाभीष्टप्राप्तिरिति सर्वोप्यकाण्डविच्छिन्नः कथाभागो बाणपुत्रेणैव
संघटित इति महदेव मेधावत्त्वं संघटयितुः सोयं सूचयति ।

अवश्यं बाणो बाण एव, तत्पुत्रश्च तत्पुत्रः । इतिहासपुराणादिषु बाणस्य यद्गयापकं पाण्डित्यम्,
व्याकरणादिषु या व्युत्पत्तिः, रचनायां प्रसादः, अक्षरसंघटनायां माधुर्यम्, एतदादिगुणेषु उत्तरकादम्ब-

यमिवश्यं न्यूनता विलोक्येत । रचनायाः प्रौढिः, परिपाकश्च वयःक्रमेणैव जायते । श्रीमतो बाणस्यैव हर्षचरिते या रचना तदपेक्षया कादम्बर्यामसाधारण्येव प्रौढिः, प्रौढताप्रकर्षेपि अभूतपूर्वमेव माधुर्यम्, प्रतिपदं प्रस्फुरन्प्रसादश्चाप्यवलोक्येत । एष किल परिपाकोऽनुभवेन वयसा च समुत्पद्यते, यौवने न तस्योद्भवः सुसंभवी । अत एवैतत्कृता शुटिर्न किञ्चिद् गणनीया । तस्मादेव—‘अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य०’ इत्यादिः प्रारम्भिक एव वाक्यसंदर्भः परस्परमन्वयेऽर्थाशसंघटने च वाचयितुः काठिन्यमुत्पादयति । किन्तु सर्वतो विकीर्णा विच्छिन्ना च कथा ह्यनेन तथा संघटिता यथा तत्प्रवाहपतिताः सर्वा अपि शुटयो न सहृदयस्य मनस्यास्वलन्ति ।

वर्तमानकालिकाः ‘उपन्यास’कारा घटनावैविध्यस्याभिमानमावहन्ति । किन्तु कादम्बरीकथायां घटनागर्त तादृशमाश्रयं यस्य हि पूर्वापरसंघटनपूर्वकं मार्मिकतयाऽऽलोचने कृते संघटनचतुरस्यापि चेतश्चिरीयेत । यः शुको यश्च शूद्रकः कथायाः प्रारम्भिके दृश्येऽस्सत्संमुखमायाति, एतदेव दृश्यमन्तिमतया परिणमति । शुकपञ्जरमादाय या ‘चाण्डालद्वारिका’ राजसभां प्रविशति तस्या वर्णने—‘किरातवेषामिव भवानीम्, नारायणदेहप्रभाश्यामलितामिव श्रियम्, रुधिररक्तचरणामिव कालायनीम्’ इत्यादीनि पूज्य-देवतासाम्यसूचकानि चाण्डालकन्यकाविशेषणानि हृदये किञ्चिदाश्चर्यम्, कवीनां निरङ्कुशतां च निर्विशङ्कमङ्कुरयन्ति । किन्तु सत्यमेव सा अन्ते लक्ष्मीः परिणमति ! किं वर्तमानकालिकोपन्यासघटनातो न्यूनमिदम् ? एवंकथातिर्माणपाटवेऽपि कवयितुर्विनयः पितृभक्तिश्च किञ्चिदालोच्यतां यत् कृतिसमाप्तौ स्वस्य नामपर्यन्तमपि न निर्दिष्टम् । ‘बाणतनयः’ इति संकेतेनैव स्वपरिचयो दत्तः ।

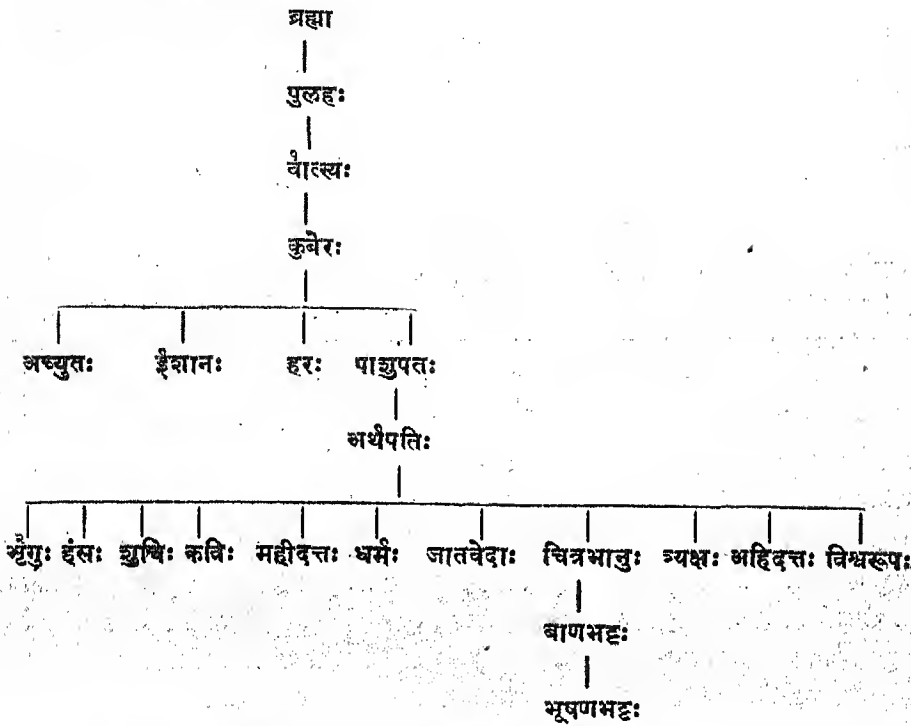
बाणस्य वंशश्चरित्रं च

कान्यकुब्जप्रदेशे शोणनदस्य पश्चिमतटे प्रीतिकूटनामा ग्रामो बाणभट्टस्य पारम्परिको वासः । वात्स्यगोत्रजातो वैदिकक्रियाकुशलो वैदिकप्रवरः कुबेरनामा पण्डितः सर्वतः पूर्वमिमं ग्राममध्यवासीत् । तस्य पुत्रः पाशुपतः, तत्तनयश्चार्थपतिरासीत् । अर्थपतेरेकादश पुत्रा अभूवन् । तेषामष्टमाचित्रभानोः राजदेव्यभिधानायां भार्यायामस्माकं चरितनायकस्य महाकविशिरोमणेः श्रीमतो बाणस्य जन्माऽभवत् । बाणस्य जननी शैशव एव परलोकमगात् । चित्रभानुरेव तनयं बाणं मातृवत्परमप्रेम्णां परिपोषयन्, उपाध्यायवदावश्यकं पाठ्यजातं शिक्षयन्, पौगण्डं प्रापयामास । यथाविधिसंस्कारोत्तरं बाणस्य चतुर्दशे वर्षे चित्रभानुलोकान्तरमगात् । यौवनसमये संगदोषेण बाणस्य चरित्रे स्वातन्त्र्यमधिकमुदियाय । एतस्य ये ये सहचराः समभवन् तेषां नाम-परिचयादिकं पूर्वं सूचितवानस्मि । तैः साकं स्वदेशाभिर्गतोऽयं नानाविधान्देशान्पर्यटन्, बहूनां नरपालानां सभासुपतिष्ठमानः, नानाविधैः पण्डितैश्च सह सख्यं च संवादं च संबध्नत्यं बहुतरमेवानुभवं ज्ञानं चोपार्जयामास ।

मध्ययौवने देशाटनजन्यं बहुतरं लाभमुपास्य सोऽयं स्वदेशं प्रत्याववृत्ते । पितृपरम्परातो बाणस्याश्रयदाता कान्यकुब्जेश्वरो हर्षवर्धनो बाणस्यागमनं परिज्ञाय दूतमुखेन तमाजुहाव । लोकानां सुखाद्बाणस्य स्वातन्त्र्यादिविगुणचरिताति पूर्वत एव श्रुतवान् कान्यकुब्जाधिपतिः ‘महामुजङ्गः खल्वयमागतः’ इति समीपस्थं सद्यः प्रति व्याजहार । अतीव मार्मिको बाणो निभृतजल्पितमपि तदाकर्ण्य ज्ञानगौरवान्निजापमानमाकलयन् मनसि परमं चुकोप । ‘निजविचारेण निर्णीयतामखिलम्’ इति जल्पन् मनस्वी सोऽयं सगौरवं सभामिमामातस्थौ । अथ प्रसङ्गेन सभास्थितैः परमप्रगल्भैरपि पण्डितैः सह शास्त्रविचारे सर्वाधिकं वैचक्षण्यं ख्यापयन् सोऽयं कान्यकुब्जेश्वरस्य हृदि परमं गौरवमास्थापयामास । राजा बाणं प्रधानोपाध्यायपदमध्यारोपयामास ।

हर्षवर्धनस्य सभायाम् ‘मयूरभट्ट-मातङ्गदिवाकर’नामानावन्यावपि राजकवी आस्ताम् । शनैःशनैराभ्यां सह बाणस्य सुदृढः संबन्धोऽभूत् । पुनर्योरनुरोधेन बाणो हर्षवर्धनस्य चरितं ‘हर्षचरित’नाम्ना आख्यायिकाकाव्येन मधुरं निबबन्ध । वयसोऽन्तिमभागे ‘कादम्बरी’नामिकाभिमां कथामारेभे, यां हि अर्धमात्रा-मेव निर्माय बाणः परलोकपथिको बभूव । तत्तनयेन ‘भूषणभट्टेन’ पूरिता साऽस्माकं संमुखगा वर्तते ।

अयं बाणभट्टस्य वंशवृक्षः—

बाणसमये सामाजिकी परिस्थितिः

तस्मिन्समये वेषविन्यासो विवित्र एव प्राप्यते । राज्ञः शूद्रकस्य वर्णनेन ज्ञायेत यद् राजापि केवलं विसंस्थुलप्रायं श्वेतवस्त्रं शिरसि धेष्टयति । अङ्गे च केवलमुत्तरीयं स्कन्धयोर्वहति । यतो ह्यङ्गरागः शरीरे विलिप्यमानः स्फुटमवभासते । सर्वेषामेव पात्राणां वर्णने अङ्गरागस्य सुमहद्वाहुल्यम्, वस्त्रस्य च वैर-
ल्यम् । कादम्बरीप्रेरितः केयूरकनामा वीणावाहकः केवलमधोवस्त्रमेव धारयति, नोत्तरीयमपि—‘अधर-
वास एव केवलं वसानेन.....’ (पृ. १७४)

वेषविन्यासादिषु वैविध्येऽपि बह्व्यः सामाजिकप्रथा वर्तमानकाल इव तदाऽप्यासन् । होलिकायां नानोपद्रवाः, विरूपरूपक (स्तौग) निःसारणादिप्रथा यथा साम्प्रतमस्ति तथा बाणसमयेऽप्यासीदिति चित्रम् । द्रविडधार्मिकपरिचये यथा—‘सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तसङ्खटद्वारोपितवृद्धदासीवि-
वाहप्राप्तविडम्बनेन (पृ. ४६३)

बाणस्य समये आन्ध्रद्रविडसिंहलादिदेशीयाः (आदिमनिवासिनः) मध्यदेशीयै राजभिर्विजित्वा स्वाधीना अक्रियन्त । अत एव कृष्णसुहृदगात्रा वीरप्रायास्ते राज्ञां सेवाकार्येषु बहुलतया उपायोज्यन्त । प्रतिष्ठा शोभा च तादृशैः सेवकवर्गैस्तदा भूपालानामज्ञायत । सूच्यते तदिदमेतिहासिकं वृत्तमुज्जयिनी-
राजभवनवर्णने—‘धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धासिधेनुकेनान्ध्रद्रविडसिंहलप्रायेण सेव-
कजनेन....’ (पृ. १९४)

एवमादयस्तत्सामयिक्यो भूयस्यो घटनाः सूचयन्तेऽस्मिन् ग्रन्थे, यासां गवेषणेन बहुतरमैतिहासिकं सामाजिकं च तथ्यमवगतं भवति । किन्तु भूमिकायां भूयान् विस्तारः स्यादिति समयान्तरार्थं तत्परित्यज्य वर्णिका (‘बानगी’) मात्रमिह दर्शितम् ।

१. ‘स्वयं वात्स्यस्तु पुलहाद’ इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् । वात्स्यादनन्तराणां बहूनामेव पुरुषाणां नामानि न लभ्यन्ते ।

२. हर्षचरिते स्फुटमिदम् ।

वर्णनायामत्युक्तयः

सौन्दर्यवर्णनादिष्वत्युक्तयः प्रायः पूर्वत एव प्रचलिताः कवीनां स्वभावसिद्धा इव । 'मुखं दृष्ट्वा चन्द्रोऽ-
यमिति बुद्ध्या पूर्णिमावतकारिणस्तदग्रत एव कुसुमार्घ्यं ध्येतन्न ।' 'तस्या मुखकान्त्या तत्प्रतिवेशे सर्वा-
स्थितयः पूर्णिमा एव भवन्ति । अन्यास्थितयस्तु पञ्चाङ्गेनैव बोध्याः' इत्यादि । एवमुदात्तालंकारविधया
राजादीनां समृद्धतिशयोपि पुरातनैः प्रचुरं प्रख्यापित एव । 'राजाशितानां कवीनामपि सदनेषु महाव-
मुक्तामणयः संमार्जनीभिर्दूरमवक्षिप्यन्ते ।' 'वृक्षाणामालवालाश्रन्द्रकान्तमणिभिर्निर्मिताः । अत एव
चन्द्रकिरणसंस्पर्शाश्रवज्जलपूर्णेषु तेषु स्वतः सिच्यन्ते पार्दपाः ।'

बाणोऽप्यस्मिन्विषये न कस्माच्चित्प्रहीणः । कादम्बर्याः शीतोपचाराय मौक्तिकानि संचूर्ण्य प्रतिक्षणं
जलं विकिरतां यन्नवृक्षाणामालवाला विरचिताः । हरिचन्दनद्रवस्य दीर्घिकाः पूरिताः । गन्धोदकपूरितेषु
कूपेषु घटीयन्त्राणि (अरहट) तादृशानि कृतानि यत्र केतकपत्रमयानि पुटकान्येव जलाधारपात्राणि ।
कुवलयवालीनां रज्जुः' इत्यादि (पृ. ४३९) । कादम्बरी गन्धर्वराजपुत्री । अत एव दिव्यमिदं वैभवं
संभवेत् । किन्तु जयिनीराजभवनेपि निष्कुटेषु मणिभिः क्रीडापर्वता एव निर्मिताः । येषां मणिशिलासु
अबलानां चरणालक्तकैरद्भुतैव शोभा भवति । जालवातायनविवरेभ्यो महाधरत्नकिरणास्तथा निष्पतन्ति
ये मणिस्वचितकनकशृङ्खला इव बहिर्निःसरन्तः प्रतीयन्ते (पृ. १९०) ।

एतत्सर्वं धनसमृद्धिप्राप्त्यर्थम् । प्राकृतशोभाप्राप्त्यर्थमपि समृद्धिशालिषु भूपभवनेष्वत्युक्तमेव । गृहो-
द्यानेषु चकोरकादम्बहारीतादयस्तु वृक्षेषु विहरन्तः शोभन्त एव । किन्तु कस्तूरिकाकुरङ्गा अपि तत्रेत-
द्गतः संचरन्ति । ते च नैकद्वाः, अपि तु अपरिमिताः, गृहवासिनां च परिचिताः । येषां नाभिपरिमलेन
दिरुमुखान्येव सुरभितानि भवन्ति (पृ. १९५) । कस्तूरिकाशृङ्गो न यत्र कुत्रचित्स्थानं शक्नोति । हिमा-
लस्य हिमाच्छादितस्थलेष्वेव स प्रकृतिनियमतः प्राप्यते इत्यभिज्ञा वदन्ति । किन्तु कविप्रतिभा तमपि
राजभवने निगडयामास ।

समृद्धिमिव राज्ञां संमानमप्यसामान्यं कविरेष चित्रयामास । न केवलमाश्रिता एव, अपि तु मूर्द्धा-
भिषिक्ता राजानोपि तारापीडस्य चरणौ मौलिमालाभिरुपरक्षयन्ति । राजकीयपुरुषं दृष्ट्वैव सर्वे ससंमान-
मभिगच्छन्ति । राजा, राजसचिवादयोऽपि राजधर्मे परिनिष्ठिताः, सद्यवहारिणः । अतीवनम्रा उपचार-
चतुराश्च । राजकुमारश्चन्द्रापीडोऽप्युपचारस्य चरमसीमानं स्पृशति । 'चरणरजोरूपाः दासानुदासा वय'मि-
त्यादीनि विनम्रवचनानि प्रसिद्धान्येव । यवनभाषापटवोपि 'खाकसार' इत्यात्मानं व्यपदिशन्तो विनयाति-
शयमसामान्यमभिनयन्ति । किन्तु बाणेन तस्सीमाप्यतिलङ्घिता । चन्द्रापीडः स्वविनयमभिनयनकि-
'असज्जनकथाकीर्तनेषु सतैः खलु चन्द्रापीडचण्डालः ।' [पृ. ४५३] ।

कादम्बरीकथा

सेयं कादम्बरीकथा बाणभट्टेन तत्समयसुप्रसिद्धाया बृहत्कथाया आधारेण गुम्फिता । यतो हि तद्ग-
तमकरन्दिकोपाख्यानमेतस्या मूलम् । तद्गीतपात्राणां नामान्तराणि विधाय, कथायाश्च रसानुकूल्येन
किञ्चिद्व्यासमारचय्य सेयं कथोद्भाविता । महाकविक्षेमेन्द्रसोमदेवयोः समयपर्यन्तम् (ख्रि. १०६३
वर्षपर्यन्तम्) गुणाढ्यरचिता बृहत्कथा सुलभासीत् । अत एव हि तदाधारेण ताभ्यां बृहत्कथामञ्जरी-
कथासरित्सागरो रचितौ । एवं च ख्रि. षष्ठशतकोत्पन्नस्य बाणस्य सा समुपजीव्या स्यादत्र किमाश्चर्यम् ।

- १ 'इतिः प्रशंतसा सखि विरमावसथिकजनः पत्या । विधुरिति तव किल वदने वितीर्णकुसुमाञ्जलिबिम्बः ॥'
(गाथासप्त ० ४।४६) २ 'पत्रा ही तिथि पाश्ये वा घरके चडुपास । नितप्रति पूनोही रहत आनन ओप उजास ॥'
(विहारी) 'तद्गृहमभितस्तिथिमहो पञ्चाङ्गादवयाति । वदनविभाप्रतिभासतः प्रतितिथि पूर्णा भाति ॥' [साहित्यवैभवम्]
३ 'संमार्जनीभिः परतः क्रियन्ते विषयद्वारावलिमौक्तिकानि ॥' (नवसाहस्राक्षचरितम्) ४ नैषधीयचरिते प्रसिद्धमेव ।

किञ्च बृहत्कथाधारेणैव कादम्बरी व्यरच्यतेत्यस्याऽन्यदपि चिह्नमधिगम्यते । कथाभागेन सह क्वचित्क-
चिच्चमत्कारकोऽर्थोऽलंकारादिकश्चापि बाणेनाविकलं बृहत्कथाया एवोपजीवितः । यतो हि बृहत्कथामञ्जरी
यो बृहत्कथागतो वर्णनाचमत्कारः संक्रान्तः कादम्बर्यामपि सोऽविकलमुपलभ्यते । यथा 'कर्णीसुतश्च
कटकः स्तेयशास्त्रप्रवर्तकः । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ ॥ शशो मन्त्रिवरस्तस्य'... इति
(मकरन्दिकोपाख्याने बृहत्कथामञ्जरी) । एवं विन्ध्यादशीवर्णने—'कर्णीसुतकथेव संनिहितविपुलाचला,
शशोपगता च ।' (कादम्बरी) । 'यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् । शिथिलीकृतकैलासनि-
वासव्यसनो हरः ॥' इति (कथासरित्सागरः) । 'प्रलयानलशिखाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसि-
न्धुरन्धकारातिर्भगवानुत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महाकालाभिधानः स्वयं निवसति' इति (उज्जयिनीवर्णन-
कादम्बरी) । 'पुरा मुनयः किन्नरराज्ये द्रुमनामकं नृपमभिषेचयामासुः' इति बृहत्कथा । 'किंपुरुषाभि-
राज्यमिव मुनिजनगृहीतकलशाभिविद्यमानद्रुमम्' इति जाबाल्याश्रमवर्णनकादम्बरी ।

कथासरित्सागराधारेण कादम्बरी विरचितेति वदतां श्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशादीनां मध्ये कथास-
रित्सागरपदेन बृहत्कथातत्तात्पर्यम् । अन्यथा सुतरां प्राचीनः सि. षष्ठशतकोत्पन्नो बाण एकादशशतको-
त्पन्नं कथासरित्सागरं कथंकारमुपजीवेत् ? अस्तु. बृहत्कथागता कादम्बरीमूलकथा संप्रति कथासरित्साग-
रस्य ऊनषष्ठितमतरङ्गान्तर्मकरन्दिकोपाख्याने द्रष्टुं शक्या । तत्र हि कानि नामानि, बाणभट्टेन च कानि
परिवर्तितानीत्यधो दीयन्ते—

कथासरित्सागरे
काञ्चनपुरी
सुमनाः
मुक्तालता
शास्त्रगङ्गाः (शुक्रः)
हिमालयपादे रोहिणतरुः
मरीचिः
पौलस्त्यः
रत्नाकरं पुरम्
ज्योतिष्प्रभः
हर्षवती
सोमप्रभः
प्रभाकरः
प्रियङ्करः
आशुश्रवाः (उच्चैःश्रवसः पुत्रः)
पञ्चकूटः
हेमप्रभा
मनोरथप्रभा
दीधितिमान्
रश्मिवान्
सिंहविक्रमः (विष्णाधरराजः)
मकरन्दिका
देवजयः
सिंहविक्रमः शुक्रो जातः
रश्मिवान् सुमना अभूत् ।

कादम्बर्याम्
विदिशा
शूद्रकः
चाण्डालदारिका
वैशम्पायनः
विन्ध्यादभ्यां शास्त्रमलीतरुः
हारीतः
जाबालिः
उज्जयिनी नगरी
तारापीडः
विलासवती
चन्द्रापीडः
शुक्रनासः
वैशम्पायनः
इन्द्रायुधः
हंसः
गौरी
महाश्वेता
श्वेतकेतुः
पुण्डरीकः
चित्ररथः (गन्धर्वराजः)
कादम्बरी
केयूरकः
पुण्डरीको मध्ये वैशम्पायननामा मन्त्रिपुत्रः
परस्ताच्च तन्नामक एव शुक्रोभवत्
चन्द्रापीडः शूद्रकोऽभवत् ।

विद्यार्थिनां कृते काव्यस्वरूप-नायकादिनिरूपणमधस्तादीयते—

कादम्बरीनाभेदं कथाकाव्यम् । यथा साहित्यदर्पणे—

‘कथायां सरसं वस्तु गद्यैरेव विनिर्मितम् ।

कचिदत्र भवेदार्या कचिद् वक्रापवक्रके ।

आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥

अस्मिन्काव्ये साहित्ये लक्षितानि चतुर्विधान्येव गद्यानि दृश्यन्ते । किन्तु, उत्कलिकाप्रायमेव गद्यमाधिव्येन । क्वचिच्चूर्णकमपि । तेषां लक्षणानि यथा—

‘वृत्तबन्धोज्झितं गद्यम्—‘मुक्तकम्’, ‘वृत्तगन्धि’ च ।

भवेत् ‘उत्कलिकाप्रायम्’ ‘चूर्णकं’ च चतुर्विधम् ॥

आद्यं समासरहितं वृत्तभागयुतं परम् ।

अन्यदीर्घसमासाद्यं तुर्यं चाल्पसमासकम् ॥’

अत्र अनुकूलो धीरोदात्तश्चन्द्रापीडो नायकः । लक्षणं यथा—

‘अनुकूल एकनिरतः’

अविकथनः क्षमावानतिगम्भीरो महासत्त्वः ।

स्थेयाश्लिगूढमानो धीरोदात्तो दृढमतः कथितः ॥’

नायिका कन्या (परकीया) मुग्धा कादम्बरी । यथा—

‘कन्या स्वजातोपयमा सलज्जा नवयौवना’

‘परकीया द्विधा प्रोक्ता परोढा कन्यका तथा ।’

‘प्रथमावतीर्णयौवनमदनविकारा रतौ वामा ।

कथिता मृदुश्च माने समधिकलज्जावती मुग्धा ॥’

परिणयोत्तरं स्वकीया मध्यापि च नायिका, किन्तु (उत्तरार्द्धे) तत्प्रसङ्गः स्वल्प एव ।

काव्येऽस्मिन् विप्रलम्भशृङ्गारोऽङ्गी रसः । तस्यापि भेदेषु—पूर्वार्धे, उत्तरार्धस्य कियदंशे च पूर्वरागाख्यः । उत्तरार्धशेषे तु करुणविप्रलम्भाख्यः । संभोगशृङ्गारोप्यस्ति, परं परिणयोत्तरं तत्सूचनमात्रमेव । लक्षणादि यथा—

‘यत्र तु रतिः प्रकृष्टा नाभीष्टमुपैति विप्रलम्भोऽसौ ।’

‘श्रवणाहर्षानाद्वापि मिथः संरुढरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरागः स उच्यते ॥’

‘यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।

विमनायते यदैकस्तदा भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥’

अङ्गतया हास्यादयोऽन्येपि रसाः सन्ति ।

बाहुल्येनात्र माधुर्यं गुणः । यथा—

‘चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते ।

संभोगे करुणे विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥’

प्रसादगुणोपि बहुत्र । रीतिरत्र ‘पाञ्चाली’ बाहुल्येन यथा—

‘वर्णैः शेषैः पुनर्द्वयोः (वैदर्भीगौडीययोः परिगृहीतेभ्यो वर्णभ्यः शेषैरित्याशयः) ।

समस्तपञ्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥’

अन्या अपि रीतयो यथास्थानं सन्ति, परं न प्रधानं ताः ।

विद्यार्थिनां सौकर्याय सर्वसंग्रहश्लोकोद्यम्—

‘चन्द्रापीडोऽनुकूलः सकलगुणधरो नायकोऽस्मिन्नुदात्तो
नेत्री कन्याऽन्यदीया मृदुललिततनुसुगंधकादम्बरी च ।
पाञ्चाली नाम रीतिर्विलसति बहुला, विप्रलम्भो रसोऽङ्गी
माधुर्याख्यो गुणो वा, कविमुकुटमणोः काव्ययोरनल्यमेतत् ॥’

टीका

श्रीभानुचन्द्रगणि—तच्छिष्यसिद्धचन्द्रगणिमहोदयाभ्यां विरचिता सेधं व्याख्या मोगलसम्राजोऽक-
बरस्य समये निरमीयत । यतो हीमौ अकबरसम्राजा सभाजिताविति ताभ्यामेव पुष्पिकायां स्वहस्तेन
लिखितम् । गुरवे भानुचन्द्रगणिने सम्राजा महोपाध्यायपदमर्पितम् । महाभागेन चानेन ‘शत्रुंजय’ करो
मोचितः । शिष्योपि सम्राजा ‘पुस्तुदमा’ इत्युपपदेनालङ्कृतः । सेधं व्याख्या प्रत्येकपदस्य पर्यायप्रकटन
एव व्यग्रा, कामं स पर्यायशब्दः ‘इन्द्रस्य टीका बिडौजाः’ एव किं न भवेत् । एको यः शब्दः पर्याय-
त्वेनादौ परिगृहीतः, अन्तर्पर्यन्तमपि स एव पदे पदे व्यवहियते । यथा—ग्रन्थे यत्र यत्रापि सुखपदमा-
यातं तत्र तत्र ‘सातम्’ इत्यनेनैव व्याख्यातं महाभागेन । ‘आन्तिः आरेका, जरा विस्त्रसा, कुवल्यं
कुवेल्म’ इत्यादिरूपेणैव सर्वत्र व्याख्यातवानयम् । पर्यायशब्दनिवेशो हि जिज्ञासूनां सारव्येन बोध-
नायैव भवति । सरलस्यापि पर्यायपदनिवेशः करणीय एवेति न ब्रह्मवाक्यम्, किन्त्वेतस्योपरि न मनागापि
इष्टिनिक्षेपटीकाकर्तुः । ज्ञानप्रकरणे आगतं ‘ज्ञान’पदं कादम्बरीमारभमाणस्य कृते न वज्रसारं स्यात्,
किन्तु ज्ञानपीठस्य पर्यायपदम् ‘आल्लवनचतुष्किका’ इत्येव कृत्वाऽयं कृती भवति । कुत्रचित्तु मूलपदं
सर्वैर्बोध्यं भवति, टीकाकर्तुर्व्याख्या तु ज्ञातमप्यर्थं अमिचके निपातयति । यथा ‘इन्द्रगोपैः (वर्षाकीटैः)’
इत्यस्य व्याख्या ‘अग्निरजोभिः’ इति । कोऽस्यार्थ इति हि विद्वन्तु विद्वांस एव । ‘विन्ध्यः जलवालकाः,
निगडः अन्दुकः, मदनः जराभीरुः, धूमो दहनकेतनः, जानु नलकीलकः’ इत्यादिरूपेण कृता व्याख्या
क्रियते उपकारायेति विमृशन्तु मनीषिण एव ।

कुत्रचित्तु व्याख्यापाठं तथा प्रकाशयति यथा कृतबुद्धिरपि वराको ग्रन्थस्वारस्यं विहाय व्याख्यापदा-
नामर्थबोधायैव व्यग्रो भवति । नगरं ‘द्रङ्गम्’ इति कृत्वा व्याख्याति । ‘लता’पदस्य हि सुप्रसिद्धोऽर्थः ।
किन्तु टीकाकारस्तदर्थमाह—‘सरलवृक्षः’ । अत्र हि तन्नामको वृक्षविशेषः सर्वस्यैव बुद्धिनिष्ठो भवेत् ।
भूयस्सु स्थलेषु तु टीकाकारस्य व्याख्यामालोक्य क्षमाशीलस्यापि मानसमुद्वेगं भवति । ‘निर्लक्षणा
पाण्डुरपृष्ठा’, ‘दावानलशङ्का वनवह्निद्वारः’, ‘वसन्त इव इष्य इव’, इत्यादिव्याख्या कस्य क्षोभाय
न भवेत् ?

काव्ये च साहित्ये च टीकाकारमहोदयस्य क्रियत्पाण्डित्यमिति त्वमे निवेदयिष्यामि, किन्तु पर्यायश-
ब्दान्वेषणे सर्वमपि वैदुष्यमेव निःशेषयतीति तु प्रत्येकमार्मिकस्यैवाऽवगतं भवेत् । ‘निष्पतन्तीम्’ इत्यस्य
टीकां करोति ‘अधःसंयोगफलिकां क्रियां कुर्वन्तीम्’ । ‘श्रसन्ती’ इत्यस्यार्थमाह ‘एतनं गृह्णन्ती’ । ‘एतनं
गृह्णन्ती’ इत्यस्यार्थ एतस्मिन्काले किमु सहसैवोदयेत् ? परं सर्वस्यापि पदस्य यत्किञ्चित्पर्यायपदमवश्यं निवे-
श्यम् । पर्यायस्थापनेनैव टीका सुटीका भवतीति महोदयस्यास्य विचारः । किन्तु पर्यायनिरपेक्षस्य पदस्य
बलात्पर्यायसंनिवेशो कुत्रचित्कुत्रचित्कीदृशोऽनर्थः संभवतीति तु नास्य महाभागस्य विचारशक्तिरपि ।

सूक्ष्ममीक्ष्यतां तावत्—गद्यकाव्यं हि कवीनां कृतिरपरीक्षायै निकपो नाम । गद्यकाव्येष्वपि ‘कथा’-
काव्यमतिमनोहरम्, यद्धि वर्तमानकालिक‘उपन्यास’(Novel)स्थापनीयम् । तत्रापि—वाचयतामाहार-
हचिमपि तिरोदधत्तदिदं काव्यमस्ति यस्य लेखको मार्मिकाणां शिरोमणिः श्रीमान्बाणः । तस्यैव काव्यस्य
नायिकायाः सौन्दर्यसारसंवटिताया देवाङ्गनायाः (कादम्बर्याः) सौन्दर्यवर्णने महोदयोऽयं ‘नाभिम्’

व्यपदिशति 'तुन्दकूपीम्' इति ! तुन्दपदं हि प्रचण्डोदरायाः कस्याश्चित्पम्फुल्यमानमुदरं सूचयत् (यतः प्रफुल्लोदरस्तुन्दिल इत्युच्यते) गहनान्धकारितं महान्तं नाभीगतं चेतसि चित्रयतीति मन्ये न वक्तव्यं भवेन्मार्मिकाणां कृते । किन्तु सर्वतो निमीलितनयनोऽयं न किञ्चित्पश्यति । येन केनापि रूपेण पर्याय-पदस्थापनायैव सहस्रनयनः सन् सोऽयं जागरूकः । अन्यदपि व्याख्यानं दृश्यताम्—'तडिङ्गिः ऐराव-तीभिः', 'शुष्काणि वानानि', 'पिपासा उदन्या', 'वल्कलोपान्तेन चोचाञ्चलेन' । वल्कलोपान्तमित्यस्य योऽर्थः न ज्ञातवान् तदर्थं ह्येषा व्याख्याऽपेक्षिता, तस्य कृते चोचाञ्चलमिति किं सुखबोध्यं भवेत् ? प्रसिद्धाऽप्रसिद्धयोरन्तरं न विदन्नेष किं 'निरन्तरव्याख्या'कारो भवति ?

टीकाकारमहाभागस्य व्याकरणज्ञानमप्यलौकिकम् । कर्म-कर्तृवाच्ययोः सर्वत्रापि निरर्गलं प्रयोगः । 'कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं मन्यमानः (अहम्)' इत्यत्र 'मन्यमानः' इति कर्तृवाच्यक्रियायाः 'ज्ञायमानः' (पृ. ७४) इति व्याख्या । एवं प्रायः सर्वत्रैव । आत्मनेपद-परस्मैपदव्यत्ययाः पदे पदे । 'व्रजमानानीव' 'संचरमाणानीव' (तृतीयान्तयोगं विनापि) । 'निमज्जमानम्' 'कम्पति सति' 'उत्पश्यमानः' (पृ. ७५) 'अजतिवम्' इत्यादीनि स्थाने स्थाने । लिङ्गव्यत्ययाः प्रतिपदम्—'बाहुव-ह्यालिङ्गनान्' 'दन्तक्षतान्' 'कर्णावतंसानि' 'त्यज्यमानासु सत्सु', 'श्वेतायमानासु सत्सु' (पृ. ५४७) । ध्वनिशब्दस्य, 'रक्तिमा' इत्यादिह्रस्वनिष्प्रत्ययान्तानां च प्रायः स्त्रीत्वमेव प्रयुक्तम् । 'पुस्तकान् शाखान्' (२०५) । 'अप्रापम्, अप्राप्यत', इत्याद्यपि बहुत्र । शिष्या इत्यस्य लोकोत्तरा व्याख्या 'शिष्यिणी' इति (पृ. २२०) । 'पराभवितस्य' 'रुदनम्' (पृ. ६८२) 'कार्यताम्' इत्येतस्य व्याख्या 'काराव्यताम्' इत्यादि ('कराव्ये' इति 'हिन्दीं दृष्ट्वा') (पृ. ६६३)

अलौकिकं व्याख्यानपाण्डित्यं तु स्थाने स्थाने, यस्य शोधनं 'चपक'टिप्पण्या कर्तुमाचेष्टितम् । इह तस्योल्लेखे मुधैव भूमिकाकायवृद्धिः स्यात् । यथा—'दिग्विजयमङ्गलध्वजेन, ... त्रिभुवनमलङ्कयत रजसा' अर्थात् सैन्यसंघर्षोत्थं रजश्चन्द्रापीडकृतदिग्विजयस्य मङ्गलध्वजः (माङ्गलिककेतुदण्डस्वरूपः) । ध्वजवदुत्थानसादृश्यात् रजसि ध्वजस्वरूपणम् । टीकाकारमहाभागो व्याचष्टे—'दिशां ककुभां यो विजयः तत्र यन्मङ्गलं विघ्ननिवारकदधिदूर्वादि तस्य ध्वजेन केतुना' (पृ. २४९) । ('इयं लक्ष्मीः) पुस्तक-मपि (अचेतनपुत्तलिकारूपापि) इन्द्रजालमाचरति [अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात्] । 'पुस्त'पदस्य पुत्तलिकार्थे प्रयोगो यथा—'पुस्तस्त्रीहस्तनिर्यत्' इत्यादि वारभटे । टीकाकारो व्याख्याति—'पुस्तक-मप्यपि ज्ञानमप्यपि' । निन्दां कुर्वाणस्य ज्ञानमयीति निर्देशः क्रियस्वाभाविक इति न विचारितं वराकेण (पृ. २२९) । 'अपि च अनेन (कामेन) अधिष्ठितानां चिन्तया (चिन्तावशात्) प्रियमुखचन्द्रसह-स्त्राणि पश्यन्तीनां कामिनीनां कृते संकटमम्बरतलम् (मुखचन्द्रसहस्रसंकीर्णतया) संबाधं भवति । 'लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्,' [अनेनाधिष्ठितानाम् अत एव विनोदार्थं दयितस्य प्रतिकृतीर्लिखन्तीनां (कामिनीनां हृदये) महीमण्डलमविशालम्, यतो हि तच्चित्रिता दयिताकारास्तत्र न भवन्ति] । 'वल्लभगुणान् गणयन्तीनामलपीयसी संख्या' (गुणगणनाकाले परार्धान्तापि संख्या अप-र्यास्ता भवतीत्यर्थः) । 'शृण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती' (प्रियकथां शृण्वतीनां कृते वाग्देवतात्वेन प्रसिद्धापि सरस्वती न्यूनभाषिणी । अनन्तयापि कथया तासां श्रवणेच्छान् पूर्यत इत्यर्थः) । 'ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागमसुखानि हसीयान् कालो हृदयस्यापतति' [ध्यानवेलायां कालः सहस्रैव समाप्यत इत्यर्थः] । टीकाकारमहाशयो व्याख्याति—'अनेन कन्दर्पेणाधिष्ठितानाम् आश्रितानां कामि-नीनां हृदयस्य हसीयान् हासकृत्काल आपतति, अकस्मादागच्छति [अयं महाभागः हसीयान् काल इति सर्ववाक्येषु योजयति] । 'अथ कामिनीनां विशेषणानि—किं कुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजमितं यत्प्रिय-मुखसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यदम्बरतलं तत्पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनाम्' इत्यादि । (पृ. ४७७) ।

पाठपरिवर्तनम्

सर्वमौलिभूतो दोषस्त्वयमस्याष्टीकाया यन्मूलपाठस्तथा धृतोस्ति येन कादम्बर्याः शोभायाः का कथा वराकी सा लज्जेत । अवश्यं ग्रन्थपाठः प्राग्लिखितपुस्तकाधीनः किन्तु यष्टीकां लेखितुं परिकरमाव-
धाति तस्यापि बुद्धेः किञ्चिन्मूल्यं जनसमाजोनाशं सनीयं भवति । गुरुतरं ह्यासनं टीकायाः । यद्धि
वाक्यं सामान्यशिक्षितोपि न लेखितुं पारयति तादृशं वाक्यं बाणसदृशो मार्मिकचूडामणिः कथं वा कवि-
मण्डलमण्डनभूते स्वग्रन्थे विलिखेदित्यक्षरमुखस्यापि विचारो भवत्येव । किन्त्वाश्चर्यं नास्यात्र गन्धोपि ।
नापि चात्र लेखक-मुद्रकदोषोपि संभावयितुं शक्यः, व्याख्याक्षराणां तथैवाऽभिप्रायात् । ग्रन्थस्य प्रायः
प्रतिपदमेव सेयं दशा । टिप्पण्यां च सूचितमिदं स्थाने स्थाने । अत्र तदुद्धरणे सुधा विस्तरः स्यात् ।
किन्तु मार्मिका द्वित्रैरुदाहरणैस्तद्वर्णिकाम् (वानगी) परीक्षितुं पारयेयुः ।

‘विबुधसन्न्यप्सरसो नाम कन्यकाः सन्तीति’ मन्ये सर्वबोधोद्योयं विषयः । किन्तु टीकाकारेण मूल-
पाठः परिगृहीतोऽस्ति—‘विबुधसन्न्यप्सरसेना नाम कन्यकाः सन्तीति’ । व्याख्यानं चास्य दृश्यताम्—
‘विबुधसन्नानि किंनरगृहे । अप्सरसेनाः । नामेति कोमलामन्नणे । कन्यकाः पुत्र्यः सन्तीति’ । ‘किंनरगृहे’
इति समीक्षणयोग्यं तावत् । अविवाहितत्वात् ‘कन्यकाः’ इति बाणलेखन्योत्कीर्णम्, तस्य ‘पुत्र्यः’ इति
पर्यायः कियत्स्मारस्ववाहीति सर्वैर्बुध्येतैव (पृ. २९३) ।

‘हेमकूटधाम्नां किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानम्’ इत्यस्य स्थाने पाठोऽस्ति ‘हेमजकूटधाम्नां
किरातानाम्’ । व्याख्यानं दृश्यताम्—‘हेमजकूट इति नाम येषामेवंविधानां किरातानां भिक्षानां
श्लेच्छानां वा (पृ. २५७) ।

गन्धर्वराजधान्यां हेमकूटे (कादम्बरीनिवासस्थाने) यदा चन्द्रापीडो जगाम तदाऽनुरक्ता काद-
म्बरी प्रेमोपायनं शेषाख्यं रत्नहारं तस्मै प्रजिवाय । तदेतदुपायनमादाय कादम्बर्याः प्राणप्रिया सखी मद-
लेखा तरलिकया सह चन्द्रापीडमुपजगाम । प्रणयमार्गोचितमिदम् । न हि स्वयं नायिकाया इदमौचि-
त्यमावहति । बाणोपि तथैवोपनिबबन्ध । अत एव हारसमर्पणे तत्प्रशंसायामाह—(सोयं हारः)
अभभसां पत्या प्रचेतसे दत्तः । पाशभृता गन्धर्वराजाय । गन्धर्वराजेन कादम्बर्यै’ इति । न हि कादम्बरी
स्वयमेवं ब्रूयात् । अत एव तदागमनावसरे पाठोऽस्ति—“...कादम्बरीप्रतीहार्या दक्षिणकरेण दत्तहस्ता-
वलम्बां मदलेखाम्, तरलिकाम्...अद्राक्षीत्” इत्यादिः । किन्तु टीकाकारः पाठमाह—“कादम्बरीं प्रती-
हार्या दत्तहस्तावलम्बाम्” इत्यादिः । न हि लेखक-मुद्रकदोषोऽत्र संभाव्यः । पदच्छेदपूर्वकं स्पष्टं व्याख्या-
ति—“चन्द्रापीडः कादम्बरीम्, अथ चागच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याः समीपे तरलिकाम्, ...पात्रविशेषे
गृहीतं हारं चाद्राक्षीत्” इति । पुनरपि स्पष्टयति—“अथ कादम्बरीं निक्षिपति” इत्यादिना (पृ. ४१४) ।

केयूरकश्चन्द्रापीडसविधे कादम्बर्याः प्रणय-विह्वलतादिकं निवेदयति—‘निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रया-
णपटहकलकलमिव नूपुरकणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वति । ‘कन्यकान्तःपुरे नूपुरकणितेन, हृदयसहस्राणां
यत्प्रयाणम् (गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानम्) तस्य पटहकलकलमिव कुर्वति सति’ इति सप्त-
म्यन्तः पाठः । अर्थात् कन्यकानां नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये त्वया सह प्रस्थितानां कन्यकाहृदयसहस्राणां
प्रयाणे पटहध्वनय एवाऽभूवन्निति । किन्तु टीकाकारपाठोऽस्ति—“...पटहकलकलमिव नूपुरकणितेन
कुर्वन्ती देवी कादम्बरी...” इत्यादि । एकस्यास्तस्या नूपुराभ्यां पटहकोलाहलः कथमिति न विचारयितु-
मिच्छति टीकाकारपुंगवः । न चात्रापि लेखक-मुद्रकदोषः । ‘कुर्वन्ती सृजन्ती’ इति स्फुटं व्याख्यानान् ।
लेखकदोषेण ह्रस्वदीर्घयोर्व्यत्ययो न जात इत्येतस्य साक्षी सुमांगमः, नहि सप्तम्यां नुमः स्पर्शनाङ्गापि
(पृ. ४३३) ।

कुत्रचित्कुत्रचिच्च दुःपाठपरिग्रहेण तथा ग्रन्थस्य सर्वनाशः कृतोऽस्ति यं दृष्ट्वैव सभ्यताऽवगुण्ठने

गोपितोपि दुःखप्रेरितोऽमर्षो बलात्प्रकटीभवत्येव । अत एव टिप्पण्यां लेखनीमुखादुःशब्दा अपि विवशं निःसृता इति क्षम्यासुः सहृदयमहोदयाः । घोरदुःखमिदं यज्जानतापि मया हन्त कविधृतः पाठो निर-
स्यते । मूलटीकयोः संवादानुरोधेन ग्रन्थश्लोकरो दुष्पाठ एव च स्वरूपेण निवेद्यते । परं क्वचित्तु तथा मे मनो विवशमभूद् यथा अष्टमं तं पाठं लेखितुं लेखन्येव न प्रचंचाल । अत एव मूलटीकयोः संवाद-
नियममुल्लङ्घ्यापि समुचितं पाठं मूले बलाद्यवशयम्, तं च घोरपाठं नीचैः पाठान्तरे । यथा—शबर-
सेनापतिवर्णने—‘रविताभरणेन...वक्षःस्थलेनोद्भासमानम्...शबरसेनापतिमपश्यम्’ इति । अत्र टीका-
कारमहाभागेन पाठो दत्तोऽस्ति—‘चक्षुःस्थलेनोद्भासमानम्’ । अस्यैव साक्षात्संनिधौ यद्यपि विशेषण-
मस्ति ‘विन्ध्यशिलाविशालेन’ इति । न हि चक्षुः शिलाविशालं भवति । किन्तु लोके शिलाविशालमी-
दृशं हृदयमवश्यमस्ति यद्धि वक्षःस्थलस्थाने चक्षुःस्थलं क्षिप्सति । नात्रापि लेखक-मुद्रकदोषशङ्का ।
स्पष्टमस्ति व्याख्यानम्—‘चक्षुःस्थलेन नेत्रस्थानेनोद्भास्येन भासमानम्’ इति । नैतदेव, अग्रे पुन-
रस्ति—‘चक्षुःस्थलं विशिनष्टि’ इति । यदि ‘नेत्रस्थानेन’ इति पर्यायकरणमपि लेखकमुद्रकदोष एव तर्हि
मन्ये न कचिद्वीलपीतादिष्वपि लोके मिथो भेदः (पृ. ६५) ।

टीकायाः स्थाने स्थाने-समासविग्रहादिषु आमिका अशुद्धयोऽवलोक्यन्ते । तत्र तत्र कोष्ठके समुचि-
ताक्षरनिर्माणेन शोधनस्य चेष्टा कृता । यथा—‘स्वीकृता यतिजनानामुचिता यात्रा उपवरणम्’ इत्यत्र
‘उपच(क)रणम्’ इति । ‘आचक्ष्मं मण्डलं यस्याः’ इत्यत्र (यया) इति कोष्ठके दत्तम् । यत्र तु किञ्चि-
दधिकं वर्तते तदपि कोष्ठके निबद्धम् । पाठका विवेकेन उभयोरुपयोगं जानीयुः ।

महाकविर्वाणः पुराण-महाभारतादिषु परिनिष्ठितः । स्थाने स्थानेऽयं रामायणमहाभारतादीनामुपा-
ख्यानाति स्वरचनायां सूचितवान् । किन्तु जैनटीकाकारमहोदयस्तेषामपरिचितः । अत एव बहुत्र विप-
रीतं जल्पति । यथा—शुक-करिणामग्निशापवशाज्जिह्वापरिवर्तनस्य कथा टीकाकारेण महाभारततो वैपरी-
त्येन केवलं प्रवाद इति स्थूलैरक्षरैर्गदिता । अस्तु. टिप्पण्यां स्थाने स्थाने तत्कथानां परिचयाय प्रयत्नि-
तम् । पूर्वम्-बाणस्य स्फुटं सनातनधर्मावलम्बित्वेऽपि टीकाकारो व्याख्यायां बहुत्र स्वसंप्रदायप्रणयं पिशु-
नयत्येव । यथा—‘न प्रणमन्ति देवताभ्यः’ इत्यत्र ‘हरिहरादिदेवेभ्यः’ इति स्फुटेऽप्यर्थे ‘अहंज्ञयः’ इति
व्याख्याति (पृ. २३५) । एवं महाश्वेतावर्णने—‘व्यम्बकस्य अम्बिकायाः कार्तिकेयस्य विश्रवणस्य
कृष्णस्य...पुण्याः स्तुतीः पठन्तीभिः’ इत्यत्र ‘कृष्णस्य जिनस्य’ इति व्याख्यातवान् (पृ. ४२७) ।

किमधिकं परिवादेन, अनुपमकाव्यस्यास्य कादम्बर्या यादृशी व्याख्याऽपेक्षिता न तस्मीमस्पर्शिन्यपि
सेयम् । बहवो हि व्याख्याकारा मूलकारस्य कल्पनां तथा प्रगुणयन्ति यथा कवेष्वमत्कारातिशयेन सह
व्याख्याया अप्यलौकिकी काचिदभिख्या प्रस्फुरति । दूरे सा संकथा, इह तु ग्रन्थस्यार्थस्पर्शोऽपि दुर्लभो
बहुत्र । किन्तु यस्मिन्काले सेयमिदं तथा प्रथमममुद्रयत तस्मिन्काले न प्रसूताभूत्काचिद्व्याख्या विस्तृता
व्याख्या । प्रतिपदव्याख्यैव च प्रारम्भतः पठतां विद्यार्थिनामुपयोगिनीति बहूनां दृष्टिः । सेयं च व्याख्या
स्वयमात्मानमपदिशति ‘निरन्तरव्याख्या’ ‘प्रतिपदव्याख्या’ इत्यादि । अत एवान्तेवासिनामधिकोपकार-
मालक्ष्य सेयमारम्भतोऽद्यावधि सप्तभिः संस्करणैः प्राकाश्यत । प्रथमतटीकाकारेणानेन ‘मूलपाठ एव
विरूपोऽधिगतः, ततोपि स्वयमेतद्व्याख्यापुस्तकमप्यशुद्धमेवासादितं प्रकाशकैः । अत एवाद्यावधिसंस्कर-
णेषु यथाजातैव सेयं टीका प्रकाशिताभूत् । अष्टमसंस्करणावसरे त्वस्मिन् नवीनटीकाप्रकाशनाय सूचिता
अपि मुद्रायन्नाध्यक्षाः पूर्वतः प्रचलिताया अस्याटीकायाः प्रक्रमस्य प्रणयस्य च भङ्गं नान्वमन्यन्त । अत
एव हि मत्संमतिमग्रिमसंस्करणार्थमुपेक्ष्य, इमामेव टीकां संस्कर्तुमाज्ञापयन् ।

अस्तु. मूलटीकयोः पाठसंवादनियमे जाग्रति किमप्यन्यत्कर्तुं परवशोऽहं टिप्पण्याऽनया स्थाने स्थाने
मूलस्य टीकायाश्च विषये आवश्यकं संशोधनं विवक्षितं च किञ्चिदभिव्यञ्जितवानस्मि । नैतस्योपयोगिता-
विषये मम वक्तव्यं शोभते । गुणगृह्याः स्वयमनुगृह्यासुः कृपाकटाक्षदानेन ।

कादम्बरीयं चिरात्पाठ्यपुस्तकत्वेन परिगृहीता । अत एव पठतामुपयोगाय—

- १—गद्यकाव्यानां विकासक्रमः ।
- २—बाणस्य समयः, जीवनचरितम्, वंशवृक्षादिकं च ।
- ३—बाणसमये सामाजिकी परिस्थितिः ।
- ४—बाणकृतेस्तरुविमर्शः ।
- ५—अन्यकविभिः सह तुलनात्मकमालोचनम् ।
- ६—कादम्बरीवृहत्कथयोः कथानकस्य पात्राणां च मिथोविमर्शः ।
- ७—ग्रन्थे वर्णितानां नायकनायिका-रस-गुण-रीत्यादीनां निरूपणम् ।
- ८—‘कादम्बरीसार’नाम्ना पूर्वोत्तरकादम्बरयोः कथासंक्षेपः ।
- ९—विषयानुक्रमणिका ।

एवमादयो विषयाः संनिवेशिताः । पूर्वार्धसंशोधने उपोद्धाते च महामहोपाध्यायश्रीहरिदाससिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यटीकापुस्तकात्, उत्तरार्धे च श्रीजीवानन्दविद्यासागरपुस्तकाच्च भूयसी सहायता-धिगता । सिद्धान्तवागीशमहोदयस्य वैदुष्यमभिनन्दन्नुपकारभारमिममसामान्यमधिमानयामि ।

बाणादुद्धृत्य भूमानमभीसेष्वपि विन्दती ।

सेयं कादम्बरीगङ्गा रससङ्गाग्निषेव्यताम् ॥

मकरसंक्रान्तिः १९९६
जयपुरम्

} मञ्जुनाथोपनामा (कविशिरोमणि)भट्टश्रीमथुरानाथशास्त्री.

॥ श्रीः ॥

कादम्बरीसारः ।

विद्वत्कृपासनाथेन मञ्जुनाथेन निर्मितः ।

सौर्यं कादम्बरीसारो हृदि हारोऽस्तु धीमताम् ॥ १ ॥

[पूर्वकादम्बरी]

त्रिदिशेतिख्यातनाम्न्यां राजधान्यामासीत्समस्तगुणाकरो राजा शूद्रको नाम । सभास्थानमलं-
कुर्वति तस्मिन्नेकदा तत्प्रतीहारी कस्याश्चिच्चाण्डालदारिकाया आगमनमावेदयामास । अथ
कौतुकिना भूमिपतिना दत्तानुमतिः सा पुरोयायिना वृद्धेन, पञ्जरवाहिना शिशुना चैकेन सम-
मागत्य राजानं प्रणनाम । वृद्धस्त्वसौ वैशम्पायनाभिधानं शुकमेकं पञ्जरगतं राज्ञः पुरो निधाय,
तद्गुणावलीं चाभिधाय सहसाऽपससार । गते तु तस्मिन् स शुको दक्षिणं चरणमुन्नमय—

‘स्तनयुगमश्रुत्वातं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥’

इत्यार्यया नरपतिमेनमभिननन्द । सह सदस्यैर्विस्मयमापन्नो राजा शुकमेनमन्तःपुरे प्रवेशयितु-
माज्ञाप्य सभास्थानादुदतिष्ठत् । कृताह्निककृत्स्नस्तु राजा परमबुद्धिमता कुमारपालिताभिधानेन
मन्त्रिवरेण सह सुखोपविष्टः शुकमेनमानाय्य समग्रं तद्दृत्तान्तमावेदयितुमाज्ञापयामास ।
शुकोऽप्येवं कथयामास—“विन्ध्याटव्यां विशाल एकस्मिन् शाल्मलीवृक्षे कृतनीडौ मत्पितरौ
न्यवास्ताम् । मां प्रसूय लोकान्तरमुपगतायां जनन्यां वृद्धो मे पिता मामपालयत् । एकदा
भृगयार्थमागतस्य मतङ्गनामकस्य शबरसेनापतेरनुगतः कश्चिद्बृद्धशबरः शाल्मलीवृक्षमेनमारुह्य
स्नेहवशात्पक्षपुटेन मामाच्छादयन्तं जनकं मे व्यापाद्य, मामपि वृक्षादधः शुष्कपल्लवपुञ्जोपरि
न्यपातयत् । भाग्यवशाज्जीवितोऽहं जलान्वेषणार्थं प्रचलन् स्नानागतेन हारीतनाम्ना मुनिकुमारेण
निजपितुर्जाबालेश्चममुपनीतः । स मुनिर्मांलोक्य हसन्, कौतुकादन्यैर्मुनिभिः पृष्ठो मद्दृ-
त्तान्तमेवं निशि निजगाद—

[इति कथामुखम्]

“अवन्तिदेशे उज्जयिन्यां राजधान्यां महाप्रतापस्तारापीडो नाम राजासीत्, यस्य महिषी
विलासवती । निखिलगुणाकरो मन्त्री तु तस्य शुकनासाख्योभूत् यस्य पत्नी मनोरमा । निःसंता-
नतया परमविषण्णा विलासवती यावदपल्यार्थं व्रतादिकमाचरति तावदकस्मादेकदा राह्या मुखे
प्रविशन्तं चन्द्रं ददर्श स्वप्ने राजा । शुकनासोपि, विप्रेण केनचिन्मनोरमायाः क्रोडे निहितं पुण्ड-
रीकमेकमालोकयामास स्वप्ने । ततश्च विलासवत्याश्चन्द्रापीडः, मनोरमायाश्च पुण्डरीकाभिधानः
सुतोऽभवत् । मिथः सौहार्दमापन्नौ द्वावप्येतौ कुमारौ राज्ञा सकलविद्यासु पारगामितामुपनीतौ ।
ततो विद्यास्नातकोसौ चन्द्रापीडो राजाज्ञया बलाहकाभिधानेन सेनाध्यक्षेण समानीतमिन्द्रायुधना-

मानं तुरगवरमारुह्य विद्यागृहाद्राजधानीमाययौ । जनकजनन्योः संदर्शनेनानन्दितः, मृगयां विधाय नगरमुपागतो जनन्या प्रेषितां पत्रलेखामवाप्य मुदितः शुकनासोपदेशेन प्रगुणीकृतः, तारापीडेन यौवराज्येभिषिक्तोसौ दिग्विजयाय प्रातिष्ठत । त्रिभिः संवत्सरैः सर्वा दिशो विदिशश्च विजित्य, हेमकूटवासिकिरातानामावासं सुवर्णपुरमधिष्ठितैकाकी चन्द्रापीडः कदाचिदिन्द्रायुध-मारुह्य मृगयार्थमटन् किंनरयुगलानुसरणप्रसङ्गेन पञ्चदशयोजनानि ययौ । किंनरमिथुने गिरिशिखरमारुढे, भृशमनुतप्तः श्रमेण तृषातुरो जलमन्विष्यन् विशाल-मनोरममच्छोदाख्यं सरः प्राप्तवान् । जलावगाहन-पानोत्तरं तत्तटे विश्राम्यन्, धीणाक्षणसहितं गानमाकर्ण्य तदनुसरन्, अतिगौरमनोरमामेकां कन्यकां शिवालयगतां ददर्श । अथ प्राप्तातिथिसत्कारेण तेन पृष्टा सा निजतपोवृत्तमेवमाह स्म—

“अरिघातनयो गन्धर्वराजो हंसः सोममयूखसंभवकुलजातां गौरीं परिणीतवान् । तयो-
स्तनया महाश्वेतानाङ्गयहमतिक्रान्तशैशवा कदाचिदस्मिन् सरसि स्नातुमागत्य कुतोप्यलौकिकं
सौरभमाजिघ्रती तदनुसरणं च विदधती केनचिदन्येन कुमारेण सहितं मूर्तिमन्तमिव मन्मथं मुनि-
कुमारमेकमवलोक्य ‘कोयं शुवा, किंनामकस्य तरोरियं सुरभिता मञ्जरी’ इति तत्सहचरं कुमार-
मप्राक्षम् । स प्रत्युवाच—‘महर्षेः श्वेतकेतोः सौन्दर्यमोहितायां—लक्ष्मीदेव्यामुत्पन्नः पुण्डरीकमध्ये
जाततया पुण्डरीकनामा सोयं कुमारः । नन्दनवनदेवतया सादरमुपहृता सेयं पारिजातस्य
मञ्जरी ।’ निर्जितमारः स तु कुमारः—‘कुतहलनि ! किं वा प्रश्नायासेन । यदि रुचिता तर्हि
गृह्यतामियम्’ इत्यभिधाय मञ्जरीं तां मे कर्णे कुर्वन् हस्तान्निपतितामक्षमालामपि न ज्ञातवान् ।
अहं तु मालामिमामगृह्णाम् । मन्मथविकारमिममालोक्य कुपितेन द्वितीयेन कुमारेण तिरस्क्रियमाणः
कुमारोसौ (पुण्डरीकः) मामुपेत्य मालामयाचत् । अहं तु मुक्तामयं निजहारमेव कण्ठादुन्मुच्य
तस्मै समर्प्य, तां च स्फटिकमयीं जपमालां कण्ठे वहन्ती जनन्या सह कृतस्नाना गृहमुपाग-
च्छम् । ततो मत्परिचारिका तरलिका तेन कुमारेण कृतं मत्परिचयादिप्रश्ववृत्तं मह्यमावेध पत्र-
मेकमर्पितवती, यत्र चेत्यमर्याऽऽसील्लिखिता—

‘दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥’

सायं तु तत्सहचरः कुमारः (कपिञ्जलः) कामविह्वलां मां तस्य कुमारस्य मन्मथव्यथां
यावदावेदयति तावदेव समागच्छन्तीं मज्जनतीं ज्ञात्वा स त्वरितं परावर्तत । प्रतिगतायां
जनन्याम्, उपस्थितायां च रजन्याम्, समुदिते चन्द्रमसि, उत्कण्ठिताहं तरलिकाद्वितीया
निभृतं गृहान्निर्गत्य तमभिसरन्ती दूरात्कपिञ्जलविलापमाकर्ण्य द्रुततरमभिवर्तन्ती मन्दभाग्या
महाभाग्यं तं कुमारमुपरतमप्राक्षम् । शोकात्कृतमरणव्यवसायां माम्—‘वत्से महाश्वेते ! न त्वया
त्साज्याः प्राणाः, पुनरपि ते भविष्यत्यनेन सह समागमः’ इति चन्द्रमण्डलादवतीर्णः कश्चिन्म-
हापुरुषोऽभिधाय तं कुमारदेहं काराभ्यामुत्क्षिपन् नमसि न्यलीयत । ‘‘क मे सुहृदमपहरसि’’
इति रोषाद्बद्धपरिकरः कपिञ्जलोऽपि तमन्वसरत् । विस्मयविषादाभ्यां गृहीताऽहं तु संसारानि-
र्विण्णा व्रतमेतदवाल्ग्विभ्रि” । इति

अथ 'परिचारिका सा तरलिका क्व गता' इति चन्द्रापीडेन जिज्ञासिते सा पुनरवदत्—
“गन्धर्वराजाच्चित्ररथान्मदिरादेव्यां जाता कुमारी कादम्बरी मम द्वितीयं हृदयम् । सा ममाऽनेन
शोकवृत्तान्तेन प्रतिज्ञामकरोत्—‘सशोकायां महाश्वेतायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ । काद-
म्बरीपाणिग्रहणायाऽनुनेतुं गन्धर्वराजेन कृतानुरोधाऽहमधैव कादम्बरीसकाशे तां ग्राहैषम्” इति ।

द्वितीयेऽहनि प्रातरेव तरलिकया सह समागतः केयूरकनामकः कादम्बरीवीणावाहकः पाणि-
ग्रहणे तस्या असंमतिमावेदयत् । कादम्बरीबोधनाय हेमकूटं प्रयान्त्या महाश्वेताया असुरोद्येन
चन्द्रापीडोपि गन्धर्वराजधानीं गतोऽलौकिकसौन्दर्यशालिनीं कादम्बरीमालोक्य प्रणयपरतन्त्रोऽ-
भवत् । कादम्बर्यपि तत्प्रणयवशंवदा दिव्यं दुकूलयुगं शेषनामकं रत्नहारं च निजसख्या मदलेखाया
हस्तेन तस्मै प्रजिघाय । अथ प्रीतिपरतन्त्रः स कादम्बर्या हृदयमादाय निजस्कन्धावारं प्रत्यागतः
सुहृदे वैशम्पायनाय सर्वं वृत्तमाचख्यौ । द्वितीयेऽहनि प्रत्यूष एव समुपेतेन कादम्बरीवैकल्य-
निवेदकेन केयूरकेण सह पत्रलेखामादाय हेमकूटं गतश्चन्द्रापीडो हिमगृहगतां मदनपरवशां
कादम्बरीं ददर्श । तया सह व्यङ्ग्यार्थगर्भं ललितमालम्ब्य, तदनुरोधात्पत्रलेखां तत्रैवावस्थाप्य निज-
स्कन्धावारं पराववृते । तत्र च पितुः पत्रमवाप्य, ‘पत्रलेखामादाय त्वया परस्तादागन्तव्यम्’ इति
सेनापतिसुतं मेघनादमादिश्य, तत्रैव चावस्थाप्य, मार्गे द्रविडधार्मिकाधिष्ठितां चण्डिकां पश्यन्नु-
जयिनीमाजगाम । कतिचिद्दिनानन्तरं मेघनादेन सहागता पत्रलेखा कादम्बर्या विरहावस्थामु-
पालम्बोक्तिं च चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् ।

[कादम्बरीपूर्वभागः]

उत्तरकादम्बरी

हेमकूटाप्रत्यागता पत्रलेखा चन्द्रापीडविरहनिमित्तं कादम्बर्याः परमं वैकल्यमावेदयांबभूव ।
तेन हि कादम्बर्याः प्रेमणि संदिहानश्चन्द्रापीडो भृशमात्मानमुपालेभे । तद्दिनादारभ्य बहिरप्रकाश-
यन्नपि हृदये वियोगवह्निनाऽतितरामदूयत । एकदा मनोविनोदाय सायं नगराद्बहिर्भ्रमन् बहु-
मिस्तुरगैः सह दूरादायान्तं केयूरकमकस्माद्दर्श । नगरे आगत्य केयूरको रहसि कादम्बर्याः
सुभृशमुपचितं मदनसंतापं तथाऽऽवेदयद् यथा शोकेन मूर्च्छितप्रतिबुद्धश्चन्द्रापीडः प्रत्यु-
वाच—‘किमिष्यहं नाहूतो देव्या । संप्रत्यहं प्राणपणेनापि तत्तापनिवृत्तये संनद्धः ।’ केयूरकः
शीघ्रगमनाय चन्द्रापीडं प्रार्थयत् । निशि चन्द्रापीडः—‘पित्रादीननिवेद्य गमनं नोचितम् ।
आज्ञाग्रहणे तु इदानीमेव दिग्विजयप्रत्यागताय मे तौ गमनानुमतिं दास्यतो न वेति संदेह एव ।
वैशम्पायनोपि अच्छोदसरस्तटे लुक्तः । कोऽधुना मे सहायकः’ इति नानाचिन्तामकरोत् ।

प्रातः सहसा शुश्राव ‘दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः’ इति । ततश्चात्र प्रत्यागतेन
वैशम्पायनेन सह कादम्बरीमनुसरिष्यामीति हृदि संतुतोष चन्द्रापीडः । केयूरकस्तु ‘यावद्वैशम्पा-
यनेन सह देवो हेमकूटाय प्रतिष्ठते ततः पूर्वं भवदागमननिवेदनाय विसर्जयतु मां देवः’ इति गम-
नानुमतिं ययाचे । चन्द्रापीडस्तु स्वागमनप्रलयाय पत्रलेखामपि तेन सह पुरतो विससर्ज ।

चन्द्रापीडश्चिरवियुक्तस्य प्रियसुहृदो वैशम्पायनस्य मार्ग एव प्रत्युद्गमनाय पितृभ्यां शुक्रनासा-
च्चानुमतिमाचक्राह । तारापीडश्चन्द्रापीडस्य यौवनारोहमालोक्य विवाहस्य प्रस्तावमाकलयन्
शुक्रनासमुखेन प्रत्युद्गमनानुमतिं ददौ । अथ चन्द्रापीडस्तुरगसैन्यमादाय वैशम्पायनाभिमुखं
प्रतस्थे । मार्गे च निजं स्कन्धावारमागच्छन्तमालोकयत् । सुहृदर्शनप्रत्याशया तत्र गतोपि शुश्राव
यत् “वैशम्पायनोऽच्छोदसरस्तटे आगत्य सहसैव विकृतचित्तोऽभवत् । स्नानभोजनादिकं परित्यज्य
लतामण्डपैकदत्तदृष्टिरस्मान् गन्तुमाज्ञापयत् । आगमनाय कृतानुरोधस्तु सोत्तेजनमवादीत्—
‘नाहं गन्तुं शक्नोमि । न मे देहो मनो वा वशे । अत एव कुमारस्य कार्योपरोधहरणाय यूयं
गच्छत इति’ । दिनत्रयं तत्साम्बन्धनचेष्टायां निष्प्रत्याशाः संप्रति वयं तत्प्रबन्धं तत्रैव विधाय कुमार-
सूचनाय परावृत्ताः स्मः” इति ।

कथमकस्मादिदं तस्य चित्तवैकल्यमभूदिति विषण्णचित्तो बहुधा विकल्पयँस्तुरङ्गसैन्येनोजयिनीं
परावृत्ते कुमारः । तारापीडो वैशम्पायनवैरागे चन्द्रापीडस्य कश्चिदपराधमाशङ्के, किन्तु शुक्र-
नासः सर्वमिदमपममार्ज । परतस्तु—वैशम्पायनानयनाय अच्छोदतटे गमनानुज्ञामयाचच्चन्द्रापीडः ।
प्रवासाय प्रेषयन्ती माता हृदयेऽभूत्पूर्वं विषादमकस्मादनुभूय अतिशीघ्रमागन्तुमाज्ञाप्य यथाक-
थंचिद्विसर्ज । मनसि नानामनोरथानावर्तयंश्चन्द्रापीडो मार्गे यात्राविघ्नकरं प्रावृट्कालं यापया-
मास । त्रिभागमात्रावशिष्टे चाध्वनि अच्छोदात्परावर्तमानं मेघनादम् (सेनाध्यक्षम्) अलोक-
यत् । उल्लिखितेन चन्द्रापीडेन—“अच्छोदसरस्तटे दृष्टस्त्वया वैशम्पायनः ?” इति पृष्टः सेनाध्यक्षो
व्यजिज्ञापत्—“अच्छोदसरःसमीपे वैशम्पायनागमनस्य कथैव न श्रुता मया । विशेषतश्च पत्र-
लेखाकेयूरकाभ्यामहमुजयिनीं विसर्जितो यत्त्वरितमागमनाय कृतप्रतिज्ञोपि कुमारः प्रावृष्यस्यां न
राजदम्पतिभ्यां प्रेषितः । तत्तवांनुपदभावामप्यागतावेव” इति ।

चन्द्रापीडस्तु विरहविकलायाः कादम्बर्याः का दशा स्यादस्यां प्रावृषि, इति नानाविचार-
संतप्तो यथाकथंचिदच्छोदमासाद्य तत्र च सर्वतो विचिन्वन्नपि वैशम्पायनमनासाद्य तद्वृत्तान्तोप-
लम्भाशया महाश्वेतामुपजगाम । तत्र च तरलिकया यथाकथंचिदवस्थाप्यमानशरीरामतिविकलां
तां ददर्श । “हन्त न किञ्चिदनिष्टं स्यादेव्याः कादम्बर्याः” इति मनसि विषीदन्कुमारो वैकल्यस्य
कारणं पप्रच्छ । गद्गदकण्ठा सा जगाद—“महाभाग, मन्दभाग्याहं हेमकूटाद्यावदिह परावृत्ता
तावदेव भवत्तुल्याकृतिमेकं ब्राह्मणयुवानं प्रनष्टमिव किञ्चिद्विचिन्वन्तमितस्ततो व्यलोकयम् । स तु
मां दृष्ट्वैव परिचित इव स्निग्धया दृष्ट्या विलोकयन्, भूयसा निवार्यमाणोपि चाटूनि वदन्
कामाकृतेन मुहुरभ्यसरत् । अहं तु तमनभिवीक्ष्यैवोपेक्षयाऽन्यतोऽगच्छम् । अथैकदा ज्योत्स्ना-
पूरसावितायां गाढयामिन्यां सर्वेषु सुप्तेषु निभृतपदसंचारी, मदनाविष्टतया युक्तायुक्तविचार-
शून्योऽसौ मामागत्य—“चन्द्रमुखि ! हन्तुमुद्यतो मामेष कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तत्त्वां शरण-
मागतोऽस्मि” इत्यादि शुक इव नाना प्रलपन् मुहुर्निवार्यमाणोपि यदा न व्यरमत्तदा प्रियतमशो-
कोदीप्तमन्युश्चन्द्राभिमुखी भूत्वा ‘सकलभुवनचूडामणे ! यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शना-

अमृति न मनागप्यपरः पुमांश्चिन्तितस्तर्हि शुक इव परप्रणोदितं जल्पन्नयं तस्यामेव जातौ पततु' इत्यशपम् । स तु मद्बचनान्तरमेव छिन्नमूलस्तरुवाचेतनः क्षितावपतत् ।

एतदाकर्ण्यैव कादम्बरीविरहदुःखेन पूर्वमेव भेदोन्मुखं चन्द्रापीडस्य हृदयं सहसाऽस्फुटत् । अनेनानर्थेन हा किमिदमिति मुक्ताक्रन्दायां तरलिकायाम्, स्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम्, नानाविधं विलपत्सु चन्द्रापीडपरिजनेषु, केयूरकाचचन्द्रापीडागमनमाकर्ण्य तद्दर्शनोत्कलिकावगृहीता कादम्बरी पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी तत्रैवाजगाम । सा तन्मुक्तजीवितं तमालोक्य निश्चलस्तब्ध-
दृष्टिर्न व्यलपन्न रुरोद । अनुमरणाय कृताध्यवसाया सा यावच्चन्द्रापीडचरणौ स्पृशति तावदेव तत्करस्पर्शादुच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहात्मिकमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरुज्जगाम, अन्तरिक्षे चाशरीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरपि त्वं मयैव समाश्वासयितव्या वर्तसे । तत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाऽऽप्याय्यमानं भूयस्वत्समागमाय तिष्ठत्येव । इदमपरं मत्तेजोमयं चन्द्रापीडस्य शरीरं शापदोषादात्मशून्यमपि, कृतशरीरान्तरसंक्रान्तेर्योगिन इवाऽत्रैव भवत्योः प्रत्ययार्थमा शाप-
क्षयादास्ताम् । नेदमग्निना संस्कर्तव्यम् । यत्नतः पालनीयमा समागमप्राप्तेः' ।

अथ किमेतदिति विस्मयाक्षिप्तहृदयेषु सर्वेषु, आविष्टेव पत्रलेखा 'विना वाहनमेकाकिनि प्रस्थिते देवे, न क्षणमपि शोभसे त्वम्' इतीन्द्रायुधमाकर्षन्ती सह तेनाच्छोदसरस्यपतत् । तत्क्ष-
णमेव च तस्मादच्छोदाम्भसो निर्गल्य कपिञ्जलो महाश्वेतामुपजगाम । सप्रहर्षं कृतवन्दनया तया सर्वं वृत्तजातं पृष्टोसौ जगाद—“क मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधाय पुण्डरीकशरी-
रमुत्क्षिपन्तं तं पुरुषमनुबध्नन्नहं तेन सह चन्द्रलोकं गतोऽस्मि । पुरुषोसौ स्वयं चन्द्रमाः । असौ तच्छरीरं पर्यङ्के स्थापयित्वा मामवादीत्—“कपिञ्जल ! जानीहि मां चन्द्रमसम् । अनेन (पुण्ड.) हि स्वव्यापारमनुतिष्ठन्नहम् 'यथाहमप्राप्तप्रियासमागम एव त्वया प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तप्रियासमागमो जीवितमुत्त-
क्ष्यसि' इति निरपराधमेव शतः । शापक्रोधाज्ज्वलितोहम् 'त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भवि-
ष्यसि' इति प्रतिशापमस्मै प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च महाश्वेताव्यतिकरं विवेकेन विचार्य दय-
मानहृदयोहम्, मद्दत्तशापदोषमोचनपर्यन्तमस्य शरीरं मा व्यनशदिति शरीरमिदमानैषमहम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदनेन स्वयंकृतादात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके जन्मनि जन्म-
नीति वीप्सावृशाद्, वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । त्वमिदं वृत्तं प्रतिकारं कर्तुं श्वेतकेतवे निवेदय” ।

अहं तु वयस्यशोकान्धतया सुरवर्त्मनि धावनेन वैमानिकमेकं लङ्घयन्, क्रोधोदीप्तेन तेन—
'तुरङ्गम इव मामवहेलयन् तुरङ्गम एव भूत्वा त्वं मर्त्यलोकेऽवतर' इति शप्तोऽस्मि । शापप्रति-
संहाराय बहुशः कृतानुनयोसौ जगाद—“उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारापीडनाम्नो राज्ञश्चन्द्र-
मसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण एव शुकनासस्य (तनयत्वम्.) । त्वमपि तस्य चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनतामुपगल्य सहचारी भविष्यसि ।' अहं तु तद्वचनानु-
न्तरमेव महोदधौ निपत्य तुरगीभूयोदतिष्ठम् । पूर्वजन्मप्रभावात्सर्वं स्मरन्नहमेव किन्नरयुग्मानु-
सरणप्रसङ्गेन चन्द्रावतारं चन्द्रापीडमिहाऽऽनयम् । योसौ प्राक्तनसंस्कारात्वामभिलषन् त्वया
शापान्निना दग्धः सोपि मे सुहृदः पुण्डरीकस्यावतारः” ।

‘हन्त पुनरपि निर्घृणया मयैव देवः पुण्डरीको निपातितः’ इति सौरस्ताडं विलपन्तीं महा-
श्वेताम् ‘अचिरादेव पुनः समागमो भवेत्’ इत्याश्वास्य कपिञ्जलः श्वेतकेतोः समीपमुदपतत् ।
गते तस्मिन् पुनः समागमोपदेशेन समाश्वास्यमाना कादम्बरी शिलातले चन्द्रापीडतनुमवस्थाप्य
प्रयता देवोचितं पूजयन्ती तस्थौ । इतो जलदकालालये चन्द्रापीडवार्तामादाय प्रतिगतदूतमुखेन
‘शापञ्चुतदिव्यप्रकृतीनामखिलं मङ्गलोदकं भविष्यतीति’ समाश्वासेन मरणव्यवसायाच्चिवार्य-
माणा अपि तारापीडशुकनासादयः सान्तःपुरपरिजनाः स्नेहवशादखिलप्रजामिरनुगम्यमाना-
श्चन्द्रापीडदर्शनाय तत्राजगमुः । तत्र च शयानस्थेवाऽविकृतां चन्द्रापीडस्य तनूमालोक्य
विस्मिताः सर्वे सौन्दर्य-पातिव्रत्याधिदेवतामन्वहमुपचरन्तीं कादम्बरीमभिननन्दुः । कादम्बरी-
महाश्वेताप्रबन्धेन राजोचितसपर्ययोपचर्यमाणोपि सप्रजापरिजनो राजा तपस्विजनचर्ययाऽऽ-
श्रमभूमिमिमामधितष्टौ ।

हारीतप्रमुखानामृषीणां सविधे सर्वमिमं वृत्तान्तं कथयित्वा भगवान् जाबालिः सस्मितमवा-
दीत्—‘योयं कामोपहततया दिव्यलोकात्परिभ्रश्य वैशम्पायननामा शुकनाससूनुभूत्स एवैष
कुपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताशापाच्चास्यां शुकजातौ पतितोऽस्ति’—।”

राज्ञः शूद्रकस्य सविधे शुकः स्ववृत्तान्तं कथयति यत्—‘एवं वदत्येव जाबालौ सुप्तप्रबुद्ध-
स्येव मे सकलविद्यानां पूर्वपरिचितवस्तूनां च परिचयो यथावदभूत्, आसीच्च मनुजस्येव
वाक् । जाबालिपुत्रेण हारीतेन स्नेहादुपचर्यमाणोपि चन्द्रापीड-महाश्वेतादीनां स्मरणवशादु-
त्कण्ठया ताम्यन् पक्षोद्वेदपर्यन्तं कालं तत्र यथाकथंचिदगमयम् । पितुः (श्वेतकेतोः)
समीपादागतेन कपिञ्जलेन दुर्दैवावसानं यावत्तत्रैवावस्थातुमागृहीतोऽपि उत्पतनसामर्थ्योदये एव
महाश्वेतादीनां दर्शनार्थमुत्तरदिङ्मुखो नभस्युदपतत् । अशक्ततया क्षुत्तृड्भ्यां परीतोहं विश्रमार्थं
यावन्निशि मार्गतरो विश्राम्यामि तावदेव प्रातस्तन्तुपाशैर्वद्धं चाण्डालहस्तगतं चात्मानमालो-
कयम् । ततः पक्ष्णाधिपतिदुहित्रा चाण्डालदारिकया पञ्जरे निबध्य मुनिभोजनोचितैः फलादि-
भिरेव यौवनमुपनीतोऽस्मि । कियत्कालानन्तरमेकदा प्रातरकस्मादात्मानं सुवर्णपञ्जरगतं तां च
चाण्डालदारिकामीदृशीमपश्य यादृशी देवेनाद्य दृष्टा । यावदहमाश्चर्यमिदं जिज्ञासितुं मौनमुत्सृजामि
तावदेव सेयं मामादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयम्, किमर्थं वाऽहमाबध्य इहानीत इत्यस्मिन्वि-
षये भवानिवाहमप्यनपगतकुतूहल एवास्मि” इत्युक्त्वा शुको विरराम ।

प्रबुद्धकुतूहलेन राज्ञाऽऽहूता चाण्डालकन्यका त्वागल्य स्वतेजसा राजानमभिवन्ती प्राग-
ल्प्येन वभाषे—‘कादम्बरीलोचनानन्द चन्द्र ! सर्वस्वयाऽस्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः
श्रुत एव । अस्मिन् शुकजन्मन्यपि पित्रा निषिद्धेपि सोयं परिचितप्रणयाय प्रस्थित इत्यनेन
स्वयं कथितम् । अहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीः । दुर्दैवशमनपर्यन्तं मर्त्यलोके एवैनमभिरक्षितुं
पित्राऽस्य समादिष्टा, तथाप्रस्थितमेनमिहानीतवती । भवतश्चास्य च शापावसानसमयः । तद्
द्वावपि दुःखबहुले तनू परित्यज्य सममेव स्वेष्टजनसमागमसुखमनुभवतम्’ इति कथयन्त्येव
विद्युदिव चमत्कृत्य क्षितेर्गगनमुदपतत् ।

जन्मान्तरस्मरणेन द्वयोरपि (शूद्रकवैशम्पायनयोः) शरीरं काष्ठीभूतमभूत् । इतो मनोवृत्तिमुदी-
पयतो वसन्तस्य विजृम्भणेन सहसैव प्रोदीपितरागा कादम्बरी आत्मानं धारयितुमपारयन्ती तां
चन्द्रापीडतनुं रागाद्यावत्कण्ठे गृह्णाति तावदेव कादम्बरीस्पर्शतो निवृत्तशापस्यास्य पुनः पराववृत्ते
जीवः । सुप्तप्रबुद्ध इवायमवादीत्—‘प्रत्युज्जीवितोस्मि तवानेन कण्ठग्रहेण । निवृत्ता सा शूद्र-
काख्या तनुः । तव प्रियसख्या महाश्वेताया अपि प्रियतमो मयैव सह निवृत्तशापः’ । इत्यभिद-
धत्सेव कपिञ्जलकरावलम्बी गगनादवतरन्पुण्डरीकोपि संमुखमदृश्यत ।

यावत्कादम्बरी प्रियसखीं महाश्वेतां प्रियसमागमप्रियाख्यानेनाभिवर्द्धयति तावदेव विलासव-
तीतारापीडादयोऽपि समागत्य परमं प्रमोदमन्वभवन् । चन्द्रात्मकत्वेपि तारापीडादीनां पूर्ववत्पा-
दयोः प्रणमंस्तैश्चाशीर्भिरभिवर्द्धितश्चन्द्रापीडः खपित्रोस्तपित्रोश्च ‘एष वो वैशम्पायनः’ इति
विनयविलक्षवदनं पुण्डरीकमदर्शयत् । अस्मिन्नवसरे कपिञ्जलः समुपसृत्य शुकनासमवा-
दीत्—‘एवं संदिष्टमार्यस्य श्वेतकेतुना—अयं पुण्डरीकः केवलं संवर्द्धितो मया, आत्मजः पुनस्तव ।
अस्यापि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन इत्येवावगत्याऽयमविनयेभ्यो निवारणीयः’ ।

अपरेद्युः सकलगन्धर्वानुगतौ मदिरा-गौरीभ्यां सह चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाज-
म्मतुः । चित्ररथश्चन्द्रापीडविवाहाय खराजधानीं नेतुं तारापीडं प्रार्थयत् । तारापीडस्तं प्रत्य-
वादीत्—‘गन्धर्वराज ! मदीयं सर्वस्वमपि मया ते जामातरि संक्रमितम् । संप्रत्यहं सर्वं सुतसा-
त्कृत्य तपोवन एव निवस्तुमिच्छामि ।’ सर्वैः सह हेमकूटं गतश्चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव
खं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयत् । हंसोपि पुण्डरीकाय समं महाश्वेतया निजपदमदात् । एकदा
विषण्णमुखी कादम्बरी चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमप्राक्षीत्—‘आर्यपुत्र ! सर्वे वयं विद्युक्ताः परस्परं
संघटिताः । सा पुनर्वराकी पत्रलेखा न दृश्यते ।’ चन्द्रापीडः प्रत्यवादीत्—‘सा खलु महुःख-
दुःखिता रोहिणी । शापवशान्महीमागतेन मया सह स्नेहादवतीर्णा । संप्रति मया साऽऽत्मलोकं
विसर्जिता, तत्रैव तां पुनर्दृश्यसि ।’

एवं पुण्डरीके समारोपितराज्यभारः परित्यक्तस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन्, कदाचिदुज्ज-
यिन्यां कदाचिद्वेमकूटे कदाचिच्च पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि, यथेच्छं विहरंश्चन्द्रापीडमूर्तिं-
श्चन्द्रः कादम्बर्या सह, कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण सह, पुण्डरीकोपि
चन्द्रमसा सह परस्परावियोगेन सुखान्यनुभवन्तः सर्वे परां कोटिमानन्दस्याऽध्यगच्छन् ।

भट्टश्रीमथुरानाथशर्मनिर्माणमुद्रितः ।

सोयं कादम्बरीसारः सतां मदयतान्मनः ॥

१ निर्माणस्यैव मुद्रा (चिह्नम्) संजाता यस्य सः । कादम्बरीनिर्यासः पात्रमुखे लाक्षादिमुद्राङ्कितो रसिकानां
मनो मादयति । अयं कथानिष्कर्षो मथुरानाथकृतनिर्माणेनाङ्कितः सज्जनमनो हर्षवेदित्युभयोऽर्थः ।

श्रीः
विषयानुक्रमणिका ।

पूर्वभागे

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	१—२	तारापीडः ...	१२१—१२६
सुजनदुर्जनाख्यानम् ...	३—४	शुकनासवर्णनम् ...	१२७
कविवंशवर्णनम् ...	५—६	राज्ञो भोगविलासः ...	१२९—१३२
शूद्रकवर्णनम् ...	७—१४	शुकनासगौरवम् ...	१३३
शुकमादाय चाण्डालकन्यकायाः प्रवेशः	१५	विलासवतीगौरवम् ...	१३५
शूद्रकवर्णनम् ...	१७—२०	विलासवतीदुःखप्रश्नः ...	१३७
चाण्डालकन्यकावर्णनम् ...	२१—२४	राज्ञा विलासवतीसान्त्वनम् ...	१३९
शुकप्रशंसा ...	२५—२७	विलासवत्या देवताराधनम् ...	१४३—१४६
शूद्रकसभाविसर्जनम् ...	२८—३०	स्वप्नविषयालोचनम् ...	१४७
शूद्रकज्ञानम् ...	३१—३४	गर्भवार्तावगमः ...	१४९—१५२
सभामण्डपवर्णनम् ...	३५—३६	गर्भवती विलासवती ...	१५३—१५४
शुककथारम्भः ...	३७—३८	राज्ञो गर्भवार्तावगमः ...	१५५—१५६
विन्ध्याटवी ...	३९—४३	चन्द्रापीडजन्मोत्सवः ...	१५७
अगस्त्याश्रमः ...	४५	सूतिकागृहवर्णनम् ...	१५९—१६१
पम्पासरः ...	४७—५०	जातस्य कुमारस्य वर्णनम् ...	१६३
शालमलीतरुः ...	५१—५२	शुकनासपुत्रजन्मोत्सवः ...	१६५
शुकानां निवासादि ...	५३	चन्द्रापीडस्य शिक्षा ...	१६७
शुकोत्पत्तिः ...	५५	चन्द्रापीडस्य शौवनोद्गमः ...	१६९
प्रभातवर्णनम् ...	५७	तारापीडस्य गृहगमनादेशः ...	१७१
शबरसृगया ...	५९	इन्द्रायुधः ...	१७३—१७७
सृगयाकोलाहलः ...	६१	चन्द्रापीडस्य विद्यागृहात्प्रत्यावर्तनम् ...	१७९
शबरसंन्यवर्णनम् ...	६३	नगरं प्रति प्रस्थानम् ...	१८१
शबरसेनापतिः ...	६५—६८	चन्द्रापीडप्रवेशे पुरनारीणां भावाः ...	१८३
शबरचरित्रालोचनम् ...	६९—७२	„ नारीणां भावालापाः ...	१८५—१८८
शुकस्य पतनम् ...	७३	राजमदनम् ...	१८९—२०२
शुकस्य खदशावर्णनम् ...	७५—७७	चन्द्रापीडस्य मातापित्रोर्दर्शनम् ...	२०३—२०६
हारीतवर्णनम् ...	७८—८२	चन्द्रापीडस्य शुकनाससाक्षात्कारः ...	२०७—२०९
जाबाल्याश्रमः ...	८३—८९	„ शुकनास—तत्पत्नीसाक्षात्कारः ...	२१०
जाबालिः ...	९०—१००	सन्ध्यावर्णनम् ...	२११—२१४
शुकस्य खट्वतान्तः ...	१०१	चन्द्रापीडस्य सृगया ...	२१५
सन्ध्यावर्णनम् ...	१०३—१०४	चन्द्रापीडस्य विश्रामभोजनादिव्यापारः ...	२१७
रात्रिवर्णनम् ...	१०५—१०८	ताम्बूलकरङ्कवाहिन्याः परिचयः ...	२१९
कथारम्भः—उजयिनी ...	१०९—१२०	शुकनासोपदेशः ...	२२१—२३८

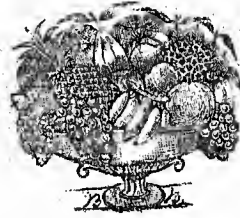
विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
चन्द्रापीडस्य दिग्विजययात्रा	... २३९-२५४	कादम्बर्याः प्रतिसंदेशः ३७५
दिग्विजयः २५५	कादम्बरीभवनप्राप्तिः ३७९
किन्नरमिथुनाप्राप्तौ निर्वेदः	... २५७-२५९	कुमारीपुरस्य वृत्तान्तः ३८१
जलान्वेषणम् २६१	कुमारीपुरकौतुकानि ३८३
अच्छोदसरः २६३-२६८	कुमारीपुरवृत्तान्तः ३८५
जलपानविधौ २६९	कादम्बरीवर्णनम् ३८७-३९४
शिवसिद्धायतनम् २७१-२७६	कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्मिथोभावावेशः	३९५
महाश्वेता २७७-२८६	चन्द्रापीडदर्शने कादम्बर्या भावावेशः	३९७-४०२
महाश्वेताकृतमातिथ्यम्	... २८७-२८९	शुकसारिकामुखेन कौतुकारम्भः ४०३
महाश्वेता प्रति प्रश्नः २९१	कादम्बर्याः स्वविकारजा चिन्ता ४०५-४०८
महाश्वेताया वृत्तान्तः २९३	चन्द्रापीडस्य मनसि विचाराः ४०९-४११
महाश्वेताजन्म २९५	कादम्बरीप्रहितमदलेखागमनम्	... ४१३
महाश्वेतास्नानागमनवृत्तान्तः	... २९७	कादम्बरीप्रहितहारदर्शनम्	... ४१५
पुण्डरीकः २९९-३०२	कादम्बरीप्रहितोपहारसमर्पणम्	... ४१७-४१९
तद्दर्शने महाश्वेताया अवस्था	... ३०३-३०६	सन्ध्यावर्णनम् ४२१
महाश्वेतादर्शने पुण्डरीकावस्था	... ३०७	कादम्बरीचन्द्रापीडयोः प्रीतिवर्धक	
पुण्डरीकजन्मवृत्तान्तः	... ३०९-३११	उपचारः ४२३-४२५
पुण्डरीकाय कपिजलोपदेशः	... ३१३	चन्द्रापीडस्य कादम्बर्युपगमनम्	... ४२७
विरहादुरा महाश्वेता ३१५	चन्द्रापीडस्य गृहप्रस्थानम्	... ४२९
पुण्डरीकस्य प्रवृत्तिनिवेदनम्	... ३१७-३२०	कादम्बर्याः संवादप्रेषणम्	... ४३१
महाश्वेताया विह्वलता ३२१	कादम्बरीविषयकः प्रश्नः ४३३
कपिजलस्यागमनम् ३२३	चन्द्रापीडस्य पुनः कादम्बरीभवने प्रया	... ४३५
मदनार्तपुण्डरीकस्य दशा	... ३२५-३३०	कादम्बरीभवने शीतोपचारसजा	... ४३७-४४१
कपिजलकृत उपदेशः ३३१	उत्कण्ठिता कादम्बरी ४४१-४४५
पुण्डरीकोपचारः ३३३	द्वयोः समङ्गि भाषणम् ४४७
पुण्डरीकस्य कृते कपिजलस्य चिन्ता	३३५	स्कन्धावारे तारापीडस्य पत्रप्राप्तिः	४४९
महाश्वेतायाः स्वकर्तव्यविचारः	... ३३७	चन्द्रापीडस्योजयिनीप्रस्थानम्	... ४५१
चन्द्रोदयः ३३९	मार्गं शून्यादिवी ४५३
महाश्वेताया अभिसारः ३४१-३४७	रक्तध्वजस्य दर्शनम् ४५५
उपरतः पुण्डरीकः ३४९-३५१	चण्डिकावर्णनम् ४५७-४५९
महाश्वेताया विलापः ३५३-३५६	जरङ्गविडधार्मिकवर्णनम्	... ४६१
पुण्डरीकशरीरस्य गगने नयनम्	... ३५७	द्विविधधार्मिकपरिचयः ४६३
महाश्वेतावृत्तान्तोपसंहारः	... ३५९	उज्जयिनीप्रवेशः ४६५
चन्द्रापीडस्य महाश्वेतासान्त्वनम्	... ३६३-३६८	पत्रलेखाया आगमनम् ४६७
महाश्वेता-चन्द्रापीडयोः सान्ध्यविधिः	३६९	पत्रलेखातः कादम्बरीवृत्तश्रवणम्	... ४६९-४८०
कादम्बरीजन्मादिकथा ३७१	चण्डिकापूर्वार्धपूर्तिः ४८१
केयूरकेण सह तरलिकाया आगमनम्	३७३		

उत्तरभागे

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
मङ्गलाचरणम् ...	४८३
कथारम्भप्रस्तावना ...	४८५
पत्रलेखाद्वारा कादम्बर्याः संदेशः ...	४८७-४९४
कादम्बर्या वृत्तान्तश्रवणम् ...	४९५
चन्द्रापीडस्यानुतापः ...	४९७-५००
चन्द्रापीडस्य मनसि विचारः ...	५०१
चन्द्रापीडस्य विरहावस्था ...	५०३-५०६
आगच्छतः केयूरकस्यावलोकनम् ...	५०७
कादम्बर्यीदृशानिवेदनम् ...	५०९
कादम्बर्या विरहावस्था ...	५११-५२०
चन्द्रापीडस्य प्रतिवचनम् ...	५२१-५२४
केयूरकेण सह संलापः ...	५२५-५२७
यात्रार्थं चन्द्रापीडस्य विचारः ...	५२९
वैशम्पायनस्यागमनश्रवणम् ...	५३१
पत्रलेखाया सह केयूरकस्याप्रतो विसर्जनम् ...	५३३
कादम्बर्यर्थं पत्रलेखायै संदेशः ...	५३५
पत्रलेखाया अभिनन्दनं विसर्जनं च ...	५३७
चन्द्रापीडस्य परिणयप्रस्तावः ...	५३९
चन्द्रापीडस्योत्सुक्यम् ...	५४१
अपररात्रे यात्राशङ्कध्वनिः ...	५४३
चन्द्रापीडस्य यात्रासमारोहः ...	५४५
मार्गे प्रातःकालः ...	५४७
स्कन्धावारदर्शनम् ...	५४९
वैशम्पायनार्थं प्रश्नः ...	५५१
स्कन्धावारलोकेभ्यो वैशम्पायनवृत्तान्त- श्रवणम् ...	५५३
वैशम्पायनवृत्तान्तः ...	५५५-५५८
वैशम्पायनस्यावस्थाश्रवणम् ...	५५९
चन्द्रापीडस्य चेतसि चिन्ता ...	५६१
पटमण्डपे दैनिककार्यकरणम् ...	५६३
मध्याह्नः ...	५६५
चन्द्रापीडस्योज्जयिनीयात्रा ...	५६७
पितृश्चन्द्रापीडोपरि संदेशः ...	५७१
शुकनासस्य चन्द्रापीडप्रशंसा ...	५७३
वैशम्पायनतिरस्कारः ...	५७५
तारापीडस्य शुकनासपरिवोधनम् ...	५७७
चन्द्रापीडस्य यात्रानुमतियाचनम् ...	५७९-५८१

विषयाः	पृष्ठाङ्काः
तारापीडस्याज्ञापनम् ...	५८३
मातुरनुमतियाचनं यात्रासंविधानं च ...	५८५
प्रस्थापनकालिकी मातुरक्तिः ...	५८७
पितुः शिक्षा ...	५८९
विसर्जने पितुरक्तिः ...	५९१
मार्गे गच्छतश्चन्द्रापीडस्य भावनाः ...	५९५-५९७
मार्गे प्रातःकालः ...	५९९
प्रातृषा कुमारस्य वैकल्यम् ...	६०१
परावर्तमानस्य मेघनादस्य दर्शनम् ...	६०३
मेघनादसंदेशेन विषादः ...	६०५
अच्छोदगमनम् ...	६०७
महाश्वेताश्रमे गमनम् ...	६०९
तस्या वैशम्पायनवृत्तश्रवणम् ...	६११-६१४
वैशम्पायनस्य महाश्वेताभिसारः ...	६१५
वैशम्पायनस्य तिरस्कारः ...	६१७
वैशम्पायनस्य मृत्युः, चन्द्रापीडस्य हृदयरूपीटः ...	६१८
कादम्बर्यास्त्रागमनम् ...	६२१
अनुमरणार्थं विलापः ...	६२३-६२६
आकाशवाण्या कादम्बर्याः सान्त्वनम् ...	६२७
कपिञ्जलस्यागमनम् ...	६२९
कपिञ्जलस्य वृत्तम् ...	६३१-६३३
कपिञ्जलकृतं सान्त्वनम् ...	६३५
महाश्वेतोपदेशात्कादम्बर्याश्चन्द्रापीड- देहरक्षा ...	६३७
शरीरस्य निर्विकारतया सर्वेषां प्रमोदः ...	६३९
दूतानां कुमारदर्शनाग्रहः ...	६४३
दूतानां सान्त्वनम् ...	६४५
दूतैः सह स्वरितकप्रेषणम् ...	६४७
देवमन्दिरे विलासवत्या दूतानामाह्वानम् ...	६४९-६५१
अशुभमनुमाय तस्या विलापः ...	६५३
तारापीडस्यागमनम् ...	६५५
राज्ञा विलासवत्याः सान्त्वनम् ...	६५७
सर्वं वृत्तं श्रुत्वा राज्ञो मरणाध्यवसायः ...	६५९
शुकनासस्य सान्त्वनम् ...	६६१-६६३
सपरिकरस्य राज्ञो गमनम् ...	६६५
अच्छोदतीरे मेघनादस्याभिगमनम् ...	६६७

विषयाः	पृष्ठाङ्काः	विषयाः	पृष्ठाङ्काः
विलासवत्याः शोकः ...	६६९	वीनप्रार्थनोत्तरमपि पक्षणे नयनम् ...	६८९-९२
कादम्बर्या दर्शनमालापथ ...	६७१	चण्डालकन्यया पञ्जरबन्धः ...	६९३
तारा गीडस्य परिशमः ...	६७३	निर्वेदात् शुकस्य भोजनादित्यागः ...	६९५
चन्द्रापीडादीनां जन्मप्रश्नः ...	६७५	राज्ञो जन्मान्तरस्सरणम् ...	६९७
पुनः पूर्वावस्थाप्राप्तिप्रश्नः ...	६७७	शुकस्य राज्ञश्च शरीरत्यागः ...	६९९
गोष्ठीं भङ्क्त्वा जाबालेरुथानम् ...	६७९	वसन्तागमने कादम्बशुत्कण्टा ...	७०१
शुकरूपपुण्डरीकेण सह कपिञ्जलसमागमः ६८१		चन्द्रापीडस्योज्जीवनं पुण्डरीकस्यागमनं च ७०३-५	
कपिञ्जलस्य श्वेतकेत्वादिवृत्तनिवेदनम् ६८३		कपिञ्जलद्वारा श्वेतकेतुसंदेशः ...	७०७
जाबाल्याश्रमं त्यक्त्वा शुकस्योद्गमनम् ६८५		चन्द्रापीडपुण्डरीकयोर्विवाहः ...	७०९
वृक्षे निद्रितस्य तस्य चण्डालहस्ते गमनम् ६८७		चन्द्रापीडादीनां सुखलाभः ...	७११

कादम्बरी

पूर्वभागः ।

रजोजुषे जन्मनि सत्त्ववृत्तये स्थितौ प्रजानां प्रलये तमःस्पृशे ।

अजाय सर्गस्थितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणात्मने नमः ॥ १ ॥

श्रेयःश्रीललनाविलासकुशलः पायादपायात्स वः
श्रीमन्नाभिनरेन्द्रसूनुरमरैः संसेव्यमानान्तिकः ।
रेजे यस्य कचावली भुजशिरोदेशे लुठन्ती प्रभो-
लेमा शैवलमञ्जरी भवसरित्पारं प्रयातुः किमु ॥
सर्वेऽन्ये जनतानिषेविततया मानाभिभूता भृशं
मन्यन्ते तृणवन्निलोकमखिलं दुर्बुद्धिबद्धाद्याः ।
कृत्स्नैर्ध्वजेषुपि येन सुधिया देवेन्द्रसेव्याङ्गिणा
नैवाकारि कदापि गर्वमलिनं चेतः सा शान्तिः श्रेये ॥
यत्कीर्तिर्धवलीचक्रार सहसा ब्रह्माण्डभाण्डोदरं
दाशाहोऽपि तदन्तरा निपतितः सद्यो न संलक्षितः ।
तेनाद्यापि निरीश्वरं जगदिदं जल्पन्ति सांख्यादयः
सा श्रीनेमिजिनेश्वरो भवभृतां देयादमन्दां मुदम् ॥
मूर्ध्नि न्यस्तद्विजिह्वाधिपतिफणराणस्पष्टसंरम्भदम्भा-
द्धत्ते यः सप्तविधाद्भुतपरममनोहारिसाम्राज्यलक्ष्मीम् ।
नम्राङ्गुस्त्रिगैर्मौलिप्रकरमणिलसत्कान्तिभिश्चित्रिताङ्गिः
सा श्रीपार्श्वधिराजो भवतु भवभिदे पार्श्वसेवेव्यमानः ॥
यद्वाचामधिका विलासपदवीभीहेद् भृशं भारती
यत्सत्त्वैकपरम्परां कलयितुं सिंहोऽङ्कदम्भादियात् ।
यत्सौन्दर्यदिदृक्षयेव समभूदक्षणां सहस्रं हरेः
सा श्रीवीरविभुर्वदातु भविनां शश्वन्मनोवाञ्छितम् ॥
श्रीमत्तपःपक्षसहस्रदीधितिः श्रीहीरसूरिः समभून्महोदयः ।
यद्वक्त्रसौन्दर्यगुणं विलोकयन्त्ययौ सुरौघः किमु निर्निमेषताम् ॥
अनन्यसौजन्यगुणैर्गरीयान्विशिष्टशिष्टाचरणैर्वरीयान् ।
तत्पट्टपाथोनिधिपूर्णचन्द्रो विराजते श्रीविजयादिसेनः ॥
तत्पट्टोदयचूलावलम्बिपूर्णेन्दुसंनिभः श्रीमान् ।
श्रीविजयतिलकसूरिभूरिगुणैर्भूषितो जयति ॥

टिप्पणं—कविभुवनभास्वतीं तां सरस्वतीं सादरं समधिगम्य ।

कादम्बरीमनवां चतुराश्वपकेण सेवन्ताम् ॥ १ ॥

I प्राचीनोपलब्धोऽयं पाठो न सम्यक् । 'श्रेये' इति स्यात् । अन्यथा 'शान्तिः' इत्यत्र द्वितीया वाक्यभेदो वा भवेत् ।

तत्संप्रदाये प्रथितप्रभावो बभूव दानर्षिरतिप्रसिद्धः ।
 यदीयवैराग्यकथां प्रवक्तुं प्राप्नोतु गुरुः किं हरिसंनिधानम् ॥
 तद्दीक्षितानेकविनेयवर्गमुच्चात्तामध्यमणिप्रकारः ।
 श्रीवाचकेन्द्रः सकलादिचन्द्रो बभूव विश्वाद्भुतवापिविलासः ॥
 श्रीसूरचन्द्रः समभूतदीयशिष्यांश्रणीर्न्यायविदां वरेण्यः ।
 यत्तर्कयुक्त्या त्रिदिवं निषेवे तिरस्कृतश्चित्रशिखण्डिजोऽपि ॥
 तदीयपादाम्बुजचञ्चरीको विराजतेऽद्वा हरिधीसखाभः ।
 श्रीवाचकः संप्रति भानुचन्द्रो ह्यकब्बरक्षमापतिदत्तमानः ॥
 श्रीशाहिचेतोब्जषडङ्गितुल्यः श्रीसिद्धचन्द्रोऽस्ति मदीयशिष्यः ।
 कादम्बरीद्वितिरियं तदीयमनोमुदे तेन मया प्रतन्यते ॥

इह हि विशिष्टशिष्टाचारानुमितश्रुतिबोधितकर्तव्यताकं प्रारिप्सितविघ्नविघातफलकं हिरण्यगर्भनमस्कारा-
 त्मकं मङ्गलमाचरति—**रजोजुष इति** । अजाय स्वयंभुवे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां
 जन्मनि सृष्टिकाले रजोजुषे रजोगुणयुक्ताय । पुनः किंविशिष्टाय । प्रजानां स्थितौ स्थितिकाले सत्त्ववृत्तये
 सत्त्वस्य वृत्तिर्यस्मिन् । सत्त्वगुणयुक्तायेत्यर्थः । पुनः किंलक्षणाय । प्रजानां प्रलये विनाशकाले तमःस्पृशे
 तमोगुणयुक्ताय । अमीषां च गुणानां लक्षणम् 'सत्त्वं लघु प्रकाशकं च, चलमवष्टम्भकं च रजः, गुर्वावरणं च
 तमः' इति द्रष्टव्यम् । जन्मनि स्थितौ प्रलये चेति निमित्तसप्तमी वा । पुनः किंविशिष्टाय । सर्गस्थितिनाशहेतवे
 प्रजानामित्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । तेन प्रजानां सर्गः स्थितिश्च नाशश्च तेषां हेतवे कारणीभूताय । पुनः
 किंलक्षणाय । त्रयीमयाय । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानाम् । वेदानां वा त्रयी । तन्मयाय तत्त्वरूपाय । पुनः
 किंविशिष्टाय । त्रिगुणात्मने ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वेन तत्तद्गुणयोगात्रिगुणात्मकाय । सत्त्ववृत्तमोगुणस्वरू-
 पायेत्यर्थः । तादृशाय पितामहाय नम इति प्राचीनव्याख्या ॥ अत्र च व्याख्याने विधेः सृष्टिमात्रकर्तृत्वेन
 केवलं रजोगुणस्यैव संबन्धात्रिगुणात्मकत्वमतिविरुद्धम् । किं च विधेस्तमोगुणवत्त्वे सत्त्वगुणवत्त्वे वा शिवत्वं
 विष्णुत्वं च व्यपदिश्येत । एतेषां त्रयाणां गुणभेदादेव मूर्तिभेद इति पौराणिकाः अपि च पूर्वार्धे जन्मस्थिति-
 प्रलयकर्तृत्वस्य रजोजुषे सत्त्ववृत्तये तमःस्पृश इत्यनेन त्रिगुणात्मकत्वस्यापि चोक्तत्वेन पुनस्तत्तत्तार्धे सर्गस्थिति-
 नाशहेतव इति त्रिगुणात्मन इति च पुनरुक्तं स्यादिति प्रकारान्तरेण व्याख्यास्यामः—अजाय कूटस्थ-
 नित्याय परब्रह्मणे नम इत्यन्वयः । किंभूताय । प्रजानां सर्गस्थितिनाशहेतवे । प्रजानामित्यनित्यमात्रपदा-
 र्थोपलक्षकम् । तेनानित्यपदार्थानां सर्गस्थितिनाशकारणयेत्यर्थः । अनित्यपदार्थानां सृष्टिस्थितिनाशहेतुत्वं च
 श्रुतिसिद्धम् । 'जगत्कारणं ब्रह्म' इति श्रुतेः । पुनः किंभूताय । त्रयीमयाय । त्रयी वेदानां त्रयी तत्त्वरू-
 पाय । 'वेद एव परं ब्रह्म' इत्युक्तत्वात् । यद्वा । त्रयी ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रयी तत्त्वरूपाय । यथा मृद
 उत्पत्तेऽपि घटे मृन्मय इति व्यवहारस्तथा ब्रह्मणस्त्रयाणामुत्पादकत्वेऽपि त्रयीमयत्वव्यवहारः समुचितः ।
 ब्रह्मविष्णुमहेशास्त्रयो जीवा एवेति वेदान्तिनः । अत एव त्रिगुणात्मकाय । भेदाभेदविवक्षयेत्यर्थः । तस्य
 परब्रह्मणः कथं ब्रह्मविष्णुमहेशात्मकत्वमत आह—प्रजानां जन्मनि सृष्टौ रजोजुषं प्रजापतिस्तत्त्वरूपायेत्यर्थः ।
 पुनः प्रजानां स्थितौ सत्त्ववृत्तिर्विष्णुस्तत्त्वरूपाय । पुनः प्रजानां प्रलये तमःस्पृक् शिवस्तत्त्वरूपाय ।
 यथैकस्यैव स्फटिकस्य नीलपीतादिगुणसंबन्धात्नीलः पीत इति व्यवहारस्तथैकस्यैव परब्रह्मणः सृष्टिकाले
 रजोगुणसंबन्धाद्भेदेति, स्थितिकाले सत्त्वसंबन्धाद्विष्णुरिति, प्रलये तमःसंबन्धादीश्वर इति व्यवहारः । तेन
 परब्रह्मण एवायं नमस्कार इति किं बहुना ॥ १ ॥

टिप्पणं—1 सिषेवे इति स्यात् । 2 अक्षरवृद्ध्या छन्दोभङ्गः । 3 अजाय इत्यस्य पितामहाय (ब्रह्मणे)
 इति स्वयमर्थं विधाय खण्डनमिदं टीकाकृतः स्वस्यैव खण्डनं नूनम् । न जायते इत्यजः अजन्मा आदि-
 पूरुषः परमात्मैवात्र अजपदेन गृह्यते, न ब्रह्मा । सर्गस्थितिनाशहेतवे इत्यनेन एकमात्रस्य परमात्मनोऽस्यैव
 सत्त्वादिगुणभेदाद्विमूर्तिव्यपदेश इत्युत्तरार्धे सूचनात् । शेषमर्थः स्वीकृतस्तेन स्वपाण्डित्यं प्रथयितुमन्ते ।
 एवमेवाप्रेति ग्रन्थस्वारस्यमविचिन्त्य यत्किञ्चिद्वाद्याख्यानं स्थालीपुलाकन्यायेनारम्भे सूचितमित्यलं विद्वद्भ्यः ।

जयन्ति बाणासुरमौलिलालिता दशास्यचूडामणिचक्रचुम्बिनः ।
सुरासुराधीशशिखान्तशायिनो भवच्छिदरुह्यम्बकपादपांसवः ॥ २ ॥
जयत्युपेन्द्रः स चकार दूरतो विभित्सया यः क्षणलब्धलक्ष्यया ।
दृशैव कोपारुणया रिपोरुरः स्वयं भयाद्विभ्रमिवास्त्रपाटलम् ॥ ३ ॥
नमामि भैत्सोश्चरणाम्बुजद्वयं सशेखरैर्मौखरिभिः कृतार्चनम् ।
समस्तसामन्तकिरीटवेदिकाविटङ्कपीठोलुठितारुणाङ्गुलि ॥ ४ ॥
अकारणाविष्कृतवैरदारुणादसज्जनात्कस्य भयं न जायते ।
विषं महाहेरिव यस्य दुर्वचः सुदुःसहं संनिहितं सदा मुखे ॥ ५ ॥
कटु कणन्तो मलदायकाः खलास्तुदन्त्यलं बन्धनशृङ्खला इव ।
मनस्तु साधुध्वनिभिः पदे पदे हरन्ति सन्तो मणिनूपुरा इव ॥ ६ ॥

जयन्तीति । त्र्यम्बकस्य शिवस्य पादपांसवश्चरणरेणवो जयन्ति । सर्वोत्कर्षेण वर्तन्त इत्यर्थः । कथंभूताः ।
बाणासुरेति । बाणो बाणनामासुरस्तस्य मौलिना मुकुटेन मस्तकेन वा लालिताः परिचिताः । पुनः किंविशिष्टाः ।
दशास्येति । दशास्यो रावणस्तस्य चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां चक्रं समूहं चुम्बन्ति स्पृशन्तीत्येवंशीलाः ।
पुनः किंविशिष्टाः । **सुरेति ।** सुराश्चासुराश्च तेषामधीशाः स्वाग्निस्तेषां शिखाः चूडास्तासामन्तः प्रान्तस्तत्र
शेरत इत्येवंशीलाः । पुनः किंविशिष्टाः । भवच्छिदः । संसारविच्छेदिन इत्यर्थः । अत्र पूर्वविशेषणत्रयेण
परमेश्वरचरणरजसः परमैश्वर्यं भवच्छिद इत्यनेन च संसारिणां संसारदुःखनिवारकत्वमुक्तमिति ॥ २ ॥

जयतीति । स उपेन्द्रो विष्णुर्दृष्टिहावतारी जयति सर्वोत्कृष्टत्वेन वर्तते । स कः । यो नृसिंहो विभि-
त्सया भेतुमिच्छया दूरतो दूरादिव क्षणं लब्धं लक्ष्यमवलोकनैकाग्रत्वं यथा अत एव कोपेन रोषेण अरुणया
आरक्तया दृशैव दृष्टयैव रिपोः शत्रोर्द्विरण्यकशिपोः उरो वक्षःस्थलमलं रुधिरं तद्वत्पाटलमारक्तं चकार ।
भयाद्विदारणभीत्या स्वयमेव भिन्नमिवेति कवेरुत्प्रेक्षा ॥ ३ ॥

शश्वद्गुरोर्नमस्कारं कुर्वन्नाह—नमामीति । भवति गुरोर्नाम । कचित्तु 'भर्तुः' इति पाठः । तस्य चरणा-
म्बुजद्वयं पादकमलयुगलं नमामि नमस्करोमि । किंभूतम् । सशेखरैः समुकुटैर्मौखरिभिः क्षात्रियविशेषैः कृतं विहित-
मर्चनं पूजनं यस्य तत्तथा । पुनः किंविशिष्टम् । **समस्तेति ।** समस्ताः समग्रा ये सामन्ता विषयान्तरराजानस्तेषां
किरीटानि कोटीराण्येव वेदिका परिष्कृता भूमिः । विस्तीर्णत्वात्तत्साम्यम् । तस्या विटङ्को मध्य उन्नतप्रदेशः ।
विटङ्कशब्दस्य कपोताद्याधारभूतकाष्ठवाचित्वेऽप्यत्र लक्षणयोन्नतत्वमात्रवाचित्वम् । विटङ्क एव पीठं स्थलं तत्रो-
लुठितां घृष्टा अत एवारुणा रक्ताः । तत्रत्यरक्तादिसंघन्धात्स्वभावेन चारुणा अङ्गुलयः करशाखा यस्येति तत्तथा ॥ ४ ॥

अकारणेति । असज्जनात्खलात्कस्य साधोर्मयं साध्वंसं न जायते न भवति । अपितु सर्वस्यापि भवतीत्यर्थः ।
कथंभूतादसज्जनात् । **अकारणेत्यादि ।** अकारणमनिमित्तमेवाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वैरं विरोधः तेन दारुणात्
क्रूराचिष्टुरात् । यस्य खलस्य सदा निरन्तरं मुख आनने संनिहिः निकटस्थं दुर्वचो दुष्टवचनं सुदुःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥
जनकं भवति । यथा महाहेर्महोरगस्य विषं गरलं मुखे संनिहितं परमसंतापकत्वाद्दुःसहमित्युपमा ॥ ५ ॥

कट्विति । खला दुर्जनाः साधून्सज्जनानलमत्यर्थं तुदन्ति पीडयन्ति । किं कुर्वन्तः । कणन्तो रटन्तः ।
किम् । कटु । अर्थादुर्वचनमित्यर्थः । पुनः किंविशिष्टाः । मलदायकाः मलो मिथ्याकलङ्कस्तस्य दायकाः ।
आरोपका इत्यर्थः । क इव । बन्धनशृङ्खला इव । बन्धनं मनुष्यादेस्तदर्थं शृङ्खला लोहनिगडा इव । तेऽपि

टिप्पण— 1 वास्तवे तु 'भवोः' इति पाठः । भवोः हरि-हरयोरिति तदर्थः । 2 कटु यथा स्वात्तथा
कणन्तः शब्दायमानाः ।

सुभाषितं हारि विशयधो गलात्र दुर्जनस्यार्करिपोरिवामृतम् ।
 तदेव धत्ते हृदयेन सज्जनो हरिर्महारत्नमिवातिनिर्मलम् ॥ ७ ॥
 स्फुरत्कलालापविलासकोमला करोति रागं हृदि कौतुकाधिकम् ।
 रसेन शय्यां स्वयमभ्युपागता कथा जनस्याभिनवा वधूरिव ॥ ८ ॥
 हरन्ति कं नोज्ज्वलदीपकोपमैर्नवैः पदार्थैरुपपादिताः कथाः ।
 निरन्तरश्लेषघनाः सुजातयो महासजश्चम्पककुञ्जलैरिव ॥ ९ ॥
 बभूव वात्स्यायनवंशसंभवो द्विजो जगद्गीतगुणोऽग्रणीः सताम् ।
 अनेकगुप्तार्चितपादपङ्कजः कुबेरनामांश इव स्वयंभुवः ॥ १० ॥

कटु कुत्सितं शब्दायमाना मलः स्वसंपर्कात्स्वमालिन्यं तस्यारोपकाः स्वाच्छन्द्येन गतागतावरोधका भवन्तीति ।
 उत्तरार्धेन साधून्स्तौति—सन्तः सुजनास्तु साधुध्वनिभिर्मनोहारिशब्दैर्वचनैः पदे पदे शब्दे शब्दे प्रतिक्षणं
 वा, मनश्चितं हरन्ति गृह्णन्ति । क इव । यथा मणिखचिता नूपुरा मञ्जीराणि पदे पदे अर्थात्कामिनीनां
 चरणप्रक्षेपे प्रक्षेपे साधुध्वनिभिर्मन्त्रुलसिञ्जितैर्हृदयहारिणो भवन्तीत्युपमा ॥ ६ ॥

सुभाषितमिति । सुभाषितं सुकाव्यादि हारि मनोहार्यपि दुर्जनस्य खलस्य गलात् कण्ठाच्चिगरणादधो
 न विंशति न गच्छति । हृदयशून्यत्वादिति भावः । कस्येव । अर्करिपोः पीयमानममृतं यथा न हृदयं
 विंशति पूर्वाक्तेहोरेव । तदेव सुभाषितं सज्जनो गुणग्राहको हृदयेन स्वान्तेन धत्ते धारयति । स
 हृदयगतत्वाच्च कदाचिद्विस्मरतीति भावः । यथा हरिः विष्णुर्नारायणो हृदयेन वक्षःस्थलेनातिनिर्मलं स्वच्छं
 महारत्नं कौस्तुभं दधाति ॥ ७ ॥

स्फुरदिति । अभिनवा कथा शय्यपद्यमयी रसेन शृङ्गारादिना कृत्वा जनस्य सहृदयजनस्य हृद्यन्तःकरणे
 कौतुकं कुतूहलमधिकं यस्मिंस्तत्कौतुकाधिकम् । कौतुकपूर्णमित्यर्थः । तादृशं रागं प्रीतिं करोति जनयति ।
 किंभूता । **स्फुरदिति ।** स्फुरच्चञ्चत्कलो मधुरो य आलापः शब्दरचना तस्य विलासो माधुर्यं तेन कोमला
 मृद्वी । अन्यत्रापि कथायामालापार्थक्यं भवत्येवेति ध्वनिः । पुनः किंविशिष्टा । शय्यामभ्युपागता प्राप्ता ।
 'शय्या तल्पे शब्दगुम्फे' इत्यनेकार्थः । यथाभिनवा नवोढा वधूः रसेन प्रेम्णा स्वयमेव अर्थाद्भर्तृजनस्य
 शय्यां पत्यङ्कमागता कौतुकमनुरागं च करोति । किंभूता वधूः स्फुरन् प्रसर्पन्त्यः कलो मन्द आलापविलासे
 वचनव्यापारस्तेन कोमला सुन्दरा । 'कोमलं मृदु सुन्दरं' इति विश्वः ॥ ८ ॥

हरन्तीति । नवैः खवुज्जैव रचितैः पदार्थैः पदानां शब्दानामर्थैरभिधेयैः उपपादिता निर्मिता रचिताः
 कथा शय्यपद्यादिप्रबन्धाः कं सहृदयं जनं न हरन्ति न वशीकुर्वन्ति । सर्वस्यापि मनोहारिण्यो भवन्तीति
 भावः । कीदृशैः पदार्थैः । उज्ज्वलदीपकोपमैरुज्ज्वलः प्रकटो दीपकोऽलंकारविशेष उपमा च येषु ते तथा
 तैः । 'शृङ्गारः शुचिरुज्ज्वलः' इत्यमरः । कीदृश्यः कथाः । **निरन्तरेति ।** निरन्तरमव्यवधानं प्रतिपदं
 वा । उपमानोपमेययोरर्थसाम्यरूपः शब्दसाम्यरूपो वा यः श्लेषस्तेन घना बहुलतराः । पुनः किंभूताः ।
सुजातय इति । सुष्ठु जातिश्छन्दोविशेषो यासु । यद्वा । सुष्ठु जातिः स्वरूपं यासां ता इव । यथा
 नवैर्मलानैश्चम्पककुञ्जलैर्मपुष्पकमुकुलैरुपपादिता महासजो महामाला मनो हरन्ति । अत्र यद्यपि कुञ्ज-
 लैर्मालानिर्माणे नातीव रम्यत्वं तथाप्यग्रिमक्षणे विकासोन्मुखकुञ्जलैर्मालानिर्माणे त्वौचित्यमेव । कीदृशैश्च-
 म्पककुञ्जलैः । उज्ज्वलो यो दीपकः प्रदीपस्तदुपमैस्तत्तुल्यैः । किंभूताः सजः । निरन्तरं यः श्लेषो ग्रन्थना
 तेन घना निबिडाः । पुनः किंभूताः । सुष्ठु जातयो जातीपुष्पाणि यासु ताः ॥ ९ ॥

कीर्त्यनुवृत्त्यर्थं स्ववंश्यानाह—**बभूवेति ।** कुबेरनामा द्विजो ब्राह्मणो बभूवासीत् । कथंभूतः । **वात्स्या-**
यन इति । वात्स्यायननामा ऋषिस्तस्यायं वात्स्यायनो वंशोऽन्वयस्तस्मिन्संभवः समुत्पन्नः । वत्सगोत्रीय
 इत्यर्थः । द्विज इति च द्विजोत्कृष्टत्वसूचनार्थम् । यथा गजमात्रस्य दन्तवत्त्वेऽप्युत्कृष्टदन्ते दन्तीति प्रयोगः ।
 पुनः कीदृशः । **जगदिति ।** जगति विश्वस्मिन्ब्रह्मा उत्प्राबल्येन गानविषयीकृता गुणाः शौर्यादयो यस्य स

उवास यस्य श्रुतिशान्तकल्मषे सदा पुरोडाशपवित्रिताधरे ।
 सरस्वती सोमकषायितोदरे समस्तशास्त्रस्मृतिबन्धुरे मुखे ॥ ११ ॥
 जगुर्गृहेऽभ्यस्तसमस्तवाङ्मयैः ससारिकैः पञ्जरवर्तिभिः शुक्रैः ।
 निगृह्यमाणा बटवः पदे पदे यजुषि सामानि च यस्य शङ्किताः ॥ १२ ॥
 हिरण्यगर्भो भुवनाण्डकादिव क्षपाकरः क्षीरमहार्णवादिव ।
 अभूत्सुपर्णो विनतोदरादिव द्विजन्मनामर्थपतिः पतिस्ततः ॥ १३ ॥
 विवृण्वतो यस्य विसारि वाङ्मयं दिने दिने शिष्यगणा नवा नवाः ।
 उषःसु लम्बाः श्रवणेऽधिकां श्रियं प्रचक्रिरे चन्दनपल्लवा इव ॥ १४ ॥

तथा । पुनः कीदृशः । सताम् अग्रणीः साधूनामग्रेसरः । किंभूतः । अनेकेति । अनेकेऽसंख्या ये गुप्ता गुप्तनामाङ्किता वैश्यशूद्रादयः । तदुक्तम्—‘शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु । गुप्तदासात्मकं नाम प्रशस्तं वैश्यशूद्रयोः ॥’ इति । तैरर्चितं पादपङ्कजं चरणसरोजं यस्य स तथा । पुनः कीदृश इव । स्वयंभुवो ब्रह्मणोऽशोऽवतार एकदेशरूप इव । अतिवैदिकत्वादिति भावः ॥ १० ॥

उवासेति । यस्य कुबेरद्विजस्य मुख आनने सरस्वती वाग्देव्युवास । वसति स्मेत्यर्थः । किंभूते मुखे । श्रुतीति । श्रुतिभिर्वेदाध्ययनैः शान्तुमुपशमितं कल्मषं पापं यस्य तत्तथा । परमपवित्र इत्यर्थः । पुनः कथंभूते । सवेति । सदा सर्वकालं पुरोडाशेनाग्निहोत्रे देवेभ्यो दत्तहविःशेषेण पवित्रितः पावनीकृतोऽधर ओष्ठो यस्य तत्तथा तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । सोमेति । सोमेन सोमयागे सोमसंज्ञकलतारसेन कषायितं किञ्चित्कटुकीभूतमुदरं मध्यभागो यस्य तत्तथा तस्मिन् । सोमस्य किञ्चित्कटुत्वादिति भावः । पुनः कीदृशः । समस्तेति । समस्तानि समग्राणि यानि शास्त्राणि व्यासादिप्रणीतसूत्ररूपाणि स्मृतयश्च मन्वादिप्रणीता धर्मनिबन्धास्तैर्बन्धुरम् । मनोहरमित्यर्थः । तस्मिन् ॥ ११ ॥

जगुरिति । यस्य कुबेरविप्रस्य गृहे बटवः शिष्यभूता ब्रह्मचारिणः शङ्किताः सत्रासाः सन्तो यजुषि यजुर्वेदान् सामानि सामवेदांश्च जगुः । पठन्ति स्मेत्यर्थः । शङ्कितत्वे वीजमाह—किंभूता बटवः । निगृह्यमाणा निग्रहो निर्भर्त्सनं तेन त्रास्यमानाः । कस्मिन् । पदे पदे शुद्धपाठकैः शुक्रैः कीरैः । कथंभूतैस्तैः । ससारिकैः सारिकाभिः सह वर्तमानैः । अनेन सारिकाणामपि विद्यावत्त्वं सूचितम् । पुनः कथंभूतैः । पञ्जरवर्तिभिरिति । पञ्जरो लोहशलाकानिर्मितं पक्षिगृहं तत्र वर्तिभिः । तन्निष्ठैरित्यर्थः । पुनः कीदृशैः । अभ्यस्तेति । अभ्यस्तं जिह्वाप्रवर्तिं समस्तं समग्रं चतुर्दशविद्यात्मकं वाङ्मयं येषां ते तथा तैः । समस्तविद्यापारंगतैरित्यर्थः । ‘अवद्विरशुद्धं पठ्यते । वयं गुरुनिकटे कथयित्वा ताडनं कारयिष्यामः ।’ ईदृशं शुक्लवचनमाकर्ण्य ते भीताः सन्तः पठन्ति बटवः । यद्गृहे शुकानामप्येतादृशज्ञानमिति तन्महिमोपवर्णनम् ॥ १२ ॥

हिरण्येति । ततः कुबेरादर्थपतिनामा पुत्रोऽभूत् । किंभूतः । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिः श्रेष्ठः । कः कस्मादिव । यथा भुवनस्याण्डकं ब्रह्माण्डं तस्माद्विरण्यगर्भः स्वयंभूः । हिरण्यगर्भोपमया वेदपारगत्वं सूचितम् । पुनः कः कस्मादिव । क्षीरमहार्णवाद्बुधोदधेः क्षपाकरः शशाङ्कः । क्षीरसमुद्रोत्थचन्द्रोपमया च समस्तजनाह्लादकत्वं सूचितम् । पुनः कः कस्मादिव । विनता पक्षिणी तस्या उदरात्कुक्षेः सुपर्णो गरुड इव । अनेन नारायणपरायणत्वं सूचितम् । गरुडपक्षे द्विजन्मनां पक्षिणाम् । ब्रह्मपक्षे चन्द्रपक्षे च द्विजन्मनां ब्राह्मणानां पतिरित्यपि शोध्यम् ॥ १३ ॥

विवृण्वत इति । नवा नवा नूतनाः । उत्तरोत्तरं बुद्धिशालिन इति यावत् । एतादृशाः शिष्यगणाश्च त्रयया यस्य अर्थपतेर्गुरोराधिकां श्रियं शोभां प्रचक्रिरे वितेतिरे । पुनः किंभूतस्य यस्य । दिने दिन उषःसु प्रातःसमयेषु विसारि विसरणशीलं वाङ्मयं चतुर्दशविद्यात्मकं विवृण्वतः । अभ्यापयत इत्यर्थः । किंभूताः शिष्याः । श्रवणे गुरोर्वचनाकर्णने लम्बाः सावधानाः । यद्वा । श्रवणे कर्णे लम्बाः । जगद्विदिता इत्यर्थः । क

विधानसंपादितदानशोभितैः स्फुरन्महावीरसनाथमूर्तिभिः ।
 मखैरसंख्यैरजयत्सुरालयं सुखेन यो यूपकरैर्गजैरिव ॥ १५ ॥
 स चित्रभानुं तनयं महात्मनां सुतोत्तमानां श्रुतिशास्त्रशालिनाम् ।
 अवाप मध्ये स्फटिकोपलोपमं क्रमेण कैलासमिव क्षमाभृताम् ॥ १६ ॥
 महात्मनो यस्य सुदूरनिर्गताः कलङ्कमुकेन्दुकलामलत्विषः ।
 द्विषन्मनः प्राविविशुः कृतान्तरा गुणा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा इव ॥ १७ ॥
 दिशामलीकालकभङ्गतां गतस्त्रयीवधूकर्णतमालपल्लवः ।
 चकार यस्याध्वरधूमसंचयो मलीमसः शुक्रतरं निजं यशः ॥ १८ ॥

इति । यथा चन्दनवृक्षस्य मलयजतरोः पल्लवाः किसलयानि नवा नवाः प्रतिदिनमम्लानाः श्रवणे कर्णे लग्नाः सन्तः शोभां कुर्वन्ति । रमण्या इति शेषः ॥ १४ ॥

विधानेति । योऽर्थपतिरसंख्यैरगण्यैर्मखैर्यज्ञैः सुखेनाप्रयासेन सुरालयं स्वर्गमजयत् । आचकामेत्यर्थः । किंभूतैर्मखैः । **विधानेति ।** विधानेन विध्युक्तमार्गेण संपादितं विहितं यद्दानं ब्राह्मणेभ्यः स्वर्गादिप्रतिपादनं तेन शोभितैः । विंशतिदक्षिणैरित्यर्थः । पुनः किंभूतैः । **स्फुरदिति ।** स्फुरन्त उज्ज्वलन्तो ये महावीराः श्रौताग्रयस्तैः सनाथा सहिता मूर्तिः स्वरूपं येषां ते तथा तैः । अभिन्नयसहितैरित्यर्थः । 'होमाग्निस्तु महाज्वालो महावीरः प्रवर्गवत्' इति कोशः । पुनः किंभूतैः । **यूपकरैरिति ।** यूप यज्ञे पशुबन्धनार्थं स्तम्भविशेषास्त एव करा हस्ता येषां ते तथा तैः । कैरिव गजैरिवेति यज्ञगजयोः शब्दसाम्येनोपमा । किंभूतैर्गजैः । विधानेन मदीद्रेकार्थं गजद्वीनां द्रीयमानभक्ष्यविशेषेण । अत एव '...विधानपिण्डज्ञेहस्तिलपितबाहुरिमादिराजम्' इति माघे । तेन संपादितं निष्पन्नं यद्दानं मदजलं तेन शोभितैः । पुनः पक्षे स्फुरन्तः शूरा ये महावीरा योद्धारस्तैः सनाथमूर्तिभिः । अधिष्ठितैरित्यर्थः । पुनः पक्षे यूपवयज्ञस्तम्भवत्करः शुण्डादण्डो येषां ते तथा तैः ॥ १५ ॥

स इति । सोऽर्थपतिः क्रमेण वंशक्रमेणेत्यर्थः । महात्मनां जितेन्द्रियाणां श्रुतिशास्त्रशालिनां श्रुतिशास्त्राभ्यापकानां सुतोत्तमानां पुत्राणां मध्ये चित्रभानुसंज्ञकं पुत्रमवाप लेभे । किंभूतम् । **स्फटिकेति ।** स्फटिकोपलः क्षीरतैलस्फटिकाभ्यामन्यः स्वच्छस्फटिकस्तद्वदुपमा यस्य स तथा तम् । निष्कलङ्कमित्यर्थः । किंभूतानां सुतोत्तमानाम् । क्षमाभृतां क्षान्तिमताम् । किंभूतमिव । कैलासमिव । पक्षे क्षमाभृतां भूधराणां मध्ये वरमित्यर्थः । 'क्षितिक्षान्त्योः क्षमा' इत्यमरः । पक्षे स्फटिकाश्मभिर्निर्मितं स्फटिकमयत्वात्कैलासस्येति ॥ १६ ॥

महेति । महात्मनो यस्य चित्रभानोर्गुणाः । अपिशब्दाध्याहारेण पितुः समाना अपि द्विषन्मनः शत्रूणां मध्यस्तःकरणं प्राविविशुः प्रवेशं चक्रुः । किं पुनः सज्जनानामिति । किंभूता गुणाः । सुदूरनिर्गताः । दिगन्तं गता इत्यर्थः । पुनः कीदृशाः । **कलङ्केति ।** कलङ्केनाङ्गलक्षणेन मुक्तो वर्जितो य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य कला षोडशोऽंशस्तद्वदमला विशदा त्विदं कान्तिर्येषां ते तथा । पुनः कीदृशाः । **कृतेति ।** कृतं निष्पादितमन्तरमवकाशः प्रवेशपद्धतिरिति यावत्, यैस्तैः तथा । कस्य क इव । नृसिंहस्य विष्णोर्नखाङ्कुराः पुनर्भवाग्रभागा इव । यथा नृसिंहस्य नखाङ्कुरा द्विषद्द्वयं प्रविष्टास्तथैतेऽपीति भावः ॥ १७ ॥

दिशामिति । यस्य चित्रभानोर्मलीमसोऽप्यध्वरधूमसंचयो यज्ञधूमसमूहो निजं स्वकीयं यशः शुक्रतरमतिशयेनोज्ज्वलं चकार विदध इति विशेषोक्तिः । किंविशिष्टोऽध्वरधूमसंचयः । **दिशामिति ।** दिग्बधूनामलीकै ललाटदेशेऽलकभङ्गतामलकाश्चूर्णकुन्तलास्तेषां भङ्गो रचनाविशेषस्तस्य भावस्तत्ता तां गतः प्राप्तः । एतेनाजलं कतुसमूहविधानेन धूमस्य दिगन्तव्यापित्वं सूचितमिति । पुनः किंविशिष्टः । **त्रयीति ।** त्रयी वेदत्रयी सैव धधूस्तस्याः । कर्णे श्रोत्रे तमालपल्लव इव तमालपल्लवः । इयामत्वसाधर्म्यात्तमालकिसलयेनोपमानम् ॥ १८ ॥

सरस्वतीपाणिसरोजसंपुटप्रमृष्टहोमश्रमशीकराम्भसः ।

यशोऽशुशुक्लीकृतसप्तविष्टपात्ततः सुतो बाण इति व्यजायत ॥ १९ ॥

द्विजेन तेनाक्षतकण्ठकौण्ड्यया महामनोमोहमलीमसान्धया ।

अलब्धवैदग्ध्यविलासमुग्धया धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥ २० ॥

आसीदशेषनरपतिशिरःसमभ्यर्चितशासनः पाकशासन इवापरः, चतुरुदधिमालामे-
खलाया भुवो भर्ता, प्रतापानुरागावनतसमस्तसामन्तचक्रः, चक्रवर्तिलक्षणोपेतः, चक्रधर

सरस्वतीति । ततश्चित्रभानोर्बाण इति बाणाभिधानः सुतः पुत्रो व्यजायताभवत् । किंविशिष्टात्ततः ।
सरस्वतीति । सरस्वत्या भारत्याः पाणिसरोजसंपुटेन हस्तकमलयुग्मेन स्वयमेव प्रमृष्टं प्रोञ्जितं होमादि-
कर्मसंबन्ध श्रमस्य खेदस्य शीकराम्भः प्रस्वेदजलं यस्य स तथा तस्मात् । पुनः कथंभूतात् । **यश इति ।**
यशसः कीर्तेश्वो दीप्तयस्तैः शुक्लीकृतानि शुभ्रीकृतानि सप्त रवितुरगप्रमितानि विष्टपानि भुवनानि येन स
तथा तस्मात् । 'विष्टपं भुवनं जगत्' इत्यमरः ॥ १९ ॥

द्विजेनेति । इदानीं बाणः कथां चिकीर्षुरिति तीक्ष्णबुद्धिरप्यहंकारं निराकुर्वन्नाह—**तेनेति ।** तेन बाणेन
द्विजेनेयं कादम्बरीरूपा कथा धिया बुद्धौव निबद्धा ग्रथिता । पूर्वं बुद्ध्यारूढीकृत्य पश्चाद्विखितेति भावः ।
समुद्रसमकादम्बरीकथोपबन्धने धियः सामर्थ्यं ज्ञात्वापि 'मन्दः कवियशःप्रार्थी' इत्यादिवद्वियो मान्यमे-
वारोपयति—**अक्षतेति ।** अक्षतमच्छिन्नं कण्ठे गले कौण्ड्यं कुण्ठता यस्याः सा तथा तथा । कण्ठेऽपि
कुण्ठता किमुत सभायामपीति भावः । पुनः कथंभूतया । **महेति ।** महातुच्छो यो मनोमोहश्चित्तविकलता
तेन मलीमसा मलिना चासावन्धा चेति तथा । पुनः कथंभूतया । **अलब्धेति ।** अलब्धोऽप्राप्तो यो वैदग्ध्य-
विलासश्चातुर्यलीला तेन मुग्धाऽप्रगल्भा तथा । एतादृश्यापि बुद्ध्या रचिता कथा । अतिद्वयीति विशेषणबला-
द्बुद्धेरतितीक्ष्णत्वं फलितम् । द्वयीं बृहत्कथां वासवदत्तां चातिक्रान्तेत्यर्थः ॥ २० ॥

'प्रसिद्धो वापि वर्ण्यः स्यान्महीपालोऽथवा ॥' दशरूपकेऽपि—
'प्रख्यातोत्पाद्यमिश्रवमेदात्रेधापि तत्रिधा । प्रख्यातमितिहासादेरुपायं कविकल्पितम् । मिश्रं च संकरात्'
इत्यादिरुक्तभेदानां काव्यनाटकचम्पूनां मध्ये 'गद्यपद्यमयी चम्पूद्विधा' लेषवती च या । राजवर्णनमादौ
स्यान्नगरीवर्णनं ततः । तथा चामुकमन्यस्मिन्न तु तन्नुषु कुत्रचित् ॥' यथा—'शूलसंबन्धो देवतायतनेषु
न नृषु' इति नलचम्पूनाम् । तथात्रैवापि 'चित्रकर्मसु वर्णसंकरो न मनुष्येषु' इत्यादि । चम्पूलक्षणयुक्तां
कादम्बरीसंज्ञिकां कथामारचयति—**आसीदिति ।** शुद्धको नाम राजासीदिति दूरेणान्वयः । अथ
राजानं विशेष्यन्नाह—**अशेषेति ।** अशेषाः समग्रा ये नरपत्नयो राजानस्तेषां शिरांसुसुप्तमाज्ञानि-
तैः समभ्यर्चितं सादरतया गृहीतं शासनमाज्ञा यस्य स तथा । सर्वेषामाज्ञापको न त्वाज्ञाकरः । अत
एवापरो भिन्नः पाकशासन इव । इन्द्रसाम्यम् । **चतुरिति ।** चत्वारश्च त उदधयश्च चतुरुदधयस्तेषां माला
पङ्क्तिः सैव मेखलावधिर्यस्यास्तादृश्या भुवः पृथिव्या भर्ता नायकः । **प्रताप इति ।** प्रतापः कोशदण्डज
तेजः, अनुरागः स्नेहः ताभ्यामवनतं नम्रीभूतं समस्तं समग्रं सामन्तचक्रं सामन्तमण्डलं स्वदेशपर्यन्तवर्ति
राजचक्रं यस्य तथा । अन्यदपि लोहचक्रमभिप्रतापादवनतं भवतीति ध्वन्यते । **चक्रेति ।** चक्रवर्ती सार्व-

टिप्प०— 1 द्वयं स्वस्याद् द्वितीयमतिक्रान्ता, अद्वितीयेति वास्तवोऽर्थः । 2 सर्वाङ्गसंपूर्णोऽयं भ्रमष्टी-
काकृन्महाभागस्य । साहित्यलक्षणग्रन्थेषु कादम्बरी गद्यकाव्यं 'कथा' परिगण्यते, न गद्यपद्यमयी चम्पू ।
आदिगतपद्यान्यासाद्य विस्मृतवान्पद्यां विद्याविकलः सोऽयम् । कथालक्षणं प्रोक्तं तत्रैव—'कविद्वयं मयै-
द्वार्या कविद्वयकाव्यकृते । आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेवृत्तकीर्तनम् ॥' इति ।

इव करकमलोपलक्ष्यमाणशङ्खचक्रलाञ्छनः, हर इव जितमन्मथः, गुह इवाप्रतिहत-
शक्तिः, कमलयोनिरिव विमानीकृत राजहंसमण्डलः, जलधिरिव लक्ष्मीप्रसूतिः, गङ्गा-
प्रवाह इव भगीरथपथप्रवृत्तः, रविरिव प्रतिदिवसोर्पजायमानोदयः, मेरुरिव सैकलोप-
जीव्यमानपादच्छायः, दिग्गज इवानवरतप्रवृत्तदानार्द्राकृतकरः, कर्ता महाश्चर्याणाम्,
आहर्ता क्रतूनाम्, आदर्शः सर्वशास्त्राणाम्, उत्पत्तिः कलानाम्, कुलभवनं गुणानाम्,
आगमः काव्यामृतरसानाम्, उदयशैलो मित्रमण्डलस्य, उत्पातकेतुरहितजनस्य, प्रवर्त-

भौमस्तस्य यानि लक्षणानि सामुद्रिकशास्त्रप्रतिपादितानि तैरुपेतः सहितः । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—**चक्रधर इति** । करकमले हस्तपद्म उपलक्ष्यमाणं दृश्यमानं शङ्खचक्राकारं च रेखोपरेखास्वरूपं लाञ्छनं चिह्नं यस्य स तथा । क इव । चक्रधर इव विष्णुरिव । सोऽपि शङ्खचक्रायुधलाञ्छितकरः स्यादित्युपमानोपमेयभावः । **हर इवेति** । जितो निर्जितो मन्मथजनकत्वान्मन्मथानीन्द्रियाणि येन स तथा । क इव । हर इव शंभुरिव । सोऽपि जितमन्मथः स्यादित्युभयोः साम्यम् । **गुह इवेति** । अप्रतिहताऽकुण्ठिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्येति स तथा । क इव । गुह इव कार्तिकेय इव । सोऽयप्रतिहतशक्तिः स्यादित्युभयोः साम्यम् । एतत्पक्षे शक्तिरन्वविशेषः । अत एव 'षाण्मातुरः शक्तिधरः' इत्यमरः । **विगतेति** । विगतो मानो दर्पो यस्य तद्विमानं तथा कृतं राजहंसानां श्रेष्ठनृपाणां मण्डलं वृन्दं येन स तथा । क इव । कमलयोनिरिव विधातेव । एतत्पक्षे विमानं देवयानं तत्स्वरूपीकृतं राजहंसानां पक्षिविशेषाणां मण्डलं येन स तथा । हंसाधिरूढत्वादिति भावः । 'देवयानं विमानं स्यात्' इत्यमरः । 'राजहंसास्तु ते चक्षुचरणैरतिलोहितैः' इत्यमरः । **जलधीति** । लक्ष्मीः संपत्तिः शोभा वा । 'लक्ष्मीरुल्लासा च शोभायाम्' इति हैमः । तस्याः प्रसूतिरुत्पत्तिस्थानं शोभाया वा । क इव । जलधिरिव समुद्र इव । सोऽपि लक्ष्म्या रमायाः शोभाया नोत्पत्तिस्थानं समुद्रमथनादेव तज्जिर्गमात् । तथा च जगद्विभूषितमिति शोभाजनकत्वमिति भावः । **गङ्गेति** । भगीरथस्य राज्ञः पत्न्याः पितृणामुद्धारस्तत्र प्रवृत्तो लग्नः । क इव । गङ्गाप्रवाह इव स्वधुनीरय इव । सोऽपि भगीरथपथप्रवृत्तः स्यात्तदनुयायित्वादित्युभयोः साम्यम् । **रविरिति** । प्रतिदिवसं प्रत्यहम् उपजायमानः उत्पद्यमानः उदयः संपत्तेरुद्रेको यस्य स तथा । क इव । रविरिव भातुरिव । सोऽपि निरन्तरमुदयाचलाज्जायमानोदयः स्यादित्युपमा । **मेरुरिति** । सकलैः समग्रैरर्थाल्लोकैरुपजीव्यमाना सेव्या पादच्छाया कान्तितर्यस्य स तथा । क इव । मेरुरिव स्वर्णाद्विरिव । स कथंभूतः । सकलैरर्थहेतुः अन्येषां तत्र प्रवेशाभावात् । उपजीव्याः पादाः प्रत्यन्तपर्वतास्तेषां छायाऽऽतपाभावो यस्य स तथा । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः' इत्यमरः । **दिग्गज इति** । अनवरतं निरन्तरं प्रवृत्तं कृतं यद्दानं जलसहितं देयद्रव्यं तेनार्द्राकृतः स्तिमितः करो हस्तो यस्य स तथा । क इव । दिग्गज इव दिङ्गाग इव । एतत्पक्षे निरन्तरप्रवृत्तं प्रचालितं यद्दानं मदः । 'मदो दानं प्रवृत्तिश्च' इति कोशः । तेन स्तिमितः करः शुण्डादण्डो यस्य स तथेत्युपमा । **कर्तेति** । महाश्चर्याप्यनन्यकृतयुद्धापीनि तेषां कर्ता निष्पादकः । **आहर्तेति** । क्रतूनां यज्ञानामाहर्ता कारकः । **आदर्श इति** । सर्वशास्त्राणां समप्रवाज्जायानामादर्शो मुकुरः । तत्र तेषां प्रतिबिम्बितत्वादिति भावः । **उत्पत्तिरिति** । कलानामिति द्विसप्ततिप्रमिता याः कलाः शिल्पादिरूपास्तासामुत्पत्तिर्जन्मभूः । **गुणानामिति** । गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां कुलभवनं परम्परास्थानम् । **आगम इति** । काव्यामृतेति । काव्यं कविकर्म तत्संबन्धिनो येऽमृतरसास्तेषामागम उद्गमरूपः । **उदयेति** । मित्राणि सुहृदस्तेषां मण्डलं समुदायस्तस्योदय-
शैलोऽभ्युद्यतेः स्थानम् । पक्षे मित्रमण्डलस्य सूर्यबिम्बस्योदयशैलः । उदयाचलः । **उत्पातेति** । अहितजनस्य

टिप्प०—१ सौन्दर्येण (अथवा संयमातिशयेन) जितो मन्मथो येनेति सरलोऽर्थः । २ भगीरथसंपन्नः, रथपथे प्रवृत्तश्च । 'भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्यवार्ककीर्तिषु' इत्यमरः ।

पाठा०—१ 'पचीयमानो', २ 'सकलभुवनो', 'सकलभुवनतलो', ३ 'बृहस्पतिरिव सकलशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः, दिग्गज'.

यिता गोष्ठीबन्धानाम्, आश्रयो रसिकानाम्, प्रत्यादेशो धनुष्मताम्, धौरेयः साहसिकानाम्, अग्रणीर्विदग्धानाम्, वैनतेय इव विनतानन्दजननः, वैन्य इव चापकोटिसमुत्सारितारौतिकुलाचलो राजा शूद्रको नाम ।

नामैव यो निर्भिन्नारातिहृदयो विरचितनैरसिंहरूपाडम्बरम्, एकविक्रमाक्रान्तसकलभुवनतलो विक्रमत्रयायासितभुवनत्रयं च जह्वासेव वासुदेवम् । अतिचिरकालप्रमत्तिक्रान्तकुचपतिसहस्रसंपर्ककलङ्कमिव क्षालयन्ती यस्य विमले कृपाणधाराजले विरमुवास राजलक्ष्मीः । यश्च मनसि धर्मेण, कोपे यमेन, प्रसादे धनदेन, प्रतापे वहिना, भुजे भुवा, दृशि श्रिया, वाचि सरस्वत्या, मुखे शशिना, बले मरुता, प्रज्ञायां सुरगुरुणा, रूपे मनसिजेन, तेजसि

शत्रुलोकस्योत्पातकेतुर्धूमकेतुः । प्रवर्तयितेति । गोष्ठीबन्धानां मधुरकथानां प्रवर्तयिता प्रवर्तकः । आश्रय इति । रसिकानां रसवैचक्षण्यमाश्रयः आश्रयस्थानम् । प्रत्यादेश इति । धनुष्मतां धनुर्धारिणां प्रत्यादेशो निराकर्ता । 'प्रत्यादेशो निराकृतिः' इति कोशः । सर्वधनुर्धरोत्कृष्ट इत्यर्थः । धौरेय इति । साहसिकानां सत्त्ववतां मध्ये धौरेयो धुर्यः । अग्रणीरिति । विदग्धानां पण्डितानां मध्येऽग्रणीमुख्यः । वैनतेय इति । विनतेभ्यः कृतनतिभ्य आनन्दस्य प्रमोदस्य जननः कर्ता । क इव । वैनतेय इव सुपर्ण इव । सोऽपि विनतायाः स्वमातुः प्रमोदकृत्यादित्युभयोः साम्यम् । वैन्य इवेति । चापो धनुस्तस्य कोटिरग्रभागस्तेन समुत्सारिता निराकृता अरातय एव शत्रव एव कुलाचलाः कुलपर्वताः क्षेत्रसीमावर्तिपर्वताः येन स तथा । क इव । वैन्य इव पृथुराज इव । एतत्पक्षेऽरातयः कुलाचलाश्चेति द्वन्द्वः । क्षेपं पूर्ववत् । पृथुना पूर्वं पर्वताकीर्णं धरित्रीं विलोक्य धनुःकोट्या पर्वतानुत्सार्य भूः समीकृतेति पुराणम् ।

नास्तेति । यः शूद्रको वासुदेवं श्रीकृष्णं जहासेव हास्यं चकारेव । कथंभूतः । नामैवाभिधानश्रवणमात्रेणैव निर्भिन्नानि द्वैधीकृतान्यरातीनां शत्रूणां हृदयानि वक्ष्यंति येन स तथा । कीदृशं वासुदेवम् । विरचितेति । विरचितो विहितो नारसिंहरूपलक्षण एवाडम्बर आदोपो येन स तथा तम् । एकेति । एकेनाद्वितीयेन विक्रमेण पराक्रमेणाक्रान्तं व्याप्तं सकलं समग्रं भुवनतलं विष्टपतलं येन स तथा । कथंभूतं वासुदेवम् । विक्रमेति । विक्रमः पादविक्षेपस्तस्य त्रयं त्रितयं तेनायासितं संप्राप्तखेदम् । 'आसितम्' इति पाठ आसितं स्थितम् । अत्रायं भावः—अस्य राज्ञो नामश्रवणादेव वक्षोविदारणं भवति । वासुदेवेन तु शत्रुवक्षोविदारणे वृत्तिहावताराडम्बरं कृतम् । राज्ञा चैकेनैव विक्रमेण पराक्रमेण सर्वं जगदाक्रान्तम् । वासुदेवेन तु भुवनाक्रमणाय विक्रमत्रयं कृतमिति हास्ये हेतुः । अतीति । यस्य कृपाणधाराजले खड्गधारारूपे जले विरं बहुकालं यावदलक्ष्मीः पद्मोवास वसति चक्रे । खड्गबलालक्ष्मीः खड्गशीकृतेति भावः । किं कुर्वतीव । क्षालयन्तीव प्रमार्जयन्तीव । कम् । अतीति । अतिचिरकालो भूयानतीतः समयस्तेन लभं जातम् । पुनः कीदृशम् । अतीति । अतिक्रान्ता व्यतीता ये कुचपतयः कदर्यनरपतयस्तेषां सहस्रं तेन संपर्कः संबन्धस्तेन यः कलङ्कोऽभिज्ञानम् । अन्योऽपि पङ्कादिकं जलादिना क्षालयतीति ध्वनिः । यंश्चेति । यः शूद्रको भगवतो नारायणस्यानुकरोति । 'कृजः प्रतियत्ने' इत्यनेन कृजः कर्मणि षष्ठी । भगवन्तं नारायणं सर्वदेवमयत्वेन विश्वात्मकतया चानुकरोति । तत्तुल्यतां भजतीत्यर्थः । तदेव दर्शयति—मनसि धर्मेणेत्यादि । अत्र वसतेति वसतापदस्य सर्वत्रान्वयो यथालिङ्गम् । मनसि स्वान्ते धर्मेण वृषेण वसता वासं कुर्वता । सदैव धर्मचिन्तनात् । कोपे क्रोधे यमेन कृतान्तेन । तत्कालमेव सापराधिनां प्राणहरणात् । तथा प्रसादे प्रसन्नतायां धनदेन श्रीदेन । सेवाकृतसमीहिताधिकप्रदानात् । प्रतापे पूर्वोक्तलक्षणे वहिनाभिना । समग्रशत्रुदाहकत्वात् । भुजे बाहौ भुवा पृथिव्या । राज्यभारक्षमत्वात् । दृशि चक्षुषि श्रिया लक्ष्म्या । संप्रीतिनिरीक्षणमात्रेणैव तृप्तं भवात् । वाचि वचने सरस्वत्या भारत्या । अनवरतगद्यपद्याद्यनेकप्रबन्धविधानात् । मुखे वदने शशिना

• पाठा०—१. पृथुः. २. सकलारातिः. ३. नरसिंह. ४. वसति सेव.

सवित्रा च वसता सर्वदेवमयस्य प्रकटितविश्वरूपाकृतेरनुकरोति भगवतो नारायणस्य । यस्य च मदकलकरिकुम्भपीठपाटनं विदधतो लग्नस्थूलमुक्ताफलेन दृढमुष्टिनिष्पीडनान्निष्ठयूतधारा-
जलबिन्दुदन्तुरेणैव कृपाणेनाकृष्यमाणा, सुभटोरः कपाटविधटितकवचसहस्रान्धकारमध्य-
वर्तिनी करिकैरटगलितमदजलासारदुर्दिनास्वभिसारिकेव समरनिशासु समीपं सैकुर्दगा-
द्राजलक्ष्मीः । यस्य च हृदिस्थितानपि भर्तृन्दिधक्षुरिव प्रतापानलो वियोगिनीनामपि रिपु-
सुन्दरीणामन्तर्जनितर्दाघो दिवानिशं जज्वाल । यस्मिंश्च राजनि जितजगति पालयति महीं
चित्रकर्मसु वर्णसंकराः, रतेषु केशग्रहाः, काव्येषु दृढबन्धाः, शास्त्रेषु चिन्ता, स्वप्नेषु विप्र-

चन्द्रेण । तदनुकारित्वाज्जनाह्लादकत्वाच्च । बले सामर्थ्ये मरुता वायुना । अतिबलत्वात् । तथा प्रज्ञायां प्रति-
भायां सुरगुणा बृहस्पतिना । निःप्रतिमप्रतिभावत्वात् । एवंप्रति सौन्दर्ये मनसिजेन कामेन । मानिनीमान-
हरणात् । तेजसि प्रतापलक्षणे सवित्रा सूर्येण । शत्रूणां दुर्निरीक्ष्यत्वात् । किंविशिष्टस्य नारायणस्य । सर्वेति ।
सर्वे च ते देवाश्च सर्वदेवास्तत्स्वरूपः सर्वदेवमयः । अत्र 'प्राचुर्यविकारप्राधान्यादिषु' इति सूत्र आदि-
शब्दात्स्वरूपायैऽपि मयइग्रहस्तस्य । प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता विश्वरूपा त्रिजगत्स्वरूपाकृतिराकारो
येन स तथा तस्य । अनेन राजस्तत्साम्यं सूचितं भवतीति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञः समरनिशासु
सङ्ग्रामरात्रिषु राजलक्ष्मीवैरिचपश्रौरभिसारिकेव ध्वान्ते दत्तसंकेतेव समीपं संनिधिमगादागतवती । सकृदित्येक-
वारम् । पुनर्न गतेति भावः । यस्य किं कुर्वतः । विदधत आचरतः । किम् । मदेति । मदेन दानवारिणा
कले मनोज्ञं यत्करिकुम्भपीठं हस्तिशिरःपिण्डफलकं तस्य पाटनं विदारणम् । अर्थाद्वैरिणमित्यर्थः । पुना
राजलक्ष्मीं विशेषयन्नाह—आकृष्येति । आकृष्यमाणा समन्ताद्गृह्यमाणा । केन । कृपाणेन खड्गेन । इतः
खड्गं विशिनष्टि—लभेति । लग्नानि संबद्धानि स्थूलानि स्थविष्ठानि गजसंबन्धीनि मुक्ताफलानि रसोद्भवानि
यस्य स तथा तेन । दृढेति । दृढमुष्ट्या यन्निपीडनम् । अत्र दार्ढ्यमात्रविवक्षया न पुनर्द्वान्विषेधः ।
तस्मान्निष्ठयूतं निर्गतं धारैव जलमिति रूपकं तस्य ये बिन्दवः पृष्ठताः तैरेव दन्तुरेणोदग्रदशनेनेत्युपमा ।
'उदग्रदो दन्तुरः स्यात्' इति कोशः । सुभटोर इति । परस्य ये सुभटा योद्धारस्तेषामुरास्येव कपाटानि,
तेभ्यो विधटितानि विभिन्नानि यानि कवचानि तनुत्राणि तेषां यत्सहस्रं तदेव नैत्यसादृश्यादन्धकारस्त-
मिहं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तःपातिनी । अथ समरनिशां विशेषयन्नाह—करीति । करिणां गजानां कर-
टानि कपोलानि तेभ्यो गलितं च्युतं यन्मदजलं दानवारि तस्यासारो वेगवान्वर्षस्तेन दुर्दिनं मेघजं तनो
यासु तास्तथा तासु । यस्य चेति । यस्य पूर्वोक्तस्य राज्ञः प्रतापः कोशदण्डजं तेजस्तदेवानलो वह्निर्विवा-
निशमहोरात्रं जज्वाल प्रवीप्तो बभूव । किं कर्तुमिच्छुरिव । भर्तृन् दिधक्षुरिव दग्धुमिच्छुरिव । किंविशि-
ष्टान्भर्तृन् । हृदिस्थितानपि हृदयवर्तिनोऽपीत्यनेन दाहायोभयत्वं सूचितम् । अथ पूर्वोक्तं प्रतापानलं विशि-
नष्टि—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये जनित उत्पादितो दाघो दग्धयेन स तथा । तासाम् । रिपुसुन्दरीणां शत्रु-
वनितानाम् । कीदृशीनाम् । वियोगिनीनामपि वियुक्तानामपि पूर्वमेव भर्तृव्यापादनात् । एतेन हृदयान्तर्गतं
शत्रुगुणं यत्प्रतापो न सहत इति तत्प्रतापाधिक्यवर्णनेन राज्ञ आधिक्यवर्णनम् । पुनस्तदाधिक्यं वर्णयन्नाह—
यस्मिंश्चेति । यस्मिन् राजनि जितजगति निर्जितविष्टे महीं पृथ्वीं पालयति शासति सत्येतानि वस्तून्त्येतेषु
स्थलेष्वासन्वभूतुः । न प्रज्ञानामित्यन्वयः । तान्येवाह—चित्रेत्यादि । चित्रकर्मस्वालेख्यक्रियासु वर्णा
रक्तपीतादयस्तेषां संकराः परस्परसंबन्धाः । चित्रकर्मणि सुवर्णसंकरा इति वा । सुवर्णमिश्रालेख्यानीत्यर्थः ।
द्वितीयपक्षे वर्णा ब्राह्मणादयस्तेषां संकराः । अन्यतोऽन्योत्पत्तिरित्यर्थः । रतेष्विति । रतेषु मैथुनेषु
केशग्रहाः । नान्यत्र कलहेषु । तदभावात् । काव्येष्विति । काव्येषु कविकर्मसु दृढबन्धाः । कठिनबन्धाः ।

पाठा०—१. आचरतो; आचरता. २. दृष्ट. ३. निःपीडन. ४. जलदन्तुरेण. ५. घटित. ६. करदतः; करतट.
७. असकृत्. ८. आजगाम. ९. हृदय. १०. पतीन्. ११. धक्षु. १२. दाहो. १३. परिपालयति. १४. चिन्ताः.

लम्भाः, छत्रेषु कनकदण्डाः, ध्वजेषु प्रकम्पाः, गीतेषु रागविलसितानि, करिषु मदविकाराः, चापेषु गुणच्छेदाः, गवाक्षेषु जालमार्गाः, शशिकृपाणकवचेषु कलङ्काः. रतिकलहेषु दूत-
प्रेषणानि, सार्यक्षेषु शून्यगृहा नै प्रजानामासन् । यस्य च परलोकाद्भयम्, अन्तःपुरिका-
कुन्तलेषु भङ्गः, नूपुरेषु मुखरता, विवाहेषु करग्रहणम्, अनवरतमस्त्रामिधूमेनाश्रुपातः,
तुरङ्गेषु कशाभिघातः, मकरध्वजे चापध्वनिर्भूत् ।

तस्य च राज्ञः कलिकालभयपुञ्जीभूतकृतयुगानुकारिणी, त्रिभुवनप्रसवभूमिरिव विस्तीर्णा,
मज्जमालवविलासिनीकुचतटास्फालनजर्जरितोर्मिमालया जलावगाहनागतजयकुञ्जरकुम्भ-

नान्यत्र । अपराधाभावात् । शास्त्रेष्विविति । शास्त्रेषु सिद्धान्तेषु चिन्ता चिन्तनम् । नान्यत्र । समप्रवस्तुनः
सद्भावात् । स्वप्नेष्विविति । स्वप्नप्रदशायां विप्रलम्भा वियोगाः । नान्यत्र । पुरुषायुषजीवित्वाज्जनस्येति भावः ।
छत्रेष्विविति । छत्रेष्वतपत्रेषु कनकदण्डाः सुवर्णयष्टयः । नान्यत्र । कनकदण्डाः दण्डेन सुवर्णग्रहणम् ।
स्वस्वमार्गानतिक्रमेण तासां प्रवर्तनात् । ध्वजेष्विविति । ध्वजेषु पताकासु प्रकम्पाः प्रकर्षेण वेद्यनम् ।
नान्यत्र । भीतेरभावात् । गीतेष्विविति । गीतेषु गानेषु रागा वसन्तादयः । शास्त्रीयाः देशीया धनाश्रीप्रभृतय-
स्तेषां विलसितानि चेष्टितानि । नान्यत्र रागाः क्रोधादयस्तेषां विलसितानि हननादिरूपाणि । तादृशग-
द्वेषाभावात् । करिष्विविति । करिषु हस्तिषु मदो दानं तस्य विकारा विकृतयः । नान्यत्र । मदोऽहंकारस्तस्य
विकारास्तद्विचेष्टितानि । मदो रागस्तस्य विकारा इति वा । सर्वदा गुरुवचनामृतास्वादमेदुरितमान-
सत्वात् । चापेष्विविति । चापेषु धनुःषु गुणस्य ज्यारूपस्य छेदः श्रुटनम् । नान्यत्र गुणस्य शौर्यादि-
र्विच्छेदः । सर्वदा सदाचारित्वात् । गवाक्षेष्विविति । गवाक्षेषु वातायनेषु जालमार्गा वातागमनहेतवो
जालिकाः । नान्यत्र कुवेणीस्थापनपन्थानः । सर्वदाऽभयदानप्रवृत्तत्वात् । शशीति । शशी चन्द्रः,
कृपाणं खड्गम्, कवचः संनाहः, एतेषां द्वन्द्वः । एषु कलङ्काश्चिह्नानि । नान्यत्र कुलमालिन्वादिहेतवो
व्यभिचारादिदोषाः । रतिकलहेष्विविति । रतिकलहेषु कामकेलिषु विग्रहेषु दूतप्रेषणानि संचारकगम-
नानि नान्यत्र । सर्वदा प्रबलविरोधिनाऽभावात् । सार्यक्षेष्विविति । सारयः खेलिन्यः, अक्षाः पाशकाः, तेषु
शून्यगृहाः शून्यस्थानानि । नान्यत्रोद्वसवगृहाणि । राजदेयद्रव्यजनितपीडाभावात् । यस्य चेति । यस्य राज्ञः ।
अभूदिति क्रिययान्वितम् । कर्माभूतमाह—भयमिति । परलोकादेव जन्मान्तरादेव तत् । न तु शत्रु-
लोकात् । तथा यस्य राज्ञः । अन्तःपुरे भवा आन्तःपुरिकाः । भवार्थे ठक् तासां नायिकानां कुन्तलेषु
केशेषु भङ्गो वक्रता । नान्यत्र । तथा नूपुरेषु हंसकेषु मुखरतानुरणनरूपा । न तु प्रजासु मौख्यं
वाचालत्वम् । विवाहेष्विविति । विवाहेषूपयामेषु करग्रहणं हस्तग्रहणम् । न तु प्रजासु करो राजदेयद्रव्यं
तग्रहः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं मस्त्रामिधूमेन यज्ञामिधूमेनाश्रुपातो नेत्रजलच्युतिः । न तु
शोकादिना । तुरङ्गेति । तुरङ्गेष्वेषु कशा चर्मदण्डस्तस्याभिघातः प्रहारः । नान्यत्र । मकर इति ।
मकरध्वजे कंदर्पे चापस्य धनुषो ध्वनिः । अन्यत्र न भयाभावात्तदारोपणमिति भावः ।

तस्येति । तस्य च राज्ञो राजधान्यासीदित्यन्वयः । तां विशेषयन्नाह—कलीति । कलिकालाद्यद्भ्यं
प्रासस्तस्मात्पुञ्जीभूतं समुदायीभूतं यत्कृतयुगं सत्ययुगं तदनुकरोतीत्येवंशीला या सा । विस्तीर्णोति ।
विस्तीर्णा विपुला । केव । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं तस्य प्रसवभूमिस्तत्पत्तिस्थलं
धरित्री तद्वदिष । परीति । परिगता संगता । कथा । वेन्नवत्या नद्या । अथ नदीं विशिनष्टि—मज्ज-
मिति । मज्जन्यः स्नान्यो या मालवविलासिन्योऽवन्तिकामिन्यस्तसां यानि कुचतटाणि पयोधरस्थलानि

पाठाः—१ संप्रेषणानि. २ प्रजानां. ३ यस्यान्तःपुरिका. ४ अलकेषु. ५ करपीडनम्. ६ अनवरतप्रवृत्तः.
७ तुरगेषु. ८ उदभूत. ९ अनुसारिणी. १० आयातः अवतारित.

सिन्दूरसंध्यमानसलिलयोन्मदकलहंसकुलकोलाहलमुखरीकृतकूलया वेत्रंवत्या परिगता विदिशाभिधाना नगरी राजधान्यासीत् ।

स तस्यामैव जिताशेषभुवनमण्डलतया विगतराज्यचिन्ताभारनिवृत्तः, द्वीपान्तरागतानेकभूमिपालमौलिमालालितचरणयुगलो वलयमिव लीलया भुजेन भुवनभारमुद्रहन्, अमरगुरुमपि प्रज्ञयोपहसद्भिरनेककुलक्रमागतैरसकृदालोचितनीतिशास्त्रनिर्मलमनोभिरलुब्धैः स्निग्धैः प्रबुद्धैश्चामालैः परिवृतः, समानवयोविद्यालंकारैरनेकमूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलोद्गतैरखिलकलाकलापालोचनकठोरमतिभिरतिप्रगल्भैः कालविद्भिः प्रभावानुरक्तहृदयैरग्राम्योपहासकुशलैरि-

तेषामास्फालनेनाघातेन जर्जरिताः क्षीणा ऊर्मिमालाः कलोलपङ्क्तयो यस्याः सा तथा तथा । अत्र कुचानामंतिकाठिन्यं व्यङ्ग्यम् । जलेति । जलं पानीयं तस्यावगाहनभवलोडनं तदर्थमागताः समायाता जयकुञ्जराः परदलदलनसमर्था हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषु शोभाकृद्यत्सिन्दूरं नागजं तेन संध्यमानं संध्यवदारक्तं सलिलं जलं यस्याः सा तथा तथा । उन्मदेति । उन्मदानां प्रबलमदानां कलहंसानां कादम्बानां यानि कुलानि तेषां यः कोलाहलोऽनभिव्यक्तध्वनिस्तेन मुखरीकृतं प्रतिध्वनियुक्तं कूलं सैकतं यस्याः सा तथा तथा । अत्र विस्तृतकमलखच्छपानीयादि व्यङ्ग्यम् । किमभिधाना राजधानीत्याशयेनाह— विदिशेति । विदिशेत्यभिधानं यस्याः सा तथा ।

स तस्यामिति । तस्यां नगर्यां स राजातिचिरं बहुकालं प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां सुखं सातं यथा स्यात्तथोवासं वासं चक्र इत्यन्वयः । अथ राजानं विशेषयन्नाह—विगतेति । विगतो दूरीभूतो यो राज्यचिन्ताभारस्तेन निवृत्तो निष्पन्नप्रयोजनः । तत्र हेतुमाह—अवजितेति । अवजितानि स्वायत्तीकृतान्यशेषाणि समग्राणि भुवनमण्डलानि येन तस्य भावस्तत्ता तथा । द्वीपेति । एकस्माद्वीपादन्ये द्वीपा द्वीपान्तराणि तेभ्य आगताः समायाता येऽनेके बहवो भूमिपाला राजानस्तेषां मौलयः किरीटानि शिरांसि वा तेषां मालाः सजः पङ्क्तयो वा तामिर्लालितं क्रीडितं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा । किं कुर्वन् । उद्ग्रहणुत्पाठयन् (?) । किम् । भुवनभारं जगद्वीवधम् । केन । भुजेन बाहुना । किमिव । वलयमिव बाहुभूषणमिव । कथा । लीलया क्रीडया । खल्पप्रयासेनेत्यर्थः । किंविशिष्टः सः । परीति । परिवृतः परिवेष्टितः । कैः । अमालैर्मन्त्रिभिः । 'अमात्यः सचिवो मन्त्री धीसखः' इति कोशः । किं कुर्वन्निस्तेर्मन्त्रिभिः । उपहसद्भिरुपहासं कुर्वद्भिः । कम् । अमरगुरुमपि बृहस्पतिमपि । कया । प्रज्ञया बुद्ध्या । अथ मन्त्रिणो विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके च ते कुलक्रमागताश्चानेककुलक्रमागताः । कुलपारम्पर्यागतैर्न त्वाधुनिकैरित्यर्थः । असकृदिति । असकृन्निरन्तरमालोचितं निदिध्यासितं यन्नीतिशास्त्रं नृपोचिताचारबोधको ग्रन्थस्तेन निर्मलानि खच्छानि मनांसि येषां ते तथा तैः । अलुब्धैरिति । अलुब्धैः अलोलुपैः स्निग्धैर्वत्सलैः । 'स्निग्धस्तु वत्सलः' इति कोशः । प्रबुद्धैः पण्डितैः । पुनः किं कुर्वाणो नृपतिः । राजपुत्रैर्नृपतनयैः सह रममाणः क्रीडां कुर्वाणः । इतो राजपुत्रान्विशेषयन्नाह—आत्मन इति । आत्मनः स्वकीयस्य प्रतिबिम्बैरिव । प्रतिच्छायैरिव । सर्वदा तदनुयायित्वात् । समानैरिति । समानाः सहशाः वयोवस्थाविशेषाः विद्याश्चतुर्दश प्रतीताः, अलंकारा विभूषणानि येषां ते तथा तैः । अनेकेति । अनेके सहस्रशो ये मूर्धाभिषिक्ताः कृताभिषेकाः पार्थिवा राजानस्तेषां कुलानि वंशास्तेभ्य उद्गतैः प्रभवैः । अखिलेति । अखिलाः समग्रा याः कला विज्ञानानि तासां कलापाः समुदायास्तेषां यदालोचनं विमर्शनं तेन कठोरा शास्त्रे दृढा मतिर्बुद्धिर्येषां ते तथा तैः । एतेन मन्त्रदार्ढ्यं सूचितम् । अतीति । अतिप्रगल्भैः प्रतिभान्वितैः । 'प्रगल्भः प्रतिभान्विते' इति कोशः । कालेति । कालविद्भिः

पाठा०—१ मुखरितः । २ वेत्रवत्या सत्याः वेत्रवत्या सरिताः । ३ महिलाः । ४ च विजिताः । ५ कुलोद्गतैः । ६ प्रेमा, प्रेमभावाः । ७ परिहासः ।

ङ्गिताकारवेदिभिः काव्यनाटकाख्यानकाव्याधिकालेख्यव्याख्यानादिक्रियानिपुणैरतिकठिनपी-
वरस्कन्धोरुबाहुभिरसकृदवदलितसमदरिपुगजघटापीठबन्धैः केसरिकिशोरकैरिव विक्रमैकर-
सैरपि विनयव्यवहारिभिरात्मनः प्रतिबिम्बैरिव राजपुत्रैः सह रममाणः प्रथमे वयसि सुख-
मतिचिरमुवास । तस्य चातिविजिगीषुतया महासत्त्वतया च तृणमिव लघुवृत्तिं ज्ञेयमाकलयतः
प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि रूपवतोऽपि संतानार्थिभिरमालैरपेक्षितस्यापि सुरतसुखस्योपरि द्वेष
इवासीत्सत्यपि रूपविलासोपहसितरतिविभ्रमे लावण्यवति विनयवैयन्वयवति हृदयहारिणि
चावरोधजने । स कदाचिद्वनवरतदोलायमानरत्नवल्लयो घर्घरिकास्फालनप्रकम्पक्षणज्ञा-

समयज्ञैः । अवसरज्ञैरिति यावत् । प्रभावेति । प्रभावो माहात्म्यं तेनानुरक्तान्यासक्तानि हृदयानि
चेतांसि येषां ते तथा । अग्राम्येति । अग्राम्यो नागरिको य उपहासो नर्मवचोविलासस्तत्र कुशलै-
श्वतुरैः । 'कुशलश्चतुरोऽभिज्ञः—' इति कोशः । इङ्गितेति । इङ्गितं चेष्टाविशेषः आकार आकृतिः तौ
विदन्तीत्येवंशीलास्ते तथा तैः । काव्येति । काव्यं निपुणकविकर्म, अवस्थानुकृतिर्नाटकम्, आख्यान-
कानि चूर्णकानि, आख्यायिका वासवदत्तादिः, आलेख्यानि चित्रकर्माणि, व्याख्यानान्यर्थनिर्वचनानि,
इत्यादिका याः क्रियाः कार्याणि तेषु निपुणैर्दक्षैः । 'निष्णातो निपुणो दक्षः' इति कोशः । अतीति ।
अतिकठिना अतिकठोराः पीवराः पुष्टाः स्कन्धा बाहुशिरांस्युरवो विस्तीर्णा बाहुवश्च येषां ते तथा तैः ।
असकृदिति । असकृन्निरन्तरमवदलिता मर्दिताः समदा मदयुक्ता या रिपुगजघटाः शत्रुद्विपङ्कयस्ता
एव पीठबन्धाः स्थलविशेषा यैस्ते तथा तैः । केसरीति । केसरिणां सिंहानां किशोरकैरिव बालैरिव ।
अत्र किशोरशब्दोऽल्पवयसि सामान्येन प्रयुक्तः । 'किशोरोऽल्पवया हयः' इति तु विशेषो ग्रन्थकृता नाश्रितः ।
विक्रमैरिति । विक्रम एव पराक्रम एवैकोऽद्वितीयो रसो येषां ते तथैवंविधैरपि । विनयेन प्रश्रयेण व्यव-
हारो व्यवहरणं विद्यते येषां ते तथा तैः । एतेन शक्तौ सत्यामपि विनयाधिक्यं सूचितम् । अन्वयस्तु प्रागे-
वोक्तः । तस्य चेति । तस्य राज्ञः प्रथमे वयसि वर्तमानस्यापि । अत्र वृद्धत्वापेक्षया वयसः प्राथम्यं ज्ञेयम् ।
अन्यथाप्रेतेनान्वयानुपपत्तिः । एवंविधेऽवरोधजने सत्यपि सुरतसुखस्योपरि निधुवनसातस्योपरि द्वेष इव
मत्सर इवासीद्भव । किं कुर्वतो राज्ञः । आकलयतः संभावयतः । किम् । ज्ञेयं स्त्रीसमूहम् । तदेव विशि-
नष्टि—लघ्विति । लघु तुच्छा वृत्तिवर्तनं यस्य तत् । किमिव । तृणमिव यवसमिव । एतेन तासांमर्कि-
चिल्लरत्वं सूचितम् । कया हेतुभूतया । अतीति । अतिशयेन विजेतुमिच्छुर्विजिगीषुस्तस्य भावस्तत्ता
तथा । तद्वशाद्विषयचेतस्कत्वेन कामोत्पत्तेरसंभवात् । पुनर्हेतुवन्तरं प्रतिपादयन्नाह—महेति । महासत्त्वम-
तिशायि धैर्यं तस्य भावस्तत्ता तथा । प्रायशो महासत्त्वस्य सिंहवत्स्वल्प एव कामः स्यात् । किंविशिष्टस्य
राज्ञः । रूपवतोऽपि सौन्दर्यवतोऽपि । एतेन युवतिमनो (न उ) न्मादकत्वेऽपि तदभिलाषाभाव इति विभाव-
नोक्तिः । अत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतनार्थः । एतादृशोऽपि विषयसुखोपरत इति विरोधः । पुनरेव
राजानं विशेषयन्नाह—संतानार्थिभिरिति । संतानमपत्यं तदेवार्थः प्रयोजनं विद्यते येषां ते तथा
तैरमालैः सचिवैरपेक्षितस्यापि वाञ्छितस्यापि । एतेन सचिवानुकूल्यं दर्शितम् । अथावरोधजनं विशेषय-
न्नाह—रूपेति । रूपं सौन्दर्यम्, विलासा विलसनानि तैरुपहसिता हास्यास्पदीकृता रतेः कामन्त्रियो विभ्रमा
भ्रूसमुद्भवा येन स तथा तस्मिन् । लावण्येति । लावण्यं लवणिमा तद्वति । विनयेति । विनयोऽभ्यु-
त्थानादिरूपस्तद्वृत्ते । एतेन तदानुकूल्यं सूचितम् । अन्वयेति । अन्वयो वंशः स विद्यते यस्य स तथा
तस्मिन् । अत्रास्त्यर्थे वतुः । सुवंशज इत्यर्थः । अत्र प्रौढकुलोत्पन्नत्वेन रूपलावण्यातिशयत्वं व्यङ्ग्यम्
हृदयेति । हृदयस्य चित्तस्य हारिण्याक्षेपके । अनेन सर्वजनस्पृहणीयत्वं व्यङ्ग्यं सूचितम् । स कदाचि-
दिति । स राजा दिवसमनैषीन्निनायेति सर्वत्र संबध्यते । केन । कदेति । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रसंगे

एकदा तु नातिदूरोदिते नवनलिनदलसंपुटभिदि किञ्चिन्मुक्तपाटलिभिर्भगवति सहस्र-
मरीचिमालिनि राजानमास्थानमण्डपगतमङ्गनाजनविरुद्धेन वामपार्श्ववलम्बिना कौक्षेयकेण
संनिहितविषधरेव चन्दनलता भीषणरमणीयाकृतिः, अविरलमलयजानुलेपनधवलितस्तनत-
टोन्मज्जदैरावतकुम्भमण्डलेव मन्दाकिनी, चूडामणिप्रतिबिम्बच्छलेन राजाज्ञेव मूर्तिमती रा-
जभिः शिरोभिरुद्यमाना, शरदिव कलहंसधवलाम्बरा, जामदग्न्यपरशुधारेव वशीकृतसकल-
राजमण्डला, विन्ध्यवनभूमिरिव वेत्रलतावती, राज्याधिदेवतेव विग्रहिणी प्रतीहारी समुपसृत्य

वासरमनैषीत् । एवं तथैव निशां त्रियामामपि । सुहृद्भिर्मित्रैरुपेतः संयुतः । कीदृशैः । आरब्धेति । आरब्धाः
प्रारब्धा ये विविधक्रीडासु परिहासास्तेषु चतुरैर्दक्षैः अनेषीदगमयदिति संबन्धः ।

एकदेति । एकस्मिन्समये प्रतीहारी द्वारदेशे नियुक्ता स्त्री समुपसृत्य निकटदेशमागत्य राजानं सविनयम-
ब्रवीदित्यन्वयः । विनयेन सहवर्तमानमवोचदित्यर्थः । सूर्यवर्णनाव्याज उक्त्यवसरमाह—भगवतीति । श्रीसूर्ये
सतीत्यर्थः । इतः सूर्य विशेषयन्नाह—सहस्रेति । सहस्रसंख्या ये मरीचयः किरणास्तैर्मालते शोभते तान्धार-
यतीति वा यः स तथा तस्मिन् । नेति । नातिदूरं स्वल्पकालीनमुदितमुद्गमनं यस्य स तथा तस्मिन् । नवेति ।
नवानि प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि तेषां दलानि पत्राणि तेषां यः संपुटो मुकुलस्तं भिनत्तीति स तथा तस्मिन् ।
किञ्चिदिति । किञ्चिदीषन्मुक्तः परित्यक्तः पाटलिमा श्वेतरक्तत्वं येन स तथा तस्मिन् । दूरोदितेत्यारभ्य त्रिभि-
र्विशेषणैः प्रत्युषसमयो व्यज्यते । कीदृशां राजानम् । आस्थानेति । आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं
प्राप्तम् । प्रतीहारी विशेषयन्नाह—भीषणेति । भीषणा भयानका रमणीया मनोज्ञाऽऽकृतिराकारो यस्याः सा
तथा । रमणीयत्वे दृष्टान्तमाह—चन्दनलतेवेति । यथा चन्दनलता वस्तुस्वभावादेव रमणीया तथेयस-
प्रीत्यर्थः । लताया भीषणत्वे हेतुमाह—संनिहितेति । संनिहिताः पार्श्ववर्तिनो विषधराः सर्पा यस्याः सा तथे-
त्यर्थः । अस्या भीषणत्व आगन्तुकहेतुमाह—वामेति । वामपार्श्वं सव्यप्रदेशेऽवलम्बतेऽवतिष्ठत इत्येवंशीलेन
कौक्षेयकेन खञ्जेन । 'तरवारिर्मण्डलाग्रः खङ्गकौक्षेयकौ' इति कोशः । खङ्गं विशिनष्टि—अङ्गनेति । अङ्गनाजनः
प्रमदावर्गस्तस्य विरुद्धेन । त्रपोत्पादकेनेत्यर्थः । यथा चन्दनलताया निसर्गतो रमणीयत्वेऽपि संनिहितविषधरत्वेन
भीषणत्वं तथैतस्या अपि स्वभावतो बन्धुरत्वेऽपि वामपार्श्ववर्तिनिर्लिङ्गत्वेन भीषणत्वमित्यभिप्रायः । अथ प्रतीहारी
विशिनष्टि—अविरलेति । अविरलं घनतरं यन्मलयजस्य चन्दनस्यानुलेपनमुद्गतं तेन धवलितं शुक्लीकृतं
स्तनतटं कुचतटं यस्याः सा तथा । तत्र दृष्टान्तमाह—मन्दाकिनीव स्वर्धुनीव । इतो गङ्गां विशेषयन्नाह—
उन्मज्जदिति । उन्मज्जन्नाजं कुर्वन्त्य ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य कुम्भमण्डलं शिरःपिण्डचक्रवालं यस्यां सा तथा ।
चन्दनशुभ्रकुम्भोपमानेन कुचतटस्य काठिन्यं व्यज्यते । केव । मूर्तीति । मूर्तिमती विग्रहवती राजाज्ञेव नृपशिष्टि-
रिव । ननु राजाज्ञा संनिहितराजशिरोभिरुद्यमाना भवेत् । इयं तु तथा न भवतीत्यत आह—चूडेति । अर्धो-
त्संनिहितराजमस्तकेषु चूडामणयः शिरोमणयस्तेषु यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छायस्तस्य छलं मिषं तेन । राजभिर्नृपैः
शिरोभिरुत्तमाङ्गैरुद्यमाना बहुमाना । पुनः केव । शरदिव घनालय इव । उभयत्र विशेषणसाम्यमाह—
कलहंसेति । कलहंसा एव कलहंस इव वा धवलं शुभ्रमम्बरं वल्लं यस्याः सा तथा पुनः केव । जामदग्न्येति ।
जमदग्नेर्गोत्रापत्यं जामदग्न्यः परशुरामस्तस्य परशुः कुठारस्तस्य धारा प्रान्तप्रदेशस्तद्वदिव । उभयविशेषणसाम्य-
माह—वशीति । वशीकृतं स्वायत्तीकृतं क्रूरत्वेन व्यामोहेन वा सकलराज्ञां समग्रभूपतीनां मण्डलं चर्कं यथा सा
तथा । पुनः केव । विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य जलबालकस्य वनसंरण्यं तस्य भूमिः पृथिवीव तत्सदृशीव । उभ-
यत्र साम्यमाह—वेत्रेति । वेत्राणां वेतसानां लताः सरलवृक्षा यत्र । पक्षे वेत्रस्य लता यष्टिः । हस्त इति शेषः ।
यस्याः सा तथा । पुनः केव । राज्येति । राज्यस्याधिपत्यस्याधिष्ठात्री सान्निध्यकारिणी देवतेव स(सु)रीवे-

टिप्प०—१ धार्यमाणेत्यर्थः ।

पाठा०—१ अनुक्तः, २ भगवति मरीचि, ३ चन्दना, ४ अनुलेपः, ५ चूडामणिसंक्रान्तप्रतिबिम्बः, ६ समुपसृत्यः

क्षितितलनिहितजानुकरकर्मला सविनयमब्रवीत्—देव, द्वारस्थिता सुरलोकमारोहतक्षिश-
ङ्कोरिव कुपितशतमखहुंकारनिर्पातिता राजलक्ष्मीर्दक्षिणापथादागता चाण्डालकन्यका पञ्ज-
रस्थं शुक्रमादाय देवं विज्ञापयति—‘सकलभुवनतलरत्नानामुदधिरिवैकभाजनं देवः । विहंग-
मश्चायमाश्चर्यभूतो निखिलभुवनतलरत्नमिति कृत्वा देवपादमूलमादायाऽऽताहमिच्छामि
देवदर्शनसुखमनुभवितुम्’ इति । एतदाकर्ण्य ‘देवः प्रमाणम्’ इत्युक्त्वा विरराम । उपजातकुतू-
हलस्तु राजा समीपवर्तिनां राज्ञामालोक्य मुखानि ‘को दोषः, प्रवेक्ष्यताम्’ इत्यादिदेश ।

अथ प्रतीहारी नरपतिकथनानन्तरमुत्थाय तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत् । प्रविश्य च सा
नरपतिसहस्रमध्यवर्तिनमशनिभयपुञ्जितकुलशैलमध्यगतमिव कनकशिखरिणम्, अनेकरत्ना-

त्युत्प्रेक्षा । अपूर्वेति शेषः । अत एव विग्रहिणी शरीरिणी । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—क्षितितीति । क्षितितले
भूमितले निहितौ स्थापितौ जानू तलकीलौ, अथ च करौ तावेव कमले यथा सा तादृशी । सविनयं विनयेन
सहवर्तमानम् । किमब्रवीत्ताह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, द्वारे स्थिता चाण्डालानां दिवाकीर्तीनां कन्यका
कुमारी पञ्जरे पक्षिणामाश्रये स्थितं शुक्रं कीरमादाय गृहीत्वा देवं स्वामिन् विज्ञापयति स्वरहस्यं निवेदयतीत्यर्थः ।
केव । सुरेति । सुराणां देवानां लोकं स्वर्गमारोहत आरोहणं कुर्वतस्त्रिशङ्कोरयाज्यस्य राजलक्ष्मीरिव । तामेव
विशेषयन्नाह—कुपितेति । त्रिशङ्कोरयाज्यस्य देवयागात्स्वर्गं वासो न भवतीत्यतः कुपितः क्रुद्धो यः शतमख
इन्द्रस्तास्य हुंकारः कोपध्वनिस्तेन निपातिताधःक्षिता । कीदृशी चाण्डालकन्यका । दक्षिणेति । दक्षिणापथा-
दक्षिणमार्गादागता प्राप्ता । प्रतीहारी चाण्डालकन्यकायाः सामान्यतो विज्ञापनाविषयमाह—सकलेति । चाण्डाल-
कन्यकायास्त्वयं विज्ञापना । देवेति । हे देव, इति कृत्वा तं शुक्रमादाय देवस्य राज्ञः पादमूलं चरणमूलमह-
भागता देवदर्शनसुखं महाराजस्यावलोकनसातमनुभवितुमनुभवविषयीकर्तुमिच्छामि समीहे । इतिशब्दवाच्यमाह—
सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषु यानि रत्नानि तेषामेकं भाजनमुत्कर्षस्थानम् । क इव ।
उदधिरिव समुद्र इव । यथोदधिः सर्वरत्नानां भाजनं तथा देवो भवानपीत्यर्थः । अयं विहंगमः पक्षी शुक्र आश्चर्य-
भूत इत्यद्भुतप्रेक्षणविषयः अतस्तादृशोक्तविशेषत्वादेव निखिलानि यानि भुवनतलानि तेषां रत्नमुत्कृष्टम् । ‘जातौ
जातौ यदुत्कृष्टं तद्रत्नमभिधीयते’ इति । आदाय गृहीत्वा । देवः प्रमाणमिति । यदेवास्य राज्ञोऽनुशासनं
तदेव मया विधेयमित्युक्त्वा विरराम तूष्णीं बभूवेत्यन्वयः । प्रतीहार्युक्तं चाण्डालकन्यकाविज्ञापनावाक्यं सर्वं नृपेणा-
कर्ण्य राजमन्त्रिवैमल्यं निराकुर्वन्प्रतीहारीं प्रतीत्यादिदेश । को दोषः, प्रवेक्ष्यतामिति । स्पष्टम् । कीदृशो राजा ।
उपेति । उपजातमुत्पन्नं कुतूहलं कौतुकं यस्य स तथा । किं कृत्वा । समीपवर्तिनां निकटस्थानां राज्ञां मन्त्रिणां च
मुखानि वदनान्यालोक्य । निरीक्ष्येत्यर्थः । तेषामपि तदिदमेति ज्ञात्वेत्यर्थः ।

अथेति । अथ नरपतिकथनानन्तरमुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रतीहारी तां मातङ्गकुमारीं प्रावेशयत्प्रवेशमका-
रयत् । प्रविश्य चेति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा सा चाण्डालकुमारी राजानमप्राक्षीत् । अपश्यदित्यर्थः । ‘दक्षिण-
प्रेक्षणे’ इत्यस्य लुङि रूपम् । राजानं विशेषयन्नाह—नरपतीति । नरपतीनां राज्ञां यत्सहस्रं तन्मध्य-
वर्तिनम् । तदन्तरालस्थितमित्यर्थः । कमिव । कनकशिखरिमिव मेरुमिव । कीदृशं मेरुम् । अशनीति ।
अशनेतिन्द्रायुधाद्वज्रायद्भयमातङ्गस्तेन पुञ्जिता एकत्रीभूता ये कुलशैलाः क्षेत्रसीमाकारिपर्वतास्तेषु मध्यगतं
तदन्तःस्थितम् । पुनर्नृपं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि रत्नाभरणानि मणिसूत्राणि च

पादाः—१ कमलं. २ द्वारि. ३ निपातिता. ४ चाण्डालकन्यका कान्तिवत्. ५ विज्ञापयति. ६ तलसर्वरत्नानां.
७ भूत. ८ मूलमेतन्. ९ अवलोक्य. १० वचना.

भरणकिरणजालकान्तरितावयवमिन्द्रायुधसहस्रसंछादिताष्टदिग्भागमिव जलधरदिवसम्, अवलम्बितस्थूलमुक्ताकलापस्य कनकशृङ्खलानियमितमणिदण्डिकाचतुष्टयस्य गगनसिन्धुफेन-पदलपाण्डुरस्य नातिमहतो दुकूलवितानस्याधस्तादिन्दुकान्तपर्यङ्किकानिषण्णम्, उद्भूयमानसु-वर्णदण्डचामरकलापम्, उन्मयूखमुखकान्तिविजयपराभवप्रणते शशिनीव स्फटिकपादपीठे विन्यस्तवामपादम्, इन्द्रनीलमणिकुट्टिमप्रभासंपर्कश्यामायमानैः प्रणतरिपुनिःश्वासमलिनीकृतैरिव चरणनखमयूखजालैरुपशोभमानम्, आसनोलसितपद्मारागकिरणपाटलीकृतेनाचिरमृ-दितमधुकैटभरुधिरारुणेन हरिमिवोरुयुगलेन विराजमानम्, अमृतफेनधवले गोरोचनालिखितहंसमिथुनसनाथपर्यन्ते चारुचामरवायुप्रनर्तितान्तदेशे दुकूले वसानम्, अतिमुरभिचन्दना-

णानि तेषां यानि किरणजालकानि । जालान्येव जालकानि । स्वार्थे कप् । मरीचिमण्डलानि तैरन्तरिता आच्छा-दिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । नीलपीतादिवर्णयोगात् । तत्रोपमानमाह—इन्द्रेति । इन्द्रायुधानां हरिकारुकाणां यत्सहस्रं तेन संछादितास्तिरोहिता अष्टौ दिग्भागाः कुकुभा प्रदेशा यस्मिंस्तथाभूतं जलधरदिव-समिव प्रावृद्धदिनमिव । पुनस्तमेव नृपं विशिनष्टि—नातीति । नातिमहतः स्थानोचितप्रमाणस्य दुकूलं क्षौमं तस्य वितानमुल्लोचः । 'उल्लोचो वितानं कदकोऽपि' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्याधस्तात्तदधःप्रदेश इन्दुका-न्तानां चन्द्रकान्तमणीनां या पर्यङ्किका मञ्जिका तस्यां निषण्णमुपविष्टम् । अथ वितानं विशेषयन्नाह—अवेति । अवलम्बित आश्रितः स्थूलानां स्थविष्ठानां मुक्तानां रसोद्भवानां कलापो जालं येन स तथा । कस्य तस्य । कनकेति । कनकं सुवर्णं तस्य या शृङ्खला बन्धनरश्मयस्तैर्नियमिता निबद्धा मणिदण्डिका रत्नखचित्वा यष्टयस्तासां चतुष्टयं यस्मिन्स तथा तस्य । गगनेति । गगनसिन्धोः स्वर्णयाः फेनो डिण्डीरः । 'डिण्डीरोऽब्धि-कफः फेनः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य पटलं समूहस्तद्वत्पाण्डुरं शुभ्रं तस्य । पुनर्नृपं विशिनष्टि—उद्भू-येति । उद्भूयमानो व्यज्यमानः सुवर्णस्य काञ्चनस्य दण्डोऽवलम्बनयष्टियैवेतादृशानि चामराणि प्रकीर्णकानि तेषां कलापः समूहो यस्य स तम् । स्फटिकेति । स्फटिकानां खच्छमणीनां यत्पादपीठं चरणस्थापनस्थलं तत्र विन्यस्तः स्थापितो वामपादः सव्यचरणो येन स तथा तम् । पादपीठं विशेषयन्नाह—शशिनीति । शशिनीव चन्द्रमसीव । अथ शशिनं विशेषयन्नाह—उन्मयूखेति । उद्भूय मयूखाः किरणा यस्मिन्प्रतादृशं यन्मुखं तस्य या कान्तिदीप्तिस्तथा यो विजयो जयस्तेन यः पराभवस्तिरस्कारस्तेन प्रणते पादसंलभे । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—चरणेति । चरणानां पादानां ये नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां जालानि समूहास्तैरुपशोभमानं भासमानम् । मयूखजालं विशेषयन्नाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणीनामिन्द्रमणीनां या कुट्टिमप्रभा बद्धभूमिका-न्तिस्तस्याः संपर्को मिश्रभावस्तेन श्यामायमानैः श्यामवदाचरमाणैः । कीदृशैरिव । प्रणतेति । प्रणता नता ये रिपवः शत्रवस्तेषां ये निःश्वासाश्चैतनाः तैर्मलिनीकृतैर्मालिन्यं प्राप्तेरिव । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—ऊरु इति । ऊरु सक्थी तयोर्युगलं तेन विराजमानं शोभमानम् । ऊरुयुगलं विशिनष्टि—आसनेति । आसन उपवेशनस्थल उलसिता देवीप्यमाना ये पद्मारागा लोहितमणयस्तेषां ये किरणा मयूखास्तैः पाटलीकृतेन । श्वेत-रक्तीकृतेनेत्यर्थः । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इति कोशः । कमिव । अचिरेति । अचिरं त्वरितं मुदितो मर्दितो यो मधुकैटभो^१ दैत्यविशेषस्तस्य यद्विधिरं रक्तं तेनारुणेन रक्तेनोरुयुगलेन विराजमानं हरिमिव कृष्णमिव । पुनः किं कुर्वाणं नृपम् । वसानं दधानम् । किम् । दुकूले क्षीरोदवले । अथैते विशिनष्टि—अमृतेति । अमृतस्य सुधायाः फेनस्तद्वत्त्वले शुभ्रे । गोरोचनेति । गोरोचना गोपितं तेन लिखितानि यानि हंसमिथुनानि सितच्छ-दयुग्मानि तैः सनाथः सहितः पर्यन्तः प्रान्तदेशो यथोक्ते । चार्धिति । चारुणी च ते चामरे च चारुचामरे तयोर्वायुना समीरणेन प्रनर्तिता आन्दोलिता अन्तदेशाः प्रान्तदेशा यथोक्ते । पुनर्नृपं विशेषयन्नाह—अतीति ।

टिप्पणं—१ उपप्रेक्षालंकारः । २ मुखपवना इत्यर्थः । ३ यौ मधु-कैटभौ दैत्यविशेषौ । इत्युचितम् ।

पाठाः—१ जलधरसमयः २ आलम्बितः ३ पाण्डुरस्य ४ इन्दुकान्तमणिः ५ कनकः ६ उन्मयूखकान्तिविजयपराभवः ७ उन्मयूखमुखविजयपराभवः ८ उन्मयूखमुखकान्तिविजिते पराभवः ९ स्फटिके, ८ जालकैः, ९ पवननर्तितः १० अन्तदेशे.

नुलेपनधवलितोरःस्थलम्, उपरिविन्यस्तकुङ्कुमस्थासकमन्तरान्तरानिपतितबालातपच्छेदमिव
कैलासशिखरिणम्, अपरशशिशङ्कया नक्षत्रमालयेव हारलतया कृतमुखपरिवेषम्, अति-
चपलेराज्यलक्ष्मीबन्धनिगडकटकशङ्कामुपजनयतेन्द्रमणिकेयूरयुग्मेन मलयजरसगन्धलुब्धेन
भुजङ्गद्वयेनेव वेष्टितबाहुयुगलम्, ईषदालम्बिकर्णोत्पलम्, उन्नतघोणम्, उत्फुल्लपुण्डरीकैनेत्रम्,
अमलकलघौतपट्टायतमष्टमीचन्द्रशकलाकारमशेषभुवनराज्याभिषेकपूतमूर्णासनाथं ललाटदे-
शमुद्रहन्तम्, आमोदिमालतीकुसुमशेखरमुपसि शिखरपर्यस्ततारकापुञ्जमिव पञ्चिमाचलम्,
आभरणप्रभापिशङ्किताङ्गतया लम्हरहुताशमिव मकरध्वजम्, आसन्नवर्तिनीभिः सर्वतः

अतिपुरभि अतिसुगन्धि यच्चन्दनं मलयजं तस्यानुलेपनमङ्गरागस्तेन धवलितं शुभ्रीकृतमुरःस्थलं वक्षःस्थलं
यस्य स तथा तम् । उपरीति । उपरि । अर्थाद्वक्षसः । विन्यस्ता विहिताः कुङ्कुमस्य केसरस्य स्थासकां हस्त-
विम्बा यस्य स तम् । 'स्थासकस्तु हस्तविम्बम्' इति कोशः । कमिव । अन्तरेति । अन्तरान्तरामध्ये मध्ये
निपतिताः पर्यस्ता बालातपस्य नवीनालोकस्य छेदाः खण्डा यस्मिन्नेतादृशं कैलासशिखरिणमिव रजताद्रिमिव ।
पुनः प्रकारान्तरेण तमेव नृपं विशेषयन्नाह—अपरेति । अपरोऽन्यो यः शशी चन्द्रस्तस्य या शङ्का भ्रान्ति-
स्तया नक्षत्राणि तारास्तासामाली (सां मालां) श्रेणी तद्रूपयेव हारलतया । 'हारो मुक्तान्तःप्रालम्बस्रक्कलापा-
वली लता' इति कोशः । तेन कृतो विहितो मुखस्याननस्य परिवेषः परिधिर्यस्य स तम् । अनेन हारलताया
अत्यन्तनैर्मल्यं मुखस्य च चन्द्रसाम्यं सूचितम् । 'परिधिः परिवेषश्च' इति कोशः । अतीति । अतिचपलाति-
चञ्चला या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या बन्धो नियमनं तत्र निगडोऽन्दुकस्तस्य यत्कटकं वलयं तस्य शङ्कामा-
रेकमुपजनयता कुर्वता । एवंभूतेनेन्द्रमणियुक्तमिन्द्रनीलमणिखचितं यत्केयूरयुग्ममङ्गदद्वन्द्वं तेन वेष्टितं परि-
क्षिप्तं बाहुयुगलं भुजङ्गितं यस्य स तथा तम् । यद्यपि समस्तवेष्टितपदस्य बाहुपदान्वितस्य विभक्त्यन्तरबद्धे-
नान्वयस्तथापि विशेषे क्वचित् 'मानेन जितेन्द्रियः' इत्यादौ तथा दृष्टत्वाददोषो द्रष्टव्यः । केनेव । मलयेति ।
मलयजश्चन्दनसक्तो यो रसो द्रवस्तस्य गन्धे परिमले लब्धेनासक्तो भुजङ्गद्वयेनेव सर्पयुग्मेनेव । ईष-
दिति । ईषदिकिचिदालम्बिं लम्बमानं कर्णोत्पलं श्रवणपङ्कजं यस्य स तथा तम् । उन्नतेति । उन्नतोच्चा घोणा
नासिका यस्य स तम् । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लं विकसितं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वज्रे लोचने यस्य स तम् ।
किं कुर्वन्तं नृपम् । ललाटदेशमलिकप्रदेशमुद्रहन्तं धारयन्तम् । अथवालीकं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमलं
निर्मलं यत्कलघौतं सुवर्णं तस्य यः पट्टस्तद्वदायतं विस्तीर्णम् । 'अयनम्' इति पाठे सुवर्णतिलकस्थानम् । 'अयनं
संरणिमार्गः' इति कोशः । अष्टमीति । अष्टम्यां यच्चन्द्रशकलं तदर्धभागस्तद्वदाकार आकृतिर्यस्य तत्तथा ।
उभयोः पक्षयोरष्टम्यामष्टावेव कला इत्यर्धचन्द्रः । अतोऽष्टमीग्रहणं युक्तमेवेति भावः । अशेषेति । अशेषाणि
समप्राणि यानि भुवनानि तेषां राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेको मङ्गलज्ञानं तेन पूर्णं पवित्रम् । ऊर्णेति । ऊर्णा
ध्रुवोरन्तरावर्तस्तेन सनाथं सहितम् । 'ऊर्णा मेवादिलोत्रि स्यादावर्तस्त्व (तं चा) न्तरा ध्रुवोः' इत्यमरः । स च
चक्रवर्तिप्रभृतीनामेव नान्यजनस्य । तदुक्तम्—'श्रद्धयमध्ये मृणालतन्तुसूक्ष्मं शुभ्रायतमेकं प्रशस्तावर्तं महापुष्प-
लक्षणम्' इति । पुनरेव नृपं विशेषयन्नाह—आमोदीति । आमोदीनि सुगन्धीनि यानि मालतीकुसुमानि
जातीपुष्पाणि तेषां शेखरश्चलाभूषणं यस्य स तथा तम् । कमिव । पञ्चिमाचलमिवास्ताद्रिमिव । कीदृशम् ।
उपसीति । उपसि प्रभाते शिखरे सायुनि पर्यस्ताः पतितास्तारकाणां नक्षत्राणां पुञ्जाः समूहा यस्मिन्स तम् ।
अत्र शैलशिखरनृपोत्तमाङ्गयोः पुष्पपुञ्जतारकयोश्चोपमानोपमेयभावः । मकरेति । मकरस्य जलजन्तुविशेषस्य
ध्वजोऽङ्को यस्य तमिव । मदनसादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—आभरणेति । आभरणानां भूषणानां या प्रभा कान्ति-
स्तया पिशङ्कितं पीतरक्तीकृतमङ्गं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा कृत्वा लम् आसक्तो हरलेश्वरस्य हुताशोऽभि-

टिप्पणं—१ शृङ्खला । २ भ्रान्तिसिलयर्थः ।

पाठाः—१ अन्तरानिपतितः अन्तरान्तरानिपतितः । २ राजलक्ष्मीबन्धननिगडशङ्का । ३ इन्द्रनीलमणि, ४ युगलेन,
५ शिखरम्, ६ आलम्बित, ७ लोचनम्, ८ पट्टायितः पट्टायमानः, ९ सलिलपूतः, १० अङ्गरागत्या,

सेवार्थमागताभिरिव दिग्बधूभिर्वारविलासिनीभिः परिवृतम्, अमलमणिकुट्टिमसंक्रान्तसकल-
देहप्रतिबिम्बतया पतिप्रेम्णा वसुंधरया हृदयेनेवोह्यमानम्, अशेषजनभोग्यतामुपनीतयाप्य-
साधारणया राजलक्ष्म्या समालिङ्गितदेहम्, अपरिमितपरिवारजनमप्यद्वितीयम्, अनन्तगज-
सुरगसाधनमपि खड्गमात्रसहायम्, एकदेशस्थितमपि व्याप्तभुवनमण्डलम्, आसने स्थितमपि
धनुषि निषण्णम्, उत्सादितद्विषेदिन्धनमपि ज्वलत्प्रतापानलम्, आयतलोचनमपि सूक्ष्मदर्श-
नम्, महादोषमपि सकलगुणाधिष्ठानम्, कुपतिमपि कैलत्रवल्लभम्, अविरतप्रवृत्तदानमप्य-

र्यस्य स तम् । अत्राभरणदीप्तिहरनेत्रोद्भववह्नयो राजमकरध्वजयोश्चोपमानोपमेयभावो दर्शितः । आसनेति ।
आसज्जवर्तिनीभिर्निकटस्थायिनीभिः सर्वतो विश्वतः सेवार्थं सपर्यार्थमागताभिः प्राप्ताभिर्वारविलासिनीभिर्वार-
ज्जनाभिः । काभिरिव । व्यापकत्वादिश्च एव बध्वः त्रियो दिग्बध्वस्ताभिरिव । अत्र दिग्बधूवारविलासिन्योः
साम्यं सूचितम् । ताभिः परिवृतं परिवेष्टितम् । अमलेति । अमलाः स्वच्छा ये मणयश्चन्द्रकान्ताश्चास्तेषां
कुट्टिमं बद्धभूतस्मिन्संक्रान्तं यत्सकलदेहप्रतिबिम्बं समग्रशरीरप्रतिच्छाद्यस्तस्य भावस्तत्ता तया । हेत्वर्थे तृतीया ।
पतिः स्वामी तस्य प्रेम प्रीतिस्तेन च वसुंधरया पृथिव्या हृदयेनेव खान्तेनेवोह्यमानं वहमौनम् । अशेषेति ।
अशेषाः समग्रा ये जना लोकास्तेषां भोग्यतां भोग्योभ्यतामुपनीतया प्राप्तयापि । सर्वसाधारण्येत्यर्थः ।
असाधारणया च तथा चान्येषामेतादृशी राजलक्ष्मीनस्तीत्यपकर्षोत्कर्षाभ्यां साधारणासाधारणया च राज-
लक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगूहितं देहं शरीरं यस्य स तथा तम् । अत्र विरोधाभासोऽलंकारः । साधारणासाधार-
णयोर्विकृद्धधर्मत्वात् । तत्परिहारपक्षेऽसाधारणया । सर्वोत्कृष्ट्येत्यर्थः । अपरिमितेति । अपरिमितोऽसं-
ख्येयः परिवारजनः परिच्छदजनो यस्य स तम् । एवं बहुजनत्वेऽप्यद्वितीयं न द्वितीयो जनो यस्येति विरोधः ।
तत्परिहारपक्षेऽद्वितीय इत्यस्य सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः । अनन्तेति । अनन्तान्यसंख्यानि गजा हस्तिनस्तुरगा
अश्वास्तेषां साधनान्युपकरणानि सहाया यस्य । निर्वर्तनोपकरणानुवज्यास्तु च साधनम् इत्यमरः । एवं च
बहुसहायवत्त्वेऽपि केवलं खड्गः खड्गमात्रं सहायो यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे खड्गमात्रसहायमित्यस्य युद्धे
तदन्यानपेक्षत्वमित्यर्थः । एकदेशस्थितमिति । एकदेशः सभामण्डपादिः, जनपदो वा । तत्र स्थितमपि
निषण्णमपि व्याप्तं समाक्रान्तं भुवनमण्डलं जगन्मण्डलं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे व्याप्तं ख्यातं भुवनमण्डले
यमिति विग्रहः । विशेषेणाप्तं व्याप्तमिति वार्थः । 'व्याप्तं ख्याते समाक्रान्ते' इति विश्वः । आसने स्थित-
मिति । आसने भद्रासने स्थितमप्युपविष्टमपि धनुषि कार्मुके निषण्णं स्थितमिति विरोधः । परिहारपक्षे
धनुःसंज्ञा तस्मिन्स्थितमित्यर्थः । नामश्रवणेन विपक्षाणां साक्षादागत इव इति भयोत्पत्तेः । 'धनुःसंज्ञा प्रिया-
लक्ष्मी' इति विश्वः । उत्सादितेति । उत्सादितं व्यापादितं द्विषन्त एवेन्धनमेधो येन । एवंभूतमपि ज्वलत्प्र-
तापानलमिति विरोधः । परिहारपक्षे ज्वलदित्यस्य दीप्यदित्यर्थः । आयतेति । आयते विस्तीर्णे लोचने यस्यै-
वंभूतमपि सूक्ष्ममविपुलं दर्शनं लोचनं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे सूक्ष्ममध्यात्मविषयं दर्शनं ज्ञानं यस्येत्यर्थः ।
'सूक्ष्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मेऽप्यणौ' इति विश्वः । 'दर्शनं नयनस्त्राजुद्धिधर्मोपलब्धिषु' इति विश्वः । महादोष-
मिति । महान्दोषो यस्मिन्नेवंभूतमपि सकलगुणाधिष्ठानं समग्रगुणस्थानमिति विरोधः । परिहारपक्षे महती दोषा
बाहुल्येत्यर्थः । 'दोषा रात्रौ भुजेऽपि च' इति विश्वलोचनः । कुपतिमिति । कुत्सितश्चासौ पतिश्च कुपति-
रेवंभूतमपि कलत्रवल्लभं स्त्रीजनप्रियमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे कुः पृथिवी तस्याः पतिः । स्वामीत्यर्थः ।
एतादृशस्तत्प्रियः स्यादिति न विरोधः । अविरतमिति । अविरतं संततं प्रवृत्तं दानं यस्यैवंभूतमप्यमदम् ।
गर्वरहित-
मिति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽप्यमदम् अविरतं प्रवृत्तं दानं त्यागो यस्यैवंभूतमप्यमदम् । गर्वरहित-

टिप्पणं—१ धार्यमाणमित्युचितम् । २ धनुषि आस्थितं धनुषि विजयविश्वासिनमित्यर्थः ।

पाठा—१ सेवासंगता, २ संक्रान्तप्रतिबिम्बः, संक्रान्तदेहप्रतिबिम्बः, ३ समालिङ्गितम्, ४ आसनस्थितम्;
आसनगतम्, ५ अशेषदिष्टम्, ६ दर्शनम्, ७ कलत्रचयः.

मदम्, अत्यन्तशुद्धस्वभावमपि कृष्णचरितम्, अकरमपि हस्तस्थितभुवनतलं राजानमद्राक्षीत् ।
 आलोक्य च सा दूरस्थितैव प्रचलितरत्नवलयेन रक्तकुवलयदलकोमलेन पाणिना जर्जरितमुखभागां वेणुलतामादाय नरपतिप्रतिबोधनार्थं संकृतसभाकुट्टिममाजघान, येन सकलमेव तद्वाजकमेकपदे वनकरियूथमिव तालशब्देन युगपदावलितवदनमवनिपालमुखादाकृष्य चक्षुस्तदभिमुखमासीत् ।

अवनिपतिस्तु 'दूरादालोक्य' इत्यभिधाय प्रतीहार्या निर्दिश्यमानां तां वयःपरिणामशुभ्रशिरसा रक्तराजीवनेत्रापाङ्गेनानवरतकृतव्यायामतया यौवनापगमेऽप्यशिथिलशरीरसंधिना सत्यपि मातङ्गत्वे नातिनृशंसाकृतिनानुगृहीतार्थवेपेण शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागाम्,

मित्यर्थः । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वः । अत्यन्तेति । अत्यन्तमतिशयेन शुद्धो निर्मलः स्वभावः प्रकृतिर्यस्यैवंभूतमपि कृष्णं श्यामं चरितमाचारो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णः केशवोऽर्जुनो वा तद्वचरितं यस्येत्यर्थः । 'कृष्णस्तु केशवे । व्यासेऽर्जुने कोकिले च' इति विश्वः । अकरमिति । न विद्यते करो हस्तो यस्यैवंभूतमपि हस्ते करे स्थितं भुवनतलं यस्येति विरोधः । तत्परिहारपक्षे न विद्यते करो दण्डो यस्येति विग्रहः । 'बलिः करो भागधेयः' इति कोशः ।

आलोक्य चेति । राजानमालोक्य वीक्ष्य सा चाण्डालकन्यका सहसैव नृपसंनिधौ गमनमनभिज्ञलक्षणमिति दूरस्थितैव दक्षिणप्रदेशस्थैव वेणुलतां वंशयष्टिमादाय गृहीत्वा । नरेति । नरपते राज्ञः प्रतिबोधनं संमुखीकरणं तदर्थं सभाकुट्टिमं परिषद्भूमिं सकृदेकवारं पाणिना हस्तेनाजघान ताडयामास । अथ पाणिं विशेषयन्नाह—प्रचलितमिति । प्रचलितं प्रकम्पितं रत्नवलयं मणिसूचितकङ्कणं यस्मात्स तथा तेन । रक्तमिति । रक्तं यत्कुवलयं कुवेलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन सुकुमारेण । अनेन लक्षणेपेतत्वं हस्तस्य सूचितम् । वेणुयष्टिं विशेषयन्नाह—जर्जरितेति । जर्जरितो जर्जरीभूतो मुखभागोऽप्रभागो यस्याः सा तथा ताम् । अग्रभागदलनाच्छब्दविशेषो जायत इति प्रसिद्धेः । येनेति । येन ध्वनिना सकलमेव तद्वाजकं राजसमूहः । युगपदिति । युगपत्समकालमावलितं परावर्तितं वदनं मुखं येनैवंभूतं तदभिमुखं तस्याः संमुखमासीदभवत् । किं कृत्वा । आकृष्याकर्षणं कृत्वा । कस्मात् । अवनिपालमुखाद्राजवदनात् । किम् । चक्षुर्नेत्रम् । तत्रोपमानम् । किमिव । वनकरिणामरण्यहस्तिनां यूथमिव समूहमिव । केन । तालशब्देन तालो वाद्यविशेषस्तस्य शब्देन तदुत्थध्वनिना एकपद एककालम् । एकश्रेणीभूतत्वमात्रे दृष्टान्तः ।

अयनीति । अवनिपती राजा तु तामनिमिषे निमेषोन्मेषवर्जिते लोचने यस्यैवंभूतो ददर्शेत्यन्वयः । कथंभूतां ताम् । निर्दिश्यमानां लोचनविषयीक्रियमाणाम् । कथा । प्रतीहार्या द्वाररक्षानियुक्तया । किं कृत्वा । अभिधाय कथयित्वा । किम् । दूरादालोक्येति दूरादेव प्रेक्षसेति । राज्ञ इति शेषः । इतश्चाण्डालकन्यकां विशेषयन्नाह—अधीति । अधिष्ठित आश्रितः पुरोभागो यस्याः सा तथा ताम् । केन । पुरुषेण पुंसा । तमेव पुरुषं विशेषयन्नाह—वय इति । वयसः परिणामेन वार्धक्येन शुभ्रं क्षेतम् । आधाराधेययोरभेदोपचारात् । शिरो मौलिर्यस्य स तथा तेन । रक्तेति । रक्तं लोहितं यद्वाजीवं कमलं तद्वज्रेत्रापाङ्गौ लोचनप्रान्तौ यस्य स तथा तेन । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं कृतो विहितो व्यायामः परिश्रमः (येन सः) तस्य भावस्तत्ता तथा यौवनापगमेऽपि तारुण्यनिवृत्तावपि न शिथिलाः श्रुथाः शरीरस्य संधयो धातूनामस्थ्यादीनां च बन्धा यस्य स तथा तेन । सत्यपीति । सत्यपि विद्यमानेऽपि मातङ्गत्वे चाण्डालत्वे नातिनृशंसातिकूराकृतिराकारो यस्य स तथा तेन । अन्विति । अनुगृहीतः स्वीकृत आर्यस्य सभ्यस्य वेषो नेपथ्यं येन स तथा तेन । शुभ्रमिति । शुभ्रं श्वेतं वासो वस्त्रं यस्य स तथा तेन । पुनस्तां किं क्रियमाणाम् । अनुग-

टिप्पण—१ कमलमित्यर्थः । २ तालशब्देन वनकरियूथमिवेति राजसमूहस्योपमानम् । ३ वृक्षविशेषस्तस्य पतनशब्देन ।

पाठा—१ अतिशुद्धः २ सकलभुवनः ३ प्रबोधनार्थम् ४ असकृत् ५ राजान्यकं ६ तेन वेणुलताध्वनिना युगपद ७ पाण्डुरः ८ ईक्षणा ९ अवलम्बः

आकुलाकुलकाकपक्षधारिणा कनकशलाकानिर्मितमध्यन्तर्गतशुकप्रभाश्यामायमानं मरकतम-
यमिव पञ्जरमुद्रहता चाण्डालदारकेणानुगम्यमानाम्, असुरगृहीतामृतापहरणकृतकपटपटुवि-
लासिनीवैर्वस्य श्यामतया भगवतो हरेरिवानुकुर्वतीम्, संचारिणीमिवेन्द्रनीलमणिपुत्रिकाम्,
गुल्फावलम्बिनीलकञ्चुकेनावच्छन्नशरीराम्, उपरिस्तांशुकरचितावगुण्ठनाम्, नीलोत्पलस्य-
लीमिव निपतितसंध्यातपाम्, एककर्णाविसक्तदन्तपत्रप्रभाधवलितकपोलमण्डलाम्, उद्यदिन्दु-
किरणच्छुरितमुखीमिव विभावरीम्, आकपिलगोरोचनारचिततिलकतृतीयलोचनामीशानर-
चितानुरचितकिरातवेषामिव भवानीम्, उरःस्थलनिवाससंकान्तनारायणदेहप्रभाश्यामलिता-
मिव श्रियम्, कुपितहरहुताशनदह्यमानमदनधूममलिनीकृतामिव रतिम्, उन्मदहर्लिहर्लोकैर्षण-

म्यमानामनुव्रज्यमानाम् । केन । चाण्डालदारकेणान्यजसूनुना । तमेव विशिनष्टि—आकुलेति । आकु-
लाकुल इतस्ततः संलभो यः काकपक्षः शिखा तां धत्त इत्येवंशीलस्तथा तेन । 'सा बालानां काकपक्षः शिख-
ण्डकशिखाण्डकौ' इति कोशः । किं कुर्वता तेन । उद्रहता धारयता । किम् । पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलम् । अथ
पञ्जरं विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य याः शलाका इषीकास्ताभिर्निर्मितं रचितम् । कनकस्य
पीतत्वाद्विहितपीतमपि तदन्तर्गतः शुकः कीरस्तस्य प्रभा कान्तिस्तस्या श्यामायमानं श्याममिव दृश्यमानम् ।
किमिव । मरकतमयमिव मरकतमश्मद्गर्भं तन्निष्पन्नमिव । किं कुर्वतीम् । अनुकुर्वती सादृश्यमनुभव-
न्तीम् । कस्य । भगवत ऐश्वर्यवतो हरेरिव कृष्णस्येव । कया । श्यामतया । कृष्णत्वेनेत्यर्थः । कीदृशस्य हरेः ।
असुरेति । असुरैर्देवैर्युद्धात् यदमृतं तस्य यदपहरणमपहृतिस्तत्र कृतो विहितो यः कपटेन कैतवेन पटु-
प्रकटो विलासिनी मोहिनी स्त्री तस्या वेष आकृतियेन स तथा तस्य । तदुक्तम्—'हरिस्त्वामाराध्य प्रणतजन-
सौभाग्यजननीं पुरा नारी भूत्वा पुररिपुमपि क्षोभमनयत्' इति । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—
संचारेति । संचारिणीं संचरणशीलां जङ्गमप्राणिरूपामिन्द्रनीलमणिपुत्रिकामिवेन्द्रमणिपाद्यालिकामिव ।
गुल्फेति । गुल्फावलम्बी घुटिकावलम्बी यो नीलकञ्चुको हरिर्कूर्पासकस्तेनावच्छन्नमाच्छादितं शरीरं
देहो यस्याः सा तथा ताम् । उपरीति । उपर्यूर्ध्वप्रदेशे रक्तांशुकस्य लोहितवाससो रचितं कृतमवगुण्ठनं
मुखाच्छादनं यथा सा तथा ताम् । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशिनष्टि—नीलोत्पलेति । निपतित उप-
रिप्राप्तः संध्यासंभवन्वी सायंकालसक्त आतपो धर्मो यस्यामेतादृशी नीलानामुत्पलानां कुवलयानां स्थल्यङ्ग-
त्रिमा तामिव । 'जानपद-' इति ङीप् । एकेति । एकस्मिन्कर्णपर्यन्तेऽवसक्तं लभं यदन्तपत्रं कर्णाभरण-
विशेषस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्या धवलितं शुभ्रीकृतं कपोलमण्डलं गल्लत्परप्रदेशो यस्याः सा तथा ताम् ।
अनेनावलोकनचातुरीविशेषः सूचितः । उद्यदिन्द्विति । उद्यद्दयमासादयन्त्य इन्दुश्चन्द्रस्तस्य किरणैर्दधि-
तिभिश्छुरितं ध्वान्तनिवृत्त्या सप्रकाशं मुखं यस्यास्तादृशी विभावरी रात्रिमिव । एतेन रात्रिनायिकयोर्दन्त-
पत्रचन्द्रयोश्च साम्यं सूचितम् । आकपिलेति । आ ईषत्कपिलं पीतरक्तं यद्गोरोचनं गोपितं तेन रचितं
निर्मितं यत्तिलकं पुण्ड्रं तदेव तृतीयं लोचनं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । ईशानेन महादेवेन रचितो
विहितस्तदनु यो रचितः किरात्या भिल्लया वेषो नेपथ्यं यथा सैवभूता भवानी पार्वती तामिव । श्रियमिति ।
श्रियं लक्ष्मीमिव । अथ लक्ष्मीं विशिनष्टि—उरःस्थलेति । उरःस्थले वक्षसि यो निवासो निवसनं तेन
संकान्तः प्रतिबिम्बितो यो नारायणस्य श्रीकृष्णस्य देहः शरीरं तस्य या प्रभा तथा श्यामलिता
श्यामता प्राप्ताम् । एतेन लक्ष्मीचाण्डालकन्यकयोः साम्यं ध्वनितम् । रतिमिति । रतिः कामस्त्री
तामिव । कीदृशीम् । कुपित इति । कुपितः क्रोधं प्राप्नो यो हर ईश्वरस्तस्य हुताशनस्तृतीयलोचनोद्गतो

टिप्प०—१ हरिर्मणिः 'पञ्चा' इति भाषायाम् । २ किरणैः छुरितं रञ्जितं मुखं यस्या इत्याशयः ।

पाठा०—१ कपटविलासिनी. २ वेषदयामलतया. ३ संचारिणीमिन्द्र. ४ पुत्रिकामिव. ५ आगुल्फावलम्बिता.
६ अवमुक्त. ७ इन्दुविम्ब. ८ ईशानरञ्जनानुरचित; ईशानुरचित; ईशानाचरितानुरचित. ९ श्यामज्जता.
१० उन्मत्त. ११ हलापकर्षण. १२ कर्षणप्रपलापिताम्.

अथपलायितामिव कालिन्दीम्, अतिबहुलपिण्डालक्तकरसरागपल्लवितपादपङ्कजामचिरमृदित-
महिषासुररुधिररक्तचरणामिव कात्यायनीम्, आलोहिताङ्गुलिप्रभापाटलितनखमयूखाम्, अति-
कठिनमणिकुट्टिमस्पर्शमसहमानां क्षितितले पल्लवभङ्गानिव निधाय संचरन्तीम्, आपिञ्जरे-
णोत्सर्पिणा नूपुरमणीनां प्रभाजालेन रञ्जितशरीरतया पावकेनेव भगवता रूप एव पक्षपातिता
प्रजापतिमप्रमाणीकुर्वता जातिसंशोधनार्थमालिङ्गितदेहाम्, अनङ्गवारणशिरोनक्षत्रमालायमा-
नेन रोमराजिलतालवालकेन रशनादाम्ना परिगतेजघनाम्, अतिस्थूलमुक्ताफलवटितेन शुचिना
हारेण गङ्गास्रोतसेव कालिन्दीशङ्कया कृतकण्ठग्रहाम्, शरदमिव विकसितपुण्डरीकलोचनाम्,

वह्निस्तेन दहमानो ज्वालयमानो यो मदनो जराभीरुस्तस्य धूमो दहनकेतुस्तेन मालिनीकृतां मलिन्यं प्राप्ताम् ।
पुनः कामिव । कालिन्दीमिति । कालिन्दी यमुना तामिव । यमुनां विशेषयन्नाह—उन्मदेति । उन्मदस्य
प्रबलगर्वस्य हलिनो बलभ्रष्टस्य यद्वलं लाङ्गलं तेन यदाकर्षणमाकुष्ठितसाद्यद्वयं साध्वसं तस्मात्पलायितां
नधाम् । अतीति । अतिबहुलोऽतिप्रचुरो यः पिण्डालक्तकः पिण्डीकृतो यावकस्तस्य रसो द्रवस्तस्य रागो रक्तिमा
तेन पल्लवितं संजातकिसलयं पादपङ्कजं यस्याः सा तथा ताम् । कामिव । अचिरिति । अचिरं तत्कालं मृदितो
मृदितो यो महिषासुरो दैत्यस्तस्य यदुधिरममियं तेनारक्तौ लोहितौ चरणौ पादौ यस्या एवंविधौ कात्यायनीं
दुर्गामिव । आलोहितेति । आलोहिता आरक्ता या अङ्गुलयः करशाखास्तासां प्रभा वीप्तिस्तया पाटलिताः
श्वेतरक्तीकृता नखमयूखाः पुनर्भवदीप्तयो यस्याः सा तथा ताम् । यद्यपि नखानां स्वत एवारुण्यात्पाटलत्व-
मस्त्येव, तथापि मिथोमिश्रीभाव एव पाटलत्वं बोध्यम् । चरणयोः पल्लववर्णनप्रयोजनमाह—अतीति ।
अतिकठिनमतिकर्कशं यन्मणिकुट्टिमं मणिवद्धभूस्तस्य स्पर्श संश्लेषमसहमानामक्षममानाम् । क्षितेति ।
क्षितितले धरणीतले पल्लवभङ्गानिव किसलयखण्डानिव निधाय स्थापयित्वा संचरन्तीं चलनं कुर्वतीमित्यु-
त्प्रेक्षा । आलिङ्गित इति । आलिङ्गित आश्लिष्टो देहः शरीरं यस्याः सा तथा ताम् । केन भगवता माहा-
त्म्यवता पावकेन वह्निना । अथ पावकं विशेषयन्नाह—रूपे सौन्दर्य एव पक्षपातिनानुरक्तचित्तेन प्रजापतिं
ब्रह्माणमप्रमाणीकुर्वता । तदङ्गीकारादिति भावः । कथा । आपिञ्जरेति । आपिञ्जरेण पीतरक्तेन । ‘पीत-
रक्तस्तु पिञ्जरः’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । उत्सर्पिणा सर्वतः प्रसारिणा नूपुरस्य हंसकस्य मणयो रत्नानि
तेषां प्रभास्त्ववस्तासां जालेन समूहेन रञ्जितं यच्छरीरं तस्य भावस्तथा तथा हेतुभूतया । एतेन नूपुरमणि-
प्रभावद्वयोः परस्परमुपमानोपमेयभावः सूचितः । तदालिङ्गनप्रयोजनमाह—जातीति । विधाना चाण्डाल-
जात्याकान्ता निर्मिता । सा च सर्वथाऽस्पृश्यैवाशुचित्वात् । अशुचिवह्निना शुचिः स्यादिति तदालिङ्गने
प्रयोजनमिति भावः । रशनेति । रशना कटिमेखला सैवं दाम बन्धनरज्जुस्तेन परिगतं समन्ताद्वाप्तं जघनं
कट्याः पुरोभागो यस्याः सा ताम् । ‘कट्याः ह्रीवे तु जघनं पुरः’ इत्यमरः । मेखलादाम विशेषयन्नाह—
अनङ्गेति । अनङ्ग एव वारणो गजस्तस्य शिरसि शोभार्थं नक्षत्रमालावदाचरमाणेन । रोमेति । रोमराजि-
रेव लता वल्ली तस्या आलवालकेनावपेनेति रूपकम् । अतीति । अतिस्थूलानि यानि मुक्ताफलानि तैर्घटितो
निष्पादितस्तेन शुचिना विशदेन हारेण चतुःषष्ठिलतेन । ‘चतुःषष्ठिलतो हारः’ इत्यमरः । अत एव
विशदत्वम् । गङ्गास्रोतसेव गङ्गाप्रवाहेणेव । चाण्डालकन्यकायाः श्यामत्वात् कालिन्दीशङ्कया यमु-
नाभ्रान्त्या कृतः कण्ठग्रहो गलसंश्लेषो यस्याः सा तथा ताम् । पुनः कामिव । शरदमिव घनाल्यमिव ।
उभयोः शब्दसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—विकसितेति । विकसितानि पुण्डरीकाण्येव लोचनानि यस्याः सा तथेति
विग्रहः । शरदि सर्वत्रापि कमलानामुज्ज्वलत्वेन तथा संभवात् । पक्षे विकसितपुण्डरीकवलोचने यस्याः

टिप्पणं—१ कामदेव इत्यर्थः । २ क्षतजमित्यर्थः । ३ कठिनभूमिस्पर्शमसहमानक्षरणवेदनानिवार-
णार्थं यथा कोमलमास्तरणं निवृधाति तथा लोहितनखप्रभा एव भूमौ नवपल्लवखण्डाः स्थापिता इत्या-
शयः । ४ ब्रह्मा अस्पृश्यजातावेनामुत्पादितवान् । अत एव विधानुरसंमतो रूपपक्षपाती वह्निः शोधनार्थं
तामालिङ्गितवानित्याशयः । ५ प्रचलितेऽमरपुस्तके तु न दृश्यम् ।

पाठाः—१ यमुनाम्, २ जालकेनानुरञ्जित, ३ रूपैकपक्षपातिना, रूपपक्षपातिना, ४ मेखला, ५ जघनस्थलाम्,
६ शुचिहारेण,

प्रावृषमिव घनकेशजालाम्, मलयमेखलामिव चन्दनपल्लवावतंसाम्, नक्षत्रमालामिव चित्र-
श्रवणाभरणभूषिताम्, श्रियमिव हस्तस्थितकमलशोभाम्, मूर्च्छामिव मनोहारिणीम्, अरण्य-
भूमिमिव रूपसंपन्नाम्, दिव्ययोषितमिवाकुलीनाम्, निद्रामिव लोचनग्राहिणीम्, अरण्यकम-
लिनीमिव मातङ्गकुलदूषिताम्, अमूर्तामिव स्पर्शवर्जिताम्, आलेख्यगतामिव दर्शनमात्रफलाम्,
मधुमासकुसुमसमृद्धिमिवैजातिम्, अनङ्गकुसुमचापलेखामिव मुष्टिग्राह्यमध्याम्, यक्षाधिपल-
क्ष्मीमिवालकोद्भासिनीम्, अचिरोपाखण्डयौवनाम्, अतिशयरूपाकृतिर्भूतिमिषलोचनो ददर्श ।

सा तथेति विग्रहः । पुनः कमिव । प्रावृषमिव । वर्षाकालमिव । उभयोर्विशेषणसाम्यमाह—घनेति ।
घना निबिडा ये केशास्तेषां जालानि यस्याम् । पक्षे घना एव केशजालानि यस्यामिति विग्रहः । मलयेति ।
मलयस्य पर्वतस्य मेखला मध्यभागस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—चन्दनेति । चन्दनस्य पल्लवाः किस-
ला(लया)नि तेषामवतंसं यस्यां सा ताम् । पक्षे चन्दनपल्लवास्त एवावतंसः शेखरो यस्यामिति विग्रहः ।
नक्षत्रेति । नक्षत्राणामुद्भूतां माला पङ्क्तिस्तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—चित्रेति । चित्राणि विविधप्रका-
राणि श्रवणे कर्णे आभरणानि भूषणानि यस्याः सा ताम् । पक्षे चित्राश्रवणावेव आभरणे ताभ्यां भूषितेति
विग्रहः । श्रियमिति । श्रीलक्ष्मीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—हस्तेति । हस्ते पाणौ स्थिता
कमलस्य पद्मस्य शोभा श्रीर्यस्याः सा ताम् । पक्षे हस्ते स्थितं यत्कमलं तेन शोभा यस्या इति विग्रहः ।
मूर्च्छेति । मूर्च्छा मोहस्तामिव । एतयोः साम्यमाह—मनोहारिणीमिति । सुन्दराकृतित्वेन मनोहरा-
मित्यर्थः । पक्षे नष्टचेतनात्मकत्वेन मनोहारिणीमिति भावः । अरण्येति । अरण्यमटवी तस्य भूमिः क्षितिस्ता-
मिव । उभयोः सादृश्यमाह—रूपेति । रूपमाकृतविशेषत्वेन संपन्नां सहिताम् । पक्षे रूपाः पञ्चवस्त्रैः संपन्नां
संगताम् । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पञ्चावाकारे सौन्दर्ये' इत्यनेकार्थः । दिव्येति । दिव्या देवसंबन्धिनी
योषित्वी तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—अकुलीनामिति । अकुलीनामकुलोत्पन्नाम् । 'कुलात्खः' । 'खसेना-
देशः' । पक्षे न कौ पृथिव्यां लीनां स्थिताम् । निद्रेति । निद्रा प्रमीला तामिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—
लोचनेति । अत्यद्भुतरूपवशात्कामिजनानां लोचनग्राहिणीं नेत्राकर्षिणीम् । पक्षे निमेषोन्मेषसहिते लोचने
ग्रहीतुं शीलमस्या इति शीले णिनिः । नान्तत्वान्धीप् । अरण्येति । अरण्यं वनं तस्य या कमलिनी तामिव ।
उभयोः सादृश्यमाह—मातङ्गेति । मातङ्गश्चाण्डालस्तस्य कुलमन्वयस्तेन दूषितां मलिनीकृताम् । पक्षे मातङ्ग-
कुलेन हस्तिसमुदायेन दूषिताम् । मर्दितामित्यर्थः । अमूर्तेति । अमूर्तयत्तावच्छिन्नपरिमाणशून्या बुद्धि-
स्तामिव । उभयोस्तुल्यत्वमाह—स्पर्श इति । स्पर्शः संश्लेषः सिद्धानां तेन वर्जितां रहिताम् । अकुलीनत्वादेव ।
पक्षे स्पर्शां गुणस्तद्वर्जितां रहिताम् । अमूर्तत्वादेव । आलेख्येति । आलेख्यं चित्रं तत्र गतां प्राप्तां
पुत्रिकामिव । उभयोः साम्यमाह—दर्शनेति । चाण्डालत्वादेव न भोगफलकत्वमस्याः । अत एव दर्शनेनान-
लोकनमात्रमेव फलं प्रयोजनं यस्याः सा तथा ताम् । पक्षेऽपि तथैव बोध्यम् । मध्विति । मधुमासे वस-
न्तसमये या कुसुमसमृद्धिस्तामिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—अजातिमिति । न विद्यते जातिर्बाह्यण-
त्वादिर्यस्यां सा ताम् । पक्षे न विद्यते जातिर्मातृता यस्यां सा तथा ताम् । 'वसन्ते मालतीपुष्पं फलपुष्पं च
चन्दने न वर्णनीयम्' इति कविप्रसिद्धिरपि । अनङ्गेति । अनङ्गस्य मदनस्य कुसुमचापस्य पुष्पधनुषो या
लेखा तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—मुष्टीति । मुष्टिना ग्राह्यो ग्रहीतुं शक्यो मध्यो मध्यप्रदेशो
यस्याः सा ताम् । यक्षाधिपलक्ष्मीमिति । यक्षाधिपानां गुह्यकेश्वराणां लक्ष्मीर्हरिप्रिया तामिव । उभयोः
सादृश्यमाह—अलकेति । अलकैः केशैरुद्भासयत इत्येवंशीला सा तथा ताम् । पक्षे अलकार्मिर्नगरीभिरुद्भासि-
नीति विग्रहः । अचिरेति । अचिरं त्वरितमुपाखण्डं प्राप्तं यौवनं तादृश्यं यया ताम् । संप्राप्तयौवनमित्यर्थः ।
अतीति । अतिशयरूपाकृतिराकारो यस्याः सा तथा ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्पण—१ चित्रा-श्रवण-भरणीनामकैर्नक्षत्रैर्भूषितामित्युचितम् । श्लेषे लिङ्गव्यत्ययोऽदुष्टः । २ अमूर्ता
मूर्तिरहिता (आकाररहिता) एव स्पर्शवर्जिता भवति, इयं तु मूर्ताऽपि असृष्टयत्वात्, अमूर्तेव स्पर्शं वर्जिते-
त्यर्थः । ३ संपदित्यर्थ उचितः । ४ उद्भासते इति तात्पर्यम् । ५ अलकानाङ्गया नगर्या उद्भासिनीमिति ज्ञेयम् ।

पाठा—१ मनोहराम् । २ अक्षतरूपसंपन्नाम् ; अन्याक्षतरुद्रशोभिरूपाम् । ३ विजातिम् । ४ उपखण्ड, ५ अनिमेषः ।

समुपजातविस्मयस्याभून्मनसि महीपतेः—‘अहो विधातुरस्थाने सौन्दर्यनिष्पादनप्रयत्नः । तथा हि—यदि नामैयमात्मरूपोपहसिताशेषरूपसंपदुत्पादिता, किमर्थमपगतस्पर्शसंभोगसुखे कृतं कुले जन्म । मन्ये च मातङ्गजातिस्पर्शदोषभयादस्पृश्यतेयमुत्पादिता प्रजापतिना, अन्यथा कथमियमक्लिष्टता लावण्यस्य । नहि करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानामीदृशी भवति कान्तिः । सर्वथा धिग्धिग्विधातारमसदृशसंयोगकारिणम्, मनोहराकृतिरपि कूरजातितया येनेयमसुर-श्रीरिव सततनिन्दितसुरता रमणीयाप्युद्वेजयति’ इति । एवमादि चिन्तयन्तमेव राजानमीष-द्वगलितकर्णपल्लवावतंसा प्रगल्भवन्तितेव कन्यका प्रणनाम । कृतप्रणामायां च तस्यां मणिकु-ट्टिमोपविष्टायां स पुरुषस्तं विहङ्गमं शुकमादाय पञ्जरगतमेव किंचिदुपसृत्य राज्ञे न्यवेदयत् ।

मनसीति । मनसि जातो विस्मय आश्चर्य यस्यैवंभूतस्य महीपते राज्ञः । एवमित्यध्याहार्यम् । अभूदि-त्यन्वयः । एवमित्यस्य विषयमाह—अहो इति । अहो इति वितर्कः । विधातुर्ब्रह्मणोऽस्थानेऽपदे सौन्दर्यस्या-कृतरूपस्य निष्पादनं निर्माणं तत्र प्रयत्नः परिश्रमः । तदेव दर्शयति—तथाहीति । नामेति कोमला-मन्त्रणे । यदियं चाण्डालकन्यकाऽऽत्मनः स्वकीयस्य रूपेण सौन्दर्येणोपहसितोपहास्यास्पृहीकृताशेषरूपसंपत्स-मप्रसौन्दर्यसमृद्धिर्यथा सर्वविधोत्पादिता निर्मिता । किमर्थं किंप्रयोजनम् । अपगते दूरीभूते स्पर्शः संश्लेषः संभोगसुखं सुरतसातं ते च यस्मिन्नेवंभूते कुले जन्मोत्पत्तिः कृतं विहितम् । किमर्थमिति विमर्शं निश्चयमाह—मन्ये चेति । मन्ये जाने । अहमिति शेषः । प्रजापतिना ब्रह्मणाऽस्पृशता स्पर्शमकुर्वतेयम् । उत्पादिता निष्पादिता । अत्रार्थे हेतुमाह—मातङ्गेति । मातङ्गस्य जातिः यातिस्तस्याः स्पर्शः संश्लेषस्तज्जनितो यो दोषस्तस्यायद्भयं भीतिस्तस्मादित्यर्थः । विपर्यये बाधकमाह—अन्यथेति । अन्यथा पूर्वोक्तविपर्यये । लाव-ण्यस्य लावणित्रः । कथमिति प्रश्ने । इयं प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणाऽक्लिष्टता कोमलत्वं स्यात् । अत्रार्थे हेतुमाह—नहीति । करतलस्पर्शक्लेशितानामवयवानां कुचादीनाम् । ईदृशी एतादृशी कान्तिः सौकुमार्यं नहि भवति न स्यात् । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण । धिग्धिगिति खेदातिशय आग्नेडितम् । विधातारं ब्रह्माणमसदृशोऽनुचितो यः संयोगः संबन्धस्तत्कारिणम् । येनासदृशसंयोगेनेयं चाण्डालकन्यका मनोहराकृ-तिरपि कूरजातितया चाण्डालजातितयासुराणां दैत्यानां श्रीलक्ष्मीस्तद्वदिव । सततमिति । सततं निरन्तरं निन्दितं गर्हितं सुरतं मैथुनं यस्यां सर्वविधा रमणीयापि संभोगयोग्याप्युद्वेजयति । वैचित्र्यमुत्पादयतीत्यर्थः । पक्षे सततं निन्दिता सुरता सुरसमूहो ययेति दैत्यलक्ष्म्या विशेषणम् । एवमिति । एवमादि पूर्वोक्त-प्रकारेण चिन्तयन्तं विमर्शं कुर्वाणमेव राजानं नृपं कन्यका चाण्डालकुमारी प्रणनाम प्रणाममकरोत् । केव । प्रगल्भवन्तितेव संप्रत्यनारुढयौवनत्वादप्रगल्भापि प्रगल्भवन्तितेव नमश्चकारेत्यर्थः । अत्र वीतशङ्कत्वं व्यङ्ग्यम् । प्रणेति प्राद्युपसर्गयोगाण्णत्वम् । पुनः कीदृशी । ईषदिति । ईषदल्पमवगलितोऽधःप्रसृतः कर्णे पल्लवस्यावतंसः शेखरो यस्याः सा तथा । अत्र कर्णपदं कटिमेखलादिवज्ज्ञेयम् । तदुक्तम्—‘कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः’ इति । ‘सर्वदा तत्संनिध्यबोधनार्थम्’ इति काव्यप्रकाशेऽपि । कृतेति । कृतो विहितः प्रणामो नतिर्यथा सा तथा तस्याम् । मणीति । मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूषिस्तत्रोपविष्टायां स्थितायाम् । स इति पूर्वोक्तो धवलवासाः पुरुषस्तं विहङ्गमं पक्षिणं शुकं कीरमादाय गृहीत्वा पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलं तत्र गतमेव प्राप्तमेव । न ततः पृथक्त्वैत्यर्थः । किंचिद्विनयेन पुर उपसृत्यागत्य राज्ञे नृपाय न्यवेदयत्प्रदर्शितवान् ।

पाठा०—१ जातः दृष्ट्वा च तां समुपजात. २ चाभूत्. ३ रूपनिष्पादनप्रयत्नः; रूपविधानप्रयत्नः. ४ अस्या जन्म. ५ मनसोत्पादिता. ६ तथाहि. ७ धिग्धिधातारम्. ८ अतिमनोहरा. ९ कूरजातिजा. १० विहङ्गमादाय; विहङ्गममादाय. ११ गतं किञ्चित्.

अत्रवीच—‘देव, विदितसकलशास्त्रार्थः, राजनीतिप्रयोगकुशलः, पुराणेतिहासकथाश्लाप-
निपुणः, वेदिता गीतश्रुतीनाम्, काव्यनाटकाख्यायिकाख्यानकप्रभृतीनामपरिमितानां सुभा-
षितानामध्येता स्वयं च कर्ता, परिहासाऽऽलापपेशलः, वीणावेणुमुरजादीनामसमः श्रोता,
नृत्यप्रयोगदर्शननिपुणः, चित्रकर्मणि प्रवीणः, द्यूतव्यापारे प्रगल्भः, प्रणयकलहकुपितकामिनीप्र-
सादनोपायचतुरः, गजतुरगपुरुषस्त्रीलक्षणाभिज्ञः, सकलभूतलरत्नभूतोऽयं वैशम्पायनो नाम
शुकः सर्वरत्नानामुदधिरिव देवो भाजनमतिकृत्वैनमादायास्मत्स्वामिदुहिता देवपादमूलमा-
याता । तदयमात्मीयः क्रियताम्’ इत्युक्त्वा नरपतेः पुरो निधाय पञ्जरमसावपससार ।

अत्रवीच । उवाचेत्यर्थः । देवेति संबोधनपदम् । ‘राजा भद्रारको देवः’ इति कोशः । हे राजन्, अयं
वैशम्पायनो नाम वैशम्पायन इति नाम्ना प्रसिद्धः । नामेति कोमलामन्त्रणे । शुको वर्तते । कीदृक् । विदितो
ज्ञातः सकलशास्त्राणां धर्माध्यात्मयुक्तिशास्त्राणामर्थोऽभिधेयो येन स तथा । तेन वक्ष्यमाणेन न पौनरु-
क्त्यम् । इतः शुकं विशेषयन्नाह—**राजेति** । राजनीतेः कामन्दकप्रतिपादितायाः प्रयोगः शिक्षा तत्र कुश-
लश्चतुरः । **पुराणेति** । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम् तेषां या कथा वार्ता तत्र य आलापस्त-
वर्थबोधकवाक्यरचना तत्र निपुणश्चतुरः । **वेदितेति** । गीतं गानम्, श्रुतयो द्वाविंशतिः । तदुक्तम्—
‘सप्त खरास्त्रयो ग्रामा मूर्च्छाश्चैकोनविंशतिः । ताना एकोनपञ्चाशद्व्यधिका विंशतिः श्रुतिः ॥’ इति । तासां
वेदिता ज्ञाता । **काव्येति** । दोषाभावे सति गुणालंकारवत्कविकर्म काव्यम्, नाटकमभिनयात्मकम्,
आख्यायिका वासवदत्तादिः, आख्यानकमिदानींतनराजवृत्तम्, एतत्प्रभृतीनां सामुद्रिकादीनां तथाऽपरि-
मितानामसंख्यानां, सुभाषितानां शृङ्गारनीतिवैराग्यप्रतिपादकानां चाध्येता पाठकः । स्वयमात्मनैव कर्ता
निष्पादकश्च । अनेन तस्य सर्वकलासु नैपुण्यं सूचितम् । **परीति** । परिहासोऽन्येषां नर्मवचनैर्हसनं तस्य य
आलापा रसव्यञ्जकशब्दप्रयोगास्तत्र पेशलः कुशलः । **वीणेति** । वीणाशब्दसमभिव्याहारात्तत्तम् । तथैव
वेणुशब्देन सुषिरम्, मुरजशब्देनानदं, आदिशब्दाद्वादनं कांस्यतालादि गृह्यते । एतेषामसमोऽद्वितीयः
श्रोता आकर्णयिता । **नृत्यमिति** । नृत्यं ताललयाश्रितं तस्य प्रयोगः प्रारम्भो दर्शनमवलोकनं तत्र निपुणो-
ऽभिज्ञः । **चित्रेति** । चित्रकर्मण्यालेख्यकलायां प्रवीणः । कृतपरिश्रम इत्यर्थः । **द्यूतेति** । द्यूतं दुरोदरं तस्य
व्यापारो व्याहर्तृस्त्रत्र प्रगल्भः प्रतिभान्वितः । **प्रणयेति** । प्रणयेन स्नेहेन यः कलहः कलिस्तेन कुपिता
क्रोधं प्राप्ता या कामिनी स्त्री तस्याः प्रसादनं सान्त्वनं तत्र य उपायः प्रपञ्चस्तत्र चतुरोऽभिज्ञः । **गजेति** ।
गजा भद्रजातीयाः, तुरगाः शालिहोत्रोक्तदेवमणिप्रभृतयः, पुरुषा धीरोदात्तप्रभृतयः, स्त्रियः पद्मिनीप्रभृतयः,
तासां लक्षणानि सामुद्रिकोक्तानि तत्राभिज्ञः कुशलः । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्भूतलं अर्थाद्भरत-
क्षेत्रं तत्र रत्नभूतः । स्वजातावस्तुकृष्ट इत्यर्थः । अयं च प्रत्यक्षेण दृश्यमानः संनिहितः । रत्नं च मुक्ता-
रत्नाश्रयत्वात् । राज्ञो रत्नाकरत्वमाह—**सर्वेति** । सर्वरत्नानां सर्वोत्कृष्टवस्तूनां भाजनसाश्रयः । क इव ।
उदधिरिव समुद्र इव । यथोदधिः सर्वरत्नानां कौस्तुभप्रभृतीनामाश्रयस्तथा भवानपीत्यर्थः । एतत्प्रयोजन-
माह—**इतीति** । इतिकृत्वा इतिहेतोरस्मत्स्वामिनो वक्ष्यमाणस्य दुहिता कन्यकैर्न शुकमादाय गृहीत्वा देवस्य
राज्ञः पादमूलं चरणमूलमायातागता । **तदिति** । तस्माद्धेतोरयं शुक आत्मीयः स्वकीयः क्रियतां विधी-
यतामिति पूर्वप्रतिपादितमुक्त्वा प्रतिपाद्य । ‘पूर्वकालत्वस्य त्वाप्रत्ययवाच्यत्वेऽपि विवक्षितविवेकेनानन्त-
र्यमेव वाच्यम्’ इति । नरपते राज्ञः पुरो निधायामे स्थापयित्वा पजरं पक्षिरक्षणस्थलम्, असौ पुरुषोऽपससा-
रापस्तवान् । ‘सृष्ट् अपसरणे’ इत्यस्य लिटि रूपम् ।

टिप्प०—१ व्यग्रहृतिः क्रीडेत्याशयः । २ भूमण्डलमित्याशयः, भारतवर्षस्यैकदेशत्वात् ।

पाठा०—१ नाटकाख्यानक. २ मुरजप्रभृतीनां वाद्यविशेषाणाम्. ३ नृत्य. ४ प्रणयकुपित. ५ कामिनीजन.
६ सर्वरत्नानां च. ७ आत्मायत्त. ८ पञ्जरमपससार.

अपस्तुते च तस्मिन्स विहङ्गराजो राजाभिमुखो भूत्वोन्नम्य दक्षिणं चरणमतिस्पष्टवर्णस्वरसंस्कारया गिरा कृतजयशब्दो राजानमुद्दिश्यामीमां पपाठ—

‘स्तनयुगमश्रुत्वा तं समीपतरवर्ति हृदयशोकाग्नेः ।

चरति विमुक्ताहारं व्रतमिव भवतो रिपुस्त्रीणाम् ॥ १ ॥

राजा तु तामार्यां श्रुत्वा संजातविस्मयः सहर्षमासन्नवर्तिनम्, अतिमहार्घहेमासनोपविष्टम् अमरगुरुमिवाशेषनीतिशास्त्रपारंगम्, अतिवयसम्, अग्रजन्मानम्, अखिले मन्त्रिमण्डले प्रधानममालं कुमारपालितनामानमब्रवीत्—‘श्रुता भवद्भिरस्य विहङ्गमस्य स्पष्टता वर्णोच्चारणे, स्वरे च मधुरता । प्रथमं तावद्विदमेव महदाश्चर्यम्, यदयमसंकीर्णवर्णप्रविभागामभिव्यक्तमात्रानुस्वारसंस्कारयोगां विशेषसंयुक्तां गिरमुदीरयति । तत्र पुनरपरमभिमतविषये तिरश्चोऽपि

अपेति । तस्मिन्पुरुषेऽपस्तुते दूरीभूते सति स पूर्वोक्तो विहङ्गानां पक्षिणां राजा विहङ्गराजः । ‘राजाहः-स्विभ्यष्टच्’ राजाभिमुखो नृपसंमुखो भूत्वा दक्षिणमपसव्यं चरणं पादमुन्नम्योर्ध्वाकृत्य । शुकादीनां शब्दोच्चारणे तादृशोऽयं जातिस्वभावः । अतीति । अतिस्पष्टा अतिव्यक्ता वर्णा अक्षराणि स्वरा उदात्तादयस्तेषां संस्कारः परिपाको यस्यां सा तथा तथा । यद्यप्यन्यत्र शुकादीनामस्पष्टो वर्णस्तथाप्येतस्य स्पष्टो वर्ण इति विशेषः । एवंविधया गिरा वाण्या राजानमुद्दिश्य कृतो विहितो जयशब्दो येन स एवंविध इमाग्रे वक्ष्यमाणामार्यां पपाठापाठीत् । स्तनेति । भवतस्तव रिपुस्त्रीणां दस्युवनितानां स्तनयुगं कुचयुगं व्रतमिव नियममिव चरत्यासेवते । तदेव विशिनष्टि—अश्निष्यति । अश्रुभिर्नयनसलिलैः स्नातं कृतस्नानम् । समीपेति । समीपतरवर्ति संनिहितवर्ति । कस्य । हृदयशोकः स्वभर्तृवियोगजनितं दुःखं तदेवाभिर्विदितस्य । विमुक्तस्त्वक्त आ समन्ताद्धारो येन तत्तथा । अन्योऽपि यो व्रतं चरति सोऽपि विमुक्ताहारः कृतस्नानोऽभिसमीपस्थायी च स्यात् ॥ २१ ॥

राजा तु नृपोऽपि तामार्यां गाथां श्रुत्वाकर्ण्य संजातविस्मयः समुत्पन्नाश्चर्यः सहर्षं सप्रमोदं यथा स्यात्ता-सन्नवर्तिनं समीपवर्तिनम् । कुमारेति । कुमारपालित इति नाम यस्यैवंभूतममालं सचिवमब्रवीदयोचत् । अथामालं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिमहार्घमतिबहुमूल्यं यद्धेमासनं सुवर्णासनं तत्रोपविष्टं स्थितम् । अशेषेति । अशेषाणि समग्राणि यानि नीतिशास्त्राणि लोककृत्यविवेकाविवेकप्रतिपादकानि तन्त्राणि तेषां पारंगं रहस्यवेत्तारम् । कमिव । अमरगुरुमिव बृहस्पतिमिव । अतीति । अत्यधिकं वयो दिवसबौद्धृत्यं यस्य स तथा तम् । अग्रेति । अग्रे प्रथमवर्णे जन्म यस्य स तम् । ब्राह्मणमित्यर्थः । अखिलेति । अखिले समग्रे मन्त्रिमण्डले धीसचिवसमुदाये प्रधानं मुख्यम् । श्रुतेति । भवद्भिर्युष्माभिरस्य विहङ्गमस्य शुक्तस्य वर्णाः कादयस्तेषामुच्चारणे वक्तव्यतायां स्पष्टताऽश्लिष्टता श्रुताकर्णिता । तथा स्वरे स्वरविषये मधुरता माधुर्यम् । चकारः पुनरर्थकः । प्रथममिति । प्रथममादौ तावदित्यन्यव्यवच्छेदार्थः । इदमेव प्रत्यक्षगतमेव महदाश्चर्यम् । अतिकौतूहलमित्यर्थः । तदेव दर्शयति—यदिति । यदयं गिरं वाणीमुदीरयत्युचरति । इतो वाणीं विशेषयन्नाह—असंकीर्णेति । असंकीर्णः परस्परवैलक्षण्येन प्रतीयमानो वर्णानामक्षराणां प्रविभागो भिन्नता यस्यां सा तथा तम् । अभीति । मात्रा एकारादयः, अनुस्वारा अनुनासिकाः, संस्कारो व्याकरणशुद्धिः, अभिव्यक्ताः प्रकटाः एतेषां योगाः संबन्धा यस्यां सा तथा ताम् । विशेषेति । विशेषः शब्दश्लेषादिस्तेन संयुक्तां

टिप्पणं—१ विगतो मुक्ता(मौक्तिक)हारो यस्मात्तत् । विमुक्त इत्यर्थस्य व्रतपक्षे गृहीतत्वेनात्राऽचम-स्कारस्वात् । २ परित्यक्तभोजन इत्यर्थः । ३ अवस्थेत्याशयः ।

पाठा०—१ तस्मिन्विहङ्गराजः, २ समुन्नम्य, ३ वर्णसंस्कारया, ४ तां श्रुत्वा, ५ जातविस्मयः, ६ महार्घासनोप-विष्टम्; महार्घहेमासनोपविष्टम्, ७ अतिपरिणतवयसम्, ८ अखिलमन्त्रिमण्डले प्रधानम्; अखिलमन्त्रिमण्डलप्रधानम्, ९ महत्तरमाश्चर्यम्; महाश्चर्यम्, १० असंकीर्ण, ११ अनुस्वारस्वरसंयोगविशेषः; अनुस्वारस्वरसंयोगाम्, १२ यदयम-तिपरिस्फुटाक्षरां गिरम्; यदयमतिपरिस्फुटं गिरम्, १३ पुनर्यदियम्.

मनुजस्येव संस्कारवतो बुद्धिपूर्वा प्रवृत्तिः । तथा हि—अनेन समुत्क्षिप्तदक्षिणचरणेनोच्चार्य जयशब्दमियमार्या मासुद्दिश्य परिरुक्ताक्षरं गीता । प्रायेण हि पक्षिणः पशवश्च भयाहारमै-
थुननिद्रासंज्ञामात्रवेदिनो भवन्ति । इदं तु महच्चित्रम्^१ इत्युक्तवति भूभुजि कुमारपालितः किं-
चित्स्मितवदनोऽर्वादीत्—‘किमत्र चित्रम् । एते हि शुकसारिकाप्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथा-
श्रुतां वाचमुच्चारयन्तीत्यधिगतमेव देवेन । तत्राप्यन्यजन्मोपात्तसंस्कारानुबन्धेन वा पुरुषप्रय-
त्नेन वा संस्कारातिशय उपजायत इति नातिचित्रम् । अन्यदेतेषामपि पुरा पुरुषाणामिवातिप-
रिरुक्ताभिधाना वागासीत् । अग्निशापार्वरिरुक्तालापता शुकानामुपजाता, कैरिणां च जिह्वाप-

सहिताम् । तत्रेति । पुनरपरमधिकमभिमतविषय उपादेयेऽर्थे तिरश्चोऽपि पक्षिणोऽपि मनुजस्येव मनुष्यस्येव
संस्कारवत इति तत्तदर्थविषयानुभवजन्यः संस्कारस्तद्वतो बुद्धिपूर्वा प्रतिभाहेतुका प्रवृत्तिः प्रवर्तनं भवति ।
किमाश्चर्यमित्यर्थः । तदेवाद्भुतं दर्शयति—तथा हीति । अनेन शुकेन समुत्क्षिप्त ऊर्ध्वोक्तो दक्षिणचरणोऽप-
सव्यपादो येन स तथा तेन जयशब्दं जयजयारवमुच्चार्योदीर्येयमार्या पूर्वोक्ता मासुद्दिश्य परिरुक्ताणि व्यक्तान्य-
क्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । गीता गानविषयीकृता किमित्यत आह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन
पक्षिणः पतत्रिणः, पशवो मृगाद्याः । भयेति । भयमनिष्टहेतुज्ञानम्, आहारः क्षुधानिदृत्युपायः, मैथुनं व्यावायः,
निद्रा बाह्येन्द्रियोपरमः, संज्ञा लोकव्यवहारजनकशब्दः, एतन्मात्रवेदिनो भवन्ति एतन्मात्रमेव जानन्ति नाधिकम् ।
इदं तु महच्चित्रं महदाश्चर्यम् । इत्युक्तवतीतिभाषितवति भूभुजि राज्ञि सति कुमारपालितः किंचित्स्मितवदनः
किंचिदीषत्स्मितं हास्यं तेन युक्तं वदनं यस्य स तथावादीदब्रवीत् । सर्वथाऽसंभाव्यमानाद्भुतदर्शनेनानर्थशङ्कां
निराकुर्यन्नाह—किमत्रेति । किमत्र चित्रमाश्चर्यम् । तत्रार्थे हेतुमाह—एते हीति । एते शुकः प्रसिद्धाः
सारिकाः पीतपादा एतत्प्रभृतयो विहङ्गविशेषा यथाश्रुतामर्थबोधशक्त्यां वाचं गिरमुच्चारयन्ति ब्रुवन्ति । देवेन
स्वामिनेति पूर्वोक्तमधिगतमेव ज्ञातमेव । एतेन स्त्रानुभवोऽपि सूचितः । अत्रापि कारणान्तरसाचिव्यं दर्शयन्नाह—
तत्रापीति । तत्रापि पूर्ववक्तव्यतायामन्यजन्मनि पूर्वजन्मन्युपात्तो गृहीतो यः संस्कारः पूर्वोक्तलक्षणस्तस्मानुब-
न्धोऽविच्छित्तिस्तेन वा पुरुषाणाम् अर्थात्प्रेक्षावतां प्रयत्नेनोद्योगेन वा । संस्कारेऽतिशयो दाढ्यमुपजायत उत्पद्यते ।
ताभ्यां हेतुभ्यां वागव्यापारयुक्ता भवन्तीति भावः । इति अतो नातिचित्रम् । अत्रान्यदपि कारणमस्तीत्याशयेनाह—
अन्यदिति । अन्यदपि कारणान्तरमस्ति । तदेव दर्शयति—एतेषामिति । एतेषां शुकादीनां पुरा पूर्वं प्राची-
नपुरुषाणामिवातिपरिरुक्तामतिविशदमभिधानं नाम यस्यमेवंविधा वागासीत् । तु पुनरर्थे । अग्निशापादरुक्ता-
लापता शुकादीनामुपजातेति स्पष्टम् । अत्रायं प्रवादः । छद्मना गृहीतरूपस्य वद्वेयादृशं संवादं श्रुतवाङ्मुखस्तथै-
वोक्तवानिति तं प्रति कुद्देन वह्निना स ज्ञातः । करिणां हस्तिनां च जिह्वापरिवृत्तिः स्वभावजनितां तां दूरीकृत्य
तत्स्थले तदितरसर्गायाः प्रक्षेपः । सा च गजानामेव नान्येषामित्यन्यत्र विस्तरः । शुक इत्यविशदाक्षरत्वमिति ।

टिप्पण—१ पुरा तारकासुरपीडितैरमरैः प्रार्थितो ब्रह्मा अग्निसकाशात्कार्तिकेयनामानं देवसेनानाथकं
कुमारं प्राप्नुमादिदेश । अग्निमन्त्रिव्यन्तो देवास्तु ‘कुत्राग्निरिति’ समीपगं करिणं पप्रच्छुः । ‘अश्वत्थेऽन्त-
र्हितोऽग्निरिति’ स उवाच । अथाग्निर्निष्क्रम्य ‘तव जिह्वा प्रतीपा भविष्यति’ इति करिणं शप्त्वा पुनरन्त-
र्हितः । ततोऽग्न्यर्थं देवैः पृष्टः शुकः शमीवृक्षेऽग्निं निर्दिदेश । ततोऽग्न्यभिष्यक्तो वह्निः ‘तवाऽरुक्ता वाग्
भविष्यति’ इति शुकमशपदिति महाभारतम् । २ रसनाया जिह्वायाः परिवृत्तिर्विपरीतभावेभावस्थितिः
‘जिह्वा प्रतीपा भविष्यति’ इति शापवचने प्रतीपशब्दप्रयोगात् ।

पाठा—१ संस्कारवती. २ वाचप्रवृत्तिः. ३ एतेन. ४ अतिपरिरुक्ताक्षरम्. ५ निद्रामात्र. ६ मृगमवादीत्.
७ देव किमत्र. ८ विहङ्गम. ९ यथाश्रुतम्. १० तत्राप्यन्य. ११ अन्यच्च. १२ रुक्ताक्षरा. १३ अपरिरुक्ता.
१४ सारिकाणाम्.

रिवृत्तिः' इति । एवमुच्चारयत्येव तस्मिन्नशिशिरकिरणमम्बरतलस्य मध्यमध्यारूढमावेदय-
न्नाडिकाच्छेदप्रहतपटुपटहनादानुसारी मध्याह्नशङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् । तमाकर्ण्य च समासन्न-
स्नानसमयो विसर्जितराजलोकः क्षितिपतिरास्थानमण्डपादुत्तस्थौ ।

अथ चलति महीपतावन्योन्यमतिरभससंचलनचालिताङ्गदपत्रभङ्गमकरकोटिपाटितांशु-
कपटानाम्, आक्षेपदोलायमानकण्ठदानाम्, अंसस्थलोल्लासितकुङ्कुमपटवासधूलिपटलपिञ्जरी-
कृतदिशाम्, आलोलमालतीपुष्पशेखरोत्पतदलिकदम्बकानाम्, अर्धावलम्बिभिः कर्णोत्पलैश्चु-
म्ब्यमानगण्डस्थलानाम्; गमनप्रणामलालसानामहमहमिकया, वक्षःस्थलेऽङ्गोलितहारलता-
नाम्, उत्तिष्ठतामासीत्संभ्रमो महीपतीनाम् । इतश्चेतश्च निःपतन्तीनां स्कन्धावसक्तचामराणां

तस्मिन्निति । तस्मिन् कुमारपालित एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोच्चारयत्येवोक्तवत्येव मध्याह्नशङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदति-
ष्ठदुत्पन्नोऽभूदित्यन्वयः । किं कुर्वन् । आवेदयच्छांपयन् । कम् । अम्बरतलस्य गगनतलस्य मध्यं मध्यप्रदेशमशि-
शिरकिरणं श्रीसूर्यमध्यारूढं प्राप्तम् । अथ ध्वनिं विशेषयन्नाह—नाडिकेति । नाडिका घटिका तस्याश्छेदः परि-
समाप्तिस्तस्यां प्रहतस्ताडितो यः पटुर्महान्पटहो दुन्दुभिस्तस्य नादो निनादस्तमनुसर्तुं शीलमस्येति स तथा ।
तमिति । तं ध्वनिमाकर्ण्य श्रुत्या क्षितिपती राजाऽऽस्थानमण्डपादुत्तस्थानुत्थितो बभूव । राजानं विशिनष्टि—
समासन्नेति । समासन्नो निकटवर्ती स्नानसमय आह्वनसमयो यस्य स तथा । विसर्जित इति । विसर्जितो
निवर्तितो राजलोकः सेवकजनो येन स तथा ।

अथेति । उत्थानानन्तरं महीपतौ राशि चलति सत्युत्तिष्ठतामुत्थानं कुर्वतां महीपतीनां संभ्रमः संमर्द आसी-
दित्यन्वयः । अथ महीपतीनिवेशयन्नाह—अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परमतिरभसेनातिवेगेन संचलनं गमनं
तेन चालितानि स्वस्थानात्प्रच्यावितानि यान्यङ्गदपत्राणि तेषां भङ्गछुटनं तस्य या मकरकोटिर्वक्रप्रदेशस्तेन पाटितानि
छिन्नान्यंशुकानि गर्भसूत्रनिर्मितानि, पटाः सूत्रनिर्मिता येषु ते तथा तेषाम् । आक्षेपेति । आक्षेपः परस्परसं-
लग्नता तेन दोलायमानानि चञ्चलानि कण्ठदानानि निगरणवन्धनसज्जो येषां ते तथा तेषाम् । अंसेति । अंसस्थ-
लेभ्यो भुजशिरःस्थलेभ्य उल्लासितान्युच्छ्वसितानि यानि कुङ्कुमानि केसराणि पटवासः पिष्टातकश्च तयोर्धूलिपटलं
परागसमूहस्तेन पिञ्जरीकृताः पीतरक्तीकृता दिशः ककुभो यैस्ते तथा तेषाम् । आलोलेति । आलोलाश्चञ्चला ये
मालतीपुष्पाणां जातीकुसुमानां शेखरा अवतंसास्तदुपरिष्ठादुत्पतन्तो भ्रमन्तोऽल्यो भ्रमरास्तेषां कदम्बकानि समूहा
येषां ते तथा तेषाम् । अर्धेति । अर्धावलम्बिभिरर्धभागलम्बैः । एवंविधैः कर्णोत्पलैः श्रवणन्यस्तनलिनैश्चुम्ब्य-
मानमालिङ्ग्यमाणं गण्डस्थलं कपोलात्परो भागो येषां ते तथा तेषाम् । गमन इति । गमने व्रजने यो राज्ञः
प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसानां कृतस्पृहाणाम् । कया । अहं शक्तोऽहं शक्त इत्यस्यां साहमहमिका । मयूरव्यंसका-
दित्वात्साधुः । तथा । वक्ष इति । वक्षःस्थले भुजान्तरे प्रेङ्गोलितास्तरलिता हारलता मुक्ताफलसज्जो येषां ते तथा
तेषाम् । ततश्चेति । तदा तस्मिन्समय आस्थानभवनं नृपोपवेशनस्थलं सर्वतः परितः क्षुभितमिव क्षोभं प्राप्तमिवा-
भवदभूदित्यन्वयः । केन । इतश्चेतश्च संमर्दवशादितस्ततो भिन्नभिन्नप्रदेशे निःपतन्तीनां स्खलन्तीनां स्कन्धो भुज-

टिप्प०—१ अङ्गदानां भुजभूषणानां ये पत्रभङ्गाः पत्ररचनाः (उत्किरणशिल्पचातुर्यम् 'जडाई')
सासु ये मकराः (उत्कीर्णजलजन्तुविशेषाः) तेषां कोट्या अग्रभागेन, इत्यर्थ उचितः । २ कण्ठावल-
म्बितहारादिसज्जः । ३ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्वर्धा, इत्युचितोऽर्थः ।

पाठा०—१ मध्यमारूढ. २ चासन्न. ३ पाटितानेकपटानाम्; पाटितांशुकानाम्. ४ मालतीकण्ठदानाम्. ५ स्थलो-
ल्लासित. ६ धूलिपिञ्जरित. ७ कुसुम. ८ प्रसरणसदालालसानाम्. ९ अतिमहान्संरम्भः. १० स्कन्धदेशावसक्त.

चामरग्राहिणीनां कमलमधुपानमत्तजरत्नकलहंसनादजर्जरितेन पदे पदे रणितमणीनां मणिनूपुराणां निनादेन, वारविलासिनीजनस्य संचरतो जघनस्थलास्फालनरसितरत्नमालिकानां मणिमेखलानां मनोहारिणा झङ्कारेण, नूपुरवाक्छानां च धवलितास्थानमण्डपसोपानफलकानां भवनदीर्घिकाकलहंसकानां कोलाहलेन, रसनारसितोत्सुकितानां च तारतरविराविणामुल्लिख्यमानकंस्थकेङ्कारदीर्घेण गृहसारसानां कूजितेन, सरभसप्रचलितसामन्तशतचरणतलाभिहतस्य चास्थानमण्डपस्य निर्घोषगम्भीरेण कम्पयतेव वसुमती ध्वनिना, प्रतीहारिणां च पुरः संसंभ्रमसमुत्सारितजनानां दण्डिनां समारब्धहेलमुच्चैश्चरतामालोकयन्त्विति तारतरदीर्घेण भ-

शिरस्तत्रावसक्तं न्यस्तं चामरं वालव्यजनं याभिरेतादृशीनां चामरग्राहिणीनां स्त्रीणाम् । संबन्धे षष्ठी । तासां मणिखचितानि नूपुराणि पादकटकानि तेषाम् । अथ नूपुराणि विशेष्यज्ञाह—पदे पदे इति । पदे पदे प्रतिपदं रणिताः शब्दायमाना मणयो वैडूर्यादयो येषु तानि तेषां निनादेन तदुद्भवशब्देन । तमेव विशेष्यज्ञाह—कमलेति । कमलस्य नलिनस्य यन्मधु रसस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्ताः क्षीबा ये जरत्कलहंसाः कादम्बास्तेषां नादः शब्दस्तेन जर्जरितेन संभिन्नेन । पुनः केन । वारेति । वारविलासिनीनां वाराङ्गनानां संचरतो गच्छतो जनस्य लोकस्य जघनस्थलस्थलस्य कटिपुरोभागस्थलस्यास्फालनं ताडनं तेन रसिताः शब्दं कुर्वाणा रत्नमालिका मणिखजो यास्वेवंविधानां मणिमेखलानां रत्नखचितकाञ्चीपादानां मनोहारिणा सुन्दरेण झङ्कारेण ह्राणितिशब्देन । पुनः केन । नूपुरेति । नूपुराणां पूर्वोक्तानां रवः शब्दस्तेनाकृष्टानामाकर्षितानाम् । पुनः कीदृशानाम् । धवलि-तेति । धवलितानि शुभ्रीकृतान्यास्थानमण्डपस्य राज्ञ उपवेशनस्थलस्य सोपानमारोहणं तस्य फलकानि प्रसिद्धानि यैरेवंविधानां भवनदीर्घिका गृहवाप्यस्तासां कलहंसा एव कलहंसकाः । स्वार्थे कः । तेषां कोलाहलेन कलकलेन । पुनः केन । रसनेति । रसना कटिमेखला तस्या रसितं शब्दितं तत्रोत्सुकिता उत्कण्ठितास्तेषाम् । चः समुच्चये । तारतरोऽत्यन्तोच्चैस्तरो विरावः शब्दो विद्यते येषामेवंविधानां गृहसारसानां भवनलक्ष्मणानां कूजितेन । शब्दितेन । कीदृशेन । उल्लिख्यमानं घृष्टमाणं यत्कांस्यं विद्युत्प्रियं तस्य केङ्कारोऽव्यक्तध्वनिस्तद्वद्दीर्घेणायतेन । 'कूजितं स्याद्विद्व-ज्ञानाम्' इति कोशः । पुनः केन । सरभसेति । सरभसं ससंभ्रमं प्रचलिता गन्तुं प्रवृत्ता ये सामन्ताः स्वदेश-पर्यन्तवर्तिराजानस्तेषां शतं तस्य चरणतलैः पादतलैरभिहतस्य ताडितस्यास्थानमण्डपस्य नूपोपवेशनस्थलस्य निर्घो-षोऽव्यक्तध्वनिस्तेन गम्भीरेण पुष्टध्वनिना । तदुत्थशब्देनेत्यर्थः । किं कुर्वता । वसुमतीं पृथ्वीं कम्पयतेव क्षोभय-तेव । पुनः केन । आलोकशब्देनालोक्यतामालोक्यतामिलेवंरूपेण । केषाम् । प्रतीहारिणां द्वारपालकानाम् । अथ प्रतीहारिणो विशेष्यज्ञाह—पुर इति । पुरोऽग्रे ससंभ्रममनुपलक्षितस्वरूपं समुत्सारिता दूरीकृता जना लोका यैस्ते तथा तेषाम् । दण्डो विद्यते येषां ते दण्डिनस्तेषाम् । किं कुर्वताम् । समारब्धहेलं प्रारब्धकीडं यथा स्यात्तथा । उच्चैरित्यर्थः । उच्चरतां ब्रुवताम् । किम् । आलोकयन्तु पश्यन्त्विति यो तारतरः शिरःसमुद्भवः शब्दस्तेन दीर्घेण-

टिप्पण—१ वसुमतीं कम्पयता इव निर्घोषगम्भीरेण निर्घोषेण प्रतिध्वनिना गम्भीरेण आस्थानमण्ड-पस्य ध्वनिना शब्देनेति व्याख्योचिता । 'गम्भीरेण पुष्टध्वनिना, तदुत्थशब्देनेत्यर्थः' इति व्याख्या, 'ध्वनिना' इति विशेष्यरहितः पाठस्तु निचार्य एव विवेकिनाम् । २ अत्युच्चैःशब्द इत्याशयः ।

पाठा—१ भवमत्त. २ जर्जरेण. ३ जघनस्थलस्थला. ४ मेखलानाम्. ५ उत्सुकानाम्. ६ काञ्ची. ७ निर्घातः निर्घातनिर्घोष. ८ वसुमतीं ध्वनिना. ९ प्रतीहारानाम्. १० ससंभ्रमजनानाम्. ११ जानपदानाम्. १२ उच्चारयताम्. १३ आलोकयतेति. १४ तारदीर्घेण.

वनप्रासादकुञ्जेषु चरितप्रतिच्छन्दतया दीर्घतामुपगतेनालोकशब्देन, राज्ञां च ससंभ्रमावर्जितमौलिलोलचूडामणीनां प्रणमताममलमणिशलाकादन्तुराभिः किरीटकोटिभिरुल्लिख्यमानस्य मणिकुट्टिमस्य निःस्वनेन, प्रणामपर्यस्तानामतिकठिनमणिकुट्टिमनिपतितरणरणायितानां च मणिकर्णपूराणां निनादेन, मङ्गलपाठकानां च पुरोयायिनां जयजीवेति मधुरवचनानुयातेन पठतां दिगन्तव्यापिना कलकलेन, प्रचलितजनचरणशतसंक्षोभाद्विहाय कुसुमप्रकरमुद्वृत्तां च मधुलिहां हुङ्कतेन, संक्षोभादतिर्वरितपदप्रवृत्तैरवनिपतिभिः केयूरकोटिताडितानां कणितमुखररत्नदात्रां च मणिस्तम्भानां रणितेन सर्वतः क्षुभितमिव तदास्थानभवनमभवत् ।

अथ विसर्जितराजलोको 'विश्रम्यताम्' इति स्वयमेवाभिधाय तां चाण्डालकन्यकाम्,

यतेन । पुनः कीदृशेन । दीर्घतां बहुलतामुपगतेन प्राप्तेन । कथा । उच्चरितेति । उच्चरित उक्तो यः शब्दस्तस्य प्रतिच्छन्दस्तस्य भावस्तत्ता तथा । कुषु । भवनानि सामान्यगृहाः प्रासादा देवभूपसद्वानि तेषां कुञ्जेषु लतान्तरितप्रदेशेषु । पुनः केन । मणीति । मणिकुट्टिमं रत्नबद्धभूस्तस्य निःस्वनेन । किं कियमाणस्य । उल्लिख्यमानस्य उल्लिख्यमाणस्य । काभिः । किरीटकोटिभिर्मुकुटाग्रैः । कीदृशीभिः । अमलेति । अमला निर्मला मणिशलाका रत्नेषीकास्ताभिर्दन्तुराभिर्विषमाभिः । केषाम् । राज्ञां नृपाणाम् । किं कुर्वताम् । प्रणमतां नमस्कारं कुर्वताम् । कीदृशानाम् । ससंभ्रमेति । संभ्रमेण सहसावर्जिता नमिता मौलौ शिरसि लोलाश्चञ्चलाश्चूडामणयः शिरोमणयो येषां ते तथा तेषाम् पुनः केन । मणीति । मणिकर्णपूराणां रत्नकर्णाभरणानां निनादेन शब्देन । कर्णपूरं विशेषयथाह—प्रणामेति । प्रणामेन नमस्कारेण शिरोनमनात्ययेस्तानां पतितानाम् । अतीति । अतिकठिनं यन्मणिकुट्टिमं तत्र निपतितेन पातेन रणरणायितानां संजातरणरणितशब्दानाम् । पुनः केन । दिशां ककुभामन्ता दिगन्तास्तान्यामुवन्तीत्येवंशीलेन कलकलेन कोलाहलेन । केषाम् । पठताम् । कीर्तिपाठकानामित्यर्थः । कीदृशानाम् । पुरोयायिनामग्रगामिनां मङ्गलपाठकानां बन्दिनां जयजीवजयजीवेति यन्मधुरं वचनं तदनुलक्षीकृत्य यातेन प्रवृत्तेन । पुनः केन । मधुलिहां भ्रमराणां हुङ्कतेन हुंकारशब्देन । किं कुर्वताम् । उत्पततामुड्डीनं कुर्वताम् । किं कृत्वा । विहाय त्यक्त्वा । किम् । कुसुमप्रकरं पुष्पसमूहम् । कस्मात् । प्रचलितेति । प्रचलिता ये जनास्तेषां चरणाः पादास्तेषां शतं तस्माद्यः संक्षोभः संभ्रमस्तस्मात् । पुनः केन । मणिस्तम्भानां रत्नस्थूणानां रणितेन रणत्कारेण । कीदृशेन । कणितेन शब्दितेन मुखराणि वाचालानि रत्नदामानि येषु ते तथा तेषाम् । केयूरेति । केयूराणामङ्गदानां कोटयोऽग्रभागास्तैस्ताडितानामाहतानामिति स्तम्भविशेषणम् । कैः । अवनिपतिभिः नृपतिभिः । कीदृशैः । संक्षोभश्चित्तवैक्लवं तस्मादतिस्वरितपदमतिवेगवत्तरचरणं यथा स्यात्तथा प्रवृत्तैः प्रचलितैः । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्ये । नरपती राजा कतिपयैः कियद्विरासैः शिष्टै राजपुत्रैर्नृपसूनुभिः परिवृतः सहितो विसर्जितो विसृष्टो राजलोकः परिच्छदलोको येन स तथा । राज्ञो विशेषणम् । विश्रम्यतां विश्रामं गृह्यतामिति स्वयमेवात्मनैवाभिधायोक्त्वा तां चाण्डालकन्यकां, वैशम्पायनश्च शुकोऽभ्यन्तरं मध्यं प्रवेक्ष्यतां प्रवेशं कार्यतामिति ताम्बूलस्य नागवल्लीयाः करङ्कः स्थगी तां वहतीत्येवंशीला सा तथा तामादिश्याज्ञां वृत्ताभ्य-

टिप्पणं—१ निपतिताः अत एव रणरणायिता ये मणिकर्णपूराः तेषां निनादेन । इत्याशयः । २ विश्राम इति प्रथमायां तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ कुञ्जेषु चरित. २ प्रतिच्छन्दतया. ३ दीर्घतरयाताम्; दीर्घतरताम्. ४ स्वनेन. ५ निपतन. ६ जयजयेति. ७ मङ्गलमधुरवचनानुपातेन; मधुरवचनानुयातेन. ८ दिगन्तर. ९ संक्षोभभयादपहाय. १० त्वरितपदम्. ११ प्रवृत्तैः.

‘वैशम्पायनः प्रवेक्ष्यतामभ्यन्तरम्’ इति ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमादिश्य, कतिपयात्तराजपुत्रपरिवृतो नरपतिरभ्यन्तरं प्राविशत् । अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः, चन्द्रतारकासमूहश्च गगनाभोगः, समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायामभूमिमयासीत् । स तस्यां च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवशादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषर्द्धवदलितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीविभ्रमाभिरसि निर्दयश्रमेच्छिन्नहारविगलितमुक्ताफलप्रकरानुकारिणीभिर्ललाटपट्टकेऽष्टमीचन्द्रशकलतलोद्भवमृतविन्दुविडम्बिनीभिः खेदजलकणिकासंततिभिरलंकृत्यमाणमूर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसंपादनसत्त्वरेण पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारमुचितं समाचरद्भिर्दण्डिभिरुपदिश्यमानमार्गः, विततसितवितानाम्, अनेकचारणगणनिर्बन्धमानमण्ड-

न्तरम् । अर्थाद्दृश्यः । प्राविशत्प्रवेशं चकार । तदनन्तरं स राजा व्यायामः श्रमस्तत्करणयोग्यां भूमिं वधुधरामयासीदगच्छत् । इतो राजानं विशेष्यन्नाह—अपेति । अपनीतानि दूरीकृतान्याभरणानि भूषणानि येन स तथा । क इव दिवसकर इव सूर्य इव । कीदृशः । विगलितानि स्रस्तानि किरणजालानि दीधितिद्वन्द्वानि यस्य स तथा । तत एवैतयोः साम्यम् । पुनः क इव । गगनाभोग इव घनाश्रयविस्तार इव । कीदृशः । चन्द्रः शशी, तारका नक्षत्राणि, तेषां समूहः संघातस्तेन शून्यः । अथ व्यायामभूमिं विशिनष्टि—समुपाहृतेति । समुपाहृतान्येकत्रीकृतानि समुचितानि योग्यानि व्यायामे श्रम उपकरणानि साधनानि यस्यां सा तथा ताम् । स राजा तस्यां भूमौ समानं तुल्यं वयः कौमारादि येषामेवंविधैः राजपुत्रैर्नृपसुतैः सह सार्धं कृतो विहितो मधुरो लक्षणया शरीरपीडाजनको व्यायामो येन स तथा । अलंकृत्यमाणा भूष्यमाणा मूर्तिः शरीरं तस्य स तथा । राज्ञो विशेषणद्वयम् । कामिः । स्वेदेति । कपोलयोर्गच्छात्परभागयोः खेदजलस्य श्रमजनितदेहजलस्य कणिकाः सूक्ष्मबिन्दवस्तेषां संततयः परंपरास्ताभिः । इतः खेदजलकणिकासंततिं विशेष्यन्नाह—श्रमेति । श्रमवशाद्व्यायामवशादुन्मिषन्तीभिः प्रकाशं प्राप्नुवतीभिः । कपोलयोः । ईषदिति । ईषत्किंचिदवदलितं मर्दितं सिन्दुवारस्य निर्गुब्जाः कुसुमं पुष्पं तस्या मञ्जरी वल्ली तस्या विभ्रमो भ्रान्तिर्यासु तास्तथा ताभिः । उरसीति । उरसि वक्षस्थले निर्दयश्रमेण कठिनप्रयासेनान्यैः कर्तुमशक्यव्यायामेनेति यावत् । तेन छिन्नश्छेदं प्राप्तो यो हारो मुक्तामृतस्माद्विगलितश्च्युतो यो मुक्ताफलानां मौक्तिकानां प्रकरः समूहस्तमनुकारिण्यस्तमनुकुर्वन्त्यस्ताभिः । ललाटेति । ललाटपट्टके भालस्थलेऽष्टमीचन्द्र एव शकलं तस्य तलमुत्तानस्थलं तत्रोल्लसन्तो दीप्यमाना येऽमृतविन्दवः सुधापृषतास्तान्विडम्बयन्ति तिरस्कुर्वन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः कीदृशो राजा । परिजनेन सेवकजनेन । कीदृशेन । पुरतोऽग्रे प्रधावता त्वरितं गच्छता । पुनः किंविशिष्टेन । इतस्ततः समन्तात्स्नानमाश्रवस्तस्योपकरणानि जलाशयि तेषां संपादनं निष्पादनं तत्र सत्त्वरेण शीघ्रेण । तत्कालं तत्समयावच्छेदेन विरलजनेऽपि खल्वजनेऽपि राजलोके राजगृहे सत्युचितं योग्यं समुत्सारणं निवारणं तत्र योऽधिकारो नियोगस्तं समाचरद्भिः कुर्वद्भिर्दण्डिभिर्वैत्रिभिश्चोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गो यस्य स तथा । इतः परं स्नानभूमेर्विशेषणानि । विततेति । विततो विस्तीर्णः सितः शुभ्रो वितान उल्लोचो यस्यां सा तथा ताम् । अनेकेति ।

टिप्पणं—१ किञ्चित्स्फुटितम् (विकसितम्) इत्यर्थे उचितः ।

पाठां—१ अभ्यन्तरं स्नानपानाशनादिना च सुखिनमेनं कारयेति; अभ्यन्तरमशनादिना चोपचर्यताम्. २ करण्ड.

३ अपनीताशेषभूषणश्च. ४ अवगलितसितसिन्दुवार. ५ रतिश्रमः; रतिविभ्रम. ६ प्रधाविना. ७ परिजनेनानुगम्यमानः.

८ विरलतरेऽपि. ९ आचरद्भिः. १० आबध्यमान.

लाम्, गन्धोदकपूर्णकनकमयजलद्रोणीसनाथमध्याम्, उपस्थापितस्फाटिकस्नानपीठाम्, एकान्तनिहितैः अतिसुरभिगन्धसलिलपूर्णैः परिमलावकृष्टमधुकरकुलान्धकारितमुखैः आ-
तपभयात्रीलकर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलशैरुपशोभितां स्नानभूमिमगच्छत् । अवती-
र्णस्य जलद्रोणीं वारविलासिनीकरमृदितसुगन्धामलकलिप्तशिरसो राज्ञः परितः समुपत-
स्थुरंशुकनिविडनिबद्धस्तनपरिकराः, दूरसमुत्सारितवलयबाहुलताः, समुत्क्षिप्तकर्णाभरणाः,
कर्णोत्सङ्कोत्सारितालकाः, गृहीतजलकलशाः, स्नानार्थमभिषेकदेवता इव वारयोषिताः ।
ताभिश्च समुन्नतकुचकुम्भमण्डलाभिर्वारिमध्यप्रविष्टः करिणीभिरिव वनकरी परिवृतस्त-
त्क्षणं रराज राजा । द्रोणीसलिलादुत्थाय च स्नानपीठमलस्फाटिकधवलं वरुण इव राज-

अनेकेऽसंख्या ये चारणगणाः कुशीलवसमुदायास्तैर्निबध्यमानं विरच्यमानं मण्डलं परिवृतिर्यस्यां सा तथा
ताम् । गन्धोदकेति । गन्धोदकेन सुरभिपानीयेन पूर्णा भूता या कनकमयी सुवर्णमयी । अत्र विकारायै
मयद् । एतादृशी जलद्रोणी जलकुण्डिका तथा सनाथः सहितो मध्यो मध्यभागो यस्याः सा तथा ताम् ।
उपेति । उपस्थापितं न्यस्तं स्फाटिकं स्फाटिकमणिनिर्मितं स्नानपीठमालवनचतुष्किका यस्यां सा तथा ताम् ।
स्नानेति । स्नानार्थं ये कलशाः कुम्भासैरुपशोभितां विराजिताम् । अथ कलशान्विशेषयन्नाह—एकान्ते-
ति । एकान्ते निर्जलस्थले निहितैः । स्थापितैः । अतीति । अतिशयेन सुरभिर्गन्धो यस्मिन्नेवंविधं यत्स-
लिलं जलं तेन पूर्णैर्भूतैः । परीति । परिमलेन गन्धेनावकृष्टा ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलानि समुदाया-
स्तैरन्धकारितं संजातान्धकारं सुखमाननं येषां ते तथा तैः । कीदृशैरिव । आतपभयात्रीलकर्पटावगुण्ठितानि
मुखानि येषां ते तथा तैरिव । जलद्रोणीमवतीर्णस्य तन्मध्ये प्रविष्टस्य राज्ञो नृपस्य परितः सर्वतः स्नानार्थ-
मभिषेकदेवता इवाभिषेकाधिष्ठान्य इव वारयोषितो वाराङ्गनाः समुपतस्थुः सम्यक्प्रकारेणातिष्ठन् । कीद-
ृशस्य राज्ञः । वारविलासिन्या करेण मृदितं यत्सुगन्धामलकं सुरभिधात्रीफलं तेन लिप्तं शिरो यस्य स तथा
तस्य । ता विशेषयन्नाह—अंशुकेति । अंशुकैर्वस्त्रैर्निविडं दृढं निबद्धः संयतः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभि-
स्तास्तथा । दूरेति । दूरं समुत्सारितानि निराकृतानि वलयानि कङ्कणानि यास्त्रेवंभूता बाहुलता भुज-
वल्लयो यासां ताः । सन्धिवति । समुत्क्षिप्तमुपरि गृहीतं कर्णानामाभरणं भूषणं याभिस्ता । कर्णेति ।
कर्णोत्सङ्काच्छ्रवणसमीपादुत्सारिता उपरिन्यस्ता अलकाः कुन्तला याभिस्तास्तथा । अत्र त्रिपदैस्तासां
श्लेभातिशयो व्यज्यते । गृहीतेति । गृहीता आत्ता जलकलशा वारिभृतघटा याभिस्ताः । च पुनरर्थे ।
ताभिस्तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे परिवृत आवृतो राजा नृपो रराज शुशुभे । कथंभूताभिस्ताभिः । समुन्नतं
कुचकुम्भमण्डलं यासां ताभिः । कीदृशश्च राजा । वारिमध्यप्रविष्टः । कसिव । करिणीभिर्हस्तिनीभिः परि-
वृतो वनकरीव । यथा धेनुकाभिः समं मज्जनं कुर्वन्वनकरी शोभते तद्वदयमित्यर्थः । ततो द्रोणीसलिलात्
द्रोणीजलादुत्थाय बहिर्निर्गत्य स्नानपीठमारोहेत्यन्वयः । कीदृशम् । अमलेति । अमलो मलवर्जितो
यः स्फटिको मणिविशेषस्तद्वद्वलं शुभ्रम् । क इव । वरुण इव । यथा वरुणः प्रचेता राजहंसं कलहंसमा-

पाठा०—१ अभिसुरभि, २ कलशैः, ३ अवतीर्णस्य च, ४ उपलिप्त, ५ समन्तात्, ६ समुत्तस्थुः, ७ अंशुकवि-
निबद्ध, ८ चरणाभरणाः, ९ जलद्रोणि.

हंसमारोह । ततस्ताः काश्चिन्मरकतकलशप्रभाश्यामायमाना नलिन्य इव मूर्तिमत्यः पत्रपुटैः, काश्चिद्रजतकलशहस्ता रजन्य इव पूर्णचन्द्रमण्डलविनिर्गतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण, काश्चित्कलशोत्क्षेपश्रमस्वेदार्द्रशरीरा जलदेवता इव स्फाटिकैः कलशैस्तीर्थजलेन, काश्चिन्मलयसरित इव चन्दनरसमिश्रेण सलिलेन, काश्चिदुत्क्षिप्तकलशपार्श्वविन्यस्तहस्तापल्लवाः प्रकीर्यमाणनखमयूखजालकाः प्रत्यङ्गुलिविवरविनिर्गतजलधाराः सलिलयन्त्रदेवता इव, काश्चिज्जाड्यमपनेतुमाक्षिप्तबालातपेनेव दिवसश्रिय इव कनककलशहस्ताः कुङ्कुमजलेन वाराङ्गना यथायथं राजानमभिषिषिचुः । अनन्तरमुदपादि च स्फोटयन्निव श्रुतिपथमनेकग्रहतपदु-

रोहति । तत इति । आरोहणानन्तरं ता वारयोषितो यथायथं यथायोग्यं राजानमभिषिषिचुरभिषेकं चक्रुः । इतो वारयोषितो विशेष्यवाह-काश्चिदिति । काश्चित् काश्चन मरकतमणिनिर्मितो यः कलशः कुम्भस्तस्य प्रभा कान्तिस्तया श्यामायमानाः श्यामवदाचरिताः नलिन्य इव पद्मिन्य इव मूर्तिमत्यो नीलत्वसाम्यात्तद्रूपधारिण्यः पत्रपुटैः पर्णसंपुटैः राजानमभिषिषिचुरिति सर्वत्र । अन्याः काश्चन रजतस्य रूप्यस्य कलशः कुम्भो हस्ते पाणौ यासां तास्तथा । का इव । पूर्णचन्द्रमण्डलात्समग्रशशिबिम्बाद्विनिर्गतेन निःसृतेन ज्योत्स्नाप्रवाहेण कौमुदीरयेण शोभमाना रजन्य इव त्रियामा इव । अन्याः काश्चन कलशस्य कुम्भस्य चोत्क्षेप उत्पादनं तस्माद्यः श्रमस्तेन यः स्वेदो धर्मजलं तेनार्द्रं स्विजं शरीरं देहो यासां ताः स्फाटिकैः स्फटिकसंबन्धिभिः कलशैस्तीर्थजलेन तीर्थार्भसा च सहिता जलदेवता जलाधिष्ठान्य इव । काश्चिदिति । अन्याः काश्चन चन्दनस्य मलयजस्य रसो द्रवस्तेन मिश्रेण संयुक्तेन सलिलेन स्नानं चक्रुः । का इव । मलयसरित इव मलयाचलनद्य इव । ता अपि चन्दनरसमिश्रसलिलाः स्युः । काश्चिदिति । अन्याः काश्चनोत्क्षिप्त उत्पाटितो यः कलशस्तस्य पार्श्वयोर्वामदक्षिणयोर्विन्यस्ताः स्थापिता हस्तापल्लवाः करकिसलयानि आभिस्ताः, प्रकीर्यमाणानीतस्ततो विशिष्यमाणानि नखमयूखजालकानि पुनर्भवदीप्तिचया आभिस्ताः । प्रत्यङ्गुलि प्रतिकरशाखं यानि विवराणि छिद्राणि तेभ्यो विनिर्गता जलधारा पानीयसंततिर्योसां ताः । का इव । सलिलयन्त्रदेवता इव । ता अयेवंविधाः स्युरित्यर्थः । काश्चिदिति । अन्याः काश्चन कनकस्य सुवर्णस्य कलशो हस्ते यासां ताः । का इव । दिवसश्रिय इव वासरलक्ष्मीरिव । केनेव । जाड्यं शीतमपनेतुं दूरीकर्तुमाक्षिप्त आकर्षितो यो बालातपो नव्यालोकस्तेनेव कुङ्कुमजलेन केसरवारिणा । अत्र कुङ्कुमजलबालातपयोरुपमानोपमेयभावः । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । अनन्तरमिति । अभिषेकानन्तरं स्नानशङ्कानां ध्वनिः शब्द उदपाद्युत्पन्नोऽभूत् । 'पदं गतौ' इत्यस्य लुङि रूपम् । किं कुर्वन्निव । श्रुतिपथं कर्णमार्गं स्फोटयन्निव द्विधा कुर्वन्निव । पुनः कीदृक् ।

टिप्पण-1 जलदेवता इव काश्चित् स्फाटिकैः कलशैः (स्फटिककलशद्वारा) तीर्थजलेन अभिषिचिचुः, तीर्थजलाभिषेकं चक्रुरित्यर्थ उचितः । 2 कारयामासुरित्याशयः । 3 करनखेभ्यः कान्तिकिरणास्तथा निरगच्छन् यथा जलयन्त्रदेवतानाम् (जलनिर्झरणार्थं निर्मितयन्त्रपुत्तलिकानाम्) हस्ताङ्गुलिविवरेभ्यो जलधारा एव मन्ये निष्पतन्तीत्युपेक्षाशयः ।

पाठा-1 काश्चन. २ शकल. ३ क्रमेण. ४ आस्फोटयन्निव.

५ का०

पटहल्लरीमृदङ्गवेणुवीणागीतनिनादानुगम्यमानो बन्दिवृन्दकोलाहलाकुलो भुवनविवरव्यापी
स्नानशङ्खानामापूर्वमाणानामैतिमुखरो ध्वनिः ।

एवं च क्रमेण निर्वर्तिताभिषेको विषधरनिर्मोकपरिलघुनी धवले परिधाय धौतवाससी
शरदम्बरैकदेश इव जलक्षालननिर्मलतनुः, अतिधवलजलधरच्छेदशुचिना दुकूलपट्टपल्लवेन
तुहिनगिरिरिव गगनसरित्स्नोतसा कृतशिरोवेष्टनः, संपादितपितृजलक्रियो मन्त्रपूततोयाञ्ज-
लिना दिवसकरमभिप्रणम्य देवगृहमगमत् । उपरचितपशुपतिपूजश्च निष्क्रम्य देवगृहान्नि-
र्वर्तिताभिकार्यो विलेपनभूमौ झङ्कारिभिरलिकदम्बकैरनुबध्यमानपरिमलेन मृगमदकर्पूरकुङ्कु-

अतिशयेन मुखरस्तारतरः । किंविशिष्टानां शङ्खानाम् । आपूर्यमाणानां वाद्यमानानाम् । पुनः कीदृशः । अनेकेति ।
अनेकप्रकारेण प्रहता वादिताः पटवः समर्था ये पटहा हुन्दुभयो, झलरी प्रसिद्धा, मृदङ्गो मर्दलो, वेणुर्वशो, वीणा
वल्लकी, गीतानि गानानि चैतेषां यो निनादो ध्वनितं तमनुलक्षीकृत्य गम्यमानः प्रवर्तमानः । पुनः कीदृक् ।
बन्दिनां वैतालिकानां वृन्दं समुदायस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलो मिश्रितः । पुनः कीदृक् । भुवनेति ।
भुवनानां विष्टपानां विवराणि छिद्राणि व्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा ।

एवं च पूर्वोक्तप्रकारेण क्रमेण परिपाठ्या निर्वर्तितो विहितोऽभिषेको यस्यैवंभूतो नृपो देवगृहं चैत्यमगमदित्य-
न्वयः । किं कृत्वा । विषेति । विषधराः सर्पास्तेषां निर्मोकः कञ्चुकस्तद्वत्परिलघुनी अतिह्रस्वे, अत एव धवले
शुभ्रे धौतवाससी प्रक्षालितवस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अथ राजानं विशिनष्टि—जलेति । जलेन पानीयेन
यक्षालनं तेन निर्मलापगतमला तनुः शरीरं यस्य स तथा । किमिव । शरदिति । शरदि घनालये यदम्बरं
गगनं तस्यैकदेशो भागस्तद्वदिव । शरदम्बरं वृष्टेरभावाभिर्मलमेवेति भावः । अतीति । अतिधवलो यो जलधरो
मेघस्तस्य यश्छेदः खण्डस्तद्वच्छुचिना निर्मलेन दुकूलपट्टः क्षीरोदपट्टस्तस्य पल्लवेन प्रान्तेन कृतं विहितं शिरोवेष्टन-
मुत्तमाङ्गवेष्टनं येन स तथा । क इव । तुहिनगिरिरिव हिमाचल इव । गिरिं विशिनष्टि—गगनेति । गगनसरि-
त्स्नोतसी तस्या यत्स्नोतः प्रवाहस्तेन कृतशिरोवेष्टनः । संपादित इति । संपादिता निष्पादिता पितृणां जलक्रिया
येन सः । मन्त्रेति । मन्त्रैर्वेदोक्तैः पूतं पवित्रं यत्तोयं पानीयं तस्याञ्जलिः प्रसूतिस्तेन दिवसकरं सूर्यमभि संमुखं
प्रणम्य नमस्कृत्य । उपेति । उपरचिता निष्पादिता पशुपतेरीश्वरस्य पूजार्चा येनैवंभूतः सन् तस्माद्देवगृहान्निष्क्रम्य
बहिरागत्यावनिपो राजाऽऽहारमशनादिकं निर्वर्तयामास कृतवानित्यन्वयः । निर्वर्तिताभिकार्येति । निर्वर्तितं कृतमभिकार्यं
होमादि येन सः । विलेपनभूमावङ्गरागनिष्पादनस्थले झङ्कारिभिर्झङ्कारशब्दं कुर्वाणैरलिकदम्बकैर्भ्रमरसमूहैरनुबध्य-
मानो नियम्यमानः परिमल आसोदो यस्य स तथा तेन । मृगमदेति । मृगमदः कस्तूरी, कर्पूरी हिमवाञ्छुका,
कुङ्कुमं केसरमेतेषां यो वासः परिमलस्तेन सुरभिणा सुगन्धिर्नैवंभूतेन चन्दनेन मलयजेनानुलितं लेपितं सर्वाङ्गं

टिप्पणं—१ अतीवसूक्ष्मे । २ क्षौम (कौशेय) पट एव पल्लवः नवकिसलयः । अथवा क्षौमपट्टस्य
पल्लवो विस्तारः 'पल्लवो विस्तरे पिङ्गे किसले विटपे वने' इति त्रिकाण्डशेषः । तेन । ३ शिवपूजनात्पूर्वं
सूर्याय अर्घ्यदानं तु 'यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महात्मने । तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा महे-
श्वरीम्' ॥ इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

षाठां—१ कोलाहलो. २ भवन. ३ मुखरो. ४ निवर्तित. ५ धौत वाससी. ६ आक्षालन. ७ विमल. ८ संपन्न.
९ उपचरित. १० पूजनश्च. ११ निवर्तित.

मवाससुरभिणा चन्दनेनानुलिप्तसर्वाङ्गो विरचितामोदिमालतीकुसुमशेखरः कृतवस्त्रपरिवर्तो रत्नकर्णपूरसात्राभरणः समुचितभोजनैः सह भूपतिभिराहारमभिमतरसास्वादजातप्रीतिरवनिपो निर्वर्तयामास ।

परिपीतधूमवर्तिरुपस्पृश्य च गृहीतताम्बूलस्तस्मात्प्रमृष्टमणिकुण्डिमप्रदेशानुत्थाय नातिदूरवर्तिन्या ससंभ्रमप्रधावितया प्रतीहार्या प्रसारितं बाहुमवलम्ब्य वेत्रैलताग्रहणप्रसङ्गादतिजरठकिसलयानुकारिकरतलं करेण, अभ्यन्तरसंचारसमुचितेन परिजनेनानुगम्यमानो, धवलंशुक्रं परिगतपर्यन्ततया रफटिकमणिमयीभित्तिनिर्बद्धमिवोपलक्ष्यमाणम् अतिसुरभिणा मृगनाभिर्प-

समप्रशरीरावयवा येन स तथा । इतो राज्ञो विशेषणानि—**विरचितेति** । विरचितो रचनाविशेषेण निर्मित आमोदिमालतीकुसुमानि सुगन्धिजातिपुष्पाणि तेषां शेखरः शिरोभूषणं येन स तथा । **कृतेति** । कृतो विहितः पूर्वपरिहितवस्त्रस्य परिवर्तः परावर्तो येन स तथा । कृतं वस्त्रस्य क्षीरोदवस्त्रस्य परिवर्त उपरिवस्त्रं येनेति वा । **रत्नेति** । रत्नखचितः कर्णपूरः कर्णाभरणं तन्मात्रमाभरणं यस्य स तथा । ननु नीचजनप्रदर्शनार्थं बहुतरभूषणधारणमिति मात्रपदव्यङ्ग्यम् । एकपङ्क्तौ समुचितं योग्यं भोजनं येषामेवंभूतैर्भूपतिभिर्नृपतिभिः सहेति भिन्नक्रमः । **अभीति** । अभिमताः श्रेष्ठा ये रसा मधुरादयस्तेषामास्वादो ग्रहणं तेन जातोत्पन्ना प्रीतिः संतुष्टिर्यस्य स तथा ।

परीति । मुखसौगन्ध्यप्रतिपादनार्थं परि सामस्येन पीता गृहीता धूमवर्तिर्द्रव्यविशेषो येन स तथा । किं कृत्वा । उपस्पृश्याचम्य । 'उपस्पृशस्त्वाचमनम्' इति कोशः । पुनः किं कृत्वा । भुक्त्वा । भोजनं विधाय । आस्थानमण्डपं परिषन्मण्डपमयासीजगामेत्यन्वयः । गृहीतमात्रं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन स तथा । तस्मात्प्राङ्निर्दिष्टात् **प्रमृष्टेति** । प्रमृष्टं सातिशयं मृष्टं मणिकुण्डिमं यस्मिन्नेवंभूतात्प्रदेशात्स्थलात् उत्थाय । उत्थानं कृत्वेत्यर्थः । नातिदूरं वर्तते या सा तथा । पुनः कीदृश्या । ससंभ्रमं सभयं प्रधावितया त्वरितं गच्छन्त्या एवंभूतया । प्रतीहार्या । 'पुंवत्प्रगल्भा या नारी वक्तुं या च विचक्षणा । सा प्रतीहारी' इति । तथा प्रसारितः संनिहितः कृतो बाहुभुजस्तमवलम्ब्य । तदाश्रयमास्थायेत्यर्थः । **परीति** । परिजनेन सेवकजनेनानुगम्यमान इति राज्ञो विशेषणम् । अथ सेवकजनं विशेष्यन्नाह—**वेत्रेति** । वेत्रस्य वेतसस्य या लता सरलवष्टिस्तस्या ग्रहणं धारणं तस्य प्रसङ्गोऽभ्यासस्तस्मादतिजरठमतिकठिनं यत्किमलयं तदनुकरोति तादृशं करतलं पाण्यधोभागो यस्यैवंविधः करो हस्तो यस्य स तथा तेन । **अभ्यन्तरेति** । अभ्यन्तरं बाह्यजनागम्यो यो गृहप्रदेशस्तत्र यः संचारः संचरणं तत्र समुचितो योग्यः स तथा तेन । अथास्थानमण्डपं विशिनष्टि—**धवलेति** । धवलं शुभ्रं यत् अंशुकं वस्त्रं तेन परिगतः सहितो यः पर्यन्तः प्रान्तस्तस्य भावस्तत्ता तथा । रफटिकमणिमयी या भित्तिः कुड्यं तथा निबद्धं निर्मितमिवोपलक्ष्यमाणं दृश्यमानम् । अनेनांशुकानां श्वेतत्वसौक्ष्म्यातिशयो व्यज्यते । **अतीति** । अतिसुरभिणा मृग-

टिप्प०—१ घृताऽपरवस्त्र इति यावत् । २ पीता अग्निसंयोगेन धूमसंयुक्ताभ्रकूटादिनिर्मिता वर्ति-
येन । ३ वेत्रलतेत्यादिविशेषणं प्रतीहार्या बाहोः । अन्यपरिजनस्य वेत्रग्रहणाऽसंबन्धात्, संबन्धेऽपि अनुगासिनः परिजनस्य करतलकठोरतावर्णनेऽत्र स्वारस्याभावात् । तेनैवं पाठः अन्वयश्चोचितः—
'प्रतीहार्या प्रसारितं वेत्रलताग्रहणप्रसङ्गादतिजरठकिसलयानुकारिकरतलं बाहुं करेण (राजा इत्यर्थः) अवलम्ब्य' । व्याख्या तु उपरितो ज्ञेया ।

पाठा०—१ कृताम्बर. २ परिवर्तो. ३ निवर्तयामास. ४ धूपः धूपधूम. ५ कुण्डिमात्र. ६ प्रसारितबाहुम् ; प्रसारितम्. ७ अनवरतवेत्र. ८ प्रसङ्गानतिः प्रसङ्गादनति. ९ करतलकरेण. १० जवनिकापरिगत. ११ रफटिकमय. १२ वद्ध. १३ अतिसुरभि. १४ परिमलेन.

रिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणिभूमिम्, अविरलविप्रकीर्णेन विमलमणिकु-
ट्टिमगगनतलतारागणेनेव कुसुमोपहारेण निरन्तरनिचितम्, उत्कीर्णशालभञ्जिकानिवहेन सं-
निहितगृहदेवतेनेव गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन स्तम्भसंचयेन विराजमानम्, अति-
बहलागुरुधूपपरिमलम्, अखिलविगलितजलनिबहधवलजलधरोशकलानुकारिणा कुसुमामो-
दवासितप्रच्छदपटेन पट्टोपधानाध्यासितशिरोभागेन मणिमयप्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्व-
स्थरत्नपादपीठेन तुहिनशिलातलसदृशेन शयनेन सनाथीकृतवेदिकं भुक्त्वास्थानमण्डपमया-
सीत् । तत्र च शयने निषण्णः क्षितितलोपविष्टया शनैः शनैरुत्सङ्गनिहितासिद्धतया खङ्गवा-
हिन्या नवनलिनदलकोमलेन करसंपुटेन संवाह्यमानचरणस्तत्कालोचितदर्शनैरवनिपतिभिर-

नाभिपरिगतेनामोदिना चन्दनवारिणा मलयजपानीयेन सिक्ता सिद्धिता एव शिशिरा शीतला मणि-
भूमी रत्नवद्धा भूर्यस्मिस्तत्तथा । अतीति । अविरलं घनतरं विप्रकीर्णेन पर्यस्तेन । विमलेति । विमल-
मणीनां निर्मलरत्नानां यत्कुट्टिमं तत्र गगनतलतारागणेनेवाकाशस्थितनक्षत्रसमूहेनेव कुसुमोपहारेण
पुष्पप्रकरेण निरन्तरं सर्वकालं निचितं व्याप्तम् । स्तम्भेति । स्तम्भाः स्थाणास्तेषां संचयेन समुदायेन
विराजमानं द्योभमानम् । स्तम्भसंचयं विशेषयन्नाह—गन्धेति । गन्धसलिलैः सुगन्धवारिभिः क्षालितेन
धौतेन । कलधौतं सुवर्णं तन्मयेन । अत्र विकारार्थं मयद । उत्कीर्णेति । उत्कीर्यकृताः शालभञ्जिकाः पुत्रि-
कास्तासां निबहः समूहो यस्मिन्स तथा । केनेव । संनिहिताः समीपस्था गृहदेवता गृहाधिष्ठाभ्यो यस्मि-
न्नेवंभूतेनेव । 'गोस्त्रियोः' इति पुंवद्भावः । अतीति । अतिबहलोऽतिप्रचुरो योऽगुरुः कृष्णागुरुस्तस्य
धूपस्य परिमलः सौगन्ध्यं यस्मिस्तत्तथा । तुहिनेति । तुहिनं हिमं तस्य शिलातलं तत्सदृशं यच्छयनं
शय्या तेन । सनाथीकृता सहिता वेदिका संस्कृतभूमिर्यस्मिस्तत्तथा । इतः शयनं विशेषयन्नाह—अखिलेति ।
अखिलः समग्रो विगलितो जलनिबहो नीरसमूहो यस्मिन्नेवंभूतो धवलः शुभ्रो जलधरो मेघस्तस्य शकलं
खण्डस्तमनुकारिणा तत्सादृश्यकरणशीलेन । कुसुमेति । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन वासितो
भावितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिस्तत्तथा तेन । पट्टेति । पट्टस्य पट्टदुकूलस्योपधानमुच्छीर्षकं तेनाध्या-
सितमधिष्ठितं शिरोधाम शिरःस्थलं यस्मिस्तत्तथा तेन । मणीति । मणिमया मणिप्रचुराः प्रतिपादुका
अधःपीठानि तेषु प्रतिष्ठिताः स्थिताः पादा यस्य तत्तथा तेन । पार्श्वेति । पार्श्वस्थं समीपस्थं रत्नपा-
दपीठं मणिपादासनं यस्मिस्तत्तथा तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्र चेति । तत्र शयने निषण्ण उपविष्टो
राजा मुहूर्तमिव घटिकाद्वयमात्रमिवासांचक्रे सुष्वाप । इतो राजानं विशेषयन्नाह—क्षितीति । क्षितितले
भूमितले उपविष्टया स्थितया तथोत्सङ्गे क्रोडे निहिता स्थापितासिलता खङ्गलता ययैवंभूतया खङ्गवाहिन्या नवं
नूतनं यन्त्रलिनं कमलं तस्य दलानि पत्राणि तद्वत्कोमलेन मृदुना करसंपुटेन हस्तसंपुटेन शनैः शनैः संवाह्य-
मानौ संचाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्य स तथा तेन । तत्काल इति । तत्काले शयनकाल उचितं योग्यं
दर्शनमालोकनं येषामेतादृशैरवनिपतिभिर्नृपैरमात्यैः सचिवैर्मित्रैः सुहृद्भिस्तास्ताः प्रस्तावोचिताः कथा वार्ताः
कुर्वन्निबधत् । ततः कथासमाप्त्यनन्तरं पूर्वोक्तां प्रतीहारीमित्यादिदेशज्ञापयामास । कीदृशीम् । नातिदूरवर्तिनीं

टिप्प०—१ आर्द्रांकृता इत्युचितम् । २ भामृग्यमाणौ । सुखकरं यथा स्वात्तथा आपीड्यमानौ
इत्यर्थः ।

पाठा०—१ शिशिरकर. २ कुट्टिमं गगनतलम्. ३ परिगलित. ४ अध्यवसित. ५ शिरोधाम्ना. ६ रत्नपीठेन;
रत्नमयपीठेन. ७ तुहिनगिरि. ८ सदृशशयनेन. ९ शयनतलनिषण्णः.

मात्यैर्मित्रैश्च सह तास्ताः कथाः कुर्वन्मुहूर्तमिवासांचके । ततो नातिदूरवर्तिनीम् 'अन्तःपुरा-
द्वैशम्पायनमादायागच्छ' इति समुपजाततद्वृत्तान्तप्रभकुतूहलो राजा प्रतीहारीमादिदेश ।
सा क्षितितलनिहितजानुकरतला 'यथाज्ञापयति देवः' इति शिरसि कृत्वाज्ञां यथादिष्ट-
मकरोत् ।

अथ मुहूर्तादिव वैशम्पायनः प्रतीहार्या गृहीतपञ्जरः कनकवेन्नलतावलम्बिना किञ्चिदवनत-
पूर्वकायेन सितकञ्चुकावच्छन्नवपुषा जराधवलितमौलिना गद्गदस्वरेण मन्दमन्दसंचारिणा
विहङ्गजातिप्रीत्या जरत्कलहंसेनेव कञ्चुकिनानुगम्यमानो राजान्तिकमाजगाम । क्षितितल-
निहितकरतलस्तु कञ्चुकी राजानं व्यज्ञापयत्—'देव, देव्यो विज्ञापयन्ति, देवादेशादेव वैशम्पा-
यनः स्नातः कृताहारश्च देवपादमूलं प्रतीहार्यानीतः' इत्यभिधाय गते च तस्मिन् राजा वैशम्पा-
यनमपृच्छत्—'किञ्चिदभिमतमास्वादितमभ्यन्तरे भवता किञ्चिदशनजातम्' इति । स प्रत्यु-
वाच—'देव, किं वा नास्वादितम् । आमत्तकोकिललोचनच्छविनीलपाटलः कषायमधुरः प्रकाम-

नातिव्यवधानेन वर्तते या सा ताम् । आज्ञाविषयमाह—अन्तःपुरेति । अन्तःपुरादवरोधात् वैशम्पायनं
शुकमादायागच्छेति । समुपेति । समुपजातं समुत्पन्नं तस्य शुकस्य वृत्तान्तप्रभे प्रवृत्तिपृच्छायां कुतूहलमाध्वर्य
यस्य स तथेति राज्ञो विशेषणम् । सा प्रतीहारी क्षितितले निहितौ स्थापितौ जानू नलकीलकौ करतले
हस्ततले च यया सा । आसनविशेषेण विनयविशेषो व्यञ्जितः । आशोत्तरं तस्याः कर्तव्यमाह—यथेति ।
यथा येन प्रकारेणाज्ञापयत्याज्ञां धत्ते देवो भवानित्यनूय शिरसि मस्तक आज्ञां पूर्वोक्तां कृत्वा । स्वशिरसि
करतलं निधायेति भावः । यथेति । येन प्रकारेण राज्ञादिष्टमाज्ञापितं तथाकरोच्चकार ।

अथेति । अन्तःपुरप्रवेशानन्तरम् । मुहूर्तादिव तावन्मात्रविलम्बादिव वैशम्पायनः शुको राजान्तिकं
तृपसमीपमाजगामायौ । शुकं विशिनष्टि—प्रतीति । प्रतीहार्या पूर्वोक्तया गृहीतमात्तं पञ्जरं यस्य स तथा ।
कञ्चुकिनेति । कञ्चुकिना सौविदलकेनानुगम्यमानोऽनुगम्यमानः । केन । विहङ्गजातिप्रीत्यां पक्षित्वजातिले-
हेन जरत्कलहंसेनेव वृद्धराजहंसेनेव । अथ कञ्चुकिनं विशेषयन्नाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य या वेन्न-
लता वेतसयष्टिस्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तेन । किञ्चिदिति । किञ्चिदीषदवनत आनम्रः पूर्वकायो
यस्य स तथा तेन । सितेति । सितः श्वेतो यः कञ्चुकः कूर्पासलेनावच्छन्नमाच्छादितं वपुः शरीरं यस्य
स तथा तेन । जरेति । जरा विस्मसा तथा धवलितः शुभ्रीकृतो मौलिर्यस्य स तथा तेन । गदिति । गद्गदः
शब्दविशेषः स्वरो यस्य स तथा तेन । मन्देति । मन्दमन्दं शनैःशनैः संचरतीत्येवंशीलः स तथा तेन ।
क्षितेति । क्षितितले निहितं स्थापितं करतलं येनैवंविधः कञ्चुकी पूर्वोक्तो राजानं तृपं व्यज्ञापयद्विज्ञापना-
मकरोत् । हे देव हे स्वामिन्, देव्यो राजपत्न्यो विज्ञापयन्ति विज्ञप्तिं मन्मुखेन कारयन्ति । किं तदाह—
देवेति । देवादेशात्स्वामिनो नियोगादेव दृश्यमानो वैशम्पायनः शुकः पूर्वं स्नातः कृतस्नानः पश्चात्कृताहारो
विहिताशनः । अयं च देवस्य राज्ञः पादमूलं समीपं प्रतीहार्यानयानीतः । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्कञ्चुकिनि
गते निवृत्ते सति राजा वैशम्पायनमपृच्छत् । कञ्चिदिष्टप्रभे । भवता त्वयाभ्यन्तरेऽभिमतमिष्टं किञ्चिदशन-
जातं भक्ष्यसमूहमास्वादितं जग्धम् । स इति । स शुकः प्रत्युवाच प्रत्यन्नवीत् । देवेति । हे नाथ,
किंवेत्यत्र नञि काकुः । तेन सर्वमास्वादितमित्यर्थः । तदेवोत्कर्षतया निरूपयति—प्रकामेति । प्रकाममति-

पाठा०—१ समुपयात्. २ मुहूर्तादेव. ३ आनत. ४ अवच्छिन्न. ५ चारिणा. ६ विहितः निहितकरस्तु.
७ व्यजिज्ञापयत्. ८ पादमूले. ९ अपगते तस्मिन्. १० कञ्चित्. ११ स तु.

मापीतो जम्बूफलरसः, हरिनखरभिन्नमत्तमातङ्गकुम्भमुत्तरकाद्रमुक्ताफलत्वीषि खण्डितानि दाडिमबीजानि, नलिनीदलहरिन्ति द्राक्षाफलखादूनि च चूर्णितानि स्वेच्छया प्राचीनामलकीफलानि । किं वा प्रलपितेन बहुना । सर्वमेव देवीभिः स्वयं करतलोपनीयमानममृतायते' इति एवंवादिनो वचनमाक्षिप्य नरपतिरब्रवीत्—'आस्तां तावत्सर्वम् । अपनयतु नः कुतूहलम् । आवेदयतु भवानादितः प्रभृति कात्स्न्येनात्मनो जन्म कस्मिन्देसे, भवान्कथं जातः, केन वा नाम कृतम्, कां ते माता, कस्ते पिता, कथं वेदानामागमः, कथं शास्त्राणां परिचयः, कुतः कला आसादिताः, किहेतुकं जन्मान्तरानुस्मरणम्, उत वरप्रदानम्, अथवा विहङ्गवेषधारी कश्चिच्छत्रं निवससि, क वा पूर्वमुषितम्, कियद्वा वयः, कथं पञ्जरबन्धनम्, कथं चाण्डालहस्तगमनम्, इह वा कथमागमनम्' इति । वैशम्पायनस्तु स्वयमुपजातकुतूह-

शयेनातृप्तिर्यादं पीतः पानविषयीकृतो जम्बूः सुरभिपत्रा तस्याः फलानि सत्यनि तेषां रसोऽन्तर्भूतद्रवः । कीदृशः । नीलः सन्याटलः श्वेतरक्तः । अत एव आमचेति । आमतो मदोन्मतो यः कोकिलः पिकस्तस्य लोचनच्छविरिव छविरस्य स तथा । पुनः कीदृक् । कषायोऽम्लो मधुरो मिष्टश्चेति कर्मधारयः । अथ च खण्डितानि शकलीकृतानि । मयेति शेषः । कानि । दाडिमबीजानि । अथैतानि विशेष्यन्नाह—हरीति । हरिः सिंहस्तस्य नखरा नखास्तैर्भिन्ना ये मत्तानां मातृज्ञानां कुम्भा मांसपिण्डाः तेभ्यो मुक्तान्यपगतानि यानि रक्तानि रुधिराणि तैराद्राणि खिन्नानि यानि मुक्ताफलानि तद्वत्त्विद् कान्तियेषु तानि । नलिनीति । नलिनी कमलिनी तस्या दलानि पत्राणि तद्वद्धरिन्ति नीलानि । द्राक्षेति । द्राक्षा गोस्तनी तस्याः फलानि तद्वत्खादूनि मिष्टान्येवंविधानि प्राचीनामलकी क्षीरधात्री तस्याः फलानि स्वेच्छया स्वाधीनतया चूर्णितानि मर्दितानि । किंवा नाखादितानीति पूर्वानुषङ्गः । प्रीत्यतिशयस्यावक्तव्यत्वमाह—किं वेति । बहुना प्रलपितेन कथितेन किं वा । न किमपीत्यर्थः । सर्वमेवेति । जम्बूरसादिकं देवीभी राजपत्नीभिः स्वयं न परतः करतलोपनीयमानं हस्ततलेनोपनीयमानं मदर्थमानीयमानममृतायते अमृतवदाचरति । 'उपमानादाचारे' इति कथञ्चप्रत्ययेनात्मनेपदम् । इति वाक्यसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण वादिनो ब्रुवतः कीरस्य वचनं वाक्यमाक्षिप्य तिरस्कृत्यान्यदेव जिज्ञासितुं प्रष्टुं नरपती राजाब्रवीत् । पूर्ववक्तव्यतायामनादरमाह—आस्तां तावदिति । सर्वं पूर्वोक्तं तावदादावास्तां तिष्ठतु । नोऽस्माकं कुतूहलमाश्चर्यं पक्षिणा सर्वशास्त्रविषयकं ज्ञानं स्यादित्येवं रूपमपनयतु दूरीकरोतु । तदेव दर्शयति—आवेदयतिवति । कात्स्न्येन समग्रत्वेनादितः प्रभृत्युत्पत्तिसमयादारभ्यावेदयतु कथयतु भवान् । तदेव दर्शयति—आत्मन इत्यादि । कस्मिन्देसे कुत्र जनपद आत्मनः स्वकीयस्य जन्मोत्पत्तिः । कथं केन प्रकारेण भवास्त्वं जात उत्पन्नः । केन वा वैशम्पायन इति नामाभिधानं कृतं विहितम् । ते तव का माता जननी । ते कः पिता जनकः । कथं केन प्रकारेण वेदानामात्रायानामागम उपलब्धिः । कथं शास्त्राणां न्यायभीमासादीनां परिचयोऽवबोधः । कुतः कस्मात्कला विज्ञानैकदेशा द्वासप्ततिभेदभिन्ना आसादिता अभ्यस्ताः । किहेतुकं किंनिमित्तकं जन्मान्तरस्य पूर्वजन्मनोऽनुस्मरणमनुभूतार्थज्ञानम् । उताहोस्त्रिद्वरप्रदानम् । यद्वा । केनचिद्वरः प्रदत्तो येन जन्मान्तरं जानासीति भावः । अथवेति पक्षान्तरे । सिद्ध एव वा कश्चित् कश्चन त्वं विहङ्गानां पक्षिणां वेषधारी छत्रं गूढं निवससि निवासं करोषि । क वा कस्मिन्स्थलेऽत्रागमनात्पूर्वमुषितं स्थितम् । ते कियद्वापिकं वयः कौमारादि । कथं केन प्रकारेण पञ्जरः पक्षिणां गृहं

टिप्पण—१ कथञ्चप्रत्यये सति नात्मनेपदम् । तेन 'कर्तुः कथञ्च सलोपश्च' इति कथञ्चप्रत्यये तात्पर्यं बोध्यम् । २ स्वस्येत्यर्थः ।

पाठा०—१ करखरनखर. २ निर्भिन्न. ३ दाडिमी. ४ वलितानि; समाखादितानि. ५ सर्वमेवेदम्. ६ का माता. ७ कः पिता. ८ समासादिताः. ९ किं जन्मान्तर. १० विहङ्ग. ११ छत्रो. १२ कथं वा. १३ वन्यः.

लेन सबहुमानमवनिपतिना पृष्ठो मुहूर्तमिव ध्यात्वा सादरमब्रवीत्—‘देव, महतीयं कथा । यदि कौतुकमाकर्ण्यताम्—

अस्ति पूर्वापरजलनिधिवेलावनलम्ना मध्यदेशालंकारभूता मेखलेव भुवः, वनकरिकुलम-
दजलसेकसंवर्धितैरतिविकचधवलकुसुमनिकरमत्युच्चतया तारकागणमिव शिखरप्रदेशसंलग्न-
मुद्वहद्भिः पादपैरुपशोभिता, मदकलकुररकुलदश्यमानमरिचपल्लवा, करिकलभकरमृदित-
तमालकिसलयामोदिनी, मधुमदोपरक्तकेरलीकपोलच्छविना संचरद्वनदेवताचरणालक्तकरस-
रञ्जितेनेव पल्लवचयेन संच्छादिता, शुक्कुलदलितदाडिमीफलद्रवार्द्राकृततलैरतिचपलकैपिक-
म्पितकक्कोलच्युतपल्लवफलशबलैरनवरतनिपतितकुसुमरेणुपांसुलैः पथिकजनरचितलवङ्गपल्ल-

तत्र बन्धनमवस्थानम् । कथं वा चाण्डालहस्तगमनम् । इहास्मिन्प्रदेशे कथं वागमनमिति । तदनन्तरं वैशम्पा-
यनः । तु पुनरर्थे । उपजातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्यैवंभूतेन अवनिपतिना पृथ्वीपतिना सबहुमानं सह बहुमानेना-
दरेण वर्तमानं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । स्वयं नान्तरा पृष्ठ आक्षिप्तः सन्प्रश्नानन्तरं मुहूर्तमिव घटिका-
द्वयमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा सादरं आदरेण सह यथा स्यात्तथाब्रवीदुवाच । तत्किम् । हे देव, यत्पृष्ठं तद्विषयिणी
महती कथेयम् । यदि च किं तदिति तच्छ्रवणे कौतुकं तदाकर्ण्यतां श्रूयताम्—

अस्तीति । नामेति प्रसिद्धम् । विन्ध्याटव्यस्तीत्यन्वयः । इतोऽटवीं विशेषयन्नाह—पूर्वेति । पूर्वश्चापरश्च
पूर्वापरौ यौ जलनिधी समुद्रौ तयोर्ध्वेलावनं तटकाननं तावत्पर्यन्तं लग्ना संबद्धा । मध्येति । सह्यहिमालययोर्मध्यं
मध्यदेशस्तस्यालंकारभूता । भूषणरूपेत्यर्थः । अत एव मध्यभूषणरूपत्वाद्भुवः पृथिव्या मेखलेव काञ्चीव । पादपै-
र्वृक्षैरुपशोभिता द्योतमाना । अथ पादपान्विशेषयन्नाह—वनेति । वने कानने करिणो गजास्तेषां कुलानि यूथानि
तेषां मदजलस्य दानवारिणः सेकः सिञ्चनं तेन सम्यगवर्धिता वृद्धिं प्राप्तास्तैः । अतीति । अतिविकचान्यत्यन्तं
विकसितानि यानि धवलानि शुभ्राणि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां निकरः समूहस्तम् । कीदृशम् । अत्यन्तमुच्चतया
शिखरप्रदेशः प्रान्तदेशस्तत्र संलग्नमत एवोच्चत्वाच्छुभ्रत्वाच्च तारकाणां गणमिव नक्षत्राणां समूहमिवोद्वहद्भिर्धार-
यद्भिः । पुनरटवीं विशिनष्टि—मदेति । मदेन कला मनोज्ञा ये कुररा मत्स्यनाशनास्तेषां कुलानि तैर्दृश्यमाना
आखाद्यमाना मरिचवृक्षस्य पल्लवा यस्यां सा । करीति । करिणां गजानां कलभास्त्रिशदब्दकास्तेषां कराः शुण्डा-
दण्डास्तैर्मृदितानि मर्दितानि यानि तमालवृक्षस्य किसलयानि तेषामामोदः परिमलो विद्यते यस्यां सा । मच्चिति ।
मधु कापिशायनं तस्य यो मद आवेशस्तेनोपरक्ता लोहितैर्वभूता या केरली केरलदेशोद्भवा स्त्री तस्याः कपोलौ
गङ्गापरप्रदेशौ तयोश्छविरिव छविर्यस्य स तेन । केरलदेशोद्भवा स्त्री स्वभावतो रक्तवर्णा कोमलाङ्गी, मधुमदात्तु
विशेषतो रक्तेति भावः । केनेव । संचरन्त्य इतस्ततो गच्छन्त्यो या वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्तासां चरणानां
योऽलक्तकरसो यावकद्रवस्तेन रञ्जितेनेव रक्तीकृतेनेव पल्लवानां किसलयानां चयेन समूहेन संच्छादिताच्छादिता ।
विराजितेति । लता वल्लयस्तासां मण्डपैर्जनाश्रयैर्विराजितोपशोभमाना । अथ मण्डपान्विशेषयन्नाह—शुकेति ।
शुक्कुलैर्दलितानि विदारितानि यानि दाडिमीफलानि तेषां द्रवो रसस्तेनार्द्राकृतमार्द्रतामुपनीतं तलं मध्यभागे येषां
ते तथा तैः । अतीति । अतिचपला अत्यन्तं चञ्चला ये कपयो गोलाङ्गुलास्तैः कम्पिता धूनिता ये कक्कोलाः
कोशफलवृक्षास्तेभ्यश्च्युतैः पतितैः पल्लवफलैः शबलाः कर्बुरास्तैः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं निपतितानि
यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणवः परागधूलयस्तैः पांसुलाः सरजस्कास्तैः । पथिकेति । पथिकजनैः

टिप्पण—१ सेचनमित्यर्थः ।

पाठा०—१ कौतूहलम्, २ वेलावलम्ना, ३ तारागणम्, ४ देशलग्न, ५ कोमलच्छविना, ६ प्रचयेन, ७ कपिकुल,
८ कक्कोल, कम्पिल, ९ धूलिलतावनदकुसुम.

वसंस्तैरैरतिकठोरैर्नालिकेरकेतैकीकरीरैवकुलपरिगतप्रान्तैस्ताम्बूलीलतावनद्धपूगखण्डमण्डितै-
र्वनलक्ष्मीवासैभवनैरिव विराजिता लतामण्डपैः, उन्मदमातङ्गकपोलस्थलगलितसलिलसिक्ते-
नेवानवरतमेलालतावनेन मदगन्धिनान्धकारिता, नखमुखलम्बेभकुम्भमुक्ताफललुब्धैः शबर-
सेनापतिभिरभिहन्यमानकेसरिशता, प्रेताधिपनगरीव सदासंनिहितमृत्युभीषणा महिषाधि-
ष्ठिता च, समरोर्ध्वतपताकिनीव बाणासनारोपितशिलीमुखा विमुक्तसिंहनादा च, कात्यायनीव
प्रचलितखड्गभीषणा रक्तचन्दनालङ्कता च, कर्णासुतकथैव संनिहितविपुलाचला शशोपगता च,

धान्यलोकै रचितो निर्मितो लवङ्गपल्लवानां लवङ्गवृक्षविशेषकिसलयानां संस्तरः प्रस्तरौ येषु तैः । अतीति । अति-
कठोरा अत्यन्तकठिना नालिकेरा लाङ्गलीवृक्षाः केतक्यः ककचच्छदाः करीराः केसरा बकुलाश्च तैः परिगतो व्याप्तः
प्रान्तोऽन्यप्रदेशो येषां ते तथा तैः । ताम्बूलीति । ताम्बूली नागवल्ली सा चासौ लता चेति कर्मधारयः ।
तयावनद्धं बद्धं यत्पूगखण्डं क्रमुकवनं तेन मण्डितैः शोभितैः । कैरिव । वनेति । वनलक्ष्मीरण्यश्रीस्तस्या वासस्य
वसतेर्भवनानि गृहाणि तैरिव । उन्मदेति । उन्मदा मत्ता ये मातङ्गा गजास्तेषां कपोलस्थलानि करटप्रदेशास्तेभ्यो
गलितं च्युतं यत् सलिलं मदजलं तेन सिक्तेमेव सिद्धितेनेव । अत एव मदगन्धिना मदस्य गन्ध इव गन्धो यस्मि-
न्नेतादृशेन । अनवरतं निरन्तरमेलानां चन्द्रवालानां लता वल्लयस्तासां वनं काननं तेनान्धकारिता इयामीकृता ।
एलारजःसंबन्धच्छायामतां प्रापितेत्यर्थः । नखेति । नखानां मुखान्यप्राणि तेषु लम्बान्यासक्तानि यानीभकुम्भ-
मुक्ताफलानि गजमांसपिण्डरसोद्भवानि तेषु लुब्धैर्लोभैः शबरानां भिल्लानां सेनापतिभिः सैन्यनायकैरभिहन्यमानं
व्यापाद्यमानं केसरिणां नखरायुधानां शतं यस्यां सा तथा । प्रेतेति । प्रेताधिपो यमस्तस्य नगरीव संयमिनीव
सदा निरन्तरं सर्वदा संनिहितो निकटवर्ती मृत्युर्थमस्तेन भीषणा भयकारिणी । पक्षे सदा निकटस्थो यो मृत्युरज-
गरस्तेन भीषणा भयावहा । यद्वा । कारणे कार्योपचारान्मृत्युव्याप्रादयस्तैर्भाषणेत्यर्थः । महिषेति । महिषैर्गव-
कैरधिष्ठिता व्याप्ता च । अथ च यमपुरीपक्षे यमस्य वाहनं महिषस्तेनाधिष्ठिता सहिता । समरेति । समरे
सङ्ग्राम उद्यता या पताकिनी सेना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—बाणेति । बाणाख्ये वृक्षविशेषे समारो-
पिताः स्थापिताः शिलीमुखा भ्रमरा यथा सा तथा । पक्षे बाणेषु शरेषु सम्यक्प्रकारेणारोपिताः शिलीमुखा
लोहखण्डा यस्यामिति विग्रहः । विमुक्तेति । विमुक्तस्त्यक्तः । अर्थात्केसरिभिः । सिंहनादः केसरिध्वनि-
र्थस्यां सा तथा । पक्षे सुभटैर्विहितः सिंहनाद इव नादो यस्यामिति विग्रहः । पुनः कीदृशी । कात्यायनी
सिंहयाना तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—प्रचलितेति । सेनाप्रकर्षेण प्रचलितो यः खड्गो गण्डकस्तेन
भीषणा भयावहा । रक्तचन्दनं रक्ताङ्गं वृक्षविशेषस्तेनालङ्कता च भूषिता च । पक्षे प्रचलितो यः खड्गः
कौक्षेयकस्तेन भीषणा भयजनिका, रक्तमेव चन्दनं तेनालङ्कता च । चर्चितेत्यर्थः । कर्णासुतः कश्चित्क्षत्रि-
यविशेषः तस्य कथा वृत्तान्तस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—संनिहितेति । संनिहितौ समीपवर्तिनौ
विपुलाचलौ विपुलाचलसंज्ञकौ सखायौ यस्यां सा तथा । शशस्तस्य मन्त्रिमुख्यस्तेनोपगता सहिता च ।

टिप्प०—१ हिंखजन्तुद्वारा मरणं तेन भीषणेत्यर्थः । २ बाणासनारोपितशिलीमुखा इत्येव पाठः ।
बाणासु नीलझिण्डीषु भसनेषु पीतशालेषु (वृक्षेषु) आरोपिताः कुसुमसौरभात् शिलीमुखा भ्रमरा यथा,
इति अटवीपक्षेऽर्थः । पक्षे तु बाणासनेषु धनुःषु आरोपिताः शिलीमुखा बाणा यथा इत्यर्थः । टीका-
गृहीतपाठे तु हठादाकर्ष एवार्थस्येति विमृशन्तु ।

पाठा०—१ सस्तरैः, २ नारिकेल, करिकेसर, ३ केतकीपरिगत, ४ केसर, ५ भुवनैः, ६ विराजितमण्डपैः,
७ खवणः प्रखवणः सलिलप्रखवण, ८ मदसलिल, ९ निरन्तरमेल, १० सेनेव, ११ समारोपितः, बाणासनारोपित,
१२ विविक्त.

कल्पान्तप्रदोषसंध्येव प्रनृत्तनीलकण्ठा पल्लवारुणा च, अमृतमथनवेलेव श्रीद्रुमोपशोभिता वारुणीपरिगता च, प्रावृडिव घनश्यामलानेकशतहृदालंकृता च, चन्द्रमूर्तिरिव सततमृक्षसार्थानुगता हरिणाध्यासिता च, राज्यस्थितिरेव चमरमृगबालव्यजनोपशोभिता समदगजघटापरिपालिता च, गिरितनयेव स्थाणुसंगता मृगपतिसेविता च, जानकीव प्रसूतकुशलवा निशाचरपरिगृहीता च, कामिनीव चन्दनमृगमदपरिमलवाहिनी रूचिरागुरुतिलकभूषिता च,

अत एव 'कर्णासुतः करटकः स्तेयशालप्रवर्तकः । ख्यातौ तस्य सखायौ द्वौ विपुलाचलसंज्ञकौ । शशो मन्त्रिवरस्त्वस्य' इति बृहत्कथायां कथा निबद्धा । पक्षे संनिहिताः समीपवर्तिनो विपुलाः पृथुला अचलाः पर्वता यस्यां सा तथा । शशो मृदुलोमको लोप्रवृक्षो वा तेनोपगता सहिता च । 'शशो लोप्रे वृभेदे च पशौ' इत्यनेकार्थः । कल्पान्तेति । कल्पान्तस्य युगान्तस्य प्रदोषो रजनीमुखं तस्य या संध्या सायंकालस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—प्रचृत्ता नीलकण्ठा मयूरा यस्यां सा तथा । स्वस्तैः पल्लवैः किसलयैररुणा चेति । पक्षे प्रचृत्तो नीलकण्ठो महादेवो यस्याम् । पल्लववदरुणा रक्ता चेत्यर्थः । अमृतेति । अमृताय सुधायै यन्मथनं विलोडनम् । क्षीरसमुद्रस्येति शेषः । तत्र वेलाभसो वृद्धिः समयो वा । तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—श्रीति । श्रीद्रुमाः श्रीवृक्षास्तैरुपशोभिता वरुणाणां वृक्षविशेषाणां समूहो वारुणं तेन परि सामस्येन गता प्राप्ता चेत्यर्थः । पक्षे श्रीद्रुमौ लक्ष्मीकल्पद्रुमौ ताभ्यामुपशोभिता वरुणस्येदं वारुणं मयं तेन परिगता सहिता च । समुद्रप्रभवत्वात्तस्येति भावः । प्रावृड्वर्षास्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—घनेति । घनं निबिडं श्यामला । अत्यन्तकृष्णेत्यर्थः । अनेकशतसंख्याका ये हृदा ग्रहाः (?) तैरलंकृता च । पक्षे घनैर्मयैः श्यामला अनेका भिन्नाभिन्नस्वरूपाः शतहृदा जलवीलिकास्ताभिरलंकृता चेति विग्रहः । चन्द्रस्य कुमुदबान्धवस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—सततेति । ऋक्षा भद्रकास्तेषां सार्थः समुदायस्तेनानुगता, तथा हरिणैर्मृगैरध्यासिताश्रिता च । पक्षे सततं निरन्तरमृक्षाणि नक्षत्राणि तेषां सार्थः समुदायस्तेनानुगता सहानुयाता हरिणेन मृगेणाध्यासिता च । राज्यस्थिती राज्यमर्यादा सेव । उभयोः साम्यमाह—चमरेति । चमराश्चमर्यः, मृगा हरिणाः बालव्यजनानि चामराणि तैरुपशोभिता, सह मदेन वर्तमानाः समदा ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समुदायास्ते परिपालिता यया सा । अथ च तादृशी राज्यस्थितिरित्युभयोः साम्यम् । गिरिति । गिरेर्हिमाचलस्य तनया पार्वती तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—स्थाण्विति । स्थाणवः कीलकाः संगताः प्राप्ता यया सा, मृगपतयः सिंहास्ते सेविता आश्रिता यया सेति विग्रहः । पक्षे स्थाणुमहादेवस्तेन संगता मिलिता, तथा मूर्तिमान्सहो मृगपतिस्तेन सेविता । सिंहवाहनत्वादिति भावः । जानकीति । जानकी सीता तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—प्रसूतेति । प्रसूताः कुशानां दर्माणां लवा यया सा निशाचरैरुल्कादिभिः परिगृहीता स्वीकृता । पक्षे प्रसूतौ जनितौ कुशलवामिधनौ सुतौ यया सा, निशाचरेण रावणेन परिगृहीता । स्वस्थानं नीतेत्यर्थः । कामिनीति । कामिनी शृङ्गारनायिका सेव । उभयोः सादृश्यमाह—चन्दनमिति । चन्दनं वृक्षः, मृगमदो गन्धधूली तयोः संसर्गाद्यः परिमलस्तं बहतीति सा तथा रुचिरो योऽगुरुवृक्षस्तथा तिलकवृक्षश्च ताभ्यां भूषिता शोभिता चेति । पक्षे चन्दनं च मृगमदश्च तयोरनुलेपनवशात्परिमलस्तं बहतीत्येवंशीला । रुचिरस्य शोभनस्यागुरोः काकतुण्डस्य तिलकेन पुण्ड्रेण भूषिता शोभिता चेति विग्रहः । सेति । प्रियोत्कण्ठया व्रजति या नारी सोत्कण्ठता तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—

टिप्प०—१ वारुणीपरिगतेत्येव पाठः । विन्ध्याटवी श्रीद्रुमैर्बिल्ववृक्षैरुपशोभिता, वारुणीं पश्चिमां दिशं परिगता भारतपश्चिमपर्यन्तगामित्वात् । अमृतमथनवेला तु लक्ष्मी-कल्पद्रुमाभ्यां उपशोभिता, वारुण्या समुद्रमथनोत्थया सदिरया युक्ता इत्यर्थः । २ अगाधजलाशयाः । 'तत्रागाधजलो हृदः' इत्यमरः । ३ विभुत इत्यर्थः । ४ चमरमृगाणां बालाश्चामराणि व्यजनानि तालघृन्तानि तैरुपशोभिता इत्यर्थः ।

पाठा०—१ प्रनृत्यत् ; प्रवृत्तः, २ वारुण, ३ पतिगृहीता, ४ कृष्णाग्रह.

६ का०

सोत्कण्ठेव विविधपल्लवानिलवीजिता समदना च, बालग्रीवेव व्याघ्रनखपङ्क्तिमण्डिता गण्डका-
भरणा च, पानभूमिरिव प्रकटितमधुकोशशता प्रकीर्णविविधकुसुमा च, कचित्प्रलयवेलेव
महावराहदंष्ट्रासमुत्खातधरणिमण्डला, कचिदशमुखनगरीव चटुलवानरवृन्दभज्यमानतुङ्गशा-
लाकुला, कचिदचिरनिवृत्तविवाहभूमिरिव हरितकुशसमित्कुसुमशमीपलाशशोभिता, कचि-
दुद्धुत्तमृगपतिनादभीतेव कण्टकिता, कचिन्मत्तेव कोकिलकुलप्रलापिनी, कचिदुन्मत्तेव वायु-
वेगकृततालशब्दा, कचिद्विधवेवोन्मुक्ततालपत्रा, कचित्समरभूमिरिव शरशतनिचिता, कचि-

विविधेति । विविधा अनेकप्रकारा ये पल्लवास्तेषामनिलो वायुस्तेषां वीजिता तथा मदनेन मदनद्वयेण सहवर्त-
माना । संयुक्तेत्यर्थः । पक्षे सह मदनेन कन्दर्पेण वर्तमाना समदना सा । उत्कण्ठिता ह्यपि तथा । बालेति ।
बालाः स्तनधयास्तेषां ग्रीवा कन्धरा तद्वदिव । उभयोरेकधर्मतामाह—**व्याघ्रेति** । व्याघ्राः शार्दूल नखाः सुर-
भिनखप्राणिनस्तेषां पङ्क्तिः श्रेणी तथा मण्डिता शोभिता तथा गण्डका चार्पणसास्त एवाभरणं यस्यां सेति । पक्षे
व्याघ्रनखपङ्क्त्या मण्डिता । अत एव 'शार्दूलदिव्यनखभूषणभूषिताय नन्दात्मजाय' इति । बालरक्षार्थं व्याघ्रनखा
वध्यन्ते इति प्रसिद्धिः । गण्डस्थलपर्यन्तवर्ति यत्तादृशं ग्रीवार्यं भूषणं देशविशेषे गण्डकमिति प्रसिद्धं तदाभरणं
यस्यां सा । **पानेति** । मद्यपानार्थं या भूमिः सा पानभूमिस्तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**प्रकटितेति** । प्रक-
टितमाविष्कृतं यन्मधु माक्षिकं कोशा एव कोशकाः पट्टसूत्रस्थानानि तेषां शतं यस्यां सा । पक्षे प्रकटितं मधु मद्यं
तस्य कोशकानि पानपात्राणि तेषां शतं यथेति विग्रहः । प्रकीर्णानि पर्यस्तानि विविधानि विविचाणि कुसुमानि यस्या-
मित्युभयत्र समानम् । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे यदा सर्वं जलमयं तदा प्रलयस्तस्य वेलावसरस्तद्वदिव । 'वेला
वारादवसरः' इति कोशः । उभयोः सादृश्यमाह—**महेति** । महावराहाः क्रोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिः समुत्खातं
सम्यक्प्रकारेण खनितं धरणिमण्डलं पृथ्वीप्रदेशो यस्याः सा तथा । पक्षे महावराहस्य परमेश्वरचतुर्तीयावताररूपस्य
दंष्ट्रया समुत्खातमूर्ध्वमानीतं धरणिमण्डलं यस्यामिति विग्रहः । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशे दशमुखस्य रावणस्य
नगरी लङ्का तद्वदिव । उभयत्र साम्यमाह—**चटुलेति** । चटुलाश्चलला ये वानराः कपयस्तेषां वृन्दं समूहस्तेन
भज्यमानाब्रोज्यमानास्तुङ्गा उच्चाः शालाः शालवृक्षास्तैराकुला व्याकुला । पक्षे कपिवृन्देन भज्यमानास्तुङ्गा याः
शाला गृहैकदेशास्ताभिराकुला व्यप्रेति विग्रहः । **कचिदिति** । कचित्प्रदेशेऽचिरं तत्कालं निवृत्तो निष्पन्नो विवाहः
पाणिपीडनं यस्यामेवंविधा भूमिस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**हरितेति** । यथायोग्यमन्वयः । हरिता नीला
ये कुशा दर्भाः, समिध एधांसि, कुसुमानि पुष्पाणि, शमी शिवा, पलाशा ब्रह्मपादपास्तैः शोभिता विराजमाना ।
उद्वाहभूमिरप्येतादृशी स्यादित्युभयोः साम्यम् । **कचिदिति** । उद्धुत्तो निर्मेयादौ यो मृगपतिः सिंहस्तस्य नादो
गर्जितं तेन भीतेव । कण्टको रोमाञ्चः संजातोऽस्या इति कण्टकिता । द्वितीयपक्षे कण्टकिता कण्टकयुक्ता ।
कचिदिति । केति पूर्ववत् । मधुना मत्तेव कोकिलानां परभृतानां कुलानि तेषां कलशब्दरूपः
प्रलापो यस्याम् । अथ च 'प्रलापोऽनर्थकं वचः' । **कचिदिति** । उन्मत्तेवोन्मादवातयुक्तेव वायुवेगेन पवना-
धिक्येन कृतो विहितस्तालवृक्षैः शब्दो यस्यां सा । उन्मादवातवानपि तालं शब्दं करोतीति लोकप्रसिद्धम् ।
कचिदिति । विधवेव मृतभर्तृकेव । उभयोः शब्दसाम्यमाह—**उन्मुक्तेति** । उन्मुक्तानि त्यक्तानि तालप-
त्राणि तालदलानि यस्यां सा । पक्षे उन्मुक्तानि तालपत्राणि ताडङ्का यथेति विग्रहः । **कचिदिति** । समरः

टिप्प०—१ व्याघ्राणां नखपङ्क्तिभिः (गमनकालोत्पन्ननखचिह्नश्रेणिभिः) मण्डितेति स्पष्टोऽर्थः ।
२ 'गण्डा, 'ताबीज' इति भाषाप्रसिद्धम् । ३ प्रकटितम् आविष्कृतं मधुकोशानां माक्षिकाधाराणाम्
('शहदके छत्ते') शतं यस्याम् (अटवी) । आविष्कृतं मधुकोशानां मद्यपात्राणां शतं यस्याम्
(पानभूमिः) । इति स्पष्टोऽर्थः । ४ करतलध्वनिः, भुजास्फालनशब्दो वा ।

पाठा०—१ सोत्कण्ठनिने, २ पदपङ्क्ति, ३ आपान, ४ कोकशता, ५ शृङ्ग, उत्तुङ्ग, ६ उन्मत्त, ७ कुलकाल,

दमरपतितनुरिव नेत्रसहस्रसंकुला, कचिन्नारायणमूर्तिरिव तमालनीला, कचित्पार्थरथपता-
केव कप्याक्रान्ता, कचिदवनिपतिद्वारभूमिरिव वेत्रलताशतदुःप्रवेशा, कचिद्विराटनगरीव
कीचकशताकुला, कचिदम्बरश्रीरिव व्याधानुगम्यमानतरलतारकमृगा, कचिद्गृहीतव्रतेव
दर्भचीरजटावलकलधारिणी, अपरिमितवहलपत्रसंचयापि सप्तपर्णोपशोभिता, क्रूरसत्त्वापि
मुनिजनसेविता, पुष्पवत्यपि पवित्रा विन्ध्याटवी नाम ।

सङ्ग्रामस्तस्य भूमिरिव । उभयोस्तुल्यतामाह—शरेति । शरा मुञ्जदण्डास्तेषां शतं तेन निचिता व्याप्ता । पक्षे
शरा बाणास्तेषां शतैर्निचितेति विग्रहः । कचिदिति । अमराणां देवानां पतिः प्रभुरिन्द्रस्तस्य तनुरिव शरीरमिव ।
उभयोः साम्यमाह—नेत्रेति । नेत्राणां वृक्षविशेषाणां सहस्रं तेन संकुला । यद्वा । नेत्राणां जटानां सहस्रं तेन
संकुला । 'जटांशुकयोर्नेत्रम्' इत्यमरः । पक्षे नेत्राणां चक्षुषां सहस्रं तेन संकुलेति विग्रहः । कचिदिति ।
नारायणस्य कृष्णस्य मूर्तिरिव शरीरमिव । उभयोः साम्यमाह—तमालेति । तमालैर्वृक्षविशेषैर्नीला । पक्षे
तमालवल्लीला । कचिदिति । पार्थोऽर्जुनस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य पताका वैजयन्ती सेव । उभयोस्तुल्यमाह—
कपीति । कपिभिर्गोलाङ्गुलैराक्रान्ता । पक्षे कपिचिह्नोपयुक्तैत्यर्थः । कचिदिति । अवनपती राजा तस्य द्वार-
भूमिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—वेत्रेति । वेत्राणि वृक्षविशेषाः लता वल्लयश्च तासां शतं तेन दुःप्रवेशा दुःखेन
प्रवेष्टुं शक्या । पक्षे वेत्रलता वेत्रयष्टयः सरलत्वाल्लतोपमानम् । तामिर्दुःप्रवेशेत्यर्थः । कचिदिति । कचित्प्रदेशे
विराटराजनगरी तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—कीचकेति । कीचकाः सच्छिद्रवेणवस्तौराकुला । पक्षे कीचकानां
स्वप्रियावान्धवानां शतं तेनाकुला व्याप्ता । कचिदिति । अम्बरमाकाशं तस्य श्रीरिव । उभयसादृश्यमाह—
व्याधेति । व्याधैरनुगम्यमानास्तरला भयविह्वलास्तारकमृगा विचित्रमृगा यस्यां सा । पक्षे व्याधेनानुगम्यमान-
स्तरलतारकामृगश्चन्द्रनक्षत्रं यस्यामिति विग्रहः । महादेवेन व्याधरूपधारिणा हतं (?) तस्यार्धं मृगनक्षत्रमिति
प्रसिद्धम् । कचिदिति । गृहीतेति । गृहीतमाप्तं व्रतं नियमो यया सैवंविधेव । उभयस्तुल्यतामाह—दर्भेति ।
दर्भाः कुशाः, चीराणि तृणविशेषाणि, जटा शिफा, वल्कलानि चोचानि, एतानि धर्तुं शीलमस्याः सा तथा । पक्षे
दर्भचीराणि पूर्वोक्तानि, जटाः संहताः कवाः । 'शिफाजटे संहतौ कचौ' इत्यनेकार्थः । वल्कलानि प्रतीतानि तेषां
धारणं विद्यते यस्या इति विग्रहः । अपरीति । अपरिमितान्यगणितानि वहलानि निविडानि पत्राणि पर्णानि तेषां
संचयः समूहो यस्यामेवंभूतापि सप्तपर्णोपशोभितेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सप्तपर्णोऽयुक्छन्दसेन शोभायमाने-
त्यर्थः । क्रूरेति । क्रूरं सत्त्वं मनो यस्याः सैवंविधापि मुनिजनसेवितेति विरोधः । 'सत्त्वं द्रव्ये गुणे चित्ते
व्यवसायस्वभावयोः' इत्यनेकार्थः । तत्परिहारपक्षे क्रूरा हिंसाः सत्त्वाः प्राणिनो यस्यामिति विग्रहः । मुनिजनतपो-
माहात्म्यात्क्रूरा अक्रूरतां गता इत्यत्र व्यङ्ग्यम् । पुष्पवतीति । पुष्पवल्यातैववत्यपि पवित्रेति विरोधः । तत्परि-
हारपक्षे पुष्पं सूतं विद्यते यस्यामिति विग्रहः ।

टिप्प०—१ 'नरगिरि' इति उर्ध्वभाषायामिति कश्चित् । वस्तुतस्तु नेत्राणां वृक्षमूलानां सहस्रेण
संकुला । 'नेत्रं मन्थगुणे वल्लभेदे मूले द्रुमस्य च' इति मेदिनी । २ व्याधैः किरातैः अनुगम्यमानाः,
अत एव तरलतारका भयेन चञ्चलनेत्रकनीनिका मृगा यस्यां सा (अटवी) । व्याधरूपिणा महादेवेन
अनुगम्यमानम् अत एव तरलं तारकमृगं मृगशिरोनक्षत्रम् (मृग-तारकम्-तारकमृगम्) यस्यां सा ।
पुरा हि ब्रह्मा निजकन्यां सुन्दरीं सन्ध्यामालोक्य कामातुरस्तामन्वगच्छत् । सन्ध्या मृगीरूपेण शिवं
शरणमयासीत् । ब्रह्मापि मृगो भूत्वा तामन्वधावत् । तदवलोक्य शिवो ब्रह्मणः शिरश्छेदाय पिनाकेन
शरं प्रजिघास । भीतलज्जितो ब्रह्मा मृगशिरोनक्षत्रमध्यास्त । शिवशरोपि आर्द्रानक्षत्ररूपेण तमनु स्थित
इति शिवपुराणम् । ३ शोभमाना ।

पाठा०—१ वीनराक्रान्ता, २ अमरपति, ३ कीचकावृता; कीचकशतावृता, ४ बहुल, ५ पर्णभूषिता,

तस्यां च दण्डकारण्यान्तःपाति, सकलभुवनविख्यातम्, उत्पत्तिक्षेत्रमिव भगवतो धर्मस्य, सुरपतिप्रार्थनापीतसकलसागरजलस्य, मेरुमत्सराद्भगनतलप्रसारितविकटशिखरः सहस्रेण दिव-
सकररथगमनपथमपनेतुमभ्युद्यतेनावगणितसकलसुरवचसा विन्ध्यगिरिणाप्यनुलङ्घिताहस्य
जठरानलजीर्णवातापिदानवस्य, सुरासुरमुकुटमकरपत्रकोटिचुम्बितचरणरजसो दक्षिणामुख-

तस्यां चेति । तस्यां विन्ध्यादव्यामगस्त्यस्य मुनेर्वातापिद्विष आश्रमपदं मुनिस्थानमासीदित्यन्वयः । इत आश्रमविशेषणानि । दण्डकेति । दण्डकारण्यं सद्याद्रिसंविध काननं तदन्तःपाति । तदन्तर्वातात्यर्थः । सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि तेषु विख्यातं प्रसिद्धम् । उदिति । भगवतो माहात्म्यवतो धर्मस्य श्रेयस उत्पत्तिक्षेत्रमिव प्रभवस्थानमिव । इतो मुनिं विशिनष्टि—सुरेति । सुरपतिरिन्द्रस्तस्य प्रार्थना याचना तथा पीतं चुलकीकृतं सकलसागरस्य समप्रसमुद्रस्य जलं पानीयं येन स तथा तस्य । विन्ध्येति । विन्ध्यगिरिणापि जलबालकाद्रिणाप्यनुलङ्घितान्तिकान्ताऽऽज्ञा शिष्टिर्यस्य स तथा तस्य । अथ विन्ध्यगिरिं विशिनष्टि—मेरुमत्सरादिति । मेरोः सुवर्णाद्रिर्मत्सरान्मात्सर्याद्भगनतल आकाशतले प्रसारितानि विस्तारितानि विकटानि विपुलानि यानि शिरांसि तेषां सहस्रं येन स तथा तेन । दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य रथः स्यन्दनस्तस्य या गतिर्गमनं तस्याः पन्थाः । 'ऋक्पूरुषः—' इत्यच् । तं अपनेतुं दूरीकर्तुमभ्युद्यतेन प्रयतमानेन । अयेति । अवगणितान्यनाहतानि सकलानि समग्राणि सुराणां देवानां वचांसि वाक्यानि येन स तथा तेन । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—जठरेति । जठरानलेनोदराभिना जीर्णोऽन्तस्त्रिरोहितो वातापिदानवो येन स तथा तस्य । सुरा देवा असुरा दानवास्तेषां मुकुटाः किरीटानि तेषु मकरपत्रं मकराकारः पक्षः । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । तस्य कोटिरग्रं तथा चुम्बितं गृहीतं चरणरजोऽङ्घ्रिरेणुर्यस्य स तथा तस्य । दक्षिणेति । दक्षिणा अवाची तस्या सुखमाननं तस्मिन्विशेषकस्तिलकस्तस्य । 'चित्रपुण्ड्रविशेषकः'

टिप्पण—१ सुमेरुं प्रदक्षिणीकृत्य यथा प्रत्यहमादित्यो भ्रमति तथा मामपीति मनसि सुमेरुमीर्ष्यन् विन्ध्यगिरिस्थिता कर्तुमादित्यमनुरोध । तत्प्रत्याख्यानात्कुपितः स तन्मार्गमवरोद्धुं भृशं प्रवर्धमानो देवैर्निषिद्धोऽपि नात्यजदुराग्रहम् । ततस्त्रस्तानां देवानामनुरोधेन सपत्नीके गुरावगस्त्यमहर्षौ तत्रोपस्थितेऽवनतशिरस्को विन्ध्याचलस्तं प्रणनाम । महर्षिस्तु—'यावदहं न परावर्ते तावदेवमेव त्वमवनतस्तिष्ठेः' इत्यादिह्य दक्षिणां दिशमुपगतो नाद्यापि प्रत्यागच्छति । विन्ध्योप्यद्यावधि तथैव तिष्ठतीति पुराणम् । २ पुरा किल आन्नोरित्वल—वातापिनोर्द्वैत्ययोर्मध्ये ज्येष्ठ इत्त्वलो ब्राह्मणरूपभृत् सेवरूपवाहिनो वातापेर्मासेन निमज्जितान् ब्राह्मणान् भोजयामास । भुक्तेषु तेषु 'एहि वातापे !' इत्थमित्वलेनाहूतो वातापिर्देववरप्रभावात्तेषामुदरं भित्त्वा निरक्रीत । ब्राह्मणानामित्थमकाण्डसंहारमालोक्य दयमानैरमरैः प्रार्थितो भगवानगस्त्यो दुरभिसन्धिमिमं वातापिं भुक्त्वा जरयामासेति भारतम् । ३ दण्डको नाम कश्चित्सूर्यवंशीयो नृपः शुक्राचार्यस्य कन्याभरजां नाम बलादुपजग्राह । शुक्राचार्यस्तदवगम्य राजानमपशत्—'तवाचिरान्मृत्युर्भवेत् । ससाहान्तस्तदिदं ते राज्यं महारण्यतया परिणमेत् ।' तदेव राज्यं दण्डकारण्यमिदमिति रामायणम् ।

पाठा—१ तल्ल्यातम्. २ निपीत. ३ सलिलस्य. ४ मेरुशिखर. ५ अम्बरतल. ६ शिखर. ७ गतिपथ. ८ सुरसमूह. ९ असङ्घित. १० तट्यदितमरकतमय. ११ भङ्गकोटि; पत्रकोटि. १२ दक्षिणाशावधू.

विशेषकस्य, सुरलोकादेकहुंकारनिपातितनहुषप्रकटप्रभावस्य भगवतो महामुनेरगत्यस्य भार्य-
या लोपासुद्रया स्वयमुपरचितालवालकैः करपुटसलिलसेकसंवर्धितैः सुतनिर्विशेषैरुपशोभितं
पादपैः, तत्पुत्रेण च गृहीतव्रतेनौषाढिता पवित्रभस्मविरचितत्रिपुण्ड्रकाभरणेन कुशचीवरवा-
सैसा मौञ्जमेखलाकलितमध्येन गृहीतहरितपर्णपुटेन प्रत्युटजमतता भिक्षां दृढदस्युनाम्ना प-
वित्रीकृतम्, अतिप्रभूतेध्माहरणाच्च यस्मेध्मवाह इति पिता द्वितीयं नाम चकार, दिशि दिशि
शुंकहरितैश्च कदलीवनैः श्यामलीकृतपरिसरम्, सरिता च कलशयोनिपरिपीतसागरमार्गानु-
गतयेव बद्धवेणिकया गोदावर्या परिगतमाश्रमपदमासीत् ।

इति कोशः । सुरेति । सुरलोकादेकहुंकारेणैकहुंकृतिमात्रेण निपातितो भ्रंशितो यो नहुषो राजा तेन प्रकटः
स्पष्टः प्रभावो यस्य स तथा तस्य भगवतो माहात्म्यवतः । महंश्चासौ मुनिश्च महामुनिस्तस्योत्प्रकृष्टमननशीलस्य ।
पुनः कीदृशम् । पादपैर्वृक्षैरुपशोभितम् । अथ पादपान्विशिनष्टि—अगस्त्येति । अगस्त्यस्य भार्यया पत्न्या
लोपासुद्रया स्वयमात्मनोपरचितमालवालकमावापो येषां ते तथा तैः । करेति । करा एव पुटानि तैर्यः सलिलस्य
जलस्य सेकः सिञ्चनं तेन संवर्धितैर्दृष्टिं प्रापितैरत एव सुतेभ्यः सूनुभ्यो निर्गतो विशेषो येभ्यस्ते तथा तैः । तत्पुत्रेण
दृढदस्युनाम्ना पवित्रीकृतम् । अथ तत्पुत्रं विशिनष्टि—पालाशो दण्ड आषाढः स विद्यते यस्यासौ स तेन । पवित्रं
यद्भस्म तेन विरचितं निर्मितम् । त्रयाणां पुण्ड्रकाणां समाहारस्त्रिपुण्ड्रकं तिलकविशेषस्तदेवाभरणमलंकारो यस्य स
तथा कुशेति । कुशेति । कुशा एव चीवरं वासो यस्य स तेन मौञ्जेति । मुञ्जः शरस्तत्संबन्धिनी या मेखला
तथा कलितो व्याप्तो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्य स तथा तेन । गृहीतेति । गृहीतमात्तं हरितं नीलं पर्णपुटं पत्रपुटं
येन स तथा तेन । किं कुर्वता । उटजमुटजं प्रति प्रत्युटजं भिक्षार्थमतता पर्यटनं कुर्वता । 'पर्णशालोटजः' इति
कोशः । 'अकथितम्' इत्यनेन भिक्षामिति द्वितीया । चः पुनरर्थः । यस्य दृढदस्युनाम्नाः पितागस्त्य इध्मवाह
इत्यन्वर्थं द्वितीयं नाम चकार निर्ममे । कस्मात् । अतीति । अतिप्रभूता य इध्मानस्तेषामाहरणादानयनात् ।
दिशीति । दिशि दिशि प्रत्येकदिशि शुक्लहरितैर्नीलैः कदलीवनै रम्भाकाननैः श्यामलीकृतः कृष्णीकृतः परिसरः
पर्यन्तभूयस्य तत्तथा तम् । गोदावर्येति । गोदावर्या सरिता परिगतं परिप्राप्तम् । अथ गोदावर्या विशेषयन्नाह—
कलशेति । कलशयोनिरगस्त्यस्तेन परिपीतश्चुलकीकृतो यः सागरः समुद्रस्तस्य मार्गः पन्थास्तमनुगतयेवानु-
सृतयेव । वेणीति । वेण्येव वेणिका । बद्धा वेणिका यया सा तथा । 'वेणी धारारयश्च' इति कोशः ।

टिप्पणं—1 वृत्रवधाद् ब्रह्महत्यामुपगते सुरपतौ स्वर्गराज्यमराजकमालोक्य निर्जरैः स्वस्वतेजोभिः
संवर्ध्य नहुषः स्वर्गराज्येऽभिषिक्तः । ऐश्वर्यमदाहृष्टबुद्धिः स इन्द्राणीमकामयत । सा तु ऋषिमन्त्रयया तं
संदिदेश—'यदि महर्षिभिरूढां शिविकामारुह्य मन्मन्दिममुपगच्छसि ततस्ते भवामि' इति । दुर्बुद्धिप्रेरितो
नहुषस्तु प्रभुतया शृगुमुखान्महर्षीन् शिविकावहने नियोज्य इन्द्राणीमभिसरन् त्वरितगमनाय शृगुं शिरसि
पदाऽऽजघान—'सर्प सर्प' इति । शृगोजेडासु निभृतं विलीनो भगवानगस्त्यस्तत्पदाघातात्प्रकुपितः
शशाप—'सर्प एव सन् भुवि निपत' इति महाभारतम् । 2 अगस्त्यपरिपीततया नूनं सागरो लुप्तः ।
अत एव साध्व्या गोदावर्या बद्धवेणिकया सत्या (संस्काराकरणात् जटीभूततया बद्धा वेणिः यया)
तन्मार्गानुगमनं कर्तव्यमेवेति उत्प्रेक्षाशयः ।

पाठाः—१ निपातित. २ प्रकटन. ३ तद्भाष्यया. ४ लोपासुद्रया च. ५ आपाद्विप्रतिना. ६ चीर. ७ वस्त्रकल.
८ मुञ्ज. ९ हरिणकर्णपुटेन. १० शुक्लकुल. ११ श्यामीकृत. १२ कावेर्या.

यत्र च दशरथवचनमनुपालयन्नुत्सृष्टराज्यो दशवदनलक्ष्मीविभ्रमचिरामो रामो महामु-
निमग्नस्त्यमनुचरन्सह सीतया लक्ष्मणोपरचितरुचिरपर्णशालः पञ्चवत्थां कंचित्कालं सुख-
मुवास । चिरेशून्येऽद्यापि यत्र शाखानिलीननिभृतपाण्डुकपोतपङ्क्तयोऽमलप्रतापसामिहोत्र-
धूमराज्य इव लक्ष्यन्ते तरवः । बलिकर्मकुसुमान्युद्धरन्त्याः सीतायाः करतलादिव संक्रान्तो
यत्र रागः स्फुरति लताकिसलयेषु । यत्र च पीतोद्गीर्णजलनिधिजलमिव मुनिना निखिल-
माश्रमोपान्तवर्तिषु विभक्तं महाहृदेषु । यत्र च दशरथसुतनिकरनिशितशरनिपातनिहत-
रजनीचरबलबहुलरुधिरसिक्तमूलमद्यापि तद्वागाविद्धनिर्गतपलाशमिवाभाति नवकिसलयम-
रण्यम् । अधुनापि यत्र जलधरसमये गम्भीरमभिनवजलधरनिवहनिनादमाकर्ण्य भगवतो
रामस्य त्रिभुवनविवरव्यापितश्चापघोषस्य स्मरन्तो न गृह्णन्ति शीघ्रकवलमजसमश्रुजललु-

यत्र चेति । यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे दशरथनन्दनो नाम रामो महामुनिमग्नस्त्यमनुचरन्नुगच्छन्कंचित्कालं
पञ्चवत्थां जनस्थाने सीतया जानक्या सह सुखं यथा स्यात्तथोवास वसतिं चक्रे । किं कुर्वन् । दशरथस्य राज्ञो
वचनमाज्ञामनुपालयन् यथा निर्दिष्टः तथैव समाचरन् । इतो रामं विशेषयन्नाह—उत्सृष्टेति । उत्सृष्टं त्यक्तं
राज्यं येन स तथा । दशेति । दशवदनस्य दशाननस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या विभ्रमो विलासस्तस्य विरामोऽव-
सानं यस्मात्स तथा । लक्ष्मण इति । लक्ष्मणेन सौमित्रिणोपरचिता कृता रुचिरा मनोहरा पर्णशालोदजो यस्मै
स तथा । अथ च यत्र यस्मिन्नाश्रमपदे चिरकालशून्येऽद्याप्येतत्कालपर्यन्तं तरवो लक्ष्यन्ते दृश्यन्ते इत्यन्वयः ।
इतः पादपान्विशेषयन्नाह—शाखेति । शाखास्तु शालास्तु निलीनाः संलम्भा निभृतमस्यर्थं पाण्डवः श्वेता ये कपोता
रक्तलोचनास्तेषां पङ्क्तयः श्रेण्यो येषु ते तथा । कीदृशा इव । अमला निर्मला लम्बास्तापसानां तपस्विनां यदग्निहोत्रं
तस्य धूमानां राजियेष्वेवंभूता इव लक्ष्यन्ते । यत्र चेत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः । बलीति । बलिकर्मार्थं कुसुमान्युद्धरन्त्याः
पुष्पावचर्यं कुर्वन्त्याः सीताया जानक्याः करतलादिव विनिर्गतः सन् । लताकिसलयेषु संक्रान्तो रागः स्फुरति
स्फूर्तिमान्भवति । यत्र चेति । मुनिनागस्त्येन पूर्वं पीतं पश्चादुद्गीर्णं च तन्निखिलं जलनिधिजलमिवाश्रमोपान्त-
वर्तिषु महाहृदेषु विभक्तं दृश्यते । यत्र चेति । नवानि प्रत्यग्राणि किसलयानि यस्मिन्नेवंभूतमरण्यं अद्यापि
आभाति शोभत इत्यन्वयः । तदेव विशिनष्टि—दशरथेति । दशरथस्य सुतो रामस्तस्य निशिताः तीक्ष्णा ये
शरास्तेषां यः निकरः समूहस्तस्य निपातेन निहता ये रजनीचरा राक्षसाः पुण्यजनास्तेषां यद्वलं सैन्यं तत्संबन्धि
यद्वहलं विस्तृतं रुधिरं रक्तं तेन सिक्तं मूलं यस्य । अत एवाद्यापि तद्वागेणाविद्धानि युक्तानि निर्गतानि पलाश-
पुष्पाणि यस्मिन्नेवंभूतमिव । अधुनापीति । सांप्रतमपि यत्र यस्मिजलधरसमये वर्षाकाले जीर्णसृगा वृद्धहरिणाः
शर्षपं बालवृणं तस्य कवलं प्राप्तं न गृह्णन्ति नाददते । कीदृशाः । अभीति । अभिनवा नूतना ये जलधरा मेघा-
स्तेषां निवहः समूहस्तस्य निनादं शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा रामस्य भगवतः पूज्यस्य चापो धनुस्तस्य घोषं शब्दं स्मरन्तः
स्मृतिविषयीकुर्वन्तः । घोषयेति स्मृतियोगे मातुः स्मरतीतिवत्कर्मणि षष्ठी । अथ घोषं विशेषयन्नाह—त्रिभुव-
नेति । त्रिभुवनं विष्टपं तस्य विवराणि छिद्राणि तानि व्याप्नोतीत्येवंशीलः स तथा तस्य । कीदृशा सृगाः ।
अजस्रं निरन्तरमश्रुजलेन नेत्रजलेन ललिता व्याकुलीभूता दृष्टयो नेत्राणि येषां ते तथा । किं कृत्वा । दश
दिशो दश ककुभो वीक्ष्यावलोक्य । कीदृशो दिशः । शून्याः सजातीयप्राणिरहिताः । सृगान्विशेषयन्नाह—

टिप्प०—१ पलाशानि पत्राणि । स्वभावरक्तेषु किसलयेषु रुधिररागाविद्धत्वस्योत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ रामो. २ अतिचिर. ३ पङ्क्तयोऽलम्. ४ यत्र दशरथसुतशर. ५ रजनीचर. ६ बहुल. ७ रक्त.
८ रागानुविद्ध. ९ किसलयः. १० गम्भीररवम्. ११ जलधरनिनाद. १२ सम्यक्शर्षपः.

लितदृष्टयो वीक्ष्य शून्या दश दिशो जराजर्जरितविषाणकोटयो जानकीसंवर्धिता जीर्णमृगाः ।
यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणप्रोत्साहित इव कृतसीताविप्रलम्भः कनकभृगो राघ-
वमतिदूरं जहार । यत्र च मैथिलीवियोगदुःखदुःखितौ रावणविनाशसूचकौ चन्द्रसूर्याविव
कबन्धप्रस्तौ समं रामलक्ष्मणौ त्रिभुवनभयं मैहचक्रतुः । अत्यायतश्च यस्मिन्दशरथसु-
तैर्बाणनिपातितो योजनबाहोर्बाहुरगस्त्यप्रसादनागतनाहुषाजगरकायशङ्कामकरोद्विजिनस्य ।
जनकतनया च भर्त्रा विरहविनोदनार्थमुदजाभ्यन्तरलिखिता यत्र रामनिवासदर्शनोत्सुका
पुनरिव धरणीतलादुल्लसन्ती वनचरैरद्याप्यालोक्यते ।

तस्य च संप्रत्यपि प्रकटोपलक्ष्यमाणपूर्ववृत्तान्तस्यागस्त्याश्रमस्य नातिदूरे जलनिधिपात-
प्रकुपितवर्णप्रोत्साहितेनागस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा जलनिधिरुत्पादितः,

जरेति । जरया वार्धक्येन जर्जरिता विशीर्णा विषाणकोटिः शृङ्गाग्रभागो येषां ते तथा । जान-
कीति । जानक्या सीतया संवर्धिता वृद्धिं प्रापिताः । यस्मिन्निति । यस्मिन्वने अनवरतं निरन्तरं या
मृगयाखेटस्तया निहता व्यापादितास्तेभ्यः शेषा उद्धरिता एव ये वनहरिणास्तैः प्रोत्साहित इवोत्साहं प्रापित
इव । कृतेति । कृतः सीताया विप्रलम्भो वियोगो विप्रतारणं वा येनैवंभूतोऽसौ कनकभृगः सुवर्णमृगो
रघोरपत्यं राघवमतिदूरं जहार हृतवान् । 'हृव हरणे' धातुः । लिटि रूपम् । यत्र सममिति सहचरितौ राम-
लक्ष्मणौ महदुत्कृष्टं त्रिभुवनस्य विष्टपस्य भयमातङ्कं चक्रुर्विदधतुः । कीदृशौ । मैथिलीति । मैथिली जानकी
तस्या वियोगेन विरहेण यदुःखं तेन दुःखितौ । पुनस्तावेव विशेषयन्नाह—कबन्ध इति । कबन्धः राहू
राक्षसाधिपतिस्तेन प्रस्तौ गृहीतौ । कविव । चन्द्रसूर्याविव पुष्पवन्ताविव । रावण इति । रावणस्य दशान-
नस्य यो विनाशस्तस्य सूचकौ ज्ञापकौ । अत्यायतश्चेति । अथ यस्मिन्दशरथसुतो रामस्तस्य बाणैर्विशिखैः
निपातितः छिन्नो योजनबाहुनामो दैत्यस्य बाहुर्भुजोऽत्यन्तमायतो विस्तृतः सोऽगस्त्यमुनेरप्रसादेन कोपेन
आगतः प्राप्तो नहुषस्य राज्ञोऽजगरस्य कायस्तस्य शङ्कामृषिगणस्य मुनिसमुदायस्य चकार विदधे । यत्र
चेति । यस्मिन्ननवरतमृगयानिहतशेषवनहरिणप्रोत्साहितेनागस्त्यमत्सरात्तदाश्रमसमीपवर्त्यपर इव वेधसा
जलनिधिरुत्पादितः । यथा पूर्वं धरणीतलादुल्लसन्ती पुनर्भूमितलादुल्लसन्ती वनचरैर्भिल्लैरद्यापि सांप्रतमप्यालोक्यते दृश्यते ।

तस्य चेति । तस्य चागस्त्याश्रमस्य संप्रत्यपि इदानीमपि प्रकटोपलक्ष्यमाणः स्पष्टं ज्ञायमानः
पूर्ववृत्तान्तो यस्य तस्य नातिदूरेऽगस्त्यमत्सरात्पीताब्धिमात्सर्याद्वेधसा तस्यागस्त्याश्रमस्तस्य समीपवर्ती
निकटवर्त्यपरोऽन्यो जलनिधिरिव जलाशय इव उत्पादितः । कीदृशेन वेधसा । जलेति । जल-

टिप्पण—१ अवशिष्टा इति यावत् । २ कबन्धेन तन्नामकेन राक्षसेन प्रस्तौ रामलक्ष्मणौ । शिरश्छे-
दात् कबन्धेन राहुणा प्रस्तौ सूर्यचन्द्रौ । उभयोरपि त्रिभुवनभयकारकत्वं समम् । इत्याशयः । ३ अग-
स्त्यस्य प्रसादनाय (अगस्त्यं प्रसन्नं कर्तुम्) आगतो यो नाहुषः नहुषसंबन्धी अजगरकायः (सर्पशरी-
रम्) तच्छङ्काम् ऋषिजनस्याऽकरोत् । अगस्त्यस्य ज्ञापेन नहुषः सर्पो बभूव । अत एव अगस्त्यं प्रसाद-
यितुं मन्ये दीर्घः अजगरकाय एव पतितो भवेदिति कबन्धबाहौ ऋषीणां शङ्काऽभवदित्याशयः । टीका-
परिगृहीतः पाठो व्याख्या च विचार्येव ।

पाठा०—१ दीनदृष्टयो. २ निःशेषः अशेषः. ३ प्रोत्सारितः. ४ दशवदनविनाशमिशुनो. ५ अतिमहत्. ६ शर.
७ प्रसादेन. ८ चकार. ९ ऋषिगणस्य. १० तनयभर्त्रा. ११ विनोदार्थम्. १२ अभ्यन्तरे. १३ धरणीतलात्.
१४ उल्लसन्तीव. १५ उपलक्ष्यते. १६ चैवंविधस्य. १७ कुपित. १८ उत्साहितेन. १९ महाजलनिधिः.

प्रलयकालविषडिताष्टदिग्विभागसंघिवन्धं गगनतलमिव भुवि निपतितम्, आदिवराहसमुद्भूत-
धरामण्डलस्थानमिव जलपूरितम्, अनवरतमज्जदुन्मदशबरकामिनीकुचकलशलुलितजलम्,
उत्फुल्लकुमुदकुवलयकह्वारम्, उन्निद्रारविन्दमधुविन्दुनिष्यन्दवद्धचन्द्रकम्, अलिङ्गुलपटलान्ध-
कारितसौगन्धिकम्, सारसितसमदसारसम्, अम्बुरुहमधुपानमत्तकलहंसकामिनीकृतकोला-
हलम्, अनेकजलचरपतङ्गशतसंचलनचलितवाचालवीचिमालम्, अनिलोद्भासितकल्लोलशिखर-
सीकरारब्धदुर्दिनम्, अशङ्कितावतीर्णाभिर्म्मभःक्रीडारागिणीभिः स्नानसमये वनदेवताभिः केशै-

निधिः समुद्रस्तस्य पानं तेन प्रकुपितः क्रोधं प्राप्नो यो वरुणः प्रचेतास्तेन प्रोत्साहितेन प्रगुणितेन । अथ
चेति । यस्य पद्मसरः पम्पेत्यभिधानमित्यग्रेतेनान्वयः । इतः सरो विशेष्यन्नाह—प्रलयेति । प्रलय-
काले कल्पान्ते विघटिता नष्टा येऽष्टदिशामष्टकुभां विभागाः प्रदेशास्तत्त्वर्वतावधिकास्तेषां संघयः संयो-
गास्तेषां बन्धो मर्यादा यस्मिन्नेवंभूतं भुवि भूमौ निपतितं गगनतलमिव । नभस्तलमिव । जलनैर्मल्यसाद-
श्यात्तदुपमानम् । जलेनेति । जलेन पानीयेन पूरितं पूर्णमादिवराहेण तृतीयावतारेण वराहरूपेण
सम्यक्प्रकारेणोद्भूतं जलाद्बहिरानीतं यद्धरामण्डलं भूमिमण्डलं तस्य स्थानमिव । अनवरतेति । अनवरतं
निरन्तरं मज्जन्यः स्नानं कुर्वत्यो या उन्मदा गर्वाधिष्ठिताः शबराणां भिल्लानां कामिन्यस्तासां कुचौ तावेव
कलशौ ताभ्यां लुलितमालोडितं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि विकसितानि कुमुदानि
कैरवाणि कुवल्यानि कुवेलानि कह्वाराणि सौगन्धिकानि यस्मिंस्तथा । उन्निद्रेति । उन्निद्राणि विकसितानि
यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां मधुः मधुरसस्तस्य यो द्रवः कल्कस्तेन बद्धा मयूरपिच्छचन्द्राकाराश्चन्द्रका यस्मि-
न्स्तथा । अलीति । अलीनां भ्रमराणां यानि कुलानि तेषां पटलं समूहस्तेनान्धकारितानि संजातान्धकाराणि
सौगन्धिकानि कह्वाराणि यस्मिंस्तथा । 'सौगन्धिकं तु कह्वारम्' इति कोशः । सारसितेति । सारसितेन
शब्दितेन वर्तमाना अत एव समदा मदोत्कटाः सारसाः पक्षिविशेषा यस्मिन् । अम्बुरुहेति । अम्बुरुहाणि
कमलानि तेषां यन्मधु तस्य पानं तेन मत्ताः कलहंसकामिन्यो वरटास्ताभिः कृतः कोलाहलो यस्मिन् । अने-
केति । अनेके सहस्रशो ये जलचरा नक्तचक्रादयः पतङ्गाः पक्षिणस्तेषां यच्छतमसंख्यातं तस्य संचलनं गमनं तेन
चलिताः क्षोभं प्राप्ता वाचाला मुखरा वीचयो लहर्यस्तासां मालाः श्रेण्यो यस्मिन् । अनिलेति । अनिलेन
वायुनोद्भासिता उल्लासं प्रापिता ये कल्लोला लहर्यस्त एवोच्चत्वाच्छिखराणि तेषां सीकरैरम्बुकणैरारब्धं विहितं
दुर्दिनं मेघजं तस्यो यस्मिन् । स्नानेति । स्नानसमय आहवक्षणे वनदेवताभिर्वनाधिष्ठात्रीभिः केशपाशः केश-
कलापस्तस्य कुसुमानि प्रसवानि तैः सुरभीकृतं सौगन्ध्यमापादितम् । कुसुमैरित्यत्र क्रियासिद्धयुपकारकत्वेन करणे
तृतीया । इतो वनदेवता विशेष्यन्नाह—अशङ्कितेति । शङ्कारहितं यथा स्यात्तथावतीर्णाभिरन्तः प्रवि-
ष्टाभिः । शङ्काराहित्यं च प्रेक्षकजनाभावात् । अम्भःक्रीडायां जलक्रीडायां रागो यासां ताभिः । पुनस्तदेव

टिप्पण०—१ उन्निद्राणि यान्यरविन्दानि तेषां यो मधुविन्दूनां (मकरन्दविन्दूनाम्) निष्यन्दः द्रवः,
तेन बद्धाः चन्द्रकाः चन्द्राकाराणि मण्डलानि यस्मिन् । जले यदा चिक्कणो द्रवविन्दुः पतति तदा जल-
स्तरोपरि मण्डलं प्रसरति । तथात्र स्थाने स्थाने कमलमधुमण्डलानि बद्धानीत्याशयः । उपरिव्याख्या-
धृतः पाठस्तु न मनोहरः । २ आरसितेन सह वर्तमानाः सारसिताः अर्थात् सशब्दाः समदाः सारसा
यस्मिन् । इत्यर्थो बोध्यः ।

पाठा०—१ विघटितः २ दिग्भागः ३ बन्धनम् ४ सलिलपरिपूरितम् ५ मधुद्रवबद्धः मकरन्दविन्दुबद्धः
६ आरसितः ७ पतति ८ चञ्चलितः ९ उल्लसितः १० शिशिरः ११ आरचितः १२ अन्तः १३ केशकुसुमैः

पाशकुसुमैः सुरभीकृतम्, एकदेशावतीर्णमुनिजनापूर्यमाणकमण्डलुं कलजलध्वनिमनोहरम्, उन्मिषदुत्पलवनमध्यचारिभिः सवर्णतया रसितानुमेयैः कादम्बैरासेवितम्, अभिषेकावतीर्णपुलिन्दराजशर्बरीकुचचन्दनधूलिधवलिततरुम्, उपान्तकेतकीरजःपटलवद्धकूलपुलिनम्, आसन्नाश्रमागततापसक्षालितार्द्रवल्कलकषायपाटलतटजलम्, उपतटवृक्षपल्लवानिलवीजितम्, अविरलतमालवीर्यन्धकारिताभिर्वालिनिरासितेन संचरता प्रतिदिनमृष्यमूकवासिना सुग्रीवेणावलुप्तफलधूलताभिरुदवासितापसानां देवतार्चनोपयुक्तकुसुमाभिरुत्पतज्जलचरपक्षपुटविगलितजलबिन्दुसेकसुकुमारकिसलयामिर्लतामण्डपतलशिखण्डिमण्डलारब्धताण्डवाभिरनेककुसुमपरिमलवाहिनीभिर्वनदेवताभिः स्वश्वासवासिताभिरिव वनराजिभिर्हृत्पङ्कतीरम्,

विशेष्यन्नाह—एकदेशेति । एकदेश एकभागस्तत्रावतीर्णोऽन्तःप्रविष्टो यो मुनिजनस्तेनापूर्यमाणानि जलेन ध्रियमाणानि यानि कमण्डलानि पात्रविशेषाणि तेषां कलो मधुरो यो जलध्वनिः पानीयशब्दस्तेन मनोहरमभिरामम् । कादम्बेति । कादम्बाः कलहंसास्तैरासमन्तात्सेवितं पशुपासितम् । अथ कादम्बान्विशिनष्टि—उन्मिषदिति । उन्मिषन्ति विकसन्ति यान्युत्पलानि कुवलयानि तेषां वनं खण्डस्तन्मध्यचारिभिस्तदन्तर्गामिभिः । सवर्णेति । सवर्णतया सादृश्यतया रसितं खनितं तेनानुमेयैरनुमातुं योग्यैः । पुनः प्रकारान्तरेण सरो विशिनष्टि—अभीति । अभिषेकार्थं स्नानार्थमवतीर्णा जलान्तःप्रविष्टाः पुलिन्दराजस्य भिन्नस्वामिनो याः शर्बरीः स्त्रियस्तासां कुचाः स्तनास्तेषां चन्दनं मलयजं तस्य धूलिभिः पांसुभिः धवलिततरुमतिशयेन शुभीकृतम् । उपान्तेति । उपान्ते समीपे याः केतक्यो मालव्यस्तासां रजः परागस्तस्य पटलं समूहस्तेन वद्धमानंदं कूलं जलयुक्तं पुलिनं तटं च जलोन्मिषतं यस्मिन्तत्तथा । आसन्नेति । आसन्ना निकटवर्तिनो ये आश्रमा मुनिस्थानानि तेभ्य आगताः प्राप्ता ये तापसा ऋषयस्तैः क्षालितानि धौतान्यार्द्राणि जलाविलानि वल्कलानि । ‘वल्कलमस्त्रियाम्’ इत्यमरः । तै कषायं तुवरम् । ‘तुवरस्तु कषायोऽस्त्री’ इत्यमरः । पाटलं च तटजलं यस्मिन् । ‘श्वेतरक्तस्तु पाटलः’ इत्यमरः । उपेति । तटस्य समीपमुपतटं तत्र ये वृक्षाः पादपास्तेषां पल्लवाः किसलयानि तैर्यः अनिलः वायुस्तेन वीजितं व्यजनवात इवाचरितं यस्मिन् । वनेति । वनराजिभिः काननश्रेणिभिरुपलब्धमावद्धं तीरं तटं यस्य तत्तथा । अथ वनराजि विशिनष्टि—अविरलेति । अविरला निबिडा या तमालानां कालस्कन्धानां वीथी पङ्क्तिस्तथान्धकारिताभिः संजातान्धकाराभिः । वालीति । सुग्रीवेण वानराधिपतिनावलुप्तानि दूरीकृतानि यानि फलानि तैर्लुब्धलता यासु ताभिः । कीदृशेन सुग्रीवेण । वालिनेन्द्रसुतेन निर्वासितेन स्थानान्द्रक्षितेन । किं कुर्वता । प्रतिदिनं प्रत्यहं संचरता व्रजता । तत्रेति शेषः । ऋष्येति । ऋष्यमूकामिधानो गिरिस्तत्र वासिना निवसनशीलेन । उदवासिनामिति । उदवासिनां तत्र स्थितिषुषां तापसानां देवतार्चने देवपूजायामुपयुक्तानि सोपयोगानि कुसुमानि पुष्पाणि यासु ताभिः । उत्पतदिति । उत्पतन्तो ये जलचरा नकचक्राद्यास्तेषां पक्षपुटानि तेभ्यो विगलिताः सस्ता ये जलबिन्दवः पानीयपृषतास्तेषां सेकेन सिञ्चनेन सुकुमाराणि सुकोमलानि किसलयानि यासु ताभिः । लतेति । लतानां वल्लीनां ये मण्डपा आच्छादितप्रदेशास्तेषां तलेऽधःप्रदेशे शिखण्डिमण्डलैर्मयूरसमूहैरारब्धमुत्पादितं ताण्डवं नृत्यं यासु ताभिः । अनेकेति । अनेकानि विभिन्नजातीयानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां

टिप्प०—१ सादृश्येनेत्यर्थः । २ तेन वद्धं कूले कूलसमीपे पुलिनं सैकतं यस्य तत् । केतकीपुष्पाणामियान् परागो राश्रीभूतो येन कूले सैकतं परागजनितः सिकतामयः प्रदेशो जात इत्यर्थः । ३ लघवो भारश्चान्या लता यासु ।

पाठा०—१ कलध्वनिः । २ उन्मिषितः । ३ कादम्बककदम्बकैः, कादम्बककदम्बकैः । ४ सुन्दरी । ५ तरङ्गचः । ६ उपान्तजातः । ७ विटपि । ८ पुटानिलः । ९ वीथिका । १० च संचरता । ११ परिलुब्धलताभिः । १२ जलचरपक्षकुलपक्षः । १३ तलस्थितः । १४ देवतानिःश्वातः । १५ रुद्धः ।

अपरसागरशङ्किभिः सलिलमादातुमवतीर्णैर्जलधरैरिव बहलपङ्कमलिनैर्वनकरिभिरनवरतमा-
पीयमानसलिलम्, अगाधमनन्तमप्रतिममपां निधानं पम्पाभिधानं पद्मसरः । यत्र च
विकचकुवलयप्रभाश्यामायमानपक्षपुटान्यद्यापि मूर्तिमद्रामशापप्रस्तानीव मध्यचारिणामालो-
क्यन्ते चक्रवाकनाम्नां मिथुनानि ।

तस्यैवंविधस्य सरसः पश्चिमे तीरे राघवशरप्रहारजर्जरितबालतरुखण्डस्य च समीपे
दिग्गजकरदण्डानुकारिणा जरदजगरेण सततमावेष्टितमूलतया बद्धमहालवाल इव, तुङ्गस्कन्धा-
वलम्बिभिरनिलवेष्टितैरहिनिर्मोकैर्धृतोत्तरीय इव, दिक्चक्रवालपरिमाणमिव गृह्यता भुवनान्त-

परिमलो गन्धस्तं वहन्तीत्येवंशीलास्तास्तथा ताभिः । वनेति । वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यस्ताभिः स्वश्वासेन
स्वकीयश्वासवातेन वासिताभिरिव भाविताभिरिव । अन्यस्तु प्रागोक्तः । पुनः सरो विशेषयन्नाह—वनेति ।
वनकरिभिररण्याजैरनवरतं निरन्तरमा समन्तात्पीयमानं सलिलं यस्य तत्तथा । अथ करिणो विशिनष्टि—
बहलेति । बहलो निबिडो यः पङ्कः कर्मस्तेन सलिनैः श्यामैः । कैरिव । जलधरैरिव मेघैरिव । तान्वि-
शिनष्टि—अपरेति । अपरो भिन्नो यः सागरः समुद्रस्तदाशङ्किभिस्तद्भ्रान्तिकारिभिः सलिलमम्भ आदातुं
ग्रहीतुमवतीर्णैराकाशादुत्तरितैः । अगाधमलब्धतलमनन्तमपरिमितपारमप्रतिमं स्वप्रतिनिधिरहितमपां पानी-
यानां निधानं शेषधिभूतम् । अक्षयजलत्वात्तदुपमानम् । अभिधानं तु प्राक् प्रतिपादितमेव न पुनः प्रो-
च्यते । यत्र चेति । यस्मिन्सरसि चक्रवाकनाम्नां रथाङ्गाह्वानां मिथुनानि द्वन्द्वानि मध्यचारिणा वनान्तर्भ्रमण-
कारिणा । ‘पथि चारिणा’ इति पाठे पथिकेनेत्यर्थः आलोक्यन्त इत्यन्वयः । चक्रवाकमिथुनानि विशेषयन्नाह—
विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयानि नीलाम्बुजन्मानि तेषां या प्रभा कान्तिस्तद्वच्छया-
मायमानानि श्यामवदाचरणानि पक्षपुटानि तेषां तानि । पुनः कीदृशानीव । अद्याप्येतावत्कालपर्यन्तमपि
मूर्तिमान्स्फुरद्रूपो यो रामस्य शापः शपनं तेन प्रस्तानीव गृहीतानीव ।

तस्येति । तस्य सरस एवविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य पद्मसर इत्यभिधानस्य पश्चिमे पश्चिमदि-
ग्वातिनि तीरे तटे महान्महीयाक्षीर्णधिरकालीनः शालमलीवृक्षः रोचनो द्रुमोऽस्तीत्यन्वयः । तस्य स्थानाभि-
व्यक्त्या आह— राघवेति । राघवस्य रामस्य ये शरा बाणास्तेषां प्रहार उपघातस्तेन जर्जरिता विसंस्थुला ये
बालास्तुणराजास्तरवो वृक्षास्तेषां यत्खण्डं घनं तस्य समीपे निकटे दिशां गजाः हस्तिनस्तेषां ये करदण्डाः
शुण्डादण्डास्ताननुकुर्वन्तीत्येवंशीलास्तदनुकारिणस्तेन जरजरीयान्योऽजगरश्चक्रमण्डलस्तेन सततं निरन्तरमा-
वेष्टितं यन्मूलं स्थलं तस्य भावस्तत्ता तथा बद्धं नद्धं महान्महीय आलवालमावालं यस्मिन्स तथा । पुनः
कीदृश इव । धृतमुत्तरीयमुपसंव्यानं येन स तथा । कैः । अहीनां सर्पाणां निर्मोकैः कञ्चुकैः । निर्मोकं
विशिनष्टि—अनिलेति । अनिलो वायुस्तेन वेष्टितैः कम्पितैः । ‘वेष्टिते कम्पिताधूत—’ इति कोशः । तुङ्ग
इति । तुङ्ग उच्चो यः स्कन्धः । प्रकाण्डस्तत्रावलम्बिभिरवलम्बमानैः । अत एवोत्तरीयस्योपमानता । पुनः
किं कुर्वतेव । दिगिति । दिशां चक्रवालं मण्डलं तस्य परिमाणमायामस्तदिव गृह्यता ग्रहणं कुर्वता । केन ।
भुवनानामन्तरालं मध्यभागस्तत्र विप्रकीर्णैर्नैतस्ततः पर्यस्तेन शाखानां लतानां संचयेन संदोहेन । ‘शिखा-

टिप्प०—१ वस्तुतस्तु मध्यचारिणामिति पाठः । पम्पासरोमध्यचारिणां चक्रवाकानां मिथुनानि
कुवलयप्रभया श्यामायितानि सन्ति । तेषु श्यामतावशात् मूर्तिमतः शापस्य ग्रासोत्प्रेक्षा । पुरा हि
सीतावियोगादुःखितं रामं विलोक्य चक्रवाका जहसुः । तदवलोक्य ‘भवतामपि ममेव वियोगादुःखदात्री
रात्रिर्भविष्यति’ इति रामः शशाप । २ करदण्डम् अनुकरोति तच्छीलेन जरदजगरेण जीर्णेन महा-
सर्पेण । इत्यर्थो बोध्यः ।

रालविप्रकीर्णेन शाखासंचयेन प्रलयकालताण्डवप्रसारितभुजसहस्रमुर्दुपतिशेखरमिव विडम्ब-
यितुमुद्यतः, पुराणतया पतनभयादिव वायुस्कन्धलम्, निखिलशरीरव्यापिनीभिरतिदूरोन्न-
ताभिर्जीर्णतया शिराभिरिव परिगतो व्रततिभिः, जरातिलकविन्दुभिरिव कण्टकैराचिततनुः,
इतस्ततः परिपीतसागरसलिलैर्गगनागतैः पत्ररथैरिव शाखान्तरेषु निलीयमानैः क्षणमम्बुभा-
रालसैराद्र्मीकृतपल्लवैर्जलधरपटलैरप्यदृष्टशिखरः, तुङ्गतया नन्दनवनश्रियमिर्धावलोकयितुम-
भ्युद्यतः स्वसमीपवर्तिनामुपरि संचरतां गगनतलगमनखेदायासितानां रविरथतुरङ्गमाणां
सृक्परिप्लुतैः फेनपटलैः संदेहिततूलराशिभिर्धवलीकृतशिखरशाखः, वनगजकपोलकण्डूयन-
लम्भमदनीलीनमत्तमधुकरमालेन लोहशृङ्खलाबन्धननिश्चलेनेव कल्पस्थायिना मूलेन समुपेतः,
कोटराभ्यन्तरनिविष्टैः स्फुरद्भिः सजीव इव मधुकरपटलैः, दुर्योधन इवोपलक्षितशकुनिपक्ष-

शाखालताः समाः' इत्यमरः । प्रलय इति । प्रलयकाले संहारसमये ताण्डवे नृत्ये प्रसारितमूर्धाकृतं भुजसहस्रं
बाहुसहस्रं येन स तथा तम् । अथ चोडुपतिश्चन्द्रः शेखरे यस्यैवंविधं महादेवं विडम्बयितुमुद्यत इव कृतप्रयत्न
इव बहुशाखावत्त्वेनात्युच्चत्वेन शशिनोऽपि तच्छिरोवर्तित्वेन च तद्विडम्बकत्वमिति भावः । पुराणेति । पुराण-
तया जीर्णतया पतनभयादिव प्रपातशङ्कयेव वायोः स्कन्धे लभो यस्यैवंभूत इव । अनेन शाखासु महावायुप्रवेगेण
प्रकम्पः सूचितः । तिरस्कृतं च वायोः स्कन्धे लम्ब इत्यपि केचिद्व्याख्यानयन्ति । निखिलेति । व्रततिभिर्लताभिः ।
'वल्ली तु व्रततिर्लता' इति कोशः । परिगतः परिवेष्टितः । अथ व्रततीर्विशेषयन्नाह—निखिलेति । निखिलं
समग्रं यच्छरीरं तद्याहुं शीलं यासां ताभिः । अतीति । अतिदूरमतिविप्रकृष्टमुन्नताभिः । काभिरिव । जीर्णतया
वार्धक्येन शिराभिरिवास्थिबन्धनैरिव । जरेति । कण्टकैरान्विता व्याप्ता तत्तुर्यस्य स तथा । कैरिव । जराया
विलसाया ये तिलकविन्दवस्तैरिव । अतिवार्धक्ये शरीरे कृष्णविन्दवो जायन्त इति लोकप्रसिद्धिः । जलेति ।
जलधरपटलैर्मधुसमूहैरप्यदृष्टमनवलोकितां शिखरं प्रान्तप्रदेशो यस्य स तथा । मेघपटलं विशेषयन्नाह—इत
इति । इतस्ततः समन्तात्परिपीतं सागरसलिलं समुद्रपानीयं यैस्तैः तथा तैः । अथ च गगनागतैः । कैरिव ।
शाखान्तरेषु शालान्तरेषु निलीयमानैर्गुप्ततया तिष्ठद्भिः पत्ररथैरिव पक्षिभिरिव । क्षणमिति । क्षणं क्षणमात्रं
यावदम्बुभारालसैर्जलभारेण मन्दगामिभिः । आद्र्मीति । आद्र्मीकृता जलेन स्निग्धाः पल्लवा यैस्ते तथा तैः ।
तुङ्गेति । तुङ्गतयोच्चतया नन्दनवनमिन्द्रोद्यानं तस्य या श्रीस्तामिव अवलोकयितुं द्रष्टुं अभ्युद्यत उद्यतः । स्वस-
मीपेति । धवलीकृताः शुभ्रीकृताः शिखरस्याग्रस्य शाखा यस्य स तथा । कैः । फेनपटलैः कफसमूहैः । कीदृशैः ।
संदेहितः संदेहविषयीकृतस्तूलराशिराशीजकार्पासकपिण्डो यैस्तैः तथा तैः । स्वेति । स्वस्य समीपवर्तिनां निज-
निकटवर्तिनामुपर्यूर्ध्वं संचरतां गच्छताम् । अथ च गगनतलमाकाशतलं तत्र यद्गमनं संचरणं तेन यः खेदः
प्रयासस्तेनायासितानां खिन्नानां रविरथतुरङ्गमाणां सूर्यरथाश्वानां सृक्मोष्ठप्रान्तस्ततः परिप्लुतैः पतितैः फेनपटलैः ।
घनेति । वनगजा अरण्यकरिणस्तेषां कपोलयोः कण्डूयनेन खर्जूयनेन लभो यो मदो दानं तत्र निलीना लम्बा ये
मत्ता मधुकरा भ्रमरास्तेषां माला यस्यैवंभूतेन । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । अतो नैत्यसाम्याल्लोहस्य
या शृङ्खलान्दुकस्तेन बन्धनं नियन्त्रणं तेन निश्चलेनेव स्थिरेणेवात एव कल्पस्थायिना कल्पान्तं तिष्ठता । एतेन
स्वस्यातिवृद्धत्वेन शैथिल्यनिवृत्त्यै भ्रमरवेष्टनस्य कटिवन्धनत्वं प्रदर्शितमिति भावः । एतादृशेन मूलेन बुध्नेन
समुपेतः संयुक्तः । कोटरेति । कोटरो निष्कूटस्तस्याभ्यन्तरं मध्यभागस्तत्र निविष्टैः प्रविष्टैः स्फुरद्भिर्दी-
प्यमानैर्मधुकरपटलैर्भ्रमरसमूहैः सजीव इव श्वासादिप्राणयुक्त इव । भ्रमराणामन्तश्चारित्वेन तदुपमानम् ।
दुर्योधनेति । दुर्योधनो गान्धारीतनयस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—उपेति । उपलक्षितो दृग्विषयी-

टिप्पणं—१ वस्तुतस्तु 'गगनस्कन्धलम्' इत्येव पाठः । पतनभयात् (उच्चतया) गगनस्य स्कन्धे
लम्ब इव इत्यर्थः ।

पाठा—१ उडुपतिशकलशेखरः २ पवन, गगनः ३ निजकण्टकैः ४ जलैः ५ शाखान्तदेशेषु ६ शिखरदेशः
७ उच्चतया ८ आलोकयितुम् ९ समीपः १० अम्बरतल ११ मदसलिल १२ बन्ध १३ पतद्भिः

पातः, नलिननाभ इव वनमालोपगूढः, नवजलधरव्यूह इव नभसि दर्शितोन्नतिः, अखिलमु-
वनतलावलोकनप्रासाद इव वनदेवतानाम्, अधिपतिरिव दण्डकारण्यस्य, नायक इव सर्ववन-
स्पतीनाम्, सखेव विन्ध्यस्य, शाखाबाहुभिर्रुपगुह्येव विन्ध्याटवीं स्थितो महाङ्गीर्णः शास्मली ।
तत्र च शाखाग्रेषु कोटरोदरेषु पल्लवान्तरेषु स्कन्धसंधिषु जीर्णवल्कविवरेषु महावकाश-
तया विस्रब्धविरचितकुलायसहस्राणि दुरारोहतया विगतभयानि नानादेशसमागतानि शुक्-
शकुनिकुलानि प्रतिवसन्ति स्म । यैः परिणामविरलदलसंहतिरपि स वनस्पतिरविरलदलनि-
चयश्चामल इवोपलक्ष्यते दिवानिशं निलीनैः । ते च तस्मिन्नतिर्वाह्यातिवाह्य निशामात्मनी-

कृतः शकुनीनां पक्षिणां पक्षाणां छदानां पातो यस्मिन्स तथा । पक्षे शकुनौ मातुले पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्येति
विग्रहः । नलिननेति । नलिननाभः कृष्णस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—वनेति । वनमालया वनश्रेण्योपगूढ
आच्छादितः । पक्षे वनमाला भूषणविशेषस्तेनोपगूढ आलिङ्गितः । नवेति । नवा नूतना ये जलधरा मेघास्तेषां
व्यूहः समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—नभसीति । नभस्याकाशे दर्शितोन्नतिर्येन स तथा । उभयोः
साम्यत्वादभङ्गश्लेषः । अखिलेति । अखिलानि समग्राणि यानि भुवनतलानि तेषामवलोकनं निरीक्षणं तदर्थं
प्रासादो देवगृहं स इव । कासाम् । वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां सुरीणाम् । दण्डक इति । दण्डकनाम्नोऽरण्यस्य
वनस्याधिपतिरिव स्वामीव । नायकेति । नायक इवाध्यक्ष इव । कासाम् । सर्वेति । पुष्पं विना फलं येषां ते
वनस्पतयस्तेषां सर्वेषाम् । सखेति । सखेव मित्रमिव । कस्येत्यपेक्षायामाह—विन्ध्यस्येति । विन्ध्यस्य जल-
बालकस्य । शाखेति । शाखा एव बाहवो भुजास्तैः विन्ध्याटवीं विन्ध्यभूमिमुपगुह्येवालिङ्ग्येव स्थित आश्रितः ।

तत्र चेति । तस्मिन्पक्षे शुकाः कीराः शकुनयोऽन्ये पतत्रिणस्तेषां कुलानि संतानानि प्रतिवसन्ति स्मेत्य-
न्वयः । अथ निवासस्थानान्याह—शाखाग्रेष्विति । शाखानां शालानामग्राणि प्रान्ताः तेषु कोटराणां
निष्कृष्टाणामुदरेषु मध्येषु पल्लवाः किसलयानि तेषामन्तरेषु मध्येषु स्कन्धः प्रकाण्डस्तस्य ये संधयो बन्धास्तेषु
जीर्णानि पुरातनानि यानि वल्कानि चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेषु । अथ शकुनिकुलानि विशेष-
यन्माह—महेति । महान्महीयोऽवकाशोऽन्तर्विस्तारस्तस्य भावस्तत्ता तथा विस्रब्धं निःशङ्कं विरचितानि निर्मि-
तानि कुलायसहस्राणि यैस्तानि । दूरेति । दुःखेनारोहो दुरारोहस्तस्य भावस्तत्ता तथा विगतं भयं येभ्य-
स्तानि । नानेति । नानादेशेभ्यो भिन्नभिन्नप्रदेशेभ्यः समागतान्येकीभूतानि । यैरेति । यैः शकुनिकुलैर्दि-
वानिशमहर्निशं निलीनैः स्थितैः परिणामेन वार्धक्येन विरलानि तुच्छानि दलानि पत्राणि तेषां संहतिः समूहो
यस्मिन्नेवंविधोऽपि स वनस्पतिरविरलानि निविडानि यानि दलानि पत्राणि तेषां निचयः संदोहस्तेन
श्यामल इव कृष्ण इवोपलक्ष्यते दृश्यते । ते चेति । अग्रे विचरन्ति स्मेत्यग्रेतनेनान्वयः । तस्मिन्शलमलीवृक्ष
आत्मनीडेषु खल्वकुलायेषु निशां रात्रिमतिवाह्यातिवाह्यातिक्रम्य प्रतिदिनं प्रत्यहमुत्थायोत्थाय । वीप्सया भूया-

टिप्प०—१ साम्यादित्याशयः । २ संताना इति तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ पद्मनाभः । २ कृतोन्नतिः । ३ विन्ध्याचलस्य । ४ उपगूह्यः अवगुह्य । ५ अवस्थितः । ६ शास्मलीवृक्षः ।
७ वल्कलः । ८ विवरेषु च । ९ विगलितविनाशभयानि, विगतविनाशभयानि । १० संततिः । ११ श्यामः । १२ तस्मिन्वन-
स्पतौ । १३ अतिवाह्यः । १४ रजनीम् । १५ आत्मनो नीडेषु ।

डेषु प्रतिदिनमुत्थायोत्थायाहारान्वेषणाय नभसि विरचितपङ्क्तयः, मदकलबलभद्रहलमुखा-
क्षेपविकीर्णबहुस्रोतसमम्बरतले कलिन्दकन्यामिव दर्शयन्तः, सुरगजोन्मूलितविगलदाकाश-
गङ्गाकमलिनीशङ्कामुत्पादयन्तः, दिवसकररथतुरगप्रभानुलिप्तमिव गगनतलं प्रदर्शयन्तः,
संचारिणीमिव मरकतस्थलीं विडम्बयन्तः, शैवलपल्लवावलीमिवाम्बरसरसि प्रसारयन्तः, गर्ग-
नावततैः पक्षपुटैः कदलीदलैरिव दिनकरखरकरनिकरपरिखेदितान्याशामुखानि वीजयन्तः,
वियति विसारिणीं शष्पवीथीमिवारचयन्तः, सेन्द्रायुधमिवान्तरिक्षमादधाना विचरन्ति स्म ।
कृताहाराश्च पुनः प्रतिनिवृत्त्यात्मकुलायावस्थितेभ्यः शावकेभ्यो विविधान्फलरसान्कलममञ्ज-
रीविकारांश्च ग्रहतहरिणरुधिरानुरक्तशार्दूलनखकोटिपाटलेन चञ्चुपुटेन दत्त्वा दत्त्वाधरीकृत-

न्कालो द्योत्यते । आहारस्य भक्षणस्यान्वेषणं विलोकनं तस्मै नभस्याकाशे विरचिता विहिता पङ्क्तिः श्रेणी
यैस्ते । **मदेति** । मदेन कलो मनोज्ञो यो बलभद्रो हली तस्य यद्वलं सीरं तस्य यन्मुखमग्रप्रदेशस्तेन य
आक्षेप आकर्षणं तेन विकीर्णानि पर्यस्तानि बहूनि स्रोतांसि यस्य एवंभूतामम्बरतल आकाशतले कलिन्द-
कन्यामिव यमुनामिव दर्शयन्त आलोकनीयतां प्रापयन्तः । **सुरेति** । सुराणां देवानां गजो हस्ती तेनो-
न्मूलितोत्पाटिता विगलन्यधःपतन्ती याऽऽकाशगङ्गा स्वर्धुनी तस्याः कमलिनी नलिनी तस्याः शङ्कां भ्रान्ति-
मुत्पादयन्तः परेषां जनयन्तः । **दिवसेति** । दिवसकरः सूर्यस्तस्य यो रथः स्यन्दनस्तस्य ये तुरगा अध्या-
स्तेषां या प्रभा सैव नीला । हरितहरथवत्त्वात्सूर्यस्य । तयानुलिप्तमिव लेपनविषयीकृतमिव गगनतलं
नभस्तलं प्रदर्शयन्तो ज्ञापयन्तः । **संचारिणीति** । संचारिणी भ्रमणशीला मरकतस्यादमगर्भस्य या स्थली
तामिव विडम्बयन्तस्तिरस्कृन्वन्तः । **शैवल इति** । शैवलस्य शैवालस्य या पल्लवावली किसलयश्रेणी तामि-
वाम्बरसरसि व्योमतटाके प्रसारयन्तो विस्तारयन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । **गगनेति** । गगनेऽवततैर्विस्तृतैः
पक्षपुटैः पक्षच्छदैः कदलीनां रम्भाणां दलैरिव । नीलत्वसाम्यात्तदुपमानम् । दिनकरस्य सूर्यस्य खरास्तीक्ष्णा
ये कराः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन परिखेदितानि संक्लामितानि यान्याशामुखानि दिग्बदनानि बीजयन्तो
व्यजनवातकर्म कुर्वन्तः । पुनः किं कुर्वन्तः । **वियतीति** । वियत्याकाशे विसारिणीं विस्तारिणीं शष्पवीथीं
बालतुणोपयुक्तपद्धतिमिवारचयन्तो विरचयन्तः । **सेन्द्रायुधमिति** । इन्द्रायुधं शक्रधनुस्तेन सहवर्त-
मानमिवान्तरिक्षं गगनमादधानाः कुर्वाणाः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । **कृतेति** । कृतो विहित आहारो
भोजनं यैस्ते क्षपास्त्रियामाः क्षपयन्ति स्मेत्यनेनान्वयः । 'क्षिप प्रेरणे' णिजन्तस्य रूपम् । किं कृत्वा ।
पुनरिति । स्वतृप्यनन्तरं प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य । **आत्मेति** । आत्मीयाः स्वकीया ये कुलाया नीडानि तत्रा-
वस्थितेभ्य उषितेभ्यः शावकेभ्यः पोतेभ्यो विविधान्नानाप्रकारान्फलरसान्सस्यनिर्यासान् । **कलमेति** । कलमः
कलामकस्तस्य मञ्जर्यो वल्लर्यस्तासां विकाराः परिपाकविशेषेण परिणताः कणास्तास्तथापत्येषु संतानेषु यत्प्रेम
स्नेहस्तेन । कीदृशेन । **अधरीति** । अधरीकृतो न्यूनत्वमापादितः सर्ववस्तुसंबन्धी स्नेहो येन स तथा तेन ।

टिप्पणं— 1 आकाशे उड्डीयमानान् शुकशकुनीन् दृष्ट्वा सुरगजेन उन्मूलितायाः कमलिन्या हरितानां
पत्राणां शङ्का भवतीत्याशयः । भ्रान्तिमानलंकारः । 2 सूर्यरथाश्चानां या (हरिता) प्रभा तया विच्छु-
रितमिव गगनं दर्शयन्त इत्याशयः (वस्तुत्प्रेक्षा) । 3 तण्डुलानां या मञ्जर्यः कणिशाः, 'बाल' इति
क्याताः ।

पाठां— १ हलधर. २ मुखोत्क्षेप. ३ विप्रकीर्ण. ४ उपजनयन्तः. ५ अनुलिप्तगगनतलम्. ६ उपपादयन्तः.
७ गगनविततैः. ८ दिनकरकर. ९ परिखेदिताशामुखानि. १० परिबीजयन्तः. ११ विस्तारिणीम्. १२ स शुक-
शकुनयः. १३ फलविकाराम्. १४ प्रसक्त.

सर्वस्नेहेनासाधारणेन गुरुणापत्यप्रेम्णा तस्मिन्नेव क्रोडान्तर्निहिततनयाः क्षपाः क्षपयन्ति स्म ।

एकस्मिंश्च जीर्णकोटरे जायया सह निवसतः पश्चिमे वयसि वर्तमानस्य कथमपि पितुरहमेको विधिवशात्सुनुरभवम् । अतिप्रबलया चाभिभूता ममैव जायमानस्य प्रसववेदनया जननी मे परलोकमगमत् । अभिमतजायाविनाशशोर्कदुःखितोऽपि खलु तातः सुतस्नेहोदभ्यन्तरे निरुध्य पटुप्रसरमपि शोर्कमेकाकी मत्संवर्धनपर एवाभवत् । अतिपरिणतवयाश्च कुशचीरानुकारिणीमल्पावशिष्टजीर्णपिच्छजालजर्जरामवस्त्रांसदेशैश्शिथिलामपगतोत्पतनसंस्कारां पक्षसंततिमुद्रहन्, उपारूढकम्पतया संतापकारिणीमङ्गलमां जरामिव विधुन्वन्नकठोरशोफालिकाकुसुमनालपिञ्जरेण कलममञ्जरीदलनमसृणितक्षीणोर्पान्त्यलेखेन स्फुटिताप्रकोटि-

पुनः कीदृशेन । असाधारणेन तन्मात्रवृत्तिना गुरुणा परावृत्तेन तथा प्रहतो व्यापादितो यो हरिणो मृगस्तस्य रुधिरं रक्तं तेनातुरक्तारुणीकृता या शार्दूलस्य सिंहस्य नखकोटिर्नखरात्रं तद्वत्पाटलेन श्वेतरक्तेन चक्षुपुटेन त्रौटीसंपुटेन दत्त्वा दत्त्वा । वारंवारं तेभ्यो भक्ष्यदानं वितीर्यैत्यर्थः । ततो दिवसकार्यानन्तरम् । तस्मिन्निति । तस्मिन्वृक्षकुहरे क्रोड उत्सङ्गस्तदन्तर्निहितास्तन्मध्यस्थापितास्तनया अपत्यानि यैस्ते तथा । अन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एकस्मिंश्चेति । एकस्मिन्जीर्णकोटरे चिरकालीननिष्कुहे जायया पत्न्या सह निवसत आसेदुषः पश्चिमे ग्राम्ये वयसि दशायां वर्तमानस्य स्थितवतः कथमपि महता कष्टेन पितुर्जनकस्य विधिवशादैववशात् । अहमित्यात्मनिर्देशः । एको नापरः सुतः सुतोऽभवमजननिर्धम् । अतिप्रबलेति । मम जायमानस्यैवोत्पद्यमानस्यैव अतिप्रबलया अत्यन्तया प्रसववेदनया प्रसूतिव्यथयाभिभूता पीडिता सती मे मम जननी परलोकं भवान्तरमगमदयासीत् । अभिमतेति । अभिमताया अभीष्टाया जायया विनाशेन मरणेन रोदनादिरूपः शोकस्तेन दुःखितोऽपि । अपिः स्नेहदार्ढ्यसूचकः । खलु निश्चितम् । तातः पिता, पटुः स्पष्टः प्रसरो विस्तारो यस्यैवभूतमपि शोर्कं दुःखं मम सुतस्य पुत्रस्य स्नेहादभ्यन्तर एव मध्य एव निरुध्यावस्थैकाकी पत्नीविद्युक्तो ममैव यत्संवर्धनं वृद्धिस्तस्यामेव परः तत्परोऽभवत् । अतीति । अतिपरिणतमत्यन्तं पक्वं वयो यस्य स तथा । अतिजरीयानित्यर्थः । किं कुर्वन् । एतादृशीं पक्षसंततिं वाजसमूहमुद्रहन्धत् । इतः पक्षसंततिं विशेषयन्नाह—कुशेति । कुशो दर्भश्चरैर्जीर्णवस्त्रखण्डं तदनुकरोति तत्सादृश्यं भजति या सा ताम् । वार्धक्यवशादल्पानि स्तोकान्यवशिष्टान्युर्वरितानि जीर्णानि पुरातनानि पिच्छानि बर्हाणि तेषां जालं तेन जर्जरां विशीर्णम् । अवेति । अवस्त्रस्तो गलितोऽसदेशो यस्याः सा ताम् । अथवा स्कन्धदेशादवस्त्रांसदेशां तामत एव शिथिलां श्लथामदृढावयवसंयोगाम् । अपेति । अपगतो दूरीभूत उत्पतने विद्यद्गमने संस्कारः शक्तिविशेषो यस्याः सा ताम् । उपेति । उपारूढः प्राप्तो यः कम्पश्चलनं तस्य भावस्तथा तथा । चः समुच्चये । संतापकारिणीं दुःखदायिनीमङ्गलमां जरां वृद्धावस्थामिव विधुन्वन्परित्यजन्निवाकठोरं यच्छोफालिका निर्गुण्डी तस्याः कुसुमं पुष्पं तस्य यन्नालं तद्वत्पिञ्जरेण । कलमेति । कलमस्य या मञ्जरी तस्या

टिप्पण—१ गुरुणा महता अपत्यप्रेम्णा संतानस्नेहेनेत्याशयः । २ अन्तिमे इत्यर्थः । ३ अजनिषीत्याशयः । ४ वृद्धावस्थया यः शरीरकम्पो भवति तत्रोत्प्रेक्षा—अङ्गलमां जरामिव विधुन्वन् कम्पयन् इति । जरा संतापकारिणी, अत एव शरीरं कम्पयित्वा तां निपातयितुमिच्छतीत्याशयः ।

पाठा—१ स्वस्मिन्नेव. २ सुखं क्षपाः. ३ तत्र निवसतः. ४ अहमेवैकः. ५ प्रबलतया. ६ लोकान्तरम्. ७ अगच्छत्. ८ दुःखदुःखितः. ९ अन्तर्निगृह्य. १० शोकवेगम्. ११ अतिपरिणततया च. १२ जर्जराम्. १३ देशम्. १४ संहतिम्. १५ कम्पतया च. १६ कुसुमपिञ्जरेण. १७ क्षीर. १८ उपागत.

ना चक्षुषुतेन परनीडपतिताभ्यः शालिवल्लीभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय वृक्षमूलनिपतितानि च शुककुलावदलितानि फलशकलानि समाहृत्य परिभ्रमितुमशक्तो मह्यमदात् । प्रतिदिवस-
मात्मना च मँदुपमुक्तशेषमकरोद्गगनम् ।

एकदा तु प्रभातसंध्यारागलोहिते गगनतले, कमलिनीमधुरक्तपक्षपुटे वृद्धहंस इव मन्दा-
किनीपुलिनादपरजलनिधितटमवतरति चन्द्रमसि, परिणतरङ्कुरोमपाण्डुनि व्रजति विशालता-
माशाचक्रवाले, गजरुधिररक्तहरिसटालोमलोहिनीभिः प्रतप्तलाक्षिकतन्तुपाटलाभिरायामिनी-
भिरशिशिरकिरणदीधितिभिः पद्मरागंशलाकैःसंमार्जनीभिरिव समुत्सार्यमाणे गगनकुट्टिम-

दलनं विदारणं तेन मसृणिता संजातचिक्कणतां एव क्षीणा घृष्टोपान्यलेखा प्रान्तसभीपवर्तिनी राजिर्यस्यैवंभूतेन चक्षुषुतेन त्रौटीसंपुटेन श्रमवशात्स्फुटिता स्फोटं प्राप्ता अग्रकोटिरग्रिमतीक्ष्णतरभागो यस्य स तेन । परेति । अशक्तिवशात्परेषां नीडानि तेभ्यः पतिताः सस्ता याः शालिवल्ल्यस्ताभ्यस्तण्डुलकणानादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा । वृक्षेति । वृक्षमूलनिपतितानि शुकानां कुलानि तैरवदलितानि खण्डितानि फलशकलानि तानि समाहृत्य एकीकृत्य परिभ्रमितुमशक्तो दूरे परिभ्रमणाशक्तो मह्यमदाद्दौ । घुसंज्ञकदाधातोल्लिखि रूपम् । एवं प्रतिदिवसं प्रत्यहमनेन प्रकारे-
णानीतं भक्ष्यं मह्यं दत्त्वा मयोपभुक्तं ततः शेषमुद्धरितमात्मनाशनमकरोत् । ध्यप्रत्ययानुशासनवशाच्चतुर्थ्यर्थे तृतीया ।

एकदा त्विति । एकदैकस्मिन्समये कोलाहलमभ्युपगम्यति दूरेणान्वयः । प्रमेति । प्रभातस्य प्रातःकालस्य या संध्या तत्संबन्धी यो रागस्तेन लोहिते रक्ते । गगनेति । गगनतलमेव कमलिनी वियद्गङ्गा, कमलिनी वा । तस्या मधु रसस्तेनानुरक्तं पक्षपुटं छदसंपुटं यस्य तस्मिन्वृद्धहंस इव जरत्कलहंस इव मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः पुलिनं सैकतं तस्माच्चन्द्रमसि निशानाथेऽपरो यो जलनिधिः पश्चिमसमुद्रस्तस्य तटं तीरं प्रत्यवतरत्युत्पीणं सति । परीति । परिणतः पक्षो यो रङ्गमृगविशेषस्तस्य रोमाणि तनूरुहाणि तद्वत्पाण्डुनि शुभ्रे विशालतां विस्तीर्णतामा-
शाचक्रवाले दिक्समूहे व्रजति गच्छति सति । गजेति । गजानां हस्तिनां यद्गधिरं तेन रक्ताः शोणिता या हरिसटाः सिंहस्कन्धकेसरास्तत्संबन्धि यल्लोम तद्वत् लोहिनीभिः आरक्ताभिः प्रतप्ता ये लाक्षिका जलुविकारोद्भवास्तन्वस्तद्व-
त्पाटलाभिः श्वेतरक्ताभिरायामिनीभिर्विस्तारवतीभिरशिशिरा उष्णाः किरणा यस्यैवंभूतः सूर्यस्तस्य दीधितिभिर्दी-
प्तिभिः । काभिरिव । पद्मरागा लोहितकमणयस्तेषां शलाका इषीकास्तासां संमार्जनीभिरिव बहुकरीभिरिव समुत्सा-
र्यमाणे दूरीक्रियमाणे गगनमेव कुट्टिमं बहिर्द्वारं तत्र यः कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहस्तस्मिन्निव तारागणे नक्षत्रसमूहे । उत्तरेति । उत्तराशोदीची दिक्तामवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्सप्तर्षिमण्डले सप्तर्षिसमुदाये मानससर-
त्तीरं प्रति संध्यामुपासितुमिव सार्यतनविधिं कर्तुमिवावतरति सति । अत्र रूपकम् । अत्र सतीति प्रत्येकमन्वये

टिप्पण-१ गगने प्रभातसंध्यालोहिते सतीति पृथगन्वयः । कमलिन्या अरुणवर्णेन मकरन्दरसेन रक्तपक्षसंपुटो वृद्धहंसो यथा मन्दाकिनी (वियद्गङ्गा) पुलिनात् अपरजलनिधितटमवतीर्णो भवेत्तथा प्रभातसंध्यालोहिते चन्द्रमसि अपरजलनिधितटमवतरति सतीति योजना । पदव्याख्या उपरि दृश्या । उपमालंकारः । २ कुट्टिमं निबद्धा भूः, भूमितलमित्यर्थः ।

पाठा-१ निपतिताभ्यः. २ तर. ३ मह्यमाहारमदात्. ४ मधुपमुक्तम्. ५ गगनतलगगने च; गगनकमलिनी. ६ मध्वनुरक्त. ७ पक्षसंपुटे. ८ आतप्तलाक्षिक; संतप्तलाक्ष; अनन्तलाक्षा. ९ आगामिनीभिः. १० रत्नशलाका. ११ संमार्जिनीभिः.

कुसुमप्रकरे तारागणे, संध्यामुपासितुमुत्तराशावलम्बिनि मानससरस्तीरमिवावतरति सप्तर्षि-
मण्डले, तदगतविघटितशुक्तिसंपुटविप्रकीर्णमरुणकरप्रेरणाधोगलितमुद्गुगणमिव मुक्ताफलनि-
करमुद्रहति धवलितपुलिनमुदन्वति पूर्वतरे, तुषारबिन्दुवर्षिणि विबुद्धशिखिकुले विजृम्भमा-
णकेसरिणि करिणीकदम्बकप्रबोध्यमानसमदकरिणि क्षपाजलजडकेसरं कुसुमनिकरमुदयगिरि-
शिखरस्थितं सवितारमिवोद्दिश्य पल्लवाञ्जलिभिः समुत्सृजति कानने, रासभरोमधूसरासु
वनदेवताप्रासादानां तरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु धर्मपताकाखिव समुन्मिषन्तीषु
तपोवनामिहोत्रधूमलेखासु, अवश्यायसीकरिणि लुलितकमलवने रतं खिन्नशबरसीमन्तिनीखे-

थोजनीयम् । पुनः कस्मिन्सति । तटेति । तदगतानि तीरप्राप्तानि विघटितानि स्फुटितानि यानि शुक्तिसंपुटान्य-
ब्धिमण्डलीपुटानि तेभ्यो विप्रकीर्णं पर्यस्तम् । कीदृशमिव । अरुणस्य सूर्यस्य ये कराः किरणास्तेषां प्रेरणा नोदना
तस्मादधो गलितमधः पतितं उद्गुगणमिव । धवलितं शुभ्रीकृतं पुलिनं जलोज्झितं तटं येनैवंभूतं मुक्ताफलानां
निकरं समूहमुद्रहति धारयत्युदन्वति समुद्रे सति । पूर्वं इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । तस्माज्ज सर्वादित्वम् । पश्चिम-
समुद्रे सतीत्यर्थः । यद्वा पूर्वस्माद्वीचः पूर्वतरेः । 'इतरस्त्वन्धनीचयोः' इत्यमरः । तस्मिन् । अतो नीचार्थवाचि-
त्वाज्ज सर्वादित्वम् । पुनः कस्मिन्सति । कानने सति । अथ काननं विशेष्यवाह—तुषारेति । तुषारस्य तुहिनस्य
बिन्दूनां पृषतां वर्षो यस्मिन्स्तत्तथा तस्मिन् । विबुद्धेति । विबुद्धं शिखिकुलं मयूरकुलं यस्मिन्स्तत्तथा, विजृम्भमाणा
जृम्भायुक्ताः केसरिणः सिंहा यस्मिन्स्तत्तथा । करिणीति । करिणीनां हस्तिनीनां कदम्बकं समूहस्तेन प्रबोध्यमाना
जागरावस्थां प्राप्यमाणाः समदा मदेन सह वर्तमानाः करिणो हस्तिनो यस्मिन् । क्षपेति । क्षपाजलेन रात्रिसंब-
न्धितुषारेण जडानि स्तम्भितानि केसराणि किञ्चलकानि यस्यैतादृशं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहम् । उदयेति । उदय-
गिरिस्तदयस्त्रिस्तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितं सवितारं श्रीसूर्यमिवोद्दिश्याश्रित्य । पल्लवेति । पल्लवा एव किसलय-
न्येवाञ्जलयस्तैः समुत्सृजति प्रयच्छति सति । पुनः कासु सत्सु । रासभेति । रासभस्य बाल्यस्य रोमाणि तन्-
रूपाणि तद्वद्भूसरासु धूमवर्णासु । वनेति । वनदेवताः काननाधिष्ठात्र्यस्तासां प्रासादाश्चैलानि तेषां तरूणां च शिख-
रेषु प्रान्तेषु पारावतानां कपोतानां माला श्रेणिस्तद्वदाचरन्तीति प्यन्तत्वाच्छानच् । तासु । धर्मेति । धर्मे यज्ञादौ
पताका वैजयन्त्यस्ताखिव समुन्मिषन्तीषु समुत्सर्पन्तीषु । तप इति । तपोवने यदमिहोत्रमभ्याधानं तस्य धूम-
लेखा धूमस्तोमपङ्क्त्यस्तासु । पुनः कस्मिन्सति । प्राभातिकेति । प्राभातिके प्रत्यूषसंबन्धिनि मातरिश्चनि वायौ ।
'मातरिश्वा जगत्प्राणः पृषदधो महाबलः' इति कोशः । प्रवाति प्रवहमाने सति । कीदृशे । अवेति । अवश्यायो
हिमं तस्य सीकरा यस्मिन् । 'वातास्तं वारि सीकरः' इति कोशः । वायुं विशेष्यवाह—लुलितेति । लुलितं
कम्पितं कमलानां नलिनानां वनं खण्डं येन स तस्मिन् । रतेति । रतं मैथुनं तत्र खिन्नाः खेदं प्राप्ता
याः शबरसीमन्तिन्यो भिल्लवध्वस्तासां यत्खेदजलं प्रखेदवारि तस्य कणा बिन्दवस्तेषामपहारिणि हरणशीले ।

टिप्पण—१ अत्रापि टीकाकर्तुर्भ्रमः । वनदेवतानां कृते ये प्रासादाः (इव) विहारहर्म्याणि तेषां
तपोवनतरूणां शिखरेषु पारावतमालायमानासु [राजप्रासादानामुपरि कपोता विश्राभ्यन्तीति प्रसिद्धम् ।
एवमेव वनदेवताप्रासादेषु वृक्षेषु अग्निहोत्रधूमलेखास्तथा प्रतीयन्ते यथा कपोतमाला एव स्थिताः
स्युरित्याशयः, (क्यङ्गता लुप्तोपमा)] धर्मपताकाखिव रासभरोमधूसरासु तपोवनाग्निधूमलेखासु
समुन्मिषन्तीषु सतीष्विति योजना ।

पाठा०—१ मानससरसः. २ अम्बरादवतरति. ३ विघटित. ४ पुलिनतटम्; पुलिनतलम्. ५ मानसदकरिणी
स्पष्टे च जाते प्रभाते. ६ स्थित. ७ उत्सृजति. ८ भूसरासु वनराजिषु. ९ पताकासु. १० रति. ११ स्विन्न.

दजलकणापहारिणि वनमहिषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिनि चलितपल्लवलतालास्योपदेशव्यसनिनि विघटमानकमलखण्डमधुसीकरासारवर्षिणि कुसुमामोदतर्पितालिजाले निशावसानजातजडिभिर्मन्दमन्दसंचारिणि प्रवाति प्राभातिके मातरिश्वनि, कमलवनप्रबोधमङ्गलपाठकानामिभगण्डडिण्डिमानां मधुलिहां कुमुदोदरेषु घटमानंदलपुटनिर्द्वेषक्षसंहतिनामुचरत्सु हुंकारेषु, प्रभातशिशिरवाय्वाहंतमुत्तमजतुरसाश्लिष्टपक्षमालमिव सशेषनिद्राजिह्वितारं चक्षुस्मीलयत्सु शनैः शनैरुषरशय्याधूसरक्रोडरोमंराजिषु वनमृगेषु, इतस्ततः संचरत्सु वनचरेषु, विजृम्भमाणे श्रोत्रहारिणि पम्पासरः कलहंसकोलाहले, समुलसति नर्तितशिखण्डिनि मनोहरे

वनेति । वनमहिषाः सैरिभास्तेषां रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य बिन्दवः पृषन्ति तान्वहतीत्येवंशीलः स तस्मिन् । चलितेति । चलिताः कम्पिताः पल्लवाः किसलयानि यासामेवंविधा या लता वल्लयस्तासां लासं नृत्यं तस्योपदेशः शिक्षणं तस्य व्यसनं विद्यते यस्य स तस्मिन् । विघटेति । विघटमानानि विकाशं प्राप्यमाणानि यानि कमलखण्डानि नलिनवनानि तेषां मधु रसस्तस्य सीकरा वाताक्षितकणास्तेषामासारो वेगवान्वर्षो विद्यते यस्मिन् तथा तस्मिन् । कुसुमामोदेति । कुसुमानामामोदः परागस्तेन तर्पितं प्रीणितमलिजालं भ्रमरसमूहो येन स तस्मिन् । निशेति । निशाया रात्रेर्यदवसानं प्रान्तस्तेन जाता जडिमाजडत्वं यस्मिन् तथा तस्मिन् । अत एव मन्दं मन्दं संचरत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । पुनः केषु । कुमुदोदरेषु कैरवान्तरेषु मधुलिहां हुंकारेष्वव्यक्तशब्देष्वचरत्सु युवत्सु सत्सु । इतो मधुलिहो विशेषयशाह—कमलेति । कमलवनानां प्रबोधपाठका मङ्गलपाठकास्तेषाम् । तथेभगण्ड^१ एव हस्तिकरट एव डिण्डिमः पटहो येषां ते तथा तेषां मधुलिहां भ्रमराणां विघटमानानि संकोचं प्राप्यमाणानि यानि दलानि पत्राणि तेषां पुटानि कोशानि तेषु निरुद्धावरुद्धा पक्षसंहतिश्छदसमूहो येषां ते तथा तेषाम् । पुनः केषु सत्सु । वनमृगेति । वनमृगेष्वरण्यहरिणेषु शनैः शनैश्चक्षुर्नैत्रमुन्मीलयत्सु विकासयत्सु । अथ चक्षुर्विशेषयशाह—प्रभातेति । प्रभातं प्रत्युषस्तस्य यः शिशिरः शीतलो वायुः समीरस्तेनाहतं पीडितम् । उत्तमेति । उत्तम उष्णीकृतो यो जतुरसो लाक्षारसस्तेनाश्लिष्टालिङ्गिता पक्षमाला नेत्ररोमपङ्क्तिर्यस्य तदिव । सशेषेति । सशेषोर्वरिता या निद्रा तया जिह्वा कुटिला तारा कनीनिका यस्य तत् । कीदृशेषु वनमृगेषु । ऊषरेति । ऊषरा तृणरहिता या शय्या शयनस्थलं तेन धूसरा धूमवर्णा क्रोडरोमराजिह्वदयलोमपङ्क्तिर्येषां तेषु । पुनः कीदृशेषु । इतस्ततः समन्ततो वनचरेष्वरण्यचारिषु संचरत्सु गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । विजृम्भेति । श्रोत्रहारिणि कर्णमनोहरे पम्पानात्रः सरसः कलहंसकोलाहले कादम्बकलकले विजृम्भमाणे प्रसृते सति । पुनः केषु सत्सु । समुलसतीति । नर्तिताः शिखण्डिनो मयूरा येन तस्मिन्मनोहरे रुचिरे वनगजानामरण्यकरिणां कर्णा एव ताला वाद्यविशेषास्तेषां शब्दो ध्वनिस्तस्मिन्समुलसति सति सम्यक्प्रकारेण प्रसरति सति ।

टिप्प०—१ इभगण्डेषु डिण्डिमानान्, डिण्डिमैर्यथा राजादीनामागमनादेः सगौरवं घोषणा क्रियते, तथा भ्रमरगुञ्जनेन गजराजानामागमन-जागरादेः सूचना दीयत इति डिण्डिमत्वम् (रूपकम्) । न भ्रमरास्तं वादयन्ति येन इभगण्डस्य डिण्डिमत्वं स्यात् । २ घटमानैः सूर्योदयारम्भात् संकुचजिः दलपुटैः निरुद्धा पक्षसंहतिर्येषाम् इत्येवार्थः । विघटनं हि विश्लेषो न संकोचः । ३ कर्णतालशब्दमेवध्वनिं ज्ञात्वा हर्षेण ते नृत्यन्तीति आन्तिमान् ।

पाठा०—१ स्वेदजलकणिका; स्वेदकणिका. २ कमलप्रबोध. ३ मधुलिहां पटलेषु. ४ विघटमानः वनघटमान. ५ निबद्धः ६ झङ्कारेषु; ढङ्कारेषु. ७ मारुताहत. ८ पक्षमालम्. ९ जिह्वितारम्; जिह्वितारकम्. १० राजिषु च. ११ कलहंसकुल. १२ शिखण्डिमण्डले.

वनगजकर्णतालशब्दे, क्रमेण च गगनतलमवतरतो दिवसकरवारणस्यावचूलचामरकलाप इवोपलक्ष्यमाणे मञ्जिष्ठारागलोहिते किरणजाले, शनैः शनैरुदिते भगवति सवितरि, पम्पासरः-पर्यन्ततरुशिखरसंचारिण्यध्यासितगिरिशिखरे दिवसकरजन्मनि हृततारे पुनरिव कपीश्वरे वनमभिपतति बालातपे, स्पष्टे जाते प्रत्यूषसि, नचिरादिव दिवसाष्टमभागभाजि स्पष्टभासि भास्वति भूते, प्रयातेषु च यथाभिमतानि दिगन्तराणि शुक्कुलेषु, कुलायनिलीननिभृतशुक्-शावकसनाथेऽपि निःशब्दतया शून्य इव तस्मिन्वनस्पतौ, खनीडावस्थित एव ताते, मयि च शैशवाद्संजातबलसमुद्भिद्यमानपक्षपुटे पितुः समीपवर्तिनि कोटरगते, सहसैव तस्मिन्महा-

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या गगनतलमाकाशमार्गमवतरतोऽधिरोहतो दिवसकरवारणस्य सूर्यगजस्य । अवचू-लेति । अवचूलेऽधोमुखकूर्चको यश्चामरकलापस्तस्मिन्निवोपलक्ष्यमाणे दृश्यमाने मञ्जिष्ठस्य वस्तुविशेषस्य रागो रक्तिमा तेन लोहिते रक्तीभूते किरणजाले रश्मिसमूहे सति शनैः शनैर्नातिशीघ्रं भगवति माहात्म्यवति सवितरि श्रीसूर्य उदिते उदयं प्राप्ते सति । कीदृशे । पम्पेति । पम्पासरःपर्यन्तानि यानि तरुशिखराणि तेषु संचारो विद्यते यस्य स तथा तस्मिन् । अध्येति । अध्यासितान्याश्रितानि गिरिशिखराणि पर्वतशृङ्गाणि येन स तस्मिन् । अथ बालातपं विशेषयन्नाह—दिवसेति । दिवसकरात्सूर्याजन्म यस्य स तथा तस्मिन् । हृता दूरीकृता तारा येन स तथा तस्मिन् । पुनस्तदनन्तरं कपीश्वरे सुग्रीव इव । तरुशिखरचारित्वात्तद्धृततारत्वाच्च तदुपमानम् । तं वृक्षे पूर्वोक्तमभिपतति व्यामुवति बालातपे नवीनालोके सति । तथा प्रत्यूषसि प्रभाते स्पष्टे व्यक्ते जाते सति नचिरादिव स्तोककालेनेव दिवसस्याष्टमो भागश्चतुर्घटिकात्मकस्तं भजतीति भाक् । ण्विप्रत्ययान्तः । तस्मिन्स्पष्टा भा कान्तिर्यस्य स तथा तस्मिन्भास्वति श्रीसूर्ये भूते जाते सति । पुनः केषु । शुक्कुलेषु कीरजेषु यथाभिमतानि यथेप्सितानि दिगन्तराणि दिग्विभागान् प्रयातेषु गतेषु सत्सु । कुलायेति । कुलाया नीडानि तेषु निलीनाः सुप्ता निभृतमत्यन्तं शुक्लशावकाः कीरशिखरस्तैः सनाथेऽपि संयुक्तेऽपि बालकानामेकाकिन्वेन भयवशा-ज्जिःशब्दतया तस्मिन्वनस्पतौ शात्मलीवृक्षे शून्य इव सति । खेति । खस्य नीडं कुलायस्तत्रावस्थित एव ताते पितरि मयि चेति । चः पुनरर्थः । मयि पितुर्जनकस्य समीपवर्तिनि निकटवर्तिनि सति । अथ शिशुं विशेषयन्नाह—कोटरेति । कोटरगते निष्कुहस्थिते । शैशवादिति । शैशवाद्बाल्याद्संजातमनुत्पन्नं यद्वलं तेन समुद्भिद्यमानं विलीयमानं पक्षपुटं यस्य स तथा तस्मिन् । विधेयमाह—सहसैवेति । तस्मिन्पूर्वोक्ते महावने सहसैवाकस्मादेव भृगयाखेटकस्तस्याः कोलाहलध्वनिः कलकललक्षणः शब्द उदचरदुदतिष्ठत् ।

टिप्प०—१ मञ्जिष्ठेत्युचितम् 'मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी'त्यमरः । 'मंजीठ' इति भाषा । २ न केवलं विशेषणद्वयमेव बालातपसुग्रीवयोरन्वितम्, अपि तु सर्वाण्येव । सुग्रीवोपि अध्यासितं गिरि (ऋक्ष्यमूक)-शिखरं येन तादृक् । बालिभयाच्च अग्रे न गत्वा पम्पासरःपर्यन्ततरुशिखरेषु संचारी । सूर्यात् जन्म यस्य तस्मिन्निति उभयत्र समानम् । हृताः लोपिताः ताराः नक्षत्राणि येन (बालातपे), हृता तन्नाम्नी वानरी येन इति सुग्रीवे । सुग्रीवे इव बालातपे पुनः वनमभिपतति सतीति योजना । ३ शैशवात् असंजातबले, समुद्भिद्यमानम् क्रमशः उत्पद्यमानं पक्षपुटं पतन्नयुगलं यस्य एतादृशे, मयि पितुः समीपवर्तिनि कोटरगते सतीत्यर्थः । उद्भिद्यमानं विलीयमानम्, असंजातं यद् बलमित्युक्तिर्भ्रमः ।

पाठा०—१ गगनतलमार्गः; गगनमार्गः, २ अवधृतः, ३ संचारिणः, ४ अष्टभागः, ५ तेषु, ६ कुलायनिभृतशावकः, ७ असंजातबले, ८ तातस्य समीपः तातसमीपः ।

वने संत्रासितसकलवनचरः सरभससमुत्पतत्पतत्रिपक्षपुटशब्दसंततः भीतकरिपोतचीत्कार-
पीवरः प्रचलितलताकुलमत्तालिकुलकणितमांसलः परिभ्रमदुद्धोणवनं वराहरघर्धरो गिरिगु-
हासुप्रबुद्धसिंहनिनादोपबृंहितः कम्पयन्निव तरुन्भगीरथैवतार्यमाणगङ्गाप्रवाहकलकलव-
हलो भीतवनदेवताकर्णितो भृगयाकोलाहलध्वनिरुदचरत् । आकर्ण्य च तमहमश्रुतपूर्वमुप-
जातवेपथुरर्भकतया जर्जरितकर्णविवरो भयविह्वलः समीपवर्तिनः पितुः प्रतीकारबुद्ध्या जरा-
शिथिलपक्षपुटान्तरमविशम् ।

अनन्तरं च सरभसमितो गजयूथपतिलुलितकमलिनीपरिमलः, इतः क्रोडकुलदृश्यमानभ-
द्रमुस्तारसामोदः, इतः करिकलभभञ्ज्यमानसल्लकीकषायगन्धः, इतो निपतितशुष्कपत्रमर्मर-
ध्वनिः, इतो वनमहिषविषाणकोटिकुलिशभिद्यमानवल्मीकधूलिः, इतो भृगकदम्बकम्, इतो

अथ ध्वनिं विशेष्यन्नाह—संत्रासितेति । संत्रासिता भयं प्रापिताः सकलवनचराः समग्रारण्यचारिणो येन
स तथा । सरभसेति । सरभसेन वेगेन समुत्पतन्तो ये पतत्रिणः पक्षिणस्तेषां पक्षपुटानि छदपुटानि तेषां
शब्दो निनादस्तेन सम्यक्प्रकारेण ततो विस्तीर्णः । भीतेति । भीतास्तस्मा ये करिपोताः कलभास्तेषां चीत्काराः
शब्दविशेषास्तैः पीवरः पुष्टः । प्रचलितेति । प्रचलिताः कम्पिता या लता वल्लयस्तास्वाकुला व्याकुला ये
मत्तालयो मत्तभ्रमरास्तेषां कुलानि तेषां कणितेन शब्दितेन मांसलः पुष्टः । परीति । परिभ्रमन्त इतस्ततः
संचरन्त उद्धोणा उच्चनासा ये वनवराहा अरण्यशूकरास्तेषां रवः शब्दस्तेन घर्धरः कठोरः । गिरिति ।
गिरिगुहासु शैलकन्दरासु पूर्वं सुप्ताः पश्चात्प्रबुद्धा उत्थिता ये सिंहाः केसरिणस्तेषां यो निनादः शब्दस्तेनो-
पबृंहितो वृद्धिः प्राप्तः । पुनः किं कुर्वन्निव । तरुन्वृक्षान्कम्पयन्निव चालयन्निव । भगीति । भगीरथेन राज्ञा-
वतार्यमाणोऽधस्तादानीयमानो यो गङ्गाप्रवाहः स्वर्धुनीस्रोतस्तस्य यः कलकलस्तद्बृहलः प्रभूतः । भीतेति ।
भीता भयं प्राप्ता या वनदेवतास्ताभिराकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । आकर्ण्य चेति । अहमश्रुतपूर्वं तं
शब्दमाकर्ण्य श्रुत्वा प्रतीकारबुद्ध्या भयनिवृत्त्युपायधिया समीपवर्तिनो निकटस्थस्य पितुर्जनकस्य जरया
विषयया यच्छिथिलं श्रुत्वं पक्षपुटं तस्यान्तरं मध्यमविशं प्रविष्टोऽभवम् । कीदृशोऽहम् । उपेति । उपजा-
तवेपथुः संजातकम्पोऽर्भकतया बालतया तादृशशब्दश्रवणादेव जर्जरितं प्रतिरुद्धं कर्णयोः श्रवणयोर्विवरं
छिद्रं यस्य स तथा ।

अनन्तरं चेति । पितुः पक्षपुटान्तरप्रवेशानन्तरम् । चकारः पूर्वसमुच्चये । कोलाहलमश्रुणवमित्यप्रेतनेन
संबन्धः । तदेव दर्शयति—सरभसमित्यादि । इतोऽस्मिन्प्रदेशे सरभसं वेगवत्तरं गजयूथपतिना लुलिता
मर्दिता या कमलिनी नलिनी तस्याः परिमल आमोदः । इत इति पूर्ववत् । क्रोडकुलैररण्यशूकरसमुदायैर्दृश्य-
माना भक्ष्यमाणा या भद्रमुस्ता गुन्द्रास्तासां रसो द्रवस्तस्यामोदः परिमलः । इत इति प्राग्वत् । करिणां कल-
भाङ्गिंशदब्दकास्तैर्भञ्ज्यमाना आभर्ष्यमाना याः सल्लक्यो गजत्रियास्तासां कषायः लुवरो गन्धः । इत इति प्राग्वत् ।
इतःप्रदेशे निपतितानि पर्यस्तानि यानि शुष्कपत्राणि तेषां मर्मरध्वनिर्मर्मर इति शब्दः । 'मर्मरो वल्ल-
पत्रादेः' इति कोशः । इत इति । वनमहिषा गवलास्तेषां विषाणानि शृङ्गाणि तेषां कोटिरग्रं तदेव कुलिशं
वज्रम् । अभेद्यत्वात्तदुपमानम् । तेन भिद्यमानं छिद्यमानं यद्वल्मीकं शकशिरस्तस्य धूलिः पांसुः । इत इति ।
भृगणां हरिणानां कदम्बकं समुदायः । इत इति । वनगजानामरण्यहस्तिनां कुलं समुदायः । इत इति ।

टिप्पण—१ सरभसं भयवशात्सवेगम् उत्पतन्त इत्युचितम् । २ करिशवका इत्येवोचितम्,
त्रिशदब्देति परिगणनं स्थूलम् । ३ सर्पादिगतैः, कीटराशीकृतमृत्तिकास्तूपो वा ।

पाठा०—१ सततम्, २ प्रचलितलताकुलितः, प्रचलितमत्तालिकुल, ३ वराहधर्धरकठोरः, ४ नादः, ५ आवार्यमाणः,
६ आकर्ण्य तम्, ७ जरातिशिथिलः,

वनगजकुलम्, इतो वनवराहयूथम्, इतो वनमहिषवृन्दम्, इतः शिखण्डि^१कुलविस्तृतम्, इतः कपिञ्जलकुलकलकूजितम्, इतः कुरुरकुलकणितम्, इतो मृगपतिनखभिद्यमानकुम्भकुञ्जररसितम्, इयमार्द्रपङ्कमलिना वराहपद्धतिः, इयमभिनवशष्पकवलरसश्यामला हरिणरोमन्थफेनसंहतिः, इयमुन्मदगन्धगजगण्डकण्डूयनपरिमलनिलीनमुखरमधुकरविरुतिः, एषा निपतितरुधिरविन्दुसिक्तशुष्कपत्रपाटला रुद्रपदवी, एतद्विरदचरणमृदितविटपपल्लवपटलम्, एतत्सङ्घिकुलक्रीडितम्, एष नखकौटिकविकटविलिखितपत्रलेखो रुधिरपाटलः करिमौक्तिकदलदन्तुरो मृगपतिमार्गः, एषा प्रत्यग्रप्रसूतवनमृगीगर्भरुधिरलोहिनी भूमिः, इयमटवीवेणिकानुकारिणी पक्षचरस्य यूथपतेर्मदजलमलिना संचारवीथी, चमरीपङ्क्तिरियमनुगम्यताम्, उच्छुष्कमृगकरीषांसुला त्वरिततरमध्यास्यतामियं वनस्थली, तरुशिखरमारुह्यताम्, आलो-

वनवराहा वनकोडास्तेषां यूथं वृन्दम् । इत इति । वनमहिषाणां वृन्दं कुलम् । इत इति । शिखण्डिनां मयूराणां मण्डलं समूहस्तस्य विस्तृतं कूजितम् । इत इति । कपिञ्जलानां गौरतिप्तिराणां कुलं समुदायस्तस्य कलं मधुरं कूजितं शब्दितम् । इत इति । कुरुरो मत्स्यनाशनस्तस्य कुलं पुत्रपौत्रादि तस्य कणितं शब्दितम् । इत इति । मृगपतिः सिंहस्तस्य नखाः पुनर्भवासौभिद्यमानो विदार्द्यमाणः कुम्भः शिरःपिण्डो येषामेवंभूताः कुञ्जरा हस्तिनस्तेषां रसितमाकन्दितम् । इयमिति । इयं प्रत्यक्षाद्रौऽशुष्को यः पङ्कः कर्दमस्तेन मलिना मलीमसा वराहपद्धतिर्वनकोडमार्गः । इयमिति । इयमिति पूर्ववत् । अभिनवान्वचिरोत्पन्नानि यानि शष्पाणि बालवृणानि तेषां कवलो गुडस्तस्य रसस्तेन श्यामला मलिनैर्विधा हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य संहतिः समूहः । इयमिति । उन्मदा मदोन्मत्ता ये गन्धगर्जा गन्धेभाः । सुरभिमदशुक्ता इत्यर्थः । तेषां गण्डः करुस्तस्य कण्डूयनेन कण्डूया यः परिमल आमोदस्तस्मिन्बिलीना आसक्ता मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां विस्तृतिर्द्वारः । एषा दृश्यमानेत्यर्थः । निपतितेति । निपतिता भूमौ स्रस्ता ये रुधिरविन्दवो रक्तपृषतास्तैः सिक्तानि सिञ्चितानि यानि शुष्कपत्राणि तैः पाटला श्वेतरक्ता रुद्रपदवी मृगविशेषमार्गः । एतदिति । एतत्समीपतरवर्ति द्विरदा हस्तिनस्तेषां चरणाः पादास्तैर्मृदितं मर्दितं विटपानां वृक्षाणां पल्लवपटलं किसलयसमूहो यस्मिन्नेतादृशं स्थलमित्यर्थः । एतदिति । एतद्वृश्यमानं खड्गिनां वार्ध्वाणसानां कुलं पौत्रादि तस्य क्रीडितं चेष्टितम् । एष इति । एष प्रत्यक्षोपलक्ष्यमाणो मृगपतिमार्गो नखरायुधपन्थाः । कीदृक् । नखकौटिभिर्नखराप्रैर्विकटा विपुला विलिखिता निर्भिन्ना पत्रलेखा पर्णपङ्क्तिर्यस्मिन्स तथा, रुधिरैः रक्तैः पाटलः श्वेतरक्तः करिणां गजानां मौक्तिकानि मुक्ताफलानि तेषां दलानि खण्डानि तेन दन्तुरः स्थपुर्दः । एषेति । प्रत्यग्रप्रसूता नवप्रसविनी या वनमृग्यरण्यहरिणी तस्या गर्भो भ्रूणस्तस्य रुधिरं रक्तं तेन लोहिनी रक्तैषा भूमिः पृथ्वी । इयमिति । इयमट्वरण्यभूमिर्वेणिकामलकपङ्क्तिमनुकरोतीत्येवंशीला सा तथा । कीदृशी । पक्षचरस्य समुदायचरिणो यूथपतेर्यूथनाथस्य मदजलेन दानवारिणा मलिना श्यामा । अनेन वेण्यां साम्यमरण्यस्य सूचितम् । संचारेति । संचारवीथ्यां गोचरमार्गे चमर्या गोविशेषस्य पङ्क्तिः परंपरा सा अनुगम्यतामनुव्रज्यताम् । युष्माभिरिति शेषः । उच्छुष्केति । इयं वनस्थली त्वरिततरं वेगवत्तरमध्यास्यतामधिगम्यताम् । कीदृशी । उत्प्राबल्येन शुष्कं वानं यन्मृगकरीषं हरिणच्छगणं तेन पांसुला निन्दिता । तर्धिति । तरुशिखरं वृक्षाग्रमारुह्यतामारोहविषयीक्रियताम् । इयमभिमुखा दिगालोक्यतामालोकविषयीक्रियताम् । अयं शब्द आकर्ष्यतां श्रूयताम् । धनुश्चापो गृह्यतां स्वीक्रियताम् । अवहितैः साव-

टिप्पण—१ समुदाय इत्येवोचितम् । २ कवलो ग्रासः । ३ येषां गन्धेन अन्ये गजाः प्रद्रवन्ति । ४ स्रवद्विधैर्नखैर्विलिखिताः चित्रिताः पत्रलेखाः पत्राकारचिह्नानि यस्मिन् स इत्यर्थः । ५ उच्चावचः । ६ अटव्याः वेणिकेति समस्तमेवोचितम् ।

पाठा०—१ वराहयूथम्. २ वराहकुलपद्धतिः. ३ आलीन. ४ शिखण्डिकुल. ५ कौटिविलिखितविकपटत्रः. ६ मौक्तिकदन्तुरः. ७ अनुसारिणी, ८ पक्षचरस्य; समीपचरस्य.

क्यतां दिगियम्, आकर्ण्यतामयं शब्दः, गृह्यतां धनुः, अवहितैः स्वीयताम्, विमुच्यन्तां श्वान इत्यन्योन्यमभिबदतो मृगयासक्तस्य महतो जनसमूहस्य तरुगहनान्तरितविग्रहस्य क्षोभितकाननं कोलाहलमशृणवम् ।

अथ नातिचिरादेवानुलेपनार्द्रमृदङ्गध्वनिधीरेण गिरिविवरविजृम्भितप्रतिनादगम्भीरेण शं-
बरशरताडितानां केसरिणां निनादेन, संत्रस्तयूथमुक्तानामेकाकिनां च संचरतामनवरतकरास्फो-
टमिश्रेण जलधररसितानुकारिणा गजयूथपतीनां कण्ठगर्जितेन, सरभससारमेयविलुप्यमाना-
वयवानामालोलतरलतारकाणामेकानां च करुणकूजितेन, निहतयूथपतीनां वियोगिनीनाम-
नुगतकलभानां च स्थित्वा स्थित्वा समाकर्ण्य कलकलमुत्कर्णपल्लवानामितस्ततः परिभ्रमन्तीनां
प्रत्यग्रपतिविनाशशोकदीर्घेण करिणीनां चीत्कृतेन, कतिपयदिवसप्रसूतानां च खङ्गिधेनुकानां
त्रासपरिभ्रष्टपोतकान्वेषिणीनामुन्मुक्तकण्ठमारसन्तीनामाक्रन्दितेन, तरुशिखरसमुत्पतिताना-

धानैः स्वीयतामुपविश्यताम् । श्वानः कौलेयका विमुच्यन्तां प्रस्थाप्यन्तामित्यन्योन्यमिति पूर्वोक्तप्रकारेणान्योन्यं
परस्परमभिबदतो जल्पतो मृगयासक्तस्याखेटकासक्तस्य महतो महीयसो जनसमूहस्य जनवृन्दस्य तरुणां वृक्षाणां
गहनं निकुञ्जस्तेनान्तरितो व्यवधानीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तथा तस्य क्षोभितकाननमान्दोलितारण्यं यथा
स्यात्तथा कोलाहलं कलकलमशृणवमश्रौषम् ।

अथेति । अथेत्यानन्तर्ये । नातिचिरादेव स्वल्पकालेनैव सर्वतोऽभितः प्रचलितमिव कम्पितमिव तदरण्य-
मभवत् । केन । अन्विति । अनुलेपनं द्रवद्रव्यं तेनार्द्रः खिन्नो यो मृदङ्गो मुरजस्तस्य ध्वनिः शब्दस्तद्वृद्धी-
रेण गम्भीरेण । गिरीति । गिरिविवरेषु पर्वतच्छिद्रेषु विजृम्भितः प्रसृतो यः प्रतिनादः प्रतिच्छन्दस्तेन
गम्भीरेण मन्त्रेण । पुनः केन । शबरेति । शबरा भिन्नस्तेषां शरा बाणास्तैस्ताडितानां व्यथितानां केसरिणा
सिंहानां निनादेन शब्देन । पुनः केन । संत्रस्तेति । संत्रस्तं चकितं यद्यर्थं तेन मुक्तानामेकाकिनां च संच-
रतां गच्छतामनवरतं निरन्तरं यः करास्फोटः शुण्डाघातस्तेन मिश्रः संबलितो जलधरो मेघस्तस्य रसितं
गर्जितं तदनुकारिणा गजयूथपतीनां हस्तिसमुदायनाथानां कण्ठगर्जितेन निगरणरसितेन । पुनः केन । सरभ-
सेति । सरभसं वेगवत्तरं सारभैयैः श्वभिर्विलुप्यमाना दूरीक्रियमाणा अवयवा अपघना येषां ते तथा तेषा-
मालोलाश्चञ्चला अत एव तरला स्फुटिता तारका कनीनिका येषामेवंविधानामेकानां हरिणानां करुणं
करुणरसोत्पादकं यत्कूजितं शब्दितं तेन । पुनः केन । करिणीनां हस्तिनीनां चीत्कृतेन चीत्कारश-
ब्देन । कीदृशेन । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रस्तकालीनो यः पतिविनाशशोकस्तेन दीर्घेणायतेन । हस्तिनीं विशेष-
यन्नाह—इतस्तत इति । इतस्ततः समन्ततः परिभ्रमणं कुर्वन्तीनाम् । उत्कर्णेति । उत्कर्ण-
कर्णपल्लवा यासां तास्तासाम् । किं कृत्वा । स्थित्वा स्थित्वा पूर्वोक्तं कलकलं समाकर्ण्य श्रुत्वा । अन्विति ।
अनुगताः पश्चाल्लभाः कलभा यासां तास्तथा तासां वियोगिनीनां विप्रलम्भयुक्तानाम् । निहतेति । निहता
व्यापादिता यूथपतयो यासां तास्तथा तासाम् । पुनः केन । आक्रन्दितेन रुदितेन । कासाम् । खङ्गिधे-
नुकानां गण्डकल्लीणाम् । किं कुर्वन्तीनाम् । उन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथातिकरुणशब्दमारसन्तीनामारटन्ती-
नाम् । पुनः कीदृशीनाम् । त्रासेति । त्रासेन भयेन परिभ्रष्टो नष्टो यः पोतकः स्तनंधयस्तदन्वेषिणीनां
तद्विलोकनशीलानाम् । कतिपयेति । कतिपये कियन्तो ये दिवसा वासरास्तत्र प्रसूतं याभिस्तासाम् ।
पुनः केन । पत्रेति । पत्ररथानां पक्षिणां कोलाहलेन कलकलशब्देन । पक्षिणो विशेषयन्नाह—तर्विति ।

टिप्पण—१ वास्तवे तु । आलीलकातरतारकाणामित्येव पाठः । कातरा भीता ।

पाठा—१ अभिबदतः. २ मृगयाप्रसक्तस्य. ३ इव. ४ ध्वान. ५ प्रतिनिनाद. ६ गम्भीरेण. ७ शरताडितानाम्.
८ गर्जितेन. ९ आलीलकातरतरलतर; विलोकातरतरलतर. १० कलभकानाम्. ११ पोतकान्वेषिणीनाम्.
१२ कण्ठकरुण; कण्ठं करुण, कण्ठमतिकरुण.

माकुलाकुलचारिणां च पत्ररथानां कोलाहलेन, रूपानुसारप्रधावितानां च मृगयूथानां युगप-
दतिरभसपादपाताभिहताया भुवः कम्पमिव जनयता चरणशब्देन, कर्णान्ताकृष्टज्यानां च
मदकलकुरुरकामिनीकण्ठकूजितकलशबलितेन शरनिकरवर्षिणां धनुषां निनादेन, पवनाहति-
कणितधाराणामसीनां च कठिनमहिषस्कन्धपीठपातिनां रणितेन, शुनां च सरभसविमुक्तव-
र्धरध्वनीनां वनान्तरज्यापिना ध्वानेन सर्वतः प्रचलितमिव तदरण्यमभवत् । अचिराच्च
प्रशान्ते तस्मिन्मृगयाकलकले निर्वृष्टमूकजलधरवृन्दानुकारिणि मथनावसानोपशान्तवारिणि
सागर इव स्तिमिततामुपगते कानने मन्दीभूतभयोऽहमुपजातकुतूहलः पितुरुत्सङ्गादीषदिव
निष्क्रम्य कोटरस्थ एव शिरोधरां प्रसार्य संत्रासेतरलतारकः शैशवात्किमिदमित्युपजातदि-
दृक्षस्तामेव दिशं चक्षुः प्राहिणवम् ।

तदस्त्रिखराणि वृक्षप्रान्तानि तेभ्यः समुत्पतितानामुद्गीनानाम् । आकुलेति । आकुलाकुलं यथा स्यात्तथा
चारिणां गामिनाम् । पुनः केन । मृगेति । मृगा हरिणास्तेषां यूथानि वृन्दानि तेषां चरणशब्देन कमणोत्थरवेण ।
कीदृशानाम् । रूपेति । रूपं शक्तिस्तदनुसारेण प्रधावितानां प्रचलितानाम् । कीदृशेन चरणशब्देन । युगप-
दिति । युगपत् एकदैवातिरभसं वेगवसरं पादानां चरणानां पातः पतनं तेनाभिहताया भुवः पृथिव्याः ।
बलवद्द्रव्याघाताभावेन कम्पाभावेऽपि कम्पभ्रम इत्याह—कम्पमिवेति । जनयतोत्पादयता । पुनः केन ।
धनुषां निनादेन चापशब्देन । धनूषि विशेषयन्नाह—कर्णेति । कर्णान्तं श्रोत्रपर्यन्तमाकृष्टाकर्षिता ज्या गुणो
येषां तानि तथा तेषाम् । शरेति । शराणां वाणानां निकरः समूहस्तं वर्षन्तीत्येवंशीलानि यानि धनूषि तेषाम् ।
चापध्वनिं विशेषयन्नाह—मदेति । मदेन कला मनोज्ञा या कुरुरस्य मत्स्यनाशस्य कामिनी स्त्री तस्याः कण्ठ-
कूजितं तस्य कलो मधुरो ध्वनिस्तेन शबलितेन मिश्रितेन । पुनः केन । असीति । असीनां खङ्गानां रणि-
तेन शब्दितेन । असीन्विशेषयन्नाह—पवनेति । पवनस्य समीरणस्याहल्याहननेन कण्ठिताः शब्दिता धारा
येषां ते तथा तेषाम् । कठिनेति । कठिनः कठोरो यो महिषस्कन्धो लुलायभुजशिरः स एव पीठं स्थलं
तत्र पातिनां पतनशीलानाम् । पुनः केन । शुनां सारमेयाणां वनान्तरज्यापिनारण्यमध्यप्रसरणशीलेन
ध्वानेन शब्देन । शुनो विशिनष्टि—सरभसेति । सरभसं सवेगं विमुक्ता घर्घरध्वनयो यैस्ते तथा तेषाम् ।
अचिराच्चेति । अचिरात् बहुकालेन प्रशान्ते शान्तिमुपगते मृगयाकलकलशब्दे सागर इव समुद्र इव स्ति-
मिततां निश्चलतामुपगते प्राप्ते काननेऽरण्ये सति । सागरं विशेषयन्नाह—मथनेति । मथनस्य विलोडनस्याव-
सानं पर्यन्तस्तेनोपशान्तं स्वस्वरूपेणावस्थितं वारि जलं यस्मिन् । निर्वृष्टेति । निर्वृष्टाः कृतवर्षा मूकाः स्तनि-
तशून्या ये जलधरा मेघास्तेषां वृन्दं तदनुकर्तुं शीलं यस्य स तस्मिन् । मन्दीति । मन्दीभूतं मन्दतां प्राप्तं
भयं भीतिर्यस्य स तथा । उपेति । उपजातमुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य सोऽहं पितुर्जनकस्योत्सङ्गात्कोडा-
दीषदिव निष्क्रम्य किंचिदिवोजतो भूत्वा कोटरस्थ एव शिरोधरां ग्रीवां प्रसार्य विस्तार्य संत्रासेन
भयेन तरला चञ्चला तारका कनीनिका यस्य स तथा । शैशवाद्वात्यात्किमिदमिति हेतोः । तामेव दिशं
ककुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं प्राहिणवमप्रैषम् । किमिदमदृष्टपूर्वमित्युपजाता समुत्पजा दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा यस्य सः ।

टिप्पण—१ वास्तवे तु—मृगयूणामिलेव पाठ उचितः । रूपाणां मृगाणामनुसारेण प्रधावितानां मृग-
यूणां किरातानाम् चरणशब्देन इति तद्व्याख्या । ‘रूपं मृगेऽपि विशेष्यम्’ इति हलायुधः । २ स्वल्प-
कालेनेत्यर्थ उचितः । ३ प्रैषयमित्याशयः ।

पाठा—१ निनादेन. २ प्रस्थितानाम्. ३ मृगयूणाम्. ४ पादवातात्. ५ ज्याघोषमद. ६ कलेन; कलशबलेन;
कलकलेनेव; कलकलशबलेन. ७ आहूत. ८ पादितानाम्. ९ तदा. १० उपागते. ११ तस्मिन्कानने. १२ मन्दीभूत-
साध्वतः. १३ तरलतर. १४ किमिति. १५ समुपजातविसयो दिदृक्षुः; समुपजातदिदृक्षुः; संजातदिदृक्षुः.

अभिमुखमापतच्च तस्माद्वनान्तरादजुनभुजदण्डसहस्रविप्रकीर्णमिव नर्मदाप्रवाहम्, अनिलचलितमिव तमालकाननम्, एकीभूतमिव कालरात्रीणां यामसंघातम्, अञ्जनशिलास्तम्भसंभारमिव क्षितिकम्पविघूर्णितम्, अन्धकारपुञ्जमिव रविकिरणाकुलितम्, अन्तकपरिवारमिव परिभ्रमन्तम्, अवदारितरसातलोद्भूतमिव दानवलोकम्, अशुभकर्मसमूहमिवैकत्र समागतम्, अनेकदण्डकारण्यवासिमुनिजनशापसार्थमिव संचरन्तम्, अनवरतशरनिकरवर्षिरामनिहंतखरदूषणबलनिवहमिव तदपध्यानात्पिशाचतामुपगतम्, कलिकालबन्धुवर्गमिवैकत्र संगतम्, अवगाहप्रस्थितमिव वनमहिषयूथम्, अचलशिखरस्थितकेसरिकराकृष्टिपतनविशीर्णमिव कालाभ्रपटलम्, अखिलरूपविनाशाय धूमकेतुजालमिव समुद्रतम्, अन्धकारितकाननम्, अनेकसहस्रसंख्यम्, अतिभयर्जनकमुत्पातवेतालव्रातमिव शबरसैन्यमद्राक्षम् ।

अभीति । तस्माद्वनान्तरान्ममाभिमुखं संमुखमापतदागच्छच्छबरसैन्यं भिन्नानीकम् । तदहमद्राक्षमित्यभिमेणान्वयः । तत्सैन्यं विशेषयन्नाह—**अजुनेति ।** सहस्रार्जुनस्य राज्ञो भुजदण्डसहस्रं बाहुसहस्रं तेन विप्रकीर्णमितस्ततः पर्यस्तं नर्मदाप्रवाहमिव मेकलाद्रिजास्रोत इव । अनिलवशाद्वायुवशाच्चलितमितस्ततः पर्यस्तं तमालानां तापिच्छानां काननं वनमिव । एकीभूतं सिन्धुभूतं कालरात्रीणां तमस्विनीनां यामसंघातमिव । अञ्जनशिलानां श्यामशिलानां ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां संभारमिव व्रातमिव । **क्षितीति ।** क्षितिकम्पेन पृथ्वीप्रचलितेन विघूर्णितं मूर्च्छितम् । अन्धकारपुञ्जमिव ध्वान्तपटलमिव । **रवीति ।** रविकिरणैः सूर्यरश्मिभिराकुलितं व्याकुलीभूतम् । अन्तकस्य यस्य परिवारमिव परिच्छदमिव । किं कुर्वन्तम् । परिभ्रमन्तमितस्ततः पर्यटन्तम् । **अवेति ।** अवदारिताद्विदीर्णाद्रसातलाद्भूतलाद्भूतं प्रकटीभूतं दानवलोकमिव दैत्यलोकमिव । **अशुभेति ।** एकत्र समागतं मिलितमशुभकर्मणः पापप्रकृतेः समूहमिव संघातमिव । **अनेकेति ।** अनेके च ये दण्डकारण्यवासिमुनिजनास्तेषां शापानां सार्थः समूहस्तमिव । किं कुर्वन्तम् । संचरन्तं व्रजन्तम् । **अनवरतेति ।** अनवरतं निरन्तरं शरनिकरं बाणसमूहं वर्षतीत्येवंशीलो यो रामो दशरथात्मजस्तेन निहतो व्यापादितः खरदूषणस्य पाताललङ्काधिपतेर्बलनिवहः सैन्यसमूहस्तमिव । कीदृशम् । तस्मिन्नामचन्द्रेऽपध्यानं दुश्चिन्तनं तस्मात्पिशाचतां भूततामुपगतं प्राप्तम् । **कलीति ।** कलिकालः कलियुगस्तस्य बन्धुवर्गं सहचरसमुदायमिव । **एकत्रेति ।** एकत्र एकस्मिन्नेव स्थले संगतं मिलितम् । **अवेति ।** अवगाहो मज्जनं तदर्थं प्रस्थितं वनमहिषयूथमिव गवलवृन्दमिव । **अचलेति ।** अचलः पर्वतस्तस्य शिखरं शृङ्गं तत्र स्थितो यः केसरी महानागस्तस्य करौ हस्तौ ताभ्यामाकृष्टिराकर्षणं तस्माद्यत्पतनं भ्रंशस्तेन विशीर्णं विशारुतां प्राप्तं कालाभ्रपटलमिव मेघमालामिव । **अखिलेति ।** अखिलानां समग्राणां यद्रूपं तस्य विनाशाय नाशनाय समुद्रतमुदयं प्राप्तं धूमकेतुजालमिव केतुसमूहमिव । **अन्धेति ।** अन्धकारितं संजातान्धकारं काननं येन तादृशम् । **अनेकेति ।** अनेकानि सहस्राणि संख्या यस्य तत्तथा । **अतीति ।** अतिभयमुत्कृष्टभीतिस्तस्य जनकमुत्पादकम् । किमिव । उत्पत्तोऽज्यं तस्य वेतालव्रातं देवविशेषसमूहमिव भयोत्पादकमित्यर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्पणं— १ प्रहरसमूहमिव । २ प्रचलनेन, भूकम्पनेत्यर्थः । ३ कथंणामिति बहुलमुचिहम् । ४ खरदूषणयोः तन्नामकयोर्दण्डकारण्यसमीपस्थरावणसेनाधिपत्योः बलनिवहमिवेत्यर्थः । ५ सिंह इत्यर्थः । ६ वस्तुतस्तु अखिलानां रूपाणां मृगाणां विनाशाय धूमकेतुसमूहमिवेत्यर्थः । 'रूपं मृगेऽपि विज्ञेयम्' इति हलायुधः । ७ उत्पाताय अमङ्गलाय यो वेतालव्रातः भूताविष्टशबरसमूहस्तमिव । इत्यर्थो बोध्यः ।

पाठांशः— १ आपतन्तं च; आपतितम्. २ अनिलबल; अनिलवशात्; अनिलवश. ३ संचलित. ४ पूरम्; बलम्. ५ आकुलम्. ६ उद्रतमिव. ७ अशेष. ८ वासित. ९ निहतम्; हत. १० बलमिव. ११ उपगतम्. १२ वर्गमिव समुद्रतम्; वर्गमिव संगतम्. १३ अवगाहोत्थित. १४ शिखरसंसिंह. १५ शीर्णीम्. १६ कालमेघ. १७ अशेषकाननम्. १८ जननम्.

मध्ये च तस्य महतः शबरसैन्यस्य प्रथमे वयसि वर्तमानम्, अतिकर्कशत्वादायसमय-
मिव निर्मितम्, एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम्, उद्भिद्यमानश्मश्रुराजितया प्रथममदलेखा-
मण्ड्यमानगण्डभित्तिमिव गजयूथपतिकुमारकम्, असितकुवलयैश्यामलेन देहप्रभाप्रवाहेण
कालिन्दीजलेनेव पूरितारण्यम्, आकुटिलाग्रेण स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरिणमिव
गजमदमलिनीकृतेन केसरकलापेनोपेतम्, आयतललाटम्, अतितुङ्गघोरघोणम्, उपनीतस्यै-
ककर्णाभरणतां भुजगफणामणेरपाटलैरंशुभिरालोहितीकृतेन पर्णशयनाभ्यासाह्रमपल्लवरागे-
णेव वामपार्श्वेन विराजमानम्, अचिरप्रहर्तृगजकपोलगृहीतेन सप्तच्छदपरिमलवाहिना
कृष्णागरुपङ्केनेव सुरभिणा मदेन कृताङ्गरागम्, उपरि तत्परिमलान्वेन भ्रमता मायूरपिच्छा-

मध्ये चेति । तस्य पूर्वव्यावर्णितस्य महतः शबरसैन्यस्य भिन्नबलस्य मध्ये मातङ्गनामानं शबरसेना-
पतिमपदयमद्राक्षमित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—प्रथमे इति । अत्र प्राथम्यमापेक्षिकम् । तेन
वार्धकापेक्षया प्रथमं वयस्तत्र वर्तमानम् । अतिकर्कशत्वादतिकठिनत्वादायसमयमिव लोहमयमिव निर्मितं
रचितम् । कमिव । एकेति । एकलव्यो द्रोणाचार्यशिष्यः शबरस्तमिव । कीदृशम् । जन्मेति । एक-
स्माज्जन्मनोऽन्यजन्मान्तरं तत्र गतं प्राप्तम् । उदिति । उद्भिद्यमानान्युत्पद्यमानानि यानि श्मश्रूणि तेषां
राजिः पङ्क्तिस्तस्या भावस्तत्ता तथा प्रथमाद्या या मदलेखा तथा मण्ड्यमानालंक्रियमाणा गण्डभित्तिः कपो-
लभित्तिर्यस्यैवंभूतो यो गजयूथपतिर्गजनायकस्तस्य कुमारकः कलभस्तमिव । असितेति । पूरितं शृतम-
रण्यं काननं येन स तथा तम् । केन देहस्य शरीरस्य या प्रभा क्रान्तिस्तस्याः प्रवाहेणैधेन । तमेव विशेष-
यन्नाह—असितेति । असितं कृष्णं यत्कुवलयं कुवेलं तद्वत् श्यामलेन श्यामेन । केनेव । कालिन्दीजले-
नेव यमुनाम्भसेव । यमुनाजलं नीलम्, शबरदेहप्रभापि तादृशी, अतस्तयोः साम्यम् । कमिव । आकुटि-
लेति । आ ईषत्कुटिलमग्रं यस्यैवंभूतेन स्कन्धावलम्बिना कुन्तलभारेण केसरकलापेनोपेतं सहितं गजानां
व्यापादनलक्षणेन तन्मदेन दानवारिणा मलिनीकृतेन केसराणां कलापेन सटानां कलापेनोपेतं सहितं
केसरिणमिव सिंहमिव । आयतेति । आयतं विस्तीर्णं ललाटमलिकं यस्य स तम् । अतीति । अतितुङ्गा-
त्युच्चा घोरा रौद्रा घोणा नासिका यस्य स तम् । वामेति । वामपार्श्वेन सव्यपार्श्वेन विराजमानं शोभमानम् ।
तदेव विशेषयन्नाह—पर्णेति । पर्णेषु पत्रेषु यच्छयनं स्वापस्तत्र योऽभ्यासः परिचयस्तेन लग्नः पल्ल-
वानां राग आरुण्यं यस्मिंस्तत्तथा तेन । अत्रोत्प्रेक्षा—नायं पल्लवैररुणः किंत्वेकस्मिन्कर्णे आभरणतां
भूषणतां उपनीतस्य प्राप्तस्य भुजगफणमणेरपाटलैः श्वेतरक्तैः अंशुभिः किरणैः आलोहितीकृतेन अरुणी-
कृतेनेव । इव भिन्नक्रमः । अचिरेति । अचिरं तत्कालं प्रहतो यो गजस्तस्य कपोलाभ्यां गृहीतेन सप्तच्छ-
दानामयुक्छदानां यः परिमलो गन्धस्तं वहतीत्येवंशीलः स तथा तेन । केनेव । कृष्णागरुः काकतुण्डस्तस्य
पङ्केनेव कर्दमेनेव सुरभिणा सुगन्धिना मदेन कृतोऽङ्गरागो विलेपनं येन स तथा तेन । उपरीति । तस्य
मदस्य यः परिमलो गन्धस्तेनान्वेन विह्वलेनेति हेतुः । उपर्युपरिष्टाद्भ्रमता भ्रमणं कुर्वता । मायूरेति ।

टिप्प०—१ गजानां मदेन मलिनीकृतेन केसरकलापेन सटासमूहेनोपेतं केसरिणमिव सिंहमिवेति
स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०—१ अतिमहत्तः. २ आयसम्. ३ आगतम्. ४ कुमारम्. ५ श्यामेन. ६ पूरयन्तमरण्यम्. ७ ललाट-
भासिनम्. ८ तुङ्गघोर. ९ भुजंग. १० फणा. ११ आहत. १२ कृष्णागुरु. १३ उपरिपतत्परिमल. १४ परिभ्रमता.
१५ मायूरतपत्र; मयूरपिच्छातपत्र; मयूरपिच्छह्र.

तपत्रानुकारिणा मधुकरकुलेन तमालपल्लवेनेव निवारितातपम्, आलोलपल्लवव्याजेन भुजबल-
निर्जितया भयप्रयुक्तसेवया विन्ध्याटव्येव करतलेनापमृज्यमानगण्डस्थलस्वेदलेखम्, आपाट-
लया हरिणकुलकालरात्रिसंध्यमानया शोणितार्द्रयेव दृष्ट्या रञ्जयन्तमिवाशाविभागानाम्,
जामुलम्बेन कुञ्जरकरप्रमाणमिव गृहीत्वा निर्मितेन चण्डिकाहृदिरवलिप्रदानायाऽसकृन्निशि-
तशबोलेखविषमितशिखरेण भुजयुगलेनोपशोभितम्, अन्तरान्तरालमाऽऽश्रयानहरिणहृदिर-
बिन्दुना स्वेदजलकणिकाचितेन गुञ्जाफलमिश्रैः करिकुम्भमुक्ताफलैरिव रचिताभरणेन विन्ध्य-
शिलाविशालेन वक्षःस्थलेनोद्भासमानम्, अविरतश्रमाभ्यासादुल्लिखितोदरम्, इभमदमलिन-

मायूरं मयूरसंबन्धि यदातपत्रं तदनुकारिणा मधुकरकुलेन भ्रमरसमुदायेन । केनेव । तमालपल्लवेनेव तापिच्छ-
किसलयेनेव निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा तम् । आलोलेति । विन्ध्याटव्या विन्ध्य-
वनस्थल्या लोलाश्चञ्चला ये पल्लवाः किसलयानि तेषां व्याजेन छलेन करतलेन हस्तेनेवापमृज्यमाना गण्ड-
स्थलस्वेदलेखा यस्य तम् । विन्ध्याटवीं विशिनष्टि—भुजेति । भुजयोर्यद्वलं वीर्यं तेन निर्जितया पराजि-
तया । भयेति । भयमातङ्गस्तेन प्रयुक्तारब्धा सेवा यया । दृष्ट्या चक्षुषा । कीदृश्या आपाटलयेपच्छेतरक्त्या ।
मृगेति । मृगकुलानां हरिणवंशानां या क्षयरात्रिर्विनाशयामिनी तस्याः संध्यमानया सायंकाल-
वदाचरितया शोणितार्द्रयेव रक्तलिप्तयेव रञ्जयन्तं शोभयन्तम् । केषाम् । आशाविभागानां दिग्विभागानाम् ।
अत्र कर्मणि षष्ठी । जान्विति । भुजयोर्युगलं बाहुद्वन्द्वं तेनोपशोभितं विराजमानम् । भुजयुग्मं विशेषयन्नाह—
जान्विति । जातुर्नलकीलस्तत्पर्यन्तं चावलम्बेनायतेन । महापुरुषलक्षणमिदम् । कुञ्जरेति । कुञ्जरो गजस्तस्य
करप्रमाणं शुण्डापरिमाणं गृहीत्वेव निर्मितेन कृतेन । चण्डिकेति । चण्डिका काली तस्या हृदिरवलिप्रदाना-
यासकृन्निरन्तरं निशितानि तेजितानि यानि शस्त्राणि तेषामुल्लेखो घर्षणं तेन विषमितं स्थापितं शिखरं भुजाग्रं
यस्य स तथा तेन । चक्षुरिति । चक्षुःस्थलेन नेत्रस्थानेनोत्प्राणल्येन भासमानं शोभमानम् । चक्षुःस्थलं
विशिनष्टि—लभेति । अन्तरा मध्ये लम्बाश्रयानां शुष्का हरिणस्य मृगस्य यद्वधिरं रक्तं तस्य बिन्दवो यस्मिन्
तेन । स्वेदेति । स्वेदजलं प्रस्वेदवारि तस्य कणिकाः क्षुद्रजः कणिकास्ताभिराचितेन व्याप्तेन । रक्तश्चेतसादृश्योप-
मानमाह—गुमेति । रचितं विरचितमाभरणं भूषणं यस्य तत्तथा तेन । कैः । करिकुम्भमुक्ताफलैरिव
हस्तिशिरःपिण्डरसोद्भवैरिव । कीदृशैः । गुञ्जाफलानि प्रसिद्धानि तैर्मिश्रैः संयुक्तैः । विन्ध्येति । विन्ध्यपर्वतस्य
जलबालकाद्रेयां शिला तद्वद्विशालेन विस्तीर्णेन । अविरतेति । अविरतं निरन्तरं यः शक्त्यतिशयार्थं

टिप्प०—१. मायूरं यत्पिच्छं बह्वं तदेव तस्य वा यत् आतपत्रं छत्रं तदनुकारिणेति पाठो युक्तः ।
२ आलोलाः पल्लवास्तस्य कपोलस्वेदलेखां प्रोञ्छन्ति, तन्नोप्रेक्षा—विन्ध्याटवी भुजबलेन निर्जिता, अत
एव भयवशात् प्रयुक्तसेवा आरब्धसेवना । तत एव पल्लवानां व्याजेन सा विन्ध्याटव्येव करतलेन
तस्य स्वेदान् प्रोञ्छतीत्युप्रेक्षाशयः । ३ रक्तीकुर्वन्तमित्यर्थः । ४ कर्मणः शेषस्वविवक्षायां मातुः
स्मरतीतिवत् षष्ठीति मामिकैर्बोद्धव्यम् । ५ क्षतकिणैरुखावचीकृतमित्यर्थः । ६ टीकाकारो आन्तर्निरो-
मणिः 'रचिता-भरणविन्ध्यशिलाविशाले'त्यादिविशेषणानि वक्षःस्थलस्यैव न चक्षुषः । अत एव
वक्षःस्थलेन इति मूलस्थितपाठानुसारं सर्वं संगमनीयम् । व्याख्या त्वन्नस्या ग्राह्या । वक्षःस्थलं
स्वेदजलबिन्दुभिर्न्यासं यस्य हि मध्ये मध्ये ईषच्छुष्का हरिणहृदिरबिन्दवोपि लम्बाः । अत एवोप्रेक्षा
यत्-गुञ्जाफलमिश्रैः गजमौक्तिकैरिव रचिताभरणमिति व्याख्याशयः ।

पाठा०—१ आलोलकर्णपल्लव. २ स्वेदसलिल. ३ मृगकुलक्षयरानि. ४ रञ्जयन्तमाशा. ५ विभागास.
६ आजानुलम्बिता. ७ वनकुञ्जरः विकुञ्जर. ८ कालिका. ९ प्रदानार्थमसकृत्. १० अन्तरालमा. ११ कणिकितेन.
१२ विमिश्रैः. १३ विरचिता. १४ विन्ध्यशिलातल. १५ वक्षस्थलेन, चक्षुःस्थलेन. १६ उल्लिखितास्वरम्.

मालानस्तम्भयुगलमुपहसन्तमिवोरुदण्डद्वयेन, लाक्षालोहितकौशेयपरिधानम्, अकारणेऽपि कूरतया बद्धत्रिपताकोदग्रभ्रुकुटिकराले ललाटकैलके प्रबलभक्त्याराधितया मत्परिग्रहोऽयमिति कात्यायन्या त्रिशूलेनेवाङ्कितम्, उपजातपरिचयैरनुगच्छद्भिः श्रमवशाद्दूरविनिर्गताभिः स्वभावपाटलतया शुष्काभिरपि हरिणशोणितमिव क्षरन्तीभिर्जिह्वाभिरावेद्यमानखेदैर्विवृतमुखतया स्पष्टदृष्टदन्तांशुदंष्ट्रान्तरालप्रकेसरिसटानिव सूक्ष्मभागानुद्वहद्भिः स्थूलवराटकमालिकापरिगतकण्ठैर्महावराहदंष्ट्राप्रहारजर्जरैरल्पकायैरपि महाशक्तित्वादनुपजातकेसरैरिव केसरिकिशोरकैर्मृगवधूवैर्धव्यदीक्षादानदक्षैरनेकवर्णैः श्वभिरतिप्रमाणाभिश्च केसरिणामभयप्र-

श्रमस्तत्राभ्यासः पुनः पुनः करणं तस्मादुल्लिखितं चिह्नितमुदरं यस्य स तम् । इमेति । ऊर्वोर्ध्वद्वयं तेनेभो गजस्तस्य मदो दानवारि तेन मलिनं श्याममालानं गजबन्धनस्तम्भस्तोर्युगलं द्रन्द्रमुपहसन्तमिव तिरस्कुर्वन्तमिव । लाक्षेति । लाक्षया जतुना लोहितं रक्तीकृतं यत्कौशेयं कृमिकोशोत्थं तदेव परिधानमधोशुकं यस्य स तथा तम् । अकारेति । अकारणेऽपि क्रोधाभावेऽपि कूरतया दुष्टतया बद्धा त्रिपताका त्रिवलिर्यैवैवंभूता या भ्रुकुटिर्भ्रुकुटिस्तया कृत्वा कराले विकराले ललाटकैलकेऽलिकपट्टे प्रबलभक्त्याराधितयात्युत्कृष्टभक्तिवशीकृतया कात्यायन्या भवान्या मत्परिग्रहोऽयमिति मदीयोऽयमिति त्रिशूलेन शस्त्रविशेषेणाङ्कितमिव चिह्नितमिव । श्वभिरिति । श्वभिः श्वनैरनुगम्यमानमनुव्रज्यमानम् । शूनो विशेषयन्नाह—उपेति । उपजातः समुत्पन्नः परिचयः सांगत्यं यैस्ते तथा तैः । अन्विति । अनु पश्चात् गच्छद्भिः गामिभिः । आवेद्येति । आवेद्यमानोऽन्येभ्यो ज्ञाप्यमानः खेदो विषण्णता यैः । कामिः जिह्वाभी रसनाभिः । एता विशिनद्धि—श्रमेति । श्रमवशात्खेदमाहात्म्यान्मुखाद्दूरं विनिर्गताभिर्निःसृताभिः । स्वभावेति । स्वभावो जातिस्वभावस्तेन पाटलतया श्वेतरक्ततया शुष्काभिरपि निर्लेपाभिरपि हरिणशोणितं मृगशुभ्रं क्षरन्तीभिरिव स्रवन्तीभिरिव । किं कुर्वद्भिस्तैः । विवृतेति । विवृतं विदीर्णं यन्मुखं तस्य भावस्तत्ता तथा सूक्ष्मभागानोष्ठप्रान्तदेशान् । 'दन्तवर्षं च तत्प्रान्तौ सकृन्नी' इति कोशः । उद्वहद्भिस्तत्प्राबल्येन वहमानैः । तान्विशेषयन्नाह—स्पष्टमिति । स्पष्टं प्रकटं दृष्टा अवलोकिता दन्तांशवो दशनखिणो येषु ते तथा तान् । कामिव । दंष्ट्रान्तराले दाढामध्ये लग्ना या केसरिसटा सिंहस्कन्धकेसरा तामिव । स्थूलेति । स्थूला स्थविष्ठा ये वराटकाः कपर्दकास्तेषां मालिका मालास्ताभिः परिगतः सहितः कण्ठो येषां ते तथा तैः । महेति । महावराहा वनकोडास्तेषां दंष्ट्रा दाढास्तासां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरैः शिथिलाङ्गैः । अल्पेति । अल्पकायैः स्वल्पशरीरैरपि महाशक्तित्वात्प्रौढपराक्रमत्वादनुपजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केशरिकिशोरकैरिव सिंहशावकैरिव । मृगेति । मृगवधूनां हरिणपत्नीनां यद्वैधव्यदीक्षादानं विगतभर्तृकात्वव्रतदानं तत्र दक्षैर्निपुणैः । अनेकेति । अनेके बहवो वर्णा रक्तपीतादयो येषु ते तथा तैः पुनः कामिः । अतीति । अतिप्रमाणाभिः प्रचण्डाभिः केसरिणां सिंहानामभयप्रदानं जीवरक्षणं तस्य याचना प्रार्थना तदर्थं आगताभिः प्राप्ताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटु-

टिप्पण०—१ कृशत्वेन उल्लेखयोग्यीकृतं कृशमित्यर्थः । २ कीदृशान् सूक्ष्मभागान् ? येषु दन्तांशवः स्पष्टं दृश्यमानाः सन्ति । अत एव ते ईदृशाः प्रतीयन्ते यथा एषां दंष्ट्रान्तराले केसरिणः सदैव लग्ना भवेत् । दन्तकिरणेषु लग्नायाः केसरसटाया उल्लेखेत्याशयः ॥

पाठा०—१ क्रूरजातितया । २ त्रिपताकाभ्रुकुटि । ३ पट्टे । ४ दर । ५ दृष्टदंष्ट्रांशुदन्तान्तराल । ६ सटानिव । ७ किशोरैः । ८ वैधव्यदान ।

दानयाचनार्थमागताभिः सिंहीभिरिव कौलेयककुटुम्बिनीभिरनुगम्यमानम्, कैश्चिद्गृहीतच-
मरबालगजदन्तभारैः कैश्चिदच्छिद्रपर्णबद्धमधुपुटैः कैश्चिन्मृगपतिभिरिव गजकुम्भमुक्ताफल-
निकरसनाथपाणिभिः कैश्चिद्यातुधानैरिव गृहीतपिशितभारैः कैश्चित्प्रमथैरिव केसरिकुत्तिधा-
रिभिः कैश्चित्क्षपणकैरिव मयूरपिच्छधारिभिः कैश्चिच्छिशुभिरिव काकपक्षधरैः कैश्चित्कृ-
ष्णचरितमिव दर्शयद्भिः समुत्खातविधृतगजदन्तैः कैश्चिज्जलदागमदिवसैरिव जलधरच्छा-
यामलिनान्मरैरनेकवृत्तान्तैः शबरवृन्दैः परिवृतम्, अरण्यमिव सखङ्गधेनुकम्, अभिनवजल-
धरमिव मयूरपिच्छचित्रचापधारिणम्, बकराक्षसमिव गृहीतैकचक्रम्, अरुणानुजमिवोद्भू-
तानेकमहानागदशनम्, भीष्ममिव शिखण्डिशत्रुम्, निदाघदिवसमिव सतताविर्भूतमृगवृ-

म्बिनीभिः श्वानपत्नीभिश्च सहेति भावः । शबरेति । शबरवृन्दैर्भिल्लसमूहैः परिवृतमावेष्टितम् । कीदृशैः ।
कैश्चिदिति । गृहीताः स्त्रीकृताश्चमराणां गवयानां बालाः केशाः गजानां दन्ताश्च तेषां भारः समूहो यैस्ते
तथा तैः । कैश्चिदिति । अच्छिद्रपर्णैर्निविडपत्रैर्वृद्धानि मधुनः पुटानि यैस्ते तथा तैः । कैश्चिदिति ।
मृगपतिभिरिव सिंहेरिव गजानां हस्तिनां कुम्भाः शिरःपिण्डाः तेषां मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां निकरः
समूहस्तेन सनाथः सहितः पाणिर्धेयां ते तथा तैरित्यभङ्गश्लेषः । कैश्चिदिति । यातुधानैरिव राक्षसैरिव गृहीतः
पिशितस्य मांसस्य भारो यैस्ते तथा तैः । अत्राप्यभङ्गश्लेषः । कैश्चिदिति । प्रमथैरिव पार्श्वदैरिव केसरीणां
सिंहानां कृतयश्चर्मणि धरन्तीत्येवंशीलैस्तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । क्षपणकैरिव दिगम्बरैरिव मयूराणां बहिर्णां
पिच्छानि छदानि धरन्तीत्येवंशीला धारिणस्तैः । भिल्ला अपि हतमयूरपिच्छधारिणो भवन्तीति श्लेषः । कैश्चि-
दिति । शिशुभिरिव बालकैरिव काकपक्षः शिखण्डकस्तद्धारिभिः । भिल्लपक्षे काकानां सकृत्प्रजानां पक्षाच्छ-
दास्तद्धारिभिः । कैश्चिदिति । कृष्णचरितं विष्णुविजृम्भितं दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिरिव पूर्वं समुत्खाताः
सम्यक्प्रकारेणोत्पाटिताः पश्चाद्विशेषेण धृता गजदन्ता यैस्ते तथा तैः । कृष्णेनापि बाल्ये गजहर्नक्षत्र इत्य-
मेवाचरितमिति साम्यम् । कैश्चिदिति । जलदस्य मेघस्यागमो येष्वेवंविधैर्दिवसैर्वासरैरिव जलधरो मेघस्तस्य
छायातपाभावस्तद्वन्मलिनानि कदमलान्यम्बराणि वस्त्राणि येषां ते तथा तैः । पक्षे जलधरच्छायया मलिन-
मम्बरं व्योम येष्वाति विग्रहः । अनेकेति । अनेके बहवो वृत्तान्ताश्चरित्राणि येषां ते तथा तैः । अरण्येति ।
अरण्यं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—सखङ्गेति । खङ्गः कौक्षेयको धेनुका कृपाणिका ताभ्यां सह-
वर्तमानम् । पक्षे खङ्गो वार्ध्नीणसः धेनुका वशा ताभ्यां युक्तमित्यर्थः । अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यो
जलधरो मेघस्तमिव मयूराणां पिच्छानि तद्वच्चित्रं विविधवर्णधारि यच्चापं धनुस्तद्वत् इत्येवंशीलः स तथा तम् ।
पक्षे मयूरपिच्छवच्चित्रं चापमिन्द्रधनुस्तद्धारिणम् । वकेति । बकमिधानो राक्षसो यातुधानस्तद्वदिव । उभयोः
साम्यमाह—गृहीतेति । गृहीतं धृतमेकमद्वितीयं चक्रं येन स तम् पक्षे गृहीता स्वायत्तीकृतैकचक्रमभिधा-
ना पुरीं येनेति विग्रहः । अरुणेति । अरुणानुजो गरुडस्तद्वदिव । उभयोरैक्यं प्रदर्शयन्माह—उद्भूतेति ।
उद्भूता उत्पाटिता अनेकेषां महानागानां बहुमहाहस्तिनां दशना दन्ता येन स तथा तम् । पक्षे उद्भूता
मुखाशिष्कासिता अनेकमहानागानां महाभोगिनां दशना दन्ता येनेति विग्रहः । भीष्मेति । भीष्मो
गोत्रेयस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—शिखण्डीति । शिखण्डिनो बहिर्णस्तेषां शत्रुम् । तद्वधकारित्वान् ।
पक्षे शिखण्डी पाण्डवपक्षीयो वर्षवरस्तस्य शत्रुं विपक्षम् । निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्य दिवस-

टिप्पणं—१ श्वपत्नीभिरित्यर्थः । २ वायसानाम् । ३ कृष्णस्य लीलां । ४ कुवलयपीडस्य
हननोत्तरमित्यर्थः ।

पाठाः—१ कौलेयः कौलेयः । २ आगृहीतः । ३ विभिन्नगजकुम्भः । ४ पिशिताहारैः । ५ बाहिभिः ।
६ मलिनैः ।

ष्णम्, विद्याधरमिव मानसवेगम्, पाराशरमिव योजनगन्धानुसारिणम्, घटोत्कचमिव भी-
मरूपधारिणम्, अचलराजकन्यकाकेशपाशमिव नीलकण्ठचन्द्रकाभरणम्, हिरण्याक्षदानव-
मिव महावराहदंष्ट्राविभिन्नवक्षःस्थलम्, अतिरागिणमिव कृतबहुबन्दीपरिग्रहम्, पिशिताशन-
मिव रक्तलुब्धकम्, गीतकलाविन्यासमिव निषादानुगतम्, अम्बिकात्रिशूलमिव महिषरुधिरा-
द्रकायम्, अभिनवयौवनमपि क्षपितबहुवयसम्, कृतसारमेयसंग्रहमपि फलमूलाशनम्, कृष्णम-

मिव दिनमिव । उभयोः साम्यमाह—**सततेति** । सततं निरन्तरं वनादाविभूता प्रकटीभूता ये मृगा हरि-
णास्तेषु तृष्णा हननेच्छा यस्य स तम् । पक्ष आविर्भूता प्रकटिता मृगतृष्णा मरीचिका येष्विति विग्रहः ।
विद्येति । विद्याधरो व्योमगस्तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—**मानसेति** । मानेनाहंकारेण सवेगः सर्वदा
तीव्रगतिः । पक्षे मानसे मानसाभिधाने सरसि गतिर्गमनं यस्येति विग्रहः । **पारेति** । पाराशरो व्यासस्तमिव ।
उभयोः सादृश्यमाह—**योजनेति** । योजनं गन्धो विद्यते यस्मिन्नित्यर्थादित्वादचप्रत्ययः । योजनगन्धः
कस्तूरीमृगस्तमनुसरतीत्येवंशीलः स तम् । योजनगन्धा शीतं तमनुसारिणमिति वा । पक्षे 'व्यासेमातरि ।
कस्तूरीशीतयोश्च' इति कोशः । **घटेति** । घटोत्कचो हिडिम्बासुतस्तमिव । उभयोः सादृश्यमाह—**भीमेति** ।
भीमं भयकारि यद्रूपं तद्वारिणम् । पक्षे भीमस्य वृकोदरस्य रूपमाकृतिस्तद्वारिणम् । तत्पुत्रत्वात् । **अचलेति** ।
अचलराजो हिमाचलस्तस्य कन्यका पार्वती तस्याः केशपाशः केशकलापस्तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—
नीलेति । नीलकण्ठो मयूरस्तस्य चन्द्रका मेरुकास्तेषामा समन्ताद्भरणं धारणं यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे नील-
कण्ठो महादेवस्तस्य यश्चन्द्र एव चन्द्रकस्तदेवाभरणं यस्मिन् । अर्धनारीत्वादिति भावः । **हिरण्येति** । हिर-
ण्याख्यो हिरण्यकशिपुः दानवः दैत्यस्तमिव । उभयोः साम्यं दर्शयन्माह—**महेति** । महावराहा वनसूकरा-
स्तेषां दंष्ट्रा दाढास्ताभिर्विभिन्नं विहितक्षतं वक्षःस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा तम् । द्वितीयपक्षे भगवता
कृष्णेन महावराहरूपमाधाय हिरण्याक्षस्य वक्षःस्थलं विदारितमिति प्रसिद्धिः । **अतीति** । अतिरागिणमतिरा-
गाभिभूतमतिग्रहोर्भिलाषुकं तमिव । उभयोस्तुल्यतामाह—**कृतेति** । कृतो विहितो बहुबन्दीनां ग्रहाणां परि-
सामस्त्येन ग्रहो येन स तम् । पक्षे कृतो बहुबन्दिनां वैतालिकानां परिग्रहः स्त्रीकारो येनेति विग्रहः ।
'श्लेषे खरो न गण्यते' इति ह्रस्वदीर्घार्थः श्लेषः । **पिशितेति** । पिशिताशनो मांसभक्षकस्तद्वदिव । उभ-
योस्तुल्यत्वमाह—**रक्तेति** । रक्ता अनुरक्ता लुब्धका व्याधा यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे रक्ते रुधिरं लुब्ध
एव लुब्धकः । सस्पृह इत्यर्थः । **गीतेति** । गीतकला गेयविज्ञानं तस्या विन्यासो रचना तमिव । उभयोः
साम्यमाह—**निषादेति** । निषादा भिलास्तैरनुगतं पश्चाद्व्रतम् । पक्षे निषादस्तन्नीकण्ठोद्भवः स्वरः । 'निषा-
दर्थभगान्धार-' इति कोशः । तेनानुगतं सहितम् । **अम्बिकेति** । अम्बिका भवानी तस्यास्त्रिशूलं शस्त्रविशे-
षस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**महिषेति** । महिषो रक्ताक्षस्तस्य रुधिरं रक्तं तेनार्द्रः स्त्रीजः कायो
देहो यस्य स तम् । तदपि तादृशमित्यभङ्गश्लेषः । **अभिनवेति** । अभिनवं मनोहारि प्रत्यग्रं वा यौवनं
तारुण्यं यस्यैवंभूतमपि क्षपितानि बहूनि वयांसि येनेति विरोधः । परिहारपक्षे क्षपिता बहवो वयसः पक्षिणो
येनेति विग्रहः । **कृतेति** । कृतो विहितः सारस्य धनस्य मेयस्य मातुं योग्यस्याज्ञादेः संग्रहः स्त्रीकारो येनैवंभू-
तमपि फलमूलान्येवाशनं भक्षणं यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे कृतः सारमेयाणां कुकुराणां संग्रहो येनैवंभूतम् ।

टिप्प०—१ योजनगन्धानां द्वाशकन्यामनुसरति स इत्यर्थः । २ पिच्छप्रान्तुभाने चन्द्राकाराः
शिखण्डका इत्यर्थः । ३ अतिरागिणम् अत्यन्तविषयासक्तं धनिनमिव कृतो बहूनां बन्दीनां प्रसभापहृत-
स्त्रीणां संग्रहो येन इत्यर्थ उचितः । टीकाधृतव्याख्या तु विचारणीया । ४ सित इत्याशयः ।

पाठा०—१ पाराशरम्, २ हिरण्याख्य, ३ बन्दि, ४ बहुरक्त, ५ कलाविलासः, कलाभिलाषः, ६ क्षयितवयस्कम्,
७ फलाग्निम्.

प्यसुदर्शनम्, स्वच्छन्दचारमपि दुर्गैकशरणम्, क्षितिभृत्पादानुवर्तिनमपि राजसेवानभिज्ञम्, अपत्यमिव विन्ध्याचलस्य, अंशकावतारमिव कृतान्तस्य, सहोदरमिव पापस्य, सारमिव कलिकालस्य, भीषणमपि महासत्त्वतया गम्भीरमिवोपलक्ष्यमाणम्, अभिभवनीयाकृतिं मौतङ्गनामानं शबरसेनापतिमपश्यम् । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषम् ।

आसीच्च मे मनसि—“अहो, मोहप्रायमेतेषां” जीवितं साधुजनगर्हितं च चरितम् । तथा हि—पुरुषपिशितोपहारे धर्मबुद्धिः, आहारः साधुजनगर्हितो मधुमांसादिः, श्रमो मृगया, शास्त्रं शिवारुतम्, समुपदेष्टारः सदसतां कौशिकाः, प्रज्ञा शकुनिज्ञानम्, परिचिताः श्वानः, राज्यं शून्याखटवीषु, आपानकमुत्सवः, मित्राणि क्रूरकर्मसाधनानि धनूषि, सहाया

कृष्णेति । कृष्णं विष्णुमपि सुदर्शनेन रहितमिति विरोधः । परिहारपक्षे कृष्णं श्यामवर्णमत एवासुदर्शनं भीमदर्शनम् । भयोत्पादकत्वादिति भावः । स्वच्छन्देति । स्वच्छन्देन खेच्छतया चारश्चरणं यस्यैवंभूतमपि दुर्गं कोट्टमेकमद्वितीयं शरणमाश्रयो यस्येति विरोधः । परिहारपक्षे दुर्गा भवान्येकं शरणं यस्येति विग्रहः । क्षितिभृदिति । क्षितिभृद्राजा तस्य पादाश्चरणास्तदनुवर्तिनमपि तत्समीपस्थायिनमपि राजसेवा नृपसपर्यां तस्या अनभिज्ञमकुशलमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे क्षितिभृत्पर्वतस्य पादाः पर्यन्तपर्वतास्तदनुवर्तिनं तत्र स्थायिनमिति विग्रहः । अपत्येति । विन्ध्याचलस्य जलबालकादेरपत्यमिव प्रसूतिमिव । अंशेति । कृतान्तस्य यमस्यांशावतारमिवैकदेशावतारमिव । सहोदरेति । पापस्यैतसः सहोदरमिव सोदरमिव । सारेति । कलिकालस्य कलियुगस्य सारमिव सर्वस्वमिव । भीषणेति । भीषणमपि भयजनकमपि महच्च तत्सत्त्वं च महासत्त्वं तस्य भावस्तात्ता तया गम्भीरमिव गम्भीर्यगुणयुक्तमिवोपलक्ष्यमाणं परिदृश्यमानम् । परैरिति शेषः । अभीति । अभिभवनीया तिरस्करीयाकृतिराकारो यस्येति स तम् । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । अभिधानं तु पश्चात्तस्याहमश्रौषं तस्य सेनापतेरभिधानं नामाहं पश्चात्तदर्शनानन्तरमश्रौषमाकर्णयम् । अनुचरमुखादिति शेषः ।

आसीच्चेति । मे मम मनसि चित्त आसीद्बभूव । खेद इति शेषः । तदेव दर्शयति—अहो इत्यादिना । अहो इत्याश्चर्येति । एतेषां भिन्नानां जीवितं प्राणितं मोहोऽज्ञानं प्रायः प्रचुरं यत्र तादृशम् । चः पुनरर्थः । चरितमाचरणं साधुजनैः सज्जनजनैर्गर्हितं निन्दितम् । तदेव विशेषतो दर्शयति—तथा हीति । पुरुषेति । पुरुषस्य पुंसो यत्पिशितं मांसं तस्य य उपहारे भगवत्यै नैवेद्यदर्शनं तस्मिन्धर्मबुद्धिः श्रेयोधीः । आहार इति । आहारः प्रत्यवसानं साधुजनैर्गर्हितो निन्दितो मधुमांसादिर्मधु मयं माक्षिकं वा । मांसं प्रतीतम् । ते आदौ यस्येति बहुव्रीहिः । आदिशब्दात्कन्दादिपरिग्रहः । श्रम इति । श्रमः शक्तिसाधनायासः मृगयाऽऽखेटकः । शास्त्रमिति । शिवा शृगाली तस्या रूतं शब्दितं शास्त्रमुच्चस्वरवेदपाठः । प्रबोधजनकत्वसाम्यात्तदुपमानम् । सदिति । सदसतां शुभाशुभानां समुपदेष्टारो बोधकाः कौशिका उल्काः । प्रज्ञेति । शकुनयः पतत्रिणस्तेषां स्थूलमहत्त्वादिना ज्ञानं तदेव प्रज्ञा विवेकबुद्धिः । परीति । श्वानः सारमेयाः परिचिता विश्वासपात्राणि । राज्यमिति । शून्यासु जनरहितासु अटवीषु विन्ध्याटवीषु राज्यं स्वामित्वम् । आपानकेति । उत्सवः संतुष्टिकार्यं तदेवापानमेवापानकम् । स्वार्थे कः । पानगोष्ठिका । मित्राणीति । क्रूरं यत्कर्म तत्साधनानि तद्धेतुभूतानि धनूष्येव चापान्येव मित्राणि सुहृदः । हितचिन्तकानीति यावत् । सहाया इति । विषेण दिग्धं लिप्तं सुखमाननं येषामेवंविधाः सायका बाणास्त एव सहाया इष्टकार्यकर्तृत्वात्साहाय्यकारिणः । क इव । भुजंगाः सर्पा इव । एतेषां विषदिग्धमुखत्वं

टिप्पणं—१ अनभिभवनीयाकृतिम् इदगात्रतया अपराजयमूर्तिम् । इत्येव पाठो व्याख्या चोचिता ।
२ भोजनमित्यर्थः ।

पाठा०—१ प्रचारः २ विन्ध्यस्य ३ सारथिम् ४ अनभिभवः ५ मातङ्गकः ६ सर्वशबरः ७ तस्य पश्चात् ८ घोरः ९ प्राज्यः १० मृगाम् ११ निर्वाहितम् १२ निन्दितः; विगर्हितः १३ शास्त्रे १४ उपदेष्टारः १५ शून्याटवीषु १६ क्रूरकर्माणि १७ धर्मं धनूषि

विषदिग्धमुखा भुजंगा इव सायकाः, गीतमुत्साहकारि मुग्धमृगाणाम्, कलत्राणि बन्दीगृहीताः परयोषिताः, क्रूरात्मभिः शार्दूलैः सहसंवासः, पशुरधिरेण देवतार्चनम्, मांसेन बलिकर्म, चौर्येण जीवनम्, भूषणानि भुजंगमणयः, वनकरिमदैरङ्गरागः, यस्मिन्नेव कानने निवसन्ति तदेवोत्खातमूलमशेषतः कुर्वते' इति चिन्तयत्येव मयि शीबरसेनापतिरदवीभ्रमण-समुद्भवं श्रममपनिनीपुरागत्य तस्यैव शास्मलीतरोरधश्छायायामवतारितकोदण्डस्त्वरितपरि-जनोपनीतपल्लावसने समुपाविशत् । अन्यतरस्तु शबरयुवा ससंभ्रममवतीर्य तस्मात्करयुगल-परिक्षोभिताम्भसः सरसो वैडूर्यद्रवानुकारि, प्रलयदिवसकरकिरणोपतापादम्बरैकदेशमिव विलीनम्, इन्दुमण्डलादिव प्रस्यन्दितम्, हुतमिव मुक्ताफलनिकरम्, अत्यच्छतया स्पर्शानु-

स्वाभाविकम् । तेषामौपाधिकमिति भावः । गीतमिति । मुग्धा अनभिज्ञा ये मृगा हरिणास्तेषामुत्साहकारि स्तब्धताविधायि गीतं गानम् । कलत्रेति । परयोषितोऽन्यस्त्रिय एव बन्दी ग्रहस्तद्रूपत्वेन गृहीताः स्त्रीकृताः कलत्राणि स्वपत्न्यः । क्रूरेति । क्रूरात्मभिर्दुष्टात्मभिः शार्दूलैश्चित्रकैः समं संवासः सहावस्थानम् । पश्विति । पशवो महिषास्तेषां रुधिरेण रक्तेन देवतार्चनं देवपूजनम् । मांसेनेति । मांसेन पिशितेन बलिहन्तकारस्तात्कर्म तत्कृत्यम् । चौर्येणेति । चौर्येण परद्रव्यापहारेण जीवनं प्राणधारणम् । भूषणानीति । भूषणान्याभरणानि भुजंगमणयः सर्परत्नानि । पर्वतवासित्वातेषां ते सुलभा इति भावः । वनेति । वनकिराणामरण्यहस्तिनां मदैर्दान-वारिभिरङ्गरागो विलेपनम् । यस्मिन्निति । यस्मिन् अनिर्दिष्टनामनि कानने वने निवसन्ति निवासं कुर्वन्ति तदेव काननमशेषतः समग्रत उत्खातमुत्पाटितं मूलं मध्यभागो यस्यैवभूतं कुर्वते विदधत इति पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयति ध्यायति सत्येव स शबरसेनापतिस्तस्यैव शास्मलीतरोरधश्छायायामागत्य । त्वरितेति । त्वरितं शीघ्रं परिजनेन परिच्छेदेनोपनीतमानीतं अतपल्लावसनं किसलयोसनं तस्मिन्समुपाविशत्स्थिवान् । किं कर्तुमिच्छुः । अप-निनीषुः अपनेतुं दूरीकर्तुमिच्छुः । कम् । श्रमं खेदम् । एतदेव विशेषयन्नाह—अदवीति । अदवीयां भ्रमणमित-स्ततः पर्यटनं तस्मात्समुद्भवं समुत्पन्नम् । सेनापतिं विशेषयन्नाह—अवेति । अवतारितं अनधिज्यं कृतं कोदण्डं धनुर्धनं स तथा । तुः पुनरर्थः । अन्यतरः कश्चिदनिर्दिष्टनामा । शबरश्चासौ युवा चेति कर्मधारयः । न तु शबरानां युवेति निर्धारणे षष्ठा समासः । 'न निर्धारणे' इति षष्ठा सह समासनिषेधात् । ससंभ्रमं सवेगमव-तीर्य तदन्तः प्रविश्य तस्मात्सम्पाभिधानात्सरसः कासारताकमलिनी नलिनी तस्याः पत्रपुटेनाम्भः पानीयं तथा धौतः क्षालितः पङ्कः कर्दमो यासां ता अत एव निर्मला विशदा या मृणालिकाः कमलिन्यस्ताश्च समुपाहरदानी-तवानित्यन्वयः । सरो विशिनष्टि—करेति । करयुगलेन हस्तद्वयेन परिक्षोभितं विलोडितमम्भः पानीयं यस्य तत्तथा तस्मात् । अथाम्भो विशेषयन्नाह—वैडूर्येति । वैडूर्यं बालवायजं तस्य द्रवः कल्कस्तदनुकारि तत्सद-शम् । अत्युज्ज्वलवर्णत्वात्तदुपमानम् । प्रलयेति । प्रलयस्य कल्पान्तस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य किरणा दीधितयस्तेषामुपतापादुष्णाद्विलीनं क्षरितमम्बरस्याकाशस्यैकदेशमिवैकप्रविभागमिव । इन्दुमण्डलाच्चन्द्रबिम्बा-त्प्रस्यन्दितं क्षरितमिव । तथा मुक्ताफलस्य रसोद्भवस्य निकरं समूहं हुतमिव द्रवोपयुक्तमिव । अत्यच्छतया अतिस्वच्छतया तादृशभ्रमेऽपि शीतस्पर्शेनानुमेयमनुमातुं योग्यं हिमेन हुहिनेन जडं स्तब्धतां प्रापितम् । अरविन्दस्य कमलस्य यः कोशः कर्णिकाधारस्तस्य रजः परागस्तेन कषायं तुवरम् । कमलिनीविशेषयन्नाह—

टिप्प०—१ हरितमणिरित्यर्थः । २ उष्णत्वात् । ३ हिमवत् जडं शीतमित्यर्थो बोध्यः ।

पाठा०—१ दग्ध. २ भुजंगमाः. ३ उत्साद. ४ बन्दि. ५ पशुरधिरेणैव. ६ जीवितम्. ७ फणामयः. ८ गज. ९ यस्मिन्नेव च. १० कुर्वन्ति. ११ मयि सं. १२ शबरसेनापतिश्च. १३ परिभ्रमण. १४ समुद्भवं. १५ शास्मलि. १६ छाया. १७ उपनीते. १८ अन्यतमः. १९ हुतम्.

मेयं हिर्मजडम्, अरविन्दकोशरजःकषायमम्भः कमलिनीपत्रपुटेन प्रत्यप्रोद्धृताश्च धौतपङ्क-
निर्मला मृणालिकाः समुपाहरत् । आपीतसलिलश्च सेनापतिस्ता मृणालिकाः शशिकला इव
सैहिकेयः क्रमेणादशत् । अपगतश्रमश्चोत्थाय परिपीताम्भसा सकलेन तेन शबरसैन्येनानु-
गम्यमानः शनैःशनैरभिमतं दिगन्तरमयासीत् ।

एकतमस्तु जरच्छबरस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दादनासादितहरिणपिशितः पिशिताशन इव विकृ-
तदर्शनः पिशितार्थी तस्मिन्नेव तरुतले मुहूर्तमिव व्यलम्बत । अन्तरिते च शबरसेनापतौ
स जीर्णशबरः पिबन्निवास्माकमार्युषि रुधिरबिन्दुपाटलया कपिलभ्रूलतापरिवेषभीषणया
दृष्ट्या गणयन्निव शुककुलकुलायस्थानानि श्येन इव विहगाभिषखादलालसः सुचिरमारुह-
क्षुस्तं वनस्पतिमा मूलादपश्यत् । उत्क्रान्तमिव तस्मिन्क्षणे तदालोकनभीतानां शुककुला-
नामसुभिः । किमिव हि दुष्करमकरुणानाम् । यतः स तमनेकतालतुङ्गमभ्रंकषशाखाशिखर-

प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रं तत्कालमुद्धृता उत्खाताः । आपीतेति । आपीतं पानविषयीकृतं सलिलं येनैवंभूतः
सेनापतिः सैन्यनायकः । क्रमेण जलपानानन्तरं ता मृणालिका अदशदभक्षयत् । कः कामिव । सैहिकेयो राहुः
सं यथा शशिकलाश्चन्द्रकला अश्नाति । अपेति । अपगतो दूरीभूतः श्रमः खेदो यस्य स उत्थायोत्थानं
कृत्वा परिपीताम्भसा कृतजलपानेन सकलेन समग्रेण तेन पूर्वोक्तेन शबरसैन्येन भिन्नबलेनानुगम्यमानः
शनैःशनैः कृताखेटकश्रुतित्वेन त्वराभावादभिमतं समीहितम् । एकस्या दिशः सकाशादन्या दिशो दिगन्तरं
मयासीदगमत् । 'या प्रापणे' इत्यस्य छुडि रूपम् ।

एकतमस्त्विति । तु पुनरर्थे । एकतमः कश्चिजरच्छबरः स्थविरभिच्छस्तस्मात्पुलिन्दवृन्दाच्छबरसमुदायाद-
नासादितमप्राप्तं हरिणपिशितं मृगमांसं येनैवंभूतः पिशितार्थी मांसार्थी । पिशितेति । पिशितमश्नातीति
पिशिताशनो व्याघ्रस्तद्वदिव विकृतं दर्शनं यस्य स तस्मिन्नेव तरुतले पूर्वोक्तवृक्षाव एकमुहूर्तमिव घटिकाद-
यमिव व्यलम्बत तद्वनानन्तरं विलम्बं चकार । तथा शबरसेनापतौ भिन्ननायकेऽन्तरिते वृक्षादिना व्यवहिते
सति स पूर्वोक्तो जीर्णशबरोऽस्माकं पक्षिणामार्युषि जीवितानि पिबन्निव पानं कुर्वन्निव शुकानां कीराणां यानि
कुलानि तेषां कुलाया नीडानि तेषां स्थानानि स्थलविशेषाणि गणयन्निव तत्संख्यां कुर्वन्निव । कथा । दृष्ट्या ।
इतो दृष्टिं विशेषयन्नाह—रुधिरेति । रुधिरस्य रक्तस्य यो बिन्दुः पृषत्तद्वत्पाटलया श्वेतरक्त्या । कपिलेति ।
कपिला पिङ्गला या भ्रूलता तस्याः परिवेषः परिधिस्तेन भीषणया भयकारिण्या । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव
विशेषयन्नाह—श्येनेति । श्येन इव शशादन इव विहगानां पतत्रिणां यदामिषं मांसं तस्यास्वादो भक्षणं तत्र
लालसो लम्पटस्तं वनस्पतिं शाल्मलीवृक्षमारुहक्षुरारोढुमिच्छुः सुचिरं चिरकालं यावत् । आ मूलान्मूलं मर्या-
दीकृत्यामूलं तस्मात्प्रान्तपर्यन्तमपश्यन्नलोकयत् । उत्क्रान्तमिवेति । तस्मिन्क्षणे तस्मिन्प्रस्तावे तस्य
यदालोकनं वीक्षणं तेन भीतानां भयप्राप्तानां शुककुलानामसुभिः प्राणैरुत्क्रान्तमिव निर्गतमिव । हीति ।
हि यस्मात्कारणादकरुणानां निर्दयानां किमिव दुष्करम् । न किमपीत्यर्थः । सर्वमेवाकृत्यं कुर्वन्तीति भावः ।
यतः स भिन्नस्तं पादपमनेके ताला वृक्षविशेषास्तद्वत्तुङ्गसुचम् । अभ्रमिति । अभ्रंकषमभ्रंलिहं शाखानां
शिखरं प्रान्तो यस्यैवंभूतमप्ययत्नेनैव प्रयासव्यतिरेकेण सोपानैरिवारोहणैरिवारुह्यारोहणं कृत्वा तस्य वनस्पतेः
शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानेकैकं प्रत्येकं तस्य भावस्तता तया फलानीव सस्यानीव तानग्रहीदादत्तेत्य-

टिप्पण०—१ पिशिताशन इव राक्षस इवेत्युचितोऽर्थः ।

पाठा०—१ जलशिशिरम्. २ संपुटेन. ३ निर्मल. ४ सलिलः सेनापतिः; सलिलश्च शबरसेनापतिः. ५ एकतरः.
६ अतिविकृतदर्शनस्तस्मिन्नेव. ७ तरुमूले. ८ च तस्मिन्. ९ भुवा परिवेष. १० शुककुलाय. ११ विद्वज्ञा.
१२ सुचिर. १३ आलोकभीतानाम्.

मपि सोपानैरिवायत्नेनैव पादपमारुह्य ताननुपजातोत्पतनशक्तीन्कांश्चिदल्पदिवसजातान्गर्भ-
च्छविपाटलाञ्छालैर्मलीकुसुमशङ्कामुपजनयतः, कांश्चिदुद्विद्यमानपक्षतया नलिनसंवर्तिकांनु-
कारिणः, कांश्चिदर्कफलसदृशान्, कांश्चिलोहितायमानचञ्चुकोटीनीषद्विघटितदलपुटपाटलमु-
खानां कमलमुकुलानां श्रियमुद्वहतः, कांश्चिद्वनवरतशिरःकम्पव्याजेन निवारयत इव प्रती-
कारासमर्थानेकैकतया फलानीव तस्य वनस्पतेः शाखान्तरेभ्यश्च शुकशावकानग्रहीत् ।
अपगतासुंश्च कृत्वा क्षितावपातयत् ।

तातस्तु तं मंहान्तमकाण्ड एव प्राणहरमप्रतीकारमुपप्लवमुपनतमालोक्य द्विगुणतरोपजा-
तवेपथुर्मरणभयादुद्भ्रान्ततरलतारको विषादशून्यामश्रुजलप्लुतां दृशमितस्ततो दिक्षु विक्षिपन्,
उच्छुष्कतालुरात्मप्रतीकाराक्षमस्त्रासस्तसंधिशिथिलेन पक्षसंपुटेनैच्छाद्य मां तत्कालो-

न्वयः । इतः शुकशिशुन्विशेषयन्नाह—अन्विति । अनुपजातानुत्पन्नोत्पतनशक्तिर्नभोगमनसामर्थ्यं येषां
ते तथा तान् । कांश्चिदिति । अल्पदिवसजातान्खल्पदिनप्रभवान् । गर्भेति । प्रत्यग्रोत्पन्नस्य गर्भस्य या
छविः कान्तिस्तया पाटलाञ्छेतरत्नान् । किं कुर्वतः । उपजनयत उत्पादयतः । काम् । शाल्मलीवृक्षस्य
यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां शङ्कामारेकाम् । तत्कुसुमानामपि श्वेतरत्नत्वादेतेषां च तथात्वादुपमानोपमेय-
भावः । कांश्चिदिति । उद्विद्यमानाः प्रादुर्भूयमाना ये पक्षास्तेषां भावस्तत्ता तया नलिनानां कमलानां संव-
र्तिका नवदलम् । 'संवर्तिका नवदलम्' इति कोशः । अनेनातिनैर्मल्यं द्योत्यते । तदनुकारिणस्तत्सादृश्य-
भाजः । कांश्चिदिति । अर्को मन्दारस्तस्य फलानि तैः सदृशास्तत्तुल्यान् । कांश्चिदिति । लोहितायमानां
रकायमानाश्चञ्चूनां त्रीटीनां कोट्यः अप्रभागा येषां ते तथा तान् । कांश्चित्किं कुर्वतः । श्रियं शोभासुद्वहत्
उत्प्राबल्येन धारयन्तः । केषाम् । कमलमुकुलानां नलिनकुञ्जलानाम् कीदृशानाम् । ईषत्किंचिद्विघटितं विक-
सितं यद्वलपुटं तेन पाटलं श्वेतरत्नं मुखं येषां तानि तथा तेषाम् । पुनः शिशुन्विशिनष्टि—अनेति । अनव-
रतं निरन्तरं यः शिरःकम्पस्तस्य व्याजो मिषं तेन निवारयत इव 'वयं बालकाः, अस्मासु दया कर्तव्या,
मास्माज्जहि' इति निवारणां कुर्वत इव । कीदृशान् । प्रतीकारो वधनिवृत्त्युपायस्तत्रासमर्थोन्सामर्थ्यवर्जितान् ।
अपेति । अपगता असवः प्राणा येषामेवंविधांस्तान्कृत्वा विधाय क्षितौ भूमावपातवदन्विक्षिपत् ।

तातस्तु मतिपता तु मां क्रोडविभागेनोत्सङ्गप्रदेशेनावष्टभ्यालम्बनीकृत्य तस्यौ तस्थिवानित्यन्वयः । तथा
महान्तं महीयांसमकाण्ड एवाप्रस्ताव एव प्राणहरं जीवितनाशकृतं अप्रतीकारमचिकित्स्यमुपप्लवमुपनतं
प्राप्तमालोक्य निरीक्ष्य । अथ तत्पितरं विशेषयन्नाह—द्विगुणतरेति । द्विगुणतरः पूर्वस्माद्विगुणित उपजातः
समुत्पन्नो वेपथुः कम्पो यस्य स तथा । मरणेति । मरणभयान्मुत्पुत्रासादुद्भ्रान्ता अतिशयेन भ्रमितास्तरलाश्च-
ञ्चलास्तरकाः कनीनिका यस्य सः । किं कुर्वन् । दृशं दृष्टमितस्ततः समन्ततो दिक्षु ककुप्सु विक्षिपन्विस्तारयन् ।
दृशं विशिनष्टि—विषादेति । विषादेन शोकेन शून्यां निस्तेजसम् । अश्रिवति । अश्रुजलेन नेत्राम्बुना प्लुतां
प्लाविताम् । उदिति । उत्प्राबल्येन शुष्कमनार्द्रं तालु काकुर्द यस्य स तथा । आत्मनः स्वस्य यः प्रतीकारो दुःख-
निवृत्त्युपायस्तत्राक्षमोऽसमर्थः । किं कृत्वा । पक्षपुटेन छदपुटेन मामाच्छाद्य तिरोधाय । किं कुर्वाणः । मन्यमानो
जानानः । किं । तत्कालोचितं तत्समययोग्यम् । इममेव प्रतीकारमुपायम् । पक्षसंपुटं विशेषयन्नाह—त्रासेति ।

टिप्प०—१ शङ्काम् । अन्तिमानलंकारः । २ उपमानधर्मस्य (श्रियः) उपमेये आरोपात्पदार्थ-
निदर्शना । ३ स्वाभाविककम्पे निवारणस्य संभावनात्क्रियावस्तुप्रेक्षा । व्याजेनेत्युक्त्या सापह्नुवा ।
४ अनवसरे एवेत्यर्थः । ५ उद्भ्रान्ते तरले, चञ्चले अथवा अधिकविस्फारणेन भास्वरे ('तरलो भास्वरे
चले' इति हैमः) कनीनिके यस्येत्युचितम् ।

पाठा०—१ अधिरुह्य, २ शाल्मलि, ३ नलिनी, ४ उद्वहन्ता, ५ निवारयन्तः, ६ प्रतीकारानेकैकशः, ७ शाखा-
संधिभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च; शाखान्तरेभ्यः कोटरान्तरेभ्यश्च, ८ अतिमहान्तमकाण्ड इव, ९ अवलोक्य, १० तरलतर,
११ तारकान्; तारकाम्, १२ पक्षपुटेन, १३ आच्छाद्य तत्कालोन्नितम्.

चित्' प्रतीकारं मन्यमानः स्नेहपरवशो मद्रक्षणाकुलः किं कर्तव्यताविमूढः क्रोडविभागेन
मामवष्टभ्य तस्यौ । असावपि पापः शाखान्तरैः संचरमाणः कोटरद्वारमागत्य जीर्णासित-
भुजंगभोगभीषणं प्रसार्य विविधवनवराहवसाविस्त्रगन्धिकरतलं कोदण्डगुणार्कषणव्रणाक्कि-
तप्रकोष्ठमन्तकदण्डानुकारिणं वामबाहुमतिनृशंसो मुहुर्मुहुर्दत्तचक्षुप्रहारभुक्कूजन्तमाकृष्य
तातं गतासुमकरोत् । मां तु खलपत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्सावशेषत्वाच्चायुषः कथमपि
पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयत् । उपरतं च तमवनि तले शिथिलशिरोधरमधोमुखममुञ्चत् ।
अहमपि तच्चरणान्तरे निवेशितशिरोधरो निभृतमङ्गनिलीनस्तेनैव सहापतम् । अवशिष्टपुण्य-
तया तु पवनवश्येन पुञ्जितस्य महतः शुष्कपत्रराशेरुपरि पतितमात्मानमपश्यम् । अङ्गानि

त्रासेन भयेन हस्ता विदीर्णा ये संधयोऽस्थिवन्धास्तैः शिथिलेन श्लेहेन । स्नेहेन ग्रीवा परवशः परा-
यतो मम यद्रक्षणं गुप्तित्राकुलः सन्तान्तः । किमिदानीं कर्तव्यं विधेयमित्यस्य भावः किं कर्तव्यता तत्र
विमूढो भ्रष्टमतिः । असावपीति । असौ जरच्छबरोऽपि पापः पापिष्ठः शाखान्तरैः शालान्तरैः संचरमाणः
प्रवर्तमानः कोटरद्वारं निष्कुहद्वारमागल्य तातं मत्पितरं गतासुं विगतप्राणमकरोदस्रजदित्यन्वयः । किं कृत्वा ।
प्रसार्य विस्तार्य । कम् । वामबाहुं सव्यभुजम् । अथैनं विशेषयन्नाह—जीर्णेति । जीर्णो जरीयानसितः
कृष्णो यो भुजंगः सर्पस्तस्य भोगः कायस्तेद्वद्भीषणं भयजनकम् । विविधेति । विविधा अनेके ये वनवराहा
अरण्यक्रोडास्तेषां वसा स्नायुस्तया विस्त्रगन्ध्यामगन्धि करतलं हस्ततलं यस्य स तथा तम् । कोदण्डेति ।
कोदण्डस्य धनुषो ये गुणाः प्रत्यक्षास्तेषामाकर्षणमाक्षेपस्तेन व्रणं किणं तेनाङ्कितश्चिह्नितः प्रकोष्ठः कलाचि-
का यस्य स तम् । अन्तर्केति । अन्तर्कस्य यमस्य यो दण्डो लगुडस्तदनुकारिणम् । तत्सादृश्यधारिणि-
त्यर्थः । कीदृक्सः । अतिनृशंसोऽतिकूरः । कीदृशं तातम् । मुहुरिति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दत्तचक्षुप्रहारस्रो-
टीप्रघातो येन स तथा तम् । किं कुर्वन्तम् । उत्प्राबल्येन कूजन्तं शब्दं कुर्वन्तम् । किं कृत्वा । आकृष्य । कोट-
राद्वहिरानीयेति शेषः । मां तु वैशम्पायनं कथमपि महता कष्टेन पक्षसंपुटान्तरगतं नालक्षयन्न ज्ञातवान् ।
अत्र हेतुमाह—खलपत्वादित्यादि । खलपत्वादित्यल्पत्वाद्भयसंपिण्डिताङ्गत्वात्त्राससंकुचिताङ्गत्वादायुषो
जीवितव्यस्यावशेषेणोद्धरितभागेन सहवर्तमानत्वात् । उपेति । उपरतं मृतं तं पितरमवनि तले पृथ्वीतले
शिथिला श्लथा शिरोधरा कन्धरा यस्य स तमधोमुखमवाङ्मुखममुञ्चदन्विक्षिपत् । अहमपि तस्य पितृश्वरणा-
न्तरे क्रमणमैष्ये निवेशिता स्थापिता शिरोधरा ग्रीवा येन साः । निभृतमत्यर्थमङ्ग उत्सङ्गे निलीनो लम् ।
यथा पितुर्देहाङ्गिभ्रतया नोपलभ्यते तथा स्थित इत्यर्थः । तेनैव जनकेनैव सहापतम् अधःसंयोगफलिकां
क्रियामकरवम् । 'पल्ल पतने' इत्यस्य लुङि रूपम् । अवेति । अवशिष्टमुर्वरितं यत्पुण्यं श्रेयस्तस्य भावस्त-
त्ता तथा । पवनेति । पवनः समीरणस्तस्य वरयस्तदायत्तता तेन पुञ्जितस्य पिण्डितस्य महतो महीयसः
शुष्कपत्रराशेः शुष्काणि वानानि यानि पर्णानि पत्राणि तेषां राशिः समुदायस्तस्योपरि पतितं सस्तमात्मानं

टिप्पणं—१ विटपान्तरैरित्यर्थः । २ अक्षिपदित्यर्थः । ३ पदयोर्मध्ये इत्याशयः । ४ लुङि
इति बोध्यं लुङि पुमः प्रसङ्गात् । ५ वस्तुतस्तु 'पवनवशात्पुञ्जितस्य' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ उचितः । २ मद्रक्षाकुलः । ३ मूढः । ४ भागेन । ५ पापः क्रमेण । ६ विमिश्रः । ७ अनवरत-
कोदण्डः । ८ उत्कूजन्तं तमाकृष्य । ९ अपगतासुम् । १० खलपशरीरत्वात् । ११ अवशेषत्वादायुषः । १२ तत्पक्षपुटान्तरः ।
१३ उपरतमेनम् । १४ तातम् । १५ अन्तराले । १६ प्रवेशितः । १७ अङ्गदेशः ; अङ्गविलीनः । १८ आयुषोऽवशिष्टव्रथाः ।
१९ पवनवशात्पुञ्जितस्यः ; पवनवशात्पुञ्जितस्य । २० पर्णराशेः । २१ निपतितम् ।

येन मे नाशीर्यन्त । यावच्चसौ तस्मात्तरुशिखरात्रावतरति तावदहमवशीर्णपत्रसवर्णत्वाद-
स्फुटोपलक्ष्यमाणमूर्तिः पितरमुपरतमुत्सृज्य नृशंस इव प्राणपरित्यागयोग्येऽपि काले बाल-
तया कालान्तरमुवः स्नेहरसस्यानभिज्ञो जन्मसहस्रुवा भयेनैव केवलमभिभूयमानः किञ्चि-
दुपजाताभ्यां पक्षाभ्यामीषत्कृतौवष्टम्भो लुठन्नितस्ततः कृतान्तमुखकुहरादिव विनिर्गतमात्मानं
मन्यमानो नातिदूरवर्तिनः शबरसुन्दरीकर्णपूररचनोपयुक्तपल्लवस्य संकर्षणपटनीलच्छाययोप-
हसत इव गदाधरदेहच्छविम्, अच्छैः कालिन्दीजलच्छेदैरिव विरचितच्छदस्य, वनकरिर्मदो-
पसिक्तकिसलयस्य, विन्ध्याटवीकेशपाशश्रियमुद्रहतः, दिवाप्यन्धकारितशाखान्तरस्य, अप्रवि-
ष्टसूर्यकिरणमतिगहनमपरस्येव पितुरुत्सङ्गमतिमहतस्तमालविटपिनो मूलदेशमविशम् ।

स्वमपश्यमद्राक्षम् । येनेति । येन पुण्येन, शुष्कपत्रराश्युपरिपातेन वा मे ममाङ्गानि नाशीर्यन्त न विगलितानि ।
यावच्चसौ शबरो यावता कालेन तस्मात् तरुशिखरादुक्षाग्रात्रावतरति नोत्तरति तावदहमवशीर्णानि विगलितानि
यानि पत्राणि तैः सवर्णः सदृशस्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादस्फुटमप्रकटमुपलक्ष्यमाणा दृश्यमाणा मूर्तिराकृ-
तिर्यस्यैवंभूतोऽहमतिमहतोऽत्युच्चस्य तमालविटपिनस्तापिच्छस्य मूलदेशं बुधप्रदेशमविशं प्रविष्टवानित्यन्वयः ।
उपेति । उपरतं व्यापन्नं पितरमुत्सृज्य त्यक्त्वा । क इव । नृशंस इव क्रूर इव प्राणपरित्यागे योग्य उचितस्त-
स्मिन्वृद्धपितुर्मरणे मरणमेवोचितमिति योग्यता तस्मिन्नपि काले समये सति बालतयार्भकत्वेन कालान्तरेऽप्र-
बुद्धवयोवस्थाविशेषे शयनासनभोजनादिषु यः स्नेहस्तद्विषयको रसस्तस्यानभिज्ञस्तदज्ञाता । किं क्रियमाणः ।
जन्मेति । जन्मसहस्रुवा उत्पत्तिसमयादारभ्य समुत्पन्नेन भयेनैव भियैव केवलं सर्वतोभिभूयमानः पीड्य-
मानः । पुनः कीदृक् । किञ्चिदिति । किञ्चिदीषदुपजाताभ्यां निष्पन्नाभ्यां पक्षाभ्यां छदाभ्यामीषत्कृतोऽव-
ष्टम्भ आधार आश्रयो यस्य स तथा । किं कुर्वन् । लुठन्नितस्ततो भूमौ पतन् । कृतान्तेति । कृतान्तो
ग्रमस्तस्य मुखमिव मुखं यस्यैवंभूतात्कुहरास्तुषिराद्विनिर्गतं निःसृतमात्मानं स्वं मन्यमानो ज्ञायमानः । अथ तमालं
विशेषयन्नाह—नातीति । न प्रतिषेधे । अतिदूरवर्ती दविष्टप्रदेशस्थायी तस्य । शबरेति । शबराणां
भिल्लानां सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां कर्णपूराणि कर्णाभरणानि तेषां रचना विनिर्मितस्त्रोपयुक्ताः सोपयोगिनः पल्लवा
यस्य स तथा तस्य । संकर्षणेति । संकर्षणो बलभद्रः । 'संकर्षणः त्रियमधुर्वैलौहिणेयौ' इति कोशः । तस्य
पटो वस्त्रं तस्य नीला छाया कान्तितस्तया, गदाधरो विष्णुस्तस्य देहच्छविं शरीरदीप्तिमुपहसत इवोपहासं
कुर्वत इव । अच्छैरिति । अच्छैर्निर्मलैः कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीयं तस्य छेदाः खण्डानि तैरिव
विरचितानि निर्मितानि छदानि पत्राणि यस्य स तथा तस्य । वनेति । वनकिरणामरण्यहस्तिनां मदा दानानि
तैरुपसिक्तानि सिद्धितानि किसलयानि यस्य स तथा तस्य । विन्ध्येति । विन्ध्याटवी दण्डकारण्यं तस्याः
केशपाशः केशकलापस्तस्य श्रियं शोभासुत्प्राबल्येन बहतो दधतः । दिवापीति । दिवापि दिवसेऽपि
अन्धकारितं जातान्धकारं शाखान्तरं शाखान्तरं यस्य स तथा तस्य । कीदृशं मूलदेशम् । अप्रविष्टेति ।
अप्रविष्टा नान्तर्गताः सूर्यस्य रवेः किरणा यस्मिन्स तम् । अतीति । अतिशयेन गहनमपर्याप्तावकाशम् ।
कस्येव । अपरस्येव भिन्नस्येव पितुरभयदातुस्तत्तं क्रोडम् ।

टिप्प०—१ कालान्तरे शैशवं विहाय अन्यस्मिन् यौवनादिषु भवति तादृशस्य स्नेहरसस्य । स्नेहो हि
सुखदुःखानुभवोत्तरं बाल्यात्परमेवोद्भवति, न बाल्ये इत्याशयः । टीका तु आमिकैव । २ जानन्नित्यर्थः ।
३ तद्वत् नीला या छाया तया, इत्यर्थे उचितः ।

पाठा०—१ मे येन. २ नावाशीर्यन्त. ३ पर्णे. ४ बालकतया. ५ कृतगमनावष्टम्भः. ६ नील-
च्छायम्; नीलदलच्छायया; नील्या छाया. ७ गदाधरच्छविम्. ८ मदसलिलैरिवोपसिक्तः; मदसलिलैरिव संसिक्तः.
९ उद्रहन्तः.

अवतीर्य च स तेन समयेन क्षितितलविप्रेकीर्णान्संहत्य शुकशिशूनेकलतापाशसंयताना-
बध्य पर्णपुटेऽतिविरितगमनः सेनापतिगतेनैव वर्त्मना तामेव दिशमगच्छत् । मां तु लब्धजी-
विताशं प्रत्यप्रपितृमरणशोकशुष्कहृदयमतिदूरपातादार्यासितशरीरं संत्रासज्जाता सर्वाङ्गोपता-
पिनी बलवती पिपासा परवशमकरोत् । अनया च कालकलया सुदूरमतिक्रान्तः स पापकृ-
दिति परिकलय्य किञ्चिदुन्नमितकन्धरो भयचकितया दृशा दिशोऽवलोक्य तृणेऽपि चलति
पुनः प्रतिनिवृत्त इति तमेव पदे पदे पापकारिणमुत्प्रेक्षमाणो निष्क्रम्य तस्मात्तमालतर्ह-
मूलात्सलिलसमीपं सँतुं प्रयत्नमकरवम् ।

अज्ञातपक्षतया नातिस्थिरतरचरणसंचारस्य मुहुर्मुहुर्मुखेन पततो मुहुस्तिर्यङ्निपतन्तमात्मान-
मेकया पक्षपाल्या संधारयतः क्षितितलसंसर्पणं भ्रमातुरस्यानभ्यासवशादेकमपि दृष्ट्वा पद-

अवेति । अवतीर्योतीर्य स शबरस्तेन समयेनेति तत्कालेन क्षितितले पृथ्वीतले विप्रेकीर्णानितस्ततः पर्यस्ता-
शुकशिशूकीरपाकान्संहत्यैकीकृत्य । कीदृशान् । एकाद्वितीया या लता बली तलक्षणो यः पाशो बन्धनरज्जुस्तेन
संयतान्बद्धानेवंभूतान्पर्णपुट आबध्य बन्धनं कृत्वातिविरितमतिशीघ्रं गमनं यस्य स तथा । सेनेति । येन सेना-
पतिगतस्तेनैव वर्त्मना मार्गेण तामेव दिशं सेनापतिगृहीतामेव ककुभमगच्छदगमत् । मां त्विति । तु पुनरर्थे ।
मां पिपासा तृद् परवशं परायत्तमकरोदित्यन्वयः । इतो मां विशेषयन्नाह—लब्धेति । तद्वन्नादेव लब्धा प्राप्ता
जीविताशा प्राणधारणसंभावना येन स तम् । प्रत्येति । प्रत्यग्रो नवीनो यः पितृमरणशोको जनकमृत्युविषाद-
स्तेन शुष्कमनार्द्रं संकुचितं वा हृदयं चित्तं यस्य स तम् । अतीति । अतिदूरपाताद्विष्टतरप्रदेशपतनान् । तद्व-
क्षादिति शेषः । आयासितं परिश्रमितं शरीरं यस्य स तम् । तृषं विशेषयन्नाह—संत्रासेति । संत्रासेन भयेन
जाता समुत्पन्ना । सर्वेति । सर्वाणि समग्राण्यङ्गानि हस्तप्रभृतीन्नुपतापयति पीडयतीत्येवंशीला बलवती बलोप-
युक्ता । अनयेति । अनया कालकलया घटिकया स पापकृद्भिलः सुदूरं दूरदेशमतिक्रान्तो गत इति परिकलय्य
चेतसि परिकलनां कृत्वा । किञ्चिदिति । किञ्चिदुन्नमितोर्ध्वाकृता कन्धरा ग्रीवा येन स तथा । भयेति ।
भयेन भीत्या चकिता त्रस्ता या दृक्तया दिशोऽवलोक्य निरीक्ष्य तृणेऽपि यवसेऽपि चलति कम्पेति सति पुनः
प्रतिनिवृत्तः प्रत्यागत इति तमेव शबरमेव पदे पदे पापकारिणं कल्मषकारिणमुत्प्रेक्षमाण उत्पश्यमानो निष्क्रम्य
बहिर्निर्गत्य । कस्मात् । तस्मात्तमालतरुतलमूलात्तापिच्छवृक्षाधःस्थलात्सलिलसमीपं जलोपान्तं सँतुं गन्तुं प्रयत्नं
प्रयासमकरवमकार्षम् ।

अथ च मम मनस्येवमभूदित्यन्वयः । तं विशेषयन्नाह—अज्ञातेति । अज्ञातावनुत्पन्नौ यौ पक्षौ छदौ
तयोर्भावेस्तत्ता तथा न विद्यतेऽतिस्थिरतरश्चरणयोः क्रमयोः संचारः स्थापनयोग्यता यस्य स तथा । तस्य किं
कुर्वतः । मुहुर्मुहुर्वारंवारं मुखेनाननेन पततः पतनं कुर्वतः । मुहुर्वारंवारं तिर्यक्तिरक्षीनं निपतन्तं भ्रदयन्त-
मात्मानमेकया केवल्या पक्षपाल्या छदसंहत्या संधारयतः पतनादक्षां विदधतः । क्षितीति । क्षितितले
संसर्पणं गमनं तस्माद्यो भ्रमो भ्रान्तिस्तेनातुरस्य पीडितस्य । अभ्यासेति । अभ्यासः पुनः पुनः करणं

टिप्प०—१ कम्पमाने इत्यर्थः । २ आशङ्कावशात्पश्यन्नित्यर्थः । ३ वस्तुतः—संसर्पणभ्रमातुरस्येव
पाठ उचितः ।

पाठा०—१ अवतीर्य सः । २ विकीर्णान् । ३ तावशुकः । ४ आविध्यः । ५ अन्वगच्छत् । ६ पातायासितः । ७ जात-
वेपथुम् ; आतसर्वाङ्गः । ८ आक्रान्तः । ९ विलोक्य । १० तस्तलमूलात् । ११ उपसर्तुम् । १२ अज्ञातपक्षया च ; अनुपज्ञात-
पक्षतया । १३ स्थिरचरणः । १४ अबोमुखेनापततः । १५ भ्रमा ।

मनवरतमुन्मुखस्य स्थूलस्थूलं श्वसतो धूलिधूसरस्य संसर्पतो मम समभून्मनसि—‘अतिक-
ष्टास्ववस्थास्वपि जीवितनिरपेक्षो न भवन्ति खलु जगति प्राणिनां प्रवृत्तयः । नास्ति जीविता-
दन्यदभिमत्तरमिह जगति सर्वजन्तूनाम्, एवंमुपरतेऽपि सुगृहीतनाम्नि ताते यदहमविकले-
न्द्रियः पुनरेव प्राणिमि । धिक्छासकरुणमितिनिष्ठुरमकृतज्ञम् । अहो सोढपितृमरणशोकदा-
रुणं येन मया जीव्यते, उपकृतमपि नापेक्ष्यते, खलं हि खलु मे हृदयम् । मया हि लोका-
न्तरगतायामम्बायां नियम्य शोकवेगमा प्रसवदिवसात्परिणतवयसापि सता तैस्तेरुपायैः संव-
र्धनकेशमितिमहान्तमपि स्नेहवशादगणयता र्थतातेन परिपालितस्तत्सर्वमेकपदे विस्मृतम् ।
अतिकृपणाः खल्वमी प्राणाः, यदुपकारिणमपि तातं कापि गच्छन्तमद्यापि नानुगच्छन्ति,
सर्वथा न कंचिन्न खलीकरोति जीविततृष्णा, यदीदृगवस्थमपि मामयमायासयति जला-

तदभाववशादेकमपि पदं चरणं दत्त्वा निवेद्यानवरतं बहुकालमुन्मुखस्योर्ध्वाननस्य स्थूलस्थूलं यथा स्यात्तथा
श्वसतः श्वासमोक्षणं कुर्वतः । एतेनैकपदस्थापनेति श्रमबाहुल्यं व्यज्यते । धूली रेणुस्तथा धूसरस्य धूम्रवर्णस्य ।
किं कुर्वतः । संसर्पतः प्रचलतः । चिन्तां विवृणोति—**ममेति** । मम मनस्येवं समभूत् । तदेव दर्शयति—
खल्विति । खलु निश्चयेन जगति लोकेऽतिकष्टमतिकृच्छ्रं यास्वेवंविधास्ववस्थासु दशासु प्राणिनां जीवानां प्रवृत्तयः
प्रवर्तनरूपाः कस्या जीवितं प्राणितं तत्र निरपेक्षा गतस्पृहा न भवन्ति न स्युः । इह जगत्सिद्धोके सर्वजन्तूनामेव
सर्वप्राणिनामेव जीवितादन्यत्किमप्यभिमत्तरं वाञ्छिततरं नास्ति । तत्रार्थं हेतुमाह—**यदहमिति** । यद्यस्मात्कार-
णात्सुगृहीतं सर्वदा प्रहृणयोग्यं नाम यस्यैवंभूते ताते पितृर्गुपरतेऽपि मृतेऽप्यविकल्पानि विषयप्रहणसमर्थानीन्द्रियाणि
यस्यैवंभूतोऽहं पुनरेव सांप्रतमेव प्राणिमि जीवामि अतो मां धिगस्तु । अत्र धिग्योगे मामिति द्वितीया । मां
विशेषयन्माह—**अकरुणेति** । अकरुणम् । निर्दुष्णमित्यर्थः । अतिनिष्ठुरमतिकूरम् । कृतं जानातीति कृतज्ञं न
कृतज्ञमकृतज्ञम् । **अहो इति** । अहो आश्चर्यं । सोढः क्षमितो यः पितृमरणशोकस्तेन दारुणं भीषणं यथा
स्यात्तथा मया जीव्यते तेन बहुकालमुपपृक्तं तदपि नापेक्ष्यते । तस्याप्यपेक्षा न क्रियत इति भावः । **खल्विति** ।
खलु निश्चयेन । मे मम हृदयं चित्तं खलं पिशुनम् । उपकारानभिज्ञत्वादिति भावः । **मयेति** । हि निश्चितम् ।
मया तत्पूर्वोक्तं सर्वमखिलमेकपद एकदैव विस्मृतमित्यन्वयः । तत्किमित्यत आह—**लोकान्तरेति** । लोकान्तर-
गतायां परलोकप्राप्तायामम्बायां जनन्यां शोकवेगं शोचनप्रवाहं नियम्य निरुध्य प्रसवदिवसान्मज्जनमदिनादारभ्य
परिणतं वयो यस्यैवंभूतेनापि सता तैस्तेरुपायैः क्षुधानिद्रापिपासोपशमार्थप्रतीकारैः । **संवर्धनकेशमिति** । स्नेह-
वशात्पुत्रप्रीतिमाहात्म्यात् अतिमहान्तमप्यत्यायतमपि मत्संवर्धनकेशमगणयता क्लेशेषु तद्गणनामकुर्वता । यदिति
हेत्वर्थः । तातेन पित्रा परि सामस्येन पालितो वृद्धिं प्रापितः । खलु निश्चयेन । अमी मे प्राणा अतिकृपणा अति-
शयेन जीवितलोलुपा अतितुच्छाः । यदिति हेतौ । उपकारिणमप्युपकृतिविधायकमपि तातं पितरं काप्यनिर्दिष्टस्थले
गच्छन्तं व्रजन्तमद्यापि सांप्रतमपि नानुगच्छन्ति नानुव्रजन्ति । सर्वथा जीविततृष्णा न कंचिन्न खलीकरोति । द्वौ
नवौ प्रकृतमर्थं सूचयत इति सर्वमेव खलीकरोतीत्यर्थः । यदीदृगवस्थमपि शोकाकुलमपि मामयं जलाभिलाषः
पानीयप्रहणाध्यवसाय आयासयति खेदं जनयति । च पुनरर्थः । अहं मन्ये जाने । इयं मम सलिलपानबुद्धिर्जलपा-

पाठा०—१ मुहुर्मुहुः स्थूलस्थूलम्, २ निश्चयतः, ३ ममाभूत्, ४ अप्यवस्थासु, ५ स्वजीवित, ६ सर्वप्राणिनाम्,
७ वृत्तयः, ८ जन्तूनामेव, ९ उपरते सुगृहीत, १० अतिनिष्ठुरं विसोढ, ११ मरणम्, १२ नापेक्षते, १३ अहम्,
१४ लोकान्तरमुपगतायाम्, १५ शोकवेग, १६ सता तातेन तैस्ते, १७ महान्त, १८ यत्परिपालितः, १९ विस्मृत-
मिति, २० मे प्राणाः, मम प्राणाः, २१ तातमद्यापि गच्छन्तम्, तातमद्यापि कापि गच्छन्तम्, तातमद्य कापि यातम्,
२२ सर्वथा कंचिन्न, २३ कंचन, २४ यदीदृगवस्थम्, २५ मामायासयति, २६ अभिलाषयति.

भिलाषः । मन्ये चागणितपितृमरणशोकस्य निर्धृणतैव केवलमियं मम सलिलपानबुद्धिः । अद्यापि दूर एव सरस्तीरम् । तथा हि—जलदेवतानूपुरैरवानुकारि दूरेऽद्यापि कलहंसवि-
हृतम् । अस्फुटानि श्रूयन्ते सारसरसितानि । अयं च विप्रकर्षादाशामुखविसर्पणविरलः संच-
रति नलिनीखण्डपरिमलः । दिवसस्य चयं कष्टा दशा वर्तते । तथा हि—रविरम्बरतलमध्य-
वर्ती स्फुरन्तमातपमनवरतमनलधूलिनिकरमिव विकिरति करैः, अधिकामुपजनयति तृषम् ।
संतप्तपांसुपटलदुर्गमा भूः । अतिप्रबलपिपासावसन्नानि गन्तुमल्पमपि मे नालमङ्गकानि ।
अप्रभुरस्यात्मनः । सीदति मे हृदयम् । अन्धकारतामुपयाति चक्षुः । अपि नाम खलो
विधिरनिच्छतोऽपि मे मरणमैद्यैवोपपादयेत् ।

एवं चिन्तयत्येव मयि तस्मात्सरसो नातिदूरवर्तिनि तपोवने जाबालिर्नाम महातपा मुनिः

नधीः केवलं निर्धृणतैवाननुकम्पितैव । कीदृशस्य मम । अगणितेति । अगणितो न गणनविषयीकृतः पितृमरण-
शोको येन स तथा तस्य । आद्यापीयतागतेनापि सरस्तीरं कासारतटं दूर एव । तदेव दर्शयति—तथा हीति ।
जलेति । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां नूपुराणां पादकटकानां यो रवः शब्दस्तदनुकारि तत्सादृश्यभाज्यथापि
कलहंसविरुतं कादम्बकूजितमेतदूरे । तथा सारसरसितानि लक्ष्मणकूजितान्यस्फुटान्यव्यक्तानि श्रूयन्त आकर्षन्ते ।
विप्रकर्षादिति । विप्रकर्षादूरादाशामुखेषु दिग्बदनेषु विसर्पणं प्रसरणं तेन विरलो न्यूनो नलिनीखण्डपरिमलः
कमलवनामोदः संचरतीतस्ततः प्रसरति । कदाचिद्धारणधर्माभावे मार्गसौलभ्यादूरेऽपि गन्तुं शक्यत इत्यत आह—
दिवसेति । दिवसस्य वासरस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना कष्टा दशा मध्यावस्था वर्तते । तदेव दर्शयति—तथा
हीति । रविः सूर्योऽम्बरतलमध्यवर्ती व्योममध्यगामी । अनवरतेति । अनवरतमविच्छिन्नं स्फुरन्तं दीप्यमान-
मातपं प्रकाशमनलधूलिनिकरमिव वह्निकणिकासमूहमिव करैः किरणैर्विकिरति क्षिपति । अधिकां तृषां पिपासांमुप-
जनयति निष्पादयति । संतप्तमुष्णं यत्पांसुपटलं धूलिसमूहस्तेन दुर्गमा दुःखेन गन्तुं शक्या भूः पृथ्वी । अतीति ।
अतिप्रबलाऽत्यधिका या पिपासोदन्या त्यावसन्नानि खिन्नानि मे ममाङ्गकानि शरीरावयवा अल्पमपि खल्पमपि
गन्तुं नालं न समर्थाणि । किं बहुनात्मनो देहेन्द्रियसंघातस्याप्यप्रभुरसमर्थोऽस्मि । 'असं भुवि' धातुः । लङ्ङुत्तमैक-
वचनम् । देहेन्द्रियादिकमपि स्वाधीनं मे नास्तीति भावः । मे मम हृदयं सीदत्यवशीर्यते । चक्षुरपि नेत्रमप्यन्ध-
कारतां तिमिरतामुपयाति प्राप्नोति । अन्धकाराकुलं भवतीत्यर्थः । नामेति कोमलमन्त्रणे । अथेत्यानन्तर्ये । खलः
अशुभकरणाद्बुर्जनो विधिर्विधातानिच्छतोऽप्यसमीहमानस्यापि मे मम मरणं मृत्युमुपपादयेत्युच्यते ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयि चिन्तयत्येव विचारयत्येव यदभूत्तदाह—तस्मादिति । तस्मात्पूर्वोक्तात्सरसोऽदूर-

टिप्पण—१ टीकाकारेण प्रायः स्थाने स्थान एव तादृशाः पाठाः परिगृहीता ये हि ग्रन्थगुम्फनसर-
णितः सर्वथा विपरीताः । एतैर्हि बाणसदृशस्य महाकवेर्वाणो पङ्क्तिरेव भवति । अत एव मूल-टीकयोर्वि-
संवादमनुचितमवगच्छन्नपि ग्रन्थगौरवं मा नशदिति परिवर्तितवानस्मि । व्याकरणादिप्रमादाः शोधिता
अप्यवशिष्यन्त एवेति क्षम्यतां विवेकिभिरिति टिप्पणीकृतम् । २ अन्धं करोति इति अन्धकारस्तत्तमम्
(अन्धताजनकत्वम्) उपयातीत्याशयः । ३ अपि नाम मृत्युमुपपादयेत् ? इति मूलधृतपाठानुसारं
खेदवशान्मनस्येव प्रश्नः ।

पाठाः—१ निर्धृणतैव. २ दूरतः. ३ सरः. ४ नूपुरानुकारि. ५ विरुतमेतम्. ६ यतानि चास्फुटानि.
७ विप्रकर्षात्. ८ चयम्. ९ अतिकष्टा दशा; कष्टा च. १० तृषम्. ११ आतपस्पर्शसंतप्त. १२ च भूमिः.
१३ अलमप्रभुरसि. १४ अथ. १५ एव. १६ अतिदूर.

प्रतिवसति स्म । तत्तनयश्च हारीतनामा मुनिकुमारकः सनत्कुमार इव सर्वविद्यावदातचेताः, सवयोभिरपरैस्तपोधनकुमारैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा द्वितीय इव भगवान्विभावसुरतितेजस्वितया दुर्निरीक्ष्यमूर्तिः, उद्यतो दिवसकरमण्डलादिवोत्कीर्णः, तडिद्भिरिव रञ्जितावयवः, तप्तकनकद्रवेणेव बहिरुपलिप्तमूर्तिः, पिशङ्गावदातया देहप्रभया स्फुरन्त्या सबालातपमिव दिवसं सदावानलमिव वनमुपदर्शयन्, उत्तमलोहलोहिनीनामनेकतीर्थाभिषेकपूतानामंसस्थलावलम्बिनीनां जटानां निकरेणोपेतः, स्तम्भितशिखाकलापः खाण्डववनदिधक्ष्या कृतकपटबटुवेष इव भगवान्पावकः, तपोवनदेवतानूपुरानुकारिणा धर्मशासनकटकेनेव स्फाटिकेनाक्षवलयेन दक्षिणश्रवणविलम्बिना विराजमानः, सकलविषयोपभोगनिवृत्त्यर्थमुपपादितेन

वर्तिनि निकटस्थायिनि तपोवने तापसाधिष्ठितकानने । नामेति कोमलामन्त्रणे । जाबालिनामा महदत्युग्रं तपोयस्यैवभूतो मुनिर्ऋषिः प्रतिवसति स्म । निवासं कृतवानित्यर्थः । तत्तनयश्चेति । तस्य तनयः सुतः । च पुनरर्थः । हारीत इति नाम यस्यैवंविधः मुनिकुमारकः तापसकुमारकः । स्वल्पवया इत्यर्थः । तदेव पूर्वोक्तं पम्पाभिधानं कमलसरः सिन्धुः स्नातुमिच्छुः । सन्नन्तलाभातो रूपम् । तत्रोपागमदित्यन्वयः । तमेव विशेषयन्नाह— सनत्कुमारेति । सनत्कुमारो वैधात्रस्तद्वदिव सर्वविद्यास्ववदातं शुद्धं चेतो मनो यस्य सः । सवयोभिरिति । सवयोभिः सदृशवयोभिरपरैस्तद्विन्नैस्तपोधनकुमारैस्तापसावैरनुगम्यमानस्तेनैव पथा तेनैव मार्गेण । उपागमदिति पूर्वोक्तान्वयः । द्वितीय इवैतद्विन्न इव भगवान्ज्ञानवान्विभावसुरमिरत्युत्कृष्टं तेजो विद्यते यस्यासाविति तेजस्वी तस्य भावस्तत्ता तया दुर्निरीक्ष्या दुःखेनावलोकयितुं शक्या मूर्तिर्यस्य स तथा । उद्यत इति । उद्यत उदयं कुर्वतो दिवसकरमण्डलात्सूर्यबिम्बादिव । उत्कीर्णं उल्लिख्य कर्षित इत्यर्थः । तडिद्भिरैरावतीभिरिव रञ्जिता निर्मिता अवयवा यस्य सः । तप्त इति । तप्त उष्णो यः कनकस्य सुवर्णस्य द्वयो रसस्तेन बहिरुपलिप्ता लिम्पिता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । पिशङ्गेति । पिशङ्गा पीतावदाता निर्मला एवंविधया स्फुरन्त्या दीप्यमानया देहप्रभया शरीरकान्त्या सहबालातपेन वर्तमानं दिवसं दिनमिव सहदावानलेन वर्तमानं वनं काननमिवोपदर्शयन्प्रकाशयन् । उत्तमेति । उत्तममुष्णीकृतं यल्लोहं कालायसं तद्वल्लोहिनीनां रक्तानामनेकानि यानि तीर्थानि तेषामभिषेकः स्नानं तेन पूतानां पवित्राणाम् । अंसेति । अंसस्थलं भुजशिरःस्थानं तत्रावलम्बिनीनां वेङ्गन्तीनां जटानां निकरेण समूहेनोपेतः सहितः । स्तम्भितेति । स्तम्भितो बद्धः शिखाकलापो येन स तथा । खाण्डवेति । वह्निना जलोदरग्रस्तेन ब्राह्मणरूपेण शैव्यागतेन खाण्डववनं दग्धमिति प्रसिद्धिः । दग्धमिच्छा दिधक्ष्या तथा कृतो विहितः कपटेन पैटुः स्पष्टो वेषो येनैवभूत इव भगवान्पावको वह्निः । तपोवनेति । स्फाटिकेन स्फाटिकमणिनिर्मितेनाक्षवलयेनाक्षमालिकया विराजमानः शोभमानः । अक्षवलयेन विशेषयन्नाह—दक्षिणेति । दक्षिणोऽपसव्यो यः श्रवणः कर्णस्तत्रावलम्बिना । तपोवनेति । तपोवनदेवता तपोवनाधिष्ठात्री तस्य नूपुरं पादकटकं तदनुकारिणा तत्सदृशेन । केनेव । धर्मो विधिनिषेधादिरूपस्तस्य शासनमाशा तस्य कटकेनेव वलयनेनैव । सकलविषयस्य समग्रपदार्थस्य य उप-

टिप्पणं—१ विष्णुभिरिति स्पष्टोप्यर्थो जटिलीकृतो महात्मना । २ श्वेतकिनाम्नो नरपतेर्द्वादशवार्षिकं यागे सततहविर्भोजनेन संजातमन्दाग्निरग्निरपि तत्प्रतीकाराय विविधमहौषधियुक्तं खाण्डववनं विरिञ्चेरुपदेशादुदरस्थीकर्तुमिच्छुः कृष्णाजैनयोः साहाय्येन ब्राह्मणवेषः सन् ददाहेति महाभारतम् । ३ कृतः कपटेन बटुवेषो ब्राह्मणरूपं येनेत्येव मूलदृष्टपाठानुसारी अर्थः ।

पाठां—१ प्रसवति. २ तापसकुमारकः. ३ समानवयोभिः, समवयोभिः. ४ कुमारैः. ५ विरञ्जिता. ६ आपिशङ्ग. ७ जटावलीनाम्. ८ पट्टवेषः. ९ अनुलम्बिना. १० निवृत्ति. ११ उत्पादितेन.

ललाटपट्टके त्रिसत्येनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेणालंकृतः, गगनगमनोन्मुखबलाकानुकारिणौ स्वर्ग-
मार्गमिव दर्शयता सततमुद्गीवेण रफटिकमणिकमण्डलुनाध्यासितवामकरतलः, स्कन्धदेशा-
वलम्बिना कृष्णाजिनेन नीलेपाण्डुभासा तपस्वृष्णानिपीतेनान्तर्निष्पतता धूमपटलेनेव परीत-
मूर्तिः, अभिनवविससूत्रनिर्मितेनेव परिलघुतया पवनलोलेन निर्मासविरलपार्श्वकपर्पञ्जरमिव
गणयता वामांसावलम्बिना यज्ञोपवीतेनोद्भासमानः, देवतार्चनार्थमागृहीतवनलताकुसुमपरि-
पूर्णपर्णपुटसनाथशिखरेणाषाढदण्डेन व्यापृतसव्येतरपाणिः, विषाणोत्खातामुद्रहता स्नानमृ-
दमुपजातपरिचयेन नीवारमुष्टिसंवर्धितेन कुशकुसुमलतायास्यमानलोलदृष्टिना तपोवनमृगे-
णानुयातः, विटप इव कोमलवल्कलवृतशरीरः, गिरिरिव समेखलः, राहुरिवासकृदास्वा-

भोगः परिभोगस्तस्मान्निवृत्तिरुपरमस्तदर्थं तन्निमित्तमुपपादितेन विहितेन । ललाटेति । ललाटपट्टकेऽलिक-
फलके मनोवाकायलक्षणेन त्रिसत्येनेव भस्मत्रिपुण्ड्रकेन विभूतित्रितिलकेनालंकृतो विभूषितः । गगनेति ।
गगनगमने उन्मुखा ऊर्ध्वानना या बलाका विसकण्ठिका तदनुकारिणा तत्सदृशेन स्वर्गमार्गमिव त्रिदिवपन्था-
नमिव दर्शयता प्रकाशयता सततं निरन्तरमुद्गीवेणोर्ध्वस्कन्धरेणैवंभूतेन रफटिकमणिकमण्डलुना रफटिककु-
ण्डिकयाध्यासितमाश्रितं वामकरतलं यस्य सः । स्कन्धेति । कृष्णाजिनेन कृष्णचर्मणा परीता व्याप्ता मूर्ति-
र्यस्य स तथा । केनेव । धूमपटलेनेव दहनकेतनसमूहेनेन । कीदृशेन । तपो मे भवत्विति तपस्वृष्णा तथा
निपीतेनेव । कीदृशेन । अन्तः शरीराभ्यन्तरे निपतता प्रवेशं कुर्वता । कीदृशेन चर्मणा । स्कन्धदेशेऽवलम्बत
इत्येवंशीलं तत्तेन नीला पाण्ड्वी च भा यस्य तत्तेन । अभीति । यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणोत्प्राबल्येन भासमानो
दीप्यमानः । केनेव । अभिनवं प्रत्यग्रं यद्विससूत्रं कमलनालतन्तुस्तेन निर्मितेनेव रचितेनेव परिलघुतया
परि सामस्त्येन स्वल्पतयाणुतया पवनेन समीरणेन लोलेन चपलेन । किं कुर्वता । निर्मासं पलरहितं विरल-
मसंकीर्णं यत्पार्श्वकपर्पञ्जरं पार्श्वगतास्थिसमुदायमिव गणयता तत्संख्यां कुर्वता । यज्ञोपवीतं विशिनष्टि—वाम
इति । वामः सव्यो योऽसः स्कन्धस्तदवलम्बिना तदवस्थानशीलेन । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—देवतेति ।
देवतार्चनार्थं परमेश्वरपूजार्थमा समन्ताद्गृहीतान्यात्तानि वनलताकुसुमान्तरण्यव्रततिपुष्पाणि तैः परिपूर्णं भूतं
यत्पर्णपुटं तेन सनाथं सहितं शिखरं प्रान्तं यस्यैवंभूतेनाषाढदण्डेन व्यापृतो व्यापारयुक्तः सव्येतरो दक्षिणः
पाणिर्हस्तो यस्य स तथा । तपोवनेति । तपोवनसंबन्धी यो मृगो हरिणः । जाल्यैकवचनम् । तेनानुयातोऽनुगताः ।
किं कुर्वता मृगेण । विषाणं शृङ्गं तेनोत्खातामुत्खनितं स्नानमृदमाप्लवमृदलामुद्रहता धारयता । मृगं विशेष-
यन्नाह—उपेति । उपजातः समुत्पन्नः परिचयः संबन्धविशेषो मुनिभिः सार्थं यस्य स तथा तेन । नीवा-
रेति । नीवारो वनव्रीहिस्तस्य मुष्टिः प्रसिद्धा तथा संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन । कुशेति । कुशा दर्भाः, कुसु-
मानि पुष्पाणि, लता व्रतस्यः, ताभिरायास्यमाना खेदं प्राप्यमाणात एव लोला चपला दृष्टिर्यस्य स तेन ।
प्रकारान्तरेण मुनिपुत्रं विशिनष्टि—विटप इति । विटपो वृक्षस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—कोम-
लेति । कोमलं सुकुमारं यद्वल्कलं चोचं तेनावृतमाच्छादितं शरीरं यस्य स तथा । अस्यापि मुनित्वेन वल्कल-

टिप्प०—१ निष्पतता इत्येव मूलधृतपाठ उचितः । तपस्वृष्णया धूमपटलं पूर्वं निपीतं तदनन्तरम्
तत् अन्तः (अभ्यन्तरात्) निष्पतत् बहिर्निर्गच्छदिवेत्युपेक्षा । २ एक एवासीन्मृगो न जाल्या एक-
वचनम् । विषाणोत्खातमृत्तिकां वह्न्येक एव मृगोऽनुगच्छति स्म, न किल सर्वं मृगयूथम् ।
३ मुनिकुमारधृते कुशकुसुमादिपुटके वृष्णया वारंवारं चलनाद् दृष्टिरायासमनुभवतीत्याशयः ।

पाठा०—१ पट्टेः २ त्रिसत्येनेन, ३ अनुकारिस्वर्ग, ४ रफटिकमणिकमण्डलुना, ५ लीलया, ६ अपगच्छताः
निष्पतता, ७ अभिनवविस, ८ पार्श्व, ९ अस्थिपक्षरः आपञ्जर, १० कुसुमपूर्ण, ११ विषाणशिखर, १२ उपास्य-
मानः, १३ अनुगम्यमानः, १४ वल्क,

दितसोमः, पद्मनिकर इव दिवसकरमरीचिपः, नदीतटतरुरिव सततजलक्षालनविमलजटाः, करिकैलभ इव विकचकुमुददलशकलसितदशनः, द्रौणिरिव कृपानुगतः, नक्षत्रराशिरिव चित्रमृगकृत्तिकाश्लेषोपशोभितः, धर्मकालदिवस इव क्षपितबहुदोषः, जलधरसमय इव प्रशमितरजःप्रसरः, वरुण इव कृतोद्वासः, हरिरिवापनीतनरकभयः, प्रदोषारम्भ इव संध्या-

धारित्वात्साम्यम् । गिरिरिवेति । गिरिः पर्वतस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—समेखल इति । सह मेखलया मौज्या वर्तते यः स तथा । पक्षे मेखलाद्रैर्मध्यभागस्तथा सह वर्तमान इत्यर्थः । राहुरिवेति । राहुः सैहिकेयस्तद्वदिव । एतयोः साम्यमाह—असकृदिति । असकृन्निरन्तरमाखादितः सोमो ज्योतिष्टोमयागसाधनद्रव्यं येन स तथा । एतेनात्यन्तसोमयज्ञकारित्वं सूचितम् । पक्षेऽसकृद्बहुवारमाखादितो प्रस्तः सोमश्चन्द्रो येनेति विग्रहः । पद्मेति । पद्मानां कमलानां निकरः समूहस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्यातपभयान्मरीचीन्पाति रक्षति स तथा । पक्षे सूर्यविकासित्वात्सूर्यमरीचीन्पाति पिबति यः स तथेति विग्रहः । नदीति । नद्यास्तटिन्यास्तटं प्रतीरं तस्मिन्तरुक्षस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—सततमिति । सततं निरन्तरं त्रिसायं जलेन पानीयेन क्षालनं तेन विमला जटाः सटाः यस्य सः । पक्षे सततजलक्षालनेन विमला जटा अवरोहा यस्येति विग्रहः । करीति । करिणां हस्तिनां कलभत्रिंशदब्दको गजस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—विकचेति । विकचानि स्फुटानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां दलानि पर्णानि तेषां शकलानि खण्डास्तद्वत्सिताः शुभ्रा दशना दन्ता यस्येति स तथा । उभयसाम्यादभङ्गश्लेषः । द्रौणिरिवेति । द्रौणिरश्वत्थामा तद्वदिव । उभयोः शब्दसाम्यमाह—कृपेति । कृपा दुःखहानेच्छा तयानुगतः सहितः । पक्षे कृपः कृपाचार्यस्तेनोपगत इति विग्रहः । नक्षत्रेति । नक्षत्राणां तारकाणां राशिः समूहस्तद्वदिव । अनयोः साम्यमाह—चित्रेति । चित्रमृगस्य कृत्तिका चर्म तेनाश्लेषः संबन्धस्तेन उपशोभितः शोभां प्राप्तः । पक्षे चित्रा त्वाष्ट्री, मृगो मृगशिरः, कृत्तिका प्रसिद्धा, आश्लेषा सापी, ताम्बिरुपशोभितः । धर्मेति । धर्मकाल उष्णकालस्तस्य दिवसो दिनं तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—क्षपित इति । क्षपिताः क्षयं प्रापिता बहवो दोषा रागादयो ज्ञेन सः । पक्षे क्षपिता बह्वी दोषा रात्रियेनेति विग्रहः । जलेति । जलधरसमयः प्रावृद्धालस्तद्वदिव । उभयोस्तुल्यतामाह—प्रशमितेति । प्रशमितः शान्तिं प्रापितो रजःप्रसरः प्रवर्तकगुणव्यापारो येन सः । पक्षे प्रशमितो रजःप्रसरो धूलिविस्तारो येनेति विग्रहः । वरुण इति । वरुणः प्रचेतास्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—कृतोदेति । कृतो विहित उद्वासो व्रतविशेषो येन सः । पक्षे कृत उदकेषु घातो निवासो येनेति विग्रहः । उदकस्योद्देशः । हरिरिति । हरिरिव कृष्ण इव । उभयोरैक्यमाह—अपनीतेति । अपनीतो दूरीकृतो नरको दुर्गतिः तद्वयं येन सः । पक्षे नरकनामो दैत्यस्य भयं येनेति विग्रहः । प्रदोषेति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्यारम्भः प्रारम्भस्तद्वदिव । उभयोरैक्यमाह—संध्येति । संध्या दिवसरजन्योः संधिस्तद्वत्पिङ्गला तारैव तारका कनीनिका यस्य स तथा । इदं महापुरुषोपलक्षणम् । तदुक्तमन्त्रत्र—‘शङ्खोऽपि चक्रवर्ती स्यात्पीततारकचक्षुषि’ इति । पक्षे संध्याकृता पिङ्गला तारका यस्मिन्निति विग्रहः । प्रभातेति । प्रभातं प्रत्यूषस्तस्य कालः समयस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—बालेति । बालो यः सूर्यस्तस्यातपः । बालश्चासावातपो वा । प्रकाशस्तद्वत्कपिलः पिङ्गलः । पक्षे बालातप उद्गमनसमयवर्त्यातपस्तेन कपिलः पिङ्गलः । पीतरक्त इत्यर्थः ।

टिप्पणं—१ सूर्यरश्मीन् पिबति ऊर्ध्वमुखः सन् प्रसते इति हारीतपक्षे, ‘ग्रीष्मे पञ्चाग्निमध्यस्थो वर्षासु स्थण्डिलेऽश्वः’ इति तपश्चरणनियमात् । पूर्णविकासार्थं सूर्यरश्मीन् पिबति धादत्ते इति पद्मनिकरपक्षे । टीकार्थस्तु विचारणीयः । २ विमला जटा लग्नकेशा यस्य सः (मुनिः), विमला मृत्तिकाहीना जटा मूलं यस्य सः (तरुः) ‘मूले लग्नकेशे जटा’ इत्यमरः । ३ रजोगुणव्यापारः कामादियेन (मुनिपक्षे) । ४ संध्यायाः संध्याकालवर्णेन पिङ्गलास्तारका नक्षत्राणि यस्मिन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ दिनकर, २ विरल, ३ करम, ४, विरेषा, ५ क्षयितदोषः.

पिङ्गलतारकः, प्रभातकाल इव बालातपकपिलः, रविरथ इव दृढनियमिताक्षचक्रः, सुराजेव निगूढमन्त्रसाधनक्षपितविग्रहः, जलनिधिरिव करालशङ्खमण्डलावर्तगर्तः, भगीरथ इवासकृदुष्टगङ्गावतारः, भ्रमर इवासकृदनुभूतपुष्करवनवासः, वनचरोऽपि कृतमहालयप्रवेशः, असंयतोऽपि मोक्षार्थी, सामप्रयोगपरोऽपि सततावलम्बितदण्डः, सुप्तोऽपि प्रबुद्धः, संनिहितनेत्रद्वयोऽपि परित्यक्तवामलोचनस्तदेव कमलसरः सिन्धुसुरपागमत् ।

रविरथ इति । रवेः सूर्यस्य यो रथः स्यन्दनस्तद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**अक्षेति ।** दृढं यथा स्यात्तथा नियमितं निबद्धमक्षाणामिन्द्रियाणां चक्रं समूहो येन सः । पक्षे दृढे नियमिते अक्षचक्रे यस्मिन्निवि विग्रहः । तत्राक्षो मध्यप्रदेशः । चक्रं प्रसिद्धम् । **सुराजेवेति ।** सुष्ठु शोभनो यो राजा नृपतिस्तद्वदिव । तयोः साम्यमाह—**निगूढेति ।** निगूढं रहो यन्मन्त्रसाधनं देवताराधनं तेन क्षपितः कृशतां नीतो विग्रहः शरीरं येन सः । पक्षे निगूढोऽतिगुप्तो मन्त्रो रहस्यालोचनं साधनं गजाश्वादि ताभ्यां क्षपितः क्षयं नीतो विग्रहः शत्रुजनितक्लेशो येनेति विग्रहः । **जलनिधिरिति ।** जलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**करालेति ।** करालं यच्छङ्खमण्डलं भालश्रवोन्तरं तत्रावर्तेन गर्तो यस्य स तथा । तादृशावर्तश्च महातपस्विलक्षगम् । पक्षे करालानि जिह्वानि यानि शङ्खमण्डलानि षोडशावर्तवृन्दान्यावर्तः पयसां भ्रमश्च एते गर्ते अगाधप्रदेशे यस्येति विग्रहः । **भगीति ।** भगीरथः सगरप्रपौत्रस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाह—**असकृदिति ।** असकृच्चिरन्तरं दृष्टोऽवलोकितो गङ्गाया अवतारो घट्टो येन सः । 'घट्टस्तीर्थावतारे' इति कोशः । पक्षे असकृत् दृष्टो गङ्गाया अवतारः प्रभवो येनेति विग्रहः । **भ्रमर इति ।** भ्रमरो मधुकृतद्वदिव । उभयोः साम्यमाह—**असकृदिति ।** असकृद्द्वारंवारमनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः पुष्करं जलं तेन सहितं यद्वनं तत्र वासो वसतिर्येन सः । पक्षेऽनुभूतः पुष्करवनं कमलखण्डस्तत्र वासो येनेति विग्रहः । **वनेति ।** वने चरतीति वनचरः । एवंभूतोऽपि कृतो महालयेपूचैस्तरगृहेषु प्रवेशो येनेति विरोधः । परिहारपक्षे महालयो ब्रह्मणिलयः । तदुक्तम्—'अधोमुख्या कुण्डलिन्योर्ध्वं मुखे कृते सति ब्रह्मरन्ध्रपर्यन्तं नीतायां तस्यामेकान्तेनावस्थानं ब्रह्मणि लयः' इति । यद्वा महालयो मोक्षस्तत्र कृतवसतिरित्यर्थः । **असंयतेति ।** असंयतोऽसंयमवानपि मोक्षार्थी मोक्षाभिलाषुक इति विरोधः । तत्परिहारपक्षेऽसंयतोऽबद्धोऽपीत्यर्थः । 'संदानितः संयतश्च' इत्यभिधानचिन्तामणिः । **सामेति ।** साम सान्त्वनं तत्प्रयोगपरोऽपि मैत्रीप्रयोगतत्परोऽपि सततं निरन्तरमवलम्बित आश्रितो दण्डो राजदेयद्रव्यं येनेति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सामवेदप्रयोगपरोऽपि सततमवलम्बितो दण्डो यद्विधेनेति विग्रहः । **सुप्त इति ।** सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि प्रबुद्धो जाग्रदवस्थ इति विरोधः । परिहारपक्षे सुष्ठु शोभना स्ताः जटा यस्येति विग्रहः । लक्ष्यं च—'राजा राजार्थिताङ्गेरनुपचितकलो यस्य चूडामणित्वं नागा नागात्मजार्धं न भसितधवलं यद्वपुर्भूषयन्ति । मा रामाराणिणी भून्मतिरिति यमिनां येन वोऽदाहि मारः स स्ताः सप्ताश्वनुज्ञारुणकिरणनिभाः पातु बिभ्रन्निनेत्रः ॥' इति शृङ्गारतिलकटीकायाम् । तथा 'सञ्चालिका सदासा परिकरमुदिता' इति शोभनस्तुतौ लक्ष्यान्तरमपि । **संनिहित इति ।** सम्पक्प्रकारेण निहितं स्थापितं नेत्रद्वयं लोचनद्वयं येनैवंभूतोऽपि परित्यक्तं दूरीकृतं वामलोचनं येनेति विरोधः । परिहारपक्षे

टिप्प०—1 करालः उन्नतावनतो यः शङ्खः तस्य मण्डलावर्तवत् (मण्डलाकारभ्रमिरेखावत्) नाभिगतौ यस्य सः (मुनिः), करालशङ्खः बृहच्छङ्खः मण्डलावर्तो मण्डलाकारेण जलभ्रमश्च नाभिगतैस्थानापन्नो यस्य सः (जलनिधिः), ततश्च 'मण्डलावर्तनाभिगतैः' इत्येव मूलपाठः समञ्जसः । 2 भगीरथ इव दृष्टगङ्गावतारः । इत्येव पाठः समुचितः, भगीरथपक्षे असकृत्पदस्य स्वारस्याभावात् । 3 सुप्तो बाह्यविषयेषु निद्रितवत् असंपृक्तोपि प्रबुद्धः परमात्मविषयकज्ञाने जागरूकः 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी' इति स्पष्टार्थः । 4 परित्यक्ता वामलोचना कामिनी येन सः इति स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०— १ पिङ्गलः, २ नियमितः, दृढसंयमितः, ३ क्षपितः, ४ जलपि, ५ नाभिगतः, ६ इव दृष्टः, ७ मधुकृतः

प्रायेणाकारणमित्राण्यतिकरुणार्द्राणि सदा खलु भवन्ति सतां चेतांसि । यतः स मां तद-
वस्थमालोक्य समुपजातकरुणः समीपवर्तिनमृषिकुमारकमन्यतममब्रवीत्—‘अयं कथमपि
शुकशिशुरसंजातपक्षपुट एव तरुशिखरादस्मात्परिच्युतः । इयेनमुखपरिभ्रष्टेन वानेन भवि-
तव्यम् । तथा हि—अतिदवीयस्तया प्रपातस्योत्पलपशेषजीवितोऽयमामीलितलोचनो मुहुर्मुहु-
र्मुखेन पतति, मुहुर्मुहुस्त्युत्खण्डं श्वसिति, मुहुर्मुहुश्चक्षुपुटं विवृणोति, न शक्नोति शिरोधरां
धारयितुम् । तदेहि । यावदेवायमसुभिर्न विमुच्यते, तावदेव गृहाणेमम् । अवतारय सलि-
लसमीपम्’ इत्यभिधाय तेन मां सरस्तीरमनाययत् । ‘उपसृत्य च जलसमीपमेकदेशनिहित-
दण्डकमण्डलुरादाय स्वयं मामामुक्तप्रयत्नमुत्तानितमुखमङ्गुल्या कतिचित्सलिलबिन्दूनपा-
ययत् । अम्भःक्षोदकृतसेकं चोपजातनवीनप्राणमुपतटप्रवृद्धस्य नवनलिनीदलस्य जलशिशि-

परित्यक्तं वामं वक्त्रं लोचनमालोकनं येनेत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मचारित्वात्परित्यक्तं वामायां मनस्विन्यां लोचनं येनेत्यर्थः ।

प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनाकारणमित्राणि निदानव्यतिरेकेण प्रियकारीण्यतिशयेन करुणा परदुःख-
प्रहाणेच्छा तथार्द्राणि स्निहानि खलु निश्चयेन सदा सर्वकालं सतां सज्जनानां चेतांसि मनांसि भवन्ति ।
यतः स मुनिमुतो हारीताख्यो मां तदवस्थं कष्टदशापन्नमालोक्य निरीक्ष्य समुपजाता सम्यक्प्रकारेणोत्पन्ना
करुणा कृपा यस्यैवंभूतः समीपवर्तिनं निकटस्थायिनमृषिकुमारकमन्यतमं मुनिमुतमब्रवीदवोचत् । अयं
प्रत्यक्षगतः कथमपि महता कष्टेन शुकशिशुः कीरपोतोऽसंजातपक्षपुट एवासमुत्पन्नच्छद एवास्मात्तरुशिखरा-
द्वृक्षप्रान्तात्परिच्युतः सस्तः । वायवानेन कीरेण इयेनः सिञ्चानं कस्तस्य सुखादाननात्परिभ्रष्टेन पतितेन भवि-
तव्यम् । तदेव दर्शयति—**तथा हीति ।** अतिदवीयो द्राघीयस्तस्य भावस्तत्ता तथा प्रपातस्य प्रपतनस्याल्पं
शेषमुद्धरितं यस्मिन्नेवंविधं जीवितं यस्यैवंभूतोऽयमामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्य स तथा मुहुर्मुहुर्वा-
रंवारं मुखेन पतति । अयं पक्षिणां जातिस्वभावः । मुहुर्मुहुस्त्युत्खण्डमुत्कटं श्वसिति प्राणिति । मुहुर्मुहुश्चक्षुपुटं
त्रोटीपुटं विवृणोति विकासयति । न शक्नोति न समर्थो भवति शिरोधरां प्रीवां धारयितुं स्थापयितुम् ।
तदिति । तत् पूर्वोक्तहेतोरेव्यागच्छ । यावदेवायं यावत्कालमयं शिशुरसुभिः प्राणैर्न विमुच्यते न विरुद्धं
प्राप्नोति तावदेव तावत्कालं गृहाणेमं शुकम् । अवतारय प्रापय सलिलसमीपं पानीयसविधमिति पूर्वोक्तप्रका-
रेणाभिधायोक्त्वा तेनर्षिपुत्रेण मां सरस्तीरे कासारतटमनाययत्प्रापयत् । उपसृत्य प्राप्य च जलसमी-
पम् । **एकेति ।** एकदेशेऽन्यतरस्मिन्प्रदेशे निहितौ स्थापितौ दण्डकमण्डलू येन स तथा तत् आदाय गृहीत्वा
माम् । कीदृशम् । आमुक्तः परित्यक्तः प्रयत्नोऽन्नपानाद्यनुकूलशारीरक्रियारूपो येन स तम् । उत्तानितमूर्ध्वा-
कृतं मुखमास्यं येन स तम् । स्वयमात्मनाङ्गुल्या करशाखया कतिचित्क्रियतः सलिलबिन्दून्पानीयपृषतो-
ऽपाययज्जलपानमकारयत् । अम्भसः पानीयस्य क्षोदेन हस्तच्युतेन कृतो विहितः सेकः सिञ्चनं यस्य स तम् ।
शुकपोतं विशेषयन्नाह—**उपेति ।** उपजाता नवीना नवाः प्राणा असवो यस्यैवंविधं मामुपतटं तटसमीपं

टिप्प०—१ प्रपातस्य अतिदवीयस्तया प्रपतनस्थानस्य अतिदूरवर्तितयेत्याशयः । २ आसान्मुञ्चती-
त्यर्थः । ३ चूर्णवदतिसूक्ष्मबिन्दुचक्षुरणेन, ‘चूर्णे क्षोदः’ इत्यमरः ।

पाठाः—१ च सदा भवन्ति सतां चेतांसि; सतां खलु भवन्ति सदा चेतांसि. २ वयः. ३ समीपतर.
४ प्रायो भवितव्यम्. ५ अस्याल्पशेषं जीवितम्. ६ वमति. ७ निश्वासति. ८ विवृज्यते. ९ एतम्. १० उपसृत्य
जल. ११ मुक्तं. १२ उन्नमितम्. १३ मन्मुखम्. १४ समुपजातप्राणम्; समुपजातप्रश्नम्. १५ नलिनीपलाशस्य.

रायां छायायां निधाय खोचितमकरोत्स्नानविधिम् । अभिषेकावसाने चानेकप्राणायाम-
मपूतो जपपन्थवित्राण्यधमर्षणानि प्रत्यग्रभमैरुन्मुखो रक्तारविन्दैर्नलिनीपत्रपुटेन भगवते
सवित्रे दत्तवार्धमुदतिष्ठत् । आगृहीतधौतधवलवल्कलश्च सहज्योत्स्न इव संध्यातपः करतल-
निर्धूर्ननविशदसटः प्रत्यग्रप्रसन्नानार्द्रजटेन सकलेन तेन मुनिकुमारैकदम्बकेनानुगम्यमानो मां
गृहीत्वा तपोवनाभिमुखं शनैरगच्छत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा दिशि दिशि सदा संनिहितकुसुमफलैस्तालतिलकर्तमालहिन्तालवकु-
लबहुलैरेलाताकुलितनीलिकेरीकलापैर्लोलोभ्रलवलीलवङ्गपल्लवैरुल्लसितचूतरेणुपटलैरलिकु-

प्ररुढस्य जातस्य नवनलिनीदलस्य प्रत्यग्रपद्मिनीपत्रस्य जलेन पानेन शिशिरायां शीतलायां छायायाम् । वैश-
म्पायन इत्यभिधा नाम यस्यैवंविधं शुक्रं निधाय स्थापनां कृतवैतदभिधानोऽयमिति खोचितं स्वखोचितं योग्यं
स्नानविधिमकरोदसृजत् । अभिषेकस्य स्नानस्यावसाने प्रान्ते । चः पुनरर्थे । उदतिष्ठदुत्थितो बभूवेत्यन्वयः ।
हारीतं विशिनष्टि—अनेकैरिति । अनेकैर्बहुभिः प्राणायामैः प्राणायमैः पूतः पवित्रः । किं कुर्वन् । जपस्स-
रन् । कानि । अधमर्षणान्यान्द्देवतास्तुतिरूपाणि 'सर्वैरसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम्' इति कोशः ।
कीदृशानि । पवित्राणि स्वत एव विशदानि । कीदृक् । उन्मुख ऊर्ध्वमुखः । नलिनीति । नलिन्याः कमलिन्याः
पत्रपुटेनाधारभूतेन प्रत्यग्रभमैस्तत्कालगृहीतै रक्तारविन्दै रक्तकमलैराधेयभूतैर्भगवते माहात्म्यवते सवित्रे श्रीसू-
र्यायार्धं पूजां दत्त्वा वित्तीयं । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कीदृक् । आगृहीतेति । स्नानानन्तरमागृहीतं खोचितं
धौतं क्षालितमत एव धवलं शुभ्रं वल्कलं चोचं येन स तथा । सहज्योत्स्न इति । सह ज्योत्स्ना कौमुद्या
वर्तते यः स एवंभूतः संध्यातपः सायंकालीनसूर्यातप इव । करतलेति । करतलेन हस्ततलेन यन्निर्धूननमा-
च्छोर्टनं तेन विशदा निर्मला जटा सटा यस्य सः । प्रत्यग्रं तत्कालं स्नानेनार्द्राद्भीता जटा सटा यस्य स
तथा तेन । सकलेन समग्रेण मुनिकुमारैकदम्बकेन तापसशिषुसमूहेनानुगम्यमानः । मामिति । मां वैश-
म्पायनं गृहीत्वादाय तपोवनाभिमुखं स्वाश्रमसंमुखं शनैर्नातिवेगेनगच्छदन्वैतिष्ठत् ।

अनतिदूरमिव गत्वा । दविष्टं पन्थानमतिक्रम्येत्यर्थः । अहमाश्रमं मुनिस्थानमपश्यमिति दूरेणान्वयः ।
कीदृशम् । काननैर्वनैरुपगूढं व्याप्तम् । अथ वनविशेषणानि व्याख्यापयन्नाह—दिशीत्यादि । दिशि-
दिशि प्रतिदिशं सदा सर्वकालं संनिहितानि हस्तग्राह्याणि कुसुमफलानि येषां तैः । तालस्तृणराजः, तिलकः
श्रीमान्, तमालस्तापिच्छः, हिन्तालो वृक्षविशेषः, बकुलः केसरः, एतैर्बहुलैर्दृढैः । 'नीरन्ध्रं बहुलं दृढम्'
इति कोशः । एलायाश्चन्द्रवालाया या लता वल्लयस्ताभिराकुलितो व्याप्तो नालिकेरीकलापो लाङ्गलीसमूहो
येषु तैः । लोलाश्चपला लोभ्रो गालवः, लवली लताविशेषः, लवङ्गः श्रीसंज्ञः, एतेषां पल्लवा येषु तैः । उल्लसि-
तानि बहिर्निर्गतानि चूतरेणुपटलान्याम्रपरागपुञ्जानि येषु तैः । अलिकुलानां भ्रमरसमूहानां ह्लाङ्कारेण झङ्कृति-
शब्देन मुखरा वाचालाः सहकारा येषु तैः । आग्नेष्वतिसौरभो यः स सहकार इति पूर्वस्माद्भेदः । अतो न
पौनस्त्यम् । 'आम्रधूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । उन्मदानि मदोन्मत्तानि याचि कीकि-

टिप्पणं—१ सलिलेन शीतलायामित्यर्थः । २ आस्फालनम् 'फटकारना' हिन्दी । ३ अत्रजम्
इत्याशयः । अनुपूर्वकस्य तिष्ठतेरत्र ग्रहणं आम्रकम् ।

पाठां—१ समुपचितम् ; यथासमुपचितम्. २ अभिमताभिषेक. ३ पूजितः; पूतोऽपि. ४ जपपन्थमर्षणानि.
५ ऊर्ध्वम्. ६ आगृहीतधवला; आगृहीतधवलधौत. ७ सज्योत्स्नः. ८ निर्धूतविशद. ९ कमण्डलुमापूर्य
कमलकिञ्चकसुरभिणा शुचिना सरोवारिणा प्रत्यग्र. १० कुमारकः. ११ शनैःशनैः. १२ पटलैः. १३ ताली-
तमाल. १४ नारिकेल. १५ आलोल. १६ पुष्पैः. १७ उल्लसत्.

लङ्गङ्गारमुखरसहकारैरुन्मदकोकिलकुलकलापकोलाहलिभिरुत्फुल्लकेतकीरजःपुञ्जपिञ्जरैः पूर्णी-
लतादोलाधिरुढवनदेवतैस्तारकावर्षमिवाधर्मविनाशपिशुनं कुसुमनिकरमनिलचलितमनव-
रतमतिधवलमुत्सृजद्भिः संसक्तपादपैः काननैरुपगूढम्, अचकितप्रचलितकृष्णसौरशत-
शबलाभिरुत्फुल्लकमलिनीलोहिनीभिर्मारीचमायामृगावल्लनरूढवीरुदलाभिर्दाशरथिचापकोटि-
क्षतकन्दगर्तविषमिततलाभिर्दण्डकारण्यस्थलीभिरुपशोभितप्रान्तम्, आगृहीतसमितकुशकुसु-
ममृद्विरध्ययनमुखरशिष्यानुगतैः सर्वतः प्रविशद्भिर्मुनिभिर्रश्म्योपकण्ठम्, उत्कण्ठिशिख-
ण्डिर्मण्डलश्रूयमाणजलकलशपूरणध्वानम्, अनवरताभ्याहुतिप्रीतैश्चित्रभानुभिः सशरीरमेव
मुनिजनममरलोकं निनीषुभिरुद्धूयमानधूमलेखाच्छलेनावध्यमानस्वर्गमार्गगमनसोपानसेतु-

लकुलानि पिङ्गकुलानि तेषां कलापः समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलो येषु तैः । उत्फुल्ला विकसिता याः केत-
क्यो मालेल्यस्तासां रजःपुञ्जः परागसमूहस्तेन पिञ्जरैः पीतरक्तैः । पूर्णीलताः कमलकला एव दोलाः प्रेङ्गास्ता-
स्वधिरूढा आश्रिता वनदेवता अरण्याधिष्ठात्र्यो देवता येषु तैः । पुनः किं कुर्वद्भिः । अनवरतं निर-
न्तरमनिलचलितं वायुधूतमतिधवलमतिपाण्डुरं कुसुमनिकरं पुष्पसमूहमुत्सृजद्भिर्विकिरद्भिः । किमिव ।
सारकावर्षमिवोल्कापातमिव । तदपि किञ्चिदनिष्टस्य सूचकं भवति । इदमपि तथेत्याह—अधर्मैति ।
अधर्मस्याशिष्टाचारस्य विनाशोऽभावस्तस्य पिशुनं सूचकम् । एतेन सर्वथाऽधर्माभावोऽन्नेति ध्वनितम् ।
संसक्ता अन्योन्यं मिलिताः पादपा वृक्षा येषु तैः । पुनः कीदृशम् । दण्डकारण्यं प्रसिद्धं तस्य याः स्थल्यः
स्थूलभूमयस्ताभिरुपशोभितः शोभां प्रापितः प्रान्तः पञ्चाङ्गागो यस्य स तम् । अतः स्थल्यो विशेषणानि—
अचकितेत्यादि । अचकिता अत्रस्ताः प्रचलिता गच्छन्तो ये कृष्णसाराः कृष्णमृगास्तेषां शतं दशशत-
गुणितास्तेन शबलाभिः किमाराभिः । उत्फुल्ला विकसिता याः कमलिन्यो नलिन्यस्ताभिलोहिनीभी रक्ताभि-
र्मारीचिनामा यो मायामृगस्तेनावल्लनानि छिन्नानि रूढवीरुधां संजातवल्लीनां दलानि पर्णानि यासु ताभिः ।
दाशरथी रामचन्द्रस्तस्य चापकोट्या क्षता उत्खाता ये कन्दा मूलानि तेभ्यो ये गर्ता भुवो
विवराणि तैर्विषमितमुच्चनीचतां प्राप्तं तलं यासु ताभिः । पुनः कीदृशम् । मुनिभिः करणभूतैरश्म्योपकण्ठं
समीपं यस्य स तथा तम् । यथाक्रमं मुनीनां त्रीणि विशेषणानि व्याख्यापयन्नाह—आगृहीतेति ।
आगृहीता आत्ताः समिध एधांसि, कुशा दर्भाः, कुसुमानि पुष्पाणि, मृदो मृत्तिका यैस्ते तथा तैः । अध्ययनेन
वेदपारायणेन मुखरा वाचाला ये शिष्या विनेयास्तैरनुगतैः सहितैः सर्वतोऽभितः प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः ।
तद्वतपदार्थप्रदर्शनपूर्वकं पुनर्विशिनष्टि—उत्कण्ठीति । उत्कण्ठिना हल्लेखवता शिखण्डिमण्डलेन मयूरसमू-
हेन श्रूयमाण आकर्ष्यमानो जलेषु कलशपूरणध्वानः शब्दो यस्मिन्स तम् । अनवरतं निरल्यमाज्येन सर्पिषा
याहुतिर्हवनं तथा प्रीतैः संतुष्टैश्चित्रभानुभिर्वह्निभिः सशरीरमेव सविग्रहमेव मुनिजनमृषिवर्गममरलोकं
स्वर्गलोकं निनीषुभिर्नतुमिच्छुभिरुद्धूयमाना कम्पमाना या धूमलेखा दहनकेतनवीथी तस्याच्छलेनावध्यमानो
विरच्यमानः स्वर्गमार्गगमनसोपानसेतुरिव स्वर्गस्य त्रिविष्टपस्य यो मार्गः पन्थास्तत्र गमनं तदर्थं सोपानसे-

टिप्पणं—१ 'केवडा' इति प्रसिद्धपुष्पाणुकारि भिन्नमिदं कुसुमम् । २ नक्षत्रवृष्टिमिव इत्युचितोर्थः,
श्वेतानां पुष्पाणां तारकोपमितत्वात् । ३ उत्कण्ठितेन शिखण्डिमण्डलेन श्रूयमाणो जलकलशपूरण-
ध्वानो यस्मिन्, कलशपूरणध्वनौ मेघगर्जनध्रमात् मयूराणामुत्कण्ठेत्यर्थः । ततश्च उत्कण्ठितेत्येव
पाठः समुचितः ।

पाठा०—१ कलापः २ केतकीकुसुममञ्जरीरजः, केतकमञ्जरीरजः, ३ वृष्टिः ४ पादपैरुपगूढम्,
५ सारसारङ्गः ६ स्वलकमलिनी ७ मारीचिः ८ प्ररूढः ९ कन्दरः १० मृत्तिकैः ११ शिष्यागतैः
१२ प्रसरद्भिः १३ अविशन्त्य १४ उत्कण्ठ १५ मण्डलीमण्डलः

रिवोपलक्ष्यमाणम्, आसन्नवर्तिनीभिर्संपोषनसंपर्कादिवापगतकालुष्याभिस्तरङ्गपरंपरासं-
क्रान्तरिविम्बपङ्क्तिभिस्तापसदर्शनागतसप्तर्षिमालाविगाह्यमानाभिरिव विकचकुमुदवनस्पि-
जनमुपासितुमवतीर्णं ग्रहगणमिव निशासूद्रहन्तीभिर्दार्ढिकाभिः परिवृतम्, अनिलावनमित-
शिखराभिः प्रणम्यमानमिव वनलताभिः, अनवरतमुक्तकुसुमैरभ्यर्च्यमानमिव पादपैः, आबद्ध-
पल्लवाञ्जलिभिर्हपास्यमानमिव विटपैः, उटजाजिरप्रकीर्णशुष्यच्छवामाकम्, उपसंगृहीताम-
लकलवलीकैर्कन्धूकदलीलकुचचूतपनसतालीफलम्, अध्ययनमुखरबटुजनम्, अनवरतश्रवण-
गृहीतवपट्टारवाचालशुककुलम्, अनेकसारिकोटुष्यमाणसुब्रह्मण्यम्, अरण्यकुटोपमुज्यमा-

तुरिवोपलक्ष्यमाणं व्यज्यमानम् । दीर्घिकाभिर्वापीभिः परिवृतमावृतम् । अथ क्रमेण वाप्या विशेषणानि ।
आसन्नवर्तिनीभिः समीपसंस्थिताभिस्तापसैः संपर्कः संबन्धस्तस्मादिवापगतकालुष्याभिर्दूरीभूतमा-
लिन्याभिस्तरंगपरंपरासु कलोलवीथिषु संक्रान्ताः प्रतिविम्बिता रविबिम्बस्य सूर्यबिम्बस्य पङ्क्तयो यासु
ताभिः तरङ्गपरंपरासु प्रतिविम्बपरंपरेत्यर्थः । तज्जनितशोभान्तरं वर्णयन्नाह—तापसेति । तापस-
दर्शनार्थमागता प्राप्ता या सप्तर्षिमाला तथा विगाह्यमानाभिरिव विलोच्यमानाभिरिव । एतेन सप्तर्षीणां
सूर्यप्रतिबिम्बसादृश्यं ध्वनितम् । किं कुर्वतीभिः । निशासु रात्रिषु विकचकुमुदवनं विनिद्रकैरववनस्पिजनं
मुनिजनमुपासितुं सेवितुमवतीर्णमुपरिष्ठादागतं ग्रहगणमिव नक्षत्रवृन्दमिवोद्बहन्तीभिर्धारयन्तीभिः । एतेन
कुमुदवनग्रहणयोः स्वच्छत्वसारूप्याद्रूपकमुक्तम् । पुनः प्रकटान्तरेण तमेव विशेषतो विशिनष्टि—अनि-
लेति । अनिलेति वायुनावनमितं शिखरं प्रान्तं यासां तामिरेवंभूताभिर्वनलताभिररण्यवल्लीभिः प्रणम्यमान-
मिव नमस्कियमाणमिव । अनवरतेति । अनवरतं मुक्तानि कुसुमानि यैरेवंभूतैः पादपैर्वृक्षैरभ्यर्च्यमा-
नमिव पूज्यमानमिव । आवेष्टेति । आबद्धा रचिताः पल्लवा एवाञ्जलय एवंभूतैर्विटपैर्वृक्षैर्हपास्यमानमिव
सेव्यमानमिव । उटजेति । उटजाजिरेषु पर्णशालाङ्गणेषु प्रकीर्णा विक्षिप्ताः शुष्यन्तः शोषं प्राप्नुवन्तः श्या-
माका धान्यविशेषा यस्मिन्स तम् । उपसंगृहीतेति । उपसंगृहीतान्यात्तान्यामलकं धात्री, लवली लता-
विशेषः, कर्कन्धूवदरी, कदली रम्भा, लकुचो वृक्षविशेषः, चूत आम्रः, पनसः प्रसिद्धः, ताली तृणराजः,
एतेषां फलानि यस्मिन्स तम् । अध्ययनेति । अध्ययनेन वेदपठनेन मुखरा वाचाला बटुजना ब्रह्मवा-
रिजना यस्मिन्स तम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं श्रवणगृहीताः श्रुतिमात्रेण शिक्षिता ये वपट्टा-
रवाब्दासैर्वाचालं शुककुलं यस्मिन्स तम् । अनेकेति । अनेकाभिः सारिकाभिः पीतपादाभिरुष्यमाण-
मुच्चैःखरेण पठ्यमानं सुब्रह्मण्यं वेदो यस्मिन्स तम् । अरण्येति । तत्कुटैश्चरणायुधैः उपमुज्य-

टिप्प०—१ सशरीरमेव मुनिजनम् अमरलोकं निनीषुभिः आहुतिप्रीतैश्चित्रभासुभिः धूमलेखाच्छलेन
आबध्यमानः स्वर्गमार्गगमनाय सोपानरूपः सेतुः यत्र तमिव उपलक्ष्यमाणम् । अग्नीनां वायु-
कम्पिता ऊर्ध्वगामिनी धूमपङ्क्तिर्मुनीनां सशरीरस्वर्गगमनार्थं सोपानभूता । द्वयोर्लोकयोः संयोजिकेति सेतु-
स्थानापनेति उत्प्रेक्षाशयः । एवं च 'सेतुमिवोपलक्ष्यमाणम्' इत्येव पाठः समुचितः । मूलटीकयोर्वि-
संवादो मा भूदिति नास्माभिः शोधितः । नीरक्षीरविवेकिभिष्टीकातः सारमात्रं ग्राह्यमित्यलम् ।
२ ऋषिजनमुपासितुम् अवतीर्णं नीचैरागतं ग्रहगणमिव स्थितं कुमुदवनमुद्बहन्तीभिः । कुमुदानि मन्ये
जाबाल्यादिमुनीनां सेवायै समागतानि नक्षत्राण्येव सन्तीत्युत्प्रेक्षा । इवशब्ददर्शनेपि 'सारूप्याद्रूपकम्'
इति टीका तु अलंकारशास्त्रप्रदर्शनीया । ३ विटपैः शाखाभिरित्युचितोर्थः । शाखार्थत्वाद्द्विपस्य ।
'पादपैः' इति तु पूर्व प्रोक्तमपि ।

पाठा०—१ तपोवन. २ रविपङ्क्तिभिः. ३ अतिविकच. ४ क्षिप्ताभिः. ५ पल्लवपुटजलिभिः. ६ लवङ्गकर्कन्धू.

७ चूततालफलम् ; तालचूतफलम्.

नवैश्वदेवबलिपिण्डम्, आसन्नवापीकलहंसपोतभुज्यमाननीवारबलिम्, एणीजिह्वापल्लवोपलि-
ह्यमानमुनिवालकम्, अमिकार्यार्धदग्धमिसमिसायमानसमिक्तुशकुसुमम्, उपलभन्ननालिके-
ररसस्निग्धशिलातलम्, अचिरक्षुण्णवल्कलरसपाटलभूतलम्, रक्तचन्दनोपलिप्तादित्यमण्ड-
लकनिहितकरवीरकुसुमम्, इतस्ततो विक्षिप्तभस्मलेखौकृतमुनिजनभोजनभूमिपरिहारम्,
परिचितशाखामृगकैराकृष्टिनिष्कास्यमानप्रवेश्यमानजरदन्धतापसम्, इभकलभार्धोपभुक्तप-
तितैः सरस्वतीभुजलताविगलितैः शङ्खवल्यैरिव मृणालशकलैः कल्माषितम्, ऋषिजनार्थ-
मेणकैर्विषाणशिखरोत्खन्यमानविविधकन्दमूलम्, अम्बुपूर्णपुष्करपुटैर्वन्तकरिभिरापूर्यमाणवि-
टपालवालकम्, ऋषिकुमारकाकृष्यमाणवनवराहदंष्ट्रान्तराललभ्रशालूकम्, उपजातपरि-

मानो भक्ष्यमाणो वैश्वदेवस्य देवयज्ञस्य बलिपिण्डो हन्तकारो यस्मिन्स तम् । आसन्नेति । आसन्ना सभी-
पस्था या वापी वीर्धिका तस्याः कलहंसपोतैः कादम्बशिशुभिर्भुज्यमानो भक्ष्यमाणो नीवारबलियस्मिन्स तम् ।
एणीति । एण्यो मृगयस्तासां जिह्वा रसना एव पल्लवास्तेरुपलिह्यमाना आस्वाद्यमाना मुनिवालका यस्मि-
न्स तम् । अग्रीति । अमिकार्ये होमेऽर्धदग्धान्यर्धभस्मीभूतान्यत एव मिसमिसायमानानि मिसमिसेतिशब्द-
माचरमाणानि समिक्तुशकुसुमानि यस्मिन्स तम् । उपेति । उपले दृषदि भग्नानि द्वैधीकृतानि नालिके-
राणि लङ्गलीफलानि तेषां यो रसो द्रवस्तेन स्निग्धं चिक्कणं शिलातलं यस्मिन्स तम् । अचिरेति । अचि-
रक्षुण्णानि तत्कालमर्दितानि यानि वल्कलानि तेषां रसस्तेन पाटलं श्वेतरक्तं भूतलं यस्मिन्स तम् । रक्तेति ।
रक्तचन्दनं पत्राङ्गं तेनोपलिप्तमालिप्तमालिखितं यदादित्यमण्डलमेव मण्डलकं तस्मिन्निहितानि स्थापितानि
करवीरो हयमारस्तस्य कुसुमानि पुष्पाणि यस्मिन्स तम् । इतस्तत् इति । इतस्ततो विक्षिप्तं यद्भस्म
भूतिस्तस्य लेखा तया कृतो विहितो मुनिजनभोजनभूमेः परिहारो निषेधो यस्मिन् । भस्मलेखाङ्कितार्थां भूमौ
केनापि नागन्तव्यमिति भावः । यद्वा भस्मनो या लेखा घर्षस्तेन कृतो मुनिजनभोजनभूमेरच्छिद्यभूमेः
परिहारो मार्जनं यस्मिन् । इश्यते हि भोजनान्ते भस्मना मार्जनं पश्चाद्रोमयेनोपलेपनमिति । परिचितेति ।
परिचिताः संजातपरिचया ये शाखामृगास्ताम्रमुखाः श्याममुखा वा दानरास्तेषां कराकृष्ट्या हस्तावलम्बेन
निष्कास्यमानाः प्रवेश्यमानाश्च जरन्तोऽन्धाश्च तापसा यस्मिन् । इमेति । मृणालशकलैर्विसखण्डैः कल्माषितं
चित्रितम् । कीदृशैरिव । सरस्वती देवी तस्या भुजलते बाहुलते ताभ्यां विगलितैः स्रस्तैः शङ्खवल्यैरिव
त्रिदेखकटकैरिव । विसानां स्वतो भूमिपातो न स्यादित्याह—इमेति । इभकलभार्धां यदधोपभुक्तमर्ध-
चर्वितं तस्मात्पतितैः स्रस्तैः । ऋषीति । ऋषिजनार्थं मुनिजनकृत एणकैर्हरिणैर्विषाणशिखरैः शृङ्गप्रान्तैरु-
त्खन्यमानानि विविधानि विचित्राणि कन्दमूलानि यस्मिन् । अम्बुपूर्णेति । अम्बुभिर्जलैः पूर्णानि भूतानि
पुष्करपुटानि शुण्डाग्राणि । 'शुण्डाग्रं त्वर्यं पुष्करम्' इति कोशः । येषामेतादृशैर्वनकरिभिररण्यहस्ति-
भिरापूर्यमाणानि त्रियमाणानि विटपानां वृक्षाणामालवालकान्यावापस्थानकानि यस्मिन् । एतेन शाखामृग-
हरिणगजानामपि बुद्धिपूर्वकयथोचितकार्यकर्तृत्वं सूचितम् । ऋषीति । ऋषिकुमारकैर्मुनिशिःशुभिराकृष्य-
माणानि वनवराहदंष्ट्रान्तराललभ्रानि शालूकान्युत्पल्लानां कन्दा यस्मिन् । 'उत्पल्लानां तु शालूकम्' इति

टिप्प०—१ सिमसिमेत्येव कविसंमतः पाठः, आर्देवस्तुदहने 'सिमसिम' इति शब्द एव कविमा-
र्गानुयातः । 'सिमसिमाकारि चक्षुस्तृतीयम्' इत्यनर्धराधवम् । २ तत्कालं वृक्षेभ्यो निष्कासितानीत्यर्थः ।
३ इभकलभैरधोपभुक्तानि च तानि पतितानि । इभकलभैः पूर्वम् अर्धमुपभुक्तानि पश्चात्पतितानीत्यु-
चितोर्थः । ४ पङ्कशूरणं शालूकं, तदेव वराहैर्भुज्यते, न जलजानाम् ।

पाठा०—१ सिमसिमायमानः; सिमसिमायमानः; मिसिमिसायमानः, २ कुशसमित्, ३ नारिकेल, ४ मण्डलनि-
हित, ५ अलङ्कृत, ६ भूमिभागम्, ७ कराकृष्टपाठिः; कराकृष्ट, ८ कलभक, ९ बाहुलताविभूषणैः.

चयैः कलापिभिः पक्षपुटपवनसंभुक्ष्यमाणमुनिहोमहुताशनम्, आरब्धामृतचरुचाह्वान्धम्, अर्धपक्षपुरोडाशपरिमलामोदितम्, अविच्छिन्नाज्यधाराहुतिहुतभुग्क्षेङ्कारमुखरितम्, उपचर्य-
माणातिथिवर्गम्, पूज्यमानपितृदैवतम्, अर्च्यमानहरिहरपितामहम्, उद्दिश्यमानश्राद्धक-
ल्पम्, व्याख्यायमानयज्ञविद्यम्, आलोच्यमानधर्मशास्त्रम्, वाच्यमानविविधपुस्तकम्,
विचार्यमाणसकलशास्त्रार्थम्, आरभ्यमाणपर्णशालम्, उपलिप्यमानाजिरम्, उपमृज्यमानोद-
जाभ्यन्तरम्, आबध्यमानध्यानम्, साध्यमानमन्त्रम्, अभ्यस्यमानयोगम्, उपहूयमानवनदेव-
ताबलिम्, निर्वर्त्यमानमौज्जमेखलम्, क्षाल्यमानवल्कलम्, उपसंगृह्यमाणसमिधम्, उपसंस्क्रि-
यमाणकृष्णाजिनम्, गृह्यमाणगवेधुकम्, शोष्यमाणपुष्करबीजम्, ग्रथ्यमानाक्षमालम्, न्य-
स्यमानवेत्रदण्डम्, सत्क्रियमाणपरिव्राजकम्, आपूर्यमाणकमण्डलम्, अदृष्टपूर्वं कलिकालस्य,

कोशः । उपजातेति । उपजातपरिचयैः संजातसंबन्धैः कलापिभिर्मयूरैः पक्षपुटपवनेन छदपुटानिलेन
संभुक्ष्यमाणः प्रज्वाल्यमानो मुनीनां होमार्थं हुताशनो वह्निर्यस्मिन्स तम् । आरब्धेति । आरब्धो विहितो
योऽमृतचर्यवौदनस्तस्य चारुः मनोहरो गन्धो यस्मिन्स तम् । अर्धेति । अर्धपक्षो यः पुरोडाशः पूर्वो-
क्तस्तस्य परिमलो गन्धस्तेनामोदितं हर्षजननशीलम् । अवीति । अविच्छिन्नाहुतिता या आज्यधारा घृतधारा
तथा हुतिर्हवनं तथा यो हुतभुग्क्षेङ्कारोऽग्निशब्दस्तेन मुखरितं वाचालितम् । उपचर्येति । उपचर्यमाणः
पर्युपास्यमानोऽतिथिवर्गो यस्मिन् । पूज्येति । पूज्यमानानि पितृदैवतानि पितरो यस्मिन्स तम् । अर्च्येति ।
अर्च्यमानाः पूज्यमाना हरिः कृष्णः, हर ईश्वरः, पितामहः पितुः पिता ब्रह्मा, एते यस्मिन् । उद्दिश्येति ।
उद्दिश्यमान उद्देशपूर्वकं क्रियमाणः श्राद्धकल्पः श्राद्धाचारो यस्मिन्स तम् । व्याख्येति । व्याख्यायमानार्थ-
द्वारा निरूप्यमाणा यज्ञविद्या यागविद्या यस्मिन्स तम् । आलोच्येति । आलोच्यमानं मनसि विचार्यमाणं
धर्मशास्त्रं स्मृत्यादिकं यस्मिन्स तम् । वाच्येति । वाच्यमानानि परिभाष्यमाणानि विविधान्येकप्रकाराणि
पुस्तकानि शास्त्राणि यस्मिन्स तम् । विचार्येति । विचार्यमाणो युक्त्या स्थाप्यमानः सकलशास्त्रार्थो यस्मिन् ।
आरभ्येति । आरभ्यमाणा नवीना क्रियमाणा पर्णशालोदजो यस्मिन् । उपलीति । उपलिप्यमानानि
गोमयादिनाजिराणि प्राज्ञानि यस्मिन् । उपेति । उपमृज्यमानानि प्रसार्यमाणानि उदजाभ्यन्तराणि
पर्णशालामध्यानि यस्मिन् । आबध्येति । आबध्यमानं ध्यानमेकप्रत्ययसंततिर्यस्मिन् । साध्येति ।
साध्यमानो होमादिना स्वायत्तीक्रियमाणो मन्त्रो देवाधिष्ठातृको यस्मिन् । अभ्यस्येति । अभ्यस्यमान उद्यो-
गविषयीक्रियमाणो योगश्चित्तवृत्तिनिरोधो यस्मिन् । उपेति । उपहूयमान उपदौक्यमानो वनदेवतायै बलि-
र्यस्मिन् । निर्वर्त्येति । निर्वर्त्यमाना निष्पाद्यमाना मौज्जमेखला यस्मिन् । क्षाल्येति । क्षाल्यमानानि वल्क-
लकानि यस्मिन् । उपेति । उपसंगृह्यमाणा उपादीयमानाः समिधो यस्मिन् । उपेति । उपसंस्क्रियमाणं
छगणादिना शुद्धीक्रियमाणं कृष्णाजिनं मृगचर्म यस्मिन् । गृह्येति । गृह्यमाणा गवेधुका धान्यविशेषः कन्दो
वा यस्मिन् । शोष्येति । शोष्यमाणानि शोषं नीयमानानि पुष्करबीजानि कमलफलानि यस्मिन् ।
ग्रथ्येति । ग्रथ्यमाना अक्षमाला रुद्राक्षमाला यस्मिन् । न्यस्येति । न्यस्यमानः स्थाप्यमानो वेत्रदण्डो
यस्मिन् । सदिति । सत्क्रियमाणाः परिव्राजका यस्मिन् । आपूर्येति । आपूर्यमाणानि जलेन त्रियमाणानि
कमण्डलानि यस्मिन् । अदृष्टेति । कलिकालस्य कलियुगाद्यादृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वम् । कलिप्रवेशायोग्य-

दिप्य०—१ हुंकार इत्येव पाठः । अमेहुंकार एव प्रसिद्धो न भूषणवज्रंकारः । २ प्रक्षाल्यमानानी-
त्यर्थः । ३ उपह्रियमाण इति पाठ एव समुचितः, बलिः उपह्रियते न तु उपहूयते ।

पाठा०—१ पुष्पपरिमल. २ हुंकारः उग्रहुंकार. ३ अभ्यर्च्यमान. ४ उपदिश्यमान. ५ अवलोक्यमान. ६ पञ्च-
मान. ७ आपमृज्यमान. ८ उपह्रियमाण. ९ मुञ्ज. १० प्रक्षाल्यमान. ११ संस्क्रियमाण. १२ निगृह्यमाण.
१३ पोष्यमाण. १४ गृह्यमाणत्रिपुण्ड्रकपूर्वमाण. १५ त्रिदण्डकम्. १६ संस्क्रियमाण.

अपरिचितमनृतस्य, अश्रुतपूर्वमनङ्गस्य, अञ्जयोनिमिव त्रिभुवनवन्दितम्, असुरारिमिव प्रकटितनरहरिवराहरूपम्, सांख्यमिव कपिलाधिष्ठितम्, मधुरोपवनमिव बलावलीढदर्पित-
धेनुकम्, उदयनमिवानन्दितवत्सकुलम्, किंपुरुषाधिराज्यमिव मुनिजनगृहीतकैलशाभिषि-
च्यमानद्रुमम्, निदाघसमयावसानमिव प्रत्यासन्नजलप्रपातम्, जलधरसमयमिव वनगहन-
मध्यसुखसुप्तहरिम्, हनूमन्तमिव शिलाशकैलप्रहारसंचूर्णिताक्षास्थिसंचयम्, खाण्डवविना-
शोद्यतार्जुनमिव प्रारब्धाग्निकार्यम्, सुरभिविलेपनधरमपि सतताविर्भूतहव्यधूमगन्धम्,
मातङ्गकुलाध्यासितमपि पवित्रम्, उल्लसितधूमकेतुशतमपि प्रशान्तोपद्रवम्, परिपूर्णद्विजप-

मित्यर्थः । एतेन सर्वथा पातकाभावो व्यज्यते । अपरीति । अनृतस्यासत्यस्यापरिचितमसंनिहितम् ।
अश्रुतेति । अनङ्गस्य कामस्याश्रुतपूर्वमनाकर्णितपूर्वम् । मदनोद्दीपकत्वाभावात् । अञ्जेति । अञ्जयोनिमिव
ब्रह्माणमिव त्रिभुवनवन्दितं अभिवादितम् । पक्षे वन्दितं श्रेष्ठम् । असुरारितीति । असुरारिर्विष्णुस्तद्वदिव
प्रकटितानि नरो नरनारायणो हरिश्च नृहरिः । अथवा नरहरिर्नृसिंहो वराहश्च तेषां रूपाणि येन स तम् । पक्षे
प्रकटितानि नरेभ्यो हरिवराहरूपाणि येन स तम् । सांख्येति । सांख्यं कपिलदर्शनं तदिव कपिलमुनि-
नाधिष्ठितमाश्रितम् । तत्प्रणीतत्वात् । पक्षे कपिलभिर्गोभिरधिष्ठितम् । मधुरेति । मधुरा मधूपधं तस्यो-
पवनमिव द्वादशवनेषु गर्भितं वनं तद्वदिव बलावलीढो बलवान्दर्पितो दर्पयुक्तो धेनुको दैत्यो यस्मिन् । पक्षे
बलावलीढाः बलयुक्ता दर्पिता धेनवो गावो यस्मिन् । उदयनेति । उदयनं राजानमिवानन्दितं वत्स-
कुलं येन । वत्सोऽत्र राजा पाण्डवकुलसमुत्पन्नः । पक्षे वत्सस्तर्णकस्तस्य कुलं समुदायः । किंपुरुषेति ।
किंपुरुषः किंनरस्तस्याधिराज्यं प्रभुत्वं तदिव मुनिजनैर्गृहीता ये कलशास्तैरभिषिच्यमानो द्रुमोनाम राजा
यस्मिन् । किंनराणां द्रुमो नाम राजाभूदिति प्रसिद्धिः । पक्षे द्रुमा वृक्षाः । निदाघेति । ग्रीष्मसमयाव-
सानमिव शुक्रमासमिव प्रत्यासन्नः समीपस्थो जलप्रपातः प्रवर्षं यस्मिन् । पक्षे जलप्रपातो निर्झरः । जल-
धरेति । जलधरसमयमिव पर्जन्यकालमिव वनस्य पानीयस्य यद्गहनं गम्भीरं मध्यमभ्यन्तरप्रदेशस्तत्र सुखेन
सुप्तो निद्रां प्राप्नो हरिर्विष्णुर्यस्मिन् । प्रावृषि विष्णुः समुद्रे शेत इति प्रसिद्धम् । पक्षे वनस्यारण्यस्य गहनानि
गह्वराणि तेषु सुप्ता हरयः सिंहा यस्मिन् । हन्विति । हनूमन्तमिवाजनीसुतमिव शिलाशकलप्रहारेण संचूर्-
णितोऽक्षनाभो रावणपुत्रस्यास्थिसंचयो येन स तम् । पक्षे संचूर्णितो योऽक्षो विभीतकस्तस्यास्थिसंचयो मध्य-
प्रदेशसमूहो यस्मिन् । खाण्डवेति । खाण्डवनाभो वनस्य यो विनाशस्तत्रोद्यत उद्योगवान्योऽर्जुनः फाल्गु-
नस्तमिव प्रारब्धं विहितमग्निकार्यं देवसंतर्पणं यस्मिन् । पक्षेऽग्निकार्यं होमः । सुरभीति । सुरभि सुगन्धि
यद्विलेपनमङ्गरागस्तद्वरमपि सततं निरन्तरमाविर्भूतः प्रकटितो हव्यं सुरेभ्यो दातव्यं तस्य धूमगन्धो
यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारपक्षे सुरभेर्गोः विलिप्यतेऽनेन भूरिति विलेपनं गोमयं यस्यामेतादृशी
धरा भूर्यस्मिन्नित्यर्थः । मातङ्गेति । मातङ्गस्य यत्कुलं तेनाध्यासितमपि तदाश्रितमपि पवित्रं पावनमिति
विरोधः । तत्परिहारस्तु मातङ्गकुलानि हस्तियूथानीत्यर्थात् । उल्लसितेति । उल्लसितमुल्लासं प्राप्तं धूमकेतुशतं
यस्मिन्नेवंभूतमपि प्रशान्तोपद्रवमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु धूमकेतवो बह्वय इत्यर्थात् । परीति । परि-

टिप्प०—१ वस्तुतस्तु 'प्रकटितवराहनरसिंहरूपम्' इत्येव पाठः । प्रकटितानि वराहाः नराः सिंहा
रूपाणि मृगाश्च येन (सर्वेषामत्रावस्थानात्) इति आश्रमपक्षे । प्रकटिते वराहनरसिंहयो रूपे येनेति
हरिपक्षेऽर्थः । २ बलेन बलरामेण अवलीढः समापितो दर्पितो धेनुकस्तन्नामासुरो यस्मिन्नीदृशं मधु-
राया उपवनमिवेति मूलपाठानुकूला व्याख्या । आश्रमपक्षेऽर्थस्तु स्फुटः । ३ अग्नेः कार्यमभीष्टं तत्संतर्पणं
येन । ४ मातङ्गकुलेन चण्डालसमूहेन अध्यासितमपि पवित्रमिति विरोधः ।

पाठा०—१ वराहनरसिंह. २ मधुरोपवनम्. ३ जलकलशा. ४ आसन्न. ५ प्रभुस. ६ अनिलसुतम्. ७ शकलसं-
चूर्णित. ८ आविर्भूतधूमगन्धम् ९ मातङ्गक. १० सहस्रम्.

च महाभारते शकुनिवधः, पुराणे वायुप्रलपितम्, वयःपरिणामेन द्विजपतनम्, उपवनचन्दनेषु जाड्यम्, अग्नीनां भूतिमत्त्वम्, एणकानां गीतश्रवणव्यसनम्, शिखण्डिनां नृत्यपक्षपातः, भुजंगमानां भोगः, कपीनां श्रीफलाभिलाषः, मूलानामधोगतिः ।

तस्य चैवंविधस्य मध्यभागमण्डलमलंकुर्वाणस्यालक्तकालोर्हितपल्लवस्य मुनिजनार्णवतकृष्णाजिनजलकरकसनाथशाखस्य तापसकुमारिकाभिरालवालदत्तपीतपिष्टपञ्चाङ्गुलस्य हरिणशिशुभिः पीयमानौलवालकसलिलस्य मुनिकुमारकाबद्धकुशचीरदानो हरितगोमयोपलेपनविविक्ततलस्य तत्क्षणकृतकुसुमोपहाररमणीयस्य नातिमहतः परिमण्डलतया विस्तीर्णवकाशस्य

मातुलस्य विनाशः श्रूयते । न तत्र शकुनिवधः पक्षिवधः । **पुराणेति** । पुराण इतिहासादौ वायोर्वायुदेवतायाः प्रलपितं जल्पितम्, श्रूयते इति शेषः । न तु वायुना वायुविकारेणोन्मादादिना प्रलपितं यथाकथञ्चिजल्पितं यत्र नाभूत् । **वय इति** । वयःपरिणामेन वार्धकेन द्विजानां दन्तानां पतनं पातः । न तु द्विजानां ब्राह्मणानां पतनं स्वाचाराङ्गः । यत्र नेति सर्वत्रासुषङ्गः । **उपेति** । उपवनं समीपवनं तत्र चन्दनतरवस्तेषु जाड्यं शैत्यम् । न त्वाश्रमवर्तिमुनिजनेषु जाड्यं प्रज्ञाहीनत्वम् । **अग्नीनामिति** । अग्नीनां वह्नीनां भूतिमत्त्वं भस्मवत्त्वम् । न तु मुनीनां भूतिः संपत्तद्वत्त्वम् । **एणकेति** । एणकानां मृगाणां गीतं गानं तस्य श्रवणं तत्र व्यसनमासक्तिः । न मुनीनां तच्छ्रवणाभिलाषातिरेकः । **शिखण्डीति** । शिखण्डिनां मयूराणां नृत्ये ताण्डवे पक्षपातश्छदपतनम् । न तु मुनीनां नृत्यविषये पक्षपातोऽङ्गीकारः । **भुजंगमेति** । भुजंगमानां सर्पाणां भोगः शरीरम् । 'भोगोऽहिकायः' इति क्रोशः । न तु मुनीनां भोगः क्वादिजनितं सुखम् । **कपीनामिति** । कपीनां वानराणां श्रीफलाभिलाषः श्रीफलानि बिल्वीफलानि तेष्वभिलाषो वाञ्छाविशेषः । न तु मुनीनां श्रीलक्ष्मीस्तस्याः फलानि गृहकारापणादीनि तत्राभिलाषस्तीव्राध्यवसायः । **मूलानामिति** । मूलानां जटानामधोगतिरधःसंयोगः । न त्वाश्रमवर्तिमुनीनामधोगतिर्नरकपातः ।

तस्येति । आश्रमस्यैवंविधस्य पूर्वोक्तप्रकारेण वर्णितस्य तस्य यो मध्यभागस्तस्य मण्डलं घट्टलप्रदेशस्तदलंकुर्वाणस्य रक्ताशोकतरोः कङ्कलिवृक्षस्याधदद्यायायां उपविष्टं निषण्णं भगवन्तं जाबालिं जाबालिमुनिमपश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ जाबालिं वर्णयति—तत्र षष्ठ्यन्तानि तरोर्विशेषणानि द्वितीयान्तानि मुनिविशेषणानीति स्वयमूहनीयम् । **अलक्तेति** । अलक्तकवयावकवलोहिता रक्ताः पल्लवा यस्य स तथा तस्य । **मुनीति** । मुनिजनैस्तापसजनैरालम्बिताः स्थापिताः कृष्णाजिनानि कृष्णमृगचर्माणि जलकरकाः पात्रविशेषास्तैः सनाथा सहकृता शाखा यस्य स तथा तस्य । **तापसेति** । तापसकुमारिकाभिर्मुनिकन्याभिरालवाले मूलप्रदेशे दत्ताः पीतपिष्टस्य हरिद्राचूर्णस्य पञ्चाङ्गुलयो हस्तविम्बा यस्मिन्स तथा तस्य । **हरिणेति** । हरिणशिशुभिर्मृगबालकैः पीयमानमास्वादमानमालवालकस्य सलिलं यस्य स तथा तस्य । **मुनीति** । मुनिकुमारकैराबद्धं कुशचीरदाम यस्य स तथा तस्य । **हरितेति** । हरितमशुक्लं यद्गोमयं छण्णं तेनोपलेपनं तेन

टिप्प०—१ 'यत्र च महाभारते शकुनिवधः' इत्यारभ्य परिसंख्याया निषेधांशो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् । २ 'मध्यभागमलंकुर्वाणस्य' इत्येव पाठः समुचितः ।

पाठा०—१ परिणामे. २ गीतव्यसनम्. ३ शिखण्डिनीनाम्. ४ गीतनृत्यपक्ष. ५ भुजंगानाम्; भुजंगानाम्. ६ मध्यभागम्. ७ अलक्तक. ८ आलोहित. ९ लोलपल्लवस्य. १० अवलम्बित. ११ करङ्क. १२ कुमारिकाभिर्दत्तः; कन्यकाभिर्मूलभागदत्त. १३ पिष्टातकानेक. १४ आपीयमानः; परिपीयमान. १५ आलवाल. १६ उपल्लिप्त. १७ भूतलस्य. १८ रञ्जित.

रक्ताशोकतरोरधश्छायायामुपविष्टम्, उग्रतपोभिर्भुवनमिव सागरैः, कनकगिरिमिव कुलप-
र्वतैः, ऋतुमिव वैतानिकवह्निभिः, कल्पान्तदिवसमिव रविभिः, कालमिव कल्पैः समन्तान्मह-
र्विभिः परिवृतम्, उग्रशौपकम्पितदेहया प्रणयिन्येव विहितकेशग्रहया क्रुद्धयेव कृतभ्रूभङ्ग-
या मत्तयेवाकुलितगमनया प्रसाधितयेव प्रकटिततिलकया जरया गृहीतव्रतयेव भस्मधवलया
धवलीकृतविग्रहम्, आयामिनीभिः पलितपाण्डुराभिस्तपसा विजित्य मुनिजनमखिलं धर्मप-
ताकाभिरिवोच्छ्रिताभिरमरलोकमारोढुं पुण्यरज्जुभिरिवोपसंगृहीताभिरतिदूरप्रवृद्धस्य पुण्य-

विविक्तं पूतं तलमधोभागो यस्य स तथा तस्य । तदिति । तत्क्षणे तदात्वे कृतो विहितो यः कुसुमोपहारः
पुष्पढौकनं तेन रमणीयस्य मनोहरस्य । नातिमहतो नातिदीर्घस्य परिमण्डलं समन्तात्परिमाणं तस्य भाव-
स्तत्ता तथात एव दीर्घस्य तालादेन(?) । तथा परिमण्डलं विस्तीर्णोऽवकाशोऽभ्यन्तरप्रदेशो यस्य स तथा
तस्य । उग्रेति । उग्रतपोभिस्तीक्ष्णतपोभिर्महर्षिभिः समन्तात्परिवृतं परिवेष्टितम् । किमिव । भुवनमिव
विष्टपमिव सागरैः समुद्रैः । कनकगिरिमिव सुवर्णाद्रिमिव कुलपर्वतैः कुलाचलैः । ऋतुमिव यज्ञमिव वैतानिकव-
ह्नयो दक्षिणाभिगार्हपत्याहवनीयास्तैः । कल्पान्तदिवसमिव युगान्तवासरमिव रविभिः सूर्यैः । कालमिव समयमिव
कल्पैः कालावयवैः । धवलीकृतेति । जरया विस्त्रसया धवलीकृतः शुभ्रीकृतो विग्रहः शरीरं यस्य स तम् ।
अथ च जरया विशेषणानि—उग्रेति । उग्रः कठिनो यः शापस्तेन कम्पितश्चालितो देहो यया सा तथा ।
प्रणयिन्येवेति । प्रणयिन्येव मनस्विन्येव विहितः केशग्रहो यया सा तथा । वल्लभापि रतिकलहे केशग्रहं
करोति । इयमपि केशे लभ्येत्यर्थः । क्रुद्धयेवेति । क्रुद्धयेव कोपाविष्टयेव कृतो भ्रूभङ्गो यया सा तथा ।
क्रुद्धापि भ्रूभङ्गं करोति तथेयं कृतवतीत्यर्थः । मत्तयेवेति । मत्तयेव शौण्डयेव आकुलितं गमनं गतिर्यस्याः
सा तथा । मत्तापि स्खलद्गतिर्भवति तथेयमपि । प्रसाधितयेव भूषितयेव प्रकटितमाविष्कृतं तिलकं
यया सा तथा । भूषितापि स्त्री सतिलका भवति । अस्या अपि देहे तिलकाः प्रजायन्त इति प्रसिद्धिः । गृहीतेति ।
गृहीतं स्त्रीकृतं व्रतं यया सा तथेवात एव भस्मधवलया भस्म भूतिस्तद्वद्वलया शुभ्रया । पुनः किंविशिष्टम् ।
जटाभिः सटाभिरुपशोभितमलंकृतम् । अथ जटा विशिनष्टि—आयामिनीभिर्विस्तारवतीभिः । पलितेति ।
पलितं पाण्डुरः कचस्तद्रूपाण्डुराभिः श्वेताभिः । तपसेति । तपसाखिलं समग्रं मुनिजनमृषिजनं विजित्य धर्म-
पताकाभिरिव धर्मस्य तपोमयस्य जयध्वजाभिरिवोच्छ्रिताभिरुर्ध्वीकृताभिरिव । अमरेति । अमरलोकं स्वर्ग-
कमारोढुमारोहणं कर्तुं पुण्यरज्जुभिरिव पवित्ररश्मिभिरिवोपसंगृहीताभिः स्त्रीकृताभिः । अतीति । अतिदूरं
प्रवृद्धस्यातिदूरं वृद्धिं गतस्य पुण्यतरोः श्रेयस्तरोरुद्गताभिः प्रादुर्भूताभिः कुसुममजरीभिरिव पुष्पवलरीभिरिव ।

टिप्पण-१ 'उग्रशापभीतयेव कम्पितदेहया' इत्येव पाठः । जाबालेयं उग्रशापः तस्माद् भीता
(जरा), अत एव सा कम्पितदेहा (कम्पितो देहो यस्याः, या हि भीता भवति तस्या देहकम्पो
भवति), वस्तुतस्तु कम्पितो देहो (जाबालेः) यया । जरसा यः स्वाभाविको देहकम्पस्तत्र शापभय-
हेतुकत्वमुप्रेक्ष्यत इत्युप्रेक्षालंकारः । २ कृष्णवर्णचिह्नानि, 'तिल' इति भाषा । ३ या गृहीतव्रता
भवति सा भस्मधारणेन धवला भवति । इयं तु भस्मधवलया, इति व्याख्योचिता । ४ पलितं केशेषु
जराजनिता शुक्रता तथा पाण्डुराभिः ।

पाठा-१ अलुप्य. २ कुलाचलैः. ३ वैतान; वैतानक. ४ शापमियेव; शापभीतयेव. ५ तपोभिः.
६ उपार्जिताभिः. ७ पुण्ये रज्जुभिः; पुण्यरजोभिः. ८ तपस्तरोः.

तरोः कुसुममञ्जरीभिरिवोद्गताभिर्जटाभिर्हृषोभितम्, उपरचितभस्मत्रिपुण्ड्रकेण तिर्यकप्र-
वृत्तत्रिपथगास्रोतस्त्रयेण हिमगिरिशिलार्तलेनेव ललाटफलकेनोपेतम्, अधोमुखचन्द्रकलाकारा-
भ्यामवलम्बितवलिशिथिलाभ्यां भ्रूलताभ्यामवष्टभ्यमानदृष्टिम्, अनवरतमन्त्राक्षराभ्यासवि-
वृताधरपुटतया निष्पतद्भिरतिशुचिभिः सत्यप्ररोहैरिव स्वच्छेन्द्रियवृत्तिभिरिव कंरुणारसप्रवा-
हैरिव दशनमयूखैर्धवलितपुरोभागम्, उद्वमदमलगङ्गाप्रवाहमिव जहुम्, अनवरतसोमोद्गार-
सुगन्धिनिश्वासावकृष्टैर्मूर्तिर्मद्भिः शापाक्षरैरिव सदा मुखभागंसनिहितैः परिस्फुरद्भिरलिभिर-
विरहितम्, अतिकृशतया निम्नतरगण्डगर्तमुन्नततरहनुघोणमाकरालतारकमवशीर्यमाणविरल-
नयनपक्षममालमुद्गतदीर्घरोमरुद्धश्रवणविवरमानाभिलम्बकूर्चकलापमाननमादधानम्, अति-

ललाटेति । ललाटफलकेन भालपट्टकेनोपेतं सहितम् । कीदृशेन । उपेति । उपरचितानि कृतानि भस्मानि
त्रीणि पुण्ड्रकाणि त्रिरेखामयतिलकानि यस्मिन् । केनेव । तिर्यगिति । त्रिपथगाया एकमुपपेयं तिर्यगेकमध-
स्रोतः । इदमभिनवं तिर्यकप्रवृत्तं स्रोतस्त्रयमेव यस्मिन्नेवंभूतं तेन हिमगिरिशिलार्तलेनेव । भ्रूलतेति । भ्रूल-
ताभ्यामवष्टभ्यमानावलम्ब्यमाना दृष्टिर्यस्य स तम् । कीदृशाभ्याम् । अधोमुखी या चन्द्रकलार्धचन्द्रस्तद्वदा-
कारो ययोस्ताभ्याम् । अवलम्बितेति । धार्धक्यादवलम्बिता आश्रिता या वलयस्त्रिवलयस्ताभिः शिथिलाभ्यां
श्लथाभ्याम् । पुनस्तमेव विशिनष्टि—अनवरतेत्यादि । अनवरतं यो मन्त्राक्षराभ्यासस्तेन विवृतो विदीर्णो
योऽधरपुट ओष्ठपुटस्तस्य भावस्तथा तया निष्पतद्भिः स्रवद्भिरतिशुचिभिरतिपवित्रैः सत्यप्ररोहैरिव सत्याङ्कुरैरिव ।
स्वच्छेति । स्वच्छा निर्मला या इन्द्रियवृत्तयस्ताभिरिव । करुणेति । शृङ्गारवत्करुणारसोऽपि विशदस्तस्य
प्रवाहैः स्रोतोभिरिव । एवंविधैर्दशनमयूखै रदनदीप्तिभिर्धवलितः शुभीकृतः पुरोभागो यस्य स तम् । श्वेतत्व-
साधर्म्येण श्वेतप्रवाहप्रकटनसाधर्म्येण च मुनेरुपमानमाह—उद्वमदिति । उद्वमन्वहिरागच्छन्नमलो निर्मलो
गङ्गाप्रवाहो जाह्नवीस्यो यस्मात्तमेवंभूतं जहुमिव । कथा चात्र—भगीरथपथेन प्रवृत्ता गङ्गा कलकलशब्दं
कुर्यतीति शब्दकण्टकानि ध्यानानि भवन्तीति रोषात् महर्षिणा जहुना पीता । भगीरथाराधनाच्च पुनर्जानुभ्या-
मुद्गीर्णा । ततो जाह्नवीत्युच्यते मुखनिश्वासास्य सौरभ्यातिशयप्रदर्शनद्वारा तमेव विशिनष्टि—अनवरते-
त्यादि । अनवरतं यः सोमपानस्योद्गारस्तेन सुगन्धी यो निश्वासः पवनस्तेनावकृष्टैराकर्षितैर्मूर्तिर्मद्भिर्देह-
वद्भिः शापाक्षरैरिव शापवर्णैरिव । सदेति । सदा सर्वकालं मुखस्य यो भागोऽग्रिमप्रदेशस्तत्र संनिहितैः पार्श्वगैः
परिस्फुरद्भिर्दीप्यमानैरलिभिर्भ्रमरैरविरहितमवियुक्तमाननं मुखमादधानं बिभ्राणम् । अथ मुखविशेषणानि—
अतीति । अतिकृशतया निम्नतरो गम्भीरतरो गण्डगर्तः कपोलतः परो भागो यस्य तत् । उन्नतेति ।
उन्नततरेऽत्युच्चे हनु चिबुकं घोणा नासा च यस्मिंस्तत् । अतिवृद्धलक्षणमेतत् । आकरालेति । आकरालैर्ष-
ट्टकां तारका कनीनिका यस्य तत् । अवेति । अवशीर्यमाणा क्षीयमाणा विरलानिबिडा नयनयोनैत्रयोः पक्षम-
माला रोमराजिर्यस्मिंस्तत् । उद्गतेति । उद्गतानि प्रादुर्भूतानि यानि दीर्घरोमाणि तेन रुद्धमावृतं श्रवणयोर्विवरं
रन्ध्रं यस्मिंस्तत् । आनाभीति । आनाभि नाभिपर्यन्तं लम्बः प्रलम्बः कूर्चकलाप आस्यलोमसमूहो यस्मि-

टिप्पण०—१ अवलम्बिता शिथिलतया निम्ने पतिता या वलिः शिथिलं चर्म ('वलिश्चामरदण्डे च
जरया श्लथचर्मणि' इति विश्वः) तया शिथिलाभ्याम् [वलिसैथिल्यान्नयनोपरि पतिताभ्याम्, इत्यर्थः] ।
२ व्यात्त इत्यर्थः । ३ आकराले तेजस्वितया अतीवोप्रे तारके नयनताराद्वयं यस्मिन् इति व्याख्योचिता ।

पाठा०—१ उपशोभमानम्. २ गङ्गा. ३ त्रयेणेव. ४ तलेन. ५ पट्टेन. ६ मन्त्राभ्यास. ७ विद्यागुणैरिव
करुणा; विद्याभिरिव करुणा. ८ अविरत; अविरल. ९ मूर्तिमद्भिरिव शापाक्षरैः. १० संनिविष्टैः ११ समुन्नत.
१२ लम्बित.

चपलानामिन्द्रियाश्चानामन्तःसंयमनरज्जुभिरिवातताभिः कण्ठनाडीभिर्निरन्तरावनेद्वकन्धरं
समुन्नतविरलास्थिपञ्जरमंसार्वलम्बियज्ञोपवीतं वायुवशजनिततनुतरंगभङ्गमुत्प्लवमानमृणाल-
मिव मन्दाकिनीप्रवाहमकलुषमङ्गमुद्रहन्तम्, अमलस्फटिकशकलवटितमक्षवलयमत्युज्ज्वल-
स्थूलमुक्ताफलप्रथितं सरस्वतीहारमिव चलदङ्गुलिविचरगतमावर्तयन्तम्, अनवरतभ्रमिर्गता-
रकाचक्रमपरमिव ध्रुवम्, उन्नमता शिराजालकेन जरत्कल्पतरुमिव परिणतलतासंचयेन नि-
रन्तरनिचितम्, अमलेन चन्द्रांशुभिरिवामृतफेनैरिव गुणसंतानतनुभिरिव निर्मितेन मानस-

स्त्व । अतीति । अतिचपलानामतिपरिह्वानामिन्द्रियाश्चानां करणतुरंगमानामन्तर्मध्ये संयमनरज्जुभिरिव
नियन्त्रणरश्मिभिरिवातताभिर्विस्तीर्णाभिः कण्ठनाडीभिर्गलङ्गायुभिरिव निरन्तरं अवनद्धा संबद्धा कन्धरा ग्रीवा
यस्मिन्नेवंविधमकलुषं निर्मलमङ्गं शरीरमुद्रहन्तं धारयन्तम् । समुन्नतेति । समुन्नतमुच्चं विरलं पेलवमस्थिप-
ञ्जरं कङ्कालं यस्मिंस्तत्तथा । अंसेति । अंसावलम्बि भुजान्तरावलम्बि यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्मिन् । वायु-
वशेनेति । वायुवशेनानिलमाहात्म्येन जनिता उत्पादितास्तनवः सूक्ष्मास्तरंगभङ्गाः कलोलविघटनानि यस्मिन् ।
उत्प्लवेति । उत्प्लावत्येन ह्वमानानि वहमानानि मृणालानि विसानि यस्मिन्नेवंभूतं मन्दाकिनीप्रवाहमिव
गङ्गाधमिव । अत्र तरंगारोहः श्वेतकृशत्वं यज्ञोपवीतमृणालयोश्च श्वेतसूक्ष्मत्वं साधर्म्यमिति भावः । किं
कुर्वन्तम् । अक्षवलयं ह्रदाक्षमालामावर्तयन्तं परिवर्तयन्तम् । अथाक्षवलयस्य विशेषणे—अमलेति । अमलानि
विशदानि यानि स्फटिकशकलानि तैर्घटितं निर्मितम् । अत्युज्ज्वलेति । अत्युज्ज्वलान्यतिविशदानि स्थूलानि
यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तैर्प्रथितं गुम्फितं सरस्वतीहारमिव सरस्वत्या भारत्या हारमिव मुक्ताकलाप-
मिव । अत्र स्फटिकाक्षवलयस्यातिनिर्मलत्वान्मुक्ताफलोपमानम् । चलेति । चलन्त्यो या अङ्गुलयस्तासां विचरं
रन्ध्रं तत्र गतं प्राप्तम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं भ्रमिर्गता रकाचक्रं नक्षत्रसमूहो यस्मि-
न्नेवंभूतमपरं द्वितीयं ध्रुवमिवोत्तानपादजमिव । अत्र स्फटिकाक्षवलयतारकाणां शुचिवर्तुलत्वमेव साधर्म्यम् ।
उपविष्टस्य मुनेः स्थिरत्वाद्भवसाधर्म्यमिति । पुनर्विशिनष्टि—उन्नमतेति । उन्नमतोपरि स्फुरता शिराजाल-
केन शिरा धमनयस्तासां जालकेन समूहेन निरन्तरं निचितं व्याप्तम् । उच्छूनङ्गायुसमूहेनात्यन्तग्यासवि-
ग्रहमित्यर्थः । केन कमिव । परिणताः पाकं गता या लता वल्लयस्तासां संचयेन समूहेन । निचितमिति
शेषः । जरत्कल्पतरुमिव वृद्धमन्दारमिवेत्युत्प्रेक्षा । अमलेनेति । अमलेन निर्मलेन दुकूलवल्कलेन । दुकूलेन
सदृशं वल्कलमिति मध्यमपदलोपी समासः । तेन संच्छादितमावृतम् । केनेव । अद्वितीयेनापूर्वेण
जराजालकेनेव विसासासमूहेनेवेत्युत्प्रेक्षा । दुकूलवल्कलं विशिनष्टि—चन्द्रेति । चन्द्रांशुभिरिव शशिज्यो-
त्स्नाभिरिवामृतफेनैरिव पीयूषण्डिण्डिरैरिव गुणानां विद्यातपश्चरणादीनां संतानाः समूहास्त एव तन्तवः
सूत्राणि तैरिव निर्मितेन रचितेन । मानसेति । मानससरोजलवज्जलं तेन क्षालितं धौतमत एव शुचिना
निर्मलेन । पुनस्तमेव मुनिं विशिनष्टि—स्फटिकक्रमण्डलनोपशोभमानं विराजमानम् । अथ कमण्डलुं

टिप्प०—१ 'इव' इत्यसंबद्धमेवात्र । २ अत्र तादृशकुटिल-तनु-तरङ्गसदृशम् अस्थिपञ्जरम्,
जलोपरिप्लवमानवमृणालसदृशं च यज्ञोपवीतमिति मन्दाकिनीप्रवाहेण सादृश्यम् । उपमा । ३ 'द्विती-
येनेव इत्येव पाठ उचितः । एकेन जराजालकेन तु जाबालिराच्छादित एव, वदकलरूपेण द्वितीयेन
जराजालकेन स आच्छादित इति वक्तुरभिप्रायः ।

पाठा०—१ इन्द्रियाणाम्, २ संबद्ध, ३ उन्नत, ४ अवलम्बित; आलम्बित, ५ धवलयज्ञोपवीतम्, ६ अनिल,
७ नवमृणाल, ८ घटिताक्ष, ९ उज्ज्वल, १० तारक, ११ उल्लसता, १२ अमलैः,

मिव रुद्राक्षबलयग्रहणनिपुणम्, शिशिरसमयसूर्यमिव कृतोत्तरासङ्गम्, बडवानलमिव संतैतपयोर्भक्षम्, शून्यनगरमिव दीनानाथविपन्नशरणम्, पशुपतिमिव भस्मपाण्डुरोमाश्लिष्ट-शरीरं भगवन्तं जाबालिमपश्यम् ।

अवलोक्य चाहमचिन्तयम्—‘अहो प्रभावस्तपसाम् । इयमस्य शान्तापि मूर्तिरुत्तमकन-कावदाता परिस्फुरन्ती सौदामिनीव चक्षुषः प्रतिहन्ति तेजांसि । सततमुदासीनापि महा-प्रभावतया भयमिवोपजनयति प्रथमोपगतस्य । शुष्कनलकाशकुसुमनिर्पतितानलचटुलवृत्ति-नित्यमसहिष्णु तपस्विनां तैनुतपसामपि तेजः प्रकृत्या भवति । किमुत सकलभुवनतलवन्दि-तचरणानामनवरततपःक्षपितमलानां करतलमलैकवदखिलं जगदालोकयतां दिव्येन चक्षुषा

तस्य ग्रहणं पिधानं तत्र निपुणं चतुरम् । रते चन्द्रकलाप्रकाशस्यानिवार्यत्वेन लज्जावशात्पार्वत्या तृतीयं लोचनं करतलेन पिहितमिति भावः । शिशिरेति । शिशिरसमयः शीतकालस्तस्य यः सूर्यो भगवांस्तद्वदिव कृतो विहित उत्तरासङ्गो बृहद्विहता येन स तम् । पक्ष उत्तरस्या दिशः सङ्गः संश्लेषो येनेति विग्रहः । बडवेति । बडवानल और्वेस्तमिव संततं निरन्तरं पय एव क्षीरमेव भक्षे यस्य स तम् । पक्षे पयः पानीयं तदेव भक्षं यस्येति भावः । शून्येति । शून्यमुद्रसितं यज्ञगरं पुरं तद्वदिव । शून्ये धनिनां निवासायोग्यत्वाद्दीनादि-ग्रहणम् । तत्र दीनान्यशोभावन्त्यनाथान्यप्रभूणि विपन्नान्यविद्यमानभावानि शरणानि गृहाणि यत्र नगर इति । अन्यत्र दीना दुःखाभिभूता अनाथाः स्वामिरहिता विपन्ना इव विपन्ना मृतकल्पा व्याध्यादिपरिभूतास्तेषां शरणं परित्राणहेतुम् । पशुपतिमिवेति । पशुपतिः शंभुस्तमिव भस्मवत्पाण्डुराण्यतिवार्धक्याच्छ्रुतानि रोमाणि तैराश्लिष्टं शरीरं यस्य तम् । पक्षे भस्मवत्पाण्डुरोमा गौरी तथा चाश्लिष्टमर्धाङ्गीकृतं शरीरं यस्येति विग्रहः । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

जाबालिं निरीक्ष्य किं कृतवानित्याह—अवलोक्येति । अवलोक्य निरीक्ष्य । च पुनरर्थः । अहम-चिन्तयमेवं विचारितवान् । चिन्ता त्वेनं चिन्तयन्तमेव मामित्यवधिकम् । तामेवाह—अहो इत्याश्चर्यं । तपसां प्रभावो माहात्म्यम् । इयमस्य मुनेः शान्तापि मूर्तिः शरीरसुखाबल्येन तप्तमुष्णीकृतं यत्कनकं सुवर्णं तद्वदवदाता निर्मला परिस्फुरन्ती देदीप्यमाना सौदामिनीव विद्युदिव चक्षुषो नेत्रस्य तेजांसि महांसि प्रतिहन्ति प्रतिघातं करोति । आभिमुख्येन गच्छन्तीनां नयनरश्मीनां बलवद्देगसौदामिनीते-जसा प्रतिनिवृत्तिरनुभवसिद्धेवेति भावः । इदं स्वभाववर्णनम् । विरोधोऽपि शान्तस्योत्तमकनकावदाततेति विरोधः । सततेति । सततं निरन्तरमुदासीनापि मध्यस्थापि महाप्रभावतयात्युग्रप्रतापतया प्रथमोपग-तस्यापूर्वागतस्य भयमिव भीतिमिवोपजनयति । अन्येषां करोतीत्यर्थः । अत्रापि मध्यस्थस्य भयोत्पादकत्व-मिति विरोधः । उभयत्रोत्प्रेक्षा । शुष्केति । तनु खलपं तपो येषां तेषामपि तपस्विनां तेजो नित्यं सर्वदा प्रकृत्या स्वभावेनासहिष्णुसहनशीलं भवति । कीदृशम् । शुष्काणि यानि नलकाशकुसुमानि तत्र निपतितो योऽनलो वह्निस्तद्वच्चटुला त्वरिता वृत्तिर्यस्य तत् । एतस्य पर्यवसितार्थमाह—किमुतेति । एवंविधानाम-घक्षयकारिणां पापविनाशकर्तृणां किमुत किमाश्चर्यम् । अथ तानेव विशिनष्टि—सकलेति । सकलभुवन-तलैर्वन्दितानि नमस्कृतानि चरणानि येषां ते तथा तेषाम् । अनवरतेति । अनवरतं तपसा क्षपिताः क्षयं प्रापिता मलाः पापानि यैस्ते तथा तेषाम् । करतलेति । करतलामलकवत्पाणिस्थधात्रीफलवद्व्येन चक्षुषा

टिप्प०—१ उत्तरीयवस्त्रमित्यर्थः । २ भजानीत्याशयः । ३ भस्मना पाण्डुरं च उभया आश्लिष्टं च शरीरं यस्य तमित्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ रुद्राक्षग्रहण, २ और्वानलम्, ३ सततं, ४ भक्षयम्, ५ निपतिता चटुल, ६ प्रतनु, ७ दुःसहं भवति, ८ भुवनवन्दिता, ९ तपःसलिलक्षालिता, १० करकमलतल, ११ आमलकाफल.

भगवतामेवंविधानामवक्ष्यकारिणाम् । पुण्यानि हि नामग्रहणान्यपि महासुनीनाम्, किं पुनर्दर्शनानि । धन्यमिदमाश्रमपदमयमधिपतिर्यत्र । अथवा भुवनतलमेव धन्यमखिलमनेनाधिष्ठितमवनितलकमलयोनिना । पुण्यभाजः खल्वमी मुनयो यदहर्निशमेनमपरमिव नलिनासनमपगतान्यव्यापारा मुखावलोकननिश्चलदृष्टयः पुण्याः कथाः शृण्वन्तः समुपासते । सरस्वत्यपि धन्या यैस्य तु सततमतिप्रसन्ने करुणाजलनिस्थन्दिन्यगाधगाम्भीर्ये रुचिरद्विजैपरिवारा मुखकैमलसंपर्कमनुभवन्ती निवसति हंसीव मानसे । चतुर्मुखकैमलवासिभि-

ज्ञानलोचनेनाखिलं समग्रं जगद्विष्टपमालोकयतां पश्यतां भगवतां माहात्म्यवतामेवंविधानां पूर्वोक्तगुणविशिष्टानाम् । हि निश्चितम् । अवक्ष्यकारिणां पापविनाशकानाम् । महासुनीनामिति । महातपस्विनां नाम-ग्रहणान्यभिधानोच्चारणमात्राण्यप्यायुर्धृतमिति वत्कारणकार्योपचारात्पुण्यानि पुण्यजनकानि । दर्शनानीति । दर्शनानि तेषामवलोकनानि समग्रपापपहारकाणीत्यर्थे किं पुनर्भण्यते । अवश्यं तदपहारकाणीत्यर्थः । धन्यमिति । इदं प्रत्यक्षमाश्रमपदं मुनिस्थानं धन्यं कृतपुण्यम् । अत्रार्थे हेतुमाह—यत्रेति । यस्मिन्नाश्रमपदेऽयं महान्मुनिरधिपतिर्नैता । अथवेति पक्षान्तरे । अवनीति । अवनितलकमलयोनिना भुवनतलब्रह्मणानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन मुनिनाधिष्ठितमाश्रितं भुवनतलमेव जगतीतलमेव धन्यं कृतपुण्यम् । ‘सुकृती पुण्यवान्धन्यः’ इति हैमः । आश्रमस्य तदन्तःपातित्वादिति भावः । तच्छिष्याणां धन्यतां प्रतिपादयन्माह—पुण्येति । खलु निश्चयेन । अमी मुनयः पुण्यभाजः सुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थे । अहर्निशं प्रत्यहमपरमिवान्यमिव नलिनासनं कमलयोनिं समुपासते सेवां कुर्वते । तानेव शिष्यान्विशिनष्टि—अपेति । अपगतो दूरीभूतोऽन्यव्यापारस्तदितरकार्यं येभ्यस्ते तथा । मुखेति । मुखस्य वदनस्य अर्थान्मुनेरिति शेषः । तस्य यदवलोकनं निरीक्षणं तेन निश्चला निमेषरहिता दृष्टियेषां ते तथा । किं कुर्वन्तः । पुण्याः पवित्राः कथाः किंवदन्तीः शृण्वन्त आकर्णयन्तः । तद्वदनगतायाः सरस्वत्याः श्लाघां कुर्वन्माह—सरस्वतीति । सरस्वत्यपि भारत्यपि धन्या श्लाघ्या । तु पुनरर्थे । या अस्य मुनेर्मुखमेव कमलं नलिनं तस्य संपर्कं संबन्धमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती मानसे मनसि निवसति निवासं करोति । उभयोः साम्यमाह—हंसीति । यथा मानसे सरसि हंसी मराली निवसति तथेयमपीत्यर्थः । अत्र प्रसन्नेत्यादिविशेषणानि मानसे मनसि सरसि च खलु व्यायोजनीयानि । अतीति । अतिशयेन प्रसन्ने प्रसादगुणयुक्ते । करुणेति । करुणा परदुःखग्रहाणेच्छा सैव जलं तस्य तयोर्वा निस्थन्दिनि स्थाविणि । अगाधेति । अगाधमतलस्पर्शं गाम्भीर्यं गम्भीरता यस्मिन् । रुचिरेति । रुचिरा मनोज्ञा ये द्विजा दन्तास्त एव परिवारः परिच्छदो यस्याः सेति भारत्या विशेषणम् । चतु-

टिप्प०—१ अमरकोष एव प्रसिद्धोऽयं पाठः । २ मुखं कमलमिव, इत्युपमितसमासो योग्यः । मयूरव्यंसकसमासे तु उत्तरपदार्थस्य कमलस्य प्राधान्ये रूपकं स्यात् । तथा सति च ‘हंसीव’ इति कवेरभीष्टा प्रधानभूतोपमा न संगच्छेत । तस्मात्—“रुचिराः सुन्दराः द्विजाः शिष्यभूता ब्राह्मणाः पक्षिणश्च (हंसाद्याः) परिवारा यस्याः सा, या सरस्वती राजहंसीव, मुखं कमलमिव तस्य संपर्कं सुखमनुभवन्ती सती अतिप्रसन्ने अत्यन्तानुग्रहकारके अतिशयनिर्मले च, करुणा जलमिव तस्या निस्थन्दिनि स्थाविणि, अगाधम् इत्यन्तारहितम् अतलस्पर्शं च, गाम्भीर्यं दुरवगाहस्वभावत्वं गम्भीरता च अस्य तस्मिन्, अस्य (जावालेः) मानसे मनसि मानससरोवरे च, सततं निवसति” इति व्याख्यया पूर्वोपमालंकारो निर्वह्यः ।

पाठा०—१ कारणानि पुण्यानि नाम; करणानि पुण्यानि नाम. २ सुनीनाम्. ३ मुखकमलावलोकन. ४ पदुपासते. ५ यदसिन्; या तु. ६ परिवारे; कुलपरिचये. ७ कमले. ८ संपर्कसुखम्. ९ राजहंसीव. १० मुखकमल.

श्चतुर्वेदैः सुचिरादिवेदमपरमुचितमासादितं स्थानम् । एनमासाद्य शरत्कालमिव कैलिजलदस-
मयकलुषिताः प्रसादमुपगताः पुनरपि जगति सरित इव सर्वविद्याः । नियतमिह सर्वात्मना
कृतावस्थितिना भगवता परिभूतकलिकालविलसितेन धर्मेण न स्मर्यते कृतयुगस्य । धरणीत-
लमनेनाधिष्ठितमालोक्य न वहति नूनमिदानीं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमम्बरतलम् ।
अहो महासत्त्वेयं जरा याऽस्य प्रलयरविरश्मिनिकरदुर्निरीक्ष्ये रजनिकरकिरणपाण्डुरशिरोरुहे
जटाभारे फेनपुञ्जधवला गङ्गेव पशुपतेः क्षीराहुतिरिव शिखाकलापे विभावसोर्निपतन्ती न
भीता । बहुलाज्यधूमपटलमलिनीकृताश्रमस्य भगवतः प्रभावाद्भीतमिव रविकिरणजालमपि

रिति । चत्वारि यानि मुखकमलानि तत्र वासिभिः स्थायिभिश्चतुर्वेदैर्ऋग्यजुःप्रभृतिभिः सुचिरादिव चिरकालादि-
वेदमपरं द्वितीयम् । कमलस्य कदाचित्संकोचसंभवात् । उचितं योग्यं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एनमिति । एनं
मुनिं शरत्कालमिव घनाज्यसमयमिवासाद्य प्राप्य जगति लोके पुनरपि द्वितीयवारमपि सर्वविद्याश्चतुर्दशविद्याः
प्रसादं नैर्मल्यमुपगताः प्राप्ताः । का इव । सरितो नव इव । यथा शरत्कालं प्राप्य ता इव नैर्मल्यं भजन्ति । उभ-
योरेकविशेषणमाह—कलीति । कलिरेव कलौ वा यो जलदसमयो मेघकालस्तेन कलुषिता मलिनीकृताः । निय-
तमिति । नियतं निश्चितमिहास्मिन्नाश्रमे सर्वात्मना सर्वप्रकारेण कृतावस्थितिर्येन स तथा तेन भगवता माहा-
त्म्यवता । परीति । परिभूतं न्यकृतं कलिकालस्य विलसितं चेष्टितं येनैवंभूतेन धर्मेण न स्मर्यते । कृतयुगस्येति
कर्मणि षष्ठी 'मातुः स्मरति' इतिवत् । धरणीति । नूनं निश्चितमनेन मुनिना धरणीतलमधिष्ठितमाश्रितमालोक्य
निरीक्ष्याम्बरतलं व्योमतलमिदानीं सांप्रतं सप्तर्षिमण्डलनिवासाभिमानमिति, सप्तर्षीणां कश्यपप्रभृतीनां यन्मण्डलं
समूहस्तस्य यो निवासोऽवस्थानं तेन योऽभिमानोऽहंकारस्तं न वहति न धत्ते । अत्र बहूनामृषीणां सत्त्वात् । अहो
इत्याश्चर्यं । महासत्त्वा महाधैर्यं जरा विस्मया यास्य मुनेर्जटाभारे सटासमूहोपरि निपतन्ती पतनं कुर्वती न भीता
न त्रस्ता । अत्रार्थ उपमानद्वयं प्रदर्शयति—पशुपेति । पशुपतेरीश्वरस्य जटाभारे सटासमूहे गङ्गेव स्वर्ण-
दीव । क्षीरेति । विभावसोर्वहेः शिखाकलापे ज्वालासमूहे क्षीराहुतिरिव क्षीरस्य दुग्धस्याहुतिः । बहौ प्रक्षेप
इवेत्यर्थः । गङ्गां विशिनष्टि—फेनेति । फेनस्य छिण्डीरस्य यः पुञ्जः समूहस्तेन धवलोज्ज्वला । इयमपि धवला
भवति । जटां विशिनष्टि—प्रलयेति । प्रलयः कल्पान्तस्तस्मिन्यो रविः सूर्यस्तस्य यो रश्मिनिकरः किरणसमूह-
स्तद्वत् दुर्निरीक्ष्ये विलोकयितुमशक्ये । रजनीति । रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा मयूखास्तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि
शिरोरुहाणि केशा यस्मिन् । वहलेति । वहलं निविडं यदाज्यं सर्पिस्तस्य धूमपटलं तेन मलिनीकृतः
इयामतां प्रापित आश्रमो यस्यैवंविधस्य भगवतो मुनेः प्रभावान्माहात्म्याद्भीतमिव त्रस्तमिव रविकि-
रणजालं सूर्यरश्मिसमूहस्तपोवनं मुनिस्थानं दूरतः परिहरति दूर एव त्यजति । मालिन्यस्य तमः-
प्रतिनिधीभूतस्य सूर्यरश्मिर्विरोधात् मालिन्याश्रयाश्रमाधिपतेर्मुनेः प्रभावाद्भीतिरुचितैवेति भावः ।

टिप्पणं—१ अत्रापि कलिर्जलदसमय इव इत्युपमितसमासो योग्यः, अन्यथा 'सरित इव'
इत्युपमायाः संगतिर्न स्यात् । २ 'रविकरनिकरदुर्निरीक्ष्ये' इत्येतान्येवाक्षराणि कवेः संमतानि
प्रमाणं च सहृदयहृदयम् ।

पाठाः—१ चतुर्वेदैः. २ कलिकालजलधर. ३ आलक्ष्य; अवलोक्य. ४ सप्तर्षिनिवास. ५ रविकरनिकरदुर्नि-
रीक्ष्ये. ६ निकरपाण्डुरे जटाभारे. ७ पाण्डुर. ८ निष्पतन्ती. ९ आश्रमपदस्य. १० भीतभीतमिव. ११ जालकस्य.
का० १३

दूरतः परिहरति तपोवनम् । एते च पवनलोलपुञ्जीकृतशिखाकलापा रचिताञ्जलय इवात्र मन्त्रपूतानि हवींषि गृह्णन्त्येतत्प्रीत्याशुशुक्षणयः । तरलितदुकूलवल्कलोऽयं चाश्रमलताकुसुम-
सुरभिपरिमलो मन्दमन्दचारी सशङ्क इवास्य समीपमुपसर्पति गन्धवाहः । प्रायो महाभूता-
नामपि दुरभिभवानि भवन्ति तेजांसि । सर्वतेजस्विनामयं चाग्रणीः । द्विसूर्यमिवाभाति
जगदनेनाधिष्ठितं महात्मना । निष्कम्पेव क्षितिरेतद्वष्टम्भात् । एष प्रवाहः कण्ठारसस्य,
संतरणसेतुः संसारसिन्धोः, आधारः क्षमाम्भसाम्, परशुसृष्णालतागहनस्य, सागरः
संतोषामृतरसस्य, उपदेष्टा सिद्धिमार्गस्य, अस्तगिरिरसद्रहकस्य, मूलमुपशमतरोः, नाभिः
प्रज्ञाचक्रस्य, स्थितिवंशो धर्मध्वजस्य, तीर्थं सर्वविद्यावताराणाम्, वडवानलो लोभाण्वस्य,
निकषोपलः शास्त्ररत्नानाम्, दावानलो रागपल्लवस्य, मन्त्रः क्रोधभुजंगस्य, दिवसकरो मोहा-

एते चेति । एते समीपवर्तिन आशुशुक्षणयो वह्नयः । पवनेति । पवनेन वायुना लोलश्चपलः पुञ्जी-
कृतः समूहीकृतः शिखाकलापो ज्वालासमूहो येषां ते तथा । तथा रचिताञ्जलय इव विहिताञ्जलय इव ।
एतत्प्रीत्येतन्मुनिस्नेहेन मन्त्रपूतान्यृचापवित्राणि हवींषि होतव्यानि गृह्णन्ति स्वीकुर्वन्ति । 'अग्निवैश्वानरो
वह्निः शिखावानाशुशुक्षणिः' इत्यमरः । गन्धेति । गन्धवाहो वायुरस्य मुनेः समीपं पार्श्वं सशङ्क इव भीताशय
इवोपसर्पति गच्छति । अथ साशङ्कत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—तरलितेति । तरलितानि कम्पितानि दुकूलवल्क-
लानि येन स तथा । अयमिति स्पर्शनप्रत्यक्षः । आश्रमेति । आश्रमलताकुसुमानां सुरभिः परिमलो यस्य-
ज्ञत एव मन्दमन्दचारी शनैः शनैः संचरमाणः । प्राय इति । प्रायो बाहुल्यार्थेऽव्ययम् । महाभूतानामपि
पृथिव्यादीनामपि तेजांसि महांसि दुरभिभवानि दुःखेनाभिभवितुं शक्यानि भवन्ति । अयं चेति । अयं च
मुनिः सर्वतेजस्विनां समग्रधामवतामग्रणीमुख्यः । अनेनेति । अनेन मुनिना महात्मना प्रकृष्टस्वरूपेणाधिष्-
तमाश्रितं जगद्विसूर्यमिव द्वौ सूर्यौ यत्र तद्वदिव । निष्कम्पेति । एतस्य मुनेरवष्टम्भादालम्ब्याक्षितिर्वि-
सुधा निष्कम्पेव निर्वैपथुरिव । अथ च कियन्ति विशेषणानि रूपकालंकृतिद्वारा प्रदर्शयन्नाह—एषेत्यादि । एष
मुनिः कण्ठारसस्य प्रवाह ओघः । संसारसिन्धोर्भवाम्भोधेः संतरणे सेतुः सेतुबन्धः । क्षमाम्भसां क्षान्तिसलि-
लानामाधारोऽम्भसां बन्धः । तृणैव लता तद्रहनस्य परशुः कुठारः । संतोष एवामृतरसः पीयूषद्रवस्तस्य
सागरः समुद्रः । सिद्धिमार्गस्य मोक्षपदव्या उपदेष्टोपदेशकः । असद्रहकस्याशुभग्रहस्यास्तगिरिरस्ताचलः । उप-
शमतरोः शमद्रुमस्य मूलं बुध्नः । प्रज्ञाचक्रस्य प्रतिभाचक्रस्य नाभिर्मध्यप्रदेशः । धर्मध्वजस्य सुकृतकेतोः
स्थितिवंशोऽवस्थानवेणुः । सर्वविद्यावताराणां समग्रविद्याप्रवेशानां तीर्थं घट्टः । लोभाण्वस्य लिप्तासमुद्रस्य
वडवानल और्वः । शास्त्ररत्नानां सिद्धान्तमणीनां निकषोपलः कषणपट्टः । रागपल्लवस्येच्छाकिसलयस्य दावानलो
वनवह्निः । क्रोधभुजंगस्य कोपसरीसृपस्य मन्त्रः । मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्य दिवसकरः सूर्यः । नरकद्वाराणां
दुर्गतिद्वाराणामर्गलाबन्धः प्रतिबन्धः । आचाराणां चरितानां कुलमुवनं मूलगृहम् । मङ्गलानां श्रेयसामायतनं

टिप्प०—१ 'असद्रहस्य' इत्येव कविसंमतः पाठः ।

पाठा०—१ पुञ्जितशिखाकलापाः शिखाजटिला. २ प्रतिगृह्णन्त्याशुशुक्षणयः; प्रतिगृह्णन्त्येतत्प्रदत्तान्याशुशुक्षणयः.
३ मन्दसंचारी; मन्दमन्दसंचारी; मन्दमन्दसंचारः. ४ तेजांसि यतः. ५ निष्कण्टकेव. ६ अवष्टम्भादेव;
अवष्टम्भेन. ७ प्रभवः. ८ कृपाभसाम्. ९ अमृतस्य. १० असद्रहस्य. ११ नेमिः. १२ प्रसादः. १३ तीर्थः.
१४ वाडवानलः. १५ महामन्त्रः. १६ भुजंगमस्य.

न्धकारस्य, अर्गलाबन्धो नरकद्वाराणाम्, कुलभवनमाचाराणाम्, आयतनं मङ्गलानाम्, अभूमिर्मदविकाराणाम्, दर्शकः सत्पथानाम्, उत्पत्तिः साधुतायाः, नेमिरुत्साहचक्रस्य, आश्रयः सत्त्वस्य, प्रतिपक्षः कलिकालस्य, कोशस्तपसः, सखा सत्यस्य, क्षेत्रमार्जवस्य, प्रभवः पुण्यसंचयस्य, अदत्तावकाशो मत्सरस्य, अरातिर्विपत्तेः, अस्थानं परिभूतेः, अननुकूलोऽभिमानस्य, असंमतो दैन्यस्य, अनायत्तो रोषस्य, अन्नभिमुखः सुखानाम् । अस्य भगवतः प्रसादादेवोपशान्तवैरमपगतमत्सरं तपोवनम् । अहो प्रभावो महात्मनाम् । अत्र हि शाश्वतिकमपहाय विरोधमुपशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि तपोवनवसतिसुखमनुभवन्ति । तथा हि—एष विकचोर्षलवनरचनानुकारिणमुत्पतच्चारुचन्द्रकशतं हरिणलोचनद्युतिशबलमभिनवशाद्वलमिव विशति शिखिनः कैलापमातपाहतो निःशङ्कमहिः । अयमुत्सृज्य मातरमजातकेसरैः केसरिशिशुभिः सहोपजातपरिचयः क्षैरक्षीरधारं पिबति कुरङ्गशावकः सिंहीस्तनम् । एष

यहम् । मदविकाराणामहंकारवृत्तीनामभूमिरूपरक्षेत्रम् । सत्पथानां शोभनमार्गाणां दर्शक उपदेष्टा । साधुतायाः शुभावस्थोत्पत्तिः । उत्साहः प्रगल्भता स एव चक्रं तस्य नेमिर्धारा । सत्त्वस्य धैर्यस्याश्रय आधारः । कलिकालस्य कलियुगस्य प्रतिपक्षः शत्रुः । तपसः प्रसिद्धस्य कोशो भाण्डागारम् । सत्यस्य सखा मित्रम् । मार्जवस्य क्षेत्रं सस्योत्पत्तिस्थलम् । पुण्यसंचयस्य धर्मसमूहस्य प्रभव उत्पत्तिस्थलम् । मत्सरस्येव्याया अदत्तावकाशः विपत्तेरापदोऽरातिः शत्रुः । परिभूतेः पराभवस्यास्थानमपदम् । अभिमानस्याहंकारेनानुकूलोऽहितकारकः । दैन्यस्यासंमतोऽस्वीकृतः । रोषस्यानायत्तोऽनधीनः । सुखानामन्नभिमुखः पराङ्मुखः । अस्येति । अस्य भगवतो मुनेः प्रसादादेव माहात्म्यादेव उपशान्तं शान्तिं प्राप्तं वैरं विरोधो यस्मिन् । अपेति । अपगतो दूरीभूतो मत्सरः परगुणोत्कर्षासहनं यस्मिन्नेवंभूतं तपोवनम् । वर्तत इति क्रियाध्याहारः । अत्रार्थे साधारणं कारणमाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो माहात्म्यम् । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—अत्रेति । हि निश्चितम् । अत्र तपोवने शाश्वतिकं सदातनं विरोधं वैरमपहाय दूरीकृत्योपशान्तात्मानः प्रशान्तात्मानस्तिर्यञ्चोऽपि पशवोऽपि तपोवनवसतिसुखं मुनिस्थाननिवाससातमनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तथेति । तथा हि । एषोऽहिः सर्पो विकचं विकसितं यदुत्पलं नीलकमलं तस्य वनं तस्य या रचना निर्मितस्तदनुकरोत्येवंशीलं तत्तथा । उत्पतदिति । उत्पतदूर्ध्वं गच्छच्चारु मनोहारि चन्द्रकशतं मेचकशतं यस्मिन् । हरिणेति । हरिणस्य मृगस्य या लोचनद्युतिर्नैत्रकान्तिस्तद्वच्छबलं कर्तुरमेवंभूतं शिखिनो मयूरस्य कलापं प्रचलकमातपेन सूर्यालोकेनाहतः पीडितो निःशङ्कं निर्भयं विशति प्रविशति । कमिव । अभिनवः प्रत्यग्रः शादाः शष्पाणि सन्त्यत्रेति शाद्वलो हरितप्रदेशस्तमिव । अयमिति । अयं कुरङ्गशावको मातरमम्बामुत्सृज्य विहायाजातकेसरैरनुत्पन्नसटैः केसरिशिशुभिरिभारिबालकैः सह समुपजातः समुत्पन्नः परिचयः संस्रवो यस्यैवंभूतः सिंहीस्तनं पिबति पानं करोति । क्षरन्तीति । क्षरन्ती खवन्ती क्षीरधारा यस्मिन् । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वः । एष इति । एष समीप-

टिप्प०—१ बह्वैभारमित्यर्थः ।

पाठा०—१ नरकपुरद्वाराणाम्. २ आदर्शः; सर्वविधानामुत्पत्तिः. ३ प्रसवः; प्रभावः. ४ अवशो विन्याणामन्नभिमुखः; अनवकाशो विषयाणामन्नभिमुखः. ५ प्रभावान्न. ६ एतदपि. ७ उपशान्तान्तरात्मानः. ८ उत्पल्लिनीवनानुकारिणम्. ९ अधिवसति; आवसति. १० कलापमाहृतः. ११ अनुपजात. १२ प्रक्षरव. १३ आपिबति.

मृणालकलापाशङ्किभिः शैशिकरधवलं सैताभारमामीलितलोचनो बहु मन्यते द्विरदकलभैरा-
कृष्यमाणं भृगपतिः । इदमिह कपिकुलमपगतचापलमुपनयति मुनिर्कुमारकेभ्यः स्नातेभ्यः
फलानि । एते च न निवारयन्ति मदान्धा अपि गण्डस्थलीभाञ्जि मदजलपाननिश्चलानि
मधुकरकुलानि संजातदयाः कर्णतालैः करिणः । किं बहुना, तापसाग्निहोत्रधूमलेखाभिर्ह-
स्पर्पन्तीभिरनिशमुपपादितकृष्णाजिनोत्तरासङ्गशोभाः फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतनास्तर-
वोऽपि सनियमा इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः । किं पुनः सचेतनाः प्राणिनः' इति ।

एवं चिन्तयन्तमेव मां तस्यामेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे स्थापयित्वा हारीतः
पादावुपगृह्य कृताभिवादनः पितुरनतिसमीपवर्तिनि कुशासने समुपाविशत् । आलोक्य तु मां
सर्वे एव मुनयः 'कुतोऽयमासादितः शुक्रशिशुः' इति तमासीनमपृच्छन् । असौ तु तानब्र-
वीत् 'अयं मया स्नातुमितो गतेन कमलिनीसंरस्तीरतरुनीर्जनपतितः शुक्रशिशुरातप-

वर्ती । **मुपेति ।** मृणालानां विसानां कलापं समूहमाशङ्कत इत्येवंशीलास्तैः । **द्विरदेति ।** द्विरदा गजास्तेषां
कलभा बालकास्तैराकृष्यमाणमवकृष्यमाणं शशिकरश्चन्द्रस्तद्वद्वलं छुभ्रं सैताभारं केसरकलापम् । **आमी-
लीति ।** आ इषन्मीलिते लोचने येनैवंभूतो बहुमन्यते सुखत्वेन जानातीत्यर्थः । **इदमिति ।** इहास्मिन्स्तपो-
वन इदम् । **अपेति ।** अपगतं चापलं चाञ्चल्यं यस्यैवंभूतं कपिकुलं वानरयूथम् । स्नातेभ्यः कृताह्वेभ्यः ।
मुनीति । मुनीनां तपस्विनां कुमारका बालास्तेभ्यः फलानि सस्यान्युपनयति ढौक्यति । **एते चेति ।** एते
करिणो हस्तिनो मदान्धा अपि मदोन्मत्ता अपि गण्डस्थलीभाञ्जि । **करटस्थलीभाञ्जि ।** **मदेति ।** मदजलस्य
दानवारिणः पानं प्राशनं तेन निश्चलानि स्थिराणि मधुकराणां भ्रमराणां कुलानि समूहान् संजातदयाः
समुत्पन्नकरुणाः कर्णतालैः श्रवणचपेटैर्न निवारयन्ति न दूरीकुर्वन्ति । **किं वह्निति ।** किं बहुना किं बहु-
जल्पितेन । स्तोकेनैवोच्यत इति भावः । **तापसेति ।** उत्सर्पन्तीभिर्हृष्यं ब्रजन्तीभिस्तापसानां यदग्निहोत्रं तस्य
या धूमलेखा दहनकेतनराजयस्ताभिरनिशं निरन्तरम् । **उपेति ।** उपपादिता विहिता कृष्णं श्यामं यदजिनं
चर्मं तस्योत्तरासङ्गौ वैकष्यं तस्य शोभा येषां ते तथा फलमूलभृतो वल्कलिनो निश्चेतना ज्ञानरहिता अस्य
भगवतस्तरवोऽपि वृक्षा अपि सनियमा इव व्रतिन इव लक्ष्यन्तेऽवलोक्यन्ते । सचेतना ये प्राणिनो मनुजाद-
यस्तेषां किं पुनः किं भण्यते किं कथ्यते । ते त्वेतादृशा भवन्त्येवेति भावः ।

अथ हारीतः किं कृतवानित्याह—**एवमिति ।** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्तं विचारयन्तं मां तस्या-
मेवाशोकतरोरधश्छायायामेकदेशे एकस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य हारीतः हारीतनामा मुनिः । **पादा-
विति ।** पादौ चरणवुपगृह्य पादयोः पतित्वा । **कृतेति ।** कृतं विहितमभिवादनं येनैवंभूतः पितुर्जनकस्या-
नतिसमीपवर्तिनि नातिनिकटवर्तिनि कुशासने दर्भविष्टरे समुपाविशदुपविष्टवान् । **आलोक्येति ।**
आलोक्य निरीक्ष्य । तु पुनरर्थः । मां सर्वे एव समग्रा एव मुनयो ऋषयः कुतः कस्मात्प्रदेशादयं शुक्रशि-
शुरासादितः प्राप्त इति तमासीनमुपविष्टं हारीतं मुनिमपृच्छन्प्राष्टुः । असौ हारीतः । तु पुनरर्थः । तान्मु-
नीनब्रवीदुवाचेत्यर्थः । किमुवाचेत्याह—**अयमिति ।** अयं शुक्रशिशुर्मया स्नातुं स्नानार्थमितोऽस्मात् प्रदेशात्
गतेन प्राप्तेन । **कमलिनीति ।** कमलिनीसरः पद्मसरस्तस्य तीरतरुः प्रतीरवृक्षस्तस्मिन् नीडः कुलायस्त-
स्माच्चिपतितः स्रस्तः । **आतपेति ।** आतपेनालोकेन जनितोदिता ह्रान्तिः श्रमाधिक्यं यस्य स तथा ।

पाठाः—१ मृणालशङ्किभिः. २ शिशिकरः शिशिकरकलापकर. ३ जटा. ४ कलभकैः. ५ कुमारेभ्यः. ६ जातदयाः.
७ तपसा. ८ उत्सर्पन्तीभिरुपपादितः सर्पन्तीभिरहनिशमुपपादित. ९ शोभनाः. १० वल्कलिनस्तरवः. ११ इवायं भग-
वतः समीपवर्तिनोऽत्र लक्ष्यन्ते; इव लक्ष्यन्तेऽस्य भगवतः समीपवर्तिनः. १२ प्राणिनः एवम्. १३ तस्यैव रक्ताशोकतरो-
रधश्छायायाम्. १४ मां ते. १५ मुनयः सर्वे एव. १६ शिरस्तः सरसस्तीरतरु. १७ नीडपतितः.

जनितकान्तिरुत्तमपांसुपटलमध्यगतो दूरनिर्पतनविह्वलतनुरल्पावशेषाधुरासादितस्तपस्विदुरा-
रोहतया च तस्य वनस्पतेर्न शक्यते खनीडमारोपयितुमिति जातद्वयेनानीतः । तद्यावदयम-
प्रवृद्धपक्षतिरक्षमोऽन्तरिक्षमुत्पतितुं तावन्नैव कस्मिंश्चिदाश्रमतत्तुकोटरे मुनिकुमारकैरस्मा-
भिश्चोपनीतेन नीवारकणनिकरेण फलरसेन च संवर्धमानो धारयतु जीवितम् । अनाथप-
रिपालनं हि धर्मोऽस्मद्विधानाम् । उद्भिन्नपक्षतिस्तु गगनतलसंचरणसमर्थो यास्यति यत्रास्मै
रोचिष्यते । इहैव चोपजातपरिचयः स्थास्यति' इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धालापमाकर्ण्य किंचि-
दुपजातकुतूहलो भगवाञ्जावालिरिषदावलितकंधरः पुण्यजलैः प्रक्षालयन्निव मामतिप्रशा-
न्तया दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुचिरमुपजातप्रत्यभिज्ञान इव पुनःपुनर्विलोक्य 'स्वस्यैवाविनयस्य फलम-
नेनानुभूयते' इत्यवोचत् । स हि भगवान्कालत्रयदर्शी तपःप्रभावाद्दिव्येन चक्षुषा सर्वमेव

उत्तमेति । उत्तम उष्णीभूतो यः पांसुपटलो धूलिसमूहस्य मध्यगतोऽभ्यन्तरवर्ती । दूरेति । दूराद्-
विष्टाद्यनिपतनमधःसंयोगफलिका क्रिया तेन विह्वला व्याकुला तनुर्देहो यस्य स तथा । अल्पेति । अल्पं
स्वल्पमवशेषमाधुर्जावितं यस्यैवभूत आसादितो लब्धः । तपस्वीति । तपस्विभिर्मुनिभिर्दुरारोहतया
दुःखेनारोद्धं शक्यतया तस्य वनस्पतेः शालमलीवृक्षस्य खनीडं खकुलायमारोपयितुं स्थापयितुं न शक्यते न
समर्थोभूयत इति हेतोः । जातद्वयेनेति । जातोत्पन्ना दया करुणा यस्यैवभूतेनानीतोऽत्रानीतः । मयेति
पूर्वोक्तमेवेति न पुनरुच्यते । तद्यावदिति । तदिति हेत्वर्थः । यावत् यावत्कालम् । अयमिति पूर्वोक्तः ।
अप्रवृद्धेति । अप्रवृद्धाऽनुत्पन्ना पक्षतिः पक्षमूलं यस्य सः । अक्षमेति । अन्तरिक्षमाकाशमुत्पतितु-
मक्षमोऽसमर्थः । तावदिति । तावत्कालम् । अत्रैवेति । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । कस्मिंश्चि-
दिति । कस्मिंश्चित् अनिर्दिष्टनामन्याश्रमतत्तुकोटरे मुनिवसतिवृक्षनिष्कुहे मुनिकुमारकैस्तापसशिष्यभिर-
स्माभिश्चोपनीतेन आनीतेन । नीवारेति । नीवारो वनव्रीहिस्तस्य कणनिकरेण सस्यसमूहेन फलरसेन
सस्यद्रवेण च संवर्धमानो वृद्धिं प्राप्यमानो धारयतु दधातु जीवितं प्राणितम् । अनाथेत्यादि । हि
यस्माद्धेतोरस्मद्विधानां तपस्विनामनाथपरिपालनं दीनजनरक्षणं धर्म आचारः । तु पुनरर्थः । उद्भिन्नेति ।
उद्भिन्ना प्रकटीभूता पक्षतिर्यस्यैवभूतः । गगनेति । गगनतलमाकाशतलं तत्र संचरणं गमनं तत्र समर्थः
क्षमः । यत्रेति । यत्र यस्मिन्देशेऽस्मै शुकशिक्षाये रोचिष्यते सुचिरमिलाप उत्पत्स्यते तत्र यास्यति गमिष्यति ।
रुच्यर्थानां धातुभिर्योगे चतुर्थी । इहैवेत्यनास्थायाम् । उपजातपरिचयः संजातसंस्तवः स्थास्यत्यवस्थानं करि-
ष्यति । इत्येवमादिकमस्मत्संबद्धमिति मद्भिषयकमालापं प्रश्नोत्तररूपमाकर्ण्य श्रुत्वा । किंचिदिति । किंचिदी-
षदुपजातमुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तथा भगवान्माहात्म्यवान् जावालः जावालनामा मुनिः । ईषदिति ।
ईषत्किंचिदावलिता नमिता कंधरा ग्रीवा यस्य स तथा । इदं तु सावधानलक्षणम् । पुण्येति । पुण्यजलैः पवि-
त्रपानीयैः प्रक्षालयन्निव धावयन्निव मामतिप्रशान्तयातिप्रसन्नया दृष्ट्वा दृष्ट्वा सुचिरं चिरकालं दृष्ट्वा विलोक्य ।
उपेति । उपजातं समुत्पन्नं प्रत्यभिज्ञानम् 'सोऽयं देवदत्तः' इत्याकारकं ज्ञानं यस्य स तथा तद्वदिव पुनःपु-
नर्वारंवारं विलोक्य निरीक्ष्य स्वस्यैवात्मन एवाविनयस्याशिष्टाचारस्य फलं भोगोऽनेन शुकशिषुनानुभूयते साक्षा-
त्क्रियत इति तानवोचदब्रवीत् । कथं मुनिर्जानातीत्याशयेनाह—स हीति । यतः । हि निश्चितम् । स भग-
वान् । कालेति । कालत्रयस्यातीतानागतवर्तमानलक्षणस्य दर्शी पर्येकः । तप इति । तपःप्रभावाद्दिव्येन

टिप्प०—१ 'दर्शकः' इत्युचितम् ।

पाठा०—१ निपतित. २ तपस्विदुरारोहतया तस्य. ३ अन्तरिक्ष. ४ विविधफलरसेन. ५ धर्मोऽस्ति.
६ संबलन. ७ चासौ. ८ समुपजात. ९ विसृज्य. १० संबद्धमालापम्. ११ कुतूहलः. १२ दृष्ट्वा
सुचिर. १३ अनिजातप्रत्यभिज्ञः. १४ त्रिकाल.

करतलगतमिव जगद्वलोकयति । वेत्ति जन्मान्तराण्यतीतानि । कथयत्यागामिनमर्थम् । ईक्षणगोचरगतानां च प्राणिनामायुषः संख्यामावेदयति । सर्वैव सा तापसपरिषच्छ्रुत्वा निदिततत्प्रभावा 'कीदृशोऽनेनाविनयः कृतः, किमर्थं वा कृतः, क वा कृतः, जन्मान्तरे वा कोऽयमासीत्' इति कौतूहलिन्यभवत् । उपनाथितवती च तं भगवन्तम् 'आवेदय, प्रसीद भगवन्, कीदृशस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चायमासीजन्मान्तरे । विहगजातौ वा कथमस्य संभवः । किमभिधानो वायम् । अपनयतु नः कुतूहलम् । आश्चर्याणां हि सर्वेषां भगवान्प्रभवः' ।

इत्येवमुपयाच्यमानस्तपोधनपरिषदा स महामुनिः प्रत्यवदत्—'अतिमहदिदमाश्चर्यमाख्यातव्यम् । अल्पशेषमहः । प्रत्यासीदति च नः ज्ञानसमयः । भवतामप्यतिक्रामति देवार्चनविधिवेला । तदुत्तिष्ठन्तु भवन्तः । सर्वे एवाचरन्तु यथोचितं दिवसव्यापारम् । अपराह्-

ज्ञानात्मकेन चक्षुषा दृष्ट्या सर्वमेव समग्रमेव जगत्करतलगतमिव हस्तन्यस्तमिवावलोकयति पश्यति । वेत्तीति । अतीतानि गतानि जन्मान्तराणि भवान्तराणि वेत्ति जानाति । कथयतीति । आगामिनं भाविनमर्थमपि कथयति ब्रवीति । ईक्षणेति । ईक्षणगोचरगतानां नयनपथप्राप्तानां प्राणिनां सत्त्वानामायुषो जीवितव्यस्य संख्यां परिमाणमावेदयति निवेदयति । सर्वैवेति । सर्वैव समग्रैव सा तापसपरिषन्मुनिसभा श्रुत्वाकर्ण्य । पूर्वोक्तमिति शेषः । विदितेति । विदितो ज्ञातस्तस्य जाबालिमुनेः प्रभावो माहात्म्यं यथा सा तथेति कौतूहलिनी कौतुकवत्यभवदित्यन्वयः । इतिशब्दवाच्यमाह—कीदृश इति । कीदृशः कीदृगविनयोऽपराधविशेषोऽनेन शुक्तिशिशुना कृतो विहितः । किमर्थं किंप्रयोजनं वा कृतः । क वा कस्मिन्प्रदेशे कृतः । जन्मान्तरे भवान्तरेण क आसीदभवत् । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । उपेति । उपेनाथितवती । 'नाथु याचने' इत्यस्य धातो रूपम् । याचितवतीत्यर्थः । च पूर्वोक्तसमुच्चये । तं भगवन्तं जाबालिमुनिम् । किं याचितवतीत्याशयेनाह—आवेदयेति । हे भगवन्, आवेदय कथम् । प्रसीद प्रसन्नो भव । पूर्वोक्ताभिप्रायस्थप्रश्नानुवदच्चाह—कीदृशस्येति । कीदृशस्य किरूपस्याविनयस्य फलमनेनानुभूयते । कश्चेति । जन्मान्तरेऽयं क आसीत् । विहगेति । विहगजातौ पक्षिजातौ कथमिति केन प्रकारेण अस्य संभव उत्पत्तिः । किमिति । अयं किमभिधानः किनामा । अपनयतिविति । नोऽस्माकं कुतूहलमाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । आश्चर्याणामिति । हि भगवान्, सर्वेषां समग्राणामाश्चर्याणां कुतूहलानां प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । अपूर्वार्थज्ञापक इति यावत् ।

इत्येवमिति । इत्येवं अनेन प्रकारेण तपोधनपरिषदा मुनिसभयोपयाच्यमानः प्रार्थ्यमानः स महामुनिः प्रत्यवदत्प्रत्यवोचत् । अतीति । इदमाश्चर्यमतिमहदतिमहीयस्तयाख्यातव्यं कथनीयम् । मयेति शेषः । अल्पेति । अहर्दिनमल्पशेषमल्पवशिष्टम् । प्रत्येति । नोऽस्माकं ज्ञानसमय आह्वयकालः प्रत्यासीदति विलम्बितो भवति । भवतामिति । भवतामपि युष्माकमपि देवार्चनविधिवेला देवपूजाक्षणोऽतिक्रामत्युल्लङ्घिता भवति । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठन्तूत्थानं कुर्वन्तु भवन्तो यूयम् । सर्वे एवेति । यथोचितं यथायोग्यं

टिप्पण—१ 'असकृदुपयाचितवती' इत्येव ग्रन्थाक्षराणि ।

पाठा०—१ आलोकयति. २ वेत्ति च जन्मान्तराण्यपि. ३ प्रमाणम्. ४ यतः सर्वैव; ततः सर्वैव. ५ तापसपरिषत्; सतापसपरिषत्. ६ जन्मान्तरे को. ७ कुतूहलिनी. ८ असकृदुपयाचितवती; इत्युपनाथितवती; उपेत्याथितवती. ९ भुज्यते. १० जातौ कथम्; जातौ च कथम्. ११ उपयाच्यमानस्तु; उपयाचितः. १२ अवदत्. १३ देवार्चनवेला. १४ एव तावत्.

समये भवतां पुनः कृतमूलफलाशनानां विस्रब्धोपविष्टानामादितः प्रभृति सर्वमोवेदयिष्यामि योऽयम्, यच्चानेन कृतमपरस्मिञ्जन्मनि, इह च लोके यथास्य संभूतिः । अयं च तावदपगतकृमः क्रियतामाहारेण । नियतमयमप्यात्मनो जन्मान्तरोदन्तं स्वप्नोपलब्धमिव मयि कथयति सर्वमशेषतः स्मरिष्यति' इत्यभिदधदेवोत्थाय सह मुनिभिः स्नानादिकमुचितदिवसव्यापारमकरोत् ।

अनेन च समयेन परिणतो दिवसः । स्नानोत्थितेन मुनिजनेनार्धविधिसुपपादयता यः क्षितितले दत्तंस्तमम्बरतलगतः साक्षादिव रक्तचन्दनाङ्गरागं रविरुदवहत् । ऊर्ध्वमुखैरर्कविम्बविनिहितदृष्टिभिर्हृष्मपैस्तपोधनैरिव परिपीयमानतेजःप्रसरो विरलैतपस्तनिमानमभ-

दिवसव्यापारं दिनकृत्यमाचरन्तु समाचरन्तु । अपराह्णेति । अपराह्नसमये द्विप्रहरानन्तरसमये भवतां शुष्माकम् । पुनरिति । पुनः द्वितीयवारं कृतं विहितं मूलफलयोरशनं भक्षणं यैस्ते तथा तेषाम् । विस्रब्धेति । विस्रब्धं सार्वधानं यथा स्यात्तथोपविष्टानां स्थितानाम् । आदित इति । आदितः प्रारम्भतः प्रभृति सर्वं वृत्तान्तमावेदयिष्यामि । निवेदयिष्यामि । योऽयमिति । यश्चायं पूर्वजन्मन्यासीत् । यच्चानेन परस्मिञ्जन्मनि परभवे कृतम् । इह चेति । इह लोके यथा येन प्रकारेणास्य संभूतिरुत्पत्तिः । अयं चेति । तावदादावयं शुक आहारेणाशनेनापगतकृमो व्यपगतपरिधमः क्रियतां विधीयताम् । नियतेति । नियतं निश्चितं मयि कथयत्ययं शुकः अपि आत्मनः स्वकीयस्य जन्मान्तरोदन्तं परभववृत्तान्तं स्वप्नोपलब्धमिव स्वप्नदृष्टवत्सर्वं समग्रमशेषत आमूलचूलतः स्मरिष्यति स्मरणविषयीकरिष्यति । इतीति । इति पूर्वोक्तमभिदधदेव कथयन्नेवोत्थायोत्थानं कृत्वा । सहेति । सह समं मुनिभिस्तपस्त्रिभिश्चितं योग्यं दिवसव्यापारं स्नानादिकमकरोजिर्ममे ।

अनेन चेति । अनेन समयेन सन्ध्याह्नसमयकर्तव्यकर्मणा परिणतः परिपाकं गतो दिवसः । परिणते दिवसे सूर्यस्य रक्तत्वात्तुङ्गर्णनमाह—स्नानोत्थितेनेति । अम्बरतलगतो रविस्तं रक्तचन्दनाङ्गरागं साक्षादिव प्रत्यक्षसिद्धमुनिप्रत्यर्पितमूर्तिरूपेणैवोदवहदधारयत् । तं कम् । यः स्नानोत्थितेन मुनिजनेन तपस्त्रिबर्गेणार्धविधि रक्तचन्दनरक्तपुष्पादिना पूजाविधिसुपपादयता निष्पादयता क्षितितले दत्तोऽर्पितः । सूर्यायेति शेषः । सायंकाले सूर्यस्य रक्तत्वान्मुनिप्रदत्तो रागः किमनेन साक्षादिव गृहीत इत्युत्प्रेक्षा । ऊर्ध्वमुखैरिति । ऊर्ध्वमुखैरुर्ध्वाननैः । अर्केति । अर्कविम्बे सूर्यविम्बे विनिहिता स्थापिता दृष्टियैस्ते तथा तैरुष्मपैरुष्मा वह्निज्वाला तस्यानुकारिभिस्तपोधनैरिव परिपीयमान आस्वाद्यमानस्तेजःप्रसरः कान्तिप्रचारो यस्य स तथा । विरलेति । विरलः खलप

टिप्प०—१ विश्वस्तथा, सुखभावेन उपविष्टानामित्यर्थः । २ सायंकाले मन्दातपः सूर्यो यत्कृशतां भजते तत्र हेतुरुत्प्रेक्ष्यते—सूर्यनिहितदृष्टिभिः सूर्योत्तापपायिभिर्मुनिभिः समग्रं दिनं यावत् स जप्त्वा पीतः, अत एव सायं रविस्तनुतामभजदिति । टीकार्थस्तु भ्रमात्मक एव ।

पाठा०—१ कृतफलमूलाशनानाम्, २ आवेदयिष्यामः, ३ कृतमनेन, ४ लोके च यथा; लोके यथा, ५ जन्मान्तरवृत्तम्, ६ तैर्मुनिभिः, ७ स्नानादिकमुचितं दिवसः, स्नानादिकं दिवसः, ८ अनेन समयेन, ९ अपोदत्तः, १० अम्बरतलम्; अस्ताचल, ११ निहित, १२ ऊष्मपैः, १३ विरलातपो दिवसः,

जत् । उद्यत्सप्तर्षिसार्धस्पर्शपरिजिहीर्षयेवं संहृतपादः पारावतपादपाटलरागो रविरम्बरतला-
द्वंवालम्बत । आलोहितांशुजालं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोर्विगलन्मधुधारमिव नाभिन-
लिनं प्रतिमागतमपराणवे सूर्यमण्डलमलक्ष्यत । विहायाम्बरतलमुन्मुच्य च कमलिनीवनानि
शकुनय इव दिवसावसाने तरुशिखरेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः स्थितिमकुर्वत । आलम्बो-
हितातपच्छेदा मुनिभिरालम्बितलोहितवल्कला इव तरवः क्षणमदृश्यन्त । अस्तमुपगते च
भगवति सहस्रदीधितावपराणर्वतलादुल्लसन्ती विद्रुमलतेव पाटला संध्या समदृश्यत । यस्या-
मावध्यमानध्यानम्, एकदेशदुह्यमानहोमधेनुदुग्धधाराध्वनितधन्यतरातिर्मनोहरम्, अग्नि-

आतप आलोको यस्य स तथा तनिमानं तनोर्भावस्तनिमा तमभजत् । क्षीणत्वं प्रापेत्यर्थः । उद्यदिति । उद्य-
दुद्यं प्राप्नुवन्त्यः सप्तर्षिसार्धः सप्तर्षिसमूहस्तैनः यः स्पर्शः संवन्धस्तस्य या परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तथा संहृताः
संकोचिताः पादा येन स तथा । पारावत इति । पारावतः कलरवस्तस्य पादौ चरणौ तद्वत्पाटलः श्वेतरक्तो
रागो यस्मिन्नेवंविधो रविः सूर्यः । अम्बरतलादित्यवधौ पद्मनी । अवालम्बताललम्बे । तदनन्तरमालोहितां-
शुजालमीषद्रक्तकिरणसमूहं सूर्यमण्डलं रविविम्बमलक्ष्यतैक्ष्यत । कमिव । अपरेति । अपराणवे पश्चिमसमुद्रे
प्रतिमागतं स्वमूर्तिरूपेणागतं बहिर्निःसृतं जलशयनमध्यगतस्य मधुरिपोः कृष्णस्य नाभिनलिनमिव नाभिपद्म-
मिव । तदेव विशिनष्टि—विगलदिति । विगलन्ती खवन्ती मधुधारा परागश्रेणिर्यस्मात्स तत् तथा । विहा-
येति । अम्बरतलमाकाशतलं विहाय त्यक्त्वा कमलिनीवनानि नलिनीखण्डान्युन्मुच्य च शकुनय इव पतत्रिण
इव दिवसावसाने सार्यकाले तरुशिखरेषु वृक्षाग्रेषु पर्वताग्रेषु च रविकिरणाः सूर्यरश्मयः स्थितिमवस्थानमकुर्वत
कृतवन्तः । तत्कालीनतरुशोभाभाह—आलयेति । आलयेत्संवन्धं प्राप्ता लोहितातपस्य रक्तालोकस्य
मध्ये मध्ये छेदा रचनाविशेषा येषां ते तथा । अत एव 'भक्तिच्छेदैरिव विरचिता भूमिमङ्गै गजस्य' इति ।
मुनिभिस्तपस्त्रिभिरालम्बिता आश्रिता अत एव लोहितवल्कला इव तरवो वृक्षाः क्षणं स्वल्पकालमदृश्यन्तावालो-
क्यन्त । संध्यावस्थां प्रदर्शयन्नाह—अस्तेति । अस्तमुपगतेऽदृश्यतां प्राप्ते भगवति सहस्रदीधितावपराण-
वतलात्पश्चिमसमुद्रतलादुल्लसन्त्यूर्ध्वमागच्छन्ती विद्रुमलतेव रक्तकन्दवल्लीव पाटला श्वेतरक्ता संध्या सार्य-
कालः समदृश्यत समालोक्यत । यस्यामिति । यस्यां संध्यायामेवंविधमाश्रमपदमभवत् । बभूवेत्यर्थः ।
कीदृशम् । आवध्येति । आवध्यमानं क्रियमाणं ध्यानमेकप्रत्ययसंततिर्यसिन् । अनस्तं गत एव सूर्ये
संध्यावन्दनार्थयोरुक्तवाच्यानग्रहणम् । एकेति । एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे दुह्यमाना या होमधेनवो होमार्थं
गावस्तासां दुग्धधारा पयःश्रेणी तत्र यद्वनितं शब्दितं तेन धन्यतरं सदतिमनोहरमतिचार । अशीति ।

टिप्प०—१ पाद (किरण) द्वारा पूज्यानामृषीणां स्पर्शजनितोऽपराधो माऽस्तिथि हेतुना उपसं-
हृतपादः (किरणः) सूर्योऽम्बरादलम्बतेत्युत्प्रेक्षा । किरण-चरणयोर्भेदेऽपि 'पाद'शब्दछेषेणाऽभेदाध्य-
वसायादतिशयोक्तिः । पारावतपादवत् पाटलो रागो यस्येत्युपमा च । जगद्वन्धस्य रवेः कान्तौ पाराव-
तपादसादृश्यकल्पनादुपमाऽनौचित्यं तु न शङ्कनीयम्, सार्यं तेजोविरहितरक्तिमसादृश्येन रवेर्मन्दप्रभता-
ऽतिशयव्यञ्जनात् । २ प्रतिविम्बरूपेण पतितं सूर्यमण्डलं मधुरिपोर्नाभिपद्ममिवाऽलक्ष्यतेत्यर्थः ।
३ आलम्बाः लोहितातपच्छेदा येषु ईदृशा आश्रमतरवः, मुनिभिरालम्बितानि उपरिस्थापितानि लोहित-
वल्कलानि येषु ईदृशा इव अलक्ष्यन्तेत्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ सार्धपरि. २ एव. ३ चरण. ४ अलम्बत. ५ शयनगतस्य. ६ मधुभिदः. ७ नलिनम्.
८ आलक्ष्यत; अवैक्ष्यत; अद्रक्ष्यत. ९ धरणितलम्; धरातलम्. १० उन्मुच्य कमलिनी. ११ वनानि च.
१२ तपोवनतर. १३ रक्तातप; रक्तातपगभस्ति. १४ आलम्बिताः. १५ आलोहित. १६ आश्रमतरवः.
१७ अशोभन्त; अलक्ष्यन्त. १८ तटात्. १९ उपसर्पन्ती. २० आपाटला. २१ धनितमनोहरम्; ध्वनि-
मनोहरम्. २२ अशिहोववेदी.

वेदिर्विकीर्यमाणहरिकुशम्, ऋषिकुमारिकाभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणदिग्देवताबलिसिक्थमा-
श्रमपदमभवत् । कापि विहृत्य दिवसावसाने लोहिततारका तपोवनधेनुरिव कपिला परिवर्त-
माना संध्या तपोधनैरदृश्यत । अचिरं प्रोषिते सवितरि शोकविधुरा कमलमुकुलकमण्डलु-
धारिणी हंससितदुकूलपरिधाना मृणालधवलयज्ञोपवीतिनी मधुकरमण्डलाक्षवल्यमुद्रहन्ती
कमलिनी दिनपतिसमागमव्रतमिवाचरत् । अपरसागराम्भसि पतिते दिवसकरे वेगोत्थितमं-
म्भःसीकरनिकरमिव तारागणमम्बरमधारयत् । अचिराच्च सिद्धकन्यकाविक्षिप्तसंध्याचनकु-
सुमशबलमिव तारकितं वियदराजत । क्षणेन चोन्मुखेन मुनिजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैः प्रणामाञ्ज-
लिसलिलैः क्षाल्यमान इवागलदखिलः संध्यारागः ।

क्षयमुपागतायां संध्यायां तद्विनाशदुःखिता कृष्णाजिनमिव विभावरी तिमिरोद्गममभिनव-

अग्निवेद्यां वह्नित्थापनचतुरस्रभूमिकायां विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा हरिकुशा नीलदर्भा यस्मिन् । ऋषीति ।
ऋषिकुमारिकाभिर्मुनिपुत्रीभिरितस्ततो विक्षिप्यमाणानि समन्ताद्विकीर्यमाणानि दिग्देवतानां बलिसि-
क्थानि बलिसंबन्धिसिद्धाञ्चानि यस्मिंस्तत्तथा । पुनरवस्थान्तरमाह—कापीति । कापि कुत्रचित्प्रदेशे
विहृत्य पर्यटनं कृत्वा दिवसावसाने दिनपर्यन्ते कपिला तपोवनधेनुरिव लोहिततारका परिवर्तमाना तपोधनैः
मुनिभिः संध्यादृश्यतालोक्यत । गौरपि कपिलत्वाल्लोहिततारका रक्तकनीनिका । संध्या तु लोहिततारका
रक्तनक्षत्रा तत्कालीनोद्गतनक्षत्राणां रक्तत्वात् । अतः संध्याधेन्वोः सादृश्यादुपमानोपमेयभावः । कमलि-
नीसूर्ययोर्नायिकानायकत्वेन तौ वर्णयन्नाह—अचिरैति । अचिरप्रोषिते तत्कालीनप्रोषिते गते सवितरि
श्रीसूर्ये शोकेन विरहेण विधुरा विह्वला कमलिनी दिनपतिसमागमार्थं स्वकीयनायकस्यागमनहेतोर्व्रतं
नियमविशेषमाचरदिवाकरीदिव । कमलेति । संकुचितमुखसाम्यात्कमलमुकुलान्येव कमण्डलूनि तान्येव
दधातीत्येवंशीला सा तथा । हंसेति । श्वेतसाम्याद्धंसा एव सितदुकूलानि परिधानमधोऽंशुकं यस्याः सा
तथा । मृणालेति । श्वेततन्तुसारूप्यान्मृणालान्येव धवलं शुभ्रं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं यस्याः सा तथा ।
मधुकरेति । नीलतीक्ष्णमुखसाम्यान्मधुकराणां भ्रमराणां यन्मण्डलं तदेवाक्षवल्यं रुद्राक्षजपमालिका
तदुद्ग्रहन्ती धारयन्ती । अपरामवस्थां वर्णयन्नाह—अपरेति । अपरसागराम्भसि पश्चिमसमुद्रपानीये पतिते
दिवसकरे सूर्ये वेगेन रभसोत्थितं प्रादुर्भूतमम्भःसीकरनिकरं पानीयपृषत्समूहं तारागणमिव नक्षत्रवृन्दमिवा-
म्बरमाकाशमधारयद्धार । अतिश्वेतरूपत्वसाम्यात्ताराजलबिन्द्वोरुपमानोपमेयभावः । अचिराच्चेति । अचि-
रात् स्वल्पकालेन सिद्धा विद्यासिद्धास्तेषां कन्यकाः पुत्र्यस्ताभिविक्षितानि विकीर्णानि यानि संध्याचनकुसुमानि
सायंकालीनपूजार्थमानीतानि पुष्पाणि तैः शबलमिव कर्बुरमिव तारकितम् । 'तारकादिभ्य इतच्' । संजा-
ततारकोदयं वियदाकाशमराजताशोभत । अतीतसंध्यावस्थां प्रकटयन्नाह—क्षणेनेति । क्षणेन सपद्येव ।
च समुच्चये । उन्मुखेनोर्ध्वमुखेन मुनिजनेन तापसजनेनोर्ध्वविप्रकीर्णैरूर्ध्व विक्षिप्तैः प्रणामाञ्जलिसलिलैर्नमस्कृ-
तिसमयाञ्जलिपानीयैः क्षाल्यमान इव प्रक्षाल्यमानोऽखिलः समग्रोऽपि संध्यारागोऽगलत्तत्स्थानात्प्रत्युतः ।

क्षयमिति । संध्यायां क्षयमुपागतायां विनाशं प्राप्तायाम् । तदिति । तस्याः स्वसानिध्यात्स्वखी-

टिप्प०—१ आन्तोऽत्र टीकाकृत् । अम्बरम् (कर्तुं) तारागणम् अम्भःसीकरमिवाऽधारयदित्युपप्रेक्षा ।

पाठा०—१ विप्रकीर्यमाण, २ दिग्देवताचनबलिसिक्थकम्, ३ दिनावसाने, ४ मुनिभिः, मुदितैस्तपो-
धनैः, ५ प्रोषिते च सवितरि, ६ यज्ञोपवीता, ७ अक्षमालावल्यम्, ८ रवि, ९ दिनकरे, दिवाकरे पतनः
तत्पतनः, १० पवनवेगोत्थितम्, पतङ्गवेगोत्थितम्, पतनवेगोत्थितम्, ११ अम्बरतलम्, १२ सतारम्, १३ प्रक्षाल-
यमानः, १४ उपागतायां च संध्यायाम्, उपागतायां च संध्यायाम्,

मवहत् । अपहाय मुनिहृदयानि सर्वमन्यदन्धकारतां तिमिरमनयत् । क्रमेण च रविरस्तं गतं
इत्युदन्तमुपलभ्य जातवैराग्यो धौतदुकूलवल्कलधवलाम्बरः सतारान्तःपुरपर्यन्तस्थिततनु-
स्तिमिरतमालवृक्षलेखं सप्तर्षिमण्डलाध्युषितमरुंधतीसंचरणपूर्तमुपहिताषाढमालक्ष्यमाणमू-
लमेकान्तस्थितचारुतारकामृगममरलोकाश्रममिव गगनतलममृतदीधितिरेध्यतिष्ठत् । चन्द्रा-

रूपायाः संध्याया विनाशो ध्वंसस्तेन दुःखिता कष्टं प्राप्ता विभावरी रजन्यभिनवं प्रत्यग्रं तिमिरोद्गमं ध्वान्तो-
दयं कृष्णाजिनमिवासितचर्मवदवहत् । नीलसाम्यात्तिमिरोद्गमस्य कृष्णाजिनसाधर्म्यम् । तिमिरोद्गमस्य कृत्यं
व्याख्यापयन्नाह—**अपहेति** । तिमिरं ध्वान्तं मुनिहृदयानि तपस्विचेतांसि स्वप्रकाशात्मकप्रकाशवन्तीत्यतः
स्तिमिरस्यावकाशाभावादन्यत्सर्वं प्रौढप्रकाशहीनं वस्तुजातमन्धकारतामचाक्षुषतामनयत्प्रापयत् । तदुत्तरकालं
चन्द्रेऽपि मित्रवियोगावस्थां वर्णयन्नाह—**क्रमेणेति** । क्रमेण परिपाठ्या रविः सूर्योऽस्तं गतोऽदृश्यतां प्राप्त
इत्युदन्तमिति वृत्तान्तमुपलभ्य प्राप्तोऽमृतवीधितिश्चन्द्रः । **अमरेति** । अमरा वसिष्ठादयो मुनयस्तेषां
लोकः समुदायस्तस्याश्रमो मुनिस्थानं तदिव गगनतलमम्बरतलमध्यतिष्ठदधितस्थौ । कीदृक्सूर्यः । **जातेति** ।
जातं समुत्पन्नं वैराग्यं विरक्तता यस्मिन्स तथा तम् । पक्षे विशिष्टो रागो विरागस्तस्य भावस्तत्त्वम् । **धौतेति** ।
धौतं क्षालितं दुकूलवल्कलमेव धवलं शुभ्रमम्बरं वस्त्रं यस्मिन् । पक्षे दुकूलवल्कलवत् धवलं शुभ्रमम्बरमा-
काशं यस्मिन् । **सतारेति** । तारः शक्तिविशेषः प्रणवो ब्रह्म च । तदुक्तमन्यत्र 'इदं तारत्रयं प्रोक्तमगम्या-
गमनादते' । एतद्वृत्तौ 'तारत्रयं प्रणवशतत्रयम्' इत्याह विज्ञानेश्वरः । तथा सहवर्तमानं यदन्तःपुरमिति
पुरस्य शरीरस्यान्तर्मध्यं कुण्डलिनी नाडीविशेषः । 'क्वचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति पुरस्य परिभाषा । तस्याः
पर्यन्तः सहस्रारं कमलं तत्र योगसामर्थ्यात्स्थितं लैङ्गिकं तनुर्यस्य स तथा । पक्षे तारा अश्विन्यादयस्ताभिः
सहवर्तमानं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्य पर्यन्तः संनिधिस्तत्र स्थिता तनुः शरीरं यस्य स तथा । अथाश्रमसा-
म्येन गगनतलं विशेषयन्नाह—**तिमिरेति** । श्यामत्वसाम्यात्तिमिरवच्छायामा ये तमालवृक्षास्तेषां लेखा पङ्क्ति-
र्यस्मिन् । पक्षे तिमिराण्येव तमालवृक्षा इति विग्रहः । शेषं पूर्ववत् । **सप्तर्षीति** । सप्तर्षिसदृशा ये ऋषयो नार-
दाद्यास्तेषां मण्डलं समूहः । 'मण्डलं श्वसमूहयोः' इति धरणिः । तेनाध्युषितमाश्रितम् । पक्षे सप्तर्षयः सप्तता-
रकाः । शेषं प्राग्वत् । **अरुंधतीति** । अरुंधती वसिष्ठपत्नी तस्याः संचरणं परिभ्रमणं तेन पूर्तं पवित्रम् ।
पक्षेऽरुंधती ताराविशेषः । शेषं प्राग्वत् । **उपहितेति** । उपहितः संनिहित आषाढः पालाशदण्डो यस्मिन् ।
'पालाशो दण्ड आषाढः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे अषाढा पूर्वाषाढानक्षत्रम् । **आलक्ष्येति** । आसम-
न्तालक्ष्यमाणानि विलोक्यमानानि मूलानि वसुधान्तर्गतवृक्षप्रदेशा यस्मिन् । पक्षे मूलं मूलनक्षत्रम् । शेषं
प्राग्वत् । **एकान्तेति** । एकान्ते विजने स्थिताश्चारवो मनोहराकृतयस्तारकामृगाः श्वेतमृगा यस्मिन् । पक्षे
तारकारूपं मृगो मृगनक्षत्रम् । तस्यामेव विभावरी चन्द्रे जातवैराग्योपमानमम्बरमण्डले चाश्रमरूपकमुक्त्वा
ज्योत्स्नायां गङ्गारूपकोपयोगिगगनतले ज्यम्बकोत्तमाज्ञोपमानमाह—**चन्द्रेति** । चन्द्र एवाभरणं विभर्तीति

टिप्पण—१ 'सतारान्तःपुरः, पर्यन्तस्थिततनुतिमिरतमालवनलेखम्' इत्येव पाठः साधुः । सतारं
सप्रणवम् अन्तःपुरं हृदयमध्यं यस्य सः ध्याननिष्ठ इत्यर्थः । पक्षे—ताराः (अश्विन्यादयः) एव अन्तः-
पुराणि स्त्रियः तैः सहितः (अमृतदीधितिः) । पर्यन्ते प्रान्तभागे स्थिता तनुतिमिरवत् स्वल्पान्धकारवत्
तमालवनानां लेखा यस्मिन् तम् (आश्रमम्), पक्षे—पर्यन्ते स्थितं तनुतिमिरं निजोदयेन विरलमन्ध-
कारं तमालवनरेखेव यत्र तत् (गगनतलम्) इति तद्व्याख्या ।

पाठाः—१ श्लाघदग्धमिव भसादिहायेव. २ मुनिजनहृदयानि. ३ उपगतः; उपागत. ४ समुपजात.
५ अन्तःपुर ६ तनुतिमिर. ७ वन. ८ पवित्रितम्; पवित्रम्. ९ उपलक्ष्यमाण. १० तारकामृगम्. ११ गगनम्.

भरणभृतस्तारकाकपालशकलालंकृताम्बरतलाग्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिव गङ्गा सागरानापूरयन्ती
हंसधवला धरण्यामपतल्लयोत्क्षा । हिमकरसरसि विकचपुण्डरीकसिते चन्द्रिकाजलपानलो-
भादवतीर्णो निश्चलमूर्तिरमृतपङ्कलग्न इवाद्दृश्यत हरिणः । तिमिरजलधरसमयापगमानन्तर-
मभिनवसितसिन्दुवारकुसुमपाण्डुरैरण्वारगैरैवगोह्यन्त हंसैरिव कुमुदसरांसि चन्द्रपादैः ।
विगलितसकलोदयरागं रजनिकरविम्बम्बरापगावगाहधौतसिन्दूरमैरावतकुम्भस्थलमिव
तत्क्षणमलक्ष्यत । शनैःशनैश्च दूरोदिते भगवति हिमवतिसुति, सुधाधूलिपटलेनेव धवलीकृते

चन्द्राभरणभृतस्मात् । तारकेति । तारका एव कपालशकलानि कर्परखण्डानि तैरलंकृतं भूषितं यस्मात् ।
अम्बरतलादित्यवधौ पञ्चमी । त्र्यम्बकोत्तमाङ्गादिवेश्वरमौलेरिव गङ्गा जाह्नवी । सागरानिति । अगस्त्य-
गण्डूषेण शुष्कान् सागरान् समुद्रानापूरयन्ती परिपूर्णकुर्वती । चन्द्रोदयेन सागराणां पूरणं प्रसिद्धम् । हंसव-
द्धवला शुभ्रा ज्योत्स्ना चन्द्रिका धरण्यां पृथिव्यामपतत्पपातेत्यर्थः । अथ च चन्द्रमृगोऽप्येतादृशोऽभूदित्याह—
हिमकरेति । हिमकरश्चन्द्रः स एव सरस्तस्मिन् । तदेव विशिनष्टि—विकचेति । विकचानि विकस्वराणि
यानि पुण्डरीकाणि तद्वत्सिते शुभ्रे । अन्यदपि सरो विकचपुण्डरीकैः सितं भवति अतस्तदुपमानम् । चन्द्रि-
केति । चन्द्रिका ज्योत्स्ना सैव जलं पानीयं तस्य पानमाखादनं तस्य लोभो गर्धस्तस्मादवतीर्णो मध्यप्रविष्टः ।
निश्चलेति । निश्चला निस्पन्दा मूर्तिर्यस्य स तथा । अमृतेति । कृष्णत्वसाम्यात्कलङ्क एवामृतपङ्कस्तत्र लग्न
इवान्तर्निगीर्ण इव हरिणो मृगोऽदृश्यतालक्ष्यत । चन्द्रोदयजनितं शोभातिशयं वर्णयन्त्याह—तिमिरेति ।
कृष्णत्वसाम्यात्तिमिरमेव जलधरसमयस्तस्यापगमानन्तरं निवृत्त्यनन्तरम् । अभीति । अभिनवानि प्रत्य-
ग्राणि सितानि शुभ्राणि यानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि पुष्पाणि तद्वत्पाण्डुरैः शुभ्रैरण्वः समुद्रस्तन्ना-
गतैः प्राप्तैश्चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्यसैरिव मरालैरिव कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततटाकान्यवागाह्यन्तालो-
च्यन्त । अतः श्वेतत्वसाधर्म्याद्वसचन्द्रपादयोरुपमानोपमेयभावः । पुनरवस्थान्तरं वर्णयन्त्याह—विगलीति ।
विगलितो विलयं प्राप्तो यः सकलः समग्र उदयसंबन्धुदमनक्षणजन्मा रागो रक्तिमा यस्मिन्नेवंभूतं रज-
निकरविम्बं चन्द्रमण्डलं तत्क्षणमिव तत्काल इवालक्ष्यत जनैरैक्ष्यत । किमिव । अम्बरेति । अम्बरस्य
व्योम्नो या आपगा नदी तस्या अवगाहं आलोडनं तेन धौतं क्षालितं सिन्दूरं नागजं यस्यैवंविधं यदैरावतस्य
हस्तिमल्लस्य कुम्भस्थलं तदिव । अतिवर्तुलत्वसाम्याच्चन्द्रविम्बस्य कुम्भस्थलोपमानम् । अथ मुनिवृत्तं
निरूपयन्त्याह—शनैरिति । हारीतो मुनिः कृताहारं विहितभोजनं मां वैशम्पायनमादाय गृहीत्वा पितरं
जाबालिमुनिमित्यबोचदित्यन्वयः । कस्मिन्सति । शनैः शनैः स्वरूपप्रयत्नेन दूरोदिते दूरं गते भगवति चन्द्रे ।
हिमेति । हिमं प्रालेयं तस्य ततिर्वांशी तस्याः सुति स्याविणि । चन्द्रस्य विशेषणम् । सुधेति । श्वेतत्व-
साम्यात्सुधैव धूलिपटलं पांसुसमूहत्वेनेव चन्द्रातपेन शशिन आलोकेन जगति लोके धवलीकृते सति
शुभ्रीकृते सति । पुनः केषु सत्सु । निशामुखसमीरणेषु प्रदोषकालीनबायुषु प्रवहत्सु वहमानेषु सत्सु । अथ

टिप्पण—१—‘रगाह्यन्त’ इत्येव पाठः । अन्यथा तु ‘अवागाह्यन्त’ इति वक्तव्यमुचितं स्यात् ।

२—निश्चलमूर्तिर्हरिणः चन्द्रविम्बगतचिह्नरूपो मृगः अमृतमेव पङ्कस्तत्र लग्न इव अलक्ष्यत । अन्योऽपि
जलपानलोभादवतीर्णो मृगः पङ्कमग्नो निश्चलमूर्तिस्तिष्ठति । इत्येव व्याख्योचिता । कलङ्क एव हरि-
णत्वाऽऽरोपात् । ३ ‘हिमसुति’ इत्येव पाठः । हिमं खवति इति हिमसुत् (क्तिप्) तस्मिन्निति विग्रहः ।

पाठा०—१ सागरम्, २ आलक्ष्यत, ३ समयादनन्तरम्, ४ सिन्धुवार, ५ गगनागतैः, ६ अगाह्यन्तः अगृह्यन्तः,
७ हिमसुतिः हिमवीधितौ, ८ धवलीकृते जगति.

चन्द्रातपेन जगति, अवश्यायजलविन्दुमन्दगतिषु विघटमानकुमुदर्वनकषायपरिमलेषु समुपो-
ढनिद्राभरालसतारकैरन्योन्यप्रथितपक्ष्मपुटैरारब्धरोमन्थमन्थरमुखैः सुखासीनैराश्रमसृगैर-
भिनन्दितौगमनेषु प्रवहत्सु निशामुखसैमीरणेषु, अर्धयाममात्रावखण्डितायां विभावर्यां हा-
रीतः कृताहारं मामादाय सर्वैस्सैर्महामुनिभिरुपसृत्य चन्द्रातपोद्भासिनि तपोवनैकदेशे वेत्रास-
नोपविष्टर्मनतिदूरवर्तिना जालपादनाम्ना शिष्येण दर्भपवित्रधवित्रपाणिना मन्दमुपवीज्यमानं पि-
तरमवोचत्—‘हे’^१ तात, सकलेयमाश्रयं श्रवणकुतूहलाकलितहृदया समुपस्थिता तापसपरिष-
दाबद्धमण्डला प्रतीक्षते । व्यपनीतश्रमश्च कृतोऽयं पतत्रिपोतः । तदावेद्यतां यदनेन कृतम् ।

वायूनां विशेषणानि—अवश्येति । अवश्यायो हिमं तस्य जलविन्दवः पानीयविषुषसैर्मन्दा मन्थरा गतिर्ग-
मनं येषां ते । विघटेति । विघटमानानि विक्रासं प्राप्यमाणानि यानि कुमुदवनानि तेषां कषायस्तुवरो
गन्धो येषु ते । अभिनन्दितमिति । अभिनन्दितं श्लाघितमागमनं येषां ते तथा । कैः । आश्रमसृगैर्मु-
निस्थानस्थहरिणैः । अथ च तेषां विशेषणानि—समुपोढेति । समुपोढा सम्यक्प्रकारेणोपोढा या निद्रा
प्रमीला तस्या भरः संभारस्तेनालसा मन्थरा तारका कनीनिका येषां ते तथा तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं
परस्परं प्रथितानि मिलितानि पक्ष्म नेत्ररोम तेषां पुटानि येषां ते तथा तैः । आरब्ध इति । आरब्धो
यो रोमन्थश्चर्वणं तेन मन्थराण्यलसानि मुखानि येषां ते तथा तैः । सुखेति । सुखेन यदृच्छयासीनै-
रुपविष्टैः । अर्धेति । त्रियामाशयेनार्धयाममात्रमर्धप्रहरमात्रमवखण्डितं खण्डनां प्राप्तं यस्याः सा तथा ।
तस्यामर्धप्रहरन्यूनायामित्यर्थः । एवंविधायां विभावर्यां रजन्यां सर्वैस्सैर्महामुनिभिर्महातपस्त्रिभिरुपसृत्या-
गल्य । कस्मिन् । चन्द्रेति । चन्द्रातपेन निशापतिप्रकाशेनोद्भासत उत्प्राबल्येन शोभत इत्येवंशीलः स तथा
तस्मिन् । तप इति । तपोवनस्य मुनिस्थानस्यैकदेशोऽन्यतरप्रदेशस्तस्मिन् अधिकरणीभूते । अथ जाबालि-
मुनिं विशेषयन्नाह—वेत्रेति । वेत्रासनमासन्दी तत्रोपविष्टमासीनम् । अनतीति । अनतिदूरवर्तिना
नातिसमीपवर्तिना । जालेति । जालपाद इति नाम यस्य स तथा तेन शिष्येण विनेयेन । दर्भेति । दर्भः
कुशस्तद्वत्पवित्रं यद्विविधं मृगचर्मनिर्मितं तालवृन्तं पाणौ हस्ते यस्य स तथा तेन । ‘धवित्रं मृगचर्मणः’
इति कोशः । मन्दं यथा स्यात्तथोपवीज्यमानं दूरीक्रियमाणमक्षिकम् । अन्वयस्तु पूर्वमुक्तः । तदनुसारेण
किमुवाचेत्याह—हे तात हे पितः, सकला समग्रेयं प्रत्यक्षगता तापसपरिषत्तपस्त्रिभिरुपस्थितागता ।
आश्रयेति । आश्रयस्याद्भुतवस्तुनो यच्छ्रवणमाकर्णनं तत्र यत्कुतूहलं चित्तवृत्तिविशेषस्तेनाकलितं व्याप्तं
हृदयं चेतो यस्याः सा । परिषद्विशेषणम् । आबद्धेति । आबद्धमारचितं मण्डलं यया सा । प्रतीक्षत
इति । भवन्तमिति शेषः । भवद्विलम्बेन विलम्ब इत्यर्थः । कदाचिच्छ्रुककृतोऽपि स्यादित्यत आह—व्यप-
नीतेति । अयं पतत्रिपोतः शुक्लशुश्रूष्यपनीतो दूरीकृतः श्रमो ग्लानिर्यस्यैवंभूतः कृतो विहितः । चेति
पूर्वोक्तसमुच्चये । तदिति हेत्वर्थः । आवेद्यतामिति । यदनेन शुकैः कृतं विहितं तदावेद्यतां निवेद्यताम् ।

टिप्पण—१ ‘सर्वैस्सैः सह मुनिभिः’ इत्येव पाठः । अन्यथा महामुनिभिरिति पाठस्वीकारे सहाय्यस्या-
ऽऽक्षेपः कर्तव्यः स्यात् । किञ्च महामुनिस्तत्र जाबालिरेव, न सर्वे । २ ‘दर्भपवित्रपाणिना’ इत्येव ग्रन्थशब्दया-
क्षराणि । यदि तु ‘पवित्रधवित्र’ इति सहृदयलवित्रपदसंग्रहः प्रिय एव तर्ह्यपि ‘दूरीक्रियमाणमक्षिकम्’
इति व्याख्यानं तु विचित्रमेव, रात्रौ मक्षिकाणामभावात् ।

पाठा०—१ विन्दुपतनमन्दः विन्दुपतनशीतेषु मन्दः २ खण्डः ३ आगमेषु ४ प्रवात्सु ५ समीरेषु ६ सह
मुनिभिः ७ वेत्रासने सुखोपविष्टम् ८ नातिदूरः ९ पवित्रपाणिना १० मन्दमन्दम् ११ उवाच १२ तात
१३ आकुलितः १४ प्रतीक्षते १५ किमनेन

अपरस्मिञ्जन्मनि कोऽयमभूद्विष्यति चै' इति । एवमुक्तस्तु स महासुनिरग्रतः स्थितं मामवलोक्य तांश्च सर्वानेकाग्रान्छ्वेयपरान्मुनीन्बुद्धा शनैःशनैरब्रवीत्—'श्रूयतां यदि कौतूहलम्—

कथारम्भः ।

अस्ति सकलत्रिभुवनललामभूता, प्रसवभूमिरिव कृतयुगस्य, आत्मनिर्वासोचिता भगवता महाकालाभिधानेन भुवनत्रयसर्गस्थितिसंहारकारिणा प्रमथनीयेनापरेव पृथिवी समुत्पादिता, द्वितीयपृथिवीशङ्कया जलनिधिनेव रसातलगभीरेण परिखावलयेन परिवृता, पशुपतिनिर्वास-
प्रीत्या गगनपरिसरोल्लेखिशिखरमालेन कैलासगिरिणेव सुधासितेन प्राकारमण्डलेन परि-
वृता, प्रकटशङ्खशुक्तिमुक्ताप्रवालमरकतमणिराशिभिश्चामीकरचूर्णसिकतानिकैरनिचितैरायामि-

अस्माकमिति शेषः । अपरस्मिन्निति । एतद्व्यापेक्षयापरजन्मनि भूते भविष्यति च कोऽयमभूत्कोऽय-
मग्रे भविष्यति चेति । एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः प्रश्नविषयीकृतः । तु पुनरर्थः । स महासुनिः
जाबालिसुनिरग्रतः पुरतः स्थितमासीनं मामवलोक्य निरीक्ष्य तान्सर्वान्समग्रानेकाग्रानेकतानान् । श्रव-
णेति । श्रवणमाकर्णनं तस्मिन्परान्मुनीन्स्वपस्विनो बुद्ध्वा ज्ञात्वा च अतिवृद्धत्वात्क्षीणत्वाच्च शनैः शनैर्म-
न्दस्वरेणाब्रवीदुवाच । किमुवाचेत्याह—'श्रूयतामिति । यदि चेत्कौतूहलमाश्चर्यं तर्हि श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।
अनेनात्यादरः सूचितः ।

अस्तीति । उज्जयिनी नाम नाग्री नगर्यस्तीति दूरेणान्वयः । अग्रे प्रथमान्तानि सर्वाण्यपि नगरीविशेष-
णानि । अन्येषां त्वन्यविभक्तिकानीति बोध्यम् । सकलेति । सकलं समग्रं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्य
ललामभूता तिलकभूता । प्रसवेति । कृतयुगस्य सत्ययुगस्य प्रसवभूमिरिव जन्मभूमिरिव । आत्मेति । भगवते-
श्वरेणात्मनः स्वस्य यो निवासोऽवस्थानं तत्रोचिता योग्याऽपरेचैतद्भूमिवेव पृथिवी वसुधा समुत्पादिता कृता ।
अथेश्वरं विशेषयन्नाह—'महेति । महाकाल इत्यभिधानं नाम यस्य स तथा तेन । भुवनेति । भुवनत्रयस्य
विष्टपत्रयस्य यः सर्गः सर्जनम्, स्थितिरवस्थानम्, संहारो विनाशः एतेषां कारिणा करणशीलेन । प्रमथेति ।
प्रमथा गणास्तेषां नाथेन स्वामिना । द्वितीयेति । द्वितीयैतद्व्यतिरिक्ता या पृथिवी तस्याः शङ्का आरेका
तया जलनिधिनेव समुद्रेणेव परिखावलयेन खातिकामण्डलेन परिवृता परिवेष्टिता । परिखावलयं विशि-
नष्टि—'रसेति । रसातलं पृथ्व्या अधोभागं यावद्गभीरेणालब्धमध्येन । पुनर्विशेषतो नगरीं विशिनष्टि—
प्राकारेति । प्राकारो वप्रस्तस्य मण्डलेन वलयेन परिवृता परिवेष्टिता । पशुपतिरिति । पशुपतिरीश्वर-
स्तस्य निवासोऽवस्थितस्तेन या प्रीतिः स्नेहस्तया कैलासगिरिणेव रजताद्रिणेवेत्युपमानम् । वप्रकैलासौ युगपद्वि-
शेषयन्नाह—'गगनेति । गगनस्याकाशस्य यः परिसरः पर्यन्तभूः । 'पर्यन्तभूः परिसरः' इत्यभिधानचि-
न्तामणिः । तदुल्लेखिनी तत्संघर्षकारिणी शिखरमाला सायुध्रेणिर्यस्य स तथा । पक्षे गगनोल्लेखिनी शिखरमा-
लाप्रमाला अर्थात्कपिशीर्षाणि यस्यसिन् । 'शिखरं पुलकाप्रयोः' इत्यनेकार्थः । सुधेति । सुधा गृहधवली-
करणद्रव्यं तेन सितेन शुभ्रेण । पक्षे सुधावच्छुभ्रेणेत्यर्थः । प्रकटेति । प्रकटाः स्पष्टाः शङ्खः कम्बुः, शुक्ति-
रब्धिमण्डूकी, मुक्ता मौक्तिकम्, प्रवालं हेमकन्दलः, मरकतमणिरदमगर्भः; एतेषां राशयः समूहा येषु तैः ।
चामीकरेति । चामीकरचूर्णं पर्वतादौ 'चूकी' इति प्रसिद्धं तदेव सितानिकरो वालुकासमूहस्तेन

पाठा०—१ अन्यस्मिन्. २ को वायम्. ३ वा. ४ अग्रस्थितम्. ५ श्रवणतत्परान्. ६ शनैः ७ कौतूहलम्.
८ अस्ति किल. ९ निवासोचिता महा. १० कारणेन ११ नाथेनेवापरेव. १२ शङ्कया च जल. १३ गभीरेण.
१४ जलपरिखा. १५ प्रीत्या च गगन. १६ गगनतलोलेखि. १७ गिरिणा सुधा. १८ परिगता. १९ वालुका.
२० रचितैः.

भिरगस्त्यपरिपीतसलिलैः सागरैरिव महाविपणिपथैरुपशोभिता, सुरासुरसिद्धगन्धर्वविद्याध-
 रोरगाध्यासिताभिश्चित्रशालाभिर्विरतोऽसवप्रमदावलोकनकुतूहलादम्बरतलादवतीर्णाभिर्दि-
 व्यविमानपङ्क्तिभिरिवालंकृता, मन्थनोद्धतदुग्धधवलितमन्दरद्युतिभिः कनकमयामलकलश-
 शिखरैरनिलदोलायितसितध्वजैरुपरिपतद्भ्रगङ्गैरिव तुषारगिरिशिखरैरमरमन्दिरैर्विराजित-
 शृङ्गाटका, सुधावेदिकोपशोभितोदपानैरनवरतचलितजलघटीयन्त्रसिच्यमानहरितोपवनान्ध-
 कारैः केतकीधूलिधूसरैरुपशल्यकैरुपशोभिता, मदमुखरमधुकरकुलान्धकारितनिष्कुटा, स्फु-
 रदुपवनलताकुसुमपरिमलसुरभिसमीरणा, रणितसौभाग्यघण्टैरालोहितांशुकपताकैरावद्ध-

निचितैर्व्याप्तैः । आयेति । आयामो विस्तारो विद्यते येषु तैः । अगस्त्येति । अगस्त्यो घटोद्भवस्तेन परि-
 पीतं सलिलं जलं येषां तैः सागरैरिव समुदैरिव । महेति । महत्यतिदीर्घा या विपणिः पण्यवीथिका तस्या
 ये पन्थानो मार्गास्तैरुपशोभिता विराजमाना । ‘ऋक्-’ इति सूत्रेण पथोऽकारान्तत्वम् । सुरेति । सुरा देवाः,
 असुरा दानवाः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, गन्धर्वा देवगायनाः, विद्याधरा व्योमचारिणः, उरगा नागाः एतैरध्या-
 सिताभिराश्रिताभिश्चित्रोपलक्षितशालाभिरलंकृता भूषिता । काभिरिव । दिव्यविमानपङ्क्तिभिरिव देवयानश्रेणि-
 भिरिव । तस्याः कथमत्रागम इत्यारेकायामाह—अविरतेति । अविरतं निरन्तरं य उत्सवो महस्तस्मिन्याः
 प्रमदा योषितस्तासां यदवलोकनं निरीक्षणं तदेव यत्कुतूहलमाश्चर्यं तस्मादिति हेत्वर्थं पञ्चमी । अम्बरतला-
 दाकाशादवतीर्णाभिस्तीर्णाभिः । आगताभिरिति यावत् । अमरेति । अमरमन्दिराणि देवप्रासादास्तै-
 र्विराजितानि शोभमानानि शृङ्गाटकानि त्रिमार्गाश्लेषरूपाणि यस्यां सा तथा । ‘त्रिमार्गाश्लेषः शृङ्गाटः’
 इति कोशः । कैरिव । तुषारगिरिर्हिमाद्रिस्तस्य शिखरैः सानुभिरिव । देवगृह-गिरिशिखरयोः साम्यं प्रदर्श-
 यन्नाह—मथनेति । मथनं विलोडनं तत्रोद्धतः कृतप्रयत्नो दुग्धेन पयसा धवलितो धवलीकृतो यो
 मन्दरो मेरुस्तद्वद्भुतिः कान्तियेषां तैः । कनकेति । कनकमयाः स्वर्णमया अमला निर्मला ये कलशा
 लघुकुम्भास्त एव शिखराण्यग्राणि येषां ते तथा तैः, पक्षे कलशवच्छिखराणि येषामिति विग्रहः । अनि-
 लेति । अनिलैर्वायुभिर्दोलायिताः प्रेङ्गावदाचरिताः सितध्वजाः श्वेतवैजयन्त्यो येषु तैः । कैरिव । उपरिपत-
 द्भ्रगङ्गैरिवोपरिष्ठात्पतन्ती स्रवन्त्यभ्रगङ्गा स्वर्धुनी येषु तैरिव । सुधेति । सुधा प्रागेव व्याख्याता तथोप-
 लक्षिता या वेदिका पीठबन्धस्तथोपशोभिताः शोभां प्रापिता उदपानाः कृपा येषु तैः । ‘कृपः स्यादुद-
 पानोऽन्धुः’ इति कोशः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं चलितं भ्रामितं यजलघटीयन्त्रमरघ-
 द्रुस्तेन । कारणेन कार्योपचारात् । सिच्यमानानि प्रोक्ष्यमाणानि यानि हरितानि नीलान्युपवनान्येवान्धकाराणि
 येषु तैः । केतकीति । केतक्यां मालत्या या धूलिः परागस्तेन धूसरैर्मलिनैरेवंभूतैरुपशल्यकैर्ग्रामसीमाभिः
 उपशोभिता विभूषिता । ‘ग्रामसीमा तूपशल्यम्’ इति कोशः । मदेति । मदेन मधुपानेन सुखराणि
 वाचालानि यानि मधुकरकुलानि अमरसमूहाः तैरन्धकारिता जनितान्धकारा निष्कुटा गृहारामा यस्यां
 सा । अनेनारामाणां शोभातिशयः सूचितः । स्फुरेति । स्फुरन्त्य उल्लसन्त्यो या उपवनलता उपवनव्रत-
 त्यस्तासां कुसुमानि सुमनसस्तेषां परिमलेनामोदेन सुरभिर्घ्राणतर्पणः समीरणो वायुर्यस्यां सा । पुनः
 प्रकारान्तरेण नगरीं विशिनष्टि—सदनेति । सदनस्य गृहस्य यष्टयः प्रसिद्धास्तासु स्थिताः केतवो वैजय-
 न्त्यस्तैः प्रकाशिता प्रकटीकृता मकरध्वजस्य कंदर्पस्य पूजार्चा यस्यां सा । अथ च सदनयष्टिमदनयष्टयोः

टिप्पण—१ चतुष्पथाणि (‘चौराहे’ हिन्दी) । २ कण्टकयुक्तवृक्षविशेषः केतकी, यो हि सीमान्त-
 भागे आरोप्यते । मालती तु ‘जातिः,’ न सा कण्टकिनी, नापि वा सीमनि रोप्यते । न च तस्यां परा-
 गधूलिर्भवति । ३ ‘मदनयष्टिकेतुभिः’ इत्येव पाठः । तद्व्याख्या तु—मदनवृक्षनिर्मितकन्दर्पध्वजैः
 प्रकाशिता सूचिता मकरध्वजस्य कामस्य पूजा यस्यां सा, कामपूजायां तादृशध्वजोच्छ्रयणस्य शास्त्रोक्तत्वात् ।

पाठा०—१ अनवरत, २ उत्सवावलोकन, ३ मन्थन, ४ दुग्धसिन्धुधवल, ५ विभूषिता, ६ मधुकरपदलान्धकारितः

रक्तचामरैर्विद्रुममयैः प्रतिगृहमुच्छ्रितैर्मकराङ्कैः सैदनयष्टिकेतुभिः प्रकाशितमकरध्वजपूजा,
सततप्रवृत्ताध्ययनध्वनिधौतकल्मषा, स्तिमितसुरजरवगम्भीरगर्जितेषु सलिलसीकरासारस्तव-
करचितदुर्दिनेषु पर्यस्तरविकिरणरचितसुरचापचारु धारागृहेषु मत्तमयूरैर्मण्डलीकृतशि-
खण्डैस्ताण्डवव्यसनिभिरावध्यमानकेकाकोलाहला, विकचकुवलयकान्तैरुत्फुल्लैर्कुमुदधवलोद-
रैरनिमिषदर्शनरमणीयैराखण्डलोचनैरिव सहस्रसंख्यैरुद्भासिता सरोभिः, अविरलकदलीव-

साम्यं प्रदर्शयन्नाह—रणितेति । रणिताः रणरणशब्दं कुर्वाणाः सौभाग्यघण्टाः सुभगताहेतोर्न्यस्ता
घण्टा बृहत्किङ्किण्यो येषु तैः । आलोहीति । आलोहितं रक्तमंशुकं तस्य पताका वैजयन्त्यो
येषु तैः । आबद्धेति । आबद्धानि बद्धानि रक्तचामराणि लोहितबालव्यजनानि येषु तैः । विद्रुमेति ।
विद्रुममयैः विद्रुमं प्रवालं प्रचुरं येषु तैः । प्रतिगृहं प्रतिघोच्छ्रितैरुर्ध्वोक्तैः । मकरो मत्स्यस्तस्याङ्गश्चिह्नं येषु
तैः । एवंप्रकारेणैव वसन्ते कामपूजा जनैः क्रियत इति तदुत्प्रेक्षा । सततमिति । सततं निरन्तरं प्रवृत्तः
प्रसृतोऽध्ययनस्य शास्त्रपाठस्य ध्वनिः शब्दस्तेन धौतं क्षालितं कल्मषं पातकं यस्यां सा । पुनः प्रकारान्तरेण
तां विक्षिणष्टि—धारेति । धारागृहेषु यन्त्रगृहेषु मत्तमयूरैर्मन्दकलापिभिरावध्यमानोऽन्योन्याश्लिष्टतया
क्रियमाणः केका मयूरस्य वाण्यस्तासां कोलाहलः कलकलो यस्याम् । यन्त्रगृहाणां जलधरसादृश्यं विशेष-
णमुखेन दर्शयन्नाह—स्तिमितेति । स्तिमितो निश्चलो यो सुरजस्य मृदङ्गस्य रवः शब्दः स एव गम्भीरं
घोरं गर्जितं स्तनितं येषु । सलिलेति । सलिलस्य जलस्य सीकरा वातास्तवारिविप्रुषस्तेषामासारो वेग-
वान्वर्षो येष्वेवंविधाः स्तवका गुच्छकास्तै रचितं प्रारब्धं दुर्दिनं येषु ते तथा तेषु । आसारस्य स्तवका
इति समासो वा । पर्यस्तेति । पर्यस्ता निपतिता ये रविकिरणाः सूर्यरश्मयस्तै रचितं, विहितं यत्सुरचा-
पमिन्द्रधनुस्तेन चारुपु मनोहरेषु । रविकिरणानां द्रव्यान्तरसंयोगेन विविधवर्णत्वोपपत्तेरुत्प्रेक्षा । अथ मयू-
रान्विशिनष्टि—मण्डलेति । मण्डलीकृता वर्तुलीकृताः शिखण्डा वर्हाणि यैः । नृत्यप्रारम्भे मयूरकलापो
मण्डलाकृतिः स्यादिति सर्वप्रसिद्धिः अत एव ताण्डवव्यसनिभिर्नृत्यरसिकैः । पुनः कीदृशी । सरोभिस्तटा-
कैः उद्भासिता उपशोभिता । अथ च सरोविशेषणानि—विकचेति । विकचानि विकस्त्राणि कुवलय-
यान्युत्पलानि तैः कान्तैर्मनोहरैः । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि विनिद्राणि यानि कुमुदानि कमलानि
तद्गुह्यं शुभ्रमुदरं मध्यभागो येषां तैः । कैरिव । सहस्रसंख्यैराखण्डलस्येन्द्रस्य लोचनैरिव । अथोभौ
विशेषयन्नाह—अनिमिषेति । अनिमिषा मत्स्यास्तेषां दर्शनं विलोकनं तेन रमणीयैर्मनोहरैः । पक्षेऽनिमिषं
पक्षमपातरहितं यद्दर्शनमीक्षणं तेन रमणीयैः मनोहरैः । गृहवर्णनद्वारा तां पुनर्विक्षिणष्टि—दिशीति ।
दिशि दिशि प्रतिदिशं दन्तवल्भिकाभिर्गजदन्तनिर्मितच्छदिभिराधारभूताभिर्ध्वलीकृता । अथ वल्भीवि-
शेषणानि—अविरलेति । अविरलानि निविडानि यानि कदलीवृक्षानि रम्भावानि तैः कलिताभिः ।

टिप्प०—१ पर्यस्तैः काचकपाटादिषु निपतितै रविकिरणैर्नानावर्णशालिनः सुरपतिधनुषः संसिद्धिः
स्वाभाविक्येव, न तत्र संभावनेति नोत्प्रेक्षा । किन्तु समग्रे वाक्यार्थे—अन्योन्याश्लिष्टकेकाकोलाह-
लेन मयूराणां सुरजरवादौ मेघगर्जनादिभ्रान्तिः प्रतीयत इति वस्तुना भ्रान्तिमदलंकारध्वनिः । २ अत्र
हि आखण्डलोचनैः सह सरसां साम्यात्पूर्णोपमा । तेन सर्वाणि विशेषणान्युभयसंबद्धानि । ततश्च—विक-
चकुवलयवत्कान्तैः (इति लोचनपक्षे), उत्फुल्लैः कुमुदैर्ध्वलानि मध्यस्थलानि येषां तैः (इति सरःपक्षे)
व्याख्यानमप्यत्र योजनीयम् । ३ अविरलं यत्कदलीवनं पताकासमूहस्तेन कलिताभिः केनपुञ्जपाण्डुराभिः
वृन्तवल्भिकाभिः उपरितलगतलघुगृहैः (‘अटारी’ हिन्दी) ‘शुद्धान्ते वल्भी चन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेष्टमनि’
इति रभसः । ‘यस्यामसेवन्त नमद्वलीकाः समं वधूभिर्वल्भीर्धुवानः’ इति माघश्च । कदली पताका ।
‘कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे’ इति विश्वः । उपरितनटीका तु असंबद्धत्वात्प्रामादिकी ।

पाठा०—१ प्रतिभवनम्, २ मकराङ्कितैः, ३ मदन, ४ आसाररचित, ५ पर्यन्त, ६ दिवसकारिणस्तनवरचित,
७ चारुधारा, ८ मयूरमण्डलैरामण्डलीकृत, ९ केकारव, १० कमल.

नकलिताभिरमृतफेनपुञ्जपाण्डुराभिर्दिशि दिशि दन्तचलभिकाभिर्ध्वलीकृता, यौवनमदमत्त-
मालवीकुचकलशल्लोलितसलिलया भगवतो महाकालस्य शिरसि सुरसरितमालोक्योपजातेर्ष्य-
येव सततसमावद्धतरंगभृकुटिलेखया खमिव क्षालयन्त्या सिप्रया परिक्षिप्ता, सकलभुवनख्या-
तयशसा हरजटाचन्द्रेणेव कोटिसारेण मैनाकेनेवाविदितपक्षपातेन मन्दाकिनीप्रवाहेणेव प्रक-
टितकनकपद्मराशिना स्मृतिशास्त्रेणेव सभावसथकूपप्रपारामसुरसदनसेतुयन्त्रप्रवर्तकेन मन्द-

अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य यः केनपुञ्जो डिण्डीरपिण्डस्तद्वत्पाण्डुराभिः शुभ्राभिः । सिप्रावर्णनद्वारा नगरीं
वर्णयन्नाह—यौवनेति । यौवनमदेन तारुण्याभिमानेन मत्ता उच्छृङ्खला या मालव्यो मालवदेशोद्भवाः
स्त्रियस्तासां कुचा एव कलशास्तैर्लोलितमान्दोलितं सलिलं यस्याः सा तथा । भगवत इति । भगवतो महा-
कालस्य महाकालाभिधानस्येश्वरस्य शिरसि मस्तके सुरसरितं गङ्गामालोक्य निरीक्ष्य सततं निरन्तरं समावद्धा
सम्यक्प्रकारेणावद्धा बन्धं प्रापिता ये तरंगाः कल्लोलास्त एव भृकुटिलेखा भृकुटिपर्ङ्गियया सा तथोपजातेर्ष्य-
येवोत्पन्नासूययेव । एतेन सपत्नीदर्शनेन भृकुटिविकारो दर्शितः । खमिति । खमाकाशं क्षालयन्त्येव निर्मलं
कुर्वत्येवंविधया सिप्रया सिप्रानद्या परिक्षिप्ता परिवेष्टिता । इभ्यजनवर्णनद्वारा नगरीं विशेषयन्नाह—विलासि-
जनेनाधिष्ठितेति दूरेणान्वयः । तत्र विलासिनीनां जनो, विलासी यो जन इत्येवं समासमेदेन द्वयोर्महणम् ।
अथ विलासिजनविशेषणानि—कीदृशेनेव विलासिजनेन । हरजटाचन्द्रेणेवेश्वरजटास्थनिशानायेनेव । उभयं
विशिनष्टि—सकलेति । सकलं समग्रं यद्भुवनं विश्वं तत्र ख्यातं प्रसिद्धं यशः कीर्तिर्येषां ते तथा ।
पक्षे यशः कान्तिर्यस्येति विग्रहः । कोटीति । कोटिः संख्याविशेषस्तावत्प्रमाणं सारं द्रव्यं येषां ते तथा ।
'सारो द्रव्यं बलं सारम्' इत्यनेकार्थः । पक्षे कोटिरग्रभागस्तेन सारः प्रधानः । पुनः केनेव । मैनाकेनेव
हिमाचलात्मजेनेव । उभयं विशिनष्टि—अविदितेति । अविदितोऽननुभूतः पक्षयोः पातश्छेदो येन
स तथा तेन । इन्द्रेण सर्वेषां भूभृतां पक्षच्छेदो विहितः; परं मैनाकस्य न कृत इति प्रसिद्धिः । पक्षेऽवि-
दितोऽज्ञातः पक्षपातोऽसदङ्गीकारो येन । मन्दाकिनीति । मन्दाकिनी गङ्गा तस्याः प्रवाहो यस्यस्तेनेव ।
उभयं विशेषयन्नाह—प्रकटितेति । प्रकटिता प्रकाशिता कनकस्य सुवर्णस्य । पद्मेति । पदैकदेशे पदस-
मुदायोपचारात्पद्मरागमणीनां राशयः समूहा येन स तथा तेन । पक्षे कनकपद्मानां राशयः कमलसमूहाः ।
स्मृतीति । स्मृतिर्धर्मसंहिता तल्लक्षणेन शास्त्रेणेव । उभयं विशिनष्टि—समेति । सभा संसदावसथं छात्र-
व्रतिनां वैश्व सामान्यतो गृहं वा, कूप उदपानः, प्रपा पानीयशाला, आरामः कुत्रिमं वनम्, सुरसदनं देव-
गृहम्, सेतुः पालिः, यन्त्रोऽरघटकादिगृहाद्याश्रमस्थत्वात् एतेषां प्रवर्तकेन प्रयोजकेन । पक्षे धर्मजनकत्वात्तद्वि-

टिप्प०—१ 'उपजातेर्ष्ययेव आवद्धतरंगभृकुटिलेखया' इतिक्रमेण व्याख्यानमुचितम्, सेर्ष्यत्वे एव
भृकुटिवन्धौचित्यात् । अत्र कार्येण (भृकुटिवन्धेन) शिप्रायां सपत्नीव्यवहारसमारोपात् रूपकगर्भा
समासोक्तिः, 'समुपजातेर्ष्ययेव' खमिव क्षालयन्त्या, इत्युत्प्रेक्षाद्वयेन अङ्गभूतेन संकीर्यते । २ स्वर्गङ्गा
इत्यर्थः, तस्यामेव कनककमलसद्भावात् । ३ वस्तुतस्तु—प्रकटितः कनकानां सुवर्णानां पद्मराशिः
'पद्म'संख्यकपुञ्जो येन । कोटि—अर्बुदवत् 'पद्म' इति संख्या । एतेन अग्रकटः (गुप्तः) धनराशिस्तु
विलासिजनस्य न जाने कियान् स्यादिति व्यङ्ग्यम् ।

पाठा०—१ कदलिताभिः. २ दिशि दन्त. ३ क्षुभित. ४ आलोक्यमुपजात. ५ समुपजातेर्ष्यया.
६ समावद्धभृकुटि; आवद्धतरंगभृकुटी. ७ निखिलभुवनतल. ८ सद्दने.

रेणेवोद्धृतसमग्रसागररत्नसारेण संगृहीतगारुडेनापि भुजंगभीरुणा खलोपजीविनापि प्रणयिज-
नोपजीव्यमानविभवेन वीरेणापि विनयवता प्रियंवदेनापि सत्यवादिनाभिरूपेणापि स्वदार-
संतुष्टेनातिथिजनाभ्यागमार्थिनापि परप्रार्थनानभिज्ञेन कामार्थपरेणापि धर्मप्रधानेन महास-
त्त्वेनापि परलोकभीरुणा सकलविज्ञानविशेषविदा वदान्येन दक्षेण स्मितपूर्वाभिभाषिणा परि-
हासपेशलेनोज्ज्वलवेपेण शिक्षिताशेषदेशभाषेण वक्रोक्तिनिपुणेनाख्यायिकाख्यानपरिचयचतु-

धायकेनेत्यर्थः । **मन्दरेति** । मन्दरो मेरुत्लेनेव । तदुभयं विशिनष्टि—**उद्धृतेति** । उद्धूर्ध्वं धृतानि समग्रा-
ण्यखिलानि सागरवत्समुद्रवद्गतेषु साराणि मुख्यरत्नानि येन । पक्ष उद्धृतानि वहिर्नीतानि समग्राणि सागरात्समु-
द्राद्रत्नसाराणि चतुर्दशरत्नानि येन । **संगृहीतेनेति** । संगृहीतं गारुडं रत्नं गारुडशाखं वा येनैवंभूतेनापि
भुजंगभीरुणेति विरोधः । तत्परिहारस्तु भुजंगो गणिकापतिर्धूर्तो वेल्यर्थात् । **खलेति** । खलं दुर्जनमुपजीवती-
त्येवंशीलेनापि प्रणयिजनेन सज्जनजनेनोपजीव्यमानो भोग्यमानो विभवो यथेति विरोधः । तत्परिहारस्तु
खलं नवीनधान्यस्थापनस्थलमित्यर्थात्तदुपजीविना तदाश्रयेणाजीविकां कुर्वाणेत्यर्थः । **वीरेति** । वीरेणापि
सुभटेनापि विनयवता नमनशीलेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु वीरेण विराजमानेनेत्यर्थात् । **प्रियमिति** ।
प्रियमेव वदतीति प्रियंवदस्तेनैवंभूतेनापि सत्यवादिनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रियो वल्लभो वदो वक्ता यस्ये-
त्यर्थात् । 'अनुस्वारः श्लेषभङ्गकृच्च भवति' इति प्राश्नः । **अभीति** । अभिरूपेणाप्यतिमुन्दरेणापि स्वस्य दाराः
स्त्रियस्तेष्वेव (स्त्री तस्यां) संतुष्टेन संतोषिणेति विरोधः । तत्परिहारस्तु पण्डितेनेत्यर्थात् । 'कृतिक्कृष्य-
भिरूपधीराः' इति कोशः । **अतिथीति** । अतिथिजनोऽभ्यागतजनस्तस्याभ्यागम आगमनं तदर्थिनापि परेषु
यत्प्रार्थनं याचनं तत्रानभिज्ञेनाकुशलेनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु साधुर्जनाभ्यागमस्यार्थिना वाञ्छकेनेत्य-
र्थात् । **कामेति** । कामः स्त्रीषु रतिः, अर्थो द्रव्यम् तत्परेण तदासक्तेनापि धर्मप्रधानेनेति विरोधः । तत्प-
रिहारस्तु कामो वाञ्छितो योऽर्थः पदार्थस्तत्परेण तत्साधकेनेत्यर्थात् । **महेति** । महासत्त्वेनापि महासत्त्वव-
तापि परे क्षत्रवस्तेषां लोकः समूहस्तस्माद्भीरुणा साशङ्केनेति विरोधः । तत्परिहारस्तु परलोको भवा-
न्तरमित्यर्थात् । **सकलेति** । सकलं समग्रं यद्विज्ञानं शिल्पादि तस्य यो विशेषस्तारतम्यं तद्विदा तद्वेद्वा ।
वदान्येन दानतत्परेण प्रियंवदेन च । 'प्रियंवदो दानशीलः स वदान्यः' इति कोशः । दक्षेण चतु-
रेण । **स्मितेति** । अदृष्टरदं हास्यं स्मितं तत्पूर्वं यथा स्यात्तथाभिभाषिणा जल्पकेन । **परीति** ।
परिहासो नर्मवचस्तेन पेशलेन सुन्दरेण । 'पेशलं हृद्यसुन्दरम्' इति कोशः । **उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलो
निर्मलो वेषो नेपथ्यं यस्य स तेन । **शिक्षितेति** । शिक्षिताभ्यस्ताशेषाणां समग्राणां देशानां जनप-
दानां भाषा वाग्येन स तथा तेन । **वक्रोक्तीति** । वक्रोक्तिः कुटिला वचनपद्धतिस्तत्र निपुणेन दक्षेण ।
आख्यायीति । 'आख्यायिका पुरावृत्तमाख्यानं सांप्रतं च तत्' इति कोशः । तत्र यः परिचयः संस्तवस्तत्र

टिप्प०—१ उद्धृतं धनद्वारा संगृहीतं समस्तसागररत्नानां सारमुत्कृष्टांशो येन (विलासि०), इति
तु सरला व्याख्या । २ वीरेणापि विनयवता शिक्षावतेति परिहार उचितः । ३ प्रियंवदत्वेपि
मितभाषित्वात्परिहारः सरलः । ४ अभि अभिमतं रूपं यस्य तेन (रूपपक्षपातिना) । रूपपक्ष-
पातिनः कुरूपभार्यत्वे सति सुरुपाऽन्यस्त्रीगामितया संतुष्टत्वं विरुद्धमिति व्याख्यानमुचितम् ।
५ अतिथयोपि परे एवेति विरोधः, परेषु अर्थप्रार्थनाऽनभिज्ञेनेति तत्परिहारः ।

पाठा०—१ उद्धृतसमस्तः । २ भुजंगः भुजंगसङ्घः । ३ सकलोपजीविना; कलोपजीविना । ४ विज्ञानविदा ।
५ विद्यावदातेन दानशीलेनादीनेन । ६ दक्षिणेन ।

रेण सर्वलिपिज्ञेन महाभारतपुराणरामायणानुरागिणा बृहत्कथाकुशलेन द्यूतादिकलाकलापपा-
रणेण श्रुतरागिणा सुभाषितव्यसनिना प्रशान्तेन सुरभिमासमाकृतेनेव सततदक्षिणेन हिमगि-
रिकाननेनेवान्तःसरलेन लक्ष्मणेनेव रामाराधनानिपुणेन शत्रुघ्नेनेवाविष्कृतभरतपरिचयेन
दिवसेनेव मित्रानुवर्तिना बौद्धेनेव सर्वास्तिवादशूरेण सांख्यागमेनेव प्रधानपुरुषोपेतेन जिन-
धर्मेणेव जीवानुकम्पिना विलासिजनेनाधिष्ठिता, सशैलेव प्रासादैः, सशाखानगरेव महा-

चतुरेणामिज्ञेन । सर्वेति । सर्वाः समग्रा या लिपयोऽक्षरविन्यासास्तासां ज्ञेन तज्ज्ञानवता । महेति ।
महाभारतं प्रसिद्धम्, पुराणं पञ्चलक्षणम्, रामायणं रामचरित्रम्, तत्रानुरागिणा कृतलेहेन । बृहदिति ।
बृहत्कथा वासिष्ठादिकथा तत्र कुशलेन तद्वहस्यवेदिना । द्यूतादीति । द्यूतादयो दुरोदरप्रभृतयो याः
कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समूहस्तस्य पारणेण पारदश्वना । श्रुतं शास्त्रमात्रं तत्र रागिणा-
भ्यन्तरप्रीतिमता । सुभाषितेति । सुभाषितानि नाटकादीनि तत्र व्यसनिनासक्तचित्तेन प्रशान्तेन क्रोध-
निर्मुक्तैः । केनेव । सुरभीति । सुरभिमासो वसन्तमासस्तस्य मारुतो वायुस्तेनेव । सततेति । सततं
निरन्तरं दक्षिणां ल्यागो यस्य स तथा तेन । पक्षे सततं दक्षिणेन दक्षिणदिग्गामिना । हिमेति । हिम-
गिरिस्तुहिनाचलस्तस्य काननं वनं तेनेव । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये सरलेनाकुटिलेन । पक्षे सरला वृक्ष-
विशेषाः । लक्ष्मणेति । लक्ष्मणः सौमित्रिस्तेनेव । रामेति । रामस्य दाशरथेर्यदाशधनं समुपासनं
तत्र निपुणेन कुशलेन । पक्षे रामाणां स्त्रीणामाराधनं सेवनम् । शत्रुघ्नेति । शत्रुघ्नो रामानुजस्तेनेवावि-
ष्कृतः प्रकटीकृतो भरते नाट्यशास्त्रे परिचयः परिचितिर्येन स तथा । पक्षे भरतः शत्रुघ्नभ्राता । दिवसेनेव
वासरेणेव । मित्रमिति । मित्रं सुहृत्तदनुवर्तिना तच्चित्ताराधकेनेत्यर्थः । पक्षे मित्रः सूर्यस्तदनुवर्तिना तदा-
यतेनेत्यर्थः । बौद्धेति । बौद्धः सुगतस्तेनेव । सर्वेति । सर्वस्य वस्तुनो योऽस्तिवादः सर्वमस्तीति जल्पनं
तत्र शूरेण धीरेण । कदाचिदपि नास्तीति न ब्रुवतेति भावः । पक्षे सर्वास्तिवादो बौद्धानां निकायभेदः
स च शूरो यस्मिन् । अतः परं सिद्धान्तोभावात् । यद्वा सर्वेषां पदार्थानां सर्ववादिनां वा योऽस्ति-
वादोऽक्षणीकवादस्तत्र शूरेण तदवक्षेपकेन । सांख्येति । सांख्याः कापिलास्तेषामागमः सिद्धान्तस्तेनेव ।
प्रधानेति । प्रधाना मुख्या ये पुरुषाः पुमांसलैरुपेतेन सहितेन । पक्षे प्रधानं सत्त्वादीनां साम्यावस्था,
पुरुषश्चेतनारूप आत्मा । यदुक्तम्—‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’ ‘अजो ह्येकः’ इत्यादि । प्रधानश्चासौ
पुरुषश्च तेनोपेतेन । जिनेति । जिनः सर्वज्ञस्तस्य धर्मो वृषस्तेनेव । जीवेति । जीवे प्राणिन्यनुकम्पा
यस्यैवर्तमानेषः । पुनः प्रकारान्तरेण नगरीं वर्णयन्नाह—सशैलेति । सशैलेव सपर्यतेव । कैः ।
प्रासादैर्देवभूपसदनैः । अतिमहत्त्वाच्छैलसाम्यम् । सशाखेति । शाखानगरमुपपुरं तेन सह वर्तमानेव ।

टिप्प०—१ गुणाख्यकृतः प्राकृतग्रन्थ इति व्याख्योचिता । २ सततं दक्षिणः उदारचरितस्तेनेति
सरलोऽर्थः । ३ सर्वेषां भूतभौतिकानां बाह्यानां चित्तचैतानाञ्चाभ्यन्तराणां पदार्थानाम् अस्तिवादे
अस्तित्वभाषणे शूरेण, तदस्तित्वस्य युक्त्यादिना समर्थनाश्रितान्तदक्षेण । तथाच शारीरकभाष्यम्—
‘बौद्धसिद्धान्ते एते त्रयो वादिनो भवन्ति । केचित् सर्वास्तिववादिनः, केचिद्विज्ञानास्तित्वमात्रवादिनः,
अन्ये पुनः सर्वशून्यत्ववादिनः । तत्र ये सर्वास्तिववादिनो बाह्यमाभ्यन्तरं च वस्त्वभ्युपगच्छन्ति भूतं
भौतिकं चित्तं चैतं चेति तांस्तावत् प्रति दूमः ।’ ४ इदं विशेषणमुभयत्रापि सममित्यर्थः ।

पाठा०—१ सर्वदा नास्तिवादशूरेण; सर्वास्तिवादशून्येन. २ पुरुषगुणोपेतेन विलासि. ३ सर्वजीवानुक-
म्पिना; सर्वभूतानुकम्पिना. ४ सशाखेव.

भवनैः, सकल्पवृक्षेव सत्पुरुषैः, दर्शितविश्वरूपेव चित्रभित्तिभिः, संध्येव पद्मरागागुरा-
गिणी, अमराधिपमूर्तिरिव मखशतानलधूमपूता, पशुपतिलास्यक्रीडेव सुधाधवलाट्टहासा,
वृद्धेव जातरूपक्षया, गरुडमूर्तिरिवाच्युतस्थितिरमणीया, प्रभातवेलेव प्रबुद्धसर्वलोका, शव-
रवसतिरिवावलम्बितचामरनागदन्तधवलगृहा, शेषतनुरिव सदासन्नवसुधाधरा, जलधिम-
थनवेलेव महाघोषपूरितदिगन्तरा, प्रस्तुताभिषेकभूमिरिव 'संनिहितकनकघटकसहस्रा, गौ-
रीव महासिंहासनोचितमूर्तिः अदितिरेव देवकुलसहस्रसेव्या, महावराहलीलेव दर्शितहि-

कैः । महाभवनैरुत्तुङ्गगृहैः । सन्ननामतिदैर्घ्येण शाखापुरोपमानम् । सकल्पेति । सह कल्पवृक्षेण पारिजा-
तेन वर्तमानेव । कैः । सत्पुरुषैर्महापुरुषैः । दानृत्वातिशयसाम्यात्कल्पवृक्षसाम्यम् । दर्शितेति । दर्शितानि
प्रकाशितानि विश्वरूपाणि समग्ररूपाणि यया सेव । कामिः । चित्रभित्तिभिरालेख्यसहितकुब्जैः । चित्रस्य
सकलवस्तुप्रकटनसामर्थ्यात्तदुपेक्षा । संध्येव पितृप्रसूतिरेव । पद्मेति । पद्मरागो मणिस्तस्यागुरागो रक्तिमा
यस्यां सा । अनेन रत्नबाहुल्यं दर्शितम् । पक्षे पद्मरागवदनुरागो यस्यामिति विग्रहः । अमरेति । अमरा-
धिपः शतमखस्तस्य मूर्तिरिव मखानां शतं तस्य योऽनलो वहिस्तस्य यो धूमो दहनकेतनस्तेन पूता पवित्रा ।
एतेन यासिकानां बाहुल्यमाविष्कृतम् । पक्षे मखशतं शताश्वमेधाः । शेषं पूर्ववत् । पश्विति । पशुपति-
रीश्वरस्तस्य लास्यक्रीडेव । नृत्यक्रीडेव । सुधेति । सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तेन धवला विपणय एव
अट्टहासो हास्यं यस्यां सा । पक्षे सुधामृतं तद्वद्धवलः शुभ्रोऽट्टहासो महाहासो यस्यामिति विग्रहः । वृद्धेव
स्थविरिव । जातेति । जातरूपस्य सुवर्णस्य क्षया गृहाणि यस्यां सा । वसतिः शरणं क्षयः इति
कोशः । पक्षे जातो रूपस्य क्षयो नाशो यस्यामिति विग्रहः । गरुडेति । गरुडो गरुडमांस्तस्य मूर्तिरिव ।
अच्युतेति । न च्युताच्युता सर्वदा स्थिरा या स्थितिर्मर्यादा तथा रमणीया मनोहारिणी । पक्षेऽच्युतस्य
कृष्णस्य या स्थितिरवस्थानं तेन रमणीया । प्रभातेति । प्रभातं प्रत्युषस्तस्य वेलांमभसो वृद्धिः (?) सेव ।
प्रबुद्धेति । प्रबुद्धा विशेषाभिज्ञाः सर्वलोकाः समग्रजना यस्यां सा । पक्षे प्रबुद्धाः सुप्तोत्थिताः । शेषं पूर्ववत् ।
शवरिति । शवरा भिक्षास्तेषां वसतिर्निवासस्थलं सेव । अवलेति । अवलम्बितान्यालम्बितानि चाम-
राणि बालव्यजनानि येष्वेवंविधा नागदन्ता दन्तका येष्वेवंभूतानि धवलगृहाणि राजगृहाणि यस्यां सा ।
पक्षेऽवलम्बितानि चामराणि नागदन्ता गजदन्तास्तैर्धवलीकृतानि गृहाणि यस्यामिति विग्रहः । शेषतनु-
रिति । शेषो नागाधिपस्तस्य तनुरिव शरीरमिव । सदेति । सन्तः शोभना आसन्नाः समीपस्था वसु-
धाधराः पर्वता यस्यां सा । पक्षे सदा सर्वकालमासन्नां समीपवर्तिनीं वसुधां पृथ्वीं धारयति सा तथा ।
जलधीति । जलधिः समुद्रस्तस्य मथन आलोडने या वेला सेव । महेति । महाघोषा महत्य आभीरप-
ल्लिकास्ताभिः पूरितानि चित्तानि दिगन्तराणि यस्यां सा । 'घोषस्त्वाभीरपल्लिका' इति कोशः । पक्षे महा-
घोषो महाशवः । शेषं पूर्ववत् । प्रस्त्विति । प्रस्तुतः प्रारब्धो योऽभिषेकोऽभिषिञ्चनं तस्य या भूमिः
पृथ्वी सेव । संनिहितेति । संनिहिता समीपस्थाः कनकघटकाः सौवर्णिकास्तेषां सहस्रं यस्यां सा
तथा । एतेन जनालंकारबाहुल्यं सूचितम् । पक्षे संनिहिता आसन्नवर्तिनः कनकघटकसहस्राः सुवर्ण-
कुम्भसहस्रा यस्यामिति विग्रहः । गौरीवेति । गौरी पार्वती सेव । महेति । महासिंहासनं महा-
सुवर्णासनं तत्रोचिता योग्या मूर्तिर्यस्या इति विग्रहः । अदीति । अदितिर्देवमाता सेव देवकुलानां
देवगृहाणां सहस्रं सेव्यं यस्यां सा, देवकुलसहस्रैः सेव्या सेवनीया । देवमातृत्वात् । महावराहेति ।
महावराह आदिवराहस्तस्य लीला क्रीडा सेव । दर्शितेति । दर्शितो इग्विषयीकारितो हिरण्यस्य

टिप्पण—१ सुधया धवलानाम् अहानामट्टालिकानां हासः प्रकाशो यस्यां सा, इत्यर्थः । २ 'कन-
कघटसहस्रा' इति पाठे तु अभिषेकभूमौ स्नानीयघटसहस्रम्, नगर्यां तु मङ्गलार्थं द्वारेषु स्थापितं घटसहस्रं
बोध्यम् । ३ गौरीपक्षे—महासिंहरूपे आसने उचितेत्यर्थः ।

पाठा—१ रागागुरा. २ आलम्बित. ३ चारुचामर. ४ जलनिधि. ५ भूमी; वेलेव. ६ सदासंनिहित.

७ घट; कलश.

रण्याक्षपाता, कद्रूरिवानन्दितमुजंगलोका, हरिवंशकथेवानेकबालक्रीडारमणीया, प्रकटाङ्ग-
नोपभोगाप्यखण्डितचरित्रा, रक्तवर्णापि सुधाधवला, अवलम्बितमुक्ताकलापापि विहारभू-
षणा, बहुप्रकृतिरपि स्थिरा, विजितामरलोकद्युतिरवन्तीभूजयिनी नाम नगरी ।

यस्यामुत्तुङ्गसौधोत्सङ्गसंगीतसङ्गिनीनामङ्गनानामतिमधुरेण गीतरवेणौकृष्यमाणाधोमुख-
रथतुरंगः पुरःपर्यस्तरथपताकापटः कृतमहाकालप्रणाम इव प्रतिदिनं लक्ष्यते गच्छन्दिवस-
करः । यस्यां च संध्यारागारुणा इव सिन्दूरमणिकुट्टिमेषु, प्रारब्धकमलिनीपरिमण्डला इव

सुवर्णस्य येऽक्षाः पाशास्तेषां पातो यस्यां सा । पक्षे हिरण्यदैत्यस्याक्षाणामिन्द्रियाणां पातो नाशो यस्याम् ।
कद्रूरिति । कद्रूर्नागमाता सेव । आनन्दितेति । आनन्दितः प्रमोदं प्रापितो भुजंगलोको गणिका-
पतिजनो यस्यां सा । पक्षे भुजंगलोकः सर्पसमुदायः । हरिवंशेति । हरिवंशनाम्नो ग्रन्थस्य या कथा
प्रबन्धः सेव । अनेकेति । अनेकेषां बालानां शिक्षतां या क्रीडा खेलनं तथा रमणीया मनोहरा ।
पक्षेऽनेका बह्व्यो बालनाम्नो नृपस्य क्रीडोद्यानगमनादिरूपा तथा मनोहरा चित्ताकर्षिणी । प्रकारान्तरेण
पुनस्तामेव वर्णयन्नाह—प्रकटेति । प्रकटं स्पष्टमङ्गनायाः स्त्रिय उपभोगो यस्यामेवंभूताप्यखण्डितचरित्रेति
विरोधः । तत्परिहारस्तु प्रकटाङ्गनानामुपभोगस्ताम्बूलादिरित्यर्थादखण्डितं चरित्रं लोकप्रदांसारूपमस्यामि-
त्यर्थाद्वा । रक्तेति । रक्तवर्णाप्यरुणवर्णापि सुधा पूर्वव्याख्यातवद्भवतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु रक्ता अनु-
रक्ता वर्णा ब्राह्मणादयो यस्यामित्यर्थात् । अत्रेति । अवलम्बित आलम्बनीकृतो मुक्ताकलापो मुक्ताप्रालम्बो
यथैवंभूतापि विगतद्युतिर्यो रतादौ यो हारः स एव भूषणमलंकृतिर्यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु विहारा
जैनप्रासादा इत्यर्थात् । 'विहारो जिनसम्पत्ति' इति कोशः । वह्निति । बह्वी प्रकृतिर्यस्यामेवविधापि स्थिरेति
विरोधः । तत्परिहारस्तु बह्व्यः प्रकृतयः पौरलोकाः । विजीति । विशेषेण जिता अमरलोकस्य देवलोकस्य
द्युतिः कान्तिर्यया सा । अवन्तीषु मालवेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यामिति । यस्याम् उज्जयिन्याम् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गमुच्चं सौधं धवलं गृहं तस्योत्सङ्ग उपरिप्रदे-
शस्तस्मिन्यत्संगीतं गीतनृत्यादि तत्र सङ्गिनीनां व्यासक्तानामङ्गनानां स्त्रीणामतिमधुरेणातिमिष्टेन गीतरवेण
गानस्वरेणाकृष्यमाणा अधोमुखा अवाञ्छुखा रथस्य स्यन्दनस्य तुरंगमश्वा यस्य सः । पुरोऽग्रे पर्यस्तः
क्षिप्तो रथस्य पताकापटो वैजयन्तीपटो येनैवंभूतो गच्छन्त्रजन्दिवसकरः सूर्यः । आकृष्यमाणाधोमुखरथतु-
रगव्याजेन कृतो विहितो महाकालस्य ज्योतिर्लिङ्गात्मकशंकरस्य प्रणामो येनैवंभूत इव प्रतिदिनमहर्निशं
लक्ष्यते दृश्यते । जनैरिति शेषः । यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रविगर्भस्तयः सूर्यकिरणाः । सिन्दू-
रेति । सिन्दूरमणयो मणिविशेषास्तेषां कुट्टिमेषु तदारण्यप्रतिबिम्बात्संध्यारागेणारुणा इव । संलक्ष्यन्त इति
क्रियायाः पूर्वतः परतो वा राजन्त इति क्रियायाः सर्वत्रानुषङ्गः । किरणेषु मरकतहरितप्रतिबिम्बादाह—
प्रारब्धेति । प्रारब्धमाचरितं कमलिनीषु परिमण्डलं लुठनं यैस्ते तादृशा इव । मरकतवेदिकास्वस्मगर्भघटित-

टिप्प०—१ दर्शितो हिरण्याक्षस्य तदाख्यस्य दैत्यस्य पातो विनाशो यस्यामित्यर्थ उचितः । २ विट-
जन इति सरलार्थः । ३ यदुवंशीयानां बालानां नानाविधक्रीडाकथाभी रमणीयेति स्पष्टोऽर्थः ।
४ दुश्चरित्रत्वेन लज्जासंकोचाद्यभावादभिष्यक्तः अङ्गनानामुपभोगो यस्यामेवं सत्त्वेपि अखण्डितचरित्रत्वं
विरुद्धम् । परिहारस्तु—प्रकटः सौरभोद्गारादिना अङ्गनानां ताम्बूलाद्युपभोग इति ।

पाठा०—१ आस्तीकतनुरिव. २ उत्संगीतसंगिनीनाम्; अरसङ्गसंगितीनाम्. ३ कृष्यमाणा. ४ पुरपर्यस्त. ५ प्रतिदिव-
सम्. ६ आलक्ष्यते. ७ भगवान्दिवस. ८ मीलकमलिनी, ९ परिमलिनी; परिमिलना; परिमलना; परिमला; परिमलीना.

मरकतवेदिकासु, गगनपर्यस्ता इव वैदूर्यमणिभूमिषु, तिमिरपटलविघटनोद्यता इव कृष्णागुरु-
धूममण्डलेषु, अभिभूततारकापङ्क्तय इव मुक्ताप्रालम्बेषु, विकचकमलचुम्बिन इव नितम्बि-
नीमुखेषु, प्रभातचन्द्रिकामध्यपतिता इव स्फटिकभित्तिप्रभासु, गगनसिन्धुर्तरंगावलम्बिन
इव सितपताकांशुकेषु, पल्लविता इव सूर्यकान्तोपलेषु, राहुमुखकुहरप्रविष्टा इवेन्द्रनीलवाता-
यनविवरेषु विराजन्ते रविगभस्तयः ।

यस्यां चानुपजाततिमिरत्वादविघटितचक्रवाकमिथुना व्यर्थीकृतसुरतप्रदीपाः संजातम-

पीठिकासु वैदूर्यमणिनैर्मल्यप्रतिबिम्बादाह—**गगनेति** । अधःप्रसृता अपि नैल्यसाम्याद्गगन आकाशे पर्यस्तां
विस्तीर्णा इव दृश्यन्ते । वैदूर्यमणयो बालवायजानि तेषां भूमिषु । तन्मणिवद्वस्थलीध्वित्यर्थः । किरणेषु धूमरूपप्रति-
बिम्बादाह—**तिमिरेति** । तिमिरपटलस्य ध्वान्तसमूहस्य यद्विघटनं भेदनं तत्रोद्यता इव कृतप्रयत्ना इव । केपु ।
कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमस्तेषां मण्डलेषु पटलेषु । मुक्तानां स्वच्छताविशेषसंक्रमादाह—**अभिभूतेति** ।
अभिभूतास्तारकत्वेनानिर्धार्यमाणास्तारकाणां नक्षत्राणां पङ्क्तयो लेखा यैस्तादृशा इव मुक्ताप्रालम्बेषु मुक्ताक-
लापेषु । मुखस्य विकचकमलसाम्यादाह—**विकचेति** । विकचानि विकसराणि यानि कमलानि तच्चुम्बिन
इव नितम्बिनीमुखेषु प्रमदावदनेषु । अत्र सिन्दूरमरकतवैदूर्यधूमेषु तद्रूपविशेषातिशयो व्यज्यते । मुखे-
ऽभङ्गुरगुणवत्त्वकमलापेक्षया कमलस्य भङ्गुरगुणवत्त्वात्स्फटिकरूपसंक्रमादाह—**प्रभातेति** । प्रभातस्य प्रत्यु-
षस्य या चन्द्रिका चन्द्रगोलिका तन्मध्यपतिता इव तदन्तःपातिन इव स्फटिकस्य चान्द्रोपलस्य भित्तयः
कुञ्ज्यानि तासां प्रभासु कान्तिषु । उदये चन्द्रिकाया रक्तत्वात्, मध्ये च पाण्डुरत्वात्, प्रातस्तु स्फटिकसा-
म्यात्प्रभातपदम् । अत्रातिशयो व्यज्यते । तरंगसादृश्यात्सितपताकानां तत्संबन्धवशादाह—**गगनेति** ।
गगनसिन्धुः स्वर्धुनी तस्यास्तरंगाः कलोलस्तानवलम्बत इत्येवंशीला इव सितपताकांशुकेषूज्ज्वलवैजयन्तीप-
टेषु । पताकायां श्वेतातिशयो व्यज्यते । सूर्यकान्तेषु संक्रमवशादाह—**सूर्येति** । पल्लववदाचरन्तीति पल्लविता
अङ्कुरितास्तादृशा इव सूर्यकान्ता एवोपलाः प्रस्तरास्तेषु । इन्द्रनीलसंपर्कवशादाह—**राद्विति** । राहुः
सैहिकेयस्तस्य मुखमिव कुहरं बिलं तत्र प्रविष्टास्तदन्तर्गता इवेन्द्रनीलमणीनां ये वातायना गवाक्षास्तेषां
विवरेषु छिद्रेषु विराजन्ते । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

यस्यां चेति । यस्यामुज्जयिन्यां रजन्यो रात्रय एवभूताः सत्यो यान्ति । कीदृशाः । न विघटितं न
विभिन्नं चक्रवाकानां कोकानां मिथुनं द्वन्द्वं याभिस्ताः । तत्र हेतुमाह—**अनुपजातेति** । अनुपजातं तिमिरे
यस्यां तस्या भावस्तत्त्वं तस्मात् । व्यर्थीकृतेति । व्यर्थीकृता निष्प्रयोजनीकृताः सुरतप्रदीपा रतप्रयोजका

टिप्पणं—१ रविगभस्तयः सिन्दूरमणि(प्रवाल)कुट्टिमेषु (पतिताः सन्तः) सन्ध्यारागारुणा इव
विराजन्ते । मरकत(हरितमणि)वेदिकासु (पतिताः) प्रारब्ध नीलकमलिनीषु परिमण्डलं मण्डला-
कारेणाऽवलण्ठनं यैस्ते इव विराजन्ते इत्यादिः तत्तदाधारसंबन्धाद्भविक्किरणेषु नानाविधगुणक्रियादेरुपेक्षा ।
एवं सर्ववाक्येषु व्याख्याऽनुसंधेया । २ भूषणप्रभाभिरन्धकाराभावादिवस पृचायमिति चक्रवाकानां
अमः । तथा चात्र भ्रान्तिमानलंकारो व्यज्यते, (वाच्यत्वाभावात्) ।

पाठां—१ गगनतल. २ प्रसृता. ३ धूप. ४ मुक्ताफल. ५ स्फटिकमणि. ६ तरंगसंज्ञितः. ७ यस्यामनु.
८ प्रकटीकृत.

दनानलदिग्दाहा इव यान्ति कामिनीनां भूषणप्रभाभिर्बालातपपिञ्जरा इव रजन्यः । यां च संनिहितविषमलोचनामनवरतमतिमधुरो रतिप्रलाप इव प्रसर्पन्मुखरीकरोति मकरकेतुदाहहे-
तुभूतो भवनकुलहंसकुलकोलहलः । यस्यां च निशि निशि पवनविलोलैर्दुकूलपल्लवैरलसद्भि-
र्मालवीमुखकमलकान्तिलज्जितस्येन्दोः कलङ्कमिवापनयन्तो दूरप्रसारितध्वजभुजाः प्रासादा
लक्ष्यन्ते । यस्यां च सौधशिखरशायिनीनां पश्यन्मुखानि पुरसुन्दरीणां मदनपरवश इव
पतितः प्रतिमाच्छलेन लुठति बहलचन्दनजलसेकशिशिरेषु मणिकुट्टिमेषु मृगलाञ्छनः ।

यस्यां च निशावसानप्रबुद्धस्य तारतारमपि पठतः पञ्जरभाजः शुकसारिकासमूहस्यै-

गृहमणयो यस्यां सा । अनुपजाततिमिरत्वादेवेति भावः । तत्रापि हेतुमाह—कामिनीति । कामि-
नीनां योषितां भूषणान्याभरणानि तेषां प्रभाभिः कान्तिभिः । अत्र भूषणप्रभालक्षणेन हेतुनानुपजाततिमि-
रत्वम् । तेन चाविघटितचक्रवाकमिथुनत्वं व्यर्थीकृतदीपकत्वं चेति भावः । प्रभाभिः कीदृशा इव । संजा-
तेति । संजातः समुत्पन्नो यो मदनानलो मदनबहिः स एव दिग्दाहो याष्ट तादृशा इव बालातपो नवीन-
सूर्यातपस्तेन पिञ्जराः श्वेतरक्तास्तादृशा इव । यां चेति । यां नगरीं भवनं गृहं तस्य कुलं समुदायस्तत्र हंस-
कुलानि तेषां कोलाहलो मुखरीकरोति वाचालीकरोति । 'अभूततद्भावे च्चिः' । कीदृशः । अतिमधुरोऽति-
मिष्टः अनवरतं प्रसर्पन्प्रसरन् कीदृश इव । रतीति । रतिर्मदनस्त्री तस्याः प्रलाप इव विलाप इव । मक-
रेति । मकरकेतुना मदनेन दाहस्तस्य हेतुभूतः । अन्यत्र मकरकेतोर्दाहो हेतुभूतोऽस्य रतिप्रलापस्येति
विग्रहः । रतिप्रलापसाम्यं कोलाहले वक्तुमाह—संनिहितेति । संनिहितः समीपस्थो विषमलोचनः शंभु-
र्यस्यां सा । यस्यां चेति । यस्यां नगर्यां प्रासादा आवासा ईदृशा लक्ष्यन्त इत्यन्वयः । तान्वि-
शिनष्टि—दूरेति । दूरमूर्ध्वं प्रसारिता विसारिता ध्वजा वैजयन्त्य एव भुजा येषां ते तथा । किं कुर्वन्त इव ।
इन्दोश्चन्द्रस्य कलङ्कं मालिन्यमपनयन्त इव दूरीकुर्वन्त इव । चन्द्रं विशिनष्टि—मालवीति । मालव्यः
मालवदेशोद्भवाः तासां मुखकमलानि तेषां कान्तितस्तया लज्जितस्य त्रपितस्य । तत्करणे कारणं दर्श-
यन्नाह—निशि निशीति । निशि निशि प्रतिनिशमुल्लसद्भिः शोभमानैः पवनेन वायुना विलोलैश्चपलैर्दु-
कूलपल्लवैर्वस्त्राञ्चलैः । यस्यां चेति । यस्यां नगर्यां मृगलाञ्छनश्चन्द्रो मणिकुट्टिमेषु प्रतिमाच्छलेन प्रतिबि-
म्बमिषेण लुठति प्रसरति । कीदृशः । मदनेन कंदर्पेण परवशः परायत इव । हेतुमाह—किं कुर्वन् । पश्य-
न्विलोकयन् । कानि । सौधशिखरशायिनीनां गृहप्रान्तस्थायिनीनां पुरसुन्दरीणां नगरनारीणां मुखानि वद-
नानि । कीदृशेषु मणिकुट्टिमेषु । बहलेति । बहलं यच्चन्दनजलं मलयजद्रवमिश्रिताम्भस्तेन सेकः सिञ्चनं तेन
शिशिरेषु शीतलेषु । अत एव पतित इति विशेषणं शिशिरवाञ्छकत्वात्कामार्तस्येति भावः ।

यस्यां चेति । प्रभाते प्रत्यूषे मङ्गले नैमित्तिका गीतयो व्यर्थीभवन्ति निष्फलीभवन्ति । व्यर्थीभवने
हेतुद्वयं प्रदर्शयन्नाह—शुकेति । शुकः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोः समूहः संघातस्तस्य । अभिभूतानि

टिप्पण—१ अत्र चक्रवाकानां विघटनसंबन्धेऽपि तदसंबन्धात्, प्रदीपानां व्यर्थीकरणाऽसंबन्धेऽपि
तत्संबन्धोकेरतिशयोक्तिद्वयम् । संजातदिग्दाहा इव पिञ्जरा इव चेत्पुत्रेक्षाद्वयम् । एतेषामलंकाराणामे-
कस्मिन्वाक्ये निरपेक्षतयाऽवस्थानात्संसृष्टिः । २ संनिहितविषमलोचना (पुरी), अत एव तत्कर्तृकमक-
रकेतुकर्मकदाहकारणात् रतेः प्रलापः (विलापः) इव हंसकोलाहलो यां पुरीं मुखरयति । वस्तुतस्तु—
मकरकेतुना यो दाहः (कामकर्तृको यो लोकानां संतापः हंसरवसोद्दीपकत्वात्) तस्य हेतुभूतः हंसको-
लाहलो यां मुखरीकरोति । इत्याशयः ।

पाठा—१ पिञ्जरत्वं रजन्यः. २ इव प्रतिवासरं प्रसर्पन्. ३ कल. ४ हंसकोलाहलः. ५ पवनवश. ६ ऊर्ध्व-
ध्वज. ७ यस्यां सौध. ८ दिखरोत्सङ्ग. ९ शिशिरेषु मृग. १० निशावसाने. ११ तारतरमतिपठतः. १२ रवेणाभि-
भूता गृहसारविस्तेन.

भिभूतगृहसारसस्वरामृतेन विस्तारिणा विलासिनीभूषणरवेणाविभाव्यमाना व्यर्थीभ-
वन्ति प्रभातमङ्गलगीतयः । यस्यां चानिवृत्तिर्मणिप्रदीपानाम्, अन्तस्तरलता हारा-
णाम्, अस्थितिः संगीतमुरजध्वनीनाम्, द्वन्द्ववियोगश्चक्रनाम्नाम्, वर्णपरीक्षा कन-
कानाम्, अस्थिरत्वं ध्वजानाम्, मित्रद्वेषः कुमुदानाम्, कोशगुप्तिरसीनाम् । किं
बहुना यस्यां सुरासुरचूडामणिर्मरीचिचुम्बितचरणनखमयूखः, निशितशूलदारितान्धकमहा-

तिरस्कृतानि गृहसारसानि येन । सारसानीत्यत्र लक्षणया सारसस्वरस्तादृशेन स्वरामृतेन । विलासिनीति ।
विलासिन्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवेणाभरणनिनादेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेनाविभाव्यमानाः पराभूयमानाः ।
अथ शुकसारिकासमूहं विशिनष्टि—निशेति । निशाया रजन्या अवसाने प्रान्ते प्रबुद्धस्य जागृतस्य ।
तारेति । तारतारमधुचैस्तरमपि पठतः पठनं कुर्वतः । पञ्जरेति । पञ्जरं भजतीति तथा तस्य । पञ्जरस्था-
यिन इत्यर्थः । यस्यां चेति । पूर्ववत् । अनिवृत्तिरनिर्वाणता मणिप्रदीपानाम् । न तु लोकानामनिवृत्तिरनु-
परमः । 'निवृत्तिः स्यादुपरमे' इति कोशः । क्वचित् 'अनिवृत्तिः' इति पाठः । तत्र निवृत्तिः सुखम् ।
शेषं पूर्ववत् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये तरलो मध्यमणिस्तस्य भावस्तस्य । हाराणां मुक्ताप्रालम्बानाम् ।
'नायकस्तरलः' इति कोशः । न तु लोकानामन्तश्चित्ते तरलता चाश्चल्यम् । 'तरलं कम्पनं कम्पम्' इति
कोशः । अस्थितिरिति । अस्थितिस्ताललयादिध्वनवस्थानं संगीतमुरजध्वनीनां प्रेक्षणाधीप्रयुक्तगीतचल-
बाधमुदङ्गशब्दानाम् । न तु लोकानामस्थितिरमर्यादा । द्वन्द्ववियोग इति । द्वन्द्वस्य स्त्रीपुरुषरूपस्य
वियोगो विघटनं चक्रनाम्नां द्वन्द्वचरणाम् । न तु लोकानां द्वन्द्वेन युक्तेन वियोगः स्त्रीपुरुषविवेकः । वर्णं
इति । वर्णो वर्णिकी तस्याः परीक्षा परीक्षणं कनकानां सुवर्णानाम् । न तु लोकानां वर्णा ब्राह्मणादयस्तेषां
परीक्षा वर्णसांकर्याभावात् । अस्थिरत्वमिति । अस्थिरत्वं चञ्चलत्वं ध्वजानां केतूनाम् । न तु लोकानां
चाञ्चल्यम् । मित्रद्वेष इति । मित्रः सूर्यस्तेन सह द्वेषोऽप्रीतिः कुमुदानां कैरवाणाम् । चन्द्रविकासि-
त्वात् । न तु लोकानां मित्रेण सुहृदा द्वेषः । कोश इति । कोशः प्रतीकारः (?) स्त्रात्र गुप्तिगोपनमसीनां
खजानाम् । न तु लोकानां कोशस्य भाण्डारस्य गुप्तिः । किं बहुनेति । किं बहुजल्पितेनेत्यर्थः । यस्यां नगर्या
महाकाल इत्यभिधानं यस्य स देवः स्वयं साक्षाद्वसति । तं विशिनष्टि—सुरेति । सुरासुराणां यक्षचूडामणिः
शिरोरत्नं तस्य मरीचयः किरणास्तैश्चुम्बिताः स्पृष्टाश्चरणनखानां मयूखा यस्य सः । निशितेति । निशितं

टिप्पणं—१ निशावसाने जागरितस्य तारं पठतश्च पञ्जरस्थशुकसारिकासमूहस्य प्रभातमङ्गलगीतयः
(अर्थात् शुकसारिकाभिगीताः प्राभातिकगीतयः) गृहसारसमधुरस्वराभिभाविना विलासिनीभूषणरवेण-
स्कारेण अज्ञायमानाः सत्यः व्यर्थीभवन्ति, इत्याशयः । टीकाकारस्तु विचित्रं व्याख्याति येन पौरकृतप्रा-
भातिकगीतीनां अमो भवति । २ 'अन्तस्तरलता हारलतानाम्' इत्येव ग्रन्थोचितान्यक्षराणि । अन्तस्तर-
लो मध्यमणिर्येषां तज्जावः अन्तस्तरलता (मध्यमणिशालिता) इति च व्याख्या । ३ संगीतस्य
मुरजस्तस्य च ध्वनीनां अस्थितिः इतस्ततः प्रसरणशीलत्वम्, इत्यर्थः (अस्थितिः तृतीयक्षणे अविविध-
मानता वा) । ताल-लयादिषु अनवस्थानम् (अर्थात् ताललयाद्युलङ्घनम्) तु गीतवाद्यानां अष्ट-
तैव । ४ वर्णः (रूपम् 'रङ्गः') तस्य परीक्षा (वह्निताप-निकषकषणादिद्वारा) । ५ प्रसिद्धः,
चर्ममयमाचरणगृहम् ।

पाठा०—१ रवेण च. २ अभिभाव्य. ३ दीपानाम्. ४ तरलता. ५ हारलतानाम्. ६ चक्रनाम्नाः; चक्रवाकि-
नाम्नाम्. ७ यस्यां च. ८ मरीचिचय. ९ निशूल.

सुरः, गौरीनूपुरकोटिघृष्टशेखरचन्द्रशकलः, त्रिपुरभस्मरजःकृताङ्गरागः, मकरध्वजध्वंस-
विधुरया रत्या प्रसादयन्त्या प्रसारितकरयुगविगलितवैलयनिकरार्चितचरणः, प्रलयानलशि-
खाकलापकपिलजटाभारभ्रान्तसुरसिन्धुरन्धकारातिर्भगवान्, उत्सृष्टकैलासवासप्रीतिर्महा-
कालाभिधः स्वयं वसति ।

तस्यां चैवंविधायां नगर्यां नैलनहुषययातिधुन्धुमारभरतभगीरथदशरथप्रतिमः, भुजबे-
लार्जितभूमण्डलः, फलितशक्तित्रयः, मतिमान्, उत्साहसंपन्नः, नीतिशास्त्राखिन्नबुद्धिः,
अधीतधर्मशास्त्रः, तृतीय इव तेजसा कान्त्या च सूर्याचन्द्रमसोः, अनेकसप्ततन्तुपूतमूर्तिः,
उपशमितसकलजगदुपप्लवः, विहाय कमलवनान्यवगण्य नारायणवक्षःस्थलवसतिसुखमु-

तीक्ष्णं यच्छूलं शस्त्रविशेषस्तेन दारितो भिक्षोऽन्धकमहासुरो येन स तथा । गौरीति । गौरी मानवती
तस्याः सान्त्वनावसरे तच्चूपुरस्य या कोटिस्तस्य घृष्टं घर्षणां प्रापितं शेखरेऽवतंसं चन्द्रशकलं यस्य स तथा ।
त्रिपुरेति । त्रिपुरस्य त्रिपुरदैत्यस्य यद्वस्मरजस्तेन कृतो विहितोऽङ्गरागो भस्मोद्धूलनं येन सः । तं स्वय-
मेव भस्मीकृत्य तेनाङ्गरागो विहित इति भावः । मकरेति । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य यो ध्वंसो दाहस्तेन विधु-
रया दुःखितया रत्या मदनस्त्रिया प्रसादयन्त्या प्रसन्नीकुर्वत्या ईश्वरमिति शेषः । तथा प्रसारितं विस्तारितं
यत्करयुगं हस्तयुगं तस्माद्विगलितानि निपतितानि यानि वलयानि कङ्कणानि तेषां निकरः समूहस्तेनार्चितौ
पूजितौ चरणौ पादौ यस्य सः । प्रलयेति । प्रलयसंबन्धनलो वह्निस्तस्य शिखा ज्वालास्तासां कलापः समू-
हस्तेन कपिलः पिङ्गलो यो जटाभारः जटासमूहस्तेन भ्रान्ता व्रत्ता सुरसिन्धुरङ्गा यस्मात्स तथा । अन्धकारा-
तिरन्धकनाम्नो दैत्यस्यारातिः शत्रुर्भगवान्माहात्म्यवान् । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टा त्यक्ता कैलासवासप्रीतिः
रजताग्रवस्थानक्षेत्रो येन सः ।

तस्यां चेति । तस्यां नगर्यां उज्जयिन्याम् । एवमिति । एवंविधायां पूर्वोक्तप्रकारेण व्यावर्णित-
स्वरूपायां तारापीडो नाम राजाभूदिति दूरेणान्वयः । अथ च तमेव विशिनष्टि—तत्र प्रथमान्तानि सर्वा-
ण्यपि राजविशेषणानि । नलो नैषधः, नहुषो नृपविशेषो योऽगतिशापादजगरो जातः, ययातिर्यदु-
पिता, धुन्धुमारः कुबलाश्वः, भरतो दौष्यन्तिः, भगीरथः सगरपौत्रः, दशरथो रामपिता, एतेषां प्रतिमः
सदृशः । 'प्रख्यः प्रकारः प्रतिमः' इति कोशः । भुजेति । भुजबलेन बाहुबलेनार्जितमुपार्जितं भूमण्डलं
पृथ्वीमण्डलं येन स तथा । फलितं संजातफलं शक्तित्रयं यस्य स तथा । प्रभुशक्तिर्मन्त्रशक्तिरुत्साह-
शक्तिश्चेति शक्तित्रयम् । मतिमान्बुद्धिमान् । उत्साहः प्रगल्भता तेन संपन्नः सहितः । नीतीति । नीति-
शास्त्रे व्यवहारग्रन्थेऽस्त्रिणा अरीणां बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा । धर्म इति । अधीतं पठितं धर्मशास्त्रं
येन स तथा । सूर्येति । सूर्याचन्द्रमसोः शशिभास्करयोस्तृतीय इव । 'देवताद्वन्द्वे पूर्वपदस्य वीर्यः'
इति वीर्यः । केन । तेजसा कान्त्या च । तत्र तेजः प्रकाशः कान्तिश्चन्द्रिका । राशि तेजः प्रतापः,
कान्तिः शोभा देहदीप्तिर्वा । अनेकेति । अनेके ये सप्ततन्तवो यज्ञास्तैः पूता पवित्रा मूर्तिः शरीरं
यस्य स तथा । प्रयाजादीनि षडङ्गानि सप्तमः प्रधानमिति सप्ततन्तवः । उपशमितेति । उपश-
मितः शान्तिं प्रापितः सकलजगतः समप्रविष्टपस्योपप्लव उपद्रवो येन स तथा । प्रकारान्तरेण तमेव
विशेषयन्नाह—विहायेति । कमलवनानि नलिनखण्डानि विहाय त्यक्त्वा । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षः-

टिप्पणं—१ तेन घृष्टं शेखरं (शिरोभूषणं) भूतं चन्द्रशकलं यस्येति स्पष्टोऽर्थः । २ तस्मिन्
भ्रान्ता धूर्णमाना सुरसिन्धुर्यस्य स इति स्फुटोऽर्थः । ३ अश्रान्तेत्यर्थः ।

पाठा०—१ चन्द्रशकलशेखरः, २ करयुगलः, ३ वलयवत्तितकरम्बित, ४ अमरसिन्धु, ५ अन्धकारिः, ६ निवसति;
प्रतिवसति, ७ नृगनलः, नृग, ८ दशरथजनमेजयार्जुन, ९ उपार्जित.

त्फुल्लारविन्दहस्तया शूरसमागमव्यसनिन्या निर्व्याजमालिङ्गितो लक्ष्म्या, महामुनिजनसंसे-
वितस्य मधुसूदनचरण इव सुरसरिप्रवाहस्य प्रभवः सत्यस्य, शिशिरस्यापि रिपुजनसंताप-
कारिणः स्थिरस्यापि निर्यं भ्रमतो निर्मलस्यापि मलिनीकृतारातिवनितामुखकमलद्युतेरति-
धवलस्यापि सर्वजनरागकारिणः सुधासूतेरिव सागर उद्भवो यशसः, पाताल इवाश्रितो
निजपक्षक्षेतिभीतैः क्षितिभृत्कुटिलैः, ग्रहगण इव बुधानुगतः, मकरध्वज इवोत्सन्नविग्रहः,

स्थलं भुजान्तरस्थलं तत्र या वसतिर्निवासस्तस्माद्यत्सुखं सातं तदवगणय्यावगणनां कृत्वा । उदिति ।
उत्फुल्लं विकसितं यदरविन्दं कमलं तद्वद्वस्तौ यस्याः सा तया । शूरेति । शूरेण सुभटेन यः समा-
गमः संबन्धस्तस्मिन्व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्याः सा तया लक्ष्म्या श्रिया निर्व्याजं निष्कपटमालिङ्गित
उपगूहितः । सत्यस्य प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—महेति । महामुनिजना वसिष्ठादयस्तैः
संसेवितस्य पशुपतितस्य सत्यस्य प्रभवः । कस्य क इव । सुरसरिप्रवाहस्य स्वर्धुनीरयस्य मधुसूदनचरण
इव हरिपाद इव । यथा हरेः पादः स्वर्धुन्या उत्पत्तिस्थानं तथायमपि सत्यस्येति भावः । विरोधोक्त्या तमेव
विशेषयन्नाह—यश इति । यशसः श्लोकस्योद्भव उत्पत्तिस्थानम् । तत्रोपमानमाह—सुधासूतेरिति ।
सुधासूतेश्चन्द्रस्य सागरः समुद्र इव । ‘अब्धिजश्चन्द्रः’ इति कविरुद्धिः । अथ च चन्द्रयशसोः
साम्यं प्रदर्शयन्तद्विशेषणान्याह—शिशिरेति । शिशिरस्यापि शीतलस्यापि रिपुजना वैरिजना विरहिजना
वा तेषां संतापो वाहस्तत्कारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु संतापश्चित्तोद्वेग इत्यर्थात् । स्थिरेति ।
स्थिरस्यापि निश्चलस्यापि निर्यं सर्वकालं भ्रमतो गच्छतः । ‘सर्वदिग्गामुकं यशः’ इति कविरुद्धेर्वि-
रोधः । तत्परिहारस्वाकल्पान्तस्थायित्वास्तिरो नित्य इत्यर्थात् । निर्मलेति । निर्मलस्यापि गतमलस्यापि
मलिनीकृता कदमलीकृता अरातिवनितामुखान्येव कमलानि सुखवत्कमलानि वा तेषां द्युतिर्वेनेति
विरोधः । तत्परिहारस्तु निर्मलस्य स्वच्छस्येत्यर्थात् । अत्र यशःशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्तद्विशेषणे द्युति-
पदे न समागमः । ‘दधिदूर्वादौ मङ्गले’ इतिवद्वद्विहीहिः । अतीति । अतिधवलस्याप्यतिशुक्लस्यापि
सर्वजनानां संमग्नलोकानां रागकारिण इति विरोधः । तत्परिहारस्तु रागः ज्ञेहस्तत्कारिण इत्यर्थात् । अत्र
सर्वत्रापि शब्दो विरोधयोक्तो विशेषोक्तिर्वा । पातालेति । पातालं रसातलं तद्वदिव । उभयोः
साम्यं प्रदर्शयन्नाह—आश्रित इति । क्षितिभृतो राजानः पर्वताश्च तेषु कुटिलैः वक्रास्तैराश्रित
आसेवितः । उभयं विशिनष्टि—निजेति । निजा आत्मीया ये पक्षाः स्वजना वार्जाश्च तेषां क्षतिः
क्षयस्तथा भीतान्नस्तास्तैः । नृपाः स्वराज्यक्षयभीत्या तमाश्रिताः । पर्वतास्तु पक्षक्षयभीता रसातलमिति
भावः । ग्रह इति । ग्रहा नक्षत्राणि तेषां गणः समूहस्तद्वदिव । सर्वत्रैकविशेषणेन विशेषयन्नाह—बुधेति ।
बुधाः पण्डितास्तैरनुगतः सहितः । तदुक्तम्—‘व्यवहाराद्बुधः पश्येद्विद्वद्भिर्ब्राह्मणैः सह’ इति । पक्षे बुधः
सौम्यः । मकरेति । मकरध्वजः कन्दर्पस्तद्वदिव । उत्सन्नेति । उत्सन्न उच्छेदं प्राप्नो विग्रहः शरीरं यस्य

टिप्पणं—1 कीर्तेरित्यर्थः । 2 स्थिरं नित्यमिति बोध्यम् । 3 प्रलापोऽयं टीकाकृतः । नित्यनपुंसकस्य
यशसो विशेषणीभूतस्यापि ‘मलिनी०’... ‘द्युतेः’ इति पदस्य भाषितपुंसकतया पुंवद्भावाच्च नुम्, अपि तु
चित्त्वेन गुण इति तस्य तात्पर्यम् । 4 ‘क्षितिभृत्कुलैः’ इत्येव ग्रन्थोचितः पाठः । क्षितिभृतां राज्ञां
पर्वतानां च कुलैरिति च तदर्थः । कुटिलैस्तु नाश्रयितुं शक्यते, इति तदाश्रयणवर्णनं न स्वरसाय ।
5 ग्रहतः ‘पंख’ इति हिन्दी ।

पाठा०—१ एकव्यसनिन्या. २ अनवरतम्; अविरतम्. ३ जलनिधिः. ४ पातालवत्. ५ क्षति. ६ क्षितिभृतां
कुलैः; क्षितिभृत्कुलैः; क्षितिभृतः कुलैः.

दशरथ इव सुमित्रोपेतः, पशुपतिरिव महासेनानुयातः, भुजगराज इव क्षमाभरगुरुः, नर्मदाप्रवाह इव महावंशप्रभवः, अवतार इव धर्मस्य, प्रतिनिधिरिव पुरुषोत्तमस्य, परिहृतप्रजापीडो राजा तारापीडोऽभूत् ।

यस्तमःप्रसरमलिनवपुषा पापबहुलेन कलिकालेन चालितमामूलतो धर्मं दशानने-
नेव कैलासं पशुपतिरिवावष्टभ्य पुनरपि स्थिरीचक्रे । यं च रतिप्रलापजनितदयार्द्र-
हृदयहरनिर्मितमपरं मकरकेतुममंस्त लोकः । यं च जलनिधितरङ्गधौतमेखलार्त्प-
त्रान्तर्विचारितारागणद्विगुणिततटतरुकुसुमप्रकरादुद्यदिन्दुबिम्बविगलदमृतबिन्द्वसारार्द्रचन्द-

स तथा । पक्षे विग्रहो युद्धादिकलहः । दशरथ इव दशरथो रामपिता तद्वदिव । सुमित्रेति । सुष्ठु
शोभनं यन्मित्रं सुहृत्तेनोपेतः सहितः । पक्षे सुमित्रा लक्ष्मणजननी । पश्विति । पशुपतिरीश्वरस्तद्वदिव ।
महेति । महती या सेना सैन्यं तयानुयातोऽनुगतः । पक्षे महासेनः षण्मुखः । भुजगेति । भुजगरा-
जोऽनन्तस्तद्वदिव । क्षमेति । क्षमा क्षान्तिस्तस्या भरो भारस्तेन गुरुर्गरीयान् । पक्षे क्षमा पृथ्वी । शेषेण
स्वपृष्ठे वसुधा धृतेति लोकोक्तिः । नर्मदेति । नर्मदा मेकलाद्रिजा तस्याः प्रवाहो रयस्तद्वदिव । महेति ।
महावंशो महत्कुलं तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्य स तथा । पक्षे महावंशो महावेणुः । वंशमूलाक्षमदाप्रवाहः
प्रादुर्भूत इति लोकोक्तिः । अवतार इव धर्मस्य श्रेयसोऽवतार इव जन्मान्तरमिव । प्रतीति । पुरुषोत्तमस्य
विष्णोः प्रतिनिधिः प्रतिभास इव । परीति । परि सामस्येन हता ध्वस्ता प्रजापीडा प्रकृतिपीडा येन स तथा ।
अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

स य इति । यः तारापीडः पशुपतिरिव कलिकालेन दशाननेनेवा मूलतः मूलं बुध्रं आ मर्यादीकृत्य
चालितं कम्पितं धर्ममवष्टभ्यावष्टभं दत्त्वा कैलासमिव पुनरपि स्थिरीचक्रे दृढीचकार । अथ कलिकाल-
विशेषणानि—तम इति । तमोऽज्ञानं तस्य प्रसरः प्रसरणं तेन मलिनं कम्पलं वपुः शरीरं यस्य स
तथा तेन । पापेति । पापेनैतस्माद्बहुलेन दृढेन । 'बहुलं दृढम्' इति कोशः । यं चेति । यं तारापीडं
लोको जनोऽपरं मित्रं मकरकेतुं मदनममंस्ताभिमतवान् । तमेव विशिनष्टि—रतीति । रतेः प्रलापेन
परिदेवनेन जनितोत्पादिता या दया कठणा तयार्द्रं स्निग्धं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतो यो हरः शंभुस्तेन निर्मितं
विहितम् । यं चेति । यं राजानम् । आशौलेति । उदयनाम्न आ शैलात् उदयाचलं शैलं आ
मर्यादीकृत्य । आसेतिवति । आ सेतुबन्धात् सेतुबन्धं आ मर्यादीकृत्य । आ मन्दरादिति । मन्दरं
मेरुमा मर्यादीकृत्य । आगन्धमादनादिति । गन्धमादत्तं पर्वतमा मर्यादीकृत्य । पूर्वदक्षिणपश्चिमो-
त्तरमवधीकृत्येति भावः । अविनिपा राजानः प्रणेमुर्नमश्चकुरित्यन्वयः । अथोदयाद्रिं विशेषयन्नाह—
जलेति । जलनिधिः समुद्रस्तस्य तरंगाः कलोलस्तैर्घौता क्षालिता मेखला मध्यभागो यस्य स तथा
तस्मात् । पत्रेति । पत्राणां पर्णानामन्तर्मध्ये विचारी गमनशीलो यस्तारागणो नक्षत्रसमूहस्तेन द्विगुणि-
तोऽधिकीभूतस्तटतरुणां मृगवृक्षाणां कुसुमप्रकरः पुष्पसमूहो यस्मिन्स तथा तस्मात् । उद्यदिति । उद्यदु-
दयं प्राप्नुवद्यदिन्दुबिम्बं तस्माद्विगलन्तः स्रवन्तो येऽमृतबिन्दवः पीयूषविप्रुषस्तल्लक्षणो य आसारो मेघजं

टिप्प०—१ मेकलाचलस्थयेणुनिकराक्षमदाप्रवाहः पूर्वमुद्रत इति प्रसिद्धिरित्याशयः । २ पापमेव
बहुलम् अधिकं यस्मिन् (आहिताश्यादि) इति तु स्पष्टोऽर्थः ।

पाठाः—१ अनुगतः. २ परिहृत. ३ नामाभूत्; अभवत्. ४ कैलासमिव. ५ चकार. ६ उपजनित, ७ अपरमिव.
८ पत्रान्तर. ९ गलत्, १० बिन्दुदिनार्द्र.

नादशिशिरकररथतुरगखुरशिखरोल्लेखखण्डितोल्लसल्लेविङ्गपल्लवादैरावतकरैलूनसल्लकीकिसल्लय-
दलादाशैलादुदयनाम्नः, कपिवैलविलुप्तविरललवलीलताफलदुधिविनिर्गतजलदेवतावन्ध-
मानराघवपादादचलपातदलितशङ्कुलशकलतारकितशिलातलात् नलकरतलकलितशैलसह-
स्रसंभूतादासेतुबन्धात्, अच्छनिर्झरजलधौततारकासार्थादमृतमथनोद्यतवैकुण्ठकेयूरपत्रमक-
रकोटिकषणमसृणितप्रांणः सुरासुरहेलावलयितवासुकिसमाकर्षणप्रारम्भचलितचरणभरद-
लितनिर्तम्बकटकादमृतसीकरतित्तसानोरामन्दरात्, नरनारायणचरणमुद्राङ्कितवदरिकाश्रम-

पयस्तेनार्द्रा अशुष्काश्चन्दना मलयजा यस्मिन्स तथा तस्मात् । अशिशिरेति । अशिशिरकरः सूर्यस्तस्य ये
रथतुरगाः स्यन्दनहयास्तेषां खुराः शफास्तेषां शिखरेण प्रान्तेन य उल्लेखः संबन्धस्तेन खण्डिता द्विधाकृता
इव उल्लसन्तो लविङ्गपल्लवा यस्मिन्स तथा तस्मात् । ऐरावतेति । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य यः करः
शुण्डा तेन लूनानि छिन्नानि सल्लकी गजप्रिया तस्याः किसलयदलानि यस्मिन्नेवंविधादाशैलादुदयनाम्न इति
प्रागेवोक्तम् । इतः सेतुबन्धविशेषणानि । कपीति । कपिवलेन वानरसैन्येन विलुप्तानि लोपं प्राप्तानि
विरला तुच्छा या लवलीनाप्री लता वल्ली तस्याः फलानि यस्मिन्स तथा तस्मात् । उदधीति । उदधेः
समुद्राद्विनिर्गता या जलदेवता जलाधिष्ठात्री तथा वन्द्यमानौ नमस्क्रियमाणौ राघवस्य रामचन्द्रस्य पादौ
चरणौ यस्मिन्स तथा तस्मात् । अचलानां पर्वतानां यः पातस्तेन दलितानि भिन्नानि यानि शङ्कु-
कुलानि जलजसमूहास्तेषां शकलैः खण्डैः तारकितं संजाततारकं शिलातलं यस्मिन्स तथा तस्मात् ।
नलेति । नलेत्युपलक्षणं नीलजाम्बवरप्रमुखानाम् । तेन नलादीनां वानराणां यानि करतलानि तैराकलितं
व्याप्तं यच्छैलसहस्रं पर्वतसहस्रं तेन संभूताभिष्पन्नास्तेतुबन्धात् । समुद्रबन्धादित्यर्थः । लङ्कायां गच्छता राम-
चन्द्रेण समुद्रबन्धनं विहितमिति लौकिकः । अथ मन्दरविशेषणानि—अच्छमिति । अच्छं निर्मलं यक्षि-
र्झरजलमिति निर्झरो झरस्तस्य जलं पानीयं तेन धौताः क्षालितास्तारकासार्था नक्षत्रसमूहा यस्मिन्स तथा
तस्मात् । अमृतेति । अमृतं पीयूषं तदर्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति शेषः । तत्र उद्युक्तो यो वैकुण्ठः कृष्णः ।
स हि मथनवेलायां पुरः स्थितं मन्दरमालिङ्ग्य स्थितः तस्य यत्केयूरपत्रमङ्गदपत्रं तस्य या मकरकोटिस्तया
यत्कषणं धर्षणं तेन मसृणितं श्लक्ष्णीकृताः प्रावाणः शिला यस्मिन्स तथा तस्मात् । सुरेति । सुरा देवाः,
असुरा दैत्याः तैर्हलया क्रीडया एकोत्साहेन वा वलयितो वलयाकारतां प्रापितो यो वासुकिर्नागिराजस्तस्य
यत्समाकर्षणं तस्य यः प्रारम्भ उपक्रमस्तस्माच्चलितः स्वस्थानाच्छ्रुतो यश्चरणभरः पादसमूहस्तेन दलितश्चूर्णितो
नितम्बकटको यस्मिन्स तथा तस्मात् । अमृतेति । अमृतस्य पीयूषस्य ये सीकराः पृषतास्तैः तित्तानि
सिञ्चितानि सानूनि शिखराणि यस्य स तथा तस्मात् । आमन्दराचलादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ गन्धमादनं
विशेषयन्नाह—नरेति । नरनारायणौ नामार्जुनवासुदेवौ तयोर्था चरणमुद्रा पादन्यासस्तयाङ्कितश्चिह्नितो यो

टिप्पण—१ धर्वणमित्युचितोऽर्थः । २ कपिवलेन विलोपं प्रापिताति (भक्षणायेत्यर्थः अत एव
विरलानि अल्पीभूतानि लवलीलतानां फलानि यस्मिन्निति व्याख्योचिता । एकस्या लतायास्तत्रापि
तुच्छायाः सैन्येन फलभक्षणवर्णनं तु दारिद्र्यमेव टीकाकर्तुः । ३ तस्मात् चलितानां चरणानां भरेण
(भारेण) दलित इति व्याख्योचिता ।

पाठा—१ तुरंग. २ लवङ्ग. ३ करतल; करलूनरोध; करलूनलोध. ४ कबलात्. ५ कुल. ६ पुष्पात्.
७ निर्गत. ८ अभिवन्धमान. ९ निपात. १० तलकलित. ११ प्रावाणः. १२ सुरासुरावलयित. १३ आरम्भ.
१४ चलावलित. १५ नितम्बात्. १६ आमन्दराचलात्.

रमणीयात्कुबेरपुरसुन्दरीभूषणरवमुखरशिखरात्सप्तर्षिसंध्योपासनपूतप्रखवणाम्भसो वृकोदरो-
इलितसौगन्धिकखण्डसुगन्धिमण्डलाद्गन्धमादनात्, सेवाञ्जलिकमलमुकुलदन्तुरैः शिरो-
भिश्चरणनखमयूखैर्ग्रथितमुकुटपत्रलताग्रन्थयो भयचकिततरलतारदृशो भुजबलविजिताः
प्रणेमुँरवनिपाः ।

येन चानेर्करत्नांशुपलविते व्यालम्बिमुक्ताफलजालके दिग्गजेनेव कल्पतरावाक्रान्ते
सिंहासने भरेण शिलीमुखव्यतिकरकम्पिता लता इव नेमुरायामिन्यः सर्वदिशः । यस्यै च
मन्ये सुरपतिरपि स्पृहयांचकार । यस्माच्च धवलीकृतभुवनतलः सकललोकाहृदयानन्दकारी

बदरिकाश्रमस्तेन रमणीयात्सुन्दरात् । कुबेरेति । कुबेरपुरमलकापुरी तस्याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तासां भूषणरवे-
णाभरणशब्देन मुखराणि वाचालानि शिखराणि यस्मिन्स तथा तस्मात् । सप्तर्षीति । सप्तर्षीणां संध्योपा-
सनेन संध्यावन्दनेन पूतं पवित्रं प्रखवणाम्भो निर्झराम्भो यस्मिन्स तथा तस्मात् । वृकोदरेति । वृकोदरेण
भीमेनोदलितं छेदितं सौगन्धिकखण्डं सौगन्धिकाभिधं वनं तेन सुगन्धि सुरभि मण्डलं भूमिभागो यस्य स
तथा तस्मात् । अत्र कथा—पाण्डवा द्यूते जिताः सन्तो विन्ध्याटवीं प्रविष्टाः । तत्र द्रौपद्या दोहद उत्पन्नः
सौगन्धिककुसुमेषु । ततो भीमसेनेन गत्वा सरस्तदध्यासीनं नागराजं जित्वा तत्कन्यकां चोत्प्लूष्याख्यां परिणीय
सौगन्धिककुसुमानि गृहीत्वा स्वाश्रममाययौ । गन्धमादनादिति प्रागेव व्याख्यातम् । अथ नृपान्विशेषय-
न्नाह—शिरोभिरिति । शिरोभिर्मस्तकैरुपलक्षिताः । कीदृशैः । सेवेति । सेवायै योऽञ्जलिः स एव कमलमुकुलं
तेन दन्तुरैर्विषमैः । चरणेति । तस्य राजाश्वरणौ पादौ तयोः नखा नखरास्तेषां मयूखाः किरणास्तैर्ग्रथिता
मुकुटे या पत्रलता तस्या ग्रन्थयो येषां ते तथा । भयेति । भयेन साध्वसेन चकिता त्रस्ता तरला
कम्पना तारा कनीनिका यासामेवविधा दृशो येषां ते तथा । भुजेति । भुजबलेन बाहुबलेन विजिता
निर्जिताः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

येन चेति । येन च राज्ञा दिग्गजेनेव कल्पतरौ सिंहासने नृपासन आक्रान्ते सति भरेण भारेणयासिन्यो
विस्तारवत्यः सर्वदिशो नेमुः प्रणता बभूवुः । का इव । लता इव व्रतत्य इव । कीदृश्यः । शिलीमुखा भ्रम-
रास्तेषां व्यतिकरः संबन्धस्तेन कम्पिता धूताः, दिक्पक्षे शिलीमुखा बाणाः । अथ च सिंहासनविशेषाणि—
अनेकेति । अनेकानि रत्नानि तेषामंशवः किरणास्तैः पलविते किसलयिते । व्यालम्बीति । व्यालम्बी-
न्यालम्बमानानि मुक्ताफलानां रसोद्भवानां जालकानि समूहा यस्मिन् । यस्यै चेति । अहमिति
मन्ये । यस्यै राज्ञे सुरपतिरिन्द्रोऽपि स्पृहयांचकार सस्पृहोऽभूत् । ‘स्पृहेरीप्सितः’ इति संप्रदानसंज्ञायां
चतुर्थी । इन्द्रस्पृहणीयतामाह—यस्मादिति । यस्माद्राज्ञो गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणः समूहो निर्जगाम
बहिर्निर्नयौ । यस्मादित्यवधौ पञ्चमी । गुणान्विशिनष्टि—धवलीति । धवलीकृतं शुभ्रीकृतं भुवनतलं
विष्टपतलं येन स तथा । सकलेति । सकललोकानां समग्रजनानां यानि हृदयानि चेतांसि तेषामान-

टिप्पणं—१ छिन्नमिति तात्पर्यं । २ भीमसेनः स्वाश्रममाययौ इति तात्पर्यम् । ३ न केवलं सिंहासन-
विशेषाणि । इदं विशेषणद्वयं कल्पतरावप्यन्येति । संजाता अनेकरत्नांशव एव पल्लवा यस्मिन्निति
तत्पक्षेऽर्थः । व्यालम्बिमुक्ताफलेत्यादिविशेषणव्याख्या तूभयत्र समाना । ४ इन्द्रस्पृहणीयतायां नाभिर्भो
हेतुः, किन्तु ‘यस्यै च मन्ये’ऽनन्यसाधारणशक्तिसंपदे...’ इत्यादिरेव ग्रन्थानुकूलः पाठः । अनन्य-
साधारणी शक्तिसंपद् यस्य ईदृशा यस्यै इन्द्रोऽपि स्पृहयांचकारेति तदर्थः । ईदृशी शक्तिसंपद् ममापि
स्यादितिन्द्रस्पृहायास्तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ खण्डमण्डलात्, २ नेकलात्, ३ मुकुलैर्दन्तुरैः, ४ मयूखाग्र, ५ ग्रथिता, ६ तारकदृशो, ७ अव-
नीपतयः, ८ रत्नांशुकः रत्नांशुजात, ९ व्यलम्बि, १० मुक्ताजालके, ११ सर्वा दिशः, १२ मन्येऽनन्यसाधारणश-
क्तिसंपदे सुरपतिः.

क्रौञ्चादिव हंसनिवहो निर्जगाम गुणगणः । यस्य चामृतामोदसुरभिपरिमलया मन्दरोद्धत-
बहुलदुग्धसिन्धुफेनलेखयेव धवलीकृतसुरासुरलोकया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनमभ्रम्यत
कीर्त्या । यस्य चातिदुःसहप्रतापसंतापखिद्यमानेव क्षणमपि न मुमोचातैपत्रच्छायां राज-
लक्ष्मीः । तथा च यस्य 'दिष्टिवृद्धिमिव शुश्राव, उपदेशमिव जग्राह, मङ्गलमिव बहु मेने,
मन्त्रमिव जजाप, आगममिव न विसस्मार चरितं जनः । यस्मिंश्च राजनि गिरीणां विपक्षता,
प्रत्ययानां परत्वम्, दर्पणानामभिमुखावस्थानम्, शूलपाणिप्रतिमानां दुर्गाश्लेषः, जलधराणां

न्दकारी प्रमोदकृतः । कः कस्मादिव । क्रौञ्चात्क्रौञ्चनाम्नः पर्वतैकप्रदेशाद्वंसनिवहः सितच्छदसमूह इव । यस्येति ।
चः पूर्वोक्तसमुच्चये । यस्य राज्ञः कीर्त्याभिख्यया दशसु दिक्षु मुखरितभुवनं यथा स्यात्ताभ्रम्यतागम्यत । भावे
रूपम् । अथ कीर्तिविशेषणानि—अमुतेति । अमृतस्य पीयूषस्य य आमोदस्तद्वत्सुरभिः प्रकटितः प्रकटः
सुगन्धिश्च परिमलो यस्याः सा तथा । 'कीर्त्याः सौगन्ध्यं वर्णयेत्' इति कविसमयः । धवलीति । धवलीकृतः
शुभ्रीकृतः सुरासुरलोको देवदानवलोको यथा सा तथा । कयेव । मन्दरेति । मन्दरेण स्वर्णाद्रिणोद्धतो दुर्दान्तो
यो बहुलो दृढो दुग्धसिन्धुः क्षीरसमुद्रस्तस्य फेनोऽब्धिकफस्तस्य लेखयेव वीथ्येव । मन्थनक्षणे तयापि सुरासुर-
लोकः शुभ्रीकृत इति तदुपमानमिति भावः । यस्य चेति । यस्य राज्ञो राजलक्ष्मी राज्यश्रीरातपत्रस्य छत्रस्य
छायामातंताभावलक्षणं क्षणमपि निमेषमात्रमपि न मुमोच न तलाञ्ज । तपआक्रान्तायास्तत्र शीतलस्थलाभ्रयणं
स्यादित्याशयेनाह—अतीति । अतिदुःखेन रोद्धुं शक्योऽतिदुःसहः एवंविधो यः प्रतापः कोशदण्डजनितं तेज-
स्तस्माद्यः संतापो धर्मस्तेन खिद्यमानेव पीड्यमानेव । अथ पञ्चक्रियाणामेकेनैव कर्त्रा संबन्धं दर्शयन्नाह—तथा
चेति । यस्य राज्ञश्चरितं शौर्यविरूजितं दिष्टिवृद्धिमिव भार्याभ्युदयमिव जनो लोकः शुश्रावाकर्णितवान् । उप-
देशमिव गुरुनिदेशमिव जग्राह गृहीतवान् । मङ्गलमिव श्लोवसीयमिव बहु मेने सर्वाधिकृतत्वेन ज्ञातवान् । मन्त्रो
देवताधिष्ठातृकस्तमिव जजाप जपितवान् । आगमः सिद्धान्तस्तमिव न विसस्मार न विस्मृतवान् । जन इत्यस्य
सर्वत्र संबन्धः । यस्मिंश्चेति । यस्मिंस्तारापीठे राजनि । 'डिश्योर्वा' इति वाकारलोपः । इदं पृथिव्यामासीत् ।
तदेव दर्शयति—गिरीत्यादि । गिरीणां पर्वतानां विपक्षता पक्षराहित्यम् । इन्द्रेण पक्षादिच्छा गिरीणामिति
प्रागेवोक्तम् । न तु लोकानां विपक्षता दस्युता । प्रत्ययानां स्वादीनां परत्वं प्रकृत्युपरिवर्तमानत्वम् । न तु लोकानां
परत्वं भिन्नत्वं शत्रुत्वं वा । अभिमुखं जनानामवस्थीयतेऽनेनेत्यभिमुखावस्थानम् । कर्मणि ल्युट् । दर्पणानां मुकु-
राणाम् । न तु लोकानां कस्याचित्पुरतः कस्याप्यवस्थानम् । सर्वेषां लक्ष्मीवत्त्वादिति भावः । शूलपाणिरीश्वर-
स्तस्य प्रतिमाया मूर्तेर्दुर्गा पार्वती तयाश्लेषोऽभिष्वङ्गः । न तु लोकानां दुर्गं विषमस्थलं तेन आश्लेषः संबन्धः ।
राजग्रहाभावात् । जलधराणां भेदानां चापधारणमिन्द्रधनुर्धारणम् । न तु लोकानाम् । भयाभावाज्धनुरादा-

टिप्पण—१ पुरा किल परशुरामो महेश्वरादनुर्वेदशिक्षणावसरे क्रौञ्चदारकस्य स्कन्दस्य स्पर्धया बाणेन
क्रौञ्चाद्रिं विभेद यद्विवराद्धंससमूहो निर्जगामेति पुराणम् । २ मथितः क्षोभित इत्याशयः । ३ दैवज्ञ-
मुखास्त्रभाग्योदयं लोको यथा शृणोति तथा शुश्राव । उभयत्रापि लालसा कौतुकातिशयश्च हेतुः ।
४ उभयत्र अभ्युदयसंपादकत्वप्रत्याशा हेतुः । ५ उभयत्रापि सुखजनकत्वं हेतुः । ६ असकृजपेन
(उच्चारणेन) तादृशानुकरणसिद्धिः (चरितपक्षे), अभीष्टसिद्धिः (मन्त्रपक्षे) । ७ वेदादिविस्मरणे
पापं स्यात्, यशस्तु मनोहरतया स्वत एव न विस्मर्यते ।

पाठा०—१ उद्धतः उद्धते. २ अभ्रम्यत. ३ आतपच्छायाम्. ४ अस्य. ५ दिष्टिवृद्धिम्. ६ बहुमङ्गलमिव मेने.
७ आगमवचनम्. ८ दर्पणाम्.

चापधारणम्, ध्वजानामुन्नतिः, धनुषामवनतिः, वंशानां शिलीमुखमुखक्षतिः, देवतानां यात्रा, कुसुमानां बन्धनस्थितिः, इन्द्रियाणां निग्रहः, वनकरिणां वारिप्रवेशः, तैक्ष्ण्यम-
सिधाराणाम्, व्रतिनामभिधारणम्, ग्रहाणां तुलारोहणम्, अगस्त्योदये विषशुद्धिः, केश-
नखानामायतिभङ्गः, जलददिवसानां मलिनाम्बरत्वम्, रत्नोपलानां भेदः, मुनीनां योग-
साधनम्, कुमारस्तुतिषु तारकोद्धरणम्, उष्णरश्मेर्ग्रहणशङ्का, शशिनो ज्येष्ठातिक्रमः,
महाभारते दुःशासनापराधाकर्णनम्, वयोपरिणामे दण्डग्रहणम्, असिपरिवारेष्वकुशल-

नम् । ध्वजानां वैजयन्तीनामुन्नतिरुर्ध्वमुखत्वेन । न तु लोकानाम् । अहंकृतेरभावात् । धनुषां चापानामवनतिर-
वनमनम् । न तु लोकानां बलात्कारेण नतिः । सर्वेषां स्वाधीनवृत्तित्वात् । वंशानां वेणूनां शिलीमुखा भ्रमरास्तेषां
मुखैराननैः क्षतिश्छेदः । न तु लोकानां शिलीमुखा वाणास्तैः क्षतिः पीडा । युद्धाभावात् । 'पञ्चिष्वजिह्वगशिली-
मुखकङ्कपत्राः' इति कोशः । देवतानां यात्रा क्षणविशेषः । न तु लोकानां यात्रा भयादन्यत्र गमनम् । 'यात्रा
स्याद्यापने गतौ' इत्यनेकार्थः । कुसुमानां पुष्पाणां बन्धनेन ग्रथनेन स्थितिः । न तु लोकानां बद्धत्वेनावस्थानम् ।
सर्वेषां निरपराधित्वात् । इन्द्रियाणां करणानां निग्रहो निरोधः । न तु लोकानां निग्रहो दण्डः । वनकरिणामरण्य-
वासिगजानां वारिप्रवेशः । यथा गजबन्धनं क्रियते सा वारी । 'वारी तु गजबन्धनी' इति कोशः । न तु लोकानां
दिव्यार्थं वारिप्रवेशः । तैक्ष्ण्यं छेदशक्तिरसिधाराणां खड्गाग्रभागानाम् । न तु लोकानां तैक्ष्ण्यं क्रौर्यम् । व्रतिनां
योगिनामभिधारणम् । न तु लोकानामभौ धारणम् । ग्रहाणां नक्षत्राणां तुलारोहणं तुला राशिस्तस्यामारोहणं
संक्रमः । न तु लोकानां दिव्यार्थं तुलारोहणम् । अगस्त्योदयेऽगस्त्यस्य मुनेरुदये विषशुद्धिर्विषं पानीयं तस्य शुद्धिः
स्वच्छता । न तु लोकानां विषेण शुद्धिः कलङ्कापहारः । तदुक्तम्—'समयवप्रमाणं वत्सनाभविषं तेन शुद्धिर्वैर्या-
नाम्' इति । केशनखानामायतिर्विस्तारस्तस्या भङ्गो विच्छेदः । न तु लोकानामायतिरुत्तरः कालस्तस्य भङ्गो लक्ष-
णया दुःखजनकत्वम् । नित्येन तद्विच्छेदायोगात् । 'आयतिस्तत्तरः कालः' इति कोशः । जलदो घनाधनस्तत्का-
लीना ये दिवसा वासरास्तेषां मलिनं कश्मलमम्बरमाकाशं येषु तेषां भावस्तत्त्वम् । न तु लोकानां मलिनाम्बरत्वं
मलोपयुक्तवसनत्वम् । रत्नोपलानां मण्यश्मनां भेदः स्फोटनम् । न तु लोकानां मन्त्रभेदः । मुनीनां तपस्विनां
योगश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य साधनं यमादि । न तु लोकानां योगो विषादिप्रयोगः कार्मणं वा तस्य साधनं दुष्ट-
मन्त्रादि । कुमारः षण्मुखस्तस्य स्तुतयो नुतयस्तासु तारकस्य दैत्यस्योत्प्राबल्येन हरणं नाशनम् । न तु लोकानां
तारका कनीनिका तस्या उद्धरणमुत्कर्षणम् । उष्णरश्मेः सूर्यस्य ग्रहणशङ्कोपरागशङ्का । न तु लोकानां ग्रहणं
नियन्त्रणं तस्य शङ्कारेका । शशिनश्चन्द्रस्य ज्येष्ठा नक्षत्रं तस्यातिक्रमस्तदुल्लङ्घनम् । न तु लोकानां ज्येष्ठो भ्रात्रादि-
स्तन्निदेशोल्लङ्घनम् । महाभारते शास्त्रे दुःशासनो दुर्योधनलघुभ्राता तस्य योऽपराधः दुर्योधनाज्ञया दुःशासनेन
द्यूते जितेषु पाण्डवेषु द्रौपदी केशेषु गृहीत्वाकृष्टेयपराध आगस्त्यसाकर्णनं श्रवणम् । न तु लोकानां दुष्टं
शासनं येषां ते दुःशासना दुष्टमनुजास्तेषामपराधश्रवणम् । वयोऽवस्था तस्य परिणामः पक्वता तस्मिन्दण्डो
यष्टिस्तस्य ग्रहणम् । न तु लोकानां दण्डः करस्तदादानम् । असिपरिवारेषु खड्गपिधानेष्वकुशलयोगो न विद्यते

टिप्पणं—१ वारिः इति ह्रस्व उचितः वारि(जल)प्रवेश इति श्लेषाय । 'वारि द्विविधं नीरयोः । वारि-
र्ध्व्यां सरस्वत्यां गजबन्धनभुव्यपि ।' हैमः । २ अग्नेधारणम्, अग्निदिव्यम् 'यद्यहं पापी स्यां तदाऽग्निना
दग्धहस्तो भवेयमिति' पापाभावात् । ३ उत्पाटनमित्यर्थः ।

पाठा—१ पञ्चानां जलदिव्यं प्रतीहारणामसिधारणं तैक्ष्ण्यमसिधाराणां ध्वजानाम्, २ शिलीमुखक्षतिः, ३ देवा-
नाम्, ४ प्रवेशः, ५ असिधाराणां तैक्ष्ण्यम्, ६ व्रतिनामसिधाराधारणम्, ७ विषविशुद्धिः, ८ जलधरः, ९ धारणम्,
१० ग्रहणाशङ्का, ११ दुःशासनापराधः, १२ असिधारासु कोशशुद्धिः.

योगः, कामिनीकुचभङ्गेषु वक्रता, करिणां दानविच्छित्तिः, अक्षक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं पृथिव्यामासीत् ।

तस्य च राज्ञो निखिलशास्त्रकलावगाहगम्भीरबुद्धिः, आशैशवादुपाखण्डनिर्भरप्रेमरसः, नीतिशास्त्रप्रयोगकुशलः, भुवनराज्यभारनौकर्णधारः, महत्स्वपि कार्यसंकटेऽप्यविषण्णधीः, धाम धैर्यस्य, स्थानं स्थितेः, सेतुः सत्यस्य, गुरुगुणानाम्, आचार्य आचाराणाम्, धाता धर्मस्य, शेषाहिरिव महीभारधारणक्षमः, सलिलनिधिरिव महासत्त्वः, जरासंध इव घटित-

कुशलं यस्मात्सोऽकुशलः खङ्गस्तेन योगः संबन्धः । न तु लोकानां परिवारेषु परिच्छिद्येऽप्यकुशलमपुण्यं तस्य योगः । 'पर्याप्तिकेमपुण्येषु कुशलम्' इत्यनेकार्थः । अकुत्सितं शोभनं चर्म तस्य योगः । अन्यत्राकुशलमक्षेम-जरादि तेन योगो नास्तीति वा । केचित् 'असिपरिवारेषु कलङ्कयोगः' इति पठन्ति । कलङ्कः श्यामिका । अन्यत्र दोष इत्यर्थः । कामिनीनां स्त्रीणां कुचभङ्गेषु पयोधरपत्ररचनायां वक्रतारालता । करिणां हस्तिनां दानं मदः । 'मदो दानप्रवृत्तिश्च' इति कोशः । तस्य विच्छित्ती रचना । न तु लोकानां दानं वितरणं तस्य विच्छित्तिर्नाशः । अक्षक्रीडासु द्यूतक्रीडासु शून्यगृहदर्शनं शून्यगृहावलोकनम् । खेलिन्या शून्यमित्यर्थः । न तु लोकानां शून्यस्थलदर्शनम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्य चेति । तस्य राज्ञोऽभ्यासः शुकनासो नाम ब्राह्मण आसीद्बभूव । अथ प्रथमान्तानि तस्य विशेषणानि । निखिलेति । निखिलानि यानि शास्त्राणि कलाश्च तासामवगाहस्तदभिप्रायाकलनं तेन गम्भीराऽलब्धमध्या बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा । आशैशवादा बाल्यादुपाखण्ड आश्रितो निर्भरो निबिडः प्रेमरसः स्नेहरसो यस्मिन्स तथा । नीतीति । नीतिशास्त्रं व्यवहारग्रन्थस्तस्य प्रयोगस्तदर्थपरीक्षणं तत्र कुशलो दक्षः । भुवनेति । भुवनानां राज्यमाधिपत्यं तस्य भारो वीवधस्तल्लक्षणा या नौद्रोणी तस्याः कर्णधारो नाविकः । महत्स्वपीति । महत्स्वपि गुरुष्वपि कार्यसंकटेषु कृतिकष्टेष्वविषण्णाऽविषादवती धीर्बुद्धिर्यस्य स तथा । धामेति । धैर्यस्य धीरिमाया धाम गृहम् । स्थितेर्मर्यादायाः स्थानं स्थलम् । सत्यस्यावितथस्य सेतुः पालिः । गुणानां शौर्यादीनां गुरुर्हितोपदेशा । आचाराणां शिक्षजनाचीर्णमार्गाणामाचार्य उपदेशा । धर्मस्य वृषस्य धाता प्रजापतिः । शेषेति । शेषाहिरनन्तस्तद्वदिव मध्याः पृथ्व्या भारो वीवधस्तस्य धारणमुद्वहनं तत्र क्षम इत्यभङ्गशेषः । सलिलेति । सलिलनिधिः समुद्रस्तद्वदिव । सर्वत्रैकविशेषणेनोभयं विशेषयन्नाह—महेति । महत्सत्त्वं साहसं यस्मिन् । पक्षे महासत्त्वा जलचारिणः । जरेति । जरा राक्षसी तथा साक्षात्संधितत्वाजरासंधस्तद्वदिव । कथा स्यात्—राजगृहे जरासंधपित्रा बृहद्रथेन राज्ञीभ्यां पुत्रार्थमाराधितेन महर्षिणा चण्डकौशिकेनाम्रफलं प्रदत्तम् । तच्च सोऽर्थार्थं कृत्वा राजमहिषीभ्यां दत्तवान् । तयोश्चार्धाधेशरीरं बालकद्वयं जातम् । तदृष्ट्वा तयोः कुपितेन राज्ञा इमंशानभूमौ मुक्तम् । तत्र च जरया संधितमेकत्र योजितमिति जरासंधनाम संवृत्तमस्येति वार्ता । उभयं विशिनष्टि—घटितेति । घटितौ विहितौ संधिविग्रहौ येन । तत्र संधिः साम, विग्रहो युद्धम् । पक्षे जरया पिशाच्या घटितः संधिः संघटनं यस्य संधिविग्रहस्य शरीरस्येति

टिप्पणं—१ राज्यभारग्रहणमेव नौका तस्याः कर्णधार इति सरलार्थः । २ धीरतायाः (अविचलचित्ततायाः) इत्युचिता व्याख्या । ३ सलिलनिधिपक्षे महान्तः सत्त्वाः (जलजन्तवः) यस्मिन्नित्यर्थः । वस्तुतस्तु—'महासत्त्वनिवासः' इत्येव पाठः । महासत्त्वस्य (उत्कृष्टाध्यवसायस्य) आश्रयः (राजपक्षे) । समुद्रपक्षे तु महतां जलजन्तूनां निवासः ।

पाठां—१ वक्रता कामिनीनां कुचभङ्गेषु. २ कुचपत्र. ३ तस्य राज्ञो. ४ कलाकलापावगाहनं गम्भीरः कलापावगाहनगम्भीर. ५ भारक. ६ सिन्धुः. ७ सकलमही. ८ महासत्त्वनिवासः. ९ प्रकटित.

संधिविग्रहः । त्र्यम्बक इव प्रसाधितदुर्गः, युधिष्ठिर इव धर्मप्रभवः; सकलवेदवेदाङ्गवित्, अशेषराज्यमङ्गलैकसारः, बृहस्पतिरिव सुनासीरस्य, कविरिव वृषपर्वणः, वसिष्ठ इव दशरथस्य, विश्वामित्र इव रामस्य; धौम्य इवाजातशत्रोः, दमनक इव नलस्य, सर्वकार्येष्वैहितमतिरमात्यो ब्राह्मणः शुक्रनासो नामासीत् ।

यो नरकासुरशस्त्रप्रहारभीषणे भ्रमन्मन्दरनितम्बनिर्दयनिष्पेषकठिनांसपीठे नारायणवक्षःस्थलेऽपि स्थितामदुष्करलाभाममन्यत प्रज्ञावलेन लक्ष्मीम् । यं चासाद्य दर्शितानेकराज्यफला लतेव पादपमनेकप्रतानगहना विस्तारमुपययौ प्रज्ञा । यस्य चानेकचारपुरुषसहस्रसंचार-

घटितसंधिविग्रहं यस्य जरासंधस्येति द्वितीयाबहुव्रीहिः । त्र्यम्बकेति । त्र्यम्बक ईश्वरस्तद्वदिव । प्रसाधितेति । प्रसाधितं स्वायत्तीकृतं दुर्गं विषमस्थलं येन । पक्षे प्रसाधिता प्रसन्नीकृता दुर्गा पार्वती येन स तथा । युधिष्ठिर इति । युधिष्ठिरो धर्मपुत्रस्तद्वदिव । धर्मस्य नीतिधर्मादेः प्रभव उत्पत्तिर्यस्मात् । पक्षे धर्मात्मनो यस्येति विग्रहः । सकलेति । सकलानि समग्राणि यानि वेदवेदाङ्गानि शिक्षादीनि तेषां विज्ञाता । अशेषेति । अशेषं समग्रं यद्राज्यं तत्र मङ्गलैकसारः कल्याणैकरहस्यभूतः । प्रकारान्तरेण तमेव विशेषतो विशेषयन्नाह—सुनासीरस्येन्द्रस्य बृहस्पतिः सुरगुरुस्तद्वदिव । वृषपर्वणो दैत्यस्य कविः शुक्रस्तद्वदिव । दशरथस्य रामपितुर्वसिष्ठोऽरुन्धतीजानिस्तद्वदिव । रामस्य दशरथात्मजस्य विश्वामित्रः कौशिकस्तद्वदिव । अजातशत्रोर्धर्मपुत्रस्य धौम्यः सचिवस्तद्वदिव । नलस्य नैषधेर्दमनकाभिधानोऽमात्यस्तद्वदिव । अयं तारापीडस्य राज्ञ इति भावः । सर्व इति । सर्वकार्येषु समग्रकृतेष्वाहिता स्थापिता मतिर्बुद्धिर्येन स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

य इति । यः शुक्रनासः प्रज्ञावलेन बुद्धिसामर्थ्येनादुष्करलाभां स्वल्पप्रयासलभ्यां लक्ष्मीं श्रियममन्यत ज्ञातवान् । कीदृशीम् । नारायणस्य कृष्णस्य यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र स्थितामासेदुषीमपि । एतेन तत्प्राप्तिरतिक्वथितं सूचितम् । वक्षःस्थलं विशिनष्टि—नरकेति । नरकासुरो दैत्यस्तस्य शस्त्राणि तेषां प्रहारोऽभिघातस्तेन भीषणे भयानके । भ्रमदिति । भ्रमञ्चासौ मन्दरश्च भ्रमन्मन्दरस्तस्य यो नितम्बः कटकस्तस्य यो निर्दयं निरनुकम्पं निष्पेषशूर्णाभावस्तरुकर्तव्यतायां कठिनं कठोरमंसपीठं स्कन्धपीठं यस्मिन् । अथवा निष्पेषेणावनतिविशेषेणेति बोध्यम् । मथनावसरे हि मन्दरनितम्बा अंसयोर्लम्भा इति भावः । एतेन मन्दरादप्यंसयोरधिककाठिन्यमिति ध्वनितम् । यमिति । यं शुक्रनासाख्यमासाद्य प्राप्य प्रज्ञा विस्तारं विस्तीर्णतामुपययौ प्राप्तवती । तां विशिनष्टि—दर्शितेति । दर्शितानि प्रकटितान्यनेकराज्यान्वेव फलानि यया सा तथा । केवलमेव यथा लता पादपं वृक्षं प्राप्य विस्तारं याति । कीदृशी । अनेकेति । अनेकैः प्रतानैर्लतागहनैर्गहना निबिडा । यस्येति । यस्य मन्त्रिणो धरणीतले जगतीतले राज्ञां समुच्छ्वसितमप्युच्छ्वसितमात्रमप्यहरहः प्रतिदिनमविदितमज्ञातं नासीत् । न बभूवेत्यर्थः । कस्मिन्निव । भवन इव गृह इव । यथा सन्निविष्टः किमप्यज्ञातं न स्यात् । भुवनतलं विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेकौ ये चारपुरुषाः प्राणिपुरुषास्तेषां सहस्रं तस्य

टिप्पण—१ घटितो विहितः सन्निधः (उभयखण्डयोः संयोगः) यस्य तादृशो विग्रहः शरीरं यस्य स इति स्पष्टोऽर्थः । २ भ्रमञ्चासौ इत्यर्थः । ३ अनेके इत्यवगन्तव्यम् ।

पाठा०—१ मण्डलैक. २ दमनक इव भीमस्य, सुमतिरिव नलस्य. ३ अप्रतिहत. ४ नामाभवत्. ५ शस्त्रभीषण. ६ मन्दरनिर्दय. ७ समासाद्य. ८ महापादपमनेकगहना. ९ उपाययौ. १० यस्यानेक. ११ परिचिते; विचिते.

निचिते चतुर्दधिवलयपरिधिप्रमाणे धरणीतले भवन इवाविदितमहरहः समुच्छसितमपि राज्ञां नासीत् ।

स राजा बाल एव सुरकुञ्जरकरपीवरेण राज्यलक्ष्मीलीलोपधानेन सकलजैगदभय-
दानयज्ञदीक्षायूपेन स्फुरदसिलतामरीचिजालजटिलेन निखिलारातिकुलप्रलयधूमकेतुदण्डे-
न बाहुना विजित्य सप्तद्वीपवल्यां वसुंधरां तस्मिच्छुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव
राज्यभारमारोप्य सुस्थिताः प्रजाः कृत्वा कर्तव्यशेषमपरमपश्यत् । प्रशमिताशेषवि-
पक्षतया विगताशङ्कः शिथिलीकृतवसुंधराव्यापारः प्रायो यौवनसुखान्यनुबभूव ।

तथा हि—कदाचिदुल्लसत्कठोरकपोलपुलकजर्जरितकर्णपल्लवानां प्रणयिनीनां चन्दनजल-
च्छटाभिरिव स्मितसुधाच्छविभिरभिषिच्यमानः, कर्णोत्पलैरिव लोचनांशुभिस्ताड्यमानः,

संचारः परिभ्रमणं तेन निचिते पूरिते । चतुरिति । चतुर्दधीनां चतुःसमुद्राणां वलयं कङ्कणं तस्य या
किंचिदधिका त्रिगुणिता परिधिः परिक्षेपः स एव प्रमाणं यस्य स तस्मिन् ।

स इति । स राजा तारापीडो बाल एव । सुरेति । सुरकुञ्जरो हस्तिमल्लस्तस्य करः शुण्डा तद्वत्पी-
वरेण पुष्टेन । राज्येति । राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तस्या लीलोपधानेन लीलोपवर्हेण । सकलेति । सकलजगतः
समग्रविष्टपस्य यदभयदानं तदेव यज्ञदीक्षा तत्र यूपेन यज्ञस्तम्भेन । स्फुरदिति । स्फुरन्ती देदीप्यमाना
याऽसिलता खङ्गलता तस्या मरीचिजालं कान्तिसमूहस्तेन जटिलेन व्याप्तेन । निखिलेति । निखिलाः समग्रा
येऽरातयः शत्रवस्तेषां यानि कुलानि तेषां प्रलयो विनाशस्तत्र धूमकेतुर्ग्रहविशेषस्तस्य दण्डेन पुच्छेन । दण्डा-
कृतिरुपत्वात्पुच्छस्येति भावः । एवंविधेन बाहुना भुजेन । सतेति । जम्बूद्वीपशाल्मलिकुशकौञ्चशक्रपुष्कराः
सप्तद्वीपा एव वलयं कङ्कणं यस्या एवंभूतां वसुंधरां विजित्य तस्मिच्छुकनासनाग्नि मन्त्रिणि सुहृदीव मित्र इव
राज्यभारमारोप्य निधाय सुस्थिताः सुखेन स्थायिन्यः प्रजाः प्रकृतीः कृत्वा निष्पाद्य कर्तव्यशेषमितः परं
किं कर्तव्यमस्तीत्यपरं विचारविषयं कार्यमपश्यदित्यन्वयः । प्रशमितेति । प्रशमिताः शान्तिं प्रापिता
अशेषाः समग्रा विपक्षा दस्यवो येन तस्य भावस्तत्ता तया । अत एव विगताशङ्को निर्भयः । शिथिलीति ।
शिथिलीकृतः श्वशीकृतो वसुंधरायाः क्षितेर्व्यापारो व्यापृतिर्येन स तथा । प्रायो बाहुल्येन यौवनस्य तारुण्यस्य
सुखानि स्त्रीसंभोगादीन्यनुवभूवानुभवविषयीचक्रे । तदेव दर्शयति—तथा हीति । कदाचिदिति ।
कदाचित् कस्मिंश्चित्समयेऽनङ्गपरवशः कामपरायस्तः सुरतं मैथुनमाततान विस्तारयामासेत्यन्वयः । किं क्रिय-
माणः । अभिषिच्यमानः सिच्यमानः । कामिः । स्मितमीपद्धसितं तदेव सुधामृतं तस्याच्छविभिः कान्तिभिः ।
कामिरिव । प्रणयिनीनां कामिनीनां चन्दनजलच्छटाभिरिव । कीदृशीनाम् । उल्लसन्तो विकसन्तः कठोराः
कठिनाः कपोलेषु पुलका रोमाञ्चास्तैर्जर्जरीताः श्वशीभूताः कर्णपल्लवाः श्रोत्रकिसलयानि यासाम् । पुनः किं क्रिय-
माणः । ताड्यमानः पीड्यमानः । कैः । लोचनांशुभिः नेत्रकान्तिभिः । कैरिव । कर्णोत्पलैरिव श्रवणकुवलयै-

टिप्प०—१ परिधिप्रमाणे; परिखाप्रमाणे. २ धरणीतले. ३ कुञ्जरपीवरेण. ४ राज्यलक्ष्मी. ५ जगदीक्षामयप्रदान.
६ प्रदानशौण्डेन रणयज्ञदीक्षा. ७ धूमकेतुना बाहुदण्डेन विजित्य सकलद्वीप. ८ अपश्यत्. ९ विपक्षतया तया.
१० विगलिताशङ्कः. ११ शिथिलितपृथिवीव्यापारः. १२ प्रायशो. १३ सुखम्.

कुङ्कुमधूलिभिरिवाभरणप्रभाभिराकुलीक्रियमाणलोचनः, धवलांशुकैरिव करनखमयूखजाल-
कैराहन्त्यमानः, चम्पककुसुमदलमालिकाभिरिव भुजलताभिराबध्यमानः, दंष्ट्राधराधृतकरत-
लचलन्मणिवलयकलकलरमणीयम्, अतिरभसदलितदन्तपत्रदलदन्तुरशयनम्, उत्क्षिप्तचर-
णतलगलदलक्तकरक्तशेखरम्, सरभसकचग्रहचूर्णितमणिकर्णपूरम्, उल्लसितकुचकृष्णागुरु-
पङ्कपत्रलताङ्कितप्रच्छदपटम्, अञ्चलश्रमजलकणिकालुलितगोरोचनतिलकपत्रभङ्गम्, अन-
ङ्गपरवशः सुरतमाततान । कदाचिन्मकरकेतुकनकनाराचपरम्पराभिरिव कामिनीकरपुटवि-
निर्गताभिः कुङ्कुमजलधाराभिः पिञ्जरीक्रियमाणकायो लाक्षाजलच्छटाग्रहारपाटलीकृतदु-
कूलो मृगमदजलविन्दुशबलचन्दनस्यासकः कनकशृङ्गकोशैश्चिरं चिक्रीड ।

रिव । कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य धूलिभिश्चर्णैरिवाभरणप्रभाभिर्भूषणरश्मिभिराकुलीक्रियमाणे लोचने यस्य
स तथा । धवलेति । धवलांशुकैरिव शुभ्रवसनैरिव करयोर्हस्तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां
जालकैः समूहैराहन्त्यमान आघातविषयीक्रियमाणः । चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य कुङ्कुमानां पुष्पाणां
दलानि खण्डानि तेषां मालिका मालास्ताभिरिव भुजलताभिर्बाहुवल्लीभिराबध्यमानः संयम्यमानः । इतः
सुरतविशेषणानि । दष्टेति । दष्टः खण्डितो योऽधरो रदनच्छदस्तेनाधृतं कम्पितं यत्करतलं तेन चलन्ति
यानि मणिवलयानि तेषां यः कलकलोऽव्यक्तध्वनिस्तेन रमणीयं मनोहरमत एवातिरभसमतिस्वरं दलितानि
द्वैधीकृतानि यानि दन्तपत्राणि कर्णाभरणानि तेषां दलानि तैर्दन्तुरं विषमं शयनीयं शय्या यस्मिन् । उत्क्षि-
प्तेति । उत्क्षिप्तावृष्ट्वाकृतौ यौ चरणौ पादौ ताभ्यां गलैस्त्वद्योऽलक्तको यावकरसस्तेन रक्तो रञ्जितः शेखरो-
ऽवतंसो यस्मिन् । सरेति । सरभसं ससंभ्रमं यः कचग्रहः केशग्रहस्तेन चूर्णितं भ्रमं मणिकर्णपूरं रत्नोपेतं श्रव-
णभूषणं यस्मिन् । उल्लसितेति । संभोगावस्थायामुल्लसिता उल्लासं प्राप्ता ये कुचाः पयोधरास्तेषु कृष्णागुरुः
काकुतुण्डस्तस्य यः पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलताः पत्रभङ्ग्यस्ताभिरङ्कितश्चिह्नितः प्रच्छदपट उत्तरच्छदो यस्मिन् ।
अच्छेति । अच्छं निर्मलं यच्छम्भजलं रतङ्कान्तिपानीयं तस्य कणिकाः पृषन्ति तैर्लुलितो विळसो गोरो-
चनातिलकपत्राणां भङ्गो यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कदाचिदिति । स राजा कनकशृङ्गकोशैः
सुवर्णवटितशृङ्गसंघातैः चिरं चिरकालं यावच्चिक्रीड क्रीडां कृतवान् । 'क्रीड क्रीडने' धातुः । लिटि रूपम् ।
क्रीडशः । कुङ्कुमस्य या जलधारास्ताभिः पिञ्जरीक्रियमाणः कायो यस्य स तथा । कीदृशीभिरिव । मकरके-
तुर्मेदनस्तस्य कनकस्य खर्णस्य ये नाराचा बाणास्तेषां परम्पराभिरिव । कीदृशीभिः । कामिन्यः त्रिय-
स्तासां करपुट्य हस्तसंपुट्यस्तेभ्यो विनिर्गताभिर्निःसृताभिः । पुना राजानं विशिनष्टि—लाक्षेति । लाक्षा-
जलं यावकजलं तस्य छटास्तासां प्रहारोऽभिघातस्तेन पाटलीकृतं श्वेतरक्तीकृतं दुकूलं दुगूलं यस्य स तथा ।
मृगमदेति । मृगमदो गन्धधूली तस्य जलमम्भस्तस्य विन्दुना पृषतेन शबलाः कर्बुराश्चन्दनस्यासका मल-
यजहस्ताका यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्पणं—१ गलन् स्रवन् योऽलक्तक इत्यर्थः । २ फालगुने जायमानस्य रङ्गजलक्रीडामयस्य मदनोत्स-
वस्य वर्णनमिदम् । अत एव तत्र नारीभिः कुङ्कुमजलेन पिञ्जरीकृतोऽयम् । गात्रवस्त्रोपरि दत्तेषु चन्दन-
स्यासकेषु कस्तूरीजलविन्दुभिः शबलीकरणम् । अयमपि च कनकनिर्मितैः शृङ्गाकारैर्जलनिक्षेपपात्रैः (डो-
लची) तासु रङ्गजलं निक्षिपन् चिरं चिक्रीड । 'क्रीणैः पिष्टातकौवैः' इत्यादिना रत्नावल्यां सोयमुत्सवो
वर्णितः । सातवाहनेनापि गाथासप्तशत्याम्—'चेत्तूण चुण्णमुष्टिं हरिसूतसिर्षाणं वेपमानाण । भिसिणेमिति
पिभक्षमं हृत्थे गंधोदधं जाअ ॥ (४-१२) । इत्यादिना वर्णितः । एतद्गाथाया मत्कृतोऽनुवादः—
'आदाय चूर्णमुष्टिं हर्षोत्सुक्येन वेपमानायाः । प्रियमवकिरामि पुर इति हस्ते गन्धोदकं जातम् ॥' इति ।

पाठां—१ कुङ्कुमपटवासः कुङ्कुमवासः । २ लोललोचनः । ३ नखरः । ४ दंष्ट्राधरकरतलः । ५ धृतः आधृतः । ६ कल-
कलरवः । ७ रतिरभसः । ८ दन्तुरितः । ९ चरणगलतः । १० अश्रमजलः । ११ गोरोचनाः रोचना । १२ विनिर्गताभिरिव ।

कदाचित्कुचचन्दनचूर्णधवलितोर्मिमालम्, चटुलतुलाकोटिवाचालचरणालक्तकसिक्तहंसमिथुनम्, अलकनिपतितैकुसुमसारम्, प्लवमानकर्णपूरकुवलयदलम्, उन्नतनितम्बक्षोभजर्जरिततरंगम्, उद्दलितनालपर्यस्तनलिननिपतितधूलिपटलम्, अनवरतकरास्फालनस्फुरत्फेनबिन्दुचन्द्रकितं सावरोधजनो जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणामम्भश्चकार ।

कदाचित्संकेतवञ्चिताभिः प्रणयिनीभिरावद्धभङ्गुरभृकुटिभिरारणितपारिहार्यमुखरभुजलताभिर्वकुलकुसुमार्वालीभिः संयतचरणो नखकिरणविमिश्रैः कुसुमदामभिः कृतापराधो दिवसमताड्यत । कदाचिद्वकुलतरुरिव कामिनीगण्डूपसीधुधार्यं स्वादमुदितो विकाशमभ-

कदाचिदिति । सहावरोधजनैरन्तःपुरलोकेर्वर्तमानः स राजा जलक्रीडया गृहदीर्घिकाणां भवनवापीनामम्भः पानीयमेतादृशं चकार निर्ममे । अथ चाम्भोविशेषणानि—कुचेति । कुचानां स्तनानां यानि चन्दनचूर्णानि मलयजक्षोदास्तैर्धवलिता शुभ्रीकृतोर्मिमाला कल्लोलपङ्क्तिर्यस्य तत् । चटुलेति । चटुला मनोहरा ये तुलाकोटयस्तैर्वाचाला मुखरा ये चरणाः पादास्तेषां योऽलक्तकस्तेन सिक्तं सिद्धितं हंसमिथुनं सितच्छदद्वन्द्वं यस्मिस्तत्तथा । अलकेति । अलकाचूर्णकुन्तलाजिपतितं स्रस्तं कुसुमसारं पुष्परहस्यं यस्मिस्तत्तथा । प्लवेति । प्लवमानं निमज्जमानं कर्णपूररूपं कुवलयदलं यस्मिन् । उन्नतेति । उन्नता उच्चा ये नितम्बा आरोहास्तैः क्षोभ आस्फालनं तेन जर्जरिताः क्षीणास्तरंगाः कल्लोला यस्मिस्तत् । उद्दलितेति । उद्दलितान्युच्छिन्नानि नालानि विसानि येषामेवंभूतानि पर्यस्तानि नलिनानि कमलानि तेष्वो निपतितं स्रस्तं धूलिपटलं परागसमूहो यस्मिन् । अनवरतेति । अनवरतकरास्फालनेन निरन्तरहस्तास्फोटनेन स्फुरन्तो देदीप्यमाना ये फेनबिन्दवोऽब्धिकफपट्टतास्तैरेव संजाता चन्द्रका मेचका यस्मिन् । 'तारकादिभ्य इतच्' इति । चन्द्रकितं मेचकितम् । अन्वयस्तु पूर्वोक्तः ।

कदाचिदिति । स दिवसं प्रतिदिवसं प्रणयिनीभिर्मानिनीभिरताड्यत ताडितोऽभूदित्यन्वयः । 'ताड व्यथने' इति धातुः । लुब्धन्तप्रयोगः । अत्र यद्यपि प्रथमतः कर्तृत्वेन निर्देशादितश्च कर्मत्वेनेति कारकप्रक्रमभङ्गस्तथापि वाक्यभेदाददोषः । कीदृशः । कुतेति । कृतो विहितोऽपराध आगो येन स तथा । पुनः कीदृक् । संयतौ बद्धौ चरणौ पादौ यस्य स तथा । कैः । कुसुमदामभिः पुष्पमालाभिः । किंविशिष्टाभिः । बकुलेति । बकुलः केसरस्तस्य कुसुमानां पुष्पाणामावलिः श्रेणियेषु तैः । नखेति । नखानां पुनर्भवानां किरणा मयूखान्तैर्विमिश्रैः संपृक्तैः । अथ च प्रणयिनीनां विशेषणानि—संकेतेति । अमुकस्थले मयावश्यमागन्तव्यमिति संकेतस्तेन वञ्चिताभिर्मिष्कलीभूताभिः । सागता, स्वयं तु नागत इति भावः । अत एवावद्धा विरचिता भङ्गुरा वक्ता शुकटयो याभिस्ताः । आरणितेति । आरणितं शब्दायमानं यत्पारिहार्यं कङ्कणं तेन मुखरा वाचाला भुजलता यासां तामिः । कदाचिदिति । बकुलतरुः केसरवृक्षस्तद्वदिव विकाशं विकस्वतामभजत प्राप्तवान् । तमेव विशिनष्टि—कामिनीति । कामिनीनां स्त्रीणां यो गण्डूषश्चलुकस्तस्य यत् सीधु मयं

टिप्पणं—१ चटुलाभ्यां चलिताभ्यां तुलाकोटिभ्यां नूपुराभ्यां वाचालयोः चरणयोः अलक्तकेन सिक्तं हंसमिथुनम् (नूपुररवाकुटौ हंसदम्पती) यस्मिन् तत् । इति व्याख्यानमुचितम् । २ 'कुसुमनिकरसारम्' इत्येव पाठः । अलकनिपतितैः कुसुमनिकरैः शारं चित्रमिति तद्व्याख्या । ३ प्लवमानानि जलोपरि संतरन्ति कर्णपूराणाम् आकण्ठमग्नमहिलाकर्णाभरणीकृतानां कुवलयानां नीलोत्पलानां दलानि यस्मिन् तत् । इति व्याख्योचिता । ४ उच्छिन्ननालत्वाजलोपरि पतितानि यानि कमलानि, इत्यर्थः । ५ समस्तं दिवसमभिव्याप्येत्यर्थः । प्रतिदिनताडनार्थस्तु टीकाकारस्य राजनि परमाणुग्रह एव ।

पाठां—१ धवलोर्मिः, २ अलक्तः, ३ कुसुमनिकरसारम्, ४ कर्णकुवलयः, ५ संक्षोभः, ६ करतलः, ७ विस्फुरत्, ८ शुकट्रीभिः, शुकट्रीभिः, अकुट्रीभिः, ९ मणिपरिहार्यः, १० आवलीसंयतः, ११ कामिनीनां गण्डूषः, १२ आस्वादनः.

जत । कदाचिदशोकपादप इव युवतिचरणतलप्रहारसंक्रान्तालक्तको रागमुवाह । कदाचि-
न्मुसलायुध इव चन्दनधवलः कण्ठावसक्तोल्लसल्लोलकुसुममालः पानमसेवत । कदाचिद्व-
न्धगज इव मन्दरक्तपोलदोलायमानकर्णपल्लवो मदकलः काननं विकचवनलताकुसुमसुर-
भिपरिमलं जगाहे । कदाचित्कणितमणिनूपुरनिनादानन्दितमानसो हंस इव कमलवनेषु
रेमे । कदाचिन्मृगपतिरिव स्कन्धावलम्बिकेसरमालः क्रीडापर्वतेषु विचचार । कदाचिन्म-
धुकर इव विजृम्भमाणकुसुममुकुलदन्तुरेषु लतागृहेषु बभ्राम । कदाचिन्नीलपटविरचिताव-
गुण्ठनो बहुलपक्षप्रदोषदत्तसंकेताः सुन्दरीरभिससार । कदाचिच्च विघटितकनककपाटं प्रक-

तस्य धारा पङ्क्तिस्तस्या यः स्वादस्तेन मुदितो हर्षितः । कदाचिदिति । अशोकपादपः कङ्कलिबृक्षस्तद्वदिव ।
अशोकसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—युवतीति । युवतीनां स्त्रीणां यश्चरणतलप्रहारः पादतलाभिघातस्तेन संक्रान्तो
लम्बोऽलक्तको यस्य स तथा रागमनुरागमुवाहावहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे लिटि रूपम् ।
कदाचिदिति । पूर्ववत् । मुसलायुधो बलभद्रस्तद्वदिव । तत्साम्यमाह—चन्दनेति । चन्दनेन हरिच-
न्दनाङ्गरागेण धवलः शुभ्रः । पक्षे चन्दनवद्धवलः । कण्ठेति । कण्ठावसक्तोल्लसन्ती लोला कुसुममाला यस्य
स तथा पानं मद्यपानमसेवताभजत । कदाचिदिति । गन्धगजो गन्धहस्ती तद्वदिव काननं वनं जगाहे
विलोडयामासेत्यन्वयः । कीदृशः । मदेति । मदेन रक्तो यः कपोलस्तस्मिन्दोलायमानः कर्णपल्लवो यस्य स
तथा । मदकलो मदेन कलो मनोहरो विकचानि विकस्वराणि यानि वनलताकुसुमानि तेषां सुरभिः परि-
मलो यस्मिन् । कदाचिदिति । हंस इव मराल इव कमलवनेषु नलिनकाननेषु रेमेऽरमत । कीदृशः ।
कणितेति । कणितानि शब्दितानि यानि मणिनूपुराणि रत्नपादाङ्गदानि तेषां निनादः शब्दस्तेनानन्दितं मुदितं
मानसं यस्य तथा । पक्षे कणितमणिनूपुरवद्यो निनादस्तेनानन्दितं मानसं सरो येनेति विग्रहः । कदाचि-
दिति । मृगपतिरिव महानाद इव क्रीडापर्वतेषु क्रीडाशैलेषु विचचार व्याहारीत् । तमेव विशिनष्टि—स्क-
न्धेति । स्कन्धावलम्बिनी केसरोपयुक्ता माला स्रग्वय्य स तथा । पक्षे स्कन्धावलम्बिनी केसरमाला सदाप-
ङ्क्तिर्यस्येति विग्रहः । कदाचिदिति । मधुकर इव भ्रमर इव लतागृहेषु वल्लीगृहेषु बभ्राम भ्रमणं चकार ।
कीदृशेषु लतागृहेषु । विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि यानि कुसुममुकुलानि तैर्दन्तुरेषु विषमेषु । कदाचि-
दिति । सुन्दरीः प्रमदा अभिससार सेवितवान् । कीदृक् । नीलेति । नीलपटेन इयामपटेन विरचितं विहि-
तमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं येन स तथा । सुन्दरीर्विशिनष्टि—बहुलेति । बहुलपक्षस्य कृष्णपक्षस्य यः प्रदोषो
यामिनीमुखं तत्र दत्तः संकेतो याभिस्ताः । कदाचिच्चेति । अवरोधस्यान्तःपुरस्य संगीतकं नृत्यादि ददर्शा-
द्राक्षीदित्यन्वयः । केषु । प्रासादा भूपगृहास्तेषां कुक्षयो मध्यभागास्तेषु । तानेव विशिनष्टि—विघटितेति ।
विघटितमुद्धाटितं कनककपाटं स्वर्णकपाटं यथा स्वातथ्येति क्रियाविशेषणम् । प्रकटा वातायनाः स्पष्ट-

टिप्प०—१ रत्ननिर्मितानि पादभूषणानि (मञ्जीराः) इत्यर्थः । अङ्गदस्तु भुजे प्रसिद्धः । २ वास्तवे तु
हंसपक्षेऽप्ययमेवार्थः । कामिनीनूपुररवेण तस्यापि मनःप्रहर्षस्य प्रसिद्धत्वात् । ३ बकुलमाला, इत्यर्थः ।
४ स्वयभिसरणेन संगतवान् ।

पाठा०—१ अलक्तकरसो रागम्. २ धवलकण्ठ. ३ कण्ठावसक्तोल्लोलः कण्ठावसक्तसमुल्लसल्लोलः, ४ पल्लवः कुसु-
मसुरभिः. ५ विकस्वरः. ६ कणन्. ७ स्कन्धावलम्बितः. ८ पर्वतकेषु. ९ कदाचिद्वनलताप्रथितमौलिर्नक्तमालाकुसुमस्तव-
करन्वितशेखरः शुक्रपक्षरागमधरयता नलिनीदलकोमलेन हरितकङ्कुकेनावच्छिन्नशरीरावयवः क्रोदण्डदण्डसनाथीकृतवा-
भेतरासदेशः पुरः प्रधावितानेकश्वगणिवायुरिद्वैरुपदिश्यमानवर्त्मनेकपक्षिजातिसमालम्बनव्यग्रपाणिभिः परिहासपेशलं
सवयोभिरनुगम्यमानो मृगयारसविद्धचेताः सुचिरं गिरिनदिकारण्यप्रसरेषु परिवभ्राम । कदाचिन्नीलपटुकृतावगुण्ठनः,
१० पटावगुण्ठनः पटविरचितावगुण्ठनः, ११ बहुलनिशाप्रदोषः, १२ कदाचिद्विघटितः, १३ कपाटप्रकटः.

दद्यातायनेष्वनवरतदह्यमानकृष्णागुरुधूमरक्तैरिव पारावतैरधिष्ठितविटङ्केषु प्रासादकुक्षिषु कतिपयात्सुहृत्परिवृतो वीणावेणुसुरजर्मनोहरमवरोधसंगीतकं ददर्श । किं बहुना यद्यदतिरमणीयमविरुद्धमायत्नां तदात्वे च तत्तदनाक्षिप्तचेताः परिसमाप्तत्वादन्वेषां पृथिवीव्यापाराणां सिषेवे, नत्वतिव्यसनितया । प्रमुदितप्रजस्य परिसमाप्तसकलमहीप्रयोजनस्य नरपतेर्विषयोपभोगलीला भूषणम् । इतरस्य तु विडम्बना । प्रजानुरागहेतोरन्तरान्तरा दर्शनं ददौ । सिंहासनं च निमित्तेष्वारोह ।

शुकनासोऽपि महान्तं राज्यभारमनायासेनैव प्रज्ञाबलेन बभार । यथैव राजा कार्योप्यकार्षीत्तद्वदसावपि द्विगुणीकृतप्रजानुरागो राजकार्याणि चक्रे । तमपि चलिचूडामणिमरीचि-

गवाक्षा येषु । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यः कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमो दहनकेतनस्तेन रक्तैरिव रजितैरिव । एवंभूतैः पारावतैः कलरवैरधिष्ठिता आश्रिता विटङ्काः कपोतपाल्यो येषु । कतीति । कतिपयाः कियन्तो य आप्ताः प्रत्ययिताः । 'आप्तप्रत्ययितौ समा' इति कोशः । एवंविधाः सुहृदो मित्राणि तैः परिवृतः सहित इति राज्ञो विशेषणम् । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, सुरजो मृदङ्गः, तैर्मनोहरमतिरमणीयम् । संगीतविशेषणम् । किं बहुनेति । किं बहुवक्तव्येन । यद्यदतिविष्टनामकं वस्त्वतिरमणीयमायत्यामुत्तरकाले । 'आयतिस्तुतरः कालः' इति कोशः । तदात्वे चेति । 'तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्' इति कोशः । अविरुद्धं नीतिशास्त्राप्रतिषिद्धं तत्तद्विषये सेवितवान् । अतिसुन्दरेण वस्तुनाक्षिप्तचेतसा व्यसनमेवेत्याह— अनाक्षिप्तेति । अनाक्षिप्तमनाकुलं चेतो यस्य स तथा । अत्रार्थं हेतुं प्रदर्शयन्नाह— परीति । अन्येषां पृथिवीव्यापाराणां परिसमाप्तत्वात्परिपूर्णभूतत्वात् न त्वतिव्यसनितया तदासक्तयेत्यर्थः । एतदेवार्थान्तरन्यासेन विवृणोति— प्रमुदितेति । प्रमुदिता मुदं प्रापिताः प्रजाः प्रकृतयो येन स तथा तस्य । परीति । परिसमाप्तं परिपूर्णकृतं सकलं समग्रं महीप्रयोजनं वसुधाकृत्यं यस्यैवंभूतस्य नरपतेः । विपयेति । विषयाः स्ववचनदनादयस्तेषामसकृदुपभुज्यन्त इत्युपभोगास्तेषां लीला क्रीडा भूषणमलंकारः । आदरातिशयाभावेनेत्यर्थः । 'असक्तः सुखमन्वभूत' इत्युक्तत्वात् । इतरस्य त्वेतद्भिन्नस्य तु विडम्बना राजकृत्यासाधकत्वेन व्यसनमेव । प्रजेति । प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहस्तस्य हेतोस्तदर्थमन्तरान्तरा मध्ये मध्ये दर्शनं जनानां सौधावलोकनं ददौ दत्तवान् । असकृद्विर्गमनमनादरहेतुरिति भावः । सिंहेति । निमित्तेषु तथाविधकारणेषु सिंहासनं नृपासनमारोहारूढवान् । शुकनासोऽपीति । शुकनासनामा मन्त्रिरपि महान्तं गरिष्ठमपि राज्यभारमाधिपत्यधुरमनायासेनैव प्रयासं विना प्रज्ञाबलेन राजनीतिबलेन बभार दद्रे । यथैवेति । यथा येन प्रकारेण राजा नृपः कार्याणि कृत्यान्वकार्षीत्तद्वदसौ शुकनासोऽपि । द्विगुणीति । पूर्वस्माद्विगुणीकृतोऽधिकीकृतः प्रजायाः प्रकृतेरनुरागः स्नेहो येन स तथा राजकार्याणि स्वस्वामिकृत्यानि चक्रेऽकार्षीत् । तमपीति । तं शुकनासमपि राजकं राजसमूह आननाम नमश्चक्रे । कैः । मौलिभिस्तैः कीदृशैः । चलिताः कम्पिता ये चूडामणयः शिरोमणयस्तेषां या मरीचिमज्जर्यस्तासां जालं येषु तैः ।

टिप्प०—१ विचारसापेक्षेषु शासनव्यापारेषु, पूर्वोक्तवादिषु वा । २ मन्त्रीत्यर्थः ।

पाठा०—१ पारावतैः. २ अध्यासित. ३ महाप्रासाद. ४ मनोहरतममन्तःपुरसंगीतकम्; मनोहरमन्तःपुरसंगीतकम्. ५ किं च बहुना. ६ अस्मिन्तमविरुद्धम्. ७ आयत्ना. ८ न तु व्यसनितया. ९ प्रजस्य हि. १० महीमण्डलप्रयोजनस्य. ११ विषयसंभोग. १२ हेतोश्चान्तरान्तरा; हेतोश्चान्तरा. १३ शुकनासोऽपि राज्यभारम्. १४ महान्तं तम्; महान्तमपि. १५ यथैव च. १६ सर्वकार्याणि. १७ द्विगुणीकृतः प्रजानुरागश्चक्रे. १८ चकार. १९ चावलित.

मञ्जरीजालिभिर्मौलिभिरावर्जितकुसुमशेखरच्युतमधुसीकरसिक्तनृपसभं दूरावनतिप्रेङ्खोलित-
मणिकुण्डलकोटिसंघटिताङ्गदं राजकमाननाम । तस्मिन्नपि चलिता चलितचटुलतुरगबलमु-
खरखुररववधिरिकृतभुवनान्तरालाः, बलभरप्रचलवसुधातलदोलायमानगिरयः, गलन्मदान्-
धगन्धगजदानधारान्धकाराः, संसर्पदतिर्बहुलधूलिपटलधूसरितसिन्धवः, प्रचलत्पदातिव-
लकलकलरवस्फोटितकर्णविवराः, सरभसोद्भूयमाणजयशब्दनिर्भराः, प्रोद्भूयमानधवलचाम-
रसहस्रसंछादिताः, पुञ्जितनरेन्द्रवृन्दकनकदण्डातपत्रसंघट्टनदिवसा दश दिशो बभूवुः ।

एवं तस्य राज्ञो मन्त्रिनिवेशितराज्यभारस्य यौवनसुखमनुभवतः कालो जगाम । भू-
यसा च कालेनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रायः सर्वेषामन्तं ययौ । एकं तु सुतं मुखदर्शन-
सुखं न लेभे । तथोपभुज्यमानमपि निष्फलपुष्पदर्शनं शरवणमिवान्तःपुरमभूत् । यथा यथा

राजकं विशेष्यन्नाह—आवर्जितो धृतो यः कुसुमशेखरः पुष्पावतंसस्तस्माच्च्युताः सस्ता ये मधुसीकरा रसवि-
न्दवस्तैः सिक्ता सिञ्चिता वृषसभा राजपरिषद्येन तत् । दूरेति । दूरादूरप्रदेशाद्यावनतिः प्रणामस्तत्र प्रेङ्खो-
लितान्यान्दोलितानि यानि मणिकुण्डलानि रत्नकर्णाभरणानि तेषां कोटयोऽप्रमाणास्तैः संघटितं संघर्षितमङ्गदं
बाहुकटकं यस्य तत्तथा । तस्मिन्निति । तस्मिन्नपि शुकनासे चलिते प्रस्थिते सत्येवभूता दश दिशो
बभूवुः । कीदृशाः । चलितेति । चलिताः प्रस्थिताश्चटुलाश्चपलास्तुरगा अश्वा यस्मिन्नेवंभूतं यद्गलं सैन्यं तस्य
मुखरा वाचाला ये खुराः शफास्तेषां रवः शब्दस्तेन वधिरिकृतानि भुवनान्तरालानि मध्यभागा यासु ताः ।
बलेति । बलभरेण सैन्यभारेण प्रचलं कम्पितं यद्वसुधातलं पृथ्वीतलं तेन दोलायमानाः कम्पायमाना गिरयः
पवेता यासु ताः । गलदिति । गलन्तः स्रवन्तो ये मदन्धा मदोन्मत्ता गन्धगजा गन्धेभास्तेषां दानधारा
मदपङ्क्तय एवान्धकारा यासु ताः । संसर्पदिति । संसर्पदूर्ध्वं गच्छद्यदतिबहुलमतिदृढं धूलिपटलं रजःस-
मूहस्तेन धूसरिता धूसरवर्णीकृताः । सिन्धवो नद्यो यासु ताः । प्रचलदिति । प्रचलद्दृच्छद्यत्पदातीनां
पत्तीनां बलं सैन्यं तस्य कलकलः क्रोलाहलस्तद्वक्षणो यो रवः शब्दस्तेन स्फोटितानि भेदं प्रापितानि कर्णवि-
वराणि श्रवणविवराणि यासु ताः । सरभसेति । सरभसं वेगेनोद्भूयमाणो यो जयजयेति शब्दस्तेन निर्भराः ।
भृता इत्यर्थः । प्रोद्भूयेति । प्रोद्भूयमानानि वीज्यमानानि यानि धवलचामरसहस्राणि तैः संछादिता
आच्छादिताः । पुञ्जितेति । पुञ्जितं संघीभूतं यज्ञरेन्द्रवृन्दं तस्य यानि कनकदण्डान्यातपत्राणि छत्राणि
तैः संघट्टो विमर्दस्तेन नष्टा दिवसा यासु ताः ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य राज्ञस्तारापीडस्य मन्त्रिण्यमात्रे विनिवेशितः स्थापितो राज्यभारो
येन स तथा तस्य यौवनसुखं तारुण्यसौख्यमनुभवतोऽनुभवविषयीकुर्वतः कालोऽनेहा जगाम गतवान् । भूयसा
भूयिष्ठेन कालेन प्रायो बाहुल्येनान्येषामपि जीवलोकसुखानां प्रजालोकसुखानां सर्वेषामन्तं पारं ययौ ।
लोकानामपि सर्वविषयानुभवो जात इत्यर्थः । एकं त्विति । तु पुनरर्थे । सुतमुखदर्शनजनितं यत्सुखं
तदेकं न लेभे न प्राप । तथेति । तथा तेन प्रकारेणोपभुज्यमानमुपभोगविषयीक्रियमाणमपि शरवणमि-
वान्तःपुरमभूत् । उभयं विशिनष्टि—निष्फलेति । निर्गतं फलं यस्मादेवंभूतं पुष्पं प्रसूनं रजश्च स्त्रीणां
तस्य दर्शनं यस्मिन् । यथेति । यथा यथा येन येन प्रकारेण यौवनं तारुण्यमतिचक्रामातिकमितवान् ।

टिप्पणं—१ कम्पमाना इत्याशयः । २ कनकनिर्मिता दण्डा येषां तानीत्यर्थः ।

पाठां—१ सिक्तनृपसभदूरावनतिम्; सिक्तसभं दूरावनति. २ प्रेङ्खित. ३ चलति चटुलतुरंग. ४ भुवनाः.
५ बलप्रचल. ६ बहल. ७ धूलिप्रबलपदातिवल. ८ प्रबलपदाति. ९ कलकलस्फोटित. १० श्रवणविवराः. ११ निर-
न्तराः. १२ संघट्टन. १३ मन्त्रिनिवेशित. १४ काश्चित्कालो. १५ तनय; तोक. १६ संभुज्यमानम्. १७ अभवत्.
१८ यथा यथा यौवनम्.

च यौवनमतिचक्राम, तथा तथा विफलमनोरथस्यानपत्यताजन्मावर्धतास्य संतापः । विषयोप-
भोगसुखेच्छाभिश्च मनो विजग्ने । नरपतिसहस्रपरिवृतमप्यसहायमिव, चक्षुष्मन्तमप्यन्ध-
मिव, भुवनालम्बनमपि निरालम्बमिवात्मानममन्यत ।

अथ तस्य चन्द्रलेखेव हरजटाकलापस्य, कौस्तुभप्रभेय कैटभारातिवक्षःस्थलस्य, वनमा-
लेव मुसलायुधस्य, वेलेव सागरस्य, मदलेखेव दिग्गजस्य, लतेव पादपस्य, पुष्पोद्गतिरिव
सुरभिमासस्य, चन्द्रिकेव चन्द्रमसः, कमलिनीव सरसः, तारापङ्क्तिरिव नभसः,
हंसमालेव मानसस्य, चन्दनवनराजिरिव मलयस्य, फणामणिशिखेव शेषस्य, भूषण-
मभूत्रिभुवनविस्मयजननी जननीव वनिताविभ्रमाणां सकलान्तःपुरप्रधानभूता महिषी
विलासवती नाम । एकदा च स तदावासगतस्तां चिन्तास्तिमितदृष्टिना शोकमूकेन परिज-
नेन परिवृताम्, आदरावस्थितैश्च ध्यानानिमिषलोचनैः कञ्चुकिभिरुपास्यमानाम्, अनतिदू-

तथा तथा तेन तेन प्रकारेण । विफलेति । विफलो निष्फलो मनोरथो यस्य स तथा तस्यास्य तारापी-
डस्य राज्ञः संतापो मानसी व्यथाऽवर्धत वृद्धिं प्राप । संतापं विजिनष्टि—अनपत्येति । अनपत्यताऽसंतानत्वं
तस्याजन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । विषयेति । विषयाणां सक्चन्दनादीनां य उपभोगोऽसकृद्भोगस्तज्जितं
यत्सुखं सातं तस्येच्छा अभिलाषास्ताभिर्मनश्चितं विजग्ने विरक्तं बभूव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां यत्सहस्रं
तेन परिवृतं सहितमप्यसहायमद्वितीयमिव चक्षुष्मन्तं सनेत्रमप्यन्धमिव गताक्षमिव भुवनालम्बनमपि निरा-
लम्बमिव निराधारमिवात्मानं स राजानमन्यताज्ञासिष्ट ।

अथेति । तस्य राज्ञो विलासवती नाम महिषी पट्टराज्ञी भूषणमलंकृतिरभूदित्यन्वयः । कस्य केव ।
हरजटाकलापस्य शंभुजटाजूटस्य चन्द्रलेखेव शशिकलेव । कैटमेति । कैटभारातिर्विष्णुस्तस्य वक्षस्थलं
भुजान्तरं तस्य कौस्तुभो मणिस्तस्य प्रभा कान्तिस्तथैव । मुसलायुधस्य बलभद्रस्य वनमालाभरणवि-
शेषः सैव । सागरस्य समुद्रस्य वेलेव जलवृद्धिरिव । दिग्गजस्य दिग्गजस्य मदलेखेव दानराजिरिव । पाद-
पस्य वृक्षस्य लतेव वल्लीव । सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य पुष्पोद्गतिरिव कुसुमोद्गम इव । चन्द्रमसः शशिनश्च-
न्द्रिकेव ज्योत्स्नेव । सरसः कासारस्य कमलिनीव नलिनीव । नभस आकाशस्य तारापङ्क्तिरिव नक्षत्रश्रेणिरिव ।
मानसस्य मानसाभिधसरसो हंसमालेव चक्राङ्गपङ्क्तिरिव । मलयस्य मलयाद्रेश्चन्दनवनराजिरिव मलयजव-
श्रेणिरिव । शेषस्य नागाधिपस्य फणामणिशिखेव स्फुटरत्नज्वालेव । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य विष्टपत्र-
यस्य यो विस्मय आश्चर्यं तस्य जननी कारिणी । वनितेति । वनिताः स्त्रियस्तासां विभ्रमाणां भूसमुद्भ-
वानां जननीव मातेव । सकलेति । सकलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोधस्तस्मिन्प्रधानभूता मुख्या । एक-
देति । एकदा एकस्मिन्समये स तारापीडस्तस्या विलासवत्या आवासं निवासस्थलं तत्र गतः संस्तां ददर्श-
द्राक्षीत् । अथ च तस्या विशेषणानि—चिन्तेति । चिन्ता मानसी व्यथा तथा स्तिमिता निश्चला दृष्टिर्दृश्यस्य
स तेन । शोकेन शुचा मूकेन जडेनैवंभूतेन परिजनेन परिच्छदेन परिवृतां सहिताम् । आरादिति । आरा-
दूरादवस्थितैः कृतावस्थानैर्ध्यानेन चिन्तया निमिषरहिते लोचने येषां तैरेवंभूतैः कञ्चुकिभिः सौविदलैरुपा-
स्यमानां सेव्यमानाम् । अनतीति । नातिदूरवर्तिनीभिरन्तःपुरवृद्धाभिरवरोधवृद्धाभिराश्वास्यमानां भावि-

टिप्प०—१ द्वितीयेन सहायकेन शून्यम्, 'शून्यमपुत्रस्य गृहम्' इति न्यायादित्यर्थः । २ सेव,
इति तात्पर्यम् । ३ विलासानामित्याशयः । ४ परिवारजनेन ।

पाठा०—१ निष्फल, २ महानवर्धत, ३ विजह्ते, विजगाह्ते, ४ भुवनावलम्बनम्; भुवनालम्बनम्, ५ निराल-
म्बनम्, ६ अनपत्यममन्यत, ७ अस्व, ८ कैटभारि, ९ कल्पपादपस्य, १० कुसुमोद्गतिः; कुसुमोद्गतिः, ११ तारका,
१२ च तदावासमुपगत; च तदावासगत, १३ राजा राज्ञीमिव समुपागतः, १४ दीनदृष्टिना,

रवर्तिनीभिश्चान्तःपुरवृद्धाभिराश्रयमानाम्, अविरलाश्रुपाताद्रीकृतदुकूलाम्, अनलंकृताम्, वामकरतलविनिहितमुखकमलाम्, असंयताकुलालकाम्, सुनिबिडपर्यङ्गिकोपविष्टाम्, रुदतीं ददर्श । कृताभ्युत्थानां च तां तस्यामेव पर्यङ्गिकायामुपवेश्य स्वयं चोपविष्टयाविज्ञातवर्षापकारणो भीतभीत इव करतलेन विगतवाष्पाम्भःकणौ कुर्वन्कपोलौ भूपालस्तामवादीत्—

‘देवि, किमर्थमन्तर्गतगृहशोकभारमन्थरमशब्दं रुद्यते । प्रप्रन्ति हि मुक्ताफलजालकमिव बाष्पविन्दुनिकरमेतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयः । किमर्थं च कुशोदरि, नालंकृतासि । बालातप इव रक्ता-
रविन्दकोशयोः किमिति न पातितश्चरणयोरयमलक्तकरसः । कुसुमशरसरः कलहंसको कस्मा-
त्पादपङ्कजस्पर्शेन नानुगृहीतौ मणिनूपुरौ । किं निमित्तमयमपगतमेखलाकलापमूको मध्यभागः ।

फलप्रशंसया विश्वासमानाम् । अविरलेति । अविरला निबिडा येऽश्रुपाता नेत्रजलपातास्तैराद्रीकृतं क्लिष्टीकृतं दुकूलं दुर्गलं यथा सा ताम् । अनलंकृतामविभूषितां वामकरतलेऽपसव्यपाणितले विनिहितं स्थापितं मुखकमल-
माननपद्मं यथा सा ताम् । अनेन खेदातिशयद्योतकः स्त्रीजातिस्वभावोऽभिहितः । असंयतेति । असंयता असंबद्धा आकुला इतस्ततः पर्यस्ता अलंकाः कचा यस्यास्ताम् । ध्रुवः पर्यङ्कः पर्यङ्गिका । सुनिबिडा दृढा या पर्यङ्गिकोपवेशनमश्रिका तस्यामुपविष्टमासेदुर्णी रुदतीं रुदनं कुर्वाणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कृतेति । कृतं विहितमभ्युत्थानं संमाननं यथा सा ताम् । तां विलासवतीं तस्यामेव पूर्वोक्तायामेव पर्यङ्गिकायामुपवेश्य संस्थाप्य स्वयं चात्मनान्यत्रोपविश्य । स्त्रीपुंसोरेकत्रावस्थितैरयोग्यत्वात् । तदनन्तरं च भूपालस्तामवादीदित्य-
न्वयः । स्वयं चेत्यनेन विलासवत्या उपवेशनान्तरं स्वस्योपवेशनेन शोकनिवारक आदरातिशयः सूचितः ।
अविज्ञातेति । अविज्ञातमविदितं बाष्पस्याश्रुपातस्य कारणं नियामकं येन स तथेति राज्ञो विशेषणम् । भीत-
भीत इव त्रस्तत्रस्त इव । खेदातिशयद्योतनार्थं वीप्सा । करतलेन पाणितलेन विगतौ दूरीभूतौ बाष्पाम्भसो
नेत्रजलस्य कणौ ययोरेवंभूतौ कपोलौ कुर्वन्ति राजविशेषणम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किं तदित्याह—
देवीति । हे देवि, किमर्थं किंप्रयोजनम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो गृहपथगतो यो गुरुशोको गरिष्ठशुक्लस्य
भारो भरतेन मन्थरमनुद्धटमशब्दं शब्दवर्जितं रुद्यते रोदनं कियते । अत्राशब्दमित्यनेन धीरायाः
स्वभावः प्रदर्शितः । अधीरायारतुं सशब्दं रोदनं स्यादिति भावः । श्वेतवर्तुलत्वसाम्यात्तदुपमानमाह—प्रप्र-
न्तीति । एतास्तव पक्ष्मपङ्क्तयो नेत्ररोमराजयो मुक्ताफलजालकमिव मुक्ताकलापमिव बाष्पविन्दुनिकरमश्रु-
कणसमूहं प्रप्रन्ति प्रथनं कुर्वन्ति । हे कुशोदरि धामकुक्षि, किमर्थं किं निमित्तं नालंकृतासि न भूषितासि ।
किमिति प्रश्ने । रक्ताविन्दकोशयोर्लोहितकमलमुकुलयोर्बालातप इव तत्कालोदितसूर्यलोक इव चरणयोः पाद-
योरयमलक्तकरसो यावद्वज्रो न पातितो न न्यस्तः । कोमलमुकुलाकारसाम्याच्चरणयोः कोशसाम्यम् । आर-
क्तसाम्यादलक्तकरसे बालातपसाम्यम् । कुसुमेति । कुसुमशरस्य मदनस्य यत्सरः कासारस्तस्य कलहंसाविव
कलहंसावनुरणनसाम्यान्मणिनूपुरौ पादकटके कस्माद्धेतोः पादपङ्कजस्पर्शेन चरणकमलसंस्पर्शेन नानुगृहीतौ न
प्रसादपात्रीकृतौ । किं निमित्तमिति । किं निमित्तं किं निदानमयमपगतो यो मेखला कटिसूत्रं तस्य कलापः
समूहस्तेन मूको जडो मध्यभागो मध्यप्रदेशः । मेखलाया एकत्वेऽपि किङ्किण्यपेक्षया कलापेत्युक्तं विवि-

टिप्पणम्—१ हेतुरित्यर्थः । २ अत्र धीराधीरादिभेदगणेषणं साहित्यज्ञताऽभिनयमात्रं टीकाकारस्य ।
प्रणयकोपे एव धीराधीरादिभेदानां प्रयोगदर्शनात् । किञ्च—मानेऽपि सशब्दं रोदनं न अधीरायाः
स्वभावः, अपि तु धीराऽधीराया एव । यथा हि साहित्यदर्पणे—‘प्रियं सोत्प्रासवकोक्तया मध्या धीरा
दहेद्गुणः । धीराधीरा तु रुदितैरधीरा पशुवोक्तिभिः ॥’ ३ तिःशब्द इत्यर्थः ।

पाठाः—१ अश्रुविन्दुः २ निबिडः ३ देवीम्; रुदतीं देवीम् ४ कृतप्रत्युत्थानाम्; कृतप्रत्युत्थानाम् ।
५ उपविश्य ६ बाष्पवेगः ७ भूपालः, ८ तवायताः ९ कोशयोरयम् १० चरणयोरलक्तकः ११ किं निमित्तमपगतः

किमिति च हरिण इव हरिणलाञ्छने न लिखितः कृष्णागुरुपत्रभङ्गः पयोधरभारे । केन कारणेन तन्वीयं हरसुकुटचन्द्रलेखेव गङ्गास्रोतसा न विभूषिता हारेण वरोरु, शिरोधरा । किं वृथा वहसि विलासिनि खवदश्रुजललवधौतपत्रलतं कपोलयुगम् । इदं च कोमलाङ्गुलि-
दलनिकरं रक्तोत्पलमिव करतलं किमिति कर्णपूरतामारोपितम् । इमां च केन हेतुना मा-
निनि, धारयत्यनुपरचितगोरोचनाबिन्दुतिलकमसंयमितालकिनीं ललाटेखाम् । अयं च
ते बहुलपक्षप्रदोष इव चन्द्रलेखाविरहितः करोति मे दृष्टिखेदमतिबहुलतिमिरपटलान्धकारः
कुसुमरहितः केशपाशः । प्रसीद, निवेदय देवि, दुःखनिमित्तम् । एते हि पल्लवमिव
सरागं मे हृदयमाकम्पयन्ति तरलीकृतस्तनांशुकास्तवायताः श्वासमरुतः । केचिन्मयापरा-

धमणिद्युतिसाम्यात् । मेखलैव कलापः प्रचलाक इति वा । किमिति चेति । हरिणलाञ्छने चन्द्रे हरिण
इव पयोधरभारे स्तनाभोगे कृष्णागुरुः कांकुण्डस्तस्य द्रवेण यः पत्रभङ्गो रचनाविशेषः किमिति हेतोर्न
लिखितो न लिपीकृतः । अत्र गौरत्ववर्तुल्वकिंचित्कृष्णत्वसाम्याच्चन्द्रस्तनभारयोः साम्यम् । गौरकृष्णत्व-
साम्याच्च हरिणकृष्णागुरवोः साम्यम् । केनेति । हे वरोरु, केन कारणेनेयं तन्वी शिरोधरा ग्रीवा हारेण
मुक्ताकलापेन न विभूषिता नालंकृता । केनेव गङ्गास्रोतसा खर्धुनीप्रवाहेण हरसुकुटो जटाजूटस्तस्मिन्वा
चन्द्रलेखा शशिकलेव । किं वृथेति । हे विलासिनि, खवत्क्षरद्यदश्रुजलं नेत्रजलं तस्य लवा बिन्दवस्तै-
धौता क्षालिता पत्रलता पत्रभङ्गिर्यस्मिन्नेवंभूतं यत्कपोलयुगं वृथा मुधा किं वहसि किं धारयसि । इदं चेति ।
कोमलानि भृदूनि यान्यङ्गुलिदलानि तेषां निकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतं करतलं हस्ततलं रक्तोत्पलमिव
कोकनदमिव । किमिति हेतोः कर्णपूरतां श्रवणाभरणतामारोपितं स्थापितम् । इमां चेति । हे
मानिनि हे गर्वयुक्ते, केन हेतुना केन कारणेन इमां प्रत्यक्षगतां ललाटेखामलिकराजीं धारयसि धत्से ।
तां विशेषयन्नाह—अन्विति । अनुपरचितमविरहितं गोरोचनां प्रसिद्धा तस्या बिन्दुभिस्तिलकं पुण्ड्रं
यस्याः सा ताम्, असंयमिता असंबद्धा अलकाः केशा विद्यन्ते यस्याः सा ताम् । अयं चेति । अयं ते तव
कुसुमरहितः पुष्पशून्यः केशपाशः कुन्तलकलापो मे मम दृष्टिखेदं करोति प्रणयतीत्यन्वयः । क इव । बहु-
लपक्षप्रदोष इव बहुलपक्षः कृष्णपक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । अत्र प्रदोषेऽपि शुक्लपक्षे चन्द्र-
लेखादर्शनाद्बहुलप्रहणम् । बहुलपक्षेऽपि पश्चिमरात्रौ चन्द्रनक्षत्राणां दर्शनात्प्रदोषप्रहणम् । कीदृक् । चन्द्र-
लेखा शशिकला तथा विरहितः । प्रदोषं विशेषयन्नाह—अतीति । अतिबहुलान्यतिदृढानि यानि तिमिर-
पटलानि तमोमण्डलानि तैरन्धकारो नेत्ररश्मीनामप्रसरो यस्मिन्स तथा । अत्र शुक्लत्वसाम्यात्कुसुमचन्द्र-
लेखयोः साम्यम् । कृष्णत्वसाधर्म्यात्केशकलापप्रदोषयोः साम्यम् । सान्त्वनोपक्रमेण चाटुवचनविस्तारमुपसं-
हरन्नाह—देवीति । हे देवि हे राज्ञि, प्रसीद प्रसन्ना भव । दुःखनिमित्तं मानसिकव्यथाकारणं निवेदय
कथय । एते हीति । हि निश्चितम् । एते दृश्यमानास्तवायता विस्तीर्णाः श्वासमरुतो निःश्वासाः पल्लवमिव
किसलयमिव सरागम् । राग आरुण्यं प्रीतिश्च तेन सह वर्तमानमित्यर्थः । एतेन पल्लवसाम्यता सूचिता ।
मे मम हृदयं चित्तमाकम्पयन्ति धृतयन्ति । श्वासमरुतो विशिनष्टि—तरलीति । तरलीकृतं चञ्चलीकृतं

टिप्प०—१ अतिबहुलेत्यादिकं विशेषणं केशपाशेऽप्यन्वेति । कुसुमरहितः अत एव अतिबहुलतिमिर-
पटलवत् अन्धकारः केवलकृष्णवर्णः, इति तद् व्याख्या ।

पाठाः—१ किमिति हरिण. २ अलिखितः. ३ पङ्कपत्रभङ्गः. ४ सुकुटे. ५ भूषिता. ६ वरारोहे. ७ केशरा.
८ धौतकुङ्कुमपत्रलतम्. ९ युगलम्. १० कोमलाङ्गुलिनिकरम्. ११ केन हेतुना. १२ असंस्कृतालकिनीमलिकलेखाम्.
१३ च बहुल. १४ दृष्टिखेदनाम्. १५ अन्धकारः केशपाशः. १६ आवेदय. १७ मम. १८ कम्पयन्ति.
१९ तवाधिजाः २० निःश्वासमारुताः. २१ कचित्.

द्वमन्येन वा केनचिदस्मदनुजीविना परिजनेन ? अतिनिपुणमपि चिन्तयन्न पश्यामि खलु स्खलितमप्यात्मनस्त्वद्विषये । त्वदायत्तं हि मे जीवितं राज्यं च । कथ्यतां सुन्दरि, शुचः कारणम्' इत्येवंभिधीयमाना विलासवती यदा न किञ्चित्प्रतिवचः प्रतिपेदे तदा विवृद्ध-
बाष्पहेतुमस्याः परिजनमपृच्छत् ।

अथ तस्यास्ताम्बूलकरङ्कुवाहिनी सततप्रत्यासन्ना मकरिका नाम राजानमुवाच—
'देव, कुतो देवादल्पमपि परिस्खलितम् । अभिमुखे च देवे का शक्तिः परिजनस्यान्यस्य वा कस्यचिदपराद्धम् । किंतु महाग्रहप्रस्तेव विफलराजसमागमासीत्ययमस्या देव्याः संतापः । मेहांश्च कालः संतप्यमानायाः । प्रथममपि स्वामिनी दानवश्रीरिव सततनि-
न्दितसुरता शयनस्नानभोजनभूषणपरिग्रहादिषु संमुचितेष्वपि दिवसव्यापारेषु कथंकथ-

स्तानांशुकं पयोधरवस्त्रं यैस्ते तथा । कञ्चिदिति । कञ्चित्प्रश्ने । मयास्मदनुजीविनास्मत्सेवकेन परिजनेन परिच्छदेनान्येन केनचिदपराद्धमपराधः कृतः । अतीति । अतिनिपुणमतिचतुरं चिन्तयन्नपि विचारयन्नपि त्वद्विषये । खलु निश्चयेन । आत्मनः स्वकीयस्य स्खलितमपि वैगुण्यमपि न पश्यामि नावलोकयामि । त्वदि-
ति । हि निश्चितम् । मे मम जीवितं प्राणितं राज्यं च त्वदायत्तम् । त्वदधीनमित्यर्थः । हे सुन्दरि, शुचः शोकस्य कारणं नियामकं कथ्यतां प्रतिपाद्यताम् । इतीति । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधीयमाना पृच्छय-
माना विलासवती राजपत्नी यदा न किञ्चित्प्रतिवचः प्रत्युत्तरं प्रतिपेदे प्रतिपन्नवती । तदेति । तदा तेन प्रकारेणास्या विलासवत्या विवृद्धो वृद्धिं प्राप्नो यो बाष्पो नेत्रांस्तु तस्य हेतुं कारणं परिजनमपृच्छदप्राक्षीत् ।
धातोर्द्विकर्मकत्वात्कर्मद्वयम् ।

अथेति । नृपप्रश्नानन्तरं तस्यास्ताम्बूलकरङ्कुः स्थनी तद्वाहिका मकरिकेति नाम यस्याः । अनुकरणशब्द-
त्वाच्च जीप् । राजानं तारापीडमुवाचाब्रवीदित्यन्वयः । कीदृशी । सततं निरन्तरं प्रत्यासन्ना निकटस्थमिनी ।
किमुवाचेत्याह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, देवात्तारापीडादधिपतेरल्पमपि स्वल्पमपि परिस्खलितं कुतः
स्यात् । एतस्याः प्रीतिविषयेऽत्यन्तं सावधानत्वादिति भावः । अतश्चाभिमुख एतद्विषये लोकेनानुकूले
ज्ञाते देवे राज्ञि परिजनस्यान्यस्य कस्यचित्त्रिगुणस्यापराद्धमपराधं कर्तुं का शक्तिः सामर्थ्यम् । न कापी-
त्यर्थः । तर्हि किमस्तीत्याशयेनाह—किं त्विति । महाग्रहो भूतादिग्रहस्तद्भस्तेव तद्गृहीतेव । विफलेति ।
विगतं फलं पुत्रादिरूपं यस्मादेवंभूतो राजसमागमो राजसंभोगो यस्याः सा तथा । या महाग्रहप्रस्ता
स्यास्तापि विफलराजसमागमा स्यात् । राजरङ्गयोर्विभेदं न जानातीत्यर्थः । अहमस्मीत्यस्या देव्या अयं संताप-
श्चित्तोद्वेगः । संतप्यमानायाः संतापं कुर्वत्या महान्कालो भूयाननेहा । गत इत्यव्याहार्यम् । प्रथममपि पूर्वमपि
स्वामिनीयं सशोकेवासीदित्यन्वयः । तामेव विशिनष्टि—दानवेति । दानवस्यासुरस्य श्रीरिव लक्ष्मीरिव ।
उभयं विशिनष्टि—सततं निन्दितं सुरतं मैथुनं यया सा । पक्षे सुराणां समूहः सुरता । शेषं पूर्ववत् । शय-
नेति । शयनं स्नापः, स्नानमाश्रयः, भोजनमशनम्, भूषणपरिग्रह आभरणस्वीकारः, इत्यादिषु संमुचितेष्वपि

टिप्पणं—१ 'स्खलितमल्पमप्यात्मनः' इत्येव संमुचितः पाठः । अल्पमपि आत्मनः स्खलितमिति
अपिपदस्वारस्यात् । २ न किञ्चित्स्वारसमस्मिन्नर्थे । वास्तवे तु 'विफलनरेन्द्रसमागमा' इत्येवोचितः
पाठः । महाग्रहेण पूतनादिना उत्कटभूतेन अस्ता (आविष्टा) नारी विफलो नरेन्द्रस्य (भूतचिकित्स-
कस्य) समागम उपस्थितिर्यस्यास्तादृशी भवति (भूतापसारणस्याशक्यत्वात्) । इयं तु पुत्रजननाभावा-
द्विफलो राज्ञः समागमो यस्यास्तादृशीत्यर्थः ।

पाठां०—१ उपजीविना. २ अतिनिपुणं चिन्तयन्. ३ स्खलितमल्पमपि. ४ जीवितं च राज्यं च. ५ अभिधीय-
मानापि यदा. ६ प्रतिवचनम्. ७ प्रपेदे. ८ करण्डक. ९ वाहिनी मकरिका. १० महाग्रह. ११ नरेन्द्र. १२ सुमहांश्च.
१३ शयनाशनस्नानः शयनासनस्नान. १४ संमुचितेषु दिवसव्यापारेषु.

मपि परिजनप्रयत्नात्प्रवर्त्यमाना सशोकेवासीत् । देवहृदयपीडापरिजिहीर्षया च न दर्शितवती विकारम् । अथ तु चतुर्दशीति भगवन्तं महाकालमर्चितुमितो गतया तत्र महाभारते वाच्यमाने श्रुतम्—‘अपुत्राणां किल न सन्ति लोकाः शुभाः । पुंनामो नरकात्रायत इति पुत्रः’ इत्येतच्छ्रुत्वा भवनमागत्य परिजनेन सशिरःप्रणाममभ्यर्थ्यमानापि नाहारमभिनन्दति, न भूषणपरिग्रहमाचरति, नोत्तरं प्रतिपद्यते । केवलमविरलबाष्पदुर्दिनान्धकारितमुखी रोदिति । एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्’ इत्येतदभिधाय विरराम ।

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णं च निश्चस्य निजगाद—‘देवि, किमत्र कियतां दैवायत्ते वस्तुनि । अलमतिमात्रं रुदितेन । न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् । आत्मजपरिष्वङ्गाभृतास्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिज्जन्मनि न कृतमवदातं कर्म । जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्येह-

योग्येष्वपि दिवसव्यापारेषु दिनकृत्स्नेषु कथंकथमपि महता कष्टेन परिजनः परिच्छदस्तस्य प्रयत्न आग्रहस्तेन प्रवर्त्यमाना प्रेर्यमाणा । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । तर्हि मया कथं न ज्ञातेत्याशयेनाह—**देवेति** । देवो भवत्स्वस्य या हृदयपीडा चेतसोऽस्वास्थ्यं तस्याः परिजिहीर्षा परिहर्तुमिच्छा तथा च विकारं शोकज्ञातिलक्षणं न दर्शितवती न ज्ञापितवती । तर्ह्येव कथं तत् (स) प्रदर्शित इत्याशयेनाह—**अद्येति** । तु पुनरर्थः । अथ चतुर्दशीति कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं महाकालमर्चितुं पूजितुमितो गृहाहतया तत्र महाकालप्रासादे महाभारते शास्त्रे वाच्यमाने पठ्यमाने श्रुतमाकर्णितम् । किमित्याशङ्क्यामाह—**अपुत्राणामिति** । अपुत्राणां सुतवर्जितानाम् । किलेति सत्ये । शुभा लोका देवलोका न सन्ति न विद्यन्ते । अत्रार्थे पुत्रशब्दव्युत्पत्तिं प्रदर्शयन्नाह—**पुंनाम इति** । पुंनामो नरकात्रायत इति पुत्रः । एतेन पुत्रोऽपि नरकात्रायको भवतीति ज्ञापितम् । इत्येतदिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैतच्छ्रुत्वाकर्ण्य भवनं गृहमागत्य परिजनेन परिच्छदलोकेन सशिरःप्रणामं शिरोवनतिपूर्वकं यथा स्यात्तथाभ्यर्थ्यमानापि प्रार्थ्यमानाप्याहारं भोजनं नाभिनन्दति नाभिलषति । भूषणानामाभरणानां परिग्रहं स्वीकारं नाचरति न करोति । उत्तरं प्रतिपद्यते न प्रतिपद्यते । न ददातीत्यर्थः । तर्हि किं करोतीत्याशयेनाह—**केचलेति** । केवलं रोदिति रोदनमेव करोति । नान्यत्किमपीति भावः । कीदृशी । अविरलो घनो बाष्पो नेत्राम्बु स एव दुर्दिनं मेषजं तमस्तेनान्धकारितं संजातान्धकारं मुखं यस्याः सा । एतन्मदुक्तं वच आकर्ण्य श्रुत्वा देवः प्रमाणमिति । देवो भवान्यदाज्ञापयिष्यति तदेव सर्वैर्वेदवाक्यवत्स्वीकरिष्यत इति भावः । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा विरराम विरता बभूव ।

विरतवचनायां तस्यां मकरिकायां भूमिपालो राजा मुहूर्तमिव मुहूर्तमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा । तदवस्थतयास्थायेत्यर्थः । दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं निश्चस्य निश्वासं मुक्त्वा निजगादाब्रवीत् । हे देवि । **किमत्रेति** । दैवायत्ते दैवार्थिने वस्तुनि कृत्ये किं कियतां किं कर्तुं शक्यम् । अत एवातिमात्रं रुदितेनात्यन्तरोदनेनालं कृतम् । प्रायो बाहुल्येन देवतानां सुराणां न वयमनुग्राह्या अनुग्रहविषयाः । नूनम् अस्माकं हृदयं वक्ष आत्मजस्य पुत्रस्य यः परिष्वङ्ग उपगृह्णन् तदेवाभृतां पीयूषं तस्यास्वादसुखमुपभोगमुखं तस्याभाजनमनाधारस्थलम् । अत्रार्थे हेतुमाह—**अन्यस्मिज्जिति** । अन्यस्मिज्जन्मनि भवान्तरेऽवदातं कर्म शुद्धं कर्म न कृतं न विहितम् । हि निश्चये । जन्मान्तरकृतं कर्म पूर्वभवार्जितं कर्म फलं शुभाशुभरूपमुपनयति प्रापयति

पाठा—१ प्रवर्तमाना. २ परिजिहीर्षया न. ३ अथ चतुर्दशी; अथ चतुर्दशी. ४ महाकालाभिधानम्. ५ अपुत्राणां न सन्ति; अपुत्राणां किल गतिर्नास्ति न वा सन्ति. ६ बाष्पविन्दु. ७ इत्यभिधाय. ८ च तस्याम्. ९ अतिमात्रमलं रुदितेन; अलमतिरुदितेन. १० वयमनुग्राह्याः. ११ विहितम्.

जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथा कर्तुमभियुक्तेनापि । यावन्मानुष्यके शक्यमु-
पपादयितुं तावत्सर्वमुपपाद्यताम् । अधिकां कुरु देवि, गुरुषु भक्तिम् । द्विगुणामुपपा-
दय देवतासु पूजाम् । ऋषिजनसंपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्ने-
नाराधिता यथासमीहितफलानां दुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति । श्रूयन्ते हि पुरा
चण्डकौशिकप्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो नाम राजा जनार्दनस्य जेतारमर्तुलभुजबलमप्रति-
रथं जरासन्धं नाम तनयं लेभे । दशरथश्च राजा परिणतवय्या विभाण्डकमहामुनिस्त-
स्यर्च्यशृङ्गस्य प्रसादान्नारायणभुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् ।
अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतस्वादमुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि
महामुनिसेवा भवन्ति । अहमपि खलु देवि, कदा समुपारूढगर्भभरालसामापाण्डुमुखी-

पुरुषस्य मनुष्यस्य । अत इहजन्मन्यस्मिन्भवे दैवमदृष्टमन्यथाकर्तुमनिष्टफलदं इष्टफलदं कर्तुमेव न शक्यमभि-
युक्तेनापि पण्डितेनापि । किं पुनर्मन्दमेधसा । अत्र दैवं द्विविधम् । प्रतिबन्धकमप्रतिबन्धकं च । प्रतिबन्धकं
तदपि द्विविधम् । स्वतःप्रतिषेधरूपं वन्ध्यस्त्रीपुंयोगादौ । द्वितीयं तु सहकारिविघटनद्वारा राज्यप्राप्त्यादौ
कार्योत्पत्तिप्रतिबन्धकम् । अप्रतिबन्धकं तदपि द्विविधम् । ज्ञानदानादिसामग्रीसमवधानेन प्रतिबन्धकं न भवति ।
तदभावे तु प्रतिबन्धकम् । अतोऽदृष्टस्याप्रत्यक्षत्वेन विविच्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । द्वितीयसंभावनां चेतसि कृ-
त्याह—यावदिति । मानुष्यके मनुष्यजन्मनि यावदुपपादयितुं कर्तुं शक्यं स्वकृतिसाध्यं तावत्सर्वमुपपाद्यतां
क्रियताम् । एतदेव दर्शयति—अधिकेति । हे देवि, हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो गुरुवस्तेषु पूर्वावस्थानो-
ऽधिकामाधिक्येन भक्तिमाराध्यत्वेन ज्ञानं कुरु विधेहि । देवतासु हरिहरादिषु द्विगुणां द्विगुणितां पूजामर्चासु-
पपादय निष्पादय । ऋषिजनसंपर्यासु मुनिजनसेवासु दर्शितः प्रकटित आदरः सत्कारो यथा सैवंभूता भव ।
हि निश्चितम् । ऋषयो मुनयः परमुत्कृष्टं दैवतं भाग्यम् । एतदेव प्रपन्नयन्नाह—यत्नेति । यत्नेन प्रयत्नेन । मनः-
शुद्धेत्यर्थः । आराधिताः प्रीणिता मुनयो यथासमीहितानि यथाभिलषितानि फलानि येष्वेवंभूतानां दुर्ल-
भानामपि वराणां मार्गितानां दातारो दायका भवन्ति । अत्रार्थेऽन्यसंमतिं प्रदर्शयन्नाह—श्रूयन्ते हीति ।
हि निश्चितम् । श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते । ग्रन्थान्तरेभ्य इति शेषः । मगधेषु कीकटेषु पुरा पूर्वं चण्डकौशिको
मुनिस्तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्बृहद्रथो राजा । नामेति कोमलामन्त्रणे । जनार्दनस्य कृष्णस्य जेतारं जयन्-
शीलमर्तुलं निरुपमं भुजबलं बाहुबलं यस्य स तमप्रतिरथं महारथं जरासन्धं नाम जरासन्धमभिधं तनयं
पुत्रं लेभे प्राप्तवान् । दशरथेति । चकारः पूर्वोक्तसमुच्चयार्थः । दशरथो राजा परिणतं पक्वं वयो यस्यैव-
भूतः सन्निभाण्डकनामा यो महामुनिस्तस्य सुतस्यर्च्यशृङ्गस्य प्रसादान्माहात्म्यान्नारायणभुजानिव कृष्णबाह-
निवाप्रतिहतानपराजितानुदधीनिव समुद्रानिवाक्षोभ्याननाकलनीयांश्चतुरः पुत्रानवाप प्राप्तवान् । अन्ये
चेति । पूर्वोक्तव्यतिरिक्ता राजर्षयस्तपोधनान्स्तपस्विन आराध्योपास्य पुत्रस्य सुतस्य यद्दर्शनमवलोकनं तदे-
वामृतं तस्यास्वाद उपभोगस्तज्जनितं यत्सुखं सातं तद्भाजो बभूवुर्जशिरः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अमो-
घेति । हि निश्चितम् । अमोघं निश्चितं फलं यासां ता महामुनिसेवाः महातपस्विसंपर्या भवन्ति । हे देवि,
खलु निश्चयेन । अहमपि कदा कस्मिन्काले देवीं त्वां द्रक्ष्यामि विलोकयिष्यामि । तामेव विशिनष्टि—समु-
पेति । समुपारूढः प्राप्नो यो गर्भो भ्रूणस्तस्य भरो भारस्तेनालसां मन्थरामा ईषत्पाण्डुं शुक्लं मुखमाननं यस्याः
टिप्पण—१ अभिलाषाणामित्यर्थः । २ समग्रस्य वक्ष्यमाणवाक्यायस्य कर्मत्वादेकत्वमेव समुचित-
मिति 'श्रूयते' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ यावन्तु, २ गुरुभक्तिम्, ३ देवतापूजाम्, ४ परिचर्यासु, ५ अतिदुर्लभानाम्, ६ श्रूयते, ७ कौशिका,
८ प्रसादात्, ९ प्रसादप्रभावात्, १० मगधेशो, १० जनार्दनप्रतिमम्, ११ अतुलबलपराक्रमम्, अमरतुल्यभुजबलम्,
१२ यथा अपि, १३ आस्वाद, १४ हि महामुनिजनसेवा, हि महामुनिसेवा भवति, १५ खलु कदा, १६ आपाण्डुर,

मांसन्नपूर्णचन्द्रोदयामिव पौर्णमासीनिशां देवीं द्रक्ष्यामि ? कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति पूर्णपात्रं परिजनः ? कदा हारिद्रवसनधारिणी सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदितरविमण्डला सवालातपा मामानन्दयिष्यति देवी । कदा सर्वौषधिपिञ्जरजटिलकेशो निहितरक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौरसर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोचनाचित्रकण्ठसूत्रग्रन्थिरुत्तानशयो दक्षनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति मे हृदयाह्लादम् । कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिकाकरतलपरम्परासंचार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो मङ्गलप्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः । कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति

सा ताम् । कामिव । आसन्नोति । आसन्नः समीपवर्ती पूर्णचन्द्रस्योदयो यस्यामेवंभूतां पौर्णमासीनिशामिव राकारत्रिविव । कदेति । मे मम तनयजन्ममहोत्सवः पुत्रजननलक्षणस्तस्मिन् आनन्दः प्रमोदस्तेन निर्भरः संभूतः परिजनः पूर्णपात्रं पूर्णानकं हरिष्यति ग्रहीष्यति । 'उत्सवेषु सुहृद्भिर्यद्वादाकृत्य गृह्यते । वस्त्रं माल्यं च तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च' इति कोशः । कदेति । देवी विलासवती कदा मामानन्दयिष्यति प्रमोदं जनयिष्यति । तामेव विशेष्यन्नाह—हारिद्रेति । हरिद्रया रजन्या रक्तं हारिदं यद्वसनं तस्य धारिणी धरणशीला । सुतेति । सुतेन पुत्रेण सनाथः सहित उत्सङ्गः क्रोडो यस्याः सा । केव । द्यौरिवाकाशमिव । तां विशिनष्टि—उदितेति । उदितमुदयं प्राप्तं रविमण्डलं सूर्यबिम्बं यस्यां सा । सह बालातपेन वर्तते या सा । हारिद्रवसनस्य कालेन पीतरक्तत्वाद्वालातपसाम्यम् । सूर्यबिम्बपुत्रयोश्च साम्यम् । कदेति । पुत्रकः सुतो मम हृदयं चेतस्तस्याह्लादं प्रमोदं जनयिष्यत्युत्पादयिष्यति । सुतं विशेष्यन्नाह—सर्वेति । सर्वाश्च तां औषधयस्ताभिः पिञ्जराः पीतरक्ता जटिला अन्योन्यं मिलिताः केशाः कचा यस्य स तथा । निहितः स्थापितो रक्षया युतो घृतबिन्दुर्यस्मिन्नेवंभूते तालुनि काकुदे विन्यस्तः स्थापितो गौरसर्षपेणोन्मिश्रः संयुतो भूतिलेशो भस्मकणिका यस्य स तथा । अयं बालरक्षाविधिः । गोरोचनेति । गोरोचना तथा चित्रो विचित्रः कण्ठसूत्रग्रन्थिर्यस्य स तथा । अयमपि रक्षाविधिः । उत्तानेति । उत्तानमूर्ध्वमुखं शेते यः स तथा । दक्षनेति । दक्षनैर्दन्तैः शून्यं रहितमेतादृशं स्मितं विकसितमाननं मुखं यस्य स तथा । कदेति । कदा कस्मिन्काले मे मम चक्षुषोर्नययोर्मङ्गलप्रदीप इव मङ्गलदीप इव शोक एवान्धकारं तिमिरमुन्मूलयिष्यति मूलतो दूरीकरिष्यति । कीदृक् । गोरोचनाकपिला पिङ्गला द्युतिः कान्तितर्यस्य स तथा । पुनस्तमेव विशिनष्टि—अन्त इति । अन्तःपुरे भवा अन्तःपुरिकाः पटाद्यन्तरिताः स्त्रियस्तासां करतलानि हस्ततलानि तेषां परम्परा श्रेणिस्तया संचार्यमाणा हस्ताद्धस्तं प्रति स्थाप्यमाना मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा । अशेषेति । अशेषैः समग्रैर्जनैर्वन्दितो राजपुत्रत्वाजमस्कृतः । कदा चेति । कदेति पूर्ववत् । क्षित्याः पृथिव्या यो रेणुधूलिस्तेन धूसरो मलिनो मम हृदयेन चित्तेन दृष्ट्या

टिप्पण—१ 'वर्धापकं यवानन्दादलंकारादिकं पुनः । आकृत्य गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥' इति हारावलीपाठः । २ 'कुष्ठमांसी हरिद्राभिर्वचाशौलेयचन्दनैः । सुराचन्दनकर्पूरैर्मुस्तः सर्वौषधिः स्मृतः ॥' इति राजनिर्घटः । ३ अन्तःपुरनिवासिन्य इत्यर्थः । ४ एकस्या हस्तादपरस्या हस्ते नीयमानेत्याशयः ।

पाठा—१ आसन्नचन्द्रोदयाम् २ द्रक्ष्यामि, ३ उच्यते, ४ पिञ्जरित, ५ घृतमधुबिन्दुतालु, ६ लेखः, ७ चित्रित, ८ जनाभिनन्दिता, ९ क्षितितलरेणु.

मम हृदयेन दृष्ट्या च सह परिभ्रमन्भवनाङ्गणम् । कदा केसरिकिशोरक इव संजातजानु-
चङ्क्रमणावस्थाः संचरिष्यतीतस्ततः स्फटिकमणिभित्त्यन्तरितान्भवनमृगशावकाङ्क्षिपृष्ठः । क-
दान्तःपुरनूपुरनिनादसङ्गतान्गृहकलहंसकाननुसरन्कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिका-
रवानुसारिणीमायासयिष्यति धात्रीम् । कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखितमदलेखालंकृतगण्ड-
स्थलकः मुखदिण्डिमध्वनिर्जनितप्रीतिरुर्ध्वकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गुलि-
शिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिराः करिष्यति मत्तगजराजलीलाक्रीडाः । कदा भानुश्ररणयुगल-
रागोपयुक्तशेषेण पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि । कदा कुतूहल-
चञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेवधोदत्तदृष्टिरनुसरिष्यति स्खलद्रतिरात्मनः प्रतिबिम्बानि ।

च लोचनेन सह सार्धं परिभ्रमन्वितस्ततः पर्यटनभवनाङ्गणं गृहाङ्गणं मण्डयिष्यति भूषयिष्यति । एतेन राज-
श्वित्तनेत्रयोस्तृतीय एवायं सखेति ध्वनितम् । कदेति । कदेति पूर्ववत् । इतस्ततः संचरिष्यति संचरणं
करिष्यति । क इव । केसरी सिंहस्तस्य किशोरकः शिशुस्तद्वदिव । संजातेति । संजाता समुत्पन्ना
जातु कदाचित् चङ्क्रमणावस्था गमनयोग्यता यस्य स तथा । स्फटिकेति । स्फटिकमणीनां या
भित्तयः कुञ्चयानि ताभिरन्तरितान्व्यवहितान्भवनमृगाणां गृहकुरङ्गाणां शावकान्पोतान्प्रतिबिम्बादिना हर्य-
मानमूर्त्तिभिर्धृष्टयुहीतुमिच्छुः । कदेति । कदा करिमन्काले धात्रीमुपमातरमायासयिष्यति प्रयासं जन-
यिष्यति । कीदृक् । कक्षान्तरे गृहकोष्णान्तरे प्रधावित उच्चलितः । दर्शनविषयत्वाभावादाह—कनकेति ।
कनकस्य सुवर्णस्य या मेखला रसना तस्या घण्टिकाः किञ्चिप्यस्तासां यो रवः शब्दस्तमनुसर्तुं शीलं
यस्याः सा ताम् । किं कुर्वन् । अनुसरन्नु लक्ष्मीकृत्य गच्छन् । कान् । गृहकलहंसकान्भवनसितच्छदान् ।
कीदृशान् । अन्तःपुरेऽवरोधे यो नूपुरस्य पादकटकस्य निनादः शब्दस्तेन संगतान्मिलितान् । कदेति ।
कदेति पूर्ववत् । मत्तो यो गजराजो हस्ती तस्य लीला विलासो यस्यामेवविधाः क्रीडाः खेलनं करिष्यति
रचयिष्यति । उभयोः साम्यप्रतिपादनार्थमाह—कृष्णेति । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्को द्रवस्तेन
लिखिता लिपीकृता या मदलेखावलेखा तयालंकृतं विभूषितं गण्डस्थलं यस्य स तथा । 'शेषाद्विभाषा' इति
कण्ठस्थः । पक्षे कृष्णागुरुपङ्कजन्मदलेखा दानपद्धतिः । मुखेति । धात्र्यादीनां लालनार्थं मुखेन यो दिण्डि-
मध्वनिः, अथ चानुरक्तहस्तिपकानां मुखेन समाधानार्थं यो दिण्डिमध्वनिस्तेन जनितोत्पादिता प्रीतिर्यस्य स
तथा । ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वकरेणोर्ध्वोक्तहस्तेन, तादृशशुण्डया च विप्रकीर्णां विक्षिप्ता चन्दनचूर्णस्य मलय-
जक्षोदस्य धूलिस्तया, च चन्दनचूर्णवद्भूलिः पांसुः तथा धूसरो मलिनः । कुञ्चितेति । कुञ्चिता धक्कीकृता
याङ्गुली तस्याः शिखरमग्रम् । 'शिखरं पुलकाग्रयोः' इत्यनेकार्थः । तदैवाङ्कुशः सृणिः । गजपक्षे कुञ्चिताङ्गु-
लिशिखरवदङ्कुशस्तेनाकर्षणं पृष्ठे पुरतो वा चालनं तेन विधूतं कम्पितं शिरो मस्तकं येन स तथा । कदेति ।
भानुरिति । भानो जननी तस्याश्ररणयुगलं पादद्वन्द्वं तस्य रागो रञ्जनं तत्रोपयुक्तः सन् यः शेष उर्वरित-
स्तेन, पिण्डालक्तकः पिण्डीकृतो यो लाक्षाद्रवस्तस्य यो रसः तेन वृद्धकञ्चुकिनां स्थविरसौविदल्लानां मुखानि
वदनानि विडम्बयिष्यति । तद्रसाश्लेषेण विरूपाणि करिष्यतीति भावः । कदेति । कदेति पूर्ववत् । कुतू-
हलेन कौतुकेन चञ्चले चपले लोचने नेत्रे यस्य स तथा । मणिकुट्टिमेव राजबद्धभूमिषु संक्रान्तमात्मीयमु-
खारविन्दं द्रष्टुमयोदता दृष्टिर्येन स तथा तदलाभखेदात्स्खलन्ती गतिर्यस्यैवंभूत आत्मनः स्वकीयस्य प्रति-

टिप्प०—१ एकस्याः कक्षाया राजहर्म्यप्रावरणात् ('डेडडी' तः) अन्यस्यां कक्षायामित्यर्थः ।

पाठा०—१ किशोर. २ चङ्क्रमणाङ्गणम्. ३ मणिमय. ४ आजिपृष्ठः. ५ अन्तःपुरिकानूपुर. ६ गृहहंसकान्.
७ पक्षान्तर. ८ प्रधाविताम् ९ गण्डस्थलः कोमल. १० मुखरवदिण्डिम. ११ जात. १२ मदमत्तगजराजलीलाम्;
मत्तगजक्रीडाम्; मत्तगजराजलीलाम्; मत्तगजराजलीलः क्रीडाम्; मत्तगजराजलीलाः. १३ चरणरागोपयुक्त.
१४ कञ्चुकिनाम्. १५ लोक. १६ प्रतिबिम्बितानि.

कदा नरेन्द्रसहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्दमानागमनो भूषणमणिमयूखाकुलीक्रियमाणलो-
लदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः सर्पिष्यति सभान्तरेषु । इत्येतानि मनोरथशतानि चिन्तयतो-
ऽन्तःसंतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः । मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्य-
तासमुद्भवः शोकः । शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत् । अफलमिव पश्यामि
राज्यम् । अप्रतिविधेये तु विधातरि किं करोमि । तन्मुच्यतामयं देवि, शोकाबन्धः ।
आधीयतां धैर्ये धर्मे च धीः । धर्मपरायणानां हि समीपसंचारिण्यः कल्याणसंपदो
भवन्ति' इत्येवमभिधाय सलिलमादाय स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकर्मलोप-
मानमाननमस्याः साश्रुलेखं समार्ज । पुनःपुनश्च प्रियशतमधुराभिः शोकैपनोदनिपुणा-
भिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भिराश्वास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोकं विलासवती यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं

विम्बानि प्रतिरूपाण्यनुसरिष्यति तद्गृहणार्थमनुगमिष्यति । कदेति । कदेति पूर्ववत् । नरेन्द्राणां यत्सहस्रं तेन
प्रसारितं विस्तारितं यद्भुजयुगलम् । जात्येकवचनम् । तेनाभिनन्दमानमपेक्ष्यमाणमागमनं यस्य स तथा ।
भूषणेति । भूषणानां ये मणयो रत्नानि तेषां मयूखाः किरणास्तैराकुलीक्रियमाणा लोला दृष्टिर्यस्य स तथा ।
आस्थानस्थितस्य समोपविष्टस्य मे मम पुरोऽग्रे सभान्तरेषु परिषन्मध्यप्रदेशेषु सर्पिष्यति पुनः पर्यटनं क-
रिष्यति । संतापनिवेदकानि चिन्तावाक्यानि त्रयोदशोपसंहरन्नाह—इत्येतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि
मनोरथशतानि मनोविकल्पितशतानि चिन्तयतो ध्यायतो राज्ञोऽन्तर्मध्ये संतप्यमानस्य प्रज्वल्यमानस्य रज-
न्यो रात्रयः प्रयान्ति गच्छन्ति । ममापीति । अनपत्यताऽसंतानता ततः समुद्भवः समुत्पन्नः शोकः शुग-
नल इव वह्निर्वाहर्निशं प्रतिदिनं मामपि दहत्येव ज्वालयेत्येव । शून्येति । मे मम शून्यमिवोदसितमिव
जगद्विश्वं प्रतिभाति प्रतिभासते । अफलेति । राज्यमाधिपत्यमफलमिव निरर्थकमिव पश्याम्यवलोकयामि ।
अप्रतीति । न विद्यते प्रतिविधेयमस्मान्प्रति यस्य विधातुस्तस्मिन्नप्रतिविधेये प्रतीकारानर्हं वा विधातरि
किं करोमि किमनुतिष्ठामि । तदिति । तत् तस्मात्पूर्वोक्तादेतोः । हे देवि, अयं शोकाबन्धः शोकपरम्परा
मुच्यतां त्यज्यताम् । धैर्यं धीरतायां धर्मे च धीर्बुद्धिराधीयतां स्थाप्यताम् । अत्रार्थं हेतुमाह—धर्मेति । हि
निश्चितम् । धर्मपरायणानां सुकृततत्पराणां कल्याणसंपदः श्रेयोविभूतयः सदा सर्वकालं समीपसंचारिण्यः
पार्श्ववर्तिन्यो भवन्ति संजायन्ते । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । सलिलमिति । सलिलं पानीय-
मादाय गृहीत्वा स्वयमात्मनः करतलेन पाणितलेनाभिनवपल्लवेनेव प्रत्यग्रकिसलयेनेव विकचं विकस्वरं
यत्कमलं नलिनं तदेवोपमानं यस्यैवंभूतमस्या विलासवत्याः साश्रुलेखमश्रुराज्या सहवर्तमानमाननं सुखं समार्ज ।
शुद्धं चकारेत्यर्थः । 'मृज्जु शुद्धौ' इति धातोर्लिटि रूपम् । पुनरिति । पुनःपुनर्वारम् । प्रियेति ।
प्रियमिष्टं तस्य शतं तेन मधुराभिर्मिष्टाभिः शोकस्य शुचो योऽपनोदो दूरीकरणं तत्र निपुणाभिः पण्डिताभिर्धर्मस्य
पुण्यस्य य उपदेशः प्रतिपादनं स एव गर्भेऽभ्यन्तरे यासां ताभिरेवंभूताभिर्वाग्भिर्योभिराश्वास्याश्वासनां कृत्वा
सुचिरं चिरकालं यावत्स्थित्वा नरेन्द्रो नृपो निर्जगाम गृहाद्धिर्ययौ ।

निर्गते बहिरगते च तस्मिन्मन्दीभूतशोका मन्दीभूतः क्षीणतां प्राप्तः शोको यस्याः सैवंभूता विलासवत्युचितं
योग्यम् । यथेति । यथा पूर्वोक्तप्रकारेण क्रियमाणा विधीयमानो य आभरणपरिग्रहो विभूषणस्वीकारः स एवात्रौ

पाठा०—१ मयूखलेखाकुली. २ मम. ३ पर्यटिष्यति. ४ इत्येतानि चान्यानि; इत्येतानि च. ५ यान्ति.
६ संतापः. ७ शून्यमेव. ८ इवाखिलं पश्यामि. ९ जीवितं राज्यं च. १० मुच्यतां देवि. ११ इत्यर्थः; एवम्.
१२ कमलबुल्यम्. १३ अपनोदन. १४ सुचिरं नरेन्द्रः. १५ शोकावेगा. १६ यथाक्रियमाणम्. १७ परिग्रहादिकं
समुचितम्; परिग्रहादिकसमुचितम्.

दिवंसव्यापारमन्वतिष्ठत् । ततःप्रभृति सुतरां देवताराधनेषु ब्राह्मणपूजासु गुरुजनसपर्या-
स्वादरवती बभूव । यद्यच्च किञ्चित्कुतश्चिच्छुश्राव गर्भतृष्णया तत्तत्सर्वं चकार । न महान्त-
मपि क्लेशमजीगणत् । अनवरतदह्यमानगुग्गुलुबहुलधूमान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु ध्वला-
म्बरेण शुचिमूर्तिरूपोषिता हरितकुशोपच्छदेषु मुसलशयनेषु सुष्वाप । पुण्यसलिलैर्पूर्णैर्विवि-
धकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्वरत्नगर्भैः शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनि-
ताकृतमङ्गलानां लक्षणसंपन्नानां गवामधः सल्लौ । प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय सर्वरत्नोपेतानि
हैमानि तिलपत्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ । महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्तिनी विविधबलिदा-
नानन्दितदिग्देवतानि बहुलचतुर्दशीनिशासु चतुष्पथे स्नपनमङ्गलानि भेजे । सिद्धायतनानि

यस्मिन्नेवंभूतं दिवसव्यापारं दिनकृत्यमन्वतिष्ठदकरोत् । तत इति । ततःप्रभृति तदिनादारभ्य सुतरामत्यर्थं
देवताराधनेषु देवतानां देवीनामाराधनानि प्रसङ्गीकरणानि तेषु, ब्राह्मणास्त्रीमुख्यास्तेषां पूजा अर्चास्तासु, गुरु-
जनानां पूज्यजनानां सपर्याः सेवास्वास्वादरवत्यतिबहुमानवती बभूव जज्ञे । यद्यच्चेति । यद्यदश्रुतपूर्वम-
कृतपूर्वं च किञ्चिदस्तु कुतश्चिदनिर्दिष्टतामकेभ्यो जनेभ्यः शुश्रावाकर्णितवती गर्भतृष्णया भ्रूलोमेन तत्त-
त्सर्वं समग्रं चकार कृतवती । न महेति । महान्तं महीयांसमपि क्लेशं कष्टं नाजीगणन्मनसि न गणि-
तवती । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानो यो गुग्गुलुः पलङ्कद्रवस्तस्य बहुलो निबिडो यो धूमस्तो-
नान्धकारः संजातो येष्वेवंविधेषु चण्डिका चामुण्डा तस्या गृहेषु सव्यसु । धवलेति । धवलाम्बरेण शुभ्र-
वाससा शुचिः पवित्रा मूर्तिः शरीरं यस्याः सा तथोपोषिता कृतोपवासा । हरितेति । हरिता नीला ये
कुशा दर्भास्त एवोपच्छद उत्तरपटो येष्वेवंभूतेषु मुसलान्ययोत्राणि तेषां शयनेषु तलिनेषु सुष्वाप शयनं
चकार । पुण्येति । पुण्यानि पवित्राणि यानि सलिलानि जलानि तैः पूर्णैर्भूतैर्विविधानि विचित्राणि यानि
कुसुमफलानि तैरुपेतैः सहितैः । क्षीरतरवो वटादयस्तेषां पल्लवाः किसलयानि । क्वचित् 'क्षीरपल्लव-' इति
पाठः । तत्र क्षीरपल्लवः कोमलपल्लव इति व्याख्येयम् । त एव लाञ्छनं चिह्नं येषां तैः । सर्वाणि समग्राणि
रत्नानि गर्भे मध्यभागे येषां तैः शातकुम्भं सुवर्णं तस्य कुम्भैर्निपै (?) गोकुलेषु व्रजेषु । वृद्धेति । वृद्धगोपस्य
मुख्यबलवस्य या वनिता स्त्री तथा कृतं विहितं मङ्गलं तिलकादि यार्भिस्तासाम् । लक्षणैर्मपीतिलकादिभिः
संपन्नानां सहितानां गवां धेनूनामधोऽधोभागे सल्लौ स्नानं कृतवती । प्रतीति । प्रतिदिवसमहर्निशमु-
त्थायोत्थायोत्थानं कृत्वोत्थानं कृत्वेत्यर्थः । सर्वरत्नैः समग्रमणिभिरुपेतानि खचितानि हैमानि स्वर्णनिष्पन्नानि
तिलपत्राणि तिलपर्णाकृतिरूपाणि ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यो ददौ दत्तवती । अत्र संप्रदाने चतुर्थी । महेति । महा-
नरेन्द्रेण स्वकीयभर्त्रा लिखितमालिखितं यन्मण्डलं लोकप्रसिद्धं तन्मध्यवर्तिनी तदन्तस्थाग्रिनी । विवि-
धेति । विविधमनेकप्रकारं यद्वलिदानं तेनानन्दिताः प्रमोदं प्राप्ता दिग्देवता येषु तानि । बहुलेति ।
बहुलस्य कृष्णपक्षस्य याश्चतुर्दश्यस्तासां निशासु रात्रिषु चतुष्पथे चत्वरं स्नपनमङ्गलानि स्नानभद्राणि भेजे-
ऽभजत् । सिद्धायतनानीति । सिद्धा योगिनस्तेषामायतनानि चैत्यानि सिषेवे सेवितवती । कीदृशानि ।

टिप्प०—१ मुसलशयनेषु श्रेणीभावेन पातितमुसलशय्यासु, इत्याशयः । पुत्रार्थिनीभिरैवंविधानि
तन्मन्त्राबुष्टानादीनि क्रियन्ते । २ यासामित्युचितमाभाति । ३ तिलपात्राणीत्येव पाठः । सर्वरत्नोपेत-
(पूर्ण)त्वं पात्रेष्वेव घटते, रत्नखचितत्वार्थं तु नास्य स्वारस्यम् । ४ धन्यष्टीकाकारः ! महानरेन्द्रोऽत्र
प्रधानभूतो भूतोपचारकर्ता माञ्जिकः ।

पाठा०—१ वासरव्यापारमकरोत्. २ परिचर्यासु च. ३ अधिकमादरवती. ४ शुश्राव व्रतम्. ५ अर्भका.
६ गुग्गुलु. ७ बहुल. ८ धूपान्धकारितेषु. ९ धवलाम्बरा; धवलाम्बर. १० हरितकुश. ११ उपच्छत्रेषु. १२ भूतल.
१३ पूरितैः; पूतैः. १४ मङ्गला. १५ तिलपात्राणि. १६ बहुलपक्षचतुर्दशी. १७ चतुष्पथेषु. १८ स्नान.

कृतविचित्रदेवतोपयाचितकानि सिषेवे । दर्शितप्रत्ययानि संनिधानमातृकाभवनानि जगाम । प्रसिद्धेषु नागकुलहृदेषु ममज्ज । अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान्महावनस्पतीन्कृतप्रदक्षिणा ववन्दे । दोलायमानबलयेन पाणियुगलेन सौता स्वयमर्खण्डसिक्थसंपादितं रजतपार्श्वपरि- गृहीतं वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् । अपरिमितकुसुमधूपविलेपापूपपल्लपायसर्वलिला- जकलितामहरहरम्बादेवीसपर्यामाततान । स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान्भक्तिप्रवणेन मनसा सिद्धा देशान्नम्रक्षणकान्प्रच्छ । विप्रश्रिकादेशवचनानि बहु मेने । निमित्तज्ञानुपचचार । शकुन- ज्ञानविदामादरमदर्शयत् । अनेकवृद्धपरम्परामागतानि रहस्यान्यङ्गीचकार । दर्शनागत-

कृतेति । कृतानि विहितानि विचित्राणि देवतानां प्रतिमानामुपयाचितकानि भैक्ष्यचर्याणि येषु तानि । अथ च संनिधानानि^१ समवर्तानि यानि मातृकाभवनानि माहेश्वरीप्रभृतिदेवीनां गृहाणि जगाम गतवती । कीदृ- शानि । दर्शितः प्रकाशितः प्रत्ययो विश्वासो यैस्तानि प्रत्ययोऽनुष्ठानानुरूपं देवतावचनमिति वा । यद्वा मातृगृहाण्यभिमतमातृणां भवनानि । प्रसिद्धेति^२ । प्रसिद्धेषु जगद्विख्यातेषु नागकुलानि तेषां हृदा ग्रहास्तेषु ममज्ज मज्जनं चकार । अश्वत्थः पिप्पलः प्रभृतिरादौ येषां तान्महावनस्पतीन्महावृक्षानुपपादिता विहिता पूजार्चा येषां तान्कृता विहिता प्रदक्षिणा यया सैवभूता ववन्दे वन्दनं कृतवती । तथा दोलायमानं कम्पमानं बल्यं कङ्कणं यस्य तत्तथा तेन पाणियुगलेन हस्तयुग्मेन दध्योदनबलिं दधियुक्तो य ओदनस्तल्लक्ष्णो यो बलिस्तं वायसेभ्यः काकेभ्यः स्वयमात्मना स्नाता कृतस्नाना सत्यदातवती । बलिं विशिनष्टि—अख- ण्डेति । अखण्डास्फुटितोदनरूपेण पक्वैः सिक्थैरञ्जकैः संपादितं निष्पादितं रजतस्य रूप्यस्य यत्पात्रं भाजनं तस्मिन्परिगृहीतमात्तम् । अहरहरिति प्रतिदिनमम्बादेवीं दुर्गां तस्याः सपर्यां सेवामात- नान विस्तारयामास । तामेव विशेषयन्नाह—अपरिमितेति । अपरिमितानि बहूनि कुसुमानि पुष्पाणि, धूपो गन्धपिशाचिका, विलेपो विलेपनम्, अपूपः पिष्टकः, पिष्टतिलयोजितमजं पल्लम्, पायसं परमाजम् । बलिलाजा बल्यर्थमक्षताः, एतैः कलितां व्यासाम् । स्वयमिति । स्वयमात्मना भक्तिः पूर्वं व्याख्याता, तथा प्रवणेन युक्तेन मनसा स्वान्तेनोपहृतान्युपढौकितानि पिण्डपात्राणि येभ्यस्तान्सिद्धादेशान्सिद्धसंज्ञिता- ज्ञाना वव्ररहिता ये क्षणका दिग्म्बरास्तान्प्रच्छाप्राक्षीत् । विप्रश्रिकेति । शुभाशुभप्रकाशिकाः स्त्रियो विप्रश्रिकास्तासांमादेशवचनान्याज्ञावचनानि बहु मेन आदरविशेषेणाङ्गीचकार । निमित्तेति । निमित्तं भौमा- यष्टविधं जानन्तीति निमित्तज्ञास्तानुपचचार तेषां समीपे ययौ । शकुनज्ञानविदां वसन्तराजादिशास्त्रज्ञान- विदामादरं बहुनानमदर्शयदर्शितवती । अनेकेति । अनेके ये वृद्धाः स्थविरास्तेषां परम्परा परिपाटी तस्यां य आगमः प्रसिद्धिस्तदागतानि यानि रहस्यानि तत्त्वान्यङ्गीचकार स्वीचके । परिपाट्यां य आगमो मन्त्रशास्त्रं तदागतानि रहस्यानि वा । दर्शनेति । दर्शनार्थमागतं प्राप्तमेवंभूतं द्विजजनं ब्राह्मणलोकमात्मजः

टिप्प०—१ इदमप्यशुद्धम् । 'यदि मे पुत्रलाभः स्यात्तदा पुनरप्येवमेव समर्पयेयम्' इत्यङ्गीकार- पूर्वमुपहारदानमुपयाचितकम् । 'दीयते यत्तु देवेभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद्विदुर्बुधाः' जटाधरः । २ 'संनिहितमातृकाभवनानि' इत्येव पाठः । संनिहितानि मातृणाम् (ब्राह्मी- त्यादीनाम्) भवनानीति तदर्थः । ३ अखण्डैः अक्षतैः सिक्थैः धान्यकणैः संपादितम् (दध्योदनम्) इति व्याख्यानमुचितम् । ४ अन्नभाजनाति । ५ सिद्धः सत्यः आदेशः आज्ञावाक्यं येषां तानित्यर्थः । ६ 'विप्रश्रिका स्वीक्षणिका दैवज्ञा' इत्यमरः ।

पाठा०—१ विविधः । २ प्रत्यादेशानि । ३ संनिहितमातृभवनान्याजगामः ; संनिधमातृभवनानि जगाम । ४ मणिव- लयेन । ५ कृतस्नाना । ६ अखण्डित । ७ सिक्थकुसुमसंपादितम् । ८ पात्रे । ९ अपरिमितधूपविलेपं पल्लपायसबलिम् । १० सलोज । ११ ज्येष्ठादेवी । १२ उपाहितः उपाहत । १३ समागतानि ; गतानि । १४ चकार ; अङ्गीकरोति स । १५ दर्शनागतम् ।

द्विजजनमात्मजदर्शनोत्सुका वेदश्रुतीरकारयत् । अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः शुश्राव । गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान्मन्त्रैकरण्डकानुवाह । रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध । परिजनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै निर्जगाम । तन्निमित्तानि च जग्राह । शिवाभ्यो मांस-बलिपिण्डमनुदिनं निर्युत्ससर्ज । स्वप्रदर्शनाश्चर्याण्यार्याणामाचक्षे । चत्वरेषु शिवबलिमुपजहार ।

एवं च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां रजन्यांमहपावशेषपाण्डुतारके जर-स्फारीवतपक्षधूमे नभसि स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या इव विस्-बलयमानने सकलकलापूर्णमण्डलं शशिनं विशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धोत्थाय हर्षविकाशस्फीत-तरेण चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे शुर्कनासं समाहूय स्वप्नमकथयत् ।

पुत्रस्तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रोत्सुकोत्कण्ठिता वेदस्य श्रुतीः श्रवणमकारयद्वाङ्मनसा कारयामास । अका-रयदिति 'हृकोरन्यतरस्याम्' इत्यप्यन्तस्य कर्ता द्विजजनः कर्मसंज्ञः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं वाच्यमाना उच्यमानाः पुण्यकथाः पवित्रकथाः शुश्रावाश्रौषीत् । गोरोचनेति । गोरोचनालिखितं भूर्जपत्रं गर्भे मध्ये यस्यैवंभूतान्मन्त्रैकरण्डकान्पिठकानुवाहवहत् । 'बहू प्रापणे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे लिटि रूपम् । रक्षेति । रक्षायाः प्रतिसरः कङ्कणं तेनोपेतान्योषधीसूत्राणि बबन्ध बन्धनं कृतवती । अस्या विलासवत्याः परिजनोऽपि परिच्छदोऽप्युपश्रुत्यै रजकादिवाक्यार्थं विलोकयितुं निर्जगाम बहिर्ययौ । 'देवप्रश्न उपश्रुतिः' इति कौशः । तदिति । तन्निमित्तानि तदुक्तशकुनानि जग्राहाग्रहीत् । शिवेति । शिवाभ्यः शृङ्गालीभ्योऽनुदिनं प्रतिदिनं मांसबलिपिण्डं निशि रात्रावुत्ससर्जोत्सृष्टवती । स्वप्रदर्शनाश्चर्याणि स्वप्रालोकन-कुतूहलान्यार्याणां गुरुणामाचक्षे कथितवती चत्वरेषु शिवबलिमुपजहाराहृतवती ।

एवं चेति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण गच्छति व्रजति कालेऽनेहति कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स्वप्ने राजा विला-सवत्या आनने मुखे शशिनं विशन्तं प्रविशन्तमद्राक्षीददर्श । कस्याम् । रजन्यां रात्रौ । किंविशिष्टायाम् । क्षीणं भूयिष्ठं यस्याः सा तस्याम् । स्तोकरात्रावित्यर्थः । कस्मिन्सति । नभस्याकाशे सति । आकाशं विशेषयन्नाह—अल्पेति । अल्पाः स्वल्पा एव शेषा अवशिष्टाः पाण्डुतारकाः श्वेतनक्षत्राणि यस्मिन् । जरीयान्यः पारावतः कपोतस्तस्य पक्षो वाजस्तद्वद्धूमे धूमवर्णे । विलासवतीं विशेषयन्नाह—सितेति । सितः शुभ्रो यः प्रासादस्तस्य शिखरमग्रं तत्र स्थिताया उपविष्टायाः । कस्याः किमिव । करिण्या हस्तिन्या आनने विसर्बलयमिव मृणालवलयमिव । शशिनं विशिनष्टि—सकलेति । सकलाः समग्रा याः कलास्ताभिः पूर्णं मण्डलं यस्य स तथा तम् । प्रबुद्धो विगतनिद्रः सञ्जुत्थायोत्थानं कृत्वा हर्षात्प्रमोदाद्यो विकाशो विमुद्रता तेन स्फीततरेणातिगरिष्ठेन विस्तारितेन चक्षुषा लोचनेन धवलीकृतं शुभीकृतं वासभवनं निवासगृहं येन

टिप्प०—१ वेदानां श्रुतीः पाठानिति यावत् । २ देवप्रश्नाय, दैवं मनुष्यादिद्वारा कीदृशं वचनं श्रावयतीति जिज्ञासायै 'नक्तं निर्गत्य यत्किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः । श्रूयते तद्विदुर्ध्वरा देवप्रश्नमुपश्रु-तिम् ॥' हारावली । ३ 'शिवाबलिम्' इत्येव पाठः । अयमुपहारो दिवसे इति पूर्वैर्न न पौनस्त्यमाश-ङ्क्यम् ।

पाठा०—१ द्विजगणान्, २ अनवरतम्, ३ पुण्याः कथाः, ४ गण्डकान्, ५ परिसरो, ६ औषधिः, औषधी, ७ समुत्ससर्ज, ८ शिवाबलिम्, ९ एवं गच्छति, १० अल्पशेष, ११ पारावत, १२ धूसरे, १३ सौधशिखर, १४ विसर्बलयम्, विसर्बलयम्, १५ परिपूर्ण, १६ विशन्तम्, १७ सबहुमानं शुक्नासमाहूय तम्, समाहूय शुक्नासाय तम्.

स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच—‘देव, संपन्नाः सुचिरार्दसाकं प्रजानां च मनोरथाः । कतिपयैरेवाहोभिर्संदेहमनुभवति स्वामी सुतमुखकमलावलोकनसुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतैसकलवाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन विकचचन्द्रकलावदातद-लशतमालोलकेसरसहस्रजटालमकरन्दविन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्या मनोरमाया निहितं दृष्टम् । आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रेपातीनि शुभानि निमित्तानि । किं^{१२} चान्य-दानन्दकारणमतो भविष्यति । अवितथफला हि^{१३} प्रायो निशावसानसमयदृष्टा भवन्ति स्वप्नाः । सर्वथा नचिरेण^{१४} मान्धातारमिव धौरेयं सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जन-यिष्यति देवी । शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन गन्धगजमाह्लादयिष्यति देवम् ।

स तथा तस्मिन्नेव क्षणे समये । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । शुकनासं समाहूयाह्वानं कृत्वा स्वप्नं निशादृष्टमकथयदुक्तवान् । ‘कथं वाक्यप्रबन्धे’ इत्यस्य लङि रूपम् । स इति । स शुकनासस्तं नृपं समु-पजातः समुत्पन्नो हर्षः प्रमोदो यस्य स तथा प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । हे देव हे स्वामिन्, सुचिरादतिचिर-कालेनास्माकं प्रजानां च मनोरथाश्चिन्तितानि संपन्ना निष्पन्नाः । कतीति । कतिपयैरेव स्तोत्रैरेवाहोभि-र्दिवसैरसंदेहं निःसंदेहं स्वामी भवान्मुतस्यात्मजस्य यन्मुखकमलावलोकनमाननपद्मवीक्षणं तस्माद्यत्सुखं सातमनुभवति । अनुभविष्यतीत्यर्थः । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानः । अद्येति । खलु निश्चयेन । अद्यास्यां निशायामेव मयापि निशि रात्रौ स्वप्ने धौतानि क्षालितानि सकलानि समप्राणि वासांसि वस्त्राणि येन स तथा तेन । शान्ता निरुपद्रवा मूर्तिः शरीरं यस्य स तथा तेन । दिव्यां मनोहारिण्या-कृतिराकारो यस्य स तथा तेन । द्विजेन ब्राह्मणेन विकचं विकस्वरं चन्द्रकलावदवदातं शुभ्रं दलशतं पत्रशतं यस्मिंस्तत् । ‘पर्णं पत्रं छदं दलम्’ इति कोशः । आलोलं चञ्चलं यत्केसरसहस्रं किञ्चलकसहस्रं तेन जटालं जटिलम् । ‘प्राणिस्थादात-’ इति मत्वर्थ आलच् । मकरन्दो मरन्दस्तस्य विन्दवः पृषतास्त एव सीकरा वातास्त-वारिकणास्तद्वर्षणकार्ये तादृशयत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं देव्या मनोरमायाश्चित्तहारिण्या उत्सङ्गे क्रोडे निहितं स्थापितं दृष्टमवलोकितम् । मयेति पूर्वप्रतिपादितम् । अग्रेपातीनि पुरोजातानि शुभानि शिवानि निमित्तान्यक्षिप्पुरणा-दीनि प्रत्यासन्नं समीपवर्तिनमानन्दं प्रमोदमावेदयन्ति निवेदयन्ति । किं चेति युक्त्यन्तरे । अतः पूर्वोक्तादन्य-दधिकमानन्दकारणं प्रमोदनिदानं भविष्यति । अत्रार्थे हेतुमाह—अवितथेति । प्रायो बाहुल्येन निशावसा-नसमयदृष्टा रात्रिप्रान्तक्षणावलोकिताः स्वप्ना अवितथफलाः सत्यफला भवन्ति संपद्यन्ते । सर्वथेति । सर्वप्रका-रेण नचिरेणेति स्वल्पकालेन मान्धातारमिव युवनाश्वजमिव सर्वराजर्षीणां समग्रराज्ञां मन्ये धौरेयं धुरीणम् । एतेनाधिपत्येऽपि सदाचारवत्त्वं सूचितम् । भुवनानन्दहेतुं जगत्प्रमोदकारणमात्मजं सुतं देवी जनयिष्यति प्रसविष्यति । शरदिति । शरत्कालकमलिनीव घनाल्ययसमयनलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन प्रत्यग्रनलिनप्रादु-

टिप्पणं—१ पर्यायकरणं भ्रामकमिदं टीकाकर्तुः, मनोरमेति तन्नाम । २ अत्रापि ब्रह्मम टीकाकारः । ‘अतः अन्यत् आनन्दकारणं किं भविष्यति’ इत्यन्वयः (पुत्रमुखदर्शनानन्ददान्यत् किं स्यादिति तदर्थः) ।

पाठा०—१ अस्माकं मनोरथाः. २ असंशयमनुभविष्यति. ३ धौतधवलः धौतसकलधवलः. ४ प्रशान्तः. ५ विक-चम्. ६ जटिलः जटालम्. ७ मधु. ८ संदेहः. ९ सितपुण्डरीकः. १० अग्रेजातानि; आनन्दपातीनि; अग्रपातीनि. ११ शुभनिमित्तानि. १२ किं चान्यत्प्रियतरं परमानन्दः किं चान्यत्प्रियतरमधिकमानन्दः किं चान्यत्प्रियतरमधिकमा-नन्दः किं चान्यत्प्रियतरमपरमधिकमानन्दः. १३ विज्ञते. १४ च. १५ समये दृष्टा. १६ नचिरेणैव; नचिरेण. १७ राजर्षीणाम्. १८ शरत्.

येनेयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नसंताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति कुलसंततिः स्वामिनः' इत्येवमभिधानमेव तं करेण गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां स्वप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार ।

कतिपयदिवसापगमे च देवताप्रसादात्सरसीमिव प्रतिमाशशी विवेश गर्भो विलासवतीम् । येन नन्दनराजिरिव पारिजातेन मधुसूदनवक्षःस्थलीव कौस्तुभमणिना सुतरामराजत सौ । दर्पणश्रीरिव गर्भच्छलेन संक्रान्तमवनिपालप्रतिबिम्बमुवाह । सौ शनैः शनैश्च प्रतिदिनमुपचीयमानगर्भा निर्भरपरिपीतसागरसलिलभरमन्थरेव मेघमाला मन्दं मन्दं संचचार । मुहुर्मुहुर्जृम्भिकमाजिह्वितलोचिना सालसं निशश्वास । तथार्थस्थां तामहरहः स्वय-

र्भावेन गन्धगजं देवं भवन्तमाह्लादयिष्यति प्रमोदयिष्यति । पक्षेऽभिनवा कमला पुत्रसंपत् । अत एव देव्याः कमलिनीसाम्यं राज्ञो गन्धगजसाम्यं चेति भावः । येनेति । येन कारणेन इयं दिग्गजमदलेखेवाविच्छिन्नमनुष्टितं संतानं पुत्रपौत्रादिप्रवाहरूपं च यस्याः सैवंभूता स्वामिनो राज्ञः कुलसंततिः क्षितिः पृथ्वी तस्या भारो वीवधस्तस्य धारणं वहनं तत्रोचिता भविष्यति । इत्येवं पूर्वोक्तरूपमभिधानं श्रुवाणमेव तं करेण गृहीत्वा हस्तेनादाय नरेन्द्रो नृपोऽभ्यन्तरं मध्यप्रदेशं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा ताभ्यामुभाभ्यामपि स्वप्राभ्यां विलासवतीमानन्दयांचकार प्रमोदयांचकार ।

कतीति । कतिपये कियन्तो ये दिवसास्तेषामपगमेऽतिक्रमे सति देवताप्रसादादेवतानुग्रहाद्विलासवती गर्भो विवेश प्रविष्टो बभूव । अत्रार्थ उपमानं प्रदर्शयन्नाह—सरसीमिति । सरसीं कासारं प्रतिमाशशीव प्रतिबिम्बरूपश्चन्द्र इव । येनेति । येन गर्भेण सा सुतरामतिशयेनाराजताशोभत । केनेव केव । पारिजातेन कल्पद्रुमेण । 'मन्दारः पारिजातकः' इति कोशः । नन्दनेतीन्द्रस्य काननम् । 'नन्दनं वनम्' इति कोशः । तस्य राज्ञिः श्रेणिरिव । यथा कल्पपादपेन वनमतितरां शोभां प्राप्तं तथा गर्भेणैयमपीति भावः । उपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—कौस्तुभेति । कौस्तुभमणिना प्रसिद्धेन मधुसूदनस्य जनार्दनस्य वक्षःस्थलीव भुजान्तरस्थलीव । अतिविस्तृतत्वेन गौरत्वेन च स्थल्या उपमानं वक्षसः । दर्पणेति । दर्पण आदर्शस्तस्य श्रीः प्रकाशरूपा सेव गर्भो ध्रुणस्तस्य छलेनोपधिना संक्रान्तमन्तःप्रविष्टमवनिपालो भूनेता तस्य प्रतिबिम्बं प्रतिरूपमुवाहवहत् । 'वह प्रापणे' इति धातोरभ्याससंप्रसारणे लिटि रूपम् । अयं भावः—यथा दर्पणः संक्रान्तं प्रतिबिम्बं वहति तथैयमपि राजप्रतिबिम्बमुवाह । अनेन राजराजसुतयोः सर्वथाऽभेदो दर्शितः । सेति । सा विलासवती मन्दं मन्दं संचचार चचालेत्यन्वयः । तामेव विशेषयन्नाह—प्रतीति । प्रतिदिनं प्रत्यहं शनैः शनैः । स्वल्पप्रयासेनेत्यर्थः । स्तोकं स्तोकम् । उपचीयेति । उपचीयमानोऽवयवैः पुष्टतां प्राप्यमाणो गर्भो यस्याः सा । निर्भरेति । निर्भरमतिशयं परिपीतमास्वादितं सागरस्य समुद्रस्य सलिलं जलं तस्य भरो भारस्तेन मन्थरालसा मेघमालेव कादम्बिनीव । समुद्राजलमादाय मेघो वर्षतीति लोकोक्तिः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । मुहुरिति । मुहुर्वारंवारमनुबद्धा कर्तुमारब्धा जृम्भा एव जृम्भिका । स्वार्थे कप्रत्ययः । यत्र यस्यां क्रियायां वा

टिप्पण—१ 'शरत्कालकमलिनी गन्धगजमिव देवमाह्लादयिष्यति' इति इवस्य गन्धगजोत्तरमन्वयो योग्यः । २ दिग्गजस्य मदलेखा दानजलधारा इव । ३ न विच्छिन्नः संतानः (वंशः पुत्रपौत्रादिरूपः, इति संततिपक्षे), प्रवाहः (इति मदलेखापक्षे) यस्याः एवंबभूता सती स्वामिनः कुलसंततिः क्षितिभारधारणे उचिता भविष्यतीत्युभयपक्षे व्याख्या । ४ कालक्रमेणेत्यर्थः ।

पाठा०—१ विनोदयांचकार. २ येन च. ३ नन्दनवनराजिः. ४ देवी. ५ श्रीरिव च. ६ शनैः. ७ प्रतिदिवसमुपचीयमानगर्भा; प्रतिदिनमुग्धा द्विप्रमाणगर्भा. ८ वनमाला. ९ मुहुर्मुहु. १० विजृम्भिक. ११ लोचनम्. १२ स तथारथं च. १३ तामनभिनन्दितपान.

मनेकरसवाञ्छितपानभोजनं प्रावृषमिव श्यामायमानपयोधरमुखीं केतकीमिव गर्भच्छवि-
पाण्डुरामालोक्येज्जितकुशलः परिजनो विज्ञातवान् ।

अथ तस्याः सर्वसेवकवर्गप्रधानभूता, सदा राजकुलसंवासचतुरा, सदा च राज-
संनिकर्षप्रगल्भा, सर्वमङ्गलकुशला कुलवर्धना नाम महत्तरिका प्रशस्ते दिवसे प्रदोषो-
त्तरवेलायामभ्यन्तरास्थानमण्डपगतम्, गन्धतैलौषसेकज्वलितदीपिकासहस्रपरिवारम्, उडु-
निकरमध्यवर्तिनमिव पौर्णमासीशशिनम्, उरगरार्जफणामणिसहस्रान्तरालस्थितमिव नारा-

यथा भवति तथा । आ समन्ताज्जिह्वितं जडीकृतं विकृतं वा निमेषोन्मेषाभ्यां लोचनं यस्याः सा । अनेन गर्भवती-
स्वभावः सूचितः । सालसमालस्यसहितं यथा स्यात्तथा निशश्वास निश्वासं मुक्तवती । गर्भानुभावाज्निश्वासग्रहणेऽपि
तादृशसामर्थ्याभावादिति भावः । निपूर्वस्य 'श्वस प्राणधारणे' इत्यस्य लिटि रूपम् । तथेति । तथा पूर्वोक्ता
एवावस्था दशा यस्यास्तां विलासवतीमालोक्य वीक्ष्येन्नितेष्वन्तर्गतभावावेदकचेष्टितेषु कुशलोऽभिज्ञः चेष्टितज्ञा-
नवानित्यर्थः । परिजनः संनिहितस्त्रीसौविदलजनो विज्ञातवान् । अन्तर्वैत्रीरूपतया तां निश्चितवान् । तामेव
विशेषयन्नाह—अहरिति । अहरहः प्रतिदिनम् । स्वयमित्यात्मनिर्देशः । अनेके बहवस्तिक्तादयो रसा अचे-
खादहेतवो यस्मिन्नेवंभूतं वाञ्छितमीप्सितं पानं द्राक्षापानकादि, भोजनमशनं च यस्याः सा ताम् । श्यामा-
ग्रमानं कुष्णतां प्राप्यमाणं पयोधरयोः स्तनयोर्मुखं चूचुकं यस्याः सा ताम् । कामिव । प्रावृषमिव वर्षा-
समयमिव । सापि पयोधरैर्मैधैः श्याममुखी स्यात् । केतकीति । गर्भजनिता या छविर्देहदीप्तिस्तया
पाण्डुरा शुक्लाम् । कामिव । केतकीमिव । सापि गर्भौ मध्यभागस्तस्य छविः कान्तिस्तया पाण्डुरा स्यात् ।

अथ तस्याः कुलवर्धना नाम स्त्री भूमिपालं राजानमुपसृत्य समीपे गत्वा प्रशस्ते शोभने दिवसे रह-
एकान्ते कर्णमूले विलासवतीगर्भवृत्तान्तं तस्या गर्भोदन्तं विदितं ज्ञातमकार्षादकरोदित्यन्वयः । कुलवर्धनां
विशेषयन्नाह—सर्वेति । सर्वेषु सेवकवर्गेषु प्रधानभूता श्रेष्ठा । नीचस्य तादृशप्रवेशाभावाच्छ्रेष्ठत्वेऽप्यवस-
रानभिज्ञस्य तदभावादित्यत आह—सदेति । सदा सर्वदा राजकुले नृपपरम्परायां संवासोऽवस्थानं तत्र
चतुरा दक्षा । तद्वत्त्वेऽप्यदृष्टस्य तदभावादित्याह—सदेति । सदा सर्वकालं च राज्ञा यः संनिकर्षः संबन्ध-
स्तत्र प्रगल्भा पण्डिता । सर्वेति । सर्वाणि यानि मङ्गलानि श्रेयांसि तत्र कुशला । तत्कृत्यकरणेऽभिज्ञेत्यर्थः ।
वयसातिशयिता महती महत्तरिका । स्वार्थे कः । प्रदोषेति । प्रदोषोत्तरवेलायाम् । प्रदोषे सर्वनिषेधात् ।
अथवा प्रदोषो न संध्याकालः । वृत्तान्तस्य गोप्यकथनत्वाद्दिवसे तदभावादिति भावः । भूमिपालं विशे-
षयन्नाह—अभ्यन्तरेति । अभ्यन्तरे मध्ये य आस्थानमण्डप उपवेशनस्थलं तत्र गतं प्राप्तम् । बाह्ये तथावि-
धजनसंसर्गादिति भावः । गन्धेति । गन्धतैलं सुगन्धतैलं तस्यावसेकः संपातस्तेन ज्वलितं दीपिकानां सहस्रं
यस्मिन्नेतादृशः परिवारो मण्डपस्थपरिच्छदो यस्य स तम् । दीपिकासहस्रमेव परिवारो यस्येति वा ।
तद्दीप्त्या लोकानां तिरोधानादिति भावः । तादृशतैलसंपर्काद्दीपिकाप्रभया नक्षत्रप्रभया अवशिष्टनियुक्तपरिक-
रस्योडुसाम्यं राजश्चन्द्रसाम्यं च प्रतिपादयन्नाह—उड्विति । उड्वनां नक्षत्राणां निकरः समूहस्तन्मध्यवर्तिनं
तदन्तःपातिनं पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अन्यत्र दिने चन्द्रस्यासंपूर्णत्वात्पौर्णमासीग्रहणम् । तादृ-
शपरिकरत्वादेवोपमानान्तरमाह—उरगेति । उरगराजो नागाधिपतिस्तस्य सहस्रमुखत्वात्फणामणिसहस्रं

टिप्पण—१ शूद्रजातीया स्त्री, 'शूद्रः स्यात्पादजो दासो ग्रामकूटो महत्तरः' । इति त्रिकाण्डशेषः
(इति केचित्) । वस्तुतस्तु 'कुलवर्धना नाम महत्तरिका' इति महत्तरिकापदेन राजान्तःपुरप्रधान-
प्रबन्धकर्त्री सूच्यते, 'बडारन' इति राजस्थानभाषायाम् ।

पाठा—१ गर्भपाण्डुरान्, २ अन्तःपुरिकाजनः, ३ सर्वपरिजनप्रधानः, ४ सर्वदा, ५ महान्तःपुरिका सा,
६ तैलमिवेक, ७ परिवृतम्, ८ फणः,

यणम्, मूर्धावसिक्तैः प्रधाननरेन्द्रैः परिमितैः परिवृतम्, अनतिदूरावस्थितपरिजनम्, अनन्तरमुत्तुङ्गवेत्रासनोपविष्टेन धौतधवलाम्बरपरिधानेनानुलवणवेषेण जलनिधिनेवागाध-
गाम्भीर्येण समुपारूढविश्रम्भनिर्भरास्तास्ताः कथाः शुक्नासेन कुर्वाणं भूमिपालमुपसृत्य रहः
कर्णमूले विदितं विलासवतीगर्भवृत्तान्तमकार्षीत् ।

तेन तु तस्या वचनेनाश्रुतपूर्वेणासंभाव्येनामृतरसेनेय सिक्तसर्वाङ्गस्य सद्यः प्रेरुढरोमा-
ञ्जनिकरकण्टकिततनोरानन्दरसेन विह्वलीक्रियमाणस्य स्मितविकसितकपोलस्थलस्य परि-
पूरितहृदयातिरिक्तहर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन विकिरतो राज्ञः शुक्नासमुखे लोल-
तारकमानन्दजलबिन्दुक्लिन्नपक्षममालं तत्क्षणं पपात चक्षुः । अनालोकितपूर्वं तु हर्षप्रक-
र्षमभिसमीक्ष्य भूपतेः कुलवर्धनां च स्मितविकसितमुखीमागतां दृष्ट्वा तस्य चार्थस्य सततं
मनसि विपरिवर्तमानत्वादविदितवृत्तान्तोऽपि तत्कालोचितमपरमतिमहतो हर्षस्य कारण-

तस्यान्तरालं मध्यप्रदेशस्तत्र स्थितमासीनं नारायणमिव जनार्दनमिव । मूर्ध्वेति । मूर्धावसिक्तैः कृताभिषेकैः
प्रधाननरेन्द्रैः प्रकृष्टराजभिः परिमितैः स्त्रोकैः परिवृतं सहितम् । अभ्यन्तरे तादृशजनानामेव प्रवेशसंभवात् ।
अनतीति । न अति नातिदविष्टप्रदेशेऽवस्थितः परिजनो यस्य स तम् । 'अन्खरे' इति नञोऽनादेशः (?) ।
पुनः कीदृशम् । शुक्नासेन मन्त्रिणा तास्ताः कथाः कुर्वाणं तास्ता अनिवचनीयाः कथाः किंवदन्तीः कुर्वाणं
विदधानम् । अथ शुक्नासं विशेषयन्नाह—अनन्तरमिति । राज्ञः सिंहासनादनन्तरं यथा स्यात्तथोत्तुङ्ग-
मुखं यद्वेत्रासनमासनविशेषस्तत्रोपविष्टेन स्थितेन । धौतेति । धौतं क्षालितं यद्वलाम्बरं तदेव परिधान-
मधौशुकं यस्य स तथा तेन । 'परिधानं त्वधौशुकम्' इति कोशः । अन्विति । अनुलवणोऽनुत्कटो वेषो
नेपथ्यं यस्य स तेन । जलनिधिनेव समुद्रेणवागाधमलब्धमध्यं गाम्भीर्यं गम्भीरतागुणो यस्य स तेन । अथ
कथां विशिनष्टि—समुपेति । समुपारूढः सम्यक्प्रकारेणोपारूढः प्राप्तो यो विश्रम्भो विश्वासः स निर्भरोऽति-
शयो यासु ताः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तेनेति । तु पुनरर्थे । तस्या महत्तरिकायास्तेन वचनेन पूर्वोक्तप्रतिपादितेन राज्ञो नृपस्य चक्षुर्नेत्रं
शुक्नासमुखे तत्क्षणं पपातापतदित्यन्वयः । वचनं विशेषयन्नाह—अश्रुतेति । अश्रुतपूर्वेणानाकर्णितपूर्वेण ।
संभावयितुं योग्यं संभाव्यम् । न संभाव्यमसंभाव्यं तेन । कीदृशस्य राज्ञः । सिक्तं सिञ्चितं सर्वाङ्गं
समग्रं शरीरं यस्य स तथा तस्य । केनेव । अमृतरसेनेव पीयूषद्रवेणेव । मनोभीष्टत्वादुःखनिवारकत्वाच्च
वचनस्यामृतसाम्यम् । सद्यस्तत्कालं प्ररूढः प्रादुर्भूतो यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तस्य निकरः समूहस्तेन कण्ट-
किता संजातकण्टका ततुः शरीरं यस्य स तथा तस्य । आनन्देति । आनन्दः प्रमोदः स एव
रसस्तेन विह्वलीक्रियमाणस्य व्याकुलीक्रियमाणस्य । स्मितेति । अदृष्टरदं यद्वसितं तस्मिन् । तेन
विकसितं विस्तीर्णतां प्राप्तं कपोलस्थलं यस्य स तथा तस्य । अत्रोत्प्रेक्षां प्रदर्शयन्नाह—परीति । परिपूरितं
पूर्णकृतं हृदयं तस्मादतिरिक्तमुर्वीरितं हर्षमिव दशनांशुवितानच्छलेन दन्तवीतिसमूहमिव विकिरतो बहिः
क्षिपतः चक्षुर्विशिनष्टि—लोला चञ्चला तारका कनीनिका यस्मिन् । आनन्देति । आनन्दजलबि-
न्दुभिः प्रमोदजनितनेत्रजलपृष्ठैः क्लिबं स्निग्धं पक्षममालं नेत्ररोमसमूहो यस्मिन्स्तथा । अनालोकितेति ।
भूपते राज्ञोऽनालोकितपूर्वमवीक्षितपूर्वं हर्षप्रकर्षं प्रमोदातिशयमभिसमीक्ष्य निरीक्ष्य । च पुनरर्थे । कुलवर्धनां
स्थितेन विकसितं विकस्वरं मुखमाननं यस्या एतादृशीमागतां समागतां दृष्ट्वा विलोक्य । तस्येति । तस्य

पाठा०—१ नरेन्द्रैः परिवृतम्. २ नात्युल्लण. ३ शुक्नासेन सह. ४ संवाससंचारचतुरा विदित. ५ प्रकट. ६ रो-
माङ्कुर. ७ मूलस्य. ८ रिक्तम्. ९ अनालोचितः. १० तु तम्. ११ अभिसंवीक्ष्य. १२ वर्तमानत्वात्; परिवर्तमानत्वात्.

मपश्यच्छुकनासः स्वयमुत्प्रेक्ष्य समुत्सर्पितासनः समीपतरमुपसृत्य नातिप्रकटमावभाषे—
 'देव, अस्ति किञ्चित् तस्मिन्स्वप्नदर्शने सत्यम् ? अत्यन्तमुत्फुल्ललोचना हि कुलवर्धना
 दृश्यते । देवस्यापीदं प्रियवचनश्रवणकुतूहलादिव श्रवणमूलमुपसर्पदुपरचयदिव नीलकुवलय-
 कर्णपूरशोभामानन्दजलपरिप्लुतं तरलतारकं विकसद्वावेदयति महत्प्रकर्षकारणमीक्षणयुग-
 लम् । उपारूढमहोत्सवश्रवणकुतूहलमुत्सुकोत्सुकं क्लाम्यति मे मनः । तदावेदयतु देवः
 किमिदम्' इत्युक्तवति तस्मिन् राजा विहस्याब्रवीत्—'यदि सत्यमनया यथा कथितं तथा
 सर्वमवितथं स्वप्नदर्शनम् । अहं तु न श्रद्धे । कुतोऽस्माकमियती भाग्यसंपत् । अभाजनं
 हि वयसीदृशानां प्रियवचनश्रवणानाम् । अवितथवादिनीमप्यहं कुलवर्धनामेवंविधानां कल्या-
 णानामसंभावितमात्मानं मन्यमानो विपरीतामिवाद्य पश्यामि । तदुत्तिष्ठ । स्वयमेव गत्वा
 किमत्र सत्यमिति देवीं पृष्ट्वा ज्ञास्यामि' इत्यभिधाय विस्तृत्य सकलनरेन्द्रलोकमुन्मुच्य

विलासवत्या समाचीर्णानि व्रतानि तन्महिम्नावश्यमेतस्या गर्भो भविष्यतीत्येतादृशस्यार्थस्य सततं निरन्तरं
 मनसि चित्ते विपरिवर्तमानत्वाद्बुद्धं स्मर्यमाणत्वादविदितोऽज्ञातो वृत्तान्तो गर्भधारणरूपो येन स तथैवंविधोऽपि
 शुकनासस्तत्कालोचितं तत्समययोग्यमपरमन्यदतिमहतोऽत्युत्कृष्टस्य हर्षस्य प्रमोदस्य कारणं नियामकमपश्य-
 न्नवलोकयन्स्वयमात्मनोत्प्रेक्ष्य विचार्य समुत्सर्पितमूर्ध्वोक्तमासनमवस्थितिबन्धो येन स तथा । समीप-
 तरमतिनिकटमुपसृत्य गत्वा । राज्ञ इति शेषः । नातिप्रकटं सुगोप्यं यथा स्यात्तथा वभाषेऽवोचत् । किं
 तदित्याह—देवेति । हे देव हे स्वामिन्, तस्मिन्पूर्वोक्तस्वरूपे स्वप्नदर्शने किञ्चित्सत्यमस्ति तद्देवो भवानावे-
 दयतु निवेदयतु । कुत इत्यत आह—अत्यन्तेति । हि यस्मात्कारणादियं कुलवर्धनात्यन्तमुत्फुल्ललोचनो-
 त्प्राबल्येन विकसितनेत्रा दृश्यतेऽवलोक्यते । देवस्यापि स्वामिनोऽपीदमीक्षणयुगलं नेत्रयुग्मं महत्प्रकर्षकार-
 णम् । प्रमोदस्येति शेषः । आवेदयति निवेदयति । किं कुर्वत् । विकसद्विकासं प्राप्नुवत् । तदेव विशिनष्टि—
 प्रियेति । प्रियमिष्टं यद्वचनं वचस्तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तस्मादिव श्रवणमूलं कर्णमूल-
 मुपसर्पद्वच्छत् । नीलं यत्कुवलयं कुवेलं तल्लक्षणं यत्कर्णपूरं कर्णाभरणं तस्य शोभां कान्तिसुपरचयविव
 निष्पादयदिव । आनन्देति । आनन्दजलं प्रमोदवाष्पस्तेन परिप्लुता व्याप्ता तरला चपला तारका कनीनिका
 यस्य तत् । उपारूढं प्राप्तं महोत्सवस्य महामहस्य श्रवणकुतूहलं येन तत् । उत्सुकोत्सुकम् । अत्युत्सुकमित्यर्थः ।
 मे मम मनश्चित्तं क्लाम्यति खेदं प्राप्नोति । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमिदं प्रमोदनियामकम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेण
 तस्मिच्छुकनास उक्तवति कथितवति सति राजा नृपो विहस्य किञ्चित्स्मृतं कृत्वाब्रवीदवोचत् । यदीति ।
 यद्यनया यथा कथितं सत्यं तथा सर्वमवितथं यथाहं स्वप्नदर्शनम् । धीरोदात्तत्वादाह—अहमिति । अहमित्या-
 त्मनिर्देशः । न श्रद्धे न विश्वासं करोमि । तन्नियामकमाह—कुत इति । अस्माकमियत्येतावती भाग्यस्य
 भागधेयस्य संपत्संपत्तिः कुतः स्यात् । ममेति शेषः । हि निश्चितम् । ईदृशानां पूर्वोक्तानां प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्य
 श्रवणान्याकर्णनानि तेषां वयमभाजनमपात्रम् । अथ चाहमवितथवादिनीमपि सत्यप्रलपिनीमपि कुलवर्धनाम्,
 विपरीतामिवासल्यवादिनीमिवाद्यास्मिन्दने पश्याम्यवलोकयामि । कीदृशोऽहम् । एवंविधानां पूर्वव्यावर्णित-
 स्वरूपाणां कल्याणानां निःश्रेयसानामसंभावितमयोग्यमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानः । तदिति हेत्वर्थः । हे
 शुकनास, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । स्वयमेवात्मनैव गत्वा । अन्तःपुर इति शेषः । किमत्र सत्यमिति देवीं विलास-
 वर्तीं पृष्ट्वा पृच्छ्य ज्ञास्यामि निर्णय्यामीत्यभिधायैत्युक्तवान्तःपुरमयासीत् । लुङि 'या प्रापणे' एतस्यानिर्वा-
 तो रूपम् । सकलनरेन्द्रलोकं समप्राजसमूहं विस्तृत्य गृहाय गम्यतामित्यनुज्ञाप्य स्वाङ्गेभ्यः स्वकीयहस्तपा-

टिप्पणं—१ समुत्सर्पितम् निकटे आकृष्टम् वेत्रासनं (राज्ञः कर्णे वार्ताकथनार्थम्) येनेति स्पष्टोऽर्थः ।
 २ सत्यसंलापिनीम् । प्रलापस्तु प्रलाप एव टीकाकर्तुः ।

पाठा०—१ प्रकाशम्. २ किमस्ति. ३ किञ्चित्स्वप्न. ४ अत्यन्तोत्फुल्ल; उत्फुल्ल. ५ सुततरलः. ६ प्रहर्षः.
 ७ उत्सुकम्. ८ तदा. ९ विसर्ज्य. १० उन्मुच्य च.

स्वाङ्गेभ्यो भूषणानि कुलवर्धनायै दत्त्वा तथा च दत्तप्रसादानन्तरमवनितलाश्लिष्टललाटरेखया शिरःप्रणामेनाभ्यर्चितः सह शुक्नासेनोत्थाय हर्षविशेषनिर्भरेण त्वर्यमाणो मनसा पवनचलितनीलकुवलयदललीलाविडम्बकेन दक्षिणेनाक्षणा परिस्फुरताभिनन्द्यमानस्तत्कालसेवासमुचितेन विरलविरलेन परिजनेनानुगम्यमानः पुरःसंसर्पिणीनामनिललोहस्थूलशिखानां प्रदीपिकानामालोकेन समुत्सार्यमाणकक्षान्तरतिमिरसंहतिरन्तःपुरमयासीत् ।

तत्र च सुकृतरक्षासंविधाने, नवमुधानुलेपनधवलिते, प्रज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णकलशाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यग्रलिखितमङ्गल्यालेख्योर्ज्वलितभित्तिभागमनोहारिणि, उपरचितसितविताने, वितानपर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे, मणिप्रदीपप्रहृततिमिरे वासभवने भूतिलिख-

दादिभ्यो भूषणान्याभरणान्युन्मुच्योत्तार्य कुलवर्धनायै महत्तरिकायै दत्त्वा वितीर्य । कीदृशो नृपः । तथा चेति । तथा कुलवर्धनयाभ्यर्चितः पूजितः । केन । शिरःप्रणामेनोत्तमाङ्गप्रणमनेन । तां विशिनष्टि— दत्तेति । दत्तो यः ग्रीत्या प्रसादो वस्त्रपात्रादिरूपस्तस्यानन्तरं पश्चादवनितले वसुधातले श्लिष्टा संयोजिता ललाटरेखालिकरेखा यया सा तथा । अनेन राज्ञोऽतिवदान्यत्वं स्वस्मिन्नभिन्नवोक्त्या राज्ञः संतोषकरणमित्तकोऽभिविवेशश्च सूचितः । पुनः किं कृतवानित्याह—सहेति । सह समानकालं शुक्नासेन उत्थाय उत्थानं कृत्वा हर्षविशेषस्य प्रमोदातिशयस्य निर्भरो यस्मिन्नेवंविधेन मनसा चित्तेन त्वर्यमाणस्त्वं कियमाणः । पवनेति । पवनेन वायुना चलितं यन्नीलकुवलयं तस्य दलस्य या लीला तस्या विडम्बकेन तिरस्कारिणा दक्षिणेनापसव्येनाक्षणा चक्षुषा परिस्फुरता स्पन्दताभिनन्द्यमान आनन्द्यमानस्तत्कालीना या सेवा सपर्यां तस्यां समुचितेन योग्येन । विरलेति । विरलविरलेन वीप्सया द्वित्वम् । यथा यथा वासभवनाभ्यन्तरगमनं राज्ञस्तथा तथा विरलविरलत्वं बोध्यम् । एवंविधेन परिजनेन परिच्छेदेनानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । पुर इति । पुरोऽग्रे संसर्पिणीनां व्रजन्तीनाम् । अनिलेति । अनिलेन वायुना लोलास्तरलाः स्थूलशिखायासां तास्तासाम् । प्रदीपिकेति । प्रदीप एव प्रदीपिका । स्वार्थे कः । 'प्रत्यग्रस्थात्कात्पूर्वस्यात् इदाम्यसुपः' इति कात्पूर्वमिकारः । तासां प्रदीपिकानामालोकेन प्रकाशेन समुत्सार्यमाणा निराक्रियमाणा कक्षान्तर उत्तरोत्तरप्रदेशे तिमिरसंहतिर्विर्वाण्णसमूहो यस्येति राज्ञो विशेषणम् । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । तत्र तस्मिन्नन्तःपुरे वासभवने शयनतलमधिशयानां विलासवतीं ददशेति दूरेणान्वयः । वासभवनं विशेष्यन्नाह—सुकृतेति । सुष्ठु शोभनं कृतं रक्षासंविधानं पापपाखण्डशाकिनीडाकिनीप्रभृतीनां प्रवेशप्रतिबन्धकर्मणि मन्त्राद्यौषधप्रकारो यस्मिन् । नवा प्रत्यग्रा या सुधा तस्या अनुलेपनेन धवलिते शुभ्रीकृते । प्रज्वलितो मङ्गलाभिधः प्रदीपो यस्मिन् । पूर्णकलशैर्भूतकुम्भैरधिष्ठितं पक्षकं पक्षद्वारं यस्मिन् । 'पक्षद्वारं तु पक्षकं' इति कोशः । प्रत्यग्रेति । प्रत्यग्रलिखितानि नूतनलिपीकृतानि यानि मङ्गल्यानि मङ्गले हितान्यालेख्यानि चित्राणि तैरुज्ज्वलितो दीप्तिमान्यो भित्तिभागः कुड्यप्रदेशस्तेन मनोहारिण्यभिरामे । उपेति । उपरचितं निष्पादितं सितवितानं श्वेतकन्दको यस्मिन् । वितानेति । वितानमुल्लोचस्तत्पर्यन्तं तत्प्राप्तं यावदवबद्धो मुक्तागुणो मुक्ताजालं यस्मिन् । मणीति । मणय एव प्रदीपासैः प्रहृतं ध्वस्तं तिमिरं तमो यस्मिन् । इतः परमेकादशभिः शयनतलं विशेष्यन्नाह—भूतीति । भूत्या ऐश्वर्यार्थं लिखिता या पत्रलता पत्रफलान्विता लता कल्पलता तथा कृतो रक्षाया गर्भरक्षायाः परिक्षेपो दाढ्यं यस्मिन् ।

टिप्प०—१ त्वरां कर्तुं प्रेर्यमाण इत्यर्थः ।

पाठा०—१ पूर्यमाणः. २ अभिवन्द्यमानः. ३ लोलोच्छलच्छिखानाम्. ४ प्रदीपकानाम्. ५ तिमिरमन्तः-पुरम्. ६ तत्र वसुकृतः तत्र बहुकृतः. ७ सुधातले. ८ दीपे. ९ अधिष्ठिते. १० द्वारपक्षके; द्वारपक्षक. ११ मङ्गल्यलेख्य. १२ उज्ज्वल. १३ भागे. १४ समुपरचितः. १५ सितवितान. १६ पर्यन्तस्थित. १७ मुक्तागुणे. १८ प्रतिहत. १९ भुवने. २० भूमि; भित्ति.

तपत्रलताकृतरक्षापरिक्षेपम्, शयनशिरोभागविन्यस्तधवलनिद्रामङ्गलकलशम्, आबद्धविधि-
धौषधिमूल्यम्रपवित्रम्, अवस्थापितरक्षाशक्तिवलयम्, इतस्ततो विप्रकीर्णगौरसर्पपम्, अच-
लम्बितबालयोक्त्रप्रथितलोर्लपिप्पलपत्रम्, आसक्तहरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्गपादपीठप्रतिष्ठि-
तम्, इन्दुदीधितिधवलप्रच्छदपटम्, अचलराजशिलातलविशालम्, गर्भोचितं शयनतलम-
धिशयानाम्, कनकपात्रपरिगृहीतैरविच्छिन्नविरलावस्थितदधिलवैर्जलतरङ्गतरलधेतृशालिसि-
क्थनिकरैरप्रथितकुसुमसनाथैः पूर्णभाजनैरखण्डिताननमत्स्यपटलैश्च प्रत्यग्रपिशितपिण्डमिश्रै-

दृश्यते हि देशविशेषे सद्यो गर्भसंभूत्यर्थं प्रथमतो नवोढायाः फलपत्रान्वितकदलिकया क्रियते । गर्भानन्तरं
च पर्यङ्क उत्तरच्छदे शयनीयगृहभित्तौ वा फलपत्रान्विता लिखिता कल्पलता गर्भस्य पुद्गल्यर्थं वृद्ध्यर्थं च
क्रियते । शयनेति । शयनस्य शिरोभागे विन्यस्तः स्थापितो धवलश्चन्दनादिना निद्रासमये मङ्गलकलशो
यस्मिन् । इयं च देशरीतिः । यदुक्तमन्यत्र—‘निद्राकलशो रूप्यमयः सर्वधेतुः शिरोभागेऽहर्निशं पूर्णजलः
स्थाप्यते’ इति । आबद्धेति । आबद्धानि संयतानि विविधानामनेकप्रकाराणामोषधीनां मूलानि यन्त्राणि
चक्रव्यूहप्रभृतीनि पवित्राणि मन्त्रपूतगोरोचनाप्रभृतीनि यस्मिंस्तत् । अवेति । अवस्थापितानि पार्श्वे रक्षि-
तानि रक्षार्थं शक्तीनां कात्यायन्यादीनां वलयानि बर्हनिर्मितानि यस्मिंस्तथा । इतस्तत् इति । इतस्ततः
समन्ताद्विप्रकीर्णं विक्षिप्ता गौरसर्पपाः श्वेतसिद्धार्था यस्मिन् । अवेति । अवलम्बितानि बालानां केशानां
योक्त्रं मुखवन्धनं तेन ग्रथितानि गुम्फितानि लोलानि चञ्चलानि पिप्पलपत्राण्यध्वत्थदलानि यस्मिन् । आसक्ता
अन्योन्यं संलम्भा हरिता नीला अरिष्टपल्लवा निम्बकिसलया यस्मिन् । उत्तुङ्गेति । उत्तुङ्गानुचानि
यानि पादपीठानि पत्यङ्कपादाधारभूतानि काष्ठविशेषाणि तेषु प्रतिष्ठितम् । इन्द्रिति । इन्द्रोश्चन्द्रस्य या
दीधितिः कान्तिस्तस्या धवलः शुभ्रः प्रच्छदपट उत्तरपटो यस्मिन् । अचलेति । अचलराजो हिमाचलस्त-
स्मिञ्छिलातलं तद्वद्विशालं विस्तीर्णम् । गर्भेति । गर्भवत्यवस्थायामुचितं योग्यमेवंविधं शयनतलं शयनी-
यतलमधिशयानां विहितस्वापाम् । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःपुरसक्ता या जरत्यो
वृद्धा योषितस्तासां जनेन समुदायेन क्रियमाणं विधीयमानमवतारणकमङ्गलं यस्यास्ताम् । अवतारणकम-
ङ्गलमुत्तारणमिति देशाचारव्यवस्थया प्रसिद्धम् । कीदृशेन । आचारः कुलाचारस्तत्र कुशलेनाभिज्ञेन । ताने-
वाह—कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य पात्राणि भाजनानि तैः परिगृहीतैरातैरविच्छिन्ना अविच्छेदं प्राप्ता
विरलावस्थिता अनिबिडतया स्थिता ये दध्नी लवाः खण्डास्तैः । जलेति । जलतरङ्गाः पानीयकल्लोला-
स्तद्वत्तरलाः शोभायमानाः श्वेतशालिसिक्थानां पक्रौदनानां शालिलजानां वा निकराः समुद्रास्तैः । अग्र-
थितेति । अग्रथितान्यगुम्फितानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैः सनाथैः सहितैः, पूर्णानि भूतानि भाजनानि
तैः । शालिविशेषणम् । अखण्डितेति । अखण्डितमच्छिन्नमाननं मुखं येषामेवंविधैर्मत्स्यपटलैर्मानसमूहैः ।
कीदृशैः । प्रत्यग्रं तत्कालीनं यत्पिशितं मांसं तस्य पिण्डाः प्रसिद्धास्तैर्मिश्रितैः । पुनः कैः । शीतलप्रदीपैः

टिप्प०—१ तद्वद् धवलः शुभ्र इत्युचितम् । २ तस्येत्युचितम् । ३ ‘अवतारणकमङ्गलम्’ इत्येवो-
चितः पाठः । दधिलव—शालयोदनादिभृतैः पात्रैः भूताद्यपसारणार्थं कृतम् अवतारणकरूपं नीराजनरूपेण
पात्रपरिभ्रामणरूपं मङ्गलं यस्यास्ताम् । ‘उतारा’ इति देशभाषा । ‘अवतारणं भूतादिग्रहे वस्त्राञ्जलेऽर्पणे’
इति मेदिनी ।

पाठा०—१ विन्यस्तरत्न. २ मङ्गलम्. ३ मन्त्रपवित्रम्; पत्रम्. ४ अवलम्बि. ५ बालयोक्त्रमुचित. ६ लोह;
लोहित, ७ दलम्. ८ पादपीठ. ९ अविच्छन्न. १० सित. ११ कुसुमाञ्जलि.
२० का०

रविच्छिन्नसलिलधाराऽनुगम्यमानमार्गैः पटलकप्रज्वलितैश्च शीतलप्रदीपैर्गोरोचनामिश्रगौर-
सर्वपैश्च सलिलाञ्जलिभिश्चाचारकुशलेनान्तःपुरजरतीजनेन क्रियमाणावतारणकमङ्गलाम्,
धवलाम्बरविविक्तवेषेण प्रमुदितेन प्रस्तुतमङ्गलप्रायालापेन परिजनेनोपाख्यमानाम्, उपारूढ-
गर्भतयान्तर्गतकुलशैलामिव क्षितिम्, सलिलनिमग्नैरावतामिव मन्दाकिनीम्, गुहागतसिंहा-
मिव गिरिराजमेखलाम्, जलधरपटलान्तरितदिनकरामिव दिवसश्रियम्, उदयगिरितिरो-
हितशशिमण्डलामिव विभावरीम्; अभ्यर्णब्रह्मकमलविनिर्गमामिव नारायणनाभिम्, आस-
न्नागस्योदयामिव दक्षिणाशाम्, फेनावृतामृतकलशामिव क्षीरोदवेलाम्, गोरोचनाचित्रित-
दशमनुपहतमतिधवलं दुकूलयुगलं वसानां विलासवतीं ददर्श ।

कर्पूरप्रदीपैः । कीदृशैः । पटलके रक्तवन्ननिर्मितगृहे मण्डलके वा प्रज्वलितैरुदीपितैः । अविच्छिन्नेति ।
अविच्छिन्नाऽश्रुदिता या सलिलधारा जलधारा तथा अनुगम्यमानोऽनुष्ठीयमानो मार्गो यैस्ते तथैव तैः ।
गोरेति । गोरोचना प्रसिद्धा तथा मिश्रैः संयुक्तैर्गौरसर्वपैः श्वेतसिद्धाधैः । पुनः कैः । सलिलस्य जलस्या-
ञ्जलयस्तैः । पुनर्विलासवतीं विशेषयन्नाह—धवलेति । धवलाम्बरस्य श्वेतवाससो विविक्तो निश्चलो वेषो
नेपथ्यं यस्य स तेन प्रमुदितेन हर्षितेन । प्रस्तुतेति । प्रस्तुत उपकान्तो मङ्गलप्रायो बाहुल्येन मङ्गलरूप
आलापः संलापो यस्यैवंविधेन परिजनेन परिच्छदजनेनोपाख्यमानां सेव्यमानाम् । अथोपमानान्तरेण तां
विशेषयन्नाह—उपेति । उपारूढः प्राप्तो यो गर्भस्थस्य भावस्तत्ता तथा हेतुभूतयान्तर्गतः कुलशैलो यस्यामेव-
भूता क्षितिमिव वसुधामिव । सर्वेषामाधारभूतत्वेन कुलशैलसुतयोः साम्यम् । सलिले पानीये निमग्नो बुद्धित
पेरावतोऽभ्रमातङ्गो यस्यामेतादृशी मन्दाकिनी गङ्गामिव । गुहागतः कन्दराप्राप्तः सिंहो मृगारिर्यस्यामेवंवि-
शिष्टां गिरिराजमेखलामिव हिमाचलमध्यमिव । जलधरपटलमभ्रवृन्दं तेनान्तरितो व्यवहितो दिनकरो
दिवसकरो यस्यामेतादृशी दिवसश्रियमिव वासरलक्ष्मीमिव । उदयगिरिणोदयाचलेन तिरोहितमाच्छादितं
शशिमण्डलं यस्यामेवंभूतां विभावरीं रजनीमिव । अभ्यर्णं समीपे ब्रह्मकमलस्य धातृर्हृषनलिनस्य विनि-
र्गमो बहिर्भाषो यस्यामेतादृशी नारायणनाभिमिव दामोदरकूपिकामिव । आसन्नः समीपवर्त्यगस्त्यस्य पीता-
ब्धेरुदय उद्गमनं यस्यामेवंभूतां दक्षिणाशामिवावाचीमिव । फेनेन ङिण्डीरेणावृता आच्छादिता अमृतकलशाः
पीयूषकुम्भा यस्यामेतादृशी क्षीरोदवेलामिव दुग्धोदधिजलवृद्धिमिव । गोरोचनया चित्रिता पिञ्जरीकृता
दशाः प्रान्ता यस्यैवंभूतमनुपहतमच्छिद्रमतिधवलमतिशुभ्रं दुकूलयुगलं दुकूलयुगलं वसानां दधानाम् । अम्ब-
यस्तु प्रागेवोक्तः । ततश्च पार्थिवः स राजा तां विलासवतीमुत्तिष्ठन्तीमुत्थानं कुर्वतीम् । हे देवि, अलमलं
कृतं कृतमत्यादरेणातिप्रयत्नेन । नोत्थातव्यं नोत्थानं कर्तव्यमित्येवमभिधायेत्युक्त्वा तस्मिन्नेव शयनीये पर्यङ्के
तथा सह समुपाविशदासेदिवात् । केचित्तु स्त्रीपुरुषयोरैकत्रावस्थितिर्न युक्तेति तस्मिन्नेव शयनीये शयनसंब-

टिप्पण्य—१ वस्त्रनिर्मिते क्षीपाधारे 'कन्दील' 'डोल' इति भाषाख्यातैः । २ केनचिज्जरतीजनेन
पश्चात् पश्चात् क्रियमाणा अविच्छिन्ना जलधारा येषु तानित्यर्थः । ३ येनेत्युचितम् । ४ विरिञ्चिजन्मस्थानी-
भूतपद्मस्येत्युचितम् । ५ अमृतकलश इत्येकवचनमेवोचितम्, उपमायां बिम्बभूतस्य सुतस्यैकत्वात् ।

पाठा०—१ गम्यमान. २ पटलप्र. ३ शीतलप्रदीपैश्च. ४ अमिचार. ५ अवतारणक. ६ मङ्गल्य. ७ मेखलामिव.
८ दिनश्रियम्. ९ गोरोचनातिलक. १० मणिधवलम्.

ससंभ्रमपरिजनप्रसारितकरतलालम्बनावष्टम्भेन वामजानुविन्यस्तहस्तपल्लवां प्रचलित-
भूषणमणिरवमुखरमुत्तिष्ठन्तीं विलासवतीम् 'अलमलमत्यादरेण । देवि, नोत्थातन्यम्' इत्य-
भिधाय सह तथा तस्मिन्नेव शयनीये पार्थिवः समुपाविशत् । प्रमृष्टचामीकरचारुपादे धव-
लोपच्छदे चासन्ने शयनान्तरे शुक्रनासोऽपि न्यषीदत् ।

अथ तामुपाखण्डगर्भामालोक्य हर्षभरमन्थरेण मनसा प्रस्तुतपरिहासो राजा 'देवि,
शुक्रनासः पृच्छति—यदाह कुलवर्धना किमपि तत्किं तथैव' इत्युवाच । अथाव्यक्तस्मि-
तच्छुरितकपोलाधरलोचना लज्जया दृशनांशुजालकव्याजेनांशुकेनेव मुखमान्छादयन्ती
विलासवती तत्क्षणमधोमुखी तस्थौ । पुनःपुनश्चातुर्वध्यमाना 'किं मामतिमात्रं त्रपापरवशां
करोषि । नाहं किंचिदपि वेद्मि' इत्यभिदधाना तिर्यग्बलिततारकेण चक्षुषावनतमुखी राजानं
साभ्यसूयमिवापश्यत् । अपरिस्फुटहासज्योत्स्नाविशदेन मुखशशिना भूभुजां पतिरेनां
भूयो बभाषे—'सुतनु, यदि मैदीयेन वचसा तव त्रपा वितन्यते तदयमहं स्थितो निभृ-

न्धिगृहे पृथगासने राजोपाविशदित्यर्थमाहुः । तामेव विशिनष्टि—ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं सचकितं सप्रि-
लासं वा, परिजनेन सेवकजनेन प्रसारितं विस्तारितं यत्करतलं हस्ततलं तदेवालम्बनमाधारस्तस्यावष्टम्भेन
सहायेन वामेऽपसव्ये जानौ नलकीले विन्यस्तः स्थापितो हस्त एव पल्लवो यथेति गर्भवतीज्ञापकं लक्षणम् ।
प्रचलितानि भूषणानि तेषां मणिरवेण मुखरं वाचालं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अलमित्यनेनादराति-
शयः सूचितः । ततश्च शुक्रनासोऽपि शयनान्तर आसनान्तरे न्यषीददुपविष्टवान् । तदेव विशेषयन्नाह—प्र-
मृष्टेति । प्रमृष्टमुज्ज्वलीकृतं यत् चामीकरं सुवर्णं तस्य चारवो मनोहराः पादा यस्मिन् (यस्य) । क्वचित्
'चारुपट्टे' इति पाठः । तत्र चारुः सुन्दरः पट्टो दृढबन्धो यस्मिन्नित्यर्थः । धवलः श्वेत उपच्छद उत्तरपटो
यस्मिन् । आसन्ने समीपवर्तिनि । अथेत्यानन्तर्ये । तां विलासवतीमुपाखण्डः प्रातो गर्भो यथैवंभूतामालोक्य
निरीक्ष्य राजा पार्थिव इत्युवाचेत्यब्रवीत् । कीदृक् । प्रस्तुतः प्रारब्धः परिहासो नमैवचनविन्यासो येन सः ।
केन । मनसा चित्तेन । कीदृशेन । हर्षस्य प्रमोदस्य यो भरः संभारस्तेन मन्थरेणालसेन, प्रस्तुतो गर्भधार-
णरूपो वृत्तान्तस्तत्र परिहासो हास्यमिति वा । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—देवीति । हे देवि, शुक्रनासः
पृच्छति । कुलवर्धना किमपि यदाह तत्किं तथैवेति सव्यङ्ग्यः प्रश्नः । अथेति । अथ प्रश्नानन्तरमव्य-
क्तस्फुटं यस्मिन् हास्यं तेन छुरितानि विकसितानि कपोलाधरलोचनानि यस्याः सा । लज्जया त्रपया दशना
दन्तास्तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकं समूहस्तस्य व्याजेन मिषेणांशुकेनेव वस्त्रेणैव मुखमाननमाच्छादयन्ती
प्रच्छादनं कुर्वती विलासवती तत्क्षणं तस्मिन्समयेऽधोमुख्यवाङ्मुखी तस्थौ स्थिता । पुनरिति । अपश्यदि-
त्यन्वयः । किं क्रियमाणा । पुनः पुनर्वारंवारमनुबध्यमाना सनिर्बन्धं पृच्छयमाना । पुनः किं कुर्वाणा । इत्य-
भिदधानेतिश्रुवाणा । इतिवाच्यमाह—किमिति । किमिति हेतुना मामतिमात्रमतिस्कटं त्रपापरवशां लज्जा-
यत्तां करोषि निर्मासि । नेति प्रतिषेधे । अहमित्यात्मनिर्देशः । किंचिदपि स्वल्पमात्रमपि वेदि जानामि ।
तिर्यगिति । तिर्यग्बलिता तारका कनीनिका यस्मिन्नेवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेणावनतमुख्यानम्रवदना राजानं
नृपं साभ्यसूयमिव सहैर्ष्या वर्तमानमिवापश्यदिति प्रागुक्तमेव । पतिव्रताया धीरायास्तादृशप्रश्रयानुचित-
त्वात्साभ्यसूयमिति भावः । अपरिस्फुटोऽप्रकटो यो हासः स एव ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा विशदेन निर्मलेन
मुखशशिना वदनचन्द्रेणोपलक्षितो भूभुजां पती राजानां विलासवती भूयः पुनरपि बभाष उवाच । किं
तदित्याह—सुतन्विति । सुष्ठु शोभना तनुः शरीरं यस्याः सेति संबोधनपदम् । यदिति यत्तदोः संबन्धः ।

टिप्पण०—१ छुरितं कपोलाधरलोचनं यस्या इत्येकवचनमेवोचितम्, प्राणयङ्गत्वात् ।

पाठा०—१ अवलम्बना. २ प्रचल. ३ चारुपदे. ४ चासन्नशयनान्तरे. ५ अव्यक्तच्छुरित. ६ दशनांशुजाल.
७ अनुरध्यमाना. ८ किं नाम माम्. ९ पतिर्भूयो. १० मदीयवचसा.

तम् । अस्य तु किं प्रतिविधास्यसि विघटमानदलकोशविशदचम्पकद्युतेः सवर्णतया परिमलानुमीयमानस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य, अनयोश्च गर्भसंभवाभ्युत्पत्तयोरिव धूममिव वमतोर्गृहीतनीलोत्पलयोरिव चक्रवाकयोस्तमालपल्लवावलच्छितमुखयोरिव कनककलशयोः सकृद्विर्वालिखितकृष्णागुरुपङ्कपत्रलतयोः श्यामायमानचूचुकयोः पयोधरयोः, अस्य च प्रतिदिनमतिगाढतरतामापद्यमानेन काञ्चीकलापेन दूयमानस्य नश्यन्निवलिरेषावलयस्य कशिमानमुज्झतो मध्यभागस्य' इत्येवं श्रुवाणमवनिपालमन्तर्मुखाहासः शुकनासः 'देव, किमायासयसि देवीम् ।

मदीयेन महुक्तेन वचसा वाक्येन यदि तव त्रपा लज्जा वितन्यते विस्तार्यते । तदिति हेत्वर्थः । अयमहमिति सोऽहमिति यदिदन्ताविषयेणाहमित्यस्याभेदप्रत्यभिज्ञानम् । निभृतमल्यर्थं तूष्णींस्थितः । अस्येति । अस्य कुङ्कुमाङ्गरागस्येत्यन्वितम् । किमिति प्रश्ने प्रकारार्थं वा । प्रतिविधास्यसि । तस्य गोपनं कथं करिष्यसीत्याशयः । विघटेति । विघटमानानि भिद्यमानानि दलानि यस्यैवंभूतः कोशो मुकुलस्तेन विशदो निर्मलो यश्चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य द्युतिः कान्तिस्तस्याः सवर्णतया सरूपतया । अत एव विशेषाज्ञाने परिमलानुमीयमानस्येत्युक्तम् । तथा च चम्पकपरिमलो न्यूनोऽङ्गरागपरिमलस्त्वधिक इति विशेषाद्विशिष्यानुमानं भवत्येवेत्याशयः । कुङ्कुमं काश्मीरं तेनाङ्गराग उद्धर्तनं तस्य । अन्तर्वन्नीत्वनियता पाण्डुरता तामापद्यमानस्य प्राप्यमाणस्येत्यर्थः । अथ चानयोः पयोधरयोरिति संबन्धः । कीदृशयोः । गर्भसंभव एवाभूतं तस्यावसेकः सिद्धं तेन निर्वाप्यमाणो विलुप्यमानश्चिरकालीनपुत्रानुत्पत्तिनिमित्तकः शोक एवानलो वह्निस्तस्मात्प्रभव उत्पत्तिर्यस्यैवंभूतं स्तनवृन्तोपरि श्यामतालक्ष्यधूममिव वमतोऽस्यजतोः । पुनरुत्प्रेक्षां कुर्वन्नाह—गृहीतेति । गृहीतमात्रं नीलोत्पलं कुवलयं याभ्यामेवंभूतयोश्चक्रवाकयोरिव रथाङ्गाद्वययोरिव । पुनरुत्प्रेक्षां कुर्वन्नाह—तमालेति । तमालस्तापिच्छस्तस्य पल्लवाः किसलयास्त्वैर्वाच्छितं चिह्नितं मुखं ययोरेवंभूतयोः कनककलशयोरिव सुवर्णकुम्भयोरिव । पुनः प्रकारान्तरेणोत्प्रेक्षां कुर्वन्नाह—सकृदिति । सकृदेकवारमात्रं लिखिता कृष्णागुरुपङ्केन पत्रलता पत्रवल्ली ययोरेतादृशयोरिव श्यामायमानं श्यामतामापद्यमानं चूचुकं स्तनवृन्तं ययोः पयोधरयोस्तयोर्गोपनं कथं करिष्यसि । स्तनाप्रदयामता गर्भव्यतिरेकेणानुपपद्यमाना तद्वत्तावमाविष्करोतीति भावः । अस्य चेति । मध्यभागस्येत्यनेनान्वितम् । प्रतिदिनं प्रत्यहमतिगाढतरतामतिदृढतामापद्यमानेन प्राप्यमाणेन काञ्चीकलापेन रशनाकलापेन दूयमानस्य पीड्यमानस्य । नश्यदिति । नश्यद्भ्रश्यन्निवल्याल्लिकस्य रेषावलयं यस्मिन्स तथा तस्य । कृशस्य भावः कशिमा कृशत्वंमुज्झतस्त्वजतो मध्यभागस्य मध्यप्रदेशस्येत्येवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण श्रुवाणं वदन्तं अवनिपालं नृपं शुकनास इत्यब्रवीदित्यन्वयः । कीदृक् । अन्तर्मुखे मुखमध्ये हासो यस्य सः । एतेन महापुरुषत्वं सूचितम् । इतिशब्दार्थमाह—देवेति ।

टिप्प०—१ अज्ञानं टीकाकारस्य । 'परिमलानुमीयमानकुङ्कुमरागस्य पाण्डुरतामापद्यमानस्य वर्णस्य', इत्येव पाठः । चम्पकपुष्पकान्तेस्तुल्यवर्णतया परिमलेन (सुगन्धेन) अनुमीयमानः काश्मीरजाङ्गरागो यस्मिन् तादृशस्य वर्णस्य तव शरीरकान्तेः किं प्रतिविधास्यसीत्यन्वयः । कुङ्कुमाङ्गरागः । शरीरवर्णश्चेत्युभयमपि चम्पकसवर्णमिति पृथक्तया अनुपलक्ष्यमाणत्वात् परिमलेन केशरानुलेपनमनुमीयते इति भावः । उन्मीलितमलंकारः । २ नश्यत् विलुप्यमानं निवलिरेखानां वलयं मण्डलं यस्मिन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ मानस्य कुङ्कुमरागस्य; मानकुङ्कुमाङ्गरागस्य. २ पाण्डुतामापद्यमानस्य. ३ मानस्य वर्णस्य. ४ संभवावसेक. ५ हृदयशोका. ६ वमतोरन्तर्गृहीत; वदतोरन्तर्गृहीत. ७ कलशयोरिव. ८ लिखित. ९ अतिगाढताम्. १० आपाद्यमानेन. ११ लेखा. १२ उद्धृतः. १३ सुखविनिगूढहासः; सुखनिगूढहासः.

इयमनया कथयापि लज्जते । त्यज कुलवर्धनाकथितवार्तासंबद्धमालापकम्^१ इत्यब्रवीत् । एवंविधाभिश्च नर्मप्रायाभिः कथाभिः सुचिरं स्थित्वा शुक्रनासः स्वभवनमयासीत् । नरेन्द्रोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तथा सह तां निशमत्यवाहयत् ।

ततः क्रमेण समीहितगर्भदोहदसंपादनप्रमुदिता पूर्णे प्रसवसमये पुण्येऽहन्यनवरतगल-
नाडिकाकलितकालकलैर्बहिरागृहीतच्छायैर्गणकैर्गृहीते लभे प्रशस्तायां वेलयायामिरमदमिव
मेघमाला सकललोकहृदयानन्दकारिणं विलासवती सुतमसूत । तस्मिन्जाते सरभसमित-
स्ततः प्रधावितस्य परिजनस्य चरणशतसंक्षोभचलितक्षितितलो भूपालाभिमुखप्रसृतस्खल-

हे देव स्वामिन्, देवी विलासवती किमायासयसि खेदयसि । इयं देव्यनया पूर्वोक्तया कथया वार्तायापि लज्जते त्रपां प्राप्नोति । त्यज दूरीकुर्व । कुलवर्धना पूर्वोक्ता तथा कथिता प्रोक्ता या वार्ता प्रवृत्तिस्तत्संबद्ध-
मालापकं ज्ञातस्याप्यर्थस्यावेदने लज्जाकारिवाक्प्रयोगरूपम् । एवमिति । एवंविधाभिः पूर्वोक्ताभिर्नर्मप्रा-
याभिः परिहासबाहुल्याभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं चिरकालं स्थित्वा तत्रावस्थानं कृत्वा शुक्रनासः स्वभवनं
स्वगृहमयासीदाययौ । नरेन्द्रोऽपि नृपोऽपि तस्मिन्नेव वासगृहे तां निशां रात्रिं तथा सह विलासवत्या सम-
मत्यवाहयदमैषीत् ।

तत इति । ततः तदनन्तरं पुण्येऽहनि पवित्रवासरे प्रसवस्य जननस्य समयः कालस्तस्मिन्पूर्णे परि-
पक्वे सति गणकैर्ज्योतिर्विद्विर्गृहीते लभे मेषादिके प्रशस्तायां सर्वदोषराहित्येन मनोभीष्टायां वेलयां लभान्त-
वर्तिहोरायां विलासवती सुतं पुत्रमसूत सुषुवे । कीदृशी । समीहित ईप्सितो शो गर्भस्तन्निमित्तको दोहदो
मनोरथः । नानारसविषयकोऽभिलाष इति यावत् । तस्य संपादनं परिपूर्णतापादनं तथा प्रमुदिता संतुष्टा ।
अथ गणकान्विशिनष्टि—आगृहीतेति । बहिरङ्गनादावागृहीता पूर्वपश्चिमादिदेशविशेषेण निश्चिता छाया
यैः । अनवरतेति । अनवरतं नित्यं गलन्ती जलं त्यजन्ती या नाडिका घटिका । नाडिकाशब्दस्य सम-
यवान्वित्वेऽपि नाडीबोधकं पात्रविशेषं लक्ष्यते । तथा कलिता निश्चिता ज्ञाता कालकला सूक्ष्मकालो यैः ।
नित्यं चलन्ती या नाडिका मुहुर्तार्थं तस्मिन्कलिता कालकला यैरिति वा । का किमिव । मेघमाला काद-
म्बिनीरमदमिव मेघचक्षिमिव । 'मेघचक्षिरिरमदः' इति हैमः । सुतं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकलाः
समग्रा ये लोकास्तेषां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकारिणं प्रमोदजनकम् । अथ च तस्मिन्पुत्रे जाते परिज-
नस्य बाह्याभ्यन्तरसेवकजनस्य राजकुले राज्ञां समुदाये राजगृहे वा दिष्टिरानन्दस्वस्य वा वृद्धिस्तस्याः
संभ्रमः सोत्साहकसर्तिमहानभूदित्यन्वयः । परिजनं विशेषयन्नाह—सरभसमिति । सरभसं त्वरितमित-
स्ततः समन्तात्प्रधावितस्योच्चलितस्य । दिष्टिसंभ्रमं विशेषयन्नाह—चरणेति । चरणानां पादानां शतं तस्माद्यः
संक्षोभः प्रधातस्तेन चलितं कम्पितं क्षितितलं यस्मात्स तथा । भूपालेति । भूपालाभिमुखं त्वपसंमुखं

टिप्पणं—१ बहिः आगृहीता पादच्छाया शङ्कुच्छाया वा यैः । पादच्छायाग्रहणेन पूर्वं समयनिरूपण-
मक्रियत । यथा—'पच्छायां द्विगुणोक्त्य चतुर्दशसमन्विताम् । पक्षग्रहकराज्ञागलब्धं दण्डादिकं भवेत् ॥'
इति । २ समयनिरूपकयन्त्रविशेषः । सार्धद्वादशपलपरिमितताम्रनिर्मितः सार्धद्वादशपलपरिमितजलपूर-
णीयः पञ्चरत्निकापरिमितस्वर्णनिर्मितशलाकया अधश्छिन्नसंयुक्तो यन्त्रविशेष इत्यर्थः । तथा च शलाकया
जलविन्दुपतनात्तज्जले च चिह्नविशेषोपगते समयनिरूपणं पूर्वमक्रियत ।

पाठाः—१ अनयापि कथया. २ आलापम्; आलापमपि. ३ वासगृहे ताम्. ४ यथासमीहित समुचित.
५ पूर्णप्रसवः. ६ कलेः; कले. ७ जलधरमाला.

प्रतिशून्यकञ्चुकिसहस्रो जनसंमर्दनिष्पिष्यमाणपतितकुञ्जवामनकिरातगणो विस्फार्यमाणा-
न्तःपुरजनाभरणझङ्कारमनोहरः पूर्णपात्राहरणविलुप्यमानवसनभूषणः संक्षोभितनगरो राज-
कुले दिष्टिवृद्धिसंभ्रमोऽतिमहानभूत् । अनन्तरं च मन्दरमध्यमानजलधिघोषगम्भीरदुन्दुभि-
र्बानपुरःसरेण ग्रहतमृदुमृदङ्गशङ्खकाहलानकनिर्वहनिर्भरेण मङ्गलपटहपटुरवसंवर्धितेनानेक-
जनसहस्रकलकलबहुलेन त्रिभुवनमापूरयतोत्सवकोलाहलेन ससामन्ताः सान्तःपुराः सप्रकृ-
तयः सराजलोकाः सवेश्यायुवतयः सवालवृद्धा नचतुरांगोपालमुन्मत्ता इव हर्षनिर्भराः
प्रजाः । प्रतिदिनमवर्धत चन्द्रोदयेनेव जलधिः कलकलमुखरो राजसूनोर्जन्ममहोत्सवः ।

प्रसूता विस्तृतास्तेषां हर्षोद्रेकास्खलन्ती या गतिर्गमनं तथा शून्यं कञ्चुकिनां सौविदलानां सहस्रं यस्मिन्सः ।
अनेन सुतोत्पत्तिज्ञापनार्थं सर्वतः कञ्चुकिनः प्रवृत्ता इति ध्वनितम् । जनेति । जनानां संमर्देन समुदायेन
निष्पिष्यमाणाः पीड्यमाना अत एव पतिताः सस्ताः । येषां शिरः शिरोधिपृष्ठिपादं लक्षणोपेतं न भवति
पृष्ठयुदरहृदयं च सुलक्षणं स्यात् कुञ्जाः । एतद्विपरीतास्तु वामनाः । केवलं स्वल्पतनवः किराताः । 'किरातः
स्यादल्पतनौ भूनिम्बे म्लेच्छभिल्लयोः' इत्यनेकार्थः । तेषां गणः समुदायो यस्मिन् सः । विस्फार्येति ।
विस्फार्यमाणो वृद्धिं प्राप्यमाणो योऽन्तःपुरजनानामाभरणझङ्कारोऽलंकारनिनादस्तेन मनोहरो हृदयहारी ।
पूर्णंति । उत्सवेषु सुदृढिर्द्वलादाकृष्य गृह्यते तत्पूर्णपात्रं तस्याहरणं ग्रहणं तेन विलुप्यमानानि गृह्यमाणानि
बलादाकृष्यमाणानि वसनभूषणानि यस्मिन् सः । संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं नगरं येन स तथा । अनन्तरं
चेति । अनन्तरं सुतोत्पत्त्यनन्तरमुत्सवकोलाहलेन हर्षस्य निर्भरोऽतिशयो यास्तेषां विधाः प्रजा नचतुर्दलं
चकुरित्यन्वयः । प्रजा विशिनष्टि—ससामन्ता इति । सामन्ताः स्वदेशपार्श्ववर्तिनो राजानस्तैः
सहवर्तमानाः, सान्तःपुरा अन्तःपुरेण सहिताः, सप्रकृतयः प्रकृतिः पौरलोकास्तथा सहवर्तमानाः, सराजलोकाः
राजलोको नृपसंबन्धजनस्तेन सहिताः, सवेश्यायुवतयो वेश्यायुवतिभिर्वाराङ्गनाभिरुपेताः, सवालवृद्धा
वालवृद्धैः सहिताः । आगोपालमिति । आ गोपालं बलवं मर्यादीकृत्य यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् ।
क इव । उन्मत्ता इव क्षीबा इव उत्सवकोलाहलेन किं कुर्वता । आपूरयता पूर्णकुर्वता । किम् । त्रिभुवनं
त्रिविष्टपम् । उत्सवकोलाहलं विशिनष्टि—मन्दरेति । मन्दरेण मेरुणा मध्यमानो विलोड्यमानो यो जलधिः
क्षीराब्धिस्तस्य घोषस्तद्वद्गम्भीरो यो मृदुर्मृदङ्गो मुरजः, शङ्खः कम्बुः, काहलो वाद्यविशेषः, आनको
दुन्दुभिः तेषां निवहः समूहस्तेन निर्भरेण पूर्णेन । मङ्गलार्थं वाद्यते यः स मङ्गलपटहपटुरवसंवाद्यं तस्य यः पटुरवः
स्पष्टः शब्दस्तेन संवर्धितेन वृद्धिं प्रापितेन, अनेके ये जनास्तेषां सहस्रं तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन बहु-
लेन दृढेन । अधिक्रीभूतेनेत्यर्थः । प्रतितीति । प्रतिदिनं प्रत्यहं राजसूनोर्त्पातमजस्र जन्ममहोत्सवो जनिक्षणोऽ-
वर्धत वृद्धिं प्राप । केनेव । चन्द्रोदयेन कुमुदबान्धवोद्गमनेन जलधिरिव समुद्र इव । कीदृजन्ममहोत्सवः ।

टिप्पण—१ भूपालाभिमुखं प्रसृतं चलितं स्खलद्गतिशून्यम् (अन्यस्मिन् समये वार्धक्येन स्खल-
न्नित्युक्तमपि संगति हर्षोद्रेकवशात् तच्छून्यमित्यर्थः) । वस्तुतस्तु—'भूपालाभिमुखप्रसृतस्खलद्गति-
विकलकञ्चुकिसहस्रः' इत्येव पाठः । भूपालाभिमुखं प्रसृतं, स्खलद्गति (स्खलन्ती गतिर्यस्य तत्),
विकलम् आनन्दव्याकुलं च कञ्चुकिनां सहस्रं यस्मिन् स इति तदर्थः ।

पाठा०—१ गतिकञ्चुकिः गतिविकलकञ्चुकिः २ घूर्णमानः ३ विलुप्यमानः ४ च मध्यमानः ५ मन्दराराध्यमानः
६ जलनिधिः ७ स्नानः ८ ग्रहतमृदङ्गः ९ निवहनिनादनिर्भरेणः १० सान्तःपुरजनाः ११ आगोपम् १२ प्रतिक्ष-
णम् १३ जलनिधिः १४ जन्मनो महोत्सवः

पार्थिवस्तु तनयाननदर्शनमहोत्सवहृतहृदयोऽपि दिवसवशेन मौहूर्तिकगणोपदिष्टे प्रशस्ते सुहृते निवारितनिखिलपरिजनः शुक्रनासद्वितीयो मणिमयमङ्गलकलशयुगलाश्रयेनासक्तबहु-
पुत्रिकालंकृतेन विविधनवपल्लवनिवहनिरन्तरनिचितेन संनिहितकनकमयहलमुसलयुगेन विर-
लप्रथितसितकुसुममिश्रदूर्वाप्रवालमालालंकृतेनौवलम्बिताविकलव्याघ्रचर्मणा चन्दनमालिका-
न्तरालघटितघण्टागणेन द्वारेण विराजमानम्, उभयतश्च द्वारपक्षकयोर्मर्यादानिपुणेन गोम-
यमयीभिरुत्तानविनिहितवराटकदन्तुराभिरन्तरान्तरावद्धविविधवर्णरागरुचिरकूर्पासकुसुमले-

कलकलेन कोलाहलेन मुखरो वाचालः । तदनन्तरं नृपतिर्यच्चकार तदाह—पार्थिवस्त्विति । पार्थिवो राजापि सूक्तिकागृहमरिष्टगृहमदर्शयति दूरेणान्वयः । अथ राजानं विशिनष्टि—तनयेति । तनयः सुतस्तस्या-
ननं मुखं तस्य दर्शनेनावलोकनेन यो महोत्सवस्तेन हतं गृहीतं हृदयं चित्तं यस्यैवंभूतोऽपि । कदा ददर्शेत्यत आह—दिवेति । दिवसवशेन । शुभदिनानुसारेणेत्यर्थः । मौहूर्तिकानां ज्योतिर्विदां गणस्तेनोपदिष्टे प्रशस्त उत्कटफलसूचके सुहृते । निवारितो दूरीकृतो निखिलः समग्रः परिजनः परिच्छदो येनेति राज्ञो विशेषणम् । शुक्रनास एव द्वितीयो यस्य स तथा । गृहं विशेषयन्नाह—द्वारेति । द्वारेण प्रतीहारेण विराजमानं शोभमा-
नम् । द्वारं विशेषयन्नाह—मणीति । मणिमयं रत्नमयं यन्मङ्गलकलशयुगलं तेनाश्रयेन । सर्वदा तत्संयुक्त-
नेत्यर्थः । पुत्रवत्या महाद्वारोपरि मणिमयकलशारोपणं कियत इति राजस्थितिः । आसक्ताः संश्लिष्टा बहुपु-
त्रिका मणीलिखितास्ताभिरलंकृतमिति गृहविशेषणम् । यस्मिन्गृहे प्रसूतिर्जायते तद्द्वारदेशे कमव्युत्क्रमाभ्यां मणीलिखिते संश्लिष्टे पुत्रिके कियते इति वृद्धाचारः । कैश्चित्तु बहुपुत्रिकानाम श्लक्ष्णफलैरुपेतो विटपिविशेषः कथ्यते । शतावरीत्यन्ये । विविधा भिन्नभिन्नजातीया ये नवपल्लवा नवकिसलयास्तेषां निवहः समूहस्तेन निरन्तरं निखिलं निचितेन व्याप्तेन । संनिहितानि समीपवर्तीनि कनकमयानि सुवर्णमयानि हलं सीरम्, मुसल-
मयोग्रम्, युगमीशान्तबन्धनम्, एतानि यस्मिन् । अयं च राज्ञां गृहे क्वचिद्देशाचारः । हलमुसलयोर्युगमिति समासो वा । विरलेति । विरलानि प्रथितान्यन्तरान्तरा गुम्फितानि यानि सितकुसुमानि श्वेतपुष्पाणि तैर्मिश्रा संपृक्ता या दूर्वा बहुप्ररोहा तस्याः प्रवालमालया पल्लवश्रेण्यालंकृतं भूषितं तेन । अवेति । अवल-
म्बितमविकलं संपूर्णं व्याघ्रचर्मं श्वेतपिङ्गलकृत्तिर्यस्मिन्स्तथा तेन । चन्दनेति । मङ्गल्यं पुष्पदाम चन्द-
नमालिका । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्या अन्तराले मध्य-
विभागे घटितो रचितो घण्टागणो यस्मिन्स तेन । पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—उभयतश्चेति । पुरंभिवर्गेण । 'पुरंध्री सुचरित्रा' इत्यमरः । समधिष्ठितमध्यमिति दूरेणान्वयः । किं कुर्वता । पुरंभिवर्गेण । आ-
लिखितो लिपीकृतः स्वस्तिकः प्रसिद्धो यस्मिन्नेवंभूतं भक्तिजालं रचनासमूहमुपरचयता कुर्वता । कयोः । द्वारपक्षकयोः । उभयत उभयपार्श्वयोः । 'पक्षद्वारं तु पक्षकम्' इति कोशः । कीदृशेन । मर्यादानिपुणेन मर्यादा स्थितिस्तत्र निपुणेनाभिज्ञेनेति पुरंभिवर्गस्य विशेषणम् । काभिः । लेखाभिर्वर्तिभिः । अथ लेखा विशेषयन्नाह—गोमयेति । गोमयं छगणं तन्मयीभिः । उत्तानेति । उत्तानमूर्ध्वमुखं विनिहिताः स्थापिता ये वराटकाः कपर्दकास्तैर्दन्तुराभिर्येषामोन्नताभिः अन्तरान्तरा मध्येमध्य आवद्धा नियमिता विविधवर्णा नीलपीतादिधातवस्तेषां रागेण रुचिरं कूर्पासमेव कुसुमं तस्य लेशाश्छेदास्तैर्लङ्घिताभिश्चिह्निताभिः ।

टिप्पणं—१ शुभसमयानुरोधेनेत्यर्थः । २ आसक्ताभिः परस्पराश्लिष्टाभिः संमिलिताभिर्वा बहुपुत्रि-
काभिः बहुपुत्रशालिनीभिर्नारीभिः अलंकृतेन इत्यर्थः । संतानरक्षाशकुनार्थं वा द्वारोपरि उपस्थिता भवन्तीत्याचारः ।

पाठाः—१ दर्शनोत्सव. २ कनकमय. ३ कलशाश्रयेन. ४ पुत्रिकाप्रदानेन. ५ वच. ६ युगलेन. ७ आलम्बि-
ताविरल; आलम्बिताविकट. ८ माला. ९ द्वारदशेन. १० वराटकप्रकारदन्तुराभिः. ११ कूर्पास; कूर्पास.

शलाङ्कितामिः कुसुम्भकेसरलवाश्लेषलोहिताभिलेखाभिरालिखितस्वस्तिकभक्तिजालमुपरच-
यता हरिद्रावविच्छुरणपिञ्जरिताम्बरधारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीं कुर्वता विकचपक्षपुटवि-
कटशिखण्डिपृष्ठमण्डलाधिरूढमालोलोहितपटघटितपताकमुलसितशक्तिदण्डप्रचण्डं कार्ति-
केयं संघटयता विन्यस्तालक्तकपटलपाटलमध्यभागौ सूर्याचन्द्रमसावाभ्रता कुङ्कुमपङ्कपिञ्ज-
रीकृतामूर्ध्वप्रोतकनकमययवनिकरकण्टकितामविरललग्नगौरसिद्धार्थकप्रकारतया काञ्चनरस-
खचितामिव मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां विन्यस्यता चन्दनजलधवलितेषु भित्तिशिखरभागेषु
पञ्चरागविचित्रचेलचीरकलापचिह्नामापीतपिष्टपङ्काङ्कितां वर्धमानपरम्परामन्यानि च सूतिका-
गृहमण्डनमङ्गलानि संपादयता पुरंध्रिवर्गेण समधिष्ठितम्, उपद्वारसंयतविविधगन्धकुसुम-

कुसुम्भेति । कुसुम्भं कर्मलोत्तरं तस्य केसरलवाः किञ्चलकखण्डास्तैराश्लेषः रक्ताभिः संबन्धस्तेन लोहि-
ताभी रक्ताभिः । पुनः किं कुर्वता । सृजता । हरिद्रा रजनी तस्या द्रवो रसस्तस्य विच्छुरणं प्रोक्षणं
सैन पिञ्जरितं पीतरक्ततां प्राप्तं यदम्बरं वल्लं तद्वारिणीं भगवतीं षष्ठीं देवीम् । पुनः किं कुर्वता । संघटयता
रचयता । कम् । उल्लसिताच्छासं प्राप्तौ यौ शक्तिदण्डौ, तत्र शक्तिरायुधविशेषः, दण्डो लघुः, ताभ्यां
प्रचण्डो भीषणो यः कार्तिकेयो गृहस्तम् । तमेव विशेषयन्नाह—विकचेति । विकचपक्षपुटाभ्यां विस्ती-
र्णवाजपुटाभ्यां विकटो विपुलो यः शिखण्डी मयूरस्तस्य पृष्ठमण्डलं तत्राधिरूढमुपविष्टम् । आलोलश्चलला
लोहितपटघटिता रक्तवस्त्रनिर्मिताः पताका वैजयन्त्यो यस्मिन्स तम् । पुनः किं कुर्वता । आवभ्रता बन्धन-
विषयीकुर्वता । कौ । सूर्याचन्द्रमसौ पुष्पवन्तौ । देवताद्वन्द्वत्वात्पूर्वपदस्य दीर्घता । तौ विशेषयन्नाह—
विन्यस्तेति । विन्यस्तं रचितं यदलक्तकपटलं तेन पाटलौ श्वेतरक्तौ मध्यभागौ ययोस्तौ । पुनः किं
कुर्वता । विन्यस्यता स्थापयता । काम् । मृन्मयगुटिकाकदम्बमालां मृन्मयो मृत्तिकाभिर्निष्पन्ना या गुटिका
गुलिकास्तासां कदम्बः समूहस्तस्य माला वक्रा ताम् । मालां विशेषयन्नाह—कुङ्कुमेति । कुङ्कुमस्य केसरस्य यः
पङ्कस्तेन पिञ्जरीकृता पीतरक्तीकृताम् । ऊर्ध्वप्रोताः स्यूता ये कनकमययवाः सुवर्णह्रियप्रियास्तेषां निकरः
समूहस्तेन कण्टकिता संजातकण्टकाम् । अविरलं निविडं लम्बाः संबद्धा ये गौरसिद्धार्थका गौरसर्षपास्तेषां
प्रकारस्तस्य भावस्तथा हेतुभूतया । काञ्चनस्य सुवर्णस्य यो रसस्तेन खचितामिव संबद्धामिव । अनेन
सुवर्णसर्षपयोः सामर्थ्यं प्रदर्शितम् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य जलं द्रवस्तेन धवलितेषु शुभ्रीकृतेषु
भित्तिशिखरभागेषु कुङ्कुमप्रान्तप्रदेशेषु वर्धमानपरंपरां शरावश्रेणीमन्यानि च सूतिकागृहमरिष्टगृहं तस्य मण्ड-
नमङ्गलानि शोभाकारिरचनाविशेषास्तानि संपादयता निष्पादयता । वर्धमानपरम्परां विशेषयन्नाह—पञ्चेति ।
पञ्चरागेर्विचित्रा ये चेलचीरा वल्लखण्डास्तेषां कलापः समूहः स एव चिह्नं यस्यां सा ताम् । आ ईषत्पीतो
यः पिष्टपङ्कस्तेनाङ्कितां चिह्निताम् । पुनः प्रकारान्तरेण गृहं विशिनष्टि—उपेति । उपद्वारे द्वारसमीपे संयता
बद्धा विविधो गन्धो आस्वेवंविधाः कुसुममालाः पुष्पस्रजस्ताभिरलंकृता भूषितो जरच्छागो वृद्धोऽजो यस्मि-

टिप्पण—1 महारजनपुष्पं 'कुसुम्भा' इति भाषा । 2 तण्डुलपिष्टद्वारा निर्ममाणेन । 3 अथवा
गुलिका एव कदम्बानि कदम्बकुसुमानि तेषां मालासित्यर्थः । 4 सुवर्णनिर्मिता यवा (यवधान्यानि) ।
सुवर्णघटितयवप्रथनेन कण्टकितत्वं प्रतीयत इत्याशयः । 5 'प्रकरतया' इत्येव पाठः । अविरलं यथा स्यात्तथा
संसक्तः श्वेतसर्षपाणां प्रकारः समूहो यस्मिन् तद्वाचः, तत्तथा । सा माला गौरसर्षपयुक्ता, अत एव सुव-
र्णलेपखचितेव प्रतीयत इत्याशयः ।

पाठा०—१ हरिद्रा. २ परिपिञ्जराम्बर. ३ शिखण्डिमण्डलः; शिखिपृष्ठमण्डल. ४ संघटयता. ५ प्रकरतया.
६ पिष्टकः; पिष्टातक. ७ वर्धमानक. ८ प्रसवगृह.

मालालंकृतजरच्छागम्, अखिलव्रीहिमध्यावस्थापितार्यवृद्धाध्यासितशयनीयशिरोभागम्, अनवरतदह्यमानाज्यमिश्रभुजगनिर्मोकमेवविषाणक्षोदम्, अनलपुष्ट्यमाणा रिष्टैरुपलब्धोदसित-
रक्षाधूमगन्धम्, अध्ययनमुखरद्विजगणविप्रकीर्यमाणशान्त्युदकलवम्, अभिनवलिखितमा-
तृपदपूजाव्यग्रधात्रीजनम्, अनेकवृद्धाङ्गनारब्धसूतिकामङ्गलगीतिकामनोहरम्, उपपाद्यमा-
नस्वस्त्ययनम्, क्रियमाणशिशुरक्षाबलिविधानम्, आवद्धमानधवलकुसुमदामशतम्, अवि-
च्छिन्नपञ्चमाननारायणनामसहस्रम्, अमलहाटकयष्टिप्रतिष्ठापितैरन्तःशुभशतानीव निश्चल-
शिखैर्ध्यायद्विर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितम्, उत्खातासिलतासनाथपाणिभिः सर्वतो रक्षापुरूपैः
परिवृत्तं सूतिकागृहमैदर्शत् ।

अम्भः पावकं च स्पृष्ट्वा विवेश । प्रविश्य च प्रसवपरिक्षामपाण्डुमूर्तेरुत्सङ्गतं विलास-
वत्याः, स्वप्रभासमुदयोपहतगर्भगृहप्रदीपप्रभम्, अपरित्यक्तगर्भरागत्वादुदयपरिपाटलमण्डल-
मिव सवितारम्, अपरसंख्यालोहितबिम्बमिव चन्द्रमसम्, अनुपजातकाठिन्यमिव कस्पतरु-

स्तत् । अखिलेति । 'क्षेत्राद्यग्रहितं खिलम्' इति कोशः । न विद्यते खिलं येषां तेऽखिलाः क्षेत्रोत्पन्ना
ये व्रीहयो धान्यानि तन्मध्येऽवस्थापिता रार्यवृद्धा तथाध्यासितः शयनीयशिरोभागो यस्मिन् । 'आयुर्वेद'
इति पाठ आयुर्वेदा गोमयपुत्तलिका । शेषं पूर्ववत् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं दह्यमानः प्रज्वल-
मान आज्येन सर्पिषा मिश्रः संयुक्तो भुजगस्य सर्पस्य निर्मोकः कङ्कुकः, मेघस्योरणस्य विषाणं नृङ्गं तयोः
क्षोदश्चूर्णं यस्मिन् । अनलेति । अनलेन वह्निना पुष्ट्यमाणा दह्यमाना येऽरिष्टतरुपलब्धा निम्बवृक्षकिसल-
यास्तेषामुलसितो विकसितो रक्षार्थं धूमगन्धो यस्मिन् । अध्ययनेति । अध्ययनेन मुखरा वाचांला ये
द्विजगणा विप्रसमूहास्तैर्विप्रकीर्यमाणा इतस्ततो विशिष्यमाणाः शान्त्यर्थमुदकलवाः पानीयपृषता यस्मिन् ।
अभिनवेति । अभिनवो नूतनो लिखितो यो मातृणां पटो मातरो बालरक्षाकारिण्यो देव्यो यस्मि-
न्पटे लिख्यन्ते तस्य पूजायां व्यग्रो धात्रीजो यस्मिन् । सूतिकेति । सूतिकागृहं अनेकवृद्धाङ्गनाभिर्ज-
रत्नीभिरारब्धा या सूतिकामङ्गलगीतिका तथा मनोहरम् । उपपाद्यमानं क्रियमाणं स्वस्त्ययनमरिष्टनिवृत्त्यु-
पायो यस्मिन्, क्रियते क्रियमाणं विधीयमानं शिशोर्बालस्य रक्षार्थं बलिविधानं यस्मिन् । आवद्धेति ।
आवद्धमानं धवलकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां दामशतं स्रक्शतं यस्मिन् । अवीति । अविच्छिन्नं निरन्तरं पञ्च-
मानं नारायणस्य कृष्णस्य नामसहस्रं यस्मिन् । अमलेति । अमलं निर्मलं यद्वाटकं सुवर्णं तस्य यष्टयो
दण्डास्तेषु प्रतिष्ठापितैः सम्यक्तया स्थापितैः । निश्चलेति । निश्चला अकम्प्रा शिखाधिर्येषां ते तथा तैः ।
अत एवान्तर्मध्ये शुभशतानि ध्यायद्विरिव । एवंविधैर्मङ्गलप्रदीपैरुद्भासितं शोभितम् । उत्खातेति । उत्खाताः
कोशाद्बहिः कर्षिता असिलताः खङ्गलतास्ताभिः सनाथाः सहिताः पाणयो हस्ता येषामेवंविधैः सर्वतश्चतुर्दिक्षु
रक्षार्थं नियुक्तशुभटैः परिवृत्तं परिवेष्टितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अम्भ इति । अम्भो जलं पावकं वह्निं च स्पृष्ट्वा तत्स्पर्शं विधाय विवेश गृहे प्रवेशं कृतवान् ।
बालकनिरीक्षणे दृष्टिदोषनिवारकमेतत् । प्रविश्येति । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मजं ददर्शेत्यन्वयः । अथात्मजं
विशेषयन्नाह—प्रसवेति । प्रसवेन वैजनेनेन परिक्षामा कृशा पाण्डू च मूर्तिः शरीरं यस्या एवंविधाया
विलासवत्या उत्सङ्गः कोडस्तत्र गतं प्राप्तम् । खेति । स्वकीयप्रभायाः कान्त्याः समुदयेन समूहेनोपहृता
दूरं ध्वस्ता गर्भगृहस्य सूतिकागृहस्य प्रदीपप्रभा गृहमणिकान्तिर्येन स तम् । अपरित्यक्तो यो गर्भस्य रागो
रक्तित्वा तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् । उदयेनोद्भवेनेन परिपाटलं श्वेतरक्तं मण्डलं यस्यैवंभूतं सवितारं सूर्यमिव ।
अपरसंख्या पश्चिमसार्यकालस्तया लोहितमा ईषद्रक्तं बिम्बं यस्यैवंभूतं चन्द्रमसं निशानाथमिव । अनुपेति ।

पाठा०—१ अवस्थितः २ शयनः ३ निम्बतरुः ४ उद्यतः ५ अपदयतः ६ प्रदीपकः ७ संख्यालोहितः

पल्लवम्, उत्फुल्लमिव रक्तारविन्द्राशिमम्, अवनिदर्शनावतीर्णमिव लोहिताङ्गम्, विद्रुमकिसलयदलैरिव बालातपच्छेदैरिव पद्मरागरश्मिभिरिव रचितावयवम्, अनभिव्यक्तमुखपञ्चकमिव महासेनम्, सुरवनिताकरैरिभ्रष्टमिवामरपतिकुमारकम्, उत्तप्तकल्याणकार्तस्वरभास्वरैया स्वदेहप्रभया पूरयन्तमिव वासभवनम्, उद्भासमानैः सहजभूषणैरिव महापुरुषलक्षणैरुपेतम्, आगामिकालपालनप्रहृष्टयेव श्रिया समालिङ्गितम्, आह्लादहेतुमात्मजं ददर्श । विगतनिमेषनिश्चलपक्ष्मणा च मुहुर्मुहुः प्रमृष्टसंघटितानन्दबाष्पपटलप्लुततारकेण दूरविस्फारितेन स्निग्धेन चक्षुषा पिबन्निवालयन्निव स्पृशन्निव मनोरथसहस्रप्राप्तदर्शनं सस्पृहं निरीक्षमाणस्तनयाननं मुमुदे । कृतकृत्यं चात्मानं मेने ।

समृद्धमनोरथः शुक्रनासस्तु शनैःशनैरङ्गप्रत्यङ्गान्यस्य निरूपयन्प्रीतिर्विस्तारितलोचनं भूमिपालमवादीत्—देव, पश्य पश्यास्य कुमारस्य गर्भसंपीडनवशादस्फुटावयवशोभस्यापि

अनुपजातमनुत्पन्नं काठिन्यं जरठता यस्मिन्नेवंभूतं कल्पतरुपल्लवमिव पारिजातकिसलयमिव । उत्फुल्लं विकसितं रक्तारविन्द्राशिमिव कोकनदसमूहमिव, लोहिताङ्गं मङ्गलमवनिदर्शनं पृथिव्या अवलोकनं तदर्थमवतीर्णमागतमिव । विद्रुमेत्यादि । विद्रुमाणां हेमकन्दलानां यानि किसलयदलानि तैरिव, बालातपस्य नवीनातपस्य छेदैः खण्डैरिव, पद्मरागो लोहितमणिस्तस्य रश्मिभिरिव, रचिता निष्पादिता अवयवा अपघना यस्य स तम् । अनेति । अनभिव्यक्तमप्रकटितं मुखपञ्चकं यस्यैवंभूतं महासेनं कार्तिकेयमिव । सुरेति । सुरवनिता देवयोषितस्तासां करादस्तात्परिभ्रष्टममरपतिरिन्द्रस्तस्य कुमारकं बालमिव । उत्तप्तं तापितं यत्कल्याणकारि कार्तस्वरं स्वर्णं तद्वद्भास्वरया दीप्यमानया स्वदेहप्रभया स्वशरीरकान्त्या वासभवनं पूरयन्तमिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव । उद्भासेति । उद्भासमानैः शोभमानैः सहजभूषणैरिव स्वाभाविकालंकारैरिव महापुरुषाश्चक्रवर्त्यादयस्तेषां लक्षणैश्चिह्नैरुपेतं सहितम् । आगामीति । आगामिकाले भविष्यत्काले यत्पालनं रक्षणं तस्मात्प्रहृष्टया हर्षितयेव श्रियां लक्ष्म्या समालिङ्गितमुपगृहीतम् । आह्लादस्य प्रमोदस्य हेतुं कारणम् । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । विगतेति । स राजा चक्षुषा तनयाननं निरीक्षमाणो मुमुदे संतोषमवाप । अथ चक्षुर्विशेषयन्नाह—विगतो निमेषो यस्मादत एव निश्चलं स्थिरं पक्ष्म यस्य तत्तेन मुहुर्मुहुर्वारंवारं प्रमृष्टः प्रमार्जितः संघटितः प्रादुर्भूतो य आनन्दबाष्पः प्रमोदाशु तस्य पटलं तेन प्लुता क्लिप्ता तारका कनीनिका यस्मिन्स्तत्तेन दूरमल्यर्थं विस्फारितेन विस्तारितेन स्निग्धेन चिकणेन । एतेनानन्दस्वरूपरसाभिव्यक्तिः सूचिता । पिबन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमुच्यते । आलयन्निवालयं कुर्वन्निव । स्पृशन्निव स्पर्शं कुर्वन्निव । मन इति । मनोरथानां वाञ्छितानां यत्सहस्रं तेन प्राप्तं दर्शनं यस्य स तम् । सस्पृहं स्पृहासंयुक्तं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । कृतेति । आत्मानं च कृतकृत्यं कृतार्थं मेने ज्ञातवान् ।

शुक्रनासस्तु समृद्धः संपन्नो मनोरथो यस्यैवंभूतः शनैःशनैरस्य कुमारस्याङ्गं शरीरं प्रत्यङ्गानि हस्तपादादीनि निरूपयन्विलोकयन् । प्रीतीति । प्रीत्या स्नेहेन विस्तारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतं भूमिपालं नृपतिमवादीदभ्यधात् । देवेति । हे देव हे स्वामिन्, पश्य पश्य विलोकय विलोकय अस्य कुमारस्य गर्भं यत्संपीडनं तद्वशात्

टिप्पणं—१ प्रबालानां वा । २ धन्यष्टीकाकारः । शुक्रनासस्य समृद्धमनोरथतादृशसूचनाय प्रीतिविस्फारितलोचनं यथा स्यात्तथा निरूपयन्निति क्रियाविशेषणमिदम् ।

पाठा०—१ विरचितः । २ करतलः । ३ भ्रष्टः । ४ अमरपतिकुमारकम् । अमरकुमारकम् । ५ भास्वरतया । ६ प्रहृष्टया श्रिया । ७ पक्ष्मणा मुहुर्मुहुः । ८ संघटिता । ९ बाष्पविन्दुः । १० दूरम् । ११ ईक्षमाणः । १२ बालस्य । १३ विस्फारितलोचनम् । विस्फारिताक्षः । विस्फारितलोचनः । १४ पश्यास्य । १५ अपरिस्फुटः ।

माहात्म्यमाविर्भावयन्ति चक्रवर्तिचिह्नानि । तथा हि । अस्य संध्यांशुरक्तबालशशिकलाकारे
ललाटपट्टे नलिननालभङ्गतन्तुतन्वीयमूर्णां परिस्फुरति । एतद्विकचपुण्डरीकधवलं कर्णान्तायतं
सुहृर्मुहुर्गुण्मिषितैर्धवल्यतीव वासभवनमरालपक्ष्म लोचनयुगलम् । विजृम्भमाणकमलकोश-
परिमलमनोहरमियमस्य सहजमाननामोदमाजिघ्रतीव दूरायता कनकलेखेव नासिका ।
रक्तोत्पलकलिकाकारमुद्रहतीव चास्याधररुचकम् । रक्तोत्पलकलिकालोहिततलौ भगवतो
विष्टरश्रवस इव शङ्खचक्रविहौ प्रशस्तेलेखालाङ्घितौ करौ । अभिनवकल्पतरुपल्लवकोमलं
लेखामयैर्ध्वजरथतुरगातपत्रकमलैरलंकृतमनेकनरेन्द्रसहस्रचूडामणिचक्रचुम्बनोचितं चरण-

दस्फुटानामव्यक्तानामवयवानामपघनानां शोभा यस्यैवभूतस्यापि चक्रवर्ती सार्वभौमस्तद्विह्नानि सामुद्रिक-
शास्त्रोक्तानि माहात्म्यं महापुरुषत्वमाविर्भावयन्ति प्रकटीकुर्वन्ति । तदेव दर्शयन्ति—तथा हीति । 'अस्य'
इत्यारभ्य 'रुदतः श्रूयते' इतिपर्यन्तं प्रघट्टकः । संध्यांशव एव संध्यांशुकः । स्वार्थे कः । तै रक्ता लोहिता या
बालशशिनः प्रतिपचन्द्रस्य कला तस्या आकार आकृतिर्यस्यैवविधे ललाटपट्टे भालस्थले नलिननालं मृणालं तस्य
भङ्गाच्छेदादन्तस्तन्नुर्निःसरति तद्वत्तन्वी सूक्ष्मा इयं ऊर्णा रोमपद्धतिः परिस्फुरति । एतल्लक्षणद्वयं चक्रवर्तिनं
एव स्यादिति भावः । अरालं वक्रं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्नेवंभूतमेतल्लोचनयुगलं सुहृर्मुहुर्गुण्मिषितैर्निमेषोन्मेषैर्वास-
भवनं धवल्यतीव शुभ्रीकुर्वन्ति (करोती) व कीदृशम् । विकचं यत्पुण्डरीकं सिताम्भोजं तद्वद्वलम् ।
कर्णान्तं यावदायतं विस्तृतम् । **विजृम्भेति** । विजृम्भमाणः सर्वतः प्रसृतो यः कमलकोशस्तस्य परिमलस्त-
द्वन्मनोहरं चार्वासाननामोदं सहजं स्वारसि (भावि) कमिथं नासिका नासा जिघ्रतीव गन्धोपादानं कुर्व (करो) तीव
दूरायता दूरमत्यर्थमुच्छ्रिता । केव कनकलेखेव सुवर्णलेखेव रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य या कलिका तस्या
आकारो यस्मिन्नेवंभूतमधररुचकमधरलक्षणं रुचकं मङ्गलद्रव्यं मणिविशेषं वोदहतीवोदहनं कुर्व (करो) तीव ।
'रुचकं मङ्गलद्रव्ये बीजपूरे ससैन्धवे' इत्यनेकार्थः । चिह्नान्तरमाह—**रक्तेति** । रक्तोत्पलस्य कलिकावल्लोहितौ
रक्तौ तलौ ययोस्तौ भगवतो माहात्म्यवतो विष्टरश्रवस इवेन्द्रस्येव शङ्खः कम्बुः, चक्रं प्रसिद्धम्, एतयोर्विहं
ययोरेतादृशौ करौ हस्तौ । इन्द्रस्यापि करौ शङ्खचक्रलाङ्घितौ भवतः । विष्णोरनुजत्वादिति भावः । कर्णयोरेव
द्वितीयं चिह्नमाह—**प्रशस्तेति** । प्रशस्ता लक्षणोपेता या लेखा रेखा तया लाङ्घितौ विहितौ करौ हस्तौ ।
चरणयोरप्याह—**अभिनवेति** । अभिनवाः प्रत्यगा ये कल्पतरुपल्लवाः पारिजातकिसलयस्तद्वत्कोमलं मृदु ।
इत्येकं लक्षणम् । पञ्चभिर्द्वितीयमाह—**लेखेति** । लेखामयै रेखानिष्पन्नैः । ध्वजरथतुरगातपत्रकमलै-
रिति । ध्वजः पताका, रथः स्यन्दनः, तुरगो ययुः, आतपत्रं छत्रम्, कमलं नलिनम्, एतैरलंकृतं भूषितम् ।
वैभवमाह—**अनेकेति** । अनेके ये नरेन्द्रा राजानस्तेषां सहस्रं तस्य चूडामणीनां चक्रं समूहस्तेन चुम्बनं

टिप्पणं— 1 पीडनवशादस्फुटा सर्वतोभावेन अव्यक्ता अवयवशोभा यस्य तादृशस्यापि । इत्युचितम् ।
2 'संध्यांशुरक्त' इत्येव पाठः, निरर्थक 'क'प्रत्ययस्य कवेरनभिमतत्वात् । 3 श्रूयुगलमध्यवर्तिनी 'ऊर्णां
मेवादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवोः' इत्यमरः । 4 अस्य अधरो रुचकमिव अधररुचकम् (बिम्बाकारं
मङ्गलद्रव्यम्) रक्तोत्पलस्य या कलिका तस्या आकारमुद्रहतीव, इति व्याख्योचिता । 5 'वैकुण्ठो विष्ट-
रश्रवाः' इति विष्णुरेवार्थः । भगवत इति विशेषणस्वारस्यात्, शङ्खचक्रयोर्विष्णौ प्रसिद्धत्वाच्च, इन्द्रस्य
विष्टरश्रवःपदेनाप्रयुक्तत्वाच्च सोयं प्रमाद एव । 6 प्रशस्ताः याः अङ्कुशादिरेखाः ताभिरिति बहुवचन-
मुचितम् ।

पाठांशः— १ आविर्भावयन्तीव. २ संध्यांशुरक्त. ३ ललाटपट्टे च. ४ नवनलिन. ५ विजृम्भमाणकोश.
६ दूरादायता. ७ रक्तोत्पलनिकरम्; रक्तोत्पलकलिकानुरागम्. ८ इवास्य; एतस्य. ९ चास्याधरकम्; चास्याधरपुटकम्.
१० कलिकाकारलोहित.

युगलम् । एष च दुन्दुभेरिवातिगम्भीरः स्वरयोगोऽस्य रुदतः श्रूयते ।' इत्येवं कथयत्येव तस्मिन्ससंभ्रमापसृतेन राजलोकेन द्वारिस्थितेन दत्तमार्गस्त्वरितगतिरागत्य प्रहर्षोद्गमपुलकित-
तनुः स्फारीभवलोचनो मङ्गलकनामा प्रहृष्टवदनः पुरुषः पादयोः प्रणम्य राजानं व्यजिज्ञ-
पत्—'देव, दिष्ट्या वर्धसे । प्रतिहतास्ते शत्रवः । चिरं जीव । जयं पृथिवीम् । त्वत्प्र-
सादादत्रभवतः शुक्रनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्यां मनोरमाभिधानायां राम इव रेणुकायां
तनयो जातः, श्रुत्वा देवः प्रमाणम्' इति ।

अथ नृपतिरमृतवृष्टिप्रतिममाकर्ण्य तद्वचनं प्रीतिविस्फारिताक्षः प्रत्यवदत्—'अहो कल्याण-
परम्परा । सत्योऽयं लोकप्रवादो यद्विपद्विपदं संपत्संपदमनुबध्नातीति । सर्वथा समानसुखदुः-
खतां दर्शयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः' इत्यभिधाय प्रीतिविकसितमुखः सरभसमा-
लिङ्ग्य विहसन्स्वयमेव शुक्रनासस्योत्तरीयं पूर्णपात्रं जहार । तस्मै च प्रीतमनाः प्रियवचना-
नुरूपं पुरुषायापरिमितं पारितोषिकमादिदेश । उत्थाय च तथैव तेन चरणविकुण्ठनकणितनू-

संश्लेषस्तत्रोचितं योग्यमेवंविधं चरणयुगलं पादद्वितयम् । चिह्नान्तरमाह—एष चेति । अस्य बालस्य रुदत
एष समीपतरवर्ती दुन्दुभेरिव पटहस्येवातिगम्भीरोऽतिमन्द्रः स्वरयोगो ध्वनिसंबन्धः श्रूयत आकर्ण्यते । इत्येवं
पूर्वोक्तप्रकारेण कथयत्येवेति क्रियासंगतेनैवकारेण सामानाधिकरण्यमुच्यत इति । तस्मिन्शुक्रनाशे कथयत्येव
ब्रुवत्येव मङ्गलकनामा पुरुषो राजानं पादयोश्चरणयोः प्रणम्य व्यजिज्ञपद्विज्ञापनां चकार । मङ्गलकं विशेष-
यन्नाह—दत्तेति । दत्तो मार्गो यस्येति स तथा । केन । राजलोकेन राजसमूहेन । कीदृशेन । द्वारि स्थितेन
प्रतीहारस्थितेन । पुनः कीदृशेन । ससंभ्रमं सत्वरमपसृतेन दूरीभूतेन । त्वरितं (ता) शीघ्रं (प्रा) गतिर्गमनं
यस्य स तथा । प्रहर्षेति । प्रहर्षोद्गमेन प्रमोदोद्गमेन पुलकितं (ता) कण्टकितं (ता) तनुर्यस्य सः । स्फारीभवती
विस्तीर्णतां प्राप्यमाणे लोचने यस्य सः । प्रहृष्टं सहर्षं वदनं यस्य सः । देव स्वामिन्, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे
एधसे । ते शत्रवः प्रतिहताः क्षयं प्राप्ताः । चिरं बहुकालं जीव प्राणिहि । पृथिवीं बहुधरां जय गृहाण ।
त्वत्प्रसादात्तव माहात्म्यादत्रभवतः पूज्यस्य शुक्रनासस्यापि ज्येष्ठायां ब्राह्मण्याम् । इत्यनेन हर्षातिशयः सूचितः ।
शृङ्गायां त्वनौचित्यात् 'तत्रायं जायते स्वतः' इत्युक्तत्वात् । मनोरमेत्यभिधानं नाम यस्याः सा तस्याम् । कस्यां
क इव । रेणुकायां तुलजायां राम इव परशुराम इव तनयः पुत्रो जातः समुत्पन्नः । श्रुत्वेति । श्रुत्वा
एतदाकर्ण्य देवो भवान्प्रमाणमिति यदाज्ञापयति देवस्तदेव कर्तव्यमिति भावः ।

अथेति । अथ एतदाकर्णनानन्तरं नृपती राजाऽमृतस्य पीयूषस्य या वृष्टिवैषेणं तत्प्रतिमं तुल्यं तद्वचनं
मङ्गलकवच आकर्ण्य श्रुत्वा । प्रीतीति । प्रीत्या ज्ञेहेन विस्फारिते विस्तारिते अक्षिणी येनेति बहुव्रीहिः । ततो
ङः समासान्तः डित्वाटिलोपः प्रत्यवदत्प्रत्यवोचत् । अहो इत्याश्चर्ये । कल्याणपरम्परा श्रेयःसंततिः । अतो
ज्ञायत इति । सत्योऽयमवितथोऽयं लोकप्रवादो जनानां चिरंतनो वचनव्यापारः । इतिवाच्यं दर्शयन्नाह—
यदिति । यत् यस्माद्धेतोर्विपदं विपत्, सम्पदं सम्पदनुबध्नात्यनुगच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेण समानं सुखदुःखं
ययोस्तयोर्भावस्तत्ता तां दर्शयता ज्ञापयता विधिनापि भवतेव वयमनुवर्तिताः पुत्रोत्पत्तिभ्यां निर्मिताः, यथा
पुत्रप्राप्त्या मत्साम्यं तव, तथा भवतेव ममापि साम्यमिति भावः । इत्यभिधायेत्युक्त्वा प्रीत्याभ्यन्तरज्ञे-
हेन विकसितं विमुदं मुखं यस्य सः । सरभसं वेगेनालिङ्ग्योपगृह्णन् कृत्वा विहसन्मिस्रं कुर्वन्स्वयमेवात्मनैव
शुक्रनासस्योत्तरीयं निवसनं पूर्णपात्रं पूर्वं व्याख्यातस्वरूपं जहार हृतवान् । तस्मै शुभशंसिते पुरुषाय नराय
प्रीतमनाः संतुष्टचित्तः प्रियमिष्टं यद्वचनं तस्यानुरूपं योग्यमपरिमितं संख्यातीतं पारितोषिकं संतोषप्रयुक्तं दातुमा-
दिदेशाज्ञां दत्तवान् । उत्थाय चेति । तथैव तेनैव प्रकारेण उत्थायोत्थानं कृत्वा शुक्रनासभवनं गत्वा द्विगुणतर-

टिप्पण—१ भवन्ती इत्येवोचितम्, शपथ्यनोर्नित्यं नुमशासनात् ।

पाठा—१ द्वारस्थितेन. २ मङ्गल. ३ वदनपुरुषः. ४ जयं च. ५ पृथिवीं प्रतिपालय. ६ भूपतिः. ७ जन-
प्रवादः. ८ अनुबध्नाति ९ प्रियवचनश्रवणानुरूपम्. १० विषट्ठनः कुण्डन. ११ मणिनूपुर.

पुरसहस्रमुखरितदिगन्तरेण सरभसोत्क्षेपचालितमणिवलयवलीवाचालितभुजलतेनोर्ध्वकृतै-
रुत्तानतलैः करपुटैरनिललुलितामाकाशकमलिनीमिव दर्शयता पर्यस्तमृदितकर्णपल्लवेन परस्प-
राङ्गदकोटिसंघट्टदृष्टपाटितोत्तरीयांशुकेन श्रमजलधौताङ्गरागरञ्जितनैवीनवाससा किंचिदव-
शिष्टतमालपत्रेण विलसद्वारविलासिनीहसितैरुज्ज्वलकैरवयवानुकारं प्रथयता सरभसवर्गग-
न्धललोलहारलतास्फालितकुचस्थलेन सिन्दूरतिलकलुलितालकलेखेन विप्रकीर्णपिष्टार्तिकपांसु-
पुञ्जपिञ्जरितकेशपाशेन प्रनृत्तकलमूककुञ्जकिरातवामनवधिरजडजनपुरःसरेणोत्तरीयांशुक-
प्रीवावद्धावकृष्टविडम्बितजरात्कञ्जकिर्कट्म्वकेन वीणावेणुमुरजकांस्यताललयानुर्गतेन कल-

मुत्सवमकारयत्कारयामासेति दूरेणान्वयः । कीदृशो राजा । अन्तःपुरिकाजनेनानुगम्यमानोऽनु पश्चात्तदनन्तरं गन्तुं योग्य इत्यर्थः । अथ चान्तःपुरिकाजनं विशेषयन्नाह—**चरणेति** । चरणानां पादानां प्रमोदातिरेकाद्य-द्विकुट्टनमास्फालनं तेन कृणितं शब्दितं यच्चूपुरसहस्रं पादकटकसहस्रं तेन मुखरितं वाचलितं दिग्गन्तरं दिङ्माध्यं येन स तेन । **सरभसेति** । सरभसेन वेगेन य उत्क्षेपो भुजानां चालनं तेन चालिता कम्पिता या मणिवलयावली रत्नकङ्कणश्रेणी तथा वाचालिता मुखरिता भुजलता बाहुलता यस्य सः तथा तेन । हर्षव-शादूर्ध्वोत्थितैरुच्चैर्विहितैरुत्तानतलैः संमुखतलैः करपुटैर्हस्तपुटैरनिललुलितां वायुना विछुठितामाकाशकमलिनीं व्योमपद्मिनीमिव दर्शयता प्रकाशयता । **पर्यस्तेति** । पर्यस्ता विशिष्टा मृदिताधूणिताः कर्णपद्मवा येन स तथा तेन । **परस्परेति** । परस्परमन्योन्यमङ्गदानां बाहुवलयाणां या कोटिरप्रभागस्तस्याः संघट्टोऽभिघातस्तेनैव दृष्टमिव पादितं छिन्नमुत्तरीयांशुकं यस्य स तेन । संघट्टवशाच्छ्रमजलेन धौतः क्षालितो योऽङ्गरागो विलेपनं तेन रञ्जितानि नवीनवासोऽस्ति नववयस्त्राणि यस्य स तेन । **किञ्चिदिति** । किञ्चित् अवशिष्टं उर्वरितं तमाल-पत्रं यस्य स तेन । इतरेषां भूषणानां वस्त्राणां च समर्पवशाद्विपतनमभूत् । तमालपत्रं तु महता क्रेशेन सौभाग्यमण्डननिमित्तकत्वाद्यवस्थापितमिति भावः । विलसन्त्यो या वारविलासिन्यो वारस्योपितस्तासां हसि-तैर्हास्यैः । **उज्जिद्रेति** । उज्जिद्राणि विकसितानि यानि कैववनानि तेषामनुकारं सादृश्यं प्रथयता विस्ता-रयता । **सरभसेति** । सरभसं सवेगं यद्वलग्नं परस्परमङ्गानामामोदनं तेन स्खलन्तीलालाश्रयता या हार-लता मुक्तालतास्ताभिरास्फालितमाहृतं कुचस्थलं यस्य स तेन । **सिन्दूरेति** । सिन्दूरं नागजं तेन जनितं यत्तिलकं पुण्ड्रं तत्र श्रमवशाद्बलुलिता लुठिता अलकलेखा यस्य स तेन । अत्र लेखाशब्देन ततिरुच्यते । तेन कियतामलकानां तत्रावस्थितिर्न तु सर्वेषामिति भावः । **विप्रेति** । विप्रकीर्णो विशिष्टो यः पिष्टात् एव पिष्टा-तकः । स्वार्थे कः पट्वासकस्तस्य पांसुपुञ्जो धूलिसमूहस्तेन पिञ्जरितः पीतरक्तां प्राप्तः केशपाशो यस्य स तेन । **प्रवृत्तेति** । प्रवृत्ताः स्वयमेवारब्धताण्डवाः कला मनोशाः, मूका अस्फुटवाचः, कुब्जाः पूर्वोक्तलक्षणाः, किराताः स्वल्पतनवः, वामनाः पूर्वव्याख्याताः, बधिरा अकर्णाः, जडा मूर्खाः, एवंविधा जनाः पुरःसरा अग्र-गामिनो यस्य स तेन । **उत्तरीयेति** । उत्तरीयांशुकेन प्रच्छादनवस्त्रेण शीवायां कन्धरायां वस्त्रं संयमितम-वकृष्टमाकृष्टमत एव विडम्बितं विडम्बनां प्रापितं जरकचुकिरकदम्बकं येन स तेन । **वीणेति** । वीणा वल्ली,

टिप्प०—1 सरभसं वेगेन इत्युचितम् । 2 संमुखतलानां हस्तानामुपरि उद्घापनात् आकाशकमलिनी (कमलपुष्पयुक्ता कमलिनी, वृक्षः) दर्शितेत्यर्थः । 3 संवष्टेन पूर्वं दृष्टानि विद्वानि ततः पाठितानि उत्तरीयांशुकानि यस्य तेनेत्यर्थ उचितः । 4 तिलकम् । 'तमालपत्रं तिलके तापिच्छे पत्रकेऽपि च' इति हैमः । 5 स्खलनस्य इत्यर्थः । 6 असौष्टवं टीकाकृतः । 'प्रणृत्यविकल' इति पाठः । 'विशेषनतेनेन विह्वला मूकाः, इति तदर्थः ।

पाठा०—१ चलित; वलित. २ भुजवलयेन. ३ छुण्ठिताम्. ४ आकाशगङ्गा. ५ चीन; स्वच्छचीन; चीर.
६ च्चलन. ७ लोलित. ८ पांसुपिञ्जरित. ९ प्रगत्यविकल; प्रनृत्तकल; प्रवृत्तकल. १० विलम्बित. ११ कदम्बेन.
१२ अनुयातेन.

मधुरमुद्रायता हर्षनिर्भरतया मत्तेनेवोन्मत्तेनेव प्रहृष्टीतेनेव अपगतवाच्यावाच्यविवेकेन नृत्त-
क्रीडाप्रसक्तेनान्तःपुरिकाजनेन प्रचलमणिकुण्डलाहतकैपोलभित्तिना च विघूर्णमानकर्णोत्पले-
नाधोर्विगलितविलोलशेखरेण दोलायमानवैकक्षककुसुममालेन निर्दयप्रहृतभेरीमृदङ्गमर्दलप-
टहनिनादानुगतकाहलाशङ्करवजनितरभसेन चरणसंनिपातैर्दारयतेव वसुधां राजपरिजनेन
प्रवृत्तनृत्तेन च चारणगणेन विविधमुखवाद्यकृतकोलाहलेन पठता गायता चानुगम्यमानः
शुकनासभवनं गत्वा द्विगुणतरमुत्सवमकारयत् ।

अतिक्रान्ते च षष्ठीजागरे प्राप्ते दशमेऽहनि पुण्ये मुहूर्ते गाः सुवर्णं च 'कोटिशो ब्राह्म-
णसात्कृत्वा 'मातुरस्य मया परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः स्वप्ने मुखकमलमाविशन्टष्टः' इति स्वप्रा-
नुरूपमेव राजा स्वसूनोश्चन्द्रापीड इति नाम चकार । अपरेद्युः शुकनासोऽपि कृत्वा ब्राह्मणो-
चिताः सकलाः क्रिया राजानुमतमात्मजस्य विप्रजनोचितं वैशम्पायन इति नाम चक्रे ।

वेणुर्वेशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं प्रसिद्धम्, एतेषां यो लयः साम्यावस्था तदनुगतेन कलं मधुरं यथा
स्यात्तथोद्गायता गानं कुर्वता, हर्षस्य यो निर्भरोऽतिशयस्तस्य भावस्तत्ता तथा मत्तेनेव क्षीवेणेवोन्मत्तेनेव
वातप्रस्तेनेव प्रहृष्टीतेनेव प्रथिलेनेव । अपेति । अपगतो दूरीभूतो वाच्यावाच्ययोर्विवेकः पृथगात्मता
यस्मात्स तेन । नृत्तेति । नृत्तलक्षणा या क्रीडा विनोदस्तस्यां प्रसक्तेन लभेन । अथ च राजपरिजनेन नृप-
परिवारेणानुगम्यमानः । परिजनं विशेष्यन्नाह—प्रचलेति । प्रचलानि चञ्चलानि यानि मणिकुण्डलानि रत्न-
कर्णाभरणानि तैराहता कपोलभित्तिर्यस्य स तेन । विघूर्णमानं पतनायोन्मुखं कर्णोत्पलं यस्य स तेन । अथ
इति । अधो विगलितो विलोलश्चञ्चलः शेखरोऽवतंसो यस्य स तेन । दोलायमाना कम्पमाना वैकक्षकीकृतो-
त्तरासङ्गीकृता कुसुममाला यस्य स तेन । निर्दयमिति । निर्दयमतिशयेन प्रहृता वादिता भेरीं हुन्दुभयः,
मृदङ्गा वाद्यविशेषाः, मर्दला मुरजाः, पटहाः प्रसिद्धाः एतेषां यो निनादः शब्दस्तदनुगतस्तन्मिश्रितः काहला
वाद्यविशेषः, शङ्खः प्रसिद्धः, तयो रवः शब्दस्तेन जनितो निष्पादितो रभसो वैरी यस्य स तेन । चरणसंनि-
पातैः पादविक्षेपैर्वसुधां पृथ्वीं दारयतेव विदीर्णां कुर्वतेव । प्रवृत्तं प्रारब्धं नृत्यं येन स तथा तेन । चारण-
गणेन कुशीलवसमुदायेन । कीदृशेन । विविधं यन्मुखमेव वाद्यं तेन कृतो विहितः कोलाहलः कलकलो येन स
तेन । पठतोच्चैःखरेण राजस्तुतिं गायता गानं कुर्वता च अनुगम्यमान इत्यस्य सर्वत्रानुषङ्गः ।

अतीति । अतिक्रान्ते व्यतीते षष्ठीजागरे षष्ठदिवसकृत्ये च सति दशमेऽहनि दशमे दिवसे प्राप्ते सति
पुण्ये पवित्रे मुहूर्ते वेलायां गाः सुरभीः कोटिशः सुवर्णं कनकं ब्राह्मणसाद्ब्राह्मणाधीनं कृत्वा विधाय, मया स्वप्ने
परिपूर्णमण्डलश्चन्द्रः शशी अस्य मातुर्जनन्या मुखकमलं वदनाम्भोजमाविशन्प्रविशन्टष्टोऽवलोकित इति स्व-
प्रानुरूपमेव स्वप्रसदशमेव राजा नृपः स्वसूनोः स्वपुत्रस्य चन्द्रापीड इति नाम चकार निर्गमे । अपरेद्युरन्य-
स्मिन्दिने शुकनासोऽपि ब्राह्मणोचिता विप्रकुलयोग्याः सकलाः समग्राः क्रियाः कृत्वा विधाय राजानुमतं
नृपेणानुज्ञातमात्मजस्य पुत्रस्य विप्रजनोचितं ब्राह्मणजनयोग्यं वैशम्पायन इति नाम चक्रे कृतवान् ।

टिप्पणं—१ भूताविष्टेनेवेत्युचितम् । २ आनन्दो यस्य स इत्यर्थः । ३ विविधं यन्मुखवाद्यम् (मुख-
द्वारा नानाविधाव्यक्तध्वनिनिःसारणम्) ।

पाठा०—१ व्यपगतः । २ विवेकेनेव । ३ नृत्यगीतक्रीडा । ४ प्रचलितमणिः । ५ उद्धतकपोलः । ६ गलितः । ७ वैक-
क्षिकः । वैकक्षः । ८ काहलः । ९ विदारयता । १० वसुधाम् । ११ प्रवृत्तनृत्तेन; नृत्ते प्रवृत्ते, १२ विविधवाद्यः । १३ गायता
वल्गता च । १४ कोटिशो दत्त्वा, १५ सूनोः ।

क्रमेण कृतचूडाकरणादिर्क्रियाकलापस्य शैशवमतिचक्राम चन्द्रापीडस्य । तारापीडो व्यासङ्गविचातार्थं बहिर्नगरादनुसिप्रमर्धकोशमात्रायामम्, अतिमहता तुहिनगिरिर्शिखरमालानुकारिणा सुधाध्वलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाटसंपुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचिततुरङ्गवाह्यालीविभागम्, अधःकल्पितव्यायामशालम्, अमरागाराकारं विद्यामन्दिरमकारयत् । सर्वविद्याचार्याणां च संग्रहे यत्नमतिमहान्तमन्वतिष्ठत् । तत्रस्थं च तं केसरिकिशोरकमिव पञ्जरगतं कृत्वा प्रतिषिद्धनिर्गमम्, आचार्यकुलपुत्रप्रायपरिजनपरिवारम्, अपनीताशेषर्शिभुजनक्रीडाव्यासङ्गम्, अनन्यमनसम्, अखिलविद्योपादानार्थमाचार्येभ्यश्चन्द्रापीडं शोभने दिवसे वैशम्पायनद्वितीयमर्पयांबभूव । प्रतिदिनं चोत्थायोत्थाय सह विलासवत्या विरलपरिजनस्तत्रैव गत्वैनमालोकयामास राजा ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या कृतो निष्पादितः चूडाकरणं चैलकर्म तदादिकाः क्रियास्तासां कलापो यस्य स तथा तस्य चन्द्रापीडस्य शैशवं बाल्यमतिचक्राम । कौमारं प्राप्तवानित्यर्थः । तारापीडस्तस्य पिता व्यासङ्गश्चित्तस्यान्यत्र गमनं तस्य विधातार्थं दूरीकरणार्थं नगराद्वहिर्विद्यामन्दिरमकारयदित्यन्वयः । अनुसिप्रं सिप्रासमीपवर्ति । कीदृशम् । अर्धकोशमात्रमायामो विस्तारो यस्य तत् । अतिमहतात्युक्तेन तुहिनगिरिर्हिमगिरिस्तस्य या शिखरमाला सानुश्रेणिस्तदनुकारिणा तत्सादृश्यधारिणा, सुधा पूर्वोक्ता तया धवलितेन शुभ्रीकृतेन प्राकारमण्डलेन वप्रवलयेन परिवृतं वेष्टितम् अनुप्राकारमाहितेन स्थापितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम् । अतिदृढं कपाटसंपुटं यस्य तत् । उद्घाटितं यदेकद्वारं तत्र (तेन) प्रवेशो यस्मिंस्तत् । एकान्तेति । एकान्ते निर्जनस्थले उपरचितस्तुरङ्गाणामध्वानां वाह्यालीनां शिबिकादीनां व्यवस्थापनविभागो यस्मिंस्तत् । अध इति । अधोभागे कल्पिता व्यायामशाला बाहुशुद्ध्याभ्यासादियोग्यं स्थलं यस्मिंस्तत् । अमरेति । अमरागारं देवगृहं तद्वदाकारो यस्य तत् । सर्वेति । सर्वविद्याचार्याणां समग्रविद्याध्यापकानां संग्रहे स्वीकारेऽतिमहान्तमत्युत्कृष्टं यत्नमन्वतिष्ठदकरोत् । तत्रेति । तत्रस्थं तन्निवासिनं तं चन्द्रापीडं पञ्जरगतं केसरिकिशोरकमिव कृत्वा विधाय प्रतिषिद्धो निर्गमो बहिर्गमनं यस्य स तम् । आचार्येति । आचार्यस्य कुलं वैशम्पायनकुलं तस्य पुत्रप्रायो यः परिजनः स एव परिवारो यस्य स तम् । अपेति । अपनीतो दूरीकृतोऽशेषायाः समप्रायाः शिशुजनक्रीडाया बालजनलीलायाः व्यासङ्गो विद्याप्रतिबन्धकं यस्य स तम् । न विद्यतेऽन्यस्मिन्मनो यस्य स तम् । एकाम्रचित्तमित्यर्थः । अखिलेति । अखिलाः समग्रा या विद्यास्तासां यदुपादानं ग्रहणं तदर्थमाचार्येभ्यः पाठकेभ्यः शोभने प्रशस्ते दिवसे दिने वैशम्पायनो मन्त्रिसुतः स एव द्वितीयो विद्याभ्यसने सहायो यस्यैवभूतं चन्द्रापीडमाचार्येभ्योऽर्पयांबभूवार्पितवान् । अथ च राजा प्रतिदिनं प्रत्यहमुत्थायोत्थायोत्थानं कृत्वा । स्वगृहादिति शेषः । वीक्षायां द्वित्वम् । सह विलासवत्या विरलपरिजनः स्वल्पपरिच्छदस्तत्रैव गत्वैनं चन्द्रापीडमालोकयामास व्यलोकयत् ।

टिप्पणं—१ अतिदृढाभ्यां कपाटाभ्यां संपुटम् पिधानं यस्य तत् । २ अहो प्रलापटीकाकारस्य । आचार्याः अध्यापकाः, कुलपुत्राः सद्रंशजाताः समानवयसः कुमाराः, पुत्रप्रायः (पुत्रद्वहुलः) परिजनो यस्य तम्, इत्यर्थः ।

पाठां—१ बालक्रिया, २ क्रीडाव्यासङ्ग, ३ अनुसिप्रम्, ४ शिखरानुकारिणा, ५ धवलितेन; प्राकारध्वलेन चन्द्रशालावलयेन विलसितं प्राकार, ६ तुरग, ७ विद्यागृहम्, ८ शिशुजीडन; शिशुजनक्रीडन, ९ चोत्थाय सह,

चन्द्रापीडोऽप्यनन्यहृदयतया तथा यन्त्रितो राज्ञाऽचिरेणैव यथास्वमात्मकौशलं प्रकटयद्भिः पात्रवशादुपजातोत्साहैराचार्यैरुपदिश्यमानाः सर्वा विद्या जग्राह । मणिदर्पण इवातिनिर्मले तस्मिन्संचक्राम सकलः कलाकलापः । तथा हि । पदे, वाक्ये, प्रमाणे, धर्मशास्त्रे, राजनीतिषु, व्यायामविद्यासु, चापचक्रचर्मकृपाणशक्तितोमरपरशुगदाप्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु, रथचर्यासु, गजपट्टेषु, वीणावेणुमुरजकांस्यतालददुर्दुरपुटप्रभृतिषु वाद्येषु, भरतादिप्रणीतेषु रूतशास्त्रेषु, नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु, हस्तिशिक्षायाम्, तुरङ्गवयोज्ञाने, पुरुषलक्षणे, चित्रकर्मणि, पत्रच्छेदे, पुस्तकव्यापारे, लेख्यकर्मणि, सर्वासु द्यूतकलासु, शकुनिरुतज्ञाने, ग्रहगणिते, रत्नपरीक्षासु, दारुकर्मणि, दन्तव्यापारे, वास्तुविद्यासु, आयुर्वेदे, यन्त्र-

चन्द्रापीडोऽपि राज्ञा तारापीडेन तथेति तेन प्रकारेण यन्त्रितो नियमितो यथाऽचिरेणैव स्वल्पकालेनैवानन्यहृदयतयैकाग्रचित्ततयाचार्यैरुपदिश्यमाना अध्याप्यमानाः सर्वाः समग्रा विद्या द्वासप्ततिकला जग्राह गृहीतवान् । आचार्यैः किं कुर्वद्भिः । स्वं स्वकीयमात्मकौशलं निजचातुर्यं प्रकटयद्भिराविष्कुर्वद्भिः, पात्रवशादत्युत्कृष्टविद्याग्राहकवशादुपजातः समुत्पन्न उत्साहः प्रगल्भता येषां तैः । आचार्यविशेषणम् । मणिदर्पणे रत्नादर्श इवातिनिर्मलेऽतिशुद्धे तस्मिन्सकलः कलाकलापः संचक्राम संक्रमं कृतवान् । तमेव दर्शयन्नाह—**तथा हीति । पदेति ।** पदं व्याकरणशास्त्रं तस्मिन् । **वाक्येति ।** वाक्यं मीमांसे पूर्वोत्तरे तस्मिन् । प्रमाणं न्यायवैशेषिकसांख्यपातञ्जलरूपं तस्मिन् । धर्मशास्त्रं मन्वादिप्रणीतो ग्रन्थस्तस्मिन् । इतः परं चतुःषष्टिकला आह—**राजेति ।** राजनीतयः कामन्दकीप्रभृतिशास्त्राणि तेषु । व्यायामः श्रमस्तदर्थं वा विद्या मल्लयुद्धादिकास्तासु । **चापेति ।** चापं धनुः, चक्रं प्रसिद्धम्, चर्म संनाहः, कृपाणः खड्गम्, शक्तिः शस्त्रविशेषः, तोमरः प्रहरणविशेषः, परशुः कुठारः, गदा प्रसिद्धा, एतत्प्रभृतिषु सर्वेष्वायुधविशेषेषु । रथचर्यासु रथपरिवर्तनेषु । गजपट्टेषु हस्तिशिरोदेशेषु । वीणा वल्लकी, वेणुर्वंशः, मुरजो मृदङ्गः, कांस्यतालं वाद्यविशेषः, ददुर्दुरपुटं ददुर्दुरशब्दाकारशब्दं वाद्यम्, एतत्प्रभृतिषु वाद्येष्वालोकेषु । भरताद्यो विद्वान्स्त्रैः प्रणीतानि विहितानि रूतशास्त्राणि ताण्डवविधानप्रतिपादकग्रन्थास्तेषु । नारदीयप्रभृतिषु गान्धर्ववेदविशेषेषु । हस्तिशिक्षायां गजशिक्षायाम् । तुरगस्याश्वस्य वयोज्ञाने वयोऽवस्था तस्य ज्ञाने । पुरुषाणां नराणां लक्षणेषु सामुद्रिकप्रतिपादितेषु माषतिलकादिलक्षणेषु । चित्रकर्मण्यालेख्यविद्यायाम् । पत्रच्छेदे कृतकादिपत्रच्छेदने । पुस्तकानां शास्त्राणां व्यापारे प्रयोगे । लेख्यकर्मणि लेखनविद्यायाम् । सर्वासु समग्रासु द्यूतकलासु । शकुनिरुतज्ञाने पतत्रिशब्दज्ञाने । ग्रहगणिते ज्योतिःशास्त्रे । रत्नपरीक्षासु रत्नानां मण्यादीनां शुद्धाशुद्धज्ञाने । दारुकर्मणि काष्ठकर्मणि दन्ता गजानां रदनास्तेषां व्यापारो व्या(व्यव)हृतिस्तस्मिन् । वास्तुविद्यासु गृहनिर्मितिविद्यासु । आयुर्वेदे वैद्यकशास्त्रे । यन्त्राणां सूर्यप्रतापादीनां प्रयोगो व्यापारणं तस्मिन् । विषाणां स्थावरजंगमप्रभृतीनामपहरणं दूरीकरणं तस्मिन् । सुरङ्गाऽसंधिशिला तस्या उपभेदो भेदनं तस्मिन् । तरणे नद्यादितरणे । लङ्घने कूपकाद्युलङ्घने । छुतयो व्याघ्रादिवत्

टिप्पणम्—१ पुनः पपात टीकाकारः । तथा तेन प्रकारेण नियन्त्रितः नियमितश्चन्द्रापीडः यथास्वम् यथार्थम् 'यथास्वं तु यथायथम्' इत्यमरः । आत्मकौशलं प्रकटयद्भिः आचार्यैः उपदिश्यमानाः सर्वा विद्या अचिरेणैव जग्राह, इति योजना । २ रथचालनेषु, आरोहणेषु वा, इत्यर्थ उचितः । ३ यन्त्रच्छेदे इति पाठे तु यन्त्रेण दूरवीक्षणादियन्त्रेण परिच्छेत्तुं शक्ये ग्रह-नक्षत्रादिनिर्णये इत्यर्थः । ४ 'सुरङ्ग' इति ख्यातो गुप्तदीर्घपथस्तस्य खनने निर्माणे चेत्यर्थः ।

पाठाः—१ नियन्त्रितः. २ अचिरेणैव कालेन. ३ यथास्वम्. ४ उपदिश्यमानः. ५ सर्वविद्याः. ६ वर्म. ७ गजपट्टेषु तुरंगमेषु; गजपट्टेषु तुरंगेषु. ८ नृत्य. ९ तुरगवयोज्ञानेषु. १० यन्त्रच्छेदे. ११ द्यूतकलासु गान्धर्वशास्त्रेषु; द्यूतकलासु गान्धर्वशास्त्रेषु १२ मन्त्रप्रयोगे.

प्रयोगे, विषापहरणे, सुरङ्गोपभेदे, तरणे, लङ्घने, भ्रुतिषु, इन्द्रजाले, कथासु, नाटकेषु, आख्यायिकासु, काव्येषु, महाभारतपुराणेतिहासरामायणेषु, सर्वलिपिषु, सर्वदेशभाषासु, सर्वसंज्ञासु, सर्वशिल्पेषु, छन्दःसु, अन्येष्वपि कलाविशेषेषु परं कौशलमवाप ।

सहजा चाजस्रमभ्यस्यतो वृकोदरस्येव शैशवं एवाविर्बभूव लोकविस्मयजननी महाप्राणता । यदृच्छया क्रीडताप्यनेन करतलावलम्बितकर्णपल्लवावनताङ्गाः सिंहकिशोरकक्रमाक्रान्ता इव गजकलभकाश्चलितुमपि न शक्नुः । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन्मृणालदण्डानिव लुलाव । सकलराजन्यवंशवनदावानलस्य परशुरामस्येवास्य नाराचाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । दशपुरुषसंवाहनयोग्येन चायोदण्डेन श्रममकरोत् । ऋते च महाप्राणतायाः सर्वाभिरन्याभिः कलाभिरनुचकार तं वैशम्पायनः । चन्द्रापीडस्य तु सकलकलाकलापपरिचयबहुमानेन शुक्र-

सङ्ग्रामादिषु व्युत्कर्षादिरूपास्तासु । इन्द्रजालं मायाकूटनिर्मितं तस्मिन् । कथासु बृहत्कथाप्रभृतिषु । नाटकेष्वभिनयात्मकेषु । आख्यायिकासु वासवदत्ताप्रभृतिषु । काव्यं कविकर्म तेषु । महाभारतं प्रसिद्धम् । तदुक्तम्—‘भाति सर्वेषु वेदेषु रतिः सर्वेषु जन्तुषु । तरणं सर्वतीर्थानां तेन भारतमुच्यते’ । पुराणं पञ्चलक्षणम्, इतिहासः पुरावृत्तम्, रामायणं रामचरित्रम्, एतेषु । सर्वलिपिष्वष्टादशविधाक्षरविन्यासेषु । सर्वेषां देशानां भाषाषु वचनव्यापारेषु । सर्वा याः संज्ञाः परिभाषास्तासु । सर्वेषु शिल्पेषु विज्ञानेषु । छन्दःस्वाम्नायेषु । अन्येष्वप्येतदतिरिक्तेषु कलाविशेषेषु परमधिकं कौशलं चातुर्यमवाप प्राप्तवान् । अस्य कुमारस्याजस्रं निरन्तरमभ्यस्यतो विद्यापरिश्रमं कुर्वतो वृकोदरस्येव भीमस्येव शैशवं एव बाल्यं एव सहजा नौपाधिकी लोकानां जनानां विस्मयजनन्याश्चर्यकारिणी महाप्राणता महासाहसशक्तिराविर्बभूव प्रकटीबभूव । एतदेव विवृणोति—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छया क्रीडतापि केलिं कुर्वताप्यनेन कुमारेण राजानामनेकपानां कलभा एव कलभकाः । स्वार्थे कः । ‘कलभत्रिंशद्वन्दकः’ इति कोशः । सिंहस्य हर्यक्षस्य किशोरको बालस्तस्य क्रमौ पादौ ताभ्यामाक्रान्ताः पीडिता इव चलितुमपीतस्ततो गन्तुमपि न शक्नुं शक्ता बभूवुः । कीदृशाः । अनेन करतलेनावलम्बिता गृहीता ये कर्णपल्लवास्त्वेव नान्यज्ज्ञानि येषां ते तथा । कर्णे धृत्वैव नम्रीकृता इति भावः । अन्यदप्याह—एकैकेति । एकैकेन कृपाणप्रहारेण तालतरुन्मृणालदण्डानिव नलिनदण्डानिव लुलाव चिच्छेद । सकलेति । अस्य नाराचा बाणाः शिखरिशिलातलभिदो बभूवुः । अस्य किंविशिष्टस्य । सकलाः समग्रा राजन्या राजानस्तेषां वंशा अन्वयास्त एव वनानि काननानि तेषु दावानलस्य । वनवह्निसदृशस्येत्यर्थः । कस्येव । परशुरामो जामदग्न्यस्तस्येव । यथा तस्य बाणाः शिलातलभिदस्तथास्यापीति भावः । दशेति । दशपुरुषैः संवाहनयोग्येनोत्थापनोचितेन । अतिप्रमाणेनेत्यर्थः । अयोदण्डेन लोहदण्डेन श्रममकरोत्परिश्रममकार्षात् । ऋते चेति । ‘ऋतेयोगे द्वितीया’ इति केषांचिन्मतम् । तेनान्यशब्दार्थयुक्तायाः पञ्चम्या न विरोधः । महाप्राणताया ऋतेऽन्याभिः सर्वाभिः कलाभिरवैशम्पायनस्तं कुमारमनुचकार सादृश्यमकरोत् । वैशम्पायनस्य ब्राह्मणपुत्रत्वात्तस्मिन्नापेक्षिता साहसशक्तिरिति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रापीडस्य वैशम्पायनः परं मित्रमासीदित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—सकलेति । सकलाः समग्रा याः कला विज्ञानैकदेशास्तासां कलापः समूहस्तदर्थं यः परिचयः

टिप्पणं—१ व्याघ्रबहुलम्फनम् । २ पिङ्गलादिप्रणीतछन्दःशास्त्रेषु च । ३ क्रमः आक्रमण तेनाक्रान्ता इत्येवार्थः ।

पाठाः—१ भ्रुतिषु आरोहणे, रतितरे; भ्रुतिषु आरोहणावरोहणे, रतितरेषु. २ शिल्पेषु सर्वशिल्पिषु. ३ सर्वकौशलम्. ४ श्रमम्; अस्य श्रमम्; चाजस्रश्रमम्. ५ अभ्यस्यतो वृकोदरस्य. ६ शैशवमेव. ७ सर्वलोक. ८ आलम्बितः आकुञ्चित. ९ किशोर. १० बाल एव तालतरुन्. ११ सर्वविधाभिः.

नासगौरवेण सहपांसुक्रीडनतया सहसंवृद्धतया च सर्वविश्रम्भस्थानं द्वितीयमिव हृदयं वैशम्पायनः परं मित्रमासीत् । निमेषमपि तेन विना स्थातुमेकाकी न शशाक । वैशम्पायनोऽपि तमुष्णकरमिव वासरोऽनुगच्छन्न क्षणमपि विरहयांचकार ।

एवं तस्य सर्वविद्यापरिचयमाचरतश्चन्द्रापीडस्य त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृतरस इव सागरस्य, सकललोकहृदयानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहुविधरागविकारभङ्गुरः सुरधनुः-कलाप इव जलधरसमयस्य, मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य, अभिनवाभिव्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य, विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनो यौवनारम्भः प्रादुर्भवन्रमणीयस्यापि द्विगुणां रमणीयतां पुपोष । लब्धावसरः सेवक इव निकटीवभूवास्य मन्मथः । लक्ष्म्या सह वितस्तार वक्षःस्थलम् । बन्धुजनमनो-

संस्वस्तकृतबहुमानेन संमानेन, शुक्रनासस्य गौरवेण पूज्यत्वेन, सह सार्धं यत्पांसुना धूल्या क्रीडनं खेलनं तस्य भावस्तत्ता तया, सह सार्धं संवृद्धः संवर्धितस्तस्य भावस्तत्ता तया । चकारो हेतुसमुच्चयार्थः । मित्रं विशेष्यन्नाह—सर्वेति । सर्वो यो विश्रम्भो विश्वासस्तस्य स्थानमाश्रयो द्वितीयं हृदयमिव । एतेन सर्वथाभेदो दर्शितः । निमेषमप्यभिचलनमात्रमप्येकाकी तेन वैशम्पायनेन विना स्थातुं न शशाक न समर्थो बभूव । वैशम्पायनोऽप्युष्णकरं सूर्यं वासर इव दिवस इव तं चन्द्रापीडमनुगच्छन्पश्चाद्भ्रजन्क्षणमप्यक्षिस्पन्दनमात्रमपि न विरहयांचकार न विरक्तो बभूव ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य चन्द्रापीडस्य सर्वविद्यापरिचयं कलादिकाभ्यासमाचरतः कुर्वतः । त्रिभुवनेति । त्रयाणां भुवनानां समाहारत्रिभुवनं तस्य विलोभनीयो लोभजनको यौवनारम्भो यौवनं बाल्यात्परं वयस्तस्यारम्भः प्रादुर्भवन्प्रकटीभवन् रमणीयस्यापि मनोहरस्यापि द्विगुणां पूर्वतो द्विभागाधिकां रमणीयतां शोभातिरेकतां पुपोष । कीदृशः सकललोकानां समप्रजनानां हृदयस्य स्वान्तस्थानन्दजननः प्रसोदोपादकः । कस्येव । सागरस्य समुद्रस्यामृतरस इव पीयूषद्रव इव । प्रदोषस्य यामिनीमुखस्य चन्द्रोदय इव । जलधरसमयस्य मेघकालस्य सुरधनुःकलाप इन्द्रचापसमूह इव, बहुविधा अनेकप्रकारा ये रागीस्तेषां ये विकारा विस्फुटयस्तैर्भङ्गुरो वक्त्रः । उभयोर्विशेषणम्, यौवनारम्भस्याप्येतादृशरूपत्वात् । कल्पपादपस्य पारिजातस्य कुसुमप्रसव इव पुष्पोद्गम इव मकरध्वजस्य कंदर्पस्यायुधभूतः । शस्त्रभूतः । उभयोर्विशेषणम्, द्वयोरपि कासोद्दीपकत्वात् । अभीति । अभिनवो नूतनोऽभिव्यज्यमानः प्रकटीक्रियमाणो यो रागस्तेन रमणीयो मनोहरः इदमपि द्वयोर्विशेषणम् । उभयत्र रागोदयसद्भावात् । कमलवनस्य सूर्योदय इव । विविधो यो लास्यविलासो नृत्यविलासस्तस्य योग्य उचितः । उभयोर्विशेषणम् । शिखण्डिनो मयूरस्य कलाप इव प्रचलाक इव । अस्य चन्द्रापीडस्य लब्धावसरः प्राप्तप्रस्तावः सेवक इव भृत्य इव मन्मथः कंदर्पो निकटीवभूव समीपवर्त्यभूत् । इत्यनेन चन्द्रापीडस्य मन्मथाधीनत्वं नास्तीति सूचितम् । एतदेव विवृणोति—लक्ष्म्येति । लक्ष्म्या सह श्रिया सह वक्षःस्थलं भुजान्तरस्थलं वितस्तार विस्तीर्णं बभूव । बन्धुजनानां कुटुम्बजनानां मनोरथैर्वाञ्छितैः सहोददण्डद्वयं सक्थियुगलमापूर्यत पूर्णं बभूव । सातिशयमजनिष्टेति भावः । अरिजनेन शत्रुजनेन सह मध्यभागोऽवलमप्रदेशस्तनिमानं कृशत्वमभजताश्रयत् । त्यागेन दानेन सह नितम्बभाग आरोहप्रदेशः प्रथिमानं

टिप्पण०—१ न तत्याज इत्यर्थः । 'न वियुक्तो बभूव' इति फलितार्थो वा उचितः । २ शोभातिरेकमित्यर्थः । ३ रागा विषयाभिलाषाः, नीलपीतादिवर्णाश्च । ४ 'रमणीयस्यापि रमणीयतां पुपोष', इत्यत्र सर्वेषां वाक्यानामन्वयः ।

पाठा०—१ गच्छन्क्षणमपि, २ हृदयनयनानन्द, ३ नवसेवकः, अनुसेवकः.

रथैः सहापूर्यतोरुदण्डद्वयम् । अरिजनेन सह तनिमानमभजत मध्यभागः । त्यागेन सह प्रथिमानमाततान नितम्बभागः । प्रतापेन सहारोह रोमराजिः । अहितकलत्रालकलताभिः सह प्रलम्बतामुपययौ भुजयुगलम् । चरितेन सह धवलतामभजत लोचनयुगलम् । आज्ञया सह गुरुर्वभूव भुजशिखरदेशः । स्वरेण सह गम्भीरतामाजगाम हृदयम् ।

एवं च क्रमेण समारूढयौवनारम्भं परिसमाप्तसमैप्रकलाविज्ञानमधीताशेषविद्यं चावगम्यानुमोदितमाचार्यैश्चन्द्रापीडमानेतुं राजा बलाधिकृतं बलाहकनामानमाहूय बहुरगबलपदातिपरिवृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत् । स गत्वा विद्यागृहं द्वाःस्थैः समावेदितः प्रविश्य क्षितितलावल्म्बितचूडामणिना शिरसा प्रणम्य स्वभूमिसमुचिते राजसमीप इव सविनयमासने राजपुत्रानुमतो न्यषीदत् । स्थित्वा च मुहूर्तमात्रं बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य दर्शितविनयो व्यजिज्ञापत्—“कुमार, महाराजः समाज्ञापयति—‘पूर्णा नो मनोरथाः । अधीतानि शास्त्राणि ।

महत्त्वमाततान विस्तारमवाप । ‘तनु विस्तारे’ लिटि रूपम् । प्रतापेन कोशदण्डप्रसवतेजसा सह रोमराजिस्तनूरुहश्रेणिरारोहाखुडा बभूव । ‘रुह जन्मनि’ इत्यस्य लिटि रूपम् । अहितेति । अहितकलत्राणां शत्रुस्त्रीणामलकलताभिः केशलताभिः सह भुजयुगलं बाहुयुगलं प्रलम्बतां दीर्घतामुपययौ प्राप । चरितेनाचारेण सह लोचनयुगलं नेत्रयुगलं धवलतां शुभ्रतामभजत प्रापत् । आज्ञया निर्देशेन सह भुजशिखरदेशः स्कन्धप्रदेशः । ‘अंसो भुजशिरः स्कन्धे’ इति कोशः । गुरुर्महान्बभूवाभूत् । स्वरेण शब्देन सह गम्भीरतां गाम्भीर्यतां हृदयं स्वान्तमाजगामागतं यद्यपि लक्ष्म्या विस्तारस्य मनोरथेषु पूर्णत्वस्यैवमरिजने कृशत्वादिः स्वस्ववाक्यादेव लाभेऽपि सातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् ।

एवमिति । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समारूढः प्राप्तो यौवनारम्भो येन स तम् । परिसमाप्तं समप्रकलाविज्ञानं यस्य स तम् । अधीता अशेषविद्या येनैवंभूतं चन्द्रापीडमवगम्य ज्ञात्वाचार्यैरध्यापकैरनुमोदितं श्लाघितम् । अथ राजा चन्द्रापीडमानेतुं बलेन धाम्नाधिकृतं सहितं बलाहकनामानं पुरुषभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा बहवो ये तुरगा अश्वास्तेषां बलं साधनं पदातिः (तयः) पत्ति(तय)स्ताभ्यां परिवृतं सहितमतिप्रशस्तेऽतिशोभनेऽहनि दिने प्राहिणोत्प्रेषयामास । सेति । स बलाहको विद्यागृहं गत्वा द्वाःस्थैर्द्वारपालकैः समावेदितो निवेदितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा क्षितितले वसुधापीठेऽवलम्बित आश्रितः चूडामणिः शिरोमणिर्यस्यैवविधेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य स्वभूमिसमुचिते स्वस्य भूमौ यत्समुचितं योग्यं तस्मिन्नासने विष्टरे राजपुत्रेण नृपपुत्रेणानुमतोऽनुज्ञातो राजसमीप इव नृपसंनिधाविव सविनयं यथा स्यात्तथा न्यषीदत्तस्यौ । स्थित्वा चेति । मुहूर्तमात्रं स्थित्वावस्थानं कृत्वा बलाहकश्चन्द्रापीडमुपसृत्य समीपे गत्वा दर्शितः प्रकटीकृतो विनयः सेवकार्थो येनैवंभूतो व्यजिज्ञापद्विज्ञापनां चकार । हे कुमार, महाराजस्तारापीडः समाज्ञापयत्याज्ञां ददाति । तदेवाह—पूर्णेति । नोऽस्माकं मनोरथाश्चिन्तितानि पूर्णाः संपूर्णाः जाता इति शेषः । अधीतानि पठितानि

टिप्पणं—१ बाहुयुगलं प्रलम्बतां दीर्घताम्, शत्रुस्त्रीणाम् अलकलता लतावलम्बमानाः केशाश्च प्रलम्बतां लम्बितताम् (भाविभर्तृविरहेण असंयमनात्) उपययौ, इत्यर्थः । २ नेत्रयुगलं धवलताम्, भाचारश्च बाल्यचापल्यदोषराहित्यरूपं स्वच्छत्वमभजत । ३ अंसदेशो विशालः, आज्ञा च गुरुः गौरववाहिनी सर्वेषां शिरोधार्येत्यर्थः । ४ बलाधिकृतं सेनाध्यक्षमित्यर्थः । अहो टीकाकारस्य बुद्धिः ! ५ स्वोचिता या भूमिः (स्थानम्, राजपुत्रस्य वामपार्श्वम्) तत्र समुचिते इत्यर्थः ।

प्राठां—१ शिखरदेशः. २ एवं क्रमेण. ३ सकल. ४ बहुरग. ५ द्वारपैः ६ प्रवेशितः. ७ विक्रमिता; नुमित, ८ व्यजिज्ञापयत्.

शिक्षिताः सकलाः कलाः । गीतः सर्वास्त्रायुधविद्यासु परां प्रतिष्ठां अनुमतोऽसि^३ विनिर्ग-
माय विद्यागृहात्सर्वाचार्यैः । उपगृहीतशिक्षं गन्धगजकुमारकमिव वारिविनिर्गतमवगतसकल-
कलाकलापं पौर्णमासीशशिनमिव नवोद्भूतं पश्यतु त्वां जनः । व्रजन्तु सफलतामतिचिरदर्श-
नोत्कण्ठितानि लोकलोचनानि । दर्शनं प्रति ते समुत्सुकान्यतीव सर्वाण्यन्तःपुराणि । अयमत्रै-
भवतो दशमः संवत्सरो विद्यागृहमधिवसतः । प्रविष्टोऽसि षष्ठमनुभवन्वर्षम् । एवं संपिण्डिते-
नामुना षोडशेन प्रवर्धसे । तदद्यप्रभृति निर्गल्य दर्शनोत्सुकाभ्यो दत्त्वा दर्शनमखिलमातृभ्यो-
ऽभिवाद्य च गुरुणामपगतनियन्त्रणो यथासुखमनुभव राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च ।
संमानय राजलोकम् । पूजये^४ द्विजातीन् । परिपालय प्रजाः । आनन्दय बन्धुवर्गम् । अयं चै-
त्रिभुवनैकरत्नमनिलगरुडसमजव इन्द्रायुधनामा तुरङ्गमः प्रेषितो महाराजेन द्वारि तिष्ठति ।

शास्त्राणि कामन्दकीप्रभृतीनि । सकलाः समग्राः कलाः शिक्षिता अभ्यस्ताः । सर्वास्त्रायुधविद्यासु धनुरादिविद्यासु
परामर्शवचनीयस्वरूपां प्रतिष्ठां महत्त्वं गतः प्राप्तः । विद्यागृहात्कलाभ्यसनमन्दिराद्विनिर्गमाय निःसरणाया-
नुमतोऽनुज्ञातः । न केवलं महाराजस्यानुज्ञामात्रं किंतु गृहीतसकलकलाकलापोऽयमित्याचार्यैरप्यनुमतोऽसि ।
उपगृहीतशिक्षमुपगृहीता गुरोः सकाशाच्छिक्षा शास्त्राभ्यासादिरूपा येनैवंभूतं त्वां जनो लोकः पश्यतु विलोक-
यतु कस्मात्कमिव । वारी गजबन्धनी तस्माद्विनिर्गतं बहिरागतं गन्धगजकुमारकमिव । अत्र गन्धशब्दोपा-
दानेन हस्तिनो मुख्यत्वं सूचितम् । पुनरुपमानान्तरं प्रदर्शयन्नाह—सकलेति । अवगता ज्ञाताः प्राप्ताश्च
सकलाः समग्रा याः कलाः षोडश द्वासप्ततिर्वा तासां कलापः समूहो येन स तम् । नवोद्भूतं नूतनोदितं
पौर्णमासीशशिनमिव राकाचन्द्रमिव । अतिचिरेण कालेन यद्दर्शनमीक्षणं तत्रोत्कण्ठितानि सौत्कलिकानि
लोकलोचनानि जननेत्राणि सफलतां साफल्यं व्रजन्तु । गच्छन्तु । ते तव दर्शनं विलोकनं प्रति सर्वाण्यन्तः-
पुराण्यतीव समुत्सुकान्यतिसौत्कण्ठितानि । अत्रेति । अत्र विद्यागृहेऽयं दशमः । संवत्सरो वर्षो भवत-
स्तव विद्यागृहमधिवसतोऽधितिष्ठतः । अत्र 'अधिश्रीङ्स्थासाम्—' इत्याधारे द्वितीया । अथ च षष्ठं
वर्षमनुभवस्त्वं प्रविष्टोऽसि । विद्यागृहमिति शेषः । एवमनेन प्रकारेण संपिण्डितेन संकलितेनामुना षोड-
शेन वर्षेण त्वं प्रवर्धसे वृद्धिं गच्छसि । तदिति हेत्वर्थः । कृतकृत्यत्वादिति भावः । अद्यप्रभृतीतो निर्गल्य
दर्शनोत्सुकाभ्योऽखिलमातृभ्यो दर्शनं दत्त्वाभिवाद्य च पादग्रहणं कृत्वा गुरुणामपगतं नियन्त्रणं निरोधो यस्यै-
वंभूतो यथासुखं राज्यसुखानि नवयौवनललितानि च विलसितान्यनुभव साक्षात्कुरु । संमानय राजलोकम् ।
यथायोग्यं संमानदानेन राजलोकं वशीकुर्वित्यर्थः । द्विजातीन्ब्राह्मणान्पूजय । वस्त्रादिप्रदानेनाराधयेत्यर्थः ।
प्रजाः प्रकृतीन् (तीः) परिपालय रक्षां कुरु । बन्धुवर्गं स्वजनवर्गमानन्दय प्रमोदय । अयं चेति । अयं प्रत्य-
क्षोपलभ्यमानस्त्रिभुवने त्रिविष्टप एकमद्वितीयं रत्नम् । स्वजातिषु सर्वोत्कृष्टमित्यर्थः । आविष्टलिङ्गत्वाच्चतुसक-
त्वम् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवत् । अनिलो वायुः गरुडो गरुडमान्, तयोः समः सहस्रो जवो वेगो यस्य स
तथा । इन्द्रायुध इति नाम यस्यैवंविधस्तुरङ्गमोऽश्वो महाराजेन स्वामिना प्रेषितः प्रहितो द्वारि विद्यागृह-

टिप्प०—१ 'अधिगतसकलकलाकलापम्' इत्येव पाठः । अधिगतः सकलानां (षोडशानाम्)
कलानां कलापो येन तादृशः पूर्णमासीचन्द्रः । अधिगतः सकलानां चतुःषष्टिकलानां कलापो येन तादृश-
श्चन्द्रापीड इति च व्याख्या । अवगत इति ज्ञातार्थपाठस्तु चन्द्रापीडपक्ष एव समन्वयेत् ।

पाठा०—१ गतोसि. २ सर्वायुध. ३ निर्गमाय. ४ वारिवन्धाद्विनिर्गतसकल; वारिवन्धाद्विनिर्गतमधिगतसकल.
५ कलापकम्. ६ उद्भूतं. ७ अत्रभवतः. ८ वत्सरः. ९ आपीडितेन. १० अधुना. ११ अखिलाभ्यो मातृभ्यः.
१२ मातृकाभ्यः. १३ गुरुणपगत. १४ परिपूजय. १५ च ते.

एष खलु देवस्य पारसीकाधिपतिना त्रिभुवनाश्रयमिति कृत्वा 'जलधिजलादुत्थितमयोनिज-
मिदमश्वरत्नमासादितं मया महाराजाधिरोहणयोग्यम्' इति संदिश्य प्रेषितः । दृष्ट्वा च निवे-
दितं लक्षणविद्भिः—'देव, यान्युच्चैःश्रवसः श्रूयन्ते लक्षणानि तैरयमुपेतः । नैवंविधो भूतो
भावी वा तुरङ्गमः' इति । तदयमनुगृह्यतामधिरोहणेन । इदं च मूर्धाभिषिक्तपार्थिवकुलप्रसू-
तानां विनयोपपन्नानां शूराणामभिरूपाणां कलावतां च कुलक्रमागतानां राजपुत्राणां सहस्रं
परिचारार्थमनुप्रेषितं तुरङ्गमारूढं द्वारि प्रणामलालसं प्रतिपालयति । इत्यभिधाय विरतव-
चसि बलाहके चन्द्रापीडः पितुराज्ञां शिरसि कृत्वा नवजलधरध्वानगम्भीरया गिरा 'प्रवे-
श्यतामिन्द्रायुधः' इति निर्जिगमिपुरादिदेश ।

अथ वचनानन्तरमेव प्रवेशितम्, उभयतः खलीनककटकवलमाभ्यां पदे पदे कृता-
कुञ्चनप्रयत्नाभ्यां पुरुषाभ्यामवकृष्यमाणम्, अतिप्रमाणम्, ऊर्ध्वकरपुरुषप्राप्यपृष्ठभागम्,

प्रतोल्यां तिष्ठति । खलु निश्चयेन । एष इन्द्रायुधः पारसीकाधिपतिना यवनाधीशेन देवस्य स्वामिन-
स्त्रिभुवनाश्रयमिति कृत्वेति संदिश्येति कथयित्वा च प्रहितः प्रेषितः । इतिवाच्यमाह—इदमश्वरत्नं मयासादितं
प्राप्तं महाराजस्य स्वामिनस्तारापीडस्याधिरोहण आरोहणे योग्यं समुचितम् । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—जल-
धीति । जलधिजलात्समुद्रोदकादुत्थितमत एवायोनिजं पुंस्त्रीसंबन्धादनुत्पन्नम् । दृष्ट्वा चेति । लक्षणविद्भिः
शालिहोत्रशास्त्रज्ञैर्दृष्ट्वा निरीक्ष्य । तमिति शेषः । निवेदितं कथितम् । राज्ञ इति शेषः । देव हे स्वामिन्,
यान्युच्चैःश्रवस इन्द्रतुरङ्गमस्य लक्षणानि चिह्नानि श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते तैर्लक्षणैरयमिन्द्रायुध उपेतः सहितः ।
एवंविध एतादृशस्तुरङ्गमो न भूतः पूर्वं नासीन्न भावी भविष्यति नाम्ने । तदिति हेत्वर्थः । अयमश्वोऽधिरोहणे-
नानुगृह्यतामनुग्रहविषयीकियताम् । इदं राजपुत्राणां सहस्रं परिचारार्थं सेवार्थमनुप्रेषितम् । तुरङ्गमप्रेषणानन्तरं
पश्चात्प्रेषितमिति भावः । एतदेव विशिनष्टि—मूर्धाभिषिक्ता ये पार्थिवा राजानस्तेषां कुलं वंशस्तत्र प्रसूताना-
मुत्पन्नानां, विनयेन मर्यादयोपपन्नानां सहितानाम्, शूराणां साहसगुणोपेतानाम्, अभिरूपाणां मण्डितानाम्,
कलावतां विज्ञानवताम्, कुलक्रमागतानां परम्परयागतानाम्, तुरङ्गमारूढमन्धाधिरूढं द्वारि प्रतोल्यां प्रणामलाल-
सं प्रणामो नमस्कारस्तत्र लालसं कृतस्पृहं प्रतिपालयति कालक्षेपं करोति । इत्यभिधायेत्युक्त्वा बलाहके
विरतवचसि सति चन्द्रापीडः पितुराज्ञां जनकनिदेशं शिरसि मस्तके कृत्वारोप्य । नवेति । नवो यो जल-
धरो मेघस्तस्य यो ध्वानः शब्दस्तादृग्गम्भीरया मन्द्रया गिरा वाचा ततो निर्जिगमिषु निर्गन्तुमिच्छुरिन्द्रायुधः
प्रवेश्यतामानीयतामित्यादिदेशाज्ञां दत्तवान् ।

अथ एतद्वचनानन्तरमेव प्रवेशितं प्रवेशं कारितमिन्द्रायुधनामानमश्वमद्राक्षीदिति दूरेणान्वयः । तत्राश्वस्य
यथासंभवं क्रियागुणद्वयजातिभिः स्वभावं वर्णयितुं तद्विशेषणान्याह—खलीनेति । खलीनकं मुख्यवर्णं
तस्या कटके वलये तत्रावलमाभ्यामासक्ताभ्यां पदे पदे प्रतिपदं कृतं विहितमाकुञ्चन आकर्षणे प्रयत्नो याभ्या-
मेवंविधाभ्यां पुरुषाभ्यामुभयतोऽवकृष्यमाणमितस्ततो विक्षिप्यमाणम् । अतिप्रमाणमतिमहान्तम् । ऊर्ध्वमुखैः
करो यस्यैवंभूतेन पुरुषेण प्राप्यः स्पृष्टुं योग्यः पृष्ठभागो यस्य स तम् । अस्य व्यादानस्वभावमाह—

टिप्प०—१ ब्राह्मणेभ्यः क्षत्रियासु जाता मूर्धाभिषिक्ताः । यथाविधि राज्यासनेऽभिषिक्ता वा मूर्धा-
भिषिक्ता इत्यपि संप्रदायः ।

पाठा०—१ जलनिधि. २ प्रहितम्. ३ निवेदितं च. ४ मूर्धाभिषिक्तानाम्. ५ कुलवताम्. ६ परिचारार्थम्.
७ अधिरूढम्. ८ अभिधाय विरराम. ९ वचनान्तम्. १० खलीनकधनरा.

आपिबन्तमिव संमुखागतमखिलमाकाशम्, अतिनिष्ठुरेण मुहुर्मुहुः प्रकम्पितोदररन्ध्रेण हेषा-
रवेण पूरितभुवनोदरविवरेण निर्भर्त्सयन्तमिवालीकवेगदुर्विदग्धं गरुत्मन्तम्, अतिदूरमुन्न-
मता जबनिरोधस्फीतरोषघुरघुरायमाणघोरघोणेन शिरोभागेन निजदर्पवशादुल्लङ्घनार्थमाक-
लयन्तमिव त्रिभुवनम्, असितपीतहरितपाटलाभिराखण्डलचापानुकारिणीभिल्लेखाभिः कैल्मा-
षितशरीरम्, आस्तीर्णविविधवर्णकम्बलमिव कुञ्जरकलभम्, कैलासतटाघातधातुधूलिपाटल-
मिव हरवृषभम्, असुररुधिरपङ्कलेखालोहितसटमिव पार्वतीसिंहम्, रंहःसंघातमिव मूर्ति-
मन्तम्, अनवरतपरिस्फुरत्प्रोथपुण्ड्रोन्मुक्तसूत्कारेणातिजवापीतमनिलमिव नासिकाविवरेणो-
द्वमन्तम्, अन्तःखलितमुखरखलीनखरशिखरक्षोभजन्मनो लालाजलभुवः फेनपल्लवानुदधि-
निवासपरिपीतामृतसरगण्डूषानिवोद्विरन्तम्, अत्यायतमतिनिर्मासतया समुत्कीर्णमिव वदन-
मुद्वहन्तम्, आननमण्डलनिहितारुणमणिसमुद्रतैरंशुकलापैरुपेतेनावसक्तरक्तचामरेणैव निश्च-

आपिबेति । संमुखागतमभिमुखागतमखिलं समग्रमाकाशं व्योमापिबन्तमिवास्वादयन्तमिव । निजजवेनेत्य-
व्याहारः । अतीति । अतिनिष्ठुरेणातिकठिनेन मुहुर्मुहुः प्रकम्पितमुदररन्ध्रं जठरविवरं येनैवंभूतेन हेषारवेण
हेषाशब्देन । कीदृशेन । पूरितेति । पूरितं व्याप्तं भुवनोदरविवरं येन स तेन । अलीको वितथो यो वेगो
जबस्तेन दुर्विदग्धं मिथ्याभिमानिनं गरुत्मन्तं सौपर्णेयं निर्भर्त्सयन्तमिव तिरस्कारं कुर्वन्तमिव । क्रियास्वभा-
वमाह—अतीति । अतिदूरमतिशयेनोन्नमतोर्ध्वं कुर्वता शिरोभागेनोत्तमाङ्गप्रदेशेन । कीदृशेन । जबस्य
वेगस्य यो निरोधः स्खलना तेन स्फीतो बहुलो रोषः क्रोधस्तेन घुरघुरायमाणा घुरघुरेतिशब्दं कुर्वाणा घोरा
क्रूरा घोणा नासिका य(स्य)स्मिन् स तेन । निजः स्वकीयो यो दर्पोऽहंकारः तद्वशात् उल्लङ्घनार्थमतिक्रम-
णार्थं त्रिभुवनं त्रिविष्टपमाकलयन्तमिव विचारयन्तमिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव चिन्तितेति—असि-
तेति । आखण्डलस्येन्द्रस्य यच्चापं धनुस्तदनुकारिणीभिरसितपीतहरितपाटलाभिल्लेखाभिः कल्माषितं कर्तु-
रितं शरीरं देहो यस्य स तम् । कर्तुरशरीरादेवोत्प्रेक्षामाह—आस्तीर्णेति । आस्तीर्णं आच्छादितो विवि-
धवर्णो विचित्ररागः कम्बलो रत्नको यस्मिन्नेतादृशं कुञ्जरकलभमिव । कैलासस्य रजताद्रेयैस्तटाघातो वप्रप्र-
घातस्तस्य या धातुधूलिगैरिकक्षोदस्तस्या पाटलं श्वेतरक्तं हरवृषभमिवेश्वरधवलमिव । असुरस्य यो रुधिर-
पङ्को रक्तकर्मस्तस्य या लेखा ततिस्तया लोहिता रक्ताः सटाः केसरा यस्यैवविधं पार्वतीसिंहमिव । रंहो
वेगस्तस्य संघातं समूहमिव मूर्तिमन्तं देहधारिणम् । क्रियास्वभावमाह—अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं
परिस्फुरदितस्ततः प्रसरत्प्रोथो मुखाग्रं तस्य पुटादुन्मुक्तो यः सूत्कारोऽव्यक्तः शब्दस्तेनातिजवेन वेगेनापीतमा-
स्वादितमनिलमिव वायुमिव नासिकाविवरेण नासारन्ध्रेणोद्वमन्तं बहिर्निष्कासयन्तम् । ब्रव्यस्वभावमाह—
अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्खलितं स्खलनां प्राप्तं मुखरं वाचालं यत्खलीनं कैवीयं तस्य खरं लोहकण्टकयुक्तं
अच्छिखरमग्रं तस्माद्यः क्षोभः परिश्रमस्तज्जन्मोत्पत्तिर्येषां तालालाजलभूरुपादानं येषां तान्फेनपल्लवा-
न्फेनो मुखकफ उदधौ समुद्रे यो निवासोऽवस्थानं तत्र परिपीतो योऽमृतसरः पीयूषरसस्तस्य गण्डूषानिव
चुडुकानिवोद्विरन्तं वमन्तम् । अत्यायतमतिविस्तीर्णम् । जातिस्वभावमाह—अतीति । अतिनिर्मासतया सर्वथा

टिप्पण—1 उन्नमता ऊर्ध्वं गच्छता इत्येव व्याख्योचिता । सघुरघुरशब्दं शिरोभागस्योर्ध्वोन्नमनेन
गर्वाच्चिभुवनमुल्लङ्घयितुं वितर्कयन्तमिवेत्युत्प्रेक्षा । 2 कविका, इत्यर्थः । 3 तस्मात् जन्म उत्पत्तिर्येषां
तानिति व्याख्योचिता । 4 लालाजलात् मुखस्रावजलात् भवन्ति ते लालाजलभुवः तानिति व्याख्या ।

पाठा—1 उन्नमता च; अवनमता प्रतिक्षणमतिदूरमुन्नमता च; अवनमता प्रदक्षिणमतिदूरमुन्नमता च. 2 माण-
घोणेन. 3 मुखेन. 4 निजजबदर्पवशात्; निजजबदर्पवशात्. 5 कविमणितः कर्ममणितः. 6 आस्तीर्णविचित्रवर्णकम्बलम्;
आस्तीर्णकम्बलम्. 7 प्रोथोन्मुक्तसूत्कारेण; पुण्ड्रोन्मुक्तसूत्कारेण. 8 फेनपल्लवानुदधीनिवास, 9 निर्मासतया. 10 गण्ड.

लशिखरेण कर्णयुगलेन विराजमानम्, उज्ज्वलकनकशृङ्खलारचितरश्मिकलापकलितया लाक्षा-
लोहितलम्बलोसटासंतानया जलनिधिसंचरणलम्बविद्रुमपल्लवयेव शिरोधरयोपशोभितम्,
अतिकुटिलकनकपत्रलताप्रतानभङ्गुरेण पदे पदे रणितरत्नमालेन स्थूलमुक्ताफलप्रायेण तारा-
गणेनेव संध्यारागैमरुणेनाश्वालंकारेणालंकृतम्, अश्वालंकारनिहितमरकतरत्नप्रभाश्यामाय-
मानदेहतया गगनतलनिपतितदिवसकररथतुरङ्गमशङ्कामिवोपजनयन्तम्, अतितेजस्वितया
जवनिरोधरोषवशात्प्रतिरोर्मकूपमुद्रतानि सागरपरिचयलम्बानि मुक्ताफलानीव स्वेदलवजाल-
कानि वर्षन्तम्, इन्द्रनीलमणिपादपीठानुकारिभिरञ्जनशिलाघटितैरिवानवरतपतनोत्पतनज-

विगतमांसतया समुत्कीर्णमिव यन्त्रकर्षितमिव वदनमाननमुद्रहन्तं धारयन्तम् । आननमण्डलं मुखमण्डलं
तत्र निहिताः स्थापिता येऽरुणमणयः पद्मरागरत्नानि तेभ्यः समुद्रतैर्निःसृतैरंशुकलापैर्दासिसमूहैरुपेतैर्न सहि-
तेनावसक्तानि लम्बानि रक्तचामराणि लोहितवालव्यजनानि यस्मिन्नेवंभूतेनेव निश्चलं स्थिरं शिखरमग्रं यस्य
तेन कुर्णयुगलेन श्रवणद्वितयेन विराजमानं शोभमानम् । तस्य शृङ्गारवर्णनद्वारा विशेषयज्ञाह—उज्ज्व-
लेति । उज्ज्वला निर्मला या कनकशृङ्खला सुवर्णशृङ्खला तया रचिता निर्मिता ये रमयोऽश्वानां संयमनाधो-
रज्जवस्तेषां कलापस्तेन कलितया सहितया । लाक्षेति । लाक्षा जतु तद्वल्लोहिता रक्ता लम्बा विस्तीर्णा
लोलाश्चपला या सटाः स्कन्धकेसरास्तस्याः संतानं यस्याः सा तया । जलनिधौ समुद्रे यत्संचरणं भ्रमणं तत्र
लम्बा आसक्ता विद्रुमपल्लवाः प्रवालकिसलया यस्यामेवंविधयेव शिरोधरया ग्रीवयोपशोभितं विराजितम् । अलं-
कारद्वारा विशेषयज्ञाह—अतीति । अतिकुटिलोत्तिवका या कनकपत्रलता सुवर्णपत्रभङ्गिस्तस्याः प्रतामं
समूहस्तेन भङ्गुरैर्गवकेण, पदे पदे रणिता शब्दिता रत्नमाला यस्मिन्स तेन । स्थूलमुक्ताफलानि प्रायो बाहु-
ल्येन सन्ति यस्मिन्नेवंभूतेनारुणेन रक्तेनाश्वालंकारेणालंकृतं भूषितम् । अलंकारस्यारुणत्वान्मुक्ताफलानां च
श्वेतत्वादुत्प्रेक्षामाह—तारेति । तारागणेन विभूषितं संध्यारागमिव । संध्यारागपक्षेऽरुणो गहवाप्रजः प्रकृते
रक्तिमा । पुनरुपमानान्तरमाह—अश्वेति । अश्वालंकारे निहितानि स्थापितानि यानि मरकतरत्नान्यरम-
गर्भानि तेषां प्रभा कान्तितस्तया श्यामायमानः कृष्णतां समाचरमाणो देहो यस्य तस्य भावस्तत्तां तया गगनेन
तलादाकाशतलाभिपतितो यो दिवसकरस्य सूर्यस्य रथतुरङ्गमः स्यन्दनहयस्तस्य शङ्खमारैकामुपजनयन्तमिवो-
त्पादयन्तमिव । सूर्यरथाश्वानां हरितत्वादिति भावः । अतितेजस्विनो भावोऽतितेजस्विता तया जवस्य वेगस्य
यो निरोधोऽन्तरान्तरा रुन्धनं तस्माद्यो रोषः क्रोधस्तद्वशाच्चेति हेतुद्वयम् । प्रतिरोमकूपं प्रतिरोमरन्ध्रमुद्र-
तानि प्रादुर्भूतानि स्वेदलवजालकानि प्रसेदबिन्दुसमूहानि वर्षन्तं वृद्धिं कुर्वन्तम् । श्वेतत्वसाम्यादुपमानान्तर-
माह—सागरेति । सागरपरिचयात्समुद्रोत्पन्नत्वान्नानि मुक्ताफलानीव रसोद्भवानीव । शालिहोत्रोक्ताः खुर-
पुष्टेः गुणाः । तद्वारा विशेषयज्ञाह—इन्द्रेति । इन्द्रनीलमणिनिर्मितं यत्पादपीठं पदासनं तदनुकारिभिस्तत्सा-
द्वयधारिभिः । अतोऽञ्जनशिलाघटितैरिव श्यामशिलानिर्मितैरिवानवरतं निरन्तरं यत्पतनोत्पतनमुत्सृज्योत्सृज्य-

टिप्प०—१ लाक्षावत् लोहितः लम्बो लोलश्च सटासंतानः (केसरसमूहः) यस्या इति व्याख्यो-
चिता । २ अश्वभरणे अतिकुटिलानां स्पर्णनिर्मितपत्राकाराणां लतानां समूहो लम्बः, अत एव वक्राणां
लतानां समूहवशात्तदाभरणमपि भङ्गुरं वक्रमस्तीत्याशयः । ३ रोधनमित्यर्थः । ४ अयमपि प्रमादः । अति-
तेजस्विता स्वेदोद्गमे न हेतुः । किन्त्वयमर्थः—अतितेजस्वितावशात् यो जवनिरोधे रोषः (तेजस्विनो
वेगरोधे कृते रोषः स्वाभाविक एव) तस्मात्प्रतिरोमकूपम् (प्रतिरोमकूपात्) उद्भूतानि । ५ अग्नौपमेव
मास्ति, उपमानान्तरं कीदृक् ? । स्वेदलवजालकानि मुक्ताफलानीव वर्षन्तमित्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ खजिर. २ इव च. ३ रागानुरागेण, ४ तुरग. ५ शङ्खाम्, ६ कूपात्समुद्रताः, कूपात्समुद्रतानि.
७ परिचयाल्लम्बानि, ८ स्वेदजलकव, ९ इन्द्रनीलपाद.

नितविषमस्वरमुखरवैः पृथुभिः खुरपुटैर्जर्जरितवसुंधरैर्मुंरजवाद्यमिवाभ्यस्यन्तम्, उत्कीर्णमिव जङ्घासु, विस्तारितमिवोरसि, ऋक्षणीकृतमिव मुखे, प्रसारितमिव कंधरायाम्, उल्लिखितमिव पार्श्वयोः, द्विगुणीकृतमिव जघनभागे, जयप्रतिपक्षमिव गरुत्मतः, त्रैलोक्यसंचरणसहायमिव मारुतस्य, अंशवतारमिवोच्चैःश्रवसः, वेगैःसब्रह्मचारिणमिव मनसः, हरिचरणमिव सकल-
वसुंधरोलङ्घनक्षमम्, वरुणहंसमिव मानसप्रचारम्, मधुमासदिवसमिव विकसिताशोक-
पाटलम्, व्रतिनमिव भस्मसितपुण्ड्रकाङ्कितमुखम्, कमलवनमिव मधुपङ्कपिङ्गकेसरम्,
ग्रीष्मदिवसमिव महायाममुग्रतेजसं च, भुजङ्गमिव सदागत्यभिमुखम्, उदधिपुलिनमिव

गमनं तस्माज्जनितः समुत्पन्नो यो विषमोऽसदृशः खरः कठिनो मुखरवो येषां तैः । पृथुभिर्विस्तीर्णैर्जर्जरिता जर्जरीकृता वसुंधरा पृथ्वी यैरेवंविधैः खुरपुटैः शफपुटैर्मुंरजवाद्यमिव मृदङ्गवाद्यमिवाभ्यस्यन्तमभ्यासं कुर्वन्तम् । पुनरप्यस्य शालिहोत्रप्रोक्तमवयवेषु गुणातिशयं वेगलाघवक्रियातिशयं च प्रतिपादयितुमस्य विशेषणान्याह—
उत्कीर्णंति । उत्कीर्णमिव यन्त्रघर्षितमिव जङ्घासु प्रसिद्धासु । विस्तारितमिव प्रसारितमिवोरसि हृदये । ऋक्षणीकृतमिव सौन्दर्यविशेषमापादितमिव मुखे वदने । प्रसारितमिव विस्तीर्णाकृतमिव कंधरायां ग्रीवायाम् । उल्लिखितमिवोत्कीर्णमिव पार्श्वयोः प्रसिद्धयोः । नानागुणव्यञ्जकरेखोपरेखावत्त्वादित्युपमानम् । द्विगुणीकृतमिव द्विगुणतामापादितमिव जघनभागेऽग्रभागे । जयप्रतिपक्षमिव वेगदैर्युमिव गरुत्मतो गरुडस्य । त्रैलोक्यसंचरणस-
हायमिव त्रिविष्टपगमनसंस्थायमिव मारुतस्य वायोः । **उच्चैःश्रवस इति ।** उच्चैःश्रवा अमृतमथनसमुत्पन्नोऽश्वो देवराजस्येतस्यांशवतारमिवांशेनावतरणमिव । मनसो वेगस्य सब्रह्मचारिणं सतीर्थमिव । ऋद्धस्य राजमातङ्ग इतिवन्मनसोऽभिघ्नत्वेऽपि संबन्धः । सकलवसुंधरोलङ्घनक्षमं हरिचरणमिव जनार्दनपादमिव । वरुणस्य प्रचे-
तसो यो हंसस्तमिव । इत उभयविशेषणानि—मानसप्रचारं मानसं मनस्तद्वत्प्रचारो गमनं यस्य स तम् । पक्षे मानससरसि प्रचारो यस्येति विग्रहः । अत्र वरुणेतिपदमुत्कर्षातिशयप्रतिपादनार्थम् । **मध्विति ।** मधु-
मासो वसन्तमासस्तस्य यो दिवसो दिनं चैत्रमासदिनं तद्वदिव विकसितो योऽशोकः कङ्केलिस्तद्वत्पाटलं श्वेत-
रक्तम् । पक्षे विकसितानि विनिद्राण्यशोकानि कङ्केलिपुष्पाणि पाटलानि पाटलवृक्षकुसुमानि यस्मिन् । अशोकैः
पाटल इति वा भालस्थश्वेतपट्टाभिप्रायेणाह—**व्रतिनमिति ।** व्रतिनं सन्यासिनमिव भस्मवत्सितं शुक्रं
यत्पुण्ड्रकं तिलकं तेनाङ्कितं चिह्नितं मुखं यस्य स तम् । पक्षे भस्मनः सितं तिलकम् । शेषं पूर्ववत् । कमलस्य
नलिनस्य यद्वनं तदिव । मधुयुक्तो यः पङ्को वचाकर्दमस्तेन पिङ्गानि चभ्रूणि रक्तपीतानीत्यर्थः । केसराणि
स्कन्धरोमाणि यस्मिन् । उक्तं हि वैद्यके—‘अश्वस्य वातादिदोषशान्तये मधुयुक्तवचादिचूर्णस्य पङ्कस्तेन तनु-
लेपनम्’ । पक्षे मधु पुष्परसस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन पिङ्गानि केसराणि यस्मिन् । ग्रीष्मस्य निदाघस्य दिवसो
वासरस्तमिव महायामं महानायामो विस्तारो यस्य स तम् । पक्षे महान्यामः ग्रहरो यस्मिन् । उग्रतेजसं च ।
विशेषणमुभयत्र समानम् । भुजङ्गः सर्पस्तद्वदिव सदा निरन्तरं या गतिर्गमनं तस्या अभिमुखं संमुखम् ।
पक्षे सदागतिर्वायुस्तस्याभिमुखम् । वातपानकारित्वात् । उदधिः समुद्रस्तस्य पुलिनं सैकतं तद्वदिव शङ्खाः
कम्बवत्स्तेषां मालिका पङ्क्तिः सैवाभरणं भूषणं यस्येत्यभङ्गश्लेषः । अश्वानां गले शङ्खमालिकाबन्धनस्य सर्वत्र
प्रसिद्धत्वात्समुद्रपुलिनोपमानम् । भीतं भयाकुलं तद्वदिव स्तब्धौ निश्चलौ कर्णौ श्रोत्रे यस्येत्यभङ्गश्लेषः ।
विद्याधरा व्योमचारिणस्तेषां राज्यमाधिपत्यं तदिव चक्रवर्ती यो नरस्तस्य वाहन उद्वहनं उचितं योग्यम् ।

टिप्प०—1 अग्रभागध्वनिः । 2 वेरो प्रतिस्पर्धितमित्यर्थः ।

पाठा०—1 विषमस्वरमुखः विषममुखः, २ जयः, ३ वेगरथः, ४ विकसितः, ५ उग्रतेजसा भुजगम्,

शङ्खमालिकाभरणम्, भीतमिव स्तब्धकर्णम्, विद्याधरराज्यमिव चक्रवर्तिनरवाहनोचितम्, सूर्योदयमिव सकलभुवनार्णहम्, अश्वातिशयमिन्द्रायुधमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमदृष्टपूर्वममानुषलोकोचिताकारमखिलत्रिभुवनराज्योचितमशेषलक्षणोपपन्नम-
श्वरूपातिशयमतिधीरप्रकृतेरपि चन्द्रापीडस्य पस्पर्श विस्मयं हृदयम् । आसीन्वाप्य मनसि—
'सरभसपरिवर्तनवर्लितवासुकिभ्रमितमन्दरेण मध्रता जलधिजलमिदमश्वरत्नमनभ्युद्धरता
किं नाम रत्नमुद्धृतं सुरासुरलोकेन । अनारोहता च मेरुशिलातलविशालमस्य पृष्ठमाखण्डलेन
किमासादितं त्रैलोक्यराज्यफलम् । उच्चैःश्रवसा विस्मितहृदयो वञ्चितः खलु जलनिधिना
शतमखः । मन्ये च भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरमिर्यता कालेन नायमुपगतो येनाद्यापि
तां गरुडारोहणव्यसनितां न त्यजति । अहो खल्वतिशयितत्रिदशराज्यसमृद्धिरियं तातस्य

पक्षे चक्रवर्ती यो नरवाहनो वत्सराजसुतो विद्याधरस्तस्योचितं योग्यम् । विद्याधरादिषु नरवाहनराजकी-
यत्वस्य प्रसिद्धत्वादित्युपमानम् । सूर्योदयमिव सकलं समग्रं भुवनं जगदेवार्णो मूल्यं तस्यार्हं योग्यम् । सर्वो-
त्कृष्टमित्यर्थः । पक्षे सकलभुवनस्यार्णः पूजा तस्यार्हम् । योग्यमित्यर्थः । 'सकलभुवननार्णहम्' इति
कुत्रचित्पाठः । तत्र समग्रभुवनस्य नाथः स्वामी तस्यार्हं योग्यम् । पक्षे सकलभुवनस्य नाथ आशीस्तस्या अर्हं
योग्यम् । ध्वान्तध्वंसकत्वेन त्रिभुवनेन मङ्गलशसनमस्य कियत् इति भावः । अश्वेषु तुरङ्गमेवतिशयमत्युत्कृ-
ष्टमेवविधिमिन्द्रायुधमद्राक्षीदपश्यदिति । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

तमदृष्टपूर्वमनवेक्षितपूर्वं दृष्ट्वा विलोक्यातिधीरप्रकृतेरप्यतिसाहसभावस्यापि चन्द्रापीडस्य हृदयं विस्मयमा-
श्रयं पस्पर्श स्पृष्टवदित्यन्वयः । तमेव विशेष्यन्नाह—अमान्विति । अमानुषो यो लोको देवलोकस्तस्योचितो
योग्य आकार आकृतिर्यस्य स तम् । अखिलं समग्रं त्रिभुवनराज्यं यस्य, अखिलं त्रिभुवनराज्यं वा तस्योचितं
योग्यम् । अशेषलक्षणैरुपपन्नं सहितम् अश्वस्य यद्रूपं तदेवातिशयमत्युत्कृष्टं यस्मिन् । अस्य चन्द्रापीडस्य
मनसि चित्त इदमासीद्विभूव । तदेवाह—सरभसेति । सरभसं वेगवत्तरं परिवर्तनार्थं चलितो बद्धो यो वायुकिः
सर्पस्तेन भ्रमितो यो मन्दरो मेरुस्तेन जलधिजलं समुद्रपानीयं मध्रता विलोडयतेदमश्वरत्नमनभ्युद्धरतायुद्धता
सुरासुरलोकेन । किमिति प्रश्ने । नामेति कोमलामन्त्रणे । रत्नं वसूद्धतम् न किञ्चिदुद्धतमिति भावः । अनेति ।
मेरुशिलातलवद्विशालं विस्तीर्णमस्य पृष्ठं पृष्ठप्रदेशमनारोहतानधिरोहताखण्डलेनेन्द्रेण त्रैलोक्यराज्यफलं किमा-
सादितम् । न किमपीत्यर्थः । उच्चैरिति । खलु निश्चयेन उच्चैःश्रवसा कृत्वा विस्मितहृदयो हर्षितहृदयो
जलनिधिना समुद्रेण शतमख इन्द्रो वञ्चितो विप्रतारितः गुणातिशयं प्रतिपादयितुं वितर्कमाह—मन्ये चेति ।
अहमिति मन्य इति जाने । इयता कालेन भगवतो नारायणस्य चक्षुर्गोचरं नेत्रविषयमयं नोपगतो न प्राप्तः ।
हेतुमाह—येनेति । येन हेतुनाप्येतावत्कालपर्यन्तमपि । तां गरुडारोहणव्यसनितां चैनतेयाधिरोहणासक्तां
न त्यजति न जहाति । अहो इत्याश्चर्यं । खलु निश्चयेन तातस्य मर्त्यपुत्रियं राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीरतिशयि-

टिप्प०—१ नरवाहनो न विद्याधरः । किन्तु उदयनाभिधानाद्वात्सराजाद्वासवदत्तानाङ्ग्यां महिष्यां
नरवाहनदत्ताख्यः पुत्रो बभूव यो हि विद्याधरराज्यमधित्तष्टाविति कथासरित्सागरे कथा । २ अश्वरूपो
यः अतिशयः लोकातीतः कश्चिदतिरेकः (अद्भुतः पदार्थः) तम् । ३ सरभसं यत्परिवर्तनं मथनं तत्र
चलितो वेष्टितः ।

पाठा०—१ भुवनारण्यहम्, २ विस्मयः, ३ विवर्तन, ४ चलित, ५ जलनिधि, ६ अभ्युद्धरता; अनुद्धरता; पूर्वम्,
७ सुरलोकेन, ८ इयतापि, ९ तं गरुडाधिरोहणव्यसनिता, १० परित्यजति, ११ अतिशय, १२ राज,

राज्यलक्ष्मीर्यदेवविधान्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि रत्नान्युपकरणतामागच्छन्ति । अतितेज-
स्वितया महाप्राणतया च सदैवतेवेयमस्याकृतिर्यत्सत्यमारोहणे शङ्कामिव मे जनयति । न हि
सामान्यवाजिनाममातुषलोकोचिताः सकलत्रिभुवनविस्मयजनन्य ईदृश्यो भवन्त्याकृतयः ।
दैवतान्यपि हि मुनिशापवशादुज्झितनिर्जशरीराणि शापवचनोपनीतान्येतानि शरीरान्तराण्य-
ध्यासत एव । श्रूयते हि पुरा किल स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलत्रिभुवनललाम-
भूतामप्सरसं रम्भाभिधानां शशाप । सा सुरलोकमपहायाश्वहृदये निवेश्यात्मानमश्वहृदयेति
विख्याता वडवा मृत्तिकावत्यां शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना मर्यलोके महान्तं
कालमुवास । अन्ये च महात्मानो मुनिजनशापपरिपीतप्रभावा नानाकारा भूत्वा बध्नमुरिमं
लोकम् । असंशयमनेनापि महात्मना केनापि शापभाजा भवितव्यम् । आवेदयतीव मद-

तातिक्रान्ता त्रिदशराज्यसमृद्धिर्देवाधिपत्यश्रीर्यैवविधा वर्तते । अस्मिन्नर्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति ।
एवंविधान्यपि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यपि सकलत्रिभुवनदुर्लभानि त्रिजगद्गुःप्राण्याणि रत्नान्युपकरणतां परिभोग्यता-
मागच्छन्ति ग्राप्नुवन्ति । अतीति । अतितेजस्वितया महाप्राणतया महासाहसपरकमतया । चकारः
समुच्चयार्थः । अस्य अश्वस्येयमाकृतिराकारः सदैवता स्वर्वासिना सहवर्तमाना । अधिष्ठेति यावत् सत्य-
मेतद्यस्मादारोहणेधिरुहणे मे मम शङ्कामिव जनयति । न हि सामान्यवाजिनां दैवतानधिष्ठितसुरजमाणा-
ममातुषलोकोचिताः सुरलोकयोग्याः सकलं समग्रं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तस्य विस्मयजनन्य आश्चर्योत्पादन्य
ईदृश्य एतादृशा आकृतय आकारा भवन्ति । देवानामपि रूपान्तरग्रहणं संभवतीत्याशयेनाह—दैव-
तेति । हीति निश्चितार्थे । दैवतान्यपि नाकिनोऽपि मुनयो-योगिनस्तेषां शापवशादननुग्रहबलादुज्झितानि
त्यक्तानि निजशरीराणि धैरेवंभूतानि शापवचनोपनीतानि शापवाक्यप्रापितानि शरीरान्तराणि स्वशरीरा-
द्विभेन्निश्चयायतनान्यध्यासत एवाश्रयन्येव । श्रूयते हीति । किलेति सत्ये । हि निश्चये । श्रूयते आकर्ष्यते ।
पुरा पूर्वं स्थूलशिरा नाम महातपा मुनिरखिलं समग्रं यत्रिभुवनं त्रिविष्टपं तत्र ललामभूतामाभरणभूताम-
प्सरसं स्वर्वधूम् । क्वचिदेकवचनान्तोऽप्ययम् । तदुक्तम्—‘स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा इति’
इति । रम्भाभिधानां रम्भानां शशाप शापं दत्तवान् । सा सुरलोकं देवलोकमपहाय विहायाश्वहृदये
तुरङ्गमोरस्यात्मानं निवेश्य संस्थाप्य । अश्वशरीरं परिगृह्येत्यर्थः । अत एवाश्वहृदयेति विख्याता वडवा मृत्ति-
कावत्यां मृत्तिकावती नगरी तस्यां भवं शतधन्वानं नाम राजानमुपसेवमाना भजमाना मर्यलोके नृलोके
महान्तं भूयांसं कालं समयमुवासोषितवती । अत्र कथा—‘स्थूलशिरा नाम महर्षिः कुशसमिदर्थं पर्य-
टन् महति श्वभ्रान्तरे पतामः ‘परित्रायस्व परित्रायस्व’ इत्युच्चतरं ध्वनिमशृणोत् । गत्वा च तत्र क्षामशरी-
रान्पुरुषांस्तत्र लग्नप्रलम्बमानानपश्यत् । पृष्टाश्च ‘के धूमम्’ इति । ते च पितर इत्यवोचन्—
‘त्वया आपत्योत्पत्तिर्न कृता । तद्विरहात्त्वदुपरमे पुंनाग्नि नरके पतिष्यामः’ इति । तच्छ्रुत्वा महर्षी
रम्भाभिधानामेव योषितमिदमुक्तवान्—‘त्वां कामयामः’ इति । तथा चोक्तम्—‘यथाशापयसि । किंतु
देवकार्यं कृत्वागच्छामि । क्षम्यतां तावत्’ इति । गतायां संकेतभङ्गो जात इति महर्षिणा कुन्नेन ‘वडवा
भव’ इति सा शप्ता ‘नरनारायणविग्रहावधिश्च शापो भविष्यति’ इति × × × × ।
अन्ये चेति । अन्ये महात्मानोऽपरे गरीयांसो जना मुनिजनानां तपस्विनां शापेनानुग्रहेण परिपीत

टिप्प०—१ सदैवता कथाचिदेवतयेव अधिष्ठिता ।

पाठा०—१ सर्वदैवतेयम्, २ शरीरकाणि, ३ शापवचनबलोपनीतानि, ४ शरीराणि, ५ पुरा स्थूलशिराः,
६ भुवन, ७ वडवा भूत्वा, ८ मृत्तिकावत्याम्,

न्तःकरणमस्य दिव्यताम्' इति विचिन्तयन्नेवारुरुक्षुरासनादुदतिष्ठत् । मनसा च तं तुरङ्ग-
मर्मुनपसृत्य 'महात्मन्नर्वन्, योऽसि सोऽसि । नमोस्तु ते । सर्वथा मर्षणीयोऽयमारोहणा-
तिक्रमोऽस्माकम् । अपरिगतानि दैवतान्यप्यनुचितपरिभवभाञ्जि भवन्ति इत्यामन्त्रयांश्चभूय ।
विदिताभिप्राय इव स तमिन्द्रायुधश्चदुलशिरःकेसरसटाहतिक्वणिताकेकरतारकेण तिर्यक्च-
क्षुषा विलोक्य मुहुर्मुहुस्ताडयता क्षितितलमुखातधूलिधूसरितम्रोडरोमराजिना दक्षिण-
खुरेणारोह्णयाह्वयन्निव स्फुरितप्राणविवरधर्वरध्वनिमिश्रं मधुरमपैरुपहुंकारपरम्परानुबद्ध-
मतिमनोहरं हेषारवमकरोत् ।

अथानेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणाभ्यनुज्ञ इवेन्द्रायुधमारुरोह चन्द्रापीडः । समारुह्य
तं प्रादेशमात्रमिव त्रैलोक्यमखिलं मन्यमानो निर्गत्य जलधरविमुक्तोपलासारपरुषेण जर्जर-

आस्वादितः प्रभावो माहात्म्यं येषां ते तथा नानाकारा भूत्वा विविधप्रकाराणि शरीराद्युपगृह्येभं लोकं
ब्रह्मसुप्रमितवन्तः । असंशयं निःसंशयमनेनापि केनापि महात्मना महापुरुषेण शापभांजा भवितव्यम् ।
मदन्तःकरणं मन्मानसमस्य तुरङ्गस्य दिव्यतां देवत्वमावेदयतीव ज्ञापयतीव । इति विचिन्तयन्नेवेति ध्याय-
न्नेव आंखुरुरारोदुमिच्छुरारसनात्सिंहासनादुदतिष्ठदुत्थितो बभूव । तं तुरङ्गममनुपसृत्य तत्समीपेऽनागल्यं
मनसैव महात्मन् हे अर्वन् हे अश्व, योऽसि सोऽसि यत्तद्वचसि । अतोऽलक्ष्यस्वरूपायानाकलनीयात्मने
ते तुभ्यं नमो नमस्कारोऽस्तु । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकमारोहणेन योऽतिक्रमोऽवज्ञा स मर्षणीयः
सहनीयः । अपरिगतान्यज्ञातानि दैवतान्यनुचितोऽयोग्यो यः परिभवः क्लेशस्तद्वाञ्छि भवन्तीति हेतोरामन्त्र-
यावद्भवामन्त्रणं चकार । स इन्द्रायुधोऽश्वस्तं चन्द्रापीडं स्वस्तिज्ञारोहणेऽनुमतिरेव नापराध इति स्वामिप्रायं
स्वाङ्गक्रियाभिः स्पष्टयन्निवदितो ज्ञातोऽभिप्रायः आरोहणानुमतिलक्षणे येनेतादृश इव हेषारवं हेषाशब्दमक-
रोदित्यन्वयः । अथ हेषारवं विशेषयन्नाह—**स्फुरितेति** । स्फुरितो धूतो यो प्राणविवरो नासिकारन्ध्रं तस्य यो
धर्धरध्वनिरन्यक्तः शब्दस्तेन मिश्रं संयुक्तं मधुरं कर्णसुखदमत एवापरुषमकठोरं हुंकारस्य हुंक्रतेर्यो परम्परा संतानं
तयानुबद्धं सहितमत एवातिमनोहरमंतरिमणीयम् । चटुलं चञ्चलं यच्छिर उत्तमाङ्गं तस्य या केसरलक्षणा सद्यो
जटा तस्या आहतिराघातस्तया कृण्ता किञ्चिज्जिन्ना आकेकरा किञ्चिद्वक्रा तारका कर्णनिका यस्मिन्नेवंभूतेन
चक्षुषा नेत्रेण तिर्यक्तिरश्चीनं विलोक्य निरीक्ष्य मुहुर्मुहुर्वारंवारं क्षितितलं पृथ्वीतलं ताडयतास्फालयतोत्पातो-
त्त्वनिता या धूलिः पांशुस्तया धूसरिता धूमा क्रोडरोमराजिर्भुजान्तरालकपङ्क्तिर्यस्मिन्नेवंविधेन दक्षिणखुरेणा-
पसव्यशफेनारोहणायाधिरोहणायाह्वयज्जिवाह्वानं कुर्वन्निव । अथेत्यानन्तर्ये । अनेन मधुरहेषितेन दत्तारोहणा-
भ्यनुज्ञ इव दत्तारोहणेऽभ्यनुज्ञा यत्सैवंविध इव चन्द्रापीड इन्द्रायुधमाहरोहाधिरुढः । **तमिति** । तमिन्द्रायुधं
समारुद्धारोहणं कृत्वाखिलं समग्रं त्रैलोक्यं त्रिविष्टपं प्रादेशमात्रमिति तर्जयन्नुष्टे वितते सति यन्मानं तत्प्रा-
देशः कथ्यते । यदाह—“प्रादेशिन्यादिभिः सार्धमङ्गुष्टे वितते सति । प्रादेशतालगोर्णवितस्तयो यथाक्रमम्”
इत्यभिधानचिन्तामणिः । तद्वदिव मन्यमानो ज्ञायमानः (?) । **निर्गत्येति** । निर्गत्य ततो बहिरागत्य स
चन्द्रापीडोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयः । अश्वसैन्यं विशिनष्टि—इन्द्रायुधं वा । बधिराकृतमकर्णतां प्रापितं
सकलत्रिसुवनविवरं येन तत् । केन । **जलेति** । जलधरविमुक्तो य उपलासारः करकासारस्तद्वत्पुरुषेण रुद्धेन

टिप्प०—1 जानन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ उपसृत्य समुपसृत्य. २ सर्वथा स्थितेन. ३ कूणित. ४ रोहणाय. ५ अवर्क्षम्. ६ हेमिनेन.
७ त्रैलोक्यं मग्न्यमानः. ८ प्रलयजलधर. ९ उपलसारपातपरुषेण.

यतेव रसातलमतिनिष्ठुरेण खुरपुटानां रवेण रजोनिरुद्धघ्राणघोरघोषेण च हेषितेन बधिरी-
कृतसकलत्रिभुवनविवरम्, अशिशिरदीधितिसंस्पर्शस्फुरितविमलफलकेनोर्ध्वकृतेन कुन्तल-
तावनेनोन्नालनीलोत्पलकलिकावनगहनं सर इव गगनतलमलंकुर्वाणम्, उद्वण्डमायूरातपत्र-
सहस्रान्धकारिताष्टदिङ्मुखतया स्फुरितशतमन्युचापकलापकलभाषमिव जलधरवृन्दम्, उद्व-
मत्फेनपुञ्जधवलितमुखतयानवरतचलगनचटुलतया च प्रलयसागरजलकल्लोलसंघातमिव
समुद्रतम्, अदृष्टपर्यन्तमश्वसैन्यमपश्यत् । तच्च सागरजलमिव चन्द्रोदयेन चन्द्रापीडनिर्गमेन
सकलमेव संचचालाश्रीयम् । अहमहमिकया च प्रणामलालसाः सरभसापनीतातपत्रशून्य-

रसातलं पृथ्वीतलं जर्जरयतेव प्रशिथिलावयवं कुर्वतेवातिनिष्ठुरेणातिकठिनेन खुरपुटानां शफपुटानां रवेण
ध्वनिना । पुनः केन । रजसा निरुद्धमावृतं यद्घ्राणं घोणा तस्य यो घोरघोषो घोरध्वनिस्तेन हेषितेन शब्दि-
तेन । चकारः समुच्चयार्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेष्यज्ञाह—अशिशिरेति । अशिशिरदीधितिः सूर्यस्तेन
यः संस्पर्शः संश्लेषस्तेन स्फुरितं देदीप्यमानं विमलफलकं निर्मलावरणं यस्मिन्तेनोर्ध्वकृतेनोर्ध्वं स्थापितेन । कुन्त-
लताः । कुन्तः प्रासः । सरलत्वाद्धतोपमानम् । तासां वनं तेनोर्ध्वं नालानि मृणालानि यास्वेवंविधा या नीलोत्पल-
कलिका इन्दीवरकोरकास्तासां वनं तेन गहनं सर इव तटाक इव गगनतलमाकाशतलमलंकुर्वाणं शोभां विदधा-
नम् । अत्र लोहफलकस्य नीलत्वसाम्यान्नीलोत्पलोपमानं कुन्तानां च सरलत्वसाम्यान्मृणालोपमानम् नीलत्व-
साम्याद्गगनतलस्य सरस उपमानम् । उर्ध्वं दण्डा येष्वेवंविधानि यानि मायूरातपत्राणि मयूरपिच्छनिर्मितानि
छत्राणि तेषां सहस्रं तेनान्धकारिता अन्धकारं प्रापिता अष्टौ दिङ्मुखास्तेषां भावस्तत्ता तथा स्फुरितो दीप्य-
मानः शतमन्युरिन्द्रस्तस्य यश्चापकलापो धनुःसमुदायस्तेन कल्मषं कर्तुरं जलधरवृन्दमिव भेषसमूह-
मिव । उद्वमद्वहिर्निःसरयः फेनोऽश्वमुखकफस्तस्य पुञ्जस्तेन धवलितानि शुभीकृतानि यानि मुखानि
तेषां भावस्तत्ता तयाऽनवरतं निरन्तरं यद्वलानमन्योन्यसंघट्टस्तेन या चटुलता चञ्चलता तथा च प्रलय-
कालीनो यः सागरः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तेषां संघातमिव समूहमिव समुद्रतं
प्रादुर्भूतम् । फेनचटुलत्वसाम्येन सागरोपमानमिति । अदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत् ।
सोऽश्वसैन्यमपश्यदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तच्चेति । तच्च सकलमेव समग्रमेवाश्रीयं सैन्यं चन्द्रापीडनिर्गमेन
संचचालाचालीत् । केन किमिव । चन्द्रोदयेन सागरजलमिव समुद्रपानीयमिव । अहंपूर्वमहंपूर्वमित्यहम-
हमिका । स्पर्धेल्यर्थः । तथा प्रणामलालसाः प्रणामे नमस्कृतौ लालसा लोडपा राजपुत्रा नृपसुतास्तं
चन्द्रापीडं पर्यवारयन्त परिवेष्टनमकुर्वत । राजसुतान्विशेष्यज्ञाह—सरभसेति । सरभसं सवेगमपनी-

टिप्प०—१ इदमपि सर्वं भ्रामकम् । अशिशिरदीधितेः सूर्यस्य संस्पर्शेन स्फुरितं देदीप्यमानम्
(चमत्कुर्वत्) विमलं फलकम् अग्रदेशः (तीक्ष्णाग्रलोहमुखम्) यस्य तेन, ऊर्ध्वकृतेन ऊर्ध्वमुखं स्थापि-
तेन, कुन्ताः भङ्गाः एव लताः (लतावल्लम्बाकारत्वात्) तासां वनेन समूहेन (करणभूतेन), उन्ना-
लानां नीलोत्पलकलिकानां वनेन काननेन गहनं नीरन्ध्रं सरः सरोवरमिव गगनतलम् अलंकुर्वाणं शोभ-
यत् । नीलोत्पलवनेन यथा सरोवरमलंकियते तथा कुन्तसमूहेन गगनमलंकृतमित्याशयः । २ छत्रसहस्रेण
अन्धकारितानि (अन्धकारयुक्तानि कृतानि) अष्टदिङ्मुखानि येन सा मायूरातपत्रसहस्रान्धकारिताष्ट-
दिङ्मुखस्तत्तया इन्द्रधनुश्चित्तं मेघवृन्दमिव स्थितमित्यर्थो बोध्यः । ३ शुभीकृतानि वदनानि यस्मिन्
तज्जावः तत्ता तथा । इत्यर्थे उचितः ।

पाठां०—१ खुररजो; प्रचुररजो. २ हेषितेन. ३ भुवनं. ४ अशिशिरकिरणदीधितिपरामर्श. ५ ऊर्ध्वकृत. ६ अन्धकारित. ७ कल्माषितम्. ८ पूर्व तम्. ९ अश्रीयं सैन्यम्; अप्रमेयमश्वसैन्यम्. १० चन्द्रोदयेनेव.

शिरसः परस्परोत्पीडनकुपिततुरङ्गमनिर्वाणायस्ता राजपुत्रास्तं पर्यवारयन्त । एकैकशश्च प्रतिनामग्राहमावेद्यमाना बलाहकेन विचलितमुकुटपद्मरागकिरणोद्गमच्छलेनानुरागमिवोद्गमद्भिः संघटितसेवाञ्जलिमुकुलतया यौवराज्याभिषेककलशवर्जितसलिललम्पकमलैरिव दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेमुः । चन्द्रापीडस्तु तान्सर्वान्मानयित्वा यथोचितमनन्तरं तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानो वैशम्पायनेन राज्यलक्ष्मीनिर्वासपुण्डरीकाकृतिना सकलराजन्यकुलकुमुदखण्डचन्द्रमण्डलेनेव तुरङ्गमसेनास्रवन्तीपुलिनायमानेन क्षीरोदफेनधवलितवासुकिफणामण्डलच्छविना स्थूलमुक्ताकलापजालकवृतेनोपरि चिह्नीकृतं केसरिणमुद्गहतातिमहता कार्त्तस्वरदण्डेन ध्रियमाणेनातपत्रेण निवारितातपः, उभयतः समुद्भूयमानचामरकलापपवननर्तित-

तानि दूरीकृतानि यान्यातपत्राणि छत्राणि तैः शून्यानि रिक्तानि शिरांसि येषां ते तथा । परस्परैति । परस्परमन्योन्यं अत्पीडनं तेन कुपिताः कोपं प्राप्ता ये तुरङ्गमा अध्यास्तेषां निवारणं निषेधनं तत्रायस्तां उद्यताः । अथ च बलाहकेन नामनिवेदननियुक्तपुरुषेण प्रतिनामग्राहं यथा स्यात्तथैकश आवेद्यमाना निवेद्यमानाः नामग्रहणे नामग्रहणनियुक्ते वा । 'बलाहकोऽम्बुदे गिरौ' इत्यनेकार्थः । शिरोभिः प्रणेमुर्मस्कारं चक्रुः । तमिति शेषः । शिरांसि विशेष्यन्नाह—विचलितेति । विशेषेण चलिताः कम्पिता मुकुटाः कोटीराणि तेषां पद्मरागा लोहितमणयस्तेषां किरणानां प्रभाणामुद्गमो बहिःप्रचारस्तस्य छलेन सिषेणानुरागं रक्तिमानमुद्गमद्भिरिवोद्भिरिव । संघटीति । संघटितः संगतो यः सेवाया अञ्जलिः स एव मुकुलः कुडालस्तस्य भावस्तथा तथा । शिरसां वर्तुलत्वसाम्यादञ्जलिमुकुलस्य कमलमुकुलसाम्याच्छिरःस्थिताञ्जलिमुकुलोत्प्रेक्षामाह—यौवराज्येति । यौवराज्यस्य योऽभिषेकस्तदर्थं ये कलशाः कुम्भास्तैरावर्जितं गृहीतं यत्सलिलं तत्र लभानि यानि कमलानि तैरिव दूरावनतैर्दूरतोऽवनतैर्नम्रीभूतैश्चन्द्रापीडं पर्यवारयन्तेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । चन्द्रापीडस्तु नगराभिमुखं प्रतस्थ इत्यन्वयः । तान्सर्वान्राजपुत्रान्यथोचितं यथायोग्यं मानयित्वा संमानं दत्त्वानन्तरं पश्चाद्भागेनैव तुरङ्गमाधिरूढेनानुगम्यमानः समनुयायमानः । पुनः कीदृशः । आतपत्रेण छत्रेण निवारितो दूरीकृत आतपो दिनकरप्रकाशो यस्य सः । छत्रं विशेष्यन्नाह—राज्येति । राज्यस्याधिपत्यस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्यां यन्निवासाय पुण्डरीकं कमलं तद्वदाकृतिराकारो यस्य स तेन । सकलानि समप्राणि यानि राजन्यकुलानि नृपकुलानि तान्येव कुमुदानि कैरवाणि तेषां खण्डं वनं तत्र चन्द्रमण्डलेनेव शशिविम्बेनेव । छत्रेण राजचिह्नेन राजन्या विकसितमुखा भवन्तीति भावः । तुरङ्गमसेनाश्ववाहिनी सैव स्रवन्ती तटिनी तस्याः पुलिनायमानेन सैकतायमानेन । अत्र विततगहनगाम्भीर्यादिगुणवत्त्वादश्वसेनाया नद्युपमानम् । क्षीरोदस्य दुग्धसमुद्रस्य यः फेनोऽब्धिकफस्तेन धवलितो यो वासुकिर्नागराजः । वासुकेर्नालत्वं प्रसिद्ध्या एतद्विशेषणम् । तस्य यत्फणामण्डलं तद्वच्छविर्धस्य स तथा तेन । स्थूलमुक्तानां कलापैर्निर्मितजालकैर्गुच्छैरावृतेनाच्छादितेन । उपरीति । उपरि ऊर्ध्वं चिह्नीकृतं लाञ्छनीकृतं केसरिणं सिंहमुद्गहता धारयतातिमहतातिमहीयसा कार्त्तस्वरदण्डेन सुवर्णदण्डेन कृत्वा ध्रियमाणेन धार्यमाणेन उभयत इति । उभयत उभयपार्श्वयोः समुद्भूयमानो वीज्यमानो यश्चामरकलापो वालव्यजनसमूहस्तस्य यः पवनः समीरणस्तेन नर्तिता लास्यं कारिताः कर्णपल्लवा यस्य स तथा ।

टिप्पण—१ सेनाध्यक्षेणेत्युचितम् । २ अथमपि प्रमादः । दूरावनतैः शिरोभिः प्रणेसुरिलेवान्वयः । ३ शेषस्य श्वेतत्वं सुप्रसिद्धम् । अत एव श्वेतच्छत्रस्य वासुकि(शेष)फणामण्डलेन साम्यम् । क्षीरोदफेनैस्तस्य ततोप्यतिशयितशुभ्रत्वमित्यर्थः । ४ छत्रे सिंहमूर्तिः राजचिह्नत्वेनाङ्कितेत्यर्थः ।

पाठा—१ निवारणायस्ताः, निवारणायसितहस्ताः, निवारणयायासिः. २ ग्रहणम्, ३ संघटित. ४ अभिषेकतया. ५ संमानयित्वा. ६ निवासयोग्य. ७ मुक्ताफलककलाप. ८ परिदृतेन. ९ कार्त्तस्वरेण दण्डेन.

कर्णपल्लवः, पुरः प्रधावता तरुणवीरपुरुषप्रायेणानेकसहस्रसंख्येन पदातिपरिजनेन जय जीवेति च मधुरवचसा मङ्गलप्रायमनवरतमुच्चैः पठता वन्दिजनेन स्तूयमानः, नैगराभिमुखं प्रतस्थे ।

क्रमेण च तं समासादितविग्रहमनङ्गमिवावतीर्णं नगरमार्गमनुप्राप्तमवलोक्य सर्व एव परित्यक्तसकलव्यापारो रजनिकरोदयपरिवुध्यमानकुमुदवनानुकारी जनः समजनि । ‘सैत्य-स्मिन्मुखकुमुदकदम्बकविकृताकृतिः कार्तिकेयो विडम्बयति कुमारशब्दम् । अहो, वयमति-पुण्यभाजो यदमातुषीमस्याकृतिमन्तःसमारूढप्रीतिरसनिःस्यन्दविस्तारितेन कुतूहलोत्तानितेन लोचनयुगलेनानिवारिताः पश्यामः । सफला नोऽद्य जाता जन्मवत्ता । सर्वथा नमोऽस्मै रूपान्तरधारिणे भगवते चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय’ इति वदन्नारचितप्रणामाञ्जलिर्न-गरलोकः प्रणनाम । सर्वतश्च संमुपावृत्तकंपाटपुटप्रकटवातायनसहस्रतया चन्द्रापीडदर्शनकु-तूहलाग्नगरमपि समुन्मीलितलोचननिबहमिवाभवत् ।

पुर इति । पुरोऽग्रे प्रधावता प्रचलता तरुणा युवानो ये वीरपुरुषाः सुभटनरास्तप्रायेण तत्तुल्येनानेकेषां सह-स्राणां संख्या यस्मिन्स तेन पदातिपरिवारेण पतिपरिजनेन । पुनः कीदृशः वन्दिजनेन याचकजनेन स्तूयमानो नृत्यमानः । अनवरतं निरन्तरं मधुरवचसा मिष्टवाक्येन जय जीवेति मङ्गलप्रायं मङ्गलात्मकमुच्चैः पठता पाठं कुर्वता । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या तं चन्द्रापीडं नगरमार्गं पुरीपद्धतिमनुप्राप्तमागतमवलोक्य निरीक्ष्य रज-नीकरश्चन्द्रस्त्योदयेनोद्गमेन परिवुध्यमानं विकासं प्राप्यमाणं यत्कुमुदवनं तस्यानुकारी सादृश्यकरणशीलः सर्व एव जनो लोकः समजनि बभूव । तमेव विशिनष्टि—**समेति ।** समासादितः प्राप्तो विग्रहः शरीरं येनैवं भूतमनङ्गं काममिवावतीर्णं गृहीतावतारम् । पूर्वमीश्वरेण शरीरस्य दग्धत्वात्समासादितेत्युक्तम् । कीदृशो जनः । परित्यक्तो दूरीकृतः सकलव्यापारः समप्रव्यापृतिर्येन स तथा तेन । **सतीति ।** अस्मिन्चन्द्रापीडे सति कार्ति-केयो मुहुः कुमारशब्दं विडम्बयति । नाममात्रं धत्त इति भावः । तस्मिन्निति शेषः । अस्मिन्नर्थे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—**मुखेति ।** मुखान्येव कुमुदानि । विकाससाम्यात्तदुपमानम् । तेषां कदम्बकं समूहस्तेन विकृता बीमस्ताकृतिराकारी यस्य स तथा । अहो इत्याश्चर्यं । वयमतिपुण्यभाजो गरिष्ठसुकृतभाजः । यदिति हेत्वर्थः । अस्य कुमारस्यामातुषीं देवसंबन्धिनीमाकृतिमाकारं लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेनानिवारिताः पश्यामो विलोकयाम इत्यन्वयः । लोचनयुगलं विशिनष्टि—**अन्त इति ।** अन्तः स्वान्ते समारूढः समुत्पन्नो यः प्रीतिरसः स्नेह-सस्तस्य निःस्यन्दः सारस्तेन विस्तारितेन विस्तीर्णाकृतेन । कुतूहलमाश्चर्यं तेनोत्तानितेनोर्ध्वमुखेन । नोऽस्माक-मद्य जन्मवत्तोत्पत्तिमत्ता सफला फलवती जाता जज्ञे । **सर्वथेति ।** सर्वथा सर्वप्रकारेणास्मै चन्द्रापीडच्छद्मने पुण्डरीकेक्षणाय कृष्णाय भगवते रूपान्तरधारिणे नम इति वदन्निति ब्रुवन्नारचितो विहितः प्रणामार्थमञ्जलियै-र्नैवभूतो नगरलोकः प्रणनाम प्रणामं चके । **समुपावृत्तेति ।** सर्वतः सर्वत्र समुपावृत्तं समुद्राटितं कथा-समुद्रमस्त्रपुटं यस्मिन्नेवंभूतं प्रकटं स्पष्टं वातायनसहस्रं गवाक्षसहस्रं तस्य भावस्तथा तथा चन्द्रापीडस्य यद्वर्णकुतूहलं दर्शनाश्चर्यं तस्मान्नगरमपि द्रष्टुमपि समुन्मीलितं विकसितं लोचननिबहं यस्मिन्नेतादृशमिवाभव-द्भवत् । अत्रावलोकननिमित्तत्वसाम्याद्वातायनसहस्रस्य विकसितनेत्रोपमानम् ।

टिप्प०—1 तद्वहुलेनेत्यर्थः । 2 स्ववाचकत्वेन स्वीकृत्य कुमारशब्दं कदर्थयतीत्यर्थः । यतो हि मुखानि पञ्च वदनानि कुमुदानीव तेषां कदम्बकं समूहः, तथा च अस्माभाविकमुखबाहुल्यात् विकृताकारे कार्तिकेये कुमारशब्दो विडम्बनायै । अस्मिन्स्तु कुत्सितो मारो यस्मादिति कुमार इति व्युत्पत्त्या कामा-द्वयधिकदर्शनीयेऽस्मिन्कुमारशब्दं उपयुज्यत इत्याशयः । 3 समुपावृत्तम् इत्येव पाठः । 4 पुरमिति प्रसिद्धा व्याख्योचिता ।

पाठा०—१ वीरप्रायेण. २ प्रायःकल्पम्. ३ नगराभिमुखः. ४ पुष्पकुमुद. ५ सत्संख्येनसंप्रति मुख. ६ मुख-कलापविडम्बनः मुखकमल. ७ यद्वि नाम्; यत इमाम्. ८ प्रणामाञ्जलि. ९ समुपावृत्तः समुपावृत्त. १० कथाव्यप्रकट.

अनन्तरं च 'समाप्तसकलविद्यो विद्यागृहान्निर्गतोऽयं चन्द्रापीडः—'इति समाकर्ण्यालोकनकुतूहलिन्यः सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टार्धपरिसमाप्तप्रसाधनव्यापाराः, काश्चिद्वामकरतलगतदर्पणाः स्फुरितसकलरजनिकरमण्डला इव पौर्णमासीरजन्यः, काश्चिदाद्रालक्तकरसपाटलितचरणपुटाः कमलपरिपीतबालातपा इव नलिन्यः, काश्चित्ससंभ्रमगतिविगलितमेखलाकलापाकुलितचरणकिसलयाः शृङ्खलासंदानमन्दसंचारिण्य इव करिण्यः, काश्चिजलधरसमयदिवसश्रिय इवेन्द्रायुधरागरुचिराम्बरधारिण्यः, काश्चिदुल्लसितधवलनखमयूखपल्लवानूपुरवाकुष्ठगृहकलहंसकानिव चरणपुटानुद्वहन्त्यः, काश्चित्करतलस्थितस्थूलहारयष्टयो रतिमिव मदनविनाशशोकगृहीतरफटिकाक्षवलयां विडम्बयन्त्यः, काश्चित्पयोधरान्तरालगलितमुक्तालतास्तनुविमलस्रोतो जलान्तरितचक्रवाकमिश्रुना इव प्रदोषश्रियः, काश्चिन्नूपुरमणिस-

अनन्तरमिति । अनन्तरम् । चन्द्रापीडदर्शनोत्कण्ठया गवाक्षकपाटोद्घाटनानन्तरमित्यर्थः । समाप्ता पादं प्राप्ता सकला समया विद्या यस्य स तथा । विद्यागृहादयं चन्द्रापीडो निर्गत इति समाकर्ण्य श्रुत्वालोकोने विलोकोने कुतूहलं यासां ता आलोकनकुतूहलिन्यो ललनाः स्त्रियो हर्म्यतलानि समारुरुहोहणं चक्रुः । सर्वस्मिन्नेव नगरे ससंभ्रममुत्सृष्टस्यक्तोऽर्धपरिसमाप्तः प्रसाधनं प्रतिकर्म तस्य व्यापारो याभिस्ताः । काश्चिद्वामकरतले सव्यप्राणितले गतः प्राप्तो दर्पणो मुकुटो याभिस्ताः पौर्णमासीरजन्यः राकात्रियामा इव । कीदृश्यः । स्फुरितं स्फुरितं सकलं समग्रं रजनिकरमण्डलं शशाङ्कविम्बं यासु ताः । निर्मलत्ववर्तुलत्वसाम्यादर्पणस्य चन्द्रोपमानम् । **काश्चिदिति ।** काश्चनार्द्रां योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन पाटलितं श्वेतरत्नीकृतं चरणपुटं यास ताः । का इव । नलिन्य इव पद्मिन्य इव । कीदृश्यः । कमलेन परिपीतो बालातपो याभिस्ताः । अत्रालक्तकस्य बालातपसाम्यं चरणपुटानां च कमलेन साम्यं सूचितम् । **काश्चिदिति ।** काश्चन स्त्रियः संभ्रमेण या गतिर्गमनं तथा विगलितः सस्तो यो मेखलाकलापो रसनाकलापस्तेनाकुलिता व्याकुलीभूताश्चरणकिसलयाः पादपल्लवा यासां ताः । का इव । करिण्य इव हस्तिन्य इव । कीदृश्यः । शृङ्खला प्रसिद्धा तस्याः संदानं बन्धनं तेन मन्दमन्दसंचारिण्यो मन्दमन्दगामिन्यः । अत्र गतिप्रतिबन्धसाम्यान्नेखलायाः शृङ्खलोपमानम् । **काश्चिदिति ।** काश्चनेन्द्रायुधमिन्द्रधनुस्तस्य राग इव रागो येष्वेवंविधानि रुचिराण्यम्बराणि धारयन्तीत्येवंशीलास्ता स्तथा । का इव । जलधरसमयस्य यो दिवसो दिनं तस्य श्रियस्ता इव । इन्द्रायुधं तस्य रागो रक्तिमा तेन रुचिरं यदम्बरमाकाशं तद्वारिण्यः । **काश्चिदिति ।** काश्चन किं कुर्वत्यः । उद्वहन्त्य उद्वहनं कुर्वत्यः । कान् । चरणपुटान् । तानेव विशिनष्टि—उल्लसिता उल्लासं प्राप्ता धवला नखमयूखा एव पल्लवा येषु तानूपुररवेण पादकटकध्वनिनाकुष्ठानाकर्षितान्गृहकलहंसकान्समहंसानिव । **काश्चिदिति ।** काश्चन करतले स्थिता स्थूलहारयष्टिर्यासां ताः किं कुर्वत्यः । रतिं मदनस्त्रियं विडम्बयन्त्यो निराकुर्वत्यः । तामेव विशिनष्टि—**मदनेति ।** मदनस्य कन्दर्पस्य यो विनाशोऽभावस्तस्माद्यः शोकस्तेन गृहीतं रफटिकाक्षवल्यं यया सा ताम् । अतिस्खलत्वात्स्फटिकाक्षवलयेन समं मुक्ताफलसाम्यं दर्शितम् । **काश्चिदिति ।** काश्चन स्त्रियः पयोधराणामन्तरालं मध्यभागस्तत्र गलिता सस्ता मुक्तालता यासां ताः । तनु स्तोकं विमलं निर्मलं यत्स्रोतोऽजलं प्रवाहपानीयं तेनान्तरितं व्यवधानं प्रापितं चक्रवाकमिश्रुनं रथाङ्गाहमिश्रुनं यास्त्वेवंविधाः । प्रदोषो रजनीमुखं तस्य श्रिय इव शोभा इव । **काश्चिदिति ।** काश्चन योषितो नूपुरमणिभ्यः समुत्थितं प्रकटीभूतं यद्विन्द्रायुधं शक्रधनुस्तस्य भावस्तत्ता तथा । परिचयेन संबन्धेन वास्तव्येन वा । अनुगताः पश्चादागता गृहमयूरिका इव सदन-

मुत्थितेन्द्रायुधतया परिचयानुगतगृहमयूरिका इव विराजन्यः, काश्चिदधर्षीतोऽज्झितमणिच-
षकाः स्फुरितरागैर्मधुरसमिवाधरपल्लवैः क्षरन्त्यो हर्म्यतलानि ललनाः समारुरुहुः । अन्याश्च
मरकतवातायनविवरविनिर्गतमुखमण्डला विकचकमलकोशपुटामम्बरतलसंचारिणीं कमलि-
नीमिव दर्शयन्त्यो ददृशुः । उदपादि च सहसा सरभससंचलनजन्मा, मधुरसारणास्फालि-
तवीणारवकोलाहलबहलः, रसनारवाहूतसारसरसितसंभिन्नः, स्खलितचरणतलताडितसोपा-
नजातगम्भीरध्वनिग्रहृष्टानामवरोधशिखण्डिनां केकारवैरनुगम्यमानः, नवजलधररवमयच-
कितकलहंसकोलाहलकोमलः, मकरध्वजविजयघोषणानुकारी, परस्परविघट्टनारणिततारतर-
हारमणीनां रमणीनां श्रोत्रहारी, हर्म्यकुक्षिषु प्रतिरवनिर्हादी भूषणनिनादः ।

मयूर्य इव विराजन्यः । पूर्वनायिकानामिन्द्रायुधरागरुचिराम्बरपरिधानवत्त्ववर्णनादेतदुपमानम् । काश्चि-
दिति । अर्ध पीतं पानविषयीकृतं येष्वेवंविधा उज्झितास्त्यक्ता मणिचषका रत्ननिर्मितपानभाजनानि याभिस्ताः ।
स्फुरितो देदीप्यमानो रागो रक्तिमा येष्वेवंविधैरधरपल्लवैर्दन्तच्छदकिसलयैर्मधुरसमिव कादम्बरीरसमिव क्षरन्त्यः
क्षरणं कुर्वत्यः । रक्तत्वसाम्यादधररागस्य मधुरसोपमानमिति भावः । ललना हर्म्यतलानि समारुरुहुरित्य-
न्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अन्याश्चेति । अन्याः काश्चन स्त्रियश्चन्द्रापीडं ददृशुरब्राधुः । कीदृशः । मरकतस्याम-
गर्भस्य ये वातायना गवाक्षास्तेषां विचराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिर्गतं बहिरागतं मुखमण्डलं यासां ताः ।
कमिव । विकर्चं स्फीतं कमलकोशपुटं यस्यामेवंविधामम्बरतलसंचारिणीं व्योमतलगामिनीं कमलिनीमिव दर्श-
यन्त्य आत्मानं प्रकाशयन्त्यः । अत्र नीलत्वसाम्यान्मरकताम्बरयोः साम्यं वर्तुलत्वसाम्यान्मुखकमलयोः
साम्यं च प्रदर्शितम् । ततो भूषणनिनादोऽज्ञाभरणध्वनिः सहसा सद्य उदपाद्युत्पन्नः । अथ ध्वनिं विशेष-
यन्नाह—सरभसेति । सरभसं सत्वरं यत्संचलनं गमनं तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथा । मधुरं यथा स्यात्तथा
सारणासु तच्चीष्वास्फालिता या वीणा वल्लव्यस्तासां रवः शब्दस्तज्जनिता यः कोलाहलः कलकलस्तेन बहलो
दृढः । रसना काञ्ची तस्या रघेण शब्देनाहूता आमन्त्रिता ये सारसा लक्ष्मणास्तेषां रसितं शब्दितं तेन संभिन्नो
मिश्रितः । स्खलिताः स्खलनां प्राप्ता ये चरणाः पादास्तेषां तलेन ताडितं हतं यत्सोपानजातमारोहणसमूहं ततो
गो गम्भीरध्वनिर्मन्द्रध्वनिस्तेन ग्रहृष्टानां हर्षितानामवरोधशिखण्डिनामन्तःपुरमयूराणां केकारवैरनुगम्यमानः ।
ततो नवीनोऽकालसंभवो यो जलधरो मेघस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भ्यं तेन चकितान्नास्ता ये कलहंसाः
कादम्बास्तेषां कोलाहलस्तेन कोमलो मधुरः । हर्षप्रकर्षाद्वायमानपटहध्वनेर्नवजलधरध्वनिसाम्यम् । मकरध्वजस्य
कर्न्दरस्य या विजयघोषणा त्रैलोक्यं मया जितमित्युद्धोषणं तस्या अनुकारी सादृश्यकरणशीलः । परस्परं
यद्विशेषेण घट्टनं संश्लेषस्तेनारणिताः शब्दितास्तारतरा आकारशुद्धोद्भवा अतिमनोहरा हारमणयो यासामेवं-
विधानां रमणीनां स्त्रीणां श्रोत्रहारी कर्णमनोहराः । हर्म्यकुक्षिषु गृहकोणेषु प्रतिरवनिर्हादः प्रतिच्छन्दध्वनिर्विद्यते
यस्य स तथा । ततो भूषणध्वनिरुदपादीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—१ अज्ञानं टीकाकारस्य । नूपुरमणिभ्यः समुत्थितानि उद्गतानि इन्द्रायुधानि इन्द्रधनुः-
सदृशनानावर्णप्रभामण्डलानि यासां तत्तथा, परिचयवशादनुगता गृहमयूरिका यासां ता इव । मयूरीणां
प्रथा नानावर्णमयपक्षशालित्वं तथा नूपुरमणीनामपि विविधरागकान्तिशालित्वम् । ततश्च नूपुरमणीनां
विविधरङ्गशालित्वैव अनुगतमयूरिकावोत्प्रेक्षेत्यर्थः । २ अर्धपीतानि पश्चादुज्झितानि मणिनिर्मितानि
चषकाणि याभिस्ता इत्यर्थ उचितः । चषकाणां तत्स्थितमद्येषु लक्षणा । ३ अत्र स्त्रियः कमलिनी(कमल-
खण्ड)स्थानीयाः, तन्मुखानि च विकचकमलपुष्पस्थानीयानीत्याशयः । ४ हन्त पदे पदे टीकाकारस्य
प्रमादः । स्खलितचरणतलताडनेनैव सोपानश्रेण्या मेघगम्भीरो ध्वनिः, तेनैव मयूराणां हंसानां च
जलदभ्रान्तिरिति ज्ञेयम् । ५ अतिबहुमूल्या अतिस्थूला वा ।

पाठ०—१ परिचर्या. २ विराजन्यः. ३ दीर्घ. ४ पुदाम्बर. ५ साधारण. ६ कोलाहलः. ७ गृहसारस.
८ चरणताडित. ९ मणिसोपान. १० ग्रहृष्टताम्. ११ हंसकुल. १२ तारहार.

मुहूर्तादिव युवतिजननिरन्तरतया नारीमया इव प्रासादाः, सालक्तकपदकमलविन्यासैः पल्लवमयमिव क्षितितलम्, अङ्गनाङ्गप्रभाप्रवाहेण लावण्यमयमिव नगरम्, आननमण्डल-निवहेन चन्द्रबिम्बमयमिव गगनतलम्, आतपनिवारणायोत्तानितकरतलजालकेन कमलव-नमयमिव दिक्चक्रवालम्, आभरणांशुकलापेनेन्द्रायुधमय इवातपः, लोचनमयूखलेखासं-तानेन नीलोत्पलदलमय इव दिवसो बभूव । कौतुकप्रसारितनिश्चललोचनानां च पश्य-न्तीनां तासामादर्शमयानीव सलिलमयानीव स्फटिकमयानीव हृदयानि विवेश चन्द्रापी-डाकृतिः । आविर्भूतमदनरसानां चान्योन्यं सपरिहासाः सविश्रम्भाः ससंभ्रमाः सेष्याः सोत्प्रासाः साभ्यसूयाः सविलासाः समन्मथाः सस्पृहाश्च तत्क्षणं रमणीयाः प्रससुरालापाः ।
तथा हि 'त्वरितगमने, मामपि प्रतिपालय । दर्शनोन्मत्ते, गृहाणोत्तरीयम् । उल्लासयाल-कलतामाननावलम्बिनीम् । मूढे, चन्द्रलेखामुपहार । उपहारकुसुमस्खलितचरणा पतसि

मुहूर्तादिव मुहूर्तानन्तरं युवतिजनैः स्त्रीजनैर्निरन्तरतया निविडतया प्रासादा भूपसञ्चानि नारीमया इव स्त्रीभिर्निष्पन्ना इव बभूवुः । सालक्तकं सयावकं यत्पदकमलं चरणपद्मं तस्य विन्यासैः स्थापनैः क्षितितलं वसुधातलं पल्लवमयमिव किसलयमयमिवासीत् । अङ्गनानां योषितामङ्गस्य शरीरस्य प्रभाप्रवाहेण कान्तिधारया नगरं द्रङ्गं लावण्यमयमिव चातुर्यमयमिवासीत् । आननं मुखं तस्य मण्डलम् । वर्तुलाकृतित्वात् । तेषां निवहेन समूहेन गगनतलं व्योमतलं चन्द्रबिम्बमयमिवासीत् । आतपनिवारणाय सूर्यालोकद्वरीकरणाद्योत्तानितान्यूर्ध्व-कृतानि यानि करतलानि तेषां जालकेन समूहेन दिक्चक्रवालं दिशां चक्रं कमलवनमयमिवासीत् । आभरणानां भूषणानामंशवः किरणास्तेषां कलापेन समूहेनातप इन्द्रायुधमय इवासीत् । लोचनानां नेत्राणां या मयूखलेखाः कान्तिराजयस्तासां संतानेन परंपरया दिवसो नीलोत्पलदलमय इव बभूव । नीलनलिनदलैर्निष्पन्न इवेत्यर्थः । कौतुकेन कुतूहलेन प्रसारितानि विस्तारितान्यत एव निश्चलानि स्थिराणि लोचनानि नेत्राणि यासामेवंविधानां पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनां तासां योषितां हृदयानि चन्द्रापीडाकृतिर्विवेश प्रविष्टा । हृदयानि विशेष्यचाह—
आदर्शेति । आदर्शो मुकुरस्त्वन्मयानीव तद्रूपाणीव । सलिलं जलं तन्मयानीव । स्फटिकः प्रसिद्धस्त्वन्मया-नीव । प्रतिबिम्बसाधर्म्यादेतेषामुपमानम् । **आविरिति ।** आविर्भूतः प्रकटीभूतो मदनरसः कामरसो यासा-मेवंविधानां कामिनीनामन्योन्यं परस्परं तत्क्षणं तस्मिन्समये रमणीया मनोहरा आलापाः संलापाः प्रससु-र्विस्तारं प्रापुः । आलापान्विशिनष्टि—**सपरीति ।** सह परिहासेन नमैवचनेन वर्तमानाः सपरिहासाः । सह विश्रम्भेण विश्वासेन वर्तमानाः सविश्रम्भाः । सह संभ्रमेण भयेन वर्तमानाः ससंभ्रमाः । सहेष्यया परासहन-लक्षणया वर्तमानाः सेष्याः । सहोत्प्रासेन वितर्केण वर्तमानाः सोत्प्रासाः । सहाभ्यसूययान्यगुणासहनात्मिकया वर्तमानाः साभ्यसूयाः । सह विलासेन नेत्रजेन वर्तमानाः सविलासाः । सह मन्मथेनानङ्गेन वर्तमानाः समन्मथाः । सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानाः सस्पृहाः ।

तानेव प्रदर्शयन्नाह—**तथा हीति ।** त्वरितं शीघ्रं गमनं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे त्वरितगमने । मां सखी-मपि प्रतिपालय । गृहीत्वा गच्छेत्यर्थः । दर्शनेऽवलोकन उन्मत्ता ग्रथिला तस्याः संबोधनं हे दर्शनोन्मत्ते । उत्तरीयमुपरिवृत्तं गृहाण । पतन्तं निवारयेत्यर्थः । हे मूढेऽनभिज्ञे । आननावलम्बिनीं सुखोपरि सस्तामलक-टिप्पणं—1 सौन्दर्यमयमित्युचितम् । 2 उत्प्रासेन मन्दहासेन सहिताः, 'उत्प्रासः स मनाक् सितम्' अमरः । 3 उल्लासय इतः पूर्वं 'चपले' इति संबोधनं ग्रन्थोचितम् । इदं स्वप्रेतनम् ।

पाठा०—१ अङ्गप्रभाः अङ्गनानामङ्गप्रभा. २ उत्तानितेन. ३ आभरणांशुकलापेन. ४ साभ्यसूयालोचन. ५ अन्योन्यतः. ६ अतिरमणीयाः अभिरमणीयाः. ७ चपले उल्लासय. ८ चन्द्रलेखे किमुपहार. ९ मुहुरमुपहार. १० समुपहार.

मदनान्धे । संयमय मदनश्चेतने, केशपाशम् । उत्क्षिप चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्ची-
दामकम् । उत्सर्पय पापे, कपोलदोलायितं कर्णपल्लवम् । अहृदये, गृहाण निपतितं दन्त-
पत्रम् । यौवनोन्मत्ते, विलोक्यसे जनेन, स्थगय पयोधरभारम् । अपगतलज्जे, शिथिलीभू-
तमाकलय दुकूलम् । अलीकमुग्धे, द्रुततरमागम्यताम् । कुतूहलिनि, देहि नृपदर्शनान्तरम् ।
असंतुष्टे, कियदालोक्यसे । तरलहृदये, परिजनमपेक्षस्व । पिशाचि, गलितोत्तरीया हैस्यसे
जनेन । रागावृतनयने, पश्यसि न सखीजनम् । अनेकभङ्गिविकारपूर्णे, दुःखमकारणाय-
सितहृदया जीवसि । मिथ्याविनीते, किं व्यपदेशवीक्षितैः, विश्रब्धं विलोक्य । यौवन-
शालिनि, किं पीडयसि पयोधरभारेण । अतिकोपने, पुरतो भव । मत्सरिणि, किमेकाकिनी
रुणत्सि वातायनम् । अनङ्गपरवशे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयतां नयसि । रागासवमत्ते,
निवारयात्मानम् । उज्जितधैर्ये, किं धावसि गुरुजनसमक्षम् । उल्लसत्स्वभावे, किमेवमाकु-

लतां केशलतामुल्लासयोर्ध्वोऽङ्कुर । हे मदनान्धे, चन्द्रलेखामलिकाभरणमुपाहर दूरीकुरु । उपहारार्थं पूजार्थं यानि
कुसुमानि तैः, स्खलितचरणा पतसि । पतिव्यसीत्यर्थः । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यत्यर्थे वर्त-
मानः । हे मदनश्चेतने, केशपाशमलकसमूहं संयमय सम्यग्बन्धनं कुरु । हे चन्द्रापीडदर्शनव्यसनिनि, काञ्ची-
दामकं रसनादामोत्क्षिपोच्चैर्नय । हे पापे, कपोलदोलायितं कपोलवलम्बि कर्णपल्लवमुत्सर्पयोर्ध्वं कुरु । हे अहृ-
दये हृदयवर्जिते । निपतितं दन्तपत्रं कर्णाभरणं गृहाण स्त्रीकुरु हे यौवनोन्मत्ते, यौवनं तारुण्यं तेनो-
न्मत्ते, पयोधरभारं स्थगयाच्छादय । अनेन विलोक्यस आगन्तुकलोकेन दृग्विषयीक्रियसे । हे अपगतलज्जे,
अपगता दूरीभूता लज्जा यस्यास्तस्याः संबोधनम्, शिथिलीभूतं श्लथीभूतं दुकूलं दुगूलमाकलय संयमय । हे
अलीकमुग्धे त्वं मुग्धा नासि । किंतु मिथ्यामुग्धत्वं प्रतिपन्नासि । द्रुततरं शीघ्रतरमागम्यताम् । किमर्थं
विलम्बं करोषि । हे कुतूहलिनि, कुतूहलं विद्यते यस्यामिति तस्याः संबोधनम्, नृपदर्शनार्थमन्तरं विचारं देहि ।
'विचारं मध्यमन्तरे' इति कोशः हे असंतुष्टे संतोषवर्जिते, कियत्किमन्मात्रमालोक्यसे वीक्षसे । हे तरलहृ-
दये चञ्चलचित्ते, परिजनं परिच्छदमपेक्षस्वापेक्षां कुरु । हे पिशाचि हे राक्षसि, गलितं स्वस्थानात्स्वस्तमुत्तरीयं
संव्यानं यस्या एवविधा त्वं जनेन लोकेन हस्यसे । हे रागावृतनयने रागेण कामरागेणावृते आच्छादिते नयने
लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम्, सखीजनमालिजनं न पश्यसि न विलोकयसि । अनेकेति । अनेके ये
भङ्गिविकाराः कौटिल्यविकारास्तैः पूर्णे भृते हे सखि, अकारणेन निमित्तव्यतिरेकेणायासितं खेदितं हृदयं
ययैवभूता सती दुःखं दुःखरूपमेव । न सुखेनेत्यर्थः । जीवसि प्राणान्धत्वे । हे मिथ्याविनीते हे असत्येनं
विनयकारिणि, व्यपदेशवीक्षितैः कपटावलोकितैः किम् । विश्रब्धं सविश्वासं यथा स्यात्तथा विलोकय पश्य ।
हे यौवनशालिनि हे तारुण्यशोभिनि, पयोधरभारेण स्तनभारेण किं पीडयसि किं पीडां जनयसि । मधुपरि-
पतनेनेति भावः । अतिकोपने हे चण्डि, पुरतोऽप्रतो भव । हे मत्सरिणि हे भवर्षिणि, एकाकिनी
वातायनं गवाक्षं किं रुणत्सि रोधनं कुरुषे । हे अनङ्गपरवशे हे मदनान्धे, मदीयमुत्तरीयांशुकमुत्तरीयता-
मुपरिवृत्तां नयसि प्रापयसि । हे रागासवमत्ते रागः प्रीतिः स एवासवः सीधु तेन मत्ते क्षीबे, आत्मानं
निवारय वारणां कुरु । अतिरागवशान्मरणं भविष्यतीति भावः । हे उज्जितधैर्ये त्यक्तसाहसे, गुरुजनसमक्षं

टिप्पणं—१ पतितां चन्द्रलेखाम् ('लौढ' 'बैदा') उपाहर उत्थापय, गृहाणेत्यर्थः । टीकाकारस्तु
अन्तः । २ अवकाशम्, मह्यमपि दर्शनाय स्थानं देहीत्याशयः । ३ चन्द्रापीडलाभासंभवादकारणमेव
हृदयस्यायासः दुःखमयं च जीवनमित्याशयः । ४ मिथ्यैव विनयाऽभिनयं प्रदर्शयसीत्यर्थः ।

पाठा०—१ भागम्. २ दर्शनान्तरम्. ३ पिशाचिके, ४ वलित. ५ विहस्यसे. ६ आलोक्य. ७ रागमत्ते.

लीभवसि । मुग्धे, निगूहस्व मदनज्वरजनितपुलकजालकम् । अंसाध्वाचरणे, किमेवमुत्ता-
म्यसि । बहुविकारे, अङ्गभङ्गवलनायासितमध्यभागा वृथा खिद्यसे । शून्यहृदये, स्वभव-
नाभिर्गन्तमपि नात्मानमवगच्छसि । कौतुकाविष्टे, विस्मृतासि निःश्वासितुम्, अन्तःसंकल्प-
रचितरतंसमागमसुखरसनमीलितलोचने, समुन्मीलय लोचनयुगलम्, अतिक्रामत्यम् ।
अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते, रविकिरणनिवारणाय कुरु शिरस्युत्तरीयांशुकपल्लवम् । अयि सती-
व्रतग्रहगृहीते, द्रष्टव्यमपश्यन्ती वञ्चयसि लोचनयुगलम् । अधन्ये, हतासि परपुरुषादर्श-
नव्रतेन । प्रसीदोत्तिष्ठ सखि, पश्य रतिविरहितं साक्षादिव भगवन्तमगृहीतमकरध्वजं म-
करध्वजम् । अयमस्य सितातपत्रान्तरेण अलिकुलनीले शिरसि तिमिरशङ्कानिपतित इव
शशिकरकलापो मालतीकुसुमशेखरोऽभिलक्ष्यते । एतदस्य कर्णाभरणमरकतप्रभाश्यामायि-
तमुपरचितविकचशिरीषकुसुमकर्णपूरमिव कपोलतलमाभाति । अयमस्य हारान्तर्निविष्टारु-

गुरुजनाः पूज्यजनास्तेषां समक्षं प्रत्यक्षं किं धावसि किं प्रधावनं करोषि । हे उल्लसत्स्वभावे प्रवर्धमानाशये
किमिति प्रश्ने । एवममुना प्रकारेणाकुलीभवसि व्याकुलतां भजसे । हे मुग्धे प्रथिले, मदनज्वरेण कामज्वरेण
जनितं यत्पुलकजालकं रोमाञ्चसमूहं निगूहस्व संवृतं कुम्भ । हे असाध्वाचरणे अशुभचरिते । किमेवमुत्ता-
म्यसि कथं ग्लानिं भजसि । हे बहुविकारे हे अनेकविकारवति, अज्ञानां भङ्गाः संस्थानविशेषास्तेषां बलनं
संकोचस्तेनायासितः खिन्नो मध्यभागोऽवलम्बं यस्या एवंविधा त्वं वृथा मुग्धा खिद्यसे खेदं प्राप्नोषि । हे
शून्यहृदये शून्यचित्ते । स्वभवनाभिजिगृहादात्मानं निर्गतमपि बहिरागतमपि नावगच्छसि न जानसि । हे
कौतुकाविष्टे हे कुतूहलगृहीते । निःश्वासितुं निःश्वासं ग्रहीतुं विस्मृतासि । कौतुकेनैवं व्याक्षिप्तचित्ताभूय-
थोच्छ्वासमपि न गृह्णासीति भावः । अन्तःसंकल्पेन मनोभ्यवसायेन रचितो यो रतंसमागमो मैथुनप्राप्तिस्ततो
यत्सुखं सातं तस्य यो रस आन्तरप्रीतिस्तेन निमीलिते मुद्रिते लोचने यस्यास्तस्याः संबोधनम्, लोचनयुगलं
समुन्मीलय विकांसय । अयं चन्द्रापीडोऽतिक्रामति गच्छति । हे अनङ्गशरप्रहारमूर्च्छिते हे कामबाणाघात-
निश्चेतने, रविकिरणनिवारणाय सूर्यतापापनोदायोत्तरीयांशुकपल्लवं शिरसि मस्तके कुरु विधेहि । अपीति
कोमलामन्त्रणे । हे सतीव्रतग्रहगृहीते सतीव्रतं पातिव्रत्यं तल्लक्षणो यो ग्रहस्तेन गृहीते, प्रथिले इत्यर्थः ।
द्रष्टव्यं द्रष्टुं योग्यमपि चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती लोचनयुगलं वञ्चयसि वञ्चनां करोषि । हे अधन्ये
हे अभाग्ये, परपुरुषाणां यददर्शनव्रतं तेन हतासि पीडितासि । चन्द्रापीडस्तु न तथाविधः पुरुषो येन दर्श-
नादेव व्रतभङ्गः स्यादिति भावः । प्रसीद प्रसन्ना भव । हे सखि, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । रतिविरहितं रतिरहि-
तमगृहीतो मकरचिह्नितो ध्वजो येनैवंभूतं साक्षादिव भगवन्तं मकरध्वजं पश्य विलोकय । अयमिति । अस्य
चन्द्रापीडस्य सितं यदातपत्रं छत्रं तस्यान्तरेणान्तराऽलिकुलं भ्रमरकुलं तद्वन्नीले हरिते शिरसि मस्तकेऽयं माल-
तीकुसुमशेखरस्तिमिरस्य या शङ्का शङ्कनं तेन निपतितः शशिकरकलाप इव चन्द्ररश्मिसमूह इवाभिलक्ष्यते जनै-
र्ज्ञायते । तिमिरस्य शशिकरबाध्यत्वात्तच्छङ्कया तद्वन्नीले निपतित इवेत्युत्प्रेक्षा । श्वेतत्वसाम्यान्मालतीकुसुम-
शेखरस्य चन्द्रकरकलापोपमानम् । एतदिति । अस्य कुमारस्यैतत्कपोलतलं गल्लात्परो भाग आभाति शोभते ।
कीदृशं कपोलस्थलम् । कर्णाभरणस्य या मरकतप्रभा तथा श्यामायितं श्यामवदाचरितम् । किमिव । उपरचितो
निर्मितो विकचशिरीषकुसुमस्य कर्णपूरो यस्मिन्नेवंभूतमिव । मरकतप्रभायाः श्यामत्वात्तयालंकृतस्य कपोलस्य

टिप्पण—१ चन्द्रापीडालाभादित्यर्थः ।

पाठा—१ अंसावरणे, २ विविधाङ्गवलनः; विविधाङ्गभङ्गवलनः; विविधाङ्गभङ्गचलनः । ३ सुरतः रतिः । ४ अपभे-
५ परिहारव्रतेन.

गमणिकिरणकलापच्छलेन हृदयं विविधुरभिनवयौवनराग इव बहिः परिस्फुरति । एतद्देनेन चामरकलापान्तरैरित एव वीक्षितम् । एतत्किमपि वैशम्पायनेन सह समामन्य दशनमयूखलेखाधवलीकृतदिकचक्रवालं हसितम् । एषोऽस्य शुकपक्षतिहरितरागेणोत्तरीयांशुकप्रान्तेन बलाहकस्तुरगसुरचलनजन्मानं लग्नमप्रकेशेषु रेणुमपहरति । अयमनेन लक्ष्मीकरकमलकोमलतलः समुत्क्षिप्य तिर्यक्स्तुरङ्गमस्कन्धे निक्षिप्तश्चरणपल्लवः सलीलम् । अयमनेन च ताम्बूलयाचनार्थमुत्तानिततलो दीर्घाङ्गुलिराताम्रपुष्करकोशशोभी गजेनेव शैवालकवलयप्रासलालसः प्रसारितः करः । धन्या सा या लक्ष्मीरिव निर्जितकमलं करतलमस्य वसुंधरासपत्नी ग्रहीष्यति । धन्या च देवी विलासवती सकलमहीमण्डलभारधारणक्षमः ककुभा दिग्गज

शिरीषकुसुमकर्णपूरीभावेऽपि तद्वत्त्वं बोध्यमिति भावः । एतस्येति विषये षष्ठी । फलस्येच्छेतिवत् । एतद्विषये योऽभिनवयौवनेनाभिनवतारुण्येन योऽस्माकं रागः स हारा मुक्ताकलापस्तेष्वन्तर्निविष्टा अन्तःप्रविष्टा येऽरुणमणयः पद्मरागास्तेषां किरणास्तिवस्तेषां कलापच्छलेन बहिः परिस्फुरति हृदयं चित्तं विविधुः प्रवेष्टुमिच्छुरिव बहिः परिस्फुरति बहिः प्रसर्पति । यद्वाभिनवयौवनरागो हृदयं विविधुरिव पूर्वोक्तच्छलेन बहिः परिस्फुरति । एतदिति । एतद्वत्त्वभिनवमनेन चन्द्रापीडेन चामरकलापान्तरैर्मध्यैरित एवेतः प्रदेश एव वीक्षितमवलोकितम् । अनेन किमप्येतदज्ञातस्वरूपं वैशम्पायनेन सह समामन्य संभाषणं कृत्वा दशनमयूखलेखाधवलीकृतदिकचक्रवालं यथा स्यात्तथा हसितम् । एषोऽस्येति । एष बलाहकोऽस्य राक्षः शुकः कीरस्तस्य पक्षतिः पक्षस्तद्वद्वरितरागो नीलरागो यस्मिन्नेवंभूतेनोत्तरीयांशुकप्रान्तेन संव्यानवस्त्रप्रान्तेन । तुरगसुरचलनजन्मानमिति । तुरगा अश्वास्तेषां खुराः शफास्तेषां चलनं गमनं तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंविधं रेणुं धूलिमप्रकेशेषु लग्नमपहरति दूरीकरोति । अनेनेति । अनेन चन्द्रापीडेन लक्ष्म्या यत्करकमलं तद्वत्कोमलं मृदु तलं यस्य स तथा चरणपल्लवस्तुरङ्गमस्कन्धे तिर्यक्समुत्क्षिप्य तिर्यगुत्पाद्य सलीलं यथा स्यात्तथा निक्षिप्तः स्थापितः । अयमिति । अनेन चन्द्रापीडेन ताम्बूलं नागवल्लीदलं तथाचनार्थमयं करो हस्तः शुण्डा च गजेनेव प्रसारितो विस्तारितः । करं विशिनष्टि—उत्तानितेति । उत्तानितं तलं यस्य स तथा । दीर्घा अङ्गुलयो यस्य स तथा । आ ईषत्ताम्रो रक्तवर्णः पुष्करकोशः कमलकोशस्तद्वच्छोभत इत्येवंशीलः स तथा । पक्षे पुष्करं शुण्डाप्रमृ । ताम्बूलपत्राणां तत्साम्येनाह—शैवेति । शैवालं शैवालं तस्य कवलो गुडस्तस्य प्रासो भक्षणं तत्र लालसो लोलुपः । धन्येति । सा स्त्री धन्या भाग्यवती यास्य निर्जितकमलं करतलं लक्ष्मीरिव ग्रहीष्यति । अत एव वसुंधरायाः सपत्नीत्युक्तम् । धन्या चेति । चकारः पुनरर्थः । देवी विलासवती धन्या महाभाग्यवती । एतदर्थं स्पष्टयन्नाह—सकलेति । यया विलासवत्या सकलं यन्महीमण्डलं तस्य यो भारो वीवधस्तस्य

टिप्पण—१ पुरन्ध्रीणामेवं वर्णनानौचित्यात्कवेरनभिप्रेतोयमर्थः । अस्य वक्षसि हारान्तर्गततरक्तमणीनामयं रक्तिमा नास्ति किन्तु अभिनवो यौवनरागोऽस्य हृदयं प्रवेष्टुमिच्छति परं नाद्यापि प्रवेशं लब्धवान्, अत एव स बहिः स्फुरति । शैशवं पराजित्य नाद्यापि यौवनस्य पूर्णाधिकारोभूदिति सन्धिविशेषो व्यङ्ग्यः । २ एतद्वस्तु वीक्षितमिति तु टीकाकारस्य घोरमज्ञानम् । अनेन (चन्द्रापीडेन) चामरकलापस्य अन्तरैः मध्यप्रदेशैः इत एव मां प्रलेख एतद् वीक्षितम् । एतदिति दर्शनक्रियायाः परामर्शः । सेयं सविलासमन्मथा कस्याश्चिदुक्तिः । ३ राजकुमारस्य (चन्द्रापीडस्य) इत्यर्थः । ४ उत्थाप्य ।

पाठा—१ अलकचामरकलापान्तरैरितविरलवीक्षितम् ; अनेकचामरकलापान्तरितमस्य वीक्षितम् । २ अवलित । ३ आलस्य । ४ करतल । ५ कोमलदीर्घाङ्गुलिः । ६ कवलयालसः ; कवलयप्रासवाच्छया । ७ मण्डलधारण ।

इव गर्भेण यया व्यूढः । इत्येवंविधानि चान्यानि च वदन्तीनां तासामापीयमान इव लो-
चनपुटैः, आहूयमान इव भूषणरवैः, अनुगम्यमान इव हृदयैः, अनुबध्यमान इवाभरण-
रत्नरश्मिरज्जुभिः, उपह्रियमाण इव नवयौवनवलिभिः, शिथिलभुजलताविगलितधवलवलय-
यनिकैरे पदे पदे विवाहानल इव कुसुममिश्रैर्लज्जालिभिरवकीर्यमाणश्चन्द्रापीडो राजकुल-
समीपमाससाद ।

क्रमेण च यामावस्थिताभिरनवरतकरटस्थलगलितमदमपीकरीभिरञ्जनगिरिमालामलि-
नाभिः कुञ्जरघटाभिरन्धकारितदिङ्मुखतया जलधरदिवसायमानमुद्दण्डधवलातपत्रसहस्रसं-
कटमनेकद्वीपान्तरागतदूतशतसंकुलं राजद्वारमासाद्य तुरङ्गमादवततार । अवतीर्य च करत-
लेन करे वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः सविनयं प्रस्थितेन बलाहकेनोपदिश्यमानमार्गस्त्रिभुवन-
मिव पुञ्जीभूतम्, आगृहीतकनकवेत्रलतैः सितवारबाणैः सितकुसुमशेखरैः सितोष्णीषैः

धारणे निर्वहणे क्षमः समर्थो गर्भेण गर्भत्वेन व्यूढो वर्धितः । कः कयेव । ककुभा दिशा गर्भेण मध्यभागेन
दिग्गज इव व्यूढो धृतः । सोऽपि समग्रमहीभारधारणक्षमः । उपसंहरन्नाह—इत्येवमिति । इति समाप्तौ ।
एवंविधानि पूर्वोक्तस्वरूपाण्यन्यानि चैभ्योऽनुक्तानि वचनानि च वदन्तीनां जल्पन्तीनां तासां स्त्रीणां लोचनपुटै-
रापीयमान इव । अत्यादरेण वीक्षणं पानमुच्यते । भूषणरवैराभरणध्वनिमिराद्ध्यमान इव निमग्न्यमाण इव ।
हृदयैश्चितैरनुगम्यमान इवानुयायमान इव । आभरणरत्नानां रश्मयः किरणास्त एव रज्जवस्ताभिरनुबध्य-
मान इव । नवयौवनान्येव बलयस्तैरुपह्रियमाणः पूज्यमान इव । शिथिलाः श्लथा या भुजलता बाहुलतास्ताभ्यो
विगलितानि च्युतानि धवलवलयनिकरः श्वेतकटकसमूहो यस्मिन्नेवंविधे^१ पदे पदे प्रतिपदं विवाहानल इवोद्भा-
हवहिरिव कुसुममिश्रैः पुष्पसंपुक्तैर्लज्जालिभिरवकीर्यमाणो वर्धयमानश्चन्द्रापीडो राजकुलसमीपमाससाद प्राप ।

क्रमेण परिपाठ्या राजद्वारमासाद्य प्राप्य तुरङ्गमादश्चादवततारोत्तीर्णः । अथ राजद्वारं विशिनष्टि—
यामेति । यामावस्थिताभिः सेवावसरस्थिताभिः । अनवरतं निरन्तरं करटस्थलाद्दण्डस्थलाद्गलितो यो मदो
दानं स एव मपीनार्भाम्बुकर्दमस्तं कुर्वन्तीति कार्यस्ताभिः । अञ्जनगिरीणां या माला पङ्क्तिस्तद्वन्मलिनाभिर्मली-
मसाभिः कुञ्जरघटाभिर्हस्तिसंहतिभिरन्धकारितानि यानि दिङ्मुखानि तेषां भावस्तत्ता तथा जलधरदिवसाय-
मानं मेघदिनमिवाचरमाणमुद्दण्डं प्रचण्डं यद्धवलातपत्राणां श्वेतच्छत्राणां सहस्रं तेन संकटं संकुलम् । अनेके
द्वीपान्तराद्देशान्तरादागता ये दूताः संदेशहारकास्तेषां शतानि तैः संकुलं व्याप्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।
च पुनरर्थः । अवतीर्याश्चादुत्तीर्य करतलेन हस्ततलेन कृत्वा करे हस्ते वैशम्पायनं मन्त्रिसुतमवलम्ब्यावलनी-
कृत्य पुरोऽग्रे सविनयं विनयसहितं यथा स्यात्तथा प्रस्थितेन गन्तुं प्रवृत्तेन बलाहकेनोपदिश्यमानो निवेद्यमानो

टिप्प०—१ 'गर्भेण ययाऽयमूढः' । इत्येव पाठः । अयम् ऊढो धारितः । २ निकरैरित्येव पाठः । बास-
नोद्रेकात् शिथिलाभ्यो भुजलताभ्यो विगलितो धवलवलय (हीरकादिकङ्कण) समूहो येषु तादृशैः
कुसुममिश्रैर्लज्जालिभिर्विवाहानल इवावकीर्यमाणः । पाणिग्रहणसमयेपि अग्रेरुपरि लाजाक्षेपः, राजा-
गमनेपि लाजाक्षेप इति द्वयोः साम्यम् । तथा च कालिदासोपि—'अवाकिरन् बाललताः प्रसूनैराचार-
लाजैरिव पौरकन्याः' । ३ मदमसीपङ्ककरीभिः । इत्येव पाठः । मदा एव मसीपङ्काः तेषां करीभिः
कारिणीभिः ।

पाठा०—१ गर्भेणायमूढः. २ यया च. ३ निबध्यमानः. ४ शिथिलित. ५ निकरैः ६ मिभ. ७ विगलित.
८ मसीपङ्ककरीभिः; मसीपङ्ककरीभिः. ९ समाकुलम्. १० बाणधारिभिः. ११ सितारणैः.

सितवेषपरिग्रहतया श्वेतद्वीपसंभवैरिव कृतयुगपुरुषैरिव महाप्रमाणैर्दिवानिशमालिखितैरिवो-
त्कीर्णैरिव तोरणस्तम्भनिषण्णैर्द्वारपालैरनुज्झितद्वारदेशम्, अनेकसंयवनचन्द्रशालाविटङ्कवेदि-
कासंकटशिखरैरभ्रं कषैरपहसितसितकैलासशोभैरमलसुधावदातैः सप्रात्यैशैलमिव महाप्रा-
सादैरनेकवातायनविवरविनिर्गतैर्युवतिकिरणसहस्रतया कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरि विस्तीर्णै-
न विराजमानम्, अन्तर्गतायुधनिवहाभिराशीविषकुलसंकुलाभिः पातालगुहाभिरिवातिगम्भी-
राभिरायुधशालाभिरुपेतम्, अबलाचरणालक्तकरसरक्तमणिशकलैः शिखरनिनीनशिखिकुल-
कृतकेकारवकलकलैः क्रीडापर्वतकैरुपशोभितम्, उज्ज्वलवर्णकम्बलावगुण्ठितकनकपर्याणाभिः
प्रलम्बचामरकलापचुम्बितचलकर्णपल्लवाभिः कुलयुवतिभिरिवोपरारूढशिक्षाविनयनिभृता-

मार्गः पन्था यस्यैवंभूतो राजकुलं विवेशेति दूरेणान्वयः । अत्र कुलं गृहम् । 'कुलं गृहेऽपि ताटङ्के कुबेरे चैव
कुण्डले' इत्यनेकार्थः । पुञ्जीभूतमिव राशीभूतमिव त्रिभुवनम् । आगृहीतात्ता कनकवेन्नलता सुवर्णवेष्टिता
वेन्नयष्टियैः । सितः शुक्रो वारबाणः कञ्चुको येषां तैः । सितानि यानि कुसुमानि तेषां शिखरो येषां तैः । सितः
श्वेत उष्णीषो मूर्धवेष्टनं येषां तैः । सितो यो वेषो नेपथ्यं तस्य परिग्रहः स्वीकारस्तस्य भावस्तत्ता तथा । श्वेत-
द्वीपसंभवैरिव । श्वेतभिधानद्वीपे सर्वैः श्वेतवर्णोपयुक्तः स्यादित्यभिप्रायः । कृतयुगपुरुषैरिव कृतयुगः सत्ययु-
गस्तत्रोत्पन्नैः पुरुषैरैरिव । महाप्रमाणैरत्युच्चैर्दिवानिशमालिखितैरिव चित्रितैरिव । उत्कीर्णैरिवोत्कीर्य
कर्षितैरिव । तोरणं प्रसिद्धं तस्य यः स्तम्भस्तत्र निषण्णैः स्थितैस्तदवष्टम्भेनावस्थितैरेवंभूतैर्द्वारपालैर्दिवानि-
रिकैरनुज्झितोऽपरित्यक्तो द्वारदेशो यस्य तत् । पुनः कीदृशम् । विराजमानं शोभमानम् । कैः कैः । प्रासादैर्दे-
वभूपानां गृहैः । कीदृशैः । अनेकेति । अनेकानि संयवनानि, चतुःशालानि, चन्द्रशालाः शिरोगुहाणि
विटङ्कः कपोतपालिका स चोन्नतप्रदेशः, वेदिकाः प्रसिद्धाः, ताभिः संकटानि संकीर्णानि शिखराणि गृह-
प्रान्ताग्राणि येषां तैरभ्रं कषैर्व्योमव्यापिभिरपहसितापहासारुपदीकृता सितकैलासस्य शोभा दीप्तिर्यैः । अमला
निर्मला या सुधा तथावदातैः शुभ्रैरेवंभूतैर्महाप्रासादैर्देवभूपानां गृहैः सप्रात्यैशैलमिव हिमोपयुक्तगिरिमिव
सुधाधवलितत्वनोच्चत्वेन च द्वारदेशस्य शैलसाम्यम् । अनेके ये वातायना गवाक्षास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि
तेषु विनिर्गतं यद्युवतीनां स्त्रीणां किरणसहस्रं तस्य भावस्तत्ता तथा । कनकशृङ्खलाजालकेनेवोपरिविस्तीर्णै-
न विस्तृतेन विराजमानमित्यर्थः । पुनः कीदृशम् । अतिगम्भीराभिरलब्धमध्याभिरायुधशालाभिः शस्त्रशाला-
भिरुपेतं सहितम् । कीदृशीभिः । अन्तर्गतो मध्यगत आयुधनिवहः शस्त्रसमूहो यासु ताभिः । कामिरिव ।
आशीविषाः सर्पास्तेषां कुलानि तैः संकुलाभिव्याघ्राभिः पातालगुहाभिरिव बलिवेदमकन्दराभिरिव । पुनः
प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—अबलेति । अबलाचरणानां वनितापादानां योऽलक्तकरसो यावकरसस्तेन
रक्तानि मणिशकलानि रत्नखण्डानि येषु तैः शिखरनिनीनैः सानुमध्यवर्तिभिः शिखिकुलैर्मयूरसमूहैः कृतस्य
विहितस्य कैकारवस्य कलकलः कोलाहलो येषु तैरेवंभूतैः क्रीडापर्वतकैः क्रीडाचलैरुपशोभितम् । उज्ज्व-
लेति । उज्ज्वलवर्णो यः कम्बलो रत्नकस्तेनावगुण्ठितमाच्छादितं कनकपर्याणं सुवर्णपल्लयनं यासु ताभिः
प्रलम्बानि यानि चामराणि तेषां कलापः समूहस्तेन चुम्बिताः सहिताश्चलाः कर्णपल्लवा यासां ताभिः ।

टिप्पण—१ 'संजवन' इत्येव पाठः 'संजवनं त्विदम् । चतुःशालम्' इत्यमरः । २ हिमशैलैः सहित-
मिव । ३ भूपानां यत्किरणसहस्रमिति बोध्यम् । न किल युवतयो रवयः । ४ अयमपि भ्रमः । विनि-
र्गतं युवतिभूषणकिरणसहस्रं यस्मिन् तत्, तत्तथा, इति बहुव्रीह्युत्तरं तदप्रत्यय उचितः । राजभवनस्य
गवाक्षविवरेभ्यो भूषणकिरणा निर्गच्छन्ति, ते च कनकशृङ्खलावत्प्रतीयन्त इत्युत्प्रेक्षाशयः ।

पाठा०—१ संयमनः संजवन. २ शालिका. ३ अपहसितकैलासशैलशोभैः, उपहसितकैलासशिखरशोभैः.
४ शैलमिव. ५ युवतिभूषणकिरण. ६ वितानेन; विततेन; वितानेन. ७ प्रचल; लम्ब. ८ कलापचल. ९ उपरूढ;
उपगूढ. १० विनयेन निभृताभिः.

भिर्यामकरेणुकाभिरशून्यकक्षान्तरम्, आलानस्तम्भनिषण्णेन च नवजलधरोषगम्भीरम-
नुगतवीणावेणुरवरम्यमास्फालितघर्षेरिकाघर्षरमनवरतसंगीतैकमृदङ्गध्वनिमामीलितलोचन-
त्रिभागेण वामदशनकोटिनिषण्णहस्तेन निश्चलकर्णतालैनाकर्णयता सलीलमुभयपार्श्ववलम्बि-
वर्णकम्बलतया विन्ध्यगिरिणेवाविष्कृतधातुविचित्रितपक्षसंपुटेनाधोरणगीतानन्दकृतमन्द्रक-
ण्ठगर्जितेन मदजलशबलशङ्खशोभितश्रवणपुटेन रजनिकरविम्बचुम्बिसंवर्तकाम्बुद्वन्द्वविड-
म्बकेन कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन कृतकर्णपूरमिवाङ्कुशेन मुखमुद्रहता मदजलमलिनेन
द्वितीयेनेव कर्णचामरेण कपोलतलदोलायमानेन मधुकरकुलेनालंक्रियमाणेनात्युदग्रतया पूर्व-

उपाख्यौ प्राप्तौ यौ शिक्षाविनयौ ताभ्यां निभृताभिर्भृताभिः तत्र शिक्षा संज्ञादिज्ञानम्, विनयो नम्रता । अत
एव कुलयुवतिभिरिव ता अपि शिक्षाविनयाभ्यां निभृताः स्युः । एवंविधाभिर्यामकरेणुकाभिश्चतुष्पिकाहस्ति-
नीभिरशून्यं कक्षान्तरं गृहान्तरं यस्य तत् । आलानेति । आलानस्तम्भो गजबन्धनस्तम्भस्तत्र निषण्णेन
स्थितेन गन्धमादननाम्ना गन्धहस्तिना सनाथीकृत एकदेशो यस्येति दूरेणान्वयः । अथ गजं विशेषयन्नाह—
नवेति । नवजलधरो नवीनमेघस्तस्य यो घोषो ध्वनिस्तद्वद्गम्भीरम् । अनुगतः सहितो यो वीणावेणुरवस्तेन
रम्यं मनोहरम् । आस्फालिता वादिता या घर्षेरिका वाद्यविशेषस्तस्या घर्षरम् । घर्षरशब्दमिश्रमित्यर्थः ।
अनवरतं निरन्तरम् । गीतवृत्त्यवाद्यत्रयं प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तं संगीतकमुच्यते । तस्य यो मृदङ्गध्वनिर्गजरवस्तं
सलीलं यथा स्यात्तथाकर्णयता शृण्वतात एवामीलितो निमीलितो लोचनत्रिभागे नेत्रत्रिभागो येन स तथा तेन ।
यद्वा गजानामवलोकनस्वभावोऽयमिति । वामेति । वामदशनकोटावपसव्यदन्ताग्रे निषण्णः स्थितो हस्तो
येन (यस्य) तथा । अयमपि गजस्य स्वभावः । निश्चलः स्थिरः कर्णतालो यस्य स तथा तेन, केवलमेतद्गीतश्रव-
णमाहात्म्यम् । उभयेति । उभयपार्श्वेष्वलम्बित इत्येवंशीलो यो वर्णकम्बलः परिस्तोमस्तस्य भावस्तथा तया
विन्ध्यगिरिणेव जलबालकेनेव । आविष्कृतेति । आविष्कृतो यो धातुगैरिकं तेन विचित्रितं पक्षसंपुटं यस्य ।
गजस्यापि कुयेनाच्छादितत्वेन तस्योपमानम् । विचित्रितपक्षसंपुटत्वादिति भावः । आधोरणेति । आधो-
रणा हस्तिपकास्तेषां गीतं गानं तस्माच्च आनन्दः प्रमोदस्तेन कृतं विहितं मन्द्रं मधुरं कण्ठगर्जितं येन स तथा
तेन । मदेति । मदजलं दानजलं तेन शबलः कर्बुरो यः शङ्खो भालधुवोरन्तरं तेन शोभितं विराजितं श्रव-
णपुटं कर्णसंपुटं यस्य स तथा तेन । 'शङ्खो निधौ ललाटारिश्च कम्बौ' इत्यमरः । रजनीति । रजनिकरविम्बं
चन्द्रविम्बं चुम्बन्तीत्येवंशीला ये संवर्तकाम्बुदा लोकविनाशकालीना मेघास्तेषां वृन्दं समूहस्तद्विडम्बयत्यनुक-
रोति यः स तथा तेन । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्रत्ययः । अनेन स्वच्छत्वेन वर्तुलत्वेन च शङ्खस्य चन्द्रसादृश्यं
हस्तिनो जलधरसाम्यं च स्पष्टीकृतम् । कर्णेति । कर्णावलम्बिना काञ्चनमयेन स्वर्णनिषण्णेनाङ्कुशेन सृणिना
कृतकर्णपूरमिव विहितश्रोत्राभरणमिव मुखमाननमुद्रहता धारयता । पुनः कीदृशेन । मधुकरकुलेन भ्रमरस-
मूहेन कृत्वालंक्रियमाणेन । विभूष्यमाणेन । भ्रमरकुलं विशिनष्टि—कपोलेति । कपोलतलं गलात्परो भाग-
स्तत्र दोलायमानेनेतस्ततो भ्रममाणेन । चञ्चलत्वसाम्यादुपमानान्तरमाह—कर्णेति । द्वितीयेनापरेण कर्णचाम-
रेणैव । शुकृत्वशङ्का निराकर्तुमाह—मदेति । मदजलं दानजलं तेन मलिनेन कृष्णेन । एतेन वर्णेनाप्युपमा-
नस्य साम्यमाविष्कृतम् । तदवयवानां सगुणत्वं वर्णयितुमाह—पूर्वेति । अत्युदग्रतयात्युच्चतया पूर्वकायस्य

टिप्प०—१ कुलयुवतीनां पक्षे शिक्षा गार्हस्थ्यपरिचालनचातुर्यानुकूला बोध्या । २ प्रतिग्रहं
रक्षाप्राहरिकरूपेण बन्धनीयाः करेणुका यामकरेणुकाः ।

पाठा०—१ यामक. २ जलधरगर्जितघोष. ३ अतनु. ४ अनवरतमृदुमृदङ्गध्वनिमामीलित; अनवरतसंगीतमृदुमृद-
ङ्गध्वनिमितमनोहरं किञ्चिदामीलित. ५ संगीत. ६ ध्वनम्. ७ पार्श्वप्रलम्बित. ८ विचित्र. ९ चुम्बितावर्तक; चुम्बिना-
वर्तक; चुम्बितसंवर्तक. १० अम्बुद्विडम्बकेन, ११ कर्णावन्तलम्बिना.

कायस्य वामनतया च जघनभागस्य पातालादिवोत्तिष्ठता निशासमयेनेव परिस्फुरत्सार्धचन्द्रनक्षत्रमालेन शरदारम्भेणेव प्रकटितारुणचारुपुष्करेण वामनरूपेणेव कृतत्रिपदीविलासेन स्फटिकगिरितटेनेव लग्नसिंहमुखप्रतिमेन प्रसाधितेनेवालोलैर्कर्णपल्लवाहतमुखेन गन्धमादन-
मात्रा गन्धहस्तिना सनाथीकृतैकदेशम्, उज्ज्वलपट्टकम्बलपट्टावारितपृष्ठैश्च रसितमधुरघ-
ण्टिकारवमुखरकण्ठैर्मञ्जिष्ठालोहितस्कन्धकेसरबालैर्वनगजरुधिरपाटलसदृशैर्व केसरिभिः पु-
रोनिहितयवसराशिशिखरोपविष्टमन्दुरापालैरासन्नमङ्गलगीतध्वनिदत्तकर्णैरन्तःकपोलधृतमधु-

पुरोभागस्य जघनभागे वामनत्वं गजस्य गुण इत्याशयेनाह—**वामनेति** । वामनतया हस्ततया जघनभागस्य पश्चाद्भागस्य । एतन्निमित्तादिवोत्प्रेक्षामाह—**पातालेति** । पातालाद्रसातलाद्भवामुखादुत्तिष्ठता प्रादुर्भवता । निशासमयेनेव विभावरीकालेनेव । कीदृशेन । परिस्फुरन्ती दीप्यमानार्धचन्द्रोऽष्टमीचन्द्रस्तदाकृतिना मध्य-
मणिना सहवर्तमाना नक्षत्रमालाभरणं यस्मिन्स तेन । पक्षे सार्धचन्द्रा नक्षत्रमाला तारापङ्क्तिर्यस्मिन्निति-
विग्रहः । पुनस्तमेव विशिनष्टि प्रकटितेति । प्रकटितमाविष्कृतमरुणं रक्तमत एव चारु मनोहरं पुष्करं
कुण्डाग्रं येन स तथा तेन । केनेव । शरदारम्भेणेव । घनाख्यप्रारम्भेणेव तत्पक्षे पुष्कराणि कमलानि ।
'राजीवपुष्करे' इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । पुनर्विशेषतो विशेषयन्नाह—**वामनेति** । वामनरूपेणेव वामना-
वतारेणेव । उभयसाम्यमाह—**त्रिपदीति** । कृतो विहित एकं पादमुत्क्षिप्य पादत्रयेऽङ्गावस्थानं त्रिपदी तस्या
विलासो विभ्रमो येन स तथा तेन । पक्षे त्रिपदीति स्वर्गनृत्युपाताललक्षणां तस्यां विलासो विलसनं येनेतिभावः ।
स्फटिकेति । स्फटिकगिरिः स्फटिकाचलस्तस्य तटेनेव वप्रेणेव । उभयं विशिनष्टि—**लग्नेति** । लग्ना सिंह-
मुखा प्रतिमा गजस्य दन्तबन्धो यस्य स तेन । 'प्रतिमां प्रतिरूपके । गजस्य दन्तबन्धे च' इत्यनेकार्थः ।
पक्षे लग्ना प्रतिविम्बिता सिंहमुखस्य प्रतिमा प्रतिरूपकं यस्मिन्स तेन । अत एव प्रसाधितेनेव स्त्रीकृतभूषण-
परिग्रहेणेव । लोलौ चपलौ यौ कर्णपल्लवौ ताभ्यामाहतं मुखं येन (यस्य) स तेन । पक्षे कर्णपल्लवः । शेषं पूर्व-
वत् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**उज्ज्वलेति** । उज्ज्वलाः श्वेता ये पट्टकम्बलाः
पट्टसूत्रनिर्मिताः । 'पट्ट' (?) इति प्रसिद्धा वा । तेषां पटास्तैः प्रावरितान्याच्छादितानि पृष्ठानि येषां तैः । **रसि-**
तेति । रसितानां रणितानां मधुरः श्रोत्रमुखदो यो घण्टिकानां लघुकिकिणीनां रवः स्वरस्तेन मुखरो वाचाळः
कण्ठो येषां तैः । **मञ्जिष्ठेति** । मञ्जिष्ठया प्रसिद्धया लोहिता रक्तीकृताः स्कन्धकेसराणां बाला येषां तैः ।
रक्तबालसाम्यादाह—**वनेति** । वनगजानामरण्यहस्तिनां रुधरेण पाटलाः श्वेतरक्षाः सटा येषामेवभूतैः केस-
रिभिरिव हर्षक्षैरिव । पुरो निहितोऽग्रे न्यस्तो यो यवसराशिस्तृणसमूहस्तस्य शिखरमग्रं तत्रोपविष्टा मन्दुरापाला
वाजिशालारक्षका येषां तैः । 'वाजिशाला तु मन्दुरा' इति कोशः । **आसन्नेति** । आसन्नः समीपवर्ती यो

दिस्प०—1 अयमपि भ्रममार्गः । परिस्फुरन्ती शोभमाना सार्धचन्द्रा (अर्धचन्द्राकारललाटभू-
षणसहिता) नक्षत्रमाला सप्तविंशतिमहामौक्तिकमाला यस्य तेन, (इति गजपक्षे) स्पष्टोऽर्थः । 'सैव
नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः' इत्यमरः । 2 वस्तुतस्तु 'त्रिपदी पादबन्धनम्' । 'त्रिपदीच्छेदि-
नामपि' इति कालिदासः । तथा च कृतः त्रिपद्या (पादबन्धनशृङ्खला) विलासः क्रीडा येन इत्यर्थः ।
3 लेखनप्रकारोऽनुचितः । तात्पर्यं ग्राह्यम् । 4 लग्ना सिंहस्य मुखम् अभ्रमागो यस्याः ईदृशी प्रतिमा
दन्तबन्धनशृङ्खला यस्य तेनेति बोध्यम् । 5 भ्रामकमिदम् । प्रसाधितः कृतशृङ्गारो हि प्रसाधनार्थं धृता-
भ्याम् आलोलभ्यां कर्णस्थपल्लवाभ्यां आहतं (वायुवशात्) मुखं यस्य, ईदृशो भवति । अयं तु—आहतं
गजस्वभावात् भ्रमरापसारणनिमित्तं वा आलोलभ्यां दीर्घकर्णाभ्यां मुखं येन स इत्यर्थः । 6 रसिता-
मामिति विशेषणं यदा घण्टिकानां तदा मध्ये मधुर इति स्वरस्य कथं विशेषणं स्यात् । अतः—रसितानां
शब्दायमानानां मधुर (मनोहर) घण्टिकानां यो रव इति समासो विधेयः ।

पाठा०—1 अतिवामनतया. 2 पातालललाटिन. 3 लोभ. 4 ग्राह्यतः. 5 प्रावरित, 6 बालपल्लवैर्निहितमुख.

रसरसंलुलितलाजकैवलैर्भूपालवल्लभैर्मन्दुरागतैस्तुरङ्गमैरुद्भासितम्, अधिकरणमण्डपगतैश्वा-
र्यवैरत्युच्चवेत्रासनोपविष्टैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारिभिर्महापुरुषैरधिष्ठितम्, अधिगतसकल-
ग्रामनगरनामभिरेकभवनमिव जगदखिलमालोकयद्भिरालिखितसकलभुवनव्यापारतया धर्म-
राजनगरव्यतिकरमिव दर्शयद्भिर्धिकरणलेखकैरालिख्यमानशासनसहस्रम्, अभ्यन्तराव-
स्थितनरपतिनिर्गमप्रतीक्षणपरिण च स्थानस्थानेषु बद्धमण्डलेन कनकमयार्धचन्द्रतारागणश-
बलचर्मफलकैर्निशासमयमिव दर्शयता स्फुरितनिशितकरवालकरप्ररोहकरालितातपेनैकश्रवण-
पुटघटितधवलदन्तपत्रेणोर्ध्वबद्धमौलिकलापेन धवलचन्दनस्थासकखचितभुजोरुदण्डेन बद्धा-

मङ्गलगीतध्वनिस्तत्र दत्ता न्यस्ताः कर्णा यैः । अन्तरिति । कपोलयोरन्तर्मध्ये धृताः स्थापिता मधुरा मिष्टाः
सरसा रसेपेता लुलिता हस्तेन मर्दिता लाजा आर्द्रतण्डुलाः । 'लाजाः स्युर्आर्द्रतण्डुलाः' इति कोशः । तेषां
कवला गुडेरका येषां तैः । भूपेति । भूपाला राजानस्तेषां वल्लभैः प्रीत्युत्पादकैर्मन्दुरागतैर्वाजिशालाप्राप्तैरेवं-
विधैस्तुरङ्गमैरुद्भासितं शोभितम् । अधीति । अधिकियते जनोऽस्मिन्नित्यधिकरणमण्डपस्तत्र गतैः । आर्यः
प्रशस्यो वेषो नेपथ्यं येषां तैः । अत्युच्चं यद्वेत्रासनं तत्रोपविष्टैः स्थितैर्धर्ममयैरिव धर्माधिकारि-
भिर्महापुरुषैरधिष्ठितमाश्रितम् । पुनः कीदृशम् । यस्य यस्य कार्यस्य यदधिकरणं तस्मिन्ये लेखकास्तैरालि-
ख्यमानं लिपीक्रियमाणं शासनसहस्रमाज्ञापत्राणां दशशतं यस्मिन् । अथ लेखकान्विशिनष्टि—अधीति ।
अधिगतं ज्ञातं सकलग्रामनगराणां नामाभिधानं यैस्ते तथा तैः । एकभवनमिवैकगृहमिवाखिलं समग्रं जगद्विष्ट-
पमालोकयद्भिर्विलोकयद्भिः । आलिखितेति । आलिखितो लिपीकृतः सकलभुवनस्य त्रिविष्टपस्य यो व्यापारो
व्यवहारस्तस्य भावस्तत्ता तथा । धर्मराजो यमस्तस्य नगरं संयमिनीति ख्यातं तस्माद्यतिकरमतिशयं दर्श-
यद्भिः । एतेन चित्रगुप्तलिखितोत्कृष्टलिपीकरणेन यमनगरपेक्षयाप्यत्र सातिशयत्वं सूचितमिति भावः । पुनः
कीदृशम् । वक्ष्यमाणेन सेवकजनेनोत्पादिताधिष्ठितमिति सर्वत्रान्वयः । अथ सेवकजनं विशिनष्टि—अभ्य-
न्तरेति । अभ्यन्तरे राजसमीपे येऽवस्थिता नरपतयो राजानस्तेषां निर्गमो वहिरागमनं तस्य प्रतीक्षणं
प्रतीक्षा तत्र परेणासक्तेन । स्थानस्थानेषु स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानीति कर्मधारयस्तेषु बद्धं
मण्डलं येन स तेन । कनकेति । कनकमयः सुवर्णनिष्पन्नो योऽर्धचन्द्रोऽर्धचन्द्रचित्रं तारागणश्च श्वेतविन्दु-
चित्रं ताभ्यां शबलानि कर्तुराणि चर्मफलकानि तैः । चन्द्रतारकानिमित्तवत्त्वादाह—निशेति । निशासमय-
मिव रात्रिकालमिव दर्शयतान्येभ्यो ज्ञापयता । स्फुरितेति । स्फुरितं देदीप्यमानं निशितं तीक्ष्णं यत्करवालं
खड्गं तस्य ये कराः किरणास्तेषां प्ररोहा अङ्कुरास्तैः करालितो दन्तुरित आतपो दिनकरालोको येन स तथा
तेन । एकश्रवणपुट एककर्णपुटे घटितं संयोजितं धवलं दन्तपत्रं येन स तथा तेन । देशाचारोऽयं यदेककर्णे
दन्तपत्रपरिधानम् । ऊर्ध्वं बद्धो नद्धो मौलिकलापः केशकलापो येन स तथा तेन । धवलेति । धवलं यच्च-
न्दनं तस्य स्थासका आभरणविशेषास्तैः खचिता नद्धा भुजोरुदण्डा बाहुदण्डा यस्य स तेन । बद्धासीति ।

टिप्पण—१ गुडेन आर्द्राकृताः इत्यर्थो बोध्यः । गुडमिश्रिता लाजप्रासाः चाञ्चल्यवशान्मा निपातय-
न्तिवति सेवकैर्मुखे ध्रियन्त इति तुरगस्वभावः । २ आलिखितसकलभुवनव्यापारस्वरूपं द्वयोः समान-
धर्मत्वमेवेति नातिशयः । तस्मात् धर्मराजनगरस्य व्यतिकरं व्यापारं संबन्धं वेत्यर्थः । यमनगरलेखकैः
सह अधिकरण(कचहरी)लेखकानां साम्येन एतेषां क्रूरतोपहासश्चातुर्येण ध्वनितो ग्रन्थकृता । ३ इद-
मप्यज्ञानं टीकाकृतः । चन्दनलसहस्रस्य प्रतिच्छन्दः स्थासकः । 'थापा' इति भाषा ।

पाठा—१ लवुल्लितः लविलुलितः । २ जम्बाल । ३ ग्रामखर्ववनगरः नगरखेटखर्वटः खेटखर्वटः । ४ अधिकारः ।
५ निर्गमनः, ६ परेण स्थाने स्थाने, ७ तारागणशतशब्दैः, ८ घटितानेकदन्तः,

पर्यन्तम्, अमलभूमिसंकान्तमुखनिवहप्रतिबिम्बतया विकचकमलपुष्पप्रकरमिव संपादयता गतिवशरणितनूपुरपारिहार्यरशनास्वनमुखरेण स्कन्धावसक्तकनकदण्डचामरेण निर्गच्छता प्रविशता चानवरतं वारविलासिनीजनेनाकुलितम्, एकदेशनिषण्णचामीकरशृङ्खलासंयतश्व-
गणम्, इतस्ततः प्रचलितपरिचितामितकस्तूरिकाकुरङ्गपरिमलवासितदिङ्मुखम्, अनेककु-
ब्जकिरातवर्षवरवधिरवामनमूकसंकुलम्, उपाहृतकिंनरमिथुनम्, आनीतवनमानुषम्, आ-
बद्धमेषकुक्कुटकुररकपिञ्जललावकवर्तिकायुद्धम्, उत्कूजितचकोरकादम्बहारीतकोकिलम्, आ-
लप्यमानशुकसारिकम्, इभर्पतिपरिमलामर्षजृम्भितैश्च निःकूजद्भिः शिखरिणां जीवितैरिव
गिरिगुहानिवासिभिर्गृहीतैः पञ्जरकेसरिभिरुद्भास्यमानम्, उत्रास्यमानैः काञ्चनभवनप्रभा-
जनितदावानलशङ्कैर्लोलतारकैर्भ्रमद्भिर्भवनहरिणकदम्बकैर्लोचनप्रभया शबलीकृतदिगन्तरम्,

च वारविलासिनीजनं विशेष्यन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला भूमिस्तस्यां संक्रान्तो यो मुखनिवहस्तस्य प्रतिबिम्बस्तस्य भावस्तत्ता तया । तस्य विकाससौगन्ध्यादिगुणवत्त्वादुत्प्रेक्षते—विकचेति । विकचो विकस्वरः कमललक्षणपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन्नेवंभूतमिव संपादयता कुर्वता । गतिवशेन गमनवशेन रणितानि शब्दितानि नूपुराणि पादकटकानि पारिहाराणि कङ्कणानि रशनाश्च कटिमेखलास्तासां स्वनः शब्दस्तेन मुखरेण वाचलेन । स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कनकदण्डयुक्तं चामरं येन स तथा तेन एकस्मिन्देशे निषण्ण आसीनश्चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलान्दुकस्तया संयतो नद्धः श्रुनां गणो यस्मिन् । इतस्तत इति । इत-
स्ततः समन्तात्प्रचलिताः परिचिता विध्वस्ता अमिता अनेके ये कस्तूरिकाकुरङ्गाः कस्तूरिकामृगास्तेषां परिमल आमोदस्तेन वासितं सुरभीकृतं दिङ्मुखं यस्य तत् । अनेकेति । प्रत्येकमभिसंबन्धः । कुब्जाः पूर्वोक्तलक्षणाः, किराताः पूर्वव्याख्याताः, वर्षवराः षण्डाः, वधिराः प्रसिद्धाः, वामनाः पूर्वव्यावर्णितस्वरूपाः, मूकाः प्रसिद्धाः, तैः संकुलं व्यासम् । आश्चर्यावहमाह—उपाहृतेति । उपाहृतमानीतं किंनरमिथुनं यस्मि-
न्तत् । आनीतं वनमानुषमरप्यमनुष्यरूपवनचरं यस्मिन् । आवद्धेति । आवद्धाः संयता ये मेषा हुडाः, कुक्कुटाश्चरणयुधाः, कुरराः पक्षिविशेषाः, कपिञ्जला गणेशाः, लावकाः प्रसिद्धाः, वर्तिकाः पक्षिविशेषाः, तेषां युद्धं यस्मिन् । उदिति । उत्प्रावल्येन कूजितं येषामेवंविधाश्चकोरा विषसूचकाः, कादम्बाः कलहंसाः, हारी-
ताः पक्षिविशेषाः, कोकिलाः पिकाः यस्मिन् । आलप्येति । आलप्यमानाः संभाष्यमाणाः शुकसारिका यस्मिन् । पुनः कीदृशम् । पञ्जरकेसरिभिः पञ्जरप्राप्तहर्षक्षैरुद्भास्यमानमुत्प्रावल्येन शोभमानम् । अथ केसरिणं(णो) विशेष्यन्नाह—इभपतीति । इभपतिर्गन्धराजस्तस्य परिमलस्तस्माद्योऽमर्षः क्रोधसंभवस्तेन जृम्भितैर्धू-
र्णितैरत एव निःकूजद्भिर्नितरां गुञ्जद्भिर्गुञ्जारवं कुर्वद्भिः । शिखरिणां पर्वतानां केसरिसारवत्त्वादाह—जीवि-
तैरिति । जीवितैरिव प्राणितैरिव । गिरीणां या गुहाः कन्दरास्तत्र निवासिभिरवस्थापिभिर्गृहीतैर्बलाद्वनानीतै-
रित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेष्यन्नाह—भवनेति । भवनहरिणकदम्बकैर्गृहमृगसमूहैर्लोचनप्रभया नेत्र-
वीथ्या शबलीकृतं कर्तुरीकृतं दिगन्तरं यस्मिन् । कीदृशैः । काञ्चनभवनं सुवर्णगृहं तस्य प्रभा कान्तिस्तया जनि-
तोत्पादिता दावानलशङ्का वनवह्निद्वापरो येषां तैः अत एवोत्रास्यमानैरुत्प्रावल्येन त्रासं प्राप्यमाणैः । लोल-

टिप्पणं—१ आनीताः वनमानुषा यस्मिन्निति समासो बोध्यः । २ इदमप्यज्ञानम्—आबद्धं संघटितं मेषादीनां युद्धं यस्मिन्नित्यर्थः । ३ सिंहा न गृहीता मन्ये पर्वतानां जीवा एव गृहीताः, इति भावार्थः । अत्र सिंहविषये निष्कूजद्भिरित्यसमञ्जसमेव, 'गर्जद्भिः' इति स्यात् ।

पाठाः—१ अमलमणिभूमि. २ परिहार्य. ३ रव. ४ स्कन्धसक्त. ५ वारविलासिनीनां जनेन. ६ संयताश्वगणम्, ७ अपरिमितसितिकस्तूरिका. ८ वर्षधर; वर्षवर्षवर. ९ वामनका. १० आलप्यमान. ११ पतिमद.

उद्दामकेकारवानुमीयमानमरकतकुट्टिमस्थितशिखण्डिमण्डलम्, अतिशिशिरचन्दनविटपि-
च्छायानिषण्णनिद्रायमाणगृहसारसम्, अन्तःपुरेण च बालिकाजनप्रस्तुतकन्दुकपञ्चालिका-
क्रीडेनानवरतसंवाह्यमानदोलाशिखरकणितघण्टादङ्कारपूरिताशामुखेन भुजंगनिर्मोकशङ्कितमयू-
रह्रियमाणहारेण सौधशिखरावतीर्णप्रचलितपारावतकुलतया स्थलोत्पलिनीवैनेनेवान्तःपु-
रिकाजनप्रस्तुतनरपतिचरितविडम्बनक्रीडेनाश्वमन्दुरापरिभ्रष्टागतैरवलुप्तभवनदाडिमीफलैरा-
खण्डिताङ्गणसहकारपल्लवैरभिभूतकुब्जवामनकिरातकरतलाच्छिन्नानि भूषणानि विकिरद्भिः
कपिभिर्आकुलीभूतेन शुक्रसारिकाप्रकाशितसुरतविश्रम्भालापलजितावरोधजनेन प्रासादसो-
पानसमारोहणचलितैरवलानां चरणावसक्तैर्मणिमयैः पदे पदे रणद्भिस्तुलाकोटिवलयैर्द्विगुणी-

स्तारकाः कनीनिका येषां तैर्भ्रमद्भिरितस्ततः पर्यटद्भिः । उद्दामेति । उद्दाम उद्धतो यः केकारवस्तेनानुमीय-
मानमनुमानविषयीक्रियमाणं मरकतकुट्टिमस्थितमरमगर्भवद्भूमिस्थितमुपविष्टं शिखण्डिमण्डलं मयूरसमूहो
यस्मिन् । अतीति । अतिशिशिरोऽतिशीतलो यश्चन्दनविटपिर्मलयजतरुस्तस्य छाया आतपाभावस्तत्र निष-
ण्णा उपविष्टा निद्रायमाणाः प्रमीलां कुर्वन्तो गृहसारसा यस्मिन् । अथ चान्तःपुरेण शुक्लैरभ्यावरोधज-
नेन भवनेत्यारभ्य गणेनाधिष्ठितेन समुपेतं सहितमभ्यन्तरं मध्यं यस्येति दूरेणान्वयः । क्रमेण कीदृशेत्यादि ।
बालिकेति । बालिकाजनेन कन्याजनेन प्रस्तुता प्रारब्धा कन्दुकस्य गेन्दुकस्य पाञ्चालिका, पञ्चभिर्भूदादिमयीभिः
स्वल्पगुलिकाभिर्धूतं पञ्चालिकोच्यते । तस्याः क्रीडा येन स तेन । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं
संवाह्यमानारुह्यमाणा या दोला प्रेक्षा तस्याः शिखरमग्नं तस्मिन्कणिता या घण्टास्तासां दङ्कारस्तेन पूरितं
भूतमाशामुखं येन । भुजगेति । भुजंगस्य सर्पस्य यो निर्मोकः कञ्चुकस्तेन शङ्कितः शङ्कां प्राप्तो यो मयूरः
केक्री तेन ह्रियमाणो गृह्यमाणो हारो मुक्ताकलापो यस्य स तेन । सौधेति । सौधशिखरावतीर्णं प्रचलितं
यत्पारावतकुलं रक्तलोचनकुलं तस्य भावस्तत्ता तया । स्थलेति । स्थलस्य या उत्पलिन्यः कमलिन्यस्तासां
वनेनेव काननेनेव । पारावतानां नीलत्वसाम्यात्तदुत्प्रेक्षा । अन्तःपुरेति । अन्तःपुरिकाजनेन प्रस्तुता
प्रारब्धान्यनरपतिचरितानां विडम्बनक्रीडा यस्मिन्स तेन । पुनः किविधिणेन । कपिभिर्वानरैराकुलीभूतेन ।
अश्वानां दृष्टिदोषबाधनार्थमश्वशालायां कपयः स्थाप्यन्त इति राज्ञामाचारः । अत उक्तम् । अश्वमन्दु-
रातः परिभ्रष्टा बन्धनाद्विमुक्ता अत एवागतास्तैः । अवेति । अवलुप्तानि मर्दितानि भवनदाडिमीफलानि
यैः । आखण्डितेति । आखण्डिताः शकलीकृता अङ्गणं गृहाङ्गणं तस्य सहकारपल्लवाश्चूतकिसलया यैः ।
अभीति । अभिभूताः पराभूता ये कुब्जवामनकिरातास्तेषां करतलाद्वस्तलादच्छिन्नानि बलाद्गृहीतानि भूषणानि
विकिरद्भिर्विक्षिपद्भिरेवंभूतैः कपिभिर्वानरैराकुलीभूतेन व्याकुलीभूतेन । शुकेति । शुक्रः कीरः, सारिका पीत-
पादा, ताभिः प्रकाशितः प्रकटीकृतो यः सुरते मैथुने विश्रम्भालापे विश्वासालापस्तेन लज्जितस्त्रपितोऽवरोध-
जनो यस्मिन्स तेन । प्रासादेति । प्रासादस्य गृहस्य यानि सोपानान्यारोहणानि तत्र यत्समारोहणमुपरिष्ठा-
द्भ्रमनं तेन चलितैः कम्पितैरवलानां स्त्रीणां चरणावसक्तैः पादावलम्बैर्मणिमयै रत्नविकारैः पदे पदे । प्रतिचरण-
विन्यासमित्यर्थः । रणद्भिः शब्दं कुर्वद्भिस्तुलाकोटिवलयैः पादाङ्गदवलयैर्द्विगुणीकृतं द्विगुणतामापादितं कूजित-
लक्षणं स्तं शब्दितं यासां ताभिरेवंभूताभिर्हंसमालिकाभिः कलहंसपङ्क्तिभिर्वहलितं शुभ्रीकृतमङ्गणं चत्वरं यस्य

टिप्प०—१ इदमपि प्रलापमात्रम् । 'ईदृशेन अन्तःपुरेण समुपेताभ्यन्तरम्' इति दूरेणान्वय इति
वक्तव्यम् । २ पुनः प्रलापोऽयम् । कन्दुकैः पाञ्चालिकाभिः वस्त्रनिर्मितपुत्तलिकाभिश्च क्रीडा यस्मिन्नि-
त्यर्थः । 'पञ्चालिका स्त्रियां वस्त्रपुत्रिकागीतिभेदयोः' इति मेदिनी ।

पाठा०—१ अविरत, २ वाह्यमानतोली, ३ वनशोभितेनेव, ४ आकुलीकृतेन, ५ मणिमयैर्विभूषणैः पदे पदे,

कृतकूजितरुताभिर्भवनहंसमालिकाभिर्धवलिताङ्गणेन धृतधौतधवलदुकूलोत्तरीयैः कलधौतद-
ण्डावलम्बिभिः पलितपाण्डुरमौलिभिर्नाराधारमयैरिव मर्यादामयैरिव मङ्गलमयैरिव गम्भीरा-
कृतिभिः स्वभावधीरैरुष्णीषिभिर्वयःपरिणामेऽपि जैरत्सिंहैरिवापरित्यक्तसत्त्वावष्टम्भैः कञ्चु-
किभिरधिष्ठितेन समुपेताभ्यन्तरम्, जलधरसनाथमिव कृष्णागुरुधूमपटलैः, सनीहारमिव
यामकुञ्जरघटाकरसीकरैः, सनिशमिव तमालवीथिकान्धकारैः, सवालातपमिव रक्ताशोकैः,
सतारागणमिव मुक्ताकलापैः, सवर्षासमयमिव धारागृहैः, सतडिल्लितमिव हेममयीभिर्मयूरव-
ष्टिभिः, सगृहदैवतमिव शालभक्षिकाभिः, शिवभवनमिव द्वारावस्थितदण्डपाणिप्रतीहारग-
णम्, उत्कृष्टकविगद्यमिव विविधवर्णश्रेणिप्रतिपाद्यमानाभिनवार्थसंचयम्, अप्सरोगणमिव

स तेन । धृतेति । धृतं धारितं धौतं क्षालितं धवलं ध्वेतं दुकूलस्य क्षौमस्योत्तरीयं यैः । कलेति । कलधौ-
तस्य सुवर्णस्य यो दण्डो यष्टिस्तस्यावलम्ब्यो विद्यते येषां तैः । अतिवृद्धत्वाद्दण्डमवलम्ब्य स्थायिमिरित्यर्थः ।
पलितेति । पलितं पाण्डुराः कचास्तैः पाण्डुराः श्वेता मौलयो येषां तैः । आधारेऽवष्टम्भस्तन्मयैरिव
तद्विकारैरिव, मर्यादा स्थितिस्तन्मयैरिव, मङ्गलं श्रेयस्तन्मयैरिव, गम्भीराऽलब्धमध्याकृतिराकारो येषां तैः ।
अत एव स्वभावानुपाधिकेन धीरा धैर्यवन्तस्तैः । उष्णीषो मूर्धवेष्टनं विद्यते येषां तैरुष्णीषिभिः । वयःपरि-
णामेऽप्यतिवृद्धत्वेऽपि जरत्सिंहैरिव वृद्धहयैरिवापरित्यक्तोऽनुज्झितः सत्त्वावष्टम्भो यैः सर्वं साहसं
तस्यावष्टम्भ आधारे यैरेवंविधैः कञ्चुकिभिः सौविदलैरधिष्ठितेनाश्रितेन । अङ्गणविशेषणम् । एवंविधेनान्तः-
पुरेण समुपेतं सहितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्येति गृहविशेषणमिति भावः । प्रकारान्तरेण गृहं वर्णयन्नाह—
जलेति । जलधरसनाथमिव मेघसदृशमिव । कैः । कृष्णागुरुणां काकतुण्डानां ये धूमास्तेषां पटलैः समूहैः ।
सनीति । नीहारेण हिमेन सह वर्तमानमिव यामकुञ्जराश्चतुष्किर्कागतहस्तिनस्तेषां घटाः समूहास्तेषां
कराः शुण्डास्तेषां क्षीकराः पृषतास्तैः सनीति । निशा रात्रिस्तथा सह वर्तमानमिव तमालानां तापिच्छानां
वीथिका पङ्क्तिस्तस्या अन्धकारैस्तिमिरैः । सेति । सह बालातपेन तरुणालोकेन वर्तमानमिव रक्ता येऽशोकाः
कङ्कल्लयस्तैः । सेति । सह तारागणेन नक्षत्रसमूहेन वर्तमानमिव । कैः । मुक्ताकलापैर्मुक्ताप्रालम्बैः । सवर्षेति ।
सह वर्षासमयेन प्रावृद्धसमयेन वर्तमानमिव । कैः । धारागृहैर्यन्त्रगृहैः । सेति । सह तडिल्लितया विद्युल्लतया
वर्तमानमिव । काभिः । हेममयीभिः सुवर्णेनिर्मितैर्मयूरयष्टिभिः कलापिसमूहोपवेशनदण्डैः । सेति । सह गृह-
दैवतेन वर्तमानमिव । काभिः । शालभक्षिकाभिः पुत्रिकाभिः । शिवेति । शिवस्येश्वरस्य भवनं गृहं तद्व-
दिव द्वारावस्थिता दण्डपाणयः प्रतीहारगणा यस्मिन् । ईश्वरपक्षे कूष्माण्डकादयो गणाः । उत्कृष्टमलंकारा-
द्युपेतं यत्कविगद्यमर्च्छन्तं तद्वदिव । उभयं विशेषयन्नाह—विविधेति । विविधा अनेके ये वर्णा ब्राह्मणा-
दयः, एकमुख्यसजातीयसमूहश्रेणिः, ताभिः प्रतिपाद्यमान उत्पाद्यमानोऽभिनवः प्रत्यप्रोऽर्थसंचयो द्रव्यसमूहो
यस्मिन् । पक्षे विविधवर्णश्रेणिभिरिविधाक्षरपङ्क्तिभिः प्रतिपाद्यमानः कथ्यमानोऽभिनवोऽश्रुतपूर्वोऽर्थसंचयोऽभि-
धेयसमूहो यस्मिन् । अप्सरसां तिलोत्तमादीनां गणः समुदायस्तमिव । प्रकटः स्पष्टो मनसो रमणी सुन्दराणा-

टिप्पण—1 अयमपि प्रलापः । न किञ्चिदेतत् । अधिष्ठितेन अन्तःपुरेण समुपेताभ्यन्तरमित्यन्वयो
बोध्यः । 2 मेघसहितमिति बोध्यम् । 3 अयमप्यस्पष्टोऽर्थः । प्रतिग्रहरं यामिकरूपेण परिवर्तनीयाः
कुञ्जरा यामकुञ्जरा इत्यर्थः । 4 द्वारावस्थिता दण्डपाणिः (शैरवः) गणाः प्रमथाश्च यस्य तत् इति
शिवभवनपक्षेऽर्थः । 5 छन्दोरहितं गद्यकाव्यमिवेत्यर्थो वाच्यः । 6 उपहाररूपेण दीयमान इत्यर्थो
उचितः । 7 प्रलापोयम्, प्रकटः (सर्वविदितः) मनोरमः आरम्भः कार्योपक्रमो यस्मिन् तदित्यर्थः ।

पाठा—१ कलहंसमालाभिः, २ धवलीकृताङ्गिरेण धौतः, ३ पलितपाकपाण्डुरः, पलितपाण्डुः, ४ आचारमयैः,
५ विनयमयैरिव मर्यादा, ६ जरीजरत्, ७ सजलजलधरः, ८ कविकाव्यम्, ९ श्रेणी, १० अनेकाभिनवः.

अकटमनोरमारम्भम्, दिवसकरोदयसिवोलसत्पद्माकरकमलामोदम्, उष्णकिरणमिव निज-
लक्ष्मीकृतकमलोपकारम्, नाटकमिव पताकाङ्कशोभितम्, शोणितपुरमिव बाणयोग्यावासो-
पेतम्, पुराणमिव विभागार्वास्थापितसकलभुवनकोशम्, संपूर्णचन्द्रोदयमिव मृदुकरसहस्रसं-
वर्धितरत्नालयम्, दिग्गजमिवाविच्छिन्नमहादानसंतानम्, ब्रह्माण्डमिव सकलजीवलोकव्यव-
हारकारणोत्पन्नहिरण्यगर्भम्, ईशानबाहुवनमिव महाभोगिमण्डलसहस्राधिष्ठितप्रकोष्ठम्,
महाभारतमिवानन्तगीताकर्णनानन्दितनरम्, यदुवंशमिव कुलक्रमागतशूरभीमपुरुषोत्तम-
चलपरिपालितम्, व्याकरणमिव प्रथममध्यमोत्तमपुरुषविभक्तिस्थितानेकादेशकारकाख्यात-

मारम्भः प्रारम्भो यस्मिन्, पक्षे मनोरमा रम्भा देवाङ्गना यस्मिन् । दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्योदय
उद्गमनं तमिव । उद्गसन्ति यानि पद्माकरेषु तटाकेषु कमलानि सरोजानि तेषामामोदः परिमलो यस्मिन्निल-
भङ्गश्चेत् । यद्वोलसन्तः पद्माकराः श्रीकारकाः कमला हरिणविशेषास्तेषामामोदः परिमलो यस्मिन् । उष्ण-
किरणः सूर्यस्तमिव निजलक्ष्म्या स्वराज्यश्रिया कृतो विहितः कमलवज्जलजवत्कमलैर्बोपकार उपकृतिः पूजा
वा येन तत् । पक्षे निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतो विहितः कमलानामुपकारो विकाशरूपो येन तम् ।
नाटकं ताण्डवं तद्वदिव पताका वैजयन्ती तस्या अङ्को मध्यं तेन शोभितम् । पक्षे पताका हस्तविन्यासः, अङ्को
नाटकैकदेशः ताभ्यां शोभितं विराजितम् । शोणितपुरं बाणनाम्नो दैत्यस्य नगरं तच्च 'देवीकोट' इति प्रसिद्धं
तद्वदिव बाणाः शरास्तेषां योग्यो य आवासस्तेनोपेतं सहितम् । पक्षे बाणो दैत्यस्तादावासोपेतमित्यर्थः । पुरा-
णेति । पुराणं पञ्चलक्षणं तद्वदिव विभागेन भिन्नतयावस्थापितो रक्षितः सकलभुवनस्य समग्रविष्टपस्य कोशो
द्रव्यसमूहो यस्मिन् । पक्षे विभागेनावस्थापितो ज्ञापितः सकलभुवनकोशः समग्रभुवनमण्डलं येन । संपूर्णेति ।
संपूर्णः समग्रो यश्चन्द्रस्तस्योदयस्तद्वदिव मृदवः स्वल्पा ये करा राजदेयद्रव्याणि तेषां सहस्रं तेन संवर्धितानि
वृद्धिं प्राप्तानि यानि रत्नानि तान्येवालये गृहे यस्मिन् । पक्षे मृदुकराणां सुकुमारकिरणानां यत्सहस्रं तेन संव-
र्धितो वेलां ग्राहितो रत्नालयः समुद्रो येन स तम् । दिगिति । दिशि स्थितो गजो दिग्गजस्तमिवाविच्छिन्न-
मनुष्टितं महादानस्य महद्वितरणस्य संतानं परंपरा यस्मिन् । पक्षे दानसंतानं मदसंततिः । शेषं पूर्ववत् ।
ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं विश्वं तदिव सकलजीवलोकस्य समग्रविष्टपस्य व्यवहारो व्यवहरणं तस्य कारणं निदानं
तदर्थमुत्पन्नं यद्विरण्यं सुवर्णं तदेव गर्भं मध्ये यस्य तत् । पक्षे हिरण्यगर्भो विश्वरेताः । शेषं पूर्ववत् । ईशा-
नेति । ईशान ईश्वरस्तस्य बाहुवनं भुजवनम् । सरलत्वाद्बाहुत्वाच्च चत्वारम्भ उर्वीकृतत्वेन च वनोपमानम् ।
तद्वदिव । महेति । महाभोगिनां चूणां मण्डलसहस्रैरधिष्ठित आश्रितः प्रकोष्ठो गृहैकदेशो यस्मिन्(स्य) । पक्षे
महाभोगिनां महासर्पाणां मण्डलसहस्रैरधिष्ठितः प्रकोष्ठः कलाचिका यस्मिन्(स्य) । महानाभोगो विद्यते येषां
मेवंविधानां मण्डलानां खड्गानां सहस्रं तेनाधिष्ठितौ प्रकोष्ठौ यस्येति वा । महेति । महाभारतं शास्त्रं
तद्विद्वानन्तान्यसंख्यानि गीतानि गानानि तेषामाकर्णनं श्रवणं तेनानन्दिता हर्षिता नरा मानवा यस्मिन् । पक्षे
ऽनन्तः परमेश्वरस्तस्य गीतं स्तुतिस्तदाकर्णनेनानन्दितो नरोऽर्जुनो यस्मिन् । यदुवंशमिव यदुर्वृत्तस्तस्य वंशः
संतानपरंपरा तमिव कुलक्रमागताः परंपरायाताः, शूराः शौर्यगुणयुक्ताः, भीमाः क्रूराकृतयः, पुरुषोत्तमाः पुरु-
षेषु मुख्याः, तेषां बलेन सैन्येन परिपालितं रक्षितम् । रजन्यां चतुष्पिकाप्रदानेन तद्रक्षां कुर्वन्तीति

टिप्प०—1 हन्त धिक् । निजलक्ष्म्या निजशोभया कृतः कमलायाः (राजलक्ष्म्याः) वृद्धिरूपः
शोभाकारो वा उपकारो येन तत् । ईदृशेन राजभवनेन राजलक्ष्म्याः शोभा भवतीति भवनेनोपकारकृतः ।
2 करसहस्रैः संवर्धिताः रत्नालयाः धनागाराणि यस्मिन्निति स्पष्टोऽर्थः । 3 महावितरणस्येत्युचितम् ।
4 अनन्तस्य कृष्णस्य या गीता (अष्टादशाध्यायात्मिका) तथा ज्ञानन्दित इत्यर्थो वक्तव्यः ।

पाठा०—१ रम्भाभोगम्, २ प्रकटपताका, ३ यथाविभाग, ४ धवस्थित, ५ पूर्ण, ६ अध्यासितप्रकोष्ठमिव,
७ पालितम्.

संप्रदानक्रियाव्ययप्रपञ्चसुस्थितम्, उदधिमिव भयान्तःप्रविष्टसपक्षभूभृतसहस्रसंकुलम्, उषानिरुद्धसमागममिव चित्रलेखादर्शितविचित्रसकलत्रिभुवननाकारम्, बलियज्ञमिव पुराण-
पुरुषवामनाधिष्ठिताभ्यन्तरम्, शुक्लपक्षप्रदोषमिव विततशशिकिरणकलापधैवलाम्बरविता-
नम्, नरवाहनदन्तकथेवान्तःसंवर्धितप्रियदर्शनराजदारिकागन्धर्वदत्तोत्कण्ठम्, महातीर्थमिव
सद्योऽनेकपुरुषप्राप्ताभिषेकफलम्, प्राग्वंशमिव नानासवपात्रसंकुलम्, निशासमयमिवानेक-

भावः । पक्षे शरी नाम विष्णोः पितामहः, भीमो नाम कश्चित्, पुरुषोत्तमो विष्णुः, बलो बलदेवः
एभिः परिपालितं लालितम् । जरासिन्धोरिति शेषः । व्याकरणं शब्दशास्त्रं तद्विवायं प्रथम आद्यः, अयं
मध्यमोऽनुकृष्टाधमः, अयं चोत्तमः सर्वोत्कृष्टः, एवंविधा या पुरुषविभक्तिस्तस्यां स्थिता येऽनेक आदेशकारकाः
आज्ञाकारकास्तैराख्याता प्रतिपादिता सम्यक्प्रकारेण या संप्रदानक्रिया तस्यां यो व्ययस्तस्य प्रपञ्चो विस्तार-
स्तत्र सुस्थितम् । सुखेनावस्थितमित्यर्थः । पक्षे प्रथमपुरुषो मध्यमपुरुष उत्तमपुरुषश्चेति संज्ञात्रयं पाणिनिना
प्रपञ्चितम् । विभक्त्यश्च स्वादयस्तासु स्थिता आदेशास्तिसृचतस्रप्रभृतयः, कारकाणि कर्त्रादीन्याख्यातानि
नव दश वा, संप्रदानं चतुर्थीकारकम्, क्रिया भ्वादिः, अव्ययान्युच्चैरित्यादीनि तेषां प्रपञ्चो विस्तारः सुस्थितो
यस्मिन् । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव भयाद्भीतेरन्तःप्रविष्टं मध्ये समागतं यत्सपक्षाणां परिच्छदोपेतानां भूभृतां
राज्ञां सहस्रं तेन संकुलम् । पक्षे सपक्षाः पक्षयुक्ता भूभृतः पर्वताः । शेषं पूर्ववत् । उपेति । उषा बाणासुरपुत्री,
अनिरुद्धः प्रद्युम्नतनयः, तयोः समागमः संबन्धस्तदिव । तस्याः सखीभूता चित्रलेखा तयानिरुद्धोत्कण्ठितामुषां
प्रत्यनिरुद्धज्ञानाय चित्रे त्रिभुवनमालिख्य दर्शितमिति पौराणिकी कथा । तामधिकृत्याह—चित्रेति ।
चित्रलेखाभिरालेख्यपङ्क्तिभिर्दर्शितः प्रकाशितो विचित्रो नानाविधः सकलः समग्रस्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्याकारं
आकृतिर्येन तत् । पक्षे चित्रलेखा सखी । शेषं पूर्ववत् । बलित्वेन कृतो यज्ञो यागस्तमिव पुराणपुरुषै-
र्बुद्धपुरुषैर्वामनेश्वाधिष्ठितमाश्रितमभ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । पक्षे पुराणपुरुषो यो वामनो गृहीतवामनाव-
तारः । शेषं पूर्ववत् । शुक्लेति । शुक्लो यः पक्षस्तस्य प्रदोषो यामिनीमुखं तद्वदिव । विततो विस्तीर्णो यः शशि-
किरणकलापस्तद्वद्वलं यदम्बरं वलं तस्य वितानमुल्लोचो यस्मिन् । पक्षे शशिकिरणकलापेन धवलाम्बरमेव वितानं
यस्मिंश्चित् विग्रहः । नरवाहनो राजा तस्य दन्तकथा लोकप्रवृत्तिस्तद्वदिवान्तःसंवर्धिता अन्तःपुरे वृद्धिं प्राप्ता
याः प्रियदर्शना इष्टावलोकना राजदारा एव राजदारिकाः । स्वार्थे कः । 'काम्यव' इति पूर्वस्येकारः ।
ताभिर्गन्धर्वाणां देवगायकानां दत्तोत्कण्ठा यस्मिन् । पक्षेऽन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शनानाम्नी राजदारिका नरवाह-
नपुत्री गन्धर्वदत्तश्च तस्या गान्धर्वशिक्षकोपाध्यायस्तयोश्चिरविरहितयोः समागमोत्कण्ठा यस्मिन् । महातीर्थं
वाराणस्यादि तद्वदिव सद्यस्तत्कालमनेकैः पुरुषैः प्रातः लब्धमभिषेकेण फलं शरीरशुद्धिलक्षणं यस्मिन् ।
पक्षेऽनेकपुरुषैः प्राप्तमभिषेकात्त्वानात्स्वर्गादिपदबन्धफलं यस्मात् । प्रागिति । प्राग्वंशो हविर्गृहात्प्रागृहम् ।
यज्ञगृहमित्यर्थः । तमिव नानाविधो य आसवः सोमवल्ग्यासवस्तेषां पात्राणि भाजनानि तैः संकुलं व्याप्तम् ।

टिप्प०—1 भयेन शत्रुभयेन अन्तःप्रविष्टानां स्वपक्षीयजनसहितानां भूभृतां राज्ञां सहस्रेण संकु-
लमिति राजभवनपक्षेऽर्थः । 2 इदमप्यज्ञानम्, अन्तःसंवर्धिता प्रियदर्शना (परमसुन्दरी) गन्धर्व-
दत्ताख्याया (सागरदत्तस्य कन्या) तस्या उत्कण्ठा (नरवाहनदत्तस्य कृते) यस्याम् इत्यर्थः । तथाहि कथा-
सरित्सागरः—'राजा सागरदत्ताख्यो गन्धर्वाणामिहास्ति यः । तस्य गन्धर्वदत्ताख्या सुतस्ति न्यकृता-
प्सराः ॥' सा हि बन्दिमुखा नरवाहनदत्तस्य गुणान् श्रुत्वा तस्मिन्नुत्कण्ठिता बभूव । पाठोऽपि—'नरवाहन-
दत्तकथेव' इत्येवोचितः । 3 अनेकपुरुषैर्गानादेशीयैः राजपुरुषैः प्राप्तम्, अभिषेक (राज्याभिषेक) रूपं
फलं यस्मात् । अर्थात् यस्माद्वाजभवनात् बहुभिः राजभिः राजत्वं प्राप्तम् । 4 नानाविधैः सवस्य यज्ञस्य
पात्रैः सुकसुवादिभिः संकुलमित्यर्थो वाच्यः ।

पाठा०—१ संप्रदानापादान, २ भयात्प्रविष्ट, ३ भूमिभृत, ४ चित्रलेखा, ५ धवलित, ६ नरवाहनवत्तचरितमिव,

नक्षत्रमालालंकृतम्, प्रभातसमयमिव पूर्वदिग्भारागानुमेयमित्रोदयम्, गन्धिकभवनमिव स्नानधूपविलेपवर्णकोज्ज्वलम्, ताम्बूलिकभवनमिव कृतलवलीलैविज्ञैलाकङ्कोलपत्रसंचयम्, प्रथमवेश्यासमागममिवाविदितहृदयाभिप्रायचेष्टाविकारम्, कामुकजनमिव बहुचातुसंलाप-
सुभाषितरसास्वादत्ततालशब्दम्, धूर्तमण्डलमिव दीयमानमणिशतसहस्रालंकरणकृतलेख्य-
पत्रसंचयम्, धर्मारम्भमिवाशेषजनमनःप्रह्लादनम्, महावनमिव श्वापदद्विजोपघुष्टम्, रामा-
यणमिव कपिकथासमाकुलम्, माद्रीकुलमिव नकुलालंकृतम्, संगीतभवनमिवानैकस्थानाव-
स्थापितमृदङ्गम्, रघुकुलमिव भरतगुणानन्दितम्, ज्यौतिषमिव ब्रह्मोक्षकलाभागनिपुणम्,

पक्षे आंसवपात्राणि मद्यपात्राणि । 'मध्वासवो माधवको मैरेये सीधुरासवः' इति कोशः । निशा रात्रिस्तस्याः समयः कालस्तमिव सप्तविंशतिभिर्मुक्ताफलैः रचिता नक्षत्रमालास्ताभिरनेकाभिरलंकृतं विभूषितम् । पक्षे-
ऽनेका नक्षत्रमाला ग्रहश्रेणिर्यस्मिन् । प्रभातं प्रत्यूषं तस्य समयोऽवसरस्तमिव पूर्वदिशा पूर्वीत्या भागेनैक-
देशेन यो रागः स्नेहस्तेनाप्यनुमेयो मित्रस्य सुहृद उदयोऽभ्युन्नतिर्यस्मिन् । श्लोकसंबन्धेन समागतानामपि
सुहृदामतिगौरवम् का कथा बहुसंबन्धेनागतानामिति भावः । पक्षे पूर्वदिग्भागे प्राच्येकदेशे यो रागस्ते-
नानुमेयोऽनुमातुं योग्यो मित्रस्य सूर्यस्योदयो यस्मिन् । गन्धिक औषधादिविक्रयकृतस्य भवनं गृहं तद्वदिव
स्नानानन्तरं केशानां धूपः, विलेपनमङ्गरागः, वर्णको वर्तिविशेषः, तैरुज्ज्वलं निर्मलमित्यभङ्गश्लेषः । ताम्बूलि-
कानां नागवल्लीदलविक्रयकारिणां भवनमिव कृतो विहितो लवली सुगन्धवल्लीविशेषः लविज्ञं देवकुसुमम्,
एला चन्द्रवाला, कङ्कोलः कोशफलम्, पत्रं जातिफलपत्रम्, एतेषां संचयः संनिधिर्यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेषः ।
प्रथम आयो यो वेश्याया वारयोषिता समागमस्तमिव । अतिगाम्भीर्यादविदितोऽज्ञातो हृदयाभिप्रायश्चिन्ता-
शयो यस्यैवंविधस्य । अर्थावज्ञः । चेष्टाविकारश्चेष्टा शरीरादिक्रिया तस्या विकारो विकृतिर्यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेषः ।
कामुकः कामयिता यो जनस्तमिव बहूनि चाट्टानि प्रियप्रायाणि येष्वेवंविधाः संलापाः परस्परालापाः सुभाषितानां
सूक्तानां रसास्वादास्तेषु दत्तास्तालशब्दा अभीष्टावबोधनेन परस्परकरतालाहतयो यस्मिन् । पक्षे यैरिति तृती-
याबहुव्रीहिः । धूर्ता द्यूतकृतस्य मण्डलमिव समूहमिव दीयमानं यन्मणिशतसहस्रालंकरणमलंकृतिस्तत्र कृतो
लेख्यपत्रसंचयो यस्मिन् अवरोधजनस्य मध्ये यदलंकारादिकं प्रेष्यते प्रदीयते वा तत्सर्वं बहिःस्थैर्लिपीक्रियत
इति राजस्थितिः । पक्षे कृतो लेख्यपत्रसंचयो यैरिति । धूर्तैरपि सर्वं पत्रलेख्यपूर्वकं गृह्यत इति तदुपमानम् ।
धर्मस्य वृषस्यारम्भः प्रारम्भस्तमिवाशेषाः समग्रा जनास्तेषां मनस्तस्य प्रह्लादनमानन्दजनकमित्यभङ्गश्लेषः ।
महच्च तद्वनं च महावनं तदिव श्वापदा वने व्याघ्रादयो गृहे मृगयार्थं संरक्षिताश्च द्विजाः पक्षिणो ब्राह्मणाश्च
तैरुपघुष्टं शब्दितम् । रामायणं रामचरित्रं तदिव विनोदार्थं रक्षितानां कपीनां वानराणां कथा वार्तास्ताभिः
समाकुलम् । पक्षे कपिकथा हनूमत्कथा । माद्रीकुलं माद्री पाण्डुपत्नी तस्याः कुलं तद्वदिव नकुलः सर्पहा तेना-
लंकृतम् । विनोदार्थं राज्ञां गृहे तत्सद्भाव इति भावः । पक्षे नकुलः सहदेवाग्रजः । संगीतस्य प्रेक्षणार्थं प्रयुक्तस्य
गीतनृत्यवाद्यत्रयस्य भवनमिवानैकस्थानेष्ववस्थापितं न्यस्तं मृदा मृत्तिकानामङ्गं यस्मिन् । पक्षे मृदङ्गानि
मुरजानि । रघुकुलं दशरथकुलं तद्वदिव । भरतः शैलप्रस्तस्य गुणेन कलाकौशलेनानन्दितम् । पक्षे भरतस्य
दाशरथ्येणो व्रतपालनलक्षणः । ज्यौतिषमिव ज्योतिःशास्त्रमिव ग्रह उद्वतनृपाणां ग्रहणं, मोक्षसोपामेव

टिप्पण०—१ गन्धद्रव्याणि विक्रीणीते स गान्धिकः (गन्धी 'सुगन्धी' इति ख्यातः) । २ पर्णम्
(नागवल्लीदलम्) इत्यर्थः । ३ दीयमानाय (दातव्याय) मणिशतसहस्राय अलंकरणाय च कृतः लेख्य-
पत्रसंचयः 'दत्तावत्काले दास्यामि' इति ऋणलेख्यपत्रसमूहो यस्मिन्नित्यर्थः ।

पाठा०—१ गान्धिक. २ लेपन. ३ लवङ्गैलाकङ्कोलि; लवङ्गैलाकङ्कोल. ४ प्रधान. ५ विविधश्लेष. ६ कपिकथा. ७ कुल.

नारदीयमिव वर्ण्यमानराजधर्मम्, यन्ममिव विविधशब्दरसलब्धास्वादम्, मृदुकाव्यमिवा-
न्यचिन्तितस्वभावाभिप्रायावेदकम्, महानदीप्रवाहमिव सर्वदुरितापहरम्, धनमिव न कस्य-
चिन्नाकाङ्क्षणीयम्, संध्यासमयमिव दृश्यमानचन्द्रापीडोदयम्, नारायणवक्षस्थलमिव
श्रीरत्नप्रभाभासितदिगन्तम्, बलभद्रमिव कादम्बरीरसविशेषवर्णनाकुलमतिम्, ब्राह्मणमिव
पद्मासनोपदेशदर्शितभूमण्डलम्, स्कन्दमिव शिखित्रीडारम्भचञ्चलम्, कुलाङ्गनाप्रचारमिव
सर्वदोषजातशङ्कम्, वेद्याजनमिवोपचारचतुरम्, दुर्जनमिवापगतपरलोकभयम्, अन्यज-
नमिवागम्यविषयाभिलाषम्, अगम्यविषयासक्तमपि प्रशंसनीयम्, अन्तकभटगणमिव

दण्डादिना मोचनम्, कलाभागा विज्ञानैकदेशाः तेषु निपुणा यस्मिन् । पक्षे अर्केन्द्रोः ग्रहो मोक्षश्च, कला
षोडशो भागः, तासां भागा विभागास्तेषु निपुणम् । एतज्ज्ञापकमित्यर्थः । नारदीयं पुराणं तद्विवासमन्तद्व-
र्ण्यमानः स्तूयमानो राजधर्मो यस्मिन्नित्यभङ्गश्लेषः । यन्म वीणा तद्वदिव विविधाः शब्दा मनोज्ञाश्वाः, रसाः
शृङ्गारादयः तेषां लब्ध आस्वादश्चर्वणं येन तत् । पक्षे विविधशब्दरसैर्नानाविधरागरसैर्लब्धास्वादा जना
यस्मात् । मृदु सुकुमारं यत्काव्यं कविकर्म तद्वदिवान्यचिन्तितानि स्वभावाः प्रकृतयः, अध्यवसाया मनोगताभि-
प्रायाः, तेषामावेदकं कथकम् । पक्षेऽन्येन कविना चिन्तितो विचारितो यः स्वभावाभिप्रायः सहजोऽभिप्रायः ।
तात्पर्यविषयीभूतोऽर्थ इति यावत् । तस्यावेदकं ज्ञापकम् । महानद्या बृहत्तटिन्याः प्रवाह ओघस्तमिव सर्वं यदु-
रितं दुश्चरितं तस्यापहरम् । पक्षे सर्वं दुरितं पापम् । धनं द्रव्यं तद्वदिव न कस्यचिदपि नाकाङ्क्षणीयं नाभिलष-
णीयम् । अपि तु सर्वस्यापि स्पष्टणीयमित्यर्थः । इत्यभङ्गश्लेषः । संध्यायाः सायंकालस्य समयः क्षणस्तमिव
दृश्यमानः प्रेक्ष्यमाणश्चन्द्रापीडस्य सुतस्योदयोऽभ्युज्जतिर्यस्मिन् । पक्षे चन्द्रापीड ईश्वरः । सर्वदा संध्यायां
चतुर्विधानादिति भावः । नारायणो विष्णुस्तस्य वक्षस्थलं भुजान्तरं तद्वदिव श्रीः शोभा तथा युक्तानि रत्नानि
तेषां प्रभाः कान्तयस्ताभिर्भासितं प्रकाशितं दिगन्तं यस्मिन् । पक्षे श्रीर्लक्ष्मीः, रत्नं कौस्तुभम् । शेषं पूर्व-
वत् । बलभद्रो रामस्तमिव कादम्बरी वक्ष्यमाणौ स्त्री तस्या रसविशेषवर्णनं आकुला मतिर्यस्मिन् । पक्षे काद-
म्बरी कापिशायनम् । ब्राह्मणमिव द्विजमिव पद्मासनोपदेशेन दर्शितं भूमण्डलं यस्मिन् । पक्षे पद्मासनो ब्रह्मा
तस्योपदेशो वेदस्तेन दर्शितमन्येभ्यः प्रकाशितं भूमण्डलं येन स तम् । स्कन्दः स्वामी तमिव शिखी मयूरस्तस्य
यः क्रीडारम्भस्तेन चञ्चलं चटुलमित्यभङ्गश्लेषः । कुलाङ्गनायाः कुलवध्वाः प्रचारः संचरणं तमिव सर्वं
वदातीति सर्वदैः परमेश्वरस्तस्मादुपजाता शङ्का भयं यस्मिन् । पक्षे सर्वदा सर्वकालम् । वेद्याजनो वाराङ्गना-
जनस्तमिवोपचारः सेवा तत्र चतुरमित्यभङ्गश्लेषः । दुर्जनः खलस्तमिवापगतं परे लोकाः शत्रवस्तेभ्यो भयं
यस्मिन् । पक्षे परलोको भवान्तरम् । अन्यजजनो दिवाकीर्तिजनस्तमिवागम्यः परैरप्राह्य एवंविधो विषयो
देशस्तमिवोपचारो यस्मिन् । पक्षेऽगम्यानां विषयाभिलाषो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । अगम्यविषयासक्तमपि

टिप्पणं—१ अन्यैः (वक्तुर्भिन्नैः) चिन्तितः श्रवणमात्रेणाऽवगतः स्वभावः (स्वोऽर्थः) अभिप्रायः
कवेराशयश्च तयोरावेदकम् । प्रसादगुणविशिष्टं काव्यमन्ये श्रवणमात्रेण आशयतोऽवबुध्यन्त इत्यर्थः ।
२ कादम्बर्या सांप्रतं परिचयाभावाच्चोचितोऽयमर्थः । उभयत्रापि मध्यमेवार्थः । राजकुलपक्षे 'आकुलमति'
इति लिङ्गव्यत्ययः कार्यः । ३ पद्मायाः आसनाय (स्थितये) य उपदेशो (गुरुभिर्दत्तः) तेन दर्शितं
भूमण्डलं (भूमण्डलव्यवहारः) यस्मिन् । ४ सर्वदा उपजाता शङ्का यस्मात्, साधारणजना राजभ-
वाद् बिभ्यति । ५ टीका अष्टाक्षरेवाऽऽभाति । परैः अगम्यः अज्ञेयः विषयाणां देशानामभिलाषो यस्मिन्,
कदा कीदृशो देशः आक्रम्य ग्रहीष्यते इति गुप्तमन्त्रत्वाद् न ज्ञायते इत्यर्थो योग्यः ।

पाठा०—१ अनन्य. २ वेदकम्. ३ दुरिततापहरम्. ४ काङ्क्षणीयम्; काङ्क्षणीयं फलम्. ५ मति. ६ ब्रह्मणम्.

७ अन्यजन.

कृताकृतसुकृतविचारनिपुणम्, सुकृतमिवादिमध्यावसानकल्याणकरम्, वासरारम्भमिव पद्म-
रागारुणीक्रियमाणनिशान्तम्, दिव्यमुनिगणमिव कलापिसनाथश्चेतकेतुशोभितम्, भारतस-
मरमिव कृतवर्मबाणचक्रसंभारभीषणम्, पातालमिव महाकङ्कुक्ष्यध्यासितम्, वर्षपर्वतसमू-
हमिवान्तःस्थितापरिमितशृङ्गिहेमकूटम्, महाद्वारमपि दुःप्रवेशम्, अवन्तिविषयगतमपि
मागधजनाधिष्ठितम्, स्फीतमपि भ्रमन्नप्रलोकं राजकुलं विवेश ।

ससंभ्रमोपगतैश्च कृतप्रणामैः प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गः, सर्वतः प्रचलितेन च

प्रशंसनीयमिति विरोधः तत्परिहारस्त्वगम्यः परैरग्राह्यो विषयो देशस्तदासक्तमित्यर्थात् । अन्तको यमस्तस्य
भटगणः सुभटसमूहस्तमिव कृताकृतं यत्सुकृतं शोभनं कृत्यं तस्य यो विचारस्तत्र निपुणं चतुरम् पक्षे.....
...सुकृतं पुण्यं तद्वदिवादिमध्यावसानेषु कल्याणकरं शुभकारकमित्यभङ्गश्लेषः । वासरस्य दिवसस्यारम्भ-
स्तमिव पद्मरागै रक्तमणिभिररुणीक्रियमाणं रक्तीक्रियमाणं निशान्तं गृहं यत्र तत् । 'धामागारं निशान्तम्'
इति कोशः । पक्षे पद्मानां रागैररुणीक्रियमाणो निशान्तो रात्रिप्रान्तो यस्मिन् दिव्यो मुनिगणो वसिष्ठा-
दिस्तमिव कलापिनो मयूरास्तैः सनाथाः सहिता ये श्वेतकेतवः सितध्वजास्तैः शोभितम् । पक्षे कलापी
सनाथः श्वेतकेतुश्च त्रयोऽप्येते देवर्षयस्तैः शोभितं विराजितम् । भारतशास्त्रोक्तसमरमिव कृतो विहितो वर्म-
कवचम्, बाणाः शराः, चक्राणि प्रसिद्धानि, एतेषां संभारः समूहस्तेन भीषणं भयजनकम् । पक्षे कृतवर्मा
हृदीकपुत्रः, बाणाः शिलीमुखाः, तेषां चक्रेषु परदलेषु संभारस्तेन भीषणम् । पातालं वडवामुखं तदिव महाक-
ञ्चुकिनः सौविदल्लासैरध्यासितमाश्रितम् । पक्षे महाकञ्चुकिनः सर्पाः । वर्षपर्वताः क्षेत्रसीमाकारिणोऽचलाः
सप्तैव । तदुक्तम्—'हिमवान् हेमकूटश्च निषधो मेरुरेव च । श्वेतः कृष्णश्च शृङ्गी च सप्तैते वर्षपर्वताः' ।
तेषां समूहमिवान्तःस्थितानि मध्यस्थितान्यपरिमितान्यसंख्येयानि शृङ्गीहेमानि । 'अलंकाराय यत्स्वर्णं
तच्छृङ्गीकनकं विदुः' । तेषां कूटानि यस्मिन्स्तत्संबन्धस्तैरपरिमितत्वेन शृङ्गं प्राधान्यं येषामेवंभूतानि
हेमकूटानि सुवर्णसमूहा यस्मिन् । 'शृङ्गं प्राधान्यसान्वोश्च' इत्यनेकार्थः । पक्षेऽपरिमितशृङ्गी हेमकूटाचलो
यस्मिन् । महाद्वारमपि दुःप्रवेशमित्यतिशयोक्तिः । अवन्तिविषयो मालवदेशस्तत्र गतमपि प्राप्तमपि मागधजनै-
र्जरासन्धदेशोद्भवजनैरधिष्ठितमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु मागधा युद्धाजिर्वर्तिनो गायनास्तैरधिष्ठितमित्य-
र्थात् । स्फीतमपि ऋद्धिमदपि भ्रमन्तो नम्रा लोका यस्मिन्निति विरोधः । तत्परिहारस्तु भ्रमन्तो देशान्तरा-
दागता नम्रलोकाः स्तुतिव्रता नम्राचार्याश्च यस्मिन्नित्यर्थात् ।

ससंभ्रमं सवेगमुपगतैः प्राप्तैः कृतः प्रणामो येनैवंभूतैः प्रतीहारमण्डलैर्द्वारपालसमूहैरुपदिश्यमान उपदर्श-
मानो मार्गः पन्था यस्य स तथा । बहुभिर्वर्षैर्विद्याभ्यासं विधाय गृहागतत्वेन तादृशगृहज्ञानाभावाद्द्वारपालैर्मार्गः
प्रदर्श्यत इति भावः । यद्वा पितुराह्वानजनितप्रमोदातिरेकेण विस्मृतान्यव्यापारत्वात्तत्प्रदर्शनं युक्तमेवेति भावः ।
राजगृहप्रवेशानन्तरं स चन्द्रापीडो भुवनान्तराणीव सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्य पितरं तारापीडमपश्यदित्यन्वयः ।
पुनः कीदृशः । राजलोकेन प्रणम्यमानो नमस्कियमाणः । अथ राजलोकं विचिनष्टि—सर्वत इति । सर्वतः

टिप्पण—1 प्रजाभिः कृतस्य अकृतस्य सुन्दररूपेण कृतस्य च (कार्यस्य) विचारे इति राजकुल-
पक्षे । कृतयोः अकृत (पाप) सुकृत (पुण्य) योर्विचारे इति यमभटपक्षे । 2 अस्पष्टमिदम् । अन्तःस्थितः
अग्रिमितानां शृङ्गिणां (गवादीनाम्) हेम्नां च कूटो (समूहः) यस्मिन्निति राजकुलम् । अन्तःस्थितौ
अपरिमितौ (महान्तौ) शृङ्गि-हेमकूटौ तन्नामकौ पर्वतौ यस्य इति वर्षपर्वतसमूह इत्यर्थः । 3 अज्ञा-
नमिदम्, विरोधालंकारोऽत्र । महाद्वारत्वे दुःप्रवेशत्वं विरुद्धम् । राज्ञः प्रतापाय साधारणैः दुःप्रवेशत्व-
मिति तत्परिहारः ।

पाठ—१ परित्फुरत्पद्मा. २ चित्रकल्पि. ३ उपशोभितम्. ४ शिलीमुख. ५ कञ्चुकिरुहस्याध्यासितम्.
६ परिमाण. ७ शृङ्गः शृङ्गि.

पूर्वकृतावस्थानेन दूरपर्यस्तमौलिशिथिलितचूडामणिमरीचिचुम्बितवसुधातलेन राजलोकेन प्रत्येकशः प्रतीहारनिवेद्यमानेन सादरं प्रणम्यमानः, पदे पदे चाभ्यन्तरविनिर्गताभिराचार-कुशलाभिरन्तःपुरवृद्धाभिः क्रियमाणौवतरणमङ्गलः, सुवनान्तराणीव विविधप्राणिसहस्रसं-कुलानि सप्तकक्षान्तराण्यतिक्रम्याभ्यन्तरावस्थितम्, अनवरतशैलप्रहणश्यामिकालीढकरतलैः करचरणलोचनवर्जमसितलोहजालकावृतशरीरैरालानस्तम्भैरिव गजमदपरिमललोभैरनन्तर-निलीनमधुकरपटलजटिलैः कुलकमागतैरुदात्तान्वयैरनुरक्तैर्महाप्राणतयातिकर्कशतया च दानवैरिवाशयाकारसंभाव्यमानपराक्रमैः सर्वतः शरीररक्षाधिकारनियुक्तैः पुरुषैः परिवृतम्, उभयतो वारविलासिनीभिश्चानवरतमुद्व्यमानधवलचामरम्, अमलपुलिनतलशोभिनि सुर-कुञ्जरमिव मन्दाकिनीवारिणि हंसधवलशयनतले निषण्णं पितरमपश्यत् । आलोकयेति च प्रतीहारवचनान्तरमतिदूरावनतेन चलितचूडामणिना शिरसा कृतप्रणाममेहेहीत्यभिदधानो दूरादेव प्रसारितभुजयुगलः शयनतलादीषदुच्छसितमूर्तिरानन्दजलपूर्णमाणलोचनः समुद्रत-

समन्तात्प्रचलितेनोत्थितेन कुमारागमनप्रतीक्षया पूर्वं कृतं विहितमवस्थानमवस्थितिर्येन । दूरादेव पर्यस्ता नम्रा ये मौलयः शिरांसि मुकुटानि वा तेभ्यः शिथिलिताः श्लथीभूता ये चूडामणयस्तेषां मरीचिभिश्चुम्बितमाश्लिष्टं वसुधातलं येन । प्रत्येकशः प्रत्येकं प्रतीहारो द्वारपालस्तेन निवेद्यमानेन निवेदनां क्रियमाणेन सादरं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । पदे पदे प्रतिपदमभ्यन्तरान्मध्यप्रदेशाद्विनिर्गताभिर्वर्हिर्निःसृताभिराचारे राजस्थितौ कुशलाभि-निपुणाभिरन्तःपुरवृद्धाभिर्महत्तरिकाभिः क्रियमाणमवतरणमङ्गलं यस्य सः । अथ राजानं विशेषयज्ञाह—अभ्य-न्तरेति । अभ्यन्तरे मध्यगृहेऽवस्थितं कृतावस्थानम् । पुनः कीदृशम् । पुरुषैः परिवृतं आवृतम् । पुरुषान्वि-शेषयज्ञाह—अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यच्छस्त्रप्रहणं तेन या श्यामिका तयालीढमाश्लिष्टं करतलं हस्ततलं येषां तैः । करचरणलोचनवर्जम् । एतान्विहायेत्यर्थः । तेषामप्यावरणे शस्त्रप्रहणगतिप्रेक्षणानामेवाभावः स्यादित्यर्थः । असितं यल्लोहजालकं तेनावृतमाच्छादितं शरीरं येषां तैः । कैरिव । आलानस्तम्भैरिव गजवन्धन-स्तम्भैरिव । असितत्वसाम्यादाह—गजेति । गजस्य हस्तिनो यो मदो दानं तस्य यः परिमलस्तस्य लोभेन निरन्तरं निलीना ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां पटलानि तैर्जटिलैर्व्याप्तैः । कुलकमागतैः परम्परायातैः । उदात्तो महानन्वयो वंशो येषां तैः । अनुरक्तैः प्रीतिमद्भिः । महाप्राणतया महापराक्रमतयातिकर्कशतयातिनिष्ठुरतया च दानवैरिव दनुजैरिवाशयश्चित्ताभिप्रायः, आकार आकृतिः, ताभ्यां संभाव्यमानः पराक्रमः साहसं येषु तैरेवंभूतैः सर्वतश्चतुर्दिक्षु शरीररक्षाधिकारनियुक्तैरात्मरक्षकैः पुरुषैः परिवृतं परिवेष्टितम् । उभयतः पार्श्वद्वये वारविला-सिनीभिर्वारयोषिद्धिरनवरतमुद्व्यमानं वीज्यमानं धवलचामरं यस्य स तम् । पुनः कीदृशम् । हंसवद्धवलं यच्छ-यनतलं शय्यातलं तत्र निषण्णं स्थितम् । कमिव । मन्दाकिनी गङ्गा तस्या वारिणि जले सुरकुञ्जरमिवैरावणमिव । शयनं विशिनष्टि—अमलेति । अमलं निर्मलं यत्पुलिनं सैकतं तस्य तलं तद्वच्छोभिनि विराजिनि । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः । आलोकय विलोकयेति प्रतीहारवचनानन्तरं द्वारपालोक्तेः पश्चादतिदूरादतिदविष्टदेशा-दवनतेन नम्रेण चलितः कम्पितचूडामणिः शिरोमणिर्यलैवंभूतेन शिरसा मस्तकेन कृतः प्रणामो येन तम् । एहेहि । वीप्सायां द्वित्वम् । आगच्छागच्छेत्यभिदधान इति श्रुवाणः दूरादेव प्रसारितं विस्तारितं भुजयुगलं बाहुयुग्मं येन सः । शयनतलादीषदुच्छसितोर्ध्वीभूता मूर्तिः शरीरं यस्य सः । आनन्दजलेन प्रमोदवाष्पेण पूर्णमाणे भ्रियमाणे लोचने नेत्रे यस्य सः । आनन्दरूपमभिव्यज्यज्ञाह—समुद्रतेति । समुद्रतः प्रादुर्भूतो यः

पाठा—१ चलित. २ निवेद्यमाननाम्ना. ३ अवतारणः अवतरणक. ४ शस्त्रग्रह. ५ विलोचन. ६ जालावृत. ७ लोभनिलीन. ८ महाप्रमाणतया. ९ अतिशयाकारम्; आशयाकारम्; अतिशयाकारैः; अतिशयाकार. १० हंसध-वले. ११ आदरेणाभिदधानः. १२ उल्लसित. १३ आपूर्णमाण.

पुलकतया सीव्यन्निवैकीकुर्वन्निव पिबन्निव तं पिता विनयावनतमालिलिङ्ग । आलिङ्गितो-
न्मुक्तश्च पितुश्चरणपीठसमीपे पिण्डीकृतमुत्तरीयमात्मीयं ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या सत्वरमास-
नीकृतमपनयेति शनैर्वदन्नप्रचरणेन समुत्सार्य चन्द्रापीडः क्षितितल एव निषसाद् । अनन्तरं
निहिते चास्यासने राज्ञा सुतनिर्विशेषमुपगूढो वैशम्पायनो न्यषीदत् । मुहूर्तमिव विस्मृत-
चामरोत्क्षेपनिश्चलानां वारविलासिनीनां साभिलाषैरनिलचलितकुवलयदामदीर्घैराजिह्वतर-
लतारसारैरवलुप्यमान इव दृष्टिपातैः स्थित्वा 'गच्छ वत्स, पुत्रवत्सलां मातरमभिवाद्य
दर्शनलालसां यथाक्रमं सर्वा जननीदर्शनेनानन्दय' इति विसर्जितः पित्रा सविनयमु-
त्थाय निवारितपरिजनो वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमा-
नवर्तमान्तःपुरमाययौ ।

तत्र धवलकञ्चुकावच्छन्नशरीरैरनेकशतसंख्यैः श्रियमिव क्षीरोदकलोलैः समन्तात्परिवृतां

पुलको रोमाञ्चस्तस्य भावस्तत्ता तया सीव्यन्निव सीवनं कुर्वन्निवैकीकुर्वन्निव तन्मयीकुर्वन्निव पिबन्निवात्यादरेण
पानं कुर्वन्निव । पितुर्निकटे विनयातिशयं व्यञ्जयन्नाह—विनयेति । विनयाद्वैनयिकगुणेनावनतं नम्रीभूतं पिता
तारापीडस्तं चन्द्रापीडमालिलिङ्ग परिष्वजे । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादुन्मुक्तो विभिन्नीभूतः पितुस्तारापीडस्य चर-
णयोः पादयोः पीठं पादासनं तस्य समीपेऽन्तिके ताम्बूलकरङ्कवाहिन्या पिण्डीकृतमात्मनः स्वकीयमुत्तरीयं सत्वरं
शीघ्रमासनीकृतं विष्टरीकृतम् अपनय दूरीकुर्वन्ति शनैःशनैर्वदन्नुवन्नप्रचरणेन तत्समुत्सार्य दूरीकृत्य चन्द्रापीडः
क्षितितल एव भूमावेव निषसादोपविष्टवान् । तदनन्तरं तदुपवेशनानन्तरं राज्ञा तारापीडेन सुतनिर्विशेषं यथा
स्यात्तथोपगूढ आलिङ्गितो वैशम्पायनो निहिते स्थापितेऽस्यासने चन्द्रापीडासने न्यषीददुपाविशत् ।
विस्मृतो यश्चामरोत्क्षेपस्तेन निश्चलानां वारविलासिनीनां वाराङ्गनानां दृष्टिपातैर्नैत्रप्रान्तरवलुप्यमान इवाच्छा-
द्यमान इव । दृष्टिपातं विशेषयन्नाह—सेति । सहाभिलाषाभिर्वर्तमानैः साभिलाषैः । सहस्य सादेशः ।
अनिलेन वायुना चलितं कम्पितं यत्कुवलयदाम कमलमाला तद्वद्दीर्घैरायतैराजिह्वाकुटिला तरला चञ्चला तारा
कनीनिका सैव सारं प्रधानं येषु तैः । मुहूर्तमिव कियत्कालं तत्र राजसमीपे स्थित्वा स्थानं कृत्वा । हे वत्स हे
पुत्र, गच्छ व्रज । पुत्रवत्सलां पुत्रहितां मातरं जननीं दर्शनलालसां त्वदर्शनेनोत्कण्ठितामभिवाद्य पादग्रहणं
कृत्वा यथाक्रमं यथानुक्रमं सर्वा जननीरुपमातृदर्शनेनानन्दय प्रमोदय । इति हेत्वर्थः । पित्रा तारापीडेन विस-
र्जितो विसृष्टः सविनयं यथा स्यात्तथोत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितस्तत्रैव रक्षितः परिजनः परिच्छदो येनैवंभूतो
वैशम्पायनद्वितीयोऽन्तःपुरप्रवेशयोग्येन राजपरिजनेनोपदिश्यमानवर्तमान्तःपुरमाययौ समागमत् ।

तत्रेति । तत्र अन्तःपुरे मातरं जननीं प्रणनाम नमश्चक इति दूरेणान्वयः । अथ मातुर्विशेषणानि—धवल-
कञ्चुकैरवच्छन्नान्याच्छादितानि शरीराणि येषां तैः । अनेके ये शतसंख्यास्तैः शुद्धान्तर्वेशिकैः शुद्धोऽन्तर्वेश-
धान्तःपुरं तत्र नियुक्ता आन्तर्वेशिकाः कञ्चुक्यादयस्तैः समन्तात्सर्वतः परिवृतां परिवेष्टिताम् । कैः कामिव ।

टिप्पण-1 इदमनुचितम् । किन्तु—अस्य (चन्द्रापीडस्य) अनन्तरं (पश्चात्) निहिते आसने,
इत्यर्थः । ब्राह्मणत्वेन वैशम्पायनायासनदानं नानुचितम् । 2 'आजिह्वतरलतरतारैः' इत्येव पाठः ।
तरलतराः ताराः येष्वित्यर्थः । सारैरिति पाठेऽपि तालव्यादिः 'सारैः' इति पाठः । आजिह्वाः तरलतराश्च
यास्ताराः ताभिः सारैश्चित्रितैः । इति तदर्थः ।

पाठा-1 पुलककण्टकतया. २ एकीकुर्वन्निव तम्. ३ आत्मीयम्. ४ करण्ड. ५ समुत्सार्य क्षितितले.
६ अनन्तरनिहिते; अनन्तरविनिहिते. ७ कुवलयदल. ८ जिह्वित. ९ तरलतरतार. १० दर्शनलालसाः.
११ परिजनेन. १२ नैकशत.

शुद्धान्तर्वैशिकैः, अतिप्रशान्ताकाराभिश्च कषायरक्ताम्बरधारिणीभिः संध्याभिरिव सकल-
लोकवन्द्याभिः प्रलम्बश्रवणपाशाभिर्विदितानेककथावृत्तान्ताभिर्भूतपूर्वाः पुण्याः कथाः कथ-
यन्तीभिरितिहासान्वाचयन्तीभिः पुस्तकान्दधतीभिर्धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिः जरत्प्रव्रजिता-
भिर्विनोद्यमानाम्, उपरचितस्त्रीवेषभाषेण गृहीतविकटप्रसाधनेन वर्षवर्जनेनोपसेव्यमा-
नाम्, अनवरताभिधूयमानवालव्यजनकलापाम्, अङ्गनाजनेन च वसनाभरणकुसुमपटवा-
संताम्बूलतालवृन्ताङ्गरागभृङ्गारधारिणा मण्डलोपविष्टेनोपास्यमानाम्, पयोधरैवलम्बिमुक्ता-
गुणाम् अचलमध्यस्त्रवद्गङ्गाप्रवाहामिव मेदिनीम्, आसन्नदर्पणपतितमुखप्रतिबिम्बाम् अर्क-

क्षीरोदकश्लैः क्षीरसमुद्रतरङ्गैः परिवृतां श्रियमिव लक्ष्मीमिव । पुनः कीदृशीम् । जरत्प्रव्रजिताभिर्वृद्धतापसी-
भिर्विनोद्यमानां विनोदविषयीक्रियमाणाम् । अथ च तापसीनां विशेषणानि—अतिप्रशान्तोऽतिशान्त आकारो
यासां ताभिः । कषायेण रक्तं यदम्बरं वस्त्रं तद्वारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । सकलाः समग्रा ये लोकास्तेवन्द्या-
भिर्वन्दनीयाभिः । रक्ताम्बरसाम्यादाह—संध्याभिरिव । प्रलम्बा लम्बायमानाः श्रवणपाशाः कर्णपात्यो
यासां ताभिः । विदिता ज्ञाता अनेकाः कथाः प्रबन्धास्तासां वृत्तान्तो वार्ता याभिस्तास्ताभिः । पूर्वं भूता
भूतपूर्वा एवंविधाः पुण्याः पवित्राः कथाः संबन्धान्कथयन्तीभिः प्रतिपादयन्तीभिः । इतिहासानपूर्व-
वृत्तान्तान्वाचयन्तीभिः पठन्तीभिः । पुस्तकान्दधतीभिर्धारयन्तीभिः । धर्मोपदेशान्निवेदयन्तीभिर्ज्ञापय-
न्तीभिः । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—उपरचितेति । उपरचितो विहितः स्त्रीणां वेषो नेपथ्यं भाषा च येन
स तथा तेन । गृहीतमातं विकटं विपुलं प्रसाधनं प्रतिकर्म येनैवंविधेन वर्षवर्जनेन षण्ढजनेनोपसेव्यमानां
पर्युपास्यमानाम् । कामन्दक्यां तेषां लक्षणं यथा—‘ये त्वल्पसत्त्वाः प्रथमाः क्लीबाश्च स्त्रीस्वभाविनः ।
जाल्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः’ इति । अनवरतं निरन्तरमभिधूयमानो वीज्यमानो वालव्यजन-
कलापश्चामरसमूहो यस्याः सा ताम् । अङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन चोपास्यमानां सेव्यमानाम् । अङ्गनाजनेन विशेषय-
न्नाह—वसनेति । वसनानि वस्त्राणि; आभरणानि भूषणानि; कुसुमानि पुष्पाणि, पटवासः पिष्टातः, ताम्बूलं
नागवल्लीदलानि, तालवृन्तं व्यजनम्, अङ्गरागो विलेपनम्, भृङ्गारः कनकालुका, एतान्धरतीति धारी तेन
धारिणा । कीदृशेन । मण्डलोपविष्टेन स्थितेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनरपि विशेषतस्तामेव विशेषयन्नाह—
पयोधरेति । पयोधरयोः कुचयोरवलम्बी मुक्तागुणो हारो यस्यास्ताम् । स्नानानामत्युच्चत्वेन मुक्तानां
चात्युज्ज्वलत्वेनोपमानतरं प्रदर्शयन्नाह—अचलेति । अचलयोः पर्वतयोर्मध्येऽन्तरे स्रवन् वहमानो
गङ्गाप्रवाहो यस्यामेवंभूता मेदिनीमिव वसुंधरामिव । सर्वसहत्वात्तस्याः पृथिव्या उपमानम् । आसन्नेति ।
आसन्नः समीपवर्ती यो दर्पण आदर्शस्तत्र पतितो मुखप्रतिबिम्बो यस्यास्ताम् । अत्रार्थ उपमानान्तरं
दर्शयन्नाह—अर्केति । अर्कबिम्बे सूर्यमण्डले प्रविष्टं शशिमण्डलं यस्यामेवंभूतां दिवमिवाकाशमिव ।
तस्यामेव शशिविम्बस्यार्कबिम्बे प्रवेशात् । अत्रादर्शस्य सूर्यबिम्बोपमानम् । मुखस्य शशिमण्डलोपमानम् ।

टिप्प०—१ अतिप्रशान्ताकाराभिरित्यादि विशेषणत्रयं प्रव्रजितासु सन्ध्यासु च योज्यते । अतिप्रशा-
न्ताकाराभिः सकललोकवन्द्याभिरिति तृतीयत्र समानं स्पष्टं च । सन्ध्यापक्षे—कषायेण रक्तमिव यदम्ब-
रम् (आकाशम्) तद् धारयन्तीभिरित्यर्थो बोध्यः । २ पुस्तक-शास्त्रयोः क्लीबत्वमेवोचितम् ।

पाठा०—१ शुद्धान्तर्वैशिकैः. २ कथालाप. ३ श्रुतपूर्वाः. ४ कथाः. ५ वाचयन्तीभिरितिहासपुस्तकानि दद-
तीभिः; इतिहासान्वाचयन्तीभिः पुस्तकानि दधतीभिः. ६ निवेदयन्तीभिः पुण्याः कथा जरत्. ७ भारेण. ८ वर्षधर.
९ संसेव्यमानाम्. १० विधूयमानाम्. ११ ताम्बूलवृन्त. १२ अवलम्बित; अन्तरावलम्बित. १३ अचलमध्यप्रवृत्तगङ्गा;
अचलमध्यप्रवृत्तगङ्गा.

विम्बप्रविष्टशिमण्डलामिव 'दिवं समुपसृत्य मातरं प्रणनाम । सा तु तं ससंभ्रममुत्थाप्य सत्यप्याज्ञासंपादनदक्षे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने स्वयमेव कृतावतरणका प्रस्रुतपयोधरक्षर-
त्पयोविन्दुच्छलेन द्रवीभूय स्नेहाकुलेन निर्गच्छतेव हृदयेनान्तःशुभशतानीव ध्यायन्ती मूर्ध-
न्युपाग्राय तं सुचिरमाशिश्लेष । अनन्तरं च तथैव कृतयथोचितसमुपचारमाश्लिष्टवैशम्पा-
यना स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमाकृष्य बलादनिच्छन्तमपि चन्द्रापीडमु-
त्सङ्गमारोपितवती । ससंभ्रमपरिजनोपनीतायामासन्द्यामुपविष्टे च वैशम्पायने चन्द्रापीडं
पुनःपुनरालिङ्ग्य ललाटदेशे वक्षसि भुजशिखरयोश्च सुहृर्मुहुः करतलेन परामृशन्ती विला-
सवती तमवादीत्—'वत्स, कठिनहृदयस्ते पिता येनेयमाकृतिरिहंशी त्रिभुवनलालनीया
क्लेशमतिमहान्तमियन्तं कालं लम्बिता । कथमसि सोढवानतिदीर्घमिमां गुरुजनयन्त्रणाम् ।
अहो, बालस्यापि सतः कठोरस्येव ते महद्वैरम् । अहो, विगलितशिश्नुजनक्रीडाकौतुकला-
घवर्मर्भके ते हृदयम् । अहो, गुरुजनस्योपरि भक्तिरैसाधारणा सर्वा । यथा पितुःप्रसादा-

रास्या अमावास्योपमानमिति भावः । समुपसृत्य पार्श्वं समागत्य । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः । तु पुनरर्थः । सा
विलासवती तं सुतं ससंभ्रमं सवेगं पादपतितमुत्थाप्य पार्श्वपरिवर्तिनी निकटस्थायिनि परिजने परिच्छद आज्ञा-
संपादनदक्षे नियोगकरणाभिज्ञे सत्यपि स्वयमेवात्मनैव कृतं विहितमवतरणमुत्साहकर्मविशेषो यथा सा । हृदयेन
चेतसान्तर्मध्ये शुभशतानि कल्याणशतानि ध्यायन्ती चिन्तयन्ती । अथ हृदयविशेषणानि—प्रस्रु (प्रस्रु)-
तेति । प्रस्रुतौ पयःपूर्णौ यौ पयोधरौ ताभ्यां क्षरन्तौ ये पयोविन्दवस्तेषां छलेन मिषेण द्रवीभूय रसीभूय
निर्गच्छतेव बहिःप्रसर्पतेव स्नेह आभ्यन्तरप्रीतिस्तेनाकुलेन व्याप्तेन मूर्धन्युत्तमाङ्ग उपाग्राय चुम्बनं कृत्वा तं
सुचिरं चिरकालमाशिश्लेषालिङ्ग्य । अनन्तरं चेति । अनन्तरम् आलिङ्गनानन्तरम् । तथैव पूर्ववत् ।
कृतमिति । कृतो यथोचितो यथायोग्यः समुपचारः प्रियवाग्व्यापारो यथा स्यात्तथाश्लिष्ट आलिङ्गितो
वैशम्पायनो यथा सा स्वयमुपविश्य विनयादवनितले समुपविशन्तमासेदिवासमाकृष्य बलादकर्षणं कृत्यानि-
च्छन्तमपि । मातुः श्रमसंभवात् । चन्द्रापीडमुत्सङ्गं कोडमारोपितवत्यारोपयामास । ससंभ्रमं सवेगं परिजनेन
परिच्छदोपनीतायामानीतायामासन्द्यां वेत्रपीठे वैशम्पायन उपविष्टे स्थिते सति चन्द्रापीडं पुनःपुनर्वारंवारमा-
लिङ्ग्योपगृह्णन् विधाय ललाटदेशेऽलिकप्रदेशे वक्षसि भुजान्तरे भुजशिखरयोः स्कन्धयोर्मुहुर्मुहुर्वारंवारं करतलेन
स्वपाणितलेन परामृशन्ती परामर्शनं कुर्वती विलासवती तमवादीदवोचत् । किमुवाचेत्याह—वत्सेति ।
हे वत्स हे पुत्र, कठिनं कठोरं हृदयं यस्यैवंविधस्ते पिता जनको येनेहश्येतादृशीयमाकृतिराकारस्त्रिभुवने लाल-
नीया पालनीया अतिमहान्तं कालं भूयस्तरमियन्तमेतावत्प्रमाणं क्लेशं खेदं लम्बिता प्रापिता । अतिदीर्घा
चिरकालमिमां गुरुजनयन्त्रणां पूज्यजननियन्त्रणां कथं सोढवानसि । अहो इत्याश्चर्यम् । ते तव बालस्यापि ततः
कठोरस्यैव महद्वैरम् । अहो इति पूर्ववत् । अर्भके^१ बालके त्वयि विगलितं दूरीभूतं शिश्नुजना बालजनास्तेषां
क्रीडाकौतुकं तेन लाघवं लघुत्वमेवंभूतं हृदयम् । अहो इति पूर्ववत् । गुरुजनस्योपर्यसाधारणा सर्वा भक्तिः ।
यथा पितुर्जनकस्य प्रसादान्माहात्म्यात्समस्ताभिः समग्राभिविद्याभिरुपेतः सहित आलोकितोऽसि वीक्षितोऽसि ।

टिप्प०—१ यानावतरणकालिकं धान्यदूर्वादिनिक्षेपरूपं मङ्गलाचरणम् । २ 'अर्भकस्यापि ते हृदयम्'
इत्येव ग्रन्थकारानुमतः पाठः । ३ 'असाधारणी भक्तिः सर्वथा' इत्येव पाठः । 'सर्वा' इति विशेषणस्याऽ-
समर्पकत्वात् ।

पाठा०—१ दिवसमुपसृत्य; दिवसत्रियं समुपसृत्य. २ ननाम. ३ तु ससंभ्रममुत्थाप्य. ४ कृतावतरणकाप्रस्रुतप-
योधर; कृतावतरणकमङ्गला प्रस्रुतपयोधर. ५ प्रस्रुत. ६ निर्गतेव. ७ शतान्यभिधायन्ती; शतानीवाभिधायन्ती.
८ समुपविशन्तम्; उपविशन्तम्. ९ ससंभ्रमम्. १० ईदृश. ११ कथमपि. १२ गुरुयन्त्रणाम्. १३ विगत.
१४ अर्भकत्वे त्वयि; अर्भकस्यापि ते; अर्भके ते. १५ असाधारणी सर्वथा.

तस्मिन्नाभिरुपेतो विद्याभिरालोकितोऽस्येवमचिरेणैव कालेनानुरूपमिर्वधूभिरुपेतमालोकयि-
ष्यामि' इत्येवमभिधाय लज्जास्मितावनतमात्ममुखप्रतिविम्बगर्भे विकचकमलकृतकर्णपल्लवा-
वतंस इव कपोले पर्यचुम्बदेनम् । एवं च तत्रापि नातिचिरमेव स्थित्वा क्रमेण सर्वान्तःपु-
राणि दर्शनेनानन्दयामास ।

निर्गत्य च राजकुलद्वारा बहिःस्थितमिन्द्रायुधमाराह्य तथैव तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्य-
मानः शुकनासं द्रष्टुमयासीत् । यामावस्थितविविधैर्गजघटासंकटम्, अनेकतुरङ्गसहस्रसंवा-
धम्, अपरिमितजनसमूहसहस्रसंमर्दसंकुलम्, एकदेशोपविष्टैः सहस्रशो निबद्धचक्रवालैरने-
ककार्यार्गतैर्दर्शनोत्सुकैः समन्ततो विविधशास्त्राज्जनोन्मीलितप्रतिभैरवरच्छन्नानां विनयानुरा-

एवं पूर्वोक्तप्रकारेणाचिरेणैव कालेन स्तोककालेनानुरूपमभिर्योग्याभिः वधूभिरुपेतमालोकयिष्यामीत्येवमभिधाय
एवं कुमारं पर्यचुम्बचुम्बनं कृतवती । कीदृशम् लज्जास्मितेनावनतं नम्रीभूतम् । कस्मिन् । कपोले गच्छात्पर-
भागे । कीदृशे । आत्मनो मातुर्मुखप्रतिविम्बो गर्भे यस्मिन् । मुखस्य कमलसाम्यादाह—विकचेति । विक-
चैर्विकस्त्रैः कर्मलैः कृतो विहितः कर्णपल्लवावतंसो यस्मिन् । एवं चेति । पूर्वोक्तप्रकारेण तत्रापि मातुः
समीपेऽपि नातिचिरं नातिचिरकालमेव स्थित्वावस्थानं कृत्वा क्रमेण परिपाट्या सर्वान्तःपुराणि समग्राण्य-
वरोधानि दर्शनेनानन्दयामास प्रमोदयामास ।

राजकुलद्वारा प्रतोलीमार्गेण निर्गत्य बहिरागत्य बहिःस्थितमिन्द्रायुधमधमाराह्य तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तेन पूर्वो-
क्तेन राजपुत्रलोकेनानुगम्यमानः शुकनासं मन्त्रिणं द्रष्टुं विलोकयितुमयासीदित्यन्वयः । 'या प्रापणे' छुडि
रूपम् । ततश्च शुकनासगृहद्वारमासाद्य शुकनासभवनं विवेशेत्यन्वयः । अथ गृहद्वारं विशेषयन्नाह—यामेति ।
यामावस्थिताश्चतुष्क्रियायां स्थिता विविधानां गजानां घटा समूहस्तथा संकटं संवार्य प्रवेष्टुमशक्यम् । अनेके ये
तुरङ्गास्तुरङ्गमास्तेषां सहस्रं तेन सर्वाधं बाधासहितम् । अपरीति । अपरिमिता असंख्यं ये जना मनुष्यास्तेषां
समूहा भिन्नभिन्नजातीयनरगणस्तेषां सहस्राणि तेषां संमर्दोऽन्योन्याघातस्तेन संकुलम् । एकदेश एकान्त उप-
विष्टैः स्थितैः सहस्रशो निबद्धानि चक्रवालानि यैः । अनेकानि यानि कार्याणि तदर्थं आगतैः प्राप्तैः । दर्शनार्थ-
मवलोकनार्थमुत्सुकैस्तकण्ठितैः । समेति । समन्ततः सर्वतो विविधानि यानि शास्त्राणि तान्येवाज्जनं नेत्रौषधं
तेनोन्मीलितानि विकासं प्रापितानि प्रतिभानि चक्षुषि येषां तैः । अवरेति । अवरच्छन्नानां सेवक-

टिप्प०—1 विकस्त्रेण कमलेन, इत्येकवचनमेवोचितम् । प्रतिविम्बस्य (उपमानकोटिस्थस्य, मुख-
प्रतिविम्बस्य) एकत्वात् । 2 अवरोधान्, पुंस्त्वात् । 3 'राजकुलद्वारावस्थितम्' इत्येव ग्रन्थशैल्यनुकूलः
पाठः । 4 संकीर्णम् । 'संकटं ना तु संवाधः कलिलं गहनं समे । संकीर्णे संकुलाकीर्णे' इत्यमरः ।
5 पुनरज्ञानं टीकाकृतः । उन्मीलितानि बुद्धिरूपलोचनानि येषामिति पाठे सोयमर्थः शोभते । शास्त्रेष्व-
अनन्वारोपो हि प्रतिभासु लोचनान्वारोपमपेक्षते । 6 अत्रापि ग्रन्थस्य सर्वथा भ्रंशः कृतः । 'चीवरच्छ-
न्नाना' इत्येव पाठः । तथा च—चीवराणि बौद्धभिक्षुप्रावरणानि तेषां व्याजेन—विनये धर्मशिक्षायामनु-
राग एव अनुरागः (रञ्जनद्रव्यम्) विद्यते येषाम् अर्थात् धर्मानुरागरूपेण रञ्जेण रञ्जितैः धर्मपदैरेव
बौद्धाचारसिद्धवसनविशेषैरेव (येषु पटेषु धर्मशासनान्युल्लिख्य शिष्येभ्यः प्रदृश्यन्ते) अवगुण्ठितैः
बौद्धशासनमार्गानिपुणैः (बौद्धभिक्षुभिः) । अर्थ भावः—बौद्धभिक्षुभिर्यानि चीवराण्यङ्गेषु धारितानि तेषु
धर्मपटवमुत्प्रेक्ष्यते । अर्थात् चीवराणां तु व्याजो वर्तते, वास्तवे तु धर्मपटैरेव ते आच्छादिताः । अनुराग
इति छिद्रम्, ततश्च श्लेषोत्थापिता सापह्नवोत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ।

पाठा०—१ अवलोकसे एवम्. २ नातिचिरं स्थित्वा. ३ नन्दयामास. ४ द्वारावस्थितम्. ५ गन्धगज. ६ समूह-
संमर्द. ७ उन्मीलितबुद्धिलोचनैश्चीवर. ८ रक्ताम्बरच्छन्नानां गुरुविनयानुरागिभिः.

निभिर्धर्मपटैरिवावगुण्ठितैः शाक्यमुनिशासनपथधोरैर्यै रक्तपटैः पाशुपतैर्द्विजैश्च दिवानिश-
मासेव्यमानम्, अभ्यन्तरप्रविष्टानां च सामन्तानां जघनोर्पविष्टपुरुषोत्सङ्गावस्थितद्विगुणकु-
थाभिरतिचिरावस्थाननिर्वेदप्रसुप्ताधोरैणाभिरपर्याणाभिः सपर्याणाभिश्च निश्चलावस्थानप्रच-
लायिताभिः शतसहस्रशः करिणीभिराकीर्णं शुक्नासगृहद्वारमासाद्य सत्वरप्रधावितैर्द्वारदेशा-
वस्थितैः प्रतीहारपुरुषैरनिवार्यमाणोऽपि राजकुल इव राजपुत्रो बाह्याङ्गण एव तुरगादवत-
तार । द्वारदेशार्धस्थापिततुरङ्गश्च वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरःप्रधावितैः समुत्सारितपरिजनैस्त-
त्प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमानमार्गस्तथैव चलितमुकुटकोटिभिर्नरेन्द्रवृन्दैः सेवासमुपस्थितैरु-
त्थायोत्थाय प्रणम्यमानस्तथैव च प्रचण्डप्रतीहारहंकारभयमूकीभवत्परिजनानि प्रचलितवेत्रल-
ताचकितसामन्तचक्रचरणशतचलितवसुंधराणि कक्षान्तराणि निरीक्षमाणस्तथैव च नवनव-

मिषेण विनयेनानुरागो विद्यते येषां तैः । तद्गुणानुरागेण विनयादेव सेवकीभूतैरित्यर्थः । धर्मपटैरिवावगुण्ठि-
तैराच्छादितैः शाक्यमुनीनामर्कवान्धवत्पत्निनां यच्छासनमाज्ञा तस्य पन्थाः मार्गस्तत्र धोरैर्यैर्धूरैर्यैस्तथा
रक्तपटै रक्ताम्बरैः पाशुपतैः शैवैर्द्विजैर्ब्राह्मणैश्च दिवानिशमहर्निशमासेव्यमानमुपास्यमानम् । अभ्यन्तरप्र-
विष्टानां मध्यगतानां सामन्तानां स्वदेशार्धवर्तिराज्ञां च शतसहस्रशः करिणीभिर्धेनुकाभिराकीर्णं व्याप्तम् ।
अथ करिणीविशेषणानि—**जघनेति** । कट्या अग्रिमो भागो जघनं तत्रोपविष्टाः स्थिता ये सामन्तीयाः पुरु-
षास्तेषामुत्सङ्गाः क्रोडास्तेष्ववस्थिता द्विगुणाः कुथा वर्णपरिस्तोमा यासु ताभिः । **अतीति** । अतिन्विरं बहुकालं
अदवस्थानं तस्माद्यो निर्वेदः स्वावमाननं तेन प्रसुप्ता निद्रा प्राप्ता आधोरणा हस्तिपका यासु ताभिः । सह
पर्याणेन पल्ययनेन वर्तमानास्ताभिर्निश्चलं चेष्टारहितं यदवस्थानं तेन प्रचलायिताभिः संजातनिद्राभिरतादृशं
शुक्नासगृहद्वारमासाद्य प्राप्य सत्वरं सवेगं प्रधावितैरतिस्वराकृतगमनैर्द्वारदेशावस्थितैः प्रतीहारपुरुषैर्द्वारपाल-
कैरनिवार्यमाणोऽप्यनिषेध्यमानोऽपि राजकुल इव बाह्याङ्गण एव राजपुत्रस्तुरगादश्वादवततारोत्तीर्णवान् ।
द्वारेति । द्वारदेशे प्रतोल्यामवस्थापितस्तुरङ्गो येन स वैशम्पायनमवलम्ब्य पुरः प्रधावितैरग्रतः
शीघ्रप्रचलितैः । समुत्सारितो दूरीकृतः परिजो यैः । तथैव पूर्ववत् । प्रतीहारमण्डलैरुपदिश्यमान उपदेश-
विषयीक्रियमाणो मार्गः पन्था यस्य स तथा । तथैव पूर्ववत् । चलिताः कम्पिता मुकुटानां कोटयो येषां तैः
नरेन्द्रवृन्दैः राजसमूहैः सेवार्थं सपर्यार्थं समुपस्थितैरागतैरुत्थायोत्थायेति । उत्थानमुत्थानं कृत्वेल्यर्थः । प्रणम्यमानो
नमस्क्रियमाणः । तथैव पूर्ववत् । प्रचण्डा ये प्रतीहारा द्वारपालकास्तेषां हंकारा हंक्रतयस्तेभ्यो भयं भीतिस्तेन
मूकीभवन्मौनतां समाश्रयन्परिजनो येषु तानि । **प्रचलितेति** । प्रचलिता इतस्ततो विक्षिप्ता या वेत्रलता
वेतसयष्टयस्ताभिश्चकितं शङ्कितं यत्सामन्तचक्रं तस्य चरणशतेन पादशतेन चलिता कम्पिता वसुंधरा
पृथ्वी येषु तान्येवंविधानि कक्षान्तराणि गृहप्रदेशानि । 'कक्षा प्रकोष्ठे केदारं काक्ष्यां मध्येभवन्धने' इति
विश्वः । निरीक्षमाणो विलोकमानः । **नवेति** । नवनवा नवीनाः सुधावदाताः सुधयावदाता उज्ज्वला ये
प्रासादास्तैर्निरन्तरं व्याप्तं द्वितीयमिव राजकुलं शुक्नासमभवनं विवेश प्रविष्टवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा ।

टिप्प०—१ सामन्तानां शुक्नाससविधे गमनोत्तरं तद्गुल्याः करिणीनां कटिदेशे उपविष्टाः सन्ति
तेषामङ्गे च द्विगुणीकृताः (अपसार्य द्विगुणभागे संकोचिताः 'तहकिण्') कुथाः स्थिताः सन्तीत्याशयः ।
२ निद्रावेशेन घूर्णिताभिरित्यर्थो बोध्यः 'घूर्णितं प्रचलायितम्' अमरः । **३** गृहप्रदेशान्, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ रक्तपादैः. २ स्थानोपविष्टपुरुषावस्थित. ३ सङ्गस्थित. ४ द्विगुणित. ५ धोरणाभिः सपर्याणाभिः.
६ बाह्याङ्गे. ७ तुरङ्गात्. ८ अवस्थित. ९ तथैव प्रतीकारः तथैव च प्रतीहार. १० तथैव प्रचण्ड. ११ त्रासनचकित.
१२ तथैव नव.

सुधावर्दातप्रासादनिरन्तरं द्वितीयमिव राजकुलं शुकनासभवनं विवेश । प्रविश्य चानेकनरेन्द्रसहस्रमध्येऽपस्थितमपरमिव पितरमुपदर्शितविनयो दूरावनतेन मौलिना शुकनासं ववन्दे ।

शुकनासस्तं ससंभ्रमं ससुत्थायानुपूर्व्येणोत्थितराजलोकैः सादरमभिमुखं दत्ताविरलपदः प्रहर्षविस्फारितविलोचनगतानन्दजलकणः समं वैशम्पायनेन प्रेम्णा गाढमालिलिङ्ग । आलिङ्गितोऽमुक्तश्च सादरोपनीतमपहाय रत्नासनमवनावेव राजपुत्रः समुपाविशत्, तदनु च वैशम्पायनः । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमन्यदखिलमवनिपालचक्रमुज्झितनिजासनमवनितलमभजत । स्थित्वा च तूष्णीं क्षणमिव शुकनासः समुद्रतप्रीतिपुलकैरङ्गैरावेद्यमान-हर्षप्रकर्षस्तमब्रवीत्—‘तात^१, अद्य खलु देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यमुपारूढयौवनमालोक्य भवन्तं सुचिराद्भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता । अद्य समृद्धाः सर्वा गुरुजनाशिषः । अद्य फलितमनेकजन्मान्तरोपात्तमवदातं कर्म । अद्य प्रसन्नाः कुलदेवताः । न^२ ह्यपुण्यभाजां भवादृशास्त्रिभुवनविस्मयजनकाः पुत्रतां प्रतिपद्यन्ते । केदं वयः । केयममानुषी शक्तिः । क

अनेकेति । अनेकेषां नरेन्द्राणां यत्सहस्रं तन्मध्य उपस्थितमपरमिवान्यमिव पितरं जनकम् । उपेति । उपदर्शितो विनयो येन स तथा दूराद्विष्टादवनतेन मौलिना शिरसा शुकनासं ववन्दे नमश्चक्रे ।

शुकनासस्तं चन्द्रापीडं गाढं यथा स्यात्तथालिलिङ्गोपगृह्णन् चक्रे । ससंभ्रमं सवेगं समुत्थायोत्थानं कृत्वा वैशम्पायनेन खुसुतेन समं सार्धम् । केन । प्रेम्णा स्नेहेन । अथ शुकनासं विशेषयचाह—आन्विति । आनुपूर्व्यानुक्रमेणोत्थितो राजलोको यस्मात् । आदरेण सहवर्तमानं सादरं यथा स्यात्तथा । अभिमुखं संमुखं दत्तान्यविरलान्यनवच्छिन्नानि पदानि येन स तथा । प्रहर्षेति । प्रहर्षेण प्रमोदेन विस्फारिते विस्तारिते ये विलोचने तयोरगता आनन्दजलकणा यस्य स तथा । पूर्वमालिङ्गितः पश्चादनुमुक्तश्च सादरं उपनीतमानीतं रत्नासनं सिंहासनमपहाय त्यक्त्वावनावेव पृथिव्यामेव राजपुत्रश्चन्द्रापीडः समुपाविशदुपाविशत् । तदनु पश्चाद्वैशम्पायन उपविशत् । उपविष्टे च राजपुत्रे शुकनासवर्जमेकं शुकनासं विहायाखिलं समग्रमन्यदवनिपालचक्रं राजसमूहमुज्झितं त्यक्तं निजासनमासीयासनं येन तत् । अवनितलं पृथ्वीतलमभजदशिश्नियत । क्षणमिति । क्षणमिव क्षणमात्रं तूष्णीं मौनं स्थित्वा च शुकनासः समुद्रतः प्रादुर्भूतः प्रीत्या स्नेहेन पुलको रोमाञ्चो येष्वेवंविधैरङ्गैरावेद्यमानो हर्षप्रकर्ष उत्कर्षप्रमोदो यस्य स तथा तं चन्द्रापीडमब्रवीत् । हे तातं हे पुत्र । ‘तातस्तु पितृपुत्रयोः’ इति कोशः । खलु निश्चितम् । अद्यास्मिन्दिने देवस्य तारापीडस्य समाप्तविद्यं परिपूर्णाकृता विद्या येनैवंविधमुपारूढयौवनं संप्राप्तारुण्यं भवन्तं त्वामालोक्य सुचिराच्चिरकालेन भुवनराज्यफलप्राप्तिस्त्रिभुवनाधिपत्यफलोपलब्धिरुपजाता प्रादुर्भूता । अद्य गुरुजनानां पूज्यजनानां सर्वा आशिष आशीर्वादाः समृद्धाः संपत्तिभाजो बभूवुः । अद्यानेकजन्मान्तरोपात्तमनेकमवार्जितमवदातं शुद्धं कर्म फलितं फलवज्जहो । अद्य कुलदेवताः कुलाधिष्ठान्यः प्रसन्नाः प्रसादवत्यः । न हि अपुण्यभाजामधर्मवतां भवादृशा भवत्सदृशास्त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य विस्मयजनका आश्चर्योत्पादकाः पुत्रतां सुतत्वं प्रतिपद्यन्ते भजन्ते । केति महदन्तरे । इयं वयोवस्था

टिप्पणं—१ प्रमोदोत्कर्ष इति वाच्यम् । २ ‘समाप्तविद्यं भवन्तमालोक्य देवस्य तारापीडस्य भुवनराज्यफलप्राप्तिरुपजाता’ इत्यन्वयो वाच्यः ।

पाठा०—१ प्रासादसहस्र. २ उपविष्टम्. ३ ससंभ्रम. ४ उत्थाय. ५ अनुपूर्वेण. ६ लोकैः. ७ सहर्ष. ८ लोचन. ९ सह. १० समुपविष्टे. ११ क्षणमपि. १२ हृदयहर्ष. १३ तातं चन्द्रापीड. १४ तत्पुण्यभाजाम्. १५ सकलत्रिभुवन. १६ हेतवः.

चेदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यम् । अहो, धन्याः प्रजा यासां भरतभगीरथप्रतिभो भवानुत्पन्न-
पालयिता । किं खलु कृतमवदातं कर्म वसुंधरया ययासि भर्ता समासादितः । हरिवक्षस्यः
लनिवासासद्गृह्यसन्नितया हता खलु लक्ष्मीः, या विग्रहवती भवन्तं नोपसर्पति । सर्वथा
कल्पकोटीर्महावराह इव दंष्ट्रावलयेन वह बाहुना वसुंधराभारं सह पित्रा' इत्यभिधाय च
स्वयमाभरणवसनकुसुमाङ्गरागादिभिरभ्यर्च्य विसर्जयांचकार । विसर्जितश्चोत्थायान्तःपुरं
प्रविश्य दृष्ट्वा वैशम्पायनमातरं मनोरमाभिधानां निर्गत्य समारुह्येन्द्रायुधं पित्रा पूर्वकल्पितम्,
प्रतिच्छन्दकमिव राजकुलस्य, द्वारावस्थितसितपूर्णकलशम्, आवद्धहरितचन्दनमालम्,
उल्लसितसितपताकासहस्रम्, अभ्याहृतमङ्गलतूर्यरवपरिपूरितदिगन्तरम्, उपरचितविकच-
कमलकुसुमप्रकरम्, अचिरकृतमग्निकार्यम्, उज्ज्वलविविक्तपरिजनम्, उपपादिताशेषग्रह-
वेशमङ्गलं कुमारो भवनं जगाम । गत्वा च श्रीमण्डपावस्थिते शयने सुहूर्तमुपविश्य सह

क्व । इयं परिदृश्यमानाऽमानुषी मनुष्येष्वसंभाव्यमानैतादृशी शक्तिः पराक्रमः क्व । इदमशेषविद्याग्रहणसामर्थ्यं
च क्व । अहो इत्याश्चर्यं । धन्या भाग्यवत्यः प्रजाः प्रकृतयो यासां प्रजानां भरत आर्षभिः, भगीरथः सगरपौत्रः,
ताभ्यां प्रतिमः सहशो भवांस्त्वं पालयिता रक्षक उत्पन्नः । किमिति प्रश्ने । खलु निश्चयेन । वसुंधरया पृथिव्या-
वदातं शुद्धं कर्म किं कृतमाचरितं यया त्वं भर्ता प्रभुः समासादितः प्राप्तः असि । हरिवक्षस्यले विष्णुभुजान्तरे यो
निवासोऽवस्थितिस्तल्लक्षणो योऽसद्गृहो हठस्तव्यसन्नितया तदासक्ततया । खलु निश्चयेन लक्ष्मीः श्रीहता । दैवेनेति
शेषः । या श्रीर्भवन्तं त्वां विग्रहवती शरीरधारिणी नोपसर्पति नाभ्युपैति । अमूर्तरूपेण यद्यप्यनुसरति तथापि न
मूर्तिविग्रहरूपेणेत्यर्थः । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण कल्पकोटीर्यावद्बाहुना भुजेन वसुंधराभारं पित्रा सह
जनकेन समं वह धारय । दंष्ट्रावलेन दाढामण्डलेन महावराह इव । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधायोक्त्वा । चकारः
समुच्चयार्थः । स्वयमात्मनैव । आभरणेति । आभरणानि भूषणानि, वसनानि वस्त्राणि, कुसुमानि पुष्पाणि,
अङ्गरागो विलेपनम्, एतत्प्रभृतिभिर्वस्तुभिरभ्यर्च्यार्चयित्वा विसर्जयांचकार विसर्जितवान् । विसर्जितो गृह्यानुज्ञात
उत्थायोत्थानं कृतवान्तःपुरमवरोधं प्रविश्य मध्ये गत्वा मनोरमाभिधानां मनोरमेति नाम्नीं वैशम्पायनमातरं दृष्ट्वा
विलोक्य तदनन्तरं वहिर्निर्गत्येन्द्रायुधं समारुह्यारोहणं कृत्वा कुमारो भवनं जगामेत्यन्वयः । अथ भवनं विशेष-
यज्ञाह—पित्रेति । पित्रा जनकेन पूर्वं पूर्वस्मिन्काले कल्पितम् । कारितमित्यर्थः । राजकुलस्य राजसमूहस्य
प्रतिच्छन्दकमिव प्रतिबिम्बमिव । द्वारावस्थिताः सिताः श्वेताः पूर्णाः कलशाः कुम्भा यस्मिन् । आवद्धाः संदानिता
हरिता नीलाश्चन्दनमाला यस्मिन् । उल्लसितमुच्छ्रितं सितपताकानां श्वेतवैजयन्तीनां सहस्रं यस्मिन् । अभ्याहृतानि
वादितानि यानि मङ्गलतूर्याणि कल्याणहेतुकातोयानि तेषां रवेण शब्देन परिपूरितं दिगन्तरं येन तत् । उपरचितो
निर्मितो विकचानां विकस्वराणां कमलानां नलिनानां कुसुमप्रकरो यस्मिन् । अचिरं कृतमग्निकार्यं होमादिकं यस्मिन् ।
उज्ज्वलो निर्मलो विविक्तो भिन्नभिन्नस्वरूपः परिजनः परिवारो यस्मिन् । उपपादितं विहितमशेषं समग्रं गृहप्रवेश-
मङ्गलं धात्वालेख्यादि यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । गत्वा चेति । गत्वा तत्र गमनं कृत्वा श्रीमण्डप
आस्थानमण्डपस्तत्रावस्थिते स्थापिते शयने शय्यायां सुहूर्तं नाडिकाद्वयमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा तेन राज-

टिप्प०—१ 'चन्दनमाला' इत्येव पाठः, टीकाकारस्य तु पदे पदे बुद्धिरेवालौकिकी ।

पाठा०—१ व्यसनिनी, २ दंष्ट्रावलेन, ३ दृष्ट्वा च, ४ हरिचन्दन.

तेन राजपुत्रलोकेनाभिषेकादिमशनावसानमकरोद्विसविधिम् । अभ्यन्तरे च शैयनीयगृह एवेन्द्रायुधस्यावस्थानमकल्पयत् ।

एवंप्रायेण चास्योदन्तेन तदहः परिणतिमुपययौ । गगनतलादवतरन्त्या दिवसश्रियः पद्मरागनूपुरमिव स्वप्रभापिहितरन्ध्रं रविमण्डलमुन्मुक्तपादं पपात । जलप्रवाह इव रथचक्रमार्गानुसारेण दिवसकरस्य वासरालोकः प्रतीचीं ककुभमैगात् । अभिनवपल्लवल्लोहिततलेन करेणेवाधोमुखप्रसृतेन रविबिम्बेन वासरः कमलरागमशेषं ममार्ज । कमलिनीपरिमलपरिचयागतालिमालाकुलितकण्ठं कालपाशैरिव चक्रवाकमिश्रुनमाकृष्यमाणं विजघटे । करपुटैरादिवसान्तमापीतमरविन्दमधुरसमिव रक्तातपच्छलेन गगनगमनखेदादिव दिवसकरबिम्बं ववाम । क्रमेण च प्रतीचीकर्णपूररक्तोत्पले लोकान्तरमुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, स-

पुत्रलोकेन सह सार्धमभिषेकः ज्ञानमादिर्यस्य तम् । अशनं भोजनमवसानेऽन्ते यस्यैवंभूतं दिवसविधिं दिवसकर्माकरोदकार्षात् । अभ्यन्तरे मध्ये यच्छयनीयगृहं सुषुप्तिगृहं तस्मिन्नेवेन्द्रायुधस्य स्वकीयावस्थावस्थानमकल्पयदन्वतिष्ठत् ।

एवमिति । अस्य राज्ञ एवंप्रायेणोदन्तेन वृत्तान्तेन तदहस्तादिनम् । परिणतिस्त्रयोदशमुहूर्तपर्यन्तदिवसावस्था परिणतिस्त्यामुपययावगमत् । रविमण्डलं सूर्यबिम्बमुद्ध्वं मुक्ताः पादाः किरणा येनैवंभूतं पपात स्रस्तम् । अन्योऽप्युपरिप्रदेशाद्यः पतति स ऊर्ध्वपाद एव स्यात् । स्वभाववर्णवर्तुलत्वसाम्यादुपमानान्तरं दर्शयन्नाह—**गगनेति ।** गगनतलादाकाशतलादवतरन्त्या आगच्छन्त्या दिवसश्रियो दिनलक्ष्म्याः पद्मरागनूपुरमिव लोहितकपादकटकमिव । नूपुरं प्रायेण सच्छिद्रम् । छिद्रोपलब्धय आह—**स्वेति ।** स्वस्य या प्रभा कान्तितस्तया पिहितान्याच्छादितानि रन्ध्राणि छिद्राणि यस्य तत् । दिवसकरस्य सूर्यस्य रथचक्रमार्गानुसारेण वासरालोको दिवसप्रकाशः प्रतीचीं पश्चिमां ककुभं दिशमगात्प्रययौ । क इव । जलप्रवाह इव पानीयपूर इव । सोऽपि रथमार्गानुगामी स्यादिति भावः । वासरो दिवसोऽधोमुखं प्रसृतेन विस्तृतेन रविबिम्बेन सूर्यबिम्बेनाभिनवाः प्रत्यग्रा ये पल्लवास्तद्वल्लोहितं रक्तं तलं यस्यैवंभूतेन करेणेव करतलेनेव कमलरागमशेषं समग्रं ममार्ज दूरीचकारेत्यन्वयः । अत्र वर्तुलत्वरक्तत्वसाम्याद्रविबिम्बस्य हस्ततलोपमानम् । कमलानां संकोचत्वादेव रागनिवृत्तिरिति । **कमलिनीति ।** कमलिनी नलिनी यः परिमलस्तस्य परिचयात्संबन्धादागता प्रासालिमाला भ्रमरश्रेणिस्तयाकुलितो व्यासः कण्ठो यस्य । अत एव हेतुनाह—**कालेति ।** कालपाशैः कृष्णबन्धनैराकृष्यमाणमिव चक्रवाकमिश्रुनं द्वन्द्वचरमिश्रुनं विजघटे विघटयांचक्रार । **दिवसकरेति ।** दिवसकरबिम्बं सूर्यबिम्बं गगनगमनखेदादिव व्योमसंचरणप्रयासादिव करपुटैः किरणसंपुटैरां दिवसान्तमा दिनपर्यन्तमापीतो योऽरविन्दमधुरसस्तमिव रक्तातपच्छलेन लोहितप्रकाशमिषेण ववामोद्विरयांचक्रार । अस्तावस्थामाह—**प्रतीचीति ।** प्रतीची पश्चिमा तस्याः कर्णपूरं तदेव रक्तोत्पलं तद्रूपे लोकान्तरं क्षेत्रान्तरमुपगते प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति गभस्तिमालिनि श्रीसूर्ये सति । अथ च संध्यायां समुल्लसितायामुल्लासं प्राप्तायाम् ।

टिप्प०—१ संकोचादेवेति तात्पर्यम् । २ रात्रौ चक्रद्वन्द्वस्य तथा विघटनमभूद् यथा काल(मृत्यु)-पाशैराकृष्टस्य सुसूक्ष्मैः श्रियजनसकाशाद्वियोगो भवतीति शब्दशक्त्या ध्वन्यते । मृत्युवहुः स्वसूचनेन प्रेमातिशयश्रमं व्यङ्ग्यम् । ३ वियुक्तं बभूवेति व्याख्यानमुचितम् । ४ उज्जगारेत्यर्थः । मार्गगमनखेदातिशयाद् यथा श्रान्तस्य निपीतपदार्थस्य वसनं भवति तथाऽत्र सूर्यस्य वसनमित्याशयः ।

पाठा०—१ अभिषेकादिकम्, २ स्वशयनीयः, ३ सलिलप्रवाहः, ४ दिशम्, ५ अगमत्, ६ पल्लवल्लोहितकरेण, ७ दिवसकरः, ८ करपुटैर्दिवसान्तम्.

मुल्लसितायामम्बरतटोऽकविकचकमलिन्यां संध्यायाम्, कृष्णागुरुपङ्कपत्रलतास्त्रिव तिमिरलेखासु स्फुरन्तीषु दिशामुखेषु, अलिकुलमलिनेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे तिमिरेणोत्सार्यमाणे संध्यारागे, कमलिनीनिपीतमातपमुन्मूलयितुमन्धकारपल्लवेष्विव प्रविशत्सु रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु, शनैःशनैश्च निशाविलासिनीमुखावतंसपल्लवे गलिते संध्यारागे, दिक्षु विक्षिप्तेषु संध्यादेवतार्चनबलिपिण्डेषु, शिखरदेशलप्रतिमिराखनारूढमयूरास्त्रपि मयूराधिष्ठितास्त्रिव मयूरयष्टिषु, गवाक्षविवरनिलीनेषु प्रासादलक्ष्मीर्कणोत्पलेषु पारावतेषु, विगतविलासिनीसंवाहननिश्चलकाञ्चनपीठासु मूकीभूतघण्टास्त्रास्त्रन्तःपुरदोलासु, भवनसहका-

अत्रोल्लास एव कमलिनीसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—अम्बरेति । अम्बरमाकाशम् । स्वच्छत्वनीलत्वसाम्यात्, तदेव तटाकः सरस्वस्मिन्विकचा विकस्वरा कमलिनी नलिनी तस्याम् । अत्रारुण्यातिशयो व्यङ्ग्यः । पुनः केषु सत्सु । दिशामुखेषु दिग्बदनेषु तिमिरलेखासु भूच्छायराजिषु स्फुरन्तीषु देदीप्यमानासु । कृष्णत्वसाम्यादाह—कृष्णेति । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य पङ्कः कर्दमस्तस्य पत्रलतास्त्रिव पत्रभङ्गेष्विव । दिशां मुखं तन्मुखमेव । अत एव तिमिरलेखासु पत्रलतात्वोपवर्णनं युक्तम् । तिमिरेणान्धकारेण संध्याराग उत्सार्यमाणे दूरीक्रियमाणे सति । केनेव । अलिकुलं भ्रमरसमूहस्तेन मलिनेन कृष्णेन कुवलयवनेनेव रक्तकमलाकरे रक्तपद्मसमूहे । तथा च रागतिमिरयोः कुमुदकमलयोर्विरुद्धातिशयवत्त्वेनैतदुपमानम् । कमलिनीति । कमलिन्या पद्मिन्या निपीतमास्त्रादितमातपं सूर्यालोकमुन्मूलयितुं मूलतोऽपि दूरीकर्तुं रक्तकमलोदराणि मधुकरकुलेषु शनैः शनैः प्रविशत्सु प्रवेशं कुर्वत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—अन्धेति । अन्धकारपल्लवेष्विव तमोभागेष्विव । एतेन तमसोऽतिशयत्वं सूचितम् । निशेति । निशैव रात्रिरेव विलासिनी स्त्री तस्या मुखमाननं तस्यावतंसपल्लवे शिखरकिसलये संध्यारागे गलिते दूरीभूते सति । दिक्षु पूर्वादिषु संध्यादेवतार्चनार्थं बलिपिण्डेषु विक्षिप्तेषु विकीर्णेषु सत्सु । अर्धजलाञ्जलिभिरित्यपि बोध्यम् । तमसो नीलत्वात्तदेव मयूरसाम्यमित्याशयेनाह—मयूरेति । शिखरदेशे प्रान्तप्रदेशे लभं तिमिरं तमो यास्त्रेवविधास्त्रनारूढमयूरास्त्रप्यनाश्रितनीलकण्ठास्त्रपि मयूराधिष्ठितास्त्रिव मयूरयष्टिषु सतीषु । पारावतानां रात्रौ विवरे निवासः प्रसिद्ध इति तदाह—गवाक्षेति । गवाक्षा वातायनास्त्रेषां विवरेषु छिद्रेषु निलीना गुप्तीभूय स्थितास्त्रेषु । कृष्णत्वसाम्यादाह—प्रासादेति । प्रासादस्य राजसदनस्य या लक्ष्मीस्तस्याः कर्णोत्पलेषु पारावतेषु कपोतेषु सत्सु । पुनः कासु । अन्तःपुरदोलास्त्रवरोधप्रेङ्गासु सतीषु । ता विशेष्यन्नाह—विगतेति । विगतं दूरीभूतं विलासिनीनां संवाहनमुद्रहनं तेन निश्चलानि स्थिराणि काञ्चनपीठानि सुवर्णफलकानि यासु । मूकीति । मूकीभूता दोलासंबन्धिघण्टास्त्राभिरस्त्रासु शब्दरहितासु । आन्दोलनभावादिति भावः । तदभावस्तु कस्यचिदारोहणभावात् । भवनेति । भवनस्य गृहस्य यः सहकारश्चूतस्त्रस्य शाखावलम्बीनि पञ्जराणि येषां तेषु विगतालापेषु संलापवर्जि-

टिप्प०—१ अन्धकारपरम्परास्त्रित्यर्थः । २ दिशां यः प्रागभागाः स एव मुखं (वदन्), अत एव तिमिरलेखास्त्र कृष्णागुरुपत्रभङ्गायिता इति टीकाकर्तुं स्तात्पर्यम् । ३ भ्रमरसमूहाच्छादिततया मलिनेन कुवलय(नीलोत्पल)वनेन रक्तपद्मसरोवरे इव तिमिरेण संध्यारागे उत्सार्यमाणे (सति) इत्यन्वयो बोध्यः । ४ अत्रापि टीकाकारस्याज्ञानम्, नहि अन्धकारो वृक्षो यस्य पल्लवाः । अत एव 'अन्धकारकरपल्लवेष्विव' इत्येव पाठः । अन्तःप्रविष्टपदार्थस्य निःसारणाय हस्तः प्रवेद्यते, अत एव मधुकरेषु अन्धकारकरपल्लवरवोत्प्रेक्षेत्यर्थः । एवं 'तमोभागेष्विव' 'अतिशयत्वम्' इति लेखोऽप्यज्ञानम् ।

पाठा०—१ अम्बरतल. २ तटाक. ३ दिशां मुखेषु. ४ अलिकुलेन मलिनेषु. ५ तिमिरनिकरेण. ६ अन्धकारकरपल्लवेषु. ७ विशत्सु. ८ दिक्षु दिक्षु. ९ अर्चना. १० कर्णोत्पलेष्विव. ११ निश्चलासु. १२ पीठिकासु. १३ घण्टारवासु; घण्टासु.

रशाखावल्गुम्विपञ्जरेषु विगतालापेषु शुक्रसारिकानिवहेषु, संगीतेविरामविश्रान्तरवासूत्सार्यमाणसु वीणासु, युवतिनूपुरशब्दोपशमनिभूतेषु भवनकलहंसेषु, अपनीयमानकर्णशङ्खचामरनक्षत्रमालामण्डनेषु मधुकरकुलशून्यकपोलभित्तिषु मत्तवारणेषु, प्रदीप्यमानेषु राजवह्मभतुरङ्गममन्दुराप्रदीपेषु, प्रविशन्तीषु प्रथमयामकुञ्जरघटासु, कृतस्वस्थयनेषु निष्क्रामत्सु पुरोहितेषु, विसर्जितराजलोकविरलपरिजनेषु विस्तारितेष्विव राजकुलकक्षान्तरेषु, प्रज्वलितदीपिकासहस्रप्रतिबिम्बचुम्बितेषु कृतविकचचम्पकदलोपहारेष्विव मणिभूमिकुट्टिमेषु, निपतितदीपालोकासु रविविरहार्तनलिनीविनोदनागतबालातपास्त्रिव भवनदीर्घिकासु, निद्रालसेषु पञ्जरकेसरिषु, समारोपितकार्मुके गृहीतसायके यामिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ, अवतंसपल्लवेष्विव सरागेषु कर्णे क्रियमाणेषु सुरतदूतीवचनेषु, सूर्यकान्तमणिभ्य इव संक्रान्ता-

तेषु । शुक्रः कीरः, सारिका पीतपादा, तयोर्निवहेषु सत्सु । संगीतेति । संगीतस्य यो विरामोऽवसानं तेन विश्रान्तः स्थितो रवः शब्दो यातां तासूत्सार्यमाणसु दूरीक्रियमाणसु वीणासु वल्लकीषु सतीषु । युवतीति । युवतीनां यानि नूपुराणि पादकटकानि तेषां यः शब्दस्तस्योपशमो निवृत्तिस्तेन निवृत्तेषु निश्चलेषु भवनकलहंसेषु गृह-राजहंसेषु सत्सु । नूपुरशब्दोपशमस्य सजातीयरवशङ्काकारित्वाभावेन तेऽपि सुखेन सुप्ता इति भावः । अपनीति । अपनीयमानानि दूरीक्रियमाणानि दृष्टिदोषशमार्थं कर्णे बद्धो यः शङ्खः, चामरं बालव्यजनम्, नक्षत्रमाला नक्षत्रसंख्यमौक्तिकरचिताभरणविशेषः, एवंविधानि मण्डनानि भूषणानि येषु । मधुकरेति । मधुकरा भ्रमरा-स्तेषां कुलं समूहस्तेन शून्या रिक्ता कपोलभित्तिर्येषां तेषु एवंविधेषु मत्तवारणेषु मत्तगजेषु सत्सु । प्रदीति । प्रदीप्यमानेषु प्रज्वाल्यमानेषु राज्ञो नृपस्य वल्लभाः प्रिया ये तुरङ्गमा अश्वास्तेषां मन्दुरा शाला तस्यां प्रदीपेषु स्नेहप्रियेषु । प्रवीति । प्रविशन्तीषु प्रवेशं कुर्वतीषु प्रथमयामसक्ता याः कुञ्जरघटास्तासु । कृतेति । कृतं विहितं स्वस्थयनं विज्ञोपशमनविधिर्यैरेवंभूतेषु पुरोहितेषु पुरोधस्सु निष्क्रामत्सु बहिर्गच्छत्सु । पुनः केषु सत्सु । मणिभूमिकुट्टिमेषु स्फटिकमणिना बद्धानि यानि भूमौ कुट्टिमानि तेषु सत्सु । तानि विशेषयन्नाह—विसर्जित इति । विसर्जितो विसृष्टो यो राजलोकस्तेन विरलः स्तोकः परिजनो येषु । अत एव विस्तारितेष्विव विस्तारं प्राप्तेष्विव । स्तोकजनापेक्षया स्थानं महद्दृश्यते रजन्यामिति भावः । राजेति । राजकुलस्य यानि कक्षान्तराणि प्रकोष्ठान्तराणि तेषु । प्रज्वलितं यदीपिकासहस्रं तस्य प्रतिबिम्बानि प्रतिच्छायास्तैश्चुम्बितेषु सहितेषु । दीपकप्रतिबिम्बानां पीतत्वादुपमानान्तरं दर्शयन्नाह—कृतेति । कृतो विहितो विकचचम्पकदले-रुपहाराः पूजा येष्वेवंविधेष्विव । चम्पकदलानां पीतत्वादेव तदुपमानमिति भावः । निपतितेति । निपतितः पतितो दीपालोको गृहमणिप्रकाशो यासु । रवीति । रविविरहेण सूर्यविरहेणार्ता या नैलिन्यस्तासां विनोदनं क्रीडनं तदर्थमागतो बालातपो यास्त्रेवंविधास्त्रिव भवनदीर्घिकासु गृहवापीषु सतीषु । पञ्जरस्थकेसरिषु सिंहेषु निद्रया प्रमीलयालसेषु मन्थरेषु सत्सु । समारोपितेति । समारोपितमधिज्यं कृतं कार्मुकं येन स तस्मिन् । गृहीताः सायका बाणा येन स तस्मिन् । यामिक इव प्राहारिक इवान्तःपुरप्रविष्टे मकरकेतौ कंदर्पे सति । सुरतेति । सुरते मैत्र्येण यानि दूतीवचनानि तेषु कर्णे श्रोत्रे क्रियमाणेषु श्रूयमाणेषु सत्सु । सरागेषु अत्र राग आरुण्यं इच्छा च । अत एवावतंससाम्यं प्रदर्शयन्नाह—अवेति । अवतंसपल्लवेष्विव । मानि-

टिप्प०—१ हंसरावानुकारी नूपुरशब्दः । ततश्च नूपुरशब्दे जाते हंसाः सजातीयस्य विरावभ्रमेण शब्दाद्यन्ते, किन्तु नूपुरशब्दोपशममेण रात्रौ तेषु निवृत्ताः स्थिता इति ग्रन्थकर्तुराशयः । २ दीपालोको दीपकानां प्रकाशः । ३ पुं-स्त्रीलिङ्गाभ्यां रवि-नलिन्योर्नायिकायाव्यवहारसूचनात् समासोक्तिः ।

पाठा०—१ अवलम्बित. २ संगीतक. ३ मण्डलपिण्डेषु; मण्डलेषु. ४ तुरङ्ग. ५ कृतराज. ६ विक्रम, ७ सूर्यमणिभ्यः.

नलेषु प्रज्वलत्सु मानिनीनां शोकविधुरेषु हृदयेषु, प्रवृत्ते प्रदोषसमये चन्द्रापीडः प्रज्वलि-
तदीपिकाचक्रवालपरिवारश्चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं स्थित्वा दृष्ट्वा
च विलासवतीमागत्य स्वभवनमनेकरत्नप्रभाशबलमुरगराजफणामण्डलमिव हृषीकेशः शय-
नतलमधिशिश्ये ।

प्रभातायां च निशीथिन्यां समुत्थाय सैमभ्यनुज्ञातः पित्राभिनवमृगयाकौतुकाकुण्ठ्यमा-
णहृदयो भगवत्यनुदित एव सहस्ररश्मावारुह्येन्द्रायुधमग्रतो बालेयप्रमाणानां कर्षयद्भिश्चामी-
करशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्चरद्वयाग्रचर्मशबलवसनकञ्चुकारिभिरनेकवर्णपट्टचीरिकोद्भ्रममौलि-
भिरुपचितिश्मश्रुगहनमुखैरेककर्णावसक्तहेमतालीपुटैरावद्धनिबिडकक्षैरनवरतश्रमोपचितोरुपि-
ण्डिकैः कोदण्डपाणिभिः श्वपोषकैरनवरतकृतकोलाहलैः प्रधावद्भिर्द्विगुणीक्रियमाणमनोत्साहो

नीति । मानिनीनां शोकविधुरेषु शुष्मपीडितेषु हृदयेषु मनस्सु मानादेव प्रज्वलत्सु दह्यमानेषु सत्सु । अत
एवाह—सूर्येति । सूर्यकान्ता ये मणयस्तेभ्य इव संक्रान्तः प्रतिविम्बितोऽनलो वह्निर्गेषु । उपसंहरन्नाह—
एवंविधे प्रदोषसमये यामिनीमुखसमये प्रवृत्ते सति प्रसृते सति चन्द्रापीडः । प्रज्वलितेति । प्रज्वलितमुदीपितं
यदीपिकाचक्रवालं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्यैवंभूतः । चरणाभ्यामेव राजकुलं गत्वा पितुः समीपे मुहूर्तं
स्थित्वा दृष्ट्वा च विलासवतीमागत्य स्वभवनं शयनतलं शयनीयतलमधिशिश्ये शयनं चक्रे । शयनतलमित्यत्र
'अधिशीङ्ग्यासाम्-' इत्यधिकरणे द्वितीया । शयनतलं विशेष्यन्नाह—अनेकेति । अनेकेषां रत्नानां मणीनां
या प्रभा तया शबलं कर्तुंरम् । कृष्णत्वसाम्यादुपमानान्तरन्नाह—उरगेति । उरगराजः शेषनागस्तस्य यत्फणा-
मण्डलं तत्र हृषीकेश इव ।

प्रभातायामिति । प्रभातायां विभातायां निशीथिन्यां रजन्यां च समुत्थायोत्थानं कृत्वा पित्रा जनकेन
समभ्यनुज्ञातः प्रदत्ताशुशोऽभिनवा प्रत्यग्रा या मृगयाखेटकं तस्य यत्कौतुकमाश्चर्यं तेनाकुण्ठ्यमाणं हृदयं यस्य
सः । भगवत्यनुदित उदयमप्रात एव सहस्ररश्मौ सूर्य इन्द्रायुधमश्रमास्तस्य बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो
वनं ययावित्यन्वयः । कीदृशो राजकुमारः । द्विगुणेति । द्विगुणीक्रियमाणो मनोत्साहो यस्य सः । कैः ।
श्वपोषकैः कौलेयरक्षकैः । तानेव विशिनष्टि—अग्रत इति । अग्रतः पुरतो बालेयो रासभस्तत्प्रमाण-
श्चामीकरशृङ्खलाभिः सुवर्णशृङ्खलाभिः कौलेयकाञ्चुन आकर्षयद्भिर्नाराकर्षणं कुर्वद्भिः । जरदिति । जरजरी-
यान्यो व्याघ्रो द्वीपी तस्य चर्म त्वक्तद्वत्तदिव शबलं कर्तुं यद्वसनं वस्त्रं तस्य यः कञ्चुकोऽङ्गिका तद्वा-
रिभिः । अनेकेति । अनेकवर्णा या पट्टचीरिका तयोद्भवाः संयता मौलयः केशा यैः । उपेति । उपचितानि
वर्धितानि यानि इमश्रूण्यास्यल्लोमानि तैर्गहनानि संकीर्णानि मुखानि येषां तैः । एकेति । एकस्मिन्कर्णे-
ऽवसक्तं क्षिप्तं हेमतालीपुटं यैः । आवद्धेति । आवद्धा नद्धा निबिडं दृढं कक्षा मध्यप्रदेशो यैः । अनवर-
तेति । अनवरतं यः श्रमस्तेनोपचिते पुष्टे ऊरुपिण्डके जङ्घापिण्डिके येषां तैः । पिण्डिका च गुल्फोपरि-
जानोरधःप्रदेशः । कोदण्डो धनुः पाणौ येषां तैः । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं कृतः कोलाहलो यैः ।

टिप्पणं—१ धन्यष्टीकाकारः । न खलु कृष्णवर्णे शयनीये सुषवा चन्द्रापीडः, न च तस्य शोभैव ।
शेषोपि च श्वेत एव । अत एव श्वेतत्वसाम्यादित्युचितम् । २ द्विगुणीक्रियमाणो गमनोत्साहो यस्येत्येव
पाठः । मनोत्साह इति पाठस्वीकारस्तु सर्वथाऽव्युत्पत्तिष्टीकाकृतः । ३ आकर्षयद्भिरित्येव पाठः, णिचोऽना-
वश्यकत्वात् । ४ अनेकवर्णाः याः पट्ट (क्षौम) वस्त्रस्य चीरिकाः क्षुद्रखण्डास्तैः उच्च उपरि बद्धाः जडीभूताः
केशा यैरिति व्याख्योचिता । ५ स्वर्णवर्धितोऽलंकारविशेषः ।

पाठा०—१ ज्वलत्सु, २ मुहूर्तकम्, ३ अभ्यनुज्ञातः, ४ अवकुण्ठ्यमाण, ५ बालेयद्वीपप्रमाणान्, ६ आकर्षयद्भिः,
७ शबलकञ्चक, ८ अवबद्ध, उधर्ववद्ध, ९ पिण्डकैः, १० दण्डपाणिभिः, ११ उत्साहः, गमनोत्साहः.

बहुगजतुरगपदातिपरिवृतो वनं ययौ । तत्र चाकर्णान्ताकृष्टमुक्तैर्विकचकुवलयपलाशकान्ति-
भिर्भल्लैर्मदकलकलभकुम्भभित्तिभिदुरैश्च नाराचैश्चापटङ्कारभयचकितवनदेवतार्धाक्षवीक्षितो
वनवैराहान्केसरिणः शरभांश्चामराननेककुरङ्गकांश्च सहस्रशो जघान । अन्यांश्च जीवत एव
महाप्राणतया स्फुरतो जग्राह । समारूढे च मध्यमहः सवितरि वनात्स्नानोत्थितेनेव श्रमस-
लिलबिन्दुवर्षमनवरतमुज्जता मुहुर्मुहुर्दशनविघट्टनैः खणखणायित्त्वरखलीनेन श्रमशिथिल-
मुखविगलितफेनिलरुधिरलवेन पर्याणपट्टकांतुसरणोत्थितफेनराजिना कर्णावतंसीकृतमुत्फुल्ल-
कुसुमशबलमलिपटलैश्चङ्काररवमुखरं वनगमनचिह्नं पल्लवस्तवकमुद्रहतेन्द्रायुधेनोद्यमानः,
समुद्रतस्वेदतयान्तराद्गीकृतमण्डलेन मृगरुधिरलवशतशबलेन वारबाणेन द्विगुणतरमुपजात-

प्रधावद्भिः शीघ्रं गच्छद्भिः । तत्रेति । तत्र तस्मिन्वने सहस्रशोऽनेकशो वनवराहानरण्यकोडान्, केसरिणः
सिंहान्, शरभानघापदान्, चामराधमरीः, अनेककुरङ्गकानसंख्यमृगांश्च जघान हतवानित्यन्वयः । कैः ।
नाराचैर्लोहनिर्मितैर्बाणैः । 'सर्वलोहो नाराच एषणश्च सः' इति कोशः । अथ नाराचान्विशेष्यच्चाह—कर्णान्ते-
ति । आकर्णान्तमाश्रयणप्रान्तमाकृष्टा आकर्षिताः पश्चान्मुक्ताः क्षिप्तास्तैः । मदेति । मदेन कला मनोहराः ।
अनेन कलभस्य त्रिशदब्दकत्वान्मदावस्था सूचिता । अत एव कलभशब्दप्रयोगः । एवंविधा ये कलभा हस्ति-
शावकास्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुड्यानि तासां भिदुरैर्भेदकैः । पुनः कैः । भल्लैः कुन्तैः ।
तानेव विशिनष्टि—विकचेति । विकचानि विकखराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां पलाशानि पत्राणि
तद्वत्कान्तिर्दीप्तिर्येषां तैः । उत्तेजितानां भल्लानामपि तदुपमानम् । चापेति । चापस्य धनुषो यष्टङ्कारष्टङ्कार-
रवोऽनुकरणशब्दस्तासाद्यद्भ्यं तेन चकिता त्रस्ता या वनदेवता वनाधिष्ठान्यस्ताभिरर्धाक्षेण वीक्षितः ।
अन्यांश्चेति । अन्यानेतद्विज्ञाजीवत एव प्राणान्दधत एव स्फुरतो दीप्यमानान्महाप्राणतया महासाहस-
तया जग्राह गृहीतवान् । समेति । अहो दिवसस्य मध्यं समारूढे प्राप्ते सवितरि सूर्ये सति वनादरण्या-
त्कुमारः स्वभवनं खगृहमाजगामाययावित्यन्वयः । अथ कुमारं विशिनष्टि—इन्द्रेति । इन्द्रायुधेनाद्येनोद्यमानः
वर्हमानः । अथ तुरंगमं विशेष्यच्चाह—स्नानेति । अनवरतं श्रमसलिलानां स्वेदोत्थजलानां ये बिन्दवः
पृषतास्तेषां वर्षं वृष्टिमुज्जता त्यजता । अत एवाह—स्नानोत्थितेनेवाल्लवानन्तरमेव कृताभ्युत्थानेनेव । मुहु-
रिति । मुहुर्मुहुर्वारंवारं दशनविघट्टनैर्दन्तघर्षणैः खणखणायितं खणखणेत्याचरितं खरं कठिनं खलीनं
मुखयन्त्रणं येन । श्रमेति । श्रमेण खेदेन शिथिलं श्रथं यन्मुखं तस्माद्विगलिताः सस्ताः फेनिलयुक्ताः
कफसहिता रुधिरलवा यस्य स तेन । पर्याणिति । पर्याणं पल्ययनं तस्य पट्टकः काष्ठपीठं तथावदनुसरणं
यस्या एवंविधोत्थिता फेनराजिः कफध्रेणिर्यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णेऽवतंसीकृतं श्रवणाभरणं कृतम् ।
उत्फुल्लानि विकचानि यानि कुसुमानि तैः शबलं मिश्रितम् । अलिपटलानि भ्रमरसमूहास्तेषां झङ्काररवो
झङ्कतिशब्दस्तेन मुखरं वाचालं वनेऽरण्ये यद्गमनं तस्य चिह्नं लक्ष्मैर्विविधं पल्लवस्तवकं किसलयगुच्छकमु-
द्रहता धारयता । पुनः कीदृशः । समुद्रतः प्रादुर्भूतः स्वेदस्तस्य भावस्तत्ता तयान्तराद्गीकृतं मण्डलं यस्य स
तेन । मृगेति । मृगाणां हरिणानां रुधिरलवा रक्तांशास्तेषां शतं तेन शबलेन कर्बुरैर्गैवभूतेन वारबाणेन
कञ्चुकेन द्विगुणतरमुपजाता कान्तिर्यस्य सः । सत्त्ववतो वारबाणेन सहती दीप्तिर्भवत्येवेति विश्वविदितम् ।

टिप्प०—१ अञ्जुदमिदम् । पृष्ठे स्थाप्यमान इत्युचितम् । २ इलक्षप्रत्ययः स्वयं मत्वर्थः । अत एव
फेनयुक्ता इत्युचितम् ।

पाठा०—१ पादातिभिः. २ घनं वनम्. ३ अवकृष्ट. ४ टङ्काररव. ५ वनवराहकेसरिणः. ६ चामराननेक-
विधः. ७ स्नानोत्थितेन. ८ खरवाभीतेन. ९ गलित. १० अनुसारोत्थितः. ११ झङ्कारमुखरम्. १२ अनारा-
न्तरा. १३ उपजनित.

कान्तिः, अनेकरूपांनुसरणसंभ्रमपरिभ्रष्टच्छेत्रधरतया छत्रीकृतेन नैवपल्लवेन निवार्यमाणा-
तपः, विविधवनलताकुसुमरेणुधूसरो वसन्त इव विग्रहवान्, अश्वखुररजोमलिनललाटा-
भिर्व्यक्तावदातखेदलेखः, दूरविच्छिन्नेन पदातिपरिर्जनेन शून्यीकृतपुरोभागः, प्रजवितुरङ्ग-
माधिरूढैरल्पावशिष्टैः सह राजपुत्रैः 'एवं मृगपतिः, एवं वराहः, एवं महिषः, एवं शरभः,
एवं हरिणः' इति तमेव मृगयावृत्तान्तमुच्चारयन्स्वभवनमाजगाम ।

उत्तीर्य, च तुरङ्गमात्ससंभ्रमप्रधावितपरिजनोपनीत उपविश्यासने वारवाणमवतार्य,
अपनीय चाशेषं तुरङ्गाधिरोहणोचितं वेषपरिग्रहमितस्ततः प्रचलिततालवृन्तपवनापनीयमान-
श्रमो मुहूर्तं विश्राम । विश्रम्य च मणिरजतकनककलशशतसनाथामन्तर्विन्यस्तकाञ्चनपीठां
स्नानभूमिमगात् । निर्वर्तितैर्भाषिकेकव्यापारस्य च विविक्तवसनपरिमृष्टवपुषः स्वच्छदुकूल-
पल्लवकलितमौलेर्गृहीतवाससः कृतदेवार्चनस्याङ्गरागभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा विसर्जिता महा-

अनेकेति । अनेके ये रूपाः पशवस्तेषामनुसरणं गवेषणं तत्र यः संभ्रमश्चेतसो वैक्लव्यं तेन परिभ्रष्टा दूरी-
भूता ये छत्रधरास्तेषां भावस्तत्ता तया । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पक्षौ' इत्यनेकार्थः । छत्रीकृतेनातप-
वारणीकृतेन नवपल्लवेन प्रत्यप्रकिसलयेन निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्य सः । विविधेति ।
विविधा अनेकप्रकारा या वनलता अरण्यव्रतत्यस्तासां कुसुमरेणुः पुष्परागस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः । क इव ।
विग्रहवान्सशरीरो वसन्त इव इष्य इव । अश्वखुरस्य यद्वजस्तेन मलिनं कश्मलं यल्लाटं तत्राभिव्यक्ता प्रकटा-
वदाता निर्मला खेदलेखा यस्य सः । दूरविच्छिन्नेन दूरान्तरितेन पदातिपरिर्जनेन पतिपरिच्छदेन शून्यः
कृतो विहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य सः । प्रजविनो जवयुक्ता ये तुरङ्गमा अश्वस्तेष्वधिरूढैरल्पावशिष्टैः
स्तोकैः राजपुत्रैर्नृपसुतैः सह । इति तमेव मृगयावृत्तान्तमाखेटकोदन्तमुच्चारयन्नन्योन्यं ब्रुवन् । इतिशब्दा-
धमाह—**पवमिति ।** एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मृगपतिः सिंहः, एवं वराहो वनक्रोडः, एवं महिषो रक्षाक्षः, एवं
शरभोऽष्टापदः, एवं हरिणो मृगः । व्यापादित इति शेषः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

स्वभवनगमनानन्तरं च तुरङ्गमादश्चाहुत्तीर्यावरोहं कृत्वा ससंभ्रमं सवेगं प्रधावितो यः परिजनः परिच्छदस्तेनो-
पनीत आनीत आसने विष्टर उपविश्योपवेशनं कृत्वा वारवाणं कवचमवतार्य तस्यावतरणं कृत्वा तुरङ्गाधिरोह-
णोचितमशेषं समग्रं वेषपरिग्रहणमपनीय दूरीकृत्य । इतस्ततः प्रचलितं यत्तालवृन्तं व्यजनं तस्य यः पवनो
वायुस्तेनापनीयमानो दूरीक्रियमाणः श्रमः क्लमो यस्य स तथा मुहूर्तं घटिकाद्वयं विश्रामं विश्रामं गृहीतवान् ।
विश्रम्य चेति । विश्रामं गृहीत्वा । **मणीति ।** मणयश्चन्द्रकान्तायाः, रजतं रौप्यम्, कनकं सुवर्णम्,
एतेषां यत्कलशशतं कुम्भशतं तेन सनाथां सहिताम् । अन्तर्मध्ये विन्यस्तं स्थापितं काञ्चनपीठं स्वर्णपीठं
यस्यामेवभूतां स्नानभूमिमगाजगाम । **निर्वर्तितेति ।** निर्वर्तितो निष्पादितोऽभिषेकव्यापारो यस्य स तस्य ।
विविक्ते विजने वसनं वस्त्रं तेन परिमृष्टं शुष्कीकृतं वपुर्येन स तस्य । **स्वच्छेति ।** स्वच्छो निर्मलो यो दुकूल-
पल्लवस्तेनाकलितो वेष्टितो मौलिः शिरो यस्य स तस्य । गृहीतं स्वीकृतं वासो वस्त्रं येन स तथा तस्य । कृतं
देवार्चनं देवपूजा येन स तस्य । अङ्गरागभूमौ विलेपनभूमौ समुपविष्टस्य राज्ञा तारापीठेन विसर्जिता विसृष्टा
महाप्रतीहारेण महाद्वारपालकेनाधिष्ठिता आश्रिता राजकुलपरिचारिका नृपकुलसेवाकारिण्यः कुलवर्धना

टिप्पण—१ विविक्तेन पवित्रेण घसनेनेत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ अनुसारः २ छत्रधारतया ३ वनपल्लवेन ४ जनेन ५ वनमहिषः ६ अवतीर्य ७ समुपविश्य
८ तुरङ्गम ९ निवर्तित १० आकलित ११ गृहीतवौतवाससः १२ देवता

प्रतीहाराधिष्ठिता राजकुलपरिचारिकाः कुलवर्धनासनायाश्च विलासवतीदास्यः सर्वान्तःपुर-
प्रेषिताश्चान्तःपुरपरिचारिकाः पटलकविनिहितानि विविधान्याभरणानि माल्याभ्यङ्गरागा-
न्वासांसि चादाय पुरतस्तस्योपतस्थुरूपनिन्युश्च । यथाक्रममादाय च ताभ्यः प्रथमं स्वयमु-
पलिप्य वैशम्पायनमुपरचिताङ्गरागो दत्त्वा च समीपवर्तिभ्यो यथार्हमाभरणवसनाङ्गराग-
कुसुमानि विविधमणिभाजनसहस्रसारं शारदमम्बरतलमिव स्फुरिततारागणमाहारमण्डपम-
गच्छत् । तत्र च द्विगुणितकुथासनोपविष्टः समीपोपविष्टेन तद्गुणोपवर्णनपरेण वैशम्पायनेन
यथार्हं भूमिभागोपवेशितेन राजपुत्रलोकेन 'इदमस्मै दीयताम्, इदमस्मै दीयताम्' इति
प्रसादविशेषदर्शनसंवर्धितसेवारसेन च सहाहारविधिमकरोत् । उपस्पृश्य च गृहीतताम्बू-
लस्तस्मिन्मुहूर्तमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमत् । तत्र चानुपविष्ट एव तद्गुणोपवर्णनप्राया-
लापाः कथाः कृत्वा सत्यप्याङ्गीप्रतीक्षणोन्मुखे पार्श्वपरिवर्तिनि परिजने तद्गुणहृतहृदयः स्वय-

प्रगल्भा दासी तथा सनाथाः सहिता विलासवती कुमारजननी तस्या दास्यः कूटहारिकाः (१) । सर्वान्तः-
पुरप्रेषिता इति । सर्वं यदन्तःपुरं तेन प्रेषिता अन्तःपुरपरिचारिकांश्चावरोधसेवाविधायिन्यः पटलकं
वर्णेरिका तस्यां विनिहितानि स्थापितानि विविधानि विचित्राण्याभरणानि भूषणानि, माल्यानि पुष्पदामानि,
अङ्गरागान्विलेपनानि, वासांसि वस्त्राण्यादाय गृहीत्वा तस्य चन्द्रापीडस्य पुरतोऽप्रत उपतस्थुः स्थिता बभूवुः ।
उपनिन्युश्च । आनीतं वस्तूपढौकयामासुरित्यर्थः । यथेति । यथाक्रममनुक्रमेण ताभ्योऽन्तःपुरपरिचारिका-
भ्यस्तद्वत्त्वादाय गृहीत्वा प्रथममादौ वैशम्पायनमुपलिप्य पश्चात्स्वयमुपरचितः कृतोऽङ्गरागो येनैवंभूत आहा-
रमण्डपं भोजनमण्डपमगच्छदित्यन्वयः । किं कृत्वा । यथार्हं यथायोग्यमाभरणवसनाङ्गरागकुसुमानि समीप-
वर्तिभ्यः पार्श्वस्थाभिभ्यो दत्त्वा वित्तिर्यं । भोजनमण्डपं विशेषयन्नाह—विविधेति । विविधानि विचित्राणि
यानि मणिभाजनानि रत्नपात्राणि तेषां सहस्रं तेन सारं प्रधानम् । भाजनानां वर्तुलत्वादिसाम्यादुपमानान्तर-
माह—शारदेति । स्फुरिततारागणं शारदमम्बरतलमिव । तत्र चेति । तत्र तस्मिन्मण्डपे आहारविधिं
भोजनविधिमकरोदित्यन्वयः । द्विगुणितं परावर्तितं यत्कुथासनं तत्रोपविष्टः । समीपेति । समीपं पार्श्वं तत्रो-
पविष्टेन स्थितेन । तदिति । तस्य तारापीडस्य ये गुणाः शौर्यादयस्तेषामुपवर्णनं श्लाघनं तत्र परेणासक्तेन
वैशम्पायनेन यथार्हं यथायोग्यम् । भूमिभागेति । यस्य योचिता योग्या भूस्तस्यामुपवेशितेन स्थापितेन ।
राजपुत्रलोकस्य विशेषणम् । राजपुत्रलोकेन 'अस्मा इदं दीयताम्' 'अस्मा इदं दीयताम्' इति पूर्वोक्तप्रकारेण
प्रसादः प्रसजता तस्य विशेष आधिक्यं तस्य दर्शनं प्रकटीकरणं तेन संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः सेवारसः सपर्याखादो
यस्य स तेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । भोजनानन्तरमुपस्पृश्याचमनं कृत्वा गृहीतं ताम्बूलं नागवल्लीदलं येन सः ।
तस्मिन्मण्डपे मुहूर्तमिव नाडिकाद्वयमिव स्थित्वेन्द्रायुधसमीपमगमयथा । तत्र चेति । तत्र तस्मिन्स्थलेऽनुप-
विष्ट एवोर्ध्वस्थित एव तस्येन्द्रायुधस्य ये गुणा मुखमण्डले निर्मासत्वादयस्तेषामुपवर्णनं प्रायो बाहुल्यं येषु एवं-
विधा आलापाः संलापा यास्तेवंभूताः कथाः किंवदन्तीः कृत्वा विधायान्नाया निदेशस्य प्रतीक्षणं समयावेक्षणं
तत्रोन्मुखे सावधाने पार्श्वपरिवर्तिनि समीपस्थायिनि परिजने सत्यपि तस्य ये गुणाः शालिहोत्रप्रसिद्धास्तैर्हृतमा-

टिप्प०—१ पेटिका इत्यर्थः । २ 'भाजनसहस्रशारम्' इत्येव पाठः । मणिभाजनसहस्रैः शारं विचित्र-
मिति तदर्थः । ३ चन्द्रापीडस्येत्युचितम्, संनिधानात्, ४ वेगेन गमनं, मनोभावानुसारं स्थित्यादिकाः ।

पाठा०—१ प्रतिचारिकाः. २ माल्याङ्गरागान्. ३ उपनिन्युश्चोपनीतानि च. ४ रचित. ५ शाराम्बर. ६ द्विगु-
णीकृत. ७ वर्णन. ८ वैशम्पायनेन सह. ९ यथार्हं. १० सह राज. ११ प्रदीयताम्. १२ तस्मै. १३ प्रदीयताम्.
१४ विशेषसंवर्धितसेवाराहार. १५ अगाद. १६ आङ्गां प्रतीक्षमाणोन्मुखे. १७ अपहृत.

मेवेन्द्रायुधस्य पुरो यवसमाकीर्य निर्गत्य राजकुलमयासीत् । तेनैव च क्रमेणावलोक्य राजानमागत्य निशामनैषीत् ।

अपरेद्युश्च प्रभातसमय एव सर्वान्तःपुरार्थिकृतम्, अवनिपतेः परमसंमतम्, अनुमार्गागतया च, प्रथमे वयसि वर्तमानया, राजकुलसंवासप्रगल्भयाप्यनुजिज्ञातविनयया, किञ्चिदुपाकृतयौवनया, शक्रगोपकालोहितरागेणांशुकेन रचितावगुण्ठनया सवालातपयेव पूर्वया ककुभा प्रत्यप्रदलितमनःशिलावर्णेनाङ्गलावण्यप्रभाप्रवाहेणामृतरसनदीपूरेणेव भवनमापूरयन्त्या, ज्योत्स्नयेव राहुग्रहप्रासभयादपहाय रजनिकरमण्डलं गामवतीर्णया, राजकुलगृहदेवतयेव मूर्तिमत्या कणितमणिनूपुराकुलचरणयुगलया कूजत्कलहंसाकुलितकमलयेव कमलिन्या, महाहंहेममेखलाकलापकलितजघनस्थलया, नातिनिर्भरोद्भिन्नपयोधरया, मन्दं मन्दं

कर्षितं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतः । स्वयमेवात्मनैव, अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदकत् । इन्द्रायुधस्याश्वस्य पुरोऽप्रे यवसे तृणमाकीर्य प्रकीर्य प्रक्षिप्य तदनन्तरं निर्गत्य राजकुलमयासीदब्राजीत् । तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाठ्या राजानं तारापीडमवलोक्य निरीक्ष्य पुनरागच्छेत् । खगृहमिति शेषः । निशां रात्रिमनैषीत्परिकलितवान् ।

अपरेद्युरिति । अपरस्मिन्दिने प्रभातसमय एव कन्ययातुगम्यमानं कैलासनामानं कञ्चुकिनमायान्तमागच्छन्तमपश्यदित्यन्वयः । कञ्चुकिनं विशिनष्टि—सर्वेति । सर्वं समग्रं यदन्तःपुरं तत्राधिकृतं नियुक्तम् । खस्त्रामिनेति शेषः । अवनिपते राज्ञः परमसंमतं परं विश्वस्तम् । अथ च सहागतकन्यां विशेषयन्नाह—अन्विति । अनुलक्षीकृत्य मार्गमागता प्राप्ता तथा । प्रथमवयः कौमारवयस्तस्मिन्वर्तमानया स्थितया । राज्ञेति । राजकुले नृपकुले यः संवासो वसनं तत्र प्रगल्भया प्रतिभान्वितथाप्यनुजिज्ञातोऽपरित्यक्तो विनयो मर्यादा यया सा तथा । प्रगल्भस्याभिमानातिरेकेण विनयभावः स्यात् । अत्र तु तत्सद्भावेऽपि तदाधिक्यमित्याश्चर्यमिति भावः । किञ्चिदिति । किञ्चिदुपाकृतमाश्रितं यौवनं तारुण्यं यया सा तथा । शक्नेति । शक्रगोप एव शक्रगोपकः । स्वार्थे कः । आरक्तः प्रावृद्धकोटस्तद्वदालोहितो रक्तो रागो यस्मिन्नेतादृशेनांशुकेन वस्त्रेण रचितं विहितमवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं यया सा तथा । अंशुकस्यातिरक्ताल्लुपमानं प्रदर्शयन्नाह—सवालेति । सह बालातपेन वर्तमानया पूर्वया प्राच्या ककुभा दिशा इव । प्रत्यप्रदलिता तत्कालमर्दिता या मनःशिला मनोमुग्धा तद्वद्वर्णो यस्यैवंभूतेनाङ्गस्य देहस्य लावण्यं सौन्दर्यं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः प्रवाहो रयस्तेन भवनं गृहमापूरयन्त्या परिपूर्णं कुर्वन्त्या । केनेव । अमृतरसस्य या नदी तस्याः पूरेणेव । राहुः सैहिकेयः स चासौ ग्रहस्तेन प्रासो भक्षणं तस्माद्यद्भयं तस्माद्रजनिकरमण्डलं चन्द्रबिम्बमपहाय त्यक्त्वा गां पृथ्वीमवतीर्णयागतया ज्योत्स्नयेव कौमुद्येव । मूर्तिमत्या शरीरधारिण्या राजकुलदेवतयेव नृपकुलाधिष्ठात्र्येव । कणितं शब्दितं यन्मणिनूपुरं रत्नपादकटकं तेनाकुलं व्याप्तं चरणयुगलं पादद्वितयं यस्याः सा तथा । नूपुरस्य श्वेतत्वाच्चरणयोश्चारक्तत्वादुत्प्रेक्षामाह—कूजदिति । कूजन्यः कलहंसः कादम्बस्तेनाकुलितं कमलं यस्या एवंविधया कमलिन्येव । महार्हो महार्घो यो हेममेखलाकलापः सुवर्णरशनाकलापस्तेन कलितं जघनस्थलं कट्या अग्रप्रदेशो यस्याः सा तथा । नातीति । नातिनिर्भरं नातिबाहुल्येनोद्भिन्नौ प्रकाशं प्राप्तौ पयोधरौ स्तनौ यस्याः सा तथा । मन्दमिति । मन्दं मन्दं नातिप्रयत्नेन यो भुजलताया बाहुबल्लया विक्षेप इतस्तत्श्चालनं तेन प्रेङ्गिता धृता ये नखमयूखा नखरवीमयस्तेषां छलेन मिषेणानवरतं निरन्तरं लावण्यरसं तारु-

टिप्पण—१ 'मैनसिल' इति ख्यातो धातुविशेषः ।

पाठा०—१ परेद्युश्च. २ अधिकृततया. ३ गतया प्रथमे. ४ लोहित. ५ चूर्णवर्णेन. ६ राहुप्रासः राहुग्रसन. ७ भूमण्डलम्. ८ कुलदेवतया. ९ आकुलितः आकलित. १० चरणया रचिररेणुवचितचञ्चरीकचक्रवालाचालितरक्तकमलयुगलयेव स्थलकमलिन्या. ११ आकलित. १२ मन्दमन्द.

भुजलताविक्षेपप्रेङ्खितनखमयूखच्छलेन धाराभिरिव लावण्यरसमनवरतं क्षरन्त्या, दिङ्मुख-
विसर्पिहारलतानां रश्मिजाले निमग्नशरीरतया क्षीरसागरोन्मग्नवदनयेव लक्ष्म्या, बहलता-
म्बूलकृष्णिकान्धकारिताधरलेखया सैमसुवृत्ततुङ्गनासिकया, विकसितपुण्डरीकलोचनया,
मणिकुण्डल-मर्कटपत्रभङ्गकोटिकिरणातपाहतकपोलतया सकर्णपल्लवमिव मुखमुद्वहन्त्या, पर्यु-
षितधूसरचन्दनरसतिलकालंकृतललाटपट्टया, मुक्ताफलप्रायालंकारया, राधेयराज्यलक्ष्म्येवो-
पपादिताङ्गरागया, नैववनलेखयेव कोमलतनुलतया, त्रय्येव सुप्रतिष्ठितचरणया, मखशाल-
येव वेदिमध्यया, मेरुवनलतयेव कनकपत्रालंकृतया, महानुभावाकारयानुगम्यमानं कन्यया
कैलासनमानं कञ्चुकिनमायान्तमपश्यत् ।

स कृतप्रणामः समुपसृत्य क्षितितलनिहितदक्षिणकरो विज्ञापयामास—‘कुमार, महादेवी

प्यरसं धाराभिः क्षरन्त्येव । दिगिति । दिङ्मुखविसर्पिण्यो^१ दिङ्मुखप्रसरणशीला या हारलतास्तासां रश्मिजाले
कान्तिसमूहे निमग्नं ब्रुवितं यच्छरीरं तस्य भावस्तत्ता तया क्षीरसागरात् दुरधाम्मोदेषरुमग्नं वदनं यस्या एवं-
विधया लक्ष्म्येव । बहलेति । बहलो निबिडो यस्ताम्बूलस्तस्य कृष्णिका इयामता तयान्धकारितान्धकार
इवाचरिताधरलेखा दन्तच्छदरेखा यस्याः सा तया । समेति । समाऽविषमा, सुवृत्ता वर्तुला, तुङ्गोच्चा
नासिका नासा यस्याः सा तया । विकेति । विकसितं यत्पुण्डरीकं तद्वल्लोचने यस्याः सा तया । मणीति ।
मणिकुण्डलयो रत्नभूषणयोर्मकरपत्रभङ्गः कोटीरपत्रेषु मकराकृतस्तस्याः किरणानामातपः प्रकाशस्तस्या-
हृतं प्रतिबिम्बितं ययोरेवंविधकपोलौ तस्य भावस्तत्ता तया । सह कर्णपल्लवेन श्रोत्रावतंसेन वर्तमानं मुख-
मिवोद्वहन्त्या धारयन्त्या । पर्युषीति । पर्युषितो गतदिनोद्भवोऽत एव धूसरो यश्चन्दनरसस्तस्य तिलकेनाल-
ङ्कृतं भूषितं ललाटपट्टं यस्याः सा तया । मुकेति । मुक्ताफलानि प्रायो बाहुल्येन सन्ति यस्मिन्नेवंविधा
अलंकारा यस्याः सा तया । राधेयेति । राधेयः कर्णस्तस्य या राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीस्तयेव । उभयं
विशिष्टा—उपेति । उपपादितो विहितोऽङ्गरागो यया । पक्षेऽङ्गनाम्नो देशस्य रागः प्रीतिः । नवा प्रत्यग्रा
या वनलेखारण्यश्रेणिस्तयेव । उभयं विशेष्यचाह—कोमलेति । कोमला सुकुमारा तनुलता शरीरलता
यस्याः सा तया । पक्षे कोमलास्तन्व्यो लता व्रतत्यो यस्याम् । त्रयी वेदत्रयी तयेव । सुप्रतीति । सुप्रति-
ष्ठिताः शोभनतया स्थापिताश्चरणाः पादा यया सा तया । पक्षे सुप्रतिष्ठिताः सर्वत्र प्रसिद्धाश्चरणाः शाखाः
पदानि यस्याः सा तया । मखेति । मखो यज्ञस्तस्य शालयेव । उभयोः साम्यमाह—वेदीति । वेदिवन्मध्यं
यस्याः सा तया । तनुमध्ययेत्यर्थः । पक्षे वेदिः परिष्कृता भूमिर्मध्ये यस्याः । मेरुर्मन्दरस्तस्य या वनलता तयेव ।
कनकपत्रैः कर्णाभरणैरलंकृतया भूषितया । पक्षे कनकः नागकेशरश्म्यको वा तस्य पत्राणि दलानि । ‘कन-
को नागकेशरे । धत्तरे चम्पके काञ्चनारकिंशुकयोरपि’ इत्यनेकार्थः । महाननुभावो माहात्म्यं तदनु रूप आकार
आकृतिर्यस्याः सा तया । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

आगमनानन्तरं स कञ्चुकी कृतः प्रणामो येनैवंभूतो विज्ञापयामास विज्ञप्तिमकरोत् । किं कृत्वा । समुपसृत्य
समीपमागत्य क्षितितले निहितः स्थापितो दक्षिणकरो येन सः । इयं दक्षिणदेशरीतिः—क्षितौ दक्षिणकरं व्यव-

टिप्पणं—१ धन्यष्टीकाकारः । दिङ्मुखेषु (सर्वतः) प्रसरणं हारलतारश्मिजालानां, न हारलता-
नाम् । अत एव ‘दिङ्मुखविसर्पिणि हारलतानां रश्मिजाले’ इत्येव पाठः । अनेन टीकाकारस्य ग्रन्थमार्मि-
कत्वमपि परिचेयम् । २ आतपेन आहतौ (संस्पृष्टौ) कपोलौ यस्यास्तत्तयेति सरलोऽर्थः । ३ पादाविति
द्विवचनमेवोचितम् । ४ मेरुः सुमेरुरित्यर्थः, अत एव कनकपत्रपदस्वारस्यम् ।

पाठां—१ कृष्णिमा. २ समुपवृत्त. ३ धवललोचनया. ४ मरकतमकर. ५ कपोलतनुतया. ६ नवनव.

विलासवती समाज्ञापयति—‘इयं खलु कन्यका महाराजेन पूर्वं कुलूतराजधानीमवजित्य कुलूतेश्वरदुहिता पत्रलेखाभिधाना बालिका सती वनदीजनेन सहानीयान्तःपुरपरिचारिकामध्यमुपनीता । सा मया विगतनाथा राजदुहितेति च समुपजातस्नेहया दुहितृनिर्विशेषमियन्तं कालमुपलालिता संवर्धिता च । तदियमिदानीमुचिता भवतस्ताम्बूलकरैकवाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चास्यामायुष्मता परिजनसामान्यदृष्टिना भवितव्यम् । बालेव लालनीया । स्वचित्तवृत्तिरिव चापलेभ्यो निवारणीया । शिष्येव द्रष्टव्या । सुहृदिव सर्वविश्रम्भेष्वभ्यन्तरीकरणीया । दीर्घकालसंवर्धितस्नेहतया स्वसुतायामिव हृदयमस्यामस्ति मे । मेहाभिजनराजवंशप्रसूता चार्हतीयमेवंविधानि कर्माणि । नियतं स्वयमेवेयमिति विनीततया कतिपयैरेव दिवसैः कुमारमाराधयिष्यति । केवलमतिचिरकालोपचिता बलवती मे प्रेमप्रवृत्तिरस्याम् । अविदितशीलश्चास्याः कुमार इति संदिश्यते । सर्वथा तथा कल्याणिना प्रयतितव्यं यथेयमतिचिरमुचिता परिचारिका ते भवति’ इत्यभिधाय विरतवचसि कैलासे कृता-

स्थाप्य विज्ञप्तिं कुर्वन्तीति भावः । हे कुमार, महादेवी विलासवती समाज्ञापयति भवन्तं ज्ञापनं करोति । इयमिति । खलु निश्चयेन । इयं कन्यका महाराजेन त्वत्पित्रा पूर्वं कुलूतनाम्नी राजधानीमवजित्य स्वायत्तीकृत्य कुलूतेश्वरस्य हिमवद्गोण्या ईश्वरस्य दुहिता पुत्री पत्रलेखेलाभिधानं यस्याः सा बालिका सती वनदीजनेन सहानीयान्तःपुरस्य याः परिचारिकाः सेवाकारिण्यस्तासां मध्यमुपनीता प्रापिता सती सा मया विगतनाथा राजदुहितेति कृत्वा समुपजातः समुत्पन्नः स्नेहो यस्यामेवंविधा मया सा पत्रलेखा दुहितृनिर्विशेषं दुहिता पुत्री तस्याः सकाशाद्भिर्गतो विशेषोऽस्यां यथा स्यात्तथेयन्तं कालमेतावत्पर्यन्तमुपलालिता पालिता संवर्धिता च वृद्धिं प्रापिता च । तदिति हेत्वर्थः । इदानीं सांप्रतमियमुचिता योग्या भवतस्तव ताम्बूलस्य करङ्कः स्थिती तद्वाहिनीति कृत्वा मया प्रेषिता । न चेति । अस्यां पत्रलेखायामायुष्मता भवता परिजने परिच्छेदे सामान्या सर्वसाधारणा दृष्टिर्यस्यैवंविधेन त्वया न च भवितव्यम् । बालेव बालिकेव लालनीया पालनीया । स्वस्य चित्तवृत्तिर्मनोवृत्तिस्तद्वदिव चापलेभ्योऽनवस्थितिभ्यो निवारणीया वर्जनीया । शिष्या शिष्यिणी सेव द्रष्टव्या विलोकनीया । सुहृदिव मित्रमिव सर्वविश्रम्भेषु समप्रविश्वासस्यानेष्वभ्यन्तरा मध्यवर्तिनी करणीया कार्या । दीर्घकालेन संवर्धितो वृद्धिं प्राप्नो यः स्नेहः प्रीतिस्तस्य भावस्तत्ता तया स्वसुतायामिव निजपुत्र्यामिवास्यां मे मम हृदयं चेतोऽस्ति । महानभिजनः कुलं यस्मिन्नेवंभूतो यो राजवंशस्तत्र प्रसूतोत्पन्नैवंविधानि कर्माणि ताम्बूलकरङ्गधारणप्रभृतीनीयमेवाहति योग्या । नियतमिति । नियतं निश्चितमित्यं स्वयमेवातिविनीततयातिविनयवत्तया कतिपयैरेव कियद्भिरेव दिवसैर्घटैः कुमारं त्वामाराधयिष्यति स्ववशीकरिष्यति । केवलं परमस्यामतिचिरकालेन भूयसानेहोपचिता पुष्टिं प्राप्ता मे मम बलवती प्रेमप्रवृत्तिः स्नेहप्रवृत्तिः । अस्या अविदितमज्ञातं शीलं येनैवंविधः कुमार इति संदिश्यते कथ्यते । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण तथा कल्याणिना श्रेयोवता प्रयतितव्यं प्रयत्नः कर्तव्यः । यथातिचिरं चिरकालं यावत् । ते तद्विनीता योग्येयं परिचारिका भवतीत्यभिधायेत्युक्त्वा विरतवचस्यपास्तवचने कैलासे सति कृतोऽभिजातः कुलीनस्तद्वत्प्रणामो यथा तां पत्रलेखामनिमिषलोचनं यथा स्यात्तथा सुचिरं

टिप्प०—१ हिमालयसमीपे ‘कुलू’ इति साम्प्रतं प्रसिद्धा राजधानी, तस्या ईश्वरः । २ ताम्बूलपात्र-मित्यर्थः । ३ शासनीया (यथा छात्रा) । शिष्यिणी त्वपशब्दः ।

पाठा०—१ कन्या. २ कलूतः कुन्तल. ३ कलूतेश्वरः कुन्तलेश्वर. ४ इति समुपजात. ५ वारण्डक. ६ इति मया. ७ उपदेष्टव्या. ८ विश्वासेषु. ९ बलवान्तां पक्षपातो महा. १० एवंविधानि नियतम्. ११ नियतं च. १२ अभिविनीत. १३ भवतीतीत्यभिधाय. १४ अभिज्ञात.

भिजातप्रणामां पत्रलेखामनिमिषलोचनं सुचिरमालोक्य चन्द्रापीडः 'यथाज्ञापयत्यम्बा' एवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास । पत्रलेखा तु ततःप्रभृति दर्शनेनैव समुपजातसेवारसा न दिवा न रात्रौ न सुप्तस्य नासीनस्य नोत्थितस्य न भ्रमतो न राजकुलगतस्य छायेव राजसूनोः पार्श्वं मुमोच । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां दर्शनादारभ्य प्रतिक्षणमुपचीयमाना महती प्रीतिरासीत् । अभ्यधिकं च प्रतिदिनमस्य प्रसादमकरोत् । आत्महृदयादव्यतिरिक्तामिव चैनां सर्वविश्रम्भेष्वमन्यत ।

एवं समतिक्रामत्सु दिवसेषु राजा चन्द्रापीडस्य यौवराज्याभिषेकं चिकीर्षुः प्रतीहारानुपकरणसंभारसंग्रहार्थमादिदेश । समुपस्थितयौवराज्याभिषेकं च तं कदाचिदर्शनार्थमागतमारूढविनयमपि विनीततरमिच्छन्शुकनासः सविस्तरमुवाच— 'तात चन्द्रापीड, विदितवेदितव्यस्याधीतसर्वशास्त्रस्य ते नाल्पमप्युपदेष्टव्यमस्ति । केवलं च निसर्गत एवाभानुमेद्यमरत्नालोकोच्छेद्यमप्रदीपप्रभापनेयमतिगहनं तमो यौवनप्रभवम् । अपरिणामोपशमो दारुणो

चिरकालमालोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीडो यथाज्ञापयत्यादेशं दत्तेऽम्बा मातैवमुक्त्वा कञ्चुकिनं प्रेषयामास विसर्जितवान् । तु पुनरर्थं । पत्रलेखा ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य दर्शनेनैव तदवलोकनेनैव समुपजातः समुत्पन्नः सेवायां रसो यस्याः सा । न दिवेति । न दिवा दिवसे, न रात्रौ त्रियामायाम्, न सुप्तस्य शयनं कृतवतः, नासीनस्योपविष्टस्य, नोत्थितस्योत्थानं कृतवतः, न भ्रमत इतस्ततो गच्छतः, न राजकुलगतस्य छायेव स्वप्रतिबिम्बमिव राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य पार्श्वं मुमोचेत्यस्य सर्वत्र नकारेणान्वयः । चन्द्रापीडस्यापि तस्यां पत्रलेखायां दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रभृति प्रतिक्षणं क्षणं क्षणं प्रत्युपचीयमाना वृद्धिं प्राप्यमाणा महती प्रीतिर्महान्नेह आसीदभूत् । अस्य प्रतिदिनं प्रत्यहमभ्यधिकमधिकाधिकं प्रसादं सद्गस्तुप्रत्यर्पणरूपमकरोत् । सर्वविश्रम्भेषु समप्रविष्टास्यलेखेनां पत्रलेखामात्महृदयादव्यतिरिक्तामिव स्वस्वान्तादभिज्ञामिवामन्यत ज्ञातवान् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण समतिक्रामत्सु गच्छत्सु दिवसेषु राजा तारापीडश्चन्द्रापीडस्य यौवराज्ये योऽभिषेकस्तं चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः प्रतीहारान्द्वारपालानुपकरणस्य ज्ञानयोग्यसामग्र्याः संभारः समूहस्तस्य संग्रहार्थमानयनार्थमादिदेश आज्ञां दत्तवान् । समिति । समुपस्थितः संजातो यौवराज्याभिषेको यस्य स तम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये दर्शनार्थमवलोकनार्थमागतं प्राप्तमारूढविनयमपि संग्रहविनयमपि । किञ्चिन्निगूढाभिप्रायः । विनीततरं विनम्रतरमिच्छन्वाञ्छन्शुकनासः सविस्तरं स्व्यासमुवाचाब्रवीत् । तदेवाह— तातेति संबोधनम् । हे पुत्र चन्द्रापीड, ते तवाल्पमपि स्तोकमप्युपदेष्टव्यं वक्तव्यं नास्ति । तत्र हेतुमाह— अधीतेति । अधीतानि पठितानि सर्वशास्त्राणि येन स तथा तस्य । सर्वपदेन नीतिशास्त्रस्यापि परिग्रहः । अधीतशास्त्रत्वेऽपि तत्त्वविस्वाभावादुपदेष्टव्यमस्तीत्यत आह— विदितेति । विदितं ज्ञातं वेदितव्यं शास्त्राभिप्रायो येन तस्य । आशयमुद्घाटयति— केवलं चेति । परं निसर्गत एव स्वभावत एवाभानुमेद्यमसूयोच्छेद्यम् । अरुहेति । न रत्नानां मणीनामालोकेनोच्छेद्यं दूरीकर्तुं योग्यम् । अप्रदीति । न प्रदीपप्रभया रहमणिकान्त्यापनेद्यं दूरीकरणीयम् । अतीति । अतिशयेन निरवधिकतया गहनमलब्धमध्यं यौवनं तात्पर्यं ततः प्रभव उत्पत्तिर्यस्यैवंविधं तमोऽज्ञानम् । द्वितीयो लक्ष्मीमदो द्रव्यमदः । अपरीति । न विद्यते परिणामेनोपशमो यस्य सः । अयं भावः—परिणामेनोपशम ओषध्यादिषु प्रसिद्धः । विपरीतमत्र वयःपरिणामेऽपि

टिप्प०—१ (अस्याः) इति पाठ उचितः । २ यौवनजनितं तमः अतिदुर्दमनीयमित्यर्थः ।

पाठा०—१ लोचनः, २ हृदयम्, ३ प्रतिदिवसमस्याः, ४ केषुचिद्विद्वसेषु, ५ उपसंभारः, ६ कर्तुम्, ७ वेद्यस्य, ८ तु.

लक्ष्मीमदः । कष्टमनञ्जनवर्तिसाध्यमपरमैश्वर्यतिमिरान्धत्वम् । अशिशिरोपचारहार्योऽतितीव्रो
दर्पदाहज्वरोष्मा । सततममूलमन्त्रैरगम्यो विषमो विषयविषाखादमोहः । नित्यमस्नानशौच-
बध्यो रागमलावलेपः । अजस्रमक्षपावसानप्रबोधा घोरा च राज्यसुखसंनिपातनिद्रा भव-
तीति विस्तरेणाभिधीयसे । गर्भेश्वरत्वमभिनवयौवनत्वमप्रतिमरूपत्वममानुषशक्तित्वं चेति
महतीयं खल्वनर्थपरंपरा सर्वा । अविनयानामेकैकमप्येषामायतनम्, किमुत समवायः ।
यौवनारम्भे च प्रायः शास्त्रजलप्रक्षालननिर्मलापि कालुष्यमुपयाति बुद्धिः । अनुज्ञितधव-
लतापि सरागैव भवति यूनां दृष्टिः । अपहरति च बालेषु शुष्कपत्रं समुद्भूतरजोभ्रान्तिर-

नोपशमः । दास्यो भयावहः । कष्टं दुःखरूपमपरं तृतीयमैश्वर्यमेव तिमिरमन्धकारं तेनान्धत्वं गताक्षत्वम् ।
अनञ्जनेति । अञ्जनवर्तिर्विडालादिवसाञ्जनवर्तिस्तथा तिमिरान्धत्वं विनश्यति । तदुक्तम्—‘अन्धकारे महा-
घोरे रात्रौ पठति पुस्तकम्’ इति । पदं वाञ्छनवर्तेरपि न साध्यम् । न निवर्तयितुं शक्यमिति भावः । अशि-
शिरैति । न शिशिरैः शीतलैरुपचारैश्चन्दनैर्विभिर्हार्यः परिहर्तुं योग्यः । अत्यन्तमतिशयेन तीव्रः कठिनो दर्पो-
ऽभिमानः स एव दाहज्वरस्तीव्रतापस्तस्योष्मा घर्मः । सततेति । सततं निरन्तरं मूलमन्त्रैरगम्यो निवर्तयि-
तुमशक्यः । मूलमन्त्रेत्युपलक्षणम् । तेन मणिमधुकरादिविषोत्तारणहेतूनां सर्वेषामपि संग्रहः । विषमः कठिनो
विषयाः स्रक्चन्दनादयस्त एव विषं गरलं तस्यास्वादो भक्षणं तस्माद्यो मोहो मूर्च्छा । नित्यमिति । नित्यं
सर्वदा स्नानमाह्वयः, शौचं शुचिक्रिया, ताभ्यां न बध्यो न विनाश्य एवंविधो रागो विषयाभिलाषः स एव मलः
पङ्कस्तस्यावलेपः संपर्कः । अजस्रमिति । अजस्रं निरन्तरं न विद्यते क्षपावसाने राज्यन्ते प्रबोधा विनिर्द्वत्वं
यस्यामेतादृशी घोरा च राज्यस्याधिपत्यस्य यत्सुखं सातं तस्य संनिपातः संघातः स एव निद्रा प्रमीला भव-
तीति हेतोर्विस्तरेण वारंवारमभिधीयसे । वक्तव्योऽसीत्यर्थः । अपरामप्यनर्थपरंपरां प्रदर्शयन्नाह—‘गर्भेश्व-
रेति । गर्भेश्वरत्वं बाल्यावधिकमीश्वरत्वम्, अभिनवयौवनत्वं सर्वाधिकं तारुण्यम्, अप्रतिमं प्रतिनिधिज्ञानं
रूपं सौन्दर्यम्, अमानुषशक्तित्वं न विद्यते मानुषेषु मनुष्येषु यैवंविधा शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिंस्तस्य भावस्त-
त्त्वम् । चकारः समुच्चयार्थः । इति समाप्तौ । खलु निश्चये । इयं महती गरीयसी सर्वा समप्रानर्थपरंपरा
कष्टपरंपरा । एषां पूर्वोक्तानामेकैकमप्यविनयानां दुर्बुद्धीनामायतनमास्थानम्, किमुत समवायः । एतेषां समु-
दायस्य दुर्बुद्धिजनकत्वे किं पुनर्भण्यते । तदुक्तम्—‘यौवनं धनसंपत्तिः प्रभुत्वमविवेकिता । एकैकमनवस्थानं किं
पुनस्तच्चतुष्टयम्’ । अथ यौवनस्यापि दुर्बुद्धिजनकत्वं प्रदर्शयन्नाह—‘यौवनेति । यौवनारम्भे तारुण्यप्रारम्भे
प्रायो बाहुल्येन शास्त्रमेव जलं पानीयं तेन प्रक्षालनं तेन निर्मला निर्गतो मलोऽबोधो यस्या एवंभूतापि बुद्धिः
कालुष्यं बुद्धिवैपरीत्यमुपयाति प्राप्नोति । अन्धिति । अनुज्ञिताऽपरित्यक्ता धवलता श्वेतता ययैवंविधापि यूनां
तरुणानां दृष्टिः । सरागैवेति । सह रागेण वर्तमानैव भवति । आत्मेति । आत्मेच्छया स्वेच्छया यौवनसमये
तारुण्यक्षणे प्रकृतिः पुरुषं दूरमपहरति । दूरं परिनयतीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे उपमानमाह—‘शुष्कमिति । वा-
तानां समूहो बाल्या वातकलिकोच्यते । शुष्कपत्रं यथापहरति । उभयोः साम्यमाह—‘समुद्भूतेति । समुद्भूता

टिप्पणं—१ अपरम्, प्रसिद्धात् अन्धत्वाद्भिन्नमित्यर्थो वक्तव्यः । २ ‘नियतमस्नानशौचबाध्यः’ इत्येव
अन्थोचितः पाठः । स्नानजनितशौचेन (शुद्ध्या) न बाध्यः (अपनेयः) इति तदर्थः । अस्मिन् विषये
‘वध’ शब्दप्रयोगस्तु स्थूलबुद्धेरपि उपहसनीयः । ३ अभिनवतया दुर्दमनीयवेगं तारुण्यमित्यर्थो
वक्तव्यः । ४ अनुज्ञितधवलताऽपि सरागा (रक्तिका सह वर्तमाना) इति विरोधः, तत्परिहारस्तु-
रागेण रमण्यादिषु प्रेम्णा सहवर्तमानेति कर्तव्यः ।

पाठा०—१ अपटलम्. २ अत्यन्ततीव्रः. ३ मूल. ४ शम्याः. ५ बध्यो बलवान्; बाध्यो बलवान्. ६ दलतः.
७ अभिधीयते. ८ महती. ९ धवलपि. १० सरागेव. ११ अदूरम्; दूरम्.

तिदूरमात्मेच्छया यौवनसमये पुरुषं प्रकृतिः । इन्द्रियहरिणहारिणी च सततदुरन्तेयमुप-
भोगमृगतृष्णिका । नवयौवनकषायितात्मनश्च सलिलानीव तान्येव विषयस्वरूपाण्यास्वाद्य-
मानानि मधुरतराण्यापतन्ति मनसः । नाशयति च दिङ्मोह इवोन्मार्गप्रवर्तकः पुरुषमत्या-
सङ्गो विषयेषु । भवादृशा एव भवन्ति भाजनान्युपदेशानाम् । अपगतमले हि स्फटिकम-
णाविव रजनिकरगभस्तयो विशन्ति सुखेनोपदेशगुणाः । गुरुवचनममलमपि सलिलमिव
महदुपजनयति श्रवणस्थितं शूलमभव्यस्य । इतरस्य तु करिण इव शङ्खाभरणमाननशोभा-
समुदयमधिकतरमुपजनयति । हरत्यंतिमलिनमन्धकारमिव दोषजातं प्रदोषसमयनिशाकर
इव । गुरुपदेशः प्रशमहेतुर्वैयर्थ्यपरिणाम इव पलितरूपेण शिरसिजजालममलीकुर्वन्गुणरूपेण
तदेव परिणमयति । अयमेव चानास्वादितविषयरसस्य ते काल उपदेशस्य । कुसुमशरशर-

रजोगुणेन भ्रान्तिर्भ्रमो यस्याम् । पक्षे रजसो रेणूनां भ्रमो यस्याम् । इन्द्रियेति । इन्द्रियाण्येव करणान्येव
हरिणाः कुरङ्गास्तेषां हरिणी हरणशीलैतादृशमुपभोगोऽङ्गनादिकः स एव मृगतृष्णिका मरुमरीचिकेयं सततं निर-
न्तरम् । सुखाभिमानोत्पादनादुरन्ता दुःखावसाना । नवेति । नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन कषायितं विपरिवर्ति-
तमात्मान्तःकरणं यस्यैवंभूतस्य पुरुषस्यास्वाद्यमानानि तान्येव विषयस्वरूपाणि मनसश्चेतसो मधुरतराण्यापतन्ति ।
मधुराण्येव भवन्तीत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—सलिलेति । यथा कषायद्रव्येण हरीतक्यादिना मधुराण्यपि
जलानि मधुराणि स्युः । 'आत्मानः' इति प्रामादिकः पाठः । विषयेषु स्वकचन्दनवनितादिष्वत्यासङ्गोऽत्यासक्तिः
पुरुषमात्मानं नाशयति । क इव । दिङ्मोहो दिग्भ्रान्तिरिव । उभयोः सादृश्यमाह—उन्मार्ग इति । उन्मार्गो-
ऽपथो विरुद्धाचारश्च तत्र प्रवर्तकः प्रेरकः । ततः किमित्यत आह—भवादृशा इति । उपदेशानां शिक्षाणां
भाजनानि पात्राणि भवादृशा भवत्सदृशा एव भवन्ति नान्य इति भावः । उपदेशफलमाह—अपगतेति ।
अपगतो दूरीभूतः कालव्यलक्षणो मलो यस्मादेवंभूते मनसि चित्त उपदेशगुणाः शिक्षागुणाः सुखेनानायासेन
विशन्ति प्रवेशं कुर्वन्ति । कस्मिन्क इव । स्फटीति । स्फटिकमणौ रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य गभस्तयः किरणा-
स्तद्वदिव । दोषे सति किं स्यादित्याह—गुरुवचनमिति । गुरुवचनं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशा गुरुस्तस्य
वचनं वाक्यममलमपि निर्मलमप्यभव्यस्यासाधोः श्रवणस्थितं कर्णकोटरगतं सन्महच्छूलमुपजनयत्युत्पादयती-
त्यर्थः । अत्रार्थेऽनुभवसिद्धं दृष्टान्तमाह—सलिलेति । यथा सलिलं पानीयमतिस्वच्छमपि कर्णगतं महाव्यथा-
जनकं स्यात् । दोषाभावे त्वाह—इतरस्य त्वधिकतरमाननशोभासमुदयमुपजनयति विदधाति । क इव ।
शङ्खो जलजस्तस्याभरणं भूषणं करिण इव हस्तिन इव । हस्तिनां दृष्टिदोषबाधनार्थं शङ्खाभरणं कर्णे बध्यत इति
लोकरीतिः । अतिमलिनमतिशयार्थं दोषजातं दूषणसमूहमन्धकारमिव तिमिरमिव हरति दूरीकरोति । क इव, प्रदो-
षसमयनिशाकर इव यामिनीमुखचन्द्रोदय इव । प्रकारान्तरेणाह—प्रशम इति । प्रशमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहस्त-
द्धेतुर्गुरुपदेशः शिरसिजजालं शिरोरुहभारममलीकुर्वन्गुणरूपेण तदेव परिणमयति परिपाकं नयति । क इव । व-
यःपरिणाम इवावस्थापरिणतिरिव । यथा सोऽपि शिरसिजजालं केशसमूहं पलितरूपेणामलीकुर्वन्तदेव शिरसिज-
जालं गुणरूपेण परिणमयति । तज्जिदानमेव प्रथमे वयसि किमुपदेशेनेत्यत आह—अयमिति । अयमेव नापरस्ते
तवोपदेशस्य कालः शिक्षाप्रदानसमयः । अत्रार्थं हेतुं प्रदर्शयन्माह—अनास्वादीति । न विद्यत आस्वादोऽनु-
भवो यस्यैवंविधो विषयरसो यस्य तथा तस्य । आस्वादितविषयस्य तूपदेशो निरर्थकः स्यादित्याह—कुसुमेति ।

टिप्पण—१ कर्णगतशङ्खाभरणेन यथा हस्तिनो मुखशोभा, तथा गुरुवचनेन साधोर्मुखशोभा, रुचि-
पूर्वकं श्रवणेन आनने उल्लासोदयात् ।

पाठा०—१ इन्द्रियहरिणहरती च. २ सततमतिदुरन्तेयमुपभोगः सततमतिदुरन्ते इयं दूरं नयत्युपभोगः. ३ भाज-
नम्. ४ सुखम्. ५ च. ६ अपहरति; अपहरति सकलम्; हरति च सकलम्; हरति सकलम्. ७ अतिमलिनमपि.
८ परिणामः. ९ कुसुमशरप्रहार.

प्रहारजर्जरिते हि^१ हृदि जलमिव गलत्युपदिष्टम् । अकारणं च भवति दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं चाविनयस्य । चन्दनप्रभवो न दहति किमनलः ? किं वा प्रशमहेतुनापि न प्रचण्डतरीभवति वडवानलो वारिणा ? गुरुपदेशश्च नाम पुरुषाणामखिलमलप्रक्षालनक्षेममजलं ज्ञानम्, अनुपजातपलितादिवैरूप्यमजरं वृद्धत्वम्, अनारोपितमेदोदोषं गुरुकरणम्, असुवर्णविरचनमग्राम्यं कर्णाभरणम्, अतीतव्योतिरालोकः, नोद्वेगकरः प्रजागरः । विशेषेण राज्ञाम् । विरला हि तेषामुपदेष्टारः । प्रतिशब्दक इव राजवचनमनुगच्छति जनो भयात् । उद्दाम-

हि निश्चितम् । कुसुमशरः कदर्पस्तस्य शरा बाणास्तेषां प्रहारा अभिघातास्तैर्जर्जरिते शिथिलीभूते हृद्युपदिष्टमुपदेशविषयीकृतं जलमिव गलति क्षरति विनश्यति । निरर्थकं भवतीत्यर्थः । दोषान्तरमाह—अकारणं चेति । उपशमादिकार्यजनकं न भवतीत्यर्थः । ननु मदनशरप्रहारजर्जरितहृदयस्योपदेशाभावेऽप्युपदेशकार्यं प्रशमादिकं सर्वमन्वयो वंशः, श्रुतं च शास्त्रम्, ताभ्यामेव भविष्यतीत्याशयेनाह—दुष्प्रकृतेरिति । दुष्प्रकृतेर्दुरात्मनस्तादृशहृदयस्यान्वयः श्रुतं चाविनयस्य हेतोर्भवति । न तु विनयायेत्यर्थः । ननु सुवंशजस्य कथमविनये प्रवृत्तिरित्यत आह—चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्मात्प्रभवो यस्यैवंभूतोऽनलो वह्निः किं न दहति न भस्मीकरोति । परस्परसंघर्षदोषे सति चन्दनात्समुत्थितोऽग्निर्दहत्येवेति । ननु प्रशमहेतुभूताच्छ्रुतात्कथमविनयोत्पत्तिरित्यत आह—किं वेति । प्रथमहेतुनापि वारिणा किं वडवानलो वाडवाग्निस्तोयैधेः प्रादुर्भवति, सर्वलोकविनाशाय सर्वदा महासमुद्रे तिष्ठति; यस्य वाडवामुख इति प्रसिद्धिः । न प्रचण्डतरीभवति प्रबलतरो न स्यात् । अथ प्रकारान्तरेण गुरुवचनमाह्वानं वर्णयन्नाह—गुर्विति । नामेति कोमलामन्त्रणे । गुरुणा हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टृणामुपदेशः शिक्षा । पुरुषाणाम् अजलं जलव्यतिरेकेणापि ज्ञानमाग्लवः । कीदृशम् । अखिलः समग्रो यो मलः काल्प्यं तस्य प्रक्षालनं शुचीकरणं तत्र क्षमं समर्थम् । अन्विति । अनुपजातमनुत्पन्नं पलितं पाण्डुरः कचस्तदादिवैरूप्यं यस्मिन्नेतादृशम् । अजरमिति । जराव्यतिरेकेण वृद्धत्वं स्थविरत्वम् । अनेति । नारोपितः स्वीकृतो मेदोदोषो येनैवंभूतं गुरुकरणं स्थूलीभवनम् । मेदोदोषेण स्थूलता भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धम् । तथायं न भवतीत्यर्थः । असुवेति । न विद्यते सुवर्णस्य कनकस्य विरचनं यस्मिन्नेवंभूतमग्राम्यं प्रभञ्जनीयं कर्णाभरणं श्रवणविभूषणम् । अतीतेति । अतीतो गतो ज्योतिः प्रकाशो यस्मादेवंभूत आलोक उद्योतः । न उद्वेगकरो न संतापजनकः प्रजागरो जागरणम् । केवलं तवैव नायमुपदेश इत्यत आह—विशेषेणेति । राज्ञां भूभुजामयमुपदेशो विशेषेणाधिक्येन प्रदातव्य इति भावः । राज्ञामनेक उपदेष्टारः किं तवोपदेशेनेत्यत आह—विरलेति । हि निश्चितम् । तेषां राज्ञामुपदेष्टार उपदेशदातारो विरलाः स्तोकाः । यतो राज्ञामुपदेशसमर्थोऽत्युत्कृष्टो विवक्षितोऽस्यदादिः, न अन्यो जनः । तदेव प्रदर्शयन्नाह—प्रतिशब्दक इवेति । जनो लोको भयाद्भीते राजवचनं नृपवचोऽनुगच्छति नृपवचनानुगो भवति । न तु प्रत्युत्तरं दातुं समर्थ इति भावः । क इव प्रतिशब्दक इव प्रतिध्वनिरिव । यथा सोऽपि मूलशब्दसाम्येनानुगच्छति । केषांचिदुपदेशश्रवणमेव नास्तीत्यत आह—उद्दामेति । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषां ते च । पृथु यथा स्यात्तथा स्थगितान्या-

टिप्पणम्—१ धिगीदृशीं टीकाम् । दुष्प्रकृतेरन्वयः श्रुतं वा विनयस्य अकारणं (कारणं न) भवतीत्येव पाठः, तदर्थश्च । अविनयस्येति पाठे तु अकारणमित्यनेन सह कथं योगः ? २ अस्पष्टात्रापि टीका । प्रशमहेतुना वारिणा वाडवाग्निः किं न चण्डतरो भवति ? अपि तु भवत्येवेति स्पष्टोऽर्थः । ३ हन्त ग्रन्थस्वारस्यकृते धूमकेतुरिव सेयं टीका । 'उद्दामदर्पश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्च' इत्येव पाठः । उद्दामदर्प एव श्रवणधुः (शोथः) तेन रुद्धं श्रवणविवरं येषाम् । श्रोत्रेण कर्णविवरयोश्च श्रवणाभावो यथा भवति तथा गर्वेण तेषामुपदेशगिरः श्रवणे न गच्छन्तीत्याशयः । पृथुस्थगितेत्यत्र पृथुपदेन कोऽर्थपरिपोष इति सहृदयाः प्रमाणम् ।

पाठाः—१ संप्रहार. २ हि हृदये; हृदये. ३ वा विनयस्य. ४ प्रभवोऽपि. ५ क्षमजलम्. ६ मददोषम्. ७ विरचनाग्राह्यम्. ८ अपनीत. ९ तु राज्ञाम्. १० एव.

दर्पाश्च पृथुस्थगितश्रवणविवराश्चोपेदिश्यमानमपि ते न शृण्वन्ति । शृण्वन्तोऽपि च गज-
निमीलितेनौवधीरयन्तः खेदयन्ति हितोपदेशदायिनो गुरुन् । अहंकारदाहज्वरमूर्च्छान्धका-
रिता विह्वला हि राजप्रकृतिः, अलीकाभिमानोन्मादकारीणि धनानि, राज्यविषविकारतन्द्रा-
प्रदा राजलक्ष्मीः ।

आलोकयतु तावत्कल्याणाभिनिवेशी लक्ष्मीमेव प्रथमम् । इयं हि खङ्गमण्डलोत्पलवन-
विश्रमभ्रमरी लक्ष्मीः क्षीरसागरात्पारिजातपल्लवेभ्यो रागम्, इन्दुशकलादेकान्तवक्रताम्,
उच्चैःश्रवसश्चञ्चलताम्, कालकूटान्मोहनशक्तिम्, मदिराया मदम्, कौस्तुभमर्णेनैर्घुर्यम्,
इत्येतानि सहवासपरिचयवशाद्विरहविनोदचिह्नानि गृहीत्वैवोद्गता । न ह्येवंविधं मपरिचितमिह
जगति किञ्चिदस्ति यथेयमनार्या । लब्धापि खलु दुःखेन परिपाल्यते । दृढं गुणसंदाननिस्प-

च्छादितानि श्रवणविवराणि कर्णेच्छिद्राणि येषां ते च । द्वौ चकारावेककालं सूचयतः । एवंविधा राजान उपदिश्य-
मानमपि कथ्यमानमपि हितोपदेशमपि न शृण्वन्ति नाकर्णयन्ति । कदाचिच्छृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि गजो
हस्ती तस्य यजिमीलितं नेत्रसंकोचस्तद्विमीलितेनावधीरयन्तोऽनादरं कुर्वन्तः । हितोपदेशदायिनः शिक्षाकथका-
न्गुरुन्खेदयन्ति । दुःखं प्रापयन्तीत्यर्थः । अथ नृपस्वभावं प्रदर्शयन्नाह—राजेति । हि निश्चितम् । एतादृशी
राजप्रकृती राज्ञां स्वभावो विह्वला व्याकुला । अहमिति । अहंकार एव दाहज्वरस्तीव्रतापस्तप्रेतुका या मूर्च्छा
मोहस्तयान्धकारितान्धकार इवाचरिता । धनराज्यलक्ष्म्याः स्वरूपं प्रदर्शयन्नाह—अलीकेति । अलीकोऽबासबो
योऽभिमानोऽहंकार उन्मादश्च तातुभौ कुर्वन्तीति तान्येवंविधानि धनानि ब्रूयाणि । राज्यमिति । राज्यमेव
विषं गरलं तस्माद्यो विकारो विकृतिस्तेन कृत्वा तन्द्रालस्यं तत्प्रदा राजलक्ष्मी राजश्रीः ।

नेदं पूर्वोक्तमतस्थं किंतु सत्यमेवेत्याह—आलोकयत्विति । कल्याणे मङ्गलेऽभिनिवेश आग्रहो यस्यैवं
भूतस्त्वं तावदादौ लक्ष्मीमेव प्रथममालोकयतु विचारयतु । लक्ष्मीदोषानाह—इयमिति । हि निश्चितम् ।
इयं प्रत्यक्षोपलभ्यमाना खङ्गानां कौक्षेयकाणां यन्मण्डलं संघातस्तदेव कृष्णत्वसाम्यादुत्पलवनं तत्र विश्रमोऽव-
स्थितिस्तस्मिन्श्चञ्चलत्वसाम्याभ्रमरी मधुक्सी लक्ष्मीः । पुनर्दोषान्तरं प्रदर्शयन्नाह—क्षीरेति । यदा कश्चिद्दे-
शान्तरं गन्तुमीहते तदासौ च सहवासिस्मृतिहेतोस्तदीयं किञ्चिद्वस्त्वादयैव गच्छति, तथेयमपि सहवासजनितो
यः परिचयः संबन्धविशेषस्तद्वात्सल्यसहवासिपारिजातादीनामित्येतानि वस्तूनि गृहीत्वैवादायैव क्षीरसागरादुद्गा-
म्युधेरुद्रता प्रादुर्भूता । कीदृशानि । विरहः सहवासिभिरसंबन्धस्तस्मिन्विनोदचिह्नानि चित्तालम्बनलक्षणानि ।
एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—पारीति । पारिजातपल्लवेभ्यो मन्दारकिसलयेभ्यो रागं विषयलिप्सामारुण्यं च ।
इन्दुशकलाच्चन्द्रलेखा(याः)देकान्तवक्रतां कुटिलतां प्रातिकूल्यं च । उच्चैःश्रवस इन्द्राश्वाच्चञ्चलतां चित्तास्थैर्यं
चाञ्चल्यं च । कालकूटात्कालकूटान्नो विषान्मोहनशक्तिं मूर्च्छोत्पादकशक्तिमन्धवशीकरणशक्तिं च । मदिरायाः
कादम्बर्या मदमुन्मादकत्वमुन्मोहसंभेदलक्षणं च । कौस्तुभमर्णेनैर्घुर्यं काठिन्यं निर्दयत्वं चेति । अथ लक्ष्म्यास्त-
त्सहितस्यापि राज्ञो निन्दां कुर्वन्नाह—नहीति । इह जगलेवविधमेतादृशमपरिचितं निर्दोक्षिण्यं किञ्चिन्नास्ति
यथेयमनार्याऽप्रेषा वर्तते । एतदेव प्रपञ्चयन्नाह—लब्धेति । लब्धापि महता कष्टेन प्राप्तापि दुःखेन खलु परि-
पाल्यते परिपालनविषयीक्रियते । दृढं गाढं गुणाः शौर्यादयस्तल्लक्षणं यत्संदानं बन्धनं तेन निस्पन्दीकृतापि निश्च-

टिप्प०—१ विश्रमभ्रमरीत्येव ग्रन्थानुक्कलः पाठः । भ्रमणमेव भ्रमरस्वभावो, विश्रमस्तु सर्वेषामेव ।

पाठा०—१ दर्पाश्चपृथुस्थगितः दर्पाश्चयसंस्थगितः २ उपदिश्यम् ३ अवधारयन्तः ४ विषविकारतन्त्रीः विषतन्त्रीः
विषविकारतन्त्रा ५ राज्यलक्ष्मीः ६ सुमदस्त्र ७ विश्रम ८ अतिनैर्घुर्यम् ९ इव १० अपरमपरिचितम्
११ किञ्चिन्नास्ति १२ अनार्या दुःखेन लभ्यते लब्धापि १३ गुणपाशः

न्दीकृतापि नश्यति । उद्दामदर्पभटसहस्रोह्रासितासिलतापञ्जरविधृताप्यपक्रामति । मदजल-
दुर्दिनान्धकारगजवर्धटितघनघटापरिपालितापि प्रपलायते । न परिचयं रक्षति । नाभिजन-
मीक्षते । न रूपमालोकयते । न कुलक्रममनुवर्तते । न शीलं पश्यति । न वैदग्ध्यं गण-
यति । न श्रुतमाकर्णयति । न धर्ममनुबुध्यते । न त्यागमाद्रियते । न विशेषज्ञतां विचार-
यति । नाचारं पालयति । न सत्यमनुबुध्यते । न लक्षणं प्रमाणीकरोति । गन्धर्वनगरले-
खेव पश्यत एव नश्यति । अद्याप्यारूढमन्दरपरिवर्तावर्तभ्रान्तिजनितसंस्कारेव परिभ्रमति ।
कमलिनीसंचरणव्यतिकरलम्पनलिननालकण्टकेव न कंचिदपि निर्भरमावध्नाति पदम् । अति-

लीकृतापि नश्यति प्रपलायते । उद्दामेति । उद्दाम उत्कटो दर्पोऽहंकारो येषामेवंभूता ये भटा योद्धारस्तेषां
सहस्रं तेन उल्लासिता ऊर्ध्वाकृता या असिलतास्ता एव पञ्जरं तत्र विधृतापि स्थापिताप्यपक्रामत्यपसरति ।
मदेति । मदजलं दानवारि तदेव श्यामत्वसाधर्म्यादुर्दिनान्धकारस्तद्युक्ता ये गजा हस्तिनस्तैर्घटिता निष्पादिता
या घना निबिडा घटा समूहस्तथा परिपालितापि रक्षितापि प्रपलायते पलायनं करोति । नेति । परिचयं
संस्तवं न रक्षति न पालयति । नेति । अभिजनं कुलं नेक्षते नावलोकयति । नेति । रूपं सौन्दर्यं न आलोक-
यतेऽवलोकयति । नेति । कुलक्रमं कुलपरिपाटीं नानुवर्तते नानुगच्छति । नेति । शीलमाचारं न पश्यति
नावलोकयति । नेति । वैदग्ध्यं पाण्डित्यं न गणयति न विचारयति । नेति । श्रुतं शास्त्रं नाकर्णयति न शृणोति ।
नेति । धर्मं वृषं नानुबुध्यते धर्मानुरोधेनैव न प्रवर्तते । अधर्मेवतामपि गृहे तद्दर्शनात् । नेति । त्यागं दानं
प्रति नाद्रियते नादरं करोति । कृपणसन्न्यपि दर्शनात् । नेति । विशेषज्ञतां विशेषेण सर्वार्थवेदितां न
विचारयति न विचारणं करोति । यत एव विद्वांसो दरिद्रोपहृताः स्युरिति प्रसिद्धिः । नेति । आचारं शिष्टानु-
चरितं मार्गं न पालयति न रक्षति । लक्ष्मीवतोऽपि प्रायः (अ)शिष्टाचरणदर्शनात् । नेति । सत्यमवितर्कं
नानुबुध्यते न जानाति । असत्यवतोऽपि गृहे बाहुल्येन दर्शनात् । नेति । लक्षणं मणीतिलकादि सामुद्रिक-
शास्त्रप्रतिपादितं न प्रमाणीकरोति । लक्षणसत्त्वेऽपि तस्या अभावदर्शनात् । गन्धर्वेति । गन्धर्वनगरलेखा
हरिश्चन्द्रपुरीति, यस्याः प्रसिद्धिः । असद्वस्तुभ्रमो वा । तद्वदेव पश्यत एवावलोकयत एव पुरुषस्य नश्यति
विनश्यति । अद्यापीति । अद्यापि इदानीमप्यारूढः प्राप्तो यो मन्दरेण मेरुणा परिवर्तः परिभ्रमस्तज्जनितो
य आवर्तः पयसां भ्रमस्तस्मादा भ्रान्तिर्भ्रमस्तज्जनितः संस्कारो वेगाख्यो यस्या एवंविधेव परिभ्रमति परि-
भ्रमणं करोति । कंचिदपीति । कापि स्थले निर्भरं निश्चलं पदं नावबध्नाति न निदधाति । अत एवोत्प्रे-
क्षते—लक्ष्म्याः कमलवासस्य प्रसिद्धत्वात्कमलिनीषु संचरणव्यतिकरः संबन्धस्तेन लम्पा नलिननालकण्टका
यस्याः सैवंविधेव । यथा भ्रमकण्टका भूमौ निश्चलपदं न दत्ते तथेयमपीत्यर्थः । अतिप्रयत्नेनातिप्रयासेन विधु-
तापि स्थिरीकृतापि परमेश्वरगृहेषूत्कृष्टैर्मयसद्गुणपरिस्खलति स्खलनां प्राप्नोति । विविधा ये गन्धगजा गन्धे-
भास्तेषां गण्डाः कटास्तेषां मधु मदस्तस्य पानमास्वादस्तेन मत्तेव क्षीवेव । ननु परमेश्वरगृहे गजास्तिष्ठ-

टिप्प०—१ इदमपि रूपकालंकारविध्वंसित्वादयुद्धम् । मदजलरूपैर्दुर्दिनैः (वृष्टिभिः) अन्धका-
रिणो ये गजास्त एव घनघटा मेघसमूहास्तैः परिपालितेत्यर्थ उचितः । दुर्दिनत्ववारोपो गजेषु सेवत्वारोपे
कारणमिति परम्परितरूपकम् । परिपालितापि पलायते इति विभावना—विशेषोक्तयोः संदेहसंकरश्चेति
द्वयोरङ्गाङ्गिभावसंकरः । २ भूतयोनिविशेषाणां रात्रावेव दृश्यमानं यद् नगरं तत्पङ्क्तिः । दृष्टिभ्रमाद् गगने
दृश्यमाना नगराकारा रेखा वा । यथा बृहत्संहिता—‘गन्धर्वनगरमुत्थितमापाण्डुरमशनिपातवातकरम्’
इति । ३ अतिघनिकगृहेषु । ‘इम्य आख्यो धनी स्वामी’ ।

पाठा०—१ उल्लासित, २ गन्धगज, ३ घटाटोप, ४ आलोकयति, ५ अवबुध्यते, ६ गन्धर्वलेखेव, ७ भ्रमति,
८ संचार, ९ कण्टकक्षतेव; कण्टकेलेव, १० कंचिन्निर्भरम्.

प्रयत्नविधृतापि परमेश्वरगृहेषु विविधगन्धगजगण्डमधुपानमत्तेव परिस्खलति । पारुष्यमिवो-
पशिक्षितुमसिधारासु निवसति । विश्वरूपत्वमिव ग्रहीतुमाश्रिता नारायणमूर्तिम् । अप्रत्यय-
बहुला च दिवसान्तकमलमिव समुपचितमूलदण्डकोशमण्डलमपि मुञ्चति भूभुजम् । लतेव
विटपकानध्यारोहति । गङ्गेव वसुजनन्यपि तरंगबुद्बुदचञ्चला । दिवसकरगतिरिव प्रकटित-
विविधसंक्रान्तिः । पातालगुहेव तमोबहुला । हिडम्बेव भीमसाहसैकहार्यहृदया । प्रावृडि-
वाचिरद्युतिकारिणी । दुष्टपिशाचीव दर्शितानेकपुरुषोच्छ्राया स्वल्पसत्त्वमुन्मत्तीकरोति । सर-
स्वतीपरिगृहीतमीर्ष्येव नालिङ्गति । जनं गुणवन्तमपवित्रमिव न स्पृशति । उदारसत्त्वम-

न्तीति कृत्वा तन्मधुपानमत्तायाः स्खलनं भवतु परं साधुगृहेष्वपरिस्खलिता कुतो न तिष्ठतीत्यत आह—
पारुष्यमिति । पारुष्यं क्रूरत्वमिवोपशिक्षितुमभ्यसितुमसिधारासु खड्गधारासु निवसति निवासं करोति ।
ययासिधारासु कौर्यशिक्षणं कृतं सा कूरा साधुगृहेषु कथं तिष्ठतीति भावः । विश्वं प्रविष्टं यस्मिन् रूपे तत् । अथवा
विश्वेन रूप्यते निरूप्यते यद्रूपं तद्विश्वरूपं तस्य भावस्तत्त्वं तदिव ग्रहीतुं नारायणमूर्तिं जनार्दनशरीर-
माश्रिताधिगता । **अप्रत्ययेति** । अप्रत्ययोऽविश्वसो बहुलो यस्यामेवंभूता सती । दिवसान्ते यथा कमलं
स्वाश्रयं मुञ्चति तथा स्वाश्रयीभूतं भूभुजमपि । तत्रोभयोः साम्यमाह—**समिति** । सम्यक्प्रकारेणोपचितानि
वृद्धिं प्राप्नोति । अथ च समुपचितं वर्धमानं मूलं मित्रादिमूलकन्दः, दण्डो नालम्, कोशः कमलाभ्य-
न्तरम्, मण्डलं पारिमाण्डल्यम्, एतानि यस्येति विग्रहः । दण्डः करः, कोशो भाण्डागारः, मण्डलं देशो
यस्य । 'मण्डलं द्वादशराजकम्' इत्येकस्य । 'विजिगीषुर्दासीनो मध्यमश्चेति राजकम् । गुणानां विषयं वृद्धा
जगुः प्रकृतिमण्डलम् । पार्ष्णिराकन्द आसारः' इत्यपि । 'तदेवं शकमित्यादिभेदा द्वादश इष्यते । मण्डलं
द्वादशराजकम्' इत्यन्ये । लता वल्ली सेव विटा भण्डादयस्तान्पान्तीति विटपाः । विटपा एव विटपकाः ।
स्वार्थे कप्रत्ययः । पक्षे विटपा वृक्षाः । विटपानध्यारोहत्याश्रयणं करोति । गङ्गा स्वर्धुनी सेव वसु द्रव्यं तज्जनन्यपि
तरंगा भङ्गाः बुद्बुदः स्थासकस्तद्वचञ्चला चपला । पक्षे वसोर्भीष्मस्य (जननी) तरंगबुद्बुदाभ्यां चाश्रयवती च ।
दिवसकरः सूर्यस्तस्य या गतिर्गमनं सेव प्रकटिताविष्कृता विविधानेकप्रकारा संक्रान्तिर्वस्तुनेच्छासंबन्धो यया
सा । पक्षे राशिषु सूर्यसंबन्धः । पातालं वडवासुखं तस्य गुहा कन्दरा सेव तमोगुणस्तेन बहुला ददा । पक्षे
तमोऽन्धकारः । हिडम्बेव घटोत्कचप्रसूरिव भीमसाहसेनातिकठिनकर्मणैकमद्वितीयं हार्द(यं) हृदयं यस्याः । पक्षे
भीमस्य वृकोदरस्य यः साहसगुणः । **प्रावृडिति** । प्रावृड्वर्णाकालः सेवाचिरा स्वल्पकालीना या द्युतिः प्रकाश-
स्तत्कारिणी । पक्षेऽचिरद्युतिर्विद्युत् । **दुष्टेति** । दुष्टा कूरा या पिशाची राक्षसी सेव दर्शितः प्रकटीकृतोऽनेक-
पुरुषाणामुच्छ्रायोऽभ्युन्नतिर्यथा सा । पक्षे ऊर्ध्वीकृतभुजपाणिनरमानं पुरुषः । अनेकपुरुषाणामुच्छ्राय उच्चता ।
एवंभूता लक्ष्मीः स्वल्पसत्त्वमल्पसाहसं नरमुन्मत्तीकरोत्युन्मत्ततां नयति । **सरस्वतीति** । सरस्वती भारती
तया परिगृहीतं स्वीकृतं नरमीर्ष्येव मत्सरेणेव नालिङ्गति नालिङ्ग्यति । गुणवन्तं शौर्यादिगुणोपयुक्तं जनं नरम-
पवित्रमिवापावनमिव न स्पृशति न स्पर्शं करोति । **उदारेति** । उदारं स्फारं सत्त्वं यस्यैवंविधं पुरुषममङ्ग-
लमिव न बहु मन्यते नादरं करोति । सुजनं शुभजननिमित्तमिव निष्फलमिव न पश्यति नावलोकयति ।

टिप्पण—१ कदाचिद्व्यापारिणां गृहे वाणिज्यलक्ष्मीरूपेण, कदाचिद्वीराणां राज्ञां राजलक्ष्मीरूपेण-
त्यादिनानारूपधारणं विश्वरूपधारकस्य विष्णोः सकाशाद् गृहीतमित्युद्देशः । २ प्रकटिता विविधेषु
(जनेषु) संक्रान्तिः संचारो यया सेति स्पष्टोर्थोऽपि ग्रहेलिकायां परिणमितः । ३ अनेकेषां पुरुषाणामभ्यु-
दयो दर्शितः (लक्ष्म्या), अनेकपुरुषपरिमिता उच्चता दर्शिता (पिशाच्या) इति स्फुटोऽर्थः । ४ उच्चता-
पातादि दुर्लक्षणमिवेत्यर्थो वक्तव्यः ।

पाठा—१ दिवसावसानकमलम्, २ हिडम्बेव.

मङ्गलमिव न बहु मग्न्यते । मुजनमनिमित्तमिव न पश्यति । अभिजातमहिमिव लङ्घयति । शूरं कण्टकमिव परिहरति । दातारं दुःखप्रमिव न स्मरति । विनीतं पातकिनमिव नोपसर्पति । मनस्विनमुन्मत्तमिवोपहंसति । परस्परविरुद्धं चेन्द्रजालमिव दर्शयन्ती प्रकटयति जगति निजं चरितम् । तथाहि । संततमूष्माणमुपजनयन्त्यपि जाड्यमुपजनयति । उन्नतिमादधानापि नीचस्वभावतामाविष्करोति । तीर्थराशिसंभवापि तृष्णां संवर्धयति । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतिस्त्वमातनोति । बलोपचयमाहरन्त्यपि लघिमानमापादयति । अमृतसहोदरापि कटुकविपाका । विग्रहवत्यप्यप्रत्यक्षदर्शना । पुरुषोत्तमरतापि खलजनप्रिया । रेणुमयीव स्वच्छमपि कलुषीकरोति । यथायथा चेयं चपला दीप्यते तथातथा दीपशिखेव कज्जलमलिनमेव कर्म केवलमुद्भवमिति । तथाहि । इयं संवर्धनवारिधारा तृष्णाविषवल्लीनाम्, व्याधगीतिरिन्द्रियमृगाणाम्, परामर्शधूमलेखा सञ्चरितचित्राणाम्, विभ्रमशय्या मोहदीर्घ-

अभिजातं कुलीनमहिमिव सर्पमिव लङ्घयत्युत्कामयति । शूरमिति । शूरं शौर्यगुणोपेतं कण्टकमिव परिहरति दूरतस्त्यजति । दातारमिति । दातारं बहुप्रदं दुःखप्रमिवाद्युभस्वप्रमिव न स्मरति न स्मृतिविषयीकरोति । विनीतमिति । विनीतं विनयगुणोपेतं पातकिनमिव पापकारिणमिव नोपसर्पति न पार्श्वे प्रयाति । मन इति । मनस्विनं पण्डितमुन्मत्तमिव ग्रथिलमिवोपहसत्युपहास्यं करोति । इन्द्रेति । इन्द्रजालमिव कुहकमिव परस्परविरुद्धमन्योन्यासंबद्धं दर्शयन्ती प्रकाशयन्ती निजमालीयं चरितं वृत्तं जगति लोके प्रकटयत्याविष्करोति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । संततं विरन्तरमूष्माणं तापमुपजनयन्त्यपि कुर्वत्यपि जाड्यं शैत्यमुपजनयतीति विरोधः शाब्दः । तत्परिहारस्तूष्माणं दर्पं शैल्यं जाड्यमित्यर्थात् । उन्नतिमादधानापि धारयन्त्यपि नीचस्वभावतामाविष्करोतीति विरोधः । तत्परिहारस्तूष्माणि मुक्तकं नीचस्वभावोऽकर्तव्यं कर्मैत्यर्थात् । तीर्थराशिः समुद्रस्नातास्वभावपि समुत्पन्नापि तृष्णां संवर्धयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु तृष्णां गार्भमित्यर्थात् । ईश्वरतां दधानाप्यशिवप्रकृतिस्त्वमनीश्वरप्रकृतिस्त्वमातनोतीति विरोधः । तत्परिहारस्त्वीश्वरतां प्रभुतामशिवमद्युभमित्यर्थात् । बलोपचयमाहरन्त्यप्यानयन्त्यपि लघिमानमापादयतीति विरोधः । तत्परिहारस्तु बलोपचयं सैन्यसमूहं लघिमानं कार्पण्यमित्यर्थात् । अमृतसहोदराप्यमृतेन सहोत्पन्नापि कटुकसोपेतो विपाको यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु कटुको दुःखदायीत्यर्थात् । विग्रहवत्यपि मूर्तिमत्यप्यप्रत्यक्षमगम्यं दर्शनं यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु विग्रहवती कलहवतीत्यर्थात् । पुरुषोत्तमरतापि खला ये दुर्जना जनास्ते प्रिया यस्या इति विरोधः । तत्परिहारस्तु पुरुषोत्तमे कृष्णे रतं मैथुनं यस्या एवंविधापि खलजनानां प्रिया वल्लभेत्यर्थात् । रेणुमयीव रजोगुणमयीव स्वच्छमपि निर्मलमपि कलुषीकरोति मलिनीकरोति । यथेति । यथायथेयं लक्ष्मीश्चपला चञ्चला दीप्यते दीप्ता भवति तथातथा केवलं दीपशिखेव कज्जलचन्मलिनं कर्मलं कर्मोद्भवमुद्भिरिति । दीपशिखापि कज्जललक्षणं यन्मलिनं कर्म तदेवोद्भवमिति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । तृष्णा लोभस्तल्लक्षणानां विषवल्लीनां संवर्धने विस्तारणे वारिधारा जलश्रेणिः । अत्र श्रीजलधारयोर्द्विहेतुत्वेन साम्यम् । छेदयोग्यतया तृष्णावल्लयोः साम्यम् । व्याधेति । व्याधगीतिर्मृगवधजीविगानमिन्द्रियमृगाणामक्षहरिणानाम् । अत्र नाशकत्वसाम्याच्छ्रीगीत्योः साम्यम् । नाशकत्वसाम्याच्चाक्षमृगयोः साम्यम् । गानलुब्धाश्च मृगा इत्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् । सञ्चरितानि सदाचरणानि तान्येव चित्राणि तेषां परामर्श आमर्शनं तदर्थं या धूमलेखा धूमपङ्क्तिः ।

टिप्प०—१ टीकाकारस्यापि जाड्यम् । जाड्यम् (जडत्वम्) सदसद्विवेकराहित्यरूपं मौढ्यमित्यर्थो वाच्यः । २ समुद्रः संभवः (उत्पत्तिस्थानं) यस्याः इत्युचितोर्थः । ३ प्रोञ्जन्म्, आवरणमित्यादिरर्थ उचितः ।

पाठा०—१ इव पश्यति, २ दुःखप्रम, ३ नापसर्पति, ४ हसति, ५ प्रकटयति निजम्, ६ सततम्, ७ आरोपयन्त्यपि, ८ राशिरिव, ९ कटुविपाका,

निद्राणाम्, निवासजीर्णवलभी धनमदपिशाचिकानाम्, तिमिरोद्गतिः शास्त्रदृष्टीनाम्, पुरः-
पताका सर्वाविनयानाम्, उत्पत्तिनिग्रा कोधावेगग्राहणाम्, आपानभूमिर्विषयमधूनाम्,
संगीतशाला भ्रूविकारनाट्यानाम्, आवासदरी दोषाशीविषाणाम्, उत्सारणवेत्रलता सत्पु-
रुषैव्यवहाराणाम्, अकालप्रावृद्ध गुणकलहंसकानाम्, विसर्पणभूमिर्लोकापवादविस्फोटका-
नाम्, प्रस्तावना कपटनाटकस्य, कदलिका कामकरिणः, वध्यशाला साधुभावस्य, राहुजिह्वा
धर्मेन्दुमण्डलस्य । न हि तं पश्यामि यो ह्यपरिचितयानया न निर्भरमुपगूढः, यो वा न
विप्रलब्धः । नियतमियमालेख्यगतापि चलति, पुस्तकमय्यपीन्द्रजालमाचरति, उत्कीर्णापि

लोकैः कफनिवृत्त्यर्थं द्रव्यान्तरस्य धूम्रपानं कृत्वा पश्चात्स एवोदीर्यते तत्स्पर्शादेवालेख्यं विनश्यतीति भावः ।
मोह इति । मोहो मौढ्यम्, दीर्घनिद्रा निर्भीलितानि (१), तासां विभ्रमशय्या विलासशयनम् । धनेति । धनानि
द्रव्याणि, मैत्रो मुनोहसंभेदः त एव पिशाचिन्व्यस्तासां निवासार्थं जीर्णा प्राचीना वलभी गृहोपरिभागः ।
तिमिरेति । शास्त्राण्येव दृष्टयस्तासां तिमिरस्य नेत्ररोगविशेषस्योद्गतिः प्रादुर्भावः । पुर इति । सर्वेषामवि-
नयानां दुर्बुद्धीनां पुरःपताकाप्रेषवैजयन्ती । उत्पत्तीति । क्रोधस्य कोपस्य ये आवेगाः संभ्रमास्त एव
ग्राहा जलजन्तवस्तेषामुत्पत्तिनिग्रा तदिनी । आपानेति । विषया गोचरा एव मधूनि मद्यानि तेषामापान-
भूमिः पानगोष्ठिकास्थलम् । संगीतेति । भ्रुवां विकारा विकृतयस्त एव नाट्यानि तेषां संगीतशाला रङ्गशाला ।
आवासेति । दोषा एव दूषणान्येव आशीविषा आशी दंष्ट्रा तस्यां विषं येषां त आशीविषाः सर्पास्तेषामा-
वासार्थं दरी गृहा । उत्सारणेति । सत्पुरुषाः शिष्टास्तेषां व्यवहारा आचरणानि तेषामुत्सारणं दूरीकरणं
तद्धेतुका वेत्रलता वेत्रयष्टिः अकालेति । गुणा एव कलहंसाः कादम्बास्तेषामकालप्रावृद्धसमयो वर्षाकालः ।
प्रावृष्टिर्हंसा नश्यन्ति । इयं तु सर्वगुणानां विनाशहेतुरित्यपकर्षस्तु प्रसिद्धः । विसर्पणेति । लोकेषु येऽप-
वादा विरोधोक्तयस्त एव विस्फोटकाः शिलीन्द्राणि तेषां विसर्पणभूमिर्विस्तरणस्थलम् । प्रस्तावनेति । कपट-
नाटकस्य कैतवनृत्यस्य प्रस्तावना प्रारम्भः सूत्रधारादिप्रवेशः । कदलिकेति । कामकरिणो मदनगजस्य
कदलिका रम्भा । वध्येति । साधुभावस्य शोभनाध्यवसायस्य वध्यशाला सूनास्थानम् । राहुजिह्वेति ।
धर्मैः सदाचारः निर्मल(त्व)साम्यात्स एवेन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य राहुजिह्वा सैहिकेयरसना । न हीति ।
हि निश्चितम् । तं पुरुषं न पश्यामि नावलोकयामि, यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धात् । यः पुमानपरिचितयासंनिहितया
निर्भरमतिशयं नोपगूढो नाश्लिष्टः । यो वा न विप्रलब्धो न च विप्रतारितः । नियतं निश्चितम् । इयं लक्ष्मी-
रालेख्यगता चित्रलिखितापि चलति न स्थिरा भवति । अन्येषां चित्तानि चालयतीति वा । पुस्तकेति ।
पुस्तकमय्यपि ज्ञानमय्यपीन्द्रजालवज्जालमाचरति । उत्कीर्णेति । उत्कीर्णाप्युत्कीरितापि विप्रलभते विप्रतारणां

टिप्पणं—१ प्रलापमात्रमिदम्, धूममात्रेण चित्राणि विकृत्य आत्रियन्ते यथा महानसभितौ ।
२ इदमपि मौढ्यम्, सर्वत्रापि परस्परितरूपकम् । तद्विच्छेदो मा भूदिति—मोहाः विवेकाभावा एव
दीर्घनिद्रास्तासामित्यर्थो वाच्यः । ३ धनमदा एव पिशाचिका इत्यर्थ उचितः । ४ स्रक्चन्दनादय
इन्द्रियभोग्यपदार्था इत्यर्थ उचितः । ५ व्रणविशेषा इत्यर्थ उचितः । ६ कदलीसमूहे गजः स्वैरं विहरती-
त्यर्थः । ७ परस्परपरिज्ञानरहितया इत्यर्थ उचितः । ८ लक्ष्म्यां कार्यद्वारा कुलटाया वैश्याया वा
व्यवहारसमारोपात्समालोक्तिर्बोद्धव्या । ९ अज्ञानराशिष्टीकाकारः, 'पुस्तमय्यपि' इति पाठः । पुस्तमयी
मृत्काष्ठादिनिर्मितपुत्तलिकारूपापि इन्द्रजालमारचयति, अकस्मात् लक्ष्म्या विलोपात् । इति तदर्थः ।
'पुस्तकीहस्तनिर्पत्' इत्यादि वारभटः ।

पाठाः—१ पुरःसरः २ आवासः ३ व्याहाराणाम् ४ विस्फोटानाम् ५ अपरिचितया न निर्भरम्; अपरिचि-
तयानया न निर्भरम् ६ पुस्तमय्यपि ।

विप्रलभते, श्रुताप्यभिसंधत्ते, चिन्तितापि वञ्चयति । एवंविधयापि चानया दुराचारया कथमपि दैववशेन परिगृहीता विह्वला भवन्ति राजानः, सर्वाविनयाधिष्ठानतां च गच्छन्ति । तथाहि—अभिषेकसमय एव चैतेषां मङ्गलकलशजलैरिव प्रक्षाल्यते दाक्षिण्यम्, अग्निका-
र्यधूमेनेव मलिनीक्रियते हृदयम्, पुरोहितकुशाग्रसंमार्जनीभिरिवापह्नियते क्षान्तिः, उष्णी-
षपट्टबन्धनेवाच्छाद्यते जरागमनस्मरणम्, आतपत्रमण्डलेनेवापसार्यते परलोकदर्शनम्,
चामरपवनैरिवापह्नियते सत्यवादिता, वेत्रदण्डैरिवोत्सार्यन्ते गुणाः, जयशब्दकलकलरवैरिव
तिरस्क्रियन्ते साधुवादाः । ध्वजपटपल्लवैरिव परामृश्यते यशः । तथाहि—केचिच्छ्रमव-
शशिथिलशकुनिर्गलपुटचटुलाभिः खद्योतोन्मेवमुहूर्तमनोहराभिर्मनस्विजनगर्हिताभिः संपद्धिः
प्रलोभ्यमाना धनलवलाभावलेपविस्मृतजन्मानोऽनेकदोषोपचितेन दोषासृजेव रागावेशेन

करोति । श्रुताप्याकर्णिताप्यभिसंधत्ते संशयं करोति । चिन्तितापि वञ्चयति वञ्चनां करोति । एवंविधयापि पूर्वो-
क्तलक्षणलक्षितयाप्यनया श्रिया दुराचारया दुष्टाचरणया कथमपि महतां कष्टेन दैववशेन भाग्यवशेन परिगृहीताः
स्वीकृता राजानो विह्वला विह्वला भवन्ति । सर्वेषामविनयानां दुर्बुद्धीनामधिष्ठानतामधिकरणतां च गच्छन्ति
प्राप्नुवन्ति । चकारः समुच्चयार्थः । तदेव दर्शयति—**तथाहीति** । अभिषेकसमये राज्याभिषेकक्षण एवैतेषां राज्ञां
मङ्गलकलशजलैरिव कल्याणकुम्भान्मोभिरिव दाक्षिण्यमनुकूलता प्रक्षाल्यते धावनविषयीक्रियते । **अग्नीति** ।
अभिषेकानन्तरं होमस्य सद्भावादग्नीत्युक्तम् । अग्निकार्यं होमादि तस्य धूमेन हृदयं स्वान्तं मलिनीक्रियते ।
राज्ञामिति शेषः । **पुरोहितेति** । पुरोहितः पुरोधास्त्वस्य कुशाग्राणि दर्माग्राण्येव संमार्जन्यो बहुकार्यस्ताभिरिव
क्षान्तिः क्षमापह्नियते दूरीक्रियते । **उष्णीषेति** । उष्णीषं मूर्धवेष्टनं तदेव पट्टबन्धस्तेनैव जरा विस्मृता तस्याः
आगमनमागमस्तस्य स्मरणं स्मृतिराच्छाद्यत आत्रियते । **आतपत्रेति** । आतपत्रं छत्रं तस्य मण्डलेन निस्तलेन
परलोकस्य भवान्तरस्य दर्शनमवलोकनमपसार्यते दूरीक्रियते । **चामरेति** । चामरं बालव्यजनं तस्य पव-
नैर्वाजनैरिव सत्यमवितथं वदतीत्येवंशीलः सत्यवादी तस्य भावस्तत्ता सा अपह्नियतेऽपहरणविषयीक्रियते ।
वेत्रेति । वेत्रदण्डैर्वेतसयष्टिभिरिव गुणाः शौर्यादय उत्सार्यन्ते दूरीक्रियन्ते । **जयेति** । जयशब्दस्य ये
कलकलरवाः कोलाहलशब्दास्तैरिव साधुवादाः ख्यातयस्तिरस्क्रियन्ते न्यक्रियन्ते । **ध्वजेति** । ध्वजा वैजयन्त्य-
स्तेषां पटा वस्त्राणि तेषां पल्लवैः प्रान्तैरिव यशः श्लोकः परामृश्यते परामर्शो लोपः स क्रियते । तदेव दर्शयति—
तथाहीति । केचिन्मनुष्याः । **श्रमेति** । श्रमवशेन प्रयासाधिक्येन शिथिलः श्लथोऽदृढः शकुनेर्मयूरस्य
अन्यस्य वा पक्षिविशेषस्य यो गलः कण्ठस्तस्य यत्पुटं तद्वच्चपलाभिः । मयूरस्य कण्ठः श्रमवशेन चाल्यन्तं
चपलः स्यादिति तदुपमानम् । **खद्योत इति** । खद्योतो ज्योतिरिङ्गणस्तस्य य उन्मेषोऽवभासस्तद्वन्मुहूर्तं
मनोहराभिश्चित्तहारिणीभिः । **मनस्वीति** । मनस्विजनाः पण्डितलोकास्तैर्गर्हिताभिर्निन्दिताभिरिवविधाभिः
संपद्धिः समृद्धिभिः प्रलोभ्यमाना लोभं प्राप्यमाणाः । **धनेति** । धनस्य द्रव्यस्य यो लवो लेशस्तस्य लाभः
प्राप्तिस्तस्माद्योऽवलेपोऽहंकारस्तेन विस्मृतं विस्मरणं प्राप्तं जन्म येषां ते तथानेके दोषा दूषणानि तैरुपचितेन
व्याप्तेन । **रागावेशेनेति** । राग इच्छाद्वयं च तेषामावेशस्तन्मयीभावस्तेन बाध्यमानाः पीड्यमानाः ।

टिप्पणं—१ कपटव्यवहारं करोति । २ राज्ञां प्रसङ्गे 'मनुष्याः' इति व्याख्या प्रमादः । राजान
इत्युचितम् । ३ दोषैः वातपित्तकफविकारैः उपचितेन वृद्धिगतेन दुष्टेन असृजा (रक्तेन) यथा पी-
ड्यमाना भवन्ति तथादोषैः कामक्रोधादिभिः प्रवृद्धेन रागावेशेन विषयासक्तिरूपेणानिवेशेन अधरी-
क्रियमाणा इति व्याख्योचिता । इदं सर्वं भ्रममात्रम् । अत एव 'दुष्टासृजेव' इत्येव पाठः, 'दोषोपचितेन'
इति पूर्वमुक्तत्वे न पौनरुक्त्यप्रसङ्गात् ।

पाठांशः—१ दैवपरिगृहीता. २ विह्वलीभवन्ति. ३ ध्वैषाम्; एव चैषाम्. ४ मलिनीभवति. ५ अपनीयते. ६ पट.
७ अवच्छाद्यते. ८ अपवार्य; अपवार्यते. ९ कलकलैः. १० कचित्. ११ अमशिथिल. १२ पक्षपुट. १३ दुष्टासृजेव.

बाध्यमानाः, विविधविषयप्रासलालसैः पञ्चभिरभ्यनेकसहस्रसंख्यैरिवेन्द्रियैरायास्यमानाः, प्रकृतिचञ्चलतया लब्धप्रसरेणैकेनापि शतसहस्रतामिवोपगतेन मनसाकुलीक्रियमाणा विह्वल-
तामुपयान्ति । ग्रहैरिव गृह्यन्ते, भूतैरिवाभिभूयन्ते, मन्त्रैरिवावेद्यन्ते, सत्त्वैरिवावष्टभ्यन्ते,
वायुनेव विडम्ब्यन्ते, पिशाचैरिव प्रस्यन्ते, मदनशरैर्मर्माहता इव मुखभङ्गसहस्राणि कुर्वन्ते,
धनोष्मणा पच्यमाना इव विचेष्टन्ते, गाढप्रहाराहता इवाङ्गानि न धारयन्ति, कुलीरा इव
तिर्यक्परिभ्रमन्ति, अधर्मभग्नगतयः पङ्गव इव परेण संचार्यन्ते, मृषावादविषाकसंजातमु-
खरोगा इवातिकृच्छ्रेण जरुपन्ति, सप्तच्छदतरव इव कुसुमरजोविकारैः पार्श्ववर्तिनां शिरः-
शूलमुत्पादयन्ति, आसन्नमृत्यव इव बन्धुजनमपि नाभिजानन्ति, उत्कम्पितलोचना इव

केनैव । दोषेति । दोषं दुष्टं यदसुप्रकृतं तेनेव । तथापि रागो भवत्येवेति साम्यम् । विविधेति । विविधा
येऽनेके विषया गोचरास्त एव प्रासा गुडेरकास्तत्र लालसैलम्पटैः । पञ्चभिरिति । पञ्चभिरपि प्राणप्रमितसं-
ख्यैरपि चक्षुरादिभिरपि शतसहस्रतां लक्षतामुपगतेन प्राप्तेन अनेकसहस्रसंख्यैरिन्द्रियैः करणैरायास्यमानाः परि-
क्षिप्यमानाः । प्रकृतीति । प्रकृत्या स्वभावेन चञ्चलश्चपलस्तस्य भावस्तत्ता तया लब्धः प्रसरोऽवकाशो येनैव-
भूतेनैकेन मनसा चित्तेनाकुलीक्रियमाणा विह्वलतामुतिपञ्चलतामुपयान्ति गच्छन्ति । ग्रहैरिति । ग्रहैः शनै-
श्चरादिभिरिव गृह्यन्ते ग्रहणविषयीक्रियन्ते । भूतैः पिशाचैरिवाभिभूयन्ते । मन्त्रैरिति । मन्त्रा देवाधिष्ठातृका-
स्तैरिवावेद्यन्ते । मन्त्रेणान्यत्रावेशः क्रियते । यथा भूतमन्यत्र प्रवेद्यते । सत्त्वैरिव दुष्टप्राणिभिरिवावष्टभ्यन्ते
हृटेन गृह्यन्ते । वायुनेव पवनेनेव विडम्ब्यन्त इतस्ततो विक्षिप्यन्ते । पिशाचैरिव राक्षसैरिव प्रस्यन्ते भक्ष्यन्ते ।
मदनेति । मदनशरैः कामबाणैर्मर्मस्थलं आहतास्ताडिता इव मुखभङ्गसहस्राण्याननविकृतिसहस्राणि
कुर्वन्ते घटयन्ति । धनेति । धनस्य द्रव्यस्योष्मा तापस्तेन पच्यमानाः पाकविषयीक्रियमाणा इव विचेष्टन्ते ।
विविधां चेष्टां कुर्वन्तीत्यर्थः । गाढेति । गाढस्तीव्रो यः प्रहारो लघुडादिना कुल्लण्टं तेनाहता इवाङ्गानि हस्त-
पादादीनि न धारयन्ति न धर्तुं शक्नुवन्तीत्यर्थः । कुलीरेति । कुलीरा इव कर्कटा इव तिर्यक्परिधीना एव
परिभ्रमन्ति परिभ्रमणं कुर्वन्ति । अधर्मैरिति । अधर्मैणासदाचरणेन भग्ना भग्नं प्राप्ता गतिर्गमनं सत्कर्मणि वृत्तिश्च
येषामेवंभूताः पङ्गव इव खड्गा इव परेणान्येन संचार्यन्ते संचरणशीलाः क्रियन्ते । मृषेति । मृषावादोऽस-
त्यभाषणं तस्य विपाकः परिणामस्तेन संजातः समुत्पन्नो मुखरोगो येषामेतादृश इवातिकृच्छ्रेणातिकष्टेन
जल्पन्ति ब्रुवन्ति । सप्तेति । सप्तच्छदतरव इव विषमच्छदवृक्षा इव कुसुमानि नेत्राणि तेषां ये रजोभिर्गुणै-
र्विकारा विकृतयस्तैः । पक्षे कुसुमरजोविकारैः पुष्परागविकृतिभिः । 'कुसुमं स्त्रीरजो नेत्रे' इत्यनेकार्थः ।
पार्श्ववर्तिनां समीपस्थायिनां शिरःशूलं मस्तकव्यथामुत्पादयन्ति जनयन्ति । सप्तपर्णकुसुमरजसः शिरःशूले-
त्पादकत्वं वैद्यके प्रसिद्धम् । आसन्नेति । आसन्नः समीपवर्ती मृत्युर्येषां त एवंविधा इव बन्धुजनमपि
स्वजनमपि नाभिजानन्ति नोपलक्षयन्ति । उदिति । उत्प्राबल्येन कम्पितं धृतं लोचनं नेत्रं येषामेवंविधा इव

टिप्पणं—१ उपगतैरिति वाच्यम् । २ सर्वैः सह कौटिल्यमाचरन्तीत्यर्थः । ३ कुसुमरजसां विकारैः
(तत्संपर्कजनितवायुविकारैः) सप्तपर्णतरवो यथा शिरोधेदनामुत्पादयन्ति, तथा इमे कुसुमानि (नेत्र-
रोगाः) एव रजोविकारा रजोगुणपरिणामास्तैः आसन्नवर्तिनां शिरःशूलजन्यपीडामिवोत्पादयन्तीति तात्प-
र्यम् । टीकातो व्याख्यामात्रमवगन्तव्यम् । 'कुसुमं स्त्रीरजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः ।' इति हैमस्य श्रुद्धः
पाठः । ४ इदमपि घोरमज्ञानम् । 'उत्कुपितलोचना इव' इत्येव पाठः । उत्कुपितलोचना रुग्णनेत्रा इति
तदर्थः । यस्य नेत्रपीडा भवति स तेजस्विपदार्थं न शक्नोति वीक्षितुम् ।

पाठा—१ विषयसप्रास. २ प्रसारेण. ३ अभिहताः. ४ राभिहताः. ५ विपपाक. ६ आसन्नवर्तिनाम्.
७ पुरःस्थितं बन्धुजनम्. ८ उत्कुपित.

तेजस्विनो नेक्षन्ते, कालदष्टा इव महामन्त्रैरपि न प्रतिबुध्यन्ते, जातुषाभरणानीव सोष्माणं न सहन्ते, दुष्टवारणा इव मेहामानस्तम्भनिश्चलीकृता न गृह्णन्त्युपदेशम्, तृष्णाविषमूर्च्छिताः कनकमयमिव सर्वं पश्यन्ति, इषव इव पानवार्धिततैर्दृष्ट्याः परप्रेरिता विनाशयन्ति, दूरस्थितान्यपि फलानीव दण्डविक्षेपैर्महाकुलानि शातयन्ति, अकालकुसुमप्रसवा इव मनोहराकृतयोऽपि लोकविनाशहेतवः, इमशानामय इवातिरौद्रभूतयः, तैमिरिका इवादूरदर्शिनः, उपसृष्टा इव क्षुद्राधिष्ठितभवनाः, श्रूयमाणा अपि प्रेतपटहा इवोद्वेजयन्ति, चिन्त्यमाना अपि महापातकाध्यवसाया इवोपद्रवमुपजनयन्ति । अनुदिवसमापूर्यमाणाः पापेन-

सैजस्विनः प्रतापवन्तः पुरुषाभिःस्पृहाक्षेक्षन्ते नावलोकयन्ति । पक्षे तेजस्विनः सूर्योदिकान् । कालदष्टेति । निषिद्धकाले संध्यादिरूपे दष्टा भक्षिताः । सर्पेणेति शेषः । एवंविधा इव महामन्त्रैर्जातुषाभरणानीव सोष्माणं भिरपि न प्रतिबुध्यन्ते न बोधं प्राप्नुवन्ति । जातुषेति । जातुषाभरणानि लाक्षानिष्पन्नभूषणानीव सोष्माणं तेजस्विनं पुरुषं न सहन्ते न गृह्णन्ति । दुष्टेति । दुष्टवारणा इव मदोन्मत्तगजा इव महान्त्युत्कृष्टो यो मानोऽहंकारस्तल्लक्षणो यः स्तम्भः स्थूणा तेन निश्चलीकृताः स्वन्धतां प्रापिताः सन्त उपदेशं शिक्षां न गृह्णन्ति नाददते । गजपक्षे महन्मानं यस्यैवंविधो यः स्तम्भ आलानस्तम्भस्तेन निश्चलीकृता नद्धाः सन्त उपदेशं हस्तिपकवाक्यं न गृह्णन्ति । अवगणयन्तीत्यर्थः । तृष्णेति । तृष्णैव विषं गरलं तेन मूर्च्छिता भ्रान्ताः कनकमयं सुवर्णमयमिव सर्वं पश्यन्ति विलोकयन्ति । इषव इति । पानं मधुपानं निशानघर्षणं च ताभ्यां बर्धितं तैक्ष्ण्यं मदक्रौर्यं प्रहारशक्तिश्च येषामेवंविधा इषव इव बाणा इव परोऽन्यो मन्त्री च ताभ्यां प्रेरिता नोदिता विनाशयन्ति विनाशं जनयन्ति । दण्डो यद्विभीर्गोधैर्यश्च तयोर्विक्षेपाः प्रहारा दुर्द्दिनानि च तैर्दूरस्थितान्यपि दक्षिणदेशवर्तीन्यपि फलानीव सस्यानीव महाकुलानि महाभिजनानि शातयन्ति पीडयन्ति पातयन्त्यपि च । अकालेति । मनोहराश्चित्तहारिण्य आकृतय आकारा येषामेवंविधा अपि राजानो लोकविनाशहेतवो भवन्ति । सदाकृतिसाम्याहुपमानान्तरमाह—अकालेति । अकालेऽन्धतौ कुसुमप्रसवा इव । तदुक्तम्—‘द्रुमौषधिविशेषाणामकाले कुसुमोद्गमः । फलप्रसवयोर्वन्धं महोत्पातं विदुर्बुधाः’ । इमशानामय इति । इमशानं प्रेतवनं तस्यामय इवातिरौद्रा अन्येषां भयोत्पादिका भूतिः संपद्येषां ते तथा । पक्षेऽक्रूरा भूतिर्भस्म येषु । तैमिरिकेति । तिमिरं नेत्ररोगः स संजातो येषां ते तैमिरिकास्त इवादूरदर्शिनः । भाविनं दोषं न पश्यन्तीत्यर्थः । दूरं परलोकं न पश्यन्तीत्यर्थो वा । पक्षेऽदूरदर्शिनः समीपस्थितवस्तुविलोकिनः । उपसृष्टेति । उपसृष्टा बहिःकृता इव क्षुद्रैर्विद्वैरधिष्ठितमाश्रितं भवनं गृहं येषां ते तथा । श्रूयमाणा इति । श्रूयमाणा आकर्ण्यमाणा उद्वेजयन्त्युद्वेगं जनयन्ति । क इव । प्रेतपटहा इव यथा मृतकवाद्यानि निर्वेदमन्येषां समुत्पादयन्तीत्यर्थः । कस्मिंश्चिदेशे मृतकानां पुरस्ताद्वाद्यानि बाधयन्त इति देशाचारः । चिन्त्येति । चिन्त्यमाना अपि चेतसि स्मर्यमाणा अपि महापातकं लीहत्यादि तदध्यवसाया इव तदभिप्राया इवोपद्रवं वञ्चकादिर्दुःखमुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । अन्विति । अनुदिवसं प्रतिदिवसं पापेनैवसापूर्यमाणा

टिप्पण—१ भूषणपक्षे ४ मिम् । राजपक्षे—ईर्ष्यावशादसहनम् । जातुषपक्षे—विगलनवशादित्यर्थः । २ सामदानमेददण्डा इति चतुर्थोपाय इति व्याख्योचिता । ३ रति—संलभ्या वाराङ्गना इव क्षुद्रैः नीचैर्लोकैः, पक्षे विद्वैरधिष्ठितानि भवनानि येषां ते । ‘उपसृष्टं तु मैथुनम्’ इति त्रिकाण्डशेषः । ४ चित्तस्याऽशान्तिम् ।

पाठा—१ जातुषा इव. २ मन्त्रालयः मन्त्रालयः. ३ कृता अपि न. ४ अतितृष्णाविषवेगः तृष्णावेशः. ५ असयः; अमयः; असवः. ६ पारुष्याः.

बाध्मातमूर्तयो भवन्ति, तदवस्थाश्च व्यसनशतसख्यतामुपगता वल्मीकवृणाभावस्थिता जल-
बिन्दव इव पतितमप्यात्मानं नावगच्छन्ति ।

अपरे तु स्वार्थनिष्पादनपरैर्धनपिशितग्रासगृध्रैरास्थाननैलिनीधूर्तवकैर्धूतं विनोद इति,
परदाराभिगमनं वैदग्ध्यमिति, मृगयां श्रम इति, पानं विलास इति, प्रमत्ततां शौर्यमिति,
स्वदारपरित्यागमव्यसनितेति, गुरुवचनावधीरणमपरप्रणेतृत्वमिति, अजितभृत्यतां सुखोप-
सेव्यत्वमिति, नृत्यगीतवाद्यवेद्याभिसक्तिं रसिकतेति, महापराधार्मिकर्णनं महानुभावतेति,

त्रियमाणा इवाध्मातमूर्तयः स्थूलदेहा भवन्ति । तदिति । सैवावस्था येषां ते तदवस्थाः । चः समुच्यार्थः ।
एवंविधा व्यसनानां द्यूतादीनां शतं तस्य सख्यतां मित्रतामुपगताः प्राप्ताः । 'शरव्यताम्' इति पाठे तु शरव्यं
लक्ष्यं तस्य भावस्तत्त्वमुपगता इत्यर्थः । वल्मीकेति । वल्मीकमुपदेहिकोगृहं तस्य वृणानि नडादीनि तेषामग्राणि
प्रान्तानि तेष्ववस्थिता ये जलबिन्दवस्त इव पतितमपि मनुष्यजन्मनः स्वस्तमप्यात्मानं नावगच्छन्ति न जानन्ति ।

अपरे त्विति । अपरेऽन्ये । तु पुनरर्थः । राजानः । श्रीमतां दोषान्तरमप्याह—अपरे त्विति । इति
दोषानपि गुणपक्षमध्यारोपयद्भिर्धूर्तैर्विप्रतारकैः स्तुतिभिः प्रतार्यमाणाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपहासयोग्यता-
मुपयान्ति प्राप्नुवन्तीत्यन्वयः । कीदृशैर्धूर्तैः । स्वेति । स्वस्यात्मनो योऽर्थः प्रयोजनं तस्य निष्पादनं करणं
तत्र परैस्तत्परैः । धनमिति । धनं द्रव्यं तदेव पिशितं मांसं तस्य ग्रासो ग्रहणं तस्मिन् गृध्रैर्हरिभिर्यथा
तथा द्रव्यार्जनपरैरित्यर्थः । आस्थानेति । आस्थानं नृपोपवेशनस्थलं तदेव नलिनी कमलिनी तस्यां वकै-
र्धूर्तैः । यथा वका नलिनीमाश्रित्य तदाश्रयबलेन स्वात्मानमाच्छाद्य येन केन प्रकारेण परान्वञ्चयित्वा कस्मादेव
परान्भक्षयन्ति तद्वदास्थानबलेन परान्वञ्चयित्वा स्वानि भक्षयन्ति । इतिशब्दार्थमाह—द्यूतमिति । द्यूतं
दुरोदरं विनोदः क्रीडामात्रम् । न चैतद्विहिते किञ्चित्पातकमस्तीति भावः । परेति । परदाराः परस्त्रिय-
स्तेषामभिगमनं संभोगो वैदग्ध्यमिति चातुर्यमित्यर्थः । मृगयेति । मृगयां मृगव्यां श्रम इति । 'अभ्यासः
खुरलीति श्रमो योगाभ्यासः' इति कोशः । न तु परप्राणव्यापादनजनितं किमपि पातकमस्तीति भावः ।
पानमिति । पानं मद्यादीनां । विलास इति । विलसितमित्यर्थः । प्रमत्ततामिति । प्रमत्ततां क्षीवतां
शौर्यं सुभट्टकृत्यमिति । स्वेति । स्वस्य दाराः स्त्री तस्याः परित्यागं त्यजनमव्यसनितानासक्तता इति । ननु
धर्माधिक्यम् । गुरुरिति । गुरुर्हिताहितप्रतिपरिहारोपदेष्टा तस्य वचनं वचस्तस्यावधीरणमुल्लङ्घनमपर-
प्रणेतृत्वमन्यवश्यत्वम् । 'वश्यः प्रणेतृ' इति कोशः । गुरुवचनावधीरणेन कूरोऽर्थं प्रभुरिति भियापरे साम-
न्तादयो वश्यत्वं प्रतिपद्यन्त इति तेषामाशयः । अजितेति । शिक्षार्थं ताडिता मृत्या यस्य राज्ञः सम्यक्सेवां
कुर्वन्ति स जितमृत्योऽन्यस्त्वजितभृत्यस्तस्य भावस्तत्ता ताम् । इदं च नृपतेर्दूषणम् । वैगुण्ये मृत्यानामवश्यं
शिक्षा प्रदातव्येति राजचिह्नम् । तदुक्तम्—'शठदमनमशठपालनमाश्रितभरणं च राजचिह्नानि' इति । तस्मि-
न्सुखोपसेव्यत्वं सुखेनोपसेवितुं योग्यः सुखोपसेव्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् । सुखोपसेव्योऽयं नृप इति लोके ख्याति-
मात्रं गुण आरोप्यते । नृत्येति । नृत्यं नाट्यम्, गीतं गानम्, वाद्यमातोद्यम्, वेद्या वारवध्वः, तांस्वभिसक्ति-
मत्यासक्तचित्तां रसिकता रसाभिज्ञता इति । महेति । महापराधानां कौरवयुद्धादीनामवकर्णनं श्रवणं महानु-

टिप्पण—१ उयीकाकृतमृत्तिकारस्तूपः (कीदृशिशेषेण निःसारितमृत्तिकाराशिः) तत्रोत्पन्नवृणाग्रे
स्थिता जलबिन्दव इव । पातित्येन युक्तमात्मानं मोहाज्ज्ञ जानन्ति । वल्मीके पतिता जलबिन्दवस्तु शुष्क-
त्वाच्च प्रतीयन्त इत्याशयः । २ धर्मादभ्रंश इति वक्तव्यम् । ३ न परप्रणेतृत्वम्, स्वाधीनता-
सूचनात्स्वातन्त्र्यमित्यर्थः । ४ 'महापराधानाकर्णनम्' इत्येव पाठः । महतोऽप्यपराधस्य 'अकिञ्चित्करमि-
दम्' इति उपेक्षावशादनाकर्णनम् । वस्तुतस्त्वयमविचारो दोष एव ।

पाठाः—१ वृणाग्रस्थिताः, २ नलिनीवकैः, ३ मृगया, ४ प्रमत्तता, ५ स्वदारपरित्यागः, स्वदारपरित्यागेऽ-
६ भृत्यता, ७ नृप, ८ अभिसक्तिः, ९ रसिकतामिति, १० अनाकर्णनम् ; अनवकर्णनम्.

पराभवसहत्वं क्षमेति, स्वच्छन्दतां प्रभुत्वमिति, देवावमाननं महासत्त्वतेति, वन्दिजन-
ख्यातिं यश इति, तैरलतामुत्साह इति, अविशेषज्ञतामपक्षपातित्वमिति दोषानपि गुणप-
क्षमध्यारोपयद्भिरन्तः स्वयमपि विहसद्भिः प्रतारणकुशलैर्धूर्तैरमानुषलोकोचिताभिः स्तुतिभिः
प्रतार्यमाणा वित्तमदमैतच्चित्ता निश्चेतनतया तथैवेत्यात्मन्यारोपितालीकाभिमाना मर्त्यधर्मा-
णोऽपि दिव्यांशावतीर्णमिव सदैवतमिवातिमानुषमात्मानमुत्प्रेक्षमाणाः प्रारब्धदिव्योचित-
चेष्टानुभावाः सर्वजनस्योपहास्यतामुपयान्ति । आत्मविडम्बनां चानुजीविना जनेन क्रिय-
माणामभिनन्दन्ति । मनसा देवताध्यारोपणविप्रतारणादसद्भूतसंभावनोपहृताश्चान्तःप्रविष्टा-
परभुजद्वयमिवात्मबाहुयुगलं संभावयन्ति । त्वगन्तरिततृतीयलोचनं स्वललाटमाशङ्कन्ते ।

भावता महाधर्मिष्ठता । अदातृत्ववशात् मागधादिभिर्विहितस्य गालिप्रदानादिपराभवस्य तिरस्कृतेः सहत्वं
क्षमेति क्षान्तिः । स्वच्छन्दतां निरवग्रहतां प्रभुत्वमैश्वर्यम् । देवेति । देवा अर्हदादयस्तेषामवमाननमवगणनं
महासत्त्वता महाधैर्यता । वन्देति । वन्दिजना मागधादयस्तेषां ख्यातिं प्रतिष्ठिम् । यशःश्लोक (?) इति ।
एतेन पण्डितजनप्रदानं न श्लोकजनकमिति भावः । तरलतां चपलतामुत्साहः प्रगल्भता इति । अधीति ।
अविशेषज्ञतां विशेषविशेषानभिज्ञतामपक्षपातित्वं माध्यस्थ्यमिति । अत्र 'द्युतम्' इत्यारभ्य पूर्वपूर्वस्योद्देश्य-
तयोत्तरोत्तरस्य बाध्यमानतया पूर्वस्मिन्दोष उत्तरस्य गुणस्यारोपः प्रशंसनमेवाध्यारोपः । अत्राध्यारोपकलक्षणे
रूपकव्यासङ्गजनकत्वं सातिशयसुखजनकत्वादिकं साम्यं स्वयमूहनीयम् । अथ धूर्तान्विशेषयन्नाह—अन्त इति ।
अन्तर्मध्ये स्वयमप्यात्मनापि विहसद्भिर्हास्यं कुर्वद्भिः । अस्मद्विप्रतारणानभिज्ञ इति हास्यनियामकम् । प्रतारणा
वञ्चना तत्र कुशलैरभिज्ञैः । किं क्रियमाणा धनिनः । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचिताभियोग्याभिः । स्तुतेर्वि-
शेषणम् । चित्तेति । वित्तस्य द्रव्यस्य मदस्तेन मत्तं चित्तं येषां ते तथा । अत एव निश्चेतनतया निर्गता चेतना
ज्ञानं यस्मात्तस्य भावस्तत्ता तथा । तथैवेति । यथा यथा प्रतार्यमाणास्तथैवेत्यर्थः । आत्मन्यारोपितं स्थापित-
मलीकं मिथ्याभिमानं यैस्ते तथा मर्त्यधर्माणोऽपि मर्त्यस्य मनुष्यस्य धर्मा गमनादयो येषामेवंविधा अपि ।
दिव्येति । दिव्या देवसंबन्धिनो यैऽशा भागास्तैरवतीर्णमुत्पन्नमिव सदैवतमिव देवताधिष्ठितमिवातिमानुषं
कर्मातिक्रम्य वर्तमानमात्मानमुत्प्रेक्षमाणा मन्यमानाः । प्रारब्धेति । प्रारब्धा या दिव्योचिता देवजनयोग्या-
चेष्टाः क्रियास्ताभिरनुभावो माहात्म्यं येषां ते तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनुजीविना जनेन सेवकजनेन
क्रियमाणां विधीयमानामात्मविडम्बनामसद्गुणारोपलक्षणामभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । चकारः पूर्वोक्तसमु-
च्चयार्थः । विभूतिमतां राज्ञां पुनर्दोषान्तरमाह—मनसेति । देवताया हरिहरादेरध्यारोपणं औरोपणं तेन
विप्रतारणं वञ्चनं तस्मादिति । असदिति । असद्भूतासद्गुणा या संभावना देवरूपत्वेन निश्चयस्तेनोपहृता विन-
ष्टबुद्धयः । देवत्वाध्यारोपत्वनिमित्तमूलानि प्रदर्शयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये प्रविष्टमपरमन्यद्भुजद्वयं
यस्मिन्नेवंविधमिवात्मनो बाहुयुगलं स्वकीयं भुजयुगं संभावयन्ति संभावनाविषयीकुर्वन्ति । एतेन स्वस्मिन्नु-
भुजत्वं ख्यापितम् । त्रिनेत्रत्वमप्याह—त्वगिति । त्वकृत्तिस्तयान्तरितं पिहितं तृतीयं लोचनं यस्मिन्नेतादृशं

टिप्पण—१ आत्मनि अविद्यमाना अपि ये गुणास्तदारोपणरूपां विडम्बनाम् । २ धूर्तैः कृतं देवत्वा-
ध्यारोपणमेव प्रतारणं तस्मात् असद्भूता मिथ्याभूता या संभावना आत्मनो देवत्वेन निश्चयस्तेन उपहृता
नाशितबुद्धय इति व्याख्या । 'वस्तुतस्तु अध्यारोपप्रतारणाऽसंभूत' इत्येव पाठः । देवत्वारोप एव प्रता-
रणा तथाऽसंभूता या संभावना आत्मनि देवत्वमानं तेन उपहृता इति तत्र व्याख्या ।

पाठा०—१ परभवसत्त्वम्; परिभवसत्त्वम्. २ स्वच्छन्दता. ३ आख्यातिम्; ख्यातिः. ४ तदलता. ५ अवि-
शेषज्ञता. ६ अमानुषोचिताभिः. ७ मत्तनिश्चयेन. ८ तथेति; यथेति. ९ आत्मारोपित. १० अतिमानुष्यकम्.
११ प्रतारणादसद्भूत; प्रतारणासंभूत; प्रतारणासद्भूत.

दर्शनप्रदानमप्यनुग्रहं गणयन्ति । दृष्टिपातमप्युपकारपक्षे स्थापयन्ति । संभाषणमपि संवि-
भागमध्ये कुर्वन्ति । आज्ञामपि वरप्रदानं मन्यन्ते । स्पर्शमपि पावनमाकलयन्ति । मिथ्या-
माहात्म्यगर्वनिर्भराश्च न ग्रणमन्ति देवताभ्यः, न पूजयन्ति द्विजातीन्, न मानयन्ति
मान्यान्, नार्चयन्त्यर्चनीयान्, नाभिवादयन्त्यभिवादनार्हान्, नाभ्युत्तिष्ठन्ति गुरुन् ।
अनर्थकायासान्तरितोर्पभोगसुखमित्युपहसन्ति विद्वज्जनम्, जरावैकृत्यप्रलपितमिति पश्यन्ति
वृद्धोपदेशम्, आत्मप्रज्ञापरिभव इत्यसूयन्ति सचिवोपदेशाय, कुप्यन्ति हितवादिने । सर्वथा
तमभिनन्दन्ति, तमालपन्ति, तं पार्श्वे कुर्वन्ति, तं संवर्धयन्ति, तेन सह सुखमवतिष्ठन्ते,
तस्मै ददति, 'तं मित्रतामुपजनयन्ति, तस्य वचनं शृण्वन्ति, तत्र वर्षन्ति, तं बहु मन्यन्ते,
तमाप्ततामापादयन्ति, योऽहर्निशमनवरतमुपरचिताञ्जलिरधिदैवतमिव विगतान्यकर्तव्यः

खललाटं निजालिकमाशङ्कन्त आरेकाविषयीकुर्वन्ते । दर्शन्ति । लोकानां दर्शनप्रदानं स्वात्मप्रकटनमनुग्रहं
प्रसादं गणयन्ति मन्यन्ते । दृष्टीति । दृष्ट्याश्चक्षुषः पातमवलोकनं तदप्युपकारपक्षे उपकृतिपक्षे स्थापयन्ति
निक्षिपन्ति । संभाषेति । संभाषणं जल्पनं तदपि संविभागः पारितोषिकं दानं तन्मध्ये कुर्वन्ति । पारितोषि-
कतुल्यं गणयन्तीत्यर्थः । आज्ञामिति । आज्ञामपि निदेशमपि वरप्रदानं समीहितप्रदानं मन्यन्ते जानन्ति ।
स्पर्शः संश्लेषस्तदपि पावनं पूतं पवित्रमाकलयन्ति विचारयन्ति । मिथ्येति । मिथ्या वृथा यो माहात्म्य-
गर्वो माहात्म्याभिमानस्तेन निर्भरा मृता देवताभ्योऽर्हन्तो न ग्रणमन्ति नमस्कारं न कुर्वन्ति । द्विजेति ।
द्विजातीन्त्रयीमुखान् पूजयन्ति वस्त्रपात्रादिप्रदानेन न सत्कुर्वन्तीत्यर्थः । मान्यानि । मान्यान्माननीयान्
मानयन्ति न संमानं ददते । नेति । अर्चनीयानर्चायोग्यान्नाचर्यन्ति नार्चा कुर्वन्ति । नेति । अभि-
वादनार्हानुपसंग्रहयोग्यान्नाभिवादयन्ति न पादग्रहणं कुर्वन्ति । नेति । गुरुनिहताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टुन्
न अभ्युत्तिष्ठन्ति नाभ्युत्थानं कुर्वन्ति । अनर्थकेति । अनर्थको निष्फलो य आयासः प्रयासः श्रौतस्मार्त-
कर्मणि क्लेशस्तेनान्तरितं व्यवहितमुपभोगोऽज्ञादिकस्तज्जनितं सुखं सातं यस्येति कृत्वा विद्वज्जनं
विबुधजनमुपहसन्त्युपहासं कुर्वन्ति । जरेति । जरा विस्मया तस्या वैकृत्यं विकलता तेन प्रलपितं जल्पित-
मिति कृत्वा वृद्धानां स्वविराणामुपदेशं शिक्षां पश्यन्ति । जानन्तीत्यर्थः । आत्मेति । आत्मनः स्वस्य या
प्रज्ञा बुद्धिस्तस्याः परिभवः पराभव इति कृत्वा सचिवोपदेशाय प्रधानशिक्षाया असूयन्त्यसूयां कुर्वन्ति ।
हितेति । हितवादिने यथास्थितवादिने कुप्यन्ति कोपं कुर्वन्ति । सचिवोपदेशाय हितवादिन इति चतुर्थी-
द्वयमपि 'कुभट्टह' इत्यादिना संप्रदानसंज्ञायां सत्यां ज्ञेयम् । एतादृशं पुरुषं सर्वथा स्तुवन्तीत्याशयेनाह—
तमिति । तं पुरुषं सर्वथा सर्वप्रकारेणाभिनन्दन्ति प्रशंसन्ति । तमालपन्त्यालापं कुर्वन्ति । तं पुरुषं पार्श्वे
समीपे कुर्वन्ति रक्षन्ति । तं संवर्धयन्ति वृद्धिं प्रापयन्ति । तेनेति । तेन पुरुषेण सह सुखं यथा स्यात्तथाव-
तिष्ठन्तेऽवस्थानं कुर्वन्ति । तस्मायिति । तस्मै पुरुषाय ददति प्रयच्छन्ति । तमिति । तं पुरुषं प्रति मित्रतां
सहृद्भावतामुपजनयन्ति निष्पादयन्ति । तस्येति । तस्य पुरुषस्य वचनं वाक्यं शृण्वन्ति । तत्रेति । तस्मिन्पुंसि
वर्षन्ति पुनःपुनः प्रदानं कुर्वन्ति । तं पुरुषं बहु मन्यन्ते । अत्युत्कृष्टतया जानन्तीत्यर्थः । तमिति । तं प्रत्याप्ततां
शिष्टतामापादयन्ति प्रतिपादयन्ति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह—य इति । यः पुमानहर्निशमहोरात्रं
अनवरतं निरन्तरं विगतमन्यकर्तव्यं यस्यैवंभूत उपरचिताञ्जलिः संयोजितकरपुटोऽधिदैवतमिवेष्टदेवता-

टिप्पण—१ इति तु टीकाकारस्य कृपा हरिहरादिदेवैश्च इत्यर्थः । २ वस्तुतस्तु 'तं मित्रतामुप-
नयन्ति' तं जनं मित्रत्वं प्रापयन्तीति पाठः, तदर्थश्च ।

पाठा—१ प्रदाने. २ संप्रशंसनम्. ३ द्विजान्. ४ विषयोपभोग. ५ विद्वज्जनशीलम्. ६ न पश्यन्ति.
७ वृद्धजनोपदेशम्. ८ तस्य मञ्जिताम्. ९ उपनयन्ति. १० तमात्मनापादयन्ति तस्माद्विभ्यति.

स्तौति, यो वा माहात्म्यमुद्गावयति । किं वा तेषां सांप्रतं येषामतिवृत्तं संप्रायोपदेशनिवृत्तं कौटिल्यशास्त्रं प्रमाणम्, अभिचारक्रियाः क्रूरैकप्रकृतयः पुरोधसो गुरवः, पराभिसंधान-परा मन्त्रिण उपदेष्टारः, नरपतिसहस्रमुक्तोज्जितायां लक्ष्म्यामासक्तिः, मारणात्मकेषु शस्त्रेष्वभियोगः, सहजप्रेमाद्रहदयानुरक्ता भ्रातर उच्छेद्याः ।

तदेवं प्रायातिकुटिलकष्टचेष्टासहस्रदारुणे राज्यतन्त्रेऽस्मिन्महामोहकारिणि च यौवने कुमार ! तथा प्रयतेथा यथा नोपहस्यसे जनैः, न निन्द्यसे साधुभिः, न धिक्क्रियसे गुरुभिः, नोपांलभ्यसे सुहृद्भिः, न शोच्यसे विद्वद्भिः, यथा च न प्रकाश्यसे विटैः, न प्रतार्यसे अकुशलैः, नास्वाद्यसे भुजङ्गैः, नावलुप्यसे सेवकवृक्कैः, न वञ्च्यसे धूर्तैः, न प्रलोभ्यसे वनिताभिः, न विडम्ब्यसे लक्ष्म्या, न नर्त्यसे मदेन, नोन्मत्तीक्रियसे मदनेन, नाक्षिप्यसे

मिव स्तौति नवीति । यो वेति । यो माहात्म्यं तद्वग्वर्णनालक्षणमुद्गावयत्युद्गावनां करोति । विभूतिमतां पुनर्दोषान्तरमाह—किं वेति । तेषां विभूतिमतां वाधवा किं सांप्रतं युक्तं येषां विभूतिमतामतिवृत्तं संप्रायोपदेशनिवृत्तिश्चावहुल उपदेशः शिक्षा निर्गता घृणा दया यस्मादेतादृशं कौटिल्यशास्त्रं यामलादि प्रमाणमिति । अभिचारक्रिया कृत्याप्रतिकृत्यादिरूपक्रिया । क्रूरेति । क्रूरा निहिंसैकाद्वितीया प्रकृतिः स्वभावो येषामेवंविधाः पुरोधसः पुरोहिता गुरवो धर्मोपदेशकाः । परेषामितरेषामभिसंधानं निरोधस्तत्र परास्तपरा मन्त्रिणः सचिवा उपदेष्टारः शिक्षादायकाः । नरेति । नरपतीनां यत्सहस्रं तेन भुक्ता चासावुज्जिता त्यक्ता चेति कर्मधारयः । एवंविधायां लक्ष्म्यामासक्तिः प्रेमाधिक्यम् । मारणेति । मारणं व्यापादनं तदेवात्मा स्वरूपं येषां तथाविधेषु शास्त्रेष्वभियोग उद्यमः । सहेति । सहजं स्वारसिकं यत्प्रेम तेनार्द्रं स्निग्धं हृदयं येषामत एवानुरक्ता एतादृशा भ्रातरः सहोदरा उच्छेद्या मूलत उन्मूलनीयाः ।

प्रकृतमुपसंहरन्नाह—तदेवमिति । तदिति हेत्वर्थः । एवंप्राये पूर्वोक्तस्वरूपबहुले । अतीति । अतिकुटिला अतिप्रकाः कष्टदायिन्यश्चेष्टाः कायव्यापारास्तासां सहस्रं तेन दारुणे भीषणे । राज्यतन्त्र इति । राज्यस्य तन्त्रं इतिकर्तव्यता । 'इतिकर्तव्यता तन्त्रे' इत्यनेकार्थः । अस्मिन्ननुभूयमाने यौवने तारुण्ये च महामोहकारिणि महामौढ्यजनके । कुमारेति संबोधनम् । तथेति । तेनैव प्रकारेण प्रयतेथाः प्रयत्नं कृताः । यथा येन प्रकारेण जनैर्लोकैर्भवांस्त्वं नोपहस्यसे न उपहासविषयीक्रियसे । साधुभिः सज्जनैर्न निन्द्यसे न निन्दाविषयीक्रियसे । गुरुभिर्धर्माचार्यैर्न धिक्क्रियसे न धिग्जीवितमित्यादिवाक्यगोचरीक्रियसे । सुहृद्भिर्मित्रैर्नोपांलभ्यसे नोपांलभ्य-विषयीक्रियसे । विद्वद्भिः पण्डितैर्न शोच्यसे न शोकविषयीक्रियसे । यथा विटैरसदाचरणकारिभिर्न प्रकाश्यसे न प्रकटीक्रियसे । अकुशलैरनृणाचारिभिर्न प्रतार्यसे न प्रतारणाविषयीक्रियसे । भुजङ्गैर्गणिकापतिभिर्नास्वाद्यसे गणिकार्थं द्रव्यवितरणद्वारा नोपभोज्यसे । सेवकाः सपर्याकारिण एव वृका ईहामृगास्तैर्नावलुप्यसे नानिष्टे प्रस-ज्यसे । नाकुलीक्रियस इत्यर्थः । धूर्तैः शठैर्न वञ्च्यसे न प्रतार्यसे । वनिताभिः स्त्रीभिर्न प्रलोभ्यसे न प्रलोभना-विषयः क्रियसे । लक्ष्म्या श्रिया न विडम्ब्यसे न विडम्बनायुक्तः क्रियसे । न परित्यज्यस इत्यर्थः । मदेनाधि-पत्यजनितानुहारेण न नर्त्यसे न नृत्यं कार्यसे । मदनेन मनोभवेन न उन्मत्तीक्रियसे न चित्तविह्वतामापाद्यसे । विषयैरिन्द्रियार्थैर्नाक्षिप्यसे न प्रेर्यसे । रागेण स्नेहादिना न विकृष्यसे नाकुप्यसे । सुखेन सातेन नापह्रियसे न

टिप्पण—१ चाणक्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रम् । २ इत्येवयागादिरूपपरवधजनकक्रूरकृत्यम् । ३ प्रता-रणम् । ४ विटैः स्वसमानतया जनसमाजे न प्रकटीक्रियसे इति तात्पर्यम् । ५ 'न प्रहस्यसे कुशलैः' इत्येव पाठः । अकुशलानां प्रतारणसामर्थ्यमेव कथमिति नास्मिन्पाठे स्वारस्यम् ।

पाठाः—१ असांप्रतम्, २ प्रायोपदेश, ३ शास्त्रेषु, ४ पूर्वप्राये, ५ कुटिलकुचेष्टाः, कुटिलचेष्टा, ६ मोहा-न्धकारिणि, ७ तथातथा, ८ यथायथा, ९ जनेन, १० उपलभ्यसे, ११ प्रहस्यसे, १२ सर्ववनिताभिः.

विषयैः, नावकृष्यसे रोगेण, नौपह्रियसे सुखेन । कामं भवान्प्रकृत्यैव धीरः, पित्रा च समारोपितसंस्कारः, तरलहृदयमप्रतिबुद्धं च मदयन्ति धनानि, तथापि भवद्गुणसंतोषो मांमेवं मुखरीकृतवान् । इदमेव च पुनःपुनरभिधीयसे । विद्वांसमपि सचेतनमपि महासत्त्व-मध्यभिजातमपि धीरमपि प्रयत्नवन्तमपि पुरुषमियं दुर्विनीता खलीकरोति लक्ष्मीरिति । सर्वथा कल्याणैः पित्रा क्रियमाणमनुभवतु भवान्नैवयौवराज्याभिषेकमङ्गलम् । कुलक्रमाग-तामुद्रह पूर्वपुरुषैरूढां धुरम् । अवन्मय द्विषतां शिरांसि । उन्नमय स्वबन्धुवर्गम् । अभि-षेकानन्तरं च प्रारब्धदिग्विजयः परिभ्रमन्विजितामपि तव पित्रा सप्तद्वीपभूषणां पुनर्वि-जयस्व वसुंधराम् । अयं च ते कालः प्रतापमारोपयितुम् । आरूढप्रतापो राजा त्रैलोक्य-दर्शीव सिद्धादेशो भवति' इत्येतावदभिधायोपशशाम । उपशान्तर्वचसि शुकनासे चन्द्रापी-

परित्यज्यसे । काममत्यर्थं सकलशास्त्रवेत्तुभिः शिक्षिते त्वय्युपदेशो व्यर्थ इत्यर्थः । पुनराह—प्रकृत्येति । प्रकृत्या स्वभावेन धीरो धैर्यवान् । यद्यपीति पूरणीयम् । कीदृक् । पित्रा चेति । पित्रा चकारान्मयापि समा-रोपिता विहिताः संस्कारा जातकर्मादयः । अथ च तत्तद्गुणविशेषाश्च यस्यैवंभूतः । अथवान्यदप्याह—तर-लेति । तरलं चञ्चलं हृदयं चेत्तो यस्य स तमप्रतिबुद्धं बोधरहितं च पुरुषं धनानि द्रव्याणि मदयन्ति मदं जनयन्ति । अहं तु न तथानुनयामीति । येनोपदेशः सार्थकः स्यादिति तदभिप्रायमाशङ्क्योत्तरमाह—तथा-पीति । अनुपदेश्यत्येऽपि भवद्गुणैः शौर्यादिभिर्भ्यः संतोषो मनसस्तुष्टिमां शुकनासमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण मुखरी-कृतवांस्तादृग्वागव्यापारे प्रवर्तितवान् । अहार्यविपरीतशङ्कानिवृत्तयेऽयमुपदेश इत्यत आह—इदमेवेति । इदं पूर्वोक्तं पुनःपुनर्वारमभिधीयसे कथ्यसे । अहार्यशङ्कामुद्धाटयती—विद्वांसमिति । विद्वांसमपि पण्डितमपि सचेतनमपि ज्ञानवन्तमपि महासत्त्वमपि महासाहसमप्यभिजातमपि कुलीनमपि धीरमपि धैर्यवन्तमपि प्रयत्न-वन्तमप्युद्योगयुक्तमपि पुरुषं लक्ष्मीः श्रीः खलीकरोति सन्मार्गात्स्खलनां प्रापयति । अत्र सर्वत्रापिशब्दः कैमु-तिकन्यायपरः । अयमप्येवं करोति । अन्यस्य का वार्तेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—यत इयं दुर्विनीता । अपगत-विनयेत्यर्थः । भवान्स्वं पित्रा जनकेन कल्याणैर्मङ्गलैः क्रियमाणं विधीयमानं नवयौवनस्य यो राज्याभिषेकस्तल्ल-क्षणं यन्मङ्गलं श्रेयोऽनुभवत्वनुभवविषयीकरोतु । पूर्वपुरुषैरूढां कुलक्रमागतां परंपरायातां धुरं राज्यभारमुद्रहो-द्रहनं कुरु । अवेति । द्विषतां शत्रूणां शिरांसुत्तमाङ्गान्यवनमय नम्राणि कुरु । स्वबन्धुवर्गं स्वजनसमुदाय-मुन्नमयोर्ध्वीकुरु । अभीति । अभिषेकानन्तरं यौवराज्याभिषेकादनु । प्रारब्धेति । प्रारब्धः प्रस्तुतो दिग्विजयो येन सः परिभ्रमन्प्रतिदिशं दिशं दिशंप्रति गच्छंस्त्वव पित्रा त्वज्जनकेन विजितामपि स्वायत्तीकृता-मपि सप्तद्वीपभूषणां सप्तसंख्याका द्वीपा जम्बूप्रसृतयो भूषणं यस्या एवविधां वसुंधरां पुनर्द्वितीयवारं विजयस्व स्वायत्तीकुरु । यमिति । प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयितुं लब्धास्पदं कर्तुं ते तवार्थं कालः समयः । समागत इति शेषः । तस्य फलं प्रदर्शयन्नाह—आरूढेति । आरूढो लब्धास्पदः प्रतापो यस्यैवंभूतो राजा त्रैलोक्यदर्शीव योगीव सिद्धो निष्पन्न आदेश आज्ञा यस्य स तथा त्रिकालदर्श्यपि सिद्धादेशो भवति । यथा वदति तथैव भवतीत्यर्थः । इतीति । इति परिसमाप्ती । एतावन्मात्रमभिधायोक्तोपशशाम विरतवागव्यापारो बभूव । उपेति । उपशान्तवचस्युपरतवागव्यापारे तस्मिन्शुकनासे सति चन्द्रापीडस्ताभिः पूर्वोक्ताभिरुपदेश-

टिप्प०—१ समारोपितः शिक्षार्पणैः संस्थापितः संस्कारः सर्वविषयज्ञानं यस्य सः । इत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ विकृष्यसे; रज्यसे; आकृष्यसे. २ रागैः. ३ उपह्रियसे. ४ च महता प्रयत्नेन. ५ पव. ६ नव-यौवन; यौवन. ७ अनेकमङ्गलम्. ८ बन्धुवर्गम्. ९ भवत्. १० द्वीपसमुद्रभूषणम्. ११ हि राजा. १२ वचने.

डस्ताभिरुपदेशवाग्भिः प्रक्षालित इव, उन्मीलित इव, खच्छीकृत इव, निर्मृष्ट इव, अभिषिक्त इव, अभिलिप्त इव, अलंकृत इव, पवित्रीकृत इव, उद्भासित इव, प्रीतहृदयो मुहूर्तं स्थित्वा स्वभवनमाजगाम ।

ततः कतिपयदिवसापगमे च राजा स्वयमुत्क्षिप्तमङ्गलकलशः सह शुकनासेन पुण्येऽहनि पुरोधसा संपादिताशेषराज्याभिषेकमङ्गलमनेकनरपतिसहस्रपरिवृतः सर्वेभ्यस्तीर्थेभ्यः सर्वाभ्यो नदीभ्यः सर्वेभ्यश्च सागरेभ्यः समाहूतेन सर्वौषधिभिः सर्वफलैः सर्वमृद्भिः सर्वरत्नैश्च परिगृहीतेनानन्दवाष्पजलमिश्रेण मन्त्रपूतेन वारिणा सुतमभिषिषेच । अभिषेकसलिलाद्रदेहं च तं लतेव पादपान्तरं निजपादपममुञ्चत्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव संचक्राम राज्यलक्ष्मीः । अनन्तरमखिलान्तःपुरपरिवृतया च प्रेमाद्रहृदयया विलासवत्या स्वयमापादतलादामोदिना चन्द्रातपधवलेन चन्दनेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखरः, गोरोचनाच्छुरितदेहः, दूर्वाप्र-

वाग्भिः शिक्षावचनैः प्रक्षालित इव धौत इव, उन्मीलित इव विकसित इव, खच्छीकृत इव खच्छतां प्रापित इव, निर्मृष्ट इव मसृणीकृत इव, अभिषिक्त इव क्षपित इव, अभिलिप्त इव प्रलिप्त इव, अलंकृत इव भूषित इव, पवित्रीकृत इव पावनीकृत इव, उद्भासित इवोदीपित इव । प्रीतेति । प्रीतं संतुष्टं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतो मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा स्वभवनं निजसम्प्राजगामाययौ ।

तत इति । ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियद्वासरातिक्रमे च राजा नृपः सुतं तनयं वारिणा जलेनाभिषिषेच क्षपयांचकार । राजानं विशिनष्टि—**स्वयमिति** । स्वयमात्मनोऽपि ऊर्ध्वं नीतो मङ्गलामिधानः कलशो येन स तथा । शुकनासेन मन्त्रिणा सह पुण्येऽहनि पवित्रे वासरे । सुतं विशेष्यन्नाह—**पुरोधसेति** । पुरोधसा पुरोहितेन संपादितं विहितमशेषं समग्रं राज्याभिषेकलक्षणं मङ्गलं यस्य स तम् । राजानं विशिनष्टि—**अनेकेति** । अनेके भिन्नभिन्नदेशोद्भवा ये नरपतयो राजानस्तेषां सहस्रं तेन परिवृतः सहितः । जलं विशिनष्टि—**सर्वेभ्य इत्यादि** । सर्वेभ्यः समग्रेभ्यस्तीर्थेभ्यो मागधादिभ्यः । सर्वाभ्यो नदीभ्यस्तटिनीभ्यः । सर्वेभ्यः सागरेभ्यः । समुद्रान्तर्गतस्थलेभ्य इत्यर्थः । अन्यथा सागरस्यैवैवाद्भुवचनमनर्थकं स्यात् । समाहूतेनैकीकृतेन । पुनस्तदेव विशिनष्टि—**सर्वौषधीति** । सर्वाः समग्रा ओषधयः फलपाकान्तास्ताभिः सर्वफलैः समग्रसस्यैः सर्वमृद्भिः समग्रतीर्थोद्भवमृत्तिकाभिः सर्वरत्नैः समग्रमणिभिः परिगृहीतेन स्वीकृतेन । **आनन्देति** । आनन्दः प्रमोदस्तज्जनितं यद्वाष्पजलं तेन मिश्रेण संपृक्तेनेति जलविशेषणम् । **मन्त्रेति** । मन्त्रो देवाधिष्ठातृकस्तेन पूतेन पवित्रेणेति तस्यैव विशेषणम् । **अभीति** । अभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य यत्सलिलं पानीयं तेनार्द्रः स्निग्धो देहो यस्यैवंभूतं तं चन्द्रापीडं राज्यलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः अन्यं पादपं पादपान्तरं लतेव वल्लीव निजपादपं स्वकीयवृक्षममुञ्चत्यप्यल्यज्य(ज)न्यपि तारापीडं तत्क्षणमेव तत्कालमेव संचक्राम प्रविष्टा बभूव । **अनन्तरमिति** । अनन्तरं यौवराज्याभिषेकानन्तरम् । **अखिलेति** । अखिलं यदन्तःपुरमवरोधस्तेन परिवृतया सहितया प्रेम्णा स्नेहेनार्द्रं हृदयं यस्याः सा तथा विलासवत्या स्वकीयजनन्या स्वयमात्मनामोदिनामोदः परिमलः स विद्यते यस्मिन्नेतादृशेन चन्द्रातपश्चन्द्रगोलिका तद्वद्वलेन शुभ्रेण चन्दनेन मलयजेनापादतलात् पादतलं मर्यादीकृत्यानुलिप्ता कृताङ्गरागा मूर्तिर्यस्य सः । **अभीति** । अभिनवानि प्रत्यग्राणि विकसितानि विनिव्राणि सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां कृतो विहितः शेखरोऽवतंसो यस्य सः । **गोरेति** । गोरोचनेनाच्छुरितदंष्ट्रितो देहो यस्य सः । **दूर्वेति** । दूर्वा द्यौतपर्विका तस्याः प्रवालैः

टिप्प०—1 विरुद्धमिदम् । सप्त सागरा इति प्रसिद्धेः । 'सिन्धु'संज्ञया सप्तसंख्या प्रसिद्धैव । 2 चन्द्रकिरणाः, चन्द्रिका । 3 लिप्तः, रञ्जितः ।

पाठा०—1 ताभिरमलाभिरुपदेशः । २ स्वस्वीकृतः । ३ सर्वौषधीभिः । ४ निजपादपं पादपान्तरम्; पादपं निजपादपान्तरम्, ५ विकसितकुसुमम् । ६ गोरोचना ।

बालरचितकर्णपूरः, दीर्घदशमनुपहतमिन्दुधवलं दुकूलयुगलं वसानः, पुरोहितप्रतिबद्धप्रतिसर-
प्रसाधितपाणिः, नवराजलक्ष्मीकमलिनीमृणालेनाभिषेकदर्शनार्थभागतेन सप्तर्षिमण्डलेनेव हारे-
णालिङ्गितवक्षस्थलः, सितकुसुमप्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिरिन्दुकरकैलाभिर्वैकक्षस्त्रग्निर्नि-
न्तरनिचितशरीरतया धवलवेषपरिग्रहतया च नरसिंह इव विधूतकेसरनिकरः, कैलास इव स्रव-
त्स्रोतस्विनीस्रोतोराशिः, ऐरावत इव मन्दाकिनीमृणालजालजटिलः, क्षीरोद इव स्फुरितफेनैल-
वाकुलस्तत्कालप्रतिपन्नवेत्रदण्डेन पित्रा स्वयं पुरःप्रारब्धसमुत्सारणः सभामण्डपमुपगम्य का-
ञ्चनमयं शशीव मेरुशृङ्गं चन्द्रापीडः सिंहासनमारोह ।

आरूढस्य चास्य कृतयथोचितसकलराजलोकैकसमानस्य मुहूर्तं स्थित्वा दिग्विजयप्रयाणा-

किसलयै रचितो निर्मितः कर्णपूरः कर्णावतंसो येन सः । दीर्घेति । दीर्घा आयता दशा वर्तयो^१ यस्यैवभूत-
मनुपहतमण्डमिन्दुधन्वस्तद्वधवलं श्वेतं दुकूलयुगलं दुगूलयुगलं वसानो दधानः । पुरो इति । पुरोहितेन
पुरोधया प्रतिबद्धो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन प्रसाधितोऽलंकृतः पाणिर्यस्य सः । राजानं विशिनष्टि—नवेति ।
नवा प्रत्यग्रा या राजलक्ष्मीराधिपत्यश्रीः सैवोल्लसत्त्वसाम्यात्कमलिनी नलिनी तस्या आयतत्वसाम्यान्मृणालेनेव
विसेनेव । मुक्तासु संक्रान्तमुखत्वेनोपमानान्तरमाविःकर्तुमाह—अभीति । अभिषेकदर्शनार्थं यौवराज्याभि-
षेकावलोकनार्थभागतेन प्राप्तेन सप्तर्षिमण्डलेनेव मरीचिप्रभृतिमुनिसमुदायेनैवविधेन हारेण मुक्ताप्रालम्बेनालि-
ङ्गितमाश्लिष्टं वक्षस्थलं भुजान्तरं यस्य स तथा । सितेति । सितानि श्वेतानि यानि कुसुमानि पुष्पाणि तैर्भ्र-
ताभिर्गुम्फिताभिराजान्वानलकीलं यावल्लम्बन्त इत्येवंशीला आजानुलम्बिन्यस्ताभिः । इन्दुरिति । इन्दु-
धन्वस्तस्य कराः क्रिणास्तद्वत्कला मनोहरास्ताभिः । वैकक्षेति । वैकक्षमुत्तरीयकं तद्वत्स्थापिताभिः स्रग्भि-
र्मालाभिर्निन्तरं निचितं व्याप्तं शरीरं यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । धवलेति । धवलः शुभ्रो यो वेपो नेपथ्यं
तस्य परिग्रहः स्त्रीकारो यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । चेति । चकार उभयसमुच्चयार्थः । उभयसमुच्चयेन
द्वयोस्तप्रेक्षामाह—नरेति । नरसिंह इव नृसिंहावतार इव । कीदृक् । विधूतः कम्पितः केसरनिकरः सटा-
समूहो येन सः । अत्र केसरस्रजोः साम्यम्, वेषशरीरचर्मणोः साम्यं चेति भावः । कैलासेति । कैलास इव
रजताद्विरिव । एनं विशिनष्टि—स्रवदिति । स्रवन्त्याः क्षरन्त्याः स्रोतस्विन्या गङ्गायाः स्रोतोराशिः प्रवाह-
समूहो यस्मिन् । अत्र कैलासवेषयोः साम्यम्, स्रवस्रोतस्विन्योः साम्यं च दर्शितम् । ऐरावतेति । ऐरावत
इव हस्तिमल इव । एनं विशिनष्टि—मन्दाकिनीति । मन्दाकिन्या गङ्गाया यन्मृणालजालं विससमूहस्तेन
जटिलो व्याप्तः । पुनर्धवलवेषसाम्यनिमित्तकमुत्प्रेक्षान्तरमाह—क्षीरोदेति । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वदिव । एनं
विशेषयन्माह—स्फुरितेति । स्फुरिता दीप्यमाना ये फेनलवा ढिण्डीरांशास्तैराकुलो व्याप्तः । तदिति ।
तत्काले तदात्वे प्रतिपन्नः स्त्रीकृतो वेत्रदण्डो वेतस्यष्टिर्यैवविधेन पित्रा जनकेन स्वयमात्मना पुरोऽग्रे प्रारब्धं
प्रस्तुतं समुत्सारणं जननिवारणं येन सः । सभामण्डपमास्थानमण्डपमुपगम्य समीपे गत्वा काञ्चनमयं मेरुशृङ्गं
स्वर्णाद्रिशिखरं शशीव हिमद्युतिरिव चन्द्रापीडो युवराट् काञ्चनमयं सिंहासनं नृपासनमारोहारूढवान् ।

आरूढस्य च तदुपविष्टस्य च । अत्र चकारः पुनरर्थकः । अस्य चन्द्रापीडस्य कृतो विहितो यथोचितं
यथायोग्यं सकलराजलोकस्य समग्रनृपजनस्य संमानः सत्कारो येन स तस्य । मुहूर्तं घटिकाद्वयं स्थित्वोप-

टिप्पण—१ प्राञ्चलवर्तिन्यः सूत्रवार्तिकाः । २ शुक्लत्वसाम्यादेव सप्तर्षिणासुप्रमानता । ३ अग्रव-
र्तिन्यः सर्वा उपमाः । ४ क्षीरोद इवेत्युपमैव । यदा पूर्वोक्ताः उपमा एकत्रोपमेये संघटितास्तदा सेयं
मालोपमा ।

पाठा—१ अभिनव. २ कोमलाभिः; कलापकोमलाभिः. ३ वैकक्षक. ४ विधूतः; विधुतः. ५ फेनलवा.
६ आगम्य. ७ संधानस्य,

शंसी प्रलयघनघटाघोषघर्घरध्वनिरुद्धिरिव मन्दरपातैः, वसुंधरापीठमिव युगान्तनिर्घातैः, उत्पातजलधर इव तडिहण्डपातैः, पातालकुक्षिरिव महावराहघोणाभिघातैः, कनककोणैरभिहन्यमानः प्रस्थानदुन्दुभिरामन्थरं दध्वान । येन ध्वनता समाध्मातानीवोन्मीलितानीव पृथक्कृतानीव विस्तारितानीव गर्भीकृतानीव प्रदक्षिणीकृतानीव बधिरीकृतानीव रवेण भुवनान्तराणि विश्लेषिता इव दिशामन्योन्यबन्धसंघयः । यस्य च भयवशविषमचलितोत्तानफणासहस्रेणालिङ्ग्यमान इव रसातले शेषेण, मुहुर्मुहुरभिमुखदन्तोर्ध्वघातैराहूयमान इव दिक्षु दिक्षुरैः, संत्रासरचितरेचकमण्डलैः प्रदक्षिणीक्रियमाण इव नभसि दिवसकररथतुरङ्गमैः, अपूर्वशर्वादृहासशङ्कहिर्षहुंक्तेनाश्रुतपूर्व आभाष्यमाण इव कैलासशिखरिणि त्र्यम्बकवृषभेण,

विश्य तदनन्तरं दिविजयार्थं यत्प्रयाणं गमनं तस्याशंसी कथकः प्रस्थानदुन्दुभिर्यात्रापटह आमन्थरं नात्युच्चं यथा स्यात्तथा दध्वान शब्दं चकार । अथ दुन्दुभिं विशेषयन्नाह—**प्रलयेति** । प्रलयकालानां लीना कल्पान्त-समयोद्भवा या घनघटा कादम्बिनी तस्या घोषो गर्जितं तद्वद्वधरः कठिनो ध्वनिः शब्दो यस्य सः । विक्रियमाणः । अभिहन्यमानः । कैः । कनकस्य सुवर्णस्य कोणाः पटहवादनदण्डास्तैः । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः । क इव । उदधिः समुद्रस्तद्वदिव मन्दरो मेरुस्तस्य पातैः पुनःपुनः पतनैः । **वसुंधरेति** । वसुंधरा पृथ्वी तस्याः पीठं मूलभागस्तद्वदिव युगान्ते कल्पान्ते निर्घाता दिशां महान्तः शब्दाः श्रूयन्ते तैः । **उत्पातेति** । उत्पातो जन्यं तज्जनितो यो जलधरो मेघस्तद्वदिव तडिहण्डा विद्युहण्डास्तेषां पातैः प्रपततैः । **पातालेति** । पातालं बलिवेश्म तस्य कुक्षिर्मध्यप्रदेशस्तद्वदिव । **महेति** । महावराहः कृष्णावताररूपस्तस्य घोणा विकृणिका तस्य अभिघातैः प्रहारैः । **येनेति** । येन दुन्दुभिना । कर्तारं तृतीया । ध्वनता शब्दं कुर्यात् रवेण शब्देन भुवनान्तराणि विश्वविवराणि समाध्मातानीवापूरितानीवोन्मीलितानीव विकसितानीव पृथक्कृतानीव भित्रीकृतानीव विस्तारितानीव विपुलीकृतानीव गर्भीकृतानीवान्तर्हितानीव प्रदक्षिणीकृतानीवावर्तीकृतानीव बधिरीकृतानीवाकर्णीकृतानीव जातानीति सप्तभिः समाध्मातादिभिः संबध्यते । **विश्लेषिता इति** । दिशां ककुभामन्योन्यं परस्परं बन्धस्य बन्धविशेषस्य संघयः संश्लेषा विश्लेषिता विघटिता इव । **यस्य चेति** । दुन्दुभिना संबध्यते । निनादापेक्षया षष्ठी । यस्य दुन्दुभेर्निनादः शब्दस्त्रिभुवनं विष्टपत्रयं बभ्राम भ्रमणं चकार । अत्रोत्प्रेक्षते—**भयेति** । भयवशेन भीतिवशेन विषमं स्थपुटं चलितं पश्चादागतमुत्तानमूर्ध्वमुखं फणासहस्रं यस्यैवंविधेन शेषेण नागाधिपेन रसातले वडवामुख आलिङ्ग्यमान इवालिङ्ग्यमाण इव मुहुर्मुहुरावारं दिक्षु दिशासु दिक्षुरैर्दिङ्गागैराहूयमान इव निमज्ज्यमाण इवाभिमुखं संमुखं ये दन्तानां रदानामूर्ध्वघाता ऊर्ध्वप्रहारास्तैः । **संत्रासेति** । संत्रासेन भयेन रचितं रेचकमण्डलं तिर्यग्भ्रमणमण्डलं यैरेवंविधैर्दिवसकररथतुरङ्गमैः सूर्यरथसप्तसप्तिभिर्नभसि विहायसि प्रदक्षिणीक्रियमाण आवर्तीक्रियमाण इव । **अपूवेति** । अपूर्वोऽश्रुतपूर्वो यः शर्वस्य भवानीपतेरदृहासो महान्हासस्तस्य शङ्कारेका तथा हर्षः प्रमोदस्तस्माद्यदुंक्तेन तेन हुंकारेण कैलासशिखरिणि रजताद्रिसानुनि त्र्यम्बकवृषभेणेश्वरवलीवर्देनाभाष्यमाण इवोच्यमान इव ।

टिप्प०—१ अतिस्थूलमिदम् । यदा प्रलयघनघटादिघोरशब्दैः साम्यं ततोपि नात्युच्चता ? अतः आमन्थरम् अतीव विशालमिति व्याख्यानमुचितम् । 'मन्थरः सूचके कोशे वक्त्रे मन्दे पृथौ मथि । मन्थरं तु कुसुम्भ्यां स्यात्' इति हेमः । २ 'मन्दरघातैः' इत्येव पाठः । मध्यमानतादशायां विलोडनकृतो घात इव भवति न पुनः पातः । ३ इदमपि स्थूलतमम् । उत्पातसमये आकाशादभिपतिता वायुविशेषा निर्घाताः 'वायुनाभिहतो वायुर्गगनात्पतितः क्षितौ । यदा वीक्षः खगरुतः स निर्घातोतिदोषकृत् ॥' नारदसंहिता । ४ आलम्ब्यमान इवेत्युचितम् ।

पाठा०—१ घातैः, २ पीठः, ३ चण्डपातैः, ४ कनककोणैः, कणकोणैः, ५ येन च, ६ उन्मीलितानीव मुखरीकृतानीव पृथक्कृतानीव, ७ बलित, ८ दत्तदन्त, ९ तुरगैः, १० हुंक्तेनाभाष्यमाणः,

कृतगम्भीरकण्ठगर्जितेन प्रत्युद्गम्यमान इव मेरौवैरावतेन, अश्रुतपूर्वैर्वरोषावेशतिर्यग्वन-
मितविषाणमण्डलेन प्रणम्यमान इव विबुधसङ्घानि कृताश्रमहिषेण, संत्रस्तलोकपालाकर्णितो
बभ्राम त्रिभुवनं निनादः । ततो दुन्दुभिरवमाकर्ण्य जयजयेति च सर्वतः समुद्गुह्यमाण-
जयशब्दः सिंहासनात्सह द्विषतां श्रिया संचचाल चन्द्रापीडः । समन्तात्ससंभ्रमोत्थितैश्च
परस्परसंघट्टविघटितहारसूत्रविगलिताननवरतमाशाविजयप्रस्थानमङ्गललीलालाजानिव मुक्ता-
फलप्रकरानक्षरद्भिः, पारिजात इव सितकुसुममुकुलपातिभिः कल्पपादपैः, ऐरावत इव विमु-
क्तकरशीकरैराशागजैः, गगनाभोग इव तारागणवर्षिभिर्दिगन्तरैः, जलदकाल इव स्थूलज-
ललवासारस्यन्दिभिर्जलधरैरनुगम्यमानो नरपतिसहस्रैरास्थानमण्डपान्निरगात् ।

निर्गत्य च पूर्वारूढया पत्रलेखयार्ध्यासितान्तरासनामुपपादितप्रस्थानसमुचितमङ्गलालं-

कृतेति । कृतं विहितं गम्भीरमत्युच्चं कण्ठगर्जितं येनैवंविधेनैरावतेनाभ्रमुप्रियेण प्रत्युद्गम्यमाने इवामिमुखं
यायमान इव । अश्रुतेति । अश्रुतपूर्वोऽनाकर्णितपूर्वो यो रवः शब्दस्तेन जनितो रोषो रूढ तस्यावेशो-
ऽपस्मारस्तेन तिर्यग्वनमितं नन्वीभूतं विषाणमण्डलं शृङ्गमण्डलं यस्यैवंविधेन विबुधसङ्घानि देवलोके कृतान्त-
महिषेण यमकासरेण प्रणम्यमान इव नमस्कृत्यमाण इव । संत्रस्तेति । संत्रस्ताश्चकिता ये लोकपालाः
सोमयास्तैराकर्णितः श्रवणविषयीकृतः । ततस्तदनन्तरं दुन्दुभिरवं पटहरवं जयजयेति च शब्दम् । चकारः
पुनरर्थकः । आकर्ण्य निशम्य सर्वतः सर्वत्र समुद्गुह्यमाण उद्घोषणाविषयीक्रियमाणो जयशब्दो यस्य स तथा ।
एवंविधश्चन्द्रापीडो द्विषतां शत्रूणां श्रिया लक्ष्म्या सह सिंहासनात् संचचाल चलितो बभूव । क्रमेणास्थान-
मण्डपान्निरगान्निरगतो बभूवेत्यन्वयः । किंविशिष्टः । नरपतिसहस्रैर्भूमिपतिवृक्षशतैरनुगम्यमानोऽनुव्रज्य-
मानः । अथ नरपतीनां विशेषणानि—समन्तादिति । समन्तादेकवारं ससंभ्रमं त्वरितमुत्थितैः कृतोत्थानैः ।
किं कुर्वन्निः । मुक्ताफलप्रकरान्मौक्तिकसमूहानक्षरद्भिर्विकिरद्भिः । किंविशिष्टान् । परस्परं अन्योन्यं यः
संघट्टः संमर्दस्तेन विघटितं द्युटितं यद्धारसूत्रं तेन विगलितं द्युतान् । कानिव । अनवरतं निरन्तरमाशा-
विजयो दिग्विजयस्तदर्थं प्रस्थानं गमनं तस्मिन्मङ्गलस्य विघ्नवारकस्य या लीला विलासस्तस्य लाजानिवाक्षता-
निव । मङ्गलनिमित्तं लीलया लाजाः प्रक्षिप्यन्त इति भावः । कैः क इवानुगतः । पारीति । कल्पपाद-
पदैर्वृक्षैरनुगतः पारिजात इव मन्दार इव । एतान् विशिनष्टि—सितेति । सितकुसुमानां श्वेतपुष्पाणां
यानि मुकुलानि मुच्छानि तानि पातयन्त्येवंशीलास्तैः । ऐरावतेति । आशागजैर्दिग्गजैरनुगत ऐरावत इव
श्वेतगज इव । किंविशिष्टैः । विमुक्तेति । विमुक्तास्त्यक्ताः करेभ्यः शुण्डादण्डेभ्यः शीकराः पृषता यैः ।
गगनेति । दिगन्तरैर्दिशां विचालैरनुगतो गगनाभोग इव व्योमविस्तार इव । कीदृशैः । तारेति । ताराणां
नक्षत्राणां गणः समूहस्तं वर्षन्तीत्येवंशीलास्तैः । जलदेति । जलधरैर्मधैरनुगतो जलदकाल इव प्राध्वदसमय-
इव । कीदृशैः । स्थूलेति । स्थूलाः स्थविष्ठा ये जललवाः पानीयबिन्दवस्तेषामासारो वेगवान्दृष्टिस्तं स्पन्दन्तीत्येवं-
शीलास्तैः । अत्र श्वेतत्वानुगत्वाभ्यां त्रिभिरप्यनुमानं बोध्यम् । अन्यस्तु प्रागेवोक्तः ।

ततो निर्गत्य बहिरागत्य । चकारः पुनरर्थः । निर्गन्तुमिति । नितरामतिशयेन गन्तुं यातुमारेभ आरम्भं
चकार । किं कृत्वा । ससंभ्रमेण वेगेनाधोरणा हस्तिपकास्तैरुपनीतामानीतां करेणुकां वशामारुह्यारोहणं कृत्वा ।
अथ करेणुकां विशिनष्टि—पूर्वेति । पूर्वारूढेति पूर्वं प्रथममारूढयोपरिस्थितया पत्रलेखया ताम्बूलकरङ्कमाहिन्या-
ध्यासितमाश्रितमन्तरासनं नृपासनात्पृथगासनं यस्याः सा ताम् । उपेति । उपपादितो विहितः प्रस्थानसमुचितः

टिप्प०—१ 'मेरौवैरावतेन' इति यदा पाठः स्वीकृतस्तदा 'मेरौ सुमेरुपर्वते ऐरावतेन गौरवसूचनार्थं
प्रत्युद्गम्यमान इव' इति व्याख्यानमुचितम् । २ 'यमसङ्घानि' इत्येव पाठः, तत्रैव कृतान्तमहिषोचि-
त्यात् । ३ इन्द्राद्या इत्युचितम् । न हि सोमो लोकपालः । उमया सहितः सोम इति शिवग्रहणं तु
इन्द्रस्य टीका बिडौजा इव । ४ कुडमलानीत्युचितम् । ५ वेगवतीति तात्पर्यम् । ६ उपमानमित्यर्थः ।

पाठा०—१ इवैरावतेन. २ विबुधसङ्घानि. ३ रवजनितरोषः; इव रोष. ४ यमसङ्घानि. ५ त्रिभुवनमखिलम्.
६ विघटित. ७ मङ्गललीलाजीजानिव; मङ्गललाजानिव; मङ्गललाजानिव. ८ कुल्लेश्वरपुत्र्या समध्यासित.

कारां ससंभ्रमाधोरणोपनीतां करेणुकामारुह्याचलरेचकचक्रीकृतक्षीरोदावर्तपाण्डुरेण दश-
वदनबाहुदण्डावस्थितकैलासकान्तिना मुक्ताफलजालिना शतशलाकेनातपत्रेण निवार्यमाणा-
तपो निर्गन्तुमारेभे । निर्गच्छन्वाभ्यन्तरावस्थित एव प्राकारान्तरितदर्शनानां प्रतिपालयतां
राज्ञामुन्मयूखानां चूडामणीनामलैक्तकद्रवद्युतिमुषा बहुलेनालोकबालातपेन राज्याभिषेकानन्त-
रप्रसूतेन स्वप्रतापवह्निनेवात्यर्थं पिञ्जरीक्रियमाणा दश दिशो यौवराज्याभिषेकजन्मना निजा-
नुरागेणेव रज्यमानमवनितलमासन्नरिपुविनाशपिशुनेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणमम्बरत-
लमभिमुखागतभुवनतललक्ष्मीचरणालक्तकरसेनेव लोहितायमानातपं दिवसं ददर्श । विनिर्ग-
तश्च ससंभ्रमप्रचलितगन्धगजघटासहस्रैरन्योन्यसंघट्टजर्जरितातपत्रमण्डलैरादरावनतमौलि-
शिथिलमणिमुकुटपङ्क्तिभिरावर्जितकर्णपूरैः कपोलस्थलस्खलितकुण्डलै रंजातसेनापतिनिर्दिश्य-

प्रयाणयोग्यो मङ्गलं यातीति मङ्गल्योऽलंकारो भूषा यस्यां (स्याः) सा ताम् । अचलेति । अचलरेचको
मन्दरभ्रमणं तेन चक्रीकृतश्चक्रतां प्रापितो यः क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तस्यावर्ताः पयसां भ्रमास्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण ।
दशेति । दशवदो लङ्काधिपतिस्तस्य बाहुदण्डा भुजदण्डास्तत्रावस्थितः कृतावस्थानो यः कैलासो रजतादि-
स्तद्वत्कान्तिः प्रभा यस्य स तेन । मुक्तेति । मुक्ताफलानां जालानि विद्यन्ते यस्मिन्स तेन । शतेति ।
शतसंख्याः शलाकाः स्वर्णनिर्मिता ईषिका यस्मिन्स तेनैवविधेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण
आतपः सूर्यालोको यस्य स तथा । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । निरिति । निर्गच्छन्वाभ्यन्तरावस्थित
एव चन्द्रापीडः प्राकारान्तरितदर्शनानां वप्रव्यवहितदर्शनानां प्रतिपालयतां प्रतीक्षां कुर्वाणानां राज्ञां नृपा-
णामुदूर्ध्वं मयूखाः किरणा येषामेवंविधानां चूडामणीनां शिरोमणीनामालोकलक्षणो यो बालातपस्तेन दृढेन
बहुलेनालक्तकद्रवद्युतिमुषालक्तकरसद्वारिणाल्यर्थमतिशयेन पिञ्जरीक्रियमाणाः पीतरक्तीक्रियमाणा दश दिशः (कर्म)
ददर्शालोकयामासेत्यन्वयः । अत्रोत्प्रेक्षते—राज्येति । राज्यस्य यौवराज्यस्य योऽभिषेकः ज्ञानं तस्या-
नन्तरं प्रसूतेन विस्मृतेन स्वप्रतापवह्निनेव स्वस्य स्वकीयस्य यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एव बहिरभि-
स्तेनेव । प्रतापस्य रक्तवातदनुमानम् । अथ च यौवराज्याभिषेकजन्मना यौवराज्यज्ञानसमुद्भवेन निजानु-
रागेणेवात्मीयत्वेहेन रज्यमानं रक्तीक्रियमाणमवनितलं वसुधातलम् । अथ चासन्नः समीपवर्ती यो रिपुवि-
नाशः शत्रुक्षयस्तस्य पिशुनेन सूचकेन दिग्दाहेनेव पाटलीक्रियमाणं श्वेतरक्तीक्रियमाणं अम्बरतलं व्योम-
तलम् । अभीति । अभिमुखा संमुखागता या भुवनतललक्ष्मीस्त्रिविष्टपश्रीस्तस्याश्वरणाालक्तकः पादयावक-
स्तस्य रसेनेव लोहितायमानो रक्तवदाचरमाण आतप आलोको यस्यैवंभूतं दिवसं वासरं ददर्शेति पूर्वक्रियया
संबन्धः । विनीति । विशेषेण निर्गतो बहिरागतः । च पुनरर्थकः । अवनिभुजां राज्ञां चक्रवालैः समूहैः
प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः । अथ राजकविशेषणानि—ससंभ्रमेति । ससंभ्रमं सवेगं प्रचलितं प्रस्थितं
गन्धगजानां गन्धेभानां घटासहस्रं येषां तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं यः संघट्टः संमर्दस्तेन जर्ज-
रितानि शिथिलीभूतान्यातपत्रमण्डलानि छत्रसमूहा येषां तैः । आदरेति । आदरेण गौरवेणावनता नम्रा ये
मौलयः शिरांसि तेन शिथिलाः श्लथा मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानां पङ्क्तयः श्रेणयो येषां तैः । आवर्जितेति ।
आवर्जितान्यानमितानि कर्णपूराणि कर्णभरणानि येषां तैः । कपोलेति । कपोलस्थलाद्ग्रात्परप्रदेशात्स्ख-
लितानि स्खलनां प्राप्तानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि येषां तैः । राजेति । राज्ञो य आतः प्रत्ययितः सेनापतिः
सैन्याध्यक्षस्तेन निर्दिश्यमानानि निषेधमानानि नामानि येषां तैः । पुनः कीदृशः । गन्धमादननाम्ना गजे-

पाठा०—१ अधिरुह्य. २ वक्रीकृत. ३ धवलप्राकार. ४ द्वारावस्थितानां प्रत्यपालयताम्. ५ अलक्तक इव.
६ क्रियमाणदशदिशः. ७ गज. ८ आदरादनवरतप्रणामशिथिलित. ९ रत्नकर्णपूरैः, रत्नकर्णपूरैः. १० रत्नकुण्डलैः.
११ आज्ञात, अज्ञात. १२ निर्दिश्यमानानामवनि.

माननामभिरवनिभुजां चक्रवालैः प्रणम्यमानः, बहलसिन्दूरेणुपाटलेन क्षितितलदोलायमान-
मुक्ताकलापावचूलेन सितकुसुममालाजालशबलशिरसा संलग्नसंध्यातपेन तिर्यगावर्जितश्वेत-
गङ्गाप्रवाहेण तारागणदन्तुरितशिलातलेन मेरुगिरिणेव गन्धमादनेनानुगम्यमानः; कनका-
लंकारप्रभाकल्माषितावयवेन च दत्तकुङ्कुमस्थासैकेनेवाकृष्यमाणेनेन्द्रायुधेन सनाथीकृतपुरो-
भागः शनैः शनैः प्रथममेव शातकतवीमाशामभिप्रतस्थे ।

अथ चलितागजघटाकम्पितातपत्रवनमनेककलोलपरम्परापतितचन्द्रमण्डलप्रतिबिम्बसहस्रं
महाप्रलयजलधिजलमिव प्लावितमहीतलमद्भुतोद्भूतकलकलंमखिलं संचचाल बलम् । उच्चलि-

न्द्रेणानुगम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । अथ गजं विशेषयन्नाह—बहलेति । बहलो निविडो यः सिन्दूरेणुः
शृङ्गारभूषणधूलिस्तेन पाटलेन श्वेतरेकेन । गजस्य सिन्दूरभूषणमिति सर्वप्रसिद्धिः । गजशोभान्तरमाह—
क्षितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं यावद्दोलायमानः कम्पमानो यो मुक्ताकलापो मौक्तिकप्रकरस्तदेवावचूलं
कर्णाभरणं यस्य स तथा । प्रस्थानसमये सर्वत्र गजस्येष्टत्वात् । अलंकारान्तरमाह—सितेति । सितं यत्कु-
सुममालाजालं पुष्पस्रक्समूहस्तेन शबलं कर्पूरं शिरो यस्य स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते—मेर्विति । मेरुमन्दरः स
चासौ गिरिश्चेति कर्मधारयः । तत्सहस्रेणैव । उच्चत्वसाम्यादस्य मेरुसाम्यमित्यर्थः । विशेषणत्रयेण मेरोरपि
गन्धमादनसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—संलग्नेति । संलग्नः संलिप्तः संध्यातपो यस्मिन् । एतेन सिन्दूरसादृश्यम् ।
तिर्यगिति । तिर्यगावर्जितः प्रवर्तितः श्वेतगङ्गाप्रवाहो यस्मिन् । एतेन मुक्ताकलापसाम्यम् । तारेति । तारागणेन
नक्षत्रवृन्देन दन्तुरितं विषमितं शिलातलं यस्मिन् । एतेन स्रक्साम्यम् । पुना राजानं विशेषयन्नाह—इन्द्रा-
युधेति । इन्द्रायुधेनाश्वरेण सनाथीकृतः सहितः पुरोभागोऽग्रभागो यस्य स तथा । अथार्धं विशेषयन्नाह—
कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य योऽलंकारस्तस्य प्रभा कान्तिस्तस्या कल्माषिताः कर्तुरिता अवयवा अपघना यस्य
स तेन । अत्रोत्प्रेक्षते—दत्तेति । दत्ताः कुङ्कुमस्य किञ्चलकस्य स्थासका हस्तविम्बा यस्यैवविधेनेव । कीदृशेन ।
इन्द्रायुधेनाकृष्यमाणेन । अश्वपालकेनेति शेषः । एतेनास्याप्रयानत्वं सूचितमिति भावः । शनैःशनैर्मन्दमन्दं
प्रथममेवादावेव शातकतवीं शातकतोरियं शातकतवीं तां प्राचीमभिप्रतस्थे । तस्या अभिमुखं चचालेत्यर्थः ।
तदनन्तरं बलं सैन्यं संचचाल । सम्यक्प्रकारेण चलितं बभूवेत्यर्थः ।

अथ बलं विशेषयन्नाह—चलितेति । चलिता गन्तुं प्रवृत्ता या गजघटा हस्तिसमुदायस्तस्या कम्पितानि
धूतान्यातपत्राणि छत्राणि यस्मिन् । कीदृशम् । प्लावितेति । प्लावितं प्रलयं नीतं महीतलं येन तत् । गजानां
कृष्णत्वसाम्यात्समन्ततः प्रसरणसाम्याच्चोपमानान्तरमाह—महेति । महाप्रलयो महाकल्पान्तस्तस्मिन्
जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तद्वदिव । अथ जलं विशिनष्टि—अनेकेति । अनेके संख्यातीता ये कलोलस्त-
रङ्गास्तेषां परम्पराः पङ्क्तिविस्तारास्ताः पतितं प्रतिबिम्बितं संक्रान्तं चन्द्रमण्डलस्य शशिमण्डलस्य प्रतिबिम्बसहस्रं
प्रतिच्छाद्यसहस्रं यस्मिन् । अत्रातपत्राणां वर्तुलत्वस्वच्छत्वसाम्याच्चन्द्रप्रतिबिम्बसाम्यम् । एतदपि प्लावित-
महीतलम् । अद्भुतेति । अद्भुतोद्भूत अर्थादप्याश्चर्यकारी कलकलः कोलाहलो यस्मिन् । एतच्चोभयत्र साम्यम् ।
उच्चेति । अथोत्प्राबल्येन चलितस्य कृतप्रयाणस्यास्य राजश्वन्द्रापीडस्य । अत्र चकारोऽधिकारान्तरसूचकः ।
वैशम्पायनः समीपं पार्श्वमाजगामाययौ । कथा त्वरितपदसंचारिण्या शीघ्रचरणगामिन्या करिण्या हस्तिन्या

टिप्प०—१ अद्भुतः आश्चर्यकारी उद्भूतः उत्पन्नः कलकलरवो यस्मिन् । अश्वादित्युक्तिस्तु वृथा-
प्रायैव ।

पाठा०—१ स्थूलमुक्ता. २ शिखरशिलातलेन. ३ प्रभाप्रस्तानः घटप्रस्तान. ४ परार्थेन, ५ स्थानकेन, ६ आकृ-
ष्यमाणेनेव. ७ पुरोभागः प्रथमम्. ८ चलित. ९ धवलातपत्रमनेक. १० सकलम्.

तस्य चास्य स्वभवनादुपपादितप्रस्थानमङ्गलो ध्वलदुकूलवासाः सितकुसुमाङ्गरागो महता बल-
समूहेन नरेन्द्रवृन्दैश्चानुगम्यमानो धृतधवलतपत्रो द्वितीय इव युवराजस्त्वरितपदसंचारिण्या
करिण्या वैशम्पायनः समीपमाजगाम । आगत्य च शशिकर इव रवेरासन्नवर्ती बभूव ।
अनन्तरमितश्चेतश्च 'निर्गतो युवराजः' इति समाकर्ण्य प्रधावतां बलानां भरेण चलितकुल-
शैलकीलितजलधिजलतरङ्गगतेव तत्क्षणमाचकम्पे मेदिनी संमुखार्गतैरन्यैश्चान्यैश्च प्रण-
मद्भिर्भूमिपालैः । अंशुलताजालजटिलचूलिकानां मणिमुकुटानामालोकेनोन्मिषितबहुल-
रोचिषां च पत्रभङ्गिनीनां केयूरमण्डलीनां प्रभासंतानेन कचिद्विकीर्यमाणचापपक्षक्षोदा
इव, कचिदुत्पतितशिखिकुलचलच्चन्द्रकशतशारा इव, कचिदकालजलधरतडित्तरला इव,
कचित्सकलपतरुपल्लवा इव, कचित्सशतक्रतुचापा इव, कचित्सबालातपा इव

करणभूतयेत्यर्थः । श्वेति । स्वभवनाच्चिजगृहादुपपादितं विहितं प्रस्थानमङ्गलं गमनमङ्गलं येन सः । धवलेति ।
धवलं श्वेतं दुकूलमेव वासो वस्त्रं यस्य सः । सितेति । सितकुसुमैः श्वेतपुष्पैरङ्गरागः शरीरशोभा यस्य स तथा ।
सितकुसुमवदङ्गरागो विलेपनं यस्येति वा । महता महीयसा बलसमूहेन सैन्यसंघातेन नरेन्द्रवृन्दैश्च राजसमूहैश्चानु-
गम्यमानोऽनुव्रज्यमानः । धृतेति । धृतं शिरसि धारितं धवलं श्वेत्मातपत्रं छत्रं येन सः । द्वितीय इवा-
पर इव युवराजः । आगत्याभ्येत्य । चकारः पुनरर्थकः । आसन्नवर्ती समीपवर्ती बभूव संजज्ञे । कस्य क
इव । यथा रवेः सूर्यस्य शशिकरश्चन्द्रः समीपगो भवति । अत्र शशिकर इत्येति कथनाद्वैशम्पायनस्य कुमार-
पेक्षया शोभायामपकर्षः सूचितः । युक्तोऽयमर्थः । अमावास्यायां सूर्यनिकटे चन्द्रस्य न्यूनतैव भवतीति
भावः । अथवेतश्चेतश्च निर्गतो युवराज इति लोकोक्त्या समाकर्ण्य श्रवणविषयीकृत्य प्रधावतां धावनं कुर्वतां
बलानां सैन्यानां भरेण समुदायेन संमुखार्गतैरभिमुखायतैः प्रणमद्भिः प्रणामं कुर्वद्भिः अन्यैश्चान्यैश्च भिन्न-
भिन्नदेशोद्भवैश्च भूमिपालैर्वृत्तिभिः कृत्वा तत्क्षणं तत्कालं मेदिनी पृथ्व्याचकम्पे चचाल । कीदृशीव । चलि-
तेति । चलिताः कम्पिता ये कुलशैलाः क्षेत्रमर्यादाकारिणो नगास्तैः कलितो यन्त्रितो यो जलधिः समुद्र-
स्तस्य जलं पानीयं तस्य तरङ्गाः कलोलोत्पन्न गतेव प्राप्तेव । अंशुलतेति । अंशुलतानां किरणश्रेणीनां जालं
समूहस्तेन जटिला व्यासा चूलिका प्रान्तभागो येषामेवंविधानां मणिमुकुटानां रत्नकिरीटानामालोकेन प्रकाशेन ।
उन्मिषितेति । उन्मिषिता विक्रासं प्राप्ता बहुला दृढा रोचिषः कान्तयो यासु तासाम् । पत्रेति । पत्र-
भङ्गा रचनाविशेषा विद्यन्ते यास्त्वेवंविधानां केयूरमण्डलीनामङ्गदश्रेणीनां प्रभासंतानेन च कान्तिसमूहेन चैवं-
विधा दश दिशो दश ककुभः क्रियन्ते विधीयन्त इत्यन्वयः । तदाह—कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे
विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणाश्चापाणां विकीर्यमाणां पक्षक्षोदाः पिच्छचूर्णानि यास्त्वेवंविधेषु । कचिदिति ।
कचित् उत्पतितमुद्गीनां यच्छिखिकुलं नीलकण्ठसमुदायस्तस्य ये चलन्तो दीप्यमानाश्चन्द्रका मेचकास्तेषां शतं
तेन शाराः कर्बुरा इव । 'शारः शबलवातयोः' इत्यनेकार्थः । कचिदिति । कचित् अकालेऽनवसरे यो
जलधरो मेघस्तस्य तडिद्विद्युत्तया तरला इव पारिल्लवा इव । कचिदिति । कचित् कल्पतरूणां देववृक्षाणां
पल्लवाः किसलयस्तैः सह वर्तमानेव । कचिदिति । कचित् शतक्रतुरिन्द्रस्तस्य चापं धनुस्तेन सह वर्त-
मानेव । कचिदिति । कचित् बालतपः प्रभातकालीनसूर्यालोकेस्तेन सह वर्तमानेव । तथा राज्ञां धवला-

टिप्पणं—१ शशिकरस्य चन्द्र इत्यर्थः प्रमादः । अतः 'रजनीकरः' इति पाठः । अग्रेऽपि शशिकर
इत्येवं पदं गृहीत्वा व्याख्यानं तु टीकाकारस्य चिरप्रसिद्धः प्रमादस्वभाव एव । २ 'इवासक्रियन्त' इत्येव
पाठः । प्रमाणं च सहृदयहृदयम् । ३ एवंविधा इत्येवोचितम् । ४ वर्तमाना इव इत्युचितम् । एवऽमग्रेपि ।

पाठा—१ दुकूलवासाः, धवलवासाः, २ अनुव्रज्यमान, ३ समाजगाम, ४ रजनीकरः, ५ शैलकैलासजलधि-
तरङ्ग, ६ अन्यैश्च, ७ पत्रभङ्गिनीनाम्, ८ सशतयज्ञः, शतयज्ञः

क्रियन्ते दश दिशः । धवलान्यपि विविधमणिनिकरकल्माषैरुत्सर्पिभिश्चूडामणिमरी-
चिभिर्मायूराणीव राजन्ते राज्ञामातपत्राणि । क्षणेन च तुरगमयमिव महीतलम्,
कुञ्जरमयमिव दिक्चक्रवालम्, आतपत्रमण्डलमयमिवान्तरिक्षम्, ध्वजवनमयमिवा-
म्बरतलम्, इभमदगन्धमय इव समीरणः, भूपालमयीव प्रजासृष्टिः, आभरणान्शुमयीव
दृष्टिः, किरीटमय इव दिवसः, जयशब्दमयमिव त्रिभुवनमभवत् ।

सर्वतश्च कुलपर्वताकारैः प्रचलद्भिर्मत्तवारणैः, उत्पातचन्द्रमण्डलनिभैश्च प्रेङ्खद्भिरातपत्रैः,
संवर्तकाम्भोदगम्भीरभीमनादेन च ध्वनता दुन्दुभिना, तारकावर्षसदृशेन विसर्पता
गजसीकरनिकरेण, धूमकेतुधूसरैश्चोलसद्भिरवनिरजोदण्डकैः, निर्घातपातपरुषगम्भीरघो-
षैश्च करिकण्ठगर्जितैः, क्षतजकणवर्षवध्रुणा च भ्रमता मतङ्गजकुम्भसिन्दूररेणुना,
संक्षुभितजलधिजलकल्लोलचञ्चलाभिश्च प्रविसर्पन्तीभिस्तुरङ्गममालाभिः, अन्धकारितदि-

भ्यपि श्वेतान्यप्यातपत्राणि । विविधेति । विविधानामनेकप्रकाराणां मणीनां निकराः समूहास्तैः कल्माषैः
शबलैरुत्सर्पिभिः प्रसरद्भिश्चूडामणिमरीचिभिः शिरोमणिकान्तिभिर्मायूराणीव मयूरपिच्छनिर्मितानीव
राजन्ते शोभन्ते । क्षणेन समयमात्रेणैतादृशमभवदजायत । तदेवाह—तुरगेति । तुरगा अश्वास्तन्मयमिव
महीतलं पृथ्वीतलम् । कुञ्जरा हस्तिनस्तन्मयमिव दिक्चक्रवालं ककुभां मण्डलम् । आतपत्राणि छत्राणि तेषां
मण्डलं तन्मयमिवान्तरिक्षमाकाशम् । ध्वजा वैजयन्त्यस्ता एव वनमरण्यं तन्मयमिवाम्बरतलमाकाशतलम् ।
इभा हस्तिनस्तेषां मदगन्धो दानवारिपरिमलस्तन्मय इव समीरणो वायुः । भूपाला राजानस्तन्मयीव प्रजा-
सृष्टिः प्रकृतिसृष्टिः । आभरणानि तेषामंशवः किरणास्तन्मयीव दृष्टिश्चक्षुः । किरीटानि कोटीरूपाणि तन्मय
इव दिवसो वासरः । जयशब्दो मागधानां शुभसूचकः शब्दस्तन्मयमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टपम् । सर्वतश्च
वक्ष्यमाणेन प्रकारेण महाप्रलयकाल इव कल्पान्तसमय इव संजज्ञे समभूत् । तदेव दर्शयन्नाह—कुलपर्व-
तेति । सर्वतः सर्वदिक्षु प्रचलद्भिर्गच्छद्भिर्मत्तवारणैर्मदकलैर्हस्तिभिः । कीदृशैः । कुलपर्वताः सप्तकुलाचला-
स्तद्वदाकार आकृतिर्येषां तैः । अत्युच्चत्वसाम्यात्कल्पान्ते कुलाचलानामपि चलनसद्भावाच्च समग्रसाम्यमिति
भावः । तथा । उत्पातेति । उत्पातकाले बहूनि चन्द्रमण्डलानि भवन्ति क्षतजकणवर्षाश्चैत्यत आह—तत्स-
मयेति । तत्समयवर्तानि यानि चन्द्रमण्डलानि शशिमण्डलानि तन्निभैस्तत्सदृशैरेवंविधैः प्रेङ्खद्भिः प्रच-
लद्भिरातपत्रैश्च । तथा संवर्तकाम्भोदो लोकक्षयकारी मेघस्तद्वद्गम्भीरो भीमश्च नादो यस्यैवंविधेन
ध्वनता शब्दं कुर्वता दुन्दुभिना पटहेन च । तथा तारकावर्षो नक्षत्रदृष्टिस्तत्सदृशेन तदनुकारिणा विसर्पता
प्रसरणशीलेन गजानां हस्तिनां सीकरनिकरेण शुण्डानिःक्षतजलपृष्ठसमूहेन । तथा धूमकेतुर्ग्रहविशेषस्तद्वदूसरैर्धू-
मैरुलसद्भिरुल्लासं गच्छद्भिरवनिरजोदण्डकैरवनेर्वध्रुधराया रजोदण्डैर्धूलिदण्डैः । आयतत्ववर्तुलत्वाभ्यां दण्डसा-
म्यम् । निर्घातो वज्रं तस्य पातः पतनं तद्वत्परुषः कठोरो गम्भीरो बहुकालस्थायी घोषः शब्दो येषामेवंविधैः
करिकण्ठगर्जितैर्गजशब्दैश्च । क्षतजं रुधिरं तस्य कणा बिन्दवस्तेषां वर्षो दृष्टिस्तद्वदध्रुणा कडारेण मत-
ङ्गजा हस्तिनस्तेषां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्तेषां यः सिन्दूररेणुर्नागजधूलिस्तेन भ्रमता प्रसर्पता च । तथा
संक्षुभितः क्षोभं प्राप्नो यो जलधिः समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य कल्लोलास्तरङ्गास्तद्वच्चञ्चलाभिस्तारलाभिः
प्रविसर्पन्तीभिः प्रकर्षेण विस्तारं प्राप्नुयतीभिस्तुरङ्गममालाभिः । तथान्धकारितं संजातान्धकारं दिगन्तरं

दिप्य०—१ अराजन्त इत्येव पाठः, भूतकालक्रियया 'त्रिभुवनमभवत्' इत्यनया सह सामञ्जस्यात् ।
२ 'चामरमय इव' इत्येव ग्रन्थोक्तितः पाठः । ऊर्ध्वं प्रस्फुरद्भिश्चामरैरेव दिवसस्य तन्मयत्वोच्यते ।

पाठा०—१ अक्रियन्त, २ अरज्यन्त, ३ दृष्टिः, ४ आतपः, चामरमय इव दिवसः, ५ क्षतसितातपत्रैः, ६ विस-
र्पन्तीभिः, ७ तुरङ्गः ।

गन्तरेण चानवरतं क्षरता मंदजलधारादुर्दिनेन, कलकलेन च भुवनान्तरव्यापिना महाप्रलयकाल इव संजज्ञे । बलकोलाहलभीता इव धवलध्वजनिवहनिरन्तरावृता ययुः कापि दश दिशः । मलिनावनिरजःसंस्पर्शशङ्कितमिव समदगजघटावचूलसह-
स्रसंरुद्धमतिदूरमम्बरतलमपससार । प्रबलवेत्रिवेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव तुरगखुररजो-
धूसरताभीतार्ककिरणा मुमुचुः पुरोभागम् । इभकरसीर्करनिर्वापणत्रस्त इवातपत्रसंच्छादिता-
तपो दिवसो ननाश । बलभरणजर्जरीकृता मदकलकरिचरणशतखण्डिता द्वितीयैव प्रयाणभेरी
भैरवं भूमी ररास । गुल्फद्वयसे च तुरङ्गमुखविनिःसृतसितफेनपल्लविते मदपयसि मदस्रुतां क-

येनैवविधेनानवरतं निरन्तरं क्षरता सवता मदजलधारा दानवारिधारा तदेव दुर्दिनं मेघजं तमस्तेन । तथा भुवनान्तरव्यापिना विष्टपविवरप्रसरशीलेन । महाप्रलयेऽप्येतद्धर्माणां सद्भावात् । कलकलेन । सैन्येऽपि तदृश-
नादुपमानोपमेयभावः । बलेति । बलस्य सैन्यस्य यः कोलाहलः कलकलस्तेन भीता इव त्रस्ता इव दश-
संख्याका दिशः ककुभः काप्यनिर्दिष्टस्थले ययुर्गताः । किंविशिष्टाः । धवलाः श्वेता ये ध्वजनिवहा वैजयन्ती-
गणास्तैर्निरन्तरं सर्वदावृता आच्छादिताः दिग्गमनेऽयमेव हेतुरिति भावः । मलिनेति । मलिनं यदवनि-
रजस्तस्य यः संस्पर्शः संश्लेषस्तस्माच्छङ्कितमिवारेकीकृतमिवातिदूरमतिदविष्टमम्बरतलं व्योमतलमपससारापसृतं
बभूव । अत्रार्थे हेतुगर्भितं विशेषणमाह—समुदेति । मदेन सह वर्तमाना या गजघटानेकपसमूहस्तस्य अव-
चूलसहस्रं कर्णाभरणसहस्रं तेन संरुद्धं संच्छन्नम् । अत्र गजातिशयत्वं व्यङ्ग्यम् । प्रबलेति । प्रबलाः प्रकृष्ट-
बलयुक्ता ये वेत्रिणो द्वारपालकास्तेषां वेत्रलता वेतसयष्टयस्ताभिः समुत्सार्यमाणा इव दूरीक्रियमाणा इव । तुर-
गेति । तुरगाणामध्वानां खुररजः शफधूलिस्तेन या धूसरतेषत्पाण्डुता तथा भीता इवार्ककिरणाः सूर्यरमयः
पुरोभागमप्रभागं मुमुचुस्तत्त्वजः । अनेन तुरङ्गाणां भूयस्त्वं वेगातिशयः खुरनिक्षेपशक्तिविशेषश्च व्यज्यते ।
इमेति । इभा हस्तिनस्तेषां करसीकराः शुण्डादण्डोद्भूतजलपृषतास्तैर्निर्वापणमपनयनं तेन त्रस्त इव चकित इव ।
आतपत्रेति । आतपत्रैश्छन्नैः संच्छादित आतपो रविप्रकाशो यस्मिन्नेवंभूतो दिवसो ननाश नाश प्राप्तवान् ।
बलेति । बलभारेण सैन्यभारेण जर्जरीकृताः श्लथीकृता मदेन कला मनोहरा ये करिणो हस्तिनस्तेषां चरण-
शतमङ्गिशतं तेन खण्डिता भिन्ना द्वितीयापरा प्रयाणभेरीव प्रस्थानदुन्दुभिर्विभैरवं कठोरं भूमिविषुधा ररास
शब्दं चकार । शब्दविशेषजनकत्वसाम्यादुत्प्रेक्षा । 'रस शब्दे' इति धातोर्लिटि रूपम् । मदेति । मदस्रुतां
दानवारि क्षरतां करिणां गजानां मदपयसि पदे पदे पदातयः पत्तयः प्रचरस्वल्लः प्रस्खलनं प्रापुः । अथ
मदपयो विशिनष्टि—गुल्फद्वयसे चरणप्रस्थपरिमिते । अत्र प्रमाणे द्वयसच् । तुरङ्गेति । तुरङ्गमुखेभ्योऽध्वव-

टिप्पणं—१ 'समुत्सार्यमाणा इव' इति पूर्वमुत्प्रेक्षितत्वात्पुनरियमुक्तिरज्ञानमेव । तस्मात् 'रजोधूसर-
मर्ककिरणाः' इत्येव पाठः । वेत्रलतासमुत्सार्यमाणा इव रजोधूसरं पुरोभागम् (अर्ककिरणाः) मुमुचुः ।
अर्ककिरणेषु अपसार्यमाणत्वरूपक्रियाया उत्प्रेक्षा । किञ्च परित्यागे तुरङ्गखुररजोधूसरपदस्यार्थो हेतुरिति
पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं च । कार्येण अर्ककिरणेषु राजपुरोभागपरित्यागरूपसाधारणजनव्यवहारसमा-
रोपात् समासोक्तिरिति त्रयाणामेषामङ्गाङ्गिभावसंकरः । २ भीत इव । जलबिन्दुभिर्द्युता बह्वैर्निर्वापणं
तथा दिवसेऽपि संभावनमित्युत्प्रेक्षा । अत्रापि दिवसनाशे आतपत्राच्छादनं पदार्थो हेतुरिति पदार्थहेतुकं
काव्यलिङ्गम् । दिवसे अदृश्यमानताया असंबन्धेपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति त्रयाणामङ्गाङ्गितया संकरः ।
३ भूमौ भेरीस्वरूपस्योत्प्रेक्षा । अत्रापि शब्दकरणे बलभरं मदकलं इत्यादिविशेषणद्वयार्थो हेतुरिति
काव्यलिङ्गं चेत्यङ्गाङ्गिभावसंकरः । ४ गुल्फद्वयसत्वस्यासंबन्धेपि संबन्धवर्णनादतिशयोक्तिः ।

पाठां—१ अनवरतः, २ गजमदः, ३ बलहवलः, वहलवलः, ४ मलिनीकृतमिव, ५ अम्बरम्, ६ प्रचलितवैत्रः
प्रचुरवेत्रः, ७ धूसरमर्कः, धूसरताभीता इवार्कः, ८ सीकरनिकरः, ९ बहलवलः, १० संचरणः, ११ संताडिता;
ताडिता, १२ पबले.

रिणां प्रचस्वलुः पदे पदे पदातयः । हरितालपरिमलनिभेन चातिपटुना गजमदामोदेनानुलि-
प्तस्य सामजस्येव समुपययौ निखिलान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यं प्राणेन्द्रियस्य । क्रमेण च प्रसर्पतो
बलस्य पुरः प्रधावतां जनकदम्बकानां कोलाहलेन, तारतरदीर्घेण च काहलानां निनादेन, खुरर-
वविमिश्रेण च वाजिनां हर्षहेषारवेण, अनवरतकर्णतालस्वरसंपृक्तेन च दन्तिनामाडम्बररवेण,
त्रैवेयककिङ्किणीकर्णितानुसृतेन च गतिवशाद्विषमविरागिणीनां घण्टानां टङ्कतेन, मङ्गलशङ्ख-
शब्दसंवर्धितध्वनीनां च प्रयाणपटहानां निनादेन, मुहुर्मुहुरितस्ततस्ताड्यमानानां च डिण्डि-
मानां निखनेन जर्जरीकृतश्रवणपुटस्य मूर्च्छेवाभवजनस्य ।

शनैःशनैश्च बलसंक्षोभजन्मा क्षितेरनेकवर्णतया कचिज्जीर्णशफरक्रोडधूसरः, कचित्क्रमेलक-

दनेभ्यो विनिःसृता बहिरागताः सितफेनाः श्वेतकफास्तैः पल्लविते विस्तारं प्राप्ते । हरीति । हरितालस्य पिञ्जरस्य
यः परिमलो गन्धस्तस्य निभेन सदृशेनातिपटुनातिस्पष्टेन गजमदामोदेन करिदानवारिपरिमलेन चानुलिप्तस्य
व्याप्तस्य प्राणेन्द्रियस्य नासिकाकरणस्य निखिलान्यग्रहणसामर्थ्यं समप्रापग्रहणशक्तिः समुपययौ । दूरीभूत-
मित्यर्थः । कस्येव । सामजस्येव मतङ्गजस्येव । यथा तदनुलितत्वेन तस्यान्यग्रहणसामर्थ्यं न भवति तथेत्यर्थः ।
यथा नानारसशङ्कुल्यादिस्थले सकलसमुदायवशाच्चैकस्यापि रसविशेषस्य ग्रहो रसमेनैवं तादृशसमुदायद्वन्द्वमुत्कृष्टा-
र्द्रकनिम्बफलरसमवधाने च रसनेन सकलान्यरसग्रहो भवत्ययमुत्कर्षः । आर्द्रकरसादेस्तथैव प्राणेन्द्रियस्य
नानासुगन्धद्रव्यसंनिधानदोषवशाच्चैकस्यापि गन्धविशेषस्य धूपग्रहणसामर्थ्यम् । एवं तादृशोक्तगजमदामोदे-
नानुलिप्तस्य प्राणस्यातीतान्यगन्धग्रहणसामर्थ्यमभवदित्यर्थः । अथ चैतैः कृत्वा जनस्य लोकस्य मूर्च्छेव
मोह इवाभवदित्यन्वयः । तानेवाह—क्रमेति । क्रमेण परिपाठ्या प्रसर्पतो गच्छतो बलस्य सैन्यस्य पुरोऽग्रे
प्रधावतां शीघ्रं प्रचलतां जनकदम्बकानां लोकसमुदायानां कोलाहलेन कलकलेन । तथा तारतरदीर्घेणोत्तरम-
धिकतां प्राप्तेन काहलानां वाद्यविशेषाणां निनादेन शब्देन । तथा खुररवाः शफखनास्तैर्विमिश्रेण संपृक्तेन
वाजिनां तुरङ्गाणां हर्षहेषारवेण हर्षः प्रमोदस्तेन या हेषा हेषा तस्या रवः शब्दस्तेन । तथा अनवरतं निर-
न्तरं कर्णतालस्य यः स्वरः शब्दस्तेन संपृक्तेन दन्तिनां हस्तिनामाडम्बररवेण । पृष्ठे मुखे दन्तयोश्च नाना-
शृङ्गारभूषणरवेणेत्यर्थः । दन्तिनां विशेषयन्नाह—त्रैवेयकेति । त्रैवेयकं कण्ठाभरणं तस्य किङ्किण्यः क्षुद्र-
घण्टिकास्तासां कण्ठितं शब्दितं तेनानुसृतेनानुगतेन । तथा । गतीति । गतिवशाद्रमनवशाद्विषमोऽसदृशो
विरावः शब्दो यासामेवंविधानां घण्टानां भूषणविशेषाणां टङ्कतेन टण्टकारशब्देन तथा । मङ्गलेति । मङ्गलार्थं
श्रेयोऽर्थं ये शङ्खशब्दास्तैः संवर्धिता वृद्धिं प्राप्ता ध्वनयो येषामेवंविधानां प्रयाणपटहानां प्रस्थानमुद्बुभीनां
निनादेन निर्घोषेण । तथा मुहुर्मुहुर्वारवारमितस्ततस्ताड्यमानानां डिण्डिमानां पटहविशेषाणां निःखनेन
शब्देन । कीदृशस्य जनस्य । पूर्वोक्तैर्जर्जरीकृतं श्लथीकृतं श्रवणयोः कर्णयोः पुटं यस्य स तथा तस्य । अन्व-
यस्तु प्रागेवोक्तः । शनैःशनैर्मन्दं मन्दम् । बलेति । बलेन सैन्येन यः संक्षोभः समर्दस्तस्मान्जन्मोत्पत्तिर्य-
स्यैवंभूतो रेणु रज उत्पपातोर्ध्वं जगाम । क्षितेरिति । क्षितेः पृथिव्या अनेके ये वर्णाः श्वेतादयस्तेषां भाव-
स्तथा तथा । रेणोरप्यनेकवर्णतां प्रदर्शयन्नाह—कचिदिति । कचित् क्वचित्प्रदेशे जीर्णो जरीयान्यः
शफरो मत्स्यस्तस्य क्रोड उपरिभागस्तद्वद्भूतो धूसरः । कचिदिति । कचित् कस्मिंश्चित्प्रदेशे क्रमेलक-

टिप्पणम्—१ प्रबलगन्धाकृष्टस्य प्राणस्य तदपेक्षया दुर्बलगन्धानां ग्रहणं न भवतीत्याशयः । ततश्च
नानारसशङ्कुल्यादि० इति टीकाकृतो विस्तरो व्यर्थप्राय एव । २ 'सामजस्तु गजे पुंसि सामोत्थे पुन-
रन्यवत्' इति मेदिनी । ३ विशालेन बृंहितध्वनिना ।

पाठा०—१ अपययौ; उपययौ; सामाययौ. २ हेषारवेण. ३ खन; रव. ४ अनुगृहीतेन. ५ वशविषम. ६ विर-
दडिण्डिमानाम्. ७ सदृशाः.

सटासंनिभः, कचित्परिणतरल्लकरोमपल्लवमलिनः, कचिदुत्पन्नोर्णातन्तुपाण्डुरः, कचिज्जरठ-
मुणालदण्डधवलः, कचिज्जरत्कपिकेशकपिलः, कचिद्वरधृषभरोमन्धकेनपिण्डपाण्डुरः, त्रिपथ-
गाप्रवाह इव हरिचरणप्रभवः, कुपित इव मुञ्चन्क्षमाम्, आरब्धपरिहास इव रुन्धन्नय-
नानि, तृप्ति इव पिबन्करिकरसीकरजलानि, पक्षवानिवोत्पतन्गगनतलम्, अलिनिवह इव
चुम्बन्मदलेखाम्, मृगपतिरिव रचयन्करिकुम्भस्थलीषु पदम्, उपात्तविजय इव गृह्णन्पतौ-
काम्, जरागम इव पाण्डुरीकुर्वन्शिरांसि, मुद्रयन्निव पक्षमाग्रसंस्थितो दृष्टिम्, आजिग्रन्निव
मकरन्दमधुबिन्दुपङ्कलग्नः कर्णोत्पलानि, मदकलकरिकर्णतालाडनत्रस्त इव विशन्कर्णशङ्को-
दरविवराणि, पीयमान इवोन्मुखीभिरवनिपतिमुकुटमणिपत्रभङ्गमकरिकाभिः, अभ्यर्च्यमान

उद्भूतस्य सटा जटास्ताभिः संनिभः सदृशः । कचिदिति । कचित् परिणतः पक्षवया यो रल्लको हुण्ड-
स्तस्य रोमपल्लवस्तनूदहकिसलयस्तद्वन्मलिनः कृष्णः । कचिदिति । कचित् उत्पन्नः समुद्भूतो य ऊर्णा-
तन्तुर्जालकारकस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । कचिदिति । कचित् जरठो दीर्घकालीनो यो मृणालदण्डो
विसदण्डस्तद्वद्वलः शुभ्रः । कचिदिति । जरजरीयान्यः कपिवर्नौकास्तस्य केशा अलकास्तद्वत्कपिलः
पिङ्गलः । कचिदिति । कचित् वरः प्रधानो यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य रोमन्धश्चर्वितचर्वणं तस्मिन्ः
केनपिण्डः कफपुञ्जस्तद्वत्पाण्डुरः श्वेतरक्तः । कीदृशः । त्रिपथगा गङ्गा तस्याः प्रवाहः स्रोतस्तद्वदिह हरिचरण-
प्रभवः । हरयोऽथा विष्णुश्च । कुपित इव कोपं प्राप्त इव । किं कुर्वन् । क्षमां पृथ्वीं मुञ्चन्त्यजन् । पक्षे क्षमां
क्षान्तिम् । आरब्धेति । आरब्धः प्रस्तुतः परिहासो हास्यं येनैवंविध इव । किं कुर्वन् । नयनानि लोचनानि
रुन्धन्नाच्छादयन्, उपहासकारिणो लोचनाच्छादनं लोकेऽपि प्रसिद्धम् । तृप्ति इव पिपासित इव करिणां
हस्तिनां करसीकरजलानि शुण्डादण्डोद्भूतवातास्तास्तवारीणि पिबन्पानं कुर्वन् । अदृश्यतां प्रापयन्नित्यर्थः ।
पक्षेति । पक्षवानिव गस्तमानिव । तत्कृत्यमाह—उदिति । गगनतलमाकाशतलमुत्पतन्गच्छन् । उभयोरैक-
धर्मत्वात्तदुपमानम् । अलीति । अलीनां भ्रमराणां निवहः समूहस्तद्वदिह । किं कुर्वन् । मदलेखां दानरेखां
चुम्बन्श्चुम्बनं कुर्वन् । चुम्बनस्य संस्पर्शविशेषत्वात्तदुपमानम् । मृगेति । मृगपतिः सिंहस्तद्वदिह । किं कुर्वन् ।
करिकुम्भस्थलीषु गजशिरसः पिण्डस्थलीषु पदं स्थानं चरणं वा रचयन्निवदधत् । उपात्तेति । उपात्तः स्वीकृतो
विजयो दस्युक्षयरूपो येन स तद्वदिह पताकां वैजयन्तीं गृह्णन्नाददत् । जरेति । जरा विषसा तस्या आगम-
स्तद्वदिह । तत्कृत्यमाह—शिरांस्युत्तमाङ्गानि पाण्डुरीकुर्वन्श्वेतीकुर्वन् । शृङ्गतापादनसाधर्म्याजराया उपमा-
नम् । मुद्रयन्निति । पक्ष्म नेत्ररोम तदग्रसंस्थितस्तत्पुरोवर्ती दृष्टिं मुद्रयन्निव संकोचयन्निव । मकरन्देति ।
मकरन्दो मरन्दस्तस्य मधु रसस्तस्य बिन्दुपङ्कः पृषत्कर्दमस्तत्र लग्नः संयुक्तः कर्णोत्पलानि श्रोत्रकुवलयान्या-
जिग्रन्निव गन्धं गृह्णन्निव । मदेति । मदेन दानवारिणा कला मनोज्ञा ये करिणो हस्तिनस्तेषां कर्णोत्पला-
स्तैस्ताडनं प्रहारप्रदानं तेन त्रस्त इव भीत इव । कर्णाः श्रोत्राः, शङ्को भालश्रवोन्तरम्, तेषामुदरविवराणि
मध्यच्छिद्राणि विशन्प्रविशन् । उन्मुखीभिरिति । उन्मुखीभिरुन्मुखीभिरवनिपतयो राजानस्तेषां मुकुटाः

टिप्पण—१ हरिणविशेषः । “रल्लकः कम्बले स्मृतः । तथैव कम्बलमृगे” इति हैमः । २ वस्तुतस्तु
‘पत्रोर्णतन्तुपाण्डुरः’ इत्येव पाठः । पत्रसंबन्धिनी (लकुचादिपत्रेषु ऊर्णाया उत्पन्नत्वात्) ऊर्णा यत्र
तत्पत्रोर्णम्, परिष्कृतकौशेयवस्त्रं तस्य तन्तुवत् पाण्डुरः । ‘पत्रोर्णं धौतकौशेयम्’ इत्यमरः ।

पाठा०—१ घटा. २ पत्रोर्णतन्तुपाण्डुरः. ३ जरठवत्. ४ केशर. ५ हर. ६ वृषाभरणांशुकेन. ७ पताकाः.
८ पाण्डरी. ९ बिन्दुलम्. १० आविशन्. ११ करिकर्ण. १२ मणिभङ्ग.

इव तुरगमुखविक्षेपविभुतैः केनपल्लवकुसुमस्तवकैः, अनुगम्यमान इव मत्तगजघटाकुम्भ-
भित्तिसंभवेन धातुधूलिवलयेन, आलिङ्ग्यमान इव चलन्नामरकलापविधुतेन पटवासपांसुना,
प्रोत्साह्यमान इव नरपतिशेखरसहस्रपरिच्युतैः कुसुमकेशररजोभिः, उत्पातराहुरिव दिवस-
करमण्डलमकाण्ड एव पिबन्, नृपप्रस्थानमङ्गलप्रतिसरवलयमालिकासु गोरोचनाचूर्णाय-
मानः, क्रकचकृतचन्दनक्षोदधूसरो रेणुरूपपात ।

अपरिमाणबलसंचट्टसमुपचीयमानश्च शनैःशनैः संहरन्निव विश्वमशेषमकालकालमेघपटल-
मेदुरो विस्तारमुपगन्तुमारेभे । तेन च क्रमेणोपचीयमानबहलमूर्तिना, दिग्विजयमङ्गलध्वजेन
रिपुकुलकमलप्रलयनीहारेण, राजलक्ष्मीविलासपटवासचूर्णेन, अहितातपत्रपुण्डरीकखण्डन-

किरीटानि तेषां मणयश्चन्द्रकान्तायास्तत्र पत्रभङ्गमकरिकास्ताभिः पीयमान इव । तुरगेति । तुरगाणां
वाजिनां मुखान्याननानि तेषां विक्षेपाः प्रसारणक्रियाविशेषास्तेभ्यो विदुतैर्गलितैः केनो मुखकफस्तस्य पल्लवाः
परंपरास्त एव कुसुमस्तवकाः पुष्पगुच्छास्तैरभ्यर्च्यमान इव पूज्यमान इव । मत्तेति । मत्ता मदयुक्ता
ये गजा हस्तिनस्तेषां घटाः समूहास्तासां कुम्भाः शिरसः पिण्डास्त एव भित्तयः कुड्यानि तेभ्यः संभव
उत्पत्तिर्यस्यैवंविधेन धातुगैरिकादिः कुम्भस्थलशोभार्थमनुलिप्यते तस्य धूलिवलयेन रजोवलयेनानुगम्यमान
इव । चलदिति । चलन्वेत्यश्चामरकलापो वालव्यजनसमूहस्तेन विधुतेन कम्पितेन पटवासः पिष्टातस्तस्य
पांसुधूलिस्तेनालिङ्ग्यमान इवाभिलष्यमाण इव । नरेति । नरपतीनां राज्ञां शेखरसहस्रमवतंससहस्रं तस्मा-
त्परिच्युतैः स्रस्तैः कुसुमानां पुष्पाणां केशराणि किञ्चलकाः तेषां रजोसि परागास्तैः प्रोत्साह्यमान इव प्रोत्साहं
प्राप्यमाण इव । उत्पातः उड्डीयमानो राहुः सैहिकेयस्तद्वदिवाकाण्ड एवाप्रस्ताव एव दिवसकरमण्डलं सूर्यबिम्बं
पिबन्प्रसन् । नृपेति । नृपाणां राज्ञां प्रस्थानमङ्गलेषु याः प्रतिसरा हस्तसूत्राणि तेषां वलयमालिका वलय-
श्रेण्यस्तासु गोरोचनाचूर्णायमानो गोरोचनं प्रसिद्धं तत्क्षोदवदाचरमाणः । क्रकचेति । क्रकचं करपत्रकं तेन
कृतो यश्चन्दनक्षोदो मलयजचूर्णं तद्वद्धूसरः । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।

अपेति । अपरिमाणमसंख्यं यद्वलं सैन्यं तस्य संचट्टः संमर्दस्तेन समुपचीयमानः उपचयं प्राप्य-
माणः । चकारः पुनरर्थकः । शनैःशनैर्मन्दमन्दमशेषं समग्रं विश्वं संहरन्निव तिरोधानं कुर्वन्निव ।
अकालेति । अकालेऽप्रस्तावे यत्कालं कृष्णं मेघपटलमभ्रवृन्दं तद्वन्मेदुरः पुष्टो विस्तारमुपसरणमुपगन्तुं
प्राप्तुमारेभे । प्रारम्भं चकारेत्यर्थः । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन रेणुना । चकारः पुनरर्थः । क्रमेति । क्रमेण
परिपाव्योपचीयमाना पुष्टिं प्राप्यमाणा बहला दृढा मूर्तिर्देहो यस्य स तेन । दिगिति । दिशां ककुभां यो
विजय आत्मसात्करणं तत्र यन्मङ्गलं विघ्ननिवारकदधिदूर्वादि तस्य ध्वजेन केतुना । मुख्यमङ्गलेत्यर्थः ।
रिपुरिति । रिपवो दस्यवस्तेषां कुलानि गोत्राणि तान्येव कमलानि नलिनानि तेषां प्रलयः क्षयस्तस्मिन्नी-
हारेण । हिमप्रतिमेनेत्यर्थः । राजेति । राजलक्ष्मीर्दृष्टपश्रीस्तस्या विलासो विलसनं तदर्थं पटवासचूर्णेन
पिष्टातक्षोदेन । अहितेति । अहितानां विपक्षाणां यान्यातपत्राणि छत्राणि तान्येव पुण्डरीकाणि कमलानि

टिप्पण—१ तदभ्यन्तरगतत्वात् । २ परागरजसामपि तत्पृष्ठगामित्वात्प्रकृष्टमुत्साहं प्राप्यमाण इवे-
त्युपेक्षा । ३ असमये उदयात् उत्पातसूचको यो राहुरित्यर्थो वक्तव्यः । ४ धिक् । दधिकूर्वादिः काऽत्र
कथा ? किन्तु-दिग्विजयस्य मङ्गलध्वजेन माङ्गलिककेतुदण्डस्वरूपेण । ध्वजवदुत्थानसादृश्यात् रजसि
ध्वजत्वरूपणमित्यर्थः ।

पाठा०—१ विधुतेन. २ प्रसार्यमाणः; प्रोत्सार्यमाणः. ३ मङ्गलवलय. ४ प्रतिसरमालिकाश्च. ५ खण्ड.

तुषारेण, सैन्यभरपीडितमहीतलमूर्च्छान्धकारेण, चलद्वलजलदकालकदम्बकुसुमोद्गमेन, दिवस-
करकरकमलवनोद्गलनद्विपयूथेन, गगनमहीतलप्लावनप्रलयपयोधिपूरेण, त्रिभुवनलक्ष्मीशिरो-
वगुण्ठनपटेन, महावराहकेसरनिकरकुर्वरेण, प्रलयानलधूमराजिमांसलेन, पातालतलादिवो-
त्तिष्ठता, चरणेभ्य इव निर्गच्छता, लोचनेभ्य इव निष्पतता, दिग्भ्य इवागच्छता,
नभस्तलादिव पतता, पवनादिवोलसता, रविकिरणेभ्य इव संभवता, अनपहृतचेतनेन
निद्रागमेन, अनवगणितसूर्येणान्धकारेण, अधर्मकालोपस्थितेन भूमिगृहेण, अनुदित-
तारागणनिवहेन बहुलनिशाप्रदोषेण, पैतितसलिलेन जलधरसमयेन, अभ्रान्तभुजं-

तेषां खण्डनं कर्तनं तस्मिन्नुषारेण नीहारेण । कमलानां विध्वंसन एतस्यैव सामर्थ्यात् । सैन्येति ।
सैन्यभरेण बलभरेण पीडितमाकान्तं यन्महीतलं पृथ्वीतलं तस्य मूर्च्छा निश्चेष्टता तत्रान्धकारेण तिमिरेण ।
चलदिति । चलद्वलद्वलं सैन्यं तदेव जलदकालः मेघसमयस्तत्र कदम्बकुसुमोद्गमेन नीपुष्पोद्गमेन ।
दिवसेति । दिवसकरः सूर्यस्तस्य कराः किरणास्त एव कमलवनं नलिनखण्डं तस्योद्गलनं मूलत उच्छेदनं
तस्मिन्द्विपयूथेन हस्तिमूहेन । गगनेति । गगनमेव महीतलं पृथ्वीतलं तस्य प्लावनमाकमणं तस्मिन्प्रलयः
कल्पान्तस्तस्य यः पयोधिः समुद्रस्तस्य पूरेण लवेन । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य या लक्ष्मीः
श्रीस्तासाः शिरोवगुण्ठनपटेनोत्तमाज्ञाच्छादनवस्त्रेण । महेति । महावराह आदिवराहस्तस्य केसरनिकरः
सटासमूहस्तद्वत्कुर्वरेण मलिनेन । प्रलयेति । प्रलयस्य कल्पान्तस्थानलो वह्निस्तस्य या धूमराजिर्दहनकेतन-
पङ्क्तिस्तद्वन्मांसलेन पुष्टेन । पातालेति । पातालतलाद्वडवासुखतलादुत्तिष्ठतेवोत्थानं कुर्वतेव । चरणेति ।
चरणेभ्यः पादेभ्यो निर्गच्छतेव निर्गमनं कुर्वतेव । लोचनेति । लोचनेभ्यो नेत्रेभ्यो निष्पततेव पतनं
कुर्वतेव । दिग्भ्य ऐन्द्रादिभ्य आगच्छतेवागमनं कुर्वतेव । नभ इति । नभस्तलाद्योमतलात्पततेव पतनं
कुर्वतेव । पवनेति । पवनात्समीरणादुलसतेवोत्थासं प्राप्नुवतेव । रवीति । रविकिरणेभ्यः सूर्यरश्मिभ्यः
संभवतेव प्रादुर्भवतेव । अनेति । निद्रायाः प्रमीलाया आगमः समागमस्तेन । अत्र तु स्वप्नादिविलक्षणं
बाह्यं ज्ञानं तस्मादित्यत आह—अनेति । अनपहृतमगृहीतं चेतनं चैतन्यं येनैवंविधेनेत्यर्थः । अत एवा-
लौकिक एवेति भावः । अनवेति । अनवगणितोऽनिराकृतः सूर्यो भावुर्येनैवंभूतेनान्धकारेणैव तस्मिन्नेव ।
अधर्मेति । अधर्मकाल उपस्थितेन प्राप्तेन भूमिगृहेण वसुधामध्यसदनेन । धर्मकाले तु तदीप्सितं स्यादत
एवोक्तम्—अधर्मकालेति । ‘अधर्मकालोपस्थितेन’ इति पाठे धर्मकालस्तपसाचरणादौ तस्येष्टत्वात् । अत एवो-
क्तमधर्मकालेति । अनुदितेति । अनुदित उदयं न प्राप्तस्तारागणनिवहो नक्षत्रसमूहो यस्मिन्नेवंभूतेन
बहुलनिशा कृष्णपक्षरात्रिस्तासाः प्रदोषेण यामिनीमुखेन । पतितेति । पैतितं सत्तं सलिलं पानीयं
यस्मिन्नेवंभूतेन जलधरसमयेन वर्षाकालेन । अभ्रेति । अभ्रान्ता अप्रचलिता भुजंगमाः सर्पा यस्मिन्नेवंविधेन

टिप्पण—१ गगनरूपमहीतलस्य प्लावने (जलद्वारा तिरोधाने) प्रलयपयोधेः दूरः (प्रवाहः) तेन,
इति सरलोप्यर्थः कठिनीकृतटीकयेति धन्यासौ । २ प्रत्येकचरणलग्नतया एवमुत्प्रेक्षा । एवमग्रेऽपि सर्वत्र
बोध्यम् । ३ निद्रा चेतनामपहरति, किन्तु इदं रजश्चेतनां न हरति अन्यत्सर्वं निद्रातादात्म्यमिति, अधि-
काभेदरूपकम् । प्राचां मते—अधिकारूढवैशिष्ट्यरूपकम् । प्राचीनतराणां (वामनादीनाम्) मते तु—एक-
गुणहानिकल्पनायां समग्रगुणदाढ्यं विशेषोक्तिरिति विशेषोक्तिः । एवमग्रे सर्वत्र । ४ ‘अपतितसलिलेन’
इत्येव पाठः । न पतितं वृष्टं वर्षाजलं यत्रेति तदर्थः । सर्वत्र नक्षसमासप्रसङ्गे स्पष्टेति तत्पाठाऽपरिज्ञानं
मौढ्यमेव टीकाकृतः ।

पाठा०—१ सेनाभरः सैन्यतुरगः । २ बहुलबहुलः । ३ दिवसकरकमलः दिवसकरकिरणकमलः । ४ अनपहृतलोचनेना-
नवगणितः, ५ अपतितः, ६ भुजङ्गेन ।

गमेन रसातलेन, हरिचरणेनेव संवर्धमानेन त्रिभुवनमलङ्घयत रजसा । विकच-
कुवलयवनमिव नवोदकेन गगनतलमवष्टभ्यमानमलङ्घयत क्षीरोदपाण्डुना क्षितिक्षो-
देन । बहुलरजोधूसरितमशिशिरकिरणबिम्बमवचूलचामरमिव निष्प्रभमभवत् । दुकू-
लपटधवला कदलिकेव कलुषतामाजगाम गगनापगा । नरपालवल्भौरमसहमाना पुनरिव
भारावतारणार्थममरलोकमारुरोह रजोमिषेण मही । निःशेषपीतौतपमन्तर्दह्यमानमिव
जलधिजलेषु धूसरितरविरथध्वजपटमपतदवनिरजः । मुहूर्तेन च गर्भवासमिव, संहार-
सागरजलमिव, कृतान्तजठरमिव, महाकालमुखमिव, नारायणोदरमिव, ब्रह्माण्डमिव विवेश
पृथिवी । मृन्मय इव बभूव दिवसः । पुस्तमय इव चकाशिरे ककुभः । रेणुरूपेणेव परि-
णतमम्बरतलम् । एकमहाभूतमयमिव त्रैलोक्यमासीत् ।

रसातलेन पृथ्वीतलेन । संवर्ध(मा)नेन वृद्धिं प्राप्यमाणेन । केनेव । हरिचरणेनेव विष्णुपादेनेव । यथा हरिच-
रणो बलिध्वंसनार्थं क्रमेण वृद्धिं प्राप्तस्तथायमपीत्यर्थः । एवंविधेन रजसा रेणुना त्रिभुवनं त्रिविष्टपमलङ्घयत ।
क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वत्पाण्डुना श्वेतरक्तेन क्षितिक्षोदेन वसुधाचूर्णेन गगनतलं व्योमतलमवष्टभ्यमानं
व्याप्यमानमलङ्घयतादृश्यत । केन किमिव । नवोदकेन नवीनपानीयेन विकचानि विकखराणि यानि
कुवलयान्युत्प्लानि तेषां वनमिव । अत्र गगनस्य कृष्णत्वसाम्यात्तदुपमानम् । क्षितिक्षोदस्य शुक्लत्वसाम्याज्-
वोदकोपमानमिति भावः । बहुलेति । बहुलं निविडं यद्रजस्तेन धूसरितं कर्तुरीकृतमशिशिरकिरणबिम्बं
चन्द्रसूर्यबिम्बमण्डलमवचूलचामरमिव हस्तिकर्णाभरणवालव्यजनमिव निष्प्रभं विगतद्युत्यभवज्जज्ञे । दुकू-
लेति । दुकूलं क्षौमं तदेव पटो वस्त्रं तद्वद्वला श्वेता गगनापगा स्वर्धुनी कलुषतां मलिनतामाजगामा-
गतवती । केव । कदलिकेव रम्भेव । यथा रम्भा रजोभिः कृत्वा कृष्णत्वं याति तथेयमित्यर्थः । नरेति ।
नरपालो नृपस्तस्य बलं सैन्यं तस्य भरं वीवधमसहमानेवाक्षममाणेव पुनर्भारावतारणार्थं भारं कुत्रचित्स्था-
पयितुममरलोकं स्वर्लोकं रजोमिषेण रेणुच्छलेन मही पृथ्व्यारुरोहावरोहणं चकार । एकवारं गोरूपेण
गताभूत् । इदानीं त्वेतरूपेणेत्यर्थः । अत एव पुनःशब्दोपादानम् । निःशेषेति । तदवनिरजो जलधिजलेषु
सामुद्रपानीयेष्वपतत्पपातेत्यर्थः । कीदृशम् । निःशेषः समग्रः पीत आखादित आतपः सूर्यालोको येन
तदत एवान्तर्दह्यमानमिवान्तर्मध्ये प्रज्वलमानमिव । अनेन जलपाते हेतुर्दक्षितः । पुनः कीदृशम् । धूस-
रितेति । धूसरितो धूम्रवर्णीकृतो रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ध्वजपटो येन तत् । मुहूर्तेनेति । मुहूर्तमात्रेण ।
सर्वत्र सबाह्याभ्यन्तरव्याप्त्युपमानान्याह—गर्भेत्यादि । गर्भवासमिव भ्रूणवासमिव । संसारसागरजलमिव
कल्पान्तजलधिपानीयमिव । कृतान्तजठरमिव यमोदरमिव । महाकालमुखमिवाखण्डदण्डायमानो यः कालो
महाकालस्तस्य मुखमिव । नारायणोदरमिव जनार्दनोदरमिव । ब्रह्माण्डमिव । पृथिवी वसुधरा विवेश सर्वत्र
प्रविष्टवतीति । सैन्यमिति शेषः । गर्भवासादिकमिव रजोरूपेण पृथिवी सैन्यं प्रविष्टेत्यर्थः । अत्र गर्भवासा-
दिभिरुपमानैः सैन्यस्यात्युत्कृष्टताद्यनेकधर्मावच्छिन्नत्वं सूचितम् । तदन्तःप्रवेशाच्च रजसोऽपि ततोऽप्या-
धिक्यमिति भावः । मृदिति । मृन्मय इव मृदो विकार इव । अत्र विकारार्थं मयद् । तद्वदिव दिवसो दिनं
बभूव । पुस्त इति । पुस्तं लेप्यादिकर्म तन्मय इव विलिप्ता इव ककुभो दिशश्चकाशिरे शुशुभिरे । रेणु-
रूपेणेति । रेणुरूपेण रजोमयत्वेनेवाम्बरतलं व्योमतलं परिणतं तन्मयतां गतम् । एकमिति । एकं महा-
भूतं पृथिवीलक्षणं तन्मयमिव त्रैलोक्यं त्रिविष्टपमासीद्बभूव ।

टिप्प०—१ श्वेतः, इत्येव वक्तव्यम् । कः प्रसङ्गो रक्तवस्येति धिक् । २ चन्द्रपददानं केवलमज्ञानम् ।

पाठा०—१ क्षणाक्षीरोदकेनपाण्डुना. २ पट. ३ भरमतिपुरुम्. ४ रजोनिभेन. ५ निपीत. ६ प्रसमयः.
७ दिशः. ८ अम्बरम्. ९ महाभूतमिव.

अथ निजमदोष्मसंतप्तानां दन्तिनां दिशि दिशि करविवरनिःसृतैः क्षरद्भिः क्षीरोदधवलैः शीकरासारैः, कर्णपल्लवप्रहतिविस्सृतेन च विसर्पता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन, हेषारवविप्रकीर्णैश्च वाजिनां लालाजललवजालकैरुपशमिते रजसि, पुनरपि जातालोकासु दिक्षु, सागरादिवोन्मन्मालोक्य तदपरिमाणं बलमुपजातविस्मयः सर्वतोदत्तदृष्टिर्वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषे—
'युवराज, किं न जितं देवेन महाराजाधिराजेन तारापीडेन यज्जेष्यसि, का दिशो न वशीकृता या वशीकरिष्यसि, कानि दुर्गाणि न प्रसाधितानि यानि प्रसाधयिष्यसि, कानि द्वीपान्तराणि नात्मीकृतानि यान्यात्मीकरिष्यसि, कानि रत्नानि नोपार्जितानि यान्युपार्जयिष्यसि, के वा न प्रणता राजानः, कैर्न विरचितः शिरसि बालकमलकुङ्कुमलकोमलः सेवाञ्जलिः, कैर्न मसृणीकृताः प्रतिबद्धहेमपट्टैर्ललाटैः सभाभुवः, कैर्न घृष्टाः पादपीठे चूडामणयः, कैर्न प्रतिपन्ना वेर्त्रल-

अथेति । तदनन्तरं वैशम्पायनश्चन्द्रापीडमावभाषेऽभिदधावित्यन्वयः । कस्मिन्सति । रजस्युपशमिते शान्तिं प्राप्ते सति । कैः । निजेति । निजमदस्यात्मीयदानस्य य ऊष्मा तापस्तेन संतप्तानां प्रज्वलितानां दन्तिनां हस्तिनां दिशि दिशि प्रतिदिशं कराः झुण्डादण्डास्तेषां विवराणि रन्ध्राणि तेभ्यो विनिःसृतैर्वहिरागतैरत एव क्षरद्भिः स्रवद्भिः । क्षीरोदः क्षीरसमुद्रस्तद्वदधवलैः झुषैः । शीकरा वातास्तवारिविमुषस्तेषामासारा वेगवलो वृष्टयस्तेस्तथा । कर्णा एव पल्लवास्तेषां प्रहतिः प्रकर्षेण हननं तथा विस्सृतेनेतस्ततो विक्षितेन । अत एव विसर्पता प्रसरता दानजलबिन्दुदुर्दिनेन मदवारिपृष्ण्मेघजनिततमसा । तथा वाजिनां तुरङ्गाणां हेषारवा हेषाशब्दास्तैर्विप्रकीर्णैर्विक्षिप्तैः । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणां गजानाम्' इति कोशः । एवंविधैः । लालाजलं मुखनिष्ठयूतजलं तस्य लवाः खण्डास्तेषां जालकैः समूहैः । 'समवायो निकुरम्बं जालं निवद्वसंचयौ' इति हैमः । पुनरपीति । रजःशमनानन्तरं जातः प्रकटीभूत आलोकः प्रकाशो यास्तेष्वंभूतासु दिक्षु ककुप्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—सागरेति । सागरात्समुद्रादुन्मन्ममिवोपर्यागतमिवापरिमाणमसंख्यं बलं सैन्यमालोक्य निरीक्ष्य । अथ वैशम्पायनं विशेषयन्नाह—उपेति । उपजातः समुत्पन्नो विस्मयश्चित्रं यस्य सः । सर्वत इति । सर्वतोऽभितो दत्ता प्रेरिता दृष्टियेन सः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमुवाचेत्याह—युवराजेति । हे युवराज, देवेन पूजयेन तारापीडेन महाराजाधिराजेन किमिति प्रश्ने । न जितं वशीकृतम् । सर्वमेव जितमित्यर्थः । यद्वास्त्वं जेष्यसि वशीकरिष्यसि । तथा का दिशः ककुभो न वशीकृता नात्मसात्कृता यास्त्वं वशीकरिष्यसि स्वायत्तीकरिष्यसि । कानि दुर्गाणि कोट्यानि न प्रसाधितानि न गृहीतानि यानि त्वं प्रसाधयिष्यसि ग्रहीष्यसि । तथा कानि द्वीपान्तराण्यन्तरीपान्तराणि नात्मीकृतानि यानि त्वमात्मीकरिष्यसि । तथा कान्यनिर्दिष्टाभिधेयानि रत्नानि स्वस्वजातावत्युत्कृष्टवस्तूनि नोपार्जितानि नोपार्जनाविषयीकृतानि यानि त्वमुपार्जयिष्यस्युपार्जनां करिष्यसि । अथ च के राजानो नृपा न प्रणता न नमस्कारं कृतवन्तः । तथा कैर्नपै राजभिर्न विरचितो न विहितः शिरस्युत्तमाङ्गे बालकमलस्य नवीननलिनस्य कुङ्कुलो मुकुलं तद्वत्कोमलो मृदुरेतादृक्सेवाञ्जलिः सपर्यानियामकं पाणियोजनम् । तथा कैर्भूपतिभिः प्रतिबद्धाः संनद्धा हेमपट्टाः कनकपट्टा येष्वेवंभूतैर्ललाटैर्भालैः सभाभुवः समाजक्षोण्यो न मसृणीकृता न श्लक्ष्णीकृताः । तथा कै राजभिर्नृपैः पादपीठे पदासने चूडामणयः शिरोमणयो न घृष्टा न वर्षणं प्रापिताः । तथा कैर्नृपैर्वैत्रलता वेतसयष्टयो न प्रतिपन्ना न स्वीकृताः । एतेन सर्वे प्रतीहारतां प्राप्ता इति सूचितम् । तथा कैर्भूपति-

पाठा०—१ संतप्तानां दिशि दिशि. २ क्षीरोदक्षोद. ३ बिभ्रुतेन. ४ पुनरुपजात. ५ सागरसलिलादिव.
६ किमजितम्. ७ के न. ८ वेत्रयष्टयः.

ताः, कैर्नोद्धूतानि चामराणि, कैर्नोच्चारिता जयशब्दाः, केषां न पीताः किरिटपत्रमकरैः सलिल-
धारा इव निर्मलास्तच्चरणनखमयूखराजयः । एते हि चतुरुदधिजलावगाहदुर्ललितबलमदा-
बलिप्ता दशरथभगीरथभरतदिलीपालर्कमान्धातुप्रतिमाः कुलाभिमानशालिनः सोमपायिनो
मूर्धाभिषिक्ताः पृथिव्यां सर्वपार्थिवा रक्षाभूतिमिवाभिषेकपयःपातपूतैश्चूडामणिपल्लवैरुद्वहन्ति
मेङ्गल्यां भवच्चरणरजःसंहतिम् । एभिरियमादिपर्वतैरिवापरैर्धृता धरित्री । एतानि चाप्यमी-
षामाग्रावितदशदिगन्तरालानि सैन्यानि भवन्तमुपासते । तथाहि । पश्य पश्य यस्यां यस्यां
दिशि विशिष्यते चक्षुस्तस्यां तस्यां रसातलमिवोद्गिरति, वसुधेव सूते, ककुभ इव वमन्ति, गं-
गनमिव वर्षति, दिवस इव सृजति बलानि । अपरिमितबलभराक्रान्ता मन्ये स्मरति महाभा-
रतसमरसंक्षोभस्याद्य क्षितिः । एष शिखरदेशेषु स्खलितमण्डलो ध्वजान्गणयन्निव कुतूहला-

भिश्चामराणि बालव्यजनानि नोद्धूतानि न वीजितानि । एतेनास्य सर्वेऽपि राजानश्चामरग्राहिणोऽभूवन्निति
ध्वनितम् । तथा कैर्नोद्धूतानि चामराणि नोच्चारिता नोदीरिताः । तथा केषां राज्ञां किरिटानां मुकु-
टानां पत्रमकराः पत्रेषु मकराकारा विवृतमुखास्तैः सलिलधारा इव पतत्पानीयपङ्क्तय इव निर्मलाः स्वच्छा-
स्तस्य तारापीडस्य यौ चरणौ पादौ तयोर्नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां राजयः श्रेणयो न पीताः
न पानविषयीकृताः । एतेन सर्वेऽपि क्षितिभुजस्तारापीडस्य महाराजस्य चरणसपर्यां कृतवन्त इति ध्वनि-
तम् । अथ राज्ञां स्वरूपं वर्णयन्नाह—एते हीति । हि निश्चितम् । पृथिव्यां रत्नगर्भायामेते प्रत्यक्षोप-
लभ्यमाना ये सर्वपार्थिवाः समप्रराजानो रक्षाभूतिमिव रक्षाभस्ममिवाभिषेकस्य यौवराज्याभिषेकस्य यः
पयःपातः सलिलपातस्तेन पूतैः पवित्रैश्चूडामणयः शिरोरत्नानि त एव पल्लवास्तैर्मेङ्गल्यां मङ्गले हिता भव-
च्चरणयोस्त्वत्पादयो रजःसंहतिं रेणुसमूहमुद्वहन्ति धारयन्ति । कीदृशा राजानः । चतुरिति । चतुरुदधय-
श्चतुःसमुद्रास्तेषां जलानामवगाहः तत्संबन्धी महाप्रलयस्तद्वहुर्ललितं दुश्चेष्टितं रिपुक्षयकृत्क्षणं यस्मिन्नेतादृशं
बलं सैन्यं तस्य महोऽहंकारस्तेनावलिप्ता व्याप्ताः । दशरथो रामपिता, भगीरथः सगरपौत्रः, भरत आर्षभिः,
दिलीपो रघुपिता, अलर्कः प्रसिद्धः, मान्धाता युवनाश्वतनयः, एतैः प्रतिमाः सदृशाः कुलस्य गोत्रस्य
योऽभिमानोऽहंकारस्तेन शालिनः शोभिनः । सोमपायिनः सोमेष्टिकारिणो मूर्धन्यभिषिक्ताः कृताभि-
षेकाः । इयमिति । एभिः पूर्वोक्तव्यावर्णितस्वरूपै राजभिरियं धरित्री वसुधा धृता धारिता । कैरिव । अपरै-
र्भिन्नैरादिपर्वतैरिव कुलपर्वतैरिव । एतानीति । अमीषां राज्ञामेतानि सैन्यानि भवन्तं त्वामुपासते सेवन्ते ।
कीदृशानि । आग्राविटान्यवगाहितानि दशदिशामन्तरालानि मध्यभागा यैस्तानि । एतदेव दर्शयति—
तथाहीति । पश्य पश्य विलोकय विलोकय । यस्यां यस्यां दिशि चक्षुर्नेत्रं विशिष्यते प्रेर्यते तस्यां तस्यां
दिशि रसातलमिव पृथ्वीतलमिवोद्गिरति वमति । बलानि सैन्यानीति सर्वत्र संबध्यते । वसुधेव वसुंधरेव सूते
जनयति । ककुभ इव दिश इव वमन्त्युद्गिरन्ति । गगनमिवान्तरिक्षमिव वर्षति वृष्टिं करोति । दिवस इव दिन-
मिव सृजति प्रणयति । अहमिति मन्ये जानेऽद्य क्षितिर्वसुधाऽपरिमितं यद्वलं सैन्यं तस्य भरोऽतिशयस्तेना-
क्रान्ता भरिता सती । महेति । महाभारते प्रतिपादितो व्याख्यातो यः समरसंक्षोभः सङ्ग्रामसंमर्दस्तस्य
स्मरति स्मरणं करोति । अत्र स्पष्टार्थधातुभिर्योगे 'मातुः स्मरति' इतिवत्कर्मणि षष्ठी । एष इति । एष सनीप-

टिप्प०—१ भस्मेवेल्यर्थः । २ नेदमुचितम् । चतुरुदधिजलेषु योऽवगाहः विजययात्रार्थमवतरणं तेन
दुर्ललितानां घृष्टमनोहराणां बलानां सैन्यानां मदेनावलिप्ताः (गर्विताः) इत्यर्थः । ३ व्याप्तानीत्यर्थः ।

पाठा०—१ उद्धूतानि. २ त्वच्चरण. ३ हि ते. ४ दुर्ललितवद. ५ माङ्गल्याम्; मङ्गलदाम्. ६ पत्रम यस्याम्.
७ गगनतलम्. ८ महाभारतसंक्षोभस्य; महाभारतबलसमरसंक्षोभस्य. ९ मत्तमकरदशिखरदेशेषु. १० परिरत्नलित.

द्भुमति कदलिकावनान्तरेषु मयूखमाली । सर्वतश्च मदजलमुचां करिणामेलापरिमलसुरभिणि
वेणिकावाहिनि मंदवारिणि निरन्तरमग्ना निपतितमधुकरकुलकलकलकलिला कालिन्दीजल-
कल्लोलैकलितेव भाति भूतधात्री । सैन्यभरसंक्षोभभयात्सरित इव गैगनतलमुत्पतिता आच्छा-
दयन्त्येता दिक्चक्रवालमिन्दुधवल ध्वजपङ्क्तयः । सर्वथा चित्रं यन्नाद्य विघटितसकलकुलशै-
लसंधिवन्धा सहस्रशः शकलीभवति बलभरेण धरित्री, यद्वा बलभरपीडितवसुधाधारणविधुरा
न चलन्ति फणिनां पत्युः फणाभित्तयः' इत्येवं वदत एव तस्य युवराजः समुच्छ्रितानेकतोरणां
तृणमयप्राकारमन्दिरसहस्रसंवाधामुल्लासितधवलपटमण्डपशतंशोभिनीमावासभूमिमवाप ।

तरवती कदलिकावनान्तरेषु रम्भाकाननान्तरेषु मयूखमाली सूर्यः शिखरदेशेषु ध्वजाग्रभागेषु स्खलितं
स्खलनां प्राप्तं मण्डलं विभवं यस्यैवंभूतः प्रतिरोधनिवृत्त्यर्थं ध्वजान्गणयन्निव संख्यां कुर्वन्निव कुतूहलाद्भ्रमती-
त्युत्प्रेक्षा । ध्वजानामुच्चतोत्कर्षो व्यङ्ग्यः । कदलिकावनमिति सूर्यप्रदर्शनोपलक्षणमात्रं न त्वन्यत् । करिमदो-
त्कर्षमाह—सर्वतश्चेति । मदजलमुचां मदस्त्राविणां करिणां हस्तिनामेलायाश्चन्द्रवालाया यः परिमल आमो-
दस्तद्वरसुरभिणि सौरभ्ययुक्ते । वेणिकावाहिनीति । वेणिका प्रवेणी तथा वहति गच्छतीत्येवंशीलं तस्मिन्ने-
वंभूते मंदवारिणि दानजले निरन्तरं मग्ना । समन्ततो जलह्रिञ्जेल्यर्थः । एवंभूता भूतधात्री पृथ्वी । तामेव
विशिष्टि—निपतितेति । निपतितं पर्यस्तं यन्मधुकरकुलं भ्रमरसमूहस्तस्य यः कलकलः कोलाहलस्तेन
कलिला गहना । 'कलिलं गहनं' इति कोशः । अत्र च श्यामताद्वत्वाभ्यां मंदवारिणः, शब्दविशेषैः श्याम-
तापरिमाणविशेषैश्च भ्रमरकुलस्य साम्येनोत्प्रेक्षते—कालिन्दीति । कालिन्दी यमुना तस्या जलकल्लोलैः पानी-
यतरङ्गैः कलितेव भाति शोभते । सैन्येति । सैन्यस्य बलस्य यो भरस्तज्जनितो यः संक्षोभः क्षुब्धता तल्ल-
क्षणं यद्भयं त्रासस्तस्माद्गगनतलं व्योमतलमुत्पतिताः खच्छत्वनैर्मल्यसाधर्म्यात्सरित इव नद्य इव एताः प्रत्य-
क्षोपलक्ष्यमाणा इन्दुवच्चन्द्रवद्वलः शुभ्रा ध्वजपङ्क्तयो वैजयन्तीश्रेण्यो दिक्चक्रवालं ककुप्समूहमाच्छादयन्त्या-
वृण्वन्ति । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणैतच्चित्रं महदाश्चर्यम् । एतत्किमित्याह—यदिति । यदद्य विघ-
टिता विश्लेषं प्राप्ताः सकलाः समग्ना ये कुलशैलास्त एव संधिवन्धा अस्थिवन्धा यस्या एवंभूता धरित्री वसुं-
धरा बलभरेण सैन्यसंमर्देन सहस्रशः सहस्रधा न शकलीभवति । न सहस्रधा जायत इत्यर्थः । एतदाश्चर्यमि-
त्यर्थः । एतच्छृङ्गां दूरीकर्तुं पक्षान्तरमाह—यद्वेति । यद्वा बलभरेण सैन्यभरेण पीडिता या वसुधा तस्या
धारणं तेन विधुराः पीडिताः फणिनां पत्युः शेषनागस्य फणाभित्तयः फणकुब्जानि न चलन्ति । अत एवेयं
तदाधारेण तिष्ठतीत्यर्थः । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य वैशम्पायनस्य वदतो ब्रुवत एव युवराजश्चन्द्रापीड आवा-
सभूमिं निवासभूमिमवाप प्रापेत्यन्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—समुच्छ्रितेति । समुच्छ्रितान्युच्चान्यनेकानि
तोरणानि बहिर्द्वाराणि यस्यां ताम् । 'बहिर्द्वारं तु तोरणम्' इति कोशः । तृणति । तृणमयो यवसमयो यः
प्राकारो वप्रस्तस्मिन्मन्दिरसहस्रं गृहदशशतं तेन न विद्यते संवाधः सांकर्यं यस्याम् । उल्लासितेति ।
उल्लासितमुल्लासं प्राप्तं यद्वलपटस्य श्वेतवस्त्रस्य मण्डपशतं जनाश्रयशतं तेन शोभिनीं शोभायुक्ताम् ।

टिप्प०—१ पताकासमूहान्तरालेषु, इत्यर्थोऽयमत्र, कदलिका(रम्भा)काननस्याऽप्रसक्तत्वात् । व्या-
ख्यातं च पूर्वम्—'कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे' इति । २ विघटिताः सकलानां कुलशैलानां
सन्धिवन्धाः (संयोगवन्धनानि) यस्याः सा, इति व्याख्योचिता । ३ पृथिव्याः शकलीभवनासंबन्धेऽपि,
फणानां स्खलनाऽसंबन्धेऽपि, तत्संबन्धवर्णनादतिशयोक्तिः । ४ विपरीतमिदम् । मन्दिरसहस्रेण संवाधां
गहनां (व्यासाम्) इत्यर्थः । 'संकटं नां तु संवाधः कलिलं गहनं समे' इत्यमरः ।

पाठा०—१ मंदवारिणि मग्ना निरन्तरनिपतितः । २ कलकलकलिताः कलकलालिकाः कलकलललिताः । ३ कलिका-
कवल्लिता । ४ सैन्यसंक्षोभः । ५ धरणिमपहाय गगनः । ६ संच्छादयन्ति, ७ द्विजपङ्क्तयः, ८ शैलवन्धा, ९ दलन्ति,
१० मन्दिरसंवाधा, ११ संशोभिनी.

तस्यां चावतीर्य राजवत्सर्वाः क्रियाश्चकार । सर्वैश्च तैः समेत्य नरपतिभिरमात्यैश्च विविधाभिः कथाभिर्विनोद्यमानस्तं दिवसमशेषमभिनवपितृवियोगजन्मना शोकावेगेनायास्यमानहृदयो दुःखेनात्यवाहयत् । अतिवाहितदिवसश्च यामिनीमपि स्वशयनीयस्य नातिदूरे निहितशयननिषण्णेन वैशम्पायनेन, अन्यतश्च समीपे क्षितितले विन्यस्तकुथप्रसुप्तया पत्रलेखया सह, अन्तरा पितृसक्तम्, अन्तरा मातृसंबद्धम्, अन्तरा शुकनासमयं कुर्वन्नालापं नातिजातनिद्राः प्रायेण जाग्रदेव निन्ये । प्रत्यूपे चोत्थाय तेनैव क्रमेणानवरतप्रयाणकैः प्रतिप्रयाणकमुपवीयमानेन सेनासमुदायेन जर्जरयन्वसुंधराम्, आकम्पयन्गिरीन्, उत्सिञ्चन्सरितः, रिक्तीकुर्वन्सरांसि, चूर्णयन्काननानि, समीकुर्वन्विषमाणि, दलयन्दुर्गाणि, पूरयन्निम्नानि, निम्नयन्स्थलानि प्रीतिष्ठता शनैः शनैश्च स्वेच्छया परिभ्रमन्, नमयन्नुन्नतान्, उन्नमयन्नुन्नतान्, आश्वासयन्भीतान्, रक्षन्शरणागतान्, उन्मूलयन्विटपकान्, उत्सादयन्कण्टकान्, अभि-

तस्यामावासाभूमावतीर्यावतरणं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । राजवत्सारापीडवत्सर्वाः क्रियाः समग्रकृत्यानि चकार कल्पयामास । सर्वैश्चेति । तैः पूर्वोक्तैः सर्वैः समग्रैरनरपतिभिरमात्यैश्च । अत्र चकारः समुच्चयार्थः । समेत्य नृपान्तिकमागत्य विविधाभिरेकप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिर्विनोद्यमानः क्रीडाविषयीक्रियमाणोऽशेषं समग्रं तं दिवसं दिनमत्यवाहयदत्यकामत् । केन । दुःखेन कृच्छ्रेण । अथ युवराजं विशिनष्टि—अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः पितृवियोगोऽनुभूतजनकविरहस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्य स तथैवविधेन शोकावेगेन शोचतीवशेनयास्यमानमायासं प्राप्यमाणं हृदयं चित्तं यस्य स तथा । रात्रिं कथमतिकमितवानित्याह—अतीति । अतिवाहितोऽतिकमितो दिवसो यैवैवंभूतो यामिनीमपि त्रियामामपि स्वशयनीयस्य स्वीयशय्यायाः । नातीति । नातिदूरे नातिदवीयसि प्रदेशे निहितं स्थापितं यच्छयनं शयनीयं तत्र निषण्णेनोपविष्टेन वैशम्पायनेन । अन्यतश्चाप्यन्यस्मिन्वैशम्पायननिषीदनव्यतिरिक्ते समीपे पार्श्ववर्तिनि क्षितितले पृथ्वीतले विन्यस्ता स्थापिता या कुथा परितोमस्तत्र प्रसुप्तया कृतशयनया पत्रलेखाभिधानया करङ्कवाहिन्या सह सार्धम् । अन्तरा मध्ये पितृसक्तं जनकसंबन्धि । अन्तरा मातृसंबद्धम् । अन्तरा शुकनासो वैशम्पायनपिता तद्वार्ताभिर्विषममालापमन्योन्यं प्रीतिभाषणं कुर्वन्विषमजातिजाता न बाहुल्येन समागता निद्रा प्रसीला यस्य स तथा । प्रायेण बाहुल्येन जाग्रदेव निद्राभाववानेव निन्ये निनाय । प्रत्यूपे चेति । प्रत्यूपे प्रभाते चोत्थायोत्थानं कृत्वा तेनैव क्रमेण पूर्वोक्तपरिपाख्यानवरतप्रयाणकैर्निरन्तरगमनैः । प्रतीति । प्रतिप्रयाणकं प्रयाणं प्रयाणं प्रत्युपचीयमानेन पुष्टतां प्राप्यमाणेन सेनासमुदायेन सैन्यसंघातेन प्रीतिष्ठता चलता वसुंधरां धात्रीं जर्जरयन्छिथिलतामापादयन् । गिरीन्पर्वतानाकम्पयन्स्तरलतां नयन् । सरितो नदीः उत्सिञ्चजलं दूरीकुर्वन् । सरांसि तटाकानि रिक्तीकुर्वन्छुन्धीकुर्वन् । जलेनेति शेषः । काननानि वनानि चूर्णयन्क्षोदीकुर्वन्विषमाणि कठिनानि समीकुर्वन्सरलीकुर्वन् । दुर्गाणि कोट्यानि दलयन्स्वच्छयन् । निम्नानि गभीराणि पूरयन्पूर्णकुर्वन् । स्थलानि स्थलप्रदेशान् निम्नयन्सगम्भीरतामापादयन् । शनैः शनैर्मन्दं मन्दं स्वेच्छया स्वातच्छयेन परिभ्रमन्पर्यटन् । उन्नतानुच्चान् नमयन्नुन्नतानुन्नतान् । अवततान्प्रणतान् उन्नमयन्नुन्नतान् प्रापयन् । भीतांस्त्रस्तानाश्वासयन्नाश्वासनां कुर्वन् । शरणागतान्नाणार्थं प्राप्तान् रक्षन्पालयन् । विटपकान्विडानुन्मूलयन्नुन्मूलनां कुर्वन् । कण्टकान्छूयन्नुत्सादयन्दूरी-

टिप्पणं—१ व्यत्यगमयत् इत्यर्थे उचितः । २ विषादभरेण, इत्यर्थो योग्यः । ३ अनावश्यकसिद्धम् । अत एव 'प्रातिष्ठत' इति पाठस्तत्रैव वाक्यसमाप्तिश्च 'स्थलानि निम्नयन्-प्रातिष्ठत (अचलत्)' इति ।

पाठां—१ नातिदूरनिषण्णेन. २ शयनीयसमीपे. ३ क्षितितलविन्यस्त. ४ नाल्युपजात. ५ प्रत्युपसि. ६ उपसिञ्चन्. ७ प्रातिष्ठत; न्यायवत्सैनि प्रजाः प्रतिष्ठापयन्प्रातिष्ठत. ८ नतान्. ९ रक्षयन्.

विभ्रन्स्थानस्थानेषु राजपुत्रान्, समर्जयन् रत्नानि, प्रतीच्छन्नुपायनानि, गृह्णन्करान्, आदिशन्दे-
शव्यवस्थाम्, स्थापयन्स्वचिह्नानि, कुर्वन्कीर्तनानि, लेखयन्कौशसनानि, पूजयन्प्रजन्मनः, प्रै-
णमन्मुनीन्, पालयन्नाश्रमान्, जनानुरागं प्रकाशयन्विक्रमम्, आरोपयन्प्रतापम्, उपचिन्व-
न्यशः, विस्तारयन्गुणान्, प्रख्यापयन्सच्चरितम्, आशुद्रंश्च वेलावनानि, बलरेणुभिराधूसरी-
कृतसकलसागरसलिलः पृथिवीं विचचार । प्रथमं प्राचीम्, ततश्चिशङ्कुतिलकाम्, ततो वरुण-
लाञ्छनाम्, अनन्तरं च सप्तर्षिताराशबलां दिशं जिग्मे । वर्षत्रयेण चात्मीकृताशेषद्वीपान्तरं
सकलमेव चतुर्दधिक्षातवलयपरिखाप्रमाणं बभ्राम महीमण्डलम् । ततः क्रमेणावजितसक-
लभुवनतलः प्रदक्षिणीकृत्य वसुधां परिभ्रमन्, कदाचित्कैलाससमीपचारिणां हेमजकूटनाम्नां

कुर्वन् । स्थानस्थानेष्विति । स्थानानि च स्थानानि च स्थानस्थानानि तेषु राजपुत्रानुपसृतानभि-
षिद्यन्मिषेकं कुर्वन् । रत्नानि स्वस्वजातामुत्कृष्टवस्तूनि समर्जयन् । उपायनानि प्राभूतानि प्रतीच्छन्स्वी-
कुर्वन् । करान्दण्डान्गृह्णन्ग्रहणं कुर्वन् । देशव्यवस्थां जनपदमर्यादामादिशन्नाज्ञापयन् । स्वचिह्नानि स्वस्या-
गमननिमित्तानि स्थापयन्स्थापनां कुर्वन् । कीर्तनानि हरिगुणगानानि कुर्वन् । शासनानि ग्रामपट्टकादीनि
लेखयन्लिपीकारयन् । अग्रजन्मनो ब्राह्मणान्पूजयन्चर्चयन् । मुनीन्वृषीन्प्रणमन्मनस्कृत्कुर्वन् । आश्रमान्ब्रह्मचारि-
प्रभृतीन्पालयन्प्रतिपालनां कुर्वन् । जनानामनुरागो यथा स्यादेवंभूतं विक्रमं पराक्रमं प्रकाशयन्प्रकटयन् ।
प्रतापं कोशदण्डजं तेज आरोपयन्स्थापयन् । यशः सर्वदिग्गामुकमुपचिन्वन्पृथीकुर्वन् । गुणाब्जौर्यादीन्विस्ता-
रयन्प्रथयन् । सच्चरितं शोभनं वृत्तं लोकेषु प्रख्यापयन्प्रकटीकुर्वन् । वेलावनानि समुद्रतीरोद्भवोपवनान्या-
शुद्राभाजयन् । किंविशिष्टः । बलरेणुभिः सैन्यधूलिभिरासमन्तादूसरीकृतमीषत्पाण्डुरीकृतं सकलः
समग्रो यः सागरः समुद्रस्तस्य सलिलं पानीयं येन सः । पृथिवीं वसुधां विचचार बभ्राम । प्रथमं क्व
जमिमवानित्याशयेनाह—प्रथममिति । प्रथममादौ प्राचीं प्राग्दिशम् । तत इति । ततः तद्वन्मानन्तरं
त्रिशङ्कुर्वृषतिरेव तिलको यस्यां सा तथा ताम् दक्षिणामित्यर्थः । इदं च पुराणे प्रसिद्धम् । ततो वरुणः
प्रचेता लाञ्छनं यस्याः सा ताम् । पश्चिमागामामित्यर्थः । अनन्तरं चेति । ततः पश्चात्सप्तर्षीणां मरीचि-
प्रमुखानां तारा नक्षत्राणि ताभिः शबलां कर्तुं दिशमुदीचीं जिग्मे । जितवानित्यर्थः । वर्षेति । वर्षत्रये-
णाब्दत्रयेण । सकलेति । सकलमेव समग्रमेव महीमण्डलं वसुधावल्यं बभ्राम भ्रमणं चकारेत्स्वन्वयः ।
अथ महीमण्डलं विशिनष्टि—आत्मीति । आत्मीकृतं स्वायत्तीकृतमशेषं समग्रं द्वीपान्तरमन्तरीपान्तरं
यस्मिन्तथा । चतुरिति । चतुर्दधयश्चतुःसमुद्रा एव खातवलयं तदेव परिखाप्रमाणं यस्य तत् । तत-
स्तज्जयानन्तरं क्रमेण परिपाठ्या । अवेति । अवजितं स्वायत्तीकृतं सकलभुवनतलं समग्रवसुधातलं येन स
एवंभूतः । वसुधां प्रदक्षिणीकृत्य पृथ्व्याः प्रदक्षिणां दत्त्वा परिभ्रमन्जितस्ततः पर्यटन् । कदाचित्कस्मिंश्चि-
त्समये । कैलासेति । कैलासो रजताद्रिस्तत्समीपचारिणां तत्पार्श्वगामिनां हेमजकूट इति नाम येषामेवंविधानां

टिप्प०—१ आत्मनो विक्रम-प्रतापादेर्घोषणाः इत्यर्थे उचितः, हरिगुणगानस्य समरयात्रायामग्रसक्त-
त्वात् । २ स्पष्टं प्रक्रमभङ्गः । सर्वत्र स्वकर्मसहितं शत्रन्तमुपात्तं न कचित्क्रियाविशेषणम् । अत एव 'जन-
यन् जनानुरागम्' इत्येव पाठः । ३ जिघातोः परस्मैपदित्वादिदमशुद्धम् । अतः 'विजिग्मे' इत्येव पाठः ।
४ धन्यः ! 'हेमजकूट' इत्यपि कस्याश्चिज्जातेनाम भवतीति यस्य परिज्ञानं सोपि टीकाकरणे व्याप्रियते इति
महद्भागधेयमस्माकम् । अस्तु 'हेमकूटधाम्नाम्' इत्येव पाठः । हेमकूटो हिमालयादुत्तरस्थितः पर्वत-
विशेषो धाम (निवासः) येषां तेषामिति तदर्थः ।

पाठा०—१ व्यवस्थाः. २ पूर्वाः प्रशस्तीः. ३ प्रीणयन्. ४ जनयजनानुरागम्. ५ स्थापयन्. ६ सच्चरितमु-
द्घोतयन्पौरुषम्. ७ आशुद्रन्वेला; आमर्दयन्श्च वेला. ८ विजिग्मे. ९ एवं वर्षत्रयेणात्मी. १० अभ्योधि. ११ निर्जितः
आवजितः. १२ वसुधराम्. १३ हेमकूटधाम्नाम्. हेमजयनाम्नाम्.

किरातानां सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं नातिविप्रकृष्टं पूर्वजलनिधेर्जित्वा जग्राह । तत्र च निखिलधरेणीतलपर्यटनखिन्नस्य निजबलस्य विश्रामहेतोः कतिपयान्दिवसानतिष्ठत् ।

एकदा तु तत्रस्थ एवेन्द्रायुधमारुह्य मृगयायै निर्गतो विचरन्कानने शैलशिखरादवतीर्णं यदृच्छया किन्नरमिथुनमद्राक्षीत् । अपूर्वतया तु समुपजातकुतूहलः कृतग्रहणाभिलाषस्तत्समीपमादरादुपसर्पिततुरंगः समुपसर्पन्, अदृष्टपूर्वपुरुषदर्शनत्रासप्रधावितं च तत्पलायमानमनुसरन्ननवरतपाणिप्रहारद्विगुणीकृतजवेनेन्द्रायुधेनैकाकी निर्गत्य बलसमूहात्सुदूरमनुसंसार । 'अत्र गृह्यते, इदं गृहीतम्, इदं गृहीतम्' इत्यतिरभसाकृष्टचेता महाजवतया तुरंगमस्य सुहृत्-मात्रेणैकपदमिवासहायस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रमध्वानं जगाम । तच्चानुबध्यमानमालोकयत एवास्य संमुखापतितमचलतुङ्गशिखरमारुरोह । आरूढे च तस्मिन्शनैः शनैस्तदनुसारिणीं निवर्त्य दृष्टिम्, अचलशिखरप्रस्तरप्रतिहतगतिप्रसरो विधृततुरङ्गश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले

किरातानां भिन्नानां भेदछानां वा सुवर्णपुरं नाम निवासस्थानं जित्वा जयं कृत्वा जग्राह गृहीतवान् । कीदृशम् । पूर्वजलनिधेः पूर्वसमुद्रात्तातिविप्रकृष्टं नातिदूरम् । तत्र चेति । तस्मिन्स्थले निखिलं समग्रं यद्वरणीतलं पृथ्वीतलं तत्र पर्यटनं परिभ्रमणं तेन खिन्नस्य रीणस्य निजबलस्यात्मीयसैन्यस्य विश्रामहेतोः कान्ति-निवृत्त्यर्थं कतिपयान्कियतो दिवसान्वासरानतिष्ठदवस्थानमकारयत् ।

एकदा त्विति । एकस्मिन्समये तत्रस्थ एव तस्मिन्स्थाने स्थित एवेन्द्रायुधमश्ममारुहारोहणं कृत्वा मृगयायैमाखेटकार्यं निर्गतः कानने वने विचरन्गच्छन्शैलशिखराद्विरिश्चन्द्रादवतीर्णमुत्तीर्णं यदृच्छया स्वेच्छया किन्नरमिथुनं तुरङ्गवदनयुग्ममद्राक्षीदवलोकयार्चकार । अपूर्वतयाद्भुततया । तु पुनरर्थकः । समुपजातं समुत्पन्नं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य सः । कृतेति । कृतो विहितो ग्रहणे स्वीकारेऽभिलाष इच्छाविशेषो येन सः । तदिति । तस्य किन्नरमिथुनस्य समीपं पार्श्वमादराद्बहुमानादुपसर्पितस्तादृशं प्रति प्रेरितस्तुरंगो बाहो येन स तथा समुपसर्पन्समीपे गच्छन् । अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वं यत्पुरुषदर्शनं मातृपेक्षया तस्माच्चक्षास आकस्मिकं भयं तेन प्रधावितं प्रकर्षेण प्रतिष्ठितं प्रस्थितं तत्किन्नरमिथुनं पलायमानं पलायनं कुर्वाणमनुसरन्ननुगच्छन् । अनेति । अनवरतं निरन्तरं यः पाणिप्रहारो हस्ताभिघातस्तेन द्विगुणीकृतो द्विभागाधिकीभूतो जवो वेगो यस्यैवंविधेनेन्द्रायुधेनाश्वेनैकाक्यसहायो बलसमूहात्सैन्यसंदोहाभिर्गत्य निर्गमनं कृत्वा सुदूरमतिविप्रकृष्टमनुससार पश्चाद्ययौ । अत्रेति । अत्रास्मिन्स्थले गृह्यते ग्रहणविषयीक्रियते । मयेति शेषः । इदं किन्नरमिथुनं गृहीतम् । इदं गृहीतमिति पूर्वोक्तप्रकारेणातिरभसादतिवेगेनाकृष्टमाकर्षितं चेत्तो यस्य स तथा च । अथ च तुरंगमस्याश्वस्य महाजवतया महावेगतया सुहृत्मात्रेण घटिकाद्वयेनैकपदमिवैकवारमिव । अत्र सादृश्य इवशब्दः । एकवारसदृशमित्यर्थः । असहायोऽद्वितीयस्तस्मात्प्रदेशात्पञ्चदशयोजनमात्रं पञ्चदशयोजनपरिमितमध्वानं मार्गं जगाम ययौ । अस्य राज्ञस्तत्पूर्वोक्तमनुबध्यमानमनुबन्धविषयीक्रियमाणं किन्नरमिथुनमालोकयत एव विलोकयत एव संमुखापतितमभिमुखागतम् । शिखरविशेषणम् । अचलतुङ्गशिखरं पर्वतोच्चसानुमारुरोहारोहणं चकार । आरूढेति । तस्मिन्किन्नरमिथुन आरूढे सति शनैः शनैर्मन्दं मन्दं तदनुसारिणीं तत्पृष्ठगामिनीं दृष्टिं चक्षुः निवर्त्य निवर्तनविषयीकृत्य । अचलेति । अचलस्य पर्वतस्य शिखराणि सानूनि तेषां प्रस्तरा प्रावाणस्तैः प्रतिहतः प्रतिरुद्धो गतिप्रसरो गमनप्रचारो यस्य सः । अत एव विधृतो गमनात्प्रतिषिद्धस्तुरङ्ग इन्द्रायुधश्चो येनैवंविधश्चन्द्रापीडस्तस्मिन्काले तस्मिन्समये समुपारूढो

टिप्पण०—१ परिश्रान्तस्येति सरलोऽर्थः । २ अदृष्टपूर्वस्य पुरुषस्य दर्शनान् त्रास इत्युचितम् ।

पाठा०—१ विप्रकृतम्, २ धरणि, ३ विनिर्गतः, ४ काननम्, ५ शिखरावतीर्णम्, ६ अपूर्वदर्शनतया, ७ तुरङ्ग, ८ समुपसर्प, ९ पलायमानमनवरत, १० पाणिप्रहार, ११ निजबल, १२ उपससार, १३ अत्र गृह्यतेऽत्र गृह्यते, १४ प्रस्तरशकल, १५ तुरंगमः.

३३ का०

समुपारूढश्रमस्वेदाद्रशरीरमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य क्षणमिव विचार्य स्वयमेव विहस्या-
चिन्तयत्—‘किमिति निरर्थकमयमात्मा मया शिशुनेवायासितः । किमनेन गृहीतेनागृहीतेन
वा किन्नरयुगलेन प्रयोजनम् । यदि गृहीतमिदं ततः किम्, अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् ।
अहो मे मूर्खतायाः प्रकारः । अहो यत्किञ्चनकारितायामादरः । अहो निरर्थकव्यापारेष्वभि-
निवेशः । अहो बालिशचरितेष्वासक्तिः । साधुफलं कर्म क्रियमाणं वृथा जातम् । अवश्य-
कर्तव्या क्रिया प्रस्तुता विफलीभूता । सुहृत्कार्यमुपपाद्यमानं नोपपन्नम् । राजधर्मः प्रवर्तितो
न निष्पन्नः । गुर्वर्थः प्रारब्धो न परिसमाप्तः । विजिगीषुव्यापारप्रयत्नो न सिद्धः । कस्मा-
दहमाविष्ट इवोत्सृष्टनिजपरिवार एतावतीं भूमिमायातः । कस्माच्च मया निष्प्रयोजनमिदमनु-
सृतमश्वमुखद्वयमिति विचार्यमाणे सत्ययमात्मैव मे पर इव हासमुपजनयति । न जाने
कियताध्वना विच्छिन्नमितो बलमनुयायि मे, महाजवो हीन्द्रायुधो निमेषमात्रेणातिदूर-

व्याप्तो यः श्रमस्वेदस्तेनार्द्रं स्निग्धं शरीरं देहो यस्यैवंविधमिन्द्रायुधमात्मानं चावलोक्य निरीक्ष्य क्षणमिव
क्षणसदृशं विचार्य विमर्शानं कृत्वा स्वयमेवात्मनैव विहस्य हास्यं विधायाचिन्तयच्चिन्तितवान् । किमिति हेतोः ।
अयमात्मा मया शिशुनेव बालकेनेव निरर्थकं आयासितः प्रयासं प्रापितः । किमनेनेति । अनेन किन्नर-
युगलेन किन्नरमिश्रणेन गृहीतेनागृहीतेन वा किं प्रयोजनं किं फलम् । यदिति चेदित्यर्थः । चेदिदं किन्नरमिश्रणं
गृहीतं ततः किम् । न किमपीत्यर्थः । अथ न गृहीतं ततोऽपि किम् । न किमपीत्यर्थः । अहो इत्याश्चर्यं । मे
मम मूर्खताया मूढतायाः प्रकारो भेदः । अहो इति । यत्किञ्चन करोतीत्येवंशीलो यत्किञ्चनकारी तस्य भाव-
स्तत्ता तस्यामादरो बहुमानः । अहो इति पूर्ववत् । निरर्थका निःप्रयोजना ये व्यापारास्तेष्वभिनिवेशो दृढः ।
अहो इति पूर्ववत् । बालिशं निन्दितं चरितं चेष्टितं येषामेवंविधेषु कृत्येष्व्वासक्तिस्तन्मयत्वम् । कर्मधारयो
वा । साध्विति । साधु शोभनं फलं यस्यैवंविधं कर्म क्रिया क्रियमाणं विधीयमानं वृथा जातं निष्फलं जहो ।
अवेति । अवश्यकर्तव्यावश्यकरणयोग्या क्रिया प्रस्तुता प्रारब्धा विफलीभूता निष्फलीभूता । सुहृदिति ।
सुहृत्कार्यं मित्रकार्यमुपपाद्यमानं विधीयमानं नोपपन्नं न निष्पन्नम् । राजेति । राजधर्मो नीतिधर्मः प्रवर्तितः
सर्वत्र विहितो न निष्पन्नो न सिद्धिं गतः । गुरोरर्थः पितुरर्थः प्रारब्धः प्रस्तुतो न परिसमाप्तो न परिपूर्णतां
गतः । विजेतुमिच्छवो विजिगीषवस्तेषां व्यापारो व्याहृतिस्तस्मिन्प्रयत्न उद्योगो न सिद्धो न निष्पन्नः ।
कुत एतन्न जातमिति परामिप्रायमाशङ्क्याह—कस्मादिति । कुतो हेतोरित्यर्थः । उत्तरं प्रदर्शयत्याह—
अहमिति । अहमाविष्ट इव भूताभिभूत इवोत्सृष्ट उज्झितो निजपरिवारः स्वकीयपरिच्छदो येनैवंभूतः ।
एतावतीमित्यप्रमाणां भूमिं वसुधामायात आगतः । कस्माद्धितोः । मया निष्प्रयोजनं निरर्थकमिदमश्वमुख-
द्वयं किन्नरमिश्रणमनुसृतमाश्रितमिति विचार्यमाणे सति विचिन्त्यमाने सत्ययमात्मैव स्वचेतन एव मे मम
पर इवान्य इव हासं हास्यमुपजनयति निष्पादयति । न जाने नाकलयामि कियताध्वना कियन्मार्गेण
विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तमितो मत्सकाशाद्वलं सैन्यमनुयाय्यनुगमनशीलमित्यर्थः । मे मम महाजवो महावेगः ।
हि निश्चितम् । इन्द्रायुधो निमेषमात्रेण चक्षुषो निमीलनमात्रेणातिदूरमतिविप्रकृष्टमतिक्रामत्यतिक्रमणं

टिप्पण—१ बालिशचरितेषु मूढजनकर्तव्येष्वित्येवार्थ उचितः, किं बहुमीहिणा । २ दिग्विजयो वृथा-
ऽभवदित्यर्थः, इतः परावर्तनाभावेन तत्फलभोगासंभवात् । ३ दिग्विजयेन दुष्टनिग्रहण-शिष्टानुग्रहण-
रूपा । ४ व्यवहृतिरित्याशयः । ५ मे अनुयायि (बलम्) इत्येवोचितम् ।

पाठा—१ समारूढ, २ चालोक्य, ३ अन्वचिन्तयत्, ४ गृहीतम्, ५ कर्तव्यक्रिया, ६ व्यापारः, ७ उत्सृज्य
निजपरिवारम् ; उत्सृष्टपरिवार एव तावतीम्, ८ मत्सत्यम्, ९ अन्वयायि, १० निमेष.

भक्तिक्रामति । न चागच्छता मया तुरगवेगवशात्किन्नरमिथुने वैद्वदृष्टिर्नास्मिन्नविरलतरु-
शतशाखागुल्मलतासंतानगहने निरन्तरनिर्पतितशुष्कपर्णावकीर्णतले महावने पन्था निरूपितो
येन प्रतिनिवृत्त्य यास्यामि । न चास्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनापि परिभ्रमता मया मर्त्यधर्मा
कश्चिदासाद्यते यः सुवर्णपुरगामिनं पन्थानमुपदेक्ष्यति । श्रुतं हि मया बहुशः कथ्यमान-
मुत्तरेण सुवर्णपुरं सीमान्तलेखा पृथिव्याः सर्वजनपदानाम्, ततः परतो निर्मानुपमरण्यम्,
तच्चातिक्रम्य कैलासगिरिरिति । अयं च कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यैकाकिना स्वयमुत्प्रे-
क्ष्योत्प्रेक्ष्य दक्षिणामाशां केवलमङ्गीकृत्य गन्तव्यम् । आत्मकृतानां हि दोषाणां नियतमनु-
भूतव्यं फलमात्मनैव इत्यवधार्य वामकरतलचलितरश्मिपाशस्तुरंगमं व्यावर्तयामास ।

निवर्तिततुरंगमश्च पुनश्चिन्तितवान्—‘अयमुद्भासितप्रभाभास्वरो भगवान्भानुरधुना
दिवसश्रियो रशनामणिरिव मध्यमलंकरोति । परिश्रान्तश्चायमिन्द्रायुधः । तदेनं तावदागृहीतक-

करोति । न चेति । अस्मिन्महावने महाविपिन आगच्छतागमनं कुर्वता मया पन्था मार्गो न च निरूपितो न
ज्ञातः । कस्मात् । तुरगस्येन्द्रायुधस्य यो वेगो रयस्तद्वशात्तदुरोधात् । कीदृशेन मया । बद्धेति ।
तस्मिन्किन्नरमिथुने बद्धा स्थापिता दृष्टिर्येन स तथा तेन । अथ वनं विशेष्यन्नाह—अविरलेति । अविरलानि
निविडानि । अन्योत्प्रेक्ष्यबद्धानीत्यर्थः । यानि तरुशतानि वृक्षशतानि, शाखाः स्कन्धशाखाः, गुल्मा विटपाः, लताः,
शाखाभ्यः प्रादुर्भूताः शाखाः, एतेषां संतानं परम्परा तेन गहने कलिले । निरेति । निरन्तरं प्रत्यहं निपतितानि
स्रस्तानि यानि शुष्कपर्णानि शुष्कपत्राणि तैरवकीर्णं व्याप्तं तलमधोभागो यस्य तस्मिन् । येन पन्था प्रतिनिवृत्त्य
व्याधुष्य यास्यामि गमिष्यामि । न चेति । अस्मिन्प्रदेशे प्रयत्नेनाप्युद्योगेनापि परिभ्रमता परिभ्रमणं कुर्वता मया
कथितं मर्त्यधर्मा मनुष्यो न चासाद्यते न प्राप्यते यः पुमान्सुवर्णपुरगामिनं पन्थानं मार्गमुपदेक्ष्यत्युपदेशं करि-
ष्यति । मया बहुशोऽनेकवारं कथ्यमानं प्रतिपाद्यमानम् । जनैरिति शेषः । श्रुतमाकर्णितमुत्तरेण सुवर्णपुरम् ।
तद्विशेष्यन्नाह—सर्वेति । सर्वजनपदानां समप्रदेशानां पृथिव्या वसुधायाः सीमान्तलेखा सीमन्तः केशवेशस्तस्य
लेखेव लेखा । ततः परतोऽप्रतो निर्मानुषं मनुष्यरहितमरण्यं काननम् । तदरण्यमतिक्रम्योल्लङ्घ्य कैलासगिरिरिति ।
अयं चेति । अयं प्रत्यक्षः कैलासः । तदिदानीं प्रतिनिवृत्त्यै व्याधुष्यैकाकिना मया स्वयमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विलोक्य
विलोक्य दक्षिणामपाचीं आशां दिशं केवलमङ्गीकृत्य स्त्रीकृत्य गन्तव्यं गमनीयम् । आत्मना कृतानां स्वयमाचरि-
तानां दोषाणां दुष्कर्माणां नियतं निश्चितं फलमात्मनैव स्वयमेवानुभूतव्यमनुभवविषयीकर्तव्यम् । इत्यवधार्येति
निश्चित्य । वामेति । वामकरतलेन सव्यपाणितलेन चलितः कम्पितो रश्मिपाशः खलीनं येन स तुरंगममिन्द्रायुधं
व्यावर्तयामास निवर्तयामास ।

निवर्तिततुरंगमश्चेति । निवर्तितः पश्चाद्वलितस्तुरंगम इन्द्रायुधो येनैवंभूतः पुनस्तदनन्तरं चिन्तित-
वान्ध्यातवान् । तदेव दर्शयति—अधुनेति । अधुना सांप्रतमयमुद्भासितातिप्रकटीभूता या प्रभा कान्तिस्तया
भास्वरः शोभमानो यो भगवानैश्वर्यवान्भानुः सूर्यो दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या रशनामणिरिव मेखलारत्नमिव
मध्यमवलग्नम् । सूर्यपक्षे मध्यं मध्यभागम् । अलंकरोति विभूषयति । परिश्रान्तः खिन्नश्चायमिन्द्रायुधः ।
तत्तावदादावेनमश्वम् । आगृहीतेति । आगृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तो दूर्वायाः शतपर्वायाः प्रवालकवलाः

टिप्पणम्—१ अनेन हि घोटकपदचिह्नदर्शनेन परावर्तनमप्यसंभवमिति सूचितम् । २ सुवर्णपुरम्
उत्तरेण सुवर्णपुरादुत्तरदिशि, इत्यन्वयो योग्यः । ‘एनपा द्वितीया’ इति एनप्रयोगो द्वितीया । ३ अत्रा-
प्यन्वये आन्तर्हीकाकारः । पृथिव्याः सर्वजनपदानां (लोकनिवासस्थानानाम्) सीमान्तलेखा भवधिः ।
इत्यन्वयः । ४ इदमज्ञानम् । ५ वलित इत्येव पाठः । परावर्तनार्थं तिर्थकृत्य धृत इति तदर्थः ।

पाठा०—१ अपचक्राम । २ निवद्ध । ३ तस्मिन् । ४ पतित । ५ परिभ्रमता मर्त्यधर्मा, ६ वलित । ७ व्यावर्तित-
तुरङ्गश्च, ८ नभस्तलमध्यम्,

तिपयद्वाप्रवालकवलं कस्मिंश्चित्सरसि शिलाप्रस्रवणे वा सरिदम्भसि वा स्नातपीतोदकमप-
नीतश्रमं कृत्वा स्वयं च सलिलं पीत्वा कस्यचित्तरोरधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य ततो गमि-
ष्यामि' इति चिन्तयित्वा सलिलमन्वेषमाणो मुहुर्मुहुरितस्ततो दत्तदृष्टिः पर्यटन्नलिनीजला-
वगाहोत्थितस्याचिरादपक्रान्तस्य महतो गिरिचरस्य वनगजयूथस्य चरणोत्थापितैः पङ्कपटलै-
रार्द्राकृतम्, करिवकृष्टैश्च समृणालमूलनालैः कमलकलापैः कल्माषितम्, आर्द्राद्रैश्च शैवल-
प्रवालैः श्यामलितोद्देशम्, उद्दलितैश्च कुमुदकुवलयकह्लारकुञ्जलैरन्तरान्तरा विच्छुरितम्,
उत्खातैश्च सकर्दमैः शालककन्दैराकीर्णम्, आखण्डितैश्च कुसुमस्तवकसारैर्वनपल्लवैराच्छा-
दितम्, आलूनाभिश्च कुसुमोपविष्टोल्लसत्पट्पदाभिर्वनलताभिराकुलितम्, अभिनवकुसुम-
परिमलवाहिना च तमालपल्लवसरैः सश्यामेन मदजलेन सर्वतः सिक्तं मार्गमद्राक्षीत् ।

उपजातजलाशयशङ्कश्च तं प्रतीपमनुसरन्नृद्धीवदृश्यैरुपरिच्छन्नमण्डलाकारैः सरलसाल-

पल्लवप्रासा येन स तम् । कस्मिंश्चिदनिर्दिष्टानि सरसि कासारे शिलाप्रस्रवणे वा निर्धरे वा सरिदम्भसि वा नदीजले वा । स्नात इति । पूर्वं स्नातः पश्चात्पीतमुदकं येन स तम् । अत एवापनीतश्रमं दूरीभूतकृमं कृत्वा विधाय स्वयं च सलिलं पानीयं पीत्वा पानं कृत्वा कस्यचित्तरोरनिर्दिष्टान्नो वृक्षस्याधश्छायायां मुहूर्तमात्रं विश्रम्य विश्रमं गृहीत्वा ततः पश्चाद्विष्यामि गमनं करिष्यामि । इति पूर्वोक्तं चिन्तयित्वा ध्यात्वा सलिलमन्वेष-
माणो गवेषमाणो मुहुर्मुहुरिवारमितस्ततो दत्ता दृष्टिर्नैवभूतः पर्यटनपरिभ्रमन्मार्गमध्वानमद्राक्षीदपश्यदित्यन्वयः ।
अथ मार्गं विशेषयन्नाह—नलिनीति । नलिनी कमलिनी तथा संयुक्तं जलं नलिनीजलं तस्यावगाह आलोडनं तस्मादुत्थितस्य निःसृतस्याचिरात्खल्पकालादपक्रान्तस्य पश्चाद्वलितस्य महतो महीयसो गिरिचरस्य पर्वतचारिणो वनगजयूथस्य हस्तिसमूहस्य चरणोत्थापितैः क्रमोद्धतैः पङ्कपटलैः कर्दमसमूहैरार्द्राकृतं समुचीकृतम् ।
तथा करिवकृष्टैः करैः शुण्डादण्डैरवकृष्टैराकर्षितैर्मृणाला बिसमूलानि च नालानि च तैः सहवर्तमानैः कमलकलापैः कल्माषितं चित्रवदाचरितमार्द्राणि चार्द्राणि चार्द्राणि तैः शैवलप्रवालैर्जलशृङ्गकिसलयैः श्यामलितः कुष्णीभूत उद्देशः प्रदेशो यस्य स तम् । उद्दलितैरवकृष्टैः कुमुदं श्वेतोत्पलम्, कुवलयं कुवेलम्, कह्लारं सौगन्धिकम्, तस्य कुञ्जालानि मुकुलानि तैरन्तरान्तरा मध्ये मध्ये विच्छुरितं व्याप्तम् । उत्खातैरुत्पादितैः सकर्दमैः सह पङ्केन वर्तमानैः शालककन्दैरुत्पलानां कन्दैः । 'उत्पलानां तु शालकम्' इति कोशः । आकीर्णं व्याप्तम् । आ समन्तात्खण्डितैश्छिन्नैः कुसुमानां पुष्पाणां स्तवकैरुच्छकैः सारैः प्रधानैर्वनपल्लवैरप्यकिसलयैराच्छादितमावृतम् । आलूनाभिश्चिन्नाभिः कुसुमोपविष्टाः पुष्पमध्यवर्तिन उल्लसन्तो दीप्यमानाः षट्पदा भ्रमरा यास्वेवंविधाभिर्वनलताभिररप्यवततिभिरा-
कुलितमाकीर्णम् । अभिनवेति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः कुसुमपरिमलः पुष्पगन्धस्तद्वाहिना । तमालस्तापिच्छस्तस्य पल्लवाः किसलयास्तद्वत्सरसश्यामेन मदजलेन दानवारिणा सर्वतो विष्वक्सिक्तं सिञ्चितम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

उपजातेति । उपजाता समुत्पन्ना जलाशयस्य जलाधारस्य शङ्करेका यस्य स तथा तं मार्गं प्रतीपमभि-
मुखमनुसरन्ननुगच्छन् । उद्गीवैरुर्ध्वकंधरैः पुरुषैर्दृश्यैर्द्रष्टुं योग्यैरुपरि प्रान्ते छन्नमण्डलस्यातपवारणवलयस्याकारो
येषां तैः छन्नाकारैरित्यर्थः । सरलेति । सरला अवकाः साला वृक्षविशेषाः सल्लव्यो गजप्रियास्ता एव

टिप्पणं—१ चरणद्वारा उत्थापितैः (उर्ध्वं नीतैः) इत्यर्थे उचितः । २ ग्राम्यप्रियोयं पाठः । 'कुसु-
मस्तवकशरैः' इत्येवोचितः पाठः । कुसुमगुच्छविचित्रैः, इति तदर्थः । ३ एतन्नामका वृक्षाः ।

पाठां—१ अन्विषमाणः, अन्विष्यन्; अन्वेषयन्. २ अपक्रान्तस्य च. ३ अतिमहता. ४ गिरिचरस्य चरण. ५ उत्सारितैः; उत्तारितैः. ६ करिकलमकरावकृष्टैश्च मृणालनालैः. ७ कमलकुमुद. ८ खण्डितैश्च. ९ शरैः. १० उप-
विष्टनिष्पिष्टोच्छसत्; उपविष्टनिष्पिष्टोच्छसित; उपविष्टनिष्पिष्टोच्छसत्. ११ बकुलकुसुम. १२ रसश्यामेन. १३ मदजलेन
सिक्तम्. १४ उपजातजलाशङ्कश्च. १५ उद्गीव.

सहस्रीप्रायैरविरलैरपि निःशाखतया विरलैरिवोपलक्ष्यमाणैः पादपैरुपेतैः, स्थूलकपिलवालु-
केन, शिलाबहुलतया विरलतृणोपलेन, वनद्विपदशनदलितमनःशिलाधूलिकपिलेन, आम-
ङ्गिनीभिरुत्कीर्णाभिरिव पत्रभङ्गकुटिलाभिः पाषाणभेदकमञ्जरीभिर्जटिलीकृतशिलान्तरालेन,
अनवरतगलगुलुगुलुमद्रवादीकृतदृषदा, शिखरस्रुतशिलाजतुरसपिच्छिलोपलेन, दङ्कनहय-
खुरखण्डितहरितालक्षोदपांसुलेन, आखुनखरोत्खातविलावकीर्णकाञ्चनचूर्णेन, सिकतानिमग्न-
चैमरककस्तूरिकामृगीखुरपङ्किना, संशीर्णैरङ्गुरलकरोमप्रकरनिचितेन, विषमशिलाच्छेदोप-
विष्टजीवजीवकयुगलेन, वनमानुषमिथुनाध्यासिततटगुहामुखेन, गन्धपाषाणपरिमलामोदिना,
वेत्रलताप्रतानप्ररूढवेणुना, कैलासतलेन कंचिदध्वानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे
दिग्भागे जलभारालसं जलधरव्यूहमिव बहुलक्षपान्धकारमिव पुञ्जीकृतमलयायतं तरुखण्डं

प्रायो बाहुल्येन येष्वेवंविधैरविरलैर्निविडैरपि निःशाखतया स्कन्धशाखाराहित्यतया विरलैरिवानिविडैरिवोपल-
क्ष्यमाणैर्दृश्यमानैः पादपैर्दृश्यमानैः सहितेन । तथा स्थूला स्थविष्ठा कपिला पिङ्गला वालुका सिकता यस्मिन्नेन ।
शिलानां बहुलता तया विरलानि स्तोकानि तृणान्युलपाथ वल्लवो यस्मिन्नेन । वनेति । वनद्विपानामरण्य-
दन्तिनां दशनैर्दन्तैर्दलिता मर्दिता या मनःशिला मनोगुप्ता तस्या धूली रेणुस्तया कपिलेन पीतरत्नेन । आ-
समन्ताद्भङ्गिनीभिर्द्विधाभवन्शीलाभिरुत्कीर्णाभिरिवोत्कीर्य कर्षिताभिरिव । पत्रभङ्गः पत्रवल्ली तद्वत्कुटिलाभिर्वे-
काभिः पाषाणभेदकनाम्यो या मञ्जरी वल्लर्यस्ताभिरजटिलं जटिलं क्रियत इति जटिलीकृतं शिलयोरन्तरालं
मध्यभागे यस्य तत्तेन । तथानवरतं निरन्तरं गलन्तः स्रवन्तो ये गुग्गुलुद्रुमाः पलङ्कपद्मक्षस्तेषां द्रवो रसस्ते-
नार्द्रकृतानि दृषन्ति प्रस्तरा यस्मिन्नेन । तथा शिखरेभ्यः सानुभ्यः स्रुतस्रुतो यः शिलाजतुरसो गिरिजद्र-
वस्तेन पिच्छिला विजिला उपला यस्मिन्नेन । टङ्कनेति । टङ्कनं प्रस्तरदारकं तल्लक्षणो यो हयखुरोऽथश-
फस्तेन खण्डितं शकलीकृतं यद्वरितालं गोदन्तं तस्य क्षोदश्चूर्णं तेन पांसुलेन पांसुयुक्तेन । तथाखूनां वृषाणां
नखरैर्नखैरुत्खातान्यतिखनितानि यानि विलानि विवराणि तेभ्योऽवकीर्णमवध्वस्तं काञ्चनचूर्णं सुवर्णक्षोदो यस्मि-
न्नेन । तथा सिकतासु वालुकासु निमग्ना शुडिताश्चमरकाश्चमर्यः, कस्तूरिकामृग्यो नेपालदेशप्रसिद्धाः, तेषां
खुरपङ्क्यो यस्मिन्नेन । तथा संशीर्णो विगलितो रङ्गुर्मृगविशेषः, रङ्गक उरभ्रः, एतयोर्द्यौ रोमप्रकरस्तनूरुहस-
मूहस्तेन निचितेन व्याप्तेन । तथा विषमा असमा ये शिलाच्छेदास्तत्रोपविष्टान्यासीनानि जीवजीवकयुगलानि
विषदर्शनमृत्युकयुगमानि यस्मिन्नेन । मयूराकृतयः पक्षिविशेषा जीवजीवकाः । ते च दक्षिणदेश एतन्नामैव
प्रसिद्धाः । वनेति । वनमानुषमिथुनैर्मनुष्याकृतिसदृशाकारैर्वनचारिविशेषैरध्यासितान्याश्रितानि तटगुहामुखाणि
यस्मिन्नेन । गन्धपाषाणः सुगन्धद्रव्यविशेषस्तस्य परिमलो विमर्दजनितो गन्धो विद्यते यस्मिन्नेन । तथा
वेत्रलता वेत्रवल्लवस्तासां प्रताने शाखापत्रप्रचये प्ररूढा उद्गता वेणवो वंशा यस्मिन्नेन । एवंविधेन कैलासत-
लेन रजताद्यधोभागेन कंचित्क्रियन्मात्रमध्वानं पन्थानं गत्वा तस्यैव कैलासशिखरिणः पूर्वोत्तरे दिग्भागे ईशा-
न्यामलयायतमतिविस्तीर्णं तरुखण्डं वृक्षसमूहं ददृशवलोकयामास । जलभारेण पानीयवीथवेनालसं मन्थरम् ।
कृष्णत्वसाम्यादाह—जलेति । जलधरा मेघास्तेषां व्यूहमिव समूहमिव । बहुलेति । बहुलः कृष्णपक्षस्तस्य

टिप्पणं—१ 'लता प्रतानिनी धीरुद् गुह्यमन्युलप इत्यपि' इत्यमरः । २ वा (समन्तात्) भङ्गो
(विविधभङ्गी) स्ति यासां ताभिरित्यर्थः । ३ उन्दुरुणामित्यर्थः । ४ मृगविशेषः । ५ चकोरपक्षिणः,
'जीवजीवः खगान्तरे । द्रुमभेदे चकोरे च' इति हेमः । ६ गन्धक इति केचित् ।

पाठां—१ शिलातल. २ पाषाणभङ्ग. ३ शिलान्तरेण. ४ पिच्छल. ५ टङ्कनखरखुर. ६ विलविप्रकीर्ण.
७ चमरकस्तूरिका. ८ संकीर्णजीर्णरङ्गुः संकीर्णशङ्कुः संकीर्णजीर्णरङ्गक. ९ प्रतानवता प्ररूढ. १० अलसजलधर,
११ बहुलपक्षक्षपया. १२ विविधतरुखण्डम्.

ददर्श । तच्च संमुखागतेन कुसुमरजः कषायाभोदिना जलसंसर्गशिशिरेण शीकरिणा चन्दन-
रससमस्पर्शनालिङ्ग्यमान इव जलतरङ्गमारुतेन कमलमधुपानमत्तानां च श्रोत्रहारिभिः कल-
हंसानां कोलाहलैराहूयमान इव विवेश ।

प्रविश्य च तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागे मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः, स्फटिकभूमि-
गृहमिव वसुंधरादेव्याः, जलनिर्गमनमार्गमिव सागराणाम्, निस्यन्दमिव दिशाम्, अंशा-
वतारमिव गगनतलस्य, कैलासमिव द्रवतामापन्नम्, तुषारगिरिमिव विलीनम्, चन्द्रातप-
मिव रसतामुपेतम्, हराट्टहासमिव जलीभूतम्, त्रिभुवनपुण्यराशिमिव सरोरूपेणावस्थि-
तम्, वैदूर्यगिरिजालमिव सलिलाकारेण परिणतम्, शरदभ्रवृन्दमिव द्रवीभूयैकत्र निस्यन्दि-

क्षपा रात्रिस्तथाः पुत्रीकृतं राशीकृतमन्धकारमिव ध्वान्तमिव । अत्र जलान्धकारयोर्नीलगुणसंबन्धात्साम्यं
प्रदर्शितम् । तच्चेति । तत्पूर्वोक्ततरुखण्डं विवेश प्रवेशं चकारेलन्वयः । किं क्रियमाणः । संमुखागतेनाभिमु-
खायातेन जलतरङ्गमारुतेन पानीयवीधिसमीरणेनालिङ्ग्यमान इवाश्लिष्यमाण इव । अथ वारुं विशिनष्टि—
कुसुमेति । कुसुमरजसां पुष्परगाणां कषायस्तुवर आमोदो मुखवासनो विद्यते यस्मिन्स तेन । जलेति ।
जलस्य पानीयस्य संसर्गः संबन्धस्तेन शिशिरः शीतलस्तेन । शीकरो वातास्तं वारि विद्यते यस्मिन्स तेन ।
अत्रारत्यर्थे इन् । चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तस्य रसो द्रवस्तस्य समः सदृशः स्पर्शो यस्य स तेन ।
कमलस्य नलिनस्य मधु रसस्तस्य पानमाखादस्तेन मत्तानामुत्कटानां कलहंसानां कादम्बानां श्रोत्रहारिभिः कर्ण-
रुचिरैः कोलाहलैः कलकलैराहूयमान इवाह्वानविषयीक्रियमाण इव ।

तस्य तरुखण्डस्य मध्यभागेऽन्तरालप्रदेशे प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वाच्छेदं नाम यस्यैवंभूतं सरः कासारं दृष्ट-
वानालोकितवान् । अथ सरो विशेषयन्नाह—मणीति । त्रैलोक्यलक्ष्म्यास्त्रिभुवनश्रियो मणिदर्पणमिव रत्नाद-
र्शमिव । वसुंधरादेव्याः रत्नगर्भादेव्याः स्फटिकभूमिगृहमिव स्फटिकहर्म्यमिव । सागराणां समुद्राणां जलनिर्ग-
मनमार्गमिव वारिवहिर्गमनपन्थानमिव । दिशां ककुभां निस्यन्दमिव रसक्षरणमिव । गगनतलस्य व्योमतलस्या-
शावतारमिव तदंशेनावतीर्णमिव । निर्मलश्चेतरूपत्वादाह—कैलासेति । कैलासमिव रजताद्रिमिव । एतस्य
पाषाणमयत्वात्सरसश्च द्रवरूपतया साम्यं न संभवतीत्यत आह—द्रवेति । द्रवतां रसतामापन्नं प्राप्तम् ।
हिमजलवत्त्वादाह—तुषारेति । तुषारगिरिमिव हिमाचलमिव । तस्य दृढत्वाच्चोपमानत्वमित्यत आह—
विलीति । विलीनम् विद्रुतमित्यर्थः । अमृतमयत्वादाह—चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिन आतपमिव प्रकाश-
मिव । तस्य तेजोरूपत्वाच्च साम्यमित्याह—रसेति । रसतां जलतामुपेतं प्राप्तम् । विषवत्त्वसाम्यादाह—
हरेति । हरस्येश्वरस्य योऽट्टहासो महाहासस्तमिव । तस्य क्रियारूपत्वात्साम्यं न स्यादित्याशयेनाह—जलीति ।
जलीभूतमिव डलयोरैक्याजडीभूतमिव सुखजनकत्वसाम्यादाह—त्रिभिवति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य
पुण्यराशिमिव श्रेयःसमूहमिव । अस्यामूर्त्त्योच्च साम्यमित्याशयेनाह—सरेति । सरोरूपेण कासाररूपेणाव-
स्थितम् । कृतावस्थानमित्यर्थः । नीलत्वसाम्यादाह—वैड्विति । वैदूर्यं बालवायजं तन्मयं गिरिजालमिव ।
अतिकठिनत्वात्तत्तुल्यतानुपपत्तेराह—सलिलेति । सलिलाकारेण जलाकारेण परिणतं तद्रूपतामापन्नम् ।
उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—शरद इति । शरत्कालीनं घनालयसमयसंभवं यदभ्रवृन्दं मेघपटलं तदिव । एत-
स्याकाशस्थत्वात्तत्साम्यानुपपत्तेराह—द्रवीति । द्रवीभूय रसीभूयैकत्र स्थले निस्यन्दितं निर्गलितम् । स्वच्छ-

टिप्पण०—१ निर्गमनपथमिवेति तात्पर्यम् । २ अतिनिर्मलत्वात्स्थेयमुत्प्रेक्षा । एवमग्रेऽपि ।

पाठा०—१ तं च. २ संमुखादागतेन. ३ कुसुद. ४ शिशिरशीकरिणा. ५ रसस्पर्शेन. ६ प्रविवेश. ७ वसुधा-
देव्या निर्गमन. ८ अवतारमिव चलाकारं गगन; अंशावतारं जलाकारं गगन.

तम्, आदर्शमिव प्रचेतसः, स्वच्छतया मुनिमनोभिरिव सज्जनगुणैरिव हरिणलोचनप्रभा-
भिरिव मुक्ताफलांशुभिरिव निर्मितम्, आपूर्णपर्यन्तमप्यन्तः स्पष्टदृष्टसकलवृत्तान्ततया
रिक्तमिवोपलक्ष्यमाणम्, अनिलोद्भूतजलतरङ्गसीकरधूलिजन्मभिः सर्वतः संस्थितैः
संरक्ष्यमाणमिवेन्द्रचापसहस्रैः, प्रतिमानिभेनान्तःप्रविष्टसर्जलचरकाननशैलनक्षत्रग्रहचक्रवालं
त्रिभुवनमुद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण नारायणमिव विभ्राणम्, आसन्नकैलासावतीर्णस्य च

प्रतिबिम्बसंकान्तिसाम्येनाह—आदर्शेति । प्रचेतसो वरुणस्यादर्शमिव मुकुरमिव । स्वच्छतया उपमानान्त-
राण्याह—मुनिरित्यादि । मुनीनां वाच्यमानां मनोभिश्चितैरिव, सज्जनानामाप्तानां गुणैः शौर्यादिभिरिव,
हरिणानां मृगाणां लोचनप्रभाभिर्नेत्रकान्तिभिरिव, मुक्ताफलानां रसोद्भवानामंशुभिः किरणैरिव निर्मितं निष्पा-
दितम् । चतुर्वर्ष्यतिनिर्मलत्वमेव नियामकमुत्प्रेक्षायाम् । पुनः कीदृशमिवोपलक्ष्यमाणमित्याह—रिक्तमिति ।
रिक्तमिव शून्यमिव । तत्र हेतुमाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्पष्टं प्रकटं यथा स्यात्तथा दृष्टोऽवलोकितः
सकलवृत्तान्तः समग्रोदन्तो यस्य तस्य भावस्तथा तथा । तर्हि रिक्तमेव भविष्यतीत्याशयेनाह—आपूर्णंति ।
विचित्रत्वम् । एतद्व्ययमादायैवोत्प्रेक्षते—इन्द्रेति । इन्द्रचापसहस्रैराखण्डधनुःसहस्रैः संरक्ष्यमाणमिव त्राय-
माणमिव । एतदेव विशेष्यग्राह—अनिलेति । अनिलेन वायुनोद्भूता उत्क्षिप्ता ये जलतरङ्गाः पानीयक-
ल्लोलास्तेषां सीकरधूलयस्ताभ्यां जन्मोत्पत्तिर्येषां तैः । कीदृशैः । सर्वतः समन्तात्संस्थितैः कृतावस्थानैः । अत्र
कल्लोलानां वक्रत्वात्सीकरधूलौनामपि तदवस्थत्वाच्च शक्यचापोपमानम् । पुनः सरो विशेष्यग्राह—उद्भि-
न्नेति । उद्भिन्नानि विकसितानि पङ्कजानि कमलानि यस्मिन्नेवंविधेनोदरेण मध्येन । द्वितीयपक्ष उद्भिद्रं पङ्कजं
नाभिकमलं यस्मिन्नेवंभूतेनोदरेण जठरेण नारायणमिव कृष्णमिव त्रिभुवनं त्रिविष्टं विभ्राणं वर्धनम् । अत्र
त्रिभुवनं विशेष्यग्राह—प्रतिमेति । प्रतिमा प्रतिबिम्बं तस्य मिषेण व्याजेनान्तःप्रविष्टं मध्यप्रविष्टं
सह जलचरेण नक्षत्रादिना वर्तमानं यत्काननं वनम्, शैलोऽद्रिः, नक्षत्राणि ऋक्षाणि, ग्रहा
मङ्गलादयः, तेषां चक्रवालं समूहो यस्मिन्स्तथा । पुनस्तदेव विशेष्यग्राह—आसन्नेति । आसन्नः समीप-
वर्ती यः कैलासो रजताद्रिस्तस्मादवतीर्णस्योत्तरितस्य शतशः शतवारं भगवतो माहात्म्यवतः खण्डपरशोरीश्वरस्य
मजनोन्मज्जनाभ्यां प्रतीताभ्यां यः क्षोभश्चैतच्छल्यं तेन चलितः कम्पितो यश्चूडामणिभूतश्चन्द्रखण्ड-

टिप्पण०—१ इदमप्यज्ञानम् । 'मणिदर्पणमिव त्रैलोक्यलक्ष्म्याः' इति पूर्वमुक्ततया 'आदर्शभवनमिव
इत्येव पाठः । आदर्शभवनं दर्पणमयं गृहमिति तदर्थः । २ इदमपि टीकाकृतोऽनभिज्ञत्वसूचकम् ।
'आदर्शभवनमिव प्रचेतसः' एतावत्पर्यन्तमुत्प्रेक्षाप्रक्रमो यः प्रचलितस्तदनुसारमत्र प्रकारपार्थक्यम् ।
'स्वच्छतया' इति निमित्तेन मुनिमनोउपादानकनिर्माणस्योत्प्रेक्षा (अच्छोदसरसि) इति पृथगुत्प्रेक्षा । एवं
सज्जनगुणादिष्वपि । इति चतसृणामुत्प्रेक्षाणां संसृष्टिः, परस्परं निरपेक्षत्वात् । ३ आप्तानां सत्य-दया-
ऽऽर्जवादिगुणान् विहाय शौर्योपरि दृष्टिर्धन्यतैव टीकाकृतः । ४ इदमप्यज्ञानम् । उच्छलितेषु जलक्षोदेषु
सूर्यकिरणपातेन इन्द्रधनुष इव नानावर्णानां दृश्यमानत्वमित्याशयः । ५ नारायणमिव त्रिभुवनं विभ्रा-
णमिति टीकाकृतोक्षराणि भृशं भ्रामकाणीति उद्भिन्नपङ्कजेनोदरेण त्रिभुवनं विभ्राणम्, अत एव नारा-
यणमिव स्थितमिति सरलोऽन्वयः । व्याख्या तु टीकातो दृश्या । सरःपक्षे प्रतिबिम्बव्याजेन सकान-
नादेस्त्रिभुवनस्य धारणम्, नारायणस्तु वीजरूपेण स्थितं त्रिभुवनं स्वोदरे धारयत्येवेति तदाशयः । ६ वि-
त्तच्छाल्यं किं टीकाकारस्य ? अस्तु । मजनोन्मज्जनाभ्यां यः क्षोभः संचलनं (चन्द्रखण्डस्य) तेन
चलितात् चूडामणिरूपात् चन्द्रखण्डात् गलितेन, इति स्फुटोऽर्थः ।

पाठा०—१ आदर्शभवनमिव; आदर्शभुवनमिव, २ समुपस्थितैः, ३ प्रविष्टम्, ४ सकानन; सकलकानन,

शतशो भगवतः खण्डपरशोर्मज्जनोन्मज्जनक्षोभचलितचूडामणिचन्द्रखण्डच्युतेनामृतरसेन जलक्षालितवामार्धकपोलगलितलावण्यप्रवाहानुकारिणा मिश्रितजलम्, उपकूलतमालवन-प्रतिबिम्बान्धकारिताभ्यन्तरैर्दृश्यमानरसातलद्वारैरिव सलिलप्रदेशैर्गम्भीरतरम्, दिवाप्युपजातनिशाशङ्कैश्चक्रवाकमिथुनैः परिह्रियमाणनीलोत्पलवनगहनम्, असकृत्पितामहपरि-पूरितकमण्डलुपरिपूतजलम्, अनेकशो बालखिल्यकदम्बककृतसंध्योपासनम्, बहुशः सलि-लावतीर्णसावित्रीभग्नदेवार्चनकमलसहस्रम्, सहस्रशः सप्तर्षिमण्डलस्नानपवित्रीकृतम्, सर्वदा सिद्धवधूद्यौतकल्पलतावलकलपुण्योदकम्, उदकक्रीडादोहदागतानां च शुद्धकेश्वरान्तः-पुरकामिनीनां मकरकेतुचापचक्राकृतिभिरतिविकटैरावर्तिभिर्नाभिमण्डलैरापीतसलिलम्,

स्तस्माच्च्युतेन स्तस्तेनामृतरसेन पीयूषद्रवेण मिश्रितमेकीभूतं जलं पानीयं यस्य तत्तथा । अथ पीयूषसं विशेषयन्नाह—जलेति । जलेन क्षालितौ धौतौ यौ वामार्धकपोलौ^१ पार्वतीगङ्गात्परप्रदेशौ ताभ्यां गलितं च्युतं यन्नावण्यं सौन्दर्यं तस्य यः प्रवाहो रयस्तस्यानुकारिणा । तत्सदृशेनेत्यर्थः । उपेति । उपकूल उपकण्ठे यत्तमालवनं तापिच्छवनं तस्य प्रतिबिम्बः प्रतिच्छाया तेनान्धकारवदाचरितान्यभ्यन्तराणि मध्यप्रदेशा येषां तैः । अत्रान्धकारिताभ्यन्तरत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—दृश्यमानेति । दृश्यमानरसातलद्वारैरिव वीक्ष्यमाण-वडवामुखप्रतीहारैरिव । एवंभूतैः सलिलप्रदेशैः पानीयस्थलैर्गम्भीरतरं गम्भीरतरम् । अत एव पूर्वोक्तसाम्या-देवाह—दिवापीति । दिवापि दिवसेऽप्युपजाता समुत्पन्ना निशायास्त्रियामायाः शङ्कारेका येषां तैश्चक्र-वाकमिथुनैः क्रोद्धन्वैः परि सामस्येन ह्रियमाणं त्यज्यमानं यन्नीलोत्पलवनमिन्दीवरखण्डं तेन गहनं निबिडम् । असकृदिति । असकृच्चिरन्तरं पितामहेन ब्रह्मणा परिपूरितो भूतो यः कमण्डलुः कुण्डिका तेन परि सामस्येन पूतं पावनं जलं जीवनं यस्य तत्तथा । अनेकश इति । अनेकशो वारंवारं बालखिल्याः सूर्यपुरःसरा मुनयस्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन कृतं विहितं संध्योपासनं संध्यावन्दनं यस्मिंस्तत्तथा । बहुश इति । अनेकशः सलिले जलेऽवतीर्णोत्तीर्णा या सावित्री हुताशनपत्नी तया भग्नमुन्मूलितं देवार्चनार्थं कमलानां नलिनानां सहस्रं यस्मिंस्तत् । सहस्रश इति । सहस्रवारं सप्तर्षीणां मरीचिप्रभृतीनां मण्डलं समूहस्तस्य स्नानमाहवस्तेन पवित्रीकृतं पावनीकृतम् । सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं सिद्धवधूभिः सिद्धा-ङ्गनाभिर्धौतानि क्षालितानि यानि कल्पलताया मन्दारव्रतस्या वल्कलानि चोचानि तैः पुण्यानि पवि-त्राण्युदकानि जलानि यस्मिंस्तत्तथा । उदकेति । उदकस्य जलस्य या क्रीडा केलिस्तस्या दोहदोऽभि-लाषस्तेनागतानां प्राप्तानां शुद्धकेश्वरस्य कुबेरस्यान्तःपुरकामिनीनामवरोधक्षीणां मकरकेतुः कन्दर्पस्तस्य चापचक्रमारोपितं धनुस्तद्वदाकृतिराकारो येषां तैरतिविकटैरतिविपुलैरावर्ता विद्यन्ते येषु तैरावर्तिभिः । एवंभूतैर्नाभिमण्डलैस्तुन्दकूपिकासमूहैरापीतं प्रसृतं सलिलं जलं यस्य तत्तथा । इदं च नाभिपर्यन्त-

टिप्प०—१ एकवचनमेव ग्रन्थानुकूलम् । २ दृश्यमानं रसातलस्य द्वारं येषु तैरिव स्थितैः । अन्ध-कारमाहात्म्यादस्य सलिलप्रदेशा अतीव निम्नतरा अत एव रसातलस्य द्वारमपि (यद्धि अतीव निम्नम्) दृश्यत इत्याशयः ।

पाठा०—१ लावण्यानुकारिणा, २ संमिश्रित, ३ गम्भीरतरम्, ४ परिपूरित, ५ देवार्चन, ६ कमलम्, ७ पुण्यीकृतोदकम्.

कचिद्वरुणहंसोपात्तकमलवनमकरन्दम्, कचिदिगजमज्जनजर्जरितजरन्मृणालदण्डम्, कचि-
ज्यम्बकवृषभविषाणकोटिखण्डिततटशिलाखण्डम्, कचिशममहिषशृङ्गशिखरविक्षिप्तफेनपि-
ण्डम्, कचिदैरावतदशनमुसलखण्डितकुमुदखण्डम्, यौवनमिवोत्कलिकाबहुलम्, उत्कण्ठि-
तमिव मृणालवलयलंकृतम्, महापुरुषमिव मीनमकरकूर्मचक्रप्रकटलक्षणम्, पण्मुखचरित-
मिव श्रूयमाणकौञ्चवनिताप्रलापम्, भारतमिव पाण्डुधार्तराष्ट्रकुलपक्षकृतक्षोभम्, अमृत-

जलक्रीडावर्णनम् । कचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे वरुणस्य प्रचेतसो हंसेन मरालेनोपात्तो गृहीतः कमलव-
नस्य नलिनखण्डस्य मकरन्दो मरन्दो यस्मिंस्तथा । कचिदिति । दिग्गजानां दिग्दन्तिनां मज्जनेनान्त-
विगाहनेन जर्जरिताः शिथिलीभूता जरन्मृणालदण्डा बहुकालीनविसदण्डा यस्मिंस्तथा । कचिदिति ।
ज्यम्बकस्येश्वरस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य विषाणकोटिः शृङ्गाग्रभागस्तया खण्डिता भेदितास्तदस्य तीरस्य
शिलाखण्डा यस्य तत् । कचिदिति । यस्य कृतान्तस्य यो महिषः कासरस्तस्य शृङ्गं विषाणं तस्य शिख-
रमग्रभागस्तेन विक्षिप्त इतस्ततः पर्यस्तः फेनपिण्डो डिण्डीरपुञ्जो यस्मिन् । कचिदिति । ऐरावतो हस्ति-
मल्लस्तस्य दशना दन्तास्त एव स्थूलत्वदृढत्वसाम्यान्मुसलान्ययोगाणि तैः खण्डितं पाटितं कुमुदखण्डं कैरव-
धनं यस्मिन् । अथ प्रकारान्तरेण तदेव विशेषयन्नाह—यौवेति । यौवनं तारुण्यं तद्वदिव । उभयसाम्यं
प्रदर्शयन्नाह—उदिति । उत्कलिका तरङ्गसंततित्तया बहुलं दृढम् । 'तरङ्गभङ्गवीच्युर्युत्कलिका'
इति कोशः । पक्ष उत्कलिका हल्लेखा । 'हल्लेखोत्कलिका च' इति कोशः । विविधकामाभिलाषस्तया
बहुलम् । व्याप्तमित्यर्थः । उदिति । उत्कण्ठितमुन्मत्तसम् । अर्थाद्विरहिजनम् । तदिव । तत्सदृशमित्यर्थः ।
उभयोः साम्यमाह—मृणालेति । मृणालानां तन्तुलानां वलयैः समूहैरलंकृतम् । उन्मना अपि
दाहज्वरोपशमनार्थं मृणालवलयलंकृतः स्यादित्यभङ्गश्लेषः । महेति । महाध्वासौ पुरुषश्चेति कर्मधारयः ।
तद्वदिव । उभयोर्विशेषणमाह—मीनेति । मीना मत्स्याः, मकरा जलचरविशेषाः, कूर्माः कच्छपाः,
चक्रा अलम्भारिविशेषाः, प्रकटा बहिर्दृश्यमाना लक्षणाः सारसाः सारसश्च यस्मिन् । पक्षे मकरादीनि
चक्रान्तानि प्रकटानि स्पष्टानि लक्षणानि चिह्नानि यस्मिन् । महापुरुषस्य हस्तपादाद्यवयवेषु मकरादीनि
चिह्नानि भवन्तीति सर्वप्रसिद्धम् । ननु 'सारसी लक्ष्मणा साजुसौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रकोषा-
दिदर्शनात्कथमत्र लक्षणाशब्दप्रयोग इति चेन्न । 'लक्षणश्चैव सारसः' इत्यमरमालायां निर्मकारस्यापि
दर्शनात् । पण्मुखेति । पण्मुखः कार्तिकेयस्तस्य चरितमाचरणं तद्वदिव । श्रूयेति । श्रूयमाण आकर्ण्य-
मानः कौञ्चः पक्षिविशेषस्तस्य या वनिता स्त्री तस्याः प्रलापः प्रकर्षेण शब्दो यस्मिन् । पक्षे कार्तिकेयेन कौञ्च-
दैव्यो हृतः । अत एव तस्य वनितायाः प्रलापो रुदनं यस्मिन् । तथा भारतं व्यासप्रणीतं शास्त्रं तद्वदिव ।
पाण्डुति । पाण्डवः श्वेतवर्णा ये धार्तराष्ट्रं हंसविशेषास्तेषां कुलं समूहस्तस्य पक्षा वाजास्तैः कृतो
विहितः क्षोभो विग्रहो यस्मिन् । पक्षे पाण्डुरम्बात्मजः धार्तराष्ट्रो दुर्योधनः तयोः कुले अन्वयौ तयोः पक्षौ
स्वजनौ ताभ्यां कृतः क्षोभश्चित्तवैकल्यं यस्मिन् । अमृतेति । अमृतार्थं पीयूषार्थं यन्मथनम् । समुद्रस्येति

टिप्पण—१ विरहेण उन्मत्तस्त्वित्यर्थः । २ चक्रवाका इति प्रसिद्धोऽर्थः । ३ रुदनमित्याशयः ।
४ विपरीतमेतत् । कृष्णवर्णा इत्युच्यते । 'राजहंसास्तु ते चञ्चुचरणैर्लोहितैः सिताः । मलिनैर्मल्लिका-
श्लाघे धार्तराष्ट्राः सितेतरैः' इत्यमरः ।

पाठा—१ हंसाक्रान्तविक्रयकमलवनखण्डम् ; हंसाक्रान्तकमलमकरन्दम् ; हंसाक्रान्तकमलवनमकरन्दम्, २ मृणा-
लजालदण्डम्, ३ बलवृषभ, ४ कोदण्ड, ५ प्रकटमीनमकरकूर्मचक्रलक्षणम्,

मथनसमयमिव तीरकासारावस्थितशितिकण्ठपीयमानविषम्, कृष्णबालचरितमिव तटकदम्ब-
शाखाधिरूढहरिकृतजलप्रपातक्रीडम्, मदनध्वजमिव मकराधिष्ठितम्, दिव्यमिवानिमिष-
लोचनरमणीयम्, अरण्यमिव विजृम्भमाणपुण्डरीकम्, उरगकुलमिवानन्तशतपत्रपद्मोद्भा-
सितम्, कंसबलमिव मधुकरकुलोर्पेगीयमानकुवलयपीडम्, कद्रूस्तनयुगलमिव नागसहस्रपी-
तपयोगण्डूपम्, मलयमिव चन्दनशिशिरवनम्, असत्साधनमिवावृष्टान्तम्, अतिमनोहर-
माह्लादनं दृष्टेरच्छोदं नाम सरो दृष्टवान् ।

शेषः । तस्य यः समयः कालस्तमिव । तीरेति । तीरं तटम्, कासारं प्रान्तदेशं तत्रावस्थिता ये शिति-
कण्ठा बहिर्णस्तैः पीयमानमाखाद्यमानं विषं जलं यस्मिन् । पक्षे तीरे क्षीरोदयेति शेषः । तस्मिन्नव-
स्थितो यः शितिकण्ठो महेश्वरस्तेन पीयमानं भक्ष्यमाणं विषं कालकूटं यस्मिन् । 'कालकूटाम्भसोर्विषम्'
इत्यनेकार्थः । तथा कृष्णेति । कृष्णस्य जनार्दनस्य यद्बालचरितं बाल्यावस्थायां क्रीडितं तद्वदिव ।
उभयोः साम्यमाविष्कुर्वन्नाह—तटेति । 'तटं तस्यैव सरसः' इति कोशः । तस्मिन्ये कदम्बा नीपास्तेषां
शाखास्तस्यामधिरूढो यो हरिर्गोलाङ्गुलस्तेन कृता विहिता जलप्रपातलक्षणा क्रीडा यस्मिन् । पक्षे तटं
यमुनायाः । हरिः कृष्णः । शेषं पूर्ववत् । मदेति । मदनस्य कन्दर्पस्य यो ध्वजः केतुस्तद्वदिव
उभयोः सादृश्यमाह—मकर इति । मकरो जलजन्तुस्तेनाधिष्ठितमाश्रितम् । पक्षे मकराकृतिरूपं चिह्नम् ।
दिन्येति । दिवि भवं दिव्यं तद्वदिव । उभयोः साम्यार्थमाह—अनिमिषेति । अनिमिषास्तिमयस्तेषां
लोचनानि नेत्राणि तै रमणीयं मनोहरम् । पक्षेऽनिमिषलोचना देवाः । शेषं पूर्ववत् । अरण्येति । अरण्यं
काननं तद्वदिव । उभयोः साधर्म्यमाह—विजृम्भेति । विजृम्भमाणानि विनिद्राणि पुण्डरीकाणि सिताम्भो-
ज्जनि यस्मिस्तत्तथा । पक्षे विजृम्भमाणाः सन्त उज्जितनिद्राः पुण्डरीकाश्चित्रकायाः । 'चित्रकायः पुण्डरीकः'
इति कोशः । शेषं पूर्ववत् । उरगेति । उरगाः सर्पास्तेषां कुलमन्वयस्तद्वदिव । उभयोः सादृश्यमाविःकु-
र्वन्नाह—अनन्तेति । अनन्तान्यसंख्यानि यानि शतपत्राणि पुष्पविशेषाणि, पद्मानि कमलानि, तैरुद्भासितं
शोभितम् । पक्षेऽनन्तो नागाधिपः, शतपत्रो नागविशेषः, पद्मश्च । शेषं पूर्ववत् । कंस इति । कंसो दैत्य-
स्तस्य बलं सैन्यं तद्वदिव । उभयसाम्यार्थमाह—मध्विति । मधुकराणां भ्रमराणां कुलानि समूहाः
तैरुपगीयमानानि गानविषयीक्रियमाणानि कुवलयान्युपलानि तान्येवापीडः शेषरो यस्मिस्तत्तथा । पक्षे
कुवलयपीडो राजः । शेषं पूर्ववत् । कद्रू इति । कद्रूनांगमाता तस्याः स्तनयुगलं कुचयुग्मं तद्वदिव ।
उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—नागेति । नागसहस्रैर्हस्तिहस्तैः पीता आखादिताः पयसो गण्डपाशुलुका
यस्मिस्तत् । पक्षे नागाः सर्पाः । पयो दुग्धम् । शेषं पूर्ववत् । मलयेति । मलयो मलयाचलस्तद्वदिव ।
उभयोस्तुल्यतामाह—चन्दनेति । चन्दनं मलयजं तद्वच्छिशिरं शीतलं वनं जलं यस्मिन् । 'कीलालं
भुवनं वनं घनरसः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । पक्षे चन्दनानां शिशिराणि वनानि काननानि यस्मिन् ।
असदिति । असत्साधनमसत्केतुस्तद्वदिव । शब्दापेक्षया तयोः साधर्म्यमाह—नेति । न दृष्टो न वीक्षि-
तोऽन्तोऽवसानं यस्य तत् । पक्षे न विद्यते दृष्टान्तो निश्चितसाध्यवान्यस्मिन् । तदभावादसत्केतुत्वमिति
भावः । अतिमनोहरम् । अतिसुन्दरमित्यर्थः । दृष्टेर्नैत्रस्याह्लादनम् । प्रमोदजनकमित्यर्थः ।

टिप्पण—1 अनिमिषे (निमेषरहिते) लोचने येषामित्यर्थे उचितः, मत्स्यानां नयनयोनिमेषाभावात् ।
2 व्याघ्रा इति स्पष्टोऽर्थो वक्तव्यः । 3 शतपत्र-पद्मयोरापाततः पौनरुक्त्यभासनं पर्यन्ते च शतसंख्याक-
पत्रविशिष्टकमले पर्यवसानात्पुनरुक्त्यद्वाभासोऽलंकारः । तथा च अनन्तानि यानि शतपत्रविशिष्टानि
पद्मानि तैरुद्भासितमित्यर्थोऽत्र बोध्यः । 4 मद्रजलसौरभलोभाद् मधुकरैरुपगीयमानस्तदाख्यो हस्ती यत्रे-
त्यर्थः । 5 गोत्ववान् मनुष्यत्वादित्यादौ असत्केतौ निश्चितसाध्य(गोत्व)वत्स्थलं (दृष्टान्तः) नास्तीत्यर्थः ।

पाठा—१ तीरावस्थित, २ बालकृष्ण, ३ शाखाङ्गुल, ४ उपनीयमान, ५ कद्रू.

आलोकमात्रेणैवापगतश्रमो दृष्ट्वा मनस्येवमकरोत्—‘अहो निष्फलमपि मे तुरङ्गमुख-
मिथुनानुसरणमेतदालोक्यतः सरः सफलतामुपगतम् । अद्य परिसमाप्तमीक्षणयुगलस्य द्रष्ट-
व्यदर्शनफलम्, आलोकितः खलु रमणीयानामन्तः, दृष्ट आह्लादनीयानामवधिः, वीक्षिता
मनोहराणां सीमान्तलेखा, प्रत्यक्षीकृता प्रीतिजननानां परिसमाप्तिः, विलोकिता दर्शनीयाना-
मवसानभूमिः । इदमुत्पाद्य सरःसलिलममृतरसमुत्पादयता वेधसा पुनरुक्ततामिव नीता
खसृष्टिः । इदमपि खस्वमृतमिव सर्वेन्द्रियाह्लादनसमर्थमतिविमलतया चक्षुषः प्रीतिमुपज-
नयति, शिशिरतया स्पर्शमुखमुपहरति, कमलसुगन्धितया घ्राणमाप्याययति, हंसमुखरतया
श्रुतिमानन्दयति, स्वादुतया रसनामाह्लादयति । नियतं चास्यैव दर्शनतृष्णया न परित्यजति
भगवान्कैलासनिवासव्यसनमुमापतिः । न खलु सांप्रतमाचरति जलशयनदोहदं देवो रथा-

आलोकेति । आलोकमात्रेणैव निरीक्षणमात्रेणैवापगतो दूरीभूतः श्रमः क्लान्तिर्यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडस्तदृष्ट्वा
विलोक्य मनसि चित्त एवमकरोदेवमघटयत् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । निष्फलमपि निरर्थकमपि मे
मम तुरङ्गमुखमिथुनस्य किंनरमिथुनस्यानुसरणमनुगमनं सफलतां कृतार्थतामुपगतम् । प्राप्तमित्यर्थः । किं कुर्वतो
मम । एतत्सरः कासारमालोक्यतो हविषयीकुर्वतः । अद्येति । अद्यास्मिन्दिने परिसमाप्तं परिपूर्णम् ।
संपूर्णं जातमित्यर्थः । किं तदित्याकाङ्क्षायामाह—ईक्षणेति । ईक्षणयुगलस्य द्रष्टव्यं दर्शनीयं यद्वस्तु तस्य
दर्शनमवलोकनं तस्य फलं व्युष्टिः । खल्विति । खलु निश्चितम् । रमणीयानां मनोहराणामन्तः प्रान्तं
आलोकितो वीक्षितः । एतदपरं रमणीयं नास्तीत्यर्थः । दृष्ट इति । आह्लादनीयानां प्रमोदकारिणामवधिर्मर्यादा
दृष्टोऽवलोकितः । प्रमोदजनकमेतदन्यत्किमपि नास्तीति भावः । वीक्षितेति । मनोहराणां चित्तहारिणां
सीमाया अन्तलेखा प्रान्तलेखा वीक्षिता नयनविषयीकृता । अतः परं चित्तहर्तिकमपि नास्तीति भावः ।
प्रत्यक्षेति । प्रीतिजननानां प्रीत्युत्पादकानां परि सामस्येनाप्तिः प्राप्तिः परिसमाप्तिः प्रत्यक्षीकृतेन्द्रिययो-
चरीकृता । विलोकितेति । दर्शनीयानां द्रष्टुं योग्यानामवसानभूमिः प्रान्तभूमिश्चरमकथा वा विलोकिता
वीक्षिता । इतः परं दर्शनीयं नास्तीति भावः । इदमिति । इदममृतं पीयूषं तद्वद्रसो यस्यैवंविधं सरसस्त-
टाकस्य सलिलं पानीयमुत्पाद्य निर्माय वेधसा ब्रह्मणोत्पादयता जगत्सृजता खसृष्टिः स्वकीयनिर्मितिः पुन-
रुक्ततामिव नीता प्रापिता । एकमेव वस्तु नामान्तरेण विहितमिति भावः । अमृतगुणोपपादने पुनरुक्ततां
स्पष्टयन्नाह—इदमिति । इदमपि । खलु निश्चितम् । इदं प्रत्यक्षोपलभ्यमानममृतमिव पीयूषमिव
सर्वेषामिन्द्रियाणामाह्लादनं प्रीणनं तत्र समर्थं बलिष्ठमतिविमलतयातिस्वच्छतया चक्षुषो नेत्रस्य प्रीतिं स्नेह-
मुपजनयत्युत्पादयति । तथा शिशिरः शीतलस्तस्य भावस्तत्ता तया करणभूतया स्पर्शमुखमुपहरति करोति ।
तथा कमलस्य नलिनस्य सुगन्धो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तया घ्राणं नासिकामाप्याययति प्रीणयति । तथा
हंसैर्मरालैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तया श्रुतिं श्रोत्रमानन्दयति प्रीणयति । तथा स्वादुतया मिष्टतया
रसनां रसज्ञामाह्लादयति प्रीणयति । नियतमिति । नियतं निश्चितम् । अस्यैव सरस एव दर्शनतृष्णया-
वलोकनलोभेनोमापतिर्भगवानीधरः । कैलासेति । कैलासो रजतादिस्तत्र । यो निवासोऽवस्थानं स एव
व्यसनमासक्तिस्तत्र परित्यजति न जहाति । न खल्विति । खलु निश्चितम् । रथाङ्गपाणिश्चकपा-
णिर्देवः कृष्णः सांप्रतमिदानीं जले पानीये शयनं स्वापस्तस्य दोहदमभिलाषं नाचरति न करोति । पूर्वं अख-

टिप्प०—१ अधोमुखः पपात टीकाकारः । इदानीमपि समुद्रे शेव एव नारायणः, ततश्च जलशयन-
दोहदं नाचरतीति कथं संगच्छते । तस्मात् ‘रथाङ्गपाणिर्जलशयनदोहदं सांप्रतं युक्तं नाचरति, यदिदं सरो
विहाय लवणपयस्युवन्वति स्वपिति’ इत्यर्थं उचितः । ‘युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने’ इत्यमरः ।

पाठा०—१ आलोकन. २ मनसकरोत्. ३ तुरग. ४ अवलोकिता, ५ उपाहरति. ६ दोहदयितः.

ङ्गापणिर्यदिदममृतसरसुरभिसलिलमपहाय लवणरसपरुषपयस्युदन्वति स्वपिति । नूनं चेदं न प्रथममासीत्सरो येन प्रलयवराहघोणाभिघातभीता भूतधात्री कलशयोनिपानपरिकलितस-
कलसलिलं सागरमवतीर्णा, अन्यथा यद्यत्रागाधानेकपातालगम्भीराम्भसि निमग्ना भवेम्म-
हासरसि किमेकेन महावराहसहस्रैरपि नासादिता भवेत् । नूनं चास्मादेव सलिललेशमा-
दायादाय महाप्रलयेषु प्रलयपयोदाः प्रलयदुर्दिनान्धकारितर्दशदिशः प्लावयन्ति भुवनान्त-
राणि । मन्ये च यत्सृष्टेरर्वाक्सलिलमयं ब्रह्माण्डरूपमादौ भुवनमभूत्तदिदं पिण्डीभूय सरो-
व्यपदेशेनावस्थितम्' इति विचारयन्नेव तस्य शिलाशकलकर्कशवालुकप्रायम्, विद्याधरो-
द्धृतसनालकुमुदकलापार्चितानेकचारुसैकतलिङ्गम्, अरुन्धतीर्दत्तार्घ्यपयःपर्यस्तरक्तकमलशो-

शयनापेक्षाकारणमाह—यदिति । यदिति हेत्वर्थे । इदममृतवत्पीयूषवद्रसो यस्मिन्नेवंविधं यत्सुरभिसलिलं
सुगन्धिपानीयं तदपहाय त्यक्त्वा लवणो यो रसस्तेन परुषं रुक्षं पयो यस्मिन्नेवंभूत उदन्वति समुद्रे स्वपिति
शयनं करोति । अतो नूनं निश्चितम् । इदं प्रथममादौ नासीत्तद्भूत । एतदभावादेव कृष्णः समुद्रे
शयनं करोतीति भावः । कारणान्तरमाह—येनेति । येन कारणेनेदं प्रथमतो नासीदत एव भूतधात्री भूतानां
प्राणिनां धात्री धारणक्षमा । एतदपेक्षया । नूनं सागरं समुद्रमवतीर्णा मध्यप्रविष्टा । अथ तां विशेष-
यन्माह—प्रलयेति । प्रलये कल्पान्ते योऽवताररूपो वराहस्तस्य या घोणा नासा । उपलक्षणं चैतत् ।
तेन दंष्ट्राया ग्रहणम् । तथाभिघातः प्रहारस्तस्माद्भीता त्रस्ता सती । उपर्यागतेति शेषः । सागरं विशेष-
यन्माह—कलश इति । कलशयोनिरगस्तस्तेन पानार्थं परिकलितं चिन्ताविषयीकृतं सकलं समग्रं सलिलं
यस्य स तम् । अनेनान्यन्यूनत्वमेतस्य ध्वनितम् । यदि सरसः समुद्रो महत्तरः स्यात्तदैकवराहघोणाभिघात-
मात्रेण भीते उपर्यागतो न भवेदेव । अत एवाग्रे व्यतिरेकमुखेन समर्थयन्माह—अन्यथेति । पूर्वोक्तविष-
ये । यद्यत्र महासरसि निमग्ना ब्रुडिता भवेत्स्यात् । अगाध इति । अगाधमतलस्पृक् एवंविधानि यान्य-
नेकानि पातालानि । वडवामुखानीति यावत् । गम्भीरं गम्भीरमम्भो यस्मिन् । किमिति । एकेन घराहेण
किम् । न किमपीत्यर्थः । महेति । महावराहसहस्रैरपि नासादिता न प्राप्ता भवेत् । एतेन कल्पान्तेऽप्ये-
तस्यावस्थानं सूचितमिति भावः । नूनमिति । नूनं निश्चितम् । महाप्रलयेषु कल्पान्तेषु प्रलयपयोदाः
कल्पान्तमेघा अस्मादेव सरसः सलिललेशं जललेशमादायादाय गृहीत्वा गृहीत्वा भुवनान्तराणि त्रिभुवन-
विवराणि प्लावयन्ति जलमयीकुर्वन्ति । अथ प्रलयमेघान्विशेषयन्माह—प्रलयेति । प्रलयकालीनं बहुदिनं
मेघजं तमस्तेनान्धकारिता अन्धकारवदाचरिता दश दिशो चैस्ते तथा । मन्ये चेति । अहमिति मन्ये
जानामि यच्चादौ सृष्टेर्विश्वनिर्मितेरर्वाक्सलिलमयं जलमयं ब्रह्माण्डरूपं भुवनं त्रिविष्टपमभूत्तदिदं पिण्डी-
भूयैकीभूय सरोव्यपदेशेन तद्याकमिषेणावस्थितमिति विचारयन्नेव चिन्तयन्नेव चन्द्रापीडः सरसो दक्षिणतीरं
दक्षिणदिग्वर्ति प्रतीरमासाद्य प्राप्य तुरगादश्वादवततारावतीर्णवान् । अथ दक्षिणतीरं विशेषयन्माह—शिलेति ।
शिलाशकलवच्छिलाखण्डवत्कर्कशाः कठिना या वालुकाः सिकतास्ताः प्रायो बाहुल्येन यस्मिंस्तत् । विद्येति ।
विद्याधरैर्व्यामचारिभिरुद्धतानि गृहीतानि यानि सनालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां कलापः समूहस्तेनार्चितानि
पूजितान्यनेकान्यसंख्यानि चारुणि मनोहराणि जलोज्झितं पुलिनं सैकतं तत्र स्थितानि लिङ्गानीश्वरसंबन्धीनि
यस्मिंस्तत् । अरुन्धतीति । अरुन्धत्या वसिष्ठपत्न्या दत्तं यदर्घ्यपयः पूजार्थं जलं तस्मात्पर्यस्तानि पतितानि

टिप्पण—१ शुद्धोऽयं प्रलापः । पृथिवीकथायां विवक्षितायां स्त्रीत्वं संबध्यम् । २ अगाधपातालवत्
गम्भीरम् । (अतलस्पर्शी) अम्भः यत्र तस्मिन् । ३ अशुद्धमिदम् । कुमुदकलापेन अर्चितानि अनेकानि
चारुणि सैकतलिङ्गानि (वालुकानिर्मितशिवलिङ्गानि) यस्मिन् तत् । इत्यर्थः ।

पाठा—१ अभिभूता, २ अगाध, अनेक, ३ आदाय महा, ४ दिशः, ५ यत्तत्सलिलमयम्, ६ पिण्डीभूतम्,
७ अर्चितम्, ८ दत्तदिनकारार्घ्यं, दत्तदिनकारार्घ्यं, वस्तुदत्तदिनकारार्घ्यं, ९ पर्यस्तरक्तः

भित्तम्, उपकूलशिलातलोपविष्टजलमानुषनिषेव्यमाणातपम्; अभ्यर्णतया च कैलासस्य
ज्ञानागतमातृमण्डलपदपङ्क्तिमुद्राङ्कितम्, अवकीर्णभस्मसूचितमग्नोत्थितगणकदम्बकोदूल-
नम्, अवगाहवतीर्णगणपतिगण्डस्थलगलितमदप्रस्रवणसिक्तम्, अतिप्रमाणपादानुमीयमा-
नवृषितकाल्यायनीसिंहावतरणमार्गं दक्षिणतीरमासाद्य तुरगादवततार ।

अवतीर्य च व्यपनीतपर्याणमिन्द्रायुधमकरोत् । क्षितितल्लुठितोत्थितं च गृहीत-
कतिपययवसग्रासं सरोऽवतार्य पीतसलिलमिच्छया ज्ञातं चोत्थाप्यान्यतमस्य समीपव-
र्तिनस्तरोर्मूलशाखायामपगतखलीनं हस्तपाशशृङ्खलया कनकमय्या चरणौ बद्धा कृपाणि-
कावल्लनान्क्षिप्वा चाग्रतः कतिचित्सरस्तीरदूर्वाप्रवालकवल्लान्पुनरपि सलिलमवततार ।
ततश्च प्रक्षालितकरयुगलश्चातक इव कृत्वा जलमयमाहारम्, चक्राह इवास्वाद्य मृणालशक-

यानि रक्तकमलानि तैः शोभितं विराजितम् । उपेति । उपकूले तटसमीपे यानि शिलातलानि तत्रोपविष्टानि
स्थितानि जलमानुषाणि प्रसिद्धानि तैर्निषेव्यमाण सेव्यमानः आतपः सूर्यालोको यस्मिन् । कैलासस्य रजताद्रेर-
भ्यर्णतया समीपवर्तितया ज्ञानार्थमागतं यन्मातृमण्डलं ब्राह्मीप्रभृतीनां सप्तदेवीनां समुदायस्तस्य पदपङ्क्तिधर-
णवीथी तस्या मुद्रा भूमौ तत्प्रतिकृतिरूपा तयाङ्कितं चिह्नितम् । अवकीर्णेति । अवकीर्णमितस्ततः पर्यस्तं
यद्भस्म भूतिस्तेन सूचितं प्रकाशितं ज्ञातुं ममं पश्चादुत्थितं यद्गणानां प्रमथानां कदम्बकं समुदायस्तस्य त्रिपुण्ड्र-
समय उदूलनं भस्मोदूलनं यस्मिंस्तथा । अवगाहेति । अवगाहार्थं जलक्रीडाधर्मवतीर्णं उत्तरितो यो गण-
पतिर्गणेशस्तस्य गण्डस्थलात्करटप्रदेशाद्गलितं च्युतं यन्मदप्रस्रवणं दानक्षरणं तेन सिक्तं सिञ्चितम् । अतीति ।
अतिप्रमाणमतिदीर्घम् । पादेति । पादैश्चरणन्यासैरनुमीयमानोऽनुमानविषयीक्रियमाणस्तृपितः पिपासितो
यः काल्यायनीसिंहो मनस्तालाभिधस्तस्यावतरणमार्गः सरसि समागमनपन्था यस्मिंस्तत्तथा ।

अवतीर्येति । अश्वादवतरणं कृत्वेन्द्रायुधनामानमध्वरत्नं व्यपनीतं दूरीकृतं पर्याणं पल्ययनं यस्मादेवंभूत-
मकरोदसृजत् । अथाश्वं विशेषयन्नाह—क्षितीति । पूर्वं क्षितितले पृथ्वीतले लुठितमपावृत्तं पश्चादुत्थितं
कृतोत्थानम् । गृहीतेति । गृहीता आत्ताः कतिपये कियन्तो यवसं लृणं तस्य ग्रास्ता गुडेरका येन स तं ततः
पश्चात्तमश्वं सरोऽवतार्य सरोमध्ये नीत्वा पीतं सलिलमिच्छया येन न तु बलात्कारेण ज्ञातं कृतावृत्तं चोत्थाप्यो-
त्थानं कारयित्वा पश्चात्तटमानीयान्यतमस्य कस्यचित्समीपवर्तिनस्तरोर्दक्षस्य मूलशाखायां च स्कन्धशाखायां
गले निगरणे बद्धा । कीदृशम् । अपगतं दूरीभूतं खलीनं मुख्यन्वणं यस्यैवंभूतम् । कनकमय्या सुवर्णेनिर्मितया
हस्तपाशशृङ्खलया हस्तबन्धनार्थं यः पाशो ग्रन्थिस्तदर्थं या शृङ्खला तया चरणौ पादौ बद्धा नियम्य कृपा-
णिका क्षुरिका तयावल्लनान्कर्तितान्कतिचित्क्रियतः सरस्तीरस्य तटाकप्रतीरस्य दूर्वायाः शतपर्षिकायाः
प्रवालकवल्लान्किसलयगुडेरकानग्रतः क्षिप्वा पुरो निधाय । अत्र चकारः क्रियासमुच्चयार्थः । पुनरपि
द्वितीयवारमपि सलिलं नीरमवततारोतीर्णवान् । स्वयमिति शेषः । ततश्च तदनन्तरं प्रक्षालितं कर-
युगलं हस्तयुग्मं येनैवंभूतः सरःसलिलानुदगादुदतिष्ठदित्यन्वयः । चातक इव तोकक इव जलमयं पानीय-
मयमाहारं प्रत्यवसानं कृत्वा विधाय । चक्राह इव रथाङ्गनामेव मृणालशकलानि विसखण्डान्यास्वाद्या-

टिप्प०—१ पुंस्त्वं योग्यम् । २ इदमपि क्वाचित्कम् । अन्यथा अष्ट मातरः सुप्रसिद्धाः । ३ इद-
मप्यनुचितम् । अतिप्रमाणैः अतिदीर्घैः पादैः पदचिह्नैः अनुमीयमान इति योजना योग्या । ४ इदमपि
नवीनं श्रूयते ।

पाठा०—१ उपशोभितम्, २ मण्डलमुद्राङ्कितम्, ३ अवतीर्ण, ४ वृन्द, ५ अवगाहन, ६ गण्डस्थलमद,
७ पद, ८ अवतार, ९ दक्षिणम्, १० अवतीर्य, ११ अखलीनम्, १२ चरेण, १३ तीरप्ररुद्धदूर्वा, १४ स्वयमपि,
१५ करचरण, १६ जलमाहारम्, १७ चक्राहयः,

लानि, शिशिरांशुरिव कराग्रैः स्पृष्ट्वा कुमुदानि, फणीवाभिनन्द्य जलतरङ्गवातान्, अनङ्गशर-
प्रहारातुर इवोरसि निधाय नलिनीदलोत्तरीयम्, अरण्यगज इव शीकरार्द्रपुष्करोपशोभित-
करः सैरःसलिलादुदगात् । प्रत्यग्रभ्रमशिरैश्च समृणालकैर्जलकणिकाचितैः कमलिनीपलाशै-
र्लतौमण्डपपरिक्षिप्ते शिलातले स्रस्तरमास्तीर्य निधाय शिरसि पिण्डीकृतमुत्तरीयं निषसाद ।
मुहूर्तं विश्रान्तश्च तस्य सरस उत्तरे तीरप्रदेशे समुच्चरन्तमुन्मुक्तकवलेन निश्चलश्रवणपुटेन
तन्मुखीभूतेनोद्वीवेणोद्वीगयुधेन प्रथममाकर्णितं श्रुतिसुभगं वीणातन्त्रीझङ्कारमिश्रममानुषं
गीतं शब्दमशृणोत् । श्रुत्वा च कुतोऽत्र विगतमर्त्यसंपाते प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिरिति समु-
पजातकौतुकः कमलिनीर्दलसंस्तरादुत्थाय तामेव गीतसंपातसूचितां दिशं चक्षुः प्राहिणोत् ।

स्वादं कृत्वा । शिशिरांशुरिव हिमांशुरिव कुमुदानि कैरवाणि करैर्ग्रहेस्ताग्रैः स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वा । फणीव
भुजंग इव जलतरङ्गवातान्भङ्गःकलोलसमीरानभिनन्द्य संस्तूय । अनङ्गशरप्रहारातुर इव कामबाणानुविद्ध
इव नलिनीदलोत्तरीयं कमलिनीपत्रवैकक्ष्ययुरसि वक्षसि निधाय संस्थाप्य । अरण्यगज इव वनकरीव शीकरे-
णार्द्रसुभं पुष्करं कमलं शुण्डाग्रं च तेनोपशोभितः करो हस्तः शुण्डा च यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः । लतेति ।
लतार्द्रक्षणे यो मण्डपो जनाश्रयस्तेन परिक्षिप्ते वलयिते । 'परिक्षिप्तं वलयितम्' इति कोशः । एवंभूते
शिलातले पृथुप्रस्तरोपरि स्रस्तरमास्तीर्यस्तरणं कृत्वा ततः पिण्डीकृतं पिण्डतां प्रापितं यदुत्तरीयं निवसनं
शिरसि मस्तकस्याधोभागे निधाय संस्थाप्य निषसाद शयनं चकारेत्यन्वयः । कैः स्रस्तरं कृतवानित्याका-
ङ्क्षायामाह—कमलिनीति । कमलिनी नलिनी तस्याः पलाशैः पत्रैः । कीदृशैः । प्रत्यग्रं तत्कालं भ्रमानि
खण्डितानि शिरांसि प्रान्तानि येषां तैः समृणालकैः सतन्तुलैः । स्वार्थे कप्रत्ययः । जलस्य पानीयस्य याः
कणिकाः सूक्ष्मविषुषस्ताभिराचितैर्व्याप्तैः । कियन्मात्रं सुप्त इत्याकाङ्क्षायामाह—मुहूर्तेति । मुहूर्तं षट्-
काद्वयं विश्रान्तः कृतविश्रामः । चकारः समुच्चयार्थः । अथ च तस्य सरस उत्तर उत्तरदिक्संबन्धितं
तीरप्रदेशे तटप्रदेशे चन्द्रापीडः सम्यक्प्रकारेणोत्प्राबल्येन चरन्तं प्रसरन्तं गीतशब्दं गेयध्वनिमशृणोदा-
कर्णयत् । एतद्विशेषयन्माह—उन्मुक्तेति । उत्प्राबल्ये मुक्तस्यक्तः कवलो प्रासो येन स तेन निश्चलं स्थिरं
श्रवणपुटं कर्णपुटं यस्य स तेन तन्मुखीभूतेन तदभिमुखीभूतेनोद्वीवेणोद्वीगयुधेन प्रथममादा-
वाकर्णितं श्रुतम् । कीदृशम् । श्रुतिसुभगं कर्णमनोहरं वीणा वल्लकी तस्यास्तद्वयः प्रसिद्धास्तासां झङ्का-
रोऽव्यक्तशब्दस्तेन मिश्रं संपृक्तम् । अमानुषम् । दिव्यमित्यर्थः । श्रुत्वेति । श्रुत्वाकर्ण्य । चकारः पूर्ववत् ।
इति समुपजातं समुत्पन्नं कौतुकमाश्चर्यं यस्य स तथा । इतिशब्दद्योत्यमाह—कुत इति । अत्र विगतमर्त्य-
संपातेऽमानुषे प्रदेशे गीतध्वनेः संभूतिः प्रभवः कुतः स्यात् । कमलिनीति । कमलिनी नलिनी तस्या दलैः
पत्रैर्यः संस्तरः प्रस्तरस्तस्मादुत्थायोत्थानं कृत्वा गीतसंपातेन गेयोत्पत्त्या सूचितां ज्ञापितां तामेव दिशं

टिप्पण—१ कुमारपक्षे अङ्गुलिभिः, चन्द्रपक्षे किरणाग्रैः । २ संस्तुत्येति योग्यम् । ३ नलिनीदलरूप-
मुत्तरीयम् । ४ इदमपि भ्रामकम् । शीकरार्द्रं यत् पुष्करं (कमलम्) तेन उपशोभितः करः शुण्डा
यस्य सः (करी) । उपशोभितः करः (हस्तः) यस्य सः (युवराजः) । ५ मण्डपाकाराभिलताभिः
परिक्षिप्ते इत्यर्थ उचितः । ६ हस्तं धिक् टीकाकारम् । 'शिरैः' इति न तृतीयायां रूपं कचित्संभवति ।
'प्रत्यग्रभ्रमशिरैः' इत्येव पाठः । प्रत्यग्रं भ्रमानि च तानि शिशिराणीति तदर्थः ।

पाठा—१ जानन्वा, २ निधाय, ३ सलिलात्, ४ शिशिरैः, ५ मण्डलपरिक्षिप्तशिलातले, ६ संस्तरम्,
प्रस्तरम्, ७ गीतम्, ८ कुतोऽत्र, ९ उपजात, १० पत्रस्रस्तरात्,

अतिदवीयस्तथा तु तस्य प्रदेशस्य प्रयत्नव्यापृतलोचनोऽपि विलोकयन्न किञ्चिद्दर्श । तमेव केवलमनवरतं शब्दं शुश्राव । कुतूहलवशाच्च गीतध्वनिप्रभवजिज्ञासया कृतगमनबुद्धिर्दत्तपर्याणमिन्द्रायुधमारुह्य प्रियगीतैः प्रथमप्रस्थितैरप्रार्थितैरपि वनहरिणैरुपदिश्यमानवर्त्मा वेंकुलैलालवङ्गलवलीलतालोलकुसुमसुरभिपरिमलयालिङ्गलविरुतिमुखरितया तमालनीलया दिङ्गागमदवीध्येव पश्चिमया वैनलेखया निमित्तीकृत्य तं गीतध्वनिमभिप्रतस्थे ।

क्रमेण च संमुखागतैः, अञ्छनिर्झरजलकणजालजनितजडिमभिः, जर्जरितभूर्जवत्कलैः, धूर्जटिर्वृषरोमन्थफेनबिन्दुवाहिभिः, पण्मुखशिखण्डिशिखाचुम्बिभिः, अम्बिकाकर्णपूरपल्लवोर्द्धासनदुर्ललितैः, उत्तरकुहकामिनीकर्णोत्पलप्रेङ्गोलनदोहदिभिः, आकम्पितकक्कोलैः, नमे-

ककुभं प्रति चक्षुर्नेत्रं ग्राहिणोत्प्रेरयामास । तस्येति । पूर्वोक्तप्रदेशस्य गीतस्य लयातिदवीयस्तयातिदूरतया प्रयत्नेनास्तुयमेन व्यापृते व्यापारिते लोचने नेत्रे येनैवंभूतोऽपि विलोकयन्पश्यन्न किञ्चिद्दर्शालोकयामास । केवलमनवरतं निरन्तरं तमेव शब्दं शुश्रावाकर्णयामास । कुतूहलेति । कुतूहलवशात्कौतुकवशाच्च गीतध्वनेः प्रभव उत्पत्तितस्य जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा तथा कृता विहिता गमने बुद्धिर्येनैवंभूतः । दत्तेति । दत्तमारोपितं पर्याणं पत्ययनं यस्मिन्नेतादृशमिन्द्रायुधमश्मरुद्धारोहणं कृत्वा तथा पश्चिमया वनलेखया । तीरस्येति शेषः । तं पूर्वोक्तं गीतध्वनिं निमित्तीकृत्य निदानीकृत्याभिप्रतस्थे संमुखं जगाम । किंविशिष्टः । उपेति । उपदिश्यमानः कथ्यमानो वर्त्म मार्गो यस्य सः । कैः । अप्रार्थितैरप्ययाचितैरपि वनहरिणैररण्यामृगैः । अथ तानेव विशिनष्टि—प्रियेति । प्रियं वल्लभं गीतं गानं येषां तैरत एव प्रथममादौ प्रस्थितैः प्रचलितैः । अथ वनलेखां विशेष्यन्नाह—वकुलेति । वकुलः केसरः, एला चन्द्रवाला । 'पृथ्वीका चन्द्रवालैला निष्कुटिर्बहुला' इत्यमरः । लवङ्गो देवकुसुमवृक्षः, लवलीनाम्री लता वल्लीविशेषः । तासां लोलानि चञ्चलानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां सुरभिर्ग्राणतर्पणः परिमलो गन्धो यस्यां सा तथा । अलीति । अलिङ्गलानां अमरसमूहानां या विरुतिः शब्दविशेषस्तया मुखरितया वाचालितया । तमालेति । तमालास्तापिच्छास्तैर्नीलयाऽसितया । श्यामत्वसाधर्म्यादाह—दिङ्गागेति । दिशां नागा हस्तिनस्तेषां मदवीध्येव दानश्रेण्येव ।

क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्या । चकारः पूर्ववत् । अथ चन्द्रापीडं विशिनष्टि—पुण्यैरिति । पुण्यैः पवित्रैः कैलासमारुते रजताद्रिवायुभिरभिनन्द्यमान आनन्द्यमानः । अथ मारुतानां विशेषणानि । संमुखागतैरभिमुखागतैः । अञ्छेति । अञ्छानि निर्मलानि यानि निर्झरजलानि प्रस्रवणपानीयानि तेषां कणा बिन्दवस्तेषां जालं समूहस्तेन जनित उत्पादितो जडिमा जाड्यं यैस्तैः । जर्जरितेति । जर्जरितानि शिथिलीकृतानि भूर्जानां मृदुत्वचां वल्कलानि चोचानि यैस्तैः । धूर्जटीति । धूर्जटिरीश्वरस्तस्य यो वृषो बलीवर्दस्तस्य रोमन्थश्चर्वितचर्वणं तस्य फेनो डिण्डीरस्तस्य बिन्दून्वहतीत्येवंशीला बाहिनस्तैः । पण्मुखेति । पण्मुखस्य कार्तिकेयस्य यः शिखण्डी मयूरस्तस्य शिखा चूडा तच्चुम्बिभिस्तत्स्पर्शकारिभिः । अम्बिकेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः कर्णपूरस्य कर्णावतंसस्य यः पल्लवः किसलयं तस्योद्भासनमूर्ध्वीकरणं तत्र दुर्ललितं दुश्चेष्टितं येषां तैः । उत्तरेति । उत्तरदिग्वर्तिनां कुरूणां क्षेत्रविशेषाणां याः कामिन्यः स्त्रियस्तासां कर्णोत्पलानां श्रवणकुवलयानां प्रेङ्गोलने आन्दोलने दोहदोऽभिलाषो विद्यते येषां तैः । आकम्पीति । आकम्पिता आधूनिताः कक्कोलाः कोशफला यैस्ते तथा तैः । नमेर्विति । नमेर्वो वृक्षमिशेषास्तेषां

टिप्पणं—१ येषां तैरित्यर्थ उचितः, मारुतानामेव शीतलत्वं च वर्णनीयत्वात् । २ छायावृक्षाः 'छायावृक्षो नमरुः स्यात्' इति 'स्त्रिगच्छायातरुषु वसतिम्' इति मेघदूत-टीकायां मल्लिनाथपठतः सुन्दार्णवः ।

पाठाः—१ गीतशब्दम्, २ प्रभवाच्च, ३ ध्वनित, ४ सप्तच्छदवकुल, ५ सरस्तीरवन, ६ अनिर्झरजल, ७ वृषभ, ८ उल्लसन, ९ आकम्पितकमलैर्नवकुसुममालायां सुवाहिभिः, आकम्पितकक्कोलैः,

कुसुमपांसुपातिभिः, पशुपतिजटावन्धार्तवासुकिपरिपीतशेषैः, आह्लादिभिः पुण्यैः कैलास-
मारुतैरभिनन्दमानो गत्वा च तं प्रदेशं सर्वतो मरकतहरितैः, हारिहारीतरुतिरमणीयैः,
भ्रमद्भृङ्गराजनैखरजर्जरितजरेष्ठकुड्यालैः, उन्मदकोकिलकुलकवलीकृतसहकारकोमलाप्रपल्लवैः,
उन्मदपद्मचरणचक्रवालवाचालितविकचचूतकलिकैः, अचकितचैकोरचुम्बितमरिचाङ्कुरैः, च-
म्पकपरागपुञ्जपिञ्जरकपिञ्जलजग्धपिप्पलीफलैः, फलभरनिकैरपीडितदण्डिमनीडप्रसूतकल-
विङ्कैः, प्रकीडितकपिकुलकरतलताडनतरलितताडीपुटैः, अन्योन्यकुंपितकपोतपक्षपालीपोतित-
कुसुमैः, कुसुमरजोराशिसारसारिकाश्रितशिखरैः, शुक्लशतमुखनखशिखरशतकलितफलस्फीतैः,

कुसुमानि पुष्पाणि तेषां पांसवो रजांसि पातयन्तीत्येवंशीलास्तैः । पशुपतीति । पशुपतेरीश्वरस्य जटा
सटा तस्या बन्धो नियन्त्रणं तेनार्तः पीडितो यो वासुकिर्नागराजस्तेन परिपीता आह्लादितास्तेभ्यः शेषा
अवशिष्टास्तैराह्लादिभिः प्रमोदकारिभिः । तं प्रदेशं स्थानं गत्वा स चन्द्रापीडः पादपैर्दृष्टैः परिवृतं चन्द्रप्रभना-
म्रश्चन्द्रप्रभाभिधानस्य कैलासपादस्य रजताद्रिपर्यन्तपर्वतस्य तलभागनिविष्टमधोदेशस्थितं भगवतः शूल-
पाणैः क्षोभोः शून्यं जनवर्जितं भूतलभागे संनिविष्टं स्थापितं सिद्धायतनं चैत्यमपश्यदित्यन्वयः । अथ पाद-
पान्विशेषपयसाह—सर्वत इति । सर्वतः समन्तान्मरकतमङ्गमर्म तद्वद्वरितैर्नीलितैः । हारीति । हारिणो
मनोहरा ये हारीता मृदङ्गरास्तेषां रुतयः शब्दास्तै रमणीयैर्मनोहरैः । भ्रमदिति । भ्रमन्तश्चलन्तो ये
भृङ्गराजा धूम्याटाः पक्षिणस्तेषां नखरा नखास्तैर्जर्जरितानि श्लथीकृतानि जरठानि कठिनानि कुड्यालानि
येषां तैः । उन्मदिति । उन्मदान्यत्युत्कृष्टमदयुक्तानि यानि कोकिलकुलानि पिकसमूहाः तैः कवलीकृता
भक्षिताः सहकारस्याम्रस्य कोमला मृदवोऽग्रपल्लवाः प्रान्तकिसलयानि येषु तैः । उन्मदिति । उन्मदा ये
पद्मचरणा भ्रमरास्तेषां चक्रवालं समूहस्तेन वाचालिता मुखरीकृता विकचाः स्फुटाश्चूतकलिकाः सहकार-
कोरका येषु तैः । अचकित इति । अचकिता अत्रस्ता ये चकोरा विषसूचकास्तैश्चुम्बिताश्चर्विता मरि-
चानां श्वेतशोभाजनानामङ्कुराः प्ररोहा येषु तैः । चम्पकेति । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य यः परागः पौष्पं
रजस्तस्य पुञ्जः समूहस्तद्वद्विजराः पीतरक्षा ये कपिञ्जलास्तितिरास्तैर्जग्धानि भक्षितानि पिप्पल्या वैदेह्याः
फलानि येषु तैः । फलेति । फलस्य भरो भारस्तस्य निकरः समूहस्तेन पीडिता बाधिता दाडिमाः करकास्तेषु
ये नीडाः कुलायास्तेषु प्रसूता जनिताः कलविङ्काः कुलिङ्का येषु तैः । प्रकीडति । प्रकीडितं कीडया प्रवृत्तं
यत्कपिकुलं गोलाङ्गुलसमूहस्तस्य करतलानि पाणितलानि तेषां ताडनेन प्रघातेन तरलितानि कम्पितानि ताडी-
पुटानि येषु तैः । अन्योन्येति । अन्योन्यं परस्परं कुपिताः कोपं प्राप्ता ये कपोताः पारावतास्तेषां पक्षपाल्यो
गम्भीरव्यस्ताभिः पातितानि खस्तानि कुसुमानि प्रसूनानि येषां तैः । कुस्विति । कुसुमानि पुष्पाणि
तेषां रजः परागस्तस्य राशिः समूहस्तदनुसारिण्यो याः सारिकाः पीतपादास्ताभिराश्रितानि व्यासानि शि-
खराणि वृक्षप्रान्ता येषां तैः । शुकेति । शुकानां कीराणां यच्छतं तस्य मुखान्याननानि नखा नखराश्च

टिप्प०—1 'हरियल' इति भाषायां ख्याताः पक्षिविशेषाः । 2 भृङ्गराजा भ्रमराः 'भृङ्गराजो मधु-
करे' इति हेम इति केचित् । 3 रजःपुञ्जेन (अर्थात् तत्पतनेन) पिञ्जरैरित्येवोचितम् । 4 चटका इव
प्रायः प्रसिद्धाः । 5 तालीपत्राणि । 6 'शारसारिका' इत्येव पाठः । रजोराशिना शाराः चित्राः याः
सारिका इति तदर्थः ।

पाठा०—१ बन्धनवासुकि. २ नख. ३ जठर. ४ सहकारकोरकैः. ५ चकोरचक्र. ६ निपीडित. ७ विड-
दाडिमी. ८ चपलकपिलकपि. ९ नाडि. १० कलहकुपित. ११ कपोतपोतसंहतलोललक्षः कपोतपोतपक्ष. १२ पतित.
१३ सारसिकामिश्र. १४ शिशिरैः.

जलधरजललब्धविप्रलब्धमुग्धचातकध्वानमुखरिततमालखण्डैः, इभकलभकोलूनपल्लववेहित-
लवलीवल्यैः, आबलीयमाननवयौवनमत्तपारावतपक्षक्षेपपर्यस्तकुसुमस्तवकैः, तनुपवनकम्पि-
तकोमलकदलीदलवीजितैः, अविरलफलनिकरावनतनालिकेरवनैः, अकठोरपत्रपुटपूगविटपि-
परिवृतैः, अनिवारितविहगतुण्डखण्डितखजूरजालकैः, मदमुखरमयूरीमधुररवविर्जिता-
न्तरैः, आकलितकलिकाकलापदर्नतुरितैः, अन्तरान्तरा कैलासतरङ्गिणीतरङ्गितसिकतिलतल-
भूमिभागैः, वनदेवताकरतलनिवहनिभमलक्तकजललवसिक्तमिव किसलयनिकरमतिमुकुमार-
मुद्रहृद्भिः, ग्रन्थिपर्णप्रासमुदितचमरीकुलनिषेवितमूलैः, कर्पूरागरुप्रायैः, इन्द्रायुधैरिव धना-

तेषां शिखराण्यप्राणि तैः शकलितानि खण्डितानि यानि फलानि तैः स्फीतैः स्फारैः । जलेति । जलधरो
मेघस्तस्य जलं पानीयं तत्र लब्धा आसक्ता अथ च विप्रलब्धा वधिता ये मुग्धचातका बप्पीहास्तेषां
ध्वानेन शब्देन मुखरितं वाचालितं तमालखण्डं तापिच्छवनं येषु तैः । एतेन तमालखण्डानां कृष्णवर्ण-
त्वेन जलधरभ्रमान्मुग्धचातकैः प्रार्थ्यत इति ध्वनितम् । इमेति । इभानां हस्तिनां कलभाक्षिशद-
ब्दकाः । स्वार्थे कः । तैरुज्जुनाः खण्डिताः पल्लवाः किसलयानि येषामेवंविधानि वेहितान्यान्दोलितानि
लवलीवल्ययानि येषु तैः । आलीयेति । आ समन्तालीयमाना अन्तःप्रविश्यमाना ये नवयौवनेन प्रत्ययता-
रूपेण मत्ता उत्कटाः पारावताः कलरवास्तेषां पक्षक्षेपेण गरुडिक्षेपेण पर्यस्ताः पतिताः कुसुमस्तवकाः
पुष्पगुच्छा येषां तैः । तन्विति । तनुपवनेन मन्दवायुना कम्पिता धूता याः कोमला मृदवः कदल्यो
रम्भास्तासां दलानि पत्राणि । 'पर्णं पत्रं छदं दलम्' इति कोशः । तैर्वीजितैः कृतवालव्यजनैः । अवि-
रलेति । अविरलान्यपेलयानि यानि फलानि तेषां निकरः समूहस्तेनावनतानि नमितानि नालिकेरव-
नानि लाङ्गलीखण्डानि येषु तैः । अकठोरेति । अकठोराणि मृदूनि पत्रपुटानि येषामेवंविधा ये पूगविट-
पिनः क्रमुकवृक्षास्तैः परिवृतैः परिवेष्टितैः । अनिवेति । अनिवारिता अनिविद्धा ये विहगाः पक्षिणस्तेषां
तुण्डानि मुखानि तैः खण्डितानि शकलीकृतानि पिण्डखजूरजालकानि प्रसिद्धानि येषु तैः । मदेति ।
मदेन गर्वेण ऋतुविशेषजनितबलभरेण वा मुखरा वाचाला या मयूरी नीलकण्ठयोषितस्तासां यो मधुरो
मिश्रो रवः शब्दस्तेन विराजितान्यन्तराणि मध्यानि येषां तैः । आकलीति । आकलिताः प्रादुर्भूता याः
कलिकाः कोरकाः । 'कलिका कोरकोऽस्त्रियाम्' इति कोशः । तस्याः कलापः संघातस्तेन दन्तुरितै-
रुज्जुतैः । कैलासेति । कैलासस्य रजताद्रेरन्तरान्तरा । मध्ये मध्य इत्यर्थः । यास्तरङ्गिण्यो नद्यस्तासां
तरङ्गितेन भङ्गितेन सिकतिलो बालुकितस्तलभूमिभागोऽधःप्रदेशो येषां तैः । किं कुर्वद्भिः पादपैर्वृक्षैः । अतिसु-
कुमारमतिमृदु किसलयनिकरं पल्लवसमूहमुद्रहृद्भिर्धारयद्भिः । रक्तत्वसादद्यात्तदेव विशेषयन्नाह—घनेति ।
वनदेवतानामरण्याधिष्ठात्रीणां करतलनिवहनिभमिव हस्ततलसमूहसदृशमिव । अलेति । अलक्तको याव-
कस्तस्य जललवैः सिक्तमिव सिञ्चितमिव । ग्रन्थीति । ग्रन्थिपर्णं शुक्रम् । 'ग्रन्थिपर्णं शुक्रं बर्हम्' इत्य-
मरः । तस्य प्रासेन मुदितानि हर्षितानि यानि चमरीकुलानि वनोद्भवगोसमूहानि तैर्निषेवितानि सेवितानि
मूलानि बुभ्राणि येषां तैः । कर्पूरेति । कर्पूरा अन्तर्गर्भितधनसारवृक्षाः, अगरवो राजाहीः प्रायो बाहुल्येन
विद्यन्ते येषु तैः । इन्द्रेति । इन्द्रायुधानीन्द्रधनुषि तैरिव । उभयोः साम्यमाह—घनेति । घनं निविडमव-

टिप्पण—१ इदमपि चापल्यमात्रम् । अविरलं (निविडम्) फलनिकरेणावनतं च नारिकेलानां वनं
येषु तैरित्यर्थः । २ विषमैः इत्युचितम् । ३ कैलासतरङ्गिणीतरङ्गितः (कैलासतरङ्गिणीनां तरङ्गाः
संजाताः यस्मिन् सः) सिकतिलश्च तलभूमिभागो येषां तैः ।

पाठाः—१ जललवः । २ कृतासीकमानः । ३ मदमत्तः । ४ पर्यस्तस्तवकैः । ५ पूतः । ६ विराजितः रञ्जितः ।
७ अकलितः । ८ दन्तुरैः । ९ पर्णकः । १० समुदितः । ११ घनावलीस्थानैः ।

वस्थानैः, कुमुदैरिवादत्तदिनकरप्रवेशशिशिराभ्यन्तरैः, दाशरथिवलैरिवाञ्जननीलनलपरिगत-
प्रान्तैः, प्रासादैरिव सपारावतैः, भवनतापसैरिव संनिहितवेत्रासनैः, रुद्रैरिव नागलतावद्ध-
परिकरैः, उदधिकूलपुलिनैरिव निरन्तरोद्भिन्नप्रवाललताङ्कुरजालकैः, अभिषेकसलिलैरिव
सर्वोपधिकुमुमफलकिसलयसनाथैः, आलेख्यगृहैरिव बहुवर्णचित्रपत्रशकुनिशतैः संशोभितैः,
कुरुभिरिव भारद्वाजद्विजोपसेवितैः, महासमरमुखैरिव पुंनागसमाकृष्टशिलीमुखैः, महाकरि-

स्थानं येषां तैः । पक्षे घनो मेघः । कुमुदैरिति । कुमुदानि कैरवाणि तैरिव । उभयोः साम्यमाह—अद्-
त्तेति । न दत्तो यो दिनकराणां सूर्यकिरणानां प्रवेशस्तेन शिशिरं शीतलमभ्यन्तरं मध्यभागो येषां तैरि-
त्यभङ्गश्लेषः । दाशेति । दाशरथी रामस्तस्य बलानि सैन्यानि तैरिव । अञ्जनेति । अञ्जनवल्लीलानि
यानि नलानि तृणानि तैः परिगतो व्याप्तः प्रान्तो येषां तैः । पक्षेऽञ्जननीलनलाः कपयः । शेषं पूर्ववत् ।
प्रासादेति । प्रासादा देवगृहास्तैरिव । 'प्रासादो देवभूपानाम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । भङ्गश्लेषमाह—
सेति । सह पारावतैर्मर्कटैर्यतमानाः सपारावतास्तैः । 'पारावतः कलरवे गिरौ मर्कटतिन्दुकै' इत्यने-
कार्थः । पक्षे पारावतः कपोतः । भवनेति । भवने गृहे स्थिता ये तापसाः परिवर्जकास्तैरिव । एतत्सा-
म्यमाह—संनिति । संनिहिताः समीपवर्तिनो वेत्रा वृक्षविशेषा असनाः प्रियका येषां तैः, पक्षे संनिहि-
तानि वेत्रासनानि विष्टरविशेषा येषामिति बहुव्रीहिः । रुद्रैरिति । रुद्रा ईश्वरा एकादश तैरिव । एत-
त्साम्यमाह—नागेति । नागलता ताम्बूली । 'ताम्बूलवल्ली ताम्बूली नागपर्यायवक्ष्यपि' इत्यभिधानचि-
न्तामणिः । तथा वद्धः परिकरः परिधिं येषां तैः । पक्षे नागाः सर्पा एव लता तथा वद्धः, अर्थाजटायाः
परिकरो येषामिति बहुव्रीहिः । उदधीति । उदधेः समुद्रस्य कूलं तदं तस्य पुलिनानि जलोद्भिन्नतप्रदेशा-
स्तैरिव । 'पुलिनं तज्जलोद्भिन्नतम्' इति कोशः । उभयोः सादृश्यमाविधुर्वचाह—निरन्तरमिति ।
निरन्तरं सततमुद्भिन्नानि प्रकटितानि प्रवाला नवपलवा लताङ्कुरा वल्लीप्ररोहाश्च तेषां जालकानि वृन्दानि
येषु तैः । पक्षे प्रवाललता विद्रुमलता । शेषं पूर्ववत् । अभीति । अभिषेकार्थं यानि सलिलानि जलानि
तैरिव । एतत्साम्यमाह—सर्वेति । सर्वाः समग्राश्च ता ओषधयः फलपाकान्तास्तासां यानि कुसुमफल-
किसलयानि तैः सनाथैः सहितैः । पक्षे भङ्गलकर्मणि सर्वोर्वधी प्रसिद्धा । आलेख्येति । आलेख्यं चित्रं
तेन युक्ता गृहास्तैरिव । उभयोः सादृश्यमाह—वह्निति । बहुवर्णैरनेकरागैश्चित्राणि पत्राणि पिच्छानि येषा-
मेवंभूतानां शकुनीनां पक्षिणां शतं तेन संशोभितैर्विराजितैः । पक्षे बहुवर्णोपेतानि यानि चित्राण्यलेख्यानि
तेषु यानि पत्राणि बाह्यानि । शकुनयः पक्षिणः । शेषं पूर्ववत् । कुरुभिरिति । कुरवः कुसुमशोभवा राजा-
नस्तैरिव । एतयोः सादृश्यमाह—भारेति । भारद्वाजा व्याघ्राटा ये द्विजाः पक्षिणस्तैरुपसेवितैः, पक्षे
भारद्वाजो द्रोणः । महेति । महान्ति प्रकृष्टानि यानि समरमुखानि सङ्ग्रामप्रारम्भास्तैरिव । 'मुखमुपाये
प्रारम्भे श्रेणिनिःसरणास्ययोः' इत्यनेकार्थः । एतयोः साम्यार्थमाह—पुंनागेति । पुंनागैर्वृक्षविशेषैः समाकृष्टाः
समाकर्षिताः शिलीमुखा भ्रमरा येषु तैः । पक्षे पुंनागाः प्रकृष्टपुरुषाः । शिलीमुखा बाणाः । शेषं पूर्ववत् ।

टिप्पणं—१ अशुद्धमिदम् । परिव्राजकानामासनप्रयोजनाभावात् । अत एव भवनतापसैरिव गृहस्थ-
तपस्त्रिभिरिव इति व्याख्यानमुचितम् । २ निरन्तरं उद्भिन्नं तरङ्गावातेन उत्थितं विद्रुमलतानाम् क्षुद्र-
क्षुद्रखण्डसमूहो येषु तैरिति पूर्णपदस्यार्थः । ३ सुरामांसीत्यादयः पूर्वसूचिता इत्यर्थः । ४ नानारङ्गेषु
चित्रेषु यानि पत्राणि बाह्यानि (हस्त्यश्वादीनि) शकुनयः पक्षिणश्च तेषां शतेन शोभितैरित्यर्थः ।

पाठाः—१ दिनकरकर, २ नीलनलञ्जन, ३ शोभितैः, ४ भारद्वाजोपसेवितैः; भारद्वाजद्विजोत्तमसेवितैः.

भिरिव प्रलम्बबालपल्लवस्पृष्टभूतलैः, अप्रमत्तपार्थिवैरिव पर्यन्तावस्थितबहुगुल्मकैः, दंशितै-
रिव भ्रमरसंघातकवचावृतकायैः, प्रमाणाभिमुखैरिव वानरकराङ्गलिरस्पृष्टगुञ्जैः, अवनिपा-
लशयनैरिव सिंहपादाङ्किततरुतलैः, आरब्धपञ्चतपःक्रियैरिवोच्छिखशिखिमण्डलपरिवृतैः,
दीक्षितैरिव कृतकृष्णसारविषाणकण्डूयनैः, जरद्वहमुनिभिरिव जटालबालकैर्मण्डलधरैः,
इन्द्रजालिकैरिव दृष्टिहारिभिः पादपैः परिवृतं चन्द्रप्रभनामस्तस्य सरसः पश्चिमे तीरे

महान्तोऽतिस्थूला ये करिणो हस्तिनस्तैरिव । उभयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—**प्रलम्बेति** । प्रलम्बा लम्बाय-
माना ये बालपल्लवा नवीनकिसलयानि तैः करणभूतैः स्पृष्टं संघटितं भूतलमाधःप्रदेशो येषां तैः । पक्षे बाल-
पल्लवाश्चमरप्रान्ताः । शेषं पूर्ववत् । शोभातिशयार्थं हस्तिनां कर्णं चामराणि वक्ष्यन्त इति सर्वप्रसिद्धम् ।
अप्रमत्तेति । अप्रमत्ताः सावधाना ये पार्थिवा राजानस्तैरिव । एतयोः सादृश्यमाह—**पर्यन्त इति** । पर्यन्ते
प्रान्तेऽवस्थिता बहुयोऽनेके गुल्मका गुच्छका येषु तैः । पक्षे गुल्मकाः सेनाविशेषाः । 'एकैर्मैकरथा
व्यथा पतिः पञ्चपदातिका । सेना सुखं गुल्मः' इति कोशः । **दंशितेति** । दंशितैर्वर्मितैरिव । 'दंशितो
वर्मितः सज्जः' इति कोशः । एतयोस्तुल्यत्वमाह—**भ्रमेति** । भ्रमराणां शिलीमुखानां यः संघातः समूहः
स एव कवचं वर्मं तेनावृत आच्छादितः कायो देहो येषां तैः । पक्षे भ्रमरा आवर्तास्तेषां संघातः समूहो
वेष्टेर्वेष्टिधानि कवचानि संनाहाः । शेषं पूर्ववत् । **प्रमाणेति** । प्रमाणं तोलनं तत्राभिमुखाः संमुखास्तैरिव ।
उभयोः प्रकारान्तरेण भङ्गमाह—**वानरेति** । वानरा गोलाङ्गुलास्तैः कराङ्गुलिभिः करशाखाभिः स्पृष्टा
आश्रिता गुञ्जा येषु तैः । पक्षे वेति विकल्पार्थः । नराङ्गुलयो भनुष्याङ्गुलयः । शेषं पूर्ववत् । सुवर्णपरिमाणे
गुञ्जाया एव ग्रहणमिति लोकप्रसिद्धम् । **अवनीति** । अवनिपाला राजानस्तेषां शयनैस्तल्पैरिव । एतयोः
सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—**सिंहेति** । सिंहपादैर्दृश्यक्षरणैरङ्कितानि चिह्नितानि तरुतलानि वृक्षाधोभागा येषां
तैः । पक्षे सिंहपादैष्वङ्किता एतादृशानि तलानि । शेषं प्राग्वत् । **आरब्धेति** । आरब्धा प्रस्तुता पञ्चतपः-
क्रिया पञ्चामिसाधनकर्म यैस्तैरिव । एतयोः शब्दसादृश्यमाह—**उच्छिखेति** । उच्छिखमूर्ध्वचूर्डं यच्छि-
खिमण्डलं मयूरसमूहस्तेन परिवृतैः परिवेष्टितैः । पक्ष ऊर्ध्वं शिखा ज्वाला यस्यैवंभूतं शिखिमण्डलं बह्निम-
ण्डलम् । शेषं प्राग्वत् । **दीक्षिता** यथे गृहीतव्रतास्तैरिव । एतयोः साम्यमाविःकर्तुमाह—**कृतेति** । कृतं
विहितं कृष्णसारैर्मृगैर्विषाणानां शृङ्गाणां कण्डूयनं कण्डूया येषु तैः । 'कण्डूः कण्डूयनं खर्जुः कण्डूया' इत्यभि-
धानचिन्तामणिः । पक्षे कृष्णसारविषाणेन कण्डूयनम् । शेषं प्राग्वत् । **दीक्षितानामयमाचारो** यन्मृगविषाणैः
कण्डूयनं विधीयत इति । **जरेति** । जरन्तो ज्यायांसो ये गृहमुनय आश्रमतापसास्तैः पञ्च(?)मुनीनामपल्यानि
न भवन्तीति गृहपदं तैरिव । एतयोः सादृश्यप्रदर्शनार्थमाह—**जटेति** । जटाः शिफाः, आलबालक आवापः
तस्य मण्डलं परिवेषस्तं धरन्तीति धरैः, पक्षे जटायुक्ता ये बालाः स्तनंधयास्त एव कैमण्डलधरा
पानीयसमूहधरा येष्विति बहुव्रीहिः । **इन्द्रेति** । इन्द्रजालिका मायिकास्तैरिव । उभयोः सादृश्यमाह—
दृष्टीति । दृष्टयो नेत्राणि तेषां हारिभिर्हरणशीलैः । नेत्राभिरामैरित्यर्थः । पक्षे दृष्टिवक्त्रकैः । अन्वयस्तु

टिप्प०—1 भ्रमरसंघात(भ्रमरसमूह)वत् स्थितैः (कृष्णवर्णैः) कवचैः वर्मभिः आवृता देहा येषां
तैरिव कवचयुक्तवीरपुरुषैः । इत्यर्थो वाच्यः । 2 प्रमादोयं टीकाकृतो यदयं पाठः स्वीक्रियते—तस्मात्
'सिंहपादाङ्किततरुतलैः' इत्येव पाठः । केसरिणां पादैश्चरणचिह्नैरङ्कितानि तलानि तरुतलानि येषु इति
वृक्षपक्षे । सिद्धानां पादैरिव पादैः पल्लवपादकैश्चिह्नितानि तलानि शयनतलानि येषु तैरिति अवनिपाल-
पक्षेऽर्थः । 3 धिगिदम् । जटायुक्ता ये बालकास्तेषां मण्डलं समूहं धरन्तीत्यर्थः ।

पाठा०—१ संपात. २ प्रयाण. ३ पादाङ्किततलेः. ४ दीर्घजटा. ५ कमण्डलु.

कैलासपादस्य ज्योत्स्नावदातया प्रभया धवलवतस्तं प्रदेशं भूतलभागसंनिविष्टं भगवतः शूलपाणेः शून्यं सिद्धायतनमपश्यत् ।

तच्च पवनोद्धूतैरितस्ततः समापतद्भिः केतकीगर्भधूलिभिर्धवलीक्रियमाणकायः पशुपति-दर्शनहेतोर्बलादिव प्रतिपाद्यमानो भस्मव्रतमायतनप्रवेशपुण्यैरिव परिगृह्यमाणः प्रविश्या-द्राक्षीच्चतुःस्तम्भस्फटिकमण्डपिकातलप्रतिष्ठितम्, अचिरोद्धूतैराद्रोर्द्रैर्दलशिखरगलज्जलबिन्दु-भिर्ऋध्वविपाटितचन्द्रविम्बदलैरिव निजादृष्टासावयवैरिव शेषफणाशकलैरिव पाञ्चजन्यसहो-दरैरिव क्षीरोदहृदयाकारैरुपपादितमौक्तिकमुकुटविभ्रमैः शुचिभिर्मन्दाकिनीपुण्डरीकैः कृता-र्चनम्, अमलमुक्ताशिलाघटितलिङ्गम्, अशेषत्रिभुवनवन्दितचरणम्, चराचरगुरुम्, चतुर्मुखम्, भगवन्तं त्र्यम्बकम् ।

प्रागेवोक्तः । अथ कैलासपादं विशेषयन्नाह—ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्ना कौमुदी तद्वदवदातया शुभ्रया प्रभया कान्त्या तं प्रदेशं तत्पार्श्ववर्तिभूभागं धवलवतो धवलीकुर्वतः ।

तच्चेति । तदायतनं प्रविश्य तत्र प्रवेशं कृत्वा भगवन्तं माहात्म्यवन्तं त्र्यम्बकं गौरीनाथमद्राक्षीद्दर्शय-न्वयः । अथ चन्द्रापीडं विशेषयन्नाह—पवनेति । पवनेन वायुनोद्धूतैः कम्पितैरितस्ततः समापतद्भिर्गन्धर्व-निपतद्भिः केतव्याः प्रसिद्धाया गर्भधूलिभिर्मध्यरेणुभिर्धवलीक्रियमाणः शुभ्रीक्रियमाणः कायो देहो यस्य सः । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—पशुरिति । पशुपतेरीश्वरस्य यद्दर्शनमवलोकनं तस्य हेतोः तदर्थमित्यर्थः । बलादिव हठादिव भस्मव्रतं विभूतिव्रतं प्रतिपाद्यमान इवाङ्गीक्रियमाण इव । धूलीनां शुचित्वात्पुण्यानामपि तथाविध-त्वात् तत्साम्येनाह—आयेति । आयतनं चैवं तत्र यः प्रवेशस्तस्माद्यानि पुण्यानि श्रेयांसि तैः परिगृह्यमाण इवोपादीयमान इव । अथ सिद्धायतनं विशेषयन्नाह—चतुरिति । चत्वारः स्तम्भाः स्थूणा यस्यमेतादृशी या स्फटिकमण्डपिका चन्द्रकान्तलघुमण्डपस्तस्यास्तलेऽधोभागे प्रतिष्ठितमवस्थितम् । पुनः कीदृशम् । शुचिभिः पवित्रैर्मन्दाकिनी स्वर्धुनी तस्याः पुण्डरीकैः सिताम्भोजैः कृतं विहितमर्चनं पूजनं यस्य तत् । अथ पुण्डरीकाणि विशेषयन्नाह—अचिरेति । अचिरोद्धूतैः स्वल्पकालोत्वात्तैराद्राणि चार्द्राणि चार्द्राद्राणि तैः । जलखिन्नैरि-त्यर्थः । दलेति । दलानां पत्राणां शिखराण्यप्रभागास्तेभ्यो गलन्तः स्रवन्तो जलस्याम्भसो बिन्दवो विप्रुषो येषु तैः । गलज्जलबिन्दुसाम्येनोत्प्रेक्षते—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वं विपाटितं भिन्नं यच्चन्द्रविम्बं शशिमण्डलं तस्य दलैः खण्डैरिव । तत्राप्यमृतस्य गलद्विन्दवो भवन्तीति भावः । अत्र शुक्लत्वसाम्यादाह—निजेति । निजः स्वकीयो योऽदृष्टासो महान्हासस्तस्यावयवैरिवापघ्नैरिव । शेषेति । शेषस्य नागाधिपतेः फणा स्फटा तस्याः शकलैः खण्डैरिव । अर्धविकसितत्वसाम्यादाह—पाञ्चेति । पाञ्चजने पाताले भवः पाञ्चजन्यो जनार्दनशङ्ख-स्तस्य सहोदरैरेकोदरसमुत्पन्नैरिव । हृदयस्य पुण्डरीकाकारत्वात्तत्साम्येनाह—क्षीरेति । क्षीरोदस्य यद्दृश्यं स्वान्तं तद्वदाकार आकृतिर्येषां तैः । अग्रसंकुचितत्वसाम्येनाह—उपेति । उपपादितो विहितो मौक्तिकानां रसोद्धवानां मुकुटविभ्रम उष्णीषभ्रान्तिर्यैः । अथ स्थावररूपमधिकृत्य त्र्यम्बकं विशेषयन्नाह—अमलेति । अमला निर्मला या मुक्ताशिला मौक्तिकशिला तस्या घटितं निर्मितं लिङ्गं यस्य स तम् । जङ्गमरूपमधिकृ-त्याह—अशेषेति । अशेषं यन्निभुवनं त्रिविष्टपं तेन वन्दितौ नमस्कृतौ चरणौ यस्य स तम् । चरेति । चराचरस्य जीवलोकस्य गुरुं हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारम् । चतुरिति । चत्वारि मुखानि यस्य स

टिप्पण—१ गर्भधूलिभिरिति पाठस्वीकारः प्रामादिकः । 'पवनोद्धूतैः' इति पुर्विशेषणाऽयोगात् । 'स्त्रियां धूलिः' इति कोशोक्तेः । तस्मात् 'धूलिपटलै'रिति पाठ उचितः । २ अर्थात् केतकधूलिभिर्धवली-क्रियमाणो नास्ति किंतु सिद्धाश्रमप्रवेशजन्यैः शुचिभिः पुण्यैरेव गृहीतशरीर इत्याशयः । ३ 'अचिरो-द्धूतैः' इत्येव पाठ उचितः ।

पाठा—१ तलभागनिविष्टम्. २ शूलपाणेः सिद्धायतनम्. ३ उद्धूतैः. ४ समापतद्भिः. ५ धूलिधवलैः. ६ अचिरोद्धूतैः. ७ आद्रोर्द्रदलशिखर; आद्रोर्द्रशिखर.

तस्य च दक्षिणां मूर्तिमाश्रित्याभिमुखीमासीनाम्, उपरचितब्रह्मासनाम्, अतिविस्तारिणा सर्वदिब्युखप्रावकेन प्रलयविभुतक्षीरपयोधिपूरपाण्डुरेणातिदीर्घकालसंचितेन तपोराशिनेव सर्वतो विसर्पता पादपान्तरैस्त्रिस्रोतोजलनिभेन पिण्डीभूय बहतेव देहप्रभावितानेन सगिरिकाननं दन्तमयमिव तं प्रदेशं कुर्वतीम्, अन्यथैव धवल्यन्तीं कैलासगिरिम्, अन्तर्द्रष्टुरपि लोचनपथप्रविष्टेन श्वेतिमानमिव मनो नयन्तीम्, अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्न्यामिव विमलचैलांशुकान्तरितामिव आदर्शतलसंकान्तामिव शरदभ्रपटलतिरस्कृतामिव अपरिस्फुटविभाव्यमानावयवाम्, पञ्चमहाभूतमयमपहाय द्रव्या-

चतुर्मुखस्तम् । ननु महादेवस्य पञ्चकल्पात्कथमत्र चतुर्मुखोपवर्णनमिति वाच्यम् । सामान्यतस्तन्निर्वासिनः प्रयोजनवशाच्चतुर्मुखस्यापि संभवात् ।

तस्य त्र्यम्बकस्य दक्षिणामपसव्यां मूर्तिं प्रतिमामाश्रित्याश्रयणं कृत्वाऽभिमुखीं संमुखीमासीनां निषण्णां प्रतिपक्षं स्वीकृतं पाशुपतभीध्वरसक्तं व्रतं नियमविशेषो यथा तां कन्यकां महाश्वेताभिधानां ददर्शेति दूरेणान्वयः । इतः कन्यकां विशेषयन्नाह—उपेति । उपरचितं निर्मितं ब्रह्मासनं ध्यानासनं यथा सा ताम् । पुनः किं कुर्वतीम् । सगिरिकाननं तं प्रदेशं दन्तमयमिव गजदन्तनिर्मितमिव कुर्वतीं प्रणयन्तीम् । केन । देहप्रभावितानेन शरीरकान्तिकलापेन । अथ प्रभावितां विशेषयन्नाह—अतीति । अतिशयेन विस्तारिणा प्रसरणशीलेन । सर्वेति । सर्वदिब्युखानां प्रावकेनाच्छादकेन । प्रलयेति । प्रलयः कल्पान्तस्तेन विभुतो विस्तृतो यः क्षीरपयोधिस्तस्य पूरो रयस्तद्वत्पाण्डुरेण शुभ्रेण । उज्ज्वलत्वसाम्यादाह—अतीति । अतिदीर्घोऽत्यायतो यः कालोऽनेहा तेन संचितेनैकव्रीकृतेन विसर्पता प्रचलता तपोराशिना तपःसमूहेनेव । अतिस्वच्छत्वादाह—पादपेति । पादपान्तरैर्वृक्षान्तरैः प्रतिबन्धकीभूतैः पिण्डीभूय समूहीभूय बहतेव त्रिस्रोतोजलनिभेन गङ्गा-म्भःसदृशेन । कैलासस्य श्वेतत्वादेतस्य च तदतिशयवत्त्वादाह—अन्यथेति । भिन्नप्रकारेण तेनैव देहप्रभावितानेन कैलासगिरिं रजताद्रिं धवल्यन्तीं श्वेतिमानमापादयन्तीमिव । द्रष्टुरिति । तेनैव प्रभावितानेन द्रष्टुरपि विलोकयितुरप्यन्तर्लोचनपथप्रविष्टेन नेत्रमध्यमार्गगतेन मनश्चित्तं श्वेतिमानं शुक्लिमानं नयन्तीमिव प्रापयन्तीमिव । अतीति । अतिधवलातिशृङ्गा या प्रभा कान्तिस्तया परिगतो व्याप्तो देहो यस्यास्तस्या भावस्तथा तथा । तथा च देहस्य प्रभारूपस्वच्छद्रव्यान्तरितत्वाच्च परिस्फुटं विभाव्यमाना शायमाना अवयवा अपघना यस्याः । स्वच्छद्रव्यान्तरितत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—स्फटिकेति । स्फटिकश्चन्द्रकान्तस्तस्य गृहं धाम तत्र गतामिव प्राप्तामिव । दुग्धेति । दुग्धसलिले क्षीरोदे मग्न्यामिव ब्रुडितामिव । विमलेति । विमलं निर्मलं यच्चैलांशुकं वस्त्रविशेषस्तेनान्तरितामिव व्यवहितामिव । आदर्शेति । आदर्शतलं मुकुरतलं तत्र संकान्तामिव प्रतिबिम्बितामिव । शरदिति । शरद्वनालयस्तस्या अभ्रपटलानि मेघवृन्दानि तैस्तिरस्कृतामन्तर्हितामिव । अपरिस्फुटावयवत्वादेवाशङ्कते—पञ्चेति । पञ्चमहाभूतमयं पृथिव्याद्यात्मकं द्रव्यरूपमज्ञनिष्पादनोपकरणकलापं शरीरजनकसामग्रीमपहाय दूरीकृत्य केवलेन धवलगुणेनैवोत्पादितां निर्मिताम् । शौक्यातिशयवत्त्वादिति भावः । केचिदपहायेत्यसोभयत्र संबन्धमाहुः । तथा—धवलगुणेनैवोत्पादितायास्तस्याः पृथिव्याद्यात्मकत्वे द्रव्यत्वमेव न स्यादित्यत आह—द्रव्येति । द्रव्यात्मकं

टिप्पण—१ अज्ञानमेवेदम् । 'तदूर्ध्वभागः संजातश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः । पञ्चकेशरगौराङ्गाकायो ब्रह्मा महेश्वरः ॥' इति कालिकापुराण (द्वादशाध्याय) वचनाच्चतुर्मुखी अपि शिवस्य मूर्तिः । २ दक्षिणाभिमुखीमित्यर्थः । ३ 'चन्द्रमयमिव' इत्येव पाठः कविहृदयानुकूलः, प्रमाणं चात्र सहृदयहृदयम् ।

पाठा०—१ अभिमुखम्, २ परिभुत, ३ पयोधिपयःपूर, ४ तपोराशिनैव विसर्पता, ५ हतमयम् ; चन्द्रमयम्, ६ लोचनपथं प्रविश्य, ७ अतिबहल, ८ चीनांशुक, ९ परिस्फुट,

त्मकमङ्गनिष्पादनोपकरणकलापं धवलगुणेनेव केवलेनोत्पादिताम्, अध्वरक्रियामिवोद्धत-
गणकचग्रहभयोपसेवितत्र्यम्बकाम्, रतिसिर्वै मदनदेहनिमित्तं हरप्रसादनार्थमागृहीतहरा-
राधनाम्, क्षीरोदाधिदेवतामिव सहवासपरिचितहरचन्द्रलेखोत्कण्ठाम्, इन्दुमूर्तिमिव
स्वर्भानुभयकृतत्रिनयनशरणगमनाम्, पेरावतदेहच्छविमिव गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठित-
शितिकण्ठचिन्तितोपनताम्, पशुपतिदक्षिणमुखहासच्छविमिव बहिरागत्य कृतावस्थानाम्,

स्वरूपमपहाय । ननु द्रव्यत्वाभावेऽज्ञानि शरीरावयवास्तन्निष्पादने या उपकरणसामग्र्यपेक्षिता सा न
स्यात् । तस्याश्च द्रव्यात्मककार्ये जननेऽसामर्थ्यादत आह—अङ्गेति । तदप्यपहाय । न चाभाव एव
दूषणम् । अलौकिकप्रसिद्धेः दूषणस्यैव भूषणत्वात् । अध्वरक्रियायाः स्त्रीत्वमाश्रित्याह—अध्वर इति ।
अध्वरो दक्षस्य यज्ञस्तस्य क्रिया कर्म तामिव । उभयसादृश्यमाह—उद्धतेति । उद्धता अनार्या ये गणा
मनुष्यद्वन्दाः पार्षदाश्च तैर्यः कचग्रहः केशग्रहस्तस्माद्यद्वयं तेनोपसेवितः सपर्याविषयीकृतत्र्यम्बक ईश्वरो
यया सा ताम् । दक्षप्रजापतिनाध्वर ईश्वरो नाहूतः । तेन गणाः प्रेषिताः । तैरध्वरविनाशो विध्वस्त इति
पुराणप्रसिद्धम् । रतिरिति । रतिर्मनोभवस्य स्त्री तामिव । उभयोः साम्यं स्पष्टमाह—मदनेति ।
मदनेन कंदर्पेण पीडितो यो देहः शरीरं तन्निमित्तं तदर्थम् । मदनोपशान्त्यर्थमित्यर्थः । सा च हरप्रसन्नतायां
स्यादित्याशयेनाह—हर इति । हरत्येश्वरस्य प्रसादनार्थं प्रसक्त्या आगृहीता स्त्रीकृता हाराराधनेश्वरसपर्या
यया सा ताम् । मदनस्य देह इव देहो यस्यैवंविधः पुण्डरीकमुनिस्तन्निमित्तं तदर्थमित्यर्थो वा । पक्षे
मदनदेहनिमित्तम् । शेषं पूर्ववत् । ईश्वरेण कंदर्पदेहो भस्मसात्कृतः, पश्चादत्येश्वरं सेवया प्रसन्नीकृत्य नवीन-
देहः कारित इति पुराणप्रसिद्धम् । क्षीरोदेति । क्षीरसमुद्रस्याधिदेवताधिष्ठात्री लक्ष्मीस्तामिव । उभयं विशेष-
ण्यनाह—सहेति । महादेवस्य निकटे कन्याया महाश्वेतायाश्चन्द्रलेखासहवासात्परिचितिविशेषतो दृष्ट्यायां
हरचन्द्रलेखायामुत्कण्ठाकृतातिशयो यस्याः सा ताम् । पक्षे क्षीरोदधौ समुद्रे यः पूर्वचन्द्रेण सहवासस्तेन
परिविता निर्णीता हरस्य चन्द्रकला तस्यामुत्कण्ठा रणरणकं यस्या इति बहुव्रीहिः । इन्दुरिति । इन्दु-
श्चन्द्रस्तस्य मूर्तिः शरीरं तामिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—स्वर्भानुरिति । स्वर्गतो योऽत्युच्चो भानुः
सूर्यस्तस्यातपलक्षणं भयं तस्मात्कृतं विहितं त्रिनयनस्य शम्भोश्छायावशाच्छरणे गृह आगमनं यया सा
ताम् । पक्षे स्वर्भानुः सैहिकेयः । शरणार्थं त्राणार्थम् । शेषं पूर्ववत् । पेरावतेति । पेरावतो हस्तिमूढ-
स्तस्य देहच्छविः शरीरत्वक् तामिव । उभयोः साम्यमाह—गजेति । गजाजिनेन हस्तिचर्मणावगुण्ठनमा-
च्छादनं तस्मिन्नुत्कण्ठितो यः शितिकण्ठो महादेवस्तस्य चिन्तितं समीहितमुपनतं पूरितं यया सा ताम् ।
पक्षे गजाजिनावगुण्ठनोत्कण्ठितेश्वरस्य चिन्तितेनापेक्षयोपनतां प्राप्ताम् । पशुपेति । पशुपतिरीश्वरस्तस्य
दक्षिणमुखस्यापसव्याननस्य यो हासो हास्यं तस्य छविः शोभा तामिव । अत्र दक्षिणग्रहणं प्रायशस्तत्र
हास एवेति तदर्थम् । उभयोः साम्यमाह—बहिरिति । स्वस्थानान्मुखाच्च बहिरागत्य कृतमवस्थानं यये-
त्यभङ्गशेषः । श्वेतत्वपवित्रत्वसाम्यादाह—शरीरिणीं देहधारिणीं रुद्रत्येश्वरस्योद्भूतनमङ्गमर्दनं तस्य भूर्ति

टिप्प०—१ 'अध्वरक्रियामिव' इति सामान्यतः पाठाश्रयणमज्ञानम्, नहि सामान्ययज्ञे केशाकर्षणं
विहितम् । तस्मात् 'दक्षाध्वरक्रियामिव' इत्येव पाठ उचितः । २ अशुद्धमिदम्, गणाः प्रमथा इत्येवो-
चितम् । ३ प्रलापप्रायमिदम् । राहोर्भयेन कृतं त्रिनयनस्य शिवस्य शरणगमनं यया ईदृशी चन्द्रस्य
मूर्तिमिव । अस्मिन्नर्थे महाश्वेतापक्षे योजनस्य काऽऽवश्यकता ? पुनर्मप्रेषि बोध्यम् ।

पाठा०—१ मङ्गल. २ एव. ३ दक्षाध्वर. ४ उद्धत. ५ निरन्तरभसोलुण्ठनसिताङ्गी रतिम्. ६ क्षीरोदधि.
७ उत्कण्ठाकृताम्; उत्कण्ठोऽकृताम्. ८ शरणगमना, ९ निर्गत्य.

शरीरिणीमिव रुद्रोद्धूलनभूतिम्, आविर्भूतां ज्योत्स्नामिव हरकण्ठान्धकारविघट्टनोद्यमप्राप्ताम्,
गौरीमैनःशुद्धिमिव कृतदेहपरिग्रहाम्, कार्तिकेयकौमारव्रतक्रियामिव मूर्तिमतीम्, गिरिशो-
वृषभदेहद्युतिमिव पृथगवस्थिताम्, आयतनतरुकुसुमसमृद्धिमिव शंकराभ्यर्चनाय स्वयमुद्य-
ताम्, पितामहतपःसिद्धिमिव महीतलमवतीर्णाम्, आदियुगप्रजापतिकीर्तिमिव सप्तलोक-
भ्रमणखेदविश्रान्ताम्, त्रयीमिव कलियुगध्वस्तधर्मशोकगृहीतवनवासाम्, आगामिकृतयुग-
बीजकलामिव प्रमदारूपेणावस्थिताम्, देहवतीमिव मुनिजनध्यानसंपदम्, अमरगजवीथी-
मिवाभ्रगङ्गाभ्यागमवेगपतिताम्, कैलासश्रियमिव दशमुखोन्मूलनक्षोभनिपतिताम्, श्वेत-
द्वीपलक्ष्मीमिवान्यद्वीपौवलोकनकुतूहलागताम्, काशकुसुमविकासकान्तिमिव शरत्समय-

भस्मेव । प्रकाशरूपत्वसाम्येनाह—ज्योत्स्नेति । आविर्भूता प्रकटीभूता ज्योत्स्ना कौमुदी तामिव ।
हरेति । हरकण्ठे यः कृष्णत्वसाम्यादन्धकारस्तस्य विघट्टनं दूरीकरणं तत्र य उद्यमः प्रयत्नस्तेन प्राप्तां
समागताम् । हरसंनिधानसाम्येनाह—गौरीति । गौरी पार्वती तस्या मनःशुद्धिश्चित्तनैर्मल्यं तामिव । अमू-
र्त्या मूर्तेन कथं साम्यं स्यादित्याह—कृतेति । कृतो विहितो देहस्य परिग्रहः स्वीकारो यथा सा ताम् ।
सातिशयत्वसाम्येनाह—कार्त्तिकेति । कार्तिकेयस्य षडाननस्य या कौमारव्रतक्रिया बाल्यावस्थायां यत्तपोनु-
ष्ठानं तामिव । अत्रापि क्रियारूपत्वेन तदसंभवादाह—मूर्तीति । मूर्तिमतीम् । सशरीरामित्यर्थः । गिरि-
शेति । गिरिशो महादेवस्तस्य यो वृषभो बलीवर्दस्तस्य देहद्युतिः शरीरच्छविस्तामिव । तस्या गुणरूपत्वेन
तदुपमानाभावादाह—पृथगिति । शरीराद्वहिर्निर्गल्य पृथगवस्थिताम् । सशरीरामित्यर्थः । आयतनेति ।
आयतनं चैवं तस्य तरवो वृक्षास्तेषां कुसुमसमृद्धिः पुष्पसंपत् तामिव । तस्या आगमने निदानमाह—शंक-
रेति । शंकरस्येश्वरस्याभ्यर्चनं पूजनं तदर्थं स्वयमुद्यतामुद्योगयुक्ताम् । पितेति । पितामहस्य ब्रह्मणो या
तपःसिद्धिस्तामिव । तपःसिद्धेरात्मगतत्वेनोपमानाभावादाह—महीतलेऽवतीर्णा कृतावताराम् । आदीति ।
आदियुगे कृतयुगे यः प्रजापतिर्ब्रह्मा मरीच्यादयश्च तस्य तेषां वा कीर्तिर्यथास्तामिव । तस्या एकत्रावस्थाने
कारणमाह—सप्तेति । सप्तसु लोकेषु यद्भ्रमणं पर्यटनं तस्माद्यः खेदः श्रमस्तेन विश्रान्तामुपविष्टाम् ।
त्रयीति । ऋग्यजुःसामवेदाब्रवी तामिव । एतस्यास्तत्रागमने हेतुमाह—कलीति । कलियुगेन
कलिकालेन ध्वस्तो दूरीकृतो यो धर्मो वृषस्तस्माद्यः शोकः शुक् तेन गृहीतः स्वीकृतो वनवासोऽरण्यनिवासो
यथा सा ताम् । इयमपि ध्वस्तधर्मशोकेन गृहीतवनवासेत्युभयोः साम्यम् । धर्मातिशयवचनसाम्येनाह—
आगामीति । आगाम्यग्नेभावी यः कृतयुगस्तस्य या बीजकला निदानमात्रं तामिव प्रमदारूपेण स्त्रीरूपेणाव-
स्थितामासेदुषीम् । देहेति । देहवतीं शरीरधारिणीं मुनिजना वाच्यमास्तेषां ध्यानं प्राणायामस्तस्य
संपत् समृद्धिः तामिव । अमरेति । अमरा देवास्तेषां गजा हस्तिनस्तेषां वीथी ततिस्तामिव ।
गजसमूहस्य तत्रागमने निदानमाह—अध्रेति । अभ्रगङ्गाकाशगङ्गा तस्याभ्यागमः संमुखगमनं तत्र यो
वेगस्त्वरा तेन पतितां स्रस्ताम् । कैलासेति । कैलासो रजताद्रिस्तस्य श्रीः शोभा तामिव । कीदृशीम् ।
दशेति । दशमुखो रावणस्तेन यदुन्मूलनं तस्माद्यः क्षोभस्त्रासस्तस्मान्निपतितां स्रस्ताम् । इयमपि क्षोभेण
निपतिता । श्वेत्यातिशयं वर्णयन्नाह—श्वेतेति । यत्र सर्वमेव वस्तु श्वेतं तच्छ्वेतद्वीपं तस्य या लक्ष्मीः
श्रीस्तामिव । सा श्वेतद्वीप एव, नास्मिन्प्रदेश इत्याह—अन्येति । इतरद्वीपानां यदवलोकनं वीक्षणं तदेव
कुतूहलमाश्चर्यं तेनागतां प्राप्ताम् । काश इति । काश इति इषीका तस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषां विघासो
विकसनं तस्य कान्तिः प्रभा तामिव । कीदृशीम् । शरत्समयं घनाल्यकालमुदीक्षमाणां प्रतीक्षमाणां ।

टिप्प०—१ अमोयम् । काशाः 'कौल' इति भाषायां खयातस्त्वृणविशेषः ।

पाठा०—१ हरः २ विभूतिम् ३ तपःसिद्धिम् ४ गिरिशः ५ द्वीपान्तरः

मुदीक्षमाणाम्, श्लेषशरीरच्छायासिव रसातलमपहाय निर्गताम्, मुसलायुधदेहप्रभामिव मधुमदविघूर्णनायासविगलिताम्, शुक्लपक्षपरंपरामिव पुञ्जीकृताम्, सर्वहंसैरिव धवलतया कृतसंविभागाम्, धर्महृदयादिव विनिर्गताम्, शङ्खादिवोत्कीर्णाम्, मुक्ताफलादिवाकृष्टाम्, मृणालैरिव विरचितावयवाम्, दन्तदलैरिव घटिताम्, इन्दुकरकूर्चकैरिवाक्षालिताम्; वर्णसुधाच्छटाभिरिवौच्छुरिताम्, अमृतफेनपिण्डैरिव पाण्डुरीकृताम्, पारदरसधाराभिरिव धौताम्, रजतद्रवेणैव निर्मृष्टाम्, चन्द्रमण्डलादिवोत्कीर्णाम्, कुटजकुन्दसिन्दुवारकुसुमच्छविभिरिवोहसिताम्, इयत्तामिव धवलभिन्नः, स्कन्धावलम्बिनीभिर्दयतटगतादर्कबिम्बा-
दुद्धृत्य बालरश्मिप्रभाभिरिव निर्मिताभिरुन्मिषत्तडित्तरलतेजस्ताम्राभिरचिरत्नानावस्थित-

शेषेति । शेषो नागराजस्तस्य यच्छरीरं तस्य च्छाया कान्तिस्तामिव । अत्र कथं तस्या आगम इत्याका-
ङ्क्षायामाह—रसेति । रसातलं भूतलमपहाय त्यक्त्वा निर्गतां बहिरागताम् । **मुसलेति** । मुसलायुधो
म्बरीमन्त्रेण यद्विघूर्णनं देहभ्रमस्तस्याय आयासः खेदस्तेन विगलितां च्युताम् । **शुक्लेति** । शुक्लपक्षस्तस्य
परंपरा संततिस्तामिव । तस्या एकत्रावस्थितेरभावादाह—**पुञ्जीति** । पुञ्जीकृतामेकत्रीकृताम् । **सर्वेति** ।
धवलतया श्वेततया सर्वहंसैः समप्रसितच्छदैः कृतो विहितः संविभागः स्वधैर्यार्पणं यस्याः सा तामिव ।
धर्मेति । धर्मो वृषस्तस्य हृदयाद्रक्षसो विनिर्गतामिव । **शङ्ख इति** । शङ्खाजलजादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य
निर्मितामिव । **मुक्तेति** । मुक्ताफलाद्रसोद्भवादाकृष्टामिवाकर्षितामिव । **मृणालेति** । मृणालैस्तनुलैर्विर-
चिता विहिता अवयवा अपघना यस्याः सा तामिव । **दन्तेति** । दन्ता हस्तिमुखरदनास्तेषां दलैः
खण्डैर्वटितामिव निर्मितामिव । **इन्दुरिति** । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य करा अंशवस्त एव कूर्चकाः कुक्षिकास्तैरा-
क्षालितामिव धौतामिव । **वर्णेति** । वर्णो शुक्लः । वर्णैः स्वर्णं मये सुतौ । रूपे द्विजादौ शुक्लादौ
कुथायामक्षरे गुणे इत्यनेकार्थः । एतादृशी या सुधा गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्याच्छटाभिः पृषद्विराच्छुरिता-
मिवाच्छोटितामिव । **अमृत इति** । अमृतस्य पीयूषस्य ये फेनाः पिण्डाः डिण्डीरसमूहास्तैः पाण्डुरीकृतामिव
शुक्लीकृतामिव । **पारदेति** । पारदो रसेन्द्रस्तस्य रसो द्रवस्तस्य धाराः पङ्क्तयस्ताभिर्धौतामिव क्षालितामिव ।
रजेति । रजतं रौप्यं तद्रवेण तद्रसेन निर्मृष्टामिव निघर्षितामिव । **चन्द्र इति** । चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं
तस्मादुत्कीर्णामिवोत्कीर्य कर्षितामिव । **कुटजेति** । कुटजो गिरिमल्लिका, कुन्दः प्रसिद्धः, सिन्दुवारो
निर्गुण्डी, एतेषां कुसुमानि तेषां छवयः कान्तयस्ताभिरुहसितामिव प्रगुणीकृतशोभामिव । **धवलि-**
भेति । धवलभिन्नः श्वेतस्य इयत्तामिवैतावत्त्वमिव । परमावधिमिवेत्यर्थः । अत्र सर्वत्र श्वेतत्वसाम्यादुपमा-
नोपमेयभावः । न तु व्यर्थता । पुनः प्रकारान्तरेण विशेषयन्नाह—**जटाभिरिति** । जटा सटास्ताभिरुद्धा-
सित उत्प्रावल्यान शोभितः शिरोभाग उत्तमाङ्गप्रदेशो यस्याः सा ताम् । अथ जटा विशेषयन्नाह—**स्क-**
न्धेति । स्कन्धो भुजान्तरं तत्रावलम्बिनीभिरवलम्बितुं शीलं यासां ताभिः । तासामारक्तत्वं वर्णयन्नाह—
उदयेति । उदय उदयाचलस्तस्य तटं प्रस्थं तत्र गतात्प्राप्तादर्कबिम्बात्सूर्यमण्डलादुद्धृत्य निष्कास्य बालर-
श्मिर्बालातपस्तस्य प्रभाभिः कान्तिभिर्निर्मिताभिरिवोत्पादिताभिरिव । **उन्मिषदिति** । उन्मिषन्ती स्फुरन्ती
या तडिद्विद्युत्तस्या यत्तरलं चञ्चलं तेजस्तटताम्राभिः श्वेतरक्ताभिः । **अचिरेति** । अचिरं यत्त्वानमाहवस्ते-

टिप्पण—१ पर्यन्ततो भ्रमणम्, 'धुर घूर्ण भ्रमणे' इति धातुपाठः । २ इदमपि पाणिड्याभिनय-
मात्रम् । वर्णकारिणी सुधा वर्णसुधा (शुक्लवर्णकारिणी सुधा 'कली' इति ख्याता) इति स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०—१ निर्गताम्, रजताम्, २ प्रक्षालिताम्, ३ छुरिताम्, ४ सिन्दुवार, ५ उदयिताम्, ६ गताक-
७ तडित्तरलतेजः ।

विरलवारिकणतया प्रणामलग्नपशुपतिचरणभस्मचूर्णाभिरिव जटाभिरुद्भासितशिरोभागाम् ,
जटापाशमथितमुत्तमाङ्गेन मणिमयं नामाङ्कमीश्वरचरणद्वयमुद्रहन्तीम् , रविरथतुरङ्गखुर-
क्षुण्णनक्षत्रक्षोदविशदेन भस्मना कृतललाटपट्टिकाम् , शिखरशिलाश्लिष्टशशाङ्ककलामिव शैल-
राजमेखलाम् , अतुलभक्तिप्रसाधितया लक्ष्मीकृतलिङ्गयापरैरेव पुण्डरीकमालया दृष्ट्या
संभावयन्तीं भूतनाथम् , अनवरतगीतपरिस्फुरिताधरपुटवशादतिशुचिभिः शुद्धहृदयमयूखै-
रिव गीतगुणैरिव स्वरैरिव स्तुतिवर्णैरिव मूर्तिमद्भिर्मुखात्रिपतद्विर्दशनांशुभिः पुनरपि
रूपयन्तीं गौरीनाथम् , अतिविमलैश्च वेदार्थैरिव साक्षात्पितामहमुखादाकृष्टैर्गायत्रीवर्णैरिव
अथनस्फीततामुपगतैर्नारायणनाभिपुण्डरीकबीजैरिवोद्भूतैः सप्तर्षिभिरिव करस्पर्शपूतमात्मान-

भावस्थिता अभ्यन्तरे लग्ना ये विरलाः स्तोका वारिकणा जलविपुस्तोषां भावस्तता तया । वारिकणानां
श्वेतत्वादाह—**प्रणामेति** । प्रणामो नमस्कारस्तत्र लग्नं पशुपतेरीश्वरस्य चरणभस्म पादविभूतिक्षोदो याखेवं-
भूताभिरिव । जटापाशे जटाजूटे मथितं गुम्फितम् । **मणीति** । भक्तिविशेषप्रकटनार्थं मणिनिर्मितं रत्नघटितं
मानो मूलबीजस्याङ्गिहं यस्मिन्नेवंभूतगीश्वरचरणद्वयं शंभुपादयुगलमुत्तमाङ्गेन शिरसोद्भन्तीं धारय-
न्तीम् । **रविरिति** । रविरथस्य सूर्यस्यन्दनस्य ये तुरङ्गा अधास्तेषां खुराः शफास्तैः क्षुण्णानि चूर्णितानि
यानि नक्षत्राणि भानि तेषां क्षोदशूर्णं तद्वद्विशदेन निर्मलेन भस्मना विभूत्या कृता विहिता ललाटपट्टिका
पुण्ड्रविशेषो यथा सा ताम् । ललाटस्य दृढत्वेन शिलारूपत्वाललाटपट्टिकायाश्च त्रिपुण्ड्ररूपत्वेनार्धचन्द्राकार-
त्वादाह—**शिखरेति** । शिखरशिलायां सानुशिलायां श्लिष्टा लग्ना शशाङ्ककला यस्यामेवंभूतां शैलराज-
मेखलामिव हिमाचलमध्यभागमिव । किं कुर्वतीम् । संभावयन्तीं संभावनाविषयीकुर्वतीम् । कमम् । भूतनाथं
महादेवम् । कया । दृष्ट्या । श्वेतत्वसाम्यादाह—अपरया भिन्नया पुण्डरीकमालयेव सिताम्भोजपङ्क्तयेव । अथ
दृष्टिं विशेषयन्नाह—**अतुलेति** । अतुला निरुपमा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तया प्रसाधितया प्रसन्नया ।
लक्ष्मीति । लक्ष्मीकृतं ध्यानावलम्बनीकृतं लिङ्गं स्थावरं यथा सा तया । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—
अनवेति । अनवरतं निरन्तरं यद्गीतं गानं तेन परिस्फुरितः प्रचलितो योऽधरपुट ओष्ठपुटद्वयशान्मुखादा-
स्याभिपतद्भिः क्षुरद्विर्दशनांशुभिर्दन्तशीभिभिः । पुनरपि पूजाप्रारम्भे क्षपितत्वाद्वितीयवारमपि गौरीनाथं
महादेवं रूपयन्तीं रूपनं कुर्वतीम् । अथ दशनांशुनिशिनष्टि—**अतीति** । अतिशयेन सर्वाधिकयेन
शुचिभिः पवित्रैः । अतिनैमल्यादाह—**शुद्धेति** । शुद्धं निर्मलं यद्भूदयं चेतस्स्य मयूखाः किरणास्तैरिव ।
गीतेति । गीतानां गुणा मयुरत्वादयस्तैरिव । **स्वरैति** । स्वराः षड्जादयस्तैरिव । **स्तुतीति** । स्तुतिर्वृ-
त्तिस्तस्या वर्णैरिवाक्षरैरिव । वर्णानां तावत्कालं स्यादुमशक्यत्वात्तदभावादाह—**मूर्तिरिति** । पुनस्तं विशेष-
यन्तिमुमक्षवलयगतमुक्ताफलान्यादौ विशेषयन्नाह—**अतीति** । अतिविमलैरिति निर्मलैर्वेदा ऋक्प्रथुतयस्तेषां
मयैरिवाभिधेयैरिव । तस्यां तदसंभवमाशङ्कन्नाह—**साक्षादिति** । पितामहमुखात्प्रजापतिवदनात्साक्षादव्यव-
धानादाकृष्टैरिवाकर्षितैरिव । **गायत्रीति** । गायत्री मन्त्रविशेषस्तस्या वर्णैरक्षरैरिव । वर्णानाममूर्तेत्वात्तद-
संभवादाह—**अथनेति** । अथनेन रचनाविशेषेण स्फीततां पुष्टतामुपगतैः प्राप्तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—
नारा इति । नारायणस्य जनार्दनस्य नाभिपुण्डरीकं नाभिकमलं तस्य बीजैरिवोद्भूतिनिदानैरिव उद्भूतैः ।
सप्तर्षीति । करस्पर्शेन हस्तसंश्लेषेण पूतं पवित्रमात्मानमिच्छद्भिर्वाष्ण्डिस्तारकारूपेण नक्षत्रस्वरूपेणा-

टिप्पण०—१ न किल चन्दनचर्चा ललाटपट्टिका इति प्रसिद्धा । अत एव 'भस्मनालंकृतललाटपट्टि-
काम्' इत्येव पाठः । भस्मना अलंकृतौ ललाटपट्टौ भालस्थलं यस्याः तासिति तदर्थः । २ सभक्तिदृशनेन
आद्रियमाणाम् । ३ अलंकृतरूपेण सज्जितया । ४ 'कमलगङ्गा' इति भाषाख्यातैः ।

पाठा०—१ तुरगः, २ तुरमुखः, ३ अलंकृतः, ४ लक्ष्मीकृतः, ५ द्वितीययेव, ६ गीतस्फुरितः, ७ गुणैरिव; स्तुतिवर्णै-
रिव, ८ गौरीपतिम्, ९ विमलैः, १० अथनताम्; अथनाम्; अथिताम्; अन्विताम्, ११ करतलम्.

मिच्छद्भिस्तारकारूपेणागतैरामलकीफलस्थूलैर्मुक्ताफलैरुपरचितेनाक्षवलयेनाधिष्ठितकण्ठभा-
गाम्, परिवेषपरिगतचन्द्रमण्डलमिव पौर्णमासीनिशाम्, अधोमुखहरशिरःकपालमण्डला-
कारेण मोक्षद्वारनियुक्तकलशकान्तिना स्तनयुगलेनैकहंसमिथुनसनाथामिव गङ्गाम्, गौरी-
सिंहसटामयेनेव चामरहैचिराकृतिना स्तनयुगलमध्यनिबद्धग्रन्थिना कल्पतरुलतावलकलेन
कृतोत्तरीयकृत्याम्, अयुग्मलोचनसकाशात्प्रसादलब्धेन चूडामणिचन्द्रमयूखजालेनेव मण्ड-
लीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्, आप्रपदीनेन च स्वभावसितेनापि ब्रह्मासनबन्धो-
त्तानचरणतलप्रभापरिष्वङ्गालोहितायमानेन दुकूलपटेन प्रावृत्तनितम्बाम्, यौवनेनापि

गतैः प्राप्तैः सप्तर्षिभिरिव । एतेन मुक्ताफलानां नक्षत्रसाम्यम् । परिमाणविशेषं प्रदर्शयन्नाह—आमेति ।
आमलकी शिवा तस्याः फलानि तद्वत्स्थूलैः स्थविष्टैरेवंविधैर्मुक्ताफलै रसोद्भवैरुपरचितेन निर्मितेनाक्षवलयेन
जपमालिकयाधिष्ठित आश्रितः कण्ठभागो निगर्णप्रदेशो यस्याः सा ताम् । परीति । परिवेषः परिधि-
स्तेन परिगतं सहितं चन्द्रमण्डलं शशिबिम्बं यस्यामेतादृशीं पौर्णमासीनिशामिव राकारान्तिमिव । मण्डला-
कारत्वेनात्र वलयस्य परिवेषसाम्यम्, तस्या मुखस्य च चन्द्रसाम्यम्, तस्याश्च पौर्णमासीसाम्यम् । अथ
पुनस्तत्कुचयुगलं तच्छ्रवणमलपीनलवर्णनद्वारा तामेव वर्णयन्नाह—अथ इति । ऊर्ध्वमुखे कपाले द्यामता
नास्तीत्यतोऽधोमुखं यद्वरशिरःकपालं तद्वन्मण्डलाकारेण वर्तुलाकृतिना । हरपदानेन स्तने धवललं द्यो-
त्यते । ईश्वरस्य धवलत्वात् । मोक्ष इति । मोक्षो महानन्दस्तस्य द्वारे नियुक्तौ स्थापितौ यौ कलशौ निपौ
तद्वत्कान्तिः शोभा यस्य स तेन । एवंविधेन स्तनयुगलेनोपलक्षिताम् । कामिव । एकं यद्वंसमिथुनं
चक्राङ्गयुग्मं तेन सनाथां सहितां गङ्गामिव जाह्नवीमिव । पुनः किंविशिष्टाम् । कल्पतरवो मन्दारास्तेषां
सरलत्वेन लतोपमानं, तस्या वलकलेन चोचन कृतमुत्तरीयमुपसंय्यानं तस्य कृत्यं कार्यं यस्याः सा ताम् । अथ
वलकलं विशेषयन्नाह—चामरेति । चामरं बालव्यजनं तद्वद्वचिरा मनोहराकृतिराकारो यस्य स तेन ।
प्रलम्बत्वेन श्वेतत्वेन च तत्साम्यमिति भावः । स्तनेति । स्तनयुगलस्य मध्ये निबद्धो ग्रन्थिर्धर्मः स तेन ।
लज्जवल्लसाभ्यामुत्प्रेक्षते—गौरीति । गौरी पार्वती तस्याः सिंहो मनस्तालस्तस्य या सटा जटा तन्मयेनेव
तद्विकारेणैव । पुनः किंविशिष्टाम् । मण्डलीकृतेन वर्तुलीकृतेन ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेन पवित्रीकृतः पाव-
नीकृतः कायो देहो यस्याः सा ताम् । अथ ब्रह्मसूत्रं विशिनष्टि—अयुग्मेति । अयुग्मलोचन ईश्वरस्तस्य
सकाशात्समीपात्प्रसादः प्रसन्नता तेन लब्धेन प्राप्तेन । चूडेति । चूडामणीभूतो यश्चन्द्रस्तस्य मयूखाः
किरणास्तेषां जालेनेव समूहेनेव । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—दुकूलेति । दुकूलपटेन शौमवलेण
प्रावृत्तावाच्छादितौ नितम्बावारोहौ यस्याः सा ताम् । अथ दुकूलपटं विशेषयन्नाह—आप्रपदीनेति ।
आप्रपदव्यापकेन । 'तत्तु स्यादाप्रपदीनं व्याप्नोत्याप्रपदं हि यत्' इति कोशः । तेन स्वभावतः
प्रकृत्या सितेनापि शुभ्रेणापि ब्रह्मासनं ध्यानासनं तस्य बन्धो रचनाविशेषस्तेनोत्तानमूर्ध्वमुखं यच्चर-
णयोः पादयोस्तलं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः परिष्वङ्गात्संश्लेषालोहितायमानैरुणायमानेन । एतेन चरण-
तलयोरुणायमातिशयो व्यञ्जितः । पुनः कीदृशीम् । यौवनेनापि तारुणेनाप्युपास्यमानां सेव्यमानाम् । केनेव ।

टिप्प०—१ इदमपि टीकाकृतो मौल्यमेव । हरशिरसि यत् कपालम् (नरकपालम्) तत्तु स्वभावतः
श्वेतमेव भवति । २ यत्स्थित्युचितम् । ३ 'स्यान्निष्वाप्रपदीनं तत्' इत्यमरकोशपाठः ।

पाठा०—१ पौर्णमासीम्, २ मोक्षद्वारकलशः, मोक्षपुरद्वारकलशः, ३ एकगतहंसः, ४ श्वेतगङ्गाम्, ५ चिराकृतिना,
६ पवित्रतरीकृतः, ७ यौवनेनादिष्टेनोपसर्पिणा.

स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारेण विनीतेन शिष्येणेवोपास्यमानाम्, लावण्येनापि कृतपुण्येनेव स्वच्छात्मना परिगृहीताम्, रूपेणापि रुचिरलोचनेन विगतचापलेनायतनमृगेणैव सेविताम्, उत्सङ्गतां च स्वसुतामिव सूक्ष्मदन्तखण्डिकाङ्गुलीर्यकापूरिताङ्गुलिना त्रिपुण्ड्रकावशिष्टभस्मापाण्डुरेण प्रकोष्ठबद्धशङ्खखण्डकेन नखमयूखदन्तुरतया गृहीतदन्तकोणेनेव दन्तमयीं दक्षिणकरेण वीणामास्फालयन्तीम्, प्रत्यक्षामिव गन्धर्वविद्याम्, मणिमण्डपिकास्तम्भलम्बाभिरात्मनुरुपाभिः सहचरीभिरिव सवीणाभिर्विलासवतीभिः प्रतिमाभिरुपेताम्, स्वपनाद्रिलिङ्गसंक्रान्तप्रतिबिम्बतयातिप्रबलभक्त्याराधितस्य हृदयमिव प्रविष्टां हरस्य, हारलतयेव प्राप्तकण्ठयो-

स्वकालोपसर्पिणा निजसमयप्राप्तेन निर्विकारेण विकृतिवर्जितेन विनीतेन प्रसूतेनैवभूतेन शिष्येणेव विनेयेनेव । यौवनस्यापि स्वकालोपसर्पिणादिगुणविशिष्टत्वेन तत्साम्यमिति भावः । लावण्येति । लावण्यं चातुर्यं तेन परिगृहीतां स्वीकृताम् । केनेव । स्वच्छात्मना निर्मलचित्तेन कृतपुण्येनेन सुकृतिनेव । अत्र स्वच्छात्मत्वमेवोभयसाम्यम् । रूपेति । रूपं सौन्दर्यं तेनापि सेवितामाश्रिताम् । केनेव । रुचिरलोचनेन मनोहरनेत्रेण विगतं चापलं चापल्यं यस्मादेवंभूतेनायतनमृगेणैव गृहपारङ्गणेव । अत्र चारुलोचनत्वं विगतचापलत्वं चोभयोः साम्यम् । पुनः किं कुर्वतीम् । दक्षिणकरेणापसत्र्यपाणिना दन्तमयीं गजदन्तप्रसूरां वीणां बलकीमास्फालयन्तीं वादयन्तीम् । अथ वीणां विशिनष्टि—उत्सङ्गेति । उत्सङ्गतां क्रोडप्राप्तां स्वसुतामिव निजसमयमिव । अथ दक्षिणकरं विशेषयन्नाह—सूक्ष्मेति । सूक्ष्मा स्निग्धा या दन्तखण्डिकं नागदन्तशकलं तस्य यान्यङ्गुलीयकान्यङ्गुलीभूषणानि तैरापूरिता आकीर्णा व्याप्ता अङ्गुलयो यस्य स तेन । त्रिपुण्ड्रमिति । त्रिपुण्ड्रकात्तिलकविशेषादवशिष्टमुर्वेरितं यद्वस्म तेन पाण्डुरेण श्वेतेन । प्रकोष्ठेति । प्रकोष्ठः कलाविका तत्र बद्धो यः शङ्खस्तस्य खण्ड एव खण्डकः । स्वार्थे कः । जलजशकलं यस्मिन्स तेन । श्वेतत्वस्यादाह—नखेति । नखाः पुनर्भवास्तेषां मयूखाः किरणास्ते दन्तुरा उन्नता यस्मिन्स तस्य भावस्तत्ता तया गृहीत आतो दन्तस्य कोणो वीणादिवादनं येन स तेनेव । 'कोणो वीणादिवादनम्' इति कोशः । प्रत्यक्षेति । प्रत्यक्षामिन्द्रियगोचरां गन्धर्वविद्यामिव देवगायनविद्यामिव । मणिमण्डपिकानां स्वच्छतया तेषु प्रतिबिम्बवशादाह—मणीति । मणिमण्डपिका रत्ननिर्मिता चतुष्किका तस्याः स्तम्भलम्बाभिरात्मनुरुपाभिरात्मसदृशीभिः । 'यादृशं रूपे तादृशं प्रतिबिम्बे' इत्युक्तेः । सवीणाभिः सवलकीभिः प्रतिमाभिरात्मच्छायाभिः सहचरीभिरिव सपर्याकारिणीभिरिवोपेतां सहिताम् । स्वपनेति । स्वपनेन प्रक्षालनेन । एतेनागन्तुकमलनिवृत्तिः सूचिता । तेनार्द्रं यल्लिङ्गं तत्र संक्रान्तं प्रविष्टं यत्प्रतिबिम्बं तस्य भावस्तत्ता तया । अतीति । अतिप्रबलात्युत्कृष्टा या भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं तयाराधितस्य सेवितस्य हरस्त्वैव हृदयमिव चित्तमिव प्रविष्टां प्रवेशं कृतवतीम् । पुनः किं कुर्वतीम् । विरूपार्थं देवं गीत्या गानेनोपवीणयन्तीं स्तुवन्तीम् । अथ गीतिं विशेषयन्नाह—हार इति । प्रातः कण्ठयोगो निगर्णसंबन्धो रागाणामवस्थाविशेषो गीतशास्त्रप्र-

टिप्प०—१ शिक्षाजनितविनम्रतावाहिना । २ सूक्ष्माः (अस्थूलाः) दन्तखण्डिकाङ्गुलीयकापूरिताः (हस्तिदन्तखण्डनिर्मितानि यान्यङ्गुलीयकानि तैरापूरिताः) अङ्गुलयो यस्य तेनेति स्पष्टोऽर्थः । ३ नखमयूखानां दन्तुरतया उन्नततया (अर्थात् प्रसारितनखमयूखतया) । ४ स्तम्भेषु प्रतिबिम्बिताभिरित्यर्थः ।

पाठा०—१ स्वकालोपसर्पिर्निर्विकारविनीतेन; स्वकालोपसर्पिणा निर्विकारविनीतेन, २ निषेविताम्, ३ शङ्खखण्डिका; शङ्खवटित, ४ पूरित; पूत, ५ अवशेष, ६ कोशेनेव, ७ सवीणाभिः प्रतिमाभिः, ८ हारलेख्या.

गया ग्रहपङ्कथेव ध्रुवप्रतिबद्धया क्रुद्धयेव रागरक्तमुखवर्णया मत्तयेव घूर्णितमैन्द्रतारयोन्म-
त्तयेवानेककृततालया मीमांसयेवानेकभावनानुविद्धया गीत्या देवं विरूपाक्षमुपवीणयन्तीम्,
अतिमधुरगीतावकृष्टैर्ध्यानमिवाभ्यस्यद्भिर्निश्चलकर्णपुटैर्मृगवराहवानरवारणशरभसिंहप्रभृति-
भिर्वनचरैरावद्धमण्डलैराकर्ण्यमानगीतानुविद्धविपञ्चीर्निर्घोषाम्, अमरापगामिव नभसोऽव-
तीर्णाम्, दीक्षितवाचमिवाप्राकृताम्, त्रिपुरारिशरशलाकामिव तपोमयीम्, पीतामृतामिव वि-

सिद्धश्च यया सा तथा । कथेव । हारलतयेव मुक्तालजेव । ग्रहेति । ग्रहाणां नक्षत्राणां पङ्क्तिः श्रेणिस्तथेव ।
उभयोः साम्यमाह—ध्रुवेति । ध्रुवो गीतशास्त्रे प्रसिद्धस्तेन प्रतिबद्धया रचितया । पक्षे ध्रुव औत्तानपादिः ।
क्रुद्धयेव कुपितयेव । उभयोः साम्यार्थमाह—रागरक्तेति । रागाः श्रीरागादयस्तै रक्ता मिश्रिता मुखे
प्रारम्भे वर्णा अक्षराणि यस्यां सा तथा । पक्षे रक्तो लोहितो मुख आस्ये वर्णो यस्याः सा तथा । मत्तयेव क्षीब-
येव । एतयोस्तुल्यतां प्रदर्शयन्नाह—घूर्णितेति । घूर्णितां घोलनां प्राप्ता मन्द्रा उरःप्रदेशोद्धवास्ताराः शिरः-
समुद्भवाः खरा यस्यां सा तथा । पक्षे घूर्णिताः प्रचलायिता मन्द्रा अलसास्तारा यस्यामिति विग्रहः ।
उन्मत्तेति । उन्मत्तयेवोन्मादवायुप्रस्तयेव । उभयोः शब्दसादृश्यमाह—अनेकेति । अनेके बहवः कृता
विहितास्तालाः कालक्रियामानरूपा यस्यां सा तथा । पक्षे ताला हस्तसंयोगाः । मीमांसेति । मीमांसा
विचारणा तथेव । ‘मीमांसा तु विचारण’ इति कोशः । उभयोः सादृश्यार्थमाह—अनेकेति । अनेका
विविधप्रकारा या भावना घोलनाविशेषास्तैरनुविद्धया स्यूतया । पक्षे भावना शब्दनिष्ठा, अर्थनिष्ठा, यागादिप्र-
वृत्त्यनुकूलख्यातार्थरूपा । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—आकर्ण्येति । आकर्ण्यमानः श्रूयमाणो
गीतानुविद्धो गानसंयुक्तो विपक्षया वल्लभया निर्घोषो निनादो यस्याः सा ताम् । कैः । वनचरैररण्यचारिभिः ।
अथ वनचरान्विशेषयन्नाह—आवद्धेति । आवद्धं रचितं मण्डलं वलयाकारेणावस्थितयैः । अतीति ।
अतिमधुरं कर्णसुखदं यस्मिन् गानं तेनावकृष्टैराकृष्टैः । निश्चलेति । निश्चलानि स्तिमितानि कर्णपुटानि येषां
तैरत एव ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधमभ्यस्यद्भिरिवाभ्यासं कुर्वद्भिरिव । मृगेति । मृगाः कुरङ्गाः, वराहाः क्रोडाः,
वानरा गोलाङ्गलाः, वारणा हस्तिनः, शरभा अष्टपदाः, सिंहा हर्यक्षाः, एते प्रभृतय आद्या येषां तैः । तदा-
श्रितगीतस्य प्रवाहरूपत्वेनाह—अमरेति । अमरापगा गङ्गा तामिव । अत्र कथं तस्याः संभव इत्याशङ्क्याह—
नभस इति । नभस आकाशादवतीर्णामागताम् । दीक्षितः सोमयाजी तस्य वाग् भारती तामिव । उभयोः
साम्यमाह—अप्राकृतेति । अप्राकृताममानुषधर्मिणीम्, उत्तमकुलोत्पन्नां वा । पक्षेऽप्राकृतां साधुशब्दमयीम् ।
दीक्षितस्य प्राकृतवाङ्मिषेधादिति भावः । कान्त्याधिक्यमाशङ्क्याह—त्रिपुरारीति । त्रिपुरारिमहादेव-
स्तस्य शरः शिलीमुखस्तस्य शलाकेषिका तामिव । उभयोस्तुल्यतामाह—तप इति । तपोमयीं तपस-
स्तेजोरूपत्वात् । पक्षे तेजोमयीं प्रकाशरूपाम् । ईश्वरवाणस्य लोहमयत्वादिति भावः । आन्तरगुणवर्णनद्वारा
तामेव विशेषयन्नाह—पीतेति । पीतमास्त्रादित्तममृतं पीयूषं यया सैवंभूतामिव । एतयोः साम्यमाविष्कुर्व-

टिप्पण—१ ‘उत्तमः पदपदः प्रोक्तो मध्यमः पञ्चमः स्मृतः । कनिष्ठश्च चतुर्भिः स्याद् ध्रुवकोयं मयो-
दितः ॥’ संगीतदामोदरम् । २ मण्डपिकायां परितो विसृताः । ३ घूर्णिते मदोद्रेकाच्चञ्चले मन्दे अलसे
तारे (कनीनिके) यस्यास्ताम् । इत्यर्थे उचितः । ४ मूर्च्छनाः । ५ ‘भावनानाम भवितुर्भवनानुकूलो
भावयितुर्व्यापारविशेषः, सा च द्विविधा ।’ लौगाक्षिभास्करः । ६ अयमपि प्रलापः, ‘कन्यकायाः शैल-
निर्मलत्वाभ्यामुपेक्षामाह—’ इत्युचितम् । ७ नारायणरूपेति यावत् ।

पाठा—१ रक्तमुखः, २ घूर्णितः, ३ मन्दः, ४ उन्मत्तयानेकः, ५ उपवर्णयन्तीम्, ६ घोषाम्, ७ तेजोमयीम्,

गतवृष्णाम्, ईशानशिरःशशिकलामिवानुपजातरागाम्, अमथितोदधिजलसंपदमिवान्तःप्रस-
न्नाम्, असमस्तपदवृत्तिमिवाद्ब्रह्माम्, बौद्धबुद्धिमिव निरालम्बनाम्, वैदेहीमिव प्राप्तज्योतिः-
प्रवेशाम्, द्यूतकलाकुशलामिव वशीकृताश्रद्धयाम्, महीमिव जलभृतदेहाम्, हिमसमय-
दिनमुखलक्ष्मीमिव परिगृहीतभास्करातपाम्, आर्यामिवोपात्तयतिगणोचितमात्राम्, आलि-
खितामिवाचलावस्थानाम्, अंशुमयीमिव तनुच्छायातुलितभूतलाम्, निर्ममाम्, निरहंका-

ज्ञाह—विगतेति । विगता वृष्णा लोभो यस्याः सा ताम् । पक्षे वृष्णा तृपा । ईशानेति । ईशान ईश्वरः ।
'शंभुः शर्वः स्थाणुरीशान ईशः' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तस्य शिर उत्तमाङ्गं तत्र या शशिकला
चन्द्रकला तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—अन्विति । अनुपजातोऽसमुत्पन्नो रागो यस्याः सा ताम् ।
विरक्तमित्यर्थः । पक्षे राग आरक्ता । आरक्तमित्यर्थः । अमथीति । अमथितोऽविलोडितो य उदधिः
समुद्रस्तस्य जलं पानीयं तस्य संपत्संपत्तिस्तामिव । उभयोः सदृशलमाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये प्रसन्नां
दृष्टचित्ताम् । पक्षेऽन्तःप्रसन्नामकलुषिताम् । असमस्तेति । असमस्ताऽसमासगा या पदवृत्तिः कैशिक्या-
दिस्तामिव । 'कैशिक्याद्याः पदवृत्तयः' इत्यलंकारे प्रसिद्धम् । उभयोः साधर्म्यमाह—अद्भ्वेति । द्बन्तो
युद्धं तद्रहिताम् । 'द्बन्तः समाधातः' इति कोशः । पक्षे द्बन्तः समासः । बौद्ध इति । बौद्धः सुगतस्तस्य
बुद्धिर्धिषणा तामिव । एतयोस्तुल्यतामाह—निरेति । आलम्ब्यनसाश्रयस्तद्रहिताम् । स्वतन्त्रमित्यर्थः ।
पक्षे निरालम्बनामर्थशून्याम् । तन्मतेऽर्थानां घटपटादीनामभावात् । शून्यवादित्वादित्यर्थः । वैदेहीति ।
वैदेही जानकी । 'वैदेही मैथिली सीता' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तामिव । उभयोस्तुल्यत्वं निरूपयन्माह—
प्राप्तेति । प्राप्त आसादितो ज्योतिषि परमात्मनि प्रवेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे प्राप्नो ज्योतिषि बहौ
प्रवेशो यथेति बहुव्रीहिः । द्यूतेति । द्यूतं दुरोदरं तस्य कला विज्ञानं तत्र कुशला प्रवीणा तामिव । उभयोः
समानतां प्रदर्शयन्माह—वशीति । वशीकृतान्यक्षाणीन्द्रियाणि हृदयं चित्तं च यया सा ताम् । पक्षे
वशीकृतमक्षैः पाशकैर्हृदयं यस्या इति बहुव्रीहिः । महीति । मही वसुंधरा तामिव । उभयोः शब्दसाम्य-
माह—जलेति । जलेन नीरेण भृतो भृतो देहो यया सा ताम् । निराहारमित्यर्थः । पक्षे जलेन भृताः
पोषिता देहा यस्याम् । तदुक्तम्—'वृष्टेरोषधयः । ओषधीभ्योऽन्नम् । तद्रसरूपेण शुक्लमधिगच्छति ।
शुक्राद्वै जरायुजा देहाः' इति । हिमेति । हिमसमयः शीतकालस्तस्य दिनमुखं प्रत्यूषस्तस्य लक्ष्मीः
श्रीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्माह—परीति । परि सामस्येन गृहीतो भास्करस्य सूर्यस्यातप आलोको
यया सा ताम् । 'तपस्विनां सूर्यातपग्रहणं महाफलाय' इति श्रुतेः । पक्षे परिगृहीतो मुषितो भास्करस्यातपः
कान्तिप्रकाशो यथेति बहुव्रीहिः । आर्येति । आर्या छन्दोविशेषस्तामिव । उभयोः साधर्म्यमाह—
उपात्तेति । उपात्ता स्वीकृता यतिगणानां मुनिजनानां उचिता योग्या मात्रोपव(क)रणं यथेति सा ताम् ।
पक्षे उपात्ता यतयो विश्रामा गणां मगणादयस्तेषामुचिता मात्रा वृष्टिर्यथेति बहुव्रीहिः । आलिखितेति ।
आलिखिता चित्रिता तामिव । अत एवाचलं निश्चलमवस्थानं यस्याः सा ताम् । अंशुमयीति । अंशुमयी
तेजोमयीमिव । तन्विति । तनुच्छाया देहकान्तिस्तयानुलितं व्याप्तं भूतलं यया सा ताम् । अन्याप्यंशुमयी
भवति । सापि कान्त्याच्छादितभूतला स्यादित्येतयोः साम्यम् । निर्ममामिति । निर्गतो ममत्वभावो यस्याः
सा ताम् । निरिति । निर्गतोऽहंकारोऽभिमानो यस्याः सा ताम् । निरिति । निर्गतो मत्सरो गुणेष्वप्यया

टिप्पणं—१ शिरःशशिकलाया उदयास्तमनयोरभावादाकर्ण्यं न जायत इत्याशयः । २ विलोडने
सति तस्मिन्नाविलता जायते । ३ शीतोष्ण-सुख-दुःखादिद्बन्धानुभवरहितमित्यर्थः । ४ आसक्तितद्रहि-
ताम् । बौद्धबुद्धिस्तु-निर्विषया । तेषां मते ज्ञानमेव घटादिरूपेण भासते । भेदस्तु भ्रान्तिवशादिति ।

पाठा०—१ उदधिसंपदम्, २ दिवस, ३ परिपीत, ४ समुपात्त, ५ निर्मला; निर्ममाम्.

राम्, निर्मत्सराम्, आमानुषाकृतिम्, दिव्यत्वादपरिज्ञायमानवयःपरिमाणामप्यष्टादशवर्षदे-
शीयामिवोपलक्ष्यमाणाम्, प्रतिपन्नपाशुपतव्रतां कन्यकां ददर्श ।

ततोऽवतीर्थ तरुशाखायां बद्ध्वा तुरङ्गममुपसृत्य भगवते भक्त्या प्रणम्य त्रिलोचनाय तामेव
दिव्ययोषितमनिमिषपक्ष्मणा निश्चलनिबद्धलक्ष्येण चक्षुषा पुनर्निरूपयामास । उदपादि चास्य
रूपसंपदा कान्त्या प्रशान्त्या चाविर्भूतविस्मयस्य मनसि—“अहो जगति जन्तूनामसमर्थितोप-
नतान्यापतन्ति वृत्तान्तान्तराणि । तथाहि । मया मृगयायां यदृच्छया निरर्थकमनुबध्नता तुर-
ङ्गमुखमिथुनमयमतिमनोहरो मानवानामगम्यो दिव्यजनसंचरणोचितः प्रदेशो वीक्षितः । अत्र
च सलिलमन्वेषमाणेन हृदयहारि सिद्धजनोपसृष्टजलं सरो दृष्टम् । तत्तीरलेखाविश्रान्तेन
चामानुषं गीतमाकर्णितम् । तच्चानुसरता मानुषदुर्लभदर्शना दिव्यकन्यकेयमालोकिता । न हि
मे संशीतिरस्या दिव्यतां प्रति । आकृतिरेवानुमापयत्यमानुषताम् । कुतश्च मर्त्यलोके संभूति-

यस्याः सा ताम् । निर्गतेर्ध्यामित्यर्थः । अमेति । न विद्यते मानुषस्य मनुष्यस्याकृतिराकारो यस्याः सा ताम् ।
दिव्याकारमित्यर्थः । दिव्यत्वादिति । दिव्यत्वाद्गान्धर्वपुत्रीत्वादपरिज्ञायमानमनिश्चीयमानं वयोऽवस्थाविशे-
षस्तस्य परिमाणं मानं यस्यामित्थंभूतामप्यष्टादशवर्षदेशीयामिव किञ्चिद्यूनाष्टादशवर्षीयामिवोपलक्ष्यमाणं
दृश्यमाणाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत इति । कन्यकादर्शनानन्तरं तुरङ्गमादश्चादवतीर्थावरोहणं कृत्वा तरुशाखायां तुरङ्गममिन्द्रायुधं बद्धो-
पसृत्य समीपे गत्वा भक्त्या श्रद्धया भगवते त्रिलोचनाय शंभवे प्रणम्य नमस्कृत्य तामेव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपा-
मेव दिव्ययोषितममानुषीं स्त्रियम् । अनीति । अनिमिषं निमेषोन्मेषरहितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्स्तेन ।
निश्चलेति । निश्चलं यथा स्तात्तथा निबद्धं लक्ष्यं वेधं येनैवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण । पुनरिति । मण्डपिका-
प्रवेशानन्तरं निरूपयामास । साकल्येन ददर्शैत्यर्थः । चकारः पुनरर्थकः । अस्मेति । चन्द्रापीडस्य मनस्वेव-
मुदपाद्युत्पन्नं बभूव । किंविशिष्टस्य तस्य । आविर्भूतः प्रकटीभूतो विस्मय आश्चर्यं यस्य स तथा तस्य । कथा ।
तस्या रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या । कान्त्या देहवीर्या । प्रशान्त्या प्रशमेन वा । एतदेव विस्मयजनकं प्रदर्शय-
न्नाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । जगति विश्वस्मिन् जन्तूनां प्राणिनामसमर्थितोपनतान्यतर्कितप्राप्तानि
वृत्तान्तान्तराण्युदन्तान्तराण्यापतन्त्यागच्छन्ति । तदेव दर्शयति—तथाहीति । मया मृगयायामाखेटकवृत्तौ
यदृच्छया स्वेच्छया तुरङ्गमुखमिथुनं किंनरयुग्ममनुबध्नतानुव्रजता । अयं प्रत्यक्षगतोऽतिमनोहरोऽतिरुचिरो
मानवानां मनुष्याणामगम्योऽगोचरो दिव्यजनानां विद्याधरप्रभृतीनां संचरणं भ्रमणं तत्रोचितो योग्यः प्रदेशो
भूभागो वीक्षितोऽवलोकितः । अत्रेति । अस्मिन्देशे सलिलं पानीयमन्वेषमाणेन शोध्यमानेन सरस्तटाकं
दृष्टं वीक्षितम् । एतदेव विशिनष्टि—हृदयेति । हृदयहारि मनोहृतिसिद्धजनैरुपसृष्टं सेवितमेतादृशं जलं पानीयं
यस्मिन् । तत्पार्श्वोत्तस्य सरसस्तीरं प्रतीरं तस्य लेखा प्रान्तवीथी तस्यां विश्रान्तेन संस्थितेन । चकारः समुच-
यार्थः । अमानुषं दिव्यं गीतं गानमाकर्णितं श्रुतम् । तच्चेति । तद्वीतमनुसरताम(अ)नुगच्छतां(ता) मानुषाणां
भूस्पृशां दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधेयं दिव्यकन्यकालोकिता दृग्विषयीकृता । न हीति । हि
निश्चितम् । अस्याः कन्यकाया दिव्यतां प्रति मे मम संशीतिर्नास्ति संदेहो नास्ति । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—
आकृतिरिति । आकृतिराकार एवामानुषतां देवरूपतामनुमापयति । अमानुषताविषयकाभुमिति जनयतीत्यर्थः ।
अन्यदपि कारणान्तरमाह—कुत इति । एवंविधानामेतादृशानां गन्धर्वा देवगायनास्तेषां ध्वनेर्नादस्य विशेषे-

टिप्पणं—१ उपसृष्टमित्येव सहृदयानुमोदितः पाठः ।

पाठां—१ प्रमाणाम्, २ व्रतां च, ३ तुरङ्गम्; तुरगम्, ४ महाभक्त्या, ५ पार्वतीपतये, ६ अनिमेष, ७ विस्मयमनसि, ८ मनसि वितर्कः, ९ तुरग, १० वीक्षितः क्षितेः, ११ उपसृष्ट.

रेवंविधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणाम् । तद्यदि मे सहसा दर्शनपथान्नापयति, नारोहति वा कैलासशिखरम्, नोत्पतति वा गगनतलम्, ततः 'का त्वम्, किमभिधाना वा किमर्थं वा प्रथमे वयसि प्रतिपन्ना ब्रतम्' इति सर्वमेवैतदेनामुपसृत्य पृच्छामि । अतिमहानयमवकाश आश्चर्याणाम्" इत्यवधार्य तस्मादेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतमं स्तम्भमाश्रित्य समुपविष्टो गीतसर्मास्यवसरं प्रतीक्षमाणस्तस्यौ ।

अथ गीतावसाने मूकीभूतवीणा प्रशान्तमधुकररुतेव कुमुदिनी सा कन्यका समु-
त्थाय प्रदक्षिणीकृत्य कृतहरप्रणामा परिवृत्य स्वभावधवलया तपःप्रभावप्रगल्भया दृष्ट्या
समाश्वासयन्तीव, पुण्यैरिव स्पृशन्ती, तीर्थजलैरिव प्रक्षालयन्ती, तपोभिरिव पावयन्ती,
शुद्धिमिव कुर्वाणा, वरप्रदानैर्मिवोपपादयन्ती, पवित्रतामिव नयन्ती, चन्द्रापीडमावभाषे—
'स्वागतमतिथये । कथमिमां भूमिमनुप्राप्तो महाभाग । तदुत्तिष्ठ । आगम्यताम् । अनुभूय-

पाणां मन्द्रादीनां मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे कुतः संभूतिरुत्पत्तिः स्यात् । तदिति हेत्वर्थः । यदि यावत् । मे मम सहस्रकस्माद्दर्शनपथाद्विलोकनमार्गाच्चापयति नापसरति । वेति विकल्पार्थः । तथा कैलासशिखरं रजताद्रिशृङ्गं नारोहति नारोहणं करोति । गगनतलं व्योमतलं नोत्पतति नोर्ध्वं गच्छति । तत इति । तावत्का त्वम्, किमभिधाना किंनाम्री, किमर्थं किंप्रयोजनं प्रथमे वयसि बाल्यावस्थायां पाशुपतं व्रतं प्रतिपन्ना खीकृतवती । सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । इत्येतत्सर्वैरेनां कन्यकामुपसृत्य संगीपे गत्वा पृच्छामि प्रश्नं करोमि । अतीति । आश्चर्याणां कौतुकानामयमतिमहानवकाशोऽसंकीर्णं स्थलम् । इति पूर्वोक्तमवधार्य निर्णयं कृत्वा तस्यां पूर्वोक्तायामेव स्फटिकमण्डपिकायामन्यतममन्यतरं स्तम्भं स्थूणामाश्रित्याश्रयणीकृत्य समुपविष्टो निषण्णः । गीतेति । गीतं गानं तस्य समाप्तिः पर्याप्तिस्तस्या अवसरः समयस्तं प्रतीक्षमाणः प्रतीक्षां कुर्वाणस्तस्यौ स्थितवान् ।

अथेत्यानन्तर्यं । गीतावसाने गीतपर्यन्ते मूकीभूता मौनमाश्रिता वीणा वल्लकी यस्याः सा तथा । श्वेतल-
सादस्यादाह—प्रशान्तेति । प्रशान्तः शान्तिं प्राप्तो मधुकराणां भ्रमराणां मधुरं मिष्टं रुतं शब्दो यस्यामे-
वंभूता कुमुदिनीव । ततस्तस्मात्स्थलात्सा कन्यका समुत्थायोत्थानं कृत्वा प्रदक्षिणीकृत्य प्रदक्षिणां दत्वा ।
कृतेति । कृतो विहितो हराय प्रणामो नमस्कारो यया सा । परिवृत्येति । परावर्तनं कृत्वा स्वभावेन न
चोपाधिना धवलया शुक्लत्वेन निर्विकारत्वात् । तप इति । तपःप्रभावस्तपोमाहात्म्यं तेन, प्रगल्भया
प्रौढया दृष्ट्या लोचनेन समाश्वासयन्तीवाश्वासनां कुर्वन्तीव । पुण्यैरिति । पुण्यैर्धर्मैः स्पृशन्तीव स्पर्शं कुर्व-
न्तीव । तीर्थानि मागधप्रभृतीनि तेषां जलैः पानीयैः प्रक्षालयन्तीव क्षालनां कुर्वन्तीव । तपोभिस्तपस्याभिः
पावयन्तीव पवित्रीकुर्वन्तीव । शुद्धिं नैर्मल्यं कुर्वाणेव । वरप्रदानं वाञ्छितदानमुपपादयन्तीव जनयन्तीव ।
पवित्रतां पावित्र्यं नयन्तीव प्रापयन्तीव । चन्द्रापीडमावभाषे आभाषितवती । किं तदित्याह—
स्वागतमिति । अतिथये प्राघूर्णकाय स्वागतं सुखेनागतम् । महेति । हे महाभाग हे महानुभाव, इमां भूमिं
कथमनुप्राप्त आगतः । तदिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । आगम्यताम् मत्पार्श्व इति शेषः । अतिथि-
सत्कार आतिथ्यमनुभूयतामनुभवविषयीकियताम् । इति परिसमाप्तौ । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण तया कन्यकयोक्तो

टिप्पणं—१ एकतममित्युचितम् । २ प्रयागप्रभृतीनीति वक्तव्ये मागधेत्युक्तिरनभिज्ञतैव धर्मस्य,
मगधस्य पुण्यदेशेष्वगगनात् ।

पाठां—१ विधानां गान्धर्वध्वनिविशेषाणां च. २ पाशुपतव्रतम्. ३ सर्वमेतत्. ४ परिसमाप्ति. ५ दानं,
६ पद्म. ७ पवित्रिताम्. ८ अवययन्ती. ९ महाभागः, १० अनुगम्यताम्.

तामतिथिसंस्कारः' इति । एवमुक्तस्तु तथा संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतमात्मानं मन्यमानो
उत्थाय भक्त्या कृतप्रणामः 'भगवति, यथाज्ञापयसि' इत्यभिधाय दर्शितविनयः शिष्य इव
तां व्रजन्तीमनुवव्राज । व्रजंश्च समर्थयामास—'हन्त, तावन्नेयं मां दृष्ट्वा तिरोभूता ।
कृतं हि मे कुतूहलेन प्रश्नाशया हृदि पदम् । यथा चेयमस्यास्तपस्विजनदुर्लभदिव्यरूपाया
अपि दाक्षिण्येतिशया प्रतिपत्तिरभिजाता विभाव्यते, तथा संभावयामि नियतमिदंमखिल-
मात्मोदन्तमभ्यर्थ्यमाना मया कथयिष्यति' इत्येवं च कृतमतिः पदशतमात्रमिव गत्वा
निरन्तरैर्दिवापि रजनीसमयमिव दर्शयद्विस्तमालतरुभिरन्धकारितपुरोभागाम्, उत्फुल्लकुसु-
मेषु लतानिकुञ्जेषु गुञ्जतां मन्दं मन्दमत्तमधुलिहां विरुतिभिर्मुखरीकृतपर्यन्ताम्, अतिदूर-
पतिनीनां च धवलशिलातलप्रतिघातोत्पतनफेनिलानामपां प्रस्रवणैरुत्कोटिग्रावविटङ्कविपा-

भाषितः संभाषणमात्रेणैवानुगृहीतं प्रसादपात्रीकृतमात्मानं मन्यमानो ज्ञायमानस्तस्मात्प्रदेशादुत्थाय
भक्त्यान्तरप्रीत्या कृतो विहितः प्रणामो नतिर्येन स हे भगवति हे खामिनि, यथा येन प्रकारेणाज्ञापयस्याज्ञां
करोषि तत्तथैवभिधायेत्युक्त्वा दर्शितः प्रकाशितो विनयो नम्रता येन स शिष्य इव विनेय इव तां कन्यकां
व्रजन्तीं गच्छन्तीमनुवव्राज पश्चाज्जगाम । व्रजंश्चेति । व्रजंगच्छन् । समर्थेति । प्रस्तुतं समर्थयामास ।
उद्देशस्य निश्चयं चकारेत्यर्थः । हन्तेति । हन्तेत्याश्चर्यं । तावदादौ इयं मां दृष्ट्वा निरीक्ष्य न तिरोभूता
नादृश्यतां गता । हीति निश्चितम् । कुतूहलेन करणभूतेन प्रश्नाशया पृच्छाभिलाषया हृदि चित्ते परं
स्थानं विहितम् । यथा चेति । यथा येन प्रकारेणास्याः प्रत्यक्षगतायाः । तपस्वीति । तपस्विजनेषु
दुर्लभं दुष्प्रापं दिव्यं मनोहरं रूपं यस्या एवभूतायाः कन्याया अपि । दाक्षिण्येति । दाक्षिण्यमनुकूलता
तस्या अतिशय आधिक्यं तेन प्रतिपत्तिर्मद्विषयिण्युत्कण्ठा विशेषरूपेणयमभिजातोत्पन्ना विभाव्यते लक्ष्यते ।
यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—तथेति । तथा तेन प्रकारेण संभावयामि संभावनां करोमि । नियतं निश्चि-
तम् । इयं कन्यका मया चन्द्रापीडेनाभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमानाखिलं समग्रमात्मनः हृत्स्वकीयस्योदन्तं कृतान्तं
कथयिष्यति प्रतिपादयिष्यति । इत्येवंप्रकारेण कृता मतिर्येनैवभूतश्चन्द्रापीडः पदशतमात्रमिव गत्वा किंचिद-
ध्यानमतिक्रम्य गुहां दरीमन्नाक्षीदपश्यत् । इतो गुहां विशेषयन्नाह—निरन्तरेति । निरन्तरैर्निबिडैर्दिवापि
दिवसेऽपि रजनीसमयमिव रात्रिकालमिव दर्शयद्विः प्रकाशयद्विरेतादृशैस्तमालतरुभिस्तापिच्छद्यैरन्ध-
कारितोऽन्धकारवदाचरितः पुरोभागोऽग्रप्रदेशो यस्यास्ताम् । उत्फुल्लेति । उत्फुल्लानि विकसितासि कुसु-
मानि पुष्पाणि येष्वेवंभूतेषु लतानिकुञ्जेषु वल्लीकुटकेषु मन्दं गुञ्जतां शब्दं कुर्वतां मदेन मत्ताः क्षीबा ये
मधुलिहो भ्रमरास्तेषां विरुतिभिः शब्दैर्मुखरीकृतो वाचालीकृतः पर्यन्तः प्रान्तो यस्याः सा ताम् । अतीति ।
अतिदूरं दविष्टं पतन्ति एवंशीला अतिदूरपत्तिन्यस्तासां च । धवलेति । धवलं शुभ्रं यच्छिलातलं प्रस्त-
रतलं तेन यः प्रतिघातः प्रतिस्खलनं तस्माद्यदुत्पतनं तेन फेनिलानां संजातछिन्दीराणामिदृशीनामपाम-
मसां प्रस्रवणैर्निर्झरैराबध्यमान आबन्धविषयीक्रियमाणो नीहरो हिमं यस्यां सा ताम् । अथ प्रस्रवणं
विशेषयन्नाह—उदिति । उदूर्ध्वं कोटयः कोणा येषामेवंभूता ये ग्रावाणः प्रस्तरास्तेषां विटङ्का उज्जतप्रदेशा-

टिप्प०—१ दाक्षिण्यस्य अतिशयो यस्याम् ईदृशी प्रतिपत्तिः 'स्वागतमतिथये' इत्यादिव्यवहारः,
इत्यर्थे उच्यते । २ हिमवर्णवत् आबध्यमानाः (उत्पाद्यमानाः) नीहाराः जलबिन्दवो यस्याम् । प्रस्र-
वणजलक्षोदवाहिनीमित्यर्थः ।

पाठा०—१ संस्कार एवमुक्तस्तथा. २ संभाषित, ३ समुत्थाय. ४ अज्ञाताकृतिस्तिरोभूता. ५ अतिशय,
६ आत्मोदन्तम्, ७ रजनीसमयम्, ८ गुञ्जताम्, ९ मन्दं मन्दम्, १० मधुमत्त. ११ पतिनाम्.

अथमानैरुच्चरन्निभिरवशीर्यमाणतुषारशिशिरशीकरासारैरावध्यमाननीहाराम्, हिमहारहर-
हासधवलैश्चोभयतः क्षरद्भिर्निर्झरैर्द्वारावलम्बितचलैश्चामरकलापामिवोपलक्ष्यमाणाम्, अन्तः-
स्थापितमणिकमण्डलमण्डलाम्, एकान्तावलम्बितयोगपट्टिकाम्, विशाखिकानिबद्धनालि-
केरीफलवल्कलमयधौतोपानद्युगोपेताम्, अवशीर्णाङ्गभस्मधूसरवल्कलशयनीयसनाथैकदेशाम्,
इन्दुमण्डलेनेव टङ्कोत्कीर्णेन शङ्खमयेन भिक्षाकपालेनाधिष्ठिताम्, संनिहितभस्मालावुकां
गुहामद्राक्षीत् ।

तस्याश्च द्वारि शिलातले समुपविष्टो वल्कलशयनशिरोभागविन्यस्तवीणां ततः पर्णपुटेन
निर्झरादागृहीतमर्धजलमादाय तां कन्यकां समुपस्थिताम् अलमतिप्रणयया । कृत-
मतिप्रसादेन । भगवति, प्रसीद । विमुच्यतामयमत्यादरः । त्वदीयमालोकनमपि सर्व-
पापप्रशमनमधमर्षणमिव पवित्रीकरणायालम् । आस्यताम् इत्यब्रवीत् । अनुवध्यमानश्च तया

स्त्वैविपाध्यमानानि विदार्थमाणानि तैः । उच्चरदिति । उच्चरन्शब्दं कुर्वन्ध्वनिः शब्दो येषां तैः । अवेति ।
अवशीर्यमाणो विशाराहतां प्राप्यमाणो यस्तुषारो नीहारस्तस्य शिशिराः शीतलाः शीकरा वातास्तजलविषुषस्ते-
षामासारो वेगवान्वर्षो येषु तैः । हिमेति । हिमं तुहिनम्, हारो मुक्ताकलापः, हर ईश्वरस्तस्य हासो
हासं तद्वद्वलैः श्वेतैः । उभयतः पार्श्वद्वये क्षरद्भिः स्रवद्भिर्निर्झरैः प्रस्रवणैः । द्वारेति । द्वारे प्रती-
हारेऽवलम्बितो यश्चलच्चामरकलापः प्रोच्छलद्वालव्यजनसमूहो यस्यामेवविधामिचोपलक्ष्यमाणां वीक्ष्यमा-
णाम् । अन्तरिति । अन्तर्मध्ये स्थापितं न्यस्तं मणिनिर्मितं कमण्डलुमण्डलं कुण्डिकावलयं यस्यां सा
ताम् । एकान्तेति । एकान्ते रहस्यवलम्बिता स्थापिता योगपट्टिका योगसाधनोपकरणं यस्यां सा ताम् ।
विशेति । विशाखिका भूमिशुद्ध्यर्थमाद्रियमाणा लोहयष्टिरूपा तस्यां निबद्धं संदानितं यन्नालिकेरी लाङ्गली
तस्याः फलं तस्य वल्कलैस्त्वविभिर्निष्पन्नं धौतं क्षालितमुपानद्युगं पादुकायुगलं तेनोपेतां सहिताम् । अवेति ।
अवशीर्णं च्युतं यदाभस्म देहविभूतिस्तेन धूसरं मलिनं यद्वल्कलशयनीयं चोचशय्या तेन सनाथः सहित
एकदेशो यस्याः सा ताम् । टङ्क इति । टङ्कः पाषाणदारणस्तेनोत्कीर्णोत्कारितेन शङ्खमयेन कम्बुदलनिर्मि-
तेन भिक्षाकपालेन भिक्षाकर्परेणाधिष्ठितामाश्रिताम् । श्वेतत्वसाम्यादाह—इन्दुरिति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मण्डले-
नेव । संनिहितेति । संनिहितं समीपवर्ति भस्मालावुकं विभूतितुम्बकं यस्यां ताम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तस्याश्चेति । तस्या गुहाया द्वारि प्रतीहारप्रदेशे यच्छिलातलं तस्मिन्नुपविष्ट आसीनश्चन्द्रापीडो वल्कल-
शयनं तस्य शिरोभागस्तत्र विन्यस्ता स्थापिता वीणा वल्लकी यया सा ताम् । तत इति । वल्लकीस्थापनान-
न्तरं पर्णपुटेन निर्झरात्प्रस्रवणादागृहीतं यदमर्धजलं तदादाय समुपस्थितां समागतां तां प्रति चन्द्रापीड इत्य-
ब्रवीदित्युवाच । इति शब्दार्थमाह—अलमिति । अतिप्रणययात्यनुरोधेनालं कृतम् । कृतमिति । अतिप्र-
सादेनातिप्रसन्नतया कृतं कृतम् । हे भगवति हे स्वामिनि, प्रसीद प्रसन्ना भव । अयमत्यादरोऽत्याग्रहो विमु-
च्यतां त्यज्यताम् । त्वदीयमालोकनमपि दर्शनमपि सर्वपापप्रशमनं सर्वैरसां प्रशमनकृतम् । अचेति । सर्वै-
नोध्यंति जाप्येऽधमर्षणं तद्वदिव पवित्रीकरणाय पावनीकरणायालं समर्थम् । अत आस्यतामुपविश्यताम् ।
भवत्या दर्शनेनैव मम कार्तार्थ्यमभूत् । ततः किमातिथ्येनेति भावः । अन्विति । तया कन्यक्यानुवध्यमानो-

टिप्पणं—१ शिख्या, 'छाँका' इतिभाषाख्याता । टीकाकृतोऽर्थस्तु मृग्यः । २ मरुकृते अत्यन्तं क्लेशा-
नुभवेनेत्यर्थ उचितः । ४ 'अनुवध्यमानः' कृतानुरोधः इत्येव पाठो ग्रन्थोचितः ।

पाठा०—१ धारा. २ चारुचलत्. ३ शिखरनिबद्ध. ४ नारिकेल. ५ आगृहीतार्थसलिलम्, ६ असमर्थम्,
७ तदीयम्, ८ अप्यत्र खल्ल, ९ अनुवध्यमानः,

तां सर्वांमतिथिसपर्यामतिदूरावनतेन शिरसा सप्रश्रयं प्रतिजग्राह । कृतातिथ्यया च तया द्वितीयशिलातलोपविष्टया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा क्रमेण परिपृष्टो दिग्विजयादारभ्य किंनर-
मिथुनानुसरणप्रसङ्गेनागमनमात्मनः सर्वमाचक्षे । विदितसकलवृत्तान्ता चोत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालमादाय तेषामायतनतरूणां तलेषु विचचार । अचिरेण च तस्याः स्वयं-
पतितैः फलैरपूर्यत भिक्षाभाजनम् । आगत्य च तेषां फलानामुपयोगाय नियुक्तवती चन्द्रा-
पीडम् । आसीच्च तस्य चेतसि—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम तपसाम् । किमतः परमाश्रयं यत्र
वैयपगतचेतना अपि सचेतना इवास्यै भगवत्यै समतिसृजन्तः फलान्यात्मानुग्रहमुपपादयन्ति
वनस्पतयः । चित्रमिदमालोकितमस्माभिरदृष्टपूर्वम्’ इत्यधिकतरोपजातविस्मयश्चोत्थाय त-
मेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं नातिदूरं संयम्य निर्झरजलनिर्वर्तितस्नानविधि-
स्तान्यैमृतवत्स्वादुभुज्य फलानि पीत्वा च तुषारशिशिरं प्रस्रवणजलमुपस्पृश्य चैकान्ते
तावदवतस्थे यावत्तयापि कन्यकया कृतो जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः ।

इति परिसमापिताहारां निर्वर्तितसंध्योचिताचारां शिलातले विश्रब्धमुपविष्टां निभृतमुपसृत्य

ऽनुहृद्यमानः । चकारः पुनरर्थकः । तां सर्वां समग्रातिथिसपर्यामभ्यागतपूजामतिदूराद्विष्टादवनतेन नमितेन
शिरसोत्तमाङ्गेन सप्रश्रयं सविनयं प्रतिजग्राह गृहीतवान् । कृतेति । कृतं विहितमतिथ्यं यया सा तया ।
द्वितीयेति । द्वितीयं भिन्नं यच्छिलातलं तत्रोपविष्टयासीनया क्षणमिव तूष्णीं स्थित्वा मौनं कृत्वा क्रमेण परि-
पाठ्या परिपृष्टोऽनुयुक्तो दिग्विजयादारभ्य किंनरमिथुनस्य यदनुसरणं यदनुगमनं तत्प्रसङ्गेन तद्वशेनात्मनः
स्वकीयस्य सर्वमागमनमाचक्षेऽकथयत् । विदितेति । विदितो ज्ञातः सकलः समग्रो वृत्तान्त उदन्तो यया
सा । चकारः पूर्ववत् । उत्थाय सा कन्यका भिक्षाकपालं भिक्षाभाजनमादाय गृहीत्वा तेषामायतनतरूणां
गुहासमीपवर्तिवृक्षाणां तलेष्वधोभागे विचचार पर्यटनं चकार । अचिरेणेति । अचिरेण खल्वकालेन स्वयं-
पतितैः स्वभावतश्च्युतैः फलैस्तस्या भिक्षाभाजनमपूर्यत परिपूरितमभूत् । आगत्येति । आगत्यैव तेषां फला-
नामुपयोगायोपभोगार्थं चन्द्रापीडं नियुक्तवती प्रेरितवती । तस्येति । तस्य चन्द्रापीडस्य चेतसि मनसीत्या-
सीदित्यभूत् । इतिशब्दद्योत्यं प्रदर्शयन्नाह—खल्विति । खलु निश्चयेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । तपसाम-
साध्यमशक्यं नास्ति तथाप्यतःपरमेतदन्यत्किमाश्चर्यं चोद्यं भवेत्तदेवाह—यत्रेति । यस्मिन्प्रदेशेऽपगता
दूरीभूता चेतना चैतन्यं येषामेवंभूता अपि वनस्पतयो वृक्षाः सचेतना इव सचेतन्या इवास्यै भगवत्यै फलानि
समतिसयेन सृजन्तो ददत आत्मानुग्रहं निजसाफल्यमुपपादयन्ति निष्पादयन्ति । चित्रमिति । अदृष्टपू-
र्वमवीक्षितपूर्वमिदं चित्रमाश्चर्यमालोकितं वीक्षितम् । अधीति । अधिकतरोऽतिभूयानुपजातः समुत्पन्नो
विस्मयो यस्य स उत्थाय तमेव प्रदेशमिन्द्रायुधमानीय व्यपनीतपर्याणं दूरीकृतपत्न्ययनं नातिदूरे समीपे
संयम्य निबध्य । निर्झरेति । निर्झरजलेन प्रस्रवणपानीयेन निर्वर्तितो निष्पादितः स्नानविधिरास्नावविधिर्येन
स तान्यमृतवत्स्वादुनि मिष्टानि फलान्युपभुज्यास्वाद्य च तुषारस्य नीहारस्य शिशिरं शीतलं प्रस्रवणजलं
निर्झराम्भः पीत्वा चोपस्पृश्याचमनं कृत्वैकान्ते रहसि तावदवतस्थे तावत्कालमासेदिवान्यावत्तयापि कन्यकया
जलफलमूलमयेष्वाहारेषु प्रणयः लेहः कृतः ।

इतीति । इति पूर्वोक्तप्रकारेण परिसमापितः पर्याप्तिं नीत आहारो भोजनं यया सा ताम् । निर्वेति ।
निर्वर्तितो विहितः संध्योचिताचारः सायंकालयोग्यो विधिर्यया सा तां शिलातले विश्रब्धं सविश्वासं यथ

पाठा०—१ अचिरेण तस्याः, २ यदनु, यत्र च, ३ विगत, ४ पर्याणे च, ५ निर्वर्तित, ६ अमृततरस, ७ उप
शुज्य, ८ उपस्पृश्यैकान्ते, ९ उपतसे, १० कन्यया.

नातिदूरे समुपविश्य मुहूर्तमिव स्थित्वा चन्द्रापीडः सविनयमवादीत्—‘भगवति, त्वत्प्रसादप्राप्तिप्रोत्साहितेन कुतूहलेनाकुलीक्रियमाणो मानुषतासुलभो लघिमा वलादनिच्छन्तमपि मां प्रश्नकर्मणि नियोजयति । उपजनयति हि प्रभुप्रसादलवोऽपि प्रागल्भ्यमधीरप्रकृतेः । स्वल्पायैकावस्थाने कालकला परिचयमुत्पादयति । अणुरण्युपचारपरिग्रहः प्रणयमारोपयति । तद्यदि नातिखेदकरमिव ततः कथनेनात्मानमनुग्राह्यमिच्छामि । अतिमहत्त्वलु भवदर्शनात्प्रभृति मे कौतुकमस्मिन्विषये । कतरन्मरुतामृषीणां गन्धर्वाणां गुह्यकानामप्सरसां वा कुलमनुगृहीतं भगवत्या जन्मना । किमर्थं वासिन्कुसुमसुकुमारे नये वयसि व्रतग्रहणम् । केदं वयः, केयमाकृतिः, क चायं लावण्यातिशयः, केयमिन्द्रियाणामुपशान्तिः । तदद्भुतमिव मे प्रतिभाति । किं वानेकसिद्धसाध्यसंबद्धानि सुरलोकसुलभान्यपहाय दिव्याश्रमपदान्येकाकिनी वनमिदममानुषमधिवससि । कश्चायं प्रकारो यत्तैरेव पञ्चभिर्महाभूतैरारब्धमीदृशं

स्यात्तथोपविष्टामासीनाम् । निवृत्तं निश्चलं यथा स्यात्तथोपसृत्य समीपे गत्वा नातिदूरे समुपविद्यास्थाय मुहूर्तमिव क्षणमात्रमिव स्थित्वा विलम्ब्य चन्द्रापीडः सविनयं विनयसंयुक्तं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । हे भगवति हे स्वामिनि । त्वदिति । तव प्रसादस्य प्राप्तिलब्धितया प्रोत्साहितेन प्रगुणीकृतेन कुतूहलेन कौतुकेनाकुलीक्रियमाणो व्याकुलतां नीयमान एवविधो यो लघिमा तुच्छस्वभावः । कीदृशः । मानुषता मानवता तत्र सुलभः सुप्रापो मां बलाद्धठादनिच्छन्तमवाञ्छन्तमपि प्रश्नकर्मणि पृच्छाक्रियायां नियोजयति व्यापारयति । उपजनेति । हीति निश्चितम् । प्रभोः स्वामिनः प्रसादलवोऽपि प्रसन्नतालेशोऽप्यधीरप्रकृतेश्चञ्चलस्वभावस्य प्रागल्भ्यं धाष्टर्यमुपजनयत्युपपादयति । स्वल्पेति । एकावस्थान एकावस्थितौ स्वल्पापि स्तोकापि कालकला पञ्चदशलवात्मिका परिचयं संस्तवमुत्पादयति जनयति । अणुरपि परमाणुरण्युपचारपरिग्रहः पूजास्वीकारः प्रणयं ज्ञेयमारोपयत्यारोपविषयीकरोति । तदिति । तद्यदि नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकसहशमिव ततः कथनेन निवेदनेनात्मानमनुग्राह्यमभ्युपपत्तिविषयमिच्छामि समीहे । अतीति । खलु निश्चये । भवदर्शनात्प्रभृति तवालोकनादारभ्य मे ममास्मिन्विषये प्रश्रविषयेऽतिमहत्कौतुकमल्लाश्रयम् । कतरदिति । मरुतां देवानाम्, ऋषीणां मुनीनाम्, गन्धर्वाणां देवगायनानाम्, गुह्यकानां यक्षाणाम्, अप्सरसां तिलोत्तमादीनां मध्ये । निर्धारणे षष्ठी । जन्मना प्रादुर्भावेन भगवत्या स्वामिन्या कतरत्कतमत्कुलमन्वयोऽनुगृहीतमनुग्रहविषयीकृतम् । किमिति । किमर्थम् । किं प्रयोजनमिति यावत् । नेति विकल्पार्थः । अस्मिन्नेव नूतने वयस्यवस्थायां कुसुमं पुष्पं तद्वत्सुकुमारे कोमले व्रतग्रहणं नियमस्वीकारः । केति महदन्तरे । इदं प्रत्यक्षोपलभ्यमानं वयः क । अथ केयमाकृतिराकारविशेषः क । तथा लावण्यं चातुर्यं तस्यातिशय आधिक्यं क । तथेन्द्रियाणां करणानामियमुपशान्तिर्विषयोपरमः क । तदिति । मे मम तत्सर्वं पूर्वोक्तमद्भुतमिवाश्चर्यमिव प्रतिभाति प्रतिभासते । अन्यच्च । किमिति पूर्ववत् । अनेकेति । अनेके बहवो ये सिद्धा महायोगिनस्तैः साध्या निष्पाद्याः क्रिया इत्यर्थः । ताभिः संबद्धानि संकीर्णानि सुरलोका देवसमूहास्तेषां सुलभानि सुप्रापाण्येवंविधानि दिव्याश्रमपदानि महामुनीनां निवासस्थानान्यपहाय विमुच्यैकाकिन्यसहायामानुषं मनुष्यवर्जितमिदं वनमरण्यं कथं त्वं भवत्यधिवससि । ‘उपान्वध्याङ्गसः’ इति वनमित्यस्याधिकरणस्य कर्मसंज्ञायां द्वितीया । कश्चेति । कश्चानिर्दिष्टस्वरूपोऽयं प्रकारः प्रभेदो यत्तैरेव सर्वप्रसिद्धैरेव पञ्चभिर्महाभूतैः पृथि-

टिप्पण—१ सौन्दर्यम् । २ ‘अनेकसिद्ध-साध्यसंबाधानि’ इत्येव पाठः, संबाधानि संकुलानीति तदर्थः । ३ विशेषः ।

पाठा०—१ जनयति. २ हि न. ३ एकदेशवस्थाने; एकदेशवस्थान. ४ अनुगृह्यमाणम्. ५ वयः, केदं तवः. ६ अद्भुतम्. ७ किं निमित्तम्. ८ संबन्धानि; संबाधानि. ९ सुभगानि. १० कश्चायं प्रजापतेः प्रकारो यत्तैरेव महाभूतैः पञ्चभिः. ११ ईदृशीम्.

धवलतां धत्ते शरीरम् । नेदमस्माभिरन्यत्र दृष्टुतपूर्वं वा । अपनयतु नः कौतुकम् । आवे-
दयतु भवती सर्वमिदम्' इत्येवमभिहिता सा किमप्यन्तर्ध्यायन्ती तूष्णीं मुहूर्तमिव स्थित्वा
निःश्वस्य स्थूलस्थूलैरन्तर्गतां हृदयशुद्धिमिवादाय निर्गच्छद्भिः, इन्द्रियप्रसादमिव वर्षद्भिः,
तपोरसनिःस्यन्दमिव स्रवद्भिः, लोचनविषयं धवलमानमिव द्रवीकृत्य पातयद्भिः, अच्छाच्छैः
अमलकपोलस्थलस्खलितैः, अवशीर्णहारमुक्ताफलतरलपातैः अनुबद्धबिन्दुभिः वल्कलावृ-
तकुचशिखरजर्जरितसीकरैरशुभिरामीलितलोचना निःशब्दं रोदितुमारेभे । तां च प्ररुदितां
दृष्ट्वा चन्द्रापीडस्तत्क्षणमचिन्तयत्—'अहो दुर्निवारता व्यसनोपनिपातानाम्, यदीदृशीम-
प्याकृतिमनभिभवनीयामात्मीयां कुर्वन्ति । सर्वथा न न कंचन स्पृशन्ति शरीरधर्माणमुप-

व्यसेजोवाप्याकाशरूपैरारब्धं रचितमीदृशं शरीरं देहः । धवेति । धवलमानं धत्ते दधाति । नेति ।
इदमेतादृशमस्माभिरैदं युगीनैरन्यस्मिन्देशान्तरे पूर्वं न दृष्टं न वीक्षितम् । नापि पूर्वं कस्यचिन्मुखाच्छ्रुतमाकर्णि-
तम् । अपेति । नोऽस्माकं कौतुकं महदाश्चर्यमपनयतु दूरीकरोतु । आवेति । भवती स्वामिनी सर्वमिदं
पूर्वोक्तमावेदयतु निवेदयतु । इतीति । इत्येवंप्रकारेणाभिहिता प्रतिपादिता सा किमप्यनिर्वचनीयमन्तश्चित्ते
ध्यायन्ती चिन्तयती तूष्णीं जोषं मुहूर्तसदृशम् । अत्र सदृशार्थं इवप्रयोगः । निःश्वस्य निश्वासं
मुक्त्वा । पूर्वातुभूतस्य दुःखस्य स्मरणादिति भावः । अश्रुभिर्नैत्रजलैरामीलिते संकुचिते लोचने नेत्रे यस्याः
सा तादृशी निःशब्दं ध्वनिवर्जितं यथा स्यात्तथा रोदितुं रोदनं कर्तुमारेभ आरम्भं चकार । अथाश्रु विशेष-
यन्नाह—स्थूलेति । स्थूलानि च स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः । अतिश्वेतत्वसाम्यादाह—अन्तरिति ।
अन्तर्गतां मध्यप्राप्तां हृदयशुद्धिं चित्तनैर्मल्यमिवादाय गृहीत्वा निर्गच्छद्भिर्बहिरागच्छद्भिः । इन्द्रियेति ।
इन्द्रियाणामक्षाणां प्रसादं प्रसन्नतामिव वर्षद्भिर्वर्षणं कुर्वद्भिः । तप इति । तपसां चान्द्रायणादीनां रस-
निःस्यन्दमिव प्रवरहस्यमिव स्रवद्भिः क्षरद्भिः । लोचनेति । लोचनविषयं नेत्रसंबन्धिनं धवलमानं श्वेति-
मानमिव द्रवीकृत्य रसीकृत्य पातयद्भिः । अच्छेति । अच्छानि चाच्छानि चाच्छाच्छानि तैः । अतिस्व-
च्छैरित्यर्थः । अमलेति । अमलं निर्मलं यत्कपोलस्थलं तत्र स्खलितैः स्खलनां प्रातैः । अवशीर्णेति ।
अवशीर्णछुटितो यो हारो मुक्ताप्रालम्बस्तस्य मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तद्वत्तरलः कम्पनः पातो येषां तैः ।
एतेनोज्ज्वलत्वसाम्यात्क्षरन्मुक्ताफलसाम्यमश्रूणां ध्वनितम् । अनुबद्धाः परस्परावुविद्धा बिन्दवो विप्रुषो
येषां तैः । वल्कलेति । वल्कलावृतौ चोचाच्छादितौ यौ कुचौ पयोधरौ तयोः शिखरमग्रं तेन जर्जरिताः
शिथिलतां प्राप्ताः सीकराः कणा येषां तैः । एतेन कुचयोरतिकाठिन्यं व्यञ्जितम् । अन्ययस्तु प्रागेवोक्तः ।
तामिति । तां कन्यकाम् । चकारः पुनरर्थकः । प्ररुदितां कृताश्रुपातां दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडस्तत्क्षणं
तस्मिन्नवसरेऽचिन्तयच्चिन्तितवान् । चिन्ताविषयमाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । व्यसनानि मैद्य-
पानादीनि तत्रोपनिपाता अत्यासक्तिरूपास्तेषां दुर्निवारता दुर्हेयता । अनलपायासेन निवारयितुं शक्यते, न तु
स्वल्पप्रयासेनेति भावः । यदिति हेत्वर्थः । अनभिभवनीयां न परैरभिभवितुं योग्यामेतादृशीमलौकिकीमप्या-
कृतिमाकारमात्मीयां स्वायत्तां कुर्वन्ति प्रणयन्ति । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेणोपतापाः कामाभिलाषाः

टिप्प०—१ हन्त ! न कविसूक्तीनां स्तोकोपि परिवयष्टीकाकारवराकस्य । 'रारब्धमीदृशीं धवलतां
धत्ते शरीरम्' इत्येव मधुरः पाठः । अर्थः स्फुटः । २ वैलक्षण्यमित्यर्थः । ३ तपांस्तेव रसाः (द्रवाः)
तेषां निखन्दं धारां क्षरद्भिरिव, इत्यर्थो योग्यः । ४ हन्त धिक् टीकाकारम् । ग्रन्थकारो यां मूर्तिमतीं पवि-
त्रतां चित्रयति तत्र मद्यपानादेः कः प्रसङ्गः ? अस्तु. व्यसनोपनिपातानां दुःखोपस्थितीनाम् अहो दुर्निवा-
रता अभिभवितुमशक्यता ? अर्थात् देवोपस्थापितानि दुःखानि न केनचिद्वारयितुं शक्यानीति भावः ।

पाठा०—१ पूर्वम्. २ आवेदयतु सर्वम्. ३ हारमुक्तमुक्ता.

तापाः । बलवती हि द्वन्द्वानां प्रवृत्तिः । इदमपरमधिकतरं जनितमतिमहन्मनसि मे कौतुक-
मस्या बाष्पसलिलपातेन । न ह्यल्पीयसा शोककारणेन क्षेत्रीक्रियन्त एवंविधा मूर्तयः । न
हि क्षुद्रनिर्घातपाताभिहता चलति वसुधा' इति । संवर्धितकुतूहलश्च शोकस्मरणहेतुतामुपगत-
मपराधिनमिवात्मानमवगच्छन्नुत्थाय प्रस्रवणादञ्जलिना मुखप्रक्षालनोदकमुपनिन्ये । सा तु
तदनुरोधाद्विच्छिन्नबाष्पजलधारासंतानापि किञ्चित्कषायितोदरे प्रक्षाल्य लोचने वल्कलो-
पान्तेन वदनमपमृज्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य शनैः शनैः प्रत्यवादीत्—

‘राजपुत्र, किमनेनातिनिर्वृणंहृदयाया मम मन्दभाग्यायाः पापाया जन्मनः प्रभृति
वैराग्यवृत्तान्तेनाश्रवणीयेन श्रुतेन । तथापि यदि महत्कुतूहलं तत्कथयामि । श्रूयताम्—एत-
त्प्रायेण कल्याणाभिनिवेशिनः श्रुतिविषयमापतितमेव यथा विबुधसङ्घान्यैः परसेना नाम

कंचन शरीरधर्माणं न न स्पृशन्ति न नाश्लिषन्ति । ‘द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः’ इति न्यायाद्विनकार-
प्रयोगः । वलेति । हि निश्चितम् । द्वन्द्वानां सुखदुःखानां प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बलवती बलिष्ठा । इदमिति ।
मे मम मनसि चित्त इदमपरमन्यदधिकतरं महत्कौतुकमाश्चर्यं जनितमुत्पादितमस्याः कन्यकाया बाष्पसलि-
लमश्रुजलं तस्य पातेन पतनेन । जितेन्द्रियभ्रामाया अस्या अश्रुपतनमेव महदाश्चर्यमिति भावः । ननु
स्वल्पमेव शोककारणमित्याह—न हीति । हीति निश्चितम् । अल्पीयसा कनीयसा शोककारणेन खेद-
निमित्तेनैवंविधा अनिर्वचनीयस्वरूपा मूर्तयः शरीराणि न क्षेत्रीक्रियन्ते नाश्रयीक्रियन्ते । अत्रैव हेतुमाह—
न हीति । क्षुद्रस्तुच्छो यो निर्घातः प्रहारस्तस्य पातः पतनं तेनाभिहता ताडिता वसुधा पृथ्वी । हीति
निश्चितम् । न चलति न कम्पते । संवर्धितमिति । संवर्धितं वृद्धिं प्राप्तं कुतूहलं कौतुकं यस्यैवंभूतोऽहं
शोकस्य खेदस्य स्मरणं स्मृतिस्तस्य हेतुतां निमित्तातामुपगतं प्राप्तमत एवापराधिनं सागसमात्मानमवगच्छ-
न्निव जानन्नितोत्थाय प्रस्रवणाजिह्वारान्मुखप्रक्षालनाय वदनशुद्ध्यर्थमुदकं पानीयमञ्जलिना पाणिपुटेनोपनिन्य
आनीतवात् । सा त्विति । सा कन्यका । तु पुनरर्थकः । तस्य चन्द्रापीडस्यानुरोधादाग्रहात् । अवि-
च्छिन्नेति । अविच्छिन्नमद्युदितं बाष्पजलधारासंतानमश्रुपानीयधारासमूहं यस्या एवंविधापि किञ्चित्कषा-
यितं कषायगुणयुक्तमुदरं मध्यं ययोरेवंभूते लोचने नेत्रे प्रक्षाल्य धावनं कृत्वा वल्कलोपान्तेन चोचाञ्जलेन
वदनं मुखमपमृज्य मार्जनं कृत्वा दीर्घमायतमुष्णं तप्तं च निःश्वस्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् ।

राजेति । हे राजपुत्र, अतिनिर्वृणं निर्दयं हृदयं स्वान्तं यस्या एवंविधाया मन्दभाग्यायाः क्षीणभागधे-
यायाः पापायाः पापिष्ठाया जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरारभ्याश्रवणीयेनाकर्णनानर्हेण वैराग्यवृत्तान्तेन विरक्तोद-
न्तेन किमनेन श्रुतेनाकर्णितेन । तथापीति । एवंसत्यपि फलाभावे विद्यमानेऽपि यदि महत्कुतूहलं मह-
दाश्चर्यं तत्तर्हि कथयामि श्रुवे । प्रायेण बाहुल्येन कल्याणे श्रेयस्यभिनिवेशार्तं इत्येवंशीलं नोऽस्माकं
श्रुतिविषयं कर्णगोचरमापतितमागतम् । कुलपरम्परया श्रुतमित्यर्थः । एतदेव श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।
यथेति । विबुधसङ्घानि किंनरगृहेऽप्सरसेनाः । नामेति कोमलामन्त्रणे । कन्यकाः पुन्यः सन्ति । तासां

टिप्प०—१ प्रलाप एवायम् । संवर्धितकुतूहलः स इत्यर्थः । २ अश्रुवर्षणात् किञ्चित् रक्तम्
आविलं वा मध्यं ययोस्ते इत्यर्थ उचितः । ३ हा हन्त ईदृशोपि टीकाधार्यमाचरति !—कल्याणे अभि-
निवेशः (आग्रहो) यस्य, ईदृशस्य भवतः श्रुतिविषयं कर्णगोचरमागतमेव यद् विबुधसङ्घानि स्वर्गे ‘अप्स-
रसो’ नाम कन्यकाः (अविवाहितत्वात्) सन्तीति पाठः । टीकाकारस्य पाठो व्याख्यानं च प्रलापमात्रम् ।

पाठा०—१ महन्मम मनसि कौतुकम् ; उपजनितमतिमहन्मनसि मे कौतुकम्. २ कुतूहलभास्याः. ३ अवच्छिन्न.
४ शनैः ५ निहुरः ६ जन्मतः ७ अपसरसो.

कन्यकाः सन्तीति । तासां चतुर्दश कुलानि—एकं भगवतः कमलयोनेर्मनसः समुत्पन्नम्, अन्यद्वेदेभ्यः संभूतम्, अन्यद्वैरुद्धूतम्, अन्यत्पवनात्प्रसूतम्, अन्यदमृतान्मध्यमानादुत्थितम्, अन्यज्जलाजातम्, अन्यदर्ककिरणेभ्यो निर्गतम्, अन्यत्सोमरश्मिभ्यो निपतितम्, अन्यद्भूमेरुद्धूतम्, अन्यत्सौदामिनीभ्यः प्रवृत्तम्, अन्यन्मृत्युना निर्मितम्, अपरं मकरकेतुना समुत्पादितम्, अन्यत्तु दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानां कन्यकानां मध्ये द्वे सुते मुनिररिष्टा च बभूवतुस्ताभ्यां गन्धर्वैः सह कुलद्वयं जातम्, एवमेतान्येकत्र चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव कुलद्वयं जातम् । अत्र मुनेस्तनयानां सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणामधिको गुणैः षोडशश्चित्ररथो नाम समुत्पन्नः । स किल त्रिभुवनप्रख्यातपराक्रमो भगवता समस्तसुरमौलिमालालितचरणनलिनेनाखण्डलेन सुहृच्छब्देनोपबृंहितप्रभावः सर्वेषां गन्धर्वाणामाधिपत्यमसिलतामरीचिनिचयमेचकितेन बाहुना समुपार्जितं शैशव एवाप्तवान् । इतश्च नातिदूरे तस्यास्माद्भारतवर्षादुत्तरेणान्तरे किंपुरुष-

कन्यकानां चतुर्दश कुलानि । तत्रैकं कमलयोनेर्भगवतो विधातुर्ब्रह्मणो मनसः स्वान्तात्समुत्पन्नं संजातम् । अन्यद्वितीयं वेदेभ्यः श्रुतिभ्यः संभूतमुत्पन्नम् । अन्यतृतीयमन्नेर्विभावसोरुद्धूतं प्रकटितम् । अन्यचतुर्थं पवनाद्वायोः प्रसृतं जनितम् । अन्यत्पञ्चमममृतान्मध्यमानाद्विलोब्धमानादुत्थितं प्रादुर्भूतम् । अन्यत्षष्ठं जलाजातम् । अन्यत्सप्तमं कुलमर्ककिरणेभ्यः सूर्यदीप्तिभ्यो निर्गतं बहिरागतम् । अन्यदष्टमं सोमः कुमुदबान्धवस्तस्य रश्मिभ्यः किरणेभ्यो निपतितं च्युतम् । अन्यनवमं कुलं पृथिव्या वसुंधराया उद्धूतं प्रकटितम् । अन्यदशमं सौदामिनीभ्यो हादिनीभ्यः प्रवृत्तं प्रवर्तितम् । अन्यदेकादशं कुलं मृत्युना यमेन निर्मितं रचितम् । अपरमन्यद्वादशं मकरकेतुना मनोभवेन समुत्पादितम् । अन्यत्रिंशति । दक्षस्य प्रजापतेरतिप्रभूतानामतिबहूनां कन्यकानामात्मजानां मध्ये द्वे सुते द्वे कन्यके मुनिररिष्टा च बभूवतुर्ज्ञाते । ताभ्यां कन्यकाभ्यां गन्धर्वैर्देवगायनैः सह कुलद्वयं जातम् । एवमिति पूर्वोक्तप्रकारेण । एकत्रेति । एकस्मिन्प्रदेश एतानि चतुर्दश कुलानि । गन्धर्वाणां तु दक्षात्मजाद्वितयसंभवं तदेव पूर्वोक्तमेव कुलद्वयम् । नाधिकमित्यर्थः । अत्रेति । अस्मिन्नेव प्रदेशे मुनेर्दक्षात्मजायाः सेनादीनां पञ्चदशानां भ्रातृणां मध्ये गुणैः शौर्यादिभिरधिकः षोडशश्चित्ररथो नाम तनयः समुत्पन्नः । स इति । किलेति सत्ये । स चित्ररथस्त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्यातः प्रसिद्धः पराक्रमः शौर्यवृत्तिर्यस्य सः । भगवतेति । भगवता माहात्म्यवता । समस्तेति । समस्ताः समग्रा ये सुरा देवास्तेषां मौलिमालाः किरीटपङ्कयस्ताभिर्लालितं पालितं चरणनलिनं पादपद्मं यस्य स तेन एवंविधेनाखण्डलेनेन्द्रेण सुहृच्छब्देन मित्रशब्देनोपबृंहितः श्लाघाविषयीकृतः प्रभावः कोशदण्डजं तेजो यस्य स तथा । सर्वेषामिति । सर्वेषां समप्राणां गन्धर्वाणां देवगायनानां शैशवे बाल्य एवाधिपत्यं प्रभुत्वमाप्तवान्प्राप्तवान् । कीदृशमाधिपत्यम् । समुपार्जितमर्जितम् । केन । बाहुना भुजेन । अथ बाहुं विशेषयन्नाह—असीति । असिलता खङ्गलता तस्या मरीचिनिचयः कान्तिसमूहस्तेन मेचकितेन श्यामलितेन । इतश्चेति । अर्थान्तरे । अस्मात्स्थानान्नातिदूरे नातिदिविष्टे तस्य राज्ञोऽस्माद्भारतवर्षाद्भारतक्षेत्रादुत्तरेणान्तरेऽस्यासन्ने किंपुरुषनाम्नि किंपु-

टिप्प०—१ मध्यमानावस्थायाममृतान्मात्मजमित्यर्थः । जलादित्युक्तेः पौनरुक्त्यम् । २ चित्रसेनादीनामित्येव पाठः । टीकाकारस्य तु यद् यद् गहितं तत्तत्सर्वमनुकूलमित्याभाति । ३ सादरं परामृष्टमित्यर्थः ।

पाठा०—१ सन्ति. २ वहेः. ३ तिष्ठतितम्. ४ सुतानाम्. ५ द्वौ सुतौ. ६ तन. ७ चित्रसेनादीनाम्. ८ सकलत्रिभुवन. ९ अरविन्दजेन.

नान्नि वर्षे वर्षपर्वतो हेमकूटो नाम निवासः । तत्र च तद्भुजयुगपरिपालितान्यनेकानि गन्ध-
र्वशतसहस्राणि प्रतिवसन्ति । तेनैव चेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरं काननं निर्मितम्, इदं
चाच्छोदाभिधानमतिमहत्सरः खानितम्, अयं च भवानीपतिरुपरचितो भगवान् । अरि-
ष्टायास्तु पुत्रस्तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्वराजेन चित्ररथेनैवाभिषिक्तो बाल एव राज्य-
पदमासादितवान् । अपरिमितगन्धर्वबलपरिवारस्य तस्यापि स एव गिरिरधिवासः । यत्तु
तत्सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलम्, तस्मात्किरणजलानुसारगलितेन सकलेनेव रजनिकर-
कलाकलापलावण्येन निर्मिता त्रिभुवननयनाभिरामा भगवती द्वितीयेव गौरी गौरीति
नाम्ना हिमकिरणकिरणावदातवर्णा कन्यका प्रसूता । तां च द्वितीयकुलाधिपतिर्हंसो मन्दा-
किनीमिव क्षीरसागरः प्रणयिनीमकरोत् । सा तु भगवता मकरकेतनेनेव रतिः, शरत्सम-
येनेव कमलिनी, हंसेन संयोजिता सदृशसमागमोपजनितामतिमहतीं मुदमुपगतवती

रूपाभिधाने वर्षे क्षेत्रे वर्षपर्वतः क्षेत्रसीमाकृत्तगो हेमकूटो नाम हेमकूटाभिधानो निवासो वसति-
स्थलं वर्तते । तत्र चेति । तस्मिन्पर्वते । तदिति । तस्य चित्ररथस्य भुजयुगं बाहुयुगं तेन परिपालि-
तानि रक्षितान्यनेकानि गन्धर्वशतसहस्राण्यनेकलक्षाणि प्रतिवसन्ति । तस्योत्कर्षमाह—तेनैवेति । तेनैव
राज्ञा चित्ररथेनेदं चैत्ररथं नामातिमनोहरमतिरमणीयं काननं वनं निर्मितं निष्पादितम् । इदमच्छोदाभि-
धानमतिमहत्सरः खानितं निर्मापितम् । स्थावराभिप्रायेणाह—अयं चेति । अयं प्रत्यक्षो भगवान्भवानीपति-
रीश्वर उपरचितो निर्मितः । अथ चारिष्टायाः पुत्रः सुतः । तु पुनरर्थकः । तस्मिन्द्वितीये गन्धर्वकुले गन्धर्व-
राजेनैव चित्ररथेनैवाभिषिक्तो राज्याभिषेकविषयीकृतः । अत एव बाल एव शिशुरेव राज्यपदमाधिपत्य-
स्थलमासादितवान्प्राप्तवान् । अपेति । अपरिमितमसंख्यं यद्गन्धर्वकुलं तदेव परिवारः परिच्छदो यस्य स
तथा तस्यापि स एव हेमकूटाभिधानो गिरिः पर्वतोऽधिवासो निवासस्थलम् । यत्त्विति । तस्मिन्पर्वते
सोमपीयूषसंभूतानामप्सरसां कुलं तस्मात्कुलात् । किरणेति । किरणजलममृतं तस्यानुसारोऽनुसरणं तेन
गलितेन विलीनेन सकलेन समप्रेण । रजनीति । रजनिकरस्य चन्द्रस्य कलाकलापस्तस्य लावण्येनेवा-
न्तर्गतसारेणैव निर्मिता रचिता । त्रिभुवनेति । त्रिभुवनस्य त्रिविष्टपस्य नयनानि लोचनानि तेषामभिरामा
मनोहरा भगवती माहात्म्यवती द्वितीयेव गौरी गौरीति नाम्ना । हिमेति । हिमकिरणस्य किरणा रश्मय-
स्तद्भवदातो निर्मलो वर्णो देहच्छविर्व्यस्याः सैवविधा कन्यका प्रसूता जनिता । तां चेति । तां गौरीं
द्वितीयकुलाधिपतिर्हंसो मन्दाकिनीं स्वर्धुनीं क्षीरसागर इव प्रणयिनीं बल्लभामकरोत् । सा त्विति । सा
गौरी भगवता मकरकेतनेन कंदर्पेण रतिरिव । शरत्समयेन घनालयकालेन कमलिनीव । एवं हंसेन
गन्धर्वाधिपतिना संयोजिता संबन्धं प्रापिता । सदृशेति । सदृश उचितो यः समागमः संबन्धः उपजनितां

टिप्पण्य—१ टीकाकारेण अत्रापि खण्डवाक्यं विलोप्य ग्रन्थो दुरुद्धो निरूपश्च कृतः । अत एव 'अरि-
ष्टायास्तु पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां'मित्यादिपाठं नीचैर्धृतं संयोज्य ग्रन्थः पूरणीयः पाठकैः । २ सोमम-
यूष (किरण) संभूतानामित्येव पाठः । ३ 'किरणजालस्य (समूहस्य) अनुसारेण' इत्येव पाठः । ४ निर्ह-
रितेन (निष्पतितेन) । ५ 'हिमकरकिरणावदातवर्णा' इत्येव ग्रन्थोचितान्यक्षराणि । ६ अत्र वाक्यभे-
दोपि टीकाकारस्य जाड्यम् । हंसेन सह संयोजिता (विधात्रा) सती सदृशसमागमोपजनितां मुदमुपग-
तवतीत्यादिः एको वाक्यार्थः । प्रमाणं चात्र सहृदयहृदयम् । ७ तेन उपजनिताम् ।

पाठा—१ युगल. २ इदम्. ३ निखानितम्. ४ पुत्रस्तुम्बुरुप्रभृतीनां सोदर्याणां षण्णां ज्येष्ठो (शेषो; श्रेष्ठो;
हंसोनाम जगद्विदितो गन्धर्वस्तस्मिन्). ५ कुले द्वितीयेऽस्मिन्. ६ परिचारकस्यास्यापि. ७ सोममयूषसंभवमप्सरसाम्.
८ जाल. ९ अनुकरण. १० गौरीपति. ११ हिमकर; रजनिकर. १२ द्वितीयगन्धर्व. १३ केतुनेव.

निखिलान्तःपुरस्वामिनी च तस्याभवत् । तयोश्च तादृशयोर्महात्मनोरहमीदृशी विगतल-
क्षणा शोकाय केवलमनेकदुःखसहस्रभाजनमेकैवात्मजा समुत्पन्ना । तातस्त्वनपत्यतया
सुतजन्मातिरिक्तेन महोत्सवेन मम जन्माभिनन्दितवान् । अवाप्ते च दशमेऽहनि कृतयथो-
चितसमाचारो महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम कृतवान् । साहं पितृभवने बालतया कलमधुर-
प्रलापिनी वीणेव गन्धर्वाणामङ्कादङ्कं संचरन्त्यविदितस्नेहशोकायासं शैशवमतिनीतवती ।
क्रमेण च कृतं मे वपुषि वसन्त इव मधुमासेन, मधुमास इव नवपल्लवेन, नवपल्लव इव
कुसुमेन, कुसुम इव मधुकरेण, मधुकर इव मदेन नवयौवनेन पदम् ।

अथ विजृम्भमाणनवनलिनवनेषु, अकठोरचूतकलिकाकलापकृतकामुकोत्कलिकेषु, कोम-
लमलयमारुतावतारतरङ्गितानङ्गध्वजांशुकेषु, मदकलितकामिनीगण्डूषसीधुसेकपुलकितवकु-

विहितामतिमहतीं गरीयसीं सुदं हर्षमुपगतवती प्राप्तवती तस्य राज्ञो निखिलं समग्रं यदन्तःपुरमवरोध-
स्तत्र स्वामिनी मुख्या चाभवत् । तयोश्चेति । तयोर्हसगौर्योर्महात्मनोरहमीदृश्येकात्मजैका पुत्री केवलं
शोकाय समुत्पन्ना । कीदृशी । विगतानि दूरीभूतानि लक्षणानि श्रेयोजनकानि मणीतिलकादीनि यस्याः सा
तथा । पुनस्तामेव विशेषयन्नाह—अनेकेति । अनेकानि विविधानि यानि दुःखानि कष्टानि तेषां सह-
काणि तेषां भाजनं पात्रम् । आविष्टलिङ्गत्वात् 'वेदाः प्रमाणम्' इतिवचपुंसकत्वम् । तातस्त्विति । तातः
पितानपत्यतयाऽसंतानत्वेन सुतजन्मातिरिक्तेन पुत्रजन्माधिकेन महोत्सवेन महामहेन मम जन्म मज्जन्मा-
भिनन्दितवानितिस्तुतवान् । अवाप्तेति । अवाप्ते प्राप्ते दशमेऽहनि दिने । कृत इति । कृतो विहितो यथो-
चितो यथायोग्यः समाचारो वेदोक्तक्रियाकलापो येन सः । महाश्वेतवर्णत्वान्महाश्वेतेति यथार्थमेव नाम
कृतवान् । सेति । साहं पितृभवने जनकसद्वनि बालतया शिशुत्वेन कलमधुरप्रलापिनी कलं मनोज्ञं मधुरं
मिष्टं प्रलपतीत्येवंशीला सा तथा केवलं वीणेव वल्लकीव गन्धर्वाणां देवगायनानामङ्कादङ्कं कोडात्कोडं संच-
रन्ती गच्छन्ती । अवीति । अविदितोऽज्ञातः स्नेहः प्रीतिः, शोकः शुक्, तयोरयासः प्रयासो येनैवंविधं
शैशवं बाल्यमतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । तदनन्तरं मे मम वपुषि शरीरे नवयौवनेन प्रत्यग्रतारुण्येन पदं स्थानं
कृतं विहितम् । कस्मिन्क इव । वसन्ते पुष्पकाले मधुमासेनेव चैत्रेणेव । तथा मधुमासे नवपल्लवेनेव प्रत्यग्रकि-
सलयेनेव । तथा नवपल्लवे कुसुमेनेव प्रसूनेनेव । तथा कुसुमे मधुकरेणेव भ्रमरेणेव । तथा मधुकरे मदेनेव ।

अथेत्यानन्तर्ये । एकदेति । एकस्मिन्समयेऽहं मधुमासदिवसेषु वसन्तवासरेष्वम्बया मात्रा सहैदम-
च्छेदं सरः स्नातुमभ्यपतमगच्छमिति दूरेणान्वयः । अथ मधुमासदिवसान्विशेषयन्नाह—विजृम्भेति ।
विजृम्भमाणानि विकासमानानि नवनलिनवनानि प्रत्यग्रपद्मखण्डानि येषु । अकठोरेति । अकठोराः
मुकुमारा याश्चूतकलिका आम्रकोरकास्तासां कलापः समूहस्तेन कृता विहिता कामुकानां कामि-
जनानामुत्कलिकोत्कण्ठा येषु । उद्दीपकत्वादिति भावः । कोमलेति । कोमलो मृदुर्यो मलयमारुतो
मलयानिलस्तस्यावतार इतस्ततः प्रसरणं तेन तरङ्गितानि भङ्गितान्यनङ्गध्वजांशुकानि मदनवैजयन्तीवसनानि
येषु । मलयमारुतस्योद्दीपकत्वात् अनङ्गध्वजकम्पनेनानङ्गस्य प्रोत्साहनं सूचितम् । मदेति । मदेनाहंकारेण

टिप्पणी—१ 'वीणेव कलमधुरप्रलापिनी अङ्कादङ्कं संचरन्ती' इति उभयत्र युज्यते । कलमस्फुटं मधुरं
च बालपति वीणेति वीणापक्षे । २ 'अविदितस्नेहशोकायासमनोहरम्' इत्येव पाठः । अविदितैः स्नेहशो-
कायासैः मनोहरमिति तदर्थः । पूतजनितव्याकुलताभावात्सुन्दरमित्याशयः । ३ मालोपमैकावलयोः संयो-
गेन नदीन इवालंकारः । सरस्वतीकण्ठाभरणमते तु रशानोपमा । ४ तरङ्गवत्स्फुरितानि 'फहराना' ।

पाठा०—१ महात्मनोर्महता केशेनाभिलाषेण कालेन च केवलम् । २ विगललक्ष् । ३ एकैव ; अहमेकैव ।
४ मज्जन्म । ५ शोकायासमनोहरम् । ६ अतीतवती, ७ जृम्भमाण, ८ अनेकचूत, ९ काम्युत्कलिकेषु ।

लेपु, मधुकरकुलकलङ्ककालीकृतकालेयककुसुमकुङ्गलेपु, अशोकतरुताडनरणितरमैणीयमणि-
नूपुरझङ्कारसहस्रमुखरेपु, विकसन्मुकुलपरिमलपुञ्जितालिजालमञ्जुशिञ्जितसुभगसहकारेपु,
अविरलकुसुमधूलिवाल्कापुलिनधवलितधरातलेपु, मधुमदविडम्बितमधुकरकदम्बकसंवाह-
मानलतादोलेपु, उत्फुल्लपल्लवर्लवलीययानमत्तकोकिलोद्धासितमधुशीकरोद्दामदुर्दिनेपु, प्रोषि-
तजनजायाजीवोपहारहृष्टमन्मथास्फालितचापरधभयस्फुटितपथिकहृदयसंधिरात्रीकृतमार्गेषु,
अविरतपतत्कुसुमशरपतत्रिपत्रसूत्कारवधिरीकृतदिव्युखेषु, दिवापि प्रवृत्तमदनरागान्धाभि-
सारिकासार्थसंकुलेपु, उद्वेलरतिरससागरपूरप्तावितेपु, सकलजीवलोकहृदयानन्ददायकेपु मधु-

कलिता व्याप्ता याः कामिन्यः स्त्रियस्तासां गणपसीधुशुलुकमयं तेन सेकः सिञ्चनं तेन पुलकिता रोमाञ्जिता
बकुलाः कैसरा येपु । इदं च बकुलतरुच्छायायां कामिनीनां मधुपानवर्णनम् । **मधुकरेति ।** मधुकरस्य
भ्रमरस्य कुलानि सजातीयवृन्दानि तान्येव कलङ्कोऽभिज्ञानं तेन कार्याकृतानि श्यामीकृतानि कालेयकानां जाप-
कानां कुसुमानि पुष्पाणि कुङ्गालानि मुकुलानि च येपु । **अशोकेति ।** अशोकः कङ्कलिर्यस्तर्ष्वक्षस्तस्य ताडने-
नाघातेन रणितानि शब्दितानि रमणीनां कामिनीनां मणिनूपुराणि रत्नपादकटकानि तेषां झङ्कारा अव्यक्त-
शब्दास्तेषां सहस्रेण मुखरा वाचाला येपु । **विकसदिति ।** विकसन्ति स्मेरतां प्राप्नुवन्ति यानि मुकुलानि
गुच्छाः । पुष्पाणामिति शेषः । तेषां यः परिमल आमोदस्तेन पुञ्जिताः समूहिता येऽल्यो भ्रमरास्तेषां जालं समू-
हस्तस्य मधु मनोहरं यत् शिञ्जितं शब्दितं तेन सुभगाः सुन्दरा एतादृशाः सहकारा आम्ना येपु । **अविरलेति ।**
अविरलानि निविडानि यानि कुसुमानि प्रसूनानि तेषां धूलिः परागः । श्वेतत्वसाम्यात् । सैव वालुकापुलिनं
सिकतातटं तेन धवलितं श्वेतीकृतं धरातलं पृथ्वीतलं येपु । **मध्विति ।** मधु रसस्तस्य मदेन विड-
म्बिता विह्वलीकृता ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कदम्बकं समूहस्तेन संवाह्यमाना इतस्ततो विक्षिप्यमाणा
या लता वल्लवस्ता एव दोलाः प्रेक्षा येपु । **उत्फुल्लेति ।** उत्फुल्ला विजृम्भिताः पल्लवाः किसलयानि यासा-
मेवंविधा लवण्यो लताविशेषास्तासु लीयमाना अन्तर्धानतां प्राप्यमाणा या मत्तकोकिलाः पिकस्त्रियस्ता-
भिरुद्धासितं बहिरानीतं यन्मधु रसस्तस्य शीकराः कणास्तैरुद्दामदुर्दिनमत्युग्रवर्दलं येपु । **प्रोषितेति ।**
प्रोषिता अन्यदेशे गता ये जना लोकास्तेषां जायाः स्त्रियस्तासां जीवा अमुमन्तस्तेषामुपहार उपहरणं तेन
हृष्टः प्रमुदितो यो मन्मथः कंदर्पस्तेनास्फालितमास्फोटितं यच्चापं धनुस्तस्य यो रवः शब्दस्तस्माद्यद्भयं
भीतिस्तेन स्फुटितानि विभिन्नानि यानि पथिकहृदयानि पान्थजनचित्तानि तेषां रुधिरा रक्तेनार्द्राकृतो
मार्गः पन्था येपु । **अविरतेति ।** अविरतं निरन्तरं पतन्त उपविशन्तः कुसुमशरेषु पुष्पकाण्डेषु । 'शरः-
काण्डतेजनयोः' इत्यनेकार्थः । एतादृशा ये पतत्रयः पक्षिणस्तेषां पत्रसूत्कारेण पक्षाव्यक्तशब्देन बहिरी-
कृतमेकीकृतं दिव्युखं येपु । **दिवापीति ।** दिवसेऽपि प्रवृत्तः प्रसृतो यो मदनः कंदर्पस्तस्य रागेण तदा-
सक्त्यान्धा उत्पद्या या अभिसारिका नायिकाविशेषास्तासां सार्थः समूहस्तेन संकुलेष्वाकीर्णेषु । **उद्वेलेति ।**
उद्वेलः प्रवर्धितजलो यो रतिरसः शृङ्गारोऽगाधत्वसाम्यात्स एव सागरः समुद्रस्तस्य पूरः प्लवस्तेन ह्लाविते-
ष्वाच्छादितेषु । **सकलेति ।** सकलानां समग्राणां जीवलोकानां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्ददा-

टिप्पणं—१ इदमज्ञानम् । 'पादाघातादशोको विलसति०' इत्यादिः कविसमयः । २ दारुहरिद्रा-
वृक्षाणामित्यर्थः । ३ झङ्कारसहस्रेण मुखरेषु शब्ददायमानेष्वित्यर्थः कर्तव्यः । ४ पुष्परसः । ५ जीवितानि ।
६ अविरतं (कामिलक्ष्येषु) पततां कुसुमशरपत्रिणां कामदेवबाणानां यानि पत्राणि पक्षाः (पुंखाः) तेषां
सूत्कारेण इत्यर्थो बोध्यः । टीकाकारस्य तु शुद्धः प्रकाशः । ७ दिवसेपि प्रवृत्तो यो मदनराग इत्युचितम् ।
८ वेलासुल्लङ्घ्य गच्छन् (उन्मर्यादः) ।

पाठां—१ कालेयककुङ्गलेपु. २ ताडनारणित. ३ रमणीमणि. ४ असकृन्मधु. ५ मधुकर. ६ वल्ली. ७ उद्भम-
८ हृष्टमन्मथेषु मन्मथा. ९ रुधिराद्रमार्गेषु किंशुकसमाकीर्णेषु; रुधिराद्रमार्गेष्विव किंशुकसमाकीर्णमार्गेषु. १० पत्रवधिरी-
पत्रसूत्कारवधिरी. ११ प्रवृत्तान्तः. १२ आनन्दकेषु.

मासदिवसेष्वेकदाहमम्बया सह मधुमासविस्तारितशोभं प्रोत्फुल्लनवनलिनकुमुदकुवलयक-
हारमिदमच्छोदं सरः स्नानार्थमभ्यपतम् । अत्र च स्नानार्थमागतया भगवत्या पार्वत्या तटशि-
लातलेषु विलिखितानि सभृङ्गिरिटीनि पांसुनिमग्नकृशपदमण्डलानुमितमुनिजनप्रणामप्रद-
क्षिणानि त्र्यम्बकप्रतिविम्बकानि वन्दमाना, भ्रमरभरभ्रुमग्नभेकेसरजर्जरकुसुमोपहाररम्योऽयं
लतामण्डपः, परभृतनखकोटिपाटितकुञ्जलनालविवरविगलितमधुनिकरधारः सुपुष्पितोऽयं
सहकारतरुः, उन्मदमयूरकुलकलकलभीतभुजङ्गमुक्ततला शिशिरेयं चन्दनवीथिका, विकच-
कुसुमपुष्पपातसूचितवनदेवताप्रेङ्खोलनशोभनेयं लतादीला, बहलकुसुमरजःपटलमग्नकलहंस-
पदलेखमतिरमणीयमिदं तीरतरुतलमिति स्निग्धमनोहरतरोद्देशदर्शनलोभाक्षिप्तहृदया सह
सखीजनेन व्यचरम् ।

यकेषु प्रमोदजनकेषु । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अथाच्छोदं सरो विशेषयन्नाह—**मध्विति** । मधुमासेन
विस्तारिता विस्तारता नीता शोभा कान्तिर्यस्मिन्नाह । **प्रोत्फुल्लेति** । प्रोत्फुल्लानि विकसितानि नवानि
प्रत्यग्राणि यानि नलिनानि कमलानि, कुमुदानि कैराणि, कुवलयान्युत्पलानि, कहारं सौगन्धिकम्,
एतानि विद्यन्ते यस्मिन्नाह । **अत्रेति** । अस्मिन्स्थले स्नानार्थमागतामभ्यपतया प्राप्तया भगवत्या माहात्म्यवत्या
पार्वत्या गौर्या । **तटेति** । तटं तीरं तस्मिन् यानि शिलातलानि तेषु विलिखितान्यालेखितानि यानि त्र्यम्बकस्य
महादेवस्य प्रतिविम्बकानि प्रतिच्छायाणि तानि वन्दमाना नमस्कुर्वणा । कीदृशानि । भृङ्गिरिटीर्गणविशेषस्तेन
सहितानि तत्सहवर्तमानानि । **पांस्विति** । पांसौ सिकतासमूहे निमग्नानि ब्रुडितानि कृशपदमण्डलान्यरथूलचर-
णप्रतिविम्बानि तैरनुमितेऽनुमानविषयीकृते मुनिजनानामृषिवर्गाणां प्रणामप्रदक्षिणे नमस्कृतिपरिभ्रमणक्रिये
येषु तानि । **इतीति** । स्निग्धः सघनोऽत एव सच्छायो मनोहरतरोऽतिशयेन चित्तहारी य उद्देशो वनैक-
प्रदेशस्तस्य दर्शनमवलोकनं तस्य लोभमनृणा तेनाक्षिप्तं हृदयं स्वान्तं यस्याः सैवंविधाहं सह सखीजनेन व्य-
स्याभिः समं व्यचरमभ्रमम् । इतिशब्दार्थं व्याख्यानयन्नाह—**भ्रमरेति** । भ्रमरभरेण मधुकरसमुदायेन
भुमो भङ्गुरो गर्भो मध्यभागो यस्यैवंभूतः । तथा केसरैः किञ्चलकैर्जरैः कुसुमानां पुष्पाणामुपहारः समू-
हस्तेन रम्यो मनोहरः । अयमित्यस्य प्रत्येकमभिसंयन्धः । **लतेति** । लता व्रततिस्तस्या मण्डपो जनाश्रयः ।
परेति । परभृताः कोकिलास्तेषां नखकोटया नखराग्रेण पाटितानि विदारितानि कुञ्जलानां मुकुलानां नालानि
काण्डास्तेषां विवराणि छिद्राणि तेष्व्यो विगलिता विडुता मधुनिकरधारा रससमूहलेखा यस्मिन्नेवंभूतः सुपु-
ष्पितोऽयं सहकारतरुः । **उन्मदेति** । उन्मदा मदोन्मत्ता ये मयूराः केकिनस्तेषां कुलानि सजा-
तीयसमूहास्तेषां कलकलः कोलाहलस्तेन भीतास्ते ये भुजङ्गा भोगिनस्तेषुंक्तं त्यक्तं तलं यस्या एतादृशी
शिशिरा भीतलेयं चन्दनवीथिका मलयजखण्डप्रेणी । **विकचेति** । विकचो विकस्त्रो यः कुसुमानां
पुष्पाणां पुङ्गवः समूहस्तेन सूचितं ज्ञापितं यद्वनदेवतारण्याधिष्ठात्री देवी तस्याः प्रेङ्खोलनमान्दोलनं तेन शोभना
मनोज्ञा इयं लतादीला वल्लीप्रेङ्खा । **बहलेति** । बहलानि बहूनि यानि कुसुमरजांसि तेषां पटलं वृन्दं
तस्मिन्मग्नानि यानि कलहंसपदानि कादम्बचरणानि तेषां लेखा वीथी यस्मिन्नेवंभूतमतिरमणीयमतिमनोहर-
मिदं तीरतरुतलं तदवृक्षाधोभागः ।

टिप्प०—१ प्रतिमूर्तिः इत्युचितम् । २ कुसुमपुञ्जस्य यः पातस्तेन सूचितं यत् वनदेवतानां प्रेङ्खो-
लनम्, इत्यन्वयो योग्यः ।

पाठा०—१ अभ्युपगमम्; अभ्यागमम्. २ पात्रमय. ३ भ्रम. ४ जर्जरकुसुमोपहारः शाखान्तरनर्तकजर्जरकुसु-
मोपहार. ५ कुञ्जलविवर. ६ मधुधारः. ७ मयूरकलकल; सकलमयूरकलकलः. ८ चन्दनवनवीथिका.

एकस्मिन् प्रदेशे झटिति वनानिलेनोपनीतम्, निर्भरविकसितेऽपि काननेऽभिभूतान्यकुसु-
मपरिमलं विसर्पन्तम्, अतिसुरभितयानुलिम्पन्तमिव तर्पयन्तमिव पूरयन्तमिव घ्राणे-
न्द्रियम्, अहमहमिकया मधुकरकुलैरनुबध्यमानम्, अनाघ्रातपूर्वम्, अमानुषलोकोचितं
कुसुमगन्धमभ्यजिघ्रम् । कुतोऽयमित्युपाखण्डकुतूहला चाहं मुकुलितलोचना तेन कुसुमगन्धेन
मधुकरीवावकृष्यमाणा कौतुकतरलाभ्यधिकतरोपजातमणिनूपुरझङ्काराकृष्टसरःकलहंसानि
कतिचित्पदानि गत्वा ह्ररहुताशनेन्धनीकृतमदनशोकविधुरं वसन्तमिव तपस्यन्तम्, अखिल-
मण्डलप्राप्त्यर्थमीशानशिरःशशाङ्कमिव धृतव्रतम्, अयुग्मलोचनं वशीकर्तुकामं काममिव
सनियमम्, अतितेजस्वितया प्रचलतडिहतापञ्जरमध्यगतमिव ग्रीष्मदिवसदिवसकरमण्ड-

एकस्मिन् प्रदेशे । एकस्मिन् प्रदेशे कुसुमगन्धं पुष्पजनमनोहारिणमभ्यजिघ्रं घ्राणविषयतामनयम् । अथ च
गन्धं विशेषयन्नाह—झटिति शीघ्रं वनानिलेनारण्यपयनेनोपनीतमानीतम्, निर्भरं नितान्तं विकसिते विकसरे
कानने वनेऽपि सति । अभीति । अभिभूतं आतगन्धोऽन्यकुसुमानां विजातीयसजातीयप्रसूनानां परिमले येन
स तम् । अस्मिन्नर्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अतीति । अतिसुरभेर्भावस्तथा । एतस्मादुत्कृष्टः कोऽपि परिमलो
नास्तीति भावः । पुनः किं कुर्वन्तम् । विसर्पन्तम् प्रसरन्तम् । अथ गन्धाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—घ्राणेति ।
घ्राणेन्द्रियं विकृणिकाकरणमनुलिम्पन्तमिव दृढसंबन्धं कुर्वन्तमिव । तर्पयन्तमिव तृप्तिं जनयन्तमिव । पूरयन्त-
मिव परिपूर्णकुर्वन्तमिव । अहमिति । मिथो यो गर्वः साहमहमिका तथा मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहेरनुबध्यमा-
नमनुहस्यमानम् । अनाघ्रातपूर्वमनाजिघ्रितपूर्वम् । अमानुष इति । अमानुषलोको देवलोकस्तस्योचितं योग्यम् ।
अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । कुत इति । कस्मात्प्रदेशादयं गन्ध इत्युपाखण्डं प्रादुर्भूतं कुतूहलं कौतुकं
यस्याः सैवंविधाहं ज्ञानार्थमागतं मुनिकुमारं तापसपुत्रमपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । अथैतस्या विशेष-
णानि—मुकुलितेति । मुकुलिते कुञ्जालिते लोचने नेत्रे यस्याः सा । तेनेति । तेन पूर्वोक्तेन कुसुमगन्धेन
पुष्पामोदेन मधुकरीवदवकृष्यमाणा बलात्कारेण नीयमाना । कौतुकेति । कौतुकेन कुतूहलेन तरला
कम्प्रा । किं कृत्वा । कतिचित्कियन्ति पदानि गत्वा । अथ पदानि विशेषयन्नाह—अभ्यधिकेति । त्वरित-
गमनादभ्यधिकतरः पूर्वस्मादतिशायी य उपजात उत्पन्नो मणिनूपुराणां रत्नखचिततुलाकोटीनां झङ्कारः शब्द-
विशेषस्तेनाकृष्टा आकर्षिताः सरःकलहंसाः कासारकादम्बा यैस्तानि । इतो मुनिकुमारं विशेषयन्नाह—हरेति ।
हरेणेश्वरेण हुताशने नेत्रसमुत्थिते वह्नाविन्धनीकृतो यो मदनः कामस्तस्य शोकः खेदस्तेन विधुरं व्या-
कुलमत एव तपस्यन्तं तपस्यां कुर्वन्तं वसन्तमिव सुरभिमासमिव । इयं च सुरभिगन्धसाम्यादुत्प्रेक्षा । अखि-
लमिति । अखिलं समग्रं यन्मण्डलं भूर्मण्डलं षोडशकलात्मकं च तस्य प्राप्तिरुपलब्धिस्तदर्थं धृतं व्रतं
नियमो येनैवंभूतमीशानशिरःशशाङ्कमिवेश्वरोत्तमाङ्गचन्द्रमिव । रूपातिशयसाम्येनाह—अयुग्मलोचनमीश्वरं
वशीकर्तुकामं सनियमं काममिव । अतीति । अतितेजो विद्यते यस्यासावतितेजस्वी तस्य भावस्तथा तथा
प्रचला चञ्चला तडिलता विद्युलता तस्याः पञ्जरं पक्षिरक्षणस्थलं तस्य मध्यगतमिव । ग्रीष्मेति । ग्रीष्म-

टिप्प०—१ पुष्पगन्धं जनमनोहारिणमित्यर्थः । २ अभिभूताः अन्येषां कुसुमानां परिमलाः (अति-
शोभना गन्धाः) येन तमित्यर्थः । ३ व्रचपदार्थवत् सर्वावयवेषु व्याप्तुवन्तमित्येवाशयः । ४ अनुगम्य-
मानमित्यर्थः । ५ इयमुक्तिरज्ञानमूलिका । न ह्यत्र श्लेषो येनार्थद्वयम् । शिरःशशाङ्कः कलामात्रः, अत
एव स पूर्णमण्डलप्राप्त्यर्थं तपस्यतीत्युत्प्रेक्षा । अत्र मण्डलस्य एक एवार्थः प्रकृतः ।

पाठा०—१ अथैकस्मिन् । २ मधुकरावकृष्यमाणा; मधुकरीवाकृष्यमाणा, ३ नूपुरमणि, ४ हरनयनहुताशन-
५ विधुर, ६ प्रचलिततडिलतापञ्जरगतमिव, ७ दिवस, ८ दिनकर,

लोदरप्रविष्टमिव ज्वलनज्वालाकलापमध्यस्थितमिव विभाव्यमानम्, उन्मिषन्त्या बहुलबहु-
लया दीपिकालोकपिङ्गलया देहप्रभया कपिलीकृतकाननं कनकमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणम्,
रोचनारसलुलितप्रतिसरसमानसुकुमारपिङ्गलजटम्, पुण्यपताकायमानया सरस्वतीसमा-
गमोत्कण्ठाकृतचन्दनरेखयेव भस्मललाटिकया बालपुलिनरेखयेव गङ्गाप्रवाहमुद्भासमानम्,
अनेकशापभृकुटिभवनतोरणेन भूलताद्वयेन विराजितम्, अत्यायततया लोचनमयी माला-
मिव ग्रथितामुद्रहन्तम्, सर्वहरिणैरिव दत्तलोचनशोभासंविभागम्, आयतोत्तुङ्गघ्राणवंशम्,
अप्राप्तहृदयप्रवेशेन नवयौवनरागेणैव सर्वात्मना पाटलीकृताधररुचकम्, अनुद्धिप्रश्म-
श्रुत्वादनासादितमधुकरावलीवलयपरिक्षेपविलासमिव बालकमलमाननं दधानम्, अनङ्गका-

दिवसस्य निदाघवासरस्य यो दिवसकरः सूर्यस्तस्य भण्डलं विभवं तस्योदरं मध्यभागस्तत्र प्रविष्टमिव ।
ज्वलनेति । ज्वलनस्य बह्वेयं ज्वालाकलापोऽर्चिषां समूहस्तस्य मध्यस्थितमिवान्तर्गतमिव विभाव्यमानं
ज्ञायमानम् । देहेति । देहप्रभया शरीरकान्त्या कपिलीकृतं पिङ्गलीकृतं काननं वनं येन स तम् । अथ देह-
प्रभां विशेष्यन्नाह—उन्मिषेति । उन्मिषन्त्या विकसन्त्या । बहुला च बहुला च बहुलबहुला तथा । दीपि-
केति । दीपिकायाः प्रसिद्धाया य आलोकः प्रकाशस्तद्वत्पिङ्गलया पिङ्गरया । पुनर्मुनिकुमारं विशेष्यन्नाह—
कनकेति । कनकमयमिव सुवर्णमयमिव तं प्रदेशं कुर्वाणं विदधानम् । रोचनेति । रोचना गोरोचना
तस्या रसो द्रवस्तेन लुलित एकीभूतो यः प्रतिसरो हस्तसूत्रं तत्समाना सदृशी सुकुमारा सुकोमला पिङ्गला
पिङ्गरा च जटा सटा यस्य स तम् । भस्मेति । भस्म विभूतिस्तस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषस्तयो-
द्भासमानमुत्प्राबल्येन वीप्यमानम् । अतिश्वेतत्वसाम्येनाह—पुण्येति । पुण्यस्य धर्मस्य पताकायमानया
वैजयन्तीवदाचरमाणया । रेखासधिकृत्याह—सरेति । सरस्वत्या भारत्या यः समागमः संगमस्तज्जनिता
या उत्कण्ठोत्कलिका तथा कृता विहिता चन्दनरेखा मलयजरेखा तयेव । अन्यस्यागमने गृहधवलीकरणं सर-
स्वत्यास्तु मुखमेव निवासो निलयोऽस्तदुपरि चन्दनलेखाकरणमिति भावः । कयेव कमित्याकाङ्क्षायामाह—
वालेति । बालं सूक्ष्मं यत्पुलिनं जलोच्चिन्नं तीरं तस्य रेखा लेखा तयेवोद्भाष्यमानं ज्ञाप्यमानं गङ्गाप्रवाह
मिव स्वर्धुनीवेणीमिव । अनेकेति । अनेकानामसंख्यानां शापभृकुटीनां यद्भवनं गृहं तस्य तोरणेन बहिर्द्वा-
रेणैवंविधेन भूलताद्वयेन विराजितं शोभितम् । एतेन सर्वेषां शापप्रदाने क्षम इति ध्वनितम् । अतीति ।
अत्यायततयातिविस्तीर्णतया लोचनमयी नेत्रमयी ग्रथितां गुम्फितां मालामिव जपमालिकामिवोद्ग्रहन्तम् ।
सर्वेति । सर्वहरिणैः समग्रमृगैरिव दत्तो लोचनशोभायाः संविभागो यस्यै स तम् । आयत इति । आयतो
विस्तीर्ण उत्तुङ्ग उच्चैस्तरो घ्राणवंशो यस्य स तम् । अप्राप्त इति । अप्राप्तोऽनुपलब्धो हृदये चित्ते प्रवेशो
येनैवंविधेन नवं प्रत्यग्रं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य रागेणैव सर्वात्मना सर्वप्रकारेण पाटलीकृतः श्वेतरक्तीकृतोऽधर
एव रुचकं बीजपूरो यस्य स तम् । 'रुचकं तु बीजपूरे निष्केऽसौवर्चलेऽपि च' इत्यनेकार्थः । यद्वा
अधर एव रुचकं स्वस्तिकद्रव्यं यस्य स तम् । 'रुचकं स्वस्तिकद्रव्ये' इति विश्वः । पुनः किं कुर्वाणम् ।
दधानम् । किम् । आननं मुखम् । अन्विति । अनुद्धिज्ञान्यप्रकटितानि स्मश्रूणि यस्य तस्य भावस्तत्त्वं
तस्मात् । अनासादीति । अनासादितोऽप्राप्तो मधुकरावल्या भृङ्गपङ्क्त्या वलयाकारेण यः परिक्षेपः परिवेष्टनं
तल्लक्षणो विलासो येनैवंभूतं बालकमलमिव नवीननलिनमिव । अनङ्गेति । अनङ्गस्य कर्पस्य यत्कार्मुकं

टिप्पणं—१ रक्त इत्यर्थः । २ जटासु बहुत्वमुचितम् । ३ बहुमानसूचनाय गृहे चतुष्क ('चौक')-
रङ्गवल्लीत्यादिकरणं भवतीत्यर्थो बोध्यः । ४ धिक् । अनेके ये शापाः तेषां कृते भृकुटिः भ्रूसंकोच एव
भवनं तस्य तोरणेन (द्वारवर्तिधनुराकारकाष्ठविशेषरूपेण) । ५ विसारित्वात् सज्जमिव । जपमालेत्यु-
क्तिस्तु ग्राम्यतैव ।

पाठाः—१ ज्वलनम्; ज्वलनल; ज्वलनवलन. २ सुकुमारजटम्. ३ उद्भाष्यमानम्. ४ अनुद्धत. ५ स्मश्रु
राजित्वात्. ६ कार्मुकगुणेन.

मुक्तस्य गुणेनेव कुण्डलीकृतेन तपस्तटाककमलिनीमृणालेनेव यज्ञोपवीतेनालंकृतम्, एकेन सनालवकुलफलाकारं कमण्डलुमपरेण मकरकेतुविनाशशोकरुदिताया रतेरिव वाष्पजलविन्दु-
भिरारचितां स्फटिकाक्षमालिकां करेण कलयन्तम्, अनेकविद्यापगासंगभावर्तनिभया नाभिमु-
द्रयोपशोभमानम्, अन्तर्ज्ञाननिराकृतस्य मोहान्धकारस्यापयानपदवीमिवाञ्जनरजोलेखाद्या-
मलां रोमराजिमुदरेण तनीयसीं विभ्राणम्, आत्मतेजसा विजित्य सवितारं परिगृहीतेन परि-
वेष्टमण्डलेनेव मौञ्जीमेखलागुणेन परिक्षिप्तजघनभागम्, अभ्रगङ्गास्रोतो जलप्रक्षालितेन जर-
च्चकोरलोचनपुटपाटलकान्तिना मन्दारवल्कलेनोपपादिताम्बरप्रयोजनम्, अलंकारमिव ब्रह्म-
चर्यस्य, यौवनमिव धर्मस्य, विलासमिव सरस्वत्याः, स्वयंवरपतिमिव सर्वविद्यानाम्, संके-
तस्थानमिव सर्वश्रुतीनाम्, निदाघकालमिव सापाठम्, हिमसमयकाननमिव स्फुटितप्रियङ्गु-

धनुस्तस्य कुण्डलीकृतेन गुणेनेव ज्येव । तप इति । तप एव तटाकः कासारस्तस्य कमलिनी मृणालिनी
तस्या मृणालेनेव विसृज्यभूतेन यज्ञोपवीतेन यज्ञसूत्रेणालंकृतं विभूषितम् । एकेनेति । एकेन करेण हस्तेन ।
सनालेति । सनालं यद्वकुलफलं केसरफलं तद्वदाकारो यस्यैवंभूतं कमण्डलुम् । अपरेण तदितरेण करेण ।
मकरेति । मकरकेतुः कंदर्पस्तस्य विनाशो नाशस्तस्माद्यः शोकरस्तेन रुदितायाः कृताश्रुपाताया रतेर्मदन-
स्त्रियो वाष्पजलविन्दुभिर्नैत्रवारिपृष्ठद्विरारचितमिव निर्मितमिव । स्फटिकाक्षमालिकां श्वेतजपमालिकां
कलयन्तं दधानम् । अनेकेति । अनेकाश्च ता विद्याश्चानेकविद्याः । प्रसरणसाम्यात्ता एवापगा नद्यस्तासां
संगमः संश्लेषस्तत्र य आवर्तः पयसां भ्रमस्तन्निभया तत्सदृशया नाभिमुद्रया तुन्दकूपिकयोपशोभमानं विराज-
मानम् । अन्तरिति । अन्तर्ज्ञानेन तत्त्वज्ञानेन निराकृतस्य दूरीकृतस्य मोहान्धकारस्याज्ञानतिमिरस्यापयानप-
दवीमिव निःसरणमार्गमिव । अञ्जनमिति । अञ्जनं कज्जलं तस्य रजः कणस्तस्य लेखा राजिस्तद्वच्छ्यामलां
कुण्णामेतादृशीं तनीयसीमिति तुच्छामुदरेण जठरेण रोमराजिं तनूरुहश्रेणिं विभ्राणं दधानम् । आत्मेति ।
आत्मतेजसा स्वकीयकान्त्या सवितारं सूर्यं विजित्य पराभूय परिगृहीतेनात्तेन परिवेष्टमण्डलेनेव परिधिवलये-
नेव । मौञ्जेति । मुञ्जस्तेजनस्तत्संबन्धिनी मौञ्जी या मेखला रशना तस्या गुणेन दवरकेण परिक्षिप्तो वल्क-
यितो जघनभागोऽग्रप्रदेशो यस्य स तम् । अभ्रेति । अभ्रगङ्गा व्योमनदी तस्याः स्रोतः प्रवाहस्तस्य जल-
मम्भस्तेन प्रक्षालितेन धौतेन । जरदिति । जरङ्गयायान्यश्चकोरो विपस्वकस्तस्य लोचने नेत्रे तयोः
पुटं तद्वत्पाटला श्वेतरक्षा कान्तिर्द्युतिर्यस्य स तेनैवंभूतेन मन्दारवल्कलेन देवतस्वल्केनोपपादितं विहितम-
म्बरप्रयोजनं वल्कृत्यं येन स तम् । अलमिति । ब्रह्मचर्यस्य सर्वथा स्त्रीपरित्यागलक्षणस्यालंकारमिव भूष-
णमिव । धर्मेति । धर्मस्य सुकृतस्य यौवनमिव तारुण्यमिव । सर इति । सरस्वत्या भारत्या विलास-
मिव विभ्रममिव । स्वयमिति । सर्वविद्यानां समग्रकलानां स्वयंवरपतिर्भर्ता तमिव । एतेन सर्वाभिर्विद्या-
भिर्यमागल्य वृतः, न त्वनेन विद्यार्थं प्रयत्नः कृत इत्यावेदितम् । संकेतेति । सर्वश्रुतीनां समग्रशास्त्राणां
संकेतस्य स्थानं पदं तद्वदिव । अन्योऽपि जनः संकेतितं स्थानं गच्छति तद्वत्सर्वं श्रुतमेतस्मिन्समागतमिति
भावः । निदाघेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तमिव । उभयोः सादृश्यं प्रदर्शयन्नाह—सेति । सहाषाडेन
पलाशदण्डेन वर्तमानम् । 'पालाशो दण्ड आषाढः' इति कोशः । पक्ष आषाढः शुचिमासः । हिमेति ।
हिमसमयः शीतकालस्तस्मिन्काननं वनं तद्वदिव । उभयोः सादृश्यार्थमाह—स्फुटितेति । स्फुटिता प्रफुल्ल-

टिप्पण—१ वृद्धः, नेत्रारुण्यातिशयार्थम् ।

पाठा०—१ स्फटिकगुलिकाक्षः २ अपनयनः ३ तनीयसी; तनीयसीम्, ४ आगृहीतेन ५ सर्वविद्यानाम्

मञ्जरीगौरम्, मधुमासमिव कुसुमधवलतिलकभूतिविभूषितमुखम्, आत्मानुरूपेण सवयसा परेण देवतार्चनकुसुमान्युच्चिन्वता तापसकुमारेणानुगतम्, अतिमनोहरम्, स्नानार्थमागतं मुनिकुमारकमपश्यम् । तेन च कर्णावतंसीकृतां वसन्तदर्शनानन्दितायाः स्मितप्रभामिव वन-
श्रियः, मलयमारुतागमनार्थलाजाञ्जलिमिव मधुमासस्य, यौवनलीलामिव कुसुमलक्ष्म्याः, सुरतपरिश्रमस्वेदजलकणजालकावलीमिव रतेः, ध्वजचिह्नचामरपिच्छिकामिव मनोभवगजस्य, मधुकरकामुकाभिसारिकाम्, कृत्तिकातारास्तबकानुकारिणीम्, अमृतबिन्दुनिस्यन्दिनीम्, अदृष्टपूर्वां कुसुममञ्जरीमद्राक्षम् ।

‘अस्याः परिभूतान्यकुसुमासोदो नन्वयं परिमलः’ इति मनसा निश्चित्य तं तपोधनयुवा-
नमीक्षमाणाहमचिन्तयम्—‘अहो रूपातिशयनिष्पादनोपकरणकोशस्याक्षीणता विधातुः यन्त्रि-

या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्ली तद्वद्वौरं शुभ्रवर्णम् । पक्षे प्रियङ्गुमञ्जरी गौरम् । मध्विति । मधुमासो वसन्तमासस्तमिव । उभयोः साम्यमाह—कुसुमेति । कुसुमं पुष्पं तद्वद्वला शुभ्रा या तिलकार्थं भूतिर्भस्म तया विभूषितमलंकृतं मुखमाननं यस्य स तम् । पक्षे कुसुमैर्धवला शुभ्रा ये तिलका वृक्षविशेषास्तेषां भूल्या समृद्धा विभूषितं मुखमप्रभागी यस्येति बहुव्रीहिः । वसन्तप्रारम्भ एव तिलकवृक्षाणां पुष्पोद्गमसंभ-
वादिति भावः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ॥ अथ प्रकारान्तरेण तमेव मुनिकुमारकं विशेषयन्नाह—आत्मेति । आत्मरूपेणात्मसदृशेन सवयसा मित्रेण परेण भिन्नेन देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्युच्चिन्व-
तावचर्यं कुर्वता एवंविधेन तापसकुमारेण परिव्राजकबालकेनानुगतं सहितम् । अतीति । अतिमनोहर-
मतिरुचिरम् । स्नानेनेति । स्नानार्थमाह्वनार्थमागतं प्राप्तम् । तेनेति । चकारः पुनरर्थकः । तेन कुमारेण कर्णावतंसीकृतां श्रवणशेखरीकृतां कुसुममञ्जरीमद्राक्षमपश्यमित्यन्वयः । कामिव । वसन्तस्य दर्शनेनावलोक-
नेनानन्दितायाः प्रसुदिताया वनश्रियः काननलक्ष्म्याः स्मितं हास्यं तस्य प्रभामिव । मलयेति । मधुमा-
सस्य वसन्तमासस्य मलयमारुतो मलयानिलस्तस्य आगमनार्थमागमनमित्तं लाजाञ्जलिमिवाक्षताञ्जलि-
मिव । यौवनेति । कुसुमलक्ष्म्याः पुष्पश्रियो यौवनलीलामिव तारुण्यक्रीडामिव । सुरतेति । रतेः काम-
श्रियः सुरतं मैथुनं तस्य परिश्रमः खेदस्तस्माद्यत्वेदजलं तस्य कणाः पृषतास्तेषां जालकं समूहस्तस्यावली-
मिव पङ्क्तिमिव । ध्वजेति । मनोभवगजस्य मदनहस्तिनो ध्वजो वैजयन्ती तस्य चिह्नभूता चामरपिच्छिका
तामिव । मधुकरेति । मधुकरा भ्रमरास्त एव कामुकाः कामाभिलाषिणस्तेषामभिसारिकां कामिजनानय-
नकर्त्रीम्, संकेतितस्थलगामिनीं वा । कृत्तिकेति । कृत्तिकाभिर्देवता तस्यास्ताराणां स्तबको गुच्छकस्त-
स्यानुकारिणीम् । तत्सदृशीमित्यर्थः । अत्र केशानामतिकृष्णत्वेन मञ्जरीश्च शुक्लत्वेनैतदुपमानद्वयमिति भावः ।
अमृतेति । अमृतं पीयूषं तस्य बिन्दवः कणास्तेषां निस्यन्दिनीं स्त्राविणीम् । अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वामनवल्लो-
कितपूर्वाम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अस्याः परीति । ननु वितर्के । अस्या मञ्जरी अयं परिमलः । परीति । परिभूतोऽभिभूतोऽन्य-
कुसुमानां क्षेत्रपुष्पाणामासोदः परिमलो येन स इति मनसा स्वान्तेन निश्चित्य निर्णय तं तपो-
धनयुवानमृषिकुमारकमीक्षमाणा वीक्षमाणाहमचिन्तयमध्यायम् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं
विधातुर्ब्रह्मणो रूपातिशयस्य सौन्दर्यातिशयस्य निष्पादने निर्माणे य उपकरणकोश उपस्करभाण्डागा-
रस्तस्याक्षीणताऽक्षयत्वम् । ‘कौशलम्’ इति पाठे तु निष्पादने यदुपकरणं व्यापारविशेषस्तत्र कौशलं
दक्षता तस्याक्षीणतातादवस्थमिति भावः । अतिशयपदव्यङ्ग्यमाह—यन्त्रिभुवनेति । यदिति हेत्वर्थः ।

भुवनाद्भुतरूपसंभारं भगवन्तं कुसुमायुधमुत्पाद्य तदाकारातिरिक्तरूपातिशयराशिरयमपरो
भुनिर्मायामयो मकरकेतुरुत्पादितः । मन्ये च सकलजगन्नयनानन्दकरं शशिविम्बं विरचयता
लक्ष्मीलीलावासभवनानि कमलानि सृजता ब्रह्मणैतदाननकारणकौशल्याभ्यास एव कृतः,
अन्यथा किमिव हि सदृशवस्तुविरचनायां कारणम् । अलीकं चेद् यथा किल सकलाः कलाः
कलावतो बहुलपक्षे क्षीयमाणस्य सुषुम्नानाम्ना रश्मिना रविरापिबतीति, ताः खल्वस्य गभ-
स्तयः समस्ता वपुरिदमाविशन्तीति । कुतोऽन्यथा रूपापहारिणि क्लेशबहुले तपसि वर्तमान-
स्येदं लावण्यम्' इति चिन्तयन्तीमेव मामविचारितगुणदोषविशेषो रूपैकपक्षपाती नवयौवन-

त्रिभुवनात्रिविष्टपादद्भुतोऽतिशायी रूपसंभारः सौन्दर्यसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं भगवन्तं कुसुमायुधं कंदर्पमुत्पाद्य
निर्माय तदाकारात्कुसुमायुधाकृतेरतिरिक्तोऽधिको रूपातिशयः सौन्दर्योत्कर्षस्तस्य राशिः समूहो माया-
मयो मोहरूपो मकरकेतुरयमपरो मुनिरुत्पादितः । उत्तरोत्तरमतिशयवत्त्वादयं मकरकेतुस्तदपेक्षयाप्युत्कृष्ट
इति भावः । उत्तरोत्तरमतिशयमेव भङ्गयन्तरेण निरूपयन्नाह—मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने । इति-
शब्दार्थमाह—सकलेति । सकलं समग्रं यज्जगत्तस्य नयनानन्दकरं प्रमोदजनकमेतादृशं शशिविम्बं चन्द्र-
मण्डलं विरचयता रचनां कुर्वता । लक्ष्म्याः पद्माया लीलावासभवनानि क्रीडानिवासस्थानान्येवंभूतानि कम-
लानि सरोजानि सृजता कुर्वता ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेणैतस्य मुनिकुमारकल्याणनं मुखं तस्याकार आकृतिस्तस्य
करणं निर्माणं तत्र कौशलं चातुर्यं तदर्थमभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरेव कृतो विहितः । एतत्समर्थयन्नाह—
अन्यथेति । अन्यथोक्तवैपरीत्ये, सदृशवस्तुविरचनायां तुल्यपदार्थोत्पादने किमिव कारणं नियामकम् । न
किमपीत्यर्थः । अतो ज्ञायतेऽभ्यासार्थमेतन्निर्माणमिति भावः । अलीकं चेति । अग्रे इति वक्ष्यमाणमिदम-
लीकं मिथ्या । इतिशब्दार्थमाह—यथेति । किलेत्याप्तवाक्ये । बहुलपक्षे कृष्णपक्षे क्षीयमाणस्य कृशतां
प्राप्यमाणस्य कलावतश्चन्द्रस्य सकलाः समग्राः कलाः षोडशांशं रविः सूर्यः सुषुम्नानाम्ना रश्मिना नाडी-
विशेषेणापिबति पानं करोति । तर्हि किं सत्यमित्याशयेनाह—इतीति । ताः समग्रा गभस्तयः कान्तयोऽस्य
मुनेरिदं वपुः शरीरमाविशन्ति प्रविशन्ति । तथा च 'यदेकस्मान्निर्गमं तत्स्वाश्रयसदृशमुपयाति' इति न्यायेन
बहुलपक्षेणोपक्षीयमाणाश्चन्द्रमसो निर्गता गभस्तयस्तपःक्लेशातिशयक्षीणे मुनौ संक्रान्ता इत्यर्थः । उक्तवैप-
रीत्ये दूषणमाह—कुत इति । अन्यथोक्तान्यथात्वे रूपं सौन्दर्यं तस्यापहारिणि निराकारिणि । क्लेशः परिश्रम-
स्तेन बहुले दृढे । एवंविधे तपसि तपस्यायां वर्तमानस्य स्थितस्येदं लावण्यं सर्वोत्कृष्टं सौन्दर्यं कुतः स्यात् ।
कारणव्यतिरेकेण कार्यानुदयादिति भावः । इति चिन्तयन्तीमेवेति ध्यायन्तीमेव मां कुसुमायुधोऽनङ्गो मधु-
करीं भ्रमरीं कुसुमसमयमद इव वसन्तकालमद इवोच्छ्वसितैर्निःश्वसितैः सह परवशां पराधीनामकरोद्यधात् ।
अथ च कुसुमायुधं विशेषयन्नाह—अवीति । अविचारितोऽनालोचितो गुणदोषयोर्विशेषो बलाबलं येन स
तथा । रूपेति । रूपस्य सौन्दर्यस्यैकोऽद्वितीयः पक्षपाती तत्पुष्टिकारी । नवेति । नवं प्रत्यग्रं ययौवनं तत्र
सुलभः सुप्रापः । तारुण्य एव तदुत्पत्तिसंभवात् । पुनः किं कुर्वन्ती । दक्षिणेनापसव्येन चक्षुषा नेत्रेण

टिप्पणं—१ पूर्वत्र अलीकत्वाऽसंबन्धेऽपि तत्संबन्धवर्णनात्, इह प्रवेशस्याऽसंबन्धेऽपि च संबन्धवर्ण-
नादतिशयोक्तिः । २ कुसुमासवमद इत्येत्येव पाठः । कुसुमासवमदः पुष्पमधुपानजनिता मत्तता इति
तदर्थः । ३ उच्छ्वसितैः सह परवशामकरोदिति योजनायाम् उच्छ्वसितानामपि परवशत्वं प्रतीयते, न च
तथा । तस्मात् 'परवशामकरोत्' अत्रैव वाक्यसमाप्तिः । 'उच्छ्वसितैः सह विस्मृतनिमेषेण' इत्यादि पृथग्
वाक्यम् । उच्छ्वसितैः सह अर्थात् यथा निःश्वासाः प्रवृत्ताः तैः सह निमेषोऽपि नेत्रयोर्निर्मिलनमपि मया
विस्मृतं तदवस्थया पश्यन्तीति तदर्थः ।

पाठाः—१ रूपराशिः, २ मुनिमायामयः, ३ प्रजापतिना प्रथमसेतवः, ४ विरचनायाः, ५ अमुष्म,
६ विचिन्तयन्तीम्,

सुलभः कुसुमायुधः कुसुमसमयमद इव मधुकरीं परवशामकरोदुच्छसितैः सह । विस्मृत-
निमेषेण किञ्चिदामुकुलितपक्ष्मणा जिह्विततरलतरतारशारोदरेण दक्षिणेन चक्षुषा सस्पृहमा-
पिबन्तीव, किमपि याचमानेव, 'त्वदायत्तास्मि' इति वदन्तीव, अभिमुखं हृदयमर्पयन्तीव,
सर्वात्मनानुप्रविशन्तीव, तन्मयतामिव गन्तुमीहमाना, 'मनोभवाभिभूतां त्रायस्व' इति शर-
णमिबोपयान्ती, 'देहि हृदयेऽवकाशम्' इत्यर्थितामिव दर्शयन्ती, 'हाहा, किमिदमसांप्रतम-
तिहेपणमकुलकुमारीजनोचितमिदं मया प्रस्तुतम्' इति जानानाप्यप्रभवन्ती करणानाम्, स्त-
म्भितेव, लिखितेव, उत्कीर्णेव, संयतेव, मूर्च्छितेव, केनापि विधृतेव, निस्पन्दसकलावयवा
तत्कालाविर्भूतेनावष्टम्भेन, अकथितशिक्षितेनानाख्येयेन, स्वसंवेद्येन केवलम्, न विभाज्यते
किं तद्रूपसंपदा, किं मनसा, किं मनसिजेन, किमभिनवयौवनेन, किमनुरागेणोपैदिश्यमानं,

सस्पृहं साभिलार्थं यथा स्यात्तथापिबन्त्यत्यादरेण विलोकयन्तीव । अत्यादरेण विलोकनं पानमुच्यते । अथ
चक्षुर्विलोकयन्नाह—**विस्मृतेति** । विस्मृतो विस्मृतिं प्राप्नोति निमेषो निमीलनं यस्य तत्तथा तेन । **किञ्चि-
दिति** । किञ्चिदपि दामुकुलितमाकुलितं पक्ष्म नेत्ररोम यस्मिन्स्तथा तेन । **जिह्वितेति** । जिह्विता
कुटिलिता तरलतरातिचञ्चला तारा कनीनिका यस्मिन्नेवंभूतं शारं कदम्बमुदरं मध्यभागो यस्येति चेति
ह्रन्द्ः । अथ च प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—**किमपीति** । किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं याचमानेव प्रा-
र्थयमानेव । याचनाकर्तुरेतादृशाकारवत्त्वात्तदुपमानम् । **त्वदिति** । त्वदायत्ता त्वदधीनाहमस्मीति वदन्तीव
जुवन्तीव । एतेनावलोकने सातिशयत्वं सूचितम् । **अभीति** । अभिमुखं संमुखं हृदयं स्वान्तमर्पयन्तीव वित-
रणं कुर्वन्तीव । मुनीनां व्यामोहजननादिति भावः । **सर्वेति** । सर्वात्मना सर्वप्रकारेणानुप्रविशन्तीवानुप्र-
वेशं कुर्वन्तीव । **तन्मयेति** । तन्मयतां तद्रूपतां गन्तुं प्राप्नुमीहमानेव स्पृहमानेव । **मनोभवेनेति** ।
मनोभवेन कंदर्पेणाभिभूतां पराभूतां त्रायस्व पाहीति हेतोः शरणं त्राणमुपयान्तीव गच्छन्तीव । **देहीति** ।
हृदये चित्तेऽवकाशं प्रवेशं देहीत्यर्थितां याचकतां दर्शयन्तीवावलोकनं कारयन्तीव । विरोधिना विवेकेनाप्य-
भिवर्त्यमानाह—**हाहेति** । हाहा इति खेदे । किमिदमसांप्रतमयुक्तमतिहेपणमतिलज्जाकरमकुलोद्भवो यो
कुमारीजनस्तस्योचितं योग्यम् । कुलवत्यास्तु सर्वथा नोचितमिति भावः । इदमेतादृशं कर्म मया प्रस्तुतं
प्रारब्धमिति । जानानाप्येतादृशज्ञानवत्यपि करणानामिन्द्रियाणामवरोधनेऽप्रभवन्त्यसमर्था । व्यामोहं प्रति-
पादयन्नाह—**स्तम्भितेव** जडीकृतेव, **लिखितेव** चित्रितेव, **उत्कीर्णेव** उत्कीर्णोत्कीरितेव, **संयतेव** संदानितेव, **मूर्च्छि-
तेव** मूर्च्छां प्राप्तेव, **केनाप्यनिर्वचनीयस्वरूपेण** विधृतेव गृहीतेव तत्कालाविर्भूतेन तदात्वप्रादुर्भूतेनावष्टम्भेन
व्यामोहातिशयेन निस्पन्दा निश्चेष्टाः सकलावयवा यस्याः सर्वभूता सती कथंकथमिति महता कष्टेन तं
मुनिकुमारकमतिचिरं बहुकालं व्यालोकयन्मद्राक्षमिति दूरेणान्वयः । प्रस्तुतस्य दोषरूपतया तन्निदानं दुर्ज्ञेयमिति
निरूपयन्नाह—**अकथितेति** । यदनुचितं प्रस्तुतं कर्म तत्केन निमित्तेनोपदिश्यमानमुपदेशविषयीक्रियमाण-
मिति न विभाव्यते न निश्चीयत इत्यन्वयः । अनिश्वयं प्रदर्शयन्नाह—**किं तद्रूपेति** । किमिति वितर्के । तस्य
मुनिकुमारस्य रूपसंपदा सौन्दर्यसमृद्ध्या । किं मनसा चित्तेन । किं वा मनसिजेन कंदर्पेण । किं वाभिनव-
यौवनेन प्रत्यप्रतारुणेन । किं वानुरागेणान्तर्गतप्रीत्या । किमन्येनैव पूर्वोक्तभिज्ञेनैव केनापि प्रकारेण । किमिति
सर्वत्र वितर्काधीः । तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा अनुभवेनैव विभाव्यतामित्यत आह—**स्वसंवेद्येनेति** ।

टिप्प०—१ प्रकाशयन्तीव । २ तत्कालाविर्भूतेन अकथितशिक्षितेन अनाख्येयेन (आकस्मिकतया
किंस्वरूप इति निर्वक्तुमशक्येन) अत एव स्वसंवेद्येन अवष्टम्भेन सात्त्विकविकारविशेषेण केवलं तमति-
चिरं व्यलोकयमिति योजना । दरिद्रटीकाकारेण तु सर्वं व्याकुलीकृतम् । एवं 'किमनुरागेणोपदिश्य-
मानम्' इति टीकाकारदृष्टः पाठोपि भ्रष्टः । किन्तु—'उपदिश्यमाना' इत्येव पाठः । 'न विभाव्यते वक्ष्य-
माणानां मध्ये केन उपदिश्यमाना अहं तमतिचिरं व्यलोकयम्' इति तद्योजना ।

पाठा०—१ कुसुमासवगदः, २ किमयम्, ३ विधृतेव, ४ कान्या, ५ उपदिश्यमाना.

किमन्येनैव वा केनापि प्रकारेण, अहं न जानामि कथंकथमिति तमतिचिरं व्यलोक्यम् ।

उत्क्षिप्य नीयमानेव तत्समीपमिन्द्रियैः, पुरस्तादाकृष्यमाणेव हृदयेन, पृष्ठतः प्रेर्यमाणेव पुष्पधन्वना कथमपि मुक्तप्रयत्नमात्मानमधारयम् । अनन्तरं च मेऽन्तर्मदनेनावकाशमिव दातुमाहितसंताना निरीयुः श्वासमरुतः । सामिलार्षं हृदयमाख्यातुकाममिव स्फुरितमुखमभूत्कुचयुगलम् । स्वेदलवलेखाक्षालितेवागललज्जा । मकरध्वजनिशितशरनिपातत्रस्तेवाकम्पत गात्रयष्टिः । तद्रूपातिशयं द्रष्टुमिव कुतूहलादालिङ्गनलालसेभ्योऽङ्गेभ्यो निरगाद्रोमाञ्चजालकम् । अशेषतः स्वेदाम्भसा धौतश्चरणयुगलादिव हृदयमविशद्रागः । आसीच्च मम मनसि

स्वानुभवेत्यर्थः । तस्मिन्ननुभवेऽप्रमाणत्वं निराकरोति—अकथितेति । न कथितं शिक्षितं वा यस्मिन्नेवंभूतेन । कथिते शिक्षिते ह्यर्थेऽसंभावना विपरीतभावना चोत्पद्यते । तर्हि स्वसंवेद्येन स्वमात्रसाक्षिणा शब्दजन्य एवानुभवो भवतु, तथा संभावनात्मकेन तेन कथं निर्णय इत्यत आह—अनाख्यायेति । स्वमात्रसाक्षिणा तेनाप्यहं न जानामीति संबन्धः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

मुनिकुमारदर्शनानन्तरमुत्कण्ठाश्रयादीनि वक्तुं प्रथममुत्कण्ठातिशयमाह—उत्क्षिप्येति । तदुक्तम्—‘दर्शनस्पर्शनालापैर्व्यक्तास्ते सहकारिणः’ इति । इन्द्रियैः करणैरुत्क्षिप्योत्पाद्य तत्समीपं मुनिसविधं नीयमाना प्राप्यमाणेव । हृदयेन स्वान्तेन पुरस्तादप्र आकृष्यमाणेव । पुष्पधन्वना मकरध्वजेन पृष्ठतः । प्रेर्यमाणा नोद्यमानेव । धृतिमाह—कथमपीति । एतादृश्यहं कथमपि महता क्लेशेन मुक्तप्रयत्नं यथा स्यात्तात्मानमपि प्राणिनमप्यधारयं धारितवती । निरोधश्च धृतिकार्यम् । चिन्तामाह—अनन्तरमिति । चिन्तावशात्कुत्रचिदेकान्ते सन्तिस्तच्छितिः । एवं सति मे ममान्तरभ्यन्तरे मेदनेनावकाशं दातुमाहितसंताना रचितपरम्पराः श्वासमरुतः श्वसितवायवो निरीयुर्निष्कासिताः । तथा च श्वासावष्टम्भेन संकोचात्तन्निर्गमे सावकाशमिति भावः । अभिलाषमाह—सेति । सामिलाषमभिलाषायुक्तं हृदयं मन आख्यातुकाममिव वक्तुकाममिव कुचयुगलं स्तनयुग्मं स्फुरितमुखं स्पन्दिताननमभूद्भूव । स्वेदेति । स्वेदः श्रमोत्थं वारि तस्य लवलेखाभिः क्षालितेव धौतेव लज्जा त्रपागलदक्षवत् । अत्र मुखस्फुरणमभिलाषकार्यं स्वेदः श्रमकार्यं लज्जाच्युतिश्चोन्मादकार्यमिति यथाकर्म ज्ञेयम् । त्रासमाह—मकरेति । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य ये निशितास्तीक्ष्णाः शरा बाणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य निपातः पतनं तेन त्रस्तेव भीतेव गात्रयष्टिर्देहयष्टिरकम्पत चकम्पे । कम्पस्त्रासकार्यम् । एवमग्रेऽपि रोमाञ्चनिर्गमसात्त्विकभावं प्रतिपादयन्नाह—तद्रूपेति । तस्य मुने रूपातिशयं सौन्दर्योत्कर्षं द्रष्टुमिव वीक्षितुमिव कुतूहलात्कौतुकादालिङ्गनमुपगूहनं तत्र लालसेभ्यः सस्पृहेभ्योऽङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यो रोमाञ्चजालकं रोमहर्षणसमूहो निरगाज्जिर्गतं बभूव । स्थायिभावं प्रदर्शयन्नाह—अशेषत इति । स्वेदाम्भसा श्रमोत्थवारिणा चरणयुगलादङ्गियुग्मादशेषतः सामस्येन धौतः क्षालितो रागो रतिरारुण्यं च हृदयमिवाविशत्प्रवेशमकरोत् । आसीच्चेति । मे मम

टिप्प०—१ धिक्टीकाकारहस्तकम् । मे अन्तः (अभ्यन्तरे) अवकाशं दातुम् (तस्य मुनिकुमारस्य निवासस्थानं संपादयितुं) मदनेन आहितसंतानाः कृतविस्ताराः श्वासमारुता निर्जग्मुः । एकस्य निर्गमे अन्यस्यावकाशम् ।

शान्तात्मनि दूरीकृतसुरतव्यतिकरेऽस्मिञ्जने मां निक्षिपता किमिदमनार्येणासदृशमारब्धं मनसिजेन । एवं च नामातिमूढं हृदयमङ्गनाजनस्य, यदनुरागविषययोग्यतामपि विचारयितुं नालम् । केदमतिभास्वरं धाम तेजसां तपसां च, क्व च प्राकृतजनाभिनन्दितानि मन्मथपरस्पन्दितानि । नियतमयं मामेवं मकरलाञ्छनेन विडम्ब्यमानागुपहसति मनसा । चित्रं चेदं यदहमेवमवगच्छन्त्यपि न शक्नोम्यात्मनो विकारमुपसंहर्तुम् । अन्या अपि कन्यकास्त्रपां विहाय स्वयमुपयाताः पतीन्, अन्या अप्यनेन दुर्विनीतेन मन्मथेनोन्मत्ततां नीता नार्यः, न पुनरहमेका यथा । कथमनेन क्षणेनाकारमात्रालोकनाकुलीभूतमेवमस्वतन्त्रतामुपैत्यन्तःकरणम् । कालो गुणाश्च दुर्निवारतामारोपयन्ति मदनस्य सर्वथा । यावदेव सचेतनास्मि, यावदेव च न परिस्फुटमनेन विभाव्यते मे मदनदुश्चेष्टितलाघवमेतत्, तावदेवास्मात्प्रदेशा-

मनसि मचित इदमासीद्बभूव । तदेव प्रकटयन्नाह—शान्तात्मनीति । अनार्येण दुष्टेन मनसिजेन कंदर्पेण । शान्तात्मनि दूरीकृतो दूरोज्झितः सुरतव्यतिकरो मैथुनवृत्तान्तो येनैवंभूते जनेऽस्मिन्मां निक्षिपता निक्षेपं कुर्वतासदृशमाधुजनोचितमारब्धं प्रारब्धं पूर्वोक्तप्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अङ्गनाजनस्य स्त्रीजनस्यातिमूढमतिमुग्रं हृदयं चित्तम् । यदिति हेत्वर्थः । अनुरागविषययोग्यतामप्यस्मिन्स्थलेऽनुरागो युक्तः, अस्मिन्स्थले न युक्तः, इति विषयविभागमपि विचारयितुं नालं समर्थम् । वैराग्यतपःसिद्धियुक्ते मुनिजने प्रमदाजनानुस्मरणप्रयासो व्युत्पद्यते । अतो हेतोरस्मात्प्रदेशादपसर्पणं दूरीभवनं श्रेय इति प्रत्येकवाक्यपरिसमाप्तौ बोद्धव्यम् । केति महदन्तरे । तेजसां तपसां चातिभास्वरमतिशोभनं केदं धाम गृहम् । प्राकृतेति । प्राकृतजनैर्नाचजनैरभिनन्दितान्यनुमोदितानि मन्मथपराणि मनोभवप्रतिपाद्यानि स्पन्दितानि चेष्टितानि क्व । नियतमिति । नियतं निश्चितं मकरलाञ्छनेन कंदर्पेणैवं पूर्वोक्तप्रकारेण विडम्बमानां कदर्थ्यमानां सामर्थ्यमुनिर्मेनसा चित्तेनोपहसत्युपहासं करोति । चित्रमिति । इदमग्रे वक्ष्यमाणं चित्रमाश्वर्यम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यद्यस्मात्कारणादहमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणावगच्छन्त्यपि जानन्त्यप्यात्मनः स्वस्य विकारं विकृतिमुपसंहर्तुं दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्था भवामि । पुनर्विचारणान्तरमाह—अन्या इति । मत्सहचरीषु मध्ये याः काश्चनातिकामुकास्त्रपां लज्जां विहाय त्यक्त्वा स्वयमात्मनान्यान्पतीनुपयाताः स्वयमेवोपगताः । यास्तु नोपयातास्तासां मध्येऽन्या मद्यतिरिका नार्योऽनेन दुर्विनीतेन शूकलेन मन्मथेन कंदर्पेणोन्मत्ततां सविकारतां तथा न नीता यथाहमेका । अनेनेति । अनेन क्षणेन मुनिकुमारदर्शनाविर्भूतमदनावेशलक्षणेनोन्मत्ततां प्रापिता । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—आकारेति । आकारमात्रस्याकृतिमात्रस्यालोकनं वीक्षणं तेनाकुलीभूतं व्याकुलीकृतमन्तःकरणमन्तरिन्द्रियमेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्वतन्त्रतां पराधीनतामुपैति प्राप्नोति । काल इति । कालो विवेककालो गुणाः कुलीनत्वादयश्च मदनस्य सर्वथा सर्वप्रकारेण दुःखेन निवारयितुं शक्यो दुर्निवारस्तस्य भावस्तत्ता तामारोपयन्ति व्यवस्थापयन्ति । अतो हेतोरपीति पूर्ववत् । पुनर्विचारणान्तरमाह—यावदिति । यावदेव यावत्कालमहं सचेतना चैतन्ययुक्तास्मि । यावदेवेति पूर्ववत् । मे ममेतन्मदुद्दुश्चेष्टितलाघवमनेन मुनिना विभाव्यते न निश्चीयते । तावदेवेति । तावत्कालमस्मात्प्रदेशादपस-

टिप्पणं—१ 'मन्मथपरस्पन्दितानि' इत्येव पाठः । कामचेष्टितानि इति तदर्थः । २ एतत्सर्वं प्रत्यक्षतो वर्तमानमित्यर्थ उचितः । ३ कथंपदं सर्वथा परित्यजति टीकाकृत् । तस्मात्—“अनेन क्षणेन आकारमात्रालोकनव्याकुलीभूतम् (अर्थात् क्षणमात्रं दर्शनमात्रेण विह्वलीभूतम्) अन्तःकरणं कथं पराधीनतामुपैति इति चित्रम्” इति पूर्वानुषङ्गेन व्याख्यातव्यम् । ४ वसन्तादिः, गुणाः सौन्दर्यादयश्च मदनस्य अप्रतीकार्यतामारोपयन्ति इति व्याख्यानमुचितम् । टीकाकारस्तु बुद्धिशून्यः ।

पाठा०—१ परस्पन्दितानि, २ अपहृत् ।

द्वपसर्पणं श्रेयः । कदाचिदनभिमतस्मरविकारदर्शनकुपितोऽयं शापाभिज्ञां करोति माम् ।
‘अदूरकोपा हि मुनिजनप्रकृतिः’ इत्यवधार्योपसर्पणाभिलाषिण्यहमभवम् । अशेषजनपूजनीया
चेयं जातिरितिकृत्वा तद्वदनाकृष्टदृष्टिप्रसरम्, अचलितपक्षमालम्, अदृष्टभूतलम्, उल्लसि-
तकर्णपल्लवोन्मुक्तकपोलमण्डलम्, आलोलालकलतालसत्कुसुमावतंसम्, अंसदेशदोलायित-
मणिकुण्डलमसौ प्रणाममकरवम् ।

अथ कृतप्रणामायामपि दुर्लङ्घ्यशासनतया मनोभुवः, मदजननतया च मधुमासस्य,
अतिरमणीयतया च तस्य प्रदेशस्य, अविनयबहुलतया चाभिनवयौवनस्य, चञ्चलप्रकृति-
तया चेन्द्रियाणाम्, दुर्निवारतया च विषयाभिलाषाणाम्, चपलतया च मनोवृत्तेः, तथा-

र्पणं दूरीभवनं श्रेयः कल्याणकृदिति भावः । अन्यथा बाधकमाह—कदाचिदिति । संभावनायामनभिमतो-
ऽनभीष्टो यः स्मरविकारो मनोभवविकृतिस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन कुपितः कोपं प्राप्नोति मां शापस्याभिज्ञामा-
द्यज्ञानविषयाम् । ‘अभिज्ञा ज्ञानमात्रं स्यात्’ इति कोशः । करोति प्रणयति । मुनीनां कोपः कुत इत्या-
शयेनाह—अदूरेति । हि निश्चितम् । मुनिजनप्रकृतिस्त्वापसलोकस्वभावोऽदूरे समीपे कोपो यस्या एवंविधा
स्यादित्यवधार्य निश्चित्याहमपसर्पणेऽभिलाषः स्पृहा यस्या एवंभूताभवं जज्ञे । अशेषेति । अशेषैः समग्रै-
र्जनैः पूजनीयार्चनीयेयं जातिः । न तु कोपनीयेति भावः । इतिकृत्वासौ प्रणामं नमस्कारमकरवमसृजम् ।
अथ नमस्कारं विशेषयन्नाह—तद्वदनेति । तद्वदनान्मुनिमुखादाकृष्ट आकर्षितो दृष्टिप्रसरो यस्मिन् ।
क्रियाविशेषणं वा । अनेन भावातिशयो द्योतितः । एवमग्रेऽपि ज्ञेयम् । अचलितेति । अचलिताऽकम्पिता
पक्ष्मणां नेत्ररोम्णां माला पङ्क्तिर्यस्मिन् । अदृष्टेति । अदृष्टमवीक्षितं भूतलं पृथ्वीतलं यस्मिन् । उल्लसितेति ।
उल्लसिता उल्लासं प्राप्ताः कर्णपल्लवाः श्रवणकिसलयानि तैरुन्मुक्तं त्यक्तं कपोलमण्डलं यस्मिन् । आलोलेति ।
आलोला चपलालकलता केशराजिस्तस्यां लसत्कुसुमावतंसो यस्मिन् । अंसेति । अंसदेशे स्कन्धप्रदेशे
दोलायितं मणिकुण्डलं यस्मिन् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अथेति । मदिकारेणापहृतं दूरीकृतं धैर्यं यस्यैवंभूतं मुनिकुमारकं कृतप्रणामायामपि तस्यां तमपि पवनः
प्रदीपमिवानङ्गः कंदर्पस्तरलतां चञ्चलतामनयत् । तत्र हेतुमाह—दुर्लङ्घयेति । मनोभुवो मदनस्य दुर्लङ्घ्यं
दुर्लङ्घनीयं शासनमाज्ञा यस्य तस्य भावस्तत्ता तथा । मधुमासस्य वसन्तमासस्य मदजननतया मदोत्पाद-
कत्वेन च । तस्य पूर्वोक्तस्य प्रदेशस्यातिरमणीयतयातिमनोहरतया । अभीति । अभिनवं नूतनं यद्यौवनं
तारुण्यं तस्याविनयः शठता तद्बहुलतया तद्बाहुल्यतया । इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां करणानां चञ्चलप्रकृतिस्तथा
लोलस्वभावतया । विषयेति । विषया इन्द्रियार्थास्तेषामभिलाषा अध्यवसायास्तेषां दुर्निवारतया दुःखेन
दूरीकर्तुं शक्यतया । मनोवृत्तेश्चित्तवृत्तेश्चपलतया चञ्चलतया । तस्य तस्य वस्तुनस्तत्तत्पदार्थस्य तथा भवति भ-

टिप्प०—१ शापस्य परिवृत्तां अर्थात् अभिसंपातदुःखभोगिनीं मां करोति । यद्ययं कुपितः स्यात्तर्हि
शापः कीदृशो भवति इति मां स्फुटमनुभावयेदित्याशयः । टीकाकारस्तु उन्मादग्रस्तः । २ ‘ईषदुल्लसित’
इत्येव ग्रन्थशक्यानुकूलः पाठः । ३ हन्त ! टीकाकारस्य प्रलापं दृष्ट्वा परवशाः स्युः सहृदयाः क्रोधेन । न
जाने, किं दुर्भाग्यमासीद्वाणस्य । अस्तु । ‘कृतप्रणामायां मयि’ इति पाठं विना ग्रन्थ एव न संगच्छते ।
मयि कृतप्रणामायां सत्यां कामस्य दुर्लङ्घ्यशासनत्वादिभिर्हेतुभिः पवनः प्रदीपमिव अनङ्गः तमपि (मुनि-
कुमारमपि) तरलतामनयत् । इति च तद्योजना । ४ इदमप्यसंगतत्वादधिकमेव ।

भवितव्यतया च तस्य तस्य वस्तुनः, किं बहुना मम मन्दभाग्यदौरात्म्यादस्य चेदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्तमपि मद्विकारापहतधैर्यं प्रदीपमिव पवनस्तरलतामनयदनङ्गः ।

तदा तस्याप्यभिनवगतमदनं प्रत्युद्गच्छन्निव रोमोद्गमः प्रादुरभवत् । मत्सकाशमभिप्रस्थितस्य मनसो मार्गमिवोपदिशद्भिः पुरः प्रवृत्तं श्वासैः । वेपथुगृहीता व्रतभङ्गभीतेवार्कम्पत करतलगताक्षमाला । द्वितीयेव कर्णावसक्तकुसुममञ्जरी कपोलतलासङ्गिनी समदृश्यत स्वेद-सलिलसीकरजालिका । मद्दर्शनप्रीतिविस्तारितस्य चोत्तानतारकस्य पुण्डरीकमयमिव तमुद्देशमुपदर्शयतो लोचनयुगलस्य विसर्पिभिरंशुसंतानैर्यदृच्छयाच्छोदसलिलमपहाय विकचकुचलयवनैरिव गगनतलसमुत्पतितैरुभयन्त दश दिशः । तथा तु तस्यातिप्रकटया विकृत्या द्विगुणीकृतमदनावेशा तत्क्षणमहमवर्णनयोग्यां कामप्यवस्थामन्वभवम् ।

इदं च मनस्यकरवम्—“अनेकसुरतसमागमलास्यलीलोपदेशोपाध्यायो मकरकेतुरेव

वितव्यतया तथाभाव्यतया । चकारः सर्वत्र समुच्चयार्थः । किमिति । किं बहुतेन । मम मन्दभाग्यं क्षीण-भागधेयं तस्य दौरात्म्यादुष्टत्वेनास्य मुनेरीदृशस्य क्लेशस्य विहितत्वात्कृतत्वात् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदेति । तस्मिन्काले तस्यापि मुनिकुमारस्याप्यभिनवो नूतन आगतो यो मदनः कंदर्पस्तं प्रत्युद्गच्छन्निव संमुखं व्रजन्निव रोमोद्गमो रोमाञ्चः प्रादुरभवत्प्रकटीभवम् । मदिति । मत्सकाशं मत्समीपमभिप्रस्थितस्य संमुखं चलितस्य मनसो हृदयस्य मार्गं पन्थानमुपदिशद्भिरिवोपदर्शयद्भिरिव श्वासैः श्वसितैः पुरोऽग्रे प्रवृत्तमग्रे प्रस्थितम् । वेपथुरिति । व्रतस्य नियमस्य भङ्गः खण्डनं तेन भीतेव व्रतस्य वेपथुः कम्पस्तेन गृहीता करत-लगता हस्तगताक्षमाला जपमालाकम्पताचलत । द्वितीयेति । कपोलतलासङ्गिनी गलात्परप्रदेशांश्वेपिणी स्वेदसलिलस्य श्रमजलस्य सीकराः कणास्तेषां जालिका समदृश्यत समालोकयत । द्वितीयान्या कर्णा-सक्तकुसुममञ्जरीव श्रवणसंलभपुष्पवल्लीव । एते सात्त्विका भावाः प्रदर्शिताः । मद्दर्शनेति । मद्दर्शनमा-लोकनं तस्मात्प्रीतिः ज्ञेहस्तेन विस्तारितस्य प्रसारितस्य । उत्तानेति । उत्तानोर्ध्वमुखा तारका कनीनिका यस्य स तथा तस्य तमुद्देशं तं प्रदेशं पुण्डरीकमयं सिताम्भोजनिर्मितमिवोपदर्शयतोऽन्येभ्यो ज्ञापयतो लोच-नयुगलस्य नेत्रयुगमस्य विसर्पिभिः प्रसरणशीलैरंशुसंतानैः किरणसमूहैर्दश दिशोऽरुभ्यन्त रुद्धाः । कमलसा-दृश्यादाह—यदृच्छयेति । यदृच्छया स्वेच्छयाच्छोदनाप्रः सरसः सलिलं पानीयमपहाय त्यक्त्वा गगनत-लसमुत्पतितैराकाशतलोत्पातिभिर्विकचकुचलयवनैरिव विकसरोत्पलखण्डैरिव । एतेन नयनयोश्चाश्चत्यमित-स्ततोऽवलोकनं च ध्वनितम् । तु पुनरर्थकः । तस्य मुनिकुमारस्यातिप्रकटयातिस्पष्टया तथा विकृत्या द्विगु-णीकृतो द्विगुणतां नीतो मदनस्यावेशो यस्या एवम्भूताहं तत्क्षणं तत्कालमवर्णनयोग्यामकथनीयां कामप्यवस्थां दशममन्वभवमनुभूतवती ।

इदमिति । मनसि चित्त इदं चाकरवमप्रैणयम् । अचिन्तयमित्यर्थः । अनेकेति । अनेकेऽसंख्याः सुरतं मेथुनं तस्य समागमः संबन्धः स एव लास्यलीला नृत्यक्रीडा तस्यामुपदेशाः शिक्षारूपास्तत्रोपाध्यायः पाठक एवंविधो मकरकेतुरेव कंदर्प एव विलासाञ्चेन्नविकारानुपदिशत्युपदेशं करोति । उक्तवैपरीत्ये बाधक-

टिप्प०—१ पुनः पपात टीकाकारः । मुनिर्हि तत्पदेन निर्दिश्यते न इदं पदेन । तस्मात्—अस्य ईदृ-शस्य मम तपश्चरणात्मकक्लेशस्य विधिविहितत्वात् इत्यर्थः । २ एका पारिजातमञ्जरी तु कर्णे कृतैव । अत एव सेयं स्वेदसीकरजालिकारूपा द्वितीया इति उल्लेक्षाशयः । ३ प्राणयमिति स्यात्, स्थाने स्थाने परी-क्षणीयं प्रावीण्यं टीकाकृतो भगवतः ।

पाठा०—१ दर्शनापहत, २ आगतं, ३ प्रत्युद्गतवान्, ४ वेपथुना, ५ अकम्पत गात्रवष्टिः, ६ माला च, ७ मदनप्रीति,

विलासानुपदिशति, अन्यथा विविधरसासङ्गललितेष्वीदृशेषु व्यतिकरेष्वप्रविष्टबुद्धेरस्य जनस्य कुत इयमेनभ्यस्ताकृती रतिरसनिःस्यन्दमिव क्षरन्ती, अमृतमिव वर्षन्ती, मदमुकुलितेव, खेदालसेव, निद्राजडेव, आनन्दभरमन्थरतरैत्तारसंचारिणी, अनिभृतभ्रूलतोद्भासिनी दृष्टिः । कुतश्चेदमतिनैपुण्यम्, यच्चक्षुषैवानक्षरमेवमन्तर्गतो हृदयाभिलाषः कथ्यते । प्राप्तप्रसरा चोपै-
स्तृप्तं तं द्वितीयमस्य सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छम्—‘भगवान्किमभिधानः । कस्य वायं तपोधनस्य युवा । किं नाम्नश्च तरोरियमैवतंसीकृता कुसुममञ्जरी । जनयति हि मे मनसि महत्कौतुकमस्याः समुत्सर्पन्नसाधारणसौरभोऽयमनाघ्रातपूर्वो गन्धः’ इति । स तु मामीष-
द्विहस्याब्रवीत्—‘बाले, किमनेन पृष्टेन प्रयोजनम् । अथ कौतुकमावेदयामि । श्रूयताम्—
अस्ति त्रिभुवनप्रख्यातकीर्तिरत्युदारतया सुरासुरसिद्धवृन्दवन्दितचरणयुगलो महा-

माह—अन्यथेति । विविधा अनेके ये रसाः शृङ्गारादयस्तेषामासङ्गः संश्लेषस्तेन ललितेषु मनोहरेष्वीदृशेषु व्यतिकरेषु संबन्धेष्वप्रविष्टा प्रवेशमप्राप्ता बुद्धिः प्रतिभा यस्य स तथा तस्यैवभूतस्यास्य मुनिजनस्येयं दृष्टिः कुतः स्यात् । अथ च दृष्टिं विशिनष्टि—अनेति । अनभ्यस्तापरिचिताकृतिराकारो यथा सा तथा । रतिरसः शृङ्गार-
रसस्तस्य निःस्यन्दं सारं क्षरन्तीव स्रवन्तीव । अमृतं पीयूषं वर्षन्तीव दृष्टिं कुर्वन्तीव । मदो मुन्मोहसंभेदस्तेन मुकुलितेव कुञ्जलितेव । खेदः श्रमस्तेनालसेव मन्थरेव । निद्रा प्रमीला तथा जडेव स्तम्भितेव । आन-
न्देति । आनन्दस्य प्रमोदस्य यो भरस्तेन मन्थरालसा, एवंविधा तरन्ती तारा कनीनिका यस्मिन्नेतादशः संचारो विद्यते यस्याः सा तथा । अनीति । अनिभृता चञ्चला या भ्रूलता तस्या उल्लासो विद्यते यस्याः सा तथा । कुत इति । इदमतिनैपुण्यमतिशयेन दक्षत्वं कुतः स्यात् । तदेव व्यनक्ति—यदिति । यद्यस्मात्कार-
णादन्तर्गतो हृदयाभिलाषश्चित्ताभिप्रायोऽनक्षरं यथा स्यात्तथा चक्षुषैव नेत्रेणैव कथ्यत उच्यते । प्राप्त इति । तादृशविचारणया कुमारस्य सविकारं हृदयमिति निश्चित्य प्राप्तः प्रसरोऽवकाशो यथा सैवंविधेष्वोपसृत्य समीपं समागत्यास्य मुनिकुमारस्य तं द्वितीयं सहचरं मुनिबालकं प्रणामपूर्वकमपृच्छमवोचम् । किं तदित्याह—भग-
वानिति । किमभिधानो भगवान् । कस्य तपोधनस्यैव युवा । इयं किं नाम्नः किमभिधानस्य तरोर्यस्य कुसु-
ममञ्जर्यवतंसीकृतोत्तंसीकृता । अस्या मञ्जर्याः समुत्सर्पन्नसाधारणं सौरभं यस्मिन्नेवंविधोऽनाघ्रातपूर्वो नासि-
क्याऽदृष्टीतपूर्वोऽयं गन्धो मे मम मनसि चित्ते महत्कौतुकं महदाश्चर्यं जनयति निष्पादयति । स त्विति । स मां प्रतीषद्विहस्य किंचित्सितं कृत्वाब्रवीदवोचत् । बाले इति । हे बाले हे कुमारिके, अनेन पृष्टेन किं प्रयोजनं कोऽर्थः । अथेति । चेद्यर्थः । कौतुकमाश्चर्यं तदावेदयामि कथयामि श्रूयतामाकर्ण्यताम् ।

अस्तीति । नामेति कोमलामन्त्रणे । दिव्यलोकनिवासी स्वर्गलोकवसनशीलः श्वेतकेतुर्महामुनिरस्ति । त्रिभुवनेति । त्रिभुवने त्रिविष्टपे प्रख्याता विख्याता कीर्तिर्यस्यो यस्य स तथा । अत्युदारेति । अत्यु-
दारतयात्युत्कृष्टतया । सुरेति । सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, सिद्धा योगमन्त्रादिसामर्थ्ययुक्तास्तेषां वृन्दं

टिप्पण—१ आनन्दभरमन्थरतरत्तारं यथा स्यात्तथा संचरति इति आनन्द...सञ्चारिणी, इति स्पष्टार्थः । २ हन्त ग्रन्थस्वारस्यं पुनर्धूलिसात् करोति महाशयः । अस्तु ‘भगवान् !’ इति संबोधनमेवात्र मधुरमिति विद्वन्तु विदुः । ३ अत्रापि (कस्य वाऽयं तपोधनयुवा) इत्येव पाठो रमणीयः । अयं तपो-
धनयुवा कस्य पुत्र इति तदर्थः ।

पाठा०—१ कुत इवेयम्, २ अनभ्यस्ता जाता, ३ तरलतर, ४ लतालसिनी, ५ वा, ६ तपोधनयुवा, ७ अने-
नावतंसी, ८ खल्ल सकलत्रिभुवनप्रख्यातः

मुनिर्विव्यलोकनिवासी श्वेतकेतुर्नाम । तस्य च भगवतः सुरलोकसुन्दरीहृदयानन्दकरम्,
अशेषत्रिभुवनसुन्दरम्, अतिशयितनलकूबरं रूपमासीत् । स कदाचिद्देवतार्चनकमलान्यु-
द्धर्तुमैरावतमदजलबिन्दुबद्धचन्द्रकशतखचितजलां हरहसितसितस्रोतसं मन्दाकिनीमवत-
तार । अवतरन्तं च तं तदा कमलवनेषु संततसंनिहितौ विकचसहस्रपत्रपुण्डरीकोपविष्टा देवी
लक्ष्मीर्ददर्श । तस्यास्तु तमवलोकयन्त्याः प्रेममदैमुकुलितेनानन्दबाष्पभरतरङ्गतरलतारेण
लोचनयुगलेन रूपमास्वादयन्त्या जृम्भिकारम्भमन्थरमुखविन्यस्तहस्तपल्लवाया मन्मथवि-
कृतं मन आसीत् । आलोकनमात्रेण च समासादितसुरतसमागमसुखायास्तस्मिन्नेवासनी-
कृते पुण्डरीके कृतार्थतासीत् । तस्माच्च कुमारः समुदपादि । ततस्तमुत्सङ्ग आदाय सा
'भगवन् गृहाण तवायमात्मजः' इत्युक्त्वा तस्मै श्वेतकेतवे ददौ । असावपि बालजनो-

समूहस्तेन वन्दितं नमस्कृतं चरणयुगलं पादयुग्मं यस्य स तथा । तस्येति । तस्य श्वेतकेतोर्भगवतः ।
सुरेति । सुरलोकस्य याः सुन्दर्यः स्त्रियस्तां हृदयानि चित्तानि तेषामानन्दकरं प्रमोदोत्पादकम् ।
अशेषेति । अशेषं यन्निभुवनं त्रिविधं तस्मात्सुन्दरं हृदयम् । अतीति । नलकूबरात्कुबेरपुत्रादतिशयितमति-
शयितनलकूबरम् । 'सुतोऽस्य नलकूबरः' इति कोशः । 'कचिदमाद्यन्तस्य परत्वम्' इति नलकूबरस्य
परप्रयोगः । अतिशयितोऽतिक्रान्तो नलकूबरो येनेति बहुव्रीहिर्वा । नलकूबररूपपेक्षयात्युत्कृष्टरूपमित्यर्थः ।
एवंविधं रूपं सौन्दर्यमासीदभूत् । स इति । कदाचित्कस्मिंश्चित्समये स श्वेतकेतुर्देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं
कमलानि नलिनान्युद्धृत्यसुपाटयितुं मन्दाकिनीं स्वधूर्नीमवततारावतीर्णवान् । अथ मन्दाकिनीं विशेषयन्नाह—
पेरावतेति । पेरावतो हस्तिमल्लस्तस्य मदजलं दानवारि तस्य विन्दवः पृषतास्तैर्बद्धं यच्चन्द्रकशतं मेचकशतं
तेन खचितं व्याप्तं जलं यस्यां सा तथा ताम् । हरेति । हरः शंभुस्तस्य हसितं स्मितं तद्वरितं शुभ्रं स्रोतः
प्रवाहो यस्याः सा ताम् । अवेति । तदा तस्मिन्कालेऽवतरन्तमम्बरादागच्छन्तं श्वेतकेतुं मुनिं कमलवनेषु
नलिनखण्डेषु संततं निरन्तरं संहिता समीपवर्तिनीं विक्रवानि विकखराणि सहस्रपत्राणि यस्मिन्नेवभूतं
पुण्डरीकं सिताम्भोजं तत्रोपविष्टासीना लक्ष्मीर्देवी ददर्श दृष्टवती । तस्या इति । तस्या लक्ष्म्यास्तं मुनि-
मवलोकयन्त्या ईक्षणं कुर्वन्त्याः । तु पुनरर्थकः । मन्मथेन कंदर्पेण विकृतं सविकारं मनश्चित्तमासी-
दभूत् । अथ लक्ष्मीं विशेषयन्नाह—प्रेमेति । प्रेममदः प्रीतिमदस्तेन मुकुलितेन कुञ्जालितेन । आनन्देति ।
आनन्देन प्रमोदेन यो बाष्पभरो हर्षनेत्राम्बुसमूहः स एव तरङ्गः कल्लोलस्तेन तरला कम्पना तारा कनीनिका
यस्मिन्नेवविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन रूपं सौन्दर्यमास्वादयन्त्याः पिबन्त्याः । जृम्भिकेति । जृम्भिका
जृम्भणं तस्या आरम्भ आरम्भणं तेन यन्मन्थरं मुखं तस्मिन्विन्यस्तः स्थापितो हस्तपल्लवो यया सा तस्याः ।
आलोकनेति । आलोकनमात्रेण केवलं निरीक्षणेनैव समासादितं प्राप्तं सुरतसमागमसुखं मैथुनसंगमसातं
यया सा तस्याः । तस्मिन्नेवासनीकृते विष्टरतां नीते पुण्डरीके कृतार्थता सफलतासीत् । तस्मात्पुण्डरीकात्कु-
मारः ससुदपाद्युत्पन्नः । तत इति । ततः कुमारोत्पत्तेरनन्तरं तं कुमारकमुत्सृजे कोट आदाय गृहीत्वा सा
लक्ष्मीः हे भगवन् हे स्वामिन्, गृहाणायं तवात्मजस्त्वद्वज्र इत्युक्त्वा प्रतिपाद्य तस्मै श्वेतकेतवे तं कुमारकं
ददौ दत्तवती । असावपि श्वेतकेतुरपि बालजनोचिताः शिशुजनयोग्याः सर्वाः क्रियाः प्रसवनादिकाः

टिप्प०—1 विविधवर्णं जाज्वल्यमानं वर्तुलाकारं चिह्नवृन्दम् (तैलादिबिन्दोः पतने यदि जलस्योपरि भवति) । 2 रमणस्य सफलता वीजपातो जात इत्याशयः । 3 सप्तमीपाठे श्रवणयोर्विसन्धिता प्रतीयत इति 'उत्सङ्गेनादाय' इति ग्रन्थोक्तिः पाठः । 4 तत्तु जातमेव, अत एव नामकमादिका इत्युच्यते ।

पाठा०—१ सुरासुरलोक, २ संनिहिता, ३ प्रेममनन्द, ४ उत्सङ्गे.

चिताः सर्वाः क्रियाः कृत्वा तस्य पुण्डरीकसंभवतया तदेव पुण्डरीक इति नाम चक्रे । प्रतिपादितव्रतं च तमागृहीतसकलविद्याकलापमकार्षीत् । सोऽयम् । इयं च सुरासुरैर्मध्यमानाक्षीरसागरादुद्गतः पारिजातनामा पादपस्तस्य मञ्जरी । यथा चैषा व्रतविरुद्धमस्य श्रवणसंसर्गमासादितवती तदपि कथयामि । अद्य चतुर्दशीति भगवन्तमम्बिकापतिं कैलासगतमुपासितुममरलोकान्मया सह नन्दनवनसमीपेनायमनुसरन्निर्गत्य साक्षान्मधुमासलक्ष्मीदत्तललितहस्तावलम्बया बकुलमालिकामेखलया कुसुमपल्लवप्रथिताभिराजानुलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निरन्तराच्छादितविग्रहया नवचूताङ्कुरकर्णपूरया पुष्पासवपानमत्तया वनदेवतया पारिजातकुसुममञ्जरीमिमामादाय प्रणम्याभिहितः—‘भगवन्, सकलत्रिभुवनदर्शनाभिरामायास्तवाकृतेरस्याः सदृशोऽयमलंकारः क्रियताम् । इयमवतंसविलासदुर्ललितारोप्यतां श्रवणशिखरम् । ब्रजतु सफलतां जन्म पारिजातस्य’ इत्येवमभिधानां चायमात्मरूपस्तुतिवादत्रपावनमितलोचनस्तामनादृष्ट्यैव गन्तुं प्रवृत्तः । मया तु तामनुयान्तीमालोक्य ‘कौ

कुला विधाय । तस्येति । तस्य कुमारस्य पुण्डरीकं सिताम्भोजं तस्मात्संभव उत्पत्तिस्तस्य भावस्तथा तया तस्माद्देतोरेव निश्चयेन पुण्डरीक इति नाम चक्रेऽभिधानं विदधे । कियत्कालानन्तरं स एव धेतकेतुः प्रतिपादितव्रतं दत्तवीक्षमागृहीतसकलविद्याकलापं च तं कुमारमकार्षीत्कृतवान् । स कुमारोऽयं पुरोवर्ती दृश्यमानः । इयं चेति । सुरासुरैर्मध्यमानाद्विलोभ्यमानाक्षीरसागरादुद्गताम्बुधेः पारिजातनामा पादपो वृक्ष उद्गतो निर्गतस्तस्येयं कर्णावतंसीकृता मञ्जरी । यथेति । येन प्रकारेणैषा मञ्जरी व्रतविरुद्धं नियमविरोध्यस्य श्रवणसंसर्गं कर्णसंबन्धमासादितवती प्राप्तवती तदपि वृत्तं कथयामि निवेदयामि । अद्येति । चतुर्दशी शिवतिथिरिति हेतोरमरलोकात्स्वर्गलोकात्कैलासगतं रजतद्विस्थितं भगवन्तं माहात्म्यवन्तमम्बिकापतिं गौरीनाथमुपासितुं सेवितुं मया सह मत्सार्धम् । प्राप्तौ धोल्यायां ‘क्रोशेन क्रोशं वाचुवाकोऽधीतः’ इतिवत् । नन्दनवनस्य समीपं समीपेन वानुसरन्गच्छन्निर्गत्य स्वस्थानाद्बहिरागत्य साक्षाद्वनदेवतयारण्याधिष्ठान्येमां मञ्जरीमादाय गृहीत्वा प्रणम्य नमस्कृत्याभिहित उक्तः । अद्य वनदेवतां विशिनष्टि—मध्विति । मधुमासो वसन्तमासस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तया दत्तो ललितो मनोहरो हस्तस्तस्यावलम्बो यस्याः सा तथा । बकुलेति । बकुलः केसरस्तस्य मालिका लक्ष्मैव मेखला रशना यस्याः सा तथा । कुसुमेति । कुसुमैश्च पल्लवैश्च प्रथिताभिर्गुम्फिताभिराजानु आनलकीलं यावद्वलम्बिनीभिः कण्ठमालिकाभिर्निर्गणन्यभिर्निरन्तरमाच्छादित आवृतो विग्रहो यस्याः सा तथा । नवेति । नवः प्रत्यग्रो यक्षूताङ्कुर आम्नाङ्कुरस्तस्य कर्णपूरो यस्याः सा तथा । पुष्पेति । पुष्पाणां कुसुमानां य आसवो माधवकस्तस्य पानं तेन मत्तया क्षीयया । किमभिहित इत्याशयेनाह—भगवन्निति । हे भगवन् स्वामिन्, प्रसीद प्रसन्नो भव । सकलेति । सकलं समग्रं यन्निभुवनं तस्य दर्शनेऽवलोकनेऽभिरामाया बन्धुराया अस्यास्तवाकृतेराकारस्य सदृशोऽनुरूपोऽलंकारः क्रियतां विधीयताम् । इयमिति । इयमवतंसविलास एव दुरधिगमं दुर्ललितं कीडितं यस्याः सर्वविधा मञ्जरी श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तमारोप्यतां स्थाप्यताम् । पारिजातस्य जन्मोत्पत्तिः सफलतां सार्थकतां ब्रजतु गच्छतु । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधानां कथयन्तीम् । अयमिति । पुण्डरीकः । आत्मेति । आत्मनो यद्रूपं सौन्दर्यं तस्य स्तुतिवादः प्रशंसनं तस्माद्वा त्रपा लज्जा तथावनमिते नम्रीकृते लोचने नेत्रे येनैवभूतस्तामनादृष्ट्यैवानादरं कृत्वैव गन्तुं प्रवृत्तो गमनायोद्यतोऽभूत् । मयेति । तां वनदेवतामनुयान्तीमनुव्रजन्तीमालोक्य निरीक्ष्य हे सखे हे मित्र, अस्या

टिप्पणं—१ आगृहीतः शिक्षितः सकलविद्याकलापो येन तमित्यर्थः । २ व्याकरणज्ञानशून्योऽर्थवराकः । नित्यैव ‘अपवर्गे तृतीया’ । ३ अवतंसविलासेन दुर्ललिता (घृष्टा, ‘सिर चढी’ इति भाषा) ।

पाठा०—१ पारिजातकुसुम, २ नन्दनवनः, ३ सुसदृशः, तु सदृशः, ४ प्रसादीक्रियताम्, ५ शिखरे, ६ विलोचन.

दोषः सखे, क्रियतामस्याः प्रणयपरिग्रहः' इत्यभिधाय बलादियमनिच्छतोऽप्यस्य कर्णपूरी-
कृता । तदेतत्कात्स्न्येन योऽर्थम्, यस्य चायम्, या चैयम्, यथा चास्य श्रवणशिखरं समा-
रूढा तत्सर्वमावेदितम् ।' इत्युक्तवति तस्मिन्स तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितस्मितो मामवा-
दीत्—'अयि कुतूहलिनि, किमनेन प्रश्नायासेन । यदि रुचितसुरभिपरिमला गृह्यतामियम्'
इत्युक्त्वा समुपसृत्यात्मीयाच्छ्रवणादपनीय कलैरलिकुलकणितैः प्रारब्धरतिसमागमप्रार्थना-
मिव मदीये श्रवणपुटे तामकरोत् । मम तु तत्करतलस्पर्शलोभेन तत्क्षणमपरमिव पारिजा-
तकुसुममवतंसस्थाने पुलकमासीत् । स च मत्कपोलस्पर्शसुखेन तरलीकृताङ्गुलिजालकात्कर-
तलादक्षमालां लज्जया सह गलितामपि नाज्ञासीत् । अथाहं तामसंप्राप्तामेव भूतलमक्षमालां
गृहीत्वा सलीलं तद्भुजपाशसंदानितकण्ठग्रहसुखमिवानुभवन्ती दर्शितापूर्वहारलतालीलां
कण्ठाभरणतामनयम् ।

इत्थंभूते च व्यतिकरे छत्रग्राहिणी मामवोचत्—'भर्तृदारिके, ज्ञाता देवी । प्रत्यासीदति

मञ्जर्याः को दोषः । प्रणयेन लेहेन परिग्रहः स्वीकारः क्रियतां विधीयतामिति मयाभिधायोक्तानिच्छतो-
ऽप्यवाञ्छतोऽपीयं अस्य कर्णपूरीकृता श्रवणाभरणीकृता । तदिति । तस्माद्वेतोस्तदेतदृच्छाविषयीकृतं
कात्स्न्येन साकल्येन मया सर्वमावेदितं कथितम् । तदेतत्किमित्यभिप्रायेणाह—योऽयमित्यादि । योऽयं
कुमारः, येयं मञ्जरी, यथा येन प्रकारेणास्य श्रवणशिखरं कर्णप्रान्तं समारूढा प्राप्ता । इतीति ।
तस्मिन्मुनावित्युक्तवति कथितवति सति । स इति । स पुण्डरीकस्तपोधनयुवा किञ्चिदुपदर्शितं स्मित-
मदृष्टदं हास्यं येनैवंभूतो मामवादीत्प्रत्यवोचत् । अयीति संबोधने । अयि कुतूहलिनि, अनेन प्रश्नायासेन
पृच्छापरिश्रमेण किम् । यदीति । यदि रुचितो रुचिविषयीभूतः सुरभिपरिमलो यस्या एवंविधेयं तदा
गृह्यतां ग्रहणविषयीक्रियताम् । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा समुपसृत्य समीपमागत्यात्मीयात्स्वकीयाच्छ्रवणात्कर्णाद-
पनीय दूरीकृत्य मदीये श्रवणपुटे तां मञ्जरीमकरोदघटयत् । कलैरिति । कलैर्मनोहैरलिकुलकणितैर्मधुकरकु-
लशब्दितैः । प्रारब्धेति । प्रारब्धा प्रस्तुता रतिसमागमस्य संभोगसमागमस्य प्रार्थना याचना ययैवंभूतामिव ।
एतेन खानुरक्तिः प्रदर्शिता । मम त्विति । मम तु । तु पुनरर्थकः । तस्य यत्करतलं तत्स्पर्शलोभेन तत्पृष्ण्या
तत्क्षणमवतंसस्थाने पुलकं अपरं पारिजातकुसुममिवासीत् । एतेन द्वितीयकर्णेऽपि तच्छोभा सूचिता । स
चेति । स पुण्डरीको मत्कपोलस्पर्शसुखेन गल्लात्परप्रदेशाश्लेषसातेन । तरलीकृतं कम्पनीकृतमङ्गुलिजालकं
यस्यैवंभूतात्करतलाद्वत्तलालज्जया त्रपया सह गलितां च्युतामप्यक्षमालां जपमालां नाज्ञासीच्च ज्ञातवान् ।
तदनुरक्तं ज्ञात्वा तस्य पुण्डरीकस्य यो भुजपाशो बाहुपाशस्तेन संदानितः संयतो यः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं
तज्जनितं यत्सुखं तत्सदृशमिव । अत्रेवशब्दः सादृश्यार्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे—'भवन्तीवादिशब्दाश्च साद-
श्यप्रतिपत्तये' । अनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती कण्ठाभरणतां निगरणभूषणतामनयमानीतवती । कीदृशीम् ।
दर्शिता प्रकटीकृतापूर्वहारलताया लीला यस्यां सा ताम् ।

इत्थमिति । इत्थंभूत एतादृशे व्यतिकरे परस्पराभिरुगातिशये छत्रग्राहिण्यात्पत्रधारिणी मामवो-
चदब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—भर्त्रिति । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि, ज्ञाता कृतज्ञाना देवी त्वन्माता वतैते ।

टिप्पण—१ धिक् द्वीकाकारम् । न खलु मञ्जर्या दोषः प्रसक्तो यदेवमुच्येत । तस्मात्—'को दोषः
अर्थात् वनदेवताया अनुरोधस्वीकारे (मञ्जरीग्रहणे) को दोषः' इत्यर्थः । २ अर्थात् कर्णे । ३ इय-
मध्यव्युत्पत्तिः । बाहुपाशेन संदानितो यः कण्ठस्य ग्रहणसुखम् (तदालिङ्गनसुखम्) अनुभवन्तीव
इत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ योऽयं या चैयम्, २ श्रवणशिखरे, ३ प्रश्नायासेन, ४ गृह्यताम्, ५ हृदयम्,

गृहगमनकालः । तत्क्रियतां मज्जनविधिः' इति । अहं तु तेन तस्या वचनेन नवग्रहा करिणीव प्रथमाङ्कुशपातेनानिच्छया कथंकथमपि समाकृष्यमाणा तन्मुखाह्लावण्यामृतपङ्कममामिव कपोलपुलककण्टकजालकलमामिव मदनशरशलाकाकीलितामिव सौभाग्यगुणस्यूतामिव अतिकृच्छ्रेण दृष्टिं समाकृष्य स्नातुमुदचलम् । उच्चलितायां च मयि द्वितीयो मुनिदारकस्तथाविधस्तस्य धैर्यस्खलितमालोक्य किञ्चित्प्रकटितप्रणयकोप इवावादीत्—'सखे पुण्डरीक, नैतदनुरूपं भवतः । क्षुद्रजनक्षुण्ण एष मार्गः । धैर्यधना हि साधवः । किं यः कश्चन प्राकृत इव विह्वलीभवन्तमात्मानं न रुणत्सि । कुतस्तवापूर्वोऽयमौन्द्रियोपप्लवः, येनास्येवं कृतः । क ते तद्वैर्यम्, कासाविन्द्रियजयः, क तद्वशित्वम्, चेतसः क सा प्रशान्तिः, क तत्कुलकमागतं ब्रह्मचर्यम्, क सा सर्वविषयनिरुत्सुकता, क ते गुरुपदेशाः, क तानि श्रुतानि, क ता वैराग्यबुद्धयः, क तदुपभोगविद्वेषित्वम्, क सा सुखपराङ्मुखता,

अथ च गृहगमनकालः सद्यःजनसमयः प्रत्यासीदति विधितो भवति । अतो मज्जनविधिः स्नानविधिः क्रियतां विधीयताम् । अहं त्विति । अहं तस्याङ्कुशधारिण्यास्तेन वचनेन प्रथमाङ्कुशपातेनावसृणिप्रहारेण नवः प्रत्यग्रो यस्या एवंविधा करिणी हस्तिनी तद्वदिव कथंकथमपि महता कष्टेनानिच्छयानीहया समाकृष्यमाणा दृष्टिं चक्षुरतिकृच्छ्रेणातिकष्टेन समाकृष्य स्नातुमुदचलमुदग्रजम् । कीदृशीमिव । लावण्यामृतमेव पङ्कः कर्दमस्तत्र ममामिव । कपोलेति । कपोलयोः पुलकलक्षणा ये कण्टकास्तेषां जालकं तत्र लमामिव । मदनेति । मदनस्य कर्दपस्य शरा बाणास्तेषां शलाका ईषिकास्ताभिः कीलितामिव यन्त्रितामिव । सौभाग्येति । सुभगस्य भावः सौभाग्यं तल्लक्षणे यो गुणस्तेन स्यूतामिवान्योन्यश्लिष्टामिव । उच्चलितायामिति । मध्युच्चलितायां प्रचलितायां सत्याम् । चकारः समुच्चार्यः । द्वितीयः कपिञ्जलो मुनिदारकस्तथाविधस्तादृशस्तस्य पुण्डरीकस्य धैर्यस्खलितं सत्त्वस्खलनामालोक्य वीक्ष्य किञ्चिदीषत्प्रकटित आविष्कृतः प्रणयकोपः स्नेहकोपो येन तत्सदृश इवावादीदवोचत् । रोषोक्तावतीव वैरस्यं स्यादिति भावः किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे पुण्डरीक, भवतस्तव नैतदनुरूपं योग्यम् । क्षुद्रजना नीचलोकास्तैः क्षुण्ण आचीर्ण एष मार्गः पन्थाः । भवत इत्यत्रापि संबध्यते । हि यस्मात्कारणात्साधवो मुनयो धैर्यमेव धनं द्रव्यं येषामेवंविधा भवन्ति । यः कश्चनानिर्दिष्टाभिधानः प्राकृतः पामरस्तद्वदिव विह्वलीभवन्तमात्मानं क्षेत्रज्ञं किं न रुणत्सि किं न निरोधं करोषि । अपूर्वोऽननुभूत आद्यः प्रथम इन्द्रियोपप्लवः करणोपद्रवोऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानस्तव भवतः कुतः । किंनिमित्तक इत्यर्थः । येनेति । येनेन्द्रियोपप्लवेनैवं कृतः । शिथिलतां नीतोऽसि । त्वमिति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—केत्यादि । ते तव तद्वैर्यं क । तथेन्द्रियाणां करणानामसौ जयो निरोधः क । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूपं वशित्वं स्वतन्त्रत्वं क । तथा चेतसश्चित्तस्य सा प्रशान्तिः क । तथा तत्कुलकमागतं कुलपरिपाय्यागतं ब्रह्मचर्यं कामविरतिः क । तथा सा सर्वविषयेषु समप्रेन्द्रियार्थेषु निरुत्सुकता निरुत्साहता क । तथा गुरुणां हिताहितोपदेशदेष्टृणामुपदेशा हितशिक्षाः क । तथा तानि पूर्वोक्तानि श्रुतानि ज्ञानानि क । तथा ताः सर्वाधिका वैराग्यं विरक्तता तस्या बुद्धयः प्रतिभाः क । तथा तासामज्ञानानां स्त्रीणामुपभोगः पुनःपुनरासेवनं तस्मिन्निद्वेषित्वं वैरित्वं क । तथा सुखात्सौख्यात्पराङ्मुखता पराचीनता क । तथा तपसि त्रतविशेषेऽसावभि-

टिप्पण—1 प्रत्यासन्नः निकटगतः अर्थात् उपस्थित इत्याशयः । 2 अक्षराणि च्युतानीति प्रतीयते । नवः ग्रहः ग्रहणं (बन्धने आनयनम्) यस्याः सा इत्यर्थः । 3 ग्रन्थस्वारस्यानभिज्ञता सेयम् । 'तथाविधम्' इति पाठेन 'तादृशं धैर्यस्खलितम्' इति योजनमेव ग्रन्थानुकूलम् । 4 हन्त चूर्णीकृतमेव स्वारस्यम् ! 'अद्य' इत्येवोचितम्, अपूर्वपदेन पौनरुक्त्यात् ।

कासौ तपस्यभिनिवेशः, कं सा भोगानामुपर्यरुचिः, क तद्यौवनानुशासनम्, सर्वथा निष्फला प्रज्ञा, निर्गुणो धर्मशास्त्राभ्यासः, निरर्थकः संस्कारः, निरुपकारको गुरुपदेशविवेकः, निष्प्रयोजना प्रबुद्धता, निःकारणं ज्ञानम्, यदत्र भवाद्दशा अपि रागाभिषङ्गैः कलुषीक्रियन्ते । प्रमादैश्चाभिभूयन्ते । कथं करतलाद्गलितामपहृतामक्षमालामपि न लक्षयसि । अहो विगतचेतनत्वमपहृतानामेवम् । इदमपि तावद्विद्यमानमनयानार्यया निवार्यतां हृदयम् इत्येवमभिधीयमानश्च तेन किञ्चिदुपजातलज्ज इव प्रत्यवादीत्—‘सखे कपिञ्जल, किं मामन्यथा संभावयसि । नाहमेवमस्या दुर्विनीतकन्यकाया मर्षयाम्यक्षमालाग्रहणापराधमिमम्’ इत्यभिधायालीकक्रोपकान्तेन प्रयत्नविरचितभीषणभ्रुकुटिभूषणेन चुम्बनाभिलाषस्फुरिताधरेण मुखेन्दुना सामवदत्—‘चञ्चले, प्रदेशादस्मादिमामक्षमालामदत्त्वा पदात्पदमपि न गन्तव्यम्’

निवेश आग्रहः क । तथा भोगानां विषयाणामुपरि साऽरुचिरस्पृहा क । तथा तदनिर्वचनीयस्वरूपं यौवनस्य तारुण्यस्यानुशासनं नियन्त्रणं क । सर्वथेति । सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रज्ञा प्रतिभा निष्फला निष्प्रयोजना । निर्गुण इति । धर्मशास्त्राणां स्मृत्यादीनामभ्यासो भूयोभूयस्तदभ्यासनं स एव निर्गुणः । जाड्यापहारलक्षणगुणरहित इत्यर्थः । निरर्थकेति । संस्कारो ब्राह्मण्यापादनविधिः स एव निरर्थकः । यदुद्दिश्य क्रियते तदनाप्तैः । निरुपेति । गुरुपदेशाद्यो विवेकः पृथगात्मता स निरुपकारकः । निरर्थक इत्यर्थः । निरिति । प्रबुद्धता प्रेक्षावत्ता निःप्रयोजना निर्हेतुका । निरिति । ज्ञानं श्रुतादि निःकारणं निर्निमित्तकम् । यदत्रेति । यदिति हेत्वर्थः । अत्रेति । अस्मिन्नवसरे रागाभिषङ्गैरिच्छाभिष्वङ्गैर्भवाद्दशा अपि त्वत्सदृशा अपि कलुषीक्रियन्ते मलिनीक्रियन्ते । प्रमादैश्चेति । प्रमादैर्विषयादिभिरभिभूयन्ते पराभूयन्ते । चकारः समुच्चयार्थः । तदेव दर्शयति—कथमिति । करतलाद्गलितामपहृतां च्युतां तथा तयापहृतां गृहीतामक्षमालामपि कथं न लक्षयसि कथं न जानासि । अहो इत्याश्चर्ये । अपहृतानां कामपीडितानामेवं पूर्वोक्तप्रदर्शितरीत्या विगतचेतनत्वं नष्टचेतनत्वम् । इदमिति । तावदादाविदमपि हृदयं चित्तमनयानार्यया ह्रियमाणमाकृष्यमाणं निवार्यतां दूरीक्रियतामित्येवं तेन कपिञ्जलेनाभिधीयमानः कथ्यमानः किञ्चिदीषदुपजाता प्रादुर्भूता लज्जा त्रपा यस्य स इव प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । सखे इति । हे सखे कपिञ्जल, किमिति प्रश्ने । मामन्यथा तन्मनस्कत्वेन संभावयसि संभावनाविषयीकरोषि परमेतस्यां मन्मनोविकृतिर्नास्ति, तथाक्षमालाग्रहणनिमित्तकरोषोऽप्यन्यथा मुनीनां समदर्शित्वं, न स्यादिति भावः । अथ चेत्कपिञ्जल, तव शङ्कितं मनस्तदेतस्या दुर्विनीतकन्यकाया इममक्षमालाग्रहणापराधं जपमालास्त्रीकरणागसं नाहं मर्षयामि सहिष्ये । इति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा मुखेन्दुना वक्रलक्षणचन्द्रेण मामिति प्रत्यवोचत्प्रत्यववीत् । अथ मुखेन्दुं विशेषयन्नाह—अलीकेति । अलीको मिथ्या न तु वास्तवः एवंविधो यः कोपः क्रोधस्तेन कान्तेन मनोहरेण । प्रयत्नेति । प्रयत्नेन बलात्कारेण । कोपाभावादिति भावः । विरचिता निर्मिता भीषणा भैरवा भ्रुकुटिः सकोपभूविकृतिः सैव भूषणं यस्मिन् तेन । चुम्बनेति । चुम्बनं संबन्धविशेषस्तस्याभिलाष इच्छाविशेषस्तेन स्फुरितः कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्मिन् । किमुवाचेत्याह—चञ्चलेति । हे चञ्चले, अस्मात्प्र-

टिप्पणं—१ उचितानुचितपरिज्ञानरूपो यो गुणस्तेन रहित इत्यर्थे उचितः । एतत्पूर्वम् ‘एव’निवेशस्तु घोरमज्ञानम्, विपरीतार्थबोधकत्वात् । एवमग्रेपि । २ स्वकर्तव्यात् स्वलनरूपैः । ३ टीकाकारः सर्वथा ग्रन्थधूमकेतुः ! ‘अहो विगतचेतनत्वम्, अपहृता नामेयम्’ इत्येव पाठः । इयं अक्षमाला तु अनया (कन्यया) अपहृता नाम बलालुण्ठिता नाम, इदानीम् अनार्ययाऽनया अपह्रियमाणं हृदयमपि निवारय । इति व्याख्या । एकस्य अपहरणे जाते संप्रति अपह्रियमाणस्य रक्षणावश्यकत्वात् ।

पाठा०—१ क सा संयमिता क. २ सन्नानाम्. ३ यत्र. ४ प्रमादैः. ५ अपहृता नामेयम्. ६ अपह्रियमाण. ७ चपले.

इति । तच्च श्रुत्वाहमात्मकण्ठादुन्मुच्य मकरध्वजलास्यारम्भलीलापुष्पाञ्जलिमेकावलीम् 'भगवन्, गृह्यतामक्षमाला' इति मन्मुखासक्तदृष्टेः शून्यहृदयस्यास्य प्रसारिते पाणौ निधाय खेदसलिलस्नातापि पुनः स्नातुमवातरम् । उत्थाय च कथमपि प्रयत्नेन निम्नगेव प्रतीपं नीयमाना सखीजनेन बलादम्बया सह तमेव चिन्तयन्ती स्वभवनमयासिषम् ।

गत्वा च प्रविश्य कन्यान्तःपुरं ततः प्रभृति तद्विरहविधुरा किमागतास्मि, किं तत्रैव स्थितास्मि, किमेकाकिन्यस्मि, किं परिवृतास्मि, किं तूष्णीमस्मि, किं प्रस्तुतालापास्मि, किं जागर्मि, किं सुप्तास्मि, किं रोदिमि, किं न रोदिमि, किं दुःखमिदम्, किं सातमिदम्, किमुत्कण्ठेयम्, किं व्याधिरयम्, किं व्यसनमिदम्, किमुत्सवोऽयम्, किं दिवस एषः, किं निशेयम्, कानि रम्याणि, कान्यरम्याणीति सर्वं नावागच्छम् । अविज्ञातमदनवृत्तान्ता च क गच्छामि, किं करोमि, किं शृणोमि, किं पश्यामि, किमालपामि, कस्य कथयामि, कोऽस्य

देशादिमामक्षमालामदत्वासमर्प्य पदात्पदमपि न गन्तव्यम् । तच्चेति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्यात्मकण्ठास्वकीय-निगरणादहं मकरध्वजस्य कंदर्पस्य लास्यारम्भलीला नाट्यप्रारम्भक्रीडा तस्यां पुष्पाञ्जलिरिवंभूतामेकावलीं मुक्ता-प्रालम्बमक्षमालेति कृत्वा हे भगवन्, गृह्यतामुपादीयतां इति अस्य मुनेः प्रसारिते विस्तारिते पाणौ तां निधाय (सं)स्थाप्य खेदसलिलेन श्रमवारिणा स्नातापि कृतस्नानापि पुनः पुनः स्नातुमवातरमवतीर्णवती । अथ मुनिं विशेषयन्नाह—**शून्येति** । शून्यं हृदयं चेतो यस्य स तथा तस्य । तत्र हेतुमाह—**मन्मुखेति** । मदाने आसक्ता लम्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य । **उत्थायेति** । उत्थानं कृत्वा कथमपि महता प्रयत्नेन सखीजनेन वयस्याजनेन बलाद्धठात्प्रतीपं पश्चात्तीयमाना प्राप्यमाणा । तत्र दृष्टान्तमाह—**निम्नगेति** । यथा निम्नगा नदी महाप्रयत्नेनैव पश्चात्तीयते, एवंविधाहमम्बया जनन्या सह सार्धं तमेव मुनिकुमारकं चिन्तयन्ती ध्यायती । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तदुक्तम्—'अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च । व्यवच्छिन्नति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः' इति । स्वभवनं निजसंज्ञायासिषमागतवती ।

गत्येति । गत्यैव । स्वभवनमिति शेषः । कन्यान्तःपुरं कन्यावरोधं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । चकारः पुनरर्थकः । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य तस्य पुण्डरीकस्य विरहेण वियोगेन विधुरा व्याकुला सत्यहमिति सर्वं नावागच्छं नावागममिति दूरेणान्वयः । इति शब्दार्थमाह—**किमागतेति** । किमिति सर्वत्र वितर्कार्थे । अहमागतास्मि गृहं समायातास्मि किमिति पूर्ववत् । तत्रैवाच्छेदसरस्तीरे स्थितास्मि । किमेकाकिन्यसहायास्मि । किं परिवृता परिवारान्वितास्मि । किं तूष्णीमस्मि । किं प्रस्तुतः प्रारब्ध आलापः संलापो ययैवंविधास्मि । किं जागर्मि निद्राक्षययुक्तास्मि । किं सुप्तास्मि कृतनिद्रास्मि । किं रोदिमि । किं न रोदिमि । किं दुःखमिदम् । किं सातमिदं सौख्यमिदम् । किमुत्कण्ठेयम् । किमयं व्याधिरामयः । किमिदं व्यसनमस्यासक्तिः । किमयमुत्सवो महः । किमेष दिवसो दिनम् । किमियं निशा रात्रिः । कानि वस्तूनि रम्याणि शोभनानि । कानि च तद्विपरीतानि । अरम्याणीत्यर्थः । **अवीति** । अविज्ञातोऽनाकलितो मदनस्य कंदर्पस्य वृत्तान्त उदन्तो यया सैवंभूताहमिति सर्वं नाज्ञासिषं न ज्ञातवती । इति शब्दार्थमाह—**केति** । क गच्छामि व्रजामि । किं करोम्यनुतिष्ठामि । किं शृणोम्याकर्णयामि । किं पश्यामि विलोकयामि । किमालपामि किं वदामि । कस्य कथयामि निवेदयामि । कोऽस्य

टिप्प०—१ टीकाकारेण स्वाभ्यस्तमुपात्तम् । वास्तवे तु 'सुखमिदम्' इत्येव पदशब्दानुकूलः पाठः । २ व्यसनं विपत् इत्येव व्याख्योचिता ।

प्रतीकार इति सर्वं च नाज्ञासिधम् । केवलमारुह्य कुमारीपुरप्रासादं विसर्ज्य च सखीजनं द्वारि निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा, सर्वव्यापारानुत्सृज्यैकाकिमी मणिजालगवाक्षनिक्षिप्तमुखी, तामेव दिशं तत्सनाथतया प्रसाधितामिव महारत्ननिधानाधिष्ठितामिव अमृतरससारसागरपूरप्लावितामिव पूर्णचन्द्रोदयालंकृतामिव दर्शनसुभगामीक्षमाणा, तस्मादिगन्तरादागच्छन्तमनिलमपि वनकुसुमपरिमलमपि शकुनिध्वनिमपि तद्वार्तां प्रष्टुमीहमाना, तद्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती, तत्प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता, स्मरजनितपक्षपाता च तत्परिग्रहान्मुनिवेषस्याग्राम्यतां तदास्पदतया यौवनस्य चारुतां तच्छ्रवणसंपर्कात्पारिजातकुसुमस्य मनोहरतां तन्निवासात्सुरलोकस्य रम्यतां तद्रूपसंपदा कुसुमायुधस्य दुर्जयतामध्यारोपयन्ती, दूरस्थस्यापि कमलिनीव

प्रतीकारः प्रतिक्रिया । अथ विरहेण विप्रलम्भपुष्टिं प्रदर्शयन्नाह—**केवलेति** । केवलमन्यनिरपेक्षम् । कुमारीणां पुर इति । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारादन्तःपुरप्रासादमवरोधगृहमारुह्यारोहणं कृत्वा सखीजनं आलीजनं विसर्ज्य दूरीकृत्य द्वारि प्रतोल्यां निवारितो निषिद्धोऽशेषः समग्रः परिजनस्य परिच्छेदस्य प्रवेश आगमनं यथा सा । तथा सर्वव्यापारान्समप्रकृत्यानुत्सृज्य विमुच्यैकाकिन्यद्वितीया मणिनिर्मितानि जालानि यस्मिन्नेवं भूतो यो गवाक्षो वातायनस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यथा सैवंभूता । तामेव मुनिकुमारकाधिष्ठितां दिशं ककुभभीक्षमाणा विलोकमाना । अथ तद्वस्तुजन्यसंतोषजनकत्वसाम्येन तामेव दिशमुत्प्रेक्षते—**तत्सनाथेति** । तत्सहिततयेत्यर्थः । प्रसाधितामिव । भूषितामिव । महान्ति रत्नानि यस्मिन्नेवंभूतं यन्निधानं कुनाभिस्तेनाधिष्ठितामाश्रितामिव अमृतरसेन पीयूषरसेन सारः प्रधानो यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरः मृवस्तेन प्लावितामिवाकीर्णामिव । पूर्णः समग्रो यश्चन्द्रः शशाङ्कस्तस्योदय उद्गमस्तेनालंकृतामिव भूषितामिव । दर्शनेऽवलोकने सुभगां मनोहराम् । कामाभिभूतस्य चेतनाचेतनसाधारण्यं प्रदर्शयन्नाह—**तस्मादिति** । तस्मान्मुनिकुमारकाधिष्ठितादिगन्तरादागच्छन्तमायान्तमनिलमपि, तथा वनकुसुमपरिमलमप्यरण्यपुष्पगन्धमपि, तथा शकुनिध्वनिमपि पतत्रिरुतमपि तस्य पुण्डरीकस्य वार्तां प्रवृत्तिं प्रष्टुं प्रश्रविषयीकर्तुमीहमाना वाञ्छमाना तस्य मुनेर्वल्लभतया तपःक्लेशायापि स्पृहयन्ती वाञ्छन्ती । अपिशब्दः प्रातिकूल्यं निराकरोति । तदायत्ततया प्रतिकूलमप्यनुकूलम्, अनुकूलमपि न स्वतः, किंतु तदायत्तत्वादित्याह—**स्मरेणेति** । मुनित्वेन ज्ञातेऽपि स्मरेण कंदर्पेण जनितो विहितः पक्षपातोऽङ्गीकारो यस्यां सा तथा तस्य मुनेः प्रीत्या लेहेन गृहीतमार्तां मौनव्रतं यथा सा, तेन मुनिना परिग्रहः स्वीकारस्तस्मान्मुनिवेषस्य तापसनेपथ्यस्याग्राम्यतां साधुताम् । स एवास्पदं यस्य तस्य भावस्तथा तथा यौवनस्य तारुण्यस्य चारुतां मनोहरताम् । तस्य मुनेर्यः श्रवणसंपर्कः कर्णसंबन्धस्तस्मात्पारिजातकुसुमस्य कल्पतरुपुष्पस्य मनोहरतां मञ्जुलताम् । तस्य मुनेर्निवासस्तस्मात्सुरलोकस्य देवलोकस्य रम्यतां चारुताम् । तस्य मुनेर्या रूपसंपत्सौन्दर्यसमृद्धिस्तथा कुसुमायुधस्य दुर्जयतां दुर्जयतामध्यारोपयन्त्यध्यारोपं कुर्वती । दूरस्थस्यापि दक्षिणस्यापि तस्यैव मुनिकुमारस्याभिमुखी संमुखी । कस्य केव । सवितुः सूर्यस्य कमलिनीव नलिनीव । तथा चन्द्रमसः कुसुदवान्धवस्य सागरवेलेव समुद्रस्याम्भसो वृद्धिरिव । तथा

टिप्पण—1 निधिः । 2 वास्तवे तु 'अमृतरससागरपूर' इत्येव पाठः । सारपदस्याऽर्थापोषकत्वात् । 3 वाञ्छन्तीत्यर्थः । 4 भाग्यहीनः सर्वमस्पष्टं चकार । तस्मात्—तस्य प्रीत्येव गृहीतमौनव्रता अर्थात्तूष्णीमवस्थिता, इति पृथग्विशेषणम् । स्मरजनितपक्षपाता चेति हेतुगर्भं विशेषणम् । अर्थात् स्मरेण तत्संबन्धिषु वस्तुषु पक्षपातो जनितः, अत एव तस्य (पुण्डरीकस्य) परिग्रहणात् (हेतोः) मुनिवेषस्य अन्येषां दृष्टौ ग्राम्यत्वेपि अग्राम्यताम् (अध्यारोपयन्ती), एवं यौवनस्य चारुतामित्यादि ।

पाठा—1 इव कुसुमितामिव महारत्न, २ अमृतरससागरप्लाविताम्, ३ दूरतः स्थितस्य; दूरस्था.

सवितुः सागरवेलेव चन्द्रमसः मयूरीव जलधरस्य तस्यैवाभिमुखी, तथैव तां तद्विरहातुर-
जीवितोद्गमरक्षावलीमिवाक्षावलीं कण्ठेनोद्वहन्ती, तथैव च तया प्रस्तुततद्रहस्यालापयेव
कर्णलग्नया पारिजातमञ्जर्या तथैव च तेन तत्करतलस्पर्शसुखजन्मना कदम्बमुकुलकर्णपूराय-
माणेन रोमाञ्चजालेन कण्टकितैककपोलफलका निष्पन्दमतिष्ठम् ।

अथ ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मदीया तरलिका नाम मयैव सहागता स्नातुमासीत् । सा च
पश्चाच्चिरादिवागत्य तथावस्थितां शनैःशनैर्मामवादीत्—‘भर्तृदारिके, यौ तौ तापसकुमारकौ
दिव्याकारावस्माभिरच्छोदसरस्तीरे दृष्टौ, तयोरेको येन भर्तृदुहितुरियं कर्णावतंसीकृता
सुरतरुमञ्जरी स तस्माद्वितीयादात्मनो रक्षन्दर्शनमतिनिभृतपदः कुसुमितलतासंतानगहना-
न्तरेणोपसृत्य मामागच्छन्तीं पृष्ठतो भर्तृदारिकामुद्दिश्याप्राक्षीत्—‘बालिके, केयं कन्यका,
कस्य वापत्यम्, किमभिधाना, क वा गच्छति’ इति । मयोक्तम्—‘एषा खलु भगवतः श्वे-
तभानोरंशुसंभूतायामप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना देवस्य सकलगन्धर्वमुकुटमणिशलाकाशिखरो-

जलधरस्य मेघस्य मयूरीव नीलकण्ठपत्नीव । तथैवेति । यथा तेन कुमारेण कण्ठे न्यस्ता तथैव, तस्य विरहेण
वियोगेनातुरं पीडितं यज्जीवितं प्राणितं तस्योद्गमो निर्गमस्तस्य रक्षावलीमिवाक्षावलीं जपमालां कण्ठेन निगर्णेनो-
द्वहन्ती धारयन्ती । तथैवेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेण तथा कर्णलग्नया श्रवणप्राप्तया प्रस्तुतः प्रारब्धस्तस्या(स्य)-
रहस्यालापो यथैवविधयैव पारिजातमञ्जर्या । तथैव च तेन पूर्वोक्तप्रकारेण तस्य यत्करतलस्पर्शस्तस्माद्यत्सुखं सातं
तेन जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन कदम्बस्य नीपस्य मुकुलं कुञ्जलं तस्य कर्णपूरायमाणेन कर्णपूरवदाचरमाणेन रोमाञ्च-
जालेन रोमहर्षणसमूहेन कण्टकितं कण्टकवदाचरितमेकमद्वितीयं कपोलफलकं यस्याः सा तथा निष्पन्दं निश्चलम-
तिष्ठं स्थितवती ।

अथेत्यानन्तर्यं । मदीया तरलिका । नामेति कोमलामन्त्रणे । ताम्बूलकरङ्कवाहिनी मयैव सह स्नातुमाश्रयं
कर्तुमागता समायातासीत् । सा चेति । सा ताम्बूलकरङ्कवाहिनी पश्चान्मद्गृहागमनानन्तरं चिरादिव चिर-
सदशादिवागत्यैव तथावस्थिताम् । विरहातुरामित्यर्थः । मां शनैःशनैर्मन्दमन्दमवादीदवोचत् । किमुवाचे-
त्याह—भर्त्रिति । हे भर्तृदारिके हे राजपुत्रि । ताविति । एकः पुण्डरीकस्तत्सहागुगतश्च कपिञ्जल इमौ द्वौ
तापसकुमारकौ दिव्याकारौ मनोहराकृतौ अस्माभिरच्छोदसरस्तीरे यौ दृष्टाववलोकितां, तयोर्मध्य एकः । कपिञ्जलं
निराकुर्वन्नाह—येनेति । येन कुमारकेण भर्तृदुहितुर्मवत्या इयं सुरतरुमञ्जरी पारिजातवल्ली कर्णावतंसीकृता
श्रवणोत्तंसीकृता । स इति । स मुनिः पुण्डरीकस्तस्मात्कपिञ्जलादात्मनः स्वस्य दर्शनं वीक्षणं रक्षन्गोपयन्नतिनि-
भृतान्यतिनिश्चलानि पदानि यस्यैवंभूतः । कुसुमिताः पुष्पिता या लता वल्लयस्तासां संतानं परम्परा तेन गहनं
निबिडं यदन्तरं विचालं तेन मामागच्छन्तीं पृष्ठतः पश्चाद्भाग उपसृत्य समीपमागत्य भर्तृदारिकामुद्दिश्या-
श्रित्येवप्राक्षीत्प्रश्नमकार्षात् किं प्रश्नं कृतवानित्याह—बालिके इति । हे बालिके हे कन्यके, केयं कन्यका ।
कस्य वापत्यं प्रजा । किमभिधाना किनास्त्री । क वा गच्छति व्रजति । त्वया किमुक्तमित्याह—मयेति ।
मयेत्युक्तं कथितम् । इति वक्तव्यमाह—एवेति । एषा खलु निश्चयेन भगवतः श्वेतभानोरंशुधर्वाधिपतेरं-
शुसंभूतायां सोममयूखसंभूतायामप्सरसि गौर्या समुत्पन्ना संजाता गन्धर्वाधिपतेर्हंसस्य दुहितात्मजा । अथ हंसं
विशिनष्टि—सकलेति । सकलाः समग्रा ये गन्धर्वा देवगायनास्तेषां मुकुटेषु मणिवद्वन्धार्थं शलाकाः स्वर्ण-

टिप्प०—१ निर्गच्छतो जीवस्य रक्षणार्थम् अभिमञ्जितां मालामिव । २ चन्द्रस्य । गन्धर्वाधिपतेरिति
टीका तु प्रलापमात्रम् । एवंविधोपि मन्दभाग्यटीकयतीति तु दुर्दैवं बाणस्य ।

ह्लेखमसृणितं चरणनखचक्रस्य प्रणयप्रसुप्तगन्धर्वकामिनीकपोलपत्रलतालाञ्छितभुजतरुशिखरस्य पादपीठीकृतलक्ष्मीकरकमलस्य गन्धर्वाधिपतेर्हसस्य दुहिता महाश्वेता नाम गन्धर्वाधिवासं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता' इति, कथिते च मया किमपि चिन्तयन्मुहूर्तमिव तूष्णीं स्थित्वा विगतनिमेषेण चक्षुषा चिरमभिवीक्षमाणो मां सानुनयमर्थितामिव दर्शयन्पुनराह— 'बालिके, कल्याणिनी तवाविसंवादिन्यचपला बालभावेऽप्याकृतिरियम् । तत्करोषि मे वचनमेकमभ्यर्च्यमाना' इति । ततो मया सविनयमुपरचिताञ्जलिपुटया दर्शितादरमभिहितः— 'भगवन् कस्मादेवमभिधत्से । काहम् । महात्मानः सकलत्रिभुवनपूजनीयास्त्वादृशाः पुण्यैर्विना निखिलकल्मषापहारिणीमस्मद्विधेषु दृष्टिमपि न पातयन्ति, किं पुनराज्ञाम् । तद्विश्रब्धमादिश्यतां कर्तव्यम् । अनुगृह्यतामयं जनः' इति । एवमुक्तश्च मया सस्नेहया सखीमिवोपकारिणीमिव प्राणप्रदामिव दृष्ट्या मामभिनन्द्य निकटवर्तिनस्तमालपादपात्पल्लवमादाय निष्पीड्य

मय्यस्तासां शिखराण्यग्राणि तेभ्यो य उल्लेखः संघर्षस्तेन मसृणितं श्लक्ष्णीकृतं चरणयोर्नखचक्रं पुनर्भवसमूहो यस्य स तथा तस्य । प्रणयेति । प्रणयेन ह्येहेन प्रसुप्ताः कृतनिद्रा या गन्धर्वकामिन्यस्तासां कपोलपत्रलताभिलाञ्छितं चिह्नितं भुजा एव तरवो वृक्षास्तेषां शिखरमग्रं यस्य स तथा तस्य । अनेन सुरतविशेषो योतितः । पादेति । पादपीठीकृतं पदासनीकृतं लक्ष्म्याः श्रियः करकमलं यस्य स तथा तस्य । एतेन दानहौण्डत्वं सूचितम् । तस्या यथार्थमभिधानमाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । महाश्वेता इति । सांप्रतं क गतेति तदाशयमभिप्रेत्याह—गन्धर्वेति । गन्धर्वाणामधिवासो यस्मिन्नेवंभूतं हेमकूटाचलमभिप्रस्थिता । तदभिमुखं चलितेत्यर्थः । इति मया कथित उक्ते सति किमप्यनाकलनीयं चिन्तयन्ध्यायन्मुहूर्तमिव घटिकाद्वयसदृशमिव । अत्रापीवशब्दः सदृशार्थः । तूष्णीं जोषं स्थित्वा विगतनिमेषेण मेघोन्मेषरहितेन चक्षुषा नेत्रेण चिरं चिरकालं यावदभि संमुखं वीक्षमाणो मां प्रति सानुनयं सस्नेहमर्थितामिव मार्गणसदृशतामिव दर्शयन्पुनर्द्वितीयवारमित्याह । उवाचेत्यर्थः । इति वाच्यमाह—बालिके इति । हे बालिके, कल्याणिनी कल्याणं श्रेयो विद्यते यस्याः यस्यां वा सैवंभूताविसंवादिन्यव्यभिचारिणी । 'यत्राकृतिस्तत्र गुणा भवन्ति' इत्युक्तेः । बालभावेऽपि बालस्वभावेऽप्यचपला स्थिरा तवेयमाकृतिराकारः । तदिति हेत्वर्थः । अभ्यर्थ्यमाना प्रार्थ्यमानैकं मे मम वचनं करोषि प्रणयसि । तत् इति । ततोऽनन्तरं सविनयं सप्रश्रयमुपरचितं बद्धमञ्जलिपुटं ययैवंभूतया मया दर्शितादरं यथा स्यात्तथैत्वभिहित उक्तः । इति शब्दवाच्यमाह—भगवन्निति । हे भगवन् हे स्वामिन्, कस्मात्केन हेतुनैवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिधत्से कथयसि । काहं बालव्यजनधारिणी । सकलत्रिभुवनपूजनीयाः समप्रविश्वाचर्चनीया महात्मानस्त्वादृशा भवादृशाः क । पुण्यैर्विना धर्मव्यतिरेकेणास्मद्विधेष्वस्मादृशेषु निखिलकल्मषापहारिणीं दृष्टिं न पातयन्ति चक्षुषा नावलोकयन्ति । किं पुनराज्ञामादेशप्रदानम् । दूरापास्तमिति भावः । तत्तस्माद्धेतोर्विश्रब्धं सविश्वासं कर्तव्यं कृत्यमादिश्यतामादेशं दीयताम् । अथ चायं मलक्षणो जनोऽनुगृह्यतामनुग्रहविषयीक्रियताम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सस्नेहया सप्रेमया मयोक्तश्च स मुनिः सखीमिव वयस्यामिवोपकारिणीमिवोपकृतिकर्त्रामिव प्राणप्रदामिव जीवितदात्रीमिव मां दृशा चक्षुषाभिनन्द्य प्रमोदं जनयित्वैव निकटवर्तिनः समीपस्थात्तमालपादपात्तापिच्छवृक्षात्पल्लवं किंसलयमादाय गृहीत्वा तद्विलातले तीरप्रस्तरे निष्पीड्य संमर्द्य तेन निष्पीडनोद्धूतेन गन्धगजा गन्धेभास्तेषां मदो

टिप्पणं—१ भुजौ एवेति द्विवचनं योग्यम् । २ पूर्वार्जितसुकृतैर्विना इति व्याख्योचिता । ३ धिक् मन्दभाग्यम् । 'सस्नेहया दृष्ट्या मामभिनन्द्य' इति योजना । अपरिचितायाः स्नेहप्रकाशनं त्वस्याभाविकमेव ।

पाठा०—१ नखचरण, २ हेमकूटमञ्जलम्, ३ निपातयन्ति.

तदशिलातले तेन गन्धगजमन्दसुरभिपरिमलेन रसेनोत्तरीयवल्कलैकदेशाद्विपाट्य पट्टिकां स्वहस्तकमलकनिष्ठिकानखशिखरेणाभिलिख्य 'इयं पत्रिका त्वया तस्यै कन्यकायै प्रच्छन्नमेकाकिन्यै देया' इत्यभिधायार्पितवान् । इत्युक्त्वा च सा ताम्बूलभाजनादाकृष्य तामदर्शयत् । अहं तु तेन तत्संबन्धिनालापेन शब्दमयेनापि स्पर्शसुखमिवान्तर्जनयता श्रोत्रविषयेणापि रोमोद्गमानुमितसर्वाङ्गानुप्रवेशेन मदनवेशमन्त्रेणैवावेश्यमाना तस्याः करतलादादाय तां वल्कलपत्रिकां तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यम्—

‘दूरं मुक्तालतया विससितया विप्रलोभ्यमानो मे ।

हंस इव दर्शिताशो मानसजन्मा त्वया नीतः ॥’

अनया च मे दृष्टया दिङ्मोहभ्रान्त्येव प्रणष्टवर्त्मनः, बहुलनिशयेवान्धस्य, जिह्वोच्छिद्येव मूकस्य, इन्द्रजालिकपिच्छिकयेवातत्त्वदर्शिनः, उवरप्रलापप्रवृत्त्येवासंबद्धभाषिणः, दुष्टनि-

दानं तद्वत्सुरभिः सुगन्धः परिमलो यस्यैवविधेन रसेनोत्तरीयं यद्वल्कलं तस्यैकदेशावेकप्रदेशात्पट्टिकां प्रसिद्धां विपाट्य द्वैधीकृत्य स्वकीय आत्मीयो यो हस्तः पाणिः स एव कमलं नलिनं तस्य कनिष्ठिका कनीनिका तस्या नखशिखरेण नखराप्रेणेयं पत्रिकाभिलिख्य लिपीकृत्येवभिधायेत्युक्त्वापितवान्दत्तवान् । इतिशब्दाभिधेयमाह—
त्वयेति । त्वया भवत्या तस्यै कन्यकायै महाश्वेतायै एकाकिन्यै अद्वितीयायै प्रच्छन्नं गुप्तं देयार्पणीया । अथ सा च ताम्बूलकरङ्कुवाहिनी तरलिका ताम्बूलभाजनात् तां पत्रिकामाकृष्य निष्कास्यादर्शयत् दर्शितवती । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । अहमित्यात्मनिर्देशः । तस्यास्तरलिकायाः करतलाद्वस्ततलात्तां वल्कलपत्रिकामादाय गृहीत्वा तस्यामिमामभिलिखितामार्यामपश्यमद्राक्षमित्यन्वयः । कीदृश्यहम् । आदेश्यमानावेशविषयीक्रियमाणा । केन । तस्य पुण्डरीकस्य संबन्धिना संबद्धेनालापेन, संलापेन । किं कुर्वता । शब्दमयेन शब्दात्मकेनापि स्पर्शसुखमिव संश्लेषसातसदृशमिवान्तर्भ्ये जनयता उत्पादयता । अत्रापिशब्दो विरोधद्योतनार्थः । श्रोत्रविषयेणापि कर्णगोचरेणापि रोमोद्गमेन पुलकेनानुमितोऽनुमितिविषयीकृतः सर्वाङ्गेष्वनुप्रवेशो यस्य स तेन । अत्रापिशब्दः पूर्ववत् । वैकल्यसादृश्यादाह—मदनवेशमन्त्रेणैव मदनस्य कदर्पस्यावेशः प्रवेशस्तदुत्पादकमन्त्रेणैव । अथ तामार्यामाह—दूरमिति । मानसे मनसि जन्म यस्यैवंभूतो मनोरथोऽभिलाषो मुक्तालतयैकावल्या विप्रलोभ्यमानो लोभं प्राप्यमाणो दर्शिताशा फलप्राप्तिस्यैवंभूतस्त्वया नीतः तवैव समीपे तिष्ठति । त्वामेव विषयीकरोतीति भावः । मानसजन्मत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—हंस इवेति । यथा मानसजन्मा हंसो मुक्तावन्निर्मला या लता व्रतत्यस्ताभिः प्रकर्षेण लोभ्यमानो दर्शिताशा गमनार्थं दिग्यस्यैवंभूतोऽन्यत्र नीयते । अथ लतां विशेष्यन्नाह—विसेति । विसं मृणालं तद्वच्छुभ्रया धवलयेत्युभयोर्विशेषणम् । अनयेति । अनया पत्रिकया मे मम दृष्टया विलोकितया सत्या स्मरानुरस्य मदनानुरस्य मे मम मनसो दोषविकारस्योपचयः पुष्टिः सुतरामत्यर्थमक्रियत व्यधीयतेत्यन्वयः । अत्रार्थ उपमानान्तराणि प्रदर्शयन्नाह—दिगिति । दिङ्मोहभ्रान्त्या करणभूतया प्रणष्टवर्त्मन उत्पथगामिन इव । बहुलेति । बहुलनिशया कृष्णपक्षरात्र्यान्धस्येव गताक्षस्येव । जिह्वेति । जिह्वोच्छिद्यया रसनाकर्तनया मूकस्येव । इन्द्रेति । इन्द्रजालिकस्य मायिकस्य या पिच्छिका यया लोकानां दृग्बन्धः क्रियते, तया अतत्त्वदर्शिन

टिप्पण—1 इदमप्यप्रसिद्धत्वाद्ज्ञानमेव । 2 भाग्यवता टीकाकृता सर्वोप्यर्थश्रुणीकृतः । अत एव—विसवत् सितया मुक्तामालया विशेषरूपेण लोभं प्रापितः, दर्शिता आशा (मनोरथपूर्तः आशंसा) यस्यै सः ईदृशो मानसजन्मा कामदेवः, हंस इव त्वया दूरं नीतः । हंसोऽपि—विसवत् श्वेतया मुक्तानां लतया लतावल्गुन्वाकारया पङ्क्त्या विशेषेण भक्षणलोभं प्रापितः दर्शिता स्वेन सह नयनार्थमभीष्टा दिक् (दिशा) यस्यै सः मानसे (तदाक्यसरोवरे) जन्म यस्य सः दूरे खलिवासाद्विप्रकर्षं प्रापित इति सारार्थः ।

द्वयेव विषविह्वलस्य, लोकायतिकविद्ययेवाधर्मरुचेः, मदिरयेवोन्मत्तस्य, दुष्टावेशक्रिययेव पिशाचग्रहस्य, दोषविकारोपचयः सुतरामक्रियत स्मरातुरस्य मे मनसः, येनाकुलीक्रियमाणा सरिदिव पूरेण विह्वलतामभ्यर्गमम् । तां च द्वितीयदर्शनेन कृतमहापुण्यामिवानुभूतसुरलोक-वासामिव, देवताधिष्ठितामिव, लब्धवरामिव, पीतामृतामिव, समासादितत्रैलोक्यराज्याभि-षेकामिव मन्यमाना, सततसंनिहितामपि दुर्लभदर्शनामिवातिपरिचितामप्यपूर्वामिव सादरमा-भाषमाणा पार्श्ववस्थितामपि सर्वलोकस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्ती, कपोलयोरैलकलताभङ्गेषु च सोपग्रहं स्पृशन्ती, विपरीतमिव परिजनस्वामिसंबन्धमुपदर्शयन्ती, 'तरलिके, कथय कथं स त्वया दृष्टः, किमभिहितासि तेन, कियन्तं कालमवस्थितासि तत्र, कियदनुसरन्न-

इव यथाजातस्येव । ज्वरेण तापेन यः प्रलापोऽसद्भाषणं तस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या (या) संबद्धभाषिण इव कद्र-दस्येव । **दुष्टेति** । दुष्टनिद्रयानुचितप्रमीलया विषविह्वलस्येव विषार्तस्येव । निद्रया दुष्टत्वं च दोषजनकत्वादिति भावः । **लोकेति** । लोकायतिका नास्तिकास्तेषां विद्यया शास्त्रेणाधर्मरुचेरिव पापस्येव । **मदिरिति** । मदिरया गन्धोत्तमयोन्मत्तस्येव क्षीबस्येव । **दुष्टेति** । दुष्टो य आवेशोऽभिनिवेशस्तस्य क्रिया कर्म तथा पिशाचग्रहस्येव ग्रथिलस्येव । **येनेति** । येन दोषोपचयेन आकुलीक्रियमाणा पूरेण जलवृद्ध्या सरिदिव तटिनीवाहं विह्वलतां व्याकुलतामभ्यर्गममप्रापम् । **तां चेति** । तां तरलिकां पुनः पुनर्भूयोभूयोऽहमिति पर्यपृच्छमित्यप्राक्षमिति दूरेणान्वयः । इतिशब्दबोध्यमाह—**तरलिकेति** । हे तरलिके, कथय निवेदय । सं पुण्डरीकः कथं केन प्रका-रेण त्वया दृष्टोऽवलोकितः किमभिहितासि कथितासि तेन पुण्डरीकेण । कियन्तं कालमवस्थितासि विलम्बि-तासि । तत्र तस्मिन्वने अस्माननुसरन्पृष्ठेऽनुव्रजन्क्रियत्पन्थानमसौ पुण्डरीक आगतः । कीदृश्यहम् । द्वितीय-वारं मुनेर्दर्शनेनावलोकनेन कृतं महत्पुण्यं ययैतादृशीमिव । 'आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः' इति महच्छब्दस्यात्वम् । **अनुभूत इति** । अनुभूतोऽनुभवविषयीकृतः सुरलोकवासः स्वर्गे निवासो यथा तादृशी-मिव । देवतयाधिष्ठिताधिता तादृशीमिव । **लब्धेति** । लब्धो वरो देवप्रसादो ययैतादृशीमिव । **पीत-मिति** । पीतमास्वादितममृतं पीयूषं ययैवभूतामिव । **समेति** । समासादितः प्राप्तत्रैलोक्यस्य राज्यमाधिपत्यं तस्याभिषेकोऽभिषिञ्चनं ययैवविधामिव तां मन्यमाना चेतसि ज्ञायमाना । पुनरहं किं कुर्वाणा । **सततमिति** । सततं निरन्तरं संनिहितामपि पार्श्ववर्तिनीमपि दुर्लभं दुःप्रापं दर्शनमवलोकनं यस्या एवंविधामिवातिपरिचिता-मप्यतिसंस्तवगोचरीकृतमप्यपूर्वामिवविभवामिव सादरमाभाषमाणा जल्पमाना । पुनः किं कुर्वन्त्यहम् । पार्श्वे समीपेऽवस्थितामप्यासीनामपि सर्वलोकस्य समग्रविश्वस्योपर्यवस्थितामिव पश्यन्त्यवलोकयन्ती । कपोलयोर्गङ्गा-त्परप्रदेशयोरलकलताभङ्गेषु सोपग्रहं सानुकूलं यथा स्यात्तथा स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **विपरीतमिति** । मत्समीहितकरणात्त्वं तु स्वामिनी, अहं तु तव परिजनः, इति विपरीतः संबन्धः । तमिषोपदर्शयन्ती बहिर्दृष्ट्या

टिप्प०—१ दुष्टा या आवेशक्रिया (जन्मसंवन्धिनाडीनक्षत्रेषु पापग्रहाणां प्रवेशकार्यम्) तथा पिशाचग्रहस्येव (पिशाचेन ग्रहः ग्रहणं यस्य, पिशाचग्रहस्येव) । अयं भावः—पूर्वमेव पिशाचेन ग्रहणं तदुपरि यदि जन्मक्षेत्रेषु पापग्रहाणां प्रवेशः स्यात्तर्हि भूयान् दोषोपचयः स्यात् । प्रोक्तं हि—'इहा देहार्थ-हानिः स्याज्जन्मक्षेत्रे उपत्तापिते । कर्मक्षेत्रे कर्मणां हानिः पीडा मनसि मानसे ॥' इति । टीकाकारस्य तु प्रलापमात्रम् । २ 'प्रापम्' इति बोध्यम् । अहो धन्यं टीकाकृतो व्याकरणज्ञानम् !

पाठा०—१ दूरावेशक्रियया, २ अगमम्, ३ अलकलताभङ्गेषु; अलकलतासङ्गेषु.

स्नानसावागतः' इति पुनः पुनः पर्यपृच्छम् । अनयैव च कथया तथा सह तस्मिन्नेव प्रासादे तथैव प्रतिषिद्धाशेषपरिजनप्रवेशा दिवसमत्यवाहयम् ।

अथ मदीयेनेव हृदयेन कृतरागसंविभागे लोहितायति गगनतललावलम्बिनि रविबिम्बे, सरागदिवसकरदर्शनानुरक्तायां कृतकमलशयनायामनङ्गातुरायामिव पाण्डुतां व्रजन्त्यामात-पलक्ष्म्याम्, गैरिकगिरिसलिलप्रपातपाटलेषु कमलवनेभ्य उत्थाय वनगजयूथेष्विव पुञ्जीभ-वत्सु भास्करकिरणेषु, गगनावतारविश्रामलालसानां रविरथवाजिनां हर्षहेषारवप्रतिशब्द-केन सह विशति मेरुगिरिगह्वरं वासरे, मुकुलितरक्तपङ्कजपुटप्रविष्टमधुकर्यावलीषु विरहमू-

प्रकाशयन्ती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अनयैवेति । अनयैव पूर्वोक्तयैव कथया वार्ताया तथा सह तरलि-कया समं तस्मिन्नेव प्रासादे सौधे प्रतिषिद्धो निवारितोऽशेषपरिजनस्य प्रवेश आगमनं ययैवंभूता दिवसं दिन-मत्यवाहयमत्यकामम् ।

अथेत्यानन्तर्ये । सा छत्रग्राहिण्यागत्याकथयदित्यग्रिमग्रन्थसंबन्धः । तत्र 'मदीय'— इत्यारभ्य 'युगलेषु' इतिपर्यन्तं सत्यन्तैः सायंसमयवर्णनमाह—मदीयेति । मदीयेनेव हृदयेन कृतो रागस्य संविभागो यस्यैवंभूते लोहितायति लोहितवदाचरति गगनतलं व्योमतलं तत्रावलम्बिनि लम्बायमाने रविबिम्बे सूर्यबिम्बे सति । पुनः कस्याम् । आतपलक्ष्म्याम् । किंविशिष्टायाम् । सरागेति । राग आरुण्यं रतिश्च तेन सहवर्तमानो यो दिव-सकरः सूर्यस्तस्य दर्शनेनावलोकनेन तस्मिन्वानुरक्ता तस्यामत एव कृतं कमलानां शयनं कमलेषु शयनं वा यथा सा तस्याम् । आरुण्यवशादाह—अनङ्गेति । अनङ्गेन कंदर्पेणातुरायामिव पीडितायामिव पाण्डुतां श्वेततां व्रजन्त्यामिव । पुनः केषु । भास्करकिरणेषु रविभाजेषु सत्सु । तानेव विशेषयन्नाह—गैरिको धातुमयो गिरिः पर्व-तस्तस्य सलिलमम्भस्तस्मिन्प्रपातः पतनं तेन पाटलेषु श्वेतरक्तेषु । कमलवनेभ्यो नलिनखण्डेभ्य उत्थायोत्थानं कृत्वा वनगजयूथेष्विवारण्यहस्तिसमूहेष्विव पुञ्जीभवंस्त्वेकीभवत्सु । पुनः कस्मिन्सति । वासरे दिवसे मेरुगिरि-गह्वरं निकुञ्जं विशति प्रविशति सति । कथं सह केनेत्यभिप्रायेणाह—गगनेति । गगन आकाशोऽवतारः परिभ्र-मणं तस्माद्यो विश्रामो विश्रान्तिस्तस्मिन्लालसानां सरूपहाणां रविरथवाजिनां सूर्यस्यन्दनाधानां हर्षैः प्रमोदस्तेन हेषारवस्तस्य प्रतिशब्दकः प्रतिच्छन्दस्तेन सह । सार्धमित्यर्थः । तथा च रविकिरणानामधःस्थलं परित्यज्योर्ध्व-गमनान्मध्यावस्थाचरणमाह—पद्मिनीष्विति । मुकुलितानि कुञ्जलितानि यानि रक्तपङ्कजानि कोकनदानि तेषां पुटानि तत्र प्रविष्टाः कृतप्रवेशा मधुकरीणां भ्रमरीणामावृत्यः श्रेण्यो यास्वेवंविधासु पद्मिनीषु नलिनीषु सत्सु । कृष्णत्वसाम्यादाह—विरहेति । विरहो वियोगः । रवेरिति शेषः । तेन या मूर्च्छां तयान्धकारितं संजातान्धकारं हृदयं यासामेवंविधास्त्विव । अत एव प्रारब्धं निमीलनं याभिस्तासु । पुनः केषु । रथाङ्गनाम्नां चक्रवाकानां युगलेषु घटमानेषु भिज्जतां प्राप्यमाणेषु । किं कृत्वा । परस्परहृदयान्यन्योन्यानुरागलक्षणाभ्या-

टिप्प०—१ अगमयमित्यर्थः । टीकाकारस्य तु प्रलापः, गेरावश्यकत्वात् । २ सूर्यबिम्बे कृतराग-संविभागे लोहितायति सति, गगनतललावलम्बिनि च सति, इत्यर्थो योग्यः । एवमग्रिमवाक्येष्वपि, टीकाकारस्तु अलौकिकबुद्धिः । ३ वस्तुतस्तु 'सारागदिवसकरानुरक्तायाम्' इत्येव पाठः । ४ गैरि-काख्यो यो धातुविशेषस्तस्य गिरिगैरिकगिरिः । ५ वनगजा अपि गैरिकसलिलप्रपातेन पाटलाः सन्तः सायमेकत्र पुञ्जीभवन्ति, सूर्यकिरणा अपि पाटलाः सन्तः सायं संकुचितावस्यतया पुञ्जीभवन्तीति द्वयोः साम्यादुपमा । ६ स्त्रीत्वं स्यात् ।

च्छान्धकारितहृदयाखिव प्रारब्धनिमीलनासु पद्मिनीषु, प्रासीकृतसामान्यमृणाललताविवर-
संक्रामितानीव परस्परहृदयान्यादाय विघटमानेषु रथाङ्गनाम्नां युगलेषु सा छत्रग्राहिण्यार्ग-
त्याकथयत्—‘भर्तृदारिके, तयोर्मुनिकुमारयोरन्यतरो द्वारि तिष्ठति । कथयति चाक्षमाला-
मुपयाचितुमागतोऽस्मि’ इति । अहं तु मुनिकुमारनामग्रहणादेव स्थानस्थितापि गतेव द्वारदेशं
समुपजाततदागमनाशङ्का समाहूयान्यतमं कञ्चुकिनम् ‘गच्छ । प्रवेश्यताम्’ इत्यादिश्रुत्वा प्राहि-
णवम् । अथ मुहूर्तादिव तं तस्य रूपस्येव यौवनम्, यौवनस्येव मकरकेतनम्, मकरकेतनस्येव
वसन्तसमयम्, वसन्तसमयस्येव दक्षिणानिलमनुरूपं सखायं मुनिकुमारकं कपिञ्जलनामानं
जराधवलितस्य कञ्चुकिनोऽनुमार्गेण चन्द्रातपस्येव बालातर्पमनुयायिनमपश्यम् । अन्तिकमु-
पागतस्य चास्य पर्याकुलमिव सविषादमिव शून्यमिवार्थिनमिवानुपरताभिप्रेतमाकारमलक्ष-
यम् । उत्थाय च कृतप्रणामा सादरं स्वयमासनमुपाहरम् । उपविष्टस्य च बलादनिच्छतोऽपि

दाय गृहीत्वैत्यर्थः । रक्तवसाभ्यामुत्प्रेक्षामाह—प्रासीति । प्रासीकृतार्थजग्धा याः सामान्यमृणाललता विस-
लतास्तासां विधराणि छिद्राणि तेषु संक्रामितानीव क्षिप्तानीव । किं कथितवतीत्याशयेनाह—भर्तृ इति । हे
भर्तृदारिके हे राजकुते, तयोर्मुनिकुमारयोरिति निर्धारणे षष्ठी । अन्यतर एकः कश्चिद्वारि प्रतोल्यां तिष्ठति
स्थितोऽस्तीति । कथयति वक्ति च । तदेवाह—अक्षमालेति । अक्षमालां जपमालामुपयाचितुं प्रार्थितुमागतः
प्राप्तोऽस्मि । अहं त्विति । मुनिकुमारस्य नामग्रहणादेव विधानमात्रश्रवणादेव । उत्क्रण्टातिशयमाह—स्था-
नेति । स्थानस्थितापि स्वस्थानस्थापि द्वारदेशं गतेव प्रतोलीप्रदेशं प्राप्तेव, समुपजाता समुत्पन्ना तस्य पुण्डरीक-
स्यागमने आशङ्कारेका यस्या एवंभूता सत्यन्यतमं कञ्चुकिनं सौविदलं समाहूयाह्वानं कृत्वा गच्छ व्रज, स प्रवे-
श्यतां मध्ये प्रवेशं कार्यतामिति शेषः । इति पूर्वोक्तमादिश्य कथयित्वा प्राहिणवं प्रेषितवती । अथेति । तत्प्रे-
षणानन्तरं मुहूर्तादिव । अत्रेवशब्दः सदृशार्थः । मुहूर्तसदृशादित्यर्थः । तदुक्तमलंकारशेखरे—‘इवाद्यैः प्रतिमा-
नाद्यैः समानार्थैर्निभादिभिः । बन्धवोरौदिवंशाद्यैः(?) सादृश्यप्रतिपत्तयः’ इति । तमिति । तस्य पुण्डरीकस्यानुरूपं
सखायं मित्रम् । अनुरूपमित्रसंबन्धप्रदर्शनार्थमुपमानान्तराण्याह—रूपस्येति । रूपस्य सौन्दर्यस्य यौवन-
मिव तारुण्यमिव । यौवनस्य तारुण्यस्य मकरकेतनमिव कंदर्पमिव । मकरकेतनस्य वसन्तसमयमिव सुरभिका-
लमिव । वसन्तसमयस्य दक्षिणानिलमिवापाचीपवनमिव मुनिकुमारकं तापसबालकं कपिञ्जलनामानं जरा वि-
सेसा तथा धवलितस्य शुभ्रीकृतस्य कञ्चुकिनः सौविदलस्यानुमार्गेण पश्चाद्भागेन चन्द्रातपस्य शीतांशुप्रकाशस्या-
नुयायिनं पश्चाद्भामिनं बालातपमिव तमपश्यमवालोक्यम् । एतेन कञ्चुकिमपिञ्जलयोस्तत्समीपावधिं सहामम-
नेऽपि वैलक्षण्यं द्योतितम् । अन्तिकमिति । अन्तिकं समीपमुपागतस्य प्राप्तस्य चास्य कपिञ्जलस्य पर्याकुल-
मिवात्यन्तव्याकुलमिव सविषादमिव सखेदमिव शून्यमिव नष्टचैतन्यमिवार्थिनमिव मार्गेणमिवानुपरतमपरिपूर्णम-
भिप्रेतं वाञ्छितं यस्मिन्नेतादृशमाकारमाकृतिमलक्ष्यमाकलयम् । उत्थाय च कृतः प्रणामो नमस्कारो ययैवंभूतादौ

टिप्प०—१ भाग्यहीनो बहुवचनादिना पुनः सर्वस्वं ध्वंसयामास । प्रासीकृतया सामान्यया एकया
(अर्थात् एकैव मृणाललता ह्याभ्यामपि चक्षुषुटेन उभयप्रान्ते धृता) मृणाललतया (कस्यां) विचरेण
निजछिद्रपथेन (करणेन) संक्रामितानीव । इत्यर्थः । २ ‘बन्धुचोरादिवंशाद्यैः’ इति पाठः स्यात् ।
३ अर्थं पाठटीकाकारसदृशानां प्रियः । वास्तवे तु—‘अन्तर्गताकृतम्’ अन्तर्गतम् आकृतम् अभिप्रायविशेषो
यस्य तम् अर्थात् तस्याकार ईदृशो इदृयते स यथा कश्चिदभिप्रायोऽस्य प्रकटनीयो वर्तते परं न तं स
बहिः प्रकाशयतीति ।

प्रक्षाल्य चरणानुपमृज्य चोत्तरीयांशुकपल्लवेनाव्यवधानायां भूमावेव तस्यान्तिके समुपा-
विशम् । अथ मुहूर्तमिव स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव स तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां
चक्षुरपातयत् । अहं तु विदिताभिप्राया दृष्ट्वैव 'भगवन्, अव्यतिरिक्त्यमस्मच्छरीरात् ।
अशङ्कितमभिधीयताम्' इत्यवोचम् ।

एवमुक्तश्च मया कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रि, किं ब्रवीमि । वागेव मे नाभिधेय-
विषयमवतरति त्रपया । क कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतो मुनिजनः, क वायमनुपशान्तज-
नोचितो विषयोपभोगाभिलाषकलुषो मन्मथविविधविलाससंकटो रागप्रायः प्रपञ्चः । सर्व-
मेवानुपपन्नमालोक्य, किमारब्धं दैवेन । अयत्नेनैव खलूपहासास्पदतामीश्वरो नयति जनम् ।
न जाने किमिदं बल्कलानां सदृशम्, उताहो जटानां समुचितम्, किं तपसोऽनुरूपम्,
आहोस्विद्धर्मोपदेशाङ्गमिदम् । अपूर्वेयं विडम्बना केवलम् । अवश्यकथनीयमिदम् । अपर

सादरं सबहुमानं स्वयमात्मनाऽऽसन्नं विष्टरमुपाहरमनयम् । तत्रोपविष्टस्यासीनस्य च बलाद्धठादनिच्छतोऽप्य-
वाञ्छतोऽपि चरणौ पादौ प्रक्षाल्य धावनं कृत्वोत्तरीयांशुकमुपसंव्यानांशुकं तस्य पल्लवेनांशुकेनोपमृज्य मार्जनं
कृत्वा तस्यान्तिके तत्समीपेऽव्यवधानायां केवलायां भूमावेव समुपाविशमतिष्ठम् । अथेत्यन्तर्त्ये । मुहूर्तमिव
स्थित्वा किमपि विवक्षुरिव वक्तुमिच्छुरिव स कपिञ्जलस्तस्यां समीपोपविष्टायां तरलिकायां चक्षुर्नैत्रमपातयत्पातित-
वान् । अहं त्विति । तु पुनरर्थकः । दृष्ट्वैव दृष्ट्वैव विदितो ज्ञातोऽभिप्राय आशयो यया सैवंभूताहमित्यवोच-
मित्यकथयम् । इति वाच्यमाह—भगवन्निति । हे भगवन्, हे स्वामिन्, अस्मच्छरीरादियं तरलिकाऽव्यति-
रिक्ता अभिप्रा, अतोऽशङ्कितं शङ्कारहितं यथा स्यात्तथाभिधीयतां कथ्यताम् ।

एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्तश्च कपिञ्जलः प्रत्यवादीत्—'राजपुत्रीति । हे राज-
पुत्रि, किं ब्रवीमि किं कथयामि । वागेव वचनमेव त्रपया लज्जयाभिधेयं विषयं वाच्यगोचरं नावतरति
नायाति । क्रेति । कन्दमूलाशी शान्तो वननिरतोऽरण्यासक्तो मुनिजनः क । अथ च रागप्रायो रागबहुलः
प्रपञ्चो मयाविस्तारः क । प्रपञ्चं विशेष्यन्नाह—अनुपशान्तेति । अनुपशान्तो रोषाद्युपयुक्तो यो जनो
मनुष्यस्तस्योचितो योग्यः, विषयः स्वकचन्दनादिस्तस्योपभोगः पुनःपुनस्तदासेवनं तस्याभिलाषः स्पृहा
तेन कलुषो मलिनः, मन्मथस्य कंदर्पस्य ये विविधा अनेकप्रकारा विलासा विभ्रमास्तैः संकटः सं-
कीर्णः । सर्वमेवैव समग्रमेव अनुपपन्नमनुक्तमालोक्य पश्य । दैवेनादृष्टेन किमकथ्यस्वरूपमारब्धं प्रार-
ब्धम् । खलु निश्चयेन । अयत्नेनैव प्रयासं विनैवेश्वरो भगवाज्जनमुपहासास्पदतां परिहासधामतां नयति
प्रापयति । न जाने इति । नाहं जानामि इदं किं बल्कलानां सदृशं योग्यम् । उताहो अथवा जटानां
सटानां समुचितं योग्यम् । किं तपसो नियमविशेषस्यानुरूपं सदृशम् । आहोस्विद्वित्तकै । इदं धर्मोप-
देशस्याङ्गं कारणम् । केवलमपूर्वाभिनवा विडम्बना कदर्थना । अवश्यं निश्चयेनेदं कथनीयं प्रतिपादनी-
यम् । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—अपर इति । अपर एतद्व्यतिरिक्त उपायः कारणं न दृश्यते नैक्ष्यते ।

टिप्पणं—१ रागः ऐहिकसुखलालसैव प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन् सः । अयं प्रपञ्चः संसारः क ।
२ 'अशान्तजनोचितः' इत्येव पाठः । अशान्तः शमेन इन्द्रियजयेन रहितो यो जनस्तस्य उचित इति
तदर्थः । ३ दैवेन किम् अनुपपन्नं सर्वमारब्धमिति त्वमालोक्य इति योजना ।

पाठा०—१ मत्समीप. २ कन्दमूलफलाशी. ३ शान्तोपवनरतः; शान्तो वनवासनिरतः.

उपायो न दृश्यते । अन्या प्रतिक्रिया नोपलभ्यते । अन्यच्छरणं नालोक्यते । अन्या गति-
र्नास्ति । अकथ्यमाने च महाननर्थोपनिपातो जायते । प्राणपरित्यागेनापि रक्षणीयाः सुहृ-
दसव इति कथयामि । ‘अस्ति भवत्याः संमक्षमेव स मया तथा निष्ठुरमुपदर्शितकोपेना-
भिहितः । तथा चाभिधाय परित्यज्य तं तस्मात्प्रदेशादुपजातमन्युरुत्सृष्टकुसुमावचयोऽन्य-
प्रदेशमगमम् । अपयातायां च भवत्यां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाकी किमयमिदानीमाचरतीति
संजातवितर्कः प्रतिनिवृत्य विटपान्तरितविग्रहस्तं प्रदेशं व्यलोकयम् । यावत्तत्र तं नाद्रा-
क्षम् । आसीच्च मे मनस्येवम्—‘किं नु मदनपरायत्तचित्तवृत्तिस्तामेवानुसरन्गतो भवेत् ।
गतायां च तस्यां लब्धचेतनो लज्जमानो न शक्नोति मे दर्शनपथमुपगन्तुम् । आहोस्वित्कु-
पितः परित्यज्य मां गतः । उतान्वेषमाणो मामेव प्रदेशमन्यमितः समाश्रितः स्यात्’ इत्येवं
विकल्पयन्कंचित्कालमतिष्ठम् । तेन तु जन्मनः प्रभृत्यनभ्यस्तेन तस्य क्षणमप्यदर्शनेन दूय-

अन्या प्रतिक्रिया चिकित्सा नोपलभ्यते न प्राप्यते । अन्यदेतद्व्यतिरिक्तं शरणमाश्रयणस्थलं नालोक्यते
न विलोक्यते । अन्यैतद्विज्ञा गतिः प्रकारान्तरं नास्तीत्यर्थः । उक्तवैपरीत्यदूषणमाह—अकथ्येति ।
तस्मिन्नप्रतिपाद्यमाने महाननर्थोपनिपातोऽकस्मात्पतनं जायते निष्पद्यते । भवतु, का नः क्षति-
रित्याक्षयेनाह—प्राणेति । प्राणपरित्यागेनापि जीवितव्यवरोपणेनापि ‘सुहृदां मित्राणामसवः प्राणा रक्ष-
णीया रक्षया इति हेतोः कथयामि ब्रवीमि । अस्तीति । भवत्यास्तव समक्षमेव प्रत्यक्षमेव । यदा कुमारेण
पारिजातमञ्जरी तव कर्णावतंसीकृता तदा त्वदायत्तत्वात्पतितामक्षमालामपि नाज्ञासीत् । तस्मिन्व्या-
मोहावसरे स पुण्डरीक उपदर्शितः कोपो येनैवंभूतेन मया तथा निष्ठुरं रक्षमभिहितः कथितोऽस्ति । तथा च
तेन प्रकारेण चाभिधाय कथयित्वा तं पुण्डरीकं परित्यज्य तस्मात्प्रदेशात् । उपेति । उपजात उत्पन्नो मन्युः
कोपो यस्य सः । उत्सृष्टेति । उत्सृष्टस्त्यक्तः कुसुमानां पुष्पाणामवचयो ग्रहणं येन सः । समित्कुशकुसुमाव-
चयनिमित्तमागतं तदपि प्रयोजनं कोपेन परित्यक्तमिति भावः । एवंविधोऽहमन्यप्रदेशं तदितरवनविभागमग-
ममव्रजम् । अथ च भवत्यामपयातायां गतायां मुहूर्तमिव स्थित्वैकाक्यद्वितीयोऽयं पुण्डरीक इदानीं सांप्रतं
किमाचरति किमाचरणं करोतीति संजातो वितर्को विकल्पो यस्य सोऽहं प्रतिनिवृत्य व्याघ्रव्य विटपैर्बृक्षैरन्तरित-
स्तिरोहितो विग्रहो यस्यैवंभूतस्तं प्रदेशं व्यलोकयमपश्यम् । यावत्कालं तत्र तस्मिन्प्रदेशे तं कपिञ्जलं नाद्राक्षं न
व्यलोकयिषम्, तदा मे मम मनसि चित्त एवमग्रे प्रतिपाद्यमानमासीदभूत् । किं तदित्याह—किं त्विति । अ-
व्ययानामनेकार्थत्वात्किं नु कदाचिन्मदनेनानङ्गेन परायत्ता पराधीना चित्तवृत्तिर्यस्यैवंभूतस्तामेव गन्धर्वकन्यका-
मेवानुसरन्नुव्रजन्गतो भवेत् । तस्यां गतायां च तस्यां लब्धा चेतना चैतन्यं येन सः । विशेषेण लज्जमानस्त्रपां
कुर्वाणो मे मम दर्शनपथमालोकनमार्गमुपगन्तुं प्राप्तुं न शक्नोति न समर्थो भवति । आहोस्वदिति । आहो-
स्वदितर्कः । कुपितः कोपं प्राप्तः सन्मां परित्यज्य विहाय गतः प्रस्थितः । उतेति । उताथवा मामेवा-
न्वेषमाणो वीक्षमाण इतोऽन्यं प्रदेशं समाश्रितः स्यात् । इत्येवं विकल्पयन्विकल्पनां कुर्वन्कंचित्कालम-
तिष्ठं स्थितवान् । तेन त्विति । जन्मनः प्रभृति जन्म मर्यादीकृत्यानभ्यस्तेनापरिचितेन तस्य पुण्डरीकस्य
क्षणमप्यदर्शनेनानवलोकनेन दूयमानो दुःखं कुर्वाणः । पुनरहमचिन्तयं चिन्तितवान् । क्षणमपीत्यनेन कदाचि-

टिप्प०—१ पुण्डरीकम् । नामादिविस्मृतिः क्षम्या भवति । व्युत्पत्तिशैथिल्येऽपि बाणोक्तिव्याख्या-
धार्यनिमित्तो ग्रन्थस्वारस्यविध्वंसस्तु क्रोधेन निर्मर्यादयति माम्, क्षन्तव्यं सुजनैः ।

पाठा०—१ समस्तम्, २ लज्जया,

मानः पुनरचिन्तयम्—‘स कदाचिद्वैर्यस्खलनविलक्षः किञ्चिदनिष्टमपि समाचरेत् । न हि किञ्चिन्न क्रियते ह्रिया । तन्न युक्तमेनमेकाकिनं कर्तुम्’ इत्यवधार्यान्वेष्टुमादरमकरवम् । अन्वेषमाणश्च यथायथा नापश्यं तं तथातथा सुहृत्स्नेहकातरेण मनसा तत्तदशोभनमाशङ्कमानस्तरुलतागहनानि चन्दनवीथिकालतामण्डपान्सरःकूलानि च वीक्षमाणो निपुणमितस्ततो दत्तदृष्टिः सुचिरं व्यचरम् ।

अथैकस्मिन्सरःसमीपवर्तिनि निरन्तरतया कुसुममय इव, मधुकरमय इव, परभृतमय इव, मयूरमय इवातिमनोहरे वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानम्, उत्सृष्टसकलव्यापारतया लिखितमिवोत्कीर्णमिव स्तम्भितमिवोपरतमिव प्रसुप्तमिव योगसमाधिस्थमिव निश्चलमपि स्ववृत्ताच्चलितम्, एकाकिनमपि मन्मथाधिष्ठितम्, सानुरागमपि पाण्डुतामावह-

दपि तेन सह नाहं वियुक्तः, इदानीं भूयान्कालमादाय विलम्बित इति खेदातिशयप्रदर्शनमिति भावः । कदाचिदिति । कदाचित्संभावनामात्रमेतत् । वैर्यस्य स्खलनं भ्रंशस्तेन विलक्षो वीक्षपन्नः किञ्चिदनिर्दिष्टनामकमनिष्टमप्यसमीहितमपि समाचरेत्समाचरणं कुर्यात् । हि निश्चितम् । ह्रिया लज्जया किञ्चिन्न न क्रियते । अपि तु क्रियत एवेत्यर्थः । ‘द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयतः’ इति न्यायात् । तत्तस्मादेतौरेकाकिनमद्वितीयं कर्तुं विधातुं न युक्तं नोचितमिति पूर्वोक्तप्रकारेणावधार्य निश्चित्यान्वेष्टुमन्वेषणां कर्तुमादरमुद्योगमकरवमघटयम् । अहमन्वेषमाणो यथायथा तं पुण्डरीकं नापश्यं न व्यलोकयं तथातथा सुहृन्मित्रं तस्य स्नेहः प्रीतिस्तेन कातरेण भीरुणा मनसा तत्तदशोभनममङ्गलमाशङ्कमान आरेक्यविषयीक्रियमाणस्तरुषु वृक्षेषु यानि लतागहनानि गह्वराणि, चन्दनवीथिकासु ये लतामण्डपा जनाश्रयास्तान्सरःकूलानि च कासारतीराणि च निपुणमेकतानं वीक्षमाणो विलोक्य(क)मान इतस्ततो दत्ता दृष्टिर्न सोऽहं सुचिरं चिरकालं व्यचरमभ्रमम् ।

अथेति । इतस्ततो विचरणानन्तरमेकस्मिन्वसन्तजन्मभूमिभूते लतागहने कृतावस्थानं तं कुमारं पुण्डरीकमद्राक्षमपश्यमित्यन्वयः । लतागहनं विशेषयन्नाह—सर इति । सरसः कासारस्य समीपवर्तिनि पार्श्वस्थायिनि निरन्तरतया निबिडतया कुसुममय इव पुष्पमय इव, मधुकरमय इव भ्रमरमय इव । एतेन पुष्पाणामति-सुरभित्वं सूचितम् । तेन भ्रमराणां बाहुल्यमिति भावः । परेति । परभृताः कोकिलास्तन्मय इव । एतेन सहकारोद्रेकः सूचितः । त्वत्लादीनां योगे पूर्वस्य पुंवद्भावः । यद्वा अत्र पुरुषस्यैव ग्रहणम् । मयूराः कलापिनस्तन्मय इव । एतेनातिरमणीयत्वं सूचितम् । अत एवातिमनोहरेऽल्यभिरामे । अथ पुण्डरीकं विशेषयन्नाह—उत्सृष्ट इति । तदायत्तत्वादुत्सृष्टस्यक्तः सकलव्यापारो येन तस्य भावस्तत्ता तया लिखितमिव चित्रितमिव, उत्कीर्णमिवोत्कीर्णितमिव, स्तम्भितमिव कीलितमिव, उपरतमिव मृतमिव, प्रसुप्तमिव शयितमिव । योगेति । योगस्य चित्तवृत्तिनिरोधस्य यः समाधिरर्थमात्रावभासनरूपस्तत्रस्थमिव । अत्र विरोधालंकारप्रदर्शनपूर्वकं तमेव विशेषयन्नाह—निश्चलमिति । निश्चलं निःप्रकम्पमपि स्ववृत्तात्स्वाचाराच्चलितमिति विरोधः । तत्परिहारपक्षे चलितं भ्रष्टमित्यर्थः । एवमग्रेऽपि स्ववृद्ध्या ज्ञेयम् । एकाकिनमप्यद्वितीयमपि मन्मथेन मनोभवेनाधिष्ठितमाश्रितमिति विरोधः । द्वितीयाधिष्ठितत्वेनैकाकित्वाभावात् । सानुरागमिति । अत्रानुरागो रक्तिमारक्तत्वं तेन सहितमपि पाण्डुतां श्वेततामावहन्तमादधानमिति विरोधः । रक्तश्वेतयोः स्वारसिकविरोधान् ।

टिप्प०—1 लज्जितः । टीकाकारस्तु धन्यः । 2 उद्धन्धनादिकमवाञ्छितममङ्गलम् । 3 ‘चन्दनवीथिकाः’ इति पृथगेव ग्रन्थानुकूलम्, सुचिरान्वेषणार्थं बहुत्वस्यानुगुणत्वात् । टीकाकारस्तु अस्मृष्टव्युत्पत्तिकः । 4 मन्मथो न शरीरी, अत एवायमेकाक्येवेति समाधानम् । 5 सानुरागं प्रियतमायामासक्तमिति परिहारः ।

न्तम्, शून्यान्तःकरणमपि हृदयनिवासिदयितम्, तूष्णीकमपि कथितमदनवेदनातिशयम्, शिलातलोपविष्टमपि मरणे व्यवस्थितम्, शापप्रदानभयादिवाद्यदर्शनेन कुसुमायुधेन संताप्यमानम्, अतिनिःस्पन्दतया हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुमन्तःप्रविष्टैरिवासहसंतापसंत्रासप्रलीनैरिव मनःक्षोभप्रकुपितैरिवोन्मुच्य गतैरिन्द्रियैः शून्यीकृतशरीरम्, निःस्पन्दनिमीलितेनान्तर्ज्वलन्मदनदहनधूमाकुलिताभ्यन्तरेणवाक्षिपक्षमान्तरविवरवान्तानेकधारमनवरतमीक्षणयुगलेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तम्, आलोहिनीमधरप्रभामनङ्गाभेः प्रदहतो हृदयादूर्ध्वसंसर्पिणीं शिखामिवादाय निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतासन्नलताकुसुमकेशरम्, वामकपोलशयनीकृतकरतलतया समुत्सर्पद्भिरमलैर्नखांशुभिर्विमलीकृतमच्छाच्छन्दनरसरचितललाटिकमिव ललाटदेशमुद्वहन्तम्, अचिरापनीतपारिजातकुसुमकर्णपूरतया सशेषपरिमलामोदलोभोपसर्पिणा

शून्येति । शून्यमन्यकर्तव्यतेच्छारहितमन्तःकरणं यस्यैवंविधमपि हृदये निवासिनी निवसनशीला दयिता यस्येति विरोधः । कस्यचित्सद्भावे शून्यत्वाभावात् । तत्परिहारस्तु शून्यं ध्यानान्तरवर्जितं केवलं तदासक्तचित्तत्वादिति भावः । तूष्णीकमिति । तूष्णीकमपि मौनावलम्बनमपि कथितो निवेदितो मदनवेदनाया अतिशय उत्कर्षो येनेति विरोधः । मौनकथनत्वयोर्विरुद्धमैवात् । शिलेति । शिलातल उपविष्टमासीनमपि मरणे व्यवस्थितं धूलितमिति विरोधः । आसीनचलितत्वयोर्विरोधात् । शापेति । शापप्रदानस्य यद्द्वयं भीतिस्तस्मादिवादत्तं स्वस्य दर्शनं येनैवंभूतेन कुसुमायुधेन कंदर्पेण संताप्यमानं पीड्यमानम् । अतीति । अतिशयेन यो निःस्पन्दो निःक्रियत्वं तस्य भावस्तथा तथा हृदयनिवासिनीं प्रियां द्रष्टुं विलोकयितुमन्तःप्रविष्टैरिवान्तर्गतैरिव । असह्येति । असह्यः सोढुमशक्यो यः संतापः संज्वरस्तस्य संत्रासाद्भ्यात्प्रलीनैरिव नष्टैरिव । मनस इति । मनसो हृदयस्य क्षोभोऽन्यथाप्रवर्तनं तेन प्रकुपितैरिव कोपं प्राप्तेरिव । अत एवोन्मुच्य त्यक्त्वा गतैरेवंभूतैरिन्द्रियैः करणैः शून्यीकृतं शरीरं यस्य स तम् । इन्द्रियाणां तत्कार्यकारित्वादेवेन्द्रियवत्ता तदभावाच्छून्यीकृतमित्यर्थः । पुनः किं कुर्वन्तम् । अनवरतं निरन्तरमीक्षणयुगलेन नेत्रयुग्मेन बाष्पजलदुर्दिनमुत्सृजन्तं त्यजन्तम् । नेत्रयुग्मं विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलन्प्रज्वलन्त्यो मदनदहनः कामाग्निस्तस्य धूमो दहनकेतनं तेनाकुलितं व्याप्तमभ्यन्तरं मध्यं यस्यैवंभूतेनेव । अत एव निःस्पन्दं यथा स्यात्तथा निमीलितेन मुद्रितेन । अथ बाष्पजलदुर्दिनं विशेषयन्नाह—अक्षीति । अक्षिपक्ष्मणां नेत्रोष्णां यानि विचाराणि छिद्राणि तेभ्यो वान्ता उज्जीर्णा अनेकधारा यस्मिन् । आलोहिनीति । हृदयं प्रदहतोऽनङ्गाभेरूर्ध्वसंसर्पिणीमुपरिगामिनीं शिखामिव ज्वालामिवालोहिनीं रक्तामधरप्रभां दन्तच्छदरुचमादाय गृहीत्वा निष्पतद्भिरुच्छ्वासैस्तरलीकृतानि कम्पनीकृतान्यासन्नलताकुसुमकेशराणि समीपवल्लीपुष्पकिञ्चलकानि येन स तथा तम् । वामेति । वामकपोलस्य शयनीकृतं तल्पीकृतं रक्तकरतलं हस्ततलं तस्य भावस्तथा तथा समुत्सर्पद्भिरूर्ध्वं प्रसरद्भिर्नखांशुभिर्नखमयूर्ध्वैर्विमलीकृतं श्वेतीकृतमत एव । अच्छाच्छेति । निर्मलो यश्चन्दनरसस्तेन रचिता निर्मिता ललाटिका तिलकविशेषो यस्मिन्नेवंभूतमिव ललाटदेशमलिकप्रदेशमुद्वहन्तं धारयन्तम् । अचिरेति । अचिरापनीतं सद्योनीतं यत्पारिजातकुसुमं मन्दारपुष्पं तस्य यत्कर्णपूरं तस्य भावस्तथा तथा मधुकरकुलेन भ्रमरसमूहेन सनीलोत्पलमिव सेन्द्रीवरमिव, सतमालपल्लवमिव सतापिच्छकिसलयमिव, श्रवणदेशं कर्णप्रदेशं दधानं धारयन्तम् । अथ मधुकरकुलं विशेषयन्नाह—सरोषेति । सरोषौ समौ यावामोदपरिमलौ तत्र विदूरगः सुरभिरामोदो

टिप्प०—1 धिङ् मूढम् । अन्यकर्तव्यानि अनिच्छन्त एव हृदये प्रिया निवसतीति को विरोधः ? तस्मात् हृदये दयितानिवासेऽपि तस्य शून्यत्वं विरुद्धम् । विषयान्तरविचारराहित्याच्च परिहारः । 2 कथितो गात्रस्तम्भादिना सूचित इति तत्परिहारः । 3 पुनरपि धिङ् मन्दम् । यः शिलातले उपविष्टः सः मरणे कथं व्यवस्थितः, एकस्य युगपदधिष्ठानद्वयवृत्तिर्ये विरोधः, व्यवस्थितं कृतनिश्चयमिति तत्परिहारः । 4 वामकपोलस्य शयनीकृतं हस्ततलं यस्य स वामकपोलशयनीकृतहस्ततलं, तद्भावस्तथा, तथेत्युचितम् । 5 धिङ् मन्दभाष्य किं प्रलपति ? सरोषः तदानीमप्यवशिष्टो यः परिमलस्तस्य य आमोदः (अनुभवजनित आनन्दः) तस्य लोभात् (हेतोः) उपसर्पिणा, इत्यर्थो बोध्यः ।

कलविरुतच्छलेन मदनसंमोहनमन्त्रमिव जपता मधुकरकुलेन सनीलोत्पलमिव सतमाल-
पल्लवमिव श्रवणदेशं दधानम्, उत्कण्ठाज्वररोमाञ्चव्याजेन प्रतिरोमकूपनिपतितानां मदन-
शराणां कुसुमशरशल्यशकलनिकरमिवाङ्गलभ्रं विभ्राणम्, दक्षिणकरेण च स्फुरितनखकिर-
णनिकरां करतलस्पर्शसुखकण्टकितामिव मुक्तावलीमविनयपताकासुरसि धारयन्तम्, मदन-
वशीकरणचूर्णेनेव कुसुमरेणुना तरुभिराहन्यमानम्, आत्मरागमिव संक्रमयद्भिरासन्नैरनिल-
चलितैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानम्, सुरताभिषेकसलिलैरिवाभिनवपुष्पस्तवकमधुशीकरैर्वनश्रि-
याभिषिच्यमानम्, अलिनिवहनिपीयमानपरिमलैरुपरिपतद्भिश्चम्पककुड्मलैस्तप्तशरशल्यकैरिव
सधूमैः कुसुमशरेण ताड्यमानम्, अतिबहलवनामोदमत्तमधुकरनिकरझंकारनिःस्नैर्हुंकारैरिव

विमर्दोत्थः पुनः सुरभिः परिमलः । 'स आमोदो विद्वरगः । विमर्दोत्थः परिमलः' इति कोशः । तयोर्थं लोभ-
स्तृष्णा तेनोपसर्पिणा समीपागमनशीलेन । किं कुर्वता तेन । कलं मधुरं यद्विरुतं झंकारस्तस्य छलेन मिषेण
मदनस्य संमोहनमन्त्रं वशीकरणमन्त्रं जपतेव जापं कुर्वतेव । पुनः किं कुर्वन्तम् । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठो-
त्कलिका तथा यो ज्वरस्तापस्तेन यो रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तस्य व्याजेनापदेशेन प्रतिरोमकूपं निपतितानां ल-
भानां मदनशराणां कामबाणानां मध्ये कुसुमलक्षणा ये शरा बाणास्तेषां शल्यशकलानि वृटितवाणखण्डानि
मध्ये प्रविष्टानि किञ्चिद्बहिर्दृश्यमानानि तेषां निकरं समूहमिवाङ्गलभ्रं विभ्राणं दधानम् । पुनः किं कुर्वन्तम् ।
दक्षिणकरेणैतस्ततः पर्यस्तां मुक्तावलीमेकावलीसुरसि हृदये धारयन्तं विभ्राणम् । कीदृशीम् । स्फुरितः प्रद्युतितो
नखकिरणानां निकरः समूहो यस्याः सा ताम् । नखकिरणानां दीर्घतीक्ष्णत्वरूपकण्टकसाम्यादुत्प्रेक्षते—कर-
तलेति । करतलस्य यत्स्पर्शसुखं तेन कण्टकितामिव । श्वेतत्वसाम्यादाह—अविनयेति । अविनयः पूज्य-
पूजाव्यतिक्रमस्तस्य पताकां ध्वजमिव । पुनः प्रकारान्तरेण तमेव विशिनष्टि—मदनेति । कुसुमरेणुना पुष्प-
धूल्या तरुभिर्वृक्षैराहन्यमानं ताड्यमानम् । शुक्लत्वसाम्यादाह—मदनस्य यद्वशीकरणचूर्णं तेनेव । आत्मेति ।
आत्मनो राग आरुण्यमनुरागरूपा रतिश्च तं संक्रमयद्भिरिव संक्रमणं कारयद्भिरिवासन्नैः समीपस्थैरनिलचलि-
तैर्वायुना कम्पितैरेवंविधैरशोकपल्लवैः स्पृश्यमानं संघट्ट्यमानम् । वनश्रिया काननलक्ष्म्या अभिनवो नूतनो यः
पुष्पाणां कुसुमानां स्तवको गुच्छकस्तस्य मधुरसस्तस्य शीकरैः कणैरभिषिच्यमानमभिषेकविषयीक्रियमाणम् ।
तत्रोद्दीपकत्वसाम्येनाह—सुरतेति । सुरतलक्षणं यद्वाज्यं तदर्थमभिषेकसलिलैरिव । अत्राभिषेकपदसामर्थ्या-
देव सुरते राज्यत्वं बोध्यते । अलीति । अलिनिवहैर्भ्रमरसमूहैर्निपीयमान आस्वाद्यमानः परिमलो येषां तैः ।
उपरिपतद्भिश्चरिषातक्षरिभिरिवभूतैश्चम्पका हेमपुष्पकास्तेषां कुड्मलैर्मुकुलैः कृत्वा कुसुमशरेण कंदर्पेण ताड्यमा-
नम् । चम्पककुड्मलानां स्वत एव पीतत्वाद्भ्रमराणां च कृष्णत्वादुत्प्रेक्षामाह—सधूमैस्तप्तशरशल्यकैरिव । अत्र
शल्यकानि शरप्रान्तवर्तिलोहहृषाणीत्यर्थः । अतीति । अतिबहलोऽतिनिबिडो यो वनामोदो वनपरिमलस्तेनो-

टिप्पण—१ मदनशराणां (संबन्धिनः) ये कुसुमरूपाः शराः (फलकरहिताः काण्डाः) तेषां
शल्यशकलनिकरं (अग्रस्थलोहफलकखण्डसमूहम्) विभ्राणमित्यर्थः । रोमाञ्चो नास्ति मन्ये प्रतिरोमकूपं
निपतिताः बाणास्ते निर्गताः किन्तु निमग्नः अग्रखण्डस्तु रोमकूपेषु लग्न इत्याशयः । २ इतस्ततः पर्य-
स्तामिति मूले नास्त्येव । दक्षिणकरेण इतस्ततः पर्यस्तामिति योजनेन टीकाकारवराकस्तात्पर्यमपि न बुद्ध-
वानिति ज्ञायते । दक्षिणकरेण उरसि मुक्तावलीं धारयन्तम् (अर्थात्स्वजीवनरक्षणाय प्रियां मुक्तावलीं
हस्तेनोरसि दधाति) अन्यन्तु स्पष्टम् । ३ साहित्यस्य तु स्पर्शोऽपि नास्ति वराकस्य । आत्मनो रागः (आरु-
ण्यम्) एव रागः अनुरागस्तं संक्रमयद्भिः । रक्तवर्णो न संक्रामितो मन्ये अनुराग एव संचारित इत्या-
शयः । आरुण्यानुरागयोर्भेदप्यभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । संक्रमयद्भिरिव, इत्यतिशयोक्तिरिति द्वयो-
रङ्गाङ्गितया संकरः ।

दक्षिणानिलेन निर्भर्त्स्यमानम्, मदकलकोकिलकुलकोलाहलैर्वसन्तजयशब्दकलकलैरिव मधु-
मासेनाकुलीक्रियमाणम्, प्रभातचन्द्रमिव पाण्डुतया परिगृहीतम्, निदाघगङ्गाप्रवाहमिव
कंशिमानमागतम्, अन्तर्गतानलं चन्दनविटपमिव म्लायन्तम्, अन्यमिव, अदृष्टपूर्वमिव,
अपरिचितमिव, जन्मान्तरमिवोपगतम्, रूपान्तरेणेव परिणतम्, आविष्टमिव, महाभूताधि-
ष्ठितमिव, ग्रहगृहीतमिवोन्मत्तमिव, छलितमिवान्धमिव, बधिरमिव, मूकमिव, विलासम-
यमिव, मदन्मयमिव, परायत्तचित्तवृत्तिं परां कोटिमधिरूढं मदनवेशस्य, अनभिज्ञेय-
पूर्वाकारं तमहमद्राक्षम् ।

अपगतनिमेषेण चक्षुषा तदवस्थं चिरमुद्रीक्ष्य समुपजातविषादो वेपमानेन हृदयेनाचि-
न्तयम्—‘एवं मामायमतिदुर्विषहवेगो मकरकेतुः, येनानेन क्षणेनायमीदृशमवस्थान्तरप्र-

न्मत्ता ये मधुराः भ्रमरास्तेषां निकरः समूहस्तस्य झंकारलक्षणा निखनाः शब्दास्तैः कृत्वा दक्षिणानिलेन निर्भ-
र्त्स्यमानं तिरस्कियमाणम् । शब्दत्वसाम्यादाह—हुंकौरिव । मादृश उद्दीपके विद्यमानेऽपि तव किं सुरतप्रा-
रम्भो न भविष्यत्येवेति साभिमानैरित्यर्थः । मदेति । मदेन हर्षेण कला मनोहरा ये कोकिलाः पिकास्तेषां
कुलं तस्य कोलाहलैः कलकलैः कृत्वा मधुमासेन चैत्रमासेनाकुलीक्रियमाणं व्याकुलीक्रियमाणम् । कोलाहलस्यो-
द्दीपकत्वात्प्रोत्साहकत्वसाम्येनाह—वसन्तेति । वसन्तस्य पुष्पकालस्य जयशब्दास्तेषां कलकलैरिव । प्रभा-
तेति । प्रभातस्य प्रत्यूषस्य यश्चन्द्रः कुसुदवान्धवस्तमिव । उभयोः साम्यमाह—पाण्डुतेति । पाण्डुतया
पाण्डुरत्वेन परिगृहीतं स्वीकृतम् । निदाधेति । निदाघो ग्रीष्मकालस्तस्मिन्यो गङ्गाप्रवाहः । खर्धुनीरयस्तद्वदिव
कंशिमानं कृशत्वमागतं प्राप्तम् । अन्तरिति । अन्तर्गतो मध्यगतोऽनलो वह्निरस्मिन्नेवंभूतश्चन्दनविटपो मल-
यजतरुस्तद्वदिव म्लायन्तं म्लानतां गच्छन्तम् । पूर्वदृष्टावस्थाशून्यत्वादाह—अन्येति । अन्यमिव पूर्वस्माद्धि-
क्षमिव । असेभावितविकारवत्त्वादाह—अदृष्टेति । अदृष्टपूर्वमिवानवलोकितपूर्वमिव । अपेति । अपरिचितमि-
धासंस्तवमिव । जन्मेति । जन्मान्तरं भवान्तरमुपगतमिव प्राप्तमिव । रूपेति । प्रशमलक्षणं परित्यज्य साधुरा-
गलक्षणेन रूपान्तरेण परिणतमिव तन्मयतां गतमिव आविष्टमिव भूतोन्मादवातरोगाभिभूतमिव । महेति ।
महाभूतानि वेतालास्तैरधिष्ठितमिवाश्रितमिव । ग्रहेति । ग्रहाः पिशाचादयस्तैर्गृहीतमिवाधिष्ठितमिव, उन्मत्त-
मिव क्षीबमिव, छलितमिव छलनां प्राप्तमिव, अन्धमिव गताक्षमिव, बधिरमिवाकर्णमिव, मूकमिवास्फुटवाचमिव,
विलासमयमिवानन्दमयमिव, मदन्मयमिव कंदर्पमयमिव । परेति । परस्यां महाश्वेतायामायत्ता लम्बा चित्त-
वृत्तिर्यस्यैवंभूतम् । मदनः कंदर्पस्तस्यावेशोऽध्यासस्तस्य परामुत्कृष्टां कोटिमवस्थामधिरूढमारूढम् । अनेति ।
अनभिज्ञेयोऽनवसेयः पूर्वाकार आद्याकृतिर्यस्य स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

अपेति । अपगतो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा नेत्रेण तदवस्थं पूर्वावस्थं चिरं चिरकालमुद्रीक्ष्य
विलोक्य समुपजातः समुत्पन्नो विषादः खेदो यस्य सः । वेपेति । वेपमानेन कम्पमानेन हृदयेन चित्तेन
अचिन्तयमध्यायम् । एवमिति । एवममुना प्रकारेण । नामेति कोमलामन्त्रणे । अयमतिशयेन दुर्विषहो दुःसहो
वेगो यस्यैतादृशो मकरकेतुः कंदर्पो येन कारणेनानेनानङ्गेन क्षणेनायमीदृशमप्रतीकारमप्रतिक्रियमवस्थान्तरप्रकारं

टिप्प०—1 तिरस्कारपूर्वकं भीष्यमाणमित्यर्थे उचितः । 2 मदकलाः मदोन्मत्ता इत्यर्थो वाच्यः ।
3 चन्दनविटपो मलयजशाखेत्यर्थो वाच्यः, विटपपदस्य शाखावाचकत्वाद् । 4 पतनादय इत्यर्थो योग्यः,
पौनरुक्त्यप्रसक्तेः । 5 वराको न जानाति काव्यस्वारस्यम् । अवस्थान्तरम् प्रकारश्चेत्येक एवार्थ इति नैव-
विधमुदीरितं बाणस्य । अत एव—‘ईदृशमवस्थान्तरमप्रतीकारमुपनीतः’ इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ कशिमागतम्, २ मन्मथा.

कारमप्रतीकारमुपनीतः । कथमेवमेकपदे व्यर्थीभवेदेवंविधो ज्ञानराशिः । अहो वत मह-
च्चित्रम्, तथा नामायमाशैशवाद्धीरप्रकृतिरस्खलितवृत्तिर्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां
स्पृहणीयचरित आसीत् । अत्र त्वितर इव परिभूय ज्ञानमवगणय्य तपःप्रभावंमुन्मूल्य
गाम्भीर्यं मन्मथेन जडीकृतः । सर्वथा दुर्लभं यौवनमस्खलितम्' इति । उपसृत्य च तस्मि-
न्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसावसक्तपाणिस्तमनुन्मीलितलोचनमेव 'सखे पुण्डरीक,
कथय किमिदम्' इत्यपृच्छम् । अथ सुचिरसंमीलं नालममिव कथमपि प्रयत्नेनानवरतरोदन-
वशात्समुपजातारुणभावमश्रुजलपटलपूरप्लावितमुत्कम्पितमिव सवेदनमिव स्वच्छांशुकान्तरि-
तरक्तकमलवनच्छायं चक्षुरुन्मील्य मन्थरमन्थरया दृष्ट्वा सुचिरं विलोक्य मामायततरं
निःश्वस्य लज्जाविशीर्यमाणाक्षरम् 'सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि किं मां पृच्छसि' इति
कृच्छ्रेण शनैः शनैरवदत् ।

दशान्तरप्रकारमुपनीतः प्रापितः । उक्तविपर्यये दूषणमाह—कथमिति । एवंविधो ज्ञानराशिरेतादृशज्ञानसमूह
एकपदे युगपत्कथमेवं व्यर्थीभवेत् । अत्र वितर्के प्रार्थनायां लिङ् । अहो इत्याश्चर्ये । बतेति खेदे । इदं महच्चित्रं मह-
दाश्चर्यम् । तथा नाम तेन प्रकारेणायमाशैशवादाबाल्यान्मम चान्येषां च मुनिकुमारकाणां स्पृहणीयमभिल-
षणीयं चरितं यस्यैवंविध आसीदभूत् । अथैनं विशिनष्टि—धीरेति । धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तम् ।
अस्खलितेति । अस्खलिता अखण्डिता वृत्तिर्यस्य स तम् । अत्र त्विति । अस्मिन्प्रदेश इतर इवान्य इव
ज्ञानं परिभूय तिरस्कृत्य तपःप्रभावं तपोमाहात्म्यमवगणय्यावगणनां कृत्वा गाम्भीर्यं गम्भीरतामुन्मूल्योच्छेद्य
मन्मथेन कंदर्पेण जडीकृतो जडतां नीतः । सर्वथेति । सर्वप्रकारेणास्खलितमखण्डितं यौवनं तारुण्यं दुर्लभं
दुःप्रापम् । उपेति । उपसृत्य समीपमागत्य तस्मिन्नेव शिलातलैकपार्श्वे समुपविश्यांसे स्कन्धेऽवसक्तः स्थापितः
पाणिः करो येन स तमनुन्मीलितलोचनमेव मुद्रितनेत्रमेवेत्यपृच्छं इत्यवोचम् । इतिद्योलमाह—सखे इति ।
हे सखे पुण्डरीक, कथय निवेदय किमिदम् । अथेति प्रश्नान्तरम् । मन्थरमन्थरयालसालसया दृष्ट्वा सुचिरं
चिरकालं यावत् मां विलोक्य निरीक्षयाततरं दीर्घतरं निश्चस्य चक्षुरुन्मील्य विमुह्य कथमपि महता कष्टेन ।
लज्जेति । लज्जया त्रपया विशीर्यमाणानि विशीर्यमाणान्यक्षराणि यस्मिन्निति क्रियाविशेषणम् । इति शनैः शनै-
र्मन्दमन्दमवददवोचदित्यन्वयः । अथ चक्षुर्विशेषयन्माह—सुचिरेति । सुचिरं चिरकालं यत्संमीलनं निमीलनं
तेनालममिवान्योन्यासंपृक्तमिव । प्रयत्नेन बलात्कारेणानवरतं निरन्तरं यद्रोदनमश्रुपातस्तद्वशात्समुपजातः समु-
त्पन्नोऽरुणभावो रक्तता यस्मिन् । अधिवति । अश्रुजलस्य नेत्राम्भसो यत्पटलं वृन्दं तस्य पुरो वृद्धिस्तेन प्लावितं
व्याप्तमुत्कम्पितमिवोद्धूतमिव सवेदनमिव सव्यथमिव । अश्रूणां श्वेतत्वसाम्येनाह—स्वच्छेति । स्वच्छमितिनि-
मेलं यदंशुकं वक्त्रं तेनान्तरितं व्यवहितं यद्रक्तकमलवनं तद्वच्छाया शोभा यस्मिन् । इतिवाच्यमाह—सखे
इति । हे सखे कपिञ्जल, विदितवृत्तान्तोऽपि ज्ञातोदन्तोऽपि । विकारदर्शनादिति भावः । किं मां पृच्छसि किं
प्रश्नं करोषि ।

टिप्पणं—१ अकाण्डप्रलापोऽयं वराकस्य । वितर्कस्य न प्रार्थनमर्थः । न चात्र प्रार्थना, न किल कपि-
अलेन प्रार्थ्यते व्यर्थीभवेदिति । तस्मात् संभावनायां लिङ् । कथमिदं संभाव्यते इति तदाशयः । २ 'अद्य
तु' इति पाठेऽधिकं स्वारस्यम्, प्रमाणमत्र सहृदयहृदयम् । ३ नास्ति स्खलितं सत्पथाद् अंशो यत्र तदस्ख-
लितम् । ४ 'संमीलनाल्लममिव' इत्येव पाठः । चिरकालपर्यन्तं मुद्रणवशात् ललममिव परस्परं संसक्तावरण-
द्वयमिव इति तदर्थः । ५ प्रयत्नेन उन्मील्य इत्यन्वयः । अत्रास्य योजनं तु एतद्वीकाकारोचितमेव ।

पाठा०—१ अथ. २ उन्मील्य. ३ अनुन्मीलित; अहमसमुन्मीलित. ४ संमीलनाल्लमम्. ५ उपजात, ६ वर्ष.
७ उत्कुपितम्. ८ मन्थरया. ९ विरलाक्षरम्.

अहं तु तदाकर्ण्य तदवस्थयैवाप्रतीकारविकारोऽयं तथापि सुहृदा सुहृदसन्मार्गप्रवृत्तो यावच्छक्तितः सर्वात्मना निवारणीय इति मनसावधार्याव्रवम्—‘सखे पुण्डरीक, सुविदितमेतन्मम । केवलमिदमेव पृच्छामि, यदेतदारब्धं भवता किमिदं गुरुभिरुपदिष्टम्, उत धर्मशास्त्रेषु पठितम्, उत धर्माज्ञानोपायोऽयम्, उतापरस्तपसां प्रकारः, उत स्वर्गगमनमार्गोऽयम्, उत व्रतरहस्यमिदम्, उत मोक्षप्राप्तियुक्तिरियम्, आहोस्विदित्यो नियमप्रकारः । कथमेतद्युक्तं भवतो मनसापि चिन्तयितुम्, किं पुनराख्यातुमीक्षितुं वा । अप्रबुद्ध इवानेन मन्मथहृतकेनोपहासास्पदतां नीयमानमात्मानं नावबुध्यसे । मूढो हि मदनेनायास्यते । का वा सुखाशा साधुजननिन्दितेष्वेवंविधेषु प्राकृतजनबहुमतेषु विषयेषु भवतः । स खलु धर्मबुद्ध्या विषलतां सिञ्चति, कुवलयमालेति निखिलशलातामालिङ्गति, कृष्णागुरुधूमलेखेति कृष्णसर्पमवगूहति, रत्नमिति ज्वलन्तमङ्गारमभिसृशति, मृणालमिति दुष्टवारणदन्तमुसलमुन्मूलयति, मूढो विषयोपभोगेष्वनिर्धनानुबन्धिषु यैः सुखबुद्धिमारोपयति । अधिगतविषयत-

अहं तु तदाकर्ण्य निशम्य तदवस्थयैव पूर्वोक्तरीत्यैवायं पुण्डरीकोऽप्रतीकारविकारोऽप्रतिक्रियविकृतिस्तथापि सुहृदा मित्रेणासन्मार्गप्रवृत्तोऽसाधुपथानुगः सुहृदावच्छक्तितो यावद्वलतः सर्वात्मना सर्वप्रकारेण निवारणीयो वर्जनीय इति मनसा चित्तेनावधार्य निश्चिन्त्याव्रवमवोचम् । हे सखे पुण्डरीक, एतन्मम सुविदितं सुज्ञातम् । तथापि केवलमिदमेव पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । तदेवाह—यदिति । भवता त्वया यदेतदारब्धं प्रस्तुतं तत्किमिदं गुरुभिर्हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेशकैरुपदिष्टं कथितम्, उत धर्मशास्त्रेषु स्मृत्यादिषु पठितं भणितम्, उताथवायं धर्माज्ञानोपायः सुकृतोपार्जनप्रकारः, उत तपसामपरो भिन्नः प्रकारो भेदः, उत स्वर्गगमनस्यार्थमार्गः पन्थाः, उतेदं व्रतस्य दीक्षाया रहस्यमुपनिषत्, उत मोक्षस्य महानन्दस्येयं प्राप्तिर्युक्तिरधिगमसमर्थनम् । आहो इति । आहोस्विदितके । अन्यो विलक्षणो नियमप्रकारोऽभिग्रहविशेषः । भवतस्तव कथमेतद्युक्तमुचितं मनसापि चित्तेनापि चिन्तयितुं विचारयितुम् । किं पुनरिति । आख्यातुं कथयितुमीक्षितुं विलोकयितुं वा किं पुनर्भण्यते । सर्वथा न युक्तमिति भावः । अप्रेति । अप्रबुद्ध इवाज्ञानीवानेन मन्मथहृतकेन पापकारिणा कंदर्पेणात्मानं स्वमुपहासास्पदतां परिहासधामतां नीयमानं प्राप्यमाणं नावबुध्यसे न जानासि । हीति निश्चितम् । मूढो मन्दो मदनेन कंदर्पेणायास्यते पीड्यते । साध्विति । साधुजनाः सज्जनास्तेनिन्दितेषु गर्हितेषु प्राकृताः पामरा ये जना लोकास्तेर्बहुमतेषु संमतेष्वेवंविधेष्वेतादृशेषु विषयेष्विन्द्रियार्थेषु भवतस्तव का सुखाशा वाञ्छा । स इति । स मूढो धर्मबुद्ध्या पुण्यमिति कृत्वा विषलतां विषवल्लीं सिञ्चति सेकं करोति । कुवलेति । कुवलयमालोत्पलसगिति कृत्वा निखिलशलातां खड्गशलातामालिङ्गत्याश्लिष्यति । कृष्णेति । कृष्णागुरुः काकतुण्डस्तस्य धूमलेखा दहनकेतनपङ्क्तिरिति कृत्वा कृष्णसर्पमवगूहति परिष्वजते । रत्नेति । रत्नमिति मणिरिति कृत्वा ज्वलन्तमङ्गारं प्रसिद्धमभिसृशति स्पर्शं करोति । मृणालेति । मृणालमिति तन्तुलमिति कृत्वा दुष्टो यो वारणो गजस्तस्य दन्तमुसलं दशनयोप्रमुन्मूलयत्युच्छिन्नति । तच्छब्दस्य यच्छब्दसापेक्षत्वादाह—य इति । यः पुमाननिष्टानां दुःखानामनुबन्धः परम्परा विद्यते येष्वेवंविधेषु विषयोपभोगेष्विन्द्रियार्थोपभोगेषु सुखबुद्धिमिदं सुखजनकमिति धियमारोपयति स्थापयति । एतेन सर्वथा सुखजनकत्वं नास्तीति ध्वनितम् । अधीति । अधिगतं ज्ञातं विषयाणां तत्त्वं स्वरूपं येनैवंविधोऽपि कस्मात्केन हेतुना खयोत इव ज्योतिरिङ्गण टिप्पण—1 व्रतानुष्ठानभेदः । 2 मनसापि चिन्तयितुं भवतः कथं युक्तमित्यन्वयो बोध्यः, टीकाकारस्तु केवलं पर्यायलेखन्यग्रः । 3 साधारणाः । 4 कमलकन्दम् ।

पाठा—१ युक्तिः, २ कथय किमप्रबुद्ध, ३ लतावनम्, ४ अवगूहते, ५ महारलम्, ६ अनुबन्धेषु, ७ यः परिणतिविरसेषु.

त्त्वोऽपि कस्मात्खद्योत इव ज्योतिर्निर्वार्यमिदं ज्ञानमुद्रहसि, यतो न निवारयसि प्रबलरजः-
प्रसरकलुषितानि स्रोतांसीवोन्मार्गप्रस्थितानीन्द्रियाणि, न नियमयसि वा क्षुभितं मनः ।
कोऽयमनङ्गो नाम । धैर्यमवलम्ब्य निर्भर्त्स्यतामयं दुराचारः' इत्येवं वदत एव मे वचन-
माक्षिप्य प्रतिपक्षमान्तरालप्रवृत्तबाष्पवेणिकं प्रमृज्य चक्षुः करतलेन मामवलम्ब्यावोचत्—

‘सखे, किंवद्वृत्तेन । सर्वथा स्वस्थोऽसि । आशीविषविषवेगविषमाणामेतेषां कुसुमचा-
पसायकानां पतितोऽसि न गोचरे, सुखमुपदिश्यते परस्य । परस्य यस्य चेन्द्रियाणि सन्ति,
मनो वा वर्तते, यः पश्यति वा, शृणोति वा, श्रुतमवधारयति वा, यो वा शुभमिदं न
शुभमिदमिति विवेक्तुमलं स खलूपदेशमर्हति । मम तु सर्वमेवेदमतिदूरापेतम् । अवष्टम्भो
ज्ञानं धैर्यं प्रतिसंख्यानमित्यस्तमितैषा कथा । कथमप्येव मेऽयन्नविधृतास्तिष्ठन्त्यसवः । दूरा-

इव ज्योतिस्त्वज्ञानं प्रकाशश्च तेन निर्वार्य दूरीकरणार्हं ज्ञानमुद्रहसि धारयसि । अस्य दिवाप्रनष्टचैतन्यत्वेन
तादृशधर्मवत्त्वसाधर्म्यात्खद्योतस्योपमानमिति भावः । एतस्मिन्नर्थे हेतुमाह—यत इति । यस्माद्धेतोः प्रबलो
यो रजःप्रसरः पापकर्मविस्तारो धूलिश्च तेन कलुषितानि मलिनीकृतानि स्वतोऽम्भःप्रसरणानि स्रोतांसि तानीवो-
न्मार्गप्रस्थितान्युत्पत्तवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि न निवारयसि न निवारणं करोषि । क्षुभितं क्षोभं प्राप्तं मनश्चित्तं
न नियमयसि न नियन्त्रयसि । नामेति कोमलामन्त्रणे । कोऽयमनङ्गः कामः । धैर्यं धीरिमामवलम्ब्याश्रित्यायं
दुराचारो दुष्टाचरणो निर्भर्त्स्यतां तिरस्क्रियताम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण वदत एव कथयत एव मम वचनं
वच आक्षिप्यावगणय्य । प्रतीति । प्रति प्रत्येकं यत्पक्षमणोऽन्तरालं विचालं तत्र प्रवृत्ता बाष्पवेणिका यस्मि-
न्नेवंभूतं चक्षुः । अत्र वेणी प्रवाहः । ‘वेणी धारा रयश्च सः’ इति कोशः । स्वार्थे कप्रत्यये ‘केऽणः’ इति ह्रस्व-
त्वम् । प्रमृज्येति । प्रमार्जनां कृत्वा करतलेन हस्ततलेन मामवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावोचदब्रवीत् । किं तदि-
त्याह—सख इति ।

हे सखे, बहूक्तेन बहुभाषितेन किम् । सर्वथा त्वं स्वस्थो निरुपद्रवोऽसि । तत्र हेतुमाह—आशीति ।
आशीविषाः सर्पास्तेषां विषवेगो गरलप्रसरस्तद्विषमाणां कठिनानामेतेषां कुसुमचापसायकानां मन्मथबाणानां
गोचरे विषये न पतितोऽसि, तेन त्वया परस्य सुखमुपदिश्यत उपदेशः क्रियते । स्वस्योपदेशानर्हत्वं प्रतिपाद-
यन्नाह—परेति । परस्य मद्यतिरिक्तस्य यस्य पुंस इन्द्रियाणि करणानि सन्ति । वेति सर्वत्र विकल्पार्थः ।
यस्य मनो वर्तते । यः पुमान्पश्यतीक्ष्णो शृणोत्याकर्णयति वा । श्रुतमाकर्णितं चावधारयति जानाति । तदभि-
प्रायावधारणं करोतीत्यर्थः । यः पुमानिदं शुभमिदमशुभमिति विवेक्तुं विवेचनां कर्तुमलं समर्थः । यत्तदोर्नि-
त्याभिसंबन्धात्स पुमानुपदेशं हितशिक्षामर्हति योग्यो भवति । मम तु सर्वमेवेदं पूर्वोक्तं दूरापेतं दूरापास्तम् ।
इत्येषा कथा वार्तास्तमितास्तं प्राप्ता । इतिशब्दद्योत्यमाह—अवेति । अवष्टम्भश्चित्तवृत्तिनिरोधः, ज्ञानं विवे-
कः, धैर्यं बाह्येन्द्रियनिरोधः, प्रतिसंख्यानमभ्यात्मज्ञानम् । कथमिति । मे ममासवः प्राणा अयत्नेनाप्रयासेन

टिप्पण—१ अस्मिन्पाठे—खद्योतो ज्योतिषा निर्वार्य किमुद्रहसीति कर्मणोऽपेक्षा । तस्मात्—‘ज्योति-
र्निर्वार्यमिदम्’ इत्येव पाठः । खद्योतो यथा निर्वार्य ज्योतिस्तथा त्वं निर्वार्यम् (अहितनिवारणा भावादस-
मर्थम्) ज्ञानमुद्रहसीति तदर्थः । २ धर्मादिकमपि तु वराको न जानाति । प्रबलो यो रजसः रजोगुण-
संभूतस्य कामस्य प्रसरः वेगस्तेन कलुषितानि । उक्तं गीतायाम्—‘काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः’
पक्षान्तरे स्पष्टोऽर्थः । ३ समाप्तेः पूर्वमेव स्ववचनेन विच्छिद्य । टीकाकारस्तु पर्यायेन्द्रः । ४ धिक्प्रला-
पिनम् । पुनः परस्येत्युक्ते न किञ्चित्स्वारस्यम् । यस्येति यत्पदेनापि स एव गृह्यते यस्येन्द्रियाणि सन्तीति
इन्द्रियशून्यात्पुण्डरीकात्पर एव स्वतो ग्रहीष्यते । प्रत्युत पौनरुक्त्येन वैरूप्यम् ।

पाठा०—१ च, २ पाणौ माम्, ३ बहुनोक्तेन, ४ सुस्थोऽसि, ५ विद्यते,

तीतः खलुपदेशकालः । समतिक्रान्तो धैर्यावसरः । गता प्रतिसंख्यानवेला । अतीतो ज्ञानावष्टम्भसमयः । केन वान्येनास्मिन्समये भवन्तमपहयावोपदेष्टव्यम्, उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं वा करणीयम् । कस्यान्यस्य वा वचसि मया स्थातव्यम् । को वापरस्त्वत्समो मे जगति बन्धुः । किं करोमि, यन्न शक्नोमि निवारयितुमात्मानम् । इयमनेनैव क्षणेन भवता दृष्टा दुष्टावस्था । तद्वत् इदानीमुपदेशकालः । यावत्प्राणिमि तावदस्य कल्पान्तोदितद्वादश-दिनकरकिरणातपतीव्रस्य मदनसंतापस्य प्रतिक्रियां क्रियमाणामिच्छामि । पच्यन्त इव मेऽङ्गानि, उत्कथ्यत इव हृदयम्, मुष्यत इव दृष्टिः, ज्वलतीव शरीरम् । अत्र यत्प्राप्त-कालं तत्करोतु भवान् इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

एवमुक्तेऽप्यहमेनं प्राबोधयम् । यदा पुनःपुनः शास्त्रोपदेशविशदैः सनिदर्शनैः सेति-हासैश्च वचोभिः सानुनयं सोपग्रहं चाभिधीयमानोऽपि नाकरोत्कर्णे, तदाहमचिन्तयम्—

विधृताः कथमप्येव तिष्ठन्ति । यतो दुःसहमदनबाणैराक्रान्तस्य मम प्राणेष्वप्युपेक्षेति भावः । अत उपदेशो हितशिक्षाप्रदानसमयः खलु निश्चयेन दूरातीतो दूरेऽतिक्रान्तः । तथा धैर्यस्य धीरिमाया अवसरः समयः समतिक्रान्तो व्यतीतः । प्रतिसंख्यानवेलाध्यात्मक्षणो गता दूरीभूता । ज्ञानेन कृत्वा योऽवष्टम्भश्चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य समयोऽवसरः दूरं अतीतो व्यतिक्रान्तः । केनेति । अस्मिन्समये भवन्तमपहयाव्यायेन केन वोपदेष्टव्यमुपदेशो दातव्यः । उन्मार्गेति । वाथवोन्मार्गेऽसाधुमार्गे या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तस्या निवारणं करणीयं कर्तव्यम् । कस्येति । अन्यस्य त्वद्यतिरिक्तस्य कस्य वा वचसि वचने मया स्थातव्यम् । न कस्यापीत्यर्थः । को वेति । अपरोऽन्यः को वा त्वत्समो मे मम जगति विश्वे बन्धुर्भाता । आविष्कृतं भावमुपसंहरति—किमिति । किं करोमि किं कुर्वे । यदिति हेतौ । आत्मानं खं निवारयितुं दुष्टप्रवृत्तेर्दूरीकर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । अनेनेति । अनेनैव क्षणेन समयेनेयं दुष्टा दुःखदायिन्व्यवस्था दशा भवता त्वया दृष्टावलोकिता । तदिति । तस्मादेतोरिदानीं सांप्रतमुपदेशकालः शिक्षाप्रदानसमयो गतो व्यतिक्रान्तः । अन्यस्मिन्मदमादिरूपनिवृत्ति-करणाभावे हेतुमाह—यावदिति । यावत्कालमहं प्राणिमि जीवामि तावत्पर्यन्तम् । कल्पेति । कल्पान्तो युगान्तस्तत्रोदिता उदयं प्राप्ता ये द्वादशदिनकरकिरणास्तेषां य आतपः प्रकाशस्तद्वत्तीव्रस्य कठिनस्य । दुःसहस्येति यावत् । एवंविधस्य मदनसंतापस्य कंदर्पज्वरस्य प्रतिक्रिया चिकित्सा तल्लक्षणं क्रियां क्रियमाणां विधी-यमाणामिच्छामि समीहे । विवेकादिप्रतिक्रियाया अभावे प्राकृतप्रतिक्रिया तथा सह संगमरूपैवेति भावः । संतापमेव प्रकटयन्माह—पच्यन्त इति । मे ममाङ्गानि हस्तापादादीनि पच्यन्त इव पाकविषयीक्रियन्त इव । हृदयं स्वान्तमुत्कथ्यत इवोत्कथ्यत इव । दृष्टिलोचनं मुष्यत इव दह्यत इव । शरीरं देहं ज्वलतीव भस्मीभवतीव । अत्र यत्प्राप्तकालं यवेतत्समयोचितम्, तथा सह संगमरूपमित्यर्थः । भवांस्तत्करोत्विति पूर्वोक्तमभिधायोक्त्वा तूष्णीमभवन्मौनमकरोत् ।

एवमिति । एवमुना प्रकारेणोक्तेऽपि कथितेऽप्यहमेनं पुण्डरीकं प्राबोधयं प्रबोधं कृतवान् । यदेति । यदा पुनःपुनर्भूयोभूयः शास्त्रस्य धर्मप्रतिपादकस्य ग्रन्थस्योपदेशः शिक्षा तेन विशदैर्निर्मलैः सनिदर्शनैः सोदाहरणैः सेतिहासैरितिहासः पुरावृत्तं तेन सहितैर्वचोभिः सानुनयं संप्रणयम् । 'प्रणतिः प्रणिपातेऽनुनये' इति कोशः । सोपग्रहं सानुकूलनम् । 'उपग्रहोऽनुकूलने' इति विश्वः । यथा स्थातथाभिधीयमान उपदिश्यमानोऽपि कर्णे श्रवणे नाकरोत् । अश्रुतमिव मनुक्तमकार्षादित्यर्थः । तदेति । तदा तस्मिन्कालेऽहमचिन्तयमध्या-

टिप्प०—१ वारंवारं प्रलपत्येव महोदयः । नात्र इमनिच् स्यात् । सर्वेपि पुंस्त्वमेव स्यान्न स्त्रीस्त्वमिति छात्रैर्न अमितव्ययम् । २ अहो बुद्धिः ! 'प्र-णी' धातोरर्थं विवृण्वन् 'प्र-णम्' धातोः प्रमाणमाह ।

पाठा०—१ दृष्टावस्था; अवस्था दृष्टा.

‘अतिभूमिमयं गतः, न शक्यते निर्वर्तयितुम् । इदानीं निरर्थकाः खलूपदेशाः । तत्प्राण-
परिरक्षणेऽपि तावदस्य यत्नमाचरामि’ इति कृतमतिरुत्थाय गत्वा तस्मात्सरसः सरसा
मृणालिकाः समुद्रस्य कमलिनीपलाशानि जललवलाञ्छितान्यादाय गर्भधूलिकषायपरिमलम-
नोहराणि च कुमुदकुवलयकमलानि गृहीत्वागत्य तस्मिन्नेव लतागृहशिलातले शयनमस्याक-
ल्पयम् । तत्र च सुखनिषण्णस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां चन्दनविट्पादीनां मृदूनि किसलयानि
निष्पीड्य तेन स्वभावसुरभिणा तुषारशिशिरेण रसेन ललाटिकामकल्पयम्, आचरणतला-
दङ्गचर्चा चारचयम् । अभ्यर्णपादप्रस्फुटितवल्कलविवरशीर्णेन च करसंचूर्णितेन कर्पूरेणुनां
खेदप्रतिक्रियामकरचम् । उरोनिहितचन्दनद्रवाद्वल्कलस्य खच्छसलिलैसीकरनिकरसाविणां
कदलीदलेन व्यजनक्रियामन्वतिष्ठम् । एवं च मुहुर्मुहुरन्यदन्यन्नैलिनीदलशयनमुपकल्पयतः,

यम् । इति शब्दवाच्यमाह—अतीति । अयमतिभूमिमतिदूरं गतः प्राप्तः । कामस्य दशमीमवस्थां प्राप्तं
इत्यर्थः । निर्वर्तयितुं ततो व्यावर्तयितुं न शक्यते न पार्यते । तेनेदानीं सांप्रतम् । खलु निश्चयेन । उपदेशा
निरर्थका निःप्रयोजनाः । तदिति हेत्वर्थः । तावदावयस्य पुण्डरीकस्य प्राणपरिरक्षणेऽपि जीवितपरित्रा-
णेऽपि यत्नमुद्योगमाचरामि करोमीति कृता मतिर्येन स उत्थाय गत्वा च । अच्छोदाभिधं सर इति शेषः ।
तस्मात्सरसः कासारात्सरसा रसयुक्ता मृणालिकाः कमलिन्यः समुद्रलोत्पाद्य ताभ्यो जललवेनाम्भोलेशेन
लाञ्छितानि सहितानि कमलिनीपलाशानि नलिनीपत्राण्यादाय गृहीत्वा । गर्भेति । गर्भधूलिर्मध्यपरागस्त-
स्य यः कषायस्तुवरः परिमलस्तेन मनोहराणि शोभनान्येवंविधानि कुमुदानि श्वेतकमलानि कुवल्या-
न्युत्पलानि कमलान्येभ्यो व्यतिरिक्तानि, कुमुदकुवलयानां कमलानि पुष्पाणि वा गृहीत्वादायागत्य च
तस्मिन्नेव लतागृहशिलातलेऽस्य पुण्डरीकस्य शयनं शय्यामकल्पयमकरचम् । तत्र चेति । तस्मिन्नेव
स्थले सुखेन निषण्णस्योपविष्टस्य प्रत्यासन्नवर्तिनां समीपस्थानां चन्दनविट्पादीनां मलयजवृक्षप्रभृतीनां
मृदूनि सुकुमाराणि किसलयानि किसलानि निष्पीड्य संमर्ष्य तेनानिर्वचनीयेन स्वभावसुरभिणा स्वारसिकसु-
गन्धेन तुषारो हिमं तद्रच्छिशिरेण शीतलेनैवंविधेन रसेन द्रवेण ललाटिकां लोके ‘आढी’ इति प्रसिद्धामकल्पयम-
करचम् । चरणतलं मर्यादीकृत्याचरणतलं तस्मात् । आढादियोगे पञ्चमी । अङ्गचर्चा शरीरभूषां चाऽऽरचयं
रचितवान् । अभ्यर्णेति । अभ्यर्णा आसन्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां स्फुटितानि स्फोटं प्राप्तानि यानि वल्कलानि
चोचानि तेषां विवराणि छिद्राणि तेभ्यः शीर्णेन गलितेन च तथा करेण कृत्वा संचूर्णितेन क्षोषीकृतेन कर्पूर-
रेणुना हिमबालुकाधूत्या खेदस्य धर्मजलस्य प्रतिक्रियां चिकित्सामकरचमकल्पयम् । उर इति । उरसि
वक्षस्थले निहितं स्थापितं चन्दनद्रवेण मलयजरसेनार्द्रं क्लिप्तं वल्कलं यस्य स तथा तस्य । खच्छेति ।
खच्छा निर्मलाः सलिलसीकरा वातास्तवारिकणास्तेषां निकरः समूहस्तस्य साविणा स्यन्दनैतादृशेन कदली-
दलेन रम्भापत्रेण व्यजनक्रियां तालवृन्तकृत्यम् । ‘व्यजनं तालवृन्तं तत’ इति कोशः । अन्वतिष्ठमकरचम् ।
एवं चेति । एवमुना प्रकारेण मुहुर्मुहूर्वारं वारमन्यदन्यदन्यतरदन्यतरन्नलिनीदलशयनं कमलिनीपत्रशय्या-
मुपकल्पयतः कुर्वतः मुहुर्मुहूर्भूयोभूयश्चन्दनचर्चा मलयजमण्डनमारचयतो विदधतः, मुहुर्मुहूश्च वारंवारं खेदप्र-

टिप्पणं—1 कमलिनीः इत्याशयः । 2 नीलोत्पलानीति वक्तव्यम् । 3 सामान्यतः पञ्चानि । 4 पुनः
प्रसमाद टीकाकृत् । ‘चन्दनविटपिनाम्’ इत्येव पाठः । ‘वृक्षप्रभृतीनां किसलयानि’ इति लोकोत्तरो लेखः,
वृक्षादन्येषामपि किसलयानि भवन्ति ? । 5 जलविन्दुवर्षकेणेत्यर्थः ।

पाठां—१ निर्वर्तयितुमिति, २ लाञ्छितानि चादाय, ३ विटपिनाम्, ४ प्रतीकारम्, ५ शीकरसाविणा,
६ नलिनदल.

मुहुर्मुहुश्चन्दनचर्चामारचयतः, मुहुर्मुहुश्च खेदप्रतिक्रियां कुर्वतः, कंदलीदलेन चानवरतं बीज-
यतः समुदभून्मे मनसि चिन्ता—‘नास्ति खल्वसाध्यं नाम भगवतो मनोभुवः । कायं हरिण
इव वनवासनिरतः स्वभावमुग्धो जनः, क्व च विविधविलासरसराशिर्गन्धर्वराजपुत्री महा-
श्वेता । सर्वथा नहि किंचिदस्य दुर्घटं दुष्करमनायत्तमकर्तव्यं वा जगति । दुरूपपादेष्वर्थेष्वप्य-
यमवज्ञया विचरति । नै चायं प्रतिकूलयितुं शक्यते । का वा गणना सचेतनेषु, अपगतचेतना-
न्यपि संघट्टयितुमलम्, यद्यस्मै रोचते । कुमुदिन्यपि दिनकरकरानुरागिणी भवति, कमलिन्यपि
शशिकरद्वेषमुज्जति, निशापि वासरेण सह मिश्रतामेति, ज्योत्स्नाप्यन्धकारमनुवर्तते, छायापि
प्रदीपाभिमुखमवतिष्ठते, तडिदपि जलदे स्थिरतां ब्रजति, जरापि यौवनेन संचारिणी भवति ।

तिक्रियां घर्मजलप्रतीकारं कुर्वतः प्रणयतः, कंदलीदलेन चानवरतं निरन्तरं बीजयतः पवनं प्रक्षिपतो मे मम
मनसि चिन्ता समुदभूत्प्रादुरभूत् । यतः—**नास्तीति** । नामेति कोमलाम्बुगे । खलु निश्चये । भगवतो
मनोभुवः कंदर्पस्य किमप्यसाध्यमनिष्पाद्यं नास्ति न विद्यते । एतदर्थं स्पष्टीकुर्वन्नाह—**केति** महदन्तरे । अयं
पुण्डरीको हरिण इव मृग इव वनवासेऽरण्यावस्थाने निरतस्तत्परः स्वभावेन प्रकृत्या मुग्धोऽविदग्धो जनः
क्व । तथा विविधानां नानाप्रकाराणां विलासानां विभ्रमादीनां यो रसस्तात्पर्यं तस्य राशिः समूह एतादृशी
गन्धर्वराजपुत्री महाश्वेता क्व । विदग्धाविदग्धयोः संगमः कथं भविष्यतीत्याशयेनाह—**सर्वथेति** । सर्वप्रकारे-
णास्य कंदर्पस्य जगति लोके दुर्घटं दुःसाध्यं तथा दुष्करं दुःखेन कर्तुं शक्यमनायत्तमनधीनमकर्तव्यं कर्तव्य-
विरोधि वा नहि किंचिदस्ति । अस्य सर्वं सुसाध्यमित्यर्थः । दुरूपपादेष्वर्थेष्वप्ययं कामोऽवज्ञया
बलात्कारेण विचरति प्रवर्तते । न चायं केनापि पुंसां प्रतिकूलयितुं प्रतिरोधुं शक्यते पार्थते । का वेति ।
यद्यस्मै कंदर्पाय रोचते रुचिर्भवति तदापगतचेतनानि मन्दान्तःकरणान्यपि परस्परविरुद्धान्यपि संघट्टयितुं संयोज-
यितुमलं समर्थः, तस्य सचेतनेषु दशदशावर्तिषु संबन्धं कर्तुं का गणना । एतदेव स्पष्टयन्नाह—**कुमुदि-**
नीति । कुमुदिन्यपि कैरविष्यपि । **दिनकरेति** । दिनकरस्य सूर्यस्य कराः किरणाः । तत्कार्यकारित्वाद्दिन-
करत्वं चन्द्रस्य । तस्मिन्ननुरागो विद्यते यस्या एवंविधा भवति । तदुक्तम्—‘चन्द्रश्चण्डकरायते मलयजालेपः
स्फुलिङ्गायते माल्यं सूचिकरायते मृदुगतिर्वीतोऽपि वज्रायते’ इति । **कमलिनीति** । कमलिन्यपि पद्मिन्यपि ।
शशिकरकार्यकारित्वात्सूर्यकिरणानां शशिकरत्वम् । तेषु यो द्वेषस्तमुज्जति त्यजति । तदुक्तम्—‘आतपे धृति-
मता सह बद्धा यामिनीविरहिणा विहगेन । सेहिरं न किरणा हिमरमेर्दुःखिते मनसि सर्वमसह्यम्’ इति ।
निशेति । निशापि रात्रिरपि दिवसकार्यकारित्वाद्वासरेण मिश्रतामैक्यतामेति गच्छति । यथा—‘चित्रन्यस्ता-
दपि विषधराद्वीतिभाजो निशायां किं तद्रूपमस्त्वदभिसरणे साहसं नाथ तस्याः’ इति । **ज्योत्स्नेति** । ज्योत्स्नापि
कौमुद्यप्यन्धकारकार्यकारित्वात्तमनुवर्तते । तद्रूपतां भजतीत्यर्थः । यथा—‘ज्योत्स्ना श्यामलतामुपैलयम्’ इति ।
छायेति । छायापि प्रदीपस्य गृहमणेरभिमुखमवतिष्ठते संतिष्ठति । अत्र प्रदीपाधोभागे छायायाः सत्त्वाच्च
चित्रमित्यभिमुखग्रहणम् । तदुक्तम्—‘आलोकस्तिमिरायते विधिवशात्प्राणोऽपि भारायते हा हन्त प्रमदावियोग-
समये किं किं न दुःखायते’ । **तडिदिति** । तडिदपि विद्युदपि जलदे स्थिरतां स्थैर्यं ब्रजति गच्छति । अत्र
तडित उद्दीपकत्वाद्विरहदुःखितस्य तस्य निमेषावस्थानमपि कल्पकल्पमित्यभिसंधिः । **जरेति** । जरापि विस्-

टिप्पण०—1 अनुभवजनित आनन्दविशेष इत्युचितम् । 2 विषयेष्वित्यर्थ उचितः । 3 अचेतनान्य-
पीति सरलोऽर्थः । 4 प्रलापोयम् । न किल चन्द्रो दिनकरो भवतीत्युच्यते ग्रन्थकृता । अपि तु विरह-
मपि कामो मिथः संघट्टयतीति प्रतिज्ञाय रात्रिविकासिन्याः कुमुदिन्याः सूर्यानुकूल्यं द्योत्यते । एवमपि ।
परीक्षन्तां बुद्धिवैभवं सहृदयाद्रीकाकृतः । 5 सर्वथा प्रलाप एवायम् । कः प्रसङ्गोऽस्य ?

पाठा०—१ मुहुश्चन्दन. २ दलेनानवरतम्. ३ स्वभावविषयविमुखः. ४ दुरूपपादेष्वर्थेषु. ५ नायम्.
६ तत्कुमुदिन्यपि; यत्तत्कुमुदिन्यपि.

किं वा तस्य दुःसाध्यमपरम्, एवंविधो येनायमगाधगाम्भीर्यसागरस्तृणवल्लघुतामुपनीतः । क तत्तपः, केयमवस्था । सर्वथा निष्प्रतीकारेयमापदुपस्थिता । किमिदानीं कर्तव्यम्, किं वा चेष्टितव्यम्, कं देशं गन्तव्यम्, किं शरणम्, को बोधायः, कः सहायः, कः प्रकारः, का युक्तिः, कः समाश्रयो येनास्यासवो धार्यन्ते । केन वा कौशलेन, कतमया वा युक्त्या, कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेन, कया वा प्रज्ञया, कतमेन वा समाश्वासनेनायं जीवेत् इत्येते चान्ये च मे विषण्णहृदयस्य संकल्पाः प्रादुरासन् । पुनश्चाचिन्तयम्—
‘किमैनया ध्यातया निष्प्रयोजनया चिन्तया । प्राणास्तावदस्य येन केनचिदुपायेन शुभेना-
शुभेन वा रक्षणीयाः । तेषां च तत्समागममेकमपहाय नास्त्यपरः संरक्षणोपायः । बाल-
भावादप्रगल्भतया च तपोविरुद्धमनुचितमुपहासमिवात्मनो मदनव्यतिकरं मन्यमानो
नियतमेकोच्छ्वासावशेषजीवितोऽपि नायं तस्याः स्वयमभिगमनेन पूरयति मनोरथम् ।
अकालान्तरक्षमश्रायमस्य मदनविकारः । सततमतिगर्हितेन कृत्येनापि रक्षणीयान्मन्यन्ते

सापि यौवनेन तादृशेन सह संचारिणी सार्धं संचरणशीला स्यात् । जराया अपि तत्कार्यकारित्वात्तदनुगामि-
त्वमित्यर्थः । अत्रापिशब्दः सर्वत्र विरोधव्योक्तकः । किं वेति । वेति विकल्पार्थः तस्य कंदर्पस्य । किमिति
प्रश्ने । अपरं किं दुःसाध्यं दुष्करम् । एवमिति । येन कंदर्पेण एवंविधस्तपस्वयं पुण्डरीकः । अगाधेति ।
अगाधमलब्धतलं गाम्भीर्यं गम्भीरता तस्य सागरः समुद्रस्तृणवल्लघुतां लघीयस्त्वमुपनीतः प्रापितः । केति ।
तदनिर्वचनीयस्वरूपं तपः क । तया चेयं परिहृद्यमानावस्था क । सर्वथेति । सर्वप्रकारेण निष्प्रतीकारा-
साध्येयमापद्विपदुपस्थिता प्राप्ता । किमिति । इदानीं सांप्रतं किं कर्तव्यम् । किं वा चेष्टितव्यमाचरितव्यम् ।
कं देशं कं स्थानं प्रति गन्तव्यं गमनीयम् । किं वा शरणं त्राणम् । को बोधायः कः प्रतीकारः । कः सहायः
साहाय्यकृत् । कः प्रकारस्तदुपशमकविधिः । का युक्तिस्तत्प्रतिक्रियाबुद्धिः । कः समाश्रयः को निवासो येन
कृत्वास्य मुनेरसवः प्राणा गच्छन्तो धार्यन्ते रक्ष्यन्ते । केन वा कौशलेन चातुर्येण, कतमया वा युक्त्या,
कतरेण वा प्रकारेण, केन वावष्टम्भेनालम्बनेन, कया वा प्रज्ञया प्रतिभया, कतमेन वा समाश्वासनेन
सान्त्वनेन वायं जीवेदिति । एते चेति । विषण्णहृदयस्य खिन्नचित्तस्य मे ममैते चान्ये च संकल्पा
विकल्पाः प्रादुरासन्प्रकटीभवूः । पुनश्चेति । पुनस्तदनन्तरमहमचिन्तयं चिन्तितवान् । किं तदित्याह—
किमनयेति । अनया निष्प्रयोजनया निरर्थकया चिन्तया ध्यातया किम् । तावदादौ अस्य पुण्डरीकस्य
शुभेनाशुभेन वा येन केनचिदुपायेन प्राणा असवो रक्षणीयाः । तेषां चेति । तेषां प्राणानामेकं तस्याः समा-
गममपहाय विहायापरो भिन्नः संरक्षणोपायो नास्ति । बालभावाच्छिशुस्वभावादप्रगल्भतयाप्रतिभान्विततया च
तपोविरुद्धं व्रतविरोध्यनुचितमन्योन्यमात्मनः स्वस्योपहासमिव मदनव्यतिकरं कंदर्पवृत्तान्तं मन्यमानो ज्ञायमानो
नियतं निश्चितमेक एवोच्छ्वासः श्वासोऽवशेषोऽवशिष्टो यस्मिन्नेवं तादृशं जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतोऽप्ययं
पूर्वोक्तानौचित्यवशात्तस्या महाश्चेतायाः स्वयमभिगमनेनात्मनागमनेन मनोरथं चित्ताभिलाषं न पूरयति न पूर-
यिष्यति । ‘वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा’ इति भविष्यत्यर्थे वर्तमानता । यथाश्रुतमेव वा किं त्वन्यस्य गमनेन
तस्याः संगमो भविष्यति, तथाप्यन्यस्याप्यभिगमनेन का त्वरेत्यत आह—अकालेति । तस्य पुण्डरीकस्यार्थं
मदनविकारो न कालान्तरं क्षमते । चिरकालं न तिष्ठतीत्यर्थः । अन्यस्य तदभिगमनप्रयासेन न प्रयोजनमि-
त्यत आह—सततमिति । सततं निरन्तरमतिगर्हितेन निन्दितेन कृत्येनापि कार्येणापि साधवः सन्तः सुह-

टिप्प०—१ किमित्याशयः । २ साधनाय उपपत्तिः ।

पाठा०—१ तृणवल्लघुताम्, २ किमाचेष्टितव्यम्, ३ कां दिशम्, ४ च, ५ अनयात्तायतया; अनयात्यन्तायतया,
६ त्वत्समाग, ७ अनुचितमुपनतम्, ८ अकृत्वेन.

सुहृदसून्साधवः । तदतिहेपणमकर्तव्यमप्येतदस्माकमवश्यकर्तव्यतामापतितम् । किं चान्या-
त्रिक्रियते । का चान्या गतिः । सर्वथा प्रयासि तस्याः सकाशम् । आवेदयाम्येतामवस्थाम्
इति चिन्तयित्वा कदाचिदनुचितव्यापारप्रवृत्तं मां विज्ञाय संजातलज्जो निवारयेदित्यनिवे-
द्यैव तस्मै तत्प्रदेशात्सव्याजमुत्थायागतोऽहम्, तदेवमवस्थिते यदत्रावसरप्राप्तम्, ईदृशस्य
चानुरागस्य सदृशम्, अस्मदागमनस्य चानुरूपम्, आत्मनो वा समुचितं तत्रभवती प्रभवति
इत्यभिधाय किमियं वक्ष्यतीति मन्मुखसक्तदृष्टिस्तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तदाकर्ण्य सुखामृतमये हृद इव निमग्ना, रतिरसमयमुदधिमिवावतीर्णा, सर्वा-
नन्दानामुपरि वर्तमाना, सर्वमनोरथानामग्रमिवाधिरूढा, सर्वोत्सवानामतिभूमिमिवाधि-
शयाना, तत्कालोपजातया लज्जया किञ्चिदवनम्यमानवदनत्वादस्पृष्टकपोलोदरैः प्रथितैरि-
वोपर्युपरिपतनानुबन्धदर्शितमालाक्रमैः, अप्राप्तपक्षमसंश्लेषतयोपजातप्रथिमभरैरमलैरानन्द-
बाष्पजलबिन्दुभिः स्रवद्भिरावेद्यमानप्रहर्षप्रसर तत्क्षणमचिन्तयम् । दिष्ट्या तावदयमनङ्गो

दसून्मित्रप्राणान् रक्षणीयान् मन्यन्ते जानन्ति । तदतीति । तदेतदतिहेपणमप्यतिलज्जावहमप्यकर्तव्यमप्यना-
वरणीयमप्यस्माकं पुण्डरीकमार्गानुवर्तिनामवश्यकर्तव्यतां नियतविधेयतामापतितमुपस्थितम् । चिन्तितमुपसं-
हरन्नाह—किंचेति । एतद्व्यतिरिक्तमन्यत्किं क्रियत इत्यर्थः । अन्या एतद्व्यतिरिक्ता का गतिः । न कापीत्यर्थः ।
अतः—सर्वथैव । सर्वप्रकारेण तस्या महाश्वेतायाः सकाशं समीपं प्रयासि गच्छामि । एतां प्रत्यक्षामवस्थां
दशामवेदयामि कथयामि । इति चिन्तयित्वेति विचिन्त्य । इतिशब्दद्योत्यमाह—कदाचिदिति । अनुवि-
तोऽयोग्यो यो व्यापारो व्यापृतिस्तत्र प्रवृत्तं विज्ञाय संजातलज्जः समुत्पन्नपः कदाचिज्जातुचिन्मां निवारयेत्प्र-
तिषेधयेत्तस्मै पुण्डरीकायेति पूर्वोक्तमनिवेद्यैवाकथयित्वैव तत्प्रदेशात्तत्स्थानात्सव्याजं समिषमुत्थायाहमागतः ।
तत्तस्मात्कारणदेवममुना प्रकारेणावस्थिते सति यदत्रावसरप्राप्तं प्रस्तावागतम्, ईदृशस्य अनुरागस्य स्नेहस्य च
सदृशं तुल्यम्, अस्मदागमनस्य च मदीयागमनस्य चानुरूपमनुकूलम्, आत्मनो भवत्याः समुचितं योग्यं तत्र
भवती प्रभवति समर्था भवतीत्यभिधायोक्तवैयं किं वक्ष्यति किं कथयिष्यतीति कृत्वा मन्मुख आसक्ता दृष्टि-
र्यस्य स तूष्णीमासीत् ।

अहं तु तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा सुखमेवामृतं पीयूषं तन्मये हृदे जोहे निमग्ना ब्रुडितेव रतिरसः शृङ्गा-
ररसस्तन्मयमुदधिं समुद्रमवतीर्णैव मध्यप्रविष्टेव सर्वानन्दानां समग्रप्रमोदानामुपरि वर्तमाना सर्वमनोरथानां
सकलचिन्तितानामग्रप्रान्तमधिरूढेवोपर्याश्रितेव, सर्वोत्सवानां समग्रक्षणानामतिभूमिमधिलकामधिशयानेव
प्रसुप्तेव, तत्कालोपजातया तत्समयोत्पन्नया लज्जया त्रपया किञ्चिदीषदवनम्यमानं प्रह्वीभूयमानं यद्वद-
नमाननं तस्य भावस्त्वं तस्मात् । अत एवास्पृष्टः कपोलयोर्गल्लतपरप्रदेशयोरुदरं यैरेवंविधैः आनन्दबाष्पजल-
बिन्दुभिः अश्रुभिः स्रवद्भिः क्षरद्भिरावेद्यमानो निवेद्यमानः प्रहर्षस्य प्रमोदस्य प्रसरः प्रसङ्गो यस्यां सैवंविधाहं
तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयमप्यायमित्यन्वयः । अथाश्रु विशेष्यन्नाह—अमलैरिति । अमलैर्निर्मलैरञ्जनाभावात् ।
प्रथितैरिव गुम्फितैरिव । अविच्छिन्नपतनादिति भावः । उपर्युपरि यत्पतनं तस्य योऽनुबन्धः परम्परा तेन दर्शितः
प्रकाशितो मालाक्रमः स्रक्परिपाटी यैः । अप्राप्तेति । अप्राप्तोऽमिलितो यः पक्षमसंश्लेषो नेत्ररोमसंबन्धस्तस्य
भावस्तत्ता तयोपजातः समुत्पन्नः प्रथिमभरः पृथुत्वभरो येषु तैः^१ । दिष्ट्या भाग्येन तावदादावयमनङ्गो मामिव

टिप्पण०—१ यस्या हस्तुचितम् । २ अधोमुखतया नेत्रजलं सरलमध एव पतति, नोभयभागयोः
पक्षमसु जलसंबन्धो भवति । अत एव निष्पतजलमितस्ततोऽसंबन्धादेकपूरवाहिवाद् गुरु इत्याशयः ।

पाठा०—१ वा. २ वा. ३ प्रसङ्गा.

मामिव तमप्यनुबध्नाति, यत्सत्यमेतेन मे संतापयतोऽप्यंशेन दर्शितानुकूलता । यदि च सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततः किमिव नोपकृतमनेन, किं वा नोपपादितम्, को वानेनापरः समानो बन्धुः, कथं वा कपिञ्जलस्य स्वप्नेऽपि वितथा भारती प्रशान्ताकृतेरस्माद्वदनान्निष्कामति । इत्थंभूते किं मयापि प्रतिपत्तव्यम्, तस्य वा पुरः किमभिधातव्यम्' इत्येवं विचारयन्त्येव प्रविश्य ससंभ्रमा प्रतीहारी मामकथयत्—'भर्तृदारिके, त्वमेव स्वस्थशरीरेति परिजनानुपलभ्य महादेवी प्राप्ता' इति । तच्च श्रुत्वा कपिञ्जलो महाजनसंमर्दभीरुः सत्वरमुत्थाय 'राजपुत्रि, महानयमुपस्थितः कालातिपातः । भगवांश्च भुवनत्रयचूडामणिरस्तमुपगच्छति दिवसकरः । तद्गच्छामि । सर्वथाभिमतसुहृत्प्राणरक्षादक्षिणार्थमयमुपरचितोऽञ्जलिः । एष मे परमो विभवः' इत्यभिधाय प्रतिवचनकालमप्रतीक्ष्यैव पुरोयायिनाम्बायाः प्रविशता कनकवेत्रलताकरेण प्रतीहारिजनेन कञ्चुकिलोकेनागृहीतताम्बूलकुसुमपटवासाङ्गरागेण चा-

तमपि पुण्डरीकमप्यनुबध्नाति पीडयति । यत्सत्यमिति । तदेतेन मदनेन मां संतापयतापि अंशेन तत्संतापेन मे मम सत्यमनुकूलता दर्शिता । एवं सति मदनेन ममार्थं कुमारस्य संतापः कियत् इत्यर्थः । कुमारस्यानुकूलत्वं विशदयन्नाह—यदि चेति । यदि सत्यमेव तस्येदृशी दशा वर्तते, ततोऽनेन मदनेन किमिव नोपकृतं किमुपकारो न कृतः । किं वा नोपपादितं किं वा न निष्पादितम् । को वेति । अनेन समानोऽपरः को वा बन्धुः । कपिञ्जलवचसि सत्यतां दृढीकुर्वन्नाह—कथं वेति । प्रशान्ताकृतेः कपिञ्जलस्यास्माद्वदनात्कथं वितथाऽसत्या भारती स्वप्नेऽपि निष्कामति । इत्थंभूते सति किं मयापि प्रतिपत्तव्यं किमङ्गीकर्तव्यम् । तस्य कपिञ्जलस्य वा पुरोऽग्रे किमभिधातव्यं किमु कथनीयम् । एवं विचारयन्त्येव ससंभ्रमा प्रतीहारी प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । गृहमिति शेषः । ममेत्यकथयदवोचत् । किं तदित्याह—भर्तृदारिके, त्वमेव स्वस्थमपाटवं शरीरं यस्याः सेति परिजनात्परिच्छदलोकादुपलभ्य प्राप्य महादेवी गौर्यभिधाना लवम्बा प्राप्तागता । तच्चेति । तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य कपिञ्जलो महानत्युत्कृष्टो यो जनानां संमर्दोऽन्योन्यसंघट्टस्तस्माद्भीरुः सत्वरं शीघ्रमुत्थाय । हे राजपुत्रि, अयं कालातिपातः कालविलम्बो महानभयानुपस्थितः प्रातः । भगवांश्चेति । भुवनत्रयस्य विष्टपत्रयस्य चूडामणिरिव चूडामणिः शोभाकारित्वाङ्गरागान्दिवसकरः श्रीसूर्योऽस्तमुपगच्छत्यस्तमनं प्रयाति । तदिति । तत्तस्मात्कारणाद्गच्छामि व्रजामि । सर्वथेति । सर्वप्रकारेणाभिमतो वाञ्छितो यः सुहृन्मित्रं तस्य प्राणा असवस्तेषां रक्षा त्राणं सैव दक्षिणा मदागमनपूजा तदर्थमयमञ्जलिः पाणि संयोजनरूप उपरचितो निबद्धः । एष इति । एष सुहृत्प्राणरक्षात्मको मम मे परम उत्कृष्टो विभव ऐश्वर्यमिष्टमभिधाय प्रतिवचनकालं प्रत्युत्तरसमयमप्रतीक्ष्यैव प्रतीक्षामकृत्यैवाम्बाया गौर्यभिधानायाः पुरोयायिनाप्रगासिना प्रविशता प्रवेशं कुर्वता परिजनेन परिच्छदेन सर्वतः समन्तात्संरुद्धे आवृते द्वारदेशे प्रतोलीदेशे कथमपि महता कष्टेनावसन्निर्गमः प्राप्तवहिर्गमनः प्रययावित्यन्वयः । अथ परिजनं विशिनष्टि—प्रतीति । प्रतीहारिणां द्वारनिगुक्तव्रीणां जनो लोको यस्मिन्स तेन । कनकेति । कनकस्य सुवर्णस्य वेत्रलता यष्टिविशेषः सा करे पाणौ यस्य स तेन । पद्मपाणिरित्यादिप्रयोगदर्शनात् 'न बहुव्रीहौ' इत्यनेन सप्तम्यन्तस्य पूर्वनिपातः । कञ्चुकीति । कञ्चुकिनां सौविदलानां लोको जनो यस्मिन्स तेन । 'लोको विश्वजनः' इत्यनेनार्थः ।

टिप्पण—1 अनुगच्छति, तदुपर्यपि स्वाऽऽवेशं स्थापयतीत्याशयः । 2 अपरिसीमं मौढ्यम् । नेदं प्रतिहारी विचारयति । अतः 'विचारयन्त्यामेव' इति पाठः । 'मयि' इति शेषः । 3 अप्रकृतिस्थमित्युचितम् । 4 हन्त धिग्वैधेयम् । एष प्रणामाञ्जलिरेव मे परमो विभवः, नेतः परं मे ऐश्वर्यं यत्समर्प्य त्वां प्रसादयेयमित्यर्थः । 5 पूर्व खीलिङ्ग उपक्रान्तः—('ससंभ्रमा प्रतीहारी' इति), अत एव अत्रापि 'प्रतीहारीजनेन' इत्येव पाठः । 6 न जाने कथं चिन्तयति । पाणिनीये तु—'सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ' इति पूर्वनिपातः ।

पाठा०—१ अनेन, २ कियताप्यंशेन, अपि कियताप्यंशेन, ३ दशा, ततः, ४ मतिकर्तव्यम्, ५ अनुस, ६ गृहीत.

मरव्यग्रपाणिना कुब्जकिरातवधिरवामनवर्षवरकलमूकानुवीतेन परिजनैः सर्वतः संरुद्धे द्वारदेशे कथमप्यवाप्तनिर्गमः प्रययौ । अम्बा तु मत्समीपमागत्य सुचिरं स्थित्वा स्वभवनमयासीत् । तथा तु तत्रागत्य किं कृतं किमभिहितं किमाचेष्टितमिति शून्यहृदया सर्वं नालक्षयम् ।

गतायां च सैत्यामस्तमुपगते भगवति हारीतहरितवाजिनि सरोजिनीजीवितेश्वरे चक्रवाकसुहृदि सवितरि, लोहितायमाने पश्चिमाशामुखे, हरितायमानेषु कमलवनेषु, नीलायमाने पूर्वदिग्भागे, पातालपङ्ककलुषेण महाप्रलयजलधिपयःपूरेणैव तिमिरेणावष्टभ्यमाने जीवलोके किंकर्तव्यतामूढा तामेव तरलिकामपृच्छम्—‘अयि तरलिके, कथं न पश्यसि दृढमाकुलं मे हृदयम् । अप्रतिपत्तिं विह्वलानि चेन्द्रियाणि । न स्वयमण्वपि कर्तव्यमलमस्मिञ्ज्ञातुम् । उपदिशतु मे भवती यदत्र सांप्रतम् । अयमेवं त्वत्समक्षमेवाभिधाय गतः

आगृहीतेति । आ समन्ताद्गृहीता आत्तास्ताम्बूलकुसुमपट्टासाङ्गरागा येन सं तेन । तत्र ताम्बूलं नागवल्ली, कुसुमानि पुष्पाणि, पट्टासः पिष्टातः, अङ्गरागो विलेपनम् । चामर इति । चामरैर्वालव्यजनैर्व्यग्र आकुलः पाणिर्हस्तो यस्य स तेन । कुब्ज इति । कुब्जः खर्वः, किरातः स्वरूपतनुः, वधिराऽकर्णः, वामनः प्रसिद्धः, वर्षवरः षण्डः । ‘कलमूकोऽवाकश्रुतिः’ इति हलायुधः । एतैरनुवीतेनावृतेन । ‘संवीते रुद्धमावृते’ इति कोशः, कश्चित् ‘अनुमत’ इति पाठः । तत्रानुमतेनेत्यभिमतनेत्यर्थः । अम्बा त्विति । अम्बा तु जननी तु मत्समीपं मदन्तिकमागत्यैव सुचिरं चिरकालं स्थित्वा स्वभवनं निजगृहमयासीदगात् । तथा तु मज्जनन्या तु तत्र मद्गृह आगत्य किं कृतं विहितम्, किमभिहितं किं कथितम्, किमाचेष्टितं किमाचरितम्, इति सर्वमहं शून्यहृदयोद्विगमचित्ता नालक्षयं न ज्ञातवती ।

तस्यामम्बायां गतायां च सत्यां भगवति माहात्म्यवति सवितरि सूर्येऽस्तमुपगते प्राप्ते सति किंकर्तव्यतामूढां तामेव तरलिकामपृच्छं पृष्ठवतीत्यन्वयः । अथ सूर्यं विशेषयन्नाह—हारीतेति । हारीतो मृदङ्करः ‘हारिल’ इति लोकप्रसिद्धः तद्वद्वरिता नीला वाजिनोऽश्वा यस्य स तस्मिन् । सर इति । सरोजिनीं कमलिनीं तस्या जीवितेश्वरः प्राणनाथस्तस्मिन् । चक्रेति । चक्रवाकस्य द्वन्द्वचरस्य सुहृदि । पुनः कस्मिन्सति । पश्चिमाशामुखे लोहितायमाने रक्तायमाने सति । पुनः केषु सत्सु । कमलवनेषु नलिनकाननेषु हरितायमानेषु नीलायमानेषु सत्सु । पुनः कस्मिन् । पूर्वदिग्भागे नीलायमाने सति । पुनः कस्मिन् । तिमिरेणान्धकारेण जीवलोकेऽवष्टभ्यमान आलिङ्ग्यमाने । केनेव । महाप्रलयस्य यो जलधिः समुद्रस्तस्य पयःपूरेणैव । पयःपूरस्य श्वेतत्वादुत्प्रेक्षा न संभवतीत्याह—पातालेति । पातालं वडवामुखं तस्य पङ्कः कर्दमस्तेन कलुषेण मलिनीकृतेन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे तरलिके, मे मम हृदयं कथं न पश्यसि नावलोकयसि । कीदृशम् । दृढमल्यर्थमाकुलं व्याकुलम् । तथाप्रतिपत्तिः सर्वस्मिन्विषयेऽसुचिरनिश्चयो वा तेन विह्वलानि व्याकुलानि चेन्द्रियाणि करणानि । अतोऽस्मिन्विषये पुण्डरीकविषयेऽपि कर्तव्यं कृत्यं स्वयं ज्ञातुमहं नालं न समर्था । यतोऽयं कपिञ्जलस्त्वत्समक्षमेव त्वत्प्रत्यक्षमेवैवममुना प्रकारेणाभिधाय कथयित्वा गतः । अतोऽस्मिन्नर्थे यत्सांप्रतं योग्यं तद्वद्वत्पुपदिशतु कथयतु । अथोपदेशप्रकारमाह—

टिप्प०—१ वस्तुतस्तु ‘विकल-मूक’ इति पाठः । २ सर्वसिद्धमनुत्पत्तिकृतम् । ‘अनुगतेन’ इत्येव पाठो मनोहरः, प्रमाणं च हृदयम् । ३ ‘अस्मिन्’ इति केवलेन न बुध्यते प्रकृतो विषयः, न चानुकूलानि ग्रन्थबन्धाक्षराणि । अतः ‘नालमस्मि’ इत्येव पाठः । ज्ञातुं न समर्थाऽस्मि इति तदर्थः ।

पाठा०—१ वर्षरकलमूकः, वर्षरविकलमूकः, २ अनुगतेन, ३ तस्याम्, ४ तरलिके न पश्यसि, ५ शून्यानि, ६ अस्मि,

कपिञ्जलः । यदि तावदितरकन्यकेव विहाय लज्जाम्, उत्सृज्य धैर्यम्, अवमुच्य विनयम्, अचिन्तयित्वा जनापवादम्, अतिक्रम्य सदाचारम्, उल्लङ्घ्य शीलम्, अवगणय्य कुलम्, अङ्गीकृत्यायशः, रागान्धवृत्तिः, अननुज्ञाता पित्रा, अननुमोदिता मात्रा, स्वयमुपगम्य ग्राहयामि पाणिम्, एवं गुरुजनातिक्रमाद्धर्मो महान् । अथ धर्मानुरोधादितरपक्षावलम्बनद्वारेण मृत्युमङ्गीकरोम्येवमपि प्रथमं तावत्स्वयमार्गतस्य प्रथमप्रणयिनस्तत्रभवतः कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरभङ्गः । पुनरपरं यदि कदाचित्तस्य जनस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिरुपजायते, तदपि मुनिजनवधजनितं महदेनो भवेत्, इत्येवमुच्चारयन्त्यामेव मयि चन्द्रोदयजन्मना विरलविरलेनालोकेन वसन्तवनराजिरिव कुसुमरजसा धूसरतां वासवी दिगयासीत् ।

ततः शशिकेसरीविदार्यमाणतमः करिकुम्भसंभवेन मुक्ताफलक्षोदेनेव धवलतामुपनीयमा-

यदीति । यदि तावत्स्वयमेव । कुमारानुसरणमननुसरणं चेति कोटिद्वयम्, तृतीयं पुनरपरमिति किञ्चिद् द्वारमाश्रित्य गृहाभिसंधिः । आये त्वाह—इतरेति । इतरकन्यकेव नीचकुलोत्पन्नकन्येव लज्जां त्रपां विहाय, धैर्यं साहसमुत्सृज्य दूरीकृत्य, विनयं यथोचितव्यापारमवमुच्य स्वत्वा, जनापवादं कौलीनमचिन्तयित्वाऽध्यात्वा सदाचारं शोभनानुष्ठानमतिक्रम्योल्ङ्घ्य, शीलं परपुरुषेण भिरतिस्वभावम् । 'शीलं साधुवृत्तस्वभावयोः' इत्यनेकार्थः । तदुल्लङ्घ्यातिक्रम्य, कुलमभिजनस्तदवगणय्यावगणनां कृत्वा, अयशोऽकीर्तिमङ्गीकृत्य स्वीकृत्य, रागेण कामरागेणान्धा वृत्तिर्वर्तनं यस्याः सैवंविधाहं पित्रा जनकेनाननुज्ञाताऽदत्तानुशासना, मात्रा चाननुमोदिताऽश्लाघिता स्वयमात्मनोपगम्य समीपे गत्वा पाणिं ग्राहयामि हस्तग्रहणं करोमि । एवममुना प्रकारेण गुरुजनाः पूज्यजना मातृपित्रादयस्तेषामतिक्रमादुल्लङ्घनान्महान्धर्मः स्यात् । स लघुचित इति शेषः । अननुसरणमभिप्रेत्याह—अथेति । अथ धर्मानुरोधादितरः पक्षोऽननुसरणात्मकस्तस्यावलम्बनमाश्रयणं तद्वारेण प्रथमं मृत्युं व्यवरोपणमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि । एवमपि प्राणविमोचनेऽपि तावदादौ स्वयमागतस्य प्रथमप्रणयिन आद्यलेहवत्तत्रभवतः पूज्यस्य कपिञ्जलस्य प्रणयप्रसरस्य लेहकृद्वैभवं नाशः स्यात् । पुनरपरमपि दूषणं वक्तुमाह—यदीति । यदि कदाचित्तस्य जनस्य पुण्डरीकस्य मत्कृतादाशाभङ्गात्प्राणविपत्तिर्जातितनाश उपजायते भवेत्, मुनिजनवधजनितं तदपि महदेनः पातकं भवेदित्येवमुच्चारयन्त्यां वदन्त्यामेव मयि चन्द्रस्य शशाङ्कस्योदय उद्गमस्तस्याजन्मोत्पत्तिर्यस्य स तेन । विरलं च विरलं च विरलविरलं तेन । तुच्छतुच्छेनेत्यर्थः । एवंविधेनालोकेन प्रकाशेन । केन केव । कुसुमेति । कुसुमरजसा पुष्परगेण वसन्तवनराजिरिव काननलेखेव वासवी दिक्प्राक्कु-
ब्धूसरतामीषत्पाण्डुताम् । 'ईषत्पाण्डुस्तु धूसरः' इति कोशः । अयासीदप्रापत् ।

तत इति । ततो दिक्षुस्वधूसरणान्तरमिन्दुधाम्ना शशाङ्कतेजसा पाण्डुतां श्वेततामाप्राप्यमानं विधीयमानं पश्चिमेतरे दिगन्तरं पौर्व दिग्भित्तिभागमदृश्यतालोकयत । जनैरिति शेषः । पाण्डुत्वसाम्येनाह—शशीति । शश्येव विदारणकर्तृत्वात्केसरी तेन विदार्यमाणो भिद्यमानो यः कृष्णत्वसाम्यात्तम एव करी तस्य कुम्भौ विरसः पिण्डौ तयोः संभव उत्पत्तिर्यस्यैवभूतेन मुक्ताफलानां मौक्तिकानां क्षोदेनेव चूर्णेनेव धवलतां शुभ्रतामुपनीयमानं प्राप्यमाणम् । उदयगिरिसंन्धिना ये सिद्धा गन्धर्वविशेषा विद्यासिद्धा वा तेषां याः सुन्दर्यः

टिप्पणं—1 लोककृतां निन्दामिति सरलोऽर्थः । 2 पुनः सैव आपत् ! प्रापत् इत्येवोचितम् । 3 अच्युत्पन्नोचितमिदम् । 'इतरत्' इत्येव पाठः । 4 टीकाकारबुद्धिसदृशोयं पाठः । वास्तवे तु—'केसरिकरनखरविदार्यमाण' इत्येव पाठः ।

नम्, उदयगिरिसिद्धसुन्दरीकुचच्युतेन चन्दनचूर्णराशिनेव पाण्डुरीक्रियमाणम्, चलितजल-
धिजलकल्लोलानिलोह्लासितेन वेलापुलिनसिकतोद्गमेनेव पाण्डुतामापाद्यमानं पश्चिमेतरमिन्दु-
धाम्ना दिगन्तरमदृश्यत । शनैः शनैश्चन्द्रदर्शनान्मन्दमन्दस्मिताया दशनप्रभेव ज्योत्स्ना निः-
पतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । तदनु रसातलादवनीमवदीर्योद्गच्छता शेषफणामण्डले-
नेव रजनीकरबिम्बेनाराजत रजनी । क्रमेण च सकलजीवलोकानन्दकेन कामिनीजनवल-
भेन किञ्चिदुन्मुक्तबालभावेन मकरध्वजबन्धुभूतेन समुपारूढरागेण सुरतोत्सवोपभोगैकयो-
ग्येनामृतमयेन यौवनेनेवारोहता शशिना रमणीयतामनीयत यामिनी ।

अथ तं प्रत्यासन्नसमुद्रविदुमप्रभापाटलितमिव, उदयगिरिसिंहकरतलाहृतहरिणशोणितशो-

न्यिस्तासां कुचाः पयोधरास्तेभ्यश्च्युतेन गलितेन चन्दनचूर्णराशिनेव मलयजक्षोदसमूहेनेव पाण्डुरीक्रियमाणं
शुभ्रतामापाद्यमानम् । **चलितेति** । चलितं कम्पितं यजलधिजलं समुद्राम्भस्तस्य कल्लोलानिलैस्तरङ्गवायुभि-
रुह्लासितेनोह्लासं प्रापितेन वेलाभसो वृद्धिस्तस्याः पुलिनं जलोज्झितं तटं तस्य सिकता बालुका तस्या उद्गमे-
नेव प्रकटनेनेव । शनैःशनैर्मन्दमन्दं ज्योत्स्ना निःपतन्ती निशाया मुखशोभामकरोत् । विशदत्वसाम्येनाह—
दशनेति । चन्द्रदर्शनात्स्कीयनाथनिरीक्षणान्मन्दं मन्दं स्मिताया दशनप्रभेव दन्तकान्तिरिव । **तदन्विति** ।
तदनु पश्चाद्रसातलाग्नालोकादवनीं पृथ्वीमवदीर्य विदारणं कृतोद्गच्छता प्रादुर्भवता । श्वेतत्ववर्तुलत्वसाम्ये-
नाह—**शेषेति** । शेषस्य नागाधिपतेः फणामण्डलेनेव फणसमूहेनेव रजनीकरबिम्बेन रजनी त्रियामाऽराज-
ताशोभत । अत्र रजनीकरबिम्बमात्रग्रहणेन चन्द्रस्य बालभावप्रकटीकरणात्समुपारूढातिरागेणेति पूरणीयम् ।
ततश्च चन्द्रोदयकालेऽतीवास्यं बालत्वात् । तदनन्तरं च तरुणावस्थायामारुण्यमात्रम् । अत एव समुपारूढ-
रागेणेत्येवाग्रे विशेषणम् । तथा शेषफणेत्यत्रानवरतकमलाकरकमलतललालितहरिपदाम्बुजप्रभाङ्गाभेति पूरणी-
यम् । तेन सर्वं साम्यमुपपद्यते । ततः क्रमेण परिपाठ्या शशिना चन्द्रेण यामिनी रात्री रमणीयतां शोभनीय-
तामनीयतं प्रापिताभूत् । ‘नी प्रापणे’ धातुः । अथ च शशिनं विशेषयन्नाह—**सकलेति** । सकलः समग्रो
यो जीवलोको मनुष्यलोकस्तस्यानन्दकेन प्रमोदोत्पादकेन कामिनीजनः स्त्रीलोकस्तस्य बलभेन प्रियेण । **किञ्चि-**
दिति । किञ्चिदीषदुन्मुक्तस्यक्तो बालभावः शिशुत्वं येन स तेन । **मकरेति** । मकरध्वजस्य कंदर्पस्य बन्धुभू-
तेन खज्जनभूतेन । **समिति** । समुपारूढोऽध्यासितो रागो रक्तता येन स तेन । **सुरतेति** । सुरतोत्सवे निधु-
वनक्षणे य उपभोगस्तत्रैकयोग्येन । सर्वथोचितेनेत्यर्थः । अमृतमयेन पीयूषात्मकेन । किं कुर्वता । आरोहतारोहणं
कुर्वता । गगनमिति शेषः । सकलानन्दकारित्वादिसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—यौवनेनेव तारुण्येनेव ।

अथ चन्द्रस्य तरुणभावं वर्णयन्नाह—**अथेति** । आरोहणानन्तरं तं रजनीकरं चन्द्रमुदितं विलोक्य निरी-
क्ष्याहं तत्क्षणं तत्कालमचिन्तयं चिन्तितवतीत्यन्वयः । अथ रजनीकरं विशिनष्टि—**अभीति** । अभिनवः
प्रत्यग्रो य उदयरगस्तेन लोहितं रक्तम् । अत एव कीदृशमिव । प्रत्यासन्नः समीपवर्ती यः समुद्रः पयोधस्त-
स्मिन्निवृद्धमा रक्तकन्दास्तेषां प्रभाः कान्तयस्ताभिः पाटलितमिव श्वेतरक्तीकृतमिव । **उदयेति** । उदयगिरेः पूर्वदिः

टिप्प०—1 तरङ्गवायुभिः पुलिनस्थः सिकतासमूह एव उड्डीय उपरिगतो भवेत्तेनेव हन्तुधाम्ना
इत्युत्प्रेक्षा । प्रकटनेन इति टीकार्थस्तु अष्टः । 2 मन्दमन्दं स्मितं यस्यास्तस्या इत्यर्थ उचितः । 3 व्याक-
रणविरुद्धो अष्टार्थश्चायं टीकामतः पाठः । ‘अवदार्प्य’ इत्युचितः । 4 हन्त धिग्वैधेयम् । ‘अत्र रजनिकर-
बिम्बमात्रग्रहणेन०’ इत्यादि निरर्थकं प्रालपत्, आवश्यकं द्वयोः साधर्म्यं चापालपत् । सकलजीवलो-
कानन्दजनकत्वादिविशेषणकृतं साधर्म्यं प्रायः उभयत्र साम्येन । यौवने बालभावस्य उन्मोको जायत
एव । एकत्र रागः आरुण्यम्, यौवनपक्षे अनुरागः । अमृतं प्रमोदः (यौवनपक्षे), आरोहता (शरीरे
विजृम्भमाणेन, इति यौवनपक्षे), अन्यत् टीकया बोद्धव्यम् ।

पाठा०—१ पश्चिमेतरत्, २ अवदार्प्य, ३ फण, ४ रजनीकर, ५ निजहरिणः

णीकृतमिव, रतिकलहकुपितरोहिणीचरणालत्तरसलाञ्छितमिवाभिनवोदयरागलोहितं रजनी-
करमुदितं विलोकयान्तर्ज्वलितमदनानलाप्यन्धकारितहृदया तरलिकोत्सङ्गविधृतशरीरापि मन्म-
थहस्तवर्तिनी चन्द्रगतनयनापि मृत्युमालोकयन्ती तत्क्षणमचिन्तयम्,—‘एकत्र खलु मैथु-
मासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः, एकत्र चायं पापकारी चन्द्रहतको न शक्यते सोढुम् ।
इदमतिदुर्विषहं मे हृदयम् । अस्य चोद्गमनमिदं सदाहज्वरग्रस्तस्याङ्गारवर्षः, शीतार्तस्य तुषार-
पातः, विषैर्विस्फोटमूर्च्छितस्य कृष्णसर्पदंशः, इत्येवं चिन्तयन्तीमेव चन्द्रोदयोपनीता कमल-
वनमल्लानिनिद्रेव मूर्च्छा मां निमीलितलोचनामकार्षीत् । अचिरेण च सञ्भ्रान्ततरलिकोपनीता-
भिश्चन्दनचर्चाभिस्तालवृन्तानिलैश्चोपलब्धसंज्ञा तामेवाकुलाकुलां मूर्तेनेवाधिष्ठितां विषादेन
मल्ललाटविधृतस्रवच्चन्द्रकान्तमणिशलाकामविच्छिन्नबाष्पजलधारान्धकारितमुखीं रुदन्तीं तर-

सिंहो हर्यशस्तस्य करतलेन चपेटयाहृतस्ताडितो यो हरिणः तस्य शोणितं रुधिरं तेन शोणीकृतमिव रक्तीकृत-
मिव । रतिकलहेन कामकलहेन कुपिता कोपं प्राप्ता या रोहिणी चन्द्राङ्गी तस्याश्चरणौ पादौ तयोरलत्तरसो याव-
कद्रवस्तेन लञ्छितमिव चिह्नितमिव । अथ महाश्वेतां विशेषयन्नाह—अन्तरिति । अन्तर्मध्ये ज्वलितो मदनान-
नलः कामवह्निर्यस्यामेवंविधायन्धकारितं हृदयं यस्या इति । अन्धकारप्रज्वलनयोर्मिथो विरोधात् । तरलि-
केति । तरलिकाया उत्सङ्गः कोडस्तत्र विधृतं स्थापितं शरीरं देहो यया एवंविधापि मन्मथहस्तवर्तिनी कंदर्प-
करणेति विरोधः । चन्द्रेति । चन्द्रे शशाङ्के गते प्राप्ते नयने लोचने यस्याः एवंविधापि मृत्युं मरणमालोक-
यन्तीति विरोधः । अत्र सर्वत्रापिशब्दो विरोधालंकारद्योतकः । एतत्परिहारश्चार्थभेदेन स्वयमूहः । स्वस्य संकट-
प्रविष्टतामावेदयन्त्याह—एकत्रेति । खलु निश्चयेन । एकत्रैकस्मिन्स्थले मधुमासमलयमारुतप्रभृतयः समस्ताः ।
एतेषामुद्दीपकलादेवोपादानम् । एकत्रेति । एकस्मिन्स्थले पापकारी पापिष्ठचन्द्र एव हतको हलाङ्कृतोर्द्धं
न शक्यते न पार्यते । विरहिणीहृदयस्य दुःखासहिष्णुत्वमाविःकुर्वन्नाह—इदमिति । अतिदुःखेन विषहत्
इति दुर्विषहं हृदयं तथा । अस्य चन्द्रस्येदमुद्गमनं सदाहेन वर्तमानो ज्वरस्तोपस्तेन प्रस्तस्य । अङ्गारेति ।
अङ्गारवर्षं उत्सुकवृष्टिः । अङ्गारः सामिर्निरग्निश्च द्विविधो वर्ण्यते । सामौ यथा—‘अङ्गारचुम्बितमिव
व्यथमानमास्ते’; निरग्नौ यथा—‘कलङ्कस्तत्रलो व्रजति मलिनाङ्गारतुलनाम्’ इत्यादि प्रयोगः । शीतेति ।
शीतार्तस्य शीतपीडितस्य तुषारो हिमं तस्य पातः पतनम् । विषेति । विषं गरलं तस्य विस्फोटकेन मूर्च्छि-
तस्य मूर्च्छां प्राप्तस्य कृष्णसर्पस्य दंशो दशनम् । एतादृशमुद्गमनम् । इत्येवं चिन्तयन्तीं ध्यायन्तीमेव मूर्च्छा मां
निमीलिते लोचने नेत्रे यया एवंविधामकार्षीत् । केव । चन्द्रोदयेन शशाङ्कोद्गमनेनोपनीता प्रापिता कमल-
वनस्य मलानिः संकोचस्तस्मिन्त्या निद्रा सेव । अचिरेणेति । अल्पकालेन सञ्भ्रान्ता व्यामोहं प्राप्ता या तर-
लिका तयोपनीताभिरानीताभिश्चन्दनचर्चाभिर्मलयजसमालम्बनैस्तालवृन्तानिलैश्च व्यजनवातैश्चोपलब्धा संज्ञा
चैतन्यं यया सा तामेव तरलिकामाकुलाकुलामुत्पिञ्जलां मूर्तेनेव विषादेनाधिष्ठितामाश्रिताम् । मदिति । मम
ललाटे मदलीके विधृता स्थापिता स्रवन्ती जलं क्षरन्ती चन्द्रकान्तमणिशलाका यया सा ताम् । अस्या जलस्या-
तिशीतललात्तस्थापनमुचितमेवेति भावः । अवीति । अविच्छिन्नानुदिता बाष्पजलधारा नेत्रवारिसंततित्त-

टिप्पण—1 अन्धकारो विरहेण प्रमोदराहिल्यमिति समाधानम् । 2 मन्मथवशीभूतेति समाधानम् ।
3 प्रियसमागमाभावे सरतापातसंमुखस्थं मरणं संभावयन्तीति समाधानम् । 4 उद्दीपनकार्यं मलयमारु-
तादीनां बहूनां प्रातिद्वन्द्व्ये अयमेक एव चन्द्रस्तुल्य इति ‘एकत्रायम्’ इत्यादेस्तात्पर्यम् । 5 प्रलापोयम् ।
अत एव ‘इदमतिदुर्विषहमदनवेदनातुरं च’ इत्येव पाठः । अतिदुःसहया मदनवेदनया आतुरं विह्वलमिति
तदर्थः । 6 अत्र व्याख्या भूका । विषवज्जवालाजनकेन व्रणविशेषेण । इत्यर्थो बोध्यः । 7 मलानिरेव निद्रा ।

पाठा—१ लोहितं, २ मदनमधु, ३ चापकारी, ४ दुर्विषमदनवेदनातुरं च; दुर्विषहहृदयम्, ५ विषस्फोट,
६ विचिन्तयन्तीम्, ७ मलानि.

लिकामपश्यम्, उन्मीलितलोचनां च मां सा कृतपादप्रणामा चन्दनपङ्कजैर्लेन करयुगलेन बद्धाञ्जलिरवादीत्—‘भर्तृदारिके, किं लज्जया गुरुजनपेक्षया वा । प्रसीद । प्रेषय माम् । आनयामि ते हृदयदयितं जनम् । उत्तिष्ठ । स्वयं वा तत्र गम्यताम् । अतः परमसमर्थासि सोढुमिमं प्रबलचन्द्रोदयविजृम्भमाणोत्कलिकाशतमुदधिमिव मकरचिह्नम्’ इत्येवंवादिनीं तामवोचम्—‘उन्मत्ते, किं मन्मथेन । नन्वयं सर्वविकल्पानपाहरन्, सर्वोपायदर्शनान्युत्सारयन्, अन्तरायानन्तरयन्, सर्वसंदेहानपनयन्, सर्वशङ्कास्तिरस्कुर्वन्, लज्जामुन्मूलयन्, स्वयमभिगमनलाघवदोषमावृण्वन्, कालातिपातं परिहरन्, आगत एव मृत्योस्तस्यैव वा सकाशं नेता कुमुदबान्धवः । तदुत्तिष्ठ । यथाकथंचिदनुगमनेन जीविता संभावयामि हृदय-

यान्धकारितं विच्छादितं मुखं यस्याः सा तां रुदन्तीं रोदनं कुर्वन्तीं तामेव तरलिकामपश्यमव(वा)लोकयम् । **उन्मीलितेति** । उन्मीलिते विकसिते लोचने नेत्रे यस्याः सा ताम् । एवंविधां मां सा तरलिका । **कृतेति** । कृतो विहितः पादयोश्चरणयोः प्रणामो नतिर्यया सा । **चन्दनेति** । चन्दनस्य मलयजस्य पङ्कः कर्मस्तेनार्द्धेन क्लिप्तेन करयुगलेन हस्तयुग्मेन बद्धोऽञ्जलिर्यया सैवंविधावादीदवोचत् । किं तदित्याह—**भर्तृति** । हे भर्तृदारिके, किं लज्जया त्रपया । गुरुजनानां मातृपित्रादीनामपेक्षया वा किम् । प्रसीद प्रसन्ना भव । मां तत्र प्रेषय प्रेषणं कुरु । ते तव हृदयदयितं प्राणप्रियमेतादृशं जनमानसमन्यनयनं करोमि । वेति पक्षान्तरे । **उत्तिष्ठोत्थानं कुरु** । तत्र तस्मिन्स्थले गम्यतां गमनं कियताम् । इतः परं मकरचिह्नं मन्मथं सोढुमसमर्थाक्षमासि । कमिव । उदधिमिव समुद्रमिव । तत्र मकरा मत्स्याश्चिह्नानि यस्य । एतादृशसाम्येऽपि सामान्यान्तरमाह—**प्रबल्लेति** । प्रबलः प्रकृष्टो यश्चन्द्रोदयस्तेन विजृम्भमाणा वृद्धिं प्राप्ता उत्कलिका उत्कण्ठास्तासां शतं यस्मात् । अथ तरङ्गाणामुत्कलिका आरोहावरोहरूपास्तासां शतं यस्मिन्लियेवंवादिनीं तां तरलिकामवोचमवदम् । किं तदित्याह—**उन्मत्ते इति** । हे उन्मत्ते परवेदनायाः स्वानुभववदनमिहै तरलिके, मन्मथेन कंदर्पेणैकेन किं स्यात् । नन्वाक्षेपे । अयं मृत्योर्मरणस्य तस्यैव वा कुमारस्य सकाशं समीपं नेता प्रापकः कुमुदबान्धवश्चन्द्र आगत एव प्राप्त एव । एतेन चन्द्रस्योद्दीपकत्वाद्विरहवेदनायास्तीव्रत्वात्कुमारनिकटेऽपि समागमनमशक्यमित्युत्कण्ठातिशयो दर्शितः । किं कुर्वन् । **सर्वेति** । सर्वविकल्पान्समग्रचिन्तितानपाहरन्प्रहरणं कुर्वन् । **सर्वेति** । सर्वे समग्रा ये उपायाश्चन्दनवासप्रक्षेपादयस्तेषां दर्शनानि विलोकनान्युत्सारयन्दूरीकुर्वन् । **अन्तरायेति** । अन्तराया अयं मुनिकुमारोऽहं च राजकुलोत्पन्नैत्युभयोर्विलक्षणकुलशीलस्वभावलोकगर्हीरूपास्तानन्तरयन्व्यवधानं कुर्वन् । **सर्वेति** । एतदनुसरणे किंचिदनिष्टं स्यादित्येवंरूपाः सर्वे ये संदेहा द्वापरास्तानपनयन्दूरीकुर्वन् । **सर्वेति** । सर्वाश्च ताः शङ्का मातृपितृवर्गात्समुद्भूता आरेकास्तास्तिरस्कुर्वन्त्यकुर्वन् । **लज्जेति** । लज्जा त्रपामुन्मूलयन्न(त्र छि)च्छिन्दन् । **स्वयमिति** । स्वयमात्मनाभिगमने तदनुसरणे लाघवदोषं लघुतादूषणमावृण्वन्नाच्छादयन् । **कालेति** । कालस्य समयस्यातिपातमविलम्बं परिहरन्परित्यजन् । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुरु । अतित्वरयेति शेषः । एतेनानुसरणे आदरातिशयः सूचितः । अनुगमनेन यथाकथंचिद्यदि जीविता श्रुतिता तदा यन्मिमांसायासोऽनुभूयते तमायासकारिणं हृदयदयितं जनं संभावयामि । अनुसरणफलीभूतेन सह

टिप्प०—१ विजृम्भमाणम् तरङ्गशतं यस्मिन् इत्यर्थः । २ टीकाकारस्य तु प्रलापः । ३ ‘इदं वा कर्तव्यम्, इदं वा’ इत्यादिवितर्कान् । ४ इत्येते अयमुपायो जीवरक्षणाय, इति दर्शनानि ज्ञावामि । ४ ‘सर्वानन्तरायान्’ इत्येव प्रक्रमानुकूलः पाठः । टीकाकारस्तु सर्वथा शून्यः । ५ विलम्बमित्युचितम् ।

पाठा०—१ तामहमवोचम्, २ उन्मत्तिके, ३ अपहरम्, ४ सर्वानन्तरायान्, ५ अनुगमनजीविता; अनुज्ञतजीविता.

दयितमायासकारिणं जनम्' इत्यभिदधाना मदनमूर्च्छास्वेदविह्वलैरङ्गैः कथंचिदवलम्ब्य तामेवोदतिष्ठम् । उच्चलितायाश्च मे दुर्निमित्तनिवेदकमस्पन्दत दक्षिणं लोचनम् । उपजात-
शङ्का चाचिन्तयम्—'इदमपरं किमप्युपक्षिप्तं दैवेन' इति ।

अथ नातिदूरोद्गतेन त्रिभुवनप्रासादमहाप्रणालानुकारिणा सुधासलिलप्लवनिव बहता चन्दनरसनिर्झरनिकरानिव क्षरतामृतसागरपूरानिवोद्विरता श्वेतगङ्गाप्रवाहसहस्राणीव वमता चन्द्रमण्डलेन प्लाव्यमाने ज्योत्स्नया भुवनान्तराले, श्वेतद्वीपनिवासमिव सोमलोकादर्शनमुख-
मिवानुभवति जने, महावराहदंष्ट्रामण्डलनिभेन शशिना क्षीरसागरोद्रादिवोद्वियमाणे मही-
मण्डले, प्रतिभवनमङ्गनाजनेन विकचकुमुदगन्धैश्चन्दनोदकैरुपह्रियमाणेषु चन्द्रोदयार्थेषु,
कामिनीप्रहितसुरतदूतीसहस्रसंकुलेषु राजमार्गेषु, नीलांशुकरचितावगुण्ठनासु चन्द्रालोकभ-

संगमरूपेण समाधानं करिष्यामीत्याशयः । इत्यभिदधानेतिश्रुवाणा । मदनेति । मदनमूर्च्छया जनितो यः
स्वेदस्तेन विह्वलैर्व्याकुलैरङ्गैरुत्पन्नादिभिः कथंचिन्महता कष्टेन तामेव तरलिकामवलम्ब्यालम्बनीकृत्योदतिष्ठ-
मुत्थितवती । उच्चेति । उच्चलिताया उत्प्राबल्येन प्रस्थिताया मे मम दुर्निमित्तं कुमारस्य विगतजीवितत्वादिभिर-
तस्य निवेदकं ज्ञापकं दक्षिणं सव्येतरं लोचनं नयनमस्पन्दतास्फुरत् । उपैति । उपजाता समुत्पन्ना शङ्का-
निष्ठोत्प्रेक्षणं यस्या एवंविधा चाहमिच्छामिन्तयमित्यध्यायम् । इति प्रतिपाद्यमाह—इदमिति । दैवेन विधिना-
परमिदं किमुपक्षिप्तं निक्षिप्तम् ।

अथेति । दुर्निमित्तोपागमानन्तरं प्रदोषसमय एव यामिनीमुख एव तस्मात्प्रासादशिखरात्पूर्वोक्तसौध-
प्रान्ताद्वातरसुतीर्णा । उत्तीर्य च प्रमदवनपक्षद्वारेण पक्षकेण निर्गम्य निर्गमनं कृत्वाहं महाश्वेता एव तत्समीपं
पुण्डरीकाभ्यर्णमुदचलमुदगच्छमिति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । चन्द्रमण्डलेन शशिबिम्बेन ज्योत्स्नया कौमुद्या
भुवनान्तराले विष्टपविशाले प्लाव्यमाने पूर्यमाणे सतीत्यर्थः । कीदृशेन चन्द्रमण्डलेन । नातिदूरोद्गतेनातिविप्रकृ-
ष्टोदितेन । अत्र च ज्योत्स्नायाः श्वेतत्वसंतोषजनकत्वभावतया सुधासाम्येन तां वर्णयितुं चन्द्रमण्डल-
विशेषणमाह—सुधेति । सुधा पीयूषं तृषोपशामकत्वात् तदेव सलिलं तस्य स्रवाः पूरास्तानिव बहता
दधता । सलिलं गेहप्रणालेन गच्छतीत्याशयेनाह—त्रिभुवनेति । त्रिभुवनमेव प्रासादो देवगृहं तस्य महा-
प्रणालानुकारिणा जलमार्गसाहस्यधारिणा । पुनस्तेनैव साम्येन द्विधा वर्णयन्माह—चन्दनेति । चन्दनरसस्य
मलयजद्रवस्य यो निर्झरो झरस्तस्य निकरानिव समूहानिव क्षरता क्षरणं कुर्वता । अमृतेति । अमृतस्य
यः सागरः समुद्रस्तस्य पूरानिव स्रवानिवोद्विरता वमता । श्वेतेति । श्वेतगङ्गायाः श्वेतजाह्नव्याः प्रवाह-
णामोघानां सहस्राणीव वमतोद्विरता । श्वेतेति । श्वेतद्वीपे यो निवासस्तमिव सोमलोकास्य यद्दर्शनमुखं
तदिव जनेऽनुभवति साक्षात्कुर्वति सति । महेति । महावराहस्यादिवराहस्य यद्दंष्ट्रामण्डलं तस्य निभेन
सदृशेन शशिना चन्द्रेण । इदं च शशिनः किंचित्कलाहीनत्वमादायेष्युक्तम् । अन्यथा दंष्ट्राया वक्रत्वेन
चन्द्रमण्डलस्य वर्तुलत्वेन साम्यं न स्यात् । क्षीरेति । क्षीरसागरोद्राहुर्धोदधिमध्यान्महीमण्डल उद्वियमाण
इव बहिर्निष्काशयमान इव । परमेश्वरेण महावराहरूपं धृत्वा मही समुद्रे मज्जन्ती दंष्ट्रायां धृतेति पुराणप्रसिद्धिः ।
प्रतीति । प्रतिभवनं प्रतिग्रहमङ्गनाजनेन स्त्रीजनेन विकचकुमुदानां विकस्वरकैरवाणां गन्धो येष्वेवंविधैश्च-
न्दनोदकैश्चन्द्रोदयार्थेषु शशाङ्कोद्गमनपूजासुपह्रियमाणेषु क्रियमाणेषु सत्सु । कामिनीति । कामिनीभिः
स्त्रीभिः प्रहिताः प्रेषिता याः सुरतार्थं दूत्यः संचारिकास्तासां सहस्रं तेन संकुलेषु व्यापेषु राजमार्गेषु श्रीपथेषु

टिप्पणं—1 मदनस्य मूर्च्छया वृद्ध्या । वस्तुतस्तु—मदनेन, मूर्च्छया (या हि पूर्व वर्णिता कविना),
स्वेदेन एतैस्त्रिभिः (हेतुभिः) विह्वलैः आतुरैः, इत्यर्थः । 2 विष्टपमध्ये इत्यर्थे उचितः ।

यचकितासु कमलवनलक्ष्मीष्विव नीलोत्पलप्रभापिहितास्वितस्ततः पलायमानास्वभिसा-
रिकासु, प्रतिकुमुदमाबद्धमधुकरमण्डलासु प्रबुध्यमानासु भवनदीर्घिकाकुमुदिनीषु, स्फुटित-
कुमुदवनवहलधूलिधवलितोदरे निशानदीपुलिनायमानेऽन्तरिक्षे, चन्द्रोदयानन्दनिर्भरे महो-
दधाविव रतिरसमय इव उत्सवमय इव विलासमय इव प्रीतिमय इव जीवलोके, शशिम-
णिप्रणालनिर्क्षरे प्रमोदमुखरमयूरवरमये प्रदोषसमये, गृहीतविविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपट-
वासचूर्णया तरलिकयानुगम्यमाना, तेनैव मूर्च्छानिहितेन किञ्चिदाश्यानचन्दनललाटिकाल-
मधूसराकुलालकेन चन्दनरसचर्चाङ्गरागवेषेणार्द्रेण तथैव च तथा कण्ठस्थितयाक्षमालया

सत्सु । पुनः कासु । अभिसारिकासु सत्सु । संकेतितं स्थानं या अभिगच्छन्ति ता अभिसारिकाः स्त्रियः
कथ्यन्ते । अथ चाभिसारिकां विशेषयन्नाह—नीलेति । नीलांशुकेन श्यामवस्त्रेण रचितं निर्मितमवगुण्ठनं
क्षिरोंशुकं यासां तासु । नीलवस्त्रावृतत्वेन कैश्चिज्जातुं न शक्यन्त इति भावः । चन्द्रेति । चन्द्रस्य शशिना
य आलोकः प्रकाशस्तस्माद्यद्भ्यं तेन चकितासु त्रस्तासु । नीलावगुण्ठनविशिष्टाभिसारिकोपमानमाह—कम-
लेति । कमलवनानां नलिनखण्डानां लक्ष्म्यः श्रियस्तास्विव । कीदृशीषु । नीलेति । नीलोत्पलानामि-
न्दीवराणां प्रभाः कान्तयस्ताभिः पिहितासु स्थगितासु । भयचकितत्वादाह—इतेति । इतस्ततः समन्तात्प-
लायमानासु धावमानासु । प्रबुध्येति । प्रबुध्यमानासु प्रबोधं प्राप्यमानासु । पुनः कस्मिन्सति ।
अन्तरिक्ष आकाशे सति । अथाकाशे विशिनष्टि—स्फुटितेति । स्फुटितं विकसितं यत्कुमुदवनं कैरवखण्डं
तस्य बहला निबिडा या धूलिः परागस्तया धवलितं शुभ्रितमुदरं मध्यं यस्य स तथा तस्मिन् । अन्तरिक्षस्य
धवलितत्वसाम्येनाह—निशा रात्रिरेव नदी तदिती तस्याः पुलिनायमाने जलोद्भिन्नप्रतीरायमाणे । पुनः
कस्मिन्सति । जीवलोके सति विश्वे सति । कीदृशे । चन्द्रोदयलक्षणो य आनन्दः प्रमोदस्तस्य निर्भरोऽतिशयो
यस्मिन् । तस्य निरवधित्वादुत्प्रेक्षते—महोदधाविव महाम्मोधाविव । रसादीनां चतुर्णां जनकत्वाच्चतुर्भिरुत्प्रे-
क्षते—रतीति । रतिरसः शृङ्गारस्तन्मय इव । उत्सवो महस्तन्मय इव, विलासो लीला तन्मय इव, प्रीतिः
सौहस्तन्मय इव । सर्वत्र यकारलोपः । समयाद्यनुसरणमाह—प्रदोषेति । प्रदोषो यामिनीमुखं स एव समयः
क्षणस्तस्मिन् । प्रदोषलक्षणं विशेषयन्नाह—शशीति । शशिमणयश्चन्द्रकान्तास्तैर्निबद्धाः प्रणाला जलमार्गास्तेषां
निर्क्षरा घनगर्जनानुकारिणस्तेभ्यो यः प्रमोदस्तेन मुखरा वाचाला ये मयूरा बहिर्गस्तेषां रवः शब्दस्तेन रम्ये
मनोहरे । गृहीतेति । गृहीतान्यासानि विविधकुसुमताम्बूलाङ्गरागपटवासचूर्णानि यथैवंविधया तरलिकया
पूर्वोक्तयानुगम्यमानानुव्रज्यमाना । पुनः कीदृशी । तेनैवेति । तेनैव मूर्च्छाकालनिहितेन स्थापितेन चन्दन-
रसेन चर्चा मण्डनमङ्गरागो विलेपनं यस्मिन्नेवंविधो यो वेषो नेपथ्यं तेन । कीदृशेन । किञ्चिदाश्यानशुष्का
चन्दनललाटिका तिलकविशेषस्तस्यां लम्बा धूसराः किञ्चित्पाण्डुरा आकुला विकीर्णा अलकाः केशा यस्मिन्नेन ।
पुनः कीदृशेन । आर्द्रेण । अशुष्केणेत्यर्थः । तथेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव कण्ठस्थितया निगरण-

टिप्प०—१ पदे पदे स्वल्पं महापण्डितस्य । 'पूर्वं क्रियमाणेषु सत्सु' इति स्वयं व्याख्यायाऽपि,
अत्र 'राजमार्गेषु सत्सु' इत्युच्यते । राजमार्गेषु दूतीसहस्रसंकुलेषु सत्सु' इत्युचितम् । एवमग्रेषु ।
२ व्याख्या विस्मृता अष्टा वा अतः भवनस्य या दीर्घिकाः बाध्यस्तत्संबन्धिनीषु कुमुदिनीषु प्रबुध्यमा-
नासु सतीषु । कीदृशीषु । प्रतिकुमुदं प्रलेककुमुदपुष्पेषु आबद्धं घृतं मधुकरमण्डलं याभिस्तासु ।
३ चन्द्रकरस्पशेन द्रवन्तः शशिमणय एव प्रणालाः जलनिर्गमनालानि तेषां निर्क्षरो यस्मिन्, अत एव
वर्षाभ्रमेण प्रमोदमुखरा ये मयूरास्तेषां रवेण रम्ये । टीकार्थस्तु प्रलापः ।

पाठा०—१ सनीलोत्पलप्रभासु । २ प्रीतिमय इव मदनमय इव विलासमय इव ।

श्रवणशिखरचुम्बिन्या च पारिजातमञ्जर्या पद्मरागरत्नरश्मिविनिर्मितेनेव रक्तांशुकेन कृत-
शिरोवगुण्ठना केनचिदात्मीयेनापि परिजनेनानुपलक्ष्यमाणा तस्मात्प्रासादशिखरादवातरम् ।
अवतीर्थ च पारिजातकुसुममञ्जरीपरिमलकृष्टेन रिक्तीकृतोपवनेन कुमुदवनान्यपहाय धावता
मधुकरजालेन नीलपटावगुण्ठनविभ्रममिव संपादयतानुवध्यमाना प्रमदवनपक्षद्वारेण निर्गता
तत्समीपमुदचलम् ।

प्रयान्ती च तरलिकाद्वितीयपरिजनमात्मानमवलोक्याचिन्तयम्—‘प्रियतमाभिसरण-
प्रवृत्तस्य जनस्य किमिव कृत्यं बाह्येन परिजनेन । नन्वेत एव परिजनलीलामुपदर्शयन्ति ।
तथा हि—समारोपितशरासनासक्तसायकोऽनुसरति कुसुमायुधः । दूरप्रसारितकरः करमिव
कर्षति शशी । प्रस्खलनभयात्पदे पदेऽवलम्बते रागः । लज्जां पृष्ठतः कृत्वा पुरः सहेन्द्रियै-
र्धावति हृदयम् । निश्चयमारोप्य नयत्युत्कण्ठा’ इति । प्रकाशं चावदम्—‘अयि तरलिके,

स्थापिताक्षमालया जपमालया तथा पारिजातमञ्जर्या च । कीदृश्या । श्रवणयोः कर्णयोः शिखरमग्रं चुम्बती-
त्येवंशीला सा तथा । एतेन विरहव्याकुलतया नवीनं किञ्चिन्न कृतमिति सूचितम् । पुनः कीदृशी । रक्तेति ।
रक्तांशुकेन लोहितवस्त्रेण कृतं शिरोवगुण्ठनं यया सा । रक्तत्वसाम्यादाह—पद्येति । पद्मरागो लोहितक-
रत्नं तस्य रश्मिभिः कान्तिभिर्विनिर्मितेनेव रचितेनेव । केनेति । केनचिदात्मीयेनापि स्वकीयेनापि परिजनेन
परिच्छदेनानुपलक्ष्यमाणाज्ञायमाना । प्रकारान्तरेण तामेव विशेषयन्नाह—मध्विति । मधुकरा भ्रमरास्तेषां जाकेन
समूहेनानुवध्यमाना निरुध्यमाना । अथ मधुकरसमूहं वर्णयन्नाह—पारीति । पारिजातस्य मन्दारस्य या कुसुम-
मञ्जरी तस्याः परिमलस्तेनाकृष्टेनाकर्षितेन । अत एव रिक्तीकृतोपवनेन । सर्वस्य मधुकरस्य तत्रैव गमनानुपवनं रिक्ती-
भूतमिति भावः । किं कुर्वता मधुकरकुलेन । कुमुदवनानि कैरवखण्डान्यपहाय त्यक्त्वा धावता त्वरया गच्छता ।
पुनः किं कुर्वता । नीलेति । नीलपटः कृष्णाशुकं तस्यावगुण्ठनविभ्रममिव शिरोवेष्टनविलासमिव संपादयता
निष्पादयता । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

प्रयान्तीति । प्रयान्ती गच्छन्ती । तर इति । तरलिकैव द्वितीयः परिजनो यस्यैवंभूतमात्मानमवलोक्य
निरीक्ष्याहं महाश्वेताचिन्तयमभ्यासम् । किं तदित्याह—प्रियेति । अतिशयेन प्रियः प्रियतमस्तस्याभिसरणमनु-
गमनं तत्र प्रवृत्तस्योद्युक्तस्य जनस्य बाह्येन बहिर्भूतेन परिजनेन किमिव कृत्यम् । न किमपीत्यर्थः । प्रस्तुतस्य
कुमारेण सह संगमरूपस्य कार्यस्य स्वनिकटवर्तिपरिचारिकास्वप्यन्तरङ्गत्वात्तरलिकायास्ततोऽपि संगोप्यमानत्वा-
दिति भावः । परिजनराहिल्येऽपि तद्युक्तां प्रदर्शयन्नाह—नन्विति । ननु निश्चयेन । एत एवाग्रे वक्ष्यमाणं
परिजनलीलामुपदर्शयन्ति । तत्कृत्यतां प्रकटीकुर्वन्तीत्यर्थः । तदेव प्रकटयन्नाह—तथा हीति । समारोपित-
मधिज्यीकृतं यच्छरासनं धनुस्तत्रासक्त आयुक्तः सायको बाणो येनैवंभूतः कुसुमायुधो मदनोऽनुसरत्यनुगच्छति ।
उद्दीपकत्वात् । दूरं प्रसारिता विस्तारिताः करा हस्ता येनैवंविधः शशी चन्द्रः करमिव हस्तमिव मां कर्षत्याक-
र्षणं करोति । प्रस्खलनेति । प्रस्खलनभयात्पतनभीतेः पदे पदे रागोऽवलम्बतेऽवलम्बनं करोति । अथ
चान्योऽपि सेवकः प्रस्खलनभयात्स्वामिनोऽवलम्बनं करोति । लज्जामिति । लज्जां त्रपां पृष्ठतः पश्चाद्भागे
कृत्वेन्द्रियैः कर्णैः सह हृदयं चेतः पुरोऽग्रे धावति त्वरया व्रजति । निश्चयमिति । कुमारविषयिण्युत्कण्ठो-
त्कलिका निश्चयमारोप्यायं निश्चयेन प्रियसंगमो भविष्यतीति कृत्वा मां नयति प्रापयति । अन्योऽपि सेवको
निश्चयमध्यवसायमारोप्यायं मदीयस्वामीति निश्चित्य नयति । अभिलषितस्थलमिति शेषः । प्रकाशं प्रकटं यथा
स्यात्तथाहमित्यवदमवोचम् । किं तदित्याह—अयीति । अयि कोमलामन्त्रणे । हे तरलिके, अपिनाम प्रभे ।

टिप्प०—१ प्रियसंबन्धि तदिदं मण्डनमिति शरीरात्पृथक्कर्तुं नाशक्ति इति तु न स्मृतं वराकेण ।
२ मनेत्युचितम् ।

पाठा०—१ निर्मितेन, २ विभ्रमम्, ३ द्वितीयमपरिजनम्, ४ आलोक्य, ५ दूरम्, ६ करः कर्षति,

अपि नाम मामिवायमिन्दुहृतकस्तमपि किरणकचग्रहाकृष्टमभिमुखमानयेत्' इत्येवंवादिनी च मामसौ विहस्याब्रवीत्—'भर्तृदारिके, मुग्धासि । किमस्य तेन जनेन । अयमात्मनैव तावन्मदनानुर इव भर्तृदारिकायास्तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि—प्रतिबिम्बच्छलेन स्वेदसलिले कणिकाञ्चितं चुम्बति कपोलयुगलम् । लावण्यवति पयोधरभारे निपतति प्रस्फुरितकरः । स्पृशति रशनामणीन् । निर्मलनखलमूर्तिः पादयोः पतति । किं चास्य मदनातुरस्येव वपुस्तापाच्छुष्कचन्दनानुलेपपाण्डुतां वहति । मृणालवलयधवलान्करान्धत्ते । प्रतिमाव्याजेन स्फटिकमणिकुट्टिमेषु निपतति । केतकीगर्भकेसरधूलिधूसरपादः कुमुदसरांस्यवगाहते । सलिलसीकराद्राञ्जलिमणीन्करैरामृशति । द्वेष्टि विघटितचक्रवाकमिथुनानि कमलवनानि । एतैश्चान्यैश्च तत्कालोचितैरालापैस्तथा सह तमुद्देशमभ्युपागमम् । तत्र च मार्गलताकुसुमरजो-

अयमिन्दुहृतको मामिव तमपि पुण्डरीकमप्यभिमुखं संमुखमानयेत्प्रापयेत् । कीदृशम् । किरणैः पादैर्यः कचग्रहः केशग्रहस्तेनाकृष्टमाकर्षितम् । एवंवादिनीमेवंब्रुवाणां च मामसौ तरलिका विहस्य हास्यं कृत्वाब्रवीदोचत् । हे भर्तृदारिके, त्वं मुग्धासि । अस्य चन्द्रहतकस्य तेन जनेन पुण्डरीकाख्येन किम् । कृत्यमिति शेषः । अयं चन्द्रहतक आत्मनैव स्वयमेव मदनातुर इव कंदर्पपीडित इव भर्तृदारिकाया भवत्यास्तास्ताश्चेष्टाः कायव्यापारान्करोति विदधाति । एतदेव दर्शयति—**तथा हीति । प्रतीति ।** प्रतिबिम्बच्छलेन प्रतिच्छायामिषेण कपोलयुगलं चुम्बति चुम्बनं करोति । तदेव विशिनष्टि—**स्वेदेति ।** स्वेदसलिलस्य घर्मजलस्य कणिका विमुषस्ताभिरभ्रितं व्याप्तम् । एतेन कपोलयोः स्वच्छता विरहतिथिश्च व्यज्यते । **लावण्येति ।** लावण्यं लवणिमा विद्यते यस्मिन्नेवंभूते पयोधरभारे प्रस्फुरितः प्रकम्पितः करो येनैवंविधो निपतति । एतेन पयोधरयोर्जडत्वं परिणाहविशेषश्च बोध्यते । **स्पृशतीति ।** रशनां कटिमेषला तस्या मणीन्रत्नानि स्पृशत्याश्लिषति । **निर्मलेति ।** निर्मलाः स्वच्छा ये नखास्तत्र लभा मूर्तयैस्त्वैवंभूतः सन् पादयोः पतति । चन्द्रस्य कामुकत्वाभिव्यञ्जकत्वमाह—**किं चेति ।** अस्य चन्द्रस्य मदनातुरस्येव वपुः शरीरं तापाच्छुष्को यश्चन्दनानुलेपस्तद्वत्पाण्डुतां शुभ्रतां वहति । **मृणालेति ।** मृणालानि विसानि तेषां वलयानि तद्वद्वलान्करान्दृष्टान्धत्ते धारयति । **प्रतिमेति ।** प्रतिमाव्याजेन प्रतिबिम्बच्छलेन स्फटिकमणीनां कुट्टिमानि तेषु निपतति । **केतकीति ।** केतक्याः प्रसिद्धाया या गर्भकेसरधूलिस्तद्वत्सूरौ पादौ यस्यैवंभूतः कुमुदसरांसि कैरवोपलक्षिततडागान्यवगाहते । **सलिलेति ।** सलिलस्य जलस्य सीकरा वाताहतकणास्त्रैराञ्जलिमणींश्चन्द्रकान्तान्करैर्हस्तैर्मृशति परामृशति । **विघटितेति ।** विघटितानि भिन्नीभूतानि चक्रवाकमिथुनानि येभ्य एतादृशानि कमलवनानि द्वेष्टि द्वेषं करोति । **तयेति ।** तथा तरलिकया सहैतैः पूर्वोक्तैरन्यैश्चैतद्विज्ञैस्तत्कालोचितैस्तत्समययोग्यैरालापैः संभाषणैः करणभूतैस्तमुद्देशं पूर्वोक्तभूविभागमभ्युपागमं समागमम् । **तत्र चेति ।** तत्र तस्मिन् प्रदेशे कैलासतटाव्रजताद्विशिखराब्जन्दोदयेन शशिप्रकाशेन प्रसृतं च्युतं यच्चन्द्रकान्तमणिप्रखवर्णं चन्द्राश्मनिर्झरणं तस्मिन् । **मार्गेति ।** मार्ग-

टिप्प०—१ अव्युत्पन्नस्यायं पाठः । 'करेण कचग्रहाकृष्टम्' इत्येव सुपाठः । करेण (किरणेन) तद्गणेण पाणिना, केशेषु यो ग्रहः तेनाकृष्टं सक्तं ममाभिमुखमानयेत् । इति तदर्थः । २ चुम्बतीव इत्यर्थेन प्रतीयमानोत्प्रेक्षा । एवमग्रेऽपि । कामुकसंबन्धकार्यद्वारा कामुकव्यवहारसमारोपात्समासोक्तिस्तु न शङ्क्या, अग्रस्तुतेन प्रस्तुतपरिस्फूर्तौ तत्स्वीकृतेः । अत्र तु—'अयमात्मनैव तावत्' इत्यादिना चन्द्रस्यापि प्रस्तुतत्ववर्णनात् । ३ किरणानित्यर्थ उचितः । ४ तथा धूसरः पादः (किरणः) एव पादः (चरणः) यस्य सः, इत्यर्थ उचितः । ५ कमलवनस्यान्तरायेण चक्रद्वन्द्वं विघटितं भवतीति दम्पत्योर्वियोगसंपादकं कमलवनं वियोगतप्तश्चन्द्रो न सहत इत्यर्थः ।

पाठा०—१ इन्दुः, २ करेण, ३ सा, ४ भर्तृदारिकायाम्, ५ कणिकाञ्चितम्, ६ चन्दनानुलेप, ७ उद्ब्रूयति, ८ केतकि,

धूसरं चरणयुगलं कैलासतटाच्चन्द्रोदयप्रसृतचन्द्रकान्तमणिप्रस्रवणे क्षालयन्ती यस्मिन्प्रदेशे स आस्ते तस्मिन्नेव चास्य सरसः पश्चिमे तटे पुरुषस्येव रुदितध्वनिं विप्रकर्षाच्चातिव्यक्तमुपालक्षयम् । दक्षिणेष्वक्षरस्फुरणेन च प्रथममेव मनस्याहितशङ्का तेन सुतरां विदीर्णहृदयेव किमप्यनिष्ठमन्तःकथयतेव विषण्णेनान्तरात्मना 'तरलिके, किसिदम्' इति सभयमभिदधाना वेपमानगात्रयष्टिरैभिमुखमतिस्वरितमगच्छम् ।

अथ निशीथप्रभावाद्दूरादेव विभाव्यमानस्वरमुन्मुक्तार्तनादम् 'हा हतोऽस्मि । हा दग्धोऽस्मि । हा वञ्चितोऽस्मि । हा किमिदमापतितम् । किं वृत्तम् । उत्सन्नोऽस्मि । दुरात्मन् मदनपिशाच पाप निर्धृण, किमिदमकृत्यमनुष्ठितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि दुर्विनीते महाश्वेते, किमनेन तेऽपकृतम् । आः पाप दुश्चरित चन्द्र चाण्डाल, कृतार्थोऽसि । इदानीमपगतदाक्षिण्य दक्षिणानिलहतक, पूर्णास्ते मनोरथाः । कृतं यत्कर्तव्यम् वहेदानीं यथेष्टम् । हा भगवन् श्वेतकेतो पुत्रवत्सल, न वेत्सि मुषितमात्मानम् । हा धर्म, निष्परिग्रहो-

लतमामध्ववल्लीनां कुसुमरजोभिः पुष्परानैर्धूसरसीषट्पाण्डुरं चरणयुगलं पादयुग्मं क्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती यस्मिन्प्रदेशे स कपिजलः आस्ते तिष्ठति तस्मिन्नेव स्थलेऽस्याच्छेदाभिधानस्य सरसः पश्चिमे तटे पश्चिमदिग्वर्ति-तीरे पुरुषस्येव पुरुषसदृशस्य विप्रकर्षाद्दूराच्चातिव्यक्तं नातिस्पष्टं रुदितध्वनिं कन्दितशब्दमुपालक्षयमुपलक्षितवती । दक्षिणेति । दक्षिणमपसव्यमीक्षणं लोचनं तस्य स्फुरणं स्पन्दनं तेन च प्रथममेवादावेव मनसि चित्त आहिता स्थापिता शङ्कारेका यया सैवविधाहं तदुपलक्षणानन्तरं तेन रुदितेन सुतरामतिशयेन विदीर्णहृदयेव विशीर्णस्थान्तेव किमप्यनिष्ठमनुभमन्तर्मध्ये कथयतेव ब्रुवतेव विषण्णेन विषादवतान्तरात्मना सेता हे तरलिके, सभयं यथास्यात्तथा किमिदमित्यभिदधाना ब्रुवाणा वेपमाना गात्रयष्टिः शरीरयष्टिः (यस्याः) सैवविधातिस्वरितमतिशीघ्रमभिमुखं संमुखमगच्छमव्रजम् ।

अथेति । आगमनानन्तरमित्येतान्यन्यानि वाक्यानि च विलपन्तं विलापं कुर्वन्तं कपिजलमश्रौषमाकर्णयं तादृशविलापवाक्येनायं कपिजल एवेति निश्चितवती । इति शब्दार्थमाह—निशीथेति । निशीथोऽर्धरात्रं तस्य प्रभावान्माहात्म्याद्दूरादेव विप्रकृष्टदेव विभाव्यमानो ज्ञायमानः स्वरो यस्य स तम् । दिवा कोलाहलेन शब्दाः श्रोतुं न शक्यन्त इति भावः । पुनः कीदृशम् । उन्मुक्तेति । उन्मुक्त आर्तनादो येन स तम् । अथा-र्तस्वरान्विविच्य प्रदर्शयन्नाह—हा हत इति । हा इति खेदे । अहं हतस्ताडितोऽस्मि । हेति पूर्ववत् । दग्धो ज्वलितोऽस्मि । हा वञ्चितो विप्रतारितोऽस्मि । हेति । किमिदमतार्कितमापतितम् । मच्छिरसीति शेषः । किमिदं वृत्तं निष्पन्नम् । उत्सन्नो मूलादुत्पाटितोऽस्मि । अहमेति शेषः । हे दुरात्मन् हे मदनपिशाच, हे पाप हे पापिन्, हे निर्धृण हे निर्दय, किमिदमकृत्यमनुष्ठितमाचरितम् । आः पापे दुष्कृतकारिणि, दुर्विनीते शूलके हे महाश्वेते, ते तवानेन पुण्डरीकेण किमपकृतम् । कोऽयमनुपकारः कृतः । आः आक्रोशे । हे पाप पाप्मन्, हे दुश्चरित दुराचार, हे चन्द्र चाण्डाल, त्वं कृतार्थः कृतकृत्योऽसि । इदानीं सांप्रतं हे अपगतदाक्षिण्य वूरीभूता-उकृत्य, हे दक्षिणानिलहतक, ते तव मनोरथाः पूर्णाः परिपूर्णीभूताः । हतक इति हीनोक्तिः । यदिति । यत्कर्तव्यं तत्कृतम् । इदानीं सांप्रतं यथेष्टं यथेच्छया वह संचर । हा भगवन् हा स्वामिन् श्वेतकेतो, पुत्रवत्सल सुतहितकारक, आत्मानं खं मुषितमपहतसर्वस्वं न वेत्सि न जानासि । हेति पूर्ववत् । हे धर्म हे वृष, त्वं

टिप्पणं—१ घोरमज्ञानं टीकाकृतः । अन्तरात्मना (करणेन) इदमभिदधानाऽगच्छम्, इत्युचितम् ।

पाठा०—१ प्रकृतः, क्षुतः, २ प्रस्रवणेन, ३ प्रक्षालयन्ती, ४ अवदीर्ण, ५ तदभिमुखम्, ६ अति, ७ उच्छिन्नोऽस्मि, ८ चाण्डाल, ९ कृतं कर्तव्यम्,

ऽसि । हा तपः, निराश्रयमसि । हा सरस्वति, विधवासि । हा संत्य, अनाथमसि । हा सुरलोक, शून्योऽसि । सखे, प्रतिपालय माम् । अहमपि भवन्तमनुयास्यामि । न शक्नोमि भवन्तं विना क्षणमप्यवस्थानुमेकाकी । कथमपरिचित इवाद्यष्टपूर्वं इवाद्य मामेकपदे उत्सृज्य प्रयासि । कुतस्तवेयमतिनिष्ठुरता । कथय त्वद्वृत्ते क गच्छामि । कं याचे । कं शरणमुपैसि । अन्धोऽस्मि संवृत्तः । शून्या मे दिशो जाताः । निरर्थकं जीवितम्, अप्रयोजनं तपः, निःसुखाश्च लोकाः । केन सह परिभ्रमामि । कैमालपामि । केन वार्तां करोमि । उत्तिष्ठ त्वम् । देहि मे प्रतिवचनम् । क तन्ममोपरि सुहृत्प्रेम । क सा स्मितपूर्वाभिभाषिता च' इत्येतानि चान्यानि च विलपन्तं कपिञ्जलमश्रौषम् ।

तच्च श्रुत्वा पतितैरिव प्राणैर्दूरादेव मुक्तैकताराक्रन्दा, सँरस्तीरलतासक्तिव्रुध्यमानांशुको-
त्तरीया, यथाशक्ति त्वरितैरज्ञातसमविषमभूमिभागविन्यस्तैः पादप्रक्षेपैः प्रस्खलन्ती पदे पदे,

निर्गतः परिग्रहः स्वीकारो यस्यैवंभूतोऽसि । अस्य कामविह्वलत्वे तव स्वीकारो नास्तीत्यर्थः । यद्वायमेव तव स्थानपरिग्रहस्तस्य कामव्याकुलत्वे तव स्थानं नास्तीत्यर्थः । हा तपः, त्वं निराश्रयं निर्गतस्थानमसि । हा सरस्वति हा मारति, त्वं विधवा मृतभर्तृकासि । हा संत्य हा तथ्य, त्वमनाथं स्वामिरहितमसि । हा सुरलोक हा सुरालय, त्वं शून्य उद्वसोऽसि । तेन विनेत्यर्थः । हे सखे पुण्डरीक, मां कपिञ्जलं प्रतिपालय प्रतिपालनां कुरु । अहमिति । अहमपि भवन्तं त्वामनुयास्याम्यनुगमिष्यामि । न शक्नोमि न समर्थो भवामि भवन्तं त्वां विनैकाग्र्यसहायः क्षणमपि क्षणमात्रमप्यवस्थानुम् । अपरिचित इवासंजातसंस्व इव, अद्यष्टपूर्वं इवानवलोकितपूर्वं इव, अयं मां कपिञ्जलमेकपदे सहस्रोत्सृज्य त्यक्त्वा कथं प्रयासि गच्छसि । तवेयमतिनिष्ठुरतातिकठिनता कुतः । त्वं कथय प्रतिपादय । त्वद्वृत्ते त्वद्यतिरेकेण क गच्छामि क व्रजामि । कं याचे कं प्रार्थये । कं शरणं प्राणमुपैसि गच्छामि । अहमन्धः संवृत्तोऽस्मि चक्षुर्विकलो जातोऽस्मि । मे मम दिशः ककुभः शून्या उद्वसिता जाताः । त्वां विनेति शेषः । निरिति । निरर्थकं निष्फलं जीवितं प्राणधारणम् । तपोऽप्रयोजनं कृत्यरहितम् । लोका इति । लोका भुवनाति निःसुखाः सातवर्जिताः । केनेति । केन सह परिभ्रमामि परिभ्रमणं करोमि । कमिति । कं पुमांसम-
निर्दिष्टनामकमालपाम्यालापं करोमि । केनेति । केन सह वार्तां प्रवृत्तिं करोमि । त्वमिति । त्वं भवानुत्तिष्ठो-
त्थानं कुरु । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । हे सुहृत् हे मित्र, ममोपरि तत्पूर्वसंबन्धि प्रेम जेहः क । स्मित-
पूर्वा हास्यपूर्विकाभिभाषिताभिवादिता सा क । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तच्चेति । तत्पूर्वोक्तं विलपितं श्रुत्वाकर्ण्य तं प्रदेशं गत्वाहं पापकारिणी मन्दभाग्या तं पुण्डरीकं महाभाग-
मद्राक्षमपश्यमिति दूरेणान्वयः । अथ तां विशेषयन्नाह—दूरेति । दूरादेव दविष्टादेव मुक्त एकतारोऽस्त्यु-
वाक्येनः पूष्कारो यया सा । सर इति । सरसोऽच्छोदनाग्नौ यास्तीरलताः प्रतीरवल्लयस्तासु सक्तिः संबन्धस्तया
ब्रुव्यमानमंशुकेष्वतीर्यं निवसनं यस्याः सा तथा । पुनः किं कुर्वन्ती । पदे पदे पादप्रक्षेपैरङ्गिन्यासैः करण-
भूतैः प्रस्खलन्ती स्खलनां प्रामुवन्ती । कैरिव । पतितैः प्राणैरिव । कीदृशैः । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति ।
तेन त्वरितैस्त्वरानुक्तैः । अज्ञेति । अज्ञातोऽविदितो यः समविषमभूमिभागो भूप्रदेशस्तत्र विन्यस्तैः स्थापितैः ।

टिप्पण०—१ तस्य प्राणशून्यत्वे इति व्याख्यातव्यम् । २ स्मितपूर्वम् अभिभाषते तच्छीलः स्मित-
पूर्वाभिभाषी तन्नामः स्मितपूर्वाभिभाषिता, इति व्याख्यानमुचितम् टीकाकारस्तु अविवेकी । ३ ब्रुव्य-
मानम् अंशुकं परिधानवस्त्रम् उत्तरीयम् उपर्यावरणवस्त्रं च यस्याः सा ।

पाठा०—१ सत्यत्वम्. २ भवता. ३ कमालपामि । उत्तिष्ठ देहि, ४ मे विलपतः. ५ पूर्वाभिभाषिता. ६ तं च.
७ सरस्तीरलतामुपज्यमान. ८ विषमभाग.

केनाप्युत्क्षिप्य नीयमानेव तं प्रदेशं गत्वा सरस्तीरसमीपवर्तिनि शिशिरशीकरासारस्त्राविणि शशिमणिशिलातले विरचितं कुमुदकुवलयकमलविविधवनकुसुमसुकुमारमालामयमिव मृणालमयम्, कुसुमशरसायकमयमिव शयनमधिशयानम्, अतिनिष्पन्दतया मत्पदशब्दमिवाकर्णयन्तम्, अन्तःक्रोधशमितमदनसंतापतया तैर्क्षणलब्धमुखप्रसुप्तमिव, मुनिक्षोभप्रायश्चित्तप्राणायामावस्थितमिव, अतिप्रस्फुरितप्रभेण त्वत्कृते ममेयमवस्थेति कथयन्तमिवाधरेण, इन्दुद्वेषपरिवर्तितदेहतया पृष्ठभागनिपतितैर्मदनदहनविह्वलहृदयन्यस्तहस्तनखमयूखच्छलेन छिद्रितमिव शशिकिरणैः, उच्छुष्कपाण्डुरया स्वविनाशोत्पातोत्पन्नया मदनचन्द्रकलयेव

तानेव विशेषयन्नाह—**केनेति** । केनाप्यनिर्दिष्टनाम्नोत्क्षिप्योत्पाद्य नीयमानेव प्राप्यमाणेव सरसोऽच्छोदनाम्रस्तीरं प्रतीरं तस्य समीपवर्तिनि निकटस्थायिनि । **शिशिरेति** । शिशिराः शीतला ये शीकरास्तेषामासारो वेगवान्दृष्टिस्तस्य स्त्राविणि प्रक्षारिणि । एवंविधे शशिमणिशिलातले चन्द्रकान्तप्रस्तरे विरचितं निर्मितम् । **कुमुदेति** । कुमुदानि श्वेतकमलानि, कुवलयान्युत्पलानि, कमलानि नलिनानि, विविधान्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमाभ्यरण्यपुष्पाणि तेषां या सुकुमारा माला स्वकतन्मयमिव मृणालमयं विसनिष्पन्नम् । उद्दीपकत्वादाह—**कुसुमेति** । कुसुमशरः कंदर्पस्तस्य सायका बाणास्तन्मयमिव । एवंविधं शयनं शयनीयमधिशयानं शयनं कुर्वाणम् । मम पदे मत्पदे तयोः शब्दमाकर्णयन्तमिव शृण्वन्तमिव । यतः स मद्विषय उत्कण्ठितस्तत्र हेतुमाह—**अतीति** । अतिनिष्पन्दतयातिनिश्चलतया । इयं नागतेति ममोपर्यन्तःक्रोधस्तेन शमितो मदनसंतापो यस्य तस्य भावस्तत्ता तया तत्क्षणं लब्धं यत्सुखं तेन प्रसुप्तमिव । ममोपरि क्रोधकरणात् मदनेन संतापो दूरीकृत इति भावः । सुनेर्मैमं क्षोभस्त्वनुचित इत्यतस्तत्प्रायश्चित्तं रूपो यः प्राणायामः प्राणयमस्तत्रावस्थितमिव कृतावस्थानमिव । स चातिनिःस्पन्दतया कियत इति भावः । **अतीति** । अतिप्रस्फुरिता वीप्सा प्रभा कान्तिर्यस्यैवंविधेनाधरेण रदनच्छदेन त्वत्कृते त्वन्निमित्तं ममेयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानावस्था दशा जाता इति कथयन्तमिव प्रतिपादयन्तमिव । **इन्द्रिति** । इन्दुद्वेषेण चन्द्रद्विषा परिवर्तितः प्रत्यक्षुषीकृतो यो देहस्तस्य भावस्तत्ता तया पृष्ठभागे पश्चाद्भागे निपतितैः शशिकिरणैश्चन्द्रालोकैः पृष्ठं भित्त्वा हृदयभागे गमनाभावेऽपि मदनलक्षणो यो दहनो वह्निस्तेन विह्वलं यच्चूदयं स्वान्तं तत्र न्यस्तः स्थापितो यो हस्तः पाणिस्तस्य नखमयूखाः पुनर्भवकिरणास्तेषां छलेन मिषेण छिद्रितमिव संजातविवरमिव । अनेन देहस्य स्वच्छर्त्वं नखकिरणानामुदितारुणचन्द्रकिरणसादृश्यं व्यज्यते । मुनिकुमारं विशेषयन्नाह—**उच्छुष्केति** । चन्दनलेखिकया मलयजलेखया रचिता निर्मिता ललाटिका यस्य स तम् । कीदृशया । उच्छुष्का चासौ पाण्डुरा चोच्छुष्कपाण्डुरा तया । अत एव शुष्कत्ववक्तव्यसाम्यादाह—**मदनेति** । मदनो मन्मथः स एव चन्द्रस्तस्य कलयेव । कीदृशया । स्वस्य यो

टिप्पणम्—१ मनसि यदा क्रोधोदयस्तदा मदनकृत उत्तापः शिथिलीभूतः, कामो हि मनोभूः । अत एव मनसि स्वस्य एव तस्योदयः । २ धिग् ग्रन्थधूमकेतुम् । 'मनःक्षोभ' इत्येव पाठः । मनःक्षोभस्य मदनवेगोत्पन्नचित्तोद्वेगनस्य (तत्प्रयुक्तपापस्येत्याशयः) प्रायश्चित्तरूपो यः प्राणायाम इति तदर्थः । ३ वक्षसि स्थापितस्य करस्य नखकिरणास्तथा प्रसरन्ति यथा चन्द्रं प्रति पृष्ठं कृत्वा शयानस्यास्य पृष्ठं भित्त्वा चन्द्रकिरणा एव वक्षस्थलाद्वहिर्निःसृताः स्युरित्युत्प्रेक्षाशयः । ४ चन्द्रकलाकारा चन्दनरेखा तथा प्रतीयते यथा स्वस्य (पुण्डरीकस्य) विनाशकारकोत्पाताय मदनसम्बन्धिनी चन्द्रकलैव उदिता भवेत् । असमये ग्रहादीनामुदय उत्पाताय भवतीत्याशयः । पदानामर्थबोधघटीकातो निर्वाहः ।

पाठाः—१ शीकरास्त्राविणि. २ कुवलयविविध. ३ सुकुमारम्; मालामयम्. ४ अन्तःकृतान्तोपशमितः; अन्तःकोपशमितः; अन्तःक्षोभशमित. ५ क्षण. ६ मनःक्षोभ. ७ पाण्डुतया. ८ स्वविनाशोत्पन्नया; स्वदेहविनाशोत्पन्नया.

चन्दनलेखिकया रचितललाटिकम्, ईषदालक्ष्यपरिवृत्ततारकेणानवरतरोदनताम्रेण प्राणो-
त्सर्गोपजाताश्रुक्षयतया रुधिरमिव क्षरता मदनशरशल्यवेदनाकूणितत्रिभागो नानातिनिमी-
लितेन लोचनयुगलेन 'मत्तोऽतिप्रियतरस्तवापरो जनो जातः' इति कुपितेनेव जीवितेन
परित्यक्तम्, मन्मथव्यथया सहैतानसून्वयमिवोत्सृज्य निश्चेतनासुखमनुभवन्तम्, अनङ्ग-
योगविद्यामिव ध्यायन्तम्, अपूर्वप्राणायाममिवाभ्यस्यन्तम्, उपपादितास्मदागमनेन प्रण-
यादिषापहतप्राणपूर्णपात्रमनङ्गेन, रचितचन्दनललाटिकात्रिपुण्ड्रकम्, धृतसरसविससूत्र-
यज्ञोपवीतम्, अंसावसक्तकदलीगर्भपत्रचारुचीरम्, एकावलीविशालाक्षमालम्, अविर-

विनाशस्तलक्षण उत्पातस्तेनोत्पन्नया प्रकटीभूतया । पुनः कीदृशम् । एवंविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयुग्मेन ।
उपलक्षितमिति शेषः । अथ च लोचनयुगलं विशेष्यन्नाह—ईषदिति । ईषत्किंचिदालक्ष्य दृश्याः परिवृत्ता
अमन्यस्तारकाः कनीनिका यस्मिन् । अनवरतं निरन्तरं रोदनमश्रुपातस्तेनाताम्रेणेषताम्रवर्णेन । प्राणेति ।
प्राणस्य य उत्सर्गः परित्यागस्तत्रोपजातः समुत्पन्नो योऽश्रुक्षयस्तस्य भावस्तथा तया रुधिरमिव रक्तमिव क्षरता
प्रस्रवता । मदनेति । मदनशराणां कंदर्पबाणानां शल्यमन्तःस्थितशराग्रभागस्तस्य या वेदना पीडा तथा
कूणित ईषद्वक्त्रकृतस्त्रिभागो यस्मिन् । नेत्रस्येति शेषः । नेति । नातिनिमीलितेन नातिमुद्रितेन । मत्त इति ।
मदिति मत्तः । सार्वविभक्तिकस्तस् । जीवितादपि तत्र कुमारस्यापरो जनो महाश्वेतारूपोऽतिप्रियतरोऽतिवल्ग्वो
जात इति हेतोः कुपितेन कोपं प्राप्तेन जीवितेन प्राप्तिनेन परित्यक्तमुज्झितम् । मन्मथेति । मन्मथस्य
कंदर्पस्य या व्यथा पीडा तथा सह स्वयमिवाकस्मादिवैतानसून्प्राणानुत्सृज्य त्यक्त्वा निश्चेतना सुखं सातं
तदनुभवन्तमनुभवविषयीकुर्वन्तम् । अनङ्गेति । अनङ्गस्य मनोभुवो जयार्थं या योगविद्या तां ध्यायन्तमिव
ध्यानविषयीकुर्वन्तमिव । अपूर्वेति । पूरकाभावादिति भावः । एवंविधं प्राणायामं प्राणनियमनमभ्यस्यन्तमिवा-
भ्यासं कुर्वन्तमिव । पूर्वं निःशब्दतया प्राणायामावस्थितत्वम्, इदानीं तु पूरकाभावादिति भेदः । उपेति ।
उपपादितं निष्पादितमस्मदागमनं येनैवंभूतेनानङ्गेन प्रणयादिव ज्ञेयादिवापहतमाकर्षितं प्राणलक्षणं पूर्णपात्रं
यस्मात्स तम् । 'उत्सवेष्टु सुहृन्निर्गदलादाकृष्य पृथ्वते । तत्पूर्णपात्रम्' इति वृद्धाः । रचितेति । रचितं
निर्मितं चन्दनेन ललाटिकासु त्रिपुण्ड्रकं येन तम् । पूर्वमर्धचन्द्राकारललाटिकावर्णनम्, इदानीमर्धचन्द्रोपरि
त्रिपुण्ड्रवर्णनमिति भेदः । धृतेति । धृतं धारितं सरसविससूत्ररूपं यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं येन स तम् ।
अंसेति । अंसे स्कन्धेऽवसक्तं स्थापितं कदलीगर्भपत्रचारु मनोहरं चीरं येन स तम् । विशालेति ।
एकावल्येव विशाला विस्तीर्णाक्षमाला जपमाला यस्य स तम् । अविरलेति । अविरलो घनोऽमलो निर्मलः

टिप्प०—१ पुण्डरीकस्य द्वे विशेषणे एकीकृत्य पिण्डीकृतोऽयं पाठः । अत एव 'लोचनयुगलेन' इत्य-
तोऽग्रे 'मामसूययेव विलोकयन्तम्' इति पाठं संयोज्य एकं पुण्डरीकविशेषणं पूरणीयम् । अर्थस्त्वस्य स्पष्टः ।
'मत्तोऽतिप्रियतरः' इत्यादिविशेषणं तु पृथक् स्पष्टं च । अनिच्छायामपि प्रकाशकानामनुरोधेन—मूल-
स्वारस्यमनवबुध्यमानस्य टीकाकारस्य च्छन्दानुकूलोऽपि ग्रन्थानुकूलः पाठ उपरिस्थापनीयो भवतीति
स्थाने स्थाने खेदावसरः । २ 'निश्चेतनतासुखम्' इत्येव पाठः । चेतनायां जातायां नानाविधानि दुःखा-
न्नुपतिष्ठन्त इति तदाशयः । उपरिधृतः पाठस्तु टीकानुकूलः । ३ पूरण-रेचनयोरभावः केवलं कुरुभक्तमेवेति
प्रचलितप्राणायामापेक्षयाऽपूर्वत्वम् । ४ मदनेन मम (महाश्वेतायाः) आगमनरूपं प्रियकार्यं संपाद्य प्राण-
रूपं पूर्णपात्रं पुण्डरीकेण सह ज्ञेयवशादपहतम् । मदन-पुण्डरीकयोः ज्ञेहस्तु समानलावण्येन । इत्याशयो
बोध्यः । ५ गर्भपत्रमेव चीरमिति समासो योग्यः, पूर्वापरयोस्तथैव वेषवर्णनात् । टीकाकारस्तु प्रज्ञाचक्षुः ।

पाठा०—१ क्षरता नाति, २ लोचनयुगलेन मामसूययेव विलोकयन्तं ३ मत्तः प्रियतरः, ४ मन्मथव्यथासह-
नक्षत्र, ५ निश्चेतनतासुखम्, ६ रचितललाटिका, ७ विलासः,

लामलकर्पूरक्षोदभस्मधवलम्, आबद्धमृणालरक्षाप्रतिसरमनोहरम् मनोभवव्रतवेषमास्थाय मत्समागममन्त्रमिव साधयन्तम्, 'भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणापि न पुनरनुगृहीतोऽयमनुगतो जनः' इति सप्रणयं मामुपलभमानमिव चक्षुषा, किञ्चिद्विवृताधरतया जीवितमपहर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैर्निर्गच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्धवलितपुरोभागम्, मन्मथव्यथाविघटमानहृदयनिहितेन वामेन पाणिना 'प्रसीद । प्राणैः समं प्राणसमे, न गन्तव्यम्' इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तम्, इतरेण च नखमयूखदन्तुरतया चन्दनमिव स्रवतोत्तानीकृतेन चन्द्रातपमिव निवारयन्तम्, अन्तिकस्थितेन चाचिरोद्गतजीवितमार्गमिवोद्गीवेण विलोक्यता तपःसुहृदा कमण्डलुना समुपेतम्, कण्ठाभरणीकृतेन च मृणालवलयेन रजनीकरकिरणपाशेनैव संयम्य लोकान्तरं नीयमानम्, कपिञ्जलेन महर्शनात् 'अब्रह्मण्यम्' इत्यूर्ध्वहस्तेन द्विगुणीभूतबाष्पोद्गमेनाक्रोशता कण्ठे परिष्वक्तम्, तत्क्षणविगतजीवितं तमहं पापकारिणी मन्दभाग्या महाभागमद्राक्षम् ।

एवंविधो यः कर्पूरक्षोदो घनसारचूर्णं तदेव भस्म विभूतिस्तेन धवलं शुभ्रम् । आबद्धेति । आबद्धो मृणालस्य तन्तुलस्य रक्षार्थं प्रतिसरो हस्तसूत्रं तेन मनोहरं शोभनम् । मनो इति । मनोभवव्रतवेषमास्थाय परिगृह्य मदीयो यः समागमस्तत्साधको मन्त्रस्तं साधयन्तमिवाराधयन्तमिव । इति मां सप्रणयं सखेहम् । चक्षुषा इति । उपलभमानमिवोपालम्भं ददानमिव । इतिशब्दद्योत्यमाह—भो इति । भोः कठिनहृदये, दर्शनमात्रकेणाप्ययमनुगतोऽनुरक्तो जनो न पुनरनुगृहीतो न स्वीकृतः । किञ्चिदिति । किञ्चिद्विवृतो योऽधर ओष्ठस्तस्य भावस्तथा तया जीवितमपहर्तुं दूरीकर्तुमन्तःप्रविष्टैरिवेन्दुकिरणैश्चन्द्रकरैरिव निर्गच्छद्भिर्वहिरागच्छद्भिर्दर्शनांशुभिर्दन्तकिरणैर्धवलितपुरोभागं शुभीकृताग्रप्रदेशम् । मन्मथेति । मन्मथस्य कंदर्पस्य व्यथा पीडा तया विघटमानं भिद्यमानं यद्धृदयं तत्र निहितेन स्थापितेन वामेन सव्येन पाणिना हस्तेन कृत्वा इति हृदयस्थितां मामिव धारयन्तं रक्षन्तम् । इतिवाच्यमाह—प्रसीदेति । हे प्राणसमे, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । अथ च प्राणैः समं न गन्तव्यम् । प्राणा गच्छन्तु, परं त्वया न गन्तव्यमिति भावः । एतेन प्राणेभ्योऽप्यतिवृद्धा त्वमसीति ध्वनितम् । इतरेणेति । इतरेण दक्षिणपाणिनोत्तानीकृतेनोर्ध्वाकृतेन चन्द्रातपं कामुदी निवारयन्तमिव निषेधयन्तमिव । किं कुर्वता । चन्दनं मलयजं स्रवतेव क्षरतेव । कया । नखानां मयूखाः किरणास्तैर्दन्तुरतया विषमोन्नततया । अन्तिकेति । अन्तिकस्थितेन समीपवर्तिनोद्गीवेणाचिरोद्गतमचिरं तत्कालं गतं यज्जीवितं तस्य मार्गं पन्थानं विलोकयतेव पश्यतेव एवंविधेन तपःसुहृदा तपस्यामित्रेण कमण्डलुना कुण्डिकया समुपेतं सहितम् । कण्ठे आभरणीकृतेन च विभूषणीभूतेन च मृणालवलयेन विसृज्य कटकेन । श्वेतत्वसाम्यादाह—रजनीति । रजनीकरश्चन्द्रस्तस्य किरणास्तच्छृङ्खलः पाशो बन्धनग्रन्थिस्तेनैव संयम्य बद्धा लोकान्तरमन्यलोकं नीयमानं प्राप्यमाणम् । अत्रान्यः प्राकृतो जनो यमेन पाशेन बद्धा लोकान्तरं नीयते । अयं मुनिकुमार इति तदसंभवात्कण्ठेत्युक्तमिति भावः । मदिति । तदानीं महर्शनादब्रह्मण्यमनुचितमित्यूर्ध्वहस्तेन कपिञ्जलेनाक्रोशता पूकृर्वता कण्ठे परिष्वक्तमालिङ्गितम् । कीदृशेन कपिञ्जलेन । द्विगुणीभूतः पूर्वस्मादधिकीभूतो बाष्पस्य रोदनस्योद्गमः प्रादुर्भावो यस्मिन्स तेन । पुनः कीदृशम् । तत्क्षणे तत्काले विगतं प्रनष्टं जीवितं प्राणितं यस्य स तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्प०—१ किञ्चिद्विवृतः अधरो यस्य तद्भावस्तत्तया, इति व्याख्यानमुचितम् ।

पाठा०—१ रक्षापरिसरमनोहरम् ; रक्षाप्रतिसरतयातिमनोहरम्, २ साधयन्तं मदनशरशस्यवेदनाकृण्वन्निभागो न कठिन, ३ विघटमान, ४ रजनीकर, ५ उपनीयमानम्, ६ व्यस्तहस्तेन, ७ अपक्रान्त.

उद्धृतमूर्च्छान्धकारा च पातालतलमिवावतीर्णा तदा काहमगमम्, किमकरवम्, किं व्यलपम्, इति सर्वमेव नाज्ञासिषम् । असवश्च मे तस्मिन्क्षणे किमतिकठिनतयास्य मूढ-
हृदयस्य, किमनेकदुःखसहस्रसहिष्णुतया हतशरीरकस्य, किं विहिततया दीर्घशोकस्य, किं
भाजनतया जन्मान्तरोपात्तस्य दुष्कृतस्य, किं दुःखदाननिपुणतया दग्धदैवस्य, किमेकान्त-
वामतया दुरात्मनो मन्मथहतकस्य, केन हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म तदपि न ज्ञातवती
केवलमतिचिरालम्बचेतना दुःखभागिनी बह्वाविव पतितमसह्यशोकदह्यमानमात्मानमवनौ
विचेष्टमानमपश्यम् । अश्रद्धधानं चासंभावनीयं तत्तस्य मरणमात्मनश्च जीवितमुत्थाय,
'हौ, किमिदमुपनतम्' इति मुक्तार्तनादा, 'हौ अम्ब, हा तात, हा सख्यः' इति व्याहरन्ती
'हा नाथ जीवितनिर्वन्धन, आचक्ष्व । क मामेकाकिनीमशरणामैकरुणं विमुच्य यासि ।
पृच्छ तरलिकां त्वत्कृते मया यानुभूतावस्था । युगसहस्रायमाणः कृच्छ्रेण नीतो दिवसः ।
प्रसीद । सकृदप्यालप । दर्शय भक्तवत्सलताम् । ईषदपि विलोक्य । पूरय मे मनोरथम् ।
आर्तास्मि । भक्तास्मि । अनुरक्तास्मि । अनाथास्मि । बालास्मि । अगतिकास्मि । दुःखितास्मि ।

तदेति । तदा तस्मिन्क्षणे सर्वमेवेति नाज्ञासिषं नाबोधिषम् । इतिद्योत्यमाह—उद्धृतेति । काहमगम-
मग्नजम्, किमकरवमघटयम्, किं व्यलपं किमवोचम् । कीदृश्यहम् । उद्धृतं प्रकटीभूतं मूर्च्छा एवान्धकारं
यस्यां सा तथा पातालतलं रसातलमवतीर्णव । असवश्चेति । तस्मिन्क्षणे मे ममासवः प्राणा अस्य मूढहृद-
यस्य किमतिकठिनतयातिकाठिन्यतया । किं हतशरीरकस्य निःप्रयोजनदेहस्यानेकानां दुःखसहस्राणां सहिष्णुतया
सहनतया । किं दीर्घशोकस्य चिरकालीनशुचो विहिततयावश्यभोक्तव्यतया । किं जन्मान्तरोपात्तस्यान्यभवाजि-
तस्य दुष्कृतस्य पापस्य भाजनतया पात्रतया । किं दग्धदैवस्य ज्वलितभाग्यस्य दुःखदाने कृच्छ्रप्रदाने निपुण-
तया दक्षतया । किं दुरात्मनः पापिष्ठस्य मन्मथहतकस्यैकान्तवामतयात्यन्तप्रतिकूलतया । एतेषां मध्ये केन
हेतुना नोद्गच्छन्ति स्म न बहिः प्रयान्ति स्म तदपि न ज्ञातवती । केवलमतिचिराच्चिरकालेन लम्बा प्राप्ता चेतना
चेतन्यं यया सैवविधा दुःखभागिनी बह्वाविवाग्माविव पतितमसह्यो यः शोकः शुक् तेन दह्यमानं ज्वलन्तमवनौ
पृथिव्यां विचेष्टमानं लुठमानमात्मानमपश्यमवलोक्यम् । तस्य मुनिकुमारस्य तन्मरणमात्मनश्च स्वकीयस्य च
जीवितमसंभावनीयमश्रद्धाधानमश्रद्धाविषयीकुर्वाणमुत्थाय । हेति खेदे । किमिदमुपनतमागतमिति मुक्त आर्तनाद
आकन्दशब्दो यया सा तथा । हा अम्ब मातः, हा तात हा पितः, हा सख्यः हा आल्यः, इति पूर्वोक्तं
व्याहरन्ती कथयन्ती । हा नाथ हा स्वामिन्, जीवितनिर्वन्धनं जीवितकारणमाचक्ष्व कथय । मामेकाकिनी-
मसहायामशरणामत्राणामकरुणं निर्दयं यथा स्यात्तथा विमुच्य त्यक्त्वा क यासि क व्रजसि । तरलिकां
पृच्छ प्रश्नं कुरु, त्वत्कृते त्वदर्थं मया महाश्वेताभिधानया यानिर्वचनीयावस्था दशानुभूतानुभवविषयी-
कृता । युगसहस्रवदाचरमाणो दिवसो वासरः कृच्छ्रेण कष्टेन नीतः प्रापितः । प्रसीद प्रसन्नो भव । सकृदप्ये-
कवारमप्यालप ब्रूहि । भक्तवत्सलतां हितकारितां दर्शय प्रकाशय । ईषदपि किंचिदपि विलोक्य निरीक्षणं

टिप्पण—१ सौदयं टीकाकारस्य । काठिन्यमिति भावप्रत्ययान्ताच्च पुनर्भावावर्थकप्रत्ययः । नानुक्रियतां
विद्यार्थिभिः । २ इदमप्यननुकूलम् । अभिज्ञहृदया महाश्वेतेव पुण्डरीकेण सह आत्मनो मरणं च जीवितं
च वक्तुं शक्ता । अतएव 'अश्रद्धधाना' इति खीलिङ्गपाठ एवोचितः । 'अयं मृतः स्यात् अहं च जीवे-
यम्' इत्येव न विश्वसनीयमिति तदाकृतम् । ३ 'जीवितनिर्वन्धनमाचक्ष्व' इति पाठो विवक्षितटीका-
कारस्य । किन्तु मूले शोधितः पाठो दृश्यते । नाहमिमं लेखन्या चिच्छित्तामि ।

पाठा—१ पातालमिव, २ अश्रद्धधानाम् ; अश्रद्धधाना, ३ मरणकारणम्, ४ हा हा, ५ अम्ब हा मातः,
६ निर्वन्धनमाचक्ष्व, ७ अकरुण.

अनन्यशरणास्मि । मदनपरिभूतास्मि । किमिति न करोषि दयाम् । कथं किमपराद्धम्, किं वा नानुष्ठितं मया, कस्यां वा नाज्ञायामाहतम्, कस्मिन्वा त्वदनुकूले नाभिरतम्, येन कुपितोऽसि, दासजनमकारणात्परित्यज्य ब्रजन्न विभेषि कौलीनात् । अलीकानुरागविप्रतारणकुशलया किं वा मया वामया पापया । आः, अहमद्यापि प्राणिमि । हा, हतास्मि मन्द-
भागिनी । कथं न त्वं जातः, न विनयः, न बन्धुवर्गः, न परलोकः । धिङ्मां दुष्कृतकारिणीम्, यस्याः कृते तवेयमीदृशी दशा वर्तते । नास्ति मत्सदृशी नृशंसदृश्या, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य गृहं गतवती । किं मे गृहेण, किमम्बया, किं वा तातेन, किं बन्धुभिः, किं परिजनेन । हा कमुपयामि शरणम् । मैयि दैव, दर्शय दयाम् । विज्ञापयामि त्वाम् । देहि दयितदक्षिणां भगवति भवितव्यते । कुरु कृपाम् । पाहि वनितामनाथाम् । भगवत्यो वनदेवताः, प्रसीदत । प्रयच्छतास्य प्राणान् । अव वसुंधरे, सकललोकानुग्रहजननि । रजनि, नानुकम्पसे । तात कैलास, शरणागतास्मि ते । दर्शय दयालुताम्' इत्येतानि चा-

कुरु । मे मम मनोरथं चिन्तितं पूरय पूर्णकुरु । अहमार्तास्मि दुःखितास्मीति स्पष्टम् । अनन्येति । न विद्यतेऽन्यं शरणं त्राणं यस्याः सैवंविधास्मि । मदनेन कन्दर्पेण परिभूता पराजितास्मि । किमिति हेतोः । त्वं दयां कृपां न करोषि न प्रणयसि । कथं ब्रूहि । किमपराद्धं कोऽयमपराधः कृतः । मयेति शेषः । किं मया नानुष्ठितं नाचरितं वा । कस्यां वाज्ञायां निर्देशे नाहतं नादरः कृतः । त्वदनुकूले कस्मिन्वा मया नाभिरतं रागो न कृतः, येन कारणेन कुपितः कोपं प्राप्तः । अकारणाग्निमित्तमन्तरेण दासजनं भृत्यलोकं परित्यज्य विहाय ब्रजन्गच्छन्कौलीनाजनापवादान्न विभेषि भयं प्राप्नोषि । अलीकेति । अलीको मिथ्या योऽनुरागस्तेन यद्विप्रतारणं वञ्चनं तत्र कुशलया दक्षया वामया प्रतिकूलया पापया दुष्टकर्मकारिण्या मया किं वा स्यात् । आः इति ज्ञातम् । अहमद्याप्येतावत्कालमपि प्राणिमि जीवामि । हा हतास्मि । दैवेन ताडितास्मीति भावः । अत एव मन्दभागिनी । तदेव दर्शयति—कथमिति । न त्वं भवान् जातः । पतिरिति शेषः । अतश्च न विनयो न मर्यादा, न वा बन्धुवर्गो न स्वजनलोकः, न परलोको न प्रेक्ष्यभावः । मां धिगस्तु धिक्कारोऽस्तु । मां कीदृशीम् । दुष्कृतकारिणीं दुष्कर्मकरणशीलाम् । यस्याः पापकारिण्याः कृते तव भवत इयं परित्यक्तजीवितरूपा दशावस्था वर्तते । मत्सदृशी मत्समा नृशंसदृश्या क्लृप्तिना नास्ति न विद्यते, याहमेवंविधं भवन्तमुत्सृज्य त्यक्त्वा गृहं धाम गतवती । मे मम किं गृहेण सद्नेन, किमम्बया मात्रा, किं वा तातेन पित्रा, किं वा बन्धुभिः स्वजनैः, किं परिजनेन परिच्छदेत । हेति खेदे । कं शरणमुपयामि गच्छामि । हे दैव हे भाग्य, मयि विषये दयां कृपां दर्शय । त्वां प्रति विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । हे भवितव्यते भगवति, दयितदक्षिणां देहि । कृपां दयां कुरु । अनाथां वनितां स्त्रियं पाहि रक्ष । हे भगवत्यो वनदेवताः, श्रूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत । अस्य मुनिकुमारस्य प्राणान्प्रयच्छत दैव । हे सकललोकानुग्रहजननि वसुंधरे, अव रक्ष । हे रजनि हे रात्रि, नानुकम्पसे नानुकम्पां करोषि । हे तात कैलास, ते तव शरणागतास्मि । दयालुतां कृपालुतां दर्शय

टिप्पण०—१ अन्यदिशुचितम् । २ सोयमपपाठः । 'कथं मे न त्वम्, न तातः' इत्येव पाठः । त्वं मे मम (संबन्धी) न जातः, कुतः ? मरणात् । तातोपि न, अर्थात् पितापि मे पक्षपोषको न स्यात् अभिसरणेन कुलमर्यादोलङ्घनात् । विनय-बन्धुवर्ग-परलोका अपि मम न भवेयुः । अभिसरणेन तत्प्रतीपा-
चरणात्, इति तदाशयः । ३ दत्तेति बोध्यम् ।

पाठा०—१ किमपराद्धम्. २ कुपितः. ३ दासीजनम्. ४ प्रतारण. ५ याहम्. ६ कथं मे न त्वं, न तातः.
७ अयि. ८ दक्षिणाम्. ९ अम्ब. १० किमर्थं नातु. ११ असि.

न्यानि च व्याक्रोशन्ती, कियद्वा स्मरामि, प्रहृष्टीतेवाविष्टेवोन्मत्तेव भूतोपहृतेव व्यलपम् । उपर्युपरि पतितं नयनजलधारानिकरच्छलेन विलीयमानेव, द्रवतामिव नीयमाना, जलाकारेण-
वात्मीक्रियमाणा, प्रलापाक्षरैरपि दशनमयूखशिखानुगततया साश्रुधारैरिव निष्पतद्भिः शिरो-
रुहैरप्यविरलविगलकुसुमतया मुक्तवाष्पजलबिन्दुभिरिवाभरणैरपि प्रसूतविमलमणिकिरणा-
श्रुतया प्रसदितैरिवोपेता, तज्जीवितायेवात्ममरणाय स्पृहयन्ती, मृतस्यापि सर्वात्मना हृदयं
प्रवेष्टुमिवेच्छन्ती, करतलेन कपोलयोराश्यानचन्दनश्वेतजटामूले च ललाटे निहितसरसवि-
सयोश्चांसयोर्मलयजरसलवलुलितकमलिनीपलाशावगुण्ठिते च हृदये स्पृशन्ती, 'पुण्डरीक,
निष्ठुरोऽसि । एवमप्यार्ता न गणयसि माम्' इत्युपालभमाना मुहुरेनमन्वनयम्, मुहुः पर्य-
चुम्बम्, मुहुर्मुहुः कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशम् । 'आः पापे, त्वयापि मत्प्रत्यागमनकालं यावद्-
स्यासवो न रक्षिताः' इति तामेकावलीमगर्हयम्, 'अयि भगवन्, प्रसीद । प्रत्युज्जीवयैनम्'

प्रकटय । इत्येतानि च ग्रन्थकर्त्रा प्रदर्शितान्यन्यानि चाप्रदर्शितानि च वचनानि व्याक्रोशन्ती पूरुर्वन्ती ।
कियदेति । कियन्मात्रं परिदेवं स्मरामि स्मरणविषयीकुर्वे । प्रहृष्टीतेव ग्रथिलेव, आविष्टेवाविशविषयी-
कृतेव, उन्मत्तेवोन्मत्तवायुव्यथितेव, भूतेन व्यन्तरेणोपहृतेव व्यलपं विलापमकरवम् । अथ नयनाश्रुधाराणां
सान्द्रातिशयं वर्णयितुं त्रिभिरुत्प्रेक्षते—**उपरीति** । उपर्युपरि पतिता या नयनजलधारा अश्रुश्रेण्यस्तासां
निकरच्छलेन समूहव्याजेन विलीयमानेव द्रुततामापद्यमानेव । द्रवतां द्रवगुणोपयुक्ततां नीयमानेव प्राप्यमाणेव ।
द्रवत्ववत्त्वात्तदेवाह—**जलाकारेणेति** । जलाकारेण जलस्वभावेनात्मीक्रियमाणेव । अथ च रोदनाश्रुमुखेन
श्लोकातिशयं व्यञ्जयितुमश्रुवर्णनं त्रिभिरुत्प्रेक्षाभिराह—**प्रेति** । दशना दन्तास्तेषां मयूखाः किरणास्तेषां शिखा
प्रान्तभागास्तत्रानुगततया प्राप्ततया प्रलापाक्षरैरपि परिदेवनवगैरपि साश्रुधारैर्निष्पतद्भिरिव खवद्भिरिव । अत्र
श्वेतत्वसाम्याद्दशनमयूखनेत्रजलयोरुपमानोपमेयभावः । **अविरलेति** । अविरलानि धनानि विगलन्ति क्षरन्ति
कुसुमानि पुष्पाणि येषु तेषां भावस्तत्ता तथा शिरोरुहैरपि कैशैरपि । **मुक्तेति** । मुक्ता वाष्पजलबिन्दवो
यैरेवविधैरिव । अत्रापि पुष्पनेत्रजलयोः श्वेतत्वसाम्यादुपमानोपमेयभावः । **प्रस्थिति** । प्रसूतानि जनितानि
विमलानि निर्मलानि मणिकिरणान्येवाश्रूणि येषु तेषां भावस्तत्ता तथा आभरणैरपि विभूषणैरपि प्रसदितैरिव
कृताश्रुपातैरिव । **उपेतेति** । तज्जिभिरन्विता । **तज्जीवितेति** । तस्य मुनिकुमारस्य जीवितं तद्वदिवात्ममरणाय
खनिधनाय स्पृहयन्ती वाञ्छां कुर्वन्ती । मृतस्यापि गतप्राणस्यापि सर्वात्मना सर्वप्रकारेण हृदयं प्रवेशं कर्तु-
मिच्छन्तीव । करतलेन पाणितलेन स्वेन मुनिकपोलयोर्गल्लापप्रदेशयोर्ललाटे च कीदृशे । आश्यानं शुष्कं चन्दनं
मलयजं तेन श्वेतं शुभ्रं जटामूलं सटापीठं यस्मिन् । अंसयोश्च स्कन्धयोश्च कीदृशयोः । **निहितेति** । निहितानि
स्थापितानि सरसानि रसो जलं तद्युक्तानि बिसानि तन्तुलानि ययोः । अथ हृदयं विशेषयन्नाह—**मलयेति** ।
मलयजस्य चन्दनस्य रसो द्रवस्तस्य लवो लेशस्तेन लुलितानि मिलितानि यानि कमलिनीपलाशानि पत्राणि तैरव-
गुण्ठिते व्यासे स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **पुण्डरीकेति** । हे पुण्डरीक, त्वं निष्ठुरः क्रूरोऽसि । एवमपि पूर्वोक्तप्रका-
रेणापि मामार्ता न गणयसि न गणनां करोषि । इत्युपालभमानोपालम्भं ददाना मुहुर्वारंवारमेनमन्वनयममुनीत-
वती । मुहुर्वारंवारं पर्यचुम्बं चुम्बितवती । मुहुर्वारंवारं कण्ठे गृहीत्वा व्याक्रोशमाक्रोशितवती । आः पापे त्वयापि
भवत्यापि मम प्रत्यागमनकालं मयीयागमनसमयं यावत् । अस्य पुण्डरीकस्यासवः प्राणा न रक्षिता न
त्राताः । इति तामेकावलीमगर्हयं गर्हितवती । **अयीति** । अयि कोमलामन्त्रणे । हे भगवन्, प्रसीद प्रसन्नो

टिप्पणं—1 तिसृभिरित्युचितम् । 2 अत्र नोपमा । अपि तु उत्प्रेक्षा, अत एव आमकमिदम् ।
3 विद्यार्थिभिस्तु किरणस्य पुंस्त्वमेव बोध्यम् । टीकाकारस्तु लोकबहिर्भूतः ।

पाठां—1 निपतित. २ दशनशिखा. ३ विगलित. ४ प्रसृत. ५ तज्जीवितायैव, तज्जीविताय च. ६ परास्पृशन्ती.
७ मुहुर्मुहुः. ८ मुहुर्मुहुः. ९ मुहुः.

इति मुहुः कपिञ्जलस्य पादयोरपतम्, मुहुश्च तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदम् । अद्यापि चिन्तयन्ती न जानामि तस्मिन्काले कुतस्तान्यचिन्तितान्यशिक्षितान्यनुपदिष्टान्यदृष्टपूर्वाणि मे हतपुण्यायाः कृपणानि चाटुसहस्राणि प्रादुरभवन्, कुतस्ते संलापाः, कुतस्तान्यतिकरणानि वैकुण्ठ्यरुदितानि । अन्य एव स प्रकारः । प्रलयोर्मय इवोदतिष्ठन्नन्तर्वाष्पवेगानाम्, जल-यन्त्राणीवामुच्यन्ताश्रुप्रवाहाणाम्, प्ररोहा इव निरगच्छन्प्रलापानाम्, शिखरशतानीवार्धन्त दुःखानाम्, प्रसूतय इवोदपाद्यन्त मूर्च्छानाम् ।

इत्येवमात्मवृत्तान्तं निवेदयन्त्या एव तस्याः समतिक्रान्तं कथमप्यतिक्रमवस्थान्तरमनुभवन्त्या इव चेतनां जहार मूर्च्छा । मूर्च्छावेगान्निष्पतन्ती च शिलातले तां ससंभ्रमं प्रसारितकरः परिजन इव जातपीडश्चन्द्रापीडो विधृतवान् । अश्रुजलाद्रेण च तदीयेनैवोत्तरीय-वल्कलप्रान्तेन शनैःशनैर्वीजयन्संज्ञां ग्राहितवान् । उपजातकारुण्यश्च बाष्पसलिलोत्पीडनेन प्रक्षाल्यमानकपोलो लब्धचेतनामवादीत्—‘भगवति, मया पापेन तवायं पुनरभिनवतां नीर्तः शोकः, येनेदृशीं दशामुपनीतासि । तदलमनया कथया । संह्रियतामियम् । अहमप्य-

भव । एनं पुण्डरीकं प्रत्युज्जीवय संजीवितं कुरु । इति मुहुर्वारंवारं कपिञ्जलस्य मुनेः पादयोश्चरणयोरपतं पतितवती । मुहुश्चेति । वारंवारं तरलिकां कण्ठे गृहीत्वा प्रारुदं रुदनमकार्षम् । तस्मिन्निति । तस्मिन्काले रोदनदशायां यान्यचिन्तितान्यतिकृतानि, अशिक्षितान्यपठितानि, अनुपदिष्टानि केनापि नोपदेशीकृतानि, अदृष्टपूर्वाण्यनवलोकितपूर्वाणि, हतपुण्यायाः मे मम कृपणानि बीनानि चाटुसहस्राणि प्रियप्रायवचनसहस्राणि कुतः प्रादुरभवन्कुतः प्रकटीभवुरित्यद्याप्येतद्दिनपर्यन्तं चिन्तयन्ती न जानामि न सम्यक्तयावकल-यामि । कुतस्ते पूर्वोक्ताः संलापाः । कुतस्तानि हृदिस्थान्यतिकरणान्यतिवीनानि विह्वलो विह्वलस्तस्य भावो वैकुण्ठ्यं तस्य रुदितानि कन्दितानि । अन्य एव भिन्न एव स प्रकारो भेदः । तान्युत्प्रेक्षते चतुर्भिः—प्रलयेति । अन्तर्वाष्पस्य मध्यनेत्राम्बुनो वेगानां रंहसां प्रलयोर्मय इव कल्पान्ततरंगा इवोदतिष्ठन्नृत्थिता बभूवुः । अश्रुप्रवाहाणां नेत्राम्बुधाराणां जलयन्त्राणीवामुच्यन्त मुक्ताः । नेत्रैरिति शेषः । प्रलापानां विलापानां प्ररोहा इवाङ्कुरा इव निरगच्छन्निर्गता बभूवुः । दुःखानां कुच्छ्राणां शिखरशतानीव शृङ्गशतानीवार्धन्तैर्धन्त । मूर्च्छा-नां मोहानां प्रसूतय इवानवरतसंतानानीवोदपाद्यन्तार्कियन्त ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणात्मवृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं निवेदयन्त्या एव कथयन्त्या एव तस्या महाश्वेतायाः । अति-क्रान्तिरिष्टहेतोस्तथा वेदना नास्तीत्यत आह—समतीति । कथमपि महता कष्टेन समतिक्रान्तं व्यतीतमतिक्रष्टं यस्मिन्नेवंभूतमवस्थान्तरं मुनिकुमारमृत्युलक्षणमनुभवन्त्या इवानुभवविषयीकुर्वन्त्या इव तस्या महाश्वेताया मूर्च्छा मोहश्चेतनां चैतन्यं जहाराहरत् । मूर्च्छावेगान्मोहरंहसः शिलातले निष्पतन्तीमधःसंयोगफलिकां क्रियां कुर्वन्ती तां महाश्वेतां ससंभ्रमं प्रसारितो विस्तारितः करो येनैवंभूतो जातपीडश्चन्द्रापीडः परिजन इव परिच्छद इव विधृतवान्प्रारितवान् । अश्रुजलाद्रेण नेत्रवारिक्रिजेन च तदीयेनैव महाश्वेतास्त्रीकृतेनैवेत्यर्थः । उत्तरीयं यद्वल्कलं तस्य प्रान्तेन शनैःशनैर्मन्दमन्दं वीजयन्तां कुर्वन्संज्ञां चेतनां ग्राहितवान् । आनीतवानित्यर्थः । उपेति । उपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं यस्य सः । बाष्पसलिलस्योत्पीडनं प्रवाहस्तेन प्रक्षाल्यमानौ कपोलौ यस्य स लब्धचेतनां प्राप्तचैतन्यामवादीदवोचत् । हे भगवति महाश्वेते, मया पापेन पापात्मना तवायं शोकः पुनर्द्वितीयवारमभिनवतां प्रत्यवतां नीतः प्रापितः येन कारणेनेदृशीं दशामवस्थामुपनीतासि प्रापितासि । तदिति । तस्मादेतोरनया कथयालं कृतम् । इयं कथा संह्रियतां संक्षिप्यताम् । हि यस्मादतिक्रान्तान्यपि व्यतीतान्यपि संकीर्त्यमानानि

टिप्प०—१ उदपद्यन्त, इत्येव पाठः । मूर्च्छानां प्रसूतयः संताना इवोदपद्यन्त अजायन्तेति तदर्थः ।

पाठा०—१ मुहुर्मुहुः, २ आवेदयन्त्यः, ३ एव च तस्याः, ४ ससंभ्रमप्रसारितः, ५ उत्पीडितः, ६ कपोलशुगलः, कपोलशुगलम्, ७ पुनरपि नवताम्, ८ उपनीतः.

समर्थः श्रोतुम् । अतिक्रान्तान्यपि हि संकीर्त्यमानानि प्रियजनविश्वासवचनान्यनुभवसमां वेदनामुपजनयन्ति सुहृज्जनस्य दुःखानि । तन्नाहंसि कथंकथमपि विधृतानिमानसुलभानसू-
न्पुनः शोकानल इन्धनतामुपनेतुम्' इत्येवमुक्ता दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य बाष्पायमाणलोचना
सनिर्वेदमवादीत्—'राजपुत्र, या तदा तस्यामतिदारुणायां हतनिशायामेभिरतिनृशंसैरसुभिर्न
परित्यक्ता ते मामिदानीं परित्यजन्तीति दूरापेतम् । नूनमपुण्योपहतायाः पापाया मम भग-
वानन्तकोऽपि परिहरति दर्शनम् । कुतश्च मे कठिनहृदयायाः शोकः । सर्वमिदमलीकमस्य
शठहृदयस्य । सर्वथाहमनेन त्यक्तत्रपेण निरपत्रपाणामग्रेसरीकृता । यया चाविष्कृतमदनया
वज्रमच्येवेदमनुभूतम्, का वा गणना कथनं प्रति । किं वा परमतः कष्टतरमाख्येयमन्य-
द्भविष्यति यत्र शक्यते श्रोतुमाख्यातुं वा । केवलमस्य वज्रपातस्थानन्तरमाश्चर्यं यदभूत्तदा-
वेदयामि । आत्मनश्च प्राणधारणकारणलव इवाव्यक्तो यः समुत्पन्नः, तं च कथयामि ।

वाच्यमानानि प्रियजनस्येष्टलोकस्य विश्वासवचनानि विश्रम्भभाषितान्यहमपि श्रोतुमसमर्थोऽक्षमः । तत्र हेतु-
माह—**अनुभवेति** । सुहृज्जनस्य मित्रलोकस्य दुःखान्यनुभवसमां विपाकतुल्यां वेदनां व्यथामुपजनयन्ति
निष्पादयन्ति । तदिति हेत्वर्थे । कथंकथमपि महता कष्टेन विधृतानिमानसुलभान्दुःप्रापानसूत्राणान्पुनः
शोकानले शुग्मवाविन्धनतामिधमतामुपनेतुं प्रापयितुं त्वं नाहंसि न योग्या भवसि । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्ता
दीर्घमायत्तमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं सुक्त्वा बाष्पायमाणे लोचने नेत्रे यस्याः सैवंविधा निर्वेदः स्वावमानं
तत्सहितं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । किं तदित्याह—**हे राजेति** । हे राजपुत्र हे नृपसूनो, याहं तदा
तस्मिन्काले तस्यामतिदारुणायांमतिभीषणायां हतनिशायामशुभ्रजन्यामेभिरतिनृशंसैरतिक्लेशैरसुभिः प्राणैर्न
परित्यक्ता नोज्झिता तेऽस्य इदानीं सांप्रतं मां परित्यजन्ति मुञ्चन्तीति दूरापेतं दूरे स्थितम् । नूनं निश्चितमु-
प्योपहताया अंधर्मोपहतायाः पापायाः पापिष्ठया मम दर्शनं निरीक्षणं भगवानन्तकोऽपि यमोऽपि परिहरति परि-
त्यजति । **कुतश्चेति** । मे मम कठिनहृदयायाः शोकः शुक् कुतः स्यात् । अस्य शठहृदयस्य सर्वं पूर्वोक्तमिदम-
लीकं मिथ्या । **सर्वथेति** । सर्वप्रकारेणाहमनेन हृदयेन त्यक्तत्रपेणोज्झितलज्जारुणेन निरपत्रपाणां निर्लेजा-
नामग्रेसरी पुरोगामिनी कृता विहिता । **यया चेति** । यया मयाविष्कृतमदनया प्रकटितकंदर्पया वज्रमच्येव शत-
कोटिमच्येवेदं पूर्वोक्तमनुभूतमनुभवविषयीकृतम् । का गणना कथनं प्रति, चेदनुभूतं वर्तते तर्हि कथने किं काठि-
न्यमिति भावः । वेति पक्षान्तरे । अतः परमस्मादन्यत्कष्टतरमतिकृच्छ्रमाख्येयं कथनीयम् । अन्यत्किं भविष्यति
यच्छ्रोतुमाकर्णयितुमाख्यातुं कथयितुं वा न शक्यते न पार्यते । **केवलेति** । केवलमसहायमेकमस्य वज्र-
पातसदृशदुःखस्थानन्तरं पश्चात् यत् आश्चर्यं चित्रमभूत्तदावेदयामि कथयामि । **आत्मनश्चेति** । आत्मनः
स्वस्य च प्राणधारणं तत्र कारणलव इव हेतुलेशसदृशमव्यक्तोऽस्फुटो यः समुत्पन्नः प्रादुर्भूतस्तं च कथ-

टिप्प०—1 एवंविधो दूरादाकर्षो ग्रन्थसरणिविरुद्धः । पाठश्चायं टीकाकारमहोदयसंमतः । वस्तुतस्तु
'प्रियजनविश्वासवचनानि' इति वाक्ये नास्त्येव । तदभावे—'अतिक्रान्तान्यपि दुःखानि संकीर्त्यमानानि
(सन्ति) सुहृज्जनस्य अनुभवसमां वेदनां जनयन्ति' इत्यन्वयः । 2 'सरणशोकानलेन्धनताम्' इति समस्त-
मेव मनोरमम्, विरूपसन्धिकमश्रव्यमिदम् । 3 धिक्, अतिविरूपोऽयं पाठः । 'अधिगतमदनवेदनया'
इत्येव पाठः । अधिगता साक्षादनुभूता मदनवेदना यया तादृश्या, इति तदर्थः । मदनवाचिककरणे त्वनौचित्यम् ।

पाठा०—1 अनुभवसमयवेदनाम् ; अनुभवसमवेदनाम्, २ पुनःपुनः सरणशोकानलेन्धनताम्, ३ या तस्याम्,
४ परित्यक्तासि तदिदानीं परित्यजन्ति दूरापेतम् ; परित्यक्ता सेदानीं परित्यजत इति दूरापेतमेतत्, ५ दुरात्मनः शठ-
हृदयस्य, ६ आविष्कृतमदनवेदनया ; अधिगतमदनवेदनया, ७ तस्याः, ८ का दुःखगणना, कथं प्रीतिः,

यथा दुराशामृगतृष्णिकया गृहीताहमिदमुपरतकल्पं परकीयमिव भारभूतमप्रयोजनमकृतञ्च
च हृतशरीरं वहामि, तदलं श्रूयताम् ।

ततश्च तथाभूते तस्मिन्त्रैवस्थान्तरे मरणैकनिश्चयात्तत्तद्बहु विलप्य तरलिकामब्रवम्—
'अयि उत्तिष्ठ निष्ठुरहृदये, कियैद्रोदिषि । काष्ठान्याहृत्य विरचय चिताम् । अनुसरामि
जीवितेश्वरम्' इति ।

अत्रान्तरे झटिति चन्द्रमण्डलनिर्गतो गगनादवतीर्य केयूरकोटिलभ्रममृतफेनपिण्डपाण्डुरं
पवनतरलमंशुकोत्तरीयमाकर्षन्, उभयकर्णान्दोलितकुण्डलमणिप्रभानुरक्तगण्डस्थलः, स्थूल-
मुक्ताफलतया तारागणमिव प्रथितमतितारं हारमुरसा दधानः, धवलदुगूलपल्लवर्कल्पितोष्णीष-
ग्रन्थिः, अलिकुलनीलकुटिलकुन्तलनिकरविकटमौलिः, उत्फुल्लकुमुदकर्णपूरः, कामिनीकुच-
कुङ्कुमपत्रलतालाञ्छितांसदेशः, कुमुदधवलदेहः, महाप्रमाणः पुरुषो महापुरुषलक्षणोपेतः,

यामि ब्रवीमि । ययेति । यथा दुराशैव मृगतृष्णिका मरुमरीचिका तथा गृहीता स्वीकृताहं महाश्वेता इदमुपरत-
कल्पमवस्तुप्रायम् । अवस्तुत्वादेव न स्वसत्ताकमिलाह—परेति । परकीयमिवान्वदीयमिवात एव भारभूतम-
प्रयोजनं निरर्थकं न कृतं जानातीत्यकृतञ्च हृतशरीरं दुःशरीरं वहामि धारयामि । तत्पूर्वोक्तमलं कृतमेतद्व्यतिरिक्तं
श्रूयतामाकर्ष्यताम् ।

ततश्चेति । तदनन्तरं तथाभूते तादृशे तस्मिन्पूर्वप्रतिपादितेऽवस्थान्तरे दशान्तरे मरणस्य निमीलनस्यैक-
निश्चयादद्वितीयनिर्णयात्तत्पूर्वोक्तं बहु प्रचुरं विलप्य विलप्य बहुविलापान्कृत्वा तरलिकामित्यब्रवमकथयम् ।
इतिशब्दधोत्यमाह—अयीति । अयि कोमलामन्त्रणे । निष्ठुरहृदये कठिनचित्ते, उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । कियैद्रोदिषि
कियदपरिमितं रोदनं लोकप्रसिद्धं करोषि प्रणयसि । काष्ठान्येधांस्याहृत्यानीय चितां चित्यां विरचय निष्पादय ।
जीवितेश्वरं प्राणनाथमनुसराम्यनुगच्छामि ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये झटिति शीघ्रं चन्द्रमण्डलाच्छशिबिम्बाद्विनिर्गतो निःसृतो गगनादाकाशादवतीर्यो-
त्तीर्य केयूरकोटिलभ्रं किरीटाश्रिविलभ्रममृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो डिण्डीरचयस्तद्रत्नाण्डुरं श्वेतम् । पवनेन
वायुना तरलं कम्पमानमुत्तरीयं च तदंशुकं चांशुकोत्तरीयम् । राजदन्तादिषु पाठात्पूर्वप्रयोगः । आकर्षणाकर्षणं
कुर्वन् । इतो द्विजमण्डलविनिर्गतनरविशेषणानि । उभयेति । उभौ च तौ कर्णौ चेति कर्मधारयः । वृत्ति-
विशेष उभयशब्दस्योभयदेशः । तयोरान्दोलिते वेलिते कुण्डले कर्णभूषणे तयोर्मणिप्रभा रत्नकान्तिस्तयानुरक्तं
गण्डस्थलं यस्य सः । स्थूलेति । स्थूलानि मुक्ताफलानि यत्र तस्य भावस्तत्ता तथा । श्वेतत्ववर्तुलत्वसाम्या-
दाह—तारेति । प्रथितं गुम्फितं तारागणमिव नक्षत्रचन्द्रमिवातितारमतिमनोहरं हारं मुक्तामालम्बमुरसा
वक्षःस्थलेन दधानो विभ्राणः । धवलेति । धवलं श्वेतं यदुगूलं दुगूलं तस्य पल्लवेन प्रान्तदेशेन कल्पितो
विहित उष्णीषग्रन्थिर्मूर्धवेष्टनग्रन्थिर्येन सः । अलीति । अलिकुलवद्भ्रमरसमूहवच्चीलाः श्यामाः कुटिला
वकाः कुन्तलाः केशास्तेषां निकरः समूहस्तेन विकटो विपुलो मौलिर्यस्य सः । उत्फुलेति । उत्फुल्लं विकसितं
यत्कुमुदं कैरवं तस्य कर्णपूरं कर्णाभरणं यस्य सः । कामिनीति । कामिन्या योषितः कुचयोः स्तनयोः
कुङ्कुमपत्रलता केसरपत्रभञ्जिस्तया लाञ्छिताश्चिह्नितोऽसंदेशः स्कन्धप्रदेशो यस्य सः । कुमुदेति । कुमुदव-
च्छेत्तकमलवद्भवलः शुभ्रो देहः शरीरं यस्य सः । महाप्रमाणोऽतिदीर्घ एवमिधः पुरुषो नरः । महेति ।

टिप्पण—१ मृतप्रायम् । २ गाढालिङ्गनपूर्वकं पार्श्वशयनावस्थायामसंसे कुङ्कुमसंक्रान्तिरित्याशयः ।

पाठा—१ हृतशरीरकम्. २ अवस्थान्ते. ३ निश्चया. ४ तत्. ५ रोदिमि. ६ अवतीर्य च. ७ अतितारहारम्.
८ कम्पित. ९ निमित्त.

दिव्याकृतिः, स्वच्छवारिधवलैर्न देहप्रभावितानेन क्षालयन्निव दिगन्तराणि, आमोदिना च शरीरतः क्षरता शिशिरेण शीतज्वरमिव जनयतामृतशीकरवर्षेण तुषारपटलेनेवानुलिम्पन्, गोशीर्षचन्दनरसच्छटाभिरिवासिञ्चन्, ऐरावतकरपीवराभ्यां बाहुभ्यां मृणालधवलाङ्गुलिभ्यां शीतलस्पर्शाभ्यां तमुपरतमुत्क्षिपन्, दुन्दुभिगम्भीरेण खरेण 'वत्से महाश्वेते, न त्याज्यास्त्वया प्राणाः । पुनरपि तवानेन सह भविष्यति समागमः' इत्येवं पितेवाभिधाय सहैवानेन गगनतलमुदपतत् । अहं तु तेन व्यतिकरेण सभया सविस्मया सकौतुका चोन्मुखी किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छम् । असौ तु ससंभ्रममदत्त्वैवोत्तरमुदतिष्ठत् । 'दुरात्मन्, क मे वयस्यमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधायोन्मुखः संजातकोपो बध्नन्सावेगमुत्तरीयबल्केन परिकरम्, उत्पत्योत्पतन्तं तमेवानुसरन्नन्तरिक्षमुदगात् । पश्यन्त्या एव च मे सर्व एव ते तारागणमध्यमविशन् ।

मम तु तेन द्वितीयेनेव प्रियतममरणेन कपिञ्जलगमनेन द्विगुणीकृतशोकायाः सुतरामदी-

महापुरुषा उत्तमपुमांसस्तेषां लक्षणैः सामुद्रिकशास्त्रोक्तैर्ध्वजादिभिश्चैव स्पेतः सहितः । दिव्येति । दिव्या मनोहराकृतिराकारो यस्य सः । स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यद्वारि जलं तद्वद्वलेन शुभ्रेण । देहेति । देहप्रभायाः शरीरद्युतेर्वितानेन समूहेन दिगन्तराणि दिग्विवराणि क्षालयन्निव निर्मलानि कुर्वन्निव । आमोदीति । आमोदिना परिमलवता तस्य देवस्यामृतमयत्वात् शरीरतो देहतः क्षरता प्रस्रवता । शिशिरेति । शिशिरेण शीतलेन शीतज्वरमिव जनयतोत्पादयता एवंविधेनामृतशीकरवर्षेण पीयूषशीकरवृष्ट्या तुषारपटलेनेव हिमसमूहेनेवानुलिम्पन्विलेपयन् । दिगन्तराणीति शेषः । गोशीर्षेति । गोशीर्षाभिधानं यच्चन्दनं तस्य रसो ब्रह्मस्तस्य छटाभिरिवासिञ्चसासैकं कुर्वन् । ऐरावतेति । ऐरावतो हस्तिमल्लस्तस्य करः शुण्डादण्डस्तद्वत्पीवराभ्यां पुष्पाभ्यां बाहुभ्यां भुजाभ्याम् । मृणालेति । मृणालं विसं तद्वद्वलाः श्वेता अङ्गुल्यः करशाखा ययोः । शीतलेति । शीतलः शिशिरः स्पर्शो ययोस्ताभ्यां बाहुभ्यां तमुपरतं मृतमुत्क्षिपन्नुत्पादयन् । इत्येवं प्रकारेण पितेव जनक इवाभिधायेत्युक्तवानेन मृतकेन सहैव गगनतलमाकाशतलमुदपतदुत्पपात । इतिद्योत्यमाह—दुन्दुभीति । दुन्दुभिः पटहस्तद्वद्गम्भीरेण खरेण शब्देन । हे वत्से महाश्वेते, त्वया प्राणा असवो न त्याज्या न हेयाः । अनेन पुण्डरीकेण सह पुनरपि तव समागमो भविष्यति । अहं त्विति । अहं तु तेन व्यतिकरेण तेन वृत्तान्तेन सभया सातङ्का, सविस्मया साश्चर्या, सकौतुका सकुतूहला चोन्मुख्यूर्ध्ववदना किमिदमिति कपिञ्जलमपृच्छमप्राक्षम् । असौ कपिञ्जलोऽदत्त्वैवानुक्तवैवोत्तरं प्रतिवचः ससंभ्रमं सत्वरम् । 'संभ्रमस्त्वरितो भये' इति कोशः । उदतिष्ठदुत्थितो बभूव । हे दुरात्मन्, मे मम वयसं मित्रमपहृत्यापहरणं कृत्वा क गच्छसीत्यभिधायोक्तवान्मुख ऊर्ध्ववदनः संजातकोपः समुत्पन्नरोषः सावेगमुत्तरीयबल्केन परिकरं कटिभारं बध्नन्बन्धनं कुर्वन् । उत्पत्योत्पतन्तं कृत्वा तमेवोत्पतन्तं शशिमण्डलविनिर्गतपुरुषमेवानुसरन्ननुगच्छन्नन्तरिक्षमाकाशमुदगादूर्ध्वमगात् । मे मम पश्यन्त्या विलोकयन्त्या एव च सर्व एव तारागणमध्यं नक्षत्रवृन्दमध्यमविशन्प्रवेशं चक्रुः ।

मम स्थिति । तेन कपिञ्जलगमनेन द्वितीयेन द्वितीयप्रियतममरणेनेव द्विगुणीकृतः शोको यस्या एवंविधाया मम सुतरामत्यर्थं हृदयमशीर्यत विधीर्ण बभूव । किं कर्तव्यतामूढाहं महाश्वेता तरलिकामव्रवम् । किं

टिप्प०—१ गोशीर्षाकारे मलयपर्वतैकदेशे जातश्चन्दनोपि तन्नाम्ना व्यपदिश्यते । अतितमां सुरभिः शीतलश्चायम् ।

पाठा०—१ शीकरनिकर. २ गोशीर्षक. ३ अतिशीतल. ४ उत्क्षिप्य. ५ दुन्दुभिनाद. ६ परित्याज्याः. ७ इत्येवमाहुतः पितेव. ८ दुरात्मन्नन्तक. ९ सवेगम्. १० उपेत्य.

येत हृदयम् । किंकर्तव्यतामूढा च तरलिकामत्रवम्—‘अयि, न जानासि । कथय किमेतत्’ इति । सा तु तदवलोक्य स्त्रीस्वभावकातरा तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना भयेनाभिभूता वेपमानाङ्गयष्टिर्मम मरणशङ्कया च वराकी विषण्णहृदया सकरुणमवादीत्—‘भर्तृदारिके, न जानामि पापकारिणी । किंतु महदिदमाश्चर्यम् । अमानुषाकृतिरेष पुरुषः । समाश्वासिता चानेन गच्छता सानुकम्पं पित्रेव भर्तृदारिका । प्रायेण चैवंविधा दिव्याः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्यो भवन्त्याकृतयः, किमुत साक्षात् । न चारुपमपि विचारयन्ती कारणमस्य मिथ्याभिधाने पश्यामि । अतो युक्तं विचार्यात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागव्यवसायान्निवर्तयितुम् । अतिमहत्खल्विदमैवासासस्थानमस्यामवस्थायाम् । अपि च तमनुसरन्नात एव कपिञ्जलः । तस्माच्च ‘कुतोऽयम्, को वायम्, किमर्थं वीनेनायमपगतासुरुत्क्षिप्य नीतः, क वा नीतः, कस्माच्चासंभावनीयेनामुना पुनः समागमाशाप्रदानेन भर्तृदारिका समाश्वासिता’ इति सर्वमुपलभ्य जीवितं वा मरणं वा समाचरिष्यसि । अदुर्लभं हि मरणमध्यासितम् । पश्चादप्येतद्भविष्यति । न च जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा स्थास्यति, तेन तत्प्रत्यागमनकालावधयोऽपि

तदित्याह—अतीति । अयि कोमलामन्त्रणे । न जानासि नावबुध्यसे । एतत्पूर्वोक्तं किमिति कथय निवेदय । ममेति शेषः । सा त्विति । सा तरलिका तत् पूर्वोक्तमवलोक्य निरीक्ष्य स्त्रीस्वभावेन कातरा भीरुस्तस्मिन्क्षणे शोकाभिभाविना शुद्धाशिना शोकमभिभवतीत्येवंशीलेनेति भयविशेषणं वा । भयेन भीत्याभिभूता पराभूता वेपमाना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः सैवंविधा मम मरणशङ्कया च विषण्णहृदया खेदखिन्नचित्ता वराकी दीना सकरुणं सद्यस्मितवादीदवोचत् । इतिशब्दाभिधेयमाह—भर्त्रिति । हे भर्तृदारिके, अहं पापकारिणी न जानामि । अपि तु जानामि । किं त्विदं महदाश्चर्यं महत्कौतुकम् । एष पुरुषोऽमानुषाकृतिर्दिव्याकृतिः । अनेन पुरुषेण गच्छता व्रजता पित्रेव जनकेनेव सानुकम्पं सद्यं भर्तृदारिका राजदुहिता समाश्वासिता खस्थीकृता । प्रायेण बाहुल्येनैवंविधा दिव्या आकृतयः स्वप्नेऽप्यविसंवादिन्योऽव्यभिचारिण्यो भवन्ति । साक्षात्प्रत्यक्षेण किमुत भण्यते । अस्य पुरुषस्य मिथ्याभिधानेऽसत्यभाषणे विचारयन्ती विमर्शं कुर्वन्त्यल्पमपि स्तोकमपि कारणं निदानमहं न च पश्यामि नावलोकयामि । अतो हेतोर्विचार्य विष्टयात्मानमस्मात्प्राणपरित्यागलक्षणो यो व्यवसायो व्यापारस्तस्मान्निवर्तयितुं युक्तं न्याय्यम् । अतीति । खलु निश्चयेन । अतिमहदिदं पूर्वोक्तमाश्वासस्थानमाश्वासनस्थलमस्यामवस्थायाम् । अपि च तं पुण्डरीकमनुसरन्ननुगच्छन्नात एव कपिञ्जलः । तस्माच्चेति । तस्माद्देतोः कुतः स्थानादयं समागतः, को वायम्, किमर्थमनेन पुंसायमपगतासुर्गतप्राण उत्क्षिप्योत्पाव्य नीतः, क वा कस्मिन्स्थाने वा नीतः प्रापितः, कस्माच्चासंभावनीयेनाचिन्तनीयेन समागमस्याशा तस्याः प्रदानेन पुनरमुना पुरुषेण भर्तृदारिका समाश्वासिता । इति समुपलभ्य प्राप्य जीवितं मरणं वा समाचरिष्यसि विधास्यसि । हीति निश्चये । अर्थासितं चिन्तितं मरणमदुर्लभं सुलभम् । स्वायत्तत्वादिति भावः । पश्चादपि वृत्तान्तोपलब्ध्यनन्तरमप्येतन्मरणं भविष्यति । न चेति । जीवन्कपिञ्जलो भर्तृदारिकामदृष्ट्वा न वीक्ष्य न च स्थास्यति, तेन कारणेन तस्य कपिञ्जलस्य यावत्प्रत्यागमनकालस्यावधयो मर्यादास्तावदमी प्राणां त्रि-

टिप्पण—१ ‘अयि जानासि’ इत्येव पाठः । नकारपाठे योजनाङ्केशः प्रकृताऽपरिपोषश्च । ‘अयि जानासि’ अत्र तु काकुः । अर्थात् जानासि किमित्याशयः । २ अहो प्रमादः ! नात्र काकुः । अहं न जानामीति निषेध एव विवक्षितः । ३ अध्यवसितमित्येव मनोरमम् । अध्यवसितं कर्तुमभिप्रेतमिति तदर्थः । ४ मौख्यमिदम् । प्रत्यागमनकालः अवधिर्येषां ते इति व्याख्योचिता ।

पाठा०—१ न जानासि किमेतत्, २ दिव्या भारत्यः, ३ साक्षात्कृताः, ४ युक्तमिवात्मानम्, ५ आश्वासनस्थानम्, ६ तस्मात्, ७ च, ८ सर्वमिदमुपलभ्य, ९ न दुर्लभम्, १० अध्यवसितम्.

तावद्विद्यन्ताममी प्राणाः' इत्यभिधाना पादयोर्मे न्यपतत् । अहं तु सकललोकदुर्लभतया जीवितवृष्णायाः, क्षुद्रतया च स्त्रीस्वभावस्य, तथा च तद्वचनोपनीतया दुराशामृगतृष्णिकया, कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनकाङ्क्षया च, तस्मिन्काले तदेव युक्तं मन्यमाना नोत्सृष्टवती जीवितम् । आशया हि किमिव न क्रियते । तां च पापकारिणी कालरात्रिप्रतिमां वर्षसहस्रायमाणां यातनामयीमिव दुःखमयीमिव नरकमयीमिवाभिमयीमिवोत्सन्ननिद्रा तथैव क्षितितले विचेष्टमाना रेणुकणधूसरैरश्रुजलार्द्रकपोलसंदानितैर्विमुक्तव्याकुलैः शिरोरुहैरुपरुद्धमुखी निर्दयाक्रन्दजर्जरस्वरक्षयक्षामेण कण्ठेन तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिकाद्वितीया क्षपां क्षपितवती ।

प्रत्युषसि तूत्थाय तस्मिन्नेव सरसि स्नात्वा कृतनिश्चया, तत्प्रीत्या तमेव कमण्डलुमादाय, तान्येव च वल्कलानि तामेवाक्षमालां गृहीत्वा, बुद्ध्या निःसारतां संसारस्य, ज्ञात्वा च मन्दपुण्यतामात्मनः, निरूप्य चाप्रतीकारदारुणतां व्यसनोपनिपातानाम्, आकलय्य दुर्निवारतां

यन्तां धार्यन्ताम् । तत्प्रत्यागमनकाल एवावधियेषामिति प्राणविशेषणं वा । इत्यभिधानेतिब्रुवाणा मे मम पादयोश्चरणयोर्न्यपतत्पात । अहं त्विति । तस्मिन्काले तदेव तरलिकोक्तमेव युक्तं न्याय्यं मन्यमाना ज्ञायमाना जीवितं प्राणितं नोत्सृष्टवती न त्यक्तवती । तत्र हेतुचतुष्टयं प्रदर्शयन्नाह—सकलेति । जीवितवृष्णायाः प्राणधारणगर्भायाः सकललोकैः समग्रजनैर्दुर्लभतया दुरतिक्रम्यतया । स्त्रीस्वभावस्य प्रमदानिसर्गस्य क्षुद्रतया दुच्छतया च । तथा चेति । तथा पूर्वोक्त्या तस्य महापुरुषस्य वचनेनोपनीतया प्राप्तया दुराशा दुष्टा स्पृहा सैव मृगतृष्णिका मरीचिका तथा । तथा कपिञ्जलस्य प्रत्यागमनं पश्चादागमनं तस्य काङ्क्षा वाञ्छा तथा । आशया बलीयस्त्वं प्रदर्शयन्नाह—आशया हीति । हि निश्चितम् । आशया स्पृहया किमिव न क्रियते किं न विधीयते । ततश्च तस्मिन्नेव सरस्तीरे तरलिका द्वितीया यस्या एवंविधा पापकारिण्यहं तां क्षपां रजनीं क्षपितवती क्षयं नीतवती । इतो रात्रेर्विशेषणानि—प्रतिकूलकारित्वात्कालरात्रिस्तत्प्रतिमां तत्सदृशीम् । दुःखस्य दुःसहत्वाद्वर्षाणां सहस्रं तद्वदाचरमाणामित्यर्थः । यातनेति । यातना तीव्रवेदना तन्मयीमिव अत्यन्तदुःखजनकत्वात् । दुःखेति । दुःखं कृच्छ्रं तन्मयीमिव । खजनविरहेण शरीरदुःखस्यैवानुभूयमानत्वात् । नरकेति । नरकं दुर्गतिस्तन्मयीमिव । निन्दितात्यन्तदुःखोत्पादकत्वात् । अग्नीति । अग्निर्वह्निस्तन्मयीमिव । तीव्रदीर्घज्वराकान्तत्वात् । पुनः कीदृशी । उत्सन्नेति । उत्सन्ना मूलत उच्छिन्ना निद्रा प्रमीला यस्याः सा । तथैवेति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव क्षितितले पृथ्वीतले विचेष्टमाना विलुठमाना । रेण्विति । रेणुतां रजसां कणास्तैर्धूसरैरृषत्पाण्डुरैरश्रुजलैर्नैत्रवारिभिराद्रौ स्निग्धौ कपोलौ तत्र संदानितैः संयतैः विरहवशात् । विमुक्तत्वेनानियन्त्रितत्वेन व्याकुलैर्विसंस्थुलैः शिरोरुहैः केसैरुपरुद्धमाच्छादितं मुखमास्थं यस्याः सा । निर्दयमिति । निर्दयं निःकरुणं य आक्रन्दः पूतारस्तेन जर्जरः शिथिलो यः खरो ध्वनिस्तस्य क्षयो विनाशस्तेन क्षामेण कुशेनैवविधेन कण्ठेन करणभूतेन निर्दयाक्रन्देनैव क्षपां क्षपितवतीति भावः ।

प्रत्युषसीति । प्रत्युषसि प्रभात उत्थाय तस्मिन्नेव सरसि कासारे स्नात्वा लवं विधाय कृतो विहितो निश्चयो यया सा । तत्प्रीत्या तस्मिन्नेव तमेव कमण्डलुं तत्करकुण्डिकामादाय गृहीत्वा तान्येव तद्देहलभान्येव वल्कलानि चोचानि, तामेव तवीयामेवाक्षमालां जपमालां गृहीत्वा । संसारस्य संसृतेर्निःसारतामसारतां बुद्ध्यावगम्य । आत्मनः स्वस्य मन्दपुण्यतां ज्ञात्वा च । व्यसनोपनिपातानां कष्टोपनिपातानामप्रतीकारं च तद्दारुणं चाप्रतीकारदारुणं तस्य भावस्तत्ता तां निरूप्य च कथयित्वा । शोकस्य शुचो दुर्निवारतामाकलय्याकलनां कृत्वा । दैवस्य

टिप्पण—१ अस्फुटप्रलाप इव । अश्रुजलार्द्रयोः कपोलयोः संदानितैः संलघ्नैरित्यर्थः । २ नास्ति प्रतीकारः प्रतिविधानं येषां ते च दारुणाश्चेति सरलोऽर्थः । ३ दृष्ट्वा, निर्णीय वा, इत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ पादयोरपतत्. २ स्त्रीस्वभावतायाः. ३ दुराशया. ४ पापकारिणीम्. ५ उत्पन्ननिशाम्. ६ विमुक्तैरव्याकुलैः. ७ मुखा. ८ क्षपितवती ९ असिन्. १० उपतापानाम्.

शोकस्य, दृष्ट्वा च निष्ठुरतां दैवस्य, चिन्तयित्वा चातिबहुलदुःखतां स्नेहस्य, भावयित्वा चानित्यतां सर्वभावानाम्, अवधार्य चाकाण्डभङ्गुरतां सर्वसुखानाम्, अविगणय्य तातमम्बां च, परित्यज्य सह परिजनेन सकलबन्धुवर्गम्, निवर्त्य विषयसुखेभ्यो मनः, संयम्येन्द्रियाणि गृहीतब्रह्मचर्या देवं त्रैलोक्यनाथमनाथशरणमिमं शरणार्थिनी स्थाणुमौश्रिता ।

अपरेद्युश्च कुतोऽपि समुपलब्धवृत्तान्तस्तातः सहाम्बया सह बन्धुवर्गेणागत्य सुचिरं कृता-
क्रन्दस्तैस्तेरुपायैः, अभ्यर्थनाभिश्च बह्वीभिः, उपदेशैश्चानेकप्रकारैः, सान्त्वनैश्च नानाविधैः, गृहा-
गमनाथ मे महान्तं यत्नमकरोत् । यदा च नेयमस्माद्व्यवसायात्कथंचिदपि शक्यते व्यावर्त-
यितुमिति निश्चयमधिगतवान् तदा निराशोऽपि दुस्त्यजतया दुहितुस्नेहस्य पुनःपुनर्मया विसृ-
ज्यमानोऽपि बहून्दिवसान्स्थित्वा सशोक एवान्तर्दह्यमानहृदयो गृहानयासीत् । गते च ताते
ततःप्रभृति तस्य जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण कृतज्ञतां दर्शयन्ती, तदनुरागकृशमिदमपुण्यबहुलमस्त-
मितलज्जममङ्गलभूतमनेकक्लेशायाससहस्रनिवासं दग्धशरीरकं बहुविधैर्नियमशतैः शोषयन्ती

भानयस्य निष्ठुरतां कर्कशतां दृष्ट्वा विलोक्य । स्नेहस्य प्रेम्णोऽतिबहुलमतिदृढं दुःखं यस्मिंस्तस्य भावस्तता तां
चिन्तयित्वा विचार्य । सर्वभावानां समप्रपदार्थानामनित्यतां विनाशितां भावयित्वा भावनाविषयीकृत्य च । सर्व-
सुखानां समप्रसौख्यानामकाण्डेऽनवसरे भङ्गुरतां भङ्गशीलतामवधार्य निश्चित्य । तातं पितरमविगणय्यानाहस्य ।
परिजनेन परिवारेण सह सकलं समग्रं बन्धुवर्गं खजनलोकं परित्यज्य दूरीकृत्य । विषयसुखेभ्य इन्द्रियसातेभ्यो
मनश्चित्तं निवर्त्य पराङ्मुखीकृत्य । इन्द्रियाणि करणानि संयम्य नियम्य । गृहीतं स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं यथा सा देवं
त्रैलोक्यनाथमिममनाथानां शरणं स्थाणुमीश्वरं शरणार्थिनी त्राणामिलाषिण्यमाश्रिताश्रयणं कृतवती ।

अपरेद्युरिति । अपरेद्युरन्येद्युः कुतोऽपि कस्मादपि समुपलब्धः प्राप्तो वृत्तान्त उदन्तो येनैवंभूतस्तातः
पिताम्बया मात्रा च सह तथा बन्धुवर्गेण सहागल्यैव सुचिरं चिरकालं यावत्कृतो विहित आक्रन्दो येन स तैस्ते-
रुपायैः प्रपन्नैः, ताभिर्बह्वीभिर्भ्यर्थनाभिः प्रार्थनाभिः, अनेकैरुपदेशैर्हितवाक्यैः, नानाविधैः सान्त्वनैः सामभिः,
एभिः कृत्वा मे मम गृहगमनाय महान्तं यत्नमुद्योगमकरोदस्रजत् । यदा चेति । यदा यस्मिन्काल इयं
महाश्वेतास्माद्व्यवसायाद्यापुतेः कथंचिदपि कष्टेनापि व्यावर्तयितुं निवर्तयितुं न शक्यते न पार्यत इति निश्चयं
निर्णयमधिगतवाञ्छातवान् । तदेति । तस्मिन्काले निराशोऽपि निर्गतसमीहितोऽपि गृहं न गत इति । अत्र हेतु-
माह—दुहितृति । दुहिता पुत्री तस्याः स्नेहस्य प्रेम्णो दुस्त्यजतया दुर्निवारतया । स्नेहाधिक्यं प्रदर्शयन्माह—
पुनरिति । पुनःपुनर्वारंवारं मया विसृज्यमानोऽपि गृहे गम्यतामिति कथ्यमानोऽपि बहून्नेकान्दिवसान्दि-
नान्स्थित्वा सशोकः शुचा सह वर्तमानोऽन्तर्मध्ये दह्यमानं प्रज्वलमानं हृदयं चेतो यस्यैवंविध एव गृहानयासी-
दगमत् । ‘गृहाः पुंसि’ इति पुंस्त्वम् । गते चेति । ताते पितरि गते च सति ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य
तस्य जनस्य पुण्डरीकस्याश्रुमोक्षमात्रेण नेत्रवारिमोचनेनैव कृतं जानातीति कृतज्ञस्तस्य भावस्तता तां दर्शय-
न्ती प्रकाशयन्ती । पुनः किं कुर्वन्ती । दग्धशरीरमेव दग्धशरीरकम् । स्वार्थे कः । तच्छोषयन्ती कृशतां प्राप-
यन्ती । अथ शरीरकं विशेषयन्माह—तदिति । तस्मिन्कुमारे पुण्डरीके योऽनुरागः स्नेहस्तेन कृशं सूक्ष्म-
पुण्यबहुलं पापदढम् । अस्तेति । अस्तमितास्तं प्राप्ता लज्जा त्रपा यस्मिन्सदमङ्गलभूतमशिवरूपम् । अने-
केति । अनेकेऽसंख्या ये क्लेशा दुःखानि तेषामायासाः परिश्रमास्तेषां सहस्रं तस्य निवासो गृहस्तम् । कैः ।

टिप्प०—१ गृहगमनाय इत्येव पाठो मनोरमः । २ अपुण्यानि (पापानि) बहुलानि यस्मिंस्तत्,
इति व्याख्यानमुचितम् ।

पाठा०—१ दुःखबहुलताम्, २ परिजनेन मनसा सकलः, ३ निगृह्य गृहीतः, ४ त्रैलोक्यनाथशरणम्, ५ आश्रितव-
त्पतिः, ६ बहुभिः, ७ परिसान्त्वनैः, ८ गृहगमनाय, ९ यदा तु न कथंचिदप्यस्माद्व्यवसायाद्यावर्तयितुं शक्यत इति,
१० दुःखहेतुतया, ११ गृहम्, १२ जनस्याश्रुमोक्षमात्रेण किलः, देवस्य कृतेऽश्रुमोक्षमात्रेण, १३ बहुलमपि, १४ क्षपयन्ती,

वन्यैश्च फलमूलवारिभिर्वर्तमाना जपव्याजेन तदुणगणानिव गणयन्ती, त्रिसंध्यमत्र सरसि स्नानमुपस्पृशन्ती, प्रतिदिनमर्चयन्ती देवं त्र्यम्बकम्, अस्यामेव गुहायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्त्यवैसम् । साहमेवंविधा पापकारिणी निर्लेक्षणा निर्लेजा क्रूरा निःस्नेहा नृशंसा गर्हणीया निःप्रयोजनोत्पन्ना निःफलजीविता निरवलम्बना निःसुखा च । किं मया दृष्टया पृष्टया वा कृतब्राह्मणवधमहापातकया करोति महाभागः' इत्युक्त्वा पाण्डुना वल्कलोपान्तेन शशिनमिव शरन्मेघशकलेनाच्छाद्य वदनं दुर्निवारबाष्पवेगमपारयन्ती निवारयितुमुन्मुक्तकण्ठमतिचिरमुच्चैः प्रारोदीत् ।

चन्द्रापीडस्तु प्रथममेव तस्या रूपेण विनयेन दाक्षिण्येन मधुरालापतया निःसङ्गतया तपस्वितया च प्रशान्तत्वेन च निरभिमानतया च महानुभावत्वेन च शुचितया चोपाखण्ड-

बहुविधैः नानाप्रकारैर्नियमशतैर्वर्ततः । वन्यैश्चेति । वनसंबन्धिभिः । फलेति । फलानि सस्यानि, मूलानि बुधाः, वारीणि जलानि, तैः कृत्वा वर्तमाना प्रवर्तमाना । कृतप्राणधारणेत्यर्थः । जप इति । जपो जापस्तस्य व्याजेन मिषेण तस्य पुण्डरीकस्य गुणाः शौर्यादयस्तेषां गणाः समूहास्तानिव गणयन्ती गणनां कुर्वन्ती त्रिसंध्यं त्रिसायम् । अत्र सरस्यच्छोदनाग्निं तटाके स्नानमाह्वयमुपस्पृशन्ती कुर्वन्ती । प्रतीति । प्रतिदिनं प्रतिवासरं त्र्यम्बकं देवमीश्वरमर्चयन्ती पूजयन्ती । अस्यामिति । अस्यां प्रत्यक्षगतायामेव गुहायां कंदरायां तरलिकया सह दीर्घं शोकमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्त्यवसं निवासमकरवम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाद्या पूर्वोक्ता सैवंविधाहं नान्या । इतस्तस्याः कियन्ति विशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—पापेति । पापं कलुषं करोतीत्येवंशीला सा, निर्लेक्षणा पाण्डुरपृष्ठा, निर्लेजा निष्प्रपा, क्रूरा दुष्टा, निःस्नेहा निःप्रेमा, नृशंसा निर्विश्वा, गर्हणीया निन्दनीया, निःप्रयोजनं निरर्थकमुत्पन्ना प्रादुर्भूता, निःफलमवकेशि जीवितं प्राणितं यस्याः सा तथा, निर्गतमवलम्बनमाश्रयो यस्याः सा तथा, निर्गतं सुखं सातं यस्याः सा तथा । चकारः समुच्चयार्थः । स्वस्य निन्दां कुर्वन्त्याह—किमिति । हे महाभाग हे सत्पुरुष, कृतं ब्राह्मणवधलक्षणं महापातकं ययैवंविधया दृष्टयावलोकितया पृष्टया पृच्छाविषयीकृतया वा मया किं करोति किं करिष्यति । अत्र भविष्यत्यर्थं वर्तमाना । इति पूर्वोक्तमुक्त्वा कथयित्वा पाण्डुना शुभ्रेण वल्कलोपान्तेन चोचाधलेन वदनं मुखमाच्छाद्य । अत्र शुक्लत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—शरदिति । शरद्वनालयस्तस्या मेघशकलेन जलधरखण्डेन शशिनमिव चन्द्रमिव । अत्र वदनस्य चन्द्रसादृश्यम्, वल्कलोपान्तस्य च शरन्मेघशकलसादृश्यमिति भावः । दुरिति । दुर्निवारो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य वेगं रंहो निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशक्नुवत्युन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथातिचिरं चिरकालमुच्चैस्तारस्वरेण प्रारोदीद्वदनमकर्षीत् ।

चन्द्रापीडस्त्विति । प्रथममेवादायैव तस्या महाश्वेताया रूपेण सौन्दर्येण, विनयेन प्रणिपातादिना, दाक्षिण्येनानुकूल्येन, मधुरो मिष्टो य आलापः संलापस्तस्य भावस्तत्ता तथा, तथा निर्गतो यः सङ्गोऽभिष्वङ्गस्तस्य भावस्तत्ता तथा । तपेति । तपस्विन्या भावस्तत्ता तथा । तथा प्रशान्तत्वेन सौम्यप्रकृतित्वेन च । तथा निरभिमानतया निरहंकारतया च । तथा महानुभावत्वेन महाप्रभावत्वेन । तथा शुचितया पवित्रतया चोपाखण्डमा-

टिप्पणं—१ वृत्तिं कुर्वाणा, इत्यर्थं उचितः । २ धन्या बुद्धिः ! मुनिकुमारस्य किं शोयं दृष्टम् ? अस्तु । जेह सौन्दर्यादय इत्युचितम् । ३ लक्षणैः शुभलक्षणैः रहिता, इत्यर्थो योग्यः । 'पाण्डुरपृष्ठा' इत्यर्थस्तु अवाङ्मनसगोचरः, धन्यष्टीकाकारः ।

पाठां—१ कन्द २ जात्वा. ३ तया तरलिकया. ४ दीर्घशोकम्. ५ चिरमवसम्. ६ क्रूरा च. ७ निःस्नेहा च. ८ नृशंसा च; अतिनृशंसा च कृतश च. ९ निरर्था निरवलम्बना. १० मया तथाभूतया. ११ अतिकण्ठम्. १२ चातितपस्वितया.

गौरवोऽभूत्, तदानीं तु तेनापरेण दर्शितसद्भावेन स्ववृत्तान्तकथनेन तथा च कृतज्ञतया हृत्-
हृदयः सुतरामारोपितप्रीतिरभवत् । आर्द्राकृतहृदयश्च शनैःशनैरेनामभाषत—‘भगवति,
क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखासङ्गलुब्धो लोकः स्नेहसदृशं कर्मानुष्ठानमशक्तो निष्फलेनाश्रुपातमा-
त्रेण स्नेहमुपदर्शयन्नोदिति । त्वया तु कर्मणैव सर्वमाचरन्त्या किमिव न प्रेमोचितमावेष्टि-
तम्, येन रोदिषि । तदर्थमाजन्मतः प्रभृति समुचितपरिचयः प्रेयानसंस्तुत इव परित्यक्तो
बान्धवजनः । संनिहिता अपि तृणावज्ञयावधीरिता विषयाः । मुक्तान्यतिशयितशुनासीर-
समृद्धीन्यैश्वर्यसुखानि । मृणालिनीवातितनीयस्यपि नितरां तनिमानमनुचितैः संक्लेशैरुपनीता
तनुः । गृहीतं ब्रह्मचर्यम् । आयोजितस्तपसि महत्यात्मा । वनिताजनदुष्करमपि कृतमरण्या-
वस्थानम् । अपि चानायासेनैवात्मा दुःखाभिभूतैः परित्यज्यते । महीयसा न तु यत्नेन गरी-

श्रितं गौरवं यस्मिन्नेवंविधश्चन्द्रापीडोऽभूत् । तदानीं त्विति । तदानीं तस्मिन्कालेऽपरेण दर्शितः प्रकटितः
सद्भावः स्वभावो येनैवंविधेन स्ववृत्तान्तकथनेन निजोदन्तनिवेदनेन तथा च कृतज्ञतया कृतवेत्ततया च हृतं
हृदयं चित्तं यस्य स सुतरामल्यर्थमारोपिता स्थापिता प्रीतिर्यस्यामेवंविधश्चन्द्रापीडोऽभवदासीत् । आर्द्राति ।
आर्द्राकृतं हृदयं यस्य स शनैःशनैर्मन्दमन्दमेनां महाश्वेतामभाषतावोचत । तदेवाह—भगवतीति । हे
भगवति हे स्वामिनि, अन्यो लोकः क्लेशभीरुरकृतज्ञः सुखार्थं य आसङ्गः क्लयादीनामभिषङ्गस्तत्र लुब्धो लिप्सुः
स्नेहसदृशं प्रीतियोग्यं कर्म तत्सुखेन सुखं तदुःखेन दुःखमनुष्ठानं विधातुमशक्तोऽसमर्थो निष्फलेन निष्प्रयोजने-
नाश्रुपातमात्रेण स्नेहं प्रीतिमुपदर्शयन्बाह्यवृत्त्या प्रकाशयन्नोदिति रोदनं करोति । लोकेभ्यस्तस्या वैपरीत्यं प्रद-
र्शयन्नाह—त्वया त्विति । त्वया भवत्या कर्मणैव कर्तव्यरूपेणैव सर्वं समग्रमाचरन्त्या कुर्वन्त्या प्रेमोचितं
स्नेहयोग्यं किमिव नाचेष्टितम् । अपि तु सर्वमेव विहितमिति भावः । येन कारणेन त्वं रोदिष्यश्रुपातं करोषि ।
तदर्थं पुण्डरीकार्थमाजन्मतः प्रभृति जन्म मर्यादीकृत्य समुचितो योग्यः परिचयः संगतिर्यस्यैवंविधः प्रेयानति-
प्रियोऽसंस्तुत इवासंस्तुतोऽपरिचितस्तद्वदिव बान्धवजनः स्वजनवर्गः परित्यक्त उज्झितः । संनिहितेति ।
संनिहिता अपि समीपवर्तिनोऽपि तृणवधावज्ञावगणना तथा विषया इन्द्रियार्था अवधीरिता अवगणिताः ।
अतीति । अतिशयिता तिरस्कृता शुनासीरस्येन्द्रस्य समृद्धिः संपदैरेवंविधान्यैश्वर्यसुखानि विभवसौख्यानि
मुक्तानि त्यक्तानि । मृणालिनीति । अतितनीयस्यप्यतिकृशापि तनुः शरीरमनुचितैरयोग्यैः संक्लेशैर्व्रतग्रह-
णरूपैर्नितरामल्यर्थं तनिमानं कृशत्वमुपनीता प्रापिता । केव । मृणालिनीव कमलिनीव । गृहीतेति । गृहीतं
स्वीकृतं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मव्रतम् । आयोजितेति । महति गरिष्ठे तपस्यात्मा आयोजितः स्थापितः । वनितेति ।
अत्रापिशब्दो भिन्नक्रमः । तेन वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य दुष्करमपि दुःसाध्यमप्यरण्यावस्थानं कृतं विहितम् ।
अनेति । दुःखाभिभूतैरनायासेनैव परिश्रममन्तरेणैवात्मा परित्यज्यते । शरीरत्यागः कियत इति भावः ।
न त्विति । तु पुनरर्थकः । न केवलं परं महीयसा गरिष्ठेन यत्नेन प्रयासेन गरीयसि महीयसि क्लेशे पूर्वोक्तस्वरूपे

टिप्पणं—१ ‘समुपचितपरिचयः’ इत्येव पाठः । समुपचितो वृद्धिं प्राप्त इति तदर्थः । २ टीकाकारघ-
तोऽयमपपाठः । ‘वनिताजनदुष्करमप्यङ्गीकृतम्’ इमान्येवाक्षराणि पदशय्यानुकूलानि । ३ हन्त प्रहेलिकां
चकार भाग्यवान् । दुःखितैः अनायासेन आत्मघातः कियते, महीयसा (अतिमहता) यत्नेन गरीयसि
(अति, गुरुतमे) क्लेशे (तपस्यादौ) आत्मा न निक्षिप्यते । इति व्याख्यातव्यम् । किन्तु सोयमप्य-
पपाठः । ‘महीयसा तु’ इति नविरहित एव पाठः । दुःखितैः आत्मा अनायासेन त्यक्तुं शक्यते (बधोद्धन्ध-
नोपायानां स्वाधीनत्वात्), गरीयसि क्लेशे (तपस्यादौ) तु महीयसा यत्नेन आत्मा निक्षिप्यते इति तदर्थः ।

पाठां—१ आसीत्, २ तेनानेनापरेण, ३ सुतरामतिदूरम्, ४ जन्मन, ५ विमुक्तानि, ६ उचितैः, ७ दुष्कर-
मप्यङ्गीकृतम्, दुष्करमतिकष्टमङ्गीकृतम्, ८ दुःखाभिहतः परित्यज्यते लघीयसा; दुःखाभिहतैः परित्यज्यन्ते महीयसा

यसि क्लेशे निक्षिप्यते केवलम् । यदेतदनुमरणं नाम तदतिनिष्फलम् । अविद्वज्जनाचरित एष मार्गः । मोहविलसितमेतत्, अज्ञानपद्धतिरियम्, रभसाचरितमिदम्, क्षुद्रदृष्टिरेषा, अतिप्रमादोऽयम्, मौर्ख्यस्खलितमिदम्, यदुपरते पितरि भ्रातरि सुहृदि भर्तारि वा प्राणाः परित्यज्यन्ते । स्वयं चेन्न जहति न परित्याज्याः । अत्र हि विचार्यमाणे स्वार्थ एव प्राणपरित्यागोऽयम् । असह्यशोकवेदनाप्रतीकारत्वादात्मनः । उपरतस्य तु न कमपि गुणमावहति । न तावच्चत्स्याथं प्रत्युज्जीवनोपायः, न धर्मोपचयकारणम्, न शुभलोकोपार्जनहेतुः, न निरर्थपातप्रतीकारः, न दर्शनोपायः, न परस्परसमागमनिमित्तम् । अन्यामेव स्वकर्मफलपाकोपचितामसाववशो नीयते भूमिम् । असावर्थात्मघातिनः केवलमेनसा संयुज्यते । जीवंस्तु जला-

निक्षिप्यते । एतेन प्राणप्रियवियोग आत्मपरित्यागात्तस्यात्मनो गरिष्ठक्लेशे परिक्षेपो महीयानिति ध्वनितम् । यदेतदिति । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदेतदनुमरणमन्वारोहणं तदतिनिष्फलं निरर्थकम् । यतः कुमारः प्रियः ननु विहितः पतिर्येनान्वारोहणं किं तु मृतानुमरणमात्रं तदतिनिष्प्रयोजनमिति भावः । अथ च निष्फलत्वं प्रदर्शयन्नाह—अविद्वज्जनेति । एषोऽन्वारोहलक्षणो मार्गः पन्था अविद्वज्जना अपण्डितलोकास्तेराचरितः सेवितः । एतदिति । पूर्वोक्तं मोहविलसितमज्ञानविजृम्भितम् । अज्ञानेति । इयमन्वारोहणे प्रवृत्तिरज्ञानपद्धतिरज्ञानमार्गः । रभसेति । इदमन्वारोहणं रभसाचरितमविचारपूर्वकमाचरितम् । क्षुद्रेति । एषान्वारोहणलक्षणा प्रवृत्तिः क्षुद्रास्तुच्छबुद्धयस्तेषां दृष्टिर्ज्ञानम् । अतीति । अयमनुमरणलक्षणोऽतिप्रमादोऽतिशयेनानवधानता । मौर्ख्यमिति । इदं पूर्वोक्तं मौर्ख्यस्खलितं विहितच्युतिः । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—यदिति । यत्पितरि ताते, भ्रातरि सहोदरे, सुहृदि मित्रे, भर्तारि प्राणनाथे वोपरते मृते सति प्राणाः परित्यज्यन्ते परिमुच्यन्त इति कर्मकर्तृक्तिः । तस्या लक्षणम्—‘यत्र कर्मैव कर्तृत्वं याति कर्ता तु नोच्यते । सुकैः स्वैर्गुणैर्योगात्कर्मकर्तेति तद्विदुः’ इति । स्वयमिति । चेद्यदि स्वयं न जहति न परित्यजन्ति तदा प्राणा न परित्याज्याः । बलाच्च निष्कासनीया इत्यर्थः । किमर्थं तर्हि लोकानां मरणे प्रवृत्तिरित्यत आह—अत्र हीति । हीति निश्चये । अस्मिन्नुमरणे विचार्यमाणे विचारणाविषयीक्रियमाणेऽयं प्राणपरित्यागः स्वार्थ एवात्ममीर्यकृतमेव । तत्र हेतुमाह—असह्येति । आत्मनो जीवस्य न सोढुमशक्यत्वात्वा या शोकवेदना श्रुत्यन्था तस्याः प्रतीकारो निवृत्त्युपायस्तस्य भावस्तरवं तस्मात् । उपेति । उपरतस्य मृतस्य तु न कमपि गुणं हितमावहत्यादधाति । एतदर्थं स्पष्टयन्नाह—न तावदिति । तावदादौ तस्योपरतस्य प्रत्युज्जीवनोपायः पुनः प्राणधारणप्रतिक्रिया न भवति । नेति । धर्मस्य पुण्यस्योपचयः पुष्टिस्तस्य कारणं निमित्तं न भवति । नेति । शुभलोकस्य स्वर्गलोकस्योपार्जनमर्जनं तस्य हेतुर्निदानम् । निरयेति । निरये दुर्गता पातः पतनं तस्य प्रतीकारः प्रतिक्रिया न । नेति । दर्शनस्यावलोकनस्याप्युपायो न । नेति । परस्परमन्योन्यं यः समागमः संबन्धस्तस्य निमित्तं कारणं न भवति । तत्र हेतुमाह—अन्यामिति । असौ मृतोऽवशः पराधीनः स्वस्य कर्मणोः स्वकृतप्रापपुण्ययोर्व्यः फलपाकस्तेनोपचितं पुष्टामन्यामेव कर्ममूर्तिं नीयते प्राप्यते । अन्यदप्यनुमरणेनानिष्टमाह—असाविति । असौ पूर्वं मृत आत्मघातिनोऽनुमृतस्यैवसा पापेन केवलं संयुज्यते संयुक्तो भवति । अनुमरणाभावे गुणानाह—जीवंस्त्विति । जीवश्चसन्नुपरतस्य मृतस्यात्मनो जीवस्य जलाजलिदानादिना बहूपकरो-

टिप्प०—१ अविचारोयम् ‘अनायासेन परित्यज्यते’ इत्यादिना दुःखिजनकर्तृकस्याग एवोपक्रान्तः । तथा च कर्मणि प्रत्यये एवोचिता संगतिः न तु कर्मकर्तारि, तत्र प्राणानां स्वयं कर्तृत्वात् । २ स्वार्थः स्वनिमित्त एव, इति व्याख्योचिता ।

पाठा०—१ अपि निष्फलम्, २ क्षुद्रदृष्टिः, ३ प्रेम, ४ ते, ५ असह्यवेदना, ६ आपतितः, ७ न तस्यायम्, ८ योगः, ९ न च, १० नरकपतन, ११ फलपरिप्राकोपञ्जिताम्; फलपाकोपनीताम्, १२ कर्मभूमिम्, १३ आत्मघाती.

ञ्जलिदानादिना बहूपकरोत्युपरतस्यात्मनश्च, मृतस्तु नोभयस्यापि । स्मर तावत्प्रियामेकपत्नीं
रतिं भगवति भर्तारि मकरकेतौ सकलाबलाजनहृदयहारिणि हरैर्हुतभुग्दग्धेऽप्यविरहिताम-
सुभिः । पृथां च वाष्ण्यैर्शूरसेनमुतामभिरूपे सावज्ञविजितसकलराजकमौलिकुसुमवासि-
ताशेषपादपीठे पत्यावखिलभुवनैवलिभागभुजि पाण्डौ किंदममुनिशापानलेन्धनतामुपगते-
ऽप्यपरित्यक्तजीविताम् । उत्तरां च विराटदुहितरं बालां बालशशिनीव नयनानन्दहेतौ विन-
यवति विक्रान्ते च पञ्चत्वमभिमन्यावर्गगतेऽपि धृतदेहाम् । दुःशलां च धृतराष्ट्रदुहितरं भ्रातृश-
तोत्सङ्गलालितामतिमनोहरे हरवरप्रदानवर्धितमहिम्नि सिन्धुराजे जयद्रथेऽर्जुनेन लोकान्तरमु-
पनीतेऽप्यकृतप्राणपरित्यागाम् । अन्याश्च रक्षःसुरासुरमुनिमनुजसिद्धगन्धर्वकन्यका भर्तृरहिताः
श्रूयन्ते सहस्रशो विधृतजीविताः । प्रोन्मुच्येतापि जीवितं संदिग्धोऽप्यस्य समागमो यदि स्यात्,

त्यनेकामुपकृतिं कुरुते । मृतस्तुभयस्यापि स्वस्य परस्य च न किमप्युपकरोति । दृष्टान्तद्वारा एनमर्थं दृढीकुर्व-
न्नाह—**स्मरेति** । तावदादौ सकलः समभो योऽबलाजनः स्त्रीलोकस्तस्य हृदयहारिणि चित्तापहारिणि भग-
वति माहात्म्यवति भर्तारि प्राणवल्लभे मकरकेतौ श्रीमदने हरस्य महादेवस्य यो हुतभुग्नेत्राभिस्तेन दग्धे भ-
स्मीभूते सत्यपि, एक एव पतिर्यस्यास्तामेकपत्नीं प्रियां बलभां रतिमसुभिः प्राणैरविरहितां संयुक्तां स्मर स्मृति-
गोचरीकुरु । यथा तथा प्राणा नोज्झिताः, स्वभर्तुः, कृत्यं च कृतम्, तथा त्वयापि विधेयमिति भावः । अ-
न्यासामपि निदर्शनद्वारा पूर्वोक्तमर्थं दृढीकुर्वन्नाह—**पृथामिति** । पाण्डौ भर्तारि किंदम इत्यभिधया प्रसिद्धो
यो मुनिस्तस्य शाप एवानलो वह्निस्तस्मिन्निन्धनतामिध्मतामुपगतेऽपि प्राप्तेऽप्यपरित्यक्तजीवितामनुजिज्ञातप्राणां
वाष्ण्यैर्मन्थकवृष्णिकुलोत्पन्नां शूरसेनस्य राज्ञः सुतां पुत्रीं पृथां कुन्तीम् । स्मरेत्यस्य सर्वत्रापि संबन्धः । अथ
भर्तारं विशेषयन्नाह—**सावज्ञयेति** । सावज्ञयैवानिच्छयैव विजितं स्वायत्तीकृतं यत्सकलं समग्रं राज्ञां समूहो
राजकं तस्य मौल्यः शिरांसि तेषां कुसुमानि पुष्पाणि तैर्वासितं भावितमैशेषं पादपीठं समग्रपदासनं यस्य स
तस्मिन् । अखिलेति । अखिलं समग्रं यद्भुवनं विश्वं तस्य यो बलिभागो भागधेयस्तं भुनक्तीति स तस्मिन् ।
अभिरूपे पण्डिते । तथा बालशशिनीव नवोदितचन्द्र इव नयनानन्दहेतौ नेत्राह्लादनिमित्ते विनयवति मर्या-
दावति विक्रान्ते शूरेऽभिमन्यावर्जुनसुते पञ्चत्वमागतेऽपि प्राप्तेऽपि धृतो देहो ययैवंभूतां बालामप्राप्तयोवनां
विराटराज्ञो दुहितरं पुत्रीमुत्तरामुत्तरानात्रीं स्मरेति संबन्धः । तथातिमनोहरेत्यभिरामे । हरेणेश्वरेण वरप्रदानेन
वर्धितो वर्द्धि नीतो महिमा माहात्म्यं यस्य स तस्मिन् । सिन्धुराजे सिन्धुदेशनाथे जयद्रथाभिधानेऽर्जुनेन पार्थेन
लोकान्तरं भवान्तरमुपनीते प्रापितेऽपि धृतराष्ट्रस्य राज्ञो दुहितरं सुतां भ्रातृणां यच्छतं तस्योत्सङ्गः क्रोडस्तेन
लालितां पालितामकृतप्राणपरित्यागमेवविधां दुःशलां स्मरेति संबन्धः । अमुमेवार्थं पुनर्दृढयन्नाह—**अन्याश्चे-
ति** । रक्षसि राक्षसाः, सुरा देवाः, असुरा दैत्याः, मुनयस्तापसाः, मनुजा मनुष्याः, सिद्धा विद्यासिद्धाः, ग-
न्धर्वा देवगायनाः, एतेषां कन्यकाः पुत्र्यो भर्तृरहिताः सत्यो विधृतजीविता अकृतप्राणपरित्यागा अन्याः पूर्वोक्त-
व्यतिरिक्ताः सहस्रशः श्रूयन्त आकर्ष्यन्ते । यदनुमरणेनापि न प्राप्यते तदपीष्टं त्वया प्राप्तव्यमेवेत्याह—
प्रोन्मुच्येतापीति । तदा जीवितं प्रोन्मुच्येत त्यज्येत यद्यस्य मृतस्य संदिग्धोऽपि समागमः स्यात् । तच्च

टिप्पणं—१ मृगरूपं धृत्वा मृगीभिर्विपिने रममाणः किंदमो नाम मुनिर्नृगयार्थिना पाण्डुना मृग-
बुद्ध्या निहतः शशाप—‘रममाणं मां संहतवांस्त्वमपि रममाण एव मरिष्यसि’ । ततः कदाचिद्वसन्तप्रभावा-
दुद्दीप्तमदनः पाण्डुर्माद्रीं रमयन्ममार । माद्रीयामनुमृतायामपि जीवन्ती कुन्ती युधिष्ठिरादीन् जनयामासेति
महाभारतम् । (आ. प.) २ सावज्ञम् (अवज्ञया सहितम्, सहेलमित्यर्थः) जितमित्यर्थ उचितः ।
३ वास्तवे त्वपाठ एवायम् । ‘वासितपादपीठे’ इत्येव पाठः । ४ सुन्दरे इत्यर्थ उचितः ।

पाठांशः—१ मकरध्वजे. २ हरनयनहुतभुजा दग्धे; हरहुंकारहुतभुजा दग्धे. ३ तथा. ४ सावज्ञविजित. ५ वासि-
तपाप. ६ बल्यमुजि. ७ उपगते. ८ अपरित्युक्त. ९ जननयना. १० उपगते. ११ दुःशीलम्. १२ बल्यः.
१३ मिथुर. १४ संदिग्धो यदि समागमः स्यात्.

भगवत्या तु ततः पुनः स्वयमेव समागमसरस्वती समाकर्णिता । अनुभवे च को विकल्पः ? कथं च तादृशानामप्राकृताकृतीनां महात्मनामवितथगिरां गरीयसापि कारणेन गिरि वैतथ्यमास्पदं कुर्यात् । उपरतेन च सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः ? अतो निःसंशयमसादुपजातकारुण्यो महात्मा पुनः प्रत्युज्जीवनार्थमेवैनमुत्क्षिप्य सुरलोकं नीतवान् । अचिन्त्यो हि महात्मनां प्रभावः । बहुप्रकाराश्च संसारवृत्तयः । चित्रं च दैवम् । आश्चर्यातिशययुक्ताश्च तपःसिद्धयः । अनेकविधाश्च कर्मणां शक्तयः । अपि च मुनिपुणमपि विमृशद्भिः किमिवान्यत्तदपहरणे कारणमाशङ्क्येत जीवितप्रदानादृते । न चासंभाव्यमिदमवगन्तव्यं भगवत्या । चिरं प्रवृत्त एष पन्थाः । तथा हि । विश्वावसुना गन्धर्वराजेन मेनकायामुत्पन्नां प्रमद्वरां नाम कन्यकामाशीविषविलुप्तजीवितां स्थूलकेशाश्रमे भार्गवस्य च्यवनस्य नप्ता प्रमदितनयो मुनिकुमारको रुरुर्नाम स्वायुषोऽर्धेन योजि-

नास्थेवेति भावः । प्राप्तव्यमिष्टं कथं स्यादित्याह—भगवत्येति । भगवत्या त्वया ततस्तस्मान्महापुरुषात्पुनः स्वयमेवात्मनैव समागमः कुमारेण सह संगतिस्तत्रप्रतिपादिका सरस्वती वाणी समाकर्णिता श्रुता । तथापि तदर्थं न निश्चिनोमीत्यत आह—अन्विति । अनुभवेऽनुभूते वस्तुनि को विकल्पः कः संदेहः । अत्रोपपादकमाह—कथं चेति । तादृशानां न विद्यते प्राकृता इतरजनसाधारणाकृतिराकारो येषामेवंविधानामवितथगिरां यथार्थवचसां महात्मनां महापुरुषाणां गरीयसापि कारणेनोत्कृष्टेनापि हेतुना गिरि वाण्यां कथं वैतथ्यमनृतत्वमास्पदं स्थानं कुर्यात् । नन्विदं सरस्वती वितथैव, मृतकुमारेण सह समागमस्य बाधितत्वादित्यत आह—उपरतेति । उपरतेन मृतेन सह जीवन्त्याः कीदृशी समागतिः संगतिः । तर्हि सरस्वती वितथैवेत्यत आह—अत इति । अतः कारणात् । निःसंशयं निश्चितंमुपजातं समुत्पन्नं कारुण्यं घृणा यस्मिन्नेवंविधो महात्मासौ पुरुषः पुनः प्रत्युज्जीवनार्थं पुनःसंजीकरणार्थमेवैनं पुण्डरीकमुत्क्षिप्योत्पाप्य सुरलोकं देवलोकं नीतवान्प्रापितवान् । अत्रानुकूलमाह—अचिन्त्य इति । हीति निश्चितम् । महात्मनां महानुभावानां प्रभावो महिमाचिन्त्योऽनाकलनीयः । नन्वश्रुतपूर्वमिदं कथं स्यादित्यत आह—बह्विति । संसारवृत्तयः संसृतेः प्रवृत्तयो बहुप्रकारा अनेकभेदभिन्नाश्चेत्यर्थः । एतादृशं मम भाग्यं क स्यादित्याह—चित्रं चेति । दैवं भाग्यं चित्रं विविधप्रकारम् । ननु सर्वेषामेकविधम् । ननु तस्य कुमारप्रत्युज्जीवने कुतः सामर्थ्यमित्यत आह—आश्चर्येति । आश्चर्यमद्भुतं तस्यातिशय आधिक्यं तेन युक्ताः सहितास्तपःसिद्धयो भवन्ति । ननु पुण्डरीकस्यैतादृशं कर्म कथं स्यात्, येन प्रत्युज्जीवनं स्यादित्याह—अनेकेति । कर्मणां पूर्वोपार्जितशुभाशुभानां शक्तयः सामर्थ्यान्येकविधा असंख्यप्रकाराः । युक्तयन्तरं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । अपि च युक्तयन्तरे । मुनिपुणं सुदक्षं यथा स्यात्तथा विमृशद्भिर्विचारयद्भिस्तदपहरणे मृतकुमारपहरणे जीवितप्रदानादृतेऽन्यत्किमिव कारणं निमित्तमाशङ्क्यत आशङ्काविषयीक्रियते । न च सर्वथा मृतस्य पुनर्जीवनं कापि दृष्टमित्यत आह—न चेति । भगवत्या त्वयेदं प्रत्युज्जीवनमसंभाव्यमघटमानमिति न चावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम् । अस्य प्राचीनत्वं प्रदर्शयन्नाह—चिरमिति । एष प्रत्युज्जीवनलक्षणः पन्था मार्गश्चिरप्रवृत्तो बहुकालीनः । तदेव दर्शयति—तथा हीति । विश्वावसुनाप्रा गन्धर्वराजेन करणभूतेन मेनकायामुत्पन्नां प्रादुर्भूतां प्रमद्वरेति नास्तीं कन्यकामाशीविषेण सर्पेण विलुप्तं ध्वस्तं जीवितं श्वसितं यस्या एवविधां स्थूलकेशमुनेराश्रमे मटे भार्गवस्य मृगुवंशोत्पन्नस्य च्यवननाम्नो मुनेर्नप्ता प्रपौत्रैः प्रमद्वरेतनयः पुत्रो मुनिकुमारको रुरुः स्वायुषः स्वजीवितस्यार्धेन योजितवान्संबन्धितवान्

टिप्पण—१ पुनः प्राणाऽऽधानार्थमिति व्याख्यानमुचितम् । २ 'न' 'नतु' वा इति स्यात् । ३ पौत्र इत्येवावगन्तव्यम् ।

पाठा०—१ स्वयमेव तत्पुनः समागमवचः श्रुतम्, २ तम्, ३ प्रवृत्तयः, प्रकृतयः, ४ तज्जीवित, ५ सर्वथा चिर, ६ भार्गवस्य नप्ता,

तवान् । अर्जुनं चाश्वमेधतुरगानुगामिनम् आत्मजेन बभ्रुवाहननाम्ना समरशिरसि शरापहृत-
प्राणम्, उल्लपी नागकन्यका सोच्छ्वासमकरोत् । अभिमन्युतनयं च पैरीक्षितमश्वत्थामास्त्रपाव-
कपरिप्लुष्टम्, उदरादुपरतमेव विनिर्गतम्, उत्तराप्रलापोपजनितकृपो भगवान्वासुदेवो दुर्लभा-
नसूत्रापितवान् । उज्जयिन्यां च संदीर्पनिद्विजतनयमन्तकपुंरादपहृत्य त्रिभुवनवन्दितचरणः
स एवानीतवान् । अत्रापि कथंचिदेवमेव भविष्यति । तथापि । किं^१ क्रियते । किं वा लभ्यते ।
प्रभवति हि भगवान्निविधिः । बलवती च नियतिः । आत्मेच्छया न शक्यमुच्छ्वसितुमपि ।
अतिपिशुनानि चास्यैकान्तनिष्ठुरस्य दैवहतकस्य विलसितानि । न क्षमते दीर्घकालमव्याजरम-
णीयं प्रेम । प्रायेण च निसर्गत एवानायतस्वभावभङ्गराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च

अर्जुनं चेति । अश्वमेधस्य यस्तुरगोऽश्वस्तदनुगामिनं तत्पृष्ठयायिनं बभ्रुवाहननाम्ना आत्मजेन सुतेन समरशिरसि
सङ्ग्रामशिरसि शरेण बाणेनापहृता आकर्षिताः प्राणा यस्यैवंविधमर्जुनं पार्थम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । उल-
लीनास्त्री नागकन्यका सोच्छ्वासं सजीवितमकरोदसृजत् । अभीति । अश्वत्थामो द्रोणाचार्यसुतस्य योऽस्त्रपावकः
शस्त्रामिस्तेन परिप्लुष्टं दग्धम् । उदरेति । उदराद्दर्भाशयादुपरतमेव मृतमेव विनिर्गतं निःसृतम् । ईदृशमभि-
मन्युतनयमर्जुनपौत्रं परीक्षिताभिधानमुत्तरायाः प्रलापेन विलापेनोपजनितोत्पादिता कृपा करुणा यस्यैवंविधो
भगवान्वासुदेवो नारायणो दुर्लभान्दुष्प्रापानसूत्राणान्प्रापितवान्प्रदत्तवान् । उज्जयिन्यां चेति । उज्जयिन्यां
विशालायां संदीपनिनाम्नो द्विजस्य तनयं सूतमन्तकपुरात्संयमिन्या अपहृत्यापहरणं कृत्वा त्रिभुवनेन वन्दितौ
नमस्कृतौ चरणौ यस्यैवंभूतः स एव भगवान्वासुदेव आनीतवानाननयनं कृतवान् । अत्रापीति । कथंचित्प्रका-
रेणैवमेव पुनर्जीवनवजीवनं भविष्यति । अनेनोत्कटकोटिः प्रदर्शिता, संभावनारूपत्वात् । अनुत्कटकोटावप्र-
तिकार्यत्वं स्वस्याह—तथापीति । अपि अनास्थायाम् । तथापि तत्र शोकमात्रेण किं जीवितं क्रियते किम-
थवा लभ्यते प्राप्यते । तत्र हेतुमाह—प्रभवतीति । भगवान्निविधिः प्रभवति समर्थो भवति । नियतिर्भा-
व्यर्थः, अदृष्टविशेषो ब्रह्मलिखितपद्धतिर्वा, बलवती वीर्यवती । उपसंहरति—आत्मेच्छेति । आत्मेच्छया
स्वेच्छयोच्छ्वसितुमपि न शक्यम् । उच्छ्वासः स्वायत्तः सोऽपि स्वेच्छया कर्तुं न शक्यते । किमुतान्यदित्यर्थः ।
एवं सति सर्वं दैवाधीनं प्रेममैत्र्यादिकम् । तद्विहीनस्य तत्रास्येवेत्याह—अतीति । अस्यैकान्तनिष्ठुरस्यास्व-
न्तनिर्दयस्य दैवहतकस्य विलसितानि चेष्टितान्यतिपिशुनान्यतिदुःखकारीणि भवन्ति । अव्याजेति । अव्या-
जं निष्कपटं तेनै रमणीयं मनोहरं प्रेम दीर्घकालं चिरकालं न क्षमते न सहते । भवतु । तर्हि दैववशादेवानव-
रतं जन्मान्तरपर्यन्तं क्षेम कृतो न निर्वहतीत्यत आह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन निसर्गत एव स्वभा-
वत एवानायतस्वभावभङ्गराणि सुखानि, आयतस्वभावानि च दुःखानि । अत्रायं भावः—कार्येण कारणानुमा-
नम्, कार्यं च दैवाद्वैवयोः सुखदुःखे । तत्र सुखस्यानायतस्वभावो विसृतिस्वभावः क्षणभङ्गरत्वं च, दुःखस्य
त्वायतस्वभावो विस्तरणप्रकृतिः । तद्विपर्ययादभङ्गरत्वमपि । तत्कारणयोरप्येवमेवेति । यावत्पर्यन्तं दैवं ताव-
त्पर्यन्तमेव येनकेनचिद्वस्तुना प्रीतिरुपभोगो मैत्री तस्माद्विषयलाभस्तदनुबन्धादयः । एतद्विपर्यये प्रीत्याद्यभावः ।

टिप्प०—१ अधिगतविषयो राम-कृष्णयोरनुरोधेन गुरुः सान्दीपनिः पञ्चजनापहृतं निजपुत्रं गुरुवक्षि-
णारूपेणेव । भगवान्वासुदेवस्तु समुद्राभ्यन्तरे पञ्चजनविनाशोत्तरमप्यलब्धं गुरुतनयं यमपुरादाहृत्य गु-
रुवक्षिणीचकारेति पुराणकथा । २ अव्याजम् अत एव रमणीयमित्यर्थे उचितः । ३ अनायतस्वभावानि
(अदीर्घाणि, संक्षिप्तानीत्यर्थः) च तानि भङ्गराणि नश्वराणि ।

पाठा०—१ अनुत्तारिणम्. २ उल्लपी. ३ परिक्षितम्. ४ निर्गतम्. ५ भगवांश्चराचरगुरुर्वासुदेवो दुर्लभैरनुमि-
योजितवान्. ६ सान्दीपनि. ७ पुरात्रिभुवनवन्दितचरणः स एवापहृतवान्. ८ कथंचिदेवमेवेदं तत्रापि भविष्यति.
९ किमुपाकृत्यते. १० क्षमन्ते.

दुःखानि । तथा हि । कथमप्येकस्मिञ्जन्मनि समागमः, जन्मान्तरसहस्राणि च विरहः प्राणिनाम् । अतो नार्हस्यनिन्द्यमात्मानं निन्दितुम् । आपतन्ति हि संसारपथमतिगहनमवतीर्णानामेते वृत्तान्ताः । धीरा हि तरन्यापदम् 'इत्येवंविधैरन्यैश्च मृदुभिरुपसान्त्वनैः संस्थाप्य तां पुनरपि निर्झरजलेनाञ्जलिपुटोपनीतेनानिच्छन्तीमपि बलात्प्रक्षालितमुखीमकारयत् ।

अत्रान्तरे च श्रुतमहाश्वेतावृत्तान्तोपजातशोक इव समुत्सृष्टदिवसव्यापारो रविरपि भगवानधोमुखतामयासीत् । अथ क्षीणे दिवसे, परिणतप्रियङ्गुमञ्जरीरजोनिभे पिञ्जरिम्णा रज्यमाने विलम्बिनि ब्रध्नमण्डले, अविरलकुसुम्भकुसुमरसरक्तदुकूलकोमलेन चास्तातपेन मुच्यमानेषु दिङ्मुखेषु, चकोरनयनतारकाकान्तिना च पिङ्गलिम्ना विलिप्यमाने तिरोहितनीलिम्नि व्योम्नि,

एतदेव विवृणोति—तथा हीति । प्राणिनां संसारवर्तिनां कथमपि महता कष्टेनैकस्मिञ्जन्मनि समागमः संभवः । जन्मान्तरसहस्राणि च यावद्विरहो वियोगः । प्रकृतमुपसंहरति—अत इति । अतो हेतोरनिन्द्यं ब्रह्मरूपमात्मानं क्षेत्रज्ञं निन्दितुं गृहीतुं नार्हति न योग्या भवति । यतो धीराः सर्वमेवेदं दैवकृतं मन्यन्ते, न स्वात्मकृतम्, एवं च धीरत्वेऽवलम्बिते नात्मानं निन्दन्तीत्यर्थः । अधीरत्वेऽनिच्छतामाह—आपतन्तीति । अतिगहनमतिघोरं संसारपथं संसृतिमार्गमवतीर्णानां गृहीतावताराणामेते वृत्तान्ता उदन्ता आपद्रूपा आपतन्यापद्यन्ते । लप्ता भवन्तीत्यर्थः । धीरत्वे इष्टमाह—धीरा इति । धीराः सत्त्विकाः पुरुषाः । हीति निश्चितम् । आपदं कष्टं तरन्ति तत्पारं प्राप्नुवन्ति । इत्येवमिति । इति पूर्वोक्तप्रकारेणैवंविधैरपूर्वप्रतिपादितैरन्यैश्च मृदुभिः सुकुमारैरुपसान्त्वनैर्दृष्टान्तोपदर्शनैस्तां संस्थाप्य स्वस्थीकृत्य पुनरपि द्वितीयवारमप्यञ्जलिपुटोपनीतेन निर्झरजलेनानिच्छन्तीमस्मृहयन्तीमपि बलाद्धातप्रक्षालितमुखीं धौतवक्त्रामकारयद्यथापयत् ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मिन्नवसरे । श्रुतेति । श्रुत आकर्णितो यो महाश्वेताया वृत्तान्त उदन्तस्तेनोपजातः समुत्पन्नः शोको यस्यैतादृश इव समुत्सृष्ट उज्ज्वलितो दिवसव्यापारो येनैवंविधो भगवान् रविरपि सहस्रांशुरप्यधोमुखतामवाञ्छुखतामयासीदगात् । अथेति । त्रियामामुखे सा महाश्वेता मन्दमन्दं शनैःशनैरुत्थाय पश्चिमां भगवतीं संस्थापुपास्योपासनां कृत्वा कमण्डलुजलेन कृत्वा कुण्डिकानीरेण प्रक्षालितचरणा धौताङ्गिवैक्लव्यनीये वल्कलशय्यायां सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा निषसाद तस्थाविति दूरेणान्वयः । कस्मिन्सति । दिवसे वासरे क्षीणे सति । पुनः कस्मिन् । दिक्प्रान्ते विलम्बिनि विलम्बायमाने ब्रध्नमण्डले सूर्यबिम्बे सति । कीदृशे । परिणतेति । परिणता पक्वा या प्रियङ्गुमञ्जरी फलिनीवल्ली तस्या रजः परागस्तेन निभे सदृशे । पिञ्जरिम्णेति । पीतरक्तस्तु पिञ्जरस्तस्य भावः पिञ्जरिमा तेन रज्यमाने पिञ्जरतां नीयमाने । पुनः केषु सत्सु । अस्तातपेन दिङ्मुखेषु मुच्यमानेषु सत्सु । अस्तातपं विशेषयन्नाह—अविरलेति । अविरलानि निविडानि कुसुम्भानां कमलोत्तराणां कुसुमानि तेषां रसस्तेन रक्तं यदुकूलं तद्वत्कोमलेन मृदुना । पुनः कस्मिन्सति व्योम्न्याकाशे सति । अथ व्योम विशेषयन्नाह—विलिप्येति । पिङ्गलिम्ना पिञ्जरिम्णा विलिप्यमाने विलेपनविषयीक्रियमाणे । कीदृशेन पिङ्गलिम्ना । चकोरो विषसूचकस्तस्य नयनयोस्तारका तद्वत्कान्तिर्यस्मिन्स तेन । तिरोहितेति । तिरोहित आच्छादितो नीलिमा यस्मिन्निति व्योमविशेषणम् । पुनः कस्मिन्सति साध्ये सायंकालसंबन्धिन्यर्चिषि वीधितौ भुवनं विष्टपमरुणयति रक्तां नयति सति । अर्चिषं विशेषयन्नाह—

टिप्पण—१ आत्मानं स्वम् इति सरलोऽर्थः । २ सांसारिकजनानाम् । ३ सर्वतः प्रकाशकरणरूपः । ४ सूर्यबिम्बे विलम्बिनि सति, इत्येवान्वयः प्रसिद्धः समुचितश्च । ५ सूर्यस्य न रज उपमानम्, अपि तु 'रजोनिभेन' इति पाठः, ततश्च प्रियङ्गुरजःसदृशेन पिञ्जरिम्णा (अर्थात् पीतेन वर्णेन) सूर्यमण्डले रज्यमाने सतीत्यर्थः । ६ अस्तकालिकसूर्यातपेन ।

पाठा—१ एकजन्मसमागमो बहूनि जन्मान्तरसहस्राणि तु विग्रहः, २ अत्रान्तरे महा, ३ निभेन, ४ विरज्यमानेऽपि, ५ अविरलकुसुम, ६ विमुच्यमानेषु, ७ चकोरतारकाकारकान्तिना,

कोकिलविलोचनच्छविभ्रूणि चारुणयति सांध्ये भुवनमर्चिषि, यथाप्रधानमुन्मिषत्सु ग्रह-
ग्रामेषु, वनमहिषमलीमसवपुषि च मुषिततारकापथप्रथिभिः कालिमानमातन्वति शर्वरे
तमसि, अतनुतिमिरतिरोहितहरिततासु गहनतां यान्तीषु वनराजिषु, रजनिजलजालबिन्दु-
जनितजडिभिः बहुलवनकुसुमपरिमलानुमितगमने चलितलताविटपगह्वरे प्रवृत्ते च पवने,
निद्रानिभृतपतत्रिणि त्रियामामुखे महाश्वेता मन्दमन्दमुत्थाय भगवतीमुपास्य पश्चिमां संध्यां
कमण्डलुजलेन प्रक्षालितचरणा बलकलशयनीये सखेदमुष्णं च निःश्वस्य निषसाद ।
चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय सकुसुमं प्रस्रवणजलाञ्जलिमवकीर्य कृतसंध्याप्रणामस्तस्मिन्दितीये शि-
लातले मृदुभिर्लतापल्लवैः शय्यामकल्पयत् । उपविष्टश्च तस्यां पुनस्तमेव मनसा महाश्वेतावृ-
त्तान्तमन्वभावयत् । आसीचास्य मनस्येवम्—‘अयमप्रतीकारदारुणो दुर्विषहवेगः कष्टः

कोकिलेति । कोकिला वनप्रियास्तेषां विलोचनानि नेत्राणि तेषां छविः कान्तिस्तद्वद्भ्रूणि पिङ्गलानि । पुनः
केषु । ग्रहग्रामेषु दुःसमूहेषु यथाप्रधानं यथामुख्यमुन्मिषत्सु विकसत्सु । पुनः कस्मिन् । शर्वरे शर्वरीसं-
न्धिनि तमस्यन्धकारे कालिमानं श्यामलिमानमातन्वति विस्तारयति सति । अथ तमो विशिनष्टि—वनेति ।
वनस्यारण्यस्य यो महिषो रक्ताक्षस्तद्वन्मलीमसं वपुर्यस्य तत्तस्मिन् । अत एव मुषिततारकापथस्याकाशमार्गस्य
प्रथिमां विस्तारो येन तत्तस्मिन् । पुनः कासु । वनराजिष्वरण्यश्रेणीषु गहनतांमकलनीयतां यान्तीषु गच्छन्तीषु
सत्सु । अतनु यत्तिमिरं तमस्तेन तिरोहिताच्छादिता हरितता नीलिमा यासु । पुनः कस्मिन् । पवने वायौ प्रवृत्ते
वहमाने च सति । अथ पवनस्य शीतत्वमन्दत्वसुगन्धित्वानि वर्णयितुमाह—रजनीति । रजन्येवानवरतप्रच-
लनरूपप्रवाहवत्त्वाजलजालं समूहस्तस्य बिन्दुभिः पृष्ठतैरिलयैर्वा जनितो जडिमा यस्य स तस्मिन् । बहुलेति ।
बहुलान्यविरलानि यानि वनकुसुमानि तेषां परिमलेनानुमितमनुमानविषयीकृतं गमनं यस्य स तस्मिन् । चलि-
तेति । चलितं कम्पितं लतोपयुक्ता विटपा वृक्षास्तेषां गहनं येन स तस्मिन् । अथ त्रियामामुखं विशेषय-
न्नाह—निद्रेति । निद्रा प्रमीला तया निभृता निश्चलाः पतत्रिणः पक्षिणो यस्मिन् । तदनन्तरं चन्द्रापीडो-
ऽप्युत्थाय सकुसुमं कुसुमैः सह वर्तमानं प्रस्रवणस्य निर्झरस्य जलाञ्जलिमवकीर्य विशिष्य । कृतेति । कृतो
विहितः संध्याप्रणामो येन स तस्मिन्मण्डपिकास्थले द्वितीये तदङ्गीकृतादन्यस्मिञ्शिलातले मृदुभिः सुकुमारैर्ल-
तापल्लवैर्वल्लीप्रवालैः शय्यां शयनीयमकल्पयदकरोत् । उपविष्टश्चेति । तस्यां शिलायामुपविष्ट आसे-
दिवान्पुनस्तमेव पूर्वोक्तमेव महाश्वेतावृत्तान्तं मनसा चिन्तनान्वभावयत्पुनरचिन्तयत् । आसीचेति ।
अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीत् । एवंपदार्थमाह—अयमिति । अयं कुसुमायुधः कंदर्पः कष्टोऽ-
नर्थकृत् । अथ कुसुमायुधं विशिनष्टि—अप्रतीति । अप्रतीकारेणाप्रतिक्रिया दारुणो भीषणः । दुरिति ।
दुःखेन विषहः सोढुं शक्यो वेगो यस्य सः । यदिति हेत्वर्थः । अनेन कंदर्पेणाभिभूतोऽन्यानपेक्षितः कालक्रमो

टिप्पणं—१ विक्षिप्त एव टीकाकारः । ‘आर्चिषं विशेषयन्नाह’ इति लिखन्नपि सप्तम्यन्तस्य आर्चिषो
विशेषणं बभूणीत्याह । अत एव ‘बभूणि’ इत्येव पाठः । कोकिललोचनच्छविरिव बभू पिङ्गलं तस्मिन्
सान्ध्ये आर्चिषि भुवनमरुणयति सतीति तदर्थः । प्रकाशकानुरोधेन टीकाकारशिरोमणिमनुसरन् ‘बभूणि’
इति ग्रन्थघातकं पाठमेव स्थापयामीति ग्लानिरात्मनि । २ निविडतामिति सरलोर्थः । ३ सतीषु इत्युचि-
तम् । ४ ‘रजनिजलबिन्दुजालजनितजडिभिः’ इत्येव पाठः । रजनिजलबिन्दुजालं तुषारकणसमूहस्तेन शीतले
इति तदर्थः । ५ चलितं कम्पितं लताविटपानां बहुरीपल्लवानां गहनं समूहो येन तस्मिन्नित्यर्थ उचितः ।
६ हन्त चूर्णयामास ग्रन्थम् । अनेन (कुसुमायुधेन) अभिभूताः आक्रान्ताः महान्तोपि जनाः, अनपे-
क्षितकालक्रमाः असोढसमयक्षेपाः इत्याद्यर्थ उचितः ।

पाठाः—१ ग्रहग्रामणीषु. २ च लोचनमुषि. ३ तिरोहितहरितासु; हरितभासु. ४ तहराजिषु; तारवीषु; राजिषु.
५ वने प्रवृत्ते निद्रा. ६ अवकीर्य संध्यां प्रणामम् । कृत. ७ पुनः पुनः. ८ नामायम्.

कुसुमायुधः, यदनेनाभिभूता महान्तोऽप्येवमनपेक्षितकालक्रमाः समुत्सारितधैर्याः सद्यो जीवितं जहति । सर्वथा नमो भगवते त्रिभुवनाभ्यर्चितशासनाय मकरकेतनाय' इति ।

पुनः पप्रच्छ चैनाम्—'भगवति, सा तव परिचारिका वनवासव्यसनमित्रं दुःखसम्राट्-चारिणी तरलिका क्व गता' इति ।

अथ साकथयत्—'महाभाग, यत्तन्मया कथितममृतसंभवमप्सरसां कुलं तस्मान्मदिरेति नाम्ना मदिरायत्तेक्षणा कन्यकाभूत् । तस्याश्चासौ सकलगन्धर्वकुलमुकुटकुडालपीठप्रतिष्ठितचरणो देवश्चित्ररथः पाणिमग्रहीत् । अपरिमितगुणाकृष्टहृदयश्च वनितादुर्लभेनाधःकृताशेषान्तःपुरेण हेमपट्टलाञ्छनेन छत्रवेत्रचामरचिह्नेन महादेवीशब्देन परं प्रीतः प्रसादमकरोत् । अन्योन्यप्रेमसंवर्धनपरयोश्च तयोयौवनमुखानि सेवमानयोः कालेनाश्चर्यभूतमेकजीवितमिव पित्रोः, अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य वा जीवलोकस्य, दुहितुरन्नमुदपादि कादम्बरीति नाम्ना ।

देहविसर्जनक्रमो गैस्ते, तथा समुत्सारितं धैर्यं येषामेवंविधा महान्तोऽपि पुण्डरीकप्रभृतयः सद्यस्तत्कालं जीवितं जहति त्यजन्ति । अतः सर्वथा सर्वप्रकारेण भगवते त्रिभुवनेनाभ्यर्चितं पूजितं शासनमाज्ञा यस्य स तस्मै मकरकेतनायानन्नाय नमोऽस्तु ।

एनामिति । एनां महाश्वेतामिति पुनः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षात् । इतिवाच्यमाह—हे भगवति, सा तव परिचारिका सपर्याकारिणी । कीदृशी वनवासलक्षणं यत् व्यसनं कष्टं तत्र मित्रं सुहृत् । आविष्टलिङ्गत्वान्नपुंसकत्वम् । दुःखेति । दुःखे कृच्छ्रे सम्राट्चारिणी । 'एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सम्राट्चारिणः' इति कोषः । एवंविधा सा तरलिका क्व गता ।

अथेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा महाश्वेताकथयदवोचत् । किं तदित्याह—महाभागेति । हे सत्पुरुष, असु-तसंभवमप्सरसां कुलं यच्च मया पूर्वमुक्ताम्, तस्मात्कुलात् । मदिरेति । मदिरा इति नाम्ना कन्यकाभूत् । तां विशिनष्टि—मदिरेति । मदिरायत्ते घूर्णिते लोचने यस्याः सा तथा । मदिरया नयनयोः कश्चन विस्तारो जायत इति । विस्तीर्णनयनेति यावत् । तस्याश्चेति । तस्या मदिराया देवोऽसौ चित्ररथः पाणिं हस्तमग्रहीत् । पाणिपीडनमकरोदित्यर्थः । चित्ररथं विशेषयन्नाह—सकलेति । सकलं समग्रं यद्गन्धर्वकुलं देवगायनवंशस्तस्य मुकुटानि किरीटानि तान्येवं कुड्यालकारं पीठं पदासनं तत्र प्रतिष्ठितौ स्थापितौ चरणौ येन सः । अपरीति । अपरिमिता असंख्या ये गुणा लज्जादयस्तैराकृष्टमाकर्षितं हृदयं चेतो यस्य स प्रीतः संतुष्टो महादेवीशब्देन परमुत्कृष्टं प्रसादमनुग्रहमकरोदन्वतिष्ठत् । अथ च महादेवीशब्दं विशेषयन्नाह—वनितेति । वनितायाः स्त्रियो दुर्लभेन दुष्प्रापेण । अध इति । अधःकृतमधरीकृतमशेषं समग्रमन्तःपुरं येन स तेन । हेमेति । हेमपट्टस्य सुवर्णपट्टस्य लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन् स तेन । छत्रेति । छत्रमातपत्रम्, वेत्रं यष्टिः, चामरं बालव्यजनम्, एतानि चिह्नानि यस्मिन् । अन्योन्येति । अन्योन्यं मिथो यत्प्रेमसंवर्धनं स्नेहोत्पादकं तत्र परयोः सप्रयत्नयोश्च तयोयौवनमुखानि तारुण्यसातानि सेवमानयोर्भुजानयोः कालेनानुकमेणाश्चर्यभूतं चित्रभूतं पित्रोर्मातृजनकयोरेकजीवितमद्वितीयप्राणितमिव । अथवा सर्वस्यैव गन्धर्वकुलस्य जीवलोकस्य वैकजीवितं कादम्बरीनाम्ना दुहितुरन्नमुदपा-

टिप्पण—१ समानदुःखभोगिनीत्यर्थः । २ घोरप्राप्यः कुलमर्यादानुचितश्चायं पाठः । 'मदिरायत्तेक्षणा' इत्येव पाठः । मदिरा मादनानुकूलदर्शनप्रकारशालिनी, आयते च ईक्षणे यस्यास्तत्संबुद्धौ । 'मदिरावत् मत्तखञ्जनवत् आयते दीर्घं चक्षुषी यस्याः सा । 'मदिरा (स्त्री) मत्तखञ्जनः, ... मद्यम्'—इति हरिदासटीका । ३ अन्योन्यं यत् प्रेम्णः संवर्धनं मिथः आनुकूल्याचरणं तत्र तत्परयोरित्यर्थः ।

पाठाः—१ समवधीरितः, २ जहाति, ३ सकलत्रिभुवनः, ४ त्वत्परिचारिका, ५ मदिरायत्तेक्षणा, ६ गुणगणाकृष्टः, ७ अन्यवनिता, ८ अनुभवतोः, ९ सकलस्यैव,

सा च मे जन्मनः प्रभृत्येकैशनशयनपानासना परं प्रेमस्थानमखिलविस्मयभङ्गमिदं द्वितीयमिव हृदयं बालमित्रम् । एकत्र तथा मया च गीतैर्नृत्यकलासु कृताः परिचयाः । शिशुजनोचिताभिश्च क्रीडाभिरनियन्त्रणनिर्भरमपनीतो बालभावः । सा चामुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजात-
शोका निश्चयमकर्षीत्—‘नाहं कथंचिदपि सशोकायां महाश्वेतायामात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’
इति । सखीजनस्य पुरतः सशपथमभिहितवती च—‘यदि कथमपि मामनिच्छन्तीमपि बला-
त्तातः कदाचित्कस्मैचिदातुमिच्छति तदाहमनशनेन वा हुताशनेन वा रज्ज्वा वा विषेण वा निय-
तमात्मानमुत्सक्ष्यामि’ इति । सर्वं च तदात्मदुहितुः क्लृप्तनिश्चलभाषितं कर्णपरम्परया परि-
जनसकाशाद्गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोत् । गच्छति काले समुपारूढनिर्भरयौवनामालोक्य
सं तां बलवदुपतापपरवशः क्षणमपि न धृतिमलभत । एकापत्यतया चातिप्रियतया च न
शङ्कतः किंचिदपि तामभिधातुमित्यपश्यन्श्चान्यदुपायान्तरम्, इदमत्र प्राप्तकालमिति मत्वा तथा

द्युत्पन्नमभूत् । सा चेति । सा कादम्बरी मे मम जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिदिनादारभ्यैकान्यभिन्नान्यशनशयनपाना-
सनानि यस्याः सा । तत्राशनं भोजनम्, शयनं शय्या, पानं मवादि, आसनं चतुष्क्रिकादि । एतेन प्रीत्युत्कर्षः
सूचितः । परमुत्कृष्टं प्रेमस्थानं स्नेहस्थानमखिलानां समग्राणां विस्मयभाणां विश्वासानां धाम द्वितीयमपरं हृदय-
मिव स्वान्तमिव बालमित्रम् । एकत्रेति । एकस्मिन्स्थले तथा मया च गीतनृत्यकलासु कृताः परिचया अभ्या-
साः । शिश्विति । शिशुजनोचिताभिर्बालजनयोग्याभिः क्रीडाभिरनियन्त्रणं स्नेच्छाविचरणं तेन निर्भरं यथा
स्यात्तथा बालभावः शिशुभावोऽपनीतो दूरीकृतः । सा चेति । सा कादम्बर्यमुनैव मदीयेन हतवृत्तान्तेन समुपजातः
शोको यस्याः सा तथा । इति निश्चयं निर्णयमकर्षीत् । सखीजनस्यालीजनस्य पुरतोऽग्रतः सशपथं शपथपूर्वक-
मित्यभिहितवती कथितवती च । इतिथोल्लमाह—नाहमिति । कथंचिदपि केनचित्प्रकारेणापि सशोकायां
महाश्वेतायामात्मनः स्वस्य पाणिं नाहं ग्राहयिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । यदीति । यदि कथमपि
महता कष्टेन मामनिच्छन्तीमप्यवाञ्छन्तीमपि बलाद्धठात्तातः पिता कदाचित्कस्मैचित्पुरुषाय दातुमिच्छति
वाञ्छति तदाहमनशनेन प्रायसा वा, हुताशनेन वह्निना वा, रज्ज्वा रश्मिना वा, विषेण गरलेन वा । सर्वत्र
वाशब्दो विकल्पार्थः । नियतं निश्चितमात्मानमुत्सक्ष्यामि त्यजिष्यामि । इति तदात्मदुहितुर्निजमुत्तायाः सर्वं
समग्रं कृतो निश्चयो यस्मिन्नेतादृशं निश्चलभाषितं स्थिरजल्पितं परिजनसकाशात्परिच्छदसमीपात्कर्णपरम्परया
श्रोत्रप्रणालिकया गन्धर्वराजश्चित्ररथः स्वयमशृणोदाकर्णयत् । गच्छति व्रजति काले समये सति स चित्ररथः
समुपारूढं प्राप्तं निर्भरमतिशायि यौवनं तारुण्यं यस्यामेतादृशीं तां कादम्बरीमालोक्य निरीक्ष्य बलवानुपतापः
संतापस्तेन परवशः परायत्तः क्षणमपि धृतिं संतोषं नालभत नाप्तवान् । एकेति । एकापत्यतयैकसंततितया-
तिप्रियतया च किंचिदपि तां कादम्बरीमभिधातुं कथयितुं न शक्तो न समर्थ इति हेतोरन्यदुपायान्तरं कार्य-
साधकप्रकारान्तरमपश्यन्नवलोक्यंश्च । इदं कुमारीलक्षणमत्र प्राप्तकालं प्राप्तसमयमिति मत्वा ज्ञात्वा तथा
मदिरया महादेव्या सहावधार्य निश्चिन्त्य क्षीरोदनामानं कञ्चकिनं सौविदलमिति संदिश्येत्युक्त्वा मत्समीपं मनु-

टिप्पणं—१ भोजनपरित्यागेन । २ त्यक्ष्यामि इत्येव विवेकिभिर्वाच्यम् । ३ वस्तुतस्तु ‘...तामभि-
धातुम् । अपश्यन्श्चान्यदुपायान्तरम्, इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ मज्जननः । २ एकासनशयनपानाशना; एकासनपानाशना । ३ नृत्यगीतादिकलासु; गीतनृत्यादिकासु
कलासु । ४ समुत्पन्न । ५ इच्छेत् । ६ ततः । ७ कृतनिश्चयं निश्चलं भाषितम्; कृतनिश्चयनिश्चलभाषितम् । ८ अतिप्रेमतया
गच्छति । ९ सुताम्; स संतापेन बलवददूयत न क्षणमपि धृतिमलभत । १० शक्नोति ।

महादेव्या मदिरया सहावधार्य क्षीरोदनामानं कञ्चुकिनम् 'वत्से महाश्वेते, त्वद्यतिरेकेणैव दग्धहृदयाणामिदमपरमस्माकमुपस्थितम्, 'इदानीं तु कादम्बरीमनुनेतुं त्वं शरणम्' इति संदिश्य मत्समीपं प्रैत्युपसि प्रेषितवान् । ततो मया गुरुवचनगौरवेण सखीप्रेम्णा च क्षीरो-
देन सार्धं सा तरलिका 'सखि कादम्बरी, कं दुःखितमपि जनमतितरां दुःखयसि । जीवन्ती-
मिच्छसि चेन्मां तत्कुरु गुरुवचनमवितथम्' इति संदिश्य विसर्जिता । नातिचिरं गतायां च
तस्यामनन्तरमेवेमां भूमिमनुप्राप्तो महाभागः' इत्यभिधाय तूष्णीमभवत् ।

अत्रान्तरे लाञ्छनच्छलेन विडम्बयन्निव शोकानलदग्धमध्यं महाश्वेताहृदयम्, उद्व-
हन्निव मुनिकुमारवधमहापातकम्, दर्शयन्निव चिरकाललभं दक्षशापानलदाहचिह्नम्, अवि-
रलभस्माङ्गरागधवलौ मृगाजिनप्रावृताधौ वामस्तन इवाम्बिकायाः, धूर्जटिजटामण्डलचूडा-
मणिर्भगवानुदगात्तारकाराजः । क्रमेण चोद्गते गगनमहापयोधिपुलिने सप्तलोकनिद्रामङ्गल-

पान्तं प्रत्युपसि प्रभाते प्रेषितवान्प्राहिणोत् । इतिद्योत्यमाह—**वत्से इति ।** हे वत्से महाश्वेते, त्वद्यतिरेके-
णैव त्वद्वृत्तान्तेनैव दग्धं ज्वलितं हृदयं येषामेवंविधानामस्माकमिदं कादम्बरीसक्तमपरं दुःखमुपस्थितं प्रादुर्भू-
तम् । इदानीं तु सांप्रतं कादम्बरीमनुनेतुमनुनयं कर्तुं त्वं शरणं त्वमेवाश्रयः । ततो मया गुरुवचनं पूज्यवच-
स्तस्य गौरवेणानुलङ्घयतया सखी आली तस्याः प्रेम्णा स्नेहेन च क्षीरोदेन कञ्चुकिना सार्धं सा तरलिका इति
संदिश्य कथयित्वा विसर्जिता प्रहिता । इतिद्योत्यमाह—**हे सखि कादम्बरी, कं दुःखितमपि पीडितमपि जन-**
मतितरामतिशयेन दुःखयस्यतितरां पीडयसि । चेन्मां जीवन्तीं श्वसन्तीमिच्छसि वाञ्छसि । तदिति हेत्वर्थं
वचनम् । गुरुवचनं अवितथं सत्यं कुरु विधेहि । तस्यां नातिचिरं गतायां स्तोककालप्रस्थितायां च सत्यामनन्त-
रमेवेमां भूमिं महाभागः सत्युरुषः त्वमनुप्राप्तोऽन्वागतः इत्यभिधायैत्युक्त्वा तूष्णीं जोषमभवत् ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये शोकानलेन शुभवह्निना दग्धं मध्यं यस्यैतादृशं महाश्वेताहृदयं लाञ्छनच्छलेनाङ्गमि-
षेण विडम्बयन्निव सादृश्यं कुर्वन्निव । धर्म उज्ज्वलः, पातकं श्याममिति तेनैव साम्येनाह—**उद्वहन्निव धारय-**
न्निव मुनिकुमारवधलक्षणं महापातकं महापापम् । दक्षेति । दक्षप्रजापतेर्यः शापानलः शापवह्निस्तेन दाहस्तस्य
चिह्नं चिरकाललभं चिरकालिनं दर्शयन्निव प्रकटयन्निव । पाण्डुरत्वकृष्णत्वसाम्येनोपमानान्तरमाह—**अविर-**
लेति । अविरलो निबिडो भस्माङ्गरागस्तेन धवलः शुभ्रः । तथा मृगस्याजिनं चर्म तेन प्रावृतमाच्छादितमर्थं
यस्यैवंविधोऽम्बिकायाः पार्वत्या वामो दक्षिणेतरः स्तनः कुच इव । **धूर्जटिरिति ।** धूर्जटिरीश्वरस्तस्य जटा-
मण्डलं तस्य चूडामणिर्भगवान्माहात्म्यवांस्तारकाराजश्चन्द्र उदगादुदितवान् । क्रमेण परिपाठ्या शशाङ्कमण्डल
उद्गत उदिते सति चन्द्रापीडो महाश्वेतां सुप्तं शयितामालोक्य निरीक्ष्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं पल्लवशयने
किसलयशय्यायां समुपाविशदधितस्यौ । अथ च शशाङ्कमण्डलं विशेषयन्नाह—**गगनेति ।** गगनमपारत्वा-
न्महापयोधिर्जलधितस्य पाण्डुरत्वसाम्यात्पुलिन इव पुलिने जलोज्झितसैकतरूपे, सप्तलोकेषु निद्रायाः प्रमी-

टिप्प०—१ अहो अनभिज्ञता ! व्यतिरेकस्य विरहः कदाचिदर्थः स्यात्परं न कदाचिद्वृत्तान्त इत्यर्थः ।
तस्मात् 'त्वद्यतिरेकेण' इत्येव पाठः । **२** लेखकप्रमादमेव जाने । यदि च न तथा, तर्हि नातःपरं
मूर्खत्वम् । 'किं दुःखितमपि' इत्येव पाठः सर्वबोध्यश्चार्थः ।

पाठा०—१ ब्रूहि गत्वा वचः वत्से. **२** त्वद्यतिरेकेणैकेनैव. **३** इदानीं कादम्बरीव्यतिकरे. **४** संदिश्य तदनु-
नयार्थं. **५** अथैव प्रत्युपसि. **६** अतः **७** अस्मिन्वातरे. **८** कृष्णमृगाजिन. **९** समस्त.

कलशे कुमुदबान्धवे विघटितकुमुदवने धवलितदशदिशि शङ्खश्वेते श्वेतिमानमातन्वति मानिनीमानदस्यौ शशाङ्कमण्डले, शशिकरकैलापकलितास्वातन्वतीषु कशिमानमौडवीषु प्रभासु, प्रस्रवत्सु च कैलासशशिमणिशिलानां सर्वतः स्रोतःस्त्राविषु प्रस्रवणेषु, मृणालकन्दलिनि चावस्कन्दपतितचन्द्रकर इव विलुप्तकमलवनशोभे भात्यच्छोदसरःपयसि, समुपोढमोहनद्रे च द्राघीयोवीचिविचलितवपुषि विरुवति विरहिणि चक्रवाकचक्रवाले, निर्वृत्ते च चन्द्रोदये, विद्रुते हर्षनयनजलकणनीहारिणि विद्यद्विहारिणि मनोहारिणि विद्याधराभिसारिकाजने, चन्द्रापीडः सुप्रामालोक्य महाश्वेतं पल्लवशयने शनैः शनैः समुपाविशत् । 'अस्यां वेलायां किं नु खलु मामन्तरेण चिन्तयति वैशम्पायनः, किं वा वराकी पत्रलेखा, किं वा राजपुत्रलोको?' इति चिन्तयन्नेव निद्रां ययौ ।

लाया मङ्गलकलश इव । कुमुदस्य कैरवस्य बान्धवे बन्धुसदृशे । विघटितेति । विघटितानि विमुद्रितानि कुमुदवनानि येन स तस्मिन् । धवलितेति । धवलिताः शुभ्रीकृता दशदिशो येन स तस्मिन् । शङ्खवज्रलजवच्छेते शुभ्रे । किं कुर्वति । श्वेतिमानं श्वेतातिशयमातन्वति विस्तारयति सति । अथवा शङ्खस्य श्वेतो गुणस्तस्मिन्श्वेतिमानं चाकचक्यरूपं यथादर्शे विस्तारयति सति । इदं च शङ्खे चन्द्रकिरणसंपर्कवशाद्विलक्षणा पाण्डुरता दृश्यत इत्यभिप्रायेण सूर्यकरसंपर्कवशाद्विलक्षणा स्वच्छता दृश्यते तद्वदिवेति केचित् । मानिनीति । मानिन्या मानवत्याः स्त्रियो यो मानः स्मयस्तस्य दस्यौ विपक्षे । मानिनीमानापहारकत्वाद्दस्युसादृश्यमिति । पुनः कासु । शशिकराणां चन्द्रकिरणानां कलापेन समूहेन कलितासु सहितास्यौडवीषु नक्षत्रसंविन्धनीषु प्रभासु कान्तिषु कशिमानं कृशत्वमातन्वतीषु विस्तारयन्तीषु । पुनः केषु । कैलासस्य शिलामर्णयश्चन्द्रकान्तास्तेषां शिलास्तासां सर्वतोऽभितः स्वतोऽम्भःसरणं स्रोतस्तत्स्ववन्तीत्येवंशीलेषु प्रस्रवणेषु पुनः प्रस्रवत्सु क्षरत्सु । पुनः कस्मिन्सति । अच्छोदाभिधानस्य सरसः पयसि पानीये भाति राजति सति । कीदृशे । मृणालानां कन्दला विद्यन्ते यस्मिन् । विलुप्तेति । विलुप्ता विलोपं प्राप्ता कमलवनस्य पद्मखण्डस्य शोभा श्रीर्यस्मिन् । अत एव श्वेतत्वसाम्येनोत्प्रेक्षते—अवेति । अवस्कन्दार्थं हननार्थं पतिताः प्रविष्टाश्चन्द्रकरा यस्मिन्नेवंविध इव । पुनः कस्मिन्सति । विरहिणि विप्रलम्भिनि चक्रवाका द्वन्द्वचरास्तेषां चक्रवाले समूहे विरुवति शब्दं कुर्वति सति । अथ चक्रवाकसमूहं विशेषयन्नाह—समुपोढेति । समुपोढा समागता विरहवशान्मोहनद्रे यस्मिन् । द्राघीय इति । द्राघीयोभिरतिदीर्घाभिर्वायिभिः कल्लोलैर्विचलितं कम्पितं वपुर्यस्य स तस्मिन् । पुनः कस्मिन् । चन्द्रोदये च निर्वृत्ते सति । विद्याधराणां व्योमचारिणामभिसारिकाजने संकेतितस्त्रीजने विद्रुते विशकलिते जाते सति । अभिसारिकाजनं विशेषयन्नाह—हर्ष इति । हर्षजनिता ये नयनजलकणा एव प्रमोदबाष्पपृषता एव नीहारं तुहिनं हिमं यस्मिन् । विद्यद्विहारिणि व्योमचारिणि मनोहारिण्यभिरामे । अस्यामिति । अस्यां पूर्वोक्तायां वेलायां समयविशेषे । खलु निश्चयेन । मामन्तरेण मद्यतिरेकेण वैशम्पायनः । अथ च वराकी पत्रलेखा । अथ च राजपुत्रलोको नृपसुतसमूहः किं चिन्तयति किं चिन्तयिष्यति । 'वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा' इति भविष्यति वर्तमानता । इति चिन्तयन्नेवेति ध्यायन्नेव निद्रां ययौ प्रमीलां प्राप्तवान् ।

टिप्प०—1 शशिमणय इत्युचितम् । 2 अवस्कन्दार्थं कमलानामाक्रमणार्थमित्युचितोर्थः । यतो हि कराः (हस्ताः) कस्यचिन्निर्दयग्रहणार्थं कुत्रचित्पतन्ति । 3 निर्वृत्ते इत्येव पाठः । चन्द्रोदये निष्पक्षे इति तदर्थः । 4 चन्द्रोदयेन तिमिरापगमाल्लोकानां दर्शनपथादतिक्रान्ते सतीत्याशयः ।

पाठा०—१ शङ्खश्वेते श्वेतातपत्रायमाणे; शङ्खश्वेतायमाने. २ शत्रौ. ३ शुचिशोचिषि शशाङ्कमण्डले; शशाङ्के. ४ रोचिष्णुशशि. ५ कलितासु; कवलितासु. ६ व्रजन्तीषु. ७ अवश्याय. ८ पवनवशात्समुपोढ. ९ निर्वृत्ते. १० शनैः.

अथ क्षीणायां क्षपायामुषसि संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राण्यधमर्षणानि जप-
न्यां महाश्वेतायां निर्वर्तितप्राभातिकविधौ चन्द्रापीडे तरलिका षोडशवर्षवयसा, सावष्टम्भा-
कृतिना, मदखेदालसगजगमनगुरुणि पदानि निक्षिपता, पर्युषितचन्दनाङ्गरागधूसरोरुदण्ड-
द्वयेन, कुङ्कुमरागपिञ्जराखणेन, चामीकरशृङ्खलाकलापनिविडनियमितं कक्षाबन्धातिरिक्तप्रेङ्ख-
त्पल्लवमधरवास एव केवलं वसानेन, निरुदरतया विभक्तमध्येन, विपुलवक्षसा, दीर्घानुवृत्तपी-
नबाहुना, वामप्रकोष्ठदोलायमानमाणिक्यवलयेन, कर्णाभरणमणेर्विप्रकीर्यमाणमधोमुखकिर-
णेन्द्रायुधजालवर्णाशुकोत्तरीयमिवैकस्कन्धक्षिप्तमुद्रहता, चूतपल्लवकोमलमनवरतताम्बूलबद्ध-
रागान्धकारमधरं दधता, कर्णान्तायतस्य स्वभावधवलस्य धवललिङ्गा लोचनयुगलस्य धवलयतेव
दिगन्तराणि, कुमुदवनानीव वर्षता, पुण्डरीकमयमिव दिवसं कुर्वता, कनकपट्टपृथुललाटेन,

अथेति । क्षीणायां क्षपायामुषसि प्रभाते संध्यामुपास्य शिलातलोपविष्टायां पवित्राणि पूतान्यधमर्षणान्यापो-
देवतास्तुतिरूपाणि महाश्वेतायां जपन्यां स्मरन्यां सत्यां, निर्वर्तितो विहितः प्राभातिकः प्रत्यूषसंबन्धी विधिर्ये-
नैवंविधे चन्द्रापीडे सा तरलिका प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत्प्रकटीभवभूवेत्यन्वयः । कीदृशी । केयूरकनान्ना गन्धर्वदार-
केणानुगम्यमाना । अथ केयूरकं विशेष्यन्नाह—षोडशेति । षोडशवर्षाणि हायनानि तैः परिमितं वयो
यस्य स तथा तेन । तावन्मात्रप्रमाणेनेत्यर्थः । सहावष्टम्भेनाभिमानेन वर्तमाना सावष्टम्भाकृतिराकारो यस्य स
तेन । किं कुर्वता । मदखेदेनालसो मन्थरो यो गजो हस्ती तस्य गमनवद्गुरुणि पदानि चरणन्यासान् ।
निक्षिपता स्थापयता । पर्युषितो गतदिनसक्तो यो चन्दनाङ्गरागस्तेन धूसरमीषत्पाण्डुरमूर्दण्डद्वयं सविध-
दण्डद्वितयं यस्य स तेन । कुङ्कुमेति । कुङ्कुमं केसरं तस्य रागेण पिञ्जरः पीतरक्तोऽरुणो देहस्थरागो
यस्य स तेन । किं कुर्वता । केवलमधरवासोऽधोऽशुकमेव वसानेन परिधानीकुर्वता । अथाधरवासो विशे-
ष्यन्नाह—चामीति । चामीकरस्य सुवर्णस्य शृङ्खलाकलापस्तेन निविडं यथा स्यात्तथा नियमितं बद्धम् ।
कक्षेति । कक्षाबन्धात्कटिबन्धादतिरिक्तस्य वस्त्रस्य ग्रेहन्त उल्लसन्तः पल्लवा अबल्ला यस्य तत् । निर्गतं यैदुदरं
तस्य भावस्तत्ता तया विभक्तो विभागीकृतो मध्यो भागो यस्य स तेन । अनेन सामुद्रिकखलक्षणत्वमुक्तम् ।
विपुलेति । विपुलं बृहद्वक्षो भुजान्तरं यस्य स तेन । दीर्घेति । दीर्घावायतावनुवृत्तपीनौ परम्परया पुष्टौ
बाहू भुजौ यस्य स तेन । वामेति । वामप्रकोष्ठे दक्षिणेतरेकलाचिकायां दोलायमानं कम्पमानं माणिक्यव-
लयं रत्नकङ्कणं यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णाभरणमणेः श्रोत्रभूषणरत्नस्य विप्रकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणमधोमुख-
किरणानामिन्द्रायुधजालवर्णं शकचापसमूहरागं यदंशुकोत्तरीयमुत्तरासङ्गं चित्रवस्त्रमेकस्कन्धक्षिप्तमिवैकांसन्य-
स्तमिवोद्ग्रहता धारयता । पुनः किं कुर्वता । अधरं दन्तच्छदमोष्ठं दधता । अधरं विशेष्यन्नाह—चूतेति ।
चूतपल्लववदाप्रकिसलयवत्कोमलं सुकुमारम् । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं ताम्बूलस्य, नागवल्गवा दलस्य
बद्धो रागान्धकारो यस्मिन् । कर्णेति । कर्णान्तायतस्य श्रोत्रप्रान्तप्राप्तस्य स्वभावेन धवलस्य शुभ्रस्य लोचन-
युगलस्य नेत्रयुग्मस्य धवललिङ्गा शुभ्रत्वेन दिगन्तराणि धवलयतेव शुभीकुर्वतेव । कुमुदवनानीव कैरवखण्डानी-
व वर्षता वृष्टिं कुर्वता । पुण्डरीकमयमिव सिताम्भोजमयमिव दिवसं वासरं कुर्वता सृजता । कनकेति ।

टिप्पणं—१ सावष्टम्भा सबला आकृतिर्यस्येयुचितोर्थः । २ अनुदरा कन्येतिवत् ईषदर्थे निःशब्दः ।
३ एकस्कन्धक्षिप्तम् उत्तरीयमिव किं वहति ? न किञ्चित्प्रतीयते, सर्वं अष्टीचकार महाभागः । ‘‘किर-
णेन्द्रायुधजालं वर्णाशुकोत्तरीयमिव’’ इति पाठः । कर्णाभरणरत्नस्य नीचैर्विकीर्यमाणाः (प्रसरन्तः) अधो-
मुखाः किरणाः नानावर्णशालितया इन्द्रधनूंषीव तेषाम् (किरणानाम्) जालमेकस्कन्धसक्तं वर्णाशुकमिव
(रक्तवर्णरंजितम् अंशुकमिव वस्त्रमिव) उद्ग्रहता, इति तदर्थः । ४ दिगन्तरे नेत्रप्रेरणस्य कुमुदवनवर्ष-
णत्वेन, दिवसस्य पुण्डरीकमयकरणत्वेन चोत्प्रेक्ष्यत्याशयः ।

पाठा०—१ गजराज, २ विभक्तमध्येन, ३ मणिर्विप्रकीर्य.

अलिकुलनीलसरलशिरसिजेन, अग्राम्याकृतिना, राजकुलसंपर्कचतुरेण, गन्धर्वदारकेण केयूर-
कनाभानुगम्यमाना प्रत्यूषस्येव प्रादुरासीत् । आगत्य च कोऽयमित्युपजातकुतूहला चन्द्रा-
पीडं सुचिरमवलोक्य महाश्वेतायाः समीपमुपसृत्य कृतप्रणामा सविनयमुपाविशत् । अनन्तरं
चातिदूरानतेनोत्तमाङ्गेन प्रणम्य केयूरकोऽपि महाश्वेतादृष्टिनिसृष्टं नातिसमीपवर्ति शिला-
तलं भेजे । उपविष्टश्च तमदृष्टपूर्वमधःकृतकुसुमायुधमुपहसितसुरासुरगन्धर्वविद्याधररूपं रूपा-
तिशयं चन्द्रापीडस्य दृष्ट्वा विस्मयमापेदे । परिसमाप्तजपा तु महाश्वेता पप्रच्छ तरलिकाम्,—
'किं त्वया दृष्टा प्रियसखी कादम्बरी कुशलिनी । करिष्यति वा तदस्मद्वचनम्' इति ।

अथ सा तरलिका विनयावनतमौलिरीषद्वलम्बितकर्णपाशमतिमधुरया गिरा व्यजिज्ञपत्—
'भर्तृदारिके, दृष्टा खलु मया भर्तृदारिका कादम्बरी सर्वतः कुशलिनी । विज्ञापिता च नि-
खिलं भर्तृदुहितुः संदेशम् । आकर्ण्य च यत्तया संततमुक्तस्थूलाश्रुबिन्दुवर्षं रुदित्वा प्रतिसं-
दिष्टम्, तदेष तथैव विसर्जितस्तस्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति' इत्युक्त्वा
विरराम । विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीत्—'भर्तृदारिके महाश्वेते, देवी कादम्बरी दृढ-

कनकपट्टवत्सुवर्णपट्टवत्पृथु विस्तीर्ण ललाटमलिकं यस्य स तेन । अलीति । अलिकुलवल्लीलाः सरला अवकाः
शिरसिजाः केशा यस्य स तेन । अग्राम्येति । अग्राम्या नागरीयाकृतिराकारो यस्य स तेन । राजेति ।
राजकुलेन यः संपर्कः संबन्धस्तत्र चतुरेण चातुर्ययुक्तेन । आगत्य चेति । आगत्य चैत्य च । कोऽयमित्युप-
जातं समुत्पन्नं कुतूहलं यस्याः सा तथा । सुचिरं विरकालं यावत् चन्द्रापीडमवलोक्य निरीक्ष्य महाश्वेतायाः
समीपमुपसृत्यागत्य कृतो विहितः प्रणामो यया सा सविनयमुपाविशदुपविष्टा । अनन्तरमिति । तरलिका-
वस्थानानन्तरमतिदूरादानतेन नन्नेनोत्तमाङ्गेन शिरसा प्रणम्य नमस्कृत्य केयूरकोऽपि महाश्वेतया दृष्ट्वा निसृष्टं
दर्शितं नातिसमीपवर्ति नातिनिकटवर्ति शिलातलं भेजेऽधितस्थौ । उपविष्टश्चेति । तत्रोपविष्ट आसीनश्च
स तमदृष्टपूर्वमनवलोकितपूर्वमधःकृतः कुसुमायुधो येन स तमुपहसितं न्यकृतं सुरासुरगन्धर्वविद्याधराणां रूपं
सौन्दर्यं येन स तमेवंविधं चन्द्रापीडस्य रूपातिशयं सौन्दर्याधिक्यं दृष्ट्वा चावलोक्य च विस्मयमाश्चर्यमापेदे प्रा-
प्तवान् । परीति । परिसमाप्तः पूर्णाभूतो जपो जापो यस्याः सर्वविधा महाश्वेता तरलिकामिति पप्रच्छेत्यप्रा-
क्षीत् । इतिद्योल्लमाह—कादम्बरीति । कादम्बरी प्रियसखी बलभवयस्या कुशलिनी कल्याणवती त्वया किं
दृष्टावलोकिता । वा अथवा तत्पूर्वोक्तमस्मद्वचनं करिष्यति ।

अथेति । तत्प्रश्नानन्तरं सा तरलिका विनयेनावनतो मौलिर्यया सा ईषत्किंचिद्वलम्बितकर्णपाशं यथा
भवति तथा व्यजिज्ञपद्विज्ञापनं चकार । कथा । अतिमधुरयातिमिष्टया गिरा वाण्या, हे भर्तृदारिके, खलु निश्च-
येन । कादम्बरी भर्तृदारिका सर्वतः सर्वप्रकारेण कुशलिनी कल्याणवती दृष्टावलोकिता । विज्ञापिता च निखिलं
समग्रं भर्तृदुहितुर्भवत्याः संदेशमुदन्तम् । आकर्ण्य चेति । तच्छ्रुत्वा च यत्तया कादम्बर्या संततं निरन्तरं
मुक्ताः स्थूला येऽश्रुबिन्दवस्तेषां वर्षा यस्मिन्नेतादृशं यथा स्यात्तथा रुदित्वा रुदनं कृत्वा प्रतिसंदिष्टं प्रत्युत्तरं कृतं, तदेष
तथैव कादम्बर्यैव विसर्जितस्त्वज्जिकटे प्रेषितस्तस्या एव कादम्बर्या एव वीणावादकः केयूरकः कथयिष्यति निवे-
दयिष्यति । इत्युक्त्वा विरराम विरता बभूव । अथ विरतवचसि तस्यां केयूरकोऽब्रवीदवोचत् । हे भर्तृदारिके

टिप्प०—१ संततं मुक्तावत्स्थूलानाम् अश्रुबिन्दूनां वर्षः (वर्षणम्) यस्मिन्कर्मणि यथा स्यात्तथा
इति स्पष्टोर्थः । २ वीणावाहक इत्येवोचितः पाठः ।

दत्तकण्ठग्रहा त्वां विज्ञापयति—‘यदियमागत्य मामवदत्तरलिका तत्कथय किमयं गुरुजना-
नुरोधः, किमिदं मच्चित्तपरीक्षणम्, किं गृहनिवासापराधनिपुणोपालम्भः, किं प्रेमविच्छे-
दाभिलापः, किं भक्तजनपरित्यागोपायः, किं वा प्रकोपः । जानास्येव मे सहजप्रेमनिखन्द-
निर्भरं हृदयम्, एवमतिनिष्ठुरं संदिशन्ती कथमसि न लज्जिता । तथा मधुरभाषिणी के-
नासि शिक्षिता वक्तुमप्रियं परुषमभिधातुं वा । स्वस्थोऽपि तावत्क इव सहृदयः कनीयस्य-
वसानविरसे कर्मणीदृशे मतिमुपसर्पयेत्, किमुतातिदुःखाभिहतहृदयोऽस्मद्विधो जनः । सुह-
दुःखखेदिते हि मनसि कैव सुखाशा, कैव निर्वृतिः, कीदृशाः संभोगाः, कानि वा हसितानि ।
येनेदृशीं दशामुपनीता प्रियसखी, कथमतिदारुणं तमहं विषमिवाप्रियकारिणं कामं सकामं
कुर्याम् । दिवसकरास्तमैयविधुरासु नलिनीषु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि पतिसमा-
गमसुखानि त्यजति, किमुत नार्यः । यत्र भर्तृविरहविधुरा परिहृतपरपुरुषदर्शना दिवानिशं
निवसति प्रियसखी, कथमिव तन्मम हृदयमपरः प्रविशेज्जनः । यत्र च भर्तृविरहविधुरा

महाश्वेते, देवी कादम्बरी दृढे दत्तः कण्ठग्रहो यया सा । कृतालिङ्गनेत्यर्थः । त्वां विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति ।
किं विक्षप्तिं कृतवतीत्याह—यदियमिति । इयं तरलिका मामागत्यैव यदवददवोचत्तत्कथय ब्रूहि—किमयं
गुरुजनानुरोधः किं गुरुजनपारवश्यम् । किमिदं मच्चित्तस्य मन्मनसः परीक्षणं परीक्षाकरणम् । किं गृहनिवास-
लक्षणो योऽपराध आगस्तस्य निपुणो योग्योऽयमुपालम्भः । किं प्रेमविच्छेदार्थं स्नेहनिवृत्त्यै अयमभिलापः संलापः ।
किं भक्तजनस्य सेवकजनस्य परित्याग उपायः प्रपन्नः । किं वा प्रकोपः प्रतिघा । सहजं स्वाभाविकं यत्प्रेम तस्य
निखन्दो रसस्तेन निर्भरं हृदयं मे मम जानास्येव ज्ञास्यस्येव । एवं अतिनिष्ठुरमतिपरुषं संदिशन्ती कथयन्ती
कथं न लज्जितासि । तथा त्वं मधुरभाषिणी सत्यप्रियमनिष्टं वक्तुं जल्पितुं परुषं कठिनमभिधातुं कथयितुं केन
पुंसा त्वं शिक्षितासि हितोपदेशविषयीकृतासि । स्वास्थ्यवशादेतादृशी मतिरुत्पद्यत इत्यभिप्रायेणाह—स्वस्थोऽ-
पीति । स्वास्थ्यवानपि तावदादौ सहृदयः पण्डितः कनीयसि लघ्वीयसीदृशेऽवसानविरसे प्रान्तदुःखदे कर्मणि
क्रियायां क इव को जनो मतिं बुद्धिसुपसर्पयेत् । अस्वस्थानां तु दूरत आस्थेत्याह—किमुतेति । अतिदुःखे-
नाभिहतं हृदयं यस्यैवंभूतोऽस्मद्विधो जनः किमुत कथ्यते । सर्वथा तत्कर्मणि न प्रवर्तत इत्यर्थः । हीति निश्चि-
तम् । सुहदुःखखेदिते मित्रदुःखाभिभूते मनसि कैव सुखाशा कः सौख्याभिलाषः कैव निर्वृतिर्मनःसंतुष्टिः ।
संभोगा इन्द्रियार्थाः कीदृशाः किंस्वरूपाः । हसितानि स्मितानि कानि च कीदृशानि । येन कामेन प्रियसखी-
दृशीं दशामवस्थामुपनीता प्रापिता तं विषमिवाप्रियकारिणमनिष्टविधायिनमतिदारुणमतिभीषणं कथं कामं सकामं
साभिलाषं कुर्याम् । प्रणयसखीदुःखेन स्वस्मिन्दुःखवत्त्वं निदर्शयन्नाह—दिवसेति । दिवसकरस्य सूर्यस्यास्त-
मयेन परद्वीपान्तरगमनेन विधुरासु दुःखितासु नलिनीषु कमलिनीषु सैत्सु सहवासपरिचयाच्चक्रवाकयुवतिरपि
ब्रुवन् चरवनितापि पतिसमागमसुखानि भर्तृसंयोगसौख्यानि त्यजति जहाति, तर्हि नार्योऽपि योषितोऽपि किमुत
वाच्याः । न किमपि कथनीया इत्यर्थः । यत्रेति । यत्र हृदये भर्तृविरहेण विधुरा दुःखिता परिहृतं परित्यक्तं
परपुरुषाणामपरपुंसां दर्शनं वीक्षणं यया सैवविधा प्रियसखी महाश्वेता दिवानिशमहोरात्रं निवसत्यधितिष्ठति
तन्मम हृदयमपर इतरः प्राकृतो जनः कथमिव प्रविशेत्कथं प्रवेशं कुर्यात् । यत्र चेति । यत्र यस्मिन्समये
भर्तुः पत्युर्विरहेण वियोगेन विधुरा दुःखिता व्रतेन नियमेन कश्चित् कृशतां नीतमङ्गं शरीरं यया सैवविधा प्रिय-

टिप्पणं—१ वेत्स्येवेत्युचितम् । २ कामं कथं सकामं कुर्यामित्यन्वयः । ३ सतीषु, इति तात्पर्यम् ।
४ अनधिकारो भाषायाम् । नार्यस्तु इत्युचितम् ।

पाठां—१ गुरुजनवचनानुरोधः, २ अभिलाषः, ३ अस्तमनः, ४ समागमः, ५ परित्यजति, ६ अपि च यत्र.

व्रतकर्षिताङ्गी प्रियसखी महत्कृच्छ्रमनुभवति, तत्राहमवगणयैतत्कथमात्मसुखार्थिनी पाणिं ग्राहयिष्यामि । कथं वा मम सुखं भविष्यति । त्वत्प्रेम्णा चास्मिन्वस्तुनि कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यमालम्ब्याङ्गीकृतमप्ययशः, समवधीरितो विनयः, गुरुवचनमतिक्रामितम्, न गणितो लोकापवादः, वनिताजनस्य सहजमाभरणमुत्सृष्टा लज्जा, सा कथय कथमिव पुनरत्र प्रवर्तते । तदयमञ्जलिरुपरचितः, प्रणामोऽयम्, इदं च पादग्रहणम्, अनुगृहाण माम्, वनमितो गतासि मे जीवितेन सहेति मा कृथाः स्वप्नेऽपि पुनरिममर्थं मनसि' इत्यभिधाय तूष्णीमभूत् । महाश्वेता तु तच्छ्रुत्वा सुचिरं विचार्य, 'गच्छ स्वयमेवाहमागत्य यथार्हमाचरिष्यामि' इत्युक्त्वा केयूरकं ग्राहिणोत् ।

गते च केयूरके चन्द्रापीडमुवाच—'राजपुत्र, रमणीयो हेमकूटः, चित्रा च चित्ररथराजधानी, बहुकुतूहलः किंपुरुषविषयः, पेशलो गन्धर्वलोकः, सरलहृदया महानुभावा च कादम्बरी । यदि नातिखेदकरमिव गमनं कलयसि, नावसीदति वा गुरुप्रयोजनम्, अह-

सखी महत्कृच्छ्रं कष्टमनुभवत्यनुभवविषयीकरोति, तत्र तस्मिन्समयेऽहं प्रियसख्येतद्दुःखमवगणय्यावगणनां कृत्वा त्मसुखार्थिनी स्वस्य सुखाभिलाषिणी कथं पाणिं करं ग्राहयिष्यामि ग्रहणं कारयिष्यामि । एवं सत्यनुष्ठिते पाणिग्रहे न खेष्टसिद्धिरित्यत आह—कथमिति । वेति पक्षान्तरे । कथं मम सुखं भविष्यति । इष्टविरहव्याकुलचित्तत्वे न सुखमिति भावः । अथ त्वया साकं यत्प्रेम तदपि न भविष्यति । 'ईषिते ईषितं चेत्स्यात्तदा प्रेम प्रवर्तते' इति न्यायात् । अतस्त्वत्प्रेम्णा त्वत्प्रेहेनास्मिन्वस्तुनि पाणिग्रहणविषये मया कुमारिकाजनविरुद्धं स्वातन्त्र्यं खेच्छाचारित्वमालम्ब्यापयशोऽपकीर्तिरङ्गीकृतं स्वीकृतम् । पित्रादिभिः पाणिग्रहणं कार्यमाणापि पितुराज्ञाऽकरणमित्यपयशः । समवधीरितस्तिरस्कृतो विनयः । गुरुवचनं पित्रादीनां वचोऽतिक्रामितमुद्धतम् । तथा लोकापवादो जनापवादो न गणितो न विचारितः । वनिताजनस्य स्त्रीजनस्य सहजं स्वाभाविकमाभरणं भूषणं लज्जा त्रपा सा चोत्सृष्टा त्यक्ता । कथय प्रतिपादय एतादृशो जनः कथमिव पुनरत्रास्मिन्कर्मणि प्रवर्तते प्रवृत्तिं करोति । उपसंहरति—तदिति हेत्वर्थे । अयमञ्जलिरुपरचितो निबद्धः । अयं च प्रणामो नमस्कारः । इदं च पादग्रहणमभिवादनम् । इति हेतोर्मानुगृहाणानुग्रहं कुरु । इतो मत्समीपान्मे मम जीवितेन प्राणितेन सह वनं गतासि प्राप्तासि इति स्वप्नेऽपि स्वप्नावस्थायामपि पुनर्द्वितीयवारमिमं पूर्वोक्तमर्थं मनसि चिन्ते मा कृथा मा व्यधिष्टाः । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभून्मौनं कृतवती । महाश्वेता तु तत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य सुचिरं चिरकालं यावत् विचार्य विमृश्य त्वं गच्छ ब्रज स्वयमेवात्मनैव । अहमागत्य यथार्हं यथायोग्यमाचरिष्यामीत्युक्त्वा केयूरकं ग्राहिणोत्प्रेषितवती ।

गते केयूरके चन्द्रापीडमुवाचाब्रवीत् । किं तदित्याह—राजपुत्रेति । हे राजपुत्र नृपसूनो, अयं हेमकूटो रमणीयो मनोहरः चित्ररथो गन्धर्वनाथस्तस्य राजधानी नृपनिवासनगरी चित्रा विविधाश्चर्ययुक्ता । बहून्यनेकानि कुतूहलान्याश्चर्याणि यस्मिन्नेवंविधः किंपुरुषाणां किंनराणां विषयो देशः । गन्धर्वलोको देवगानजनः पेशलः सुन्दरः । 'पेशलं हृद्यसुन्दरं' इति कोषः । सरलहृदयाऽकुटिलचित्ता महानुभावा च कादम्बरी भर्तृदारिका । यदीति प्रत्येकमभिसंबध्यते । नातिखेदकरमिव नातिप्रयासजनकमिव गमनं यानं कलयसि जानासि । वेति विकल्पार्थं । गुरुप्रयोजनं महानर्थं नावसीदति न विलम्बितो भवति । वेति पूर्ववत् ।

टिप्प०—१ अतिक्रान्तमित्येव पाठः । २ आवश्यकं कार्यमित्याशयः ।

पाठा०—१ तीव्रव्रत. २ वस्तुनि मया. ३ अयशः.

ष्टचरविषयकुतूहलि वा चेतः, मर्द्वचनमनुरुध्यते वा भवान्, अतिसुखदायि वाश्चर्यदर्शनम्, अर्हसि वा प्रणयम्, इममप्रत्याख्यानयोग्यं वा जनं मन्यसे, समारूढो वा परिचयलेशः, अनुग्राह्यो वायं जनः, ततो नार्हसि निष्फलां कर्तुमभ्यर्थनामिमाम् । इतो मयैव सह गत्वा हेमकूटमतिरमणीयतानिधानम्, तत्र दृष्ट्वा च मन्निर्विशेषां कादम्बरीम्, अपनीय तस्याः कुंमतिमनोमोहविलसितम्, एकमहो विश्रम्य श्रोभूते प्रत्यागमिष्यसि । मम हि निष्कारण-बान्धवं भवन्तमालोक्यैव दुःखान्धकारभाराक्रान्तेन महतः कालादुच्छ्वसितमिव चेतसा । श्रावयित्वा स्ववृत्तान्तमिमं सद्यतामिव गतः शोकः । दुःखितमपि जनं रमयन्ति सज्जनसमागमाः । परसुखोपपादनपराधीनश्च भवादृशां गुणोदयः' इत्युक्तवतीं चैनां चन्द्रापीडोऽब्रवीत्—'भगवति, दर्शनात्प्रभृति परवानयं जनः कर्तव्येषु यथेष्टमशङ्किततया नियुज्यताम्' इत्यभिधाय तथा सहैवोदचलत् ।

अदृष्टचरोऽनवलोकितपूर्वो यो विषयो देशस्तत्र कुतूहलं विद्यते यस्यैवभूतं यदि चेतः । बाधवा भवान्मर्द्वचनं मर्द्वचनमनुरुध्यते समीहते । अनुपूर्वको रुध् दिवादिरिच्छार्थः । वेति पक्षान्तरे । यद्यतिसुखदायिचित्तियेन सौख्यप्रदमाश्चर्यदर्शनं कुतूहलावलोकनम् । वेति पूर्ववत् । अर्हसि वाञ्छसि यदि प्रणयं लेहम् । इमं मल्लक्षणं जनमप्रत्याख्यानयोग्यमनिराकरणयोग्यं वा मन्यसे जानासि । समारूढः प्राप्तो वा परिचयलेशः संस्तवत्वः । अनुग्राह्यो वानुग्रहयोग्यो वायं जनः । ततस्तस्माद्धेतोर्निष्फलां रिक्तामिमामभ्यर्थनां कर्तुं विधातुं नार्हसि न योग्यो भवसि । इतोऽस्मात्स्थानान्मयैव सह अतिरमणीयतानिधानं चारुताशेषविधिं हेमकूटं गत्वा । तत्रेति । तस्मिन्स्थले मत्तो निर्गतो विशेषो यस्याम् । मत्सदृशीमित्यर्थः, एतादृशीं कादम्बरीं दृष्ट्वा विलोक्य च । तस्याः कादम्बरीः कुरित्ता मतिर्यस्मादेवंविधो यो मनोमोहश्चेतसोऽज्ञानं तस्य विलसितं चेष्टितमपनीय दूरीकृत्यैकमहर्दिनं विश्रम्य विश्रामं गृहीत्वा । श्रोभूत इति । क्ष आगामिदिने तस्मिन्भूते जाते सति प्रत्यागमिष्यसि पश्चादायास्यसि । ममेति । हीति निश्चितम् । मम निष्कारणबान्धवं निमित्तव्यतिरेकेण स्वजनं भ्रातरं वा भवन्तं त्वामालोक्यैव निरीक्ष्यैव दुःखमेवान्धकारं तिमिरं तस्य भारो वीवधस्तेनाक्रान्तेन व्याप्तेन चेतसा चित्तेन महतः कालाच्चिरसमयादुच्छ्वसितमिव गृहीतश्वासमिव । इमं स्ववृत्तान्तं स्वकीयोदन्तं श्रावयित्वा कथयित्वा । सोढुं शक्यः सद्यस्तस्य भावस्तत्ता तामिव गतः प्राप्तः शोकः । श्रावणेन स शोको जीर्णतां प्राप्त इत्यर्थः । तत्रोपपादकमाह—दुःखितमपीति । सज्जनसमागमाः दुःखितमपि जनं रमयन्ति विनोदयन्ति । अत्रार्थे हेतुमाह—परेति । परस्यान्यस्य यत्सुखं तस्य यदुपपादनं तत्र पराधीनः परायत्तः । तन्निमित्तक इति यावत् । भवादृशां त्वत्सदृशानां गुणोदयो गुणाः शौर्यादयस्तोषामभ्युदय इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवतीं कथितवतीं चन्द्रापीडोऽब्रवीदवोचत् हे भगवति, दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनदिनादारभ्य परवान्पराधीनः । त्वदायत्त इति यावत् । अयं जनः । कर्तव्येषु कार्येषु यथेष्टमशङ्किततया शङ्काराहित्यतया भवत्या नियुज्यतां प्रेर्यतामित्यभिधायैत्युक्त्वा तथा महाक्षितया सहोदचलत्प्रस्थानमकरोत् ।

टिप्प०—१ रक्षितुमिच्छति, इत्यर्थे उचितः । २ यदि आश्चर्यदर्शनम् अतिसुखदायि (अस्ति), इत्यन्वयो योग्यः । ३ चित्तेन गृहीतश्वासमिवेति योजयतो धिक् टीकाकृतो जाड्यम् । चित्तेन उच्छ्वसितमिव चित्तेन प्राणितमिव । एतावत्कालं चित्तं मृतमिवासीत्, इदानीं तेन उच्छ्वासो गृहीत इति तात्पर्यम् । चित्तमुच्छ्वसितमिवेति प्रकारान्तरम् । ४ चन्द्रापीडस्य रूपादिगुणानालोक्य कादम्बरी मुग्धा स्यादिति तद्विवाहेन तस्याः सुखं स्यादिति निगूढसूचना ।

पाठा०—१ असद्वचनम्, २ भवन्मतिरतिदुःखदायि, भवन्मतिः सुखदायि, ३ वासाच्चिरदर्शनम्, ४ अर्हसि, ५ योग्यां वा मन्यसे माम्, ६ मयैव, ७ कुमतिमिमाम्, ८ च.

क्रमेण च गत्वा हेमकूटमासाद्य गन्धर्वराजकुलं समतीत्य काञ्चनतोरणानि सप्तकक्षान्तराणि कन्यान्तःपुरद्वारमवाप । महाश्वेतादर्शनप्रधावितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलताहस्तेन प्रतीहारजनेनोपदिश्यमानमार्गः प्रविश्यासंख्येयनारीशतसहस्रसंबाधं स्त्रीमयमपरमिव जीवलोकम्, इयत्तां प्रहीतुमेकत्र त्रैलोक्यस्त्रैणमिव संहृतम्, अपुरुषमिव सर्गान्तरम्, अङ्गनाद्वीपमिवापूर्वमुत्पन्नम्, पञ्चममिव नारीयुगावतारम्, अपरमिव पुरुषद्वेषिप्रजापतिनिर्माणम्, अनेककल्पकल्पनार्थमुत्पाद्य स्थापितमिवाङ्गनाकोशम्, अतिविस्तारिणा युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण प्लावितदिगन्तरेण सिञ्चतेवामृतरसविसरेण दिवसमाद्रीकुर्वतेव भुवनान्तरालं बहुलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव चन्द्र-

क्रमेण परिपाठ्या गत्वा च हेमकूटं गन्धर्वराजकुलमासाद्य प्राप्य काञ्चनस्य सुवर्णस्य तोरणानि बहिर्द्वाराणि येष्वेवंविधानि सप्तकक्षान्तराणि गृहान्तराणि समतीत्य व्यतिक्रम्य कन्यानां यदन्तःपुरं तस्य द्वारमवाप प्राप्तवान् । तदनन्तरं कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्शेक्षांचके । किंविशिष्टः कुमारः । महाश्वेताया दर्शनार्थमवलोकनार्थं प्रधावितेनोच्चलितेन दूरादेव कृतप्रणामेन कनकवेत्रलता हस्ते यस्यैवंभूतेन प्रतीहारजनेन द्वारपालकलोकेनोपदिश्यमानो वचनव्यक्त्या प्रोच्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः । किं कृत्वा । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । इतः कुमारीपुराभ्यन्तरं विशेषयन्नाह—**असंख्येति** । असंख्येयानि गणनावर्जितानि नारीणां स्त्रीणां शतसहस्राणि लक्षाणि तैः संबाधं संकीर्णं स्त्रीमयमपरं भिन्नं जीवलोकमिव । **इयत्तेति** । इयत्तामेतावत्यो नार्यः सन्तीति संख्यां प्रहीतुं त्रैलोक्यस्त्रैणं त्रिभुवनस्त्रीवृन्दमेकस्मिन्स्थले संहृतमिव संगृहीतमिव । केवलाङ्गनानामेव सद्भावं प्रदर्शयन्नाह—**अपुरुषेति** । अपुरुषं पुरुषवर्जितं सर्गान्तरमिव सृष्ट्यन्तरमिव । तासामेव विपुलाश्रयत्वादाह—**अङ्गनेति** । अपूर्वमभिनवमुत्पन्नमङ्गनाद्वीपमिव स्त्रीणामन्तरीपमिव । **पञ्चममिति** । नारीप्रधानं यद्युगं तस्य पञ्चममवतारमिव । **अपरमिति** । पुरुषे द्वेषो विद्यते यस्यैवंभूतो यः प्रजापतिर्ब्रह्मा तस्यापरमन्यन्निर्माणमिव । पुरुषद्वेषिविशेषणेन केवलं स्त्रीनिर्माणकर्तृत्वमेव सूचितम् । **अनेकेति** । अनेके ये कल्पा युगान्तास्तत्र कल्पना रचना । स्त्रीणामिति शेषः । तदर्थमङ्गनाकोशं स्त्रीभाण्डागारमुत्पाद्य विधाय स्थापितमिव रक्षितमिव । एतेन युगान्तरे स्त्रीनिर्माणप्रयासाभाव इति सूचितम् । पुनः कीदृशम् । अतिविस्तारिणा युवतिजनानां लावण्यं सौन्दर्यातिशयस्तस्य या प्रभा कान्तिस्तस्याः पूर उक्कृष्यते । अथ च बहुला या प्रभा कान्तिस्तद्वर्षिणा मरकतमणिमयेनामृगभूमणिप्रचुरेण अर्थाभिर्माणेन सर्वतः समन्तात्परिगततया व्याप्ततया तेजोमयमिव कान्तिसमूहमयमिव । अथ युवतिलावण्यं विशेषयन्नाह—**अमृतेति** । अमृतरसस्य पीयूषद्रवस्य शो विसरः समूहस्तेन दिवसं दिनं सिञ्चतेव सेकक्रियां कुर्वतेव, प्लावितं क्षालितं दिगन्तरं येन तेन । किं कुर्वता । लावण्यप्रभापूरेण भुवनान्तरालं विष्टपान्तरालमाद्रीकुर्वतेवाशुष्कतां विदधतेव । अत्र च मरकतमणेः श्यामत्वे लावण्यप्रभापूरस्य च पाण्डुरत्वे कर्म विहाय यथोचितमुत्प्रेक्षते—**चन्द्रेति** । चन्द्रमण्डलसहस्रैर्निर्मितं रचितं संस्थानमा-

टिप्पण०—१ धिगङ्गानम् । सत्यादीनि चत्वारि युगानि तु सन्त्येव येषामवतारः (प्रवर्तनम्) सुपरिचितः, किन्तु अभिनवः सोऽयं पञ्चमो नारीयुगावतार इत्याशयः । २ 'युवतिजनलावण्यं विशेषयन्नाह' इति प्रतिज्ञाय पुनस्तत्र 'लावण्यप्रभापूरेण'त्यादि विशेषयन् सर्वमस्पष्टीचकार । अतः सेयं योजना—अतिविस्तारिणा प्लावितदिगन्तरेण, (अत एव) अमृतरसविसरेण (करणेन) अर्थात् पीयूषद्रवप्रवाहद्वारा दिवसं सिञ्चतेव तथा अमृतरसप्रवाहद्वारा भुवनान्तरालमाद्रीकुर्वतेव ईदृशेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण (कर्त्रा), तथा बहुलप्रभावर्षिणा मरकतमणिमयेन (आभरणेन, कर्त्रा) सर्वतः परिगततया तेजोमयमिव । अयं भावः—कन्यान्तःपुरम् अतिविस्तार्यादिविशेषणविशिष्टेन युवतिजनलावण्यप्रभापूरेण व्याप्तं तथा मरकतमयभूषणेन च व्याप्तम् । अत एव तेजोमयमिवेत्युत्प्रेक्षा ।

पाठा०—१ द्वारपालप्रतीहारी. २ संबाधः. ३ संगृहीतम्. ४ बहुल. ५ भूषणेनेव सर्वतः.

मण्डलसहस्रैरिव निर्मितसंस्थानम्, ज्योत्स्नयेव घटितसंनिवेशम्, आभरणप्रभाभिरिव निष्पादितदिगन्तरम्, विभ्रमैरिव कृतसर्वोपकरणम्, यौवनविलासैरिवोत्पादितावयवम्, रतिविलसितैरिव रचितसंचयम्, मन्मथाचरितैरिव कल्पितावकाशम्, अनुरागेणवानुल्लिप्तसकलजनप्रवेशम्, शृङ्गारमयमिव, सौन्दर्यमयमिव, सुरताधिदैवतमयमिव, कुसुमशरमयमिव, कुतूहलमयमिव, आश्चर्यमयमिव, सौकुमार्यमयमिव, कुमारः कुमारीपुराभ्यन्तरं ददर्श ।

अतिबहुलतया च तस्य कन्यकाजनस्य समन्तादाननद्युतिभिरिन्दुबिम्बवृष्टिमिव पतन्तीम्, अपाङ्गविक्षेपैश्चलितकुवलयवनमयीमिव क्रियमाणामवनीम्, अतिनिभृतभ्रूलताविभ्रमैः कामकार्मुकबलानीव प्रचलितानि, शिरसिजकलापान्धकारैर्बहुलपक्षप्रदोषसार्थानिव संबध्रतः, स्मितप्रभाभिरुत्फुल्लकुसुमधवलानिव वसन्तदिवसान्संचरतः, श्वसितानिलपरिमलैर्मलयमारुतानिव परिभ्रमतः, कपोलमण्डलालोकैर्माणिक्यदर्पणसहस्राणीव स्फुरितानि, करतलरागेण

कृतिविशेषो यस्यैतादृशमिव । श्यामतासाम्यादिति भावः । पाण्डुरत्वेनाह—ज्योत्स्नयेति । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया घटितो निर्मितः संनिवेशः संस्थानं यस्य स एतादृशमिव । अमृतरसविश्रुतेर्वा साम्यम् । आभरणेति । आभरणप्रभाभिर्भूषणकान्तिभिर्निष्पादितं दिगन्तरं दिगवकाशं यस्मिन्नेतादृशमिव । एतेनाभरणानामतिशयो द्योतितः । विभ्रमैरिति । विभ्रमैर्भूषणसमुद्भवैः कृतं सर्वोपकरणं सर्वा सामग्री यस्मिन्नेतादृशमिव । यौवनेति । यौवनविलासैस्तारुण्यविलसितैरुत्पादिता अवयवा यस्मिन्नेतादृशमिव । रतीति । रतिः कामयोषितद्विलसितैरचितः संचयः समूहो यस्मिन्नेतादृशमिव । मन्मथेति । मन्मथाचरितैः कंदर्पाचरणैः कल्पितोऽवकाशोऽवगाहो यस्मिन्नेतादृशमिव । अन्विति । अनुरागेण प्रीत्यानुल्लिप्तः सकलजनप्रवेशो यस्मिन्नेवंभूतमिव । शृङ्गारमयमिव संभोगमयमिव सौन्दर्यमयमिव सुरुपतामयमिव । सुरताधिदैवतमयमिव मैथुनाधिष्ठात्रीमयमिव । कुसुमशरमयमिव कंदर्पबाणमयमिव । कुतूहलमयमिव कौतुकमयमिव । सौकुमार्यमयमिव मार्दवमयमिव ।

चन्द्रापीडस्तस्मिन्कुमारीपुराभ्यन्तर एतान्यद्राक्षीत् तान्येवाह—अतीति । तस्य कन्यकाजनस्यातिबहुलतयातिबाहुल्यतया समन्तादाननद्युतिभिर्मुखकान्तिभिः कृत्वा पतन्तीं क्षरन्तीमिन्दुबिम्बवृष्टिमिव चन्द्रमण्डलवर्षणमिव । अत्र मुखे तत्तदतिशयो व्यङ्ग्यः । अपाङ्गेति । अपाङ्गविक्षेपैः कटाक्षैश्चलितं कम्पितं यत्कुवलयवनमुत्पलखण्डं तन्मयीमवनीं पृथ्वीं क्रियमाणामिव । प्रबलेन दुर्बलस्योच्चालनं संभवतीति कुमुदातिशयोऽपाङ्गेषु द्योत्यते । अतीति । अतिनिभृता निश्चला ये भ्रूलताविभ्रमास्तैः प्रचलितानि गन्तुं प्रवृत्तानि कामकार्मुकस्य कन्दर्पचापस्य बलानीवोत्कर्षरूपाणीव । अत्र वक्तव्यसाम्यादुपमानोपमेयभावः । शिरसीति । शिरसिजाः केशास्तेषां कलापाः समुदायास्तद्रूपाण्यन्धकाराणि तैर्बहुलपक्षाणां कृष्णपक्षाणां प्रदोषसार्थान्यामिनीमुखसमूहान्संबध्रत इव संबध्रत इव । एतेन केशकलापेषु श्यामतातिशयो द्योत्यते । स्मितेति । स्मितं हास्यं तस्य प्रभाभिः कान्तिभिरुत्फुल्लकुसुमधवलान्वसन्तदिवसान्संचरत इव व्रजत इव । श्वसतेति । श्वसितानिलस्य श्वासवायोः परिमलैरामोदैर्मलयमारुतान्परिभ्रमत इव संचरत इव । कपोलेति । गल्लत्परप्रदेशाः कपोलास्तेषां मण्डलं समूहस्तस्यालोकैः प्रकाशैः स्फुरितानि माणिक्यदर्पणसहस्राणीव रत्नादर्शदशशतानीव । एतेन कपोलयोः स्वच्छतातिशयो दर्शितः । करेति । करतलरागेण रक्तकमलवनवर्षिणं जीवलोकमिव । कररुहा नखास्तेषां स्फुरणेन

टिप्प०—१ विलासैः । २ अविचारितार्थोऽयं पाठः । 'अनुल्लिप्तसकलजनप्रदेशम्' इत्येव पाठः । प्रदेशस्यैव अनुलेपाहंत्वात् । ३ बलानीति पाठोऽज्ञानम् । 'कामकार्मुकविलासशतानि' इत्येव पाठः । झुकुटीनामेव कार्मुकेण साकं तुलनौचित्यात् ।

पाठा०—१ विरचितः । २ प्रदेशम् । ३ प्रेममयमिव, कुमारः । ४ अनिभृतः । ५ शतानि; विलासशता । ६ केशानि ।

रक्तकमलवनवर्षिणमिव जीवलोकम्, कररुहस्फुरणेन कुसुमायुधशरसहस्रैरिव संच्छादितदि-
गन्तराणि, आभरणकिरणैरेन्द्रायुधजालकैरुड्डीयमानानीव भवनमयूरवृन्दानि, यौवनविकारै-
रुत्पाद्यमानानीव मन्मथसहस्राण्यद्राक्षीत् । उचितव्यापारव्यपदेशेन कुमारिकाणां सखी-
हस्तावलम्बेषु पाणिग्रहणानि, वेणुवाद्येषु चुम्बनव्यतिकरान्, वीणासु कररुहव्यापारान्,
कन्दुकक्रीडासु करतलप्रहारान्, भुवनलतासेककलशकण्ठेषु भुजलतापरिष्वङ्गान्, लीला-
दोलासु नितम्बस्नानप्रेङ्खितानि, ताम्बूलवीटिकावखण्डनेषु दशनोपचारान्, बकुलवि-
टपेषु मधुगण्डूषप्रचारान्, अशोकतरुताडनेषु चरणाभिघातान्, उपहारकुसुमस्खलनेषु
सीत्कारानतिरिक्तं सुरतमिवाभ्यस्यन्तीनामपश्यत् ।

यत्र च कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव मुखप्रक्षालनम्, लोचनान्येव कर्णोत्पलानि,
हसितच्छवय एवाङ्गरागाः, निश्वासा एवाधिवासगन्धयुक्तयः, अधरद्युतिरेव कुङ्कुममुखानु-

वियोतनेन कुसुमायुधशरसहस्रैः संच्छादितदिगन्तराण्याच्छादितककुबन्तराणि । आभरणेति । आभरणकि-
रणान्येवेन्द्रायुधजालकानि तैरुड्डीयमानानीव व्योम्नि व्रजमानानीव भवनमयूरवृन्दानि गृहकलापिमण्डलानि ।
यौवनेति । यौवनविकारैस्तादृश्यविकृतिभिरुत्पाद्यमानानीव विधीयमानानीव मन्मथसहस्राणि मनोभवसह-
स्राणि । उचितेति । उचितो योग्यो यो व्यापारस्तद्व्यपदेशेन तन्मिषेण कुमारिकाणामतिरिक्तमद्भुतं सुरतं
मैथुनमभ्यस्यन्तीनामिवाभ्यासं कुर्वन्तीनामिव तत्तदपश्यत् । तत्र सुरतसाधर्म्यमाह—सखीति । सखीनामा-
लीनां हस्तावलम्बेषु करावलम्बेषु पाणिग्रहणानि हस्तगृह्णानि । वेणुवाद्येषु वंशातोदेषु चुम्बनव्यतिकरान्मुख-
स्पर्शनवृत्तान्तान् । वीणासु वल्लकीषु कररुहव्यापारान्नखरव्यवहारान् । कन्दुकक्रीडासु कन्दुकलीलासु करतलप्र-
हारान्हस्ततलप्रघातान् । भुवनेति । भुवनलतानां गृहवल्लीनां सेकार्थं कलशकण्ठेषु कुम्भनिगरेषु भुजल-
तापरिष्वङ्गान्बाहुवल्लयालिङ्गनान् । लीलादोलासु क्रीडाप्रेङ्खासु नितम्ब आरोहः स्तनाः कुचास्तेषां प्रेङ्खितानि
धृतानि । ताम्बूलेति । ताम्बूलस्य नागवल्लयावीटिकाः प्रसिद्धास्तासां अवखण्डनेषु शकलीकरणेषु दशनोप-
चारान्दन्तक्षतान् । बकुलेति । बकुलविटपेषु केसरवृक्षेषु मधु मधं तस्य गण्डूषप्रचारान्शुलुकप्रवृत्तीः ।
अशोकेति । अशोकतरूणां कङ्कलिवृक्षाणां ताडनेषु चरणाभिघातान्पादप्रहारान् । उपेति । मुक्तादीनां
हारः, पुष्पादीनामुपहारः, तस्मात्कुसुमादीनां स्खलनानि पतनानि तेषु सीत्कारान्सूक्ष्मव्यनिवेशोपाशब्दान् ।
दृश्यते हि हारात्पुष्पच्युतिसमये तथा ध्वनिः । अथवोपहारकुसुमानां स्खलितानि कुमारीशरीरावयवेषु सीत्कारो
वेदनातिशययुक्तो दृढदन्तसंयोगनिमित्तो ध्वनिः । अनेन कुमारीणां कुसुमपातमात्रेण सीत्कार इति सौकु-
मार्यातिशयो व्यज्यते ।

यत्र चेति । यत्र कन्यान्तःपुरे कन्यकाजनस्य कपोलतलालोक एव प्रकाश एव मुखं वक्त्रं तस्य
प्रक्षालनं धावनम् । अत्र स्वच्छत्वकरणसाम्येन जलालोकयोरुपमानोपमेयभावः । कर्णान्तत्वरूपव्यङ्ग्यसा-
म्येनाह—लोचनेति । लोचनान्येव नेत्राण्येव कर्णोत्पलानि कर्णवर्तमानानि । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—हसि-
तेति । हसितं स्मितं तस्य छवयः कान्तय एवाङ्गरागा विलेपनानि । निश्वासेति । निश्वासाः पवनास्त
एवाधिवासे वस्त्रादीनां संस्कारकरणे गन्धयुक्तयः सुगन्धीकरणप्रकाराः रक्तत्वसाम्येनाह—अधरेति ।

टिप्प०—१ 'संछादितानि दिगन्तराणि' इत्येव पाठः । २ भवनलतानामित्येव पाठ उचितः । ३ प्रला-
पप्रायमिदं सर्वम् । उपहाराय गृहभूतलानां शोभासंपादनाय यानि पुष्पाणि (रचनारूपेण विन्यस्तानि)
तेषु स्खलनेषु, अर्थात् पुष्पमध्ये चरणस्खलनेन द्वियो भूतलपातभयात् 'सीत्कारान्' कुर्वन्तीति तासां
सौन्दर्यातिशयो द्योत्यते ।

पाठा०—१ कररुहकिरण. २ संछादितमष्टदिगन्तरम्. ३ किरणनिकर. ४ क्रीडासु. ५ भवन. ६ स्खल.
७ वीटिकावखण्डनेषु. ८ बकुलकुसुमदोहदेषु सीधुगण्डूषप्रदानानि. ९ कुङ्कुमानुलेपनम्.

लेपनम्, आलापा एव तन्त्रीनिनादाः, भुजलता एव चम्पकवैकक्ष्यमालाः, करतलान्येव लीलाकमलानि, स्तना एव दर्पणाः, निजदेहप्रभैवांशुकावगुण्ठनम्, जघनस्थलान्येव विलासमणिशिलातलानि, कोमलाङ्गुलिराग एव चरणालक्तकरसः, नखमणिमरीचय एव कुट्टिमोपहारकुसुमप्रकराः । यत्र चालत्तरसोऽपि चरणातिभारः, बकुलमालिकामेखलाकलनमपि गमनविघ्नकरम्, अङ्गरागगौरवमप्यधिकश्चासनिमित्तम्, अंशुकभारोऽपि ग्लानिकारणम्, मङ्गलप्रतिसरवल्यविधृतिरपि करतलविधृतिहेतुः, अवतंसकुसुमधारणमपि श्रमः, कर्णपूरकमलतरलमधुकरपक्षपर्वनोऽप्यायासकरः । तथा च यत्र सखीदर्शनेष्वकृतहस्तावलम्बनमुत्थानमतिसाहसम्, प्रसाधनेषु हारभारसहिष्णुता स्तनकार्कश्यप्रभावः, कुसुमावचयेषु द्वितीयपुष्प-

अधरो दन्तच्छदस्तस्य द्युतिरेव कुङ्कुमं तेन मुखस्य वक्त्रस्यानुलेपनम् । मङ्गलत्वसाम्येनाह—आलापा इति । आलापा एव संभाषणान्येव तन्त्रीनिनादा वीणाध्वनयः । मृदुत्वसाम्येनाह—भुजेति । भुजलता एव चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य वैकक्ष्यमाला उत्तरासङ्गजः । करेति । करतलान्येव लीलाकमलानि कीडापङ्कजानि । निर्मलत्वसाम्येनाह—स्तनेति । स्तना एव दर्पणा मुकुराः । निचितत्वसाम्येनाह—निजेति । निजदेहप्रभैव खशरीरदीप्तिरेवांशुकेन वक्षेणावगुण्ठनमाच्छादनम् । विस्तारातिशयादाह—जघनेति । जघनस्थलान्येव कव्याः पुरोभागप्रदेशा एव विलासा लीलाविशेषाल्लेषां मणिशिलातलानि । कोमलेति । कोमला या अङ्गुल्यस्तासां राग एव चरणयोः पादयोरलक्तकरसो यावकरसः । नखेति । नखा एव मणयः, नखनिष्ठाभरणमणयो वा तेषां मरीचय एव दीधितय एव कुट्टिमेषु बद्धभूमिषूपहारकुसुमानां प्रकराः समूहाः । यत्र चेति । यत्र कन्यकासमुदायेऽलत्तरसोऽपि यावकरसोऽपि चरणयोः पादयोरतिभारो व्यर्थः । स्वत एव चरणयोरारुण्यादिति भावः । बकुलेति । बकुलमालिकाः केसरस्रजो मेखला रसना तस्या आकलनमपि धारणमपि गमनविघ्नकरं गतिप्रतिबन्धकम् । सौकुमार्यातिशयादिति भावः । अङ्गेति । अङ्गरागो विलेपनं तस्य गौरवमप्यधिकश्चासनिमित्तमतिप्रयासकारणम् । अङ्गरागेभ्यः शरीररागस्य सातिशयत्वात् । अंशुकेति । अंशुकभारोऽपि वक्त्रभारोऽपि ग्लानिकारणम् । सातिशयदेहप्रभावणरूपत्वात् । मङ्गलेति । मङ्गलार्थं प्रतिसरवल्यं हस्तस्रजवल्यं तस्य विधृतिरपि धारणमपि करतलस्य हस्ततलस्य विधृतिः कम्पनं तन्मात्रहेतुः । स्वतःसुन्दरत्वाच्छ्रेयस्करत्वाच्च मणिबन्धस्य । अवेति । अवतंसकुसुमानां धारणमपि श्रमः क्लमः । कर्णेति । कर्णपूरकमलेषु तरलाश्चञ्चला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां पक्षेभ्यः समुद्भवः पवनोऽपि वायुरप्यायासकरः प्रयासकरः । तथा चेति । यत्राभिनवसखीप्रत्यागमदर्शनेषु कदाचिदपि परिचारिका (याः) अकृतं हस्तावलम्बनं यस्मिन्नेवाद्दशं यदुत्थानं तदप्यतिसाहसमित्यर्थः । सौभाग्यातिशयो लीलाविलासातिशयश्च द्योत्यते । प्रसाधनेष्विति । प्रसाधनेषु भूषणग्रहेषु या हारभारसहिष्णुता मुक्ताप्रालम्बवीवधसहनशीलता सापि शरीरावयवेषु मध्ये स्तनयोः कुचयोः कार्कश्यं काठिन्यं तस्य प्रभावो माहात्म्यम् । सामर्थ्यमिति यावत् । नेतरेषामवयवानाम् । अत्र स्तनयोः काठिन्यातिशयः, अन्यत्र मृदुत्वादिकं कर्कशपददानादूर्ध्वं व्यज्यते । तथा कुसुमावचयेषु पुष्पगुण्ठनेषु द्वितीयपुष्पग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम् । पुरुषयोग्यमित्यर्थः । एतेनैतावत्प्रयासयोग्यः पुरुष एवेति

टिप्पणं—१ धिक् । न व्यर्थः, अपि तु सौकुमार्यातिशयात्पादरागोपि भारायित इत्याशयः । २ बकुलमालैव मेखला इत्यर्थो योग्यः । ३ शरीररागस्य सातिशयत्वे अधिकश्चासानां कौश्वसरः । अत एव अङ्गरागकृतभारबोधेन आसप्रवृत्तिरित्यर्थो बोध्यः । एवं सर्वत्र सौकुमार्यसूचनायोक्तिः । टीकाकारस्य तु सर्वत्र वृथाप्रायं जल्पितम्, विपरीतार्थत्वात् । ४ एकपुष्पग्रहणमेव तस्याः पर्याप्तम्, द्वितीयस्य पुष्पस्य ग्रहणं तु कठिनत्वात्पुरुषस्यैव योग्यमित्यर्थः ।

पाठा०—१ चम्पकमालाः, २ अलक्तक, ३ वातोऽपि, ४ दर्शनेपि, ५ अभ्युत्थानम्,

ग्रहणमप्ययुवतिजनोचितम्, कन्यकाविज्ञानेषु माल्यग्रन्थनेमसुकुमारजनव्यापारः, देवता-
प्रणामेषु मध्यभागभङ्गो नातिविस्मयकरः ।

तस्य चैवंविधस्य किञ्चिद्भ्यन्तरमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य परि-
जनस्य शुश्राव तांस्तानतिमनोहरानालापान् । तथाहि—‘लवलिके, कल्पय केतकीधूलिभि-
र्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके, गन्धोदकदीर्घिकासु विकिर रत्नवालुकाम् । मृणा-
लिके, कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके, कर्पू-
रपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके, तमालवीथिकान्धकारेषु निधेहि मणिप्रदी-
पान् । कुमुदिके, स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके, लिखं
मणिशालभञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके, परामृश कनकसंमार्जनीभिः कद-
लीगृहमरकतवेदिकां । केसरिके, सिञ्च मदिरारसेन बकुलकुसुममालागृहाणि । मालतिके,
पाटलय सिन्दूरेणुना कामदेवगृहदन्तवलभिकाम् । नलिनिके, पायय कमलमधुरसं भवन-
कलहंसान् । कदलिके, नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके, प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो
मृणालक्षीररसम् । चूतलतिके, देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारम् । पल्लविके,

धनितम् । पुनः सौकुमार्यातिशयमाह—कन्यकेति । कन्यकाविज्ञानेषु कुमारिकाणां कलासु माल्यग्रन्थनेमसुकु-
मारजनव्यापारः । अतिक्रम्येति श्रुतिविधेयमित्यर्थः । एतेन माल्यापेक्षयापि सौकुमार्यं व्यज्यते । देवतेति । देवतानां
प्रणामेषु नमस्क्रियासु मध्यभागस्यातिसूक्ष्मत्वात् भङ्गो द्वैधीभावो न भवति सोऽतिविस्मयकर आश्चर्यकरः । एतेन
मध्यभागस्य स्वारसिकं कृशत्वं व्यज्यते ।

तदनन्तरं स चन्द्रापीडः किञ्चिद्भ्यन्तरं मध्यभागमतिक्रम्येतश्चेतश्च परिभ्रमतः पर्यटत एवंविधस्य तस्य
कादम्बरीप्रत्यासन्नस्य कुमारिकासमीपवर्तिनः परिजनस्य परिवारस्यातिमनोहरांस्तांस्तानालापान् संलापान् शुश्रा-
वाकर्णयामास । एतदेव दर्शयति—तथा हीति । हे लवलिके, केतकीधूलिभिः केतकीपरालैर्लवलीलताया
आलवालमण्डलान्यावालमण्डलानि कल्पय प्रणय । हे सागरिके, गन्धोदकं सुगन्धजलं तस्य दीर्घिकासु वापीषु
रत्नवालुकां विकिर विक्षिप । हे मृणालिके, कृत्रिमकमलिनीषु यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्छु-
रयाच्छोढेय । हे मकरिके, कर्पूरपल्लवरसेन गन्धपात्राण्यधिवासय सुगन्धीकुरु । हे रजनिके, तमालवीथि-
कानामन्धकारेषु मणिप्रदीपाजिधेहि स्थापय । हे कुमुदिके, शकुनिकुलरक्षणाय पक्षिसमूहनिवारणाय मुक्ता-
जालैर्दाडिमीफलानि स्थगयाच्छादय । हे निपुणिके, मणिशालभञ्जिकास्तनेषु रत्नपुत्रिकाकुचेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गां-
लिखं लिपीकुरु । हे उत्पलिके, कनकसंमार्जनीभिः सुवर्णबहुरीभिः कदलीगृहमरकतवेदिकां परामृश संमार्जय ।
हे केसरिके, मदिरारसेन कादम्बरीद्वयेण बकुलकुसुममालागृहाणि सिञ्च सेकं कुरु । हे मालतिके, सिन्दूर-
रेणुना नागभूषणधूल्या कामदेवगृहदन्तवलभिकां पाटलय श्वेतरत्नीकुरु । हे नलिनिके, कमलमधुरसं भवन-
कलहंसान्पायय पानं कारय । हे कदलिके, गृहमयूरान्भवनकलापिनो धारागृहं यन्त्रगृहं नय प्रापय । हे
कमलिनिके, मृणालक्षीररसं चक्रवाकशावकेभ्यो रथाङ्गाहपाकेभ्यः प्रयच्छ प्रदेहि । चूतलतिके, पञ्जरपुंस्को-
किलेभ्यश्चूतकलिकाङ्कुराहारमात्रकोरकप्ररोहाशनं देहि प्रयच्छ । हे पल्लविके, भवनहारीतान्गृहमृदङ्कुरामरि-

टिप्प०—१ रक्षयेति तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ कुसुम. २ असुकुमार. ३ अन्तरमवक्रम्य. ४ सारसिके. ५ कनकदीर्घिकासु; नदिकासु. ६ क्षोद.
७ युगलानि. ८ मन्दारिके. ९ भवनदीर्घिकातमाल. १० रक्षणार्थम्. ११ लेखय, १२ मणिस्तम्भ. १३ संमार्जनीभिः.
१४ वेदिकाः. १५ कुसुमिके. १६ चक्रवाकेभ्यः. १७ चूतकलिके.

भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके, निचिक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्प-
लीदलशकलानि । मधुकरिके, विरचय कुसुमाभरणकानि । मयूरिके, संगीतशालायां विस-
र्जय किंनरमिथुनानि । कन्दलिके, समारोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवंजीवमिथुनानि । हरि-
णिके, देहि पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशम्' इत्येतान्यन्यानि च परिहासजल्पितान्यश्रौषीत् ।
तथाहि—‘चामरिके, मिथ्यामुग्धतां प्रकटयन्ती कमभिंसंधातुमिच्छसि । अयि यौवनविला-
सैरुन्मत्तीकृते; विज्ञातासि या त्वं स्तनकलशभारावनम्यमानमूर्तिर्मणिस्तम्भमयूरानालम्बसे ।
परिहासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतितमात्मप्रतिबिम्बमालपसि । पवनहृतोत्तरीयांशुके, हारप्रभा-
मायासितकरतलार्कलयसि । मणिकुट्टिमेषूपहारकमलस्खलनभीते; निजमुखप्रतिबिम्बकानि
परिहरसि । जालवातायनपतितपद्मरागालोकं प्रति बालातर्पणशङ्कया करतलमौतपत्रीकरोषि ।

चानां श्वेतशोभाजनानामग्रपल्लवदलानि मुख्यकिसलयखण्डानि भोजय भोजनं कारय । हे लवङ्गिके, चकोरपञ्ज-
रेषु विषसूचकवंशदलेषु पिप्पलीदलशकलानि मागधीपत्रखण्डानि निचिक्षिप निक्षेपं कुरु । अनेन चकोराणां
पिप्पलीदलानि प्रियाणीति ध्वनितम् । हे मधुकरिके, कुसुमानाभरणकानि विभूषणानि विरचय रचनां कुरु ।
हे मयूरिके, संगीतशालायां नृत्यशालायां किंनरमिथुनानि तुरगवदनद्वन्द्वानि विसर्जय प्रेषय । हे कन्दलिके,
क्रीडापर्वतशिखरं लीलाशिखरिसानुं जीवंजीवमिथुनानि विषदर्शनमृत्युकुशलगलानि समारोहयारोहणं कारय । हे
हरिणिके, पञ्जरशुकसारिकाणामुपदेशं हितशिक्षां देहि प्रयच्छ । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चाग्रे वक्ष्यमाणानि
परिहासजल्पितानि ध्वनितान्यश्रौषीदाकर्णितवान् । एतदेव दर्शयति—**तथाहीति ।** हे चामरिके, मिथ्या
मुग्धतां मुग्धभावं प्रकटयन्ती प्रकाशयन्ती कमभिंसंधातुं मिलितुमिच्छसि वाञ्छसि । बाल्यमुग्धत्वप्रक-
टनेन स्वकीयं कार्यं कर्तुकामेत्यर्थः । अपीति कोमलामन्त्रणे । हे यौवनविलासैस्ताहण्यविभ्रमैरुन्मत्तीकृते प्रथि-
लीकृते, सा त्वं विज्ञाता विदितासि या स्तनकलशभारेणावनम्यमाना मूर्तिः शरीरं यस्या एवंविधा मणिभिर्नि-
मिता रचिता ये स्तम्भाः स्थूणास्तेषां मयूरान्कलापिन आलम्बस आलम्बनविषयीकरोषि । **परीति ।** हे परि-
हासकाङ्क्षिणि, रत्नभित्तिपतितं मणिकुट्टिसंकान्तमात्मप्रतिबिम्बं स्वकीयं प्रतिरूपमालपसि परिभाषसे । एतेन
स्वयमेव स्वस्य भाषणमुपहासहेतुरिति ध्वनितम् । **पवनेति ।** पवनेन वायुनाहतं गृहीतमुत्तरीयांशुकमुपरि-
वृत्तं यस्यास्तस्याः संबोधनं हे पवनहृतोत्तरीयांशुके, लज्जावशादतिशुभ्रत्वसाम्याद्वारप्रभामेवाकलयस्युत्तरीयांशुकवेन
जानासि । अतएवायासितकरतला पुनः पुनस्तद्वहणप्रयासेन परिश्रान्तहस्ततलेत्यर्थः । **मणिकुट्टिमेति ।**
मणिकुट्टिमेषूपहारार्थमुपचारार्थं कमलानि नलिनानि तेभ्यः स्खलनं चरणाभिघातस्तस्माद्गीता व्रस्ता तस्याः
संबोधनं हे उपहारकमलस्खलनभीते, निजमुखप्रतिबिम्बकानि स्वाननप्रतिच्छायां परिहरसि व्यजसि । एतेन
निजात्मप्रतिबिम्बान्येव कमलभ्रान्त्या व्यजसीति ध्वनितम् । **जालेति ।** जालरूपो यो वातायनो गवाक्षस्त्र
पतितं लम्पं पद्मरागो लोहितकमणिस्तस्यालोकं प्रकाशं प्रति बालो नवीनो य आतपः सूर्यालोकस्तस्य शङ्कया
भ्रान्त्या करतलं हस्ततलमातपत्रीकरोषि छत्रीकुरुषे । एतेन पद्मरागालोके बालातपभ्रान्तिरिति ध्वनितम् ।

टिप्प०—१ अद्भुतं व्याकरणं टीकाकर्तुः ! हन्त । ‘निक्षिप’ इत्येव पाठः । २ हन्त केयं व्याख्या,
‘इन्द्रस्य टीका बिडौजाः’ इतोऽपि गुरुतरा । ३ प्रतारयितुमिच्छितम् । ४ स्तनकण्ठ्यानिवृत्तये एवं
करोषीति परिहासः । ५ सर्वत्र वाक्यादौ संबोधनमिति प्रकमभङ्गटीकाकारेण न ज्ञातः । अत एव
‘निजसौकुमार्यगर्वखर्वितविसप्रसूनसौभाग्ये !’ इति संबोधनमुचितम् । विसप्रसूनादपि ते सौकुमार्यमधिकं
येन हि बालातपशङ्कयापि आतपत्रकरणस्यापेक्षेति परिहासः ।

पाठा०—१ निक्षिप. २ तण्डुल. ३ नृधामुग्धताम्. ४ ज्ञाता. ५ मयूरान्. ६ अवलम्बसे. ७ प्रतिमामालपयसि.
८ संकलयसि. ९ निजसौकुमार्यगर्वखर्वितविसप्रसूनसौभाग्ये जाल. १० अवलोकम्. ११ आशङ्कित्वा. १२ आतपत्रं करोषि.

खेदस्तहस्तगलितचामरा नखमणिमयूखकलापमाधुनोषि' इत्येतान्यन्यानि च शृण्वन्नेव कादम्बरीभवनमुपययौ ।

पुलिनायमानमुपवनलतागलितकुसुमरेणुपटलैः, दुर्दिनायमानमनिभृतपरभृतनखक्षताङ्गणसहकारफलरसवर्षैः, नीहारायमाणमनिलविप्रकीर्णैर्बकुलसेकसीधुधाराधूलिभिः, काञ्चनद्वीपायमानं चम्पकदलोपहारैः, लीलांशोकवनायमानं कुसुमप्रकरपतितमधुकरवृन्दान्धकारैः, तथा च संचरतः स्त्रीजनस्य रागसागरायमाणं चरणालक्तकरसविसरैः, अमृतोत्पत्तिदिवसायमानमङ्गरागामोदैः, चन्द्रलोकायमानं दन्तपत्रप्रभामण्डलैः, प्रियङ्गुलतायमानं कृष्णागुरुपत्रभङ्गैः, लोहितायमानं कर्णांशोकपल्लवैः, धवलायमानं चन्दनरसविलेपनैः, हरितायमानं

खेदेति । खेदेन सस्तः कम्पितो यो हस्तः करस्तस्माद्गलितं द्युतं चामरं बालव्यजनं यस्या एवंविधा सती नखा एव मणयस्तेषां मयूखकलापं कान्तिसमूहमाधुनोषि कम्पयति । एतेन नखकान्तिकलापे चामरवं व्यज्यते । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि च वाक्यानि शृण्वन्नाकर्णयन्कादम्बरी राजपुत्री तस्या भवनं गृहमुपययौ जगाम ।

अथेति । सेवार्थमागतेन सपर्यर्थं समायातेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन । ऊर्ध्वत्वसाम्येनाह—लावण्यमयेन प्राकारेणैव वप्रेणैव । उभयतः संवृतत्वसाम्येनाह—कृत इति । कृतो विहितो दीर्घाया रथ्यायाः लोके 'गल्ली' इति प्रसिद्धायाः मुखवदाकारो यस्मिन्नेतादृशं मार्गमध्वानमद्राक्षीवालोकितवान् । इतो मार्गविशेषणानि प्रदर्शयन्नाह—पुलिनेति । उपवनं गृहसमीपवर्ति काननं तस्य लता वल्लयस्ताभ्यो गलितानि कुसुमानि पुष्पाणि तेषां रेणुपटलैः परागपुङ्गैः पुलिनायमानं जलोद्भिन्नतटायमानम् । श्वेतत्वातिशयात्परागोपेतमार्गस्य पुलिनोपमानता । अनिभृतेति । अनिभृताश्चञ्चला ये परभृताः पिकास्तेषां नखाः पुनर्भवास्यैः क्षतानि खण्डितान्यङ्गणमजिरं तत्र ये सहकारा आम्नास्तेषां फलानि सस्यानि तेषां रसवर्षैर्मधुवर्षणैर्दुर्दिनायमानं मेघजनि-ततमोवदाचरमाणम् । एतेन सर्वत्र तत्तदतिशयो व्यज्यते । अनिलेति । अनिलेन वायुना विप्रकीर्णैर्विक्षिप्तैर्बकुलाः केसरास्तेषां सेकार्थं याः सीधुधारा मधुधारास्तासां धूलिभिः कणैः । श्वेतत्वसाम्यात् । नीहारायमाणं हिमवदाचरमाणम् । काञ्चनेति । चम्पकदलानि गन्धफलीशकलानि तेषामुपहारैरुपचारैः काञ्चनद्वीपायमानं खण्डान्तरीपवदाचरमाणम् । एतेन पीतत्वातिशयो व्यज्यते । कुसुमेति । कुसुमप्रकरेषु पुष्पसमूहेषु पतितमुपविष्टं यन्मधुकरवृन्दं भ्रमरसमूहस्तस्यान्धकारैरेच्छायाकार्पैर्लीलांशोकवनायमानम् । अन्धकारस्य नीलत्वादशोक-वनसाम्यमित्यर्थः । तथा चेति । तेनैव प्रकारेण संचरतो गच्छतः स्त्रीजनस्य वनितालोकस्य चरणालक्तकरसः पादरजनार्थयावकरसस्तस्य विसरैः समूहैः रागसागरायमाणं रागसमुद्रवदाचरमाणम् । एतेन रक्तत्वातिशयो व्यज्यते । अङ्गेति । अङ्गरागस्य विलेपनस्यामोदैः परिमलैरमृतस्य पीयूषस्य य उत्पत्तिदिवसस्तद्वदाचरमाणम् । तद्दिनेऽमृतामोदस्य प्रचुरत्वादिति भावः । श्वेतत्वसाम्येनाह—दन्तेति । दन्तपत्रैः कर्णाभरणैश्चन्द्रलोकायमानं चन्द्रलोकवदाचरमाणम् । एतेन दन्तपत्राणां भूयस्त्वं व्यज्यते । प्रियङ्गुलेतेति । कृष्णागुरुः काकु-ण्डस्तस्य पत्रभङ्गैः पत्रलताभिः । प्रियङ्गुः फलिनीलक्षणा या लता वल्ली तद्वदाचरमाणम् । नीलत्वातिशया-दिति भावः । रक्तत्वसाम्येनाह—लोहितेति । कर्णांशोकपल्लवैः श्रवणनिक्षिप्तकङ्कल्लिकिसलयैर्लोहितायमानं रक्तवदाचरमाणम् । धवलेति । चन्दनं मलयजं तस्य रसो द्रवस्तस्य विलेपनैरङ्गरागैर्धवलायमानं श्वेतवदाच-रमाणम् । हरितेति । शिरीषः कपीतनस्तस्य कुसुमाभरणैः पुष्पविभूषणैर्हरितायमानं पीतनीलवदाचरमाणम् ।

टिप्प०—१ प्रकरणानुकूलम् 'खेदस्तहस्तगलितचामरे' इति संबोधनमेवोचितम् । २ कृतो दीर्घ-रथ्यामुखवदाकारो यस्य, ग्राम्यदीर्घरथ्याया मुखभागे उभयतो वृत्तिः मध्ये च स्वल्पायामो दीर्घो मार्गो दृश्यत इत्याशयः ।

पाठा०—१ अस्तः २ कलितः ३ चामरैः ४ किरणः ५ भवनसमीपमुपययौ; भवनमुपसृत्य वयौ ६ चम्पकौप-हारैः ७ नीलांशोकः ८ संचरन् ९ पत्रमण्डलैः १० वनायमानं रोचनातिलकभक्तिभिर्नीलायमानम् ११ कर्णपूरशोकः

शिरीषकुसुमाभरणैः, अथ सेवार्थमागतेनोभयत ऊर्ध्वस्थितेन स्त्रीजनेन प्राकारेणैव लावण्य-
मयेन कृतदीर्घरध्यामुखाकारं मार्गमद्राक्षीत् । तेन चान्तर्निपतन्तमाभरणकिरणालोकं संपि-
ण्डितं नदीवेणिकाजलप्रवाहमिव वहन्तमपश्यत् । तन्मध्ये च प्रतिस्रोत इव गत्वा प्रतीहा-
रिमण्डलाधिष्ठितपुरोभागं श्रीमण्डपं ददर्श ।

तत्र च मध्यभागे पर्यन्तरचितमण्डलेनाथ उपविष्टेन चानेकसहस्रसंख्येन परिस्फुरदाभर-
णसमूहेन कल्पलतानिवहेनेव कन्यकाजनेन परिवृताम्, नीलांशुकप्रच्छदपटप्रावृतस्य नाति-
महतः पर्यङ्कस्याश्रये धवलोपधानन्यस्तद्विगुणभुजलतावष्टम्भेनावस्थितां महावराहदंष्ट्रा-
वलम्बिनीमिव महीम्, विस्तारिणि देहप्रभाजालजले भुजलताविक्षेपपरिभ्रमैः प्रतरन्तीभिरिव
चामरप्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम्, निपतितप्रतिबिम्बतयाधस्तान्मणिकुट्टिमेषु नागैरिवापह्नि-

अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तेनेति । तेन मार्गेणान्तर्मध्ये निपतन्तं प्रविशन्तं संपिण्डितं नानाभूषणप्रभामिश्रित-
माभरणकिरणालोकं विभूषणप्रभाप्रकाशम् । प्रसरणसाम्येनाह—नदीति । नद्याः सरितो वेणिका रयस्त्रय यो
जलप्रवाहस्तद्वदिव वहन्तं प्रसरन्तमपश्यत् । तन्मध्ये इति । आभरणकिरणालोकमध्ये महाश्वेतया सह प्रति-
स्रोत इव प्रतियय इव गत्वा प्रतीहारिमण्डलेनाधिष्ठित आश्रितः पुरोभागोऽप्रभागो यस्यैवंविधं श्रीमण्डपं ददर्श
दृष्टवान् । अत्रालोकस्याभ्यन्तरावधि निपतनात्, एतस्य प्रत्यभिमुखगमनात्, गमनमात्र एव दृष्टान्तस्तस्मिन्नेव
दृष्टान्तस्योचितत्वात्, न तु दर्शनक्रियायामिति ।

तत्र श्रीमण्डपे मध्यभागे कादम्बरीं ददर्शेत्यन्वयः । इतो वरं कादम्बरीं विशेषयन्नाह—पर्यन्तेति । म-
ण्डपपर्यन्तं रचितं निर्मितं मण्डलं येन स तेन । अथ इति । कुमारिकासनापेक्षयाथ उपविष्टेन स्थितेनानेकेषां
सहस्राणां संख्या गणना यस्मिन्स तेन । परीति । परिस्फुरद्देरीप्यमान आभरणानां भूषणानां समूहो यस्मि-
न्स तेन । मनोहरत्वसाम्येनाह—कल्पेति । कल्पलता मन्दारवल्ग्वस्तासां निवहेनेव समूहेनेव कन्यकाजनेन
परिवृताम् । नीलेति । नीलं यदंशुकं तस्य यः प्रच्छदपट उत्तरच्छदस्तेन प्रावृतस्याच्छादितस्य नातिमहतो
नातिमहीयसः । परिमाणोपेत्येत्यर्थः । पर्यङ्कस्य पत्यङ्कस्याश्रयेऽधिकरणे धवलं शुभ्रं यदुपधानमुच्छीर्षकं तत्र
न्यस्ता स्थापिता या द्विगुणा भुजलता तदवष्टम्भेन तदाश्रयेणावस्थिताम् । अत्र भुजाया वक्रीकरणत्वेन द्विगु-
णत्वं बोध्यम् । धवलालम्बनावस्थितत्वमात्रेणोपमानमाह—महावराहेति । महावराह आदिकोडस्तस्य दंष्ट्रा-
दाढा तत्रावलम्बिनीमाश्रितां महीमिव वसुधामिव । विस्तारिणि प्रसरणशीले देहप्रभाजालमेव जलं पानीयं
तस्मिन्भुजलतानां बाहुवल्लीनां विक्षेपरूपा ये परिभ्रमास्तैः प्रतरन्तीभिरिव जलावगाहनं कुर्वन्तीभिरिव चामर-
प्राहिणीभिरुपवीज्यमानाम् । निपतितेति । मणिकुट्टिमेष्वधस्तात्निपतितं यत्प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया तस्या

टिप्प०—१ अन्वयोऽर्थश्चापि भ्रामकः । वहन्तं, नद्याः वेणिकावत् केशपाशवेणीवत् (अर्थात् सरलः)
यो जलप्रवाहस्तस्मिन् तेन (मार्गेण) निपतन्तम् (अभ्यन्तरादागच्छन्तम्) आभरणकिरणालोकमपश्यत् ।
२ कल्पलता अपि अर्थिजनमनोरथपूरणाय नानाविधाभरणयुक्ता इति द्वयोः साम्यम् । ३ कफोणिमवष्टम्भ
भुज ऊर्ध्वमुखीकृतः, अत एव कफोण्यूर्ध्वभागे द्विगुणत्वमित्यर्थः । ४ सर्वं अमजनकमापादितम् । धव-
लोपधानन्यस्तभुजलता कादम्बरी महीव इत्युपमा, भुजलतोपष्टम्भस्य वराहदंष्ट्रासादृश्यादिति सेयमुपमा
पृथक् । परितः प्रसारिणि कादम्बर्या देहप्रभारूपे जले तरन्तीभिरिव चामरप्राहिणीभिर्वीज्यमानामिति
द्वितीया उपमेक्षा (चामरचालनार्थं हस्तौ न कम्प्येते, अपि तु जले हस्तक्षेपेण तास्तरन्ति इत्याशयः) ।

पाठा०—१ निपतितः, २ मण्डलोपविष्टेन; मण्डलेनोर्ध्वेणोपविष्टेन च, ३ अतिमहतः, ४ उपाश्रये; अपाश्रये,

यमाणाम्, उपान्ते च रत्नभित्तिषु दिक्पालैरिव नीयमानाम्, उपरि मणिमण्डपेष्वमरैरिवो-
त्क्षिप्यमाणाम्, हृदयमिव प्रवेशितां महामणिस्तम्भैः, आपीतामिव भवनदर्पणैः, अधोमुखेन
श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेन विद्याधरलोकेन गगनतलमिवारोप्यमाणाम्, चित्रकर्मच्छलेनावलो-
कनकुतूहलसंपुञ्जितेन त्रिभुवनेनेव परिवृताम्, भूषणरवप्रनृत्तशिखिशतविततचित्रचन्द्रकेण
भवनेनापि कौतुकोत्पादितलोचनसहस्रेणेव दृश्यमानाम्, आत्मपरिजनेनापि दर्शनलोभादुपा-
र्जितदिव्यचक्षुषेवानिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानाम्, लक्षणैरपि रागाविष्टैरिवाधिष्ठितसर्वाङ्गाम्,
अकृतपुण्यमिव मुञ्चन्तीं बालभावम्, अदत्तामपि मन्मथावेशपरवशेनेव गृह्यमाणां यौवनेन,
अविचलितचरणरागदीधितिभिरिव निर्गताभिरलक्तकरसपाटलितलावण्यजलवेणिकाभिरिव
गालिताभिर्निवसितांशुकदंशाशिखाभिरिवावलम्बिताभिः पादाभरणरत्नांशुलेखासंदेहदायिनी-

भावस्तथा तथा । नागैः सपैरपहियमाणामिवान्यत्र नीयमानामिव । तथोपान्ते समीपे च रत्नभित्तिषु तत एव
दिक्पालैः सोमादिभिर्नीयमानामिव प्राप्यमाणामिव । तथोपरि मणिमण्डपेषु रत्नजनाश्रयेषु तत एवामरैर्देवै-
रुत्क्षिप्यमाणामिवोत्पाद्यमानामिव । तत एव महामणिस्तम्भैर्हृदयमिव प्रवेशितां चित्तान्तर्निहिताम् । तत एव
भवनदर्पणैर्गृहादशैरापीतामिव पानविषयीकृतामिव । श्रीमण्डपमध्योत्कीर्णेनाधोमुखेन विद्याधरलोकेन गगनतल-
व्योमतलमारोप्यमाणामिव तत्र स्थाप्यमानामिव । एतेनोत्प्लिखितविद्याधररूपाणामतिस्वच्छता दर्शिता । चि-
न्नेति । चित्रकर्मालेख्यकर्म तस्य छलेन मिषेणावलोकनलक्षणं यत्कुतूहलं कौतुकं तेन संपुञ्जितेन पिण्डीभूतेन
त्रिभुवनेन परिवृतामिव सहितामिव । भूषणरवेण प्रवृत्तं ताण्डवितं यच्छिखिशतं मयूरशतं तस्य वितता विस्ती-
र्णाश्चित्रा विविधवर्णाश्चन्द्रका मेचका यस्मिन् । कौतुकेन कुतूहलेनोत्पादितं विहितं लोचनसहस्रं येनैवंविधेन भव-
नेनापि दृश्यमानामिव प्रेक्ष्यमाणामिव । अन्यथा भवनस्य लोचनाभावात्कादम्बरीप्रेक्षणं न स्यादिति भावः ।
आत्मेति । दर्शनलोभादवलोकनतृष्णातोऽनिमिषनयनेन निर्वर्ण्यमानामालोक्यमानाम् । के(ने)व । उपार्जितम-
र्जितं दिव्यं चक्षुर्नैवंविधेनेव । यौवनातिशयमाह—लक्षणैरिति । लक्षणैरपि कपालद्युतिकुचकाटिण्यादि-
भिरधिष्ठितमाश्रितं सर्वाङ्गं यस्याः सा ताम् । कैरिव । रागाविष्टैरिव दृष्टिरागिभिरिव । किं कुर्वन्तीम् । बाल-
भारं मुञ्चन्तीं त्यजन्तीम् । कमिव, अकृतपुण्यमिव निर्भाग्यमिव । अदत्तामिति । अदत्तामप्यनर्पितामपि
मन्मथस्य कंदर्पस्यावेश आवेगस्तस्य परवशेन पराधीनेन यौवनेन गृह्यमाणामिव स्त्रीक्रियमाणामिव । पुनः
कीदृशीम् । चरणाभ्यां पादाभ्यां विदुमरसनवीमिव हेमकन्दलरसतटिनीमिव प्रवर्तयन्तीं विस्तारयन्तीम् । कीद-
ृशाभ्यां चरणाभ्याम् । अङ्गुलीभिः करशाखाभिरुपेताभ्यां सहिताभ्याम् । कीदृशीभिरङ्गुलीभिः । अविचलि-
तेति । अविचलितो निश्चलो यश्चरणयो रागस्तस्य दीधितिभिरिव प्रभाभिरिव निर्गताभिः प्रत्युद्गताभिः ।
अलक्तेति । अलक्तकरसो यावत्करसस्तेन पाटलितं श्वेतरत्नीकृतं यल्लावण्यजलं तस्य गलिताभिः क्षरिताभि-
र्वेणिकाभिरिव धाराभिरिव । वज्रप्रान्तावलम्बनसाम्येनाह—निवसितेति । निवसितं परिधानीकृतं यदंशुकं
रत्नांशुकं तस्य दंशाशिखाभिरिव वज्रप्रान्ताग्रैरिवावलम्बिताभिर्दंढ्यताभिः । पादेति । अतिकोमलतयातिमु-
दुतया पादाभरणानां या रत्नांशुलेखा मणिकान्तिरेखास्तासां संदेहदायिनीभिः संशयवितरणकर्त्रीभिः । नख-

टिप्प०—१ निपतितप्रतिबिम्बतया इत्यनुपङ्गः । एवम् उपरिमण्डपेष्वित्यत्रापि । महामणिस्तम्भ-
दर्पणादिष्वपि निपतितप्रतिबिम्बतया इत्यस्यानुपङ्गो बोध्यः । २ धिक् टीकाकृतो जाड्यम् । ध्वज-वज्रादि-
चिह्नानि यानि तस्यास्तत्तदङ्गेषु वर्तन्ते, तान्यपि कादम्बर्यामासक्तिवशादाश्रितानि इत्युपप्रेक्ष्यते । ३ पित्रा-
दिभिरसमर्पिताऽपि स्मारावेशपरवशतया इव यौवनेन स्वयं गृह्यमाणां स्त्रीक्रियमाणाम् । कामावेशपरवशो
हि पित्रादिसमर्पणस्य प्रतीक्षां न कुरुते । परमार्थतस्तु यौवनेन कामावेशपरवशं भवत्येव स्वाभाव्यात्, अहो
कवयितुश्चातुर्यम् । टीकाकारस्तु वराको दूरादपि न स्पृशति स्मारस्यम्, अत एव अस्थाने 'इव'शब्द-
योगः कृतः ।

पाठा०—१ शतम्बित्त, २ सर्वाङ्गीम्; सर्वावयवाम्, ३ विनतचरण, ४ रत्नांशुक.

भिरतिकोमलतया नखविवरेण वर्षन्तीभिरिव रुधिरधारावर्षमङ्गुलीभिरुपेताभ्यां क्षितितलता-
रागणमिव नखमणिमण्डलमुद्रहृत्वां विद्रुमरसनदीमिव चरणाभ्यां प्रवर्तयन्तीम्, नूपुरमणि-
किरणचक्रबालेन गुरुनितम्बभरखिन्नोरुयुगलैः सहायतामिव कर्तुमुद्रच्छता स्पृश्यमानजघनभा-
गाम्, प्रजापतिदृढनिष्पीडितमध्यभागालितं जघनशिलातलप्रतिघाताल्लावण्यस्रोत इव
द्विधागतमूरुद्वयं दधानाम्, सर्वतः प्रसारितदीर्घमयूखमण्डलेनेर्ष्या परपुरुषदर्शनमिव हन्धता
कुतूहलेन विस्तारमिव तन्वता स्पर्शसुखेन रोमाञ्चमिव मुञ्चता काञ्चीदाम्ना नितम्बबिम्बस्य
विरचितपरिवेषाम्, निपतितसकललोकहृदयभरेणैवातिगुरुनितम्बाम्, उन्नतकुचान्तरितमुख-
दर्शनदुःखेनेव क्षीयमाणमध्यभागाम्, प्रजापतेः स्पृशतोऽतिसौकुमार्यादङ्गुलिमुद्रामिव निमग्नां

विवरेण नखान्तरेण रुधिरधारावर्षं वर्षन्तीभिरिव । किं कुर्वन्त्यां पादाभ्याम् । क्षितितलतारागणमिव नखमणि-
मण्डलमुद्रहृत्वामुद्रहन् कुर्वन्त्याम् । अत्र वर्तुलत्वप्रकाशकत्वसाधर्म्यान्नखतारागणयोः साम्यं प्रदर्शितम् । विद्रुमं
हेमकन्दलस्तस्य यो रसस्तस्य नदीं तटिनीं चरणाभ्यां पादाभ्यां प्रवर्तयन्तीमिव विस्तारयन्तीमिव । नूपु-
रेति । स्पृश्यमानः स्पर्शविषयीक्रियमाणो जघनभागो यस्याः सा ताम् । केन । नूपुरमणीनां पादकटकनानां
किरणा दीधितयस्तेषां चक्रबालेन समूहेन । गुरुयो नितम्ब भारोहस्तस्य भरेण भारेण खिन्नं यद्गुगलं
सविधद्वन्द्वं तस्य सहायं साहाय्यं कर्तुमिवोद्वच्छतोर्ध्वं व्रजता । प्रजेति । प्रजापतिना ब्रह्मणा निर्माणव्याजेन
दृढं निष्पीडितो मर्दितो मध्यभागो मध्यप्रदेशस्तस्माद्गलितं च्युतं लावण्यस्रोत इव जघनशिलातलप्रति-
घाताद्विधागतमूरुद्वयं दधानां धारयन्तीम् । एतेन मध्यभागे कार्यं शिलातलपदेन च जघने दृढत्वमगूढं
व्यज्यते । पुनः कीदृशीम् । काञ्चीदाम्ना रशनादाम्ना नितम्बबिम्बस्यारोहमण्डलस्य विरचितो निर्मितः
परिवेषः परिधिर्यस्याः सा ताम् । इतः काञ्चीदाम् विशेष्यञ्चाह—सर्वत इति । सर्वतः समन्तात्प्रसारितं
विस्तारितं दीर्घमायतं मयूखमण्डलं किरणसमूहो येन स तेन । ईर्ष्या स्पर्धया परपुरुषदर्शनमन्यनरा-
वलोकनं हन्धतेवावरोधं कुर्वतेव । अदृष्टपूर्वत्वात् । कुतूहलेन कौतुकेन विस्तारं विस्तीर्णतां तन्वतेव विस्ता-
रयतेव । स्पर्श इति । स्पर्शसुखेन संश्लेषसातेन रोमाञ्चमिव रोमोद्गमिव मुञ्चता त्यजता । निपति-
तेति । हृद्यत्वाच्चिपतितानि सकललोकानां समप्रजनानां हृदयानि मानसानि तेषां भरेणैवातिगुरुर्गरीयाचि-
तम्बो यस्याः सा ताम् । उन्नतेति । उन्नतावुचौ यौ कुचौ स्तनौ ताभ्यामन्तरितं व्यवहितं यन्मुखदर्शन-
माननवीक्षणं तस्य दुःखेनेव कृच्छ्रेणैव क्षीयमाणः क्षीणतां प्राप्यमाणो मध्यभागो यस्याः सा ताम् । मध्य-
भागस्याधस्तान्मुखस्योपरिष्ठात्तन्मध्ये कुचान्तरालस्य विद्यमानत्वात्तथा दर्शनं न भवति, अङ्कुरितयौव-
नत्वात् । पूर्णे तु यौवने सर्वथा दर्शनं न भविष्यतीत्यतो दुःखेनेवेत्युक्तमिति भावः । प्रजापतेरिति ।
अतिसौकुमार्यात्स्पृशतः स्पर्शं कुर्वतः प्रजापतेर्ब्रह्मणोऽङ्गुलिमुद्रामिवावर्तिनीं निमग्नां नाभिमण्डलं (न्तु) दक्-

टिप्प०—१ कोमल-रक्तयोश्चरणयोररुणा प्रभा परितः प्रसरति अत एव तत्र विद्रुमरसनदीप्रवर्तनस्यो-
त्प्रेक्षा । चरणौ च अङ्गुलीभिर्युतौ, अङ्गुलयश्च चरणरागदीधितय इव, लावण्यजलवेणिका इव, इत्यादिभिः
उत्प्रेक्षाभिर्वर्णिता इति 'चरणाभ्यां विद्रुमरसनदीमिव प्रवर्तयन्तीम्' इति विशेषणवाक्यस्य निर्गलितोऽर्थः ।
२ भ्रमो वाऽबोधो वा टीकाकृतः । काञ्चीदाम्नः परितः प्रकाशकिरणाः प्रसृताः । अत एव तत्रोत्प्रेक्षा
क्रियते परपुरुषाणां दर्शनरोधार्थम् । किरणैरावरणे सति दर्शनं न भवति । ३ नाभिमण्डलीमित्येव पाठः,
आवर्तिनीमिति स्त्रीविशेषणानुरोधान् । आवर्तिनीमित्यस्य आवर्तवत् मध्यगतो यस्यास्तादृशीमित्यर्थः ।

पाठा०—१ वमन्तीभिः, २ अङ्गुलिभिः, ३ सहायम् ; सहायिताम्, ४ प्रजापतिकद्वृद्ध, ५ लावण्यजलस्रोत,
६ निरुन्धता.

नाभिर्मण्डलमावर्तिनीमुद्वहन्तीम्, त्रिभुवनविजयप्रशस्तिवर्णावलीमिव लिखितां मन्मथेन रोमराजिमञ्जरीं विभ्राणाम्, अन्तःप्रविष्टकर्णपल्लवप्रतिबिम्बेनातिमरखिद्यमानहृदयकरतल-
प्रेर्यमाणेनेव निष्पतता मकरकेतुपादपीठेन स्तनभरेण भूषिताम्, अधोमुखकर्णाभरणमयूखा-
भ्यामिव प्रसृताभ्याममललावण्यचलमृणालाभ्यां बाहुभ्यां नखकिरणविसरवर्षिणा च
माणिक्यवलयगौरवश्रमवशात्खेदजलधाराजालकमिव मुञ्चता करयुगलेन समुद्भासिताम्,
स्तनभारावनम्यमानमाननमिवोज्ञमयता हारेणोच्चैः करैर्गृहीतचिबुकदेशाम्, अभिनवयौवन-

पिकासुद्वहन्तीं धारयन्तीम् । त्रिभुवनेति । मन्मथेन कंदर्पेण लिखितां लिपीकृतां त्रिभुवनस्य थो
विजयो जयस्तस्य प्रशस्तिवर्णाः श्लाघाक्षराणि तेषामावलीमिव रोमराजिमञ्जरीं तनूतहसमूहवल्लीं विभ्राणां
दधानाम् । अन्तरिति । अन्तःप्रविष्ट एवंभूतः कर्णपल्लवस्य यैः प्रतिबिम्बस्तेन तन्मिषेणातिभरेण अर्धात्का-
मभारेण खिद्यमानं पीड्यमानं यद्गृह्यं तस्य मुदुत्वरक्तत्वसाम्यात् । अत्र च प्रतिबिम्बरूपेण करतलेनेव
प्रेर्यमाणं नोदनाविषयीक्रियमाणमेवंभूतम् । अत एव निष्पतता बहिर्निःसरता दृढत्वान्मकरकेतोर्मदनस्य पाद-
पीठेनेव पदासनेनेव स्तनभरेण भूषितां मण्डिताम् । अधोमुखेति । बाहुभ्यां मुजाभ्यां करयुगलेनेवैव समु-
द्भासितां विभ्राजिताम् । बाहुमुपेक्ष्यचाह—अधो इति । अधोमुखेऽवाङ्मुखे ये कर्णाभरणे श्रवणभूषणे
तयोर्मयूखाभ्यां किरणाभ्यां प्रसृताभ्यामल्यन्तप्रवृद्धाभ्यामिव । अतिकोमलसाधर्म्यात् उपमान्तरं प्रदर्श-
यन्नाह—अमलेति । अमलं निर्मलं यल्लवण्यजलं पानीयं तस्य मृणालकाभ्यामिव तन्मृणालाभ्यामिव । करयुगलं
विशेषयन्नाह—नखेति । नखाः पुनर्भवास्तेषां किरणास्तेषां विसरः समूहस्तद्वर्षिणा तद्वृष्टिकारिणा । किरणविस-
रस्य खेतत्वसाम्यादाह—माणिक्येति । माणिक्यवलयानां रत्नकटकानामप्युद्वहनगौरवेण श्रम इति सौकु-
मार्यं ध्वन्यते । तद्वशात्खेदः प्रखेदस्तस्य जलधाराजालकमिव मुञ्चता त्यजता । पुनः कीदृशीम् । स्तनेति ।
हारेण मुक्ताकलापेनोच्चैः करैः स्वकिरणैस्तैरेव वा करैर्गृहीतचिबुकदेशो नासिकाधःप्रदेशो यस्याः सा ताम् । किं
कुर्वता हारेण । स्तनभारेणावनम्यमानं नम्रतां नीयमानमाननं मुखमुज्जमयतेवोच्चैः कुर्वतेव । अभीति ।
अभिनवं नूतनं ययौवनं तारुण्यं तदेव यल्ललत्वात्पवनस्तेन क्षोभितस्य क्षोभं प्रापितस्य रागसागरस्य रागसमु-

टिप्पणं—1 साहित्यसारभूतायाः कादम्बरीकथाया लोकोत्तरलावण्यवती नायिका तुन्दकूपीपदेन
(उपस्थापयति हि तुन्दपदं प्रचण्डनाभीगर्तान्धकारितं वाताध्मातमुदरम्) अभ्यर्चयति इति धन्या टीका ।
2 सौन्दर्येणानया त्रिभुवनं विजितमिति कामदेवसदृशेन (निर्णयकेन) लिखितामित्याशयः । 'मन्मथेन
आत्मनस्त्रिभुवनविजयस्य प्रशस्तिः स्वयं लिखितेत्यर्थस्तु' मन्ये न तथा मनोरमः स्यात्, स्वयं स्वप्रशस्ति-
लेखयानुचितत्वात् । 3 स्वच्छतया अन्तःप्रविष्टं कर्णपल्लवप्रतिबिम्बं यस्य तादृशेन अतिभरखिद्यमानेन
हृदयेन (कर्त्रा) करतलेन (हृदयपतितमेतद्विम्बमेव हृदयस्य करतलं तेन, 'करणेन') प्रेर्यमाणेनेत्यर्थः ।
अयं भावः—कोमलं हृदयं कामपीठायितस्तनभारेणाल्यन्तं स्निग्धम् । अत एव कर्णपल्लवप्रतिबिम्बरूपेण
स्वस्य (हृदयस्य) करतलेन तत् (स्तनरूपं कामपादपीठम्) खेदभरासहनतया बहिर्निःसार्यमाणमस्ति,
अत एव तु क्रमशो निर्गच्छतीत्याशयः । टीकाकारः सर्वमस्पष्टीचकार । 4 मयूखाभ्यामिव इति ग्रन्थकृ-
तोऽक्षराणि स्पष्टं पश्यन्, द्वितीयस्य ह्रस्वशब्दस्य च संबन्धं 'जालकमिवे'ति उपेक्षान्तरे वीक्षमाणोपि यत्कि-
ञ्चिद्वदन् धन्यष्टीकाकारः । बाहुभ्यां तथा करयुगलेन च समुद्भासितामिति वाक्यार्थः । तत्र बाहुभ्यामि-
त्यत्र कर्णाभरणसंबन्धिशूलकिरणत्वं मृणालत्वं चोपेक्ष्यते । करयुगलसंबन्धिनखकिरणप्रसरणे च खेद-
जलधारावर्षणमुपेक्ष्यते, इति विवेकिभिराशयो बोध्यः । 5 हस्तैः । यथा हस्तैस्तथा किरणैश्चिबुकप्रदेश-
स्पृष्टः । उन्नामयता इवेत्युपेक्षा, करशब्दश्चेपमूलकेन चिबुककर्मकस्पर्श-ग्रहणयोरभेदाभ्यवसायेनाति-
शयोक्तिश्चेत्यनयोः संकरः ।

पवनक्षोभितस्य रागसागरस्य तरङ्गाभ्यामिवोद्भूताभ्यां विद्रुमलतालोहिताभ्यामधराभ्यां रक्ता-
वदातस्वच्छकान्तिना च मदिरारसपूर्णमाणिक्यशुक्तिसंपुटच्छविना कपोलयुगलेन रतिपरि-
वादिनीरत्नकोणचारुणा नासावंशेन च विराजमानाम्, गतिप्रसरनिरोधिश्रवणकोपादिव किं-
चिदारक्तापाङ्गेन निजमुखलक्ष्मीनिवासदुग्धोदधिना लोचनयुगलेन लोचनमयमिव जीवलोकं
कर्तुमुद्यताम्, उन्मदयौवनकुञ्जरमदराजिभ्यां भ्रूलताभ्यां मनःशिलापङ्कलिखितेन च रागा-
विष्टेन मन्मथहृदयेनेव वदनलमेन तिलकबिन्दुना विद्योतितललाटपट्टाम्, उत्कृष्टहेमतालीप-
ट्टाभरणमयमासुक्तकर्णोत्पलच्युतमधुधारासंदेहकारिणं कर्णपाशं दोलायमानपत्रमरकतमाणि-
क्यकुण्डलं दधतीम्, पाटलीकृतललाटेन सीमन्तचुम्बिनश्चूडामणेः क्षरतांशुजालेन मदिरार-
सेनेव प्रक्षाल्यमानदीर्घकेशकलापाम्, देहार्धप्रविष्टहरगर्वितगौरीविजिगीषयेव सर्वाङ्गानुप्रवि-

द्रस्योद्भूताभ्यां प्रादुर्भूताभ्यां तरङ्गाभ्यामिव । विद्रुमेति । विद्रुमलतालोहिताभ्यां रक्ताभ्यामधराभ्यां वन्त-
च्छदाभ्यां तथा रक्तावदातेन स्वच्छा निर्मला कान्तिर्यस्यैवविधेन । मदिरेति । मदिरारसः कापिशायनद्रवस्तेन
पूर्णं भूतं माणिक्यशुक्तिसंपुटं तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवविधेन कपोलयुगलेन । तथा रतेः परिवदिनी सप्तत-
न्त्रीभिर्युक्ता वीणा तस्या रत्नमयो यः कोणो वीणादिवादनं तद्वच्चारुणा मनोहरेण नासावंशेन च नासि-
कावेषुना च विराजमानां शोभमानाम् । गतीति । गतिर्गमनं तस्य प्रसरो विस्तारस्तस्य निरोधि
प्रतिद्वन्द्विं यच्छ्रवणं तस्य यः कोपस्तस्मादिव किंचिदारक्तेऽपाङ्गे निर्याणे यस्य स तेन । निजेति । निज-
मात्मीयं यन्मुखं तस्य या लक्ष्मीः श्रीस्तस्या निवासार्थं दुग्धोदधिना क्षीरसमुद्रेणैवविधेन लोचनयुगलेन नेत्रयु-
ग्मेन लोचनमयमिव जीवलोकं कर्तुमुद्यताम् । कपोलावधिस्यामलेखाद्वयसाम्येनाह—उन्मदेति । उद्भूतो मदो
यस्मादेवंभूतं यद्यौवनं स एवातिवार्यत्वात्कुञ्जरस्तस्य मदो दानं तस्य राजीव राजी ताभ्यां भ्रूलताभ्याम् । तथा
रागोऽनुरागस्तेनाविष्टेन व्याप्तेन । अथ च राग आरुण्यम् । तिलकारुण्यमिति यावत् । एवंविधेन मन्मथहृदये-
नेव कंदर्पस्नान्तेनेव वदनलमेन मनःशिलापङ्कलिखितेन तिलकबिन्दुना विद्योतितं प्रकाशितं ललाटपट्टं यस्याः
सा ताम् । केचित्तु—मन्मथो हृदये यस्मात्, तिलकारुण्यं दृष्ट्वा यूनां हृदये मन्मथावेश एवंविधेनेवेति
व्याख्यानयन्ति । पुनः किं कुर्वन्तीम् । दधतीं धारयन्तीम् । कर्णपाशं कर्णाभरणविशेषम् । दोलायमानं पत्रं स्वर्ण-
पत्रं यस्मिन्नेतादृशं मरकतमाणिक्यनिर्मितं कुण्डलं च आद्यं विशेषयन्नाह—उत्कृष्टेति । उत्कृष्टा अत्यङ्गुता
या हेमताली स्वर्णताली तस्याः पट्टाभरणेन निर्मितम् । तस्य च पिङ्गवर्णत्वात्कमलमकरन्दस्याभ्येवंभूतत्वा-
त्तत्साम्येनाह—आमुक्तेति । आसुक्तं परिधानीकृतं यत्कर्णोत्पलं श्रवणकुवलयं तस्माच्च्युता स्रस्ता या मधु-
धारा तस्याः संदेहकारिणमारकाजनकम् । पाटलीति । पाटलीकृतं श्वेतरत्नीकृतं ललाटमलिकं येनैवविधेन
सीमन्तचुम्बिनः केशवर्त्मचुम्बिनश्चूडामणेः क्षीरोमणेरंशुजालेन किरणसमूहेन । क्षरता स्रवता अनेकवर्णत्वसा-
म्यादाह—मदिरारसेनेव प्रक्षाल्यमानो दीर्घ आद्यतः केशकलापोऽलकसमूहो यस्याः सा ताम् । देहेति । देहार्धं
शरीरार्धं प्रविष्टो यो हर ईश्वरस्तेन गर्विता गर्व प्राप्ता या गौरी तद्विजिगीषयेव विजेतुमिच्छयेव । सर्वाङ्गेष्वनुप्र-
विष्टो हरविरोधी मन्मथस्तेन दर्शितः सौभाग्यविशेषो यस्याः सा ताम् । एतेन सर्वाङ्गानुप्रवेशेन गौर्याः सका-

टिप्पणं—१ 'मिजराफ' इति प्रसिद्धः । २ कर्णपाशनामको नाद्यावधि श्रुतो भूषणविशेषः । पाशाकारं
(शङ्कुव्याकारं) कर्णमित्यर्थः । उत्कृष्टहेमनिर्मिततालीपत्राकारं (भूषणविशेष) व्यासम्, दोलायमानं
स्वर्णपत्रं यस्मिन्नेतादृशं मरकतमाणिक्याभ्यां निर्मितं कुण्डलं यस्मिन् (बहुव्रीहिगर्भो बहुव्रीहिः) एवंविधं
कर्णपाशम् (प्रशस्तं कर्णम्) दधतीमिति तदर्थः । कर्णे कुण्डलं कुण्डले च तदवयवभूतं स्वर्णपत्रम्
('पीपलपत्ता' इत्यादि भाषाख्यातम्) इति बहुव्रीहिद्वयार्थः ।

पाठा०—१ नयनमयम्, २ रागाविष्ट, ३ एकमात्रिष्टहेमतालीपुराभरणमपरम्, ४ चुम्बितचूडामणेः, ५ रागेण,

ष्टमन्मथदर्शितसौभाग्यविशेषाम्, उरःसमारोपितलक्ष्मीमुदितनारायणावलेपहरणाय प्रति-
बिम्बकैर्निजरूपतो लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीम्, उत्तमाङ्गनिहितैकचन्द्रविस्मितहराभिमाननाशाय
विलासस्मितैश्चन्द्रसहस्राणीव दिक्षु क्षिपन्तीम्, निर्दयदग्धैकमन्मथप्रमथनाथरोषेणैव प्रतिहृदयं
मन्मथायुतान्युत्पादयन्तीम्, रजनीजागरखिन्नस्य परिचितचक्रवाकमिश्रुनस्य स्वप्नं क्रीडानदि-
कासु कमलधूलिवालुकाभिर्बालपुलिनानि कारयन्तीम्, 'परिजननूपुररवप्रस्थितं दुर्लभं च हंस-
मिश्रुनं मृणालनिगडकेन बद्धानय' इति हंसपालीमादिशन्तीम्, आभरणमरकतमयूखाल्लिहते
हरिणशावकाय सखीश्रवणादपनीय यवाङ्कुरप्रसवं प्रयच्छन्तीम्, आत्मवर्धितलताकुसुमनिर्गम-
निवेदनागतामुद्यानपालीमशेषाभरणदानेन संमानयन्तीम्, उपनीतविविधवनकुसुमफलपूर्ण-

शादस्याः सौभाग्यातिशयो व्यज्यते । उर इति । उरःस्थले समारोपिताऽवस्थापिता या लक्ष्मीस्तया मुदितो
हृषं प्राप्नो यो नारायणस्तस्य योऽवलेपोऽहंकारो मत्सदृशः कोऽपि नास्ति, अन्येषां लक्ष्मीर्वर्तते सा बहिःसंयोग-
वियोगमात्रेण परं न शरीरान्तर्गतैवेवंरूपस्तस्य हरणाय निवृत्तेर्निजरूपत आत्मीयदेहस्य । सार्वविभक्तिक-
स्तस् । तस्य प्रतिबिम्बकैः प्रतिच्छायैर्लक्ष्मीशतानीव सृजन्तीं कुर्वन्तीम् । उत्तमाङ्गे क्षिरसि निहितः स्थापितो
य एकोऽद्वितीयश्चन्द्रः शशी तेन विस्मितो हर ईश्वरस्तस्याभिमानोऽहंकारः एका चन्द्रस्य कला, सापि खोत्तमाङ्गे
एव, नान्यस्य कस्यचित्, स्वतन्त्रवयवे बहिर्वा, इत्येवंरूपस्तद्वैपरीत्येन तदभि(मान)नाशाय विशदाह्लादकत्वसाम्येन
विलासस्मितैर्दिक्षु चन्द्रसहस्राणीव क्षिपन्तीम् । तादृशस्मितान्येव चन्द्रसहस्ररूपतां प्राप्नोतीत्यर्थः । निर्दयद-
ग्धेति । निर्दयं निष्कर्षणं दग्धो ज्वालित एकोऽद्वितीयो मन्मथः कंदर्पो येनैवंभूतो यः प्रमथनाथ ईश्वरस्त-
सिन्यो रोषः क्रोधस्तेनेव प्रतिहृदयं मन्मथस्यायुतानि संख्याविशेषाण्युत्पादयन्तीं निर्माणं कुर्वन्तीम् ।
रजनीति । रजन्यां यो जागरो जागरणं तेन खिन्नस्यैवंविधस्य परिचितं स्ववशमानीतं यच्चक्रवाक-
मिश्रुनं द्वन्द्वचरयुग्मं तस्य स्वप्नं शयनं कर्तुं क्रीडानदिकासु क्रीडातटिनीषु कमलानां नलिनानां धूलयः परागा-
स्ता एव वालुकाः सिकतास्ताभिर्बालपुलिनानि स्वतैकतानि कारयन्तीम् । अत्र पूर्वोक्तेषु वक्ष्यमाणेषु वा यत्र
यत्र द्रव्यगुणक्रियाभिः प्रस्तुतप्रशंसा तत्र सर्वत्र यथोचितं तत्तदतिशया एव व्यङ्ग्याः स्वयं बोद्धव्याः । यथा
निजरूपतः प्रतिबिम्बैरित्यत्र रूपातिशयः । यथा वा रजनीत्यत्र कमलातिशयः पुलिनक्रियातिशयश्च । परि-
जनेति । परिजनः परिच्छदलोकस्तस्य नूपुराणि पादकटकानि तेषां रवः शब्दस्तेन प्रस्थितं चलितं दुर्लभं
दुष्प्रापं च हंसमिश्रुनं चक्राङ्गयुग्मं मृणालं तन्तुलं तदेव निगडकमन्दुकस्तेन बद्धा नियम्यानय मत्समीपं प्रापय ।
इति हंसपालीं हंसरक्षानियुक्तामादिशन्तीं कथयन्तीम् । पुनः किं कुर्वन्तीम् । आभरणानां भूषणानां मरकतान्य-
श्मगर्भाणि तेषां मयूखान्किरणांलिहते आस्वादयते हरिणशावकाय मृगक्षिशवे सखीश्रवणाद्वयस्याकर्णाद्यवाङ्कुर-
प्रसवं हयप्रियोद्गमपुष्पमपनीय दूरीकृत्य प्रयच्छन्तीं ददतीम् । आत्मेति । आत्मवर्धिता स्वयं वृद्धिं प्रापिता या
लता वल्ली तस्यां कुसुमनिर्गमः पुष्पप्रादुर्भावस्तस्य निवेदनाय कथनायागतां प्राप्तामुद्यानपालीं वनरक्षानियुक्ताम-
शेषाभरणदानेन समग्रभूषणप्रदानेन संमानयन्तीं संमानं कुर्वन्तीम् । उपेति । उपनीतान्यानीतानि विविधा-
न्यनेकप्रकाराणि वनकुसुमफलानि तैः पूर्णं मृतं पत्रपुटं यथा सा ताम् । अविज्ञायमानो य आलपः संलाप-
स्तस्य भावस्तथा हासहेतुं परिहासनिमित्तं पुनःपुनर्भूयोभूयः क्रीडापर्वतस्य पत्रशर्बरीं पुलिन्दपत्नीम् ।

टिप्पणं—१ लघुतैकतानि । २ 'पुलिन्दः पत्रशबरः' इति रत्नकोशकल्पनं धौलर्मेव टीकाकृतः ।
'क्रीडापर्वतकपातृशबरीम्' इत्येव पाठः । क्रीडापर्वतस्य पात्री रक्षिका या शबरीति तदर्थः । हंसपाली—
उद्यानपालीति प्रकरणेन पर्वतपालिकायाश्च स्पष्टं प्रतिभासनात् । प्राकृतपर्वते निवसन्ती शबरी मनुष्यभाषां
न जानाति । किन्तु कुत्रिमक्रीडापर्वतरक्षिकाऽपि स्वस्वामिनो भाषां न बुध्यत इति अतिशयकल्पनमेव
बाणस्य ।

पाठा—१ एकलक्ष्मी, २ खिन्नस्य, ३ प्रस्थितं बल्लभं च हंसमिश्रुनम्; प्रस्थितं च बल्लभहंसमिश्रुनम्, ४ लिहते
हरितवृणसुवीलोमेन, ५ भवनहरिण, ६ संवर्धितलताप्रथमकुसुम.

पत्रपुटामविज्ञायमानालापतया हासहेतुं पुनः पुनः क्रीडापर्वतपत्रशबरीमालपन्तीम्, करतल-
विनिहितैर्मुहुर्मुहुस्तपतद्भिश्च मुखपरिमलान्धैर्नीलकञ्चुकैरिव मधुकरैः क्रीडन्तीम्, पञ्जरहारी-
तकरुतश्रवणकृतदुष्टस्मितां चामरग्राहिणीं विहस्य लीलाकमलेन शिरसि विघट्टयन्तीम्, मुक्ता-
फलखचितचन्द्रलेखिकासंकान्तप्रतिमां खेदजलबिन्दुजालैश्चितनखपदाभिप्रायेण ताम्बूल-
करङ्कवाहिनीं पयोधरे पटवासमुष्टिना ताडयन्तीम्, रत्नकुण्डलप्रतिबिम्बसान्द्रदत्तनवनख-
पदमण्डलाशङ्क्या चामरग्राहिणीं विहस्य कपोले प्रसादव्याजेन दत्तेनात्मकर्णपूरपलवेनाच्छा-
दयन्तीम्, पृथिवीमिव समुत्सारितमहाकुलभूभृद्व्यतिकरां शेषभोगनिषण्णाम्, मधुमासल-
क्ष्मीमिव षट्पदपटलापहियमाणकुसुमरजोधूसरपादपरागाम्, शरदमिवोत्पादितमानसजन्म-

‘पुलिन्दः पत्रशबरः’ इति रत्नकोशः । आलपन्तीं जल्पन्तीम् । करेति । करतले हस्ततले विनिहितैः स्था-
पितैर्मुहुर्मुहुर्वारमुत्पतद्भिस्तपतनं कुर्वद्भिर्मुखस्य यः परिमलस्तेमान्धैः । नीलत्वसाम्यादाह—नीलेति ।
नीलकञ्चुकैरिव मधुकर्त्रैर्मरैः क्रीडन्तीं क्रीडां कुर्वन्तीम् । पञ्जरेति । पञ्जरे वंशदलनिर्मिते पात्रे यो हारी-
तको मृदङ्गस्तस्य स्तश्रवणेन कृतं दुष्टं गूढं स्मितं यथा सा ताम् । एवंविधां चामरग्राहिणीं विहस्य शिरसि
मस्तके लीलाकमलेन विघट्टयन्तीं ताडयन्तीम् । मुक्तेति । मुक्ताफलानि रसोद्भवानि तैः खन्तिता या चन्द्र-
लेखिका चन्द्रलेखाकृतिराभरणविशेषस्तस्याः संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा यस्यां सैवविधां ताम्बूलकरङ्कवा-
हिनीं खेदजलबिन्दुजालेन चितं व्याप्तं यन्नखपदं तस्याभिप्रायेण पयोधरे कुचे पटवासः पिष्टातस्तस्य मुष्टिना ता-
डयन्तीम् । अत्रायमभिप्रायः—मुक्ताफलानां जलबिन्दुकारित्वाचन्द्रलेखिकायाश्च वक्तृत्वेन नखक्षतानुकारि-
त्वात्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीवक्षसि गौरूपातिशयवति मुक्ताचन्द्रिकायाः प्रतिबिम्बसंकान्त्या चौर्यरतिपिशुनं खेदवि-
न्दुजालचिते नखपदं कस्येदमित्यभिप्रायेण यत्र तद्दर्शनं तत्रैव सूर्यक्षेपः । एतेन रतगोपनं व्यज्यते । रत्नेति ।
रत्नकुण्डलस्य यः प्रतिबिम्बः प्रतिच्छाद्यस्तेन सान्द्रं दत्तं यन्नवनखपदमण्डलं तस्याशङ्क्यारेक्या वा चामरग्राहि-
णीं बालव्यजनधारिणीं विहस्य कपोले प्रसादः प्रसन्नता तद्व्याजेन तन्मिषेण दत्तेनापितेनात्मनः स्वकीयस्य यः
कर्णपूरपलवस्तेनाच्छादयन्तीमाच्छादनं कुर्वन्तीम् । एतेन रत्नकुण्डलस्य वकलोहितातिशयवन्नखक्षतिसाम्यं
प्रदर्शयन्नाह—समुत्सारितेति । समुत्सारितो दूरीकृतो महाकुलानां भूभृतां राज्ञां व्यतिकरो वृत्तान्तो यथा
सा ताम् । कादम्बर्याः पितुरपेक्षयान्येषां राज्ञां न्यूनत्वादिति भावः । पक्षे महाकुलभूभृतां कुलाचलानां
व्यतिकरः सामर्थ्यं यथा सा ताम् । शेषा उर्वरिता अन्यजनैरस्पृष्टा ये भोगास्तत्र निषण्णामुपविष्टाम् ।
पक्षे शेषस्य नागाधिपस्य यो भोगोऽहिक्वायस्तत्र निषण्णां स्थिताम् । मधुमासेति । मधुमासश्चैत्रमासस्तस्य
लक्ष्मीः श्रीस्तामिव । उभयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—षट्पदेति । षट्पदानां भ्रमराणां पटलैरपहियमाणं
यत्कुसुमरजस्तेन धूसर ईषत्पाण्डुः पादयोश्चरणयोः पराग उपरागो यस्याः । ‘परागः ख्यात्युपरागयोः’ इति
विश्वः । पक्षे पादपानां वृक्षाणां राग आरुण्यं यस्याम् । शरदिति । शरद्वनात्ययस्तामिव । उभयोः साम्य-
माह—उत्पादितेति । उत्पादितो जनितो मानसं मनस्तस्माज्जन्म यस्य स मानसजन्मा कंदर्पस्तस्य पक्षो

टिप्पणं—१ सर्वथा मूढ एव टीकाकारः । ‘भूभृद्व्यतिकरशेषभोगनिषण्णाम्’ इत्येव पाठः । ‘महाशे-
तायां सशोकायां नाहं पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति प्रतिज्ञानुसारं दूरीकृतः महाकुलानां भूभृतां (राज्ञां)
व्यतिकरः संसर्गमुखं तस्मात् शेषेषु (अवशिष्टेषु) सुखेषु सख्यचन्दन-सखीविनोदादिषु स्थिताम् । पक्षा-
न्तरे तु ज्ञात एवार्थः, अर्थात् समुत्सारितः स्वसमीपं प्रापितः कुलशैलानां व्यतिकरः सम्बन्धो यथा
तादृशी च शेषस्य शरीरे निषण्णा चेति ।

पाठां—१ पर्वतकशबरीम् ; पर्वतकपाटशबरीम्, २ आलपयन्तीम्, ३ विनिहितैः ; अभिहितैर्मुहुर्पसर्पद्भिस्तप-
सर्पद्भिश्च, ४ कन्दुकैः, ५ हारीतकलक्षत, ६ लेखिकाप्रतिमा, ७ जालाञ्जित, ८ स्तनतटे ९ प्रतिबिम्बमाद्रदन्तव्रण-
मण्डल, १० व्याज, ११ भूभृद्व्यतिकर, १२ शेषभोगेषु निषण्णां च, १३ सखीम्,

पक्षिरवापनीतनीलकण्ठमदाम्, गौरीमिव श्वेतांशुकरचितोत्तमाङ्गाभरणाम्, उदधिवेलावन-
लेखामिव मधुकरकुलनीलतमालकाननाम्, इन्दुमूर्तिमिवोद्दाममन्मथविलासगृहीतगुरुकल-
त्राम्, वनराजिमिव पाण्डुरयामलवलीलतालंकृतमध्याम्, दिनमुखमिव भास्वन्युक्तांशुभि-
न्नपद्मारागप्रसाधनाम्, आकाशकमलिनीमिव स्वच्छाम्बरहृदयमानमृणालकोमलोरुमूलाम्,
मयूरावलीमिव नितम्बचुम्बिशिखण्डभारविस्फुरच्चन्द्रकान्ताम्, कल्पतरुलतामिव कामफल-

विवर्ते येषां मानसजन्मपक्षिणां रव उपभोगानुकूलः शब्दो यया सा । कामिनामुपभोगविषयकलाप उद्दीप-
कत्वात्कादम्बर्येवोत्पादित इत्यर्थः । ततोऽपनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठो मदनदाहको महादेवस्तस्य मदः ।
मदनसहस्रोत्पादकत्वस्य पूर्वमुक्तत्वात्पश्चात्कर्मधारयः । ताम् । पक्षे मानसजन्मानो ये पक्षिणस्तेषां रवेण
शब्देनापनीतो दूरीकृतो नीलकण्ठस्य मयूरस्य मदो यया सा ताम् । गौरीति । गौरी पार्वती तामिव
श्वेतमंशुकं वस्त्रं यस्याः सा । विरचितान्युत्तमाङ्गावध्याभरणानि भूषणानि यया सा । पश्चात्कर्मधारयः ।
ताम् । पक्षे श्वेता अंशवः किरणा यस्यैवंभूतः श्वेतांशुकश्चन्द्रः स एव रचित उत्तमाङ्ग आभरणं यया । हारस्येति
शेषः । उदधीति । उदधिः समुद्रस्तस्य वेलावनं समीपवर्ति काननं तस्या लेखा राजिस्तामिव । मध्विति ।
मधुकराणां भ्रमराणां कुलं समुदायस्तद्वर्णीलतमा अतिशयेन हरिता अलकाः केशा आनने मुखे यस्याः सा
ताम् । पक्षे मधुकरकुलयुक्तं नीलतमालकाननं यस्याम् । इन्दुमूर्तीति । इन्दुश्चन्द्रस्तस्य मूर्तिस्तामिवोद्दामा
उत्कटा ये मन्मथविलासाः कंदर्पविभ्रमास्तैर्गृहीतं स्वीकृतं गुरु महत्कलत्रम् । 'कलत्रं श्रोणिभार्ययोः' इति
विश्वः । पक्षे उद्दाममन्मथविलासैर्गृहीतमात्रं गुरोर्बृहस्पतेः कलत्रं भार्या यया सा ताम् । कामव्याकुलचेतसा
चन्द्रेण बृहस्पतेस्तारापहतेति पुराणप्रसिद्धम् । वनेति । वनस्य राजिलेखा तामिव । उभयोः शब्दसाम्यमा-
ह—पाण्डुति । अङ्कुरितयौवनत्वाच्छ्यामलाः कृष्णा वल्लयस्त्रिवल्लयस्ता एव सरलत्वसाम्यालता वल्लयस्ताभि-
रलंकृतो मध्यः कटिप्रदेशो यस्याः सा ताम् । पक्षे लवली लताः तामिरलंकृतो भूषितो मध्यो मध्यप्रदेशो यस्याः
सा ताम् । दिनमिति । दिनस्य वासरस्य सुखमाननं तद्वदिव । भास्वदिति । भास्वन्यो दीप्यन्त्यो या मुक्ता
मुक्ताफलानि तेषामंशुभिः किरणैर्भिन्नानि मिश्रितानि पद्माराणां प्रसाधनानि भूषणानि यस्याः सा ताम् ।
पक्षे भास्वता सूर्येण मुक्ता यैऽशवः किरणास्तैर्भिन्नानि विकसितानि यानि पद्मानि कमलानि तेषां रागो रजः
स एव प्रसाधनं यस्याः सा ताम् । आकाशेति । आकाशं व्योम तस्य कमलिनी स्वर्गयनलिनी तामिव ।
स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं तस्मिन् हृदयमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमूलमूलं सविश्रमूलं यस्याः
सा ताम् । पक्षे स्वच्छेऽम्बर आकाशे मृणालस्य तन्तुलस्य कोमलं सुकुमारमुखं विस्तीर्णं मूलं बुधं यस्याम् ।
मयूरेति । मयूराणां कलापिनामावली श्रेणी तामिव । नितम्बेति । नितम्बः कटकस्तचुम्बिनि, अर्धाद्विसे,
शिखण्डभारवत्कलापिच्छिसमुद्भवचन्द्रकाश्चन्द्राकृतयो बिन्दवोऽन्ते प्रान्ते यस्याः सा ताम् । पक्षे नितम्बचुम्बि
शिखण्डभारस्तस्मिन्विस्फुरिता देवीप्यमानाश्चन्द्रका मेचका अन्ते यस्याः सा ताम् । कल्पेति । कल्पतरुमन्दारः
सरलत्वात् स एव लता तामिव । उभयोः सादृश्यमाह—कामेति । कामं वैञ्छितं यत्फलं तस्य प्रदामित्यभङ्ग-

टिप्प०—१ सर्वथानधिकारी टीकाकारः । उत्पादितस्य स्व-भावविलासेन जनितस्य मानसजन्मनः
(कामस्य) पक्षिणां कङ्कपक्षयुक्तानां बाणानां रवेण अपनीतो नीलकण्ठस्य (शिवस्य) मदः (तेन
कामो दग्धः, कादम्बर्या तु स्वसामर्थ्येनोत्पादितः) यया तामित्यर्थः । अन्योर्थः स्फुटः । २ उपमायां
लिङ्गभेदो दोषायेति 'दिनमुखलक्ष्मीमिव' इत्येव पाठः । प्रभातलक्ष्मीः (शोभा) इति तदर्थः । ३ शिक्टी-
काम् । नितम्बचुम्बी शिखण्डभारः (केशपाशः) यस्याः सा चासौ च विस्फुरन् (शोभमानः) चन्द्र इव
कान्ता (कमनीया) चेति स्फुटोर्थः । ४ भिक् । कादम्बरीपक्षे—कामफलं मदनविकाररूपं फलं प्रददातीत्यर्थः ।

पाठा०—१ विरचित, २ मुखलक्ष्मीम्.

प्रदाम्, पुरः समीपे संमुखोपविष्टाम् कोऽसौ, कस्य वापत्यम्, किमभिधानो वा, कीदृशमस्य रूपम्, कियद्वा वयः, किमभिधत्ते, भवता किमभिहितः, कियच्चिरं दृष्टस्त्वया, कथं चास्य महाश्वेतया सह परिचय उपजातः, किमयमत्रागमिष्यति' इति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धमेवालापं तद्रूपवर्णनामुखरं केयूरकं पृच्छन्ती कादम्बरी ददर्श ।

तस्य तु दृष्टकादम्बरीवदनचन्द्रलेखालक्ष्मीकस्य सागरस्येवामृतमुल्लास हृदयम् । आसीच्चास्य मनसि—'शेषेन्द्रियाण्यपि मे वेधसा किमिति लोचनमयान्येव न कृतानि । किं वानेन कृतमवदातं कर्म चक्षुषा यदनिवारितमेनां पश्यति । अहो चित्रमेतदुत्पादितं वेधसा सर्वरमणीयानामेकं धाम । कुत एते रूपातिशयपरमाणवः समासादिताः । तन्नूनमेनामुत्पादयतो विधेः करतलपरामर्शकेशेन ये विगलिता लोचनयुगलादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्य एतानि जगति कुमुदकमलकुवलयसौगन्धिकवनान्युत्पन्नानि' इत्येवं चिन्तयत एवास्य तस्या नयनयुगले निपपात चक्षुः । तदा तस्या अपि नूनमयं स केयूरकेणावेदित इति चिन्तयन्त्या रूपातिशयविलो-

श्लेषः । पुर इति । पुरोऽग्रे समीपे सविध उपविष्टमासीनं कोऽसौ चन्द्रापीडः, कस्य च राज्ञोऽपत्यं प्रजाः, किमभिधानो वा किनामा, कीदृशमस्य रूपं सौन्दर्यम्, कियद्वा कियत्प्रमाणं वयोऽवस्थाविशेषः, किमभिधत्ते किं कथयति, भवता किमभिहितः किं कथितः, त्वया कियच्चिरं कियत्कालं दृष्टः । कथं चेति । केन प्रकारेणास्य पुरोवर्तिपुरुषस्य महाश्वेतया सह परिचयः संस्तव उपजातः । किमयमत्रागमिष्यतीति मुहुर्मुहुश्चन्द्रापीडसंबद्धं चन्द्रापीडविषयकमेवालापं वार्ता तस्य चन्द्रापीडस्य या वर्णनाप्रशंसा तत्र मुखरं वाचालं केयूरकं पृच्छन्ती प्रश्नविषयीकुर्वन्ती कादम्बरी ददर्शेति प्रागुक्त एवान्वयः ।

तस्य चिन्तति । तस्य चन्द्रापीडस्य हृदयं चेत् उल्लासोच्छ्वसितं बभूव । कीदृशस्य । दृष्टा वीक्षिता कादम्बरीवदनचन्द्रलेखाया लक्ष्मीर्येन स तस्य । कस्येव । सागरस्येवामृतं पानीयं यथा चन्द्रलेखादर्शनादुल्लसति । आसीदिति । अस्य चन्द्रापीडस्य मनसि चित्त एवमासीद्बभूव । वेधसा ब्रह्मणा मे मम शेषेन्द्रियाण्यपि चक्षुर्व्यतिरिक्तान्यपि करणानि किमिति हेतोलोचनमयान्येव न कृतानि न विहितानि । किं वेति । अनेन चक्षुषा लोचनेन किमिति प्रश्ने । अवदातं शुद्धं कर्म कृतं विहितम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यद्यस्माद्धेतोरनिवारितं यथा स्यात्तथैतां कादम्बरीं पश्यति विलोकयति अहो चित्रमाश्चर्यमेतत् । यद्वेधसा सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामेकमद्वितीयं धाम गृहमुत्पादितं निर्मितम् । एते इति । एते रूपातिशयपरमाणवो वेधसा कुतः समासादिताः कुतः प्राप्ताः । तन्नूनं निश्चितमेनां कादम्बरीमुत्पादयतो विधेर्ब्रह्मणः करतलस्य हस्ततलस्य परामर्शः संबन्धस्तस्मात् केशस्तेन ये विगलिताः सस्ता लोचनयुगलान्नेत्रयुग्मादश्रुजलबिन्दवस्तेभ्यः [कर्मकठिनाभ्यां करतलाभ्यां परामर्शः सर्वावयवैः संपूर्णो देहः सिद्ध इत्याशयेन सर्वाङ्गेषु स्पर्शनं तन्निमित्तकः केशः श्रमः अतिसौकुमार्यात् तेन ये नयनजलबिन्दवस्तेभ्यो बिन्दुभ्यो] जगति लोके कुमुदानि कैरवाणि कमलानि नलिनानि कुवलयान्युत्पलानि सौगन्धिकानि कहाराण्येतेषां वनान्युत्पन्नानि समुद्भूतानि । 'कारणशुणा हि कार्यशुणमारमन्तै' इत्यतिश्वेतसुकुमारावयवजनिता नि कुमुदानीत्यर्थः । इत्येवं चिन्तयतो ध्यायत एवास्य चन्द्रापीडस्य तु तस्याः कादम्बर्या नयनयुगले चक्षुर्निपपात दृढसंलग्नं बभूव । तदेति । तस्मिन्काले तस्या अपि कादम्बर्या अपि नूनं निश्चितं पूर्वं केयूरकेण मदनुचरेणावेदितो निवेदितः सोऽयमिति चिन्तयन्त्या ध्यायन्त्या रूपातिशयविलोको यो विस्मयश्चित्रं तेन स्मेरं विनिर्दं निश्चलं निबद्धं लक्षं येनैवंविधं चक्षुस्तस्मिन्चन्द्रापीडे

टिप्पणं—१ प्रकीष्टमध्यगतो भागः पुनरुक्तप्रायः । इतस्तात्पर्यमात्रं ग्राह्यम् । २ लक्ष्यमित्युचितम् ।

पाठा०—१ पुरःशयनसमीपे. २ भवतां च. ३ अभिहितम्. ४ संबद्धालापम्; संबद्धालाप रूप. ५ कादम्बरी. ६ आनने.

कनविस्मयस्मेरं निश्चलनिबद्धलक्षं चक्षुस्तस्मिन्मुचिरं पपात । लोचनप्रभाधवलितस्तु कादम्बरीदर्शनविह्वलोऽचल इव तैत्क्षणमराजत चन्द्रापीडः । दृष्ट्वा च प्रथमं रोमोद्गमः, ततो भूषणरवः, तदनु कादम्बरी समुत्तस्यौ ।

अथ तस्याः कुसुमायुध एव खेदमजनयत्, ससंभ्रमोत्थानश्रमो वैयपदेशोऽभवत् । ऊरुकम्प एव गतिं रुरोध, नूपुररवाकृष्टहंसमण्डलमप्ययशो लेभे । निःश्वासप्रवृत्तिरेवांशुकं चलं चकार, चामरानिलो निमित्ततां ययौ । अन्तःप्रविष्टचन्द्रापीडस्पर्शलोभेनैव निपपात हृदये हस्तः, स एव करः स्तनावरणव्याजो बभूव । आनन्द एवाश्रुजलमपातयत्, चलितकर्णाव-
तंसकुसुमरजो रंयाजमासीत् । लज्जैव वक्तुं न ददौ, मुखकमलपरिमलागतालिवृन्दं द्वारताम-
गात् । मदनशरप्रथमप्रहारवेदनैव सीत्कारमकरोत्, कुसुमप्रकरकेतकीकण्टकक्षतिः साधा-

मुचिरं पपात । लोचनेति । लोचनप्रभा नेत्रकान्तिः । कादम्बर्या इति शेषः । तथा धवलितः शुभ्रीकृतः कादम्बर्या दर्शनं सम्यक्तया विलोकनं तत्र विह्वलो व्याकुलोऽचल इव पर्वत इव तैत्क्षणं तस्मिन्समये चन्द्रापी-
डोऽराजताशोभत । तत्र निश्चलत्वसाम्यात्पर्वतानुमानमित्यर्थः । एवमुभयोर्लोचनविषयतां प्राप्तयोर्विशेषोक्त्या विभावना वा व्यभिचारिभावा अनुभावाश्च वक्तुमुपक्रमते—दृष्ट्वेति । दृष्ट्वा विलोक्य प्रथममादौ रोमोद्गमो रोमाश्चः समभूत् । तदुक्तमन्यत्र—‘अपूर्वप्रियदर्शने । बभ्रवन्नेषु रोमाश्चः’ इति । ततो भूषणरव आभरणसिञ्चि-
तम् । तदनु तदनन्तरं कादम्बरी समुत्तस्थानुरिथतवती ।

अथेति समुत्थानानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः कुसुमायुध एव खेदमजनयत् । सर्वोऽप्ययं प्रपन्नचन्द्रापीडविष-
यकः कादम्बर्या मनस्युत्कण्ठानिवृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरश्च । एतदेव स्पष्टयन्नाह—ससंभ्रमेति । संभ्रमेण स-
हवर्तमानं ससंभ्रमं यदुत्थानं तस्माद्यः श्रमः खेदः स एव व्यपदेशो मिषं तत्राभवत् । ससंभ्रमोत्थानश्रमादेव मम
खेदोऽभूदिति व्याजं कृतवतीत्यर्थः । ऊरुकम्प एव गतिं गमनं रुरोध रुन्धितवान् । नूपुरे पादकटके तयो रवः
शब्दस्तेनाकृष्टमाकर्षितं यद्वंसमण्डलं तदपयशोऽपकीर्तिं लेभे प्राप । मद्रतिनिरोधकत्वं हंसमण्डलमिति सखीजने-
ष्वपभ्राजनां कृतवतीत्यर्थः । निःश्वासेति । निःश्वासानामेतनानां प्रवृत्तिरेव प्रवर्तनमेवांशुकं वलं चलं कम्पं
चकार । चामरेति । चामरानिलो बालव्यजनपवनो निमित्ततां कारणतां ययौ । चामरानिलेन मदंशुकं चा-
लितमित्युक्तवतीत्यर्थः । अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यश्चन्द्रापीडस्तस्य स्पर्शलोभेनैव हृदये हस्तः करो निप-
पात निपतितो बभूव । स एवेति । स एव कैरो हस्तः स्तनावरणस्य कुचाच्छादनस्य व्याजो मिषं बभूव ।
स्तनावरणार्थं हस्तो दत्त इत्यन्येषां चेष्टया ज्ञापितवतीत्यर्थः । आनन्द एवेति । आनन्द एव प्रमोद एवाश्रु-
जलं नेत्रजलमपातयत्पातितवान् । चलितेति । चलितं कम्पितं यत्कर्णावतंसकुसुमं तस्य रजः परागस्तदेव
व्याजो मिषमासीत् । कर्णावतंसरजःपातान्मम नेत्रयोर्जलच्युतिरभूदिति ज्ञापितवतीत्यर्थः । लज्जैवेति । लज्जैव
त्रपैव वक्तुं कथयितुं न ददौ । मुखेति । मुखमेव कमलं तस्य यः परिमलस्तस्मादागतं प्राप्तं यदलिवृन्दं भ्रमरसमू-
हपटलं द्वारतामगादगमत् । भ्रमरैर्निरुद्धवदना मौनं कृतवतीति साख्या ज्ञातव्या । मदनेति । मदनशरस्य यः
प्रथमप्रहार आद्याभिधातस्तस्य वेदनैव व्यथैव सीत्कारं शब्दविशेषमकरोत् । कुसुमेति । कुसुमप्रकरेषु यः
केतकीकण्टकस्तस्माद्या क्षतिः प्रघातः सा साधारणतां निमित्ततामवाप प्राप । केतकीकण्टकाभिघातेनावया

टिप्प०—१ द्वितीयया तात्पर्यम् । २ ‘स एव स्तनावरणव्याजः’ इत्येव पाठः, सर्वनाम्ना परामृष्टत्वे
पुनरुक्तिर्न बाणोपविता । ३ अनयोरेकतर एव प्रयोज्य आसीत् ।

पाठा०—१ नयनम्. २ बल. ३ क्षणम्. ४ च तं प्रथमम्. ५ व्यपदेशेन. ६ स्तम्भ. ७ अयशः. ८ निश्वास
एव; निश्वासप्रवृत्तिरेव. ९ चन्द्रापीडस्य. १० स्तनावरणम्. ११ व्याज आसीत्; व्यपदेशस्तन्मासीत्.

रणतामवाप । वेपथुरेव करतलमकम्पयत्, निवेदनोद्यतप्रतीहारीनिवारणं कपटमभूत् । तदा च कादम्बरीं विशतो मन्मथस्यापि मन्मथ इवाभूद्वितीयः, तथा सह यो विवेश चन्द्रापीडहृदयम् । तथा हि, असावपि तस्या रत्नाभरणद्युतिमपि तिरोधानममंस्त, हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमगणयत्, भूषणरवमपि संभाषणममन्यत, सर्वेन्द्रियाहरणमपि प्रसादमचिन्तयत्, देहप्रभासंपर्कमपि सुरतसमागममुखमकल्पयत् ।

कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव दत्तकतिपयदा महाश्वेतां स्नेहनिर्भरं चिरदर्शनजातोत्कण्ठा सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह । महाश्वेतापि दृढतरदत्तकण्ठग्रहा तामवादीत्—‘सखि कादम्बरि, भारते वर्षे राजानेकवरतुरगखुरमुखोल्लेखदत्तचतुःसमुद्रमुद्रो रक्षितप्रजापीडस्तारापीडो नाम । तस्यायं निजभुजशिखस्तम्भविश्रान्तविश्वविश्वंभरापीडश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमिमाम् । एष च दर्शनात्प्रभृति प्रकृत्या मे निष्कारणबन्धुतां गतः । परित्यक्तसकला-

सीत्कारो विहित इति सख्यो मेनिरे । वेपथुरेव कम्प एव करतलं हस्ततलमकम्पयत् । निवेदनेति । निवेदने ज्ञापन उद्यता या प्रतीहारी तस्या निवारणं कपटं कैतवमभूत् । प्रतीहारीनिवेदितवस्तुप्रतिषेधद्वारा करकम्पनमाचरितमिति सखीभिरज्ञायीति भावः । नायिकाकमेण तालुक्त्वा नायककमेणाप्याह—तदा चेति । यदा कादम्बरीं चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तदा तस्य चन्द्रापीडविषयकस्य कादम्बरीहृदयप्रविष्टस्य मन्मथस्यापि प्रत्यर्थाभूतो द्वितीय इव मन्मथोऽभूत् । यथा कादम्बर्यां चन्द्रापीडविषयको मन्मथः प्रविष्टस्तथैव कादम्बरीविषयकोऽपि मन्मथश्चन्द्रापीडहृदयं प्रविष्टोऽर्थः । तदेवाह—तथा सहेति । यस्यस्य कादम्बर्या सह चन्द्रापीडहृदयं विवेश प्रविष्टवान् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । असावपि चन्द्रापीडोऽपि तस्याः कादम्बर्या रत्नाभरणानां मणिकचित्तभूषणानां द्युतिमपि कान्तिमपि तिरोधानमन्तर्धानं साकल्येनावलोकनप्रतिबन्धकममंस्त ज्ञातवान् । अयमप्युत्कण्ठानिर्वृत्त्यतिशयप्रतिपादनपरः प्रपञ्चः । हृदयप्रवेशमपि परिग्रहमावासास्थानमगणयत् । तस्या भूषणरवमपि संभाषणं जल्पनममन्यत । सर्वेन्द्रियाहरणमपि समप्रकरणाकर्षणमपि प्रसादमचिन्तयत् । देहप्रभायाः शरीरकान्तेः संपर्कमपि संबन्धमपि सुरतसमागममुखमकल्पयन्मैथुनमुखसदृशमगणयत् ।

कादम्बरी त्विति । कादम्बरी तु कृच्छ्रादिव कष्टादिव दत्तानि कतिपयानि कियन्ति पदानि यया सा महाश्वेतां चिरकालेन यदर्शनं तेन जातोत्कण्ठा यस्याः सा तां स्नेहनिर्भरं यथा स्यात्तथा सोत्कण्ठं कण्ठे जग्राह कण्ठग्राहं गृहीतवती । महाश्वेतापि दृढतरं दत्तः कण्ठग्रहो यया सैवविधा तां कादम्बरीमवादीदवोचत् । किमुवाचेत्याह—सखीति । हे सखि कादम्बरि भारते वर्षे भरतक्षेत्रेऽनेके ये वराः श्रेष्ठास्तुरगा अश्वास्तेषां खुरमुखानामुल्लेखा उत्कर्षास्तैर्दत्ताश्चतुःसमुद्रावधिमुद्रा अङ्को येन सः । रक्षिता प्रजायाः पीडा बाधा येनैवभूतस्तारापीडो नाम राजास्ति । तस्य राज्ञः । निजेति । निजावात्मीयौ यौ भुजौ तावेव दृढत्वाच्छिलास्तम्भौ तत्र विश्रान्ता सुखेन स्थिता या विश्वविश्वंभरा समप्रवसुधा सैवापीड उतंसो भूषणं यस्य सः । ‘पीडार्तिर्मदनोत्तंसङ्कपाद्यु’ इत्यनेकार्थः । एतादृशश्चन्द्रापीडो नाम सूनुर्दिग्विजयप्रसङ्गेनानुगतो भूमिमनुगतः प्राप्तः । एष चेति । एष चन्द्रापीडो दर्शनात्प्रमुखलोकनादारभ्य प्रकृत्या मे मम निष्कारणबन्धुतां गतः प्राप्तः । तन्निमित्तमाह—परीति । परित्यक्त उज्जितो यः सकलः समग्र आसङ्गः सुहृत्संबन्धस्तेन निष्ठुरामपि कठिनामपि सविशेषैर्विशेषसहितैः

टिप्प०—१ कादम्बर्याः यो हृदये प्रवेशस्तमपि ‘पतित्वेन ममाऽनया परिग्रहः कृतः’ इति कासुकस्वभावानुकूलमकल्पयत् ।

पाठा०—१ जातोत्कण्ठम्, २ विश्वबन्धः, ३ आगतः.

सङ्गनिष्ठुरामपि मे संविशेषस्वभावसरलैर्गुणैराकृत्य चित्तवृत्तिं वर्तते । दुर्लभो हि दाक्षिण्य-
परवशो निर्निमित्तमित्रमकृत्रिमहृदयो विदग्धजनः । यतो दृष्ट्वा चेममहमिव त्वमपि निर्माण-
कौशलं प्रजापतेः, निःसपन्नतां च रूपस्य, स्थानाभिनिवेशित्वं च लक्ष्म्याः, सद्गुणतासुखं
च पृथिव्याः, सुरलोकातिरिक्ततां च मर्त्यलोकस्य, सफलतां च मानुषीलोचनानाम्, एक-
स्थानसमागमं च सर्वकलानाम्, ऐश्वर्यं च सौभाग्यस्य, अप्राप्त्यतां च मनुष्याणां ज्ञास्यसीति
बलादानीतोऽयम् । कथिता चास्य मया बहुवारं प्रियसखी । तदपूर्वदर्शनोऽयमिति विमुच्य
लज्जाम्, अनुपजातपरिचय इत्युत्सृज्याविश्रम्भताम्, अविज्ञातशील इत्यपहाय शङ्कां यथा
मयि तथाप्रापि प्रवर्तितव्यम् । एष ते मित्रं च बान्धवश्च परिजनश्च^१ इत्यावेदिते तया
चन्द्रापीडः प्रणाममकरोत् ।

कृतप्रणामं च तं तदा कादम्बर्यास्तिर्यग्विलोकयन्त्याः सस्नेहमतिदीर्घलोचनयोरपाङ्गभागं
गच्छतस्तारतारकस्य लोचनस्य श्रमसलिललवविसर इवानन्दबाष्पजलबिन्दुनिकरो निपपात ।

स्वभावसरलैः स्वारसिककञ्जुभिर्गुणैर्मम चित्तवृत्तिमाकृत्यार्थं वर्तते । ततः किमित्यत आह—**दुर्लभ इति** ।
यतोऽयं जनो विदग्धजनः । हीति निश्चये । सर्वथा दुर्लभो दुःप्रापः एनं विशेष्यन्नाह—**दाक्षिण्येति** । दाक्षि-
ण्यमनुकूलता तेन परवशः पराधीनो निर्निमित्तं निष्कारणं मित्रं सुहृदकृत्रिमं स्वाभाविकं हृदयं चेतो यस्य सः ।
मायानिर्मुक्त इत्यर्थः । मायया च चेतोवैपरीत्यं जायत इति भावः । इमं जनं दृष्ट्वा चाहमिव त्वमप्येतत्सर्वं
ज्ञास्यसीत्यन्वयः । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—**निर्माणेति** । प्रजापतैर्ब्रह्मणो निर्माणकौशलं रचनाचातुर्यम् । **रूपस्य**
चेति । रूपस्य सौन्दर्यस्य निःसपन्नतां निर्विपक्षताम् । लक्ष्म्याः श्रियः स्थाने योग्यस्थलेऽभिनिवेशित्वं स्थायि-
त्वम् । पृथिव्या वसुधायाः सङ्गोभनो भर्ता पतिस्तस्य भावस्तत्ता तस्याः सुखं सातम् । मर्त्यलोकस्य मनुष्यलोकस्य
सुरलोकादतिरिक्ततामाधिक्यताम् । मानुषीलोचनानां स्त्रीनेत्राणां सफलतां साफल्यं च । सर्वकलानां समप्रवि-
ज्ञानानामेकस्मिन् स्थाने समागमं संबन्धं च । सौभाग्यस्य सुभगताया ऐश्वर्यं प्रभुत्वम् । तथा मनुष्याणां मानु-
ष्याणामप्राप्त्यतां नागरिकतां ज्ञास्यसि इति हेतोर्मया बलादानीतः अयम् । **कथितेति** । अस्य चन्द्रापीडस्य
मया बहुवारमनेकवारं प्रियसखी कथिता निवेदिता । तदिति हेत्वर्थः । अपूर्वमभिनवं दर्शनं यस्यैवंविधोऽयमिति
कृत्वा लज्जां त्रप्रां विमुच्य विहाय । **अन्विति** । अनुपजातः परिचयो यस्यैवंविध इतिकृत्वाऽविश्रम्भतामविश्वा-
सतामुत्सृज्य त्यक्त्वा । अविज्ञातमविदितं शीलं स्वभावो यस्येतिकृत्वा शङ्कामपहाय दूरीकृत्य यथा मयि तथा-
त्राप्यस्मिन्नपि प्रवर्तितव्यम् । एष चन्द्रापीडस्ते तव मित्रं च बान्धवः परिजनश्च । तया महाश्वेतयेत्यावेदिते
निवेदिते सति चन्द्रापीडः प्रणामं नमस्कारमकरोत् ।

तदा कृतप्रणामं विहितनमस्कारं च तं विलोकयन्त्याः पश्यन्त्याः कादम्बर्याः सस्नेहं यथा स्यात्तथा-
तिदीर्घयोर्लोचनयोरपाङ्गभागं निर्याणदेशं गच्छतो व्रजतस्तारा मनोहरा तारका कनीनिका यस्मिन्नेतादृशस्य
लोचनस्य श्रमसलिलस्य स्नेहप्रभवपानीयस्य लवाक्षेपां विसर इव समूह इव । आनन्दः प्रमोदस्तस्माद्यद्बाष्प-

टिप्पणं—१ सौन्दर्यं अस्य कोपि प्रतिद्वन्द्वी नास्तीत्यर्थः । २ अस्य काभाद् भाग्यवत्ताया महासमृद्धिं
मंस्यस इत्याशयः । ३ 'लोचनयोरपाङ्गभागं गच्छतो लोचनस्य'; लोचनयोर्लोचनस्येति किमिदमसंबद्धं
प्रलपितम्? सर्वथा विचारशून्यदोषाकारः । 'सस्नेहमतिदीर्घलोचनापाङ्गभागं गच्छतस्तारकस्य श्रमसलिलं'
इत्येव पाठः । अतिदीर्घस्य लोचनस्य अपाङ्गभागं पर्यन्तभागं गच्छतस्तारकस्य । तिर्यग्विलोकनसमये नेत्र-
कनीनिका दीर्घस्य लोचनस्य प्रान्तभागे गता । प्रान्तभागश्च दूरवर्ती, अतो हि सुदीर्घं लोचनम् । अत एव
दीर्घलोचनमध्ये दूरगमनात् तारकस्य श्रमो जातः । अत एव श्रमस्नेदबिन्दुवत् अश्रु पपातेत्याशयः ।
विशालनेत्रतया नागकस्य सौन्दर्यातिशयो व्यङ्ग्यः । 'कनीनिकायां नक्षत्रे तारकं तारकेति च' इति विश्वः ।

पाठांशः—१ संविशेषः. २ आक्रम्य. ३ विदग्धो जनः. ४ बहुप्रकारम्. ५ वर्तितव्यम्. ६ लोचनापाङ्गः लोच-
नाया अपाङ्गः. ७ तारकस्य श्रमः.

त्वरितमभिप्रस्थितस्य हृदयस्य धूलिरिव सुधाधवला स्मितज्योत्स्ना विससार । समान्यतामयं हृदयरुचिरो जनः प्रतिप्रणामेनेति शिरो वक्तुमिवैका भ्रूलता समुन्ननाम । अङ्गुलिविवर-
विनिःसृतमरकताङ्गुलीयकलेखो विभ्रमगृहीतताम्बूलवीटिक इव करो जृम्भारम्भमन्थरं मुख-
मुत्ससर्प । स्रवत्खेदजलधौतलावण्यनिर्मलेषु चास्याः स्तम्भसंक्रान्तप्रतिबिम्बतया संचर-
न्मूर्तिर्मकरकेतुरिवावयवेव्वदृश्यत चन्द्रापीडः । तथा हि । सिञ्जनैमणिनूपुरपुटेन भुवमालिख-
ताङ्गुष्ठेनाहूत इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनातिरभसप्रधावितेन गत्वा हृदयेनानीत इव
स्तनाभ्यन्तरे समदृश्यत । विकचकुवलयदामदीर्घया च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले सम-
लक्ष्यत । सर्वासामेव च तदा तासां कन्यकानां तिर्यक्पश्यन्तीनां तं कुतूहलापाङ्गुचुम्बिन्या
दृष्ट्या निर्गन्तुकामा इव कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुत्तरलास्तारकाः ।

जलं तस्य बिन्दुनिकरो निपपातापतत् । त्वरितमिति । त्वरितं शीघ्रमभिप्रस्थितस्य चलितस्य हृदयस्य
धूलिरिव रेणुरिव सुधामृतं तद्वद्ववला शुभ्रा स्मितमीषद्वसितं तस्य ज्योत्स्ना चन्द्रिका विससार प्रसृता बभूव ।
अत्र शुभ्रत्वसाम्यात्स्मितस्य धूलिसाम्यमित्यर्थः । अयं हृदयरुचिरो जनः समान्यतां सत्क्रियताम् । प्रतिप्र-
णामेनेति । अनुनमस्करणेन । इति शिर उतमाङ्गं वक्तुमिव कथयितुमिव एका भ्रूलता समुन्ननामोक्षीवभूष ।
अङ्गुलीति । अङ्गुल्यः करशाखास्तासां विवरेभ्यो विनिःसृता मरकताङ्गुलीयकलेखा यस्मात्सः । नैत्यसाम्या-
दाह—विभ्रम इति । विभ्रमेण विलासेन गृहीता ताम्बूलवीटिका येनैवंविधः करो हस्तः । जृम्भेति ।
जृम्भणं तस्या आरम्भस्तेन मन्थरमलसं मुखमुत्ससर्प विस्तीर्णं बभूव । अस्या इति । अस्याः कादम्बर्या
अवयवेव्वपधनेषु संचरन्ती व्रजन्ती मूर्तिः शरीरं यस्यैवभूतश्चन्द्रापीडः । क इव । मकरकेतुरिवादृशयता-
मालोक्यत । जनैरिति शेषः । कीदृशेष्ववयवेषु । स्रवत्क्षरवत्खेदजलं तेन धौतं क्षालितं लावण्यं लवणिमा-
तेन निर्मलेषु विमलेषु । कया । स्तम्भेति । स्तम्भेषु स्थूणासु संक्रान्तानि प्रतिबिम्बतानि यानि प्रतिबिम्बानि
तस्य भावस्तता तथा । एतदेव दर्शयशाह—तथा हीति । सिञ्जनशब्दं कुर्वन्मणिनूपुरपुटं तेन भुवं पृथ्वी-
मालिखतालेखं कुर्वताङ्गुष्ठेनाहूत इव निमन्त्रित इव चरणनखेषु निपपात । दर्शनेति । दर्शनार्थमतिरभस-
प्रधावितेनातिवेगोच्चलितेन हृदयेन गत्वा स्तनाभ्यन्तरे कुचयोर्मध्य आनीत इव समदृश्यत सममालोक्यत ।
जनैरिति शेषः । विकचेति । विकचानि विकस्वराणि यानि कुवलयान्युत्पलानि तेषां दाम स्रक्द्वदीर्घयायतया
च दृष्ट्या निपीत इव कपोलतले समलक्ष्यतादृश्यत । तत्तदवयवेषु तत्तत्प्रतिबिम्बमाश्रित्यैतदुक्तम् । तासा-
मिति । अपाङ्गुचुम्बिन्या दृष्ट्या कुतूहलात् तिर्यक्पश्यन्तीनां सर्वासामेव तदा तासां कन्यकानां निर्गन्तुकामा
इव बहिर्गमनोत्सुका इव तरलाः कम्प्रास्तारकाः कनीनिकाः कर्णपूरमधुकरैः समं बभ्रमुर्भ्रमणं चकुः ।

टिप्पण—१ जडेवात्रापि ग्रन्थो अंशितः । 'विनिःसृतमरकताङ्गुलीयकमयूखलेखो' इत्येव पाठः ।
अङ्गुलिविवरेभ्यो विनिःसृता मरकताङ्गुलीयकस्य किरणराजिर्यस्य स इत्यर्थः । २ हन्त कियत्परिशोच्यतां
टीकाकारः ! कोर्थो वाक्यस्यास्य ? अस्तु । भुवम् मालिखता (कर्षता, किञ्चित्स्वनता) अत एव शिञ्जत्
मणिनूपुरपुटं यत्र (भूलेखनसमये नूपुरचलनेन शब्दो जात इत्यर्थः) ईदृशेन अङ्गुष्ठेन आहूत इव नखेषु
निपपात । चरणाङ्गुष्ठनखेषु प्रतिबिम्बपतने सेयमुत्प्रेक्षेत्याशयः । ३ चन्द्रापीडस्य दर्शनार्थं प्रधावितेन काद-
म्बर्या हृदयेन आनीत इत्येत्याशयः । ४ अत्रापि महाभागः सर्वं ग्रन्थं धूलिसाक्षकार । 'कुतूहलादपाङ्गु-
चुम्बिन्यो निर्गन्तुकामा इव...' इति पाठः । तम् (चन्द्रापीडम्) तिर्यक्पश्यन्तीनां कन्यकानां कुतू-
हलवशात् अपाङ्गुचुम्बिन्यः अर्थात् अपाङ्गपर्यन्तागताः तरलाः (चञ्चलाः) तारका (नेत्रकनीनिकाः)
नेत्राद्रहिर्विर्गन्तुकामा इव बभ्रुः । यथा मधुकराश्चञ्चलास्तथा तारका अपि चाञ्चल्यमभजतिर्यथः ।

पाठां—१ मयूखलेखो; मयूखलेखा. २ संक्रान्त, ३ माणिक्यनूपुर, ४ मणिभुवम्, ५ चुम्बिन्यो; चुम्बिन्यां.

कादम्बरी तु सविभ्रमकृतप्रणामा महाश्वेतया सह पर्यङ्के निषसाद । ससंभ्रमं^१ परिजनोप-
नीतायां च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलांशुकप्रच्छदपटायां हेमपादाङ्कितायां पीठिकायां
चन्द्रापीडः समुपाविशत् । महाश्वेतानुरोधेन च विदितकादम्बरीचित्ताभिप्रायाः संवृतमुख-
न्यस्तहस्तदत्तशब्दनिवारणसंज्ञाः प्रतीहार्यो वैणुरवान्वीणाघोषान्गीतध्वनीन्मागधीजयशब्दांश्च
सर्वतो निवारयांचक्रुः । त्वरितपरिजनोपनीतेन च सलिलेन कादम्बरी स्वयमुत्थाय महा-
श्वेतायाश्चरणौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनापमृज्य पुनः पर्यङ्कमारुरोह, चन्द्रापीडस्यापि कादम्बर्याः
सखी रूपानुरूपा जीवितनिर्विशेषा सर्वविश्रम्भभूमिर्मदलेखेति नाम्ना बलादनिच्छतोऽपि
प्रक्षालितवती चरणौ । महाश्वेता तु कर्णाभरणप्रभावर्षिण्यपाङ्गदेशे सप्रेम पाणिना स्पृशन्ती,
मधुकरभरपर्यस्तं च कर्णावतंसं समुक्षेपयन्ती, चामरपवनविधूतिपर्यस्तालकवह्वरीमनुव्वज्ज-
माना कादम्बरीमनामयं पप्रच्छ । सा तु सखीप्रेम्णा गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव
लज्जमाना कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्षे । तदा समुपजातशोकापि च महाश्वेतामुखनिरीक्षण-

कादम्बरीति । कादम्बरी तु सविभ्रमं सविलासं कृतः प्रणामो यथा सैवंविधा महाश्वेतया सह पर्यङ्के पत्यङ्के
निषसादोपविवेश । **ससंभ्रममिति ।** ससंभ्रमं यथा स्यात्तथा परिजनेन परिच्छदेनोपनीतायां प्रापितायां
शयनस्य पत्यङ्कस्य शिरोभागे निवेशितायां स्थापितायां धवलांशुकस्य प्रच्छदपटो उत्तरपटो यस्यामेवंविधायी
हेमपादाङ्कितायां सुवर्णपादचिह्नितायां पीठिकायां चन्द्रापीडः समुपाविशदासेदिवान् । **महेति ।** महाश्वेतायां
अनुरोधेन प्रतिबन्धेन । **विदितेति ।** विदितो ज्ञातः कादम्बर्याश्चिताभिप्रायो याभिस्ताः । **संवृतेति ।**
संवृतं पिहितं यन्मुखं तत्र न्यस्तो यो हस्तस्तेन दत्ता ज्ञापिताः शब्दनिवारणसंज्ञा याभिरेवंविधाः प्रतीहार्यो
द्वाररक्षाविधायिन्यो वैणुरवान्वंशशब्दान्वीणाघोषान्वल्लरीशब्दान्गीतध्वनीन्मोयनादान्मागधीनां मागधपत्नीनां
जयशब्दांश्च जयजयेति रवांश्च सर्वतो निवारयांचक्रुर्निवारितवत्यः । **त्वरितेति ।** त्वरितं शीघ्रं परिजनोपनीतेन
सलिलेन पानीयेन कादम्बरी स्वयमात्मनोत्थायोत्थानं कृत्वा महाश्वेतायाश्चरणौ पादौ प्रक्षाल्योत्तरीयांशुकेनोपरिव-
हेणापमृज्य मार्जनं कृत्वा पुनः पर्यङ्कं पत्यङ्कमारुरोहोपविष्टवती । **चन्द्रापीडेति ।** कादम्बर्याः सखी मदलेखेति
नाम्नानिच्छतोऽप्यवाञ्छतोऽपि बलाच्चन्द्रापीडस्यापि चरणौ प्रक्षालितवती । सखी विशेष्यन्नाह—**रूपेति ।**
रूपेण सौन्दर्येण चानुरूपा सहस्री जीविताभिर्गतो विशेषो यस्याः सा जीवितनिर्विशेषा । सर्वेषां विश्रम्भाणां
बिश्वासानां भूमिः स्थानम् । **महेति ।** महाश्वेता तु कादम्बरीमनामयं कुशलं पप्रच्छ प्रश्नं कृतवती । किं
कुर्वन्ती । **कर्णेति ।** कर्णाभरणस्य श्रवणभूषणस्य प्रभा कान्तिस्तस्या वर्षिणि । एवंभूतेऽपाङ्गदेशे नेत्रप्रान्तदेशे
सप्रेम प्रेमसहितं यथा स्यात्तथा पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । **मधुकरेति ।** मधुकरभरेण
भ्रमरभरेण पर्यस्तं पतितं च कर्णावतंसं समुक्षेपयन्त्युच्चभागे(न) नयन्ती । **चामरेति ।** चामरं बालव्यजनं तस्य
पवनेन वातेन या विधूतिः कम्पनं तेन पर्यस्ता पतिता यालकवह्वरी केशवह्वरी तामनुव्वज्जमाना स्थाने त-
स्थापयन्ती । **सा त्विति ।** सा तु कादम्बरी सखीप्रेम्णा महता स्नेहेन गृहनिवासेन कृतापराधेवानामयेनैव
कुशलप्रेम्नैव लज्जमाना त्रपां कुर्वाणा कृच्छ्रादिव कुशलमाचचक्ष आचख्यौ । **तदेति ।** तस्मिन्काले
महाश्वेतादुःखेन समुपजातः शोको यस्या एवविधामि कादम्बरी महाश्वेताया मुखं तस्य निरीक्षणं तस्मिन्काले

टिप्पणी—१ धिक् मन्दभाग्यम् । सखीसमागमे न सख्या अपाङ्गदेशः स्पृश्यते, न च शक्यतेऽपि ।
कर्णकुण्डलप्रभाभिर्भूषिते 'अंसदेशे (स्कन्धभागे)' स्पृशन्ती इति पाठः । २ समुत्क्षिपन्तीत्येव पाठः ।
३ व्याकरणविमुखता सेवम् । 'अनुव्वज्जमाना' इत्येव पाठः ।

पाठा—१ ससंभ्रमपरि. २ अंसदेशे. ३ उत्क्षिपन्ती ४ विधूतिपर्यस्ता च. ५ समुपजातशोकापि च तस्मिन्काले.

तत्परापि मुहुर्मुहुर्पाङ्गविक्षेपप्रचलिततरलतरतारसारोदरं चक्षुर्मण्डलितचापेन भगवता कुसुमधन्वना बलानीयमानं चन्द्रापीडपीडनयेव न शशाक निवारयितुम् । तेनैव क्षणेन तेनासन्नसखीकपोलसंकान्तेनेर्ष्या रोमाञ्चभिद्यमानकुचतटनश्यत्प्रतिबिम्बेन विरहव्यथा-स्वेदार्द्रवक्षःस्थलघटितशालभञ्जिकाप्रतिमेन सपत्नीरोषाभिनिषता दौर्भाग्यशोकमानन्दजल-तिरोहितेनान्धतादुःखमभजत सा ।

मुहूर्तापगमे च ताम्बूलदानोद्यतां महाश्वेता तामभाषत—‘सखि कादम्बरि, ‘संप्रति-पञ्चमेव सर्वाभिरसाभिरयमभिनवागतश्चन्द्रापीड आराधनीयः । तदस्मै तावहीर्यताम्’

तैपरापि सोद्यमापि मुहुर्मुहुः । अपाङ्गेति । अपाङ्गस्य नेत्रप्रान्तस्य यो विक्षेपस्तेन प्रचलिता या तरलतरतारं तथा सारं कश्मलमुदरं मध्यं यस्यैवंविधं चक्षुर्मण्डलितचापेनारोपितकोवण्डेन भगवता कुसुमधन्वना कंदर्पेण चन्द्रापीडस्य पीडनयेव बलानीयमानं निवारयितुं न शशाक न समर्था बभूव । तेनैवेति । यस्मिन्क्षणे चक्षुर्निवारयितुं न समर्था तेनैव क्षणेन सा कादम्बरी तेन चन्द्रापीडेन कृत्वा यः सपत्नीरोषस्तस्मात्तथा निमिषता पक्षमपातस्तदेव दौर्भाग्यं तेन यः शोकः, अथ चानन्दजलं हर्षाश्रुजलं तेन तिरोहितेनाच्छादितेनान्धतादुःखमभजदप्रापत् । कीदृशेन तेन । आसन्नेति । आसन्ना समीपवर्तिनी या सखी तस्याः कपोलो गल्ला-त्परप्रदेशस्तत्र संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेन । इदं च सपत्नीरोषनिमित्तम् । यद्यस्यां संक्रान्तस्तर्ह्ययमेव सपत्नी भविष्यतीति शङ्कया सपत्नीरोषः सपत्नीविषयको रोषस्तस्मात् । पुनः कीदृशेन । मध्यासक्तः कान्यत्र संक्रान्तं इतीर्ष्या ये रोमाञ्चास्तैर्भिद्यमानं यत्कुचतटं तस्मिन्रोमाञ्चप्रतिबन्धवशादेव नश्यत्प्रतिबिम्बो यस्य स तेन इदं च शोकोत्पत्तिकारणम् । विरहेति । विरहस्य वियोगस्य या व्यथा तथा यः स्वेदः श्रमजलं तेनार्द्रं यद्वक्षःस्थलं भुजान्तरं तत्र घटिता शालभञ्जिकायाः प्रतिमा प्रतिबिम्बं यस्मिन्स तेन । इदं चानन्दाश्रुनिपाते कारणम् ।

सेति । सा महाश्वेता मुहूर्तापगमे घटिकाद्वयानन्तरं ताम्बूलदानोद्यतां नागवल्लीदलवितरणे विहितोद्यमां कादम्बरीमभाषतावोचत । किमुवाचेत्याह—सखीति । हे सखि कादम्बरि, सर्वाभिरवासाभिः संप्रति-पञ्च प्राप्तमेव । अहं तु तव सखी नापूर्वा, मह्यमदत्तमपि ताम्बूलं दत्तमेव, अयं त्वपूर्वं इत्याशयेनाह—अयमिति । अयमभिनवो नूतन आगतः प्राप्तश्चन्द्रापीड आराधनीयः पूजनीयः । तस्मादेतोस्तावदादावस्मै चन्द्रापीडाय दीयतां वित्तिर्यताम् । इत्युक्ता भाषिता सती तदनन्तरं सा कादम्बरी तां महाश्वेतां शनैर्मन्दम-

टिप्प०—१ ‘पीडनायेव’ इत्येव पाठः । कामेन चन्द्रापीडपीडनायेव कादम्बरीचक्षुः (चन्द्रापीडा-भिमुखम्) नीतम् (नायकस्य अभिलाषप्राप्तये नायिकाकटाक्षैः पीडोद्गमात्), कादम्बरी तु न तस्मिन्निवारयितुमशकदित्यर्थः । २ मन्दमतिः पुनः सर्वं स्वारस्यं कवलीचकार । विस्तरभयाद् व्याख्याद्वारैव समुचितो ग्रन्थपाठः सूच्यते यः पाठान्तरेषु नीचैः परिधृतः । ‘ईर्ष्याम्, व्यथाम्, ...’ इत्यादिद्वितीयान्तपाठ एव ग्रन्थस्थः । सखीकपोलसंकान्तेन तेन (चन्द्रापीडेन) ईर्ष्यामभजत, अन्यनायिकागामित्वात् । रोमाञ्चोद्गमेनोद्गममाणे कुचतटे नश्यन् (रोमभिरुच्चावचतया) प्रतिबिम्बो यस्य ईदृशेन तेन (चन्द्रा०) विरहव्यथामभजत, प्रतिबिम्बविरहात् स्वेदार्द्रं वक्षःस्थलं (अर्थात् चन्द्रापीडस्य) प्रतिबिम्बिता शालभञ्जिकायाः प्रतिच्छाया यस्य ईदृशेन तेन सपत्नीरोषमभजत् । निमिषता (स्वदर्शने नेत्रयोस्मीलननिमीलने कुर्वता) तेन दौर्भाग्यशोकमभजत्, दर्शने औत्सुक्ये तु निमेषो नाभविष्यदित्यर्थः । नेत्रयोरानन्दाश्रुभिस्तिरोहितेन तेन अन्धतादुःखमभजत् ।

पाठा०—१ चन्द्रापीडपीडनादेव, चन्द्रापीडं प्रति. २ ईर्ष्याम्; ईर्ष्या. ३ कुचनश्यत्. ४ व्यथाम्. ५ रोषम्. ६ तां महाश्वेतां समभाषत. ७ सर्वाभिरवासाभिरभिनव, ८ दीयतां ताम्बूलमित्युक्ता.

इत्युक्ता च किञ्चिद्विवर्तितावनमितमुखी शनैरव्यक्तमिव 'प्रियसखि लज्जेऽहम् । अनुपजात-
परिचयाप्रागल्भ्येनानेन, गृहाण । त्वमेवासौ प्रयच्छ' इत्युवाच सा ताम् । पुनःपुनरभि-
धीयमाना च तथा कथमपि ग्राम्येव चिरादानाभिमुखं मनश्चक्रे । महाश्वेतामुखादनाकर्षित-
दृष्टिरेव वेपमानाङ्गयष्टिः आकुललोचना, स्थूलस्थूलं निःश्वसन्ती, निजशरप्रहारमूर्च्छिता
मन्मथेन स्नपितेव स्वेदजलविसरैः, स्वेदजलविसरनिमज्जनभयेन च हस्तावलम्बनमिव
याचमाना, साध्वसपरवशा, पतामीति लङ्गितुमिव कृतप्रयत्ना प्रसारयामास ताम्बूलगर्भं
हस्तपल्लवम् । चन्द्रापीडस्तु जयकुञ्जरकुम्भस्थलारुफालनसंक्रान्तसिन्दूरमिव स्वभावपाटलम्,
धनुर्गुणाकर्षणकृतकिण्ड्यामलं, कचप्रहाकृष्टिरुदितारिलक्ष्मीलोचनपरामर्शनलम्पजनविन्दु-
मिव विसर्पन्नक्षकिणतयातिरभसेन प्रधाविताभिरिव विवर्धिताभिरिव प्रहसिताभिरिवाङ्गुली-
भिरुपेतम्, स्पर्शलोभाच्च तत्कालकृतसंनिवेशः सरागाः पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपराङ्गुलीरुद्वहन्तं

व्यक्तमिवास्फुटमिवेत्युवाचावोचत् । इतिश्रुत्वाह—किञ्चिदिति । किञ्चिदीषद्विवर्तितं परिवर्तितम्, अथ
चावनमितं मुखं यया सैवविधाहं हे प्रियसखि, लज्जे त्रपे । तत्र हेतुमाह—अनुपजातेति । अनेन
सममनुपजातोऽनुत्पन्नः परिचयो यस्याः सा । प्रगल्भानां तत्क्षणादेव परिचय इत्यत आह—अप्रागेति ।
अप्रागल्भ्येनाधाष्ट्येन । गृहाण । त्वमेवासौ प्रयच्छ देहि । पुनः पुनर्वारंवारमभिधीयमाना कथ्यमाना तथा महा-
श्वेतया । आसवितर्कमूर्च्छादिव्यभिचारिभावावस्थान्तरमाह—कथमपीति । कथमपि महता कष्टेन ग्राम्येव
ग्रामीणेव चिराच्चिरकालेन दानाभिमुखं मनश्चित्तं चक्रे विदधे । महाश्वेतामुखादनाकर्षिता दृष्टिर्यया सैवविधेव वेप-
माना कम्पमानाङ्गयष्टिर्यस्याः । आकुले व्याकुले लोचने नेत्रे यस्याः सा । किं कुर्वन्ती । स्थूलस्थूलं यथा
स्यात् तथा निःश्वसन्ती एतन् गृह्णन्ती । मन्मथेन कंदर्पेण निजशरप्रहारेणात्मीयबाणाभिघातेन मूर्च्छिता मूर्च्छां
प्रापिता । स्वेदजलविसरैर्धर्मपानीयसमूहैः स्नपितेव स्नानं कारितेव । स्वेदजलविसरैर्निमज्जनभयं तेन च हस्ताव-
लम्बनमिव याचमाना । साध्वसं भयं तेन परवशा पराधीना । पतामीति कृत्वा लङ्गितुमिव कृतः प्रयत्नो यया ।
सा ताम्बूलगर्भं हस्तपल्लवं प्रसारयामास विस्तारितवती । अथ नायकानुरक्तिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—चन्द्रेति । चन्द्रा-
पीडः । तु पुनरर्थः । पाणिं करं प्रसारितवान्विस्तारितवान् । अथ पाणिनिष्ठमारुण्यातिशयं विशेषयन्नाह—जयेति ।
जयार्थं यः कुञ्जरो गजस्तस्य कुम्भस्थलं तस्यारुफालनेन तादृक्संयोगविशेषेण संक्रान्तं लग्नं सिन्दूरं नागजं यस्मि-
न्नेतादृशमिव स्वभावेन स्वारसिकेन पाटलं श्वेतरक्तम् । धनुरिति । धनुषश्चापस्य यो गुणः प्रत्यक्षा तस्याकर्ष-
णमाकृष्टिस्तेन कृतो विहितः किणो रुद्रव्रणपदं तेन श्यामलं कृष्णम् । कचेति । कचप्रहेणाकृष्टिस्तया
रुदिता या अरिलक्ष्मीः शत्रुरमा तस्या लोचनपरामर्शनेन लग्ना अञ्जनविन्दवो यस्मिन्नेतादृशमिव किणस्य
कृष्णत्वात्तदुपमानमित्यर्थः । विसर्पन्तः प्रसरन्तो ये नखकिरणास्तेषां सावस्तत्ता तयातिरभसेनातिवेगेन प्रधा-
विताभिरिवोच्छलिताभिरिव, विवर्धिताभिरिव वृद्धिं प्राप्ताभिरिव, प्रहसिताभिरिव हास्यं कुर्वाणाभिरिवाङ्गुलिभिः
करशाखाभिरुपेतं सहितम् । स्पर्शलोभाच्चेति । स्पर्शस्य लोभो गर्धस्तस्मात्तत्कालं तस्मिन्क्षणे कृतः संनिवेशः
प्रवेशो याभिस्ताः । सरागा रागेण सहवर्तमानाः । पञ्चापीन्द्रियवृत्तीरपराङ्गुलीः पूर्वोक्तभिन्नाः करशाखा उद्वहन्तं

टिप्पण—१ मन्दभाग्यः पुनः प्रलपति । 'अनुपजातपरिचया प्रागल्भ्येनानेन' इति पाठः । पूर्वतः
परिचयाभावेऽपि अनेन प्रागल्भ्येन ताम्बूलदानरूपधाष्ट्येन लज्जे इति तदर्थः । २ मूर्च्छितो हि जनः
स्त्रीयैर्जनैरम्बुना स्नाप्यते । ३ चन्द्रापीडदेहे संसक्तुम् । ४ अत्रापि चत्खाल मन्दमतिः । 'अपरा इवाङ्गुली-
रुद्वहन्तम्' इत्येव पाठः । कादम्बर्यीस्पर्शलोभाच्च तत्कालं कृतः संनिवेशः (उपस्थितिः) याभिः ईदृशीः
पञ्चापि इन्द्रियवृत्तीः (तद्दर्शनतद्वाताश्रवणादिव्यापारान्) अपराः अङ्गुलीः इव उद्वहन्तमित्यर्थः ।

पाठा०—१ कादम्बर्यी. २ चिरेण. ३ अनाकृष्ट. ४ आकुलित; आमुकुलित. ५ निःश्वसन्ती. ६ विगलितम्;
लापितुम्. ७ प्रधाविताभिः; प्रसारिताभिः. ८ अपरा इवाङ्गुलीः; इवाङ्गुलीः.

प्रसारितवान्पाणिम् । तत्र च सा तत्कालसुलभविलासदर्शनकुतूहलिभिरिव कुतोऽप्यागत्य सर्वरसैरधिष्ठिता, तेनानिवृल्लक्ष्यतया शून्यप्रसारितेन चन्द्रापीडहस्तान्वेषणायेव पुरःप्रवर्तितनखांशुनिवहेन वेपथुचलितवलयवलीवाचालेन संभाषणमिव कुर्वता हस्तेन खेदसलिलपातपूर्वकम् 'गृह्यतामयं मन्मथेन दत्तो दासजनः' इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती, 'अद्यप्रभृति भवतो हस्ते वर्तते' इति जीवितमिव स्थापयन्ती ताम्बूलमदात् । आकर्षन्ती च करकिसलयं भुजलतानुसारेण स्पर्शतृष्णागतमनङ्गशरभिन्नमध्यं हृदयमिव पतितमपि रत्नवलयं नाज्ञासीत् । गृहीत्वा चापरं ताम्बूलं महाश्वेतायै प्रायच्छत् ।

अथ सहसैव त्वरितगतिः त्रिवर्णरागमिन्द्रायुधमिव कुण्डलीकृतं कण्ठेन वहता विद्रुमा-

धारयन्तम् । शृङ्गारं पोषयद्गान्धर्वविवाहन्यायेन पाणिग्रहणमप्याह—तत्र चेति । तस्मिन्काले सा कादम्बरी तस्मै चन्द्रापीडाय हस्तेन ताम्बूलमदात् । कीदृशी । सर्वरसैः शृङ्गारादिभिः कुतोऽप्यनिर्दिष्टस्थानादप्यागत्याधिष्ठिताश्रिता । कीदृशै रसैः । तत्कालेति । तस्मिन्काले सुलभाः सुप्रापा विलासास्तेषां दर्शनं तत्र कुतूहलिभिरिव कौतुकिभिरिव । हस्तं विशेषयन्नाह—तेनेति । हस्तेनानिवृद्धं न दृग्निषयीकृतं यल्लक्ष्यं वेध्यं तेन शून्यं प्रसारितेन विस्तारितेन चन्द्रापीडस्य यो हस्तस्तस्यान्वेषणं गवेषणं तदर्थमिव पुरोऽग्रे प्रवर्तितः प्रचलितो नखानां पुनर्भवानामंशुनिवहो यस्य तेन । वेपथुरिति । वेपथुः कम्पस्तेन चलिता कम्पिता या वलयानां पारिहाराणामावली श्रेणी तथा वाचालेन मुखरेण । शब्दसाम्यमाह—संभाषणमिव जल्पनमिव कुर्वता विदधता । खेदेति । खेदसलिलं घर्मजलं तस्य पातः पतनं तत्पूर्वकं यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । किं कुर्वन्ती । इत्यात्मानमिव प्रतिग्राहयन्ती ग्रहणं कारयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—गृह्यतामिति । अयं मल्लक्षणो दासजनो मन्मथेन कंदर्पेण दत्तोऽर्पितो गृह्यतां स्वीक्रियताम् । पुनः किं कुर्वन्ती । इति जीवितमिव प्राणितमिव स्थापयन्ती । इतिशब्दद्योत्यमाह—अद्येति । अद्यप्रभृत्यद्यदिनादारभ्य भवतस्तव हस्ते वर्तते । त्वदधीनेत्यर्थः । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । पुनः किं कुर्वन्ती । ताम्बूलप्रदानानन्तरं करकिसलयं हस्तपल्लवमाकर्षन्त्याकर्षणं कुर्वन्ती च पतितमपि सस्तमपि रत्नवलयं मणिकटकं नाज्ञासीन्न ज्ञातवती । एतेन तन्मयत्वं सूचितम् । घलयस्य लोहितमणिनिर्मितत्वसाम्यादाह—भुजेति । भुजलता बाहुलता तदनुसारेण तन्मार्गेण स्पर्शतृष्णा तथागतं प्रातमनङ्गशरेण कंदर्पबाणेन भिन्नं मध्यं यस्यैवंविधं हृदयमिव । गृहीत्वेति । अपरं तद्वतिरिक्तं ताम्बूलं नागवल्लीदलं महाश्वेतायै प्रायच्छददात् ।

अथेति । ताम्बूलप्रदानानन्तरं सहसैवागत्य सारिका पीतपादा सकोर्धं यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । कीदृशी । त्वरिता स्त्रीप्रा गतिर्यस्याः सा । पुनः कीदृशी । शुकेन कीरेणानुबध्यमाना निरुध्यमाना । अथ शुके विशेषयन्नाह—वहतेति । कण्ठेन निगरणेन वहता धारयता । कम् । त्रिवर्णरागम् । किमिव । इन्द्रायुधमिन्नाखण्डलधनुरिव कुण्डलीकृतं वर्तुलीकृतम् । जातिवर्णनमेतत् । एतदेव विवृणोति—विद्रुमेति । चञ्चुपुटेन

टिप्प०—१ कादम्बरीदर्शनकौतुकिभिः सर्वरसैः सर्वविधैरानन्दैराश्रितेत्यर्थः (ताम्बूलदानसमये न केवलं स्पर्शविषयक एवानन्दः, मनःप्रमदप्रसूता अन्येऽप्यानन्दा आसन्नित्याशयः) । शृङ्गारादिभिरिति व्याख्यानं तु जाड्यमेव, तस्मिन्क्षणे नायिकायां रौद्रीभक्त्यादिसंबन्धस्यासंभवात्, अनौचित्यात्, रसस्य स्वशब्देनोक्तिदोषस्य बाणसदृशे दूरापास्तत्वाच्च । २ लज्जावशात् चन्द्रापीडहस्तस्य लक्ष्यमवधत्वा तच्छून्ये स्थाने प्रसारितेन (हस्तेन) । ३ त्वदधीनम् (जीवितम्) इत्यर्थः । ४ प्रसारितां भुजलतामनुसृत्य, तथा सहेत्यर्थः ।

पाठा०—१ तत्कालविलासः । २ अधिष्ठितेनान्वनिवृल्लक्ष्यशून्यः । ३ आकर्षयन्ती ।

कुुरानुकारिणा चञ्चुपुटेन मरकतद्युतिपक्षतिना मन्थरगतेन शुकेनानुवध्यमाना, कुमुदकेसर-
पिञ्जरतया चरणयुगलस्य चम्पककलिकाकारतया च मुखस्य कुवलयदलनीलतया च पक्षद्यु-
तीनां कुसुममयीवागत्य सारिका सक्त्रोधमवादीत्—‘भर्तृदारिके कादम्बरी, कस्मान्न निवार-
यस्येनमलीकमुभगाभिमानिनं दुर्विनीतं मामनुबध्नन्तं विहंगापसन्दम् । यदि मामनेन परिभूय-
मानामुपेक्षसे, ततोऽहं नियतमात्मानमुत्सृजामि । सत्यं शपामि ते पादपङ्कजस्पर्शेन’ इत्ये-
वमभिहिता च तया कादम्बरी स्मितमकरोत् । अविदितवृत्तान्ता तु महाश्वेता ‘किमियं
वदति’ इति मदलेखां पप्रच्छ । सा चैकथयत्—‘एषा भर्तृदुहितुः सखी कादम्बर्याः कालि-
न्दीति नाम्ना सारिका, एतस्य परिहासनान्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जाया-
पदं ग्राहिता । अद्य चायमनया प्रत्यूषसि कादम्बर्यास्ताम्बूलकरङ्कवाहिनीमिमां तमालिका-
मेकाकिनीं किमपि पाठयन्द्ष्टो यतः, ततःप्रभृति संजातेष्वर्था कोपपराङ्मुखी नैनमुपसर्पति,
नालपति, न स्पृशति, न विलोकयति, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि न प्रसीदति’ इति ।

एतदाकर्ण्य स्फुटस्फुरितकपोलोदरश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं विहस्यान्नवीत्—‘अस्त्येषा कथा,

त्रोटिसंपुटेन कृत्वा विदुमाङ्कुरं प्रवालप्ररोहमनुकरोतीत्येवंशीलः स तेन । मरकतेति । मरकतस्य द्युतिरिव
द्युतिर्ययोरेवंविधे पक्षती पक्षमूले यस्य सः । तेन मन्थरं सालसं गतं यस्य स तेन । अथ सारिकां निशिनष्टि—
कुमुदेति । कुमुदानां केसरं तेन पिञ्जरः पीतरक्तस्तस्य भावस्तत्ता तया चरणयुगलस्याङ्गियुगमस्य । चम्प-
केति । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य कलिका कोरकस्तस्या आकार आकृतिर्यस्य तस्य भावस्तत्ता तया मुखस्थान-
नस्य, कुवलयदलान्युत्पलखण्डास्तद्वन्नीलस्तस्य भावस्तत्ता तया, पक्षद्युतीनां छदकिरणानाम् । अत एवाह—कु-
सुममयीव पुष्पमयीव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । किमुवाचेत्याह—भर्तृदेति । हे भर्तृदारिके कादम्बरी, कस्मा-
द्धेतोरेनं शुक्रं न निवारयसि न निराकरोषि । अलीकं मिथ्या सुभगस्य सौभाग्यस्याभिमानोऽहंकारो विद्यते
यस्य स तम् । दुर्विनीतं शूलम् । किं कुर्वन्तम् । मामनुबध्नन्तमनुरोधं कुर्वन्तम् । तथा विहंगेषु पक्षिष्वपसद-
मधमम् । यदीति । यदि मामनेन शुकेन परिभूयमानां पराजितामुपेक्षस उपेक्षां करोषि, ततोऽहं नियत-
मात्मानमुत्सृजामि । भविष्यति वर्तमाना । त्यक्ष्यामीत्यर्थः । सत्यं स्यात्तथा शपामि शपथं करोमि । केन ।
ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन । तवाङ्गिस्पर्शपूर्वकमित्यर्थः । तयैवमभिहितोक्ता कादम्बरी स्मितमकरोत् । अवि-
दितेति । अविदितोऽज्ञातो वृत्तान्त उदन्तो यस्याः सैवंविधा तु महाश्वेता किमियं सारिका वदतीति मदलेखां
पप्रच्छ । सा चेति । सा मदलेखा इत्यकथयदित्यवोचत् किमुवाचेत्याह—एषेति । एषा भर्तृदुहितुः काद-
म्बर्याः कालिन्दीति नाम्ना सखी सारिका एतस्य परिहासनान्नः शुक्रस्य भर्तृदारिकयैव पाणिग्रहणपूर्वकं जायापदं
ग्राहिता स्त्रीत्वं प्रापिता । अद्य चेति । अद्य दिने चानया सारिका (कया) प्रत्यूषसि प्रभाते कादम्बर्यास्ताम्बूलकर-
ङ्कवाहिनीमेकाकिनीमिमां तमालिकां किमपि पाठयन्द्ष्टः । ततःप्रभृति तद्विनादारभ्य संजातेष्वर्था यस्याः सा कोप-
पराङ्मुखी क्रोधावाङ्मुखी नैनं शुक्रमुपसर्पति समीपे न गच्छति, नालपति न ब्रवीति, न स्पृशति न स्पर्शं करोति,
न विलोकयति नेक्षते, सर्वाभिरस्माभिः प्रसाद्यमानापि प्रसन्नक्रियमाणापि न प्रसीदति न प्रसन्नीभवति । इत्येत-
दाकर्ण्य श्रुत्वा । स्फुटमिति । स्फुटं स्पष्टं स्फुरितं स्पन्दितं कपोलयोरुदरं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो मन्दं मन्दं
विहस्य । स्थितं कृत्वैत्यर्थः । इत्यब्रवीदित्यवोचत् । अस्तीति । एषा कथास्ति । एतद्राजकुले श्रूयते एवमाकर्ण्यते ।

टिप्पणं—1 “नुकारिचञ्चुपुटेन” इत्येव पाठः सुन्दरः । 2 धिक् मन्दम् । कुमुदकेसरवत् पीततया ।
3 उत्पलं श्वेतवर्णं प्रसिद्धम्, अत एव नीलकमलेति वाच्यम् । 4 हास्योदयात् ।

पाठा—१ अनुकारिचञ्चु, २ मन्थरगमनेन शुकेनानुवध्यमाना, ३ अतिदुर्विनीतम्, ४ विहंगमापसन्दम्, ५ तु-
६ श्वमस्य च, ७ तरलिकाम् ।

श्रूयत एवैतद्वाजकुले, कर्णपरम्परया परिजनोऽप्येवमामन्त्रयते, बहिरपि जनाः कथयन्त्येवम्, दिगन्तरेष्वप्ययमालापो वर्तत एव, अस्माभिरप्येतदाकर्णितमेव, यथा किल देव्याः कादम्बर्या-स्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यपि दिनानि न वेत्ति । तदयमास्तां तावद्वामाचारः परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पपोऽनया सह, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं यत्र निवारयतीमां चपलां दुष्टदासीम्, अथवा देव्यापि कथितैव निःस्नेहता प्रथममेव वराकीमिमां कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या । किमिदानीमियं करोतु, यदेतत्सापन्न्यकरणं नारीणां प्रधानं कोपकारणम्, अग्रणीर्विरागहेतुः, परं परिभवस्थानम् । इयमेव केवलमतिधीरा, यदनयानेन दौर्भाग्यगरिम्णा जातवैराग्यया विषं वा नास्वादितम्, अनलो वा नासादितः, अनशनं वा नाङ्गीकृतम् । नह्येकमपरमस्ति योषितां लघिन्नः कारणम्, यदि चेयमीदृशेऽप्यपराधेऽनुनीयमानानेन प्रत्यासत्तिमेष्यति, तदा धिगिमाम्, अलमनया, दूरतो वर्जनीयेयमभिभवनिर्ऱस्या, क एनां पुनरालापयिष्यति, को वावलोकयिष्यति, को वास्या नाम ग्रहीष्यति' इत्येवमभिहितवति तस्मिन्सर्वास्ताः सह कादम्बर्या क्रीडालापभाषिता जहसुरङ्गनाः । परिहासस्तु तस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य जगाद—'धूर्त

कर्णपरम्परया परिजनोऽपि सेवकजनोऽप्येवमामन्त्रयते । एवं कथयतीत्यर्थः । बहिरपि जना एवं कथयन्ति । दिगन्तरेष्वपि परदेशेष्वप्ययमालापो वर्तत एव । अस्माभिरप्येतत्पूर्वोक्तमाकर्णितमेव श्रुतमेव । तदेव दर्शयचाह-यथेति । किलेति सत्ये । देव्याः कादम्बर्यास्ताम्बूलदायिनीं तमालिकां कामयमानः प्रार्थयमानः परिहासनामा शुको मदनपरवशो गतान्यतीतान्यपि दिनान्यहानि न वेत्ति न जानाति । तदयमिति । तदिति हेत्वर्थे । अयं वामाचारो विरुद्धाचरणः परित्यक्तनिजकलत्रो निष्पपो निर्लज्जस्तया सह तावदास्तां तिष्ठतु, देव्यास्तु कादम्बर्याः कथमेतद्युक्तं न्याय्यम् । इमां चपलां चञ्चलां दुष्टदासीं यत्र निवारयति न निषेधति । अथवेति पक्षान्तरे देव्यापि प्रथममेव निःस्नेहता निष्प्रेमता कथितैवोक्तैव । किं कुर्वन्त्या देव्या । इमां वराकीं कालिन्दीमीदृशाय दुर्विनीताय विहंगाय प्रयच्छन्त्या प्रददत्या । किमिदानीमियं करोतु । न किमपि कर्तुं समर्था । यद्यस्मा-द्वेतोरेतत्सापन्न्यकरणं नारीणां स्त्रीणां प्रधानं मुख्यं कोपकारणम् । अग्रणीर्मुख्यो विरागस्य विरक्तताया हेतुः । परं परिभवस्थानं मुख्यं पराभवगृहम् । इयमेव कालिन्धेव केवलमतिधीरा । अस्मिन्नर्थे हेतुमाह—यदिति । यद्यस्मात्कारणादनया कालिन्ध्या अनेन दौर्भाग्यगरिम्णा शुकेन कृत्वा जातमुत्पन्नं वैराग्यं यस्याः सैवंविधया विषं नास्वादितं न भक्षितम् । अनलो वह्निर्वा नासादितो न गृहीतः । अनशनं प्रायो वा नाङ्गीकृतम् । योषितां लघिन्नः कारणं नह्येकमपरमस्ति । यदि चेति । इयं कालिन्दीदृशेऽप्यनुनीयमाना प्रसन्नक्रियमाणा । अनेन शुकेन प्रत्यासत्तिं संबन्धमेष्यति गमिष्यति, तदेमां धिक् । अनयालं कृतम् । दूरतो वर्जनीया त्याज्ये-यम् । अभिभवेन निरस्या दूरीकरणीया । क एनां पुनरालापयिष्यति । को वावलोकयिष्यति । को वास्याः कालिन्ध्या नामाभिधानं ग्रहीष्यतीत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेणाभिहितवति कथितवति तस्मिन्नाज्ञि सर्वास्ता अङ्गनाः कादम्बर्या सह जहसुर्हसितवत्यः । कीदृश्यः । क्रीडालापेन नर्मालापेन भाषिता वासिताः । परीति । परि-हासः शुकेस्तु तस्य चन्द्रापीडस्य नर्मभाषितमाकर्ण्य श्रुत्वा जगादोवाच । हे धूर्त राजपुत्र, निपुणाभिज्ञेयम् ।

टिप्पण—१ अनेन दौर्भाग्यस्य गरिम्णा (गुरुतया), शुक्विशेषणं तु प्रमादः । २ 'एवंविधम्' इत्येव पाठः । एवंविधमपरं नास्तीति तदर्थः । ३ 'भाषिता' इत्येव । नर्मालापेन भाषिताः संजाततदनु-गुणभावोदया इत्यर्थः ।

पाठा—१ अप्येवं मन्त्रयति एवम्; अपि मन्त्रयते बहिः, २ एवम्, ३ बाहिनी, ४ तरलिकाम्, ५ निरूपया, ६ अतिमिःस्नेहता, ७ इयं तपस्विनी, ८ एवंविधम्; एवम्, ९ तेन सह, १० निरस्याम्, ११ भाषिता.

राजपुत्र, निपुण्यम्, न त्वयान्येन वा लोलापि प्रतारयितुं शक्यते । एषापि बुध्यत एवैता-
वतीर्वक्रोक्तीः । इयमपि जानात्येव परिहासजल्पितानि । अस्या अपि राजकुलसंपर्कचतुरा
मतिः । विरम्यताम् । अभूमिरेषा भुजङ्गभङ्गिभाषितानाम्, इयमेव हि वेत्ति मञ्जुभाषिणी
कालं च कारणं च प्रमाणं च विषयं च प्रस्तावं च कोपप्रसादयोः' इति ।

अत्रान्तरे चागत्य कञ्चुकी महाश्वेतामवोचत्—'आयुष्मति, देवश्चित्ररथो देवी च मदिरा
त्वां द्रष्टुमाह्वयते' इति । एवमभिहिता च गन्तुकामा 'सखि, चन्द्रापीडः कास्ताम्' इति
कादम्बरीमपृच्छत् । असौ तु ननु पर्याप्तमेवानेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानमनेनेति मनसा
विहस्य, प्रकाशमवदत्—'सखि महाश्वेते, किं त्वमेवमभिदधासि । दर्शनादारभ्य शरीरस्या-
प्यहं न विभुः, किमुत भवनस्य परिजनस्य वा । यत्रासौ रोचते प्रियसखीहृदयाय वा तत्राय-
मास्ताम्' इति । तच्छ्रुत्वा महाश्वेतावदत्—'अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रमद्वने क्रीडा-
पर्वतकमणिवेश्मन्यास्ताम्,' इत्यभिधाय गन्धर्वराजं द्रष्टुं ययौ । चन्द्रापीडोऽपि तथैव सह

त्वयान्येन वा त्वद्यतिरिक्तपुंसा लोलापि चपलापि प्रतारयितुं न शक्यते न पार्यते । एषेति । एतावतीर्वक्रोक्ती-
रेषापि बुध्यते जानाति । इयमपि परिहासजल्पितानि जानात्येव । अस्या अपि राजकुलेन संपर्कः संबन्धस्तेन
चतुरा चार्थयुक्ता मतिर्बुद्धिः । अतो विरम्यतां मौनं कियताम् । नमालापभाषणादिति शेषः । भुजंगाः कामिन-
स्तेषां भङ्गिभाषितानां वक्रोक्तीनामेवाऽभूमिरस्थानम् । इयमेव हि मञ्जुभाषिणी मनोज्ञालापिनी कोपप्रसादयोः कालं
समयं कारणं निमित्तं प्रमाणं तद्व्यवस्थापकं पञ्चावयवं वाक्यं विषयं गौचरं प्रस्तावमवसरं च वेत्ति जानातीति ।

अत्रान्तरे चेति । अस्मिन्समये कञ्चुक्यागत्य महाश्वेतामित्यवोचदित्यब्रवीत् । इतिशब्दवाच्यमाह—
आयुष्मतीति । हे आयुष्मति, देवः पूज्यश्चित्ररथाभिधो नृपो देवी च राज्ञी मदिराभिधा त्वां भवतीं द्रष्टुं
विलोकयितुमाह्वयत आह्वानं करोति । एवंप्रकारेणाभिहितोक्ता सती गन्तुकामा इति कादम्बरीमपृच्छत् । इतीति
किम् । हे सखि कादम्बरी, चन्द्रापीडः कास्तां क तिष्ठतु । असौ त्विति । असौ कादम्बरी मनसा विहस्येति
प्रकाशं प्रकटमवदत् । इतिद्योत्यमाह—पर्याप्तेति । अनेन कृत्वा पर्याप्तमेव परिपूर्णमेव । स्वेभ्यां प्रकटय-
न्त्याह—अनेकेति । अनेका याः स्त्रियस्तासां हृदयानि चेतांसि तेषां सहस्रं तल्लक्षणमवस्थानमावासः । अवस्था-
नावस्थितिभावस्य समानत्वादेतन्मनोऽन्यासु लभमिति भावः । नवकपोलप्रतिबिम्बसंक्रान्तिवशात्प्रागेव दर्शि-
तमित्यनुनयमाह—किं त्विति । त्वं किमभिदधासि किं कथयसि । दर्शनादारभ्यावलोकनात्प्रसृति शरीर-
स्यापि देहस्याप्यहं न विभुः । देहं धारयितुं न समर्थ इत्यर्थः । स भवनस्य परिजनस्य वा किमुत भण्यते ।
यत्रेति । यस्मिन्स्थलेऽसौ चन्द्रापीडः । पुनरार्यामाह—प्रियेति । प्रियसखीहृदयाय रोचते रुचिविषयीभ-
वति तत्रायमास्तां तिष्ठतु । एतत्पूर्वोक्तं श्रुत्वाकर्ण्य महाश्वेतावदवोचत् । अत्रैव त्वत्प्रासादसमीपवर्तिनि प्रम-
द्वनेऽन्तःपुरोपवने क्रीडापर्वतकस्य मणिवेश्मनि रत्ननिर्मितगृह आस्तां तिष्ठत्वित्यभिधायेत्युक्त्वा गन्धर्वराजं
द्रष्टुं ययौ गतवती । चन्द्रापीडोऽपि तथैव महाश्वेतयैव सह निर्गत्या बहिरागत्य कादम्बर्या समादिष्टा या प्रतीहारी

टिप्प०—१ क्रीत्वेन अगभीरबुद्धिरपि । २ वस्तुतस्तु—'न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानम् ?' इत्येव
पाठः । स्त्रीहृदयसहस्ररूपेण अवस्थितित्थानेन किम् न पर्याप्तम् ? अर्थात् हृदयसहस्ररूपं स्थानमस्य किं न
पयेष्टं जातमिति काङ्क्षः । भावे प्रत्ययः । ३ समर्थेत्याशयः ।

पाठा०—१ न पर्याप्तमनेकस्त्रीहृदयसहस्रावस्थानम्. २ अप्ययमेव प्रमुः. ३ भवनस्य. ४ असौ. ५ महाश्वेता
तदत्रैव. ६ च. ७ तथा सहैव.

निर्गत्य विनोदनार्थं वीणावादिनीभिश्च वेणुवाद्यनिपुणाभिश्च गीतकलाकुशलाभिश्च दुरोदर-
क्रीडारागिणीभिश्चाष्टापदपरिचयचतुराभिश्च चित्रकर्मकृतश्रमाभिश्च सुभाषितपाठिकाभिश्च
कादम्बरीसमादिष्टप्रतीहारीप्रेषिताभिः कन्याभिरनुगम्यमानः पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमा-
नमार्गः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगात् ।

गते च तस्मिन्गन्धर्वराजपुत्री विसर्ज्य सकलसखीजनं परिजनं च परिमितपरिचारिका-
भिरनुगम्यमाना प्रासादमारुरोह । तत्र च शयनीये निपत्य दूरस्थिताभिर्विनयनिर्भृताभिः
परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना कुतोऽपि प्रत्यागतचेतना कैकाकिनी तस्मिन्काले 'चपले, किमिद-
मारब्धम्' इति निगृहीतेव लज्जया, 'गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतद्युक्तम्' इत्युपालब्धेव विन-
येन, 'अयमसावव्युत्पन्नो बालभावः क्व गतः' इत्युपहसितेव मुग्धतया, 'स्वैरिणि, मा कुरु
यथेष्टमेकाकिन्यविनयम्' इत्यामन्त्रितेव कुमारभावेन, 'भीरु, नायं कुलकन्यकानां क्रमः' इति
गर्हितेव महत्त्वेन, 'दुर्विनीते, रक्षाविनयम्' इति तर्जितेवाचारेण, 'मूढे, मदनेन लघुतां
नीतासि' इत्यनुशासितेवाभिजात्येन, 'कुतस्तवेयं तरलहृदयता' इति धिक्कृतेव धैर्येण, 'स्वच्छ-
न्दचारिणि, अप्रमाणीकृताहं त्वया' इति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वी लज्जामुवाह ।

द्वाररक्षानियुक्ता तया प्रेषिताभिः प्रतीताभिर्वीणावादिनीभिर्वेणुवाद्यं वंशवाद्यं तत्र निपुणाभिर्दक्षाभिर्गीतं गानं त-
ल्लक्षणां या कला विज्ञानं तत्र कुशलाभिर्दक्षाभिः । दुरोदरेति । दुरोदरक्रीडा द्यूतक्रीडा तस्यां राग अनुरागो
विक्रते यासां ताभिः । अष्टापदः शारिफलं तत्र यः परिचयस्तस्मिन्चतुराभिः । चित्रेति । चित्रकर्मलक्ष्यकर्म तत्र
कुतो विहितः श्रमो याभिः । सुभाषितानि सूक्तानि तेषां पाठिकाभिः । एवंविधाभिः कन्यकाभिरनुगम्यमानः ।
अत्र कलानां मिश्रमिश्राश्रयत्वसूचनार्थं चकारः । क्रीडशो नृपश्चन्द्रापीडः । पूर्वदृष्टेन केयूरकेणोपदिश्यमानः
प्रदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्य सः क्रीडापर्वतमणिमन्दिरमगाद्रतवान् ।

भावशब्दानि व्यञ्जयन्नाह— गते चेति । तस्मिन्चन्द्रापीडे गते सति गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी सकलस-
खीजनं समप्रवयस्याजनं परिजनं परिच्छदलोकं च विसर्ज्य गृहे गम्यतामित्यादिश्य परिमितपरिचारिकाभिः
स्तोकपरिच्छदस्त्रीभिरनुगम्यमाना प्रासादो देवभूपानां गृहं तमारुरोहाकूढवती । तत्र मणिमन्दिरे शयनीये
शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वा विरहव्याकुलचित्तत्वेन शयनाभावाद्दूरस्थिताभिर्द्विष्टदेशावस्थायिनीभिर्विनयनिर्भृ-
ताभिर्मर्यादावतीभिः एवंविधाभिः परिचारिकाभिर्विनोद्यमाना विनोदविषयीक्रियमाणा कुतोऽपि प्रत्यागता पश्चा-
दागता चेतना यस्याः सा । चन्द्रापीडदर्शनान्मन्मथेन चैतन्यमपहृतं तत्प्रत्यागतमिति भावः । सैवंविधैकाकिनी
तस्मिन्काले स्वात्मानं संबुद्ध्याह—चपलेति । हे चपले चञ्चले, किमिदमारब्धं प्रस्तुतमिति लज्जया त्रपया
निगृहीतेव निरुत्तरीकृतेव । हे गन्धर्वराजपुत्रि, कथमेतत्पूर्वोक्तं युक्तं न्याय्यमित्युपालब्धेव विनयेन । उपालम्भ-
स्तिरस्कारविशेषः । अयमसौ अव्युत्पन्नो बालभावः शिशुभावः क्व गत इत्युपहसितेव हास्यगोचरीकृतेव मुग्ध-
तया । हे स्वैरिणि स्वेच्छाचारिणि, एकाकिनी यथेष्टमविनयं मा कुर्वित्यामन्त्रितेव निर्मात्रितेव कुमारभावेन बाल-
भावेन । हे भीरु, कुलकन्यकानामयं न क्रम इति गर्हितेव निन्दितेव महत्त्वेन गरिमणा । दुर्विनीते, अविनयं रक्षेति
तर्जितेवाचारेण । हे मूढे, मदनेन कंदर्पेण लघुतां तुच्छतां नीतासि प्रापितासीत्यनुशासितेवानुशिक्षितेवाभिजा-
त्येन भूमिकानुसारितया । कुतस्तवेयं तरलहृदयतेति धिक्कृतेव धैर्येण । हे स्वच्छन्दचारिणि, अहं त्वयाऽप्रमाणी-

टिप्पण—१ अबोधः, यौवनकालिकशृङ्गारविषयकभावानभिज्ञः । २ धिक् मन्दम् ! आमन्त्रणपूर्वक-
मुपदिष्टेव, इत्यर्थः । ३ कौलीन्बेन ।

पाठा०—१ विनोदार्थम् . २ गृहम् . ३ सकलं . ४ ततः . ५ अदूरस्थिताभिः . ६ विभृताभिः . ७ परिचयचतुरा-
भिरुपासमानाभिः . ८ लघुतां नीतासि मदनेनेति श्लाघितेव . ९ तरलता .

समचिन्तयच्चैवम्—‘अगणितसर्वशङ्कया तरलहृदयतां दर्शयन्त्याद्य मया किं कृतमिदं मोहान्धया । तथा हि, अदृष्टपूर्वोऽयमिति साहसिकतया मया न शङ्कितम् । लघुहृदयां मामयं कलयिष्यतीति निर्हंकया नाकलितम् । कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितम् । दर्शनानुकूलाहमस्य नेति वा तरलया न कृतो विचारक्रमः । प्रत्याख्यानवैलक्ष्यान्न भीतम् । गुरुजनान्न त्रस्तम् । लोकापवादान्नोद्विग्नम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया नापेक्षितम् । आसन्नवर्तिसखीजनोऽप्युपलक्ष्यतीति मन्दया न लक्षितम् । पार्श्वस्थितः परिजनः पश्यतीति नष्टचेतनया न दृष्टम् । स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं विभावयेयुः, किमुतानुभूतमदनवृत्तान्ता महाश्वेता सकलकलाकुशलाः सख्यो वा राजकुलसंचारचतुरो वा नित्यमिङ्गितज्ञः परिजनः । ईदृशेष्वतिनिर्पुणतरदृष्टयोऽन्तःपुरदास्यः । सर्वथा हतास्मि मन्दपुण्या । मरणं मेऽद्य श्रेयो न लज्जाकरं जीवितम् । श्रुत्वैतद्वृत्तान्तं किं वक्ष्यत्यम्बा, तातो वा, गन्धर्वलोको वा । किं करोमि । कोऽत्र प्रतीकारः । केनोपायेन स्खलितमिदं प्रच्छादयामि । कस्य वा चापलमिदमेतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां कथयामि । क वानेन

कृतेति निन्दितेव कुलस्थित्यातिगुर्वमिति महतीं लज्जां त्रपामुवाह धारयामास । समिति । एवमग्रे वक्ष्यमाणं समचिन्तयदध्यायत् । एवंशब्दवाच्यमाह—अगणितेति । अगणिताः सर्वाः समग्राः शङ्का यया सा तथा । किं कुर्वन्त्या । तरलहृदयतां चञ्चलचित्तां दर्शयन्त्या प्रकाशयन्त्या अद्य मोहान्धया मयेदं किं कृतं किं विहितम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अदृष्टपूर्वोऽनवलोकितपूर्वोऽयं चन्द्रापीड इति साहसिकतया साहसयुक्तया मया न शङ्कितम् । तथा मां लघुहृदयां तुच्छचित्तामयं कलयिष्यतीति निर्हंकया निर्लज्जया नाकलितम् । तथा कास्य चित्तवृत्तिरिति मया न परीक्षितं परीक्षा न कृता । तथा दर्शनानुकूला दर्शनयोग्याहमस्य नेति वा मया तरलया चपलया विचारक्रमो न कृतो न विहितः । तथा प्रत्याख्यानं प्रतिषेधस्तज्जनितं यद्वैलक्ष्यं तस्मान्न भीतं न त्रस्तम् । तथा गुरुजनात्पूज्यजनान्न त्रस्तं चकितम् । तथा लोकापवादाज्जनप्रवादान्नोद्विग्नं नोद्वेगं प्राप्तम् । तथा च महाश्वेतातिदुःखितेति दाक्षिण्यया गतानुकूलतया नापेक्षितमपेक्षा न कृता । तथासन्नवर्ती समीपवर्ती सखीजनोऽप्यालीजनोऽप्युपलक्ष्यति ज्ञास्यति । भविष्यति वर्तमानः । इति मन्दया मूर्खया न लक्षितं न ज्ञातम् । तथा पार्श्वस्थितः समीपस्थः परिजनः परिच्छदः पश्यत्यवलोकयतीति नष्टचेतनया मया न दृष्टम् । तथा स्थूलबुद्धयोऽपि तादृशीं विनयच्युतिं संभावयेयुः विभावनां कुर्युः । अनुभूतोऽनुभवं नीतो मदनवृत्तान्तो यया सैवंविधा महाश्वेता सकलकलाकुशलास्तस्याः सख्यो वयस्या वा राजकुले संचारः संचरणं तत्र चतुरोऽभिज्ञो नित्यमिङ्गितज्ञ इङ्गितं शरीरचेष्टा तदभिज्ञः परिजनो वा । ईदृशेषु कार्येष्वतिनिर्पुणतरा दृष्टयो यासां ता अन्तःपुरदास्यः । एतासां किमुतं भण्यते । एताः पराभिप्रायं विदन्त्येवेति भावः । अतः सर्वथा मन्दपुण्याहं हतास्मि । मे मम मरणमद्य श्रेयः । लज्जाकरं त्रपाजनकं जीवितं न श्रेयः । एतद्वृत्तान्तश्रुदन्तं श्रुत्वाकर्ण्यम्बा माता, तातः पिता वा, गन्धर्वलोकः स्वजनवर्गो वा किं वक्ष्यति कथयिष्यति । अहं किं करोमि किमनुत्तिष्ठामि । कोऽत्रास्मिन्विषये प्रतीकारः प्रतिक्रिया । केनोपायेन प्रपञ्चेनेदं स्खलितं दुश्चेष्टितं प्रच्छादयाम्यावृणोमि । एतेषां दुर्विनीतानामिन्द्रियाणां करणानां चापलं चाञ्चल्यं कस्य वा कथयामि निवेदयामि । क वानेन

टिप्प०—१ लज्जा, वैचाकुली वा । २ पुंस्त्वमुचितम् । ३ पुनः पपात मन्दभाष्यः । ‘निर्दाक्षिण्यया’ दाक्षिण्य (औदार्यं) रक्षितया मया, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ अगणितसर्वशङ्काम् । २ मोहान्धया हताशया । ३ मां लोकः । ४ मूर्खया । ५ तरलतया । ६ दुःखिता । ७ निर्दाक्षिण्ययाः । ८ निपुणदृष्टयः । ९ एतम् ।

दग्धहृदया पञ्चबाणेन गच्छामि । तथा महाश्वेताव्यतिकरेण प्रतिज्ञा कृता, तथा प्रिय-
सखीनां पुरो मञ्चितम्, तथा च केयूरकस्य हस्ते संदिष्टम्, न खलु जानामि मन्दभागिनी
शठविधिना वा, उत्सन्नमन्मथेन वा, पूर्वकृतापुण्यसंचयेन वा, मृत्युहृतकेन वा, अन्येन
वा केनाप्ययमानीतो मम विप्रलम्भकश्चन्द्रापीडः । कोऽपि वा न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः,
न च श्रुतः, न चिन्तितः, नोत्प्रेक्षितः, मां विडम्बयितुमुपागतः । यस्य दर्शनमात्रेणैव
संयम्य दत्तेव, इन्द्रियैः शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव, मन्मथेन दासीकृत्योपनीतेव,
अनुरागेण निर्यातितेव, गृहीतमूल्येन गुणगणेन विक्रीतेव, हृदयेनोपकरणभूतास्मि । न
मे कार्यं तेन चपलेन' इति क्षणमिव संकल्पमकरोत् । कृतसंकल्पा चान्तर्गतेन 'मिथ्या-
विनीते, यदि मया न कृत्यम्, एष गच्छामि' इति हृदयोत्कम्पचलितेन परिहसितेव

पञ्चबाणेन कंदर्पेण दग्धहृदया गच्छामि ब्रजामि । तथा महाश्वेताया व्यतिकरेण वृत्तान्तेन मया प्रतिज्ञा
संगरः कृता पत्युर्न सेवनीय इति तथापि प्रियसखीनामतिलब्धभवयस्यानां पुरः पुरतो मञ्चितमालोचितम् । तथा
केयूरकस्य हस्ते महाश्वेतायै संदिष्टं संदेशः प्रेषितः तन्नोत्तरभाव्यनर्थापरिज्ञाननिमित्तमित्याह—न खल्विति ।
न खलु निश्चयेनाहं मन्दभागिनी एतन्न जानामि नाकलयामि । किं तदित्याह—शठेति । शठो मूर्खो यो
विधिर्ब्रह्मा तेन वा, उत्सन्नो हतो मन्मथः कंदर्पस्तेन वा, पूर्वं कृतो योऽपुण्यसंचयः पापभरस्तेन वा, मृत्युलक्ष्णो
यो इतको हस्याकृतेन वा, अन्येनानिर्दिष्टनाम्ना केनापि वा मम विप्रलम्भको वियोगरूपोऽयं चन्द्रापीड आनीतः
प्रापितः । पूर्वपरिचिन्तितं निरस्यन्नाह—कोऽपीति । कोऽप्ययं न कदाचिद्दृष्टः, नानुभूतः न च श्रुत आकर्णितः,
न चिन्तितो ध्यातः नोत्प्रेक्षितः पुनः पुनर्विलोकितो यन्मां विडम्बयितुं कदर्थनां कर्तुमुपागतः प्राप्तः । य-
स्येति । यस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनमात्रेण कारणभूतेन हृदयेन कर्तृभूतेन संयम्य बद्धा दत्तेव समर्पितेवेन्द्रियैः
करणैः करणभूतैः शरपञ्जरे काशघटितगृहे निक्षिप्य हृदयेन समर्पितेव । तथा मन्मथेन कंदर्पेण करणभूतेन
दासीकृत्य हृदयेनोपनीतेव प्रापितेव । तथानुरागेण चन्द्रापीडविषयकेण कृत्वा हृदयेन निर्यातितेव निःसारितेव ।
तथा गृहीतमूल्येनात्तवेतनेन गुणगणेन करणभूतेन हृदयेन विक्रीतेव विक्रीयकृतेव । अतोऽहमुपकरणीभूतो-
पस्करभूतास्मि । यथा गृहोपकरणं यत्र तत्रोपयोगि न तथाहमित्यर्थः । भावशबलत्वं पोषयन्नाह—नेति ।
तेन चपलेन न मे कार्यं प्रयोजनमिति क्षणमिव क्षणसदृशं संकल्पमकरोदप्रणयत् । इयं निर्वेदावस्था । तामुपमर्थं
पुनरपि रतिभावावस्थामाह—कृतेति । कृतसंकल्पा च विहितसंकल्पा च । अन्तर्गतेनेति चन्द्रापीडेत्यादि
त्रिष्वपि संबध्यते । त्रयाणामेव हृदये स्थितत्वात्परिहासप्रश्रामिहितत्वाच्चियुक्तानि । तान्येवाह—हृदयेति ।
हृदये य उत्कम्पो ग्लानिविशेषस्तेन चलितेन कम्पितेन चन्द्रापीडेन हे मिथ्याविनीते, यदि मया न कृत्यं त-
दैषोऽहं गच्छामि ब्रजामीति कृत्वा परिहसितेव कृतहास्येव । तथा तस्य चन्द्रापीडस्य यः परित्यागस्तस्य सं-

टिप्पण-१ प्रतारकः । २ पुनः सर्वं ग्रन्थमाधुर्यं चूर्णीकृतवान् देवहूतकः । कात्र 'हृदयेन' इति
कर्तृपदम् ? न खलु एकस्य हृदयस्य संयमनकार्ये स्वारस्यम् । अविचारशीलोयमाह—'इन्द्रियैः शरपञ्जरे
निक्षिप्य समर्पितेव' । इन्द्रियवराकाणां सविधे कीदृशाः शराः ? अत एव सर्वोयं मोहप्रपञ्चः । टीकानुरोधेन-
कविहृदयामिमतः पाठो निरस्यते, मन्दमतिना कल्पितो दुष्पाठस्तु उपरि स्थाप्यत इति हन्त महान्मे-
ऽपराधः । अस्तु. सहृदयाः एवं किल मूलं पठेयुः—“मां विडम्बयितुमुपागतः, यस्य दर्शनमात्रेणैव
संयम्य दत्तेवेन्द्रियैः, शरपञ्जरे निक्षिप्य समर्पितेव मन्मथेन, दासीकृत्योपनीतेवानुरागेण, गृहीतगुणगणेन
विक्रीतेव हृदयेन, उपकरणीभूतास्मि ।” गुणरूपं पणम् (मूढ्यम्) गृहीत्वा हृदयेन विक्रीतेव । अत एव
उपकरणीभूतास्मि विक्रेयद्रव्यीभूतास्मि, इत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ।

पाठा-१ दग्धहृदयेन गृहीता गच्छामि; दग्धहृदयेन पञ्चबाणेन न खलु जानामि गृहीता गच्छामि. २ केयूर-
कहस्ते. ३ उपन्यस्तः; उपनतः. ४ दर्शनमात्रकेण. ५ अनुरागेण, गृहीतगुणगणेन विक्रीतेव. ६ अशरणीभूतास्मि.

चन्द्रापीडेन तत्परित्यागसंकल्पसमकालप्रस्थितेन कण्ठलग्नेन पृष्ठेव जीवितेन, 'अविशेषज्ञे, पुनरपि प्रक्षालितलोचनया हृदयतामसौ जनः, प्रत्याख्यानयोग्यो न वा' इति तत्कालागते-नाभिहितेव बाष्पेण, 'अपनयामि ते सहासुभिर्धैर्यावलेपमि'ति निर्भर्त्सितेव मनोभुवा पुनरपि तथैव चन्द्रापीडाभिमुखहृदया बभूव ।

तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबलात्प्रेमावेशेनास्वतन्त्रीकृता परवशेवोत्थाय जालवातायनेन तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्त्यतिष्ठत् । तत्रस्था च सा तमानन्दजलव्यवधानोद्विग्नेव स्मृत्या ददर्श, न चक्षुषा । अङ्गुलीगलितस्वेदपरामर्शभीतेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । रोमाञ्चतिरोधानशङ्कितेव हृदयेनालिलिङ्ग, न वक्षसा । तत्संगमकालातिपातासहेव मनो गमाय नियुक्तवती, न परिजनम् । चन्द्रापीडोऽपि प्रविश्य स्वच्छन्दं कादम्बरीहृदयमिव द्वितीयं

कल्पस्तदध्यवसायस्तत्समकालं प्रस्थितेन चलितेन कण्ठलग्नेन जीवितेन पृष्ठेव प्रश्रविषयीकृतेव । अन्योऽपि यः प्रस्थानं करोति सोऽपि कण्ठे लगित्वा गच्छामीति प्रश्रपूर्वकं व्रजति । तत्कालागतेन तत्समयावच्छेदेन प्रादुर्भूतेन बाष्पेन नेत्राम्बुनेत्यभिहितेवेति कथितेव । इतिवाच्यमाह—अविशेषेति । हे अविशेषज्ञे, पुनरपि प्रक्षालितलोचनया त्वयासौ जनो हृदयतामालोकयताम् । न चाप्रत्याख्यानयोग्यो निराकरणयोग्यः । इतीति । इति मनोभुवा कंदर्पेण निर्भर्त्सितेवाधिक्षितेव । इतिबोध्यमाह—अपेति । ते तवासुभिः प्राणैः सह धैर्यावलेपं धीरिमाहंकारमपनयामि दूरीकरोमि । पुनरपीति । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव चन्द्रापीडस्याभिमुखं हृदयं यस्या एवंभूता पुनरपि बभूव जज्ञे ।

उत्कण्ठातिशयेन रतिभावं पुनः मो(पो)षयन्नाह—तदेवमिति । तदेवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्तमितमस्ततां प्राप्तं सत्समाधानं किमनेन चपलेन कार्यमित्यादि निर्वेदरूपं तदेव बलं तस्मात्प्रेमा चन्द्रापीडविषयकः स्मृतिरूपस्तस्यावेशेन प्रवेशेनास्वतन्त्रीकृता परायत्तीकृता परवशेव पराधीनेवोत्थायोत्थानं कृत्वा जालवातायनेन जालगवाक्षेण तमेव क्रीडापर्वतकमवलोकयन्ती पश्यन्त्यतिष्ठदासीत् । पुनर्भावात्तस्मात्—तत्रस्थेति । तत्रस्था वातायनोपविष्टा सा तं चन्द्रापीडमानन्दजलेन हर्षाश्रुणा यद्यवधानं तेनोद्विग्नेवोद्वेगं प्राप्तेव स्मृत्यानुभवव्यतिरिक्तज्ञानेन ददर्शालोकयाचकार न चक्षुषा । अङ्गुलिभ्यो गलितो यः स्वेदस्तस्य परामर्शः संश्लेषस्तेन भीतेव व्रस्तेव चिन्तया लिलेख, न चित्रतूलिकया । तदाकृतिं भावनया भावितवती, न कूर्चिकया लिखितवतीत्यर्थः । रोमाञ्च इति । रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तेन तिरोधानमाच्छादनं तेन शङ्कितेव हृदयेन चित्तेनालिलिङ्गाश्लेषं कृतवती । न वक्षसा भुजान्तरेण । तस्येति । तस्य चन्द्रापीडस्य यः संगमः संश्लेषस्तत्र कालातिपातः कालविलम्बस्तं सोढुमसहेवाशक्तैव गमाय तदालिङ्गनाय मनो नियुक्तवती प्रेषितवती । न परिजनम् । अत्रायमभिप्रायः—आनन्दजलं व्यवधायकमिति न चक्षुषा तथा दर्शनमित्युद्वेगः । अङ्गुलीगलितस्वेदेन चित्रतूलिकाविलिखनस्य विलोपो भयहेतुर्वक्षसालिङ्गनेन च रोमाञ्च एव व्यवधायक इति सर्वथा नानन्तरितालिङ्गनमिति शङ्काहेतुः । मनसः सत्वरगतिं मत्वा तस्य परिजनस्य तथात्वाभावात्कालातिपातः । अत्र आनन्दजलादीनां स्मृत्यादीनां चातिशया व्यङ्ग्याः । नायिकामालम्ब्य भावशाबलमुक्त्वा नायकमाश्रित्य भावशाबलत्वमाह—चन्द्रापीडोऽपीति । स्वच्छन्दं यत्कादम्बरीहृदयं तद्वदिव द्वितीयं मणिगृहं प्रविश्य शिलातल आस्तीर्णायां विस्तारितायामुभयतः पार्श्वद्वय

टिप्प०—१ पुनरपि प्रस्थाक्षराणां दुर्दशा क्रियते । 'तदेवमस्तमितप्रतिसमाधानबला बलात्प्रेमावेशे' इत्येव पाठः । अस्तमितं प्रतिसमाधानबलं धैर्यावलम्बनसामर्थ्यं यस्याः, अत एव प्रेमावेशेन बलात् अस्वतन्त्रीकृता, अत एव परवशेव उत्थाय, इति तदर्थः । २ 'गमागमाय' इत्येव पाठः । चन्द्रापीडान्तिके वातावाताय मनो नियुयोज, मनसो द्रुतगामित्वात् ।

मणिगृहं शिलातलास्तीर्णायामुभयत उपर्युपरि निवेशितबहूपधानायां कुथायां निपत्य केयूरके-
णोत्सङ्गेन गृहीतचरणयुगलस्ताभिर्यथादिष्टेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः कन्यकाभिः परिवृतो दो-
लायमानेन चेतसा चिन्तां विवेश । किं तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुव एते
विलासा एवेदशाः सकललोकहृदयहारिणः, आहोस्विदनाराधितप्रसङ्गेन भगवता मकरकेतुना
मयि नियुक्ता, येन मां साक्षेण सरागेण कृणितत्रिभागेण हृदयान्तःपतत्स्मरशरकुसुमरजोरू-
षितेनेव चक्षुषा तिर्यग्विलोकयति । मद्दिलोकिता च धवलेन स्मितालोकेन दुकूलेनेव लज्जा-
यात्मानमावृणोति । मल्लजाविवर्तमानवदना च प्रतिबिम्बप्रवेशलोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति ।
मदवकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमाविनयलेखामिव कररुहेण शयनाङ्के लिखति । मत्ताम्बूल-
वीटिकोपनयनखेदविधूतेन रक्तोत्पलमम्रमरवृन्देन करतलेन खिन्नं मुखमिव गृहीततमाल-

उपर्युपरि निवेशितानि स्थापितानि बहून्युपधानान्युच्छीर्षकाणि यस्यामेवंविधायां कुथायां प्रवेण्यां निपत्य केयू-
रकेणोत्सङ्गेन गृहीतमातं चरणयुगलमङ्घ्रियुग्मं यस्य सः, ताभिर्यथादिष्टेषु यथायोग्यं कथितेषु भूमिभागेषूपविष्टाभिः
कन्यकाभिः परिवृतः सहितो दोलायमानेन कम्पमानेन चेतसा कृत्वा चिन्तां विवेश । चिन्तामग्नौ बभूवेत्यर्थः । किं
तावदस्या गन्धर्वराजदुहितुः कादम्बर्याः सहभुवः स्वाभाविकाः सकललोकहृदयहारिण इदृशा एते विलासा एव ।
आहोस्विदितर्के । अनाराधितश्चासौ प्रसङ्गश्चैवंविधेन भगवता मकरकेतुनेति सावधारणं तेन मकरकेतुनैव
मयि कादम्बरी नियुक्ता नियोजिता, येन मन्मथनियोगेन साक्षेणासौ रुधिरं तेन, सरागेण ज्ञेययुक्तेना-
कृणितो वकीकृतस्त्रिभागे यस्मिन् । हृदयेति । हृदयान्तः पतन्तो ये स्मरशराः कंदर्पबाणास्त एव कुसुमानि
तेषां रजः परागस्तेन रूपितेनेव चक्षुषा नेत्रेण तिर्यग्विलोकयति । इदं चिन्ताधिरूढमधिकृत्योक्तम् ।
अन्यथा प्रासादाधिरूढायास्तस्या विलोकनासंभवात् । एवमन्यानपि तथापारान्खानुकूलानेव चिन्तयन्नाह—
मदिति । मद्दिलोकिता सती लज्जया धवलेन स्मितालोकेन शुभ्रलसाम्यादाह—**दुकूलेति ।** दुकूलेनेवात्मा-
नमावृणोत्याच्छादयति । प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—**मदिति ।** मल्लजया विवर्तमानं वदनं यस्या एवंविधापि प्रति-
बिम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य लोभेनेव कपोलदर्पणमर्पयति । मुखविवर्तनेऽपि कपोलस्य तदभिमुखत्वादिति भावः ।
नखकर्षणचेष्टामधिकृत्याह—**मदिति ।** ममावकाशदायिनो हृदयस्य प्रथमामाद्यामविनयलेखामिव कररुहेण
पुनर्भवेण शयनस्य पत्यङ्कस्याङ्क उत्सङ्गे लिखति । ताम्बूलप्रदानसमये तस्याः करकम्पकियामधिकृत्याह—
ममेति । मम ताम्बूलवीटिकाया यदुपनयनं प्रापणं तस्माद्यः खेदः प्रयासस्तेन विधूतेन कम्पितेन,
रक्तोत्पलं कोकनदं तस्य यो भ्रमस्तेन भ्रमम्रमरवृन्दं मधुकरपटलं यस्मिन्नेतादृशेन करतलेन गृहीततमाल-
पल्लवेन(नेव) भ्रमराणां तत्सादृश्यादिति भावः । **मदिति ।** मद्दिलोकनात्येम्णा खिन्नं मुखमिव वीजयति ।

टिप्पणं—१ अन्ययोऽशुद्धः पाठश्चापि । कादम्बर्या एते विलासाः सहजाः सकललोकहृदयहारिणः,
उत मकरकेतुना नियुक्ताः, इत्यन्वयः । टीकाकारहृतकस्तु 'कादम्बर्याः विलासाः स्वाभाविकाः, उत इयं
कादम्बरी कामेन नियुक्ता,' इति विलासानां स्वाभाविकाऽस्वाभाविकत्वकोटिद्वये कादम्बरीमवतारयति ।
विलासानां कोटिद्वयप्रसङ्गे कादम्बर्याः संकथा सर्वथा मन्दमतित्वमेवेति स्थूलप्रज्ञोपि जानीयादित्यलम् ।
२ मन्दहास्यप्रभया दुकूलेनेव आत्मानमाच्छादयति । ३ कपोल एव दर्पणः । परावर्तितवदनापि मम
प्रतिबिम्बपतनलोभेन सिजकपोलमभिमुखीकरोतीत्यर्थः । ४ शयनीयस्य मध्यभागे कामाकृतवशाद्यो
नखैरुल्लेखस्तत्र कल्पयति यत् मल्लमवकाशदायिनो हृदयस्य अविनयरेखामिव कर्षति । ५ पुनरधोमुखः
पपात—रक्तोत्पलभ्रमेण पतन्तो भ्रमरा यस्मिन्नेतादृशेन अत एव गृहीततमालपल्लवेनेव करेण, दानपरि-
श्रमेण खिन्नं मुखं वीजयतीव । भ्रमवशाद्विधूते हस्ते मुखवीजनस्य, भ्रमरपाते तमालपल्लवस्य चेत्युत्प्रेक्षा-
द्वयम् । करे रक्तोत्पलभ्रम इति भ्रान्तिरिति त्रयाणां संकरः ।

पाठां—१ उत्सङ्गे, २ कृणित, ३ लोभमन्तभ्रमरः, ४ खिन्नं,

पल्लवेनेव वीजयति । पुनश्चाचिन्तयत्—‘प्रायेण मानुष्यकसुलभा लघुता मिथ्यासंकल्पसह-
स्रैरेवं मां विप्रलभते, लुप्तविवेको यौवनमदो मदयति, मदनो वा । यतस्तिमिरोपहतेव यूनां
दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । स्नेहलवोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते ।
स्वयमुत्पादितानेकचिन्ताशताकुला कविमतिरिव तरलता न किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । निपुणमदनगृ-
हीता चित्रवर्तिकेव तरुणचित्तवृत्तिर्न किञ्चिन्नालिखति । संजातरूपाभिमाना कुलदेवात्म-
संभावना न कचिन्नात्मानमर्पयति । स्वप्न ईवानुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । इन्द्रजालपि-
च्छिकेवासंभाव्यमपि प्रत्याशा पुरः स्थापयति’ । भूयश्च चिन्तितवान्—‘किमनेन वृथैव
मनसा खेदितेन, यदि सत्यमेवेयं धवलक्षणा मय्येवंजातचित्तवृत्तिस्तदा नचिरात्स एवैनाम-
प्रार्थितानुकूलो मन्मथः प्रकटीकरिष्यति । स एवास्य संशयस्य छेत्ता भविष्यति’ इत्यवधा-
र्योत्थायोपविश्य च ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैर्गैर्यैश्च, विपञ्चीवाद्यैश्च, पाणविकैश्च, स्वरसंदेह-
विवादैश्च, सुभाषितगोष्ठीभिश्चान्यैश्च तैस्तैरालापैः सुकुमारैः कलाविलासैः क्रीडन्नासांचके ।
मुहूर्तं च स्थित्वा निर्गम्योपवनालोकनकुतूहलाक्षिप्तचित्तः क्रीडापर्वतशिखरमारुरोह ।

पुनरिति । पुनरचिन्तयच्चिन्तितवान् । किं तदित्याह—प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन मानुष्यके भवे
सुलभा सुप्रापा लघुता मिथ्या मुधा संकल्पसहस्रैर्मनोरथसहस्रैरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण । मामित्यात्मनिर्देशः । विप्रलभते
व्रजयतीत्यर्थः । तथा लुप्तो विवेको येनैतादृशो यौवनमदस्तरुण्यगर्वो मदयति मदं जनयति । एवं मदनोऽपि । यत-
स्तिमिरोपहतेव यूनां दृष्टिरल्पमपि कालुष्यं महत्पश्यति । अल्पापि योषितां चित्तविकृतिर्वहुत्वेन जानातीत्यर्थः ।
स्नेहलवोऽपि ग्रीतिलेशोऽपि वारिणेव यौवनमदेन दूरं विस्तीर्यते दूरं नीयते । स्वयमिति । स्वयमात्मनोत्पादिता
अनेकेषामभिलषणीयवस्तूनां चिन्तास्तत्तद्विषयकमनोवृत्तयस्तासां शतं तेनाकुला व्याकुला तरलता तृष्णाविशेषः
किञ्चिन्नोत्प्रेक्षतेऽभिलषते अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षते इति भावः । केव कविमतिरिव । सापि स्वयमुत्पादितानेकेषां
वर्णनीयानां या चिन्ता स्मृतिस्वस्याः शतं तेनाकुला व्याप्ता सती किञ्चिन्नोत्प्रेक्षते । अपि तु सर्वमेवोत्प्रेक्षा-
लंकारविषयीकरोतीत्यर्थः । निपुणेति । निपुणोऽभिज्ञो यो मदनः कंदर्पस्तेन गृहीता स्वीकृता तरुणचित्तवृ-
त्तिश्चित्रवर्तिकेव किञ्चिन्न नालिखति । अपि तु सर्वमेवाल्लिखतीत्यर्थः । संजातेति । संजातं रूपस्य सौन्दर्यस्या-
भिमानोऽहंकारो यस्या एवविधात्मसंभावना कुलदेव कचिन्न नात्मानमर्पयति । अपि तु सर्वत्रात्मानं दत्त इत्यर्थः ।
स्वप्न इवानुभूतमपि मनोरथो दर्शयति । प्रत्याशा दुराशेन्द्रजालपिच्छिकेवासंभाव्यमपि पुरोऽग्रे स्थापयति प्रति-
ष्ठितं करोति । भूयश्चेति । पुनरप्यन्यच्चिन्तितवान् । वृत्तिमाह—किमनेनेति । अनेन पूर्वोदन्तेन वृथैव सु-
धैव मनसा खेदितेन किम्, यदि सत्यमेव धवलक्षणा कादम्बरी मय्येवं जातचित्तवृत्तिस्तदा नचिरात्सोक-
कालेनाप्रार्थित एवानुकूलो दाक्षिण्यवान्मन्मथः स एवैनां चित्तवृत्तिं प्रकटीकरिष्यति । स एवेति । स एव कं-
दर्प एव । अस्येति । अस्याश्चित्तवृत्तिर्मयि वर्तते न वेत्येवंरूपस्यास्य संशयस्य छेत्ता दूरीकर्ता भविष्यति । इत्य-
वधार्य निश्चयं कृत्वोत्थायोपविश्य च ताभिः पूर्वोक्ताभिः कन्यकाभिः सहाक्षैः पाशकैर्गैर्यैश्च । विपञ्ची वाद्यं
येषां तैश्च । पणवो वादित्रविशेषो विद्यते येषां ते पाणविकासैश्च । स्वरानां षड्जादीनां ये संदेहास्तेषां विवादैश्च ।
सुभाषितानि सूक्तानि तेषां गोष्ठीभिश्च । अन्यैश्च पूर्वोक्तव्यतिरिक्तैस्तैरालापैश्च सुकुमारैः कलाविलासैः
क्रीडन्क्रीडां कुर्वन्नासांचकेऽधितस्थौ । मुहूर्तं च स्थित्वा तत्रावस्थानं विधाय तदनन्तरं निर्गम्य बहिरागल्योपवन-
स्यालोकनं तस्य कुतूहलं कौतुकं तेनाक्षिप्तं चित्तं यस्य सः क्रीडापर्वतशिखरमारुरोहाकूटवान् ।

टिप्प०—१ अल्पमपि विकृतिं बहुतरां जानातीत्यर्थः । २ आत्मश्लाघा । ३ अननुभूतमपीत्येव पाठः ।
स्वप्न इव यूनां मनोरथः अननुभूतमपि द्रव्यादिकं नाधिकानुरागादिकं च दर्शयतीत्यर्थः ।

पाठा०—१ एवमायास मार्गः २ विसर्गिते ३ मन्मथः ४ अननुभूतम् ५ पर्वतकः

कादम्बरी तु तं दृष्ट्वा चिरयतीति महाश्वेतायाः किल वर्त्मबलोकयितुं विमुच्यतां गवाक्षमित्युक्त्वानङ्गक्षिप्रचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोह । तत्र च विरलपरिजना, सकलशशिमण्डलपाण्डुरेणातपत्रेण हेमदण्डेन निवार्यमाणातपा, चतुर्भिर्बालव्यजनैश्च फेनशुचिभिरुद्धयमानैरुपवीज्यमाना, शिरसि कुसुमगन्धलुब्धेन भ्रमता भ्रमरकुलेन दिवापि नीलावगुण्ठनेनेव चन्द्रापीडाभिसरणवेषमभ्यस्यन्ती, मुहुश्चामरशिखां समासज्य, मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्य, मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ विन्यस्य, मुहुर्मदलेखां परिष्वज्य, मुहुः परिजनान्तरितसकलदेहा नेत्रत्रिभागेणावलोक्य, मुहुरावलितत्रिवलीवलयया परिवृत्य, मुहुः प्रतीहारीवेत्रलताशिखरे कपोलं निधाय, मुहुर्निश्चलकरविधृतामधरपल्लवे वीटिकां निवेदय, मुहुर्द्वीर्णोत्पलप्रहारपलायमानपरिजनानुसरणदत्तकतिपयपदा विहस्य तं विलोकयन्ती, तेन च विलोक्यमाना, महान्तमपि कालमतिक्रान्तं नाज्ञासीत् । आरुह्य च प्रतीहार्या निवेदितमहाश्वेताप्रत्यागमना तस्मादवततार । ज्ञानादिषु मन्दादरापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारमकरोत् ।

कादम्बरी तु तं चन्द्रापीडं दृष्ट्वा विलोक्य चिरयति विलम्बते इति महाश्वेतायाः किल वर्त्म मार्गमवलोकयितुं वीक्षितुं गवाक्षं वातायनं विमुच्यतामुदाव्यतामित्युक्त्वानङ्गक्षिप्रचित्ता सौधस्योपरितनं शिखरमारुरोहद्वयती । तत्र चेति । तस्मिन्स्थले । इतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**विरलेति** । विरलः खल्पः परिजनो यस्याः सा । **सकलेति** । सकलं समग्रं यच्छशिमण्डलं चन्द्रबिम्बं तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन हेमदण्डेन सुवर्णदण्डेनातपत्रेण छत्रेण निवार्यमाणो दूरीक्रियमाण आतपो यस्याः सा । उद्धयमानैः कम्पमानैः फेनः कफस्तद्वच्छुचिभिर्निर्मलैश्चतुर्भिर्बालव्यजनैश्चामरैश्चोपवीज्यमाना । **शिरसीति** । शिरसि मस्तके कुसुमानां पुष्पाणां गन्धस्तत्र लुब्धेन गर्धनेन भ्रमरकुलेन मधुकरवन्देन भ्रमता पर्यटता । दिवापि भ्रमरकुलस्य नीलत्वात्तस्म्येनाह—**नीलेति** । नीलं यदवगुण्ठनं शिरोवेष्टनं तेनेव । अभिसारिकावेषमधिकृत्याह—**चन्द्रेति** । चन्द्रापीडस्याभिसरणं तत्र यो वेषस्तमभ्यस्यन्त्यभ्यासं कुर्वन्ती उत्कण्ठिताचेष्टितान्याह—**मुहुरिति** । मुहुः क्षणमात्रं चामरशिखां बालव्यजनप्रान्तं समासज्यालम्ब्य । मुहुश्छत्रदण्डमवलम्ब्यालम्बनीकृत्य । मुहुस्तमालिकास्कन्धे करौ हस्तौ विन्यस्य संस्थाप्य । मुहुर्मदलेखां परिष्वज्याक्षिप्य । मुहुः परिजनेनान्तरितो व्यवहितः सकलदेहो यस्या एवंविधा सती नेत्रत्रिभागेणावलोक्य निरीक्ष्य । मुहुरावलितं त्रिवल्या वलयं मण्डलं यस्याः सा परिवृत्य परावर्तनं कृत्वा । मुहुः प्रतीहारी द्वाररक्षानियुक्ता स्त्री तस्या वेत्रलता यष्टिविशेषस्तस्याः शिखरे प्रान्ते कपोलं गल्लत्परप्रदेशं निधाय । मुहुर्निश्चलो निष्कम्पो यः करो हस्तस्तेन विधृतां वीटिकामधरपल्लव ओष्ठकिसलये निवेश्य स्थापयित्वा । मुहुर्द्वीर्णं क्षिप्तं यदुत्पलं तस्य प्रहारस्तेन पलायमानो यः परिजनस्तस्मिन्ननुसरणं तत्र दत्तानि कतिपयपदानि यथा सा विहस्य हास्यं कृत्वा तं विलोकयन्ती तेन च चन्द्रापीडेन विलोक्यमानातिक्रान्तं व्यतीतं महान्तमपि कालं समग्रं नाज्ञासीच्च ज्ञातवती । इतश्चारुह्य चारोहणं कृत्वैव प्रतीहार्या द्वारपालिकया निवेदितं ज्ञापितं महाश्वेताप्रत्यागमनं यथा सैवंविधा तस्मात्सौधादवततारोत्तीर्णा । ज्ञानादिषु मन्दादरापि शिथिलोद्यमापि महाश्वेतानुरोधेन दिवसव्यापारं दिनकृत्यमकरोद्यदधात् । चन्द्रापीडोऽपि तस्मात्क्रीडापर्वतशिखरा-

टिप्पण०—१ अत्रापि निपतति टीकाकारः । महाश्वेतामार्गदर्शनार्थं गवाक्षोद्घाटने आज्ञापिते पुनः सौधदृष्टारोहणस्याप्रसक्तत्वात् । तस्मात्—तं (क्रीडापर्वतकस्थं चन्द्रापीडम्) दृष्ट्वा 'महाश्वेता चिरयति' इति तस्या आगमनमार्गमवलोकयितुम् (सोयं व्याजः, वास्तवे, तु चन्द्रापीडदर्शनार्थम्) 'विमुच्य तं गवाक्षम्' अधिष्ठितं गवाक्षं त्यक्त्वा प्रासादस्य शिखरमारुरोह । इति पाठः, तदर्थश्च ।

पाठा०—१ तातम्. २ अवलोकयितुमुद्यता. ३ विमुच्य तं गवाक्षमनङ्ग. ४ तलं कैलासशिखरमिव गौर्याशरोह. ५ शशि. ६ विरजितहेमदण्डेन. ७ वेधाभ्यासं कुर्वती मुहुः, वेधाभ्यासमिव कुर्वती कैलासशिखर इव गौरी मुहुः. ८ मदलेखां सखीम्. ९ त्रिभागेण मुहुः. १० निनिवेश्य. ११ उद्वीर्णकणोत्पल; उद्धर्णकणोत्पल.

चन्द्रापीडोऽपि तस्माद्वतीर्य प्रथमविसर्जितेनेव कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितस्नानविधिर्निरुपहृतशिलार्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे ।

क्रमेण च कृताहारः क्रीडापर्वतकप्रारम्भभाजि, मनोहारिणि, हारीतहरिते, हरिणरोमन्थफेनशीकरासारे सीरायुधहलभयनिश्चलकालिन्दीजलत्विषि, तरुणीचरणालक्तकरसशोण-शोचिषि, कुसुमरजःसिकतिलतले, लतामण्डपोपगूढे, शिखण्डिताण्डवसंगीतगृहे, मरकतशिलातल उपविष्टो दृष्टवान्सहसैवातिबहलधाम्ना धवलेनालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं दिवसम्, मृणालवलयेनेव पीयमानमातपम्, क्षीरोदेनेव प्लाव्यमानां महीम्, चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानान्दिगन्तान्, सुधयेव विलिप्यमानमम्बरतलम् । आसीच्चास्य मनसि—‘किमु खलु भगवानोषधिपतिरकाण्ड एव शीतांशुरदितो भवेत्, उत यन्त्रविक्षेपविशीर्यमाण-

द्वतीर्योतीर्य प्रथमविसर्जितेनेवाधप्रहितेनेव कादम्बरीजनेन निर्वर्तितो विहितः स्नानविधिर्यस्य सः । निरुपहृताखण्डा या शिला तस्यामर्चिता पूजिताभिमतदैवता येन सः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहःकर्म चक्रे ।

क्रमेणेति । क्रमेणानुक्रमेण कृत आहारो भोजनं येन सः मरकतशिलातल उपविष्ट आसीनोऽतिबहलं धाम तेजो यस्मिन्नेवंविधेन धवलेन शुभ्रेणालोकेन जलेनेव निर्वाप्यमाणं विलुप्यमाणं दिवसं दृष्टवानित्यन्वयः । मरकतशिलातलं विशेषयन्नाह—**क्रीडेति ।** क्रीडापर्वतकस्य प्रारम्भभाजि पूर्वप्रदेशवर्तिनि मनोहारिणि चित्त-क्षोभजनके । मरकतानां नीलत्वादाह—**हारीतेति ।** हारीतः पक्षिविशेषो मृदङ्गुरस्तद्वद्वरिते नीले । **हरिणेति ।** हरिणानां मृगाणां यो रोमन्थश्चर्वितस्य चर्वणं तस्य फेनः कफस्तस्य शीकराणां वातास्तविमुषामासारी वेगवान्वर्षो यस्मिन् । **सीरेति ।** सीरायुधो रामो हलं सीरं तस्माद्यद्भ्यं तेन निश्चला कालिन्दी यमुना तस्या जलं पानीर्यं तद्वद्विद कान्तिर्यस्मिन् । **तरुणीति ।** तरुणीनां मानिनीनां यश्चरणालक्तकः पादरजनार्थं याव-करसस्तेन शोणा रक्ता शोचिः कान्तिर्यस्मिन् । **कुसुमानां पुष्पाणां रजो धूलिस्तेन सिकतिलं सिकतायुक्तं तलं यस्मिन् ।** लतामण्डपैरुपगूढे व्याप्ते । **शिखण्डितेति ।** शिखण्डिनां मयूराणां यत्ताण्डवं गृह्यं तस्य संगीतगृहं तस्मिन् । अथ चातपं सूर्यालोकं दृष्टवान् । कीदृशम् । मृणालवलयेनेव पीयमानमास्त्रायमानम् । नायं सूर्यस्यातपः किंतु मृणालवलयस्येत्यर्थः । पुनर्महीं वसुधां दृष्टवान् । कीदृशीम् । क्षीरोदेनेव क्षीरसमुद्रेणेव प्लाव्यमानां बाह्यमानाम् । पुनर्दिगन्तरान्दृष्टवान् । कीदृशान् । चन्दनरसवर्षेणेव सिच्यमानानभिषेकविषयीक्रियमाणान् । तदनन्तरमम्बरतलं व्योमतलं दृष्टवान् । कीदृशम् । सुधया गृहधवलीकरणद्रव्येण विलिप्यमाणं विलेपनविषयीक्रियमाणम् । **आसीचेति ।** अस्य चन्द्रापीडस्य मनस्येवमासीत् । खलु निश्चयेन । किमु भगवानोषधिपतिः शीतांशुश्चन्द्रोऽकाण्ड एवाप्रस्ताव एवोदितो भवेदुद्भूतः स्यात् । उत यन्त्रस्य विक्षेपः प्रपातस्तेन विशीर्यमाणानि

टिप्प०—१ ‘प्रथमविसर्जितेनैव कादम्बरीपरिजनेन’ इत्येव पाठः । पूर्वतः प्रेरितेन कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्तितः स्नानव्यापारो यस्य सः, इत्यर्थः । २ अन्तर्गतीक्रियमाणम् । ३ मरकतशिलातलोपविष्टश्चन्द्रापीडः अकस्मात् गगनधरण्यादिषु परितो व्याप्तमद्भुतं धवलिमानमपश्यत् येन हि अकाण्डे चन्द्रोदयादेराशङ्काऽस्य सम्भवदिति प्रघट्टकस्यास्य सारः । [कादम्बर्यां प्रेषितस्य हारस्यायं प्रकाश इति कविना कृतो भूमिकातिशयः ।]

पाठा०—१ निर्वर्तितः, २ हरिणी, ३ समुपविष्टः, ४ वनेनेव; धवलेन, ५ दिगन्तरान्, ६ भगवानोषधिपतिः; केतकीगर्भपत्रपाण्डुरो भगवानोषधिपतिः.

पाण्डुरधारासहस्राणि धारागृहाणि मुक्तानि, आहोस्विदनिलविकीर्यमाणसीकरधवलितभुवना-
म्बरसिन्धुः कुतूहलाद्वरातलमवतीर्णा इति ।

आलोकानुसारप्रहितचक्षुरद्राक्षीदनल्पकन्यकाकदम्बपरिवृतां प्रियमाणधवलतापत्रामुद्ग-
यमानचामरद्वयां कादम्बरीं प्रतीहार्या वामपाणिना वेत्रलतागर्भेणार्द्रवस्त्रशकलावच्छन्नमुखं
चन्दनानुलेपनसनाथं नालिकेरसमुद्रकमुद्रहन्त्या दक्षिणकरेण दत्तहस्तावलम्बाम्, केयूरकेण
च निःश्वासहार्ये निर्मोकशुचिनी धौते कल्पलतादुकूले दधता निवेद्यमानमार्गाम्, मालतीकु-
सुमदामाधिष्ठितकरतलया च तमालिकयानुगम्यमानामागच्छन्तीं मदलेखाम्, तस्याश्च समीपे
तरलिकाम्, तथा च सितांशुकोपच्छदे पटलके गृहीतं धवलताकारणमिव क्षीरोदस्य, सह-
भुवमिव चन्द्रमसः, मृणालदण्डमिव नारायणनाभिपुण्डरीकस्य, मन्दरक्षोभविक्षिप्तमिवामृत-

विशारतां प्राप्यमाणानि पाण्डुरधाराणां सहस्राणि येन्वेवंविधानि धारागृहाणि मुक्तानि । आहोस्विदिति वितर्के ।
अनिलेन वायुना विकीर्यमाणा विक्षिप्यमाणा ये सीकरा वातास्तवारीणि तैर्धवलितं शुभ्रीकृतं भुवनं यथा
सैवंविधाम्बरसिन्धुर्गङ्गा कुतूहलाद्वरातलं पृथ्वीतलमवतीर्णागता ।

आलोकस्यानुसारेण प्रहितं प्रेषितं चक्षुर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः कादम्बरीम्, अथ चागच्छतीं मदलेखाम्,
अथ च तस्याः समीपे तरलिकाम्, तथा च सितांशुकं श्वेतवस्त्रमुपच्छदं यस्मिन्नेतादृशे पटलके पात्रविशेषे
गृहीतं हारं चाद्राक्षीत् । अथ कादम्बरीं विशिनष्टि—अनल्पेति । अनल्पा बहुधा याः कन्यकाः कुमार्य-
स्तासां कदम्बः समूहस्तेन परिवृतां सहिताम् । प्रियमाणेति । प्रियमाणं धवलं शुभ्रमातपत्रं छत्रं
यस्याः सा ताम् । उद्गूयमानं वीज्यमानं चामरद्वयं यस्याः सा ताम् । प्रतीहार्या द्वारागतजननिवेदनका-
रिण्या । वामेति । वेत्रलता गर्भे मध्ये यस्यैवंविधेन वामपाणिनापसव्यहस्तेन कृत्वाद्रं यद्वस्त्रं तस्य शकलं
स्वच्छं तेनावच्छन्नमाच्छादितं मुखं यस्यैवंभूतं चन्दनस्यानुलेपनेन सनाथं सहितं नालिकेरसमुद्रकं श्रीफलमध्य-
वर्तिगोलकमुद्रहन्त्या दक्षिणेन करेणापसव्यपाणिना दत्तो हस्तावलम्बो यस्याः सा ताम् । केयूरकेणेति ।
निःश्वासेन श्वासवासेन हार्यं हर्तुं योग्ये निर्मोकः कञ्जुकस्तद्वच्चुचिनी निर्मले धौते क्षालिते कल्पलतादुकूले
दधता धारयतैवंविधेन केयूरकेण च निवेद्यमानो मार्गो यस्याः सा ताम् । अथ मदलेखां विशेषयन्नाह—
मालतीति । मालती जाती तस्याः कुसुमानि पुष्पाणि तेषां दाम सक् तेन अधिष्ठितं अधिश्रितं करतलं यस्यां
एतादृश्या तमालिकया भुजिष्ययानुगम्यमानाम् । अथ हारस्य श्वेतत्वप्रकर्षमाश्रित्योत्प्रेक्षते—धवलतेति ।
क्षीरोदस्य क्षीरसमुद्रस्य या धवलता शुभ्रता तस्याः कारणमिव निमित्तमिव । एतेन क्षीरोदस्य स्वाभाविकी
धवलता न, किं तु तद्वलताया हेतुरेवायम् । क्षीरोदस्य हारगर्भत्वस्य वक्ष्यमाणत्वादन्तर्गतस्य हारस्येत्यर्थः ।
चन्द्रमसः शशिनः सहभुवमिव सहसमुत्पन्नमिव । नारायणेति । नारायणो विष्णुस्तस्य नाभिपुण्डरीकस्य तुन्द-
कूपिकासिताम्भोजस्य मृणालदण्डमिव । मन्दरो मेरुस्तस्य क्षोभेण विक्षिप्तं दूरीकृतममृतस्य पीयूषस्य फेनपिण्डो

टिप्पणं—1 पाण्डुरवर्णानां जलधाराणाम् । 2 जलयत्र (‘कुंहारा’ इति भाषा) गृहाणि । 3 हन्त
कीदृशदौर्भाग्यं बाणस्य यत्सर्वथा बोधलेखरहितोपि टीकयितुं धार्ष्ट्यमाचरति । हारोपहरणाय न स्वयं
कादम्बर्यागच्छत्, न चेदमनुरूपमपि । हारपरिचये प्रोच्यते—‘गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्ये’ (दत्तः) ।
अपि कादम्बरी स्वयमेवं वदेत् ? अस्तु. वाचयतां स्पष्टमग्रे भवेद्यत् सतरलिका मदलेखैवानुप्रेषिताऽत्र ।
तस्मात्—‘कादम्बरीप्रतीहार्या’ इत्येव पाठः । वेत्रलतागर्भेण वामपाणिना नारिकेलसमुद्रकमुद्रहन्त्या
कादम्बरीप्रतिहार्या दत्तहस्तावलम्बामित्यर्थः । 4 अज्ञानमेवेदम् । मदलेखां विशिनष्टीति बोध्यम् ।

पाठांशः—१ पारदरसधाराः, जलधाराः. २ सिन्धुर्धारातलमवतीर्णा कुतूहलाच्छालोकः. ३ कादम्बरीप्रतीहार्या,
४ नारिकेल.

फेनपिण्डनिकरम्, वासुकिनिर्मोकमिव मन्थनश्रमोज्झितम्, हासमिव कुलगृहवियोगगलितम्, मन्दरमथनविखण्डिताशेषशशिकलाखण्डसंचयमिव संहृतम्, प्रतिमागततारागणमिव जलनिधिजलादुद्धृतम्, दिग्गजकरसीकरासारमिव पुञ्जीभूतम्, नक्षत्रमालाभरणमिव मदनद्विपस्य, शरच्छकलैरिव कल्पितम्, कादम्बरीरूपवशीकृतमुनिजनहृदयैरिव निर्मितम्, गुरुमिव सर्वरत्नानाम्, यशोराशिमिवैकत्र घटितं सर्वसागराणाम्, प्रतिपक्षमिव चन्द्रमसः, जीवितमिव ज्योत्स्निकायाः, लक्ष्मीहृदयमिव नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलासतरलम्, उत्कण्ठितमिव मृणालवलयधवलकरम्, शरच्छशिनमिव घनमुक्तांशुनिवहधवलितदिङ्मुखम्, मन्दाकिनीमिव सुरयुवतिकुचपरिमलवाहिनम्, प्रभावर्षिणमतितारं हारम् । दृष्ट्वा चायमस्य चन्द्रापीड-

डिण्डीरपिण्डस्तस्य निकरमिव । मन्थनेति । मन्थनस्य श्रमः खेदस्तेनोज्झितं त्यक्तं वासुकिर्नागराजस्तस्य निर्मोकमिव कञ्चुकमिव । कुलेति । कुलगृहं पितृगृहं तस्य यो वियोगो भर्तृगृह आगमनं तस्मिन्नवसरे गलितं सस्तं हासमिव । दृश्यते हि पितृगृहाद्भर्तृगृहे व्रजन्त्याः पितृवात्सल्यवशाद्भासो गलितो भवति किं पुनरुद्वेग एव भवतीति । मन्दरमथनेन विखण्डिता या अशेषाः समग्राः शशिकलास्तासां संहृतं खण्डसंचयमिव । जलनिधिजलादुद्धृतं प्रतिमागतं प्रतिरूपागतं तारागणमिव नक्षत्रसमूहमिव पुञ्जीभूतम् । दिगिति । दिग्गजा दिग्दन्तिनस्तेषां कराः शुण्डादण्डास्तेषां सीकराणां सारमिव रहस्यमिव । मदनेति । मदनद्विपस्य कंदर्पहस्तिनो नक्षत्रमालासंज्ञितमाभरणमिव विभूषणमिव । शरदिति । शरद्धनात्ययस्तस्य शकलैरिव खण्डैरिव कल्पितं निर्मितं हृदयनिर्मलत्वात् । तदभिप्रायेणाह—कादमिति । कादम्बरी राजसुता तस्या रूपं सौन्दर्यं तेन वशीकृतानि यानि मुनिजनहृदयानि तैर्निर्मितमिव । सर्वरत्नानां समग्रमणीनां गुरुमिव श्रेष्ठमिव । सर्वसागराणां समग्रसमुद्राणामेकत्र घटितं यशोराशिमिव । चन्द्रमसः शशिनः प्रतिपक्षमिव । ज्योत्स्निकायाश्चन्द्रिकाया जीवितमिव । नलिनीति । नलिनी पद्मिनी तस्या दलानि पत्राणि तेष्यो गलन्तः क्षरन्तो ये जलबिन्दवस्तेषां विलासस्तद्वत्तरलं चञ्चलम्, उत्कण्ठितं लक्ष्मीहृदयमिव । मृणालेति । मृणालानि विसानि तेषां वलयं तद्वद्वलाः करा यस्य स तम् । घनमुक्तो योऽंशुनिवहः किरणसमूहस्तेन धवलितं दिङ्मुखं येनैवंभूतं शरच्छशिनमिव । सुरयुवतिकुचानां यः परिमल आसोदस्तद्वाहिनं मन्दाकिनीमिवैतादृशं प्रभावर्षिणमतितारमतिमनोहरं हारम् । दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्य चन्द्रापीडः । चन्द्रेति । चन्द्रातपद्युतिवद्युतिर्यस्ये-

टिप्पणं—१ 'हासमिव श्रियः कुलगृहं' इत्येव पाठः । लक्ष्मीहासत्वेनैवोत्प्रेक्षणेऽतिशयात् । २ सप्तविंशतिमौक्तिकैः कृता माला । ३ लक्ष्मीहृदयमिवेत्यादयश्चतस्रः श्लेषोत्थापिता उपमाः, अत एवार्थद्वयम् । टीकाकारवराकस्य तु नास्य परिचयोऽपि । अत एव उत्कण्ठितमिवेति पृथगुपमामपि लक्ष्मीहृदयस्य विशेषणीचकार । अतः सर्वासामप्युपमानाममुक्तोऽर्थो निम्ने सूच्यते । लक्ष्मीहृदं—नलिनीदलगलज्जलबिन्दुविलास इव विलासः (दीप्तिः) यस्य ईदृशः तरलः (मध्यमणिः) यस्य तम् (हारम्) । पक्षे टीकायां स्पष्टम् । उत्कण्ठितमिव मृणालं—उत्सुकम् (विरहिणम्) इव मृणालवलेन धवलौ करौ (संतापशान्त्यर्थम्) यस्य तम् । पक्षे टीकायाम् । शशिनमिव—घनो निबिडो यो मुक्तानां (मौक्तिकानाम्) अंशुनिवहस्तेन धवलितदिङ्मुखम् (हारम्) । पक्षे टीकायाम् । मन्दाकिनीमिवेति टीकाकारहृतकस्याज्ञानम् । 'मन्दाकिनीप्रवाहमिव' इति पाठः । धारणात्परिमलवाहिनम् (हारम्) अथवाहनाच्च मन्दाकिनीप्रवाहम् ।

पाठांशः—१ हासमिव श्रियः. २ प्रतिमातारा. ३ दिग्गजशीकरासारपुञ्जीभूतम्. ४ पुञ्जीभूतम्. ५ शरन्मेषशकलैः. ६ ज्योत्स्नायाः. ७ मन्दाकिनीप्रवाहम्.

अन्द्रातपश्रुतिमुखो धवलिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितोपचारक्रमेण मदलेखामपतन्तीं जग्राह ।

सा तु तस्मिन्नेव भरकतग्रावणि मुहूर्तमुपविश्य स्वयमुत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेणानुलिप्य ते च द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिरारचितशेखरं कृत्वा तं हारमादाय चन्द्रापीडमुवाच—‘कुमार, तवेयमपहस्तितान्कारकान्ता पेशलता प्रीतिपरवशं जनं कमिव न कारयति । प्रश्रय एव ते ददात्यवकाशमेवंविधानाम् । अनया चाकृत्या कस्यासि न जीवितस्वामी । अनेन चाकारणाविष्कृतवात्सल्येन चरितेन कस्य न बन्धुत्वमध्यारोपयसि । एषा च ते प्रकृतिमधुरा व्यवहृतिः कस्य न वयस्यतामुत्पादयति । कस्य वा न समाश्वासयन्त्यमी स्वभावसुकुमारवृत्तयो भवद्गुणाः । त्वन्मूर्तिरेवात्रोपांलम्भमर्हति, या प्रथमदर्शन एव विश्रम्भमुपजनयति । इतरथा हि त्वद्विधे सकलभुवनप्रथितमहिम्नि प्रयुज्यमानं सर्वमेवानुचितमिवाभाति । तथा हि—संभाषणमप्यधःकरणमिवापतति । आदरोऽपि प्रभुताभिमानमिवानुमापयति । स्तुतिरप्यात्मो-

वन्विधं मुखं यस्य सः । धवलिन्नो विशेषणं वा । पूर्वोपवर्णितमयं हार इवायं धवलिन्नः कारणमिति मनसा निश्चित्य दूरादेव प्रत्युत्थानादिना समुचितेन योग्येनोपचारक्रमेणापतन्तीमागच्छन्तीं मदलेखां जग्राह प्रत्युद्गमेन तामासादितवान् ।

सा त्विति । सा तु मदलेखा तस्मिन्नेव भरकतग्रावण्यश्मगर्भशिलायां मुहूर्तं क्षणमात्रमुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्वयमात्मनोत्थाय तेन चन्दनाङ्गरागेण मलयजविलेपनेनानुलिप्य ते च पूर्वोक्ते द्वे दुकूले परिधाप्य तैश्च मालतीकुसुमदामभिर्जातीपुष्पस्रग्भिरारचितशेखरं विरचितावतंसं कृत्वा तं हारमादाय गृहीत्वा चन्द्रापीडमुवाचोक्तवती । किमुवाचेत्याह—कुमारेति । हे कुमार हे चन्द्रापीड, तवेयमपहस्तितो दूरीकृतोऽहंकारो ययैवंविधा कान्ता मनोहरा पेशलता सुन्दरता कमिव प्रीतिपरवशं जनं न कारयति । ते तव प्रश्रय एव विनय एवावकाशमवगाहं ददात्येवंविधानां पुरुषाणाम् । अनया चाकृत्याकारविशेषेण त्वं कस्य जीवितस्वामी नासि । अपि तु सर्वेषामित्यर्थः । अनेन चाकारणेनानिमित्तेनाविष्कृतं प्रकटीकृतं यद्वात्सल्यं हितं यस्मिन्नेवंविधेन चरितेन समाचरणेन कस्य बन्धुत्वं नाध्यारोपयसि । एषा च ते तव प्रकृत्या स्वभावेन मधुरा मिष्टा व्यवहृतिर्व्यापारः कस्य न वयस्यतां मित्रतामुत्पादयति । स्वभावेन सुकुमारा वृत्तिर्येषामेवंविधा अमी भवद्गुणाः कस्य न समाश्वासयन्ति समाश्वासनां कुर्वन्ति । त्वदिति । अत्रार्थे त्वन्मूर्तिरेवोपलम्भमनुभवमर्हति साक्षात्कारयोग्या भवति । या प्रथमदर्शन एव प्रथमावलोकन एव विश्रम्भं विश्वासमुपजनयति । अतस्त्वद्विधे त्वत्सदृशे पुरुषे सकलभुवने प्रथितः प्रख्यातो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेव प्रयुज्यमानं कथ्यमानं सर्वमनुचितमिवायोग्यमिवाभाति । तदेव दर्शयति—तथा हीति । संभाषणमपि जल्पनमप्यधःकरणमिवापतति । अनुचितेन सर्वोचितस्य संभाषणमनुचितमेव करोतीति न्यायादिति भावः । आदर इति । आदरोऽपि बहुमानोऽपि प्रभुताया ऐश्वर्यस्याभिमानमिवानुमापयति ज्ञापयति । स्तुतिरपि स्तुतिरप्यात्मन उत्तेक

टिप्प०—१ हन्त हन्त किं प्रलपति वैधेयः । ‘चन्द्रातपश्रुतिमुपो धवलिन्नः’ इति पाठः । अयं हारः चन्द्रातपश्रुतिं मुष्णाति तादृशस्य अस्य धवलिन्नः कारणमिति तदर्थः । २ न बुद्धवान् बराकोर्थम् । प्रीतिकरणे भवन्मूर्तिः (भवदाकृतिः) एव उपालम्भं प्रतिक्षेपवचनम् (ओलंभा, उलहना, इति भाषा) अर्हतीत्यर्थः ।

पाठा०—१ मुपो. २ समुचितेन. ३ आयान्तीम्. ४ प्रतिजग्राह. ५ अपहसित. ६ परवशं किमिव. ७ सताम्. ८ कं. ९ समावासयन्ति. १० उपलम्भम्.

स्वैकमिव सूचयति । उपचारोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति । प्रीतिरप्यनात्मज्ञतामिव ज्ञापयति । विज्ञापनापि प्रागल्भ्यमिव जायते । सेवापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव भवति । अपि च स्वयं गृहीतहृदयाय किं दीयते । जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते । प्रथमकृतागमनमहोपकारस्य का ते प्रत्युपक्रिया । दर्शनदत्तजीवितफलस्य सफलमागमनं केन ते क्रियते । प्रणयितां चानेन व्यपदेशेन दर्शयति कादम्बरी, न विभवम् । अप्रतिपाद्या हि परस्वता सज्जनविभवानाम् । आस्तां तावद्विभवः, भवादृशस्य दास्यमप्यङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते । दत्त्वात्मानमपि वञ्चिता न भवति । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते । प्रणयिजनप्रत्याख्यानपराङ्मुखी च दाक्षिण्यपरवती महत्ता सताम् । न च तादृशी भवति याचमानानां यादृशी ददतां लज्जा । यत्तु सत्यममुना व्यतिकरेण कृतापराधमिव

उत्कर्षस्तमिव सूचयति । उपचारोऽप्यभ्युत्थानादिरूपोऽपि चपलतामिव प्रकाशयति प्रकटीकरोति । प्रीतिरपि स्नेहोऽप्यनात्मज्ञतां स्वरूपानभिज्ञतां ज्ञापयति । विज्ञापनापि विज्ञप्तिरपि प्रागल्भ्यमिव पाण्डित्यमिव जायते । सेवापि सपर्यापि चापलमिव दृश्यते । दानमपि परिभव इव पराभव इव भवति । प्रथितमहिमवत्त्वादितिभावः । अपि चेति युक्त्यन्तरे, स्वयं गृहीतं हृदयं येनैवंविधाय किं दीयते । अथ च जीवितेश्वराय किं प्रतिपाद्यते किं कथ्यते । अयं भावः—हृदयाधीनं जीवितं, हृदयं चेद्गृहीतं तदा जीवितेश्वर एव जातः । एवं सति तस्मै जीविताभिधानं किं वस्तु नेयम् । सर्वेषां वस्तूनां जीवितार्थत्वात् । एतदपरं किं प्रतिपाद्यम् । प्रतिपाद्यानां जीवितावधित्वात् । प्रथमं कृतं यदागमनं तदेव महोपकारो यस्यैवंविधस्य ते भवतः का प्रत्युपक्रिया । न कापीत्यर्थः । दर्शनेन दत्तं जीवितफलं येनैवंविधस्य ते तव सफलमागमनं केन क्रियते । अयं भावः—सर्वापेक्षयोत्कृष्टं जीवितफलं त्वयैव दत्तम् । इतः परं त्वत्सदृशमस्माकं किमपि नास्ति, येन त्वदागमनसाफल्यं क्रियते कादम्बर्यनेन व्यपदेशेन हारानयनमिषेण प्रणयितां स्नेहवतां त्वयि दर्शयति । न विभवमैश्वर्यम् । तवैतादृशं वस्तु नास्ति यादृशं मम वर्तत इत्येवम् । नन्वत्युक्तममुक्ताकलापस्य स्वविभवत्वप्रदर्शने कोऽयमस्वरस इत्यत आह—अप्रतीति । हीति निश्चितम् । सज्जनविभवानां परस्वता स्वीयपरकीयभावोऽप्रतिपाद्या वर्तते । सतां प्रवृत्तेः परोपकारनिमित्तकत्वेन तद्विभवस्यापि तथात्वादिति भावः । अथ यद्यपरितोषस्तदा विभवो हारादिरूपः स्वोत्कर्षहेतुस्त्वावदास्तां तिष्ठतु । किं तु भवादृशस्य दास्यमङ्गीकुर्वाणा नाकार्यकारिणीति नियुज्यते नाकृत्यविधायिनीति व्यपदिश्यते । दत्त्वेति । आत्मानमपि दत्त्वा त्वदधीनं कृत्वा वञ्चिता न भवति विप्रतारिता न स्यात् । जीवितमप्यर्पयित्वा न पश्चात्तप्यते न पश्चात्तापं करोति । (यत्) सतां सत्यरूपाणां महत्ता गुरुता प्रणयो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतो यो जनस्तस्य प्रत्याख्यानं निराकरणं तत्र पराङ्मुखी प्रणयिजनानीष्टप्रदाननिराकरणशीला न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—दाक्षिण्येति । दाक्षिण्यमनुकूलता तस्याः परवती । तदधीनेत्यर्थः । दाक्षिण्यं लज्जाधीनं स्यादित्यत आह—न चेति । ददतां वितरणं कुर्वतां यादृशी लज्जा त्रपा स्यात्तादृशी याचमानानां नीचानां च न स्यात् । यत्त्विति । तु पुनरर्थः । यत्पूर्वोक्तं तत्सत्यम् । ततः किमित्यत आह—अमुनेति । अमुना व्यतिकरेण त्वदागमनसंबन्धेन त्वयि कृतापराधं विहितागसमि-

टिप्पणं—१ सतां महत्त्वं तद्वर्तते यद्धि प्रणयिजनानां (द्रव्योपहारदानस्य) प्रत्याख्याने प्रतिषेधने पराङ्मुखम्, अर्थात् न कदाचित् प्रत्याख्यानं कुर्वन्ति; यतो हि दाक्षिण्यस्वाधीना सा महत्ता । २ पुनः स्वरस्य चूर्णीचकार चपलः । सज्जनानां हि ददतां लज्जा, न जाने स्वरूपयोग्यं दत्तं न वेति । याचकानां तु पूर्वमेव लाघवस्वीकारात् सा । अत एव—अमुना हारसमर्पणव्यतिकरेण कृतापराधमिवात्मानं जानाति, यत्स्वरूपयोग्यदानाऽभावेपि दातृत्वं स्वीकृतमिति ।

त्वय्यात्मानमवमच्छति कादम्बरी । तदयममृतमथनसमुद्भूतानां सर्वरत्नानामेकशेष इति शेष-
नामा हारोऽमुनैव हेतुना बहुमतो भगवताम्भसांपत्या गृहमुपागताय प्रचेतसे दत्तः । पाश-
भृतापि गन्धर्वराजाय, गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै, तथापि त्वद्वपुरस्यानुरूपमाभरणस्येति
विभावयन्त्या नभःस्थलमेवोचितं सुधासूतो धाम्नो न धरेत्यवधार्यानुप्रेषितः । यद्यपि गुणगणा-
भरणभूषिताङ्गयष्टयो भवादृशाः क्लेशहेतुमितरजनबहुमतमाभरणभारमङ्गेषु नारोपयन्ति,
तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र कारणम् । किं न कृतमुरसि शिलाशकलं कौस्तुभाभिधानं लक्ष्म्याः
सहजमिति बहुमानमाविष्कुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना । न च नारायणोऽत्रभवन्तमतिरि-
च्यते । नापि कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषमतिशेते । न चापि कादम्बरीमाकारानुकृति-
कलयाप्यल्पीयस्या लक्ष्मीरनुगन्तुमलम् । अतोऽर्हतीयमिमं बहुमानं त्वत्तः । न चाभूमिरेषा
प्रीतिप्रसरस्य । नियतं च भवता लग्नप्रणया महाश्वेतोपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा स्वात्मानमुत्स-

वात्मानं कादम्बर्यवगच्छति जानाति । तदयममृतमथनासमुद्भूतानां प्रकटितानां सर्वरत्नानामेकशेषोऽवशि-
ष्टोऽतः शेषनामायं हारोऽमुनैव हेतुनैकशेषत्वेनाम्भसांपत्या भगवता समुद्रेण बहुमतो गृहमुपागताय प्राप्ताय
प्रचेतसे वरुणाय दत्तोऽर्पितः । पाशभृतापि वरुणेनापि गन्धर्वराजाय दत्तः । गन्धर्वराजेनापि कादम्बर्यै दत्तः ।
तथाप्यस्याभरणस्य त्वद्वपुस्त्वदीयं शरीरमनुरूपं योग्यमिति विभावयन्त्या मनसि विभावनां कुर्वन्त्या । एतस्मि-
न्नर्थे दृष्टान्तं प्रदर्शयन्नाह—**नभ इति** । सुधासूतैश्चन्द्रस्य धाम्नस्तेजसो नभःस्थलमेवोचितं योग्यं न धरा पृथ्वी-
त्यवधार्य निश्चित्यानुप्रेषितोऽनुप्रहितः । **यद्यपीति** । यद्यपि भवादृशा भवत्सदृशाः पुरुषा गुणाः शौचदीयस्तेषां
गणाः समुदायास्त एवाभरणानि तैर्भूषिता शोभिताङ्गयष्ट्रियेषां ते तथा क्लेशहेतुः परिश्रमकारणमितरजनाः
प्राकृतजनास्तैर्बहुमतमादरपूर्वकं स्वीकृतमाभरणभारं विभूषणवीवधमङ्गेषु हस्तपादादिषु नारोपयन्ति न स्थाप-
यन्ति । **तथापीति** । यद्यप्येवमस्ति तथापि कादम्बरीप्रीतिरत्र हारधारणे कारणं नियामकम् । प्रीत्यान्यै-
रपि तथा कृतमित्याह—**किं न कृतमिति** । लक्ष्म्याः श्रियः सहजं सार्धं समुत्पन्नमिति कृत्वा बहुमानं सत्का-
रमाविष्कुर्वता प्रकटीकुर्वता भगवता शार्ङ्गपाणिना कौस्तुभाभिधानं शिलाशकलमुरसि किं न कृतं किं न
विहितम् । न च नारायणस्तथा करोतु नाम । अहं तु तादृशो न भवामीत्यत आह—**न चेति** । नारायणः
कृष्णोऽत्रभवन्तं त्वां न चातिरिच्यते नाधिको भवति । तथा च स्वानुरक्तप्रीतिसंरक्षणस्वभावसाम्येन त्वमपि
स एवेत्यर्थः । न च हारोऽपि कौस्तुभापेक्षया न्यून इत्याह—**नापीति** । कौस्तुभमणिरणुनापि गुणलवेन शेषं
शेषनामानं हारं नाप्यतिशेतेऽतिशयितो न भवति, एवं लक्ष्मीसादृश्यं कादम्बर्यामानयति—**न चेति** ।
लक्ष्मीः पद्माकारस्यानुकृतिरनुकरणं तस्य कलांशस्तयाप्यल्पीयस्यापि कादम्बरीमनुगन्तुं सादृश्यं कर्तुं नालं न
समर्था । अतो हेतोरियं त्वत्तो भवत इयं बहुमानमर्हति योग्या भवति । न चेयं प्रीतिर्न भवतीत्याह—**न च**
प्रीतिप्रसरस्य प्रीत्युत्कर्षस्यैषाऽभूमिरस्थानम्, अपि तु स्थानमेव । वैपरीत्ये बाधकमाह—**नियतेति** । नियतं
निश्चितं भवता त्वया लग्नः प्रणयः क्लेशो यस्यां एवंविधा महाश्वेता उपालम्भसहस्रैः खेदयित्वा खेदमुत्पाद्य स्वात्मानं

टिप्प०—१ आम्ब्रियोर्यं पाठः । 'नभःस्थलमेवोचितं सुधासूतेः (चन्द्रस्य) धाम' इति पाठः, प्रमाणं
च सहृदयाः । २ एषा (कादम्बरी) प्रीतिप्रसरस्य अपात्रं न अपि तु पात्रमेवेत्यर्थः । ३ हन्त धिगविचार-
रम् । 'त्वया भग्नप्रणया (भग्नः प्रणयो यस्याः ईदृशी कादम्बरी) महाश्वेतामुपालम्भसहस्रैः (ईदृशेन अद-
क्षिणेन त्वया सद्भावो विहितः, अत्र चानीतः इति) खेदयित्वा आत्मानं नियतमुत्स्रक्ष्यति' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ उद्भूतानाम्, २ एकः शेषः, ३ लब्धनामा, ४ सुधासूतेर्धाम, ५ निजगुण, ६ शार्ङ्गिणा, ७ नापि,
८ महाश्वेताम्, ९ आत्मानम्.

क्षयति । अत एव महाश्वेता तरलिकामपीमं हारमादाय त्वत्सकाशं प्रेषितवती । तथापि कुमारस्य संदिष्टमेव—‘न खलु महाभागेन मनसापि कार्यः कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसर-
भङ्गः’ इत्युक्त्वा च ताराचक्रमिव चामीकराचलस्य तटे तं तस्य वक्षःस्थले बबन्ध ।

चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानः प्रत्यवादीत्—‘मदलेखे, किमुच्यते । निपुणासि, जानासि
ग्राहयितुम् । उत्तरावकाशमपहरन्त्या कृतं वचसि कौशलम् । अयि मुग्धे, के वयमा-
त्मनः, के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वा । आगता खल्वियमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभि-
र्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो यथेष्टमिष्टेष्ट्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यताम् । अति-
दक्षिणायाः खलु देव्याः कादम्बर्या निर्दाक्षिण्या गुणा न कंचिन्न दासीकुर्वन्ती’ इत्युक्त्वा
च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा विसर्जयांबभूव मदलेखाम् । अनति-
दूरं गतायां च तस्यां क्रीडापर्वतगतमुदयगिरिगतमिव चन्द्रमसं चन्दनदुकूलहारधवलं
चन्द्रापीडं द्रष्टुं ससुत्सारितवेत्रच्छत्रचामरचिह्ना निषिद्धाशेषपरिजना तमालिकाद्वितीया-

निजात्मानमुत्त्वक्षयति त्यक्षयति । अत एवातो हेतोर्महाश्वेतेमं हारमादाय गृहीत्वा त्वत्सकाशं भवत्समीपं तर-
लिकां प्रेषितवती प्रहितवती । तथापि महाश्वेतयापि कुमारस्य संदिष्टं कथितमेव । महाभागेन सत्पुरुषेण त्वया
कादम्बर्याः प्रथमप्रणयप्रसरभङ्गो मनसापि न कार्यो न विधेयः । कायवाग्भ्यां तु सर्वथा निषेध एव सूचितः ।
इत्युक्त्वेत्यभिधाय चामीकराचलस्य मेरोस्तटे ताराचक्रमिव नक्षत्रसमूहमिव तं हारं तस्य वक्षस्थले बबन्ध ।
चन्द्रापीडस्तु विस्मयमानो विस्मयं कुर्वाणः प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । हे मदलेखे, त्वया किमुच्यते । त्वं निपुणासि
पण्डितासि । अत एव ग्राहयितुं स्वीकारयितुं जानासि । उत्तरस्य प्रतिवचसोऽवकाशं प्रवेशयोग्यतामपहरन्त्या
दूरीकुर्वन्त्या वचसि वाग्व्यापारे कौशलं पाण्डित्यं कृतम् । अयीति कोमलामन्त्रणे । हे मुग्धे, आत्मनो भवद-
पेक्षया के वयम् । युष्माकं देवयोनित्वादिति भावः । अथ च के वा वयं ग्रहणाग्रहणस्य वा । आगता
खलु निश्चितम् इयमस्तं कथा । सौजन्यशालिनीभिः सुजनताशोभिनीभिर्भवतीभिरुपकरणीकृतोऽयं जनो
यथेष्टमिष्टेष्ट्वनिष्टेषु वा व्यापारेषु विनियुज्यतां प्रेर्यताम् । खलु निश्चितम् । अतिदक्षिणाया अत्युदारयाः ।
‘दक्षिणे सरलोदारौ’ इति कोशः । कादम्बर्या निर्दाक्षिण्याः सर्वत्र भ्रमणशीला गुणाः कंचित्पुरुषं न दासी-
कुर्वन्ति । अपि तु सर्वानेव । इत्युक्त्वा चेत्यभिधाय च कादम्बरीसंबद्धाभिरेव कथाभिः सुचिरं स्थित्वा तां
मदलेखां विसर्जयांबभूव गृहे गमनायानुज्ञापितवान् । तदनन्तरं तस्यां मदलेखायामनतिदूरं गतायां नातिदूरं
प्राप्तायां चित्ररथसुता कादम्बरी पुनरपि द्वितीयवारमपि तदेव सौधशिखरमारुरोहारूढा । अत्र सौधशिखरं
विशेष्यन्नाह—क्रीडेति । क्रीडार्थं यः पर्वतः शैलस्तत्र गतम् । कमिव । उदयगिरिदशाचलस्तत्र गतमिव
चन्द्रमसम् । चन्दनं मलयजम्, दुकूलं क्षौमम्, हारः शेषाभिधानः, एतैर्धवलं शुभ्रं चन्द्रापीडं द्रष्टुं वीक्षितुं
समुत्सारितानि दूरीकृतानि वेत्रच्छत्रचामरचिह्नानि यया सा । निषिद्धो वर्जितोऽशेषः समग्रः परिजनः परिच्छदो

टिप्प०—१ आत्मनः के वयम्? वयमात्मनोपि न प्रभवः, किमुतान्यस्येत्यर्थः । २ इमं पाठत्वेनोह-
खष्टीकाकार एव निर्दाक्षिण्यः । कादम्बरीगुणान् निर्दाक्षिण्यान्वदेद् ग्रन्थकारः? अत एव—‘निर्दाक्षिण्य-
मपि’ इति पाठः । कादम्बर्या गुणा निर्दाक्षिण्यम् (अनुदारमपि, मादृशम्) अपि कं न दासीकुर्वन्ति,
अपि तु सर्वमेवेत्यर्थः ।

पाठा०—१ महाश्वेतया. २ तरलिका. ३ अनुप्रेषिता. ४ उच्यते. ५ कथयितुम्. ६ ग्रहणस्याग्रहणस्य.
७ गता. ८ अनिषिष्टेषु. ९ निर्दाक्षिण्यमपि. १० अनतिचिरम्. ११ पर्वतक. १२ उदयगताम्. १३ उत्सारित.
१४ परिजनानुगमना.

चित्ररथसुता पुनरपि तदेव सौधशिखरमारोह । तत्रस्था च पुनस्तथैव विविधविलास-
तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैर्जहारास्य मनः । तथाहि मुहुर्मुहुर्नितम्बविम्बन्यस्तवामहस्तपल्लवा
प्रावृतांशुकानुसारप्रसारितदक्षिणकरा निश्चलतारका लिखितेव, मुहुर्जृम्भिकारम्भदत्तोत्तानकर-
तलतया तैर्द्वोत्रस्खलनभिषा निरुद्धवदनेव, मुहुरंशुकपल्लवताडितनिःश्वासामोदलुब्धमधुकर-
मुखरतया प्रस्तुताह्वानेव, मुहुरनिलगलितांशुकसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया
दत्तालिङ्गनसंज्ञेव, मुहुः केशपाशाकृष्टकुसुमपूरिताञ्जलिसमाप्राणलीलया कृतनमस्कारेव, मुहु-
रुभयतर्जनीभ्रमितमुक्ताप्रालम्बतया निवेदितहृदयोत्कलिकोदमेव, मुहुरुपहारकुसुमस्खलनवि-
धुतर्करतलतया कथितकुसुमायुधशरप्रहारवेदनेव, मुहुरंगलितरशनानिर्गडपतितचरणतया संय-
म्यार्पितेव मन्मथेन, मुहुश्चलितोरुविधृतशिथिलदुकूला, क्षितितलदोलायमानांशुकैकदेशच्छा-

यया सा । तमालिका एव द्वितीया यस्याः सा च । तत्रस्था च सौधशिखरगता च पुनस्तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव विविधा
अनेकप्रकारा ये विलासा भूसमुद्भवास्तैस्तरङ्गितैर्विकारिविलोकितैरस्य चन्द्रापीडस्य मनो जहार हतवती । तदेव
दर्शयति—**तथाहीति ।** मुहुर्मुहुर्वारंवारं नितम्बविम्बे आरोहविम्बे न्यस्तः स्थापितो वामहस्तपल्लवो यया
सा । प्रावृतां परिधानीकृतं यदंशुकं तदनुसारेण प्रसारितो दक्षिणकरो यया सा । **निश्चलेति ।** निश्चला स्थिरा
तारका कनीनिका यस्याः सा । अत एव लिखितेव चित्रितेव । **मुहुरिति ।** जृम्भिकारम्भे जृम्भायाः प्रारम्भे
दत्तं यदुत्तानं करतलं तस्य भावस्तत्ता तथा । तस्य चन्द्रापीडस्य गोत्रमभिधानं तस्य स्खलनं तस्माद्या भीः
भीतिस्तया निरुद्धवदनेव । **मुहुरिति ।** अंशुकपल्लवेन ताडितो यो निःश्वासामोदस्तत्र लुब्धा ये मधुकरा भ्रम-
रास्तैर्मुखरो वाचालस्तस्य भावस्तत्ता तथा प्रस्तुतं प्रारब्धमाह्वानं यया सैवंविधेव । **मुहुरिति ।** अनिलेन गलि-
तानि यान्यंशुकान्युत्तरीयाणि तेषां संभ्रमो विलासस्तेन द्विगुणीकृतं यद्भुजयुगलं तदेव प्रावृतमुत्तरीयं ययोः
पयोधरयोस्तयोर्भावस्तत्ता तथा दत्तालिङ्गनसंज्ञा संकेतो यया सैवंविधेव । **मुहुरिति ।** केशपाशादाकृष्टानि
यानि कुसुमानि तेन पूरितो योऽञ्जलिस्तस्य समाप्राणलीलया कृत्वा कृतनमस्कारेव विहितप्रणामेव । पुनः
करयोरलीकप्रदेशाभिमुखीकरणेन तदुत्प्रेक्षा । **मुहुरिति ।** उभयतर्जनीभ्रमितो यो मुक्ताप्रालम्बो मुक्तालता
तस्य भावस्तत्ता तथा निवेदितो ज्ञापितो हृदयस्योत्कलिका हृल्लेखा तस्या उद्गमः प्रादुर्भावो यया सैवंविधेव ।
यथा हारो मया आभ्यते तथोत्कलिकया मञ्चितमिति भावः । **मुहुरिति ।** उपहारस्योपचारस्य
यानि कुसुमानि तेभ्यः स्खलनेन विधुतं कम्पितं यत्करतलं तस्य भावस्तत्ता तथा कथिता कुसुमायुधो
मदनस्तस्य शरप्रहारवेदना पीडा यया सैवंभूतेव । **मुहुरिति ।** गलिता सस्ता या रशना कटिमेखला सैव
निगडोऽन्युकस्तत्र पतितौ यौ चरणौ तयोर्भावस्तत्ता तथा संयम्य बद्धा मन्मथेनार्पितेव । **मुहुरिति ।** चलि-

टिप्पण—१ वायुनाऽपसारितो योऽंशुकस्तदनुसारेण तत्सज्जीकरणव्याजेनेत्यर्थः । २ मदनजागरणेन
या जृम्भा जाता तत्र व्यात्तमुखस्य पिधानार्थं यो हस्त आवरणीकृतः स मन्ये प्रेमवशाच्चन्द्रापीडस्य नाम-
निःसरणभयेन मुखस्यावरणीकृत इत्याशयः । ३ दृश्यतां बुद्धिर्धीकथितुः । अंशुकपल्लवेन ताडिताः निःश्वा-
ससौरमलुब्धा ये मधुकरास्तैर्मुखरतया शब्दायमानतया, इत्यर्थो वाच्यः । ४ अंशुकानां किमु भारो
धृतस्तथा ! अस्तु, अनिलेन गलिते अंशुके संभ्रमवशाद् द्विगुणीकृतेन भुजयुगलेन एकस्योत्तरं द्वितीयेन
भुजेन प्रावृतौ पयोधरौ यया अर्थाद् भुजद्वयवेष्टितकुचा । ५ अञ्जल्युपरि आप्राणाय नमिषे शिरसि नम-
स्कारचेष्टा जातेत्याशयः । ६ उत्कलिका उत्कण्ठा ।

पाठा—१ तरङ्गिभिः. २ विलोकितैः; विकारिभिर्विलोकितैः. ३ मुहुः. ४ असमावृत. ५ गोत्रस्खलनभयनिरुद्ध-
वदनेव. ६ संभ्रमद्विगुणितभुजलतावृतपयोधरतया; संवरणसंभ्रमद्विगुणीकृतभुजयुगलप्रावृतपयोधरतया. ७ प्रालम्ब.
८ करतया. ९ तिबिड. १० नियमित. ११ मुहुर्मुहुर्विचलित.

दितकुचा, चकितपरिवर्तनवृत्त्यन्विलीलता, संमस्तचिकुरकलापसंकलनाकुलकैरतला, कटाक्ष-
क्षेपधवलीकृतैकणोत्पलं विलक्ष्यमाणस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलं साचीकृत्य वदनमनेकरस-
भङ्गिभङ्गुरं विलोकयन्ती, तावदवतस्थे यावदुपसंहतालोको लोहितो दिवसो बभूव ।

अथ हृदयस्थितकमलिनीरागेणेव रज्यमाने राजीवजीवितेश्वरे सकललोकचक्रवालचक्रव-
र्तिनि भगवति पूष्णि, क्रमेण च दिनपरिलम्बनरोषरक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामित-
शोणिनि व्योम्नि, संहृतशोचिषि जाते जरठहारीतहरितवाजिनि, रविविरंहमीलितसरोजसं-
हतिषु हरितायमानेषु कमलवनेषु, श्वेतायमानेषु कुमुदखण्डेषु, लोहितायमानेषु दिङ्मुखेषु,

ताभ्यामुरुभ्यां यथाकथंचिद्विधृतमपि शिथिलं दुकूलं यस्याः सा । क्षितितले दोलायमानोऽंशुकस्योत्तरीयस्यैक-
देशस्तेनाच्छादितौ कुचौ यया सा । चकितं ससंभ्रमं यत्परिवर्तनं तेन वृत्त्यन्ती त्रिवलीलता यस्याः सा ।
समस्ताः समग्रा ये चिकुराः कुन्तलास्तेषां कलापः समूहस्तस्य संकलनं स्वकीयस्थले स्थापनं तेनाकुलं व्याक्षिप्तं
करतलं यस्याः सा । किं कुर्वती । वदनं मुखं साचीकृत्य वकीकृत्यानेके रसास्तेषां भङ्गी रचनाविशेषस्तेन
भङ्गुरं वक्रं यथा स्यात्तथा विलोकयन्ती । अथ वदनं विशेषयन्नाह—कटाक्षेति । कटाक्षाणां क्षेपस्तेन धवली-
कृतं कणोत्पलं यस्मिन् । विलक्ष्यमाणं यत्स्मितं तदेव सुधा तस्या धूलिस्तया धूसरितौ कपोलौ यस्मिन् ।
तावदवतस्थे यावदुपसंहत एकीभूत आलोको यस्मिन्नेवंविधो लोहितो रक्तो दिवसो बभूव । एतेन संध्या-
समयो जात इति ज्ञापितम् ।

अथ प्रदोषसमयं घणैयन्नाह—अथेति । जातायामदर्शनक्षमायां वेलायां कादम्बरी सौधशिखरात्कीडाप-
धैतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडोऽवततारेत्यन्वयः । कस्मिन्सति । रागेणानुरज्यमाने सति रक्तातां प्राप्यमाणे सति ।
रक्तत्वसाम्यादाह—हृदयस्थितो यः कमलिनीरागस्तेनेव राजीवानां कमलानां जीवितं तस्येश्वरः स्वामी तस्मि-
न्संकलः समग्रो यो लोकस्तस्य चक्रवालं मण्डलं तस्य चक्रवर्तिनि सार्वभौमे भगवति माहात्म्यवति । जरठः परि-
णत एवंविधो यो हारीतो मुदङ्कुरस्तद्वद्वरिता नीला वाजिनो यस्य स तस्मिन् । पुनः कीदृशे । संहृतशो-
चिष्यात्तदीधितौ एवंविधे पूष्णि सूर्ये जाते सति । तथा क्रमेण च परिपाठ्या दिनस्य सूर्यस्य परिलम्बनमस्तसम-
यस्तेन रोषो नायको दत्तसंकेतोऽद्यापि नागत इत्येवंरूपस्तेन रक्ताभिः कामिनीदृष्टिभिरिव संक्रामितः शोणिमा
रक्तिमा यस्मिन्नेवंविधे व्योम्न्याकाशे सति । पुनः केषु । रविरिति । रविः सूर्यस्तस्य विरहो वियोगस्तेन
मीलिताः संकुचिता याः सरोजसंहृतयोः कमलराजयस्तासु । पुनः केषु । कमलवनेषु नलिनखण्डेषु हरितायमा-
नेषु नीलायमानेषु सत्सु । तथा कुमुदखण्डेषु कैरववनेषु श्वेतायमानेषु गौरवदाचरमाणेषु । प्रफुल्लितत्वादिति
भावः । तथा लोहितायमानेषु रक्तायमानेषु दिङ्मुखेषु सत्सु । तथा नीलायमाने हरितायमाने शर्वरीमुखे प्रदोषे ।

टिप्पणं—१ विभ्रमवशादुत्तरीयांशुकः स्वस्थानादपसृत्य भूमौ लम्बितः पुनश्च सविलासं स्वस्थानं
स्थापितस्तेनाच्छादितकुचा । २ 'विलक्ष्यस्मित' इत्येव पाठः । सलज्जं यत्स्मितमित्यर्थः । ३ हन्त क्रियद्वा
जर्जरा सेयं टीकाकन्था ग्रथ्यताम् । दैवहतकः सोयं 'जरठहारीत०' पर्यन्तमेकविशेषणीचकार । किन्तु
राजीवजीवितेश्वरे सकल.....चक्रवर्तिनि भगवति पूष्णि (सूर्ये) कमलिनीरागेणेव रज्यमाने सति (स्वा-
भाविके रक्तवर्णे कमलिन्यनुरागस्योत्प्रेक्षा) । इति पृथगन्वयः । संक्रामितशोणिनि व्योम्नि इति पृथक् ।
जरठहारीतहरितवाजिनि (सूर्ये) संहृतशोचिषि संकोचितप्रकाशे जाते सति, इति पृथक् । ४ हन्त ।
रविविरहेण मीलिताः सरोजसंहृतयो येषु ईदृशेषु कमलवनेषु हरितायमानेषु सत्सु इत्यर्थः ।

पाठां—१ असंस्त. २ करकमला. ३ कणोत्पल. ४ विलक्ष्यमाणस्मितधूलिधूसरितकपोलम्; विलक्ष्यस्मितसुधाधू-
लिधूसरितैककपोला; विलक्ष्यस्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलम्, विलक्ष्य चास्मितसुधाधूलिधूसरितकपोलम्. ५ साचीकृत. ६ भ्रमङ्गि. ७ उपसंहृत. ८ सकलचक्रवालचक्रवालचक्रवर्तिनि. ९ उष्णदीधितौ. १० जनित. ११ कमलवनेषु
तिजसुद्वदभृतमूर्तिसमालोकनाशया हर्षप्रकर्षसंदर्शितसितेभिर्वान्मुखेषु धवलायमानेषु कुमुदखण्डेषु.

नीलायमाने शर्वरीमुखे, शनैःशनैश्च पुनर्दिनश्रीसमागमाशाभिरिवानुरागिणीभिः सहैव दीधितिभिरदर्शनतामुपगते भगवति गभस्तिमालिनि, तत्कालविजृम्भितेन च कादम्बरी-हृदयरोगसागरेणेवापूरिते संध्यारागेण जीवलोके, कुसुमायुधानलदह्यमानहृदयसहस्रधूम इव जनितमानिनीनयनवारिणि विस्तीर्यमाणे तरुणतमालत्विषि तिमिरे, दिक्किरकरोवकीर्ण-सीकरासार इव श्वेतायभानतारागणे गगने, जातायां चादर्शनक्षमायां वेलायां सौधशिख-रादवततार कादम्बरी क्रीडापर्वतकनितम्बाच्च चन्द्रापीडः । ततोऽचिरादिव गृहीतपादः प्रसाद्यमान इव कुमुदिनीभिः, कलुषमुखीः कुपिता इव प्रसाद्यन्नाशाः, प्रबोधाशङ्कयेव परिहरन्सुप्ताः कमलिनीः, लाञ्छनच्छलेन निशामिव हृदयेन समुद्रहन्, रोहिणीचरणताडन-लग्नमलक्तकरसमिवोदयरागं दधानः, तिमिरनीलाम्बरां दिवमभिसारिकामिवोपसर्पन्, अति-वल्लभतया विकिरन्निव सौभाग्यमुदगाङ्गवानीक्षणोत्सवः सुधासूतिः । उच्छ्रिते च कुसु-मायुधाधिराज्यैकातपत्रे कुमुदिनीवधूवरे विभावरीविलासदन्तपत्रे श्वेतभानौ धवलितदिशि,

शनैःशनैः पुनर्दिनश्रियां यः समागमस्तस्याशाभिरिवानुरागिणीभिर्दीधितिभिः सह भगवति गभस्तिमालिनि सूर्येऽदर्शनतामहृदयतामुपगते प्राप्ते सति । पुनः संध्यारागेण जीवलोक आपूरिते सति । केनेव । तत्कालविजृ-म्भितेन तदात्वप्रसूतेन कादम्बर्या हृदयरोगस्तलक्षणो यः सागरः समुद्रस्तेनेव । पुनः कस्मिन् । विस्तीर्यमाणे विस्तारं प्राप्यमाणे । तरुणो नवीनो यस्तमालस्तापिच्छः तस्य त्विडिव त्विद्र यस्मिन्नेवंविधे तिमिरेऽन्धकारे सति । तस्य नीलत्वेन साम्यादाह—कुसुमेति । कुसुमायुध एवानलो वह्निस्तेन दह्यमानं ज्वलमानं यद्बद-यसहस्रं तस्य धूम इव । कीदृशे । जनितमुत्पादितं मानिनीनां नयनेषु वारि येन तस्मिन् । अद्यापि पतिर्गृहे नागत इति दुःखेन मानिनीनयनेष्वश्रुसद्भाव इत्यर्थः । एतेन धूमसादृश्यं ध्वनितम् । दिगिति । दिक्किराणां दिग्गजानां ये कराः शुण्डादण्डास्तैरवकीर्णोऽवध्वस्तो यः सीकरासारस्तस्मिन्निव श्वेतायमाने दीप्यमाने तारागणे नक्षत्रसमूहे गगने व्योम्नि जाते सति । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । ततस्तदनन्तरमचिरादिव स्तोककालेनेव सुधासूतिश्चन्द्र उदगादुदयं प्राप्तवान् । गृहीतेति । गृहीताः पादा यस्य सः प्रसाद्यमान इव । काभिः । कुमुदिनीभिः कैरविणीभिः । कलुषमुखीः कुपिता इव आशा दिशः प्रसाद्यन्प्रसङ्गीकुर्वन् । सुप्तानां कमलिनीनां प्रबोधो मा भूदित्याशङ्कया परिहरन्सत्यजन् । लाञ्छनच्छलेनाङ्कमिषेण निशामिव हृदयेन समुद्रहन्धारयन् । पुनः किं कुर्वाणः । उदयरागं दधानः । क्रमिव । रोहिण्याश्चरणेन रतिकलहेन यत्ताडनं तेन लग्नं अलक्तकरस-मिव पानकद्रवमिव । तिमिरमेव नीलमम्बरं वल्लभेतादृशीं दिवं नीलावगुण्ठनसाम्यादभिसारिकामिवोपसर्पन्ग-च्छन् । अतिवल्लभस्य भावोऽतिवल्लभता तया सौभाग्यं विकिरन्निव विक्षिपन्निव । कीदृशः । भगवान्माहात्म्य-वान् । पुनः किंविशिष्टः । ईक्षणानां नेत्राणामुत्सव इव । उच्छ्रिते च वृद्धिं प्राप्ते च कुसुमायुधः कंदर्पस्तस्या-धिराज्यं साम्राज्यं तस्य एकमद्वितीयमातपत्रं तस्मिन् । कुमुदिनी कैरविणी सैव वधूस्तस्या वरः प्राण-नाथस्तस्मिन् । पाण्डुरत्वसाम्येनाह—विभावरीति । विभावरीत्याख्यामाया विलासार्थं दन्तपत्रं कर्णाभरणं तस्मिन्श्वेताः शुभ्रा भानवः किरणा यस्मिन् । धवलिताः शुभ्रीकृता दिशो येन स तस्मिन् । चन्द्रालोकेन

टिप्पण—१ श्वेतायमानास्तारागणा यस्मिन्नित्यर्थः । २ यावकद्रवमिवेत्युचितम् । ३ लोकानामति-प्रीतिपात्रतया तेषु सौभाग्यं प्रीतिं वर्पन्निव । ४ एवंविशिष्टे श्वेतभानौ उदिते सतीत्यन्वयः ।

पाठा—१ तत्कालनिर्दिष्टोपात्तमुजसहस्रविस्तारितसर्वपुरस्कृतगजचर्मणेव नीलायमाने, २ रागरस, ३ चक्रवा-कहृदय, ४ नयनासारवारिणि, ५ आकीर्ण, ६ गगने जाते, ७ नचिरात्, ८ नीलाम्बरवराम्, ९ उदिते,

दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने, चन्द्रापीडश्चन्द्रातपनिरन्तरतयैव कुमुदमय्या इव गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौतसुधाधवलसोपाने तनुतरङ्गतालवृन्तवातवाहिनि सुप्तहंसमिथुने विरहवाचालचक्र-वाक्यगले तीरे, कुमुददलावलीभिः पर्यन्तलिखितपत्रलतादन्तुरमवदातसिन्दुवारदामोपहारं हरिचन्दनरसैः प्रक्षालितं कादम्बरीपरिजनोपदिष्टं मुक्ताशिलापट्टं चन्द्रशीतलमधिशिश्ये । तत्रस्थस्य चास्याऽऽगत्याकथयत्केयूरकः 'देवी कादम्बरी देवं द्रष्टुमागता' इति ।

अथ चन्द्रापीडः ससंभ्रममुत्थायागच्छन्तीम्, अल्पसखीजनपरिवृताम्, अपनीताशेषराजचिह्नम्, इतरामिवैकावलीमात्राभरणम्, अच्छाच्छेन चन्दनरसेन धवलीकृततनुलताम्, एककर्णावसक्तदन्तपत्राम्, इन्दुकलाकलिकाकोमलं कर्णपूरीकृतं कुमुददलं दधानाम्, ज्योत्स्नाव-शुचिनी कल्पद्रुमदुकूले विभ्रतीम्, तत्कालरमणीयेन वेपेण साक्षादिव चन्द्रोदयदेवताम्, मदलेखया दत्तहस्तावलम्बां कादम्बरीमपश्यत् । आगत्य च सा प्रीतिपेशलतां दर्शयन्ती प्राकृते परिजनोचिते भूतले समुपाविशत् । चन्द्रापीडोऽपि 'कुमार, अध्यास्यतां शिलातलमेव'

भुवनस्य व्याप्तत्वादाह—**दन्तेति** । दन्तादिवोत्कीर्णे भुवने विष्टे जाते सति । चन्द्रापीडश्चन्द्रातपस्य चन्द्रा-लोकस्य निरन्तरता सर्वस्मिन्नभिव्याप्तिस्तया हेतुभूतया । एवं विरलकुमुदवत्या अपि । गृहकुमुदिन्याः कुमुद-मय्याः कुमुदप्रकर्षवत्या इव ये कल्लोलाः श्वेतिसोत्कर्षास्तैर्धौतं निर्मलीकृतं सुधया धवलं सोपानं यस्मिन् । तनवः सूक्ष्मा ये तरङ्गाः कल्लोलास्त एव वातहेतुत्वात्तालवृन्तानि व्यञ्जनानि तेषां वातं बहुलेवंशीलं तस्मिन् । सुप्तानि हंसानां मिथुनानि यस्मिन् । विरहेण वियोगेन वाचालानि मुखराणि चक्रवाक्युगलानि यस्मिन्नेवंविधे तीरे । गृहशीर्षिकाया इति शेषः । कुमुदानां कैरवाणां दलावलीभिः पत्रश्रेणीभिः पर्यन्ते प्रान्ते लिखिताः पत्रलताः पत्रभङ्ग्यस्ताभिर्दन्तुरम् । तद्वदवदातानि सिन्दुवारदामानि निर्गुण्डीकजस्तैषामुपहारो यस्मिन्सद्वद्धरि-चन्दनं गोशीर्षचन्दनं तस्य रसैः प्रक्षालितं धौतम् । कादम्बर्याः परिजनः परिच्छदस्तेनोपदिष्टं कथितं मुक्ताव-द्वलं शुभ्रं शिलापट्टं चन्द्रेण शीतलमधिशिश्ये । शयनं चकारेल्यर्थः । तत्रस्थस्यास्य चन्द्रापीडस्य केयूरक आग-त्येत्यकथयत् । इतिशब्दद्योलमाह—**कादम्बरीति** । कादम्बरी देवी देवं भवन्तं द्रष्टुमागता ।

अथेति । तत्कथनानन्तरं ससंभ्रममुत्थाय स चन्द्रापीडः कादम्बरीमपश्यत् । अथ कादम्बरीं विशेषय-न्नाह—**आगच्छन्तीमिति** । आगच्छन्तीमायान्तीम् । **अल्पेति** । अल्पः स्तोको यः सखीजनस्तेन परि-वृताम् । अपनीतं दूरीकृतमशेषं समग्रं राजचिह्नं यया सा ताम् । अत एवेतरामिव पूर्वव्यावर्णितस्वरूपोऽभिन्नामि-वैकावलीमात्राभरणं विभूषणं यस्याः सा ताम् । अच्छं चाच्छं चाच्छाच्छं तेन । अतिनिर्मलेनेत्यर्थः । एतादृशेन चन्दनरसेन धवलीकृता तनुलता यया सा ताम् । एककर्णेऽवसक्तं क्षिप्तं दन्तपत्रं यया सा ताम् । तथाविधदेशाचारत्वादिति भावः । पुनः किं कुर्वाणाम् । कर्णपूरीकृतं कुमुददलं कैरवपत्रं दधानाम् । कीदृशाम् । इन्दुकला चन्द्रकला सैव कलिका तद्वत्कोमलं सुकुमारम् । पुनः किं कुर्वन्तीम् । ज्योत्स्नावच्छुचिनी पवित्रे कल्पद्रुमस्य दुकूले विभ्रती दधानाम् । तत्कालरमणीयेन तत्समयमनोहरेण वेपेण नेपथ्येन साक्षाच्चन्द्रो-दयदेवतामिव । मदलेखया दत्तो हस्तावलम्बः करावलम्बो यस्याः सा ताम् । अन्वयस्तु प्रागुक्तः । आगत्य च प्रीतिपेशलतां स्नेहसुन्दरतां दर्शयन्ती प्रकटयन्ती प्राकृते नीचे परिजनस्य सेवकजनस्योचिते योग्ये भूतले

टिप्पण—1 विरलकुमुदापि गृहकुमुदिनी (सरसी) चन्द्रातपव्यासतया कुमुदमयी जाता, चन्द्रिकैव कुमुदस्थानीया जातेत्यर्थः । द्वैदृश्या गृहकुमुदिन्याः कल्लोलधौत० इत्यादिविशेषिते तीरे शिलापट्टं चन्द्रा-पीडोऽधिशिश्ये इति योजना । 2 पूर्ववर्णितस्वरूपकादम्बरीतो भिन्नमिवेति वाच्यम् । 3 'प्राकृतेव' इत्येव पाठः । साधारणस्त्रीव, इति तदर्थः । स्थानस्य प्राकृतमिति विशेषणं तु बाणसदृशस्य प्रतीपमेव ।

पाठा—१ दन्तिदन्ताम्, २ कुमुद इव, ३ धृत, ४ पत्रलतादन्तुरम्, दन्तपत्रलताम्, ५ प्राकृतेव.

इत्यसकृदनुबध्यमानोऽपि मदलेखया भूमिमेवाभजत । सर्वासु चासीनासु तासु सुहूर्तमिव स्थित्वा वक्तुमुपचक्रमे चन्द्रापीडः—‘देवि, दृष्टिमात्रप्रीते दासजने संभाषणादिकस्यापि प्रसादस्य नास्त्यवकाशः, किमुतैतावतोऽनुग्रहस्य । न खलु चिन्तयन्नपि निपुणं तमात्मनो गुणलवमवलोकयामि, यस्यायमनुरूपोऽनुग्रहातिरेकः । अतिसरला तवेयमपगताभिमानमधुरा च सुजनता यदभिनवसेवकजनेऽप्येवमनुरुध्यते । प्रायेण मामुपचारहार्यमदक्षिणं देवी मन्यते । धन्यः, खलु परिजनः, ते यस्योपरि नियन्त्रणा स्यात् । आज्ञासंविभागकरणोचिते भृत्यजने क इवादरः । परोपकारोपकरणं शरीरम्, तृणलवलघु च जीवितम् । अपत्रपे त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुर्मागतायास्ते वयमेते शरीरमिदमेतज्जीवितमेतानीन्द्रियाणि एतेषामन्यतरदारोपय परिग्रहेण गरीयस्त्वम्’ इति ।

अथैवंवादिनोऽस्य वचनमाक्षिप्य मदलेखा सस्मितमवादीत्—‘कुमार, भवतु । अति-यन्त्रणया खिद्यते खलु सखी कादम्बरी । किमर्थं चैवमुच्यते । सर्वमिदमन्तरेणापि वचन-

पृथिव्यां समुपाविशत्समुपविष्टः । चन्द्रापीडोऽपि हे कुमार, शिलातलमेवाध्यास्यतामिति मदलेखयाऽसकृद्वारंवार-मनुबध्यमानोऽपि कथ्यमानोऽपि भूमिमेव वसुधामेवाभजताश्रितवान् । सर्वासु तास्वासीनासूपविष्टासु सत्सु सुहूर्त-मिव स्थित्वा चन्द्रापीडो वक्तुं कथयितुमुपचक्रमे उपक्रमं कृतवान् । किं तदित्याह—‘देवीति । हे देवि, दृष्टिमात्रेण प्रीते दासजने संभाषणादिकस्य जल्पनप्रसृतिकस्य प्रसादस्यानुग्रहस्यावकाशोऽवगाहो नास्ति । दृष्टिमात्रसमुद्भूत-प्रीत्या तावन्मम हृदयं भृतं यावदस्य प्रवेशो नास्तीत्यर्थः । एतावतोऽनुग्रहस्य किमुत भण्यते । सर्वथा प्रवेशो नास्ती-त्यर्थः । न खल्विति । निपुणं यथा स्यात्तथा चिन्तयन्नपि विचारयन्नप्यात्मनो गुणलवमवलोकयामि पश्यामि । यस्य गुणलवस्यायमनुरूपो योग्योऽनुग्रहातिरेकः प्रसादोत्कर्षः । अतिसरलाऽतिकृज्जी तवेयमपगतो दूरीभूतो योऽभिमानोऽहंकारस्तेन मधुरा मिष्टा सुजनता सौजन्यम् । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—यदिति । यदभिनवे सेवकजनेऽपि नूतनभृत्येऽप्येवमनुरुध्यतेऽनुग्रहविषयीक्रियते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येनोपचारेण बाह्याविन-येन हार्यं वशीकर्तुं योग्यमत एवादक्षिणमनुदारं मां देवी मन्यते जानाति । खलु निश्चयेन । स एव परिजनो धन्यः कृतपुण्यः, यस्योपरि ते तव नियन्त्रणाज्ञा स्यात् । आज्ञालक्षणे यः संविभागो विभज्य किंचिदर्पणं तस्य करणं तत्रोचिते योग्ये भृत्यजने क इवादरो बहुमानाधिक्यम् । परेति । परस्य य उपकार उपकृतिस्तस्योपकरणं साधकं शरीरम्, तृणसार्जुनस्य यो लवो लेशस्तद्वल्लघु च जीवितम् । अत आगतायास्ते तव त्वत्प्रतिपत्तिभिस्त्व-द्वक्तिभिरुपायनीकर्तुमुपढौकनीकर्तुमहमपत्रपे लजे । एते वयम्, इदं शरीरम्, एतज्जीवितम्, एतानीन्द्रियाणि, एतेषां मध्यादन्यतरत्परिग्रहेण स्वीकारेण कृत्वा गरीयस्त्वमारोपय स्थापयेति । अन्यस्योपायनस्याभावात् । इदमेव तत्रोपायनम् ।

अथैवंवादिनोऽस्य चन्द्रापीडस्य वचनमाक्षिप्य निराकृत्य मदलेखा सस्मितमवादीदवोचत् । हे कुमार, भवतु यत्त्वयोक्तं तत्तथैवास्तु । परमतिन्यन्त्रणयातिकथनेन खलु निश्चयेन । कादम्बरी खिद्यते खेदं प्राप्नोति । अतः किमर्थं चैवमुच्यते कथ्यते । वचनमन्तरेणापि कथनं विनैव सर्वमिदं पूर्वोक्तमनया कादम्बर्या परिग्रहीत-

टिप्प०—१ एवमनुरोधः (प्रीत्युपचारः) क्रियते । २ शरीरस्य स्वभावत एव अन्योपयोगित्वाजी-वितस्य लघुत्वेन च आगतां त्वां प्रति भक्तिभिः एतयोरुपायने अहं लजे इत्याशयः । ३ पतित्वेन मनसि स्वीकृतो भवानिति गूढं ध्वन्यते ।

पाठा०—१ अथ सर्वासु चासीनासु सुहूर्तमिव. २ दृष्टिमात्रमात्र. ३ प्रायेण च. ४ शरीरकम्. ५ अपि त्रपे तव प्रतिपत्ताउपायनीकर्तुम्; अत्र ये त्वत्प्रतिपत्तिभिरुपायनीकर्तुम्. ६ एवमागतायाः. ७ अन्यतरम्.

मनसा परिगृहीतम्, किं पुनरमुनोपचारफलगुना वचसा संदेहदोलामारोप्यते' इति । स्थित्वा च कंचित्कालं कृतप्रस्तावा 'कथं राजा तारापीडः, कथं देवी विलासवती, कथमार्यः शुक्रनासः, कीदृशी चोजयिनी, कियलध्वनि सा च, कीदृग्भारतं वर्षम्, रमणीयो वा मर्त्यलोकः' इत्यशेषं पप्रच्छ । एवंविधाभिश्च कथाभिः सुचिरं स्थित्वोत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं समादिश्य परिजनं च शयनसौधशिखरमारुरोह । तत्र च सितदुकूलवितानतलास्तीर्णं शयनीयमलंचकार । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतामभिरूपतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः निष्कारणवत्सलतां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्केयूरकेण संवाह्यमानचरणः क्षणादिव क्षणदां क्षपितवान् ।

अथ क्रमेण कादम्बरीदर्शनजागरस्त्रिभुजः स्वप्नुमिव तालतमालतालीकदलीकन्दलिनीं प्रविरलकल्लोलानिलशीतलां वेलावनराजिमवततार तारापतिः । अभ्यर्णविरहविधुरस्य च कामिनीजनस्य निःश्वसितैरिवोष्णैर्मल्लानिमनीयत चन्द्रिका । चन्द्रापीडविलोकनारूढमदनेव

भातम् । किं पुनरमुनोपचारेण फलगुना निरर्थकेन वचसा किं वचनव्यापारेण संदेहदोलामारोप्यते । मन इति शेषः । इत्युक्तप्रकारेण कंचित्कालं स्थित्वा विलम्ब्य च कृतो विहितः अर्थात्प्रश्नस्य प्रस्तावोऽवसरो यथा सैवंविधा सतीत्यशेषं समग्रं पप्रच्छापृच्छत् । इतिशब्दधोत्यमाह—कथमिति । कथं केन प्रकारेण राजा तारापीडः । देवी विलासवती कथम् । कथं आर्यः शुक्रनासः । कीदृशी चोजयिनी विशाला । सा चोजयिनीतः कियलध्वनि मार्गे । कीदृग्भारतं वर्षं क्षेत्रम् । रमणीयो वा मनोहरो वा मर्त्यलोको मनुष्यलोकः । एवमिति । एवंविधाभिरेवंप्रकाराभिः कथाभिर्वार्ताभिः सुचिरं बहुकालं स्थित्वावस्थानं कृत्योत्थाय कादम्बरी केयूरकं चन्द्रापीडसमीपशायिनं परिजनं च समादिश्यादेशं दत्त्वा शयनयोग्यं यत्सौधशिखरं तदारुरोहारूढवती । तत्रेति । तत्र तस्मिन्सौधतले सितं शुभ्रं यदुकूलं दुगूलं तस्य वितानं चन्द्रोदयस्तस्य तलमधोभागस्तत्रास्तीर्णं स्थापितं शयनीयं शय्यामलंचकारालंकृतवती । चन्द्रापीडोऽपि तस्मिन्नेव शिलातले निरभिमानतां निर्गर्वतामभिरूपतां विचक्षणतामतिगम्भीरतां च कादम्बर्याः निष्कारणवत्सलतां च निर्हेतुकहितकारितां च महाश्वेतायाः, सुजनतां च मदलेखायाः, महानुभावतां च परिजनस्य, अतिसमृद्धिं च गन्धर्वराजलोकस्य, रम्यतां मनोहरतां च किंपुरुषदेशस्य मनसा भावयन्श्चिन्तयन्केयूरकेण संवाह्यमानौ लाल्यमानौ चरणौ पादौ यस्यैवंभूतः क्षणादिव क्षणमात्रेणैव क्षणदां त्रियामां क्षपितवान्क्षयं नीतवान् ।

इदानीं रात्रिशेषं चन्द्रास्तं सूर्योदयं च वर्णयन्चन्द्रापीडकर्तव्यतामाह—अथेति । क्षणदाक्षयानन्तरं कादम्बर्या यत् दर्शनं अवलोकनं तेन जागरणं तेन चिन्तो रीणः स्वप्नुमिव शयनं कर्तुमिव तारापतिश्चन्द्रः । वेलेति । वेलाभ्रसां वृद्धिस्तस्या वनराजिं कान्तारश्रेणिमवततारावतीर्णवान् । अथ वनराजिं वर्णयन्माह—तालेति । तालस्तालवृक्षः, तमालस्तापिच्छः, ताली वृक्षविशेषः, कदली रम्भा, आसां कन्दलो विद्यते यस्यां सा ताम् । प्रविरलेति । प्रविरलाः स्तोका ये कल्लोलास्तरङ्गास्तेषामनिलो वायुस्तेन शीतलां सुशीताम् । अभ्यर्णेति । अभ्यर्णस्तकालीनो यो विरहो वियोगस्तेन विधुरस्य दुःखितस्य कामिनीजनस्योष्णैर्निःश्वसितैर्निःश्वसैरिव मलानि मलिनतां चन्द्रिका चन्द्रगोलिकानीयत प्राप्यत । चन्द्रेति । चन्द्रापीडविलोकनेन आरूढः प्राप्नो मदने

टिप्पण—१ धन्या बुद्धिः ! इतः कियदूरे वर्तत इति तात्पर्यम् । २ समूहः । ३ रात्रिसमाप्त्या कामिनार्विच्छेदो जात इत्याशयः ।

कुमुददलोपनीतनिशा पङ्कजेषु निपपात लक्ष्मीः । क्षणदापगमे च स्मृत्वा कामिनीकर्णोत्पलप्र-
हारानुत्कण्ठितेष्विव क्षामतां व्रजत्सु पाण्डुतनुषु गृहप्रदीपेषु, अनवरतशरक्षेपखिन्नानङ्गनिः-
श्वासविभ्रमेषु बहत्सु लैताकुसुमपरिमलेषु प्रभातमातरिष्वसु, सुमन्दरलतागृहगहनानि च
भियेव भजन्तीष्वरुणोदयोपप्लविनीषु तारकासु, क्रमेण च समुद्रते चक्रवाकहृदयनिवासल-
भानुरागमिव लोहितं मण्डलमुद्बहति सवितरि, शिलातलादुत्थाय चन्द्रापीडः प्रक्षालितमुख-
कमलः कृतसंध्यानमस्कृतिर्गृहीतताम्बूलः 'केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा,
क वा तिष्ठति' इत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन 'देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणसौधवेदिकायां महाश्वेतया सहा-
वैतिष्ठते' इत्यावेदिते गन्धर्वराजतनयामालोकयितुमाजगाम । ददर्श च धवलभस्मललाटिका-
भिरक्षमालापरिवर्तनप्रचलकरतलाभिः पाशुपतव्रतधारिणीभिर्धातुरागारुणाम्बराभिश्च परि-

यस्या एवंभूतेव । आरुढमदनतापायास्तु शीतलस्थानावस्थितिः प्रजागरश्च स्यादित्याशयेनाह—कुमुदेति ।
कुमुददलानां कैरवपत्राणां उदरे मध्ये नीता परिकलिता निशा रात्रिर्यथा सा । तेषां विकसितत्वात् । तदनन्तर-
मेव पङ्कजेषु कमलेषु लक्ष्मीर्निपपात । क्षणदेति । क्षणदाया निशाया अपगमे कामिनीनां रते यान्कर्णोत्पल-
प्रहारान् अथ बान्यानापि क्रीडाविलासान्स्मृत्वा स्मरणं कृत्वा पुनर्द्रष्टुमुत्कण्ठितेष्विवात् एवोत्कण्ठापरिपूर्णा
क्षामतां कृशतां व्रजत्सु गच्छत्सु तत एव पाण्डुतनुषु गृहदीपकेषु सत्सु । अनवरतेति । अनवरतं निरन्तरं यः
शरक्षेपो बाणप्रक्षेपस्तेन खिन्नो रीणो योऽनङ्गः कंदर्पस्तस्य निःश्वासास्तेषां विभ्रमेषु, लता वल्लयस्तासां कुसुमानां
पुष्पाणां परिमलो येष्वेवंविधेषु प्रभातमातरिष्वसु प्रत्यृषसमीरेषु बहत्सु । अरुणोदयेन उपप्लव उपद्रवो विद्यते
यासामेवंविधासु तारकासु तारासु भियेव भीत्येव सुमन्दरो मेरुस्तस्य लता वीरधस्ता इव (एव) गृहास्तेषां गह-
नान्यरण्यानि च भजन्तीष्वश्रयन्तीषु । क्रमेण परिपाठ्या चक्रवाको रथाङ्गाह्वयस्तस्य हृदयं तेन सह निवासस्तत्र
लभोऽनुरागो यस्यैवंविधमिव लोहितं मण्डलं बिम्बमुद्बहति धारयति सवितरि सूर्ये च समुद्रत उदिते सति ।
शिलातलादुत्थाय प्रक्षालितं मुखकमलं येन सः, कृता संध्याया नमस्कृतिर्येन सः, गृहीतं भक्षितं ताम्बूलं येन
सः, हे केयूरक, विलोकय देवी कादम्बरी प्रबुद्धा न वा । क वा तिष्ठतीत्यवोचत् ।

गतप्रतिनिवृत्तेन च तेन केयूरकेण हे देव, मन्दरप्रासादस्याधस्तादङ्गणं तत्र यत्सौधं तस्य वेदिकायां महा-
श्वेतया सहावैतिष्ठते इत्यावेदिते कथिते सति गन्धर्वराजतनयामालोकयितुं वीक्षितुमाजगाम । तदनन्तरं महा-
श्वेतां कादम्बरीं च ददर्शवलोकयामास । अथ महाश्वेतां विशिनष्टि—साक्षादिति । साक्षान्मन्त्रदेवताभिरिव
परित्राजिकाभिस्तापसीभिरुपास्यमानाम् । ता विशिनष्टि—धवलेति । धवलं शुभ्रं यद्भस्म भूतिस्तस्य ललाटिका
यासां ताभिः । अक्षेति । अक्षमाला जपमालास्तासां परिवर्तनं तेन प्रचलानि कम्प्राणि करतलानि यासां
ताभिः । पाशुपतेरीश्वरस्येवं पाशुपतं यद्वतं नियमविशेषस्तद्वारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिर्धातुरागेण गैरिकेणारुणान्य-
म्बराणि यासां ताभिः । परिणता ये तालफलास्तेषां वल्कलानि तान्येव लोहितानि रक्तानि वल्गाणि यासां

टिप्पणं—१ रत्ताभमपनीयमाने वस्त्रे प्रदीपोपशमार्थं कामिन्यः कर्णोत्पलं तदुपरि क्षिपन्ति, तं स्मृत्वा
पुनस्तादृशप्रहारप्राप्त्यर्थमुत्कण्ठा प्रदीपानामित्याशयः । २ विद्म मन्दभाग्यम् । कंदर्पनिःश्वासानां विभ्रमा
इव विभ्रमाः (विलासाः) येषां तादृशेषु । कामनिःश्वासायितेष्विति यावत् । ३ परिणतं यत्तालफलं
तस्य यद्बल्कलं (त्वक्) तद्वत् लोहितानि ।

पाठा०—१ स्मृतकामिनीकर्णोत्पलप्रहारेषु. २ प्रहाराणाम्. ३ वासगृह. ४ भ्रमत्सु. ५ तरलता. ६ आमोदिषु.
७ मन्दरगिरिलता. ८ समुद्रतचक्रवाक. ९ आलोहितम्. १० अवतिष्ठति. ११ भस्मकृत. १२ मालिका. १३ चारिणीभिः.

ब्राजिकाभिः, परिणततालकलवल्कललोहितवस्त्राभिश्च रक्तपटव्रतवाहिनीभिः सितवसननि-
बिडनिबद्धस्तनपरिकराभिश्च श्वेतपटव्यजनाभिर्जटाजिनवल्कलाषाढधारिणीभिर्वर्णिचिह्नाभि-
स्तापसीभिः, साक्षादिव मन्त्रदेवताभिः पठन्तीभिर्भगवत्कृत्यम्बकस्याम्बिकायाः कार्तिकेयस्य
विश्रवणस्य कृष्णस्यार्थविलोकितेश्वरस्यार्हतो विरिञ्चस्य पुण्याः स्तुतीरुपास्यमानाम्, अन्तःपु-
राभ्यर्हिताश्च सादरं नमस्कारैराभाषणैरभ्युत्थानैरासन्नवेत्रासनदानैश्च गन्धर्वराजबान्धववृद्धाः
संमानयन्तीं महाश्वेताम्, पृष्ठतश्च समुपविष्टेन किंनरमिथुनेन मधुकरमधुराभ्यां वंशाभ्यां
दत्ते ताने कलगिरा गायन्त्या नारददुहित्र्या पठ्यमाने च सर्वमङ्गलमहीयसि महाभारते
दत्तावधानां पुरो धृते च दर्पणे ताम्बूलरागवद्धकृष्णिकान्धकारिताभ्यन्तरं दशनज्योत्स्नासि-
क्तमुत्सृष्टमधूच्छिष्टपट्टपाण्डुरमधरं विलोकयन्तीं शैवलतृष्णया कर्णपूरशिरीषप्रेषितोत्तानवि-

ताभिः । रक्तेति । रक्तो यः पटस्तस्य यद्वतं तद्वाहिनीभिस्तन्निर्वाहकारिणीभिः । अथ तापसीं विशिनष्टि—
सितेति । सितवसनेन श्वेतवस्त्रेण निबिडं यथा स्यात्तथा निबद्धः स्तनपरिकरः कुचाभोगो याभिः । श्वेतपटस्य
व्यजनानि तालवृन्तानि यासां ताभिः । जटेति । जटाः सटाः, अजिनं मृगचर्म, वल्कलं चोचम्, आषाढः
पालाशः, एतान्धारयन्तीत्येवंशीलास्ताभिः । वर्णां ब्रह्मचारी तस्य चिह्नं यासां ताभिः । किं कुर्वन्तीभिरेताभिः ।
पठन्तीभिस्धारयन्तीभिः । काः । भगवत्कृत्यम्बकस्येश्वरस्य, अम्बिकाया गौर्याः कार्तिकेयस्य स्कन्दस्य विश्रव-
णस्य विश्रवसः, कृष्णस्य जिनस्य, आर्यविलोकितेश्वरस्य बौद्धस्य, अर्हतस्तीर्थकरस्य, विरिञ्चस्य ब्रह्मणः, पुण्याः
प्रवित्राः स्तुतीर्हुतीः । पुनः किं कुर्वन्तीम् । अन्तःपुरेऽभ्यर्हिताः श्रेष्ठा गन्धर्वराजस्य बान्धवाः स्वजनास्तेषां
वृद्धाः स्थविराः सादरं सत्कारपूर्वकं नमस्कारैः प्रणामैराभाषणैर्जल्पनैरभ्युत्थानैरुत्तिष्ठनैरासने समीपे वेत्रासनस्या-
सन्त्या दानैश्च कृत्वा संमानयन्तीं सत्कारं कुर्वन्तीं महाश्वेताम् । पुनः कीदृशीं कादम्बरीम् । पृष्ठतः समुपविष्टेन
पश्चाद्भागास्थितेन किंनरमिथुनेन किंपुरुषयुग्मेन मधुकरवन्मधुराभ्यां वंशाभ्यामुपाङ्गाभ्यां ताने स्वरे दत्ते सति ।
नारदो देवब्रह्मा तस्य दुहित्र्या पुत्र्या मन्त्राभिधानया कलगिरा मनोज्ञवाण्या गायन्त्या गानं कुर्वन्त्या । पठ्यमाने
गानद्वारा कथ्यमाने च सर्वमङ्गलैः समग्रश्रेयोभिर्महीयसि महाभारते दत्तावधानां न्यस्तचित्ताम् । पुनः किं कुर्व-
न्तीम् । पुरो धृतेऽप्रे स्थापिते दर्पणेऽधरं दन्तच्छदं विलोकयन्तीं पश्यन्तीम् । अथाधरं विशेषयन्नाह—ताम्बू-
लेति । ताम्बूलं नागवल्लीदलं तस्य रागस्तेन बद्धा या कृष्णिका इयामता तयान्धकारितमन्धकारवदाचरितम-
भ्यन्तरं मध्यभागो यस्य तत् । दशनेति । दशनानां दन्तानां या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तथा सिक्तं सिञ्चितम् ।
उत्सृष्टेति । उत्सृष्टमुज्झितं मधु क्षौद्रं येनैवंविधो य उच्छिष्टपट्टो मदनैपिण्डस्तद्वत्पाण्डुरं श्वेतरक्तम् । बद्धेति ।
बद्धमण्डलं यथा स्यात्तथा भ्रमता भ्रमणं कुर्वता भवनकलहंसेन गृहकलहंसेन प्रभातकालीनो यः शशी चन्द्र-
स्तेनेव क्रियमाणा विधीयमाना गमनसमये प्रणामयुक्ता प्रदक्षिणा यस्याः सा ताम् । कलहंसान्विशेषयन्नाह—
शैवलेति । शैवलं शैवालं तस्य तृष्णया गर्धेन कर्णपूरीकृतं यच्छिरीषपुष्पं तस्मिन्प्रेषित उत्तान ऊर्ध्वमुखे

टिप्पणं—1 बाणनिर्मितौ कृष्णपदस्य (वासुदेवार्थस्य) जिनार्थकरणं बुद्धिमत्त्वमेव टीकाकर्तुः ।
2 धन्या बुद्धिः ! उत्थानैरित्येव भवति, न उत्तिष्ठनैरिति बोध्यं छात्रैः । एवंविधोपि टीकां कर्तुं प्रगल्भत
इत्यहो साहसम् । 3 वेणुभ्याम्, 'वंसी' इति भाषा । 4 'मोम' इति ख्यातस्य पिण्डः । 5 अशुद्ध-
मिदम् । भवनकलहंसेन क्रियमाणाः गमनं प्रणामः प्रदक्षिणाश्च यस्यास्ताम् । हंसः समीपे गमनं प्रणामं
प्रदक्षिणां च कृत्वा कर्णपूरशिरीषं याचत इत्यर्थः । 6 कलहंसमित्येकवचनमेव योग्यम् ।

पाठा०—१ मौजीवल्कल. २ शौद्रोदने. ३ विष्टरश्वसो जिनस्यार्थः. ४ अर्हतो वैश्वदेवस्य मार्तण्डस्य. ५ दर्शना-
गतगन्धर्वः. ६ मिथुनकेन. ७ मधुराभ्याम्. ८ स्थानके; ताले. ९ नारददुहित्रा च सावित्र्या. १० पुरोविधृते परिजनेन,
११ मणिदर्पणे. १२ उत्सृष्ट. १३ पाटलम्.

लोचनेन बद्धमण्डलं भ्रमता भवनकलहंसेन प्रभातशशिनेव क्रियमाणगमनप्रणामप्रदक्षिणां कादम्बरीं च समुपसृत्य कृतनमस्कारस्तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तमासनं भेजे । स्थित्वा च कंचित्कालं महाश्वेताया वदनं विलोक्य स्फुरितकपोलोदरं मन्दस्मितमकरोत् । असौ तु तावतैव विदिताभिप्राया कादम्बरीमब्रवीत्—‘सखि, भवत्या गुणैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रमयूखैराद्रीकृतो न शक्नोति वक्तुम् । जिगमिषति खलु कुमारः । पृष्ठतो दुःखमविदितवृत्तान्तं राजचक्रमास्ते । अपि च युवयोर्दूरस्थितयोऽपि स्थितेयमिदानीं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव प्रीतिराप्रलयात् । अतोऽभ्यनुजानातु भवती’ इति ।

अथ कादम्बरी ‘सखि, महाश्वेते, स्वाधीनोऽयं सपरिजनो जनः कुमारस्य स्व इवान्तरात्मा । क इवान्नारुरोधः’ इत्यभिधाय गन्धर्वकुमारानाहूय ‘प्रापयत कुमारं स्वां भूमिम्’ इत्यादिदेश । चन्द्रापीडोऽप्युत्थाय प्रणम्य प्रथमं महाश्वेतां ततः कादम्बरीं तस्याश्च प्रेमस्निग्धेन चक्षुषा मनसा च गृह्यमाणः ‘देवि, किं ब्रवीमि । बहुभाषिणे न श्रद्धाति लोकः । स्मर्तव्योऽस्मि परिजनकथासु’ इत्यभिधाय कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम । कादम्बरीर्वर्जोऽशेषः कन्यका-

विलोचने नेत्रे यस्य स तेनैवंविधां कादम्बरीं च । समुपसृत्य निःकटे गत्वा कृतो नमस्कारो येनैवंभूतो यस्यां सा समुपविष्टास्ति तस्यामेव वेदिकायां विन्यस्तं स्थापितमासनं विष्टरं भेजेऽभजत् । तत्र कंचित्कालं स्थित्वा स्थितिं विधाय महाश्वेताया वदनं विलोक्य निरीक्ष्य स्फुरितं चलितं कपोलयोदरं मध्यप्रदेशो यस्मिन्नेतादृशं मन्दस्मितमीषद्धास्यमकरोत् । असौ महाश्वेता तु तावतैव स्मितमात्रेणैव विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यया सैवंविधा सती कादम्बरीमित्यब्रवीत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—**सखीति** । हे सखि आलि, भवत्या गुणैः कारणभूतैश्चन्द्रापीडश्चन्द्रमयूखैः शशिकिरणैश्चन्द्रकान्त इव चन्द्रोपल इवार्द्रकृतो वक्तुं कथयितुं न शक्नोति न समर्थो भवति । खलु निश्चयेन कुमारो जिगमिषति विचलिष्यति । पृष्ठतो मद्रमनानन्तरमविदितवृत्तान्तमज्ञातोदन्तमत एव दुःखं दुःखितराजचक्रं नृपसमूह आस्ते वर्तते । अपि चेति युक्त्यन्तरे । युवयोः कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्दूरस्थितयोरपीदानीं सांप्रतं कमलिनीकमलबान्धवयोरिव पद्मिनीसूर्ययोरिव कुमुदिनीकुमुदनाथयोरिव कैरविणीचन्द्रमसोरिव प्रीतिः स्नेह आ प्रलयात्प्रलयं मर्यादीकृत्य आकल्पान्तादियं स्थिता । अतो हेतोर्भवत्यभ्यनुजानातु । गमनाज्ञां ददात्वित्यर्थः ।

अथेति । एतच्छ्रवणानन्तरं कादम्बरी गन्धर्वकुमारानाहूयाह्वानं कृत्वेत्यादिदेशेत्यादिष्टवती । इतिशब्दवाच्यमाह—**कुमारेति** । कुमारं चन्द्रापीडं स्वां भूमिं प्रापयत आपयत यूयम् । किं कृत्वा । इत्यभिधायेत्युक्त्वा । इतिशब्दार्थमाह—हे सखि महाश्वेते, अयं मल्लक्षणः सपरिवारो जनः कुमारस्य स्वान्तरात्मेव स्वाधीनः स्ववशः । अतः कोऽत्रारुरोधः संकोचः । चन्द्रापीडोऽप्युत्थायोरुत्थानं कृत्वा प्रथममादौ महाश्वेतां प्रणम्य नमस्कृत्य ततस्तदनन्तरं कादम्बरीं प्रणम्य नमस्कृत्य तस्याः कादम्बर्याः प्रेमस्निग्धेन स्नेहचिह्नेन चक्षुषा नेत्रेण मनसा च गृह्यमाण इत्यभिधायोक्त्वा कन्यकान्तःपुरान्निर्जगाम निर्गतो बभूव । इतिशब्दार्थमाह—**देवीति** । हे देवि कादम्बरी, किं ब्रवीमि किं कथयामि । ‘श्रुवते हि फलेन साधवो न तु शब्देन’ इति न्यायात् । अत्र हेतुमाह—यतो बहु भाषिणे वाचालाय लोको जनो न श्रद्धाति न विश्वसिति । अत उपसंहरति—**परीति** । परिजनकथासु निजसेवकवार्तासु स्मर्तव्यः स्मरणीयोऽस्मि । अहमिति शेषः । तदन्तरं कादम्बरी-

टिप्प०—१ गन्तुमिच्छति । २ राजचक्रं दुःखमास्ते दुःखाकुलं यथा स्वात्तया वर्तते । ३ वशीक्रियमाण इत्यर्थः ।

पाठा०—१ सुधावेदिकायाम्, २ अनुजानातु, ३ सखि स्वाधीनः, ४ वर्जमशेषकन्यकाजनः, ५ वर्जमशेषस्तु कन्याजनः.

जनो गुणगौरवाकृष्टः परवश इव तं व्रजन्तमा बहिस्तोरणादनुवव्राज । निवृत्ते च कन्यका-
जने केयूरकेणोपनीतं वाजिनमाह्वय गन्धर्वकुमारकैस्तैरनुगम्यमानो हेमकूटात्प्रवृत्तो गन्तुम् ।
गच्छतश्चास्य चित्ररथतनया न केवलमन्तः, बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत् । तथा हि-
तन्मयेन मानसेनासह्यविरहदुःखानुशयलभ्यामिव पृष्ठतः, कृतमार्गगमननिरोधामिव पुरस्तात्,
वियोगाकुलहृदयोत्कलिकावेशाक्षिप्तामिव नभसि सम्यगालोकयितुं वदनम्, विरहातुरमान-
सामिवावस्थितामुरःस्थले, तौमेव ददर्श । क्रमेण च प्राप्य महाश्वेताश्रममच्छोदसरस्तीरे
संनिविष्टमिन्द्रायुधखुरपुटानुसारेणैवागतमात्मस्कन्धावारमपश्यत् ।

निवर्तिताशेषगन्धर्वकुमारश्च सानन्देन सकुतूहलेन सविस्मयेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन
प्रणम्यमानः स्वभवनं विवेश । संमानिताशेषराजलोकश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सह 'एवं
महाश्वेता, एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः,' इत्यनयैव कथया प्रायो
दिवसमनैषीत् । कादम्बरिरूपदर्शनविद्विष्टेन नास्य पुरे प्रीतिमकरोद्राजलक्ष्मीः । तामेव च

वर्जोऽशेषः समग्रः कन्यकाजने गुणगौरवेणाकृष्ट आकर्षितः परवश इव परायत्त इव तं चन्द्रापीडं व्रजन्तं
गच्छन्तमा बहिस्तोरणाद्विद्वारं मयादीकृत्यानुवव्राज पृष्ठतो जगाम । तदनन्तरं निवृत्ते च पश्चाद्वलिते च
कन्यकाजने केयूरकेणोपनीतमानीतं वाजिनमारुह्यारोहणं कृत्वा तैः पूर्वोक्तैर्गन्धर्वकुमारकैरनुगम्यमानो हेम-
कूटाद्वन्तुं प्रवृत्तः । गच्छतो व्रजतोऽपि चन्द्रापीडस्य चित्ररथतनया कादम्बरी न केवलमन्तर्बहिरपि सैव
कादम्बरी सर्वाशानिबन्धनं समग्रामिलाषाणां कारणमासीद्वभूव । एतदेव दर्शयति— तथा हीति । तन्मयेन
कादम्बरीमयेन मानसेन चित्तेन कृत्वासह्यं न सोढुं शक्यं यद्विरहदुःखं तस्यानुशयः संतापस्तेन पृष्ठतो लग्नमिव,
पुरस्तादग्रे कृतो मार्गगमनस्य निरोधो यथा सैवविधाभव, वियोगेन विरहेणाकुलं यद्धृदयं चित्तं तस्मिन्नुत्कलिका
हृल्लेखस्तस्या आवेशात्प्रवेशात्सम्यगवदनमालोकयितुं 'वीक्षितुं नभसि व्योम्नि क्षिप्तमिव पर्यस्तामिव । विरहेण वियो-
गेनातुरं पीडयितुं (पीडितम्) मानसं यस्या एवविधामिवोरःस्थलेऽवस्थिताम् । तामेव कादम्बरीमेव ददर्श-
क्षांचके । क्रमेण परिपाठ्या च महाश्वेताश्रमं प्राप्यासाक्षाच्छोदसरस्तीरे संनिविष्टं स्थापितमिन्द्रायुधखुरपुटानु-
सारेणैवागतं प्राप्तमात्मनः स्वस्य स्कन्धावारं सैन्यनिवेशमपश्यदैक्षत ।

निवर्तितेति । निवर्तिताः पश्चाद्वलिता अशेषाः समग्रा गन्धर्वकुमारा येनैवभूतश्च । सानन्देन सप्रमोदेन । सैव
प्रभुदर्शनादिति भावः । सकुतूहलेन कौतुकसहितेन । अत्यद्भुतगन्धर्वजनदर्शनात् । सविस्मयेन साश्चर्येण । तादृश-
मुक्ताप्रालम्बदर्शनात् । एवंविधेन च स्कन्धावारवर्तिना जनेन प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः स्वभवनं स्वगृहं विवेश
प्रवेशं कृतवान् । संमानितः संस्तुतोऽशेषः समग्रो राजलोको येनैवभूतश्च वैशम्पायनेन पत्रलेखया च सहैवं महाश्वेता,
एवं कादम्बरी, एवं मदलेखा, एवं तमालिका, एवं केयूरकः, इत्यनयैव कथया वार्तया प्रायो बाहुल्येन दिवसं
वासरमनैषीत् । परिपूर्णाचकारेत्यर्थः । कादम्बर्या रूपदर्शने तेन विद्विष्टेव विद्वेषं प्राप्तेव राजलक्ष्मीर्नास्य पुरेऽस्य

टिप्प०—१ टीकाकारः सर्वं स्वारस्यं श्रेययामास । गमनस्य पश्चात् यद्वियोगदुःखं तस्यानुशयात्पृष्ठतो
लग्नम् [इति पृष्ठनिरोधः पृथक्], तन्मयेन मानसेन कृताग्रगमननिरोधाम् [इति संमुखतो निरोधः पृथक्],
तन्मयमानसेन उत्कण्ठावेशात् नभसि क्षिप्तमिव [इति उपरितो निरोधः पृथक्], आत्मनः (कादम्बर्याः)
मुखं सम्यग दर्शयितुं आत्मनो वक्षसि स्थिताम् [पृथक्] । २ धन्यधन्यटीकाकारः, बाणशब्दशब्दार्था
'पुर'शब्दस्य शरीरमर्थः स्यात् ? अस्तु 'पुरेव' इत्येव पाठः । राजलक्ष्मीः पुरेव पूर्वमिव नास्य प्रीतिमकरोत्,
कादम्बरीद्वेषात् । एतेन राजलक्ष्म्याः सपत्नीभावसूचनेन चन्द्रापीडस्य प्रभावातिशयो ध्वन्यते ।

पाठा०—१ अविच्छेदः । २ आवेशोत्क्षिप्तम् ; आवेशविक्षिप्तम् । ३ तामेव मृगलोचनाम् । ४ संभावितप्रत्यक्षीकृत-
राजलोकः, संमानितराजलोकः । ५ विद्विष्टेव ।

धवलक्षणाभावद्वरणकेन चेतसा चिन्तयतो जाग्रत एवास्य जगाम रात्रिः । अपरेद्युश्च समु-
त्थिते भगवति रवावास्थानमण्डपगतस्तद्गतेनैव मनसा सहसैव प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयू-
रकं ददर्श । दूरादेव च क्षितितलस्पर्शिना मौलिना कृतपादपतनम् 'एहोहि' इत्युक्त्वा प्रथ-
ममपाङ्गविसर्पिणा चक्षुषा, ततो हृदयेन, ततो रोमोद्गमेन, पश्चाद्बुजाभ्यां प्रधावितः पथि तस्मै-
लिलिङ्ग गाढम् । उपावेशयच्चैतमात्मनः समीप एव । पप्रच्छ च स्मितसुधाधवलीकृताक्षरं क्षर-
त्प्रीतिद्रवमयमिव वचनमादृतः—'केयूरक, कथय कुशलिनी देवी ससखीजना सपरिजना काद-
म्बरी भगवती महाश्वेता च ?' इति । असौ तु तेन राजसूनोः प्रीतिप्रकर्षजन्मना स्मितेनैव
रूपित इवानुलिप्त इव सद्य एवापगताध्वखेदः प्रणम्यादृततरमवोचत्—'अद्य कुशलिनी, यामे-
वं देवः पृच्छति ।' इत्यभिधायापनीयार्द्रवस्त्रावगुण्ठितं विससृत्रसंयतमुखमार्द्रचन्दनपङ्कन्यस्त-
बालमृणालवलयमुद्रं नलिनीपत्रपुटमदर्शयत् । उद्धाट्य च तत्र कादम्बरीप्रहितान्यभिज्ञानान्य-
दर्शयत् । तद्यथा—मरकतहरिन्ति व्यपनीतत्वञ्चि चारुमञ्जरीभाञ्जि क्षीरीणि पूगीफलानि,
शुककामिनीकपोलपाण्डूनि ताम्बूलीदलानि, हरचन्द्रखण्डस्थूलशकलं च कर्पूरम्, अतिबहल-

शरीरे । 'वनो बन्धः पुरं पिण्डः' इति कोशः । प्रीतिमकरोत् । तामेव धवलक्षणां कादम्बरीमावद्वरणकेन
निबद्धौत्कण्ठेन चेतसा चिन्तयतो ध्यायतो जाग्रत एव अस्य चन्द्रापीडस्य रात्रिर्जगाम । अपरेद्युश्चेति । अपर-
स्मिन्दिने भगवति रवौ समुत्थिते सति तद्गतेनैव कादम्बरीगतेनैव मनसास्थानमण्डपगतः सहसैवातर्कित एव
प्रतीहारेण सह संप्रविशन्तं केयूरकं ददर्शादक्षीत् । दूरादेवेति । दूरादेव दर्शनमात्रादेव क्षितितलं स्पृशती-
लेवंक्षीलेन मौलिना मस्तकेन कृतं पादपतनं येन तम्, एहोहीत्युक्त्वेल्यभिधाय । इदं प्रीत्यतिशयनिवेदकम् ।
प्रथममादावपाङ्गविसर्पिणा नेत्रप्रान्तचारिणा चक्षुषा नेत्रेण, ततस्तदनन्तरं हृदयेन स्वान्तेन, ततस्तदनन्तरं रोमो-
द्गमेन रोमाश्चोद्गमेन, ततः पश्चाद्बुजाभ्यां बाहुभ्यां प्रधावित उच्चलितः प्रथितं विख्यातं गाढमत्यर्थमालिलिङ्गोप-
गूहितवान् । एनं केयूरकं आत्मनः समीप एव आत्मीयासनाभ्यर्णं एवोपावेशयदस्थापयच्च । पुनः स्मित-
सुधाधवलीकृतान्यक्षराणि यस्मिंस्तक्षरत्सवयः प्रीतिद्रवस्तन्मयमिव तन्निर्मितमिवैतादृशं वचनमादृत आदर-
वान्प्रच्छ । प्रश्नं चकारेत्यर्थः । किं तदित्याह—केयूरकेति । हे केयूरक, कथय ब्रूहि । कुशलिनी
क्षेमवती देवी ससखीजना सपरिजना कादम्बरी वर्तते । तथा महाश्वेता भगवती च । असौ त्विति ।
असौ केयूरकस्तु तेनानिर्वचनीयेन राजसूनोश्चन्द्रापीडस्य प्रीत्याः प्रकर्षस्तस्माज्जन्मोत्पत्तिर्यस्यैवंभूतेन स्मितेनैव
रूपित इव स्नानं कारित इव, अनुलिप्त इव, विलिप्त इव सद्य एव तत्कालमेवापगतोऽध्वखेदः पथ(थि)श्रमो यस्य
स प्रणम्य नमस्कृत्यादृततरमत्यादरपूर्वकमवोचदब्रवीत् । अद्य कुशलिनी सा वर्तते, यामेवं देवः पृच्छतीत्य-
भिधायेत्युक्त्वापनीय दूरीकृत्यार्द्रवस्त्रेण स्तिमिताशुकेनावगुण्ठितमाच्छादितं विससृत्रेण मृणालतन्तुना संयतं
बद्धं मुखं यस्य तत् । आर्द्रचन्दनपङ्को न्यस्तो यस्मिन्नेतादृशं बालमृणालवलयं नवीनतन्तुलकटकं तस्य मुद्रा
यस्मिन्नेतादृशं नलिनीपत्रपुटमदर्शयद्वीक्षणविषयमकारयत् । उद्धाट्योन्मुञ्च्य तत्र तस्मिन्कादम्बरीप्रहितानि
राजपुत्रीप्रेषितान्यभिज्ञानानि चिह्नान्यदर्शयदवलोकनमकारयत् । तदेव दर्शयति—तद्यथेति । मरकतमङ्ग-
गर्भं तद्वद्वरिन्ति नीलानि व्यपनीतत्वञ्चि दूरीकृतत्वग्भागानि चार्वां या मञ्जरी तद्भाञ्जि क्षीरीणि क्षीरयुक्तान्ये-
तादृशानि पूगीफलानि क्रमुकफलानि । तथा शुककामिनी कीरपत्नी तस्याः कपोलौ तद्वत्पाण्डूनि श्वेतानि ताम्बू-

टिप्प०—१ आर्द्रं चन्दनपङ्के न्यस्ता बाणमृणालवलयस्य मुद्रा (चिह्नम्, अन्यो नोद्घाटयितुं शक्नु-
यादिति) यस्मिन् तदित्यर्थः ।

पाठा०—१ सा. २ प्रविशन्तम्. ३ निभृतम्; प्रसृतम्. ४ तमालिलिङ्ग. ५ समुपावेशयत्. ६ वस्तुकर्षद.

शृगमदामोदमनोहरं च मलयविलेपनम् । अब्रवीच्च—‘चूडामणिचुम्बिना कोमलाङ्गुलि-
विनिर्गतलोहितांशुजालेनाञ्जलिना देवमर्चयति देवी कादम्बरी, महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण
कुशलवचसा, पर्यस्तशिखण्डमाणिक्यज्योत्स्नास्त्रपितललाटेन च नमस्कारेण मदलेखा, क्षिति-
तलघटितसीमन्तमकरिकाकोटिकोणेन सकलकन्यालोकश्च, सचरणरजःस्पर्शेन च पादप्रणा-
मेन तमालिका । संदिष्टं च तव महाश्वेतया—‘धन्या खलु ते येषां न गतोऽसि चक्षुषोरवि-
षयम् । तथा नाम समक्षं भवतस्ते तुहिनशीतलाश्चन्द्रमया इव गुणा विरहे विवस्त्रमया इव
वृत्ताः । स्पृहयन्ति खलु जनाः कथमपि दैवोपपादितायामृतोत्पत्तिवासरायेवातीतदिवसाय ।
त्वया वियुक्तं निर्वृत्तमहोत्सवालसमिव वर्तते गन्धर्वराजनगरम् । जानासि च मां कृतसकलप-
रित्यागाम्, तथाप्यकारणपक्षपातिनं भवन्तं द्रष्टुमिच्छत्यनिच्छन्त्या अपि मे बलादिव हृदयम् ।
अपि च बलवदस्वस्थशरीरा कादम्बरी । स्मरति च स्मेराननं स्मरकल्पं त्वाम् । अतः पुनरा-

लीदलानि नागवह्नीपत्राणि । तथा हरस्येश्वरस्य यश्चन्द्रखण्डस्तद्वत्स्थूलं चाकलं खण्डं यस्यैतादृशं कर्पूरं हिमवालुका ।
तथातिबहलोऽतिनिबिडो यो शृगमदामोदः कस्तूरीपरिमलस्तेन मनोहरं रुचिरं यन्मलयजविलेपनं चन्दनाङ्ग-
रागः । एतद्दर्शनानन्तरमब्रवीदवोचत् । चकारः समुच्चयार्थः । कादम्बरी देव्यञ्जलिना बद्धपाणिपुटेन देवं
भगवन्तमर्चयति पूजयति । अथाञ्जलिं विशिनष्टि—चूडेति । चूडामणिः शिरोमणिस्तच्चुम्बिना तत्स्पर्शिना
कोमलाङ्गुलिभ्यो मृदुकरशाखाभ्यो विनिर्गमो यस्यैवंभूतं लोहितं रक्तमंशुजालं किरणसमूहो यस्मिन्स तेन ।
महाश्वेता च सकण्ठग्रहेण निगरणसहितेन कुशलवचसा मङ्गलवाक्येन देवमर्चयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा
मदलेखा नमस्कारेण प्रणामेन । कीदृशेन । पर्यस्तेति । पर्यस्तं पतितं यच्छिखण्डमाणिक्यं शिखारत्नं तस्य
ज्योत्स्ना कान्तिस्तया स्त्रपितं क्षालितं ललाटमलिकं यस्मिन्स तेन । सकलकन्यालोकश्च क्षितितले घटितो लम्बः
सीमन्तः केशवेशवर्त्म तस्य मकरिकाभरणविशेषस्तस्याः कोटेरग्रभागस्य कोणोऽभिर्यसिञ्चैवंविधेन चरणरजः-
स्पर्शेन सहवर्तमानेन पादप्रणामेन तमालिका । तथा तव महाश्वेतया संदिष्टं कथितं वर्तते । तदेव दर्शयति—
धन्या इति । खलु निश्चयेन । ते धन्या जनाः यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—येषामिति । येषां नृणां
चक्षुषोर्नेत्रयोरविषयमगोचरं न गतोऽसि । तथा नाम भवतः समक्षं तत्प्रत्यक्षं ते तव गुणा औदार्यादयस्तुहिनं
हिमं तद्वच्छीतलाः सुशीताश्चन्द्रमया इव विरहे त्वद्वियोगे विवस्त्रमया इव दाहजनकत्वात्सूर्यमया इव
वृत्ताः संपन्नाः । एतेन विरहाधिक्यं सूचितम् । खलु निश्चयेन जनास्तन्नगरनिवासिनो लोकाः कथमपि महता
कष्टेन दैवेन भाग्येनोपपादिताय विहितायामृतोत्पत्तिवासरायेव । यद्दिनेऽमृतं समुत्पन्नं समुद्राद्बहिर्निर्गतं तस्मि-
न्दिने त्रिभुवन आनन्दः समभूत् । अतोऽमृतोत्पत्तिवासरोपमानम् । अतीतदिवसाय पूर्वं यद्दिने त्वया सह
संबन्धः समभूत्तद्वासराय स्पृहयन्ति वाञ्छयन्ति । त्वया वियुक्तं विरहितं, निवृत्तो दूरीभूतो यो महोत्सवः क्षणस्ते-
नालसमिवालयोपेतमिव गन्धर्वराजनगरं वर्तते समस्ति । कृत इति । कृतो विहितः सकलवस्तुनः परित्यागो
ययैवंविधां मां महाश्वेतां च त्वं जानासि, तथाप्यकारणेनानिमित्तेन पक्षपातिनं साहाय्यकारिणं भवन्तं त्वां
द्रष्टुं वीक्षितुमनिच्छन्त्या अप्यवाञ्छन्त्या अपि मे मम हृदयं बलादिव हठादिवेच्छति स्पृहयति । अपि चेति
हेत्वन्तरे । बलवदतिशयेनास्वस्थं पीडायुक्तं शरीरं देहो यस्याः सैवंविधा कादम्बरी स्मेराननं विनिद्रमुखं

टिप्प०—१ प्रमादोयं टीकाकर्तुः । येषां नेत्रयोगोचरं न गतोसि त एव धन्याः, येषां गतोसि ते तु
तव वियोगेन तप्यन्त इत्यर्थः ।

गमनगौरवेणार्हसीमां गुणवदभिमानिनीं कर्तुम् । उदारजनादरो हि बहुमानमारोपयत्यवश्यम् । सोढव्या चैयमस्मद्विधजनपरिचयकदर्थना कुमारेण । भवत्सुजनतैव जनयत्यनुचितसंदेशप्रागल्भ्यम् । एष देवस्य शयनीये विस्मृतः शेषो हारः' इत्युत्तरीयपटान्तसंयतं सूक्ष्मसूत्रविवरनिःसृतैरंशुसंतानैः संसूच्यमानं विमुच्य चामरग्राहिण्याः करे समर्पितवान् ।

अथ चन्द्रापीडः 'महाश्वेताचरणाराधनतपःफलमिदं यदेवं परिजनेऽप्यनुस्मरणादिकं प्रसादभारमतिमहान्तमारोपयति देवी कादम्बरी' इत्युक्त्वा तत्सर्वं शिरसि कृत्वा स्वयमेव जग्राह । तेन च कादम्बर्याः कपोललावण्येनेव गलितेन, स्मितालोकेनेव रसतामुपनीतेन, हृदयेनेव द्रुतेन, गुणगणेनेव विस्मृन्दितेन, स्पर्शवता ह्लादिना सुरभिणा च विलेपनेन विलिप्य तमेव कण्ठे हारमकरोत् । आगृहीतताम्बूलश्च मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना स्कन्धदेशेऽवलम्ब्य केयूरकमूर्ध्वस्थित एव कृतयथाक्रियमाणसंमानमुदितं प्रधानराजलोकं विस्तृज्य शनैः

स्मरकल्पं कंदर्पतुल्यं त्वां स्मरति गोचरीकरोति अतो हेतोः पुनर्द्वितीयवारं यदागमनगौरवं तेन कृत्वैमां कादम्बरीं गुणवत्संभिमानो विद्यते यस्या एवंविधां कर्तुमर्हसि योग्यो भवसि । हि निश्चितम् । उदारजनेष्वादरोऽवश्यं बहुमानं सत्कारमारोपयति । इयमस्मद्विधजनपरिचयजनिता या कदर्थना संकोचलक्षणा सा च कुमारेण सोढव्या सहनीया । संदेशानौचित्यदोषं परिहरन्नाह—भवदिति । भवतस्तव सुजनतैव सज्जनतैवानुचितोऽयोग्यो यः संदेशस्तत्र प्रागल्भ्यं पाण्डित्यं जनयति निष्पादयति । एष देवस्य शयनीये शय्यायां विस्मृतो विस्मरणं प्राप्तः शेषाभिधानो हार इत्युत्तरीयपटः संव्यानपटस्तस्याः तेन प्रान्ताबलेन संयतं बद्धं सूक्ष्मं यत्सूत्रं तेषां विवराणि रोकाणि तेभ्यो निःसृतैर्विनिर्गतैरंशुसंतानैः किरणसमूहैः संसूच्यमानमभिव्यज्यमानं चामरग्राहिण्याः करे विमुच्य समर्पितवान्प्रदत्तवान् ।

अथेति । हारप्रदानानन्तरं चन्द्रापीडस्तत्पूर्वप्रतिपादितं सर्वं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य स्वयमेवात्मनैव जग्राह गृहीतवान् । इतिशब्दार्थमाह—महाश्वेतेति । इदं महाश्वेतायाश्चरणयोराराधनं सेवनं तल्लक्षणं यत्तपस्तप्यं फलं तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेण परिजनेऽपि सत्यप्यनुस्मरणादिकमतिमहान्तं प्रसादभारमारोपयति देवी कादम्बरी । इत्युक्त्वैवमभिधाय तत्पूर्वोक्तं शिरसि कृत्वा मस्तक आरोप्य जग्राह गृहीतवान् । तेनेति । तेनानिर्वचनीयस्वरूपेण स्पर्शवता ह्लादि ॥ प्रमोदकारिणा सुरभिणा सुगन्धेन विलेपनेन विलिप्य कण्ठे तमेव हारमकरोदघटयत् । अथ श्वेतत्वसाम्याद्विलेपनमुत्प्रेक्षयन्नाह—कादम्बर्या इति । कादम्बर्या गलितेन च द्रुतेन कपोललावण्येन (इव) च, तथा रसतामुपनीतेन द्रवतां प्रापितेन स्मितालोकेनेवाह्वरदहास्यप्रकाशेनेव, द्रुतेन विलीनेन हृदयेनेव चित्तेनेव, विस्मृन्दितेन प्रखवितेन गुणगणेनेव । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । आगृहीतेति । आगृहीतं ताम्बूलं येन स तथा मुहूर्तादिवोत्थाय वामबाहुना केयूरकं स्कन्धदेशेऽवलम्ब्यालम्बनं विधायोर्ध्वस्थित एव कृतं विहितं यथाक्रियमाणं पूर्वपरम्परया विधीयमानं संमानं तेन मुदितं हर्षितमेवंविधं प्रधानं प्रकृष्टं राजलोकं सामन्तादिसेवकवर्गं विस्तृज्य गृहे गम्यतामित्युक्त्वा शनैः शनैर्मन्दमन्दं गन्धमादननामानं

टिप्पण—१ आत्मानं गुणवन्तमभिमन्यते सा, चन्द्रापीडसदृशोपि ममान्तिकमागच्छतीति गुणवत्सहमित्यात्मन्यभिमान इत्याशयः । २ लेशमपि स्वारस्यस्य न स्पृशति वराकः ! अस्मद्विधानां गुणशून्यजनानां परिचयेन या कदर्थना (आत्मनोऽप्रमानः) सा सौजन्यवशात्कुमारेण सोढव्येत्यर्थः । ३ अनुपविष्ट एव, 'दण्डायमान एव' ।

शनैर्गन्धमादनं करिणं द्रष्टुमयासीत् । तत्र च स्थित्वा क्षणमिव तस्मै स्वयमेव निजनखांशु-
जालजटिलं समृणालमिव शष्पकवलमवकीर्य वल्लभतुरगमन्दुराभिमुखः प्रतस्थे । गच्छंश्चो-
भयतः किञ्चित्किञ्चिदिव तिर्यग्वलितवदनः परिजनं विलोकयांबभूव ।

अथ चित्तज्ञैः प्रतीहारैः प्रतिषिद्धानुगमने निखिले समुत्सारिते परिजने केयूरकद्वितीय एव
मन्दुरां प्रविवेश । उत्सारणभयसंभ्रान्तलोचनेषु प्रणम्यापसृतेषु मन्दुरापालेषु, इन्द्रायुधपृष्ठाव-
गुण्ठनपटं किञ्चिदेकपार्श्वे गलितं समीकुर्वन्नुत्सारयंश्च कृणितनेत्रत्रिभागस्य दृष्टिनिरोधिनीं कुङ्कु-
मकपिलां केसरसटां खुरधारणीविन्यस्तचरणो लीलामन्दं मन्दुरादारुदत्तदेहभरः सकुतूहलमु-
वाच—‘केयूरक, कथय मन्त्रिर्गमादारभ्य को वा वृत्तान्तो गन्धर्वराजकुले, केन वा व्यापारेणा-
वैसरमतिनीतवती गन्धर्वराजपुत्री, किं वाकरोन्महाश्वेता, किमभाषत वा मदलेखा, के वाऽभव-
न्नालापाः, परिजनस्य भवतो वा को व्यापार आसीत्, आसीद्वा काचिदस्मदाश्रयिणी कथा’ ।

केयूरकस्तु सर्वमाचक्षे—‘देव, श्रूयताम् । निर्गते त्वयि हृदयसहस्रप्रयाणपटहकलकल-
मिव नूपुरनैवकणितेन कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सौधशिखरमारुह्य

करिणं हस्तिनं द्रष्टुमीक्षितुमयासीदगमत् । तत्र चेति । गन्धमादनसमीपे क्षणमिव समयसदृशं स्थित्वा तस्मै
हस्तिने स्वयमेवात्मनैव निजमात्मीयं यत्नखानामंशुजालं किरणपटलं तेन जटिलं व्याप्तम् । पाटलत्वसाम्या-
दाह—समृणालमिव विसैः सहवर्तमानमिव शष्पकवलं नवतृणगुडैरकमवकीर्य पुरोऽवक्षिप्य वल्लभः प्रियो
यस्तुरगोऽश्वस्तस्य मन्दुरा वाजिशाला तस्या अभिमुखः संमुखः प्रतस्थे चचाल । गच्छंश्च व्रजंश्चोभयतो द्वयोः
पार्श्वयोः किञ्चित्तिर्यक् सावि विवलितं वदनं यस्य सः । परिजनं परिच्छदलोकं विलोकयांबभूवैक्षान्चे ।

अथेति । तश्चिकटगमनानन्तरं चित्तज्ञैः प्रभोरभिप्रायविद्धिः प्रतीहारैर्द्वारपालैः प्रतिषिद्धं निवारितमनु-
गमनमनुयानं यस्यैवंविधे निखिले समग्रे परिजने सेवकजने समुत्सारिते दूरीकृते सति केयूरक एव द्वितीयो
यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडो मन्दुरां वाजिशालां प्रविवेश प्रवेशं चकार । उत्सारणं दूरीकरणं तस्माद्यद्भ्यं तेन
संभ्रान्तानि त्रस्तानि लोचनानि येषां तेषु मन्दुरापालेषु प्रणम्यापसृतेषु दूरीभूतेषु सत्सु, इन्द्रायुधपृष्ठा-
वगुण्ठनपटमाच्छादनवन्नं किञ्चिदेकपार्श्वे गलितं सस्तं समीकुर्वन्स्वस्थाने नयन्कृणितनेत्रत्रिभागस्येन्द्रायु-
धस्य दृष्टिनिरोधिनीं दृष्टिबाधाकारिणीं कुङ्कुमवरकपिलां पिङ्गलां केसरसटां स्कन्धकेशश्रेणीमुत्सारयंश्चोच्चैः कु-
वैन्खुरधारिण्यां खुरबन्धनशङ्कौ विन्यस्तौ स्थापितौ चरणौ येन सः लीलामन्दं यथा स्यात्तथा मन्दुरादारौ
दत्तो देहभरो येन सः । सकुतूहलं सकौतुकं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत् । हे केयूरक, कथय ब्रूहि मन्त्रिर्गमा-
न्मदीयचलनादारभ्य गन्धर्वराजकुले को वा वृत्तान्त उदन्तः । केन व्यापारेणावसरं समयं गन्धर्वराजपुत्री
कादम्बर्यतिनीतवत्यतिक्रान्तवती । किं वा महाश्वेताकरोदन्वतिष्ठत् । वेति विकल्पार्थः सर्वत्र । मदलेखा
किमभाषत किमवोचत् । के वालापा वचनव्यापारा अभवन् । परिजनस्य परिच्छदस्य भवतो वा को व्यापारो
व्याकु(पु)तिरासीदभवत् । काचिदस्मदाश्रयिणी कथा वार्तासीत् ।

केयूरकस्तु सर्वं प्राणविषयीकृतमाचक्षे कथयामास । देवेति । हे देव, श्रूयतामकर्ण्यताम् । त्वयि निर्गते
चलिते सति नूपुराणां पादकटकानां नवकणितेनाभिनवशब्दितेन हृदयानां सहस्राणि तेषां प्रयाणं प्रस्थानं
तत्र यः पटहस्य कलकलः कोलाहलस्तमिव कन्यकान्तःपुरे कुर्वन्ती सृजन्ती देवी कादम्बरी सपरिजना सपरि-

टिप्पण—1 हन्त पुनः सर्वं ग्रन्थहृदयं चूर्णयति चन्दिदलः ! ‘कुर्वन्ति’ इति सप्तम्यन्त एव पाठः ।
कन्यकान्तःपुरे नूपुरनवकणितेन हृदयसहस्राणां यध्ययाणम् (गृहं प्रत्यागच्छता त्वया सह प्रस्थानम्)
तस्य पटहकलकलमिव कुर्वन्ति सति । नूपुरशब्दा नासन्, मन्ये त्वया सह प्रस्थितानां कन्यकाहृदयसह-
स्राणां प्रयाणे पटहध्वनय एवाभूवन्नित्याशयः । इदानीं टीकाकारमहाशयस्यार्थेन तुल्यन्तु मार्मिकाः ।

पाठा—१ तुरङ्गम्, २ इन्द्रायुधस्य, ३ पार्श्व, ४ खुरवारणी; खुरधोरणी, ५ वासरम्, ६ चक्रकणितेन, ७ कुर्वन्ती.

तुरगधूलिरेखाधूसरं देवस्यैव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितदर्शने च देवे मदलेखास्क-
न्धनिक्षिप्तमुखी प्रीत्या तं दिगन्तं दुग्धोदधिधवलैः प्लावयन्तीव दृष्टिपातैः सितातपत्रापदे-
शेन शशिनेर्ध्या निवार्यमाणरविकिरणस्पर्शा सुचिरं तत्रैव स्थितवती । तस्माच्च कथमपि
सखेदमवतीर्य क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्वलनभियेव निवेद्यमानोपहारकुसुमश-
ब्दायमानैर्मधुकरैः, जलधाराधवलनखमयूखान्मुखानामनुगलं गलद्विर्वलयैः कण्ठबन्धानि-
वोपपादयन्ती केकारवोद्विग्ना भवनशिखण्डिनाम्, पदे पदे च कुसुमधवलान्करेण लतापल्ल-
वान्मनसा च देवस्य गुणगणानवलम्बमाना तमेव क्रीडापर्वतकमागतवती यत्र स्थितवा-
न्देवः । तमुपेत्य च 'देवेनात्र मरकतशिलामकरिकाप्रणालप्रस्रवणसिच्यमानलतामण्डपे सीक-
रिणि शिलातले स्थितम्, अत्र गन्धोदकपरिमल्लीनालिजालजटिलशिलाप्रदेशे स्नातम्, अत्र

कृदा सौधशिखरं गृहाधिलकामारुह्यारोहणं कृत्वा तुरगस्याश्वस्य धूलिरेखा रजःपङ्क्तिस्तथा धूसरं मलिनं देव-
स्यैव भवत एव गमनमार्गमालोकितवती । तिरोहितमदृश्यीभूतं दर्शनं वीक्षणं यस्यैवभूते च देवे मदलेखायाः
स्कन्धोऽसस्तत्र निक्षिप्तं स्थापितं मुखमाननं यथा सैवंविधा प्रीत्या स्नेहेन दुग्धोदधिः क्षीरोदधिस्तद्वद्वलयैः
शुभ्रैर्दृष्टिपातैस्तं दिगन्तं प्लावयन्तीव क्षालयन्तीव सितं शुभ्रं यच्चातपत्रं छत्रं तस्यापदेशेन व्याजेन । शुक्लत्ववर्तु-
लत्वसान्यादाह—शशीति । शशी चन्द्रस्तेनेर्ध्या स्पर्धया निवार्यमाणो दूरीक्रियमाणो रविकिरणानां सूर्य-
किरणानां स्पर्शो यस्याः सैवंभूता सती सुचिरं चिरकालं तत्रैव सौधशिखरे स्थितवत्यवस्थानं कृतवती । तस्माच्च
सौधशिखरान्स्नेहं यथा स्यात्तावतीर्यावतरणं कृत्वा क्षणमिवावस्थानमण्डपे स्थित्वोत्थाय स्वलनभियेव पतन-
भयेनेवोपहारस्य कुसुमानि तेष्वामनन्ताच्छब्दायमानैः शब्दं कुर्वाणैर्मधुकरैर्भ्रमरैर्निवेद्यमानेव विज्ञप्तिविषयी-
क्रियमाणेव । जलधारावद्वलानां शुभ्राणां नखमयूखानां पुनर्भवकान्तीनामुन्मुखानां संमुखानामनुगलं निग-
रणमनुलक्षीकृत्य गलद्विः पतद्विर्वलयैः कटकैः करणभूतैर्भवनशिखण्डिनां गृहमयूराणां केकारवेणोद्विग्नोद्वेगं
प्राप्ता सती कण्ठबन्धानुपपादयन्तीव रचयन्तीव । करेण हस्तेन पदे पदे च कुसुमधवलान्पुष्पवच्छुभ्रांलताप-
ल्लवान्वल्लीकिसलयानि मनसा च देवस्य भवतो गुणगणान्गुणसमूहानवलम्बमानावलम्बनं कुर्वाणा तमेव पूर्वोक्त-
मेव क्रीडापर्वतकमागतवती । यत्रेति । यस्मिन्स्थले देवो भवान्पूर्वं स्थितवान् । तं क्रीडाचलमुपेत्यागस्य च,
अत्र सीकरा विद्यन्ते यस्मिन्नेवंविधे शिलातले देवेन स्थितमासितम् । कीदृशे । मरकतस्य शिला तस्या मकरि-
काप्रणाली मकरमुखो जलमार्गस्तस्य प्रस्रवणेन सिच्यमानो लतामण्डपो यस्य (यस्मिन्) तत्तस्मिन् । अत्रेति ।
अस्मिन्गन्धोदकस्य सुगन्धजलस्य यः परिमलस्तेन लीना लम्बा येऽल्यो भ्रमरास्तैर्जटिलो व्याप्तः शिलाप्रदेश-
स्तस्मिन्स्नातं कृताह्वम् । अत्रेति । अस्मिन्कुसुमानां धूल्या परागेण सिकतिले सिकतायुक्ते गिरिनदिकातटे

टिप्प०—१ सूर्येण सह चन्द्रस्य स्पर्शो 'त्वं कादम्बरी यदि तापयेस्तर्ह्यहं त्वत्तापं निवार्य शीतलये-
यम्' इति । अत एव सितातपत्रस्य तु व्याजमात्रं, शुक्लत्व-प्रकाशशालित्वादिगुणैश्चन्द्र एव सः । अत
एव तेन निवार्यमाणातपेत्यर्थः । छत्रस्यापह्नवात्कैतवापह्नुरितरङ्कारः । २ अशुद्धमिदम् । 'निवेद्यमानोप-
हारकुसुमा' इत्येव पाठः । विरहविचित्रा सेयमुपहारकुसुमेषु स्वलिप्यतीति भयात् उपाहारकुसुमोपरि-
शब्दायमानैर्मधुकरैः निवेद्यमानानि (स्वशब्देः सूच्यमानानि 'पुष्पाण्यत्र, न स्वलिप्यतीत्यम्' इति) उपहार-
कुसुमानि यस्यै सा; इति तदर्थः । ३ भवद्विरहिता सा गृहशिखिनां रवेर्दुःखिता भवतीति कण्ठेषु
वलययोजनेन तान्मूकीकर्तुमिच्छति परं वलयप्रदानसमये तस्या नखमयूखेषु जलधाराभ्रमेण तद्ग्रहणाय
ते उन्मुखा भवन्ति । अत एव समर्पणसमये एव ते वलयास्तेषां कण्ठादधः पतन्ति इत्याशयः । नख-
मयूखेष्वित्यत्र भ्रान्तिमान् व्यङ्ग्यः । कण्ठबन्धानुपपादयन्तीवेत्युत्प्रेक्षा तु स्फुटैव । ४ धारयन्तीत्यर्थः ।
५ आप्लवः कृत इत्यर्थः ।

पाठा०—१ करस्पर्शा. २ आस्थान. ३ अनुपलम्. ४ गृहलता. ५ हरितलता.

कुसुमधूलिसिर्कतिले गिरिर्नैदिकातटे भगवानर्चितः शूलपाणिः, अत्र हेषितशशधरोचिपि स्फटिकशिलातले भुक्तम्, अत्र संक्रान्तचन्द्रनरसलाञ्छने मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तम्' इति परिजनेन पुनरुक्तं निवेद्यमानानि देवस्यैव स्थानचिह्नानि पश्यन्ती क्षपितवती दिवसम् । दिवसावसाने च कथमपि महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेदमन्याहारमकरोत् । अस्तमुपगते च भगवति रवावुद्धिते चन्द्रमसि, तत्रैव कंचित्कालं स्थित्वा चन्द्रकान्तमयीव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृततनुश्चन्द्रबिम्बप्रवेशभयेनेव करौ कपोलयोः कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती मुकुलितेक्षणा क्षणमात्रं स्थित्वात्थाय विमलनखनिपतितशशिप्रतिमाभरगुरूणीव कृच्छ्रादुत्क्षिपन्ती लीलामन्थरगमनपटूनि पदानि शय्यागृहमगात् । शयननिक्षिप्तगात्रयष्टिश्च ततःप्रभृति प्रबलया शिरोवेदनया विचेष्टमाना दारुणेन च दाहूरुपिणा उवरेणाभिभूयमाना केनाप्याधिना मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितलोचना दुःखदुःखेन क्षणदामनैषीत् । उषसि च मामाहूय देवस्य वार्ताव्यतिकरोपालम्भाय सोपालम्भमादिष्टवती ।

भगवाञ्शूलपाणिर्ऋतः पूजितः । अत्रेति । अस्मिन्हेपिता लज्जिता शशधरस्य रोचियेन तस्मिन्स्फटिकशिलातले भुक्तम् । अत्रेति । अस्मिन्संक्रान्तः प्रतिबिम्बितो यश्चन्द्रनरसः स एव लाञ्छनं चिह्नं यस्मिन्नेवविधे मुक्ताशैलशिलापट्टे सुप्तमिति परिजनेन पार्श्ववर्तिसेवकलोकेन देवस्य भवत एव स्थानचिह्नानि । पुनरुक्तं पृथक्पृथङ्निवेदनादिति भावः । निवेद्यमानानि कथ्यमानानि पश्यन्ती विलोकयन्ती दिवसं वासरं क्षपितवती क्षयं नीतवती । दिवसावसाने च दिनप्रान्ते च कथमपि महता कष्टेन महाश्वेताप्रयत्नादनभिमतमप्यसमीहितमपि तस्मिन्नेव स्फटिकमणिशिलावेदमन्याहारं भोजनमकरोदकल्पयत् । अस्तमिति । अस्तमुपगते प्राप्ते च भगवति माहात्म्यवति रवौ सूर्ये, चन्द्रमसि कुमुदबान्धव उदित उदयं प्राप्ते सति, तत्रैव तस्मिन्प्रदेशे कंचित्कालं स्थित्वावस्थानं कृत्वा चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तन्मयीव अत एव चन्द्रोदये प्रत्यार्द्राकृता तनुर्यस्याः सा तथा चन्द्रबिम्बस्य यः प्रवेशस्तस्य भयं तेनेव कपोलयोः करौ कृत्वा किमपि चिन्तयन्ती ध्यायन्ती मुकुलितेक्षणा कुञ्जलितलोचना क्षणमात्रं स्थित्वा तत उत्थाय । विमलेति । विमला निर्मला ये नखास्तेषु निपतिता याः शशिप्रतिमाश्चन्द्रप्रतिबिम्बानि तासां भरस्तेन गुरूणीव लीलामन्थरं यद्रमनं तत्र पटूनि पदानि चरणन्यासानि कृच्छ्रात्कृच्छ्रादुत्क्षिपन्त्युत्क्षेपं कुर्वन्ती शय्यागृहं शयनसज्जागादगमत् । शयने तल्पे निक्षिप्ता स्थापिता गात्रयष्टिर्यथा सैवंविधा च । ततःप्रभृति तद्दिनादारभ्य प्रबलया तीव्रया शिरोवेदनया विचेष्टमाना व्याकुलीक्रियमाणा दाहूरुपिणा दारुणेन तीव्रेण च उवरेण तापेनाभिभूयमाना पराभूयमाना केनाप्याधिना मानसीव्यथया मङ्गलप्रदीपैः कुमुदाकरैश्चक्रवाकैश्च सार्धमनिमीलितेऽमुद्रिते लोचने यस्याः सा तथा । अथ कुमुदानां रात्रौ विकासाच्चक्रवाकानां च वियोगवशादनिमीलनमिति भावः । दुःखदुःखेन । अतिदुःखेनेति भावः । क्षणदां रत्रिमनैषीदद्याप्यद्रमयामास । उषसि च प्रभाते मामाहूयाह्वानं कृत्वा देवस्य वार्ताव्यतिकरेण भवदुत्तान्तसमूहेन हेतुभूतेन उपालम्भाय सोपालम्भं यथा स्यात्तथादिष्टवती कथितवती ।

टिप्प०—1 तत्कालादारभ्य । दिनादिति तु अविचार एव लेखकस्य । 2 टीकाकारात्का प्रत्याशा स्वारस्यस्य ? 'व्यतिकरोपलम्भाय' इत्येव पाठः, वृत्तान्तव्यापारप्राप्तये सोपालम्भं सप्रतिक्षेपम् ('उचितशोऽपि संभावित-महोदारस्यातिथेः राजकुमारस्य कुशलप्रवृत्तिमानेतुं न गच्छसि' इति) आदिष्टवतीति तदर्थः ।

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य जिगमिषुः 'अश्वोऽश्वः' इति वेदन्भवनाभिर्ययौ । आरोपितपर्याणं च त्वरिततुरगपरिचारकोपनीतमिन्द्रायुधमारुह्य, पश्चादारोप्य पत्रलेखाम्, स्कन्धावारे संस्थापयित्वा वैशम्पायनम्, अशेषपरिजनं निवर्त्य च, अन्यतुरगारूढेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । आसाद्य च कादम्बरीभवनद्वारमवततार । अवतीर्य द्वारपालार्पित-तुरङ्गः कादम्बरीप्रथमदर्शनकुतूहलिन्या च पत्रलेखया चानुगम्यमानः प्रविश्य 'क देवी कादम्बरी तिष्ठति' इति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरमप्राक्षीत् । कृतप्रणामेन च तेन 'देव, मत्तमयूरस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तात्कमलवनदीर्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्ते' इत्यावेदिते केयूरकेणोपदिश्यमानवर्तमानं प्रमदवनमध्येन गत्वा किञ्चिदध्वानम्, भरकतहरितानां कदलीवनानां प्रभया शष्पीकृतरविकिरणं हरितायमानं दिवसं ददर्श । तेषां च मध्ये निरन्तर-नलिनीदलच्छन्नं हिमगृहमपश्यत् । तस्माच्च निष्पतन्तमार्द्रांशुकच्छलेनाच्छोदजलेनेव संवी-तम्, बाहुलताविधृतैर्मृणालवल्लयैराभरणकैरिव धवलतावयवम्, आपाण्डुभिश्चैकश्रवणाश्रयै-स्ताडङ्गीकृतैः केतकीगर्भदलैरुपहसितदन्तपत्रम्, आलिखितचन्दनललाटकानि मुखारवि-

चन्द्रापीडस्तदाकर्ण्य श्रुत्वा जिगमिषुर्गन्तुमिच्छुरश्वोऽश्व इति वदन्बुवन्भवनाद्गुहाभिर्ययौ निर्जगाम । आरो-पितं स्थापितं पर्याणं पत्ययनं यस्मिन्नेतादृशं त्वरितं शीघ्रं तुरगपरिचारकेणोपनीतमानीतमिन्द्रायुधमारुहारोहणं कृत्वा पत्रलेखां पश्चात्पृष्ठभाग आरोप्य स्थापयित्वा स्कन्धावारे सैन्यवेशे वैशम्पायनं संस्थापयित्वाशेषपरिजनं समप्रपरिच्छदं निवर्त्य पश्चाद्वायुव्यान्यतुरगादेनैव केयूरकेणानुगम्यमानो हेमकूटं ययौ । कादम्बरीभवन-द्वारमासाद्य प्राप्यावततारोत्तीर्णवांश्च । अश्वादिति शेषः । अवतीर्य च द्वारपालस्यार्पितस्तुरङ्गो येन स तथा कादम्बर्या यत्प्रथमदर्शनं तत्र कुतूहलं विद्यते यस्या एवंविधया पत्रलेखयानुगम्यमानः प्रविश्य क देवी कादम्बरी तिष्ठतीति संमुखागतमन्यतमं वर्षधरं कञ्चुकिनमप्राक्षीत्पप्रच्छ । तेन कृतप्रणामेन चेत्वावेदिते कथिते सति । इति-शब्दयोल्यमाह—देवेति । हे देव, मत्तमयूरकाभिधानस्य क्रीडापर्वतकस्याधस्तादधोभागवर्तिनि कमलवनदी-र्घिकातीरे विरचितं हिमगृहमध्यास्तेऽधितिष्ठति । 'उपान्वध्याब्जसः' इत्यधिकरणे द्वितीया । केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो वर्तमानं मार्गं यस्य स तथा, प्रमदवनमध्येन किञ्चिदध्वानं मार्गं गत्वा भरकतवद्हरितानां नीलानां कदलीवनानां रम्भाकाननानां प्रभया कान्त्या शष्पीकृतानि बालतृणीकृतानि रविकिरणानि सूर्यरश्मयो यस्मिन्नत एव हरितायमानं नीलायमानं दिवसं दिनं ददर्शेक्षांचके । तेषां च कदलीवनानां मध्ये निरन्तरं नलिनीदलैः कमलिनीपत्रैश्छन्नमाच्छादितं हिमगृहमपश्यदैक्षत । तस्माच्च गृहाभिपतन्तं बहिर्गच्छन्तं कादम्बर्याः शरी-रपरिचारकं परिजनमप्राक्षीदृष्टवान् । अथ तस्याः परिचारकं विशेषयन्माह—आर्द्रेति । आर्द्रं स्तिमितं यदंशुकं वस्त्रं तस्य च्छलेन श्वेताह्लादकत्वसाम्यादाह—अच्छोदेति । अच्छोदजलेनेव संवीतं रुद्धम् । 'संवीतं रुद्ध-मावृतम्' इति कोशः । बाहुलताविधृतैर्मृणालवल्लयैस्तनुलकटकैराभरणकैरिव विभूषणैरिव धव-लीकृताः शुभ्रीकृता अवयवा अपघना यस्य स तम् । आपाण्डुभिरीषच्छ्वेतैरेकश्रवण एवैककर्ण एवाश्रयोऽधि-करणं येषां तैस्ताडङ्गीकृतैस्ताडपत्रीकृतैरेवंविधैः केतकीगर्भदलैरुपहसितानि दन्तपत्राणि येन स तम् । पुनः किं कुर्वाणम् । दधानं विभ्राणम् । कानि । मुखान्येवारविन्दानि कमलानि । कीदृशानि । आलिखिता

टिप्पण—१ संस्थापयति स्थाने मूलपि च्युतसंस्कृति पदं टीकाकारहस्तलाघवमेव । २ रविकिरणा इत्यर्थः । ३ आवृतदेहमित्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ अथ चन्द्रापीडः. २ वदन्पूर्ववृत्तचमत्कृतचेताः. ३ त्वरितपरिचारक. ४ नृत्यमयूरस्य. ५ दलानाम्. ६ ताडङ्गीकृतैः; तालङ्गीकृतैः.

न्दानि बद्धसौभाग्यपट्टानीव दधानम्, कृतचन्दनविन्दुविशेषकांश्च दिवापि स्पर्शलोभस्थिते-
न्दुप्रतिबिम्बानिव कपोलानुद्धहन्तम्, अपहृताशेषशिरीषसौभाग्याभिः शैवलमञ्जरीभिः कृत-
कर्णपूरम्, कर्पूरधूलिधूसरेषु मलयजरसलवल्लितेषु वैकुलावलीवलयेषु स्तनेषु न्यस्तनलिनी-
पत्रप्रावरणम्, अनवरतचन्दनचर्चाप्रणयनपाण्डुरैः संतापरोषैर्मृदितारक्तचन्द्रकैरेव करैः
कल्पितमृणालदण्डानि बिसतन्तुमयानि चामराणि विभ्राणम्, उज्जालैश्च कमलैः कुमुदैः कुव-
लयैः किसलयैः कदलीदलैः कमलिनीपलाशैः कुसुगस्तबकैश्चातपत्रीकृतैर्निवारितातपम्, जल-
देवतानामिव समूहम्, वरुणश्रियामिव समागमम्, शरदामिव समाजम्, सरसीनामिव
गोष्ठीबन्धम्, शिशिरोपचारानिपुणं कादम्बर्याः शरीरपरिचारकं शरीरप्रायं परिजनमद्राक्षीत् ।

तेन च प्रणम्यमानः पादनखपतनभयादिव त्वरितापस्तृतेन दीयमानमार्गश्चन्दनपङ्क्त-

चन्दनस्य मलयजस्य ललाटिका पुण्ड्रविशेषो येषु तानि । विविधवर्णसाम्याद्बद्धसौभाग्यपट्टानीव । कृतेति ।
कृता विहिता चन्दनविन्दुभिर्विशेषका येषु तान् । 'चित्रं पुण्ड्रविशेषकाः' इति कोशः । दिवापि दिवसेऽपि
स्पर्शलोभेन स्थित इन्दुप्रतिबिम्बो येष्वेवंविधानिव कपोलानुद्धहन्तम् । अपेति । अपहृतं दूरीकृतमशेषं समग्रं
शिरीषस्य वृक्षविशेषस्य सौभाग्यं याभिरेवंभूताभिः शैवलमञ्जरीभिर्जलक्षकवल्लरीभिः कृतः कर्णपूरो येन स तम् ।
स्तनेषु कुचेषु न्यस्तं स्थापितं नलिनीपत्राणां प्रावरणमुत्तरीयकं येन स तम् । अथ च स्तनं विशेषयन्नाह—कर्पू-
रेति । कर्पूरस्य घनसारस्य धूली रजस्तया धूसरेष्वीषत्पाण्डुषु, मलयजरसलवैश्चन्दनद्रवलेखैर्ललितैर्वेकीभूतेषु ।
वकुलावलीनां केसरराजीनां वलयानि येषु ते तथा तेषु । पुनः कीदृशम् । करैः करणभूतैश्चामराणि विभ्राणम् ।
कीदृशैः करैः । प्रियविरहेण संतापरोषाभ्यां मृदिता मर्दिता आरक्ता नवोदिताश्चन्द्रकरास्तैरिवानवरतं निरन्तरं
चन्दनचर्चा तस्याः प्रणयनं प्रापणं तेन पाण्डुरैः । कीदृशाति चामराणि । कल्पित इति । कल्पितो विहितो
मृणालानां दण्डो येषु तानि । पुनः किंविशिष्टानि । बिसानां तन्तवस्तन्मयानि तन्निर्मितानि । उज्जालैः कमलैः
कुमुदैः कैरवैः, कुवलयैरुत्पलैः, किसलयैः पल्लवैः, कदलीदलैः रम्भापत्रैः, कमलिनीपलाशैः पद्मिनीपत्रैः । 'पत्रं
पलाशं लदनम्' इति कोशः । कुसुमस्तबकैः पुष्पगुच्छैः । 'गुच्छस्तबकगुच्छकाः' इति कोशः । एतैश्चातपत्री-
कृतैश्छत्रीकृतैर्निवारितो दूरीकृत आतपः सूर्यालोको यस्य स तम् । जलदेवतानां जलाधिष्ठात्रीणां समूहमिव ।
सर्वदा जलक्लिच्छदेहत्वादिति भावः । वरुणः प्रचेतास्तस्य श्रियां समागममेकीभवन्मिव । वरुणस्यापि जलाधीश-
त्वेन तस्य श्रियामप्यतिशीतलत्वात्तदुपमानम् । शरदां घनालयाणां समाजमिव परिषदमिव । तासामपि शीतल-
त्वात्तदुपमानम् । सरसीनां सरतां गोष्ठीबन्धमिव । एकत्रीभूयोपवेशनं गोष्ठीबन्धः । कीदृशम् । शिशिरोपचाराः
शीतलोपचारास्तत्र निपुणं दक्षं शरीरप्रायमित्यन्तरं गत्वा चोक्तं कादम्बरीपरिजनमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

इदानीं समयोद्यानाद्युद्दीपनविभावान्वर्णयन्नाह—तेन चेति । तेन परिजनेन प्रणम्यमानो नमस्कृ-
माणः । कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निसृष्टदृष्टिरिदं वक्ष्यमाणं सर्वं दृष्टवानित्यन्वयः । कीदृशः ।
प्रणामेन पादनखस्यैव कोमलत्वात्पतनं भविष्यतीति शङ्कया त्वरितमपस्तृतः परिजनस्तेन दीयमानो मार्गो यस्य
सः । इतः कदलीतोरणं विशेषयन्नाह—चन्दनेति । चन्दनपङ्क्तेन मलयजकर्दमेन कृता वेदिका येषाम् ।

टिप्पण—१ कृताश्चन्दनविन्दव एव विशेषकास्तिलका येषु तान् । अत एव दिवापि स्पर्शलोभेन स्थिता
इन्दोश्चन्द्रस्य प्रतिबिम्बा येषु तान् (कपोलान्) । रात्रौ तु चन्द्रोदयादिन्दुप्रतिबिम्बाः संभवन्त्येव, परं
चन्दनविन्दवस्तथा प्रतीयन्ते यथा स्पर्शलोभवशाद्दिनेऽपि चन्द्रस्य प्रतिबिम्बाः स्थिता इत्यर्थः । मण्ड-
लाकाराणां चन्दनविन्दूनां चन्द्रबिम्बेन साम्यादियमुत्प्रेक्षा । २ चन्दनपङ्क्तेन लिखीकृता वेदिकाः परि-
ष्कृतभूमयः (बद्धतलभूमयः) येषां तेषाम् (तोरणानाम्) ।

पाठा०—१ पदानि. २ कपोलफलकां. ३ ललितेषु. ४ वकुलावल्लिषु; कुवलयवल्लिषु; ललितकुवलयेषु. ५ पयोधरेषु.
६ प्रणय. ७ प्रकटितचन्द्रकैरैः; मृदितचन्द्रकैरैः. ८ शरीरपरिचारिकाप्रायम्. ९ पादतलः पादनखपतनवाह.

तवेदिकानां पुण्डरीककलिकावटितघण्टिकानां विकसितसिन्दुवारकुसुममञ्जरीचामराणां लम्बितस्थूलमल्लिकामुकुलहाराणामावद्धलवङ्गपल्लवचन्दनमालिकानां दोलायमानकुमुददामध्वजानां मृणालवेत्रहस्ताभिर्गृहीतरुचिरकुसुमाभरणाभिर्मधुलक्ष्मीप्रतिकृतिभिरिव द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानां कदलीतोरणानां तलेन प्रविश्य सर्वतो निस्तृष्टदृष्टिदृष्टवान्कचिदुभयतटनिखात-
तमालपल्लवकृतवनलेखाः कुमुदधूलिवालुकापुलिनमालिनीचन्दनरसेन प्रवर्त्यमाना गृहनदिकाः, कचिन्निचुलमञ्जरीरचितरक्तचामराणां जलार्द्रवितानकानां तलेषु सिन्दूरकुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि, कचिदेदारसेन सिच्यमानानि स्पर्शानुमेयरम्यभित्तिनि स्फटिकभवनानि, कचिच्छिरीषपक्ष्मकृतशाद्वलानां मृणालधारागृहाणां शिखरमारोप्यमाणानां धाराकदम्बधूलिधूसरितानि यन्त्रमयूरकाणां कदम्बकानि, कचित्सहकाररससिक्तैर्जम्बूपल्लवैराच्छाद्यमानाभ्यन्तराः पर्णशालाः, कचित्क्रीडितकृत्रिमकरिकलभयूथकाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनक-

कलिकानां वायघण्टिकानुकारादाह—पुण्डरीकेति । पुण्डरीकाणि सिताम्भोजानि तेषां कलिकाभिर्घटिता निर्मिता घण्टिकाः किङ्किण्यो येषाम् । विकसितानि विमुद्राणि सितानि सिन्दुवारस्य निर्गुण्ड्याः कुसुमानि तेषां मञ्जरीणां चामराण्यातपत्राणि येषाम् । लम्बिताः स्थूलमल्लिकामुकुलानां हारिणे हारा येषाम् । आबद्धा लवङ्गं देवकुसुमं तस्य पल्लवा येष्वेवंविधा चन्दनमालिका तोरणार्थं मङ्गल्यं दाम येषाम् । 'तोरणार्थं तु मङ्गल्यं दाम चन्दनमालिका' इति कोशः । दोलेति । दोलायमानाः कम्पमानाः कुसुमदामध्वजा येषाम् । मृणालेति । मृणालानां तन्तुलानां वेत्रं हस्ते यासां ताभिर्गृहीतानि स्वीकृतानि रुचिराणि मनोहराणि कुसुमाभरणानि पुष्पविभूषणानि यामिः । मध्वति । मधुलक्ष्म्या वसन्तश्रियः प्रतिकृतिभिः प्रतिरूपाभिरेवंविधाभिर्द्वारपालिकाभिरधिष्ठितानामाश्रितानाम् । सर्वं दृष्टवानिति पूर्वोक्तं स्पष्टीकुर्वन्नाह—कचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे उभयतटे निखाता आरोपिता ये तमालपल्लवास्तापिच्छकिसलयास्तैः कृता वनलेखा काननवीथी यासां ताः । कुमुदानां धूलिः परागः सैव वालुका सिकता तस्याः पुलिनं जलोपिष्टतं सैकतं मौलत इत्येवंशीलाचन्दनरसेन मलयजद्रवेण प्रवर्त्यमाना विस्तार्यमाणा गृहनदिका भवनसरितः । कचिदिति । निचुलमञ्जरी हिजलवल्ली तथा रचितानि रक्तचामराणि येषामेतादृशानां जलार्द्रवितानकानामम्भःक्लिन्नोल्लोचानां तलेषु सिन्दूरं नागजं तेन सहवर्तमानेषु कुट्टिमेष्वास्तीर्यमाणानि विस्तीर्यमाणानि रक्तपङ्कजशयनानि लोहितकमलशयनानि । कचिदिति । एला चन्द्रवाला तस्या रसेन सिच्यमानानि सेचनक्रियाविषयीक्रियमाणानि स्पर्शनं करसंस्पर्शेनानुमेर्या अनुमातुं योग्या रम्या मनोहरा भित्तयः कुञ्जानि येषामेवंविधानि स्फटिकभवनानि । कचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे शिरीषः कपीतनस्तस्य पक्ष्मभिः कोमलकेशरैः कृतशाद्वलानां विहितशाद्वरितानां मृणालधारागृहाणां विसयन्त्रसद्वानां शिखरे प्रान्तमारोप्यमाणानामुपरिष्ठासीयमानानां धाराकदम्बानां धूलिमी रजोभिर्धूसरितानि यन्त्रगृहवर्तिमयूरकाणां कदम्बकानि मण्डलानि । कचिदिति । सह-

टिप्पणं—१. यासु इति स्त्रीत्वं वाच्यम् । यासु (चन्दनमालिकासु) लवङ्गपल्लवा आबद्धा ईदृश्यचन्दनमालिकाः (तोरणलम्बितानि पुष्पदामानि) येषु तेषाम् । २ कुसुमदामान्येव ध्वजा येषाम् । ३ धिङ् मन्दम् । कुमुदानां धूलिरेव वालुका तस्याः (अर्थात्तन्निर्मिता) पुलिनमाला सैकतश्रेणिर्यासां ता इति सरलोऽर्थः । ४ जलार्द्राणां चन्द्रातपानाम् 'चन्द्रोवा' । ५ स्फटिकानां पारदर्शकत्वात्तन्निर्गतयो न द्रष्टुं शक्याः किन्तु स्पर्शानुमेयाः । ६ यन्त्रात्मकमयूराणाम् (यन्त्रनिर्मितमयूराणाम्) । मृणालयुक्तजलधारागृहाणां शिखरे (पृष्ठे) परिचारिकाभिर्यन्त्रमयूरा नीता ये हि जलधारासमूहानां क्षोदैर्धूसरिता इत्यर्थः ।

पाठा०—१ प्रकृतिभिः । २ जलार्द्राकृतः । ३ ससिन्दूरः । ४ स्पर्शानुमेयभित्तिनि, स्पर्शानुमेयरम्यस्थितिप्रदेशानि । ५ अन्नः, अन्नकः । ६ धूसराणाम्; धूसरितानाम्, ७ तरुसक्तैः,

मलिनिकाः, कचिद्गन्धोदककूपेषु बद्धकाञ्चनसुधापङ्क्तकामपीठेषु स्थूलविसलतादण्डवटितार-
काणि कृतकेतकदलद्रोणिकानि कुवलयगावलीरज्जुभिर्ग्रन्थमानानि पत्रपुटघटीयन्त्राणि, कचि-
त्स्फटिकबलाकावलीवान्तवारिधारा लिखितेन्द्रायुधाः संचार्यमाणा मायामेघमालाः, कचिदु-
पान्तरुद्वयवाङ्कुरासु तरत्तरुणमालतीकुञ्जलदन्तुरिततरङ्गासु हरिचन्दनद्रववापिकासु शिशिरी-
क्रियमाणा हारयष्टीः, कचिन्मुक्ताफलक्षोदरचितालवालकान्नवरतस्थूलजलविन्दुदुर्दिनमुत्स-
जतो यन्त्रवृक्षकान्, कचिद्विद्युतपक्षनिक्षिप्तसीकरानीतनीहारा भ्रमन्तीर्यन्त्रमयीः पत्रशकुनि-
श्रेणीः, कचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतरावध्यमानाः कुसुमदामदोलाः, कचिदुदरारूढनिर्ग-
तोत्तोलनलिनीच्छदाच्छादितमुखान्प्रवेश्यमानाञ्जातकुम्भान्, कचिद्वटितकदलीगर्भस्तम्भ-

कारा आम्नास्तेषां रसैः सिक्तैः सिञ्चितैर्जम्बूपलवैराच्छाद्यमाना अभ्यन्तराः पर्णशाला उदजाः । कचिदिति ।
क्रीडितुं यत्कृत्रिमं निर्मितं करिकलभयूथकं तेनाकुलीक्रियमाणाः काञ्चनकमलिनिकाः सुवर्णनलिन्यः । कप्रत्यये
च सर्वत्र ह्रस्वत्वम् । गन्धोदकस्य सगन्धजलस्य कूपेपूदपानेषु । कीदृशेषु । बद्धः काञ्चनस्य सुवर्णस्य सुधा
गृहधवलीकरणद्रव्यं तस्य पङ्क्तः कर्दमस्तेन काममल्यर्थं पीठं येषु, स्थूलो यो विसलताया दण्डस्तेन घटिता अरंका
येषु, कृतानि केतकदलानां द्रोणिकानि भाजनविशेषाणि येषु, कुवलयानामुत्पलानामावल्यः पङ्क्तयस्ता एव
रजवस्त्वैर्ग्रन्थमानानि बध्यमानान्येवंविधानि पत्रपुटलक्षणानि घटीयन्त्रकाण्युद्घाटकानि । कचिदिति ।
स्फटिकस्य बलाका विसकण्टिकास्तासामावलीभिर्वान्ता मुक्ता वारिधारा जलधारा यासु, लिखितानीन्द्रायु-
धानि शकचापानि यासु, एवंविधाः संचार्यमाणाः प्रेर्यमाणा मायामेघमालाः कृत्रिमजल(द)पङ्क्तयः । कचि-
दिति । उपान्ते समीपे रूढा यवाङ्कुरा यासु, तरन्ति तरुणमालतीकुञ्जलानि तैर्दन्तुरितास्तरंगाः कल्लोला
यासु, हरिचन्दनस्य तैलपर्णिकस्य द्रवस्तस्य वापिकासु क्षुद्रकूपिकासु शिशिरीक्रियमाणाः शीतलीक्रियमाणा
हारयष्टीमुक्ताकलापान् । एतेन विरहाधिक्यं वर्णितम् । कचिदिति । मुक्ताफलं रसोद्भवं तस्य क्षादेन
चूर्णेन रचितं निर्मितमालवालकमावापस्थानकं येषां ताननवरतं निरन्तरं स्थूला जलविन्दवस्तेषां दुर्दिन-
मुत्सृजत उत्प्रावत्येन मुञ्चतः कुर्वतः एवंविधान्यन्त्रवृक्षकान्कृत्रिममहीरुहान् । कचिदिति । विद्युताः
कम्पिता ये पक्षास्त्वैर्निक्षिप्ता ये सीकरास्त्वैरानीतो नीहारो हिमं याभिस्ता भ्रमन्तीर्भ्रमणं कुर्वन्तीः । एवंविधा
यन्त्रमयीः पत्रशकुनिश्रेणीः । कचिदिति । मधुकरा भ्रमरा एव किङ्किण्यः क्षुद्रघण्टिकास्तासां पङ्क्तिः श्रेणी
तया पटुतरैर् स्पष्टं यथा स्यात्तथा बाध्यमाना निरुध्यमाना कुसुमदामदोलाः पुष्पस्रक्प्रेङ्खाः । कचिदिति । उदरे
मध्य आरूढा निर्गता उद्भताः सुवर्णकलशादुत्तालोर्ध्वमुखी या नलिनी तस्याश्छदानि दलानि तैराच्छादितं
पिहितं मुखं येषां तान्प्रवेश्यमानान्गृहान्तर्नीयमानाञ्जातकुम्भान् । कचिदिति । घटिता कदलीगर्भस्तम्भा एव

टिप्प०—1 चक्रान्तर्गतालि काष्ठनिर्मितान्यवयवानि, 'अरा' इति भाषा । 2 'कृतकानि' इत्येव पाठः ।
कृत्रिमाणि केतकदलानि (केतकपत्राणि) एव जलद्रोणिका जलाधारविशेषा येषु तानि । शिशिरोपचार-
वर्णनेऽस्मिन् सुगन्धिजलभृताः कूपा अपि तथा कृता येषामुपरि पत्रपुटरूपान् घटान् वहन्ति यन्त्राणि
(‘अरहट’), जलाधारा अपि केतकपत्रैः कृतानीत्याद्यर्थो बोध्यः । 3 निर्माणकौशलेनैव परिचाय्यमानाः ।
4 ‘कचिन्मधुकरकिङ्किणीपङ्क्तिपटुतररवा बध्यमानाः’ इत्येव पाठः । मधुकरा एव किङ्किण्यास्तासां पङ्क्तेः
पटुतरो रवः (शब्दः) यासु ताः । परिचारिकाभिर्बध्यमानाः (कुसुमदामनिर्मिता दोलाः) । 5 शात-
कुम्भानित्येव पाठं स्वीकृत्य तदर्थकरणसमये पलायांचक्रे मन्दः । अस्तु, ‘शातकुम्भकुम्भान्’ इत्येव पाठः ।
शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कलशान्, येषामुदरेषु नलिन्यः उत्पन्नास्तत्र सुखेभ्यो बहिः उन्नालास्ता निर्गताः,
तत्पत्रैः कुम्भमुखमाच्छन्नम् । शैलार्थं शोभार्थं च वृक्षाधारविशेषः ।

पाठा०—१ घटितदण्डारकाणि, २ कृतकः कनकः, ३ जलद्रोणिकानि, ४ कमलपत्रपुट, ५ बलाकावलीः, ६ प्र-
रूढः, ७ पाण्डुरयवाङ्कुरासु, ८ सितरक्तः, ९ अनवरतचन्दनरसस्थूलः, १० पत्रवृक्षकान्, ११ पटुतरवोध्यमानाः, पटुत-
ररवावोध्यमानाः, १२ उन्नालः, १३ शातकुम्भकुम्भान्.

दण्डानि बध्यमानानि चारुवंशाकृतीनि कुसुमस्तवकातपत्राणि, क्वचिन्करभृदितकर्पूरपल्लवरसे-
नाधिवास्यमानानि विसतन्तुमयान्यंशुकानि, क्वचिल्लवलीफलद्रवेणाद्गीक्रियमाणांस्तृणशूकम-
ञ्जरीकर्णपूरान्, क्वचिदम्भोजिनीदलव्यजनैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजः शीतौषधिरसान-
न्यांश्चैवंप्रकाराब्जिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन कृतान्क्रियमाणांश्च वीक्ष-
माणो हिमगृहस्य मध्यभागं हृदयमिव हिमवतः, जलक्रीडागृहमिव प्रचेतसः, जन्मभूमि-
मिव सर्वचन्द्रकलानाम्, कुलगृहमिव सर्वचन्दनवनदेवतानाम्, प्रभवमिव सर्वचन्द्रमणी-
नाम्, निवासमिव सर्वमाधमासयामिनीनाम्, संकेतसदनमिव सर्वप्रावृषाम्, ग्रीष्मोष्माप-
नोदोदेशमिव सर्वनिन्नगानाम्, वडवानलसंतापापनोदननिवासमिव सर्वसागराणाम्, वैद्युत-
दहनदाहप्रतीकारस्थानमिव सर्वजलधराणाम्, इन्दुविरहदुःसहदिवसातिवाहनस्थानमिव
कुमुदिनीनाम्, हरहुताशननिर्वापणक्षेत्रमिव मकरध्वजस्य, दिनकरकरैरपि सर्वतो जलयन्त्र-
धारासहस्रसमुत्सारितैरतिशीतस्पर्शभयनिवृत्तैरिव परिहृतम्, अनिलैरपि कदम्बकेसरोत्कर-
वाहिभिः कण्टकितैरिवानुगतम्, कदलीवनैरपि पवनचलितदलैर्जीज्यजनितवेषथुभिरिव परि-

दण्डा येष्वेवंविधानि बध्यमानानि चारुर्मनोहरो यो वंशो वेणुस्तद्वदाकृतिराकारो येषां तानि कुसुमस्तवकान्येवा-
तपत्राणि छत्राणि । क्वचिदिति । करेण भृदितो यः कर्पूरपल्लवस्तस्य रसेनाधिवास्यमानानि सुगन्धीक्रियमा-
णाणि विसतन्तुमयानि तन्तुलतन्तुनिर्मितान्यंशुकानि वस्त्राणि । क्वचिदिति । लवली वल्लीविशेषस्तस्याः
फलद्रवेणाद्गीक्रियमाणान् । तृणानां शूकं किंशारस्तस्य मञ्जर्य एव कर्णपूरान्कर्णाभरणाणि । क्वचिदिति ।
अम्भोजिनी कमलिनी तस्या दलान्येव व्यजनानि तालवृन्तानि तैर्वीज्यमानानुपलभाजनभाजो दृष्ट्या-
त्रस्थिताञ्जलीतौषधिरसान्, अन्यांश्चैवंप्रकाराब्जिशिरोपचारोपकरणकल्पनाव्यापारान्परिजनेन परिच्छदेन कृता-
न्विहितान्क्रियमाणांश्च विधीयमानांश्च वीक्षमाणो हिमवतो गौरीगुरोर्हृदयमिव स्थान्तमिव, प्रचेतसो वरुणस्य
जलक्रीडागृहमिव, सर्वाः समग्रा याश्चन्द्रकलास्तासां जन्मभूमिमिव, सर्व यच्चन्दनवनं गन्धसारकाननं तस्य
देवतानामधिष्ठात्रीणां कुलगृहमिव पितृसमेव; सर्वचन्द्रमणयश्चन्द्रकान्तायास्तेषां प्रभवमिवोत्पत्तिमिव,
सर्वे ये माधमासास्तपोमासास्तेषां यामिनीनां रात्रीणां निवासमिव वसतिस्थलमिव, सर्वप्रावृषां समप्रतपाल-
यानां संकेतसदनमिव, सर्वनिन्नगानां समस्ततटिनीनां ग्रीष्मस्योष्णागमस्य ऊष्मा तापस्तस्यापनोदो दूरीकरणं
तस्योद्देशमिव प्रदेशमिव, सर्वसागराणां समस्तसमुद्राणां वडवानलो वाडवस्तस्य यः संतापस्तस्यापनोदमा
दूरीकरणं तस्या निवासमिव वसतिमिव, सर्वजलधराणां समप्रमेधानां वैद्युतो यो दहन इरंमदस्तेन दाह-
स्तस्य प्रतीकारस्थानमिव प्रतिक्रियागृहमिव, कुमुदिनीनां कैरविणीनामिन्दुविरहेण दुःसहमसह्यं दिवस-
स्यातिवाहनमुल्लङ्घनं तस्य स्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्य हरस्येश्वरस्य यो हुताशनस्तृतीयनेत्रजो वह्निस्तस्य
निर्वापणं निर्यातनं तस्य क्षेत्रमिव स्थानमिव, दिनकरस्य सूर्यस्य करैरपि सर्वतः समन्ताजलयन्त्रधारासह-
स्राणि तैः समुत्सारितैर्दूरीकृतैरतिशयेन यः शीतः स्पर्शः तस्माद्यद्भ्यं तेन निवृत्तैरिव परिहृतं परित्यक्तम् ।
अनिलैरपि पवनैरपि कदम्बस्य कादम्बस्य यः केसरोत्करस्तद्वाहिभिरत एव कण्टकितैरिव रोमाञ्चितैरिवानुगतं
सहितम् । कदलीवनैरपि रम्भाकाननैरपि पवनेन चलितानि कम्पितानि दलानि येषां तैरत एव जाड्येन जनितो

टिप्प०—१ पवनानामपि शैल्यं प्रतीतमभूदत एव तेषां कदम्बकुसुमकेसरव्याजेन रोमाञ्जमवहन्नि-
त्युत्प्रेक्षाशयः ।

पाठा०—१ मकरध्वजस्य सदनमिव वनदेवतानाम्.

वारितम्, अलिभिरपि कुसुमामोदमदमुखरैरावद्धदन्तवीणैरिव वाचालितम्, लताभिरपि मधुकरपटलजटिलाभिर्गृहीतनीलप्रावरणकाभिरिव विराजितमाससाद । क्रमेण च तत्रान्तर्बहिश्चातिबहलेन पिण्डहार्येणैवोपलिप्यमानोऽतिशीतलेन स्पर्शेनाऽमन्यतात्मनो मनश्चन्द्रमयं कुमुदमयानीन्द्रियाणि ज्योत्स्नामयान्यङ्गानि मृणालिकामयीं धियम् । अगणयच्च हारमयान-कैकिरणांश्चन्दनमयमातपं कर्पूरमयं पवनमुदकमयं कालं तुषारमयं त्रिभुवनम् ।

एवंविधस्य च तस्यैकदेशे सखीकदम्बकपरिवृताम्, अशेषसरित्परिवारामिव भगवतीं गङ्गां हिमवतो गृहाचलगताम्, कुल्याभ्रमिभ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा कृतपरिवेषाया मृणालदण्ड-मण्डपिकायास्तले कुसुमशयनमधिशयानाम्, हाराङ्गदवलयरसनानूपुरैर्मृणालमयैर्निगडैरिव संयतामीर्ष्यया मन्मथेन, चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन, बाष्पवारिवाहिनि चुम्बितामिव चक्षुषि वरुणेन, वर्धितनिःश्वासमरुति दृष्टामिव मुखे मातरिश्वना, संतापप्रतप्ते-

वेषधुः कम्पो येषामेतादृशैरिव परिवारितम् । अलिभिरपि भ्रमरैरपि कुसुमानामामोदः परिमलस्तज्जनितो मद-स्तेन मुखरैर्वाचालैरत एवावद्धा दन्तवीणा यैरेवंविधैरिव वाचालितं मुखरितम् । लताभिरपि वल्लीभिरपि मधुकराणां पटलं तेन जटिलाभिर्व्याप्ताभिर्गृहीतं स्त्रीकृतं नीलं प्रावरणं प्रच्छादनं याभिरेवंविधाभिरिव विराजितं शोभितमेतादृशं हिमगृहकस्य मध्यभागमाससाद प्राप्तवान् । क्रमेणेति । क्रमेण परिपाठ्यान्तर्बहिश्चातिशीत-लेन स्पर्शेनोपलिप्यमानः । ननु मूर्तव्यतिरेकेणोपदिग्धक्रिया न संभवतीत्याशयेनाह—अतीति । अतिबहलेनाति-दृढेन पिण्डहार्येणैव पिण्डरूपेणाहर्तुं शक्यं पिण्डहार्यं तेनेव, एतेनातिशीतलस्पर्शस्य बाहुल्यतया हस्तप्राप्तत्वं सूचि-तम् । तथातिशीतलेन स्पर्शेनात्मनः स्वस्य मनश्चित्तं चन्द्रमयममन्यताऽजानात् । तथा कुमुदमयानि कैरवमयानीन्द्रियाणि करणानि, ज्योत्स्नामयानि चन्द्रिकामयान्यङ्गानि हस्तपादादीनि, मृणालिकामयीं त्रिसमयीं धियं बुद्धिम् । अमन्यतेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथाकैकिरणांस्सूर्यकरान् । शुभ्रत्वायतत्वसाम्यादाह—हारमयान्मुक्ताप्रालम्बमया-नगणयत् । अग्रेऽप्येतस्य संबन्धः । आतपं सूर्यालोकं चन्दनमयं मलयजमयम् । अतिशीतलत्वादिति भावः । तथा पवनं समीरं कर्पूरमयं घनसारमयम् । तद्रन्धयुक्तत्वात् । तथा कालं समयमुदकमयं जलमयम् । त्रिभुवनं त्रिविष्टपं तुषारमयं हिममयम् । अतिशीतलस्य शेषाधिवशात्किरणरूपतया सत्त्वेऽपि हाररूपतयागणयदित्यर्थः ।

एवंविधस्य तस्य हिमगृहस्य एकदेश एकस्मिन्प्रदेशे सखीकदम्बकेन वयस्यासमूहेन परिवृताम् । अशेष-सरित्परिवारां समग्रतटिनीपरिच्छदां हिमवतः पर्वतात् गृहाचलगतां गृहशिलागतां भगवतीं गङ्गामिव जाद्व-वीमिव, विरहजनितपाण्डुरत्वसाम्यात्तदुपमानम् । अन्यासां च नष्टुपमानम् । कुल्या सारणी तस्या भ्रमिभ्रमणं तथा भ्रमितेन कर्पूररसस्रोतसा घनसारद्रवप्रवाहेन कृतो विहितः परिवेषः परिधिर्यस्या एवंविधाया मृणालदण्ड-मण्डपिकाया त्रिसदण्डमण्डपस्य तलेऽधोभागे कुसुमशयनं पुष्पशय्यामधिशयानां कृतस्वापाम् । हारेति । हारो मुक्ताप्रालम्बः, अङ्गदं बाहुकटकम्, वलयं कङ्कणम्, रसना काञ्ची, नूपुराणि पादकटकानि, एतैर्मृणालमयैर्विस-मयैर्निगडैरिवान्दुकैरिवेर्ष्यया स्पर्धया मन्मथेन कंदर्पेण संयतां बद्धाम्, चन्दनेन धवले शुभ्रीकृते ललाटेऽलिके शशलाञ्छनेन चन्द्रेण स्पृष्टामिवालिङ्गितामिव । शुभ्रत्ववक्तृत्वसाम्याच्चन्द्रोपमानम् । बाष्पवारि नेत्राम्बु तद्वाहिनि चक्षुषि नेत्रे वरुणेन प्रचेतसा चुम्बितामिव । जलच्युतिसाम्याद्रुणेनेत्युक्तम् । वर्धितो वृद्धिं प्राप्नोतिःश्वासमर-देतनवायुर्यसिर्जैवंविधे मुखे । वायुबाहुल्यादाह—मातरिश्वना वायुना दृष्टामिव भक्षितामिव । संतापः संज्वर-

टिप्पण—१ शैलातिशयेन मुखवेषधुसमये उपर्यधोभागदन्तानां, परस्परसंघट्टनजनितः शब्दो दन्त-वीणा । २ ग्रन्थगौरवघातकं धिक् मन्दम् ! 'गृहाचलगताम्' इत्येव पाठः । हिमवतः हिमाचलस्य गृहा-तलस्थितां भगवतीं गङ्गामिव, इति स्फुटोऽर्थः । ३ चन्दनस्य चन्द्र उपमानमित्याशयः ।

पाठा०—१ निरन्तरमधुकर. २ नीहारमयान्. ३ गृहाचलगताम्; महीतले पतिताम्. ४ दृष्टाम्.

ध्यासितामिवाङ्घ्रिष्वनङ्गेन, कंदर्पदाहदीपिते गृहीतामिव हृदये हुतभुजा, स्वेदिनि परिष्व-
क्तामिव वपुषि जलेन, दैवतैरपि विलुप्यमानसौभाग्यामिव सर्वशः, हृदयेन सह प्रियतमस-
मीपोपगतैरङ्गैरुपजनितदौर्बल्याम्, आश्यानचन्दनपाण्डुरं च रोमाञ्चमनवरतहारस्पर्शलभं
मुक्ताफलकिरणपुञ्जमिवोद्वहन्तीं स्वेदसीकरिणीं च कपोलपालीम्, पक्षपवनेन वीजयद्भिरनु-
कम्प्यमानामिवावतंसमधुकरैः, अवतंसमधुकररवदहनदग्धमिव श्रोत्रमपाङ्गनिर्गतेनाश्रुस्रो-
तसा सिञ्चन्तीम्, अतिप्रवृत्तस्य चाश्रुणो निर्वाहप्रणालिकामिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्णे कलय-
न्तीम्, आयतश्वासविधुतितरलितेन च संतापभयपलायमानेन देहप्रभावितानेनेवांशुकेन
विमुच्यमानकुचकलशाम्, आपतत्प्रचलचामरप्रतिबिम्बं च कुचकलशयुगलं प्रियान्तिकगमनौ-
त्सुक्यकृतपक्षमिव करतलेन निरुन्धन्तीम्, मुहुर्मुहुर्भुजलतया तुषारशिलाशालभञ्जिकामा-
लिङ्गन्तीम्, मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकामालिङ्ग्यन्तीम्, मुहुश्चरणारविन्देन चन्दन-

स्तेन प्रतप्तेषूप्वङ्घ्रिष्वनङ्गेन कंदर्पेणाध्यासितामाश्रितामिव । कुत्रचित् 'पतङ्गेन' इति पाठः । तत्र पतङ्गः सूर्यस्ता-
पजनकत्वात् । तदाश्रितामित्यर्थः । कंदर्पदाहदीपिते मदनदाहज्वलिते हृदये । दाहजनकत्वसाम्यादाह—हुत-
भुजेति । हुतभुजा वह्निना गृहीतामिव स्वीकृतामिव । स्वेदिनि प्रस्वेदवति वपुषि जलेन नीरेण परिष्वक्ता-
मिवाङ्गिष्ठामिव । एतेन स्वेदबाहुल्यं सूचितम् । दैवतैरप्यदृष्टैरपि सर्वशः सर्वप्रकारेण विलुप्यमानं लोपमाप्य-
मानं सौभाग्यं यस्याः सा तामिव । हृदयेन चित्तेन सह सार्धं प्रियतमसमीपं प्राणप्रियनिकटमिवोपगतैरङ्गैः
कृत्वोपजनितं विहितं दौर्बल्यं कृशत्वं यस्या एतादृशीम् । आश्यानमिति । आश्यानं शुष्कं यच्चन्दनं मलयजं
तेन पाण्डुरं शुभ्रं रोमाञ्चं चानवरतं निरन्तरं हारस्पर्शेन लभं मिलितं मुक्ताफलानां किरणा दीधितयस्तेषां पुञ्जः
समूहस्तमिवोद्वहन्तीं धारयन्तीम् । अत्र चन्दनधवलीकृतस्य रोमोद्गमस्य मुक्ताकिरणसमूहोपमानम् । तथा
स्वेदस्य धर्मजलस्य सीकरा विद्यन्ते यस्यामेतादृशीं कपोलपालीमुद्वहन्तीम् । चकारः समुच्चयार्थः । अवैति ।
अवतंस उत्तंसस्तस्य मधुकरैर्ध्रुवैरैः पक्षपवनेन वीजयद्भिरनुकम्प्यमानामिवावतंसमधुकरविषयीक्रियमाणांमिव । अव-
तंसमधुकराणां रवः शब्दः स एव दाहकत्वादहनो वह्निस्तेन दग्धमिव ज्वलितमिव । श्रोत्रं श्रवणमपाङ्गनिर्गते-
नाश्रिबाह्यायातेनाश्रुस्रोतसा नेत्रजलप्रवाहेण करणभूतेन सिञ्चतीं सेकं कुर्वन्तीम् । अतिप्रवृत्तस्यातिप्रसृतस्या-
श्रुणो नेत्रजलस्य निर्वाहार्थं सुखेन गमनार्थं प्रणालिकामिव जलमार्गमिव कर्पूरकेतकीकलिकां कर्पूरेषूक्ता या
केतकी तस्याः कलिका कोरकः तां कर्णे कलयन्तीं कलनां कुर्वन्तीं धारयन्तीम् । आयतो विस्तीर्णो यः
श्वासः श्वसितं तस्माद्या विधुतिः कम्पस्तेन तरलितेन कम्पितेन संतापभयात्पलायमानेन धावता । अतिशुभ्र-
त्वसचिकित्त्वसाम्यादाह—देहेति । देहप्रभावितानेनेव शरीरदीप्तिसमूहेनेवांशुकेन वल्लेण विमुच्यमानौ
कुचावेव कलशौ यस्याः सा ताम् । आपतत्प्रचलचामरयोः प्रतिबिम्बं यस्मिन्नेतादृशं कुचकलशयुगलं प्रियस्य
वल्लभस्यान्तिकं समीपं तत्र गमने याने यदौत्सुक्यं रणरणकता तेन कृताः पक्षा येनैतादृशमिव करतलेन
निरुन्धन्तीं निरोधं कुर्वन्तीम् । मुहुर्मुहुर्भुजलतया बाहुवल्लया तुषारशिला तस्याः शालभञ्जिकां पाञ्चालिकामा-
लिङ्गन्तीमाश्लेषं कुर्वन्तीम् । मुहुः कपोलफलकेन कर्पूरपुत्रिकां घनसारपाञ्चालिकामालिङ्ग्यन्तीमालिङ्गन्तीम् । मुहु-
श्चरणारविन्देनाङ्गिकमलेन चन्दनपङ्क्तस्य मलयजकर्दमस्य प्रतियातनां प्रतिमाम् । 'प्रतिमा यातनाविधिः । छांयः

टिप्पण—१ सौन्दर्यमुग्धत्वाद्वा अपि तस्या भर्तृप्रियत्वम् ('सुहाग') न्यूनीकृत्य आत्मनि तदासक्तिं
कामयन्त इत्याशयः । २ दूरगमनश्रमेण दौर्बल्यं भवत्येवेत्याशयः । ३ विरहोदीपनेन इत्यर्थः । ४ कर्पूरवत्
(शुभ्रा) केतकीकलिका, कर्पूरवासिता केतकीकलिका वा ।

पाठा०—१ जलदेन. २ अवतंसकुसुम.

पङ्कप्रतियातनामांशुशन्तीम्, स्तनसंक्रान्तेनात्ममुखेनापि कुतूहलिनेव परिवृत्य विलोक्यमानाम्, कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बशायिना सोत्कण्ठेनेव चुम्ब्यमानकपोलफलकाम्, हारैरपि मुक्तात्मभिर्मदनपरवशैरिव प्रसारितकरैरालिङ्ग्यमानाम्, मणिदर्पणमुरसि निहितं विनोदितव्यमेतदिति जीवितस्पर्शमयं शपथं शशिनमिव कारयन्तीम्, करिणीमिव संमुखागतप्रमदवनगन्धवारणप्रसारितकराम्, प्रस्थितामिवानभीष्टदक्षिणवातमृगागमनाम्, मदनाभिषेकवेदिकांमिव कमलावृतचन्दनधवलपयोधरकलशावष्टब्धपार्श्वाम्, आकाशकमलिनीमिव

छन्दः कायो रूपं बिम्बं मानकुती अपि' इति कोशः । आशुशन्तीं परामर्शं कुर्वन्तीम् । स्तनेति । स्तनयोः कुचयोः संक्रान्तेन प्रतिबिम्बितेनात्ममुखेनापि स्पर्शयवदनेनापि कुतूहलिनेव कौतुकिनेव परिवृत्य । उत्तानी-कृत्येत्यर्थः । विलोक्यमानां वीक्ष्यमाणां । एतेन सौन्दर्यातिशयः सूचितः । एवं कर्णपूरपल्लवेनापि स्वप्रतिबिम्बरूपेण शायिना शयनकारिणा । एतेनायतत्वं सूचितम् । सोत्कण्ठेनेव सोत्कलिकेनेव चुम्ब्यमानं चुम्बनविषयीक्रियमाणं कपोलफलकं यस्याः सा ताम् । हारैरपि मुक्ताकलापैरपि मुक्तात्मभिर्मुक्तास्वरूपैर्मदनपरवशैरिवानङ्गायतैरिव प्रसारितकरैर्विस्तारितपाणिभिरालिङ्ग्यमानामालिङ्ग्यमाणां । अत्र मुक्तात्मभिरालिङ्ग्यमानामिलयनेन तस्या अभिनवं सौभाग्यं वर्णितम् । उरसि निहितं वक्षसि स्थापितं मणिदर्पणं रत्नादर्शम् । धर्तुलत्वतादृशद्युतिमत्त्वसाधर्म्यात् । जीवितस्य स्पर्शो दानं तन्मयं शशिनमिव चन्द्रमिव । 'स्पर्शो वर्गोक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रजि' इति कोशः । इति शपथं कारयन्तीम् । इतिशब्दबोध्यमाह—विनोदेति । अथ त्वया विनोदितव्यम् । अन्यस्तु शशी शोकप्रदः, त्वया तु विनोदितव्यमेतदिति भावः । अत एव जीवितस्पर्शमयमिति विशेषणम् । करिणीति । हस्तिनीमिव । उभयोः शब्देन साम्यं प्रदर्शयन्नाह—संमुखेति । संमुखागतो यः प्रमदवनगन्धस्तस्य वारणं दूरीकरणं तत्र प्रसारितौ करौ यथा सा । विरहाकुलितत्वेन प्रमदवनस्य गन्धस्य दुःखदायित्वात्तन्निवारणं शुक्तमेवेति भावः । पक्षे संमुखागतः प्रमदो मदोत्कटो वनगन्धवारणो वनप्रभवो गन्धहस्तौ तं प्रति प्रीत्या प्रसारितः करः शुण्डा यथा सा ताम् । प्रस्थितामिव चलितामिव । उभयसाम्यं प्रदर्शयन्नाह—अनभीष्टेति । अनभीष्टमनीप्सितं दक्षिणो यो वातः स एव शीघ्रगामित्वान्मृगो हरिणस्तस्यागमनं यस्याः सा ताम् । विरहिण्या दक्षिणो वायुरतीव दुःखदो भवतीति सर्वत्र प्रसिद्धम् । पक्षेऽनभीष्टो दक्षिणो वामतोऽपसव्यगो वातमृगो वातप्रनीर्यस्याः सा ताम् । स्त्रीणां प्रयाणे दक्षिणो मृगोऽपशकुनमिति वसन्तराजादौ प्रसिद्धम् । मदनेति । मदनस्य कंदर्पस्याभिषेकार्थं वेदिका संस्कृता भूमिस्तामिव । उभयोः साम्यमाह—कमलेति । कमलया शोभयावृतौ चन्दनेन धवलौ पयोधरावेव कुचावेव पीनत्ववर्तुलत्वसाम्यात्कलशौ ताभ्यामवष्टब्धावाश्रितौ पार्श्वौ यस्याः । आकाशेति । आकाशं व्योम तस्य कमलिनी पद्मिनी तामिव । उभयोः साम्यमाह—

टिप्प०—१ मुक्त आत्मा येषां जीवनमुक्तैरपि मदनपरवशैरिति विरोधः । मुक्ताः मौक्तिकानि आत्मा स्वरूपं येषामिति विरोधपरिहारः । २ एवमर्थे 'विनोदयितव्यम्' इति स्यात् । अतः 'नोदितव्यमद्य' इति पाठः । विरहोद्दीपकेन त्वया अद्य न उदेतव्यमिति चन्द्रं शपथं कारयन्तीमिति तदर्थः । शपथश्च जीवनस्पर्शरूप इति भावः । अन्यस्पर्ष्टप्राथम्यम् । ३ वातस्य दुःखदत्त्वेऽपि मृगरूपके किं स्वारस्यं (विरहिणीपक्षे)? अत एव अनभीष्टं दक्षिणवातस्य मलयवायोः मृगस्य (मृगमदसौरभस्य, लक्षणया) च आगमनं यस्या इति व्याख्यातव्यम् । ४ उभयपक्षेऽपि नास्मिन्नर्थे स्वारस्यम् । शैल्यर्थं कमलदलैरावृतौ चन्दनधवलौ यौ पयोधररूपौ कलशौ ताभ्यामाक्रान्तपार्श्वमिति (नायिकापक्षे), माङ्गल्यार्थं कमलैराच्छादितमुखाश्चन्दनधवलौकृता ये पयोधराः कलशास्तैराक्रान्तपार्श्वभूमिभागामिति (वेदिकापक्षे) ।

पाठा०—१ आशुशन्तीम्, २ स्वप्रतिबिम्बपल्लवशायिना, ३ नोदितव्यमद्येति, ४ त्वयाथ, ५ जीवनस्य समर्थं शशिनम्; जीवनस्पर्शमयं शशिनम्,

स्वच्छाम्बरतलदृश्यमानमृणालकोमलोरुमूलाम्, कुसुमचापलेखामिव मदनारोपितगुणकोटि-
कान्ततराम्, मधुमासदेवतामिव शिशिरहारिणीम्, मधुकरीमिव कुसुममार्गणाकुलाम्, चन्दन-
विलेपनामनङ्गराणि च बौलां मन्मथजननीं च मृणालिनीमभ्यर्थिततुषारस्पर्शं च
कादम्बरीं व्यलोकयत् ।

अथ सा यथादर्शनमागत्यागत्य चन्द्रापीडागमनमावेदयन्तं परिजनमुत्तरलतारकेण चक्षुषा
विलोक्य 'कथय । किं सत्यमागतो दृष्टस्त्वया । कियत्यध्वनि कासौ' इति प्रतिमुखं निक्षिप्तै-
नामाक्षरं पप्रच्छ । प्रवर्धमानधवलिम्ना चक्षुषा दृष्ट्वा च संमुखमापतन्तं तं दूरादेव वरारोहा,
नवग्रहा करिणीवोरुस्तम्भविधृता, विचेष्टमानाङ्गी, कुसुमशयनपरिमलोपगतैः परवशामुखरै-

स्वच्छेति । स्वच्छं निर्मलं यदम्बरं वत् तस्य तलमधोभागस्तत्र दृश्यमानं विलोक्यमानं मृणालवत्कोमलमू-
लं सक्थिमूलं यस्याः सा ताम् । पक्षे स्वच्छं रजोरहितं यदम्बरतलं व्योमतलं तत्र दृश्यमानं मृणाललक्षणं
कोमलं सुकुमारसुखं विस्तीर्णं मूलं कुम्भो यस्याः । कुसुमेति । कुसुमचापः पुष्पधनुस्तस्य लेखामिव । उभयसाम्य-
माविःकर्तुमाह—मदनेति । मदनेन यौवनावस्थयारोपिता स्थापिता या गुणकोटिस्तया कान्ततरां मनोज्ञत-
राम् । पक्षे मदनेन कंदर्पणारोपितोऽधिजयीकृतो गुणकोटिमौर्वीप्रान्तस्तया कान्ततराम् । मध्विति । मधु-
मासो वसन्तमासस्तस्य देवतामिवाधिष्ठात्रीमिव । उभयसादृश्यमाह—शिशिरेति । शिशिरेण शीतलोपचारेण
हारिणीं रुचिराम् । पक्षे शिशिरस्य ऋतुविशेषस्यापहारिणीम् । शिशिरापगमे हि मधुमासः प्रवर्तते । मधुकरी-
मिव भ्रमरीमिव । उभयसादृश्यमाह—कुसुमेति । कुसुमान्येव विरहवशान्मार्गणा वाणास्तैराकुलाम् । पक्षे
कुसुमानां मार्गणमन्वेषणं तेनाकुलां व्यग्राम् । अथ च चन्दनस्य विलेपनमङ्गरागो यस्या एवंविधामपि न विद्यते-
ऽङ्गरागो यस्यामिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—अनङ्गः कंदर्पस्तस्मिन्मृणालिनीमनुरागवतीमित्यर्थात् । बालामना-
विष्कृतमन्मथाम्, अथ च मन्मथजननीमिति विरोधः । तत्परिहारस्तु—बालामनुद्राहितामित्यर्थात् । मृणालि-
नीम्, अथ चाभ्यर्थितो वाञ्छितस्तुषारस्पर्शो ययेति विरोधः । कमलिन्यास्तुषारस्पर्शः सर्वथानिष्ठ इति लोके
प्रसिद्धम् । तत्परिहारस्तु—विरहतापोपशान्त्यर्थं मृणालं विद्यते यस्या इत्यर्थात् । एवंविधां कादम्बरीं
व्यलोकयदपश्यत् ।

अथ सा कादम्बरी यथादर्शनं यथावसरमागत्यागत्य चन्द्रापीडस्यागमनमावेदयन्तं कथयन्तं परिजनमुत्तरल-
त्येन तरला चञ्चला तारका यस्मिन्नेतादृशेन चक्षुषा विलोक्य वीक्ष्य प्रतिमुखं निक्षिप्तानि स्थापितानि नामाक्ष-
राणि यथा स्यात्तथा । प्रत्येकं प्रत्येकं नाम गृहीत्वेत्यर्थः । इति पप्रच्छेत्यप्राक्षीत् । इतिद्योत्यमाह—कथयेति ।
कथय ब्रूहि । किं सत्यमागतस्तत्त्वया दृष्टः । कियत्यध्वनि । कासौ चन्द्रापीडः । तदनन्तरं प्रवर्धमानः प्रतिदिन-
मुपचीयमानो धवलस्य भावो धवलिमा यस्मिन्नेतादृशेन चक्षुषा नेत्रेण संमुखमापतन्तमागच्छन्तं तं दृष्ट्वा
विलोक्य च कुसुमशयनादुत्तथावस्थिता बभूवेत्यन्वयः । अथ कादम्बर्या विशेषणानि—वरेति । वरः श्रेष्ठः
आरोहो नितम्बो यस्याः सा । 'नितम्बारोहौ स्त्रीकट्याः पश्चाज्जघनपार्श्वतः' इति क्रोशः । उर्वावेवं स्तम्भौ
तार्भ्यां विधृता धृता । केव । नवः प्रत्यग्रो ग्रहो ग्रहणं यस्या एवंविधा करिणीव हस्तिनीव । सापि उरुर्विस्तीर्णो
यः स्तम्भस्तत्र विधृता बद्धा स्यात् । विचेष्टमानानि चेष्टाविशेषं प्राप्यमाणान्यङ्गानि यस्याः कुसुमशयनस्य

टिप्प०—१ गुणः आरोप्यते, न तु कोटिः । अत एव, आरोपितः गुणो ययोः ईदृशीभ्यां कोटिभ्याम्
(प्रान्ताभ्याम्) कान्ततरा, इति व्याख्यातव्यम् । २ दर्शनमनतिक्रम्य यथादर्शनम्, यस्यां यस्यामव-
स्थायां दृष्ट्वा तामवस्थामित्याशयः । ३ धिक् । ऊर्वोः स्तम्भेन सार्विकभावजातेन निश्चलत्वेन विधृता
निस्पन्दा, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ कुसुमचापचापलेखाम् । २ कान्ताम् । ३ तारकेण कथय । ४ क्रथं सम्भक् । ५ निक्षिप्तानाक्षरम् ;
निक्षिप्तं चक्षुषानक्षरम् । ६ वर्धमानः ।

मधुकरकुलैरिवाच्छाद्यमाना, संभ्रमच्युतोत्तरीयका हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती, मणि-
कुट्टिमनिहितेन वामकरतलेन हस्तावलम्बनं निजप्रतिमामिव याचमाना, स्वस्तकेशकलाप-
संयमनश्रमिन्तेन गलत्स्वेदसलिलेन दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्येवात्मानमर्पयन्ती, चलितत्रिकताम्र-
त्रिवलीतैरङ्गितरोमराजितया निष्पीड्यमानेव सर्वरसाननङ्गेन, अन्तःप्रविष्टललाटिकाचन्दन-
रसमिश्रमिव चक्षुषा क्षरन्ती शिशिरमानन्दजलम्, आनन्दवारिविन्दुवेणिकया चलितावतं-
सधूलिधूसरं प्रियप्रतिमाप्रवेशलोभेनेव कपोलफलकं प्रक्षालयन्ती, ललाटिकाचन्दनभरेणेव
किञ्चिद्धोमुखी, तत्क्षणमपाङ्गभागयुञ्जिततारकया तन्मुखलम्बेव दीर्घया दृष्ट्याकुप्यमाणा
कुसुमशयनादुत्तस्थौ ।

परिमलस्तेनोपनतैः प्रातैरत एव परवशैरासमन्तान्मुखरैर्विचलैरेवंविधैर्मधुकरकुलैर्भ्रमरसमूहैराच्छाद्यमा-
नेव । संभ्रमेण सहसा च्युतमुत्तरीयकं प्रावरणं बद्धं यस्याः सैवंभूता सती हारकिरणानुरसि कर्तुमिच्छन्ती
वाञ्छन्ती । एतेन हारकिरणोत्तरीयांशुकयोरतिस्वच्छत्वसाम्याद्भेदो न ज्ञात इति भावः । मणिकुट्टिमे निहितेन
स्थापितेन वामकरतलेन निजप्रतिमां प्रति हस्तावलम्बनं याचमानेव प्रार्थयमानेव । एतेन स्वतः स्वशरीरधारणे
न क्षमेति प्रदर्शितम् । स्वस्तो यः केशकलापोऽलकसमूहस्तस्य संयमनं बन्धनं तेन श्रमिन्तेन श्रमं प्राप्तेन गल-
त्स्वेदसलिलेन क्षरद्वर्मवारिणा दक्षिणकरेण समभ्युक्ष्य । यस्यकस्यचिदर्पणं क्रियते तत्तु करेण प्रोक्षितस्यैवेत्यर्थः ।
आत्मानमर्पयन्त्यर्पणं कुर्वन्ती । चलितं यन्निकं वंशाधरस्तस्य ताम्रा स्वच्छा या त्रिवली तथा तरङ्गिता रोमरा-
जिस्तस्या भावस्तत्ता तथा हेतुभूतयानङ्गेन कंदर्पेण सर्वरसानिष्पीड्यमानेव मर्धमानेव । एतेन चलितत्रिकस्य
पीडनयन्त्रसाम्यता प्रदर्शिता । किं कुर्वन्ती । चक्षुषा नेत्रेण शिशिरं शीतलमानन्दजलं क्षरन्ती स्रवन्ती ।
शिशिरत्वे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—अन्तरिति । अन्तःप्रविष्टो यो ललाटिकाचन्दनरसस्तेन मिश्रमिव संपृक्तमिव ।
पुनः किं कुर्वन्ती । आनन्दवारिणो बिन्दवो विप्रुषस्तेषां वेणिकया प्रवाहेण । 'धारा वेणी रयश्च सः' इत्य-
मरः । चलितः स्वस्थानाञ्च्युतो योऽवतंसस्तस्य धूलिः परागस्तेन धूसरं मलिनं कपोलफलकं प्रियप्रतिमाप्रवेश-
लोभेन प्राणप्रियप्रतिबिम्बसंक्रान्तितृष्णयेव प्रक्षालयन्ती धावनं कुर्वन्ती । ललाटिकाया यश्चन्दनभरस्तेनेव किञ्चि-
द्धोमुख्यवाञ्छुषी, तत्क्षणमपाङ्गभागोऽक्षिवाद्यान्तःप्रदेशस्तत्र युञ्जिता प्रेरिता तारका कनीनिका ययैवंविधया
तस्य चन्द्रापीडस्य मुखमाननं तत्र लम्बयेव दीर्घया दृष्ट्याकुप्यमाणाकर्षणं क्रियमाणा । अन्नयस्तु प्रागेवोक्तः ।

टिप्पण—१ मधुकरेषु परवशविशेषणं न स्वारस्याय । अत एव, 'परवशा' स्तम्भाख्यसात्त्विकभावेन
स्वयमुत्थातुमसमर्था । अत एव मधुकरैः उत्थाप्यमानेव, इत्यर्थः । एवं च 'उत्थाप्यमाना' इत्येव पाठः ।
२ को वंशाधरः ? तस्य का त्रिवली ? अस्तु. चलितं यन्निकं पृष्ठवंशस्य अधरास्थि, तेन ताम्रयन्ती या
त्रिवली (उदरस्थरेखात्रयम्) तथा तरङ्गिता रोमराजिर्यस्यास्तद्भावस्तत्ता, तथा । ३ युञ्जितातोः 'युञ्जिते' ति-
रूपं कदापि न दृष्टं स्यात्, दृश्यतां दीकाकाररूपया !! अस्तु. सर्वमिदमज्ञानविजृम्भितम् । तत्क्षणम्
(चन्द्रापीडदर्शनक्षणे) अपाङ्गभागे युञ्जिता (सर्वां शक्तिं गृहीत्वा युञ्जभावेन स्थिता) तारका यस्या-
मीदृश्या; तन्मुख (चन्द्रापीडमुख) लम्बया अत एव दीर्घया दृष्ट्या (चक्षुषा) आकुप्यमाणेव । दृष्टि-
स्तन्मुखे दृढसंबद्धा पुनश्च आकुप्यमाणा अत एव सा दीर्घीभूता ।

पाठा—१ जालैः. २ उत्थाप्यमाना. ३ उत्तरीयांशुका. ४ वलित. ५ तरङ्गिणी. ६ रसम्; रसमिश्रान्.
७ चक्षुर्भ्याम्. ८ च चलित; दृष्टित. ९ युञ्जित.

चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्य पूर्ववदेव तां महाश्वेताप्रणामपुरःसरं दर्शितविनयः प्रणनाम ।
कृतप्रतिप्रणामायां च तस्यां पुनस्तस्मिन्नेव कुसुमशयने उपविष्टायां प्रतीहार्योपनीतां जाम्बूनद-
मयीमासन्दिकां रोचिष्णुरन्नप्रत्युत्तपादां पादेनैवोत्सार्य क्षितावेवोपाविशत् । अथ केयूरकः
'देवि, देवस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिरेषा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनी' इत्यभिधाय
पत्रलेखामदर्शयत् । अथ कादम्बरी दृष्ट्वा ताम् 'अहो, मानुषीषु पक्षपातः प्रजापतेः' इति चिन्तया-
बभूव । कृतप्रणामां च तां सादरम् 'एहोहि' इत्यभिधाय आत्मनः समीपं संकुतहूलपरिजनदृश्यमानां
पृष्ठतः समुपावेशयत् । दर्शनादेवोपारूढप्रीत्यतिशया च मुहुर्मुहुरेनां सोपग्रहं करकिसलयेन
पस्पर्श । चन्द्रापीडस्तु सपदि कृतसकलागमनोपचितोपचारस्तदवस्थां चित्ररथतनयामालोक्या-
चिन्तयत्—'अतिदुर्विदग्धं हि मे हृदयमद्यापि न श्रद्धाति । भवतु । पृच्छामि तावदेनाम्'
इति निपुणालापेनातिप्रकाशमब्रवीत्—'देवि, जानामि कामरतिं निमितीकृत्य प्रवृत्तोऽयम्-

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु समुपसृत्योपसर्पणं कृत्वा पूर्ववदेव महाश्वेताप्रणामपुरःसरं तां कादम्बरीं दर्शित-
विनयः प्रणनाम नमश्चक्रे । तदनन्तरं कृतो विहितः प्रतिप्रणामोऽनुनमस्कारो यथैवंविधायां च तस्यां पुनस्तस्मि-
न्नेव कुसुमशयने उपविष्टायामासेदुष्यां प्रतीहार्या द्वारपालिकयोपनीतामानीतां जाम्बूनदमयीमासन्दिकां वेत्रास-
नम् । 'स्याद्वेत्रासनमासन्दी' इत्यभिधानकोशः । कीदृशैः । रोचिष्णुरन्नैः प्रत्युत्ताः पादा यस्याः सा तां पादेनैव
चरणेनैवोत्सार्य दूरीकृत्य क्षितावेव पृथिव्यामेवोपाविशदुपविष्टः । अथेति । उपवेशनानन्तरं केयूरको हे देवि,
देवस्य पूज्यस्य चन्द्रापीडस्य प्रसादभूमिः प्रसन्नताधिरूपेणा पत्रलेखा नाम ताम्बूलकरङ्कवाहिनीत्यभिधायेत्यु-
क्त्वा पत्रलेखामदर्शयद्दृग्विषयतामप्रापयत् । अथेति । दृग्विषयीकरणानन्तरं कादम्बरी तां दृष्ट्वा विलोक्य
चिन्तयामभूवेति चिन्तितवती । इतिशब्दद्योत्यमाह—अहो इति । प्रजापतेर्विधातुरहो मानुषीषु पक्षपातो-
ऽङ्गीकारः । कृतः प्रणामो नमस्कारो यथैवंभूतां च सादरं सबहुमानं एहि एहि इत्यभिधाय आत्मनः समीपे स्वी-
यनिकटे सह कुतूहलेन वर्तमानो यः परिजनः परिवारजनस्तेन दृश्यमानां विलोक्यमानां पृष्ठतः समुपावेशय-
न्निवेशितवती । अथ दर्शनादेव विलोकनादेवोपारूढः प्रादुर्भूतः प्रीतेरतिशय आधिक्यं यस्यां (स्याः) सा मुहुर्मुहुर्वारं-
वारमेनां पत्रलेखां सोपग्रहं सातुकूलनं करकिसलयेन पाणिपद्भ्येन पस्पर्श स्पर्शं चकार । चन्द्रापीडस्तु सपदि
शीघ्रं कृतो विहितः सकलः समग्र आगमनस्यागमने बोधितो योग्य उपचारो विनयो येन स तदवस्थां विर-
हविक्रवां चित्ररथतनयां कादम्बरीमालोक्य वीक्ष्याचिन्तयदध्यायत् । हीति निश्चितम् । मे मम हृदयं चेतोऽ-
तिदुर्विदग्धमतिजडं यद्यापि न श्रद्धाति न निश्चयं करोति । इयमीदृश्यवस्था किं कामात्, अन्यप्रियमिमिता-
द्वेति प्रकारान्तरस्यासंभवात् । कामनिमित्तकत्वेऽधगतेऽपि विपरीतसंभावनेति दुर्विदग्धपदव्यङ्ग्यम्, अत एव
निश्चयानुरोधेनाह—भवत्विति । कामनिमित्तक एवास्तु, परं तावदादावेनां पृच्छामीति कृत्वा निपुणालापेन
नातिप्रकाशं नातिस्पष्टमब्रवीदवोचत् । हे देवि कादम्बरी, अहं जानामि कामनिर्वचनीयस्वरूपामरतिं निमिती-

टिप्पणं—1 प्रापयदिति बोध्यम् । 2 सजेहम् । 3 नातिरुचिरमिदम् । वस्तुतस्तु 'पृच्छामि तावदेनां
निपुणालापेनेति' अधिन्तयदित्यस्य कर्मभूतो वाक्यार्थः । निपुणालापेन चतुरजोबोधितालापेन (व्यङ्ग्यार्थ-
पूर्णैत्यर्थः) एनां पृच्छामीति नायकोऽचिन्तयन्मनसि । तदनन्तरं 'प्रकाशमब्रवीत्' इति पाठः । अर्थः
स्पष्टः ।

पाठा०—१ समुपविष्टायाम्, २ समुपनीताम्, ३ संकुतहूलं परिजनेन दृश्यमानाम्, ४ मुहुः, ५ इति प्रकाशं
वाच्यम्, ६ जानामि, ७ अविरलसंतापप्रतीतिः.

विचलसंतापतन्नो व्याधिः । सुतनु, सत्यं न तथा त्वामेष व्यथयति यथास्मान् । इच्छामि देहदानेनापि स्वस्थामत्रभवतीं कर्तुम् । उत्कम्पिनीमनुकम्पमानस्य कुसुमेषुपीडया पतिताम-
वेक्षमाणस्य पततीव मे हृदयम् । अनङ्गदे तनुभूते ते भुजलते गाढसंतापतया च दृष्ट्या वहसि
स्थलकमलिनीमिव रक्ततामरसाम् । दुःखितायां च त्वयि परिजनोऽपि चानवरतकृताश्रुवि-

कृत्यायमविचलो यः संतापस्तस्य तन्न आधीन एवंविधोऽपि व्याधिः प्रवृत्तः । हे सुतनु हे कादम्बरि, सत्य-
मिदं नौपचारिकं वचः, त्वामेष व्याधिर्न तथा व्यथयति पीडयति यथास्मान् । देहदानेनाप्यत्रभवतीं पूज्यां
स्वस्थां सजां कर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । उत्कम्पिनीं त्वां प्रत्यनुकम्पमानस्यानुकम्पां कुर्वाणस्य कुसुमेभुः कंदर्प-
स्तस्य पीडया पतितां स्वस्तामवेक्षमाणस्य पश्यतो मे मम हृदयं चेतः पततीव । कादम्बर्या विरहकार्यं प्रकटय-
न्नाह—अनङ्गदे इति । गाढसंतापतया तनुभूते ते भुजलते अनङ्गदे बाहुभूषणवर्जिते दृष्ट्या कृत्वा रक्तता-
मरसां स्थलकमलिनीमिव त्वं वहसि । अत्र कृशभुजलतयोर्मृणालसाम्यम्, नेत्रयो रक्ततामरससाम्यमिति
भावः । त्वयि दुःखितायां सत्यां परिजनोऽप्यनवरतं निरन्तरं कृतो योऽश्रुबिन्दुपातस्तेन वर्तते प्रवृत्तो भवती-

टिप्प०—1 धिग् ग्रन्थघातिनम्! सर्वथा अनुचितोऽत्र 'अपिः' । ग्रन्थस्य मेरुदण्डस्वरूपो व्यङ्ग्य-
चमत्कारपूर्णोऽप्ययं भागष्टीकाकारेण न तत्त्वतः परिज्ञातः । सत्यं केवलं बालकवत् पर्यायशब्दान्वेषण
एवाभिज्ञः सोयम् । अस्तु, वाक्संदर्भस्यास्य व्यङ्ग्योऽर्थः प्रकाश्यते । काम् (अनिर्वचनीयाम्) अरतिं
निमित्तीकुर्येति प्रकटोऽर्थः । कामरतिं मदनानुरागमिति व्यङ्ग्योऽर्थः । देहदानेन शरीरावसानं कृत्वापि
त्वां सुस्थां कर्तुमिच्छामीति प्रकटोऽर्थः । रतिकाले देहार्पणेनेति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्र 'सुतनु' इति संबोधनमपि
रतकालिकं सर्वावयवसौन्दर्यं हृदयाकर्षकमभिव्यनक्ति । उत्कम्पिनीं व्याधिवशादत्यन्तकम्पवतीं त्वाम् अनु
(लक्ष्मीकृत्य) कम्पमानस्य तव कम्पं दृष्ट्वा कम्पयुक्तसेत्यर्थः । तथा पीडया कुसुमेषु पुष्पेषु पतितां शयि-
तामवलोकमानस्य मे हृदयं पततीव तव कष्टं दृष्ट्वा बहिर्निर्गच्छतीव । इति प्रकटोऽर्थः । उत्कम्पिनीं प्रबल-
कामोदयात्कम्प(सात्त्विकभाव)वतीं त्वाम् अनुकम्पमानस्य रमणद्वारा दयापात्रं कर्तुमिच्छतः, कुसुमेभु-
(काम)पीडया पतितां शिथिलतनुम् अवेक्षमाणस्य मे हृदयं पततीव रमणाय धावतीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः ।
अनङ्गदे इत्यादेः प्रकटोर्थो यथाकथंचिदप्रकटीकृत एव । हे अनङ्गदे (कामवर्धिके!) ते भुजलते काम-
पीडया तनु(कृशी)भूते, गाढसंतापया दृष्ट्या च स्थले (पद्मिनीचित्रिणीत्यादिनायिकाकीर्णस्थले) कम-
लिनीं पद्मिनीनायिकारूपमात्मानं वहसीव, तथा अरसां(शृङ्गाररहिताम्, रमणरूपशृङ्गारप्रयोजनरहिताम्)
रक्ततां अनुरक्ततां वहसीव । तीव्रमदनसंतापसूचिकया दृष्ट्या पद्मिनीभूतस्यात्मनो रमणफलवञ्चितं
मदनानुरागं सूचयसीवेति व्यङ्ग्योऽर्थः । 2 'पातेन वर्तते' इतोत्रे सर्वोपि पाठष्टीकाकारेण अंशितः । अत
एव 'अश्रुबिन्दुपातेन वर्तते मुक्ताभरणता । गृहाण स्वयंवराहाणि मङ्गलप्रसाधनानि । सकुसुमशिलीमुखा
हि शोभते नवा लता' इति पाठः । टीकासाहाय्येन प्रकटोर्थो ज्ञायेत । अश्रुबिन्दुपातेन तासु(सखीषु)मुक्ता-
नामाभरणयुक्ता, अर्थात् अश्रुद्वारा मुक्ताभूषणभूषिताः सन्तीति । व्यङ्ग्योर्थस्तु तव दुःखेन परिजने त्यक्त-
भूषणता (निराभरणता), अत एव त्वं स्वयंवर(विवाह)योग्यानि मङ्गलाभरणानि गृहाण, नवा लता
नास्ति बालता (शैशवम्) यत्र सा नवालता (अर्थात् युवतिः, श्लेष्मे वययोरभेदः) सकुसुमशिली-
मुखा कुसुमशिलीमुखेन (पुष्पशरेण, कामेन) सहिता शोभते, न पुनः कामेन रहिता । इति द्वयोः
पाठयोस्तारतम्यं सहृदयैस्तुलनीयम् ।

पाठा०—१ तामयं व्यथयति यथा माम्, २ देहप्रदानेन, ३ अनङ्गतनुभूते; अनङ्गदेवतनुभूते, ४ गाढसंतापया,
५ दुःखितायामपि त्वयि; अपि चानवरत, ६ परिजनेऽपि वा,

न्दुपातेन वर्तते । मुक्ताभरणतां गृहाण । स्वयंवराह्याणि प्रसाधनानि । कुसुमशिलीमुखान्त-
र्हिता शोभते यथा लता' इति ।

अथ कादम्बरी बालतया स्वभावमुग्धापि कंदर्पेणोपदिष्टयेव प्रज्ञया तमशेषमस्याव्यक्त-
व्याहारसूचितमर्थं मनसा जगाह । मनोरथानां तु तावतीं भूमिमसंभावयन्ती शालीनतां
चावलम्बमाना तूष्णीमेवासीत् । केवलमुत्पादितान्यव्यपदेशा तत्क्षणं तमाननामोदमधु-
करपटलान्धकारितं मुखं द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोत् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत्—'कुमार,
किं कथयामि । दारुणोऽयमकथनीयः खलु संतापः । अपि च कुमारभावोपेतायाः किमि-
वास्या यत्र संतापाय । तथा हि । मृणालिन्याः शिशिरकिसलयमपि हुताशनायते ।
ज्योत्स्नाप्यातपायते । ननु किसलयतालवृन्तवातैर्मनसि जायमानं किं न पश्यति भवा-
न्खेदम् । धीरत्वमेव प्राणसंधारणहेतुरस्याः' इति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव मदलेखालाप-

त्यर्थः । एतेनाश्रुपातस्य नैरन्तर्यं सूचितम् । मुक्तानामभरणानि तेषां भावो मुक्ताभरणता तां गृहाण स्त्रीकुर ।
स्वयमात्मना वराणि प्रधानान्यह्याणि योग्यानि प्रसाधनानि प्रतिकर्माणि । कुर्विति क्रियाव्याहारः । कुसुमानि
पुष्पाणि, शिलीमुखा भ्रमराः; ताभ्यामन्तर्हिताच्छादित्वा यथा लता वली शोभते राजते तथा त्वमपीति भावः ।
शुक्लत्वसाम्यान्मुक्तानां कुसुमसाम्यम्, नेत्राजनस्य कृष्णत्वसाम्याङ्गरसरसाम्यमिति भावः ।

अथेति । तदनन्तरं कादम्बरी बालतया शिशुतया स्वभावेन मुग्धापि सरलाशयापि कंदर्पेण मदनेनोप-
दिष्टयेव दर्शितयेव प्रज्ञया तमशेषं समग्रमव्यक्तव्याहारोऽस्फुटभाषितं तेन सूचितं ज्ञापितमुपभोगविषयकं रहः-
संगमरूपं वार्थं मनसा जगाह गृहीतवती । मनोरथानां त्वमिलाषाणां तु तावतीं भूमिं संगमरूपलक्षणामसंभाव-
यन्त्यवितर्कयन्ती शालीनतां दृष्ट्वा चावलम्बमाना । 'दृष्टेः शालीनशारदौ' इति कोशः । तूष्णीमेवासीत् ।
केवलमुत्पादितोऽन्यव्यपदेशो मिथं यथैवभूता तत्क्षणमाननस्यामोदस्तस्मान्मधुकरपटलं तेनान्धकारितमन्धका-
रवदाचरितं मुखमाननं द्रष्टुमिव स्मितालोकं स्मितलक्षणमालोकं प्रकाशमकरोत् । स्मितेन दन्तज्योत्स्नाया
बहिर्निर्गमेन प्रकाशसंभवात् । ततो मदलेखा प्रत्यवादीत् । कुमार, किं कथयामि किं ब्रवीमि । अयं दारु-
णस्तीव्रोऽकथनीयो वक्तुमशक्यः खलु निश्चयेन संतापः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । कुमारभावोपेताया
अस्याः किमिव यत्र संतापाय भवति । तदेव दर्शयति—तथा हीति । मृणालिन्याः कमलिन्याः शिशिर-
किसलयमपि हुताशनायते बह्विदाचरति । ज्योत्स्नापि चन्द्रिकाप्यातपायते सूर्यालोकायते । नन्विति वितर्कः ।
किसलयानि पल्लाव एव तालवृन्तानि तेषां वातैः पवनैर्मनसि जायमानं खेदं भवान्किं न पश्यति ।
अतोऽस्याः कादम्बर्या धीरत्वमेव प्राणसंधारणे जीवितधारणे हेतुर्निमित्तमिति । कादम्बरी तु हृदयेन तमेव
पूर्वोक्तमेव मदलेखालापं मदलेखाजल्पितमस्य चन्द्रापीडस्य प्रत्युत्तरीचकार । प्रतिवचः प्रादादित्यर्थः ।

टिप्पण—१ शालीनपदस्य अष्टष्टः (विनीतः) इत्यर्थः, 'स्यादष्टष्टे तु शालीनः' इत्यमरः । अग्रे
टीकाकारशिरोमणेरेच्छा !! २ अस्मिन्नर्थे 'तमाननामोद' इति 'तम्' अनन्वितं भवति । वस्तुतस्तु
'मुखम्' इति नास्त्येव । मधुकरपटलान्धकारितं तम् (चन्द्रापीडम्) द्रष्टुमिव स्मितालोकमकरोदिति
पाठोऽस्मिन्स्पष्टोऽर्थः । ३ अत्रापि तस्याज सारमेवार्थम् । कुमारभावोपेतायाः (कौमार्थयुक्ततया सुकुमा-
रायाः) अस्याः सर्वं संतापायेति प्रकटोऽर्थः । कुमारे (अर्थात् त्वयि) भावोपेताया अनुरक्तायाः अथवा
कुत्सितो मारो यस्मादीदृशो त्वयि, किं वा कुत्सितो यो मारः तस्य भावोपेताया आवेशक्रिया प्राप्तायाः
अस्याः विरहोदीपकतया सर्वमपि वस्तुजातं तापायेति व्यङ्ग्योर्थः । ४ हे धीर ! त्वमेव संप्रति अस्याः
प्राणसंधारणे हेतुः, त्वां प्राप्यैव सेयं जीवितुं शक्नुयादिति गूढोऽर्थः ।

पाठा—१ मङ्गलप्रसाधनानि. २ सुकुसुमशिलीमुखा हि शोभते नवा लता. ३ सुकुमार. ४ ननु किसलय.
५ पश्यति. ६ कादम्बरीहृदयेन.

मस्य प्रत्युत्तरीचकार । चन्द्रापीडोऽप्युभयथाघटमानार्थतया संदेहदोलारूढेनैव चेतसा महा-
श्वेतया सह प्रीत्युपचयचतुराभिः कथाभिर्महान्तं कालं स्थित्वा तथैव महता यत्नेन मोच-
यित्वात्मानं स्कन्धावारगमनाय कादम्बरीभवनान्निर्ययौ । निर्गतं च तुरङ्गममारुह्यन्तं पश्चा-
दागत्य केयूरकोऽभिहितवान्—“देव, मदलेखा विज्ञापयति—‘देवी कादम्बरी खलु प्रथम-
दर्शनजनितप्रीतिः पत्रलेखां निर्वर्त्यमानामिच्छति, पश्चाद्यास्यति’ इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् ।”
इत्याकर्ण्य चन्द्रापीडः ‘केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा, यामेवमनुबध्नाति दुर्लभो देवी-
प्रसादः । प्रवेक्ष्यताम् ।’ इत्यभिधाय पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । प्रविशन्नेव पितुः समीपा-
दागतमभिज्ञाततरमालेखहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गमश्च प्रीतिविस्फारितेन चक्षुषा दूरादेवा-
पृच्छत्—‘अङ्ग, कच्चिकुशली तातः सह सर्वेण परिजनेन ? अम्बा च सर्वान्तःपुरैः ?’ इति ।
अथासावुपसृत्य प्रणामानन्तरम् ‘देव, यथाज्ञापयसि’ इत्यभिधाय लेखद्वितयमर्पयांबभूव ।
युवराजस्तु शिरसि कृत्वा स्वयमेव च तदुन्मुच्य क्रमशः पपाठ—

‘स्वस्त्युजयिनीतः सकलराजन्यशिखण्डशेखरीकृतचरणारविन्दः परममाहेश्वरो महा-
राजाधिराजो देवस्तारापीडः सर्वसंपदामायतनं चन्द्रापीडमुदञ्चचारुचूडामणिमरीचिक-

एतत्कृतो मम विरहो मत्कृतश्चास्या इत्युभयथाघटमानार्थतया विरहतापः सोढुं शक्यो न वेति संदेहदोला-
रूढेनैव चेतसा महाश्वेतया सह प्रीत्युपचयो रसपुष्टिस्तत्र चतुराभिर्दक्षाभिः कथाभिर्वातिभिर्महान्तं
कालं च स्थित्वावस्थानं कृत्वा तथैव पूर्वप्रकारेणैव महता यत्नेनात्मानं मोचयित्वा स्वस्य
मुक्तिं विधाय स्कन्धावारगमनाय स्वसैन्यनिवेशगमनाय । ‘स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः’ इति कोशः ।
चन्द्रापीडोऽपि कादम्बरीभवनान्निर्ययौ निर्जगाम । निर्गतं च तुरङ्गमममारुह्यन्तमारोढुमिच्छन्तं पश्चादाग-
त्यैव केयूरकोऽभिहितवान् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, मदलेखा विज्ञापयति विशिष्टं करोति ।
एतदेव दर्शयति—देवेति । खलु निश्चयेन देवी कादम्बरी प्रथमदर्शनेन जनिता प्रीतिर्यस्या एवभूता पत्रलेखां
निर्वर्त्यमानामिच्छति समीहते । पश्चाद्यास्यति गमिष्यति । इति श्रुत्वा देवः प्रमाणम् । इत्याकर्ण्य चन्द्रा-
पीडः प्रवेक्ष्यतां गृहीत्वा गम्यतामित्यभिधायेत्युक्त्वा पुनः स्कन्धावारमेवाजगाम । इति शब्दयोल्यमाह—
केयूरकेति । हे केयूरक, धन्या स्पृहणीया च पत्रलेखा यां पत्रलेखां दुर्लभो दुःप्रापो देवीप्रसादः कादम्बरी-
प्रसन्नता एवं अनुबध्नात्यनुबन्धं करोति । स्कन्धावारं प्रविशन्नेव पितुः समीपाज्जनकपार्श्वदभिज्ञाततरमतिशयेन
ज्ञातपूर्वमासमन्तालेखहारकमुदन्तहारकमद्राक्षीत् । धृततुरङ्गश्च स्थापिताश्च प्रीत्या जेहेन विस्फारितेन
विस्तीर्णीकृतेन चक्षुषा दूरादेवापृच्छत् । हे अङ्ग । कच्चिदिति प्रश्ने । तातः पिता कुशली वर्तते । सर्वेण परि-
जनेन सह । तथा सर्वान्तःपुरैः सहाम्बा माता च कुशलिनीति । अयेति प्रश्नानन्तरमसावुपसृत्योपसरणं
कृत्वा प्रणामानन्तरं नमस्कृतेरु हे देव, यथाज्ञापयति यथा कथयसि तथास्तीति भावः । इत्यभिधाय लेख-
द्वितयमर्पयांबभूवार्पितवान् । युवराजस्तु चन्द्रापीडस्तु शिरसि कृत्वा मस्तके निधाय स्वयमेवात्मनैव तलेख-
द्वयमुन्मुच्योन्मुच्य क्रमशः पपाठ पठितवान् ।

किं तदित्याह—स्वस्तीति । स्वस्ति यथा स्यात्तथोजयिनीतो विशालातः सकलराजन्यानां समग्रभूपानां
शिखण्डैश्चूडाभिः शेखरीकृतं चरणारविन्दं यस्य स परममाहेश्वरोऽत्युत्कृष्टवैभो महाराजाधिराजो महतां राज्ञाम-
धीशस्तारापीडः सर्वसंपदां समग्रसमृद्धीनामायतनं गृहमेवंभूतं चन्द्रापीडमुदञ्चदुल्लसच्चारु मनोहारी यच्चूडामणि-

टिप्पण—1 ‘कुमारभाव’शब्दस्य कौमार्यं स्वस्तिन्नुरागश्चेति प्रकारद्वयेन वदिततया । 2 धन्याः ।
आलेखहारकः पत्रवाहकः ।

पाठा—१ मधुराभापगभीभिः कथाभिः, २ निजस्कन्धावार. ३ अभिजगाम; जगाम. ४ अभिज्ञाततरम्.

चुम्बिन्युत्तमाङ्गे चुम्बन्नन्दयति । कुशलिन्यः प्रजाः । किं नु कियानपि कालो भवतो दृष्टस्य गतः । बलवदुत्कण्ठितं नो हृदयम् । देवी च सहान्तःपुरैर्मूर्त्तिनिमुपनीता । अतो लेखवाचनविरतिरेव प्रयाणकारणतां नेतव्या इति । शुक्रनासप्रेषिते द्वितीयेऽप्यमुमेवार्थं लिखितमवाचयत् । अस्मिन्नेवावसरे समुपसृत्य वैशम्पायनोऽपि लेखद्वितयमपरमात्मीयमस्मादभिन्नार्थमेवादर्शयत् ।

अथ 'यथाज्ञापयति तातः' इत्युक्त्वा तथैव च तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहमदापयत् । समीपे स्थितं च महताश्वीयेन परिवृतं महाबलाधिकृतं बलाहकपुत्रं मेघनादनामानमादिदेश—“भवता पत्रलेखया सहागन्तव्यम् । नियतं च केयूरकस्तामादायैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति, तन्मुखेन विज्ञाप्या प्रणम्य देवी कादम्बरी—‘नन्वियं सा त्रिभुवननिन्दनीया निरनुरोधा निष्परिचया दुर्ग्रहा प्रकृतिर्मर्त्यानां येषामकाण्डविसंवादिन्यः प्रीतयो न गणयन्ति निष्कारणवत्सलताम् । एवं गच्छता मयात्मनो नीतः स्नेहः कपटकूटजालिक-

भरीचिक्कं शिरोमणिदीप्तिपटलं तच्चुम्बिन्युत्तमाङ्गे शिरसि चुम्बंश्चुम्बनं कुर्वन्नन्दयति प्रमोदयति । प्रजाः प्रहृतयः कुशलिन्यो मङ्गलवत्यः सन्ति । किं न्विति । किं नु भवतो दृष्टस्य कियानपि कालः समयो गतो व्यतीतः तेन नोऽस्माकं बलवत्युत्कण्ठोत्कलिका जाता यस्मिन्नेतादृशं हृदयमस्ति । देवी च तवाम्बा सहान्तःपुरैर्मूर्त्तिनिमुपनीता प्रापिता । अत्र 'सहान्तःपुरैरित्यनेनोपमातरोऽपि त्वां समीहन्त इति सौजन्यातिशयः सूचितः । अतो हेतोर्लेखवाचनस्य विरतिरेवावसानमेव प्रयाणकारणतां प्रस्थाननिमित्तां नेतव्या प्रापणीया । शुक्रनासेन प्रेषिते द्वितीयेऽपि लेखेऽमुमेवार्थं लिखितं लिपीकृतमवाचयदपठत् । अस्मिन्नेवावसरे समये समुपसृत्य समीपमागल्य वैशम्पायनोऽप्यपरमात्मीयं लेखद्वितयमस्मात्स्वकीयलेखादभिन्नार्थमेकाभिधेयमेव, अदर्शयद्दर्शितवान् ।

अथेति । तद्वाचनानन्तरं यथाज्ञापयति यथाज्ञां दत्ते तातः पिता । इत्युक्त्वा तथैव पूर्ववदेव तुरगाधिरूढः प्रयाणपटहं प्रयाणभेरीमदापयद्वापितवान् । समीपे स्थितं महताश्वीयेन बलेन परिवृतं महाबलं सैन्यं तत्राधिकृतं नियुक्तं बलाहकस्य पुत्रं मेघनादनामानमादिदेशादिष्टवान् । भवता त्वया पत्रलेखया सहागन्तव्यं समेत्यम् । नियतं निश्चितं केयूरकस्तां पत्रलेखामादाय गृहीत्वैतावतीं भूमिमागमिष्यतीति तन्मुखेन केयूरकमुखेन प्रणम्य देवी कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकरणीया । नन्विति वितर्कः । तेषां मर्त्यानां या निरनुरोधा निर्गतः कस्याप्यनुरोधः स्वकार्यप्रतिबन्धो यस्यां, निर्गतः परिचयः संख्यानुवृत्तिर्यस्याम् । दुर्ग्रहेति । दुर्दुष्टो ग्रह आग्रहो हठो यस्यामेवंविधा प्रकृतिः स्वभावः सा प्रकृतिस्त्रिभुवननिन्दनीया स्यात् यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धाद्येषां मर्त्यानामकाण्डेऽप्रस्तावे विसंवादिन्यो व्यभिचारिण्यः प्रीतयो निष्कारणवत्सलतां निर्निमित्तहितकारितां न गणयन्ति न मनस्यानयन्ति । एवममुना प्रकारेण गच्छता व्रजता मयात्मनः स्नेहः स्वकीया प्रीतिः कर्पटं कैतवं तस्य कूटजालिका मिथ्याप्रपञ्चस्तद्रूपतां नीतः प्रापितः । भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं वा साप्यलीका मिथ्या या

टिप्पणं—1 परमवाहेश्वरष्टीकाकारो न जानाति यत् 'किं नु' इत्यस्य किं स्वारस्यम् । अस्तु 'किन्तु' इत्येव पाठः । 'सर्वं कुशलं किन्तु...' इति तदर्थः । 2 वाचनावसानं न कारणम्, अतः 'प्रयाणकालताम्' इत्येव पाठः । 3 इति शब्दोत्र नोचितः । 4 परिज्ञानम् । 5 कपटः (कपटकारी) यः कूटजालिकः असत्यव्यवहारवान् तज्ज्ञावस्ताम् ।

पाठा०—१ भवतोत्कृष्टस्य गतः; भवतो गतस्य. २ देवीसमेतं नो हृदयम्. ३ यतस्ततः. ४ अविरतिरेव. ५ प्रयाणकालताम्; प्रयाणकालता. ६ कस्यापिना नेतव्या. ७ अनादयत्. ८ समीपस्थितम्, समीपावस्थितम्. ९ महता श्वेताश्वीयेन.

ताम्, प्रापिता भक्तिरलीककाकुकरणकुशलताम्, पातितमुपचारमात्रमधुरं धूर्ततायामात्मार्पणम्, प्रकटितं वाङ्मनसयोर्भिन्नार्थत्वम् । आस्तां तावदात्मा । अस्थानाहितप्रसादा दिव्ययोग्या देव्यपि वक्तव्यतां नीता । जनयन्ति हि पश्चाद्वैलक्ष्यमभूमिपातिता व्यर्थाः प्रसादा-मृतदृष्टयो महताम् । न खलु तथा देवीं प्रति प्रबललज्जातिभारमन्थरं मे हृदयं यथा महाश्वेतां प्रति । नियतमेनामलीकाध्यारोपणवर्णितास्मद्गुणसंभारामस्थानपक्षपातिनीमसकृदुपालप्स्यते देवी । तत्किं करोमि ? गरीयसी गुरोराज्ञा प्रभवति देहमात्रकस्य । हृदयेन हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्या हस्ते न दत्तमस्याः । दविकगौलिमकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुं सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतो

काकुर्वकोक्तिस्तस्याः करणे कुशलतां दक्षतां प्रापिता । उपचारो बाह्यविनयस्तन्मात्रेण मधुरं सिद्धमात्मार्पणं भववीयोऽहमिति स्वस्यार्पणं धूर्ततायां पातितं क्षिप्तम् । वाङ्मनसयोरिति । 'अचतुर-' इत्यादिना निपातः । भिन्नार्थत्वं विसंवादित्वं प्रकटितमाविष्कृतम् । तावदादावात्मास्तां तिष्ठतु । ममेति शेषः । अस्थानेऽयोग्य आहितः स्थापितः प्रसादो यथा एवाह—दिव्यानां योग्योचितैर्विधा देव्यपि कादम्बर्यपि दूरदेशगतेन चन्द्रापीडेन कारणं विना कथं सख्यं प्राप्तेति वक्तव्यतां वचनीयतां नीता प्रापिता । मयेति शेषः । हि यस्मात्कारणादभूमिपातिता अस्थानपातिता व्यर्था निष्फलाः प्रसादामृतदृष्टयः प्रसन्नतापीयूषदृशः पश्चान्महतां वैलक्ष्यं जनयन्त्युत्पादयन्ति । स्थानविशेषे प्रीतिविशेषं प्रदर्शयन्नाह—न खद्विवति । खलु निश्चये । न तथा देवीं प्रति कादम्बरीं प्रति प्रबला प्रकृष्टा या लज्जा त्रपा तस्या अतिभारोऽतिवीर्यवस्तेन मन्थरमलसं मे मम हृदयं चेतो यथा महाश्वेतां प्रति वर्तते । नियतं निश्चितमलीकाध्यारोपेण वर्णितः स्तुतोऽस्मद्गुणसंभारो यथा तामस्थानेऽनुचितस्थले पक्षपातो विद्यते यस्या एवंविधामेनां महाश्वेतां देवी कादम्बर्यसकृद्भारंवारमुपालप्स्यते । उपालम्भं दास्यतीत्यर्थः । तत्किं करोमि । कोप्युपायो नास्तीत्यर्थः । अस्मिन्नर्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—गरीयसीति । देहमात्रकस्य शरीरमात्रधारिणो गुरोराज्ञा निदेशो गरीयसी गरिष्ठा प्रभवति जायते । हेमेति । हेमकूटे निवासस्तव्यसनिना हृदयेन चित्तेन जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखितमस्या देव्या हस्तेन दत्तम् । पितुरादेशाज्जनकनियोगादुज्जयिनीं गन्तुं सर्वथाहं गतोऽस्मि । केन । देवीप्रसादेन । कादम्बर्यां माहात्म्येनेत्यर्थः । देव्योनि-त्वात्तस्या इति भावः केनेव । दविकगौलिमकेनेव वनेचरसमूहेनेव । सोऽपि देवी उपोदकी तदनुरोधेनेव

टिप्प०—१ लज्जाम् । २ पुनः सर्वं मूलपाठं विनाश्य विरूपीकृतो ग्रन्थः । कियत्परिशोध्यतामनधिकारी । अस्तु, अत्रत्यं मूलं विलिख्य आवश्यकार्थः सूच्यते । 'हृदयेन तु हेमकूटनिवासव्यसनिना लिखितं जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं देव्याः । न दत्तमस्यादविकस्य गौलिमकेनेव देवीप्रसादेन गन्तुम्, सर्वथा गतोऽस्मि पितुरादेशादुज्जयिनीम् । प्रसङ्गतोऽसज्जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यश्चन्द्रापीडचण्डालः । मा चैवं संस्थाः ... इति पाठः । टीका—तर्हि किं देवीं (कादम्बरीम्) सर्वथा विस्मृतवानेव, अत आह—गुरोः (पितुः) आज्ञा देहमात्रकस्य केवलं देहस्य प्रभवति, तज्जनितत्वात् । अत एव हि कुत्सासूचकः कप्रत्ययः । अतः केवलं देहमुज्जयिनीं नयामि । हृदयस्य तु हेमकूटनिवासो व्यसनतया परिणतः । अत एतादृशेन हृदयेन तु (कर्त्रा) नास्त्यैव जन्मतः कृते, अपि तु जन्मान्तरसहस्रस्य दास्यपत्रं लिखित्वा देव्याः समीपे दत्तम् (अतो हृदयं तन्निकटे स्थास्यति) । विस्मरणाभावे अन्यदपि कारणमाह—गौलिमकेन सेनाधिकृतेन आटविकस्य वनचरस्येव, देव्याः (कादम्बर्याः) प्रसादेन अस्य (अर्थात् मद्रूपस्य जनस्य) गन्तुं न दत्तम्, सेनाध्यक्षो यथा चपलं वनेचरं नियमयति तथा देव्या अनुग्रहो मामपीत्यर्थः । किन्तु केवलं पितुरादेशादेहमात्रेणोज्जयिनीं गतोऽस्मि ।

पाठा०—१ पातितमुपचारमधुरम्; प्रकाशितमुपचारमात्रमधुरम्; २ धूर्ततायामार्पणम्; ३ दृष्टयः; ४ देवमात्रस्य, हि देवमात्रकस्य; ५ देव्या न दत्तमस्यादविकस्य गौलिमकेनेव; ६ असंगतः.

जनकथाकीर्तनेषु स्मर्तव्यः खलु चन्द्रापीडः । चण्डालो मा चैवं मंस्थाः, यथा जीवन्पुन-
र्देवीचरणारविन्दवन्दनानन्दमननुभूय स्थास्यति चन्द्रापीड इति । महाश्वेतायाश्च सप्र-
दक्षिणं शिरसा पादौ वन्दनीयौ । मदलेखायाश्च कथनीयः प्रणामपूर्वमशिशिलः कण्ठ-
ग्रहः । गाढमालिङ्गनीया च तमालिका । अस्मद्वचनादशेषः प्रष्टव्यः कुशलं कादम्बरीपरिजनः,
रचिताञ्जलिना च भगवानामन्त्रणीयो हेमकूटः' इति । एवमादिश्य तम्, 'सुहृदादिसाधनम-
क्लेशयता शनैः शनैर्गन्तव्यम्' इत्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त । स्वयमपि च
तथारूढ एव गमनहेलाहर्षहेषारवकम्पितकैलासेन खुरताण्डवखण्डितभुवा कान्तकुन्तल-
तावनवाहिना तरुणतुरगप्रायेणाश्वसैन्येनानुगम्यमानस्तमेव लेखहारकं पर्याणलग्रमभिनव-
कादम्बरीवियोगशून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे ।

क्रमेण चातिप्रवृद्धप्रकाण्डपादपप्रायया, मालिनीलतामण्डपैर्मण्डलिततरुखण्डया, वनगज-

गच्छति । तथा प्रसङ्गतो जनकथा सौव (सेव्य) सेवककथा तस्यां कीर्तनेषु नामोच्चारणेषु खलु निश्चयेन चन्द्रापीडः
स्मर्तव्यः स्मरणीयः । अयं चण्डालः कृतघ्नत्वादेवं मा मंस्था मा जानीयाः यथा जीवन्पुनश्चन्द्रापीडो देव्याः
कादम्बर्याश्चरणारविन्दस्याङ्घ्रिपद्मस्य वन्दनं नमस्करणं तस्माच्च आनन्दः प्रमोदस्तमननुभूयानुभवविषयीकृत्य
स्थास्यति । अत्र काङ्क्षः न स्थास्यतीत्यर्थः । इति महाश्वेतायाश्च सप्रदक्षिणं प्रदक्षिणासहितं यथा स्यात्तथा
शिरसा मस्तकेन पादौ वन्दनीयौ नमस्करणीयौ । तथा मदलेखायाश्च प्रणामो नमस्कारस्तत्पूर्वकमशिशिलः
कण्ठग्रहः कथनीयो वाच्यः । तथा गाढमल्यर्थमालिङ्गनीया परिरम्भणीया च तमालिका । अशेषः समग्रः
कादम्बरीपरिजनोऽस्मद्वचनात्कुशलं श्रेयः प्रष्टव्यः । रचिताञ्जलिना च त्वया भगवान्हेमकूटा ना(आ)मन्त्रणीय
आमन्त्रणीय इति पूर्वोक्तया दिशादिश्यादेशं दत्त्वा तं मेघनादम्, सुहृदादिसाधनं मित्रादिसैन्यमक्लेशयताऽखेदयता
त्वया शनैः शनैर्गन्तव्यमित्युक्त्वा वैशम्पायनं स्कन्धावारभरे न्ययुङ्क्त नियोजितवान् । स्वयमपि च तथा पूर्वा-
क्तप्रकारेणारूढ एव गमनलक्षणा या हेला तथा हर्षः तस्य हेषारवस्तेन कम्पितः कैलासो येन । खुरेति ।
खुरताण्डवेन खण्डिता भूर्येन स तेन । कान्तेति । कान्ता मनोहरा ये कुन्ता भल्लाः सरलत्वसाम्यात् एव
लतास्तासां वनं तद्वाहिना । तरुण इति । तरुणा नव्यास्तुरगाः प्रायेण बाहुल्येन यस्मिन्नेवंविधेनाश्वसैन्येनानु-
गम्यमानस्तमेव पूर्वोक्तमेव लेखहारकं पर्याणं पल्ययनं तत्र लभम् । अभीति । अभिनवः प्रत्यग्रो यः काद-
म्बरीवियोगस्तेन शून्येनापि हृदयेनोज्जयिनीमार्गं पृच्छन्प्रतस्थे चचाल ।

क्रमेण चेति । स चन्द्रापीडः क्रमेण परिपाठ्या शून्ययाऽऽव्या दिवसं गत्वा वासरमतिक्रम्य । परीति ।
परिणतं रक्तं रविबिम्बं यस्मिन्नेवंभूते वासरे सायंसमयेऽऽवीक्षेत्रैर्विरलीकृतो यो वनप्रदेशस्तस्मिन् । चिरेति ।
चिरप्ररूढस्य । बहुकालीनस्येत्यर्थः । रक्तचन्दनतरोः पत्राङ्गवृक्षस्योपरि महान्तं रक्तध्वजं पुरत एव
ददर्शयन्वयः । इतोऽऽव्या विशेषणानि—अतीति । अतिप्रवृद्धोऽतिवृद्धिं प्राप्तः प्रकाण्डः स्कन्धो येषामे-
तादृशाः पादपा वृक्षाः प्रायो बाहुल्येन यस्यां सा तथा । मालीति । मालिनीसंज्ञिता या लता वल्लयस्तासां
मण्डपैर्मण्डलितान्नालितान्तरुखण्डा वृक्षसमूहा यस्यां सा तथा । वनेति । वनस्य यो गजपतिर्यथ-
नाथस्तेन पातिता भग्ना ये पादपा वृक्षास्तेषां परिहारो वर्जनं तन्निमित्तकप्रतिबन्धवशाद्वकीकृतो मार्गः पन्था

पतिपातितपादपरिहारवकीकृतमार्गया, जनजनिततृणपर्णकाष्ठकोटिकूटप्रकटितवीरपुरुषघात-
स्थानया, महापादपमूलोत्कीर्णकान्तारदुर्गया, तृषितपथिकखण्डितदलोच्चितामलकीफलनिक-
रया, विकसितकैरञ्जमञ्जरीरजोविच्छुरिततटैस्तटवरुवद्धपटंचरकर्पटध्वजचिह्नैरिष्टिकैस्थित-
शुष्कपल्लवविष्टरानुमितपथिकविश्रामैर्विश्रान्तकार्पटिकैर्विस्फोटितधूलिधूसरकिसलयलाञ्छितो-
पकण्ठैः पत्रसंकरासुरभीकृताशिशिरपङ्क्तिविवर्णास्वादुजलैर्ब्रततिग्रन्थिप्रथितपर्णपुटतृणपूली-
चिह्नानुमेयैर्जरत्कान्तारकूपैरसुलभसलिलतयानभिलषितोद्देशया, मधुबिन्दुस्यन्दिदसिन्दुवारव-
नराजिरजोधूसरिततीराभिश्च कुञ्जकलताजालकैर्जटिलीकृतसैकताभिरध्वगोत्खातबालुकाकूप-

यस्यां सा तथा । जनेनेति । जनेन लोकेन जनितं निष्पादितं यत्तृणं पर्णकाष्ठानां कोटी तस्याः कूटं शिखरं
तादृशचिह्नेन प्रकटितं वीरपुरुषाणां घातस्थानं यस्यां सा तथा । सांप्रतमपि तथा कुर्वन्तीति सर्वलोके प्रसि-
द्धम् । महेति । महापादपानामुच्चैस्तरवृक्षाणां मूलानि प्रसिद्धान्युत्कीर्णानि यस्मिन्नेवंभूतं कान्तारं वनं तदेव
विषमत्वादुर्गं यस्यां सा तथा । कान्तारं विशेषरूपम्, अटवी तु सामान्यरूपेति न पुनरुक्तदोषः । तृषितेति ।
तृषिताः पिपासिता ये पथिकजनास्तैः खण्डितानि द्वैधीकृतानि दलानि पत्राणि येषामेवंविधान्युज्जितानि रसा-
खादानन्तरं त्यक्तान्यामलकीफलानि तेषां निकरः समूहो यस्यां सा तथा । जरमिति । जरन्तो जीर्णा ये
कान्तारकूपास्तैः कृत्वा न सुलभं सलिलं जलं यस्यां तस्या भावस्तत्ता तयानभिलषितो नेप्सितः । पान्येनेति
शेषः । उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा तथा । अथ कान्तारकूपान्विचिनष्टि—विकसितेति । विकसिता विनिद्रा ये
करञ्जा नक्तमालास्तेषां मञ्जर्यस्तासां रजोभिः परागैर्विच्छुरितानि धूसरितानि तटानि कूपोपकण्ठा येषां तैः ।
तटेति । तटतरुषु कूपोपकण्ठसमुद्भववृक्षेषु बद्धाः पटंचरैश्चरैः कर्पटध्वजः स एव कूपाभिव्यञ्जकं चिह्नं येषां
तैः । इष्टिकेति । इष्टिकाः स्थिता येषु, शुष्कपल्लवविष्टराः संस्तारकास्तैरनुमिताः पथिकानां विश्रामा येषु तैः ।
विश्रान्तेति । विश्रान्ताः स्थिता ये कार्पटिकास्तैर्विस्फोटिता दूरीकृता या धूली रजस्तया धूसराणि मलि-
नानि किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितश्चिह्नित उपकण्ठो येषां तैः । पत्रेति । पत्रसंकरैः पर्णसमूहैरसुरभीकृतान्यत
एवाशिशिराण्यशीतलानि पङ्क्तिलानि कर्दमयुक्तानि विवर्णान्यशुभवर्णान्यस्वादूनि स्वादु(द)रहितानि जलानि येषां
तैः । ब्रततीति । ब्रततीनां वल्लीनां ग्रन्थिभिर्प्रथिताः पर्णपुटयुक्तास्तृणपूल्यस्ता एव चिह्नानि तैरनुमानं योग्यैः ।
शुष्केति । शुष्का गिरीणां नद्य एव नदिकाः । स्वायें कः । 'केऽणः' इति ह्रस्वः । ताभिर्विषमभीकृतं स्थपुटीकृत-
मन्तरालं मध्यं यस्याः सा तथा । अथ नदिं विशेषयन्नाह—मध्वति । मधुबिन्दुस्यन्दीनि यानि सिन्दुवा-
रवनानि निर्गुणकाननानि तेषां राजिः पङ्क्तिस्तस्या रजः परागस्तेन धूसरितानि तीराणि तटानि यासां ताभिः ।
कुञ्जकेति । कुञ्जकलताः प्रसिद्धास्तासां जालकैर्जटिलीकृतानि सैकतानि जलोच्चितपुलिनानि यासां ताभिः ।
अध्वगैरिति । अध्वगैः पथिकैरुत्खाताः खनिता बालुकासु कूपका विदारकास्तेष्वपलभ्यमानं प्राप्यमाणं कल्लपं

टिप्पण—१ तृण-पर्ण-काष्ठानां कोटिसंख्यका ये कूटाः तैः प्रकटितं वीरपुरुषाणामपि घातस्थानं यस्यां
सा । वीरायिता अपि पान्यजनाः हिंस्रजन्तुभ्यो निजरक्षणार्थं तृणकाष्ठादीनां कूटं कृत्वा तन्मध्ये प्रविश्य
निशि निवसन्तीति मयङ्करत्वं सूच्यते । २ 'मूलेषु उत्कीर्णाः निस्तड्य निर्मिताः कान्तारदुर्गा वनदुर्गास्-
तैर्यो यस्याम्' इति केचित् । ३ बद्धा ये पटंचराणां जीर्णवस्त्राणां कर्पटा वस्त्रखण्डास्त एव ध्वजचिह्नं येषा-
मित्यर्थः । 'पटंचरं जीर्णवस्त्र'मित्यमरः । ४ इष्टकासु स्थिता ये शुष्कपल्लवानां विष्टराः (उपवेशनार्थमा-
स्तरणानि) तैः अनुमिताः । ५ तृषिताः पथिका रज्ज्वाः पात्रस्य चाभावे, तृणैरुभारां पूलीं निर्माय तत्र
च पत्रपुटकं दृढमाधाय दीर्घलताभिर्बध्वा पत्रपुटकैर्जलमुदञ्चन्तीति युक्तिः । ६ उच्चावचीकृतम्, प्रावृह-
जलप्रवाहे तलदेशो नतोन्नतो भवतीत्यर्थः । ७ क्षुद्रकुञ्जरूपेण जटिलीभूता लताः ।

पाठा—१ पथ्या. २ वीरपुरुषद्वयघात. ३ कपिकच्छुरितमञ्जरी. ४ जरत्कर्पट. ५ इष्टकास्थित, इष्टकचित.
६ प्रस्फोटितचरण; प्रस्फुटित, ७ तृणपूली; तृणोल्लपपुलाकः. ८ अनुमितप्रमेयैः. ९ कुञ्जक.

कोपलभ्यमानकलुषस्वरूपसलिलाभिः शुष्कगिरिनदिकाभिर्विषमीकृतान्तरालया, कुक्कुटकुलकौ-
लेयकरटितानुमीयमानगुल्मगहनग्रामटिकया, शून्यया दिवसमटव्या गत्वा, परिणतरविबिम्बे
बिम्बारुणातपविसरे वासरे, निःशाखीकृतकदम्बशास्मलीपलाशबहुलैः शिखरशेषैकपल्लववि-
डम्बितातपत्रैः पादपैरूर्ध्वस्थितप्ररोहस्थूलस्याणुमूलग्रन्थिजटिलैश्च हरितालकपिलपक्षवेणुविटै-
परचितवृत्तिभिर्भृगभयकृततृणपुरुषकैर्विपाकपाण्डुभिः फलिनैः प्रियङ्गुप्रायैरटवीक्षेत्रैर्विरलीकृ-
तवनप्रदेशे चित्रप्ररुढस्य रक्तचन्दनतरोरुपरि बद्धम्, सरसपिशितपिण्डनिभैरलक्तकैरभिनव-
शोणितारुणेन रक्तचन्दनरसेन चार्द्रम्, जिह्वालतालोहिनीभी रक्तपताकाभिः केशकलापका-
न्तिना च कृष्णचामरावचूलेन प्रत्यग्रविशसितानां जीवानामिवयवैरुपचितदण्डमण्डनम्,

मलिनं खल्वं स्तोकं सलिलं जलं यासु ताभिः । कुक्कुटेति । कुक्कुटकुलं ताम्रचूडवंशः, कौलेयकाः श्वानः तेषां
रटितं शब्दितं तेनानुमीयमाना संभाव्यमाना गुल्मगहने ग्रामटिका क्षुद्रग्रामो यस्यां सा तथा । अथ वासरे
विशिनष्टि—बिम्बेति । बिम्बसंबन्धी योऽरुणो रक्त आतपः सूर्यालोकस्तस्य विसरः समूहो यस्मिन् । 'समु-
दायराशिविसरवाताः कलापो व्रजः' इति कोशः । तथैवंविधैः पादपैरटवीक्षेत्रैश्च विरलीकृतोऽनिबिबीकृतो यो
वनप्रदेशो वनैकदेशस्तस्मिन् । अथ पादपान्निशिनष्टि—निःशाखीति । निःशाखीकृता निःशालीकृताः । वने-
चरैरिति शेषः । एवंविधाः कादम्बा नीपाः शास्मल्यो वृक्षविशेषाः, पलाशा ब्रह्मपादपा बहुला बाहुल्येन येषु
तैः । अनेन सरलत्वाद्दण्डरूपत्वं सूचितम् । शिखरेति । शिखरं वृक्षाग्रं तत्र शेषोऽवशिष्ट एकः पल्लवः किसलयं
तेन विडम्बितान्यातपत्राणि छत्राणि यैः । अथ क्षेत्राणि विशेष्यशाह—ऊर्ध्वेति । ऊर्ध्वस्थिताः प्ररोहा नवीना-
ङ्कुराः स्थूलाः स्थाणवः शङ्खवक्ष्य तेषां मूलग्रन्थिभिरङ्घ्रिग्रन्थिभिर्जटिलैर्व्याप्तैः । हरितालं नटमण्डनं तद्वत्कपिलाः
पिङ्गला ये पक्षवेणुविटपाः परिणतवंशवृक्षास्तेषां रन्विता वृत्तिः सुगहना येषां तैः । मृगेति । मृगा हरिणास्तेभ्यो
भयं भीतिस्तस्मात्कृतास्तृणपुरुषाश्चपापुरुषा येषु तैः । विपाकेति । विपाकेन परिणत्या पाण्डुभिः पाण्डुरैः ।
फलिनैः फलवद्भिः । 'फलवान्फलिनः फली' इति कोशः । प्रियङ्गुः श्यामा प्रायो बाहुल्येन येषु तैः । सरसेति ।
सरसोऽशुष्को यः पिशितपिण्डो मांसपिण्डस्तस्य निभैः सदृशैरलक्तकैर्यावकैः । तथाभिनवं प्रत्यग्रं यच्छोणितं
रक्तं तद्वदरुणेन लोहितेन रक्तचन्दनं पत्राङ्गं तस्य रसेन चार्द्रं समुद्रम् । जिह्वेति । जिह्वा एव लता तद्वल्लो-
हिनीभी रक्ताभी रक्तपताकाभिर्लोहितवैजयन्तीभिः । केशेति । केशकलापकान्तिर्यस्यैवभूतेन कृष्णचामरस्य
श्यामवालव्यजनस्यावचूलेनाधोमुखकूर्चकेन, प्रत्यग्रं तत्कालं विशसितानां हतानां जीवानामवयवैरुपघनैरिवोप-

टिप्पण०—१ वासरे, बिम्बफलवत् अरुण आतपविसरो यस्मिन् एवंविधे सति । २ शेषा एकैके (अर्थात्
विरलीभूताः, शुच्छकीभूताः) ये पल्लवाः तैर्विडम्बितानि । कदम्बादीनामेकपत्रेणातपत्रत्वं न सिध्यति ।
३ ऊर्ध्वस्थिता नवीनाङ्कुरा येषां ते, तादृशा ये स्थूलाः स्थाणवः निःशाखास्तरुस्तम्बाः तेषां मूलग्रन्थिभिः ।
४ शाखाः । शाखाथैके विटपपदे सर्वत्र 'विटपि' अमं तनुते भाग्यशाली । ५ तेषां भयाय (मृगाः-रक्षा-
पुरुषान् ज्ञात्वा भयेन नागच्छेयुरिति) । ६ जिह्वा लता इव तद्वल्लोहिनीभिरिति उपमितसमास एवो-
चितः, जिह्वाप्राधान्ये एव तासां लोहितत्वं वक्तुं शक्यम् । ७ जीवानामवयवैः उपरचितं दण्डस्य (केतु-
दण्डस्य) मण्डनं भूषणं यस्य तमिव, इत्येवम् 'इव'शब्दस्यान्वयो योग्यः, पताकानां जिह्वातुल्यत्वात्
कृष्णचामरस्य केशसदृशत्वादित्याशयः ।

पाठा०—१ ग्रामया; ग्रामटिकया. २ परिणते रविबिम्बे. ३ संध्यारुणा. ४ निःशाखीकृतैः. ५ ऊर्ध्वीकृतप्ररोह-
स्थूलस्थितस्याणुमूलग्रन्थिजटिलैः; अर्धोद्धतप्ररोहन्मूलस्थूलस्याणुग्रन्थिजटिलैः. ६ विटपिदलरन्वितः; विटपदलविरन्वितः;
विटपदलरन्वित, ७ फलितैः. ८ दूरत प्रवान्निरप्ररुढस्य. ९ रक्तचन्दनस्य तरोः. १० आर्द्रजिह्वा.

परिणतवराटकघटितबुद्धुदार्धचन्द्रखण्डखचितम् सुतमहिपरक्षणावतीर्णदिनकरावतारितशशि-
नेव विराजितशिखरम्, दोलायितशृङ्गसङ्गिलोहशृङ्गलावलम्बमानघर्घररवघोरघण्टया च
घटितकेसरिसटाचरिचामरया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितनभस्तलम्, इतस्ततः पथिकपु-
रुषोपहारमार्गमिवालोकयन्तम्, महान्तं रक्तध्वजं दूरत एव ददर्श ।

तदभिमुखश्च किञ्चिदध्वानं गत्वा केतकीसूचिखण्डपाण्डुरेण वनद्विरददन्तर्कपाटेन परि-
वृताम्, लोहतोरेण नवारक्तचामरावलिपरिकरां कालायसदर्पणमण्डलमालां शबरमुखमाला-
मिव कपिलकेशभीषणां विभ्राणेन सनाथीकृतद्वारदेशाम्, अभिमुखप्रतिष्ठितेन च विनिहित-
रक्तचन्दनहस्तकतया रुधिरारुणयमकरतलास्फालितेनेव शोणितनवल्लोभलोलशिवाविलिख-

चितो व्याप्तो यो दण्डः स एव मण्डनं यस्य स तम् । परीति । परिणताः पक्वा ये वराटकाः कपर्दकास्तेषां (तैः)
घटिता निर्मिता ये बुद्धुदाः स्थासका अर्धचन्द्राकृतखण्डाश्च तैः खचितं व्याप्तम् । वर्तुलत्ववक्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्ष-
ते—**सुतेति** । सुतो यमस्तस्य महिषो रक्ताक्षस्तस्य रक्षणं त्राणं तदर्थमवतीर्णो यो दिनकरः सूर्यस्तेनावतारि-
तो यः शशी तेनेव विराजितं शोभितं शिखरमग्रभागो यस्य स तम् । **दोलेति** । दोलायिता या शृङ्गसङ्गिनी
लोहशृङ्गला तत्रावलम्बमाना घर्घरवा काहलखरा घोरा भीषणा घण्टा यस्यां सा तथा । **घटितेति** । घटिता
या केसरिसटा तद्वद्विचाराणि मनोहराणि चामराणि यस्यामेवविधया काञ्चनत्रिशूलिकया लिखितं नभस्तलं येन
स तम् । **इतस्तत इति** । इतस्ततः पथिकपुरुषाणामध्वनीनपुंसामुपहारमार्गमिव बलिपन्थानमिवालोकयन्तं
पश्यन्तम् । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तदिति । तस्याभिमुखस्तत्संमुखः किञ्चिदध्वानं मार्गं गत्वाऽकारणकोधादयो द्रविडधर्मास्तद्वता जरी-
यसा पुरुषेणाधिष्ठितामाश्रितां चण्डिकामपश्यदित्यन्वयः । अथ चण्डिकां विशिनष्टि—**केतकीति** ।
केतक्या या सूचिलिपत्रकम् । 'त्रिपत्रकः सूचिरित्यभिधीयते' इत्यमरः । तस्य खण्डास्तद्वत्पाण्डुरेण
शुभ्रेण, वनद्विरदा अरण्यहस्तिनस्तेषां दन्ता रदनास्तेषां कपाटेन लोकभाषया कटहरेण दन्तनिर्मितक-
पाटेन वा चतुर्दिक्षु परिवृताम् । आवृतामित्यर्थः । **लोहिते** । लोहमयं यत्तोरणं तेन सनाथीकृतो द्वारदेशो
यस्यास्ताम् । किं कुर्वता तोरणेन । विभ्राणेन दधता । काम् । कालायसं लोहविशेषस्तस्य यानि दर्पणमण्डलानि
तन्मयी या माला बन्दनमाला ताम् । कीदृशम् । **नवेति** । नवानि यान्यारक्तचामराणि तेषामावलिः पङ्क्तिः
सैव परिकरो यस्याम् । अत्र कालायसदर्पणस्यातिशयामत्वाच्चामरस्यातिरक्तत्वाच्च तत्साम्येनोत्प्रेक्षते—**शब-
रेति** । कपिलकेशभीषणां शबरमुखमालामिव । तेषां तु मुखानि श्यामानि, केशाश्च पिङ्गाः । अत उपमानोप-
मेयसाम्यम् । **अभीति** । अभिमुखं संमुखम् । चण्डिकाया इति शेषः । प्रतिष्ठितेन स्थापितेन लोहमहिषेणा-
ध्यासिताश्रिताञ्जनशिलावेदिका यस्याः सा ताम् । **विनीति** । विनिहिता दत्ता ये रक्तचन्दनहस्तकास्तेषां
भावस्तता तथा रुधिरारुणं यद्यमकरतलं युग्मपाणितलं तेनास्फालितेनेव, लोचनयोरतिलौहित्यवशाद् रुधिर-
भ्रमेणाह—**शोणितेति** । शोणितस्य रुधिरस्य नवं प्रत्यग्रो लोभस्तेन लोला या शिवा जम्बुकप्रिया तथा

टिप्प०—१ वस्तुतस्तु बुद्धुदवत् (बुद्धुदसमानः पीनो मध्यभागो यस्य) यः अर्धचन्द्रखण्डः (अर्ध-
चन्द्राकारं भूषणम्) तेन खचितम् । चन्द्रखण्डे एकत्वमेवोचितं यतो ह्यग्रे उत्प्रेक्षते—**सुतमहिपस्य रक्ष-
णार्थमवतीर्णेन दिनकरेण स्वसहचरश्चन्द्रोपयवतारित इति** । चण्डिकागृहे प्रत्यहं पशुबल्यो दीयन्ते तदर्थं
यमः संनिहितः । एवं बलिभ्याकुलतायां पशुबुद्ध्या मा केनचित् यममहिषो विहन्यतामिति सुतस्त्रेहेन
सूर्योऽवतीर्ण इत्युत्प्रेक्षाशयः । २ त्रिशूलिकाया एव एकं शृङ्गम् तद्वद्धा । ३ घटितं संयोजितं केसरि-
सटावत् चामरं यत्र तथा । मौलिकलशलम्बिते त्रिशूले चामरोपि लम्ब्यते । ४ 'शोणितलवल्लोभ' इत्येव
कवेरभीष्टः पाठः । शोणितलव (लेश) स्य लोभ इति तदर्थः ।

पाठा०—१ परिणतः; हाटकघटितबुद्धुदपुंदाध्वचन्द्र. २ लोहशृङ्गलमाला. ३ केतकीसूचितखण्डपाण्डुरा च.
४ कपाटेन. ५ रक्तचन्दननिहित. ६ शोणितलवल्लोभ; शोणितलोभ. ७ शिवाल्लिखमान.

मानलोहितलोचनेन लोहमहिषेणाध्यासिताञ्जनशिलावेदिकाम्, कचिद्रक्तोत्पलैः शबरनिपाति-
तानां वनमहिषाणामिव लोचनैः कचिर्देगस्तिकुड्यालैः केसरिणामिव करजैः कचिर्किंशुक-
कुसुमकुड्यालैः शार्दूलानामिव सरुधिरैर्नखरैः कृतपुण्यैः पुष्पप्रकराम्, अन्यत्राङ्कुरितामिव कुटि-
लहरिणविषाणकोटिकूटैः पल्लवितामिव सरसजिह्वाच्छेदशतैः कुसुमितामिव रक्तनयनसहस्रैः
फलितामिव मुण्डमण्डलैः उपहारहिंसां दर्शयन्तीम्, शाखान्तरालनिर्लीनरक्तकुटुकुलैः श्वभ-
यादकालदर्शितकुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकविटपैर्विभूषिताङ्गणाम्, बलिरुधिरपानतृष्णया समा-
गतैश्च वेतालैरिव तालैर्दीयमानफलमुण्डोपहाराम्, शङ्काज्वरकम्पितैरिव कदलिकावनैर्भयोत्क-
ण्टकितैरिव श्रीफलतरुखण्डैश्चासोर्ध्वकेशैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम्, वनकरिकुम्भवि-
दलितरक्तमुक्ताफलानि रुधिरारुणानि बलिसिक्थलुब्धमुग्धकृकवाकुप्रस्तमुक्तानि विकिरद्भिर-
म्बिकापरिग्रहदुर्ललितैः क्रीडद्भिः केसरिकिशोरकैरशून्योद्देशाम्, प्रभूतरुधिरदर्शनोद्भूतमूर्च्छाप-

विलिखमाने आस्वाद्यमाने लोहिते लोचने नेत्रे यस्य स तेन । कचिदिति । कस्मिंश्चित्प्रदेशे शबरनिपाति-
तानां भिल्लव्यापादितानां वनमहिषाणां लोचनैरिव नेत्रैरिव रक्तोत्पलैः कोकनदैः । कचित्केसरिणां कण्ठीरवाणां
करजैर्नखैरिवाणस्तिकुड्यालैर्मुनिवृक्षमुकुलैः । कचिदिति । कचिच्छार्दूलानां द्वीपिनां सरुधिरैर्नखैरिव
किंशुको ब्रह्मपादपस्तस्य कुसुमकुड्यालैः कृतो विहितः पुण्यः पवित्रः पुष्पप्रकरो यस्यां सा ताम् । अन्यत्रेति ।
अन्यस्मिन्स्थले कुटिलानि वक्राणि हरिणविषाणानि मृगशृङ्गाणि तेषां कोटयस्तासां कूटैः समूहैरङ्कुरितामिव
प्ररोहितामिव । सरसेति । सरसा या जिह्वा रसनास्तासां छेदशतैः पल्लवितामिव किसलयितामिव ।
रक्तेति । रक्तानि नयनसहस्राणि तैः कुसुमितामिव पुष्पितामिव । मुण्डमण्डलैः फलितामिव संजातफला-
मिव । उपेति । उपहारहिंसां बलिप्रमथनं दर्शयन्तीं प्रकटयन्तीम् । चण्डिकायाः संमुखवेदिकां वर्णयित्वा-
ङ्गणं वर्णयन्नाह—शाखेति । श्वभयात्कौलेयकभीतेः शाखान्तराले शाखाविचाले निर्लीनानि मध्यप्रविष्टानि
याणि रक्तकुटुकुलानि लोहितताम्रचूडपटलानि येष्वेवंविधैरकाले दर्शितकुसुमस्तवकैरिव रक्ताशोकविटपै-
र्लोहितकङ्कलिदृक्षैर्विभूषितं शोभितमङ्गणमजिरं यस्याः सा ताम् । बलेरुपहारस्य रुधिरपानं रक्तास्वादनं
तस्य तृष्णया गर्धनं समागतैः तालैः । उच्चत्वसाम्येनाह—वेतालैरिति । तालफलानां मस्तकसाम्येनाह—
दीयमानेति । दीयमानानि फलान्येव मुण्डानि शिरांसि तान्येवोपहारो बलिर्यस्यै सा ताम् । कदलिकावने
कम्पातिशयं बिल्वखण्डे कण्टकातिशयं खर्जूरीवने ऊर्ध्वपत्रातिशयं व्यजयितुमुत्प्रेक्षते—शङ्केति । शङ्कापशु-
वधदर्शनजनिता तस्या यो ज्वरस्तापस्तेन कम्पितैरिव कदलिकावनै रम्भाकाननैः, भयेन भीत्योत्कण्टकितैरिव
संजातरोमाच्चैरिव श्रीफलतरुखण्डैः, त्रासेन भयेनोर्ध्व केशा येषामेवंविधैरिव खर्जूरवनैः समन्ताद्गहनीकृताम् ।
सर्वतो व्याप्तामित्यर्थः । पुनः प्रकारान्तरेण तामेव विशेष्यन्नाह—वनेति । वनकरिणां काननहस्तिनां कुम्भेभ्यो
विदलितानि विनिर्गतानि रक्तमुक्ताफलानि । क्रीडशानि । रुधिरं रक्तेनारुणानि लोहितानि । पुनः क्रीडशानि ।
बलिसिक्थेषूपहारकणेषु लुब्धा आसक्ता मुग्धा ये कृकवाकवस्ताम्रचूडास्तैः पूर्वं प्रस्तानि गृहीतानि पश्चान्मुक्ता-
नि तानि विकिरद्भिरितस्ततो विक्षिपद्भिः । अम्बिकायाः भैरव्याः परिग्रहेण स्त्रीकारेण दुर्दुष्टं ललितं चेष्टितं
येषां तैः क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः केसरिकिशोरकैर्नखरागुधबालकैरशून्य उद्देशः प्रदेशो यस्याः सा ताम् ।

टिप्पण—१ रुधिरपानतृष्णया समागतैस्तालैरित्यन्वयोऽशुद्धः । ...समागतैर्वेतालैरिव तालैरित्यु-
चितम् । २ 'रक्त' इति विशेषणयोजनं टीकाकर्तुरेव लाघवम्, 'रुधिरारुणानि' इत्यनुपदं दत्ततया पौन-
रुक्त्यात् । ३ रुधिरारक्तया पूर्वं गृह्यद्विस्तृतो मांसाद्यभावात्परित्यजद्विरित्याशयः । ४ चण्डिकायाः ।

पाठा—१ लोहितः । २ अगस्त्यतरुकुड्यालैः, अगस्तिकुसुमकुड्यालैः. ३ प्रकरोपहाराम्. ४ निरन्तरनिर्लीनः.
५ तृष्णासमागतैः. ६ खर्जूरः, खर्जूरः. ७ विदलितवनकरिकुलकुम्भविदलितमुक्ताफलानि. ८ नवरुधिरारुणबलि.

तितेनेव प्रतिबिम्बितेनास्तताम्रेण सवित्रान्तरीकृतैः क्षतजप्रवाहैः पिच्छलीकृताजिराम्, अव-
लम्बमानदीपधूमरक्तांशुकेन प्रथितशिखिगलवलयावलिना पिष्टपाण्डुरितघनघण्टामालाभारिणा
त्रापुषसिंहमुखमध्यस्थितस्थूलोहकण्टकं दत्तदन्तदण्डार्गलं गलत्पीतनीललोहितदर्पणस्फुरितबु-
द्बुदमालं कपाटपटद्वयं दधानेन गर्भगृहद्वारदेशेन दीप्यमानाम्, अन्तःपिण्डिकापीठपातिभिश्च
सर्वपञ्चजीवितैरिव शरणमुपागतैरलक्तकपटैरविरहितचरणमूलाम्, पतितकृष्णचामरप्रतिवि-

एतेन सिंहबाहुल्यं वर्णितम् । तद्वर्णनाच्च महाविपिनवासित्वं व्यङ्ग्यम् । क्षतजानि रुधिराणि तेषां प्रवाहैरोधैः
पिच्छलीकृतं विजिलीकृतमजिरमङ्गणं यस्याः सा ताम् । कीदृशैः क्षतजप्रवाहैः । प्रतीतिः । प्रतिबिम्बितेन
संक्रान्तेनास्तताम्रेणास्तसमयरक्तेन सवित्रा सूर्येणान्तरीकृतैर्व्यवधानीकृतैः । पतनसाम्येनाह—प्रभूतेति ।
प्रभूतं भूयिष्ठं यद्विधिरं रक्तं तस्य दर्शनमवलोकनं तेनोद्भूता संजाता या मूर्च्छा तथा पतितेनेव । स्रस्तेनेव । गर्भेति ।
गर्भगृहमपवरकस्तस्य द्वारदेशेन प्रतीहारप्रदेशेन दीप(प्य)मानां शोभमानाम् । अथ द्वारदेशं विशेषयन्नाह—
अवलम्बेति । अवलम्बमाना ये दीपा गृहमणयस्तेषां धूमै रक्तानि रञ्जितान्यंशुकानि यस्मिन् । एतेन दीपक-
बाहुल्यं वर्णितम् । अवलम्बमाना दीपा धूमा उत्क्षिप्यमाणकृष्णागुरुसंबन्धिनो रक्तांशुकानि च यस्मिन्निति वा ।
द्वारदेशातिशयवर्णनमेतम् । प्रथितेति । प्रथिता गुम्फिताः शिखिनो मयूरास्तेषां गलवलयानां विगरण-
कण्टकानामावलयः श्रेणयो यस्मिन्स तेन । पिष्टेति । पिष्टवैत्पाण्डुरिता धूसरवर्णा घना निविडा या घण्टा-
स्तासां माला श्रेणिस्तां विभर्तीत्येवंशीलेन भारिणा । किं कुर्वता द्वारदेशेन । दधानेन बिभ्रता । किम् । कपा-
टस्याररस्य पटद्वयम् । तदेव विशिनष्टि—त्रापुषेति । त्रापुषः श्वेतरूप्यनिर्मितो यः सिंहो हर्यक्षस्तस्य सुखम-
ध्यस्थितं स्थूलं लोहकण्टकं यस्मिन् । दत्ता दन्तदण्डस्यार्गला यस्मिन् । गलदिति । गलन्तः स्रवन्तः पीत-
नीललोहिता इति त्रयोपदानं विविधवर्णोपलक्षणम् । तेषां दर्पणेभ्यः स्फुरिता विद्योतिता बुद्बुदाकृतयो ह्युति-
पुञ्जास्तेषां माला यस्मिन् । पुनः कीदृशीम् । अन्तरिति । अलक्तकपटैर्यावकरसरस्त्वन्नैरविरहितं चरणयो-
र्मूलं यस्याः सा ताम् । चरणमूलेऽपि रक्तवस्त्राणि शोभातिशयार्थं ध्रियन्ते । तत्र हिंसितपञ्चजीवितानां रुधिर-
संबन्धवशाद्वक्तपटारूप्यसाम्येनोत्प्रेक्षते । अन्तर्मेध्यवर्तिनी या पिण्डिका तस्याः पीठं तत्र पातिभिः पतन-
शीलैः आरुण्यव्यञ्जकमुक्त्वा चरणमूलसंबन्धनियामकमाह—शरणेति । शरणमुपागतैः सर्वपञ्चजीवितैरिव ।
रुधिरस्यापि जीवितेन सह गमनादुपमानोपमेयभावः । पतितेति । पतितानि कृष्णचामराणां प्रतिबिम्बानि
येष्वेवंविधानां परशुः परश्वधः, पट्टिशः शस्त्रविशेषः, एतत्प्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणाम् । नीलातिशय-

टिप्प०—1 'ताम्रतरीकृतै'रिति रुधिरः पाठः । क्षतजप्रवाहाः पूर्वमेव रक्तवर्णाः, ततस्तु अस्तकालि-
कसूर्यप्रभया अत्यन्तमरुणीकृता इति तदाशयः । 2 दीपा न अवलम्बन्ते अपि तु वस्त्राणि, तस्मात् अव-
लम्बमानानि दीपधूमै रञ्जितान्यंशुकानि यस्मिन्निति वक्तव्यम् । 3 पिष्टेन पाण्डुरिताः [पिच्छलघण्टाः] ।
4 घनां घण्टामालां विभर्ति तच्छीलेन घनघण्टामालभारिणा । 'हृष्टकेषीकेलनेन' ह्रस्वः । तस्मात् 'माल-
भारिणा' इत्येव पाठो युक्तः । 5 'लसत्पीतनीले'त्यादिरेव पाठो युक्तः । लसत्सु संमुखे शोभमानेषु पीत-
नील-लोहितवर्णेषु दर्पणेषु स्फुरिता (प्रतिबिम्बिता) बुद्बुदमाला बुद्बुदसमानाकारलोहशङ्कुश्रेणिर्य-
स्मिन् तत् । कपाटद्वये ये लोहकीलका जटितास्ते 'जगन्मोहन' [निजमन्दिरस्याग्रभागः] स्थदर्पणेषु प्रति-
बिम्बिता इत्याशयः । 6 वेदिः तत्र यापीठम् मूर्तिस्थापनाय सिंहासनम् । 7 अज्ञानमिदम् । कृष्णानां
चामराणां तेषु प्रतिबिम्बः पतितः, अत एव शिरश्छेदे सति लग्नं केशजालं येषु ईदृशानि दृश्यन्ते शस्त्राणि ।

पाठा०—१ ताम्रतरीकृतैः । २ क्षतजजल । ३ दीपधूपधूसर । ४ वलयावलम्बिता । ५ पिष्टपिण्डपाण्डुरित । ६ माला-
धारिणाः मालभारिणा । ७ लोहकण्टकदत्तदन्तदण्डार्गलगलत्पीत । ८ लसत् । ९ तर्पण । १० पट्टाः पट्टक । ११ पट्ट ।
१२ अलक्तकपटैः, अलक्तकरसरक्तपटैः ।

म्बानां च शिरश्छेदलक्षणकेशजालकानामिव परशुपट्टिशप्रभृतीनां जीवविशसनशस्त्राणां प्रभाभि-
र्बहुबलान्धकारतया पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्यमाणाम्, रक्तचन्दनखचितस्फुरत्फलपल्ल-
वकलितैश्च बिल्वपत्रदामभिर्बालकमुण्डप्रालम्बैरिव कृतमण्डनम्, शोणितताम्रकदम्बस्तवक-
कृतार्चनैश्च पशूपहारपटङ्गपटुरदितरसोलसितरोमाञ्चैरिवाङ्गैः कृतामुद्रहन्तीम्, चारुचामीकर-
पट्टावृतेन च ललाटेन शवरमुन्दरीरचितसिन्दूरतिलकबिन्दुना दाडिमकुसुमकर्णपूरप्रभासेक-
लोहितायमानकपोलभित्तिना रुधिरताम्बूलारुणिताधरपुटेन भ्रुकुटिकुटिलबभ्रुणा रक्तनयनेन
मुखेन कुसुम्भपाटलितदुकूलकलितया च देहलतया महाकालाभिसारिकावेशविभ्रमं बिभ्र-
तीम्, संपिण्डितनीलगुगुलुधूपधूमारुणीकृताभिश्च प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहदीपिकालताभिर-

वशादाह—शिरश्छेदेति । शिरश्छेदानन्तरं लग्नं केशानां जालकं समूहो येष्वेतादृशानामिव प्रभाभिः
कान्तिभिर्बद्धो बहुलो निविडो योऽन्धकारस्तस्य भावस्तत्ता तथा पातालगृहवासिनीमिवोपलक्ष्य-
माणां दृश्यमानाम् । रक्तेति । रक्तचन्दनेन पत्राङ्गेन खचिता व्याप्ताः स्फुरन्तो दीप्यमाना ये
फलपल्लवास्तैः (स्तैः) कलितैः सहितैर्बिल्वाः श्रीफलास्तेषां पत्रदामभिः । वर्तुलत्वसाम्यादाह—चालकेति ।
बालकाः शिशवस्तेषां मुण्डानां शिरसां प्रालम्बैरिव ऋजुलम्बिपुष्पदामभिरिव कृतं मण्डनं यथा सा ताम् ।
स्वाभाविकं तु कदम्बकेसरं कपिशमत आह—शोणितेति । शोणितेन ताम्रा रक्ता ये कदम्बस्तवका नीप-
गुच्छकास्तैः कृतमर्चनं पूजनं येषां तैरङ्गैस्तपादादिभिः । शोणितरक्तनीपगुच्छस्य रोमोद्गमसादृश्यं वर्णयन्नाह—
पशूपहारेति । पशुतामुपहारे बलिविधाने पटहानां दुन्दुभीनां यत्पटुरदितं स्पष्टशब्दितं तेन यो रसः ।
श्रोतुरिति शेषः । तेनोलसिता उल्लासं प्राप्ता रोमाश्च रोमहर्षणानि येषां तैरिव कूरतां रौद्रतामुद्रहन्तीं धारयन्तीम् ।
एतदर्थस्पष्टीकरणाय हेतुनाह—चार्विति । चारुर्मनोहरो यश्चामीकरपट्टः सुवर्णपट्टेन प्रावृतेनाच्छादितेन
ललाटेनालीकेन । कीदृशेन । शवरेति । शवरमुन्दरीभिर्मिलवनिताभी रचिता विहिताः । सिन्दूरस्य नागजस्य
तिलकबिन्दवो यस्मिंस्तत्तेन । तथा मुखेन वदनेन । अथ मुखं विशिनष्टि—दाडिमेति । दाडिमः करकस्तस्य
कुसुमं पुष्पं तस्य कर्णपूरं तस्य प्रभा कान्तिस्तस्याः सेकः संपर्कस्तेन लोहितायमाना कपोलभित्तिर्यस्मिंस्तत्तेन ।
रुधिरिति । रुधिरपानलक्षणं यत्ताम्बूलं तेनारुणितोऽधरपुटो यस्मिंस्तत्तेन । भ्रुकुटीति । भ्रुकुटिभ्रुकुटि-
स्तया कुटिले वक्त्रे बभ्रुणी यस्मिंस्तत्तेन । रक्तेति । रक्तं लोहिते नयने नेत्रे यस्मिंस्तत्तेन । पुनः कथा । देह-
लतया । सरलवाह्यतासाम्यम् । यद्वा एतेन सौकुमार्यातिशयो वर्णितः । कीदृश्या । कुसुम्भेन कमलोत्तरेण पा-
टलितं श्वेतरक्तौभूतं यदुकूलं क्षौमं तेन कलितया सहितया देहलतया । महाकालो रुद्रस्तस्याभिसारिकाया वेशवि-
भ्रमं नेपथ्यविलासं विभ्रतीं धारयन्तीम् । संपिण्डितेति । संपिण्डितः पुञ्जीकृतो यो नीलगुग्गुलुः पलंकषस्तस्य

टिप्पण०—१ बिल्वपत्राणां मालासु मध्ये मध्ये रक्तचन्दनरञ्जितानि बिल्वफलान्यपि प्रोतानि, अतः
एवं प्रतीयते यद् बालकमुण्डानां माला परिहिता स्यादित्याशयः । २ बभ्रुणी अर्थात् पिङ्गलवर्णे, के ? इति
विशेष्याभावादशुद्धोऽयं पाठः । 'भ्रुकुटिकुटिलबभ्रुनयनेन' इत्येव पाठः । भ्रूमङ्गेन कुटिले, बभ्रुणी पिङ्गल-
वर्णे च नयने यस्मिन् इति तदर्थः । ३ गुग्गुलु—धूपधूमेन अरुणवर्णीकृता गर्भगृहस्य दीपिकालताः
(दीपशिखा वायुवशालम्बाकारा भवन्ति, अत एव लतायिताः ता अङ्गुलय इव दृश्यन्त इत्युत्प्रेक्षा)
वायुवशात्कम्पन्ते ताश्चैवमुत्प्रेक्ष्यन्ते यत् शोणितलवलोहिताभिरङ्गुलिभिर्बनमहिषं तर्जयतीव भगवती
चण्डिका । तर्जनं हि कम्पमानाभिरङ्गुलिभिर्भवत्येव । दोषश्च वनमहिषस्य—त्रिशूलवण्डे स्व(महिष)कण्ठ-
पीठस्य कण्ठयनमिति सर्वस्याशयः । नीलस्यापि गुग्गुलुधूपयोर्धूमस्य दीपिकाभिः संयोगे अरुणवर्णो
जायते, संयोगवैचित्र्यात् । चूर्णहरिद्रयोः संयोगे यथाऽरुणवर्णः ।

पाठा०—१ कलापानाम्, २ असिपरशु, ३ बहुलवद्ध, ४ पातालगुहा, ५ स्फुरत्फलक, ६ बिल्वदामभिः,
७ कृतमण्डलाम्, ८ आताम्र, ९ अविरतपशूपहारपट्टपटुरदितरसोत्तन्निभतररोमाञ्चैः, १० दाडिमी, ११ भ्रुकुटि-
कुटिलभ्रुणा रक्तनयनेन; भ्रुकुटिकुटिलबभ्रुनयनेन, १२ पाटलितमुखदुकूल.

कुलीभिरिव महिषासुरशोणितलवालोहिनीभिः स्कन्धपीठकण्डूयनचलितत्रिशूलदण्डकृतापराधं वनमहिषमिव तर्जयन्तीम्, प्रबलकूर्चधरैश्छागैरपि धृतव्रतैरिव स्फुरदधरपुटैराखुभिरपि जपप-
रैरिव कृष्णाजिनप्रावृताङ्गैः कुरङ्गैरपि प्रैतिशयनैरिव ज्वलितलोहितमूर्धरत्नरश्मिभिः कृष्णसर्पै-
रपि शिरोधृतमणिदीपकैरिवाराध्यमानाम्, सर्वतः कठोरवायसगणेन च रटतां स्तुतिपरेणेव
स्तूयमानाम्, स्थूलस्थूलैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासकुलैरिव दग्धस्थापवाशङ्कया
समारूढैर्गवाक्षितेन, अलक्ष्मीसमुत्खातलक्षणस्थानैरिव विस्फोटकव्रणविन्दुभिः कल्माषित-
सकलशरीरेण, कर्णावतंससंस्थापितया च चूडया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन, अम्बिकापाद-
पतनश्यामललाटवर्धमानबुद्बुदेन, कुवादिदत्तसिद्धाञ्जनदानस्फोटितैकलोचनतया त्रिकालमि-

धूपधूमस्तेनारुणीकृताभी रक्तीकृताभिः प्रचलन्तीभिर्गर्भगृहस्यापवरकस्य दीपिकालताभिर्दशेनवनल्लीभिः । अत
एव किंचिदारक्तकृष्णतया तत्साम्यप्रदर्शनार्थमाह—अङ्गुलीति । कीदृशीभिः । महिषासुरो दैत्यस्तस्य
शोणितं तस्य लवस्तेनालोहिनीभिर्वनमहिषमरण्यरक्षाक्षं तर्जयन्तीं न्यकुर्वन्तीम् । कीदृशम् । स्कन्धपीठस्य य-
त्कण्डूयनं तेन चलितः कम्पितो यन्निशूलदण्डः स एव कृतोऽपराधो येनैवंभूतम् । सजातीयकृतमहिषापराधाद्-
नमहिषस्याप्यपराधः । प्रबलेति । प्रबलानि प्रकृतानि कूर्चानि त्रिवुक्काधःस्थलवर्तिरोमाणि धरन्तीति धरै-
श्छागैरपि बस्तैरपि धृतव्रतैरिव स्वीकृतनियमैरिवाखुभिरप्युन्दुरैरपि स्फुरन्त्यधरपुटानि येषां तैः । जातिस्वभा-
वोऽयम् । अत एव जपपरैरिव जापतत्परैरिव । कृष्णेति । कृष्णाजिनेन श्यामचर्मणा प्रावृतमङ्गं येषां तैः
कुरङ्गैरपि सारङ्गैरपि प्रतिशयनैरिव प्रतितल्पैरिव । ज्वलितेति । ज्वलिता दीप्यमाना लोहिता रक्ता मूर्धनि
शिरसि रत्नानां मणीनां रश्मयो रोचिषो येषां तैरेवंविधैः कृष्णसर्पैरपि भुजङ्गैरपि शिरोधृतमणिदीपकैरिव मस्त-
कन्यस्तग्रहमणिभिरिव । एतैराराध्यमानामुपास्यमानाम् । सर्वत इति । सर्वतः समन्ताद्वृत्ता शब्दं कुर्वता
कठोरवायसगणेन सकृत्प्रजासमुद्देन च स्तुतिपरेण स्तूयमानां न्ययमानाम् । अथ द्वाविडधार्मिकं विशेषयन्नाह—
स्थूल इति । स्थूलानि स्थूलानि च स्थूलस्थूलानि तैः शिराजालकैर्गोधागोलिकाकृकलासः सरटः एतेषां कुलैरिव समूहैरिव
समारूढैराश्रितैः । अलक्ष्मीति । अलक्ष्म्या अश्रिया समुत्खातानि मूलत उन्मूलितानि यानि लक्षणानि
सामुद्रकशास्त्रोक्तानि तेषां स्थानैरिव, विस्फोटकाः प्रसिद्धास्तेषां व्रणविन्दुभिः कल्माषितं चित्रितं सकलं समग्रं
शरीरं यस्य स तेन । कर्णेति । कर्णावतंसं संस्थापितया न्यस्तया चूडया शिखया रुद्राक्षमालिकामिव दधानेन
धारयता । अम्बिकेति । अम्बिकायाः पार्वत्याः पादपतनेन श्यामं कृष्णं यल्ललाटमलिकं तत्र वर्धमानो बुद्बुदः
स्थासको यस्य स तेन । शरीरं कदर्यरूपमुक्त्वा तत्प्रसङ्गेन्द्रियाणां दन्तादीनां कदर्यत्वं कपटक्रियासाधनानां
चातिशयत्वं व्यञ्जयन्पुनस्तमेव विशेषयन्नाह—कुवादीति । कुवादी मिथ्यावादी तेन दत्तं सिद्धाञ्जनं नेत्रौषधं
तस्य दानं नेत्रयोः प्रक्षेपस्तेन स्फोटितं नाशितमेकं लोचनं यस्य तस्य भावस्तत्ता तया । त्रिकालमिति ।

टिप्प०—१ न बुद्धोऽर्थो महाशयेन । 'प्रतिशयितैरिव' इति पाठः । असीदप्राप्तये दिनमासादिनियतं
भोजनादिपरित्यागपूर्वं देवताग्रे शयनं 'प्रतिशयनम्' । कृष्णचर्मधारिणो मृगा अपि कृतप्रतिशयना इव ।
२ स्थूणः (शाखापत्ररहितो वृक्षः) । ३ 'वर्धमानाबुद्बुदेन' इत्येव पाठः । श्यामे ललाटे वर्धनजन्यः
'अबुद्बुदः' कृष्णवर्णः किणः (शुष्कं व्रणचिह्नम्) संजात इत्यर्थः ।

पाठा०—१ विरचिताङ्गुलीभिः. २ प्रलम्ब. ३ प्रतिशयितैः. ४ खता. ५ शिराजालैः. ६ गोषागृहगोषिकाः
गोषारगोषिका. ७ लक्ष्मी. ८ विस्फोट. ९ अबुद्बुदेन. १० कुवादिक. ११ स्फुटित.

तरलोचनाञ्जनदानादरश्मिणीकृतदारुशलाकेन, प्रत्यहं कटुकालाबुखेदप्रारब्धदंतुरताप्र-
तीकारेण, कथंचिदस्थानदत्तेष्टकाप्रहारतया शुष्कैकभुजोपशान्तमर्दनव्यसनेन, उपर्युपर्यवि-
श्रान्तकटुवर्तिप्रयोगवर्धिततिमिरेण, अश्मभेदसंगृहीतवराहदंष्ट्रेण, इङ्गुदीकोषकृतौषधाञ्ज-
नसंग्रहेण, सूचिस्यूतशिरासंकोचितवामंकराङ्गुलिना, कौशेयककोशैववर्णक्षतिव्रणितचरणा-
ङ्गुष्ठकेन, असम्यक्कृतरसायनानीताकालज्वरेण, जरां गतेनापि दक्षिणापथाधिराज्यवरप्रार्थ-
नाकवर्धितदुर्गेण, दुःशिक्षितश्रवणादिष्टतिलकाबद्धविभवप्रत्याशेन, हरितपत्ररसाङ्गारमयीम-
लिनशम्बूकवाहिना, पट्टिकालिखितदुर्गास्तोत्रेण, धूमरक्तालक्तकाक्षरतालपत्रकुहकतन्त्रमन्त्र-

त्रिकालं कालत्रये इतरस्मिन् एकस्मिन्लोचने यदञ्जनदानं तदर्थमादर आग्रहस्तेन श्लक्ष्णीकृता दारुशलाका
येन । पुनः पुनर्नेत्राञ्जनसंबन्धेन दारुशलाकापि श्लक्ष्णीकृतात्यन्तमुदुतामापादितेत्यर्थः । एतेन निरवधि-
कदेवानां प्रियता दर्शिता । **प्रत्यहमिति ।** प्रत्यहं निरन्तरं कटुकं यदालाबुखेदं तस्य यः स्वेदस्त-
न्निःसृतं जलं तेन प्रारब्धा दन्तुरतोव्रतदन्तता तस्याः प्रतीकारश्चित्सा येन । आमवातजडीकृतदेहस्य तैलवि-
शेषमर्दनानन्तरं कारजामितसेष्टिकानां प्रहारः कियते । तमधिकृत्याह—**अस्थानेति ।** यत्रामितसेष्टिकाप्रहार
उक्तो नास्ति तस्मिन्नेष्टे, अत एवास्थाने दत्तो य इष्टिकाप्रहारस्तस्य भावस्तत्ता तया । **शुष्केति ।** अचिकि-
त्सित एकस्मिन्भुज उपशान्तं निष्ठाग्रं मर्दनव्यसनं यस्य स तेन । कुत्सिततैलप्रयोगवशाद्दीपालोके सत्यप्य-
न्धकार एवेत्यधिकृत्याह—**उपर्युपरीति ।** उपर्युपर्यविश्रान्तं निरन्तरं कटुकवर्तिप्रयोगेण वर्धितं तिमिरं येन ।
अश्मेति । अश्मभेदार्थं प्रस्तरखण्डार्थं संगृहीता आत्ता वराहाणां वनकीडानां दंष्ट्रा येन । **इङ्गुदीति ।** इङ्गुदी
तापसष्टमस्तस्य कोषः फलं तन्मध्ये कृत औषधाञ्जनयोः संग्रहो येन । तत्र स्थापितस्य औषधाञ्जनादेर्विशेषगुण-
कारित्वादि युक्तं । महासाहसिकत्वमप्याह—**सूचीति ।** सूच्या सीवन्त्या स्यूता प्रोता या शिरा । प्रकोष्ठसंबन्धि-
नीति शेषः । तया संकोचं प्रापिता वामकराङ्गुल्यो येनैतादृशविकृताङ्गप्रदर्शनेन लोकानामद्भुतमिदमिति बुद्धि-
जननात्पुनरपि तदेवाह—**कौशेयकेति ।** कौशेयकस्य कृमिकोशोत्थस्य कोशः कृमिगृहं तस्यावरणमावेष्टनं
तस्माद्या क्षतिः संघृष्टिस्तथा व्रणितश्वरणाङ्गुष्ठो यस्य स तेन । **असम्यगिति ।** न सम्यक्कृतमनभिज्ञत्वाद्द्रसा-
यनं पारदकलङ्कादिकम् । बहुद्रव्यव्ययेनापि कार्यसिद्धेरभावात् । तेनानीतः प्रापितः कालज्वरो मरणपर्यवसा-
यितापो यस्य स तेन । अनेन मुमूर्षोरपि वैराग्यं नोत्पद्यत इति लोभातिशयो व्यज्यते । **जरेति ।** जरां गतेनापि
विषसां प्राप्तेनापि दक्षिणापथस्य यदधिराज्यमाधिपत्यं तस्य वरप्रार्थना तया कवर्धितोद्विगीकृता दुर्गा भवानी येन ।
दुःशिक्षितेति । दुर्दुष्टं शिक्षितं तस्य श्रवणादाकर्णनादिष्टेऽभिमतस्थानवर्तिनि तिलके कालके । 'तिलकः
कालकः पितुर्जडुलस्तिलकालकः' इति कोशः । तस्मिन्नावद्धा मनसि निश्चिता विभवस्यैश्वर्यस्य प्रत्याशा प्राप्तिवाञ्छा
येन । **हरितेति ।** हरितपत्राणां नीलपलाशानां रसेन कृत्वा योऽङ्गारस्य मयी मसी तया मलिनो यः शम्बूकः
शङ्खस्तद्वाहिना । एतेन यत्किंचिल्लिखनव्यसनता सूचिता । **पट्टिकेति ।** पट्टिकायां लिखितं लिपीकृतं दुर्गा-
स्तोत्रं यस्य येन वा स तेन । **धूमेति ।** धूमवद्रक्तान्यलक्तस्य यावकस्याक्षराणि येष्वेवंविधानि तालपत्राणि

टिप्प०—१ एकं नेत्रं तु सिद्धाञ्जनाभासेन लुप्तमेव, उन्मीलिते द्वितीये लोचने तु शोभायै तन्त्रनिय-
माद्वा साधारणकज्जलम् (न तु सिद्धाञ्जनम्) इत्यदीयते येन प्रत्यहघर्षणात् दारुशलाका ('सलाई')पि श्लक्ष्णा
जातेति सर्वस्याशयः । २ आमवातकृतजाड्यवशादनेन अमितसेष्टकाप्रहारः प्रारब्धः, परं स ह्यस्थाने जातः ।
अत एव स हस्तः शुष्को जातः । अत एव वातो विनष्ट इति मत्वा अनेन तैलमर्दनाग्रहस्त्यक्त इत्याशयः ।
३ नेत्ररोगविशेषः । आन्ध्यनाशाय कटुवर्तिप्रयोगः इत्यत्कृतो येन नेत्रमन्दत्वमधिकं जातमित्यर्थः । ४ 'श्र-
मणाऽऽदिष्ट' इत्येव पाठः । दुःशिक्षितेन प्राप्तकुशिक्षेण श्रमणेन संन्यासिविशेषेण आदिष्टे तिलके (सिद्धौ-
प्रधिजनिते ललाटचिन्दौ) इति तदर्थः । ५ धूमेन रञ्जितानि अलक्तकलिखितान्यक्षराणि येषु ।

पाठा०—१ आरब्ध. २ कथंचिन्निष्क. ३ कोशक. ४ रक्षित. ५ श्रमण. ६ कृतकुहकतन्त्रमन्त्र.

पुस्तिकासंग्राहिणा, जीर्णपाशुपतोपदेशलिखितमहाकालमतेन, आविर्भूतनिधिवादव्याधिना, संजातधातुवादवायुना, लग्नासुरविवरप्रवेशपिशाचेन, प्रवृत्तयक्षकन्यकाकामित्वमनोरथव्यामोहेन, वर्धितान्तर्धानमैत्रसंग्रहेण, श्रीपर्वताश्चर्यवार्तासहस्राभिज्ञेन, असकृदभिमन्त्रितसिद्धार्थकाहूतिधावितैः पिशाचगृहीतकैः करतलताडननिविडीकृतश्रवणपुटेन, अवमुक्तशैवाभिमानेन, दुर्गृहीतालाबुवीणावादनोद्वेजितपथिकपरिहृतेन, दिवसमेव मशककणितानुकारि किमपि कम्पितोत्तमाङ्गं गायता, स्वदेशभाषानिबद्धभागीरथीभक्तिस्तोत्रनर्तकेन, गृहीततुरगब्रह्मचर्यतयान्यदेशागतोपितासु जरत्प्रजितासु बहुकृत्वः संग्रयुक्तस्त्रीवशीकरणचूर्णेन, अतिरोषण-

वैषामेतादृशा ये कुहका ज(जा)लिकास्तेषां तन्त्रा औषधप्रयोगाः, मन्त्राः शाबरमन्त्राः, तेषां पुस्तिकास्तस्याः संग्राहिणा संग्रहकारिणा । जीर्णेति । जीर्णश्चिरकालीनो यः पाशुपतोपदेशो मनुष्यरुधिरेण होमप्रतिपादकशिक्षा तेन लिखितं लिपीकृतं महाकालमतमीश्वरमतं येन । एतेन केवलं वामभागोपदेष्टृत्वं सूचितम् । आविर्भूतेति । आविर्भूतः प्रकटीभूतः सर्वे मे मम निधय इति वादः स एव व्याधिर्यस्य स तेन । अत एवाह—संजातेति । संजातः समुत्पन्नो धातुवादस्य ताम्रादेः सुवर्णादिकरणस्य स एव वायुर्विक्रिया यस्य स तेन । लग्न इति । लग्नोऽसुराणां पातालवासिदेवानां विवरप्रवेशलक्षणः पिशाचो यस्य स तेन । प्रवृत्तेति । प्रवृत्तः प्रसृतो यक्षकन्यका गन्धर्वपुत्र्यस्तासां यः कामिलमनोरथो भोगेच्छाविशेषस्तद्विषये व्यामोहो यस्य स तेन । वर्धितेति । वर्धितो वृद्धिं नीतोऽन्तर्धानमदृश्यता तस्मिन्कर्तव्ये मन्त्रसंग्रहो यस्यैवविधेन । श्रीपर्वतेति । श्रीपर्वतः श्रीशैलस्तस्याश्चर्यवार्ताश्चित्रकारिण्यः किंवदन्यस्तासां सहस्रं तस्मिन्नभिज्ञेन कुशलेन, तस्य शाम्भवत्वाद्द्विडधार्मिकस्य जंगमत्वाच्चेति भावः । असकृदिति । असकृच्चिरन्तरमभिमन्त्रिता ये सिद्धार्थकाः सपैषास्तेषामाहतिः प्रक्षेपस्तथा धावितैस्त्वरया प्रचलितैः पिशाचगृहीतकैः पिशाचाविष्टैः करतलताडनेन हस्ततलास्फोटनेन निविडीकृतं हृदीकृतं श्रवणपुटं कर्णकोटरं यस्य स तेन । एतेन पिशाचावेशविद्यावरत्वं सूचितम् । अवेति । अवमुक्तस्यक्तः शैवाभिमानोऽहमेव शैवो नान्य इति भावो येन । दुरिति । दुःखेन गृहीता यालाबुवीणा तस्या वादनेनोद्वेजिता उद्वेगं प्रापिता ये पथिका अध्वगास्तैः परिहृतेन त्यक्तेन । दिवसेति । दिवस एव न तु रात्रौ मशकानां कणितं शब्दितं तदनुकारि किमप्यनिर्वचनीयं कम्पितोत्तमाङ्गं यथा स्यात्तथा गायता गानं कुर्वता । स्वदेशेति । स्वदेशस्य सौवजनपदस्य या भाषा वाणी तया निबद्धं गुम्फितं यद्भागीरथी गङ्गा तस्या भक्तिस्तोत्रं तेन नर्तकेन नृत्यकारिणा । स्तोत्रं पठन्नेव नृत्यतीत्यर्थः । गृहीतेति । गृहीतं स्त्रीकृतं तुरगाणां ब्रह्मचर्यम् । प्रतिबन्धवशात् । न तु वैराग्येणेति । तस्य भावस्तत्ता तयान्येभ्यो देशेभ्यो जनपदेभ्य आगताः प्राप्ता उचिताश्च तासु जरन्त्योऽपि याः प्रजिता आत्तप्रतास्तासु बहुकृत्वो बहुवारं संग्रयुक्तं स्त्रीवशीकरणस्य चूर्णं येन । एतेन महाकामुक्तत्वं सूचितम् । अतीति । अतिरोषणस्य भावस्तत्ता तया कदाचिदुर्न्यस्ता विषमस्थापिता याष्टुपिका सोलिका तस्याः पातेनोत्पादितः क्रोधो यस्य स तेन । निःशङ्क-

टिप्प०—१ संजातो धातुवादः (ताम्रादीनां सुवर्णादिकरणव्यतिकरः) एव वायुरोगो यस्य । २ विपिटीकृतम् । ३ विवक्षितविपरीतोऽर्थ पाठः, जरद्विडस्य दुर्गुणपूर्णत्वप्रसङ्गे निरहङ्कारस्वगुणवर्णनस्यानुचितत्वात् । अत एव 'अविमुक्त' इत्येव पाठः, न विमुक्तः न त्यक्तः अहंकारो येनेति तदर्थः । ४ दुर्गृहीता वादनकालिकग्रहणप्रकारं विरहस्य परिहृता । ५ द्विडदेशस्य ।

पाठा०—१ महापाशुपत. २ मन्त्रसाधनसंग्रहेण. ३ प्रहतिप्रधावितैः ४ विपिटीकृत. ५ श्रवणनासापुटेनाप्ययुक्त. ६ दिवसमशककणितानुकारिणा स्वरेण. ७ आगतासु. ८ प्रजानिकासु.

तया कदाचिहुन्यस्ताष्टपुष्पिकापातोत्पादितक्रोधेन चण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमुपह-
सता, कदाचिन्निवार्यमाणावासरुषिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठकेन, कदाचिकृताप-
राधबालकपलायनामर्षपश्चात्प्रधावितस्खलिताधोमुखनिपातोपलम्फुटितशिरःकपालभुम्रग्रीवेण,
कदाचिज्जनपदकृतनवागतपरमधार्मिकादरमत्सरोद्गद्गात्मना, निःसंस्कारतया यत्किञ्चन-
कारिणा, खञ्जतया मन्दं मन्दं संचारिणा, बभिरतया संज्ञाव्यवहारिणा, रात्र्यन्धतया
दिवाविहारिणा, लम्बोदरतया प्रभूताहारिणा, अनेकशः फलपातनकुपितवानरनखोल्लेखच्छि-
द्रितनासापुटेन, बहुशः कुसुमावचयचलितभ्रमरसहस्रदंशशीर्णकिंतशरीरेण, सहस्रशः शयनी-
कृतासंस्कृतशून्यदेवकुलकालसर्पदष्टेन, शतशः श्रीफलतरुशिखरच्युतिचूर्णितोत्तमाङ्गेन, अस-
कृदुत्सन्नदेवमातृगृहवास्यूक्ष्णैर्नखजर्जरितकपोलेन, सर्वदा वसन्तक्रीडिना जनेनोत्क्षिप्तखण्डख-

त्वाचण्डिकामपि मुखभङ्गिविकारैर्भृशमत्यर्थमुपहसता हास्यं कुर्वता । कदाचिदिति । कदाचित्कस्मि-
न्चित्तमये निवार्यमाणो य आवासो निवासस्तेन रुषिताः क्रोधं प्राप्ता येऽध्वगाः पान्थास्तैरारब्धं बह्वुबा-
हुयुद्धं तेन पातः पतनं तस्माद्भग्नं स्फुटितं पृष्ठकं यस्य स तेन । कदाचिदिति । कृतापराधा विहिता-
गसो ये बालकाः स्तनंधयास्तेषां पलायनं तस्मादमर्षः क्रोधसंभवस्तेन । पश्चात्पृष्ठे प्रधावितः सन्स्खलितस्तेना-
धोमुखनिपातस्तेनोपलेऽश्मनि स्फुटितं स्फोटं प्राप्तं शिरःकपालं भुमा वक्त्रा ग्रीवा च यस्य स तेन । कदा-
चिदिति । जनपदेनाधाराधेयशौरैर्व्याज्जनपदस्थलोकेन कृतो नवागतपरमधार्मिकस्यादरस्तस्मिन्मत्सरस्त-
त्रोद्गद्गात्मा येन । निःसंस्कारेति । निर्गतो दूरीभूतो वर्णसंस्कारो यस्मिंस्तस्य भावस्तत्ता तथा । यत्कि-
ञ्चनकारिणा । अविहितकृत्यकारिणेत्यर्थः । खञ्जेति । खञ्जतया खोडतया मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा संचारिणा
संचरणशीलेन । बधिरेति । बधिरतयाऽकर्णतया संज्ञया हस्तचालनादिकया व्यवहारिणा व्यवहरणशीलेन ।
रात्र्येति । रात्र्यन्धतया रजन्यामनवीक्षकत्वेन दिवाविहारिणा दिवससंचारिणा । लम्बेति । लम्बोदरतया
प्रलम्बोदरतया प्रभूताहारिणा प्रचुरान्नभक्षकेन । अनेकश इति । अनेकोपायैर्वृक्षान्दोलनाद्युपायैः फलपा-
तनं तेन कुपिताः प्राप्ता ये वानराः शाखाभृगास्तेषां नखोल्लेखस्तेन छिद्रितं नासापुटं येन । बहुश इति ।
बहुशो बहुप्रकारेण कुसुमानां स्वभोगार्थमवचयश्चुष्टनं तेन चलितः भ्रमरा भृङ्गास्तेषां सहस्रं तस्य दंशा भक्ष-
णानि तैः शीर्णीकृतं जीर्णीकृतं शरीरं यस्य स तेन । सहस्रश इति । सहस्रशः सहस्रवारं शयनीकृतान्यसंस्कृता-
न्यशोधितानि शून्यानि जनरहितानि देवकुलानि तेषु ये कालसर्पाः कृष्णनागास्तैर्दष्टेन भक्षितेन । शतश इति ।
श्रीफलतरुर्बिम्बतरुस्तस्य शिखरमग्रं तस्माच्च्युतिः पातः । फलैरेति शेषः । तेन चूर्णितमुत्तमाङ्गं शिरो यस्य स
तेन । असकृदिति । असकृद्द्वारंवारमुत्सन्नमुद्रसं यदेवमातृगृहं तद्वासिनो ये ऋक्षा भल्लकास्तेषां नखैर्जर्ज-
रितौ कपोलौ यस्य स तेन । सर्वदेति । सर्वदा सर्वकालं वसन्तक्रीडिना सुरभिक्रीडाकारिणा जनेनोत्क्षिप्ता
या खण्डा भग्ना खट्वा पल्पङ्कस्तस्यामारोपिता स्थापिता या वृद्धा जीर्णा दासी कूटहारिका तथा सह यो

टिप्प० १—अष्टानां पुष्पाणां समाहारः अष्टपुष्पी, अज्ञाता अष्टपुष्पी अष्टपुष्पिका (‘क’प्रत्ययः) ।
अज्ञातानि यानि कानिचिदष्टौ पुष्पाणि चण्डिकायाः पीठे दुःप्रकारेण विहितानि । तानि पुष्पाणि दैवात्प-
तितानि, कौतुकाय केनचित्पातितानि वा । ततस्तदुपरि द्रविडस्य क्रोधश्चण्डिकाया उपरि भवति यत्त्वं
पुष्पाण्यपि रक्षितुं नापारयः, अत एव मुखभङ्गिविकारैस्तामुपहसतीत्याशयः । २ नायमनुकूलोऽर्थः ।
शिक्षा—सस्त्रादिजनितसाधुवासनाहीनत्वेन अकार्येष्वपि प्रवृत्तेनेत्युचितोऽर्थः । ३ फलादिग्रहणार्थमा-
रुढस्य स्त्र्यैव । लोलुपत्वातिशयस्य विवक्षणात् । ४ हन्त वराकः पर्यायान्वेषण एव व्यग्रः । वसन्तक्रीडा
‘होलिका’महोत्सवः । तत्र ह्येवंविधविरूपरूपकाणि (‘स्वांग’) कौतुकिभिर्निस्सार्यन्ते ।

पाठा०—१ आसुपुष्पिका. २ कदाचिन्निवार्यमाणावासिताध्वगारब्धबहुबाहुयुद्धपातभग्नपृष्ठेन कदाचिदनवरतमुज-
शिखरलोहिना शिरः कम्पनवक्रितग्रीवेण. ३ जानपद. ४ असारीकृत. ५ क्षतज.

द्वारोपितवृद्धदासीविवाहप्राप्तविडम्बनेन, अनेकायतनप्रतिशयितनिष्फलोत्थानेन, दौस्थ्यमपि विविधव्याधिपरिवृत्तं स्वकुटुम्बमिवोद्धृता, मूर्खतामपि बहुव्यसनानुगतां प्रसूतानेकापत्यामिव दर्शयता, क्रोधमप्यनेकदण्डाभिघातनिर्मितबहुगात्रगण्डकं फलितमिव प्रकाशयता, क्लेशमपि सर्वावयवज्वलितदीपिकादाहव्रणविभावितं बहुमुखमिव प्रकटयता, परिभवमपि निष्कारणाकृष्टजनपददत्तपदाकृष्टिशतं प्रवाहमिव दधानेन, शुष्कवनलताविनिर्मितवृहत्कुसुमकरण्डकेन, वेणुलतारचितपुष्पपातनाङ्कुशिकेन, क्षणमप्यमुक्तकालकम्बलखण्डखोलेन जरद्द्रविडधार्मिकेणाधिष्ठितां चण्डिकामपश्यत् । तस्यामेव च वासमरचर्यत् ।

अथावतीर्य तुरगात्प्रविश्य भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम । कृतप्रदक्षिणश्च पुनः

विवाह उद्वाहस्तेन प्राप्तं विडम्बनं कथयन् यस्य स तेन । अनेकेति । अनेकेष्वायतनेषु चैत्येषु प्रतिशयितं किञ्चित्फलप्राप्तिबुद्ध्या स्वापः कृतस्तेन तस्माद्वा निष्फलमुत्थानं जागरणं यस्य स तेन । एतेन वार्धकेऽप्यत्यन्तमुद्योगः सूचितः । दुःस्थितेति । दुःस्थितस्य भावो दौस्थ्यमप्यसद्वृत्तमपि विविधा अनेकप्रकारा ये व्याधयः पीडास्तैः परिवृत्तम् । अनेनासद्वृत्तपरम्परा सर्वदा वर्तमानैवेति सूचितम् । यथा व्याधिरपि व्याध्यन्तरेण परिवृत्तो वृद्धिमेव जनयति तद्वद्वौस्थ्यवृद्धिरेव सूचिता । अत एव तस्य विच्छेद एव नास्तीत्याह—स्वकुटुम्बेति । स्वकीयं कुटुम्बमिवात्मीयस्वजनमिवोद्धृतोद्धृतां कुर्वता । मूर्खेति । मूर्खस्य भावो मूर्खता तामपि बहुभिर्व्यसनैरासक्तिभिरनुगतां सहिताम् । अत एव मूर्खताया व्यसनजनकत्वादाह—प्रसूतेति । प्रसूतानि जनितान्यनेकान्यपत्न्यानि यैवविधामिव दर्शयतान्येभ्यः प्रकाशयता । क्रोधमिति । क्रोधं क्रोपमप्यनेके दण्डास्तेषां कलहावसरे योऽभिघातस्तैर्निर्मितो बहुगात्राणां गण्डकः पिटको येन स तम् । अत एवाह—फलितमिव प्रकाशयताविष्कुर्वता । क्लेशमिति । क्लेशः परिश्रमस्तमपि सर्वेष्ववयवेषु ज्वलिता या दीपिकास्तासां दाह इव यो दाहस्तस्माद्यानि व्रणानि देहविकृतिरूपाणि तैर्विभावितं लक्षितम् । अत एव बहुच्छिद्रवत्त्वाद्बहुमुखमिव प्रकटयता प्रकाशयता । परीति । परिभवमपि तिरस्कारमपि निष्कारणं निष्प्रयोजनमाकृष्टं आकर्षितो यो जनस्य पदोऽङ्गिस्तेन दत्तं पदाकृष्टिशतं चरणप्रहारशतं यस्मिन् । अविच्छिन्नगतिमत्त्वात्प्रवाहमिव दधानेन विभ्रता । शुष्केति । शुष्का या वनलता तथा विनिर्मितो निष्पादितो वृहत्कुसुमकरण्डः पुष्पसंस्थापनस्थलं येन । वेणवति । वेणुलतया रचिताः पुष्पपातनार्थमङ्कुशिका येन । क्षणेति । क्षणमप्यमुक्तोऽत्यक्तः कालकम्बलखण्डस्य कृष्णरत्नकप्रदेशस्य खोलो येन । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्यामिति । तस्यामेव भूमौ वासं निवासमरचयद्रचितवान् ।

अथेति । तदनन्तरं तुरगादश्वादवतीर्य प्रविश्य च । चण्डिकायतनमिति शेषः । भक्तिप्रवणेन चेतसा तां प्रणनाम नमश्चक्रे । कृतेति । कृता विहिता प्रदक्षिणा येनैवंविधश्च पुनरपि प्रणम्य नमस्कारं कृत्वा प्र-

टिप्पण—1 अनेकवारान् अभोजनं देवाग्रे शयनसाहसं कृतं किन्तु तन्निष्फलमेव जातमित्यर्थः । अयमेवार्थः पूर्वं न ज्ञातो महाशयेन । 2 व्यसनान्येव मूर्खताया अपत्यानीत्युत्प्रेक्षाशयः । 3 बहुत्वमुचितं न ह्यनेकदण्डाभिघातैरेकगण्डकोत्पादने स्वारस्यम् । 'गात्रगण्डक'मित्येव च पाठः । गण्डका गात्रव्रण ('गूढा') विशेषाः । गण्डका एव क्रोधस्य फलरूपा इत्युत्प्रेक्षातात्पर्यम् । 4 द्रविडोऽपीडितजनैस्तदङ्गेषु प्रज्वलिताः (दाहार्थम्) । 5 'आकृष्ट' इत्येव पाठ उचितः । निष्कारणम् आकृष्टः शापादिभिस्तिरस्कृतो यो जनस्तस्य । 6 शिरस्त्राणायितमावरणम्, 'खोल' इति जयपुरग्रामभाषायाम् । 'खोलकः पाकवलमीकपूगकोषशिरस्त्रके' इति विश्वः ।

पाठा—१ घात. २ गण्डकम्. ३ बहुमुखम्. ४ सप्रवाहमिव; शतसंप्रवाहमिव. ५ आमुक्त. ६ खण्डलोलेन, ७ आवासम्. ८ अरोचयत्.

प्रणम्य प्रशान्तोद्देशदर्शनकुतूहलेन परिभ्रमन्नुच्चैरारटन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेशे ददर्श । दृष्ट्वा च कादम्बरीविरहोत्कण्ठोद्वेगद्वयमानोऽपि सुचिरं जहास । न्यवारयच्च तेन सार्धं प्रारब्धकलहानुपहसतः स्वसैनिकान् । उपसान्त्वनैश्च कथमपि प्रियालापशतानुनयैः प्रशमयुपनीय क्रमेण जन्मभूमिं जातिं विद्यां च कलत्रमपत्यानि विभवं वयःप्रमाणं प्रव्रज्यायाश्च कारणं स्वयमेव पप्रच्छ । पृष्ठश्चासाववर्णयदात्मानम् । अतीतस्वशौर्यरूपविभववर्णनवाचालेन तेन सुतरामरज्यत राजपुत्रः । विरहातुरहृदयस्य विनोदनतामिवागात् । उपजातपरिचयश्चास्मै ताम्बूलमदापयत् । अस्तमुपगते च भगवति सप्तसप्तौ, आवासितेषु यथासंपन्नपादपतलेषु राजसूनुषु, शाखावसक्ततपनीयपर्याणेषु क्षितितललुठनपांसुलसटावधूननानुमितोत्साहेषु गृहीतकतिपयशष्पकवलेषु पीतोदकेषु स्नानार्द्रपृष्ठतया विगतश्रमेषु पुरोनिखातकुन्तयष्टिषु संयतेषु वाजिषु, वाजिसमीपविरचितपर्णप्रस्तरे च दिवसगमनखिन्नपरि-

शान्तो य उद्देशस्तस्य दर्शनस्य यत्कुतूहलं तेन परिभ्रमन्निवृत्तस्ततः संचरन् । उच्चैरुच्चखरेणारटन्तं पूरुर्वन्तमाक्रोशन्तं च कुपितं द्रविडधार्मिकमेकदेश एकस्मिन्प्रदेशे ददर्शोक्षचक्रे । दृष्ट्वा विलोक्य । कादम्बरीति । कादम्बर्या विरहे योत्कण्ठा तज्जनितो य उद्वेगस्तेन द्यमानोऽपि पीड्यमानोऽपि सुचिरं विरकालं यावज्जहास हास्यं चक्रे । न्यवारयच्च निवारणं कृतवांश्च । तेनेति । द्रविडधार्मिकेण सार्धं प्रारब्धकलहान्स्वसैनिकानुपहसतः । उपेति । उपसान्त्वनैः सामभिः प्रियालापानामिष्टवचनानां शतेनानुनयैरनुकूलैश्च कथमपि महता कष्टेन प्रशमं शान्तभावमुपनीय प्राप्य जन्मभूमिमुत्पत्तिस्थलम्, जातिं ब्राह्मणत्वादिकाम्, विद्यां वेदाध्ययनादिरूपाम्, कलत्रं स्त्री, अपत्यानि पुत्रपुत्रीरूपाणि, विभवमैश्वर्यम्, वयःप्रमाणं वर्षपरिमाणम्, प्रव्रज्यायाश्च वीक्षायाश्च कारणं निदानम्, एतानि स्वयमेव पप्रच्छ प्रश्नविषयीचक्रे । पृष्ठश्चासौ द्रविडधार्मिक आत्मानं स्वमवर्णयद्वर्णितवान् । अतीति । अतीतं व्यतिक्रान्तं यत्स्वकीयं शौर्यं पराक्रमः, रूपं सौन्दर्यम्, विभव ऐश्वर्यं, तेषां वर्णनं तत्र वाचालेन वाचाटेन तेन द्रविडधार्मिकेण राजपुत्रश्चन्द्रापीडः सुतरामतिशयेनारज्यतानुरक्तो बभूव । विरहेति । विरहेणातुरं हृदयं यस्यैवंभूतस्य राज्ञो विनोदनस्य भावो विनोदनता तामिव सोऽगात् । राजश्चित्तविश्रान्तिस्थान(ग)तां जगामेत्यर्थः । उपेति । उपजातः प्राप्तः परिचयो यस्यैवंविधोऽस्मै द्रविडधार्मिकाय ताम्बूलं नागवल्लीदलमदापयद्व्यापितवान् । अथ च भगवति सप्तसप्तौ सूर्येऽस्तमुपगते सति चन्द्रापीडः परिजनेन सेवकजनेनैकदेश एकत्रस्थले संयतस्य बद्धसेन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारेण निवेदितं ज्ञापितं शयनीयं तल्पमगादित्यन्वयः । केषु सत्सु । राजसूनुषु वृषपुत्रेषु यथासंपन्नाः पुष्पफलसमृद्धा ये पादपा वृक्षास्तेषां तलेष्वावासितेषु वसतिं प्रापितेषु सत्सु । पुनः केषु सत्सु । वाजिषु तुरङ्गमेषु संयतेषु बद्धेषु सत्सु । अथ वाजिविशेषणानि—शाखेति । शाखायामवसक्तान्यवलम्बितानि तपनीयस्य सुवर्णस्य पर्याणानि पल्लयनानि येषां तेषु । क्षितीति । क्षितितलं पृथ्वीतलं तत्र लुठनेन पांसुला याः सटाः केशसंहतयस्तासामवधूननेन कम्पेनानुमित उत्साहो येषां तेषु । गृहीतेति । गृहीताः कतिपये क्रियन्तः शष्पकवला बालतृणप्रासा यैस्तेषु । पीतान्युदकानि यैस्तेषु । स्नानेति । स्नानेनार्द्रं पृष्ठं येषां तेषां भावस्तत्ता तथा विगतो दूरीभूतः श्रमो येषां तेषु । पुर इति । पुरोनिखाता अग्रे स्थापिताः कुन्तयष्ट्यो येषां तेषु । पुनः कस्मिन्सति । वाजिसमीपेऽश्वसविधे विरचितः कल्पितः पर्णानां पत्राणां प्रस्तारः संस्तरो येन तस्मिन् । दिवसं यावद्भ्रमनेन खिन्ना पदातिजनाः परिकल्पिताः प्रथमप्रहरकमेण संस्थापिता

टिप्पण—१ यथा प्राप्ता इत्यर्थः । २ अविचारितोयं पाठः । 'परिवर्तितयामिके' इत्युचितम् । गमनेन केचित्खिन्ना अत एवान्ये परिवर्तिता यामिका येन तस्मिन्निति तदर्थः ।

पाठा—१ प्रशस्तदेवादर्शनं. २ संरब्धः समारब्धः. ३ अतीतस्वसौन्दर्यरूपविभववर्णनावाचालेन. ४ तच्चरितं विनोदनताम्. ५ अपनीत. ६ सस्तरे. ७ खिन्ने.

कल्पितयामिके सुषुप्सति सैनिकजने, कृतबहुपावकप्रभापीततमसि दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे चन्द्रापीडः परिजनेनैकदेशे संयतस्येन्द्रायुधस्य पुरः परिकल्पितं प्रतीहारनिवेदितं शयनीयमगात् । निषण्णस्य चास्य तत्क्षणमेव पस्पर्श दुःखासिका हृदयम् । अरतिगृहीतश्च विसर्जयांबभूव राजलोकम् । अतिवल्लभानपि नाललाप पार्श्वस्थान् । निमीलितलोचनो मुहुर्मुहुर्मनसा जगाम किंपुरुषविषयम् । अनन्यचेताः सस्मार हेमकूटस्य । निष्कारणवान्धवतामचिन्तयन्महाश्वेतापादानाम् । जीवितैफलमभिललाष पुनः पुनः कादम्बरीदर्शनम् । अपगताभिमानपेशलाय नितरामस्पृहयन्मदलेखापरिचयाय । तमालिकां द्रष्टुमाचकाङ्क्ष । केयूरकागमनमुत्प्रेक्षत । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमायतं पुनरुक्तं निशश्वास । बबन्ध बान्धवेभ्यश्चाधिकां प्रीतिं शेषहारे । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीममन्यत पत्रलेखाम् । एवं चानुपजातनिद्र एव तामनयन्निशाम् । उषसि चोत्थाय तस्य जरद्वविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैः पूरयित्वा मनोरथमभिमतमभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्नल्पैरेवाहोभिरुज्जयिनीमा-

यामिका यस्मिन्नेवंविधे सैनिकजने सुषुप्सति स्वपितुमिच्छति सति । कृतो विहितो यो बहुपावकः प्रभूताभिस्तस्य प्रभया पीतं तमो यस्मिन्नेवंविधे दिनावसाने दिवस इव विराजमाने सेनानिवेशे सति । निषण्णस्य चेति । अस्य चन्द्रापीडस्य निषण्णस्योपविष्टस्य तत्क्षणमेव दुःखमासतेऽस्यामिति दुःखासिकानुरतिहृदयं पस्पर्श स्पृष्टवती । अरतीति । अरत्योद्वेगेन गृहीत आक्रान्तश्च राजलोकं विसर्जयांबभूव शयनायातुज्ञां प्रदत्तवान् । अतीति । अतिवल्लभानप्यतिप्रियानपि पार्श्वस्थान्समीपवर्तिनो नाललाप न बभाषे । निमीलिते लोचने यस्यैवंभूतो मुहुर्मुहुः किंपुरुषविषयं मनसा चेतसा कृत्वा जगाम गतवात् । अनन्येति । न विद्यतेऽन्यस्मिन् चेतः चित्तं यस्यैवंभूतो हेमकूटस्य सस्मार स्मरणं चकार । 'मातुः स्मरति' इतिवत् हेमकूटस्येति षष्ठी । निष्कारणेति । महाश्वेतापादानां निष्कारणवान्धवतां निर्हेतुकस्वजनतामचिन्तयत् । पुनःपुनर्वारंवारं कादम्बरीदर्शनमभिललाष वाञ्छयामास । कीदृशम् । जीवितस्य फलमिव फलम् । अपगतेति । अपगतो दूरीभूतो योऽभिमानो गर्वस्तेन पेशलाय हृदयाय । 'पेशलं हृद्यं सुन्दरम्' इति कोशः । मदेति । मदलेखया सह यः परिचयः संस्तवस्तस्यै नितरां अस्पृहयत्स्पृहां चकार । तमालिकां द्रष्टुं विलोकयितुमाचकाङ्क्षामभिललाष । केयूरकस्यागमनमुत्प्रेक्षतोद्विष्टः । हिमगृहकमपश्यत् । उष्णमुष्णमायतं विस्तीर्णं पुनरुक्तं बारंवारं निशश्वास निश्वासान्मुमोव । बान्धवेभ्यः स्वजनेभ्यो अधिकां प्रीतिं शेषाभिधाने हारे बबन्ध बन्धितवान् । तदुपरि रागाधिक्यमिति भावः । पश्चादिति । पश्चात्स्थितां पुण्यभागिनीं पत्रलेखाममन्यत ज्ञातवान् । एवं चेति । एवममुना प्रकारेण अनुपजातानागता निद्रा प्रमीला यस्यैवंभूत एव निशां रात्रिमनयद्यापितवान् । उषसि च प्रभात उत्थाय तस्य पूर्वव्यावर्णितस्वरूपस्य जरद्वविडधार्मिकस्येच्छया निसृष्टैर्धनविसरैर्द्रव्यसमूहैर्मनोरथमभिलाषं पूरयित्वाभिरमणीयेषु प्रदेशेषु निवसन्निवासं कुर्वन्नल्पैरहोभिरेव स्तोकैरेव दिनैरुज्जयिनीं विशा-

टिप्प०—१ अरतिरिति स्यात् । वस्तुतस्तु दुःखस्य आसनम् आसिका अर्थात् दुःखप्राप्तिरित्यर्थः, 'पर्यायार्हणोत्पत्तिषु ण्वुच्' इति ण्वुच् । २ तपस्वितया गौरववशात्पादशब्दयोगो बहुवचं च । वस्तुतस्तु—'प्रसादानाम्' इत्युचित इव प्रतिभाति । ३ ववाञ्छलेवोचितम्, किमु स्वार्थे णिच् ? ४ स्वस्य दशया कादम्बर्या अपि दशां कल्पयित्वा तत्(काद०)द्वारा तत्प्रेषणं स्वमनसैव समभावयदित्यर्थः । टीकाकारस्तु विचार्यः ।

पाठा०—१ प्रभाप्रणाशिततमसि दिवसायमाने सेनानिवेशे, २ हेमकूटः हेमकूटस्य रम्यताम्, ३ उत्कण्ठितोऽचिन्तयत्, ४ प्रसादानाम्, ५ जीवितमिव, ६ च मुहुर्निशश्वास, ७ स्नेच्छाविसृष्टः, ८ मनोरथानभिमतैश्चतिरमणीयेषु; मनोरथमभिमतेष्वतिरमणीयेषु.

जगाम । आकस्मिकागमनप्रहृष्टसंभ्रान्तानां पौराणामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्नतर्कित एव विवेश नगरीम् ।

अहमहमिकया च प्रधावितानतिरभसहर्षविह्वलाभपरिजनान् 'द्वारि देव, चन्द्रापीडो वर्तते' इत्युपलभ्यास्य पिता निर्भरानन्दमन्दगमनो मन्दर इव क्षीरोदजलमुत्तरीयांशुकममलमागलितमाकर्षन्, प्रहर्षनेत्रजलबिन्दुवर्षां मुक्तमुक्ताफलासार इव कल्पपादपः, प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरापाण्डुमौलिभिश्चन्दनविलेपनैरनुपहतक्षौमधारिभिः केयूरिभिरुष्णीषिभिः किरीटिभिः शेखरिभिर्बहुकैलासामिव बहुक्षीरोदामिव क्षितिं दर्शयद्भिः प्रतिपन्नासिवेत्रच्छन्नकेतुचामरैरनुगम्यमानो राजसहस्रैश्चरणाभ्यामेव प्रत्युज्जगाम । दृष्ट्वा च पितरं दूराद्देवावतीर्थं वाजिनश्चूडामणिमरीचिमालिना मौलिना महीमगच्छत् । अथ प्रसारितभुजेन 'एह्येहि' इत्याहूय पित्रा गाढमुपगूढः सुचिरं परिष्वज्य तत्कालसंनिहितानां च माननीयानां

लामाजगामाययौ । आकस्मिकेति । आकस्मिकसंभावितं यदागमनं तेन प्रहृष्टाः प्रमुदिताः संभ्रान्ताश्च ये पौरास्तेषामर्घकमलानीव नमस्काराञ्जलिसहस्राणि प्रतीच्छन्प्रहृष्टतर्कित एवासंभावित एव नगरीमुज्जयिनीं विवेश प्रवेशं चकार ।

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तथा प्रधावितानुचलितानतिरभसेन जनितो यो हर्षः प्रमोदस्तेन विह्वलाम्याकुलान्परिजनान्परिच्छदान्द्वारि द्वारदेशे हे देव, चन्द्रापीडो वर्तते इत्युपलभ्य प्राप्यास्य चन्द्रापीडस्य पिता सारापीडो निर्भरानन्देन निविडप्रमोदेन मन्दं गमनं यस्यैवंभूतोऽमलं निर्मलमागलितमीषत्सस्थानाद्गुह्यमुत्तरीयांशुकमुपसंव्यानवस्त्रमाकर्षयन्स्वस्थानं नयन् । राज्ञो गौरत्वसाम्यादुत्तरीयांशुकस्य शुभ्रत्वसाम्यादाह—मन्दरेति । मन्दर इव मेघरिव क्षीरोदजलम् । प्रहर्षेति । प्रहर्षात्प्रमोदाच्चेत्रजलबिन्दुवर्षतीत्येवंशीलः स तथा । अलबिन्दूनां शुचित्वे मुक्ताफलसाम्यमाह—मुक्तेति । मुक्तो मुक्ताफलानामासारो येनैवंविध इव कल्पपादपो मन्दरतरुः । प्रत्यासन्नवर्तिभिर्जरा विस्रसा तथा पाण्डवः श्वेता मौलयो येषां तैश्चन्दनानां विलेपनान्यङ्गरागा येषां तैः । अन्विति । अनुपहतमच्छिन्नं यत्क्षौमं दुकूलं तद्वारिभिः, केयूरमङ्गदं विद्यते येषां तैः, उष्णीषं पुष्पदाम विद्यते येषां तैः, किरीटं कोटीरं विद्यते येषां तैः, शेखर आपीडो विद्यते येषां तैः । अत एव बहुकैलासामिव । शेखराणां शुभ्रत्वादिति भावः । बहुक्षीरोदामिव । क्षौमादीनामतिशुभ्रत्वेन क्षीरोदसादृश्यात् । इत्येतादृशीं क्षितिं वसुधां दर्शयद्भिः प्रकाशयद्भिः । प्रतीति । प्रतिपन्नानि स्वीकृतानि क्षेत्रच्छन्नकेतुचामराणि यैरेवंविधै राजसहस्रैरनुगम्यमानः चरणाभ्यां पादाभ्यामेव प्रत्युज्जगामाभिमुखं प्रतस्थे । दृष्ट्वा च पितरं जनकं दूरादेव वाजिनोऽश्वादवतीर्थं चूडामणिः क्षीरोमणिस्तस्य मरीचयः कान्तयस्ता मलति धारयतीत्येवंशीलेन मौलिना मस्तकेन सहैव वसुधामगच्छत् । पञ्चाङ्गं प्रणाममकरोदित्यर्थः । अथेति । प्रणामानन्तरं प्रसारितभुजेन विस्तारितबाहुना पित्रा एहि एहि इत्याहूय गाढमत्यर्थमुपगूढ आलिङ्गितः सुचिरं बहुकालं परिष्वज्यालिङ्ग्य तस्मिन्काले संनिहितानां समीपगतानां च माननीयानां पूज्यानां कृतो विहितो नमस्कारो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः करे गृहीत्वा विला-

टिप्प०—१ सविशेषणः 'परिजनान्' इति द्वितीयान्तपाठो लेखकदोषः स्यान्मन्ये, अन्यथा टीकाकर्तुर्निस्सीममज्ञानं सिध्येत् । अस्तु । 'परिजनात्' इति पाठः । परिजनात् उपलभ्य संवादं प्राप्य । २ कल्पपादप इव इत्यन्वयो बोध्यः । ३ चूडामणेर्मरीचिमाला अस्यस्य तादृशेन, इत्येवार्थ उचितः ।

पाठा०—१ आविवेश. २ भारिमिह्वारिभिः. ३ चन्द्रापीडोऽपि दृष्ट्वा च. ४ आदरादाहूय. ५ सुचिरं गाढमुपगूढः. ६ माननीयानाममालानां महीपतीनां च क्रमेण.

कृतनमस्कारः करे गृहीत्वा विलासवतीभवनमनीयत राज्ञा । तथापि तथैव सर्वान्तःपुर-
परिवारया प्रत्युद्गम्याभिनन्दितागमनः कृतागमनमङ्गलाचारो दिग्विजयसंबद्धाभिरेव
कथाभिः कंचित्कालं स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुमाययौ । तत्राप्यमुनैव क्रमेण सुचिरं स्थित्वा
निवेद्य वैशम्पायनं स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनमालोक्य च मनोरमामागत्य विलासवतीभवन
एव सर्वाः स्नानादिकाः परवश इव क्रिया निरवर्तयत् । अपराह्णे निजमेव भवनमया-
सीत् । तत्र च रणरणकखिद्यमानमानसः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनमव-
न्तीनगरं वा सकलमेव महीमण्डलं शून्यममन्यत । ततो गन्धर्वराजपुत्रीवार्ताश्रवणोत्सुकश्च
महोत्सवमिवेप्सितवरप्राप्तिकालमिवामृतोत्पत्तिसमयमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत् ।

ततः कतिपयदिवसापगमे मेघनादः पत्रलेखामादायागच्छत्, उपानयच्चैनाम् । कृतनम-
स्कारां च दूरादेव स्मितेन प्रकाशितप्रीतिश्चन्द्रापीडः प्रकृतिबलभामपि कादम्बरीसकाशात्प्र-
सादलब्धापरसौभाग्यामिव बलभतरतामुपागतामुत्थायातिशयदर्शितादरमालिलिङ्ग पत्र-
लेखाम्, मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन पस्पर्श । समुपविष्टाब्रवीत्—‘पत्रलेखे,
कथय तत्रभवत्या महाश्वेतायाः समदलेखाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलम् । कुशली वा सक-

सवतीभवनं राज्ञानीयत प्राप्यत । तथापि विलासवत्यापि तथैव पूर्वोक्तरीत्यैव सर्वान्तःपुरस्य परिवारो यस्याः
सा तथा प्रत्युद्गम्याभिमुखमागत्याभिनन्दितं श्लाघितमागमनं यस्य सः । कृतो विहित आगमनस्य मङ्गलाचारः
क्रियाविशेषो यस्य सः । दिशां विजयः स्वायत्तीकरणं तत्संबद्धाभिस्तद्विषयिकाभिः कथाभिर्वार्ताभिः कंचित्कालं
मातुर्गृहे स्थित्वा शुक्रनासं द्रष्टुं विलोकितामाययावाजगाम । तत्राप्यमुनैव क्रमेण पूर्वोक्तन्यायेन सुचिरं बहुकालं
स्थित्वा स्कन्धावारवर्तिनं कुशलिनं वैशम्पायनं निवेद्य विज्ञाप्यालोक्य निरीदय च मनोरमां वैशम्पायनजननीमा-
गत्य विलासवतीभवन एव सर्वाः समग्राः स्नानादिकाः क्रियाः परवश इव परायत्त इव निरवर्तयन्निर्वर्तितवान् ।
अपराह्णे मध्याह्नात्परतो निजमात्मीयमेव भवनं कुमारोऽयासीदगात् तत्र च रणरणकेनोत्कण्ठया खिद्यमानं
पीड्यमानं मानसं यस्यैवंविधः कादम्बर्या विना न केवलमात्मानं स्वभवनं स्वगृहमवन्तीनगरं सकलमेव महीम-
ण्डलं शून्यममन्यतागर्णयत् । ततस्तदनन्तरं गन्धर्वराजपुत्र्या या वार्ता किंवदन्ती तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्रो-
त्सुक उत्कण्ठितश्च महोत्सवमिवोत्सवमिवेप्सितोऽभिलषितो यो वरस्तस्य प्राप्तिकालो लब्धिसमयस्तमिवामृतस्य
पीयूषस्योत्पत्तिसमयस्तमिव पत्रलेखागमनं प्रत्यपालयत्प्रत्यपेक्षां चक्रे ।

ततस्तदनन्तरं कतिपयदिवसापगमे कियत्कालातिक्रमे मेघनादः पत्रलेखामादाय गृहीत्वागच्छदाययौ ।
एनां पत्रलेखामुपानयच्च राज्ञः समीपे प्रापयच्च । कृतनमस्कारां च तां दूरादेव स्मितेनेषद्वसितेन च प्रकाशिता-
विष्कृता प्रीतिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रकृत्या स्वभावेन बलभामपि कादम्बरीसकाशात्प्रसादेन लब्धमपरं सौभाग्यं
यथैवंविधमिवात एव बलभतरतामतिबलभतामुपागतां प्राप्तवतीमुत्थायातिशयदर्शितादरं यथा स्यात्तथा पत्रले-
खामालिलिङ्गोपगृह्णन् चकार । मेघनादं च प्रणतं पृष्ठे करकिसलयेन हस्तपल्लवेन पस्पर्श स्पर्शं चकार । तदनन्तरं
समुपविष्टश्चेत्यब्रवीदित्यवोचत् । इतिशब्दद्योत्यमाह—पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, कथय निवेद्य तत्रभवत्याः
पूज्याया महाश्वेताया मदलेख्या सहवर्तमानाया देव्याः कादम्बर्याश्च कुशलं वर्तते । कुशली वा सकलः समस्तः-

टिप्पणं—१ सवर्णयन्तःपुराणि परिवारो यस्य इत्यर्थो बोध्यः । २ अगणयत् इति स्यात् ।

पाठा०—१ प्रत्युद्गमः २ पत्रः ३ कुमारभवनम्, ४ समुपविष्टां च; समुपविष्टा च ताम्, ५ कुशली वा बाह्यः
सकलः; कुशलवानन्यः सकलः.

लक्ष्मालिकाकेयूरकादिपरिजनः ?' इति । साव्रवीत्—'देव, यथाज्ञापयसि भद्रम् । त्वामर्चयति शेखरीकृताञ्जलिना ससखीजना सपरिजना देवी कादम्बरी' इति । एवमुक्तवतीं पत्रलेखामादाय मन्दिराभ्यन्तरं विसर्जितराजलोको विवेश । तत्र चोत्तम्यता मनसा धारयितुमपारयन्कुतूहलमतिप्रीत्या दूरमुत्सारितपरिजनः प्रविश्यागारमचिरप्ररूढायाः स्थलकमलिन्याः पृथुभिरुन्नालैः पलाशैर्विरचिततपत्रकूलाया अध्यास्य मध्यभागमन्यतरस्य सरकतप्रताकायमानस्य पत्रमण्डपस्य तले चरणारविन्देन समुत्सार्य सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनमुपविश्याप्राक्षीत्—'पत्रलेखे, कथय कथमसि स्थिता ? कियन्ति वा दिनानि ? कीदृशो वा देवीप्रसादः ? का वा गोष्ठ्यः समभवन् ? कीदृश्यो वा कथाः समजायन्त ? को वातिशयेनास्मान्स्मरति ? कस्य वा गरीयसि प्रीतिः ?' इति । एवं पृष्टा च व्यजिज्ञपत्—'देव, दत्तावधानेन श्रूयताम्, यथा स्थितास्मि, यावन्ति वा दिनानि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा वा गोष्ठ्यः सम-

स्तमालिकाकेयूरकादिपरिजनः । साव्रवीदवोचत् । हे देव, यथाज्ञापयस्याज्ञां करोषि तथा भद्रं कुशलं वर्तते । शेखरीकृतो योऽञ्जलिस्तन कृत्वा ससखीजना सवयस्या सपरिजना सपरिच्छदा च देवी कादम्बरी त्वां भवन्तमर्चयति पूजयति । इत्येवमुक्तवतीं कथितवतीं पत्रलेखामादाय गृहीत्वा । विसर्जितेति । विसर्जितो राजलोको येनैवंभूतो मन्दिराभ्यन्तरं विवेश प्रविष्टवान् । तत्र चेति । तस्मिन्नेव स्थल उत्तम्यता विरहेणोत्तपता मनसा चेतसा कुतूहलमाश्चर्यं धारयितुं सम्प्रक्त्या ज्ञातुमपारयन्नशकुवन्, अतिप्रीत्यातिज्ञेहेन दूरमुत्सारितो विसर्जितः परिजना येनैवंभूतोऽगारं गृहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पृथुभिर्विस्तीर्णैरुन्नालैः पलाशैः पत्रैर्विरचितं विहितमातपत्रकृत्यं छत्रकार्यं यथैवंविधायाः स्थलकमलिन्या मध्यभागमध्यास्याश्रित्यान्यतरस्य पूर्वोक्तस्य भिन्नस्य सरकतस्याश्मगर्भस्य या पताका वैजयन्ती तद्वदाचरमाणस्य पत्रमण्डपस्य तले सुखप्रसुप्तं हंसमिथुनं चरणारविन्देन समुत्सार्य दूरीकृत्य तत्रोपविश्याप्राक्षीत्प्रश्नमकर्षीत् । हे पत्रलेखे, कथय प्रतिपादय । कथं केन प्रकारेण स्थितासि । कियन्ति वा दिनानि वासराणि । स्थितेति शेषः । कीदृशः, पूर्वस्मादधिको न्यूनो वा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादः प्रसन्नता । का वा गोष्ठ्योऽन्योन्यसंलापाः समभवन्संजाताः । कीदृश्यो वा कथाः सखीनां वार्ताः समजायन्त समभवन् । को वातिशयेन बाहुल्येनास्मान्स्मरति स्मरणविषयीकरोति । कस्य वा गरीयसि महीयसि मयि विषये प्रीतिः स्नेहः । इत्येवममुना प्रकारेण पृष्टा प्रश्नविषयीकृता च व्यजिज्ञपत्यवेदयत् । तदेवाह—देवेति । हे देव, दत्तावधानेन चित्तैकाग्र्येण श्रूयतामाकर्ण्यताम् । तदेव दर्शयति—यथेति । यावन्ति दिनान्यहं स्थितास्मि, यादृशो वा देवीप्रसादः, यथा गोष्ठ्यः समभवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त,

टिप्प०—१ संवरीतुमशकुवन्नित्यर्थो वक्तव्यः । २ अत्रापि मन्ये लेखकदोष एव स्यात् । अन्यथा पामरास्पामरोपि 'महीयसि मयि' इति स्वमुखेन न विकथ्येत । किञ्चैवंलेखकटीकाकारस्तु किम्, अक्षरमुखोपि न स्वीकृतुमिष्यते । अस्तु, 'गरीयसी' इति दीर्घं प्रपञ्च्य 'मयि मद्भिषये कस्य (कादम्बरीमहाश्वेतादीनां मध्ये कस्य) गरीयसी अत्यधिका प्रीतिः अस्ति' इत्यर्थः कर्तव्यः । किन्तु 'गरीयसी' इति दीर्घपाठो बुद्धिपूर्वकमेव नीचैः (पाठान्तरेषु) पातित इति लिङ्गेन तु टीकाकारस्यैव तदिदं हस्तलाघवमनुमेयं भवति । टीकायां सोऽयं पाठः पूर्वमुद्धितो दृष्ट इति मूलटीकयोः संवादाय हन्त ममापि 'गरीयसी' इति तिरस्कार्यः, 'गरीयसि मयि' इति तु उपरिस्थाप्योऽभवदिति कथं वा लिङ्कृतिः कर्तव्या ? विनाऽऽधारं टीकाकर्तुरक्षराणि वा कथं लिङ्ग्याम् ?

पाठा०—१ केयूरकादिः; केयूरकादिकः; २ त्वामेव. ३ अजिर; अगाररूढायाः. ४ उपरचित. ५ कृतस्य. ६ शयनमण्डपस्य तालस्य तले. ७ आगते मयि कथय. ८ यो वातिशयेन तव स्मरति यस्य वा त्वयि गरीयसी प्रीतिरस्तीति. ९ मयि गरीयसी.

भवन्, यादृश्यश्च कथाः समजायन्त । ततः खल्वगाते देवे केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्याहं तथैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशम् । अतिष्ठं च सुखं नवनवानुभवन्ती देवीप्रसादान् । किं बहुना प्रायेण मम चक्षुषि चक्षुः, वपुषि वपुः, करे करपल्लवम्, नामाक्षरेषु वाणी, ग्रीतौ हृदयं देव्याः सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्य निष्क्रम्य हिमगृहकात्संचरन्ती यदृच्छया निषिद्धपरिजना वल्लभबालोद्यानं जगाम । तत्र च सुधाधवलां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत् । तस्यां च मणिस्तम्भावष्टम्भस्थिता स्थित्वा च मुहूर्तमिव हृदयेन सह दीर्घकालमवधार्य किमपि व्याहर्तुमिच्छन्ती निश्चलधृततारकेण निष्पन्दपक्ष्मणा चक्षुषा सुखं मे सुचिरं व्यलोकयत् । विलोकयन्त्येव च कृतसंकल्पा मदनाग्निं प्रवेष्टुमिच्छन्ती सन्नाविव स्वेदाम्भःस्रोतसि । स्रोतसेव तरलीकृता समकम्पत । कम्पिताङ्गी च पतनभियेवागृह्यत विषादेन ।

अथ मया विदिताभिप्रायया तन्मुखविनिवेशितनिष्कम्पनयनदत्तावधानया 'आज्ञापय,

एतत्सर्वं श्रूयतामित्यनेनान्वितम् । तत इति । तस्मात्स्थानात्खलु निश्चयेन देवे त्वग्यागते सति केयूरकेण सह प्रतिनिवृत्त्य पश्चाद्गता तथैव पूर्वोक्तीर्यैव कुसुमशयनीयसमीपे समुपाविशं समुपविष्टा । नवनवान्देवी-प्रसादानुभवन्त्यहं सुखमतिष्ठम् । किं बहुना जल्पितेन । प्रायेण बाहुल्येन मम चक्षुषि देवीचक्षुरिति देवी-पदं प्रत्येकमभिसंबध्यते । चक्षुरित्यनेन संमुखमद्विषयकप्रेक्षणातिशयः । वपुषि वपुर्लियवियोगातिशयः । करे करपल्लवमिति मद्विषयकः कश्चिच्चमत्कारातिशयः । नामाक्षरेषु वाणीत्यनेन प्रश्नातिशयः । ग्रीतौ हृदयमिति रहस्यग्रीत्यातिशयश्च व्यज्यते । देव्याः पूर्वोक्तं सकलमेव तं दिवसमभवत् । अपराह्णे च मामेवावलम्ब्यालम्बनीकृत्य हिमगृहकाङ्क्षिष्कम्य निर्गल्य यदृच्छया स्वेच्छया संचरन्ती व्रजन्ती निषिद्धपरिजना वल्लभं बालोद्यानं जगाम गतवती । तत्र चेति । तस्मिन्बालोद्याने सुधया पूर्वोक्तया धवलां शुभ्रां प्रमदवनवेदिकामध्यारोहदधिरोहणं कृतवती । मरकतस्य या सोपानमाला तथा कालिन्दी यमुना तस्या जलतरङ्गाः प्रचुरा यस्या एवंविधयेव । तस्यां चेति । प्रमदवनवेदिकायां मणिस्तम्भलक्षणो योऽवष्टम्भस्तस्मिन्स्थिता तदाधारेणासेदुषी । विरहातिशयं व्यज्ययन्माह—स्थित्वा चेति । मुहूर्तमिव स्थित्वावस्थितिं कृत्वा हृदयेन मनसा सह दीर्घकालमवधार्य निश्चित्य किमपि व्याहर्तुं कथयितुमिच्छन्त्यभिलषन्ती निश्चलं धृता तारका कनीनिका यस्मिन्, निष्पन्दं निश्चलं पक्ष्म नेत्रोम यस्मिन्नेवभूतेन चक्षुषा नेत्रेण मे मम सुखं सुचिरं बहुकालं व्यलोकयदप्रश्यत् । विलोकयन्त्येव पश्यन्त्येव कृतः संकल्पो यथा सा । संकल्पकार्यमाह—मदनेति । मदन एवामिर्वह्निस्तं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमिच्छन्ती बाञ्छन्ती । एतेन मदनदाहस्यासह्यतातिशयो द्योत्यते । अग्निप्रवेशस्य ज्ञानपूर्वकत्वादाह—सन्नाविवेति । स्वेदाम्भसो धर्मजलस्य स्रोतसि प्रवाहे सन्नाविव ज्ञानं कृतवतीव । एतेन स्वेदातिशयश्च व्यज्यते । स्रोतसा तरलीकृतेव समकम्पताचलत् । कम्पितमङ्गं यस्या एवंविधा च पतनभियेव विषादेनागृह्यतोपादीयत ।

अथेत्यानन्तर्ये । विदितो ज्ञातोऽभिप्रायो यस्याः सैवंविधया मया तस्या कादम्बर्या मुखे विनिवेशिते स्थापिते निष्कम्पे नयने ताभ्यां कृत्वा दत्तमवधानं यथा सा तथा 'देवि, मामाज्ञापयाज्ञां देही'ति विज्ञापिते

टिप्पण—१ कादम्बर्याः पुष्पशय्येत्यर्थः । २ तस्मिन् समग्रेपि दिने, देव्या मय्येव एकचित्तताभवदित्याशयः । ३ एवंविधयेव सोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहदिति योजना ।

पाठा०—१ प्रतिनिवृत्ता. २ पल्लवः. ३ आरुरोह. ४ मणिस्थूणावष्टम्भस्थिता. ५ आलोकयन्ती. ६ स्वेदाम्भः-स्रोतसेव.

इति विज्ञापिते निजावयवैरपि वेपथुमद्भिर्निवार्यमाणेव, रहस्यश्रवणलज्जयात्मप्रतिमामपि लिखितमणिकुट्टिमेन चरणाङ्गुष्ठेनापक्रमायेवामृशन्ती, भवनकलहं सान्कुट्टिमोल्लेखमुखरित-
नूपुरेण चरणारविन्देन विसर्जयन्ती, कर्णोत्पलमधुकरानपि स्विद्यद्वदनव्यजैनीकृतेनांशुकपल्लवे-
नोत्सारयन्ती, ताम्बूलवीटिकाशकलमुत्कोचमिव दन्तखण्डितं शिखण्डिने ददती, वनदेव-
ताश्रवणशङ्कितेव सुहुर्मुहुरितस्ततो विलोकयन्ती, वक्तुकामापि न शक्नोति स्म किञ्चिदपि
लज्जाकलितगद्गदा गदितुं प्रयत्नतोऽपि च सा निःशेषम् । ज्वलता मदनानलेनेव दग्धा,
अजस्रं प्रवहता नयनोदकेनेवोढा, प्रविशद्भिर्दुःखैरिवाक्रान्ता, पतद्भिः कुसुमचापशरैरिव
शंकलीकृता, निष्पतद्भिः श्रसितैरिव निर्वासिता, हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैरिव विधृता, निःश्वास-

सति सा कादम्बरी वक्तुकामापि किञ्चिदपि न शक्नोति स्म न समर्था बभूव गदितुं वक्तुं प्रयत्नतोऽपि च
सा निःशेषं समग्रम् । अथेतः कादम्बरीं विशेषयन्नाह—**निजेति** । वेपथुमद्भिः कम्पवद्भिर्निजावयवैरात्मी-
यापघनैर्निवार्यमाणेव । अन्योऽपि हस्तचालनादिना निवार्यते । **रहस्येति** । रहस्यस्य गुह्यस्य श्रवणमाकर्णनं
तस्मादा लज्जा त्रपा तयात्मप्रतिमामपि स्वकीयप्रतिपातनामपि लिखितं कर्षितं मणिकुट्टिमं येनैवंभूतेन चरणा-
ङ्गुष्ठेनापक्रमायेव तन्निवृत्तय इवामृशन्त्यामर्शं कुर्वन्ती । **भवनकलेति** । कुट्टिमं बद्धभूमिकं तस्योल्लेख उत्क-
र्षणं तेन मुखरितं वाचालं नूपुरं यस्यैवंभूतेन चरणारविन्देन भवनकलहंसानपि गृहकादम्बानपि विसर्जयन्ती
मानसगमनायाज्ञां प्रयच्छन्ती । विरहवशात्सचिन्तायाः स्त्रियोऽङ्गुष्ठेन भूमिकर्षणं स्त्रीजातिस्वभावः । विसर्जय-
न्तीत्यनेन हंसापेक्षयापि गत्या शब्देन चरणारविन्दस्याधिक्यमिति व्यज्यते । **कर्णेति** । स्विद्यत्स्वेदं प्राप्नुव-
यद्वदनं मुखं तत्र व्यजनीकृतो योऽंशुकपल्लवस्तेन कर्णोत्पलमधुकरानप्युत्सारयन्ती दूरीकुर्वन्ती । अनेन कर्णो-
त्पले सौगन्ध्यातिशयो बोध्यते । **ताम्बूलेति** । ताम्बूलस्य नागवल्लीदलस्य वीटिका प्रसिद्धा तस्याः शकलं
खण्डं दन्तखण्डितं रदनचर्वितमुत्कोचमिव लज्जामिव शिखण्डिने कलापिने ददती प्रदानं कुर्वती । **वनेति** ।
वनस्थारण्यस्य देवताधिष्ठात्री तया श्रवणमाकर्णनं तेन शङ्कितेवेतस्ततश्चतुर्दिक्षु सुहुर्मुहुरारंवारं विलोकयन्ती
पश्यन्ती । **ज्वलतेति** । दीप्तिमता मदनरूपोऽनलो वह्निस्तेन दग्धेव ज्वलितेव । अजस्रं निरन्तरं प्रवहता
चलता नयनोदकेन नेत्राम्भसोद्वेगं बाहिलेव । **प्रविशद्भिरिति** । प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । हृदय इति शेषः ।
एवंविधैर्दुःखैरसुखैराक्रान्तेव व्यासेव । पतद्भिरिवोपरिपतनं कुर्वद्भिः कुसुमचापः कन्दर्पस्तस्य शरैर्बाणैः शंकली-
कृतेव खण्डीकृतेव । **निष्पतद्भिरिति** । निष्पतद्भिर्बहिर्निर्गच्छद्भिः श्रसितैः श्वासेर्निर्वासितेव हृदयादूरीकृ-
तेव । **हृदयेति** । हृदयवर्तिभिश्चिन्ताशतैर्विधृतेव रक्षितेव । **निःश्वासेति** । निःश्वासं वदनानिलं पिबन्ती-

टिप्प०—१ 'न शक्नोति स्म किञ्चिदपि लज्जाकलितगद्गदा गदितुम्' अत्रैव वाक्यपूर्तिः । 'प्रयत्न-
तोपि चास्या निःशेषं ज्वलता' इत्यग्निसंवाक्यस्य पदद्वयमत्र योजितं टीकाकारपुंगवेन । 'प्रयत्नतोपि'
'निःशेषम्' इत्यनयोरत्र कियत्स्वारस्यमिति विभावयन्तु सहृदयाः । २ निजावयवैरपीति 'अपि' पदमति-
शयव्यञ्जकम्, एवंविधे कण्टकाकीर्णे मार्गे अन्ये तु निवारयेरन्नेव, किन्तु निजाङ्गैरपि सा निवार्यमाणेत्या-
शयः । ३ स्वप्रतिबिम्बमपि लज्जावशात् ततः पलायनायेव स्पृशन्तीत्याशयः । ४ रहस्यश्रवणलज्जयेत्य-
त्रापि संबल्यते, ततश्च लज्जावशाद्भवनहंसानपि सशब्देन चरणेन ततो विसर्जयन्ती । चरणे नूपुरशब्दो
नास्ति मन्ये तस्मात्स्थानादपसरणस्यैव स शब्द इत्याशयः । 'हंसापेक्षयापि...' इत्यादिटीकाकारोक्तिस्त्व-
काण्ड एव । एवं सर्वत्र 'लज्जया' इत्यस्य संबन्धो बोध्यः । ५ अपसरणार्थं गुप्तं द्रव्यदानम् 'रिश्वत' इति
यवनभाषा । अन्योप्यर्थी स्वाभीष्टस्थानादपसर्तुं कस्मैचिद् द्रव्यं ददाति । टीकाकारस्य त्वगाधं पाण्डित्यम् ।

पाठा०—१ मत्प्रतिमाम्, २ संस्विद्यद्वदनः स्विद्यद्वदन, ३ व्यजनक्षितेन, ४ उपवन, ५ लज्जाकुलितगद्गदतया,
६ चास्याः, ७ दग्ध्वा प्रवहता, ८ कीलिता ९ आद्यता, १० विश्वासपातिभिः.

पायिभिर्मधुकरकुलैरिव निपीता न प्रावर्तत वाणी । केवलं दुःखसहस्रगणनाय मुक्ताक्षमा-
लिकामिव कल्पयन्ती गलद्भिरस्पृष्टकपोलस्थलैः शुचिभिरधोमुखी नयनजलबिन्दुभिर्दुर्दि-
नमदर्शयत् । तदा च तस्याः सकाशादशिक्षतेव लज्जापि लज्जालीलाम्, विनयोऽपि विन-
यातिशयम् । मुग्धतापि मुग्धताम्, वैदग्ध्यमपि वैदग्ध्यम्, भयमपि भीरुताम्, विभ्र-
मोऽपि विभ्रमिताम्, विषादोऽपि विषादिताम्, विलासोऽपि विलासम् । तथाभूता च
'देवि, किमिदम्' इति विज्ञापिता मया प्रमृज्य लोहितायमानोदरे लोचने दुःखप्रकर्षेणात्मनः
समुद्बन्धनायेव मृणालकोमलया बाहुलतया वेदिकाकुसुमपालिकाप्रथितकुसुममालामवलम्ब्य

ल्येवंशीला निःश्वासपायिनस्तैरेवंभूतैर्मधुकरकुलैर्मरसमूहैर्निपीतेव पानविषयीकृतेव । अतोऽस्या वाणी वाङ्
न प्रावर्तत न प्रवृत्ता बभूव, केवलं साऽधोमुख्यवाङ्मुखी दुःखानां सहस्रं तद्गणनाय पृथक्संख्यां कर्तुम् । शुचि-
त्ववर्तुलत्वसाम्यादाह—मुक्तेति । मुक्तानामक्षमालिकां जपमालामिव कल्पयन्ती रचयन्ती । गलद्भिः खवद्भि-
रस्पृष्टमस्पर्शितं कपोलस्थलं अधोमुखत्वाद्गलात्परप्रदेशो यैरेवंविधैः शुचिभिर्नयनजलबिन्दुभिः कृत्वा दुर्दिनं
मेघजं तमोऽदर्शयद्दर्शितवती । मया पृष्टा केवलं रुदनमेव चके इति भावः । तदा चेति । तस्मिन्काले तस्याः
कादम्बर्याः सकाशात्समीपालज्जापि त्रपापि लज्जया लीला स्वभावः संकोचरूपस्तामशिक्षत शिक्षितवती ।
अशिक्षतेत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा च स्वाश्रयं संकुचितं करोतीति लज्जास्वभावः । लज्जाया अपि चेहज्जा-
स्वभावोऽभ्यस्तस्ताहिं लज्जायाः संकोच एवेति न्यूनत्वमेव सूचितं भवति । तथा विनयोऽपि शरीरावनतिरूपोऽपि
विनयातिशयमनधिकताम् । एतेन विनयस्यापि न्यूनत्वं सूचितम् । तथा मुग्धतापि विशेषावगल्यभावरू-
पापि मुग्धतामभावरूपाम् । एवं सति मुग्धताया अभाव एव प्रौढत्वं सिद्धम् । अभावाभावे भावरूपा विशेषा-
वगतिः प्रौढता । वैदग्ध्यमपि भावाभिव्यञ्जकक्रियावृद्धिरूपमपि वैदग्ध्यमेव वर्तत इति सूचितम् । तथा भयमपि
क्रियाभिनिवेशनिवृत्तिरूपमपि भीरुताम् । एतेन भयमपि निवृत्तं सोत्साहरूपं मनो जातमिति सूचितम् ।
तथा विभ्रमोऽपि चित्तपरिवृत्तिलक्षणोऽपि विभ्रमिताम् । एतेनात्यन्तचित्तास्थैर्यं सूचितम् । तथा विषाद इष्ट-
विषयेषु प्रातिकूल्यरूपोऽपि विषादिताम् । एतेनेष्टेष्वनुकूलतालक्षण उत्साह एव प्रसिद्ध इति ध्वनितम् । विला-
सोऽपि परव्यामोहनानुकूलव्यापाररूपोऽपि विलासम् । एतेन विचित्रैव चेष्टा स्वीकृतेति व्यज्यते । तथाभूता
चेति । एवंरूपा सा कादम्बरी हे देवि, किमिदमिति मया विज्ञापिता पृष्टा सती लोहितायमानमारक्तमुदरं
मध्यं ययौरेवंविधे लोचने प्रमृज्य प्रमार्जनं कृत्वा दुःखप्रकर्षेणात्मनः स्वस्य समुद्बन्धनायेव मृणालवत्कोमलया
बाहुलतया कारणभूतया वेदिकाया या कुसुमपालिका तथा प्रथिता या कुसुममाला सक्तमवलम्ब्याश्रित्य

टिप्पण—1 'अस्याः' इति पदं कुत आकृष्टं टीकाकारशिरोमणिना ? दूरदूरतोपि तन्नात्र दृश्यते ।
अस्तु. पाठकमहाभागा विदन्त्वेतस्य रहस्यम्—'गद्गदा गदितुम्' अत्र पूर्ववाक्यसमाप्तिः । 'प्रयत्नतोपि
चास्या निःशेषं ज्वलता' इत्यादि चाग्रिमवाक्यम् । अस्याः (कादम्बर्याः) वाणी निःशेषं संपूर्णवियवं
यथा स्यात्तथा ज्वलता मदनानलेन दग्धा सती, प्रवहता नयनोदकेन ऊढा सती...प्रयत्नतोपि न प्रावर्तत
इति तदर्थः । इदानीं प्रशंस्यतां टीकापाण्डित्यम् । 2 लज्जाया लज्जा जाता, अर्थात् लज्जावशादलज्जा संकु-
चिताऽभवदित्यनेन न्यूना लज्जा जातेति सूच्यते । यदि लज्जा प्रबला स्यात्तदाऽन्ततोपि चन्द्रापीडप्रणयः कथं
वाचा प्रकटीक्रियेत ? किंतु विश्रम्भवशात्तस्या न्यूनत्वे सति प्रणयप्रकटनं बभूवेति तात्पर्यम् । वस्तु-
तस्तु—एतावत्कालं लज्जा स्वकार्यं संकुचितभावं न जानाति स्म । तस्याः सकाशात् शिक्षणोत्तरमेव तं
प्रकटितवतीति तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ लज्जापि लज्जां लीलापि लीलां विनयोऽपि विनयोपदेशम्.

समुन्नतैकभ्रूलता मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती दीर्घमुष्णं च निश्चसितवती । तद्दुःखकारणमुत्प्रेक्षमाणया च कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना मया ग्रीडया नखमुखविलिखितकेतकीदलानि लिखित्वेव वक्तव्यमर्पयन्ती विवक्षास्फुरिताधरा निश्वासमधुकरानिवोपांशु संदिशन्ती क्षितितलनिहितनिश्चलनयना सुचिरमतिष्ठत् ।

क्रमेण च भूयो मन्मुखे निधाय दृष्टिं पुनःपुनरैवापूर्यमाणलोचनच्युतैर्मदनानलधूमधूसरां वाचमिव क्षालयन्ती बाष्पजलबिन्दुभिः, बाष्पजलबिन्दुव्याजेन च विलक्ष्मसितस्फुरितैर्दशनांशुभिः साध्वसविस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णानिव प्रभ्रती कथमपि व्याहाराभिमुखमात्मानमकरोत् । अत्रवीच माम्—‘पत्रलेखे, वल्लभतया तस्मिन्स्थाने न तातो नाम्बा न महाश्वेता न मदलेखा न जीवितम्, यत्र मे भवती दर्शनात्प्रभृति प्रियासि । न जाने, केनापि कारणेनापहस्तितसकलसखीजनं त्वयि विश्वसिति मे हृदयम् । कमपरमुपालभे । कस्य वान्यस्य

समुन्नतैका भ्रूलता यया सैवविधा मृत्युमार्गमिवालोकयन्ती पश्यन्ती दीर्घं लम्बायमानमुष्णं तप्तं च निश्चसितवती निश्वासं मुक्तवती । तस्य निश्वासमोचनस्य दुःखस्य कारणं नियामकमुत्प्रेक्षमाणया ज्ञातुमिच्छया मया कथनाय पुनःपुनरनुबध्यमाना ग्रीडया लज्जया नखमुखेन नखराग्रेण विलिखितानि केतकीदलानि । अक्षरसाम्येनाह—लिखित्वेव वक्तव्यमभिधेयमर्पयन्ती । वक्तुमिच्छा विवक्षा तया स्फुरितावधरौ यस्याः सा । अधरकम्पमिषादुत्प्रेक्षते—निश्वासेति । निश्वासमधुकरानुपांशु रहसि संदिशन्तीव कथयन्तीव क्षितितले निहिसे स्थापिते निश्चले नयने यया सा सुचिरं चिरकालं यावदतिष्ठतिस्थिता ।

क्रमेण परिपाठ्या भूयो मन्मुखे दृष्टिं निधाय स्थापयित्वा पुनःपुनर्वारम् । अथेत्यानन्तर्ये । आपूर्यमाणे लोचने ताभ्यां च्युतैर्गलितैर्बाष्पजलबिन्दुभिर्मदनानलस्य यो धूमस्तद्वद्धूसरां मलिनां वाचं वाचालतां क्षालयन्तीव । बाष्पेति । बाष्पजलबिन्दुव्याजेन विलक्ष्मभिनवं यत्स्मितं तेन स्फुरितैर्दपितैर्दशनांशुभिर्दन्तमयूखैः साध्वसेन भयेन विस्मृतानपूर्वानभिधेयवर्णान्वाच्याक्षरान्प्रभ्रतीव । अत्र बाष्पबिन्दूनां वर्तुलतयाक्षरसाम्यं दशनांशुनां वितततया गुणसाम्येन ग्रन्थनमित्यर्थः । कथमपि महता कष्टेन व्याहाराभिमुखं भाषिताभिमुखमात्मानमकरोदन्वतिष्ठत् । मां प्रत्यब्रवीच्चावादीत् । हे पत्रलेखे, वल्लभस्य भावो वल्लभता तया तस्मिन्स्थाने न तातो न पिता, नाम्बा माता, न महाश्वेता, न मदलेखा, न जीवितम् । यत्र स्थाने मे मम भवती दर्शनात्प्रभृत्यवलोकनादारभ्य प्रिया वल्लभासि । अहं न जाने नाकलयामि केनापि कारणेन हेतुनापहस्तितो दूरीकृतः सकलः सखीजनो येनैवं मे मम हृदयं चेतस्त्वयि विषये विश्वसिति विश्वासं करोति । अपरं कमन्यं कमुपालभे । उपालम्भं ददामीत्यर्थः । अ-

टिप्पणं—१ स्वबुद्ध्या संभावयन्त्या (मया) इत्यर्थे उचितः । २ यया सा, इति मन्ये स्यात् । लेखकदोषाद्विभ्रष्टः स पाठः । अस्तु. ‘नखमुखविलिखितकेतकीदला’ इत्येव पाठः । नखमुखेन केतकीदलं तथा लज्जास्रवावास्संघट्टम्, तत्र कविरुत्प्रेक्षते स्ववक्तव्यं लिखित्वा अर्पयन्तीव । एवमधरस्फुरणेपि । ३ अमार्मिकता सेयम् । पुनः पुनरप्यापूर्यमाणेत्येव पाठः । ४ मदनानलधूमेन धूसरां मलिनाम् अस्पष्टामिलेवार्थः । न हि वाणी मूर्ता यत्र मालिन्येनोपमा स्यात् । ५ विलक्ष्मसितेन सलज्ज-मन्दहास्येनेत्यर्थः । इदं तु महापाण्डित्यम् ।

पाठा०—१ मृत्युपाशमिवावलोकयन्ती. २ ततो दुःखकारणम्; तद्दुःखम्. ३ केतकीदला. ४ अप्यापूर्यमाण. ५ लक्षः. ६ पूर्वम्. ७ न तस्मिन्स्थाने.

कथयामि परिभवम् । केन वान्येन सह साधारणीकरोमि दुःखम् । दुःखभारमिममसहं निवेद्य भवत्यास्त्यक्ष्यामि जीवितम् । जीवितेनैव शपामि ते । स्वहृदयेनापि विदितवृत्तान्ते-
नामुना जिह्मेमि, किमुतापरहृदयेन । कथमपि मादृशी रजनिकरकिरणावदातं कौलीनेन कुलं कलङ्कयिष्यति । कुलक्रमागतां च लज्जां परित्यक्ष्यति । अकन्यकोचिते वा चापले चेतः प्रवर्तयिष्यति । साहं न संकल्पिता पित्रा, न दत्ता मात्रा, नानुमोदिता गुरुभिः, न किञ्चित्संदिशामि, न किञ्चित्प्रेषयामि, नाकारं दर्शयामि । कातरा चानाथेव बलादवलिप्तेन गुरुगर्हणीयतां नीता कुमारेण चन्द्रापीडेन । कथय महतां किमयमाचारः ? किं परिचयस्येदं फलम् ? यदेवमभिनवविसकिसलयतन्तुसुकुमारं मे मनः परिभूयते । अपरिभवनीयो हि कुमारिका-
जनो यूनाम् । प्रायेण प्रथमं मदनानलो लज्जां दहति, ततो हृदयम् । आदौ विनयादिकं कुसु-
मेषुशराः खण्डयन्ति, पश्चान्मर्माणि । तदामन्त्रये भवतीं पुनर्जन्मान्तरसमागमाय । नहि मे त्वत्तोऽन्या प्रियतरा । प्राणपरित्यागप्रायश्चित्ताचरणेन प्रक्षालयाम्यात्मनः कलङ्कम् ।' इत्य-
भिधाय तूष्णीमभूत् ।

न्यस्य कस्य वा परिभवं कथयामि निवेदयामि । केन वान्येन सह दुःखं साधारणीकरोमि । असहं सोढुमशक्यमिमं दुःखभारं भवत्या निवेद्य कथयित्वा जीवितं त्यक्ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ते तव पुरस्ताज्जीवितेनैव शपामि शपथं करोमि । एतस्मादधिकः कोऽपि शपथो नास्तीति भावः । विदितवृत्तान्तेन ज्ञातस्वरूपेणामुना स्वहृदयेनापि जिह्मेमि लज्जां प्राप्नोमि । किमुतापरहृदयेन भण्यते । मादृशी स्त्री कथमिव रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणा गभस्तयस्त-
द्वदवदातं निर्मलं कुलं वंशः (तम्) कौलीनेन जनापवादेन कलङ्कयिष्यति मलिनयिष्यति । कुलक्रमागतां परम्परायातां च लज्जां त्रपां परित्यक्ष्यति परिहरिष्यति । अथवाऽकन्यकोचिते कन्यकाजनस्यानुचितेऽयोग्ये वा चापले चपल-
तायां चेतः प्रवर्तयिष्यति प्रवृत्तिं कारयिष्यति । साहं कादम्बरी न संकल्पिता पित्रा जनकेनोद्वाहार्थं न कस्य-
चित्संकल्पविषयीकृता । तथा न मात्राम्बया दत्तार्पिता । इदं सुष्ठु कृतमित्येवंप्रकारेण गुरुभिर्द्वेष्टेः नानुमोदिता । न किञ्चित्संदिशामि कथयामि । न किञ्चित्प्रेषयामि प्रेषणं करोमि । नाकारं देहविकृतिं दर्शयामि प्रकटयामि । कातरा चानाथेवाहं बलाद्वेनावलिप्तेन दर्पितेन कुमारेण चन्द्रापीडेन गुरुगुर्वी या गर्हणीयता निन्द्यता तां नीता प्रापिता । त्वं कथय निवेदय, महतां सत्पुरुषाणाम् । किमिति प्रश्ने । अयमाचारः कुलक्रमागतव्यवहारः ? किं वा परिचयस्य संस्तवस्येदं फलम्, यदेवंप्रकारेणाभिनवो यो विसकिसलयस्य तन्तुस्तद्वत्सुकुमारं कोमलं मे मम मनोऽनेन परिभूयते पराभवविषयीक्रियते । हि यस्मात्कारणात्कुमारिकाजनोऽपरिभवनीयो यूनां परा-
भविष्यति न योग्यः । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन प्रथमं मदनानलो लज्जां त्रपां दहति भस्मीकरोति । ततो हृदयं चेतो दहति । तथा कुसुमेषुः कंदर्पस्तस्य शरा आदौ प्रथमं विनयादिकं खण्डयन्ति शकलीकुर्वन्ति । पश्चान्मर्माणि मर्मस्थानानि खण्डयन्ति । तदहं पुनर्जन्मान्तरे यः समागमः संबन्धस्तदर्थं भवतीमामन्त्रये आमन्त्रणं कुर्वे । मर्मविच्छेदेऽवश्यमरणसंभवादिति भावः । अत्रार्थे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—नहीति । नहि मे मम त्वत्तोऽन्या प्रियतरा वल्लभतरा । प्राणपरित्यागलक्षणं यत्प्रायश्चित्तं तदाचरणेन तदासेवनेनात्मनः स्वस्य कलङ्कं प्रक्षालयामि पवित्रीकरोमि । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनं चकारेत्यर्थः ।

टिप्प०—१ गुरुभिर्महद्भिर्गर्हणीयतामित्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ असहमम. २ कालीनेन. ३ अन्यकन्यकोचिते; अन्यकन्यकाजनोचिते. ४ सा चाहमसंकल्पिता मात्रा पित्रा न दत्ता. ५ कातरेव; इतरेव. ६ अनाथेव नीचेव. ७ अवलिप्तेव. ८ गुर्वी गर्हणीयताम्. ९ अनभिभवनीयः; परिभवनीयः.

अहं तु यत्सत्यमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव भीतेव विलक्षेव विसंज्ञेव सविषादं विज्ञापितवती—‘देवि, श्रोतुमिच्छामि । आज्ञापय किं कृतं देवेन चन्द्रापीडेन ? को वापराधः समजनि ? केन वा खल्वविनयेन खेदितमखेदनीयं देव्याः कुमुदकोमलं मनः ? श्रुत्वा प्रथममुत्सृष्टजीवितायां मयि पश्चात्समुत्सृक्ष्यसि जीवितम्’ इति । एवमभिहिता च पुनरवदत्—‘आवेदयामि ते । अवहिता शृणु । स्वप्नेषु प्रतिवसमागदित्यागत्य मे रहस्यसंदेशेषु निपुणधूर्तः पञ्जरशुकसारिका दूतीः करोति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्रोदरेषु व्यर्थमनोरथमोहितमानसः संकेतस्थानानि लिखति । खेदप्रक्षालिताक्षरानपि निपतितसाज्जनाश्रुविन्दुपङ्क्तिः कथितात्मावस्थानान्मनोहरान्संमोहाशानुवार्तिनो मदनलेखान्प्रेषयति । निजानुरागेण बलादरञ्जयदलक्त-

अहं तु यत्त्वं वदसि तत्सत्यमवितथमविदितवृत्तान्ततया ह्रीतेव लजितेव, भीतेव त्रस्तेव, विलक्षेव वीक्षापक्षेव, विसंज्ञेव विगतचेतनेव, सविषादं यथा स्यात्तथा विज्ञापितवती । हे देवि कादम्बरी, श्रोतुं श्रवणविषयीकर्तुमिच्छाम्यभिलषामि । आज्ञापय प्रतिपादय । देवेन चन्द्रापीडेन किं कृतं किं विहितम् । को वापराध आगः समजनि समभूत् । खलु निश्चितम् । केन वाऽविनयेन देव्याः कादम्बर्या अखेदनीयं कुमुदवत्कोमलं सुकुमारं मनः खेदितं खेदं प्रापितम् । एतच्छ्रुत्वाकर्ण्यहं प्रथममुत्सृष्टजीवितायां त्यक्तप्राणितायां मयि सत्यां पश्चात्तदनन्तरं जीवितं त्वं समुत्सृक्ष्यसि त्यक्ष्यसि । इत्थेवं मयाभिहिता कथिता पुनर्भूयोऽवददवोचत् । आवेदयामि कथयामि ते तव । अवहिता दत्तावधाना त्वं शृण्वकर्णय । स्वस्यैव विरहावस्थायिलालसान्कुमाराध्यासवशात्तदनुबन्धित्वेन स्वप्नेषु पश्यन्नाह—स्वप्नेष्विति । स्वप्नेषु प्रतिदिवसं प्रत्यहमागत्यागत्य निपुणो धूर्तो मे मम रहस्यसंदेशेषुपाशुसंदिष्टेषु । तत्र च कुमाराध्यासवशाच्छुकसारिकानां शब्दमधिकृत्याह—पञ्जरेति । पञ्जरस्थाः शूकाः कीराः सारिकाः पीतपादा दूतीः करोति । तन्मुखेनैव संदिष्टसंदेशान्कथापयतीत्यर्थः । श्रवणदन्तपत्रयोर्मुदारेखामधिकृत्याह—सुप्ताया इति । सुप्तायाः श्रवणदन्तपत्राणामुदरेषु व्यर्थः संगमाविषयो यो मनोरथोऽभिलाषस्तेन मोहितं मानसं यस्य सः । संकेतस्थानानि लिखति लिपीकरोति । कपोलयोः पत्रवल्लीलेखामधिकृत्याह—स्वेदेति । स्वेदेन घर्मेवारिणा प्रक्षालितानि धौतानि अक्षराणि येषु तान् । निपतितेति । निपतिता ये साज्जना अश्रुविन्दवस्तेषां पङ्क्त्या कथितमात्मावस्थानं येषु तान्मनोहरान्संमोहानुवार्तिनः संमोहकारिणो मदनलेखान्प्रेषयति प्रेषणं करोति । स्वाभाविकचरणयोरारुण्यमधिकृत्याह—निजेति । निजानुरागेण बलाद्धटादाद्रालक्तकरसेनेवाशुष्कयावकद्रवेणेव चरणारञ्जयत् । नखानां खच्छतां व्यञ्जयंस्तेषु

टिप्पणं—1 भूमण्डलेऽद्वितीयद्वीकाकारमहासागरः, यस्य व्युत्पत्त्या स्वल्पोपि संबन्धः सोपि जानीयात्—‘अविदितवृत्तान्ततया सत्यम् (निश्चितम्) लजितेव अहम्’ इत्यर्थो न तु यत्त्वं वदसि तत्सत्यम् । 2 लज्जावशात्किं कर्तव्यमिदमेव । 3 ‘पश्यन्त्याह’ इति मन्ये स्यात् । 4 श्रवणस्थे ये दन्तपत्रे (गजदन्तनिर्मित-पत्राकारावलंकारौ) तयोः । 5 अत्राप्यस्पष्टा व्याख्या । स्वेदेन अक्षराणि प्रक्षालितानि, तथापि विरहाज्जातरोदनेन या साज्जना अश्रुविन्दुपङ्क्तिस्तया कथिता (सूचिता) आत्मावस्था (कामार्तदशा) येषु तान्, संमोहेन (चित्तभ्रमेण) या सत्संगमस्याऽऽज्ञा तदनुसारिणः मदनलेखान् (प्रेमपत्राणि) प्रेषयतीत्यर्थः । 6 अत्राप्यपतद्वीकाकारः ‘निजानुरागेणेव बलादरञ्जयत्यलक्तकरसेन चरणौ’ इत्येव पाठः । सर्वत्र वर्तमानकालेनैव निर्देशात् । निजानुरागवत् रक्तेन यावकेन इति तदर्थः ।

पाठां—१ प्रतिदिनम्, २ निपुणो धूर्तः, ३ पञ्जरशुकं सारिकां च दूतीकरोति, ४ अश्रुवद्, ५ आत्मावस्थानम्, ६ निजानुरागेणेव, ७ रञ्जयन्, रञ्जयति.

कर्सेनेव चरणौ । अविनयनिश्चेतनो नैखप्रतिबिम्बितमात्मानं बहु मन्यते । उपवनेष्वेका-
किन्या ग्रहणभयपलायमानायाः पल्लवलम्बांशुकदशाप्रतिहतगमनाया गृहीत्वेव सखीभिरपि-
ताया मिथ्याप्रगल्भः पराङ्मुखायाः परिष्वङ्गमाचरति । स्तनस्थले मे लिखन्पत्रलेखां कुटि-
लतामिवानृजुप्रकृतिः प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति । हृदयोत्कलिकातरङ्गवातैरिव शीतलैर्मुख-
मरुद्भिः श्रमजलशीकरतारकितावलीकचाटुकारः कपोलौ वीजयति । स्वेदसलिलशिथिलित-
ग्रहणगलितोत्पलशून्येनापि करेण यवाङ्कुरानिव नैखकिरणान्शुद्धान्दुर्विदग्धः कर्णपूरीकरोति ।
वल्लभतरबालबकुलसेककालकवलीकृतान्पुराणण्डूषान्सकचग्रहमसकृद्दृष्टो मां पाययति । भव-
नाशोक्ताडनोद्यतान्पादप्रहारान्दुर्वृद्धिविडम्बितः शिरसा प्रतीच्छति । मन्मथमूढमानसश्च

प्रतिबिम्बमधिकृत्याह—अविनयेति । मां मुक्त्वा गत इत्यविनयस्तेन निश्चेतनो नखेषु प्रतिबिम्बितमात्मानं
बहुमन्यते । अधिकं जानातीत्यर्थः । यद्यपि नखेषु यः कश्चन प्रतिबिम्बस्तथापि तदध्यासवशात्तस्यैवेत्यर्थः । उप-
वनेषु सर्वतः कोमलपल्लवानामाश्लेषमधिकृत्याह—उपवनेष्विति । उपवनेष्वेकाकिन्या असहायायाः केनचि-
त्पुरुषेण ग्रहणं तस्माद्यद्भ्यं तेन पलायमानाया गच्छन्त्याः पल्लवेषु लम्बा या अंशुकदशा तथा प्रतिहतं गमनं यस्या
अत एव पराङ्मुखायाः सखीभिर्यहीत्वेवार्पिताया मिथ्याप्रगल्भो मिथ्यैव विदग्धचरितध्वन्नापीडः परिष्वङ्गमा-
चरत्यालिङ्गनं करोति । बहिरुपवनपल्लवाश्लेषमनुभूतम्, तदध्यासवशात्तत्कृताभिमतमधिकृत्याह—स्तनेति ।
मे मम स्तनस्थले पत्रलेखां लिखन्नृजुप्रकृतिः कुटिलस्वभावः कुटिलतामिव प्रकृतिमुग्धं मनः शिक्षयति ।
स्वेदजलकणिकयोः कपोलयोर्व्यजनवातवीजितयोस्तदध्यासवशात्तत्कृताभिमतमधिकृत्याह—हृदयेति ।
अलीकचाटुकारो मिथ्यैव चटुकुच्छमजलशीकरैः श्वेतत्वसाम्येन तारकिताविव कपोलौ शीतलैर्मुखमरुद्भिर्वीज-
यति पवनं करोति । कीदृशैरिव । हृदये योत्कलिका रणरणकता सैवास्थिरत्वात्तरंगाः कल्लोलास्तेषां वातैरिव ।
स्वेदसलिलेन शिथिलीकृतं यदुत्पलं तत्संरक्षणार्थं न्यस्तं यत्करतलं तत्रखप्रभायां तत्कृतयावाङ्कुरकर्णपूरुबुद्धि-
मधिकृत्याह—स्वेदेति । स दुर्विदग्धः करेण शुद्धान्नखकिरणान्पाण्डुरत्वसाम्याद्यवाङ्कुरानिव कर्णपूरीकरोति ।
कीदृशेन करेण । स्वेदसलिलेन शिथिलितं तस्य ग्रहणे गलितं यदुत्पलं तेन शून्येनापि । अत्रापिशब्देन कर्ण-
पूरीकृतोत्पलाभावेऽपि कर्णपूरकार्यं करोतीत्यर्थः । वल्लभतरेति । वल्लभतरा ये बालबकुला लघुकुसरास्तेषां
सेककालस्तत्र कवलीकृतान्पुराणण्डूषान्मद्यचुलकानसकृन्निरन्तरम् । अलीनां नीलत्वादाह—सकचेति ।
सकचग्रहं दृष्टो मां पाययति पानं कारयति । भवनाशोकेति । अशोकस्य गृहकङ्क्रेलिवृक्षस्य ताडनं तत्रो-
द्यतान्पादप्रहारान्श्वरणाभिघातान्दुर्वृद्ध्या विडम्बितः शिरसोत्तमाङ्गेन प्रतीच्छति वाञ्छति । अत्र तदध्यासवशा-
दशोकस्यापि तद्रूपत्वेन चिन्तनमित्यर्थः । विरहेण मूढतां प्रदर्शयन्नाह—मन्मथेति । मन्मथेन मूढं मानसं

टिप्प०—१ अत्र कीदृश्यः सख्यः सन्ति ? अस्तु. 'लतासखीभिः' इत्येव पाठः । अर्थोपि वराकेण
टीकाकारेण न बुद्धः । केनचित्पुरुषेण ग्रहणं न, चन्द्रापीडेन ग्रहणभयात्पलायमानायाः पल्लवासक्ताञ्जल-
तया लतारूपाभिः सखीभिः गृहीत्वा दत्ताया इव लज्जावशाद्विवृत्तवदनाया मे आलिङ्गनं करोतीत्यर्थः ।
२ तस्य कस्य ग्रहणे ? अस्पष्टं सर्वम् । स्वेदसलिलेन श्लथीकृतं यद् ग्रहणं (धारणम् धारणसामर्थ्यम्)
तेन गलितं यदुत्पलं तच्छून्येन (तद्रहितेन) अपि स्वकरेण यवाङ्कुरानिव शुद्धान् (केवलान्) स्वनख-
किरणानिव कर्णपूरीकरोतीत्यर्थः । ३ स्वमप्रलपितमिवासंबद्धमिदम् । बकुलसेककाले अयं चन्द्रापीडः
स्वमुखेन मद्यगण्डूषान् कवलीकृत्य कचग्रहणपूर्वकं तान् मां बलात्पाययतीति तात्पर्यम् ।

पाठा०—१ रसेन. २ नखेषु प्रतिबिम्बितम्. ३ लतासखीभिः. ४ पराङ्मुखापरिष्वङ्गम्. ५ लताम्. ६ यवाङ्कुर-
विकरानि. ७ ख. ८ सकचग्रहमगणितचेष्टः पातुं प्राथयते.

कथय हे पत्रलेखे, केन प्रकारेण निश्चेतनो निषिध्यते । प्रत्याख्यानमपीष्यां संभावयति । आक्रोशमपि परिहासमाकलयति । असंभाषणमपि मानं मन्यते । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायमवगच्छति । अवज्ञानमप्यनियन्त्रणं प्रणयमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयति' इति ।

तामेवंवादिनीमाकर्ण्य प्रहर्षरसनिर्भरा मनस्यकरवम्—‘अहो चन्द्रापीडमुद्दिश्य सुदूरमाकृष्टा खल्वियं मकरकेतुना । यदि च सत्यमेवं कादम्बरीव्याजेन साक्षान्मनोभवचित्तवृत्तिः प्रसन्ना देवस्य, ततः सहजैः सादरं संवर्धितैः प्रत्युपकृतमस्य गुणैः, यशसा धवलिताः ककुभः, यौवनेन रतिरससागरतरङ्गैः पातिता रत्नवृष्टिः, यौवनेनविलासैर्लिखितं नाम शशिनि, सौभाग्येन प्रकाशिता निजश्रीः, लावण्येनैन्दवीभिरिव वृष्टममृतं कलाभिः । तथा च चिराल्लब्धः कालो मलयानिलेन, समासादितोऽवसरश्चन्द्रोदयेन, प्राप्तमनुरूपं फलं मधुमासकुसुमसमृद्ध्या, गतो मदिरारसदोषो गुणताम्, दर्शितं मुखं मन्मथयुगावतारेण’ इति ।

अथाहं प्रकाशं विदस्यान्नवम्—‘देवि, यद्येवमुत्सृज कोपम् । प्रसीद । नार्हसि कामा-

यस्यैवंविधः । स्वयामोहं तत्रैवारोपयन्नाह—निश्चेतन इति । त्वं कथय केन प्रकारेण निषिध्यते प्रतिषिद्धोऽप्युत्कटरागवशाद्भवेति तिष्ठति । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणमीष्यामसूयां संभावयति संभावनां करोति । आक्रोशमपि निष्ठुरोक्तिमपि परिहासं हास्यमात्रमाकलयति चिन्तयति । असंभाषणमप्यजल्पनमपि मानं मन्यते जानाति । दोषसंकीर्तनमपि स्मरणोपायत्वेनावगच्छति जानाति । अवज्ञानमप्यवगणनमपि स्नेहस्य चादूनि नियन्त्रणानि तद्गहितमनियन्त्रणं प्रणयं स्नेहमुत्प्रेक्षते । लोकापवादमपि यशो गणयत्याकलयति । इदं च सर्वं तद्विषयकोत्कटाध्यासवशाज्ज्ञेयम् ।

इत्येवंवादिनीं तामाकर्ण्य प्रकृष्टो यो हर्षस्तल्लक्षणे यो रसस्तेन निर्भरा संपूर्णा मनस्येवमकरवमकल्पयम् । अहो इति । अहो इत्याश्चर्यम् । खलु निश्चितम् । चन्द्रापीडमुद्दिश्येयं कादम्बरी मकरकेतुना सुदूरमतिदूरमाकृष्टाकर्षिता । यदि च सत्यमेवावितथमेतदेवं तदा देवस्य चन्द्रापीडस्योपरि मनोभवचित्तवृत्तिः कादम्बरीव्याजेन साक्षात्प्रसन्ना । तत इति । अस्य चन्द्रापीडस्य सहजैः स्वभावजनितैः सादरं संवर्धितैर्वृद्धिं प्रापितैर्गुणैः प्रत्युपकृतं प्रत्युपकारः कृतः । यशसा कीर्त्या ककुभो दिशो धवलिताः शुभ्रिताः । यौवनेति । यौवनेन तारुण्येन रतिरसः शृङ्गाररसः स एव सागरः समुद्रस्तस्य तरंगैः कल्लोलैः कृत्वा रत्नवृष्टिः पातिता । तथा यौवनेनविलासैस्तारुण्यविभ्रमैः शशिनि चन्द्रे चन्द्रापीडेति नाम लिखितम् । सौभाग्येति । सौभाग्येन सुभगतया निजा श्रीरात्मशोभा प्रकाशिता प्रकटीकृता । लावण्येति । लावण्येन चातुर्येणैन्दवीभिश्चन्द्रसंबन्धिनीभिः कलाभिरिवामृतं पीयूषं वृष्टम् । पीयूषवृष्टिः कृतेत्यर्थः । तथा मलयानिलेन मलयवायुना चिराल्लब्धकालात्कालः प्रस्तावो लब्धः । तथा चन्द्रोदयेनावसरः समासादितः । तथा मधुमासः सुरभिमासस्तस्य कुसुमसमृद्ध्यानुरूपं योग्यं फलं प्राप्तम् । मदिरा इति । मदिरा कापिशायनं तस्य रसदोषो गुणतां गतः । मन्मथयुगावतारेण मुखं दर्शितम् । कादम्बर्यनुकूलतायां सत्यामेतत्सर्वमनुकूलं जातमित्यर्थः ।

अथेति । तच्चिन्तनानन्तरं प्रकाशं प्रकटं विदस्याहमन्नवमवोचम् । हे देवि, यद्येवं तर्हि कोपमुत्सृज त्यज ।

टिप्पणं—१ हन्त विपरीता बुद्धिर्महाशयस्य, यद्यस्मिन् वाक्य एवोद्देश्य-विधेयभावः पूर्येत तदा ‘ततः’ इत्यग्रिमवाक्यस्यासंबन्धः स्यात् । तस्मात् कादम्बरीं व्याजीकृत्य (उद्दिश्य) मनोभवस्य चित्तवृत्तिर्यदि सत्यं प्रसन्ना, ततः सहजैः अस्य गुणैरुपकृतमित्यर्थः ।

पाठां—१ एवं तदा. २ विलासैः. ३ प्राप्तमनुरूपफलम्; प्राप्तं फलम्. ४ मदिरामदे. ५ कामापराधे.

पराधैर्देवं दूषयितुम् । एतानि खलु कुसुमचापस्य चापलानि शठस्य, न देवस्य' इत्येव-
मुक्तवतीं मां पुनः सकुतूहला सा प्रत्यभाषत—'योऽयं कामः कोऽपि वा, कथय कानि
कान्यस्य रूपाणि' इति । तामहं व्यजिज्ञपम्—'देवि, कुतोऽस्य रूपम् । अतनुरेष हुता-
शनः । तथा हि । अप्रकाशयञ्ज्वालावलीः संतापं जनयति, अप्रकटयन्धूमपटलमश्रु पातयति,
अदर्शयन्भस्मरजोनिकरं पाण्डुतामाविर्भावयति । न च तद्भूतमेतावति त्रिभुवनेऽस्य शर-
शरव्यतां यन्न यातं याति यास्यति वा । को वास्मान्न त्रसति । गृहीतकुसुमकार्मुको बाणैर्ब-
लवन्तमपि विध्यति । अपि चानेनाधिष्ठितानां कामिनीनां पश्यन्तीनां चिन्ताप्रियमुखसहस्र-
संकटमम्बरतलम्, लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्, गणयन्तीनां बल्लभगु-

प्रसीद प्रसन्ना भव । कामापराधैर्देवं दूषयितुं नार्हसि न योग्या भवसि । एतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि
खलु निश्चितं कुसुमचापस्य कंदर्पस्य चापलानि चेष्टितानि शठस्य, न देवस्य चन्द्रापीडस्य । इत्येवमुक्तवतीं मां
पुनर्भूयः सकुतूहला सकौतुका सा इति प्रत्यभाषत प्रत्यवोचत् । इतिशब्दबोध्यमाह—योऽयमिति । कोऽपि
वा योऽयं कामः, कथय प्रतिपादय, कानि कान्यस्य रूपाणि । ततोऽहं तां कादम्बरीं व्यजिज्ञपं विज्ञप्तिम-
करवम् । कुतोऽस्य रूपम् । एषोऽतनुर्महान्दृश्यमानवद्वैर्विलक्षणो हुताशनः । तदेव दर्शयति—तथा हीति ।
ज्वालावलीः शिखाश्रेणीरप्रकाशयन्नप्रकटीकुर्वन्संतापं जनयति । अप्रकटयन्नप्रकाशयन्धूमपटलमश्रु पातयत्य-
श्रुपातं करोति । अदर्शयन्नप्रकटयन्भस्मलक्षणं रजोनिकरं पाण्डुतां पाण्डुरतामाविर्भावयति प्रकटयति । एता-
वति त्रिभुवने तत्र भूतम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—यदिति । यदस्य मदनस्य शराणां बाणानां शरव्यतां
वेध्यतां न यातं प्राप्तम् । न कोऽपि सांप्रतं शरव्यतां याति । कोऽप्यग्रे यास्यति । कोऽपि नास्मां त्रसति ।
गृहीतेति । गृहीतमातं कुसुमानां कार्मुकं धनुर्नैवविधो मदनो बाणैः शरैर्बलवन्तमपि विध्यति । अपि चेति
युक्त्यन्तरे । अनेनेति । अनेन कंदर्पेणाधिष्ठितानामाश्रितानां कामिनीनां हृदयस्य हृसीयान्हासकृत्काल आप-
तति । अकस्मादागच्छतीत्यर्थः । अथ कामिनीनां विशेषणानि—किंकुर्वन्तीनाम् । चिन्ताजनितं यत्प्रियमु-
खसहस्रं तेन संकटं संकीर्णं यदम्बरतलं तत्पश्यन्तीनां विलोकयन्तीनाम् । दयितस्य भर्तुर्य आकार आकृतिस्ते-
नाविस्तीर्णं संकुचितं यन्महीमण्डलं तल्लिखन्तीनाम् । तथासंख्यानेकान्वल्लभगुणान्गणयन्तीनां गणनां विदध-

टिप्प०—1 तद् भूतं न, स प्राणी नास्तीत्यर्थः । 2 विपरीतः प्रलापः, अस्मात् को वा न त्रसति,
अपि तु सर्वत्रस्यति । 3 हन्त कथमात्मानं संवृणुमः, अनधिकारिणा सर्वं धूलिसाकृतम् ! हसीयान्
काल इति न सर्ववाक्यान्वयि । किञ्च 'चिन्तया प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि' इति पाठः । प्रियगतचिन्तया
(चिन्तावशात्) प्रियमुखचन्द्रसहस्राणि पश्यन्तीनां कामिनीनां कृते अम्बरतलं संकटं संबाधं (मुख-
चन्द्रसहस्रसंकीर्णतया) । 'लिखन्तीनां दयिताकारानविस्तीर्णं महीमण्डलम्', [अनेनाधिष्ठितानाम् अत
एव विनोदार्थं दयितस्य प्रतिकृतीलिखन्तीनाम् (कामिनीनाम् हृदये) महीमण्डलमविशालम्, यतो हि
तच्चित्रिता दयिताऽऽकारास्तत्र न भ्रान्तिः ।] 'बल्लभगुणान् गणयन्तीनामहपीयसी संख्या' [गुणगणनाकाले
पराध्वान्तापि संख्या अपर्याप्ता भवतीत्यर्थः ।] 'शृण्वतीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणी सरस्वती',
[प्रियतमकथां शृण्वतीनां कामिनीनां कृते वाग्देवतात्वेन प्रसिद्धापि सरस्वती न्यूनभाषिणी । अनन्तयापि
कथया तासां श्रवणाशा न पूर्यत इत्यर्थः ।] 'ध्यायन्तीनां प्राणसमसमागममुखानि हसीयान् कालो
हृदयस्थापतति' [ध्यानवेलायां कालः सहस्रैव समाप्यत इत्यर्थः ।]

पाठा०—१ खलु खलस्य. २ कामो वा; कामोऽपि. ३ प्रकाशयन्. ४ शरव्यताम्. ५ वास्य अद्वयति.
६ चिन्तया प्रिया, ७ चन्द्रसहस्राणि, ८ बल्लभगुणानहपीयसी संख्या.

णानसंख्यानं, शृण्वन्तीनां प्रियतमकथामबहुभाषिणीं सरस्वतीम्, ध्यायन्तीनां प्राणसमस-
मागमसुखानि हसीयान्कालो हृदयस्यापतति' इति ।

एतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्—'पत्रलेखे, यथा कथयसि तथा जनोऽयं
कारितः कुमारे पक्षपातं पञ्चेषुणा । यान्यस्यैतानि रूपाणि समधिकानि वा तानि मयि वर्तन्ते ।
हृदयादव्यतिरिक्तासीदानीं भवतीमेव पृच्छामि । उपदिश त्वं यदत्र मे सांप्रतम् । एवंवि-
धानां वृत्तान्तानामनभिज्ञास्मि । अपि च मे गुरुजनवक्तव्यतां नीताया नितरां लज्जिताया
जीवितान्मरणमेव श्रेयः पश्यति हृदयम्' इति ।

एवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचम्—'अलमलमिदानीं देवि, किमनेनाकारणमरणानुबन्धेन ।
वरोरु, अनाराधितप्रसन्नेन कुसुमशरेण भगवता ते वरो दत्तः । का वात्र गुरुजनवक्त-
व्यता ? यदा खलु कन्यकां गुरुरिव पञ्चशरः संकल्पयति, मातेवानुमोदते, पितेर्व ददाति,
सखीवोत्कण्ठां जनयति, धात्रीव तरुणतायां रत्युपचारं शिक्षयति । किमिव कथयामि ते याः
स्वयं वृतवत्यः पतीन् । यदि च नैवम्, अनर्थक एव तर्हि धर्मशास्त्रोपदिष्टः स्वयंवरविधिः ।

तीनाम् । तथा प्रियतमकथा अबहुभाषत इत्येवंशीलां सरस्वतीं शृण्वन्तीनामाकर्णयन्तीनाम् । तथा प्राणस-
मस्य भर्तुर्यः समागमस्तस्य सुखानि ध्यायन्तीनां चिन्तयन्तीनाम् ।

इत्येतदाकर्ण्य च क्षणं विचिन्त्य प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत् । किं तदित्याह—**पत्रलेखेति** । हे पत्रलेखे, यथा
त्वं कथयसि तथायं जनः पञ्चेषुणा कंदर्पेण कुमारे पक्षपातं कारितः । तदेव स्पष्टीकरोति—**यानीति** । यानि
त्वया कथितान्यस्य कंदर्पस्य रूपाणि तदपेक्षया समधिकानि मयि कादम्बर्यां वर्तन्त इत्यर्थः । अतिनिगूढत्वं
यन्मम हृदि वर्तते तदपि भवतीमेव पृच्छामीत्याशयेनाह—**भवतीमिति** । भवतीं त्वामेव वा पृच्छामि
प्रश्नं करोमि । अत्रार्थे हेतुमाह—**हृदयेति** । इदानीं सांप्रतं मम हृदयात्त्वमव्यतिरिक्ताऽभिज्ञासि । अत एव
त्वां पृच्छामीत्यर्थः । ततो यदत्र मे मम सांप्रतं युक्तं तदुपदिश कथय । अत्र हेतुमाह—**एवमिति** । एवं-
विधानां पूर्वोद्दिष्टानां वृत्तान्तानामहमनभिज्ञास्म्यकुशला । तस्मात्त्वदीयोपदेशस्यैव प्रतीक्षा क्रियते । मम त्वेत-
देव प्रतिभातमित्याह—**गुरुजनेति** । गुरुजनेन मातृपित्रादिजनेन वक्तव्यतां वचनीयतां नीतायाः प्रापि-
ताया नितरामत्यर्थं लज्जिताया मे मम मरणमेव श्रेय इति हृदयं चेतः पश्यति । जानातीत्यर्थः ।

इत्येवंवादिनीं भूयस्तामहमेवमवोचमब्रुवम् । हे देवि, अलमलं कृतम् । किमनेन व्यर्थेनाकारणमरणानु-
बन्धेन निष्प्रयोजनमृत्युप्रयासेन । **वरेति** । हे वरोरु, भगवता कुसुमशरेण ते तव वरो भर्ता दत्तः । भग-
वान्देव आराधित एव प्रसन्नः स्यात् । अयं तु न तथेत्याह—**अनाराधितेति** । अनाराधितप्रसन्नेन । **का
वेति** । अत्र गुरुजने का वक्तव्यता का वचनीयता । **यदेति** । खलु निश्चितम् । यदा गुरुरिव पञ्चशरः
कंदर्पः कन्यकां संकल्पयति दानेच्छाविषयीकरोति । मातेव जननीवानुमोदते एतत्सुष्ठु विहितमिति श्लाघते ।
पितेर्व जनक इव ददाति प्रयच्छति । सखीव वयस्येवोत्कण्ठामुत्कलिकां जनयत्युत्पादयति । धात्रीवोपमातेव
तरुणतायां तारुण्यविषये रतिविषयको य उपचारो विभ्रमादिस्तं शिक्षयत्यभ्यासं कारयति । न च काश्चन
स्वेच्छया पतिवरणं कुर्वन्तीत्याशयेनाह—**या इति** । याः पतीन्स्वयं वृतवत्यस्ता अपि कन्यकाः सन्ति ।
अतस्ते तव किमिव कथयामि किं ब्रवीमि । इदं त्वयापि समाचरणीयमिति ध्वनितम् । न चेदमाचरणीय-
मित्याशयेनाह—**यदि चेति** । यदीदं पत्युः स्वयंवरणं न कर्तव्यं तर्हि धर्मशास्त्रे स्मृत्यादावुपदिष्टः कथितः

टिप्पणम्—१ सन्तापजनकत्वादीनि (पूर्वोक्ताणि) । २ 'आतेव ददाति' इत्येव पाठः, गुरुरिवेति पूर्व-
मुक्तत्वात् । ३ 'कति वा कथयामि' इत्येव पाठः अन्यथा 'याः' इत्यस्य समन्वयो यथावन्न भवति । याः
स्वयंवृतवत्यस्ताः कति कथयामि, बह्वयः सन्तीति तदर्थः ।

पाठाः—१ कुमारपक्षपातिना पञ्चशरेण, २ मे, ३ इदमपि च, ४ आतेव, ५ तरुणतारुण्यपचारम्, ६ कति च, कति वा ।

तत्प्रसीद देवि, अलममुना मरणानुबन्धेन । शपे ते पादपङ्कजस्पर्शेन । संदिश । प्रेषय माम् ।
यामि । आनयामि देवि, ते हृदयदयितम् ।'

इत्येवमुक्ते मया प्रीतिद्रवाद्रया दृष्ट्या पिबन्तीव मां निरुध्यमानैरपि मकरकेतुशरजैर्ज-
रितां भित्त्वेव लज्जां लब्धान्तरैर्निष्पतद्भिरनुरागविभ्रमैराकुलीक्रियमाणा, प्रियवचनश्रवण-
प्रीत्या च खेदाश्लिष्टमुत्क्षिप्य रोमाञ्ज्जालकेन दधतीवोत्तरीयांशुकम्, प्रेङ्खत्कुण्डलमाणिक्य-
पत्रमकरकोटिलभं च शशिकिरणमयं मरणपाशमिव मकरकेतुना निहितं कण्ठे हारमुन्मोच-
यन्ती, प्रहर्षविह्वलान्तःकरणापि कन्यकाजनसहजां लज्जामिवालम्ब्य शनैः शनैरवदत्—‘जा-
नामि ते गरीयसीं प्रीतिम् । केवलमकठोरशरीरैर्पुष्पमृदुप्रकृतेः कुतः प्रागल्भ्यमेतावन्नारीज-
नस्य, विशेषतो बालभावभाजः कुमारीलोकस्य । साहसकारिण्यस्ता याः स्वयं संदिशन्ति,
समुपसर्पन्ति वा स्वयम्, साहसं संदिशन्ति । बाला जिहेमि । किं वा संदिशामि अतिप्रियो-

स्वयंवरविधिरनर्थक एव निष्प्रयोजन एव । अतस्त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । हे देवि । अलमिति । अमुना
मरणानुबन्धेनालं कृतम् । ते तव पादपङ्कजस्पर्शेन शपे शपथं कुर्वे । संदिशज्ञापय । मां प्रेषय प्रेषणं कुरु । अहं
यामि । ते हृदयदयितं देवं चन्द्रापीडमानयामि । त्वदन्तिक इति शेषः ।

इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण मयोक्ते कथिते सति सा कादम्बरी शनैरवदत् । अथ कादम्बरीं विशेषयन्नाह—
प्रीतीति । प्रीतिः स्नेहस्तस्य द्रवः पङ्कस्तेनार्द्रयोजया दृष्ट्या मां पिबन्तीव पानं कुर्वन्तीव लज्जां त्रपां भित्त्वा
भेदं कृत्वा निरुध्यमानैरपि संधियमाणैरपि लब्धान्तरैः प्राप्तावकाशैर्निष्पतद्भिर्वहिर्निःसरद्भिरनुरागविभ्रमैरान्तर-
प्रीतिविलासैराकुलीक्रियमाणा व्याकुलतां नीयमाना । कीदृशी । मकरकेतुशरैः कंदर्पबाणैर्जैर्जरीता । प्रियेति ।
प्रियं यद्वचनं तस्य श्रवणमाकर्णनं तस्माद्या प्रीतिस्तया यः खेदस्तेनाश्लिष्टम् । आर्द्रमित्यर्थः । एवंविधमुत्त-
रीयांशुकमुपसंव्यानवत् रोमाञ्ज्जालकेन रोमोद्गमसमूहेनोत्क्षिप्योक्तं कृत्वा दधती धारयन्ती । किंविशि-
ष्टमुत्तरीयांशुकम् । प्रेङ्खदिति । प्रेङ्खच्चञ्चत्कुण्डलं कर्णभूषणं तस्य माणिक्यपत्रं तत्र या मकरकोटिस्तस्यां
लभं विलभम् । पुनः किं कुर्वन्ती । कण्ठे गले हारं मुक्ताकलापमुन्मोचयन्ती । कीदृशं हारम् । शशिकिरण-
मयम् । अत्युज्ज्वलत्वाच्छशिप्रभाभिर्निष्पन्नमित्यर्थः । अत एव विरहमूर्च्छाजनकत्वान्मकरकेतुना निहितं
स्थापितं मरणपाशमिव । प्रहर्षेति । प्रहर्षेण प्रमोदेन विह्वलमन्तःकरणं यस्याः सा । तथा कन्यकाजनस्य
सहजां सहोत्पन्नां लज्जां त्रपामालम्ब्येवालम्बनीकृत्येव शनैःशनैर्मन्दं मन्दमवदद्वोचत् । ते तव मयि
विषये गरीयसीं प्रीतिं स्नेहं जानामि । परं केवलमकठोरं सुकुमारं यच्छिरीषपुष्पं तद्वन्मृद्वी प्रकृतिर्यस्यैवंवि-
धस्य नारीजनस्यैतावत्प्रागल्भ्यं कुतः स्यात् । तत्रापि बालभावभाजः कुमारीलोकस्य विशेषतस्तत्र स्यात् ।
कथं तर्हि रुक्मिण्यादेः श्रीकृष्णविषये रहःसंदेशदत्तप्रेषणादि वेत्यत आह—साहसेति । साहसकारिण्यो याः
स्वयं संदिशन्ति संदेशं प्रेषयन्ति । स्वयं समुपसर्पन्ति समीपे गच्छन्ति । साहसं सत्त्ववृत्तिं संदिशन्ति कथ-
यन्ति । मायाशक्तिवशाद्दृहीतशरीराः । तारित्वति । दिव्या एवेत्यर्थः । अहं तु तथाविधा न भवामीत्यत आह—
बाला इति । अहं बालाऽप्राप्तयौवना, अतो जिहेमि त्रपापन्ना भवामि । बालत्वात्किमपि न स्फुरतीत्याह—
किं वेति पक्षान्तरे । किं संदिशामि किं कथयामि । प्रियसंदेशविषयार्थस्य स्फुरणमेव प्रकटयति—अतीति ।

टिप्पण—१ द्वितीयान्तमिदं लज्जाया विशेषणम् । अत एव ‘कीदृशीं लज्जाम् ?’ कामबाणैर्जैर्जरीताम् ।
अत एव सा लज्जा भेदने सुकरेत्यर्थः । २ प्रेङ्खत्कुण्डलेति नांशुकस्य विशेषणम्, अपि तु हारस्य । ३ इद-
मप्यशोभनम् । ‘समुपसर्पन्ति वा ।’ अत्रैव वाक्यसमाप्तिः । स्वयं संदिशन्ति’ इति पूर्वमुक्तत्वात् अत्र
‘स्वयं साहसं संदिशन्ती’ इति प्रथमान्तपाठः । साहसरूपं स्वयं संदिशन्ती (संदेशं प्रेषयन्ती) बाला-
ऽहं जिहेमि, इति संगतिः ।

पाठा—१ शपामि ते, २ जर्जरिता, ३ मरणाय पाशमिव, ४ एव, ५ अवलम्ब्य, ६ पक्षम्, ७ संदिशन्ती,
दिशन्ती.

ऽसीति पौनरुक्त्यम्, तवाहं प्रियात्मेति जडप्रश्नः, त्वयि गरीयाननुराग इति वेद्यालापः, त्वया विना न जीवामीत्यनुभवविरोधः, परिभवति मामनङ्ग इत्यात्मदोषोपालम्भः, मनोभवेनाहं भवते दत्तेत्युपसर्पणोपायः, बलाद्धृतोऽसि मयेति बन्धकीधाष्ट्वम्, अवश्यमागन्तव्यमिति सौभाग्यगर्वः, स्वयमागच्छामीति स्त्रीचापलम्, अनन्यरक्तोऽयं परिजन इति स्वभक्तिनिवेदनलाघवम्, प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामीत्यप्रबुद्धबोधनम्, अनपेक्षितानुजीवितदुःखदारुणा स्यामित्यतिप्रणयिता, ज्ञास्यसि मरणेन प्रीतिमित्यसंभाव्यम्, इति ।

सर्वजनस्य प्रियत्वेऽनुभवसिद्धे त्वमतिप्रियोऽसीत्यमिरुण इति वस्तुनरुक्तता । तवेति । तवाहं प्रियात्मा । प्रियो बल्लभ आत्मा यस्येति बहुव्रीहिः । इत्यपि जडस्य प्रश्नः । स्वविषयकप्रियत्वख्यापनाजडत्वमित्यर्थः । तदुक्तम्—‘स्वरूपं वा प्रियो वापि वृत्तं पौरुषमेव वा । प्रकाशयन्स्वयं यस्तु स वै जडतरः स्मृतः’ इति । त्वयि भवति गरीयाननुराग इत्यपि न, स्वकीयानां नायिकानां व्यङ्ग्यरूपतयैवानुरागप्रकाशनम् । सामान्यवर्णितानां तु वाच्यवृत्त्येवाहं—वेद्येति । वेद्या गणिका तस्या आलापः, न तु कुलवत्याः । त्वयेति । त्वया विना भवत्यतिरेकेणाहं न जीवामि न प्राणान्धारयामि । इत्यपि अनुभवविरोधात् । जीवन्नपि न जीवामीति स्पष्ट एव विरोधः । परीति । मामनङ्गः कंदर्पः परिभवति पीडयति । इत्यपि न । आत्मनः कामुकत्वप्रकाशनेन कुलवधूनामनुचितदोषोपालम्भात् । मनोभवेति । मनोभवेन कंदर्पेणाहं भवते दत्ता समर्पिता । इत्यपि न । कामुकत्वप्रकाशनरूपतया कुलस्त्रीणामनुचितोपसर्पणोपायत्वात् । बलादिति । बलाद्धृष्टान्मया त्वं धृतोऽसि । इत्यपि न । तस्य बन्धकी कुलटा तस्या धाष्ट्यरूपत्वात् । अवश्येति । अवश्यं निश्चितमागन्तव्यम् । इत्यपि न अस्य स्वसौभाग्यगर्वरूपत्वात् । स्वयमागच्छामि । इत्यपि न । स्त्रीचापलत्वात् । अनन्येति । अयं प्रत्यक्षोपलभ्यमानः परिजनः सेवकजनोऽनन्यरक्तस्त्वय्येवानुरक्तः । इत्यपि न । स्वयं स्वभक्तिनिवेदनस्य लाघवत्वात् । प्रत्याख्यानेति । प्रत्याख्यानं निराकरणं तस्य शङ्कयारेकया संदिशामि न संदेशप्रेक्षणं करोमि । इत्यपि न । इदं हि प्रसुप्तसिंहोत्थापनवर्दप्रबुद्धबोधनम् । अज्ञातज्ञापनमित्यर्थः । अनेति । अनपेक्षितमसमीहितं त्वद्गमनानन्तरमनुजीवितं यस्मिन्नेतादृशं यदुःखं तेन दारुणा भीषणाहं स्याम् । इत्यपि न । इयं ह्यतिप्रणयितात्युत्कटस्नेहवत्ता । ज्ञास्यसीति । मरणेन मृत्युना त्वं प्रीतिं ज्ञास्यसि अग्रेऽवबोधो भविष्यति । इत्यपि न । इदं हि असंभाव्यम् । तद्यतिरेकेणापि प्रीतेर्ज्ञायमानत्वादिति ॥

इति श्रीमत्तपोगणगगनाङ्गणगगनमणिभट्टारकसार्वभौमभट्टारकश्रीविजयसेनसूरीश्वराणां

विजयराज्ये पातशाहश्रीभक्तब्रह्मप्रदापितोपाध्यायपदधारकश्रीशत्रुंजयकरमो-

चनाद्यनेकमुकृतकारकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणिविरचितायां

कादम्बरीनिरन्तरव्याख्यायां प्रथमः परिच्छेदः ।

टिप्प०—१ कामुकतारूपस्य आत्मदोषस्य उपाालम्भः निन्दा करणीया, न तु तन्निवृत्तये संदेशप्रेषणमित्यर्थः । २ स प्रत्याख्यानं नाद्यावधि जानाति, ‘प्रत्याख्यानशङ्कया न संदिशामि’ इति वाचिकप्रेषणे तु स्वयमेव तस्मै प्रत्याख्यानप्रबोधनमिति भावः । ३ एवंविधदुःखान्यनुभवन्त्या मन्दभाग्याया मे बह्वपेक्षितस्य मरणस्यैवासंभवादित्याशयः ।

पाठा०—१ प्रिया नेति. २ अनुरक्तः. ३ स्वयं भक्ति. ४ निवेदनालापलाघवम्. ५ बोधनम्; उद्धतप्रतिबोधनम्. ६ अनुजीवि. ७ असंभाव्यम्; असंभाव्यमेव.

विश्वाभिनन्द्यबुधवन्द्यगुणा ह्युदारा

कादम्बरी नरवरैरुपलालनीया ।

दैवादिगम्बैरकरोपनता त्विदानी—

मानीयतां हि 'चवैकेण' निजोपयोगम् ॥ १ ॥

रसगङ्गाधरटीका सरला, साहित्यवैभवं रुचिरम् ।

जयपुरवैभव-गाथासप्तशतीत्यादि यत्कृतिस्तेन ॥ २ ॥

जयपुरनरेन्द्रपूजिततैलङ्गाग्रप्य-कविशिरोमणिना ।

शरनन्दनन्दचन्द्रप्रमितसमायामिदं रचितम् ॥ ३ ॥

सन्मञ्जुनाथनामश्रीमथुरानाथशर्मनिर्मितिषु ।

कादम्बरीविचिन्तनचतुरां 'श्रवकं' चकासयतु ॥ ४ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसंमलित-तैलङ्गभट्टान्ववायसंभूत-मञ्जुनाथोपनामक-कविशिरो-
मणिदेवर्षिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिसाहित्याचार्य-निर्मितं कादम्बरीचषकपूर्वार्धमपूर्यत ।

समाप्तं पूर्वार्धम् ।

पाठा०—१ वर्या नायिका, एतन्नाम्नी कथा, हाला चेति त्रिष्वपि सुयोजयिदम् । हालाया अपि वैद्यबुधैः प्रशस्त-
गुणत्वात् । २ अकिञ्चनः, जैनसंप्रदायी एतटीकाकारश्च । ३ एतन्नाम्ना अनेन टिप्पणेन, पानपात्रेण च । ४ रसगङ्गा-
धरः, सटीका गाथासप्तशती च 'निर्णयसागर'तः प्राप्या । ५ वैभवद्वयमिदं 'मथुरानाथशास्त्री-रेजिडेन्सी रोड जय-
पुर'तः प्राप्यम् ।

कादम्बरी

उत्तरभागः ।

देहद्वयार्धघटनारचितं शरीरमेकं ययोरनुपलक्षितसंधिभेदम् ।

वन्दे सुदुर्घटकथापरिशेषसिद्धौ सृष्टेर्गुरु गिरिसुतापरमेश्वरौ तौ ॥ १ ॥

मेरुः ज्ञानभवैः सकुङ्कुमपयःपुरैः परीतोऽभव-

त्पीतस्तेन सुवर्णपर्वत इति ख्यातिं जगाम क्षितौ ।

देवीवृत्त्यविशीर्णहारमणिभिस्तारो गतस्तारका-

धारोऽसाविति यज्जनिव्यतिकरः सोऽव्यादृषाङ्कः प्रभुः ॥

श्रीमाञ्छान्तिः प्रभुरवतु वो गाढसर्वाङ्गबाधा

यं राजश्रीः सुभगमभजत्किं नु यस्य प्रभोर्न ।

तद्भागोऽन्तःकरणमविशब्दुष्टचेष्टाविशिष्टं

वार्धिस्यन्दस्तटमिव विषं भोगिचूडामणीवत् ॥

जाग्रज्योतिरकम्बरक्षितिपतेरभ्यर्णमातस्थिवा-

न्सिद्धाद्रैः करमोचनादिसुकृतं योऽकारयच्छाहिना ।

जीवानामभयप्रदानमपि यः सर्वत्र देशे स्फुटं

श्रीमत्पाठकपुंगवः स जयताच्छ्रीभानुचन्द्राभिधः ॥

तच्छिष्यः सुकृतैकभूर्भूतिमतामग्रेसरः केसरी

शाहिस्त्वान्तविनोदनेकरसिकः श्रीसिद्धिचन्द्राभिधः ।

पूर्वं श्रीविमलाद्रिचैत्यरचनां दूरीकृतां शाहिना

विज्ञाप्यैव मुहुर्मुहुस्तमधिपं योऽकारयत्तां पुनः ॥

यावन्त्या किल आपया प्रगुणितान्प्रन्थानशेषांश्च ता-

न्विज्ञाय प्रतिभागुणैस्तमधिकं योऽध्यापयच्छाहिराद्र ।

दृष्टानेकविधानवैभवकलां चेतश्चमत्कारिणीं

चक्रेषु स्पृहमेति सर्वविदितं गोत्रं यदीयं पुनः ॥

प्रोचैः पञ्चसहस्रतुङ्गतुरगाञ्छ्रीसिन्धुरान्दुर्धरा-

न्दत्वा प्राग्भवसंभवप्रणयतो धृत्वा करे यं जगौ ।

शाहिश्रीमदकम्बरक्षितिपतिसत्यक्त्वा व्रतं दुष्करं

श्रीमत्संयमयामिनीशवसुधावीशोऽधुना त्वं भव ॥

साक्षात्कन्दर्परूपः क्षितितलविदितो वाचकन्नातशकः

स्मृत्वा वाक्यं गुरुणां गुरुवचनरतो भक्तिपर्वानगर्धान् ।

धीमान्वद्शास्त्रवेत्ता रचयति रुचिरां सजनैः श्लाघनीयां

टीकां कादम्बरीयां निजगुरुघटितां किञ्चिद्नस्थितां सः ॥

स्वयं करिष्यमाणोत्तरप्रबन्धनिष्प्रत्यूहसमाप्तयेऽभीष्टसमाचारप्राप्तस्वामीष्टदेवताप्रणतिरूपं कृतं मङ्गलं शिष्या-
न्विक्षामिनुभादानुपनिबध्नाति—देहेत्यादिना । तौ गिरिसुतापरमेश्वरौ वन्दे इति संबन्धः । तौ विर-

व्याधूतकेसरसटाविकरालवक्त्रं हस्ताप्रविस्फुरितशङ्खगदासिचक्रम् ।

आविष्कृतं सपदि येन नृसिंहरूपं नारायणं तमपि विश्वसृजं नमामि ॥ २ ॥

आर्यं यमर्चति गृहे गृह एव लोकः पुण्यैः कृतस्य यत् एव ममात्मलाभः ।

पादिकसकललोकाभीष्टार्थदायकत्वेन प्रसिद्धावम्बाशंकरौ नमस्कृते इत्यर्थः । अन्यतरनमस्कारेणैवाभीष्टसिद्धा-
वुभयोपादानं शक्यत्वात्तत्त्वाद्भवतोऽर्थात्मकत्वादविकलशब्दार्थपरिस्फूर्त्यर्थमिति बोध्यम् । अहमित्यप्रयुजा-
नेन व्यङ्ग्यार्थ एव प्राधान्येन निरूप्यत इति ध्वनितम् । निर्गुणस्य वस्तुनो नमस्काराद्ययोग्यतया परमेश्वरपदो-
पादानेनैव तत्सिद्धे निगमार्थकगिरिपुत्रीसाहिल्येन कारणगुणा हीति न्यायेन तस्या अपि तथात्वात्तदाराधकस्या-
नायासेनैव वाणीनिगमणं भवतीति सूचितम् । तच्छब्दसंबन्धिभूतं यच्छब्दार्थमाह—ययोर्देहद्वयार्थघटनारचि-
तमेकं शरीरम् । अस्तीति शेषः । ययोः पार्वतीपरमेश्वरयोर्देहद्वयस्य स्त्रीपुरुषरूपदेहद्वयस्यार्थं स्त्रीदेहार्थं पुरुष-
देहार्थं च तयोर्घटना संघट्टाभ्यां वा घटना निर्माणं तेन रचितम् । स्वयं निष्पादितमित्यर्थः । ननु विजाती-
योत्पन्नत्वेन कथमेकत्वमित्यत आह—अन्विति । अनुपलक्षितोऽप्रतीयमानः संधिः परस्परसंधानम् । संयो-
जनमिति यावत् । तत्कृतो भेदः स्त्रीत्वपुंस्त्वरूपो यस्येति समासार्थः । व्युत्पत्तिप्रक्रमेणारम्भे स्यादयं दोषः ।
अस्य चार्धनारीश्वरलीलाविग्रहस्यैकस्यैवोपलम्भाद्भेदप्रत्ययाभावादिति भावः । एतेनोत्तरमात्मकस्या संधितायाः
पितृपूर्वकृतेरर्धनारीश्वरविग्रहवदभेदः संदर्भशुद्ध्या सूचितः । तेनालौकिकचमत्कारिता च । नतिफलं दर्शय-
ति—सुदुर्घटेति । सुदुर्घटः कादम्बरीप्रत्यागतपत्रलेखाकथिततत्संदेशानां किञ्चिद्भयनकाल एव देवात्परं
लोकं गते बाणेऽन्येन केनापि कविना तथा विरचयितुमशक्यः कथापरिशेषः । ‘कृदभिहिते’ इति न्यायेन
परिशिष्यमाणा कथेत्यर्थः । तत्सिद्धौ स्वरूपनिष्पत्त्यै । अयं भावः—पितृरुपरमे तत्कृतानुत्तरकथाविच्छेददर्शना-
दसमाप्तिरूपकलङ्कदूरीकरणाय पितृप्रसादप्राप्तवाग्वैभवस्तत्पुत्रस्तत्समाप्त्यै स्वयं यत्नं कृतवान् । स च तादृशपुरु-
षधौरेयाराधनं विना न सिध्यतीति । एवंविधाम्बेश्वरसद्भावे प्रमाणमाह—सृष्टेरिति । सृष्टेर्यगतो गुरु पितरौ ।
उत्पत्तिमन्त्रिमित्तकारणभूतावित्यर्थः । नन्वीश्वरस्यैव निमित्तत्वं श्रुतं नाम्बाया इति चेत्, न तनीयांसमित्याद्यु-
त्पत्त्यष्टम्भेन शक्तिरहितस्य तत्रासामर्थ्यावधारणादिति दिक् ॥ १ ॥

विग्रहसमसंख्यमङ्गलस्य कारणत्वावधारणाद्बहुविग्रशङ्कया कृतं नतिरूपं भङ्गलान्तरमुपनिबध्नाति—व्याधू-
तेति । तं नारायणमपि नमासीत्यन्वयः । तमङ्गीकृतमत्स्याद्यवतारं निरस्तसमस्तदुःखं नारायणमपि क्षीरशा-
यिनमपि । एतेन स्वस्य तत्रागम्यत्वं सूचयति । नमामि । प्रह्वीभवामीत्यर्थः । नन्वगम्यत्वे कथं नमस्करणी-
यतेत्यत आह—येनेत्यादि । क्षीरशायिना स्वसेवार्थं नृसिंहरूपं परस्परविरुद्धजालाश्रयं सगुणस्वरूपमाविष्कृ-
तम् । प्रकटीकृतमित्यर्थः । एतेन कर्मारब्धत्वं निवारयति । ध्यानार्थं तत्स्वरूपं विशेषणद्वाराह—व्याधूतेत्या-
दिना । व्याधूतानां कम्पितानां केसराणां स्कन्धवालानां सटाश्रेणयोऽग्रभागा वा तामिरभक्तानां विशेषेण
करालं भीषणं वक्त्रं मुखं यस्येति समासार्थः । तथा हस्ताभ्रेषु विस्फुरितानि देखीप्यमानानि शङ्खगदासिचक्राणि
पाञ्चजन्यकौमोदकीनन्दकसुदर्शनानि यस्य स इत्यर्थः । चतुर्भुजत्वमनेनोक्तम् । अज्ञानहिरण्यकशिपुध्वंस आद्य-
विशेषणेन, द्वितीयेन चासेः प्रत्यासन्नवधोपायत्वादितरेषामप्रत्यासन्नवधोपायत्वात्तादृशविग्रहध्वंसः सूचितः ।
प्रमाणमाह—विश्वेति । सर्वोत्पत्तिमन्त्रिमित्तमित्यर्थः ॥ २ ॥

आर्यमिति । तं पितरभेवानतोऽस्तीत्यन्वयः । तं प्रसिद्धं पातीति व्युत्पत्त्या सर्वापद्रवकं जनकं बाणमा-
नतोऽस्मि । नमस्कारेणामिमुखीकरोमीत्यर्थः । एवकारेण नेदं पितृत्वमन्यत्रेति सूचयति । तच्छब्दसंबन्धिन-
माह—लोक आर्यं यं गृहे गृह एवार्च्यतीति । लोके गुणानिति व्युत्पत्त्या गुणग्राहको जनो गृहे गृह एव । एव-
कारः प्रातिस्निकतामाह । स्वस्य गृहे आर्यं कर्णपथप्राप्तमर्चति । स्तौतीत्यर्थः । श्लेषोपबृंहितामेतद्गवीमाकर्ण्य श्रवण-
हृदयाह्लाददायितया मौलिमण्डलान्दोलनविरचनेन ‘हृदि लभेन बाणेन’ इत्यादिना । अथ यावत्सहृदयहृदयः को
वा तन्नोररीकरोतीति भावः । अन्यच्च पुण्यैरेव कृतस्य मम यत् आत्मलाभः पुण्यैरेव धर्मैरेव । एतेन धर्म मा-

सृष्टैव येन च कथेयमनन्यशक्या वागीश्वरं पितरमेव तमानतोऽस्मि ॥ ३ ॥
 याते दिवं पितरि तद्वचसैव सार्धं विच्छेदमाप भुवि यस्तु कथाप्रबन्धः ।
 दुःखं सतां तदसमाप्तिकृतं विलोक्य प्रारब्ध एव स मया न कवित्वदर्पात् ॥ ४ ॥
 गद्ये कृतेऽपि गुरुणा तु तथाक्षराणि यन्निर्गतानि पितुरेव स मेऽनुभावः ।
 ऐकप्लवामृतरसास्पदचन्द्रपौदसंपर्क एव हि मृगाङ्गमणेर्द्रवाय ॥ ५ ॥
 गङ्गां प्रविश्य भुवि तन्मयतामुपेत्य स्फीताः समुद्रमितरा अपि यान्ति नद्यः ।

प्रारब्धत्वेनात्मनो देवांश्चैवं प्रतिपादयति । कृतस्य निष्पादितस्य मम यतो वाणादात्मलाभो देहसंबन्धो जात इति शेषः । एतत्पुत्रत्वमेव मे धर्मेमात्रारब्धत्वं सूचयति । येन च बाणेनानन्यशक्या तदितरजनेन कर्तुमशक्येयं प्रसिद्धा कथैव । एवकारोऽप्यर्थः । कादम्बरीविषयिणी कथापीत्यर्थः । सृष्टा । कल्पितेत्यर्थः । पुराणेतिहासादिष्वदृष्टापीयं कथा स्वयं निर्मिता निबद्धा चेति भावः । स्वयं निर्माणे हेतुगर्भं विशेषणमाह—वागीश्वरमिति । वाचां वाणीनामीश्वरं नियन्तारम् । स्वायत्तीकृतवाक्प्रपञ्चस्य किमशक्यमिति भावः ॥ ३ ॥

कविरिदानीं स्वमौढ्यं परिहरति—यात इत्यादिना श्लोकद्वयेन । पितरि कथारब्धके बाणे दिवं स्वर्गं याते प्राप्ते सति तद्वचसैव तस्य बाणस्य वचसा । वचोभिरित्यर्थः । यः कथाप्रबन्धश्चरितगोष्ठीविस्तारो भुवि भूमण्डले विच्छेदं विनाशमाप प्राप्तवान् । ततः सतां सहृदयानां तदसमाप्तिकृतं तस्याः कथाया असमाप्तिरसंपूर्णता तत्कृतं तत्प्रयुक्तं दुःखम् 'हा, बाणारब्ध एतादृशः प्रबन्धो न समाप्तिमगात्' इत्याकारमधर्मफलं विलोक्य दृष्ट्वा तद्दुःखपरिहारार्थं मया प्रारब्ध एव । मया तत्पुत्रेण 'आत्मा वै पुत्रनामासि' इत्युक्तेस्तेनैव मया प्रारब्ध एवाविच्छेदेन समाप्तिं नीत एव । कवित्वदर्पाच्च लोकोत्तरवर्णनानिपुणतरकविकर्मगर्वाच्च । तथा च सहृदयान्तस्तापनिरासायैवायमारम्भः, न पुनः स्वकविताप्रौढिदर्पादिति भावः ।

गुरुणा पित्रा गद्ये कृते । जातावेकवचनम् । गद्येषु कृतेष्वित्यर्थः । यत्तथा पितृकृतगद्याक्षरतुल्यान्यक्षराण्यज्जलसमुदायात्मकान्यक्षराणि निर्गतानि प्रादुर्भूतानि स मे पितुरेव बाणस्यैवानुभावः, सामर्थ्यम् । स्वशरीरमोचनसमये तथा तेनानुग्रहीतो यथा नूतनकथापूरकगद्यावली तत्समानाकारैवाविरभूदिति भावः । उक्तमर्थमर्थान्तरन्यासेन द्रवयति—एको मुख्यः द्वयः प्रवाहो यस्मिंस्तादृशो योऽमृतरसः पीयूषद्रवस्तदास्पदं स्थानं यश्चन्द्रस्तत्पादसंपर्क एव तत्किरणसंबन्ध एव मृगाङ्गमणेश्चन्द्रकान्ताश्मनो द्रवाय स्रवाय भवतीति शेषः । यथा चन्द्रकान्तमणिश्चन्द्रकिरणसंपर्कोद्भवीभवति तथा मद्वाण्यपि पितृवाक्संबन्धेनामृतस्राविणी भविष्यतीति भावः ॥ ५ ॥

अर्थान्तरन्यासं पद्यान्तरेण दर्शयति—गङ्गामिति । यथेतरा नद्यो यमुनाद्या भागीरथीसंभेदं कृत्वा पृथिव्यां तद्रूपतामेलोद्घुष्टाः सागरं गच्छन्ति एवमासमुद्रेगे मत्तातवाणीन्नोतस्याख्यानसंधानार्थं पतिता

टिप्पणं—१ गणनाथमर्चयित्वा कादम्बर्याः सनाथयश्चपकम् ।

सन्मञ्जुनाथनामा मथुरानाथः कृतार्थोऽस्तु ॥ १ ॥

'स मया न कवित्वदर्पात्', 'तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि', इत्यादिवचनैर्यः स्वस्य विनयसाख्याति तस्यैव मुखात् 'आत्मनो देवांश्चत्वोक्तिः' कियत्संगता स्यात् ? अत एव सोयं पाठः प्रमाद एव टीकाकर्तुः । 'पुण्यैः कृतश्च यत् एव मयात्मलाभः' इत्येव पाठः । मया पुण्यैः (पूर्वजन्मकृतैः सुकृतैः) यतः यस्मात् (पितुः) आत्मलाभः कृतः, जन्म लब्धमिति तदर्थः । २ कथा तन्नामकं गद्यकाव्यम् । कादम्बरीकथानकस्य तु बृहत्कथामूलकत्वात् 'पुराणेतिहासादिष्वदृष्टे' त्यादिकथनं न स्वारस्याय । बृहत्कथामूलकत्वसाधनं मत्कृतभूमिकायां सहृदयैर्द्रष्टुं शक्यम् ।

पाठा०—१ एव च. २ एकः प्लव. ३ पादैः संपर्क.

आसिन्धुगामिनि पितुर्वचनप्रवाहे क्षिप्ता कथानुवटनाय मयापि वाणी ॥ ६ ॥

कादम्बरीरसभरेण समस्त एव मत्तो न किञ्चिदपि चेतयते जनोऽयम् ।

भीतोऽस्मि यत्र रसवर्णविवर्जितेन तच्छेषमात्मवचसाप्यनुसंधानः ॥ ७ ॥

बीजानि गर्भितफलानि विकासभाञ्जि वप्त्रैव यान्युचितकर्मबलात्कृतानि ।

उत्कृष्टभूमिविततानि च यान्ति पुष्टिं तान्येव तस्य तनयेन तु संहृतानि ॥ ८ ॥

अपि चेदानीमानीतस्यापि कुमारस्य न ददाति तरलतालज्जिता लज्जैव दर्शनम् । मनो-

मद्वी सिन्धुगामिनी भविष्यतीत्यर्थः । यथा यमुनादीनां परप्रवाहसंबन्धेन सिन्धुगामित्वम्, तथा मद्वचनप्रवाहोऽपि तातवावप्रवाहमिलित आसमुद्रं गमिष्यतीति भावः ॥ ६ ॥

ननुऽऽपितृवाण्या खवाणी संयोजयतः कथं न भयं तत्राह—कादम्बरी । कादम्बरी कथा मयं च, तस्या रसः शृङ्गारादिः पानीयं च, तस्य भरेणाधिक्येन समस्त एव जनो जन्तुमात्रं मत्तः क्षीवः किञ्चिदपि न चेतयते । कर्तव्याकर्तव्यविधुरः सन्नानुसंधत इत्यर्थः । तथा च ममापि खान्तःपातित्वेन मत्ततया विवेकानुसंधानाच्च भीतिरिति भावः । एवं सति रसवर्णविवर्जितेन, रसः शृङ्गारादिस्तद्वृत्तिक्षरमालिकारहितमद्राण्या पितृकृतग्रन्थशेषसंधानकर्ता भयं न प्राप्नोऽस्मि । तदनुसंधानाभावादित्यर्थः । रसेत्यादिना भीतिहेतुरुक्तः ॥ ७ ॥

मम पुनरेतन्निर्माणे न कोऽपि प्रयासलेश इत्याह—बीजानीति । तस्य बाणस्य तनयेन पुत्रेण न्यायेन बीजानि संहृतानि कैथाविषयीकृतानि पुष्टिं फलोद्रेकतां यान्ति । प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यानि बीजानि गर्भितफलान्यङ्कुरोत्पादनानुकूलशक्तिमन्ति वप्त्रैव वापकेनैव बाणेनोत्कृष्टभूमौ सर्वतोऽप्यधिककादम्बरीलक्षणायां भुवि विततानि गद्यादिरूपेण सर्वतः स्थापितानि उचितं कर्म रससेकादि तस्य बलात्सामर्थ्यात्कृतानि निष्पादितानि । विकासः श्लेषाभिव्यक्तिस्तद्भाञ्जि तत्संपादकानि कृतानि । केनचिद्वापकेन गुल्मादिरहितभूम्युत्पत्तिः शाक्यादिबीजानि जलसेकादिक्रियाबलादङ्कुरावस्थां प्रापितानि फलादिसंपन्नान्युपसंहियन्त इति श्लेषार्थः ॥ ८ ॥

अत्र च पूर्वकादम्बर्या विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगात्पुष्टो विप्रलम्भस्तत्र स्मृतिव्यभिचारिभावोदयात् 'आनयामि तं देवम्' इति पत्रलेखोक्तिस्मृताद्युत्तरार्थे उत्तरितं कादम्बर्या निवेदयति पत्रलेखा चन्द्रापीडाय—अपि चेत्यादिना । अपि च । अन्यदपि शृण्वित्यर्थः । इदानीमपि तद्दर्शनं विना जीवितावसानकालेऽप्यानीतस्य मल्लोचनगोचरं प्रापितस्य कुमारस्य पृथिव्यां कंदर्पमूर्तेर्दर्शनं साक्षात्कारं प्रतिकूलादृष्टवशात्कुमारीस्वभावो लज्जैवेन्द्रियादिदृष्टीनां स्वच्छन्दचारसंकोचिका त्रपैव न ददाति । वर्तमानसानीप्ये लज्ज, न दास्यतीत्यर्थः । यद्वा वर्तमान एव वा लज्ज । प्रथमदर्शनवल्लज्या तथाकृतमनुभूतमिदानीमपि सैवानुवर्तत इति पूर्वोत्तरावधिशून्यता निषेधस्य द्योत्यते । ननुऽऽकण्ठा लज्जां दूरीकरिष्यतीत्यत आह—तरलतेति । तरलता दर्शनोत्कण्ठारूपं चाञ्चल्यं चक्षुषोस्तेन लज्जिता लज्जां प्राप्ता । मयि विद्यमानायां दर्शनोत्कण्ठा जातेति लज्जाया लज्जोदयात्तत्र लज्जाव्याप्तिर्भूयसीति भावः । तस्यां च सत्यां प्रत्ययनिर्निमेषावलोकनं च कथं स्यादिति पुनरपि दिदृक्षा दैन्यं च व्यभिचारि व्यज्यते । लज्जितेयं दृष्टिः । तल्लक्षणं तु—'मनागश्चितपक्षमा च किञ्चित्स्त्वधकनीनिका ।

टिप्पण—१ अस्मिन्, पूर्वपक्षे च प्रकृताप्रकृतयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावाद् दृष्टान्तालंकारः २ असंबद्ध-सिवेदम् । वप्त्रा वपनकत्रैव उचितानां कर्मणां कर्षणादीनां बलात् यानि बीजानि उत्कृष्टभूमिषु विततानि प्रक्षिप्तानि, गर्भितफलानि गर्भितं (गर्भस्थितं) फलं येषां तानि (फलोन्मुखानीति भावः), अत एव विकासभाञ्जि कृतानि सन्ति वृद्धिं गच्छन्ति । तस्य (वसुः) पुत्रेण तु तान्येव फलोन्मुखानि वर्धमानानि च बीजानि संहृतानि नाशितानि । सुरसानि पितुर्वचनानि विरसैर्वचनैः संयोज्य नाशितानि मयेति स्वनिमग्नः सूच्यते । टीकाकारकृता व्याख्या सहृदयैस्तुलया बोद्धव्या ।

पाठा—१ वप्त्रैव, २ गतातिपोषम्, च यान्ति पोषम्. ३ सुतरां लज्जितेव लज्जा, ४ दर्शनं दातुम्.

भवविकारवेदनाविलक्षं वैलक्ष्यमेव न पुरस्तिष्ठति । अप्रतिपत्तिसाध्वसजडा जडतैव नोप-

संस्तुताऽर्धपुटा दृष्टिलज्जिता लज्जिते स्त्रिया ॥' इति । यद्वा चिन्तासंतत्युपनीतं भवन्तं विभाव्य 'काकार्यम्' इत्यादिवदुन्मादव्यभिचारिभावाकान्ताहेत्याह—अपि चेति । इदानीं भावनासमये । आ ईषदर्थे । ईषत्का-लमल्पकालं नीतस्य भावनया पुरः प्रापितस्य तरलतोन्मादो लज्जा वेत्येवकार एवार्थे । संकल्पसमागमेष्वा-भिमुख्यं प्राप्तस्य तरलतौत्सुक्यं दर्शनं न ददाति । अपि तु ददातीत्यर्थे इति वा । ननु तर्हि किमर्थं ताम्यसीत्यत आह—लज्जितेति । क्षणमात्रस्थायितया लज्जां प्राप्ता । तिरोभूतेत्यर्थः । औत्सुक्यस्य क्षणिकत्वेन संपूर्ण-दर्शनफलालाभादिति भावः । यद्वा पत्रलेखां प्रत्युपालम्भोक्तिः कादम्बर्याः । अस्मिन्काले सामस्येन नीतस्य देशान्तरं प्रापितस्य । त्वयेति शेषः । कुमारस्य कुत्सितमारस्य । दुर्बलमारस्येति यावत् । अन्यथा मां विहाय देशान्तरं कथं गच्छेदिति भावः । तत्संबन्धिनी तरलता लज्जिता दृष्टिलज्जैव । एवकारश्चार्थः । लज्जा च समु-च्चयो दर्शनं न ददाति । तरलतागमनानन्तरं पुनरागमरूपा चञ्चलता तस्या एवाभावादिति भावः । लज्जिता दृष्टिः । दृष्टिलज्जात्वमस्थिरत्वेन फलालाभादिति भावः । कथं निरपत्रपस्तस्यै मुखं प्रदर्शयामीति त्रपपि दर्शन-प्रतिबन्धकीभूता जातेति भावः । तथा च तस्य पुनरागमनमसंभावितमिति भावः । औत्सुक्यचिन्ताहर्षादीनां शबलता । तत्र स्थितस्यापि तस्य स्वप्नादिसाक्षात्कारेण चक्षुःफललाभेन पुनरपि दिदक्षा दैन्यं च व्यभिचारी व्यज्यते । नन्वसन्तमपि भावमतिचतुराः स्त्रियः स्वाधीनसहजसिद्धचेष्टाविशेषैराविर्भावयन्तीति कथं तर-लतादीनां तादृगाशयवत्त्वं निर्णयमिति मयाक्षिप्ते सैवमाहेत्याह—मनोभवेति । मनोभवोऽतिविवेकिप्र-भवः कामस्तस्य तत्कर्तृको विकारः कार्यपाण्डिमादिस्तज्जिता वेदनाः संतापादिरूपास्ताभिर्विलक्षं विगत-लक्षणम् । अप्रतिसंधीयमानमिति यावत् । वैलक्ष्यम् । 'लक्ष्यं वेध्ये च भावे च' इत्यभिधानाद्विविधभावभावो न पुरस्तिष्ठति । न पुरः स्थास्यतीत्यर्थः । तथा च कामविकारकीलिताया मे सहजचेष्टाविर्भावोत्तरलतादीनामति-प्राबल्यादिति भावः । विकारपदं च सहजसिद्धहेहावलोकनन्यूनतां व्यनक्ति । मनोभवपदं च कामवेदनाबा-ह्येन्द्रियाविषयत्वं व्यनक्ति । ज्ञानार्थप्रकृतिकवेदनापदेनाज्ञायमानदुःखध्वंसाभावं व्यनक्ति । अत्रापि भविष्यदर्थे लक्ष् । यद्वा दर्शनफलमाह—मनोभवेति । वैलक्ष्यदर्शनजनितकार्यपाण्डिमादिवैलक्षण्यं तदेव पुरः । प्रथममिति यावत् । न स्थास्यतीत्यर्थः । एतेन तस्य दुःसहोक्ता । दुःसहत्वे हेतुगम विशेषणमाह—मनो-भवेति । उक्त एवार्थः । यद्वा संतापादिविकारवेदनास्थिरत्वेन निर्विण्णाह । वैलक्ष्यं संतापादिकृतं कार्यमो-हादिकं न बहुकालं स्थास्यतीत्यर्थः । मध्ये स्वप्नसंकल्पसमागमेष्वाश्वासात् । अन्यथा तत्स्थैर्येऽल्पेनैव कालेन मरणसंभवात् । दुःखविमोकादिति भावः । एतदप्युक्तपुण्याया मे कृत इति निवेदध्वनिः । तदेव विशेषणद्वाराह—मनोभवेति । कंदर्पकृता विकाराः स्वप्नसंकल्पसमागमादयस्तत्कृता वेदना तथा समागम-स्यास्थिरत्वेन पुनर्विरहदुःखानुसंधानं तेन विलक्षं मरणलक्षणविगमं प्राप्तमित्यर्थः । ननु गाढान्धकाराभिसरण-शीलानां कामिनीचक्षुर्विषयाभावेऽपि जगिन्द्रियस्य स्पर्शः केन वा वारणीय इति मयोक्ते सैवमुत्तरितवतीत्याह—अप्रतिपत्तीति । जडता स्पर्शजन्यः स्तम्भाख्यः सात्त्विकभावः स एव नोपसर्पति । न यास्यतीत्यर्थः । अत्रापि भविष्यदर्थे लक्ष् । यथाकथंचित्त्व्यानीतस्यापि गाढान्धकारे दर्शनायोग्यस्य त्वगिन्द्रियस्पर्शसुखानुभवे प्रथमस्पर्शजन्यजडताप्रतिबन्धेन चुम्बनाद्यननुष्ठाने स्पर्शस्य निष्फलत्वेन तत्रापि दैववैमुख्येन विरहज्वरोप-शान्तिमलभमानायाः स्पर्शो बृथैव भविष्यतीति भावः । ननु शारीरा भावाः क्षणस्थायिनो भवन्ति, उत्पन्नापि जडता न स्थास्यतीत्यत आह—अप्रतिपत्तीति । अप्रतिपत्तिः स्पर्शो ज्ञानं साध्वसं भयं मा कदाचित्क-श्चिन्मा दर्शति ताभ्यां जडा भावान्तरानुत्पादेन पदात्पदं दातुमसमर्था गाढान्धकारसंजातस्पर्शजायमानस्तम्भेन चुम्बनाद्यनुष्ठानेऽसामर्थ्यात्तथा कियमाणे दुःखानपगमादिति भावः । यद्वा जडता व्यभिचारिभावोऽपि दैवप्रा-तिकूल्याच्चापयास्यति । तत्र कारणमाह—अप्रतिपत्तिर्मोहः, साध्वसं भयम्, ताभ्यां जडा । स्थिरैत्यर्थः । तथा च जडतामोहभयव्यभिचारिणां शबलतयान्यापगम एव मया गन्तव्यमिति स्थिरेति भावः । यद्वा नास्ति प्रतिपत्तिर्ज्ञानं यस्यां साऽप्रतिपत्तिर्मुच्छो व्यभिचारिभावः । यावदेव त्वं तमानेष्यसि तावदेव मे मूर्च्छाभिभविष्यति । तदानय-नसंभ्रमोत्थिताया मे मूर्च्छापगमानन्तरं यद्भयं बहुकालं स्थित्वा लोको ज्ञास्यतीति ताभ्यां जडा स्तम्भा । आवि-र्भवितुमशक्येति यावत् । जडता डलयोरैक्याजलता । खेदसात्त्विकभावो नाविर्भविष्यतीत्यर्थः । मूर्च्छाभयाभ्यां

सर्पति । स्वयमुपसर्पणलघु लाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यं नावलम्बते । बलात्तदानयनापराध-
भीता भीतिरेव न संमुखीभवति । अथ कथंचिद्गुरुजनत्रयया वा, राजकार्यानुरोधेन वा,

स्थातुमसमर्थया त्वया मयैव सह कृतो नागम्यत इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**स्वयमिति** । स्वयमुप-
सर्पणं तदननुमत्या स्वयं गमनं तेन लघु लाघवमेव तुच्छलाघवमेव तत्प्रतिपत्तिस्थैर्यवागन्तव्यमित्युपदेशज्ञानं
तत्स्थैर्यं तत्स्थिरतां नावलम्बते । नावलम्बनं करोतीत्यर्थः । अन्यत्र ज्ञानस्य त्रिक्षणावस्थायित्वेऽपि युक्त्यनु-
पष्टम्भोपहितमिदं ज्ञानं क्षणमात्रमपि न तिष्ठतीति भावः । स्त्रीणां स्वयमुपसर्पणं लघुतापादकं नितरामननुमत्या
कृतं नितरां राजकन्यानाम् । किंचैवमौत्सुक्यातिरेकेण कृतेऽपि तेनापि मदीयां निःसारतामाकलय्य विद्या-
धनसौन्दर्यादिगर्वेणानादरे कृते तव का प्रतिष्ठा, ममापि किं गौरवम्, तदुत्तरकालं च प्रयत्नाभावेन मम
मरणमेव शरणं स्यादिति तुषकण्डनमेव फलितमिति शब्दशक्त्युद्भवो ध्वनिः । इह तु वर्तमान एव लङ् । तेन
पूर्वात्तरावधिशून्यतां प्रत्यक्षप्रमाणयोचरतां च व्यनक्ति । यद्वा स्वयमुपसर्पणं स्वयं गमनं तेन लघुस्तूलादपि निः-
साराहं तस्या मे लाघवमेव लघुभावमेव । दृष्ट्वेति शेषः । तत्प्रतिपत्तिस्तस्य चन्द्रापीडस्य प्रतिपत्तिर्मयि सर्वोत्कृष्ट-
तामुद्धिः स्थैर्यं स्थिरत्वं नावलम्बते । न स्थिरतां यास्यतीत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे भविष्यदर्थ एव लङ् । तेन फलि-
तमिदं भविष्यतीति ध्वन्यते । ननु तर्हि मयैव यथाकथंचिदयमानेय इति मयोदिते सैवमाहेत्याह—**बलेति** ।
बलात्तदरुच्या यत्तदानयनं त्वत्कृतं चन्द्रापीडानयनं स एवापराधस्तेन भीताया मे भीतिरेव न संमुखीभवति ।
एतदनुमोदनसांमुख्यं न करोतीत्यर्थः । इदमपि मया कथं वक्तव्यं त्वयानेय इति कदाचित्त्वया मदीयां दशमा-
लोक्ष्य पादपतमादिना बलादानीतस्य तथैव स्थितस्य मदपराधं गृह्यतोऽसन्मुखस्यानयनफलालाभेन लोकोपहास-
ता परितोपाधिक्यं च मे भवेदिति भावः । तस्मादेते सर्वे एव पक्षाः प्रकृतानुपयुक्तत्वादानादरणीयाः । केवलं
मनोवाक्यकर्मभिस्तस्वीकार एव मय्यनुग्रहो गतागतेन च तदभावनिश्चयात्त्वया तथा यतनीयं मदनुग्रहे
विलम्बालस्योपेक्षास्तस्य न भवन्ति । भवत्याश्च मत्प्राणत्राणसुकृतादिहलोकः परलोकश्च भवेत् । सख्यादीनामुप-
हासपात्रतां न यायाम्, जन्मसाफल्यं च यायां मित्रादिपारवश्यतां च न लभेयम् । गौरवसंरक्षणं भवेत् ।
नान्यं शरणमुपयायामित्याद्यत्यन्ततिरस्कृतवाच्याभिधाभिन्नमूलध्वनिः । तेन च प्रबन्धस्योत्तमता सूचिता । तेन
चालौकिकरसास्वादनसामग्रीदार्यं च सूचितम् । अत्र सर्वत्र काव्यलिङ्गं विभावना चालंकारः । यद्वा भीतिरेव
बलात्संमुखीभवतीति संबन्धः । एतत्प्राप्तौ मित्रादिभ्यो भयं त्यक्तमित्यर्थः । भीतिप्राप्तौ हेतुमाह—**बलादिति** ।
बलादरुच्या तदानयनं चन्द्रापीडानयनं स एवापराधो महासाहसिकत्वादिरूपस्तत्र भीता । भयहेतूनुत्प्रेक्षमा-
णेत्यर्थः । तथा चोत्प्रेक्षाया आरोपविषयत्वेनाहार्यभीतेरङ्गीकारादिति भावः । पूर्वोक्तं सर्वमप्यन्यथयस्याह—
अथेति । अथशब्दः पूर्वापरितोषे इति प्रकरणाद्भव्यते । मयि महिषये जेहात्प्रेम्णो हेतोः । हेतौ पञ्चमी ।
कृता विहिता यत्ना आनयनोपाया यया सा तथा । प्रिया प्रियकर्त्री चासौ सखी चेति तथा पत्रलेखयापि यदा
यथानेतुमानयनाय न पारितो न शक्तः, तदा तर्हि सुतरामेवातिशयेनैव न किञ्चित् लघुतोत्कर्षः । तदा मम
जीवितेन न किञ्चित्प्रयोजनमिति भावः । आनयनप्रकारमाह—**पादपतनेनापीति** । करणे तृतीया ।
पादयोश्चरणयोः पतनेन । दण्डवत्प्रणामेनापीत्यर्थः । आनयनाशक्तौ पूर्वपूर्वापरितोषेण तृतीयान्तान्हेतूना-
ह—**कथंचिदिति** । एतत्पदं सर्वतृतीयान्तेन संबध्यते । गुरुजनाः पितृमातृप्रभृतयस्तेषां त्रया लज्जा तथा

टिप्पणं—१ ‘अथ’ इति पक्षान्तरात्पूर्वम्, पत्रलेखाद्वारक-कादम्बरीसंदेशेऽस्मिन्—यदि कुमारोऽत्रा-
नीतस्तर्हि लज्जा-वैलक्ष्य-जडतादिभिस्तत्सांमुख्यं न भविष्यतीति सर्वस्य तात्पर्यम् । तरलतया (चाप-
ल्येन) लज्जिता लज्जैव दर्शनं न ददाति (अन्तर्भावितण्यर्थः), लज्जापि लज्जिता जाता, अत एव सा
कुमारस्य दर्शनं मे न दापयतीति वाक्यस्यार्थः । भविष्यत्सामीप्ये लङ् । एवमेव—मनोभववेदनया विल-
क्षम् (अग्रतिभम्) वैलक्ष्यमेव (अग्रतिभत्वमेव) अग्रतो न तिष्ठति (अग्रमप्यन्तर्भावितण्यर्थः),
वैलक्ष्यमेव मामग्रतो न स्थापयति, न स्थातुमवसरं ददातीत्यर्थः । जडत्वैव नोपसर्पति, नोपसर्पयतीत्येवं-
रूपेण सर्ववाक्येषु ण्यर्थं लक्षणयाऽन्तर्भाव्य वाक्यार्थः परिकल्प्यते । टीकाकारदर्शितं पाण्डित्यं तु
सीमातिगाभि मामिकैः स्वयमवगन्तव्यम् ।

चिरावलोक्तिसहसंवर्धितबन्धुजनोत्कण्ठया वा, सुहृन्मुखकमलदर्शनेन वा, पुनरागमनखेदपरिजिहीर्षया वा, निजगृहावस्थानरुच्या वा, जन्मभूमिस्नेहेन वा, अनिच्छया वास्य जनस्योपरि पादपतनेनापि नानेतुमेव पारितो यदा मयि स्नेहात्कृतयत्नयापि प्रियसख्या पत्रलेखया तदा सुतरामेव न किञ्चित् । किं चाधुनाप्यधिकभुपजातम् । सैवाहं कादम्बरी याऽनेन कुमारेण मत्तमदमुखरमधुकरकुलकलकोलाहलाकुलिते कोककामिनीकरुणकूजिते विरहिजनमनोदुःखे विक-

वा । वाशब्दः पूर्वापरितोषे । राजकार्यं संधिविग्रहादि तस्यानुरोधोऽनुसरणं तेन वा । चिरेण बहुकालेनावलोकितो दृष्टो यः सहसंवर्धितः पांसुकीडनादिभिः सहवृद्धिं प्रापितो बन्धुजनो बान्धवलोकस्तस्योत्कण्ठया विरहासहनेन वा । सुहृदो मित्राणि । 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । तेषां मुखानि कमलानीवेत्युपमितसमासः । तेषां दर्शनेन सादरावलोकनेन वा । पुनरागमनं पुनरत्रागमः तेन यः खेद आयासस्तस्य परिहर्तुमिच्छा त्यागस्पृहा तथेति वा । पुनरपि यातायातश्रमो मा भूदितिविधयेत्यर्थः । निजं स्वकीयं यदुहं तत्रावस्थानं सुखवासस्तत्र रुचिः प्रीतिरुपेति वा । जन्मभूमिर्जन्मस्थानं तत्र स्नेहः प्रेमा तेन वा । सर्वमेतत्संभावनामात्रेणोक्तम् । वस्तुतस्तस्य मलक्षणस्य जनस्य जन्तुमात्रस्योपर्यनिच्छाऽरुचिः । अप्रीतिरिति यावत् । तथा वा । किञ्चेति पक्षान्तरे । सैवाहं कादम्बरी यानेन कुमारेण चन्द्रापीडेन । कुमुदानि विद्यन्ते यस्यां सा कुमुदिनी तस्याः कुमुदिन्याश्चतुरस्रजलक्रीडासरस्याः । पुष्करिण्या इति यावत् । तटे तीरे । सामीप्ये सप्तमी । हिमप्रचुरं गृहं हिमगृहं तस्मिन्मुक्तावचिर्मलो मुक्ताखचितो वा यः शिलायाः पट्टः स एव शयनं शय्या तस्मिन्कुसुमानां स्रस्तरस्तमवलम्बत इत्येवंशीला तन्मात्रावलम्बिनी वीक्षिता दृष्टा । अधुना किमधिकमुपजातम् । इतः सप्तम्यन्तानि हिमगृहविशेषाणि—मत्तेति । मत्ताः क्षीबा अत एव मदेन मुखरा वाचाला ये मधुकरा भ्रमरास्तेषां कुलानि सजातीयवृन्दानि तेषां कलो मनोहो यः कोलाहलः कलकलस्तेनाकुलिते व्याप्ते । कोकेति । कोकाश्चक्रवाकास्तेषां कामिन्यो योषितस्तासां करुणानि दीनानि कूजितानि विस्तानि यस्मिन् । कीदृशं कूजिते । विरहीति । विरहिण्यश्च विरहिणश्चैकशेषे विरहिणस्तेषां जनः समुदायः । विरहिणश्च ते जनाश्चेति वा । तेषां मनसि स्थान्त उत्पादितं दुःखं येन तस्मिन् । विकचेति । विकचानि विकस्वराणि दलानि

१. टिप्प०—१ अथेत्यारभ्य 'न किञ्चित्' पर्यन्तस्य 'यदि गुरुजनत्रपादिकारणैः कुमारो नानेतुं शक्येत तदापि न हानिः, मम जीवितमेव न रक्षणीयम् । किं तदा कुमारस्याऽनागमेन मे' इत्याशयः । २ नेदं पदं दृश्यते मूले । तस्मात् 'जनितविरहिजनमनोदुःखे' इत्येव पाठः । किञ्च—'मत्तमदमुखरमधुकर०' इत्यारभ्य 'वीक्षिता' एतावत्पर्यन्ते मूले भूयान् पाठभेदः, अन्वयव्यत्यासश्च कृतघ्नीकाकारेण । कियत्परिशोधयितुं शक्येत ? न किल बाणस्य पुत्रोपि 'मत्त' इत्युक्तौ पुनः 'मदमुखर' इति विशेषणं प्रयुज्यते । 'मधुमदमुखर' इति हि तत्र पाठः । एवं स्थाने स्थाने । भूयानंशः पाठान्तरेषु दृष्टः । ततो विवेकिभिः स्वबुद्ध्याैव सर्वं समायोज्य ग्रन्थोद्धारकाय टीकाकारायाशीर्वादो देयः ।

पाठा०—१ चिरावलोक्तितबन्धुजनदर्शनोत्कण्ठया वा. पुनरागमनचिरावलोक्तिसहसंवर्धितबन्धुजनदर्शनमुखेन वा सुहृन्मुखकमलवलोकनोत्कण्ठया वा. २ स्वजनस्य. ३ महालिहान्मदलेखया पादपतनेनापि गच्छन्. ४ नानेतुम्. ५ पारितः कृतयत्नयापि प्रियसख्या तदा. ६ अभ्यधिकम्. ७ उपयातम्. ८ मधुमद. ९ कुलकोलाहलाकुलित. १० कूजितजनितः कूजितेन जनित.

चदलारविन्दनिर्झरसुगन्धमन्दगन्धवाहानन्दितदशदिशि प्रदोषसमये, विकसितकुसुमा-
मोदमुकुलितमानिनीमानग्रहोन्मोचनहस्ते कुसुमायुधे, कर्पूरविशदकरनिकरनिर्भरावर्जितज्यो-
त्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि, दूरविक्षिप्तदलनिवहकुमुदकाननामोदवासितदिगन्तायाः कुमु-
दिन्यास्तदे, चन्द्रकरस्पर्शप्रवृत्तशशिमणिशिखरनिर्झरझङ्कारिणि क्रीडापर्वतनितम्बके, हृद्यहरि-
चन्दनरसकणिकाजालकच्छलेन तत्करतलस्पर्शसुखसंभवस्वेदजलनिवहमिव वहति तत्काल-
हारिणि मुक्ताशिलापट्टशयने, कुसुमामोदसुरभितदशदिशि तुषारकणनिकरहारिण्यपि बहिरेव
देहदाहमात्रकायहारिणि सर्वरमणीयानां संदोहभूते हिमगृहे कुसुमस्तस्त्रावलम्बिनी वीक्षिता ।
ममापि चोपनरुक्ततद्दर्शनस्पृहे ते एवैते लोचने, ययोराँलोकनपथमसौ यातः । तदेव चेदम-

पत्राणि येषामेवंविधानि यान्यरविन्दानि कमलानि तेषां निस्यन्दो रसो यस्मिन्नेवंभूतः सुगन्धः सुपरिमलो
मन्दो मृदुर्यो गन्धवाहो वायुस्तेनानन्दिता वासिता दश-दिशो यस्मिन् । सर्वाणीति । सर्वाणि समग्राणि
यानि रमणीयानि मनोहराणि तेषां संदोहो दोहनं तस्माद्भूते निष्पन्ने तस्मिन् । पुनः कस्मिन्सति । कुसु-
मायुधे कंदर्पे सति । कीदृशे । विकसितानां विनिर्वाणां कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन करणभूतेन
मुकुलित एकीभूतो यो मानिनीनां मनस्विनीनां मानग्रहोऽहंकारग्रन्थिस्तस्योन्मोचनं दूरीकरणं तस्मिन्हस्त इव
हस्तस्तस्मिन् । पुनः कस्मिन्सति । चन्द्रमसि शशिनि सति कीदृशे कर्पूरो हिमवाल्मीकि तद्विशदो निर्मलो
यः करनिकरः किरणसमूहस्तेन निर्भरं यथा स्यात्तथाऽऽवर्जिता मुक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका सैव जलासारोऽम्भसां
कणस्तं वर्षतीत्येवंशीलस्तस्मिन् । 'आसारोऽम्भसां कणः' इत्यभिधानाजलपदं पुनरुक्तम् । तच्चादोषाय, शाब्दपु-
नरुक्तत्वात् । तदुक्तं बृहत्कविभिः—'द्विरद्वन्द्वितकरिकलभाधहेषाकरकङ्कणकरिहस्तेत्यादौ पुनरुक्तेरदोषत्वम्' ।
कथंभूतायाः कुमुदिन्याः । दूरं विक्षिप्तो दलनिवहः पत्रसमूहो यैरेवंविधानि यानि कुमुदकाननानि कैरववनानि
तेषामामोदः परिमलस्तेन वासिताः सुगन्धं प्रापिता दिगन्ता यया सा तस्याः । पुनः कस्मिन्सति । क्रीडार्थं
पर्वतः शैलस्तस्य नितम्बके कटके सति । 'भेखला मध्यभागोऽद्वेनितम्बः कटकश्च सः' इति हैमः । कीदृशे
नितम्बे । चन्द्रकराणां स्पर्शस्तेन प्रवृत्तः प्रवृद्धो यः शशिमणिशिखरनिर्झरश्चन्द्रकान्तसानुद्भरस्तस्य झङ्कारो
विद्यते यस्मिन्स तथा तस्मिन् । कीदृशे मुक्ताशिलापट्टशयने । हृद्यं मनोहरं यद्धरिचन्दनं तस्य रसस्य कणिकाः
सूक्ष्माः कणास्तासां जालकानि तेषां छलं मिषं तेन । तस्य चन्द्रापीडस्य करस्तस्य तलस्तस्य स्पर्शस्तस्मात्सुखं
सातं तस्मात्संभवा समुत्पत्तिर्यस्यैवंभूतो यः स्वेदजलनिवहस्तमिव वहतीति वहनं तत्तस्मिन् । एतेन सात्विक-
भावः सूचितः । पुनः कीदृशे शिलापट्टके । तत्कालं सद्यो हरत्याकर्षति जनानां चेत इत्येवंशीलः स तथा
तस्मिन् । पुनः किंविशिष्टे । कुसुमानां पुष्पाणामामोदः परिमलस्तेन सुरभिता सुगन्धीकृता दशदिशो येन
तत्तथा तस्मिन् । कीदृशे हिमगृहे । तुषारकणा हिमविपुषस्तेषां निकरेण समूहेन हारिण्यपि मनोहरत्वेऽपि
बहिरेव बाह्यवृत्त्या देहदाहमात्रेण केवलं शरीरदाहज्वरोत्पादकत्वेन कायं देहं हरतीत्येवंशीलं तत्तथा तस्मिन् ।
थच्छीतलं तत्कथं दाहकमिति विरोधः । विरहित्वेन तत्परिहारः । अत एव विरोधाभासोऽलंकारः । ममापि च
कादम्बर्या अप्यपुनरुक्ता प्रथमा तस्य चन्द्रापीडस्य दर्शनस्पृहावलोकनेच्छा ययोस्त एवैते लोचने नेत्रे ।
अतदोर्नित्याभिसंबन्धात् । ते के । ययोर्नेत्रयोराँलोकनपथं विलोकनमार्गमसौ चन्द्रापीडो यातः प्राप्तः । च पुन-

पाठा०—१ बुन्दनिष्पद्दानन्दितमन्दगन्धवहसुगन्धदशदिशि विकसितविविधकुसुमामोदमुकुलितमानिनीमानग्रहो-
न्मोचनदक्षकुसुमायुधि कर्पूरक्षोदमिश्रचन्दनपङ्कपिण्डे कुपितकामिनीविनोददक्षयोगमुखरपरिजने पुनरुक्तदर्शनाभ्युत्थान-
वीक्षितकञ्चुकिजने प्रदोषसमये जरडंशरकाण्डविपाण्डुनिविडकुण्डलोद्धुल्लङ्घयुवतिगण्डस्थलान्यखण्डमण्डले मण्डयति
गगनं चानवरतविस्फुरद्विशदकरनिर्भरावर्जितज्योत्स्नाजलासारवर्षिणि चन्द्रमसि, २ पर्वतकनितम्बे, ३ नीहारिण्यपि,
४ दाहमात्रकापहारिणि, ५ पुनरुक्त, ६ आलोचन.

प्रतिपत्तिशून्यं हतहृदयम्, येनान्तःप्रविष्टोऽपि न पारितो धारयितुम् । तदेव चैतच्छरीरं येन तत्समीपे चिरमुदासीनेन स्थितम् । स एव चायं पाणिः, योऽलीकगुरुजनापेक्षी नात्मानं परिग्राहितवान् । अनपेक्षितपरपीडश्चन्द्रापीडोऽपि स एव, योऽत्र वारद्वयमागत्य प्रतिगतः । मय्येवोपक्षीणमार्गणतया वाकिंचित्करोऽन्यत्र पञ्चशरोऽपि स एव, यस्त्वयावेदितो मे ।

प्रतिज्ञातं च मया महाश्वेतायाः—‘त्वयि दुःखितायां नाहमात्मनः पाणिं ग्राहयिष्यामि’ इति । तामहं पुनरप्यवदम् । सा तु ‘देवि, मैवं स्म मनसि करोः । कुमतिरियम् । अतिदारुणोऽयं पापकारी मकरकेतुः कदाचिददृश्यमाने प्रियजने जनितहृदयानुरागाज्जीवितमप्यप्यहरति’ इत्यब्रवीत् । तदपि नास्त्येव मे । मदनेन वा, दैवेन वा, विरहेण वा, यौवनेन वा,

रथे । इदं प्रत्यक्षं तदेव हतहृदयं दैवेन हतं ताडितं हृदयं चेतः । कीदृशम् । अप्रतिपत्तिरज्ञानं तेन शून्यम् । तत्किम् । येन हृदयेनान्तःप्रविष्टोऽपि मध्यगतोऽपि धारयितुं ग्रहीतुं न पारितः । च पुनरथे । एतच्छरीरं तदेव । तत्किम् । येन शरीरेण तत्समीपे चन्द्रापीडसंनिधौ चिरं बहुकालमुदासीनेन तटस्थेन स्थितम् । स एवायं पाणिर्हस्तः । स कः । योऽलीकोऽसत्यो गुरुजनो मातृपित्रादिस्तमपेक्षते इत्येवंशीलः स तथात्मानं स न परिग्राहितवान् । अनपेक्षिता परस्य अर्थान्मम पीडा येनैवंविधश्चन्द्रापीडोऽपि स एव नान्यः । स कः । योऽत्र मत्पार्श्वे वारद्वयं द्विवारमागत्यागमनं कृत्वा प्रतिगतो निवृत्तः । मय्येव मयि विषय एव । नान्यत्रेत्यर्थः । उपक्षीणा नष्टा मार्गणा बाणाः शरा यस्य स उपक्षीणमार्गणस्तस्य भावस्तत्ता तथा । वाशब्द इवार्थे । तथा चोपक्षीणमार्गणतया इव । अन्यत्र चन्द्रापीडादौ न किंचिद्दुःखादिकं करोतीत्यकिंचित्करः पञ्चशरोऽपि कामोऽपि स एव । स कः । यस्त्वया सख्या मे ममावेदितस्तत्स्वरूपज्ञापनपूर्वकं निवेदितः ।

महाश्वेताया मयेदं प्रतिज्ञातं च पुनरहं तां महाश्वेतामित्यवदमवादिषम् । इतीति किम् । तदेवाह—**प्रतिज्ञा-तमिति** । अङ्गीकृतं च । तदेव दर्शयन्नाह—**त्वयीति** । त्वयि महाश्वेतायां दुःखितायां नाहं कादम्बर्यात्मनः स्वपाणिं करं ग्राहयिष्यामि । उद्वाहं न करिष्यामीत्यर्थः । सा तु महाश्वेतेत्यब्रवीत् । इतीति किम् । हे देवि, एवं मनसि चित्ते त्वं माकरोर्मां कार्षीः । ‘मेऽटि’ इत्यटो लोपः । तदकरणे हेतुं प्रदर्शयन्नाह—**कुमतिरिति** । कुत्सिता मतिः कुमतिरियं न सम्यग्बुद्धिः । कथमित्याह—**अतीति** । अयं पापकार्यधर्मजनको मकरकेतुः कंदर्पोऽतिदारुणोऽतितरां भीषणः कदाचिच्च सर्वदा दृश्यमानेऽवलोक्यमाने प्रियजने वल्लभजने जनितहृदयानुरागादुत्पादितमानसिकल्लेहाज्जीवितमपि जीवनमप्यपहरत्यपाकरोति । प्रियजनस्यादृश्यमानत्वं नास्तीत्याशङ्क्याह—**तदपीति** । तदपि प्रियजनादृश्यमानत्वं मे मम नास्त्येव न विद्यत एव । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—**दैवेनेत्यादि** । मदनेन वा, कंदर्पेण वा, दैवेनादृष्टेन वा । विरहेण वियोगेन वा, यौवनेन तारुण्येन वा, अनुरागेण लेहेन वा,

टिप्प०—१ ‘किंचाधुनाप्यधिकमुपयातम्’ इत्यारभ्य एतावत्पर्यन्तस्य—‘न किञ्चिन्नवीनं जातम् । अहं कुमारादि च सर्वं तदेव । किञ्च महाश्वेतासविधे प्रतिज्ञावशाद्विवाहेऽप्यहं विवशा । अत एव कुमारागमनेन किं मे’ इति प्रणयकोपसूचने तात्पर्यम् । २ ‘हरति’ । एतावत्पर्यन्ता पत्रलेखाया उक्तिः । एतदग्रे ‘सा तु अब्रवीत्’ इति पाठः । ततश्च ‘सा तु अब्रवीत्’ एतदग्रे ‘तदपि नास्त्येव मे’ एतदारभ्य ‘तदानयन-कथया’ इति कादम्बर्युक्तिः । ३ ‘सा तु’ इति मध्ये प्रक्षेपटीकाकारस्य पाण्डित्यम् । न हि सेयं महाश्वेताया उक्तिः । सा किल देवीति न तां संबोधयेत् । “तामहं पुनरप्यवदम्—‘देवि’” इत्यादिका पत्रलेखाया उक्तिः । अत एव मध्ये ‘सा तु’ इति प्रक्षेपो ग्रन्थभ्रंशाय ।

पाठा०—१ विरतत्समीपेऽपि । २ उदासीनं स्थितम् । ३ अलीकगुरुजनापेक्षणात् । ४ इति । सा तु । ५ मैत-न्मनस्यकरो । ६ जनितहृदयानुरागः, हृदयानुरागात् । ७ हरति । ८ एतदपि ।

अनुरागेण वा, मदेन वा^१ हृदयेन वा, अनेन वा केनापि दत्तः संकल्पमयः कुमारो जनसंनि-
धावपि केनचिदविभाव्यमानः सिद्ध इव सर्वदा मे ददाति दर्शनम् । अपि चासाविव नाय-
मकाण्डपरित्यागनिष्ठुरहृदयः । अयमेवास्मद्विरहकातरः । नायं नक्तंदिवं लक्ष्म्या समाकुलः ।
न पृथिव्याः पतिः । न सरस्वतीमपेक्षते । न कीर्तिशब्दं वर्धयति । पश्यामि चाहर्नि-
शमासीनोत्थिता भ्राम्यन्ती शयाना जाग्रती निमीलितलोचना चलन्ती स्वप्रायमाना शयने
श्रीमण्डपे गृहकमलिनीषूद्यानेषु लीलादीर्घिकासु क्रीडापर्वतके बालगिरिनदिकासु च यथा त-
मज्ञजनविडम्बनैकहेतुं विप्रलम्भकं कुमारं ते तथा कथितमेव मया । तदलमनया तदानयन-
कथया^२ इत्यभिधानाऽतर्कितागतमूर्च्छैव निमीलिताक्षी पक्षमाग्रसंपिण्डितनयनजलवर्षिणी
विलीयमानेवोत्पीड्यमानेवान्तर्जातमन्युवेगेन तथैव वेदिकाविताननाभिदामांशुकावलम्बिन्यां

मदेन मत्ततया वा, हृदयेनान्तःकरणेन वा, । अत्र वाशब्दः सर्वत्र विकल्पार्थः । किं विकल्पान्तरेण । अने-
नानुदिष्टनाम्ना वा केनापि दत्तोऽर्पितः संकल्पमयः कल्पनात्मकः कुमारश्चन्द्रापीडो जनानां लोकानां संनिधा-
वपि समीपेऽपि केनचिदविभाव्यमानोऽज्ञायमानागमनः सिद्ध इवाणिमाद्यष्टगुणोपेत इव मे मम सर्वदा दर्शनं
ददाति वितरति । अपि चेति प्रकारान्तरे । असाविव चन्द्रापीड इवायं संकल्पककुमारोऽकाण्डेऽप्रस्तावे यः
परित्यागो मोचनं तस्मिन्निष्ठुरं निर्दयं हृदयं यस्यैवंभूतो न । अयमेव संकल्पकुमार एवास्माकं विरहे विद्योगे
कातरो भीरुः । एतदर्थमन्यासक्तिप्रतिषेधद्वारा स्पष्टीकुर्वन्नाह—**नायमिति** । अयं पूर्वोक्तो नक्तंदिमहर्निशं
लक्ष्म्या रमया समाकुलो व्याकुलीभूतो न । तथा पृथिव्या वसुंधरायाः पतिः स्वामी न । तथा सरस्वतीं वाणीं
नापेक्षते नेहते । तथा कीर्तिशब्दं यशोवादं न वर्धयति न वृद्धिं नयति । सर्वदा तत्स्वरूपमहं पश्यामीत्याश-
येनाह—**पश्यामीति** । यथा येन प्रकारेण तं चन्द्रापीडाभिधमज्ञजनो मूर्खजनस्तस्य विडम्बनायां विरहा-
दिरूपायामेकमद्वितीयं हेतुं कारणं विप्रलम्भकं वदकं कुमारमहं कादम्बर्यासीनोपविष्टा, उत्थितोर्ध्वीभूता,
भ्राम्यन्तीतस्ततः पर्यटन्ती । विरहादिति शेषः । शयाना स्वापं कुर्वाणा, जाग्रत्यशयाना, निमीलितलोचना
मुद्रितनयना, चलन्ती स्वेच्छया गच्छन्ती स्वप्रायमाना स्वप्नं पश्यन्ती, शयने शय्यायाम्, श्रीमण्डपे श्रियो-
पलक्षितजनाश्रये, गृहकमलिनीषु सदनपद्मिनीषु उद्यानेषूपवनेषु, लीलादीर्घिकासु क्रीडावापीषु, क्रीडापर्वतके
क्रीडाशैले, बालगिरिः क्रीडाार्थं निर्मितः शैलस्तस्य नदिकासु स्वल्पतटिनीषु चाहर्निशमहोरात्रं पश्याम्यवलोक-
यामि । तथा तेन प्रकारेण मया कादम्बर्या कथितमेव पूर्वं निवेदितमेव । तदिति पूर्वोक्तहेतोरनया मानसि-
कप्रत्यक्षया । 'इदमः प्रत्यक्षगतम्' इत्युक्तेः । तस्य कुमारस्यानयनम् । उज्जयिन्या मत्समीपानयनमित्यर्थः ।
तस्य कथा वार्ता तथा अलं भूतम् । इत्यभिधानेति जल्पन्त्यतर्किताऽसंभाविता मूर्च्छा मोहो यस्याः सेव ।
सहसा प्राप्तमूर्च्छैवेत्यर्थः । निमीलिते मुद्रिते अक्षिणी लोचने यथा साऽत एव पक्ष्मणां नेत्रोष्माणामग्रेषूपरि-
भागेषु संपिण्डितं पिण्डीभूतं यन्त्रयनयोजलं तद्वर्षतीत्येवंशीला । तथान्तर्मध्ये जातो मिथ्या किं जीवितेने-
त्यादिप्रभवो यो मन्युवेगः क्रोधरयस्तेन विलीयमानेव द्रुततां गच्छन्तीव, उत्पीड्यमानेवोत्प्राबल्येन पीडां
प्राप्यमाणेव, तथैव तथावस्यैव वेदिका बद्धभूमिस्तस्या वितानमुल्लोचस्तस्य नाभिर्मध्यप्रदेशस्तत्र यदाम तन्निष्ठं
यदंशुकं हस्तक्षतनिवारणार्थं बद्धं निबध्नन्तीति सार्वत्रिकी प्रसिद्धिस्तदवलम्बत इत्येवंशीलायां बाहुलतिकायां
भुजलतायामाननं मुखमुपावेश्य संस्थाप्य तूष्णीं मौनेन तस्यौ स्थितवती । अत एवोत्कीर्णं लोह(श)लाकाक्षोदितेव ।

पाठा०—१ अन्येन. २ आदाविवासौ. ३ तसादसद्विरहमरणभयहरः. ४ लक्ष्मीसमाकुलः. ५ उच्छिन्ता. ६ च
गृहशयने. ७ गृहे कमलिनीषु; गृहदीर्घिकाकमलिनीषु. ८ अभिधाना गुरुमन्युभारवेगा.

बाहुलतिकायामच्छसलिलप्रसूतायां मृणालिकायामिव जलाहतिश्यामैरुणतामरसमिवानन-
मुपावेश्य तूष्णीमुत्कीर्णेव तस्थौ ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा समचिन्तयम्—‘सत्यमेव गरीयः खलु जीवितालम्बनमिदं वियोगिनी-
नाम्, यदुक्तं संकल्पमयः प्रियो नितरां कुलाङ्गनानां विशेषतः कुमारीणाम् । तथा हि । अनेन
सार्धमकृतदूतिकापादपतनदैन्यान्यन्यानि च प्रतिक्षणं समागमशतान्यकालरमणीयानि स्वे-
च्छाभिसरणसौख्यान्यत्यन्तार्दूषितकन्यकाभावानि सुरतानि, सुरतेषु चाकृतस्तनव्यवधानदुः-
खान्यालिङ्गनानि, अजनितव्रणदर्शनव्रीडानि नखदन्तपदानि, अनाकुलितकेशपाशाः कचप्रह-
महोत्सवाः, शब्दविहीनानि निधुवनानि, अनुत्पादितगुरुजनविभावितक्षतवैलक्ष्याण्यधरख-

बाहुलतिकानने उत्प्रेक्ष्यबाह—अच्छेति । अच्छं निर्मलं यत्सलिलं पानीयं तस्मिन्प्रसूतोत्पन्ना या मृणालिनी
कमलिनी तस्यामिव, जलस्य पानीयस्याहतिराघातस्तथा श्यामं कृष्णं यदरुणं रक्तं तामरसं कमलमिव । सरलसुकु-
मारत्वसाधर्म्याद्बाहुलतिकाया मृणालिन्युपमानम् । वर्तुलत्वरक्तसादृश्यत्वेन मुखस्य तामरसोपमानत्वमिति भावः ।

अहं त्विति । तु पुनरर्थः । अहं पत्रलेखा तत्पूर्वोक्तसंकल्पमयः कुमारो जनसंनिधावपि ददाति दर्शन-
मिति श्रुत्वाकर्ण्य समचिन्तयममृशम् । इदं सत्यमेवावितथमेव । इदं किम् । यदुक्तसंकल्पमयः संकल्पप्र-
रूपः प्रियः, खलु निश्चयेन, वियोगिनीनां विप्रलम्भवतीनां नितरामतिशयेन कुलाङ्गनानां कुलवधूनाम्, विशेष-
ततो विशेषात्कुमारीणाम् । कुमारीति पदमनूढायां रुढम् । अतिशयेन गुरुगरीयः अतिशयार्थे ईयर्प्रत्ययः ।
जीवितस्य जीवनस्यालम्बनमाधारभूतम् । तदेव दर्शयति—तथा हीति । अनेन कुमारेण सार्धं समं न कृ-
तानि विहितानि दूतिकायाः संचारिकायाः पादपतनादिदैन्यानि येभ्यस्तान्येवंविधान्यन्यानि च प्रतिक्षणं प्रति-
समयं समागमस्य संयोगस्य शतानि । केचित्तु समागमस्य संभोगस्येति व्याख्यां कुर्वन्ति । तदसत् । एकक्षणे
संभोगशतस्यासंभवात् । तथा कालो विरहदिवसस्तेन रमणीयानि मनोहराण्येवंविधानि स्वस्यात्मन इच्छेद्वा तथा-
भिसरणं समीहितस्थले गमनम्, अभिरमणं वा, तज्जनितानि सौख्यानि सुखान्यत्यन्तं परज्ञानाभावेनादूषितो-
ऽदुष्टो कन्यकाभावो येष्वेवंभूतानि सुरतानि मैथुनानि । सुरतेषु च संभोगेषु च न कृतं न विहितं स्नानानां
व्यवधानं तस्मादुःखं यैस्तान्येवंभूतान्यालिङ्गनान्युपगृह्णानि । अजनिताऽनुत्पादिता व्रणदर्शनात्क्षतावलोकनाद्व्रीडा
लज्जा यैस्तान्येतादृशानि नखदन्तयोः पदानि लक्ष्माणि । अनाकुलितः संबद्धः । विप्रकीर्णं इति यावत् । केश-
पाशः केशकलापो येष्वेवंविधाः कचानां केशानां ग्रहा एव महान्त उत्सवाः । शब्दैः सीत्कारैर्विहीनानि रहि-
तानि निधुवनानि सुरतानि । अनुत्पादितं न निर्मितं गुरुजनैर्मातृपित्रादिभिर्विभावितं ज्ञातं क्षतं व्रणं यैरेतादृ-
शान्यत एव विलक्षणाणि वैलक्ष्याणि भिन्नान्यधरसौष्ठस्य खण्डनान्येव विलसितानि व्रीडितानि । एतेन
चन्द्रापीडसंभोगादप्यस्य संभोगस्य सर्वदा विलक्षणत्वमिति ध्वनितम् । एवमिति । एवमग्रे वक्ष्यमाणं
चिन्तयन्त्या विचारयन्त्या एव मे ममानुरागस्य स्नेहस्य कथा वार्ता सैव रसस्तेन ह्लावः रूपं तेनैव दिवसो

टिप्प०—१ ‘अन्यानि’ इति निष्प्रयोजनमेव । ‘अन्यान्येव’ प्रसिद्धसंभोगशतेभ्यः अन्यविधान्येव
(विलक्षणान्येव) इति यदि स्यात्तर्हि समुचितमपि । २ ‘सुरतेषु च’ इत्यारभ्य ‘निधुवनानि’ इत्युक्तिः
‘सुरतेषु सुरतानि’ इति पर्यवसायिका स्यात्, अत एव ‘शब्दविहीनानि सुम्बनानि’ इत्येव पाठः । ३ प्रल-
पितमेतत्, न उत्पादितं गुरुजनैः विभावितेन (लक्षितेन) क्षतेन (व्रणेन) वैलक्ष्यम् (लज्जा) येषु
तानि, इति स्पष्टोऽर्थः ।

पाठा०—१ सलिलस्रोतसि. २ जलसंहति. ३ तरुण. ४ अवाह निवेद्य. ५ विनोदश्च वियोगिनीनाम्.
६ यदुक्तः अन्तः. ७ प्रियजनः; प्रियतरः. ८ सुरताम्. ९ कुमारिकाणाम्. १० अन्यान्येव. ११ अन्यत्राकालनीयानि
रमणीयानि. १२ दूषित. १३ भावच्छिदानि. १४ दन्तक्षतमुखानि. १५ चुम्बनानि.

ण्डनविलसितानि । नैनमन्धकारराशिरन्तरयति, न जलधरधारापातः स्थगयति, न नीहार-
निकरस्तिरोदधाति' इत्येवं चिन्तयन्त्या एव मेऽनुरागकथारसप्लावेनेव रक्ततामगाद्विसः । त-
त्क्षणं प्रकटितरागं हृदयमिव कादम्बर्यास्त्रपया पलायमानमदृश्यत रविमण्डलम् । पल्लवशय-
नमिव संध्यारागमरचयद्यामिनी । परिचारक इव चन्द्रमणिशिलातलैतल्पमकल्पयत्प्रदोषः ।

अत्रान्तरे चागत्य स्वं स्वं नियोगमशून्यं कुर्वाणा दूरतो दीपिकाधारिण्यो गन्धतैलावसिक्तसु-
रभिगन्धोद्गारिणीभिर्दीपिकाभिर्विरचितचक्रवालिका बालिकाः पर्यवारयन् । अथ निर्मल-
लावण्यलक्षितानि दीपिकाप्रतिबिम्बानि ज्वलितानि मदनसायकस्य शल्यकानीवाङ्गलमानि
समुद्रहन्तीं नवनिरन्तरकलिकाचितां चम्पकलतामिव तथास्थितां तां पुनर्व्यजिज्ञप्—'देवि'

वासरो रक्ततामरणतामगाजगाम । किमित्याकाङ्क्षायांमाह—नैनमिति । अन्धकारस्य ध्वान्तस्य राशिः समूह
एवं सूर्यं नान्तरयति । नान्तरागीकरोतीत्यर्थः । तथा जलधरस्य मेघस्य धारापातो जलासार एनं न स्थगयति ।
न स्तम्भयतीत्यर्थः । नीहारस्य हिमस्य निकरः समूह एनं सूर्यं न तिरोदधाति न च्छादयति । तत्क्षणमिति ।
मन्नागो न्यून इति त्रपया लज्जया पलायमानं नश्यमानं रविमण्डलं सूर्यबिम्बमदृश्यतावीक्ष्यत । जनै-
रिति शेषः । कीदृशम् । तत्क्षणं तत्कालं प्रकटित आविष्कृतो रागो येन तत्तथा । रक्तवसाम्यादाह—कादम्बर्या
हृदयमिव स्वान्तमिव । यामिनीति । यामिनी रात्रिः संध्यारागमरचयदकरोत् । रक्तवसाम्यादाह—प-
ल्लवेति । पल्लवानां किसलयानां शयनं शय्यां तदिव । परिचारक इवेति । परिचारक इव सेवक इव
प्रदोषो यामिनीमुखं चन्द्रं शशिनं मणैः शिलातलं मणिशिलातलं तल्पं शय्यामकल्पयदरचयत् । अत्रान्तर एवं-
विधसमये दूरतो दीपिकाधारिण्यो बालिका आगत्य पर्यवारयन्दूरीचैकुः । अन्धकारमिति शेषः । एकीवभूवु-
रिति वा । किं कुर्वन्त्यः । निरन्तरं दीपिकाः कर्तव्या इति स्वं स्वं स्वकीयं स्वकीयं नियोगमादेशमशून्यमवन्ध्य
कुर्वाणा विदधानाः । किंविशिष्टाः । विरचितेति । विरचिता निष्पादिताश्चक्रवालिका मण्डलं याभिस्ताः ।
काभिः । दीपिकाभिः 'दीवी' इति जनप्रसिद्धाभिः । दीपिकाभिः कीदृशीभिः गन्धतैलं सुगन्धलेहस्तेनावसिक्ताः
सिञ्चिताः सुरभिगन्धमुद्गिरन्तीत्येवंशीलाभिः । अथेति । दीपिकानमनानन्तरमहं ताम् । पत्रलेखामिति शेषः ।
पुनर्व्यजिज्ञप् विज्ञप्तिमकार्षम् । कीदृशीं ताम् । समुद्रहन्तीं धारयन्तीम् । कानि । दीपिकानां प्रतिबिम्बानि
प्रतिच्छायारूपाणि प्रतिबिम्बानि । कीदृशानि । निर्मलं स्वच्छं यल्लावण्यं लवणिमा तेन लक्षितानि ज्ञातानि । अति-
सुन्दरलावण्ये प्रतिबिम्बितानीत्यर्थः । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमि-
होच्यते ॥' उत्प्रेक्षते—मदनसायकस्य कामबाणस्य ज्वलितानि शुषितान्यङ्गलमानि शल्यकानीवानिःसृताग्राणि
बाणानीव । पुनः कीदृशीं ताम् । चम्पकस्य हेमपुष्पकस्य लतामिव शाखामिव तथास्थिताम् । चम्पकलतां
कीदृशीम् । नवाः प्रत्यग्रा निरन्तरा व्यवधानरहिता याः कलिकाः कोरकास्ताभिश्चितां व्याप्ताम् । अत्र सरलत्व-
सादृश्याच्छरीरस्य चम्पकलतोपमानम् । दीपिकाप्रतिबिम्बानां कोरकाकृतित्वेन कलिकोपमानम् । कां विज्ञप्तिं
कृतवतीत्याशयेनाह—देवीति । हे देवि कादम्बरि, त्वं प्रसीद प्रसन्ना भव । तथा खेदाभावोऽखेदस्तस्मै अर्हा

टिप्प०—१ धन्यष्टीकाकारः कः प्रसङ्गोऽत्र सूर्यस्य ? तस्मात्—'एनं संकल्पमयं प्रियमित्यर्थो बोध्यः ।
२ हन्त हन्त सुप्रभातं काव्यस्यास्य, यदेवंविधष्टीकाकारः । बालिकाः कादम्बरीं पर्यवेष्टयन् इति स्पष्टार्थः ।
३ विरचितं चक्रवालं याभिस्ताः, बहुव्रीह्यवयवः कप् । ४ प्रतिपदं प्रखलन्दयनीय एव दिगम्बरः
सोयम् । तां कादम्बरीमिति बोध्यम् ।

पाठा०—१ भवेन परेण. २ तल्पम्. ३ स्वनियोगम्. ४ अवसेकसुरभिधूमः, ५ ज्वलन्ति. ६ सायकशल्यानि.
७ तथावस्थिताम्.

प्रसीद । नार्हस्यखेदार्हा हृदयखेदकारिणं संतापमङ्गीकर्तुम् । संहर मन्युवेगम् । एषाहमादाय चन्द्रापीडमागतैव' इति । अथानेन देवनामग्रहणगर्भेण मद्रचसा विषापहरणमन्त्रेण विषमूर्च्छितेव झटित्युन्मील्य नयने सस्पृहं मामवलोक्य 'कः प्रदेशेऽस्मिन्' इति परिजनमपृच्छत् ।

अथ धवलवसनोल्लासितगात्रयष्टयः द्वारप्रदेशसंपिण्डिताङ्गयः, परशुरामशरविवरविनिर्गता इव राजहंसपङ्क्तयः, कलहंसकलालापमधुररवैः प्रतिवाचमिव प्रयच्छद्भिर्नूपुरैः पतत्कर्णपूरपल्लवोल्लासितैश्चाज्ञाश्रवणाय धावद्भिरिव श्रवणैर्मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि स्कन्धदेशनिक्षिप्तानि चामराणीव वहन्त्यः समाहतकपोलस्थलैः कुण्डलैर्बलादिव बाह्यमानाः, वाचालैः कर्णोत्पलमधुकरैः 'समाज्ञापय' इति व्याहरन्त्यः कन्यकाः समधावन् । आज्ञाप्रतीक्षासु च मुखक-

योग्या त्वं हृदये स्वान्ते खेदं करोतीत्येवंशीलं संतापमङ्गीकर्तुं स्वीकर्तुं नार्हसि न योग्या भवसि । तथा मन्युः क्रोधस्तस्य वेगं रयं संहर त्यज । कोपवृद्धिं मा कुर्वित्यर्थः । एषाहं पत्रलेखाख्या सखी चन्द्रापीडमादाय गृहीत्वागतैव । अथेति । तच्छ्रवणानन्तरं विषमूर्च्छिता विषापहरणमन्त्रेणैव । अनेन देवनाम भवनामग्रहणं गर्भं यस्मिन्नेवंविधेन मम पत्रलेखाया वचसा वाक्येन झटिति शीघ्रं नयने नेत्रे उन्मील्योद्गाढ्य सस्पृहं स्पृहायुक्तं यथा स्यात्तथा मां पत्रलेखामवलोक्य निरीक्ष्येति परिजनं सेवकलोकमपृच्छत्प्रच्छ । इतीति किम् । अस्मिन्नासन्नप्रदेशे समीपस्थले कः तिष्ठतीति शेषः ।

अथेति । तदनन्तरं कन्यकाः कुमार्यः समधावन्स्वरितं चेलुः । कन्यका विशेषयज्ञाह—धवलेति । धवलैः शुभ्रैर्वसनैर्वस्त्रैरुल्लासिताः शोभिता गात्रयष्टयो देहलता यासां ताः । द्वारेति । द्वारप्रदेशे प्रतोली-देशे संपिण्डितानि संकोचितान्यङ्गानि शरीराणि याभिस्ताः । उत्प्रेक्षते—परशुरामस्य जामदग्न्यस्य शरविवरेण बाणच्छिन्नेन विनिर्गता राजहंसानां पङ्क्तय इव । शुभ्रवस्त्रावृतत्वेन तासां हंसपङ्क्तिसाम्यं । तदुक्तं काव्यप्रकाशे—'साधर्म्यमुपमाभेदे' इति । किंविशिष्टाः कन्यकाः । नूपुरैश्चरणभूषणैरुपलक्षिता ज्ञाताः । उपलक्षणे तृतीया । नूपुराणि विशेषयज्ञाह—कलेति । कलहंसानां कादम्बरानाम् । 'कादम्बास्तु कलहंसाः' इति हैमः । तेषां कला मनोहरा य आलापाः शब्दास्त इव मधुरा मिष्टा ये रवाः शब्दास्तैः प्रतिवाचं प्रत्युत्तरं प्रयच्छद्भिर्ददद्भिरिव । च पुनरर्थे । पुनः किंविशिष्टाः । श्रवणैः कर्णैरुपलक्षिताः । किंविशिष्टैः श्रवणैः । पतन्तो भ्रश्यन्तो ये कर्णपूरस्य कर्णाभरणस्य पल्लवाः किसलयस्तैरुल्लासितैरुल्लासितैः । अत एवोत्प्रेक्षते—श्रवणैः कीदृशैरिव । आज्ञाया निदेशस्य श्रवणं श्रुतिस्तदर्थं धावद्भिरिव त्वरितं गच्छद्भिरिव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । वहन्त्यो धारयन्त्यः । कानि । मौक्तिकैर्मुक्ताफलैः खचितानि कुण्डलानि कर्णभूषणानि तेषामंशवः किरणास्तेषां जालकानि समूहाः । स्वार्थे कः । 'जालं समूह आनायगवाक्षक्षारकावपि' इत्यमरः । उत्प्रेक्षते—स्कन्धदेशे भुजशिरःप्रदेशे निक्षिप्तानि स्थापितानि चामराणीव बालव्यजनानीव । पुनः किंविशिष्टाः । समाहतानि ताडितानि कपोलस्थलानि गलात्परप्रदेशा यैरेवंविधैः कुण्डलैर्बलाद्धठाद्बाह्यमाना इवोत्पाद्यमाना इव । पुनः किं कुर्वन्त्यः । कर्णोत्पलानां श्रवणकुवलयानां वाचालैर्मधुकरैर्भ्रमरैरिति व्याहरन्त्य इवेति वदन्त्य इव । इतीति किम् । समाज्ञापय । आज्ञां देहीत्यर्थः । आज्ञेति । कादम्बरी मरकतशिलातलेऽऽमगर्भद्वेषदुपरि न्यपीदत् । अतिष्ठदिति क्रियासंयुक्तः । किं कुर्वन्ती ।

टिप्प०—१ कार्तिकेयस्य स्पर्धया, क्षारेण कौञ्चपर्वतविवरं विधाय तद्वारेण अवरुद्धा हंसपङ्क्तयो निःसारिता जामदग्न्येनेति महाभारतकथाऽनुसंधेया । २ कर्णैः (कर्णैः) मौक्तिककुण्डलांशुजालकानि वहन्त्य इति स्पष्टोऽर्थः । अस्तु, स्वातन्त्र्यं टीकाकारशिरोमणेः । ३ बलपूर्वकं गमनाय प्रेर्यमाणा इत्यर्थः ।

पाठा०—१ बहुलसित. २ समुलसित. ३ द्वारप्रदेशसंदण्डिताः; द्वारप्रदेशप्रवेशसंपिण्डिताङ्गयः. ४ कलहंस. ५ कलापमधुरालापैः. ६ समन्तात्समधावन्. ७ आज्ञां प्रतीक्षमाणासु.

मलावलोकनीषु च तासु क्रमेण दृष्टिं पातयन्ती मरकतशिलातले न्यषीदत्, अब्रवीच्च—‘पत्र-
लेखे, न खलु प्रियमिति ब्रवीमि । त्वामेव पश्यन्ती संधारयाम्येव जीवितमहम् । तथापि
यद्ययं ते ग्रहस्तत्साधय समीहितम्’ इत्यभिधायान्नस्पृष्टनिवसनाभरणताम्बूलप्रदानप्रदर्शितप्र-
सादातिशयां मां व्यसर्जयत् ।”

इत्यावेद्य च किञ्चिदिव नमितमुखी शनैः पुनर्व्यजिज्ञपत्—‘देव, प्रत्यग्रदेवीप्रसादातिश-
याहितप्रागल्भ्या दुःखिता च विज्ञापयामि । देवेनाप्येतदवस्थां देवीं दूरीकुर्वता किमिदमापन्न-
वत्सलायाः स्वप्रकृतेरनुरूपं कृतम् ?’ इति । चन्द्रापीडस्तु तथोपालम्भगर्भं विज्ञप्तः पत्रलेखया

पातयन्ती क्षिपन्ती । काम् । दृष्टिं दृशम् । कासु । तासु कन्यकासु । कथम् । क्रमेणानुपूर्व्या । कथंभूतासु तासु ।
आज्ञाया निदेशस्य प्रतीक्षा प्रतीक्षणम् । प्रतिपालनमिति यावत् । यासां तास्तथा तासु । पुनः कीदृशीषु ।
मुखमेव कमलं पद्मम् । स्वामिन्या इति शेषः । तदेवावलोकितुं शीलं यासां तास्तथा तासु । अब्रवीच्चेत्युपवेश-
नानन्तरमित्यवोचत् । च पुनरर्थे । किमुवाचेत्याह—**पत्रेति** । हे पत्रलेखे । खलु निश्चयेन त्वद्गमनं प्रियमि-
ष्टमिति हेतोरहं त्वां न ब्रवीमि न कथयामि । यतोऽहं त्वामेव न त्वदन्यमित्यर्थः । पश्यन्ती विलोकयन्ती
जीवितं जीवनं संधारयाम्येव दधाम्येव । अतः सर्वथा त्वद्गमनं मम नेष्टम् । तथापि यद्ययं कुमारानयनलक्षणस्ते
तव ग्रहो हठः; तत्तर्हि समीहितं बाञ्छितं साधय विधेहि । इत्यभिधाय प्रतिपाद्य मां पत्रलेखां व्यसर्जयदप्रेष-
यत् । किलक्षणां माम् । अन्नस्पृष्टानि शरीरलम्पानि यानि निवसनाभरणताम्बूलानि सुवस्त्रालंकारनागवल्लीद-
लानि तेषां प्रदानेन वितरणेन प्रदर्शितोऽन्येभ्यो ज्ञापितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं यस्याः सा ताम् ।

इति पूर्वोक्तमावेद्य निवेद्य च किञ्चिदिवेपन्नमितं नम्रीकृतं मुखमायं यया सैवंविधा पत्रलेखा शनैर्मन्द-
मन्दं पुनर्व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षात् । **देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, अहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं-
लक्षणाहम् । प्रत्यग्रो नवीनो यो देव्याः प्रसादः प्रसन्नता तस्यातिशय आधिक्यं तेनाहितमारोपितं प्रागल्भ्यं
महत्त्वं यस्याः सा । परं दुःखिता च संजातदुःखा च सती । अथ विज्ञापनां विशदयति—**देवेनापीति** । देवे-
नापि स्वामिनापीदं स्वप्रकृतेः स्वस्वभावस्यानुरूपं सदृशं कृतं विहितम् । कथंभूतायाः स्वप्रकृतेः । आपन्नं प्राप्तं
वत्सलत्वं हितकारित्वं यया सा तस्याः । किं कुर्वता देवेन । दूरीकुर्वता त्यजता । काम् । देवीं कादम्बरीम् ।
कीदृशम् । एषानन्तरोदितावस्था यस्याः सा ताम् । **चन्द्रापीड इति** । चन्द्रापीडस्तु पत्रलेखयोपालम्भग-
र्भमुपालम्भो गर्भे मध्ये यत्र क्रियार्था स्यात्तथा विज्ञप्तो नितरामत्यन्तं पर्याकुलो व्याकुलोऽभवदिति क्रियासं-
टङ्कः । किलक्षणः । स्वभावेन निस्पर्णेण धीरा स्थिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंविधोऽपि । किं कृत्वा । कादम्बर्या
देव्यास्तमालापमाकर्ण्य श्रुत्वा । किलक्षणमालापम् । ज्ञेहोक्तिः ज्ञेहस्य प्रीतेरुक्तिः पुरःसरा मुख्या यत्र तम् ।
चेत्यपरम् । किं कृत्वा । स्तिमिते निश्चले पक्ष्मणी नेत्रोमराजी यथोक्तयोर्भावस्तत्ता तया दुर्विषहमसह्यं दुःखं
तेन यो बाष्पोऽस्मि तेनोपप्लुते व्याप्ते आयते विशाले अक्षिणी यस्य तत्तन्मुखं तस्याः पत्रलेखाया मुखमुत्प्रेक्ष्यो-

टिप्पण—१ प्रयासपूर्वकं गत्वा तदानयनं मम नाभीष्टमिति विव्वोकः । सोयम् । ‘विव्वोकस्त्वतिगर्वेण
वस्तुनीष्टेऽप्यनादरः’ इति तल्लक्षणम् । त्वद्गमनं प्रियमिति तु न केनचिदाशङ्कितमासीत् । २ अर्थात्
निजशरीरधृतानां निवसनाभरणानां तथा ताम्बूलस्य च प्रदानेन । ताम्बूलपर्यन्तस्य शरीरलभ्यत्वविशेषणं
तूपहासायैव । ३ ‘आपन्नवत्सलायाः’ इत्युक्तौ वत्सलत्वं कृत आविर्भूतम् ? हन्त धिक् टीकाकारम् ।
आपन्नेषु विपद्प्रसज्जनेषु वत्सलायाः स्नेहवत्याः (प्रकृतेः) इति सुप्रसिद्धोऽर्थः ।

तं च कादम्बर्याः स्नेहोक्तिपुरःसरं च गम्भीरं च, सतापं च सपरिहासं च, साभ्यर्थनं च साभिमानं च, सावलेहं च सप्रसादं च, सनिर्वेदं च सामुरागं च, सक्रोपं च सनिर्विशेषं च सावष्टम्भं च, सात्मार्षणं च सोत्प्रासं च, सोपालम्भं च सानुक्रोशं च सस्पृहं च सावधारणं च, मधुरमपि दुःश्रवम्, सरसमपि शोषहेतुम्, कोमलमपि कठोरम्, नम्रमप्युन्नतम्, पेशलमप्यहंकृतम्, ललितमपि प्रौढमालापमार्कण्योत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य च स्तिमितपद्म-तया दुर्विषहदुःखबाष्पोपप्लुतायताक्षं तन्मुखं स्वभावधीरप्रकृतिरपि नितरां पर्याकुलोऽभवेत् ।

त्प्रेक्ष्य दृष्ट्वा दृष्ट्वा । आदरार्थं वीप्सा । अथो आलापं विशेषयन्नाह—गम्भीरमित्यादि । अत्र सर्वत्र चकारो वाक्यालंकारार्थः । गम्भीरं महार्थम् । सतापं तापेन सहवर्तमानम् । सपरिहासं परिहासेन सह वर्तमानम् । साभ्यर्थनमभ्यर्थना प्रार्थना तथा सहवर्तमानम् । साभिमानं साहंकारम् । सावलेहमवलिख्य आत्मा-यत इत्येवलेहो रसस्तेन सहवर्तमानम् । अवज्ञया सहवर्तमानं वा । प्रसादोऽनुग्रहः, गुणो वा, तेन सहवर्तमानम् । निर्वेदः स्वावमानं तेन सहवर्तमानम् । अनुरागो भक्तिस्तेन सहवर्तमानम् । क्रोपः क्रोधस्तेन सहवर्तमानम् । सनिर्विशेषं नितरां विशेष उत्कृष्टविशेषस्तेन सहवर्तमानम् । सावष्टम्भमवष्टम्भः स्तब्धता तेन सहवर्तमानम्, सात्मार्षणं सहात्मार्षणेन वर्तते यः स तम् । सोत्प्रासं सहोत्प्रासेनोत्कण्ठया वर्तमानम् । सोपालम्भं सहोपालम्भेन वर्तमानम् । सानुक्रोशं सदानुक्रोशेनामर्षेण वर्तमानम् । सस्पृहं सह स्पृहया वाञ्छया वर्तमानम् । सावधारणं विमर्शपूर्वकं च । विरोधाभासेन तमेव विशेषयन्नाह—मधुरमित्यादि । अत्र सर्वत्रापि शब्दो विरोधाभासालंकारद्योतनार्थः । मधुरमपि मिष्टमपि दुःखेन श्रूयत इति दुःश्रवमिति विरोधः । आभासस्तु शृङ्गाराद्युपयुक्तार्थप्रदत्वलक्षणमाधुर्यस्य विवक्षणात् । सह रसेन वर्तमानमपि शोषस्य हेतुनिदानमिति विरोधः । आभासस्तु सरसमिति शृङ्गारादिरसोपयुक्तमित्यर्थात् । कोमलं मृदुमपि कठोरमिति विरोधः । आभासस्तु कोमलमनिष्ठुराक्षरत्वमित्यर्थात् । नम्रं नमनशीलमप्युन्नतमुच्चैस्तरमिति विरोधः । आभासस्तु नम्रं पतत्रकर्ममित्यर्थात् । पेशलं सुकुमारमप्यहंकृतमिति विरोधः । आभासस्तु हृद्यमित्यर्थात् । ललितं लघ्वपि प्रौढं महदिति विरोधः । आभासस्तु ललितं सुकोमलबन्धमित्यर्थात् ।

टिप्पणं—१ स्नेहोक्तिपुरस्सरं च गंभीरं च, ससंतापं च सपरिहारं च, साभ्यर्थनं च साभिमानं च, इत्यादिरूपेण परस्परविरुद्धादिविशेषणद्वयस्य एकत्रसंनिवेशेन कादम्बर्या आलापस्य साधारणतोऽतिशयः सूच्यते । यथा हि—तत्र स्नेहोक्तिकातर्यं सत्यपि गम्भीर्यमस्ति, विरहसंतापे सत्यपि कुमारसमागमप्रत्याशया तस्य विरहस्य परिहारोपपत्तिः (‘सपरिहासं’ च इति कल्पनं तु टीकाकारस्य गभीरा बुद्धिः) । अभ्यर्थनालाघवं यद्यस्ति तर्हि आत्माभिमानोऽप्यस्ति इति ग्रन्थकारस्य गुम्फनचातुर्यम् । ‘मधुरमपि दुःश्रवम्, सरसमपि शोषहेतुम्’, इत्यादिना अग्रे तु सोयमर्थः स्वयमेव स्पष्टीकृतः । किन्तु अक्षिणी निमील्य पर्याय-शब्दान्वेषणमात्रे व्याकुलस्य टीकाकारशिरोमणेः कृपया मूलपाठस्य तदेतत्स्वारस्यं सर्वं कथाशेषम् । ‘सक्रोपं च सात्मार्षणं च, ससज्जावं च सोत्प्रासं च,’ टीकाकारेण तदेतत्क्षिवासितम् । हन्त कियत्परिशोध्यतां टिप्पणेन ? २ हन्त अस्थानेऽयमवलेहस्नेहः ! भिक् । ‘सावलेहं च सप्रसादं च,’ इत्येव पाठः । अर्थात् तस्मिन्नालापे अवज्ञा यदि प्रकाशिता, तर्हि प्रसादोऽप्याविकृत इति तत्तात्पर्यम् ।

पाठा—१ ससंतापम्, २ सावहेलम्, ३ च, ससज्जावं च, ४ आकर्ण्यार्कण्यं, ५ अभूत्.

अथ कादम्बरीशरीरादिवालापपदैरेव सहागल्य युगपद्गृहीतो हृदये मन्युना, कण्ठे जीवितेन, अधरपल्लवे वेपथुना, मुखे श्वसितेन, नासाग्रे स्फुरितेन, चक्षुषि बाष्पेण तुल्यवृत्तिभूत्वा कादम्बर्याः क्षरद्वाष्पविक्षेपपर्याकुलाक्षरमुच्चैः प्रत्युवाच—‘पत्रलेखे, किं करोमि । अनेन दुः-
शिक्षितेन ज्ञानाभिमानिना पण्डितमन्येन दुर्विदग्धेन दुर्बुद्धिनालीकधीरेण स्वयंकृतं मिथ्या-
विकल्पशतसहस्रभरितेनाश्रद्धाधनेन मूढहृदयेन यद्यदेवानेकप्रकारं शृङ्गारनृत्ताचार्येण भगवता
मनोभवेनान्तर्गतविकारावेदनाय मामुद्दिश्य बाला बलात्कार्यते, तत्तदेवाद्दृष्टपूर्वत्वाद्धि दिव्य-
कन्यकानां रूपानुरूपलीलासंभावनया च तावतो मनोरथानप्यात्मन उपर्यसंभावनया च सर्वं
सहजमेवैतदस्या इति विकल्पसंशयदोलाधिरूढं मां ग्राहयतैवमीदृशस्य देव्या दुःखस्य तव

अथेति । पर्याकुलतानन्तरं चन्द्रापीडः क्षरन्त्यो बाष्पो नेत्राम्बु तस्य विक्षेप इतस्ततः पातनं पर्याकुलानि
व्याप्तान्यक्षराणि यत्रेति कियाविशेषणम् । उच्चैर्बाढस्वरेण । पत्रलेखामिति शेषः । प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीदिति
कियासंज्ञकः । किं कृत्वा । कादम्बर्याः समं तुल्या सदृशी वृत्तिर्यस्य सैवंविधो भूत्वा । किलक्षणः । उत्प्रेक्षते—
कादम्बरीशरीरादिवालापपदैर्दुःखवचनपदैरेव सहागल्य । एभिरेतेष्वित्यध्याहारः युगपदेकसमये गृहीतः । एभिः
कैः, एतेषु केषु इत्यपेक्षायामाह—हृदय इत्यादि । हृदये चित्ते मन्युना क्रोधेन । गृहीत इति पूर्वोक्तं
सर्वत्र संबध्यते । कण्ठे निगरणे जीवितेन प्राणितेन । वेपथुना कम्पेनाधर एव पल्लव इति रूपकं तस्मिन् ।
श्वसितेन निःश्वासेन मुख आनने । स्फुरितेन स्फुरणेन नासाग्रे नासिकान्ते । बाष्पेण रोदनेन चक्षुषि । जाता-
वेकवचनम् । किमुवाचेत्याह—पत्रलेखे इति । हे पत्रलेखे, अहं किं करोमि । किंचित्कर्तुं न समर्थ इत्यर्थः ।
शृङ्गारश्च नृत्तं च तयोर्ज्वलदङ्कचालनाय आचार्य उपदेष्टा तेन । शृङ्गारस्य नृत्याचार्येण रत्नाचार्येणेति
वा । भगो माहात्म्यमस्यास्तीति भगवांस्तेन । ‘भगोऽर्कज्ञानमाहात्म्यवैराग्यादिषु’ इति वैजयन्ती । मनोभवेन
क्रामेन यद्यदनेकप्रकारं मन्युजीवितवेपथुश्वसितपरितापादिकं बाला योषितो (त.) मामुद्दिश्य मदुद्देशेन बलाद्धा-
त्कार्यते निष्पाद्यते । किमर्थमित्याह—अन्तरिति । अन्तर्गतो यो विकारस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्यै । तादर्थ्यं
चतुर्थी । तत्तदनेन प्रत्यक्षेण मूढमज्ञानावृतं यद्बुद्धयं चित्तं तेन स्वयं कृतमात्मना विहितम् । न तु मयेत्यर्थः ।
इतो मूढहृदयं विशेषयन्नाह—दुःशिक्षितेनेत्यादि । दुर्बुद्धं शिक्षितमभ्यसितं यस्य तत्तथा तेन । ज्ञाने ज्ञान-
विषयेऽभिमानोऽहंकारो विद्यते यस्य तत्तथा तेन । पण्डितमात्मानं मन्यते यत्तत्तथा तेन । दुर्बुद्धं विदग्धत्वं छे-
कत्वं यस्य तत्तथा तेन । दुर्बुद्धा बुद्धिः प्रतिभा यस्य तत्तथा तेन । अलीकेन मिथ्याभिमानेन । धीरं साहसगुणोपेतं
तेन मिथ्याविकल्पानामलीकमनोरथानां शतसहस्राणि लक्षास्तैर्मरितमाकीर्णं तेन । न श्रद्धातीति शास्त्रोक्तं नाव-
धारयतीत्यश्रद्धानं तेन । कया । अद्दृष्टपूर्वत्वादनवलोकितपूर्वत्वाद्धिव्या मनोहरा याः कन्यकास्तासां रूपं सौन्दर्यं
तस्यानुरूपा योग्या या लीला विलासस्तस्याः संभावनोत्कटकोटिकः संदेहस्तथा । पुनः कया । आत्मनः स्वस्यो-
पर्येषा मासिच्छलेतादृशस्य मनोरथानप्यसंभावनया च । किं कुर्वता मूढहृदयेन । मामेवं ग्राहयता । ग्राहयतिद्वि-
कर्मकः । एवं किम् । अस्याः कादम्बर्या एतत्परितापादिकं सर्वं सहजमेव, स्वाभाविकमेव । किलक्षणं माम् ।
विकल्पसंशययोर्दोलाधिरूढमाश्रितं तथा । तेनैवेति शेषः । मूढहृदयेनैवेदृशस्य पूर्ववर्णितस्य देव्या कादम्बर्या
दुःखस्य तवोपालम्भस्य च हेतुतां नीतः प्रापितोऽस्मि । सर्वं यदसम्यक्तन्मूढहृदयेनैव कृतम् । न मयेति

पाठा०—१ अनेन दुरात्मना, २ स्वयंकृत, ३ नृत्याचार्येण, ४ पूर्वत्वाद्धिव्य, ५ मनोरथस्याप्यात्मना; मनोरथा-
नामप्यात्मना.

चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । मन्ये च ममापि मनोव्यामोहकारी कोऽपि शाप एवायम् । अन्यथाऽप्रबुद्धबुद्धेरपि येषु न संदेह उपपद्यते, तेष्वपि स्फुटेषु मदनचिह्नेषु कथं मे धीर्व्यामु-
ह्येत । तिष्ठन्वेव तावदतिसूक्ष्मतया दुर्विभाववृत्तीनि तानि स्मितावलोकितकथितविहृतलीलाल-
ज्जायितानि, यान्यन्यथापि संभवन्ति । चिरानुभूतात्मकण्ठसंसर्गसुभगं हारमिममकृतपुण्यस्य
मे तत्क्षणमेव कण्ठे कारयन्त्या किमिव नावेदितम् ? अपि च हिमगृहकवृत्तान्तस्तु तत्रापि
प्रत्यक्ष एव । तत्किमत्र प्रणयकोपाक्षिप्तयाप्यन्यथा व्याहृतं देव्या ? सर्व एवायं विपर्ययान्मम
दोषः । तदधुना प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तथा करोमि यथा नेदृशमेकान्तनिष्ठुरहृदयं जानाति मां

भावः । विचारणान्तरं प्रदर्शयन्नाह—मन्य इति । अहमिति मन्ये संभावयामि । इतीति किम् । ममायं को-
ऽप्यनिर्वचनीयो मनसश्चित्तस्य व्यामोहं वैचित्र्यं करोतीत्येवंशीलः शाप एव विरुद्धाशीर्वचनमेव । उक्तवैपरीत्ये
आह—अन्यथेति । शापाभावेऽप्रबुद्धाऽजाग्रद्रूपा बुद्धिः प्रतिभा यस्यैवंविधस्य । मूर्खस्यापीत्यर्थः । येषु स्फु-
टेषु विशदेषु मदनचिह्नेषु कामलक्षणेषु संदेहो द्वापरो नोपपद्यते न जायते । एतानि दुःखजनकान्येवेति नि-
श्चय एवोत्पद्यत इति भावः । तेष्वपि मदनचिह्नेष्वपीत्यर्थः । कथं मे मम धीर्बुद्धिर्व्यामुह्येत व्यामोहं व्रजेत ।
तिष्ठन्त्विति । तावदिदानीं तानि स्मितनीषदास्यम्, अवलोकितं वीक्षितम्, कथितं जल्पितम्, विहृतमित-
स्ततो गतम्, लीलया विलासेन लज्जायितानि त्रपयाचरितानि । एतान्यतिसूक्ष्मतया निरुद्धतया । अत एव
दुर्विभावा दुर्ज्ञेया वृत्तिर्येषामेवंभूतानि तिष्ठन्तु । एतादृशनिरुद्धचिन्तयाऽलमित्यर्थः । तानि कानीत्याह—या-
नीति । यानि पूर्वोक्तानि । अन्यथापि स्नेहव्यतिरेकेणापि संभवन्ति । उपपद्यन्त इत्यर्थः । स्वस्मिन्तस्याः स्नेहं
प्रदर्शयन्नाह—चिरेति । चिरं चिरकालमनुभूतः प्रातो य आत्मनः स्वस्य । अर्थात्कादम्बर्याः । कण्ठसंसर्गो
निगरणसंपर्कस्तेन सुभगं मनोहरमिमं प्रत्यक्षगतं हारं मुक्ताप्रालम्बं तत्क्षणमेव तस्मिन्समय एवाकृतमविहितं
पुण्यं सुकृतं येनैवंविधस्य मे मम कण्ठे गले कारयन्त्या प्रक्षेपयन्त्या । सखिद्वारेति शेषः । किमिव नावेदितं किं
न ज्ञापितम् । अहं त्वदर्थिनीति तदैव ज्ञापितमिति भावः । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । हिमगृहकस्य
नीहारवच्छीतलसन्नो वृत्तान्त उदन्तस्तत्रापि भवत्या अपि प्रत्यक्ष एव विदित एव । न केवलं ममैवेति
भावः । तदिति हेत्वर्थे । अत्रेति । अस्मिन्ने प्रणयः स्नेहस्तेन तस्माद्वा यः कोपः क्रोधस्तेनाक्षिप्तया प्रेरितया
देव्या कादम्बर्या किमन्यथा व्याहृतम् । तदलमनया तदानयनकथयेत्यात्मकमित्यर्थः । सर्व इति । अयं सर्व
एव समग्र एव विपर्ययादज्ञानान्मम दोषो वैगुण्यम्, न तु तत्त्वतः । तदिति । तत्तस्यादितोरधुनाहं तथा
करोमि रचयामि यथा देवी कादम्बरीदृशमेकान्तेनातिशयेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधं मां न जानाति ।

टिप्पणं—1 'अनेन दुःशिक्षितेन' इत्यारभ्य 'नीतोऽस्मि' इति पर्यन्तस्य दुरुहवाक्यस्य अन्वयानुसारि-
णीर्थं व्याख्या—अन्तर्गतविकारस्य (कामवासनायाः) आवेदनाय भगवता मनोभवेन मामुद्दिश्य बाला
(कादम्बरी) अनेकप्रकारं यद्यदेव (चेष्टादिकम्) बलात् कार्यते, तत्तदेव अदृष्टपूर्वत्वात्, दिव्यकन्य-
कानां रूपस्यानुरूपा सेयं लीलास्तीति संभावनया, एतावतो मनोरथस्य आत्मन उपर्यसंभावनया (काद-
म्बर्या एतावानभिलाषो महुपरि स्यादिति न मे संभावनेत्याशयः), च विकल्पसंशययोर्दोलाभिखण्डं
माम् 'सर्वमेव एतत् अस्याः सहजमेव (मनोवेदना विभ्रमादिकं वा यद्यत् प्रकाशितं तत्तत् स्वाभाविक-
मेव, न तु मद्भिषयकम्)' इति ग्राह्यता (बोधयता) दुःशिक्षितादिविशेषणविशिष्टेन मूढहृदयेन
एवमीदृशस्य देव्याः (काद०) दुःखस्य तव चोपालम्भस्य हेतुतां नीतोऽस्मि । कामप्रणोदिता या याश्चेष्टा
मयि कादम्बर्या कृतास्ताः सर्वा न मामुद्दिश्य, इति मूढहृदयेन मया बोधितम् । अत एव देव्या दुःखं
तव चायमुपालम्भो जात इति सर्वस्याशयः । एतदनुसारेणैव मूलपाठो ज्ञेयः । टीका चानुसंधेया ।

पाठा०—१ तेष्वतिस्फुटेषु, २ विबुज्यमानाः.

देवी' इत्येवं वदत्येव चन्द्रापीडेऽश्रावितैव प्रविश्य वेत्रहस्ता प्रतीहारी कृतप्रणामा व्यज्ञापय-
त्—“युवराज, एवं समादिशति देवी विलासवती, कृतजल्पात्परिजनतः श्रुतं मया, यथा किल
पृष्ठतः स्थिताऽद्य पत्रलेखात्र पुनः परागता' इति । न च मे त्वय्यस्यां च कश्चिदपि स्नेहस्य
विशेषो विलसतीति मयैवेयं संवर्धिता । अपि च तवापि कापि महती वेला वर्तते दृष्टस्य ।
तदनया सहित एवागच्छ । मनोरथशतलब्धमतिदुर्लभं ते सुखकमलावलोकनम्” इति ।

चन्द्रापीडस्तु तदाकर्ण्य चेतस्यकरोत्—‘अहो संदेहदोलाधिरूढं मे जीवितम् । एवमम्बा
निमेषमपि मामपश्यन्ती दुःखमास्ते । पत्रलेखामुखेन चैवमाज्ञापितमागमनाय मे निष्कारण-
वत्सलेन देवीप्रसादेन । आजन्मक्रमाहितो बलवान्जननीस्नेहः, वाञ्छाव्याकुलं हृदयम्, अ-
मोच्यं तातचरणशुश्रूषासुखम् । प्रमाथी मन्मथहतकः, हारिणी गुरुजनलालना, दुःसहान्यु-
त्कण्ठितानि, अनुबन्धिनी बान्धवप्रीतिः, कुतूहलिन्यभिनवप्रार्थना, मुखावलोकितः कुलक-

किं कुर्वाणः प्राणैरप्युपयुज्यमानस्तवीप्सितं कुर्वाणः । इत्येवं चन्द्रापीडे वदत्येव कथयत्येव प्रतीहारी
द्वारपालिका कृतः प्रणामो ययैवभूता मातृपरिजनत्वेन कुमारप्रतीहार्यऽश्रावितैवानिवेदितैव प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा
व्यज्ञापयद्विश्रुतिमकार्षीत् । कीदृशी । वेत्रं हस्ते यस्याः सा । हे युवराज, देवी विलासवत्येवं समादिशत्याज्ञाप-
यति । एवं किमित्याह—कृतेति । कृतो विहितो जलोऽन्योन्यालापो यैर्नैवविधात्परिजनतः सेवकवर्गान्मयेति
श्रुतमित्याकर्णितम् । इतीति किम् । तदेव दर्शयति—यथेति । किलेति सत्ये । पृष्ठ इति पृष्ठतः । तत्प्रत्य-
यस्य सार्वविभक्तिकत्वात् । स्थिता विलम्बिता पत्रलेखायास्मिन्नहन्मन्त्रास्मिन्प्रदेशे पुनः परागता प्रत्यावृत्त्य
समागता । पुनः किं समादिशतीत्याह—न चेति । मे मम त्वयि भवत्यस्यां पत्रलेखायां चेति हेतोः स्नेहस्य
प्रेम्णः कश्चिदपि विशेषो न विलसति । न वर्तत इत्यर्थः इतीति किम् । यत इयं पत्रलेखा मयैव संवर्धिता
वृद्धिं प्रापिता । एतेनोभयोरपि मयैव प्रवर्धनात्त्वयि तस्यां च मम स्नेहः समान एवास्तीति ध्वन्यते । पुनः किं
समादिशतीत्याह—अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरे । तवापि भवतोऽपि दृष्ट्यावलोकितस्य कापि महती
गुर्वी वेला कालविशेषो वर्तते । तत्तस्माद्वेतोरनया पत्रलेखाया सहित एव समन्वित एवागच्छेहि । त्वमिति
शेषः । यतस्ते तव सुखमेव कमलं तस्यावलोकनं वीक्षणमतिदुर्लभमतिदुःप्रापम् । कीदृशम् । मनोरथानां
समीहितानां शतैर्लब्धं प्राप्तम् ।

तु पुनश्चन्द्रापीडस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा चेतस्यकरोदचिन्तयत् । एवं किमित्यत आह—अहो इति । अहो
इत्याश्चर्यं । मे मम जीवितं प्राणितं कादम्बरीसमीपे व्रजामि जत मातुः संनिधाविति संशयो द्वापरः स एव दोला
दोलनं तामधिरूढमाश्रितम् । कथमित्याह—अम्बेति । एवं अम्बा विलासवती निमेषमपि निमीलितमात्र-
मपि मां चन्द्रापीडमपश्यन्त्यनवलोकयन्ती दुःखं यथा स्यात्तथास्ते तिष्ठति । तथा निष्कारणं निर्निमित्तं वत्स-
लेन हितकारिणा देव्याः कादम्बर्याः प्रसादेनानुग्रहेण पत्रलेखामुखेन च पत्रलेखावाक्येन च मे ममागमना-
यैवमाज्ञापितम् । आजन्मक्रमेति । जनन्या मातुः स्नेहो बलवान्बलिष्ठः । कीदृक् । आजन्मतो जन्म मर्या-
दीकृत्य क्रमेण मर्यादयाहित आरोपितः । जन्ममर्यादयारोपितत्वमेवास्य विशेषः । विशेषादत्रैव स्थातुमुचित-
मित्याश्रयः । हृदयं चेतो वाञ्छामिच्छाभिर्व्याकुलम् । तातस्य पितृश्वरणौ पादौ तयोः शुश्रूषा सपर्यां तस्याः
सुखममोच्यं न मोक्षं योग्यम् । मन्मथहतकः कंदर्पहतकः प्रमत्तातीत्येवंशीलः प्रमाथी । चित्तोद्वेगकृदित्यर्थः ।
गुरुजनस्य मात्रावेर्लालना प्रतिपालना हारिणी मनोहरा । दुःसहानि सोढुमशक्यान्युत्कण्ठितान्युत्कण्ठाविषयी-
भूतानि । बान्धवानां स्वजनानां प्रीतिः स्नेहोऽनुबन्धातीत्येवंशीलानुबन्धिनी । गमनविघ्नकारिणीत्यर्थः । अभि-
नवस्यादृष्टपूर्वस्य वस्तुनः प्रार्थना वाञ्छा कुतूहलिन्याश्चर्यकारिणी । कुलकमेण पट्टपरम्परया आगताः प्राप्ता

मागता राजानः, जीवितफलं प्रियतमामुखावलोकनम्, अनुरक्ताः प्रजाः, गरीयान्गन्धर्वराजसुतानुरागः, दुस्त्यजा जन्मभूमिः, परिग्राह्या देवी कादम्बरी, कालातिपातासहं मनः, विप्रकृष्टमन्तरं हेमकूटविन्ध्याचलयोः' इत्येवं चिन्तयन्नेव प्रतीहार्योपदिश्यमानमार्गः पत्रलेखाकरावलम्बी जननीसमीपमगात् । तत्रैव च तमनेकप्रकारजननीलालनसुखाचिन्तितदुर्विषहृदयोत्कण्ठं दिवसमनयत् ।

उपनतायां चात्मचिन्तायामिवान्धकारितदशदिशि शर्वर्याम्, अनिवार्यविरहवेदनोन्मथ्यमानमानसाकुलेषु कलकरुणमुच्चैर्ब्याहरत्सु चक्रवाकयुगलेषु, उत्तेजितस्मरंशरं समुत्सर्पमाणेषु चन्द्रमसोऽङ्गोलधूलिधूसरालोकेष्वग्रमयूखेषु, विजृम्भमाणकुमुदिनीश्वासपरिमलप्राहिणि मन्दं

राजानो भूभुजो मुखमाननमवलोकयन्तीत्येवंशीला मुखावलोकिनो वक्त्रवीक्षकाः । प्रियतमाः स्त्रियस्तासां मुखावलोकनं वक्त्रवीक्षणं जीवितस्य प्राणितस्य फलं साध्यम् । प्रजा जनपदवासिनो जना अनुरक्ता अनुरागिणः । गन्धर्वराजसुता कादम्बरी तस्यां तस्या वानुरागः स्नेहो गरीयानतिशयेन गुरुः । दुस्त्यजा दुःखेन मोक्तुं शक्या जन्मभूमिर्जन्मनः स्तोतृत्तेभूमिः स्थलम् । तदुक्तमन्यत्र—'जणणी जम्मुप्पत्ती पच्छिमनिद्दा सुभासियं वयणं । मणइठ्ठं माणुस्सं पंच वि दुक्खेहिं सुच्चंति ॥' जननी जन्मोत्पत्तिः पश्चिमनिद्दा सुभाषितं वचनम् । मन्त्रसेधो मनुष्यः पश्चापि दुःखाद्विमुच्यन्ते इति । कादम्बरी देवी परिग्राह्या परिणेतुं योग्या । कालस्यानेहसोऽतिपातो विलम्बस्तं न सहतीत्येवंशीलं मनः खान्तम् । तदीर्यमिति शेषः । हेमकूटविन्ध्याचलयोरन्तरं विचालं विप्रकृष्टं दूरम् । इत्येवं चिन्तयन्नेव विमृशन्नेव प्रतीहार्या द्वारनियुक्तयोपदिश्यमानः कथ्यमानो मार्गः पन्था यस्यैवंभूतः पत्रलेखायाः करं हस्तमवलम्बत इत्येवंशीलः स तथा जनन्या मातुः समीपमभ्यर्णमगादगमत् । तत्रैव मातुः समीपे तं दिवसं वासरमनयन्निनाय । कीदृशं दिवसम् । अनेकप्रकारं बहुविधं जनन्या मातुर्लालनसुखं तेन चिन्तितविज्ञाता दुर्विषहृदयोत्कण्ठा यस्मिन्स तथा ।

रात्रौ विशेषं प्रदर्शयन्नाह—उपेति । उपनतायां च प्राप्तायां च शर्वर्या रजन्याम् । कृष्णत्वसाम्यादाह—आत्मचिन्तायामिव चन्द्रापीडो मनसा मनोव्यापारेण स्मरस्य कंदर्पस्यायतनभूतं सद्यतां गतं प्राप्तं यत्कादम्बरीरूपं तस्य सस्मार । 'स्मृतौ च' इति सूत्रेण कर्मणि षष्ठी । शर्वरी विशेषयन्नाह—अन्धकारितेति । अन्धकारिता अन्धकारं प्रापिता दशदिशो यस्यां सा तस्याम् । केषु सत्सु । चक्रवाकयुगलेषु चन्द्रचरमिश्रणेषु सत्सु । किं कुर्वत्सु । कलं मधुरं करुणं दीनं यथा स्यात्तथोच्चैरुच्चस्वरेण व्याहरत्सु ब्रुवत्सु । कीदृशेषु । अनिवार्या निवारयितुमशक्या या विरहवेदना वियोगपीडा तयोन्मथ्यमानानि पीड्यमानानि मानसानि चेतांसि येषां तानि तत्तथा तेषु । पुनः केषु सत्सु । उत्तेजिता निशिताः स्मरशराः कंदर्पबाणा यैरिति क्रियाविशेषणम् । चन्द्रमसः शशिनोऽङ्गोलस्य वृक्षविशेषस्य धूलिः परागस्तद्रूपस्य ईषत्पाण्डुर आलोकः प्रकाशो येषां ते तथा तेषु । एवंविधेषु समुत्सर्पमाणेषु विस्तरस्वग्रमयूखेषु प्रधानकिरणेषु । पुनः कस्मिन्सति । प्रदोषो यस्मिनीमुखं तस्यानिले वायौ मन्दं मन्दं शनैः शनैरावातुं प्रचलितुमारब्धे सति । किलक्षणे प्रदोषानिले । विजृम्भमाणा विकसन्त्यो याः कुमुदिन्यस्तासां श्वासस्येव यः परिमलस्तं गृह्णातीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । किलक्षणश्चन्द्रापीडः ।

टिप्पण—१ प्रियतमायाः (कादम्बरीः) मुखावलोकनमित्युचितम् । २ मदीयमित्येवोचितम्, स्वस्येव कथायाः प्रक्रान्तत्वात् । ३ उन्मथ्यमानमानसाश्च ते आकुलाश्च तेषु, अथवा विरहवेदनया उन्मथ्यमानेन मानसेन आकुलेष्वित्युचितम् । ४ 'उत्तेजितस्मरशरसमुत्सर्पणेषु' इत्येव पाठो मनोरमः । न हि टीकाकार इवाऽवैयाकरणो मूलकारः । 'गमत् सृष्ट गतौ' इति धातुपाठात् परस्मैपद्येव 'सृष्ट' धातुः । उत्तेजिताः स्मरशरा येन तादृशं समुत्सर्पणम् (समुदयः) येषां तेषु सत्सु इति तदर्थः । ५ विकासस्येव, इति तात्पर्यम् ।

पाठाः—१ अनुरक्ता प्रजा. २ भूमी. ३ कर्मा. ४ अचेतितम्. ५ शर. ६ मन्दमन्द.

मन्दमावातुमारब्धे प्रदोषानिले च, शयनवर्ती निमीलितलोचनोऽप्यप्राप्तनिद्राविनोदो हेमकूटा-
गमनखेदान्निपत्य विश्रान्तेनेव पादपल्लवच्छायायाम्, जङ्घानुरोधरोहिणा लम्बेनेव संहतयोरुर्वोः,
हैलिखितेनेव विस्तारिणि नितम्बफलके, मग्नेनेव नाभिमुद्रायाम्, उल्लसितेनेव रोमराज्याम्,
आरूढेनेव त्रिवलिसोपानहारिणि मध्यभागे, कृतपदेनेवोन्नतिविस्तारशालिनि स्तनतटे, मुक्ता-
त्मनेव बाह्वोः, कृतावलम्बनेनेव हस्तयोः, आश्लिष्टेनेव कण्ठे, प्रविष्टेनेव कपोलयोः, उत्कीर्णेने-
वाधरपुटे, ग्रथिनेतेव नासिकासूत्रे, समुन्मीलितेनेव लोचनयोः, स्थितेनेव ललाटशालायाम्,
अन्वितेनेव चिकुरभारान्धकारे, प्लवमानेनेव सर्वदिक्पथप्लाविनि लावण्यपूरप्लवे मनसा
सस्मार स्मरायतनभूतस्य कादम्बरिरूपस्य ।

उत्पन्नात्मीयबुद्धिश्च निर्भरस्नेहार्द्रचेतास्तत एव वासरादारभ्य तां प्रति गृहीतरक्षापरिकर
इव यतो यत एव मण्डलितकुसुमकार्मुकं मकरध्वजमस्यां प्रहरन्तमालोकितवान्, ततस्तत

शयने शय्यायां वर्तत इत्येवंशीलः स तथा । पुनः कीदृक् । निमीलिते मुद्रिते लोचने नेत्रे येन स तथा ।
एवंविधोऽप्यप्राप्तोऽलब्धो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदः सुखं येन स तथा । इतो मनो विशेषयन्नाह—हेमकूट
इति । हेमकूटादागमनं तस्माद्यः खेदः परिश्रमस्तस्मान्निपत्य पादावेव पल्लवौ तयोश्छायातपाभावस्तस्यां विश्रा-
न्तेनेव गृहीतविश्रमेणैव । जङ्घा नलकीलिनी तामनुरणद्धीत्येवंशीलो जङ्घानुरोधी जङ्घानलकीलस्तं रोहतीत्येवं-
शीलं तत्तथा तेन संहतयोर्मिलितयोरुर्वोः सकञ्चोर्लम्बेनेव मिलितेनेव । विस्तारिण्यायते नितम्बावेव फलकं
तस्मिन्नुल्लिखितेनेव चित्रितेनेव । नाभिस्तुन्दकूपिका तस्य मुद्राकृतिविशिषस्तस्यां मग्नेनेव ब्रुडितेनेव । रोम-
राज्यां तनुरुद्ग्रेण्यामुल्लसितेनेवोच्छ्वसितेनेव । तथा त्रिवलिरैव सोपानानि तैर्हारिणि मनोहरे मध्यभागे बलम्-
प्रदेश आरूढेनेवोपविष्टेनेव । उन्नतिरुचता, विस्तारो विस्तीर्णता, ताभ्यां शालत इत्येवंशीलं यत्स्तनतटं कुच
एव तटं तस्मिन्कृतपदेनेव विहितस्थानेनेव । बाह्वोर्भुजयोर्मुक्तात्मनेव संस्थापितजीवेनेव । हस्तयोः करयोः
कृतावलम्बनेनेव विहितालम्बनेनेव । कण्ठे निगरण आश्लिष्टेनेवालङ्कितेनेव । कपोलयोर्गलात्परप्रदेशयोः प्रवि-
ष्टेनेव कृतप्रवेशेनेव । अधरपुट ओष्ठपुट उत्कीर्णेनेवोल्लिखितेनेव । नासिका नासैव सूत्रं तस्मिन्ग्रथितेनेव
गुम्फितेनेव । लोचनयोर्नेत्रयोः समुन्मीलितेनेव विकसितेनेव । ललाटशालायामलिकगृहैकदेशे स्थितेनेवोपवि-
ष्टेनेव । कृतावस्थानेनेवेत्यर्थः । चिकुरभारः केशकलापः स एवान्धकारं तिमिरं तस्मिन्नन्वितेनेव सहितेनेव ।
सर्वदिक्पथानि छावयतीत्येवंशीले लावण्यपूरप्लवे चातुर्यपूरप्रवाहे प्लवमानेनेव स्नानं कुर्वाणेनेव ।

उत्पन्न इति । च पुनस्तत एव वासरादिवसादारभ्य मर्यादीकृत्योत्पन्ना संजातात्मीया मदीयत्वलक्षणा
बुद्धिर्यस्यां सा तथा । निर्भरः प्रबलो यः स्नेहः प्रेमा तेनार्द्रचेतो यस्यैवंभूतः कुमारस्तां प्रति कादम्बरीं प्रति गृहीत
आत्तो रक्षार्थं परिकरः परिच्छदो येनैवंभूत इव । यतो हेतोर्यत एव यस्मादेव मण्डलितं वक्रोक्तं कुसुमका-
र्मुकं पुष्पचापं येनैवंभूतं मकरध्वजं कंदर्पमस्यां कादम्बर्यां प्रहरन्तं ताडयन्तमालोकितवान्दृष्टवान् । ततो हेतो-

टिप्पण०—१ मुक्तः आत्मा स्वस्वरूपं येन तेनेव । बाह्वोर्मध्ये मनः स्वं मुक्तवदित्यर्थः । मनसो
जीवकल्पनाऽनुचिता । २ 'यतो यतः, ततस्ततः' इति वीप्साया इदमेव तात्पर्यं यत् यस्मिन् स्थाने-
ऽवकाशो वा दृष्टवान् तस्मिन्नेव, अर्थात् सर्वत्रैवेति । टीकाकारचूडामणिस्तु तदिदमस्पृशन्नेव विस्तरं
प्रलपति । अहो धन्यं साहसं टीकाकरणे ! ।

पाठा०—१ अनुसाराधिरोहिणा; अनुसाराधिरोहिणा, २ सुसंहतयोः, ३ लिखितेनेव, ४ सर्वतः, ५ लावण्यपयःपूरः,
६ समुत्पन्नः

एवात्मानमन्तरेऽर्पितवान् । 'एवमम्लानमालतीकुसुमकोमलतनौ निर्वृणं प्रहरन्न लज्जसे' इत्यु-
पालभमान इव दिवसमुत्तरलतारयान्तर्वाष्पया दृष्ट्वा कुसुमचापम्, पुनः स्मरशरप्रहारमूर्च्छि-
तां संज्ञामिव लम्भयितुं तामवयवैरुवाह स्वेदजललैवानुत्ससर्ज च दीर्घदीर्घान्निःश्वासमारु-
तान् । तच्चेतनालम्भमुदित इव च सर्वाङ्गीणं क्षणमपि न मुमोच रोमाञ्चम् । सद्यते हृदयेन
वेदना न वेति तद्वार्तां प्रष्टुमिव नियुक्तेन मनसा शून्यतामधार्षीत् । तत्प्रतिवार्ताकर्णनायेव
च गृहीतमौनः सर्वदैवातिष्ठत् । तदाननालोकनान्तरितमिव सर्वमेव नाद्राक्षीत् । चन्द्रवि-
म्बेऽपि नास्य दृष्टिररमत । तदालापपूरितश्रोत्रेन्द्रिय इव न किञ्चिदपरमन्तःकर्णं कृतवान् । वी-
णाध्वनयोप्यस्य बहिरेवासन् । सुभाषितान्यपि न प्रवेशमलभन्त । सुहृद्वाचोऽपि परुषा इवा-
भवन् । बान्धवजनजल्पितान्यपि नासुखायन्त । भावावगमभीत्येव यथापूर्वं न कस्यचिदर्शन-

स्त एव तद्विषयादेवात्मानमन्तरे मध्येऽर्पितवान्दत्तवान् । एवमिति । अम्लानं सद्यस्कं यन्मालयाः कुसुमं
पुष्पं तद्वत्कोमला सुकुमारा या तनुः शरीरं तस्यां निर्वृणं निष्कृपमेवममुना प्रकारेण । दिवसमित्युपलक्षणमहो-
रात्रस्य । तेनाहोरात्रं प्रहरंस्ताडयन्न लज्जसे न त्रपां प्राप्तेषि । उत्प्रावत्येन तरला चञ्चला तारा कनीनिका यस्यां
सा तथा । अन्तर्मध्ये बाष्पोऽश्रु यस्यामेवंविधया दृष्ट्वा नेत्रेण कुसुमचापं कंदर्पमित्युपालभमान इवोपालम्भं
ददान इव । एतेनात्यन्तदैर्घ्यमाविष्कृतम् । स्वेदो घर्मस्तदेव जलं तस्य लवा विमुषस्तानवयवैरुपगैरुवाहाव-
हत् । च पुनरर्थः । अतिशयेन दीर्घा दीर्घदीर्घास्तानेवंभूताभिःश्वासमारुतानुत्ससर्जोन्मुमोच । किं कर्तुम् ।
उत्प्रेक्षते—पुनर्वारंवारं स्मरस्य शरा बाणास्तैः प्रहारस्ताडनं तेन मूर्च्छितां मोहप्राप्तां तां कादम्बर्यीं संज्ञां
चेतनां लम्भयितुमिव प्रापयितुमिव । यथान्यः कश्चिन्मूर्च्छितस्य स्वेदजललववत्स्वल्पजलं निःश्वाससमानमारु-
तांश्च मुञ्चतीति वस्तुगतिः । स चन्द्रापीडः सर्वाङ्गे भवः सर्वाङ्गीणस्तं रोमाञ्चं रोमोद्गमं क्षणमपि न मुमोच ।
क्षणमात्रं तद्विरहितो नाभूदित्यर्थः । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याश्वेतना चैतन्यं तस्या आलम्भः प्राप्तिस्तेन
मुदित इव हर्षित इव । सद्यत इति । स मनसा शून्यतामधार्षीहृभारः । किलक्षणेन मनसा । तस्यै काद-
म्बर्यै इति वार्तां प्रष्टुं नियुक्तेनेव प्रेषितेनेव । इतीति किम् । हृदयेन वेदना पीडा सद्यते न वेति । तदिति ।
गृहीतं मौनमभाषणं येनैवंविधः सर्वदा निरन्तरमतिष्ठदस्थात् । उत्प्रेक्षते—तस्याः कादम्बर्याः प्रतिवार्तां प्रत्यु-
त्तरं तस्या आकर्णनायेव । श्रवणायैवेत्यर्थः । तदाननेति । स सर्वमेव नाद्राक्षीन्नापश्यत् । किलक्षणं सर्वम् ।
उत्प्रेक्षते—तस्या आननं मुखं तस्यालोकनं वीक्षणं तेनान्तरितमिव व्यवहितमिव । चन्द्रविम्ब इति । चन्द्रवि-
म्बेऽपि शशिमण्डलेऽप्यस्य चन्द्रापीडस्य दृष्टिश्चक्षुर्नारमत न चिरमस्थात् । विरहोत्कर्षे तापकारित्वात् । तदा-
लापेति । स चन्द्रापीडः किञ्चिदप्यपरं शब्दजातं कर्णस्यान्तरन्तःकर्णं न कृतवान् । द्विकर्मकोऽयं धातुः । उत्प्रे-
क्षते—तस्याः कादम्बर्या आलापस्तेन पूरितं भूतं श्रोत्रेन्द्रियं यस्यैवंविध इव । कर्णानां करणत्वं दर्शयन्वाह—
वीणेति । वीणानां वल्लकीनां ध्वनयः शब्दा अस्य चन्द्रापीडस्य बहिरेव बाह्यभूता एवासन्नभूवन् । सुभाषि-
तानीति । सुभाषितानि समीचीनोक्तयस्तान्यपि प्रवेशं मध्यगमनावकाशं नालभन्त न प्राप्नुवन् । सुहृदिति ।
सुहृदां मित्राणां वाचो बाष्पोऽपि परुषा इव कठिना इवाभवन् । बान्धवेति । बान्धवजनस्य बन्धुलोकस्य
जल्पितान्यपि कथितान्यपि नासुखायन्त । सुखमिवाचरन्ति सुखायन्ते अद्यतन्यामात्मनेपदेऽसुखायन्त इति
रूपम् । भाव इति । यथा येन प्रकारेण पूर्वं विरहदशाया अवर्षादर्शनं नादार्त्तं ददौ तथेदानीमपि । तत्रो-

टिप्पणं—1 विभिन्नवचनयोः कोयमुपमानोपमेयभावः ? कश्चार्थः ? अस्तु. सुखं वेदयन्ते सुखायन्ते
इति विग्रह उचितः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति वयम् । अद्यतन्यामित्यपि प्रलापः, शुकोक्तौ
क्रवेरुक्तौ वा नेयमद्यतनी घटना । 2 धन्या बुद्धिः ! विरहदशायाः पूर्वं यथा दर्शनमदात् तथा इदानीं
न ददावित्यर्थः ।

पाठा०—१ तनोः. २ अन्तर्वाष्पादयाः क्षुतवाष्पादयाः. ३ लवम्. ४ हृदयवेदना, ५ चास्य दृष्टिर्नारमत.
६ परिपूरित, ७ किञ्चिदपि.

मदात् । अनवरतमुक्तज्वालेन मदनहुतभुजान्तर्दह्यमानोऽपि गुरुजनत्रयया न सद्यः समुद्धृता-
र्द्रारविन्दशयनमभजत । न सरसविसलताजालकानि गात्रेष्वकरोत् । न जललवमौक्तिकक्षो-
दतारकितान्यजरठपद्मिनीपत्राणि पार्श्वेऽप्यकारयत् । न कुसुमपल्लवस्तस्तररचनामादिदेश ।
नानवरतधारौपातोल्लसितशिशिरसीकराबद्धदुर्दिनं ददर्शोपि धारागृहम् । न मकरन्दसंततसं-
पातशीतलाभ्यन्तराणि हर्म्योद्यानलताभवनान्यप्यसेवत । न मलयजजललुलितपृष्ठेषु मणिकु-
ट्टिमेष्वप्यलुठदिच्छया । न तुहिनकरकरनिकरसंक्रान्तिहृद्येषु ललनाकरकलितचन्द्रकान्तम-
णिदर्पणेष्वप्यसंक्रामयदात्मसंपातम् । किं बहुना, नाश्यानहरिचन्दनरसचर्चामप्याचरणा-
ददापयत् ।

त्रेक्षते—भावस्य चित्ताभिप्रायस्यावगमो ज्ञानं तस्माद्भीतिर्भयं तथैव, यदि कश्चिद्विलोकयिष्यति तदा ज्ञास्यत्येष
विरहादेवंभूत इति भीत्येवैत्यर्थः । स चन्द्रापीडः सद्यस्तत्क्षणं समुद्धृतान्युत्खातान्यार्द्राणि जलक्लृप्तानि यान्य-
रविन्दानि कमलानि तेषां शयनं शय्यां नाभजत नाशेरत । कथा । गुरुजना मानुषिन्नादयस्तेषां त्रया लज्जा
तथेति सर्वत्र वक्ष्यमाणेषु संबन्धनीयम् । भृशं तापो न भविष्यतीत्याह—अनेति । किङ्कर्वाणोऽपि । दष्टा-
मानोऽपि । कथम् । अन्तर्मध्ये । केन । मदनहुतभुजा कंदर्पवहिना । कीदृशेन । अनवरतं मुक्ता ज्वाला येनै-
वंभूतेत्यर्थः । नेति । सरसानि जलार्द्राणि विसानि शृणालानि तेषां लता वल्लवस्तेषां जालकानि समूहा गात्रे-
ष्वङ्गेषु नाकरोचान्वतिष्ठत् । पूर्वोक्तहेतौरेवेति भावः । नेति । जललवा अम्भो(द)विन्दवस्त एव मौक्तिकक्षोदास्तै-
स्तारकितानि तारावदाचरितानि यान्यजरठानि कोमलानि पद्मिनीपत्राणि नलिनीदलान्यपि । व्यस्तक्रमोऽत्रापि-
शब्दः । पार्श्वे पृष्ठे नाकारयत् । सेवकैरिति शेषः । नेति । कुसुमानां पल्लवाः प्रत्यग्रदलानि, कुसुमानि च पल्लवा-
श्चेति द्वन्द्वसमासो वा, तेषां स्तरस्तरस्य रचनां नादिदेश नादिष्टवान् । नेति । स चन्द्रापीडो धारागृहमपि न
ददर्श नाद्राक्षत् । किंलक्षणं धारागृहम् । अनवरतं निरन्तरं धारापातेनोल्लसिता ये शिशिराः शीतलाः सीकरा
वातास्तजलविप्रुषस्तैराबद्धं दुर्दिनं मेघजं तनो यस्मिंस्तथा । नेति । स चन्द्रापीडो हर्म्येषु गृहेषु यदुद्यानं
तस्य लता वल्लवस्ता एव भवनानि गृहाण्यपि नासेवत नाभजत । किंलक्षणानि । मकरन्दस्य मरन्दस्य संततं
निरन्तरं संपातः संपतनं तेन शीतलानि शिशिराण्यभ्यन्तराणि मध्यभागा येषां तानि । न मलयजेति ।
स मणीनां कुट्टिमानि बद्धभूमिकानि । ‘कुट्टिमं त्वस्य बद्धभूः’ इति हैमः । तेष्वपीच्छयेहया नाळुठनाशेरत ।
किंलक्षणेषु । मलयजस्य चन्दनस्य जलं पानीयं तेन लुलितान्यार्द्राकृतानि पृष्ठानि येषां तेषु । नेति । स
ललनानां योषितां करास्तैः कलिता धृता ये चन्द्रकान्तमणिभिः खचिता दर्पणा आदर्शास्तेष्वप्यात्मनः स्वस्य
संपातं प्रतिबिम्बं न संक्रामयत् संक्रामणमकारयत् । किंलक्षणेषु । तुहिनकरश्चन्द्रस्तस्य करनिकरः किरणसमूह-
स्तस्य संक्रान्तिः संक्रमस्तया हृद्या मनोहरास्तेषु । किं बहुनेति । किं बहुना किं बहुजल्पितेन । चरणौ
मर्यादीकृत्याचरणं तस्मादाश्यानभीषच्छुष्कं यद्वरिचन्दनं तस्य रसस्तेन चर्चा पूजा तामपि नादापयद्वातुं न
प्रेरयति स्म ।

टिप्पणं—1 समूहान् इत्याशयः । 2 पद्मिनीपत्राणि न तारावदाचरितानि । अत एव जललव-
मौक्तिकक्षोदैः तारकितानि (संजाताः तारका येषु तानि) इत्यच् । 3 समीपे इत्युचितम् । 4 आत्मनः
संतापं तेषु न संक्रामयामासेति ‘संतापम्’ इति पाठ उचितः प्रतिभाति । चन्द्रकान्तसामिध्यात्तापस्य
लाघवमिति । ‘असंक्रामयत्’ इति तु मन्ये लेखकदोषः स्यात्, अन्यथा ‘समक्रामयत्’ इत्युचितम् ।

पाठा०—१ जालानि. २ अजठर; जरठ. ३ निपात. ४ मकरन्दसंपात. ५ तुहिनकरनिकर. ६ संतापम्.

एवमेव केवलं रात्रौ दिवा चाकृतनिर्वृतिराज्वलताप्यदहनात्मकेन दहताप्यक्षतस्नेहेन्धनेन दुःखानुभवनायैव भस्मसादकुर्वता मदनदहनेनान्तर्बहिश्च काश्यमानदेहः शोषमगात्, आर्द्रतां पुनः प्रतिक्षणाधीयमानवृद्धिं नात्याक्षीत् । एवं च निष्प्रतिक्रियतया दुःखजतया वैतिविसंस्थुलेनोपास्यमानोऽपि मनसिजेनाकारमेव लोकलोचनेभ्योऽरक्षत्, न कुसुमशरसायकेभ्यो जीवितम् । तनोरेव तानवमङ्गीचकार, न लज्जायाः । शरीरस्थितावेवानादरं कृतवान्, न कुलस्थितौ । प्रजा एवान्वरुध्यत, न मन्मथोत्कलिकाः । सुखमेवावधीरयामास, न धैर्यम् । एवं चास्य पुरः कादंबरीरूपगुणावष्टम्भाहितप्राणेन बलवतानुरागेणाकुंक्ष्यमाणस्य, पश्चादुरुजनप्रतिबन्धदृढतरेण महीयसा स्नेहेन च वार्यमाणस्य, गम्भीरप्रकृतेः सरित्पतेरिव चन्द्रमसा सुदू-

एवमिति । स चन्द्रापीडो मदन एव दहनो वह्निस्तेनान्तर्हृदये बहिरवयवादौ काश्यमान उत्काल्यमानो देहः शरीरं यस्यैवंविधः शोषं क्षीणत्वमगात्प्राप । किलक्षणः । एवमेव पूर्ववत् । रात्रौ निश्यपरं दिवा दिवसेऽकृताऽविहिता निर्वृतिर्मनःस्वास्थ्यं येन सः । किलक्षणेन मदनदहनेन । आ समन्ताज्ज्वलता प्रज्वलता । पुनः कीदृशेन । अदहनात्मकेनावह्निरूपेणापि दहता भस्मीकुर्वता । पुनः कीदृशेन । न क्षतमक्षीणं स्नेहलक्षणमिन्धनमेधो येन स तथा तेन । पुनः किं कुर्वता । दुःखस्यासातस्यानुभवं साक्षात्करणं तस्मै तदर्थमेव । तादर्थ्यं चतुर्थी । सर्वं भस्म भस्मसादकुर्वताऽघटयता । शरीरव्यतिरेकेण दुःखानुभवाभावादिति भावः । शरीरशोष आर्द्रता न भवतीत्याशयेनाह—**न पुनरिति ।** न पुनरार्द्रतां मृदुतां स्नेहवत्तां वाऽस्याक्षीतत्याज । आर्द्रतां विशेषयन्नाह—**प्रतीति ।** प्रतिक्षणं प्रतिसमयमाधीयमानारोप्यमाणा वृद्धिर्यस्याः सा ताम् । **एवं चेति ।** स लोकानां जनानां लोचनानि नेत्राणि तेभ्य आकौरमिज्जितमरक्षद्रक्षयामास । परं कुसुमशरः कामस्तस्य सायका बाणास्तेभ्यो जीवितं प्राणितं नारक्षत् । किंविशिष्टः सः । उपास्यमानोऽपि सेव्यमानोऽपि । केन । मनसिजेन कामेन । किलक्षणेन । अतिविसंस्थुलेनातिव्याकुलेन । वीक्षापत्रेनेति यावत् । तच्चिदानमाह—**निष्प्रतीति ।** निर्गता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्यां क्रियायां तस्या भावस्तत्ता तथा । दुःखेन त्यज्यत इति दुःखजस्तस्य भावस्तत्ता तथा वा । **तनोरेवेति ।** तनोः शरीरस्य तानवं कृशत्वमङ्गीचकार स्वीचके । न लज्जायाः स्त्रियाः । लज्जाधिक्यमेवाङ्गीकृतवानिति भावः । **शरीरेति ।** शरीरस्य देहस्य स्थितिधारणं तस्यामेवानादरणमनाग्रहं कृतवान् । न कुलस्याभिजनस्य स्थितौ मर्यादायाम् । **प्रजा इति ।** प्रजा एव प्रकृतिरेवान्वरुध्यत न्यवार्यत । न मन्मथस्य कंदर्पस्योत्कलिका उत्कण्ठाः । **सुखमिति ।** स चन्द्रापीडः सुखमेव सौख्यमेवावधीरयामासावगणयामास । न धैर्यं न साहसम् । **एवं चेति ।** एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य कादम्बर्या रूपं सौन्दर्यं गुणो गाम्भीर्यादिस्तयोरवष्टम्भेनावलम्बेनावहिताः स्थापिताः प्राणा येनैवंभूतेन बलवता बलिष्ठेनानुरागेणाभ्यन्तरस्नेहेन पुरोऽग्र आकुंक्ष्यमाणस्य दृढाक्षीयमानस्य, गुरुजनो मातृपित्रादिस्तस्य प्रतिबन्धः प्रतिरोधस्तेन दृढतरेणातिनिबिडेन महीयसातिमहता स्नेहेन प्रीत्या च पश्चात्पृष्ठे वार्यमाणस्य पृष्ठे निषिध्यमानस्य । केन कस्येव । चन्द्रमसा शशिना सुदूरमतिविप्रकृष्टमुल्लासमानस्यापि गम्भीरप्रकृतेरलब्धमध्यस्य । राजपक्षे गम्भीरस्वभाव-

टिप्प०—१. आकारम् आकृतिम् विरहसूचिकामाकृतिं न प्रकटयामासेति तात्पर्यम् । २. सेयं टीकाकारस्य बुद्धिः । न किल विरहिणां सेवकभावमङ्गीकरोति कामः । अत एव 'आयास्यमानः' इत्येव पाठः । खेद्यमान इति तदर्थः । ३. अतिविषमेण (दारुणेन) इत्यर्थः । ४. न वराकोऽर्थमबुध्यत । कर्मेणि प्रत्ययः अत एव 'अन्वरुध्यन्त' इत्येव पाठः । चन्द्रापीडेन प्रजा एव अन्वरुध्यन्त अकाम्यन्त अर्थात् प्रजानामेवाऽनुरोधः कृतः, न मन्मथोत्कण्ठानामिति तदाशयः ।

पाठा०—१ निर्वृतिना. २ दुःखानुभवनायैव. ३ चाति. ४ आयास्यमानोऽपि. ५ कुलक्रमस्थितौ. ६ अन्वरुध्यन्त. ७ कुंक्ष्यमाणस्य. ८ गम्भीर.

रमुल्लास्यमानस्यापि मर्यादावशादात्मानं स्तम्भयतः कथंकथमपि कतिपयेष्वपि सहस्रसंख्या-
यमानेष्वतिक्रान्तेषु वासरेषु, एकदा रणरणकसकाशादिवान्तरलब्धावस्थानो निर्गत्य बहिर्नग-
र्यास्तैरङ्गसङ्गशीतशीकरासारमरुन्ति कलकणितकलहंसचक्रवाकचक्रबालाक्रान्तसरससुकुमा-
रसैकतानि सिप्रातटान्यनुसरन्, युज्यमानांश्च विरलीभवतश्च संघट्टमानांश्च विश्लिष्यतश्चो-
त्सहमानांश्च लम्बमानांश्च परापततश्च विच्छिन्नपङ्क्तवस्थानान्स्खलतोऽपि पततोऽप्यवसीद-
तोऽपि च यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितानिःसहृतया दूरागमनखेदमतिस्वरया चागमनकार्य-
गौरवमावेदयतो दूरादेवातिबहूनिव तुरंगमानद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चोत्पन्नकुतूहलस्तेषां परिज्ञानायान्यतमं पुरुषं प्राहिणोत् । आत्मनाप्युरुदन्नेन पयसो-

स्य । एवंभूतस्य सरित्पतेः समुद्रस्येव मर्यादावशात् । राजपक्षे कुलक्रमागतस्थितिः । समुद्रपक्षे जलागमनलक्षणा
च मर्यादा तद्वशादात्मानं स्वं स्तम्भयतो रक्षतः कथंकथमपि महता कष्टेन कतिपयेषु कियत्सु सहस्रसंख्या-
यमानेषु सहस्रसंख्यामिवाचरमाणेषु वासरेषु दिवसेष्वतिक्रान्तेषु गतेषु सत्सु एकदा एकस्मिन्समये रण-
रणकसकाशादिवौत्सुक्यपार्श्वदिवान्तर्मध्येऽलब्धमप्राप्तमवस्थानमवस्थितिर्येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या बहिर्नि-
र्गत्य बहिरागत्य दूरादेव दूरत एवातिबहूनिव तुरंगमानश्चानद्राक्षीदपश्यत् । किं कुर्वन् । तरङ्गाणां वीचीनां
सङ्गः संस्पर्शस्तेन शीताः शीतला ये शीकरा वातास्तवारीणि तेषामासारा वर्षणं येष्वेवंविधा मरुतो वायवो
येषु तानि । क्वचित् 'सीकरसाराणि' इति पाठः । कलानि मनोहराणि कणितानि शब्दितानि येषामेवंविधा
ये कलहंसाः कादम्बाश्चक्रवाका द्वन्द्वचरास्तेषां चक्रवालं समूहस्तेनाक्रान्तानि व्याप्तानि सरसानि सजलानि
सुकुमाराणि कोमलानि सैकतानि सिकतामयानि सिप्राण्यास्तटानि तीराण्यनुसरन्नाश्रयन् । तुरंगमान्विशेष-
यन्नाह—युज्येति । युज्यमानान्परस्परं योगं प्राप्नुवतः । अविरला विरलाः संपद्यन्त इति विरलीभवत-
स्तान् । एकीभवत इत्यर्थः । संघट्टन्ते संयुज्यन्त इति संघट्टमानास्तान् । आस्फाल्यमानानित्यर्थः । विश्लि-
ष्यत इति । विश्लिष्यतः । भिन्नीभवत इत्यर्थः । तान् । उत्सहन्त इत्युत्सहमानास्तान् । उत्साहयुक्तानि-
त्यर्थः । लम्बन्त इति लम्बमानास्तान् । खशरीरं दीर्घाकुर्वतः । परा सामस्येनापतन्त आगच्छन्तस्तान् ।
विच्छिन्नं विच्छेदं प्राप्तं पङ्क्त्या लेखयावस्थानं येषां ते तथा तान् । धावतां पङ्क्तिविच्छेदः प्रत्यक्षसिद्ध एव ।
स्खलत इति स्खलतस्तान्स्खलनां प्राप्नुवतः । अत एव पततोऽपि गिरतोऽपि । अत एवावसीदतोऽप्यवसादनं
प्राप्नुवतोऽपि । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति सादिभिरुत्पीडितानुत्प्रावत्येन पीडितांस्तडितान् । सहनं
सहः निर्गतः सहो येभ्यस्ते निःसहास्तेषां भावस्तत्ता तथा । असमर्थतयेत्यर्थः । दूरादागमनं तज्जनितो यः खेदः
प्रयासस्तमतिस्वरयातिशीघ्रेणागमनं तेन यत्कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं चावेदयतः परेभ्यो ज्ञापयतः ।

दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा विलोक्योत्पन्नं प्रकटीभूतं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवंभूतस्तेषां तुरंगमाणां परिज्ञानाय कस्येमे
इति ज्ञानार्थमन्यतमं पुरुषं प्राहिणोत्प्राहितवान् । ऊरु परिमाणं यस्यैवंभूतेन पयसा जलेनात्मनापि सिप्राणदी-
प्तुतीर्थं तस्मिन्नेव स्थले भगवतो माहात्म्यवतः कार्तिकेयस्य षण्मुखस्यायतने चैले तस्य प्रहितपुरुषस्य

टिप्पणं—१ टीकाकारस्य बुद्धिवैभवमेतत् । 'रणरणकवशादिवान्तरलब्धावस्थानः' इत्येव पाठः ।
उत्कण्ठावशादिव अन्तःराजभवनस्याभ्यन्तरे न लब्धमवस्थानं येन । राजभवने स्थातुमशक्नुवन्नित्याशयः ।
२ धन्या भाषा ! सत्यावश्यकत्वे अज्ञयमानानिति वक्तव्यम् ।

पाठां—१ अन्तरलब्ध. २ तरङ्गशीत. ३ आकारमरुन्ति; असारानि. ४ नातिदूरमिव चरणाभ्यामेव बभ्राम ।
आम्यंश्च रुद्रतनया(सुता) यतनं रयेणागच्छतः सावष्टम्भया गत्वा त्वरितचुरसंचाराद्युज्यमानांश्च. ५ पङ्क्तिव्यवस्थानम्;
पङ्क्तिव्यवस्थितान्. ६ दूरगमन.

तीर्थ सिंघां तस्मिन्नेव भगवतः कार्तिकेयस्यायतने तत्प्रतिवार्ता प्रतिपालयन्नतिष्ठत् । तत्रस्थश्च कुतूहलात्तस्मिन्नेव वाजिवृन्दे निक्षिप्तदृष्टिः पार्श्वस्थितां हस्तेनाकृष्य पत्रलेखामवादीत्—‘पत्र-
लेखे, पश्य । यं एष पुर एवार्ककिरणनिवारणोद्भासितया प्रेङ्खदालोललम्बशिशया मयूरपिच्छ-
मय्या वङ्किकया दुर्विभाव्यवदनोऽश्ववारो ज्ञायते, केयूरकोऽयम्’ इति । यावत्तया सहैव नि-
रूपयत्येव, तावत्तस्मात्प्रहितपुरुषादुपलब्धौत्मावस्थानं दृष्टिपथ एवावतीर्थं तुरंगमादापतन्तं
दूराद्भुतागमनधूलिधूसरश्यामीकृतशरीरं परिवर्तितमिवेतराकारेणोज्झिताङ्गरागसंस्कारमलिने-
न वपुषा विषादशून्येन च मुखेनान्तर्दुःखसंभारपिशुनया च दृष्ट्या दूरत एवापृष्टमपि कष्टं
कादम्बरीसमामवस्थामनक्षरमावेदयन्तं केयूरकमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च दर्शितप्रीतिरेहोदीत्याह्वय ससंभ्रमप्रणतोपसृतमतिदूरप्रसारिताभ्यां दोर्भ्यां पर्य-

प्रतिवार्ता प्रत्युत्तरं प्रतिपालयन्विलोकयन्नतिष्ठत्सौ । तत्रस्थ इति । तत्र चैले स्थितश्च कुतूहलात्कौ-
तुकात्तस्मिन्नेव पूर्वप्रतिपादित एव वाजिवृन्देऽश्वसमूहे निक्षिप्ता स्थापिता दृष्टिर्दृश्येनैवभूतः पार्श्वस्थितां समी-
पस्थां पत्रलेखां हस्तेन करेणाकृष्याकर्षणं कृत्वावादीदवोचत् । किमवादीदित्याह—पत्रलेखे इति । हे
पत्रलेखे, पश्यवलोक्य । य एष पुरोऽग्र एवार्ककिरणाः सूर्यरश्मयस्तेषां निवारणे दूरीकरण उद्भासितयोद्भासं
प्राप्तया प्रेङ्खन्ती वीप्यन्ती आलोला चञ्चला लम्बायता शिखाग्रं यस्याः सा तथा तथा । मयूरपिच्छैः कलापि-
बह्वैर्निष्पन्ना मयूरपिच्छमयी । ‘प्राचुर्यविकाराथे’ इति भयद् । तथैवविधया वङ्किकया शीकरिण्या दुर्विभाव्यं
दुःखेन ज्ञातुं शक्यं वदनमाननं यथैवभूतोऽश्ववारोऽयं केयूरक इति ज्ञायते संभाव्यते । स यावद्यावत्कालं
तया सह पत्रलेखया सममेवं निरूपयत्येव कथयत्येव, तावत्कालं तस्मात्प्रहितपुरुषात्प्रेषितनरादुपलब्धं ज्ञात-
मात्मनः स्वस्यावस्थानमुपवेशनं येनैवभूतं केयूरकं कादम्बर्या अनुचरमद्राक्षीदपश्यदिति दूरेणान्वयः । किं
कुर्वन्तं केयूरकम् । दूरादापतन्तमागच्छन्तम् । किं कृत्वा । अवतीर्यावरोहणं कृत्वा । कस्मात् । तुरंगमाद-
श्वात् । कस्मिन् । दृष्टिपथ एव दृष्टवलोकन एव । चन्द्रापीडस्येति शेषः । दृष्टेः पन्था दृष्टिपथः । ‘ऋषपुरब्धुःप-
थामानक्षे’ इत्यच् । इतः केयूरकं विशेषयन्नाह—दुत इति । इतं शीघ्रं यदागमनं तेन धूल्या रजसा धूसरमी-
षत्पाण्डुरमत एव श्यामीकृतं शरीरं यस्य सः । उत्प्रेक्षते—इतरो भिन्नो य आकार आकृतिस्तेन परिवर्तितमिव
विनिमयीकृतमिव । उज्झितो दूरीकृतो योऽङ्गरागो विलेपनं संस्कारश्चाधिवासनं ताभ्यां मलिनेन कर्मलेन वपुषा
शरीरेण विषादो हर्षाभावस्तेन कृत्वा शून्येन निस्तेजसा मुखेनाननेन चान्तर्मध्ये यदुःखमसातं तस्य संभारः
समूहस्तस्य पिशुनया ज्ञापिकया दृष्ट्या च चक्षुषा च दूरत एव दूरप्रदेशादेवापृष्टमप्यप्रक्षविषयीकृतामपि कष्टं
विद्यते यस्यां सा कष्टा ताम् । अस्यर्थेऽत्प्रत्ययः । एवंविधां कादम्बर्याः समां अवस्थां दशामनक्षरं वागव्यापा-
रहितं यथा स्यात्तथावेदयन्तं ज्ञापयन्तमद्राक्षीदिति । अन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः ।

दृष्ट्वा चेति । दृष्ट्वा च विलोक्य च तं केयूरकं दर्शिता प्रकटिता प्रीतिः केहो येनैवभूतो दोर्भ्यां भुजाभ्यां
पर्यव्वजताञ्छितम् । किं कृत्वा । एषोद्भागच्छेत्त्याह्वयान्नं कृत्वा । कीदृशं केयूरकम् । ससंभ्रमेणादरेण प्रणत-
श्चासावुपसृतश्च तम् । न त्वपसरन्तमित्यर्थः । कथंभूताभ्यां दोर्भ्याम् । अतिदूरं प्रसारिते विस्तारिते ताभ्याम् ।

टिप्पणं—१ छत्रिकया । स्वल्पं छत्रम् । २ ‘कादम्बरीसमवस्थाम्’ इत्येव पाठः । कादम्बर्याः समव-
स्थाम् (अवस्थितिम्) इति तदर्थः । ३ संभ्रमेण आदरेण, इत्येवो चितम् ।

ज्वजत तम् । अपस्त्य पुनः कृतनमस्कारे तस्मिन्नामयप्रभवचसा सर्वग्यं सर्वानेव तत्स-
हायान्पुरःस्थितं पुनः पुनः सस्पृहमालोक्य केयूरकमवादीत्—‘केयूरक, त्वदर्शनेनैव भद्रं
देव्याः सपरिवारायाः कादम्बर्या इत्येतदावेदितम् । आगमनकारणमपि विश्रान्तः सुखितः
कथयिष्यसि’ इत्युक्त्वा संभ्रान्तागतारोहकद्वौकितां करिणीमारुह्य ‘कुतोऽस्य जनस्य सुखिता’
इत्यभिधानमेव केयूरकं पृष्ठतः कृत्वा पत्रलेखां चारोप्य स्वभवनमयासीत् । तत्र च
निषिद्धाशेषराजलोकप्रवेशः प्रविश्य बल्लभोद्यानं सपरिवारेण केयूरकेण सहोत्ताम्यता चेत-
साऽचेतितमेव दिवसकरणीयं निर्वर्तयामास । निर्वर्त्य च पत्रलेखाद्वितीयः सुदूरोत्सारित-
परिजनः केयूरकमाह्वयान्वीत्—‘केयूरक, कथय देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महा-
श्वेतायाश्च संदेशम्’ इत्यभिहितवति चन्द्रापीडे पुरः सप्रश्रयमुपविश्य केयूरकोऽप्यवादीत्—
‘देव, किं विज्ञापयामि नास्ति मयि संदेशलवोऽपि देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया

अपस्त्येति । अपसरणं कृत्वा पुनः कुतो विहितो नमस्कारो नतिर्येनैवभूते तस्मिन्केयूरके सत्यनामयस्य प्रभः
पृच्छां तस्य वचस्तेन सर्वानेव समग्रानेव तस्य केयूरकस्य सहायान्सहागतान्सर्वग्यं संतोष्य पुरः स्थितमग्रतः
स्थितं पुनः पुनः सस्पृहं सांभिलाषमालोक्य समीक्ष्य चन्द्रापीडः केयूरकमवादीदवोचत् । किमवादीदित्याश-
येनाह—केयूरक इति । हे केयूरक, तव दर्शनमालोकनं तेनैव सपरिवारायाः सपरिच्छदाया देव्याः काद-
म्बर्या भद्रं कल्याणमित्येतदावेदितं कथितम् । आगमनेति । स चन्द्रापीडः संस्य भवनं गृहमयासीदग-
च्छदित्यन्वयः । किं कृत्वा । आगमनकारणं निदानं तदपि विश्रान्तः कृतविश्रामः सुखितः संजातमुखः स
स्वं कथयिष्यसि निवेदयिष्यसीत्युक्त्वा प्रोच्य । क्वचित् ‘सुखी नः कथयिष्यसि’ इति पाठो दृश्यते । तेन नः
शस्माकमिति तस्यार्थः । पुनः किं कृत्वा । संभ्रान्तः ससंभ्रमं आगतो य आरोहको हस्तिपकस्तेन द्वौकितामा-
नीतां करिणीं हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा अस्य केयूरकलक्षणस्य जनस्य कुतः कस्मात्सुखिता इत्यभिधानमिति
ब्रुवन्तमेव केयूरकं पृष्ठतः पृष्ठप्रदेशे पत्रलेखां चारोप्यारोपणं कृत्वेलर्थः । स्वभवनमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागे-
वोक्तः । तत्र चेति । स चन्द्रापीडो दिवसकरणीयं वासरकृत्यं निर्वर्तयामास कृतवान् । किं कृत्वा । सह
परिवारेण परिच्छदेन वर्तते यः स सपरिवारः एवंभूतेन केयूरकेण सह समं बल्लभमुद्यानमारामं प्रविश्य प्रवेशं
कृत्वा । किलक्षणः सः । निषिद्धो निवारितोऽशेषाणां समग्रानां राजलोकानां प्रवेशो येन सः । कीदृशं दिवसक-
रणीयम् । उताम्यतातिव्याकुलेन चेतसाऽचेतितमेवाज्ञातमेव । निर्वर्त्य चेति । स चन्द्रापीडः केयूरकमा-
ह्वयाह्वानं कृत्वाववादीदवोचत् । किं कृत्वा । निर्वर्त्य विधाय । दिवसकरणीयमिति शेषः । चन्द्रापीडं विशेषय-
न्नाह—पत्रलेखेति । पत्रलेखैव द्वितीया यस्य सः सुदूरं दूर उत्सारितो दूरीकृतः परिजनः सेवकवर्गो येन
सः । किमब्रवीदित्याशयेनाह—केयूरक इति । हे केयूरक, देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया मदलेखया सह
वर्तमानायाः । कादम्बर्या विशेषणम् । महाश्वेतायाश्च संदेशं वाचिकं कथय निवेदयेति चन्द्रापीडेऽभिहितवति
कथितवति सति पुरोऽग्रे सप्रश्रयं सविनयमुपविश्य निषय । केयूरकोऽप्यवादीदुवाच ।

किमुवाचेत्याह—देव इति । देव, किं विज्ञापयामि किं विज्ञप्तिं करोमि । यदादिष्टं तदेव वदेत्याह—
नास्तीति । मयि विषये देव्याः कादम्बर्याः समदलेखाया महाश्वेताया वा संदेशलवोऽपि वाचिकादेशोऽपि

टिप्पण—१ नेधं गुम्फनशय्या कवेः । अत एव ‘संवर्धय’ (समाहृत्य) इत्येव पाठः ।

पाठा—१ संवर्धय; समावर्धय, २ विश्रान्तसुखितः, ३ निर्वर्तयामास, ४ निर्वर्त्य, ५ अगादीत्.

महाश्वेताया वा । यदैव पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य प्रतिनिवृत्त्य मयायं देवस्योज्जयिनी-
गमनवृत्तान्तो निवेदितः, तदैवोर्ध्वं विलोक्य दीर्घमुष्णं च निःश्वस्य सनिर्वेदम् 'एवमेतत्'
इत्युक्तवोत्थाय महाश्वेता पुनस्तपसे स्वमेवाश्रमपदमाजगाम । देव्यपि कादम्बरी इदिति
हृदये दुर्धणेनेवाभिहता ह्यतर्कितमापतिताशनिनेव मूर्ध्नि ताडिता, अन्तःपीडाकूणननिमीलितेन
चक्षुषा मूर्च्छितेव, मुषितेव, परिभूतेव, वञ्चितेव च उन्मुक्तेव चान्तःकरणेन, अविदित-
महाश्वेतागमनवृत्तान्ता, चिरमिव स्थित्वोन्मील्य नयने, विलक्षेव, लज्जितेव, विस्मृतेव,
विस्मयस्तब्धदृष्टिः 'महाश्वेतायाः कथय' इति सासूयमिव मामादिश्य, मदलेखायां पुनर्वलि-
तमुखी सविलक्षस्मितम् 'मदलेखे' अस्ति केनचिदपरेणैतत्कृतं करिष्यते वा यत्कुमारेण
चन्द्रापीडेन इत्येवमभिदधत्युत्थाय निवारिताशेषपरिजनप्रवेशा शयनीये निपत्योत्तरवाससोत्त-
माङ्गमवगुण्ठ्य निर्विशेषहृदयवेदनां मदलेखामप्यनालपन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थात् ।
परेद्युश्च प्रातरेवोपसृतं माम् 'एवं दृढतरशरीरेषु त्रियमाणेष्विव भवत्स्वहमीदृशीमव-

नास्ति न विद्यते । तद्विदानमाह—यदैवेति । यदैव तस्मिन्नेव क्षणे पत्रलेखां मेघनादाय समर्प्य समर्पणं कृत्वा
प्रतिनिवृत्त्य परावृत्त्य मया केयूरकेण देवस्य भवत उज्जयिन्यामवन्त्यां यद्गमनं तस्य वृत्तान्त उदन्तो निवेदितः
कथितः, तदैव तस्मिन्नेव क्षणे ऊर्ध्वं विलोक्य निरीक्ष्य दीर्घमायतमुष्णं च निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा सनिर्वेदं
स्वावमाननसहितं यथा स्यात्तथा । एतदेवमेव निश्चयेन चन्द्रापीडो गत इत्युक्तवोत्थानं कृत्वा महाश्वेता पुनस्त-
पसे तपोऽर्थं स्वमेवात्मीयमेवाश्रमपदं स्थानमाजगामाययौ । कादम्बर्यपि सकलमेव तं दिवसमस्थादतिष्ठदिति
दूरेणान्वयः । इतः कादम्बरीं विशेषयन्माह—इदिति तत्कालं हृदये स्वान्ते दुर्धणेन घनेनाभिहतेव ताडितेव ।
अतर्कितमचिन्तितमापतितो योऽशनिर्वज्रं तेन मूर्ध्नि मस्तके ताडितेवाभिहतेव । अन्तःपीडा मानसी व्यथा
तया कूणनं कन्दनं तेन निमीलितेन मुद्रितेन चक्षुषा नेत्रेण मूर्च्छितेव मोहं प्राप्तेव । मुषितेव गृहीतसर्वस्वेव ।
परिभूतेव पराभवं प्रापितेव । वञ्चितेव वञ्चनाविषयीकृतेव । अन्तःकरणेन चित्तनोन्मुक्तेव त्यक्तेव । अविदितो-
ऽज्ञातो महाश्वेताया गमनवृत्तान्तो यथा सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वा नयने नेत्रे उन्मी-
ल्योन्मुक्त्य, विलक्षेव, वीक्षापक्षेव लज्जितेव, त्रपितेव, विस्मृतेव विस्मरणं प्राप्तेव, विस्मय आश्चर्यं तेन स्तब्ध-
दृष्टिरेवस्या एवंभूता महाश्वेतायाः कथय निवेदय । चन्द्रापीडो गत इति शेषः । इति सासूयं सैर्धं मामादिश्य
प्रतिपाद्य, मदलेखायां विषये पुनर्वलितं मुखं यस्या एवंविधा सती विलक्षं यस्मितं तेन सह वर्तमानं यथा
स्यात्तथा हे मदलेखे, केनचिदनिर्दिष्टनाम्ना परेणैतद्गमनलक्षणं कृतमस्ति । करिष्यते वा यत्कुमारेण चन्द्रापीडेन
कृतमिति । एवमभिदधती कथयन्त्युत्थायोत्थानं कृत्वा निवारितो दूरीकृतोऽशेषपरिजनस्य समप्रसेवकलोकस्य प्रवेशो
यथा सा शयनीये शय्यायां निपत्य पतनं कृत्वोत्तरवाससोत्तरीयवस्त्रेणोत्तमाङ्गं शिरोऽवगुण्ठ्याच्छाद्य निर्गतो
विशेषो यस्या एवंविधा हृदयवेदना चित्तपीडा यस्यास्ताम् । समानदुःखमित्यर्थः । एवंभूता मदलेखामप्यना-
लपन्त्यभाषयन्ती सकलमेव तं दिवसमस्थादित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

परेद्युश्चेति । अपरदिने प्रातरेव प्रभात एवोपसृतमागतं मामित्युपालभमानेवोपालम्भं ददानेव । इतीति
किम् । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण दृढतरमतिशयेन कठिनं शरीरं येषामेवंभूतेषु भवत्सु केयूरकप्रभृतिषु । उत्प्रेक्षते—
त्रियमाणेष्विव मरणं प्राप्स्यामाणेष्विवार्हं कादम्बरीदृशीमवस्थां दशामनुभवाम्यनुभवविषयीकरोमि । पार्श्ववर्तिभिः

टिप्प०—१ अप्रतिभेव । २ महाश्वेतायाः कारणादेव ममेयं दशा, यतस्तथैव कुमारोऽज्ञानीतः । अत
एवं तस्य ममेमां दशां निवेदयेति सासूयमुच्यते । टीकाकारस्तु न बुद्धवानाशयम् । ३ प्राप्यप्रियोयं
पाठः । न हि कविरिवमंश्लीलं लपेत् । अतो 'त्रियमाणेष्विव' इत्येव पाठः । अर्थात् भवत्सु वर्तमानेष्वेव ।

पाठा०—१. समर्प्यागतेन. २. प्रतिनिवर्त्य. ३. अयोधनेन. ४. शुष्काशनिना. ५. मिलितेन. ६. उन्मुक्ता. ७. लक्षि-
तेन. ८. अपरेषु. ९. दृढशरीरेषु. १०. त्रियमाणेष्विव.

स्थामनुभवामि' इत्युपालभमानेव, 'न मे भवद्भिः पार्श्ववर्तिभिः कार्यम्' इति निर्भर्त्सयन्तीव 'किं मे पुरस्तिष्ठसि' इत्यन्तर्मन्युवेगेन तर्जयन्तीव च बाष्पपूरोद्रेकोत्कम्पपर्याकुलया दृष्ट्या चिरमालोकितवती । तथा दुःखितया देव्यादिष्टमेव गमनायात्मानं मन्यमानोऽहमनिवेद्यैव देव्यै देवपादमूलमुपागतोऽस्मि । तच्च देवैकशरणजनजीवितपरित्राणाकुलमतेः केयूरकस्य विज्ञापनाकर्णनावधानदानेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ।

देव, श्रूयताम् । यदैव ते प्रथमागमनेनामोदिना मलयानिलेनेव चलितं समस्तमेव तत्कन्यकालतावनम्, तदैव सकलभुवनमनोभिरामं भवन्तमालोक्य वसन्तमिव, रक्ताशोकतरुलतामिवारूढवान्मकरकेतनस्ताम् । इदानीं तु महान्तमायासमनुभवति त्वदर्थे कादम्बरी । तस्या हि दिनकरोदयादारभ्य दिवसकरकान्तोपलानलस्येव निःशब्दस्यापवने-रितस्याधूमस्याभस्मनः प्रज्वलतो मकरध्वजहुतभुजो न परिजनकरकमलकलितकोमलपल्लव-

समीपस्थायिभिर्भवद्भिर्मम न कार्यं न कृत्यमिति निर्भर्त्सयन्तीव निर्भर्त्सनां कुर्वन्तीव । मे मम पुरोऽग्रे किं तिष्ठसीत्यन्तर्मन्युवेगेनान्तःक्रोधरयेण तर्जयन्तीव तर्जनां कुर्वन्तीव । तथा बाष्पो नेत्राभ्यु तस्य पूरः प्रवाहस्तस्योद्रेक आधिक्यं तेन य उदप्रावत्येन कम्पो वेपथुस्तेन पर्याकुला व्याप्ता तथा दृष्ट्वा दृशा चिरं बहुकालमालोकितवती निरीक्षितवती । तथा दुःखितया तेन प्रकारेण दुःखं प्राप्तया देव्या कादम्बर्या दृष्टोऽवलोकित आत्मानं गमनायादिष्टमेवाज्ञापितमेव मन्यमानोऽहं देव्यै कादम्बर्यै अनिवेद्यैवानुज्ञाप्यैव देवस्य भवतः पादमूलं चरणसमीपमुपागतोऽस्म्यायातोऽस्मि । तच्चेति । तत्तस्मात्कारणादेव एव भवानेवैकः शरणं यस्यैवंविधो यो जनः कादम्बरीलक्षणस्तस्य जीवितं प्राणितं तस्य परित्राणं रक्षणं तस्मै आकुला मतिर्यस्मैवभूतस्य केयूरकस्य विज्ञापना विज्ञप्तिस्तस्या आकर्णनं श्रवणं तस्मिन्नावधानदानेन चित्तप्रदानेन प्रसादं कर्तुं त्वं देवोऽर्हसि योग्यो भवसि ।

हे देव, श्रूयतामाकर्ण्यताम् । विज्ञप्त्यन्तरमिति शेषः । यदैव यस्मिन्नेव क्षणे ते तव प्रथमागमनेनाद्यागमनेन । उत्प्रेक्षते—आमोदिना सुगन्धिना मलयानिलेनेव मलयमारुतेनेव समस्तमेव समग्रमेव तत्कन्यकालतावनं कन्यका एव लतास्तासां वनं चलितं क्षुब्धम्, तदैव तस्मिन्नेव क्षणे सकलं यद्भुवनं जगत्तस्य मनोभिरामं चेतोऽचिरं वसन्तमिव भवन्तं त्वामालोक्य निरीक्ष्य रक्ता याऽशोकतरुलता तामिव तां कादम्बरीं मकरकेतनः कंदर्प आरूढवान्प्रविष्टवान् । इदानीं त्विति । सांप्रतं तु त्वार्थः प्रयोजनं तस्मिन् । निमित्ते सप्तमी । तथा च त्वज्जिमितं कादम्बरी महान्तमायासं श्रममनुभवति । करोतीत्यर्थः । तस्या इति । हीति निश्चये । तस्याः कादम्बर्या दिनकरस्य सूर्यस्योदय उद्गमनं तस्मादारभ्य । तन्मर्यादीकृत्येत्यर्थः । दिवसकरकान्तोपलो हर्षतस्यानलो वह्निस्तस्येव मकरध्वज एव हुतभुग्वह्निस्तस्य प्रज्वलतो दीप्तिमतः परिजनः सेवकवर्गस्तस्य करा एव कर्मलानि तैः कलिता धृता ये कोमलपल्लवा मृदुकिंसलयानि तेषां लास्यलीला नृत्यक्रीडा तथा न प्रसरभङ्गो न प्रचारहानिः । उभयानलयोः साम्यं प्रदर्शयन्नाह—निःशब्दस्येति । निर्गतः शब्दो ध्वनिविशेषो यस्मात्स तस्य, अपवनेरितस्य न पवनेन वायुनेरितः प्रेरितस्तस्य, अधूमस्य न विद्यते धूमो दहनकेतनो यस्मिन्स तस्य । अभस्मनो न विद्यते भस्म भूतिर्यस्मिन्स तस्य । एतेन सूर्यकान्तानलेन निःशब्दत्वादिधर्मैः साम्यं

टिप्पणं—1 मलयानिलेन आमोदिना सुगन्धिना, भवदागमनेन आमोदिना हर्षजनकेन, 'प्रमोदामोदसंमदाः' इत्यमरः । 2 सूर्यस्पर्शेनाग्निजनकः सूर्यकान्तमणिः । 3 परिजनहस्तेषु कमलत्वारोपणं बाणपुत्रस्य स्थूलतैव ।

पाठा०—१ दृष्टश्च तथा दुःखितया; दृष्टश्च दुःखितया. २ अर्हति देवः । देव श्रूयताम्. ३ तथाहि.

लास्यलीलया प्रसरभङ्गः । नानुत्तालतालवृन्तवान्तजलजडकणिकासारसेकेन निवृत्तिः । न सर-
सहरिचन्दनपङ्कच्छटाच्छुरणेन छेदः । न विदलितमुक्ताफलवालुकापटलोद्भूलनेन व्युपरमः ।
नोत्कीलितयन्त्रमयकलहंसपङ्क्तिमुक्ताम्बुधारेण धारागृहेण प्रशमः । यथा यथा चलितजल-
यन्त्रविगलिताभिरतिशिशिरशीकरनिकरतारकिताभिरम्बुधाराभिराहन्यते तथा तथा वैद्युता-
नलसहोदर इव स्फुरति मदनपावकः । सुतरां च शिशिरः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीमिव
विकासयति खेदजललवजालकसंततिमुपचारः । चित्रं चेदम् । मकरकेतुहुतभुजा दृश्यमान-
मप्यभिज्ञौचमंशुकमिव नितरां निर्मलीभवति लावण्यम् । मन्ये च मृदुस्वभावमपि जलमिव
मुक्ताफलतामुपगतं कठिनीभवत्युत्कण्ठितं हृदयमबलाजनस्य, यत्तादृशेनातिसंतापेनापि न
विलीयते । बलवती खलु बलभजनसंगमाशा, यत्तथाविधमप्यनुभववेदनाविह्वलितप्राणमति-

शीतलद्रव्यादिना तदितरवहेरेतस्य भिन्नत्वमाविष्कृतमिति भावः । नानुत्तालानि यानि तालवृन्तानि व्यजनानि
तेभ्यो या वान्ताः पतिता जलस्य जडाः शीतलाः कणिकास्तासामासरो वर्षेण तेन सेकः सिद्ध्यन्ते तेन निवृ-
त्तिर्नाशः । अस्य मकरध्वजहुतभुज इति पूर्वोक्तव्ययः । न सरसेति । सरसो यो हरिचन्दनपङ्क्तौ घर्षि-
तश्चन्दनद्रवस्तस्य छटया धारया छुरणं सिद्ध्यन्ते तेन न छेदो विनाशः । विदलित इति । न च विदलितानि
स्फोटितानि यानि मुक्ताफलानि मौक्तिकानि तेषां वालुकाः सिकतास्तासां पटलानि समूहास्तैरुद्भूलनमुद्वर्तनं
तेन व्युपरमो निवृत्तिः । नोत्कीलित इति । न चोत्कीलिता उत्कोरिता या यन्त्रमया यन्त्रनिष्पन्नाः कलहं-
सपङ्क्तयः कादम्बत्रेणयस्ताभिर्मुक्ता अम्बुधारा यस्मिन्नेवंभूतेन धारागृहेण यन्त्रधारासदनेन प्रशमः प्रशमनम् ।
यथा यथेति । इयं कादम्बरी यथा यथा अम्बुनोऽम्भसो धाराभिराहन्यत आच्छेद्यते, तथा तथा
मदनपावकः कंदर्पवह्निः स्फुरति दीप्तिमान्भवति । किलक्षणो मदनवह्निः । उत्प्रेक्षते—विद्युतोऽयं वैद्युतः
स चासावनलश्च तस्य सहोदर इव बन्धुरिव । किलक्षणाभिरम्बुधाराभिः । चलितं कम्पितं यजलयन्त्रं ततो
विगलिताभिः पतिताभिः । पुनः किलक्षणाभिः । अत्यन्तं शिशिरः शीतलो यः शीकरनिकरो वाताक्षिप्तजल-
कणसमूहस्तेन तारकिताभिर्निक्षत्रिताभिः । सुतरां चेति । उपचारः प्रतिक्रिया खेदस्य घर्मेस्य जललवा
अम्भःकणास्तेषां जालकानि युगपदनेकेषां पातलक्षणानि तेषां संततिः समूहस्तां विकासयति प्रगुणीकरोति ।
तर्ह्युष्णो भविष्यतीत्याशयेनाह—सुतरां चेति । सुतरामतिशयेन शिशिरः शीतलः । अधिकविरहिणो
विधुरपि सवितरतीत्यादिवदेतस्याः शिशिरोऽप्युपचारोऽधिकतर उष्णो बभूवेत्यर्थः । कीदृशी संततिम् । कुन्दस्य
कुसुमं कुन्दः पुष्पवृक्षो वा तस्य कलिकाः कोरकास्तासां कलापः समूहस्तस्य मञ्जरीमिव । वर्णेनीयाया जललव-
संततेः कुन्दकलिकाकलापमञ्जरीसदृशसंभावनयोत्प्रेक्षालंकारः । तदुक्तम्—‘संभावनमयोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन
यत्’ इति काव्यप्रकाशे । चित्रमिति । इदं चित्रमाश्चर्यम् । इदं किम् । मकरकेतुरेव हुतभुगवह्निस्तेन दह्यते
ज्वाल्यत इति दृश्यमानं ज्वाल्यमानमपि लावण्यं सौन्दर्यं नितरामतिशयेन निर्मलीभवति विशदोभवति । कीदृशं
लावण्यम् । उत्प्रेक्षते—अग्निना शौचं शुद्धमंशुकं वस्त्रमिव । मन्ये इति । अहमिति मन्ये जाने । इतीति
किम् । अबलाजनस्य बीजनस्य मृदुस्वभावमपि कोमलमप्युत्कण्ठितं हृदयं मुक्ताफलतामुपगतं मौक्तिकत्वं प्राप्तं
जलमिव पानीयमिव कठिनीभवति । दृढीभवति । यदिति हेत्वर्थः । यतो हेतोस्तादृशेनातिसंतापेनापि न विली-
यते न विलयं गच्छति । बलवतीति । खलु निश्चयेन बलभः प्रियो यो जनस्तस्य संगमो मेलापकस्तस्याशा
वाञ्छा बलवती बलीयसी । यद्यस्मात्कारणात्तथाविधो योऽनुभवः साक्षात्कारस्तेन या वेदना पीडा तथा विह्व-

टिप्प०—१ अग्निना शौचं शुद्धिर्यस्य हेतुमिति वाच्यम् ।

पाठा०—१ निवृत्तिः, निवृत्तिः. २ उद्भूतनेन. ३ दन्त. ४ कलापि. ५ प्राणात्.

कष्टं प्राण्यते । किं करोमि, कथय कथं कथ्यते, कथा वृत्त्या वर्ण्यते, कीदृशेनोपायेन प्रदर्श्यते, केन प्रकारेणावेद्यते, कथा युक्त्या प्रकाश्यते, कतमया वेदनयोर्पनीयते । तदुत्कण्ठास्वप्नेषु विगलितवेदनाः स्फुटं प्राणिनः, प्रतिदिवसं दृश्यमानोऽपि यत्र पश्यसि तामीदृशीमवस्थाम् । प्रचण्डकिरणसहस्रातपसहानि कमलानि शयनीकृतानि म्लानिमुपनयन्त्या दिवसकरमूर्तिरपि निर्जिता तथा निजोष्मणा ।

निष्करुणेन चाकारणवामेन कामेन मर्ध्यमानास्तास्ताश्चेष्टाः करोति । तथा हि । सा-
सोढमदनवेदने त्वमतिकठिने मनसि निवससि' इति मृदुनि कुसुमशयने कथमपि सखी-

लिताः प्राणा यजेति क्रियाविशेषणम् । अतिकष्टं मया प्राण्यते जीव्यते । किं करोमीति । प्रतिदिवसं प्रति-
वासरं दृश्यमानोऽपि साक्षात्क्रियमाणोऽपि तामीदृशीं पूर्वव्यावर्णितामवस्थां दशां यत्र पश्यसि यत्र जानासि
तत्कथय ब्रूहि । किं करोमि किं कुर्वे । कथं कथ्यते केन प्रकारेण भण्यते । कथा वृत्त्या आरम्भव्या-
दिकथा वर्ण्यते वर्णनाविषयीक्रियते । कीदृशेनोपायेन सामादिना प्रदर्श्यते हविषयीक्रियते । केन प्रकारेणा-
वेद्यते निवेद्यते । कथा युक्त्या युक्तिरूपपत्तिस्तथा केन हेतुना वा प्रकाश्यते प्रकटीक्रियते । कतमया कतरया
वेदनया ज्ञानेनोपनीयते प्राण्यते । निश्चयकोटिमिति शेषः । यदा तु 'उपमीयते' इति पाठस्तदा कतमया वेद-
नया पीडयोपमां प्राप्यत इत्यर्थः । दृश्यमानोऽपि न पश्यसीति तस्य वैगुण्यं परिजिहीर्षुराह—तदुत्कण्ठे-
ति । तदुत्कण्ठालक्षणेषु स्वप्नेषु निद्रादृष्टान्तःकरणजन्येषु ज्ञानेषु विगलितवेदना विगतदुःखाः स्फुटं प्रकटं
प्राणिनोऽसुमन्तः स्युः । तेन त्वमप्युत्कण्ठानिद्रां प्राप्तो विगतवेदनो जानन्नपि न जानासीति फलतीत्यर्थः ।
प्रचण्डेति । प्रचण्डानि तीव्राणि यानि किरणसहस्राणि तेषामातपो वर्चस्तं सहन्त इत्येवंभूतानि शयनी-
कृतानि शयनीकृतानि कमलानि पद्मानि म्लानि म्लानिमुपनयन्त्या प्रापयन्त्या तथा कादम्बर्या निजोष्मणा
स्वकीयतापेन दिवसकरमूर्तिरपि दिवसकरनिम्बमपि निर्जिता तिरस्कृता ।

तथा निष्करुणेन निर्दयेनाकारणवामेन निर्हेतुकप्रतिकूलेन । अर्थात्कामेन मर्ध्यमाना विलोड्यमानास्तास्ता-
श्चेष्टाः कायव्यापाररूपाः करोति निर्भिमीते । तदेव दर्शयति—तथा हीति । सासोढा मदनस्य कंदर्पस्य वेदना
पीडा यया तस्याः संबोधनं हे सासोढमदनवेदने । अतिकठिनेऽतिकर्कशे मनसि चित्ते । चन्द्रापीडस्येति शेषः ।
त्वं निवसस्यवतिष्ठसीति कृत्वा मृदुनि सुकुमारे कुसुमशयने पुष्पशय्यायां सखीजनेन कथमपि महता कष्टेन

टिप्पणं—१ पुनः प्रमादः । केयूरकस्य सेयमुक्तिः, अत एव 'तया' इत्युचितम् । २ 'उपमीयते'
इत्येव पाठः । 'उपमीयते' इति तु श्रवणेऽप्यसमञ्जसम् । ३ हन्त ! किमकाण्डे प्रलपति महाभागः ।
उत्कण्ठालक्षणः स्वप्नः ? कोऽस्यार्थः ? अस्तु, सर्वमिदमज्ञानम् 'कतमया वेदनयोर्पमीयते । बलवती तदु-
त्कण्ठा । स्वप्नेषु विगलितचेतनाः स्फुटं प्राणिनः ।' इति पाठः । 'स्वप्ने दृश्यमानोपि तद्वेदनां न दूरीकर्तुं-
मिच्छसि' । इति शङ्कायाः परिहारार्थमाह—स्वप्नेषु (दृश्यमानाः) प्राणिनः स्फुटं विगलितचेतनाः चैतन्य-
विहीना भवन्ति । यतो हि प्रतिदिनं दृश्यमानोपि तस्यास्तादृशीमवस्थां न पश्यसि । यदि चैतन्यं स्यात्तर्हि
अवश्यं तस्या दुर्दशां पश्येः इत्यर्थः । किन्तु टीकाकारचूडामणिः 'बलवती तदुत्कण्ठा' एतद्वदितमुत्कण्ठा-
पदं 'स्वप्नेषु विग' इत्यग्निवाक्यस्थेन 'स्वप्नेषु' इत्यनेन संयोज्य 'उत्कण्ठास्वप्नेषु' इति पदमाविष्कुर्वन्न-
लौकिकं तद्व्याख्यानमाह भाग्यं नः ? ४ सासोढेति प्रलापस्य कोर्थः ? अस्तु, अत्रापि ग्रन्थचूर्णीकर-
णम् । सोढा मदनवेदना येन तादृशे । अत एव अतिकठिने मनसि (चन्द्रापीडस्य) वससि । ततश्च
कठिनस्थले निपतितत्वात् पीडा स्यादिति सखीभिः सा मृदुनि कुसुमशयने पाल्यते । 'सोढमदनवेदने
(सप्तम्येकवचनम्) सा इत्यनयोर्योगेन 'सासोढमदनवेदने !' इति संबोधनजन्म !

० पाठा०—१ उपमीयते, २ बलवती तदुत्कण्ठा स्वप्नेषु, ३ विगलितचेतनाः, ४ प्रतिदिनम्, ५ तादृशीम्,
६ दिनकरकिरण, ७ वामनेन, ८ कथ्यमानाः.

जनेन पाल्यते । कुसुमशयनगता च संतापगलितचरणतलालक्तकलवपाटलितैश्च शय्याकुसुमैः
कुसुमशरेण शरतामुपनीतैः सरुधिरैरिव हृदयात्पतितैर्भयमुपजनयति । सर्वाङ्गीणमनङ्गशर-
निवारणाय कवचमिव भवदनुस्मरणरोमाञ्चमुद्रहति । रोमाञ्चिनि कुचयुगले श्वासगलितमं-
शुकं निदधाना त्वत्पाणिग्रहणवृष्ण्या कण्टकशयनव्रतलीलामिव दक्षिणकरकमलमनुभाव-
यति । वामं तु वामकपोलभैरजडाङ्गुलिमुल्लसत्पद्मारागवलयप्रभांशुरज्यमानं ज्वलितमदन-
हुताशनविप्लव्यमाणमिव हस्तकमलं विधुनाति । नलिनीदलव्यजनपवनविक्षिप्यमाणकर्णकुंव-
लयं वदनमजस्रवदश्रुभयपलायमानलोललोचनमिव विभर्ति । प्रतिक्षणं क्षामतां व्रजन्ती न
केवलं मङ्गलवलयम्, पतनभयेन दोलायमानं हृदयमपि मुहुर्मुहुः पाणिपल्लवेनारुणद्धि । शिशि-
रवारिशोदक्षरिण्या लीलाकमलमालिकयेव वपुषि निहितया सखीजनहस्तपरम्परया परिह्ला-

पाल्यते शयनं कार्यते । च पुनरर्थे । कुसुमशयनगता पुष्पशय्यां प्राप्ता कादम्बरी तस्याः संतापेन गलितो यश्च-
रणतलालक्तकः पादतलयावकरसस्तस्य लवो लेखस्तेन पाटलितैः श्वेतरक्तीभूतैः शय्याकुसुमैः शयनीयपुष्पैः
कुसुमशरेण कामेन शरतां बाणतामुपनीतैः प्रापितैः सरुधिरैः सशोणितैर्हृदयात्पतितैरिव स्रस्तैरिव भयं भीति-
मुपजनयत्युत्पादयति । सर्वाङ्गीणमिति । सर्वाङ्गीणसमग्रदेहव्यापिनं भवतस्तवानुस्मरणमनुचिन्तनं तस्माद्यो
रोमाञ्चो रोमोद्गमस्तमनङ्गस्य कंदर्पस्य शरा बाणास्तेषां निवारणं दूरीकरणं तदर्थं कवचमिव संनाहमिवोद्ब्रहति
धारयति । या रोमाञ्चिनि रोमोद्गमवति कुचयुगले पयोधरयुगे श्वासेन निःश्वासेन गलितं स्रस्तं यदंशुकं वल्लं
निदधाना स्थापयन्ती तव पाणिग्रहणस्य तृष्ण्या वाञ्छया कण्टकशयनमेव व्रतं तस्य लीलामिव दक्षिणकरकमल-
मपसव्यपाणिपद्ममनुभावयत्यनुभवविषयीकरोति । वामं त्विति । वामभागवती यः कपोलो गल्लात्परप्रदेशस्तस्य
भरो भारस्तेन जडाः स्तब्धा जाता अङ्गुलयो यस्यैवंभूतमुल्लसद्विकसत्पद्मारागवलयं लोहितकण्टकं तस्य प्रभाया
अंशवः किरणास्तै रज्यमानं रक्तीक्रियमाणं । ज्वलितो यो मदन एव हुताशनो वह्निस्तेन विप्लव्यमाणमिव प्रज्वा-
ल्यमानमिव वामं हस्तकमलं करकमलं विधुमाति कम्पयति । 'धूञ् कम्पने' स्वादिः त्रयादिश्च । एतेन सात्त्विक-
भाव उक्तः । स्वभावोक्तिं वर्णयन्नाह—नलिनीति । नलिन्याः कमलिन्या दलानि पत्राणि तेषां व्यजनं ताल-
वृन्तं तस्य पवनो वायुस्तेन विक्षिप्यमाणमितस्ततः क्रियमाणं कर्णयोः श्रवणयोः कुवलयं कुवलयपत्रं यस्मिन्नेवंभूतं
वदनं सुखमजलं निरन्तरं स्रवक्षरवदश्रु नेत्राम्बु तस्माद्यद्भयं भीतिस्तेन पलायमानं नश्यमानं लोललोचनमिव
तरलनयनमिव विभर्ति धारयति । प्रतिक्षणं अनुक्षणं क्षामतां शरीरकृशतां व्रजन्ती कादम्बरी, तव विरहेण-
त्यर्थः । न केवलं मङ्गलवलयं सौभाग्यकटकं पतनभयेन हस्ताभ्युत्तिमीत्या दोलावच्चंचलत्वमाचरन्तं किन्तु
हृदयमपि स्वान्तमपि मुहुर्मुहुर्वारिवारं पाणिपल्लवेन करकिसलयेनारुणद्धावरणं करोति । करपल्लवे मुखस्य हृदये
च करस्य व्यवस्थापनम् । विरहिजनस्वभावोऽयमिति भावः । शिशिरेति । शिशिरं शीतलं यद्वारि जलं तस्य
क्षोदः पृष्ठतं क्षरतीत्येवंशीलया वपुषि शरीरे निहितया स्थापितया सखीजनस्य हस्तपरम्परया पाणिश्रेण्या ।
क्षरद्वारिसाम्यादुत्प्रेक्षते—लीलायै क्रीडार्थं कमलानां पद्मानां मालिकयेव परिह्लास्यति । ग्लानिं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

टिप्पण—१ अश्रुभयेन पलायमाने अर्थात् पलायनोद्यते अत एव लोले चञ्चले लोचने यस्मिन् ताड-
शम् । लोलतायां अश्रुभयस्य हेतुत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अयमाशयो ज्ञेयः ।

पाठा०—१ सखीनां सर्वाङ्गीणम्. २ वृत्तया. ३ दक्षिणं. ४ अनुभवति. ५ भरसजलाङ्गुलिम्. ६ विधुनोति.
७ कुवलयदलं. ८ रुणद्धि.

म्यति । तथा च चरणयुगलेन रसनाकलापम्, नितम्बविस्तारेण मध्यम्, संगमाशया हृद-
यम्, हृदयेन भवन्तम्, उरसा विसिनीपलाशप्रावरणम्, कण्ठेन जीवितम्, करकमलेन
कपोलपालीम्, त्वदालापेनाश्रुपातम्, ललाटफलकेन चन्दनलेखिकाम्, अंसेन वेणीमधुना
धारयति । त्वदिदृक्षया विघटमानं हृदयमभिवाञ्छति । गोत्रस्खलनेनेव जीवितेन लज्जते ।
प्रियसख्येव मूर्च्छया मनसि मुहुर्मुहुः स्पृश्यते । परिजनेनेव च रणरणकेन मदनपरवशा
कुसुमशयनादुत्थाप्यते । परिचारिकयेवार्त्ता स्रस्ताङ्गी संचार्यते । मुहुः पवनप्रेङ्खोलितमुस्क-
ण्ठाव्यजनपल्लवभङ्गभयकम्पितमिव लतामण्डपमधिवसति । मुहुः सत्कोशकलिकं विसवलय-
संरक्षणरचिताञ्जलिपुटमिव स्थलकमलिनीवनमधिरोते । मुहुरुद्धन्धनभयादिव निरन्तरकिस-

एतेन विरहाधिक्यमाविष्कृतम् । तदेव प्रपञ्चयन्नाह—तथा चेति । अधुना सांप्रतं चरणयुगलेन पादयोर्युग्मेन
रसनाकलापं कटिमेखलां धारयति धत्ते । एतेन कटिप्रदेशस्य कृशत्वमाविष्कृतम् । नितम्बेति । नितम्ब
आरोहस्तस्य विस्तारेण विष्कम्भेन मध्यं विलम्बम् । धारयतीत्यर्थः सर्वत्रानुपङ्गः । संगमेति । संगमस्य
मेलापकस्याशा वाञ्छा तयैव हृदयं स्तनान्तरम् । धारयतीत्यर्थः । तदुक्तम्—‘आश्वाब्धः कुसुमसदृशं प्रायशो
ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयिहृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति । हृदयेनेति । हृदयेन ‘सर्वं वाक्यं सावधारणमि-
त्युक्तेर्भवन्तमेव त्वामेव धत्ते । नान्यमित्यर्थः । उरसेति । उरसा वक्षस्थलेन विसिन्या नलिन्याः पलाशानि
पत्राणि तेषां प्रावरणमुत्तरीयकं धारयति । विरहजनिद्राहोपशामकत्वेन तद्धारणमिति भावः । कण्ठेन निग-
रणेन जीवितं प्राणितम् । एतेन कण्ठगतप्राणा सांप्रतं समस्तीति ध्वनितम् । करेति । करकमलेन पाणि-
पद्मेन कपोलपालीं गल्लात्परप्रदेशलेखां धत्ते । विरहिजनस्वभावोक्तिरियम् । त्वदिति । तव संबन्धी य
आलापस्त्वक्तिकवदन्ती तेनाश्रुपातं रोदनम् । ललाटेति । ललाटफलकेन भालपट्टेन चन्दनलेखिकां मलयज-
रचनाम् । एतेन तदितरालंकृतिशून्यत्वं सूचितम् । अंसेनेति । अंसेन स्कन्धेन वेणीं प्रवेणीम् । एतेन
केशानामनियन्त्रितत्वमाविष्कृतम् । त्वदिति । तव दिदृक्षा द्रष्टुमिच्छा तथा हृदयं स्तनान्तरं विघटमानं भेदैसा-
पश्यमानमप्यभिवाञ्छति समीहते । हृदयविघटनेन तदन्तस्थाग्निस्त्व चक्षुषा दर्शनं स्यादिति भावः । गोत्रेति ।
सा कादम्बरी जीवितेन प्राणितेन लज्जते त्रपते । केनेव । गोत्रस्य नाम्नः स्खलनं विपर्ययेण ग्रहणं तेनेव । प्रिय-
सख्येवेति । मुहुर्मुहुर्वारं वारं मूर्च्छया मोहेन मनसि चित्ते स्पृश्यत आलिङ्ग्यते । कयेव । प्रियसख्येव वल्ल-
भवस्ययेव । परीति । रणरणकेनोत्कण्ठया मदनपरवशा कामपराधीना कुसुमशयनात्पुष्पशयनीयादुत्थाप्यत
उत्थानं कार्यते । केनेव । परिजनेनेव । परिच्छदजनेनेव । परीति । आर्त्ता मानसीव्यथया स्रस्तं पतितमङ्गं यस्याः
सैवंविधा सती संचार्यते संचरणं कार्यते । कयेव । परिचारिकयेव दूत्येव । मुहुरिति । मुहुर्वारं वारं पवनेन वायुना
प्रेङ्खोलितं कम्पितम् । उत्प्रेक्षते—उत्कण्ठयोत्कलिकया व्यजनार्थं पल्लवभङ्गः किसलयध्वंसस्तस्माद्यद्भ्यं तेन
कम्पितमिव धृतमिव । एवंविधं लतामण्डपं वल्लीजनाश्रयमधिवसत्यधितिष्ठति । मुहुरिति । मुहुर्वारं वारं सच्छो-
भना कोशकलिका बीजोत्पत्तिस्थलकोरको यस्मिन् । अत एवोत्प्रेक्षते—विसर्गानां तन्तूनां यद्वलयं कटकं तस्य
संरक्षणं तदर्थं रचितमञ्जलिपुटं येनैवंभूतमिव स्थलकमलिनीवनमधिरोते, शयनं करोति । ‘अधिशीड्स्थासां-’
इत्यनेनाधिकरणस्य कर्मत्वम् । मुहुरिति । उद्धन्धनभयादिव गलपलाशविधानभीतेरिव निरन्तरमव्यवहितं किसल-

टिप्पण—1 पूर्वं एव कृशः कटिप्रदेशो विरहेणातिकाश्यं नीतः, अत एव तस्मात्स्थानात्स्खलित्वा
काङ्क्षीकलापः पादयोः प्राशः । 2 निष्कृष्यत्, निर्गल्य भवत्समीपे गच्छत् इति तात्पर्यम् । 3 वारं वारं
पार्श्वपरिवर्तनं कार्यत इत्यर्थः । दूत्येव इति टीकाकारबुद्धिस्तु श्लाघ्यैव । परिचारिकया सेविकया इव ।
4 मृणालानि भे रक्षणीयाति इति प्रार्थनार्थं मन्ये अञ्जलिपुटमेव रचितमित्युत्प्रेक्षा ।

पाठा—१ मध्यभागम्, २ स्खलितेनेव, ३ परवशा, ४ उत्कोश; सत्कोश, ५ नलिनी-

लयाच्छादितलतापाशमुद्यानमासेवते । मुहुर्निष्पतदविरतरोदनाताम्रनयनप्रतिबिम्बं सस्तरा-
स्तरणत्रासनिभज्जत्कमलमिवोपवनसरोजलमवगाहते ।

तस्मादुत्थाय तमालवीथीमुपैति । तस्यां शाखावलम्बोर्ध्वभुजलतानिहितनिमीलितलोचन-
यदना चम्पकदलमालिकोद्वद्धदेहाशङ्कामुत्पादयन्ती मुहूर्तं विश्रम्य संगीतकगृहमाविशति ।
ततो मधुरमुरजरवलयललितलास्यलीलयोद्वेज्यमाना मयूरीव मुक्तधारं धारागृहमभिपतति ।
ततोऽपि वनजलधारासीकरपुलकितकाया कादम्बकलिकेव कम्पमाना शुद्धान्तकमलिनीतीर-
मुपसर्पति । तस्माच्च भवनकलहंसरवमसहमाना प्रस्थिता तत्कालावतारितनूपुरयुगला निपु-
णप्रेक्षामिव क्षामतामभिनन्दति । वलयरचनां म्लायितमृणालकुपितैरिव भवनवापीचक्रवाकमि-
थुनैः कूजितेन खेद्यते । शय्याविलासमृदितकुसुमसंचयामर्षितैरिव प्रमदवर्नमधुकरैर्विरुते-

मैर्नवीनपल्लवैराच्छादितस्तिरोहितो लता एव पाशो यस्मिन्नेवंभूतमुद्यानभारामं मुहुर्वारिवारमासेवते । आश्रयती-
त्यर्थः । मुहुरिति । निष्पतदन्तःप्रविशदविरतं निरन्तरं यद्रोदनं परिदेवनं तेनाताम्र ईषश्चेत् ये नयने नेत्रे
तयोः प्रतिबिम्बं प्रतिच्छाया यस्मिन् । अत एवोद्वेज्यते—सस्तरे संस्तारके यदास्तरणमुपरिस्थापनं तस्माद्यन्त्रासो
भयं तेन विमज्जद्बुद्धकमलं पद्मं यस्मिन्नेवंभूतमिवोपवनं समीपवर्ति काननं तस्य सरोजलं पानीयं मुहुर्वारिवारम-
वगाहते । अवगाहनं करोतीत्यर्थः ।

तस्मादिति । तस्मात्सरोजलादुत्थायोत्थानं कृत्वा वह्निर्निर्गल्येत्यर्थः । तमालवीथीं तापिच्छलेखामुपैत्या-
गच्छति । तस्यामिति । वीथ्यां शाखावलम्बिनी योर्ध्वभुजलता बाहुवल्ली तस्यां निहितं स्थापितं निमीलिते
मुद्रिते लोचने नेत्रे यस्मिन्नेतादृशं वदनमाननं यथा सा । चम्पको हेमपुष्पकस्तस्य पुष्पाणि चम्पकानि तेषां
दलानि पृथक्कृता अवयवास्तेषां मालिका सक्तया उद्वद्धो निवञ्चितो यो वेहो लक्षणया गलप्रदेशस्तस्याशङ्कामा-
रेकामुत्पादयन्ती जनयन्ती मुहूर्तं क्षणमात्रं विश्रम्य विश्रान्ति गृहीत्वा संगीतकगृहं नाट्यसदनमाविशति प्रवि-
शति । ततस्तस्माद्गृहान्मधुरो मिष्टो यो मुरजरवो मृदङ्गशब्दस्तस्य लयस्तानविशेषस्तेन ललिता मनोहरा या
लास्यलीला वृत्त्यविनोदस्तया मयूरीव शिखण्डिनीवोद्वेज्यमानोद्वेगं प्राप्यमाणा मुक्तधारं पतज्जलं धारागृहमभि-
पतत्यभिगच्छति । ततोऽपीति । तस्मादपि गृहाद्वना निबिडा या जलधारा तस्याः सीकरो वातास्तवारि
तेन पुलकितः संजातरोमाच्चः कायो यस्याः सा । कादम्बर्यस्य वृक्षविशेषस्य कलिका कोरकः सेव कम्पमाना
वेषधुं प्राप्यमाणा शुद्धान्तस्यान्तःपुरस्य याः कमलिन्यस्तासां तीरं प्रतीरमुपसर्पति गच्छति । तस्माच्चेति ।
तस्माच्छुद्धान्तकमलिनीतीराद्वनं गृहं तत्रस्था ये कलहंसाः कादम्बास्तेषां रवं शब्दमसहमाना सोढुमसमर्था
प्रस्थिता चलिता तत्कालं तदानीमवतारितं दूरीकृतम् । चरणादिति शेषः । नूपुरयुगलं पादकटकद्वन्द्वं यया सैवं-
भूता । निपुणप्रेक्षामिव विबुद्धबुद्धिमिव । क्षामतां कृशतामभिनन्दति स्त्वौति । पण्डितं प्रेक्ष्य सुतरां सूक्ष्मा
भवतीति भावः । चेत्क्षामता जायते तदा नूपुरयुगलं पादयोरन्तरेणान्तरेव पततीति व्यङ्ग्यम् । चलयेति ।
वलयस्य कटकस्य रचना निर्माणं तेन म्लायितं म्लानतां प्राप्तं यन्मृणालं तन्तुलं तेन कुपितैः कोपं प्राप्तै-
रिव । भवनस्य वाप्यो दीर्घिकास्तासां चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि तैः कूजितेन शब्दितेन सा खेद्यते
खेदं प्राप्यते । शय्येति । शय्याविलासेन शयनीयविभ्रमेण मृदितो मर्दितो यः कुसुमसंचयः पुष्पप्रकरस्ते-
नामर्षितैरिवामर्षं प्राप्तैरिव । अन्तःपुरोचितं वनं प्रमदवर्णं तस्य मधुकैरैर्मरैर्विरुतेन कूजितेनोद्वेज्यते उद्वेगं

टिप्पण—१ कदम्बकलिकेव पाठः । २ 'म्लायित' इति पाठः शुद्धः । कादम्बर्यां स्ववलयरचनया
मृणालानि (चक्रवाकभोज्यानि) म्लानि नीतानि, अत एव कुपितास्ते कूजितेन तां खेदयन्तीत्याशयः ।

पाठा०—१ निर्पातित. २ शाखावलम्बोर्ध्व. ३ मुक्तवारिधार. ४ ततो नवजलधरधारा. ५ कदम्ब. ६ युगलम्.
७ आम्लायित. ८ मधुकैरकुलैः.

नोद्वेज्यते । निर्भरोत्कण्ठागीतनिर्जितरवरोषितैरिवाङ्गणसहकारपिकवृन्दैः कलकलेनाकुलीक्रियते । मदनपाण्डुगण्डपरिभूतगर्भपत्रकान्तिभिर्विद्वेवोद्यानकेतकीसूचिभिरुद्भूतवेदना भवति । एवंप्रायैश्च मदनदुश्चेष्टितायासैः परिणाममुपैति दिवसः ।

चन्द्रोदये चास्यास्तिमिरमयीवापैति धृतिः, कमलमयमिव दूयते हृदयम्, कुमुदमय इव विजृम्भते मकरकेतनः, चन्द्रकान्तमयमिव प्रक्षरति नयनयुगलम्, उदधिजलमयानीव प्रवर्धन्ते श्वसितानि, चक्रवाकमया इव विघटन्ते मनोरथाः, शीतज्वरातुरेव मणिकुट्टिमोदरसंकान्तस्य तुषारकिरणमण्डलस्योपरि वेपथुलुलिततरलाङ्गुलीनिकरं करयुगलं प्रसारयन्ती शशिसंतापमनक्षरं कथयति । सीत्कारेषु दशनांशुव्याजेन मन्मथशरजर्जरितहृदयप्रविष्टानिन्दुकिरणानिवोद्भिरति । वेपथुषु व्यजनीकृतकदलीदलकम्पोपदेशमिव गृह्णाति । विजृम्भिकासु

प्राप्यते । निर्भरेति । निर्भरं यथा स्यात्तथोत्कण्ठया यद्गीतं तेन निर्जितो यो रवः शब्दस्तेन रोषितैरिव रोषं प्राप्तिरिवाङ्गणमजिरं तत्र यः सहकारश्चतुस्तत्रस्थाः पिकाः कोकिलास्तेषां वृन्दैः समूहैः कलकलेन कोलाहलेनाकुलीक्रियते व्याकुलीक्रियते । मदनेति । मदनेन कंदर्पेण पाण्डुः शुभ्रो यो गण्डः कपोलात्परप्रदेशस्तेन परिभूता न्यकृता गर्भपत्रकान्तिमध्यदलरुच्यैरेवंविधैरुद्यानस्य केतक्यस्तासां सूचयस्त्रिपत्रकरूपाः । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इति वैजयन्तीकारः । अग्राणि वा । तैर्विद्वेव भिन्नेवोद्भूतवेदना प्रादुर्भूतपीडा भवति जायत एव । एवमिति । एवंप्रायैरेवंप्रकारैर्मदनस्य कंदर्पस्य दुश्चेष्टितानि दुर्विलसितानि तेषामायासैः प्रयासैः परिणामं परिपक्वताम् । अवसानमिति यावत् । दिवसो वासर उपैति गच्छति ।

चन्द्रोदये चेति । च पुनरर्थः । चन्द्रोदये शशाङ्कोदयेऽस्याः कादम्बर्या धृतिः संतोषः । 'धृतिः स्थैर्यम्' इति भूपालः । अपैति गच्छति । अत एवोत्प्रेक्षते—तिमिरमयीव तिमिरात्मिकेव । तिमिरस्य चन्द्रोदये नाशात्तत्साम्यं धृतेः । कमलेति । हृदयं मानसं दूयते संकुचितं भवति । अत एवोत्प्रेक्षते—कमलमयमिव पद्मघटितमिव । कमलानामेव चन्द्रोदये संकोचसंभवाद्भृदयस्य तत्तुल्यता । कुमुदेति । मकरकेतनः कंदर्पो विजृम्भते उज्ज्वलो भवति । अत एवोत्प्रेक्षते—कुमुदमय इव कैरवात्मक इव । चन्द्रोदये कैरवाणामेव विजृम्भणात्तत्तुल्यता । चन्द्रकान्तेति । नयनयुगलं नेत्रयुग्मं प्रक्षरति । अश्रुपातं करोतीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—चन्द्रकान्तश्चन्द्रमणिस्तन्मयमिव तद्भटितमिव । चन्द्रोदये चन्द्रोपलस्यैव प्रक्षरणादिति भावः । उदधीति । श्वसितानि श्वासाः प्रवर्धन्ते । वृद्धिं गच्छन्तीत्यर्थः । अत एवोत्प्रेक्षते—उदधिजलं समुद्रपानीयं तन्मयानीव । तत्स्वरूपाणीव । चन्द्रोदय उदधिजलस्यैव प्रवर्धनादिति भावः । चक्रवाकेति । मनोरथा अभिलाषा विघटन्ते विगुज्यन्ते । अत एवोत्प्रेक्षते—चक्रवाका रथाङ्गाह्वयास्तन्मया इव तद्भटिता इव । शीतेति । शीतज्वरेणातुरा पीडितेव मणिकुट्टिमस्य रत्नबद्धभूषेस्तरं मध्यं तत्र संक्रान्तस्य प्रतिबिम्बितस्य तुषारकिरणश्चन्द्रस्तस्य मण्डलं बिम्बं तस्योपर्युपरिद्विपथुः कम्पस्तेन लुलितः कम्पितस्तरलो मनोहरोऽङ्गुलिनिकरः करशाखासमूहो यस्मिन्नेवंभूतं करयुगलं पाणिभुगं प्रसारयन्ती विस्तारयन्ती अक्षरं यथा स्यात्तथा शशिसंतापं चन्द्रसंतापं कथयति । करकम्पनेनैव तन्निवेदनादिति भावः । सीत्कारेष्विति । सीत्कारेषु सीत्कृतेषु दशना दन्तास्तेषामंशवः किरणास्तेषां व्याजेन सिषेण मन्मथशरेण कंदर्पवाणेन जर्जरितं शिथिलीकृतं यद्भृदयं खान्तं तत्र प्रविष्टान्संक्रमितानिन्दुकिरणानिव चन्द्रकरानिवोद्भिरति वसति । वेपथुष्विति । वेपथुषु कम्पेषु व्यजनीकृतानि तालवृन्तीकृतानि यानि कदलीदलानि रम्भापत्राणि तेभ्यः कम्पस्तस्योपदेशमिव शिक्षामिव गृह्णाति । विजृम्भिकास्त्विति । विजृम्भिकासु

टिप्प०—१ येषामित्युचितम् ।

पाठा०—१ उत्कर्षः, २ चन्द्रकान्तमणिमयम्, ३ वर्धन्ते, ४ शशिनः संतापम्, ५ निर्जितः ।

कण्ठागतजीवितनिर्गममार्गमिवोपदिशति । गोत्रस्खलितविलक्षस्मितेषु हृदयनिर्पतितमदनश-
रपुष्परज इव वसति । बाष्पमोक्षेषु स्थूलाश्रुसंतानवेणिकावाहिनी विलीयत इव । शशिम-
णिदर्पणेषु विस्फुरितानेकप्रतिबिम्बनिभेन शतधेव विदलति । कुसुमशयनेषु परिमललालसा-
गतालिमालाकुलिता धूमायत इव । अमलकमलस्रस्तरेषु किञ्जल्करजःपुञ्जपिञ्जरिता ज्वल-
तीव । खेदप्रतीकारेषु विशदकर्पूरक्षोर्द्धूलीधवलिता भस्मीभवतीव । न विज्ञायते किं मुग्ध-
तया, किं विलासेन, किमुन्मादेन, संगीतमृदङ्गध्वनितेषु केकाशङ्कया धारागृहमरकतमणिम-
यूरमुखानि स्थगयति । दिवसावसानेषु विश्लेषभीता मृणालसूत्रैश्चित्रभित्तिविलिखितानि चक्र-
वाकमिथुनानि संघटयति । चिन्तारतारम्भेषु मणिप्रदीपानवतंसोत्पलैस्ताडयति । उत्कण्ठा-
लेखेषु संकल्पसमागमाभिज्ञानानि लिखति । दूतिसंप्रेषणेषु स्वप्नापराधोपालम्भान्संदिशति ।

विजृम्भणेषु कण्ठागतं निगर्णप्राप्तं यजीवितं तस्य निर्गममार्गमिव निःसरणपन्थानमिवोपदिशति कथयति ।
गोत्रेति । गोत्रस्खलितानि पूर्वव्यावर्णितानि तेषु यानि विलक्षस्मितानि तेषु हृदयनिर्पतिताः स्वान्तान्तःप्रविष्टा
ये मदनशराः कंदपवाणास्तेषां पुष्परज इव कुसुमपराग इव वसत्युद्गिरति । बाष्पमोक्षेष्विति । बाष्पो
नेत्राभ्यु तस्य मोक्षेषु मोचनेषु स्थूलानि यान्यश्रूणि तेषां संतानं परम्परा तस्य वेणिका प्रवाहस्तां वहतीत्येवंशीला
सती विलीयत इव द्रवीभवतीव । शशीति । शशिमणिदर्पणेषु चन्द्रकान्तादर्शेषु विस्फुरितानि चमकितान्य-
नेकप्रतिबिम्बानि तेषां निभेन सिषेण शतधा शतप्रकारेण विदलतीव खण्डीभवतीव । कुसुमशयनेष्विति ।
कुसुमशयनेषु पुष्पशयनीयेषु परिमले लालसा लम्पटा वा गतालिमाला भ्रमरपङ्क्तिस्तयाकुलिताकुलीकृता सती
धूमायत इव धूमवदाचरतीव । अमलेति । अमलानि निर्मलानि यानि कमलानि नलिनानि तेषां स्रस्तरेषु
संस्तारकेषु किञ्जल्कं केसरे तस्य रजःपुञ्जः कणिकानिकरस्तेन पिञ्जरिता पीतरक्तीकृता सती ज्वलतीवोद्धृषतीव ।
खेदेति । खेदो धर्मेस्तस्य प्रतीकाराः प्रतिक्रियास्तेषु विशदः शुचिर्यः कर्पूरक्षोदो हिमवाल्काचूर्णं तस्य धूली
रजस्तया धवलिता शुभ्रीकृता सती भस्मीभवतीव भूतिभावं भजतीव । नेति । न विज्ञायते नावबुध्यते ।
मयेति शेषः । किं तदिलाह—किमिति । किं मुग्धतयाऽप्रगल्भतया, किंवा विलासेन विभ्रमेण, किंवा उन्मादेन
चित्तविष्वेन, संगीतार्थं यानि मृदङ्गध्वनितानि मुरजशब्दितानि तेषु केका मयूरवाण्यस्तासां शङ्कया आरेकया
धारागृहे यन्त्रगृहे मरकतमणिर्नालमणिस्तेन निर्मितानि मयूरमुखानि शिखण्डिवदनानि स्थगयत्याच्छादयति ।
दिवसेति । दिवसावसानेषु वासरपान्तेषु । बहुदिवसापेक्षं चेतत् । अन्यथैकदिवसस्यैकमेवावसानं स्यात् ।
विश्लेषभीता वियोगभीता मृणालसूत्रैस्तनुलतनुभिश्चित्रभित्तावालेख्योपलक्षितकुण्ड्ये विलिखितानि चित्रितानि
यानि चक्रवाकमिथुनानि द्वन्द्वचरद्वन्द्वानि संघटयति संयोजयति । चिन्तेति । चिन्तया संकल्पमात्रेण ये
रतारम्भा मैथुनारम्भास्तेषु मणिप्रदीपान्नगृहमणीनवतंसः शेखरस्तस्योत्पलानि कुवलयानि तैस्ताडयति ताडनां
करोति । उत्कण्ठेति । उत्कण्ठयोत्कलिकया ये लेखाः पत्राणि तेषु संकल्पेन कल्पनामात्रेण ये समागमा
मेलापास्तेषामभिज्ञानानि मनःप्रत्यायकचिह्नानि लिखति लिपीकरोति । दूतीति । दूतः संचारिकास्तासां
संप्रेषणेषु स्वप्ने स्वप्नावस्थायामपराध आगस्तस्योपालम्भा उपालम्भा इति लोकप्रसिद्धास्तान्संदिशति कथयति ।

टिप्पण—१ परागमिव इति वक्तव्यम् । स्मितं नास्ति, मन्ये कंदर्पबाणभूतानां कुसुमानाम् (हृदय-
प्रविष्टानाम्) रज एवास्तीत्युपेक्ष्यते । स्मितस्य धैर्यवर्णनात् । २ परिमललालसया (इच्छया) आगता
या अलिमाला, इतं स्पष्टोऽर्थः । ३ उत्पुण्ड्रयत इव ।

पाठाः—१ कण्ठनाल. २ निष्पतित. ३ प्रस्तरे; संस्तरेषु. ४ जर्जरिता. ५ उज्ज्वलति. ६ धूलि. ७ संगीतक.
८ संघटयति.

अपि च तस्याश्चन्दनपरिमल इव दक्षिणानिलेन सह समागच्छति मोहः । चक्राहशाप इव निशया सहापतति प्रजागरत्रासः । प्रतिरुतानीव बलभीकपोतकूजितैः सहाविर्भवन्ति दुःखानि । मधुकर इवोपवनकुसुमामोदेन सहोपसर्पति मरणाभिलाषः । तथा च जलकणि-
केव पद्मिनीपलाशस्थिता कम्पते । प्रतिच्छायेव स्फटिकोपलसलिलमणिर्दर्पणमणिकुट्टिम-
लेषु दृश्यते । नलिनीव शशिकरस्पर्शेन म्लायति । हंसीव सरसमृणालिकाहारव्यतिकरेण
जीवति । शरदिव कुमुदकुर्वलयसंपर्कमनोहरगन्धवहा सकुसुमबाणा च विजृम्भते । चन्द्र-
मूर्तिरिव कमलग्रकरस्खलितपादपल्लवा संचरन्ती निशां नयति । कुमुदिनीव रजनिकरकिर-
णकृतजागरा दिवसमलीकनिद्रयातिवाहयति । मुररिपुजलशयनलीलेव मन्दोच्छ्वसितशेषा

अपि चेति शुक्लान्तरे । तस्याः कादम्बर्याश्चन्दनपरिमल इव मलयजामोद इव दक्षिणानिलेनावीचीमारुतेन सह मोहो मूर्च्छा समागच्छति । चक्राहेति । निशया त्रियामिन्या सह चक्राहो रथाह्वयस्तस्य शापः पृथ-
ग्भवन्लक्षणस्तद्वदिव प्रजागरत्रासो जागरणभयमापतत्यागच्छति । प्रतीति । बलभी शृङ्गोपरिभागस्तस्यां
कपोताः पारावतास्तेषां कूजितै रदितैः सह प्रतिरुतानीव प्रतिश्रुतानीव दुःखान्यसुखान्याविर्भवन्ति प्रकटीभ-
वन्ति । मधुकर इति । उपवनस्य कुसुमानि पुष्पाणि तेषामामोदो दूरगामी गन्धस्तेन सह मधुकर इव ।
जात्येकवचनम् । मरणाभिलाषो मृत्युवाञ्छोपसर्पति समीपमायाति । प्रकारान्तरेण तां वर्णयन्नाह—
तथा चेति । पद्मिनी कमलिनी तस्याः पलाशानि पत्राणि तेषु स्थिता जलकणिकाऽम्भोविन्दुरिव कम्पते
चलते । एतेनोभयोः साधर्म्यमाविष्कृतमिति भावः । प्रतीति । स्फटिकोपलश्च सलिलं च मणिदर्पणश्च मणि-
कुट्टिमतलानि च तेषु प्रतिच्छायेव प्रतिबिम्बमिव दृश्यते । जनैरिति शेषः । नलिनीति । शशिकरश्चन्द्र-
किरणास्तेषां स्पर्शः संयोगविशेषस्तेन नलिनीव म्लायति म्लानिं प्राप्नोति । नलिन्याः सूर्यविकासित्वेन, अस्याश्च
विरहव्याकुलितचित्तत्वेन शशिकरस्पर्शादेव म्लानिरिति भावः । हंसीवेति । सरसा रसोपयुक्ता या मृणा-
लिन्यः कमलिन्यस्तासां हारा मुक्तामालम्बास्तेषां व्यतिकरेण संबन्धेन हंसीव वरदेव जीवति प्राणिति ।
हंसीपक्षे मृणालिकाया आहारो भोजनं तेन प्राणवृत्तिं करोतीत्यर्थः । शरदिवेति । कुमुदं श्वेतकमलं सूर्यवि-
कासि, कुवलयं चन्द्रविकासि, एतेषां संपर्कः संबन्धस्तस्माद्यो मनोहरगन्धस्तं वहतीति वहा । सकुसुमबाणा
चेति । सह कुसुमेन पुष्पेण वर्तमाना बाणा वृक्षविशेषा यस्याः रीत्या वा । एवंविधा सती शरदिव घनालय
इव सा विजृम्भते । इतस्ततः प्रसरतीत्यर्थः । चन्द्रमूर्तिरिति । कमलानां नलिनानां प्रकरः समूहस्तस्मि-
न्स्खलिताः स्खलनां प्राप्ताः पादा अङ्गयः किरणा वा त एव पल्लवा यस्याः सैवंविधा चन्द्रमूर्तिरिव संचरन्ती
व्रजन्ती निशां नयति । रात्रिं गमयतीत्यर्थः । कुमुदिनीति । रजनिकरश्चन्द्रस्तस्य किरणैरंशुभिः कृतो
विहितो जागरो जागरणं यस्याः सैवंविधा कुमुदिनीव कैरविणीवालीकनिद्रया दिवसमतिवाहयति । गमयती-
त्यर्थः । अत्रालीकनिद्रत्वं नेत्रकुमुदिन्योनिद्राभावेन संकोचमात्रापेक्षया मन्तव्यम् । मुररिपुरिति । मुररिपुः
कृष्णस्तस्य जलशयनलीलेव मन्दं मन्दमुच्छ्वसितमेव शेषो यस्याः सा कादम्बरी किमप्यनिर्वचनीयस्वरूपं
चिन्तयति ध्यायति । जलशयनलीलापक्षे मन्दं मन्दमुच्छ्वासित उच्छ्वासं प्राप्तः । संजातोच्छ्वास इति यावत् ।

टिप्पणं—1 पारावतकूजितैः सह यथा तेषां प्रतिरुतान्याविर्भवन्ति तथा तस्या दुःखानि प्रकटीभव-
न्तीत्याशयः । टीकाकारेण तु मन्वे 'प्रतिश्रुत्' शब्दस्य दुर्दशा कृता । 2 काश्चातिशयात् सा प्रतिच्छायेव
दृश्यते । अथवा विरहतापवशादेतेषु पदार्थेषु सा लिपतति, अत एव प्रतिच्छायेव । 3 शरत्पक्षे कुमु-
दादिसंपर्केण मनोहरो गन्धवहो यस्याम् । 4 कादम्बरी तु सकुसुमबाणा कुसुमबाणेन कामेन सहिता ।
5 कुमुदिन्याः किरणैर्जागरः विकासो भवतीति ज्ञेयम् ।

पाठा०—१ दर्पणकुट्टिम; दर्पणतलकुट्टिम, २ कुवलयकमल, ३ प्रजागार.

निमीलितलोचना किमपि चिन्तयति । मलयनिम्नगेव सरसहरिचन्दनकिसलयलाञ्छितेषु शिलातलेष्वभिपतति । कुन्दकलिकेव तुषारसिक्तपल्लववर्तिनी वनानिलेनायास्यते । भुजंगी-
वासस्यसंतापालिङ्गितचन्दना शिर्विकुलकोलाहलेन ताम्ब्यति । हरिणीव केसरिकाननं परिह-
रति । कुसुमघटितशिलीमुखमनोहरान्मदनचापादिव प्रमदवनात्रस्यति । जानकीव पीतर-
केभ्यो रजनिचरेभ्य इव चम्पकाशोकेभ्यो विभेति । उपेव स्वप्नसमागमेनापि कृतार्थता-
मेति । श्रीमलक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा श्यामा भवति ।

सर्वथा तस्याः कंदर्पवेदनयाङ्गानि, दिवसैर्जीवितसंधारणवस्तूनि, वलयरचनया गृहकम-
लिनीमृणालानि, उपदेशैः सखीजनवचनानि, शय्यापरिकल्पनेनोपवनकुसुमानि, अनवरत-

शेषः शेषनागो यस्यां सा तथेत्यर्थः । मलयेति । मलयनिम्नगेव दक्षिणाचलसरिदिव सरसो निविडरसो यो हरिचन्दनश्चन्दनद्रुमस्तस्य किसलयानि पल्लवास्तैर्लाञ्छितेषु चिह्नितेषु शिलातलेष्वभिपतति । शेत इत्यर्थः । कुन्देति । कुन्दः पुष्पविशेषस्तस्य कलिकेव कोरक इव तुषारेण हिमेन सिक्तो यः पल्लवः किसलयस्तस्मिन्व-
र्तत इत्येवंशीला । विरहव्याकुलितत्वेन हिमसिक्तपल्लवोपरि कृतशयनेत्यर्थः । वनानिलेन वनवायुनायास्यत आयासं प्राप्यते । कुन्दकलिकापक्षे तुषारसिक्तपल्लववर्तिनीति कण्ठ्यम् । भुजंगीति । प्रबलविरहस्य घर्म्मस्य वाऽसह्यः सोढुमशक्यो यः संतापस्तस्मिन्नालिङ्गितं चन्दनं चन्दनद्रुमो वा यया सैवंविधा सती भुजङ्गीव सर्पिणीव शिखी मयूरस्तस्य कुलं समूहस्तस्य कोलाहलः कलकलस्तेन ताम्ब्यति खेदं प्राप्नोति । हरिणीति । केसरो बकुलो विद्यते यस्मिन्नेवंविधं केसरिणोपलक्षितं वा यत्काननं वनं हरिणीवैणीव परिहरति त्यजति । कुसुमेति । कुसुमेषु पुष्पेषु घटिता लभा ये शिलीमुखा भ्रमराः, पक्षे कुसुमान्येव घटिता रचिताः शिली-
मुखा वा, तैर्मनोहरावृचिरान्मदनचापादिव कंदर्पधनुष इव प्रमदवनादन्तःपुरोचितवनात्रस्यति त्रासं प्राप्नोति । जानकीति । पीताश्च रक्ताश्च पीतरक्तास्तेभ्यश्चम्पकाशोकेभ्यः पीतं रक्तं रुधिरं यैस्तेभ्यो रजनिचरेभ्य इव निशाचरेभ्य इव जानकीव सीतेव विभेति भयं प्राप्नोति । उपेवेति । स्वप्ने निद्रावस्थायां समागमो मेलापकस्तेनापि कृतार्थतां कृतकृत्यतामेति गच्छति । केव । उपेव । यथोषा बाणसुता स्वप्नदशायां प्रद्युम्नसमा-
गमे कृतार्था जाता तथेयमपीत्यर्थः । श्रीमेति । श्रीमलक्ष्मीरिव निदाघश्रीरिवानुदिनं प्रतिदिनमतिक्षामाति-
कृशा श्यामा कृष्णा भवति जायते । पक्षेऽतिक्षामा श्यामा रात्रिर्यस्यामिति समासः । 'रजनीव मतिः श्यामा' इत्यभिधानचिन्तामणिः ।

सर्वथेति । सर्वप्रकारेण तस्याः कादम्बर्याः कंदर्पवेदनया कामव्यथयाङ्गानि हस्तपादादीनि । दिवसैरिति बहु-
वचनं बहुत्वोपलक्षकम् । बहुभिर्वासरैर्जीवितस्य प्राणितस्य संधारणवस्तूनि प्राणाधारभूताः पदार्थाः निःशेषमत्यन्तं क्षीणानि स्तोकानि जातानीत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—वलयेति । दाघज्वरोपशमार्थं वलयानां कटकानां रचना निर्माणं तथा गृहकमलिन्याः सदनलिन्या मृणालानि बिसानि । उपदेशैरिति । उपदेशैरुपदेशः शिक्षा तस्य प्रदानैः सखीजनस्याजीजनस्य वचनानि । शय्येति । शय्यायाः शयनीयस्य परिकल्पनेन विरचनेनोप-

टिप्प०—१ बहुव्रीहौ कृते 'अतिक्षामश्यामा' इति स्यादिति न ज्ञातं चराकेण । अत एव अतिक्षाम-
श्यामेत्येव साधु । कादम्बरी तु—अतिक्षामा चासौ श्यामा चेति । 'श्रीमनिशालक्ष्मीरिवानुदिनमतिक्षामा
भवति' इति पाठे तु उभयत्र अतिक्षामत्वं (कृशत्वम्, लघुत्वं च) वर्तत एव ।

मोक्षेण मदनायुधानि निःशेषं क्षीणानि । किं बहुना, संप्रति तस्यास्त्वन्नामा सर्वसखीजनः, त्वत्संबद्धानि सर्वरहस्यानि, त्वत्समागमोपायान्वेषिणः सर्वसमवायाः, त्वद्वार्तोपैलम्भनपराः सर्वप्रश्नाः, त्वद्वृत्तान्तमुखरः परिजनः, त्वदालापनिर्मिताः सर्वविनोदाः, त्वदाकारमयश्चित्रकलाभ्यासः, त्वदुपालम्भगर्भा मागधीमङ्गलगीतयः, त्वदर्शनपुनरुक्ताः स्वप्नाः, त्वत्परिहासप्राया मदनज्वरदाहविप्रलापाः, त्वन्नामग्रहणैकोपायगम्यप्रबोधा मोहमहावेगाः' इत्यावेदयन्तं च केयूरकम् 'भवैतु । संप्रति न शक्नोम्यतः परं श्रोतुम्' इत्यामीत्यन्वत्तसंज्ञेव कादम्बरीव्यथाश्रवणवेदनासंभवाजुक्मप्येव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न्यवारयत्, न तु पुनरवस्थानिवेदनपरिसमाप्तिः ।

तथामूर्च्छानिमीलितश्च तामेवानुध्यायन्निव ससंभ्रमप्रतिपन्नशरीरेण केयूरकेण संभाविततालवृन्तया च पत्रलेखयानुभाष्यार्थसज्जया च नियत्या संज्ञां लम्बितश्चन्द्रापीडः स्वकृतपीडा-

वनकुसुमानि । अनवरतं निरन्तरं मोक्षेण मोचनेन मदनायुधानि कंदर्पशस्त्राणि । किं बहुनेति । किं बहुवक्तव्येनेत्यर्थः । संप्रतीति । संप्रतीदानीं तस्याः कादम्बर्याः । तवैव नाम विद्यते यस्य स त्वन्नामा । एवंविधः सर्वसखीजनो वयस्याजनः । त्वदिति । त्वय्येव संबद्धानि लग्नानि सर्वरहस्यानि सर्वगुह्यानि । त्वदितैरसमागमो मेलापस्तस्योपायः कारणं तमन्वेषयन्तीत्येवंक्षीला अन्वेषिणः सर्वसमवायाः समग्रजनसमूहाः । तव वार्तो कुचालं तस्योपलम्भनमुपलब्धस्तस्मिन्परास्तत्पराः सर्वप्रश्नाः सर्वाण्यनुयोजनानि । त्वदिति । तव वृत्तान्तः प्रवृत्तिस्तत्र मुखरो वाचाल एवंविधः परिजनः परिच्छदः । त्वदिति । तव आलापः संभाषणेन निर्मिता रचिताः सर्वविनोदाः समग्रक्रीडाविलासाः । त्वदिति । तवाकार आकृतिस्तेन निष्पन्नस्त्वदाकारमयश्चित्रकलाया आलेख्यविज्ञानस्याभ्यासः पुनः पुनर्वारंवारम् । त्वदिति । तवोपालम्भो गर्भे मध्ये यासां ता मागधीनां मङ्गलपालिकानां मङ्गलगीतयः कल्याणार्थंगानानि । त्वदिति । त्वदर्शनेन त्वदवलोकनेन पुनरुक्ताः पुनर्भाषिताः स्वप्नाः । तव परिहासप्राया उपहाससदृशा मदनज्वरदाहविप्रलापा विरुद्धोक्तयः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तिः' इत्यमरः । त्वन्नामेति । तव नाम्नो ग्रहणमेवैकोऽद्वितीयो य उपायः प्रपञ्चस्तेन गम्याः प्रबोधा बोधनानि येषामेवंभूता मोहमहावेगा मौल्यमहारयाः इति पूर्वोक्तप्रकारेणावेदयन्तं कथयन्तम् । केयूरकमिति । नेत्रयोरामीलनामुद्रणाद्वत्तसंज्ञेव दत्ता संज्ञा संकेतो यया सा या हितचेष्टेव । कथेव । कादम्बर्या व्यथाश्रवणमाकर्णनं तस्माद्वेदनायाः संभवस्तस्मिन्नुक्मपा दया तयेव चन्द्रापीडमाक्रमन्ती मूर्च्छा न्यवारयत्येधयत् । इतीति किम् । यत्त्वया प्रोक्तं तद्वत्त्वस्तु । संप्रतीदानीमतः परं श्रोतुमाकर्णयितुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । न तु पुनरवस्थाया निवेदनं तस्य वेदनायाः परिसमाप्तिः पर्यन्तः ।

तथेति । तेन प्रकारेण मूर्च्छानिमीलितो मौल्येन मुद्रितश्च तामेव कादम्बरीमेवानुध्यायन्सरन्निव सह संप्रमेण त्वरया प्रतिपन्नं विधृतं स्वीकृतं शरीरं यस्यैवंभूतेन केयूरकेण, संभावितं संगृहीतं तालवृन्तं व्यजनं यस्यैवंभूतया पत्रलेखयानुभाष्यो योऽर्थस्तत्र सज्जया समर्थया च नियत्याऽदृष्टविशेषेण संज्ञां चेतनां लम्बितः

टिप्प०—१ सखीजनोपि त्वन्नामलहितः । २ चिक्क टीकास् । इतरस्य का कथा ? त्वत्समागमोपायस्य अन्वेषिणः समवायाः समूहाः । वस्तुतस्तु व्यापाराः । ३ त्वदर्शनेन पुनरुक्तं येषु । अर्थात् पूर्वं दृष्टस्य तव स्वमसंदर्शनेन पुनरुक्तिः (आवृत्तिः) भवतीत्याशयः । ४ त्वन्नामग्रहणरूपेण एकमात्रोपायेन गम्यः प्राप्यः प्रबोधो मोहापगमो येषु एवंविधा महान्तो मूर्च्छावेगाः । टीकाकारस्य तु मौल्यमहारयाः उचिता एव । ५ अनुभावयितुम् (अनुभवविषयीकारयितुम्) योग्यः ।

पाठा०—१ सर्वः सर्वतः. २ सर्वे. ३ अपालम्भः उपालम्भ. ४ तत्पराः. ५ भवति. ६ आमीलनादत्त. ७ आक्रामन्ती. ८ निवेदनवेदनः वेदन. ९ आध्यायन्. १० अनुभावार्थम्.

पराधेन भीतमिव लज्जितमिव विलक्षमिव निभृतस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपरुध्यमानकण्ठः
कथमपि स्खलिताक्षरं प्रत्युवाच—‘केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तनिष्ठुरहृदयमात्मन्यनुत्पन्न-
रोगमेव मां संभाव्य देव्या कादम्बर्या दूरीकृतपुनर्मदागमनसंभावनया न त्वमागमनायादिष्टः,
न संदिष्टं वा किञ्चिन्महाश्वेतया संमुपहृतानुबन्धया, मदलेखया वा त्वन्मुखेन नोपालब्धोऽस्मि,
तथा मयि पत्रलेखया सर्वमाख्यातम्, तदभिजाततया महानुभावत्वादुदारतया समानशील-
तया दक्षिणतया चैकान्तपेशलतया च स्वभावस्यात्मानमात्मना न कलयति देवी कादम्बरी ।
चन्द्रमूर्तेरालोकेनैव निश्चेतनस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य पाषाणखण्डस्यार्द्रभावोपगमनमेवायत्तम्,
न पुनस्तत्कराकर्षणम् । नितरां पक्षपातिनोऽपि च मधुकरस्याभिगमनमेवाधीनम्, मकरन्द-
लाभे तु कलिकाश्रयिणी जृम्भैव प्रभवति । दिवससंतापहान्तेन चोन्मुखता कुमुदाकरेण
करणीया, विकसायति पुनस्तं ज्योत्स्नाभिरामा रजन्येव । निर्भरमन्तःसरसतायां सत्या-

प्रापितश्चन्द्रापीडः स्वयं कृता या पीडा तस्या अपराध आगस्तेन भीतमिव त्रस्तमिव, लज्जितमिव त्रपितमिव,
विलक्षमिव वीक्षापन्नमिव, निभृतस्थितं निश्चलस्थितं केयूरकमन्तर्बाष्पोपरुध्यमानः कण्ठो यस्यैवंविधश्चन्द्रा-
पीडः कथमपि महता कष्टेन स्खलिताक्षरं यथा स्यात्तथा प्रत्युवाच प्रोक्तवान् । किमुवाचेत्याह—**केयूरक**
इति । हे केयूरक, येन प्रकारेणैवमेकान्तेन निष्ठुरं कठिनं हृदयं चेतो यस्यैवंविधमात्मनि कादम्बरीविषयेऽनु-
त्पन्नरागमज्जनितहोहं मामेव संभाव्य ज्ञात्वा देव्या कादम्बर्या दूरीकृतः पुनर्द्वितीयवारं यन्मदागमनं तस्य संभा-
वना तया त्वमागमनाय नादिष्टो न कथितः । तथा महाश्वेतया किञ्चिन्न संदिष्टं न कथितम् । कीदृशया । समु-
पहृतो दूरीकृतोऽनुबन्धोऽस्याग्रहो यया सर्वविधया । मदलेखया वा त्वन्मुखेन त्वदाननेन नोपालब्धोऽस्मि
नोपालम्भं प्रापितोऽस्मि । **तथा मयीति** । मद्दिष्यकं सर्वं पत्रलेखयाख्यातं कथितम् । **तदिति** । तत्पूर्वो-
क्तमभिजाततया कुलीनतया महानुभावो माहात्म्यं यस्यास्तस्या भावस्तत्त्वं तस्मादुदारतया रूपानुगुणत्वेन
समानं शीलं स्वभावो यस्यास्तस्या भावस्तत्ता तया दक्षिणतया सरलतया । ‘दक्षिणे सरलोदारौ’ इत्यमरः ।
स्वभावस्य प्रकृतेरेकान्तेन निश्चयेन पेशलतया हृदयतया । अत्रात्मशब्दः स्वरूपवाची तेनात्मानं स्वं रूपं देवी
कादम्बर्यात्मना स्वेनैव न कलयति न जानाति । यादृशं भङ्ग्या भणितं वेदयथावबुध्यते, न तादृशं कुलस्त्रियेति
भावः । तदेव दर्शयन्पुनः प्रकारान्तरेणात्मदोषं दूरीकुर्वन्नाह—**चन्द्रेति** । चन्द्रमूर्तेः शशाङ्कविम्बस्यालोके-
नैव प्रकाशेनैव निश्चेतनस्य चेतनारहितस्य चन्द्रकान्ताख्यस्य शशिमण्यभिधानस्य पाषाणखण्डस्य दृषच्छ-
कलस्यार्द्रभावस्य द्रवीभावस्योपगमनं प्रापणमेव आयत्तं स्वाधीनम् । न पुनस्तत्कराकर्षणं तत्किरणाक्षेपः ।
नितरामिति । नितरामत्यर्थं पक्षपातिनोऽपि वाजगामिनोऽपि, पक्षे पक्षपातिनोऽपि पक्षकारिणोऽपि, मधु-
करस्य भ्रमरस्याभिगमनमेव संमुखागमनमेवाधीनमायत्तम् । तु पुनरर्थः । मकरन्दलाभे तु मकरन्दप्राप्तौ तु
कलिका कोरकस्तामाश्रयतीत्येवंशीला जृम्भैव जृम्भणमेव प्रभवति समर्थाभवति । **दिवसेति** । दिवसस्य
वासरस्य संतापस्तप्तिस्तेन हान्तेन पीडितेन कुमुदाकरेण कैरवसमुदायेनोन्मुखता संमुखता करणीया कार्या तं
पुनर्विकासयति विकस्वर्ता नयति ज्योत्स्ना कौमुदी तयाभिरामा मनोहरा रजन्येव निशैव । **निर्भरमिति** ।
निर्भरं यथा स्यात्तत्तान्तर्मध्ये सरसस्य भावः सरसता तस्यां सत्यामपि मधुमासो वसन्तस्तस्य लक्ष्मीः श्रीस्तस्याः

टिप्पणं—१ एकान्तपेशलतया अत्यन्तमार्दवेन, अतिधीरतया वा । २ द्वयर्थान्वेषणं व्यर्थयितम् ।
अत्यन्तमनुकूलस्य, भृशं पक्षपोषकस्य वा, इत्येवार्थः । ३ विकासः ।

पाठां—१ किमपि, २ अनुरागम्, ३ पुनर्दूरीकृतमदागमन, ४ समुपाहृत, ५ तथानया, ६ आत्मना च,
७ आलोकेनापि, ८ जृम्भिका, ९ विकासयति न पुनस्तम्,

मपि मधुमासलक्ष्मीपरिग्रहाद्विना पल्लवानुरागदर्शनस्य कृते किं करोतु पादपः ? तत्र देव्याः कादम्बर्या एवाज्ञापराधिनी, ययाऽधरस्पन्दितमात्रप्रतीक्षे पुरःस्थायिनि दासजने निष्करण-तयात्मानमव्यापारयन्त्या सुखप्रतिपन्थिनी दुःखदानैकनिपुणा परहृदयपीडानपेक्षिणी लज्जा-पेक्षिता, न जीवितसंदेहदायिनी देव्याः सम्राज्ञ । अथवा देव्याः परिजनस्यापि कोऽय-मेवंविधो व्यामोहः, यदनेच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिता । कीदृशी चरणतलप्रतिबद्धस्य दासजनस्योपरि लज्जा, कीदृशं वा गौरवम्, को वानुरोधः, अविश्वस्तचित्ता वा केयमीदृशी, यदेवमात्मनः शिरीषपुष्पकोमलस्येयमतिदारुणा पीडाऽङ्गीकृता, न कृतार्थितो मे मनोरथः । अथवा क्रमागतमन्तर्धानं वामलोचनानाम्, विशेषतोऽपरित्यक्तनिःशेषबालभावानामनतिप्रबु-द्धमुग्धमनसि शयानां कन्यकानाम्, यल्लज्जा न पारिता नामास्मिज्जने स्वयं परित्यक्तुं देव्या ।

परिग्रहः स्वीकारस्तस्माद्विना पल्लवस्य किसलयस्यानुरागदर्शनं तस्य कृते तदर्थं पादपो वृक्षः किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । तत्रेति । तस्मिन्प्रदेशे देव्याः कादम्बर्या आज्ञैव निदेश एवापराधिन्यपराधवती, ययाज्ञया केवलमधरस्पन्दितमधरस्पन्दितमात्रं तस्मिन्प्रतीक्षा विलम्बो यस्य स तस्मिन् । ओष्ठस्फुरणानन्तरमेव कार्य-कारिणीत्यर्थः । पुरःस्थायिन्यग्रे दासजने सेवकजने निष्करणतया निर्देयतयात्मानं स्वमव्यापारयन्त्याऽनियोज-यन्त्या सुखस्य सौख्यस्य प्रतिपन्थिनी वैरिणी, दुःखस्यासुखस्य दानं वितरणं तत्रैकाऽद्वितीया निपुणाभिज्ञा, पर-हृदयस्यान्यचित्तस्य पीडा वेदना तामनपेक्षतेऽसमीहृत इत्येवंशीला लज्जा त्रपाऽपेक्षितेहितेयं जीवितसंदेह-दायिनी प्राणितसंदेहकारिणीति देव्याः कादम्बर्या न सम्राज्ञ नाख्यातवती । अथवेति प्रकारान्तरे । देव्याः कादम्बर्या अस्य परिजनस्यापि परिच्छदस्यापि कोऽयमनिर्वचनीयस्वरूप एवंविध एतादृशो व्यामोहो मूढता यदसौ कादम्बर्यनेच्छन्त्यप्यनभिलषन्त्यपि बलाद्धठाच्च व्यापारिता न प्रेरिता । कीदृशीति । चरणतले प्रतिबद्धस्य लग्नस्य दासजनस्य सेवकलोकस्योपर्युपरिष्ठात्कीदृशी लज्जा त्रपा । वाथवा गौरवं गुरुत्वं कीदृशम् । को वानुरोधः प्रतिबन्धः । केयमीदृशविश्वस्तचित्ताऽविश्वम्भमनस्कता यस्मादेतौरेवममुना प्रकारेणात्मनः स्वस्य शिरीषपुष्पवत्कोमलस्य सुकुमारस्येयमतिदारुणात्युग्रा पीडाऽङ्गीकृता स्वीकृता । मे मम मनोरथोऽभिल-लाषो न कृतार्थितो न सफलीकृतः । अथवेति युक्त्यन्तरे । वामलोचनानां मनस्विनीनामन्तर्धानं तिरोधानं क्रमागतं परिपाट्या समागतमेव । विशेषतो विशेषादेवापरित्यक्तो निःशेषो बालभावो याभिस्तासाम् । अन-तीति । नातिप्रबुद्धं यन्मुरधं मनस्तस्मिन्शयानां स्थितानां कन्यकानां कुमारीणाम् । नामेति कोमलामन्त्रणे । यदस्मिज्जने चन्द्रापीडलक्षणे स्वयमात्मना देव्या कादम्बर्या लज्जा त्रपा परित्यक्तुं विमोक्तुं न पारिता न शक्ता,

टिप्पण-१ 'चन्द्रमूर्तेरालोकेन' इत्यारभ्य 'किं करोतु पादपः' एतत्पर्यन्तं सदृशेन अप्रस्तुतेन वाच्यार्थेन सदृशस्य प्रस्तुतस्य कादम्बरीचन्द्रापीडयोर्व्यवहारस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रशंसा (सामान्यात् सामान्यस्य गम्यतारूपा, पञ्चमी) । केषांचिन्मते प्रतिवस्तूपमा । २ सर्वथा ग्रन्थस्वारस्यं न स्पृशति दूरतोपि । 'देव्याः समवस्था' इत्येव पाठः । देव्याः कादम्बर्याः आज्ञाया एवाऽपराधो यथा हि मादृशे दासजने संमुखस्थितेऽपि (अहं तु आज्ञानुकूल एवासम्, पुनः किं कारणमासीद्विरहसंतापानुभवस्येति-भावः) आत्मानम् (अर्थात्स्वम् आज्ञाम्) अव्यापारयन्त्या अप्रदिशन्त्या लज्जाया अपेक्षा कृता, देव्याः कादम्बर्याः समवस्थायाः परिस्थितेः (विरहविकलतायाः) अपेक्षा न कृता, या हि लज्जा देव्या जीवित-संदेहदायिनीति स्पष्टस्तस्यार्थः । ३ आत्ममनोभावस्य गोपनमिति यावत् । ४ विद्धि मौढ्यम् । अनति-प्रबुद्धः (न अतिवृद्धिं गतः) मनसि शयः कामो यासां तासामित्यर्थः ।

पाठा-१ प्रतीक्षे. २ परिपन्थिनी. ३ समवस्था. ४ अथवास्य परिजनस्यापि देव्या अपि; अथवा जनस्यास्योपरि देव्या अपि, ५ अनेच्छन्त्यपि बलादसौ न व्यापारिताः. ६ प्रतिबद्धदासजनस्य. ७ अनभिबुद्ध. ८ लज्जां न पारितम्.

मदलेखा तु द्वितीयं हृदयमस्याः । तथा किमेवमहार्थसंयमधनैर्मुनिभिरप्यरक्षितहृदयापहारे-
णानिग्राह्यचौरेण शुचिभिरप्यपरिहार्यैर्पशेनाबहिष्कार्यचाण्डालेन भस्मीकृतापर्यवसानप्राणि-
सहस्रेणानिर्वाप्यश्मशानाग्निना सर्वदोषाश्रयेणाशरीरव्याधिना रूपापहारिणा काण्डव्याधेन
मर्मभेदिनालीकधनुर्धरेण सद्यःप्राणापहारक्षमेणाकालमृत्युनाऽनिरूपितस्थानास्थानप्रवर्तिना
परापकारकृतार्थेन हृदयवासिनाऽपरप्रत्ययेन स्वयोनित्वा कामेन दुरात्मनाऽऽयास्यमानं देवीशरी-
रमुपेक्षितम् । किमिति तत्रस्थस्यैव मे कर्णे नावेदितम् ? अधुना श्रुत्वापि दिवसक्रमगम्येऽध्वनि
किं करोमि ? मलयानिलाहृतलताकुसुमपातस्याप्यसहं देवीशरीरम् । वज्रसारकठिनहृदयैरस्म-
द्विधैरपि दुर्विषहाः स्मरेष्वः । न ज्ञायते निमेषमात्रेणैव किं वा भवतीति । प्रायेण च देव्या-

तर्ह्यस्या देव्या मदलेखा तु द्वितीयं हृदयम् । तथा मदलेखया किमेवं पूर्वोक्तप्रकारेण दुरात्मना कामेनायास्य-
मानं पीड्यमानं देवीशरीरमुपेक्षितमुपेक्षाविषयीकृतम् । इतः कामं विशेषयन्नाह—अहार्थेति । न हार्थं हर्तुं
योग्यं संयमधनं व्रतधनं येषामेवंविधैर्मुनिभिरपि वाच्यमैरप्यरक्षितो हृदयापहारः प्राणापहरणं यस्मात्स तेन ।
अनीति । न निग्रहीतुं योग्योऽनिग्राह्य एवंविधश्चौरस्तस्करस्तेन । शुचिभिरिति । शुचिभिरपि पवित्रैरप्य-
परिहार्यः परिहर्तुमशक्यः स्पर्शो यस्य स तेन । अवहिरिति । अबहिष्कार्याण्याभ्यन्तरकृत्यानि तेषु चाण्डालेन
मातङ्गेन । भस्मीति । भस्मीकृतमपर्यवसानमनन्तं प्राणिसहस्रं येन स तेन । अनिति । अनिर्वाप्यम-
विध्मातं यच्छूशानं पितृवन् तस्याग्निरिवाग्निस्तेन । सर्वेति । सर्वदोषाणां समग्रदूषणानामाश्रयेणाधारभूतेन ।
अशरीरेति । न विद्यते शरीरं यस्मिन्नेवंभूतो व्याधिरामयस्तेन । रूपेति । रूपं सौन्दर्यमपहरतीत्येवं-
शीलेन रूपापहारिणा । काण्डेति । काण्डेन वाणेन विध्यतीति काण्डव्याधस्तेन । मर्मेति । मर्मभेदिनाऽवैध्य-
स्थलघातकेन । अलीकेति । अलीको मिथ्या धनुर्धरो धनुष्मास्तेन । सद्य इति । सद्यस्तत्कालं यः प्राणा-
पहारोऽनुग्रहणं तत्र क्षमेण समर्थेन । अकालेति । अकालेनाप्रस्तावेन मृत्युना मरणेन । अनिरूपितेति ।
अनिरूपितेऽदर्शिते ये स्थानास्थाने योग्यायोग्यस्थले तत्र प्रवर्तिना प्रवर्तनशीलेन । परेति । परस्य योऽप-
कारोऽपकृतस्तेन कृतार्थेन कृतकृत्येन । हृदयेति । हृदये चित्ते वसतीत्येवंशीलेन । अपरेति । अपरस्मि-
न्नात्रापि प्रत्ययो विश्वासो यस्य स तेन । स्वयोनित्वात्मयोनित्वा । किमितीति । तत्रस्थस्यैव हेमकूटस्थ-
स्यैव मे मम कर्णे श्रोत्रे । जालेकवचनम् । किमिति केन हेतुना नावेदितं न कथितम् । अधुनेति । सांप्रतं
श्रुत्वाप्याकर्ण्यपि दिवसानां वासराणां क्रमः परिपाटी तेन गम्ये गन्तुं योग्येऽध्वनि मार्गेऽहं किं करोमि । न
किमपि कर्तुं समर्थ इत्यर्थः । मलयेति । मलयानिलेन मलयवायुनाहतं ताडितं यल्लताकुसुमं तस्य यः
प्रातः पतनं तस्याप्यसहं सोढुमसमर्थं देव्याः कादम्बर्याः शरीरं देहम् । लतापुष्पपातेनापि ग्लानिं प्राप्नोती-
त्यर्थः । वज्रेति । वज्रं हीरकस्तस्य सारो मध्यं तद्वत्कठिनं हृदयं चेतो येषामेवंविधैरपि स्मरेष्वः कन्दर्पबाणा
दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या इति न ज्ञायते नावबुध्यते । इतीति किम् । निमेषमात्रेणैव निमीलनमात्रेणैव किं
भवति किं जायते । प्रायेणेति । प्रायेण बाहुल्येन देव्यापि कादम्बर्याप्ययमर्थो दुःखलक्षणोऽनुभवनीय

टिप्पण—१ अबहिष्कार्यश्चासौ चाण्डालश्च । अन्यश्चाण्डालः समीपादितो बहिष्कर्तुं शक्यः कामस्तु
न तथेति स्पष्टार्थः । २ निर्वापणविशेषणमग्नेरेवोचितं न श्मशानस्येति न निर्वाप्यो यः श्मशानाग्निस्तेने-
वार्थः । ३ अशरीरोपि विध्यति इति । तथा च यस्य शरीरं नास्ति तथापि वेधनकारिणेति सुन्दरोऽर्थः ।
४ कामो न सौन्दर्यमपहरति । अत एव सौन्दर्येण (परकीयेण) अपहरति धैर्यादपनयतीति रूपा-
पहारीत्यर्थः । अथवा अरूपश्चासौ अपहारी चेत्यर्थः । ५ अकाण्डे विध्यतीत्येवोचितोऽर्थः । ६ अकाले
मृत्युस्तेन । ७ नास्ति परेण प्रत्ययो यस्य, स्वसंवेद्य इत्यर्थः ।

पाठा०—१ असंरक्षितः, २ प्राणहृदयः, ३ स्पर्शनचाण्डालेन, ४ अकाण्डः, ५ कृतान्तेन, ६ हृदयैरपि, ७ निमेष-
ेषेणैव किं भवतीति.

प्यनुभवनीय एवायमर्थः । यथा चास्य दुःखैकदानव्यसनिनो दुर्घटघटनापण्डितस्य यत्किंचन-
कारिणो निष्कारणकुपितस्य हतविधेः सर्वतो विसंस्थुलं समारम्भं पश्यामि, तथा जानामि नैता-
वता स्थास्यतीति । अन्यथा क निष्प्रयोजनैश्वमुखानुसरणेनामानुषभूमिगमनम्, क च तत्र
तृषितस्याच्छोददर्शनम्, क तत्र तीरे विश्रान्तस्यामानुषगीतध्वनेराकर्षणम्, क तज्जिज्ञासा-
गतस्य महाश्वेतावलोकनम्, क तत्र तरलिकया सह तवाभिगमनेन मद्गमनप्रस्तावः, क महा-
श्वेतया सह हेमकूटगमनम्, क तत्र देवीवदनदर्शनम्, क रागोत्पत्तिरस्मिञ्जने देव्याः, क
वाऽपरिपूर्णमनोरथस्य मे पितुरलङ्घनीयाऽऽगमनाज्ञा । तत्सुदूरमारोप्य पातिता वयं खल्वनेना-
कार्यकारिणास्मत्कर्मबलनियोगदक्षेण दग्धवेधसा । तथापि देवीं संभावयितुं प्रयतामहे ।'

इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडे 'नितरामयमनेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन संतापितः, तत्किमपर-
महमेनमात्मतेजसा संतापयामि' इत्युत्पन्नदय इव भगवांस्तिग्मदीधितिरुत्तमकनकद्रवस्फुलिङ्ग-
पिङ्गलद्युति दिग्विकीर्णधूर्जटिजटामण्डलानुकारि संजहार करसहस्रम् । अस्तानुसारेण च रवे-

एवानुभवविषयीकरणीय एव । यथा चेति । दुःखसैकमद्वितीयं दानं तत्र व्यसनमासक्तिर्विद्यते यस्य स
तस्य । दुर्घटेति । दुःखेन घटितुं योग्या दुर्घटा एवंविधा या घटना पदार्थानामन्योन्यं संबन्धस्तत्र पण्डि-
तस्य विबुधस्य । यत्किंचन यदेव तदेव करोतीत्येवंशीलस्य यत्किंचनकारिणः । निष्कारणं निर्निमित्तं कुपितस्य
क्रोधं प्राप्तस्यास्य हतविधेर्दुष्टविधातुर्यथा सर्वतः सर्वत्र विसंस्थुलं विसदृशं समारम्भं निर्माणं पश्याम्यवलोक-
यामि । तथेति । तेन प्रकारेणेति जानाम्याकलयामि । इतीति किम् । नेति । एतावतैतावत्कालं न स्थास्यति
नावस्थानं करिष्यति । अन्यथेत्युक्तविपर्यये । निष्प्रयोजनेन निष्कारणेनाश्वमुखाः किंनरास्तेषामनुसरणेनानुग-
मनेनामानुषभूमिगमनं मनुष्यरहिताक्षितौ यानम् । क केति महदन्तरे । तत्रामानुषभूमौ तृषितस्य पिपासित-
स्याच्छोददर्शनं क । तत्रेति । तत्राच्छोदनाग्रस्तीरे विश्रान्तस्य गृहीतविश्रामस्यामानुषाः किंनरास्तेषां गीत-
ध्वनेर्गैयशब्दस्याकर्षणं श्रवणं क । तस्य ज्ञातुमिच्छा तज्जिज्ञासा तथागतस्य प्राप्तस्य महाश्वेताया अवलोकनं
निरीक्षणं क । तत्र महाश्वेतावलोकनस्थले तरलिकया सह तव केयूरकस्याभिगमनेनागमनेन मद्गमनप्रस्तावो
मदीययानावसरः क । महाश्वेतया सह सार्धं हेमकूटगमनं क । तत्र हेमकूटे देवीवदनदर्शनं कादम्बरीमुखाव-
लोकनं क । अस्मिन् जने देव्याः कादम्बर्या रागोत्पत्तिः क । अपरिपूर्णमनोरथस्यापरिपूर्णाभिलाषस्य मे मम
पितुर्जनकस्यालङ्घनीयानतिक्रमणीयानगमनाज्ञागमननियोगः क । तदिति । तत्सादेतोः सुदूरमत्युच्चैरारोप्या-
रोहणं कारयित्वा अनेनाकार्यकारिणाऽकृत्यकारिणास्माकं यत्कर्मबलं तस्य नियोगो व्यापारणं तत्र दक्षेण विबु-
धेन दग्धवेधसा ज्वलितधात्रा । खलु निश्चयेन वयं पातिता अधःस्थलं प्रापिताः । तथापीति । तथाप्येवं
सत्यपि देवीं संभावयितुमाश्वासयितुं प्रयतामहे प्रयत्नं कुर्महे ।

इत्यभिदधत्येवेति कथयत्येव चन्द्रापीडे नितरामतिशयेनार्थं चन्द्रापीडोऽनेन पूर्वोक्तेनैव कादम्बरीवृत्तान्तेन
कुमारिकोदन्तेन संतापितः संतापं प्रापितः । तत्किमेनं चन्द्रापीडमात्मतेजसा स्वकीयवर्चसा परं संतापयामि ।
इत्युत्पन्नदय इवेति संजातकृप इव भगवांस्तिग्मदीधितिः सूर्यः करसहस्रं संजहारापसैसार । करसहस्रं
विशेषयन्नाह—उत्तमेति । उत्तममुष्णीकृतं यत्कनकं सुवर्णं तस्य द्रवो रसस्तस्य स्फुलिङ्गः कणस्तद्वत्पिङ्गला
कपिला द्युतिः कान्तिर्यस्मिस्तत्तथा । दिग्विकीर्णा विक्षिप्ता या धूर्जटिजटा ईश्वरसटास्तासां मण्डलं तदनुकारि
तत्सादृश्यकरणशीलम् । अस्तेति । रवेः सूर्यस्यास्तानुसारेणास्तसमयानुसरणेन च वासरोऽपि दिवसोऽपि

टिप्प०—१ अपसारयामासेत्युचितम् ।

पाठा०—१ विसंस्थुलं २ नैवायमेतावता. ३ अश्वमुखमिश्रुन. ४ तत्तीरे. ५ अनुराग. ६ पर. ७ पिङ्गलाल-
द्युति. ८ मण्डलाकारी.

वीं सरोऽपि यथोच्छ्रिततरुशिखरावलम्बिनो रक्तातपच्छेदानाकर्षन्नपससार । क्रमेण च संजा-
तकरुणानुबन्धयेव संध्याप्युपरि जलाद्रपट इव प्रसार्यमाणे खरागपटले, निशागमेनाप्येवम्
'अस्य शून्यताविह्वलस्य मा भूदर्शनम्' इत्याप्तेनेव सर्वतो नीलीपरिलम्बमानायामिव भ्राम्यमा-
णायां तिमिरलेखायाम्, कमलेष्वपि दुःसहत्वाच्छोषकारिणः संतापस्य तत्पकल्पनाभीतेष्विव
संकुचत्सु, कुमुदेष्वपि शुचिस्वभावतयाद्रिद्रिषु शयनसंपादनायेवाहमहमिकयोद्दलत्सु, चक्रवर्-
तेष्वपि सहचरीविरहविधुरेषु कादम्बरीसमीपगमनोपदेशदानायेव कलकरुणमुच्चैर्मुहुर्मुहु-
र्याहरत्सु, चन्द्रमस्यपि भगवति सकलभुवनैकातपत्रे सुधारजतकलशे पूर्वदिग्बधूवदनचन्द्र-
नतिलके गगनतललक्ष्मीलावण्यमहाहृदे सकललोकाह्लादकारिणि सुधालितैः करैरिव स्पष्टम्,
उच्छ्वासहेतुना तं ज्योत्स्नाजलेन च सेक्तुम्, उदयगिरिशिखरमारूढे, प्रौढे प्रदोषसमये चन्द्रा-
पीडस्तस्मिन्नेव बल्लभोद्याने, चन्द्रातपस्पर्शदर्शितविशदजललवोद्भेदहारिणि चन्द्रमणिशिला-

यथोच्छ्रितं अत्युच्चं यथा स्यात्तथा तरुणां वृक्षाणां शिखराण्यप्राणि तेष्ववलम्बिनो गृहीतावलम्बिनो(ना)रक्तो य
आतपस्तस्य छेदाः खण्डास्तानाकर्षन्नाकुट्टिं कुर्वन्नपससारापसृतवान् । क्रमेण चेति । क्रमेण च परिपाठ्या च
संजातः समुत्पन्नः करुणायाः कृपाया अनुबन्धः संबन्धो यस्यमेवंविधयेव संध्याप्युपरिपरिष्ठाजलेनाद्रिः खिन्नो
यः पटस्तस्मिन्निव खरागपटले व्योमरागसमूहे प्रसार्यमाणे विस्तार्यमाणे । निशेति । एवं निशागमेनापि
शून्यता विमनस्कता तथा विह्वलस्य विह्वलस्यास्य राशौ मा भूदर्शनमवलोकनमित्याप्तेनेव शिष्टेनेव सर्वतः सर्वत्र
नीली शैवलं तद्वत्सामर्थ्येन परिलम्बमानायां प्रस्तुतायामिव तिमिरलेखायां तमिस्रवीथ्यां भ्राम्यमाणायामित-
स्ततो विक्षिप्यमाणायां सत्याम् । कमलेष्वपीति । शोषकारिणः शोषकर्तुः संतापस्य ह्येस्य दुःसहत्वाद्दुःखेन
सोढुं शक्यत्वाद्धेतोर्था तत्पकल्पना शयनीयकल्पना तथा भीतेष्विव भयं प्राप्तेष्विव कमलेष्वपि संकुचत्सु
संकुचं प्राप्यमाणेषु सत्सु । कुमुदेष्वपीति । कुमुदेष्वपि कैरवेष्वपि शुचिस्वभावतया निर्मलप्रकृतितया ।
आद्रिर्थाद्रिश्च आद्रिर्द्रास्तेष्वत्यन्तं जलसमुजेषु । अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहमहमिका तथा शयनसंपादनायेव तत्प-
कल्पनायेवोद्दलत्सुन्मिषत्सु सत्सु । चक्रवर्तेष्वपि सहचरेष्वपि सहचारिण्यश्चक्रवर्त्यस्तासां विरहो वियोगस्तेन
विधुरेषु पीडितेषु सत्सु । कादम्बर्याः समीपमभ्यर्णं गमनं यानं तस्योपदेशस्तस्य दानायेव कलं करुणं यथा
स्यात्तथोच्चैस्त्वखरेण मुहुर्मुहुर्वारंवारं व्याहरत्सु भ्रुवत्सु सत्सु । चन्द्रमस्यपीति । भगवति माहात्म्यवति
सकलभुवनस्य समस्तलोकस्यैकमद्वितीयमातपत्रं छत्रं तस्मिन्सुधाया रजतकलशे रौप्यकुम्भे । पूर्वदिगेव बधूः
स्त्री तस्या वदनं मुखं तस्मिन्चन्दनतिलके मलयजपुण्ड्रे । गगनतलमाकाशतलं तस्य लक्ष्मीः शोभा तस्या लावण्यं
चातुर्यं तस्य महाहृदे । सकललोकस्य समस्तभुवनस्याह्लादं प्रमोदं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । सुधालितै-
रमुतन्निग्धैः करैर्हस्तैः स्पष्टं स्पर्शं कर्तुमिव । तथोच्छ्वासहेतुनादरकारणेन तं चन्द्रापीडं ज्योत्स्ना कौमुदी सैव
जलं पानीयं तेन च सेक्तुं सिद्धानं कर्तुमिव । उदयगिरिदयाचलस्तस्य शिखरं सानुमारूढ आरोहिते सति ।
प्रौढे महति प्रदोषसमये यामिनीमुखलक्षणे चन्द्रापीडस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव बल्लभोद्याने बल्लभाभिधाने वने ।
चन्द्रातपेति । चन्द्रातपस्य चन्द्रालोकस्य यः स्पर्शः संबन्धस्तेन दर्शितः प्रकटीकृतो विशदं निर्मलं यज्जलं
तस्य लवोऽशस्तस्योद्भेदः प्राकट्यं तेन हारिणि मनोहर एवंविधे चन्द्रमणेश्चन्द्रकान्तरत्नस्य शिलातलेऽङ्गानि

टिप्प०—१ वस्तुतस्तु 'नीलीपरिलम्बनायामिव' इति पाठः । नीली नीलवर्णयुक्ता या परिलम्बना
तिरस्करिणी तस्यामिव तिमिरलेखायां भ्राम्यमाणायाम् । २ आद्रिणीति ह्रीवतैवोचिता, कुमुदानां नर्पु-
सकलिङ्गत्वात् । ३ उच्छ्वासहेतुना जीवनकारणेन ।

तले विमुच्याङ्गानि चरणसंवाहनोपसृतं केयूरकमवादीत्—‘केयूरक, किमाकलयसि, याव-
द्वयं परापतामस्तावत्प्राणान्धारयिष्यति देवी कादम्बरी? पारयिष्यति वा तां विनोदयितुं
मदलेखा? आगमिष्यति वा पुनस्तत्समाश्वासनाय महाश्वेता? मत्परिचयोद्वेजिता प्रतिपत्स्यते
वा शरीरस्थितये तयोर्भ्यर्थनाम्? द्रक्ष्यामि वा पुनस्तस्याः स्मेरसूक्ष्मोपान्तमालोलतारकमुञ्च-
स्तहरिणशावकैयतेक्षणं मुखम्? इति ।

स तु व्यञ्जयत्—‘देव, धैर्यमवलम्ब्य गमनाय यत्नः क्रियताम् । तिष्ठतु तावदासन्न-
वर्ती सखीजनः परिजनो वा । तस्या हि त्वदालोकनेच्छैव स्वेच्छया निमेषितुमपि न
ददाति । समागमाशयैवावष्टब्धं हृदयम् । श्वसितमेव मुखे वैहितम् । रोमाञ्च एव क्षणमपि
शरीरं न मुञ्चति । दिवानिशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी । प्रजागर एव रात्रावपि दत्त-

हस्तपादादीनि विमुच्य संस्थाप्य । एतेन गात्रस्यातिशैथिल्यं सूचितम् । चरणस्य संवाहनं मर्दनं तस्मिन्नुपसृतं
समीपागतं केयूरकमवादीदब्रवीत् हे केयूरक, किं त्वमाकलयस्याकलनां करोषि । यावत् यावता कालेन वयं
परापतामस्तत्र गच्छामस्तावत्कालं देवी कादम्बरी प्राणानसून्धारयिष्यति प्राणधारणां करिष्यति । अथवा तां
कादम्बरीं विनोदयितुं मदलेखा पारयिष्यति समर्था भविष्यति । वेति विकल्पार्थे । महाश्वेता पुनर्द्वितीयवारं
तस्याः कादम्बर्याः समाश्वासनायाश्वासनां कर्तुमागमिष्यति यास्यति न वा । **मदिति** । मया सार्धं यः परि-
चयः परिचितिस्तेनोद्वेजिता उद्विग्ना तयोर्महाश्वेतामदलेखयोरभ्यर्थनां प्रार्थनां शरीरस्थितये देहधारणाय प्रतिप-
त्स्यते न बाङ्गीकरिष्यति न वा । अङ्गीकरिष्यतीत्यर्थः । **द्रक्ष्यामीति** । वेति पूर्ववत् । पुनर्द्वितीयवारं तस्याः
कादम्बर्यां मुखमाननं द्रक्ष्यामि हविष्यीकरिष्यामि वा । मुखं विशेष्यन्नाह—**स्मेरेति** । स्मेरं विनिर्दं सङ्कयोरो-
ष्ठप्रान्तयोरुपान्तं समीपं यस्मिन् । **आलोलेति** । आलोलं चञ्चलं तारका कनीनिका यासिस्तथा ।
उन्नस्तेति । उन्नस्तश्चकितो यो हरिणशावको मृगशिशुस्तद्वद्विषयते विस्तीर्णं अक्षिणी यस्मिस्तथा ।

स त्विति । स केयूरको व्यञ्जयद्विज्ञप्तिमकरोत् । किं तदित्याह—**देवेति** । हे देव हे स्वामिन्, धैर्यं
सत्त्वमवलम्ब्यावलम्बनीकृत्य गमनाय यानाय यत्न उद्यमः क्रियतां विधीयताम् । **तिष्ठत्विति** । तावदादा-
वासन्नवर्ती समीपस्थायी सखीजन आलिङ्गः परिजनो वा परिच्छदो वा तिष्ठतु । अत्रावस्थानं करोत्वित्यर्थः ।
तस्या हीति । हि निश्चितम् । तस्याः कादम्बर्यास्तदालोकनेच्छैव त्वन्निरीक्षणवाञ्छैव स्वेच्छया स्वातन्त्र्येण
निमेषितुमपि निमेषं कर्तुमपि न ददाति न दत्ते । सर्वदा निमेषरहितैव तिष्ठतीति भावः । समागमो मेलापक-
स्तस्याशा बाङ्छा तयैवावष्टब्धं स्तब्धतां प्राप्तं हृदयं चेतः । अन्यथा स्फुटितं स्यादिति भावः । **श्वसित-**
मिति । मुख आनने श्वसितमुच्छ्वसितमेव वैहितं प्रवाहरूपतया चलितम् । **रोमाञ्चेति** । रोमाञ्च एव रोमोद्भ्रम
एव क्षणमपि क्षणमात्रमपि शरीरं देहं न मुञ्चति न त्यजति । सर्वदा तस्या रोमाञ्चलक्षणः सात्त्विकभाव एव
तिष्ठतीति भावः । **दिवेति** । दिवानिशमहर्निशं बाष्प एव लोचनपथस्थायी नेत्रमार्गस्थायी । अहोरात्रं रुदन-
मेव करोतीति भावः । **प्रजागर इति** । प्रजागरणमेव रात्रावपि निशायामपि दत्तदृष्टिर्न्यस्तद्वर्तते । रात्रा-

टिप्प०—१ मूलकारेण जिज्ञासार्थं प्रश्न एव कृतः, एवंस्थले निश्चयकरणमनुचितमेव । २ न खलु
हरिणशिशुर्नयनयोरुपमानम्, अपि तु तन्नयने । अत एव हरिणशावकस्यैव आयते अक्षिणी यस्येति विग्रह
उचितः । ३ सर्वत्र ‘समागमाशयैव’ इत्यस्यानुषङ्गः, अत एव समागमाशया मुखे श्वसितमेव अवहितम्,
समागमप्रत्याशया सर्वदा मुखे निश्वासो दत्तावधानोस्तीति भावः । टीकाकारस्यार्थः संप्रति तुलनीयः ।

पाठा०—१ मां कलयसि; मामालपसि. २ संधारयिष्यति. ३ अभ्यर्थना; अभ्यर्थनात्. ४ आयताक्षं. ५ सम-
वलम्ब्य. ६ आसन्नसखीजनः. ७ विहितम्; अवहितम्.

दृष्टिः । अरतिरेव नैकाकिन्याः क्षाम्यत्यवस्थानम् । जीवितमेव कण्ठस्थानाज्ञापसरति ।

एवं वदन्तं तैमादिदेश विश्रान्तये केयूरकम् । आत्मनापि गमनचिन्तां प्राविशत् । यदित्तावदकथयित्वानभिपत्य चरणयोरनाघ्रातः शिरस्यगृहीताशीः सहसार्तुत्संकलित इव ताते-
नाम्ब्योक्तमपक्रम्य गच्छामि, ततो गतस्यापि मम कुतः सुखम्, कुतः श्रेयः, कुतो वोच-
फलावाप्तिः, कीदृशी वा हृदयनिर्वृतिः । अथवा तिष्ठतु तावदियमुत्तरकालागामिनी चिन्ता ।
अपक्रम्य गत एव कथमहम्, यत्तातेन दुस्तराहवार्णवोत्तरणमहासेतुबन्धादवन्ध्यवाञ्छितफ-
लप्रदानकल्पदुःखमादहितविक्रान्तियशोनिष्क्रान्तिद्वारागलदण्डादंशेषभुवनभवनोत्तम्भनस्तम्भा-
त्स्वभुजादवारोप्य मध्येव राज्यभार आरोपितः, तदनाख्याय पदमपि निर्याते मय्यवश्यम्-
परिमितकरितुरगरथगमनसंक्षोभितधरातलैः, आलोलकदलिकाकाननाकुलीकृतभास्वद्भस्ति-

वपि निद्रां न गच्छतीति भावः । अरतिरिति । एकाकिन्या अद्वितीयाया अवस्थानमरतिरेवाश्रयतिरेव न
क्षाम्यति न सहते । अरतिरेवैकाकिनी न मुञ्चतीति भावः । जीवितमेवेति । कण्ठस्थानाज्ञागणस्थलाजीवि-
तमेव प्राणितमेव नापसरति न दूरीभवति । प्राणाः कण्ठगता एव वर्तन्त इति भावः ।

एवं वदन्तं जल्पन्तं तं केयूरकं विश्रान्तये विश्रामायादिदेशादेशं दत्तवान् । आत्मनापि स्वेनापि गमनचिन्तां
प्राविशत्प्रवेशं कृतवान् । तच्चिन्तां प्रदर्शयन्नाह—यदीति चेदर्थः । तावदादावकथयित्वानापुच्छय चरणयोरभिपत्या-
पतित्वा प्रणाममकृत्वा शिरस्युत्तमाङ्गेऽनाघ्रातो न क्षुम्बितोऽगृहीताशीरनात्ताशीर्वादः सहसैकपदेऽनुत्संकलित
इव स्वेच्छाप्रवृत्तपुरुष इव तातेन पित्रा, अम्बया जनन्या उक्तं प्रतिपादितमपक्रम्योल्लङ्घ्य गच्छामि व्रजामि ।
ततो हेत्वर्थः । तस्माद्गतस्यापि मम कुतः सुखं सौख्यम्, कुतः श्रेयः कल्याणम्, कुतो वोचं महद्यत्फलं साध्यं
तस्यावाप्तिः प्राप्तिः । कीदृशी हृदयस्य चित्तस्य निर्वृतिः संतुष्टिः । अथवेति पक्षान्तरे । उत्तरकाल आगत्यस्त-
त्रागमिन्यागमनशीला येयं मानसिकी प्रत्यक्षा चिन्तार्तिस्त्वावत्संप्रतं तिष्ठत्वास्मात् । अपक्रम्येति । अपक्रम्य
व्यावृत्त्य गत एव कथमहम्, तातेन पित्रा दुःखेन तीर्यत इति दुस्तर एतादृशो य आहवार्णवः संप्रामसमुद्रस्तस्यो-
त्तरण उल्लङ्घने महान्सेतुबन्धः पालिबन्धस्तस्मात् । अवन्ध्यं योग्यं यद्वाञ्छितफलं समीहितसाध्यं तस्य प्रदाने
वितरणे कल्पदुःखः कल्पदृष्टस्तस्मात् । अहितेति । अहितस्य शत्रोर्यद्विक्रान्तियशः पराक्रमाभिख्या तस्य निष्क्रा-
न्तिद्वारं निर्गमप्रतोली तस्मिन्नगलदण्डः प्रतिषेधकाष्ठं तस्मात् । अशेषाणि समग्राणि यानि भुवनानि विष्टपानि
तान्येव भवनं गृहं तस्योत्तम्भनं धारणं तत्र स्तम्भः स्थूणा तस्मात् । एवंविधास्वभुजात्स्वकीयबाहोरवारो-
प्योत्तार्थं मध्येव मद्भिषय एव राज्यभार आधिपत्यवीवध आरोपितो न्यस्तः, तत्तस्माद्धेतोरनाख्यायानापुच्छय
पदमपि कममात्रमपि मयि निर्याते निर्गते सत्यवश्यं निश्चितमपरिमिता असंख्या ये करितुरगरथा गजाश्च-
स्यन्दनास्तेषां गमनं यानं तेन संक्षोभितं क्षोभं प्रापितं धरातलं वसुधातलं यैस्ते तथा तैः । आलोलानि चञ्चलानि
यानि कदलिका पताका एव काननानि वनानि तैराकुलीकृता भास्वद्भस्त्वो रविकिरणा यैस्ते तथा तैः । ऊर्ध्वं

टिप्पण—१ धिक् मूढताम् । किं तर्हि मदलेखादयः सख्यस्तां मुञ्चन्ति ? अत एव अरतिस्तामेकाकिनी
न त्यजति । सर्वदा तिष्ठतीत्यर्थः । २ अग्रे आगामित्वात्परोक्षेति वक्तव्यम् । ३ अपक्रम्य स्वेच्छया पलाय्य
कथमहं गतः अर्थात् गतः स्याम् गच्छेयम्, यतो हि मदुपरि पित्रा स्वभुजादवतार्य भार आरोपित इत्य-
श्रेण संबन्धः ।

पाठा०—१ यवंच. २ एतम्. ३ अनिपत्य. ४ उत्संकलित; उच्छृङ्खलित. ५ एव. ६ अम्बया वाक्रम्य; अम्बया
वक्तव्यमपक्रम्य. ७ किं श्रेयः. ८ वा फलावाप्तिः. ९ गम्यत एव कथमयम्. १० तातेन. ११ दुस्तरदुःखार्णव.
१२ अवध्य. १३ अहितजन. १४ अशेषभवन. १५ समारोपितः. १६ गज.

भिः, ऊर्ध्वध्रियमाणधवलतपत्रमण्डलच्छायान्तरितवासरव्यतिकरैः, अतिबहलरेणूद्भूमाविच्छेदापूरितभुवनकुहरैः, पुरःप्रसृतजवनवाजिभिः, अनुसंतानलभ्रवेतण्डप्रायसाधनैः, श्रान्तैरपि बुभुक्षितैरप्यकृतगतविलम्बैरापयोधेरष्टाभ्यो दिग्भ्यो राजभिर्नुधावितव्यम् । तिष्ठन्तु तावत्सेवापरा राजानः । सुखपरिभुक्ताः प्रजा अपि तातस्नेहात्परित्यक्तपुत्रदाराः पृष्ठतो लग्नन्तीति मे चेतसि । अपि च तातस्यापि कोऽपरोऽस्ति, यस्मिन्मदीयं स्नेहं संक्रमय मय्यपक्रान्ते, 'यातु किमनेन गतेनागतेन वा' इत्यविनयकोपितोऽवष्टम्भं कृत्वा स्थास्यति । कस्य चापरस्य सुखमालोकयन्ती सुखायमानहृदया मत्प्रत्यानयनाय कृतार्तप्रलापा न तातमेवाकुलीकरोत्यम्बा । ताते च पृष्ठतो लभेऽष्टादशद्वीपमालिनी मेदिन्येव लग्ना भवतीति । तदा मया क गतम्, क स्थितम्, क विश्रान्तम्, क यातम्, क भुक्तम्, कापसृतम्, कात्मा मया गोपायितव्यः,

ध्रियमाणं यद्वलतपत्रं श्वेतच्छत्रं तस्य मण्डलं वृत्तं तस्य छायातपाभावस्तेनान्तरितस्तिरोहितो वासरव्यतिकरो दिवसवृत्तान्तो यैस्ते तथा तैः । अतिबहला अतिनिबिडा ये रेणवो धूलयस्तेषामुद्गमः प्रादुर्भावस्तस्याविच्छेदेन संतानेनापूरितानि भरितानि भुवनकुहराणि त्रिविष्टपच्छिद्राणि यैस्ते तथा तैः । पुरोऽग्रे प्रसृताः प्रसरणं प्राप्ता जवनदेशोत्पन्ना वाजिनो हया येषां ते तथा तैः । अनुसंतानमनुसैन्यसमूहं लग्नाः संबद्धा ये वेतण्डा गजास्तेषां प्रायो बाहुल्येन साधनं सैन्यं येषां तैः । कृष्णत्वसाधर्म्यात् । अत एवोत्प्रेक्षते—आ समन्तात्पयोदैरिव मेघैरिव श्रान्तैरपि खिन्नैरपि बुभुक्षितैरपि क्षुधितैरप्यकृतोऽविहितो गतौ गमनविषये विलम्बो मन्दता यैरेवंविधैः पयोधिं समुद्रं मर्यादीकृत्याष्टाभ्यः पूर्वादिदिग्भ्यो राजभिर्नुधैरनुधावितव्यं मत्पृष्ठे त्वरितगत्या समेतव्यम् । एतेन राज्ञां स्वासिक्त्यर्थोद्यतत्वं सूचितम् । तिष्ठन्तिवति । सेवापराः सपर्यायां तत्परा राजानो भूभुजस्तावत्संप्रतं तिष्ठन्त्वास्मां । सुखेति । सुखेन प्रतिबन्धकाभावेन परिभुक्तमुपभोगादिकं यासां ता एवंविधाः प्रजा अपि प्रकृतयोऽपि तातस्नेहात्पितुः प्रीतेः परित्यक्तपुत्रदारा उज्ज्वलतनुतयोषितः सत्यः पृष्ठतः पृष्ठं लग्नन्ति लग्निष्यन्ति । भविष्यदर्थं वर्तमाना । इति मे मम चेतसि मनसि । वर्तत इति शेषः । अपि चेति विचारान्तरे । तातस्यापीति । तातस्यापि मत्पितुरपि कोऽपरोऽन्योऽस्ति । यस्मिन्मद्विषये जने मदीयं मद्विषयकं स्नेहं प्रीतिं संक्रमय संक्रमणं कृत्वा मय्यपक्रान्ते गते सति, 'यातु व्रजतु । अनेन गतेन आगतेन वा, किम्' इत्यविनयेन पितृनियोगाकरणलक्षणेन कोपितः क्रोधं प्रापितोऽवष्टम्भं स्थैर्यं कृत्वा स्थास्यत्यवस्थानं करिष्यति । कस्य चेति । च पुनरर्थः । अपरस्य मद्विषयस्य कस्यचिदनिर्दिष्टनाम्नो मुखं वदनमालोकयन्ती पश्यन्ती सुखं करोतीति सुखायते सुखायत इति सुखायमानं हृदयं चेतो यस्याः सा, तथा मम प्रत्यानयनं पश्चादानयनं तदर्थं कृतो विहित आर्तः प्रलापः पीडितरोदनं यथा सैवंविधाम्बा माता न तातमेव न पितरमेवाकुलीकरोति ? भविष्यदर्थं वर्तमाना । व्याकुलीकरिष्यतीत्यर्थः । ताते चेति । ताते पितरि । पृष्ठत इति सार्वविभक्तिकस्तत् । पृष्ठे लभे प्राप्ते सत्यष्टादशसंख्याकानि द्वीपान्यन्तरीपाणि मलति धारयतीत्येवंशीला मालिनी मेदिन्येव वसुधैव लग्ना भवतीति । पृष्ठसंचारिणी भविष्यतीत्यर्थः । तदैतस्मिन्काले मया क गतं क गम्यम्, क स्थितं क स्थातव्यम्, क विश्रान्तं क विश्रमितव्यम्, क यातं क गन्तव्यम्, क भुक्तं क भोजनं कर्तव्यम्, कापसृतं कापसरितव्यम्, मयात्मा क गोपायितव्यो रक्षितव्यः ।

टिप्पण—१ यवनदेशः प्रसिद्धो न जवनदेशः अतः जवनाः जव(वेग)शालिनो ये वाजिन इत्येवार्थः । २ आसतामित्युचितम् ।

पाठा—१ अष्टाभ्योऽपि. २ अवश्यमनुधावितव्यम्. ३ लग्निष्यन्ति. ४ गतेन वा. ५ वापरस्य. ६ मेदिनीव. ७ भवति. ८ स्थितम्. ९ क वा खादितं क पीतं क सुप्तं कापसृतमित्यनुयुजानेभ्यः कथं कात्मा. १० गोपायितव्यः.

समासादितेन चात्र कथं मया वदनं दर्शयितव्यम्, पृष्टेन वा किमुत्तरं दातव्यम् ? अथापि कथंचिद्देवनियोगान्निःसृतोऽस्मि, तथाप्यनायासनीयं तातमेवं महीयस्यायासे, तातप्रसादाददृष्टदुःखामम्बां वा निजापक्रमणशोकार्णवे पातयता किं कृतं भवत्यपुण्यवता ? अपि च सुबहुदिवसप्रवासोपतप्तः स्कन्धावारोऽपि मेऽद्यापि न परापतति, तेनापरसंविधानादर्धपथादेव निवृत्य पुनः प्रधावितव्यम् ।

अथावेद्य तातस्याम्बायाश्च ताभ्यां च विसर्जितः संविधानेन गच्छामि, तत्रापि किमिति कथयामि—‘मम खेहेदुःखिता गन्धर्वराजपुत्री कादम्बरी मासुद्दिश्य मकरकेतुनायास्यमाना दुःखं तिष्ठतीति ।’ ‘किं वा बलवान्मे तस्यामनुरागः । नै तथा विनाहं प्राणान्संधारयामीति ।’ ‘किं तस्या मम च द्वयोरपि जीवितनिबन्धनहेतुभूतया महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टमिति ।’ ‘किं वा तदुःखमपारयन्सोढुमयं केयूरकस्तद्भूतया मामानेतुमागत इति ।’ ‘अपरोऽपि वा कश्चिद्व्यपदेशो न शक्यत एव पुनर्गमनाय कर्तुम् । संप्रत्येव समधिकाद्वर्षत्रयात्प्रसाध्य

समासादितेन च पुनः प्राप्तेन च मया कथं वदनं दर्शयितव्यमन्येभ्यः प्रकाशयितव्यम् । पृष्टेन वा प्रश्नविषयीकृतेन मया किमुत्तरं प्रतिबचो दातव्यं प्रदेयम् । अथापीति । अथेति विचारणान्तरे । कथंचिदपि महता कष्टेनापि देवनियोगाद्विधिनिदेशान्निःसृतोऽस्मि निर्गतोऽस्मि । तथापि निःसृतेनाप्येवमनायासनीयमखेदनीयं तातं पितरं महीयस्यत्यन्तदीर्घ आयासे प्रयासे, तातप्रसादात्पितुरनुग्रहाददृष्टदुःखामनवलोकिताच्छामम्बां मातरं वा निजस्य स्वस्यापक्रमणं निर्गमनं तस्माद्यः शोकः शुक् स एवार्णवः समुद्रस्तस्मिन्पातयताक्षेपयताऽपुण्यवता पापिना मया किं कृतं भवति किमाचरितं स्यात् । अपि चेति । अपि च युक्त्यन्तरे । सुबहुवक्ष्यते ते दिवसाश्च सुबहुदिवसास्तान्यावत्प्रवासो देशान्तरे स्थितिस्तेनोपतप्तो व्याकुलीकृत एतादृशो मे मम स्कन्धावारोऽपि सैन्यनिवेशोऽप्यद्यापीदानीमपि न परापतति नागच्छति । तेन हेतुनार्धपथादर्धमार्गाद्विषुस्य व्याघ्रव्यापरसंविधानादपरसैन्यग्रहणाद्धेतोः पुनः कालान्तरे मया प्रधावितव्यम् । त्वरितगत्या गन्तव्यमिति भावः ।

अथेति विचारान्तरे । तातस्य पितुः, अम्बायाश्च मातुः, आवेद्य निवेद्य ताभ्यां च मातृपितृभ्यां विसर्जितो गमनाय दत्ताज्ञः संविधानेनोत्तमप्रकारेण गच्छामि ब्रजामि । तत्रापि । तत्राप्यावेदने । किं किमिति कथयामीति ब्रवीमि । इति वाच्यमाह—ममेति । मम जेहेन मन्थ्रीत्या दुःखिता दुःखं प्राप्ता गन्धर्वराजपुत्री देवगायननृपाङ्गजा कादम्बरी मां चन्द्रापीडमुद्दिश्याश्रित्य मकरकेतुना कंदर्पेणायास्यमाना खेदं प्राप्यमाणा दुःखं यथा स्यात्तथा तिष्ठति निषीदति । ‘किं वा बलवान्’ इत्यारभ्य ‘महाश्वेतया तत्परिणयनाय मे संदिष्टम्’ इत्यन्तं स्पष्टम् । किं वेति । किं वा इति कथयामीति पूर्वेण संबन्धः । इति किम् । तदुःखं कादम्बर्या दुःखं सोढुं तितिक्षितुमपारयन्नशक्नुवन् । अयं प्रत्यक्षः केयूरकस्तस्या गन्धर्वपुत्र्या भक्त्यान्तरजेहेन मां चन्द्रापीडमानेतुं तत्र प्रापयितुमागतः समायातः । अपरोऽपीति । अपरोऽप्येतद्भिन्नोऽपि कश्चिदन्यो व्यपदेशो मिषं पुनर्गमनाय कर्तुं न शक्यत एव न पार्थत एव । संप्रत्येति । सांप्रतमेव समधिकांश्चिदधिकवर्षत्रयात्संव-

टिप्प०—१ स्वयंकृतप्रसङ्गमपि विस्मरति वराकः । सकलराजकसैन्यानुधावनस्य कारणं चन्द्रापीडपलायनमुक्तम् । ततश्च मम पुनः प्रवासे सति अपरसंविधानात् अपरस्त्राजवीनाद् मम गमनरूपघटनाविशेषात् अर्धमार्गादेव परावर्तमानेन मम स्कन्धावारेण पुनः प्रधावितव्यमित्यर्थः । टीकाकारस्याक्षराणि तु स एव बुद्ध्यताम् ।

वसुधां प्रत्यागतोऽस्मि । अद्यापि साधनमेव न परापतति । अकथयित्वा च गमनकारणं कथमात्मानं मोचयामि ? कथं वा मुञ्चतु तातोऽम्बा वा ? तत्सुहृत्साध्येऽस्मिन्नर्थेऽनर्थपतितः किं करोम्येकाकी ? वैशम्पायनोऽप्यसंनिहितः पार्श्वे मे । कं पृच्छामि ? केन सह निरूपयामि ? को मे समुपदिशतु ? को वापरो मे निश्चयाधानं करोतु ? कस्यापरस्य वा विवेकिनी प्रज्ञा ? कस्य वान्यस्य श्रुतं श्रोतव्यम् ? को वापरो वेत्ति वक्तुम् ? कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहः ? केन वापरेण सह समानदुःखो भवामि ? को वापरो मयि दुःखिते दुःखी, सुखिते सुखी ? को वापरो रहस्यावेदनस्थानम् ? कस्यापरस्योपरि कर्तव्यभारमवक्षिष्य निर्वृतात्मा तिष्ठामि ? कस्य वापरस्य मत्कार्ये पर्याकुलता ? को वापरो मया कोपितं तातमम्बां च परिबोध्य मामानेतुं समर्थः ?' इत्येवं चिन्तयत एवास्य सा क्षपा दुःखदीर्घापि क्षयमगमत् ।

प्रातरेव च किंवदन्तीं श्रुत्वा, यथा किल 'दशपुरं यावत्परागतः स्कन्धावारः' इति । तां च

त्सरत्रितयात् । हेत्वर्थे पञ्चमी । वसुधां पृथ्वीं प्रसाध्यात्मसात्कृत्वा प्रत्यागतः पश्चाद्वावृत्तोऽस्मि । अद्यापि सांप्रतमपि साधनमेव सैन्यमेव न परापतति न विश्रामं गृह्णाति । अकथयित्वेति । गमनकारणं यात्रानिदानमकथयित्वा चाविनिवेद्यात्मानं कथं केन प्रकारेण मोचयामि मोचनविषयीकरोमि । कथमिति । तातोऽम्बा माता वा कथं वा मुञ्चतु त्यजतु । मामिति शेषः । तदिति । तस्मात्कारणात्सुहृत्साध्ये मित्रनिष्पाद्येऽस्मिन्नर्थेऽहमनर्थपतितः कष्टगतः सन्नेकाग्रद्वितीयः । किं करोमि किं कुर्वे । वैशम्पायनोऽपि शुकनासपुत्रोऽपि मे मम पार्श्वेऽसंनिहितोऽनिकटवर्ती । अतः कं जनं पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । केन पुंसां सह निरूपयाम्यात्मस्वरूपं कथयामि । कः पुमान्मे मम समुपदिशतु कथयतु । को वापरोऽन्यो मे मम निश्चयाधानं निर्णयोत्पत्तिं करोतु सृजतु । कस्य वा अपरस्य जनस्य विवेकिनी विवेकवती प्रज्ञा प्रतिभा । अन्यस्य कस्य वा जनस्य श्रुतं शास्त्रं श्रोतव्यमाकर्षणीयम् । 'श्रुतं शास्त्रावधृतयोः' इत्यमरः । अपरः को वा पुमान्वक्तुं जल्पितुं वेत्ति जानाति । कस्य वापरस्य मय्यसाधारणस्नेहो निरुपमप्रीतिः । अपरेण केन सहाहं समानदुःखो भवामि । सहशवेदनः स्यामित्यर्थः । अपरः को वा मयि दुःखिते दुःखी दुःखवान्, मयि सुखिते सुखी सुखवान्स्यात् । अपरः को वा रहस्यावेदनस्थानं गुह्यनिवेदनस्थलम् । कस्यापरस्य जनस्योपरि कर्तव्यभारं कृत्यविवधमवक्षिष्यारोप्य निर्वृतात्मा सुखितात्मा तिष्ठामि निषीदामि । अपरस्य कस्य वा पुंसो मत्कार्ये मत्कृत्ये पर्याकुलता व्याकुलता । अपरः को वा मया कोपितं कोपं प्रापितं तातमम्बां च परिबोध्य प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा मामानेतुं समर्थः । क्षपेति । एवममुना प्रकारेणास्य चन्द्रापीडस्य चिन्तयत एव ध्यायत एव सा क्षपा रात्रिर्दुःखेन कृत्वा दीर्घायायतापि क्षयं नाशमगमजगाम ।

प्रातरिति । प्रातरेव प्रभात एव च । इतीति किंवदन्तीं जनश्रुतिं श्रुत्वा श्रुतवान् । इतिद्योत्यमाह—यथेति । किलेति सत्ये । दशपुरं यावत्स्कन्धावारः सैन्यं परागतः समायातः । तां चेति । तां किंवदन्तीं

टिप्पण०—१ न गृहं परावर्तते । २ सुष्ठु शोभनम् (चतुर्दिग्भवप्रतिबन्धरहितम्) यत् हृदयं तेन साध्ये अस्मिन्नर्थे प्रियाप्राप्तिरूपे अर्थे, अनर्थः पतितः व्याघातः समुपस्थित इति केचित् । ततश्च 'अनर्थः पतितः' इत्येव पाठः । ३ 'मां नेतुं समर्थः इत्येवोचितः पाठः । नेतुं कादम्बर्याः समीपे प्रापयितुमिति तदर्थः ।

पाठा०—१ माम्. २ अनर्थः. ३ किं करोमि कम्. ४ श्रोतव्यं वा. ५ वेत्ता. ६ सुखी वा. ७ अनुकोपित. ८ नेतुम्. ९ निशा. १० किंवदन्तीम्. ११ दशपुरीम्.

श्रुत्वा समुच्छ्वसितचेताश्चकार चेतसि—‘अहो धन्योऽस्मि । अहोविधेर्भगवतोऽनुग्राहोऽस्मि, यस्य मेऽनुध्यानानन्तरमेव परागतो द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनः’ इति । प्रहर्षपरवशश्च प्रविशन्तमालोक्य दूरत एव कृतप्रणामं केयूरकमवादीत्—‘केयूरक, करतलवर्तिनीं सिद्धिमधुनावधारय । प्राप्तो वैशम्पायनः’ इति । स तु तदाकर्ण्य गमनपरिलम्बकृतया चिन्तयान्तःशून्य एव ‘भद्रकमापतितम्, महती हृदयनिर्वृतिर्देवस्य जाता’ इत्यभिधदेवोपसृत्योपविश्य पार्श्वे, वैशम्पायनागमनालापमेवानुबध्य सुहूर्तमिव संज्ञोत्सारितसमस्तपरिजनं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयत्—‘देव, सर्वतो विस्फुरन्ती तडिदिव बलाहकोन्नाहम्, उपारूढश्यामिका मेघलेखेव सलिलागमनम्, उपदर्शितपाण्डुच्छविः प्राचीव चन्द्रोदयम्, परिमलप्राहिणी मलयानिलागतिरिव वसन्तमासावतारम्, समुच्छ्वसितमकरध्वजा मधुमासलक्ष्मीरिव पल्लवोद्भेदम्, उल्लसितरागा पल्लवोद्भूतिरिव कुसुमनिर्गमम्, विकसितकाशकुसुममञ्जरीव शरदारम्भम्, अवस्थैवेयमावेदयति निःसंशयं देवस्य गमनम् । अवश्यं च देवस्य देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । केन कदा

श्रुत्वाकर्ण्य समुच्छ्वसितमुल्लसितं चेतः स्वान्तं यस्यैवंविधश्चेतसि चित्ते चकार कृतवान् । इतीति शेषः । तदेव दर्शयन्नाह—अहो इति । अहो इत्याश्चर्यं । अहं धन्यः कृतपुण्योऽस्मि । अहो इति पूर्ववत् । भगवतो माहात्म्यवतो विधेर्विधातुरनुग्राहोऽनुग्रहविषयीकरणयोग्योऽस्मि । तन्निदानमाह—यस्येति । यस्य मे मम चन्द्रापीडस्यानुध्यानानन्तरमेवानुस्मरणानन्तरमेव द्वितीयं हृदयं वैशम्पायनो मन्त्रिपुत्रः परागतः समायातः । अमुना प्रकारेण प्रहर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः । च पुनरर्थः । प्रविशन्तं प्रवेशं कुर्वन्तं दूरत एव दविष्टप्रदेशादेव कृतप्रणामं विहितमस्कारं केयूरकमालोक्य निरीक्ष्येत्यवादीदिदमब्रवीत् । इतिवाच्यमाह—केयूरक इति । हे केयूरक, अधुना सांप्रतं करतलवर्तिनीं हस्ततलगां सिद्धिं कार्यनिष्पत्तिमवधारय जानीहि । यतो वैशम्पायनः प्राप्तः समागतः । स त्विति । स केयूरकस्तत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य निशम्य गमनस्य यात्रायाः परिलम्बो विलम्बस्तेन कृतयोत्पादितया चिन्तयार्थान्तःशून्य एव ‘भद्रकं कल्याणमापतितं संजातम् । देवस्य भवतो महत्यायाता हृदयनिर्वृतिश्चित्तसंतुष्टिर्जाता ।’ इत्यभिधदेवेति कथयन्नेवोपसृत्योपसरणं कृत्वा पार्श्वेऽन्तिक उपविश्यास्थाय सुहूर्तमिव सुहूर्तमात्रं वैशम्पायनस्यागमनमर्थादभिमुखयानमालापं संलापमनुबध्यारभ्य संशयोत्सारितो दूरीकृतः समस्तपरिजनः समप्रसेवकजनों येनैवंभूतं चन्द्रापीडं व्यज्ञपयद्विज्ञतिविषयीचक्रे । देव इति । हे देव हे स्वामिन्, इयमवस्थैव निःसंशयं निरादरेकं देवस्य भवतो गमनं यानमावेदयति कथयतीति दूरेणान्वयः । केवेत्यपेक्षायामाह—सर्वत इति । बलाहकस्य मेघस्योन्नाहमागमनं सर्वतोऽभितो विस्फुरन्ती देवीप्यमाना तडिदिव विद्युदिव । आवेदयतीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । तथा सलिलस्याम्भस आगमनमुपारूढा प्राप्ता श्यामिका यस्यैवंविधा मेघस्य लेखा पङ्क्तिरिव । तथा चन्द्रस्य शशिन उदयसुद्गमनमुपदर्शिता पाण्डवी छविः कान्तिर्यस्यैवंविधा प्राचीव पूर्वदिगिव । तथा वसन्तमासस्य मधुमासस्यावतारं प्रादुर्भावं परिमलमामोदं गङ्गातीत्येवंशीला मलयानिलस्य मलयाचलवायोरागतिरिवागमनमिव । तथा पल्लवस्य किसलयस्योद्भेदसुद्गमनं समुच्छ्वसितो वृद्धिं प्राप्तो मकरध्वजो मदनो यस्यामेतादृशी मधुमासलक्ष्मीरिव वसन्तमासश्रीरिव । तथा कुसुमस्य पुष्पस्य निर्गमं निःसरणमुल्लसित उल्लासं प्राप्तो रागो रक्तता यस्यामेतादृशी पल्लवोद्भूतिरिव किसलयोद्भेद इव । तथा शरदारम्भं घनालयप्रारम्भं विकलिता विनिद्रिता काशकुसुममञ्जरीव । इयमवस्थैव देवस्य गमनं यानमावेदयतीत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । अवश्यं चेति । देवस्य स्वामिनोऽवश्यं निश्चयेन देवीप्राप्त्या भवितव्यम् । अत्रार्थ उपपत्तिमाह—केनेति । केन पुरुषेण कदा वा कस्मिन्काले ज्योत्स्नारहितश्वन्दिक्वावर्जितश्वन्द्रमाः कुमुदवा-

वावलोकितो ज्योत्स्नारहितश्चन्द्रमाः, कमलाकरो वा मृणालिकया विना, उद्यानभागो वा लताशून्यः । अपि च न राजत एव सहकारकुसुममञ्जरीपरिग्रहमन्तरेण सर्वजनसुभगोऽपि कुसुममासः, असंभावितदानलेखालक्ष्मीकं वा वदनं यूथाधिपतेः । किंतु यावद्वैशम्पायनः परापतति, यावच्चैतेन सह गमनसंविधानं निरूपयति देवः, तावदवश्यं कालक्षेपेण भाव्यम् । यादृशी चाकालक्ष्मा देव्याः शरीरावस्था तादृशी निवेदितैव मया । सर्वोऽपि प्रत्याशया धार्यते । देव्यास्तु पुनर्देवदर्शनेनाद्ययावन्निष्प्रत्याशमेव हृदयं केनाश्वासनेन वर्तताम् । मद्वा-
तोर्पलम्भादेतदुपपत्स्यते चेत्तसि—‘यथास्ति कार्यं मे जीवितेन, दुःखान्यपि सहन्ती धारयाम्ये-
तदिति ।’ अतो विज्ञापयामि, चेतसा त्वग्रतो गत एव देवः, शरीरेणाप्यनुपदमुच्चलित एव ।
किमपरं मयात्र स्थितेन साधनीयम् । तद्देवागमनोत्सवावेदनाय गमनानुज्ञया प्रसादं क्रियमा-
णमिच्छति मे प्रणयप्रसाददुर्ललितं हृदयमिदानीमेव ।’

इति विज्ञापिते केयूरकेणान्तःपरितोषविकसितया विकचनीलोत्पलपुञ्जमालिकयेव दृष्ट्या

न्धवोऽवलोकितो निरीक्षितः । वाथवा मृणालिकया कमलिन्या विना कमलाकरस्तटागः । वाथवोद्यानभागो वनप्रदेशो लताशून्यो बलीरहितः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । सहकारस्यास्य कुसुममञ्जरी तस्याः परिग्रहम-
न्तरेण स्वीकारव्यतिरेकेण सर्वजनसुभगोऽपि समग्रलोकप्रियोऽपि कुसुममासो वसन्तमासो न राजत एव न शोभत एव । असंभावित(न)संभावनाविषयीकृता दानलेखाया मदवीथ्या लक्ष्मीः श्रीर्यस्मिन्नेवंविधं यूथाधिप-
तेर्यूथनाथस्य वदनम् । न राजत इत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । किंत्विति । किंतु यावद्यावता कालेन वैशम्पायनो मन्त्रिमुतः परापतत्यागच्छति, यावच्चैतेन सह वैशम्पायनेन साकं गमनसंविधानं यात्राप्रकारं देवो भवान्निरु-
पयति प्रकाशयति, तावदवश्यं निश्चितं कालक्षेपेण दिनगमनिकया भाव्यं भवितव्यम् । यादृशीति । यादृशी च देव्याः कादम्बर्याः शरीरावस्था देहदशाऽकालक्ष्मा समयासहा वर्तते तादृशी मया निवेदितैव विज्ञप्ति-
विषयीकृतैव । सर्वे इति । सर्वोऽपि पदार्थः प्रत्याशया प्रतिवाञ्छया धार्यते ध्रियते । देव्यास्त्विति । तु पुनरर्थः । देव्याः कादम्बर्याः पुनर्द्वितीयवारं देवदर्शनेन भवदवलोकनेन अद्य यावदेतद्विषयसमारभ्य हृदयं चित्तं निष्प्रत्याशमेव निराशमेव वर्तते, तर्हि केनाश्वासनेन वर्तताम् । मदिति । मद्वाताया मत्प्रवृत्तेरुपलम्भा-
त्प्राप्तेरतच्चेत्तसि चित्त उपपत्स्यते प्रादुर्भविष्यति । तदेव दर्शयन्नाह—यथेति । मे मम जीवितेन प्राणितेन कार्यं कृत्यमस्तीति हेतोर्दुःखान्यपि कृच्छ्राण्यपि सहमानैतच्छरीरं धारयामि । अत इति । अतःकार-
णादहं विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—चेतसा त्विति । देवो भवांश्चेतसा स्वान्तेनाग्रतः पुरतो गत एव, तथा शरीरेणापि देहेनाप्यनुपदं पश्चात्त्वरितमेव । ‘अनुपदं ह्रीबमव्ययम्’ इत्यमरः । उच्चलित एव प्रचलित एव । किमिति । मया केयूरकेणात्रस्थितेन भवत्समीपावस्थितेनापि किमपरं पूर्वाकादन्यत्साध-
नीयं करणीयम् । तदिति । तत्तस्मादेतोर्देवस्य स्वामिनो गर्मनं यानं तदेवोत्सवो महस्तस्यावेदनं ज्ञापनं तस्मै गमनस्य प्रयाणस्यानुज्ञादेशस्तथा क्रियमाणं विधीयमानं प्रसादमिदानीमेव सांप्रतमेव मे मम प्रणयेन स्नेहेन यः प्रसादः प्रसज्यता तेन दुर्ललितमुच्छृङ्खलं हृदयमिच्छत्यभिलषति ।

केयूरकेणेति विज्ञापिते विज्ञप्तिविषयीकृते सति, अन्तर्मध्ये यः परितोषः संतुष्टित्वेन विकसितया विनिद्रया दृष्ट्या दृशा । अत एवोत्प्रेक्षते—विकचा विकखरा या नीलोत्पलपुञ्जमालिका नीलकुवलयसक्तयेव दर्शितः

टिप्प०—१ आगमनमित्युचितम् ।

पाठा०—१ तेन, २ विधानम्, ३ वा, ४ दर्शनेऽद्य, ५ आश्वासेन, ६ उपलम्भात्, ७ उत्पत्स्यते, ८ स्थितेनापि,

दर्शितप्रसादश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच—‘किमुच्यते ? कस्यापरस्येदृशोऽस्मद्दुःखासहिष्णुरनपेक्षित-
स्वशरीरशक्तिरुत्साहः ? कस्यापरस्येदृशी देशकालज्ञता ? को वापरोऽस्मास्वेवं निर्व्याजभक्तिः ?
तत्साधु चिन्तितम् । गम्यतां देव्याः प्राणसंधारणाय, ममागमनप्रत्ययार्थं च पत्रलेखाप्यग्रत-
स्त्वयैव सह यातु देवीपादमूलम् । इयमपि प्रसादभूमिरेव देव्याः । इमामप्यालोक्य किय-
त्यपि धृतिरवश्यमुत्पद्येत इति मे चेत्तसि । अपि चास्या अपि देव्यामस्येव स्नेहो भक्तिश्च
इत्यभिधाय पृष्ठत उपविष्टामेव तां पत्रलेखामद्राक्षीत् । सा तु किञ्चिदवनतमुखी ‘निजाज्ञा-
क्षराणि प्रयच्छतु देवः’ इति व्यज्ञपयत् । कृतप्रस्थितिनिश्चयायां च तस्यां मेघनादाह्वानाय
प्रतीहारीमादिदेश ।

आदेशानन्तरमेव चागतं दूरतः प्रणतमाज्ञाप्रतीक्षं स्वयमेवाहूय सोपग्रहमादिदेश—‘मेघ-
नाद, यस्यां भूमौ पत्रलेखानयनाय मया त्वं स्थापितस्तां भूमिमेव पत्रलेखामादाय केयू-
रकेण सहाग्रतो गच्छ । अहमपि वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव ते तुरङ्गमैः परागतः’ इत्या-

प्रकाशितः प्रसादः प्रसन्नता येनैवंभूतश्चन्द्रापीडः प्रत्युवाच प्रत्यग्रवीत् । किं तदित्याह—किमिति । किमु-
च्यते किं कथ्यते । कस्येति । कस्यापरस्यान्यस्येदृश एतादृशस्माकं यदुःखं तस्यासहिष्णुरसहनशीलोऽनपेक्षि-
ताऽवाञ्छिता स्वशरीरस्य निजदेहस्य शक्तिः सामर्थ्यं यस्मिन्नेवंविध उत्साहः प्रगल्भता । कस्येति । कस्यानि-
र्दिष्टनाम्न ईदृश्यनिर्वचनीया देशः प्रदेशः कालः समयस्तयोर्ज्ञता ज्ञातृता । को वेति । को वापरो जनोऽस्मा-
स्वस्मद्विषयेष्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेण निर्व्याजं निर्दम्भं यथा स्यात्तथा भक्तिर्यस्य स तथोक्तः । तदिति हेत्वर्थः । तस्मादेतोः
साधु यथा स्यात्तथा चिन्तितमालोचितम् । चिन्तितस्य विशेषणं वा । साधु शुभं चिन्तितम् । चिन्ताविषयीकृतमि-
त्यर्थः । गम्यतामिति । देव्याः कादम्बर्याः प्राणसंधारणायानुवृत्तये । ममागमनं तत्र यानं तस्य प्रत्ययो विश्वा-
सस्तदर्थं च त्वया गम्यतां व्रज्यताम् । देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपं पत्रलेखापि त्वयैव सहाग्रतः,
पुरतो यातु व्रजतु । इयमिति । इयमपि पत्रलेखापि देव्याः कादम्बर्याः प्रसादभूमिरेवानुग्रहस्थान-
मेव । इमामिति । इमां पत्रलेखामप्यालोक्य निरीक्ष्य कियत्यपि कियन्मात्रा ननु समग्रा धृतिः संतुष्टिरवश्यं
निश्चयेन । कादम्बर्या भविनीति शेषः । इति मे मम चेत्तसि चित्त उत्पद्यत उद्भाव्यते । बुध्येति शेषः ।
अपि चेति । अपि चेति प्रकारान्तरे । अस्याः पत्रलेखाया अपि देव्यां कादम्बर्या स्नेह आभ्यन्तरप्रतीतिर्भ-
क्तिश्चाराध्यत्वेन ज्ञानमस्येव । एवकारोऽयोगव्यवच्छेदार्थः । इति पूर्वोक्तमभिधाय कथयित्वा पृष्ठतः पृष्ठे ।
सार्वविभक्तिरुत्साहः । उपविष्टां स्थितामेव पत्रलेखामद्राक्षीद्यलोकयत् । सा त्विति । सा पत्रलेखा । तु पुनरर्थः ।
विलोकनानन्तरमित्यर्थः । किञ्चित्स्वल्पमवनतं नम्रं सुखमाननं यस्या एवंविधा सती निजाया आत्मीयाया आज्ञाया
निदेशस्याक्षराणि वचनानि देवो भवान्प्रयच्छतु ददातु । त्वं व्रजेति स्वमुखेन कथयेत्यर्थः । इति व्यज्ञपयद्विज्ञ-
प्तिमकार्षीत् । कृतेति । कृतो विहितः प्रस्थितेर्गमनस्य निश्चयो यस्या एवंविधायां च तस्यां पत्रलेखायां सत्यां
मेघनादस्यात्मसेवकस्याह्वानमाहूतिस्तस्मै प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशादिष्टवान् ।

आदेशानन्तरमेव नियोगाव्यवहितमेवागतं च दूरतः प्रणतं प्रविष्टप्रदेशान्तमाज्ञां यावत्प्रतीक्षा विलम्बो
यस्यैवंभूतं स्वयमेवात्मनैवाहूयाह्वानं कृत्वा सोपग्रहं सादरमादिदेशादिष्टवान् । हे मेघनाद, यस्यां भूमौ पत्र-
लेखाया आनयनायानयनकृते मया त्वं पूर्वं स्थापितो न्यस्तस्तां भूमिं यावत्पत्रलेखामादाय गृहीत्वा केयूरकेण
सह सार्धमग्रतो गच्छ व्रज । अहमपि वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्य ते तवानुपदमेवानुचरणन्यासमेव तुरङ्गमै-

दिश्य, 'यदाज्ञापयति देवः' इति कृतनमस्कृतौ त्वरितगमनसंविधानाय निष्क्रान्ते मेघनादे 'देव' किमतः परं विलम्बेन' इत्यभिधाय, मेघनादनिर्गमानन्तरं गमनप्रणामोत्थितं केयूरकं सस्नेहमाहूय, सबाष्पया दृष्ट्या पुनःपुनरालोक्य, परिष्वज्य च सपुलकाभ्यां दोर्भ्याम्, आत्मकर्णादपनीयानेकवर्णरुचिरं संदेशमिव कर्णाभरणमस्य कर्णे कृत्वा कण्ठागतबाष्पगद्गदिकागृह्यमाणाक्षरमवादीत्—'केयूरक, त्वया तु मे देवीसंदेशो नानीत एव । तर्हि तव हस्ते तदनु रूपं संदिशाम्यपूर्वम् ? विज्ञापयितव्या देवी । तत्रापि किमलीकलज्जाजालभारोद्धनेन त्वामायासयामि । यात्वेव पत्रलेखा देवीपादमूलम् । इयं विज्ञापयिष्यति' इत्यभिदध-
देवातर्कितोपनतात्मविरहपीडाम्, अमङ्गलशङ्कया कृतयत्नामपि बाष्पवेगमपारयन्तीं संधारयितुम्, उत्प्लुताबद्धलक्षशून्यदृष्टिसंचारणां चरणपाताभिमुखीं पत्रलेखां प्रणयेनाभिमुखो भूत्वा बद्धाञ्जलिर्भाषत—'पत्रलेखे, साञ्जलिबन्धेन शिरसा प्रणम्य मदीयेन विज्ञाप्या

र्वाजिभिः । करणे तृतीया । परागतः समागत इति । यदाज्ञापयत्याज्ञां ददाति देव इत्यादिश्य कथयित्वा कृता नमस्कृतिः प्रणामो येनैवंभूते त्वरितं शीघ्रं यद्गमनं यानं तस्य संविधानं करणं तस्मै निष्क्रान्ते बहिर्निर्गते मेघनादे, हे देव, अतःपरं विलम्बेन किमित्यभिधायोक्त्वा मेघनादनिर्गमादनन्तरमव्यवहितं गमनाय यात्रायै यः प्रणामः प्रणतिस्तस्या उत्थितं केयूरकं सस्नेहं सप्रीति यथा स्यात्तथाह्वयाह्वानं कृत्वा सबाष्पया सरोदनजलया दृष्ट्या दृष्ट्वा पुनःपुनर्वारंवारमालोक्य निरीक्ष्य सपुलकाभ्यां सरोमाच्छाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां परिष्वज्य चालिङ्ग्य चात्मकर्णात्सकीयश्रवणादपनीय दूरीकृत्यानेकवर्णै रक्तपीतादिभी रुचिरं मनोहरम् । अत एवोत्प्रेक्षते—विविधवर्णैरक्षरै रुचिरं संदेशमिव वाचिकमिव । एवंविधं कर्णाभरणं श्रवणभूषणमस्य केयूरकस्य कर्णे श्रोत्रे कृत्वा कण्ठागतो यो बाष्पो रोदनं तस्माद्या गद्गदिका गद्गदेत्यव्यक्तध्वनिस्तया गृह्यमाणान्युच्चार्यमाणा-
न्यक्षराणि यथा स्यात्तथावादीदवोचत् । किं तदित्याह—केयूरक इति । हे केयूरक, त्वया भवता । तु पुनरर्थः । मे मम देव्याः कादम्बर्याः संदेश उदन्तो नानीत एव न प्रापित एव । तत्तस्माद्धेतोस्तव हस्ते तस्याः कादम्बर्यां अनुरूपं योरयमपूर्वं नवीनं किं संदिशामि प्रतिवाचकं यच्छामि । देवी कादम्बरी त्वया विज्ञापयितव्या विज्ञप्तिविषयीकार्या । तत्राप्यपूर्वविज्ञापनेऽलीकालं या लज्जा त्रपा तस्या जालं समूहस्तस्य भारो वीवधस्तस्योद्धनेन त्वामायासयामि परिश्रममुत्पादयामि । पत्रलेखा देवीपादमूलं कादम्बरीचरणसमीपं यात्वेव ब्रजत्येव । अत इयमेव विज्ञापयिष्यति विज्ञप्तिं करिष्यति । इत्यभिदधदेवेति कथयन्नेव प्रणयेन स्नेहे-
नाभिमुखो भूत्वा संमुखीभूय बद्धाञ्जलिः पत्रलेखामभाषताब्रवीदित्यन्वयः । पत्रलेखां विशेषयन्नाह—अतर्कितेति । अतर्किताऽचिन्तितोपनता प्राप्तात्मनः स्वस्य विरहपीडा वियोगव्यथा यस्याः सा ताम् । पुनः किं कुर्वन्तीम् । अमङ्गलशङ्कयाऽशुभारेकया कृतयत्नामपि विहितोद्यममपि बाष्पवेगं नेत्राम्बुप्रवाहं संधारयितुं संस्था-
पयितुमपारयन्तीमशक्नुवन्तीम् । उत्प्लुताबद्धलक्षऽविषयीकृतविषयात् एव शून्या या दृष्टिर्हृक् तस्याः संचारणं यस्याः सा ताम् । चरणपातोऽभिवादनं तं प्रत्यभिमुखीं संमुखीम् । किमुवाचेत्याह—पत्रलेखे इति । हे पत्र-
लेखे, मदीयेन मामकीनेन साञ्जलिबन्धेनाञ्जलिबन्धेन सहवर्तमानेन शिरसोत्तमाङ्गेन प्रणम्य नमस्कृत्य देवी

टिप्पणं—१ 'अनुकुलाबद्धलक्ष्यं' इति पाठः । अनुकुलम् अविकस्वरम् [अविशदप्रकटनपरत्वादिति भावः], तथा अबद्धलक्ष्यं विषयमलक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् (विरहदुःखस्यात्यन्तमुत्पीडनात्), अत एव शून्यं निर्विषयं दृष्टिसंचारणं यस्यास्तामिति तदर्थः ।

पाठाः—१ यथा. २ निर्गमन. ३ गद्गदिकाक्षरम्. ४ प्रतिसंदिशानि. ५ उत्कुल.

देवी कादम्बरी, येन सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन तथा प्रथमदर्शनेऽपि वत्सलत्वात्स्वभावस्य दर्शितप्रसादातिशयां देवीं प्रणामेनाप्यसंभाव्य गच्छता प्रज्ञा जडतया, ज्ञानं मौढ्येन, धीरता तरलत्वेन, स्नेहलता रौक्ष्येण, गौरवं लघुतया, प्रियंवदता पारुष्येण, मृदुहृदयता नैष्ठुर्येण, स्थैर्यं चञ्चलतया, दयालुता निर्विशत्वेन, आर्जवं मायाजालेन, सत्यवादितालीक-काकुसंपादनेन, दृढभक्तितावज्ञानेन, पेशलता कौटिल्येन, लज्जा धाष्ट्र्येन, औदार्यं क्षुद्रतया, दाक्षिण्यममहानुभावतया, प्रथयोऽभिमानेन, कृतज्ञता कृतघ्नतया, शीलं पौरोभाग्यतया, सर्वगुणा एव दोषैः परिवृताः । स कमिवापरं गुणमवलम्ब्य पुनः परिग्रहाय विज्ञापयतु । केन चाङ्गीकरोतु देवी । किमुपदर्शितालीकात्सर्पणेन न प्रतारितं देव्या हृदयमिति, किं प्रकृतिपेशलं हृदयमपहृत्य नापक्रान्तोऽस्मीति, किमियं प्राणसंदेहकारिणी निष्करुणेन शरीरावस्था नोपेक्षितेति, किमहमस्या न कारणमित्येतत्सर्वदोषाश्रयेणाप्यनुवृत्त्या चरणावाराधि-

कादम्बरी विज्ञाप्या विज्ञप्तिविषयीकार्या । किं तदित्याह—येनेति । स्वभावस्य प्रकृतेर्वत्सलत्वादितकारित्वात्प्रथमदर्शनेऽप्याद्यावलोकनेऽपि तथा तेन प्रकारेण दर्शितः प्रकाशितः प्रसादातिशयः प्रसन्नताधिक्यं ययैवंविधो देवीं कादम्बरीं प्रणामेनापि नमस्कृत्याप्यसंभाव्यासंभावनाविषयीकृत्य गच्छता व्रजता येन सर्वखलानां सम-प्रदुर्जनानां धुर्यदौ लेखनीयेन गणनीयेन मया सर्वगुणा ऐश्वर्यादयो दोषैर्वैगुण्यैः परिवृताः । स्वस्वरूपमापादिता इत्यर्थः । तदेव दर्शयन्नाह—प्रज्ञेति । प्रज्ञा प्रतिभा जडतया मूर्खतया, ज्ञानं मौढ्येन मूढतया, धीरता धैर्यं तरलत्वेन तरलतया, स्नेहलता रौक्ष्येण रुक्षतया, गौरवं गुरुता लघुतया लघुत्वेन, प्रियंवदता मिष्टभाषित्वं पारुष्येण काठिन्येन, मृदुहृदयता सुकुमारचित्तता नैष्ठुर्येण निष्ठुरत्वेन, स्थैर्यं स्थिरता चञ्चलतया चाञ्चल्येन, दयालुता कृपालुता निर्विशत्वेन निष्कृपत्वेन, आर्जवमृदुत्वं मायाजालेन निकृतेर्जलतया, सत्यवादिता अलीकभाषित्वमलीकासत्या या काकुर्वकोक्तिस्तस्याः संपादनेन निष्पादनेन, दृढभक्तिता स्थिराराध्यताऽवज्ञानेनावगणनेन, पेशलता हृद्यता कौटिल्येन कुटिलतया, लज्जा त्रपा धाष्ट्र्येन धृष्टतया, औदार्यमुदारता क्षुद्रतया तुच्छतया, दाक्षिण्यं सरलत्वममहानुभावतयाऽमाह्वारम्यतया, प्रथयो विनयोऽभिमानेनाहंकृत्या, कृतज्ञता कृतविरचता कृतघ्नतयाऽकृतघ्नतया, शीलमाचारः पौरोभाग्यतया दोषैकहृदयतया । 'दोषैकहृदयपुरोभागी निकृ-तस्त्वष्टुः शठः' इत्यमरः । सर्वगुणा एव दोषैः परिवृता इत्यन्वयस्तु प्रोक्तोक्तः । स इति । स चन्द्रापीडः कमिव कथमिव कथमपरं पूर्वोक्तगुणैर्भ्यो भिन्नं गुणमवलम्ब्यावलम्बनीकृत्य पुनर्द्वितीयवारं परिग्रहाय स्वीकाराय विज्ञापयतु विज्ञप्तिं कारयतु । केन च गुणेन देवी कादम्बर्यङ्गीकरोतु स्वीकरोतु । मामिति शेषः । किमिति । उपदर्शितं यन्मिथ्यात्मापणमलीकं मिथ्यात्मनोऽर्पणं प्रदानं तेन देव्याः कादम्बर्या हृदयं चेतः किं न प्रतारितं न वञ्चितमिति । प्रकृत्या स्वभावेन पेशलं हृदं हृदयमपहृत्याहृत्य किं नापक्रान्तोऽस्मि न गतोऽस्मीति । इयं प्राणसंदेहकारिणी शरीरावस्था देहदशा निष्करुणेन निष्कृपेण किं नोपेक्षितोपेक्षाविषयीकृता । अहं किमस्या अवस्थायान्न कारणं न निदानमित्येतत्सर्वदोषाश्रयेणापि सर्ववैगुण्याधारभूतेनाप्यनुवृत्त्यानुकूल्येन चरणौ पादावाराधितौ सेवितवितौ वा । तदेवमात्मना सर्वप्रकारेण सर्वगुणहीनस्यापि समग्रगु-

टिप्पण—१ 'परिवर्तिताः' इत्येव पाठः । प्रज्ञा जडतया परिवर्तिता, ज्ञानं मौढ्येन परिवर्तितम्, इत्यादि लिङ्गवचनव्यत्ययेन योजनीयम् । यस्मिन् स्थिता प्रतिभा पर्यवसाने जडतारूपेण परिणतेत्येव सर्वत्र तात्पर्यं बोध्यम् । २ स्नेहं लातीति स्नेहलः तज्जावः स्नेहलता, स्निग्धता । ३ देव्याः कादम्बर्या इत्यर्थः ।

पाठा—१ येन सर्वाभिलाषणीयेन तथा. २ प्रथमदर्शनेन. ३ असंभाव्यागच्छतां सर्वखलानां धुरि लेखनीयेन प्रज्ञा. ४ तारल्येन. ५ धैर्यं भीरुतया दयालुता. ६ मायामन्त्रेण. ७ पौरोभाग्येन. ८ एवम्. ९ परिवर्तिताः; परावृत्ताः. १० वा. ११ अस्याः संदिशामि न कारणम्. १२ अन्तर.

ताविति वा । तदेवमात्मना सर्वगुणहीनस्यापि मे देवीगुणा एवावलम्बनम् । इयमेव ते स्वभावसरसा दूरस्थमपि मदनहुतभुजा दह्यमानं रक्षत्येव सरलता, मुहुर्मुहुराह्वयत्येव स्नेहलता, आनयत्येव स्थिरप्रतिज्ञता, ढौक्यत्येव दक्षिणता, अभिपद्यत एव वत्सलता, चरणपतितं न निर्भर्त्सयत्येव मृदुहृदयता, उत्थाप्य संभावयत्येव महानुभावता, आलपत्येव प्रियवादिता, ददात्येव हृदयेऽवकाशमत्युदारता । यच्च तथापि गत्वा निर्लज्जहृदयः पुनर्वदनदर्शनदानसाहसमङ्गीकरोमि, अत्रापि सत्प्रकृतयो देवीप्रसादा एव कारणम् । एते हि विशदत्वादुदारभावात्संगतत्वाच्च क्षणपरिचिता अपि समारोपितजीवितप्रत्याशा न किञ्चिन्न कारयन्ति । स्मारयन्ति सेव्यताम्, देव्याश्चरणपरिचर्यायै समुत्साहयन्ति, शिक्षयन्ति सेवाचातुर्यम्, उपदिशन्त्याराधनोपायान्, चाटुकारो भवेत्यसकृदाज्ञापयन्ति, एवं स्थीयतामिति स्वयमेवोपदर्शयन्ति, मुखावलोकितमिति पाठे तु—मुखावलोकितं मुखावलोकितं जातो यस्मिन् (मुखावलोकितमित्युक्तम्) मम दुर्जनस्येति शेषः । मम मुखदर्शनजनितमकालोपसर्पणप्रभवं कोपम् अनुनयन्ति उपशमयन्ति, इत्यर्थः ।

रहितस्यापि मे मम देवीगुणा एव कादम्बरीगुणा एवावलम्बनमाश्रयः । इयमिति । इयमेव ते तव स्वभावेन प्रकृत्या सरसा दूरस्थमपि दक्षिणमपि मदनहुतभुजा कंदर्पान्ना दह्यमानं ज्वलमानं सरलता ऋजुता रक्षत्येव पालयत्येव । मुहुर्मुहुर्वारंवारं स्नेहलता स्नेहलस्य भावः स्नेहलताह्वयत्येव निमग्नयत्येव । स्थिरप्रतिज्ञता दृढसंकलनयत्येव प्रापयत्येव । दक्षिणता चातुर्यता ढौक्यत्येव प्राप्नुतीकरोत्येव । वत्सलता हितकारिताऽभिपद्यत एवाङ्गीकरोत्येव । मृदुहृदयताज्वलचित्ता चरणपतितं पादप्रणतं जनं न निर्भर्त्सयत्येव न तिरस्करोत्येव । महानुभावता साधुस्वभावतोत्थाप्योत्थानं कारयित्वा संभावयत्येव प्रीणयत्येव । प्रियवादिता मिष्टवक्तृताऽऽलपत्येव संभाषयत्येव । अत्युदारतातिवितरणता हृदये चित्तेऽवकाशमन्तरं ददात्येव प्रयच्छत्येव । यच्चेति । यत्तथा गत्वापि निर्लज्जहृदयो निस्त्रपचेताः पुनर्द्वितीयवारं वदनदर्शनस्य दानं तस्मिन्साहसं धैर्यमङ्गीकरोमि स्वीकरोमि । अत्रापि वदनदर्शनेऽपि सत्प्रकृतयः शोभनस्वभावा देव्या गन्धर्वपुत्र्याः प्रसन्नता लक्ष्येणानुग्रहा एव कारणं निमित्तम् । एते हीति । हीति निश्चितम् । एते प्रसादा विशदत्वाच्चिर्मलत्वादुदारभावात्सरलत्वेन संगतत्वाच्च मिलितत्वाच्च क्षणं समयमात्रं परिचिता अपि परिचितविषयीभूता अपि समारोपिताः स्थापिताः जीवितस्य प्राणितस्य प्रत्याशा वाञ्छा यैरेवंविधाः किञ्चिन्न कारयन्तीति न, अपि तु कारयन्त्येव । तदेवाह—स्मारयन्तीति । सेव्यतां सपर्यायोग्यताभावं स्मारयन्ति स्मरणविषयीकारयन्ति । देव्याः कादम्बर्याश्चरणपरिचर्यायै क्रमसेवायै समुत्साहयन्त्युत्साहं कारयन्ति । सेवाचातुर्यं सपर्यादक्षतां शिक्षयन्ति पाठयन्ति । आराधनोपायान्समाराधनहेतुपदिशन्ति कथयन्ति । चाटुकारश्चटुकृत्वं भवेत्यसकृद्वारंवारमाज्ञापयन्त्याज्ञां ददति । एषममुना प्रकारेण स्थीयतामाख्यतामिति स्वयमेवात्मनैवोपदर्शयन्ति प्रकाशयन्ति । मुखावलोकितमिति निरीक्षणात्मकालेऽप्रस्तावे उपसर्पणमागमनं तज्जनितो यः कोपस्तस्मिन्नुनयन्ति प्रसादयन्ति । परितोषावसरे संतुष्टिक्षणे गुणानुवादेन गुणकथनेनानुगृह्यन्त्यनुग्रहं कुर्वन्ति । लज्जया त्रपयापसृतं पश्चाद्गतं हठाद्वलादुपसर्पयन्ति समीप आनयन्ति । अन्यत्रान्यस्मिन्स्थले क्षणमप्यवस्थानुमवस्थानं कर्तुं न ददति न

टिप्पण—१ ते स्वभावसरसा सरलता दूरस्थमपि मदनहुतभुजा दह्यमानं (माम्) रक्षत्येवत्यन्वयो बोद्धव्यः । २ चतुरता, (भाववाचिनः पुनर्भावप्रत्ययो नोचित इति चातुर्यताऽचातुर्यमेव) । ३ महाहृदयता । वितरणकथा तु क्षुद्रा । ४ मुखावलोकितमिति पाठे तु—मुखावलोकितं मुखावलोकितं जातो यस्मिन् (मुखावलोकितमित्युक्तम्) मम दुर्जनस्येति शेषः । मम मुखदर्शनजनितमकालोपसर्पणप्रभवं कोपम् अनुनयन्ति उपशमयन्ति, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ एव. २ विहीन. ३ अपि माम्. ४ स्थिरप्रकृतिता; स्थिरप्रज्ञता. ५ अभ्युपपद्यते. ६ प्रियवादिता; प्रियवेदिता. ७ स्मरयति; स्मरयन्ति. ८ चाटुकारा भवन्तु. ९ मुखावलोकितम्. १० कोपम्. ११ अनुतपन्ति.

अपि चैतेऽनुग्राहकत्वादेवापरित्याज्याः, गुरुत्वादेव कृतावष्टम्भाः, विस्तीर्णत्वादेवालङ्घनीयाः, प्रभूतत्वादेवापरिहार्याः । तदेभिरहं विनाप्यागमनाज्ञया सुदूरमपक्रान्तोऽपि बलादेवाकृष्य देवीपादमूलमानीये' इति । यथा वानपेक्षितगमनाज्ञया निर्यन्त्रणत्वाद्गतोऽहमिति विज्ञेयम्, सैव वाणी विज्ञापयति—'यथा च मे न निष्फलमागमनं भवति, जगद्वा शून्यम्, तथा देव्याऽऽत्मसंधारणायात्मनैव यत्नः कार्यः' इति संदिश्य पुनराह—

'पत्रलेखे, त्वयापि यान्त्याध्वनि च मद्विरहपीडा भावनीया, न शरीरसंस्कारेऽनादरः करणीयः, नाहारवेलातिक्रमणीया, न येनकेनचिदज्ञातेन पथा यातव्यम्, न यत्रतत्रैवानिरुप्यावस्थातव्यम्, उपितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यान्तरं दातव्यम्, सर्वदा शरीरेऽप्रमादित्या भाव्यम् । किं करोमि । त्वत्तोऽपि मे बलभतरा देवीप्राणाः, येनैवमेकाकिनी तेषां संधारणाय विसर्जितासि । अपि च मम जीवितमपि तवैव हस्ते वर्तते । तन्नियतं त्वयात्मा यत्नेन परिरक्षणीयः' इत्युक्त्वा सखेहं परिष्वज्य केयूरकं पुनस्तदवधानदानाय संविधाय 'महाश्वेताश्रमं यावत्पुनस्त्वैव सहानया मन्त्रयनायागन्तव्यम्' इत्यादिश्य व्यसर्जयत् ।

प्रयच्छन्ति । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण एते देवीप्रसादा अनुग्राहकत्वादेवानुग्रहकारित्वादेवापरित्याज्या अपरिमोच्याः । गुरुत्वादेव गरीयस्त्वादेव कृतो विहितोऽवष्टम्भ आधरो यैस्ते तथोक्ताः । विस्तीर्णत्वादेव विशालत्वादेवालङ्घनीया अनतिक्रमणीयाः । प्रभूतत्वादेव बाहुल्यादेवापरिहार्या अत्याज्याः । एतेषां द्वितीयोऽर्थः स्वयमुक्तः । तदिति हेत्वर्थः । एभिः प्रसादैरहमागमनस्याज्ञा निदेशस्तां विनापि सुदूरं दविष्टमपक्रान्तोऽपि गतोऽपि बलाद्धठादेवाकृष्याकर्षणं कृत्वा देव्याः कादम्बर्याः पादमूलं चरणसमीपमानीये इति । यथेति । अनपेक्षिताऽनीहिता गमनस्य यात्राया आज्ञा नियोगो यथैवंविधया वाण्या निर्यन्त्रणत्वादहं गत इति विशदं कथितम् । सैव वाणी विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । किं तदित्याह—यथेति । तथा मे ममागमनं निष्फलं निष्प्रयोजनं न भवति । जगद्वा शून्यमुद्रसितं न स्यात् । तथा देव्या कादम्बर्यात्मसंधारणायात्मरक्षणायामात्मनैव स्वेनैव यत्नः परिश्रमः कार्यः । इति संदिश्य कथयित्वा पुनर्द्वितीयवारमाह—

हे पत्रलेखे, त्वयापि भवत्यापि यान्त्या ब्रजन्त्याध्वनि मार्गे मम विरहो वियोगस्तस्य पीडा व्याधिर्न भावनीया न भावनाविषयीकार्या । न विचारणीयेत्यर्थः । शरीरस्य संस्कारे परिकर्मणि नानादरोऽनुद्यमः करणीयो विधातव्यः । आहारवेला भोजनसमयो नातिक्रमणीया नोल्हङ्घनीया । अज्ञातेनानाकालितेन येनकेनचित्पथा मार्गेण न यातव्यं न गन्तव्यम् । यत्रतत्रैव यस्मिंस्तस्मिन्वा स्थलेऽतिगम्यं नानिरुप्यानवलोक्यावस्थातव्यमासितव्यमुपितव्यं वा वसितव्यं वा । न यस्यकस्यचिदपरिज्ञायमानस्यानुपलक्षितस्यान्तरमवकाशो हार्दं वा दातव्यं प्रदेयम् । सर्वदा सर्वप्रकारेण शरीरे तनावप्रमादित्यानालसित्या भाव्यं भवितव्यम् । अहं किं करोमि किं कुर्वे । त्वत्तोऽपि भवत्या अपि मे मम देवीप्राणाः कादम्बर्यसबो बलभतरा अतिशयेन प्रियाः । येनैवमिति । येन कारणेनैवममुना प्रकारेण तेषां प्राणानां संधारणाय रक्षणाय त्वमेकाकिन्यसहाया विसर्जिता प्रहितासि । अपि च युक्त्यन्तरे । मम जीवितं प्राणितमपि तवैव भवत्या एव हस्ते वर्तते नान्यस्येत्यर्थः । अत्रैवकारोऽन्ययोगव्यवच्छेदार्थः । तत्तस्मान्नियतं त्वयात्मा प्राणो यत्नेनोद्यमेन परिरक्षणीयो रक्षितव्यः । इत्युक्त्वा कथयित्वा सखेहं सहार्दं परिष्वज्यालिङ्ग्य केयूरकं पुनस्तस्याः पत्रलेखाया अवधानं समाधानं तस्य दानं वितरणं तदर्थं संविधाय कृत्वा महाश्वेताया आश्रमं मुनिस्थानं यावत्, अनया पत्रलेखाया त्वयैव भवतैव सह मन्त्रयनाय मदाकारणायागन्तव्यं समेतव्यमित्यादिश्येत्युक्त्वा व्यसर्जयदप्रेषित ।

टिप्पण—१ आनयतेः कर्मणि, लट् उत्तमपुरुषैकवचनम् । आनीतोस्मि, इत्यर्थः । २ विवाहद्वाराऽहं सनाथीकर्तव्य इति गूढमाकृतम् । ३ वस्तव्यमिति तात्पर्यम् । ४ अनया सह त्वयैवागन्तव्यमिति तात्पर्यम् । केयूरकस्य प्राधान्यं पत्रलेखायाश्चाप्राधान्यमित्याशयः ।

पाठा—१ च. २ विशदः, ३ विसर्जितव्या, ४ तदात्मा, ५ च पुनः, ६ त्वयानयैव सह,

निर्गतायां च केयूरकेण सह पत्रलेखायाम् 'किं शीघ्रमेते यास्यन्ति न वेति, अन्तरा वा गच्छतां परिलम्ब उत्पत्स्यते न वेति, कियद्विर्वा दिवसैः परापतिष्यन्ति' इत्यनयैव चिन्तया शून्यहृदयः क्षणमिव स्थित्वा स्कन्धावारवार्तास्फुटीकरणाय वार्ताहरं विसर्ज्य बहु-दिवसान्तरितदर्शनस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयितुं पितुः पादमूलमर्थात् । तत्र चोभयतः ससंभ्रमापसृतप्रतीहारमण्डलवितीर्णविस्तीर्णालोकनमार्गो दूरादेवापसव्य-जानुकरतलावलम्बितविमलमणिकुट्टिमोदरसंकान्तप्रतिमो द्विगुणायमानायतकुन्तलकलापः पितुः प्रणाममकरोत् ।

अथ तारापीडस्तथा दूरत एव कृतप्रणामं चन्द्रापीडमालोक्य निर्भरस्नेहगर्भेण सलिलभ-रमन्धरेणेव जलधरध्वानेनिभेन स्वरेण संधीरम् 'एहेहि' इत्याहूय ससंभ्रमप्रधावितमपि संभावितशुकनासप्रणाममुपसृत्य पार्श्वे भूमावुपविशन्तमाकृष्य हठात्पादपीठे समुपवेश्याप-रिसमाप्तावलोकनस्पृहेण चक्षुषा सुचिरमालोक्यास्योपाखण्डयौवनभराभिरामतराण्यङ्गप्रत्य-

केयूरकेण सह पत्रलेखायां निर्गतायां सत्यां किमेते केयूरकप्रभृतयः शीघ्रमाशु यास्यन्ति गमिष्यन्ति न वा । अथवा गच्छतां व्रजतामन्तरा मध्ये परिलम्बो विलम्ब उत्पत्स्यते भविष्यति न वा । कियद्विः कियन्मा-त्रैर्दिवसैर्वासैः परापतिष्यन्त्यागमिष्यन्ति । अनयैव चिन्तया लो शून्यं मूढं हृदयं यस्यैवंभूतः क्षणमिव क्षणमात्रं स्थित्वा स्कन्धावारस्य सैन्यस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः स्फुटीकरणं प्रकटीकरणं तस्मै वार्ताहरं संदेशहारकं विसर्ज्य गमनायादेशं दत्त्वा बहुदिवसैरन्तरितं व्यवधानीकृतं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधस्य वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनाया-भिमुखयानायात्मानं खं मोचयितुमुत्कलीकर्तुं पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमयाद्गतवान् । तत्रेति । उभयतः उभयपार्श्वे ससंभ्रमेणापसृतं किंचित्पश्चाद्गतं यत्प्रतीहारमण्डलं द्वारपालसमूहं तेन वितीर्णो दत्तो विस्तीर्णो विशाल आलोकनमार्गो निरीक्षणपन्था यस्य सः । दूरादेवेति । दूरादेव दविष्टादेवापसव्यो दक्षिणो जानुर्नलकीलकः करतलं हस्ततलं ताभ्यामवलम्बितमालम्बनीकृतं विमलं निर्मलं यन्मणिकुट्टिमस्य मणिबद्ध-भूमेरुदरं मध्यं तत्र संक्रान्ता प्रतिबिम्बिता प्रतिमा मूर्तिर्यस्य सः, अत एवोभयत्र दृश्यमानत्वाद्विगुणायमानो द्विगुणवदाचरमाण आयतो विस्तीर्णः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्यैवंभूतश्चन्द्रापीडः पितुस्तारापीडस्य प्रणामं नमस्कारमकरोदसृजत् । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' इत्यमरः ।

अथेति । प्रणामानन्तरं तारापीडस्तथा तेन प्रकारेण दूरत एव दविष्टादेव कृतप्रणामं विहितनमस्कारं चन्द्रापी-डमालोक्य निरीक्ष्य निर्भरं यथा स्यात्तथा स्नेहो हार्दं गर्भे मध्ये यस्मिन्नेतादृशेन सलिलभरः पानीयभरस्तेन मन्धरे-णेव स्निग्धेनेव जलधरस्य मेघस्य ध्वानो ध्वनिस्तस्य निभेन सदृशेन स्वरेण शब्देन संधीरं यथा स्यात्तथा एहेत्या-गच्छागच्छेत्याहूयाह्वानं कृत्वा ससंभ्रमं सादरं सचकितं वा प्रधावितमपि त्वरितगत्या चलितमपि संभावितः संभा-वनविषयीकृतः शुकनासस्य प्रणामो नमस्कारो येन स तमुपसृत्योपसरणं कृत्वा पार्श्वे भूमौ पृथिव्यामुपविशन्तं निषीदन्तं हठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा पादपीठे पदासने समुपवेश्योपवेशनं कारयित्वाऽपरिसमाप्ताऽपरिपूर्णाऽव-लोकनस्य निरीक्षणस्य स्पृहा वाञ्छा यस्यैवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण सुचिरं चिरकालं यावत्, आलोक्य निरीक्ष्यास्य चन्द्रापीडस्योपाखण्डं प्राप्तं यद्यौवनं तारुण्यं तस्य भरः संभारस्तेनाभिरामतराण्यतिमनोहराण्यङ्गप्रत्यङ्गानि हस्ता-

टिप्प०—१. ससंभ्रमम् संभ्रमेण सहितम् अपसृतमित्यर्थः ।

पाठा०—१. विलम्बः, २. अगात्, ३. तत्रैव, ४. एव; नव, ५. ध्वनिना ध्वनिगाम्भीरेण, ६. धीरम्, ७. उपसृज्य, ८. अङ्गोपाङ्गानि.

ज्ञानि पाणिना स्पृष्ट्वा दर्शयन्शुकनासमवादीत्—‘शुकनास, पश्येयमायुष्मतश्चन्द्रापीडस्यो-
त्सर्पिणी महानीलमणिप्रभेव कनकशिखरिणः, गण्डमण्डलोद्भासिनी मदलेखेव गन्धद्विपस्य,
उपहितकान्तिपतिपरभागा लक्ष्मच्छायेव चन्द्रमसः, विकासशोभापेक्षिणी मधुकरावलीव
कमलाकरस्य, रूपालेख्योन्मीलनकालाञ्जनवर्तिका, तारुण्यभरजलधरोत्तानश्यामिका, उज्ज्व-
लस्कन्दर्पदीपकजलशिखा, स्फुरत्प्रतापानलधूमराजी, मकरध्वजोपवनतमालवल्ली, मनोभव-
दोषारम्भबालतिमिरोद्गतिः, उद्वाहमङ्गलभ्रूसंज्ञा इमश्वराजिलेखा समन्तात्समुद्भिन्ना । विवाह-
मङ्गलयोग्यां दशामारूढोऽयम् । तदेव्या विलासवत्या सह सैमेत्याभिजनरूपा निरूप्यतां
काचिर्जगति राजकन्यका । दृष्टं हि दुर्लभदर्शनं वत्सस्य वदनम् । संप्रति वधूमुखकमलदर्श-
नेनानन्दयाम आत्मानम्’ इत्युक्तवति तारापीडे शुकनासः प्रत्युवाच—

श्रुतिप्रभृतीनि पाणिना हस्तेन स्पृष्ट्वा स्पर्शं कृत्वा शुकनासं मन्त्रिमुख्यं दर्शयन्वलोकनं कारयन्वादीदब्रवीत् ।
हे शुकनास, पश्यवलोकय । आयुष्मतो जीवितवतः चन्द्रापीडस्येयं प्रत्यक्षोपलभ्या इमश्वराजिः कूर्चश्रेणि-
स्तस्या लेखा रेखा समन्तात्सर्वतः समुद्भिन्ना प्रकटिता । श्यामत्वसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—कनकशिखरिणः
सुवर्णाचलस्योत्सर्पिण्यूर्ध्वगामिनी महानीलमणीनां स्थूलेन्द्रनीलरत्नानां प्रभेव कान्तिरिव । गन्धद्विपस्य गन्धे-
भस्य गण्डमण्डल उद्भासितुं शीलं यस्या एवंविधा मदलेखेव दानलेखेव । उपहित आच्छादितः कान्तिपतिना
सूर्येण परभागो गुणोत्कर्षो यस्याः सैवंविधा चन्द्रमसः कुमुदबान्धवस्य लक्ष्मच्छायेव कलङ्कप्रभेव । ‘पर-
भागो गुणोत्कर्षः’ इत्यमरः । विकासशोभां विकृष्टरलक्ष्मीमपेक्षत इत्येवंशीला कमलाकरस्य मधुकरावलीव
भ्रमरपङ्क्तिरिव । रूपालेख्यस्य रूपचित्रस्योन्मीलनं प्रकाशनं तत्र कालाञ्जनस्य कृष्णकजलस्य वर्तिकेव वर्तिका
लेखिनी । तारुण्यभरो यौवनातिशयः स एव जलधरो मेघस्तस्योत्ताना अतिशायिनी श्यामिकेव श्यामिका ।
उज्ज्वलन्दीप्यन्त्यः स्कन्दर्पः कामः स एव प्रदीपः ज्ञेहप्रियस्तस्य कजलमञ्जनं तस्य शिखेव शिखा । स्फुरन्नुल-
सन्त्यः प्रतापः कोशदण्डजं तेजः स एवानलो वह्निस्तस्य धूमराजीव धूमराजी । मकरध्वजस्य मनोभवस्योपवन-
मरण्यं तस्य तमालवल्लीव तमालवल्ली । मनोभवः स्कन्दर्पः स एव दोषारम्भो यामिनीप्रारम्भस्तस्य बालान्यपरि-
पकानि यानि तिमिराण्यन्धकाराणि तेषामुद्गतिरिवोद्गतिः । उद्वाहस्य पाणिपीडनस्य मङ्गलं शुभक्रिया तस्य
भ्रूसंज्ञेव भ्रूसंज्ञा । हे शुकनास, त्वं पश्येत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तत्तस्मादेतोर्विवाहमङ्गलयोग्यामुद्वाहक्रिया-
योग्यदशामारूढोऽयम् । चन्द्रापीड इत्यर्थः । तत्तस्मात्कारणादभिजनैरूपा प्रशस्ताकृतिः काचिदनिर्दिष्टनास्ती
जगति पृथिव्यां राजकन्यका राजकुमारिका विलासवत्या देव्या सह समेत्य मिलित्वा निरूप्यतां कथ्यताम् ।
दृष्टमिति । हीति निश्चयेन । दुर्लभं दुष्प्रापं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंविधं वत्सस्य सूनोर्वदनमाननं दृष्टमव-
लोकितम् । संप्रतीदानीं वध्वा मुखकमलं तस्य दर्शनेन निरीक्षणेनात्मानं स्वमानन्दयामः प्रीणयामः । इति तारा-
पीड उक्तवति कथितवति सति शुकनासः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् ।

टिप्प०—१ पुनः प्रमादान्मार्गं परित्यजति । ‘उपहितकान्तिपरभागा’ इत्येव पाठः । उपहितो जनितः
कान्तेः परभाग उत्कर्षो यस्या इति तदर्थः । सूर्यो वराकश्चन्द्रकलङ्कस्य गुणोत्कर्षं कदाऽऽच्छादयति ?
ततटीकाकृतोऽर्थः शशशृङ्गायितः । २ विकासस्य लक्ष्मीः शोभा इत्येवोचितम् । ३ ‘उद्वाहश्यामिका’
इत्येव रुचिराक्षरम् । उद्वाहा उक्तम् । ४ ‘अतिजनरूपा’ इति पाठे जनान् अतिक्रान्तं रूपं यस्या इत्यर्थः ।
५ दृश्यताम्, अन्विष्यतामित्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ कान्तिपर. २ उद्वाह; उद्वाह. ३ मनोभवविकार. ४ संमध्य. ५ जगतीराज; जगतीपति. ६ आन-
न्दय मे.

‘साधु चिन्तितं देवेन । अनेन तु सहृदयेन हृदये समारोपिता एव सर्वविद्याः, संभाविता एव सर्वाः कलाः, स्वीकृता एव सर्वप्रजाः, गृहीता एव सर्वदिग्वधूनां कराः, स्थापितैव निश्चला कुटुम्बिनीपदे राजलक्ष्मीः, ऊढैव चतुरदधिमेलखलाकलापभूषणा भूः । किमतः परमवशिष्यते, येनानेन न परिणीयते’ इत्यभिहितवति शुक्नासे लज्जावनम्रवदनश्चन्द्रापीडश्चकार चेतसि—‘अहो संवादः, येन मे कादम्बरीसमागमोपायचिन्तासमकालमेवेदृशी तातस्य बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते—अन्धकारे प्रविष्टस्यालोकः, वनगहनप्रविष्टस्य देशिकदर्शनम्, महार्णवपतितस्य यानपात्राभ्यागमनम्, त्रियमाणस्योपर्यमृतवृष्टिरिति, तदेतदापतितं मयि । सर्वथा वैशम्पायनदर्शनमात्रकास्तरिता वर्तते मे कादम्बरीप्राप्तिः’ इत्येवं चिन्तयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिरुत्तस्यौ । उत्थाय च तमेव विनयावनतपूर्वकायं समवलम्ब्यांसदेशे सकलमेदिनीभारोद्धहन्गुरुणा दोर्दण्डेन शनैःशनैः संचरञ्जुक्नासेनानुगम्यमानो विलासवतीभवनमगमत् । गत्वा च ससंभ्रमकृताभ्युत्थानामिन्दूदयावलोकनविलोलामिव समुद्रवेलं

किमुवाचेत्याह—साध्विति । साधु शोभनं चिन्तितं विचारितं देवेन स्वामिना । सहृदयेन सज्जनेनानेन तु चन्द्रापीडेन हृदये सर्वविद्याः कलादिकाः समारोपिता एव प्राप्ता एव । सर्वाः कला विज्ञानानि संभाविता एव ज्ञाता एव । सर्वप्रजाः समग्रप्रकृतयः स्वीकृता एवाङ्गीकृता एव । सर्वदिग्वधूनां समग्रकुञ्जारीणां कराः पाणयो गृहीता एव ग्रहणविषयीकृता एव । कुटुम्बिनीपदे जायास्थाने राज्यलक्ष्मीर्निश्चला स्थिरा स्थापितैव न्यस्तैव । चतुरदधयश्चतुःसमुद्रास्त एव मेलखलाकलापो भूषणं यस्यामेवंविधा भूः पृथ्वी ऊढैव परिणीतैव । अतोऽपरमन्यत्किमवशिष्यत उर्वरितं भवति, येनानेन न परिणीयते न पाणिग्रहणं क्रियते । इत्यभिहितवतीत्युक्तवति शुक्नासे लज्जया प्रपया अवनम्रं नतं वदनं यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडश्चेतसि चित्ते चकाराकरोत् । अहो संवादो विसंवादाभावः । येन कारणेन मे मम कादम्बर्याः समागमोपायचिन्तासमकालमेव तातस्य पितुरीदृशी बुद्धिरुत्पन्ना । तद्यदुच्यते प्रतिपाद्यते जनैस्तदेतन्मध्यापतितमागतम् । तत्किमित्याह—अन्धकार इति । अन्धकारे तिमिरे प्रविष्टस्य निविष्टस्यालोकः प्रकाशः । वनस्यारण्यस्य गहनं गह्वरं तत्र प्रविष्टस्य देशिकदर्शनं स्वदेशोत्पन्नजनावलोकनम् । महार्णवः समुद्रस्तस्मिन्पतितस्य यानपात्रस्य पोतस्याभ्यागमनं प्राप्तिः । त्रियमाणस्य मरणं व्रजत उपर्यमृतवृष्टिः सुधासेक इति सर्वथा सर्वप्रकारेण वैशम्पायनस्य दर्शनमात्रकमवलोकनमात्रकं तेनान्तरिता व्यवहिता मे मम कादम्बरीप्राप्तिर्भवति इत्येवं चिन्तयत्येव विचारयत्येव चन्द्रापीडे क्षितिपतिस्तारापीडे उत्तस्थानुत्थितवान् । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा । तमेवेति । सकला समग्रा या मेदिनी वसुधा तस्या भारो वीवधस्तस्योद्धहनेन धारणेन गुरुणा गरिष्ठेन दोर्दण्डेन भुजदण्डेन विनयेनावनतो नम्रीभूतः पूर्वकायो देहादिभागो यस्यैवंभूतं तमेव चन्द्रापीडमेवांसदेशे स्कन्धप्रदेशे समवलम्ब्यालम्बनीकृत्य शनैःशनैर्मन्दं मन्दं संचरञ्जुक्नासेनानुगम्यमानोऽनुयायमानो विलासवतीभवनं पट्टराज्ञीसदनमगमज्जगाम । गत्वा चेति । गत्वा च गमनं कृत्वा च ससंभ्रमं संभ्रमेण सह कृतं विहितमभ्युत्थानमुत्थानं यस्यैवंविधम् । अत एवोत्प्रेक्षते—इन्दूदयस्य चन्द्रोदयस्यावलोकनं निरीक्षणं तेन विलोलां चञ्चलां समुद्रस्य जलधैर्वैलामिवाम्भसो वृद्धिमिव विला-

टिप्प०—१ ‘आदेशकदर्शनम्’ इति पाठे मार्गप्रदर्शकस्य दर्शनमित्यर्थः ।

पाठा०—१ सर्वाः प्रजाः. २ एव दिग्व. ३ वदनेन. ४ तदुच्यते. ५ अन्धकार. ६ अभ्यागमः, ७ त्रियमाणस्येवानम्रे चोपरि. ८ एव. ९ अवनम्र.

विलासवतीमूर्ध्वस्थित एवावादीत्—‘देवि, पश्यैषा त्वमपि बधूमुख्यावलोकनसुखस्य कृते न ताम्यसीत्युपालभमानेव देवीम्, वत्सस्य यौवनारम्भसूत्रपातरेखा, आवयोस्तारुण्यदुर्विलसितनिवर्तनाज्ञा, विजृम्भमाणा श्मश्रुरागशोभा विवाहमङ्गलसंपादनायादिशति । त्वमपरं किमादिशसीति प्रष्टव्या । तदादिशतु देवी कथ्यमानेऽपि किमपरम् । अद्याप्यपहरसि वदनमन्यतो ब्रीडया । पृष्टा वा कर्तव्यं नाज्ञापयसि । वरमातासि संवृता । जानामि चन्द्रापीडस्योपर्य-प्रीतिरेषा, यदेवमेतत्कार्येष्वनादरोऽवधीरणा च’ इत्येवंविधैर्नर्मप्रायैरालापैः सुखायमानचेताश्चिरमिव स्थित्वा शरीरस्थितिसंपादनाय निरगमत् ।

चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव वैशम्पायनप्रत्युद्गमनायात्मानं मोचयित्वा जननीभवन एव निर्वर्तितशरीरस्थितिर्वैशम्पायनप्रत्युद्गमनसंविधानविनोदेनैव तं दिवसमनयत् । अवतीर्णायां च तस्यां यामिन्यां सुहृद्दर्शनौत्सुक्येन शयनगतोऽपि जाग्रदेव समधिकमिव यामद्वयं

सवतीमूर्ध्वस्थित एव शुकनासोऽवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याह—देवीति । हे देवि हे स्वामिनि, पश्य विलोकय । एषा विलासवती त्वमपि भवत्यपि बधूमुखस्यावलोकनसुखं निरीक्षणसौख्यं तस्य कृते न ताम्यसि न खेदं करोषि । इति देवीं विलासवतीमुपालभमानेवोपालम्भं ददानेव वत्सस्य चन्द्रापीडस्य यौवनारम्भस्य सूत्रपातरेखेव रेखा । नवीनप्रारम्भे शिल्पिभिः सूत्रपातरेखा कियत इति सर्वसंमतम् । आवयोः शुकनास-राज्ञोस्तारुण्यस्य यौवनस्य दुर्विलसितानि दुश्चेष्टितानि तेभ्यो निवर्तनस्य दूरीभवनस्याज्ञेव आज्ञा । अत्र सर्वत्र रूपकम् । एवंविधा विजृम्भमाणा विस्तारं प्राप्यमाणा श्मश्रुरागशोभा कूर्चरागच्छविर्विवाहलक्षणं यन्मङ्गलं शुभ-क्रिया तस्य संपादनाय करणायादिशति कथयति । त्वं विलासवत्यपरमन्यत्किमादिशति कथयसीति प्रष्टव्या पृच्छाविषयीकार्या । तत्तस्माद्देतोः कथ्यमानेऽऽप्युच्यमानेऽपि किमप्यपरमन्यदेवी किमादिशतु किं कथयतु । अद्यापि ब्रीडया लज्जयान्यतो वदनं मुखमपहरसि तिर्यग्मुखं स्थापयसि । पृष्टा वा पृच्छाविषयीकृता वा कर्तव्यं कृत्यं नाज्ञापयसि नाज्ञां ददासि । त्वं वरमाता संवृता जातासि । अहं जानाम्याकल्याण्येषा चन्द्रा-पीडस्योपर्यप्रीतिरुचिः, यदेवमेतत्कार्येषु पूर्वोक्तकृत्येष्वनादरोऽनुत्साहोऽवधीरणावज्ञा च । एवंविधैरेतादृशैर्नर्म-प्रायैर्बर्कैरसदृशैः । ‘बर्करः पशुनर्मणोः’ इति हेमानेकार्थः । आलपैः संभाषणैः सुखायमानं सुखकृत्तेतो यस्यैवंविधश्चिरमिव चिरसदृशं स्थित्वा शरीरस्थितेर्देहस्थितेः संपादनं करणं तस्मै निरगमनिर्गम्यौ ।

चन्द्रापीडोऽपि शुकनासमुखेनैव, न तु स्वमुखेन, वैशम्पायनस्य प्रत्युद्गमनमभिमुखयानं तस्मा आत्मानं स्वं मोचयित्वा मोक्षणं कारयित्वा जननीभवन एव मातृगृह एव निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्देहधारणात्मिका येन स वैशम्पायनप्रत्युद्गमनस्य संविधानं करणं तदेव विनोदः क्रीडा तेनैव तं दिवसमनयत्प्रापयत् । अवतीर्णायां भागतायां तस्यां यामिन्यां रात्रौ सुहृदो मित्रस्य । ‘सुहृदुर्हृदौ मित्रमित्रयोः’ इति निपातः । तस्य दर्शनमवलोकनं तत्रौत्सुक्यमुत्सुकत्वं तेन शयनगतोऽपि शय्याप्राप्तोऽपि जाग्रदेव जागरूक एव समधिकमिव समधिकसदृशं यामद्वयं प्रहरयुग्मं स्थित्वावस्थानं कृत्वा चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्द्विगुणीकृतो द्विगुणतां नीतो मन्मथस्य कन्दर्पस्योत्साहः प्रगल्भता यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो गमनस्य संज्ञा ज्ञापनं तदर्थं यः शङ्खनादो जलजध्वनि-

टिप्पणं—१ पुनर्भ्रान्तः । आवयोः तव (राज्ञ्याः) मम चेत्यर्थः । २ परिहासबहुलैरिलेखार्थः समुचितः । बर्करपर्यायस्तु इन्द्रस्य टीका बिडौजाः । परिहासस्त्वत्र—चन्द्रापीडस्योपरि तवाऽप्रीतिरित्युक्त्वा उभयोः प्रणयकलहोत्पादनरूपः । ३ अगमयदित्यर्थ उचितः । ४ किञ्चिदधिकं यामद्वयमित्याशयः ।

पाठा०—१ देव. २ त्वमपि च. ३ उत्ताम्यसि, ४ एव, ५ विलसितेच्छाविनिवर्त. ६ राजि, ७ निरगात्.

स्थित्वा परिवर्तयद्भिरिव स्वकान्त्या नीलिमानमम्बरतलस्य, अपहरद्भिरिव हरिततां तरु-
गहनानाम्, अधस्तादपि छिद्रयित्वेव प्रविशद्भिः, निर्वासयद्भिरिव तरुतलच्छायाम्, दूरीकु-
हरकुञ्जोदरेष्वपि निलीनं तिमिरमक्षान्त्वेव प्रविश्योत्पाटयद्भिः, विवरप्रवेशन्याजेन च रसा-
तलमिव प्रवेष्टुमारब्धैः, अन्यथा पुनर्धवलयद्भिरिव धवलतां सौधानाम्, उद्धूलयद्भिरिव
कर्पूरेणुना दिङ्मुखानि, लिम्पद्भिरिव सान्द्रचन्दनद्रवेण यामिनीम्, उज्जामयद्भिरिव मेदि-
नीम्, उपनयद्भिरिव द्याम्, संक्षिपद्भिरिव तारकाग्रहनक्षत्रमण्डलानि, विस्तारयद्भिरिव सरि-
त्पुलिनानि, पृथक्पृथक्मलवनान्युत्पीड्येव धारयद्भिः, उद्दलितदलविकासानेकीकुर्वद्भिरिव
कुमुदाकरान्, अपि च पर्यस्तैरिव शिखरिशिखरेषु, आवर्जितैरिव प्रासादमूर्धसु, तरद्भिरिव
जलतरङ्गेषु, पिण्डीभूय वहद्भिरिव रथ्यामुखेषु, प्रसारितैरिव सैकतस्थलेषु, हंससाथैः सहै-
कीभूतैरिव, संविभक्तैरिव चन्द्राश्रयप्रसुप्तकामिनीकपोललावण्येन, क्षालितैरिव चन्द्रकान्त-

स्तस्मा आदिदेशानुज्ञां दत्तवान् । इतश्चन्द्रपादान्विशेषयन्नाह—परिवर्तयद्भिरित्यादि । स्वकान्त्या स्वकी-
यवीधिलाम्बरतलस्याकाशतलस्य नीलिमानं नीलतां परिवर्तयद्भिरिव परावर्तं कुर्वद्भिरिव, नीलिमानं गृहीत्वा
श्वेतिमानं ददद्भिरिवेत्यर्थः । तरुगहनानां तरुगहराणां हरिततां पीतनीलतामपहरद्भिरिव गृह्णद्भिरिव । दूरी-
कुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । अधस्तादप्यधोभागमपि प्रविशद्भिः प्रवेशं कुर्वद्भिः । अत एवोत्प्रेक्षते—छिद्रयित्वेव छिद्राणि
कृत्वेव तरुतलानां छायातपाभावस्तां निर्वासयद्भिरिव बहिःकुर्वद्भिरिव । निर्विषयीकुर्वद्भिरिवेत्यर्थः । दूरी गुहा
कुहराणि सुषिराणि कुञ्जोदराणि वृक्षैर्वृत्तान्तरस्थानमध्यभागास्तेष्वपि प्रविश्य निलीनं गुप्ततया स्थितं तिमिरं
तमोऽक्षान्त्वेव कुधेवोत्पाटयद्भिरिवोत्पाटनं कुर्वद्भिरिव । विवराणि सुषिराणि तेषु प्रवेशोऽन्तर्गमनं तस्य व्याजो
मिषं तेन च रसातलं पृथ्वीतलं प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमारब्धैः कृतप्रारम्भैः । अन्यथान्यप्रकारेण सौधानां गृहाणां
धवलतां शुभ्रतां पुनर्द्वितीयवारं धवलयद्भिरिव धवलीकुर्वद्भिरिव । कर्पूरेणुना हिमवाल्मीकाक्षोदेन दिङ्मुखानि
दिशां वदनान्युद्धूलयद्भिरिवोद्धर्तयद्भिरिव । सान्द्रः क्षिप्तो यश्चन्दनद्रवो मलयजरसस्तेन यामिनीं त्रियामां
लिम्पद्भिरिव लिम्पनं कुर्वद्भिरिव । मेदिनीं वसुधासुजामयद्भिरिवोच्चैः कुर्वद्भिरिव । द्यां दिवमुपनयद्भिरिव ।
तारकास्ताराः, ग्रहाः शुक्रादयः, नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि, तेषां मण्डलानि बिम्बानि संक्षिपद्भिरिव संक्षेपं कुर्व-
द्भिरिव । सरित्पुलिनानि नदीजलोज्झितप्रदेशास्तानि विस्तारयद्भिरिव विस्तारं प्रापयद्भिरिव । पृथक्पृथगन्यद-
न्यत्कमलवनानि पङ्कजारण्यान्युत्पीड्य संमर्द्य धारयद्भिरिव । कुमुदाकरान्कैरवसमूहानुद्दलितो दूरीकृतो
दलानां पत्राणां विकासो येषां तानेकीकुर्वद्भिरिवोत्प्रेषणं कुर्वद्भिरिव । अपि च शिखरिणां पर्वतानां शिख-
रेषु पर्यस्तैरिव पतितैरिव । प्रासादा देवभूपानां गृहास्तेषां मूर्धान उपरितनप्रदेशास्तेष्ववर्जितैरिव विस्ता-
रितैरिव । ‘हर्म्यादिर्धनिनां वासः प्रासादो देवभूजाम्’ इत्यमरः । जलतरङ्गेष्वम्भःकलोत्प्लेषु तरद्भिरिव ।
पिण्डीभूय पिण्डतां प्राप्य वहद्भिरिव प्रवहद्भिरिव रथ्यामुखेषु । सैकतस्थलेषु पुलिनस्थलेषु प्रसारितैरिव प्रस-
रणं प्राप्तैरिव । हंसानां सितच्छदानां साथैः संघातैः सहैकीभूतैरिवैकभावतां गतैरिव । चन्द्राश्रये शिरोगृहे
प्रसुप्ता या कामिनी कन्दर्पवती स्त्री तस्याः कपोलो गल्लत्परप्रदेशस्तस्य लावण्यं मुक्ताफलस्य छायेव तरलत्वं
तेन संविभक्तैरिव संविभागीकृतैरिव । ‘कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूश्चन्द्रशाला शिरोगृहम्’ इत्यमरः । चन्द्र-

टिप्प०—१ धूल्या विच्छुरयद्भिः । २ चन्द्रिकायां जुग्ममाणायां तारकादीनि न्यूनप्रकाशतया संक्षि-
प्तानि भवन्तीत्याशयः । ३ चन्द्रकिरणैः श्वेतेषु कुमुदाकरेषु मिथः पृथग्भावो न प्रतीयत इत्याशयः ।

पाठा०—१ दूरीगहन. २ एव धारयद्भिरिव. ३ शेखरेषु.

च्युतजलधारासहस्रैः । तथा च गर्भगृहेष्वप्यविहितप्रवेशैः, दन्तबलभीभ्योऽपि लब्धपरभागैः, पद्मिनीपत्रखण्डेष्वप्यखण्डितधवलमभिः, आरामेष्वपि दिवसबुद्धिमुत्पादयद्भिः परस्परोद्भिन्नक्रमेणोद्गिरिद्विरिव, आवर्जयद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिव, विस्तारद्भिरिव, वर्षद्भिरिव सर्वतो ज्योत्स्नाप्रवाहम्, कादम्बरीसमागमत्वरदानाय स्मरसर्वास्त्रमोक्षमिव कुर्वद्भिश्चन्द्रपादैर्द्विगुणीकृतमन्मथोत्साहो गर्भेनसंज्ञाशङ्खनादायाविदेशः ।

अथ गगनतललब्धविस्तारः, विजृम्भमाण इव दिक्कुञ्जेषु, आवर्तमान इवाभ्रलिहनगरी-प्राकारमण्डलाभ्यन्तरे, समारोहनिवोत्तुङ्गगोपुराट्टालकशिखराणि, चलन्निव हर्म्यान्तरालेषु, विकसन्निव चतुष्कचत्वरेषु, प्रसरन्निव राजमार्गेषु, परिभ्रमन्निव भवनसंकटेषु, प्रविशन्निवोद्याननैगवनगह्वरेषु, संमूर्च्छन्निव प्रासादकुक्षिषु, तत्क्षणप्रतिबोधितानां गृहसरोजिनीसारसानामनुवर्त्यमान इव तारतरदीर्घेण रणितेन, विच्छिद्यमान इव मुहुर्मुहुः स्वभावगद्गदेन

कान्तेभ्यश्च्युताः पतिता या जलधारास्तासां सहस्रैः क्षालितैरिव धौतैरिव । तथा च गर्भगृहेष्वप्यवर्गेष्वप्यविहितोऽप्रतिषिद्धः प्रवेशो येषां तैः । दन्तबलभीभ्योऽपि रत्नच्छदाधारेभ्योऽपि लब्धः प्राप्तः परभागो गुणोत्कर्षो यैः । पद्मिन्या नलिन्याः पत्रखण्डेष्वपि दलसमूहेष्वप्यखण्डिताऽनुटिता धवलिमा श्वेतता येषां तैः । किं कुर्वद्भिः । आरामेष्वपि कृत्रिमवनेष्वपि दिवसबुद्धिं वासरधियमुत्पादयद्भिर्निष्पादयद्भिः । परस्परमन्योन्यमुत्प्राबल्येन भिक्षो विद्धोऽयमनेन भिक्षोऽनेनायमित्यादिक्रमेणोद्गिरिद्विरिव क्षरद्भिरिव, आवर्जयद्भिरिव मुञ्चद्भिरिव, विक्षिपद्भिरिवेतस्ततो विक्षेपं कुर्वद्भिरिव, विस्तारयद्भिरिव प्रसारयद्भिरिव, वर्षद्भिरिव वृष्टिं कुर्वद्भिरिव सर्वतः समन्ततो ज्योत्स्नाभरप्रवाहम्, कादम्बर्याः समागमो मेलापस्तस्य त्वरादानाय स्मरस्य कंदर्पस्य सर्वास्त्राणि तेषां मोक्षं कुर्वद्भिरिव सृजद्भिरिव ।

अथेति । शङ्खनादादेशानन्तरं शङ्खध्वनिर्जलजनिनाद उदतिष्ठदुत्थितो बभूव । इतः शङ्खनिनादं विशेष-यज्ञाह—गगनतलेति । गगनतले व्योमतले लब्धः प्राप्तो विस्तारो येन सः । दिक्कुञ्जेषु ककुब्जिकुञ्जेषु विजृम्भमाण इव कोशं प्राप्यमाण इव । अभ्रलिहो व्योमव्यापी यो नगर्याः प्राकारमण्डलो वप्रपरिधिस्तस्याभ्यन्तरे मध्य आवर्तमान इव भ्रममाण इव । उत्तुङ्गान्यत्युच्चानि यानि गोपुराणां प्रतोलीनामट्टालकानि तदुपरिवर्तिसदनानि तेषां शिखराणि शृङ्गाणि तानि समारोहन्निव समारोहणं कुर्वन्निव । हर्म्याणि भवनानि तेषामन्तरालेषु विचालेषु चलन्निव गच्छन्निव । चतुष्काणि संजवनानि चत्वरङ्गनानि चतुर्भागाणि वा तेषु विकसन्निव विकासं प्राप्नुवन्निव । राजमार्गेषु श्रीपथेषु प्रसरन्निव विस्तरन्निव । भवनसंकटेषु गृहसंकीर्णस्थानेषु परिभ्रमन्निव भ्रमणं कुर्वन्निव । उद्यानस्य वनस्य नगाः पर्वतास्तेषां वनान्यरण्यानि तेषां गह्वराणि गहनान्युद्यानानि च नगाश्च गह्वराणि च । इतरेतरद्वन्द्वो वा । तेषु प्रविशन्निव प्रवेशं कुर्वन्निव प्रासादानां देवभूपसन्नानां कुक्षिष्वभ्यन्तरप्रदेशेषु संमूर्च्छन्निव समर्थोभवन्निव । तत्क्षणं तत्कालं प्रतिबोधितानां जागरितानां गृहसरोजिन्यः सदननलिन्यस्तासां सारसा लक्ष्मणास्तेषामतिशयेन तारोऽत्युच्चध्वनिस्तारतरस्तेन दीर्घेणायतेन रणितेन

टिप्पणं—१ गर्भगृहाः अभ्यन्तरगृहाः । २ गजदन्तनिर्मिता उपरिगृहाः । 'नमद्वलीका बलभीयुवानः' इति भावः । ३ इमलिध्रप्रत्ययान्तस्य सर्वत्र स्त्रीत्वं प्रयुक्तं इति तु क्षेत्रियो व्याधिः । पुंस्त्वमुचितम् । ४ परस्परम् उद्भिन्नम् (उद्भेदो विकासः) तस्य क्रमेण ।

पाठा—१ अवर्जयद्भिरिव वर्षद्भिरिव, २ गमन, ३ अभ्यन्तरेषु, ४ बलवन्; बलन्, ५ नगगह्वरेषु,

भवनहंसानां कलरवेण, निर्धार्यमाण इव च श्रोत्रप्रवेशिना गमनवेलाप्रणामसंभ्रान्तस्य वारा-
ङ्गनाजनस्य चलवलयनूपुररसनाकलकलेन, तारदीर्घतरः शङ्खध्वनिरुदतिष्ठत् ।

अनन्तरं चोत्थाप्यमानैश्चोत्थितैश्चाकृष्यमाणैश्चाकृष्टैश्चारोप्यमाणपर्याणैश्च पर्याणितैश्च
नीयमानैश्चानीयमानैश्च विलेभ्यमानैश्चाच्छिद्यमानैश्चागच्छद्भिश्चागतैश्च पूज्यमानैश्च पूजितैश्च
पङ्क्तिस्थितैश्च बाह्यमानैश्च तिष्ठद्भिश्च प्रतिपालयद्भिश्च पर्याप्तराजद्वाराङ्गणैरप्रभूतचत्वरैर्निस्तु-
षितसकलरथ्यान्तरतयान्तर्बहिश्च संकटायमाननगरीविस्तारैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं कुन्तवन-
मयसिवान्तरिक्षम्, खुररवमयीव मेदिनी, हेषारवमयानीव श्रोत्रविवराणि, फेनपिण्डस्तथक-
मयसिव युवराजभवनद्वाराङ्गणम्, खलीनरवमय्य इव दशदिशः, अश्वालंकाररत्नप्रभामया
इवाभवच्छशाङ्करश्मयः । अचिराच्च गृहीतसमायोगोऽङ्गणात्तमिन्द्रायुधमारुह्य पुरस्ताच्चलिते-

शब्दितेनानुवर्त्यमान इवानुगम्यमान इव । स्वभावेन प्रकृत्या गद्वदेन गद्वदरूपेण भवनहंसानां गृहसितच्छ-
दानां कलरवेण मनोज्ञशब्देन मुहुर्मुहुर्वारंवारं विच्छिद्यमान इव विच्छेदं प्राप्यमाण इव । श्रोत्रप्रवेशिनां कर्ण-
चारिणां गमनवेला यात्रावसरस्तस्यां प्रणामो नमस्कारस्तत्र संभ्रान्तस्य सादरस्य वाराङ्गनाजनस्य वेत्याजनस्य
चलानि चञ्चलानि वलयानि कटकानि, नूपुराणि पादकटकानि, रसनाः काव्यः, तासां कलकलेन कोलाहलेन
निर्धार्यमाण इव निश्चीयमान इव । तारोऽप्युच्चध्वनिस्तेन दीर्घतरोऽप्यायतः ।

अनन्तरं चेति । ध्वनेरुत्थानानन्तरमुत्थाप्यमानैश्चोत्थानं क्रियमाणैः, उत्थितैरुध्वाभूतैः, आकृष्यमाणै-
राकर्षणं क्रियमाणैः, आकृष्टैराकर्षितैश्च, आरोप्यमाणं ध्रियमाणं पर्याणं पल्ययनं येषु तैः पर्याणितैर्धृतपल्ययनैश्च,
नीयमानैः प्राप्यमाणैः, आनीयमानैरानयनं क्रियमाणैश्च, विलेभ्यमानैर्विलम्भनं क्रियमाणैः, आच्छिद्यमानैश्च,
आगच्छद्भिर्गमनं कुर्वद्भिः, आगतैः समायातैश्च, पूज्यमानैरभ्यर्च्यमानैः पूजितैर्धृतैश्च, पङ्क्तिस्थितैश्च पङ्क्त्या
श्रेण्या स्थितैः, बाह्यमानैर्भारोद्धहनं कार्यमाणैर्वहद्भिश्च, तिष्ठद्भिर्वस्थानं कुर्वद्भिः, प्रतिपालयद्भिः प्रतिपालनां
कुर्वद्भिश्च, पर्याप्तं परिपूर्णं राजद्वाराङ्गणं नृपप्रतोल्या अजिरं यैः । 'गृहावग्रहणी देहल्यङ्गणं चत्वरजिरे' इत्य-
मरः । अप्रभूतमसमर्थं चत्वरं बहुमार्गं येषां तैः । निस्तुषितानि निःशेषं भूतानि सकलरथ्यान्तराणि समग्र-
वीथीविवराणि यैस्तेषां भावस्तत्ता तयान्तर्मध्ये बहिश्च संकटायमानः संकीर्णयमानो नगर्या अवन्त्या विस्तारो
यैरेवंविधैस्तुरङ्गमसहस्रैस्तत्क्षणं तत्कालं कुन्तवनमयसिव भल्लकाननैर्निर्मितमिवान्तरिक्षमाकाशम् । खुराः शफास्तेषां
रवः शब्दस्तन्मयीव मेदिनी पृथ्वी, हेषा हेषाः तासां रवस्तन्मयानीव श्रोत्रविवराणि कर्णच्छि-
द्राणि । 'हेषा हेषा तुरङ्गाणाम्' इति हैमः । फेनपिण्डः कफपुञ्जस्तस्य स्तवकैर्गुच्छैर्निर्मितमिव युव-
राजभवनद्वाराङ्गणम् । खलीनानां कविकानां रवाः शब्दास्तन्मय्य इव दशदिशो दशककुभः । अश्वालं-
कारस्य तुरंगमालंकृते रत्नानि मणयस्तेषां प्रभास्त्वपस्तासां प्राचुर्यात्तन्मया इव शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा
अभवत् । अचिरात्सोककालं यावत् गृहीत आत्तः समायोगः संबन्धो येनैतादृशं यदङ्गणमजिरं तस्मात्-
मिन्द्रायुधं पूर्वव्यावर्णितस्वरूपमारुह्यारोहणं कृत्वा पुरस्तादप्रतश्चलितेन प्रस्थितेनालोकहेतोः प्रकाशनिर्मितम् ।

टिप्प०—१ निर्धार्यमाण इति पाठः । निःशेषेण वार्यमाण इति तदर्थः । २ उत्थानं कार्यमाणैः
इत्युचितम् । ३ विलोभ्यमानैरिति पाठे, केनापि विलोभनद्रव्येण लोभमुत्पाद्य आनीयमानैरित्यर्थः ।
४ अन्यहस्तात् आकृष्य नीयमानैरित्यर्थः । ५ घोटकोपरि भल्लानामुल्लसितत्वात्कुन्तवनप्रचुरसिधेत्यर्थः ।
६ प्राचुर्ये मयद् । विकारार्थे निर्देशस्तु अज्ञानमेवास्ति । ७ प्रकाशस्य कारणात् चन्द्रमण्डलसदृशेन, छत्रस्य
प्रकाशशालित्वात् ।

पाठा०—१ भवनकलहंसानाम्, २ इव श्रोत्र, ३ चलचपल, ४ कणत्कलकलेन, ५ विलम्बमानैः,
६ अपङ्क्तिस्थितैश्च, ७ अप्रतिपातयद्भिश्च, निष्पतद्भिश्च ८ अपर्याप्त, ९ निस्तुच्छित, १० अङ्गणगतम्.

नालोकहेतोर्द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव हंसधाम्ना मङ्गलातपत्रेणावेद्यमाननिर्गमो यथादर्शनमितस्ततः
तुरङ्गमगतैरेव प्रणम्यमानो राजपुत्रसहस्रैः, प्रसुप्तपुरजनतयाऽसंवाधेनापि राजवर्त्मना बहु-
त्वात्तुरङ्गमवलस्य कृच्छ्रलब्धसंचारः कथंकथमपि निर्जगाम नगर्याः । निर्गतस्य चादूरत एव
निर्भरत्वाज्योत्स्नापूरस्याच्छतया च दुर्विभाव्यपानीयामुपैरि कलकूजितानुमीयमानोऽस्त्वहंस-
सार्थोत्पन्नव्यतिकराङ्गुलिनानीयमानामिव सर्वतो जडतरतरङ्गानिलस्पर्शमात्रोपलक्ष्यसलि-
लसंनिधिमुत्तीर्य शिप्रां, अतिप्रहृतत्वादसंकटत्वाच्च वर्धयतेव गर्भनोत्साहमतिविस्तीर्णेनापि
पुरोविस्तारितेनेव चन्द्रपादैर्दशपुरगामिना मार्गेण प्रावर्तत गन्तुम् ।

अथोद्यमानैरिव रयवाहिना सकलदिङ्मुखप्रसृतेन ज्योत्स्नाजलस्रोतसा वैशम्पायनालोक-
नत्वरितस्य चन्द्रापीडमेनस इव तुल्यं बहतो जङ्घानिलेनेन्द्रायुधस्याकृष्यमाणैरिव वाजिभि-

अत एवोत्प्रेक्षते—द्वितीयचन्द्रमण्डलेनेव द्वितीयशशाङ्कविम्बेनेव हंसवद्वाम कान्तिर्यस्यैवंभूतेन मङ्गलातपत्रेण
शुभसूचकच्छत्रेणावेद्यमानो ज्ञायमानो निर्गमो यस्यैवंविधश्चन्द्रापीडो यथा दर्शनं स्यात्तथेतस्ततस्तुरङ्गमगतैरश्वा-
रूढैरेव राजपुत्रसहस्रैर्नृपसुतसहस्रैः प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणः, प्रसुप्तो यः पुरजनस्तस्य भावस्तत्ता तयाऽसं-
वाधेनाप्यसंकटेनापि राजवर्त्मना राजमार्गेण तुरङ्गमवलस्याश्वसाधनस्य बहुत्वात्कथंकथमपि कृच्छ्रेण कष्टेन
लब्धः प्राप्तः संचारः संचरणं येनैवंभूतो नगर्या अवन्त्या निर्जगाम निर्ययौ । निर्गम्य च निर्गमनं कृत्वा चादूरत
एवादविष्ट एव ज्योत्स्नायाश्चन्द्रिकायाः पूरस्य प्रवाहस्य निर्भरत्वाद्वहुत्वादच्छतया स्वच्छतया च दुर्विभाव्यं
दुःखेन ज्ञातुं शक्यं पानीयं जलं यस्याः सा ताम्, उपर्युपरिष्ठात्कलकूजितेन मनोहरध्वनितेनानुमीयमानो-
ऽनुमानविषयीक्रियमाण उन्नतश्चकितो यो हंससार्थः सितच्छदसमुदायस्तस्योत्पन्नमुद्भूतं तस्य व्यतिकरो
वृत्तान्तस्तेन । पङ्क्तिसान्म्यादुत्प्रेक्षते—अङ्गुलिना करशाखया नीयमानामिव प्राप्यमाणासिव । सर्वतः सर्वत्र जड-
तरोऽतिशीतलो यस्तरङ्गः कलोलस्तस्यानिलः पथनस्तस्य स्पर्शमात्रेण संयोगमात्रेणोपलक्ष्यो ज्ञातुं शक्यः
सलिलसंनिधिः पानीयसमीपं यस्याः सा तामेवंविधां शिप्रां नदीमुत्तीर्योत्तरणं कृत्वा । अतिप्रहृतत्वादतिक्षुण्ण-
त्वादसंकटत्वादसंवाधत्वाच्च, गमनस्य यात्राया उत्साहमुद्योगं वर्धयता वृद्धिं प्रापयतेव, अतिविस्तीर्णेनाप्यति-
विस्तृतेनापि पुरोऽपे चन्द्रपादैः शशिकिरणैर्विस्तारितेनेव विस्तीर्णाकृतेन, एवंविधेन दशपुरगामिना दशपुरानु-
यायिना मार्गेणाध्वना गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अथ रयवाहिना रयसा वेगेन बहति स तथा तेन सकलदिङ्मुखप्रसृतेन सकलदिङ्मुखानि समप्रककुबा-
ननानि तेषु प्रसृतेन विस्तृतेन ज्योत्स्नैव जलं पानीयं तस्य स्रोतः प्रवाहस्तेनोद्यमानैरिव बहन् प्राप्यमाणैरिव
वैशम्पायनस्यालोकनं निरीक्षणं तत्र त्वरितस्योत्सुकस्य चन्द्रापीडमनसं इवेन्द्रायुधस्य तुल्यं सदृशं बहत-
श्चलतोऽस्य जङ्घानिलेनाकृष्यमाणैरिवाकृष्टैरिव वाजिभिरश्वैः । योऽत्युत्कृष्टगामी भवति स मन्दचारिणस्त्राकर्म-

टिप्पण—1 पुनः पाठभ्रंशेन ग्रन्थं चूर्णीकृतवांष्टीकाकारः । 'उपरि कलकूजितानुमीयमानोऽस्त्वहंससा-
र्थोत्पलव्यतिकरां पुलिनायमानामिव' इति पाठः । उपरि कलकूजितेन अनुमीयमानः उन्नतः उच्चैस्त्रासं
गतः (सैन्याश्वानां खुरवादिति भावः) हंससार्थः (हंससमूहः) यस्मिन् ईदृशः उत्पलव्यतिकरः उत्पल-
संचयो यस्यां तथाभूताम्, अत एव पुलिनायमानामिव जलपरित्यक्तसैकतायितामिव स्थितां (शिप्रां) ।
अयं भावः—शिप्राया उत्पलसंचये श्वेतवर्णा हंससमूहास्तथा मिश्रिता यथा कलकूजितेन तेषामनुमानं भवति
[उन्मीलितालंकारः, सादृश्याद्वृद्धयोर्भेदस्थगनेपि यदि कुतोपि हेतोर्भेदस्फूर्तिः] । ज्योत्स्नापूरस्य च स्वच्छ-
तया जलं पृथग् न विभाव्यते अत एव सा शिप्रा पुलिनायमाना दृश्यत इत्यर्थः । 2 रयः अकारान्तः,
अतो रयेणेत्येव स्यात् । 3 चन्द्रापीडमनसस्तुल्यं बहता इन्द्रायुधस्य जङ्घारवेण आकृष्यमाणैरित्यन्वयः ।

पाठा—१ समागतैः. २ अच्छतया. ३ अप्युपरि. ४ उत्पलव्यतिकरपुलिनायमानामिव; उत्पलव्यतिकरां पुलि-
नायमानामिव. ५ जलतरङ्ग. ६ अतिप्रभूतत्वात्. ७ गमनोत्साहविस्तीर्णेन. ८ पुनः. ९ मानसस्यैव; मानसोऽस्य.

स्तावत्येवापररात्रवेलया योजनत्रितयमेवालङ्घयत् । अथाध्वश्रमापहरणायेव प्रवृत्ते वातुमाह्लाद-
कारिणि निर्भरज्योत्स्नाजलावगाहादार्द्राद्रस्पर्शोऽवश्यायशीकरवर्षिणि रजोलुलितविविधवन-
पल्लवानिलवीजिते विनिद्रकुमुदिनीपरिमलनल्लभपरिमले परिमलाहितजडिभि रजनीविराम-
पिशुने मातरिश्वनि, क्रमेण चापरदिग्वधूवदनचुम्बिनि तदा कल्पकाले च दुर्विषहशर्वीरविरह-
चिन्तयेवासन्नदिनकरोदयविषादेनेवाप्रदोषादुत्तानितमुखैः कुमुदराशिभिः पीयमानस्य धाम्नः
परिक्षयेणेव सर्वाम्बरसरःपयःपायिपयोदविभ्रमाश्वरजःसंघातोपघातेनेव पाण्डुतां गतवति
चन्द्रविम्बे, प्रत्यग्रगगनलक्ष्मीवियोगसंतापोज्झिते धवलोत्तरीयांशुक इव शशाङ्कलभ्रे गलति
चन्द्रिकालोके, अपरजलधिपातिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा फेनबुद्बुदावलिष्विव नश्य-

त्येव तावत्या एवापररात्रवेलयापररात्र उच्चन्द्रस्तस्या वेलावसरस्तया योजनत्रितयमेव द्वादशकोशानेवालङ्घ-
यदुलङ्घितवान् । अथेति । योजनत्रितयोलङ्घनानन्तरमध्वश्रमो मार्गकृतस्तस्यापहरणायेव दूरीकरणायेव
मातरिश्वनि वायौ वातुमितस्ततश्चलितुं प्रवृत्ते सति । इतो वायुं विशेष्यन्नाह—आह्लादेति । आह्लादः
प्रमोदस्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । निर्भरं यो ज्योत्स्नाजलस्यावगाहोऽवगाहनं तेनार्द्राद्रौऽतिशये-
नार्द्रः क्लिन्नः स्पर्शो यस्य स तथा तस्मिन् । 'आर्द्रः क्लिन्नोऽभिधेयवत्' इति विश्वः । अवश्यायस्तुहिनं
तस्य शीकरा वातास्तकणास्तान्वर्षतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । रजोलुलिता धूलिमिश्रिता विविधा अनेक-
प्रकारा ये वनपल्लवा अरण्यकिसलयानि तेषामनिलो वायुस्तेन वीजिते प्रेरिते । विनिद्रा विमुद्रा या कुमुदिनी
कैरविणी तस्याः परिमलनं विमर्दनं तेन लग्नः परिमलो यस्य स तथा तस्मिन् । परिमलेनाहिता स्थापिता
जडिमा यस्मिन्स तस्मिन् । रजन्या विरामोऽवसानं तस्य पिशुने सूचके । क्रमेण चेति । क्रमेण परि-
पाठ्या तदा तस्मिन्कल्पकाले प्रभाते सति च पाण्डुतां शुक्लतां चन्द्रविम्बे शशिमण्डले गतवति प्राप्तवति
सति । कथंभूते । अपरदिगेव पश्चिमदिगेव वधूः वनिता तस्या वदनं मुखं चुम्बतीत्येवंशीलः स तस्मिन् ।
पाण्डुतानिदानं प्रदर्शयन्नाह—दुर्विषहेति । दुर्विषहा दुःखेन सोढुं शक्या या शर्वरी रात्रिस्तस्या विरहो
वियोगस्तस्य चिन्तयेवात्येव, आसन्नः समीपवर्ती यो दिनकरोदयः सूर्योद्गमस्तस्माद्यो विषादः खेदस्तेनेव,
आप्रदोषात्प्रदोषाभावादुत्तानितमुखैरुन्मत्ताननैरेतादृशैः कुमुदराशिभिः कैरवश्रेणिभिः पीयमानस्यास्वाद्यमानस्य
धाम्न आलोकस्य परिक्षयेणेव विनाशेनेव । सर्वं यदम्बरमेव सरस्तटाकं तस्य पयःपायिनो ये पयोदा मेघास्तेषां
विभ्रमो यस्मिन्नेतादृशो योऽश्वरजःसंघातस्तेन य उपघातस्तेनेव । पुनश्चन्द्रं विशेष्यन्नाह—प्रत्यग्रेति ।
प्रत्यग्रा नवीना या गगनलक्ष्मीर्व्यामिश्रीस्तस्या वियोगसंतापो विरहज्वरस्तेनोज्झिते विमुक्ते । धवलोत्तरीयांशु-
कलेदं विशेषणम् । शशाङ्कलभ्रे चन्द्रसंबद्धे चन्द्रिकालोके चन्द्रकलिकाप्रकाशे गलति क्षरति सति ।
अङ्गलमशुक्लत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—धवलं शुक्लं यदुत्तरीयांशुकमुपरिवृत्तं तदिवेत्युत्प्रेक्षा । अपरेति । अपर-
जलधिपातिना पश्चिमसमुद्रावगाहिना ज्योत्स्नाजलप्रवाहेणेव सहसा तारकापङ्क्तिषु नक्षत्रश्रेणिषु नश्यन्तीषु
विलयं गच्छन्तीषु सत्सु । वर्तुलत्वध्वेतत्वसादृश्यादुत्प्रेक्षते—फेनबुद्बुदावलिष्विव कफयुक्तस्थासकश्रेणिष्विव ।

टिप्पण—१ 'तदाकल्पकेनेव' इति पाठः । तस्याः (अपरदिग्वध्वाः) आकल्प एव आकल्पकः (वेष-
रचना, प्रसाधनम्) तेनेव, चन्द्रेण अपरदिग्वध्वा वदनचुम्बनं कृतम् अत एव तत्रस्थचन्दनाद्यङ्गरागेण-
वेत्याशयः । काले इति पाठे तु 'कल्पकाले' प्रत्युषकाले इति स्यात् । 'प्रत्युषोहर्मुखं कल्पः' इत्यमरः ।
२ आप्रदोषात् प्रदोषमभिव्याप्य । ३ चन्द्रस्य पाण्डुतागमने तदाकल्पकेनेव इत्यादीनि पञ्च कारणान्युल्ले-
खितानि । संतसे अङ्गे वस्त्रधारणमशक्यम्, अत एवोज्झिते अंशुके इव चन्द्रालोके (प्रकाशे) गलति
निपतति सति ।

पाठाः—१ इव. २ रजोलुलिताः. ३ परिमलन. ४ लग्नपरिमलाहित. ५ रजनि. ६ तदाकल्पकेनेव. ७ कुमुद-
राशिभिः. ८ आपीयमानस्य. ९ संघातेनेव. १० उपगतवति. ११ न स्पृशन्तीषु.

न्तीषु तारकापङ्क्तिषु; गलद्वयैष्यक्षालनादिव शनैःशनैर्दलितमुक्ताङ्गौरज्योत्स्नानुभावमुत्सृ-
जन्तीष्वाशासु; पुनर्विभाव्यमानसहजश्यामकान्तिषु सलिलादिवोन्मज्जत्सु तरुलताविटपेषु;
समुल्लसति पूर्वदिग्बधूकर्णपूररक्ताशोकपल्लवेऽम्बरसरस्तामरसे दिवसमुखकरिकुम्भसिन्दूररेणौ
तरणिरथरक्तध्वजांशुके संध्यारागे, संध्यातपरंचितान्तेष्वालमदावानलेष्विव वयःसंघातैर्जनि-
ताशिवमुत्सृज्यमानेषु निवासपादपेषु, सशेषनिद्रालसैश्चिरप्रसारणाविशदजङ्घाङ्घ्रिभिर्हृटाकृष्ट-
दीर्घपदसंचारिभिर्मृगकदम्बकैरनुच्यमानासूषरशय्यासु, इच्छावखण्डितोत्खातपल्वलोपान्त-
रूढमुस्ताग्रन्थिष्वरण्यगह्वराभिमुखेषु वराहयूथेषु, निशावसानप्रचारनिर्गतेर्गोधनैरितस्ततो
धवलायमानासु ग्रामसीमान्तरण्यस्थलीषु, आलोक्यमानजनपदविनिर्गमेषु, प्रसूयमानेष्विव
ग्रामेषु, यथार्ककिरणावलोकोद्गमं चोन्नाम्यमान इव पूर्वदिग्भागे; समुत्सार्यमाणास्त्रिवाशासु,

गलदिति । गलन्क्षरन्योऽवश्यायो हिमं तेन क्षालनादिव धावनादिव शनैर्मन्दं मन्दं दलितमुक्तावद्गौरा या
ज्योत्स्ना चन्द्रकलिका तस्या अनुभावो माहात्म्यं तमुत्सृजन्तीषु त्यजन्तीष्वाशासु दिक्षु । 'ज्योत्स्नावितानम्'
इति पाठो दृश्यते । तत्र ज्योत्स्नालक्षणं वितानमुद्गोच इत्यर्थो हेयः । पुनरिति । पुनर्विभाव्यमाना पुनर्जा-
यमाना सहजा स्वभावजा श्यामा कान्तिर्येषामेवंभूतेषु तरुलताविटपेषून्मज्जत्सुपर्यागच्छत्सु । अत उत्प्रे-
क्षते—सलिलादिव जलादिव । पुनः कस्मिन्सति । संध्यारागे समुल्लसत्युल्लासं प्राप्ते सति । संध्यारागं विशे-
ष्यन्नाह—पूर्वेति । पूर्वदिक्शकदिकसैव वधूः स्त्रीस्तस्याः कर्णपूराय रक्ताशोकपल्लवेऽरुणकङ्कलिकिसलये,
अम्बर एव सरस्तटाकस्तस्मिन्तामरसे महोत्पले, दिवसमुखमेव करिकुम्भस्तत्र सिन्दूररेणौ नागजक्षोदे । तरणेः
सूर्यस्य रथः स्यन्दनस्तस्य रक्तध्वजांशुकेऽरुणवैजयन्तीवस्त्रे । वयःसंघातैः पक्षिसमूहैर्जनिताशिवमुत्पन्नाशुभं
यथा स्यात्तथा निवासपादपेष्ववस्थानवृक्षेषूत्सृज्यमानेषु त्यज्यमानेषु सत्सु । कीदृशेषु । संध्यातपेन रचिता
व्याता अन्ता येषां तेषु । अत एव रक्तपीतत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—आलमदावानलेष्विवसंघट्टनवह्निष्विव । सह
शेषेण वर्तते या सा सशेषा सावशेषा एवंविधा निद्रा प्रमीला तथा अलसैर्मन्दैश्चिरप्रसारणेनाविशदा
अस्फुटा जङ्घाङ्घ्रयो येषां तैः । हठेनाकृष्टो यो दीर्घपदस्तेन संचारिभिः संचरणशीलैरेवंविधैर्मृगकदम्बकैर्हरिणस-
मूहैरुषरशय्यासु कठिनशयनीयासूनुच्यमानासु त्यज्यमानासु सत्सु । इच्छेति । इच्छया स्वातन्त्र्येणावख-
ण्डिता द्वैधीकृता उत्खाता मूलत उत्पाटिताः पल्वलोत्खातं सरस्तस्योपान्ते समीपे रूढानां मुस्तानां ग्रन्थयो
यैरेवंविधेषु वराहयूथेषु कोडसंघातेष्वरण्यगह्वराभिमुखेष्वटवीगह्वरसंमुखेषु सत्सु । निशाया अवसानं प्रान्तस्त-
स्मिन्प्रचारार्थं गोचरार्थं निर्गतैरितस्ततो गोधनैर्गोयूथैर्धवलायमानासु श्वेतायमानासु ग्रामसीमोपशल्यं तस्यान्ते
या अरण्यस्थल्यस्तासु सत्सु । 'ग्रामान्त उपशल्यं स्यात्सीमसीमे स्त्रियासुभे' इत्यमरः । आलोक्येति ।
आलोक्यमानो निरीक्ष्यमाणो जनानां पदविनिर्गमो येष्वेवंविधेषु ग्रामेषु सत्सु । पदविनिर्गमसाम्यादुत्प्रेक्षते—
प्रसूयमानेष्विव प्रसूतिं कुर्वाणेष्विव । प्रसूतावपि प्रथमं पदविनिर्गम एव भवतीति भावः । अर्ककिरणानां
सूर्यरश्मीनामवलोकः प्रकाशस्तस्योद्गममनतिक्रम्य कैरोतीति यथार्ककिरणावलोकोद्गममित्यव्ययीभावः । तेन
चोन्नाम्यमान उच्चैः क्रियमाणे पूर्वदिग्भागे शकदिकप्रदेशे सति । आशासु दिशासु समुत्सार्यमाणासु दूरीकि-

टिप्प०—१ हन्त ! अशिवः स्वयं टीकाकारः । अन्यथा सर्वमङ्गले प्रातःकाले का अशिवकथा !
'जनितारवम्' इति पाठः । पक्षिणः कोलाहलं कृत्वा उड्डीयन्ते । २ 'सन्ध्यातपरिगतेषु' इत्येव सत्पाठः ।
३ कः प्रलाप इति न ज्ञायते । अवलोक्य स्थाने आलोकेति पाठः । अर्ककिरणानामालोकोद्गमम् अन-
तिक्रम्य (सूर्यप्रकाशेन सहेति भावः) पूर्वदिग्भागे उन्नाम्यमाने इव । अर्कप्रकाशो यथा यथा भवति
तथा तथा प्रतीयते यत् केनचित् पूर्वदिग्भागः उद्दिश्य ध्रियमाण इवास्तीति ।

पाठा०—१ अवश्यायसलिल. २ गलित; शीलित. ३ गौरम्. ४ ज्योत्स्नानुसवम्. ५ परिगतेषु. ६ आरावम्.
७ हठादाकृष्ट; दूराकृष्ट. ८ प्ररूढ.

अपसर्पस्त्रिवारण्येषु, विस्तार्यमाणास्त्रिव ग्रामसीमासु, उत्तानीभवस्त्रिव सलिलाशयेषु, अव-
च्छिद्यमानेष्विव शिखरिषु, उद्विग्यमाणायामिव मेदिन्याम्, अदृश्यतामिव यान्तीषु कुमुदिनीषु,
तिरोधानकारिणीं नीलतिरस्करिणीमिव करैरुत्सार्य तिमिरमालां विरहविधुरां कमलिनी-
मिवालोकयितुमुद्यगिरिशिखरभारुढे भगवति सप्तलोकैकचक्षुषि सप्तबाहे, विहायस्तलमुद्रास्य
दिगन्तराण्युद्गासयन्तीषु सकलजगदीपिकासु दिवसकरदीधितिषु, दृष्टिप्रसरक्षमायां वेलायां
सहसैवाग्रतोऽर्धगव्यूतिमात्र इव रात्रिप्रयाणकायातम्, अन्तःक्षोभभीतेन रसातलेनेवोद्गीर्यमा-
णम्, असोढसंघातभरया मेदिन्येव विक्षिप्यमाणम्, अपर्याप्तप्रमाणाभिर्दिग्भिरिव संह्रियमा-
णम्, अपरिमाणरजोनिरोधाशङ्कितेन गीर्वाणवर्त्मनेवावकीर्यमाणम्, अर्कावलोकनेन सह
विस्तीर्यमाणम्, आयासितायततरदृष्टिभिरप्यदृष्टपर्यन्तम्, अनुजीविभूभृच्छतसहस्रकल्पिता-

यमाणास्त्रिव । तज्ज्ञापकनक्षत्राणां तिरोधानादिति भावः । ग्रामसीमासूपशब्देषु विस्तार्यमाणासु । अरण्येषु
वनेष्वपसर्पस्त्रिवापसरणीक्रियमाणेष्विव । सलिलाशयेषु जलाशयेष्वुत्तानीभवस्त्रिवोर्ध्वीभवस्त्रिव । शिखरिष्व-
द्विष्वच्छिद्यमानेष्विव खण्डशः क्रियमाणेष्विव । मेदिन्यां वसुधायासुद्विग्यमाणायामिवोत्पाद्यमानायामिव । कुमु-
दिनीषु कैरविणीष्वदृश्यतामचाक्षुषतां यान्तीष्विव गच्छन्तीष्विव । करैः किरणैस्तिमिरमालामन्धकारश्रेणीमु-
त्सार्य दूरीकृत्य । कृष्णसाधर्म्यादुत्प्रेक्षते—तिरोधानकारिणीमन्तर्धानजनिकां नीलतिरस्करिणीमिव नीलजवनि-
कामिव । 'प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा' इत्यमरः । विरहविधुरां वियोगविह्वलां कमलिनीं
पद्मिनीमालोकयितुं विलोकयितुमिवोद्यगिरिः पूर्वाद्रेः शिखरं सानुमारुढे प्राप्ते भगवति माहात्म्यवति सप्तलो-
कस्यैकचक्षुरिव चक्षुस्तस्मिन्सप्त बाह्यस्तुरंगा यस्य स तस्मिन् । सहस्रकिरण इत्यर्थः । विहायस्तलं व्योमस्तल-
मुद्रास्य प्रकाश्य दिगन्तराणि दिशां विचालान्युद्गासयन्तीषु प्रकाशयन्तीषु सकलविधानां दीपिकासु
प्रकाशिकासु दिवसकरस्य सूर्यस्य दीधितिषु कान्तिषु सत्सु । दृष्टिप्रसरे क्षमायां समर्थायां वेलायामवसरे सह-
सैवैकपद एव । अग्रेति । अग्रतः पुरोऽर्धगव्यूतिमात्रेऽर्धकोशमात्र इव स्कन्धावारं सैन्यमद्राक्षीद्यलोकयत् ।
'वरुथिनी चमूश्चक्रं स्कन्धावारोऽस्य तु स्थितिः' इति हैमः । इतः स्कन्धावारं विशेष्यचाह—रात्रीति । रात्रि-
प्रयाणकेन निशागमनेन आयातमागतम् । अन्तर्मध्ये यैः क्षोभस्त्रास्तेन भीतं चकितमेवंविधेन रसातलेन वड-
वासुखेनोद्गीर्यमाणमिवोद्गम्यमानमिव । असोढोऽक्षमितः संघातस्य समुदायस्य भरो यथैवंविधया मेदिन्या वसु-
धया विक्षिप्यमाणमिवेतस्ततः क्रियमाणमिव । यदि वासोढसंघातभरया मेदिन्येव संक्षिप्यमाणं समासीक्रिय-
माणम् । अपर्याप्तप्रमाणाभिरप्राप्तेयत्ताभिर्दिग्भिः ककुब्भिः संह्रियमाणमिव संश्रुयमाणमिव । अपरिमाणमसंख्यं
यद्रजस्तेन निरोधोऽवकाशरोधस्तेनाशङ्कितेनारेकितेन गीर्वाणवर्त्मनेवाकाशेनेवावकीर्यमाणं विक्षिप्यमाणम् ।
अर्कावलोकनेन सूर्यावलोकनेन सह विस्तीर्यमाणं विस्तारं प्राप्यमाणम् । आयासिता आयासं प्रापिता आयततरा
दीर्घतरा या दृष्टयस्ताभिरप्यदृष्टोऽनवलोकितः पर्यन्तः प्रान्तो यस्य तत्तथा । अनुजीविनां सपर्याकारिणां

टिप्पण—१ इयत्तया गृह्यमाणेष्विव । २ रसातलेन स्कन्धावारः पूर्वं स्नान्तर्धृतः, परम् बलानामन्तः-
क्षोभेन भीतत्वात्स स्कन्धावारस्तेन उद्गीर्णः (उद्धान्तः) इत्याशयः ।

पाठा०—१ चावसर्पस्तु; अपसार्यमाणेषु. २ उपयान्तीषु. ३ सप्तलोकचक्षुषि. ४ पर्याप्त. ५ संश्रियमाणम्.
६ अर्ककिरणावलोकनः; अर्ककिरणावलोकनः. ७ विस्तीर्णीम्. ८ अतिजीवः; अनिजीवः. ९ कलित.

वष्टम्भं संचारिणं द्वितीयमिव मेदिनीसंनिवेशम्, अजलवाहिनीप्रवेशगम्भीरं प्राणिमयमपर-
पारमष्टममिव महासमुद्रम्, उद्विक्तरजःसंततिदूरतया चापरिस्फुटविभाव्यसर्ववृत्तान्तमपीत-
स्ततो वलितधवलकदलिकोद्भासितानेकरिघटासहस्रसंकुलम् अविरलबलाकावलीविभ्राजि-
ताम्भोदसंधातं मूर्तिमन्तमिव मेघसमयारम्भम्, आवासभूमिग्रहणसंभ्रमौभिप्रधावितासंख्य-
करितुरगनरपरस्परौर्मिसंवाधतया मन्दमन्दरास्फालनलुलितकल्लोलजालाकुलस्य महाजलवे-
र्लीलया निविशमानं स्कन्धावारमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा चाकरोचेतसि—‘अहो भद्रकं भवति, यद्यचिन्तितगमन एव प्रविश्य वैशम्पा-
यनं पश्यामि’ इति । एवं चिन्तयित्वा छत्रचामरादिभिः स्वचिह्नैः सह निवारिताशेषराज-
पुत्रलोको जवविशेषग्राहिभिस्त्रिचतुरैस्तुरङ्गमैरनुगम्यमानो मूर्धानमावृत्योत्तरीयेण, रयविशे-
षग्राहिणेन्द्रायुधेन नानाव्यापारव्यग्रसकललोकमचिन्तित एव स्कन्धावारमाससाद । प्रविशंश्च

भूयतां राज्ञां पर्वतानां च यच्छतसहस्रं लक्षं तेन कल्पितोऽवष्टम्भ आश्रयो यस्य तत्तथा । संचारिणं संचरण-
शीलं द्वितीयमपरं मेदिन्या वसुधायाः संनिवेशमिव रचनाविशेषमिव । न विद्यते जलं यस्यामेवविधा वाहिनी
सेना तस्याः प्रवेशेनागमनेन गम्भीरं गभीरं प्राणिमयं प्राणिभिर्निष्पन्नम् । न विद्यते परः पारो यस्य तत्तथा ।
अत एवोत्प्रेक्षते—अष्टमं महासमुद्रमिव महाजलधिमिव । उद्वेकाद्रजःसंततिदूरस्य भावो दूरता तथा चापरि-
स्फुटोऽप्रकटो विभाव्यो ज्ञेयः सर्ववृत्तान्तोऽखिलोदन्तो यस्मिस्तत्तथा । एवंविधमपीतस्ततो वलिता वायुना पश्चा-
द्वलिता या धवलकदलिकाः श्वेतवैजयन्त्याः । ‘कदली वैजयन्त्यां च रम्भायां हरिणान्तरे’ इति विश्वः ।
ताभिरुद्भासिताः शोभिता एतादृशा अनेके ये करिणो हस्तिनस्तेषां घटाः समुदायास्तासां सहस्रं तेन संकुलं
संकीर्णम् । श्वेतकदलिकासाम्यादुत्प्रेक्षते—अविरला निविडा या बलाकावली विसकण्ठिकाश्रेणिस्तया विभ्रा-
जितः शोभितोऽम्भोदसंधातो जलदसमूहो यस्मिन्नेवंभूतं मूर्तिमन्तं मेघसमयारम्भमिव जलदकालप्रारम्भमिव ।
आवासार्थं यद्भूमिग्रहणं तत्र संभ्रमेणाभिप्रधावितास्त्वरितगत्या चलित्वा असंख्याः संख्यातुमयोग्या ये करि-
तुरगनरा हस्त्यश्मनुष्यास्तेषां परस्परं मिथ ऊर्मिवत्कल्लोकवत्संवाध आघातो यस्मिस्तस्य भावस्तथा तथा मन्दं
शनैर्यन्मन्दस्य मेरोरास्फालनमासमन्ताद्भ्रमणं तेन लुलितमेकीभूतं कल्लोलजालं तरंगपटलं तेनाकुलस्य व्याकुली-
भूतस्य महाजलधेमहासमुद्रस्य लीलायां क्रीडया निविशमानं स्थाप्यमानं सैन्यमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

दृष्ट्वा च विलोक्य च चेतसि चित्तेऽकरोत् । अहो इत्याश्चर्ये । भद्रकं क्षेमं भवति जायते, यद्यचिन्तित-
मतर्कितमागमनं यस्यैवंभूतोऽहं प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा वैशम्पायनं पश्याम्यवलोकयामि । एवममुना प्रकारेण
चिन्तयित्वा मनसि कृत्वा छत्रचामरादिभिरातपवारणवालव्यजनप्रमुखैः स्वचिह्नैः राजलक्ष्मिभिः सह सार्धं निवा-
रितः प्रतिषिद्धोऽशेषराजपुत्रलोको येनैवंभूतो जवविशेषग्राहिभिर्गतिविशेषगामिभिस्त्रयश्च चत्वारश्च त्रिचतुरासै-
स्तुरङ्गमैरनुगम्यमानोऽनुयायमान उत्तरीयेणोपरिवर्त्तेन मूर्धानमुत्तमाङ्गमावृत्याच्छाद्य रयविशेषग्राहिणा जव-
विशेषगामिनेन्द्रायुधेनाश्वेन नानाव्यापारेण व्यवहारेण व्यग्रो व्याकुलः सकललोको यस्मिन्नेवंभूतं स्कन्धावारं
सैन्यनिवेशमचिन्तित एवाससाद प्राप्तवान् । प्रविशंश्च प्रवेशं कुर्वंश्च प्रत्यावासकं प्रत्यावासं ब्रह्मेव व्रजमेव कस्मि-

टिप्प०—१ अष्टोयं पाठः । ‘उद्विक्तरजःसंततिपूरतया’ इत्येव पाठः । उद्विक्तः (अतिशयितः)
रजःसंततीनां (धूलिनिवहानाम्) पूरः प्रवाहो यस्मिन् तत्तथा, इति तदर्थः । २ मन्दरास्फालनेऽपि
‘मन्दम्’ इति कथनं मन्दतैव । ‘अमन्दम्’ (अतिमात्रम्) इत्युचितम् ।

पाठा०—१ जल. २ अपरम्; अपरमपारम्. ३ संततेः पूरतया; संततिपूरतया. ४ बलबलाक. ५ अभिधावित.
६ अमन्द.

प्रत्यावासकं बहन्नेव 'कस्मिन्प्रदेशे वैशम्पायनावासः' इति पप्रच्छ । ततस्तत्संनिहिताभिः स्त्रीभिरितरत्वाद्प्रत्यभिज्ञाय यथारब्धकर्मव्यग्राभिरेवोद्भाष्यशून्यवदनाभिः 'भद्र, किं पृच्छसि । कुतोऽत्र वैशम्पायनः' इत्यावेद्यमाने 'आः पापाः, किमेवमसंबद्धं प्रलपथ' इति शून्यहृदय एव ताः प्रतारयन्, अन्तर्भिन्नहृदयत्वाज्जापराः पृच्छन्नेवोद्भिस्त इव हरिणशावकः, यूथपरिभ्रंशविलोल इव करिकलमः, धेनुविरहादुत्कर्ण इव तर्णकः, न किञ्चिद्वदन्, न किञ्चिदाकर्णयन्, न किञ्चिन्निरूपयन्, न क्वचित्तिष्ठन्, न कञ्चिदाह्वयन्, कागतोऽस्मि, किमर्थमागतोऽस्मि, क्व चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि, किं पश्यामि, किमारब्धं मया, किं वा करोमि, इति सर्वमेवाचेतयमानोऽन्ध इव, बधिर इव, मूक इव, जड इव, आविष्ट इव, कटकमध्यदेशं यावत्तादृशेनैव वेगेनावहत् ।

अथेन्द्रायुधप्रत्यभिज्ञानाद्वार्तयैवानुप्रधावितराजं पुत्रदर्शनाच्च देवश्चन्द्रापीड इति समन्तात्ससंभ्रमप्रधावितानामचेतितोत्तरीयस्खलनानामुद्भाष्यशून्यदृष्टीनां दूरादेव लज्जया प्रणामक्रियया च सममेवावन्तमतां राजन्यसहस्राणां मुखान्यवलोक्य 'क्व वैशम्पायनः' इत्यपृच्छत् ।

नप्रदेशे वैशम्पायनावास इति पप्रच्छेति पृष्ठवान् । ततस्तदनन्तरं यथारब्धं यत्कर्म क्रिया तेन व्यग्राभिरेवोद्भाष्येण शून्यं वदन् यासां ताभिस्तस्य वैशम्पायनावासस्य संनिहिताभिः समीपवर्तिनीभिः स्त्रीभिरितरत्वाद्भिन्नत्वादप्रत्यभिज्ञायानुपलक्ष्य हे भद्र हे शुभयन्, किं पृच्छसि किं प्रश्नं करोषि । अत्र वैशम्पायनः कुतः । इत्यावेद्यमान इति ज्ञायमाने आः पापाः पापिष्ठाः, किमसंबद्धमसमञ्जसं प्रलपयेति शून्यहृदय एव विमनस्कचित्त एव ताः स्त्रियः प्रतारयन्वक्ष्यन्तर्मध्ये भिन्नं हृदयं यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादपरा अन्या न पृच्छन् पृच्छां कुर्वन्नेवोद्भिस्तश्चकितो हरिणशावक इव मृगबाल इव । यूथात्स्वजातिसमुदायायः परिभ्रंशो भिर्भीभावस्तेन विलोलश्चलः करिकलम इव हस्तिनस्त्रिशदब्दकरिपोत इव । 'कलमस्त्रिशदब्दकः' इति हैमः । धेनुविरहात्सुरभिवियोगादुत्कर्ण उच्चश्रवणस्तर्णक इव वत्सक इव । न किञ्चिद्वदन्नुच्यन्, न किञ्चिदाकर्णयन्पृथ्वन्, न किञ्चिन्निरूपयन्कथयन्, न क्वचित्तिष्ठन्गतिनिवृत्तिं कुर्वन्, न कञ्चिदाह्वयन्नाह्वानं कुर्वन्, कागतोऽस्म्यायातोऽस्मि, किमर्थं किंप्रयोजनमागतोऽस्मि, क्व कुत्र चलितोऽस्मि, क्व गच्छामि व्रजामि, किं पश्यामि किमवलोकयामि, किं मयारब्धं प्रारब्धम्, किं वा करोमि सृजामीति पूर्वोक्तं सर्वमेवाचेतयमानोऽज्ञायमानः, अन्ध इव गताक्ष इव, बधिर इवाकर्ण इव, मूक इवावागिव, जड इव चेतनारहित इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त इव, कटकमध्यदेशं यावत्, तादृशेनैव वेगेन जवेनावहद्ब्राम ।

अथेति । सैन्यान्तःप्रवेशानन्तरमिन्द्रायुधस्य प्रत्यभिज्ञानाच्चिह्नाद्वार्तयैव किंवदन्यैवानुप्रधाविताः पृष्ठे त्वरितगत्या चलिता एवंविधा राजपुत्रा तृपसूनवस्तेषां दर्शनाच्चावलोकनाच्च देवश्चन्द्रापीड इति कृत्वा समन्ताद्युगपत्ससंभ्रमेणादरेण प्रधावितानां त्वरितगत्या चलितानाम्, अचेतितमज्ञातमुत्तरीयस्खलनमुपरिवृत्तपतनं यैस्तेषाम्, उद्भाष्येण रोदनेन शून्या रिक्ता दृष्टयो येषाम्, तैर्दूरादेव दविष्टादेव लज्जया त्रपया प्रणामक्रियया नमस्कियया च सममेव युगपदेवाचनमतां प्रणामं कुर्वतां राजन्यसहस्राणां क्षत्रियसहस्राणां मुखान्यानानान्य-

टिप्पण—१ उद्भाष्यम् (उद्गताश्रु) अत एव हर्षशून्यं वदन् यासां ताभिरित्यर्थ उचितः । २ तिरस्कुर्वन्, अपसारयन् ।

पाठा०—१ तत्संनिहित. २ प्रलपयन्ति; प्रलपत. ३ एवमेव. ४ कलभकः. ५ न किञ्चित्पश्यन्. ६ न किञ्चिदालपन्. ७ का दिग्गन्तव्या मया किम्. ८ अन्तिम. ९ राजपुत्रलोकदर्शनात्.

ततश्च ते सर्वे सममेव 'अस्मिन्स्तरुतलेऽवतरतु तावदेवः । ततो यथावस्थितं विज्ञापयामः' इति न्यवेदयन् ।

चन्द्रापीडस्य तेन तेषां स्फुटाख्यानादपि कष्टतरेण वचसान्तःशल्यगर्भं स्फुटितमिव हृदयमासीत् । केवलं तत्कालप्रणयिनी मूर्च्छा सा धारणमकरोत् । तुरगादवतारितं च कुथोपविष्टं च पितुः समवयोभिरनतिक्रमणीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैर्धृतमात्मानं न वेदितवान् । उपलब्धसंज्ञोऽपि च वैशम्पायनस्यादर्शनात्—'किमेतत् । काहं वर्ते । किं वा मयैतच्चरितम्' इति भ्रमारूढ इव मुह्यद्भिरिवेन्द्रियैः सर्वमेवानुत्प्रेक्षमाणः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव तस्याभावादन्यदसंभावयन्, दुर्विषहपीडाभिहतेनेव चेतसा 'किमारटामि, किं हृदयमवष्टभ्य तूष्णीमासे, किमात्मानमाहस्य हृदयात्प्राणैर्वियोजयामि, किमेकाकी कांचिद्दिशं गृहीत्वा प्रव्रजामि' इति कर्तव्यमेव नाध्यगच्छत् । अन्तर्द्रवन्निव दह्यमान इव स्फुटन्निव सहस्रधा दुःखेन चकार चेतसि—'अहो मे रम्येऽपरमणीयः संवृत्तो जीवलोकः । वसन्त्यपि

वलोक्य निरीक्ष्य क्व वैशम्पायन इत्यवच्छदिति प्रश्नमकार्षीत् । ततः पृच्छानन्तरं ते च सर्वे जनाः सममेव युगपदेव विचार्य विमर्श्यास्मिन्स्तरुतले वृक्षाधोऽवतरतु तावदेवो भवान् । तत उत्तरणानन्तरं यथावस्थितं यथाभूतं विज्ञपयामो निवेदयाम इति न्यवेदयन्कथयामासुः ।

चन्द्रापीडस्य तेषां जनानां स्फुटं प्रकटमाख्यानं कथनं तस्मादपि तेन कष्टतरेणातिकृच्छ्रेण वचसा वाक्येनान्तःशल्यं गर्भं यस्यैतादृशं हृदयं स्फुटितमिव विघटितमिवासीदभवत् । तत्काले तदात्वे प्रणयः स्नेहो विद्यते यस्या एवविधा सा मूर्च्छा केवलं धारणमकरोत् । तुरगादवतारितमुत्तारितं च कुथोपविष्टं परितोमोपविष्टम् । 'प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परितोमः कुथो द्वयोः' इत्यमरः । पितुः समं सदृशं वयोऽवस्था येषां तैरनतिक्रमणीयैरनुलङ्घनीयैर्मूर्धाभिषिक्तपार्थिवैः कृतराज्याभिषेकनृपैर्धृतमात्मानं स्वं न वेदितवाञ्च ज्ञातवान् । उपलब्धा प्राप्ता संज्ञा संज्ञानं चेतना येनैवभूतोऽपि वैशम्पायनस्यादर्शनादनवलोकनात् (आत्मतत्त्वं स्वस्वरूपं तस्य दर्शनाचिरिक्षणात्) किमेतत्, काहं वर्ते, कुत्र स्थलेऽहमस्मि, किं वा मयैतच्चरितमेतच्चेष्टितमिति भ्रमारूढ इव संशयापन्न इव मुह्यद्भिरिव मोहं प्राप्नुवद्भिरिवेन्द्रियैः करणैः सर्वमेव समग्रमेवानुत्प्रेक्षमाणोऽनालोकमानः केवलं स्कन्धावारागमनेनैव केवलं सैन्यस्यैवागमनेन तस्य वैशम्पायनस्याभावादन्यत्तद्विज्ञमसंभावयन्नसंभावनाविषयीकुर्वन्नुर्विषहा दुःसहा या पीडा तयाभिहतेनेव ताडितेनेव चेतसा मनसा किमारटामि प्लूकरोमि, किं हृदयं चेतोऽवष्टभ्यावष्टम्भनं कृत्वा तूष्णीमासे मौनेन तिष्ठामि, किमात्मानं स्वाहाहत्याहननं कृत्वा हृदयात्प्राणैरुभिवियोजयामि विभिन्नो भवामि । किमहमेकाक्यसहायः कांचिद्दिशं ककुभं गृहीत्वा समादाय प्रव्रजामि गच्छामीति कर्तव्यमेव कृत्यमेव नाध्यगच्छन्न प्राप्तवान् । अन्तर्मध्ये द्रवन्निव द्रवीभवन्निव, दह्यमान इव प्रज्वाल्यमान इव, सहस्रधा सहस्रप्रकारेण दुःखेन स्फुटन्निव द्विधाभवन्निव, चेतसि चित्ते चकार कृतवात् । अहो इत्याश्चर्यं । मे मम रम्योऽपि सचिरोऽपि जीवाधारक्षेत्रमरमणीयोऽ-

टिप्पण—१ अर्थ भागवटीकायामसंबद्धः, उपरितो भ्रमेण पतितः स्यात् । २ 'केवलस्कन्धावार' इत्येव पाठः । वैशम्पायनशून्यस्य केवलस्य स्कन्धावारस्याऽऽगमनेन वैशम्पायनस्याभावात् विनाशात् अन्यत् किंचिदप्यसंभावयन् (मरणमेव तर्कयन्नित्यर्थः) ।

पाठा—१ ततः सर्वैः ततस्ते सर्वे. २ चेतितवान्. ३ आत्मनश्च दर्शनात्. ४ अनुत्प्रेक्षमाणः. ५ केवल. ६ स्कन्धावारागमननिवासादसावन्यत्. ७ हतेन चेतसा. ८ आहस्य हठात्; आहन्मि हृदयात्. ९ इतिकर्तव्यताम्. १० नाधिगच्छत्; अत्यगच्छत्. ११ वसन्ती.

शून्यीभूता पृथिवी । सचक्षुषोऽप्यन्धाः ककुभो जाताः । सुनिष्पन्नमपि हतं जन्म । सुरक्षित-
मपि मुषितं जीवितफलम् । कं परं पश्यामि । कमालपामि । कस्मै विश्रम्भं कथयामि ।
केन सह सुखमासे । किमद्यापि मे जीवितेन कादम्बर्यापि च । वैशम्पायनस्य कृते कं कं
पृच्छामि । कमभ्यर्थये । को मे ददातु पुनस्तादृशं मित्ररत्नम् । कथं मया तातस्य शुकना-
सस्य चात्मा वैशम्पायनेन विना दर्शयितव्यः । किमभिधाय च तनयशोकविह्वलाम्बा मनो-
रमा वा संस्थापयितव्या । किं भूमिः काचिदसिद्धा तां साधयितुं पश्चात्स्थितः । उत नर-
पतिः कश्चिदसंघटितस्तत्संघटनाय पश्चात्परिलम्बितः । आहोस्वित्काचिद्विद्याऽगृहीता तां
ग्रहीतुं मयोत्संकलितः' इत्येतानि चान्यानि चान्तरात्मना चिरमधोमुख एव विकल्प्य हृदया-
स्फुटनाद्विलक्ष्यमिवापराधिनमिव महापातकिनमिवात्मानं मन्यमानो वदनमदर्शयन्शनैः
शनैः कृच्छ्रादिव तानप्राक्षीत्—'मर्यागते किं कश्चिदेवंविधोऽन्तरे सङ्ग्राम उत्पन्नः, व्याधिर्वा
कश्चिदाशुकार्यसाध्यरूपः समुपजातः, येनैतदतर्कितमेव महावज्रपतनमुपनतम्' इति ।

ते त्वेवं पृष्टाः सर्वे सममेव करद्वयमपिहितश्रुतयो व्यज्ञपयन्—'देव, शान्तं पापम् ।

मनोहरः संवृत्तो निष्पन्नः । वसन्त्यपि लोकसमाकुलापि पृथिवी वसुधा शून्यीभूतौदसीभूता । सचक्षुषोऽपि
सनेत्रस्यापि ककुभो दिशोऽन्धा गतचक्षुषो जाताः । सुष्ठु निष्पन्नमपि संजातमपि जन्म हतं व्यापादितम् ।
निरर्थकं जातमित्यर्थः । सुष्ठु यथा स्यात्तथा रक्षितमपि गोपितमपि जीवितस्य फलं साध्यं मुषितं छुण्ठितम् ।
कं परं पश्यामि कमन्यमवलोकयामि । कमालपामि कं व्याहरामि । कस्मै विस्मयभमाशयं कथयामि निवेद-
यामि । केन सह सुखं यथा स्यात्तथा समुपविशामि । अहमिति शेषः । किमद्याप्यद्यप्रभृति मे मम जीवितेन
प्राणितेन कादम्बर्यापि च । वैशम्पायनस्य कृतेऽहं कं कं पृच्छामि कं प्रश्नं करोमि । कं पुरुषमभ्यर्थये
प्रार्थये । कः पुरुषः पुनस्तादृशं मित्ररत्नं सुहृन्मणिं मे ददातु प्रयच्छतु । मया चन्द्रापीडेन तातस्य पितुः
शुकनासस्य मन्त्रिमुख्यस्य च वैशम्पायनेन विना कथमात्मा दर्शयितव्यो दर्शनीयः । तनयशोकविह्वला सुत-
शोचनविधुराम्बा माता मनोरमा वा मन्त्रिपत्नी वा किमभिधाय किं कथयित्वा संस्थापयितव्या संस्थाप्या ।
किं भूमिः काचिदनिर्दिष्टनाम्यसिद्धाऽसाधिता तां साधयितुमात्मसाकर्तुं पश्चात्पृष्ठे स्थितः । उतेति पक्षान्तरे ।
कश्चिन्नरपतिर्भूधनोऽसंघटितोऽमिलितस्तस्य संघटनाय मेलापककृते पश्चात्पृष्ठे परिलम्बितो विलम्बितः ।
आहोस्वित्किति वितर्कं । काचिद्विद्या मन्त्रतन्त्रादिरूपाऽगृहीता न स्वीकृता तां ग्रहीतुं स्वीकर्तुं मया सहोत्संक-
लितो दूरीभूतः । इत्येतानि पूर्वोक्तान्यन्यानि चान्तरा मध्य आत्मना मनसा चिरं बहुकालमधोमुख एव
नीचैर्मुख एव विकल्प्य विकल्पनां कृत्वा हृदयस्य वक्षसोऽस्फुटनादद्वैधीभावाद्विलक्ष्यमिवावीक्षापन्नमिवापराधिन-
मिव सागसमिव महापातकिनमिव महापापकारिणमिवात्मानं स्वं मन्यमानो ज्ञायमानो वदनं मुखमदर्शयन्
प्रकाशयन्शनैः शनैर्मन्दं मन्दं कृच्छ्रादिव कष्टादिव ताज्जनानप्राक्षीदपृच्छत् । मर्यागतेऽत्रायाते कश्चिदेवंविधो-
ऽन्तरे विचाले सङ्ग्रामः समितिः किमुत्पन्नः संजातः । अथवा कश्चिदनिर्दिष्टनामा सा व्याधिरामय आशु शीघ्र-
मर्थान्दन्तं करोतीत्येवंशीलः स तथा भेषजादिभिः साधयितुं निवारयितुमशक्यमसाध्यं रूपं स्वरूपं यस्य स तथा
समुपजातः समुत्पन्नः । येन कारणेनैतदतर्कितमेवाविचारितमेव महावज्रपतनं पविपतनमुपनतं प्राप्तमिति ।

ते तु जना एवममुना प्रकारेण पृष्टाः कृतप्रश्नाः सममेव गुणस्तत्सर्वे करद्वयेन हस्तद्वयेनापिहिता आच्छा-
दिताः श्रुतयः श्रोत्राणि यैरेवंभूता व्यज्ञपयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । देवेति । हे देव, पापममङ्गलं शान्तं विलयं गतम् ।

पाठा०—१ कं पश्यामि. २ वा. ३ कं गच्छामि कम्. ४ वा. ५ मनोरमाम्बा. ६ काचिद्विद्या काचिदगृहीता.
७ अगृहीता. ८ विलक्ष. ९ शनैः. १० महाव्याधिः ११ अपिहित.

देवशरीरमिव साग्रं वर्षशतं ध्रियते वैशम्पायनः ।' इत्येतदाकर्ण्य चोज्जीवित इवानन्दबाष्प-
निर्भरः संभाव्य तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेणावादीत्—'जीवतो वैशम्पायनस्यान्यत्र क्षणम-
प्यवस्थानमसंभावयता मयैवं पृष्टा भवन्तस्तज्जीवतीत्येतानि तु तावत्कर्णे कृतान्यक्षराणि ।
अधुना किं वृत्तमस्य येनासौ नागतः, क्व वा स्थितः, केन वा प्रसङ्गेन, कथं वा तमेकाकि-
नमुत्सृज्यायाता भवन्तः, कथं वा भवद्भिर्बलादपि नानीतोऽसावित्येतदवगन्तुमुत्ताम्यति मे
हृदयम्' इति ।

ते चैवं पृष्टा व्यज्ञपयन्—'देव, श्रूयतां यथावृत्तम् । पृष्ठतः स्कन्धावारमनुपालयद्भिः
शनैः शनैर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिरागन्तव्यमित्यादिश्य गतवति देवे तस्मिन्दिवसे सुगृ-
हीतत्वाद्वासेन्धनादिकस्योपकरणजातस्य न दत्तमेव प्रयाणं स्कन्धावारेण । अन्यस्मिन्नह्न्या-
हतायां प्रयाणभेर्या सज्जीक्रियमाणे साधने प्रातरेवास्मान्वैशम्पायनोऽभ्यधात्—'अतिपुण्यं
हर्छोदाख्यं सरः पुराणे श्रूयते । तदस्मिन्स्नात्वा प्रणम्य चास्यैव तीरभाजि सिद्धायतने
भगवन्तं भवानीप्रभुं महेश्वरं शशाङ्कशकलशेखरं ब्रजामः । दिव्यजनसेविता केन कदा पुनः

वैशम्पायनः साग्रं वर्षशतं पञ्चविंशत्यधिकहयनशतं ध्रियते । आगुः कर्मणेति शेषः । किमिव । देवशरीरमिव ।
इत्येतत्पूर्वोक्तमाकर्ण्य श्रुत्वा चोज्जीवित इवोत्प्राणित इवानन्दस्य हर्षस्य बाष्पो नेत्राम्बु तस्य निर्भरो यस्मिन्ने-
वंभूतस्तान्सर्वानेव कण्ठग्रहेण गलालिङ्गितेन संभाव्य संतुष्टान्कृत्वावादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—
जीवत इति । जीवतः प्राणान्धरतो वैशम्पायनस्यान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशे क्षणमप्यवस्थानमसंभावयताऽसं-
भावनां कुर्वता मया चन्द्रापीडेनैवं पूर्वोक्तप्रकारेण भवन्तो जनाः पृष्टाः प्रक्षितास्तज्जीवतीत्येतानि त्वक्षराणि
वर्णास्तावदादौ कर्णे श्रोत्रे कृतानि । अधुना सांप्रतमस्य वैशम्पायनस्य किं वृत्तं जातम्, येन हेतुनासौ
वैशम्पायनो नागतो नायातः । क्व वेति । कुत्र वा स्थितोऽवस्थानं कृतवान्, केन वा प्रसङ्गेन संबन्धेन
स्थितः, कथं वा केन प्रकारेण तं वैशम्पायनमेकाकिनमुत्सृज्य त्यक्त्वा भवन्त आयाता आगताः । कथं वा
भवद्भिर्युष्माभिर्बलादपि दृढाकारेणासौ मन्त्रिसुतो नानीतः । इत्येतदवगन्तुं ज्ञातुं मे मम हृदयमुत्ताम्यति ।
उत्पीडयतीत्यर्थः ।

ते चैवममुना प्रकारेण पृष्टाः प्रश्नविषयीकृताः सन्त इति व्यज्ञापयन्निति विज्ञप्तिं चक्रुः । एतद्दर्शयन्नाह—हे
देव हे स्वामिन्, यथावृत्तं यथाभूतं श्रूयतामाकर्ण्यताम् । पृष्ठतः पश्चाद्भागे स्कन्धावारं सैन्यं शनैः शनैर्मन्दं
मन्दमनुपालयद्भिरनुरक्षद्भिर्वैशम्पायनेन सह भवद्भिर्युष्माभिरागन्तव्यमित्यादिश्य कथयित्वा देवे चन्द्रापीडे
गतवति चलिते सति तस्मिन्दिवसे देवप्रयाणकदिने चासौ यवसमिन्धनमिध्म । आदिशब्दाद्वस्त्यश्वादीनां
भक्ष्यम् । एतत्प्रसृत्युपकरणजातस्य सामग्रीसमूहस्य सुगृहीतत्वात्सुलभत्वात्स्कन्धावारेण न दत्तमेव न कृतमेव
प्रयाणं चलनम् । अन्यस्मिन्नहनि तद्यतिरिक्तदिने प्रयाणभेर्या गमनदुन्दुभावाहतायां ताडितायामश्वदिके साधने
सज्जीक्रियमाणे सति आरोहणार्थमारोप्यमाणपर्याणादिके सति, प्रातरेव प्रत्यूष एवास्मान्वैशम्पायन इत्यभ्यधा-
दित्यूषिवान् । इतिथोयमाह—अतीति । अतिपुण्यमतिपवित्रं हर्छोदाख्यमर्छोदाभिधानं सरस्तटाकं पुराणे
श्रूयत आकर्ण्यते । तस्मादेतोरस्मिन्सरसि स्नात्वा स्नानं कृत्वास्यैव सरसस्तीरभाजि तटभाजि सिद्धायतने चैव
शशाङ्कस्य चन्द्रस्य शकलं खण्डं तदेव शिखरो मुकुटो यस्यैवंभूतं भगवन्तं माहात्म्यवन्तं भवान्याः पार्वत्याः
प्रभुं स्वामिनम् । क्वचित् 'भवाभवप्रभुम्' इति पाठोऽपि दृश्यते । तेन तत्र नित्यानित्यस्वामिनामित्यर्थः । महेश्वरं

पाठा०—१ साग्र. २ तु. ३ प्रसङ्गेन स्थितः. ४ तै पृष्टाः. ५ आगतवति. ६ तस्मिन्तु दिवसे. ७ वास.
८ तदर्छोदसरः. ९ वा.

स्वप्नेऽपि भूमिरियमालोकिता' इत्यभिधाय चरणाभ्यामेवाच्छोदसरस्तीरमयासीत् । तत्र चातिरम्यतयैव सर्वतो दत्तदृष्टिः संचरन्, अमरकामिनीश्रोत्रशिखरारोहणप्रणयचित्तैस्तरङ्गानिलाहतिविलोलवृत्तिभिः किसलयैरविरलकुसुममकरन्दलोभपुञ्जितानां च मत्तमधुलिहां मञ्जुना सिञ्चितरवेण दूरादाह्वयन्तमिव, मरकतमणिदयामया प्रभयानुलिम्पन्तमिव समं दशदिग्भागान्, अदत्तदिवसकरकिरणप्रवेशतया दिवाप्यन्तर्निशीथिनीमिव बिभ्राणम्, चिरपरिचितैरपि मेघोद्गमाशङ्कया मुहुर्मुहुरुन्मुक्तमधुरकेकारवैर्वनशिखण्डभिरुत्कंधरैरवलोक्यमानम्, पदमिव जलदकालस्य, प्रतिपक्षमिव सर्वसंतापानाम्, निजावासमिव जडिन्नः, निर्गममार्गमिव सुरभिमासस्य, आश्रयमिव मकरध्वजस्य, उत्कण्ठाविनोदस्थानमिव रतेः, आस्पदमिव सर्वरमणीयानाम्, अनवरतवर्लितसुरभिशीतलाच्छोदसरस्तरङ्गमारुताभिबीजिताभ्यन्तरशिलातलमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीत् ।

दृष्ट्वा च तमतिचिरान्तरितदर्शनं भ्रातरमिव तनयमिव सुहृदमिव चानन्यदृष्टिर्विस्मृत-

रुद्रं प्रणम्य नमस्कृत्य च ब्रजामो गच्छामः । दिव्यजनसेविता केनास्मत्पक्षपातिना स्वप्नेऽपि स्वापदशायामपि कदा कस्मिन्काले पुनः 'पुनर्विशेषयोः' इयं भूमिरियं वसुधाऽऽलोकितावलोकितेत्यभिधायेत्युक्त्वा चरणाभ्यामेव पादचारेणेत्यर्थः । अच्छोदसरस्तीरमयासीदाययौ । तत्र च तस्मिन्नाच्छोदसरस्यतिरम्यतयातिमनोहरतयैव सर्वतो दत्ता न्यस्ता दृष्टिर्हृदयेनैवंभूतो वैशम्पायनः संचरन्नाच्छन्नन्यतमं यत्तटं तीरं तत्र लतामण्डपमद्राक्षीत्तलोक्यदिति दूरेणान्वयः । इतो लतामण्डपं विशेषयन्नाह—अमरेति । अमराणां देवानां कामिन्यः स्त्रियस्तासां श्रोत्रशिखराणि कर्णामाणि तेष्वारोहणे यः प्रणयः स्नेहस्तत्रोचितैर्योग्यैस्तरंगाणां कल्लोलानामनिलो वायुस्तस्याहत्या आह-ननेन विलोला चञ्चला वृत्तिर्येषां तैरेवंभूतैः किसलयैः पल्लवैरविरलो निविडो यः कुसुमानां पुष्पाणां मकरन्दो मरन्दस्तस्य लोभस्तृष्णा तेन पुञ्जितानामेकीभूतानां च मत्तमधुलिहां क्षीबभ्रमराणां मञ्जुना रुचिरेण सिञ्चितं ध्वनितं तस्य रवेण शब्देन करणभूतेन दूरादाह्वयन्तमिवाहृतिं कुर्वन्तमिव । मरकतेति । मरकतमणिदयाम-गर्भरत्नं तद्वच्छयामया इयामलया प्रभया कान्त्या सममेकपदे दशदिग्भागान्दशककुभां प्रदेशाननुलिम्प(य)न्त-मिवानुलिम्पनं कुर्वन्तमिव । न दत्तो दिवसकरस्य सूर्यस्य किरणप्रवेशः करप्रवेशो येन तस्य भावस्तत्ता तथा दिवापि दिवसेऽप्यन्तर्मध्ये निशीथिनीमिव रात्रिमिव बिभ्राणं धारयन्तम् । 'निशा निशीथिनी रात्रिः' इति हैमः । चिरपरिचितैरिति । चिरपरिचितैरपि चिरपरिशीलितैरपि मेघस्योद्गम उदयस्तस्याशङ्कारेका तथा मुहुर्मुहु-र्वारंवारमुन्मुक्तो मधुरो मिष्टः केकारवो यैरेवंभूतैर्वनशिखण्डभिररण्यमयूरैरुत्कंधरैरुद्गीवैरवलोक्यमानं निरीक्ष्य-माणम्, जलदकालस्य प्रावृद्धसमयस्य पदमिव स्थानमिव, सर्वसंतापानां समग्रतापानां प्रतिपक्षमिव शत्रुमिव, जडिन्नः शैत्यस्य निजावासमिव आश्रयमिव, सुरभिमासस्य वसन्तमासस्य निर्गममार्गमिव निर्गमनपन्थानमिव, मकरध्वजस्य कंदर्पस्याश्रयमिव निवासमिव, रतेः कंदर्पस्त्रिय उत्कण्ठाविनोदस्थानमिवोत्कलिकाविलासपदमिव, सर्वरमणीयानां समग्रमनोहराणामास्पदमिव गृहमिव, अनवरतं निरंतरं वलिताः पश्चादायाता ये सुरभयः सुगन्धाः शीतलाः शिशिरा अच्छोदसरस्तरंगाः कल्लोलस्तेषां मारुतेन वायुनाभिबीजितमभ्यन्तरशिलातलं यस्य स तमन्यतमं तटलतामण्डपमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

दृष्ट्वा चेति । अतिचिरकालेनान्तरितं व्यवहितं दर्शनमवलोकनं यस्यैवंभूतं तं लतामण्डपं दृष्ट्वा विलोक्य च भ्रातरमिव सहोदरमिव, तनयमिव सुतमिव, सुहृदमिव मित्रमिव, न विद्यतेऽन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्यैवंभूतो विस्मृतो

निमेषेण चक्षुषा विलोकयन्, स्तम्भित इव, मूर्च्छयोन्युच्यमान इवेन्द्रियैः, झगिस्थुन्मुक्ताङ्गः, समुपविश्य भूमौ किमप्यन्तरात्मना स्मरन्निव, अनुध्यायन्निव निर्विकारवदनो गलितलोचनपयोधारासंतानस्तूष्णीमधोमुखस्तस्यौ । तथावस्थितं तमवलोक्यास्माकमुदपादि चेतसि चिन्ता—येन केनचिदपहियन्त एव रसिकहृदयाः परिणामधीरमतयोऽपि, किं पुनः कुतूहलास्पदे प्रथमे वयसि वर्तमानाः । तस्मान्नियतमियमस्येमामतिमनोहरां भूमिमालोक्य भावयतो हृदयविकृतिरीदृशी जातेति । नचिराच्च तमेवमवदाम वयम्—‘दृष्टा दर्शनीयानामवधिरेषा । तदुत्तिष्ठ । संप्रति निर्वर्तयामः ज्ञानविधिम् । अतिमहती वेला । सजीभूतं साधनम् । प्रयाणाभिमुखः सकलः स्कन्धावारस्त्वां प्रतिपालयन्नास्ते । किमद्यापि विलम्बितेन’ इति । स त्वेवमुक्तोऽप्यस्माभिरश्रुतौस्मदीयालाप इव, जड इव, मूक इव, अशिक्षित

विस्मरणं प्राप्तो निमेषो निमीलनं यस्यैवंभूतेन चक्षुषा विलोकयन्पश्यन्स्तम्भित इव स्तब्धतां नीत इव, मूर्च्छया मोहेनेन्द्रियैः करणैरुन्मुच्यमान इवोत्प्रावलयेन त्यज्यमान इव, झगिति शीघ्रमुन्मुक्तान्यज्ञानि येन सः । अतिशैथिल्यादिति भावः । भूमौ पृथिव्यां समुपविश्योपवेशनं कृतवान्तरात्मना मनसा किमप्यनिर्वचनीयं स्मरन्निव स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, अनुध्यायन्निवानुचिन्तयन्निव, निर्विकारं निर्विकृतिकं वदनमाननं यस्य सः । गलिता सस्ता लोचनाभ्यां या पयोधाराश्रुधारा तस्याः संतानं यस्मिन्नेवंभूतस्तूष्णीं मौनेनाधोमुखो नीचैर्मुखस्तस्यौ स्थितवान् । तथावस्थितं तदवस्थाप्राप्तं च तं वैशम्पायनमवलोक्य निरीक्ष्यास्माकं चेतसि चित्ते चिन्तार्तिरुदपाद्युत्पन्ना । परिणामेऽवसाने धीरा स्थिरा मतिर्बुद्धिर्येषां ते तथा एवंविधा अपि रसिकहृदयाः कामिजना येन केनचित्प्रकारेणापहियन्त एव वशीक्रियन्त एव । किं पुनः कुतूहलास्पदे कौतुकस्थाने प्रथम आद्ये वयस्यवस्थायां वर्तमानाः स्थिताः । जना इति शेषः । तस्मादिति हेत्वर्थे । नियतं निश्चितमिमामतिमनोहरामतिरमणीयां भूमिं वसुधामालोक्य निरीक्ष्यास्य वैशम्पायनस्येति भावयतश्चिन्तयत इदृशी हृदयविकृतिश्चित्तविभ्रुतिर्जातोत्पन्ना । नचिराच्चिरकालेन तं वैशम्पायनमेवं वयमवदाम जल्पाम । दर्शनीयानां विलोकनीयानामेषा भूरवधिः सीमा दृष्टावलोकिता । तदिति हेत्वर्थे । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । संप्रतीदानीं ज्ञानविधिमाह्वनविधिं निर्वर्तयामो निष्पादयामः । अतिमहत्यतिगरीयसी वेला वारा जातेति शेषः । साधनं सैन्यं सजीभूतं सज्जं जातम् । सकलः समग्रः स्कन्धावारः सैन्यलोकः प्रयाणाभिमुखो गमनाभिमुखस्त्वां वैशम्पायनं प्रतिपालयन्निरीक्षन्नास्ते तिष्ठति । अद्यापि सांप्रतमपि किं विलम्बितेन । किं कालक्षेपणेनेत्यर्थः । स तु वैशम्पायन एवं पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरुक्तोऽपि कथितोऽश्रुतोऽनाकर्णितोऽस्मदीय आलापो येन स इव जड इवाचेतन इव, मूक इव एव, अशिक्षित इवापाठित एव, (न) वक्तुं

टिप्प०—१ अत्र पाठो विच्छिन्नः । अत एव विच्छिन्नस्य मध्यभागस्य अन्तमात्रावशेषेण ‘मूर्च्छया’ इत्यनेन सह ‘उन्मुच्यमान इव’ इत्यस्य संबन्धो बलादेव टीकाकारेणाऽऽकृष्टः । ‘लिखित इव, सुचिरमूर्ध्व एव स्थित्वा अपारयज्ञज्ञानि धारयितुम् (आवेशवशाद्ज्ञानि धारयितुमशक्नुवन्), आक्रम्यमाण इव मूर्च्छया’ इति मध्ये पाठः । एतदग्रे ‘उन्मुच्यमान इवेन्द्रियैः’ इति पाठः । टीकाकारमहाशयेन तु ध्वंसावशेषेण ‘मूर्च्छया’ इति पदेन सह बलात्कारेण ‘उन्मुच्यमानः’ इत्यस्य संबन्धः कृतः । २ ‘जाता’ इति मूल एव पाठः । न परिशेषस्यावश्यकता ।

पाठा०—१ इव लिखित इव सुचिरमूर्ध्व एव स्थित्वापारयज्ञिवाज्ञानि धारयितुमाक्रम्यमाण इव मूर्च्छया; इवोत्कीर्ण इव पुस्तक इव सुचिरम्, २ झगिति, ३ हृदयो, ४ अवस्थितं च, ५ अचिरात्, ६ वेला जाता, ७ असदालापः.

इव, वक्तुं न किञ्चिदपि प्रत्युत्तरमदात् । तमेव केवलमनिमेषपक्षमणा निश्चलस्तब्धतारकेण संतताश्रुस्रोतसा लिखितेनेव चक्षुषा लतामण्डपमालोकितवान् ।

पुनःपुनश्चास्माभिरागमनार्थानुरुध्यमानस्तद्विधितदृष्टिरेवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरमाह स्म—‘मया तु न यातव्यमस्मात्प्रदेशात् । गच्छन्तु भवन्तः स्कन्धावारमादाय । न युक्तं भवतां चन्द्रा-
पीडभुजबलपरिरक्षितं गते तस्मिन्महासाधनं गृहीत्वासां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुम्’
इत्युक्तवन्तं च तमकस्मान्नाम किञ्चिदस्य दैवादेव वैराग्यकारणमुत्पन्नमित्याशङ्क्य सानुनय-
मागमनाय पुनःपुनः प्रतिबोध्य तादृशसंबद्धानुष्ठानेन जातपीडा निष्ठुरमप्यभिहितवन्तो
वयम्—‘एवं न युक्तमस्माकं स्यात्तुम् । भवतः पुनर्देवस्य तारापीडस्थानन्तरादार्यशुकना-
साल्लब्धजन्मनो देव्या विलासवत्याङ्कलालितस्य देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्र संबृद्धस्य तथा
विद्यागृहे महता यत्नेनैव शिक्षितस्य युक्तमिदम्?, यज्येष्ठे भ्रातरि सुहृदि वत्सले भर्तारि
जगन्नाथे च गुणवति च भवति सर्वमर्पयित्वा गते तत्परित्यागेनात्रावस्थानम् । कस्यापरस्ये-
दृशो युक्तयुक्तपरिच्छेदः? तिष्ठतु तावदस्माकं तवोपरि स्नेहो भक्तिर्वा अस्मिस्तु शून्या-

जल्पितुं किमपि प्रत्युत्तरं प्रतिवचोऽदाहदौ । तमेव लतामण्डपमेव केवलमेकमनिमेषं निमीलनरहितं पक्षम
शस्मिस्तत्तेन, निश्चला स्थिराऽत एव स्तब्धा तारका कनीनिका यस्मिस्तत्तेन, संततं निरन्तरमश्रुस्रोतो नेत्रान्मु-
प्रवाहो यस्मिस्तत्तेन, लिखितेनेव चित्रितेनेव चक्षुषा नेत्रेण लतामण्डपमालोकितवाञ्छिरीक्षितवान् ।

पुनः पुनश्चास्माभिरागमनार्थाऽत्रानयनकृतेऽनुरुध्यमानोऽनुरोधं क्रियमाणः । तस्मिन्नलतामण्डपे ग्रथिता लता
दृष्टिस्थैर्बभूत एवास्मान्परिच्छेदनिष्ठुरं निश्चयपरुषमाह स्म कथयामास । मया त्वस्मात्प्रदेशाच्च यातव्यं न
गन्तव्यम् । भवन्तो यूयं स्कन्धावारं सैन्यमादाय गृहीत्वा गच्छन्तु व्रजन्तु । तस्मिन्चन्द्रापीडे गते सति चन्द्रा-
पीडस्य राज्ञो भुजबलेन बाहुवीर्येण परिरक्षितं महासाधनं महासैन्यं गृहीत्वादायासां भूमौ क्षणमप्यवस्थानं कर्तुं
भवतां युष्माकं न युक्तं न न्याय्यम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तवन्तं कथितवन्तं च तं वैशम्पायनम् । नामेति
कीमलामन्त्रणे । अकस्मात्क्षिप्रकारणतोऽस्य वैशम्पायनस्य दैवादेव विधेरेव वैराग्यकारणं विरक्ततानिदानं किञ्चि-
दुत्पन्नं संजातम् । इत्याशङ्क्येत्यारेक्य सानुनयं सविनयं पुनःपुनरागमनार्थाऽत्रानयनकृते प्रतिबोध्य प्रतिबोधं दत्त्वा
तादृशं तथाविधं यदसंबद्धानुष्ठानमनुचिताचरणं तेन जातपीडा उत्पन्नबाधा वयं निष्ठुरमपि परुषमप्यभिहितवन्तः
कथितवन्तः । एवमस्माकं स्यात्तुं न युक्तं न युक्तिमत् । तारापीडस्य राज्ञोऽनन्तरादव्यवहितत्वात् । तत्सदृशा-
दित्यर्थः । आर्यशुकनासाल्लब्धं प्राप्तं जन्मोत्पत्तिर्येन स तस्य देव्या विलासवत्या अङ्कः क्रोडस्तेन लालितस्य
पालितस्य, देवेन चन्द्रापीडेन सहैकत्रैकस्मिन्स्थले संबृद्धस्य वृद्धिं प्राप्तस्य, तथा विद्यागृहे विद्याभ्यसनसद्गति
महता यत्नेनैव गरीयसा प्रयासेनैव शिक्षितस्य शिक्षां प्राप्तस्य, भवतस्त्व न्याय्यमिदं युक्तम्? यद्यस्मात्कार-
णाज्येष्ठे वृद्धे भ्रातरि सहोदरे सुहृदि मित्रे वत्सले हितकारके भर्तारि पोषके जगन्नाथे विश्वनायके गुणवति च
भवति वैशम्पायने सर्वं समग्रमर्पयित्वा वितीर्य गते सति तत्परित्यागेन तद्वाहित्येनात्राच्छेदसरस्यवस्थानम् कस्या-
परस्य त्वद्विष्येदृशो युक्तयुक्तयोर्न्याय्यान्याय्ययोः परिच्छेदो (निर्मायते) । अस्माकं तवोपरि स्नेहः प्रीतिर्भ-
क्तिर्वा आराध्यत्वेन ज्ञानं तावत्तिष्ठत्वास्ताम् । अस्मिस्तु शून्यारण्ये जनरहिताऽव्यामेकाकिनमसहार्थं भवन्तमु-

टिप्प०—१ काङ्कः । अस्माकं तु अत्रावस्थानं न युक्तम्, भवतस्तु इदम् (अवस्थानम्) युक्तम् ?
अपि तु न युक्तमित्यर्थः ।

रण्ये भवन्तमेकाकिनमुत्सृज्य गताः सन्तो देवेन चन्द्रशीतलप्रकृतिना चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्या वयम् ? किमन्यो देवश्चन्द्रापीडः, अन्यो वा भवान् ? तदुन्मुच्यतामयं संमोहः । गमनाय धीराधीयताम् ।

इत्यभिहितोऽस्माभिरिषदिव विलक्षहासेन वचनेनास्मानवादीत्—किमहमेतावदपि न वेद्मि, यद्गमनाय मां भवन्तः प्रबोधयन्ति । अपि च चन्द्रापीडेन विना क्षणमप्यहमन्यत्र न पारयामि स्थातुम् । एषैव मे गरीयसी परिबोधना । तथापि किं करोमि । अनेनैव क्षणेन सर्वत्र विगलितं मे प्रभुत्वम् । तथाहि—स्मरन्निव किमपि मनो नान्यत्र प्रवर्तते, पश्यन्तीव किमपि न दृष्टिरन्यतो वलति, आसक्तमिव कापि हृदयं किमपि न जानाति, निगडिताविव पदमपि दातुं न चरणाद्युत्सहेते । कीलितेव चास्मिन्नेव स्थाने तनुः । तदात्मना त्वहमसमर्थो यातुम् । अथ बलाद्भवन्तो मां निनीषवः, तत्रापि चलितस्यास्मात्प्रदेशादात्मनो जीवितधारणं न संभावयामि । अत्र तु पुनस्तिष्ठतो यदेतदन्तर्हृदये किमप्यनवसीयमानं विपरिवर्तते मे, येनैव विधृतोऽस्मि, तेनैवावश्यं धार्यन्ते प्राणा इति चेत्तसि मे । तदलं निर्वन्धेन । गच्छन्तु भवन्तः । भवतु यावज्जीवमात्तुमेन्द्रापीडदर्शनसुखम् । अल्पपुण्यस्य तु तन्मे

त्सृज्य त्यक्त्वा गताः सन्तो वयं चन्द्रवल्लीतलप्रकृतिना शिशिरस्वभावेन देवेन चन्द्रापीडेनैव किं वक्तव्याः किं कथनीयाः ? किमन्यस्त्वदितरो देवश्चन्द्रापीडोऽन्यो वा चन्द्रापीडाद्भिन्नो भवांस्त्वम् ? तदिति हेत्वर्थे । अयं संमोहोऽज्ञानमुन्मुच्यतां त्यज्यताम् । गमनाय धीर्बुद्धिराधीयतां स्वीक्रियताम् ।

इति पूर्वोक्तप्रकारेणास्माभिरभिहितः कथित ईषदिव मनागिव विलक्षं वीक्षापन्नं हासो हास्यं यस्मिन्नेवंविधेन वचनेनास्मानवादीदब्रवीत् । अहमेतावदप्येतावन्मात्रमपि किं न वेद्मि न जानामि, यद्यस्मात्कारणाद्भवन्तो मां गमनाय प्रबोधयन्ति प्रबोधं कुर्वन्ति । अपि चेति प्रकारान्तरे । चन्द्रापीडेन विनान्यत्रान्यस्मिन्प्रदेशेऽहं क्षणमपि स्थातुं न पारयामि न समर्थो भवामि । एषैव पूर्वोक्तैव मे मम गरीयसी गरिष्ठा परिबोधना प्रतिबोधः । तथापीति । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अनेनैव क्षणेन समयेन मे मम प्रभुत्वं सामर्थ्यं सर्वत्र सर्वस्मिन्स्थले विगलितं विनष्टम् । तदेव दर्शयन्नाह—तथाहीति । मनोऽन्यत्र किमपि न प्रवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—स्मरन्निव स्मृतिं कुर्वन्निव । दृष्टिर्हेकिमप्यन्यतो न वलति न पश्चाज्जिवर्तते । अत उत्प्रेक्षते—पश्यन्तीव विलोकयन्तीव । हृदयं चेतः कापि कुत्रापि किमपि न जानाति नावकलयति । अत उत्प्रेक्षते—आसक्तमिवात्ममिव । चरणौ पादौ पदमपि दातुं नोत्सहेते नोत्साहं कुर्वाते । अत उत्प्रेक्षते—निगडिताविव नियन्त्रिताविव । अस्मिन्नवस्थाने मे तनुः शरीरं कीलितेव कील्या नियन्त्रितेव । तत्तस्मात्कारणादात्मना तु स्वेन लहं यातुमितो गन्तुमसमर्थोऽक्षमः । अथेति प्रकारान्तरे । भवन्तो यूयं बलाद्धठान्मां वैशम्पायनं निनीषवो नेतुमिच्छवः । तत्रापि तस्मिन्नपि प्रदेशेऽस्मात्प्रदेशाच्चलितस्य गंतुं प्रवृत्तस्यात्मनः स्वस्य जीवितधारणं न संभावयामि । नावकलयामि । अत्र द्विवृत्तिः । अस्मिन्स्थले पुनस्तिष्ठतो मे यदेतदन्तर्हृदये चेतसि किमप्यनिर्दिष्टनामकमनवसीयमानमज्ञायमानं विपरिवर्तते विपरिभ्रमति । येनैवाहं विधृतोऽस्मि । इति मे मम चेतस्यस्ति । इति श्लोकाह—तेनैवेति । तेनैव हृदयान्तर्वर्तिना प्राणा असवोऽवश्यं निश्चयेन धार्यन्ते ध्रियन्ते । तत्तस्माद्धेतोर्निर्वन्धेनात्माग्रहेणालं कृतम् । भवतो यूयं गच्छन्तु ब्रजन्तु, चन्द्रापीडस्य दर्शनमवलोकनं तदेव तस्माद्वा सुखं यावज्जीवं

टिप्पणं—१ विलक्षहासेन सलज्जस्मितेन । २ 'स्मरदिव' इति पाठः । मनसो नपुंसकत्वात् ।

पाठा०—१ वदनेन. २ इवान्यत्र. ३ अस्मिन्नेव. ४ अवसीयमानम्; अवसीयमानम्. ५ चेतसि. ६ अनुभवन्तु. ७ चन्द्रापीडमुखदर्शन.

प्राप्तमपि करतलादेवैवमाच्छिद्य दैवेन नीतम्' इत्यभिधानश्च कौतुकात्, 'किमेतत्, येनैवं भाषसे । नायासि देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपम्' इत्यस्माभिः पुनःपुनः पृष्ठोऽप्यभ्यधात्— 'लज्जेऽहमेवं वक्तुम् । तथापि शपामि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन, यदि किञ्चिदपि जानामि, यत्केन कारणेन न शक्नोम्यतो गन्तुमिति । अपि च भवतामपि प्रत्यक्ष एवायं वृत्तान्तः । तद् व्रजन्तु भवन्तः' इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् ।

सुहृतादिव चोत्थाय तेषु तेषु रम्यतरेषु तरुतलेषु लतागहनेषु सरस्तीरेषु तस्मिंश्च देवायतने किमपि नष्टमिवान्विष्यन्नन्यदृष्टिर्बभ्राम । भ्रान्त्वा च चिरमिव खिन्नान्तरात्मा सनिर्वेदमूर्ध्व निःश्वस्य तस्मिंलतागहने पुनरुपविश्य तस्यौ । वयमपि कृतवीरुतसंनिधानास्त-
र्प्रतिबोधनप्रत्याशया स्थिता एव । गतवति समर्थिक इव यामद्वये शरीरस्थितिकरणायास्मा-
भिरभ्यर्थितः प्रत्युवाच—'वयस्यचन्द्रापीडस्य खल्वमी स्वजीवितादपि बल्लभतराः प्राणाः । तद्यदि बलादपि परित्यज्य मां गच्छन्ति, तथाप्येषां, संधारणे मया यत्नः कार्यः । किं पुनर-
गच्छतामेव । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चाहमर्थी । न मृत्युना । तदभ्यर्थनैवात्र निष्फला' इत्य-

यावत्प्राणधारणं तावदातुमेवैवतु संपद्यताम् । अल्पपुण्यस्य तु मे मम तद्दर्शनसुखं प्राप्तमपि लब्धमपि करतला-
देव हस्ततलादेव । एवं पूर्वोक्तन्यायेनाच्छिद्याक्षिप्य दैवेन विधिना नीतं गृहीतमित्यभिधान इति ब्रुवाणश्च,
कौतुकात्कुतूहलेनैतत्किं वर्तते, येन हेतुना त्वमेवं भाषस एवं वदसि । देवस्य चन्द्रापीडस्य समीपमभ्यर्ण नायासि
नागच्छति । इत्यस्माभिः पुनः पुनर्वाच्यं पृष्ठोऽप्यनुयुक्तोऽप्यभ्यधादवोचत् । अहमेवं वक्तुं कथयितुं लज्जे
त्रपामि । तथापि लज्जावस्त्वेऽपि वयस्यचन्द्रापीडस्यैव जीवितेन प्राणिनेन शपामि शपथं करोमि, यद्यहं किमपि
जानाम्येवकलयामि । केन कारणेनातो गन्तुं यत्नं शक्नोमि न समर्थो भवामीति । अपि च युत्तयन्तरे । भव-
तामपि शुष्माकमप्ययं वृत्तान्त उदन्तः प्रत्यक्ष एवानुभवसिद्ध एव । तत्तस्माद्धेतोर्भवन्तो व्रजन्तु गच्छन्तु ।
इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् । मौनेन स्थितवानित्यर्थः ।

सुहृतादिवोत्थाय चोत्थानं कृत्वा च तेषु तेषु रम्यतरेष्वतिमनोहरेषु तरुतलेषु वृक्षतलेषु लतागहनेषु वल्ली-
गह्वरेषु सरस्तीरेषु तटाकतटेषु तस्मिंश्च देवायतने चैत्ये किमपि किञ्चिदपि नष्टमिव गतमिवान्विष्यन्नशोधयन्
न अन्यस्मिन्दृष्टिर्यस्यैवंभूतो बभ्राम भ्रमणं चकार । चिरमिव चिरकालसदृशं भ्रान्त्वा च भ्रमणं कृत्वा खिन्नः
खेदं प्राप्तोऽन्तरात्मा मनो यस्य स सनिर्वेदं संखावमाननमूर्ध्वमुपरिष्ठान्निःश्वस्य निःश्वासं मुक्त्वा तस्मिन्पूर्वोक्ते
लतागहने पुनर्द्वितीयवारमुपविश्योपवेशनं कृत्वा तस्यौ स्थितवान् । कृतं विहितं वीरुधां वल्लीनां संनिधानं सा-
मीप्यं यैरेवंविधा वयमपि तस्य वैशम्पायनस्य प्रतिबोधनं तस्य प्रत्याशा वाञ्छा तथा स्थिता एव । समधिके
किञ्चिदधिके यामद्वये प्रहरद्वितये गतवति व्यतीते सति शरीरस्थितिकरणाय देहधारणाकृतेऽस्माभिरभ्यर्थितः
प्रार्थितः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रापीडस्य खलु निश्चयेनामी प्राणाः स्वजीवितादपि स्वकी-
यजीवितव्यादपि बल्लभतराः । अतिशयेन प्रिया इत्यर्थः । तत्तस्माद्धेतोर्बलादपि हठादपि यदि मां परित्यज्य मुक्त्वा
गच्छन्ति व्रजन्ति, तथाप्येषां प्राणानां संधारणे रक्षणे मया यत्नः प्रयासः कार्यः । अगच्छतामव्रजतामेवैषां किं
पुनर्भण्यते । चन्द्रापीडदर्शनेनैव चन्द्रापीडावलोकनेनैवाहमर्थी प्रयोजनवान् । न मृत्युना न कालधर्मेण । तस्मा-

टिप्प०—१ 'ऊर्ध्वं च निःश्वस्य' इत्येवोचितः पाठः ।

पाठा०—१ शक्नोमि, २ अमवत्, ३ लतागृहेषु, ४ ऊर्ध्वं च, ५ अन्यतरसिन्; अन्यतमसिन्; ६ प्रतिबोधना.

७ प्रयत्नः.

भिधायोत्थाय स्नात्वा कन्दमूलफलैर्वनवासोचितां शरीरस्थितिमकरोत् । निर्वर्तितां शरीर-
स्थितौ तस्मिन्वयमपि कृतवन्तः । अनेनैव च क्रमेण विस्मितान्तरात्मानो रात्रौ च दिवा च
किमेतदिति तद्वृत्तान्तमेवानुभावयन्तो दिनत्रयं स्थित्वा निष्प्रत्याशास्तदागमनानयनयोः सुकु-
तशम्बलसंविधानं तत्परिकरं तत्र स्थापयित्वा चागता वयम् । यन्मात्रतो न प्रेषितः संवाद-
कस्तदेकं तावदन्तरा गच्छतो देवस्यासौ न परापतत्येव । अपरमपि चिरार्त्तविष्टमात्रस्यैव
देवस्य मा पुनरागमनहेतुशोऽभूत् इति ।

चन्द्रापीडस्य तु तं स्वप्नेऽप्यनुप्रेक्षणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तमाकर्ण्य युगपदुद्वेगविस्मयाभ्या-
माक्रान्तहृदयस्योदपादि चेत्तसि—‘किं पुनरीदृशस्य सर्वपरित्यागकारिणो वनवासैकशरणस्य
वैराग्यस्य कारणं भवेत् । स्वयं च न पश्यामि किञ्चित्स्खलितम् । तातप्रसादात्तु मामिव
तमपि चरणतलेऽलितचूडामणयोऽर्चयन्त्येव राजानः । ममेव तस्यापि चेच्छाधिकेषु सर्वोप-
भोगेषु न किञ्चिदपि हीयते । ममेव तस्याप्याज्ञा न विहन्यत एव । अहमिव सोऽपि प्रसा-

द्वैतोरत्र निष्फलैवाभ्यर्थना प्रार्थना । इत्यभिधायेत्युक्तोत्थायोत्थानं कृत्वा स्नात्वा च कन्दमूलफलैः कृत्वा वन-
वासस्योचितां योग्यां शरीरस्थितिं देहसाधनमकरोदकल्पयत् । निर्वर्तिता निष्पादिता शरीरस्थितिर्येनैवंविधे तस्मि-
न्वैशम्पायने सख्यपि वयमपि कृतवन्तो निष्पादितवन्तः । शरीरस्थितिमिति शेषः । अनेनैव क्रमेण परिपाठ्या
विस्मितो विस्मयं प्राप्नोऽन्तरात्मा येषामेवंभूता वयं रात्रौ निशायां च दिवा वासरे च किमेतदिति तद्वृत्तान्तं
तदुदन्तमनुभावयन्तोऽनुचिन्तयन्तो दिनत्रयं स्थित्वावस्थानं कृत्वा तस्य वैशम्पायनस्यागमनमानयनं च तयो-
र्निष्प्रत्याशा निराशाः सन्तः सुकृतमेव शम्बलं पाथेयं तस्य संविधानं करणं तस्य तदेव च परिकरं परिच्छदं
तत्र तस्मिन्प्रदेशे स्थापयित्वा च वयमागता आयाताः । यच्चेति । यदग्रतः संवादकः संदेशहारको न प्रेषितो
न प्रहितः । तत्र नियामकद्वयम् । तदेव दर्शयन्नाह—तदेकमिति । एकं तावदेवस्य गच्छतोऽन्तरा मध्ये-
ऽसौ न परापतत्येव न मिलितुं शक्नोत्येव । अपरमप्यन्यदपि नियामकम् । चिराद्बहुकालेन प्रविष्टमात्रस्यागतमा-
त्रस्य देवस्य पुनर्द्वितीयवारमागमनहेतुशो माभूत् । माव्योगे लुब्धः ।

चन्द्रापीडस्य तु स्वप्नेऽपि स्वप्नप्रशयामप्यनुप्रेक्षणीयमवितर्कणीयं वैशम्पायनवृत्तान्तं मन्त्रिभृतोदन्तमाकर्ण्य
श्रुत्वा युगपत्समकालमुद्वेगोऽरतिर्विस्मय आश्चर्यं च ताभ्यामाक्रान्तं व्याप्तं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीड-
स्येति चेतस्युदपाद्युत्पन्नम् । ईदृशस्यानिर्वचनीयस्य सर्ववस्तुनः परित्यागं करोतीत्येवंशीलस्य वनवास एवैक-
मद्वितीयं शरणं यस्यैवंभूतस्य वैराग्यस्य कारणं निदानं किं पुनर्भवेत् । स्वीयमात्मीयं च स्खलितं वैगुण्यं किञ्चि-
न्मनाह न पश्यामि नावलोकयामि । तातप्रसादारिपतुरनुग्रहात् तु मामिव चन्द्रापीडमिव तमपि वैशम्पायन-
मपि चरणतलेऽलितले लुलिता लुठिताश्रूडामणयः क्षिरोमणयो येषामेतादृशो राजानो भूभुजोऽर्चयन्त्येव पूजय-
न्त्येव । ममेव चन्द्रापीडस्येव तस्यापि वैशम्पायनस्यापीच्छाधिकेषु समीहाभ्यधिकेषु सर्वेषूपभोगेष्वङ्गनादिषु न
किञ्चिदपि मनागपि हीयते । न्यूनं न भवतीत्यर्थः । हीयत इति कर्तरिप्रयोगः । ममेव तस्यापि वैश-
म्पायनस्याप्याज्ञा निदेशोऽन्यैर्न विहन्यत एव न खण्ड्यत एव । अहमिव चन्द्रापीड इव सोऽपि वैशम्पाय-

टिप्पणं—१ अत्र अपिप्रयोगः प्रसादः । २ त्रिलुपीकृतवान् ग्रन्थमिह । ‘सुकृतबलसंविधानम्’
इति पाठः । सुकृतं बलस्य (सैन्यादेः) संविधानं यस्मिन् तथोक्तं तत्परिकरम् (वैशम्पायनस्य परिकरं
परिजनादिकम्) तत्रैव स्थापयित्वा इति तदर्थः । ३ ‘संवाद’ इत्येव पाठः ।

पाठां—१ निर्वर्तिता. २ अनेन चैव. ३ आत्मनो. ४ तम्. ५ बल. ६ संदेशकः; संवादः. ७ एवम्.
८ प्रविष्टमात्रस्य. ९ सय. १० चिन्ता. ११ लुठित. १२ वाञ्छाधिकेषु. १३ अहमपि. १४ प्रसादात्करोति.

दान्करोत्येव । मत्त इव तस्मादपि विभेद्येवापराधिजनः । मयीव तस्मिन्नपि सर्वाः संपदः । तमप्यालोक्य मामिवोत्पद्यते स्पृहा लोकस्य । अथागच्छंस्तातेनाम्बया वाऽऽर्यशुकनासेन मनोरमया च तनयस्नेहोचितेन सौहार्देन न संभावितः ? विनयाधिक्येच्छुना तातेन शुकनासेन वा किञ्चित्पीडाकरमभिहितम् ? ताडितो वा ? तत्रापि नैवासावेवं स्नेहतः पिशुनस्वभावो वा, गुरुजनभक्तो वा, गुणोपादानविमुखो वा, तरलचित्तो वा, यत्किञ्चनकारी यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिरिह्यपुत्रतागर्वितो दुःशिक्षितो दुर्विनीतो वा, पुत्रैकतादुर्लभितो वा, यो जन्मनः प्रभृति सर्वप्रकारोपकारिणो गुरुजनस्योपरि खेदमेवं कुर्यादनुबन्धाद्विरमेद्वा । प्रशमस्यापीदृशस्य नैष कालः । अद्याप्यसौ विद्वज्जनोचिते गार्हस्थ्ये एव न निवेशितः, देवपितृमनुष्याणामानृण्यमेव नोपगतः, अगत्वा चानृण्यमृणत्रयेण बद्धः कः गतः ? न तेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशः प्रतिष्ठां नीतः । नानन्तद्वक्षिणैर्महाकृतुभिरिष्टम् । न सत्रकूपप्रपाप्रासादतटाकारामादिभिः कीर्त-

नोऽपि प्रसादान्वत्तादिप्रदानरूपाङ्करोत्येव सज्जत्येव । मत्त इव मदिव तस्मादपि वैशम्पायनादप्यपराधिजनो विभेद्येव भीतिं प्राप्नोत्येव । मयीव मदिव तस्मिन्नपि वैशम्पायनेऽपि सर्वाः समप्राः संपदो विभूतयः । तमपि वैशम्पायनमप्यालोक्य निरीक्ष्य मामिव चन्द्रापीडमिव लोकस्य जनस्यापि स्पृहा वाञ्छोत्पद्यते जायते । आगच्छन्सौ तातेनाम्बया वार्यशुकनासेन मनोरमया वा तनयः पुत्रस्तस्मिन्नेहः प्रीतिस्तस्योचितेन योग्येन सौहार्देन प्रीत्या न संभावितो नालोचितः ? विनयः प्रश्रयस्तस्याधिक्यमधिकता तदिच्छतीत्येवंशीलेन तातेन शुकनासेन वा किञ्चिन्मनाक्पीडाकरं पीडाजनकमभिहितं कथितम् । ताडितो वा प्रहतो वा । तत्रापि ताडनादिष्वप्यसौ वैशम्पायनो मद्विषये स्नेहतः स्नेहान्नैव पिशुनस्वभावः खलप्रकृतिः । गुरुजनानां पित्रादीनां वाऽभक्तोऽनाराधकः । गुणानामुपादानं ग्रहणं तत्र विमुखः पराङ्मुखो वा । तरलं चित्तं यस्य स तथा चञ्चलहृदयो वा । यत्किञ्चन यत्तत्करोतीत्येवंशीलः स तथा यः कश्चिदिव क्षुद्रप्रकृतिस्तुच्छस्वभाव आक्षुद्रपुत्रतया वा, गर्वितः स्मर्यं प्राप्तो दुःशिक्षितो दुरध्यापितो दुर्विनीतो वा प्रश्रयरहितः, पुत्रस्यैकत्वयं तथा दुर्लभितो दुश्चेष्टितो वा यो जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तिमारभ्य सर्वप्रकारेणोपकारिण उपकृतिविधासिनो गुरुजनस्य मानुप्रभृतिलोकस्योपर्येवं खेदं कुर्याद्विदध्यात् । अनुबन्धात्संबन्धाद्वा विरमेन्नित्तं । ईदृशस्यैतादृशस्य प्रशमस्यापि नैष कालो नायं समयः । अत्र सर्वत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । अद्याप्यथ यावत्, स वैशम्पायनो विद्वज्जनोचिते पण्डितलोकयोग्ये गार्हस्थ्ये गृहस्थाश्रमे एव न निवेशितो न स्थापितः । देवाश्च पितरश्च मनुष्याश्च तेषामानृण्यमनृणभावमेव नोपगतो न प्राप्तः । सुतोत्पादकत्वाभावादिति भावः । आनृण्यमगत्वाऽप्राप्य च ऋणत्रयेण पूर्वोक्तं बद्धो नियन्त्रितः कः गतः कः प्राप्तः । तेन वैशम्पायनेन पुत्रपौत्रसंतत्या वंशोऽन्वयो न प्रतिष्ठां नीतो न प्रौढिमारोपितः । अनन्ता अपरिमिता दक्षिणा यज्ञसमाप्तेरनन्तरं दानं येष्वेवंविधैर्महाकृतुभिर्महायज्ञैर्नेष्टं न यज्ञाः कृताः । सञ्ज्ञेति । सत्राणि दानशालाः, कूपा अवटाः, प्रपाः पानीयशालाः, प्रासादा देवभूपानां सञ्ज्ञानि, तटाकानि सरांसि आरामाः कृत्रिमवनानि, एतत्प्रभृतिभिः कीर्तनैर्नामभिर्मैदिनी वसुधा

टिप्प०—१ 'नैवासावेवं वञ्चन-पिशुनस्वभावो वा' इत्यपि पाठः । असौ (वैशम्पायनः) एवं वञ्चनं प्रसारकः पिशुनः खलः स्वभावो यस्य तथाभूतो नास्तीत्यन्वयः । २ अनु पश्चाद् बन्धः आनुगत्यं तस्मात् । ३ 'आपूर्तैः कीर्तनैः' इति पाठः । आसमन्तात् विश्वजनानां वृत्तिसाधनैः कर्मभिः, कीर्तनैः कीर्तनीयैः कार्यैः ।

पाठा०—१ अप्यागच्छन्. २ च. ३ एवमस्नेहलः; एव वञ्चना; एव मम स्नेहस्य. ४ राजपुत्रता. ५ अपूर्वैः कीर्तनैः.

नैरलंकृता मेदिनी । नाकरूपस्थायि दिशोयायि यशो विप्रकीर्णम् । न गुरवोऽनुवृत्त्या सुखं स्थापिताः । न स्निग्धबन्धूनामुपकृतम् । न प्रणयिनो निर्विशेषविभवतां नीताः । न साधवः परिवर्धिताः । नानुजीविनः संविभक्ताः । न दृष्टाः श्रुता वाऽङ्गनाः । न जातेन जीवलोकसुखान्यनुभूतानि । न तेन पुरुषार्थसाधनानां धर्मार्थकामानामेकोऽपि हि प्राप्तः । किमेतत्तेन कृतम् ?' इत्याक्षिप्तचेताश्चिन्तयन्श्चिरमिव तस्मिन्नेव तरुतले स्थित्वा शून्यहृदयोऽपि यथाक्रियमाण-प्रसादसमानसंभावनासंभावितं विसर्ज्य सकलमेव राजकम् । उत्थाय तत्क्षणकृतमुत्तन्निभत-तुङ्गतरतोरणाबद्धचन्दनमालमुभयपार्श्वे स्थापितोत्पलवमुखपूर्णहेमकलशम्, द्वारात्प्रभृति सिक्त-मृष्टभूविभागम्, अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णसुरभिकुसुमप्रकरम्, इतस्ततः संचरता कर्मान्तिकलो-केन गृहीतविविधभृङ्गारम्, मणिचामरतालवृन्तरत्नपादुकाद्युपकरणपाणिभिर्वारवनिताभिश्चा-कीर्णम्, वितानतलवर्तिना मदामोदाधिवासितदिगाननेन राजहस्तिना गन्धमादनेन सनाथीकृ-

नालंकृता न विभूषिता । आकरूपस्थाय्यायुगान्तस्थायि दिशोयायि दिग्गमनशीलं च यशः श्लोको न विप्रकीर्णं न विस्तारितम् । गुरवो हिताहितोपदेशोऽनुवृत्त्यानुकूलेन सुखं यथा स्यात्तथा न स्थापिता नैकत्र स्थितिं कारिताः । स्निग्धाः स्नेहवन्तो ये बन्धवो भ्रातरस्तेषां नोपकृतमुपकृतिर्न कृता । प्रणयिनः सुहृदो निर्विशेष-विभवतामशेषैश्वर्यतां न नीता न प्रापिताः । साधवः सज्जना न परिवर्धिता न वृद्धिं प्रापिताः । अनुजीविनः सेवका न संविभक्ता न संविभागीकृताः । न कामुकतया दृष्टा वीक्षिताः श्रुता आकर्णिता वाङ्मनाः स्त्रियः । जातेनोत्पन्नेन सता जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यानि नानुभूतानि । न भुक्तानीत्यर्थः । तेन वैशम्पा-यनेनैतत्किं कृतं किं विहितम् । इति पूर्वोक्तप्रकारेणाक्षिप्तचेता व्याकुलहृदयश्चिरमिव बहुकालसदृशं चिन्तय-न्ध्यायंस्तस्मिन्नेव पूर्वोक्त एव तरुतले वृक्षतले स्थित्वा शून्यं हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽपि यथायोग्यं क्रियमाणा विधीयमाना प्रसादो वस्त्रादिप्रदानम्, समानमत्यादरः, तयोः संभावना चिन्तना तथा संभावितं संस्कृतं सकलमेव समप्रमेव राजकं राजसमूहं विसर्ज्य गृहगमनाय निदेशं दत्तवान् । उत्थायोत्थानं कृत्वा तत्क्षणं तत्कालं कृतं विहितमुत्तन्निभतं नियन्त्रितं तुङ्गतरमुच्चैस्तरं यत्तोरणं तत्रावद्धा चन्दनमाला यस्मिन् । उभयेति । उभयपार्श्वयोर्वामदक्षिणयोः स्थापितो विन्यस्त उर्ध्वं पल्लवो मुखे यस्यैवंभूतः पूर्णहेमकलशो यस्मिन् । द्वारा-त्प्रभृति प्रतोल्या आरभ्य सिक्तः सिञ्चितो मृष्टः शोधितो भूमिभागो यस्मिन् । अन्तर्बहिश्च प्रकीर्णोऽव-ध्वस्तः सुरभिकुसुमानां सुगन्धपुष्पाणां प्रकरः समूहो यस्मिन् । इतस्ततः संचरता भ्रमता कर्मान्तिकलोकेन सेवकजनेन गृहीतो विविधोऽनेकविधो भृङ्गारः कनकालुका यस्मिन् । मणीति । मणिखचित्वा एताः चामराणि वालव्यजनानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, रत्नानां मणीनां पादुका 'पावडी' इति प्रसिद्धा आदौ यस्मिन्नेता-दृशमुपकरणमुपस्करः पाणौ हस्ते यासामेवंविधाभिर्वारवनिताभिर्वेश्याभिराकीर्णं भृतम् । वितानेति । वितानमुल्लोचस्तस्य तलमधोभागस्तत्र वर्तिना मदस्य दानस्य य आमोदः परिमलस्तेन अधिवासितं सुरभीकृतं दिशं आननं येनैवंभूतेन राजहस्तिना नृपकरिणा गन्धमादनेन सनाथीकृतं सहितमेकपार्श्वं यस्मिन् । अपर-पार्श्वेऽपि तदितरपार्श्वेऽपि कल्पितं विरचितमिन्द्रायुधस्याश्वस्यावस्थानमुपवेशनस्थलं यस्मिन् । उपवाहयितुं

टिप्प०—१ सम्यक् स्वधर्मांशदानेन परितोषिताः । २ एतस्मात्पूर्वं 'नाभ्यागताः कृता निस्तृषः' इति पाठोऽप्यावश्यकः । अभ्यागताः याचका मनोरथपूरणेन निस्तृषो निर्लालसा न कृता इत्यर्थः । ३ दिशामिति बहुवचनं युक्तम् ।

पाठा०—१ विशेषः । २ न दृष्टश्रुताभ्यागताः कृताः निस्तृषः न; नाभ्यागताः कृता निस्तृषः न, ३ काममोक्षा-णाम् । ४ चिरमेव । ५ विसर्ज्य । ६ संमृष्ट, ७ दिक्खण्डलेन ।

तैकपार्थम्, अपरपार्थेऽपि कल्पितेन्द्रायुधावस्थानम्, उपवाह्यकरेणुकाक्रान्तबाह्याङ्गणम्, अशेष-
षट्पारावहितबहुवेत्तलोकम्, महत्त्वाद्गम्भीरतयानेकसत्त्वशरणतया च महाजलनिधिमनुकुर्वा-
णम्—तथा हि सवेलावनमिव यामावस्थितानेककरिघटापरिकरेण, अन्तःप्रविष्टमहाशैलमिव
गन्धमादनेन, सकलोलमिव संचरत्संभ्रान्तकर्मान्तिकलोकोर्मिपरम्पराभिः, सावर्तमिव प्राहरि-
कजनमण्डलावस्थानैः, सलक्ष्मीकमिव वराङ्गनाभिः, सरत्नमिव महापुरुषैः, सहस्रमालमिव
सितपताकाभिः, सफेनपटलमिव कुसुमप्रकरैः, हरिमिवानन्तभोगपरिकरं कायमानमविशत् ।

प्रविश्य चागृहीतप्रतिकर्मतया मलिनवेशाभिर्द्विभ्रदीनमुखीभिरितस्ततो वराङ्गनाभिर्गो-
मिकलोकेन कर्मान्तिकैश्च प्रणम्यमानस्तूष्णीमिवालोकारकेणैव मदामोदेनावेदिते निस्तृष्ट-

योग्या उपवाह्या याः करेणुका हस्तिन्यस्ताभिराक्रान्तं व्याप्तं बाह्याङ्गणं यस्मिन् । अशेषेति । अशेषाणि
समग्राणि यानि द्वाराणि तेष्ववहितः स्थापितो बहुवेत्तलोको यस्मिन् । महत्त्वादायतत्वाद्गम्भीरतयाऽलब्धमध्य-
तयानेके ये सत्त्वाः प्राणिनस्तेषां शरणतयाश्रयतया च महाजलनिधिं महासमुद्रमनुकुर्वाणं विडम्बमानम् ।
तत्सादृश्यादिति भावः । तदेव दर्शयन्नाह—तथा हीति । सह वेलावनेन वर्तमानमिव । केन । यामाव-
स्थिताश्चतुष्पिकास्थिता या अनेककरिघटास्तासां परिकरेणोपस्करेण । उच्चैस्त्वसाम्यात्करिघटानां वनसाम्यम्;
परिकरस्य श्वेतत्वसाम्याद्वेलायाः सादृश्यम् । अन्तःप्रविष्टो मध्यगतो महाशैलो महान्पर्वतो यस्मिन्नेवभूत-
मिव । केन । गन्धमादनेन । गन्धमादननाम्ना गजनेत्यर्थः । उच्चैस्त्वकृष्णत्वसाम्याद्गन्धमादनस्य पर्वतो-
पमानम् । सह कल्लोलेन तरङ्गेण वर्तमानमिव । काभिः । संचरन्त इतस्ततो भ्रमन्तः संभ्रान्ताश्च-
किता ये कर्मान्तिकलोकाः सेवकजनास्त एवोर्मिपरम्पराः ताभिः । सहावर्तनं पयसां भ्रमेण वर्तमानमिव ।
कैः । प्राहरिका ये जनास्तेषां मण्डलेनावस्थानैरुपवेशनैः । सह लक्ष्म्या वर्तमानमिव । काभिः । वराङ्गना-
भिर्वरयोषिद्धिः । एतेन तासां लक्ष्मीतुल्यता सूचिता । सह रत्नेन मणिना वर्तमानमिव । कैः । महापुरुषैः
सत्पुरुषैः । एतेन महापुरुषाणां रत्नसादृश्यमाविष्कृतम् । सह हंसमालया सितच्छदपङ्क्त्या वर्तमानमिव ।
काभिः । सितपताकाभिः श्वेतवैजयन्तीभिः । तासां हंसपङ्क्तिसादृश्यादिति भावः । सह फेनपटलेन वर्त-
मानमिव । कैः । कुसुमानां पुष्पाणां प्रकरैः समूहैः । हरिमिव कृष्णमिव । अनन्तः संख्यातुमयोग्यो यो भोग-
स्तस्य परिकरः परिवारो यस्मिन् । हरिपक्षेऽनन्तस्य शेषनागस्य भोगः शरीरं तदेव परिकरो यस्येत्यर्थः । एवं
विधं कार्यमानमविशत् । प्रवेशं चकारेत्यर्थः ।

प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा चागृहीतमनात्तं प्रतिकर्माङ्गसंस्कृतं याभिस्तासां भावस्तत्ता तया मलिनः श्यामो
वेषो नेपथ्यं यासां ताभिः । उद्विग्नमुद्वेगं प्राप्तमत एव क्षीनं स्वल्पतया दृश्यमानं मुखं यासामेवंविधाभिः ।
इतस्ततः संचरन्निरिति शेषः । वराङ्गनाभिर्वरयोषिद्धिर्यामिकलोकेन चतुष्पिकास्थितजनेन कर्मान्तिकैश्च दासा-
दिभिश्च प्रणम्यमानो नमस्क्रियमाणस्तूष्णीमिव जोषमिवालोकारकेणैव जनोत्सारकवेत्रिणा मदो दानं तस्या-
मोदेन परिमलेन चावेदिते ज्ञापिते गन्धमादने गजविशेषे निस्तृष्टा दत्ता शून्योपयोगरहिता दृष्टिर्दृश्येनैवभूतः

टिप्पण—१ अयं लेखकदोषः स्याद् यत् 'वेत्रिलोक' इति स्थाने 'वेत्त' इति दृश्यते । अस्तु, वेत्री
राजप्रासादे वेत्रदण्डधारी । २ 'सहरिमिवानन्तभोगपरिकरैः' इत्येव पाठो योग्यः । पूर्वं महाजलनिधि-
साम्यस्य प्रक्रान्तत्वात् 'हरिमिव' इत्युक्तौ स्वातन्त्र्येण हरेः साम्ये सिद्धे पूर्वप्रक्रान्तस्य तस्य स्पष्टम-
संगतिः । अनन्तैः भोग्यवस्तूनां परिकरैः समारम्भैः सहरिमिव (हरिणा शयानेन नारायणेन सहित-
मिव) । पक्षेऽर्थदोषाः । ३ पटमण्डपम् । ४ राज्ञां समीपे 'आलोक्य' इति आलोकं दर्शनं
जनयति स आलोककारकः तेनेव हस्तिनो मदामोदेन आवेद्यमाने सूच्यमाने ।

पाठा—१ अवस्थित, २ यामकास्थित, ३ वराङ्गनाभिः, ४ च.

शून्यदृष्टिर्गन्धमादने शनैःशनैर्वासभवनमयासीत् । तत्र चापनीतसमायोगो विमुच्यापि शयनीये तरुतालवृन्तानिलेन संवीज्यमानोऽङ्गसंवाहकारिभिश्च शनैःशनैरपनीयमानागमनखेदः सकलरजनीप्रजागरखिन्नोऽपि चाप्राप्तनिद्रासुखो दुःखासिकया पुनरपि दुःखान्तरहेतुं चिन्तामेवाविशत्—‘यदि तावदप्रतिमुक्तस्तातेनाम्बया वा, महति शोकार्णवे निक्षिप्य तौ, तनय-विरहशोकविक्रवं तातं शुक्रनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यास्मादेव प्रदेशाद्गच्छामि तदा मयापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति । निवृत्त्य पुनर्गमने चामुक्तिपक्षमाशङ्कते मे हृदयम् । तत्किं करोमि ? अथवाऽस्थान एवाप्रतिमुक्तिशङ्का मे, प्रियसुहृदात्मानं मां च परित्यजताप्य-परेण प्रकारेण गमनमुत्पादयता कादम्बरीसमीपगमनोपायचिन्तापर्याकुलमतेरुपकृतमेव । तदधुना वैशम्पायनप्रत्यानयनाय यान्तं न तातो नाम्बापि नार्थशुक्रनासोऽपि निवारयितुं शक्नोति माम् । गतश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पार्श्वेन पुरस्ताद्गमिष्यामि ।’ इति निश्चित्य तत्कालकृतं

शनैःशनैर्मन्दं मन्दं वासभवनं वासगृहमयासीदगमत् । तत्रेति । तस्मिन्वासभवनेऽपनीतो दूरीकृतः समा-योगः संबन्धः । अन्येषामिति शेषः । येनैवंभूतोऽज्ञानि हस्तपादादीनि विमुच्य । तत्प्रयोजकप्रयत्नाभावादिति भावः । शयनीये शय्यायां तरुणां वृक्षाणां तालवृन्तानि व्यञ्जनानि तेषामनिलेन वायुना संवीज्यमानो उद्भूय-मानोऽङ्गस्य शरीरस्य संवाहः संमर्दस्तत्कारिभिस्तत्करणशीलैश्च । शनैःशनैर्मन्दमन्दमपनीयमानो दूरीक्रियमाण आगमनखेदो यस्यैवंभूतः । सकला समग्रा या रजनी तस्यां प्रजागरो जाग्रणं तेन खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽपि दुःखेन कृच्छ्रेणासिकावस्थानं तथाऽप्राप्तं निद्रासुखं येनैवंविधः पुनरपि द्वितीयवारमप्येकस्माद्दुःखान्यानि दुःखानि दुःखान्तराणि तेषां हेतुं निदानभूतां चिन्तां मानसीव्यथामविज्ञात्प्रविष्टोऽभूत् । यदिति । तावदादौ तातेन तारापीडेनाम्बया विलासवत्या वाऽप्रतिमुक्तोऽविसृष्टस्तौ मातृपितरौ महति गरिष्ठे शोकार्णवे शुक्लसमुद्रे निक्षिप्य पातयित्वा । तनयेति । तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माद्यः शोकस्तेन विक्रवं विधुरं तातं शुक्रनासमम्बां च मनोरमामनाश्वास्यासनामकृत्वास्मादेव प्रदेशात्स्थानाद्यदि गच्छामि व्रजामि, तदा मयापि चन्द्रापीडेनापि वैशम्पायनस्यानुकृतं भवति सादृश्यं कृतं स्यात् । निवृत्त्य व्याघ्रस्य पुनर्गमने च मे मम हृदयं चेतोऽमुक्तिपक्षमाशङ्कत आरेकते । तदिति हेत्वर्थः । अहं किं करोमि किं कुर्वे । अथवेति पक्षान्तरे मे ममाप्रतिमुक्तिशङ्का ततो मोचनं स्याज् वेति संदेहः अस्थान एवानवसर एव । अयुक्तैवेत्यर्थः । यतः प्रिय-सुहृदा वल्लभमित्रेण वैशम्पायनेनात्मानं स्वं मां च चन्द्रापीडं परित्यजता त्यागं कुर्वताप्यपरेणान्येन प्रकारेण विधानेन गमनं यात्रामुत्पादयतोत्पत्तिं कुर्वता कादम्बर्या गन्धर्वसुतायाः समीपेऽभ्यर्णे गमनं यानं तस्योपाय-चिन्तया पर्याकुला व्याकुला मतिर्यस्यैवंभूतस्य ममोपकृतमेव । उपकारः कृत इत्यर्थः । एतन्मिषेण तत्र गमनं सुखेन भविष्यतीत्यर्थः । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पायनस्य प्रत्यानयनं पश्चादानयनं तस्मै यान्तं व्रजन्तं न तातस्तारापीडो नाम्बापि विलासवत्यपि नार्थशुक्रनासोऽपि मां चन्द्रापीडं निवारयितुं प्रतिषेधयितुं शक्नोति समर्थो भवति । गतश्चेति । तत्र प्राप्तश्च वैशम्पायनसहितस्तेनैव पूर्वपरिशीलितेन पार्श्वेन वामदक्षि-णयोरन्यतरेण पुरस्तादग्रे गमिष्यामि व्रजिष्यामि इति निश्चित्य निश्चयं कृत्वा तत्कालकृतं तदात्वविहितं वैश-

टिप्पणं—१ गात्रात् अपनीतः समायोगः परिच्छदो येन । २ अननुमत इति यावत् । ३ पितृ-भ्यामविसर्जनपक्षम् ।

पाठा०—१ तनु. २ वीज्यमानो. ३ निक्षिप्य. ४ अस्थानप्रतिमुक्ति. ५ गमनमप्युत्पादयता. ६ अग्रतो.

वैशम्पायनवियोगदुःखं परिणामसुखमौषधमिव बहु मन्यमानो मुहूर्तमिव स्थित्वा विश्रान्तः
सुखितैरङ्गैरपूरिते तृतीयार्धयामशङ्के शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् । उत्थाय च यत्रैव काद-
म्बरी तत्रैव वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव संस्तभ्य हृदयं शून्यान्तरात्मा पुनरेव संव-
र्गिताशेषराजलोकः शरीरस्थितिमकरोत् ।

कृताहारश्चान्तर्बलतो मदनानलस्य वैशम्पायनविरहशोकाग्नेश्च बहिरपि संतापदानाय साहायकमिव कर्तुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमष्टास्वपि दिक्षु युगपत्प्रसारितकरः करोम्ययत्नेनैव संतापमित्याकलय्येव गगनतलमध्यमारुढे सवितरि, आतपव्याजेन रजतद्रवमिवोत्तप्तमुद्गरि रश्मिजाले निर्मिद्य विशन्तीष्विव शरीरमातपकणिकासु, पुँड्र्यमानप्राणिसंघातासु तलप्रवेशात्संकटायमानासु पादपच्छायासु, बहिरालोकयितुं चाप्यपारयन्तीषु दृष्टिषु, ज्वलत्स्विव दिव्युखेषु, दुःस्पर्शासु भूमिषु, निःसंचारेषु पथिषु, संकटप्रपाकुटीरोदरोदपीतिपुञ्जितेष्वध्वन्येषु, नाडिधमश्वासातुरेषु खनीढावस्थायिषु पन्नरथेषु, पल्वलान्तर्जलप्रवेशितेषु महिष-

म्पायनस्य वियोगदुःखं विरहकृच्छ्रमौषधमिव, अर्थात्कटुकमैषज्यमिव, परिणामे प्रान्ते सुखं सौख्यकृद्बहु यथा स्यात्तथा मन्यमानो जानानो मुहूर्तमिव घटिकाद्वयसदृशमिव स्थित्वा विश्रान्तो विश्रामं गतः सुखितैः सुखं प्राप्तिरङ्गैस्तृतीयोऽर्थो यस्मिन्नेवंविधो यो यामः प्रहरस्तस्य शङ्खे जलज आपूरिते वादिते सति शरीरस्थितिकरणायोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा यत्रैव यस्मिन्नेव स्थले कादम्बरी तत्रैव तस्मिन्नेव प्रदेशे वैशम्पायन इति स्वधैर्यावष्टम्भेनैव स्वकीयसत्त्वावलम्बनेनैव हृदयं चेतः संस्तम्भ्य संस्तम्भनं कृत्वा शून्योऽन्तरात्मा चेतो यस्य स तथा पुनरेव द्वितीयवारमेव संवर्गित एकीभूतोऽशेषः समग्रो राजलोको यस्यैवंभूतः शरीरस्थितिं देहपालनामकरोदकल्पयत् ।

कृतो विहित आहारो भोजनं येनैवंविधश्च सन्मदनालस्य कामवह्नेरन्तर्मध्ये ज्वलतः प्रज्वलतः सतो वैश-
म्पायनस्य विरहो वियोगस्तस्माद्यः शोकः शुक्लं स एवाग्निर्वह्निस्तस्य च बहिरपि ज्वलतः सतः संतापदानाय
तप्तवितरणाय साहायकमिव साहाय्यमिव कर्तुं विधातुमुपरिस्थितश्चातिकष्टमतिकृच्छ्रमष्टास्वपि दिक्षु गुणपदेकवारं
प्रसारितकरो विस्तारितकिरणोऽयन्नैवाप्रयासेनैवाहं संतापं करोमीत्याकलय्येवाकलनां कृत्वेव गगनतलमध्यं
सवितरि सूर्य आरुढे प्राप्ते सति, आतपव्याजेनालोकमिषेणोत्तप्तमुष्णीकृतं रजतद्रवमिव रूप्यरसमिव रश्मिजाळे
किरणसमूह उद्गिरयत्युदमति सति, शरीरं देहं निर्भय द्विधा कृत्वा विशन्तीष्विव प्रवेशं कुर्वन्तीष्विवातपकणिकासु
सत्सु । पुङ्गवमानः संघातीक्रियमाणः प्राणिसंघातो जीवसमूहो यास्वेवंविधासु पादपच्छायासु तलप्रवेशादधोगम-
नात् । किरणानामिति शेषः । संकटायमानासु संकीर्यमाणासु सत्सु । बहिरप्यालोकयितुं वीक्षितुं दृष्टिषु नेत्रे-
ष्वपारयन्तीष्वशक्नुवतीषु सत्सु । ज्वलत्स्विव दह्यमानेष्विव दिङ्मुखेष्ववाशाननेषु सत्सु । दुर्दुःखेन स्पर्शो यासा-
मेवंविधासु भूमिषु सत्सु, निःसंचारेषु संचरणरहितेषु पथिषु मार्गेषु सत्सु । संकटा अविस्तीर्णा याः, प्रपाः पानी-
यशालास्तासां कुटीराणि तेषामुदरेषु मध्येषूदकस्य पानमुदपीतिस्तदर्थं पुञ्जितेषु संवीभूतेष्वध्वन्येष्वध्वनीनेषु
सत्सु । नाडिं धमतीति नाडिधम एवंविधो यः श्वासो निःश्वासस्तेनातुरेषु पीडितेषु स्वनीडानि स्वकीयकुलाया-
स्तेष्ववस्थापिष्ववस्थानकारिषु पत्रत्रयेषु पक्षिषु सत्सु । पत्तलाख्यार्तसरांसि तेषामन्तर्जले प्रवेशितेषु प्रवेशं कारि-

टिप्प०—1 'संवर्जितराजलोकः' इत्येष पाठः । विसर्जितो राजन्यगणो येन सः, शरीरस्थितिकरणे विसर्जनस्यैवौचित्यात् ।

पाठा०—१ निद्राविश्रान्तसुखितैः; स्थित्वा विश्रान्तसुखितैः. २ संवर्जितराजलोकः, ३ पुञ्जमान, ४ दृष्टि
आलोकेषु, दुरालोकेषु, ५ दिङ्मुखेषु ज्वलत्स्वये, ६ निःसंकट, ७ नाडिधम.

वृन्देषु, अरविन्ददलशकलकिंजल्कविच्छुरितमिच्छाविलोडितोद्भूटितविसकाण्डच्छेददन्तुरं निपानसरःपङ्कमारोहत्सु करियूथेषु, रक्ततामरसकान्तिषु ललनाकपोलोपान्तेषु दलितमुक्ता-क्षोदानुकारिणीषु विराजमानासु धर्मजलकणिकावलीषु, स्मर्यमाणायां ज्योत्स्नायाम्, गृह्यमाणेषु तुषारगुणेषु, वाञ्छ्यमाने पयोदकालाभ्यागमे, अभ्यर्ध्यमाने दिवसपरिणामे, प्रदोषदर्शना-काङ्क्षिषु हृदयेषु, उत्थाय सरस्तीरकल्पितमनवरतापतज्जलासारसेकनिवारितोष्णकरकिरण-संतापम्, एकसंतानावलीधारावर्षवेगवाहिन्या निर्झरिण्येव कुल्यया परिक्षिप्तम्, अन्तरा-लम्बितजलजम्बूप्रवालाहितान्धकारम्, आमुक्तकुसुमपल्लवलतावृताखिलस्तम्भसंचयम्, आ-मोदमानसरसस्फुटितारविन्दराशिदत्तप्रकरम्, आकीर्णसरसविसर्काण्डम्, अकाण्डकल्पि-तप्रावृट्कालमितस्ततो वर्षन्तीभिः शैवलप्रवालमञ्जरीभिः, जलदेवताभिरिव सद्यःस्नानार्ह-

तेषु महिषवृन्देषु रक्ताक्षसमूहेषु सत्सु । अरविन्देति । अरविन्दस्य कुशेशयस्य दलशकलानि पत्रखण्डानि किंजल्कं च केसरं ताभ्यां विच्छुरितं कुर्वरितमिच्छया विलोडितेन मथनेनोद्भूटितानि यानि विसकाण्डानि तेषां छेदात्तैर्दन्तुरं मनोहरमेतादृशं निपानसरो 'निवाण' इति लोके प्रसिद्धं यत्सरस्तटाकं तस्य पङ्कं कर्दमं करियूथेषु हस्तिवृन्देष्वारोहत्सु प्रविशत्सु सत्सु । रक्तं यत्तामरसं कमलं तद्वत्कान्तियेषामेवंविधेषु ललनानां कपोलानामुपान्तेषु समीपेषु सत्सु । दलितेति । दलिता प्रदिता या मुक्ता मौक्तिकानि तासां क्षोदश्चूर्णं तदनुकारिणीषु तत्सादृश्यकरणशीलासु धर्मजलस्य प्रखेदस्य कणिकानामावलीषु श्रेणिषु विराजमानासु शोभ-मानासु सत्सु । ज्योत्स्नायां चन्द्रिकायां स्मर्यमाणायां स्मृतिगोचरीक्रियमाणायां सत्याम्, तुषारगुणेषु हिमगुणेषु गृह्यमाणेषु सत्सु । पयोदकालस्य प्रावृट्समयस्याभ्यागम आगमने वाञ्छ्यमान इप्स्यमाने सति । दिवसस्य वासरस्य परिणामेऽवसानेऽभ्यर्ध्यमाने प्रार्थ्यमाने सति । प्रदोषो यामिनीमुखं तस्याकाङ्क्षिषु वाञ्छकेषु हृदयेषु मनःसु सत्सु, उत्थायोत्थानं कृत्वा जलमण्डपमयासीदिति दूरेणान्वयः । जलमण्डपं विशेष्यवाह—सर इति । सरसस्तटाकस्य तीरे तटं तस्मिन्कल्पितं विहितमनवरतं निरन्तरमापतन्क्षरन्यो जलासारो वेगवद्वष्टिस्तेन सेकः सिद्धं तेन निवारितो दूरीकृत उष्णकरस्य सूर्यस्य किरणसंतापो येन स तम् । एकसंतानानामेकपरम्पराणा-मावलीभिर्यो धारावर्षस्तस्य वेगं वहतीत्येवंशीलया निर्झरिण्येव नयेव कुल्यया सारिण्या परिक्षिप्तं वलयि-तम् । अन्तरेण । अन्तरा मध्य आलम्बितानि जलजम्बूप्रवालानि वेतसकिसलयानि तैराहितः स्थापितो-ऽन्धकारो यस्मिन् । आमुकेति । आमुक्ता मुकुलकुसुमपल्लवा यामिरेवंविधा या लता वलयस्ताभिरावृता आच्छादितोऽखिलस्तम्भसंचयः समग्रस्थूणासमूहो यस्मिन् । आमोदेति । आमोदमानानि विदूरगगन्धवन्ति सरसानि रसोपयुक्तानि स्फुटितानि विकसितानि ग्रान्यरविन्दानि कमलानि तेषां राशिः समूहस्तस्य दत्तः प्रकरो निवहो यस्मिन् । आकीर्णेति । आकीर्णानि व्याक्षिप्तानि सरसविसकाण्डानि मृणालसमूहा यस्मिन् । अकाण्डेऽप्रस्तावे कल्पितः कृतः प्रावृट्कालो वर्षासमयस्तमिव । काभिः । शैवलानि तेषां प्रवालमञ्जर्यः किस-लयवलयस्ताभिः । किं कुर्वन्तीभिः । इतस्ततो वर्षन्तीभिर्यत्र तत्र निपतन्तीभिः । पुनः कीदृशं जलमण्डपम् । बह्वीभिर्वाराज्जनाभिर्वारयोषिद्विरुपेतं सहितम् । कथंभूताभिः । सद्यस्तत्कालं यत्स्नानं तेनार्हः ससुबन्धिकु-

टिप्प०—१ इयमभ्युत्पन्नता तु चिरानुवृत्तैव टीकाकारस्य । ललनाकपोलेषु इति न स्वतन्त्रम्, अपि तु रक्ततामरसदृशेषु ललनाकपोलेषु (अधिकरणेषु) धर्मजलकणिकावलीषु विराजमानासु सतीष्वित्यन्वयः । २ अन्तरा मध्ये आलम्बितानि लम्बनेन गृहीतानि जलानि यैः तादृशा ये जम्बूनां प्रवालाः पल्लवाः तैः, जम्बूपल्लवानां हारित्याधिक्याच्छयामतेत्याशयः । ३ आमुक्ताभिस्तस्मिन्स्थाने न्यस्ताभिः कुसुमपल्लवलता-भिरावृता इति सरलोऽर्थः । ४ पाठान्तरेषु नीचैर्विधृतं विशेषणद्वयमपि ग्रन्थस्थं रसिकैरायोज्यमेतन्मध्ये ।

पाठ०—१ भुटित. २ स्मर्यमाणायां च. ३ आवाञ्छ्यमाने. ४ धारावेग. ५ संचयमतनुहरिचन्दनचर्चार्द्र मरकतव्यामपमिनीपलाशास्तीर्णसमस्तभूतलमामोद, ६ काण्डाकाण्डकल्पित.

चिकुरहस्ताभिरुपगृहीतसुरभिकोमलजलार्द्रकाभिरनाश्यानचन्दनाङ्गरागहारिणीभिर्हारवल्य-
मात्राभरणाभिरवतंसितवालशैवलप्रवालाभिर्मृणालतालवृन्तकर्पूरपटवासहरिचन्दनचन्द्रका-
न्तमणिदर्पणाद्युपकरणपाणिभिर्वह्नीभिर्वाराङ्गनाभिरुपेतम्, परिभवस्थानमिव निदावसमयस्य,
निदानमिव शीतकालस्य, निवेशमिव वारिवाहानाम्, तिरस्कारमिव रविकिरणानाम्, हृदय-
मिव सरसः, सहायमिव हिमगिरेः, स्वरूपमिव जडिम्नः, आवासमिव विभावरीणाम्,
प्रत्याघातमिव दिवसस्य जलमण्डपमयासीत् ।

तत्र चातिरम्यतया क्षुभितमकरध्वजोत्कलिकासहस्रविषमं जलासारशिशिरतया संधु-
क्षितसुहृद्वियोगानलं महासमुद्रमिव गम्भीरं तं दिवसमेकाकी कथंकथमपि स्वधैर्ययानपात्रेणा-
लङ्घयत् । लोहितायमानातपे च सायाहे निर्गत्य बहुलगोमयोपलेपहरिते मन्दमन्दमारुता-

रहस्तः केशकलापो यासां ताभिः । आर्द्रत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—जलदेवताभिरिव जलाधिप्रात्रीभिरिव । उ-
पेति । उपगृहीताः स्त्रीकृताः सुरभयः कोमला मृदवो जलार्द्रकाः क्लिष्टवासांसि याभिस्तास्ताभिः । ‘जलार्द्रा
क्लिष्टवाससि’ इत्यभिधानचिन्तामणिः । अनेति । अनाश्यानोऽशुष्को यश्चन्दनाङ्गरागश्चन्दनविलेपनं तेन
हारिणीभी रुचिराभिः । हारेति । हारश्च बलये चेति द्वन्द्वः । केवले हारवलये हारवल्यमात्रमाभरणम-
लंकारो यासां ताभिः । अवेति । अवतंसिताः शोखरीकृता वाला नव्याः शैवलप्रवालाः शैवलकिसलयानि
याभिः । मृणालेति । मृणालानि विसानि, तालवृन्तानि व्यजनानि, कर्पूरो हिमवाल्मुका, पटवासः पिष्टातः,
हरिचन्दनं चन्दनम्, चन्द्रकान्तमणयश्चन्द्रमणयः, दर्पणो मुकुरः, एत आदौ येषामेतादृशमुपकरणमुपस्कः
पाणौ हस्ते यासां ताभिः । परीति । निदावसमयस्योष्णकालस्य परिभवस्थानमिव पराभवस्थलमिव । शीत-
कालस्य शिशिरसमयस्य निदानमिव कारणमिव । वारिवाहानां मेघानां निवेशमिवाश्रममिव । रविकिराणां
सूर्यकिरणानां तिरस्कारमिव न्यक्कारमिव । हृदयमिति । सरसस्ताटाकस्य हृदयमिव मध्यमिव । सहायमिव
सहायमिव हिमगिरेस्तुहिनाचलस्य । क्वचित् ‘सहोदरमिव’ इति पाठः । तत्र भ्रातरमिवेत्यर्थः । जडिम्नो
जडतायाः स्वरूपमिव स्वलक्षणमिव । विभावरीणां रजनीनामावासमिव गृहमिव । दिवसस्य वासरस्य प्रत्याघा-
तमिव प्रहारमिव जलमण्डपमयासीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र चेति । तस्मिन्स्थलेऽतिरम्यतयातिमनोहरतयैकाग्र्यसहायस्तं दिवसं कथंकथमपि महता कष्टेन स्वकीयं
यदैर्यं तदेव यानपात्रं वाहनं तेनालङ्घयदुलङ्घितवान् । दिवसं विशेषयन्नाह—क्षुभितेति । क्षुभितं क्षुब्धं
यन्मकरध्वजस्य कंदर्पस्योत्कलिकासहस्रमुत्कण्ठासहस्रं तेन विषमं विकटं जलस्याम्भस आसारो वेगवद्बुद्धिस्तेन
शिशिरतया शीतलतया संधुक्षितः प्रकटीकर्तुमारब्धः सुहृद्वियोगानलो मित्रविरहानलो येन स तम् । महास-
मुद्रमिव महाजलधिमिव गम्भीरं गभीरम् । विरहाकुलितचेतस्कत्वादप्राप्तप्रान्तमित्यर्थः । लोहितायमानो रक्ता-
यमान आतप आलोको यस्मिन्नेतादृशे च सायाहे संध्यायां निर्गत्य गृहाद्बहिरागत्य बहुलं दृढं यत्नोमयं छगणं
तेनोपलेप उपलिम्पनं तेन हरिते नीले नीलवर्णे, मन्दं मन्दं यथा स्यात्तथा मारुतेन वायुनाहतस्ताडितोऽत

टिप्पणं—१ ग्राम्योयमर्थः । उपगृहीताः जलार्द्रकाः (जलार्द्राः) पद्मपत्रतालवृन्तानि याभिरित्यर्थः ।
‘तथा जलार्द्रापवनैर्न निर्वैवौ’ इति माधः । २ ‘सुहृद्वियोगौर्वानलम्’ इत्येव पाठः । जलासारेण और्वः
(वाडवः) अनल एव संशुद्ध्यते, न साधारणः ।

पाठा०—१ निवेशनम्, २ रविकिराणाम्, ३ हिमगिरेः स्वरूपमिव, ४ हृदयं, ५ वियोगौर्वानलम्, ६ कथमपि ।

हतोत्तरलायमानधवलकुसुमप्रकरशोभिनि वासभवनाङ्गणे क्षणमिवास्थाने समासन्नपार्थिवैः सह वैशम्पायनालापेनैव 'स्थित्वा द्वितीय एव यामे चलितव्यम् । सज्जीकुरुत साधनम्' इत्यादिश्य बलाध्यक्षमृक्षोदय एव विसर्जिताशेषराजलोको वासभवनमध्यवसत् । अथातिचिरान्तरितोज्जयिनीदर्शनोत्सुको विनापि प्रयाणनान्द्या सकल एव कटकलोकः संवृत्य प्रावर्तत गन्तुम् । आत्मनाप्यलब्धनिद्राविनोदोऽवतरत्येव तृतीये यामे तुरगकरिणीप्रायवाहनेनानतिबहुना राजलोकेन सह विरलकटकसंमर्देन वर्त्मनाऽवहत् । अथाध्वनैव सह क्षीणायां यामवत्याम्, रसातलादिवोन्मज्जत्सु सर्वभावेषु, उन्मीलन्तीष्विव दृष्टिषु, पुनरिवान्यथा सृज्यमाने जीवलोके, विभज्यमानेषु निम्नोन्नतेषु, विरलायमानेष्विव वनगहनेषु, संकुचस्त्रिव तरुलतागुल्मेषु, गगनतलमारोहन्त्याः पदे एव बहुललाक्षारसालोहिते दिवसश्रियः, अवश्यायसेकान्नवपल्लव इवोद्भिद्यमाने पूर्वाशालतायाः, कमलिनीरागदायिनि दिवसकरबिम्बे विस्पष्टे, प्रभातसमये, कटकलोकेनैव सह परापतितवानुज्जयिनीम् ।

एवोत्तरलायमान उत्कम्पायमानो यो धवलकुसुमप्रकरः श्वेतपुष्पनिकरस्तेन शोभिनि शोभायमाने वासभवनाङ्गणे निवासगृहाजिर आस्थान आस्थानसभायां समासन्नाः पार्थिवतिनो ये पार्थिवा राजानस्तैः सह वैशम्पायनस्यालापेन किंवदन्त्या क्षणमिव क्षणसदृशं स्थित्वास्थाय द्वितीय एव यामे ग्रहरे चलितव्यं प्रस्थातव्यम्, साधनं सैन्यं सज्जीकुरुत सज्जयत । बलाध्यक्षं सेनापतिमित्यादिश्येत्यादेशं दत्त्वा ऋक्षोदय एव नक्षत्रोदय एव विसर्जितो गृहगमनाय दत्ताज्ञः अशेषः समग्रो राजलोको येनैवभूतो वासभवनमध्यमवसदध्यतिष्ठत् । अथेति प्रकारान्तरे । अतिचिरकालेनान्तरितं तिरोहितं यदुज्जयिनीयाः पुष्पकरण्डिकाया दर्शनमवलोकनं तेनोत्सुक उत्कण्ठितः सकल एव समग्र एव कटकलोकः सैन्यजनः संवृत्य सज्जीभूयेत्यर्थः । विनापि प्रयाणनान्द्या यात्रापटहवादनं विनापि गन्तुं प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् । आ मनापि स्वेनाप्यलब्धोऽप्राप्तो निद्रायाः प्रमीलाया विनोदो विलासो येनैवभूतः । तृतीये तार्तायीके यामे ग्रहरेऽवतरत्येवावतारं प्राप्नुवत्येव, तुरगा अश्वाः, करिण्यो हस्तिन्यः, ता एव प्रायो बाहुल्येन वाहनं युग्यं यस्यैवभूतेनानतिबहुना स्वल्पेन राजलोकेनोपजनेन सह विरलस्तुच्छः कटकस्य सैन्यस्य संमर्दः संबाधो यस्मिन्नेतादृशेन वर्त्मना मार्गेणावहदगमत् । अथेति प्रकारान्तरे । अध्वनैव मार्गेणैव सह यामवत्यां त्रियामायां क्षीणायां सत्यां सर्वभावेषु समग्रपदार्थेषु रसातलादिव पातालादिवोन्मज्जत्सूपर्यागच्छत्सु, दृष्टिषु दक्षन्मीलन्तीष्विव विकसन्तीष्विव, पुनरिव द्वितीयवारमिव जीवलोकेऽन्यथान्येन प्रकारेण सृज्यमाने निष्पाद्यमाने, निम्नानि चोन्नतानि च निम्नोन्नतानि तेषु भावेषु विभज्यमानेषु पृथक्क्रियमाणेषु सत्सु, वनगहनेष्वरण्यगह्वरेषु विरलायमानेष्विवाऽनिबिडायमानेष्विव सत्सु, तरवो वृक्षाः, लता वल्लयः, गुल्मा गुच्छाः, तेषु संकुचस्त्रिव संकोचं प्राप्नुवत्यिव, दिवसश्रियो वासरलक्ष्म्या गगनतलं व्योमतलमारोहन्त्या आरोहणं कुर्वन्त्या बहुषु निबिडो यो लाक्षारसो जतुद्रवस्तेनालोहित ईषव्रक्ते पदे इव चरणन्यासे इव, पूर्वाशालतायाः प्राचीवल्लया अवश्यायो हिमं तस्य सेकात्सिद्धान्नवपल्लवे इव नवीनकिसलये इवोद्भिद्यमान उद्भेदं प्राप्यमाणे कमलिन्या मृणालिन्या रागदायिनि प्रीतिप्रदे दिवसकरबिम्बे सूर्यमण्डले सति विस्पष्टे, प्रभातसमये प्रत्युषक्षणे कटकलोकेनैव सैन्यजनेनैव सहोज्जयिनीं विशालां परापतितवान्प्राप्तवान् ।

टिप्पण—१ रजनीप्रारम्भ एवेत्यर्थः । २ संज्ञायां एवं पर्यायिकरणं महापाण्डिलं टीकाकर्तुः । ३ निम्नोन्नतेषु भागेषु प्रकाशोदयारूपदृशेन विभज्यमानेषु पृथग्रूपेण दृश्यमानेषु सत्सु । ४ सूर्यबिम्बस्य वासरलक्ष्मीपदत्वेन, आशालतापल्लवरत्नेन चोपेक्षा ।

अथ दूरत एव प्रसूतिद्वन्द्वसंस्थितैश्च पुङ्गवमानैश्च पुञ्जितैश्चावद्धमण्डलैश्चोपविष्टैः बलि-
तैश्च दत्तकतिपयशून्यपदैश्च निर्वर्त्यमानैश्चागच्छद्भिश्चोन्मुखैश्चाधोमुखैश्चोद्वाष्पदृष्टिभिश्च विव-
र्णदीनवदनैश्च महाकष्टशब्दमुखरैश्च दुःखाधिक्याहितमौनैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वीत-
रागैरपि निःस्पृहैरप्युदासीनैरपि दुर्जनैरपि स्नेहपरवशैः पितृभिरिव सुहृद्भिरिव स्निग्धबन्धु-
भिरिव च नगरीनिर्गतैराख्यापृच्छ्यमानं कथ्यमानं च विचार्यमाणं चानुभाव्यमानं च वैश-
म्पायनवृत्तान्तमेव समन्ताच्छुश्राव । शृण्वंश्च चकार चेतसि—‘बाह्यस्य तावज्जनस्येयमीदृशी
समवस्था किं पुनर्येनांसावक्त्रेण लालितः संवर्धितो वा बालचाटवोऽस्यानुभूताः । तदतिकष्टं
मे वैशम्पायनेन विना तातस्य शुक्नासस्याम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्’ इत्येवं चिन्त-
यन्नासानिहितोद्वाष्पदृष्टिरदृष्टसर्ववृत्तान्त एव विवेशोज्जयिनीम् ।

अवतीर्थ च स राजकुलद्वारि प्रविशन्नेवार्यशुक्नासभवनं सह देव्या विलासवत्या गतो

अथेति । उज्जयिनीगमनानन्तरं दूरत एव दविष्टादेव प्रसूतः पाणिः प्रसूतिस्तस्य द्वन्द्वेन संस्थितैरुर्ध्व-
दमैर्नियोजिताजलिभिरित्यर्थः । पुङ्गवमानैः संघीक्रियमाणैश्च पुञ्जितैः संघीकृतैश्चावद्धं कृतं मण्डलं धैरेवंविधै-
श्चोपविष्टैर्निष्पणैश्च बलितैर्गतैश्च दत्तानि कतिपयानि कियन्ति शून्यपदानि धैरेवंभूतैश्च निर्वर्त्यमानैः पश्वादा-
गच्छद्भिश्चागच्छद्भिः समागच्छद्भिश्चोन्मुखैरुर्ध्वाननैश्च, अधोमुखैर्नयैर्मुखैश्च, उदूर्ध्वं वाष्पो यास्वेवंविधा दृष्टयो
येषामेवंविधैश्च, विवर्णानि विच्छायाणि दीनानि करुणानि वदनानि मुखानि येषामेतादृशैश्च, महान्तो ये कष्टश-
ब्दा हाहाप्रभृतयस्तैर्मुखरैर्वाचालैश्च, दुःखाधिक्येनाहितं विहितं मौनं धैरेवंविधैश्च मुनिभिरपि मुमुक्षुभिरपि वान-
यमैरपि वीतरागै रागरहितैरापि निःस्पृहैर्निरीहैरपि, उदासीनैर्मध्यस्थैरपि, दुर्जनैः खलैरपि, स्नेहपरवशैः
प्रीतिपराधीनैः, पितृभिरिव जनकैरिव, सुहृद्भिरिव मित्रैरिव, स्निग्धबन्धुभिरिव हितकृद्भिरपि च नगर्या
उज्जयिन्या निर्गतैर्बहिरागतैः पूर्वोक्तजनैराख्या पीडयापृच्छ्यमानं पृच्छाविषयीक्रियमाणं कथ्यमानमुच्यमानं च
विचार्यमाणं च विचारविषयीक्रियमाणं चानुभाव्यमानं भावनाविषयीक्रियमाणं च वैशंपायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव
समन्तात्सर्वत्र श्रुत्वाकर्णयामास । शृण्वंश्चेति चेतसि चित्ते चकार । बाह्यस्य बहिःस्थस्य तावज्जनस्य लोकस्ये-
दृशी समवस्था दशा येनासौ वैशम्पायनोऽङ्केन क्रोडेन लालितः पालितः संवर्धितो वृद्धिं प्रापितः । अस्य वैश-
म्पायनस्य बालचाटवः शिशुचाटवः । ‘चटु चाटु प्रियप्रायम्’ इति हैमः । अनुभूता अनुभवविषयीकृतास्तेषां
किं पुनर्भण्यते । तत्तस्माद्धेतोर्मे मम वैशम्पायनेन विना तातस्य शुक्नासस्य अम्बाया मनोरमाया वा दर्शनम्
वलोकनमतिकष्टमतिकृच्छ्रम् । इत्येवं पूर्वोक्तप्रकारेण चिन्तयन्भ्यायनासायां गन्धज्ञायां निहिता स्थापितोद्वाष्पा
दृष्टियेन । अदृष्टोऽनिरीक्षितः सर्ववृत्तान्तो येनैवंभूत एवोजयिनीं विशालां विवेश प्रविष्टवान् ।

अवतीर्थावरोहणं कृत्वा च स चन्द्रापीडो राजकुलद्वारि नृपकुलप्रतोल्यां प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवार्यशुक्ना-

टिप्पणं—१ असौयं दीकाकृतः । ‘दूरत एव प्रसूति द्वन्द्वस्थितैश्च’ पुञ्जितैश्च इत्यादिः पाठः । वैश-
म्पायनवृत्तान्तचर्चायै लोकानां नानाविधाऽवस्थितिः । दूरत एव प्रसूति दूरादेव आरभ्य केचिद् द्वन्द्वस्थिता
द्वाभ्यां मिलित्वा स्थिताः, केचित् पुञ्जिताः, इत्याद्याशयः । २ अशुद्धमिदम् । ‘निवर्तमानैः, आगत्य परा-
वर्तमानैः, सहसा अनिष्टवार्ताश्रवणशङ्कयेत्यर्थः ।

पाठा०—१ प्रसूतिद्वन्द्वस्थितैः. २ पुञ्जितैश्च, पुङ्गवमानैश्च. ३ मण्डलैश्चोर्ध्वैश्च. ४ बलितैश्च बलितैश्च. ५ अधिक,
६ निःस्पृहैरपि. ७ निःस्पृहैः. ८ चाकर्ण्यमानं च. ९ चानुवर्ण्यमाणं च. १० यैः. ११ बाल. १२ नासाग्र.

राजेति शुश्राव । श्रुत्वा च 'निर्वर्त्य तत्रैव जगाम । गच्छंश्च समीपवर्ती 'हा वत्स वैशम्पायन, अद्यापि मदङ्कलालनोचितो बाल एवासि । कथं त्वमेकाकी व्यालशतसहस्रभीषणे निर्मानुषे तस्मिन्शून्यारण्ये स्थितः । केन तत्रापि सर्वसत्त्वव्याघातकारिणी शरीररक्षा कृता । केन वैषम्यप्रतिपन्थिनी शरीरस्थितिः संपादिता । केन निद्रासुखदायि शयनीयमुपकल्पितम् । कस्त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा दुःखितो ममोत्सङ्गमुत्सृज्य । समानसुखदुःखा वधूरपि न पुत्रक, त्वयोपात्ता । आगतमात्रस्यैव ते पितरमनुज्ञाप्यात्यर्थं वधूमुखमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं केवलं तन्मे मन्दपुण्याया न संपन्नम् । अपरं तवापि दर्शनं दुर्लभं भूतम् । वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमभिरुचितं नयस्व तत्रैव मामपि पितरं विज्ञाप्य । त्वामपश्यन्ती न जीवामि । तात, त्वयाहं शैशवेऽपि नावमानिता, कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता । आ जन्मनः प्रभृति न दृष्टमेव यस्य कुपितमाननम्, तस्य ते कुतोयमेवं-

सभवनं विलासवत्या सह राजा तारापीडो गत इति शुश्रावाकर्णयामास । श्रुत्वाकर्ण्य च निर्वर्त्य व्यावृत्त्य तत्रैवार्थशुकनासभवन एव जगाम गतवान् । गच्छन्वजंश्च समीपवर्ती निकटस्थो विलासवत्या देव्या स्वयं संस्थाप्यमानां निवार्यमाणामपि मनोरमामेतान्यन्यानि च वचनानि विप्रलपन्तीं ब्रुवन्तीमश्रौषीदिति दूरेणान्वयः । इतिद्योत्यमाह—**हा वत्सेति** । हा इति खेदे । हे वत्स वैशम्पायन, अद्यापि सांप्रतमपि मदङ्के क्रोडे लालनं तत्रोचितो योग्यो बाल एवासि । कथं त्वमेकाक्यसहायो व्यालानां सर्पाणां शतसहस्रं लक्षं तेन भीषणे भैरवे निर्मानुषे मनुष्यवर्जिते तस्मिन्पूर्वोक्ते शून्यारण्ये ग्रामादिरहितकान्तारे स्थितः । केन तत्रापि शून्यारण्येऽपि सर्वसत्त्वानां समप्रप्राणिनां व्याघातं प्रतिबन्धं करोतीत्येवंशीला शरीररक्षा कृता विहिता । केन विषमस्य भावो वैषम्यं तस्य प्रतिपन्थिनी शत्रुभूता शरीरस्थितिः संपादिता निष्पादिता । केन निद्रायाः सुखं सौख्यं ददातीत्येवंशीलं यच्छयनीयं शयनस्थलमुपकल्पितम् । त्वयि वैशम्पायने बुभुक्षिते क्षुधिते, तृषिते पिपासिते, सुषुप्सति वा स्वापं कर्तुमिच्छति वा । मम मनोरमाया उत्सङ्गमङ्गमुत्सृज्य त्यक्त्वा को दुःखितो दुःखवान् । समाने सदृशे सुखदुःखे यस्या एवंविधा वधूरपि, हे पुत्रक हे सुनो, त्वया नोपात्ता नाङ्गीकृता । आगतमात्रस्यैव समागतमात्रस्यैव ते तव पितरं शुकनासमनुज्ञाप्यानुज्ञां गृहीत्वात्यर्थं भृशं वधूसुखं पत्नीवदनमालोकयिष्यामीति यन्मया चिन्तितं विचारितं केवलं तन्मे मम मन्दपुण्यायाः स्वरूपमुकृताया न संपन्नं न जातम् । अपरं तवापि च भवतोऽपि दर्शनमवलोकनं दुर्लभं दुष्प्रापं भूतं जातम् । यदि वत्स, यत्र तेऽवस्थातुमवस्थानं कर्तुमभिरुचितं रुचिविषयीभूतम्, तर्हि पितरं जनकं विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा तत्रैव संरस्तीर एव मामपि मनोरमां नयस्व प्रापय । अन्यथा त्वामपश्यन्त्यनवलोकयन्ती न जीवामि न प्राणिमि । 'तातः पितरि पुत्रेऽपि' इत्युक्तत्वात् हे तात पुत्र, त्वया भवताहं मनोरमा शैशवेऽपि शिशुत्वेऽपि नावमानिता नावगणिता । तव भवत इयमेकपद एव सहसैव कुतो निष्ठुरता कठिनता जाता प्रादुर्भूता । यस्य भवतः कुपितं कोपं प्राप्तमाननं सुखमौ जन्मनः प्रभृति जन्म-

टिप्पण—१ 'निवृत्त्य' राजभवनात्परावृत्त्य इत्येव पाठो योग्यः । २ वैषम्यस्य प्रतिपन्थिनी अर्थात् अस्वास्थ्यविधातिनी ते शरीरस्थितिः कृता । ३ न सम्यक् संबन्धः । 'त्वयि बुभुक्षिते तृषिते सुषुप्सति वा को दुःखितः ? ममोत्सङ्गमुत्सृज्य (गतेन) समानसुखदुःखा वधूरपि त्वया नोपात्ता' इत्यन्वय उचितः । ४ 'आ' इत्यधिकम् । 'जन्मनः प्रभृति' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ निर्वर्त्य; निःसृत्य; निवृत्त्य. २ तत्रैव च. ३ केन तेन ते तत्रापि. ४ केन वा. ५ अभ्यर्थ्य, ६ वदनदर्शनम्. ७ दुर्लभीभूतम्. ८ मामपि तत्रैव.

विधो मय्यकस्मादेव कोपो यदेवं परित्यज्य स्थितोऽसि ? गतोऽध्यागच्छ । शिरसा प्रसाद-
यामि त्वाम् । कोऽपरोऽस्ति मे ? देशान्तरपरिचयान्मुक्तो नामास्मासु स्नेहः ? क्षणमप्य-
नन्तरितदर्शनस्य चन्द्रापीडस्योपरि कथं तवेदृशी निःस्नेहता जाता ? तात, न भद्रकं त
आपतितम् । सर्व एव सुखं स्थापनीयो गुरुजनो दुःखं स्थापितः । न जानाम्येवं कृत्वा किं
त्वया प्राप्तव्यम् ।' एतानि चान्यानि चान्तर्भवन्नगतां प्रत्यग्रतनयविरहविह्वलां स्वयं देव्या
विलासवत्या संस्थाप्यमानामपि मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीत् ।

तेन चातिकरुणेन तत्प्रलापविषेण विह्वल एव निद्रागमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयत ।
कथंकथमपि सहजसत्त्वावष्टम्भेनैव संस्तम्भितात्मा प्रविश्य पितुरपि लज्जमानो वदनमुप-
दर्शयितुमधोमुख एव निस्पन्दसर्वाङ्गेण मन्दराद्रिणेव शुक्रनासेन सह मथनावसानस्तिमितमिव
महार्णवं प्रणम्य पितरं दूरत एवोपाविशत् । उपविष्टं च तं क्षणमिव दृष्ट्वा राजान्तर्वाष्पभर-
गद्गदेन ध्वनिनाभ्यर्णवर्ष इव जलधरोऽभ्यधात्—'वत्स चन्द्रापीड, जानामि ते स्वजीविता-
दपि समभ्यधिकां भ्रातुरुपरि प्रीतिम् । पीडा च सुखैकहेतोर्वल्लभजनादेवासंभाव्यायासमु-

दिनादारभ्य न दृष्टमेव न निरीक्षितमेव, तस्य ते तवाकस्मादेव निर्निमित्तादेव मयि विषय एवंविध एतादृशोऽयं
कोपः कुतः । यद्यस्माद्धेतोरेवं पूर्वोक्तप्रकारेण परित्यज्य विहाय स्थितोऽसि । त्वं गतोऽपि सन्नागच्छेहि । त्वां
भवन्तं शिरसा मस्तकेन । पादपतनेनेत्यर्थः । प्रसादयामि प्रसन्नीकरोमि । अपरोऽन्यः को मे ममास्ति ।
नामेति कोमलामन्त्रणे । एकस्मादेशादन्यो देशो देशान्तरं तस्य परिचयः संस्तवस्तस्मादस्मासु मनोरमाप्रभृतिषु
स्नेहः प्रेम मुक्तसत्यक्तः । क्षणमपि समयमप्यनन्तरितमव्यवहितं दर्शनं यस्यैवंविधस्य चन्द्रापीडस्योपरीदृशी
कथं तव निःस्नेहता निःप्रेमता जाता प्रादुर्भूता । तात पुत्र, ते तव भद्रकं कल्याणं नापतितं न जातम् । सर्व
एव दुःखं स्थापितो गुरुजनः सुखं स्थापनीयः । एवं कृत्यैवं विधाय किं त्वया प्राप्तव्यं प्रापणीयम्, एवमहं
न जानामि नाकलयामि । अन्तर्भवन्नं मध्यगृहं तत्र गतां प्राप्तां प्रत्यग्रो नवीनो यस्तनयविरहः सुतवियोगस्तेन
विह्वलां विधुराम् । मनोरमाया विशेषणे । मनोरमां विप्रलपन्तीमश्रौषीदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तेनेति । तेन पूर्वोक्तातिकरुणेनातिवीर्येण तस्य मनोरमायाः प्रलापविषेण विलापरूपगच्छेन विह्वल इव
विधुर इव निद्रागमेनेव प्रमीलाङ्गमेनेव घूर्णमानो निश्चेतनतामनीयताप्राप्यत । कथंकथमपि महता कष्टेन सहजं
निसर्गजं यत्सत्त्वं धैर्यं तस्यावष्टम्भेनैवाश्रयणेनैव संस्तम्भित आत्मा येनैवंभूतः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पितुरपि
जनकादपि वदनमाननमुपदर्शयितुमवलोकनं कारयितुं लज्जमानलपमानोऽधोमुख एव नीचैर्मुख एव निस्पन्दं
निश्चेष्टं सर्वाङ्गं समग्रं शरीरं यस्यैवंविधेन मन्दराद्रिणेव स्वर्गिगिरिणेव शुक्रनासेन सह मथनस्यावसानं प्रान्तस्तेन
स्तिमितो निश्चलो यो महार्णवः समुद्रस्तं रूपकमेवंभूतं पितरं जनकं प्रणम्य नमस्कृत्य दूरत एवोपाविशशिषण्णो
बभूव । उपविष्टं निषण्णं च तं क्षणमिव समयसदृशं दृष्ट्वा विलोकयान्तर्वाष्पो मध्यनेत्राम्बु तस्य भरस्तेन गद्ग-
देन ध्वनिना शब्देनाभ्यर्णे समीपे वर्षो यस्यैवंभूतो जलधरो मेघ इव राजा तारापीडोऽभ्यधादवादीत् । हे
वत्स हे चन्द्रापीड, अहं जानाम्याकलयामि ते तव स्वजीवितादपि स्वप्राणितादपि भ्रातुर्वैशम्पायनस्योपरि
समभ्यधिकास्तुष्ट्या प्रीतिम् । पीडा च सुखस्यैकोऽद्वितीयो हेतुर्निदानमेवंविधाद्वल्लभजनादेवासंभाव्यायासमतर्कित-

टिप्प०—१ समुद्रस्तद्वदामित्यर्थः । २ सर्वोयमविचारः । 'वल्लभजनादेवासंभाव्या समुत्पद्यते,
तथैव हि न किञ्चिन्न क्रियते ?' इति पाठः । सुखहेतोर्वल्लभजनात् असंभावनीया या पीडा समुत्पद्यते
तथैव किञ्चिन्न क्रियते इति न, अपि तु सर्वं क्रियते (जनेन) इति तदर्थः ।

पाठा०—१ समापतितम्, २ विरहशोकविह्वलम्, ३ स्तिमितमहार्णवम्, ४ गद्गद, ५ संभवति.

स्पद्यते । तथैव हि न किञ्चिन्न क्रियते । तज्जन्मनः स्नेहस्य वयसः शीलस्य श्रुतस्य गुरुजनानुशासनस्य विनयाधानस्य च सर्वस्यैवानुचितमिमं भ्रातुः सुहृदश्च ते वृत्तान्तमाकर्ण्य त्वद्वेषमाशङ्कते मे हृदयम् ।' इत्येवंवादिनो नरपतेर्वचनमाक्षिप्य युगपच्छोकामर्षाभ्यामन्धकारिताननः प्रावृडारम्भ इव तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यो विस्फूर्जितेनेव स्फुरिताधरेण शुकनासोऽब्रवीत्—

‘देव, यदि चन्द्रमस्यूष्मा, दहने चातिशीतलत्वम्, अंशुमालिनि वा तमः, तमस्विन्यां वा दिवसः, महोदधौ वा शोषः, क्षितेरधारणं वा शेषे, परार्थानुद्यमो वा साधोः, अप्रियवचननिर्गमो वा स्वजनमुखात्संभाव्यते, ततो युवराजेऽपि दोषः । तत्किमेवमेवानिरूप्य तस्यानात्मज्ञस्य मूढप्रकृतेर्दुर्जातस्य राजापथ्यकारिणो मातृपितृघातिनो मित्रद्रुहः कृतघ्नस्य कर्मचण्डालस्य महापातकिनः कृते कृतयुगावतारयोग्यमात्मनोऽपि गुणवन्तमत्युदारचरितं चन्द्रापीडमेवं संभावयति देवः । न ह्यतः परमपरं कष्टतमं किञ्चिदपि पीडाकारणम् ; यद्गुणेषु वर्तमानो

प्रयासं यथा स्यात्तथोत्पद्यते संजायते । तथैव तेन प्रकारेणैव । हीति निश्चितम् । किञ्चिन्न क्रियते । अपि तु सर्वं क्रियत एव । यथैव प्रीतिस्तथैव दुःखमपि बलभजनादेवातर्कितं जायत इति भावः । तत्तस्माद्वेतोस्ते तव भ्रातुर्वान्धवस्य सुहृदो मित्रस्य च वृत्तान्तमुदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा त्वद्वेषं त्वद्वैगुण्यं मे मम हृदयं चेत आशङ्कत आरेकते । कीदृशं त्वद्वेषम् । जन्मन उत्पत्तेः, स्नेहस्य प्रेम्णः, वयसोऽवस्थायाः, शीलस्य स्वभावस्य, श्रुतस्य ज्ञानस्य, गुरुजनानुशासनस्य गुरुशिक्षायाः, विनयाधानस्य प्रश्रयस्थापनस्य, सर्वस्यैव समग्रस्यैवेममनुचितमयोग्यम् । इत्येवंवादिनो ब्रुवतो नरपते राज्ञो वचनं वाक्यमाक्षिप्य निराकृत्य युगपत्समकालं शोकः शुक, अमर्ष ईर्ष्या, ताभ्यामन्धकारितमन्धकारवदाचरितमाननं मुखं यस्यैवंभूतो विस्फूर्जितेन दीप्तिमता स्फुरितः कम्पितो योऽधर ओष्ठस्तेन शुकनासोऽब्रवीदवोचत् । स्फुरितसाधर्म्याद्वाह—तडिल्लता विद्युल्लता तथा दुष्प्रेक्ष्यो दुरालोकनीयः प्रावृडारम्भ इव वर्षाप्रारम्भ इव ।

किमुवाचेत्याह—देवेति । हे देव, यदि चन्द्रमसि चन्द्र ऊष्मा तापः, दहनेऽग्रावतिशीतलत्वमतिशिथिलत्वम्, अंशुमालिनि सूर्ये वा तमोऽन्धकारम्, तमस्विन्यां त्रियामायां वा दिवसः, महोदधौ समुद्रे वा शोषो जलनाशः, शेषेऽनन्ते क्षितेः पृथिव्या अधारणमवहनम्, साधोः सज्जनाद्वा परस्यान्यस्यार्थः कृत्यं तत्रानुद्यमोऽनुयोगः, स्वजनमुखात्संभाव्यते तदप्रियवचनस्यानिष्टवाक्यस्य निर्गमो निःसरणम् । एतेभ्यो यद्येतानि संभाव्यन्ते संभावनाविषयीक्रियन्ते, ततो युवराजेऽपि चन्द्रापीडेऽपि दोषः संभाव्यते । तत्किमेवमेवानिरूप्याज्ञात्वा नात्मानं जानातीत्यनात्मज्ञस्तस्य, मूढा प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तस्य, दुर्जातस्य दुर्भवस्य, राज्ञो नृपस्यापथ्यकारिणो हितविघातिनो मातृपितृघातिनो जननीजनकविघ्नसिनो मित्रद्रुहः सुहृद्घातिनः कृतं हन्तीति कृतघ्नस्य कर्मणैव चण्डालः श्वपचस्तस्य महापातकिनो महापापकारिण एवंभूतस्य वैशम्पायनस्य कृते कृतयुगे योऽवतारोऽवतरणं तस्य योग्यमुचितमात्मनोऽपि भवतोऽपि गुणवन्तमौदार्यादिगुणयुक्तमत्युदारचरितमत्युत्कृष्टचरित्रं चन्द्रापीडं देव एवं संभावयति संभावनां करोति । न हीति । अतोऽदोषेषु दोषोद्भावनतः परमन्यदपरं किञ्चिदपि वस्तु कष्टतमं पीडाकारणं न । तदेव दर्शयन्त्याह—यदिति । यद्गुणेषु वर्तमान इतरजनेनापि पाम-

टिप्पण—१ धिक् मन्दम् । ‘तडिल्लतादुष्प्रेक्ष्यः प्रावृडारम्भ इव (स्थितः) विस्फूर्जितेनेव वज्रनिर्घोषेणैव स्फुरिताधरेण (स्वरण) शुकनासोऽब्रवीत् ।’ इत्यर्थः । ‘स्फूर्जधुर्वज्रनिर्घोषे’ इत्यमरः । २ नार्थो बुद्धः । अतःपरं न किञ्चिदपि पीडाकारणं यद् गुणेषु वर्तमानो (जनः) इतरजनेनापि दोषेषु संभाव्यते (दोषसंबद्धत्वेन तदर्थते), गुरुजनेन तु संभाव्येतैव इति स्पष्टम् ।

पाठा—१ तया. २ युगपदाक्षिप्य वचनम्. ३ एव. ४ वा शीतलत्वम्. ५ च. ६ महोदन्वति. ७ सञ्जन. ८ अराजपथ्यकारिणः. ९ चाण्डालस्य. १० कष्टतरम्.

दोषेषु संभाव्यत इतरजनेनापि, किं पुनर्गुरुजनेन ? यो गुणी गुणैरेवाराधनीयः । कस्यापर-
स्यात्मा गुणवाननेन ज्ञापनीयः ? अपि च जन्मनः प्रभृति देवस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्क-
लालनया यो न गृहीतस्तस्य मरुत इव दुर्महप्रकृतेश्चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु ? स्वयमेवो-
त्पद्यन्त एवंविधाः शरीरसंभवा महाकृमयः, सर्वदोषाश्रया महाव्याधयः, अन्तर्विषा महा-
व्यालाः, विनाशहेतवो महोत्पाताः, भुजङ्गवृत्तयो महावातिकाः, वक्रचारिणो महाग्रहाः,
तमोमयाः प्रदोषाः, मलिनात्मकाः कुलपांसवः, निःस्नेहाः खलाः, निर्लेजाः कृपणकाः,
निःसंज्ञाः पशवोऽपि च, अकाष्ठा दहनाः, निर्गुणा जालिनः, अतीर्था जलाशयाः, निर्गौरवाः
खरप्रकृतयः, अशिवमूर्तयो महाविनायकाधिष्ठिताः, ये सकलङ्काः कृपाणा इव स्नेहेनैव पारुष्यं
लभन्ते । मलिनस्वभावाः, करिकपोला इव दानेनैव मलिनतरतामापद्यन्ते । निर्वर्तयो मणि-

रलोकेनापि दोषेषु संभाव्यते । गुरुजनेनापि पितृलोकेनापि तु तत्संभावने किं पुनर्भण्यते किं पुनः कथ्यते ।
कर्तव्योपदेशमाह—य इति । यो गुणी गुणवान्स गुणैरेवाराधनीयः सेवनीयः । अनेन गुणजनेन कस्याप-
रस्यात्मा स्वयं गुणवाञ्छापनीयः प्रकाशनीयः । अपि चेति । अपि च युक्त्यन्तरे । जन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरा-
रभ्य देवस्य तारापीडस्य देव्या विलासवत्याश्चाङ्कलालनया क्रीडपरिपालनया यो न गृहीतो न स्वायत्तीकृतस्तस्य
वैशम्पायनस्य मरुत इव वायोरिव दुर्महा प्रकृतिः स्वरूपं यस्यैवंभूतस्य चन्द्रापीडोऽपि किं करोतु । किं कुर्या-
दित्यर्थः । अथ वैशम्पायनोत्पत्तिवैगुण्यमाविष्कुर्वन्नाह—स्वयमेवेति । एवंविधा एतादृशाः शरीरसंभवा
देहोत्पन्ना महाकृमयः क्षुद्रजन्तवः, सर्वदोषाणामाधारभूता महाव्याधयो महारोगाः, अन्तर्मध्ये विषं येषामे-
वंविधा व्यालाः सर्पाः, विनाशस्य विध्वंसस्य हेतवः कारणानि महोत्पाताः क्षितिकम्पनादिरूपाः, भुजङ्गवत्स-
र्पवद्वृत्तिवर्तनं येषामेवंविधा महावाता एवं महावातिकाः स्वार्थं कः । वक्रगामित्येन भुजङ्गसादृश्यम् ।
वक्रचारिणः कुटिलगामिनो महाग्रहा राहुप्रभृतयः, तमोमया अन्धकारप्रचुराः प्रदोषा यामिनीमुखानि, मलिनाः
कश्मला आत्मानो येषां ते कुलस्यान्वयस्य पांसवो रेणवो दोषजनकाः, निःस्नेहाः प्रीतिवर्जिताः खलाः, निर्लेजा
निस्त्रपाः कृपणका निष्कृपाः, निःसंज्ञा हेयोपादेयादिज्ञानविकलाः पशवोऽपि च तिर्यश्चोऽपि च, अकाष्ठा दहना
बहयः, निर्गुणा औदार्यादिगुणरहिता जालिनो वागुरिकाः, अतीर्था उत्तरणमार्गविकला जलाशयाः पानीयस्था-
नानि, निर्गौरवा महत्त्ववर्जिताः खरप्रकृतयः कठिनस्वभावाः, अशिवमूर्तयोऽकल्याणमूर्तयो महाविनायकैर्महा-
विघ्नैरधिष्ठिताः । इयं विरोधोक्तिः । येऽशिवमूर्तयो भवन्ति ते महाविनायकाधिष्ठिता न भवन्तीति महाविरोधः ।
एते सर्वेऽपि स्वयमेवात्मनैवोत्पद्यन्ते जायन्ते । तथा वैशम्पायनोऽपि, न तु मददृष्टस्य कारणतेत्यर्थः । ये
जनाः कृपाणा इव खला इव सकलङ्काः । जनपक्षे जनापवादाश्रयाः, खङ्गपक्षे सचिद्धाः । स्नेहेनैव प्रेम्णा
तैलादिना च पारुष्यं कठिनतां भजन्त आश्रयन्ति । स्नेहस्तैलादिकरसद्रव्ये स्यात्सौहृदेऽपि च' इति विश्वः ।
करिकपोला इव हस्तिगल्लत्परदेशा इव मलिनस्वभावाः कश्मलप्रकृतयः । दानेनैव भवेनैव । पक्षे वितरणेनैव ।
मलिनतरतामतिकृष्णतामापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'दानं गजमदे त्यागे' इति विश्वः । निर्वर्तयो वर्तिरहिता मणि-

टिप्पण—१ न बुद्धवानर्थम् । ये निर्गुणाः [गुण (सूत्र) रहिताः] ते जालिनः (जालयुक्ताः) कथं
भवेयुः, जाले सूत्राणामपेक्षितत्वात् इति विरोधः । एते तु गुण (विनयादि) रहिताः जालिनः कपट-
कारिणश्च । २ शिवमूर्तिभिन्नाः ।

पाठा—१ अवबोधनीयः. २ अस्मत्संभवाः. ३ क्षपणकाः.

प्रदीपा इव प्रसादेनैव ज्वलन्ति । अङ्गलम्ना भुजङ्गा इव दाक्षिण्यपरिग्रहेणैवेतरे वामाः संजायन्ते । गुणमुक्ताः सायका इव सपक्षाश्रयेण फलेनैव दूरं विक्षिप्यन्ते । सरागाः पल्लवा इव दिवसारूढयैवापरज्यन्ते । भूतिपरामृष्टा दर्पणा इवाभिमुखेन सर्वं प्रतीपं गृह्णन्ति । अन्तर-स्वच्छवृत्तयः सलिलाशया इव गाढावगाहनेनैव कालुष्यमुपयान्ति । ये च स्निग्धेष्वपि रुक्षाः, ऋजुष्वपि वक्राः, साधुष्वप्यसाधवः, गुणवत्स्वपि दुष्टप्रकृतयः, भर्तर्यप्यभृत्यात्मानः, रागिष्वपि क्रुद्धाः, निरीहादप्यादित्सवः, मित्रेष्वपि द्रोहिणः, विश्वस्तानामपि घातकाः, भीतेष्वपि प्रहारिणः, प्रीतिपरेष्वपि द्वेषिणः, विनीतेष्वप्युद्धताः, दयापरेष्वपि निर्दयाः, स्त्रीष्वपि शूराः, भृत्येष्वपि क्रूराः, दीनेष्वपि दारुणाः । येषां च विपरीतानां गुरव एव लघवः,

प्रदीपा इव रत्नसदृशेन्धेना इव प्रसादेनैव प्रसन्नतयैव ज्वलन्ति दीप्यन्ते । 'प्रसादोऽनुग्रहे काव्यप्राणस्वास्थ्य-प्रसन्तिषु' इति विश्वः । अङ्गलम्नाः शरीरसंसृष्टा भुजङ्गा इव सर्पा इव । इतरे पामरजना वामाः प्रतिकूलाः संजायन्ते । केन । दाक्षिण्यं लज्जा तेन परिग्रहः स्त्रीकारस्तेनैव । गुणः प्रत्यक्षा औदार्यादिश्च । 'गुणः प्रदान-रूपादौ मौढ्या सृदे वृकोदरे' इति विश्वः । ताभ्यां मुक्ता रहिताः सायका इव बाणा इव सह पक्षेण पिच्छेन स्वजनवर्गेण च वर्तमानः सहितः सपक्षः । स एवाश्रयो यस्यैवंभूतेन फलेन लोहादिमयेन साध्येन च । दूरं विक्षिप्यन्ते विकीर्यन्ते । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे ग्रहे साध्यविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सखिसहायके' इति विश्वः । रागो रक्तिमा प्रीतिश्च ताभ्यां सहवर्तमानाः सरागाः पल्लवा इव किसलय इव दिवसारूढ्यैव दिनवृद्ध्यैवापरज्यन्ते विरक्तीभवन्ति । 'रागोऽनुरक्ते मात्सर्ये क्लेशादौ लोहितादिषु' इति विश्वः । भूतिर्मस्य संपच्च ताभ्यां परामृष्टा आलिङ्गिता दर्पणा इवादशा इव । आभिमुख्येन संमुखत्वेन हेतुना सर्वं प्रतीपं परा-ञ्छुखं गृह्णन्ति ग्रहणं कुर्वन्ति । 'भूतिर्मातङ्गभृङ्गारे जातौ भस्मनि संपदि' इति विश्वः । 'वामं प्रसव्यं प्रतीपं प्रतिलोममपष्टु च' इति हैमः । अन्तरे विचाले स्वच्छा निर्मला वृत्तिर्येषामेवंविधाः सलिलाशया इव पानीया-श्रया इव गाढमत्यर्थमवगाहनेनैवावलोकनेनैवातिपरिचयेनैव च कालुष्यं कलुषतामुपयान्ति गच्छन्ति । ये च स्निग्धेष्वपि स्नेहलेष्वपि रुक्षा अस्निग्धाः, ऋजुष्वपि सरलेष्वपि वक्रा वामाः, साधुष्वपि सज्जनेष्वप्यसाधवो दुष्टाः, गुणवत्स्वपि गुणोपयुक्तेष्वपि दुष्टप्रकृतयोऽशुभस्वभावाः, भर्तर्यपि स्वामिन्यप्यभृत्यात्मानोऽसेवकाः, रागिष्वपि रक्तेष्वपि क्रुद्धाः कोपवन्तः, निरीहादपि निःस्पृहादप्यादित्सवो ग्रहणेच्छवः, मित्रेष्वपि सुहृत्स्वपि द्रोहिणो द्रोहकर्तारः, विश्वस्तानामपि विश्वासप्रतिपन्नानामपि घातका हिंसकाः, भीतेष्वपि त्रस्तेष्वपि प्रहारिणः प्रहारकारिणः, प्रीतिपरेष्वपि स्नेहपरेष्वपि द्वेषिणो द्वेषवन्तः, विनीतेष्वपि विनयवत्स्वप्युद्धता दुर्विनीताः, दया-परेष्वपि कृपातत्परेष्वपि निर्दया निःकृपाः, स्त्रीष्वपि प्रमदास्वपि शूराः सुभटाः, भृत्येष्वपि सेवकेष्वपि क्रूरा-श्चण्डाः, दीनेष्वपि दुःखितेष्वपि दारुणा भीषणाः । येषां चेति । येषां विपरीतानां वामवृत्तीनां गुरव एव

टिप्प०—१ मणिरूपाः प्रदीपाः प्रसादेन स्वच्छतया ज्वलन्तीत्यर्थो बोध्यो विवेकिभिः । २ धिक् मन्दम् । कोऽत्र श्लेषनिर्वाहः ? 'अङ्गलम्ना भुजा इव' इत्येव पाठः । अङ्गसंबद्धा भुजा यथा एकस्य दाक्षिण्य- (दाक्षिण्य) व्यपदेशेन तदितरे अपरे भुजाः वामा वामभागवर्तिनो जायन्ते, तथैव इतरे पामरजनाः सारव्यस्त्रीकारेण प्रतिकूला जायन्ते । ३ तात्पर्यात्कोशान्दूरे । अन्तः अभ्यन्तरे अस्वच्छा कलुषा सपङ्का च वृत्तिर्येषां ते सलिलाशया इव गाढावगाहनेन अतिप्रणयेन अतिविलोडनेन च कालुष्यं मालिन्यम् आविलसत्वं च भजन्त इत्यर्थः ।

नीचा एवोचैः, अगम्या एव गम्याः, कुदृष्टिरेव सदृशनम्, अकार्यमेव कार्यम्, अन्याय एव न्यायः, अस्थितिरेव स्थितिः, अनाचार एवाचारः, अयुक्तमेव युक्तम्, अविद्यैव विद्या, अविनय एव विनयः, दौःशील्यमेव सुशीलता, अधर्म एव धर्मः, अनृतमेव सत्यम् । येषां च क्षुद्राणां प्रज्ञा पराभिसंधानाय न ज्ञानाय श्रुतम्, पराक्रमः प्राणिनामुपधाताय नोपकाराय, उत्साहो धनार्जनाय न यशसे, स्वैर्य व्यसनासङ्गाय न चिरसंगताय, धनपरित्यागः कामाय न धर्माय । किं बहुना सर्वमेव येषां दोषाय न गुणाय ।

तदसावपीडश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नो यस्यैवं कुर्वतो मित्रमहं चन्द्रापीडस्य कथं तस्य द्रोहमाचरामीति नोत्पन्नं चेतसि । एवं कृते चलितवृत्तानां शासिताऽवश्यं तारापीडो देवः पीडितान्तरात्मा मयि कोपं करिष्यतीत्येवमपि नाशङ्कितं मनसा । मातुरहमेवैको जीवितनिबन्धनम्, कथं मया विना वर्तिष्यत इत्येतस्य नृशंसस्य हृदये नापतितम् । पिण्डप्रदो वंशसंतानार्थमहमुत्पादितः पित्रा कथमननुज्ञातस्तेन सर्वपरित्यागं करोमीत्येतदपि यथाजातस्य

शास्तर एव लघवो लघिष्ठाः, नीचा एवाधोवर्तिन एवोच्चैरुच्चाः, अगम्या एवासेव्या एव गम्याः सेव्याः, कुदृष्टिरेव कुदर्शनमेव सदृशनं शोभनतमम्, अकार्यमेवाकृत्यमेव कार्यं कृत्यम्, अन्याय एवानीतिरेव न्यायो नीतिः, अस्थितिरेवामर्यादैव स्थितिर्मर्यादा, अनाचार एवानाचरणमेवाचार आचरणम्, अयुक्तमेवान्याय्यमेव युक्तं न्याय्यम्, अविद्यैवाज्ञानमेव विद्या ज्ञानम्, अविनय एवाप्रश्रय एव विनयः, दौःशील्यमेव दुःस्वभाव एव सुशीलता सुस्वभावता, अधर्म एवापुण्यमेव धर्मो वृषः, अनृतमेवासत्यमेव सत्यं सूतृतम् । येषां च क्षुद्राणां वृच्छबुद्धीनां श्रुतं ज्ञानं प्रज्ञा प्रतिभा तस्यां पर उत्कृष्ट इत्यभिसंधानाय ज्ञानाय न ज्ञापनाय तत्त्वज्ञानाय, पराक्रमो बलं प्राणिनामुपधाताय विनाशाय नोपकाराय नोपकृतये, उत्साहः प्रगल्भता धनार्जनाय व्रजार्जनाय न यशसे न श्लोकाय, स्वैर्य स्थिरता व्यसनानि मयादीनि तेषामासङ्गायासक्तये न चिरसंगताय न चिरमैत्रीहेतवे, धनपरित्यागो धनविसर्जनं कामाय मैथुनाय न धर्माय न सुकृताय किं बहुना किं बहुक्तेन येषां दुरात्मनां सर्वमेव दोषाय वैगुण्याय न गुणाय हिताय ।

तत्तस्माद्वेतोरसावपि वैशम्पायन ईदृश एव पूर्वोक्तसदृश एव कोऽप्यपुण्यवानुत्पन्नः संजातः, यस्य वैशम्पायनस्यैवं कुर्वतश्चन्द्रापीडस्याहं मित्रं तस्य चन्द्रापीडस्य कथं द्रोहमाचरामि कुर्वे इति चेतसि नोत्पन्नं नागतम् । एवं कृते सति चलितवृत्तानां अष्टाचाराणां शासिता शिक्षादायकस्तारापीडो देवोऽवश्यं पीडितान्तरात्मा संतापितस्त्वान्तो मयि विषये कोपं करिष्यति विधास्यतीत्येवमपि मनसा हृदयेन नाशङ्कितं नारेकितम् । मातुर्मनोरमाया जीवितनिबन्धनं प्राणितदानमहमेक एव । कथं तर्हि मया विना मय्यतिरेकेण वर्तिष्यते वर्तनं करिष्यतीत्येतस्य वैशम्पायनस्य नृशंसस्य निर्दयस्य हृदये चेतसि नापतितं नागतम् । वंशसंतानार्थमन्वयपरम्परायै अहं वैशम्पायनः पिण्डप्रदः पित्रा जनकेनोत्पादितो निष्पादितस्तेन पित्राननुज्ञातोऽदत्ताज्ञः सर्वपरित्यागं (कथम्) करोमि प्रण-

टिप्पण-१ अजानन्नपि यत्किञ्चित्प्रलपति । प्रज्ञा श्रुतं चेत्येकस्मिन्वाक्ये न संगृहीतम् । 'न ज्ञानाय', एतदुत्तरम् 'श्रुतं मायाजालाय, नोपशमाय ।' इति पाठः । शास्त्रज्ञानं कपटप्रपञ्चाय न शान्तये, इति तदर्थः । २ जीवितस्य निबन्धनं कारणमिति भावः ।

पाठा-१ तेषाम्, २ ज्ञानं पराति, ३ मायाजालाय; मालजालाय, ४ अपुण्य एवानुत्पन्नः नोपशमाय, ५ चलितवृत्तीनाम्, ६ पित्राहम्.

न बुद्धौ संजातम् । तदेवमसत्पथप्रवृत्तेन नष्टात्मना सुदूरमुद्धान्तेन दुर्दर्शमदृष्टं तावन्न नाम कुदृष्टिना दृष्टम् । दृष्टमपि येन न दृष्टं तस्याज्ञानतिमिरान्धस्य किं क्रियताम् । अपरमसौ तिर्यङ्माहता यत्नेन शुक इव पाठितः पुष्टश्च देवेन । अथवा विनोददानातिरश्चामपि सफल एव शिक्षणायासो भवति । तेऽपि पोषिताः पोषितरि स्नेहमावध्नन्ति । तेऽपि कृतं जानन्ति । तेऽपि परिचयमनुवर्तन्ते । तेषामपि सहजस्नेहो मातापित्रोरुपरि दृश्यत एव । न पुनरस्य नष्टोभयलोकस्य पापकारिणो दुर्जातस्य, यस्य सर्वमेवाधस्ताद्वतम् । अपि चेदृशाचरितेन तेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन तावद्दुरात्मना जातेन केवलं सुखं न स्थापिताः सर्व एव वयम्, अपरमेवं दुःखार्णवे निपातिताः । सर्व एव ह्यनाक्षिप्तचेताः प्रवर्तते स्वहिताय परहिताय च । तस्य तु पुनरस्मानेवं दुःखं स्थापयतो न स्वहितं नापि च परहितं किमनेनैवमात्मद्रुहा कृतमिति मतिरेतावन्न बोधपदवीभवतरति । सर्वथा दुःखार्णवास्माकं

यामीत्येतदपि यथाजातस्य मूर्खस्य बुद्धौ ज्ञतौ न संजातं नोत्पन्नम् । 'अज्ञे मूढयथाजातमूर्खवैधेयवालिशाः' इत्यमरः । तत्तस्माद्धेतोरेवममुना प्रकारेणासत्पथः कुमार्यस्तत्र प्रवृत्तेन नष्ट आत्मा यस्यैवंभूतेन सुदूरमतिदूर-मुद्धान्तेन प्राप्तभ्रमेण दुर्दैवं तावदादौ । नामेति कोमलामन्त्रणे । कुदृष्टिना कुत्सितज्ञानेन दुर्दृष्टा दशावस्था यस्मिन्नेतादृशमदृष्टं न दृष्टं नावलोकितम् । येन दृष्टमप्यवलोकितमपि न दृष्टं न निरीक्षितम् । 'दशा वर्ताववस्थार्या वक्षान्ते स्युर्दशा अपि' इति विश्वः । यदि वा 'अदृष्टं वह्नितोयादि दृष्टं स्वपरचक्रजम्' इत्यभिधानात्तदुभयमपि भयं न दृष्टमित्यर्थः । अथवादृष्टं तु न दृश्यत एव । तदपि विपश्चिद्भिर्दृश्यते । अयं तु सुतरां मूर्खो येन तप-स्विन्यगम्या भवतीति दृष्टमपि न दृष्टमित्यर्थः । तस्य वैशम्पायनस्याज्ञानमेव तिमिरं तमिस्रं तेनान्धस्य गता-क्षस्य किं क्रियतां किं विधीयताम् । अपरमन्यदसौ तिर्यगिववेकविकलत्वात्पशुरूपो महता यत्नेन महोद्यमेन शुक इव कीर इव पाठितोऽध्यापितो देवेन तारापीडेन पुष्टश्च पुष्टीकृतश्च । अथवेति पक्षान्तरे । विनोददानात्की-ञावितरणातिरश्चामपि सफल एव सार्थक एव शिक्षणायासः शिक्षाप्रयासो भवति । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि पोषिताः सन्तः पोषितरि पोषके स्नेहं प्रीतिमावध्नन्ति । कुर्वन्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि कृतं जानन्ति । कृतज्ञा भव-न्तीत्यर्थः । तेऽपि तिर्यञ्चोऽपि परिचर्य संस्तवमनुवर्तन्तेऽनुगच्छन्ति । तेषामपि तिरश्चामपि मातापित्रोरुपरि सहजस्नेहः स्वाभाविकप्रेमा दृश्यत एव ईक्ष्यत एव । नष्टो गत उभयलोक इहलोकपरलोकौ यस्यैवंभूतस्य पाप-कारिणोऽपकर्तुर्जातस्य दुष्टोत्पन्नस्य । कु(सुम)पुत्रस्येत्यर्थः । अस्य वैशम्पायनस्य न पुनः प्रीतिः । मातापित्रो-रुपरित्यर्थः । अस्य वैशम्पायनस्य सर्वमेव विज्ञानादिकमधस्तादधो गतम् । अपि चेति युक्तयन्तरे । तेनापि वैशम्पायनेनापीष्टाचरितेनेदकसमाचरितेनाप्यवश्यमेव कस्यांचित्तिर्यग्योनौ पतितव्यं येन वैशम्पायनेन दुरात्मना दुष्टात्मना तावज्जातेनोत्पन्नेन सर्व एव वयं सुखं न स्थापिताः । अपरमन्यदेवममुना प्रकारेण दुःखार्णवे दुःख-सागरे निपातिताः । दुःखातिशयेन श्रुडिता इति भावः । सर्व एव । जन इति शेषः । अनाक्षिप्तचेताः सुस्थि-रान्तःकरणः स्वहिताय आत्महिताय, परहिताय इतरजनहितार्थं च प्रवर्तते यत्नमातनोति । तस्य वैशम्पायनस्य तु पुनः अस्मानेवं दुःखं स्थापयतो दुःखं कुर्वतो न स्वहितं नात्महितम्, नापि च परहितं नाप्यन्यहितम् । अनेनैव वैशम्पायनेनैवात्मद्रुहात्मघातकेन किं कृतं किं विहितमिति मतिरिति बुद्धिरेतावद्बोधपदवीं ज्ञानमार्गं नावतरति

टिप्पण-१ दुःखेन द्रष्टुं शक्यम् अदृष्टं शुभाशुभकर्मजनितं भाग्यं तु येन कुदृष्टिना न दृष्टम्, किन्तु येन दृष्टम् (दर्शनविषयभूतं सदाचारादिकम्) अपि न दृष्टं नालोचितमिति भावः । २ सर्वे वयं केवलं सुखं न स्थापिता इत्येव न, अपि तु दुःखार्णवे पातिता इति सरलोप्यर्थः प्रहेलीकृतः । ३ 'मति-रेव तावन्न' इत्येव पाठः ।

पाठा-१ दुर्दर्शनेन; दुर्दर्शम्. २ सहजस्नेहः. ३ दुरात्मजातेन. ४ दुःखम्. ५ अपि स्नेहविधेः. ६ निपा-तिताः. ७ प्रवर्तमानः. ८ वा प्रवर्तते. ९ न परहितमपि. १० एवमेतावत्; एव तावत्.

तस्य पापकर्मणो ग्रहोपसृष्टस्य जन्म ।' इत्युक्त्वा हेमन्तकालोत्पलिनीमिवोद्भाष्पां दृष्टिमुद्वहन्, उद्वेपिताधरश्च बहिरलब्धनिर्गमेण स्फुटन्निवान्तर्मन्युपूरेण निःश्वसन्नेवावतस्यौ ।

तदवस्थं च तं तारापीडः प्रत्युवाच—'एतत्खलु प्रदीपेनाग्नेः प्रकाशनम्, वासरालोकेन भास्वतः समुद्भासनम्, अवश्यायलेशैराह्लादनममृतांशोः, मेघाम्बुविन्दुभिरापूरणं पयोधेः, व्यजनानिलैरतिवर्धनं प्रभञ्जनस्य, यदस्मद्विधैः परिवोधनमार्यस्य । तथापि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्यापि विवेकिनोऽपि धीरस्यापि सत्त्ववतोऽप्यवश्यं दुःखातिपातेन विशुद्धमपि वर्षसलिलेन सर इव मानसं कलुषीक्रियते सर्वस्य । कलुषीकृते च मानसे किमिदमिति सममेव दर्शनं नश्यति । न चित्तमालोचयति । न बुद्धिर्बुध्यते । न विवेकोऽपि विविनक्ति । येन प्रवीत्यदः । मैत्रो लोकवृत्तमार्य एव सुतरां वेत्ति । किमस्ति कश्चिदसावियति लोके, यस्य निर्विकारं यौवनमतिक्रान्तम् ? यौवनावतारे हि शैशवेनैव सह गच्छति गुरुजनस्नेहः । वयसैव सहा-रोहत्यभिनवा प्रीतिः । वक्षसैव सह विस्तीर्यते वाञ्छा । बलेनैव सहोपचीयते मदः । दोर्घ्ये-

नावगच्छति । सर्वथा सर्वप्रकारेणास्माकं दुःखायैव दुःखहेतोरेव तस्य पापकर्मणो दुष्कृतकारिणो ग्रहोपसृष्टस्य ग्रहग्रहिलस्य जन्मोत्पत्तिः । इत्युक्त्वा हेमन्तकालस्य प्रसूनसमयस्योत्पलिनीं कमलिनीमिवोद्भाष्पां दृष्टिं दृशमुद्वहन् । हेमन्तकमलिन्यप्युद्भाष्पा स्यादतो हृष्यसाम्यम् । उद्वेपित उत्कम्पितोऽधर ओष्ठो यस्यैवंभूतश्च बहिरलब्धो निर्गमो निर्गमनं यस्यैवंभूतेनान्तर्मध्यवर्तिमन्युपूरेण क्रोधसमूहेन स्फुटन्निव द्वैधीभवन्निव निःश्वसन्नेव निःश्वासं मुञ्चन्नेवावतस्यौ स्थितवान् ।

सैवावस्था दशा यस्यैतादृशं च तं शुकनासं तारापीडः प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । खल्विति निश्चयेन । एतत्प्रदीपेन गृहमणिनाग्नेर्वहेः प्रकाशनं प्रज्वालनम्, वासरालोकेन दिवसप्रकाशेन भास्वतः सूर्यस्य समुद्भासनमुत्तेजनम्, अमृतांशोश्चन्द्रस्यावश्यायलेशैस्तुहिनकणैराह्लादनं प्रमोदोत्पादनम्, पयोधेः समुद्रस्य मेघाम्बु जीमूतजलं तस्य विन्दुभिः पृषद्विरापूरणं भरणम्, प्रभञ्जनस्य वायोर्व्यजनानिलेस्तालवृन्तपवनैरतिवर्धनमतिबुद्धिप्रापणम्, यद्यस्माद्धेतोरस्मद्विधैरस्मत्सहशैरार्यस्य भवतः शुकनासस्य परिवोधनं प्रतिबोधदानम् । तथापीति । एवं सत्यपि प्राज्ञस्यापि बहुश्रुतस्याप्यनेकशालज्ञस्यापि विवेकिनोऽपि पृथगात्मवतोऽपि धीरस्यापि स्थिरप्रकृतेरपि सत्त्ववतोऽपि साहसवतोऽप्यवश्यं निश्चितं दुःखातिपातेन कृच्छ्रातिपातेन विशुद्धमपि निर्मलमपि सर्वस्य मानसं वर्षसलिलेन वृष्टिपानीयेन सर इव तटाक इव कलुषीक्रियते मलिनीक्रियते । कलुषीकृते च मानसे चित्ते किमिदमिति सर्वमेव समग्रमेव दर्शनं सामान्यज्ञानं नश्यति । न चित्तं मन आलोचयति विचारयति । न बुद्धिर्बुध्यते । बोधं प्रयातीत्यर्थः । न विवेकोऽपि पृथगात्मभावोऽपि विविनक्ति पृथक्करोति । येन कारणेन । अदोऽव्यक्ते न पुंसकम् । ब्रवीति वक्ति । मत्तस्तारापीडालोकवृत्तं जनचरितमार्य एव पूज्य एव भवान्मुतरामतिशयेन वेत्ति जानाति । किमिति प्रश्ने । कश्चित्कोऽपीयति लोक एतावति भुवनेऽस्ति विद्यते, यस्य निर्विकारं विकृतिरहितं यौवनं तारुण्यमतिक्रान्तं व्यतीतम् ? यौवनावतारे हि तारुण्यप्रादुर्भावे हि शैशवेन बाल्येन सह गुरुजनेषु मातृपितृषु स्नेहः प्रीतिर्गलति क्षरति । वयसा सहावस्थया सहाभिनवा प्रत्यग्रा प्रीतिरारोह्यारूढा भवति । वक्षसोरसा सह वाञ्छा स्पृहा विस्तीर्यते विस्तीर्णा स्यात् । बलेनैव पराक्रमेणैव सह मदो दर्प उपचीयत उपचर्य प्राप्नोति ।

टिप्पणं—1 मार्ग-पौषमासात्मकः शीतकालः । 2 'अव' पूर्वकस्य तिष्ठतेरात्मनेपदित्वमिति न विज्ञातं वराकेण । अस्तु. 'अवतस्ये' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ उद्वहन्. २ अवतस्ये. ३ अभिवर्धनम्. ४ ब्रवीमि. ५ अन्यथा तु मत्तः, असदसत्तः.

नैव सह स्थूलतामापद्यते धीः । मध्येनैव सह कार्यमुपयाति श्रुतम् । ऊरुयुगलेनैव सहो-
पचीयतेऽविनयः । इमश्रुभिरेव सहोज्ज्वलते मलिनताहेतुर्मोहः । आकारेणैव सहाविर्भवन्ति
हृदयाद्विकाराः । तद्यथा धवलमपि सरागं सर्वथा दीर्घाभवदपि न दीर्घं पश्यति चक्षुः ।
अनुपहतेऽपि न प्रविशति गुरुपदेशः श्रोत्रे । स्त्रीरागिण्यपि न विद्यान्तरं विन्दति हृदये ।
न स्थैर्यमस्थिरप्रकृतौ तरलतायाम् । परित्याज्येषु व्यसनेष्वसङ्गेषु विकाराणां च कारणं प्रायः
सरसता । सा च सर्वमेव जलप्रायं कुर्वाणा वर्षातिवृद्धौपजायते । अपि च दिवसो
दोषागमाय, दोषागमोऽनालोकाय, अनालोकोऽसदृशनार्थम्, असदृशनमविवेकाय, अवि-
वेकोऽसन्मार्गप्रवृत्तये, असन्मार्गप्रवृत्तं च मोहान्धं चेतो भ्राम्यदवश्यमेव स्खलति ।
स्खलिते चेतसि तल्लभा पतत्येव लज्जा । त्रपावरणशून्ये च हृदि प्रविश्य पदं कुर्वन्केन वा

दोर्द्वयेनैव बाहुयुगलेनैव सह धीर्बुद्धिः स्थूलतां स्थविष्ठतामापद्यते प्राप्नोति । मध्येनैव विलम्बेनैव कार्यं कृश-
तामुपयाति प्राप्नोति श्रुतं ज्ञानम् । ऊरुयुगलेनैव सविश्रुयुग्मेनैव सहाविनयो हृदयमुपचीयते पुष्टीभवति ।
इमश्रुभिरेव कूर्चैरेव सह मलिनताहेतुर्मोहो मौल्यमुज्ज्वलते विकारं प्राप्नोति । आकारेण सहाकृत्या सह हृदया-
द्विकारा विकृतय आविर्भवन्ति प्रकटीभवन्ति । तदेव दर्शयन्नाह—तद्यथेति । धवलमपि शुभ्रमपि चक्षु-
नेत्रं सरागमेव सर्वथा दीर्घाभवदपि न पश्यति दीर्घम् । दीर्घदर्शित्वं न भवतीत्यर्थः । अनुपहतेऽप्यप्रतिहतेऽपि
श्रोत्रे श्रवणे गुरुपदेशो गुरुणा हिताहितोपदेष्टृणासुपदेशः सुकृताचरणनिर्देशो न प्रविशति न प्रवेशं करोति ।
स्त्रीषु रागो विद्यते यस्यैवंभूतेऽपि हृदय एकस्या विद्यायाः सकाशादन्या विद्या विद्यान्तरं न विन्दति न लभते ।
अस्थिरप्रकृतौ चलस्वभावायां तरलतायां चञ्चलतायां सत्यां न स्थैर्यं न स्थिरता । परित्याज्येषु वर्जनीयेषु
व्यसनेषु समुद्र, विकाराणां चावृत्तभाषकत्वादिरूपाणां चासङ्गेष्वसक्तिषु कारणं निदानं प्रायो बाहुल्येन सर-
सता रसिकत्वं स्यात् । सा च सरसता सर्वमेव समग्रमेव जलप्रायं कुर्वाणा विदधाना वर्षातिवृद्धौ वर्षा
वर्षणम् । पक्षे वर्षाणां वत्सराणामतिवृद्धौपजायत उत्पद्यते । अपि चेति । अपि च प्रकारान्तरेण । दिवसा
दोषागमाय दोषागमश्चानालोकायानिरीक्षणायाप्रकाशाय च स्यात् । अनालोकश्चासदृशनार्थमसम्पन्नज्ञानार्थं च
स्यात् । असदृशनं चाविवेकायपृथगात्मने भवति । अविवेकश्चासन्मार्गप्रवृत्तयेऽसत्पथप्रवृत्तये स्यात् । अस-
न्मार्गप्रवृत्तं च भ्राम्यदितस्ततः परिभ्रमन्मोहेनान्धं चेतोऽवश्यमेव स्खलति निपतति । स्खलिते च स्खलनां
प्राप्ते चेतसि चित्ते सति तल्लभा चेतःसंबद्धा लज्जा त्रपा पतत्येव यात्येव । त्रपैव लज्जैवावरणमाच्छादनं तेन

* टिप्पण—1 'अविनयः' इति यदा पाठः, तदाऽस्य 'धाव्यम्' इत्यर्थः स्यात् । 2 धिगज्ञानम् । एका
विद्या यद्यायाता तर्हि का न्यूनता ? स्त्रीरागिण्यपि हृदये साधारणस्त्री एव अन्तरम् अवकाशं लभते,
विद्यारूपा स्त्री न लभते इत्यर्थः । 3 अस्थिरस्य जनस्य प्रकृति (स्वभाव) भूतायां चञ्चलतायां स्थैर्यं न
भवतीत्यर्थः । 4 सरसता रसिकता सजलता च । सा च सरसता सजलता सर्वं जलप्रायं कुर्वाणा वर्षा-
णाम् (वृष्टीनाम्) अतिप्रवृद्धतया जायते । एवं सरसता अर्थात् रसिकता सर्वं जलप्रायं कुर्वाणा वर्षाणाम्
(उपभोगकालभूतानां वत्सराणाम्) अतिप्रवृद्धा भवतीत्यर्थः । 5 टीकाकारेण श्लेषश्रूणित एव ।
दिवसो दोषाया (रात्रेः) आगमाय, तथा रसिकमन्यानां दिवसो दोषाणाम् आगमाय । दोषाणां
दोषायाश्च आगमः अनालोकाय अज्ञानाय अदर्शनार्थं च । अनालोकः अदर्शनम् अज्ञानं च, असदृशनार्थ-
म् । असतां मन्दानां दुश्चरितानामिति यावत् दर्शनार्थम् असत्यदर्शनार्थं च । अविवेकः आत्मानात्म-
विवेकः कार्येषु विवेकाभावश्च । एवमग्रेऽनुसंधेयम् ।

पाठा०—१ अपचीयते विनयः, अपचीयते हृदयम्, उपचीयते हृदयमविनयः. २ सर्वदा, ३ आसङ्गः
४ कारणानाम्, ५ जलं वशप्रायम्, ६ वर्षाति वृष्ट्या, ७ स्खलिते च,

विनिवारितो दुर्निवारः सर्वाविनयहेतुः कुंसुमधन्वा ? विलसति च कुसुममार्गणे केन कार्येण छिद्रसहस्राणि न भवन्ति; यैः सत्त्वमेवाधस्ताद्व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य न गलति शीलम् ? किमवलम्बनं विनयस्य ? किं करोत्वनाधारं धैर्यम् । क पदमाधत्तां धीः । क समाधानमावप्रात्ववष्टम्भः । केन वावष्टम्भ्य बलान्निश्चलीकृतं मनः । विप्रतिपद्यमानानि केन नियन्त्रितानीन्द्रियाणि । जगन्निन्द्यानि केन निवारितानि दुश्चरितानि । केन बालोकभूतेन तमोभिर्वृद्धिहेतुरुत्सारितो दोषाभिषङ्गो दृष्टेरुपहन्ता । किं वा दृश्यतामसति बहुदर्शित्वे । बहुदर्शित्वं च तावतः कालस्यैवासंभवात्कुतो भवतु प्रथमे वयसि ? येनान्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चित्य वर्जयति मलिनताम् । अपि च परिणामेऽपि पुण्यवतां केषांचिदेव हि केशैः सह धवलिमानमापद्यन्ते चरितानि । तन्मोहविषयमहाहौ मदविकारगन्धमातङ्गे दुर्विलसितैकराज्ये रतिनिद्रावेदमनि नवरागपल्लवोद्गमलीलान्तविशेषदुश्चरितचक्रवर्तिनि तारु-

शून्ये रिक्ते च हृदि हृदये प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पदं स्थानं कुर्वन्निदधत्केन वा पुरुषेण सर्वस्य समग्रस्याविनयस्याप्रश्रयस्य हेतुः कारणं कुसुमधन्वा कंदर्पे दुर्निवारो दुःखेन निवारयितुं शक्यो विनिवारितो निषिद्धः । कुसुममार्गणे कंदर्पे विलसति विलासं कुर्वति सति केन कार्येण हेतुभूतेन छिद्रसहस्राणि विवरसहस्राणि न भवन्ति न संजायन्ते, यैश्छिद्रसहस्रैः सत्त्वमेव साहसमेवाधस्तादधो व्रजति । सत्त्वे चाधो गते किमाश्रित्य किमाश्रयणं कृत्वा शीलं वृत्तं न गलति न क्षरति । विनयस्य प्रश्रयस्य किमवलम्बनं किमाधारः । अनाधारमनाश्रयं धैर्यं सत्त्वं च किं करोतु । किं कुर्यादित्यर्थः । धीर्बुद्धिः क कुत्र पदं स्थानमाधत्तां विदधताम् । अवष्टम्भ उद्योगः । 'अवष्टम्भः सुवर्णे च स्तम्भप्रारम्भगौरपि । आरम्भस्तु त्वरायां स्यादुद्यमे वधदर्पयोः' इति विश्वः । अवलम्बनं वा क समाधानं सुखमावप्रातु निषप्रातु । केन वावष्टम्भ्य वशीकृत्य बलाद्धटान्मनश्चेतो निश्चलीकृतम् । केन विप्रतिपद्यमानान्युन्मार्गप्रवृत्तानीन्द्रियाणि करणानि नियन्त्रितानि वशीकृतानि । केन जगन्निन्द्यानि विश्वगर्हितानि दुश्चरितानि दुश्चेष्टितानि निवारितानि दूरीकृतानि । आलोकभूतेन प्रकाशरूपेण केन वानिर्दिष्टनाम्ना दोषाणां व्यसनादीनां रात्रेश्चाभिषङ्गः संबन्ध उत्सारितो दूरीकृतः । कीदृशो दोषाभिषङ्गः । तमोऽज्ञानं तमिषं च तयोरभिर्वृद्धिस्तस्य हेतुः कारणम् । पुनः कीदृक् । दृष्टेर्दृशो ज्ञानस्य चोपहन्ता उपघातकः । असति बहुदर्शित्वे किं वा दृश्यतां किमवलोक्यताम् । तावतः कालस्यैवेयतः समयस्यैवासंभवाद्बहुदर्शित्वमनेकपदार्थावलोकित्वम् । तच्च प्रथम आवे वयस्यवस्थायां कुतो भवतु कुतो जायताम् । येन सति सद्भावोऽन्वयः, असत्यसद्भावो व्यतिरेकः, ताभ्यां निश्चित्य निर्णयं कृत्वा मलिनतां वाच्यतां वर्जयति दूरीकरोति । अपि चेति । अपि च युक्त्यन्तरे । प्रदर्शने परिणामेऽपि । वार्धकेऽपि । हीति निश्चये । पुण्यवतां सुकृतवतां केषांचिदेव, न तु सर्वेषाम्, केशैः कर्चैः सह चरितानि चरित्राणि धवलिमानं श्वेतिमानमापद्यन्ते प्राप्नुवन्ति । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति हैमः । सर्वस्य स्खलितं स्यादिति प्रदर्शयन्नाह—तन्मोहेति । तदिति हेत्वर्थः । मोहो मूर्च्छा, विषयाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाख्याः, त एव महाहयो महासर्पा यस्मिन् । मदो मुद् मोहसंभेदस्तस्य विकारा विकृतयस्त एव गन्धमातङ्गा गन्धेभा यस्मिन् । दुर्विलसितं दुश्चेष्टितं तदेवैकमद्वितीयं राज्यमाधिपत्यं यस्मिन् । रतिः कामाभिलाषः, निद्रा प्रमीला, तयोर्वैशमनि गृहे नवरागो नवीनानुरागः स एव पल्लवः

टिप्पण—१ 'गलिते च शीले' इति पाठ आवश्यक एव प्रक्रमस्य भङ्गप्रसङ्गात् । २ अवष्टम्भः स्थैर्यमित्यर्थः, अन्यत्तु भ्रममात्रम् ।

पाठा—१ मकारकेतुः. २ गलतु. ३ गलिते च शीले किम्. ४ बलम्. ५ अतिपुण्य. ६ मोहविषयविषयमहाहौः मोहविषयविषयमहाहौ. ७ मातङ्ग. ८ लीलान्तर.

प्यावतारे सर्वस्यैव विषमतरविषयमार्गपतितस्य स्खलितमापतति । किमेवमार्येण लालनी-
यस्य पालनीयस्य शिशुजनस्योपर्यावेशो गरीयान्गृहीतः, यदनुचितमपत्यस्नेहस्याक्रोशगर्भमेव-
मुक्तम् । स्वप्रायमानानामपि यद्गुरूणां मुखेभ्यो निष्क्रामति शुभमशुभं वा शिशुषु तदवश्यं
फलति । गुरवो हि दैवतं बालानाम् । यथैवाशिषो गुरुजनवितीर्णा वरतामापद्यन्ते, तथै-
वाक्रोशाः शापताम् । तद्वैशम्पायनमुद्दिश्य कोपावेशादेवमतिपरुषमभिदधत्यार्ये महती मे
चेतसः पीडा समुत्पन्ना । स्वयमारोपितेषु तरुषु धावदुत्पद्यते स्नेहः, किं पुनरङ्गसंभवेष्वा-
पत्येषु । तदुत्सृज्यतामयममर्षवेगो वैशम्पायनस्योपरि । विरूपकं तु तेन न किञ्चिदप्याचरि-
तम् । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येतदपि कारणमविज्ञाय किमेवं दोषपक्षे निक्षिपामः ।

किसलयं तस्योद्गमलीलाऽन्ते पर्यवसाने येषामेतादृशानि विशेषदुश्चरितानि विशेषदुश्चेष्टितानि तेषां चक्रवर्तिनि
सार्वभौम एवंविधे तारुण्यस्य यौवनस्यावतारे प्रादुर्भावे विषमतरः कठिनतरो यो विषयमार्गः कामपन्था-
स्तत्र पतितस्य स्रस्तस्य सर्वस्यैव समप्रस्यैव, अर्थाज्जनस्य, स्खलितमापतति । स्खलना स्यादित्यर्थः । तथार्येण
पूज्येन भवता शुकनासेन लालनीयस्य लालनां कर्तुं योग्यस्य पालनीयस्य रक्षां कर्तुं योग्यस्यैवंविधस्य
शिशुजनस्य बालजनस्योपरि किमेवं किंनिमित्तं गरीयान्गरिष्ठ आवेशो गृहीत आत्तः, यद्यस्माद्धेतोरपत्यस्नेहस्य
प्रसूतिप्रेम्णोऽनुचितमयोग्यमाक्रोशोऽभिषङ्गः स एव गर्भे मध्ये यस्यैतादृशमेवमुक्तं कथितम् । एतादृशं वाक्यं
सर्वथा न वाच्यमित्याशयेनाह—**स्वप्रायेति** । स्वप्रायमानानामपि निम्नायमाणानामपि गुरूणां हिताहितप्रा-
प्तिपरिहारापदेष्टृणां मुखेभ्यो वदनेभ्यः शिशुषु बालेषु यच्छुभमशुभं वा निष्क्रामति निःसरति तदवश्यं
निश्चयेन फलति । तच्छब्दवाच्योऽर्थः शिशूनां संजायत इत्यर्थः । तन्नियामकमाह—**गुरव इति** । हीति
निश्चये । बालानां शिशूनां गुरवो मातृपितरो दैवतं परममिष्टम् । अत्रार्थे दृष्टान्तं प्रतिपादयन्नाह—**यथैवेति** ।
यथैव येन प्रकारेणैव गुरुजनैर्वितीर्णा दत्ता आशिषो मङ्गलसमेतान्याशीर्वचनानि वरतां 'वाञ्छितं वृणीष्वे'ति
प्रसन्नताप्रेरितं तपस्विनां वचो वरस्तस्य भावस्तत्ता तामापद्यन्ते भजन्ते । 'तपोभिरिष्टते यत्तु देवतादेर्वरो
मतः' इति काव्यः । तथैव तेन प्रकारेणैवाक्रोशास्तिरस्काराः शापतां 'तवानिष्टं भूयादिति कोधाविष्टतपस्विनां
वचः शाप'स्तस्य भावस्तत्ता तां प्रतिपद्यन्ते । तत्तस्मात्कारणाद्वैशम्पायनमुद्दिश्याश्रित्य कोपस्य क्रोध आवेशाद-
भिनिवेशादेवार्ये परुषं कठिनमभिदधति कथयति सति मे मम चेतसो हृदयस्य महती गुर्वी पीडा समुत्पन्ना
प्रादुर्भूता । तन्निदानमाविष्कुर्वन्नाह—**स्वयमिति** । स्वयमात्मना रोपितेषूत्तमेषु तरुषु वृक्षेषु धावत्स्नेह उत्प-
द्यते प्रादुर्भवति । अङ्गसंभवेषु शरीरसमुत्पन्नेष्वपत्येषु प्रजासु किं पुनर्भण्यते किं कथ्यते । तत्तस्माद्धेतोर्वैशम्पाय-
नस्योपर्ययं प्रत्यक्षोपलभ्यमानोऽमर्षवेगः क्रोधसंभव उत्पद्यतां त्यज्यताम् । वैशम्पायनस्य निर्दोषतां प्रकट-
यन्नाह—**विरूपकमिति** । तु पुनरर्थः । तेन वैशम्पायनेन न किञ्चिदपि विरूपकं विरुद्धमाचरितं सेवितम् ।
सर्वपरित्यागस्तु दूषणं न भवतीत्याशयेनाह—**सर्वपरित्याग इति** । सर्वपरित्यागं कृत्वा स्थित इत्येत-
दपि कारणं निदानमविज्ञायाज्ञात्वा किमेवमेव दोषपक्षे वैगुण्यकक्षायां वयं निक्षिपामो निक्षेपं कुर्मः । तस्य

टिप्प०—१ 'एवम्' इत्थमित्युचितम् । २ 'तावत्' इत्येव वाक्यस्यालंकारभूतः प्रयुज्यमानो दृश्यते,
न 'यावत्' । इह च 'यावत्' इति केवलं वाक्यज्ञोभायै । अत एव 'तावत्' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ लालनीयस्य; लालनीयपालनीयस्य. २ वा तदवश्यम्. ३ स्वरोपितेषु; स्वयं रोपितेषु. ४ तावत्,
५ निक्षिप्तः.

कदाचिद्गुणीभवत्येवमयमविनयनिष्पन्नो दोष एव । आनीयतां तावदसौ । बुद्ध्यामहे किमर्थमयमेवंविधस्तस्य वयसोऽनुचितोऽपि संवेग उत्पन्नः । ततो यथायुक्तं विधास्यामः ।'

इत्युक्तवति तारापीडे पुनः शुक्रनासोऽभ्यधात्—'अत्युदारतया वत्सलत्वाच्चैवमादिशति देवः । अन्यदतः परं किमिषास्य विरूपकं भवेत्, यद्युवराजमुत्सृज्य क्षणमप्यन्यत्रावस्थानमास्मेच्छया चेष्टितम् ।'

इत्युक्तवति शुक्रनासे कशयेवान्तस्ताडितो दोषसंभावनयाऽनया पितुरुद्धावपहृष्टिरुपविष्ट एवोपसृत्य चन्द्रापीडः शनैः शनैः शुक्रनासमवादीत्—'आर्य, यद्यपि निरुक्तितो वेद्मि न मदीयेन दोषेण नागतो वैशम्पायन इति, तथापि तातेन संभावितमेव । कस्य वापरस्य संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यापि तत्तथा यथा गृहीतं लोकेन, विशेषतो गुरुणा । प्रसिद्धिर-

अपि गुणे निक्षेपमाशङ्क्यन्नाह—कदाचिदिति । एवं तादृकारणमपेक्षायामविनयनिष्पन्नोऽप्रश्रयजनितो दोष एव कदाचिद्गुणीभवति । गुणः स्यादित्यर्थः । अथ कर्तव्यमाह—आनीयतामिति । तावदादावसौ वैशम्पायन आनीयतामानयनविषयीक्रियतामिति । बुद्ध्यामहे जानीमहे । वयमिति शेषः । अयमेवंविध ईदृशस्तस्य वैशम्पायनस्य वयसोऽवस्थाया अनुचितोऽप्ययोग्योऽपि किमर्थं किंप्रयोजनाय संवेगः सर्वपरित्यागलक्षण उत्पन्नः प्रादुर्भूतः । ततस्तत्प्रयोजनं ज्ञात्वैव यथायुक्तं यथोचितं तद्विधास्यामः करिष्यामः ।

इति पूर्वप्रतिपादितप्रकारेण तारापीड उक्तवति सति पुनर्द्वितीयवारं शुक्रनासोऽभ्यधादब्रवीत् । किमभ्यधादित्याशयेनाह—अतीति । अत्युदारस्य भावोऽत्युदारता तयातिस्फारतया वत्सलत्वाच्च हितकारित्वाच्च देवस्तारापीड एवं पूर्वप्रतिपादितमादिशति कथयति । अनेन विरुद्धं न कृतमिति उपोक्तं प्रतिक्षिपन्नाह—अतः परमिति । अतः परमन्यद्भवदपि किमिव विरूपकं विरुद्धं भवेत् । एतदेव विशदीकुर्वन्नाह—यदिति । यद्यस्माद्धेतोर्गुवराजं चन्द्रापीडमुत्सृज्य त्यक्त्वास्मेच्छया स्वातन्त्र्येण क्षणमन्यत्रान्यस्मिन्स्थलेऽवस्थानमुपवेशनमाचेष्टितमाचरितम् । अतः परं विरुद्धं किं भवेदित्यर्थः ।

इति शुक्रनास उक्तवति कथितवति सत्यनया पितुर्दोषसंभावनया कशयेव चर्ममध्या रज्ज्वेवान्तर्मध्ये ताडितो व्यथित उद्ध्वं बाष्पो नेत्रांस्तु यस्यामेवंविधा दृष्टिर्यस्यैवंभूत उपविष्ट एवासीन एवोपसृत्योपसरणं कृत्वा चन्द्रापीडः शनैः शनैर्मन्दं मन्दं शुक्रनासमवादीदब्रवीत् । किमवादीदित्याशयेनाह—आर्य इति । हे आर्य हे पूज्य, यद्यपि निरुक्तितस्त्वदुक्तित एवाहं वेद्मि जानामि । न मदीयेन मामकीनेन दोषेण वैगुण्येन वैशम्पायनो नागत इति, तथाप्येवं सत्यपि तातेन पित्रा संभावितमेव संभावनाविषयीकृतमेव । महैगुण्यमिति शेषः । अपरस्य कस्य वा संभावना नोत्पन्ना । मिथ्यासंभावने न दोष इत्याशयेनाह—मिथ्यापीति । मिथ्याप्यसत्यमपि तत्तथा सत्यमेव । तत्रार्थं हेतुमाह—यथेति । यथा गृहीतं यथा श्रुतं लोकेन जनेन, विशेषतो गुरुणा पित्रादिना, निर्णीतेरर्वाक्यतथैव स्यात् । परमार्थतस्तदसत्यं जनप्रसिद्धौ किं स्यादित्याशयेनाह—प्रसिद्धिरिति । दोषो वैगुण्यम्, गुणा औदार्यादयः, त एवाश्रय आधारो यस्या एवंविधा प्रसिद्धिः प्रवादोऽफलवती निःप्रयोजनात्रासिंहोकेऽयशसेऽकीर्तये स्यात् । ननु दोषाश्रयप्रसिद्धिरयशोजनकत्वं प्रसिद्धं परं गुणाश्रय-

टिप्पण—१ हटेन ग्रन्थग्रथनकन्था, नन्विति स्वयमुत्पादितः शङ्काभासश्च तिरर्थक एव । 'प्रसिद्धिरत्राऽयशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया फलति' इत्येव पाठः । दोषगुणौ आश्रित्य उत्पन्ना प्रसिद्धिः (कश्चित्प्रवादः) अत्र संसारे अयशसे यशसे वा फलति कल्पते । दोषाश्रया प्रसिद्धिः अयशसे, गुणाश्रया तु यशसे प्रभवतीति सुस्पष्ट आशयः ।

पाठा०—१ गुणो भवति. २ इतः परम्. ३ यदय. ४ निरुक्ततः.

त्रायशसे यशसे वा दोषगुणाश्रया वाऽफलवती । परत्र फलदायी कुत्रोपयुज्यते परमार्थः ? तदस्या दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्तमार्गो दापयतु मे वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां ता-
तेन । नान्यथा मे दोषशुद्धिर्भवति । किं कारणम् । अनागते तु वैशम्पायने तातस्यानया
संभावनया नापगन्तव्यम् । अपगते च मयि वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । यद्यसावन्येनानेतुमेव
पार्येत तदा तातस्याप्यनुलङ्घनीयवचनैर्वनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तदार्यः कारयतु मे
गमनानुज्ञया प्रसादम् । न च तुरंगमैर्गच्छतो मे दृष्टायां भूमौ स्वल्पोऽपि गमनपरिक्षेपः ।
वैशम्पायनमादायागतमेव मामवधारयत्वार्थः । अपि च बाह्यखेदादसह्योऽन्तःखेद एवैतद्वि-
योगजन्मा । अनुपदमेव स्कन्धावारमादायागच्छतीत्यमुना हेतुना विना तेनागतोऽहम् । अ-
न्यथा जन्मनः प्रभृति कदा मया गतं स्थितं क्रीडितं हसितं पीतमशितं सुप्तं प्रबुद्धमुच्छसितं

प्रसिद्धेः कथं तज्जनकत्वमिति चेन्न । अयं गुणवान्प्रसिद्धः, परमनेनेत्यं विहितम्, तर्हि महान्पापिष्ठः, इत्याद्य-
कीर्तिसद्भावात् । परत्र परलोके फलदायी फलप्रदः परमार्थस्त्वं कुत्रोपयुज्यसे कुत्रोपयोगी स्यात् । न कुत्रा-
पीत्यर्थः । दोषसंभावनाया नैर्मल्योपायं प्रदर्शयन्नाह—तदस्या इति । तदिति तत्तस्माद्धेतोरस्याः पूर्वोक्ताया
दोषसंभावनाया वैशम्पायनस्यानयनं तस्यै गमनं यानं तस्याभ्यनुज्ञां तां प्रायश्चित्तं प्रायः पापं तस्य चित्तं
विशोधनम् । 'प्रायः पापं विनिर्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम्' इति कृष्णभट्ट्यां प्रक्रियादीकायाम् । तातेनार्थो
दापयतु । प्रेरणे द्विकर्तृकता प्रसिद्धैवेत्यदोषः । एतद्यतिरेकेण न शुद्धिरित्याशयेनाह—नान्यथेति । मे मम
दोषशुद्धिर्नान्यथा नान्यप्रकारेण भवति । तत्र किं निदानमित्याह—किमिति । तत्र किं कारणं किं निमि-
त्तम् । तदेव स्पष्टयन्नाह—अनागत इति । तु पुनरर्थः । अनागतेऽनायाते वैशम्पायने तातस्य पितुरनया
संभावनया नापगन्तव्यं न दूरीभवितव्यम् । अपगते च याते च मयि सति वैशम्पायनेनागन्तव्यम् । आयातव्य-
मित्यर्थः । अन्यः कश्चित्तदानयनं करिष्यतीत्यारेकां दूरीकुर्वन्नाह—यदीति । यद्यसौ वैशम्पायनोऽन्येन मदि-
तरेणानेतुमेव पार्येत शक्येत, तदा तातस्यापि तारापीडस्याप्यनुलङ्घनीयमनाक्रमणीयं वचनं वचो यैरेवंभूतैर-
वनिपतिसहस्रैरानीत एव स्यात् । तत्तस्मादार्थो गमनस्यानुज्ञायाज्ञया प्रसादं प्रसजतां कारयतु । तातेनेति
शेषः । तव गच्छतो भूयान्हेतोर्भावीत्याशयेनाह—न चेति । दृष्टायां निरीक्षितायां भूमौ तुरंगमैर्गच्छतो
व्रजतो मे मम स्वल्पोऽपि गमनपरिक्षेपः प्रयाणखेदो न च स्यात् । आर्यो भवान्वैशम्पायनमादाय
गृहीत्वागतमेवायातमेव मामवधारयत्वाकलयतु । बाह्यखेदापेक्षयाभ्यन्तरखेदाधिक्यं प्रदर्शयन्नाह—अपि
चेति । बाह्यखेदादेतद्वियोगजन्मा वैशम्पायनविरहोत्पन्नोऽन्तःखेद एवासह्योऽसहनीयः । तर्हि तं सुवत्वा
त्वमेकाकी कथमत्रागत इत्याशङ्कां निरस्यन्नाह—अनुपदमिति । अनुपदमनुचरणन्यासं स्कन्धावारं
सैन्यमादाय गृहीत्वागच्छत्यायाति । इत्यमुना हेतुना निमित्तेन तेन वैशम्पायनेन विनाहमागत आयातः ।
अन्यथेति । उक्तवैपरीत्य आजन्मनः प्रभृति जन्मदिनादारभ्य कदा वैशम्पायनेन विना मया गतं यातम्,
स्थितमवस्थितम्, क्रीडितं रमितम्, हसितं हास्यं कृतम्, पीतं पानं कृतम्, अशितं भक्षितम्, सुप्तं शयितम्,

टिप्पणं—१ दोषसंभावनायाः प्रायश्चित्त (शोधन) भूतां वैशम्पायनानयनाय गमनाभ्यनुज्ञां तातेन
(पितृद्वारा) आर्यो मे दापयतु, इति स्पष्टा योजना प्रहेलिका कृताऽत्र । २ 'एभिरवनिपतिसहस्रैः'
इत्येव पाठः । 'एभिः' इत्यनेन स्कन्धावारस्थितैरेतैरानीतुं शक्य एवाऽभविष्यदित्यर्थः स्फुटीभवति ।
टीकाकारस्तु यथाजातः ।

पाठा०—१ आगत. २ नागन्तव्यम्. ३ एभिरवनिपति. ४ अभ्यनुज्ञया, ५ कथायाम्; दुष्टायाम्. ६ स्वमेऽपि
७ एवमेतद्वियोगजन्मा; एव मे तद्वियोगजन्मा. ८ अन्यथा.

वा विना वैशम्पायनेन ? यच्च श्रुत्वा तस्मादेव प्रदेशात् गतोऽस्मि, तस्मा तेनैव तुल्योऽभूव-
मिति । तदप्रतिगमनदोषाद्रक्षन्तु मामार्याः ।'

इत्यभिहितवति चन्द्रापीडोऽन्तःपीडोपरागरक्ते रक्ततामरसानुकारिणि मुखे सपक्षपातां
षट्पदावलीमिव दृष्टिं निवेदय 'एवं गमनाय विज्ञापयति युवराजः । किमाज्ञापयति देवः'
इति शनैःशनैः शुकनासो राजानमप्राक्षीत् ।

तथा पृष्ठश्च शुकनासेन किञ्चिदिव ध्यात्वा तारापीडः प्रत्यवादीत्—'आर्य, मया ज्ञात-
मेतेष्वेव दिवसेषु संपूर्णमण्डलस्येन्दोर्ज्योत्स्नामिव करावलम्बिनीं वत्सस्य वधूं द्रक्ष्यामीति,
यावद्यमपरोऽन्तर्हिताशापथो जलदकाल इव प्रत्यूहकारी वैशम्पायनवृत्तान्तो विलोमप्रकृतिना
विधात्राऽन्तरा पातितः । यथा चायुष्मताभिहितमेवैतत् । न तमन्यः शक्नोत्यानेतुम् । न च
तेन विनायमत्र स्थातुम् । तदवश्यमेव तावन्निस्तरितव्यो व्यसनार्णवोऽमुना पोतेन । वैश-

प्रबुद्धं जागरितम्, उच्छ्वसितं श्वसितं वा । यच्चेति । यद्वैशम्पायनवृत्तान्तं श्रुत्वाकर्ण्य तस्मादेव प्रदेशात्तद्वृ-
त्तान्तश्रवणस्थलदेवाहं न गतोऽस्मि । तदहं मा तेनैव वैशम्पायनेन तुल्यः सदृशोऽभूवं भवेयमिति । गुरोर्निदेश-
व्यतिरेकेण तदवस्थाने मङ्गलेन चोभयोः सादृश्यं स्यादिति भावः । तत्तस्माद्धेतोरप्रतिगमनदोषात्तत्पृष्टिप्रधावना-
भावदूषणादीर्या मां रक्षन्तु ।

इत्यभिहितवतीत्युक्तवति चन्द्रापीडोऽन्तःपीडान्तर्व्याधिसत्या उपराग उपह्वस्तेन रक्ते लोहितेऽत एव
रक्तं यत्तामरसं कमलं तस्यानुकारिण्यनुकरणशील एवंविधे मुख आनने सह पक्षपातेन वाजपातेन तदङ्गीकारेण
वा वर्तते या सा सपक्षपाता तामेतादृशीं षट्पदावलीमिव भ्रमरपङ्क्तिमिव दृष्टिं दृशं निवेदय संस्थाप्यैवं पूर्वोक्त-
प्रकारेण गमनाय यात्रायै युवराजश्चन्द्रापीडो विज्ञापयति विज्ञप्तिं करोति । देवो भवान्किमाज्ञापयति किमाज्ञां
दत्त इति शनैःशनैर्मन्दमन्दं शुकनासो राजानं तारापीडमप्राक्षीदपृच्छत् ।

शुकनासेन तथा तेनैव प्रकारेण पृष्ठश्च किञ्चिदिव क्षणमात्रं ध्यात्वा विमृश्य तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यवधीत् ।
किमब्रवीदित्याशयेनाह—आर्य इति । हे आर्य हे पूज्य, इति मया यावज्ज्ञातमवबुद्धम् । इतिद्योल्लमाह—
पतेष्विति । एतेष्वेव वर्तमानेष्वेव दिवसेषु वासरेषु संपूर्णमण्डलस्यान्यूनबिम्बस्येन्दोश्चन्द्रस्य ज्योत्स्नामिव
करावलम्बिनीं हस्तावलम्बिनीं वत्सस्य पुत्रस्य । चन्द्रापीडस्येत्यर्थः । वधूं क्षुषां द्रक्ष्याम्यवलोकयामि । तावद-
यमपरो भिन्नोऽन्तर्हितस्तिरोहित आशा वाञ्छा दिक्च तस्याः पथो मार्गो येनैवभूतो जलदकाल इव मेघसमय
इव प्रत्यूहकारी विघ्नकारी विघ्नजनको वैशम्पायनवृत्तान्तो मन्त्रिसुतोदन्तो विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलभिप्रायेण
विधात्रा विधिनान्तरा मध्ये पातित आनीतः । विज्ञप्तिसाफल्यं दर्शयन्नाह—यथेति । यथा येन प्रकारेण
चायुष्मता भवताभिहितं प्रतिपादितं तदेतदेवमेवेत्यमेव । तदेव दर्शयति—नेति । तं वैशम्पायनोऽन्य आने-
तुमानयनं कर्तुं न शक्नोति । तेन वैशम्पायनेन विनायं चन्द्रापीडोऽत्र स्थातुमत्रावस्थानं कर्तुं न च शक्नोति ।
तत्तस्माद्धेतोरमुना गमनलक्षणेन पोतेन प्रवहणेन तावदादाववश्यमेव व्यसनार्णवः कष्टसमुद्रो निस्तरितव्यो
निस्तारं प्रापयितव्यः । तव प्रसूरपि गमनप्रतिबन्धकारिणी भविष्यतीत्यपि नाशङ्कनीयमित्याह—वैशम्पा-

टिप्पण—१ 'रक्षतु मामार्याः' इत्येकवचनमेव ग्रन्थशैलीसमुचितम्, पूर्वमपि 'अवधारयत्वार्थः'
इत्यादि प्रोक्तम् । २ 'सपयःपाताम्बुदावलीमिव' इत्यपि पाठो मनोरमः । पयःपातेन (वर्षणेन) सहि-
ताम् मेघावलीमिव, खवदश्रुजलामिति यावत् । ३ करेभ्यः किरणेभ्य आपातिनी ज्योत्स्ना । करे हस्ते
आपातिनी (कृत्तपाणिग्रहणा) वधूः ।

पाठा०—१ अथ. २ तस्मात्. ३ चन्द्रापीडोऽन्तःपीडोपरागरक्ततामरसानुकारिणि; चन्द्रापीडोऽपि रागरक्ते रक्तता-
मरसानुकारिणि. ४ षट्पदावलीम्; अम्बुदावलीम्. ५ एव, ६ मे दुष्कृतिना.

म्पायनप्रत्यानयनाय चावश्यं देव्यपि विलासवती विसर्जयिष्यत्येवैनमिति निश्चयो मे । तद्यातु । किंत्वतिदूरं वत्सेन गन्तव्यम् । तद्गणकैः सहादरादार्यो दिवसं लग्नं च गमनायास्य निरूपयतु, संविधानं च कारयतु' इत्येतदभिधाय शुक्रनासमुद्गाष्पलोचनश्चिरमिव चन्द्रापीड-मालोक्याहूय च विनयावनम्रमसदेशे शिरसि बाह्योश्च पाणिना स्पृशन्नादिशत्—'वत्स, गच्छ त्वमेव प्रविश्याभ्यन्तरं मनोरमासहिताया मातुरावेदयात्मगमनवृत्तान्तम् ।' इत्यादिश्य चन्द्रा-पीडमात्मना शुक्रनासमादाय स्वभवनमयासीत् ।

चन्द्रापीडस्तु तामक्लिष्टवर्णां कादम्बरीसंवरणस्रजमिव गमनाभ्यनुज्ञां हृदयेनोद्वहन्प्रहृष्टा-न्तरात्माप्यपहर्षदृष्टिः प्रविश्य कृतनमस्कारो मातुः समीपे समुपविश्यात्मदर्शनद्विगुणीभूत-वैशम्पायनविरहशोकविह्वलां मनोरमामाश्वास्यावादीत्—'अम्ब, समाश्वसिहि । वैशम्पायना-नयनाय तातेन मे गमनमादिष्टम् । तत्कतिपयदिवसान्तरितं वैशम्पायनाननदर्शनोत्सवम-विकल्पं त्वं मामेव विसर्जय' । सा त्वेवमभिहिता प्रत्युवाच—'तात, किमात्मगमनवचसा

यनेति । वैशम्पायनं प्रत्यानयनाय चानेतुं विलासवती देव्यप्येनं चन्द्रापीडं विसर्जयिष्यत्येव प्रेषयिष्यत्ये-वेति मे मम निश्चयो निर्णयोऽस्ति । तद्यातु गच्छतु । किंतु वत्सेन मत्सुतेनातिदूरमतिदविष्टं गन्तव्यं यातव्यम् । तत्तस्माद्धेतोर्गणकैर्ज्योतिर्विद्भिः सहादरादार्यो भवानस्य चन्द्रापीडस्य गमनाय दिवसं दिनं लग्नं च मेवादिकं निरूपयतु विचारयतु । च पुनरर्थे । संविधानं गमनसामग्रीं च कारयतु विधापयतु । इत्येतत्पूर्वोक्तं शुक्रनासमभिधायोक्त्वा उद्ध्वं बाष्पो हर्षांश्च ययोरेतादृशे लोचने यस्यैवंभूतस्तारापीडश्चिरमिव चन्द्रापीडमा-लोक्य निरीक्ष्याहूय आह्वानं कृत्वा च विनयेनावनम्रमवचनं चन्द्रापीडमसदेशे स्कन्धदेशे शिरस्युत्तमाङ्गे बाह्योर्भुजयोश्च पाणिना हस्तेन स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्नादिशत् । हे वत्स, गच्छ व्रज त्वमेव, मनोरमासहिताया मातु-र्विलासवत्या अभ्यन्तरम् । गृह्येति शेषः । प्रविश्य प्रवेशं कृत्वात्मगमनवृत्तान्तमावेदय ज्ञापय । इति चन्द्रा-पीडमादिश्येत्याज्ञां दत्त्वात्मना स्वयं शुक्रनासमादाय गृहीत्वा स्वभवनं स्वगृहमयासीदगच्छत् ।

चन्द्रापीडस्त्वक्लिष्टः शोभनो वर्णो रक्तपीतादिरक्षरं वा यस्यामेवविधां कादम्बर्याः संवरणमङ्गीकरणं तस्य स्रजमिव मालामिव तां गमनाभ्यनुज्ञां यात्रानिर्देशं हृदयेन चेतसोद्वहन्धारयन्प्रहृष्टः प्रमुदितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽप्यपगतो हर्षो यस्या एतादृशी दृष्टिर्यस्यैवंविधः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा कृतनमस्कारो विहितप्रणामो मातुर्जनन्याः समीपे यथोचितप्रदेशे समुपविश्योपवेशनं कृत्वात्मनः स्वस्य दर्शनेनावलोकनेन द्विगुणीभूतो द्विगुणतां प्राप्तो वैशम्पायनस्य विरहः शोकस्तेन विह्वलां व्याकुलामेवंभूतां मनोरमामाश्वास्याश्वासनां कृत्वावादी-दवोचत् । किमुवाचेत्याह—हे अम्ब हे मातः, समाश्वसिह्याश्वासनां कुरु । यतो वैशम्पायनस्यानयनं तदर्थं तातेन पित्रा मे मम गमनं यानमादिष्टं कथितम् । तत्तस्माद्धेतोः कतिपये च ये दिवसा वासरास्तैरन्तरितं व्यवहितं वैशम्पायनस्याननदर्शनं वक्तृनिरीक्षणं तत्रोत्सवमुत्सवभूतमविकल्पं कल्पनारहितं मामेव त्वं विस-र्जय गमनाज्ञां देहि । सा त्विति । सा मनोरमैवममुना प्रकारेणाभिहिता प्रोक्ता सती प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् । किमुवाचेत्याह—तातेति । हे तात हे पुत्र, आत्मगमनवचसा स्वप्रयाणवाक्येन किं मां समाश्वास-यसि समाश्वासनां करोषि । मे मम । खल्विति निश्चये । त्वयि भवति तस्मिंश्च वैशम्पायने को विशेषस्तदि-टिप्प०—१ सोऽयं स्थूलबुद्धेर्विलासः । अभ्यन्तरम् (प्रासादस्य) प्रविश्य, आत्मवृत्तान्तं मातुरा-वेदय इत्येव ग्रन्थाशयः । २ 'मामेव' इति निरर्थकप्रायम् । अत एव 'त्सवं मामविकल्पं विसर्जय' इत्येव पाठो मनोरमः ।

मां समाश्वासयसि । कः खलु मे त्वयि तस्मिन् विशेषः । तदेकधा तमेकं न पश्यामि कठिनहृदया । त्वयि पुनर्गते च दयितस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धहेतुभूतं त्वदर्शनं तदपि दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । वत्स, एकेनापि हि युवयोरावां पुत्रवत्यौ द्वे अपि । नागतो नामासौ निष्ठुरात्मा' इत्युक्तवत्यां मनोरमायां विलासवती धीरमुवाच—'प्रियसखि, तव मम चैवमेतद्यथा त्वया प्रोक्तम् । अयं पुनर्वैशम्पायनेन विना कं पश्यतु ? तदास्ताम् । किमेतन्निवारयसि । वारितेनाप्यनेन नैव स्यात्तव्यम् । मन्ये च पित्राप्ययमेतदेवाकलय्य गमनायानुमोदितः । तद्यातु । वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृतान्क्लेशाननुभूतान् पुनरस्य वैशम्पायनानवलोकनदुःखदीनं दिने दिने वदनमीक्षितुम् । तदुत्तिष्ठ । गच्छावो गमनसंविधानाय वत्सस्य चन्द्रापीडस्य ।' इत्येभिदधत्येव मनोरमां हस्ते गृहीत्वोत्थाय चन्द्रापीडेनानुगम्यमाना निजावासमयासीत् ।

तरत्वलक्षणः । तदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह—तदिति । तत्तस्माद्वेतोरेकधैकवारं तमेकं वैशम्पायनं कठिनहृदया न पश्यामि नावलोकयामि । त्वयि भवति पुनर्गते प्रस्थिते च दयितस्य वैशम्पायनस्यादर्शनेऽनिरीक्षणे जीवितस्य जीवनस्य प्रतिबन्धहेतुभूतं गमनविघ्नभूतं त्वदर्शनं त्वदवलोकनं तदपि तत्र गतत्वेन दूरीभवति । तन्न गन्तव्यम् । हे वत्स हे पुत्र, एकेनापि हि युवयोश्चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरावां विलासवतीमनोरमे पुत्रवत्यौ द्वे अपि । नामेति कोमलामन्त्रणे । असौ वैशम्पायनो निष्ठुरात्मा निर्दयप्रकृतिर्नागतो नायातः । इत्युक्तवत्यामिति भाषितवत्यां मनोरमायां वैशम्पायनजनन्यां सत्यां विलासवती चन्द्रापीडसवित्री धीरं यथा स्यात्तथोवाचाब्रवीत्—हे प्रियसखि, तव भवत्या मम विलासवत्या एवमेतत्तथैवेदं यथा येन प्रकारेण त्वया प्रोक्तम् । पुनरयं चन्द्रापीडो वैशम्पायनेन विना कं पश्यत्ववलोकयतु । तत्तस्माद्वेतोरास्तां तिष्ठतु । किमेतद्गमनं निवारयसि निवारणं करोषि । वारितेनाप्यनेन चन्द्रापीडेन नैव स्यात्तव्यम् । नैवात्र स्थेयमित्यर्थः । मन्ये इति । अहं मन्ये जानामि । एतदेव पूर्वोक्तमेवाकलय्याकलनां कृतवार्थं चन्द्रापीडो गमनाय यात्रायै अनुमोदितोऽभ्यनुज्ञातः । तत्तस्मात्कारणाद्यातु व्रजतु । आवाभ्यां मनोरमाविलासवतीभ्यां कतिपयदिवसान्वावत् । अनयोरपि चन्द्रापीडवैशम्पायनयोरप्यदर्शनकृतानवलोकनजनिताननुभूताननुभवविषयीकृतान्क्लेशान्विषादान्वरं शुभम्, परं वैशम्पायनस्यानवलोकनमनिरीक्षणं तस्माद्यदुःखं कृच्छं तेन दीनं सकृदगमस्य चन्द्रापीडस्य दिने दिने वदनमाननमीक्षितुं न पुनर्वरं शुभम् । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । वत्सस्य चन्द्रापीडस्य गमनसंविधानाय प्रस्थानसामर्थ्ये आवां गच्छावो व्रजाव इत्यभिदधती कथयन्त्येव मनोरमां हस्ते पाणौ गृहीत्वादायोत्थायोत्थानं कृत्वा चन्द्रापीडेनानुगम्यमानानुयायमाना निजावासं स्वभवनमयासीदगात् ।

टिप्प०—1 'कठिनहृदयम्' इत्येव पाठः । तस्मिन् गते, तं कठिनहृदयम् (आक्रोशः, यो हि निःस्नेहतया स्थितः) एकं न पश्यामि । 2 अविचाररमणीयोर्यं पाठः । न हि पुत्रस्यार्थे विशेष्यरूपेण दयितप्रयोगः स्वारसिकः । तस्मात्—'यदपि तस्यादर्शने जीवितप्रतिबन्धभूतम्' इत्येव पाठः । अर्थस्तु टीकातो ज्ञायेतैव । 3 'आवाभ्याम् अनुभूतान् क्लेशान् वरम्' इति पाठो लोकोत्तरबुद्धिगम्यः । अत एव 'वरमावाभ्यां कतिपयदिवसाननयोरप्यदर्शनकृताः क्लेशा अनुभूताः, न पुनरस्य वैशम्पायनाऽनवलोकनदुःखदीनं दिने दिने मुखमीक्षितम्' इत्येव पाठः । कतिपयदिवसान् यावत् आवाभ्यामनुभूताः अनयोः अदर्शनकृताः क्लेशा अपि वरम्, वैशम्पायनानवलोकनदुःखेन दीनं दिने दिने अस्य (चन्द्रापीडस्य) मुखम् ईक्षितं न पुनर्वरम्, इति तदर्थः ।

पाठा०—१ कठिनहृदयम्, २ यदपि तस्यादर्शने, ३ वत्सेन, ४ पुत्रेण, ५ द्वे पुत्रवत्यौ, ६ त्वयोक्तम्, ७ एवं निवारयसि, ८ वारयसि, ९ कतिपयात्, १० कृताननुभूतान्, कृताः क्लेशा अनुभूताः, १० वैशम्पायनानवलोकन, ११ ईक्षितम्, १२ इत्येव ।

चन्द्रापीडोऽपि मातुः समीपे गमनालापेनैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगात् । तत्र चाप-
नीतसमायोगो गमनायोत्ताम्यता हृदयेन गणकानाहूय रहस्याज्ञापितवान्—‘यथा विना परि-
लम्बेन मे गमनं भवति, तथा भवद्विरार्यशुकनासाय पृच्छते ताताय वा दिनमावेदनीयम्’
इति । एवमादिष्टास्ते ज्ञेयज्ञापयन्—‘देव, यथा सर्व एव ग्रहाः स्थिताः, तथास्मन्मतेन
देवस्य गमनमेव वर्तमानेन शस्यते । अपरमपि कर्मानुरोधाद्वाजेच्छैव कालः । तत्रापि न
कार्यमेवाहर्निरूपणया । राजा कालस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां चित्तवृत्तिः सैव वेला
सर्वकार्येषु’ इति विज्ञापिते मौहूर्तिकैः पुनस्तानब्रवीत्—‘तातेनैवमादिष्टमिति ब्रवीमि । अन्यदा-
त्यन्तिकेषु कार्येषु कार्यपराणां प्रतिक्षणोत्पादिषु च दिवसनिरूपणैव कीदृशी । तत्तथा कथयि-
ष्यत यथा श्व एव मे गमनं भवेत्’ इति । ‘देवः प्रमाणम्’ इत्यभिधाय गतेषु च तेषु शरीर-
स्थितिकरणायोदतिष्ठत् । निर्वर्तितशरीरस्थितिं च मौहूर्तिकेऽस्ते पुनः प्रविश्य शनैर्न्यवेदयन्—
कृतोऽस्माभिर्देवादेशः । सिद्धश्च तनयविरहविक्रवतयार्यशुकनासस्य । तदतिक्रान्ते श्वस्तनेऽ-

चन्द्रापीडोऽपि मातुर्जनन्याः समीपे गमनालापेनैव यात्रावार्तयैव क्षणमिव स्थित्वा गृहमगादगमत् । तत्र
तस्मिन्गृहेऽपनीतो दूरीकृतः समायोगः संबन्धो येनैवंभूतो गमनाय प्रस्थानाय हृदयेन स्वान्तेनोत्तान्यतोत्त-
पता गणकाज्योतिर्विंद आहूयाकार्य रहस्येकान्त आज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । किमाज्ञापितवानित्याशयेनाह—
यथेति । यथा मे मम परिलम्बेन विना गमनं प्रस्थानं भवति, तथा भवद्विर्युष्माभिः पृच्छत आर्यशुक-
नासाय ताताय वा दिनं दिवसमावेदनीयं कथनीयम् । एवमादिष्टाः प्रोक्तास्ते ज्योतिर्विंदो व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं
चक्रुः । कां विज्ञप्तिं कृतवन्त इत्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे स्वामिन्, यथा येन प्रकारेण सर्व एव
ग्रहाः सूर्यादयो लभे स्थितास्तथा तेन प्रकारेणास्मन्मतेन देवस्य भगवतो गमनमेव प्रस्थानमेव वर्तमानेन
कालेन शस्यते श्लाघ्यते । मुहूर्ताभावेऽपि गमनप्रकारं प्रदर्शयन्नाह—अपरमपीति । कर्मानुरोधात्कार्याप्र-
हाराज्ञो नृपस्येच्छैव कालो मुहूर्तः । तत्रापीच्छामुहूर्तनिरूपणया शुभाशुभदिनगवेषणया न कार्यं न प्रयोजनम् ।
तत्र हेतुमाह—राजेति । राजा नृपः कालस्य मुहूर्तस्य कारणम् । यस्यामेव वेलायां समये चित्तवृत्तिर्मनः-
प्रवृत्तिः सर्वकार्येषु समग्रकृत्यकरणेषु सैव वेलाऽवसरः । मौहूर्तिकैर्गणकैरिति विज्ञापिते विज्ञप्ते सति पुनर्द्विती-
यवारं तान्गणकानब्रवीदकथयत् । तातेन पित्रैवं दिवसगवेषणादिकमादिष्टं कथितमिति हेतोरहं ब्रवीमि कथ-
यामि । अन्यदान्यस्मिन्काल आत्यन्तिकेष्वंशकणीयेषु तथा प्रतिक्षणं प्रति समयमुत्पादिषूत्पत्तिकरणशीलेषु
कार्येषु च कार्यपराणां कृत्यतत्पराणां दिवसनिरूपणां दिनगवेषणैव कीदृशी । तत्तस्माद्धेतोस्तथा तेन प्रकारेण
यूयमित्यर्थयिष्यत न्यवेदयिष्यत । यथा श्व एवागामिदिन एव मे मम गमनं चलनं भवेदिति । देवः प्रमाणं
यथा भवदनुज्ञासनमित्यभिधायेत्युक्त्वा तेषु गणकेषु गतेषु प्रयातेषु सत्सु च शरीरस्थितिकरणाय देहव्यापार-
कृत उदतिष्ठुत्थितो बभूव । निर्वर्तितं संपादिता शरीरस्थितिर्येनैवंभूतं तं पुनस्ते मौहूर्तिकाः प्रविश्य प्रवेशं
कृत्वा शनैर्मन्दमन्दं न्यवेदयन्विज्ञपयन् । अस्माभिर्ज्योतिर्विन्दैर्देवस्य भवत आदेशो निदेशः कृतो विहितः ।
तनयस्य वैशम्पायनस्य विरहो वियोगस्तेन विक्रवतया विह्वलतयार्यशुकनासस्य च सिद्धो निष्पन्नः । ततस्तस्मा-
द्धेतोरतिक्रान्ते व्यतीते श्वोभवः श्वस्तनस्तस्मिन्गृहान्यागामिदिवसे रात्रौ निशायामितोऽस्मात्प्रदेशाद्देवेन भवता

टिप्प०—१ अपनीतसमायोगः उन्मुक्तपरिच्छदः । २ ‘वर्तमाने न शस्यते’ वर्तमाने काले न शस्यते
इति पाठः । ३ ‘कथयिष्यथ’ इत्येव पाठः । ४ ‘निर्वर्तितं’ इति पाठः । ५ व्यज्ञपयन् ।

पाठा०—१ विलम्बन. २ व्यज्ञपयन्. ३ तस्मात्. ४ तत्र न. ५ चित्तनिर्वृतिः. ६ आत्यन्तिकेषु. ७ प्रतिक्षणं.
८ कथयथ; कथयिष्यथ. ९ निर्वर्तित. १० ते प्रविश्य.

हनि रात्रावितः प्रस्थातव्यं देवेन' इत्यावेदिते तैः 'साधु कृतम्' इति मुदितचेतास्तानभिष्टुत्य दृष्टिविषयवर्तिनीमेव कादम्बरीं च वैशम्पायनं च मन्यमानः, अत्रविष्टायामेव पत्रलेखायां परापतामीत्यप्रधावितेनावधारयंश्चेतसा, चतुःसमुद्रसारभूतानिन्द्रायुधरयानुगामिनस्तुरंग-मानगणयानवगणिततुरंगमगमनखेदानुत्साहिनो राजपुत्रांश्च निरूपयन्ननन्यकर्मा तं दिवस-मेकां च यामिनीं कथंकथमप्यस्थात् ।

अथानुरक्तकमलिनीसमागमाप्राप्तिस्तंतापादिव समं दिवसेनास्तमुपगतवति तेजसांपतौ, तेजःपतिपतनाच्चितानलमिव संध्यारागमपराशया सह विशति पश्चिमे गगनभागे, संध्यान-लस्फुलिङ्गनिकर इव स्फुरति तारागणे, दिवसविरामान्मूर्च्छागमेनेव तमसा निमील्यमानेषु दिङ्मुखेषु, निवासामिमुखमुखरेषु वियद्वियोगदुःखादिव कृतान्तप्रलापेषु वयःसमूहेषु, जनि-तप्रकाशं जन्मेवालोक्ष्य दोषागमं निरालोकं गर्भमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके, निजालोकाद्वि-काशितपूर्वदिग्बधूवदने जन्मान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिनि नक्षत्रसमागमसुखमनुभवति भग-वति भूयोभूयः स्वकान्तिनिर्भरान्निष्कलङ्क इव नक्षत्रनाथे, विस्पष्टायां निशीथिन्याम्, प्रस्थान-

प्रस्थातव्यं चलितव्यम् । तैर्गणकैरित्यावेदित इति ज्ञापिते साधु कृतं शुभं विहितमिति मुदितचेताः प्रमुदितम-नास्ताड्योतिर्विदोऽभिष्टुत्य स्तुतिं कृत्वा दृष्टिविषयवर्तिनीमेव प्रत्यक्षगतामेव कादम्बरीं वैशम्पायनं च मन्यमानो ज्ञायमानोऽप्रविष्टायामेवाप्राप्तयामेव पत्रलेखायामहं परापतामि गच्छामीत्यप्रधावितेन पुरस्तात्त्वरितगत्या चलितेन चेतसा खान्तेनावधारयन्निश्चिन्वंश्चतुःसमुद्रेषु चतुरम्भोनिधिषु सारभूतान्दृश्यभूतानिन्द्रायुधस्य रयो वेगस्तस्यानुगामिनोऽनुयायिनोऽगणयानसंख्येयांस्तुरङ्गमानश्चानगणितोऽवमानितस्तुरंगमेनाश्वेन गमनं चलनं तस्मात्खेदो यैस्तानुत्साहिन उत्साहवतो राजपुत्रांश्च नृपसुतान्निरूपयन्पश्यन् । न विद्यतेऽन्यत्कर्म यस्य सोऽन-न्यकर्मा तं दिवसमेकां च यामिनीं कथंकथमपि महता कष्टेनास्थात्तस्यौ ।

अथेति प्रकारान्तरे । अनुरक्ता या कमलिनी नलिनी तस्याः समागमः संयोगस्तस्याप्राप्तिरलब्धि-स्तया यः संतापस्तस्मिन्नादिव दिवसेन समं सार्धं तेजसांपतौ श्रीसूर्येऽस्तमुपगतवति प्राप्तवति सति । तेजःपतिपतनात्सूर्यपतनात् । रक्तत्वस्याम्यादाह—अपराशया पश्चिमया सह पश्चिमे गगनभागे चितानलमिव चितावह्निमिव संध्यारागं विशति प्रविशति सति । संध्यानलस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणस्तेषां निकरे समूह इव तारागणे स्फुरति दीप्यमाने सति । दिवसस्य विरामादवसानान्मूर्च्छागमेनेव मोहागमेनेव तमसाऽन्धकारेण दिङ्मुखेषु दिशानेषु निमील्यमानेषु संकोच्यमानेषु । निवासस्याभिमुखाः संमुखाश्च ते मुखरा वाचालाश्च तेषु वियत आकाशस्य वियोगस्तस्य यदुःखं तस्यादिव कृतो विहितोऽन्तःप्रलापो विलापो यैरेवंभूतेषु वयःसमूहेषु पक्षिसं-घातेषु । जनितो विहितः प्रकाश आलोको येनैवंभूतं जन्मेवालोक्ष्य विलोक्य दोषागमनं त्रियामागमं निरालोकं निःप्रकाशं गर्भमिव भ्रूणमिव तमःप्रविष्टे पुनर्जीवलोके विष्टे सति । निजालोकात्प्रकाशाद्विकाशितं प्रकाशितं पूर्वदिगेव बधूस्तस्या वदनं येन स तस्मिज्जन्मान्तरागत इव भवान्तरागत इवोदयगिरिवर्तिन्युदयाचलस्थिते भूयोभूयो वारंवारं स्वकान्तिनिर्भरैस्त्वदीतिसंभाराणिष्कलङ्के इव नक्षत्रनाथे चन्द्रे भगवति नक्षत्रसमाग-मसुखं तारकामेलापकसौख्यमनुभवत्यनुभवविषयीकुर्वति सति । निशीथिन्यां त्रियामायां विस्पष्टायां प्रकटायां

टिप्पण—१ 'कृतान्तप्रलापेषु' कृतः आर्तप्रलापो यैस्तेषु । २ ग्रामीणघटीकाकारः । कान्त्यतिशयान्न निष्कलङ्कत्वम् । अत एव 'स्वकान्तिनिर्भरैरात्' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ इति ताम् । २ प्रविष्टायाम् । ३ अग्रतः । ४ दिग्गगनभागे । ५ आर्तप्रलापेषु । ६ समालोक्य । ७ प्रस्थानमङ्गल ।

मङ्गले प्रणामायोपगतं चन्द्रापीडं पीडयान्तर्विलीयमानेव बाष्पोत्पीडमपारयन्ती निवारयितुमत्यायताभ्यामपि नेत्राभ्यां कृतप्रयत्नाप्यमङ्गलशङ्कया विलासवती तं मन्युरागावेगगद्गदि-
कोपरुध्यमानाक्षरमवादीत्—

‘तात, युज्यते ह्यङ्गलालितस्य गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा, यस्मिन्प्रथम-
मेवाङ्कादपैति । मम पुनर्नेदृशी प्रथमगमनेऽपि ते पीडा समुत्पन्ना, यादृशी तव गमने-
नाधुना । दीर्यते इव मे हृदयम् । समुत्पाद्यन्त इव मर्माणि । उत्कथ्यत इव शरीरम् ।
उत्प्लवत इव चेतः । विघटन्त इव संधिवन्धनानि । निर्यान्तीव प्राणाः । न किञ्चित्समाद-
धाति धीः । सर्वमेव शून्यं पश्यामि । न पारयाम्यात्मानमिव हृदयं धारयितुम् । धृतोऽपि
बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो मुहुर्मुहुः । समाहितापि मङ्गलसंपादनाय ते चलति मतिः ।
न जानाम्येव किमुत्पश्यामीति । किं निमित्तं चेयमीदृशी मे^१ हृदयपीडेत्येतदपि न वेद्मि ।
किं^२ बहुभ्यो दिवसेभ्यः कथमप्यागतो मे वत्सो झटिलेव पुनर्गच्छतीति । किं वैश-

सत्यां प्रस्थानमङ्गले सति गमनश्रेयसि सति, प्रणामाय नमस्कारायोपगतमागतं चन्द्रापीडं पीडया बाधयान्त-
र्विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवात्यायताभ्यामपि नेत्राभ्याममङ्गलशङ्कयाऽश्रेयसारेकया कृतप्र-
यत्नापि विहितोद्यमापि बाष्पोत्पीडमश्रुप्रवाहं निवारयितुं दूरीकर्तुमपारयन्त्यशकुवती एवंविधा विलासवती
तत्र स्थितत्वाद्वैशम्पायने मन्युः क्रोधो रागश्चन्द्रापीडे स्वाङ्गजत्वात् तयोरावेग आवेशस्तेन या गद्गदिका गद्गद-
ध्वनिस्तयोपसृध्यमानान्युपरोधं प्राप्यमाणान्यक्षराणि यथा स्यात्तथेति क्रियाविशेषणम् । अवादीदववादीत् ।

किमवादीदित्याशयेनाह—तातेति । हे तात हे पुत्र । हीति निश्चितम् । अङ्गलालितस्य क्रोडपालितस्य
गर्भरूपस्य भ्रूणस्वभावस्य प्रथमगमन आद्यप्रयागे हृदयपीडा गरीयसी युज्यते विलोक्यते, यस्मिन्प्रथममेवा-
ङ्कात्क्रोडादपैति गच्छति । मम विलासवत्याः पुनस्ते तव प्रथमगमनेऽपि नेदृश्येतादृशी पीडा समुत्पन्ना संजाता,
यादृशी तव गमनेनाधुना सांप्रतं जायते । तदेव प्रदर्शयन्नाह—दीर्यत इति । मे मम हृदयं दीर्यत इव
विदीर्णं जायत इव । मर्माणि संधिस्थानानि समुत्पाद्यन्त इवोत्कथ्यन्त इव । शरीरं देहमुत्कथ्यत इवोत्कथ्यत
इव चेतो मम उत्प्लवत इवोत्प्लवत्योत्प्लव्य गच्छतीव । संधिवन्धनानि विघटन्त इव भिद्यन्त इव । प्राणा निर्या-
न्तीव निःसरन्तीव । धीर्बुद्धिर्न किञ्चित्समादधाति समाधानं करोति । सर्वमेव जगच्छून्यं रिक्तं पश्याम्यवलोक-
यामि । आत्मानमिव हृदयं स्वान्तं धारयितुं न पारयामि न शक्नोमि । धृतोऽपि रक्षितोऽपि बलाद्धटान्मे मम
बाष्पोत्पीडोऽश्रुप्रवाहो मुहुर्मुहुर्वारिवारमागच्छत्यायाति । ते तव मङ्गलसंपादनाय श्रेयःकरणाय समाहितापि
संस्थापितापि मतिश्चलति भ्रमति । इत्यहं न जानाम्येव नावकलयाम्येव—किमुत्पश्यामि किमवलोकयामि । किं निमित्तं
च किंकारणं चेयमीदृश्येतादृशी मे मम हृदयपीडा चित्तातिरिखेतदप्यहं न वेद्मि न जानामि । किं बहुभ्यः
प्रचुरेभ्यो दिवसेभ्यः कथमपि महता कष्टेन मे मम वत्स आगत आयातो झटिलेव शीघ्रमेव पुनर्गच्छति व्रज-
तीति हेतोर्महती पीडा जायत इति सर्वत्रानुपपन्नः । किं वैशम्पायनस्य वियोगाद्विरहादुद्विग्नस्योद्वेगं प्राप्त्यैका-
किनोऽसहायस्य ते तव गमनं प्रस्थानं समुत्प्रेक्ष्य विलोक्येति । वैशम्पायनस्य वृत्तान्ताद्वैशम्पायनोदन्तादात्मनः

टिप्पणं—१ ‘बलादागच्छति मे बाष्पोत्पीडो मुहुः । मुहुः समाहितापि मङ्गलसंपादनाय०’ इति
बाठः । मुहुः समाहितापि मतिश्चलति इति तदर्थः । २ ‘उत वैशम्पायनवृत्तान्ता०’ इति पाठः । ‘न
पुनः’ इत्यस्य न युक्तत्वम् ।

पाठा—१ निलीयमानः । २ वारयितुम् ; पातुम् । ३ मन्युर्इमावेगः आवेगः । ४ जातमात्रापि तेऽङ्गलालितस्य
गर्भरूपस्य प्रथमगमने गरीयसी हृदयपीडा यस्मिन्प्रथमेनाङ्कादपैते । ५ यतो दीर्यते । ६ उत्कथ्यते । ७ उन्मथ्यत इव
मनः निर्यान्तीव । ८ मुहुः, ९ चलति, १० हृदयः, ११ बहुभ्यः ।

स्पायनवियोगादुद्विग्नस्य गमनमैकाकिनस्ते समुत्प्रेक्ष्येति । न पुनर्वैशम्पायनवृत्तान्तादात्मन
एव दुःखिततयेति । न चैवंविधया पीडया वैशम्पायनानयनाय गच्छतस्ते मे गमनं विनि-
वारयितुं पारयति वाणी । हृदयं पुनर्नेच्छत्येव त्वदीयं गमनम् । तदीदृशीं मे पीडां विभाव्य
यथा पुरा स्थितं न तथा कचिद्दासंगमावध्यतिदीर्घकालमायुष्मता स्थातव्यम् । अस्य चार्थस्य
कृते साञ्जलिबन्धेन शिरसाभ्यर्थये वत्सम्' इत्यादिशन्तीं स्वमातरं सुदूरं प्रसारितावनम्रमू-
र्तिश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपत्—'अम्ब, तदा दिग्विजयप्रसङ्गात्स्थितम् । अधुना पुनरयमेव
कालक्षेपो यावत्तमुद्देशं परापतामि । तत्पुनश्चिरागमकृता न भावनीया मनागपि हृदये पीडां
त्वया' इत्येवं विज्ञप्ता चन्द्रापीडेन संनिरुध्योद्वाष्पवेगान् कथं कथमपि संस्तभ्यात्मानं निर्वर्ति-
तगमनमङ्गला, गलता प्रसवेण सिञ्चन्ती, शिरसि चोपाग्राय गाढं सुचिरमालिङ्ग्य, गच्छ-
द्भिरिव प्राणैः कृच्छ्रान्मुमोच तं माता । मुक्तश्च मात्रा पितुः प्रणतये वासभवनमगमत् ।

स्वस्यैव दुःखिततया पीडिततया पुनर्न मम हृदयपीडित्यर्थः । एवंविधयैतादृश्या पीडया वैशम्पायनानयनाय
गच्छतो व्रजतस्ते तव गमनं विनिवारयितुं निषेधयितुं न वाणी वाक्पारयति समर्था भवति । हृदयं चेतः पुन-
स्त्वदीयं तावकीनं गमनं नेच्छत्येव नाभिलषत्येव तत्तस्माद्धेतोर्मे ममेदृशीं पीडां विभाव्य ज्ञात्वा यथा येन
प्रकारेण पुरा पूर्वं स्थितं विलम्बितं क्वचित्कस्मिंश्चित्स्थले संगमो मेलापत्तस्यावधिर्मर्यादा आसंगमावधेरा संग-
मावधि इत्यव्ययीभावः । अतिदीर्घकालमतिचिरकालमायुष्मता भवता न तथा स्थातव्यं स्थेयम् । अस्य च पूर्वो-
क्तस्यार्थस्य कृतस्य कृते सहाञ्जलिबन्धेन वर्तमानः साञ्जलिबन्धः । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहुव्रीहिः । तेनै-
वंभूतेन शिरसोत्तमाङ्गेन वत्सं सुतमभ्यर्थयेऽभियाचे इति पूर्वोक्तमादिशन्तीं कथयन्तीं स्वमातरं स्वजननीं सुदूरं
सुतरां दूरं प्रसारिताऽवनम्रावनामिता मूर्तिर्येनैवंभूतश्चन्द्रापीडो व्यजिज्ञपद्विज्ञप्तिमकार्षात् । तदेवाह—हे अम्ब
इति । हे मातः, तदा तस्मिन्काले दिशां विजय आत्मसात्करणं तस्य प्रसङ्गः संबन्धस्तस्मात्स्थितं विलम्बितम् ।
अधुना सांप्रतं पुनरयमेव कालक्षेपः समयविलम्बो यावद्यावता कालेन तमुद्देशं वैशम्पायनालङ्कृतप्रदेशं परा-
पतामि गच्छामि । तत्तस्माद्धेतोः पुनश्चिरेण बहुकालेनागमनं तेन कृता विहिता या पीडा सा मनागपि हृदये
चेतसि न भावनीया न विचारणीया । चन्द्रापीडेनेति विज्ञप्ता कथिता विलासवत्युद्वाष्पवेगानुदञ्चुप्रवाहान्संनि-
रुध्यावष्टभ्य कथंकथमपि महता कष्टेनात्मानं स्वं संस्तभ्य पतन्तं निवार्य, निर्वर्तितं विहितं गमनमङ्गलं प्रया-
णश्रेयो ययैवंभूता । किं कुर्वती । गलता क्षरता प्रसवेण स्तनोद्गतदुग्धेन सिञ्चन्ती सेचनं कुर्वन्ती । अनेन
स्नेहाधिक्यमाविष्कृतम् । शिरसि चोपाग्राय सुचिरं बहुकालं गाढं दृढमालिङ्ग्यालिङ्ग्य माता विलासवती गच्छ-
द्भिर्निःसरद्भिः प्राणैरसुभिरिव कृच्छ्रात्कष्टात्तं चन्द्रापीडं मुमोच तस्याज । मुक्तश्च मात्रा जनन्या पितुस्तारापी-
डस्य प्रणतये नमस्कृतये वासभवनं निवासगृहमगमदगच्छत् ।

टिप्पण—१ 'आसङ्गमावध्य दीर्घकालम्' इति पाठः । आसङ्गम् आसक्तिम् आवध्य आस्थाय दीर्घ-
कालं न स्थातव्यमिति तदर्थः । २ 'संनिरुध्य बाष्पवेगात्' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ अन्तः; उत; पुनः पुनः. २ दुःखितयेति. ३ विज्ञाय. ४ आसंगमावध्यदीर्घकालम्. ५ व्यज्ञपयत्.
६ मातः; अहं च मातः. ७ स्थितोऽसि. ८ अयमेव मे; इयानेव मे. ९ मनागपि हृदये न भावनीया; मनागपि न
हृदये भावनीया. १० अम्बया पीडा; त्वया पीडा. ११ बाष्प. १२ मङ्गलप्रसवेण; मङ्गलाकृताप्रसवेण. १३ गाढं
गाढम्. १४ तम्.

तत्र च 'देव, गमनाय नमस्करोति युवराजः' इत्यावेदिते द्वाररक्षिणा, प्रविश्य क्षोणी-
तलनिवेशितशिरसा शयनवर्तिनो ननाम दूरस्थित एव पितुः पादौ । अथ तथा प्रणत-
मालोक्य किञ्चिदुन्नमितपूर्वकायः शयनगत एवाहूय तं पिता चक्षुषा पिबन्निव, प्रेम्णा परि-
ष्वज्य गाढमिव सहसोद्गताविरलबाष्पपर्य्याकुलाक्षोऽन्तःक्षोभावेगक्षिताक्षरमवादीत्—
'वत्स, पित्राहं दोषेषु संभावित इत्येषा मनागपि मनसि वत्सेन दुःखासिका न कार्या ।
विनयाधानात्प्रभृति सम्यक्परीक्षितोऽस्यस्माभिः । परीक्ष्य च गुणगणैरेवाधिगम्यो राज्य-
भारस्त्वय्यारोपितो न तनयस्तेहादेव । राज्यं हि नामैतत्पृथ्वीभारेणैवातिदुरुद्धम्, मही-
भृत्संवाधतयैवातिसंकटम्, कुटिलनीतिप्रचारेणैवातिदुःसंचारम्, चतुःसमुद्रव्याप्त्यैवाति-
महत्, महासाधनप्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यम्, अपर्यवसानकार्यतन्त्रजालेनैवातिगहनम्,

तत्र चेति । तत्र वासभवने । हे देव ऐश्वर्यादिगुणैर्विराजमान, गमनाय यात्रायै युवा चासौ राजा चेति
युवराजश्चन्द्रापीडो नमस्करोति प्रणमति । इति द्वाररक्षिणा द्वारपालेनावेदिते ज्ञापिते सति प्रविश्य प्रवेशं
कृत्वा । अन्तर्वासंभवनमित्यर्थः । क्षोण्याः पृथिव्यास्तल उपरितनो भागस्तत्र निवेशितं स्थापितं यच्छिर उत्तमाङ्गं
तेन करणभूतेन शयनवर्तिनः शय्यागतस्य पितुर्जनकस्य पादौ चरणौ दूरस्थित एव विप्रकृष्टगत एव ननाम प्रण-
तवान् । अथेति । अथानन्तरं तथा प्रणतं पूर्वोक्तरीत्या नतं युवराजमालोक्य निरीक्ष्य किञ्चिदिदुन्नमित ऊर्ध्वा-
कृतः पूर्वकायः प्रथमशरीरभागो येन स शयनगत एव शय्यास्थित एवाहूयाह्वानं कृत्वा तं युवराजं पिता जनकश्च-
क्षुषा नेत्रेण पिबन्निव । आदरेणावलोकनं पानमुच्यत इति भावः । प्रेम्णा ग्रीत्या गाढमिव गाढसदृशं परिष्वज्या-
लिङ्ग्य सहसा झटित्युद्धत उत्पन्नो योऽविरलो निबिडो बाष्पोऽश्रु तस्य रसो वेगस्तेन पर्याकुले व्याप्ते अक्षिणी यस्य
स तथा । अन्तश्चेतसि यः क्षोभस्तस्यावेगस्त्वरिः (त्वरा) तेन क्षिताक्षरमविस्पष्टाक्षरं यथा स्यात्तथावादीदव्रवीत् ।
तदाह—वत्सेति । हे वत्स हे पुत्र, पित्रा जनकेनाहं दोषेष्वपराधेषु संभावितो गणित इत्येषा मनागपि
किञ्चिदपि मनसि चित्ते वत्सेन दुःखमास्तेऽस्यामिति दुःखासिका चिन्ता न कार्या । विनयेति । विनयो
गुरुणामभ्युत्थानादिस्तस्याधानं शिक्षणं तत्प्रभृति तद्दिनादारभ्य सम्यक्प्रकारेणास्माभिः परीक्षितोऽसि परीक्षा-
विषयीकृतोऽसि । परीक्ष्य चेति । परीक्षां कृत्वैव च गुणा गाम्भीर्यादयस्तेषां गणाः समूहास्तैरेवाधिगम्यः
प्रापणीयो राज्यभारस्त्वय्यारोपितः, न तनयस्तेहादेव नाङ्गजप्रीतेर्गुणवत्त्वादेव त्वयि राज्यभार आरोपितोऽस्ति ।
न पुत्रस्तेहादेवेति भावः । अथ राज्यस्वरूपं निरूपयन्नाह—राज्यमिति । नामेति कोमलामन्त्रणे । हीति
निश्चये । एतद्राज्यमाधिपत्यं पृथ्वीभारेणैव वसुधावीर्येणैवातिदुरुद्धं दुःखेनोद्भूतं शक्यम् । तथा महीभृतां
राज्ञां संवाधतया संघट्टतयैवातिसंकटमतिसंवाधम् । तथा कुटिला वक्ता या नीती राजस्थितिस्तस्याः प्रचारे-
णैव प्रसरणेनैव अतिदुःसंचारं दुःखेन संचरितुं शक्यम् । तथा चत्वारो वेदप्रमिता ये समुद्रा जलधयस्तेषु व्या-
प्त्यैव व्यापकतयैवातिमहद्व्यापतम् । तथा महासाधनं महासैन्यं तेन प्रसाध्यतयैवातिदुःसाध्यमितिदुःखेन साध-
यितुं शक्यम् । तथाऽपर्यवसानान्यनन्तानि कार्याणि कृत्यानि यत्रैवभूतं तन्त्रजालं स्वराष्ट्रचिन्तासमूहं तेनैवातिग-
हनमिति । 'निबिडं तन्त्रं स्वराष्ट्रचिन्ता स्यात्' इति हैमः । उत्तुङ्ग उच्चो यो वंशोऽन्वयस्तत्र प्रतिष्ठिततयैव

टिप्पण—१ विनयाधानं शिक्षादानं तत्प्रभृति तदारभ्य । २ महीभृद्भिः पर्वतैः राजभिश्च संवाधतया
संकुलतया । ३ उत्तुङ्गा ये वंशाः वेणवः कुलानि च तेषु प्रतिष्ठिततया, इत्युभयार्थस्वारस्यम् ।

पाठा—१ निवेशितशिराः. २ गाढमप्रोढ. ३ उद्धत. ४ बाष्पपर्याकुल. ५ क्षोभविक्षित. ६ अहं दोषेऽपि;
अनहदोषेषु. ७ पृथिवी. ८ समुद्रपर्यन्तयुवनव्याप्त्यैव. ९ दुःसाधनम्.

उत्तुङ्गवंशप्रतिष्ठिततयैवातिदुरारोहम्, अहितसहस्रोद्धरणेनैवातिदुरुद्धरम्, अपि च सम-
वृत्तितयैवातिविषमम्, अनेकतीर्थकल्पनयैव दुरवतारम्, कण्टकशोधनेनैव दुर्ग्रहम्,
अखिलप्रजापालनव्यवहारेणैव दुःपालम्, नाविक्रान्ते नामहोत्साहे नाप्रियवादिनि नासत्य-
संघे नाप्राज्ञे नाविवेकिनि नाकृतज्ञे नानुदारव्यवहृतौ नासंविभागशीले नान्यायवर्तिनि नाधर्म-
रुचौ नाशास्त्रव्यवहारिणि नाशरण्ये नाब्रह्मण्ये नाकृपालौ नामित्रवत्सले नावश्यात्मनि नानि-
र्जितेन्द्रिये नासेवके पदमेवादधाति । यः खलु समग्रैर्गुणैराकृष्य बलात्प्रतिबन्धमस्य चञ्च-

प्रतिष्ठां प्राप्ततयैव दुःखेनारुह्यत इति दुरारोहम् । अहितानां शत्रूणां सहस्रं तस्योद्धरणेनैवोत्खननेनैव दुरुद्धरं
दुःखेनोद्धर्तुं शक्यम् । पुनः प्रकारान्तरेण प्रतिपादयन्नाह—अपि चेति । समाऽविषमा या वृत्तिवर्तनं तयै-
वातिविषमं कठिनम् । तस्याः कर्तुमशक्यत्वादिति भावः इयं विशेषोक्तिः । अनेकानि यानि तीर्थान्युपायास्तेषां
कल्पनं प्रयोगस्तैव दुःखेनावतीर्यत इति दुरवतारम् । दुस्तरमित्यर्थः । 'तीर्थं शास्त्राध्वरक्षेत्रोपायोपाध्यायम-
न्त्रिषु' इति हलायुधः । 'तीर्थं योनौ जलावतारे च' इत्यमरः । अनेकजलावतरणेनैव नद्यादि सूतारं भवति । इदं
तु दुस्तरमिति विशेषोक्तिः । कण्टकाः खलास्तेषां शोधनेन दूरीकरणेन दुःग्रहं दुःखेन ग्रहीतुं शक्यम् । अखिलाः
समग्रा याः प्रजा जनपदवासिनो लोकास्तासां पालनं रक्षणम् । एतदेव व्यवहारो व्यवसायस्तैव दुःपालं
दुःखेन पालयितुं योर्यं राज्यमेतादृशेषु पुरुषेषु पदं स्थानमादधाति करोतीत्यन्वयः । आङ्पूर्वस्य दधातेः
करणार्थत्वादित्यर्थः । 'पदं व्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्गिवस्तुषु' इत्यमरः । तानेवाह—नाविक्रान्त इत्यादि ।
विक्रमणं विक्रान्तिः सा विद्यते यस्मिन् स विक्रान्तस्तद्विज्ञोऽविक्रान्तस्तस्मिन् । पराक्रमरहित इत्यर्थः । महा-
त्साहो विद्यते यस्मिन्स महोत्साहस्तद्विज्ञोऽमहोत्साहस्तस्मिन् । निरुद्यम इत्यर्थः । प्रियं वदतीत्येवंशीलः प्रियवादी
तद्विज्ञोऽप्रियवादी तस्मिन् । कटुकभाषिणीत्यर्थः । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा यस्येति सत्यसंघः । 'संवित्संधास्था-
भ्युपायः' इति हैमः । तद्विज्ञोऽसत्यसंधस्तस्मिन् । प्रतिज्ञाभङ्गकारिणीत्यर्थः । प्राज्ञश्चतुरस्तद्विज्ञोऽप्राज्ञस्तस्मिन् ।
मूर्ख इत्यर्थः । विवेचनं विवेकः स विद्यते यस्मिन्स विवेकी तद्विज्ञोऽविवेकी तस्मिन् । सदसद्यस्तकारिणी-
त्यर्थः । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तद्विज्ञोऽकृतज्ञस्तस्मिन् । निर्गुण इत्यर्थः । उदारा स्फारा व्यवहृतिव्यवसायो
यस्येत्युदारव्यवहृतिस्तद्विज्ञोऽनुदारव्यवहृतिस्तस्मिन् । कुत्तिसतव्यवहारकारिणीत्यर्थः । सम्यग्विभजनं संविभाग-
स्तस्य शीलं स्वभावो यस्मिन्स संविभागशीलस्तद्विज्ञोऽसंविभागशीलस्तस्मिन् । यथोचितानर्पक इत्यर्थः ।
अन्यायोऽनीतिस्तत्र वर्तत इत्येवंशीलोऽन्यायवर्ती तस्मिन् । न्यायवर्जित इत्यर्थः । न विद्यते धर्मरुचिर्यस्य
सोऽधर्मरुचिस्तस्मिन् । सर्वथा पापकारिणीत्यर्थः । न शास्त्रेण कामन्दक्यादिना व्यवहरतीत्येवंशीलोऽशास्त्रव्यव-
हारी तस्मिन् । स्वेच्छाव्यवहारिणीत्यर्थः । न शरणाय योग्योऽशरण्यस्तस्मिन् । अत्रायक इत्यर्थः । न ब्रह्मनि-
ष्ठोऽब्रह्मण्यस्तस्मिन् । ब्राह्मणाहितकारिणीत्यर्थः । न विद्यते कृपा दया यस्मिन्सोऽकृपालुस्तस्मिन् । दयावर्जित
इत्यर्थः । न विद्यते मित्रेषु वत्सलत्वं क्षिप्रधत्वं यस्येत्यमित्रवत्सलस्तस्मिन् । वयस्यहितवर्जित इत्यर्थः । न वश्य
आत्मा यस्येति सोऽवश्यात्मा तस्मिन् । अनियन्त्रितात्मनीत्यर्थः । अनिर्जितान्यवशीकृतानीन्द्रियाणि येन सोऽ-
निर्जितेन्द्रियस्तस्मिन् । अनिरुद्धेन्द्रिय इत्यर्थः । न सेवत इत्यसेवकस्तस्मिन् । सपर्यावर्जित इत्यर्थः । कस्मि-
न्राज्यं पदं दधातीत्याशयेनाह—यः खल्विति । खलु निश्चये । यः पुमान्समग्रैः सकलैर्गुणैः क्षान्त्यादिभि-

टिप्पण—१ नातिमृदुनातितीक्ष्णा च । २ इयं प्रलापोक्तिः, तस्या असंपर्कात् । अपि तु समवृत्तित्वेऽपि
विषमतेति विरोधः । ३ 'दुष्पालम्' । इत्यस्याग्रे अविवेकिना टीकाकृता परिलक्ष्यः 'सर्वाशाप्राप्त्यैव' इत्यादिः
पाठो यः पाठान्तरेषु धृतोऽवश्यं दृश्यः ।

पाठा—१ दुर्ग्रहम्, २ कटकाः, ३ व्यापारिणः, ४ दुःपालनम्; दुष्पारम्; दुष्पादयम्, ५ सर्वाशाप्राप्त्यैव च
दुष्प्रापम्, नामहासत्वे नास्तिरप्रकृतौ नादावति नास्थूललक्ष्ये नाशुचौ नाविक्रान्ते नातिक्रान्ते, ६ अप्रभे, ७ नापु-
रुषान्तरज्ञे, ८ अनियतेन्द्रिये.

लप्रकृतेः कर्तुं समर्थस्तत्रास्ते । गुरवोऽध्यपगतस्खलितभीतयस्तत्रैव समारोपयन्त्येतदालोचित-
परावराः । तदनेनैव बोद्धव्यमिदं वत्सेन नास्ति मयि दोष इति ।

अपि च संप्रति कस्मिन्भारमवक्षिष्याणुमपि दोषमाचरसि । त्वयैव सकललोकानुराजने
यतितव्यम् । गतः खलु कालोऽस्माकम्, अस्माभिरस्खलितैश्चिरं पदे स्थितम् । न पीडिताः
प्रजा लोभेन । नोद्वेजिता गुरवो मानेन । न विमुखिताः सन्तो मदेन । नोत्रासिताः प्रणिनः
क्रोधेन । न हासित आत्मा हर्षेण । न हतः परलोकः कामेन । न राजधर्मोऽनिरुद्धः ।
स्वरुच्या वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि । सतां चरितान्यनुवर्तितानि नेन्द्रियाणि । धनुर-
वनामितं न मनः । वृत्तं रक्षितं न शरीरम् । वाच्याद्धीतं न मरणात् । उपभुक्तानि सुर-

बलाद्धठादाकृष्याकर्षणं कृत्वा चञ्चलप्रकृतेरस्थिरस्वभावस्यास्य राज्यस्य प्रतिबन्धं प्रतिरोधं कर्तुं विधातुं समर्थः
क्षमः स्यात् । तत्र तस्मिन्पुंति राज्यमास्ते तिष्ठति । तथा परं चावरं च परावरम् । आलोचितं विमृष्टं परावरं
प्रकृष्टाधमस्वरूपं यैस्त आलोचितपरावराः । विशेषेणापगता स्खलिताङ्गशास्त्रीतिर्येषां ते व्यपगतस्खलितभीतय
एवंविधा गुरवः कुलक्रमायातसचिवमुख्यास्तत्रैव तस्मिन्नेव जन एतदाधिपत्यमारोपयन्ति स्थापयन्ति । तत्तस्माद्धे-
तोर्नेनैव राज्यप्रदानलक्षणहेतुना वत्सेन बोद्धव्यं ज्ञातव्यम् । मयि विषये दोषो वैगुण्यं नास्ति । तत्सद्भावे
राज्यप्रदानसंभावनैव (न) स्यादिति भावः ।

पुनः प्रकारान्तरेण शिक्षापूर्वकं वैगुण्याभावं दूरीकुर्वन्नाह—अपि चेति । सांप्रतमधुना कस्मिन्वैशम्पाय-
नादौ राज्यभारमवक्षिष्य न्यस्य स्वयमेकाकित्वेनागमनादणुमपि दोषमाचरसि करोषि । त्वयैव भवतैव सक-
लानां सम्प्राणां लोकानां जनपदनिवासिनुगमनुराजने चित्ताह्लादजनने यतितव्यं प्रवर्तितव्यम् । यद्यपि एतद्दो-
षाचरणे न दोषस्तथापि बृहदोषाचरणशङ्कासंकुचितस्वान्ता जनाः कदापि प्रसक्तिभाजो न स्युरिति शिक्षाप्रदा-
नमिति भावः । तातेनैव जनानुराजनं कथं न कियत् इत्याह—गत इति । खल्विति निश्चये । अस्माकं जना-
नुराजनलक्षणः कालः समयो गतो व्यतीतः । अस्माभिरस्खलितैः स्खलनवर्जितैश्चिरं बहुकालं पदे राज्ये स्थितम् ।
लोभेन लिप्सया प्रजाः प्रकृतयो न पीडिता न व्यवृताः मानेनाहंकारेण गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो
वा नोद्वेजिता नोद्वेगं प्रापिताः । मदेन मुन्मोहसंभेदेन सन्ताः साधवो न विशेषेण मुखिता दण्डिताः । क्रोधेन
रोषेण प्राणिनोऽसुमन्तः न उत्रासितान्नासं प्रापिताः । हर्षेण प्रमोदेनात्मा न हासितो हास्यं नीतः । कामेन
मनोभवेन परलोक आगामिभवो न हतो न विनाशितः । न राजधर्मो वधादिरूपोऽनिरुद्धोऽनिषेवितः । स्वरुच्या
निजाभिलाषेण वृद्धा ज्यायांसः समासेविताः पर्युपासिताः, न व्यसनानि मद्यपानप्रभृतीनि । सतां साधूनां चरि-
तान्याचरणान्यनुवर्तितान्यनुगमनविषयीकृतानि, नेन्द्रियाणि करणानि, तदनुगमित्वं न कृतम् । सर्वदा तदा-
शवैमुख्येन स्थितमिति भावः । धनुः कोदण्डमवनामितं वकीकृतम्, न मनो हृदयम् । वृत्तं सदाचरणं रक्षि-
तम्, न शरीरं देहः । शरीरानपेक्षत्वेन तदाचरितमित्यर्थः । वाच्याज्जनापवादाद्धीतं त्रस्तम्, न मरणान्मृत्योः ।

टिप्प०—१ धिक् मन्दभाग्यम् । राज्यभारयुक्त्ये दोषाचरणं न संभवति । तत् स्वीकृतराज्यभार-
स्त्वमपि स्वीयं भारं कस्मिन्नवक्षिष्य दोषमाचरितुं शक्नुयाः ? अत एव न त्वयि अणोरपि दोषस्य संभव
इत्याशयः । हन्त हन्त ! 'अणुमपि' इति पदस्य स्वारस्यमज्ञात्वैव सोऽयं प्रलाप इति पीडिताः स्मः टीकाकृता-
ऽनेन । २ मानेन गुरवः पीडिता भवन्ति, उत संतुष्टाः ? अत एव 'भवमानेन' इत्येव पाठः । ३ कः संदेहः
प्रलापेऽस्मिन् ? न विमुखिताः न पराङ्मुखीकृता इत्यर्थः । ४ अनिरुद्धः अनिषेवितः ? इति कोऽयं प्रलापः ?
अस्तु, 'न हतः परलोकः कामेन' एतावत्पर्यन्तमेव नञ्प्रक्रमः । एतदग्रे—'राजधर्मोऽनिरुद्धो न स्वरुच्यः'
इति पाठः । राजधर्मस्यानुरोधः कृतः स्वरुचेन इति तदर्थः । अग्रे च 'वृद्धाः समासेविता न व्यसनानि ।'

पाठा०—१ अस्खलितेन च चिरं पदं स्थितं; मयास्खलितेनैव चिरं पदे स्थितम्; अस्माभिरस्खलितैः पादैः,
२ उपभुक्तानि च, ३ सुरलोकेऽपि दुर्लभानि.

लोकदुर्लभानि सर्वविषयोपभोगसुखानि । यौवनेच्छया पर्याप्तमकार्यपरिहरात् । कार्यानुष्ठा-
नाच्चोपार्जितः पैरोऽपि लोकः । चेतसि मे त्वज्जन्मना च कृतार्थ एवासि । तदयमेव मे
मनोरथः, दारपरिग्रहात्प्रतिष्ठिते त्वयि सकलमेव मे राज्यभारमारोग्य जन्मनिर्वाहलघुना
हृदयेन पूर्वराजैर्विगतं पन्थानमनुयास्यामीति । अस्य च मेऽर्कितमेवायमग्रतः प्रतिरोधको
वैशम्पायनवृत्तान्तः स्थितः । मन्ये च न संपत्तव्यमेवानेन । अन्यथा क वैशम्पायनः, क
चैवंविधमस्य स्वप्नेऽप्यसंभावनीयं समाचेष्टितम् ? तद्गतेनापि तथा कर्तव्यं वत्सेन, यथा न
चिरकालमेष मे मनोरथोऽन्तर्हृदय एव विपरिवर्तते' इत्यभिधाय किंचिदुत्तानितेन मुखे-
नैव संपीडितं हृदयमिव ताम्बूलमर्पयित्वा व्यसर्जयत् ।

चन्द्रापीडस्तु तथा पितुः संभावनया सुदूरमुन्नमितोऽध्वनन्नतरमूर्तिरुपसृत्य पुनः प्रणा-

जीवनादपि यशोवृद्धभक्तमित्यनेन सूचितम् । सुरलोके त्रिविष्टपे दुर्लभानि दुःप्रापाणि यानि सर्वविषयाणां रूप-
रसगन्धस्पर्शशब्दरूपाणामुपभोगः प्रतिवारमासेवनं तस्य सुखानि सौख्यान्पुष्पशुक्रान्यासादितानि । 'यः सकृ-
द्भुज्यते भोग उपभोगोऽङ्गनादिकः' इति प्राञ्च । अकार्यपरिहारादकृत्यत्यागाद्यौवनेच्छया तारुण्यस्पृहया पर्याप्तं
भृतम् । कार्य दानादिरूपं तस्यानुष्ठानादाचरणात्परोऽपि लोक आगामिभवोऽप्युपाजितः स्वायत्तीकृतः । सदाच-
रणेनावश्यं देवायुर्बुद्धमित्यर्थः । त्वज्जन्मना च त्वदुत्पत्त्या च कृतार्थः कृतकृत्य एवाहमस्मीति मे मम चेतसि
वर्तते । ततस्माद्धेतोरयमेव मे मम मनोरथोऽभिलाषो वर्तते । अयमेवेति क इत्यपेक्षायामाह—दारेति ।
दारपरिग्रहात्स्त्रीस्वीकारात्प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठां प्राप्ते त्वयि भवति सकलमेव समग्रमेव मे राज्यभारमाधिपत्यधुरमा-
रोप्य न्यस्य जन्मनो वृभचस्य निर्वाह आयुःक्षयं यावत्परिपालनं तेन लघुना तुच्छेन हृदयेन । केवलं जन्मपा-
लनप्रवृत्तत्वेन तदितरसमग्राशाविमुक्तत्वेन च चेतसो लघुत्वमिति भावः । पूर्वं राजर्षयो गताश्चलिता यस्मिन्ने-
वंविधं पन्थानं मार्गमनुयास्याम्यनुगच्छामि । इत्यस्य मे मम मनोरथस्यातर्कितमेवाचिन्तितमेवाग्रतः पुरः प्रतिरो-
धकः प्रतिबन्धकद्वैशम्पायनस्य शुक्रनाससुतस्य वृत्तान्त उदन्तः स्थितः । अहमिति मन्ये । अनेन मनोरथेन
न संपत्तव्यं न भवितव्यम् । अन्यथेत्युक्तवैपरीत्ये । केति महदन्तरे निपातः । वैशम्पायनो मनोरमाङ्गजः क ।
अस्य च वैशम्पायनस्य स्वप्नेऽपि निद्रादशायामप्यसंभावनीयमचिन्तनीयमेवंविधं समाचेष्टितं समाचरितं क ।
तदिति हेत्वर्थः । गतेनापि चलितेनापि वत्सेन पुत्रेण भवता तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथैष पूर्वोक्तो मे मम
मनोरथोऽन्तर्हृदये हृदयमध्ये न विपरिवर्तते न विलीनो भवति । इत्यभिधायोक्त्वा किञ्चिदीषदुत्तानितेनोर्ध्वा-
कृतेन मुखेनैवाननेनैव संपीडितं चर्चितं हृदयमिव स्वान्तमिव ताम्बूलं नागवल्लीदलमर्पयित्वा वितीयं
व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

तदनन्तरं चन्द्रापीडस्तु तथा पूर्वोक्त्या पितुस्तारापीडस्य संभावनया विचारणया सुदूरं यथा स्यात्तथोक्त-
मितोऽप्युच्चैर्भूतोऽप्यवनम्रतरमूर्तिरतिशयेन नमिततनुरुपसृत्योपसरणं कृत्वा पुनः प्रणामेन नमस्कारेणोन्नमि-

टिप्प०—1 एतदारभ्य 'चेतसि' इतिपर्यन्तो ग्रन्थटीकाकारेण अष्टीकृतः । तस्मात्—'उपभुक्तानि च सुरलोकेषु दुर्लभाणि सर्वविषयोपभोगसुखानि यौवने । इच्छया पर्याप्तम् । अकार्यपरिहारात् कार्यानुष्ठानाच्च उपार्जितः पारम्परोपि लोकः, इति चेतसि मे ।' इति पाठः । अर्थः स्पष्टः । इच्छया पर्याप्तम् इच्छापूर्वकं विलसितमित्यर्थः । 2 'स्वजन्मना कृतार्थ एवासि' इति पृथग् वाक्यम् । 'चेतसि मे' इति पूर्वसंबद्धम् । 3 तुच्छेनापि पूर्वराजर्षिपुत्राणामनम् ? धन्योसि । जन्मनो निर्वाहः समुचितकार्यसंपादनं तेन लघुना भारक्षान्येन । 4 'संपिण्डितम्' पिण्डीभावेनाऽऽकुञ्चितमित्येव सम्प्रक ।

पाठा०—१ औवनेनेच्छया, २ पारम्परोऽपि लोकः; परलोकः, ३ च तावत्, ४ इमम्, ५ सेवितम्, ६ अत-
र्कित, ७ उन्नामिते मुखेनैव, ८ संनिष्ठितम्, ९ अपसृत्य.

मेनोर्भ्रमितात्मा निर्ययौ । निर्गल्य च शुकनासभवनमयासीत् । तत्र च तनयचिन्तापरीतमु-
न्मुक्तमिवेन्द्रियैः शून्यशरीरं शुकनासमवारिताश्रुपातोपहतमुखी च मनोरमां प्रणम्य, तादृशा-
भ्यामेव ताभ्यां संभाष्यशशिषा समारोपयन्त्यामिवै स्वदुःखभारमनुमतो निवर्तनाय, तयो-
र्निवर्तिताननो मुहुर्मुहुराद्वारनिर्गतं गत्वाप्रतो ढौकितमपि कृतापसर्पणमकृतहर्षहेषारवमनु-
त्कर्णकोशमसुखस्वनममनस्कमनाविष्कृतगमनोत्साहं दीनमिन्द्रायुधमालोक्यापि पुनर्निवारणा-
शङ्कया वैशम्पायनावलोकनत्वरया कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन चाकृतपरिलम्बो मनागप्या-
रुह्य रयेणैव निरगान्नगर्याः । निर्गल्य च सिप्रातटे तत्प्रस्थानमङ्गलावस्थानायोपकल्पितं काय-
मानमप्रविश्य, बहिरेव गतो युवराज इति जनितकलकलेनातर्किततत्कालगमनसंभ्रान्तेन परि-
जनेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावतानुगम्यमानो गव्यूतित्रितयमिव गत्वा, सुलभपथोयवसे
प्रदेशे निवासमकल्पयत् । उत्तम्यता हृदयेनाऽप्रभातायामेवै यामिन्यामुत्थाय पुनरवहत् ।

तात्मोर्ध्वाकृतात्मा निर्ययौ निरगात् । निर्गल्य च शुकनासस्य वृद्धसचिवस्य भवनं सदनमयासीदगात् ।
तत्र चेति । तस्मिन्नुद्दे तनयस्य सुतस्य चिन्तार्तिस्तया परीतं व्याप्तमिन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तमिव लक्ष्मिव ।
अत एव शून्यशरीरं शून्यदेहं शुकनासमवारितोऽनिषिद्धो योऽश्रुपातस्तेनोपहतं मुखमाननं यस्या एतादृशीं च
मनोरमां वैशम्पायनजननीं च प्रणम्य नमस्कृत्य तादृशाभ्यां शोकाकुलिताभ्यामेव ताभ्यां शुकनासमनो-
रमाभ्यामाशिषा आशीःप्रदानेन संभाव्य सत्कृत्य स्वस्य दुःखं सुतविरहजं तस्य भारो वीवधस्तं समारोपयन्त्या-
मिव स्थापयन्त्यामिव ताभ्यां निवर्तनाय गमनायानुमतोऽनुज्ञातस्ततस्तयोर्विषये मुहुर्मुहुर्वारंवारं निवर्तितमभि-
मुखीकृतमाद्वारगतमाप्रतोलीगमनपर्यन्तमाननं मुखं येनैवंभूतोऽप्रतो गत्वा, ढौकितमपि कृतं विहितमपसर्पण-
मपसरणं येनैवंभूतम् । न कृतो न विहितो हर्षहेषारवः प्रमोदध्वनियेन स तम् । अत्र नञो भावादन्भावः ।
न विद्यत उत्कर्णकोशो यस्य स तम् । अनूर्ध्वाकृतकर्णयुगमित्यर्थः । असुखोऽसौख्यकारी स्वनः शब्दो यस्य
स तम् । न विद्यते मनोऽर्थार्द्रमनविषये यस्य स तम् । नाविष्कृतो न प्रकटीकृतो गमनस्योत्साहः प्रगल्भता
येन स तम् । दीनं दुःखितमेतादृशमिन्द्रायुधमश्वमालोक्यापि वीक्ष्यापि पुनर्निवारणं पुनर्गमनप्रतिषेधस्तस्य
शङ्कयारेकया वैशम्पायनस्यावलोकनं निरीक्षणं तस्य त्वरा त्वरिस्तस्याः (तथा) कादम्बर्याः समागमः संग-
मस्तस्मिन्नौत्सुक्यं रणरणकस्तेन चाकृतः परिलम्बो विलम्बो येनैवंभूतश्चन्द्रापीडो मनागपि योग्यं यानमारुह्या-
रोहणं कृत्वा रयेणैव वेगेनैव नगर्याः पुरीतो निरगान्निर्ययौ । निर्गल्य च निर्गमनं कृत्वा सिप्रा नात्री नदी
तस्यास्तटे तीरे तस्य चन्द्रापीडस्य यत्प्रस्थानमङ्गलार्थमवस्थानं तदर्थमुपकल्पितं कृतं कायमानं तृणौकस्तदप्र-
विश्य प्रवेशमकृत्वा, बहिरेव युवराजश्चन्द्रापीडो गत इति जनितकलकलेन समुत्पन्नकोलाहलेनातर्कितमचिन्तितं
तत्कालं तदात्वं यद्गमनं यानं तेन संभ्रान्तेन चकितेन परिजनेन परिच्छदेन राजपुत्रलोकेन चेतस्ततो धावता
वेगेन गच्छतानुगम्यमानोऽनुयायमानो गव्यूतित्रितयमिव सार्धयोजनमिव गत्वा गमनं विधाय सुलभानि सुप्रा-
पाणि पथोयवसानि जलतृणानि यत्रैवंभूते प्रदेशे निवासं वसतिमकल्पयदकरोत् । 'यवसं तृणमर्जुनम्' इति
कोशः । उत्तम्यतोत्प्राबल्येन खिद्यता हृदयेन चित्तेनाऽप्रभातायामविभातायामेव यामिन्यां रजन्यामुत्थायोत्थानं
कृत्वा पुनरवहदगमत् ।

टिप्प०—१ 'तयोः निवर्तिताननः आद्वारनिर्गतम्' इति पाठस्य 'निवर्तितम् अभिमुखीकृतम् आद्वार-
रगतम् आननं येन' इति समासः कथं भवेत् ? 'निवर्तिताननः' इति समासमध्ये 'आद्वाररगतम्' इति
कथं बलान्नपतितम् ? तस्मात्—'मुहुराद्वारनिर्गतेः' इति पाठः । आद्वारनिर्गतेः द्वारास्निर्गमनपर्यन्तं
मुहुस्तयोः निवर्तितं परावर्तितं वदनं येन ।

पाठा०—१ उत्तंसित. २ प्रणिपत्य. ३ इव च. ४ हेषारवः. ५ एवम्.

७५ का०

वहंश्च तस्मादेव वासरादारभ्यैवमचेतित एव “परापत्य कृतापक्रान्तेष्वपया पृष्ठतोऽनुग-
म्य बलाहत्तकण्ठग्रहः ‘क परं पलाय्यते’ इति वैशम्पायनस्य वैलक्ष्यमपनयामि, एवं तत्समा-
गमसुखमनुभूय निष्कारणप्रसन्नामनवामतर्कितोपनतमदवलोकनोपजातहर्षविशेषां पुरस्ता-
द्गमनसिद्धये पुनर्महाश्वेतां पश्यामि, एवं महाश्वेताश्रमसमीपे पुनःस्थापिताशेषतुरगसैन्यस्तया
सहैव हेमकूटं गच्छामि, एवं तत्र मत्प्रत्यभिज्ञानसंभ्रमधावितेनेतस्ततः कादम्बरीपरिजनेन
प्रणम्यमानः प्रविश्य मदागमननिवेदनोत्फुल्लनयनेन सखीजनेनापह्रियमाणपूर्णपात्राम्,
‘कासौ, केन कथितम्, कियदूरे वर्तते’ इति तत्प्रश्नोन्मुखीम्, तत्क्षणोत्पन्नया तापोपशान्त्या
त्रपया च युगपदुरसि निहितं पद्मिनीपत्रमपनीयोत्तरीयांशुकञ्चलं कुचावरणतामुपनयन्तीम्,
आभरणतां नीतानि कमलिनीमृणालान्यपास्य भूषणेभ्योऽधिकां स्वशरीरशोभामेव सर्वाभ-
रणस्थानेषु धारयन्तीम्, तापोपशमापितहारमात्राभरणाम्, अत्युत्पन्नहरिचन्दनचर्चान्तरि-

वहंश्च गच्छंश्च तस्मादेवात्मगमनोपलक्षितादेव वासरादिनादारभ्यारम्भं कृत्वैवैतान्यग्रे वक्ष्यमाणान्यन्यानि
तदितराणि च चिन्तयन्विमर्शयन्नचेतिता अज्ञाताः क्षुब्धधा, पिपासा तृद, आतपो घर्षः, श्रम आयासः,
उज्जागरो जागरः, एतेषां व्यथा पीडा येनैवंभूतो दिवारात्रावर्तनशोभावहदगच्छदिति दूरेणान्वयः । एतानि
कानीत्यपेक्षायामाह—अचेतित इति । अचेतित एवाज्ञात एव परापत्य गत्वा त्रपया लज्जया कृता विहिता-
पक्रान्तिरपक्रमणं येनैवंभूतस्य वैशम्पायनस्य पृष्ठतोऽनुगम्यानुगमनं कृत्वा बलाहत्तो विहितः कण्ठग्रहः कण्ठालिङ्गनं
येनैवंभूतोऽहं परं केवलं क पलाय्यते कुत्र पलायनं कियत इति वैलक्ष्यं वैगुण्यमपनयामि दूरीकरोमि । एवं
तस्य वैशम्पायनस्य समागमः संगमस्तस्मात्सुखं सौख्यमनुभूयास्वाद्य, निष्कारणमनिमित्तं प्रसन्नं विकसितं
मनश्चेतो यस्याः सा तामनघां निष्पापामतर्कितमविचारितमुपनतं प्राप्तं यन्मदवलोकनं मदीक्षणं तेनोपजात
उत्पन्नो हर्षविशेषोऽतिशायिप्रमोदो यस्याः सा तां पुरस्तादग्रे यद्गमनं तस्य सिद्धये । निर्विघ्नगमनायेत्यर्थः ।
पुनः पूर्वविशेषयोरित्युक्तेः, पूर्वं प्रथमं महाश्वेतां पश्याम्यवलोकयामि । एवंप्रकारेण महाश्वेताया आश्रम-
समीपे मुनिस्थानाभ्यर्णे पुनः स्थापितं न्यस्तमशेषं समग्रं तुरगसैन्यमध्वनीकं येनैवंभूतोऽहं तया महाश्वे-
तया सहैव सार्धमेव हेमकूटं हेमकूटाभिधानं नगं गच्छामि व्रजामि । एवंप्रकारेण तत्र नगे सोऽयं चन्द्रा-
पीड इति मम प्रत्यभिज्ञानं तस्माद्यः संभ्रम आदरः । ‘संभ्रमस्तवादरे भये’ इति कोशः । तेन प्रधावितेनोच्चै-
श्चलितेनेतस्ततः कादम्बर्याः परिजनेन परिच्छदेन प्रणम्यमानो नमस्त्रिक्रयमाणः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा । इतः
कादम्बरीं विशेषयन्नाह—मदेति । ममागमनं तस्य निवेदनं कथनं तेनोत्फुल्ले विकसिते नयने यस्यैवंभूतेन
सखीजनेनालिसमुदायेनापह्रियमाणं गृह्यमाणं पूर्णपात्रं पूर्णानकं यस्याः सा ताम् । ‘उत्सवेषु सुहृद्विर्यद्वलादा-
कृष्य गृह्यते । वस्त्रमाल्यादि तत्पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत्’ इति हैमः । कासौ चन्द्रापीडः, केन जनेनेदं
चन्द्रापीडसमागमनं कथितम्, कियदूरे वर्तते इति यत्तस्य जनस्य प्रश्ना नियोजनानि तत्रोन्मुखीमूर्ध्वाननाम् ।
तत्क्षणं तत्कालं युगपत्समकालमुत्पन्नया संजातया तापोपशान्त्या तत्पुपशमेन त्रपया लज्जया चोरसि
हृदये निहितं स्थापितं पद्मिनीपत्रं कमलिनीदलमपनीय दूरीकृत्योत्तरीयांशुकं संव्यानवत्त्वं तस्याञ्चलं प्रान्तप्र-
देशं कुचयोः स्तनयोरावरणतामाच्छादनतामुपनयन्तीं प्रापयन्तीम् । आभरणतां भूषणतां नीतानि प्रापितानि
कमलिन्याः सरोजिन्या मृणालानि विसान्यपास्य दूरीकृत्य भूषणेभ्य आभरणेभ्योऽधिकामतिशायिनीं स्वं
स्वकीयं यच्छरीरं देहस्तस्य शोभा तामेव सर्वाभरणस्थानेषु समप्रभूषणस्थलेषु धारयन्तीं बिभ्रतीम् । तापोपश-
मार्थं तत्तिदूरीकरणार्थं अपि तो दत्तः केवलं हारो हारमात्रमाभरणं भूषणं यस्याः सा ताम् । अत्युत्पन्नमत्यु-

टिप्प०—१ ‘दिवारात्रौ चाऽवहत्’ इत्यस्य दिवा दिने रात्रौ चेत्यर्थ उचितः ।

पाठा०—१ परिपलाय्यते. २ नयनसखी, ३ निहित. ४ उपनीतानि. ५ मृणालानि.

तलावण्यशोभान्यङ्गानि करपरामर्शप्रयत्नेन दर्शनीयतरतां नयन्तीम्, अङ्गलमानि शयनीय-
कृतकमलकुमुदकुवलयदलकिञ्चल्कशकलानि पुलकोद्गमेनैवापास्यन्तीम्, कपोलसङ्गिनीं च
मणिदर्पणे विलोक्यायथास्थितां करेण कवरीमंसदेशे निवेशयन्तीम्, आनन्दजन्मना नेत्र-
पुटावर्जितेन बाष्पसलिलेनैव मकरध्वजानलसंतापाय जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीम्, उत्सृ-
ष्टशेषेणाश्यानमलयजरसेनैवाङ्गलमेन भस्मनेव मदनहुतभुजो निवृत्तिमावेदयन्तीम्, अभ्यु-
त्थानप्रसङ्गेनैव कुसुमशय्यां दूरीकुर्वन्तीम्, कादम्बरीमालोकयन्, दर्शनीयावलोकनफलेन
चक्षुषी कृतार्थतां नयामि । एवं मदलेखां साञ्जलिप्रणामेन कण्ठग्रहेण संभाव्य, चरणपतितां
पत्रलेखामुत्थाप्य, केयूरकं पुनः पुनः परिष्वज्य निर्भरम्, एवं महाश्वेतोपपादितोद्वाहमङ्गल-
स्त्वरितसखीवृन्दनिर्वर्तितवैवाहिकस्नानमङ्गलविधिर्भुव इव वर्षाभिषिक्तायाः करग्रहणं देव्या

कटं यद्धरिचन्दनं गोक्षीर्षचन्दनं तेन चर्चा पूजा तयान्तरिता व्यवहिता लावण्यशोभा येषामेषंविधान्यङ्गानि
प्रतीकाः करेण परामर्शो मार्जनं तत्र प्रयत्नः प्रयासस्तेन दर्शनीयतरतामतिशयेन विलोकनीयतां नयन्तीं प्राप-
यन्तीम् । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तलावण्यमिहोच्यते ॥' इति प्राञ्चः ।
तथाङ्गलमानि शरीरसंबद्धानि यानि शयनीयकृतानि तल्लिनीकृतानि कमलं पद्मम्, कुमुदं श्वेतकमलम्, कुव-
लयमुत्पलम्, एतेषां दलानि पत्राणि किञ्चल्कं केसरं तस्य शकलानि खण्डानि चैतानि पुलकोद्गमेनैव रोमाञ्चोद्ग-
मेनैवापास्यन्तीं निराकुर्वन्तीम् । शरीरस्याङ्कुरितत्वेन तत्पातादिति भावः । 'श्वेते तु तत्र कुमुदं कैरवं गर्द-
भाह्वयम्' इति हैमः । कपोलसङ्गिनीं च गङ्गात्परप्रदेशलभां च कवरीं वेणीमयथास्थितामयथास्थितिनीं मणिद-
र्पणे रत्नादर्शं विलोक्य निरीक्ष्यांसदेशे स्कन्धप्रदेशे निवेशयन्तीं स्थापयन्तीम् । आनन्दाजन्मोत्पत्तिर्यस्यैवं
भूतेन नेत्रपुटाभ्यामावर्जितेनाहूतेन बाष्पसलिलेनैव नेत्राम्बुनैव मकरध्वज एवानलस्तस्य संतापः संज्वरस्तस्यै
जलाञ्जलिमिव प्रयच्छन्तीं ददतीम् । जलाञ्जलिप्रदानेनैव सर्वथा तदभावः सूचितः । उत्सृष्टशेषेण दूरीकृता-
वशेषेणाश्यानः शुष्को यो मलयजरसश्चन्दनद्रवस्तेन शुक्लत्वसाम्याद्भस्मनेव भूत्वेव मदनहुतभुजः कंदर्पवह्निर्वृ-
त्तिमुपशममावेदयन्तीं कथयन्तीम् । निर्वाणवह्नेरनन्तरं भस्मैवावशिष्यत इति भावः । अभ्युत्थानमुत्थानं तस्य
प्रसङ्गेनैव संबन्धेनैव कुसुमशय्यां पुष्पशयनीयं दूरीकुर्वन्तीं निराकुर्वन्तीमहमेतादृशीं कादम्बरीमालोकयन्पर्य-
न्दर्शनीयस्यावलोकनीयस्यावलोकनं निरीक्षणं तदेव फलं साध्यं तेन चक्षुषी नेत्रे कृतार्थतां साफल्यतां नयामि
प्रापयामि । एवं पूर्वोक्तप्रकारेण साञ्जलिप्रणामेन पाणिसंयोजनादिकृतनमस्कारेण कण्ठग्रहेण कण्ठाश्लेषेण मद-
लेखां संभाव्य सन्मान्य, पत्रलेखां चरणपतितामुत्थाप्य, केयूरकं च निर्भरं यथा स्यात्तथा पुनः पुनर्वारंवारं
परिष्वज्यालिङ्ग्य एवं महाश्वेतोपपादितं विहितमुद्वाहमङ्गलं पाणिग्रहणकल्याणं यस्य स स्वरितं शीघ्रं सखी-
वृन्देनालिसमूहेन निर्वर्तितो विहितो वैवाहिक उद्वाहसंबन्धी स्नानमङ्गलविधिर्यस्यैवंभूतो वर्षाभिषिक्ताया
जलदसिञ्चिताया भुव इव पृथिव्या इव देव्याः कादम्बर्याः करग्रहणं निर्वर्तयामि करोमि । एवं पूर्वोक्तप्रकारे-

टिप्प०—१ प्रतीकान् इत्युचितम् । २ ग्राम्य एव । अशयनाति (अतथाभूतान्यपि) शयनाति कृतानि
इति शयनीकृतानि तल्लिनीकृतानि इति पाठः । ३ स्वयं तु अवैयाकरणत्वात् स्थाने स्थाने 'कुर्वन्ती' इति
प्रयुक्त एव, सोढमपि च तत् । परं मूलग्रन्थे 'कुर्वन्तीम्' इत्येवास्ति, नान्यथेति बोध्यं विद्यार्थिभिः ।
४ वज्रमतिर्महोदयः । सखीपदस्वारसेन किं न ज्ञायते यत्—'सखीवृन्देन निर्वर्तितो वैवाहिकस्नान-
मङ्गलविधिर्यस्याः तथाभूतायाः कादम्बर्याः' इति पाठानुसारी अर्थ उचितः ? ।

पाठा०—१ शयनीकृत. २ कुवलयकिञ्चल्क; किञ्चल्ककुवलयदल. ३ अपश्यन्तीम्. ४ कपोलसङ्गिनीम्. ५ मणि-
दर्पणेनालोक्य. ६ उपस्थिताम्. ७ कृतार्थयामि. ८ च संभावयामि. ९ संभाव्य. १० पुनः. ११ विधेः.
१२ करग्रहणं निर्वर्तयामि.

निर्वर्तयामि । एवमतिबहलकुङ्कुमकुसुमधूपानुलेपनामोदोदीपितहृदयजन्मनि वासभवने शयन-
वर्तिनो मम समीपमुपविश्य क्षणमपि कृतनर्मालापायां निर्गतायां मदलेखायां त्रपावनम्र-
मुखीमनिच्छन्तीं किल बलाहोर्भ्यामादाय शयनीयम्, शयनीयादङ्गमङ्गाच्च हृदयम्, देवीं
कादम्बरीमारोपयामि । एवमुद्भटनीवीमन्थिदृढतरपितैपाणिद्वयायास्त्रपानिमीलितलोचने चुम्ब-
नवञ्जितात्मा चिराद्भवामि । एवं सुरैरपि दुर्लभं तदधरामृतमा तृप्तेर्निपीय सुजीवितमात्मानं
करोमि । एवमतिकोमलतयान्तर्विलीय विशन्त्या ईवाङ्गं गाढालिङ्गनमुखरसभरेण मकरध्व-
जानलदग्धशेषं निर्वापयामि शरीरम् । एवं परवत्यापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव निष्प्रयत्नयाप्यभि-
युञ्जानयेवापसर्पन्त्यापि कृतात्मारपणयेव संगोपितसर्वाङ्गाप्युपदर्शितभावयेव देव्या काद-
म्बरी सह न किमपि सर्वजलसुलभमपि योगैकगम्यम्, स्पर्शविषयमपि हृदयग्राहि, मोहनमपि
प्रसादनमिन्द्रियाणाम्, उद्दीपनमपि मदनहुतभुजो निर्वृत्तिकरम्, उपाहितसर्वाङ्गस्वेदमप्या-

णातिबहलानि निविडानि कुङ्कुमानि केसराणि, कुसुमानि पुष्पाणि, धूपास्तरुष्काः, अनुलेपनानि विलेपनानि,
एतेषामामोदः परिमलस्तेनोदीपितः प्रगुणीकृतो हृदयजन्मा कामो यस्मिन्नेतादृशे वासभवने निवासगृहे शय-
नीयवर्तिनस्तल्पगतस्य मम समीपमभ्यर्णं क्षणमप्युपविश्यास्थाय कृतो नर्मालापो हास्यालापो ययैवंभूतायां
मदलेखायां निर्गतायां वहिर्गतायां सस्यां त्रपया लज्जयावनम्रमवनतं मुखं यस्याः सैवंभूतामनिच्छन्तीमवाञ्छ-
न्तीम् । किलेति सत्ये । बलाहताहोर्भ्यां बाहुभ्यामादाय गृहीत्वा शयनीयं शय्याम्, शयनीयादङ्गमुत्सङ्गम्,
अङ्गाच्च हृदयं स्नानन्तरं देवीं कादम्बरीमारोपयाम्युपरि स्थापयामि । एवमिति । उद्भट्या या नीर्व्युचयस्तस्यां
ग्रन्थिस्तस्यां दृढतरमतिनिविडमपितं स्थापितं पाणिद्वयं करयुगलं यथा सा तथा तस्यान्त्रपया लज्जया निमीलिते
मुद्रिते लोचने नेत्रे चुम्बंश्चुम्बनं कुर्वन् । चिराद्बहुकालमवधितात्मा कृतार्थीकृतात्मा भवामि । एवमिति । तदन-
न्तरं सुरैरपि देवैरपि दुर्लभं दुष्प्रापं तस्या अधरामृतं दन्तवक्त्रपीयूषमातृप्तेः पानेच्छानिश्रितपथन्तं निपीय पानं
कृत्वा सुष्ठु जीवितं प्राणितं यस्यैवंभूतमात्मानं करोमि सृजामि । एवमतिकोमलतयातिमृदुतयान्तर्मध्ये विलीय
द्रवीभूयाङ्गं शरीरं विशन्त्येव प्रवेशं कुर्वन्त्येव गाढं निविडं यदालिङ्गनमुपगूहनं तस्य सुखं सौख्यं तस्य
रसस्तस्य भर आधिक्यं तेन मकरध्वज एवानलो वह्निस्तेन दग्धशेषं प्रज्वलनादुर्वरितं शरीरं देहं निर्वापयामि
शीतलीकरोमि । एवमिति पूर्वोक्तमिव परवत्यापि पराधीनयापि स्वेच्छाप्रवृत्तयेव यदृच्छासंचारिण्येव, निष्प्र-
यत्नयापि कृतिरहितयाप्यभियुञ्जानयेवाभिनोदयन्त्येव, अपसर्पन्त्याप्यपसरणं कुर्वन्त्यापि कृतो विहित आत्म-
नोऽर्पणं ययैवंभूतयेव, संगोपितानि गुप्तानि सर्वाङ्गानि ययैवंभूतयाप्युत्प्राबल्येनोपदर्शितो भावोऽभिप्रायो ययैवं-
भूतयेव देव्या कादम्बरी सह तत्किमप्यनिर्वचनीयं सर्वजनानां समग्रनराणां सुलभमपि सुप्रापमपि योगेन
चित्तैकाग्र्यलक्षणेनैकं केवलं गम्यं होयम् । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इति कोशः । स्पर्शस्य विषयमपि हृदयग्राहि
स्नानान्तरग्रहणशीलम्, मोहनमपि वैचित्र्यजनकमपि प्रसादनं प्रसन्नकृदिन्द्रियाणां करणानाम्, उद्दीपनमप्य-
तिप्रकाशकमपि मदनहुतभुजः कामवहेर्निर्वृत्तिकरमुपशमकरम्, उपाहितः स्थापितः सर्वाङ्गेषु स्वेदो घर्मजलं

टिप्पणं—१ नीवी अधोवस्त्रबन्धनम् । २ 'उपाहितसर्वाङ्गस्वेदमपि' उपाहितो जनिताः सर्वेषामङ्गानां
स्वेदः श्रमो यस्मिन् तत्, इति पाठः ।

पाठा०—१ भूपानुलेपन. २ शयनीयवर्तिनो मम समीपम्; शयनवर्ती मत्समीपे समुपविश्य. ३ क्षणमिव.
४ उद्गाढ. ५ पाणिद्वयम्. ६ अनुस्मितात्मा. ७ अङ्गमङ्गम्. ८ कृतोपसर्पणया. ९ उद्दिशित. १० विषयम्.
११ निवृत्ति.

ह्लादकरम्, उपजनितविषमोच्छ्वासश्रममस्वेदमपि ससीत्कारपुलकजननम्, अनुभूयमानम-
प्युत्पादितानुभूयमानस्पृहम्, सहस्रवारानुभूतमप्यपुनरुक्तम्, अतिस्पष्टमप्यनिर्देश्यस्वरूपम्,
अचिन्त्यमसमासङ्गमलुस्पृशमनुपमरसमनाख्येयप्रीतिकरं परमध्यानसहस्राधिगतं निर्वाण-
मिषापरर्षकारं सुरताख्यं सुखान्तरमनुभूय निमेषमप्यकृतविरहस्तया सह तेषु तेषु रम्येषु-
देशेषु रममाणः स्वभावरम्यमपि रमणीयतरतां यौवनमुपनयामि । एवमुत्पन्नविश्रम्भां देवी-
मेवाभ्यर्थ्य वैशम्पायनस्यापि मदलेखया सह घटनां कारयामि” इत्येतानि चान्यानि च चिन्त-
यन्नचेति तक्षुत्पिपासातपश्रमोज्जागरव्यथो दिवारात्रौ चावहत् ।

एवं च वहतोऽप्यस्य दवीयस्तयाध्वनोऽर्धपथ एव कालसर्पो वर्त्मनः, प्रबलपङ्क्तो ग्रीष्मस्य,
निशागमो गभस्तिमतः, स्वर्भानुरमृतदीधितेः, धूमोद्गमो वज्रानलस्फुरितानाम्, मदागमो

येनैवंभूतमप्याह्लादकरं प्रमोदजनकम्, उपजनित उत्पादितो विषमो दुःसह उच्छ्वासश्रमस्वेदो येन तत् । तत्रो-
च्छ्वासः श्वासः श्रमः खेदः, खेदो घर्मजलम्, एतादृशमपि ससीत्कारं ससीत्कृतं यथा स्यात्तथा पुलकजननं
रोमाञ्छोत्पादकम्, अनुभूयमानमपि साक्षात्क्रियमाणमप्युत्पादिता जनितानुभूयमानस्य साक्षात्क्रियमाणस्य स्पृहा
वाक्छा येन तत् । सहस्रवारमनेकवारमनुभूतमपि सेवितमप्यपुनरुक्तमनाग्नेडितम्, अतिस्पष्टमप्यतिप्रकटमप्य-
निर्देश्यं दर्शयितुमशक्यं स्वरूपं स्वभावो यस्य तत् । अचिन्त्यमिदमेतदिति चिन्तयितुमशक्यम् । न विद्यते समा-
सङ्गः संबन्धो यस्य तत् । अतुलो निरुपमः स्पर्शो यस्य तत् । अनुपमः सर्वेभ्योऽतिशायी रसो यस्य तत् ।
अनाख्येयां कथयितुमशक्यां प्रीतिं स्नेहं करोतीति करः । अनाख्येयप्रीतेः करोऽनाख्येयप्रीतिकरः । अन्यथा
कर्मणि वृद्धौ कारः स्यात् । परममुत्कृष्टं यज्ज्ञानमेकप्रत्ययसंततित्वात्सहस्रं तेनाधिगतं सहितमपरप्रकारमि-
तरस्वरूपं निर्वाणमिव ब्रह्मेव । सुरतेत्याख्या यस्यैवंभूतं सुखान्तरमेकस्मात्सुखादन्यत्सुखं सुखान्तरमनुभूयानु-
भवविषयीकृत्य निमेषमपि चक्षुर्निमीलनमात्रमपि तया सहाकृतो विरहो वियोगो येनैवंभूतोऽहं तेषु तेषु
रम्येषु मनोहरेषु देशेषु प्रदेशेषु रममाणः क्रीडां कुर्वणः स्वभावेन निसर्गेण रम्यं रमणीयमपि यौवनं तारुण्य-
मतिशयेन रमणीयं रमणीयतरं तस्य भावस्तत्ता तां उपनयामि प्रापयामि । एवमिति । पूर्वोक्तरीत्योत्पन्नः
संजातो विश्रम्भो विश्वासो यस्याः सैवंविधां देवीं कादम्बरीमभ्यर्थ्य प्रार्थनां कृत्वैव वैशम्पायनस्यापि मदलेखया
सह घटनां संबन्धं कारयामि विरचयामि । अवहदित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

एवमिति । पूर्वोक्तप्रकारेण वहतोऽपि गच्छतोऽप्यध्वनो मार्गस्य दवीयस्तयातिदूरतया । ‘दवीयश्च द्विविधं
च सुदूरे दीर्घमायतम्’ इत्यमरः । अर्धपथ एवार्धमार्ग एव जलदकालो वर्षासमयो बभूवाजनिष्ट । तमेव विशेषे-
ष्यन्नाह—कालेत्यादि । वर्त्मनो मार्गस्य कालसर्पः कृष्णाहिः । गमनविघ्नकारित्वादुपमानम् । ग्रीष्मस्य निदा-
घस्य प्रबलपङ्क्तो बहुलकर्दमः । पङ्क्तः कर्दमः । गभस्तिमतः श्रीसूर्यस्य निशागमो रजन्या उद्भवः, रविकरप्रसर-
प्रतिरोधकारित्वात् । अमृतदीधितेश्चन्द्रस्य स्वर्भानू राहुः । सर्वतस्तत्प्रकाशप्रतिरोधकत्वात् । वज्रं पविस्तस्यातलो
वह्निस्तस्य स्फुरितानां विस्फूर्जितानां धूमोद्गमो धूमप्रादुर्भावः । यदि वा धूमोद्गमो धूमकेतोरुदयः । यथा
धूमकेतोरुदयेन सर्वसत्त्वानां विनाशस्तथैवानेन वज्रानलस्येति भावः । मकरध्वजकुजरस्य कंदर्पगजस्य मदागमो

टिप्पणं—१ अविचारितमिदम् । ‘प्रबलकम्पः’ इति पाठः । ग्रीष्मस्य तापनिवृत्त्या, अथवा प्रबलज्ञा-
नज्ञावातात् प्रबलकम्पकरः ।

पाठाः—१ अनिर्दिश्य. २ अचिन्त्यसमागमम्. ३ निर्वाणसुखम्. ४ प्रकाशम्. ५ तथैव. ६ देशेषु. ७ स्वयमेव
रम्यम्. ८ उत्पन्नसहस्रविश्रम्भम्. ९ जागर. १० कम्पः.

मकरध्वजकुञ्जरस्य, मरणान्धतमसप्रवेशो विरहातुराणाम्, अमोघकालपाशबागुरोत्कण्ठित-
कामिहरिणानाम्, अमेघलोहार्गलदण्डो दिग्धारणानाम्, अच्छेद्यहिजीरशृङ्खला बाहानाम्,
अनुमोच्यनिगलबन्धोऽध्वगानाम्, अलङ्घ्यकान्तारलेखा प्रोषितानाम्, कालायसपञ्जरोप-
रोधो जीवलोकस्य, उदूर्जन्नैलिकुलगवलमलिनघनघटाभोगभीषणो विषमविस्फूर्जितध्वनिर्वि-
षमतरोडिद्रुणाकर्षी मण्डलितविकटशक्रकार्मुकोऽनवरतधाराशरासारवर्षप्रहारी पुरोमार्गमु-
परुन्धन्विरुद्ध इवान्धकारितमुखो निर्विशिशतसहस्रसंपातदुष्प्रेक्ष्योऽक्षिणी प्रतिप्रतिवाशुग-
मनविघ्नकारी बभूव जलदकालः ।

तत्र च प्रथममस्य चेतनाहारिभिर्मूर्च्छावेगैरन्धकारतामनीयन्त दश दिशः, ततो जल-

दर्पागमः । कामोद्दीपकत्वात्त्येति भावः । विरहातुराणां वियोगपीडितानां मरणमेवान्धतमसं निविडं तमस्तस्य
प्रवेशः । विरहिजनस्य प्राणापहारित्वात् । उत्कण्ठोत्कलिका जाता येषां त उत्कण्ठिताः । इतो जातायै । एतादृशाः
कामिन एव हरिणाः कुरङ्गास्तेषाममोघः सफलः कालः श्यामवर्णः पाशबागुरा बन्धनरज्जुः । दिग्धारणानां दिग्ग-
जानाममेवो भेत्तुमशक्यो लोहस्यायसोऽर्गलदण्डः परिघयष्टिः । तत्करिघातैर्दुर्भेद्यत्वात् । बाहानामश्वानामच्छेद्य-
श्छेत्तुमशक्यो यो हिजीरः पादपाशस्तस्य शृङ्खला । अध्वगानां पथिकानामनुमोच्यस्यक्तुमशक्यो निगलबन्धो
निगडबन्धः । विघ्नकारित्वात् । प्रोषितानां गतभर्तृकाणामलङ्घ्या लङ्घितुमशक्या कान्तारलेखा घनराजिः । जीवलोक-
स्य जीवाधारक्षेत्रस्य कालायसस्य लोहविशेषस्य पञ्जरं लोकप्रसिद्धं तेनोपरोधो गमनप्रतिबन्धः । जीवलोकम-
भितो वर्तमानत्वेन गतेः प्रतिरोधकत्वेन च पञ्जरोपमानं मेघसमयस्येति भावः । किं कुर्वन् । उत्पाबल्येन गर्ज-
न्गर्जितं शब्दं कुर्वन् । अलिकुलानि भ्रमरकुलानि, गवला अरण्यमहिषाः, तद्वन्मलिनाः कृष्णा घनघटा मेघपङ्क्तय-
स्तासामाभोगो विस्तारस्तेन भीषणो भयानकः । विषमा वक्रा विस्फूर्जितस्य विजृम्भितस्य ध्वनिर्यस्य स तथा ।
विषमतरोऽतिकठिनो यस्तडिद्रुणो विद्युद्गुणस्तमाकर्षतीत्येवंशीलः स तथा । मण्डलितं मण्डलाकारं संजातं विकटं
विपुलं शक्रकार्मुकमिन्द्रधनुर्यस्मिन्स तथा । 'विकटं विपुलं बृहत्' इति कोशः । अनवरतं निरन्तरं धारा एव
शरा बाणास्तेषामासारवर्षो वेगवद्वृष्टिस्तेन प्रहरतीत्येवंशीलः स तथा । पुरोमार्गमप्रपन्थानमुपरुन्धन्प्रतिरोधं
कुर्वन्विरुद्ध इव शत्रुरिवान्धकारितं संजातान्धकारं सुखमाननं यस्य स तथा । निर्विशानां खड्गानां यच्छतसहस्रं
लक्षं तस्य संपातः पतनं तद्वदुष्प्रेक्ष्यो दुःखेन प्रेक्षितुं शक्यः । अक्षिणी चक्षुषी प्रतिप्रतिव । प्रतिहन्तीति प्रति-
घ्नन् । शत्रन्तः । प्रतिघातं कुर्वन्निव । आशुगमनस्य शीघ्रगतेर्विघ्नकारी प्रतिबन्धजनको वर्षासमयो बभूवेत्य-
न्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

तत्र च जलदकाले प्रथममादावस्य चन्द्रापीडस्य चेतोहारिभिश्चित्प्राहिभिर्मूर्च्छावेगैर्मोहसंवेगैर्दश दिशो दश
कुम्भोऽन्धकारं तिमिरं तस्य भावस्तत्ता तामनीयन्त प्रापितवन्तः । दश दिशोऽन्धकारतां प्रापितां इत्यर्थः ।

टिप्पण—1 तत्र, इत्युचितम् । 2 कामिहरिणानाम् अमोघा कालपाश एव (यमसंबन्धिनी गल-
बन्धनरज्जुरेव) बागुरा बन्धनयन्त्रम् । 3 वर्षासु पङ्क्तिभूमौ हस्तिनां पादाः प्रोथन्तीति तेषां गम-
नदुष्करत्वादग्रेत्यर्थः । 4 सवेगं गमनाभावात् । 5 शत्रुः कथमन्धकारितमुखः ? अत एव विरुद्धः
(वस्युः 'डाक्') परिज्ञातो मा भवेयमिति स्वरूपविलोपार्थं मस्यादिना समाच्छादितमुखो भवति । जलद-
कालस्तु-अन्धकारितम् अन्धकाराच्छन्नम् (दृष्टिशक्तिविहीनम्) मुखम् (लोकानाम्) यस्मिन्
तादृशः । स्थगितसूर्याचन्द्रतया अन्धकारयुक्तं वदन् लोकानामत्रेत्याशयः । 6 वस्युस्तु खड्गशतसहस्र-
संपातभीषणः । 7 प्राप्यन्त, इत्यर्थं उचितः ।

पाठा०—१ पाशोत्कण्ठितः; पाशविरहोत्कण्ठितः. २ अलिगवयः; अलिगणकुवलय. ३ धारासारः. ४ अवरुन्धन्.
५ ततः. ६ चेतः. ७ अन्धकारम्.

धरैः । अग्रतः समुत्प्लुतेन चेतसा काप्यगम्यत, पृष्ठतो हंसैः । पुरस्तात्परिमलिनोऽस्य निःश्वासमरुतः प्रावर्तन्त, पश्चात्कदम्बवाताः । पूर्वं तुलितनीलोत्पलवनकान्ति नयनयुगलमस्य सलिलं समुत्ससर्ज, चरममम्भोमुचां वृन्दम् । आदावापूर्यमाणमुद्वेगेनोत्कलिकासहस्रपर्याकुलं मनोऽस्याभवत्, अवसाने स्रोतस्विनीनां पात्रम् । अपि च दुस्तरैर्नदीपूरैरेव सहावर्धन्त मन्मथोन्माथाः । वर्षाजलविलुलितैः कमलाकरैरेव सह रमज्ज कादम्बरीसमागमप्रत्याशा । धारारयासहैः कन्दलैरेव सहाभिद्यत हृदयम् । अम्भोदवाताहतैर्धाराकदम्बकुञ्जलैरेव सहा-
कम्पतोत्कण्ठकिता तनुः । अनवरतजलपतनजर्जरितपक्ष्मभिः शिलीन्ध्रैरेव सह ताम्रता-
मधत्त नयनयुगलम् । उत्कूलसलिलोत्खन्यमानमूलैः सरित्तटैरेव सहापतन्प्राणाः । परिम-
लमयैर्मालतीमुकुलैरेव सह व्यजृम्भन्त रणरणकाः । तथातिगुरुनिर्घातैरेवाभ्यन्त मनोरथाः ।

ततस्तदनन्तरं जलधरैर्महैः । अग्रतः प्रथमतः समुत्प्लुतेन सम्यगुत्पत्तिनेन चेतसा हृदयेन काप्यनिर्दिष्टस्थलेऽ-
गम्यत गमनमकार्यत । पृष्ठतः पृष्ठभागे हंसैश्चक्राङ्गितम् । पुरस्तात्पूर्वमस्य चन्द्रापीडस्य परिमलिनः परि-
मलयुक्ता निःश्वासमरुतः प्राणवायवः प्रावर्तन्त । पश्चात्कदम्बवाताः प्रवर्तितवन्तः । पूर्वं तुलिता सदशीकृता
नीलोत्पलानां नीलकमलानां वनं काननं तस्य कान्तिर्द्युतिर्येनैवभूतं नयनयुगलं नेत्रयुगमस्य चन्द्रापीडस्य
सलिलं जलं समुत्ससर्जन्मुमोच । चरमं पश्चादम्भोमुचां मेघानां वृन्दं समूहम् । आदौ च प्रथमं चास्य
चन्द्रापीडस्योद्वेगेनाऽऽरत्याऽऽपूर्यमाणं भ्रियमाणमुत्कलिका हल्लेखास्तासां सहस्रं तेन पर्याकुलं व्यासमेतादृशं
मनश्चित्तमभवत् । अवसाने प्रान्ते । पश्चादित्यर्थः । स्रोतस्विनीनां नदीनां पात्रं तीरद्वयान्तरम् । 'पात्रं च
भाजने योग्ये पात्रं तीरद्वयान्तरे' इति विश्वः । उद्वेगेनोद्वाहुलकेनापूर्यमाणम् । जलैरिति शेषः । 'उद्वेगः
कमुकीफले । उद्वेगोऽप्युद्वाहुलकोद्वेजनोद्गमनेषु च' इति विश्वः । उत्कलिका वीचयस्तासां सहस्रं तेन पर्या-
कुलं चाभवत् । अपि चेति प्रकारान्तरे । दुःखेन तर्तुं शक्यन्त इति दुस्तरास्तैरेतादृशैर्नदीपूरैस्तुतिनीध्रैरेव
सह मन्मथस्य कर्षस्योन्माथा उन्मथनान्यधर्धन्तैधिषत । वर्षाजलानि वृष्टिपानीयाणि तैर्विलुलितैरितस्ततः
पर्यस्तैः कमलाकरैरेव पद्मसमूहैरेव सह कादम्बर्या गन्धर्वपुत्र्याः समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशा वाञ्छा
ममजावुडत् । धारा वेगेन जलपातास्तासां रयो वेगस्तमसहन्त इति धारारयासहास्तैः कन्दलैरेव सह
हृदयं चेतोऽभिद्यत भेदमापादितवान् । अम्भोदवातेन जलदवायुनाहतास्ताडिता ये धाराकदम्बा धारया
ये विकसन्ति ते धाराकदम्बास्तेषां कुञ्जलैर्मुकुलैरेव सहोत्कण्ठकिता सरोमाद्या तनुः शरीरमकम्पत
कम्पयुक्ता बभूव । अनवरतं निरन्तरं यज्जलपतनमम्भोनिपतनं तेन जर्जरितं शिथिलीकृतं पक्ष्मोपरि-
वर्ति रोम येषामेवंभूतैः शिलीन्ध्रैर्भूमिस्फोटैः सह नयनयुगलं नेत्रयुग्मं ताम्रतामीषद्रक्ततामधत्त बभार ।
उत्प्राबल्येन यानि कूलसलिलानि तैरुत्खन्यमानानि पात्यमानानि मूलान्यधोभागा येषामेवंभूतैः सरित्तटैस्त-
दिनीतीरैः सह प्राणा असवोऽपतन्भ्रंशमापुः । परिमलप्रधानानि परिमलमयानि मालतीनां वल्लिविशेषाणां
मुकुलैः कुञ्जलैरेव सह रणरणका उत्कण्ठा व्यजृम्भन्त विकासमभजन्त । तथातिगुरुनिर्घातैरेव मनोरथा

टिप्पण—१ न सहन्ते इत्युचितम् । २ रक्तवर्णैः कन्दलयाख्यलतायाः पुष्पैः 'विडम्ब्यमाना नवक-
न्दलैस्ते' इति कालिदासः । ३ परस्परमाद्यतोर्वातयोर्धो वेगो नीचैर्निष्पतति सशब्दः स निर्धस्त उच्यते ।
'कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः' इति वेणी० ।

पाठा०—१ समुत्प्लुतेन. २ निःश्वासित. ३ आदावपूर्वम्. ४ उद्वेग. ५ अवर्धत. ६ वर्ष. ७ लुलितैः. ८ प्राभि-
द्यत हृदयं कादम्बरीसमागमप्रत्याशाधारया सह रयात्कन्दलैरभिद्यत नवाम्भोदवाताहतैर्धाराकादम्बकुञ्जलैरेव. ९ धारा-
यासकन्दलैरेवासिहतहृदयम्, नवाम्भोदवाताहतैः कदम्बकुञ्जलैरेव सहोदकम्पोत्कण्ठिता. १० जर्जरितैः पक्ष्मभिः.
११ युगलं च, युगम्. १२ अपतन्त कामाणां अपतन्. १३ कुसुमैः. १४ उज्जृम्भन्त. १५ रणरणकाः. १६ तथा-
तिगुरुभिर्घातैरेव; तथापि गुरुभिर्घातैरेव; तथा गुरुभिर्वनैरेव.

तीक्ष्णतरकोटिभिः केतकीसूचिभिरेवात्रुद्यन्त मर्माणि । उच्छिखैः शिखिभिरेवादह्यन्त गात्राणि । अन्धकारितदिशा मेघतमसैवावर्धत मोहान्धकारम् । तिरस्कृतध्वान्तेन तडिदात-
पेनैवातन्यत संतापः । भरेणैव गम्भीरगर्जितैकसंतानोत्कम्पितधरापीठबन्धैर्नभसि नवधनैः,
धनजलधारातिपातवाचालितचञ्चुभिरन्तराले चातकैः, उद्दाममहारावराविभिरवनिर्मूले ददुरैः,
अनवरतझांकाररवजर्जरितधाराम्बुभिराशासु जलदानिलैः, उन्मुक्तमदकलकेकाकोलाहलैः
काननेषु कलापिभिः, असमशिखरोपलस्खलनकलकलमुखरैर्गिरिषु निर्झरैः, उल्लोलकल्लोला-
स्फालविस्फारितविषमनिर्घोषझाङ्कारिभिः सरित्सु पूरैः, सर्वतश्च विततेन स्थलीषु, संहतेन
कन्दरेषु, उच्चण्डेन शिखरिषु, कलेनाम्बुषु, पटुना पर्वततटेषु, मृदुना शाद्वलेषु, चारुणा

अभिलाषा अभज्यन्त भङ्गमापुः । तीक्ष्णतरातिशयेन तीक्ष्णा कोटिरग्रभागो येषामेवंभूतैः केतकीसूचिभिर्व-
ल्लीविशेषकण्टकैरेव सह मर्माणि मर्मस्थानान्यनुव्यन्ताच्छिद्यन्त । उद्ध्वं शिखा येषामेवंभूतैः शिखिभिर्म-
यूरैरेव गात्राण्यहान्यदह्यन्त प्राज्वलन् । अन्धकारितदिशा मेघतमसैव मोहान्धकारमवर्धतैधिष्ट । तिरस्कृतं
म्यकृतं ध्वान्तं तिमिरं येनैवंभूतेन तडिदातपेनैव विद्युदालोकेनैव संतापः संज्वरोऽतन्यत व्यस्तार्थत । भरेण
चेति । भरो भारस्तेन गम्भीरं गभीरं यद्गर्जितं स्तनितं तस्यैकं प्रधानं संतानं परम्परा तेनोत्प्राबल्येन कम्पि-
तश्चलितो धरायाः पृथ्व्याः पीठबन्धो यैस्ते यथा तैर्नवधनैर्नवीनजलधरैर्नभसि व्योम्नि । अन्तराले विचाले चात-
कैर्नभोम्बुषुः । कीदृशैः । घना निविड्या या जलधारास्तासामतिपातोऽतिपतनं तेन वाचालिता मुखरा-
श्चञ्चवश्चण्डपुटिका येषां ते तथा तैः । अवनिमूले पृथिव्यां ददुरैर्भैकैः । कीदृशैः । उद्दामः कठिनो यो महा-
रावो महाध्वनिस्तस्य राविभिर्जल्पिभिः । आशासु दिशासु जलदानिलैर्मधमास्तैः । कीदृशैः । अनवरतं निरन्तरं
झांकाररवो झंझावातध्वनिस्तेन जर्जरितानि शिथिलितानि धाराम्बुनि यैस्ते तथा तैः । काननेष्वरणेषु कला-
पिभिर्मयूरैः । कथंभूतैः । उन्मुक्तो यो मदस्तेन कलो मनोहरः केकाया मयूरवाण्याः कोलाहलः कलकलो
येषां ते तथा तैः । गिरिषु पर्वतेषु निर्झरैर्झरैः । 'उत्सः प्रसवरणं वारिप्रवाहो निर्झरो झरः' इत्यमरः । किं-
शिष्टैः । असमा विषमा ये शिखरोपलाः सानुप्रस्तरास्तेषु स्खलनेन भ्रंशेन यः कलकलः कोलाहलस्तेन मुखरैर्वा-
चालैः । सरित्सु तटिनीषु पूरैः क्लवैरम्बुवृद्धिभिः । किंभूतैः । उल्लोला उत्प्राबल्येन चञ्चला ये कल्लोलास्तरंगास्ते-
षामास्फालोन्धोन्याघातस्तेन विस्फारितो विस्तारितो यो विषमनिर्घोषोऽसमध्वनिस्तेन झांकारिभिर्घोषातिभिः ।
एवं सर्वतश्च स्थलीष्वक्वत्रिमस्थलभूमिषु विततेन विस्तृतेन, कन्दरेषु दरीषु संहतेन प्रतिहतेन, शिखरिषु
पर्वतेष्वच्चण्डेनात्युप्रेण, अम्बुषु पानीयेषु कलेन मनोहरेण, पर्वततटेष्वद्रिवप्रेषु पटुना स्पष्टेन, शाद्वलेषु
शादहरितेषु मृदुना कोमलेन, कपोलेषु गङ्गापरप्रदेशेषु चारुणा मनोहरेण, शाखिषु वृक्षेषु सान्द्रेण निविडेन,

टिप्प०—१ 'अतुद्यन्त' अपीड्यन्त, इत्येव पाठ उचितः । २ वृद्धतेः परस्मैपदित्वात् । ३ ध्वनिनं
ज्ञातष्टीकाकारेण । शिखिभिरग्निभिरित्यपि व्यज्यते । उच्छिखैः उद्धतज्वालैरिति तत्रार्थः । ४ अनवरत-
झांकाररवेण (झांकाररवपूर्वकम्) जर्जरितानि धाराजलानि यैः । ५ नभसि घनैः, अन्तराले चातकैर्वित-
तेन स्थलीषु च सर्वतो विततेन धारारवेण, इत्यन्वयः ।

पाठा०—१ तीक्ष्णान्तर. २ अतुद्यन्त, ३ शिखरैः. ४ निशामेघ. ५ मोहान्धकारः. ६ भरेण च. ७ धारापीठ.
८ धनजलधरधारानिपातरसवाचालित; धनजलवाचातिरभसवाचालित. ९ महारावहारिभिः; महावारारविभिः.
१० तले. ११ झंकार. १२ विस्फुटित. १३ उद्गारिभिः. १४ सरित्पूरैः. १५ संभृतेन.

कपोलेषु, सान्द्रेण शाखिषु, तनुना तृणोपलेषु, उल्लवणेन तालीवनेषु, यथाधाराशमपतनमा-
कर्ण्यमानेन सर्वप्रकारमधुरेण हृदयप्रवेशिना धारावणेनोत्कलिकाकलितो न रात्रौ न दिवा
न ग्रामे नारण्ये नान्तर्न बहिर्न वने नोपवने न वर्त्मनि नावासे न वह्नन् तिष्ठन् वैशम्पा-
यनस्मरणेन न कादम्बरीसमागमानुध्यानेन कथंचिदपि न कचिदपि निर्वृतिमेवाध्यगच्छत् ।

अनधिगतनिर्वृतिश्चातिकष्टतया वज्रानलस्येव जलदसमयेन्धनस्य मदनहुतभुजो भस्मसा-
त्कर्तुमेवोद्यतस्य धीरस्वभावोऽपि प्रकृतिमेवोत्ससर्ज । प्लावितसकलधरातलैर्धाराजलैरप्यशो-
ष्यत । द्योतितदशदिशा शतहृदालोकेनापि मूर्च्छान्धकारेऽक्षिप्यत । आह्लादितजीवलोकैर्ज-
लदानिलैरप्यदह्यत । पयोभारमेदुरैर्धनैरपि तनुतामानीयत । पाटलितशाद्वलैः शक्रगोपकैरपि
पाण्डुतां प्रत्यपद्यत । कुसुमधवलैः कुटजैरपि रागपरवशोऽक्रियत । तथापि सकलजगजी-

तृणानामुपलाः समूहास्तेषु तनुना तुच्छेन, तालीवनेषूल्बणेनोप्रेण, धाराशमपतनं यथा भवति तथाकर्ण्यमानेन
श्रूयमाणेन, सर्वप्रकारैर्मधुरेण मिष्टेन, हृदयप्रवेशिना चित्तप्रविष्टेन, धारावणेन जलसंपातध्वनिनोत्कलिका हृल्ल-
स्तेन कलितो व्याप्त एवंभूतश्चन्द्रापीडो न रात्रौ निशायाम्, न दिवा दिवसे, न ग्रामेऽवसथे, नारण्ये वने,
नान्तरे मध्ये गृहस्य, न बहिर्गृहादन्यत्र, न वने कानने, नोपवने नगराभ्यर्णवर्तिवाटिकायाम्, न वर्त्मनि मार्गे,
नावासे सौधे, न वह्नगच्छन्, न तिष्ठन् स्थितिं कुर्वन्, न वैशम्पायनस्य स्मरणेन स्मृत्या, न कादम्बर्याः
समागमस्य मेलापकस्यानुध्यानेनानुचिन्तनेन कथंचिदपि महता कष्टेन न कचिदपि न कुत्रापि निर्वृतिमेव
चित्त्वास्थयमेवाध्यगच्छदप्रापत् ।

अनधिगताऽप्राप्ता निर्वृतिश्चित्त्वास्थयं यस्यैवंभूतश्चातिकष्टतयातिकृच्छ्रतया वज्रानलस्येव भिदुराग्नेरिव जल-
दकालः प्रावृद्ध तस्य समयोऽवसरः स एवेन्धनमिध्मा यस्यैवंभूतस्य मदनहुतभुजः कामाग्नेर्भस्मसात्कर्तुमेवोद्य-
तस्य कृतोद्यमस्य धीरस्वभावोऽपि स्थैर्यप्रकृतिरपि प्रकृतिमेव स्वभावमेव चन्द्रापीड उत्ससर्ज तस्याज । तदेव
दर्शयन्नाह—प्लावितेति । प्लावितं जलसात्कृतं सकलं धारातलं यैरेवंभूतैर्धाराजलैरप्यशोष्यत शोषं प्राप्तवान् ।
अपिशब्दः सर्वत्र विरोधालङ्कृतिद्योतनार्थः । द्योतिताः प्रकाशिता दश दिशो येनैवंभूतेन शतहृदालोकेन
विद्युत्प्रकाशेनापि मूर्च्छा मोहः सैवान्धकारं तमिलं तस्मिन्नक्षिप्यत विक्षिपे । आह्लादितः प्रमोदितो जीवलोको
यैरेवंभूतैर्जलदानिलैर्ज्ञान्धावायुभिरप्यदह्यत प्राज्वल्यत । पयोभारेण जलवीधनेन मेदुरैः पुष्टैरपि धनैर्मधैस्तनुतां
क्षीणतामानीयताप्राप्यत । पाटलितानि श्वेतरक्तीकृतानि शाद्वलानि शाद्वरितानि यैरीदृशैः शक्रगोपकैरप्यभिर-
जोभिरपि पाण्डुतां धवलतां प्रत्यपद्यत स्त्रीचक्रे । 'श्वेतरक्तस्तु पाटलः' इत्यमरः । कुसुमैः पुष्पैः कृत्वा धवलैः
शुभ्रैरेतादृशैः कुटजैर्गिरिमल्लिकाभिरपि रागपरवशोऽनुरक्तयधीनोऽक्रियताकरूप्यत । तथाप्येवं सत्यपि सकल-

टिप्पणं—1 समूहार्थे उपलोऽप्रसिद्धः । अत एव 'तृणोपलेषु तृणेषु उल्लवेषु (गुल्मायितासु लतासु)
'गुल्मिन्युल्लव इत्यपि' इत्यमरः । 2 अशमपतने वक्ष्यमाणं माधुर्यं न भवति, अत एव 'यथाधारासंप-
तनम्' इत्येव पाठः । 3 न वर्त्मनि नावासे इत्यादि पूर्वं सप्तम्यन्तमुपात्तम्, अत्रेपि 'न कचिदपि' इति
अधिकरणनिर्देशेनैवोपसंहारः कृत इति 'स्मरणेन' 'अनुध्यानेन' इति तृतीयान्तपाठः स्थूल एव । 'न
वैशम्पायनस्मरणे, न कादम्बरीसमागमानुध्याने, न कथंचिदपि' इत्येव पाठः । 4 ईदृशस्य मदनहुतभुजः
अतिकष्टतया अतिक्लेशदायकत्वेन, इत्यन्वयः प्रह्वेलीकृतटीकाकृता । 5 'वीरबहुदी' इति भाषाख्यातैर्धर्वा-
कीटैः । 6 'तथाहि' इति पाठ उचितः ।

पाठा—१ पल्लवेषु, २ तृणोपलेषु, ३ यथाधारापतनः, यथाधारासंपतन, ४ हृदयं प्रविशता धारा, ५ सकल-
धाराजलैः, ६ तथा च.

वनहेतुनापि जीवितसंदेहदोलामारोपितो जलदकालेन, उत्कूलगामिषु विधिविलसितेषु सरि-
त्पूरेषु चोत्प्लवमानः, अनवरतवर्षाजलजनितेषु मूर्च्छागमेषु पङ्कपटलेषु च निमज्जन्, जलभर-
स्थगितवर्त्मनि विलोचने च स्खलन्, विकासिनीषु कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु धाराकदम्बरजो-
वृष्टिषु चामीलयन्, अनुबन्धिषु गमनविघ्नेषु जलधरध्वनितेषु च मुह्यन्, सुदुर्लङ्घ्यवेगान्यु-
त्कण्ठितानि सहस्रशः स्रोतांसि चोलङ्घयन्, घनोपाहितवृद्धिना कादम्बरीसमागमौत्सुक्येन पयः-
प्लवरयेण चोद्यमानः, जीवितप्रत्याशामवर्हन्, तुरङ्गमांश्च परित्यजन्, तर्ज्यमान इव तडिद्भिः;
अवष्टम्भ्यमान इव जलधरैः, निर्भर्त्स्यमान इव विस्फूर्जितैः, शकलीक्रियमाण इव शतशो
निर्लिशवृत्तिभिर्धारासारैः, निरुद्धास्वपि जलदकालेनैवाशुगमनविघ्नभूतास्वाशासु कादम्बरी-
समागमाशा सुतरां नारुध्यतास्य, यया तादृशोऽपि यथास्थाननिगडितसमस्तप्राणिनि प्रावृट्काले
कलामप्यकृतपरिलम्बोऽनीयत तं पन्थानम् । धाराहतिविक्रान्तिक्षेपेण च मुहुर्मुहुर्विलितान-

जगतः समग्रविश्वस्य जीवनहेतुनापि प्राणितकरेणापि जीवितस्य संदेहो द्वापरः स एव दोला प्रेक्षा तां जलद-
कालेन मेघसमयेनारोपितः स्थापितः । कूलस्योर्ध्वमुत्कूलं गच्छन्तीत्येवंशीलान्युत्कूलगामीनि तेषूत्कूलगामिषु
विधेर्विधातुरेव विलसितं चेष्टितं येष्टेतादृशेषु सरित्पूरेषु च नदीप्लवेषु चोत्प्लवमानस्तरजनवरतं निरन्तरं वर्षा-
जलेवृष्टिपानीयैर्जनितेषु विहितेषु मूर्च्छागमेषु मोहागमेषु पङ्कपटलेषु च कर्दमसमूहेषु च निमज्जन्मुह्यन्, जल-
भरेण स्थगित आच्छादिते वत्सेनि मार्गे लोचने नेत्रे च स्खलन्स्खलनां प्राप्नुवन् । विकासिनीषु विनिद्रासु
कादम्बरीप्राप्तिचिन्तासु, धाराकदम्बाः येषां धारया पुष्पोद्गमो भवति ते धाराकदम्बाः, तेषां रजोवृष्टिष्वेत-
त्परागवर्षासु चामीलयन्संकुचन् । अनुबन्धोऽन्योन्यं सापेक्षभावः स विद्यते येष्वेवंविधेषु गमनविघ्नेषु यात्रा-
प्रतिबन्धेषु जलधरस्य मेघस्य ध्वनितेषु गर्जितेषु च मुह्यन्मोहं प्राप्नुवन्, सुतरां दुर्लङ्घ्यो वेगो रयो येषामेवंभू-
तान्युत्कण्ठितानि सहस्रशः स्रोतांसि तटिन्यादीनि चोलङ्घयन्नतिक्रामन् । घनो मेघो जलदस्तेनोपहिता स्थापिता
वृद्धिर्येनैवंभूतेन कादम्बर्याः समागमस्यौत्सुक्येन रणरणकेन पयसः प्लवः पूरस्तस्य रयो वेगस्तेन चोद्यमानो
वहमानो जीवितप्रत्याशां प्राणितसमीहामवहन्धारयन् । तुरंगमानश्चांश्च परित्यजन्परिहरन्, तडिद्भिर्विद्युद्भिस्त-
र्ज्यमान इव तिरस्क्रियमाण इव, जलधरैर्मैघैरवष्टम्भ्यमान इव, प्रतिरुध्यमान इव, विस्फूर्जितैर्जलदचेष्टितैर्निर्भर्त्स्य-
मान इव निर्भर्त्सनां क्रियमाण इव । शतशो निर्लिशाः खड्गास्तेषां वृत्तिरिव वृत्तिर्वर्तनं येषामेवंभूतैर्धारासारैर्धाराया
आसारैर्वेगवद्वर्षैः शकलीक्रियमाण इव खण्डीक्रियमाण इव, अस्य चन्द्रापीडस्य जलदकालेन मेघसमयेनैवाशु-
गमनस्य शीघ्रयात्राया विघ्नभूतासु प्रतिबन्धकारिणीष्वाशासु दिशासु निरुद्धास्वपि कादम्बरीसमागमाशा सुत-
रामत्यर्थं नारुध्यत न प्रत्यवध्यत, ययाऽऽशया तादृशोऽपि पूर्वोत्कलक्षणेऽपि यथास्थानं यथास्थलं निगडिताः
संनाहिताः समस्ताः प्राणिनो येनैवंभूते प्रावृट्काले वर्षासमये कलामपि घटिकामात्रमपि न कृतो विहितः परि-
लम्बो विलम्बो येनैवंभूतस्तं पन्थानमनीयत प्राप्यत । कथंभूतः । अनुगम्यमानोऽनुयायमानः । केन । वाजि-
सैन्येनाश्वबलेन । एतदेव विशेष्यन्नाह—धारेति । धाराणामाहत्याभिघातेन विक्रान्तिरेव धर्ममीलिते अक्षिणी

टिप्पणं—१ उत्कूलं प्रतिकूलं गच्छन्ति तादृशानि विधिविलसितानि, कूलम् अतिक्रम्य गच्छन्ति
तादृशाः सरित्पूराः इति बोध्यम् । २ 'चामीलयन्' नेत्रे संकोचयन्, इत्येव पाठस्तदर्थश्च । टीकाकारस्तु
दूरतः प्रणम्यः । ३ घनं घना (प्रचुरा) वा उपाहिता वृद्धिरस्य ईदृशेन समागमौत्सुक्येन । ४ 'जीवित-
प्रत्याशामनिर्वहन्स्तुरङ्गमांश्च परित्यजन्', मार्गगमनखेदेन अग्रे चलनशक्तिमवहन्तोऽश्वास्तत्रैव त्यजन्ति
पाठः अर्थश्च । ५ वज्रनिर्घोषैरित्यर्थः, 'स्फूर्जन्निर्घोषः' इत्यमरः ।

पाठा०—१ जीवनसंदेहः । २ वर्षः । ३ लोचने । ४ स्वबलविकासिनीषु । ५ अमीलयन् । ६ विमुह्यन् । ७ उपाहतः ।
८ अनिर्वहन्स्तुरङ्गमांश्च; अनिर्वहन्स्तुरङ्गमांश्च । ९ आशया तथा; यथा । १० अस्मै । ११ विवर्लितः चलितः ।

मिताननेन श्रयोतदासकिंसपिण्डितकेसराप्रेणैकसंतानकर्दमानुममखुरेणादृश्यनिमोन्नतस्खल-
द्रतिना विशीर्यमाणपर्याणसमायोगेनोपर्युपरिवाहिनीतीरोत्तारसंतानावानपृष्टेनापचीयमानब-
लजवोत्साहेन वाजिसैन्येनानुगम्यमानो जीवितसंधारणाय यथा तथा निर्वर्तितौशनमा-
त्रकोऽभ्यर्हितराजलोकवचसाप्यप्रतिपन्नशरीरसंस्कारो दिवसमेव केवलमवहत् ।

वहंश्च त्रिभागमात्रावशिष्टेऽध्वनि निर्वर्तमानं मेघनादमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च दूरत एव
कृतनमस्कारं तमप्राक्षीत्—‘तिष्ठतु तावत्पुरस्तात्पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नः । वैशम्पायनवृ-
त्तान्तमेव तावत्पृच्छामि । अयि, दृष्टस्त्वयाच्छोदसरसि वैशम्पायनः ? पृष्टो वावस्थानका-
रणम् ? पृष्टेन वा किञ्चित्कथितं न वा ? पश्चात्तापी वास्मत्परित्यागेन ? स्मरति वास्मा-
कम् ? पृष्टोऽसि वानेन किञ्चिन्मदीयम् ? उपलब्धो वाभिप्रायः ? उत्पन्नो बालापो
युवयोः ? मातापित्रोर्वा संदिष्टं किञ्चित् ? प्रतिबोधितो वा त्वयागमनाय ? आवेदितं वास्य

येन तत्तथा । मुहुर्मुहुर्वारंवारं बलितानि परावर्तितान्यानमितानि चाननानि मुखानि येन तत्तथा । श्रयोततीति
श्रयोतत्प्रखेदस्तस्यासक्तिः संपर्कस्तेन संपिण्डितानि मिलितानि केसराणां स्कन्धरोम्णामग्राणि प्रान्तानि यस्मि-
स्तत्तथा । एकं संतानं परम्परा यस्मिन्नेवंभूतः कर्दमः पङ्कस्तत्रानुममा द्युडिताः खुराः शफा यस्य तत्तथा ।
अदृश्यं यन्निमोन्नतस्थलं तत्र स्खलन्ती गतिर्गमनं यस्य तत्तथा । विशीर्यमाणो विदीर्यमाणः पर्याणसमायोगः
पल्ययनसंबन्धो यस्य तत्तथा । उपर्युपरि वाहिनीनां नदीनां तीराणां तटानामुत्तारस्तेषां संतानानि तैरवानां
अशुष्काः पृष्ठयो यस्य तत्तथा । बलं सामर्थ्यम्, जवो वेगः, उत्साहः प्रगल्भता, एतेषां द्वन्द्वः । पश्चादपची-
यमानानि प्रतिक्षणं हीनतां प्राप्यमाणानि बलजवोत्साहादीनि यस्य तत्तथा, जीवितसंधारणाय प्राणितधारणाकृते
यथा तथा येन केन प्रकारेण निर्वर्तितं विहितमशनमार्त्रं केवलं भोजनं येन सः । अभ्यर्हितः पूजितो यो
राजलोकस्तस्य वचसापि वाक्येनाप्यप्रतिपन्नोऽनङ्गीकृतः शरीरसंस्कारो देहशुश्रूषा येनैवंभूतः । केवलं
दिवसमेवावहदचलत् ।

वहंश्च त्रिभागमात्रमवशिष्टमुद्धरितं यस्मिन्नेवंविधेऽध्वनि मार्गे निर्वर्तमानं पश्चाद्वलमानं मेघनादं स्वसपर्या-
कारिणमद्राक्षीद्वलोकयत् । दृष्ट्वा च विलोक्य च दूरत एव कृतो विहितो नमस्कारः प्रणामो येनैवंभूतं तमप्रा-
क्षीदपृच्छत् । तावदादौ पुरस्तात् पत्रलेखागमनवृत्तान्तप्रश्नस्तिष्ठतु । वैशम्पायनस्य वृत्तान्तमुदन्तमेव ताव-
त्पृच्छामि प्रश्नविषयीकरोमि । अयीति । अयीति विषादे । ‘अयि क्रोधे विषादे च संभ्रान्तस्मरणेऽपि च’
इति विश्वः । अच्छोदसरस्यच्छं निर्मलमुदकं जलं यस्मिन् । उदकस्योदादेशः । एवंविधे तटाके वैशम्पायन-
स्त्वया दृष्टो विलोकितः । अवस्थानकारणं तत्रावस्थाननिदानं पृष्टो वा पृच्छाविषयीकृतो वा । पृष्टेन वा तेन
किञ्चित्कथितं प्रोक्तं न वा । अस्मत्परित्यागेन तस्य पश्चात्तापोऽनुतापोऽस्ति वा, अस्माकं स्मरति स्मृतिगोचरीक-
रोति वा । कर्मणि षष्ठी । अनेन वैशम्पायनेन किञ्चित्त्वं मदीयं मतसंबन्धि पृष्टोऽसि वा । उपलब्धो ज्ञातो वा
तस्याभिप्राय आशयः । युवयोर्भवतोरुत्पन्नः संजातो बालापः संलापः । मातापित्रोर्जननीजनकयोः किञ्चित्सं-
दिष्टं कथितं वा । त्वया भवताऽऽगमनाय प्रतिबोधितो वा प्रतिबोधं प्रापितो वा । अस्य वैशम्पायनस्य मदीय-

टिप्पणं—१ प्रखेदपदं न दृश्यते मूले, अत एव श्रयोतत् स्खलत् आसत्तया अन्योन्यसंश्लेषेण
पिण्डितं घनतां गतं केसराग्रं यस्य तथोक्तेनेत्यर्थः । २ तेन, इत्यर्थः ।

पाठा—१ पिण्डितः संपीडितः । २ अनुलम्बः ममोन्मत्तः । ३ पूरः । ४ विशीर्यता वाजी । ५ निवर्तितः । ६ अभ्युद्धतः ।
७ दिवसमवहदेव केवलम् । ८ त्रिभागावशिष्टे । ९ वर्तमानम् । १० पुरस्तात् । ११ अपि, १२ च, १३ उपलब्धो
वाभिप्रायो वाक्यम्; उपलक्षितो वाभिप्रायस्त्वया । १४ प्रतिबोधितः

मदीयमागमनम् ? नापयास्यति वा तस्मात्प्रदेशात् ? दास्यति वा दर्शनम् ? ग्रहीष्यति वास्म-
दनुनयम् ? आगमिष्यति वा पुनर्मया सह ? किं कुर्वन्दिवसमास्ते ? को वा विनोदोऽस्य
तिष्ठतः' इति ।

स त्वेवं पृष्ठो व्यञ्जयत्—“देव, देवेन तु वैशम्पायनमालोक्यानुपदमेव तुरंगमैरागत
एवाहम्' इत्यादिश्य विसर्जितोऽहम् । अच्छोदसरसः प्रतीपं वैशम्पायनो गत इत्येषान्तरा
वातैव नोपयाता । चिरयति च देवे जलदसमयारम्भमालोक्य कदाचिदेतेषु दिवसेषु देवेन
तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च कृतप्रयत्नोऽपि न मुच्यत एवागन्तुं देवश्च-
न्द्रापीडः । त्वया चैकाकिना न स्यात्तव्यमेवास्यां भूमौ । परागतप्रायाश्च वयम् । तन्निव-
र्तयास्मादेव प्रदेशादित्यभिधाय पत्रलेखया केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैरप्राप्त एवाच्छोदं
यावद्बलाद्विनिवर्तितोऽस्मि' इति एवमावेद्य विरराम । विरतवचनं च तं पुनरपृच्छत् । किमा-
कलयस्यर्धतनेनाह्वा यावत्परापतिता पत्रलेखा नेति । स तु व्यञ्जयत्—“देव, यद्यन्तरा
कश्चिदन्तरायो न भवति विलम्बकारी, तदा विना संदेहेन परापतितैवैत्यवगच्छति मे हृदयम् ।'

मागमनमावेदितं निवेदितं वा तस्मात्प्रदेशात्स्थानाच्चापयास्यति न गमिष्यति वा । दर्शनं दास्यति वा । अस्माक-
मिति शेषः । अस्माकमनुनयं प्रणतिं ग्रहीष्यति वा । पुनर्मया सह आगमिष्यति वागमनं करिष्यति वा । किं कुर्वन्कि-
मिदधदिवसं दिनमास्ते तिष्ठति । अस्य वैशम्पायनस्यात्र तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः को विनोदः का केलिरिति ।

स तु मेघनाद एवं पृष्ठः सन्व्यञ्जयद्विज्ञप्तिं चकार । किं कथितवानित्याशयेनाह—देव इति । हे देव हे
स्वामिन्, देवेनैव भवतैव वैशम्पायनमालोक्य निरीक्ष्यानुपदमनुचरणन्यासं तुरंगमैरश्वैरहमागत एवेत्यादिश्ये-
त्युक्त्वाह मेघनादाभिधो विसर्जितो गमनायानुज्ञातः । अच्छोदसरसः प्रतीपं वामं प्रदेशं वैशम्पायनो गत इत्येषा
वातैव किंवदन्त्येवान्तरा विचाले । मार्गस्येति शेषः । नोपयाता न प्राप्ता । 'प्रतिकूलं तु विलोममपसव्यमपष्टु-
रम् । वामप्रसव्यप्रतीपं प्रतिलोममपष्टु च' इति हैमः । मया पूर्वं त्वं विसर्जितः कथमत्रागत इत्याकाङ्क्षया-
माह—चिरयति चेति । जलदसमयारम्भं वर्षाप्रारम्भमालोक्य निरीक्ष्य देवे चिरयति विलम्बं कुर्वति
सति एतेषु दिवसेषु वर्षावासरेष्ववागन्तुमागमनाय कृतप्रयत्नोऽपि विहितोद्यमोऽपि देवश्चन्द्रापीडो देवेन तारा-
पीडेन जनकेन, देव्या विलासवत्या मात्रा, आर्यशुकनासेन वृद्धमन्त्रिणा च कदाचिच्च मुच्यत एव । न स्वस-
मीपाद्वरीक्रियत एव । त्वया चास्यां भूमावेकाकिनाऽसहायेन न स्यात्तव्यमेव न स्थयमेव । परागतप्रायाश्च प्राप्त-
प्रायाश्च वयं पत्रलेखाकेयूरकाख्याः । ततोऽस्मादेव प्रदेशात्त्वं निवर्तय पश्चाद्विलेख्यभिधायेत्युक्त्वा पत्रलेखया
केयूरकेण च त्रिचतुरैः प्रयाणकैः प्रस्थानकैरच्छोदं यावत्, अप्राप्त एव बलाद्विनिवर्तितः पश्चाद्विलोकोऽस्मी-
त्यावेद्य निवेद्य विरराम विरतो बभूव । विरतवचनं मौनावलम्बितं च तं मेघनादं पुनरपृच्छत् । किं तदि-
त्याह—किमिति । किमाकलयसि किं जानासि । अद्यतनेनाह्वा दिवसेन यावत्, पत्रलेखा परापतिता प्राप्ता
नेति न प्राप्ता वा । स तु मेघनादो व्यञ्जयत्—हे देव, यद्यन्तरा मध्ये कश्चिदन्तरायः प्रयुहो विलम्ब-
कारी परिलम्बकृच्च भवति न स्यात्, तदा संदेहेन विना निःसंदेहं परापतितैव तत्र गतैव मे मम हृदयं चेत्
इत्यवगच्छति जानातीति ।

टिप्पणं—१ 'अच्छोदसरसः समीपे' इति पाठः स्पष्टः । २ 'निवर्तस्व' (परावर्तस्व) इत्येव पाठः ।
प्रेरणार्थस्तु टीकाकृतो विचारदारिद्र्यम् । ३ त्रिचतुर्दिवससाध्वैः प्रयाणकैः अप्राप्तः अर्थात् यावता त्रिचतु-
रदिवसैरच्छोदसरः प्राप्यते ततः स्थानात्पूर्वमेवाहं परावर्तित इत्याशयः ।

पाठां—१ आगमनम्, २ एवमापृष्टः, एवमादिष्टः, ३ विज्ञपयेत्, ४ अथाच्छोद, ५ नोपयाता, चोपजाता,
६ मुच्येत, ७ निवर्तस्व, ८ विनिवर्तितः, ९ किमु कलयसि, १० अद्य तेन, ११ भविष्यति.

इत्युक्तवति मेघनादे घनसमयवर्धिताभोगमकरध्वजार्णवमध्यपातिनीं खानुमानात्कादम्ब-
रीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य विह्वलीभवतः पर्यवर्त्यन्त इवास्य जलधराः कालपुरुषैः, तडितो मदना-
नलशिखाभिः, अवस्फूर्जितं प्रेतपतिपटहस्वनैः, आसारधाराः स्मरेषुभिः, आमन्द्रगर्जितं
मकरध्वजधनुर्ज्यागुञ्जिताभोगेन, कलापिकेकाः कालदूतालापैः, केतकामोदो विषपरिमलेन,
खद्योताः प्रलयानलस्फुलिङ्गराशिभिः, अलिवलयानि कालपादैः, बलाकाश्रेणयः प्रेतपतिप-
ताकाभिः, आपगाः सर्वक्षयमहापूरणैः, दुर्दिनानि कालरात्र्या, कुटजतरवः कृतान्तहासैः ।
अपि च शरीरेऽपि सत्त्वं कातरतया, बलं क्षामतया, कान्तिवैवर्ण्येन, मतिर्मोहेन, धैर्यं
विषादेन, हसितं शुचा, नयनमश्रुणा, आलपनं मौनेन, अज्ञान्यैसहतया, करणान्यपाटवेन,
सर्वमेवारत्या ।

मेघनाद उक्तवति कथितवति सति घनसमयो वर्षाकालस्तेन वर्धितो वृद्धिं प्रापित आभोगो विस्तारो यस्यैव-
भूतो यो मकरध्वज एवार्णवः समुद्रस्तस्य मध्यपातिनीं तदन्तर्गतां खानुमानादपि । यथा तस्या दुःखेन विरहे-
णाहं दुःखवान्, तथा मदिरहेण सापि भविष्यतीत्यनुमानं तस्मादित्यर्थः । कादम्बरीमुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्य हृदय-
वर्तिनीं विलोक्य विलोक्य विह्वलीभवतो विह्वलीभवतोऽस्य चन्द्रापीडस्य जलधरा मेघाः कालपुरुषैर्यमर्किकरैः
पर्यवर्त्यन्त इवात्मसात्क्रियन्त इव । स्वस्वरूपमापाद्यन्त इवेति यावत् । अतो जलधराः कालपुरुषा एव
बभूवुरित्यर्थः । एवमग्रेऽपि पर्यवर्त्यन्त इवेति यथायोग्यं योज्यम् । तडितो विद्युतो मदन एवानलो वह्निस्तस्य
शिखाभिर्ज्वालाभिः पर्यवर्त्यन्त इव । अवस्फूर्जितं करालगर्जितं प्रेतपतिर्यमस्तस्य पटहो हक्का तस्य खनैः
शब्दैः पर्यवर्त्यन्त इव । क्वचित् 'प्रेतपुरीपटहस्वनेन' इत्यपि पाठः । आसारधारा वेगवद्बुद्धिधाराः स्मरस्य
कंदर्पस्येवो बाणास्तैः पर्यवर्त्यन्त इव । आमन्द्रगर्जितं गम्भीरस्तनितं मकरध्वजधनुषो ज्या प्रत्यक्षा तस्या
गुञ्जितं शब्दितं तस्याभोगेन विस्तारेण पर्यवर्त्यन्त इव । कलापिकेका मयूरवाण्यः कालदूता यमप्रहितजना-
स्तेषामालापैः संभाषणैः । केतकस्य ककचच्छदस्यामोदः परिमलो विषं गरलं तस्य परिमलेन । खद्योता
ज्योतिरिङ्गणाः प्रलयस्य कल्पान्तस्यानलो वह्निस्तस्य स्फुलिङ्गा अग्निकणास्तेषां राशिभिः समूहैः पर्यवर्त्यन्त
इव । 'खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः' इति हैमः । अलिवलयानि भ्रमरकटकानि कालपादैर्यमबन्धनैः । बलाका-
श्रेणयो विसकण्ठिकासमूहाः प्रेतपतिर्यमस्तस्य पताकाभिर्वैजयन्तीभिः । आपगा नद्यः सर्वेषां क्षयो विनाशो
येभ्य एवंविधैर्महापूरणैः प्रवाहैः । दुर्दिनानि मेघजनिततमांसि कालरात्र्या मृत्युप्रदनिशया 'कादम्बिनी
मेघमाला दुर्दिनं मेघजं तमः' इति हैमः । कुटजतरवो गिरिमल्लिकाः कुटजवृक्षपुष्पाणि कृतान्तस्य यमस्य
हासैः स्मितैः । पर्यवर्त्यन्त इवेत्यर्थः । अपि चेति । अन्यदपि शरीरेऽपि देहेऽपि सत्त्वं साहसं कातरतया
भीरुकर्तया, बलं स्थानं क्षामतया क्षीणतया, कान्तिर्द्युतिः । शरीरस्येति शेषः । वैवर्ण्येन कालिकया । विच्छा-
यतयेत्यर्थः । मतिर्बुद्धिर्मोहेनाज्ञानेन, धैर्यं धीरिमा विषादेनावसादेन, हसितं हास्यं शुचा शोकेन, नयनं नेत्र-
मश्रुणा बाष्पेण, आलपनं जल्पनं मौनेन जोषेण, अज्ञानि प्रतीका असहतयाक्षमतया, करणाचीन्द्रियाण्य-
पाटवेनापटुतया, सर्वमेव समग्रमेवारत्योद्वेगेन कृत्वा ।

टिप्पणं—१ पर्यवर्त्यन्त परस्परं विनिमयं प्राप्यन्तेव, जलधराः कालपुरुषा अनुध्यन्तेत्याशयः । एवं
तडितो मदनानलशिखा अज्ञायन्तेत्यादिः सर्वत्रार्थो बोद्धव्यः । २ अन्धवत् वलयस्य कटकपर्यायकरणमनि-
वैचनीयां व्युत्पत्तिं सूचयति । भ्रमरसमूहा इत्यर्थः । ३ पर्यवर्त्यन्त, साहसस्य परिवर्ते कातरत्वमभवदित्यर्थः ।

पाठांशः—१ मध्यपातिनी. २ परिवर्त्यन्ते; परिवर्त्यन्ते; ३ आमन्द्रम्. ४ रदिमभिः. ५ असहितया. ६ सर्वं
च. ७ रजत्या.

दिवसैश्चोद्धिख्यमानमिवानवरतवाहिनाश्रुपूरप्रवाहेणैवभज्यमानमिव । संततैर्निश्वासप्र-
भञ्जनैरुत्खन्यमानमिव । संततैः सान्तर्मदनदुःखोत्कलिकासहस्रैरजस्रपातिभिरितस्ततो
जर्जरीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैर्मकरध्वजशरासारैर्वपुषैव च सह क्षीयमाणमिव
स्वरूपावशेषं संकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं कथंकथमपि
जीवितं धारयन्, धाराधरक्लिन्नतीरतरुतलम्, आप्लावितोर्पान्तहरितशाद्वलम्, अशेषतट-
लतावनम्, अनवरतरोधोजलप्रवेशकलुषितप्रान्तम्, अवशीर्यमाणोद्दण्डकुमुददलगाहनम्,

दिवसैर्दिनैश्चोद्धिख्यमानमिवोत्कीर्यमाणमिव, अनवरतवाहिना निरन्तरप्रवर्तिनाश्रुपूरप्रवाहेण नेत्रजलप्लवर-
येणावभज्यमानमिव मर्द्यमानमिव, संततैर्निरन्तरैः सविस्तृतैर्वा निश्वासप्रभञ्जनैः प्राणवायुभिस्तुत्खन्यमानमिवो-
त्पाद्यमानमिव, संततैरत एवाजस्रपातिभिर्निरन्तरपतनशीलैः सान्तर्मदनस्य कंदर्पस्य यदुःखमसातं तस्योत्कलि-
कासहस्रैर्हृल्लेखासहस्रैरितस्ततः प्रेरणेन जर्जरीक्रियमाणमिव शिथिलीक्रियमाणमिव । अपि च सहस्रैः सहस्र-
संख्याकैर्मकरध्वजस्य मदनस्य शरासारैर्बाणवेगवृष्टिभिर्वपुषा शरीरेणैव च सह क्षीयमाणमिव क्षीणतां प्राप्य-
माणमिव । स्वरूपं स्तोकं यदवशेषमुर्वरितं संकल्पलिखितं कल्पनाकल्पितं तेन निर्विशेषवृत्तिना स्वरूपमात्रव-
र्तिना कादम्बरीशरीरेणैव सह कण्ठलग्नं निगरणासक्तं कथंकथमपि महता कष्टेन जीवितं प्राणितं धारयन्-
भ्रन्(त्) । तदेवाच्छोदं सर आससाद प्राप्तवान् । इतोऽच्छोदं विशेषयन्नाह—**धारेति** । धाराधरेण क्लिन्नमात्रं
तीरस्य तटस्य तरुणां वृक्षाणां तलमधोभागो यस्मिंस्तत्तथा । आप्लावितो जलेन धौत उपान्तः समीपवर्ती हरितो
नीलः शाद्वलप्रदेशो यस्य तत्तथा । ‘शाद्वलः शादहरिते’ इत्यमरः । अशेषे समग्रे तटे तीरे लतावनं वल्ली-
काननं यस्मिंस्तत्तथा । अनवरतं निरन्तरं रोधस्तदं तस्य जलप्रवेशेन पानीयागमेन कलुषितो मलिनीकृतः
प्रान्तः प्रदेशो यस्य तत्तथा । अवशीर्यमाणानि भक्ष्यमानानि यान्युद्दण्डान्युजालानि कुमुदानि कैरवाणि तेषां

टिप्पण—१. ‘दिवसै’रित्यारभ्य ‘जीवितं धारयन्’ एतत्पर्यन्तो ग्रन्थः पर्यायान्वेषणमात्रपाठवेन टीका-
कारेण अनुचितान्वयं कृत्वा सर्वोपि भ्रष्टीकृतः । ‘दिवसैः’ इति ‘तदेव अच्छोदमाससाद’ इत्यत्रान्वेति ।
कतिपयैर्दिवसैश्चन्द्रापीडः । अच्छोदं प्रापेति स्पष्टोऽर्थः । उद्धिख्यमानमिवानवरतवाहिनाश्रुपूरेण, (अश्रु-
प्रवाहेण उद्धिख्यमानमिव उत्कीर्यमाणमिव, इति तदर्थः) तिश्वासप्रभञ्जनैः अपभज्यमानमिव, इत्यादि-
रभ्रेऽप्यन्वयः सुस्पष्ट एव । किन्तु—दिवसैः उद्धिख्यमानमिव, अश्रुप्रवाहेणापभज्यमानमिव, इत्यादिरू-
पेणान्तर्पर्यन्तमन्वयं व्यत्यस्य सर्वमपि कादम्बरीं गरलीचकार । शरैर्जर्जरीकरणं पामरेणापि परिज्ञातम्,
किन्तु टीकाकारशिरोमणिस्तत्परिवर्त्य ‘उत्कलिकासहस्रैर्जर्जरीक्रियमाणमिव’ इत्यादि व्याख्याति । अजस्र-
पातिभिरिति विशेषणमत्र सुन्दरतयाऽन्वेति, उत मकरध्वजशरासारैरित्यत्र इति तु सहस्रैरेव विवेक्त-
व्यम् । पाठकानां सौकर्याय शुद्धं पाठमुल्लिखामि, शब्दानामर्थद्विधातोऽपि ज्ञातुं शक्यः । “दिवसैश्चोद्धि-
ख्यमानमिवाऽनवरतवाहिनाऽश्रुपूरेण, अवभज्यमानमिव संततैर्निश्वासप्रभञ्जनैः, उत्खन्यमानमिव मदन-
दुःखोत्कलिकासहस्रैः, अजस्रपातिभिरितस्ततो जर्जरीक्रियमाणमिव मकरध्वजशरासारैः, वपुषैव सह क्षीय-
माणमिव स्वरूपावशेषसंकल्पलिखितेन निर्विशेषवृत्तिना कादम्बरीशरीरेण सह कण्ठलग्नं कथंकथमपि
जीवितं धारयन्”, [वपुषैवा क्षीणं जातं तथा जीवितमपि क्षीणम् । स्वरूपः अवशेषो यस्य तादृशेन
तथा संकल्पेन मनःकल्पनया लिखितेन, निर्विशेषवृत्तिना स्वशरीरादभिन्नेन कादम्बरीशरीरेण सह, का-
दम्बरीशरीरं यथा भावनावशात्कण्ठालिङ्गनसक्तं तथा खेदातिशयात् जीवितमपि कण्ठागतमित्यर्थः ।]
२ आसेव्यतटलतावनम् । इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ प्रवाहिता; वाहिता रथवाहिना. २ धारा. ३ अपभज्यमानम्; विभज्यमानम्. ४ संततैः. ५ शेष-
संकल्प. ६ इव. ७ धाराधरजल, ८ उपान्तं ९ आसेव्य; अशेष. १० प्रवेश. ११ कुसुमकुमुद.

आमग्नकमलखण्डम्, उत्प्लवमानाश्यानकिंजल्कदलकमलम्, आजर्जरितकहारकुवलयम्, उद्भ्रान्तभ्रमदलिवलयम्, उड्डीनहंससारथ्यत्तम्, अनवस्थानसारसारसितकरुणम्, अवशिष्ट-
दलतलनिलीयमानोच्चकितचक्रवाकयुगम्, उत्कम्पितकादम्बकदम्बकौश्रीयमाणोपकूलनद्वलम्,
उत्कलविहृतकलापिवकबलाककलापाध्यासितोपान्तपादपम्, आहतं प्रावृषान्यदिव, दृष्ट-
पूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिव, अदत्तदृष्टिसुखम्, अनुत्पादितहृदयाह्लादम्, अनुपजनितमानसप्रीति,
तदेवाच्छोदमुपाहितद्विगुणदुःखमाससाद ।

आसाद्य चोपसर्पन्नेव सर्वाश्ववारानादिदेश । 'कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्यापस-
र्पत्येव, तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेष्ववहिता भवन्तु भवन्तः' इत्यात्मनापि तुरगगत एव खिन्नोऽप्य-
खिन्न इव विचिन्वन्लतागहनानि वृक्षमूलानि शिलातलानि लसन्मण्डपांश्च समन्ताद्भ्राम ।
भ्राम्यंश्च यदा न कचिदपि किञ्चिदवस्थानचिह्नमप्यद्राक्षीत्तदा चकार चेतसि—'नियतमसौ

दलानि पत्राणि तैर्गहनं निविडम् । दुरवगाहमित्यर्थः । आमग्नं शुद्धितं कमलखण्डं पद्मवनं यस्मिंस्तत्तथा ।
उत्प्लवमानान्युत्प्राबल्येनोदुर्ध्वं तीर्यमाणान्यान्याश्यानान्यशुष्काणि किंजल्कदलानि कमलानि च यस्मिंस्तत्तथा ।
'किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । आ समन्ताज्जर्जरितानि शिथिलितानि कहारकुवलयानि यस्मिंस्तत्तथा ।
तत्र कहारं सौगन्धिकम् 'सौगन्धिकं तु कहारम्' इत्यमरः । कुवलयानि प्रतीतानि । उद्भ्रान्तं चकितं च
तद्भ्रमत्कमलाभावादलिवलयं भ्रमरसमूहो यस्मिंस्तत्तथा । उड्डीनैः संडीनैर्हंससारथैश्चकाजसमूहैस्त्यक्तमुज्जितम् ।
'प्रदीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः' इत्यमरः । कचिद् 'उड्डीनहंससारथम्' इत्येव पाठः । तत्रोड्डीना हंसानां
सारथाः समूहा यस्मिन्नित्यर्थः । न विद्यतेऽवस्थानं मेघसद्भावाद्येषां तेऽनवस्थाना एवविधाः सारसा लक्ष्मणा-
स्तोषामारसितं रटितं तेन करुणं बीनम् । अवशिष्टानि यानि दलानि पत्राणि तेषां तले निलीयमानमाश्रीयमाण-
मुच्चकितमुग्रस्तं चक्रवाकयुगलं रथाङ्गाह्युगमं यस्मिंस्तत्तथा । उत्कम्पितास्त्रस्ता ये कादम्बानां हंसानां कदम्बकाः
समूहास्तैराश्रीयमाण उपकूलस्य नङ्गलः । 'नङ्गप्रायो नङ्गीयोनङ्गाश्च नङ्गलश्च सः' इति हैमः । प्रदेशो यस्मि-
न्स्तत्तथा । उत्प्राबल्येन कलं मनोहरं विहृतं येषामेवंविधाः कलापिनो मयूराः बका बकोटाः, बलाका विस-
कण्ठिकाः, तेषां कलापाः समूहास्तैरव्यासित आश्रित उपान्तपादपः समीपवृक्षो यस्य तत्तथा प्रावृषा प्रावृष-
कालेनाहतं पीडितं तेनान्यदिवेतरदिव । दृष्टपूर्वमपि विलोकितापूर्वमप्यदृष्टपूर्वमिवानिरीक्षितपूर्वमिव । अदत्तं
दृष्टेर्नैत्रस्य सुखं सातं येन तत्तथा । अनुत्पादितोऽविहितो हृदयस्य चेतस आह्लादः प्रमोदो येन तत्तथा । अनु-
पजनिताऽकृता मानसस्य खान्तस्य प्रीतिः हेहो येन तत्तथा । उपाहितं स्थापितं द्विगुणं दुःखं येन तत्तथा ।
आससादेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः ।

आसाद्य च प्राप्य चोपसर्पन्नेव सर्वांस्समग्रानश्ववारान्सादिन इत्यादिदेशाज्ञां दत्तवान् । इतिथो-
माह—कदेति । कदाचिदसौ वैलक्ष्यादस्मानालोक्य निरीक्ष्यापसर्पत्येवापयात्येव ।
तच्चतुर्ष्वपि पार्श्वेषु भवन्तो यूयमवहिताः सावधाना भवन्तु । इत्यात्मनापि खेनापि तुरगगत एवाश्वाधिरूढ
एव खिन्नोऽपि खेदं प्राप्तोऽप्यखिन्न इवाप्राप्तखेद इव विचिन्वन्विलोक्यलतागहनानि वल्लीगह्वराणि वृक्षमूलानि
पादपबुधानि शिलातलानि प्रसिद्धानि लसन्मण्डपांश्च प्रतिदिवसवर्धमानवीरजनाश्रयांश्च समन्ताद्विषग्वभ्राम ।
भ्राम्यंश्च पर्यटंश्च यदा कचिदपि कुत्रापि स्थले किञ्चिदपि खलपमप्यवस्थानचिह्नं निवासाभिज्ञानं नाद्राक्षीत्

टिप्पण०—१ उड्डीनैस्त्यक्तमिति विचारदारिद्र्यम् । अत एव 'उड्डीनहंसमालम्' इत्येव पाठः ।
२ 'अनवस्थानसारसात्करुणकूजितम्' (अनवस्थानैः सारसैः आत्तं स्वीकृतं करुणकूजितं यत्र तत्) ।

पाठा०—१ अजर्जरित. २ हंसमालम्. ३ आश्रितमान. ४ मुक्तकलविहृतः उत्कलविहृतः. ५ कलापः, ६ दृष्टमप्य-
पूर्वमिव, अन्यदिवादृष्टपूर्वमिव. ७ इव. ८ सर्वाङ्ग. ९ लता.

पत्रलेखासकाशान्मदागमनमुपलभ्य प्रथममेवापक्रान्तो येनावस्थानचिह्नमात्रकमपि कथमपि नोपलक्ष्यते । निरुद्धोद्देशं गतश्च क्वाप्यस्माभिरसावेवान्विष्टोऽपि न दृष्टः । तत्कष्टतरमापत्तिम् । वैशम्पायनमदृष्ट्वास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते । मे मन्मथशरविक्षिप्ताश्च कादम्बरीदर्शनमात्रालम्बनाः क्षणमपि विलम्बमन्तरीकर्तुमक्षमाः क्षामतया मा यासिषुः प्राणाः । सर्वथा विनष्टोऽस्मि, न दृष्टा देवी कादम्बरी, नापि वैशम्पायन' इति । एवमुत्पन्ननिश्चयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वात्प्रत्याशायाः कदाचिदस्य घृत्तान्तस्याभिज्ञा महाश्वेतापि भवत्येव । तत्तां तावत्पश्यामि । ततो यथायुक्तं प्रतिपत्स्य इत्यारोप्य हृदये तदाश्रमस्यैव नातिदूरे निवेशिततुरगसैन्यः सैन्यसमायोगमपनीय सर्पनिर्मोकपरिलघुनी घनोज्झितज्योत्स्नाभिरामे परिधाय वाससी तथास्थितपर्याणमेवेन्द्रायुधमारुह्य महाश्वेताश्रममुपाजगाम ।

वलोकयत् तदेति चेत्तसि चित्ते चकार निर्भये । नियतं निश्चितमसौ वैशम्पायनः पत्रलेखायाः सकाशात्समीपान्मदागमनं चन्द्रापीडागमनमुपलभ्य प्राप्य प्रथममेवादावेवापक्रान्तो गतो येन कारणेनावस्थानचिह्नमात्रकमपि निवासज्ञापकाभिज्ञानमात्रमपि कथमपि महता कष्टेन नोपलक्ष्यते न ज्ञायते । निरुद्धोद्देशं निरुद्धप्रदेशं गतश्च प्राप्तश्वासावेव वैशम्पायन एवास्माभिरन्विष्टोऽपि विलोकितोऽपि क्वापि न दृष्टो न दृक्पथमायातः । तत्तस्माद्धेतोः कष्टतरमतिकृच्छ्रमापत्तितमायातम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—वैशम्पायनेति । वैशम्पायनमदृष्ट्वा न वेक्ष्यास्मात्प्रदेशात्पदमपि गन्तुं पादावेव नोत्सहेते नोद्यमं कुर्वति । मे मम मन्मथः कंदर्पस्तस्य शरैर्बाणैर्विक्षिप्ता नोदिताश्च प्राणा असंवः गताः कथं नेत्याकाङ्क्षायामाह—कादम्बरीति । केवलं कादम्बरीदर्शनमेवालम्बनं येषां ते तथा । तद्दर्शनावलम्बनेन स्थिता इत्यर्थः । अन्तरा मध्ये क्षणमपि निमेषमात्रमपि विलम्बं कर्तुं विधातुमक्षमा असमर्थाः क्षामतया क्षीणतया मा यासिषुः प्राणाः । न विलोकिता देवी कादम्बरी न वैशम्पायन इति हेतोः सर्वथा सर्वात्मनाहं विनष्टो गतप्राय एवास्मि । एवमुत्पन्ननिश्चयोऽपि संजातनिर्णयोऽप्यपरिच्छेद्यस्वभावत्वाद्नावेद्यप्रकृतित्वात्प्रत्याशायाः प्रतिलिप्साया अस्य पूर्वाकृत्तान्तस्य कदाचिदभिज्ञा घेत्री महाश्वेतापि भवत्येव । तत्तस्माद्धेतोस्तावदादौ तां महाश्वेतां पश्यामि विलोकयामि । ततस्तदनन्तरं यथायुक्तं यथोचितं प्रतिपत्स्येऽङ्गीकरिष्ये हृदये चेतसीत्यारोप्येत्याधाय तस्या महाश्वेताया आश्रमस्य गुम्फाया नातिदूरे नातिविप्रकृष्टे निवेशितं स्थापितं तुरगसैन्यमंशुबलं येनैवंभूतः सैन्यसमायोगं वाहिन्याः संबन्धमपनीय दूरीकृत्य सर्पस्याहेनिर्मोकः कञ्चुकः । 'फणोऽहिकोशे तु नित्वेयनी निर्मोककञ्चुकाः' इति हैमः । तद्वत्परिलघुन्यगुरुणी, घनेन मेघेनोज्झिता त्यक्ता या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तद्वदभिरामे मनोहरे वाससी वस्त्रे परिधाय परिधानं कृत्वा । अत्र वस्त्रद्वयग्रहणं देशाचारविशेषादेव मन्तव्यम् । यथा पूर्वं स्थापितं तथैव स्थितं पर्याणं पत्ययनं यस्यैवंभूतमेवेन्द्रायुधमश्वमारुहारोहणं कृत्वा महाश्वेताश्रममुपाजगामोपाययौ ।

टिप्प०—1 न कोऽप्यस्यार्थः । अत एव 'निरुद्धेशम्' (नास्ति उद्देशो यत्र तथा तत्) इत्येव पाठः । 2 'द्वयम्' अस्माभिः अन्विष्टोऽपि न दृष्टः, इत्येव पाठः । 3 वाक्यादौ 'मे' इति प्रयोगोप्यवैयाकरणत्वम् । अतः मे इति पूर्वान्वयि, मे पादौ नोत्सहेते इति । 4 आशायाः स्वभावो न इदंतया निश्चेतुं शक्यः, नानारूपा आशा भवतीत्याशयः ।

पाठा०—१ प्रथमतस्तम्, २ मात्रकमपि, ३ निरुद्धेशम्, ४ कष्टम्, कष्टतरम्, ५ क्षामतयामी प्राणाः, क्षोभमप्राणाः, ६ अपहाय.

तत्र च प्रविशन्नेवावतीर्थं महाश्वेतावलोकनकुतूहलात्पश्चादाकृष्टेनेन्द्रायुधपरिजनेनानुगम्यमानो विवेश । प्रविश्य च गुहाद्वार एव धवलशिलातले समुपविष्टामधोमुखीमसह्यमन्युवेगोत्कम्पितसर्वावयवामनवरतनयनजलवर्षिणीमुच्चण्डवाताहतां लतामिवोद्धाष्पदीनदृष्ट्या कथं कथमपि तरलिकया विधृतशरीरां महाश्वेतामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तादृशीमस्योदपादि हृदये—
'मा नाम देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिष्टमुत्पन्नं भवेत् । येनेयमीदृश्यवस्था हर्षहेतावपि मदागमनेऽनुभूयते महाश्वेतया ।' इत्याशङ्काभिन्नहृदयोऽयमुड्डीनैरिव प्राणैः पदे पदे स्थल-
ज्जिव पतन्निव मुह्यन्निवोपसृत्योपविश्य च तस्यैव शिलातलस्यैकदेशे प्रोद्धाष्पविषण्णवदनः
किमेतदिति तरलिकामपृच्छत् । सा तु तथावस्थाया अपि महाश्वेताया एव मुखमवलोकितवती ।

अथानुपसंहृतमन्युवेगापि गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्—“महाभाग,
किमियमावेदयति वराकी । यया दुःखाभिघातैककठिनहृदयया पुनरप्यदुःखश्रवणाहोऽपि

तत्र च तदाश्रमे प्रविशन्नेव प्रवेशं कुर्वन्नेवावतीर्यावतरणं कृत्वा । अथादिति शेषः । महाश्वेताया अवलो-
कनं निरीक्षणं तस्मिन्त्यक्तुहलमाश्वर्यं तस्मात्पश्चादाकृष्टेनाकर्षितेनेन्द्रायुधस्य परिजनः परिच्छदस्तेनानुगम्य-
मानोऽनुयायमानो विवेश प्रवेशं कृतवान् । प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वा च गुहाद्वारे या धवलशिला तस्यास्तले
समुपविष्टां निषण्णामधोमुखीं नीचैर्मुखीं महाश्वेतामपश्यदवलोकयत् । कीदृशीम् । असह्यो विस्रोतुमशक्यो यो
मन्युः कोधः शोको वा । 'मन्युशोको तु शुक् स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्य वेगो रयस्तेनोत्कम्पिता उच्चलिताः
सर्वावयवाः समप्रापधना यस्याः सा ताम् । अनवरतं निरन्तरं नयनजलं नेत्राम्बु वर्षतीत्येवंशीला सा ताम् ।
अत एवोत्प्रेक्ष्यते—उच्चण्डोऽत्युग्रो यो वातो वायुस्तेनाहतां ताडितां लतामिव । 'उच्चण्डस्त्वतिकोपनः' इति
हैमः । उद्धाष्पोद्गताश्रुरेवंविधा कीना दुःखिता दृष्टिर्दृश्यस्या एतादृश्या तरलिकया कथंकथमपि महता कष्टेन
विधृतं धारितं शरीरं यस्याः सा ताम् दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तादृशीं तथावस्थां महाश्वेताम्, अस्या चन्द्रापीडस्य
हृदय उदपाद्युत्पन्नम् । तदेव प्रकटयन्नाह—नामेति कोमलामन्त्रणे । देव्याः कादम्बर्या एव किमप्यनिर्विष्ट-
नामकमनिष्टमशिवमुत्पन्नं प्रादुर्भूतं भवेत् । येन हेतुनेयं प्रत्यक्षोपलभ्येदृश्येतत्प्रकारावस्था दशा महाश्वेतया
हर्षहेतावपि प्रमोदनिदानभूतेऽपि मदागमने अनुभूयतेऽनुभवविषयीक्रियते इत्याशङ्कारेका तया भिन्नं विदीर्णं
हृदयं चेतो यस्यैवंभूतोऽयं चन्द्रापीड उड्डीनैरिवोड्डीयगतैरिव प्राणैरनुभूयते एव पदे पदे स्थलज्जिव स्थलनां
प्राभुवज्जिव, पतन्निव भ्रश्यन्निव, मुह्यन्निव मोहं गच्छन्निव, उपसृत्य समीप आगत्य तस्यैव शिलातलस्यैकदेश
एकप्रदेश उपविश्य च प्रोद्धाष्पेण प्रकृष्टाश्रुणा विषण्णं विलक्षं वदनमाननं यस्यैवंभूतः किमेतदिति तरलिकाम-
पृच्छदप्रश्नयत् । सा तरलिका । तु पुनरर्थे । तथावस्थाया अपि तथाविधदुःखदग्धाया अपि महाश्वेताया एव
मुखमाननमवलोकितवती निरीक्षितवती ।

अथेति । तदनन्तरम् । अनुपसंहृतोऽद्वितीयो मन्युवेगो यया सैवंविधापि गद्गदिकया गद्गदध्वनिनाव-
गृह्यमाणो रुच्यमानः कण्ठो यस्याः सा महाश्वेतैव प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे महाभाग, किमियं वराकी शोचनार्हा ।
'वराकः संपरं शोच्ये' इति विश्वः । आवेदयति कथयति । दुःखस्याभिघातः प्रहारस्तेनैकमद्वितीयं कठिनं
कठोरं हृदयं भुजान्तरं यस्या एवविधया यया मया पुनरप्यदुःखश्रवणाहोऽपि दुःखं श्रोतुमयोग्येऽप्यात्मीयं

टिप्पणं—१. प्रोद्धाष्पः प्रकृष्टाश्रुरित्येवोच्यते । २. 'अदुःखश्रवणाहः' इति प्रथमान्तमेवोचितम् ।

पाठाः—१. तत्र च प्रवेश एव; तत्राप्रविशन्नेव. २. इन्द्रायुधेन परिजनेन च; इन्द्रायुधेन परिजनेन राजपुत्रैश्च.
३. किमिति नावेदयते; किमपि नावेदयते. ४. पुनरदुःखश्रवणाहोऽप्यात्मीयदुःखं प्रापितः, पुनरप्यदुःखश्रवणाहोऽप्या-
त्मीयदुःखं श्रावितः.

दुःखमात्मीयं श्रावितम्, सैवाहं मन्दभाग्या महाभाग, जीवितव्यसनिनी निर्लज्जा निर्धृणा च दुःश्रवणमपि श्रावयामि दुःखमिदम् । श्रूयताम् । केयूरकाद्भवद्भमनमाकर्ण्य विदीर्यमाणमनसा न मया चित्ररथस्य मनोरथः पूरितः, न मदिरायाः प्रार्थना कृता, नात्मनः समीहितं संपादितम्, न गृहाभ्यागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमनुष्ठितम्, न चापि हृदयवल्लभसमागमनिर्वृता प्रियसखी कादम्बरी वीक्षितेत्युत्पन्नानेकगुणवैराग्या गाढबन्धान्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा पुनः कष्टतरतपश्चरणायात्रैवायाता, यावदत्र महाभागसेव तुल्याकृतिमुन्मुक्तमिवान्तःकरणेन शून्यशरीरमुत्तरलमुखमुत्प्लुतावद्वलक्ष्यशून्यया दृष्ट्वा प्रनष्टमिव किमपीतस्ततो विलोकयन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यम् । स तु मामुपसृत्यानन्यदृष्टिरदृष्टपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव, असंस्तुतोऽपि चिरपरिचित इव, असंभावितोऽप्युपाखण्डप्रौढप्रणय इव, अस्त्रिगधोऽपि परवानिव, प्रेम्णा शून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव, दुःखिताकारोऽपि

स्वकीयं दुःखमसातं श्रावितं श्रवणगोचरीकारितम् । हे महाभाग, सैवाहं मन्दभाग्या हीनादृष्टा जीवितव्ये व्यसनमासक्तिर्यस्याः सा तथा निर्लज्जा निष्पाना निर्धृणा निष्करुणा चेदं दुःखं दुष्टं श्रवणमाकर्ण्य यत्नेति दुःश्रवणमेतादृशमपि श्रावयामि श्रुतिगोचरीकारयामि श्रूयतामाकर्ण्यतामिति । केयूरकाद्भवद्भमनं तव प्रस्थानमाकर्ण्य विदीर्यमाणं मनो मानसं यस्याः तया । स्फुटमानहृदयवैलक्ष्यः । मया महश्चेतया चित्ररथस्य पितुर्मनोरथोऽभिलाषो न पूरितो न पूर्णोक्तः । नापि मदिराया मातुः प्रार्थना याचना कृता । नात्मनः स्वकीयस्य समीहितं वाञ्छितं संपादितं निष्पादितम् । न गृहाभ्यागतस्य स्वकीयसदनागतस्य चन्द्रापीडस्य प्रियमिष्टमनुष्ठितमादरितम् । न चापि हृदयस्य चेतसो वल्लभो जनस्तस्य समागमेन निर्वृता संजातसंतोषा, एतादृशी प्रियसखी वल्लभवयस्या कादम्बरी वीक्षिता विलोकितेति हेतोस्तपन्नं प्रादुर्भूतं यदनेकगुणमुत्कृष्टं वैराग्यं विरागता तस्यासमन्ताद्गाढबन्धोऽत्युग्रप्रन्थिस्तस्मात्कादम्बरीस्नेहपाशानपि छित्त्वा छेदं विधाय पुनर्द्वितीयवारं कष्टतरतपश्चरणादि तस्य चरणायासेवनायात्रैव गुम्फायामेव यावत् आयातागता तावत्, अत्र महाभागस्य भवतरतुल्याकृतिं सदृशाकारमन्तःकरणेन चित्तेनोन्मुक्तमिव त्यक्तमिव, अत एव शून्यशरीरमिन्द्रियव्यापाररहितदेहमुत्तरलमुखमुत्कम्पमुखं यस्य स तमुत्प्लुतमुत्पतितमावद्धं यल्लक्ष्यं वेध्यं तेन शून्यया निरवधानया दृष्ट्वा दृष्ट्वा प्रनष्टमिव गतमिव किमपि किंचिदितस्ततोऽपि विलोकयन्तं पर्यन्तं ब्राह्मणयुवानमपश्यं व्यलोकयम् । स तु मामुपसृत्य मत्समीपमागम्य नान्यस्मिन्दृष्टिर्यस्य स तथादृष्टपूर्वोऽप्यनिरीक्षितपूर्वोऽपि प्रत्यभिजानन्निव सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानप्रत्यक्षेणावगच्छन्निव, असंस्तुतोऽप्यपरिचितोऽपि चिरपरिचित इव बहुकालविहितपरिचितिरिव, असंभावितोऽप्यसंभावनाविषयीकृतोऽप्युपाखण्डोऽङ्कुरितः प्रौढो महान्प्रणयः स्नेहो यस्मिन्नेतादृश इव, अस्त्रिगधोऽप्यवत्सलोऽपि परवानिव पराधीन इव । 'परतन्त्रः पराधीनः परवान्नाथवानपि' इत्यमरः । प्रेम्णा स्नेहेन शून्योऽपि किमप्यनुस्मरन्निव किंचित्स्मृतिगोचरीकुर्वन्निव, दुःखितो दुःखं प्राप्त आकारो यस्यैवंविधोऽपि सुखमिवाचरतीति सुखायते

टिप्पण—१ पूर्वकथामपि विस्मृतवान् । चित्ररथ—मदिरे कादम्बर्याः पिता च माता च । २ यस्याः सा, ईदृश्यमिति व्याख्यातव्यम् । ३ गाढो बन्धो येषाम् अतिनिबिडो ग्रन्थिर्येषां तात्, इति व्याख्या बोद्धव्या । ४ उत्प्लुता बाष्पाच्छन्ना, अवद्वलक्ष्या (अस्थिरा) निर्विषया या (दृष्टिः) तया । ५ घोरमज्ञानं वराकस्य । सुखं वेदयन्निवेति सुखायमान इव, सुखं मम संजातमिति प्रकटयन्निवेत्याशयः । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति कथञ् ।

पाठा०—१ निष्करुणापि, २ श्रूयताम्, ३ भवतो गमनम्; भवदागमनम्, ४ विदीर्णमानसा, ५ गृहात्प्रत्यागतस्य, ६ निवृत्ता, ७ भित्त्वा, ८ तुल्यवयसमाकृतिमन्तम्.

सुखायमान इव, तूष्णीमपि स्थितः प्रार्थयमान इव, अपृष्टोऽप्यावेदयन्निवात्मीयामेवावस्थाम्, अभिनन्दन्निव, अनुशोचन्निव, हृष्यन्निव, कृष्यन्निव, विषीदन्निव, बिभ्यदिव, अभिभवन्निव, हृत इव, आकाङ्क्षन्निव, अनुस्मरन्निव विस्मृतम्, अनिमेषेण निश्चलस्तब्ध-पक्ष्मणान्तर्बाष्पपूरार्द्रेण कर्णान्तचुम्बिना विकसितेनेवामुकुलिततारकेण चक्षुषा मत्त इवाविष्ट इव वियुक्त इव पिबन्निवाकर्षन्निवान्तर्विशन्निव च सुचिरमालोक्याव्रवीत्—

वैरतनु, सर्व एव हि जगति जन्मनो वयस आकृतेर्वा सदृशमाचरन् वचनीयतामेति । तव पुनरेकान्तवामप्रकृतेर्विधेरिव विसदृशानुष्ठाने कोऽयं प्रयत्नः ? यदियमक्लिष्टमालतीसुकुमारा मालेव कण्ठप्रणयैकयोग्या तनुरनुचितेनामुना कष्टतरतपश्चरणपरिक्षेपेन ग्लानिमुपनीयते । रूपवयसोरनुरूपेण सुमनोहारिणी लतेव रसाश्रयिणा फलेन कथं न संयोज्यते । जातस्य हि रूपगुणविहीनस्यापि जन्मोपनतानि जीवलोकसुखान्यनुभूय शोभते परत्रसंवन्धी

येति सुखायमान इव । तूष्णीमपि स्थितो मौनमाधाय स्थितोऽपि प्रार्थयमान इव याज्वां कुर्वन्निव । 'तूष्णीं कं तु स्मृतं मौने मौनं शीले त्वनव्ययम्' इति विश्वः । अपृष्टोऽप्यप्रशीकृतोऽप्यात्मीयां स्वकीयामेवावस्थां दशमावेदयन्निव ज्ञापयन्निव, अभिनन्दन्निव श्लाघां कुर्वन्निव, अनुशोचन्निव शुचं विदधदिव, हृष्यन्निव हर्षन्निव, कृष्यन्निव विलिखन्निव, विषीदन्निव विषादं प्राप्नुवन्निव, बिभ्यदिव भयं प्राप्नुवन्निव, अभिभवन्निव तिरस्कुर्वन्निव, हृत इव मुषित इव, आकाङ्क्षन्निव वाञ्छन्निव, विस्मृतमनुस्मरन्निव, अनिमेषेण निमेषरहितेन निश्चलं निष्कम्पं स्तब्धं पक्ष्म नेत्ररोम यस्य तत्तथा तेनान्तर्बाष्पो मध्यागताश्रु । क्वचित् 'क्षरद्बाष्प' इति पाठः । तस्य पूरः समूहस्तेनार्द्रेणोत्तेन कर्णान्तं श्रोत्रान्तं चुम्बतीत्येवंशीलेन कर्णान्तचुम्बिना । अत एव विकसितेनेव विनिद्रेणेवामुकुलिता कुङ्कुलिता तारका कनीनिका यस्मिस्तत्तथा तेन । एवंविधेन चक्षुषा नेत्रेण मत्त इव क्षीय इव, आविष्ट इव भूतग्रस्त इव, वियुक्त इव विभिन्न इव, पिबन्निव पानं कुर्वन्निव । अत्यादरेणावलोकनं पानमिति प्राञ्चः । आकर्षन्निवाकर्षणं कुर्वन्निव; अन्तर्विशन्निव मध्ये प्रवेशं विदधदिव च, सुचिरं बहुकालमालोक्य निरीक्ष्याव्रवीदवोचत् ।

हे वरतनु प्रशस्तदेहे, सर्व एव हि जनो जगति लोके जन्मन उत्पत्तेर्वयसोऽवस्थाया आकृते रूपस्य वा सदृशमनुरूपमाचरन्कुर्वाणो न वचनीयतां निन्द्यतामेति गच्छति । तव भवत्याः पुनरेकान्तेन निश्चयेन वामाप्रतिकूला प्रकृतिः स्वभावो यस्यैवंभूतस्य विधेरिव विधातुरिव विसदृशानुष्ठानेऽसदृशाचरणे कोऽयं प्रयत्नः प्रयासः । यद्यस्मादियं तनुः शरीरमक्लिष्टाऽव्यथिता या मालती जातिस्तद्वत्सुकुमारा सुकोमला मालेव स्रग्वि कण्ठे यः प्रणयो रक्षणल्लेहस्तत्रैकाद्वितीया केवलं वा योग्योचितोऽमुनानुचितेनायोग्येन कष्टतरं यत्तपश्चरणं तस्य परिक्षेपः परिश्रमस्तेन ग्लानिं ग्लानिमुपनीयते प्राप्यते । रूपं सौन्दर्यं वयोऽवस्थाविशेषस्तयोरनुरूपेण योग्येन रसे माधुर्यादिलक्षणमाश्रयतीत्येवंशीलेन फलेन साध्येन कथं न संयोज्यते संयुक्तीक्रियते । केव । लतेव वल्लीव । यथा लता फलेन संयोज्यते । उभयोः साम्यमाह—सुमनोहारिणी सुमनसः पुष्पाणि ताभिर्हारिणी रुचिरा तनुः । पक्षे सुमनसः सज्जनास्तेषां हारिणी मनोहा । हिं यस्मात्कारणाद्रूपगुणादिविहीनस्यापि सौन्दर्यगुणरहितस्यापि जातस्योत्पन्नस्य जन्तोर्जन्मन्युपनतानि प्राप्तानि जीवलोकसुखानि सांसारिकसौख्यान्यनुभूय

टिप्पण—१ यथा त्रिविधमस्वभावस्तथा त्वमपि विलासपरित्यागात् वयसोननुरूपस्य तपसश्चाचरणात् वामस्वभावेत्युपमा । २ रसाश्रयिणा रसाधिष्ठानभूतेन (रसिकेन) फलेन यौवनोपभोगस्य फलस्वरूपेण न संयोज्यते तनुरिति स्पष्टीकरणीयम् ।

पाठाः—१ अभिनिन्दन्. २ क्षरद्बाष्प. ३ सुतनु. ४ विधोः. ५ कष्टतरमेव तपश्चरण. ६ ग्लानिम्. ७ फलसंवन्धी.

तपश्चरणपरिक्लेशः, किं पुनराकृतिमतो जनस्य । तदुःखयति मामयमस्यास्ते स्वभावसरसा-
यास्तनोर्मृणालिन्या इव तुहिनपातस्तपःपरिक्लेशः । यदि च त्वाद्दृशी जीवलोकमुखेभ्यः
पराङ्मुखी तपसा क्लेशयन्त्यात्मानं तदा वृथा वहति धनुरधिज्यं कुसुमकार्मुकः । निष्कारण-
मुदयति चन्द्रमाः । वृथा वसन्तमासाभ्यागमः । निष्फलानि कुमुदकुवलयकह्लारकमलाकर-
विलसितानि । निष्फला जलदसमारम्भाडम्बराः । निरर्थकान्युपवनानि । किं ज्योत्स्नया,
किं वा लीलासरित्पुलिनैर्मलयानिलेन वा' इति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादपेतकौतुका सर्वथा तं वदन्तम् 'अपि कस्त्वम्,
कुतो वा समायातः, किमर्थं वा मामेवमभिदधासि' इत्यपृष्टैवान्यतोऽगच्छम् । गत्वा च
देवार्चनकुसुमान्याचिन्वती तरलिकामाहूयाव्रवम्—'तरलिके, योऽयं युवा कोऽपि ब्राह्मणा-
कृतिरस्यावलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो मयोपलक्षितः । तन्निवार्यतामयं यथा
पुनरत्र नागच्छति । अथ निवारितोऽपि' यद्यागमिष्यति तदावश्यमेवास्याभद्रकं भवि-

साक्षात्कृत्य परत्रसंबन्धी परभवसक्तस्तपश्चरणपरिक्लेशः शोभते शोभां प्राप्नोति । आकृतिमतः सौन्दर्योपेतस्य
जनस्य किं पुनः । भण्यत इति शेषः । तत्तस्मात्कारणान्ते तव स्वभावेन प्रकृत्या सरसाया रसोपयुक्ताया
अस्यास्तनोर्मृणालिन्याः कमलिन्यास्तुहिनपात इव हिमनिपतनमिवायं तपःपरिक्लेशो मां दुःखयति
दुःखं करोति । यदि च त्वाद्दृश्यनन्यरूपा जीवलोकमुखेभ्यः पराङ्मुखी निवर्तिताननात्मानं तपसा क्लेशयन्ती
शोषयन्ती; तदा कुसुमकार्मुकः कंदर्पोऽधिज्यं ज्यामधिरूढं धनुः कार्मुकं वृथा मुधा वहति धारयति । निष्का-
रणं निष्प्रयोजनं चन्द्रमाः शशाङ्क उदयत्युन्नच्छति । वृथा मुधा वसन्तमासस्य सुरभिमासस्याभ्यागम आगमनम् ।
कुमुदानि कैरवाणि, कुवलयानि श्वेतकमलानि, कह्लारं सौगन्धिकम्, कमलानि पद्मानि, एतेषामाकराः समूहा-
स्तेषां विकसितानि हसितानि निष्फलानि निरर्थकानि । जलदस्य समारम्भः प्रारम्भस्तस्याडम्बराः समाटोपा
निष्फला निरर्थकाः । उपवनानि वारामाणि निरर्थकानि निष्प्रयोजनानि । ज्योत्स्नया चन्द्रिकया किम् । न
किमपीत्यर्थः । लीलासरित्पुलिनैः क्रीडानदीसैकतैः किम् । किं वा मलयानिलेन मलयाचलमरुता वा किमिति ।

अहं तु देवस्य पुण्डरीकस्यैव वृत्तान्तादुदन्तादपेतं गतं कौतुकं कुतूहलं यस्याः सर्वविधा सर्वथा सर्वात्मना
तं वदन्तं ब्रुवन्तमपि कस्त्वं को भवान्, कुतो वा कस्मात्प्रदेशात्समायातः समागतः, किमर्थं वा किंप्रयो-
जनं मां महाश्वेताभिधानामेवमभिदधासि कथयसि, इत्यपृष्टैव प्रश्नमकृत्यैवान्यतोऽपरस्मिन्स्थलेऽगच्छमन्-
जम् । गत्वा च देवस्य महेशितुरर्चनं पूजनं तस्मै कुसुमानि पुष्पाण्याचिन्वत्यव्रवयं कुर्वन्ती तरलिकामाहूया-
व्रवाम् । हे तरलिके, योऽयं प्रत्यक्षोपलभ्यो युवा तद्वयः कोऽप्यनिर्दिष्टनामा ब्राह्मणस्य विप्र-
स्याकृतिराकारो यस्य स तथा । अस्य यूनोऽवलोकयतः पश्यतो वदतश्च ब्रुवतश्चान्यादृश इव कामिजनसदृश
इवाभिप्राय आशयो मयोपलक्षितो ज्ञातः । तत्तस्माद्धेतोरयं निवार्यतां प्रतिषिध्यताम्, यथा पुनर्द्वितीयवारमत्र
मत्समीपे नागच्छति नाभ्येति । अथ निवारितोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि यद्यागमिष्यति तदावश्यमेव निश्चितमेव

टिप्प०—१ सर्वथा असंगतः पाठः । त्वाद्दृशी 'आत्मानं क्लेशयति' इत्येवोच्यते । २ पाठान्तरकरणेन
विरूपीकृतम् । 'कोऽयं युवा ब्राह्मणाकृतिः? कोऽप्यस्याऽवलोकयतो वदतश्चान्यादृश एवाभिप्रायो
मयोपलक्षितः' इति पाठः । इदानीं यथेच्छमभिरोच्यतां सहृदयैः ।

पाठा०—१ अस्याः. २ उदेति. ३ व्यर्थः. ४ च. ५ सर्वथा तथा; सर्व तथा. ६ देवतार्चन. ७ अपञ्चिन्वन्ती;
अचिन्वन्ती. ८ कोऽप्यस्य. ९ विलोकयतः; न विलोकयता. १० यदि. ११ अस्यैव.

व्यति' इति । स तु निवार्यमाणोऽपि दुर्निवारवृत्तेर्मदनहतकस्य दोषैर्भावितव्यतया वानर्थस्य नात्याक्षीदेवानुबन्धम् ।

अतीतेषु केषुचिद्विषयेष्वेकदा गाढायां यामिन्याम्, उद्गिरस्त्विव भरेणोद्दीपितैस्सरानलं ज्योत्स्नापूरमिन्दुमयूखेषु, लब्धनिद्रायां तरलिकायाम्, अप्राप्तसुखा संतापनिर्गत्यास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी, कङ्कारसुरभिणा मन्दमन्देनाच्छोदानिलेनावीज्यमाना, वर्णसुधाकूर्चै-
कैरिव करैर्धवलितदशाशामुखे चन्द्रमसि निहितदृष्टिः 'अपि नामायमेभिरमृतवर्षिभिरखि-
लजगदाह्लादकारिभिः करैश्चन्द्रमास्तमपि हृदयवल्लभं मे वर्षेत्' इत्याशंसाप्रसङ्गेन, देवस्य सुगृहीतनाम्नः पुण्डरीकस्य स्मरन्ती, कथमभाग्यैर्मे मन्दपुण्यायास्तौदृशस्यापि दिव्याकृतेर्म-
हापुरुषस्य तस्य नभसोऽवतीर्णस्य भाषितमलीकमुपजातम्, जातानुकम्पेन वा यथाकथं-
चिज्जीवितुमित्येव समाश्वासिता जीवितप्रिया तपस्विन्यपि येन पुनर्दर्शनमेव तेन मम न

तस्य यूनोऽभद्रकमकल्याणं भविष्यतीति । स तु युवा तरलिकया निवार्यमाणोऽपि प्रतिषिध्यमानोऽपि दुर्निवारा वारयितुमशक्या वृत्तिर्वर्तनं यस्यैवंभूतस्य मदनहतकस्य हत्याकारिणः कन्दर्पस्य दोषैर्दूषणैरनर्थस्योत्पातस्य भवि-
तव्यतया वामे भावितया वानुबन्धं हेहं नात्याक्षीन्न तत्याज ।

दिवसेषु केषुचिदतीतेषु गतेषु सत्सु, एकदैकस्मिन्समये गाढायां तीव्रायां यामिन्यामुद्दीपित उत्तेजितः स्मर एवानलो वह्निर्यैवभूतं ज्योत्स्नापूरं चन्द्रिकासमूहमिन्दुमयूखेषु चन्द्रकिरणेषुद्गिरत्सु विमुञ्चत्सु सत्सु, लब्धनिद्रायां प्राप्तप्रमीलायां तरलिकायामप्राप्तमलब्धं सुखं सौख्यं यथा सर्वविधाहं संतापं संज्वरं तस्य निर्गत्या निर्गमनहेतु-
नास्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गी न्यस्तदेहा कङ्कारं सौगन्धिकं तेन सुरभिणा सुगन्धिना मन्दमन्देनाच्छोदानि-
लेनाच्छोदवायुना वीज्यमानोद्भूयमाना, वर्णसुधा श्वेतसुधा तस्याः कूर्चकैः कुञ्चिकाभिरिव करैः किरणैर्धवलितं शुभ्रीकृतं दशसंख्याका या आशा दिशस्तासां सुखं प्रेक्षैवविधे चन्द्रमसि कुमुदबान्धवे निहिता स्थापिता दृष्टि-
गम्या सा निहितदृष्टिः, अपि नामेति कोमलामन्त्रणे । अयं चन्द्र एभिरमृतवर्षिभिः पीयूषस्राविभिरत एवाखि-
लजगतः समग्रविश्वस्याह्लादकारिभिः प्रमोदजनकैः करैः किरणैः कृत्वा चन्द्रमाः शशाङ्को मे मम तमपि हृदय-
वल्लभं चित्तप्रियं वर्षेद्दृष्टिं कुर्यात् । इत्येवंरूपाशंसा स्पृहा तस्याः प्रसङ्गेन संबन्धेन देवस्य पूज्यस्य सुष्ठु गृहीतं नाम यस्यैवंभूतस्य पुण्डरीकस्य स्मरन्ती स्मृतिपथमानयन्ती । 'अधीगर्थदयेशां कर्मणि' इति षष्ठी । मे मम मन्दपुण्याया हीनसुकृताया अभाग्यैर्दुर्दैवैस्तस्य कपिजलस्य नभसो व्योमादवतीर्णस्योत्तरितस्य तादृशस्य दिव्याकृतेः सुन्दराकारस्य महापुरुषस्यापि कथं भाषितं जल्पितमलीकं मिथ्योपजातम् । वाथवा जातानुकम्पेन समुत्पन्नकरणेन यथाकथंचित्प्रकारेण केवलं जीवितुं प्राणितुमित्येव हेतोः ममाश्वासिताश्वासनां कारिता येन हेतुना जीवितप्रिया प्राणितवल्लभा तपस्विनी वरीक्यसि तेन हेतुना मम पुनर्दर्शनमेव न दत्तं पुनः समीपे

टिप्प०—१ मत्प्रत्याशया अनुसरणमित्येवार्थः । २ 'अनवासनिद्रासुखा' इत्येव पाठः । ३ धन्या व्युत्पत्तिः ! 'निर्गत्या' इत्यनेन निःसारणरूपो णिजर्थः कथं प्रतीयेत ? 'संतापान्निर्गत्यास्मिन्नेव' इति पाठः । संतापवशाद् बहिर्निर्गत्या अस्मिन्नेव शिलातले विमुक्ताङ्गीति तदर्थः, यस्य सेयं दुर्दशा चन्द्रमहोदयेन कृता । ४ कृपासिन्धो ! व्योमात् (अर्थात् व्योम्नः) न कपिजलोऽवतीर्णः, अपि तु स्वयं चन्द्र एवा-
वतीर्णः । कपिजलस्तु गगने निलीनः । ५ शुद्धः प्रलापोयम् । 'जातानुकम्पेन वा यथाकथंचिज्जीवितु
जीवितप्रिया तपस्विनी इत्येवमेव समाश्वासितासि' इति पाठः । अर्थः स्पष्टः ।

पाठा०—१ दुर्निवार्य. २ चैकदा. ३ विगाढायाम्. ४ रजन्याम्. ५ उद्दीपितं. ६ अप्राप्तनिद्रासुखा; अनवास-
निद्रासुखा. ७ संतापनिर्गत्या. ८ सुगन्धिना. ९ वीज्यमाना. १० कारिकरैः. ११ तादृशोऽपि. १२ जीवितु जीवित-
प्रिया तपस्विनीत्येवमेव समाश्वासितासि. १३ अनेन. १४ मे.

दत्तम् । किं करोतु देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीको यः परासुरेवोत्क्षिप्य नीतः । कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः, कथमियता कालेन गतेनापि निष्करुणेन वार्तापि मे न संपादिता' इत्येतानि चान्यानि चालजालानि दुर्जीवितगृहीता चिन्तयन्ती जाग्रयेवातिष्ठम् ।

अथ निभृतपदसंचरणम्, आ चरणादुत्कण्ठकमनवरतनिपतितमदनशरशल्यनिकरनिचितमिव शरीरमुद्वहन्तम्, उद्विकासिकेतकरजःपटलधवलं प्रथमतरेमेव भस्मसात्कृतमिव मदनहुतभुजा, भुजाग्रेण कुण्डलीकृतमृणालमुपयुषितशासनवलयमिवावश्यमरणाय सकलजगदप्रतिहतशासनेन कुसुमधन्वना विसर्जितं दधानम्, उद्धूतसाध्वसोत्कम्पतरलितया केतकीगर्भसूच्या क परं गम्यते हतोऽसि मयेति मन्मथप्रथमसहायस्य चन्द्रमसः कलयेव कर्णान्तलभया तर्ज्यमानम्, उद्वेगावर्जितेन नयनजलस्रोतसात्मने जलमिव प्रयच्छन्तम्, आत्मे-

नागतम् । देवः सुगृहीतनामा पुण्डरीकः किं करोतु कुर्यात् । यः परासुरेव मृत एवोत्क्षिप्योत्पाद्य नीतः प्रापितः । स्वर्गमिति शेषः । कपिञ्जलस्तु जीवन्गतः । कथं तेनापीयता कालेन निष्करुणेन मे मम वार्तापि किंवदन्यपि न संपादिता न विहिता । इत्येतानि च पूर्वोक्तान्यन्यानि च पुरो वक्ष्यमाणान्यालजालानि स्वप्रान्तर्गतप्रायाणि दुर्बुद्धं यजीवितं तेन गृहीतात्मसात्कृता चिन्तयन्ती ध्यायन्ती जाग्रती सजाग्रदेवातिष्ठं स्थिता ।

अथेति तदनन्तरम् । तमेव युवानमद्राक्षं व्यलोकयमिति दूरेणान्वयः । तमेव विशेषयन्नाह—निभृतेति । निभृतमशब्दं यथा स्यात्तथा पदानामङ्गीर्णां संचरणं यस्य स तम् । आ चरणाच्चरणं मर्यादीकृत्य । उत्कण्ठकम् । संजातरोमोद्गममित्यर्थः । एतादृशं शरीरं देहमुद्वहन्तं धारयन्तम् । अत एवोत्प्रेक्षते—अनवरतं निरन्तरं निपतिता लया ये मदनशराः कंदर्पबाणास्तेषां शल्यनिकरस्तेन निचितमिव व्याप्तमिव । उद्विकास्युच्चिद्रो यः केतकः ककचच्छदस्तस्य रजःपटलं परागसमूहस्तद्वद्वलं शुभ्रम् । अत एवोत्प्रेक्षते—प्रथमतरेमेवादावेव मदनहुतभुजा कामाग्निना भस्मसात्कृतमिव । शुक्लत्वसाम्याद्भ्रूलोपमानमित्यर्थः । भुजाग्रेण बाहुप्रान्तेन कुण्डलीकृतं कुण्डलवदाचरितं मृणालं विसकटकं दधानं विभ्राणम् । 'कटको वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । शुक्लत्वसाम्यादुत्प्रेक्षते—सकलजगत्प्रतिहतमनिराकृतं शासनमाज्ञा यस्यैवंविधकुसुमधन्वना कंदर्पणावश्यमरणाय निश्चितप्राणविमुक्तये विसर्जितं दत्तमुपयुषितं स्थापितं शासनवलयमिवाज्ञावलयमिव । यथा कश्चित्सांयुगीनो राजा दत्तमवश्यं सङ्ग्राममरणाय वीरवलयं भुजाग्रेण वप्राति तथैवानेन भुजाग्रेणावश्यं मरणाय कंदर्पदत्तं शासनवलयं बद्धमिवेति भावः । मन्मथस्य कंदर्पस्य प्रथमसहायस्यादावेव साहाय्यकारिणश्चन्द्रमसः कुसुमधन्वस्य कलया घोडशाशेन कर्णान्तलभया श्रोत्रान्तप्राप्तयेति तर्ज्यमानमिव तिरस्त्रियमाणमिव । इतिद्योत्यमाह—उद्धूतेति उद्धूतमुत्पन्नं यत्साध्वसं भयं तस्मादुत्कम्पस्तेन तरलितया चञ्चलया केतकीगर्भसूच्या ककचच्छदमध्यवर्तित्रिपत्रकेण । 'त्रिपत्रकः सूचिरभिधीयते' इत्यमरः । तथा, मया त्वं हतो व्यापादितोऽसि । अतः क परमग्रे गम्यते । उद्वेगः संतापस्तेनावर्जितेन दत्तेन नयनजलस्रोतसा नेत्राम्बुप्रवाहेणात्मने स्वस्यै जलमिव प्रयच्छन्तं ददतम्, आत्मेच्छयैव स्वकीयवाञ्छयैव मत्करग्रहणाय मत्पाणिपीडनाय खेदाम्भसा धर्म-

टिप्प०—१ अपि चतुष्पादयं पशुः ? पदयोः संचरणमित्युचितम् । २ तर्जनाय 'तर्जनी' नामवाहिनी अङ्गुलिरिव व्यवहियते, अत एव 'करशाखया' इत्येव पाठः सम्यक् । नायिकाया अनिच्छायामपि तत्कालाभिसरणेन भयं जातमिति तज्जनितकम्पवती कर्णान्तलभ्या केतकीगर्भत्रिपत्री नास्ति अपि तु तर्जनाय सेयं चन्द्रमसोऽङ्गुलिरिवास्तीति सर्वस्याशयः । ३ 'जलाञ्जलिम्' इत्येव सम्यक् । अन्तसमये तस्यैव स्वारस्यात् ।

पाठा०—१ आलजालानि; आलापजालानि. २ यदुर्जीवित. ३ आचरणादुत्कण्ठकितम्; आपतन्तं तमुत्कण्ठकित-तनुम्. ४ उद्विकासिकेतकः; उद्विकासिकेतकी. ५ मदनहुतभुजाग्रेण. ६ मृणालिकावलयम्. ७ अपयुषित, अपयुषितम्. ८ अवश्यम्. ९ करशाखया. १० सलिल. ११ जलाञ्जलिम्.

च्छयैव संस्करग्रहणाय निर्वर्तितज्ञानमिव स्वेदाम्भसा, न युक्तमेव ते परहृदयमविज्ञायोप-
गन्तुमिति पदे पदे निवार्यमाणमिव गुरुणोरुस्तम्भेन, दूरत एव मदालिङ्गनालीकाशया प्रसा-
रितभुजयुगलम्, उत्कलिकासहस्रविषमं रागसागरमिव प्रतरन्तम्, अनवरतप्रवृत्तैराकृष्य-
माणमिव पुरस्तादीर्घैर्निःश्वासमरुद्भिः उद्यमानमिव दिङ्मुखप्लाविना ज्योत्स्नापूरेण, रणरण-
कशून्यम्, उच्छुष्काननम्, प्रोन्मुक्तं सत्त्वेन, प्रतिपन्नं कृपणतया, अवधीरितं धैर्येण, संगृ-
हीतं तरलतया, विसर्जितं लज्जया, अधिगतं धाष्ट्र्येण, दूरीकृतं परलोकभीत्या, विमुक्तं युक्ता-
युक्तविचारेण, संकल्पजन्मन एव केवलं वशे स्थितम्, आविष्टमिव मत्तमिवोन्मादादापत-
न्तम्, दूरतोऽपि दिवसनिर्विशेषेण चन्द्रातपेन विभाव्यमानं तमेव युवानमद्राक्षम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं निःस्पृहाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती चेत्तस्यचिन्तयम्—‘अहो,
कष्टमापतितम् । यद्ययमुन्मादादागत्य पाणिनापि स्पृशति मां तदा मयेदमपुण्यहतकं शरीर-

जलेन निर्वर्तितज्ञानमिव विहितालवमिव, परहृदयमन्यचित्तमविज्ञायाशात्वोपगन्तुं तत्समीपे यातुं ते तव
न युक्तमेव न न्याय्यमेवेति गुरुणा बृहत्तरेणोरुस्तम्भेन जङ्घास्थूणया पदे पदे निवार्यमाणमिव प्रतिधि-
ध्यमानमिव, दूरत एव दविष्टत एव मदालिङ्गनस्य मदीयोपगृह्णन्त्यालीकाशया मिथ्यावाञ्छया प्रसा-
रितं विस्तारितं भुजयुगलं बाहुयुगलं येन स तम् । उत्कलिका हृत्तेखास्तासां सहस्रं तेन विषमं व्याकुलं
रागसागरमिवाधुरतिसमुद्रमिव प्रतरन्तमुत्तरन्तम् । अनवरतप्रवृत्तैर्निरन्तरप्रवर्तितैर्दीर्घैराधैर्निःश्वासमरुद्भिः
प्राणवायुभिः पुरस्तादथ आकृष्यमाणमिवाकृष्टिं विधीयमानमिव, दिङ्मुखप्लाविना दिग्बदनक्षालकेन ज्योत्स्ना-
पूरेण चन्द्रिकाप्रवाहेणोद्यमानमिव बहमानमिव, रणरणकेनौत्सुक्येनोत्प्राबल्येन शुष्कं रुक्षमाननं मुखं यस्य स
तम् । सत्त्वेन साहसेन प्रोन्मुक्तं त्यक्तम्, कृपणतया प्रतिपन्नं दैन्यत्वेनाङ्गीकृतम्, धैर्येण धीरिण्यावधीरित-
मवहीलितम्, तरलतया परिह्वनया संगृहीतं स्वीकृतम्, लज्जया त्रपया विसर्जितं दूरीकृतम्, धाष्ट्र्येण
निर्लेज्जतायुगेनाधिगतं प्राप्तम्, परलोकभीत्यागामिभवभयेन दूरीकृतम्, युक्तायुक्तविचारेण न्याय्यान्याय्य-
वितर्केण विमुक्तं त्यक्तम्, केवलं संकल्पजन्मन एव मनोभवस्यैव वशे तन्त्रे स्थितम्, आविष्टमिव भूतगृहीतमिव,
मत्तमिव क्षीबमिव, उन्मादाच्चित्तविह्वत आपतन्तमागच्छन्तम् । दूरतोऽपि दविष्टादपि दिवसान्निर्गतो वि-
शेषो यस्यैवंभूतेन । दिवससदृशेत्यर्थः । चन्द्रातपेन शशाङ्कालोकेन विभाव्यमानं प्रकाश्यमानम् । अहं तं युवा-
नमद्राक्षमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

तं वैशम्पायनं तादृशं तथावस्थं दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च निस्पृहापि गततृष्णाप्यात्मनि परं भयमुपगतवती
प्राप्तवती इति चेतसि चित्तेऽचिन्तयं चिन्तितवती । अहो इति खेदे । कष्टं कृच्छ्रमापतितम्, यद्ययं युवोन्मा-
दादागत्य मां पाणिना स्पृशति स्पर्शं करोति तदा मया महाश्वेतयेदमपुण्यहतकं शरीरमुत्सृज्यमुज्झितव्यम् ।

टिप्पणं—१ धिक् ऊर्ध्वः स्तम्भः सात्त्विकभावेन जाड्यम् (अचलनम्) अत्र विवक्षितम् । २ अनु-
रागः उत्कलिकानाम् उत्कण्ठानां सहस्रेण दुस्तरः, सागरस्तु उत्कलिकानां तरङ्गानां सहस्रेण अत एव
श्लेषोत्थापितः ‘रागसागरः’ इति रूपकालंकारः । भुजप्रसारणे च सागरोत्तरणस्योद्येक्षा, इति सेयं प्रधा-
नम् । ३ ज्योत्स्नारूपेण प्रवाहेण प्लाव्यमानमिव (तार्थ्यमाणमिव) । टीकाकारस्तु यथाजातः ।

पाठा—१ मकरः २ अदूरतः ३ प्रवृत्तेः ४ रणकः ५ धिक्कृतम् ६ भीषया ७ अङ्गीकृतं स्वरूपा विमुक्तम्,
८ केवलम्, ९ अकरवम्, १० कष्टतरम्, ११ यद्ययमेवमुन्मादातः यद्ययमेव स्वयमुन्मादातः,

मुत्सृष्टव्यम् । तच्चिरादेवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया दुःखोत्तरमप्यङ्गीकृतं व्यर्थतां मे यातं प्राणसंधारणम्' इति । स त्वेवं विचिन्तयन्तीमेव मासुपसृत्याब्रवीत्—'चन्द्रमुखि, हन्तुमुद्यतो मामयं कुसुमशरसहायश्चन्द्रमाः । तच्छरणमागतोऽस्मि, रक्ष मामशरणमनाथमा-
र्तमप्रतीकारक्षममात्मना त्वदायत्तजीवितम् । शरणगतपरित्राणं हि तपस्विनामपि धर्म एव । तद्यदि मामात्मप्रदानेन नात्र संभावयसि तदा हतोऽहमाभ्यां कुसुमशरशिशिरकराभ्याम्' इति । अहं तु तदाकर्ण्य धिगित्युत्तमाङ्गनिर्गतज्वालेन रोषानलेन निर्दहन्तीव तम्, उन्मिषद्वा-
ष्पफुल्लिङ्गया दृष्ट्या तदातर्जयन्तीव, आपादतलादुत्कम्पितगात्रयष्टिराविष्टेव, आत्मानमप्यचेत-
यमाना क्रोधावेगरूक्षाक्षरमवदम्—आः पाप, कथमेवं वदतो मासुत्तमाङ्गे ते न निपतितं वज्रम्? अवशीर्णा वा न सहस्रधा जिह्वा ? विह्वलतां न गता वा वाणी ? नष्टानि वा नाक्षराणि ? मन्ये च न सन्त्येव तेऽस्मिन्शरीरे सकललोकशुभाशुभसाक्षिभूतानि पञ्चमहाभूतानि । येनैवं

तत्तस्मात्कारणाच्चिराच्चिरकालेन देवस्य पुण्डरीकस्य पुनर्दर्शनप्रत्याशया पुनरवलोकनवाञ्छया दुःखादसाता-
दुत्तरमुत्तरकालमङ्गीकृतमपि स्वीकृतमपि प्राणसंधारणं मे मम व्यर्थतां निष्फलतां यातं प्राप्तम् । इत्येवं विचि-
न्तयन्तीमेव ध्यायन्तीमेव स तु युवा मासुपसृत्य मत्समीपमागत्याब्रवीदवोचत् । किं तदित्याह—हे चन्द्र-
मुखि हे शशाङ्कमुखि, मामयं कुसुमशरः कामस्तस्य सहायः साहाय्यकारी चन्द्रमाः कुसुमद्वान्ववो हन्तुं व्यापा-
दयितुमुद्यत उद्युक्तः । तदिति हेत्वर्थः । शरणं त्राणमागतोऽस्मि । अशरणमत्राणमनाथमनीधरमार्तं प्रपीडितम-
प्रतीकारक्षममप्रतिक्रियासहं मां रक्ष त्राहि । त्वदायत्तं जीवितं प्राणितं यस्य स तम् । हि यस्मात्कारणात्तपस्विनां
तपोवतामप्ययं धर्म एव यच्छरणगतस्य रक्षणं त्राणम् । तद्यदि मामात्मप्रदानेन स्वार्पणेनात्र न संभावयसि
न संभावनाविषयीकरोषि तदाभ्यां कुसुमशरशिशिरकराभ्यां कामबाणचन्द्राभ्यामहं वैशम्पायनो हतो व्यापा-
दितोऽस्मि । इति पूर्वोक्तमहं महाश्वेता तदाकर्ण्य श्रुत्वा धिगिति धिगस्त्विति उत्तमाङ्गाच्छिरसो निर्गता प्रादु-
र्भूता ज्वालास्त्रियस्या एवंविधेव रोषानलेन क्रोधवह्निना तं वैशम्पायनं निर्दहन्तीव ज्वालयन्तीव उन्मिषन्तः
प्रकटीभवन्तो बाष्पस्फुल्लिङ्गा अश्रुवह्निकणा यस्यामेवंभूतया दृष्ट्या दृशा । तदव्यक्ते नपुंसकम् । आतर्जयन्तीव
तिरस्कृन्तीव । आपादतलात्पादतलं मर्यादीकृत्योत्कम्पिता प्रचलिता गात्रयष्टिरङ्गयष्टिर्यस्याः सा तथा ।
आविष्टेव भूतगृहीतेव । आत्मानमपि स्वमप्यचेतयमानाशायमाना क्रोधस्य क्रुध आवेगस्त्वरिस्तेन रूक्षाक्षर-
मस्त्रिधवर्णं यथा स्यात्तथावदमब्रवम् । आः पाप हे पापिष्ठ, एवं मां वदतो ब्रुवतः कथं ते तवोत्तमाङ्गे शिरसि
न निपतितं वज्रं पविः, सहस्रधा सहस्रप्रकारेण जिह्वा रसना नावशीर्णा न शटिता, वाणी भाषा विह्वलतां
विह्वलतां वा न गता, न नष्टानि वने प्रपलायितानि वाक्षराणि वर्णा वा । मन्येऽहं जाने च ते तवास्मिन्शरीरे
देहे सकललोकानां समग्रजनानां शुभाशुभयोर्वैर्यावर्षयोः पुण्यपापयोः साक्षिभूतानि पञ्चमहाभूतानि पृथि-
व्यप्तेजोवाय्वाकाशलक्षणानि न सन्त्येव एतदर्थं हेतुमाह—येनेति । येन कारणेनैवं वदन्ब्रुवन्नमिना

टिप्प०—१ दुःखोत्तरं दुःखबहुलं, दुःखमुत्तरं (अनन्तरम्) वा यस्य, ईदृशं प्राणसंधारणमङ्गीकृत-
मपि व्यर्थतां यातम् । २ 'त्वदायत्तं मे जीवितम् ।' इत्येव पाठः । अन्यथा 'आत्मना इति पदस्यान्वयो
न वदेत । 'त्वदायत्तं मे' इति व्यस्तपाठे तु अशरणादिविशिष्टं माम् आत्मना (स्वशरीरेण) रक्ष, इति
पूर्ववाक्यान्वयः । ३ सर्वमिदमसंगतम् । 'तदातर्जनायेव (तस्य वैशम्पा० भर्त्सनायेव) आपादतलात्
उत्कम्पितगात्रयष्टिः,' इति पाठः ।

पाठा०—१ चिरात्. २ अङ्गीकृत्य. ३ एवं, एवं. ४ अप्रतीकारक्षमम्. ५ त्वदायत्तं मे जीवितम्. ६ प्रसादेन.
७ शिशिरकिरणाभ्याम्. ८ ह्यगिति, झगिति. ९ तर्जनायैव, १० हताशः. ११ एवंवादिनस्तत्र नोत्तमाङ्गे.

वदन्नाग्निना भस्मीकृतोऽसि, न वायुना धूतोऽसि, नाम्भसा प्लावितोऽसि, न धैरिण्या रसा-
तलं प्रवेशितोऽसि, नापि तत्क्षणमेवाकाशेनात्मनिर्विशेषतां नीतोऽसि, अव्यवस्थितो व्यव-
स्थितोऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्न एवंविधः ? यस्तिर्यग्जातिरिव कामचारी न किञ्चिदपि वेत्ति ।
येनैवं खलु हतविधात्रा केनाप्युपदर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रप्रवृत्तिरनिरूपितस्थानास्थान-
वादी शुक्र इव वक्तुमेवं शिक्षितस्तेनैव किमुत तस्यामेव जातौ न निश्चिन्नोऽसि, येनैकान्त-
हासहेतुरेवं वदन्नपि न क्रोधमुत्पादितवानसि ? त्वदुक्तेर्दुःखिताहं ते संविभागमिमं करोमि,
येनात्मवचनानुरूपं जातिमापन्नो नैवास्मद्विधाः कामयसे इत्युक्त्वा चन्द्राभिमुखी भूत्वा
कृताञ्जलिः पुनरवदम्—‘भगवन्, परमेश्वर, सकलभुवनचूडामणे, लोकपाल, यदि मया
देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति मनसाप्यपरः पुमान् चिन्तितस्तदाऽनेन मे सत्यवचनेना-
यमलीककामी महुदीरितायामेव जातौ पततु’ इति ।

बहिना न भस्मीकृतो न भस्मसाद्विहितोऽसि । न वायुना समीरेणाधूतः कम्पितोऽसि । नाम्भसा जलेन प्लावितः
प्रवाहितोऽसि । न धैरिण्या पृथिव्या रसातलमधोलोकं प्रवेशितोऽसि क्षिप्तोऽसि । नापि तत्क्षणमेव तस्मिन्नेव
च क्षण आकाशेन नभसात्मनिर्विशेषतां स्वतुल्यतां नीतोऽसि प्रापितोऽसि । अव्यवस्थितो व्यवस्थामप्राप्तः
पञ्चभूतात्मकतया व्यवस्थितोऽस्मिँल्लोके कुतस्त्वमुत्पन्नः प्रादुर्भूत एवंविध एतादृशो यस्तिर्यग्जातिरिव पशुजाति-
रिव कामचारी खैरविहारी न किञ्चिदपि वेत्ति जानाति । येनैवम् । खल्विति निश्चये । हतविधात्रा पापिष्ठब्रह्मणा
केनापि कारणेनोपदर्शितः प्रकटितो मुख आस्ये रागोऽनुरक्तिर्येन स तथा । स्वपक्षपातमात्रे स्वपक्षरक्षणमात्रे
प्रवृत्तिः प्रवर्तनं यस्य स तथा । अनिरूपितमज्ञातं यत्स्थानास्थानं वक्तव्यावक्तव्यस्थलं तत्र वदतीत्येवंशीलः शुक्र
इव कीर इव । सोऽपि दर्शितमुखरागः स्वपक्षपातमात्रे प्रवृत्तः स्थानास्थानवादी च भवति । तद्वदेवैवं
वक्तुं जल्पितुं शिक्षितः शिक्षां ग्राहितस्तेनैव हतविधात्रा किमुत कथं तस्यामेव तिर्यग्जातौ न निश्चितोऽसि ।
एकान्तेन निश्चयेन हासस्य हेतुर्निदानमेवं वदन्नपि जल्पन्नपि क्रोधं क्रोथं नोत्पादितवानसीति काक्किः ।
अतस्त्वदुक्तेस्त्वत्कथितस्यान्यथा कर्तुमहं त इमं संविभागं विमज्ज्य प्रदानं करोमि । येन संविभागेनात्मवचनस्य
स्वकीयोक्तेरनुरूपं योग्यां जातिं तिर्यग्जन्म आपन्नः प्राप्तो नैवास्मद्विधा अस्मत्सदृशाः कामयसेऽभिलषसे’
इत्युक्त्वेत्यभिधाय चन्द्रस्य शशाङ्कस्याभिमुखीभूत्वा संमुखीभूय कृताञ्जलिः संयुतकरद्वया पुनरवदमब्रुवम् ।
‘पाणिः प्रसृतः प्रसृतित्तौ युतौ पुनरञ्जलिः’ इति हैमः । हे भगवन् हे माहात्म्यवन्, हे परमेश्वर परमै-
श्वर्यवन्, हे सकलभुवनचूडामणे समग्रविष्टपशिरोमणे, हे लोकपाल जगद्रक्षक, यदि मया महाश्वेतया देवस्य
पुण्डरीकस्य दर्शनात्प्रभृति तदवलोकनदिवसादारभ्य मनसापि चित्तोनाप्यपरस्तदन्यः पुमान् चिन्तितो न
ध्यातः, ततस्माद्वितोरनेन सत्यवचनेनायं पुरःस्थोऽलीककामी मिथ्याकामवान्महुदीरितायामेव महुक्तायामेव
जातौ जन्मनि पततु गच्छत्विति । ‘जातिः सामान्यजन्मनोः’ इत्यमरः ।

टिप्प०—१ ‘केनापि’ एतावन्मात्रस्य कारणेनेत्यर्थोऽसंगतः । अस्तुतस्तु—‘येनैवं खलु हतविधिना
समुपदर्शितवदनरागः’ इत्येव पाठः । अर्थस्तु स्पष्टः । २ ‘येनैकान्तहासहेतु वदन् क्रोधमपि’ इति पाठः ।
एकान्तहासहेतु इति वदन्निति क्रियाया विशेषणम् । ३ त्वदुक्तेः स्वस्थयनाहुःखिताहं ते संविभागं दण्ड-
मिमं करोमीत्यर्थः ।

पाठा०—१ आहतः; अपहतः. २ पयसा. ३ धान्या रसातलम्. ४ लोकत्रये. ५ हतविधिना. ६ समुपदर्शित-
वदनरागः. ७ किमिति; किम्. ८ क्षिप्तः. ९ येन. १० हासहेतुं वदन्. ११ त्वदुक्तेस्तेऽहम्. १२ अस्मद्विधां.
का० ७८

मद्वचसोऽस्यानन्तरमेव च न वेद्मि किमसह्यवृत्तेर्मदनज्वरस्यावेगात्, उत सद्योविपाक-
स्यात्मनो दुष्कृतस्य गौरवात्, आहोस्विन्मद्वचसः सामर्थ्यादेव छिन्नमूलस्तरिवाचेतनः
क्षितावपतत् । अतिक्रान्तजीवितेऽस्मिन्कृताक्रन्दान्तर्जनाच्छ्रुतवती यथासौ महाभागस्यैव
मित्रं भवति” इत्युक्त्वा च त्रपावनम्रमुखी महीं महीयसाश्रुवेगेन तूष्णीमेवाप्लावितवती ।

चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य कर्णान्तायतलोचनद्वयामीलनमग्नदृष्टेर्भ्रष्टवचनसौष्ठवस्य ‘भग-
वति, कृतप्रयत्नायामपि भगवत्यामपुण्यभाजास्मिञ्जन्मनि मया न प्राप्तं देव्याः कादम्बर्याश्चर-
णपरिचर्यासुखम्, तज्जन्मान्तरेऽपि मे भगवती संपादयित्री भूयात्’ इति गदत एव कादम्ब-
रीसमागमाप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं मुकुलमिव शिलीमुखाघातात्स्वभावसरसं हृदयमस्फुटत् ।

अथ महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य संभ्रमप्रतिपन्नचन्द्रापीडशरीरायां ‘भर्तृदारिके, किं
लज्जया । पश्य तावदन्यथैव कथमप्यास्ते देवश्चन्द्रापीडोऽयम् । भ्रमेवास्व ग्रीवा न मूर्धनं

अस्य मद्वचसोऽनन्तरमेव न वेद्मि न जाने । असह्यासहनीया वृत्तिवर्तनं यस्यैवंविधस्य मदनज्वरस्य काम-
संतापस्य वेगात् । उत इति वितर्के । सद्यस्तत्कालं विपाकोऽनुभवनं यस्यैवंविधस्यात्मनः स्वकीयस्य दुष्कृतस्य
पापस्य गौरवाद्भुत्वात् । आहोस्विद्वितर्के । वचस एव सामर्थ्याच्छक्तेरेव छिन्नं छेदितं मूलं बुध्नं यस्यैवंभूत-
स्तरिव वृक्ष इवाचेतनश्चेतनारहितः क्षितौ पृथिव्यामपतत् । अस्मिन्वैशम्पायनेऽतिक्रान्तजीविते च गतप्राणिते
च सति कृताक्रन्दा विहितार्तस्वरान्तर्जनान्मध्यजनाच्छ्रुतवत्याकर्णितवती । यथासौ महाभागस्य महापुरुषस्य
मित्रं वयस्यो भवति इत्युक्त्वैत्यभिधाय च त्रपया लज्जयावनम्रं मुखं यस्याः सैवंविधा महीयसा गरीयसाश्रुवेगेन
नेत्राम्बुप्रवाहेण तूष्णीमेव महीमाप्लावितवती ।

चन्द्रापीडस्य तु तदाकर्ण्य श्रुत्वा हृदयमस्फुटदित्यन्वयः । कीदृशस्य । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं यल्लोचन-
द्वयं तस्यामीलनं सुवर्णं तेन मग्ना दृष्टिर्यस्य स तथा तस्य । भ्रष्टं नष्टं वचनस्य वचसः सौष्ठवं शोभनत्वं यस्य
स तथा तस्य । किं कुर्वतः । इति गदत इति ब्रुवतः । इतिद्योलमाह—भगवतीति । हे भगवति हे देवि,
कृतप्रयत्नायामपि विहितोद्यमायामपि भगवत्यामपुण्यभाजा पापभाजास्मिञ्जन्मनीह भवे देव्याः कादम्बर्याश्च-
रणपरिचर्यासुखं कमसेवासातं न प्राप्तं तज्जन्मान्तरेऽप्यन्यभवेऽपि मे मम भगवती भवती संपादयित्री जन-
यित्री भूयादितिद्योत्प्रेक्षते । कादम्बरीसमागमस्याप्राप्तिदुःखेनेव भेदोन्मुखं प्रस्फुटनोन्मुखं मुकुलमिव कुब्जा-
लमिव शिलीमुखस्याघाताद्भ्रमराभिघातात् । यथा भ्रमराभिघातात्कुब्जालं भेदोन्मुखं स्फुटति, तथैव चन्द्रापीडस्य
तच्छ्रुत्वा स्वभावेन प्रकृत्या सरसं कोमलं हृदयमस्फुटदिति भावः ।

अथेति । हृदयस्फोटानन्तरं महाश्वेतायाः शरीरमुत्सृज्य विमुक्त्य संभ्रमेणादरेण प्रतिपन्नमङ्गीकृतं चन्द्रा-
पीडस्य शरीरं यथा सा तथा तस्याम् । इत्युक्त्वैत्यभिधाय मुक्तं परित्यक्तमार्तं पीडितं वचो यथा सा तथा तस्यां
तरलिकायां सत्याम् । इतिद्योलमाह—हे भर्तृदारिके इति । हे महाश्वेते, किं लज्जया त्रपया । तावदादौ
पश्य विलोक्य । अयं देवश्चन्द्रापीडोऽन्यथैवेतरप्रकारेणैव कथमप्यास्ते तिष्ठति । अस्य चन्द्रापीडस्य ग्रीवा

टिप्प०—१ ‘स तु मद्वचसोऽस्यानन्तरमेव’ इति पाठः । स वैशम्पायनः । २ ‘कृताक्रन्दान्तर्परिज-
नाच्छ्रुतवती’ इत्येव पाठः । ३ मया । ४ धन्या बुद्धिः ! भूयादिति आशीर्लिङ्गा भगवतस्तदिदं काम्यते ।

पाठा०—१ स च मे वचसोऽस्यानन्तरमेव; स तु मद्वचनानन्तरम्, २ आच्छिन्नमूलः, ३ अपक्रान्त, ४ च
तस्मिन्, ५ कृताक्रन्दान्तर्परिजनाच्छ्रुतवती; कृताक्रन्दान्तर्परिजनतः श्रुतम्, ६ प्लावितेन, ७ तत्तत्, ८ ससंभ्रम,
९ चन्द्रापीडः, १० भवैव.

धारयति । विचालितोऽपि न किञ्चित्चेतयते । नान्तःप्रविष्टतारके समुन्मीलयति विलोचने । नायं यथावस्थितानां गात्राणामावरणं करोति । नोच्छ्वसिति हृदयेन । हा देव चन्द्रापीड, चन्द्राकृते, कादम्बरीप्रिय, केदानीं त्वया विना गम्यते' इत्युक्तं मुक्तार्तवचसि तरलिकायाम्, तिर्यगाभुग्नचन्द्रापीडमुखनिहितनिर्खिलस्तब्धदृष्टिनिश्चेष्टायां महाश्वेतायाम्, 'आः पापे दुष्ट-तापसि, किमिदं त्वया कृतम् । अपाकृताखिलजगत्पीडस्य तारापीडस्य कुलमुत्सारितम् । अनाथीकृताः प्रजाः सहास्माभिः । भग्नाः पन्थानो गुणानाम् । अर्गलिताः ककुभोऽर्थिलो-कस्य । कस्य वदनमीक्षतां लक्ष्मीः ? कोऽवलम्बनं भवतु भूमेः ? कं सेवन्तां सेवकाः ? त्वया विना संप्रति व्यसनमेव सेवा संवृत्ता । वृत्तं समानशीलत्वम् । अस्तमिता च परि-जनश्लाघा । लघूकृतो भृत्यादरः । दूरं गतानि प्रियालपितानि । समाप्ताः परित्यागकथाः । त्वं कथं कथावशेषीभूतोऽसि ? भूतपूर्वाः कमपयान्तु संप्रति प्रजाः ? कं संप्रति साधूनां

कंधरा भग्नेव नुटितेव मूर्धानं शिरो न धारयति न धत्ते । विचालितोऽपि परावर्तितोऽपि न किञ्चित् चेतयते न संज्ञां लभते । अन्तर्मध्ये प्रविष्टे तारके कनीनिके ययोरेवंविधे विलोचने नेत्रे न समुन्मीलयति न विकास-यति । अयं यथावस्थितानां गात्राणामावरणं नावरणमाच्छादनं करोति । हृदयेन भुजान्तरेण नोच्छ्वसिति नोच्छ्वासं गृह्णाति । हा इति खेदे । हे देव हे पूज्य, हे चन्द्रापीड, चन्द्रवच्छशाङ्कवदाकृतिराकारो यस्य तस्य संबोधनं हे चन्द्राकृते, हे कादम्बरीप्रिय हे गन्धर्वमुताप्राणप्रिय, त्वया विना भवद्वातिरेकेण मया केदानीं सांप्रतं गम्यत इति । तिर्यगाभुग्न वक्त्रा चन्द्रापीडमुखे निहिता स्थापिता निखिला समग्रा स्तब्धा निश्चला दृश्यया सा तस्यामेवं विधायां निश्चेष्टायां निर्गतशरीरव्यापारायां महाश्वेतायां सत्याम्, इति परिजने सेवकजन आरटति पूरुर्वति सति । इतिबोध्यमाह—आः पापे इति । आः इति खेदे । पापे पापकारिणि दुष्टतापसि, त्वया भवत्येदं किं कृतं किं विहितम् । अपाकृता दूरीकृताखिलजगतः समग्रविश्वस्य पीडा येनैवंभूतस्य तारापीडस्य कुलं वंश उत्सारितं उच्छेदितम् । दूरीकृतमिति यावत् । अस्माभिः सह प्रजाः प्रकृतयोऽनाथीकृता विनायकीकृताः । वयमप्यना-थीभूता इत्यर्थः । गुणानां शौर्यादीनां पन्थानो मार्गा भग्ना भ्रंशं प्राप्ताः । अर्थिलोकस्य याचकजनस्य ककुभो दिवोऽर्गलिताः कृतपरिधाः संजाताः । लक्ष्मीः पद्मा कस्य वदनमीक्षतां विलोकताम् । भूमेः पृथिव्याः को वाव-लम्बनमालम्बनं भवतु । सेवकाः सपर्याकारिणः कं पुमांसं सेवन्तामुपासन्ताम् । त्वया विना भवद्दिना सेवा सपर्या-वृत्तमतीतम् । 'वृत्तं पथे चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिश्चले' इत्यमरः । परिजनस्य परिच्छेदस्य श्लाघा प्रशंसास्तमि-तास्तं प्राप्ता । भृत्यानां किराणामादरः सम्मानप्रदानं लघूकृतः स्वल्पीकृतः । प्रियालपितानि मिष्टभाषि-तानि दूरं गतानि दविष्टदेशं प्राप्तानि । परित्यागकथा दानकिंवदन्त्यः समाप्ताः । विलयं गता इत्यर्थः । त्वमिति । चन्द्रापीडः कथं केन प्रकारेण कथावशेषीभूतः कथा एवावशेषोऽवशिष्टा यस्मिन्नेवंभूतो जातोऽसि । पूर्वं भूता भूतपूर्वाः संप्रति प्रजाः कमपयान्तु कमाश्रयन्तु । क साधूनां सज्जनानां संप्रति समाधानं चित्तप्रमोदजन-

टिप्पणं—१ 'निश्चेष्टायामेव महाश्वेतायाम्' इत्येव पाठः । २ 'युवराज ! त्वया विना०' इति पाठः । ३ 'अस्तमिता च परिजनकथा' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ विचलितः. २ किञ्चिदपि. ३ लोचने. ४ यथावस्थितानाम्; यथावस्थितपतितानाम्. ५ ईष्टे. ६ नमनागप्युच्छ्वसित्वेव. ७ उक्त्वा उन्मुक्तार्तवचसि; इत्युन्मुक्तार्तवचसि. ८ निश्चल. ९ त्वयापकृतया. १० अपाकृतः अकृतः. ११ उत्सादितम्. १२ उद्रीक्षताम्. १३ वृत्ता. १४ निवृत्तम्. १५ अश्रान्तपरिजन. १६ समाप्ता परित्याग-कथा; पर्याप्ता परित्यागवार्ता. १७ सांप्रतम्. १८ प्रशाः. १९ किम्.

समाधानम् ? अधुना धूर्धरे त्वयि विपन्ने कः समुद्रहतु देवेन तारापीडेनोढां धुरम् ? धीर-
स्यापि ते कथं कातरस्येव शुचा भिन्नं हृदयम् ? दयालोरपि ते केयमद्येदृशी जाता निर्दय-
तास्मासु ? देव, प्रसीद सकृदप्याज्ञापय ? देहि भक्तजनस्याभ्यर्थनाम् । प्रतिपद्यस्व प्राणान् ।
न त्वया विना क्षणमपि प्राणिति पुत्रवत्सलो देवस्तारापीडः, न देवी विलासवती, नाप्यार्थः
शुकनासः, न मनोरमा, न राजानः, नापि प्रजाः । परित्यज्य च सर्वानेकाकी क प्रस्थि-
तोऽसि ? कुतस्तवेयमेकपद एवेदृशी निष्ठुरता जाता ? क सा गुरुजनस्योपरि भक्तिर्यदेवं-
मनपेक्ष्य प्रयासि' इत्युक्तवत्यवन्तिलविमुक्तात्मन्यारटति परिजने, तदाकर्णनोत्कर्णे 'हा हा,
किमेतत्' इत्युद्भ्रान्तमनसि समापतति राजपुत्रलोके, समुत्थुतोत्पक्षमनयनदर्शिनि चन्द्रापी-
डवदननिवेशितदृशि दीनतरहेषारवकृताक्रन्दे शुचेव पर्यायोत्क्षिप्तखुरचतुष्काहतक्षमातले मुहु-
र्मुहुरात्मोन्मोचनायेवाच्छोदितखरखलीनकनकशृङ्खलायोगे तुरंगमतां मुमुक्षतीवेन्द्रायुधे, पत्र-
लेखानिवेदितचन्द्रापीडागमना चन्द्रोदयोह्लासिनी विलेव महोदधेः समकरध्वजा, व्याजीकृत्य

नम् । अधुना धूर्धरे राज्यभारधरणक्षमे त्वयि भवति विपन्ने मृते देवेन तारापीडेनोढां धुरं कः समुद्रहतु को
दधातु । धीरस्यापि वीरस्यापि ते कथं कातरस्येव भीरोरिव शुचा शोकेन भिन्नं स्फुटितं हृदयं भुजान्तरम् । दया-
लोरपि कृपालोरपि ते तव केयमद्येदृशी निर्दयता निष्कलणता जातोत्पन्नास्मासु सेवकजनेषु । हे देव, प्रसीद
प्रसन्नो भव । सकृदप्येकवारमप्याज्ञापयाज्ञां देहि । भक्तजनस्याभ्यर्थनां प्रार्थनां देहि वितर । प्रतिपद्यस्वाङ्गीकुरुष्व
प्राणानसून् । त्वया विना भवद्वयतिरेकेण क्षणमपि समयमात्रमपि पुत्रवत्सलस्तारापीडो न प्राणिति । न जीव-
नीत्यर्थः । तथा देवी विलासवती न प्राणिनीत्यस्य सर्वत्र संबन्धः । नाप्यार्थः पूज्यः शुकनासः । न मनोरमा
शुकनासस्य स्त्री । नान्ये राजानः कियद्गामाधिपतयः । न प्रजाः प्रकृतयः परित्यज्य च विहाय च सर्वानेका-
क्यसहायः क प्रस्थितः क चलितोऽसि । कुतः कस्मात्तवेयमेकपद एव सहसैवेदृशी निष्ठुरता कठिनता जाता ।
क साऽनिर्वचनीयस्वरूपा गुरुजनस्योपरि पूज्यलोकस्योपरि भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा वा । 'श्रद्धारचनयो-
र्मक्तिः' इत्यमरः । यद्यस्यादेवं ताननपेक्ष्यानादृत्य प्रयासीत्युक्तवत्यवन्तिले विमुक्तो न्यस्त आत्मा येन स
तस्मिन्नेवंभूते परिजन आरटयाक्रन्दं कुर्वति सति । तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोत्कर्णं उर्ध्वीकृतश्रवणे । हा हा इति
खेदे । किमेतदेतत्किमित्युद्भ्रान्तं व्याकुलं मनो यस्य स तस्मिन्नेवंभूते राजपुत्रलोके समापतति समागच्छति सति ।
समुत्थुते नम्रीभूते उत्पक्षमणी ययोरेवंभूताभ्यां नयनाभ्यां पश्यतीत्येवंशीलः स तथा तस्मिन् । चन्द्रापीडस्य
वदने मुखे निवेशिता स्थापिता दृश्येन स तथा तस्मिन् । दीनतरं यथा स्यात्तथा हेषारवेण हेषाध्वनिना कृत आक्रन्दः
पूतुतिर्येन स तथा तस्मिन् । शुचेव शोकेनेव पर्यायेणानुकमेणोत्क्षिप्तमुत्पाटितं यत्खुरचतुष्कं तेन हतं क्षमातलं येन
तस्मिन् । मुहुर्मुहुरारंवारमात्मनः स्वस्योन्मोचनाय मुक्तय इवाच्छोदितं खरं कठिनं मुखयन्त्रणं कनकशृङ्ख-
लायोगो येन स तस्मिन् । 'कविका तु खलीनोऽस्त्री' इत्यमरः । तुरंगमतामश्वतां मुमुक्षतीव मोक्तुमिच्छतीवेन्द्रा-
युधे । पत्रलेखया निवेदितं ज्ञापितमेकमद्वितीयं चन्द्रापीडागमनं यस्याः सा । चन्द्रोदयेनोह्लासतीत्येवंशीला सा

टिप्पण—१ धन्यष्टीकाकारः । 'अवधेहि (अवधानेन शृणु) भक्तजनाभ्यर्थनाम्' इति पाठः । २ आ-
च्छोदितः संछिन्नः खरस्य खलीनस्य कविकायाश्च शृङ्खलायोगो येन, इत्यर्थः । ३ अमूला सेयं व्याख्या ।

पाठा—१ धीरः त्वयि; धूर्धरे त्वयि. २ शरीरम्. ३ असासु ते. ४ अवधेहि. ५ भक्तजनाभ्यर्थनाम्,
६ नार्थशुकनासः. ७ अनपेक्ष्य. ८ तदाकर्णोत्कर्णम्. ९ उद्भ्रान्ते राजपुत्रलोके. १० समुल्लित,

महाध्वेतादर्शनं मातापित्रोः पुरः प्रतिपन्नशृङ्गारवेषाभरणा, रणञ्चूपुरयुगेन मुखरमेखलादौञ्चा
रम्योज्ज्वलकल्पेन कल्पितानङ्गबलविभ्रान्तिना गृहीतसुरभिमाल्यानुलेपनपटवासाद्युपकरणेन
नातिबहुना परिजनेनानुगम्यमाना, पुरः केयूरकेणोपदिश्यमानमार्गा, पत्रलेखाहस्तावलम्बिनी,
मदलेखया सह कृतालापा—‘मदलेखे, पत्रलेखा कथयति प्रत्यहमहं पुनस्तस्यैकान्तनिष्ठुरहृद-
यस्य शठमतेर्निर्वृणमनसो निःस्पृहागमनमेव न श्रद्धे । किं न स्मरसि तत्तस्य मदवस्थाम-
श्रद्धानस्य हिमगृहके मद्धितविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धेर्वक्रभाषितम्, यत्र सस्मितमालोक्तितया
त्वयैवास्मै सुतरामेवासंशयकारि प्रत्युत्तरं दत्तम् । तदसौ मरणेऽपि मे न श्रद्धालयेवेमामव-

तथा महोदधेः समुद्रस्य वेलेवाम्भसो बुद्धिरिव । सह मकरध्वजेन कामेन वर्तत इति समकरध्वजा । मातापित्रोः
पुरो महाध्वेतादर्शनं व्याजीकृत्य मिषीकृत्य प्रतिपन्नेऽङ्गीकृते शृङ्गारवेषाभरणे उज्ज्वलनेपथ्यभूषणे यथा सा
तथा । रणञ्चब्दं कुर्वन्त्यनूपुरयुगं पादकटकयुगलं तेन मुखरं वाचालं यन्मेखलादाम काञ्चीदाम तेन रम्यं
मनोहरमुज्ज्वलं निर्मलं यदाकल्पं वेषस्तेन । ‘आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम्’ इत्यमरः । कल्पिता घटि-
तानङ्गबलस्य कामसैन्यस्य विभ्रान्तिभ्रमो येन स तथा तेन । गृहीतान्यात्तानि सुरभिमाल्यानि सुगन्धस्रजोऽनुलेपनं
विलेपनम्, पटवासः पिष्टातः एते आदौ येषामेवंविधान्युपकरणानि येन स तथा तेन । नातिबहुना नातिभूयसा
परिजनेन परिच्छदेनानुगम्यमानानुयायमाना । पुरोऽग्रे केयूरकेणोपदिश्यमानः प्रदर्श्यमानो मार्गः पन्था यस्याः
सा । पत्रलेखानास्त्री ताम्बूलकरण्डकवाहिनी तस्या हस्तं करमवलम्ब्यतीत्येवंशीला मदलेखया सह कृतो विहित
शालापो यथा सा । तदेवाह—हे मदलेखे इति । हे मदलेखे, पत्रलेखा प्रत्यहं कथयति ब्रवीति । अहं पुनस्तस्य
चन्द्रापीडस्यैकान्तेन निष्ठुरं हृदयं यस्य शठा निकृता मतिः बुद्धिर्यस्य स तस्य निर्वृणं निर्दयं मनो यस्य स तथा
तस्य निःस्पृहागमनमेव केवलमदर्थागमनमेव न श्रद्धे न मन्ये । त्वं तर्हि न स्मरसि न स्पृतिगोचरीकरोषि ।
तस्य चन्द्रापीडस्य मदवस्थां मवीयदशामश्रद्धानस्यस्थामकुर्वाणस्य हिमगृहके मद्धितविमर्शाय दुर्विदग्धबुद्धे-
रचतुरमतेर्वक्रभाषितं वक्रोक्तिजल्पितं विमर्शय विचारय यत्र सस्मितं सहास्यं यथा स्यात्तथालोक्तितया निरीक्षि-
तया त्वयैवास्मै चन्द्रापीडाय सुतरामेवात्यन्तमेवासंशयकारि अनारेकाकृतप्रत्युत्तरं प्रतिवचो दत्तम् । तदसौ

टिप्पण०—१ समुद्रवेला मकररूपेण ध्वजेन सहिता, कादम्बरी तु सकामा । २ इमानि सर्वाणि
‘परिजनेन’ इत्यस्य विशेषणानि । अत एव ‘रणञ्चूपुरयुगं यस्य’ इत्यादिबहुव्रीहिः सर्वत्रोचितः । टीकाका-
रपुंगवेन तु यत्कृतं तत्त्वानुरूपमेव । ३ हन्त ग्रन्थोपरि क्रकचघातः ! ‘निस्पृहस्यागमनमेव’ इति पाठः ।
४ ‘मद्धिमर्शाय’ इति पाठः । मम गवेषणाय ‘अहं तदनुरागिणीं अस्मि न वेति’ मद्भिषयकनिश्चयाय दुर्वि-
दग्धबुद्धेः शठमतेः (प्रयोजितकूटमतेरिति भावः) टीकाकारस्तु प्रणयकलहोपालम्भमविजानन् विस्तरं
प्रलपति । ५ वक्रभाषितं तर्हि न स्मरसि ? इति संबन्धः । ‘विमर्शय’ इति तु निर्मूलः प्रलापः । ६ पाठ-
कमहाभागाः ! टीकाकृतटीका सेयं गङ्गाप्रवाहयोग्या, किमधिकं वच्मि । असंशयकूटदुत्तरदानं शोभते किमु
विदग्धगोष्ठ्याम् ? ‘संशयकारि’ इत्येव पाठः । तत्र कविशिरोमणिना बाणेन मदलेखाया द्वयर्थतया संश-
यात्मकमेवोत्तरमुपनिबद्धम्—‘कुमारभावोपेतायाः किमिवास्या यत्र संतापाय’ इत्यादि ।

पाठा०—१ कादम्बरीदर्शनम्, २ नूपुरेण; नूपुरयुगा, ३ दामा, ४ वाससा, ५ विभ्रमेण, ६ उपदिश्यमान,
७ अन्यत्, ८ निर्वृणस्यागमनम्; निश्चिन्तस्यागमनम्; नृशंसस्यागमनम्, ९ मद्धिमर्शाय, १० संशयकारि, ११ एवे-
मावस्थाम्; एवमवस्थाम्.

स्थाम् । अन्यथा यदि मदर्थे दुःखमेवमियमनुभवतीत्येतदस्याभविष्यत्तदा तथा गमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽप्यसौ यत्किमपि वक्तव्यस्त्वयैव । मया पुनर्दृष्टोऽपि नालपितव्यो नोपालब्धव्यो न चरणपतितस्याप्यनुनयो ग्राह्यो नाहं प्रियसख्या प्रसादनीया' इत्यभिधा-
नैवाचेतितागमनखेदा कादम्बरी चन्द्रापीडदर्शनायोत्ताम्यन्ती तत्रैवाजगाम ।

आगम्य चोद्धृतामृतमिव रत्नाकरम्, इन्दुविरहितमिव निशाप्रबन्धम्, अस्तमितताराग-
णमिव गगनम्, अपचितकुसुमशोभमिवोपवनम्, उल्हातकर्णिकमिव कमलम्, उत्खण्डिता-
ङ्कुरमिव मृणालम्, अवलुप्ततरलमिव हारम्, उन्मुक्तजीवितं चन्द्रापीडमद्राक्षीत् । दृष्ट्वा च तं
सहसा 'हा किमिदम्' इत्यधोमुखी धरातलमुपयान्ती कथंकथमपि मुक्ताकन्दया मदलेख्या-
धार्यत । पत्रलेखा पुनरुन्मुच्य कादम्बरीकरतलमचेतना क्षितिमुपगमत् । चिराच्च लब्धसं-
ज्ञापि कादम्बरी तथैव मूढेव निश्चलस्तब्धदृष्टिराविष्टेव, स्तम्भितेव, निष्प्रयत्ना, निःश्वसितुमपि
विस्मृता, अन्तर्मन्युभारनिष्पन्देव चन्द्रापीडवदनसमर्पिताक्षी, इयमारुणानना ग्रहोपरक्तेन्दु-

मरणेऽपि मे ममेमासवस्थां न श्रद्धायावेव न चेतस्यवबुध्यते । अन्यथोक्तविपर्यये । यदि मदर्थे चन्द्रापीडनि-
मित्तमेवेयं कादम्बरी दुःखमनुभवत्यनुभवविषयीकरोतीत्येतदस्य चन्द्रापीडस्याभविष्यत्तदा तथा गमनमेव ताद-
शगमनमेव नाकरिष्यत् । तथागतोऽपि तेन प्रकारेणागतोऽप्यसौ चन्द्रापीडो यत्किमपि त्वयैव भवत्यैव वक्तव्यो
मया पुनर्दृष्टोऽपि निरीक्षितोऽपि नालपितव्यो न संभावितव्यः । नोपालब्धव्यो नोपालम्भो दातव्यः । चरण-
पतितस्यापि पादप्रणतस्याप्यनुनयः प्रणमो न ग्राह्यो न ग्रहीतव्यः । नाहं प्रियसख्या वल्लभवयस्यया प्रसादनीया
प्रसन्नीकार्या । इत्यभिधानैवेतिब्रुवाणैवाऽचेतितागमनखेदाऽज्ञातागमनसादा कादम्बरी चन्द्रापीडस्य दर्शनाय
वीक्षणयोत्ताम्यन्त्युत्प्रावत्येन खेदं कुर्वन्ती तत्रैव महाश्वेताश्रमे आजगाम ।

आगम्य चागमनं कृत्वैव चोन्मुक्तजीवितं त्यक्तप्राणितं चन्द्रापीडमद्राक्षीद्यलोकयत् । कः कमिवेल्यपेक्षाया-
माह—उद्धृतेति । उद्धृतं गृहीतममृतं पीयूषं यस्मादेवंभूतं रत्नाकरमिव समुद्रमिव । इन्दुना चन्द्रेण विरहितं वियुक्तं
निशाप्रबन्धमिव रात्रिसंबन्धमिव । अस्तमितोऽस्तं प्राप्तस्ताराणां नक्षत्राणां गणो यस्मिन्नेतादृशं गगनमिव व्योमेव
अपचिता दूरीकृता कुसुमशोभा पुष्पलक्ष्मीर्यस्मादेवंभूतमुपवनमिवाराममिव । उल्हाता त्रोटिता कर्णिका बीजकोशो
यस्मादेतादृशं कमलमिव पद्ममिव । उत्खण्डिता उच्छेदिता अङ्कुरा अङ्कुरा यस्यैवंविधं मृणालं कमलमिव । अव-
लुप्तो दूरीकृतस्तरलो मध्यमणिर्यस्मादेतादृशं हारमिव मुक्ताकलापमिव । 'तरलश्चञ्चले खञ्जे हारमध्यमणावपि' इति
विश्वः । चन्द्रापीडमद्राक्षीदित्यन्वयस्तु पूर्वोक्त एव । दृष्ट्वा च तं चन्द्रापीडं सहसैकपदे । हा इति खेदे किमिदमि-
त्यधोमुखी नीचैर्मुखी धरातलं पृथ्व्यास्तलमुपयान्ती गच्छन्ती कथंकथमपि महता कष्टेन मुक्ताकन्दयापि विहित-
फूत्कृत्यापि मदलेख्याधार्यत धृता । पत्रलेखा पुनः कादम्बरीकरतलमुन्मुच्य त्यक्त्वा क्षितिं वसुधासुपागमत्प्रा-
प्तवती । चिराच्च बहुकालेन लब्धा प्राप्ता संज्ञा चेतना यया सैवंभूतापि कादम्बरी तथैव तस्याविति दूरेणान्वयः ।
कादम्बरी विशेषयन्माह—मूढेति । मूढेव मूर्च्छितेव निश्चला निमेषरहिता एव स्तब्धा दृष्टिर्यस्याः सा तथा ।
आविष्टेव भूतप्रस्तेव स्तम्भितेवावरुद्धेव । अत एव निष्प्रयत्ना (पि) निरुयमा निःश्वसितुमपि निःश्वासं ग्रहीतुमपि
विस्मृता विस्मरणं गता । अन्तर्मन्युभारः शोकसंभारस्तेन निष्पन्देव निश्चेष्टेव चन्द्रापीडवदने समर्पिते दत्ते

टिप्पणं—१ 'अन्यच्च' इत्येव पाठः । २ 'एतदस्य चेतस्यभविष्यत्' इति पाठः । ३ अनुनयो मानवत्याः
प्रसादनम् । प्रणामार्थस्तु पुंगवत्वमेव ।

पाठा०—१ अन्यच्च. २ अस्य चेतस्यभविष्यत्. ३ तत्र गतः. ४ आगत्य. ५ अवचित. ६ फलकुसुम.
७ मृणालिनीम्. ८ तरलमणिम्. ९ संक्रन्दया. १० उपागता. ११ अचिरात्. १२ विस्मृत्यर्थ. १३ संदानिताक्षी.

बिम्बेव पौर्णमासी निशा, निशितपरशुपातोत्कम्पिनी लतेव वेपिताधरकिसलया, लिखितेव स्त्रीस्वभावविरुद्धेन चेतसा तस्थौ । तथावस्थितां च तामुन्मुक्तार्तनादा सपादपतनं मदलेखाव्रवीत्—‘प्रियसखि, प्रसीद । उत्सृजेमं मन्युसंभारमरटन्ती । बाष्पमोक्षेणामुच्यमानेऽस्मिन्नियतमतिभारोत्पीडितं तटाकमिव सरसमृदु नियतं सहस्रधा स्फुटति ते हृदयमित्यपेक्षस्व देवीं मदिरां देवं च चित्ररथम् । त्वया विना कुलद्वयमपि नास्ति’ इत्युक्तवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्याव्रवीत्—

‘अन्युन्मत्तिके, कुतोऽस्य मे वज्रसारकठिनस्य हतहृदयस्य स्फुटनम्, यन्नालोक्यैवं सहस्रधा स्फुटितम् । अपि च या जीवति तस्याः सर्वमिदम्, माता पिता बन्धुरात्मा सख्यः परिजन इति । मया पुनर्भ्रियमाणया जीवितभूतं कथंकथमपि समासादितमिदं प्रियतमशरीरं यज्जीवदजीवद्वा संभोगेनानुमरणेन वा द्विधापि सर्वदुःखानामेवोपशान्तये । तत्किमिति देवेनागच्छता मदर्थं प्राणांश्चोत्सृजता सुदूरमारोपितं गुरुतां च नीतमात्मानमश्रुपात-

अक्षिणी चक्षुषी यया सा तथा शुचा श्यामं कोधेनारुणं रक्तमाननं मुखं यस्याः सा तथा । केव । ग्रहेण राहुणा राहुप्राप्तेनोपरक्तमिन्दुबिम्बं चन्द्रमण्डलं यस्यामेवविधा पौर्णमासीनिशेव । निशितस्तीक्ष्णो यः परशुः कुठारस्तस्य पातः पतनं तेनोत्कम्पितुं शीलं यस्याः सा तथैतादृशी लतेव वल्लीव । वेपितः कम्पितोऽधरकिसलय ओष्ठपल्लवो यस्याः सा तथा । लिखितेव चित्रितेव स्त्रीस्वभावश्चञ्चलप्रकृतिस्तस्या विरुद्धेन स्थैर्येण चेतसा चित्तेन तस्याविल्यन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । तथावस्थितां तेन प्रकारेणासेदुषीं च तां कादम्बरीमुन्मुक्त आर्तनादः करुणध्वनिर्यया सैवंभूता मदलेखा सपादपतनं यथा स्यात्तथाव्रवीदवोचत् । किं तदिदं—प्रियेति । हे प्रियसखि, प्रसीद प्रसन्ना भव । इमं मन्युसंभारमुत्सृज खज । किं कुर्वन्ती । अरटन्ती रुदनमविदधती । बाष्पमोक्षेण कृत्वास्मिन्मन्थुभारेऽमुच्यमानेऽतिभारेणातिवीवधेनोत्पीडितं दुःखितं सरसं च तन्मृदु च सरसमृदु । रसोपयुक्तं सुकुमारं चेत्यर्थः । तटाकमिव कासार इव नियतं निश्चितं ते तव हृदयं भुजान्तरं सहस्रधा स्फुटति । भविष्यद्वर्तमाना । स्फुटिष्यतीत्यर्थः । तटाकमपि रसः पानीर्यं तेन सुतं मृदु च स्यादिति तदुपमानम् । ‘रसो जलं रसो हृषी’ इति कोषः । इति हेतोः । अपेक्षस्व विलोकय । देवीं मदिरां निजजननीं देवं च चित्ररथं स्वजनकम् । त्वया विना कुलद्वयमपि मातृपक्षः पितृपक्षश्च नास्ति न विद्यते । इत्युक्तवतीमिति निवेदितवतीं मदलेखां कादम्बरी विहस्य स्मितं कृत्वाव्रवीत् ।

अयि उन्मत्तिके, मे ममास्य वज्रस्य पवेः सारं मध्यं तद्वत्कठिनस्य कठोरस्य हतहृदयस्य कुतः स्फुटनं द्वैधीभावो यच्चैवमालोक्य निरीक्ष्य सहस्रधा स्फुटितम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । या जीवति प्राणिनि तस्याः स्त्रियो माता जननी, पिता जनकः, बन्धुः स्वजनः, आत्मा जीवः, सख्यो वयस्याः, परिजनः परिच्छद इति सर्वमिदं स्यात् । मया पुनः कादम्बर्यां भ्रियमाणया प्राणान्परित्यजन्त्या कथं कथमपि इदं प्रियतमशरीरं जीवितभूतं प्राणभूतं समासादितं प्राप्तं यज्जीवद्वाऽजीवद्वा संभोगेन मैथुनेनानुमरणेन वा सहगमनेन द्विधाप्युभयप्रकारेणापि सर्वदुःखानामेव समप्रकृच्छाणामेवोपशान्तये निवृत्तये । मदर्थं मत्कृते देवेन चन्द्रापीडेनाऽऽगच्छताऽऽगमनं कुर्वता प्राणांश्चासृज्योत्सृजता परित्यजता सुदूरमत्युच्चैरारोपितमारोहणं कारितम् । गुरुतां च नीतं महत्त्वं च प्रापितम् ।

टिप्पण—१ ‘इति’ पदं विरूपमेवात्र । ‘स्फुटति ते हृदयमिदम् । अपेक्षस्व०’ इत्येव पाठः ।

पाठा—१ तथास्थितां तु. २ एनम्. ३ अरटन्ती; अनारटन्ती. ४ अतिजलभार. ५ मृदुसरसम्. ६ हृदयमिदम्. ७ अपि. ८ उन्मत्तिके. ९ आलोक्यैव यत्र.

मात्रेण लघूकृत्य पातयामि । कथं स्वर्गगमनोन्मुखस्य देवस्य रुदितेनामङ्गलं करोमि । कथं वा पादधूलिरिव पादावनुगन्तुमुद्यता हर्षस्थानेऽपि रोदिमि । किं मे दुःखमेवंविधम् । अधुना तु मे सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि रुद्यते । यदर्थं कुलकमो न गणितः, गुरवो नापेक्षिताः, धर्मो नानुरुद्धः, जनवादान्न भीतम्, लज्जा परित्यक्ता, मदनोपचारैः सखीजनः खेदितः, दुःखिता मे प्रियसखी महाश्वेता, तस्याः कृते प्रतिज्ञातमन्यथा जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम्, तस्मिन्मदर्थमेवोद्भिन्नतप्राणे प्राणेश्वरे, प्राणान्प्रतिपालयन्ती त्वयैवं किमुक्ताहम् । अस्मिन्समये मरणमेव जीवितम् । जीवितं पुनर्मरणम् । तद्यदि ममोपरि स्नेहं करोषि मत्प्रियं हितं वा, तन्ममोपरि स्नेहाबद्धयापि प्रियसख्या तथा कर्तव्यं यथा न तातोऽम्बा च मच्छोकादात्मानं परित्यजतः, यथा च मयि, वाञ्छितं मनोरथं त्वयि पूरयतः, परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदानाय पुत्रकस्त्वयि भवः । यथा च मे सखीजनः परिजनो वा न स्मरति, शून्यं वा मद्भवनमालोक्य न दिशो गृह्णन्ति तथा करिष्यसि ।

ममात्मानमेशुपातमात्रेण नेत्राम्बुनिर्गमनेन तत्किमिति किमर्थं लघूकृत्य पातयामि । स्वर्गगमन उन्मुखस्याभिमुखस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य रुदितेनाश्रुपातेन कथममङ्गलमशिवं करोमि । पादधूलिरिव चरणरज इव पादावनुगन्तुमुद्यता कथं वा हर्षस्थाने रोदिमि रुदनं करोमि एवंविधं किं मे दुःखम् । अधुना तु मे मम सर्वदुःखान्येव दूरीभूतानि । किमद्यापि मया रुद्यते । यदर्थं यत्कृते कुलकमोऽन्वयस्थितिर्न गणितो नापेक्षितः । गुरवो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपदेष्टारो नापेक्षिता न समीहिताः । धर्मो नानुरुद्धो न नियन्त्रितः । जनवादात्कौलीनात् भीतं न त्रस्तम् । 'स्यात्कौलीनं लोकनादे' इत्यमरः । लज्जा त्रपा परित्यक्ता मुक्ता । मदनोपचारैः कामोपशमनक्रियाभिः सखीजनः खेदितः खेदं प्रापितः । दुःखिता पीडिता मे मम प्रियसखी महाश्वेता । तस्या महाश्वेतायाः कृते प्रतिज्ञातमङ्गीकृतं तदन्यथा वैपरीत्येन जातं मयेत्येतदपि चेतसि न कृतम् । मदर्थं कादम्बर्या एवोद्भिन्नतप्राणे त्यक्तजीविते तस्मिन्चन्द्रापीडाख्ये प्राणेश्वरे प्राणान्सूत्रप्रतिपालयन्ती रक्षन्ती त्वयैवं भवत्या किमुक्ताहं किं भणिता । अस्मिन्समये सांप्रतकाले मरणमेव जीवितं प्राणत्यागमेव प्राणितम् । जीवितं पुनर्मरणं प्राणत्यागः । त्रपाजनकत्वात् । तद्यदि ममोपरि स्नेहं प्रीतिं मत्प्रियं मद्गुह्यं हितमायतिसुन्दरं वा त्वं करोषि विदधासि तन्मम कादम्बर्या उपरि यः स्नेहः प्रेम तेनाबद्धया संदानितयापि प्रियसख्या वल्लभवयस्या (सया) तथा कर्तव्यं तथा विधेयं यथा तातश्चित्ररथोऽम्बा मदिरा च मच्छोकान्मद्विरहजनितदुःखादात्मानं न परित्यजतः प्राणमोक्षणं न कुरुतः । यथा मयि वाञ्छितं मनोरथमभिलषितं कामं त्वयि पूरयतः परिपूर्णकुरुतः । परलोकगताया अन्यभवं प्राप्ताया अपि मे मम जलाञ्जलिदानाय मृतस्य पानीयप्रदानार्थाय पुत्रकस्त्वयि भवः । यथा च मे मम सखीजनः परिजनो वा परिच्छदलोको वा दुःखाभिभूतो भृत्यजनो न स्मरति न स्मृतिगोचरी करोति । शून्यं रिक्तं वा मद्भवनं मद्गुह्यमालोक्य निरीक्ष्य दिशो न गृह्णन्ति । अन्यत्र न यान्तीत्यर्थः । त्वं मद-

टिप्प०—१ मदलेख्या प्राणास्त्यजन्ती एवमुक्ता, न तु प्रतिपालयन्ती । अत एव 'त्वयैव किं वक्ष्येऽहम्' इत्येव पाठः । २ नीचैर्दत्ते पाठान्तरेऽपि सहृदयैर्दद्या दृष्टिः । ३ तन्ममोपरीत्यस्याऽऽनेहं दृष्ट्वा पाठान्तरमनुसंधेयम् । ४ 'अयम्' कः ? अत एव नीचैः पाठान्तरमेव सम्यक् ।

पाठा०—१ जनापवादात्, २ मम, ३ अस्मिन्, ४ मरणमेव श्रेयो न जीवितं मे सर्वप्रकारलज्जाकरं तु जीवितं न पुनर्मरणम्, ५ तन्मदीयमध्यात्मनि स्नेहमारोप्य, ६ वा, ७ अवाञ्छितम्, ८ येन परलोकगताया अपि मे जलाञ्जलिदायी पुत्रको भविष्यति, ९ वापि, १० भवनम्.

पुत्रकस्य मे भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया मच्चिन्तयैव माधवीलतया सहोद्वाहमङ्गलं स्वय-
मेव निर्वर्तनीयम् । मच्चरणतललालितैस्याशोकविटपस्य कर्णपूरार्थमपि न पल्लवः खण्डनीयः ।
मत्संवर्तिताया मालत्याः कुसुमानि देवतार्चनायैवोच्चैर्यानि । वासभवने मे शिरोभागनिहितः
कामदेवपटः पाटनीयः । मया स्वयं रोपिताश्चूतवृक्षा यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीयाः ।
पञ्जरबन्धदुःखाद्वराकी कालिन्दी सारिका शुक्रश्च परिहासो द्वावपि मोक्तव्यौ । मदङ्गशा-
यिनी नकुलिका स्वाङ्क एव शाययितव्या । पुत्रको मे बालहरिणस्तरलकः कस्मिंश्चित्तपोवने
समर्पणीयः । पाणितलसंवर्धितं मे जीवजीवमिथुनं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते तथा कर्त-
व्यम् । पादसहसंचारी हंसको यथा न हन्यते केनचित्तथा विधेयः । अपरिचितगृहवसतिः
सा च बलाद्विधृता तपस्विनी वनमानुषी वन एवोत्सृष्टव्या । क्रीडापर्वतकः कस्मैचिदुप-
शान्ताय तपस्विने प्रतिपादयितव्यः । शरीरोपकरणानि मे ब्राह्मणेभ्यः प्रतिपादनीयानि ।
वीणा पुनरात्मन एवाङ्गप्रणयिनी कार्य्या । अपरमपि यत्ते रोचते तदपि स्वीकर्तव्यम् । अहं

लेखा तथा करिष्यसीत्यर्थः । मे मम पुत्रकस्य भवनाङ्गणे सहकारपोतस्य त्वया भवत्या मच्चिन्तयैव मम चिन्तयैव
माधवीलतयातिमुक्तकलतया सहोद्वाहमङ्गलं विवाहकल्याणं स्वयमेवात्मनैव निर्वर्तनीयं करणीयम् । 'आम्रश्चूतो
रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । मच्चरणयोर्मदङ्गयोस्तलमधोभागस्तेन लालितस्य पालितस्याशोकविट-
पस्य कङ्कलिवृक्षस्य कर्णपूरार्थमपि श्रवणभूषणार्थमपि न पल्लवः किसलयः खण्डनीयश्छेदनीयः । मत्संवर्धि-
ताया मयैव वृद्धिं नीताया मालत्या जाल्याः कुसुमानि पुष्पाणि देवतार्चनायैव देवपूजार्थमेवोच्चैर्यानि ब्राह्मणि ।
वासभवने निवाससम्पत्तिं मे मम शिरोभागे मस्तकप्रदेशे निहितः स्थापितः कामदेवपटः पाटनीयः खण्डशः
कार्यः । मया स्वयमात्मना रोपिता उप्ताश्चूतवृक्षा आम्रवृक्षा यथा फलं गृह्णन्ति तथा संवर्धनीया वृद्धिं प्राप्-
णीयाः । पञ्जरबन्धदुःखाद्वराक्यनाथा कालिन्दीनाम्नी सारिका पीतपादा शुक्रश्च परिहासमुखो द्वावपि
मोक्तव्यौ मोचनीयौ । मदङ्गशायिनी मदीयकोडशयनकारिणी नकुलिका पिङ्गलिका स्वाङ्क एव स्वकीयकोड
एव शाययितव्या शयनं कारयितव्या । मे मम पुत्रकस्तरलकश्चबलो बालहरिणः शिशुकुरङ्गः कस्मिंश्चित्तपो-
वने मुनिस्थाने समर्पणीयः प्रदातव्यः । मे मम पाणितलेन करतलेन संवर्धितं वृद्धिं प्रापितं जीवजीवकमि-
थुनं विषदर्शनमृत्युकयुरमं चकोरयुगलं क्रीडापर्वते यथा न विपद्यते विलयं न याति तथा कर्तव्यं तथा
विधेयम् । पादाभ्यां सहसंचारी हंसको यथा केनचित् न हन्यते न व्यापाद्यते तथा विधेयः कर्तव्यः ।
अपरिचिता गृहवसतिः सौधावस्थानं ययैवविधा तपस्विनी वराकी वनमानुषी बलाद्विधृता गृहीता सा
च वन एवोत्सृष्टव्या मोच्या । क्रीडापर्वतकः 'पवयी' इति प्राकृतलोके । कस्मैचिदनिर्दिष्टनाम्न उपशान्ताय
शीतलप्रकृतये तपस्विने मुनीश्वराय प्रतिपादयितव्यः प्रदातव्यः । शरीरस्य देहस्य मे ममोपकरणानि
ब्राह्मणेभ्यो विप्रेभ्यः प्रतिपादनीयानि दातव्यानि । वीणा बलकी पुनरात्मनः स्वस्यैवाङ्गे प्रणयः ज्ञेहो यस्याः
सैवविधा कार्य्या । अपरमप्यन्यदपि यद्वस्तु ते तव रोचते रुचिविषयीभवति तदपि वस्तु स्वीकर्तव्यमङ्गी-
कार्यम् । अहं कादम्बरी पुनरिममात्मानमेतैः शीतलवस्तुभिः कृत्वा दग्धशेषं ज्वलितोर्वीरिमुज्ज्वला

टिप्प०—१ न प्रसङ्गः सम्यक् । अत एव—'मच्चितया' (मत्पालितया) इति पाठः । २ युक्ति-
कृतस्य 'पादाघातादशोकः' इति । ३ प्रियवियोगावस्थायां शीतलैरप्येभिर्वस्तुभिर्मम शरीरमदङ्गव,
दग्धशेषमेव तच्छरीरं संप्रति चित्तानले निर्वापयामीत्याशयः ।

पाठा०—१ इव. २ निर्वर्तनीयम्. ३ बालशोक. ४ पल्लवः. ५ वृक्षाः. ६ कचित्. ७ जीवजीवक.
८ क्रीडापर्वतके. ९ कार्यम्. १० चारी. ११ विधेयम्. १२ वसति तपस्विनी बलाद्वृता; निवासा बलाद्विधृता तप-
स्विनी. १३ सर्वाण्येव ब्राह्मणसात्वर्तव्यानि. १४ कर्तव्या.

पुनरिमममृतकिरणरश्मिभिरनाशयानचन्दनचर्चाभिरनवरतधारागृहासारसैकैरनेकसंतानतु-
हिनकिरणकिरणनिकरतारकिततारहारार्पणैर्मणिदर्पणप्रणयनेन मलयजजलार्द्रपद्मिनीपत्रास्तर-
णेन सरसविसकिर्ललयप्रस्तरैरकठोरमृणालतल्पकल्पनैयोगविकसितकमलकुमुदकुवलयशयनी-
यैश्च दग्धशेषैर्मुज्ज्वलचिताज्वालामालिनि विभावसौ देवस्य कण्ठलभा निर्वापयाम्यात्मानम्
इत्यभिदधानैव कृतावधारणानुबन्धां मदलेखामर्षक्षिप्योर्पसृत्य महाश्वेतां कण्ठे गृहीत्वा
निर्विकारवदनैव पुनस्तामवादीत्—

‘प्रियसखि, तवास्ति कीदृश्यपि प्रत्याशा ययानुरागपरवशा पुनः समागमाकाङ्क्षिणी क्षणे
क्षणे मरणभ्यधिकानि दुःखान्यनुभवन्ती जीवितमलज्जाकरमननुशोच्यमनुपहसनीयमवाच्यं
धारयसि । मम पुनः सर्वतो हताशायाः सापि नास्ति । तदामन्त्रये प्रियसखी पुनर्जन्मा-

वीणाश्चितायाश्चितेज्ज्वाला अर्चिपस्तामिर्मालत इत्येवंशीलः स तथा तस्मिन्नेवंभूते विभावसावभौ देवस्य
राज्ञः । ‘देवः सुरे वने राशि देवमाख्यातमिन्द्रियम्’ इति यादवप्रकाशः । कण्ठे निगरणे लग्नासक्ता
निर्वापयामि शीतलीकरोमि । एतेन बह्वित्तोर्विरहजनिततापस्याधिक्यमसूचि । एतैः कैरित्यपेक्षायामाह—
अमृतेत्यादि । अमृतकिरणश्चन्द्रस्तस्य रश्मिभिः किरणैरनाशयानमशुष्कं यच्चन्दनं मलयजं तस्य चर्चाभिः
समालम्भनैरनवरतं निरन्तरं धारागृहाणामासरो वेगवद्दृष्टिस्तेन सैकैः सेचनैरनेकसंताना अनेकपरंपरा ते
तुहिनकिरणस्य चन्द्रमसः किरणास्तेषां निकरः समूहस्तेन तारकिताः संजाततारका ये तारा उज्ज्वला हारा
मुक्ताकलापास्तेषामर्पणैर्यस्यैर्मणिदर्पणानां रत्नादर्शानां प्रणयनेन ग्रहणेन । अत्यन्तशीतलत्वात्तेषामिति
भावः । मलयजजलेन चन्दनपानीयेनार्द्राणि खिन्नानि यानि पद्मिनी कमलिनी तस्याः पत्राणि दलानि तेषा-
मास्तरणेन प्रस्तरणेन सरसानि रसोपेतानि विसकिसलयानि तन्तुलपल्लावस्तेषां प्रस्तरैरास्तरैरकठोराणि मृदूनि
यानि मृणालानि तैः सह तल्पकल्पनयोगो विद्यते येषां तानि विकसितानि यानि कमलकुमुदकुवलयानि
तेषां शयनीयैश्च । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । इति पूर्वप्रतिपादितमभिदधाना ब्रुवाणा एव कृतो विहितोऽवधा-
रणे देहपरित्यागेऽनुबन्धो निश्चयो यया सैवविधां मदलेखामर्षक्षिप्य दूरीकृत्य महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा
कण्ठे निगरणे गृहीत्वा । कण्ठाश्लेषं विधायेत्यर्थः । निर्विकारवदना एव शुभजनितविकृतिवर्जितानना एव पुनस्तां
महाश्वेतामवादीदधोचत् ।

हे प्रियसखि महाश्वेते, तव भवत्याः कीदृश्यप्यनिर्दिष्टनाश्रयपि प्रत्याशा लिप्सा वर्तते यया प्रत्याशयानु-
रागपरवशानुरत्याधीना पुनर्द्वितीयचारं पुण्डरीकस्य समागमस्तस्याकाङ्क्षिणी तद्वाञ्छाविधायिनी क्षणे क्षणे
मरणभ्योऽधिकानि दुःखानि कुच्छ्राण्येवमनुभवन्त्यनुभवविषयीकुर्वन्ती । अलज्जाकरमत्रपोत्पादकमननुशोच्यम-
विमर्शमनुपहसनीयं परंपरामनुपहसनार्हमवाच्यमवचनीयमेवंविधं जीवितं धारयसि दधासि । मम पुनः सर्व-
तोऽभितो हता ध्वस्ताशा वाञ्छा यस्याः सैवविधायाः सापि प्रत्याशापि नास्ति । तत्तस्मादेतोरहं पुनर्जन्मान्तरे

टिप्पण—१ किरणकिरणेति ग्राम्यप्रियः पाठः । ‘अनेकसंतानतानतुहिनकरकिरण’ इत्यादिरधोष्ठतः
पाठः । अनेके संतानानाम् (विसृतीनाम्) तानाः (विस्ताराः) येषां तथाभूता ये तुहिनकर (चन्द्र)-
किरणाः, अग्रे टीकायाम् । २ ‘विधारणानुबन्धाम्’ इत्युचितः पाठः । कृतो विधारणे देहपरित्यागे इत्या-
दिस्तस्यार्थः स्यात् ।

पाठा—१ इयम्, २ अनेकसंतानतुहिनकरकिरण, अत्यन्तसंतानतुहिनकरकिरण, ३ किसलयैः स्तरैः, किसल-
यस्तरैः, ४ मृणालिनी, ५ उद्विक्तासकमलकुमुदकुवलयः, विकसितकुमुदकुवलयः, ६ उज्ज्वलितचितानले ज्वालामा-
लिनि, ७ अभिदधाना कृतमरणानुबन्धा, ८ विधारण, ९ अवच्छिद्य, १० अपसृत्य च, ११ मरणादधिकानि,
१२ पुनर्जन्मान्तरे.

न्तरसमागमाय' इत्यभिधायेत्युक्तव्यमानपुलककेसरोद्भासिनी, असमसाध्वसानिलाहता, उत्क-
म्पोत्तरङ्ग्यमाणा, आनन्दबाष्पवेगोर्मितरला, संगलत्स्वेदमकरन्दविन्दुनिखन्दिनी, मुकुलाय-
माननयनकुमुदा कुमुदिनीव चन्द्रापीडचन्द्रास्तमयविधुरा, तदवस्थेऽपि हृदयवल्लभे समागम-
सुखमिवानुभवन्ती सरभसमुपरि पर्यस्तचिकुरहस्तोद्धान्तकुसुमनिवहेन मूर्ध्नाचर्यित्वा चन्द्रा-
पीडचरणौ स्रवत्स्वेदामृताद्राभ्यां कैराभ्यामुत्क्षिप्याङ्केन धृतवती ।

अथ तत्करस्पर्शेनोच्छ्वसत इव चन्द्रापीडदेहाज्झटिति तुहिनमयमिव सकलमेव तं प्रदेशं
कुर्वाणमव्यक्तरूपं किमपि चन्द्रधवलं ज्योतिरिवोज्जगाम । अनन्तरं चान्तरिक्षे क्षरन्तीवामृ-
तमशरीरिणी वागश्रूयत—'वत्से महाश्वेते, पुनरपि त्वं मयैव समाश्वसितव्या वर्तसे ।
तैत्ते पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसाप्याय्यमानमविनाशि भूयस्त्वर्त्तमागमनाय तिष्ठत्येव ।
इदमपरं मत्तेजोमयं स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्याय्यमानं चन्द्रा-
पीडशरीरं शापदोषाद्विमुक्तमन्यन्तरात्मना कृतशरीरसंक्रान्तेर्योगिन इव शरीरमत्रैव भवत्योः

भवान्तरे समागमाय मेलापकाय प्रियसखीमामन्त्रये निमन्त्रये । इत्यभिधायेत्युक्तव्यमानः संजायमानो
यः पुलको रोमाञ्चः स एव केसरं कुङ्कुमं तेनोद्भासिनी शोभमानाऽसमं विषमं यत्साध्वसं भयं तस्मादनिलः
श्वासप्रवृद्धिस्तेनाहता ताडिता, उत्कम्पेनोत्तरङ्ग्यमाणोच्चैर्नीयमाना, आनन्दबाष्पवेगोर्मिभिर्दृष्टुरहस्तरंगैस्तरला
चञ्चला, सम्यक्प्रकारेण गलत्स्वेदो घर्मेजलं स एव मकरन्दविन्दुस्तस्य निखन्दिनी क्षरणशीला मुकुलायमाने
संकोचं प्राप्यमाणे नयने एव कुमुदे यस्याः सा कुमुदिनीव कैरविणीव चन्द्रापीड इव चन्द्रः शशाङ्कस्तस्यास्त-
मयोऽस्तमनं तेन विधुरा दुःखिता । 'विधुरं प्रेम्भावे स्यात्कष्टविश्लेषयोरपि' इति विश्वः । तदवस्थेऽपि तादृशरू-
पेपि हृदयवल्लभे प्राणप्रिये समागमसुखमिव मेलापकसातमिवानुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती सरभसमुपरि पर्यस्तो निप-
तितो यश्चिकुरहस्तः कैशकलापस्तस्मादुद्धान्तः कुसुमानां पुष्पाणां निवहो येनैवंविधेन मूर्ध्ना शिरसा चन्द्रापीडस्य
चरणौ पादावर्चयित्वा पूजां कृत्वा स्रवत्क्षरन्त्यः स्वेद एवामृतद्रवस्तेनार्द्राभ्यामुष्णाभ्यां करभ्यामुत्क्षिप्योत्थाप्या-
ङ्केन क्रोडेन धृतवती धारितवती । अथेति चरणन्यसनानन्तरं तस्याः कादम्बर्याः करस्पर्शेन पाणिसंश्लेषेणो-
च्छ्वसत इव उज्जीवत इव चन्द्रापीडदेहाज्झटिति शीघ्रं सकलमेव समग्रमेव तं प्रदेशं तुहिनमयमिव हिम-
निर्मितमिव कुर्वाणं विदधानमव्यक्तरूपमप्रकटरूपं चन्द्रधवलं शुभ्रं ज्योतिस्तेज इवोज्जगाम प्रादुर्बभूव ।

अनन्तरं तदनन्तरं चान्तरिक्ष आकाशोऽमृतं पीयूषं क्षरन्तीव स्रवन्तीवाशरीरिणी वागवाण्यश्रूयताकर्ण्यत ।
एतदेव स्पष्टीकुर्वन्चाह—वत्से इति । हे वत्से हे पुत्रि महाश्वेते, पुनरपि त्वं मयैव समाश्वसितव्याश्वासनां कारितव्या
वर्तसे । ततो तव पुण्डरीकशरीरं मल्लोके मत्तेजसा मद्भ्रात्राप्याय्यमानं शीतलीक्रियमाणमत एवाविनाश्यविनश्वरं
भूयः पुनरपि त्वया सह समागमो मेलापस्तस्मै तिष्ठत्येव । इदमपरमन्यन्मत्तेजसा निष्पन्नं मत्तेजोमयमतः स्वत
एव स्रवामवत एवाविनाश्यविनश्वरं विशेषतः कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्याय्यमानं शीतलीक्रियमाणं चन्द्रापीडशरीरं
शापदोषाद्विमुक्तमपि रहितमन्यन्तरात्मना मध्यवर्तिना जीवेन कृता विहिता शरीरे देहान्तरे संक्रान्तिः संक्र-
मणं तस्य योगिन इव आपरमाणवेदिनो योगिनस्तस्येव भवत्योर्महाश्वेताकादम्बर्याः प्रत्ययार्थं विश्वासाथमाशा-

टिप्पण—१ 'कुमुदिनीव' इति उपमानुरोधेन 'नयने कुमुदे इव' इत्युपमितसमास एवोचितः ।
२ 'चन्द्रापीडश्चन्द्र इव' इत्युचितम् । ३ आत्मना कृता शरीरं (अपरस्य पुरुषस्य शरीरे) संक्रान्तिः
प्रवेशो येन तस्य, अन्यस्मिन् शरीरे कृतप्रवेशस्य योगिनः पूर्वशरीरं यथा तिष्ठति तथेत्याशयः ।

पाठा—१ उत्पुङ्गयमान, २ इत्याभ्याम्, ३ समुच्छ्वसित, ४ सकलमपि, ५ कुर्वत, ६ एव, ७ अन्तरिक्षे,
८ समाश्वसिता, ९ पुण्डरीक, १० समागमाय, ११ चन्द्रापीडस्य शरीरम्, १२ आत्मना.

प्रत्ययार्थमा शापक्षयादास्ताम् । नैतदग्निना संस्कर्तव्यम् । नोदके प्रक्षेप्तव्यम् । नापि वा समुत्सृष्टव्यम् । यन्नतः परिपालनीयमा समागमप्राप्तेः' इति । तां तु श्रुत्वा किमेतदिति विस्मिताक्षिप्तहृदयः सर्व एव परिजनो गगनतलनिवेशितनिर्निमेषलोचनो लिखित इव पत्र-लेखावर्जमतिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योतिषस्तुषारशीतलेनाह्लादहेतुना स्पर्शेन लब्ध-संज्ञोत्थायाऽऽविष्टेव वेगाद्वावित्वा परिवद्धकहस्तादाच्छिद्येन्द्रायुधम् 'अस्मद्विधानां यथा तथा भवतु, त्वं पुनरेवमेकाकिनि विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षणमप्यवस्थातुं न शोभसे' इत्यभिदधाना तेनैवेन्द्रायुधेन सहात्मानमच्छोदसरस्यक्षिपत् ।

अथ तयोर्निमज्जनसमयानन्तरमेव तस्मात्सरसः सलिलाच्छैवलोत्करमिव शिरसि लग्नं गलज्जलविन्दुसंदोहमयथालम्बिदीर्घशिखं मुखोपरि परस्परासक्तेरसंस्कारमलिनतया चोर्ध्वं-सूचितचिरोर्ध्वबन्धं जटाकलापमुद्वहन्, जलाद्रदेहासक्तेन विसतन्तुमयेनेव ब्रह्मसूत्रेणोद्भास-मानः, म्लानारविन्दनीलपलाशपृष्ठपार्श्वद्वारेण जीर्णमन्दारवल्कलेनावद्धपरिकरः, करेणानना-

पक्षयाच्छापक्षयं मर्यादीकृत्यात्रैवास्मिन्नेव स्थल आस्तां तिष्ठतु । एतच्छरीरमग्निना वह्निना न संस्कर्तव्यं न संस्कारः कार्यः, नोदके जले प्रक्षेप्तव्यं प्रक्षेपः कार्यः, नापि वा समुत्सृष्टव्यं त्यजनीयम् । आसमागमप्राप्त्यैवत्संगमं यन्नतः परिपालनीयम् । महोद्यमेन रक्षणीयमित्यर्थः । तां तु पूर्वोक्तां वाणीं श्रुत्वाकर्ण्य किमेतदिति विस्मितेन विस्मये-नाक्षिप्तहृदयश्चमत्कृतचेताः सर्व एव परिजनो गगनतले निवेशिते स्थापिते निर्निमेषे निमेषोन्मेषरहिते लोचने नेत्रे येन सः । अत एव लिखित इव चित्रित इव पत्रलेखां वर्जयित्वातिष्ठत् । पत्रलेखा तु तेन तस्य ज्योति-षस्तुषारवद्धिमवच्छीतलेनाह्लादहेतुना प्रमोदकारकेण स्पर्शेन संक्षेपेण लब्धसंज्ञा प्राप्तचैतन्योत्थायोत्थानं कृत्वा विष्टेव भूतप्रक्षेप वेगाज्जवाद्धावित्वा धावनं कृत्वा परिवद्धकहस्तादक्षपालकरादिन्द्रायुधमाच्छिद्य बलाद्गृहीत्वा-प्यस्मद्विधानामस्मत्सदृशानां यथा तथा भवतु । त्वं पुनरेकाकिनि विना वाहनं यानं विना दूरं प्रस्थिते चलिते देवे क्षणमपि समयमात्रमप्यवस्थातुमवस्थितिं कर्तुं न शोभसे न शोभां प्राप्नोषीत्यभिदधानेति ब्रुवाणा तेनैवे-न्द्रायुधेन सहात्मानं स्मच्छोदसरस्येवाक्षिपच्छिपेत् ।

अथेति । अच्छोदसरसि पातनान्तरं तयोः पत्रलेखातुरङ्गमयोर्निमज्जनसमयो ब्रुडनकालस्तस्मादनन्तरं पश्चादेव तस्मात्सरसस्तटाकस्य सलिलादम्भसस्तापसकुमारको मुनिबालकः सहसैवैकपद एवोदतिष्ठदुत्थितो बभूव । किं कुर्वन् । जटाकलापं सटासमूहमुद्वहन्धारयन् । कृष्णत्वसाम्बादुत्प्रेक्षते—शिरसि मस्तके लग्नं विलग्नं शैवलोत्करमिव शैवालसमूहमिव गलक्षरज्जलविन्दूनां संदोहो यस्मिन्स तथा । न यथास्थानमालम्बत इत्येवंशीलं तत्तथा, दीर्घायता शिखा चूडा यस्य तत्तथा । मुखस्य वदनस्योपर्युपरिष्ठात्परमन्योन्यमासक्तेः संक्षेपादसंस्कारेण केशमार्जनाभावेन मलिनतया चोपसूचितो ज्ञापितश्चिरकालीन ऊर्ध्वबन्धो यस्य तत्तथा । पुनः कीदृशः । ब्रह्मसूत्रेण यज्ञोपवीतेनोद्भासमान उत्प्राबल्येन शोभमानः । कीदृशेन ब्रह्मसूत्रेण । जलेनाम्भसार्द्रं उन्नो देहः शरीरं तत्रासक्तेन संबद्धेन । अत एवोत्प्रेक्षते—विसतन्तुमयेनेव तन्तुलतन्तुनिष्पन्नेव । पुनः कीदृक् । जीर्णं चिरकालीनं यन्मन्दारस्य वल्कलं चोर्ध्वं तेनावद्धः परिकरो येन सः । कीदृशेन । म्लानान्यरविन्दानि

टिप्पणं—१ विना वाहनम्, एकाकिनि देवे दूरं प्रस्थिते सति, इत्यन्वयः । २ अम्लानमित्येवोचितम् ।

पाठा०—१ संप्रत्ययार्थम्. २ संस्कारार्थम्. ३ उदके वा क्षेप्तव्यमुत्सृष्टव्यं प्रयत्नतः. ४ विस्मय. ५ एव गगन-
६ वृष्टयः. ७ परिवर्धक. ८ अस्मिन्निध्यतां यथा ते तथा त्वं पुनरप्येवमेकाकिनि देवे विना वाहनं दूरं प्रस्थिते क्षण-
मप्यवस्थातुं न शोभसे इत्यभिदधाना तेनैव. असद्विधा तु यथा त्वं पुनरेवमेकांकी विना वाहनं दूरं प्रस्थिते देवे क्षण-
मपि न तिष्ठन्शोभसे इत्यभिदधाने तेनैव. ९ सरःसलिलात्. १० अयथातथालम्बि. ११ उद्भासमानः. १२ अम्लान.
१३ अरविन्दिनीपलाश. १४ पाण्डुना.

वरोधिनीर्जटाः समुत्सारयन्, अश्रुजलच्छलेनाच्छोदसरःसलिलमिवान्तःप्रविष्टमाताभ्यामुद्वहंलोचनाभ्याम्, उद्विग्राकृतिस्तापसकुमारकः सहसैवोदतिष्ठत् । उत्थाय च दूरत एवोदामवाष्पजलनिरोधपर्याकुलयाप्यलब्धलक्ष्यया दृष्टया विलोकयन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य शोकगद्गदमवादीत्—‘गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादिवागतोऽपि प्रत्यभिज्ञायतेऽयं जनो न वा’ इति ।

सा त्वेवं पृष्टा शोकानन्दमध्यवर्तिनी ससंभ्रममुत्थाय कृतपादवन्दना प्रत्यवादीत्—‘भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधाऽपुण्यवती या भवन्तमपि न प्रत्यभिजानामि ? अथ युक्तैवेदृशी मय्यनात्मज्ञायां संभावना याहमेकान्तत एव व्यामोहहता स्वर्गं गतेऽपि देवे पुण्डरीके जीवामि । तत्कथं केनासावुत्क्षिप्य नीतः ? किमर्थं वा नीतः ? किं वास्य वृत्तम् ? क्व वर्तते ? किं वा तवोपजातम् ? येनैतावतापि कालेन वार्तापि न दत्ता । कुतो वा त्वमेकाकी देवेन विना समागतः ?

स त्वेवं पृष्टो महाश्वेतया विस्मयोन्मुखेन कादम्बरीपरिजनेन चन्द्रापीडानुगामिना च राजपुत्रलोकेनोपर्युपरि पातिना वीक्ष्यमाणः प्रत्यवादीत्—‘गन्धर्वराजपुत्रि, श्रूयताम् ।

कमलानि तेषां नीलपलाशानि पत्राणि तेषां पृष्ठं पृष्ठभागस्तद्वत्पाण्डुरेण श्वेतेन । किं कुर्वन् । करेण हस्तेन समुत्सारयन्दूरीकुर्वन् । काः । जटाः । जटाः कीदृशीः । आननमवरुन्धन्तीत्येवंशीला आननावरोधिन्यस्ताः । अश्रुजलच्छलेन नेत्राम्बुमिषेणाच्छोदसरः सलिलं पानीयमन्तःप्रविष्टमिवाताम्राभ्यामीषत्काभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामुद्वहन्धारयन् । उद्विग्राद्वेगं प्राप्ता आकृतिराकारो यस्य स तथा । अभ्यस्तापसकुमारक उदतिष्ठदित्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । उत्थाय चोत्थानं कृत्वा च दूरत एवोदाममत्युग्रं यद्वाष्पजलमश्रुपानीयं तस्य निरोधः प्रतिबन्धस्तेन पर्याकुलयापि व्याकुलयाप्यलब्धमप्राप्तं लक्ष्यं वेधं ययैवंविधया दृष्टया दृशा विलोकयन्तीं पश्यन्तीं महाश्वेतामुपसृत्य समीपे गत्वा शोकेन गद्गदमव्यक्ताक्षरं यथा स्यात्तथावादीदब्रवीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि, जन्मान्तरादागतोऽप्ययं जनस्त्वया प्रत्यभिज्ञायत उपलक्ष्यते न वेति ।

सा तु महाश्वेता त्वेवं पृष्टा प्रश्नविषयीकृता शोकस्थानन्दश्च शोकानन्दौ तयोर्मध्यवर्तिनी ससंभ्रमं सादरं यथा स्यात्तथोत्थाय कृतं पादवन्दनं चरणनमस्कृतिर्यथा सैवंविधा प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे भगवन्कपिञ्जल, अहमेवंविधाऽपुण्यवती या भवन्तमपि त्वामपि न प्रत्यभिजानामि नोपलक्षयामि । अथ मय्यनात्मज्ञायामात्मज्ञानवर्जितायामीदृशी संभावना युक्तैव न्याय्यैव या महाश्वेताहमेकान्तत एव व्यामोहोऽज्ञानं तेन हता पीडिता स्वर्गं गतेऽपि देवलोकं प्राप्तेऽपि देवे पूज्ये पुण्डरीके जीवामि प्राणिमि । तदिति हेत्वर्थः । कथं प्रतिपादय केन पुंसासौ पुण्डरीक उद्विष्योत्थाप्य नीतः । किमर्थं वा किंप्रयोजनं वा नीतः । किं वास्य पुण्डरीकस्य वृत्तं चरित्रम् । क्व कुत्र वर्तते । तव भवतः किं वोपजातं किं जज्ञे, येनैतावतापि कालेनानेहसा वार्तापि किंवदन्त्यपि न दत्ता । कुतो वा कस्मात्प्रदेशाद्वा त्वमेकाक्यसहायो देवेन पुण्डरीकेण विना समागतोऽन्नायातः ।

स तु कपिञ्जलो महाश्वेतयैवं पृष्टो नियोजित उपरि चोपरि चोपर्युपरि पतितुं शीलं यस्य स तेनेत्युभयोर्विशेषणम् । विस्मयेनाश्चर्येणोद्विग्नं मुखमाननं यस्यैवंभूतेन कादम्बरीपरिजनेन गन्धर्वपुत्रीपरिच्छदेन चन्द्रापीडमनुगच्छतीत्येवंशीलेन राजपुत्रलोकेन च वीक्ष्यमाणो विलोक्यमाणः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । हे गन्धर्वराजपुत्रि,

टिप्प०—१ लुप्तबुद्धिद्वीकाकारः । पर्याकुलत्वे अलब्धलक्ष्यत्वं स्वत एवेति, ‘अपि’पदस्य न स्वास्थ्यम् । तस्मात् ‘आबद्धलक्ष्यया (लक्ष्यं प्रति व्यापारितया)’ इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ आताम्रायताभ्याम्, २ बद्धलक्ष्यया, ३ जन्मान्तरागतः, जन्मान्तरगतः, ४ ससंभ्रमाकुलम्, ५ प्रमाणा, ६ त्वयाप्यात्मनः कारणदेवं संभाविता, ७ अथवा, ८ एकान्तो, ९ इव, १० वार्तामपि न दत्तवानसि, ११ कुतोऽपि, १२ प्रवागतोऽसीति.

अहं हि तथा कृतार्तप्रलापामपि त्वामेकाकिनीं समुत्सृज्य वयस्यस्नेहादावद्वपरिकरः 'क मे प्रियसुहृदमपहृत्य गच्छसि' इत्यभिधाय तं पुरुषमनुवभ्रज्जवेनोदपतम् । स तु मे प्रतिवचन-
मदत्तवैव गीर्वाणवर्त्मनि विस्मयोत्फुल्लनयनैरवलोक्यमानो वैमानिकैः, अवगुण्ठितमुखीभिरव-
मुच्यमानगमनमार्गो दिव्याङ्गनाभिः, अभिसारिकाभिरालोलतारकैः क्षणाभिरितस्ततः प्रणम्य-
मानस्तारकाभिः, अम्बरसरःकुमुदाकरमतिक्रम्य तारागणं चन्द्रिकाभिरामसकललोकं चन्द्र-
लोकमगच्छत् । तत्र च महोदयाख्यायां सभायामिन्दुकान्तमये महति पर्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं
स्थापयित्वा मामवादीत्—'कपिञ्जल, जानीहि मां चन्द्रमसम् । अहं खलूदयं गतो जगद-
नुग्रहाय स्वव्यापारमनुतिष्ठन् अनेन ते प्रियवयस्येन कामापराधाज्जीवितमुत्सृजता निरपराधः
संशतः 'दुरात्मन्निन्दुहृत्क, यथाहं त्वया करैः संतापित उत्पन्नानुरागः सन्नसंप्राप्तहृदयवल्-
भासमागममुखः प्राणैर्वियोजितस्तथा त्वमपि कर्मभूमिभूतेऽस्मिन्भारते वर्षे जन्मनि जन्म-

श्रूयतामाकर्ण्यताम् । अहं हि तथा तेन प्रकारेण कृतो विहित आर्तो दीनः प्रलापः प्रियाश्रित-
काल्पनिकव्याहारो यथा सा तामपि त्वामेकाकिनीमसहायां समुत्सृज्य त्यक्त्वा वयस्यस्नेहान्मित्रप्री-
तेराबद्धः परिकरः कटिप्रदेशो येन सः । केति । कुत्र मे मम प्रियसुहृदं वल्लभवयस्यमिममपह-
त्यापहरणं कृत्वा गच्छसि प्रयासीत्यभिधायैत्युक्त्वा तं पुरुषमनुवभ्रज्जनुधावज्जवेन वेगेनोदपतमूर्ध्वमग-
च्छम् । स तु पुमान्मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरमदत्तवैवाकथयित्वैव गीर्वाणवर्त्मन्याकाशे विस्मयेनाश्वर्येणोत्फु-
ल्लानि विकसितानि नयनानि नेत्राणि येषां तैर्वैमानिकैर्वैमानवातिभिः सुरैरवलोक्यमानो वीक्ष्यमाणोऽवगु-
ण्ठितान्याच्छादितानि मुखानि यासां तामिदिव्याङ्गनाभिरभिसारिकाभिर्थाः स्वयमेव प्रियमभिधान्ति ता अभि-
सारिकास्ताभिरवमुच्यमानस्यज्यमानो गमनमार्गो यस्य सः । आलोलाश्चल्लास्तारकाः कनीनिका येष्वेतादृशे
ईक्षणे यासां तामिस्तारकाभिस्तारकाभिरितस्ततः प्रणम्यमानो नमस्कृत्यमाणः । अम्बरमेव सरस्तस्मिन्कुमुदा-
करमिव । कुमुदसमूहमिवेत्यर्थः । एवंविधं तारागणं तारकासमूहमतिक्रम्योल्लङ्घ्य चन्द्रिका ज्योत्स्ना तथाभि-
रामो रमणीयः सकललोकः समग्रजनो यस्मिन्नेतादृशं चन्द्रलोकमगच्छदगमत् । तत्र चेति । चन्द्रलोके
महोदया इत्याख्या यस्याः सा तथा तस्यां सभायां संसदीन्दुकान्तस्तेन निष्पन्न इन्दुकान्तमये महत्यायते
पर्यङ्के पल्यङ्के तत्पुण्डरीकशरीरं स्थापयित्वा न्यस्य मामवादीदवोचत् । हे कपिञ्जल, चन्द्रमसं ग्रहं
मां जानीह्यवबुद्धयस्व । स्वव्यापारं परिभ्रमणलक्षणमनुतिष्ठन्कुर्वजगतोऽनुग्रहायाभ्युपपत्तयेऽहमुदयं गतः ।
अनेन ते तव प्रियवयस्येन कामापराधात्कन्दर्पागसो जीवितमुत्सृजता त्यजताहं निरपराधोऽपि निरागाः
संशतः शापविषयीकृतः । तदेव दर्शयन्नाह—दुरात्मन्निति । हे दुरात्मन् हे दुष्टात्मन्, हे इन्दुहृत्क, यथाहं
त्वया करैः किरणैः संतापितः पीडितः उत्पन्नः संजातोऽनुरागोऽनुरतिर्यस्यैवंभूतः सन् असंप्राप्तमलब्धं हृदय-
वल्गुमस्य समागममुखं येन सः, प्राणैरसुभिर्वियोजितः पृथक्कृतः, तथा त्वमपि भवानपि कर्मभूमितां भूते प्राप्ते
'यत्रैव क्रियते कर्म कर्मभूमिरतो मता । यत्रैव भुज्यते तद्धि भोगभूमिस्तु सापरा ॥' इत्युक्तः । अकर्मभूमिः
कर्मभूमिः संपद्यत इति कर्मभूमीभूत इति वा । अस्मिन्भारते वर्षे भरतक्षेत्रे जन्मनि जन्मन्येवोत्पन्नानुरागः

टिप्पण—१ तारकाणामपि तारकाः, ता अपि आलोलाः, किं कारणमालोलत्वे ? नेदं बोद्धुमपि प्रभ-
वति टीकाकारः । अस्तु, 'दिव्याङ्गनाभि'रित्यत्र—'त्यज्यमानोऽभिसारिकाभिरालोलतारकैः क्षणाभिः',
इति पाठः । सा द्राक्षीदिति भवेत्त विलोलतारके ईक्षणे यासामीदृशीभिः अभिसारिकाभिः परिहित्यमाण
इति तदर्थः । २ वल्लभाया इत्युचितम्, मूलं विस्मृतवान् हन्त ।

पाठा०—१ दिव्याङ्गनाभिसारिकाभिः, २ चन्द्राभिराम, ३ उदयगतः, ४ अनुकुर्वन्, ५ संताप्य, ६ प्राप्तः

न्येवोत्पन्नानुरागोऽप्राप्तसमागमसुखस्तीव्रतरां हृदयवेदनामनुभूय जीवितमुत्सर्क्ष्यसि' इति । अहं तु तेनास्य शापहुतभुजा झटिति ज्वलित इव निरैगाम् । किमनेनात्मदोषानुबन्धेन निर्विवेकबुद्धिना शप्तोऽस्मीत्युत्पन्नकोपः 'त्वमपि मत्तुल्यदुःखसुख एव भविष्यसि' इति प्रतिशापमसौ प्रायच्छम् । अपगतामर्षश्च विवेकमागतया बुद्ध्या विमृशन्महाश्वेताव्यतिकरमस्याधिगतवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवादप्सरसः कुलाल्लब्धजन्मनि गौर्यामुत्पन्ना । तया चायं भर्ता स्वयं वृतः । अनेन च स्वयंकृतादेवात्मदोषान्मया सह मर्त्यलोके वारद्वयमवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथा जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था भवति । तद्यावदयं शापदोषादपैति तावदस्यात्मना विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति मयेदमुत्क्षिप्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । तदिदमत्र मत्तेजसौप्याप्यमानमा शापक्षयास्थितम् । अधुना त्वं गर्त्वेन वृत्तान्तं श्वेतकेतवे निवेदय । महाप्रभावोऽसौ कदाचिदत्र प्रतिक्रियां काञ्चिदपि करोति' इत्युक्त्वा मां व्यसर्जयत् ।

संजातानुरतिरप्राप्तहृदयबलभासमागमसुखोऽलब्धप्राणप्रियामेलापकसौख्यस्तीव्रतरां वेदनामतिकठिनामसातामनुभूय जीवितं प्राणितमुत्सर्क्ष्यसि त्यक्ष्यसीति । अहं त्वस्य पुण्डरीकस्य तेन शापहुतभुजा शापवह्निना झटिति शीघ्रं ज्वलित इव दग्ध इव निरैगा निरगच्छम् । किमनेन पुण्डरीकेण । आत्मदोषस्यानुबन्धः संबन्धो यस्मिन्स तेन निर्विवेकबुद्धिना तत्त्वातत्त्वविचारवियुक्तमतिना शप्तोऽहमस्मीति हेतोरुत्पन्नः प्रादुर्भूतः कोपो यस्य सोऽहं त्वमपि भवानपि मत्तुल्यदुःखसुख एव मत्सदृशकृच्छसौख्य एव भविष्यसीति प्रतिशापमसौ पुण्डरीकाय प्रायच्छमदासिषम् । अपगतो दूरीभूतोऽमर्षः कोधो यस्मात्स तथा । एवंविधश्चाहं विवेकः पृथगात्मता तमागतया प्राप्तया बुद्ध्या प्रतिभया विमृशन्विचारयज्ञस्य पुण्डरीकस्य महाश्वेताव्यतिकरं गान्धर्वपुत्रीवृत्तान्तमधिगतवाञ्छातवानस्मि । वत्सा तु महाश्वेता मन्मयूखसंभवान्मवीयकान्तिसमुत्पन्नादप्सरसः स्वर्गिण्यैः कुलाभिजनाल्लब्धजन्मनि शप्तोद्भवायां गौर्यामुत्पन्ना संजाता । 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुलम्' इति विश्वः । तथा च महाश्वेतया चायं भर्ता पुण्डरीकः स्वयं वृतः । अनेन च पुण्डरीकेण च स्वयंकृतादेवात्मदोषादेव मया सह चन्द्रमसा सार्धं वारद्वयं मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रेऽवश्यमुत्पत्तव्यम् । अन्यथोक्तविपर्यये जन्मनि जन्मन्येषा वीप्सैव न चरितार्था कृतार्था भवति । तद्यावदयं पुण्डरीकः शापदोषादपैति दूरीभवति तावत्कालमस्य पुण्डरीकस्यात्मना जीवेन विरहितस्य शरीरस्य मा विनाशोऽभूदिति हेतोर्मया चन्द्रमसेदमुत्क्षिप्योत्पाप्य समानीतम् । वत्सा च महाश्वेता समाश्वासिता । अत्र तल्पे तदिदं शरीरं मत्तेजसा मद्भात्राप्याप्यमानं शीतलीक्रियमाणमा शापक्षयाच्छापक्षयपर्यन्तं स्थितम् । अधुना त्वं गर्त्वेन वृत्तान्तं श्वेतकेतवे सुनीश्वराय निवेदय । असौ महाप्रभावः कदाचिदत्र काञ्चित्प्रतिक्रियामपि प्रतीकारमपि करोति । इत्युक्त्वा मां कपिञ्जले व्यसर्जयद्भ्रमनाज्ञां दत्तवान् ।

टिप्पण—१ उदयं गतश्चन्द्रः कस्मिन् गर्ते पतितोऽभूद् योऽधुना 'निरगात्' ? सर्वेयं लीला टीकाकारचूडामणेः । 'निरगात्' इति पाठः । निरगात् (निरपराधः) अहं श्लाघाग्निना झटिति उद्दीपित इवेत्युत्पन्नकोपः प्रतिशापं प्रायच्छमित्यर्थः, एकं च वाक्यम् । २ मोहाद्विरुद्धो (अर्थात् तात्त्विकः) विचार एव विवेकः । टीकाकारपुंगवस्तु—देहात्मनोः पृथक्तया परिज्ञानं वैदान्तिकविवेकं सर्वत्रोद्घोषयतीति महाभाग्यं ग्रन्थस्यास्य ।

पाठा—१ तीव्रतराम्, २ उत्सर्जयति, ३ झगिति; धगिति, ४ समुद्दीपित; उद्दीपित, ५ निरगात्, ६ सुखदुःख, ७ अनया, ८ च संप्रति, ९ शापदोषात्, १० जन्मनीति, ११ तत्तथा; तथावत्, १२ शापदोषो व्यपैति, १३ आप्यायितम्, १४ वृत्तान्तमिमम्.

अहं तु विना वयस्येन शोकावेगान्धो गीर्वाणवर्त्मनि धावन्नन्यतममतिक्रोधनं वैमानिकमलङ्घयम् । स तु मां दहन्निव रोषहुतभुजा भृकुटीविकरालेन चक्षुषा निरीक्ष्याब्रवीत्—‘दुरात्मन्, मिथ्यातपोबलगर्वित, यदेवमतिविस्तीर्णे गगनमार्गे त्वयाहमुद्दामप्रचारिणा तुरंगमेणेवोर्पलङ्घितस्तस्मात्तुरंगम एव भूत्वा मर्त्यलोकेवतर’ इति । अहं तु तमुद्गाष्पपक्षमा कृताञ्जलिखदम्—‘भगवन्, वयस्यशोकान्धेन त्वं मयोलङ्घितो नावज्ञया । तत्प्रसीद । उपसंहर शापमाशु त्वमिमम्’ इति । स तु मां पुनरवादीत्—‘यन्मयोक्तं तन्नान्यथा भवितुमर्हति । तदेतत्ते करोमि । कियन्तमपि कालं यस्यैव वाहनतामुपयास्यसि तस्यैवावसाने स्नात्वा विगतशापो भविष्यसि’ इति ।

एवमुक्तस्तु पुनस्तं महमवदम्—‘भगवन् यद्येवं ततो विज्ञापयामि । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पत्तव्यम् । तदेतावन्तमपि भगवान्प्रसादं करोतु मे दिव्येन चक्षुषावलोक्य, यथा तुरङ्गमत्वेऽपि मे तेनैव प्रियवयस्येन सहाऽवियोगेन कालो यायात्’ इति । स त्वेवमुक्तो मुहूर्तमिव ध्यात्वा पुनर्मामवादीत्—‘अनया

अहं तु वयस्येन मित्रेण विना शोकस्य शुच आवेगस्तेनान्धो गताशो गीर्वाणवर्त्मनि देवपथि धावंस्त्वरय गच्छन्नन्यतमं वैमानिकानां मध्येऽन्यमतिक्रोधनमत्यन्तकोपनं वैमानिकं देवमलङ्घयं व्यतिक्रमम् । स तु वैमानिको मां रोषहुतभुजा क्रोधवह्निना दहन्निव भस्मीकुर्वन्निव भृकुटिभृकुटिस्तया विकरालेन विकृतेन । भीषणेनेति यावत् । चक्षुषा नेत्रेण निरीक्ष्यावलोक्याब्रवीदवोचत् । हे दुरात्मन् दुरात्मन्, मिथ्या वृथा तपोबलेन तपस्तेजसा गर्वित गर्व प्राप्त, यदेवमतिविस्तीर्णेऽतिवितते गगनमार्गे व्योमपथि त्वया भवताहमुद्दामप्रचारिणोद्धतगमनशीलेन तुरंगमेणेवाश्वेनेवोर्पलङ्घित उलङ्घितस्तस्मात्त्वं मर्त्यलोके तुरंगम एव यथुरेव भूत्वा मर्त्यलोके मनुष्यभूमाववतरावतारं गृहाणेति । अहं तु तं वैमानिकमुद्ध्व बाष्पो यस्मिन्नेतादृशं पक्ष्म यस्य स तथा कृताञ्जलिः संयोजितपाणिरवदमब्रुवम् । हे भगवन्, वयस्यस्य मित्रस्य शोकः शुक् तेनान्धस्तेन मया त्वमुलङ्घितो नावज्ञयाशातनया । तदिति हेत्वर्थः । प्रसीद प्रसन्नो भव । त्वमिमं शापमाशुपसंहर निवर्तय । स तु वैमानिकः पुनर्द्वितीयवारमवादीदब्रवीत् । यन्मयोक्तं कथितं तदन्यथा कथितादन्यद्भवितुं नार्हति । तत्तस्माद्धेतोरेतत्ते तव करोम्यनुतिष्ठामि । कियन्तमपि कालमनेहसं यस्यैव पुंसो वाहनतां युग्यतामुपयास्यस्युपगमिष्यसि तस्यैव पुंसोऽवसानेऽन्ते स्नात्वा स्नपनं कृत्वा विगतशापः शापनिर्मुक्तो भविष्यसि इति ।

एवमुक्तस्तु पुनस्तं वैमानिकमहमवदम्—हे भगवन्, यद्येवं ततो हेतोर्विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि । किं तदित्याह—तेनेति । तेनापि मत्प्रियवयस्येन पुण्डरीकेण चन्द्रमसा चन्द्रेण सह शापदोषान्मर्त्यलोक एवोत्पात्तव्यं जन्म प्रहीतव्यम् । तत्तस्मात्कारणादेतावन्तमपीयन्मात्रमपि भगवान्मे मम प्रसादं करोतु दिव्येन चक्षुषा ज्ञानलोचनेनावलोक्य निरीक्ष्य यथा तुरंगमत्वेऽप्यश्वत्वेऽपि तेनैव प्रियवयस्येन सहावियोगेन संयुक्तेन कालोऽनेहा यायाद्गच्छेदिति । स त्वेवं पूर्वोक्तप्रकारेणोक्तः कथितो मुहूर्तमिव ध्यात्वा ध्यानं कृत्वा पुनर्मामवादीदभ्य-

टिप्प०—१ पुनः पुनः पुनः प्रदर्शयते । ‘यथुरश्वोऽश्वमेधीयः’ इति कोषादश्वमेधाश्च एव ययुः, न तु अश्वसामान्यम् ।

पाठा०—१ विनाकृतः. २ शोकावेगान्धः. ३ गीर्वाणवर्त्मना. ४ उलङ्घितः. ५ इति बोद्धव्यं त्वया. ६ अवज्ञायाः; अवज्ञानात्. ७ इमं शापमुपसंहरति. ८ दत्त एव शापः संप्रति मया नान्यथा. ९ बाधताम्. १० तम्. ११ मे प्रिय.

स्नेहलतया ते मर्माद्रीकृतं हृदयम् । तदालोकितं मया । उज्जयिन्यामपत्यहेतोस्तपस्यतस्तारा-
पीडनाग्नौ राज्ञः सनिदर्शनं चन्द्रमसा तनयत्वमुपगन्तव्यम् । वयस्येनापि ते पुण्डरीकेण
तन्मन्त्रिण एव शुकनासनाग्नः । त्वमपि तस्य महोपकारिणश्चन्द्रात्मनो राजपुत्रस्य वाहनता-
मुपयास्यसि' इति । अहं तु तद्वचनानन्तरमेवौधः स्थिते महोदधौ न्यपतम् । तस्माच्च तुर-
ङ्गीभूयैवोदतिष्ठम् । संज्ञा तु मे तुरंगमत्वेऽपि नैव व्यपगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते
किंनरमिथुनानुसारी भूमिमेतामानीतो देवैश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ प्राक्तनानु-
रागसंस्कारादभिलषन्नजानन्त्या त्वया शापानिना निर्दग्धः सोऽपि मे वयस्यपुण्डरीकस्या-
वतारः' इति ।

एतच्छ्रुत्वा "हा देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेष्वविस्मृतमदनुराग, मत्प्रतिबद्धजीवित, मच्छ-
रण, मन्मुखावलोकित, मन्मयसकलजीवलोक, लोकान्तरगतस्यापि तेऽहमेव राक्षसी विना-
शायोपजाता । दग्धप्रजापतेरियदेव मन्निर्माणे दीर्घजीवितप्रधाने च प्रयोजनं निष्पन्नं यत्पु-
नः पुनस्ते व्यापादनम् । स्वयं हत्वा च पापकारिणी कमुपालभे ? किं ब्रवीमि किमाकन्दामि,

धातु । ते तवानया स्नेहलस्य भावः स्नेहलता तयानार्द्रमार्द्रं संपन्नमित्याद्रीकृतं मम हृदयं चेतः । ततस्मादालोकितं
निरीक्षितं मया । उज्जयिन्यां विशालायामपत्यहेतोः संतानार्थं तपस्यतस्तपः कुर्वतस्तारापीडनाग्नौ राज्ञः सनिदर्शनं
सदृष्टान्तं चन्द्रमसा चन्द्रेण तनयत्वं पुत्रत्वमुपगन्तव्यमुपयातव्यम् । ते तव वयस्येनापि पुण्डरीकेण तन्मन्त्रिण
एव शुकनासनाग्नस्तनयत्वमुपगन्तव्यं प्राप्तव्यम् । त्वमपि भवानपि तस्य महोपकारिणो महोपकृतिर्कुर्वन् एवात्मा
यस्यैवंभूतस्य राजपुत्रस्य राजसूनुर्वाहनतामुपयास्यस्युपगमिष्यसीति । अहं तद्वचनानन्तरमेव तद्वाषितादन्धः-
स्थिते महोदधौ समुद्रे न्यपतं पतितवान् । तस्माच्च महोदधेस्तुरङ्गीभूयैवाध्वीभूयैवोदतिष्ठसुरिथतोऽभूवम् । तुरंग-
मत्वेऽपि मे मम संज्ञा नैव व्यपगता नैवापगता । येनायं मयास्यैवार्थस्य कृते किंनरमिथुनानुसारी एतामेतावतीं
भूमिमानीतो देवैश्चन्द्रमसोऽवतारश्चन्द्रापीडः । योऽप्यसौ वैशम्पायनः प्राक्तनः पूर्वभवसंबन्धी योऽनुरागोऽनु-
रतिस्तस्य संस्काराद्वावनारूपादभिलषन्वाञ्छन्नजानन्त्याज्ञायमानया त्वया शापानिना निर्दग्धो ज्वालितः
सोऽपि मे मम वयस्यपुण्डरीकस्यावतारः ।

इत्येतच्छ्रुत्वा निश्चयः । हा खेदे । हे देव पुण्डरीक, जन्मान्तरेषु भवान्तरेष्वविस्मृतो विस्मृतिमप्राप्तो ममा-
नुरागो यस्य तस्य संबोधनम् । मय्येव प्रतिबद्धं जीवितं प्राणितं यस्य तस्य संबोधनम् । मम शरणं यस्य संबो-
धनम् । मन्मुखमवलोकित इत्येवंशीलस्तस्य संबोधनम् । मन्मयो मद्यातः । मत्स्वरूप इति यावत् । सकलजी-
वलोको यस्य तस्य संबोधनम् । ते तव लोकान्तरगतस्यापि भवान्तरप्राप्तस्यापि विनाशाय मरणायाहमेव राक्ष-
स्युपजाता प्रादुर्भूता । दग्धप्रजापतेर्मसीभूतविधातुर्मन्निर्माणे मज्जनने दीर्घजीवितप्रदाने च चिरंजीवित्ववि-
तरणे चैयदेवैतावदेव प्रयोजनं कृत्यं निष्पन्नं संजातं यत्पुनःपुनस्ते व्यापादनं मारणम् । स्वयमात्मना हत्वा चाहं
पापकारिणी कमुपालभे । कस्योपालम्भं ददामीत्यर्थः । किं ब्रवीमि किं वच्मि । किमाकन्दाम्याकन्दं करोमि ।

टिप्पणं—१ भगवन् कस्य इष्टान्तः ? अस्तु. सनिदर्शनम् निदर्शनेन अभिज्ञानेन (अयं चन्द्र एव,
यतो हि चन्द्रापीडेति नामाऽस्याभिज्ञानम् इति) सहितम्, इत्यर्थः । २ 'देवस्य चन्द्रमसः' इति स्यात् ।
तस्तुतस्तु—'आनीतश्चन्द्रमसोवतारः' इत्येव पाठः । ३ बहुवचनक्षेपो निरर्थकः । 'जन्मान्तरेऽपि'
इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ आद्रितम्. २ तस्यैव परमोपकारिणः. ३ अधःस्थितः. ४ तुरंगमत्वेन. ५ नैवोपजाता. ६ तदेव.
७ प्राक्तनादेव. ८ एतच्छ्रुत्वा महाश्वेता. ९ कथं लोकान्तर. १० किम्. ११ कम्. १२ ब्रवीमि कस्य कथयामि. १३ कम्.
८० का०

कमुपयामि शरणम्, को वा करोतु मयि दयाम्, याचेऽहमात्मनैवाधुना । 'देव, प्रसीद । कुरु दयाम् । देहि मे प्रतिवचनम्' इत्येतान्यक्षराण्युच्चारयन्त्यपि लज्जे । मन्ये च तवाप्येवमुत्पन्नं मन्दभाग्यायां मयि वैराग्यं येनैवमपि विप्रलपन्त्यां न प्रतिवचनं ददासि । हा, हतास्यनेनैवात्मनो जीवितस्योपर्यर्धनिर्वेदेन" इत्युन्मुक्तार्तनादा सोरस्ताडमवनावात्मानमपातयत् ।

कपिञ्जलस्तु तथार्तकृतप्रलापां तां सानुकम्पमवादीत्—'गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तवात्र दोषो येनैवमनिन्दनीयमात्मानं निन्दापदैर्योजयसि । को नाम बाधुना सुखपाकेऽनुभवनीये दुःखस्यावसरः, येनैवात्मानं शुचा व्यापादयसि । यदसह्यतरं तत्त्वया निर्व्यूढं हतं हृदयस्यास्यैव समागमप्रत्याशया । यथा च शापदोषादिदमुपगतं भवत्योर्द्वयोरपि दुःखं तथा मया कथितमेव । चन्द्रमसोऽपि भारती भवतीभ्यां श्रुतैव । तदुन्मुच्यतामयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करः शोर्काणुबन्धः । द्वयोरेव श्रेयसे यदेव भवत्याङ्गीकृतं तदेवानुबध्यतां व्रतपरिग्रहोचितं

कं शरणं त्राणमुपयामि गच्छामि । मयि विषये दयां कृपां को वा करोतु विदधातु । अधुना सांप्रतमहमात्मनैव याचे प्रार्थये । हा देव, प्रसीद प्रसन्नो भव । दयां कृपां कुरु । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि वितर । इत्येतान्यक्षराणि वर्णानुच्चारयन्त्यपि कथयन्त्यपि लज्जे त्रपे । मन्ये च जाने च मन्दभाग्यायां भाग्यरहितायां मयि वैराग्यं विरक्तत्वं तवाप्येवमुत्पन्नं संजातं येनैवं विप्रलपन्त्यामपि विलापः कुर्वन्त्यामपि प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं न ददासि न प्रयच्छसि । हा इति खेदे । अहं हता व्यापादितास्मि । अनेनैवात्मनः स्वस्य जीवितस्य प्राणितस्योपर्यर्धनिर्वेदेनाऽस्वावमानेनेत्युन्मुक्त आर्तनादः करुणस्वरो यया सा । 'निर्वेदः स्वावमाननम्' इति । सोरस्ताडं स वक्षस्ताडनं यथा स्यात्तथावनौ पृथिव्यामात्मानमपातयत्पातितवती ।

कपिञ्जलस्तु तथा तेन प्रकारेणार्तः करुणः कृतो विहितः प्रलापो यथा सा तां सानुकम्पं सदयं यथा स्यात्तथावादीदवोचत्—हे गन्धर्वराजपुत्रि, कस्तव भवत्या अत्र दोषो दूषणम्, येनैवमनिन्दनीयमगर्हणीयमात्मानं स्वं निन्दापदैर्गर्हावाक्यैर्योजयसि संयुक्तं करोषि । नामेति कोमलामन्त्रणे । को बाधुनेदानीं सुखपाकेऽनुभवनीये सति सुखफलस्य साक्षात्कारे कर्तव्ये सति दुःखस्य कृच्छ्रस्यावसरः प्रस्तावः । येनैव येन हेतुना शुचा कृत्वात्मानं व्यापादयसि शरीरात्पृथक्करोषि । यदसह्यतरं सोढुमशक्यं तत्त्वया निर्व्यूढमतिक्रान्तं हतं हृदयं यस्यैवभूतस्यास्य पुण्डरीकस्य समागमो मेलापस्तस्य प्रत्याशया वाञ्छया । यथा च भवत्योर्द्वयोः शापदोषादिदं दुःखमसातमुपगतं प्राप्तं मया कथितमेव निवेदितमेव । चन्द्रमसोऽपि चन्द्रत्यापि भारती वाणी भवतीभ्यां श्रुतैवार्कणितैव । तदयमात्मनो वयस्यस्य चाश्रेयस्करोऽकल्याणकृच्छोकाणुबन्धः शोचनप्रबन्ध उन्मुच्यतां त्यज्यताम् । द्वयोरेव श्रेयसे शुभार्थं यदेव भवत्याङ्गीकृतं स्वीकृतं तदेव व्रतपरिग्रह उचितं योग्यं तपोऽनुबध्यतां

टिप्पणं—१ विचित्रो बहुवीहिष्टीकाकाररूपा । 'तथा कृतार्तप्रलापाम्' इत्येव पाठः । २ अत्र एवकारस्य किं प्रयोजनमिति टीकाकारस्य नावधानम् । 'येनैवमात्मानं शुचा व्यापादयसि' इत्येव पाठः । येनाऽवसरेण एवम् (अनेन प्रकारेण) आत्मानं व्यापादयसीति तदर्थः । ३ टीकाकारस्त्वेवमाह । किन्तु 'यदसह्यं तत्त्वया निर्व्यूढम्, इदीकृतं च हृदयं समागमप्रत्याशया' इति पाठान्तरम् । यथेच्छमुपादीयतां विज्ञैः ।

पाठा०—१ किम्. २ अपराद्धा. ३ उत्पन्नमेव. ४ विलपन्त्या. ५ मे ददासि. ६ अनिर्वेदना. ७ सोरस्ताडनम्. ८ तथा कृतार्त. ९ को वा. १० सुखमावके. ११ यदेवम्. १२ अलङ्घ्यतरम्. १३ तु. १४ इदीकृतहृदयस्य. १५ उपनतम्. १६ शोकाणुबन्धावेगः. १७ अपि.

तपः । तपसो हि^१ सम्यक्कृतस्य नास्त्यसाध्यं नाम किञ्चित् । देव्या हि गौर्या तपसः प्रभावाद-
तिदुरासदं स्मरारेरपि यावदासादितं देहार्धपदम् । एवं त्वमपि नचिरात्तथैव मे वयस्यस्याङ्गे
निजैतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसि^२ इति महाश्वेतां पर्यबोधयत् । उपशान्तमन्युवेगायां च महा-
श्वेतायां विषण्णदीनमुखी कादम्बरी कपिञ्जलमप्राक्षीत्—‘भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखाया त्वया
चास्मिन्सरसि जलप्रवेशः कृतस्तत्किं तस्याः पत्रलेखायाः संवृत्तमित्यावेदनेन प्रसादं करोतु
भगवान्’ इति । स तु प्रत्यवादीत्—‘राजपुत्री, सलिलपातानन्तरं न कश्चिदपि तद्वृत्तान्तो
मया ज्ञातः । तदधुना क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्य, किं पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य
जन्म, किं वास्याः पत्रलेखाया वृत्तमिति सर्वथैवास्य वृत्तान्तस्यावगमनाय गतोऽहं प्रत्यक्ष-
लोकत्रयस्य तातस्य श्वेतकेतोः पादमूलम्’ इत्यभिदधान एव गगनमुदपतत् ।

अथ गते तस्मिन्विस्मयान्तरितशोकवृत्तान्ता चन्द्रापीडर्मालोक्य गलितनयनपयसि यथा-
स्थानमपैस्तस्य स्थितवति सपरिजने राजपुत्रलोके कादम्बरी महाश्वेतामवादीत्—‘प्रियसखि,

क्रियताम् । हि यस्माद्धेतोः सम्यक्प्रकारेण कृतस्य तपसश्चान्द्रायणादेः । नामेति कोमलामन्त्रणे । किञ्चिदसाध्यम-
कर्तव्यं नास्ति । अत्रार्थे निदर्शनं प्रदर्शयन्नाह—गौर्या पार्वत्या तपसश्चान्द्रायणादेः प्रभावान्माहात्म्यात्स्मरारेपि
महादेवस्यापि अतिदुखेनासाधत इति दुरासदम् । अर्धं देहस्य देहार्धः । ‘अर्धं नपुंसकं’ इति समासः ।
तदेव पदं स्थानमासादितं प्राप्तम् । एवं त्वमपि नचिरात्स्तोककालेन तथैव वयस्यस्य पुण्डरीकस्याङ्गे कोडे
निजतपःप्रभावात्पदमवाप्स्यसीति महाश्वेतां पर्यबोधयत्प्रतिबोधयामास । उपशान्तः प्रशान्तो मन्युवेगः
शोकरयो यस्याः सा तस्यां महाश्वेतायां च विषण्णा विलक्षा चासौ दीनमुखी च विषण्णदीनमुखी कादम्बरी
कपिञ्जलमप्राक्षीदवृच्छत्—हे भगवन्कपिञ्जल, पत्रलेखाया त्वया चास्मिन् सरसि अच्छोदतटाके जलप्रवेशः
पानीयावगाहः कृतः । तदिति हेत्वर्थः । तत्तस्मात्तस्याः पत्रलेखायाः किं संवृत्तं किं संजातमित्यावेदनेनेति प्रकथनेन
भगवान्कपिञ्जलः प्रसादमनुग्रहं करोतु विदधातु । स तु मुनिः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—**राज-
पुत्रीति** । हे राजपुत्री नृपसुते, सलिलपातानन्तरं जलपतनाव्यवहितं तद्वृत्तान्तः पत्रलेखोदन्तो न कश्चिदपि
मया ज्ञातोऽवगतः । तस्मादधुना सांप्रतं क चन्द्रात्मकस्य शशिस्वरूपस्य चन्द्रापीडस्य जन्मोत्पत्तिः, क पुण्डरी-
कात्मनो वैशम्पायनस्य जन्म, अस्याः पत्रलेखायाः किं वा वृत्तं जातमिति सर्वस्य वृत्तान्तस्यावगमनाय ज्ञानाय
प्रत्यक्षलोकत्रयस्य साक्षात्कृतत्रिविष्टपस्य श्वेतकेतुनाम्नो मत्तातस्य पादमूलं चरणसमीपमहं गतः प्राप्त इत्यभिदधान
इति ब्रुवाणो गगनं व्योमोदपतदुत्पतितो बभूव ।

अथेति । उत्पतनानन्तरं तस्मिन्कपिञ्जले गते याते सति विस्मयेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकवृत्तान्तो
यस्याः सैवंविधा कादम्बरी महाश्वेतामवादीदबोचत् । कस्मिन्सति । यथास्थानमपस्तस्य संस्थितवति सपरिजने
सपरिच्छदे राजपुत्रलोके सति । कीदृशे । चन्द्रापीडमालोक्य निरीक्ष्य गलितं च्युतं नयनपयो नेत्रजलं यस्य स
तस्मिन् । किमवादीत्तदाह—**प्रियेति** । हे प्रियसखि हे वल्लभवयस्ये, त्वया सह भवत्या सार्धं तुल्यं सदृशं दुःखं

टिप्पणम्—१ ‘क चन्द्रात्मकस्य चन्द्रापीडस्यात्मा, पुण्डरीकात्मकस्य वैशम्पायनस्य च जन्म,’ इति
पाठः । २ ‘प्रस्थितोहम्’ इति पाठः । अयमहं प्रस्थितो भवामीत्याशयः ।

पाठाः—१ अपि. २ गौर्यास्तपः. ३ समासादितम्. ४ अचिरात्. ५ निजतपसः. ६ भगवन्. ७ तस्याः संवृ-
त्तम्. ८ भगवति. ९ आयात. १० आत्मा. ११ पुण्डरीकात्मकस्य. १२ अवगमाय. १३ वृत्तान्ते. १४ आलोक्या-
लोक्य. १५ अपस्तस्यापस्तस्य. १६ संस्थितवती.

तुल्यदुःखितां त्वया सह नयता न खल्वसुखं स्थापितास्मि भगवता विधात्रा । अद्य मे शिरः समुद्रादितम् । अद्य ते वदनं दर्शयन्ती प्रियसखीति चाभाषमाणा न लजे । तवाप्यहमद्यैव प्रियसखी संजाता । संप्रति मरणं जीवितं वा न दुःखाय मे । तत्कोऽपरः प्रष्टव्यो मया ? केन वापरेणोपदेष्टव्यम् ? तदेवं गते यत्करणीयं तदुपोदिशतु मे प्रियसखी । नाहमात्मना किञ्चिदपि वेद्मि, किं कृत्वा श्रेयः' इत्युक्तवती कादम्बरी महाश्वेता प्रत्यवादीत्—'प्रियसखि, किमत्र प्रश्नोपदेशेन वा । यदेवेयमनतिक्रमणीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा कारयति, तदेव करणीयम् । पुण्डरीकवृत्तान्तोऽद्य कपिञ्जलाख्यानान्त्स्फुटीभूतः । तत्कालं तु बाह्यात्रकेणैव समाश्वासितया मया न पारितमन्यत्किञ्चिदपि वक्तुम् । तत्त्वमन्यत्किं करोषि यस्याः प्रत्यय-स्थानमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्ग एवास्ते । तदन्यथात्वेऽस्य करणीयचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्यानुवृत्तिं मुक्त्वा किमन्यत्करणीयम् । अप्रत्यक्षाणां हि देवतानां

विद्यते यस्याः सा तुल्यदुःखिनी तस्या भावस्तुल्यदुःखिता तां नयता प्रापयता भगवता विधात्रा । खलु निश्चयेन । असुखं न स्थापितास्म्यसुखे न रक्षितास्मि । अद्य मे शिरः समुद्रादितम् । अद्य मया शिरः कर्षित-मित्यर्थः । अद्य ते तव वदनं दर्शयन्त्यवलोकनं कारयन्ती प्रियसखि इति भाषमाणेति जल्पमाना न लजे न त्रपे । समदुःखत्वादिति भावः । तवापि भवत्या अप्यद्यैवाहं प्रियसखी वल्लभयस्या संजाता । पूर्वं भवत्या एव दुःखितत्वेन वचनमात्रेण प्रियसखित्वमभूत्, संप्रति तु समदुःखसुखित्वेनेति भावः । संप्रतीदानीं मरणं जीवितं वा मे मम पूर्वोक्तहेतोरेव न दुःखाय दुःखहेतवे । तत्तस्माद्धेतोरपरोऽन्यः को मया प्रष्टव्यः पृच्छाविषयीकार्यः । केन वापरेणान्येनोपदेष्टव्यमुपदेशो दातव्यः । तदेवं गते प्राप्ते सति यत्करणीयं यदेव विधेयं तत्प्रियसखी मे ममोपादिशतु कथयतु । नाहमात्मना किञ्चिदपि वेद्मि किं कृत्वा श्रेयः कल्याणं स्यात् । इत्युक्तवती कादम्बरी महाश्वेता प्रत्यवादीत्प्रत्यववीत्—हे प्रियसखि, अत्रास्मिन्नर्थे प्रश्नेन पृच्छयोपदेशेन वा किम् । यदेवेयमनति-क्रमणीयानुलङ्घनीया प्रियतमसमागमप्रत्याशा वल्लभजनमेलापकसमीहा कारयति निष्पादयति तदेव करणीयं कार्यम् । भवत्या इति शेषः । पुण्डरीकस्य वृत्तान्त उदन्तोऽद्य कपिञ्जलस्याख्यानान्त्स्फुटीभूतः प्रकटी-भूतः । तत्कालं तदात्वे बाह्यात्रकेणैव वचनमात्रेणैव समाश्वासितयाश्वासनं कारितया मन्यत्किञ्चिदपि वक्तुं कथयितुं न पारितं न शक्तम् । तत्तस्माद्धेतोस्त्वमन्यदितरत्किं करोषि विदधासि । यस्या भवत्याः प्रत्ययस्थानं विश्वासस्थलमिदं चन्द्रापीडशरीरमङ्ग उत्सङ्ग एवास्ते तिष्ठति । तत्तस्मात्कारणादस्य शरीरस्यान्यथात्वेऽनेकस्थायित्वे करणीयचिन्ता कर्तव्यचिन्ता । यावत्पुनरिदमविनाशि तिष्ठति तावदेव तस्य शरीरस्यानुवृत्तिं सपर्यां मुक्त्वा किमन्यत्करणीयं विधेयम् । हि यस्मात्कारणादप्रत्यक्षाणां परोक्षाणां देवतानां देवानां सृष्ट्युत्तिका, अस्मा दृष्ट,

टिप्प०—१ तुल्यं यथा तथा दुःखिताम् इत्यर्थे उचितः । वस्तुतस्तु—'तुल्यदुःखिताम् (तुल्यं दुःखं ययोः ते तुल्यदुःखे, तत्ताम्) इत्येव पाठः सम्यक् । २ अद्य मे शिरः समुद्रादितं समुद्रमिति (वि-धात्रा) । ३ कथं इति स्वयं जानीयात्, लेखे प्रमादकारी लेखको वा । कदाचित् 'अनेवंस्थायित्वे करणीया चिन्ता ।' इति पाठः स्यात् । शरीरस्यैवमेव अस्थितौ (विकारे सति) चिन्ता कार्या, इति तदर्थः । ४ सर्वत्र अस्थाने एवकारं प्रगृह्णाति महोदयः । 'तावदस्याऽनुवृत्तिं मुक्त्वा' इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ तुल्यदुःखितां कुर्वता तेन चिरात्खल्वय सुखम् । २ उपदिशतु । ३ त्वय । ४ हस्तात् । ५ तदा तु । ६ कर्तुम् । ७ तत्किमन्यत् । ८ तदन्यथा त्वस्य । ९ करणीया । १० अविनाशि तावदेव ।

मृदश्मकाष्ठमयः प्रतिमाः श्रेयसपूजासत्कारेणोपचर्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनामान्तरितस्य चन्द्रमसो मूर्तिरनाराधितप्रसन्ना ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीमेवोत्थाय तरलिकया मदलेखया चोत्थाप्य तामखेदाहं चन्द्रापीडतनुम्, अन्यतरस्मिच्छीतवातातपवर्षादिसर्वद्वन्द्वदोषरहिते शिलातले शनैःशनैरखेदयन्ती स्थापयित्वा, अपनीतशृङ्गारवेषाभरणा, मङ्गलमात्रकावस्थापितैककररत्नवल्या, स्नानशुचिर्भूत्वा परिधाय धौतशुचिनी दुकूले, प्रक्षाल्य पुनःपुनर्गाढलम्पमधरकिसलये ताम्बूलरागम्, उपर्युपरि निमीलितागतबाष्पवेगोत्तरललोचना, अन्यदेव किमप्यचिन्तितमनुप्रेक्षितमशिक्षितमन्यस्तमनुचितमपूर्वं बाला बलाद्विलोमप्रकृतिनाकार्यपण्डितेन दग्धवेधसा कार्यमाणा, यान्येव सुरभिक्षुसुमधूपानुलेपनानि सुरतोपभोगायानीतानि तैरेव देवतोचितामपचितिं संपाद्य चन्द्रापीडमूर्तौ, मूर्तिमतीव शोकवृत्तिरितरूपा रूपान्तरमिव क्षणेनेवा-

काष्ठं दारु, एतैर्निष्पन्ना मृदश्मकाष्ठमयः प्रतिमा मूर्तयः श्रेयोहेतुत्वाच्छ्रेयसानि दधिदूर्वादीनि, पूजार्चा पुष्पादिभिः, सत्कारोऽभ्युत्थानादिः, एतेषां समाहारस्तेनोपचर्यन्ते पूज्यन्ते । किं पुनः प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रापीडनाश्रोऽन्तरितस्य व्यवहितस्य चन्द्रमसो मूर्तिः प्रतिमाऽनाराधितप्रसन्नानासेवितप्रमुदिता ।

इत्युक्तवत्यां महाश्वेतायां कादम्बरी तूष्णीं मौनमेवोत्थायोत्थानं कृत्वा तरलिकया मदलेखया च तामखेदाहं सुकुमारां चन्द्रापीडतनुमुत्थाप्य तत उत्थानं कारयित्वान्यतरस्मिच्छीतं च वातश्वातपथ वर्षा च शीतवातातपवर्षास्ता एवादौ येषामेवंविधाः सर्वद्वन्द्वदोषास्तै रहिते वर्जिते । एतत्प्रतिपक्षग्रहणाद्वन्द्वता बोध्या । शिलातले शनैःशनैरखेदयन्ती सादमनुत्पादयन्ती स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वापनीतो दूरीकृतः शृङ्गारवेष आभरणं च यथा सा । केवलं मङ्गलार्थं मङ्गलमात्रमवस्थापितमवस्थानं कारितमेककरे रत्नवलये मणिकटकं यथा सा । स्नानेनाह्वेन शुचिर्भूत्वा धौते क्षालिते शुचिनी पवित्रे दुकूले चोचे परिधाय परिधानं कृत्वा गाढलम्पमन्यतसंयुक्तमधरकिसलय ओष्ठपल्लवे ताम्बूलरागं पुनःपुनर्वारंवारं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वोपर्युपरि निमीलिते मुद्रित आगतबाष्पवेगे समागतनेत्राश्रुरये उत्तरललोचने चञ्चलनयने यस्याः सैवंविधा कादम्बरी बाला बलाद्विलोमप्रकृतिना प्रतिकूलस्वभावेनाकार्यपण्डितेनाकृत्याविचक्षणेन दग्धवेधसा ज्वलितविधात्रान्यदेव किमप्यचिन्तितमविमृष्टमनुप्रेक्षितमतिकृतमशिक्षितमपठितमन्यस्तं पुनःपुनः कृतापरिवर्तनमनुचितमन्याग्र्यमपूर्वमभिनवं कार्यमाणा विधाप्यमाना, यान्येव सुरभिक्षुसुमधूपानुलेपनानि सुरभिक्षुसुमानि सुगन्धपुष्पाणि, धूपः प्रसिद्धः, अनुलेपनं विलेपनं एतानि सुरतस्य मैथुनस्योपभोगायानीतानि तैरेव चन्द्रापीडमूर्तौ चन्द्रापीडस्य शरीरे देवतोचितां देवयोपयामपचितिमर्चा संपाद्य विधाय । मूर्तिमती देहधारिणी शोकवृत्तिरितरूपा पीडास्वरूपा क्षणेनेव समयेनेव

टिप्पण०—१ शुद्धः प्रलापः । 'प्रतिमाः श्रेयसे (कल्याणाय) पूजानमस्कारेणोपचर्यन्ते' इति पाठः । पूजासहितेन नमस्कारेण । २ चन्द्रापीडेति नाम्ना अन्तरितस्य, वास्तवे चन्द्रमा एव नाममात्रस्य व्यवधानमित्याशयः । ३ अवस्थापितः एकः करे रत्नवल्यो यथा, एकैकस्मिन् करे एकमेकं वलयमवस्थापितमित्याशयः ।

पाठा०—१ काष्ठमयाः. २ पूजानमस्कारेण चन्द्रस्य. ३ प्रत्यक्षदेवस्य चन्द्रस्य. ४ प्रपन्ना. ५ महाश्वेतायां तूष्णीम्. ६ सहोत्थाय. ७ वर्षादिद्वन्द्व. ८ शनैः. ९ स्थापितावशेषरत्नवल्या; स्थापयित्वापनीतशृङ्गारवेषग्रहणा; मङ्गलमात्रकावस्थापितैककरभूषणा. १० स्नाता शुचिः. ११ किञ्चिदपि. १२ अनुपक्षिप्तम्. १३ अभ्यस्तम्. १४ अपूर्वं विलोम. १५ विलोमप्रकृतिना. १६ अनुलेपनादीनि. १७ आतिरूपा. १८ तत्क्षणेनैवागता; तत्क्षणेनैवोपगता.

गता, विगतजीवितेव शून्यमुखी, मुखावलोकिनी चन्द्रापीडस्य, पीडितोत्पीडितहृदयापि रक्षन्ती बाष्पमोक्षम्, उद्दामवृत्तेः शोकादपि मरणादपि कष्टतमामवस्थामनुभवन्ती, तथैवाङ्के समारोपितचन्द्रापीडचरणद्वया, दूरागमनखिन्नेनापि बुभुक्षितेनाप्यप्रतिपन्नस्नानपानभोजनेनापि मुक्तात्मना राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च सह निराहारा तमशेषं दिवसंमक्षिपत् ।

यथैव च दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तां गम्भीरमेवोपरोधमीमामनवरतगर्जितध्वानकम्पितहृदयबन्धामावद्धकलकैलापिकुलकेकाकोलाहलकुलितचेतोवृत्तिमुद्दामदुर्दुरारटितवधिरितश्रोत्रेन्द्रियां दुर्दर्शतडित्संपातपीडितैदिशमैतिनिहादापादितभुवनज्वरां ज्वलत्स्वद्योतनिकरजर्जरितवरुगहनतलतमःप्रसरभीषणतमां तमस्विनीमपि दूरीकृत्याऽबलासहभुवं भीतिम्, अपरित्यक्तचन्द्रापीडचरणकमला, अचेतितस्वशरीरखेदा जाग्रती समुपविष्टैव क्षणमिव क्षपां क्षपितवती । प्रातश्च तदुन्मीलितं चित्रमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य शनैःशनैः पाणिना

रूपान्तरमाकारान्तरमागतेव । विगतजीवितेव गतप्राणेवात एव शून्यमुखी । चन्द्रापीडस्य मुखमाननमवलोकते पश्यतीत्येवंशीला । पीडितेन पीडयोत्पीडितं व्याप्तं हृदयं वक्षो यस्या एवंविधापि बाष्पमोक्षमश्नुपातं रक्षन्ती रुन्धन्त्युद्दामा कठिना वृत्तिवर्तनं यस्यैवंभूताच्छोकादपि खेदादपि मरणादपि मृत्योरपि कष्टतमामतिशयेन कृच्छ्रामवस्थां दशमनुभवन्ती साक्षात्कुर्वन्ती । तथैव पूर्वोक्तरीत्या अङ्क उत्सङ्गे समारोपितं स्थापितं चन्द्रापीडचरणद्वयं यथा सा । दूरागदागमनं तेन खिन्नेनापि संजातखेदेनापि बुभुक्षितेनापि क्षुधितेनाप्यप्रतिपन्नान्यनङ्गीकृतानि स्नानपानभोजनान्याह्नपानभक्षणानि येन स तथा तेन । मुक्त आत्मा येन स तथा तेनैवंविधेन राजपुत्रलोकेन स्वपरिजनेन च कादम्बरीपरिच्छेदेन च सह निराहारा निर्गतभोजना तमशेषं समग्रं दिवसं दिनमक्षिपन्निर्गमयामास ।

यथैव च येन प्रकारेण दिवसमशेषं क्षपितवती तथैव तेन प्रकारेण समुपविष्टैवासेदुष्येव क्षणमिव क्षपां त्रियामां क्षपितवतीति दूरेणान्वयः । 'शर्वरी क्षणदा क्षपा' इति हैमः । अथ तां विशेषयन्नाह—गम्भीरो यो मेघस्तेनोपरोधः प्रतिबन्धस्तेन भीमां भीषणाम् । अनवरतं निरन्तरं यो गर्जितध्वानः स्तनितशब्दस्तेन कम्पितो हृदयबन्धो भुजान्तरबन्धो यथा सा ताम् । आवद्धं मिलितं यत्कैल मनोज्ञं कलापिकुलं मयूरान्ववायस्तस्य केका वाण्यस्तासां कोलाहलेन कलकलेनाकुलिता व्याकुलीकृता चेतोवृत्तिर्यथा सा ताम् । उद्दामं भीषणं यद्दुर्दुराणां भेकानामारटितं पूरकृतं तेन वधिरितं वधिरिकृतं श्रोत्रेन्द्रियं यथा ताम् । दुर्दर्शो दुर्निरीक्ष्यो यस्तडित्संपातो विबुत्पातस्तेन पीडिता दिशः ककुभो यथा सा ताम् । अतिनिर्हादिनातिगर्जितेनापादितो विहितो भुवनस्य ज्वरस्तापो यथा सा ताम् । ज्वलन्दीप्यमानो यः खद्योतानां ज्योतिरिङ्गणानां निकरः समूहस्तेन जर्जरितं शिथिलीभूतं यत्तरुगहनानां तलेऽधोभागे तमोऽन्धकारं तस्य प्रसरो विस्तारस्तेन भीषणतमामतिभैरवामेतादृशीं तमस्विनीं तैमोयुक्तामप्यबलया सहभुवं सहोत्पन्नां भीतिं भयं दूरीकृत्य निराकृत्य । कीदृशी कादम्बरी । अपरित्यक्तमनुजिह्वतं चन्द्रापीडचरणकमलं यथा सा । अचेतितोऽविचारितः स्वशरीरखेदो यथा सा । जाग्रती जागरा क्षणमिव क्षपां क्षपितवती । अन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । प्रातश्चेति । प्रत्युषे तदुन्मीलितं विकसितं चित्रमिव चित्र-

टिप्पण—१ त्यक्तात्मना जीवितनिरपेक्षेणेत्यर्थः । २ कुले कलशब्दस्य किं स्वारस्यम् ? आबद्धः कलः (मधुराऽऽस्फुटः स्वनः) यैः तथाविधानां कलापिकुलानां केकाकोलाहलैरित्यादिरर्थो वाच्यः । ३ तमोयुक्ता रात्रिरिति विशिष्य वक्तव्यं, ज्यौत्स्न्या अपि रात्रेः सत्त्वात् । ४ जागरा किम् ? अस्वपतीत्यर्थः ।

पाठा—१ पीडोत्पीडित. २ अक्षपयत्. ३ कलापिकेका. ४ आकुलीकृत. ५ दृशम्. ६ अशनिनिर्घाततर्जनापादित; अशनिनिर्घाततर्जनापादित. ७ गहनतर. ८ चरणाचेतितशरीर. ९ आलोक्य.

स्पृशन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीत्—‘प्रियसखि मदलेखे, न वेद्मि किं रुचेर्वशादुत निर्विकारतयैवेति, अहं तु तादृशीमेवेमां तनुमवलोकयामि । तत्त्वमपि तावदादरतो निरूपय’ इति । एवमुक्ता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्—‘प्रियसखि, किमत्र निरूपणीयम् । अन्तरात्मनो विरहोऽप्यपारमात्रकमस्यामुपरतम् । अन्यत्तादृशमेवेदं व्याकोशशतपत्राकारं मनागप्यनुमुक्तं श्रिया वदनम् । तथा च संवेक्षिताग्रभागः स्निग्धः कुन्तलकलापः । तथैवेयमिन्दुशकलानुकारिणः कान्तिर्ललाटस्य । तादृशमेवेदमासुकुलितनीलोत्पलद्युतिहारि कर्णान्तायतं लोचनद्वयम् । तथैव चेमावहसतोऽपि विकसिताविवोद्भासितकपोलमूलौ सूकोपान्तौ । तादृश एवाभिनवकिसलयच्छविरधरः । तथैव चेदं विद्रुमालोहितनखाङ्गुलीतलं पाणिपादम् । तदेवेदमविगलितसहजलावण्यसौकुमार्याणां सौष्ठवभङ्गानाम् । तत्सत्या सा भारती, कपिञ्जला-

कारालेखितमिव चन्द्रापीडशरीरमवलोक्य निरीक्ष्य शनैःशनैर्मन्दमन्दं पाणिना हस्तेन स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती पार्श्वस्थितां मदलेखामवादीदभ्यधात् । किमुवाचेत्याह—हे प्रियसखि मदलेखे, अहं न वेद्मि न जाने । किं रुचेर्वशादभिलाषवशतः, उत निर्विकारतया निर्विकृतितया चेति । अहं तु तादृशीमेव पूर्वविलोकितामेवेमां तनुमवलोकयामि पश्यामि । तत्त्वमपि तावदादरतः संभ्रमतो निरूपय विलोकयेति । एवमुक्ता प्रतिपादिता मदलेखा तां प्रत्यवादीत्यलवोचत्—हे प्रियसखि कादम्बरी, किमत्र निरूपणीयं विलोकनीयम् । अन्तरात्मनोऽन्तर्वर्तिजीवस्य विरहाद्वियोगाद्यापारमात्रकं परिस्फुरणादिकमस्यां चन्द्रापीडस्य तनावुपरतं स्थितम् । अन्यत्तादृशमेव पूर्वावलोकितसदृशमेव । एतदेव स्पष्टयन्त्याह—इदमिति । व्याकोशं विकसितं यच्छतपत्रं पद्मं तस्याकार आकृतिर्यस्यैवंविधं मनागपीषदपि श्रियानुमुक्तमत्यक्तमिदं प्रत्यक्षगतं वदनं मुखम् । ‘सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेयम्’ इत्यमरः । तथा च संवेक्षितश्चक्षुःश्लोऽग्रभागो यस्यैवंभूतः स्निग्धः सचिक्किणः कुन्तलकलापः केशसमूहः । ‘चिकुरः कुन्तलो वालः कचः केशः शिरोरुहः’ इत्यमरः । तथैव चयमिन्दुशकलं चन्द्रखण्डमनुकरोत्येवंशीलस्य ललाटस्यालिकस्य कान्तिर्द्युतिः । तादृशमेवेदमासुकुलितमाकुञ्चलितं यन्नीलोत्पलं नीलपद्मं तस्य द्युतिं हरतीत्येवंशीलं कर्णान्तं यावदायतं विस्तीर्णं लोचनद्वयं नेत्रयुग्मम् । तथैव चाहसतोऽपि हास्यमकुर्वतोऽपीमौ विकसिताविव विनिद्राविवोद्भासिते कपोलमूले याभ्यां तावुद्भासितकपोलमूलौ । एवंभूतौ सूक्योरोष्ठप्रान्तरुपान्तौ समीपौ । सूक्यशब्दोऽदन्तः क्लीबश्च । ‘प्रान्तावोष्ठस्य सूक्किणी’ इत्यमरः । तादृश एवाभिनवो नूतनो यः किसलयः पल्लवस्तद्वच्छविः कान्तिर्यस्यैवंभूतोऽधर ओष्ठः । तथैव पूर्ववदेवेदं विद्रुमं हेमकन्दलस्तद्वदालोहितं रक्तं नखा नखराः अङ्गुलयः करशाखास्तलमधोभागः । नखाश्चाङ्गुलयश्च तलं चेतीतरेतरद्वन्द्वः । एतादृशौ पाणिपादौ यस्य तत् । ‘द्वन्द्वश्च पाणि-’ इत्येकवद्भावः । तदेवेदमविगलितमच्युतं यत्सहजलावण्यं स्वाभाविकलवणिमा तेन सौकुमार्याणां सुदृशामङ्गानां हस्तपादानां सौष्ठवं शोभनत्वम् । तत्तस्मात्कारणात्सा भारती वाणी सत्या यथार्था, कपिञ्जलेनावेदितो निवेदितश्च शापवृत्तान्तः सत्य इति संभावयामि संभावनां

टिप्पणं—१ आकार इवाकारो यस्येत्यर्थः । २ संवेक्षित आकुञ्चित इत्यर्थो वाच्यः । ३ धन्यधन्यो भवान्, ‘चिक्किणः’ इत्येव मुखारविन्दाद्वक्तव्यम् ‘चिक्किणो मसृणः स्निग्धः’ इति ह्यमरः । ४ स्वयमेकवद्भावः सूच्यते, तथापि ‘पाणिपादौ’ लिख्यते ? अस्पष्टश्च विग्रहः, तस्मात्—विद्रुमवदालोहितं नखाङ्गुलितलं यस्य तथाविधं पाणिपादमिति वक्तव्यम् । ५ चिक् । न विगलितं स्वाभाविकं लावण्यस्य सौकुमार्यं येषाम् ।

पाठांशः—१ आभाष्येदमवादीत्—मदलेखे, २ विरहाद्यप्यपारमात्रकमस्याः परमन्यत्, ३ सूकोश, ४ तथायं, तथैवायम्, ५ लोचनयुगलम्, ६ पत्नी, ७ विहसितौ, ८ तथैव चेदम्, ९ अङ्गानां लावण्यम्, १० असौ.

वेदितश्च शापवृत्तान्त इति संभावयामि' इत्युक्तवत्यां मदलेखायामानन्दनिर्भरा महाश्वेतायै दर्शयित्वा चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीविताय राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती ।

स तु विस्मयोत्फुल्ललोचनः सर्व एवावनितलनिवेशितशिराः प्रणम्य चन्द्रापीडचरणौ रचिताञ्जलिर्जानुद्वयेनावनौ स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयत्—'देवि, त्वत्प्रभावोऽयं यदेवास्मान् पुण्यवतः परिलज्ज दूरं गतस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नेन्दुमण्डलद्युतिहारि वीक्ष्यते वदनम् । तथैव चेदं चरणयुगलमवभाति पुरेव प्रोत्फुल्लतामरसञ्छायम् । तथैव च पुनः प्रसादानुभवप्रत्याशालालसं हृदयम् । अन्यच्चैतन्मनुष्यलोकेषु केन कदा वा दृष्टं श्रुतमनुभूतं वा यदस्माभिः पुण्यवद्भिः' इत्यभिहितवति राजलोके ससखीजना संपरिजना चोत्थाय स्वयमेवावचित्य देवतार्चनकुसुमानि स्नात्वा निर्वर्तितचन्द्रापीडशरीरपूजासंस्कारा शरीरस्थितिकरणायादिदेश सकलमेव राजलोकम् । निर्वर्तितज्ञानाशने च तस्मिन्नात्मनापि महाश्वेतयोपनीतानि तथैव सह सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृताहारा च पुनस्तथैव चन्द्रापीडचरणवैङ्केनोद्ब्रह्न्ती तमपि दिवसमनयत् ।

करोमि । इत्युक्तवत्यामिति प्रतिपादितवत्यां मदलेखायामानन्देन प्रमोदेन निर्भरा कादम्बरी महाश्वेतायै दर्शयित्वा दर्शनं कारयित्वा चन्द्रापीडस्य चरणतले निबद्धं जीवितं प्राणितं यस्य स तथा तस्मै राजपुत्रलोकायापि दर्शितवती दर्शनं कारितवती ।

स तु राजपुत्रलोको विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः । सर्व एव समग्र एवावनितले निवेशितं स्थापितं शिर उत्तमाङ्गं येन स तथा । चन्द्रापीडचरणौ प्रणम्य नमस्कृत्य रचिताञ्जलिर्नियोजितकरो जानुद्वयेन नलकीलयुग्मेनावनौ पृथिव्यां स्थित्वा कादम्बरीं व्यज्ञापयद्विश्रुतिमकार्षात् । कां विश्रुतिं चकारेत्याशयेनाह—देवीति । हे देवि कादम्बरी, अयं त्वत्प्रभावो भवत्या एव माहात्म्यं यदेवास्मान् पुण्यवतः सुकृतरहितान्परिलज्ज दूरीकृत्य दूरं दविष्टं गतस्यापि प्राप्तस्यापि देवस्य तादृशमेवेदं प्रसन्नं निर्मलं यदिन्दुमण्डलं चन्द्रबिम्बं तस्य द्युतिं कान्तिं हरतीत्येवंशीलं वदनं मुखं वीक्ष्यतेऽवलोक्यते । तथैवेदं चरणयुगलं पादयुग्ममवभाति शोभते । कीदृशम् । पुरेव पूर्ववदेव प्रोत्फुल्लं विकसितं यत्तामरसं कमलं तद्वच्छाया कान्तियस्य तत् । तथैव च पुनः प्रसादस्यानुभवप्रत्याशालालसं लम्पटं हृदयं चेतः । अन्यच्चैतन्मनुष्यलोकेष्वेदं युगीनमर्त्यलोकेषु केन वा कदा वा कस्मिन्काले वा दृष्टमवलोकितं श्रुतमाकर्णितं यदस्माभिः पुण्यवद्भिर्ननुभूतं साक्षात्कृतम् । इत्यभिहितवति कथितवति राजलोके सह सखीजनेन वर्तते या सा ससखीजना, सहपरिजनेन परिच्छदेन वर्तते या सा सपरिजना चोत्थायोत्थानं कृत्वा स्वयमेव देवतानामर्चनं पूजनं तदर्थं कुसुमानि पुष्पाण्यवचित्यावचयं कृत्वा स्नात्वा स्नानं विधाय निर्वर्तितो विहितश्चन्द्रापीडशरीरस्य पूजासंस्कारो यया सा । तत्र पूजार्चा, संस्कारोऽधिवासनम् । सकलमेव समग्रमेव राजलोकं शरीरस्य स्थितिर्यस्मात्तच्छरीरस्थितिर्भोजनं तस्य करणं विधानं तदर्थमादिदेशादेशं दत्तवती । निर्वर्तिते विहिते ज्ञानाशने येन स तथा तस्मिन् । तस्मिन् राजलोके सत्यात्मनापि स्वेनापि महाश्वेतयोपनीतान्यानीतानि तथा महाश्वेतया सह तथैव सपरिवारा फलान्युपभुक्तवती । कृतो विहित आहारो यथैवविधा च पुनस्तथैव पूर्ववदेव चन्द्रापीडचरणावङ्केनोत्सङ्गेनोद्ब्रह्न्ती धारयन्ती तमपि दिवसमनययापितवती ।

पाठा०—१ व्यज्ञापयत्; व्यजिज्ञपत्. २ तथैव. ३ प्रसन्नमिन्दुः प्रसन्नप्रभमिन्दुः. ४ अविकारि. ५ प्रणम्यते. ६ पुनःपुनः. ७ अनुभवन. ८ मानुष्येषु एतन्मनुष्येषु. ९ कदा वा; केन कदा. १० सपरिवारा. ११ उन्नितदेव-तार्चनकुसुमा. १२ निर्वर्तित. १३ उपभुक्तवती. १४ अङ्गे कृत्वोद्ब्रह्न्ती.

अन्येषुश्च संजातदृढतरप्रत्यया चन्द्रापीडशरीराविनाशं प्रति मदलेखामवादीत्—‘प्रिय-
सखि, देवस्य शरीरमिदमुपचरन्तीभिरेवश्यमाशयाऽऽशापक्षयादस्माभिरधुनात्र स्थातव्यम् ।
तदिदमैत्यद्भुतं वृत्तान्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय । येन नान्यथा मां संभावयतो
दुःखेन वा मदीयेन न तिष्ठतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य न पश्यतस्तथा
करिष्यसि । न शक्नोम्यहं तातमम्बां च दृष्ट्वा शोकवेगं धारयितुम् । मैया चोपरतमेव देव-
मालोक्य न रुदितम् । सा किमपरमधुना निःसंशयितजीविते देवे प्रतिपन्ननियमा रोदिमि’
इत्यभिधाय तां व्यसर्जयत् ।

गत्वाऽऽगतया च तया ‘प्रियसखि, सिद्धं तेऽभिवाञ्छितम् । एवं संदिष्टं तातेन चित्र-
रथेनाम्बया च मदिरया गाढं गाढं पुनरालिङ्ग्य शिरस्युपाग्राय च वक्तव्यावयोर्वचनात्
‘वत्से, कालमेतावन्तं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता वत्सा द्रष्टव्येति । तद-
यमेवावयोः परमानन्दो यद्वत्सया स्वयं जामाता वृतः । तत्राध्यपरं भगवतो लोकपालस्य

अन्येषुरन्यस्मिन्काले चन्द्रापीडशरीरस्याविनाशोऽविनश्वरत्वं तं प्रति संजातः समुत्पन्नोऽतिशयेन दृष्टो दृढ-
तरः प्रत्ययो विश्वासो यस्याः सा तथा मदलेखामवादीदभ्यधात्—हे प्रियसखि, देवस्य चन्द्रापीडस्येदं शरी-
रमुपचरन्तीभिरुपचारं कुर्वन्तीभिरा शापक्षयाच्छापक्षयं यावदस्माभिरधुना सांप्रतमवश्यं निश्चितमाशया वाञ्छ-
यात्राच्छोदसरसोऽभ्यर्णे स्थातव्यम् । तदिदमल्यद्भुतमल्यार्थं वृत्तान्तमुदन्तं तातस्याम्बायाश्च गत्वा निवेदय
कथय । येनान्यथान्यप्रकारेण मां कादम्बरीं (न) संभावयतो विचारयतो मदीयेन दुःखेन वा तिष्ठतः स्थित-
वतः । यथा मामेवंविधां दुःखभागिनीमागत्य समेत्य न पश्यतो नालोकयतः मातापितराविति शेषः । तथा
त्वं करिष्यसि रचयिष्यसि । अहं तातं पितरमम्बां मातरं च दृष्ट्वावलोक्य शोकवेगं धारयितुं स्वम्भयितुं न
शक्नोमि न समर्था भवामि । मया चोपरतमेव निवृत्तमेव देवं चन्द्रापीडमालोक्य न रुदितं न रुदनं कृतम् ।
निःसंशयितं निश्चितं जीवितं यस्यैवंविधे देवे चन्द्रापीडे न रोदिमि इति प्रतिपन्नः स्वीकृतो नियमोऽभिप्रहो
यथा सर्वविधा साहमधुना किमपरं रोदिमीत्यभिधायेत्युक्त्वा च तां मदलेखां व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

गत्वाऽऽगतया च तत्र गमनं कृत्वा प्रतिनिवृत्तया च तया मदलेखया हे प्रियसखि, ते तवाभिवाञ्छितं सिद्धं
निष्पन्नम् । तातेन चित्ररथेनाम्बया च मदिरयैवं संदिष्टं कथितम् । एवमिति किमित्यपेक्षायामाह—गाढं
गाढमिति । गाढं गाढं पुनःपुनरालिङ्ग्योपगृह्णन् कृत्वा शिरस्युत्तमाङ्गं उपाग्रायावग्राय चावयोर्वचनादस्माद्वा-
षिताद्वक्तव्या भाषितव्या । हे वत्से, एतावन्तं कालं मनस्येव नैतदावयोरासीद्यथा जामातृसहिता दुहितुः
पतियुक्ता वत्सा पुत्री द्रष्टव्या विलोक्येति । तत्तस्मात्कारणादयमेवावयोः परम उत्कृष्ट आनन्दो यद्वत्सया पुत्र्या
स्वयमेव जामाता वृतोऽङ्गीकृतः । तत्रापि वरणेऽप्यपरमन्यद्भगवतो लोकपालस्य चन्द्रमसोऽवतारः ।

टिप्प०—१ कियत्प्रलापो निवार्यताम् ? मदीयेन दुःखेन दुःखितौ न तिष्ठतः (न तिष्ठेताम्) इत्या-
शयः । २ कोयं प्रलापः ? दुहितुः पतियुक्ता वत्सेत्यनेन वत्साया अपि दुहिता, तस्याः पतिरित्यर्थः
प्रतीयते । निजपतियुक्ता वत्सा (पुत्री) द्रष्टव्येति सरला व्याख्या ।

पाठा०—१ प्रतिपद्य. २ अवश्यमा. ३ अल्यद्भुतं भूतम्; अद्भुतरूपम्. ४ येनान्यथा. ५ यथा. ६ अपि.
७ गतागतया. ८ गाढतरमालिङ्ग्य. ९ वत्स्यैव.

चन्द्रमसोऽवतारः । तत्कल्याणैः शापावसाने जामात्रा सहैवानन्दवाष्पेनिर्भराननारविन्दं ते द्रक्ष्यावः' इत्यावेदिते निर्वृतेनान्तरात्मना दैवतवदुपचरन्ती तच्चन्द्रापीडशरीरमतिष्ठत् ।

अथापगतवति जलदसमये, घननिरोधोद्धन्वादिवोन्मुक्ते जीवलोके, प्रसरन्तीष्विवा-
शासु, फैलभारावन्नकलमवनपिञ्जरासु ग्रामसीमासु, काशकुसुमधवलस्वरण्यस्थलीषु, से-
व्यतामुपगतेषु प्रासादतलेषु, कहारहारिषु पल्लवेषु, कुमुदामोदशीतलासु यामवतीषु, शेफा-
लिकापरिमलग्राहिषु निशावसानमातरिश्वसु, चन्द्रप्रभाभिरामेषु प्रदोषेषु, उद्दामफुल्लेन्दीवर-
रजोवाससुरभिषु वांसरेषु, सलिलापसरणक्रमतरङ्गमाणासु सुकुमारतीरसैकतरेखासु, सुखो-
त्तारतामापन्नास्वापगासु, पङ्कपरिहरणशुष्केष्वप्रहतरुढतृणोलपच्छन्नेषु मन्दाश्यानकर्दमोद्भि-
द्यमानाभिनवपद्मीकेषु पुनरपि पार्थिवलोकेन प्रवर्तितेषु प्राञ्जलवर्त्मसु, जम्बालविगमात्स-

तत्कल्याणैर्मङ्गलैः शापस्यावसाने प्रान्ते जामात्रा सहैवानन्दवाष्पेण निर्भरं यैदाननारविन्दं सुखपद्मं ते तवावां
द्रक्ष्याव आलोकयिष्यावः । इत्यावेदिते कथिते निर्वृतेन स्वस्थेनान्तरात्मना दैवतवदेवतच्चन्द्रापीडशरीरमुप-
चरन्त्युपचर्या कुर्वन्त्यतिष्ठतिस्थितवती ।

अथेति । कियद्दिनानन्तरं जलदसमये मेघकालेऽपगतवति व्यतिक्रान्ते सति घनस्य मेघस्य निरोधोऽव-
ग्रहः स एव बन्धस्तस्मादिवोन्मुक्ते पृथग्भूते जीवलोके सत्याशासु दिशासु प्रसरन्तीष्विव प्रसरन्तीष्विव, फल-
भारेण सस्यवीवधेनावनप्राण्यवनतानि यानि कलमाः शालग्रस्तेषां वनान्यरण्यानि तैः पिञ्जरासु पीतरक्तासु
ग्रामसीमासुपश्लेषेषु । 'पीतरक्तसु पिञ्जरः' इति हैमः । काशकुसुमैर्धवलसु श्वेतास्वरण्यस्थलीषु, सेव्यतामुप-
गतेषु प्राप्तेषु प्रासादतलेषु सौधानामभोगेषु, कहारेण सौगन्धिकेन हारिषु मनोहरेषु पल्लवेष्वस्वातसरःसु,
कुमुदानां कैरवाणामामोदेन शीतलासु शिशिरासु यामवतीषु रात्रिषु, शेफालिका वल्लीविशेषस्तस्याः परिमलमा-
मोदं गृह्णन्तीत्येवंशीलेषु निशाया रात्रेरवसानं प्रान्तस्तस्य मातरिश्वसु वायुषु सत्सु, चन्द्रप्रभाः शशिज्योत्स्नास्ता-
भिरभिरामेषु मनोहरेषु प्रदोषेषु यामिनीमुखेषु । 'प्रदोषो यामिनीमुखम्' इति हैमः । उद्दामफुल्लानि विकसि-
तानि यानीन्दीवराणि नीलकमलानि तेषां रजः परागस्तस्य वायो गन्धस्तेन सुरभिषु सुगन्धिषु वांसरेषु दिनेषु
सत्सु, सलिलस्य पानीयस्यापसरणं दूरीभवनं तस्य क्रमस्तेन तरङ्ग्यमाणासूकलिकायमानासु सुकुमारं मृदु यतीरं
तटं तस्य सैकतरेखासु जलोज्ज्वलस्थलपङ्क्तिषु, सुखेनोत्तार उत्तरणं तस्य भावः सुखोत्तारता तामापन्नासु प्राप्ता-
स्वापगासु नदीषु सत्सु, पङ्कस्य कर्दमस्य परिहरणं दूरीकरणं तेन शुष्केषु वल्लरेषु । 'वल्लूरं स्याद्वनक्षेत्रे वाहनोष-
रयोरपि । वल्लूरमाहुः संशुष्कमांसशुष्करमांसयोः' इति विश्वः । अप्रहतान्यविनष्टानि यानि रुढानि प्रादुर्भूतानि
तृणानि यवसानि तेषामुलपाः समूहास्तैश्छन्नेष्वच्छादितेषु । मन्दस्तुच्छो य आश्वानोऽशुष्कः कर्दमः पङ्कस्ते-
नोद्भिद्यमाना प्रादुर्भूयमानाभिनवा प्रत्यग्रा पद्मी मार्गे येषु तानि तेषु । पुनरपि पार्थिवलोकेन राजलोकेन प्रव-

टिप्पणं—१ 'निर्भरमाननारविन्दम्' इति पाठः, समासचातुर्यं टीकायाः स्यात् । २ वर्षासु किं
प्रासादतलानि परित्याज्यानीति राजाज्ञा ? तस्मात्—'सेव्यतामुपगतेषु पादपतलेषु' इति पाठः । वर्षाभ-
यात् वृक्षाधस्तले न शक्यमवस्थातुम् । संप्रति तु न तथेत्याशयः । ३ जलेऽपगतेषु बालुकासु तरङ्ग-
चिह्नैः सतरङ्गास्त्रिवेत्याशयः । ४ सुकुमाराः तीरस्य सैकतरेखा यासां तासु । ५ अप्रहतेषु खिलेषु
(धान्यनिवेशस्थानेषु) रुढैः तृणोल्लैः आवृतेषु । 'द्वे खिलाप्रहते समे' कोषः इति । ६ 'पान्थलोकेनेत्येव
पाठः । राजभिः क्षुण्णे तु मार्गे दूरदूरं पान्थपदव्येव लुप्यते ।

पाठा०—१ तत्कतिपयेनैव कालेन. २ निर्भरमानन. ३ निर्वृत्तेन. ४ बन्धात्. ५ फलभारावन्नकलमवनप्राण्यवनतानि; काणिशम-
रावनन्न. ६ आपिञ्जरासु. ७ पादपतलेषु. ८ कुसुम. ९ शेफाली; काली. १० सलिलाशयेषु. ११ सलिलापसरणक्रम-
तरंगमाणापाण्डुसुकुमारतीरसैकतरेखासु. १२ रुढोलप. १३ पान्थलोकेन.

वंतस्तुरगखुरसहासु भूमिष्वेकदा चन्द्रापीडचरणमूलोपविष्टां कादम्बरीमुपसृत्य मेघनादो व्यजिज्ञपत्—

‘देवो^१ युवराजश्चिरयतीत्युत्ताम्यता हृदयेन देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्थशुक-
नासेन च वार्ताहराः प्रहिताः । ते च देव्या एव शोकशल्यघटनां परिहरद्विर्यथावृत्तं सर्व-
माख्यायास्माभिरभिहिताः—भवतां हस्ते देवेन चन्द्रापीडेन न किञ्चित्प्रतिसंदेष्टव्यम् । नापि
देव्या कादम्बर्या । तदकृतविलम्बा एव गत्वैवमखिलवृत्तान्तं लोकार्तिहरायावन्नितलपतये
देवदेवाय तारापीडयावेदयत’ इत्येवमभिहितास्तु तेऽस्मान्मन्युनिर्भराः प्रत्यवदन्—‘यथा
भवद्भिः कथितं तत्तथा । तिष्ठतु तावत्कमागतस्नेहो भक्तिरनुवृत्तिर्वा । कार्यगौरवकृतं कुतू-
हलमेव देवावलोकनं प्रति बलात्प्रेर्यत्यस्मान् । यदि भवतामपि वार्तामात्रकोपलभ्य एवा-
यमर्थः, ततो युज्यतेऽस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य प्रतिगमनम् । अथ नयनविषयगामी तदा
वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणो ये न पश्यन्ति देवम् । अस्माभिरपि चिरतरं चरणपरि-
चर्यया देवस्य पवित्रित एवात्मा । अस्माकमपि सर्वदा दर्शनगोचरावस्थानेन प्रसादं कृत-

तितेषु क्षुण्णेषु प्राजलवर्त्मसु सुकुमारमार्गेषु सत्सु । जम्बालविगमात्कर्दमापगमात्सर्वतोऽभितस्तुरगानामश्वानां
खुराः शफास्तान्सहन्ते क्षमन्ते इति तुरगखुरसहास्ताखेवंविधासु भूमिषु वसुधाखेकदैकस्मिन्समये चन्द्रापीडस्य
चरणयोर्मूलं समीपं तत्रोपविष्टां स्थितां कादम्बरीमुपसृत्य समीपमागत्य मेघनादो व्यजिज्ञपज्ज्ञापयामास ।

किं तदित्याह—देवेति । देवो युवराजश्चन्द्रापीडश्चिरयति विलम्बयतीत्युत्ताम्यतोऽप्राबल्येन खेदं कुर्वता
हृदयेन चेतसा देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्थशुकनासेन च वार्ताहराः लेखहारकाः प्रहिताः प्रेषिताः ।
ते च वार्ताहरा देव्याः शोक एव शल्यं शरीरान्तर्गतलोहखण्डस्तस्य घटनां रचनां परिहरद्विर्यथावृत्तं सर्व-
माभिर्यथावृत्तं यथाभूतं सर्वं समग्रमाख्याय कथयित्वाभिहिताः कथिताः । भवतां शुष्माकं हस्ते देवेन चन्द्रा-
पीडेन न किञ्चित्प्रतिसंदेष्टव्यं न प्रतिकथनीयम् । नापि देव्या कादम्बर्या । तत्तस्मात्कारणादकृतो विलम्बः काल-
क्षेपो यैरेवंविधा एव गत्वा गमनं कृतैवाखिलं समग्रं वृत्तान्तमुदन्तं लोकानां जनानामार्तिः पीडा तस्या हराया-
वन्नितलपतये भूतलस्थानिने देवदेवाय राजाधिराजाय तारापीडयावेदयत न्यवेदयत इत्येवमभिहिताः कथि-
तास्तु तेऽस्मान्मन्योः क्रोधस्य निर्भरो येष्वेतादृशाः प्रत्यवदन्प्रत्युष्टुः । किं तदित्याद्येनाह—यथेति । यथा येन
प्रकारेण भवद्भिः कथितमुक्तं तत्तथा तेन प्रकारेणास्तु । कमागतः परम्परायातः स्नेहः प्रेम, भक्तिराराध्यत्वेन ज्ञानम्,
अनुवृत्तिरनुवर्तनं वा तिष्ठत्वास्ताम् । परं कार्यस्य कृत्यस्य गौरवं गुरुत्वं तेन कृतं विहितं कुतूहलमेव कौतुकमेव
देवस्य चन्द्रापीडस्यावलोकनं वीक्षणं प्रत्यस्मान्बलाद्धटात्प्रेरयति नोदयति । यदि भवतामपि केवलं वार्ता वार्ता-
मात्रकं तेन उपलभ्य प्राप्य एवायमर्थः प्रयोजनम् । ‘अर्थोऽभिधेयैरेवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु’ इत्यमरः । ततो
युज्यते घटतेस्माकं भवद्भ्यः समुपलभ्य कथयित्वा प्रतिगमनं प्रतियानम् । अथ नयनविषयं चक्षुर्गोचरं गच्छ-
तीत्येवंशीलोऽर्थः, तदा वयमपि नेदृशा एवापुण्यकर्माणोऽशुभकृत्यकारिणो ये न देवं पश्यन्त्यवलोकयन्ति ।
अस्माभिरपि देवस्य चिरतरं चिरकालं चरणपरिचर्यया पादसेवयात्मा पवित्रित एव । अस्माकमपि सर्वदा सर्व-
कालं दर्शनगोचरमवलोकनविषयं यदवस्थानमवस्थितिस्तेन प्रसादमनुग्रहं देवः कृतवानेव विहितवानेव । अथ

टिप्पणं—१ ‘निवेदयत’ इत्येव । न्यवेदयतेति लेखकदोष एव स्यात् । २ अर्थात् प्रत्यक्षदर्शनस्य
नावसरः, केवलं संवादप्राप्तिरेव वशः । ३ प्रवृत्तिम् (संवादम्) प्राप्य गमनमित्यर्थ उचितः ।

पाठां—१ सहासु संजातासु. २ देवि देवः. ३ अस्माभिर्यथावृत्तं समाख्याय. ४ भवता तु हस्तेन. ५ अखिल-
लोक. ६ हरये. ७ देवाय. ८ कारयति. ९ भवतां वार्ता. १० मात्रकलभ्यः. ११ युज्यत एव. १२ अपि च.
१३ एव केऽप्यनुणाः. १४ देवचरणपरिचर्यया. १५ प्रसादीकृतवान्.

वानेव देवः । किमद्य जातं येन देवस्य पादारविन्दवन्दनाप्रसादेनासंविभज्य विसृज्यामहे । त एव वयं पादलम्बाश्चरणरेणवः । तद्विज्ञाप्य देवीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकं सफलयतु भवानागमनपरिश्रमम् । अन्यथा भूमिमेतावतीमागस्य संभवे सत्यप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरा गताः सन्तः किं देवदेवेन तारापीडेन वक्तव्या वयम् । किं वास्माभिर्देवो विज्ञापयितव्यः' इत्यावेदिते, 'देवी प्रमाणम्' इति विज्ञाप्य पुनस्तूष्णीं स्थितवति मेघनादे, तत्कालसमुत्प्रेक्षितानाश्वास्यश्चशुरकुलवैकुण्ठ्या, विलीयमानेव शुचा, अन्तःसंचितं बाष्पमाकुलिततरलतारकाभ्यामापिबन्ती लोचनाभ्याम्, उद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी, कथंकथमपि चिरात्कादम्बरी प्रत्युवाच—'स्थान एव हि तैरगमनमङ्गीकृतम् । अनवलोक्य देवमेवमैयाताः सन्तः किमुच्यन्ताम् ? अपि च वृत्तान्त एवायमेवंविधो लोकातीतो यत्रावलोकनेनापि न संप्रत्ययः समुत्पद्यते, किं पुनरनालोकनेनापि । कैतवमात्रकोपदर्शितप्रेमपल्लवा वल्लभ-

किं जातं किं जज्ञे येन देवस्य चन्द्रापीडस्य पादारविन्दस्य चरणकमलस्य वन्दना नमस्कृतिः सैव प्रसादस्तेनासंविभज्यासंविभागीकृत्य विसृज्यामहे । ते तव वयं पादलम्बाश्चरणरेणवः पादधूलयः । तद्विज्ञाप्य विज्ञप्तिं कृत्वा देवीं कादम्बरीं देवस्य युवराजस्य पादप्रणामेनास्माकमागमनपरिश्रमं भवान्मेघनादः सफलयतु सफलिकरोतु । अन्यथोक्तवैपरीत्ये । एतावतीं भूमिमागस्य संभवे सति दर्शनयोग्यतायां सत्यामप्रत्यक्षीकृतं युवराजशरीरं यैस्तेऽप्रत्यक्षीकृतयुवराजशरीरास्ते च ते गताश्चेति कर्मधारयः । एवंविधा गताः सन्तो वयं देवदेवेन तारापीडेन किं वक्तव्याः किं कथनीयाः । अस्माभिर्देवस्तारापीडः किं विज्ञापयितव्यः किं वा निवेदयितव्यं इत्यावेदिते ज्ञापिते देवी प्रमाणं यदादिशति देवी तत्कर्तव्यमिति विज्ञाप्य निवेद्य तूष्णीं स्थितवति मौनं कृतवति मेघनादे, तत्कालं समुत्प्रेक्षितं वितर्कितमनाश्वास्यमाध्वसनावर्जितं श्वशुरकुलस्य स्वपतिवंशस्य वैकुण्ठ्यं विह्वलता यया सा तथा । शुचा शोकेन विलीयमानेव विलयं प्राप्यमाणेवान्तःसंचितं मध्ये संघातीकृतं बाष्पमश्वाकुलिते व्याकुलीभूते तरले चञ्चले तारके कनीनिके यथोरेवंभूताभ्यां लोचनाभ्यां नेत्राभ्यामापिबन्ती पानं कुर्वन्ती, उत्प्रावत्येन गद्गदिकया गद्गदस्वरेणावगृह्यमाणो निरुध्यमानः कण्ठो यस्याः सा तथा । कथंकथमपि महता कष्टेन चिराद्गुह्यकालेन कादम्बरी प्रत्युवाच प्रत्यवव्रीत् । हि निश्चितम् । तैलैलहारकैरगमनमयानमङ्गीकृतं स्वीकृतं तत्स्थान एव युक्तमेव । देवं चन्द्रापीडमनवलोक्यानिरीक्ष्यैवमेव यथागतं तथैव याताः पश्चाद्वलिताः सन्तस्तत्र तैः किमुच्यतां किं कथ्यताम् । अपि चेति युक्त्यन्तरे । अयमेवंविधो वृत्तान्त उदन्तो लोकातीतोऽनिर्वचनस्वरूपो यत्र यस्मिन्वृत्तान्तेऽवलोकनेनापि निरीक्षणेनापि न संप्रत्ययो न विश्वासः समुत्पद्यते संजायते । अनालोकनेनाप्यनिरीक्षणेनापि किं पुनर्भण्यते । सुतरामविश्वासो भवत्येवेति भावः । कैतवमात्रेण केवलदम्भेनोपदर्शिताः प्रकटिताः प्रेमपल्लवाः स्नेहकिसलयौ यैस्ते तथा वल्लभतममतिशयेन

टिप्पणं—१ 'कैतवमात्रोपदर्शितप्रेमफला वल्लभतमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तम्' इत्येव पाठः । कपटमात्रेण प्रकटितं प्रेमफलम् (प्रणयकार्यम्) याभिस्ताः, अस्माभिः स्वप्रणयकार्यं दम्भरूपेणैव प्रकटितं यदि अस्माकं प्रेम सत्यमभविष्यत् तर्हि अस्माभिरपि जीवितमत्यक्ष्यत । अत एव—चन्द्रापीडादपि वल्लभतमं जीवितं यासाम् ईदृश्यो वयमिति ।

पाठा०—१ विसर्ज्यामहे. २ कृतशरीराः. ३ देवेन. ४ च. ५ तत्कालम्. ६ गद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठा; उद्गदिकावगृह्यमाणकण्ठी. ७ उद्गदिकयावगृह्यमाणकण्ठी. ८ देवदेवम्. ९ किमुच्यताम्; किमुच्यन्तात एव. १० अयमेवंविधो लोकातीतो वृत्तान्तः. १० फलाः.

तमजीविता वयमपि यावत्पश्यामस्तं तावदनपेक्षितप्राणवृत्तयः स्नेहसद्भावनया सद्गत्या न पश्यन्तीत्यवष्टमानकमिदम् । तदपरिलम्बितं प्रवेक्ष्यताम् । पश्यन्तु देवम् । सफलयित्वा-
गमनपरिश्रमेण सार्धं लोचने ततो यास्यन्ति' इत्याज्ञानन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव समं बाष्पपातेन पञ्चाङ्गालिङ्गितमहीतलांश्चन्द्रापीडचरणवन्दनसद्भावनिहितोत्पद्मनिभु-
तदृष्टीस्ताननन्यदृष्टिश्चिरमिवालोक्ष्य कादम्बरी स्वयमेवाभाषत—

‘भद्रमुखाः, परित्यज्यतामयं क्रमागतस्नेहसद्भावसुलभः शोकावेगः । र्यत्खल्वनालोचिता-
वधि दुःखावसानमेव दुःखं तन्मरणभीरोर्भवतु नाम शोकावेगाय । यत्पुनः सुखोदकं
तत्पुरःस्थितया सुखप्रत्याशयैवान्तरितं नापतति हृदये । तदेष वृत्तान्त एवंविधो येन न केव-
लमत्र निरवकाशता शोकस्य, प्रत्युत सुदूरभिन्नवृत्तेर्विस्मयस्यावसरः । किमत्र परिवोधनेन,

प्रियं जीवितं प्राणितं येषामेवंविधा वयमपि तं चन्द्रापीडं यावत्पश्यामोऽवलोकयामस्तर्हेते लेखहारका अन-
पेक्षिता असमीहिताः प्राणवृत्तयो यैरेवंभूताः स्नेहस्य सद्भावो विद्यते यस्यामेवंविधया स्नेहसद्भावनया सद्गत्याः
सदनुचरा न पश्यन्ति न विलोकयन्तीत्यवष्टमानकमयुक्तमिदम् । तदपरिलम्बितमविलम्बितं प्रवेक्ष्यतां प्रवेशं
कार्यताम् । देवं चन्द्रापीडं पश्यन्खल्वलोकयन्तु । आगमनपरिश्रमेण प्रयासेन सार्धं लोचने नेत्रे सफलयित्वा
कृतार्थीकृत्य ततस्तदनन्तरं यास्यन्ति गमिष्यन्तीत्याज्ञा निदेशस्तदनन्तरं च मेघनादेन प्रवेशितान्दूरत एव
दविष्टादेव बाष्पपातेनाश्रुपातेन समं द्वे जातुनी, द्वौ करौ, उत्तमाङ्गं चेति पञ्चाङ्गैरालिङ्गितमाश्लिष्टं महीतलं
भूमितलं यैस्ते तथा तात् । चन्द्रापीडस्य चरणयोः पादयोर्वन्दनं नमस्करणं तस्य सद्भावेऽस्तित्वे निहिताः
स्थापिता उद्धूर्वं पद्म नेत्रोम यासामेवंविधा निभृता निश्चला दृष्ट्यो दृशो यैस्ते तथा तात् । न विद्यतेऽन्य-
स्मिन्दृष्टिर्यस्याः सैवंभूता कादम्बरी चिरमिव चिरसदृशमालोक्ष्य निरीक्ष्य स्वयमेवात्मनैवाभाषतावोचत् ।

किं तदित्याह—भद्रेति । भो भद्रमुखाः शुभाननाः, क्रमागतः परम्परायातो यः स्नेहसद्भावः प्रेमसत्ता
तेन सुलभः सुप्रापोऽयं शोकावेगः शुभ्रयः परित्यज्यतां परिमुच्यताम् । अनालोचितोऽविमृष्टोऽवधिर्मर्यादा यस्य
तत्तथा, दुःखमेवावसाने प्रान्ते यस्यैवं तदुःखमेव मरणभीरोः कातरस्य । खल्विति निश्चयेन । शोकावेगाय
भवतु । यत्पुनः सुखः सुखकृदुदकं उत्तरकालजन्यं फलं यस्यैवंभूतं दुःखं पुरःस्थितयाप्रे वर्तमानया सुखप्रत्या-
शयैव सौख्यलिप्सयैवान्तरितं व्यवहितं हृदये चित्ते नापतति नागच्छति । ‘आयतिस्तत्तरः काल उदकस्तद्भवं
फलम्’ इति हैमः । तत्तस्माद्वेतोरेष वृत्तान्त उदन्त एवंविधो येन कारणेन (न) केवलमत्र शोकस्य शुचो निरव-
काशता निःप्रवेशता, प्रत्युत सुदूरं भिन्नं वृत्तिवर्तेनं यस्यैवंभूतस्य विस्मयस्याश्चर्यस्यावसरः प्रस्तावः । अत्रा-
स्मिन्विषये परिवोधनेन ज्ञापनेन किम् । न किमपीत्यर्थः । एतदेव विशिनष्टि—अन्यत्र मनुष्येष्वदृष्टपूर्वो-

टिप्प०—1 ‘स्नेहसंभावनीयाः’ इति पाठः । स्नेहेन संभावनीया आदरणीयाः । 2 ‘प्रवेक्ष्यन्ताम्’
(ते वार्ताहराः) इत्येव पाठः । 3 असंबद्धमिदम् । वन्दने यः सद्भावः प्रणयस्तेन निहिता उत्पद्ममा
निभृता दृष्टयैस्तानित्यर्थः । 4 मरणाङ्गीतस्यैव तदिदं दुःखं भोक्तव्यम्, अन्यथा तत्समये मरणमेवो-
चितमित्याशयः । 5 सुखस्य प्रत्याशा दुःखे व्यवधानभूता भवति, अत एव दुःखं न जायत इत्यर्थः ।
6 अतिविरुद्धा वृत्तिर्यस्य, एवंविधस्थले विस्मयो न संभवतीत्याशयः ।

पाठा०—१ सद्भावनीयाः, २ अवष्टमानम्, ३ सफल्यन्तु, ४ अदूरतः, ५ चिरमवलोक्य, ६ अल्पम्,
७ सुलभः, ८ न खलु.

अन्यत्रादृष्टपूर्वो मनुष्येषु प्रत्यक्षीकृत एवायं वृत्तान्तो भवद्भिरपि । दृष्टं च पुरेवाक्षततनो-
र्देवस्य वदनम् । संभाषणापि या देवेन विना न संभवति सापि संभावितैव । तद्रम्यता-
मधुना वार्तोत्सुकमतेर्देवस्य पादमूलम् । न चायं प्रत्यक्षदृष्टोऽप्युपरतशरीराविनाशवृत्तान्तः
प्रकाशनीयः । दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरसि तिष्ठत्येतदेवावेदनीयम् । यैतः कारणादुपरतिः
खल्ववश्यंभाविनी प्राणिनां कथंचित्प्रत्ययमुत्पादयति । शरीराविनाशः पुनः प्राणैर्विनाकु-
तानां दृश्यमानोऽप्यश्रद्धेय एव । तदस्याऽऽवेदनेन सुदूरस्थितमपि गुरुजनं मरणसंशये
निक्षिप्य वर्तमाने प्रयोजनमेव नास्ति । प्रत्यागतजीविते जीवितेश्वरे स्वयमेवायमद्भुतभू-
तोऽर्थो गुरुजनेष्वाप्रकटीभविष्यति ।

इत्येवमादिष्टाश्च ते व्यज्ञापयन्—‘देवि, किं विज्ञापयामः । द्वाभ्यामेवापरिज्ञानमस्य
वस्तुनः संभवेदगमनेनास्मदीयेनाकथनेन वा । तदस्माकं तु हस्ते द्वयमप्येतन्नास्ति । युवरा-
जवैशम्पायनयोर्वातां विना दुःखं तिष्ठता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन

ऽनवलोकितपूर्वोऽयं वृत्तान्तो भवद्भिरपि शुष्माभिरपि प्रत्यक्षीकृत एव साक्षात्कृत एवेति भावः । अक्षत-
तनोरखण्डितशरीरस्य देवस्य चन्द्रापीडस्य वदनं पुरेव दृष्टमवलोकितम् । संभाषणान्यन्यालापोऽपि या
देवेन विना न संभवति नोपपद्यते सापि संभाषणापि संभावितैव संभावनाविषयीकृतैव । तदिति हेत्वर्थः ।
तत्तस्मात्कारणाद्वातां प्रवृत्तौ उत्सुकोत्कण्ठिता मतिर्बुद्धिर्यस्यैवंविधस्य देवस्य तारापीडस्य पादमूलं चरणस-
मीपं शुष्माभिरधुना गम्यतां यायताम् । अयं प्रत्यक्षदृष्टोऽपि साक्षात्शरीरक्षितोऽप्युपरतं निर्जीवं यच्छरीरं
तस्याविनाशस्तथैवावस्थानं तस्य वृत्तान्तं उदन्तो न च प्रकाशनीयो न प्रकटीकार्यः । ताहं किं वाच्यमित्याशये-
नाह—दृष्ट इति । अच्छोदसरसि तिष्ठति विद्यते, दृष्टो विलोकितोऽस्माभिरेतदेवावेदनीयं कथनीयम् । यतः
कारणादुपरतिमरणम् । खलु निश्चयेन । प्राणिनामवश्यंभाविनी कथंचित्प्रत्ययं विश्वासमुत्पादयति । प्राणैर्विना-
कृतानां रहितानां शरीराविनाशः पुनर्दृश्यमानोऽपि विलोक्यमानोऽप्यश्रद्धेय एवास्थारहित एव । तदस्या-
वेदनेन ज्ञापनेन सुदूरस्थितमप्यश्रद्धेयस्थितमपि गुरुजनं श्वशुरजनं मरणसंशये भृत्यद्वारे निक्षिप्य वर्त-
माने प्रयोजनमेवार्थ एव नास्ति । प्रत्यागतं पश्चाद्गतं जीवितं यस्यैवंविधे जीवितं प्राणितं तस्य ईश्वरे
चन्द्रापीडे स्वयमेवायमद्भुतोऽर्थो गुरुजनेषु श्वशुरकुलेष्वा समन्तात्प्रकटीभविष्यति सर्वं विदितं भविष्यति ।

इत्येवमादिष्टाः कथिताश्च ते व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । हे देवि, किं विज्ञापयामः कां विज्ञप्तिं कुर्मः । अनि-
वेदनरूपस्यास्य वस्तुनो द्वाभ्यामेवापरिज्ञानं संभवेत् । एतदेव स्पष्टयन्नाह—अगमनेनेति । अस्मदीये-
नाऽगमनेनाऽयानेनाऽकथनेन वाऽनिवेदनेन वा, तद्वयमप्यस्माकं तु हस्ते पाणौ नास्ति । अस्मदधीनं न विद्यत
इत्यर्थः । तत्प्रदर्शयन्नाह—युवराजेति । युवराजश्चन्द्रापीडो वैशम्पायनो मन्त्रिसुत एतयोर्वातां प्रवृत्तिं विना
दुःखं तिष्ठता कृच्छ्रेण स्थितिं कुर्वता देवेन तारापीडेन देव्या विलासवत्यार्यशुकनासेन च संभाव्य विचार्य प्रेक्षि-

टिप्प०—१ नीचैः पाठो द्रष्टव्यः । जीवाद्दिना संभावना (शरीरगता कान्तिः) न संभवति, सा
भवद्भिः संभावितैव दृष्टव्येत्याशयः । २ ‘आङ्’ निपातस्य नासीत्स्वारस्यम् । अत एव ‘गुरुजने जने वा’
इति पाठगतस्य ‘वा’पदस्य सत्तां सूचयति । ३ ‘संभाष्य’ (सौम्याः ! गम्यतामित्यादरेण संबोध्य)
इत्येव पाठो योग्यः ।

पाठा०—१ प्रत्यक्षतः. २ च दृष्टं च; दुष्टो दुष्टं च. ३ पुनरेवाक्षतः; पुनरेवाविकृत. ४ संभावनापि या जीवा-
दिना. ५ यतः कारणम्; किं कारणम्. ६ न कथंचित्. ७ गुरुजने जने वा प्रकटीभविष्यति. ८ व्यज्ञापयन्.
९ किंविज्ञापयामः. १० हस्तात्. ११ विना वार्ताम्; वार्तया विना.

च संभाव्य प्रेषितानामप्रेषितजीवितानामगमनं तु दूरापेतमेव । गत्वापि दयिततममनय-
वार्ताश्रवणलालसस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखमुताक्षीप्युद्गीक्ष्य मुखानि निर्विका-
रवदनानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव' इति विज्ञापिता तैः 'एवमेतत्' इत्युक्त्वा कादम्बरी
मेघनादमवादीत्—'मेघनाद, वेदि संस्तुतजनस्यैतदनुचितमिति । तथापि गुरुणां चेतःपी-
डा मवेक्ष्यमाणया मयैवमभिहितम् । इतरदपि दुःखमायाति । कीदृशं भवति किं पुनरिदं
महावज्रपतनसदृशम् । तदेतदपि भवतु । एभिः सहापरः कश्चिच्छूद्रेयवचाः प्रत्यक्षदृष्ट-
सकलवृत्तान्तः संप्रत्ययाय ब्रजतु' इति ।

एवमादिष्टस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत्—'देवि, राजलोके तु का कथा । भृत्यवर्गोऽपि
सकल एवायं कन्दमूलफलाशी निश्चयं कृत्वा स्थितो यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादा-
न्विना न प्रतीपं गन्तव्यमिति । भृत्या अपि त एव ये संपत्तेर्विपत्तौ सविशेषं सेवन्ते ।
समुन्नम्यमानाः सुतरामवनमन्ति आलाप्यमाना न समालापाः संजायन्ते । स्तूयमाना

तानां प्रहितानामप्रेषितजीवितानाममृतानामगमनं तु दूरापेतमेव दूरापास्तमेव । द्वितीयं पक्षं प्रतिक्षिप्याह—
गत्वेति । तत्र गत्वापि दयिततमोऽतिवल्लभो यस्तनयः सुतस्तस्य वार्ता प्रवृत्तिस्तस्याः श्रवणमाकर्णनं तत्र
लालसस्य सस्पृहस्य राज्ञो देव्या आर्यशुकनासस्य दुःखेन हुतानि श्रुडितान्यक्षीणि येष्वेवंविधानि मुखानि
वक्त्राण्युत्प्राचलयेन वीक्ष्य निरीक्ष्य निर्विकारवदनानां शोकादिविकृतवर्जितानामस्माकमवस्थानमशक्यमेव
दुष्करमेव । तैल्लेखहारकैरिति विज्ञापितेति निवेदिता एवमेतत्सत्यमेवेदमित्युक्त्वा कादम्बरी मेघनादमवादीद-
प्रवीत् । किं तदित्याह—मेघनादेति । हे मेघनाद, अहं वेदि जानामि संस्तुतजनस्य परिचितजनस्यैतद-
निवेदनरूपमनुचितमयोग्यमिति । तथापि गुरुणां श्वशुरादीनां चेतःपीडामवेक्ष्यमाणया विलोक्यमाणया मयै-
तत्पूर्वोक्तमभिहितं कथितम् । इतरदप्येतद्विज्ञमपि दुःखमायाति तदा कीदृशं महावज्रपतनसदृशं महावज्रपात-
तुल्यं भवति । किं पुनरिदं दुःखम् । तदेतदपि 'तुष्यतु दुर्जनः' इति न्यायेन वज्रपतनोपमं दुःखमपि भवति
पततु । परमेभिर्लेखहारकैः सह श्रद्धेयं मान्यं वचो यस्य स तथा प्रत्यक्षं दृष्टोऽवलोकितः सकलवृत्तान्तः
समग्रोदन्तो येनैवविद्योऽपर एतद्विज्ञः कश्चिस्संप्रत्ययाय विश्वासाय ब्रजतु गच्छतु ।

एवमादिष्टस्त्वेवं प्रोक्तस्तु मेघनादो व्यज्ञापयत् । हे देवि राजलोके उपवर्गे तु का कथा का वार्ता कथ्यते ।
सकल एवायं भृत्यवर्गोऽपि सेवकसमूहोऽपि कन्दमूलफलान्यश्नातीत्येवंशील इति निश्चयं निर्णयं कृत्वा स्थितोऽ-
स्ति निषिद्धोऽस्ति । कोऽयं निश्चय इत्यपेक्षायामाह—यथेति । यथास्माकं मध्यादेकेनापि देवपादांश्चन्द्रा-
पीडचरणान्विना न प्रतीपं विलोमं गन्तव्यं न व्याघुष्य यातव्यमिति । भृत्या अपि अनुचरा अपि त एव ये
संपत्तेः संपत्तितः विपत्तौ विपदि सविशेषं पूर्वतोऽधिकं सेवन्ते सपर्यां कुर्वन्ति । समुन्नम्यमानाः समुन्नतिं
प्राप्यमाणाः सुतरामत्यर्थमवनमन्ति नम्रीभवन्ति । आलाप्यमानाः संभाष्यमाणाः सम आलापो येषां
ते समालापाः सदृशभाषिणो न संजायन्ते न भवन्ति । स्तूयमाना नूयमाना नोत्सिच्यन्ते नोत्सेकं गच्छन्ति ।

टिप्पण-1 'अवेक्षमाणया' इति स्थाने अयं पाठो लेखकदोष एव । यदि तु टीकाकारकृपा तर्हि तु
कोऽस्य पुरस्कारः ? 2 'इतरदपि दुःखमतिक्रान्तं कीदृशं भवति, (अर्थात् साधारणप्रियवियोगजनित-
दुःखमेव अतिवर्च्यं भवति), इदं (पुत्रवियोगजम्) तु किं पुनः ? अयमेव पाठः ।

पाठा-1 संभाष्य. 2 अगमनं दूरत एव. 3 अवस्थानमनुचितमशक्यमेव. 4 अवेक्षमाणया; अपेक्षमाणया.
5 आपतति; अतः. 6 श्रद्धेयवाक्यः. 7 ब्रजतु संप्रत्ययायेति. 8 भृत्यवर्गोऽपि.

नोत्सिच्यन्ते । क्षिप्यमाणा नापरागं गृह्णन्ति । उच्यमाना न प्रतीपं भाषन्ते । पृष्टा हित-
प्रियं विज्ञपयन्ति । अनादिष्टाः कुर्वन्ति । कृत्वा न जल्पन्ति । पराक्रम्य न विकल्थन्ते ।
विकल्थमाना अपि लज्जामुद्रहन्ति । महाहवेष्वग्रतो ध्वजभूता इव लक्ष्यन्ते । दानकाले
पलाय्य पृष्ठतो निलीयन्ते । धनात्स्नेहं बहु मन्यन्ते । जीवितात्पुरो मरणमभिवाञ्छन्ति ।
गृहादपि स्वामिपादमूले सुखं तिष्ठन्ति । येषां च तृष्णा चरणपरिचर्यायाम्, असंतोषो हृद-
याराधने, व्यसनमाननावलोकने, वाचालता गुणग्रहणे, कार्पण्यमपरित्यागे भर्तुः । ये च
विद्यमानेऽपि स्वात्मन्यस्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयः, पश्यन्तोऽप्यन्धा इव, शृण्वन्तोऽपि बधिरा
इव, वाग्मिनोऽपि मूका इव, जानन्तोऽपि जडा इव, अनुपहतकरचरणा अपि पङ्कज इव,
ह्रीवा इवाकिंचित्कराः, स्वात्मनः स्वामिचिन्तादर्शे प्रतिबिम्बवद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवावस्थितो

क्षिप्यमाणास्तिरस्क्रियमाणा नापरागं विरक्ततां गृह्णन्त्याददते । उच्यमानाः । विरूपमिति शेषः । भाष्य-
माणा न प्रतीपं प्रतिकूलं भाषन्ते ब्रुवते । पृष्टा अनुयोजिता हितं च तदप्रियं च हितप्रियं विज्ञपयन्ति निवेद-
यन्ति । अनादिष्टा अकथिताः कुर्वन्ति । कार्याणीति शेषः । कृत्वा न जल्पन्ति न कथयन्ति । पराक्रम्य
यन्ति । महाहवेषु महारणेष्वग्रतो ध्वजभूता इव केतुभूता इव लक्ष्यन्ते विलोक्यन्ते । 'अभ्यामर्दः समाघातः
सङ्ग्रामाभ्यागमाहवाः' इत्यमरः । दानकाले पलाय्य पलायनं कृत्वा पृष्ठतो निलीयन्ते निलीना भवन्ति । धना-
त्स्नेहात्स्नेहं प्रेम बहु मन्यन्तेऽधिकं गणयन्ति । जीवितात्प्राणितात्पुरोऽग्रे । स्वामिन इति शेषः । मरणं मृत्यु-
मभिवाञ्छन्त्यभिलषन्ति । गृहादपि सौधादपि स्वामिपादमूले स्वकीयाधीनचरणोपान्ते सुखं यथा स्यात्तथा
तिष्ठन्ति । येषां च सेवकानां चरणपरिचर्यायां पादसेवायां तृष्णा स्पृहा । हृदयाराधने चित्तप्रसादनेऽसंतोषः ।
आननोवलोकने सुखनिरीक्षणे व्यसनमासक्तिः । वाचालता मुखरता गुणग्रहणे परगुणानां शौर्यादीनामादाने ।
भर्तुः स्वामिनोऽपरित्यागेऽमोचने कार्पण्यं कृपणत्वम् । ये च सेवका विद्यमानेऽपि स्वात्मनि जीवति सत्य-
स्वाधीनसकलेन्द्रियवृत्तयोऽस्वाधीना अनायत्ताः सकलेन्द्रियाणां वृत्तयो येषां ते तथा । पश्यन्तोऽपि विलोक्य-
न्तोऽप्यन्धा इव गताक्षा इव । परच्छिद्धान्वेषणेऽन्धत्वमिति भावः । शृण्वन्तोऽप्याकर्णयन्तोऽपि बधिरा इव ।
परापवादश्रवण इत्यर्थः । वाग्मिनोऽपि वचस्विनोऽपि मूका इवावाच इव । परदूषणवक्तव्यतायामिति भावः ।
'वाग्मी वाचस्पतौ पटौ' इति विश्वः । जानन्तोऽप्यवबुध्यन्तोऽपि जडा इव मूर्खा इव । प्रभुप्रतिपादितकथादि-
श्रवणेध्वित्यर्थः । कराश्च चरणाश्च करचरणम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्य-' इत्येकनद्भावः । अनुपहतमखण्डितं
करचरणं येषां ते तथैवंविधा अपि पङ्कज इव श्रोणा इव, ह्रीवा इव षण्डा इव, अकिंचित्करा निरर्थकाः ।
स्वात्मनः स्वस्वामिनोऽधिपतेश्चिन्ता सैवादशौ मुकुस्तस्मिन्प्रतिबिम्बवत्प्रतिच्छायावद्वर्तन्ते । तत्सर्वमेवाव्यक्तो

टिप्पणी—'अनुपहतकरचरणा अपि कुणय इव पङ्कज इव' इत्येव पाठः । कररहितः कुणिः, विकल-
पादः पङ्कजः, ते तु करपदसत्तायासपि तद्वहिता इत्यर्थः । २ 'स्वात्मना स्वामिचित्तादर्शे प्रतिबिम्बवत्'
इत्येव पाठः । स्वामिनश्चित्तरूपे आदर्शे (दर्पणे) स्वात्मना प्रतिबिम्बवत् वर्तन्ते, स्वामिनश्चित्ते सर्वदा
येषां स्थितिर्भवतीत्याशयः ।

पाठा०—१ अपराधम्; अपरज्यन्ते. २ प्रियहितम्; प्रियं हितम्. ३ कथ्यमानाः. ४ नापि. ५ व्यसनमानाव-
लोकने. ६ गुणाग्रहणे. ७ आत्मनि. ८ न स्वाधीन. ९ कृपणा इव पङ्कजः; कुणय इव पङ्कजः. १० स्वात्मना.
११ चित्ता. १२ सर्वः.

भृत्यलोकः । देवस्य च स्थाने देवी वर्तते । तदाज्ञापितं कृतमवधारयतु 'देवी' इत्युक्त्वा मेघ-
नादस्त्वरितकनामानं कुमारबालसेवकमाहूय तैः सह व्यसर्जयत् ।

अथ सुबहुदिवसापगमे वार्ता विनोत्ताम्यन्ती चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं कर्तुं-
वन्तीनामनगरीदेवतानामवन्तीमातृणामायतनं निर्गता विलासवती 'देवि, दिष्ट्या वर्धसे ।
प्रसन्नास्तेऽवन्तिमातरः । परागता युवराजवार्ताहराः' इति सहसैव संभ्रमप्रधावितात्परिज-
नादुपश्रुत्यानन्दबाष्पजललुलितया जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव विक्षेपदीर्घया दृष्ट्यार्चयन्तीव चिरं
दृष्ट्वा ककुभः, मृगाङ्गनेव परिभ्रष्टबालपोता, पूकृत्य प्राकृतेवार्ता, 'केनेदममृतं मे वाक्छ-
लाद्वृष्टम् ? कस्यानुकम्पास्मिञ्जने जाता ? केन दृष्टाः ? कियदूरे वर्तन्ते ? किं वा तैः कथितं

नपुंसकम् । अयमेवस्थितो भृत्यलोको गोप्यजनः । देवस्य च चन्द्रापीडस्य च स्थाने देवी वर्तते । तत्तस्मादा-
ज्ञापितमादिष्टं कृतं निष्पादितं देवी कादम्बर्यवधारयतु जानातु । इत्युक्त्वेत्यभिधाय मेघनादस्त्वरितकनामानं
कुमारबालसेवकं चन्द्रापीडभृत्यमाहूयाह्वानं कृत्वा तैल्लेखहारकैः सह व्यसर्जयत्प्राहिणोत् ।

अथेति । तत्प्रेषणानन्तरं सुबहुनामनेकेषां दिवसानामपगमे सति वार्ता प्रवृत्तिं विनोत्ताम्यन्ती खेदं कुर्वन्ती
चन्द्रापीडस्यैवागमनायोपयाचितं वाञ्छितं कर्तुं विधातुमवन्तीनामनगरीदेवतानां विशालापुरीदेवानामवन्ती-
मातृणां ब्राह्मयाथा मातरः सप्त तासां चायतनं गृहं निर्गता निर्याता । इतश्च हे देवि, त्वं दिष्ट्या भारयेन
वर्धसे वृद्धिं प्राप्स्यसि । प्रसन्नास्ते तवावन्तिमातरः । युवराजवार्ताहराश्चन्द्रापीडकिंवदन्तीकथकाः । संदेश-
हरा इत्यर्थः । परागताः समायाता इति सहसैवैकपद एव संभ्रमेणादरेण प्रधावितात्परिजनात्सेवकजचादुप-
श्रुत्याकर्ण्यानन्दबाष्पजलं हर्षाश्रुपानीयं तस्मिँल्लुलितया लुठितया जलक्लिन्नया । नीलसाधर्म्यादुप्रेक्षते—
जलार्द्रेन्दीवरस्रजेव जलनुगनीलपद्ममालयेवार्चयन्ती पूजयन्तीव विक्षेपेण दीर्घया दृष्ट्या दृष्ट्वा चिरं चिर-
कालं ककुभो दिशो दृष्ट्वावलोकय । परिभ्रष्टो गतो बालो मूर्खः पोतः शिष्टुर्यस्याः सा तथा । 'बालोऽर्भके
च मूर्खे स्यात्' इत्यमरः । एवंविधा मृगाङ्गनेव हरिणीव पूकृत्योच्चैरटित्वा प्राकृतेव पामरेवार्ता पीडिता
केन वार्ताकेन वाक्छलाद्वचनोपधेरिदममृतं पीयूषं वृष्टम् । तेन वचनच्छलादमृतमेव वृष्टमिति भावः । अस्मि-
ञ्जने कस्य पुंसोऽनुकम्पा दया जाता समुत्पन्ना । केन पुंसा दृष्टा अवलोकिताः । कः वा दृष्टाः कुत्र दृष्टाः ।
कियदूरे दविष्टे वर्तन्ते । किं वा तैः कथितं प्रोक्तं मे मम वत्सस्य पुत्रस्य कुशलं कल्याणमितीतस्ततः पृच्छ-
न्त्येव प्रश्नं कुर्वन्त्येव तल्लेखहारकान्दूरत एवाद्राक्षीद्विलोकितवती । स्वरितकसमेतांस्तल्लेखहारकानालोक्य निरीक्ष्य
तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता विलासवती तेषामाह्वानायाह्वतायादिदेशाज्ञापितवती । कथंभूताल्लेखहारकान् ।

टिप्पणं—१ 'तत्सर्वं एवायमेवं स्थितो भृत्यलोकः' इत्येव पाठः । अयं भृत्यलोकः सर्व एवम् (पूर्वो-
क्तरूपेण) स्थितः । २ यदाज्ञापितं तत्तस्मिन्समये एव कृतं जानातु भवती इत्यर्थः । ३ टीकाकार-
स्याश्रुतं साहसं यत्किञ्चिदप्यज्ञात्वा टीकाकरणे गलभनम् । 'चन्द्रापीडो मे समागच्छेत्तर्हि एवमुपहारान्
दद्याम्' इति प्रार्थना—'वीर्यते यत्तु देवभ्यो मनोराज्यस्य सिद्धये । उपयाचितं दिव्यं दोहदं तद्विदु-
र्बुधाः ॥' इति जटाधरः । ४ 'अवन्तिनगरीदेवतानाम्' इत्येवोचितम् ।

पाठा०—१ भृत्यजनः, २ स्वरितः, ३ कुमारसेवकम्, ४ अथ सा बहु, ५ वार्तया, ६ उत्ताम्यती, ७ उपया-
चितकम्, ८ अवन्तीनगरदेवतानामवन्तीमातृणाम्, ९ वार्ता, १० संसंभ्रमप्रतिधावितात्, ११ परिचरिकाजनात्,
१२ पूकृत्य, १३ दृष्टः, १४ वर्तते, १५ तेन; अनेन.

कुशलं मे वत्सस्य ?' इति पृच्छन्त्येवाद्राक्षीत् । इतस्ततो यथादर्शनसंबन्धशः प्रधावितेन नरपतिप्रतिबद्धेनाप्रतिबद्धेन चोज्जयिनीवासिना जनेन "आगतः युवराजः, कियदूरे भवद्भिः परित्यक्तः, दिवसेष्वेतेषु क्व वर्तते, क्व वा भवद्भिर्यात्वा दृष्टः, क्व वातिकष्टेनातिवाहितो वाहनमात्रसाधनेन धाराधरागमः । तुरगपृष्ठगतस्य मन्ये वहत एवास्यापक्रान्तः । त्वरितक एतद्वेत्ति, किमनेन विदितेनापि ? एतत्कथयतु, यदर्थमयं क्लेशः कृतो युवराजेन स दृष्टो वैशम्पायनः प्रत्यानीतो वा ? मिलितोऽस्य पत्रलेखासहितो मेघनादः ? दत्तः कथं कश्चिदपि संदेशो देववर्धनेन ? मे मित्रमेवासावधारय । राभसिकतयैव विनाशं बलाद्गतस्य बलधर्मणो वत्सस्य विभेभ्येव वार्तां पृच्छन्नपि । जीवत्यसावस्य वाजी यो युवराजेन प्रसादीकृतः । प्रसीदत, सादिनां प्रथमस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य मे कथयत वार्ताम् । उत्प्रे-

इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं प्रतिचरणन्यासं पृच्छ्यमानानपि प्रश्रविविषयीक्रियमाणानप्यदस्तवचसोऽकथित-प्रतिवचसः । एतानि कानीत्यपेक्षायामाह—यथादर्शनेति । यथादर्शनं यथावलोकनं तस्य संबन्धशः संबन्धेभ्यः प्रधावितेनातिविरितेन नरपतिप्रतिबद्धेन चपसकेनाप्रतिबद्धेन राजसपर्यावर्जितेन चोज्जयिनीनिवासिना विशालावास्तव्येन जनेन, आगतः समयातो युवराजश्चन्द्रापीडो भवद्भिर्युष्माभिः कियदूरे परित्यक्तो मुक्तः । एतेषु दिवसेषु क्व वर्तते । भवद्भिर्युष्माभिलेखहारकैः क्व वा कुत्र गत्वा दृष्टोऽवलोकितः । तेन युवराजेन वाहनमात्रसाधनेन केवलाश्वसैन्येनातिक्रिष्टोऽतिदुःखदो धाराधरागमो जलदसमयः क्व वातिवाहितः कुत्रापि क्रान्तः । अहं च मन्येऽस्य युवराजस्य तुरगपृष्ठगतस्याश्वारूढस्य वहत एव व्रजत एवापक्रान्तो गतो वर्षासमयः । त्वरितक एतत्पूर्वोक्तं वेत्ति जानाति । अनेन विदितेनापि ज्ञातेनापि किम् । एतन्मदुक्तं कथयतु ब्रूहि यदर्थं यद्वेतोयुवराजेन चन्द्रापीडेनार्यं क्लेशः कृतो विहितः । स वैशम्पायनो दृष्टोऽवलोकितः प्रत्यानीतो वा पश्चादानीतो वा । अस्य युवराजस्य पत्रलेखासहितो मेघनादो मिलितः संघटितः । देववर्धनेन तन्नाम्ना पुंसा कश्चिदपि संदेशो वाचिकं कथं दत्तो वितीर्णः ? अद्यारभ्याद्यप्रभृत्यसौ मे मम मित्रं वर्तते । राभसिकतयैवानालोचितवृत्तयैव बलाद्धठाद्विनाशं बलात्पाथेयाद्गतस्य प्राप्तस्य बालधर्मणो वत्सस्य पुत्रस्य वार्तां किंवदन्तीं पृच्छन्नपि प्रश्रयचप्यहं विभेभ्येव भयं प्राप्नोम्येव । असौ जीवति प्राणित्यस्य युवराजेन चन्द्रापीडेन यो वाजी तुरगमः प्रसादीकृतः प्रदत्तः । यूयं प्रसीदत प्रसन्ना भवत । सादिनां यन्तृणां मध्ये प्रथमस्याद्यस्य पृथुवर्मणो मातुलस्य

टिप्पणं—१ 'यथादर्शनं संघशः प्रधावितेन' इत्येव पाठः । टीकाकारमहाभागो विविचरूपं कृत्वा स व्याख्यातः । यथादर्शनम् (दर्शनकालोत्तरमेव) पृथक् पृथक् समुहीभूय प्रधावितेन उज्जयिनीवासिना जनेन 'इति...पृच्छ्यमानान्' इति तदर्थः । २ 'क्व वातिकष्टेनातिवाहितः' इत्येव पाठः । न किल जलदकालः कष्टः । अत एव पाठस्वारस्यं विचार्यम् । ३ अष्टीकृतोऽत्रापि पाठः । 'मे मित्रमेव असौ (देववर्धनः) । अद्यारभ्य राभसिकतयैवात्मना बलाद्गतस्य' इत्येव पाठः । राभसिकतया (वेगशालितया, अनालोचितप्रवृत्ततया वा) हठादेव स्वतः (स्वेच्छया) गतस्य, इति तदर्थः । ४ अत्रापि पाठनिर्माणे हस्तलाघवम् । 'जीवत्यसौ, अस्य वाऽऽजीवो युवराजेन प्रसादीकृतः ?' असौ (बलधर्मा) जीवति ? असौ युवराजेन आजीवः (जीवनोपायः, वेतनम्) किमु प्रसादीकृतः, इत्येव पाठः । परीक्ष्यतां तारतम्यं सहृदयैः ।

पाठां—१ यथादर्शनं सर्वशः, २ अनुगतः, आयातः, ३ गत्वा, ४ दृष्टः सः, ५ मिलितो वास्य, मिलितो वा तस्य, ६ न दत्तः, ७ आत्मना, ८ प्रभुमपि, ९ वो, १० प्रसीदतास्य, ११ पृथुवर्मनः,

क्षामहे महानश्ववारैरनुभूतः कुश इति । कुशलं महाश्वपतेरश्वसेनस्य ? श्वशुरोऽसावस्माकम् ।
विस्मयः कृतोऽस्मत्पित्रापि, यच्चिह्नकमपि भवतां हस्ते न किञ्चित्प्रहितम् । आहितभर एवासौ
युवराजभवने दृष्टो भवद्भिर्भ्राता मे भरतसेनः ? सपरिजनस्य सेनापतेर्भद्रं भद्रसेनस्य ?
सेवाव्यसनी सूनुर्मे कुमारवर्मा । तत्र चलगतिर्बलाधिकृतस्य का वार्तावन्तिसेनस्य ? रोषि-
तस्तेनासीन्नासीरार्थं युवराजः । राजकुले कः प्रसादवित्तो वर्धनो मान्यते वा ? केन वा
किं लब्धमेतावद्भिर्दिवसैः ? राजनिका बहवः खल्वभिनवसेवका जाताः । यातु तावत्सर्व-
मेवान्यत् । येन दृष्टः स कथयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसेनस्य वार्ताम् । पितर्युपरते प्रथममेव
स प्रविष्टो यात्राम् । मात्राऽस्य दुःखान्तरितप्रत्यग्रपतिमरणशोकादशनक्रियैव परित्यक्ता । न
विद्य एव कथं सा जीवति' इत्येतानि चान्यानि च प्रतिपदं पृच्छ्यमानानप्येदत्तवचसो
नासाग्रस्थितमन्युगर्भदृष्टीनाविष्टानिवाध्वश्रमनिःसहाङ्गानपि पदाकृष्टिसंभावितोद्यमाऽऽयासि-

मातृभ्रातृवार्तां प्रवृत्तिं कथयत उत्प्रेक्षामह आशङ्कामहेऽश्ववारैः सादिभिर्महान्भूयान्केशोऽनुभूत इति ।
महाश्वपतेर्महाश्वसाधनाधिपतेरश्वसेनस्य कुशलं भद्रं वर्तते । अस्माकमसौ श्वशुरो भवति । अस्मत्पित्राप्यस्मदी-
यजनकेनापि विस्मयः कृतः, भवतां हस्ते यत्किञ्चिच्चिह्नकमप्यभिज्ञानकमपि न प्रहितं न प्रेषितम् । आहितः
स्थापितो भरो भारो यस्मिन्नेवंविधोऽसौ युवराजभवने भवद्भिर्भ्राता मे भरतसेनो दृष्टोऽवलोकितः । सपरिजनस्य
सपरिच्छदस्य सेनापतेर्भद्रसेनस्य भद्रं वर्तते । सेवाव्यसनी कुमारवर्मा मे मम सूनुः पुत्रः । तत्र चलगतिर्ब-
लाधिकृतस्यावन्तिसेनस्य का वार्ता किंवदन्ती । तेनावन्तिसेनेन नासीरार्थमग्रयानार्थं युवराजो रोषितः कोपित
आसीत् । 'नासीरं त्वग्रयानं स्यादवमर्दस्तु पीडनम्' इति हैमः । राजकुले वृषकुले को वा मान्यते पूज्यते,
प्रसादे प्रसन्नतायां वित्तं यस्यैवंभूतो वर्धमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः । एतावद्भिर्दिवसैर्दैनैः केन वा किं लब्धं किं
प्राप्तम् । अनुजीविष्यति शेषः । राजनिका राज्ञः संबन्धिनः । खलु निश्चयेन बहवोऽनेकेऽभिनवा नूतनाः
सेवकाः सपर्याकारिणो जाताः संपन्नाः । यातु तिष्ठतु तावत्सर्वमेवान्यदितरत् । अव्यक्ते नर्पुसकम् । एतेन
नवीनसपर्याकारिवार्तायां सर्वधानादरः सूचितः । येन दृष्टो वीक्षितः स कथयतु निवेदयतु सर्वसेनसूनोर्वीरसे-
नस्य वार्ता कुशलम् । पितरि जनक उपरते मृते सति प्रथममेवादावेव स यात्रां प्रज्यां प्रविष्टो गतः । अस्य
वीरसेनस्य मात्रा जनन्या दुःखेन सूनुसत्तेनान्तरितो व्यवहितो यः प्रत्यग्रो नूतनः पतिमरणशोको भर्तृमृत्युशुक्
तस्मादशनक्रियैव भोजनविधिरेव परित्यक्तोज्झिता । न विद्वो न जानीम एवममुना प्रकारेण सा कथं जीवति
कथं प्राणिति । आदिदेशेयन्वयस्तु पूर्वमेवोक्तः । इतो लेखहारकान्विशेषयन्नाह—**नासेति** । नासाग्रे नासि-
काप्रान्ते संस्थितो मन्युः दैन्यं गर्भं यस्या एवंविधा दृष्टीर्दृशो येषां ते तथा तान् आविष्टानिव भूतप्रस्तानि-
वाध्वश्रमेण निःसहान्यसत्कान्यज्ञानि येषामेवंविधानपि पदानामाकृष्टिराकर्षस्तेन संभावितोऽनुमितो य उद्यम

टिप्पण-१ अत्रापि पाठभ्रंशः 'सेवाव्यसनी सूनुर्मे कुमार (कपाल) वर्मा, तत्र अवलगति बला-
धिकृतः ? (मम सूनुविषये सेनाधिकारी सज्जते, तदनुकूलोस्ति ?), तस्य का वार्तावन्तिसेनस्य ?' इति
पाठः । २ धन्यं व्याकरणं टीकाकारपुंगवस्य । 'आजीवनिकाः (प्रासाच्छादनमात्रभागिनः) बहवः
खल्वभिनवसेवका जाताः' प्रासाच्छादनमात्रमादाय बहवः पामरा नवीनाः सेवका जाता इति तेषामा-
शोशः । ३ दृष्टय इत्युचितम् ।

पाठा-१ पित्रा स्वचिह्नकम्. २ कपालवर्मा. ३ तत्र लगति; तत्र चलति; तत्रावलगति. ४ बला-
धिकृतस्तस्य. ५ वर्तमाने. ६ आजीवनिकाः. ७ एवं. ८ अदत्तप्रतिवचसः

तथा गत्या गच्छतश्चातिमलिनपटच्चराच्छादितानसंस्कारमलिनकायाननेकोद्बुद्धाध्वधूलिपरुष-
मूर्धजान्, ध्वजानिवाध्वकेशस्य, आश्रयानिव श्रमस्य, पदन्यासानिव दौर्मनस्यस्य, आवा-
सानिव प्रवासस्य, संदर्भानिव सर्वदुःखानाम्, दूरत एव त्वरितकसमेतांस्तौल्यहारकान् ।
आलोक्य च तस्मिन्नेव मातृगृहाङ्गणे स्थिता तेषामाह्वानायादिदेश ।

अनन्तरं चातर्कितापतितदर्शनद्विगुणितदुःखावेगान्मुषितानिव, उन्मुक्तानिवेन्द्रियैः, दारु-
मयानिव शून्यशरीरान्, निर्जीवानिवोपसर्पतः, पुरस्तात्पतन्तीव बाष्पान्धा साध्वसस्खलित-
चरणैकमला कतिचिद्वत्ता पदानि, गद्गदतरमुच्चैरकृतप्रणामानेवावादीत्—‘भद्राः, कथय-
ताशु वत्सस्य मे वार्तामात्रम् । इदं त्वन्यथैव किमपि कथयति मे हृदयम्, अप्रत्ययमेवाश्र-
यते । वत्सो दृष्टो वा न भवद्भिः ?’ इत्येवं पृष्टास्तु ते सहसागतबाष्पवेगमवनिनिवेशितो-
त्तमाङ्गाः प्रणामापदेशेनोत्सृज्य कृच्छ्रादिवाभिमुखमुन्नमितवदना ऋयज्ञापयन्—‘देवि,
दृष्टोऽस्माभिरच्छोदसरस्तीरे युवराजः । शेषमेष त्वरितको निवेदयिष्यति ।’ इत्यभिवदत
एव तानुद्वाष्पमुखी प्रत्युवाच—

उद्योगस्तेनायासितयायासं प्राप्तया गत्या गच्छतो ब्रजतोऽतिमलिनं यत्पटच्चरं जीर्णवस्त्रम् । ‘पटच्चरं जीर्णवस्त्रं
समौ नक्तककर्पटौ’ इत्यमरः । असंस्कारेणानधिवासनेन मलिनो मलाकान्तः कायो येषां तान् । अनेका विविधा
उत्प्रावत्येन बद्धा लम्बा अध्वधूलयो मार्गरेणवस्ताभिः परुषाः कठिना मूर्धजाः केशा येषां ते तथा तान् । लम्-
धूलिसाम्यादुत्प्रेक्षते—अध्वकेशस्य मार्गरेणवस्य ध्वजानिव निहानीव । ‘ध्वजश्चिह्नं पताकायां ध्वजः शौण्डि-
कशेफलोः’ इति विश्वः । श्रमस्याश्रयानिवाधारानिव, दौर्मनस्यस्याप्रसन्नचित्तस्य पदन्यासानिव, प्रवासस्य पर-
देशगमनस्यावासानिवालयानिव, सर्वदुःखानां संदर्भानिव शुम्फानिव ।

अनन्तरं चेति । तदाह्वानानन्तरमतर्कितमचिन्तितमापतितं संजातं यदर्शनमवलोकनं तेन द्विगुणितो दुःखा-
वेगो येषां ते तथा तान् । मुषितानिव चौरैर्लुण्ठितानिव, इन्द्रियैः करणैरुन्मुक्तानिव त्यक्तानिव, दारुमयानिव
काष्ठनिर्मितानिव शून्यशरीरान्, निर्जीवानिव विगतात्मन इव, उपसर्पतः समीप आगच्छतः पुरस्तात्पतन्तीव
संसन्तीव बाष्पेणाश्रुणान्धा गताक्षा साध्वसं भयं किं कथयिष्यन्त्येत इति वितर्कजनितं तस्मात्स्खलितं स्खलनं
प्राप्तं चरणकमलं यस्याः सा तथा कतिचित्पदानि गत्वा गद्गदतरं यथा स्यात्तथा उच्चैर्बाढस्वरेणाकृतप्रणामाने-
वाविहितनमस्कारानेव तानवादीत् । भद्राः, यूयमाशु शीघ्रं मे मम वत्सस्य वार्तामात्रं कथयत । इदं तु मे
मम हृदयं चेतोऽन्यथैव किमपि कथयत्यप्रत्ययमेवाविश्वासमेवाश्रयते । मे मम वत्सो दृष्टोऽवलोकितो भवद्भि-
र्युष्माभिर्न वेति । इत्येवं पृष्टास्तु ते लेखहारकाः सहसैव सद्य एवागतो बाष्पवेगो यथा स्यात्तथावनौ निवेशितं
स्थापितमुत्तमाङ्गं शिरो यैस्ते तथा प्रणामापदेशेन नमस्कृतिमिषेणोत्सृज्य कृच्छ्रादिव कष्टादिवाभिमुखं संमुखमु-
न्नमितमुच्चैःकृतं वदनं यैस्ते तथा व्यज्ञापयन्विज्ञप्तिं चक्रुः । किं कथयामासुरित्याकाङ्क्षायामाह—देवीति । हे
देवि, अच्छोदसरस्तीरेऽस्माभिर्युवराजो दृष्टः । शेषमवशिष्टमेष त्वरितको युवराजभृत्यो निवेदयिष्यति कथयि-
ष्यति इत्यभिवदत एवेति श्रुवत एव तानुद्घ्वं बाष्पो नेत्रान्मु यस्मिन्नेवंभूतं मुखमाननं यस्याः सा विलासवती
प्रत्युवाच प्रत्यब्रवीत् ।

टिप्पणं—१ तेन आच्छादितान् संवीतानित्यर्थो बोध्यः । २ किम् उत्सृज्य ? अन्वये चस्खाल
वराकः । सहसाऽऽगतं बाष्पवेगं प्रणामापदेशेनोत्सृज्य इत्यन्वयः ।

पाठाः—१ अनेकधैवोद्बुद्धः. २ आश्रयानिव; श्रमस्यावासानिव. ३ अदूरतः. ४ पतन्ती. ५ चरणानि.
६ सगद्गदस्वरम्. ७ वार्ताम्. ८ कथमपि करोति मे हृदयम्. ९ श्रियते मम वत्सो दृष्टो वा भवद्भिः. १० उप-
सृत्य उपसृज्य. ११ व्यज्ञापयन्.

‘किमपरमयं तपस्वी निवेदयिष्यति ? दूरतः प्रभृत्यपसृतप्रहर्षेणैवोपसर्पणेन, प्रतिलेख-
मालिकाशून्यैः शिरोभिः आविषण्णदीनैराननैः, प्रयत्नसंरक्षिताश्रुमोक्षदुःखिताभ्यां लोच-
नाभ्याम्, मन्मुखसमक्षमधारणेन च दृष्टेर्यदावेदितव्यं तद्भवद्विरेवावेदितम् । हा वत्स,
जगदेकचन्द्र, चन्द्रापीड, चन्द्रानन, चन्द्रशीतलप्रकृते, चन्द्राभिरामगुण, लोचनानन्दभूत,
किंभूतं ते येन नागतोऽसि ? तात चन्द्रापीड ? पीडिता ब्रवीमि न कोपादुपालभमाना—
न युक्तमेतत्तव ‘अम्ब, न परिलम्बं मनागपि करोमि’ इति तथा मे पुरः प्रतिज्ञायान्यत्र काप्य-
वस्थातुम् । वत्स गच्छत एव ते मयाऽस्य हृत्तदयस्य शङ्कयैव ज्ञातं दुष्करं मे वत्सस्य
पुनर्मुखावलोकनमिति । बलाद्गतोऽसि । किं करोमि । को वात्र दोषो वत्सस्य । मन्दभा-
ग्याया ममैवैतान्यपुण्यानां विलसितानि । भवन्त्यपुण्यवत्योऽपि लोके न पुनर्मया सदृशी
पापकारिणी, यस्यास्त्वमेक एवमकाण्ड एवाच्छिद्य कापि नीतोऽसि । विप्रलब्धास्मि दग्ध-
वेधसा । वत्स, सुदूरस्यापि पादयोः पतामि ते । निवर्तस्वैकवारम् । अम्बेत्यालपतस्ते वद-

किमपरमन्यदयं तपस्वी वराकः । शोच्य इति यावत् । निवेदयिष्यति । दूरतः प्रभृति दूरादारभ्यापसृतो
दूरीभूतः प्रहर्षो यस्मादेवंभूतेनोपसर्पणेन समीपागमनेन प्रतिलेखानां ततः प्रहितपत्राणां मालिकाशून्यैः सप्रहितैः
शिरोभिस्तमाङ्गैरासमन्ताद्विषण्णानि विलक्षाणि च दीनानि दुःखितानि च विषण्णानि दीनान्येवंभूतैराननैर्मुखैः,
प्रयत्नेनोद्यमेन संरक्षितमश्रुमोक्षं तेन दुःखिताभ्यां लोचनाभ्यां नयनाभ्यां नेत्राभ्यां, दृष्टेशो मन्मुखसमक्षं
ग्रहधारणमस्थापनं तेन च यदावेदितव्यं निवेदनाहं तत्सर्वं भवद्विरावेदितं कथितम् । हा इति खेदे । हे वत्स
हे पुत्र, हे जगति लोक एकोऽद्वितीयश्चन्द्र, हे चन्द्रापीड । चन्द्रवदाननं मुखं यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्र-
वच्छीतल शिशिरा प्रकृतिः स्वभावो यस्य तस्य संबोधनम् । चन्द्रवदभिरामा उज्ज्वला गुणा यस्य तस्य संबोधनम् ।
लोचनानां नेत्राणामानन्दभूतः प्रमोदभूतस्तस्य संबोधनम् । ते तव किं भूतं किं ज्ञातं येन हे तात हे पुत्र,
चन्द्रापीड, त्वं नागतोऽसि नायातोऽसि । ‘तातः पितरि पुत्रे च’ इत्यनेकार्थः । पीडिताहं ब्रवीमि । न कोपा-
त्कोपादुपालभमानोपालम्भं ददाना । किं कथितवतीत्याह—न युक्तमिति । हे अम्ब हे मातः, न परिलम्बं
विलम्बं मनागपि करोमीति तथा तेन प्रकारेण पुरोऽग्रे प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञां कृतान्यत्रान्यस्मिन्स्थले काप्येवमव-
स्थातुं न युक्तमेतत् । हे वत्स हे पुत्र, ते तव गच्छत एव व्रजत एव मयास्य हृत्तदयस्य हृत्तचेतसः शङ्कयैवा-
रेकयैवेति ज्ञातमवगतम् । इतिज्ञाप्यमाह—दुष्करमिति । दुष्करं कठिनं मे वत्सस्य पुनर्मुखावलोकनमिति
वृत्तनिरीक्षणमपि । बलाद्गतात्वं गतोऽसि । किं करोम्यहम् । अत्र वत्सस्य पुत्रस्य को वा दोषोऽपराधः ।
मन्दभाग्यायाः खलपदैवाया ममैवापुण्यानामश्रेयसामेतानि विलसितानि विचेष्टितानि । लोकेऽपुण्यवत्योऽपि
भवन्ति नार्यः । न पुनर्मया सदृशी पापकारिणी । तत्रार्थे हेतुमाह—यस्या इति । यस्या विलासवत्यास्त्वमेक
एवमकाण्ड एवाप्रस्ताव एवाच्छिद्योद्वात्य काप्यनिर्वचनीयस्थले नीतोऽसि प्रापितोऽसि । दग्धवेधसा ज्वलित-
विधात्राहं विप्रलब्धास्मि वञ्चितास्मि । ‘विप्रलब्धस्तु वञ्चितः’ इति हैमः । हे वत्स, सुदूरस्याप्यतिदविष्टस्यापि
ते तव पादयोश्चरणयोः पतामि पतनं करोमि नमस्करोमि । एकवारं निवर्तस्व पश्चादागच्छ । अम्बेत्यालपतो

टिप्प०—१ ‘आविषण्णवूनैः (दुःखितैः),’ इति पाठः । २ ‘किंभूतं ते येन नागतोऽसि ।’ इति पृथ-
ग्वक्त्यम् । ‘तात चन्द्रापीड पीडिता ब्रवीमि न कोपाद्’ इत्यादि पृथग्वक्त्यम् । ३ ‘अपुण्यवत्योऽपि-
भवन्तु, न पुनर्मया सदृशी’ इति पाठः ।

पाठा०—१ परतरम्. २ अकृत; अनुकृत. ३ दुःखिताभ्याम्. ४ मन्मुखसमधारणेन. ५ आयाति; आयातोऽसि.
६ अपुण्यवन्त्यः. ७ अवच्छिद्य. ८ दूरं गतस्यापि.

नमवलोकयितुमुत्कण्ठितं मे हृदयम् । जात, दुर्लभक, न जानाम्येव किमाजन्मनः प्रभृति शैशवं ते स्मृत्वात्मानमनुशोचामि उत यौवनभोगकारिणीं वर्तमानां रूपशोभाम्, आहो-
स्विदवष्टम्भधीरामुत्प्रेक्ष्योत्प्रेक्ष्यागामिनीं प्रभुताम्' इति । एवं विलपन्तीं मामवलोक्य हृद-
यस्थितो मैवं कृथाश्चेतसि पुत्र ! यथा विनापि मया जीवत्येव विलासवती । जात, त्वया
विना जीवन्त्यापि पितुरेव ते कथं मया वदनं दर्शितम् । न वेद्मि किमपि । प्रियतया ते,
किमाकृतेः प्रत्ययात्, उत स्त्रीजनसहभुवो मूढभावादेव इत्यद्यापि न श्रद्धाति मे हृदयम-
निष्टं ते । येन न सहस्रधा स्फुटति । स्फुटीकर्तुं च वार्तां भीता ते त्वरितकोपनीतामेव
नेच्छामि । वरमनाकर्ण्यैवाश्रवणीयमुपरतास्मीति । तात, किं ब्रवीषि, यथा किममुना सुत-
स्तेहानुचितेन लोकलज्जाकरेण वैकुण्ठ्येनेति । एषा स्थितास्मि ते वत्स, वचनात्तूष्णीम् । न
रोदिमि ।' इत्यभिधानैवासन्नसखीजनावलम्बितशरीरा मोहमगमत् ।

अथानेकसहस्रसंख्येन प्रधावता विलासवतीपरिजनेनावेदिते तस्मिन्वृत्तान्ते, मन्दरास्फा-

जल्पतस्ते तव वदनं मुखमास्यमवलोकयितुं वीक्षितुमुत्कण्ठितमुत्सुकं मे मम हृदयं चेतः । जात हे पुत्र, अप-
त्यादिषु दुर्लभो दुःप्रापस्तस्य संवोधनं हे दुर्लभक, अहं न जानाम्येव न वेदयेव । किमाजन्मनः प्रभृत्युत्पत्तेरा-
रभ्य प्रारभ्य ते तव शैशवं बाल्यं स्मृत्वा स्मरणं कृत्वात्मानं स्वमनुशोचामि शोकविषयीकरोमि पश्चात्तापं
करोमि । उतेति पश्चान्तरे । यौवनस्य तारुण्यस्याभोगो विस्तारस्तं करोतीत्येवंशीला सा तथा तां, वर्तमानां
संप्रतिसमयवर्तिनीं रूपशोभां सौन्दर्यश्रियं स्मृत्वानुशोचामि । तथा । आहोस्विदिति वितर्के । अवष्टम्भः प्रार-
म्भस्तेन धीरां स्थिरामागामिनीमेप्यत्कालभाविनीं प्रभुतामैश्वर्यमुत्प्रेक्ष्य विमृश्य विमृश्यानुशोचामि । इत्येवं विल-
पन्तीं विलापं कुर्वन्तीं हृदयस्थितश्चित्तान्तर्गतो मां विलासवतीमवलोक्य निरीक्ष्य मामैवं चेतसि कृथा व्यधत्वाः ।
किं तदित्याह—यथेति । हे पुत्र, यथा मया विनापि चन्द्रापीडं विनापि विलासवती जीवत्येव । तर्हि मृता
कथं नैसाशङ्कयामाह—जातेति । जात हे पुत्र हे वत्स, त्वया विना अवद्यतिरेकेण जीवन्त्यापि जीवं
धारयन्त्यापि पितुरेव ते तव कथं मया वदनं मुखं दर्शितं दृग्विषयीकारितम् । अत्रार्थे हेतुमाह—न वेद्मि ।
अहमत्र कारणं किमपि न वेद्मि न जाने संशयारूढत्वेन सम्यक्तया नावबुध्ये इत्यर्थः । एतदेव स्पष्टयन्माह—
प्रियतयेति । ते तव प्रियतया वल्लभतया किमाकृतेराकारस्य प्रत्ययाद्विश्वासादुत स्त्रीजनस्य सहभुवः सहोत्प-
न्नस्य मूढभावादेवाज्ञानभावादेवेत्यद्यापि सांप्रतमपि ते तवानिष्टमशुभं मे मम हृदयं न श्रद्धाति न श्रद्धते ।
येन कृत्वा सहस्रधा सहस्रप्रकारेण न स्फुटति न स्फोटं प्राप्नोति । अहं भीता सती ते तव त्वरितकोपनीतां
प्रापितामेव वार्तां प्रवृत्तिं स्फुटीकर्तुं प्रकटीकर्तुं नेच्छामि नाभिलषामि । अश्रवणीयं श्रवणयोग्यमनाकर्ण्यैव
वरमिति उपरतास्मि । हे तात, किं त्वमिति ब्रवीषि वदसि । यथा किं सुतस्ते हस्यानुचितेनायोग्येनामुना वैकु-
ण्ठ्येन वैकुण्ठ्यं विह्वलत्वं तेनेति । एषा विलासवती हे वत्स, ते तव वचनात्तूष्णीं मौनं स्थितास्मि । न रोदिमि ।
इत्यभिधानैवेति ब्रुवाणैवासन्नः समीपवर्ती यः सखीजन आलिङ्ग्यस्तेनावलम्बितमवधृतं शरीरं यस्याः सैवविधा
मोहं मूर्च्छामगमदन्वगात् ।

अथेति । मूर्च्छागमनानन्तरमनेकसहस्राणि संख्या यस्यैवंभूतेन प्रधावतेतस्तत्स्वरितगत्या गच्छता विला-

टिप्पण—१ 'आत्मनाऽनुशोचामि' इति पाठः । २ अवष्टम्भो धैर्यावलम्बो लोकावलम्बो वा तेन
स्थिराम्, इत्यर्थः ।

पाठा—१ हरिणीम्. २ वर्तमानरूप, वर्तमानस्वरूप. ३ पुनरेवम्. ४ किमिति. ५ वार्ता ते त्वरितकाङ्क्षितेव.
६ ब्रवीमि. ७ तथा. ८ अनेन स्तेहानुचितेन.

लनोद्वेलं इव महाम्भोधिबुद्धान्तचेताः ससंभ्रममुत्थायार्थशुकनासद्वितीयो यामावस्थितां प्रजविनीं करेणुकामारुह्य रयादापिबन्निव पुरो राजमार्गं किं किमेतदित्युन्मुक्तार्तनादकलकलेन सर्वतः प्रधावता जनपदौघेनाकर्षन्निबोदैवासयन्निव पृष्ठतः सगोपुराट्टालकप्राकारभवनतोरणामुज्जयिनीं निर्जगाम नरपतिः । उपेत्य चावन्तीमातृगृहमवतीर्थं तिर्यग्विषण्णोद्वाष्पवदनेन, मलयजजलैश्च सिञ्चता, कदलीदलैश्च वीजयता, जलाद्रैश्च पाणिपल्लवैः संवाहनं कुर्वता, कथंकथमपि चेतनामापाद्यमाणां परिजनेनार्धोन्मीलितलोचनयुगामुष्णकालकमलिनीमिव विलासवतीमपश्यत् । दृष्ट्वा च सहसा प्रवृत्तेन नेत्राम्भसा मूर्च्छावशेषापनयनायेव सिञ्चन्समुपविश्य पार्श्वे स्पर्शमृतवर्षिणा करेण ललाटे चक्षुषि कपोलयोहरसि बाह्वोश्च स्पृशन्छन्नैः शनैर्बाष्पगद्गदमवादीत्—‘देवि, यदि सत्यमेवान्यादृशं किमपि वत्सस्य चन्द्रा-

सवतीपरिजनेन तस्मिन्वृत्तान्त उदन्त आवेदिते ज्ञापिते सति, मन्दरस्य मेरोरास्फालनेनोद्धर्षं वेला यस्य स उद्वेलो योऽब्धिः समुद्रस्तद्वदिव । क्वचित् ‘आस्फालनेनोच्छलित इव’ इति पाठः । उन्मत्तं चेतो यस्य स तथा ससंभ्रमं सभयमुत्थायोत्थानं कृत्वा आर्यशुकनासो द्वितीयो यस्य स तथा । राज्ञो विशेषणम् । यामावस्थितां चतुष्किकास्थितां प्रजविनीं प्रकृष्टवेगवतीं करेणुकां हस्तिनीमारुह्यारोहणं कृत्वा रयाद्विगात्पुरोऽग्रे राजमार्गं श्रीपथमापिबन्निवापानं कुर्वन्निव । किं किमेतदित्युत्क्रान्त उत्थितो य आर्तनादकलकलः शब्दः कोलाहलस्तेन सर्वतोऽभितः प्रधावता जनपदौघेन नरसमूहेनाकर्षन्निवाकृष्टिं विदधन्निव । ‘भवेज्जनपदो देशे जने जनपदेऽपि च’ इति विश्वः । पृष्ठतः सगोपुराट्टालप्राकारभवनतोरणाम् । तत्र गोपुरं प्रतोली, अट्टालकं प्राकाराप्रस्थितरणशृङ्गम्, प्राकारो वरुणः, भवनानि गृहाः, तोरणानि प्रतीतानि, एतैः सह वर्तते या सा तामुज्जयिनीं विशालामुदवासयन्निबोदैशीकुर्वन्निवैवंविधो नरपतिस्तारापीडो निर्जगाम निर्ययो । नगर्या इति शेषः । अवन्तीमातृगृहसुपेत्य समीपमागम्य तिर्यगवतीर्योत्तीर्य विलासवतीं राजापश्यद्दर्श । अर्धोन्मीलितं लोचनयुगं नेत्रयुग्मं नयनद्वन्द्वं यथा सा ताम् । अर्धोन्मीलनसाम्याबुत्प्रेक्षते—उष्णकालकमलिनीमिव ग्रीष्मसमयपद्मिनीमिव । पुनः किं कियमाणाम् । कथंकथमपि महता कष्टेन चेतनां चैतन्यं सजीवत्वमापाद्यमानामुत्पाद्यमानाम् । केन । परिजनेन परिच्छेदेन परिवारेण । परिजनं विशिनष्टि—विषण्णेति । विषण्णानि विलक्षणयुद्वाष्पाण्युदश्रूणि मुखान्यास्यानि यस्य स तेन । किं कुर्वता । मलयजं मलयभवं चन्दनं तस्य जलैः पानीयैश्च सिञ्चता सेकं कुर्वता । पुनः किं कुर्वता । कदल्यो रम्भास्तासां दलैः पर्णैः पत्रैर्वीजयता वातं कुर्वता । पुनः किं विदधता । जलाद्रैः पानीयोजैः पाणिपल्लवैः करकिसलयैश्च संवाहनमङ्गमर्दने कुर्वता । दृष्ट्वा च विलोक्य च सहसा सद्यः प्रवृत्तेन प्रादुर्भूतेन प्रकटीभूतेन नेत्राम्भसा नयनाम्भसा नेत्राश्रुणा मूर्च्छाया अवशेष उर्वरितांशस्तस्यापनयनायेव दूरीकरणायेव सिञ्चन्पार्श्वे समीपे निकटेऽन्तिके समुपविश्यावस्थानं कृत्वा स्पर्श एवामृतं पीयूषं वर्षतीत्येवंशीलेन करेण हस्तेन पाणिना ललाटेऽलिके भालस्थले, चक्षुषि नेत्रे, कपोलयोर्गाल्तरप्रदेशयोः उरसि हृदये वक्षसि बाह्वोश्च भुजयोश्च शनैः शनैः स्पृशन्स्पर्शं कुर्वन्बाष्पगद्गदं यथा स्यात्तथावादीदवोचदब्रवीत्—हे

टिप्पण—१ वस्तुतस्तु—‘उन्मुक्तार्तनादकलकलेन’ इति पाठः । उन्मुक्तः प्रकटितः आर्तनादरूपः कलकलो येन तादृशेन । २ कोऽयमुद्गशीकारः ? धिक् । जनपदौघेन सगोपुरेत्यादिविशेषणम् ‘उज्जयिनीम् आकर्षन्निव आवर्जयन्निव उद्वासयन्निव विपर्यासयन्निव नरपतिर्निर्जगाम,’ इति पाठोऽन्वयश्च । तत्र आवर्जयन्निव सहनयन्निव, उद्वासयन्निव वसतिशून्यां कारयन्निव, विपर्यासयन्निव विपर्यस्तां कुर्वन्निवैत्यर्थः ।

पाठा०—१ उद्वेलितः, २ आवर्जयन्निव, ३ उद्वासयन्निपर्यासयन्निव, ४ अवगतिः, ५ एव,

पीडस्य ततो न जीव्यन्त एव । किमर्थमयमात्मा वत्सस्य कृते सकललोकसाधारणेनामुना वैकुण्ठ्योपगमेन तुच्छतां नीयते । इयन्ति शुभान्युपात्तानि कर्माणि । किमपरं क्रियते । नाधिकस्य भाजनं सुखस्य वयम् । अनुपातं हि हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्न लभ्यत एवात्रात्मेच्छया । विधिर्नामापरः कोऽप्यत्रास्ते । यत्तस्मै रोचते तत्करोति । नासौ कस्यचिदप्यायत्तः । एवं च पराधीनवृत्तौ सर्वस्मिन्न किं चास्माभिर्लब्धम् । वत्सस्यातिदुर्लभो जन्मोत्सवः संभावितः । अङ्कगतस्य सुखमवलोकितम् । उत्तानशयस्योच्चुम्ब्य चरणानुत्तमाङ्गे कृतौ । जानुसंचारिणो रेणुधूसरशरीरस्याङ्गे लुलतः स्पर्शसुखमनुभूतम् । अव्यक्तमनोहारीणि प्रथमजल्पितानि श्रोत्रे कृतानि । विचेष्टमानस्य बालचाटवो दृष्टाः । गृहीतविद्यस्य गुणवत्तयानन्दितं हृदयम् । उपारूढयौवनस्यामानुषी रूपशोभा शक्तिश्च प्रत्यक्षीकृता । अभिषिक्तस्य यौवराज्ये शिरः समाघातम् । दिग्विजयागतस्य प्रणमतः परिष्वक्तान्यङ्गानि । एता-

देवि, यदि सत्यमेवावितथमेव किमपि वत्सस्य चन्द्रापीडस्यान्यादृशं वैकुण्ठं ततो न जीव्यन्त एव प्राणा न म्रियन्त एव । तर्हि किमर्थं निःप्रयोजनमयमात्मा जीवो वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः कृते कार्यं सकललोकसाधारणेन प्राकृतजनानुचीर्णेन पामरजनव्यातेनामुनानेन प्रत्यक्षोपलभ्यमानेन वैकुण्ठ्योपगमेन विह्वलतोपगमेन विकलभावोपनतेन तुच्छतां स्वल्पतां भीयते प्राप्यते नीचजनाचीर्णमार्गाश्रयणादिति भावः । इयन्त्येतावन्ति शुभानि कर्माण्युपात्तानि गृहीतान्यर्जितानि । अपरं द्वितीयमन्यत्किं क्रियते अस्माभिः, नाधिकस्य सुखस्य सौभाग्यस्य वयं भाजनमास्पदं पात्रम् । हृदयताडनमपि कुर्वद्भिर्नात्मेच्छया । हि यस्मात्कारणादनुपात्तमनागृहीतमनुपाजितं न लभ्यत एव न प्राप्यत एव । नामेति कोमलामन्त्रणे । नाम निश्चयेन । विधिर्विधाता ब्रह्मा अपरो द्वितीयः कोऽप्यत्रास्ते । यत्तस्मै विधये प्रजापतये रोचते रुचिविषयीभवति तत्करोति विधाति निष्पादयति । नासौ विधिर्ब्रह्मा कस्यचिदप्यायत्तः पराधीनः किन्तु स्वायत्त एव । एवं च सर्वस्मिन्ने सर्वसिद्धौके पराधीनवृत्तौ सत्यामस्माभिः किं न प्राप्तं किं न लब्धम् । अपि तु सर्वमेव सर्वस्वमेव प्राप्तं लब्धम् । एतदेव प्रदर्शयन्नाह—वत्सस्येति । वत्सस्य पुत्रस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्यातिदुर्लभोऽतिदुष्प्राप्तो जन्मोत्सव उत्पत्तिमहः संभावितो विहितो निष्पादितः । अङ्कगतस्य सुखमवलोकितं वीक्षितं निरीक्षितम् । उत्तानशयस्योच्चुम्बनस्योच्चुम्बनशयितस्योच्चुम्ब्योच्चुम्बनं कृत्वा चुम्बनं विधाय पादौ चरणानुत्तमाङ्गे शिरसि कृतौ विहितौ निष्पादितौ । जानुना नलकीलेन संचारिणो गमनशीलस्य गमनस्वभावस्य, अत एव रेणुधूसरस्य धूलिमलिनस्य धूलिकर्दमितस्याङ्गे कोड उत्सर्जे लुलतो लुठतः स्पर्शसुखं संश्लेषसातमालिङ्गनसुखमनुभूतम् । अव्यक्तेनाप्रकटत्वेनास्फुटत्वेन मनोहारीणि चारुणि प्रथमजल्पितान्याद्यभाषितानि पूर्ववाक्यानि श्रोत्रे कर्णे कृतानि धारितानि । विचेष्टमानस्य क्रीडां कुर्वाणस्य बालचाटवः शिशुचाटुनि दृष्टा दृष्टिविषयीकृताः । 'चटु चाटु प्रियप्रायम्' इति हैमः । गृहीतविद्यस्य स्वीकृतकलाभ्यासस्य गुणवत्तया गुणस्वभावतया हृदयमानन्दितं प्रसुदितं हर्षितम् । उपारूढयौवनस्य प्राप्ततारुण्यस्य प्राप्तयौवनस्यामानुषी मनुष्येष्वसंभाविनी रूपशोभा सौन्दर्यश्रीर्मेनोहरश्रीः शक्तिश्च तदनुयायि सामर्थ्यं च प्रत्यक्षीकृता साक्षात्प्रत्यक्षादवलोकिता निरीक्षिता । यौवराज्ये कौमार्येऽभिषिक्तस्याभिषेकं

टिप्प०—१ कोऽयं प्रलापः? अस्तु. 'न जीव्यत एव' इति पाठः । यदि वत्सस्य अशुभं तर्हि न जीव्यत एव, आवाभ्यामिति शेषः । २ 'सति' इति वक्तव्यम् । सत्सप्तम्यां लिङ्गवचनव्यत्ययेन सर्वत्रैवापराध्यति सोऽयम् ।

पाठा०—१ जीव्यते. २ नातीऽधिकस्य. ३ उपात्तम्. ४ हृदयस्य, ५ वृत्ते. ६ च. ७ शरीरक. ८ ललतः; लपतः. ९ मनोहराणि.

वदेव मनोरथशतवाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं यद्वधूसमेतस्य निजपदे प्रतिष्ठां कृत्वा तपोवने न गतम् । सर्वाभिवाञ्छितप्राप्तिस्तु महतः पुण्यराशेः फलम् । अपरमपि किं वृत्तं वत्सस्यै-
तदद्याप्यपरिस्फुटं केनचिदेवै न कथितम् । एतावत्तु मयाऽव्यक्तमेव तदैव परिजनात्कथयतः
कर्णे कृतम्, यथास्मत्प्रहितैल्लेखहारिभिः सहापरो वत्सस्य मे बालसेवकस्त्वरितकनामायातः ।
स वेत्ति सर्ववृत्तान्तम् । सोऽपि त्वया न पृष्ठ एवेति । तैत्तं तु तावत्पृच्छामः । ततो जीवि-
तमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः' इत्यभिवदत्येव राजनि परिजनान्तरितं त्वरितकमाहूय प्रती-
हारः 'त्वरितमारामहीतलनिवेशितोत्तमाङ्गमालोकयतु देवः' इति दर्शितवान् ।

राजा तु तथा तमालोक्य, चन्द्रापीडस्नेहात् 'एद्येहि' इत्याहूय, हस्तेनोत्तमाङ्गे स्पृष्ट्वाऽऽदिष्ट-
वान्—'भद्र, कथय किं वृत्तं वत्सस्य येनागमनाय मया तन्मात्राऽमालेन च लिखितेऽपि ना-
यातः? अनागमनकारणं वा किञ्चित् प्रतिलेखितवान्' इति । स त्वेवमादिष्टो राजागमनतः प्रभृति

कारितस्य शिरो मस्तकं समाघ्रातं बुम्भितम् । दिशामाशानां ककुभां विजय आत्मसात्करणमात्माधीनमात्म-
सात्तस्मादागतस्य प्रणमतः प्रणामं कुर्वतो नमस्कारं किर्यमाणस्याङ्गानि परिष्वक्तान्यालिङ्गितानि संश्लेषितानि ।
परमेतावदेवैतदेव मनोरथशतेनाभिलाषशतेन वाञ्छितस्य वस्तुनो न संपन्नं न जातम् । किं तदित्याह—य-
दिति । वधूसमेतस्यास्य निजपदे स्वपदे प्रतिष्ठां स्थापनां कृत्वा तपोवने मुनिजनाश्रमे न गतं न प्राप्तम् । सर्वं
सकलं समग्रं यदभिवाञ्छितमभिलषितं तस्य प्राप्तिश्च महतो गरीयसः पुण्यराशेः सुकृतसमूहस्य फलं साध्यम् ।
अतः समग्रपुण्याभावात्तत्र प्राप्तमिति भावः । अपरमप्यन्यदप्यन्यतरदपि वत्सस्य पुत्रस्य चन्द्रापीडस्य किं
वृत्तं किमाचरणं किं जातम् । एतदद्याप्यपरिस्फुटमप्रकटम् । यतः केनचिदेव पुंसां मे मम न कथितं न
निवेदितम् । तर्ह्यत्रागतं कथमित्याशयेनाह—एतावदिति । एतावत्तु मयाऽव्यक्तमेवाप्रकटमेवास्फुटमेव तदैव
परिजनात्परिवारलोकात्समस्तपरिच्छदलोकात्कथयतो निवेदयतोऽन्योन्यम् । परस्परमिति शेषः । कर्णे कृतं
श्रवणे कृतं श्रोत्रे कृतम् । तदेव प्रदर्शयन्नाह—यथेति । अस्मत्प्रहितैल्लेखहारिभिः संदेशहारकैः सहापरो-
ऽन्यो मे मम वत्सस्य सुतस्य बालसेवक आ बाल्याङ्गुल्यतां गतस्त्वरितकनामायातः । सर्ववृत्तान्तं समग्रोदन्तं
स वेत्ति स जानाति सोऽपि त्वया भवत्या न पृष्ठो न प्रश्नित एवेति । तत् तं तु तावदादौ पृच्छामः प्रश्नयामः ।
ततस्तदनन्तरं जीवितमरणयोरन्यतरदङ्गीकरिष्यामः स्वीकरिष्यामः । तज्जीविते जीवितं तन्मरणे मरणमिति
भावः । इत्यभिवदत्येवेति कथयत्येव राजनि तारापीडे परिजनेन परिच्छेदेनान्तरितं व्यवहितं त्वरितकनामानं
कुमारभृत्यं कुमारसेवकमाहूयाह्वानं कृत्वा निमन्त्रणं कारयित्वा प्रतीहारो द्वारपालकस्त्वरितं क्षीघ्रमारात्समीपात् ।
'आराहूरसमीपयोः' इति हैमः । महीतले वसुधाधोभागे निवेशितं स्थापितमुत्तमाङ्गं शिरो येनैवभूतमालोकयतु
पश्यतु देवो भवानिति दर्शितवानवलोकनं कारितवान् ।

राजा तु नृपस्त्ववनीपस्तु तथा तेन प्रकारेण तं त्वरितकनामानं सेवकमालोक्य विलोक्य निरीक्ष्य चन्द्रापीड-
स्य स्नेहात्प्रेम्णः प्रीतेः । एद्येव्यागच्छागच्छेत्याहूयेति निमन्त्र्य हस्तेन करेणोत्तमाङ्गे मस्तके शिरसि स्पृष्ट्वा स्पर्शं
कृत्वादिष्टवान्कथितवानित्याह—हे भद्र, कथय ब्रूहि । वत्सस्य पुत्रस्य सूनोः किं वृत्तं किं जातं किमाचरणं
निष्पन्नं येन कारणेनागमनाय मया तन्मात्रामालेन सचिवेन शुक्लासेन मन्त्रिणा च लिखितेऽपि लिपीकृतेऽपि
नायातो नागतः । अनागमनकारणं वा न किञ्चित्प्रतिलेखितवानिति प्रतिलेखे लिपीकृतवानिति । स त्वेवमादिष्ट

टिप्पणं—१ कुर्वत इति वाच्यम् ।

पाठा०—१ गन्तव्यम्, २ इत्येतत्, ३ अत्र कथितं मे, ४ तावत्, ५ तत्तु; तं तु, ६ त्वरितकम्, ७ वत्सस्य मे,
८ चामालेन च, ९ लिखिते आदिष्टेऽपि, १० स नायातः, ११ राजागमनतः

यथावृत्तं कथयितुमारेभे । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्योतिक्षुभित-
शोकार्णवाक्रान्तिविह्वलः प्रसार्य करमार्तस्वरस्वरितकमवादीत्—‘भद्र, विरम संप्रति । कथितं
त्वया कथनीयम् । मयापि श्रुतं यच्छ्रोतव्यम् । पूर्णो मे प्रश्नदोहदः । निवृत्तं श्रवणकौतुकम् ।
कृतार्थीभूता श्रुतिः । आनन्दितं हृदयम् । उत्पन्ना प्रीतिः । सुखं स्थितोऽस्मि । हा वत्स, त्वयैका-
किना स्फुटतो हृदयस्यानुभूता वेदना । निर्व्यूढा त्वया वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः । वयं दुःख-
भागिनो निखिंशाः कर्मचाण्डालाः । येषां तवापीदं हृदयस्फुटने निर्विकारमेव । देवि वज्र-
सारतोऽपि कठिनतरमेवेदमावयोर्हृदयम्, यन्न स्वयं सहस्रधा स्फुटति । न चापि मरणदुः-
खभीरवोऽमी वत्समनुगच्छन्ति स्वयं प्राणाः । तदुत्तिष्ठ । यावदेवातिदूरं न प्रयात्येकाकी
वत्सस्तावदेवानुगमनाय प्रयतामहे । सैशोकं शुकनास, किमद्यापि तिष्ठसि । अयं स कालः
स्नेहस्य । महाकालायतनसमीपे समादिश सपवि परिचारकांश्चितारचनाय । रचयत इदिति

एवं कथितो राज्ञ आगमनं तस्मात्प्रभृति यथावृत्तं यथाचरणं यथाभूतं यज्जातं कथयितुं वक्तुमारेभे प्रारम्भं कृत-
वान् । राजा तु चन्द्रापीडहृदयस्फुटनवृत्तान्तं यावदाकर्ण्य सम्यङ्निश्चयं श्रुत्वातिक्षुभितः क्षोभं प्राप्नो यः
शोकार्णवः शोकसमुद्रश्चिन्ताजलनिधिस्तस्याक्रान्तिराक्रमणं कम्पनं तेन विह्वलो विह्वलः करं हस्तं प्रसार्य विस्तार्य
हस्तप्रसारणं कृतवार्तस्वरः करुणस्वरो दीनस्वरस्वरितकं सेवकं प्रत्यवादीत् । हे भद्र, विरम विरतो भव ।
यत्कथनीयं कथमार्हं वक्तुं योग्यं तत्त्वया कथितमेव निवेदितमेव । यच्छ्रोतव्यं श्रवणार्हं श्रवणयोग्यं तन्मयापि
श्रुतमेवाकर्णितमेव । मे मम प्रश्नदोहदोऽनुयोगश्रद्धा पूर्णः परिपूर्णो जात इत्यर्थः । श्रवणे श्रोत्र आकर्णने
कौतुकमाश्चर्यं निवृत्तं स्थितम् । श्रुतिः श्रवणं कृतार्थीभूता कृतकृत्या जाता । निष्पादितानि समप्रकृत्यानि । ‘कर्ण-
शब्दग्रहो श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः’ इत्यमरः । आनन्दितं प्रसुदितं प्रहर्षितं हृदयं चेतः । उत्पन्ना संजाता
प्रीतिः स्नेहः प्रेम । सुखं स्थितोऽहमस्मि । अभद्रमुखे भद्रमुख इतिवत्सर्वत्र लक्षणया विपरीतार्थो बोध्यः ।
हा वत्स हा पुत्र हा सजो, त्वयैकाकिनाऽसहायेन स्फुटतो द्वैधीभवतो हृदयस्य वक्षसो वेदना पीडा बाधानु-
भूता सेवितानुभवविषयीकृता । त्वया भवता वैशम्पायनस्योपरि प्रीतिः स्नेहो निर्व्यूढा निर्बाहिता । आमरण-
पर्यन्तं पालिता इत्यर्थः । वयं दुःखभागिनः कृच्छ्रभजनशीलाः कष्टसेवनशीला निखिंशाः क्रूराः कर्मणा
चाण्डालाः श्वपचाः । येषामस्माकं तवापि भवतोऽपि हृदयस्फुटनं इदमस्मद्वशो निर्विकारं विकाररहितं निरु-
पद्रवम् । हे देवि हे पट्टराशि, वज्रसारतः पविमभ्यतोऽप्यावयोरिदं हृदयं वक्षः कठिनतरमेव परुषतरमेव यन्न
स्वयमात्मना सहस्रधा सहस्रप्रकारेण स्फुटति द्वैधीभवति । मरणदुःखाद्भीरवो भीरुका भयसहिता अमी प्राणा
असवो वत्सं पुत्रं चन्द्रापीडं न स्वयं नात्मनानुगच्छन्त्यनुव्रजन्ति । तदिति हेत्वर्थः । उत्तिष्ठोत्थानं कुरु । याव-
देवातिदूरमतिदविष्टमनिकटं न प्रयात्येव न व्रजत्येव एकाकी वत्सस्तावदेवानुगमनाय पृष्ठे यानाय प्रयतामहे
प्रयत्नं कुर्महे । सशोकं शोकेन सहवर्तमानं सैशोकं यथा स्यात्तथा शुकनास, किमद्यापि तिष्ठस्यवस्थानं करोषि ।
अयं स कालः स्नेहस्य प्रीतिः । स्वयमात्मना महाकालायतनसमीपे महाकालनामेश्वरचैत्यं शिवालयं तस्य समी-

टिप्प०—१ राज्ञः आगमनम् ? कीदृशस्य राज्ञः (न किल चन्द्रापीडो राजा) ? आगमनं च कीदृक् ?
गमनम्, उत आगमनम् ? अस्तु, टीकाकारस्य तदिदं पुंगवत्वम् । ‘स त्वेवमादिष्टो राज्ञा, गमनतः प्रभृति
(चन्द्रापीडस्य इतः प्रस्थानमारभ्य) यथावृत्तं कथयितुमारेभे’ इति पाठः । २ वस्तुतः—‘येषां तवापि
हृदयस्फुटने निर्विकारमेवेदम्’ (इदम्, हृदयम्) इति पाठः । ३ ‘प्रयतामहे’ इत्येव पाठः । ४ ‘आः
(हा) शुकनास’ इति पाठः ।

पाठा०—१ आक्षुभितः, २ हृदयस्फुटने, ३ निर्विकारत्वमेवेदम्, ४ प्रयतामहे, ५ हा शुकनास, ६ उपनयतः,

काष्ठानि काष्ठिकाः । किं तिष्ठतैवं संकुचिताः कञ्चुकिनः ? गत्वा निष्क्रामयत हुताशनप्रवे-
शोपकरणानि । निष्कारणरुदितेन किमधुना ? उपरोधपरिलम्बाद्विना दापयाशेषं देवि, द्वि-
जेभ्यः कोषम् । कस्य कृतेऽद्यापि पाल्यते ? पालनादिकं करणीयमधुना क्षीणं क्षीणपुण्यस्य
मे । यात यथाभूमिं भूमिपतयः । उत्सृष्टाः स्य, यथा च नाद्यैवास्य दुःखं जानन्ति प्रजा-
स्तथा करिष्यथ । कथावशेषीभूतो मे वत्सः, कमपरं संविधाय यामि' एवमार्तप्रला-
पिनं तारापीडमचेतितात्मपीडया विलासवत्यैव धृतशरीरमार्ततरस्वरितको व्यज्ञापयत्—
'देव', स्फुटिते हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः । शापदोषाद्वैशम्पायनस्य च यथा जन्म
तथा निरवशेषं शृणोतु तावद्देवः' इति ।

तारापीडस्तु तदद्भुतमाकर्ण्य कौतुकान्तरितशोकावेगो विगतनिमेषेण चक्षुषाऽऽविष्ट इव
दत्तावधानस्तेन कथ्यमानं यथादृष्टं यथाश्रुतं यथानुभूतं च निरवशेषं सत्सर्वमश्रौषीत् । श्रुत्वा

पेऽभ्यर्णे निकटे सपदि शीघ्रं परिवारकान्मृत्यान्सेवकांश्चिताया रचनं करणं तदर्थमादिशाशां कुरु । झटिति शीघ्रं
भो काष्ठिका दारुरक्षकाः काष्ठरक्षणकारकाः, काष्ठान्येधांसि रचयत रचनां कुरुत गृहाकारेण गृहवद्रचनां कुरुत ।
भोः कञ्चुकिनः । 'सौविदल्लाः कञ्चुकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते' इति कोशः । एवं संकुचिताः संकोचं प्राप्ता
यूयं किं तिष्ठत स्थितिं कुरुत । गत्वा गमनं कृत्वा हुताशने वहावमौ यः प्रवेशः पतनं तत्रोपकरणानि यन्त्राणि
निष्क्रामयत वहिःकषेणं कारयत । गृहाद्वहेः पूजासामग्रीमानयत समानयतेत्यर्थः । निष्कारणं निष्प्रयोजनं
रुदितेन विलपितेन किम् । न किमपीत्यर्थः । हे देवि, अमुनोपरोधेन यः परिलम्बो विलम्बस्तेन विनाशेषं
समग्रं कोशं भाण्डागारं द्विजा ब्राह्मणास्तेभ्यो दापय वितरणं कारय । अद्यापि कस्य कृते पाल्यते रक्ष्यते ।
अधुना सांप्रतं क्षीणपुण्यस्य क्षामश्रेयसो मे मम पालनादिकं रक्षणादिकं क्षीणं रीणम् । भो भूमिपतयो वसुधा-
धीशा राजानः, यथाभूमिमात्मीयस्थलं यात व्रजत यूयमुत्सृष्टाः स्य । लटि परस्मैपदे मध्यमपुरुषबहुवचनम् ।
यथा चाद्यैवास्य चन्द्रापीडस्य प्रजा दुःखं न जानन्ति नावबुध्यन्ते तथा यूयं करिष्यथ विधास्यथ । कथैव
वार्तैवावशेषं उर्वरितांशो यस्य स तथा एवंभूतो मे मम वत्सश्चन्द्रापीडः । ततः कमपरमन्यमधीशं संविधाय
कृत्वा यामि व्रजामि । एवंप्रकारेणार्तं च प्रलपितं चार्तप्रलपितं तारापीडमचेतिताऽज्ञातात्मपीडा स्वपीडा ययै-
वंविधया विलासवत्यैव धृतं धारितं शरीरं विग्रहो यस्य स तं चपमार्ततरोऽतिपीडितस्वरितकः सेवको व्यज्ञाप-
यत् । किं तदित्याह—देवेति । हे देव, हृदये वक्षसि स्फुटितेऽपि पाटितेऽपि युवराजः शरीरेण ध्रियते
धार्यते । वैशम्पायनस्य च शापदोषादाकोशवचनदोषायथा जन्म येन प्रकारेणान्यत्रोत्पत्तिस्तथा निरवशेषं सर्वं
देवो भवांस्तावदादौ पूर्वं शृणोत्वाकर्णयत्विति ।

तारापीडस्त्वद्भुतं चित्रमाकर्ण्य श्रुत्वा कौतुकेनाश्चर्येणान्तरितो व्यवहितः शोकावेगो यस्य स तथा विगतनिमेष-
णेन गतनिमेषोन्मेषेण चक्षुषा नेत्रेणात एवाविष्ट इव भूतप्रस्त इव दत्तमवधानं चित्तं येन सः । राज्ञो विशेष-
णम् । तेन त्वरितकेन कथ्यमानं निवेद्यमानं यथादृष्टं यथावीक्षितं निरीक्षितं यथाश्रुतं यथाकर्णितं यथानुभूतं साक्षा-

टिप्प०—१ 'पुरोधः ! (हे पुरोहित) परिलम्बात् (विलम्बात्) विना' इत्येव पाठः । २ 'यात
यथाभूमि (अव्ययीभावः) भूमिपतयः' इत्येव पाठः । ३ नीचैः पाठो मध्यगतोक्तिः । अर्थात्—'देव
यथा त्वं हृदये संभावयसि न तथा, स्फुटितेपि हृदये ध्रियते शरीरेण युवराजः' इति ।

पाठा०—१ अवरोधपटलं दापय, पुरोधः परिलम्बाद्विना प्रविश्य दापय. २ काशम्, ३ करणीयमेव. ४ यात
यथाभूमि भूमिपालः; यात यथाभूमिपतयः. ५ तत्रोत्सृष्टाः स्यः; दृष्टाः स्य. ६ अस्य वा दुःखम्; अनाश्रिताः दुःखम्.
७ कथमपरं संविधाय यामि; कथमपरं संविधापयामि, ८ आर्तं प्रलपन्तं च. ९ आर्तैः. १० व्यज्ञपयत्. ११ देव, यथा
त्वं हृदये संभावयसि न तथा.

च तमनेकचिह्नोत्पादितप्रलयमश्रद्धेयं च निरतिशयशोककारणं च विस्मयास्पदभूतं च दुःश्रवं च कौतुककरं च युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमीषदिव विवर्तिताननो विमर्शस्तिमिततारकां दृष्टिं निर्विशेषावस्थे शुकेनासमुखेऽभ्यपातयत् । सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अपि निधानीकृत्यात्म-
दुःखं सुहृदुःखापनोदायैव यतन्ते । यतः शुकेनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवदवनिपतिमुवाच—

‘देव, विचित्रेऽस्मिन्संसारे संचरत्सु सुखदुःखमयेषु देवासुरतिर्यग्योनिमार्तुषेषु, त्रिगु-
णात्मनः प्रधानस्यापि परिणामात्, परमाण्वदेवैर्ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणस्येश्वर-
स्येच्छया, धर्माधर्मसाधनानामिष्टानिष्टफलसंबन्धकारिणां कर्मणां वा शुभाशुभानां विपाक-

कृतं च निरवशेषं तत्सर्वमश्रौषीदाकर्णयामास । अनेकचिह्नैरनेकभिज्ञानैरुत्पादितो जनितो निष्पादितः प्रलयो
विश्वासो यस्य स तम् । अश्रद्धेयं श्रद्धातुमयोग्यं च निरतिशयो भूयान्यः शोकः शुक् तस्य कारणं निदानं च विस्म-
यस्य कौतुकस्याश्चर्यस्यास्पदभूतं पात्रभूतं स्थानभूतं च दुःश्रवं च दुःखेन कष्टेनाकर्णनीयं च कौतुककरं च विस्म-
यकरं चाश्चर्यकरं चैवंविधमेतादृशं युवराजवैशम्पायनयोर्वृत्तान्तमुदन्तं श्रुत्वा चाकर्ण्य चेषदिव विवर्तितं पराश्रु-
षीकृतं पश्चान्मुखीकृतमाननं मुखं येन सः । राज्ञो विशेषणम् । विमर्शो विचारो वितर्कस्तेन स्तिमिता निश्चला
तारका कनीनिका यस्यामेवंविधमेतादृशीं दृष्टिं दृशम् । निर्गतो विशेषो यस्याः सा निर्गतविशेषा एवंविधावस्था
दशा यस्य स तथा तस्मिन् । स्वसदृशावस्थ आत्मसदृशावस्थे शुकेनासस्य मुख आननेऽभ्यपातयदस्थापयत् ।
यतः कारणात्सुहृदस्तु स्वयं दुःखिता अप्यात्मदुःखं निधानीकृत्य सुहृदां मित्राणां दुःखस्य कष्टस्यापनोदायैव
दूरीकरणायैव यतन्ते यन्नं कुर्वन्ति । अतः शुकेनासस्तदवस्थोऽपि स्वस्थवन्निःशोकवदवनिपतिं राजानमुवाच ।

किं तदित्याह—देवेति । हे देव, विचित्रे बहुविधेऽस्मिन्संसारे संचरन्ति परिभ्रमन्ति यानि यानि सुख-
दुःखानि तैर्निष्पन्नेषु तन्मयेषु देवा भवनपत्यादयः, असुरादयोऽधोवासिनः, तिर्यग्योनिकाः शुकादयः, मृत्यु-
लोके मानवा मनुष्या नराः, एतेषां द्वंद्वः । तेषु त्रिगुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्त एवात्मा स्वरूपं यस्यैवंभूतस्य
प्रधानस्यापि मूलप्रकृतेराद्यस्वभावस्यापि परिणामात्परिणमनात्परमाणुनिरवयवोऽवयवरहितः क्रियावान्स आदौ
प्रथमं यस्यैवंभूतस्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पत्तिर्जन्म । ‘उत्पत्तिर्जन्मजनुषी’ इति हैमः । स्थितिरवस्थानं स्थिरीभवनं
प्रलयः क्षयो विनाश एतेषां सर्वेषां कारणस्य निदानभूतस्येश्वरस्य महादेवस्येच्छया कृत्या स्पृहया । धर्मोऽदृष्टं
तद्विपरीतोऽधर्मस्तयोः साधनानां कारणानां निमित्तभूतानामिष्टानिष्टे ईप्सितानीप्सिते वाञ्छितावाञ्छितफले
साध्ये तयोर्द्वयोः संबन्धकारिणां वा शुभाशुभानां कर्मणां विपाकभावाद्वा तदुदयावस्थानुभवनाद्वा, स्वयमेवात्मा-

टिप्प०—१ द्विवचनमुचितम् । २ अष्टोयं पाठः । ‘विस्मृत्याऽऽत्मदुःखम्’ इत्येव पाठः । ३ प्रलाप-
मिमं परित्यज्य वाक्यस्याशयं लिखामि पाठं च सूचयामि—संसारे संसरत्सु (कर्मबन्धाङ्गमत्सु) देवादि-
मानुषान्तेषु प्रधानस्य (मूलप्रकृतेः, मूलप्रकृतिरविकृतिः० इत्यादिसांख्यलक्षितायाः) परिणामात्
(विवर्तात्), परमाणुमारभ्य ब्रह्माण्डपर्यन्तस्योत्पादयितुरीश्वरस्येच्छया, धर्माधर्मस्यादिविशेषितानां
शुभाशुभकर्मणां विपाकात्, स्वभावाद्वा (निसर्गाद्वा) [तत्तत्र—‘विपाकात् स्वभावाद्वा’ इति पाठः । टी-
काकारेण द्वे चूर्णीकृत्य ‘विपाकभावाद्वा’ इति निर्मिताम्] स्वयमनेकप्रकारैः उत्पत्तिस्थितिविनाशानुभवतः
स्थावरजङ्गमस्य सर्वाऽप्यवस्था संभवति ।

पाठा०—१ दृशम्. २ शुकेनासे. ३ न्यपातयत्. ४ च. ५ दुःखं दुःखिताः. ६ विस्मृत्य. ७ वर्तन्ते. ८ संचर-
त्सुखदुःखमयेषु; चरत्सु सुखदुःखमोदमयेषु. ९ मनुष्येषु. १० प्रधानस्य. ११ परिणामादात्मनः. १२ विपाकाद्वा;
विभावाद्वा; विपाकात्स्वभावाद्वा.

भावाद्वा, स्वयमेवानेकप्रकारमुत्पद्यमानस्य तिष्ठतो विनश्यतो वाऽनियतवृत्तेः स्थावरजङ्गमस्य न कदाचिदवस्था सा या न संभवति । तत्कुतोऽयं देवस्यात्र वस्तुनि विमर्शः ? यदि युक्तेर्विचारात्किञ्चन्यत्र युक्तिरहितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यपि संवादीनि दृश्यन्ते । मुद्राबन्धाङ्गानाद्वा विषप्रसुप्तस्योत्थापने कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य चायसः समाकर्षणे भ्रमणे वा, मन्त्राणां वैदिकानामवैदिकानां वानेकप्रकारेषु कर्मसु सिद्धौ, नानाविधद्रव्यसंयोगानां धामरणं मान्द्याद्युत्पादनापहरणवशीकरणविद्वेषणादिषु, शक्तेः समुत्पादनादन्येषां बहुतराणामेवंविधानां च तत्र तत्र सर्वस्मिन्नेवार्गमः प्रमाणम् । आगमेषु सर्वेष्वेव पुराणरामायणभारतादिषु सम्यगनेकप्रकाराः शापवार्ताः । तद्यथा । महेन्द्रपदवर्तिनो नहुषस्य राजर्षेरगस्त्यशापादजगरता । सौदासस्य च वसिष्ठसुतशापान्मानुषादत्वम् । असुरगुरुशापाच्च

नमेवानेकप्रकारं बहुधा बहुप्रकारं बहुविधमुत्पद्यमानस्य जायमानस्य निष्पद्यमानस्य तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतो विनश्यतो विनाशं प्राप्नुवतो वानियतवृत्तेरस्थिरवृत्तेरनिश्चितवर्तनस्यैवंभूतस्य स्थावरजङ्गमस्य चराचररूपस्य न कदाचित्कस्मिन्नपि काले सावस्था दशा या न संभवति न जायते न निष्पद्यते । तत्कुतोऽयं युक्तिविहितो देवस्य निर्जैरस्यास्मिन्वस्तुनि विमर्शो विचारो वितर्कः । यदि युक्तेर्विचारात्किञ्चन्यत्र युक्तिरहितानि तर्कवर्जितान्यागमप्रामाण्यादेवाभ्युपगतान्यप्यङ्गीकृतान्यपि संवादीन्यव्यभिचारीणि दृश्यन्ते विलोक्यन्ते निरीक्ष्यन्ते । मुद्रा शरीरं तस्या बन्धान्मन्त्रेण बन्धप्रदानाङ्गानाद्वा तादृशनागममन्त्र [सर्पमन्त्र] चिन्तनाद्वा विषप्रसुप्तस्य गरलमूर्च्छितस्य विषधारितस्योत्थापने सजीकरणे निर्विषीकरणे कीदृशी युक्तिः । अयस्कान्तस्य दृषदधुम्बकप्रस्तरस्यायसो लोहस्य समाकर्षण आकृष्टौ भ्रमणे वा शक्तेः समुत्पादनाभिष्पादनात् । तथा वैदिकानां वैदिकानामवैदिकानां शाबराणां वा मन्त्राणामनेकप्रकारेषु बहुविधेषु, बहुभेदेषु कर्मसु कृत्येषु सिद्धौ निष्पत्तौ, शक्तेः समुत्पादनाभिष्पादनादेवंविधानामेतादृशानामेवंप्रकाराणामन्येषां बहुतराणां तत्र तत्र स्थले सर्वस्मिन्नेवार्गमः प्रमाणम् । पुराणरामायणमहाभारतादिषु सर्वेष्वेवागमेषु शास्त्रेषु सम्यक्प्रकारेणानेकप्रकारा बहुभेदभिन्नाः शापवार्ताः शापप्रदानकिंवदन्यः । श्रूयन्त्य इति शेषः । तदेव प्रदर्शयति—तद्यथेति । महेन्द्रपदवर्तिन इन्द्रस्थानस्थायिनः शक्तस्थानस्थायिनो नहुषनाम्नो राजर्षे राज्यावस्थायां मुनिकल्पस्य साधुसदृशस्यागस्त्यमुनेः कुम्भजन्मनः शापादाक्रोशवचनादजगरता पारीन्द्रता । जातेति शेषः । 'आक्रोशाभिषङ्गाक्षेपाः शापः साक्षारणा मता' इति हैमः । सौदासस्य च वसिष्ठस्यारुन्धतीजानेः सुतस्य पुत्रस्य शापान्मानुषादत्वं मनुष्यभक्षकत्वं नरादन्त्वम् । असुरगुरुः शुकस्तस्य शापादाक्रोशाद्ययाते राज्ञस्तारुण्य एव यौवन एव यौवनावस्थायामेव जरता विस-

टिप्पण—१ अहह धन्या बुद्धिः! भवत इत्यर्थो विद्यार्थिभिर्बोध्यः । २ नानाविधद्रव्यसंयोगानां (संयोगस्य वैचित्र्यावहत्वात्) मरणमदमान्द्याद्युत्पादनादिषु या शक्तिः समुत्पद्यते एतस्मात्—कारणात् च, एवंविधानामन्येषां च बहुतराणामाश्रयकर्मणाम् तत्र तत्र स्थले आगमाः (शास्त्राणि) प्रमाणभूतानि सन्तीत्याशयः ।

पाठा—१ तर्किकुतोऽयम्. २ युक्तेः. ३ एव. ४ अविस्वादीनि; विस्वादादरहितानि. ५ वा. ६ आगमो. ७ संयोगद्रव्याणाम्. ८ मरणामरणमदनादि; मरणमदमान्ध. ९ तत्र. १० आगमाः. ११ रामायणमहाभारतादिषु. १२ नहुषस्य.

ययातेस्तारुण्ये एव जरसा भङ्गः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते च स्वर्गवासी महाभिषो नाम राजासिंहोके शान्तनुरुत्पन्नः । तत्पत्नीत्वमुपगताया गङ्गायाः शापदोषादष्टानामपि वसूनां मनुष्येषूत्पत्तिः । तिष्ठतु तावदन्यः । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जैमदमेरात्मजतामुपगतः । श्रूयते च पुनश्चतुर्धात्मानं विभज्य राजर्षेर्दशरथस्य तथैव मथुरायां वसुदेवस्य । तन्मनुष्येषु देवतानामुत्पत्तिर्नैवासंभाविनी । न च पूर्वमनुष्येभ्यो गुणैः परिहीयते देवः । न चापि भगवतः कमलनाभादतिरिच्यते चन्द्रमाः । किमत्रासंभावनीयम् । अपि च गर्भारम्भसंभवे देवेन देव्या वदने विशश्चन्द्रमा एव दृष्टः, तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्नास्त्येव संदेहः । विनष्टयोः शरीरस्याविनाशः कथम्, कथं वा पुनर्जीवितप्रतिलम्भ इत्यत्राखिललोकप्रत्याख्यातप्रभावममृतमेवैकं कारणमावेदितम् । तच्चन्द्रमसि विद्यत इत्येषास्त्येव वार्ता । तैस्तैर्वमेतदित्थमेवावगच्छतु देवः । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेरखिललोकाद्वाद्दकारिणोऽन्यत्र संभव एव नास्ति । तत्कल्याणैर्नचिराच्छापावसाने निर्वर्तितैर्गन्धर्वसुतोद्वाहमङ्गलस्य गलत्रयनपयसो वध्वा सह पादयोः

सया कृत्वा भङ्गो हानिः । त्रिशङ्कोश्च पितृशापाच्चाण्डालभावः । श्रूयते चाकर्ण्यते च स्वर्गवासी देवलोकवासी महाभिषो नाम राजासिंहोके इहलोके शान्तनुर्नाम राजोत्पन्नोऽवतरितोऽवतारं प्राप्तः । शापदोषाच्छापप्रभावात्तत्पत्नीत्वं तत्पत्नीत्वमुपगतायाः प्राप्ताया गङ्गायाः शापदोषादष्टानामष्टसंख्यानामपि वसूनां मनुष्येषूत्पत्तिर्जन्म प्रादुर्भावः प्रकटीभावः । तिष्ठतु तावदन्यः । अयमादिदेवो भगवानजः स एव जमदमेरात्मजतां पुत्रतां पुत्रभावमुपगतः प्राप्तो जातः । श्रूयते चाकर्ण्यते च पुनरात्मानं चतुर्धा चतुःप्रकारेण विभज्य विभागीकृत्य राजर्षेर्दशरथस्य तनयत्वमुपगतः प्राप्तः । तथैव मथुरायां मधुपुरि वसुदेवस्य तनयत्वमुपगतः पुत्रत्वं प्राप्तः । तदिति हेत्वर्थः । मनुष्येषु नरेषु देवतानां देवानामुत्पत्तिर्निष्पत्तिर्नैवासंभाविनी नासंभाव्यैव । न च पूर्वमनुष्येभ्यो देवो गुणैः परिहीयते परिहीनो भवति सामस्येन न्यूनो भवति । न चापि भगवतः कमलनाभात्सकाशाच्चन्द्रमाः शशाङ्कचन्द्रोऽतिरिच्यतेऽधिकीभवति । अतः किमत्रासंभावनीयमसंभाव्यम् । अपि चेति प्रकारान्तरे । गर्भारम्भसंभवे च प्रारम्भसमये देवेन भवता देव्या विलासवत्या वदने मुखे विशश्चन्द्रमा एव दृष्टोऽवलोकितः । तथा ममापि स्वप्ने पुण्डरीकस्य दर्शनं समुपजातम् । ततस्तदुत्पत्तिं प्रति तयोर्द्वयोः पूर्वोक्तयोर्नास्त्येव संदेहो द्वापरः । विनष्टयोः कथं शरीरस्याविनाशः । कथं वा पुनर्जीवितस्य प्रतिलम्भः प्राप्तिरिति । अत्रापीहाप्यखिललोकेषु समग्रलोकेषु प्रत्याख्यातः प्रसिद्धः प्रभावो यस्यैवंभूतममृतमेव पीयूषमेव एकं कारणं निदानमावेदितं कथितम् । तदमृतं चन्द्रमसि चन्द्रे विद्यत इत्येषा वार्ता प्रवृत्तिः किंवदन्यस्त्येव । तत्तस्मात्कारणादेतत्सर्वमित्थमेवेति देवोऽवगच्छतु जानातु । अन्यच्च तादृशाकारकान्तेर्द्युतेरखिललोकस्य समग्रजनस्याद्वाद्दकारिणः प्रमोदजननस्यानन्दकारकस्यान्यत्र संभव एव नास्ति । तदिति हेत्वर्थः । कल्याणैर्मङ्गलैर्नचिरादल्पकालेन शापस्याक्षेपवचनस्यावसाने प्रान्ते सति विनिर्वर्तितं विहितं गन्धर्वसुतायाः कादम्बर्या उद्वाहमङ्गलं विवाहमङ्गल्यं येन स तस्य गलत्क्षर-

टिप्पण—१ धन्यधन्यष्टीकाकारो यत्प्रत्याख्यातस्य प्रसिद्धार्थमुपदिशति । अस्तु. 'प्रख्यात' इत्येव पाठः । २ 'संभव एव तस्य (चन्द्रस्य)' इति पाठः ।

पाठाः—१ चण्डालभावः. २ महाभिषः. ३ शान्तनुः. ४ शान्तनुपत्नीत्वम्. ५ उपागतायां च गङ्गायाम्. ६ उपागतायाः स्वर्गजायाः, उपागतायां गङ्गायाम्. ७ जामदग्नेः. ८ उपागतः. ९ असंभाविता. १० संभावनीयम्. ११ कथम्. १२ प्रख्यात. १३ अमृतमनेककारणम्. १४ अमृतमेव कारणम्. १५ सत्यमित्थमे. १६ ईदृशस्याकारस्य कान्तेः. १७ ईदृशाकारकान्तेः. १८ अन्विरात. १९ निवर्तित.

पततः पुत्रत्वमुपगतस्य चन्द्रापीडनाभ्रान्तरितस्य लोकपालस्यैव चन्द्रमसो दर्शनेनाजन्मकृत-
मेव संतापं परित्यक्ष्यति देवः । तथैरेवं शापोऽस्माकं पुनर्वर एव ।

तदस्मिन्वस्तुनि मनागपि न देवेन देव्या वा शोकः कार्यः । मङ्गलान्यभिधायन्ताम् ।
अभिमतदेवताराधनेन धनातिसर्जनेन चान्यजन्मोपाजितं कुशलमभिवर्धयताम् । अकुशल-
मपि यमनियमकष्टप्रतोपवासादिना तपःकेशेन क्षयमुपनीयताम् । अपरमपि यद्यदेवंगते
श्रेयस्करं श्रूयते ज्ञायते वा तत्तदद्यैवारभ्य क्रियतां कार्यतां च कर्म । न खलु वैदिका-
नामवैदिकानां वा कर्मणामसाध्यं नाम किञ्चिदपि । उत्पत्तिरपि च तयोः कृच्छ्रलब्धयोरी-
दृशेनैव प्रकारेणोपजाता ।'

इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एष राजा प्रत्यवादीत्—'सर्वमेतद्यदार्थेणाभिहितं
कोऽन्योऽवबुध्यते ? केन वाऽपरेण वयं परिबोधनीयाः ? कस्य वापरस्यास्माभिर्वचनं कर-
णीयम् ? किंतु तद्वत्सस्य मे वैशम्पायनदुःखात्स्फुटनं हृदयस्याग्रतो दृष्टिलभं सर्वमेवान्य-
दन्तरयति । तदेव पश्यामि । तदेव शृणोमि । तदेवोत्प्रेक्षे । तदेवमप्रत्यक्षिते वत्सस्य वदने

जनयोलौचनयोः पयो जले यस्य स तस्य वैधा सह पादयोश्चरणयोः पततोऽभिधादनं कुर्वतः पुत्रत्वं सुतता-
मुपगतस्य प्राप्तस्य चन्द्रापीडनाभ्रान्तरितस्य व्यवहितस्य लोकपालस्यैव सोमयमवरुणकुबेरस्यैव चन्द्रमसश्चन्द्रस्य
दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेनाजन्मनः कृतं जन्म मर्यादीकृत्य कृतमाजन्मकृतमेव संतापहेतुत्वात्संतापं पापं देवः
परित्यक्ष्यति दूरीकरिष्यति निष्पापो भविष्यति । विगतपापो भविष्यतीत्यर्थः । तयोर्द्वयोश्चन्द्रापीडपुण्डरीकयोरेवं
शापोऽस्माकं पुनर्वर एव ।

तदस्मिन्वस्तुनि मनागपीषदपि स्वरूपमपि देवेन देव्या वा न शोकः कार्यः । मङ्गलानि श्रेयांसिभिधायन्ता-
मभिधायन्ताम् । शुष्माभिरभिमतदेवताया इष्टवाञ्छितदेवताया आराधनेन सेवनेन धनस्य द्रव्यस्यातिसर्जनेना-
तिवितरणेन चान्यजन्मोपाजितं परभवोपाजितं गतभवनिष्पादितं कुशलमभिवर्धयताम् । यमा अहिंसासत्यास्तेय-
ब्रह्माकिंचनतालक्षणाः । 'अहिंसासत्यमस्तेयब्रह्माकिंचनता यमाः' इति हैमः । कष्टमृतं चान्द्रायणदि, उपवासा
औपवस्तानि, एतान्यदी यस्यैवंभूतेन तपःकेशेन कष्टेनाकुशलमप्यकल्याणमप्यशिवमपि क्षयं नाशमुपनीयतां
प्राप्यताम् । अपरमप्यन्यदपि यद्यदेवंगते श्रेयस्करं कल्याणजनकं शुभकारणं श्रूयते आकर्ण्यते ज्ञायतेऽवबुध्यते
वा, तत्तदद्यैवारभ्याद्यदिनात्प्रभृति क्रियतां विधीयताम् । कार्यतां काराय्यतां च कर्म यज्ञादि शुभकर्मादि ।
खल्विति निश्चयेन निर्धारणेन । नामेति कोमलामन्त्रणे । वैदिकानामवैदिकानां वा कर्मणां किञ्चिदपि नासाध्यं
वर्तते कष्टतरं वर्तते । अपि चेति युक्त्यन्तरे । तयोः कृच्छ्रलब्धयोः कष्टप्राप्तयोरुत्पत्तिरपीदृशेनैव प्रकारेण पूर्वो-
क्तेहेतुना उपजातोत्पन्ना ।

इत्युक्तवति शुकनासे सशोक एव राजा तारापीडः प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । सर्वमेतद्यदार्थेण भवताभिहितं
प्रतिपादितं तत्कोऽन्योऽवबुध्यते जानाति । केन वापरेण त्वदन्येन वयं परिबोधनीयाः परिबोधयितुं योग्याः
समर्थाः । कस्य वापरस्य द्वितीयस्यास्माभिर्वचनं वाक्यं करणीयं निष्पादनीयम् । किञ्चित्त्व्ययमस्तीकारे स्वीकारे ।
तन्मे मम वत्सस्य वैशम्पायनदुःखाद्दृश्यस्य स्फुटनमग्रतो दृष्टिलभमन्यत्सर्वमेवान्तरयत्याच्छादयति व्यवहितं
करोति । तदेव हृदयस्फुटनमेव पश्याम्यवलोकयामि । तदेव शृणोम्याकर्णयामि । तदेवोत्प्रेक्षे वितर्कयामि । तत्त-

पाठा०—१ एव. २ जन्म. ३ तत्तयोरयम्. ४ मङ्गलान्यभिधायन्ताम्. ५ अभिवर्धयताम्; अभिवर्धयताम्.
६ उपाजितेन कष्टमेनोपवासादिधर्मनियमेन. ७ यद्यदेवंगते; यद्यदवगतम्. ८ कर्मणां खलु वैदिकानामवैदिकानां ।
वासाध्यं नाम किञ्चिदपि नास्ति. ९ चोत्पत्तिः. १० अन्तरपतितम्. ११ तदेवमप्रत्यक्षमेव मद्रत्सस्य वदनम्.

संस्तम्भमेवात्मनो न शक्नोमि कर्तुम् । यत्र च ममायमीदृशः प्रकारस्तत्र देव्याः परिबोधनं दूरापेतमेव । तद्गमनाद्वहेऽन्य उपाय एव नास्ति जीवितसंधारणायेत्येवमवधारयत्वार्यः । इत्युक्तवति तारापीडे चिरात्तनयपीडया तत्पुरः परित्याजितलज्जं विलासवती कृताञ्जलिरुच्चैर्जगाद—‘आर्यपुत्र, यद्येवं तथापि किमपरं विलम्बितेन । निर्गता एव वयम् । दीयतां प्रयाणम् । उक्तान्यति मे हृदयं वत्सस्य दर्शनाय । दुःखापनोदार्थं स्फुटनमङ्गीकृतमासीत् तदैपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया न रोचत एव । जानामि, वैरं दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्ती सकृदपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि, न पुनरसह्यदुःखोपशान्तये संप्रत्येव मृतास्मीति । तदस्य पुनैराशानिबन्धनस्य सर्वालयनिवारणोपायस्य वत्साननयावलोकनोत्सुकस्य गमनमपि हृदयस्य तावद्विनोदतां व्रजतु ।’

इति वदन्तीमेव विलासवतीमासाधान्यतमः शुकनासस्यात्मसमः परिणतवयाः षट्कर्मा समुपसृत्य स्वस्तिपूर्वकं व्यज्ञापयत्—‘देवि, सर्वत एवापरिस्फुटेन वार्ताकलकलेनोक्कुलीकृत-हृदया मनोरमा स्वयमेव धावन्त्यागता । राज्ञो लज्जमाना नोपगता स्थानमिदम् । तदेवा

प्रत्यक्षिते परोक्षे च वत्सस्य वदने सत्यात्मनः संस्तम्भमेव कर्तुं न शक्नोमि न समर्थो भवामि । यत्र च ममाय-मीदृशः प्रकारस्तत्र देव्या विलासवत्याः परिबोधनं दूरापेतमेव मध्यप्रबुद्धे तस्याः प्रबोधः कुतः स्यादित्यर्थः । जीवितसंधारणाय तत्र गमनाद्वहेऽन्योऽपर उपायो नास्ति । इत्येवमार्योऽवधारयतु निश्चिनोतु । इत्युक्तवति तारापीडे चिराद्दुःखकालात्तनयपीडया सुतास्यां तत्पुरस्तस्य राज्ञः पुरोऽग्रे परित्याजिता दूरीकृता लज्जा त्रया यथा स्यात्तथा विलासवती कृताञ्जलिर्नियोजितकरकमलोच्चैर्जगादोवाच । हे आर्यपुत्र, यद्येवं वर्तते तथापि किमपरं विलम्बितेन विलम्बकरणेन । वयं निर्गता एवेतो निःसृता एव । यतः प्रयाणं प्रस्थानं दीयताम् । वत्सस्य दर्शनायालोकनाय मे मम हृदयं वक्ष्ये उक्तान्यति । उत्पत्तिदुःखापनोदार्थं दूरीकरणार्थं स्फुटनमपि । हृदयस्येति शेषः । अङ्गीकृतं स्वीकृतमासीत् । तदपि संप्रति दर्शनकाङ्क्षया विलोकनलिप्सया न रोचत एव न रुचिविषयी-भवति इच्छा न भवति । अहमेतद्वरं जानाम्येवावबुध्ये । दीर्घकालमपि दुःखान्यनुभवन्त्यनुभवविषयीकृतेन सिकृदप्येकवारमपि वत्सस्य दर्शनाय जीवितास्मि न पुनरसह्यं सोढुमशक्यं यद्दुःखं तस्योपशान्तये निवृत्तये संप्रत्येवाधुनैव मृतास्मीति । तदिति हेत्वर्थे अस्याशैव निबन्धनं कारणं यस्य तत्तथा तस्य, सर्वालयः सर्वविनाश-स्तस्य निवारण उपायस्य कारणस्य वत्साननयावलोकन उत्सुकस्य निरीक्षण उत्कण्ठितस्य हृदयस्य गमनमपि तावद्विनोदतां कौतुकतामाश्चर्यतां व्रजतु गच्छतु ।

इति वदन्तीमेवेति जल्पन्तीमेव विलासवतीमासाद्य प्राप्न्यान्त्यतमोऽपरोऽनिर्दिष्टनामा शुकनासस्यात्मसम आत्म-तुल्यः परिणतवयाः परिपक्ववयाः षट्कर्मा विप्रः समुपसृत्य समागत्य स्वस्तिपूर्वकं यथा स्यात्तथा व्यज्ञापयत् । किं तदित्याह—‘देवीति । हे देवि, सर्वत एव परित एवापरिस्फुटेनाप्रकटेनाव्यक्तेन वार्ताकलकलेन प्रवृत्तिको-लाहलेन किंवदन्तीकोलाहलेनाकुलीकृतं व्याकुलीभूतं हृदयं यस्याः सा तथा मनोरमा वैशम्पायनप्रसूः स्वयमेव धावन्ती त्वरितगत्या शीघ्रगत्या आगच्छन्त्यागता । राज्ञस्तारापीडाङ्गमाना त्रयां कुर्वाणैवं स्थानं नोपगता ना-

टिप्प०—1 न प्रत्यक्षीकृते सति, इत्याशयः । 2 ‘पत्युः पुरः परित्यज्य लज्जाम्’ इति पाठः । 3 ‘दुराशानिबन्धनस्य’ (दुराशया नितरां बन्धनं स्थितिर्यस्य) इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ पत्युः पुरः २ यदपि दुःखापनोदार्थं स्फुरितमस्याशंसितं हृदयमासीत्, ३ चिरम्, ४ दुराशा, ५ अग्निबन्धनस्य, ६ उन्मुखस्य, ७ वदन्तीम्, ८ आगत्य, ९ आत्मतमः, १० षट्कर्मावाच्, ११ स्वस्तीत्युक्त्वा, १२ व्यज्ञापयत्, १३ सर्वत्रैव, १४ अमुना, १५ आकुलीक्रियमाणः ।

मातृगृहस्य पृष्ठतस्तिष्ठति । पृच्छति च देवीम्—‘किमेभिः कथितम् ? जीवति मे वत्सो वैशम्पायनः ? स्वस्थशरीरो वा ? ढौकितो वा पुनर्युवराजस्य । कं वर्तते । तावागमिष्यतो वा कियद्भिर्दिवसैः’ इति । राजा तु तदुपरतिवार्ताया अपि कष्टतममाकर्ण्य दीर्णं इव शुचा, शतगुणीभूतशोकोत्प्लुताङ्गीं विलासवतीमवादीत्—‘देवि, न श्रुतं किञ्चिदपि वत्सयोः प्रियसख्या ते । अन्यतश्च श्रुत्वा कदाचिज्जीवितेनैव विगुज्यते । तदुत्तिष्ठ । स्वयमेव धैर्य-मालम्ब्य सर्ववृत्तान्तानुकथनेन संस्थापय प्रियसखीं तथा यथार्यशुकनासेन सह यातव्यम्’ इत्येवमुत्थाप्य सपरिजनां विलासवतीं व्यसर्जयत् । आत्मनापि शुकनासेन सह गमन-संविधानमकारयत् ।

अथ तथा प्रस्थिते राजनि राजानुरागाच्चन्द्रापीडस्नेहेन चाश्चर्यदर्शनकुतूहलाय प्रथमगतपितृ-पुत्रभ्रातृमित्रस्वजनदर्शनाय च गृहरक्षकवर्जमुज्जयिन्याः सकल एव लोको गन्तुमुदचलत् । राजा तु शीघ्रगमनविधातहेतून्समस्तानेव निर्वर्त्य प्रलघुपरिकरः पिबन्निव पन्थानम्, एकदिवसेनैव परापतितुमीहमानः, स्तोकत एवाध्वनः प्रभृत्युत्ताम्यता हृदयेन ‘कियत्पध्वन्यद्यापि वर्तामहे, कति-

गता न प्राप्ता । तदेषा मनोरमा मातृगृहस्य पृष्ठतः सदनस्य पृष्ठिभिर्भागतस्तिष्ठति स्थितास्ते । देवीं विलासवतीं च पृच्छति प्रश्नं करोति । एभिर्लेखहारिभिः किं कथितं किं प्रतिपादितं संदेशहारकैः किमुक्तम् । मे मम वत्सो वैशम्पायनो जीवति प्राणिति स्वस्थं नीरुजं शरीरं यस्यैवंभूतो वा ढौकितो वा मिलितो वा पुनर्युवराजस्य चन्द्रापीडस्य । कं वर्तते तिष्ठति । कियद्भिर्दिवसैस्तौ द्वौ चन्द्रापीडवैशम्पायनावागमिष्यत आगमनं करिष्यत इति । राजा तु तदुपरतिवार्ताया मृत(ति)वार्तायाः किंवदन्त्या अपि कष्टतममतिकष्टं समाकर्ण्य शुचा दीर्णं इव शीर्णं इव शतगुणीभूतो यः शोकस्तेनोदहृतं व्याप्तमङ्गं यस्याः सैवविधां विलासवतीमवादीदब्रवीत् । हे देवि, ते तव प्रियसख्या मनोरमया वत्सयोः पुत्रयोश्चन्द्रापीडवैशम्पायनयोः किञ्चिदपि न श्रुतं नाकर्णितम् । अन्यतः परेभ्यः श्रुत्वाकर्ण्य कदाचिज्जीवितेनैव प्राणितेनैव विगुज्यते मुच्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्तिष्ठोत्थानं कुर्वन्पुत्रार्थं निष्पादय । स्वयमेवात्मनैव धैर्यमालम्ब्य सर्ववृत्तान्तस्य समप्रोदन्तस्यानुकथनेन पश्चात्कथनेन प्रियसखीं तथा संस्थापय संस्थापनां कुरु यथार्यशुकनासेन सह यातव्यं गन्तव्यं भवति । इत्येवंप्रकारेणोत्थाप्य सपरिजनां सपरिच्छदां सपरिवारां विलासवतीं व्यसर्जयत्तत्र गमनायाज्ञां दत्तवान् । आत्मनापि शुकनासेन सह गमनसंविधानं प्रयाणसामग्रीमकारयच्चलनविधिं व्यापापयन्निष्पादयत् ।

अथ तथा प्रस्थिते तेन प्रकारेण चलिते राजनि वृत्ते, राज्ञोऽनुरागात्स्नेहात्प्रीतेः, चन्द्रापीडस्य स्नेहेन प्रेम्णा चाश्चर्यस्य दर्शनमवलोकनं तस्मिन्कुतूहलं कौतुकं तस्यै, प्रथममादौ गता ये पितरो जनकाः, पुत्राः सुताः, भ्रातरो बान्धवाः, मित्राणि सुहृदः, स्वजना ज्ञातयः, तेषां दर्शनायावलोकनाय च गृहरक्षकवर्जं सशरक्षका-न्विहायोजयिन्या विशालायाः सकल एव लोको गन्तुं गमनायोदचलदुदपतत् । राजा तु वृत्तोऽपि शीघ्रं यद्गमनं तस्य विधातहेतून्गमनप्रतिबन्धकारिणः समस्तानेव सर्वानेव निर्वर्त्य विसर्ज्य, प्रलघुपरिकरः स्वल्पपरि-वारः पन्थानं मार्गं पिबन्निव पानं कुर्वन्निव । एकदिवसेनैव परापतितुं प्राहुमीहमानोऽभिलषमाणोऽभिराच्छ-मानः स्तोकत एवाध्वनो मार्गात्प्रभृति च हृदयेनोत्ताम्यतोत्तपता वक्षसोत्तपताद्यापि कियत्पध्वनि वर्तामहे

टिप्प०—१ मरणवार्तातोऽपि अतिकष्टकरं मनोरमाया वाक्यं समाकर्ण्येत्यर्थः । उत, न केवलं वैश-म्पायनस्य मरणमेव, परं ततोपि कष्टतरं महाश्वेतोपसर्पणादिकं समाकर्ण्येत्यर्थः ।

पाठा०—१ का वार्ता क वा वर्तते. २ उत्प्लुताङ्गीम्. ३ वत्सयोः कृते किञ्चिदपि. ४ संस्तम्भय. ५ तथापि, ६ निर्वर्त्य.

पयैर्दिवसैः परापतामः' इति मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं त्वरितकमाहूय पृच्छन्नविच्छिन्नकैः प्रयाण-
कैर्वहन्नबहुभिरेव दिवसैराससादाच्छोदम् । आसाद्य च विकल्पशतदोलाधिरोहणदुःस्थितेना-
न्तरात्मना दूरस्थित एव प्रथममाप्ततमानश्चवारान्वार्तान्वेषणाय त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान् ।

अथ तैः सार्धमागच्छन्तम्, उज्जितात्मसंस्कारमलिनकृशशरीरम्, अघनितलनिवेशितो-
त्तमाङ्गम्, उद्धापदीनतरदृष्टिम्, जीवितलज्जया रसातलमिव प्रवेष्टुमीहमानम्, अहमहमिकया
परस्परावरणेनैवात्मदर्शनमभिरक्षन्तम्, अक्षतमपि हतमिव, सपरिच्छदमपि मुषितमिव,
जीवन्तमपि मृतमिव, ससंभ्रमकृतागमनमपि प्रतीपमाकृष्यमाणचरणमिव, अङ्गैरेव सह
गलितोत्साहम्, चापेनैव सह मुक्तात्मानम्, वैक्लव्येनैव सहोपसर्पन्तं मेघनादपुरःसरं सक-
लमेव चन्द्रापीडचरणतलनिबद्धजीवितं राजपुत्रलोकमालोक्योल्लसितनयनः शोकोर्मिवेगा-
क्रान्तोऽप्युच्छ्वसित इव दृढीभूतचन्द्रापीडदेहाविनाशप्रत्ययेनान्तरात्मना निवृत्य सावरणपर्या-
णवर्तिनीं विलासवतीमवादीत्—'देवि, दिष्ट्या वर्धसे । ध्रियते सत्यमेव शरीरेण वत्सः ।
येन सकल एवायं तच्चरणकमलानुजीवी राजपुत्रलोकस्तत्पादमूलादागतः' इति ।

क्रियति मार्गे वयं स्तः, कतिपयैर्दिवसैः परापतामो गच्छाम इति च मुहुर्मुहुस्तुरंगमारोपितं न्यस्तमारुढं त्वरित-
कनामानं सेवकमाहूयाह्वानं कृत्वामन्त्रणं विधाय पृच्छन्नप्रश्नं कुर्वन्नविच्छिन्नकैर्निरन्तरैरन्तररहितैः प्रयाणकैर्म-
नैर्वहन् चलन्नबहुभिरेव स्तोकैरेव दिवसैर्वासरैरच्छोदं सर आससादं प्राप्तवान् । आसाद्य च प्राप्य च विक-
ल्पानां संकल्पानां शतं तदेव दोला ब्रेह्मा तदधिरोहणमवस्थानं तेन दुःस्थितेन दुःखितेनैवंविधेनान्तरात्मनान्तः-
करणेन दूरस्थितो दविष्ठस्थितः प्रथममादावाप्ततमानतिशयेन यथार्थोपदेष्टुन्श्चवारान्सादिनो वार्तान्वेषणाय वृत्ता-
न्तज्ञस्यैव त्वरितकेन सार्धं प्रहितवान्प्रेषितवान् ।

अथेति । तैः पूर्वप्रेषितैः सार्धं समागच्छन्तमायान्तमुज्जितस्तस्यक्त आत्मसंस्कारः क्षालनादिरूपो येन स तम् ।
मलिनं कश्मलं कृशं क्षामं शरीरं यस्य स तम् । अघनितले निवेशितानि स्थापितान्युत्तमाङ्गानि शिरांसि येन स
तम् । उद्धापेणोद्धतनेत्राश्रुणा दीनतरातिदुःखिता दृष्टिर्यस्य स तम् । जीवितलज्जया प्राणितत्रपया रसातलमिव
प्रातालमिव प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमीहमानं स्पृहमानम् । अहमहमिकयाहं पूर्वमहं पूर्वमिति स्वरूपया । 'अहमहमिका
तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः' इत्यमरः । परस्परमन्योन्यमावरणमाच्छादनं तेनात्मदर्शनं स्वावलोकनम-
भिरक्षन्तं रक्षां कुर्वन्तम्, अक्षतमप्यखण्डमपि हतमिव कृतक्षतमिव, सपरिच्छदमपि सपरिवारमपि सपरिस्कन्ध-
मपि मुषितमिव छुण्ठितमिव, जीवन्तमप्यसुमन्तमपि मृतमिवोपरतमिव, ससंभ्रमं सादरं दरेण भयेन सहितं सभयं
वा कृतं विहितमागमनं येनैवंविधमपि प्रतीपं विलोमम् । पश्चादिति यावत् । आकृष्यमाणौ चरणौ यस्य स तम् ।
सहाङ्गैरेव गलितश्रुत उत्साहो यस्य स तम् । चापेन धनुषा सह मुक्तस्यक्त आत्मा येन स तम् । वैक्लव्येनैव
विह्वलत्वेनैव सहोपसर्पन्तं गच्छन्तम्, मेघनादः पुरःसरोऽग्रगामी यस्य स तम् । सकलमेव समस्तमेव चन्द्रापीडस्य
चरणतलं तत्र निबद्धं स्थापितं जीवितं येन स तम् । एवंविधं राजपुत्रलोकं नृपसुतजनमालोक्य वीक्ष्योल्लसिते नयने
लोचने यस्य सः । शोकस्य शोचनस्योर्मयस्तरंगाः कल्लोलास्तेषां वेगो रयस्तेनाक्रान्तोऽपि व्याप्तोऽप्युच्छ्वसित इवोल्ल-
सित इव दृढीभूतः कठिनीभूतो निश्चितश्चन्द्रापीडदेहस्याविनाशप्रत्ययो यस्यैवंभूतेनान्तरात्मना निवृत्य सावरणं
अस्पृश्यां पत्ययनं तत्र वर्तिनीं विलासवतीमवादीत् । किं तदित्याह—हे देवि, त्वं दिष्ट्या भाग्येनाहृष्टेन वर्धसे
एधसे । येन कारणेन वत्सः सत्यमेव शरीरेण ध्रियते धार्यते । येन हेतुना सकल एव समग्र एवायं तस्य वत्सस्य
चरणकमलं पादसरोजमनुजीवतीत्येवंशीलो राजपुत्रलोको नृपसुतजनस्तस्य चन्द्रापीडस्य चरणमूलादागत इति ।

टिप्पण—१ उद्धाप्या दीनतरा च दृष्टिर्यस्य तमित्यर्थो योग्यः । २ आगच्छन्तमित्यर्थो योग्यः ।

पाठा—१ आहूयाहूय, २ अविच्छिन्नैश्च, ३ सह, ४ मलिनीकृत, ५ बाष्पेण, ६ नवीन, ७ तनय.

सा तु तदाकर्ण्य किञ्चिदात्मपाणिनैवोत्सारितावरणसिचयाञ्जला निश्चलया दृष्ट्या चिर-
मिवालोक्य तनयनिर्विशेषं राजपुत्रलोकमविच्छिन्नाश्रुधारापि धैर्यमुन्मुच्योच्चैरारदितवती—
'हा वत्स, कथं सहपांसुग्रीडितस्यैतावतो राजपुत्रलोकस्य मध्ये त्वमेवैको न दृश्यसे' इति ।
तथा रटन्ती तु तां समाश्वास्य, दूरत एव राजा समं सर्वलोकेनावनितलनिवेशितोत्तमाङ्गं
मेघनादम् 'इतो ढौकस्य' इत्यादिश्योद्दिश्याप्राक्षीत्—'मेघनाद, कथय को वृत्तान्तो
वत्सस्य' इति । स तु र्यज्ञापयत्—'देव, चेतनाविरहाच्चेष्टामात्रकमेवापगतम्, शरीरे
पुनर्जायते दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायते' इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा जीवित-
प्रतिलम्भे समुपजातप्रत्याशाः 'श्रुतं देव्या मेघनादस्य वचनम्, तदेहि, चिरात्पुनः कृतार्थयामो
दर्शनेनात्मानम्, पश्यामो वत्सस्य वदनम्' इत्यभिदधान एवाभिवर्धितगतिविशेषया
करेण्वा महाश्वेताश्रममगमत् ।

अथ सहसैव तच्चन्द्रापीडगुरुजनागमनमाकर्ण्य पुरैः प्रकीर्णतारमुक्तानुकारिनयनविन्दुसं-

सा त्विति । सा विलासवती किञ्चिदात्मपाणिनैव स्वकीयकरेणैवोत्सारितमूर्ध्वाकृतमावरणसिचयस्याच्छाद-
नस्य वक्षस्याञ्चलं प्रान्तं यथा सा । 'सिचयो वसनं चीराच्छादौ सिक्चेल्वासति । पटप्रान्ताञ्चलस्यान्ते' इति
हैमः । निश्चलया निर्निमेषया मेघोन्मेषरहितया दृष्ट्या दृष्ट्वा चिरमिव बहुकालसदृशं तनयनिर्विशेषं यथा स्यात्-
आलोक्य निरीक्ष्याविच्छिन्नाऽनुदिताऽश्रुधारा यस्यामेवंविधापि धैर्यं साहससुन्मुच्य संसृज्योच्चैर्गाढस्वरेणाल्प-
मारदितवती रोदनं कृतवती, तदेव दर्शयन्नाह—हा इति । हा इति खेदे । हे वत्स हे पुत्र हे सुत, कथं
सहपांसुग्रीडितस्य सार्धं रजःकालितस्यैतावत इत्यतो राजपुत्रलोकस्य नृपसुतजनस्य मध्येऽन्तरा त्वमेव भवने-
वैको न दृश्यसे त्वत्सदृशो न दृश्यसे न हविष्यमीभवति इत्यमुना प्रकारेणानेकप्रकारेण तथा रटन्ती रटन्ती तु
तां विलासवतीं समाश्वास्याश्वासनां कृत्वा राजा तारापीडो दूरत एव दविष्ट एव दूरस्थ एव सर्वलोकेन समं सर्व-
जनेन सार्धमवनितले वसुधातले निवेशितमुत्तमाङ्गं येनैवंभूतं मेघनादमितो ढौकस्वेति आनीहीत्यादिश्येत्युक्त्यो-
द्दिश्य नाममात्रग्रहणं कृत्वाप्राक्षीदपृच्छत् । तदेव दर्शयन्नाह—मेघेति । हे मेघनाद, कथय ब्रूहि वत्सस्य
पुत्रस्य कः कीदृशो वृत्तान्त इति । स तु मेघनादो व्यज्ञापयद्विज्ञप्तिमकार्षीत् । हे देव हे स्वामिन्, चेतनाविर-
हाज्ज्ञानाभावादज्ञानभावाच्चेष्टामात्रकमेव केवलं चलनादिक्रियामात्रं शरीरे देहे पुनरपगतं निवृत्तं ज्ञायते
दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः प्रचुरद्युतिः समुपजायते समुत्पद्यत इति । राजा तु तच्छ्रुत्वा तदाकर्ण्य जीवित-
प्रतिलम्भे जीवितप्राप्तौ समुपजाता प्रत्याशा स्पृहा यस्य स मेघनादस्य वचनं देव्या श्रुतमाकर्णितम् । तदेहि ।
चिराच्चिरकालेन प्रचुरकालेन पुनरात्मानं दर्शनेनावलोकनेन निरीक्षणेन कृतार्थयामः कृतार्थीकुर्मः । वत्सस्य
वदनं पश्याम इत्यभिदधान एवेति कथयन्नेवेति वदन्नेवाभिवर्धितो वृद्धिं प्रापितो गतिविशेषो यस्याः सा तथा
करेण्वा हस्तिन्या कृत्वा । तामारुह्येत्यर्थः । महाश्वेताश्रममगमत् ।

अथेति । तद्गमनानन्तरं सहसैवाकस्मादेव तच्चन्द्रापीडस्य गुरुजनस्य मातृपितृजनस्यागमनमाकर्ण्य श्रुत्वा
पुरः प्रकीर्णां विक्षिप्तास्तारा उज्ज्वलानि यानि मुक्ताफलानि ता अनुकरोतीत्येवंशीलः प्रकीर्णतारमुक्तानुकार्येवं

टिप्पणं—1 'यस्याः' इत्युचितम् । 2 मार्गे गच्छतः पुनः प्रलापोयम् । सर्वे दृश्यन्ते, त्वमेवैको न
दृश्यसे, इत्येवार्थः । 3 ढौकस्य आगच्छ । टीकाकारस्य तु लोकान्तरगतं व्याकरणम् । 4 उद्दिश्येति पाठो
अष्टैः परिगृहीत एव । 5 चेष्टामात्रकमेवाऽपगतम्, शरीरे दिवसे दिवसेऽप्यधिका कान्तिः समुपजायते
इति ज्ञायते । अयमन्वयो योग्यः । 6 प्रकीर्णानि इत्यादि ह्रीवरत्नं वाच्यम्, टीकाकारबुद्ध्या लेखकदो-
षाद्वा अत्र प्रमादो दृश्यते ।

पाठा०—१ विलोक्य. २ अवच्छिन्न. ३ उद्दिश्योद्दिश्य; इत्यादिश्य. ४ व्यज्ञापयत्. ५ पुनः. ६ संदोहम्.

दोहा 'हा, हतास्मि मन्दपुण्या दुःखैकभागिनी । न जानाम्येव विस्मृतमरणा कियद्यावद-
हमनेनानेकप्रकारं खलीकारदानैकपण्डितेन दग्धवेधसा परं दग्धव्या' इत्यभिधानैव धा-
वित्वा ह्रिया महाश्वेता गुह्याभ्यन्तरमविशत्, चित्ररथतनयापि सत्वरपसृतसखीकदम्बकाव-
लम्बितशरीरा तूष्णीमेव मोहान्धकारम् । तदवस्थयोश्च तयोः शुक्रनासावलम्बितशरीरो
राजा विवेशाश्रमपदम् । तदनु मनोरमावलम्बिता पुरःप्रधावितोत्पुतायततरदृष्टिः 'क मे वत्सः'
इति पृच्छन्ती विलासवती । प्रविश्य च सह तथैव कान्त्याऽविरहितमुपरतसर्वप्रयत्नं सुप्तमिव
तं पुत्रवत्सला तनयमालोक्य यावन्न परापतत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं
मनोरमामप्याक्षिप्य दूरत एव प्रसारितबाहुलताद्वया रयोन्मुक्तजर्जराभिर्नयनजलधाराभिः
प्रस्रवेण च सिञ्चन्ती महीतलम् 'एहोहि जात दुर्लभक, चिराद्दृष्टोऽसि, देहि मे प्रतिवचनम् ।
आलोक्य सकृदपि माम्, अनुचितं तात तवैतदवस्थानम् । उत्थायाङ्कोपगमनेन मे संपादय
तनयोचितं स्नेहम् । न चानाकर्णितपूर्वं बाल्येऽपि त्वया मद्वचनम्, अद्य किमेवं विलपन्त्या

विधो नयनविन्दुलौचनविन्दुसंदोहो यस्याः सा तथा । हा अहं हतास्मि पीडितास्मि । कीदृशी । मन्दं स्वल्पं
पुण्यं यस्याः सा । पुनः कीदृशी । दुःखमेकं केवलं भजतीत्येवंशीला सा तथा । अहं न जानाम्येव नावबुध्ये एव ।
विस्मृतं विस्मरणतं गतं मरणं मृत्युर्यस्याः सा । कियद्यावदहमनेन दग्धवेधसा ज्वलितब्रह्मणानेकप्रकारं यथा
स्यात्तथा खलीकारस्य स्खलनविधेः प्रदान एकपण्डितेनात्यन्तचतुरेण दग्धव्या दहनीया ज्वालनीया । इत्यभिद-
धानैवेति कथयन्त्येव ह्रिया त्रपया धावित्वा धावनं कृत्वा महाश्वेता गुह्याभ्यन्तरमविशद्दरीमंथमाविवेश । चित्र-
रथतनयापि कादम्बर्यपि सत्वरं शीघ्रमुपसृतं पार्श्वे समीप आगतं सखीकदम्बकं तेनावलम्बितं स्तम्भितं शरीरं
यस्याः सा तूष्णीमेव मौनमेव मोहान्धकारमाविशन्मूर्च्छामगमत् । तदवस्थयोस्तादृशयोश्च तयोर्महाश्वेताकादम्ब-
योर्द्वयोः सख्योः, शुक्रनासेनावलम्बितं धृतं शरीरं यस्यैवंभूतो राजाश्रमपदं विवेश प्राविशत्प्रवेशं चकार । तदनु
पश्चान्मनोरमयावलम्बिता, पुरोऽग्रे प्रधाविता चञ्चलायततरातिदीर्घा दृष्टिर्यस्याः सा क मे मम वत्स इति पृच्छन्ती
प्रश्नयन्ती विलासवती तथैव मनोरमयैव सह प्रविश्य च प्रवेशं कृत्वैव सहजया स्वाभाविकया कान्त्याऽविरहितं
दीप्त्या सहितं (कान्त्या सहितं) सुपरतो निवृत्तः सर्वः प्रियत्न उद्यमो यस्मात्स तम् । अत एवोत्प्रेक्षते । सुप्तमिव
कृतनिद्रमिव निद्रावशमिव, पुत्रे सुप्ते सुप्तौ वत्सला हितकारिणी तनयं पुत्रं सुतमालोक्य यावन्न परापतत्येव पश्चा-
दागच्छत्येव तारापीडस्तावद्विलासवती विधारयन्तीं देहावष्टम्भं कारयन्तीं मनोरमामप्याक्षिप्याक्षेपणं कृत्वा दूरत
एव दविष्टत एव प्रसारितं विस्तारितं बाहुलताद्वयं भुजवल्लीयुग्मं यया सा रयेण वेगेनोन्मुक्तात एव प्रान्ते
जर्जराः शिथिलास्ताभिर्नयनयोर्जलधाराभिरश्रुसंतानैः प्रस्रवेण स्तनोद्गतदुग्धेन च महीतलं सिञ्चन्ती सेकं कुर्वन्ती
सेचनं कुर्वन्ती—हे जात हे पुत्र हे वत्स, एहोह्यागच्छागच्छ । हे दुर्लभक हे दुष्प्राप, चिराच्चिरकालाद्बहुकालेन
दृष्टोऽस्यवलोकितोऽसि निरीक्षितोऽसि । मे मम प्रतिवचनं प्रत्युत्तरं देहि । मां सकृदपि चैकवारमप्यालोक्य
दृग्विषयीकुरु दृष्ट्यावलोकनं कुरु । हे तात हे पितरि, तवैतदवस्थानमनुचितमन्याय्यम् । उत्थायोत्थानं कृत्वाङ्के
क्रोडे उत्सङ्गे यदुपगमनं तेन मे मम तनयोचितं पुत्रन्याय्यं तनययोग्यं स्नेहं प्रेम संपादय विधेहि । बाल्येऽपि
बाल्यावस्थायामपि त्वया भवता मद्वचनं मातृवचो न चानाकर्णितपूर्वं न चाश्रुतपूर्वम् । अद्य किं जातम् । एव-

टिप्प०—1 'प्रविश्य च सहजयैव कान्त्याऽविरहितम्' इत्येव पाठः । 2 निवृत्तसर्वचेष्टमित्यर्थः ।
3 उन्मुक्ताः अत एव, इति शुद्धं बोध्यम् । 4 मन्ये, टीकाकारस्य समये समये प्रमाद-वेतालावेशो
भवति यत् 'तातः पितरि पुत्रे च' इति स्थाने स्थाने स्वयं लिखन्नपि, अत्र विस्वरं गायति ।

पाठा०—१ प्रकार, २ गुह्या, ३ सहजया, ४ पुस्तमयमिव; प्रस्तरमयमिव, ५ पुत्रवत्सलाः, ६ अनाक्रमित-
पूर्वम्; अनवकर्णितपूर्वम्.

अपि न शृणोषि ? जात, केन रोषितोऽसि ? एषा तोषयामि वत्सं पादयोर्निपत्य । पुत्र चन्द्रापीड, प्रणम तावत्प्रत्युद्गम्य त्वत्स्नेहादेवातिदूरमागतस्यापि पितुः पादौ । क सा गता ते गुरुभक्तिः ? क ते गुणाः ? क स स्नेहः ? क सा धर्मज्ञता ? क तत्पितृपक्षपातित्वम् ? क सा बन्धुप्रीतिः ? क सा परिजनवत्सलता ? कथमभाग्यैर्मै सर्वमेकपद एवोत्सृज्यैवमौ- दासीन्यमवलम्ब्यावस्थितोऽसि । अथवा यथा ते सुखं तथा तिष्ठ । धैर्यमुदासीनहृद- यास्त्वयि' इति कृतार्तप्रलापा समुपसृत्य पुनः पुनर्गाढमालिङ्ग्याङ्गानि, शिरः समाग्राय, कपोलौ चुम्बित्वा, चन्द्रापीडस्य चरणानुत्तमाङ्गे कृत्वोन्मुक्तकण्ठमरोदीत् ।

तथा रुदन्तीं तु तामन्तरितनिजपीडस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैव सर्वप्रजापीडापह- रणक्षमाभ्यां भुजाभ्यामवलम्ब्याब्रवीत्— 'देवि, यैद्यथाऽऽवयोः सुकृतैरपत्यतामुपगतस्तथापि देवतामूर्तिरेवायमशोचनीयः । तन्मुच्यतामयमिदानीं मनुष्यलोकोचितः शोचितव्यवृत्तान्तः । अस्मिन्लोके कृते न किञ्चिदपि भवति । केवलं गल एव स्फुटति, रटतो न हृदयम् ।

ममुना प्रकारेण विलपन्त्या प्रलपन्त्या अपि न शृणोषि नाकर्णयसि । हे जात, केन रोषितः कोधं प्रापितोऽस्य- स्यां प्रापितोऽसि । एषा विलासवती पादयोश्चरणयोर्निपत्य निपतनं कृत्वा प्रणामं कृत्वा वत्सं पुत्रं तोषयामि सौतोषयामि तुष्टिमुत्पादयामि । हे पुत्र हे वत्स हे सूनो चन्द्रापीड, प्रत्युद्गम्य संमुखमागम्याभिमुखमागत्य तावदादौ त्वत्स्नेहात्तव प्रेम्णस्त्वत्प्रीतिरेवातिदूरमागतस्यातिदविष्टमागतस्य पितुस्तारापीडस्य पादौ चरणौ प्रणम नमस्कुरु । सा ते तव गुरुभक्तिः पितृव्याध्यव्येन ज्ञानं श्रद्धा वा वासना वा क गता कुत्र याता । ते तव गुणा भवद्गुणाः शौर्यादयः क । स प्राक्तनः स्नेहः प्रेम क । सानिर्वैचनीया वक्तुमशक्या धर्मज्ञता वृषवेत्तता धर्मज्ञा- तृता क । तत्सर्वप्रसिद्धं पितृपक्षपातित्वं क जनकमताश्रयित्वं क । सा बन्धुप्रीतिः क स्वजनेषु स्नेहः क स्वज- नेषु प्रेम क । सा परिजने परिच्छदे वत्सलता हितकारिता क । ममाभाग्यैर्दुर्दैवैर्मै ममेकपद एव सर्वमुत्सृज्यैव त्यक्त्वैव कथमौदासीन्यं माध्यस्थ्यमवलम्ब्यालम्बनीकृत्यावस्थितोऽसि अथवेति पक्षान्तरे । यथा ते तव सुखं तथा तेन प्रकारेण तिष्ठावस्थानं कुरु । वयं तूदासीनमुदासतां गतं हृदयं चेतो येषां ते तथोक्तास्त्वयि विषये । इति कृत आर्तप्रलापो यया सैवविधा विलासवती समुपसृत्य समीपे गत्वा पुनः पुनर्वारंवारमङ्गानि हस्तादीनि गाढं दृढमालिङ्ग्याश्लिष्य शिर उत्तमाङ्गं समाग्रायाग्राणं कृत्वा कपोलौ प्रसिद्धौ चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा चन्द्रापी- डस्य चरणौ पादानुत्तमाङ्गे शिरसि कृत्वोन्मुक्तकण्ठं यथा स्यात्तथारोदीदृढेन चकार ।

तथाप्रकारेण रुदन्तीं तु तामन्तरिता व्यवहिता निजपीडा येन स एवंभूतस्तारापीडश्चन्द्रापीडमपरिष्वज्यैवा- नालिङ्ग्यैव सर्वप्रजायाः समप्रलोकस्य सर्वप्रकृतेः सकलजनस्य पीडार्तिस्तस्या अपहरणे दूरीकरणे क्षमाभ्यां समर्थाभ्यां भुजाभ्यां बाहुभ्यामवलम्ब्यालम्बनीकृत्याब्रवीदभ्यधादवोचत् । किं तदित्याह— 'देवेति । हे देवि, यदिति हेत्वर्थः । यथा येन प्रकारेणावयोस्तारापीडविलासवत्योः सुकृतैः पुण्यैरपत्यतां प्रसूतितामुपगतः प्राप्तः । 'सुकृती पुण्यवान्धन्यः' इति कोशः । तथाप्ययं देवतामूर्तिरेव देवस्वरूप एवाशोचनीयो न शोचनीयः शुचं कर्तु- मयोग्यः । तत्तस्माद्धेतोरिदानीं सांप्रतमयं मुच्यतां त्यज्यताम् मनुष्यलोकस्योचितो योग्यः शोचितव्यवृत्तान्तः

टिप्पणं—1 यस्य, स्वां पीडामगणयन्नित्यर्थः । 2 'यद्यप्यावयोः सुकृतैरपत्यतामुपगतः' इति पाठो मनोरमः ।

पाठां—१ औदासीन्यः अनुदासीनः, २ दोषाभ्यां, ३ यद्यप्यावयोः, ४ उपगतोऽपत्यताम्, ५ तन्मुच्यताम्, ६ मनुष्यस्नेहोचितशोचितव्यवृत्तान्तस्य, मनुष्यलोकोचितः परिशोचितव्यवृत्तान्तः, ७ न शोके कृते.

निरर्थकं प्रलपितमेव निर्याति वदनाञ्ज जीवितम् । निरासङ्गं नयनजलमेव पतति न शरीरम् । अपि च वत्सस्यादर्शनमात्रमेवावयोः पीडाकरम् । तच्चैवमालोक्यमाने मुखेऽस्य दूरापेतम् । अपरमस्यामवस्थायामावाभ्यामपि तावत्परमवष्टम्भं कृत्वा मनोरमा शुक्नासश्च संधारणीयौ ययोर्लोकान्तरितो वैशम्पायनः । तिष्ठतां तावदेतावपि । यस्याः प्रभावात्पुनरनुभवनीयो वत्सस्य जीवितप्रतिलम्भाभ्युदयमहोत्सवः सैवैवं गन्धर्वराजतनया वधूस्तेऽस्मदागमनशोकोर्मिसंक्रान्तिमूढा सनामग्रहणमुन्मुक्ताक्रन्दाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणा अद्यापि संज्ञां न प्रतिलभते । तदेनां तावदुत्थाप्याङ्के कृत्वा चेतनां लम्भय । ततो यथेच्छं रोदिष्यसि' ।

इत्यभिहिता राज्ञा विलासवती—'क सा मे वत्सस्य जीवितनिबन्धनं वधूः' इत्यभिदधत्येव ससंभ्रममुपसृत्याप्रतिपन्नसंज्ञामेवाङ्केनादाय, कादम्बरीं करेण, मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्य, अनवरतनयनसलिलस्नानार्द्रमिन्दुशकलशीतलं स्वकपोलं कपोलयोः, ललाटे ललाटम्, लोचनयोश्च लोचने निवेशयन्ती, चन्द्रापीडस्पर्शशिशिरेण च पाणिना

शोचनार्द्रः शोचितव्यस्तस्य वृत्तान्त उदन्तः । अस्माकं शोके कृते न किञ्चिदपि भवति नाधिकं किमपि जायते । केवलं रटतो रुदतो गल एव निगरण एव स्फुटति स्फोटं प्राप्नोति न हृदयम् । वदनान्मुखाभिरर्थं व्यर्थं प्रलपितं जल्पितमेव निर्याति वहिरायाति न जीवितं न प्राणितम् । निरासङ्गं निःसंबन्धं नयनजलमेवाश्रुपानीयमेव पतति संसृते न शरीरं न देहः । अपि चेति । वत्सस्य चन्द्रापीडस्यादर्शनमात्रमेवानवलोकनमात्रमेवानिरीक्षणमात्रमेवावयोः पीडाकरमार्तिजनकम् । अस्य चन्द्रापीडस्यैवमालोक्यमाने मुखे तदूरापेतं दविष्टापेतं दूरापास्तम् । अपरमन्यदस्यामवस्थायां दशायामावाभ्यामपि दम्पतीभ्यामपि परममुत्कृष्टमवष्टम्भं प्रतिबन्धं कृत्वा मनोरमा शुक्नासश्च संधारणीयौ । मृत्यो रक्षणीयावित्यर्थः । ययोर्द्वयोर्मध्ये लोकान्तरितो वर्तते वैशम्पायनः । तिष्ठतां वा तावदेतावपि मनोरमाशुक्नासावपि तिष्ठतामित्यर्थः । यस्याः कादम्बर्याः प्रभावात्पुनर्वत्सस्य जीवितस्य प्रतिलम्भः प्रकर्षेण लाभस्तस्याभ्युदयस्तस्य मह उत्सवोऽनुभवनीयोऽनुभवविषयीकरणीयः । सैवैवं गन्धर्वराजतनया ते तव वधूरस्माकमागमनेन यः शोकः शुक् तस्योर्मयस्तरङ्गाः कल्लोलास्तेषां संक्रान्तिः संक्रमणं तेन मूढा अज्ञा सनामग्रहणं नामग्रहणपूर्वं यथा स्यात्तथोन्मुक्त आक्रन्दो याभिरेवंविधाभिः प्रियसखीभिर्ग्राह्यमाणा प्रियमाणा अद्यापि सांप्रतमपि संज्ञां चेतनां न प्रतिलभते । तत्तस्माद्धेतोस्तावदादावेनामुत्थाप्याङ्क उत्सङ्गे कृत्वा चेतनां संज्ञां लम्भय प्रापय । ततो यथेच्छं इच्छा यथा स्यात्तथा रोदिष्यसि रुदनं करिष्यसि ।

इति राज्ञाभिहिता कथिता विलासवती मे मम वत्सस्य जीवितनिबन्धनं कारणं वधूः क्लेशभिदधत्येवेति कथयन्त्येव ससंभ्रमं संध्रमेण सहितं ससंभ्रमं सादरं सभयं बोधयत्य समीपे निकटे गत्वाप्रतिपन्नसंज्ञामेवाप्राप्तचेतनामेवाङ्केनोत्सङ्गेनादाय कादम्बरीं मूर्च्छानिमीलनेनाहिता स्थापिता द्विगुणतरनयनशोभा यस्मिन्नेतादृशं वदनं मुखमालोक्य निभाल्यानवरतं निरन्तरं नयनसलिलेन लोचनजलेन स्नानमाश्रयस्तेनार्द्रमुचमत एवेन्दुशकलवच्चन्द्रखण्डवच्छीतलं शिशिरं स्वकपोलं कपोलयोर्ललाटे ललाटे, लोचनयोश्च लोचने, निवेशयन्ती स्थापयन्ती । 'अध-

टिप्पणं—१ अपूर्वोऽयमर्थः । ययोर्वर्तमानयोः, ययोर्वैशम्पायनः (यत्पुत्रो वैशम्पायनः, तथा च संबन्धे पृष्ठी) इत्यर्थो वा योग्यः । २ टीकाकारकपवित्रितादस्मात्पाठास्त्रीचैर्धृतः पाठो रम्यः । व्याख्या स्पष्टा, टीकयाऽनया सुगमा च ।

पाठां—१ परं वदनात्, २ तिष्ठ; तिष्ठताम्, ३ अस्य, ४ गृह्यमाणापि, ५ यताम्, ६ अङ्के कृत्वात्थाप्य, ७ विलासवती तु तच्छ्रुत्वा ससंभ्रमोन्मुक्तचन्द्रापीडचरणा तत्क सा मे जीवितप्रतिलम्भहेतुर्वत्सस्य वधूरिति धावमाना चोपसृत्य तदवस्थां तु तामुत्थाप्याङ्के कृत्वा मूर्च्छानिमीलनाहितद्विगुणतरनयनशोभं वदनमालोक्य, ८ अत्रतिपत्तिर्लक्षणां, ९ निमीलित, १० ललाटेन.

हृदये स्पृशन्ती 'समाश्रयसिहि मातः, त्वया विनाऽद्य प्रभृति केन संधारितं वत्सस्य मे चन्द्रापीडस्य शरीरम् ? मातः, त्वममृतमयीव जातासि, येन वत्सस्य पुनर्वदनमालोकितम्' इत्यवादीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तन्निर्विशेषवृत्तिना विलास-
वतीशरीरस्पर्शेन लब्धसंज्ञापि लज्जावनम्रमुखी प्रतिपत्तिमूढा मदलेखयाङ्गादवतार्य परवत्येव
यथाक्रममकार्यत वन्दनां गुरुणाम् । 'आयुष्मति, दीर्घकालमविधवा भव' इति कृताशी-
र्वादा च शनैस्तथाप्यातिनिकटे विलासवत्याः पृष्ठतः समुपवेश्याधार्यत ।

अथ प्रत्यापन्नचेतनायां चित्ररथतनयायां चन्द्रापीडमेवोज्जीवितं मन्यमानो राजा चिर-
मिवास्य गाढमङ्गमालिङ्ग्य चुम्बंश्च पश्यंश्च स्पृशंश्च स्थित्वा मदलेखामाहूयाहूयादिदेश—
'दर्शनसुखमात्रकमस्माकं विधीयमानम्, तच्चास्माभिरासादितम् । तद्यादृशेनैवोपचारेणैतावतो
दिवसानुपचरितवती बधूर्वत्सस्य शरीरम्, स एवोपचारो नास्मद्वनुरोधाहज्जया वा मना-
गपि परिहरणीयः । वयं निष्प्रयोजना द्रष्टार एव केवलम् । किमस्माभिरिह स्थितैर्गतैर्वा ।

स्तोत्रु स्याच्चिबुकं स्याद्दङ्गः सृक्कणः परः । गङ्गात्वरः कपीलश्च परो गण्डः कपोलतः' इति हैमकोशः । चन्द्रा-
पीडस्पर्शशिखिरेण शीतलेन च पाणिना करेण हृदये वक्षसि स्पृशन्ती स्पर्शं कुर्वन्ती । हे मातः, यथा पुत्रे
तात इति प्रयोगस्तथा पुत्रीसमायां सुतातुल्यायां सुषायामपि मातृशब्दप्रयोगः । त्वं समाश्रयसिद्धाश्रयानां कुरु ।
यतस्त्वया भवत्या विनाद्यप्रभृत्येतद्दिनादारभ्य मे मम वत्सस्य सुतस्य चन्द्रापीडस्य शरीरं वर्षी केन संधारितं
धृतम् । हे मातः, त्वममृतमयीव पीयूषनिर्मितेव संजाता । येन कारणेन वत्सस्य वदनं सुतस्य वदनं पुनर्द्विती-
यवारमवलोकितं निरीक्षितमित्यवादीदित्यब्रवीत् । कादम्बरी तु तेन चन्द्रापीडनामग्रहणेन तेन च तस्माच्चन्द्रा-
पीडस्पर्शान्निर्विशेषवृत्तिना तत्सदृशेन विलासवतीशरीरस्पर्शेन (संज्ञां चेतनां लेभे प्राप्तवती ।) लब्धसंज्ञापि
प्राप्तचेतनापि लब्धा प्राप्ता संज्ञा चैतन्यं यथा सैवंविधापि लज्जावनम्रं मुखं यस्याः सा प्रतिपत्तिः सेवा तस्यां
मूढाज्ञाधोमुखी नीचैर्मुखी मदलेखयाङ्गादुत्सङ्गादवतार्यावतारणं कृत्वा परवत्येव परायत्तेव गुरुणां चन्द्रापीडमा-
तृपितृणां यथाक्रममनुक्रमेण वन्दनामकार्यत व्यधाप्यत । 'उत्सङ्गचिह्नयोरङ्कः' इत्यमरः । हे आयुष्मति हे चिर-
जीविते, दीर्घकालमविधवा वैधव्यरहिता भवेति कृत आशीर्वाद आशीःप्रदानं यस्याः सा तथा कृताशीर्वादा च
शनैस्तथाप्यातिनिकटेऽतिसमीपे विलासवत्याः पृष्ठतः पश्चाद्भागे समुपवेश्य सखीजनैरधार्यत ।

अथेति । तदनन्तरं प्रत्यापन्नचेतनायां प्राप्तचैतन्यायां तु चित्ररथतनयायां कादम्बर्या चन्द्रापीडमुज्जीवि-
तमेव मन्यमानो जानानः । तस्या उज्जीवनादिति भावः । राजा तारापीडश्चिरमिव चिरकालमिवास्य चन्द्रापी-
डस्य गाढं दृढमङ्गमालिङ्ग्य परिष्वज्य चुम्बंश्चुम्बनं कुर्वन्पश्यन्विलोकयन्स्पृशन्स्पृशं कुर्वंश्च स्थित्वा च किय-
त्कालं कतिपयकालं मदलेखामाहूयाह्वानं कृत्वादिदेशादिष्टवान् । दर्शनसुखमात्रकं केवलमवलोकनसुखमस्माकं
विधीयमानं कियमाणं तच्चास्माभिरासादितं प्राप्तम् । तदिति हेत्वर्थः । यादृशेन वोपचारेण प्रतिक्रियैतावतो
दिवसान्वधूः क्षुषा वत्सस्य शरीरमुपचरितवत्सुपचारं कृतवती स एवोपचारोऽस्मद्वनुरोधादस्मत्प्रतिबन्धाहज्जया
त्रपया वा मनागपीषदपि न परिहरणीयो न परिहार्यः । वयं निष्प्रयोजना निरर्थकाः केवलं द्रष्टार एव विलोक-
यितार एव । अस्माभिरिह स्थले स्थितैरवस्थितैर्गतैर्वा किम् । यस्या भवत्याः करस्पर्शेनैतदविनाशयविनश्वरमाप्या-

टिप्पण-१ व्याख्याया अस्या मूलाक्षराणि न प्राप्यन्ते । २ प्रतिपत्तिमूढा किंकर्तव्यमिति
ज्ञानविकला ।

पाठा-१ हृदयम्. २ हेमातः. ३ निर्विशेष. ४ शनैः शनैस्तैस्तथाप्यः तैस्तथाप्यमानाः शनैस्तथाप्यमाना.
५ अलिङ्गन्. ६ आहूय. ७ यत्. ८ उपरोक्त. ९ परिहारणीयः. १० वयं तु.

यस्याः करस्पर्शेनाप्यायितमेतदविनाशि सैव बधूः पार्थेऽस्य तिष्ठतु' इत्यादिश्य निर्जगाम । निर्गत्य चोपकल्पितं निजावासमगत्यैव तपस्विवासोचितेऽन्यतमस्मिन्नासन्न एवाश्रमस्य शुचि-
शिलातलसनाथे तरुलतामण्डपे समुपविश्य निर्विशेषदुःखं सकलमेव राजचक्रमाह्वयाह्वय
सबहुमानमवादीत्—

‘न, भवद्विरवगन्तव्यं यथाद्य शोकावेगादेवैतद्दहमङ्गीकरोमि’ इति । पूर्वचिन्तित
एवायमर्थो यथा बधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमालोक्य संक्रामितनिजभरेण मया कचि-
दाश्रमपदे गत्वा पश्चिमं वयः क्षपयितव्यमिति । स चायं मे भगवता कृतान्तेन, पुराकृतैः
कर्मभिर्वा विरूपैरेवं समुपनमितः । किमपरं क्रियते ? अनतिक्रमणीया नियतिः । अप्राप-
णीयं नानुभूतमात्मचेष्टाकृतं वत्सस्य सुखम् । प्रजापरिपालनफलं तु पुनर्भवद्भुजेष्वेवम-
क्षतेष्वविरहितमस्त्येव । अन्यथापि हि चेष्टमानेष्वस्मासु सर्वमेतेष्वेवावस्थितम् । तदिच्छामि
चिरकाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुम् । धन्याश्च जरापीतसारतनवस्तनयेष्वात्मभरमासज्य
लघुशरीराः परलोकगमनं साधयन्ति । यच्च बलाद्गले पादमाधाय यदा तदानिच्छतोऽप्या-

यितं शीतलीभूतं सैव बधूः सुधास्य चन्द्रापीडस्य पार्थे तिष्ठत्ववस्थानं करोतु । इत्यादिश्याज्ञां दत्त्वा निर्जगाम
निर्ययौ । निर्गत्य च निर्गमनं कृत्वा चोपकल्पितं विहितं निजावासं स्वकीयसौधमगात्तैव तत्र गमनमविधायैव तप-
स्विवासोचिते मुनिजननिवासयोग्य आश्रमस्य महाश्वेताया आसन्न एव समीपवर्तिनि शुचिभिः पवित्रैः शिलातलैः
सनाथे सहितेऽन्यतमस्मिन्तरुलतामण्डपे तरुणां लता एव बल्ली एव मण्डपाकारेण मण्डपसदृशाकारेण व्यवस्थितास्त-
रवश्च लताश्च छत्राकारेण स्थिता रोहितास्तरुलतामण्डपा वा तस्मिन्समुपविश्यास्थाय निर्गतो विशेषो यस्मादेता-
दृशं दुःखं यस्मिन्नेवंभूतं सकलमेव समग्रमेव राजचक्रं नृपसमूहमाह्वयाह्वय सबहुमानं ससत्कारमवादीदब्रवीत् ।

भवद्विर्नावगन्तव्यं न ज्ञातव्यम्, यथाद्य शोकावेगादेतद्वनवासलक्षणमहमङ्गीकरोमि स्वीकुर्वे इति । अयमर्थः
पूर्वं चिन्तित एव प्रागालोचित एव प्रथममालोचित एव । तदेव विशदयति प्रकटयति—यथेति । यथा
बधूसमेतस्य चन्द्रापीडस्य वदनमाननमास्यं आलोक्य निरीक्ष्य संक्रामितोऽन्यत्र स्थापितो निजभरो राज्यभारो
येनैवंभूतेन मया कचिदनिर्दिष्टनामन्याश्रमपदे मुनिस्थानस्थले गत्वा पश्चिमं प्रान्तं वयः क्षपयितव्यं परिपूर्णतां
नेयमिति । स चायमर्थः कृतान्तेन यमेन लोकपालत्वाद्भगवता ज्ञानवता पूज्येन, पुराकृतैः पूर्वभवाचीर्णैर्विरु-
पैरशुभैः कर्मभिर्वैवं पूर्वोक्तप्रकारेण समुपनमितोऽधरीकृतः । अपरं द्वितीयं किं क्रियते, यतोऽनतिक्रमणीयानु-
द्विनीया नियतिर्ब्रह्मनिर्मितिरदृष्टं वा । आत्मचेष्टात्मप्रयत्नस्तेन कृतं वत्सस्य चन्द्रापीडस्य सुखमप्रापणीयं प्राप्तु-
मयोग्यं नानुभूतं नानुभवविषयीकृतम् । प्रजापरिपालनसुखफलं तु पुनरक्षतेष्वखण्डितेषु भवद्भुजेष्वेव सत्स्ववि-
रहितं न वियोगमापन्नमस्त्येव । अन्यथापि ह्यस्मासु चेष्टमानेषु क्रियमाणेषु सर्वमेतेष्वेव भवद्भुजेष्वेवावस्थितं
स्थितिमापन्नम् । तदिति हेत्वर्थः । इच्छामि चिरकाङ्क्षितं चिरवाङ्क्षितं मनोरथं पूरयितुं परिपूर्णकर्तुम् । धन्याश्च
कृतकृत्याश्च जरया विलसया पीतं गृहीतं सारं बलं यासामेवंभूतास्तनवो येषां ते तथा तनयेषु पुत्रेष्व्वात्मभर-
मासज्य न्यस्य अत एव लघुशरीराः परलोकगमनं भवान्तरगतिं साधयन्ति निष्पादयन्ति । यच्च बलाद्गले
निगरणे पादं चरणमाधाय स्थापयित्वा दत्त्वा यदा तदा यस्मिन्तस्मिन्कालेऽनिच्छतोऽप्यनभिलषतोपि कृतान्तेन

टिप्पण—१ अस्मासु अन्यथा चेष्टमानेष्वपि (इत्थं सर्वपरित्यागेन आश्रमपदमधितिष्ठस्वपि) सर्वं
प्रजारक्षणदिकम्, एषु (भवद्भुजेषु, एवावस्थितम्) भवद्बलायत्तमिति स्पष्टोऽर्थः ।

च्छिद्यत एव कृतान्तेन, तद्यदि पात्रे कचिदपि स्थापयित्वा निजपदं जरापरिभुक्तायुःशेषेण निष्प्रयोजनस्थितिना सर्वसुखबाह्येन मांसपिण्डेन परलोकसुखान्युपाज्यन्ते, लाभ एवायम् । तदस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिताः—

इत्युक्त्या संनिहितान्यपि परित्यज्योचितानि सर्वसुखान्यनुचितान्यङ्गीकृत्य व्रज्यानि । तथा हि—हर्म्यबुद्धिं वृक्षमूलेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिं लतासु, संस्तुतजनस्नेहं हरिणेषु, निवसनरुचिं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाभियोगं जटासु, आहारहार्दं कन्दमूलफलेषु, शस्त्रधारणव्यसन-मर्क्षसूत्रेषु, प्रजापरिपालनशक्तिं समिक्षाशकुसुमेषु, नर्मालापं धर्मसंकथासु, समररसमुपशमे, जयेच्छां परत्र, कोशस्पृहां तपसि, आज्ञां मौने, सर्वोपभोगरागं च वैराग्ये, तनयस्नेहं तरुषु संक्रम्य, यास्तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्, गन्धर्वलोकोचितानहरहरुपचारान्का-दम्बर्या कथमपि समुत्सृष्टलज्जया महाश्वेताया च क्रियमाणाननिच्छन्, अविच्छेदात्सायं प्रातश्चानुभूतचन्द्रापीडदर्शनसुखो दुःखान्यगणयन्नरपतिः सपरिवारः समं देव्या शुकनासेन च तत्रैवातिष्ठत् ।”

यमेनाच्छिद्यत एवाकृत्यत एव । तत्ततो यदि पात्रे आते कचिदपि निजपदं स्वस्थानमात्मभारं स्थापयित्वा स्थापनां कृत्वा जरया परिभुक्त आयुषः शेषो यस्य स तेन, निष्प्रयोजना निरर्थका स्थितिरवस्थानं यस्य स तेन, सर्वसुखात्समप्रसौख्याद्बाह्येन बहिर्भूतेन मांसपिण्डेन फलसंघातेन परलोकसुखानि पारमविकसौख्यान्युपाज्यन्त उपार्जनाविषयीक्रियन्ते । अयमेव लाभः फलप्राप्तिः । पुरुषार्थ इति यावत् । तत्तस्मात्कारणादस्य वस्तुनः कृते भवन्तो मया प्रार्थिता अभ्यर्थिताः ।

इत्युक्त्येवमभिधाय संनिहितान्यपि समीपवर्तीन्यनुचितानि योग्यानि सर्वसुखानि परित्यज्य विहाय लब्धत्वा-नुचितान्ययोग्यानि अनर्हाणि व्रज्यानि वनसंबन्धीनि सुखान्यङ्गीकृत्य स्वीकृत्य च । तदेव दर्शयति—तथा-हीति । तस्य राज्ञो हर्म्यबुद्धिं गृहधियं वृक्षमूलेषु पादपत्रेषु, अन्तःपुरस्त्रीप्रीतिमवरोधस्त्रीस्नेहं लतासु वल्लीषु, संस्तुतजनस्नेहं परिचितजनप्रीतिं हरिणेषु कुरङ्गेषु, निवसनरुचिं वल्गाभिलाषं चीरवल्कलेषु, कुन्तलरचनाया अभियोगमुद्यमं जटासु, आहारहार्दं भोजनप्रेमाभिप्रायो वा कन्दश्च मूलं च फलानि च कन्दमूलफलानि तेषु, शस्त्रधारणव्यसनमर्क्षसूत्रेषु जपमालिकासु, प्रजापरिपालनशक्तिं समिध एधांसि कुशा दर्भाः कुसुमानि पुष्पाणि तेषु, नर्मालापं कीडालापं हास्यालापं धर्मसंकथासु सुकृतप्रबन्धेषु, समररसं सङ्ग्रामरसं युद्धरसमुपशमे शान्तरसे, जयेच्छां जयस्पृहां परत्र लोके परलोके, कोशस्पृहां धनभाण्डागारवाञ्छां तपसि व्रते, आज्ञामनुशासनं मौनेऽभाषणे, सर्वः समग्रः सकलो य उपभोगोऽज्ञादिकस्तत्र रागं च वैराग्ये विरक्ततायाम्, तनयस्नेहं पुत्रप्रेम सुनुस्नेहं तरुषु वृक्षेषु संक्रम्य संक्रमणं कृत्वा, यास्तपस्विजनोचितास्तपस्विजनयोग्याः क्रिया अनुष्ठानविशेषाः कुर्वन्निवदधन्गन्धर्वलोकोचितान्योग्यानहरहः प्रतिदिनं कथंकथमपि महता कष्टेन समुत्सृष्टलज्जया त्यक्तप्रया विगतलज्जया कादम्बर्या महाश्वेताया च क्रियमाणान्विधीयमानानुपचारान्भक्तिप्रकाराननिच्छन्नवाञ्छननभिलष-जविच्छेदादव्यवधानात्सायं प्रातश्चानुभूतं चन्द्रापीडदर्शनसुखं येनैवभूतो नरपतिस्तारापीडो दुःखान्यगणयन्नजान-न्सपरिवारः सपरिजनः सपरिस्कन्दः समं देव्या विलासवत्या शुकनासेन मन्त्रिणा च तत्र तस्मिन्स्थले स्थानेऽतिष्ठत् ।

टिप्पणं—१ ‘याः’ इत्यपपाठः, तत्पदसापेक्षत्वात् । तस्मात् ‘तथा तपस्विजनोचिताः क्रियाः कुर्वन्’ इत्येव पाठः । २ ‘विशेषान्’ इति द्वितीया योग्या । ३ वैशेष्य एव टीकाकारः । ‘समुत्सृष्टलज्जया’ इति विशेषणं केवलं महाश्वेताया एव, ‘हा हतास्त्री’त्यादिना तस्या एव गुहाप्रवेशस्य वर्णितत्वात् ।

पाठां—१ मुक्तशेषेण. २ शरीरकेण. ३ तस्य. ४ प्रार्थनीयाः. ५ उपयोगसुखानि. ६ च व्रज्यानि तपोवन-दुःखानि च. ७ तत्र. ८ अक्षसूत्रे. ९ परलोके. १० यथा; तथा.

इत्येवं च कथयित्वा भगवाञ्जाबालिर्जराभिभवविच्छायां स्मितं कृत्वा हारीतप्रमुखान्सर्वानेव तापसाञ्छ्रावकानवादीत्—‘दृष्टमायुष्मद्भिरिदमन्तःकरणापहारिणः कथारसस्याक्षेपसामर्थ्यम्, यत्कथयितुं प्रवृत्तोऽस्मि तत्परित्यज्यैव कथारसात्कथयन्नतिदूरमतिक्रान्तोऽस्मि । तच्च स कामोपहतचेताः स्वयंकृतादेवाविनयादिव्यलोकतः परिभ्रश्यन्मर्त्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुर्भवत्, स एवैष पुनः स्वयंकृतेनाविनयेन कोपितस्य पितुराक्रोशान्महाश्वेताकृताञ्च सत्याधिष्ठानादस्यां शुकजातौ पतितः’

इत्येवं वदत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि मे सुप्रबुद्धस्येव पूर्वजन्मान्तरोपात्ताः समस्ता एव विद्या जिह्वाग्रेऽभवन् । सकलासु च कलासु कौशलमुपजातम् । उपदेशाय मनुजस्येव चैयं विस्पष्टवर्णाभिधाना भारती च संवृत्ता । विज्ञानं च सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना । मनुष्यशरीरादृते सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे [संवृत्तम् ।] वैशम्पायनस्य स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहः, सैव कामपरवशता, स एव महाश्वेतायामनुरागः,

इत्येवं च कथयित्वाकथाय भगवाञ्जाबालिर्जराया अभिभवेन विस्मसापराभवेन विच्छायां वैलक्ष्यं स्मितं हास्यं कृत्वा हारीतकप्रमुखान् सर्वानेव तापसाञ्छ्रावकानवादीदब्रवीत् । आयुष्मद्भिरिदमन्तःकरणं मनोऽपहरतीत्येवंशीलः स तथा तस्य कथायाः प्रबन्धस्य रसस्तस्याक्षेप आकर्षस्तस्य सामर्थ्यं बलं दृष्टम् । यदिति हेत्वर्थः । कथयितुं वक्तुं प्रवृत्तो वक्तुमुद्युक्तोऽस्मि । तत्परित्यज्यैव विहायैव कथारसात्कथयन्नुवन्नतिदूरमतिदविष्टमतिक्रान्तोऽतिवाहितोऽस्मि । तत्तस्मात्कारणायः कामेन कन्दर्पोपहतं पीडितं चेतो यस्य सः स्वयंकृतादेव स्वाचीर्णादेवाविनयात्प्रातिकूल्यादिव्यलोकतः सुरसद्वतः परिभ्रश्यन्निपतन्मर्त्यलोके मनुष्यलोके वैशम्पायननामा शुकनाससूनुर्भवत् । स एवैष वैशम्पायनः स्वयंकृतेनात्मना विहितेनाविनयेन कोपितस्य रोषितस्य पितुर्जनकस्याक्रोशादाक्षेपात्कठिनवचनान्महाश्वेता गन्धर्वपुत्री तथा कृताद्विहिताञ्च सत्यं सूतमेवाधिष्ठानमाश्रयो यस्यैवंभूताच्छापाक्षास्यां शुकजातौ पतितः सन्तः । अवतीर्ण इत्यर्थः ।

इत्येवं वदति श्रुत्येव भगवति जाबालौ बाल्येऽपि शैशवेऽपि सुप्तः शयितः पश्चात्प्रबुद्धो जागरितस्तस्येव पूर्वजन्मनि भवान्तर उपात्ता गृहीताः समस्ताः समग्रा एव विद्याः सकला एव विद्याश्चतुर्दश जिह्वाग्रे रसनाग्रेऽभवन्वभूतुः । सकलासु समग्रासु च कलासु विज्ञानेषु कौशलं दक्षत्वमुपजातं संभूतम् । उपदेशाय कथनाय मनुजस्येव मनुष्यस्येव चैयं विस्पष्टवर्णाभिधाना प्रकटवर्णाभिधाना प्रकटाक्षरनाम्नी भारती सरस्वती च संवृत्ता संजाता । सर्ववस्तुविषयं स्मरणं च संवृत्तम् । किं बहुना कथितेन । मनुष्यशरीरादृते मनुष्यशरीरे विहाय नरविग्रहं त्यक्त्वाऽन्यदपरं सर्वमेव तत्क्षणमेव तत्समयमेव वैशम्पायनस्योपनतम् । स एव चन्द्रापीडस्योपरि स्नेहश्चन्द्रापीडस्योपरि प्रेम, सैव पूर्वानुभूतैव कामपरवशता मदनयत्तता कन्दर्पपरवशता, स एव पूर्वप्रतिपादित एव

टिप्प०—१ विगता छाया कान्तिर्यस्य तादृशम् । २ शुकनासस्य, इदयतां चन्द्रापीडोपगमे शुकनासस्य कोपावेशो यस्तारापीडेनोपशमितः । ३ धिक्चापत्यम् । ‘सत्याभिध्यानात्’ इत्येव पाठः । सत्यमभिध्यानं च ‘हे भगवन्, यदि मया देवस्य पुण्डरीकस्य दर्शनाश्रयति मनसा नापरः पुमांश्चिन्तितस्तदाऽयमलीककामी महुदीरितायामेव जातौ पततु’ इति पूर्वोक्तम् । ४ प्रकटाक्षरेति न तस्या नाम ! प्रकटाक्षरम् (रुस्पष्टानि अक्षराणि यस्मिन्) अभिधानं कथनं यस्यामीदृशी (वाणी) इत्यर्थः । ५ टीकाकारकृतः सोऽयं पाठभ्रंशः । ‘सर्वमन्यत्तत्क्षणमेव मे संवृत्तम्’ इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ एवम्. २ जाबालिः. ३ तान्. ४ तदयं सः. ५ अभूत्; उत्पन्नः. ६ स एव; स एव. ७ सत्याभिध्यानात्. ८ उपदेशकौशलम्. ९ मनुजस्येव. १० इयं. ११ संपन्ना. १२ बहुवस्तु; यत्सर्ववस्तु. १३ वैशम्पायनस्यैव. १४ कामपरता.

सैव तदवाप्तिं प्रत्युत्सुकतेत्युपगतं सकलमेव । केवलमसंजातपक्षतया मे तस्मिन्समये पूर्वज-
न्मोपात्ता शरीरचेष्टा नासीत् । तथा चाविर्भूतसकलान्यजन्मवृत्तान्तः समुत्सुकान्तरात्मा किं
मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य चन्द्रापीडस्य,
उत प्रथममुद्दः कपिञ्जलस्य, आहोस्विन्महाश्वेताया इति नाज्ञासिषमेवं कैस्य कस्य कथं वा
स्मृतवानसीति । तथा चोत्सुकान्तरात्मा महीतलनिवेशितशिराश्चिरमिव स्थित्वा भगवन्तं
जाबालिं निजाविनयश्रवणलज्जया विलीयमान इव विशञ्चिव पातालतलं कथमपि शनैःशनैः-
व्यञ्जयाम्—‘भगवन्, त्वत्प्रसादादाविर्भूतज्ञानोऽस्मि संवृत्तः । स्मृताः खलु मया सर्व-
एव पूर्वबान्धवाः । मूढतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि । अधुना
पुनस्तान्स्मृत्वा स्फुटतीव मे हृदयम् । न च तान्स्मृत्वापि तथा, यथा चन्द्रापीडम्, यस्य
मदुपरतिश्रवणमात्रकात्स्फुटितं हृदयम् । तत्तस्यापि जन्माख्यानेन प्रसादं करोतु भगवान् ।
येनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे तेन सहैकत्र वसतो न पीडाकरः संजायते’ इति ।

प्रथमप्रतिपादित एव महाश्वेतायामनुरागोऽनुरतिरनु पश्चात्प्रेम, सैव तस्या महाश्वेताया अवाप्तिं प्राप्तिं प्रत्युत्सु-
कतौत्सुक्यमिति सकलमेव समग्रमेवोपगतं प्राप्तम् । असंजातपक्षतयाऽप्रादुर्भूतवाजतया मे मम तस्मिन्समये
पूर्वजन्मोपात्ता शरीरचेष्टा चलनादिका नासीन्नाभवत् । तथा चाविर्भूतः प्रकटीभूतः प्रादुर्भूतः सकलः
समस्तोऽन्यजन्मवृत्तान्तो भवान्तरोदन्तो यस्यैवंभूतः समुत्सुकान्तरात्मोत्कण्ठितान्तरात्मा किं शुकनास-
मनोरमयोर्मातापित्रोः, किं तातस्य तारापीडस्य, किमम्बाया विलासवत्याः, किं वयस्यस्य मित्रस्य चन्द्रा-
पीडस्य, उत प्रथममुद्दः आद्यमित्रस्य कपिञ्जलस्य आहोस्विन्महाश्वेताया इत्येवं कैस्य कस्यैतन्मध्यव-
र्तिनः कथं वा केन प्रकारेण वा स्मृतवानसीति नाज्ञासिषं नावबोधिषम् । तथा चोत्सु-
कान्तरात्मा महीतले पृथ्वीतले निवेशितं शिरो येन स चिरमिव बहुकालमिव स्थित्वास्थाय भगवन्तं
जाबालिं निजस्य स्वस्याविनयस्य श्रवणमाकर्णनं तस्मात्था लज्जा त्रपा तया विलीयमान इव लीनतामापाद्य-
मान इव पातालतलं रसातलं विशञ्चिव प्रवेशं कुर्वन्निव कथंकथमपि महता कष्टेन शनैःशनैर्व्यञ्जयाम् विज्ञ-
प्तिमकाषम् । हे भगवन्, त्वत्प्रसादात्त्वदनुग्रहादाविर्भूतं प्रकटीभूतं ज्ञानं यस्यैवंभूतोऽहं संवृत्तो निष्प्रज्ञोऽस्मि ।
खलु निश्चयेन मया सर्व एव पूर्वबान्धवाः स्मृताः प्रथमस्वजनाः स्मृताः स्मरणविषयीकृताः । मूढतायां
मूर्खतायामज्ञानतायां च यथैव तेषां स्मरणं नासीत्तथैव विरहपीडापि वियोगबाधापि नासीत् । अधुना पुन-
स्तान्पूर्वोक्तान्स्मृत्वा मे मम हृदयं वक्षः स्फुटतीव स्फोटं प्राप्नोतीव । न च तान् मत्पूर्वबान्धवान् स्मृत्वापि
स्मरणविषयत्वेऽपि तथा । स्फुटतीति शेषः । यथा चन्द्रापीडं । स्मृत्वेति योज्यम् । यस्य चन्द्रापीडस्य मदु-
परतिश्रवणमात्रकात् मत्संबन्धिनी या उपरतिः स्नेहोपरमस्तस्याः केवलश्रवणेनैव हृदयमन्तःकरणं स्फुटितं
शकलयितम् । तत्तस्मात्कारणान्तस्यापि चन्द्रापीडस्यापि जन्माख्यानेन भवान्तरकथनेन भगवान्प्रसादमनुग्रहं
करोतु विदधातु । येन कारणेनायं तिर्यग्योनिवासोऽपि मे मम तेन सहैकत्रैकस्मिन्स्थले वसतो न पीडाकरो न
व्यथाकृतसंजायते भवतीति ।

टिप्प०—१ सर्वत्र मातुः स्मरतीतिवत् शेषे पठ्यते । २ भिक्षु । मम उपरतिः मृत्युः तस्य श्रवणमात्र-
कात्, इत्यर्थः ।

पाठा०—१ कस्य कथं वा; कस्य कस्य कथं कथं वा. २ च मे. ३ स्मृत्वा स्मृत्वा, ४ तथान्वत्. ५ मात्रात्.
६ दयां करोतु भगवान्स्तस्यापि जन्माख्यातप्रसादप्रदानेन.

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव मामवलोक्य भगवाञ्जाबालिः सखेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्—‘दुरात्मन्, ययैतावतीं दशामुपनीतोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतामनुब्रूहि । अद्यापि पक्षावपि नोद्दिद्येते । तत्संचरणक्षमस्तु तावद्भव । ततो मां प्रक्षयसि’ इत्येवमुक्ते भगवता, समुपजातकुतूहलो हारीतः पप्रच्छ—‘तात, महानयं विस्मयो मे । कथय कथमस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता ? यया जीवितमपि न संधारयितुं पारितम् । कथं च दिव्यलोकसंभूतस्य तथा स्वल्पमायुः संवृत्तम् ?’ इत्येवं च पृष्ठः सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्दशनदीधितिसलिलधाराभिः प्रत्यवादीत्—‘स्पष्टमेवात्र कारणम् । वत्स, अयं हि कामरागमोहमयादल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलादुत्पन्नः । श्रुतौ च पठ्यत एतद्यादृशाद्वै जायते तादृगेव भवतीति । लोकेऽपि च प्रायः कारणगुणभाङ्ग्येव कार्याणि दृश्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि श्रूयते—यः किलाल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुर्भवति स खल्वभावात्सारभूतस्य स्थैर्यहेतोः पुरुषवीर्यस्य, यथासारं गर्भे वा विलयमापद्यते, मृतो वा जायते, जातो वा न दीर्घकालं जीवतीति । तद्यमुत्पन्न एवेदृशो येनास्य तादृशी

एवं च विज्ञापितो मया सासूयमिव सेर्ष्यमिव मामवलोक्य निरीक्ष्य वीक्ष्य भगवाञ्जाबालिः सह स्नेहेन वर्तते यत्तत्सन्नेहं कोपगर्भं च सखेहकोपगर्भं प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत्—हे दुरात्मन्, हे दुष्टात्मन्, ययैतावतीं दशामवस्थां लमुपनीतः प्रापितोऽसि कथं तामेव तरलहृदयतां चञ्चलचित्ततामनुब्रूहि करोषि । अद्यापि पक्षावपि वाजावपि नोद्दिद्येते नोद्गच्छतः । तत्समाकारणात्संचरणक्षमस्तु गमनसमर्थस्तु तावद्भव । तत्तत्तदनन्तरं मां प्रक्षयसि प्रश्नयिष्यसि । इत्येवं भगवतोक्ते कथिते समुपजातं कुतूहलमाश्चर्यं यस्यैवभूतो हारीतः पप्रच्छ प्रश्नमकार्षीत् । हे तात हे पितः, महानयं मे मम विस्मयो वर्तते । अस्य पुण्डरीकस्य मुनिजातौ वर्तमानस्य तादृशी कामपरता जाता कंदर्पपरवशता जाता । तत्कथय कथम् । यया कामपरतया जीवितमपि संधारयितुं धर्तुं न पारितं न शक्तम् । कथं च दिव्यलोके संभूतस्य तथा स्वल्पमायुः स्तोकमायुः संवृत्तम् । इत्येवं पृष्ठश्च सूनुना भगवाञ्जाबालिरमलाभिर्निर्मलाभिर्दशनदीधितिसलिलधाराभि रदनकान्तिधाराभिः पापमलमिव प्रक्षालयन्नुज्ज्वलीकुर्वन्प्रत्यवादीत्प्रत्यब्रवीत् । किं तदित्याह—**स्पष्टमिति** । अत्र कारणं निदानं स्पष्टमेव प्रकटमेव । हे वत्स हे पुत्र, अयं हि पुण्डरीकः कामरागो रतामिलाषो मोहो मौढ्यं ताभ्यां निष्पन्नस्तन्मयस्तस्मादल्पसारादल्पबलात्स्त्रीवीर्यादेव केवलात्पुरुषवीर्यासंभिधादुत्पन्नः प्रादुर्भूतः प्रकटीभूतः, तत्पूर्वखण्डे व्याख्यातमेव नेहोच्यते । इत्येतच्छ्रुतौ च वेदे च पठ्यते भण्यते । तदेवाह—**यादृशादिति** । यादृशाद्वै निश्चयेन जायते उत्पद्यते तादृगेव तादृश एव भवत्युत्पद्यते । लोकेऽपि च प्रायो बाहुल्येन न सर्वत्र, कारणं समवायिकारणमिह गृह्यते न निमित्तकारणं व्यभिचारात्तस्य गुणाः शुक्लादयस्तान्भजन्तीत्येवंशीलानि कार्याणि जन्यानि दृश्यन्तेऽवलोक्यन्ते । तथा चैतदायुर्वेदेऽपि वैद्यकशास्त्रेऽपि श्रूयत आकर्ष्यते । किलेयासवचने । योऽल्पसारात्स्त्रीवीर्यादेव केवलाज्जन्तुः प्राणी संभवत्युत्पद्यते स खल्विति पूर्ववत् निश्चये वा । सारभूतस्य बलभूतस्य स्थैर्यहेतोः स्थिरताकारणस्य पुरुषवीर्याभावात् यथासारं यथाबलं स्यात् । गर्भे वा विलयं विलीनतामापद्यते, मृतो वा जायते, जातो वोत्पन्नो वा न दीर्घकालं बहुकालं जीवति प्राणिति ।

टिप्प०—१ ‘पापमलमिव प्रक्षालयन्मे’ इत्येव पाठः । ‘मे’ इत्यस्याऽऽवश्यकता च, अन्यथा कस्य तत्र पापप्रक्षालनम् ? टीकाकारपुंगवेन न दृष्टमेतत् । २ सर्वमशुद्धं, तात्पर्यमात्रं ग्राह्यं सहृदयैः । ३ यथासारं सारानुसारं गर्भे विलयमापद्यत इत्यर्थः ।

पाठा०—१ हृदयतरलताम्, २ पक्षावेव, ३ मे प्रक्षालयन्, ४ यादृशात्, ५ चेति, ६ गर्भे,

कामपरता जाता । मरणं च मदनवेगसंस्वरासहिष्णोस्तथोपनतम् । अधुनापि तादृश एवा-
ल्पायुरयम् । शापावसानानन्तरकालं यदस्याक्षयेणायुषा योगो भविष्यति' इति ।

एतच्छ्रुत्वा पुनरवतितलनिवेशितशिराः प्रणम्य भगवन्तं व्यज्ञापयम्—'भगवन्, अह-
मपुण्यवानस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयं सर्वस्यैवाक्षमः । वागपि मे भगवतः प्रसादात्सं-
प्रत्येवानने संभूता । भूतपूर्वं च ज्ञानमन्तरात्मनि । शरीरं पुनरायुःसंवर्धककर्मयोग्यं भग-
वतः प्रसादादन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवेत्, तत्केन प्रकारेणाक्षयं तन्मे महाकर्मसाध्यमावि-
र्भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु भगवान्' इत्येवं विज्ञापितस्तु मया, दिक्षु विक्षिप्य चक्षुर्भगवाना-
ज्ञापितवान् 'एतदपि यथा, तथा ज्ञास्यसेव । तावदियं कथास्ताम् । रसाक्षेपादचेतितैवा-
स्माभिः प्रभातप्राया रजनी । प्रभाविरेहादनुन्मृष्टरजतकुम्भाभसिर्बभूवपरास्तावलम्बि वर्तते
रजनिकरबिम्बम् । यथायथोद्गमविस्तारिणी जरत्तामरसपन्नारुणा पाण्डुच्छविहस्तसति सीम-
न्तयन्ती तमःकेशसंघातमिव पूर्वस्याः ककुभोऽरुणाग्रकरीलोकततिः । इमाः सशेषतिमिरत-

तत्तस्मात्कारणादयमीदृश एवोत्पन्नो येन कारणेनास्य पुण्डरीकस्य तादृशी कामपरता मदनायतता जाता । मरणं
च मृत्युं च मदनवेगात्कन्दर्परयावः संस्वरः संतापस्तस्यासहिष्णोरसहनशीलस्य तथाप्रकारेणोपनतं प्राप्तम् ।
अधुनापि सांप्रतमपि तादृश एव तथावस्थ एवायं शुकोऽल्पायुः स्वल्पजीवितः । शापस्यावसानं प्रान्तस्तस्मा-
दनन्तरं कालमव्यवहितकालं यदस्याक्षयेणायुषा सह योगो भविष्यतीति ।

एतच्छ्रुत्वा पुनरवतितलनिवेशितशिरा भगवन्तं प्रणम्य व्यज्ञापयं विज्ञप्तिं कृतवान्विशप्तिं चकार अहम् । किं
तदित्याह—**भगवन्निति** । हे भगवन्, अहं लपुण्यवान् । अस्यां तिर्यग्योनौ वर्तमानः स्वयमात्मना सर्वस्यैव
कार्यस्याक्षमोऽसमर्थः । वागपि वाचापि मे मम भगवत्प्रसादात्संप्रत्येवं सांप्रतमेवानने संभूता जाता । पूर्वं भूतं
भूतपूर्वं क्वचिदमान्यं तस्य परत्वमिति पूर्वशब्दस्य परप्रयोगः । एतादृशं ज्ञानमन्तरात्मनि संभूतम् । शरीरं पुन-
रायुषः संवर्धकानि यानि कर्माणि कृत्यानि तेषु योग्यं समर्थं भगवतः प्रसादात्माहात्म्यादन्यस्मिञ्जन्मनि यदि भवे-
त्स्यात्तत्तस्मात्कारणान्मे मम महाकर्मभिः साध्यं महाकर्माणि साध्यानि यस्मिन्निति वा आयुर्जावितं केन प्रकारे-
णाक्षयं भविष्यतीत्येतदाज्ञापयतु कथयतु भगवान् । इत्येवं मया विज्ञापितो विज्ञप्तिविषयीकृतः । तु पुनरर्थः । दिक्षु
चक्षुर्विक्षिप्य प्रेयं भगवानाज्ञापितवान् । किं तदित्याह—**एतदिति** । एतदपि लक्ष्मणमपि यथा वर्तते तथा
त्वं ज्ञास्यसेवाग्ने, त्वया ज्ञातं भविष्यत्येव । इयं कथा तावदास्तां तिष्ठतु । रसाक्षेपादसाकर्षास्माभिः प्रभातप्राया
रजनी निशाऽचेतितैवाज्ञातैव । प्रभाविरेहाद्युतेर्विरहात्कान्तेरभावादननुन्मृष्टोऽसंमार्जितो न स्फोटितो यो रज-
तकुम्भो रौप्यघटस्तद्वदाभा श्रीर्यस्य तत्तथा । 'आभा राढा विभूषा श्रीः' इति हैमः । इदमपरान्तावलम्बि
पश्चिमान्तावलम्बि पश्चिमाशावलम्बि रजनिकरबिम्बं निशाकरप्रतिबिम्बं शशाङ्कमण्डलं वर्तते । यथायथ-
मिति । यथा च यथा च यथायथम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्वित्वम् । यथाप्रकारमुद्गमेनोदयेन विस्तारिणी
विस्तरणशीला जरत्पकं परिपकं यत्तामरसं पद्मम् । रक्तकमलमित्यर्थः । तस्य पत्राणि दलानि पर्णानि तद्वद-
रुणा रक्ता आ ईषत्पाण्डुच्छविः । 'रक्तोत्पलं तामरसम्' इति हैमः । पूर्वस्याः ककुभ एन्द्रा दिशस्तमोलक्षणं
केशसंघातमलकसमूहं सीमन्तयन्तीव सीमन्तं कुर्वन्तीवोल्लसत्युल्लासं प्राप्नोति । अरुणस्य रविसारथिनोऽग्रकरी-

टिप्प०—१ मृत्युश्चेत्युचितम् । २ कस्य अपरान्तम् ? इति सापेक्षमेव । अतः 'अपराम्बरान्तावलम्बि
(पश्चिमाकाशवलम्बि)' इति पाठो योग्यः ।

पाठा०—१ उपगतम्, २ अस्, ३ संवर्धनीयम्, ४ असिन्, ५ केनचित्, ६ आस्तां तावदियं कथा,
७ उन्मृष्ट, ८ दर्पणाम्, ९ अम्बरान्तरावलम्बि, अपराम्बरान्तावलम्बि, १० यथायथोद्गम, ११ आलोकवति,
आलोकान्तरिताः,

याम्बराकाण्डकलुषं भास्वत्प्रभालोकमारब्धाः क्रमेण यथासूक्ष्मं तारकाः प्रवेष्टुम् । एष पम्पासरःशायिनां प्रबोधाशंसी समुच्चरति कोलाहलः श्रोत्रहारी विहंगमानाम् । एते च निशीथिनीपरिमलशीतलाश्चलितवनकुसुमपरिमलप्राहिणो वातुं प्रवृत्ताः प्रभातपिशुना वायवः । प्रत्यासन्नाभिविहारैवेला' इत्यभिधान एव गोष्ठीं भङ्गकृत्योदतिष्ठत् ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि निष्कौतुकापि मोक्षमार्गावस्थानापि समस्तैव सा तपस्विपरिषत्कारसाद्विस्मृतगुरुचितप्रतिपत्तिः शृण्वतीवोत्कण्ठिततया विस्मयोत्फुल्लमुखी

णामालोकः प्रकाशस्तस्य ततिः पङ्क्तिः । श्रेणिरित्यर्थः । 'राजिलेखा ततिर्विधिः' इति हैमः । इमाः प्रत्यक्षदृश्याः सह शेषेण वर्तन्ते तत्तत्तदेषम् । स्वल्पमित्यर्थः । एतादृशं यत्तिमिरं ध्वान्तं तस्य भावस्तथा तयाम्बरे व्योम्न्या-काशेऽकाण्डकलुषमप्रस्तावमलिनमसमयमलिनं भास्वत्प्रभालोकं सूर्यदीप्तिप्रकाशं सहस्रदीधितिकान्ति उद्योतं तारकास्ताराः क्रमेण यथासूक्ष्मं सूक्ष्मं यथा स्यात्तथा प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमारब्धाः प्रारब्धा आरम्भं कृतवत्यः । एषोऽसौ पम्पाभिधानं सरः पम्पा नाम सरोवरं तत्र तस्मिन्शायिनां सुप्तानां विहंगमानां पक्षिणां श्रोत्रयोः कर्णयोर्हारी मनोहरः, प्रबोधो विनिर्द्वयं तदाशंसति कथयतीत्येवंशीलः स तथैवंविधः कोलाहलः कलकलः समुच्चरति सम्यक्प्रसरति विस्तरति । एते च प्रत्यक्षगम्या निशीथिन्यां त्रियामायां परिगतो मलो यस्मात्स परिमलोऽङ्गरागस्तेन शीतलाः क्षिप्रिः । भाषकाय उक्तमस्ति—'नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम्' इत्यत्र परिमलशब्देनाङ्गराग एव विवक्षितः । अन्यथा गन्धशब्दस्य वैयर्थ्यं स्यात् । चलितानि कम्पितानि यानि वनानि तेषां कुसुमानां परिमलो गन्धस्तं गृह्णन्तीत्येवंशीलास्ते तथा प्रभातस्य प्रत्यूषस्य पिशुनाः सूचका एवंविधा वायवः पवनाः समीरणा वातुं यातुं प्रवृत्ताः प्रवर्तितवन्तः । 'व्युष्टं विभातं प्रत्यूषम्' इति हैमः । प्रत्यासन्ना समीपवर्तिनी निकटस्थायिनी । पदैकदेशे पदसमुदायोपचारात् अग्निशब्देनाग्निहोत्रं तत्र विहारो विहरणम् । गमनमिति यावत् । तस्य वेलावसरः प्रस्तावसमयः । 'वेला वारामवसरे' इति कोशः । इत्यभिधान एवेतिश्रुवाण एव गोष्ठीं श्रवणार्थमिलितजनसमूहात्मिकां भङ्गत्वा दूरीकृत्योदतिष्ठदुत्थितो बभूव । 'समज्या परिषद्गोष्ठीं सभासमिति संसदः' इत्यमरः ।

अथोत्थिते भगवति जाबालौ वीतरागापि नीरागापि निष्कौतुकापि विगतकुतूहलापि गताश्चर्यापि मोक्षमार्गे निर्वीणमार्गेऽवस्थानमवस्थितिर्यस्या एवंविधाप्येतादृश्यपि समस्तैव सर्वापि तपस्विपरिषन्मुनिजनसभा कथाया वार्ताया रसाद्विस्मृता विस्मरणं प्राप्ता । गुरावुचिता योग्या प्रतिपत्तिः सेवा यस्याः सा तथा । शृण्वतीवाकर्णयन्तीवोत्कण्ठिततया रणरणकतया विस्मयेनाश्चर्येणोत्फुल्लं विकसितं मुखं यस्याः सा तथा । युगपदेकवारमा-

टिप्पण—१ अरुणा सूर्यस्याऽऽलोकराजिः तमोरूपं केशसंचयं सीमन्तयन्तीव (सीमन्त(केशपाश)-रूपे परिणमयन्तीव) उल्लसतीत्यर्थः । वास्तवे तु भागद्वयविभाजितस्य केशपाशस्य मध्यवर्तिनी रेखा सीमन्तः । अत एव हि तत्र सिन्दूराहणतात्पर्यायं तामरसपत्रारुणेति विशेषणम् । एवं सत्त्वे-तमःकेशसंचयान्तं सीमन्तयन्तीति कवेरुक्तिः-तमःकेशपाशं (प्रति) सीमन्तयन्ती (सीमन्तमिवात्मानमाचरन्ती) इति यथा कथंचित्संगमनीया स्यादिति मार्मिकैर्विस्मयम् । २ अकाण्डे कलुषो भास्वत्प्रभालोकः ? किमिति ? अविचारमयोयं पाठः । 'अम्बरैककाण्डपटकलुषम्' इति पाठः । ततश्च—तिमिरावशेषसहिततया अम्बरस्य (आकाशस्य) एककाण्डपट(तिरस्करिणी)वत् कलुषो (मलिनो) यः सूर्यप्रभालोकः तं तारकाः यथासूक्ष्मं प्रवेष्टुमारब्धाः । किञ्चिदन्धकारसहिते सूर्यालोके स्वल्पप्रकाशं प्रथमं, ततः परमधिकप्रकाशमिति क्रमेण नक्षत्राण्यदृश्यान्यभवन्नित्याशयः ।

पाठा—१ अङ्ककलुषम्; एककाण्डपटकलुषम्. २ परिमलने; परिमलम्. ३ विहरण. ४ निष्कामुकापि. ५ उत्कण्ठिततया; उत्कण्ठकितकथाया.

युगपदागलितशोकानन्दजन्मनयनसलिला हाकष्टशब्दानुबन्धिनी स्तम्भितेव चिरमिव स्थित्वा यथास्थानं जगाम । हारीतस्तु मां संनिहितेऽपि मुनिकुमारकजने निजकरेणैवोत्क्षिप्यात्मपर्ण-
शालां नीत्वा शनैः शनैः स्वशयनीयैकदेशे स्थापयित्वा प्राभातिकक्रियाकरणाय निर्ययौ ।

निर्गते च तस्मिन्नेन सर्वकार्याक्षमेण तिर्यग्जातिपतनेन देहेन पीडितान्तरात्मा चिन्तां प्राविशम् । अत्र तावदनेकभवमुकृतसहस्राधिगम्यं मानुष्यमेव दुर्लभम् । तत्राप्यपरं सकल-
जातिविशिष्टं ब्राह्मण्यम् । ततोऽपि विशिष्टतरमासन्नामृतपदं मुनित्वम् । तस्यापि विशेषान्तरं किमपि दिव्यलोकनिवासित्वम् । तद्येनैतावतः स्थानात्स्वदोषैरात्मा पातितस्तेन कथमधुना सर्वक्रियाविहीनेनास्यास्तिर्यग्जातेः समुद्धृतः स्यात् । कथं वा पूर्वजन्माहितस्नेहैः सह समा-
गमसुखमनुभूतम् । अननुभवतश्च तन्निष्प्रयोजनेनामुना जीवितेन किं मे परिरक्षितेन । पततु यत्र तत्र कापि यातनाशरीरम् । सुखं तु नानुभवितव्यममुना दुःखैकभाजनेन । तत्परित्यजाम्येनम् । पूर्यतामस्मद्व्यसनदानैकचिन्तादुःखितस्य विधेर्मनोरथः' इत्येवं च जीवि-

गलितं पतितं शोकानन्दाभ्यां जन्म यस्यैवंभूतं नयनसलिलं यस्याः सा तथा । हाकष्टमिति यः शब्दस्तमनुब-
न्धितुं शीलं यस्याः सा तथा स्तम्भितेव क्रीलितेव चिरमिव स्थित्वा बहुकालमिव स्थित्वा यथास्थानं यथास्थलं
जगामागमत् । हारीतस्तु मां मुनिकुमारकजने तापसशिञ्जने संनिहितेऽपि समीपवर्तिन्यपि सति निजकरेणै-
वात्मपाणिनैवोत्क्षिप्योत्पाट्यात्मपर्णशालां स्वीकृत्यकुटीं नीत्वा प्रापय्य शनैः शनैर्मन्दं मन्दं शयनीयस्य शययाया
एकदेशेन्यतरप्रदेशे स्थापयित्वा संस्थाप्य प्राभातिकक्रियाकरणाय प्रयूषविधिविधानाय निर्ययौ निरगात् ।

तस्मिन्हारीतमुनौ निर्गते च सति तेन सर्वाणि समग्राणि यानि कार्याणि कृत्यानि तेष्वक्षमेणासमर्थेन तिर्य-
ग्जातिपतनेन पक्षिजात्यन्तर्गतेन देहेन विग्रहेण शरीरेण पीडितोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूतोऽहं चिन्तामार्तिं प्राविशं
प्रविष्टोऽभूवम् । अत्रेति । अस्मिन्लोके तावदादावनेकभवानामसंख्यजन्मनां मुकृतसहस्रैः पुण्यसहस्रैरधिगम्यं
प्राप्यमेवंविधं मानुष्यमेव मनुजत्वमेव मनुजत्वं दुर्लभं दुष्प्रापम् । तत्रापि मनुष्यत्वेऽप्यपरमन्यत्सकलजातिषु
समग्रवर्णेषु विशिष्टं विशेषेणाधिकं ब्राह्मण्यं ब्राह्मणत्वं सारमधिकतरम् । ततोऽपि ब्राह्मण्यतोऽप्यतिशयेन विशिष्टं
श्रेष्ठं विशिष्टतरं किञ्चिदाधिक्यमासन्नं समीपवर्ति निकटवर्त्यमृतपदं मोक्षपदम् । 'महानन्दोऽमृतं सिद्धिः' इति
हैमः । यस्मिन्नेतादृशं मुनित्वं यतित्वमधिकतरम् । तस्यापि मुनित्वस्यापि यतित्वस्यापि किमपि विशेषान्तरं
किञ्चिदाधिक्यं दिव्यलोकनिवासित्वं स्वर्गलोकस्थापित्वम् । तत्तस्मात्कारणाद्येनैतावतः पूर्वोक्तस्थानात्स्वदोषैर्निज-
दूषणैरात्मा पातितस्तेन मया सर्वाः समग्राः क्रियाः ज्ञानादिकास्ताभिर्विहीनेन रहितेनाधुना सांप्रतमिदानीम-
स्यास्तिर्यग्जातेः कथमात्मा समुद्धृत उद्धारं प्रापितः । स्यादिति शेषः । पूर्वजन्मनि पूर्वभवे गतजन्मन्याहितः
स्थापितः स्नेहः प्रीतिर्येषु तैः सह समागमसुखं मेलापकसौख्यं कथमनुभूतं साक्षात्कृतम् । भवतीति शेषः ।
तत्समागमसुखमननुभूतवतः साक्षादकृतवतश्च मे मम निष्प्रयोजनेन निरर्थकैनामुना जीवितेन परिरक्षितेन किम् ।
न किञ्चिदित्यर्थः । यत्र तत्र कापीदं यातनाशरीरम् । 'यातना नरकवेदना' इति हैमः । नरकवेदना-
क्षममित्यर्थः । पततु पतनं करोतु । सुखं तु नानुभवितव्यममुनानेन दुःखस्य कष्टस्यैकभाजनेनैकपात्रेण शरीरेण ।
अत एतत् शरीरं परित्यजामि मुञ्चामि । अस्माकं व्यसनदानं कष्टप्रदानं तस्यैकाद्वितीया या चिन्ता तथा दुःस्थि-
तस्य दुःखितस्य विधेर्विधातुमेनोरथोऽभिलाषः पूर्यतां परिपूर्णां भूयताम् । चेत्त्येवं इत्येवं प्रकारेण या जीवित-

टिप्पणं—१ महाऽनभिज्ञत्वमेतद् यत् तदिदं विशेषणीक्रियते । अतः 'तिर्यग्जातिपतितेन' इत्येव
पाठः । २ 'स्यात्' इत्येव पूर्वानुबङ्गः । ३ हा हन्त ! किं प्रलपति ।

पाठा—१ अनुबन्धिनी पराधीनेव, २ वेदिदेशे, ३ तिर्यग्जातिपतितेन, ४ परम्, ५ तत्रापि, ६ तत्रापरं
कापि यातु यत्र शरीरम्.

तपरित्यागचिन्तानिमीलितं मां समुच्छ्वासयन्निव विकासहासिना मुखेन सहसा प्रविश्य हारीतोऽभ्यधात्—‘भ्रातर्वैशम्पायन, दिष्ट्या वर्धसे । पितुस्ते भगवतः श्वेतकेतोः पादमूला-
त्कपिञ्जलस्त्वामेवान्विष्यन्नायात’ इति ।

अहं तु तच्छ्रुत्वा तत्क्षणेनोत्पन्नपक्ष इवोत्पत्त्य तैस्समीपमेव प्राप्तुमभिवान्छन्नुद्धीवाव-
लोकी ‘कासौ’ इति तमप्राक्षम् । स त्वकथयत्—‘एष तातपादमूले वर्तते’ इति । एवंवा-
दिनं तु तमहं पुनरवदम्—‘यद्येवं ततः प्रापयतु मां तत्रैव भगवान् । उत्ताप्यति मे हृदयं
तद्दर्शनाय’ इत्येवं वदन्नेवाग्रतो गगनागमनवेगादयथास्थितजटाकलापम्, अनिलपथसंचरण-
चलितैकाञ्चलोत्तरीयम्, तरुत्वचा दृढावद्धपरिकरम्, अर्धश्रुटितयज्ञोपवीतसनाथास्थिशेषो-
रस्कम्, निःशेषसुरपथावतरणश्रमोच्छ्वसितशरीरम्, समीरणापहृतमपि मरुत्पथोत्पतनखेद-
संभृतम्, उदकप्रवेशान्निस्यन्दमानस्वेदमाननेन मेदवलोकनदुःखोद्भूतं च बाष्पजललवविसर-

परित्यागचिन्ता तथा निमीलितं मुद्रितं मां विकासेन हसतीत्येवंशीलेन विकासहासिना मुखेनाननेन समुच्छ्वास-
यन्निवाश्वासयन्निव सहसातर्कितः प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा हारीतकोऽभ्यधादबोचत् । किं तदित्याह—**भ्रात-
रिति** । हे भ्रातर्हं बन्धो वैशम्पायन, त्वं दिष्ट्या भाग्येन वर्धसे । ते तव भगवतो महाश्वेतकेतोः पितुः पाद-
मूलाजनकचरणसमीपात्त्वामेवान्विष्यन्गवेषयन्कपिञ्जल आयात इति ।

अहं तच्छ्रुत्वाकर्ण्य तत्क्षणेन तत्कालेनोत्पन्नपक्ष इव संजातवाज इवोत्पत्त्योद्धीय तस्य कपिञ्जलस्य समी-
पमभ्यर्णं निकटं प्राप्तुमासादयितुमभिवान्छन्नभिलषन्नुद्धीवः सन्नवलोकत इत्येवंशील उद्धीवावलोकी कासाविति
तं हारीतकमप्राक्षम् । स तु हारीतक एव तातस्य पादमूले वर्तते इत्यकथयदित्यभ्यधात् । एवंवादिनमेवं-
ब्रुवाणं तु हारीतमहं पुनरवदमकथयम् । यद्येवं वर्तते ततो भगवान्मां तत्र प्रापयतु नाययतु । तद्दर्शनाय
तदवलोकनाय मे मम हृदयमुत्ताप्यत्युत्पततीत्येवं वदन्नेवाग्रतो गुरो दुरात्माहं कपिञ्जलमद्राक्षं व्यलोकयमिति
दूरेणान्वयः । इतः कपिञ्जलं विशिनष्टि—**गगनेति** । गगने व्योम्न्याकाश आगमनं यानं तस्य
वेगाद्रयादयथास्थितोऽस्थानस्थितो जटाकलापो यस्य स तम् । ‘जटा लम्बकचे मूले लक्ष्मसिक्कयोर्जटा’
इति विश्वः । अनिलपथ आकाशे संचरणं संचलनं गमनं तेन चलितः कम्पित एकोऽञ्चलो वस्त्र-
प्रान्तो यस्यैवंभूतमुत्तरीयं संव्यानं यस्य स तम् । ‘प्रच्छादनं प्रावरणं संव्यामं चोत्तरीयकम्’ इति हैमः ।
तरुणां वृक्षाणां त्वचा कृत्वा दृढ आबद्धः परिकरो येन स तम् । ‘भवेत्परिकरो ब्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगा-
ढगान्त्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि’ इति विश्वः । अर्धश्रुटितं यद्यज्ञोपवीतं यज्ञसूत्रं तेन सनाथं सहितमस्थि-
शेषं कीकसावशेषसुरो यस्य स तम् । निःशेषं समग्रं यत्सुरपथमाकाशं तस्मादवतरणं तस्माद्यः श्रमः खेदस्तेनो-
च्छ्वसितं शरीरं यस्य तम् । ‘नभोऽन्तरिक्षं गगनमनन्तं सुरवरम् खम्’ इत्यमरः । समीरणेन वायुनापहृतमपि
पीडितमपि मरुत्पथे यदुत्पतनं तस्माद्यः खेदस्तेन संभृतं निश्चितम् । जलप्रवेशाद्योगगजजलान्तर्गमनादा-
ननेन मुखेन निस्यन्दमानः क्षरन्त्वेदो घर्मो यस्य स तम् । किं कुर्वन्तम् । बाष्पजललवविसरं नेत्रजलकणस-

टिप्प०—१ हा विचारशून्यम् ! ‘उदकप्रवेशादिव निस्यन्दमानं स्वेदम् आननेन, बाष्पलवविसरं ईक्ष-
णाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्’ इति प्रत्यक्षं दृष्ट्वापि अत्र बहुव्रीहिः कियते । धिगीदृशं दीकाकारम् । अस्तु.
अत्र ‘निस्यन्दमानं स्वेदम्’ इत्येव पाठो बोध्यः ।

पाठा०—१ कपिञ्जलकः. २ तत्क्षणेनोत्पन्न. ३ तत्समीपं विहाय सहसैव प्राप्तुमभिवान्छन्; समीपं विहायसैव
प्राप्तुमभिवान्छन्. ४ उद्देगादन्यवस्थित. ५ संचरणविषदितचरणैकाञ्चलोत्तरीयं तरुत्वचा; संचरणवेगचलितैकाञ्चलोत्त-
रीयतरुत्वचा. ६ आयासित. ७ अपहृतम्. ८ उत्पन्न. ९ मदिलोकन. १० दुःखागतम्.

मीक्षणाभ्यां युगपदुत्सृजन्तम्, समुक्षुमपि मत्स्नेहेनामुक्तम्, वीतरागमपि मत्प्रियहितरतम्, निःसङ्गमपि मत्समागमोत्सुकम्, निःस्पृहमपि मदर्थसंपादनपर्याकुलम्, निर्मममप्युपा-
रुढस्नेहम्, निरहंकारमप्यहमेवायमिति मां मन्यमानम्, समुद्भिन्नतद्देशमपि मदर्थे क्षिप्रयन्तम्,
समलोष्टकाञ्चनतासुखितमपि मैदुःखदुःखितम्, कृतज्ञमकृतज्ञः, स्नेहलप्रकृतिं रूक्षचेताः,
सुकृतिनमपुण्यवान्, अनुगतं वामस्वभावः, भावार्द्रहृदयमेकान्तनिष्ठुरः, मित्रं वैरी, वचन-
करमनाश्रवः, महात्मानं दुरात्मा, कपिञ्जलमहमद्राक्षम् । दृष्ट्वा च निर्भरगलितनयनपथा-
स्तादृशोऽपि कृताभ्युद्गमनप्रयत्नः पूरकस्य तमवदम्—‘सखे कपिञ्जल, एवं जन्मद्वयान्तरित-
दर्शनमपि त्वां दृष्ट्वा किं सरभसमुत्थाय दूरत एव प्रसारितभुजद्वयो गाढालिङ्गनेन सुखमनु-
भविष्यामि । किं करं करेणावलम्ब्यासनपरिग्रहं कारयिष्यामि । किं सुखासीनस्य गात्र-
संवाहनं कुर्वन्लभमपनेष्यामि’ इत्येवमात्मानमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः करेणोत्क्षिप्य

मूहमीक्षणाभ्यां लोचनाभ्यामुत्सृजन्तं त्यजन्तम् । कीदृशं जललवविसरम् । ममावलोकनं तस्माद्यदुःखं तस्मा-
दुद्भूतं प्रादुर्भूतं प्रकटीभूतम् । मोक्षमिच्छुर्मुमुक्षुरेवंभूतमपि मत्स्नेहेन मत्प्रीत्याऽमुक्तमत्यक्तमखण्डितम् । वीतो
गतो रागोऽनुरागो यस्मादेतादृशमपि मत्प्रिय इष्टे रतमासक्तम् । निर्गतः संगोऽन्यजनसंपर्कः परजनसंयोगो यस्य
स तमेतादृशमपि मम समागमो मेलापस्तत्र तस्मिन्नुत्सुकमुत्कण्ठितम् । निर्गता स्पृहा वाञ्छा यस्मादेवंभूतमपि
ममार्थो मदर्थस्तस्य संपादनाय निष्पादनकरणाय परि सामस्येनाकुलं व्याकुलम् । निर्मममपि निर्गतममत्वमपि
ममत्वभावो नास्ति । मयि विषय उपारुढः स्थापितः स्नेहः प्रेमा येन स तम् । निर्गतोऽहंकारो गर्वो यस्मादे-
तादृशमप्यहमेवायं कपिञ्जल इति मन्यमानं ज्ञायमानम् । समुद्भिन्नतत्त्वतः क्लेशो येनैवंभूतमपि मदर्थे मत्कृते
क्षिप्रयन्तं क्लेशं प्राप्नुवन्तम् । समे सदृशे तुल्ये लोष्टकाञ्चने यस्य स समलोष्टकाञ्चनस्तस्य भावस्तत्ता तया सुखितं
संजातसौख्यमेवविषमेतादृशमपि मम दुःखेन दुःखितं संजातदुःखम् । कृतं जानातीति कृतज्ञस्तं कृतज्ञमकृतज्ञः ।
स्नेहला प्रकृतिः स्वभावो यस्य स तं रूक्षं स्नेहवर्जितं प्रेमरहितं चेतो यस्य स तथा । सुकृतिं सुकृतवन्तं पुण्य-
वन्तं न विद्यते पुण्यं यस्य सोऽपुण्यवान् । अनुगतमनुकूलं वामः प्रतिकूलो वक्रः स्वभावो यस्य सः । भावे-
नाध्यवसायेनार्द्रमुञ्जं हृदयं चेतो यस्य स तमेकान्तेन निष्ठुरः । मित्रं सुहृद् वैरी शत्रुः । वचनं करोतीति वचन-
करस्तमनाश्रवोऽवचनेस्थितः । ‘वचनेस्थित आश्रवः’ इत्यमरः । महात्मानं महापुरुषं दुरात्मा दुष्टात्मा । द्विती-
यान्तं कपिञ्जलस्य विशेषणम्, प्रथमान्तं पुण्डरीकस्येति स्वयं बोध्यम् । दृष्ट्वा च विलोक्य च निर्भरं परिपूर्णं
संपूर्णं गलितं नयनयोः पयो यस्य स तादृशोऽप्यसमर्थोऽपि कृतोऽभ्युद्गमे प्रत्युत्थाने प्रयत्नो येन सः । पूरकस्य
पूरकारं कृत्वा तं कपिञ्जलमवदमब्रुवम् । हे सखे कपिञ्जल, एवं जन्मद्वयान्तरितदर्शनमपि भवान्तरव्यवहिता-
वलोकनमपि त्वां दृष्ट्वा विलोक्य निरीक्ष्य सरभसं सवेगमुत्थायोत्थानं कृत्वा दूरत एव दविष्ट एव प्रसारितं
विस्तारितं भुजद्वयं बाहुद्वयं येन सः । गाढालिङ्गनेन तीव्रसंस्पर्शेण किं सुखमनुभविष्यामि साक्षात्प्रत्यक्षं करि-
ष्यामि । करं हस्तं करेण पाणिना हस्तेनावलम्ब्यासनपरिग्रहं विष्टरस्त्रीकारं किं कारयिष्यामि किं विधापयि-
ष्यामि किं निष्पादयिष्यामि । सुखासीनस्य सुखोपविष्टस्य गात्रसंवाहनमङ्गमर्दनं कुर्वन्श्रमं खेदं परिश्रममपने-
ष्यामि दूरीकरिष्यामि । ‘संवाहनं मर्दनं स्यात्’ इत्यमरः । इत्येवमात्मानं स्वमनुशोचन्तमेव मां कपिञ्जलः
करेण पाणिनोत्क्षिप्योत्पाद्य मम विरहो वियोगस्तेन दुर्बले क्लेशे वक्षसि चिरमिव निवेश्य संस्थाप्यान्तर्मध्ये

टिप्प०—१ पुनः प्रलापः । अयं पुण्डरीकोपि मदभिज्ञ इति मन्यमानमित्याशयः ।

पाठा०—१ क्षिप्रयन्तम्, २ सुखम्, ३ दुःखितम्, ४ रूक्षात्मा, ५ पूरकस्य, ६ गाढालिङ्गनमुत्सुकम्,

मद्विरहदुर्बले वक्षसि निवेश्य चिरमिवान्तःप्रवेशयन्निवालिङ्गनमुखं किल तथा मेऽनुभूय भूयसा मन्युवेगेनोत्तमाङ्गे कृत्वा मञ्चरणावितरवदरोदीत् ।

तथा रुदन्तं च तं वाङ्मात्रप्रतीकारः पुनरवदम्—‘सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशपरिभू-
तस्य पापात्मनो ममेदं युज्यते यत्त्वया प्रारब्धम् । त्वं पुनर्बालोऽप्यस्पृष्ट एवामीभिः संसा-
रबन्धात्मकैर्निर्वाणमार्गपरिपन्थिभिर्दोषैः । तत्किमधुना मूढजनगतेन वर्त्मना । समुपविश्य
तावत्कथय यथावृत्तं तस्य वार्ताम् । अपि कुशलं तातस्य ? स्मरति वा माम् ? दुःखितो वा
मदीयेन दुःखेन ? मद्दुत्तान्तमाकर्ण्य किमुक्तवान् ? कुपितो न वा’ इति । स त्वेवमुक्तो मया
हारीतशिष्योर्पनीते पल्लासने समुपविश्याङ्गे मां कृत्वा हारीतोपनीतेनाम्भसा प्रक्षाल्य
मुखमाख्यातवान्—‘सखे, कुशलं तातस्य । अयं चास्मद्दुत्तान्तः प्रथमतरमेव तातेन दिव्येन
चक्षुषा दृष्टः । दृष्ट्वा च प्रतिक्रियायै कर्म प्रारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विमुक्तो
गतोऽस्मि तातस्य पादमूलम् । गतं च मां दूरत एवोद्भाष्यदृष्टिर्विषण्णदीनवदनं भयादनु-
पसर्पन्तमालोक्याह्वयाज्ञापितवान्—‘वत्स कपिञ्जल, परित्यज्यतां स्वदोषशङ्का । ममैवायं

प्रवेशयन्निव प्रवेशं कारयन्निव मे ममालिङ्गनसुखम् । किलेति सखे । तथानुभूय साक्षात्कृत्य मन्युः शोकः ।
‘मन्युशोकौ तु शुक्लियाम्’ इत्यमरः । भूयसा बहुलेन वेगेन रयेण मञ्चरणौ मत्पादौ मदङ्गी उत्तमाङ्गे मस्तके
कृत्वा इतरवत्प्राकृतजनवन्द । ‘इतरः प्राकृतो नीचः’ इति हैमः । अरोदीदृढनमकार्षात् । ‘विवर्णः पामरो
नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः’ इत्यमरः ।

तथा रुदन्तं च तथा विलपन्तं च वाङ्मात्र एव प्रतीकारः प्रतिक्रिया यस्य सः । पुनरवदमब्रवम् ।
सखे कपिञ्जल, सकलक्लेशेन समग्रदुःखेन कष्टेन परिभूतस्याभिभूतस्य पराभवितस्य पापात्मनो मे ममेदं
युज्यते इदं घटते यत्त्वया भवता प्रारब्धम् । रुदनमित्यर्थः । त्वं पुनर्बालोऽप्यमीभिः संसारबन्धात्मकैः
संस्तुतिबन्धस्वरूपैर्निर्वाणमार्गस्य मोक्षमार्गस्य परिपन्थिभिः शत्रुभिर्दोषैर्दूषणैरस्पृष्ट एव । तत्तस्मादितोर्मूढ-
जनगतेन मूर्खजनाचीर्णेन वर्त्मना मार्गेण रुदनलक्षणेन । अधुना किम् । न किमपीत्यर्थः । उपविश्या-
स्थाय तावत्पूर्वमादौ यथावृत्तं यथोपनतं तथा तस्य वार्तां किंवदन्तीं कथय ब्रूहि । अपि तातस्य पितुः
कुशलं कल्याणम् । मां पुण्डरीकं स्मरति स्मृतिगोचरीकरोति न वा । मदीयेन मामकीनेन दुःखेन दुःखितो
वा । मद्दुत्तान्तं मद्दुदन्तमाकर्ण्य श्रुत्वा किमुक्तवान् किं कथितवान् । कुपितो न वा रोषं गतो न वा इति । स तु
कपिञ्जल एवं मयोक्तः कथितः संहारीतस्य शिष्येण विनेयेनोपनीत आनीते समानीते पल्लासने नवीनपत्र-
विष्टरे समुपविश्य मां वैशंपायनाभिधानं शुक्रमङ्ग उत्सङ्गे कोडे कृत्वा हारीतोपनीतेन हारीतानीतेनाम्भसा पानी-
येन जलेन मुखं वदनं प्रक्षाल्य प्रक्षालनं कृत्वा धावनं कृत्वाख्यातवान्कथितवान् । किं तदित्याह—**सखे
इति ।** हे सखे पुण्डरीक, तातस्य महाक्षितकेतोः कुशलं वर्तते । अयं चास्मद्दुत्तान्त एतदुदन्तः प्रथमतरमेवा-
दावेव तातेन जनकेन पित्रा दिव्यचक्षुषा ज्ञाननेत्रेण दृष्टोऽवलोकितो निरीक्षितः । दृष्ट्वा च तत् प्रतिक्रियायै
कर्म प्रारब्धं कर्तुमारब्धम् । समारब्ध एव कर्मणि तुरगभावाद्विशपाद्विमुक्तोऽहं तातस्य जनकस्य पादमूलं चर-
णमूलं गतोऽस्मि । गतं च मां दूरत एवोद्भाष्यदृष्टिरुद्गताश्रुनयनो भयाद्वीतेर्विषण्णं विलक्षं दीनं दुःखितं वदनं
मुखं यथैवंभूतं मामुपसर्पन्तमागच्छन्तमालोक्य निरीक्ष्याह्वयाज्ञानं कृत्वाज्ञापितवान्कथितवान् । हे वत्स कपि-

टिप्पणं—1 अनुपसर्पन्तम् (न अभिसरन्तम्) इत्युचितम् ।

पाठा०—१ तु. २ मन्दात्मनः. ३ न युज्यते. ४ अमीमी रागादिभिः. ५ अनुना. ६ यथावृत्तम्. ७ अपि.
८ न दुःखितः. ९ स्मरितोपनीतेन.

खलु शठमतेः सर्व एव दोषः, येन जानताप्युत्पत्तिसमय एव वत्सस्य कृते नेदमार्युष्करं कर्म निर्वर्तितम् । अधुना सिद्धप्रायमेवेदम् । न दुःखासिका भावनीया । मत्पादमूले ताव-स्थीयताम्' इत्येवमाज्ञापितस्तु तातेन विगतभीर्यज्ञापयम्—

‘तात यदि प्रसादोऽस्ति ततो यत्रैवासाबुत्पन्नस्तत्रैव गमनायाज्ञापयतु मां तातः’ इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनराज्ञापितवान्—‘वत्स, शुकजातावसौ पतितः । तद्वत्त्वापि तमद्य नैव वेत्सि नाप्यसौ त्वां वेत्तीति । तत्तिष्ठतु तावत्’ इति । अद्य च प्रातरेवाहूय मामा-ज्ञापितवान्—‘वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृत्ते प्राप्तः । जन्मान्तरस्मरणं चास्थोपजातम् । तद्गच्छ संप्रति तं द्रष्टुम् । मदीयया चाशिषानुगृह्य वक्तव्योऽसौ—वत्स, यावदिदं कर्म परिसमाप्यते तावत्त्वयास्मिन्नेव जाबालेः पादमूले स्थातव्यमिति । अपि च त्वद्दुःखदुःखिताम्बा ते श्रीरपि तस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका वर्तते । तथा तु शिरस्युपा-धायैतदेव पुनःपुनः संदिष्टम् । एवमुक्त्वाऽकठोरशिरीषकुसुमशिखासूक्ष्माभ्रोद्भेदपक्ष्मलानि गात्राणि पुनःपुनः पाणिना परामृश्यान्तर्हृदयेनादूयत । तथा दूयमानहृदयं च तमवदम्—

जल, स्वदोषस्य निजदूषणस्य शङ्कारेका परित्यज्यतां मुच्यताम् । खल्विति निश्चयेन । शठमतेर्मूर्खबुद्धेर्मैवायं दोषः, येन कारणेन जानताप्यवबुध्यतापि मया श्वेतकेतुनोत्पत्तिसमय एव वत्सस्य पुण्डरीकस्य कृत आयुष्करं धीर्ब्रजजीवितकारि कर्म न निर्वर्तितं न कृतम् । अधुना सांप्रतमिदानीमिदं कार्यं सिद्धप्रायमेव संजातमेव । अतो दुःखासिका न भावनीया । मनसि दुःखं नानेयमित्यर्थः । मत्पादमूले मच्चरणतले तावदवस्थीयतामवस्थानं क्रिय-तामित्येवं तातेनाज्ञापितस्तु कथितस्तु विगतभीरुं व्यज्ञापयं विज्ञप्तिमकरवम् ।

हे तात हे पितः, यदि प्रसादः प्रसन्नतास्ति ततो यत्रैव यस्मिन्स्थलेऽसौ पुण्डरीक उत्पन्नस्तत्रैव तस्मिन्स्थले गमनाय मामाज्ञापयत्वाज्ञां ददातु तातः इत्येवं विज्ञापितस्तु मया पुनर्मामित्याज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । इति-द्योत्यमाह—वत्स इति । हे वत्स हे पुत्र हे सूनो शुकजातावसौ पतितस्तस्माद्धेतोर्गत्वापि तत्र तमद्य त्वं नैव वेत्सि । नाप्यसौ शुकस्त्वां भवन्तं वेत्ति । तावत्सांप्रतं तद्रमर्न तिष्ठत्वास्ताम् । अद्य च प्रातरेव प्रत्यूष एवाहूय मामाज्ञापितवानाज्ञां दत्तवान् । हे वत्स कपिञ्जल, महामुनेर्जाबालेराश्रमपदं सुहृन्मित्रं ते तव प्राप्तः । अस्य शुकस्य जन्मान्तरस्य स्मरणं च भवान्तरज्ञानं चोपजातम् । संप्रतीदानीं तद्गच्छ ब्रज तं शुकं द्रष्टुं विलोकयितुम् । मदीययाशिषाऽऽशीर्वादेनानुगृह्यानुग्रहविषयीकृत्यासौ शुक इति वक्तव्यो भणितव्यः । इतिद्योत्यमाह—हे वत्सेति । हे वत्स, यावदिदं पूर्वोक्तं कर्म परिसमाप्यते परिपूर्णंक्रियते तावत्कालमस्मिन्नेव जाबालेः पाद-मूले त्वया स्थातव्यं स्थेयम् । अपि च तव दुःखेन दुःखिता पीडिता ते तवाम्बा माता श्रीरप्येतस्मिन्नेव कर्मणि परिचारिका सपर्याकारिणी वर्तते । तथाप्यम्बयापि शिरस्युत्तमान्ने मस्तक उपाधाय चुम्ब्यैतदेव पूर्वोक्तं पुनः-पुनः संदिष्टं कथितमुक्तम् । इत्येवमुक्त्वा प्रतिपाद्याऽकठोराण्यकठिनानि कोमलानि मृदूनि यानि शिरीषकुसु-मानि तेषां शिखा तस्याः सूक्ष्मोऽणुरग्रस्य य उद्भेदस्तद्वत्पक्ष्मलानि कोमलानि गात्राणि शरीराणि पुनःपुनः पाणिना हस्तेन परामृश्य परामर्शनं कृत्वा हृदयेन चेतसादूयतांखिद्यत । तथा दूयमानहृदयं खिद्यमानचेतसं च

टिप्पण—१ दुःखपूर्विका आसनक्रिया (धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्), दुःखेनाऽवस्थानमिलाशयः । २ यदा ‘अस्मिन्नेव’ इति विशेष्यते तर्हि ‘पादमूले’ इति न युज्यते । अत एव ‘आश्रमे’ इत्येव पाठो योग्यः । ३ अनुपपदात् द्वयब् न युज्यते ।

पाठा०—१ आयुःकामं कर्म. २ निवर्तितम्. ३ व्यज्ञापयम्. ४ तदा. ५ न परिसमाप्यते. ६ आश्रमे. ७ गात्राणि मे.

‘सखे कपिञ्जल, किं दूयसे ? त्वयापि मन्दपुण्यस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन पराधीन-
वृत्तिना बहुतराण्येव दुःखान्यनुभूतानि । कथं सोमपानोचितेनामुनाऽऽस्येन समुत्पादितस-
फेनरक्तस्रवाः खरखलीनक्षतयो विसोढाः ? कथमयमकठोरकिसलयशयनीयैकैसेवासुकुमारः
सदा पर्याणितस्य न शीर्णः पृष्ठवंशः ? कथमेषु कुसुमोच्चयापतितबालवनलतास्पर्शमात्राक्षमेषु
गात्रेषु कशाभिघाता निपतिताः ? कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि देहेऽस्मिन्वध्रोत्पीडनकृताः पीडाः
समुपजाताः ?’ इत्येभिरन्यैश्च पूर्ववृत्तान्तालापैस्तत्कालविस्मृततिर्यग्जातिदुःखः सुखमतिष्ठम् ।

उपारोहति च मध्याह्नं सवितरि हारीतः सह कपिञ्जलेन मां यथोचितमाहारमकारयत् ।
कृताहारश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा मामब्रवीत्—“अहं हि तातेन त्वां समाश्वासयितुम्,
‘जाबालिपादमूलादा कर्मपरिसमाप्तेन त्वया चलितव्यम्’ इत्येतच्चादेष्टुं विसर्जितः । अन्य-
दहमपि तत्रैव कर्मणि व्यग्रतर एव । तद्व्रजामि संप्रति ।” अहं तु तच्छ्रुत्वा विषण्णवदनस्तं
प्रत्यवदम्—‘सखे कपिञ्जल, एवंगते किं ब्रवीमि । किं च तातस्याम्बाया वा संदिशामि ।
सर्वं त्वमेव वेत्सि’ इति । स त्वेवमुक्तो मया, पुनःपुनस्तत्रावस्थानाय मां संविधाय हारीतं

तं कपिञ्जलमहमवदमकथयम् । किं तदित्याह—सखे इति । हे सखे कपिञ्जल, किं दूयसे किं खिद्यसे ।
त्वयापि भवतापि मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य मम कृते तुरंगमतामापन्नेन प्राप्तेन पराधीनवृत्तिना पराय-
तवृत्तिना परवशवृत्तिना बहुतराण्येवानेकान्येव दुःखानि कृच्छ्राण्यनुभूतानि साक्षात्कृतानि । कथं केन प्रकारेण
सोमः सोमवल्ली तस्याः पानं तत्रोचितेन योग्येनामुनास्येन मुखेन समुत्पादितो विहितः सफेनः सडिण्डीरो रक्त-
स्रावो रुधिरच्युतिर्याभिरेवंविधाः खरं कठिनं यत्खलीनं कविका कवियं मुखयन्त्रणं तस्य क्षतयो व्रणा विसोढाः
धान्ताः । कथमकठोरं सुकुमारं यत्किसलयशयनीयं तस्यैकसेवयैकसपर्यया सुकुमारः सुकोमलः सदा पर्याणि-
तस्य संजातपल्पयनस्यायं पृष्ठवंशो रीढकः । ‘रीढकः पृष्ठवंशः स्यात्पृष्ठं तु चरमं तनोः’ इति हैमः । न शीर्णः
शटितः । कथं कुसुमानामुच्चयोऽवचयस्तस्मादापतिताः सस्ता बालवनलतास्तासां स्पर्शमात्रेणाक्षमेष्वासमर्थेष्वेषु
गात्रेषु कशाभिघाता चर्मदण्डप्रहारा निपतिताः । कथं च ब्रह्मसूत्रोद्वाहिनि यशोपवीतधारकेऽस्मिन्देहे शरीरे
वध्रं चर्म तेन यदुत्पीडनं बन्धनं तेन कृता विहिताः पीडा बाधाः समुपजाताः समुत्पन्नाः । इत्येभिरन्यैश्च
पूर्ववृत्तान्तालापैः प्राचीनोदन्तसंभाषणैस्तत्कालं तदात्वं विस्मृतं विस्मरणतामापन्नं तिर्यग्जातिदुःखं यस्यैवंभू-
तोऽहं सुखमन्वतिष्ठमस्थाम् ।

सवितरि सूर्ये मध्याह्नमहो मध्यमुपारोहल्यधिरोहणं कुर्वति सति हारीतः कपिञ्जलेन सह मां वैशम्पायनं
यथोचितं योग्यमाहारं भोजनमकारयदकल्पयत् । कृताहारश्च विहितभोजनश्च कपिञ्जलः क्षणमिव स्थित्वा माम-
ब्रवीदवोचत् । अहं हि कपिञ्जलस्तातेन पित्रा त्वां भवन्तं समाश्वासयितुमाश्वासनां कर्तुं जाबालिपादमूलादा-
कर्मपरिसमाप्तेः कृत्यपरिपूर्तिं मर्यादीकृत्य न त्वया चलितव्यं नान्यत्र गन्तव्यम् । अन्यत्र गमनं न करणीयम् ।
इत्येतच्चादेष्टुं कथयितुं विसर्जितो विसृष्टस्त्यक्तः । अन्यदहमपि तत्र कर्मणि पूर्वोक्तकृते व्यग्रतरोऽतिशयेन व्याकुल
एव । तत्तस्माद्धेतोः संप्रतीदानीं व्रजामि गच्छामि । अहं तु वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वा समाकर्ण्य सम्यगाकर्ण्य विष-
ण्णवदनो विलक्षास्यस्तं कपिञ्जलमवदमब्रवम् । हे सखे कपिञ्जल, एवंगते एवंप्राप्तेऽहं किं ब्रवीमि किं
वच्मि । किं च तातस्य पितुर्जनकस्याम्बाया मातुः सवितुः किं संदिशामि किं कथयामि किमाज्ञापयामि । सर्वं
समस्तं त्वमेव भवानेव वेत्सि जानासीति । स तु मयैवमुक्तो भणितः पुनःपुनर्मां तत्रावस्थानाय हारीतं संवि-

टिप्पणं—१ अतिष्ठमित्येव मूलानुकूलः पाठः । २ तत्रावस्थानाय माम्, हारीतं च संविधाय अनु-
रुध्य (सावधानीकृत्य), इत्यन्वयो योग्यः ।

पाठा०—१ तुरंगताम्. २ एकमुखसेवा. ३ पातितः पतितः. ४ मात्राक्षमेषु. ५ निपातिताः. ६ वद्ध. ७ अन्वति-
ष्ठम्. ८ उपरोहति. ९ अहमपि; अस्मि तदहमपि. १० संविधाय.

च, अनुभूतास्मदालिङ्गनसुखो विस्मयोन्मुखेन मुनिकुमारकजनेनेक्ष्यमाणोऽन्तरिक्षमतिक्रम्य
काप्यदर्शनमगात् । गते च तस्मिन्हारीतः समाश्वास्य मां शारीरस्थितिकरणायोदतिष्ठत् ।
उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं मत्पार्श्वे स्थापयित्वा निरगमत् ।^३निर्वर्तितस्नानादिक्रियाकलाप-
श्चात्मनैव सहापराहसमये पुनर्मांमाहारमकारयत् ।

एवं चावहितचेतसा हारीतेन संवर्ध्यमानः कतिपयैरेव दिवसैः संजातपक्षोऽभवत् ।
उत्पन्नोत्पतनसामर्थ्यश्च चेतस्यकरवम्—‘गमनक्षमस्तु संवृत्तोऽस्मि, तत्र नाम चन्द्रापीडोत्प-
त्तिपरिज्ञानम् । महाश्वेता पुनः सैवास्ते । तत्किमुत्पन्नज्ञानोऽपि तद्दर्शनेन विनात्मानं निमेषमपि
दुःखं स्थापयामि । भवतु । तत्रैव गत्वा तिष्ठामि’ इति निश्चित्यैकदा प्रातर्विहारनि-
र्गत एवोत्तरां ककुभं गृहीत्वावहम् । अबहुदिवसाभ्यस्तगमनतया स्तोकमेव गत्वावशीर्यन्त
इव मेऽङ्गानि श्रमेण । शुष्यच्चक्षुपुटः पिपासया, नाडिधमेनाकम्पितकण्ठः श्वासेन, तद-

धाय नियुज्य चानुभूतं मदालिङ्गनसुखं येनैवंभूतो विस्मयोन्मुखेन कौतुकोर्ध्वीकृताननेन मुनिकुमारकजनेन ताप-
सशिञ्जनेनेक्ष्यमाणो विलोक्यमानोऽन्तरिक्षमाकाशमतिक्रम्योल्लङ्घ्य काप्यदर्शनमनवलोकनमगाद्यौ । गते च
तस्मिन्कपिजले हारीतो मां समाश्वास्याश्वासनां दत्त्वा शारीरस्थितिकरणाय स्नानादिकृत उदतिष्ठुत्थितो बभूव ।
उत्थाय चान्यं मुनिकुमारकं तापसकुमारकं मत्पार्श्वे मदभ्यर्णे मत्समीपे स्थापयित्वा संन्यस्य निरगमन्निर्ययौ
निर्जगाम । निर्वर्तितो विहितः स्नानादिकायाः क्रियायाः कलापः समुदायो येन सोऽपराहसमये तृतीयप्रहरे पुन-
रात्मनैव सह स्थेनैव समं मामाहारमशनमकारयद्यथापयत् ।

एवं चावहितचेतसा सावधानचित्तेन हारीतेन संवर्ध्यमानो वृद्धिं प्राप्यमाणः कतिपयैः कियद्विरेव दिवसैः
संजातौ मुनिष्वनौ पक्षौ वाजौ यस्यैवंभूतोऽभवमजनिषम् । ‘पक्षो गरुच्छदश्चापि पिच्छं वाजस्तनूतहम्’ इति
हैमः । उत्पन्नं संजातमुत्पतनस्योड्डयनस्य सामर्थ्यं बलं यस्यै एवंविधश्च चेतसीत्यकरवमरचयम् । गमने चलने
क्षमः समर्थस्त्वहं संवृत्तो निष्पन्नोऽस्मि । नामेति कोमलामन्त्रणे । चन्द्रापीडस्योत्पत्तिर्जन्म तस्य परिज्ञानमव-
बोधः । चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं तु जातमेवास्तीत्यर्थः । महाश्वेता च पुनः सैवास्ते विद्यते । तत्तस्मात्कारणादुत्पन्न-
ज्ञानोऽपि संजातजातिसरणोऽपि तस्या दर्शनेनावलोकनेन विनात्मानं किं किमर्थं निमेषमप्यक्षिस्पन्दमात्रमपि
दुःखं स्थापयामि । भवतु जायताम् । तत्रैवाच्छेदोपान्ते गत्वा तिष्ठाम्यवस्थानं करोमीति निश्चित्य निर्णयं कृत्वै-
कदैकस्मिन्समये प्राप्तः प्रभाते विहारार्थं यात्रार्थं निर्गत एवोत्तरामुदीचीं ककुभं दिशं गृहीत्वावहमचलम् । अब-
हुदिवसैः स्तोकदिनैरभ्यस्तं प्रारब्धं गमनं येन स तस्य भावस्तत्ता तया, स्तोकमेव स्वल्पमेव गत्वा मे ममा-
ङ्गानि हस्तपादादीनि श्रमेण प्रयासेनावशीर्यन्त इव स्फुट्यन्त इव । पिपासयोदन्यया शुष्यञ्चक्षोषं प्राप्नुवच्चक्ष-
पुटं त्रोटिपुटं यस्य सः । ‘चक्षुषोऽटिरुमे स्त्रियौ’ इत्यमरः । नाडिं धमतीति नाडिधम एवंविधेन श्वासेन श्वस-

टिप्प०—१ तत्र नाम चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्? किमग्रे विवक्षितम्? (उत्पत्तिपरिज्ञानं तु जात-
मेवास्तीति किमाधारादुच्यते, कौत्पत्तिरस्यै सूचिता?) तस्मादिदमपि टीकाकारपुंगवत्वमेव । ‘तत्र न मे
चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानम्, (तत्र गमनक्षमावस्थायामपि चन्द्रापीडोत्पत्तिपरिज्ञानं न मे जातम्),
इत्येव पाठः । २ ‘अवशीर्यन्त इव मेऽङ्गानि’ इतिरूपेण पूर्ववाक्ये यदा तत्तत्क्रियाया एव प्राधान्येन
निर्देशः प्रक्रान्तस्तर्हि अग्रेपि सोयमेव प्रक्रमो निर्वाहः । ततश्च—‘अशुष्यच्चक्षुपुटं पिपासया, नाडिधमेन
आध्मायत कण्ठः श्वासेन,’ इत्येव पाठो ग्रन्थाभिमतः । टीकाकारस्तु केवलं पर्यायशूरः क्रूरः स्वारस्ये ।

पाठा०—१ अवर्जनपथम्. २ अन्यतमम्. ३ निर्वर्तित. ४ अपराहसमये; सायाहसमये. ५ आहित. ६ नाम
तावत्. ७ दुःखे. ८ अशुष्यत. ९ चक्षुपुटम्. १० अकम्पित; अध्यायत.

वस्थश्च शिथिलायमानपक्षतिरत्र पतान्यत्र पतामीति परवानेवान्यतमस्य तमस्विनीतिमिर-
संचातस्यैवार्ककरतिरस्कारिणो घनहरितपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरतरुनिकुञ्जस्यो-
पर्यात्मानममुञ्चम् । चिरादिवोन्मुक्ताध्वश्रमकुमोऽवतीर्थ शीतलतरुतलच्छायास्थितो दलग-
हनसंरोधशिशिरमरविन्दकिंजल्करजोवाससुरभि विसरसर्कषायमापीयमानमेवोत्पादितपुन-
रुत्कृपानस्पृहमा तृप्तेः पयो निपीय, यथाप्राप्तैरकठोरकमलकर्णिकावीजैर्वीरतरुपर्णाङ्कुरफलैश्च
कृत्वा ध्रुवः प्रतीकारम्, अपराह्णसमये पुनः कियन्तमप्यध्वानं यास्यामीति मनसि कृत्वा,
अध्वश्रमनिःसहान्यङ्गानि विश्रामयितुमन्यतमामविच्छिन्नच्छायां शाखामारुह्य तरोर्मूलभाग
एवावातिष्ठम् । तथास्थितश्चाध्वश्रमसुलभां निद्रामगच्छम् ।

चिरादिवं च लब्धप्रबोधो बद्धमात्मानमनुन्मोचनीयैस्तनुपाशैरपश्यम् । अग्रतश्च पाश-

नेनाकम्पितः प्रचलितः कण्ठो निगरणो यस्य स तादृश्यवस्था यस्य सः । तदवस्थश्च शिथिलायमाना श्लथाय-
माना पक्षतिः पक्षमूलं यस्यैवंभूतः । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । अत्र पतामि अत्र पतामीति परवानेव
परायत्त एव सरस्तीरे यस्तरुनिकुञ्जस्योपर्यात्मानं स्वममुञ्चं मुक्तवान् । 'निकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादिपिहितो-
दरे' इत्यमरः । इतो निकुञ्जं विशेष्यन्नाह—अन्येति । अन्यतमस्यानिर्दिष्टनामकस्य तमस्विनी यामिनी तस्या-
तिमिरसंचातस्येव ध्वान्तसमूहस्यैवार्ककरतिरस्कारिणो रविकिरणन्यकृतिविधायिनो घनो निबिडो हरितो नीलो
यः पल्लवभरः किसलयसंभारस्तेनावनम्रस्यावनतस्यासन्नतरस्यातिसमीपवर्तिनोऽतिनिकटवर्तिनः । चिरादिव चिर-
कालेन बहुवर्षेण दिवसेनोन्मुक्तो गतः अध्वश्रमकुमः प्रवासखेदो यस्य सोऽवतीर्थोवरोहणं कृत्वा शीतला
शिशिरा या तरोऽच्छाया आतपाभवस्तस्यां स्थितः कृतावस्थानः । 'छाया सूर्यप्रिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः'
इत्यमरः । दलैः पत्रैर्गहनं निविडम् । अर्थाद्वनान्तरस्य संरोधेनावरणेन शिशिरं शीतलम् अरविन्दं कमलं तस्य
किंजल्कं केसरं तस्य रजः परागस्तस्य वासो गन्धस्तेन सुरभि सुगन्धं विसरसेन तन्तुलमधुना कषायं तुवर-
रसम् । 'तुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्यमरः । आपीयमानमेवास्वाद्यमानमेवोत्पादिता पुनरुत्कृष्योत्कण्ठया पानस्पृहा
वाञ्छा येन तत् । यद्वाउत्पादिता पुनः पानस्पृहा वाञ्छा येन तदित्यर्थः । आ तृप्तेः सौहित्यपर्यन्तं पयो जलं
निपीय पानं कृत्वा जलं पीत्वा, यथाप्राप्तैर्यथालब्धैरकठोरा सुकुमारोऽकठिना या कमलकर्णिका वराटकस्तस्या
वीजैः फलैर्वीरतरुपर्णैः । 'वीरवृक्षोऽरुक्करोऽग्निमुखी भल्लातकी त्रिषु' इत्यमरः । तस्य पर्णानि पत्राण्यङ्कुराः
प्ररोहा नवाङ्कुराः फलानि सस्यानि च तैः छुधो बुभुक्षायाः प्रतीकारं तत्प्रशमनोपायं कृत्वा विधायपराह्णसमये
तृतीयप्रहरे पुनः कियन्तमप्यध्वानं मार्गं यास्यामि गमिष्यामीति मनसि कृत्वेति चित्ते विचिन्त्य विचारयित्वा-
ध्वश्रमेण मार्गखेदेन निःसहान्यशक्तान्यसमर्थान्यङ्गानि विश्रामयितुं विश्रामं कारयितुमन्यतमामन्यतरामविच्छि-
न्नातृप्तिता छाया यस्यां निरन्तरा छाया यस्यामेतादृशीं शाखामारुह्यारोहणं कृत्वा तरोर्मूलभाग एवावातिष्ठमुपा-
विशम् । तथास्थितश्च तथावस्थश्चाध्वश्रमेण मार्गखेदेन सुलभां सुप्रापां निद्रां प्रमीलामगच्छमप्रापम् ।

चिरादिव च चिरकालसदृशमिव बहुकालसदृशमिव । अत्रेवशब्दः सदृशार्थः । लब्धः प्रातः प्रबोधो जागरो
येन सोऽनुन्मोचनीयैरनुन्मोचयितुमशक्यैस्तनुपाशैरात्मानं खं बद्धं संयमितमपश्यं व्यलोकयम् । अग्रतश्च पुर-

टिप्पण—1 प्रलाप एव । 2 न जाने किं वक्ति । दलगहनं (निविडं) तथा यः सूर्यरश्मीनां संरो-
धस्तेन शिशिरम्, इति स्पष्टार्थः । 3 उत्कण्ठापर्याय उत्काशब्दो न प्रसिद्धः (उत्कण्ठितापर्यायोक्ति)
तस्यात् 'पुनरुत्कृपानस्पृहम्' (पुनरुक्ता द्विरावृत्ता (अधिका) पानस्पृहा येन) इति पाठः । 4 अतिष्ठ-
मित्येव ग्रन्थपाठः । 'अव' पूर्वकत्वे तु आत्मेनेपदं स्यात् ।

पाठा—१ पतन्नेवाहितगमनप्रयत्नः, २ दृष्टिहारिणां हरितघननिविडपल्लवभरावनम्रस्यासन्नतरस्य सरस्तीरजम्बूनिकु-
ञ्जस्य, ३ निविड, ४ कषायमधुरम्, ५ अपुनरुत्क, ६ निपीयमानप्राप्तैः, ७ तीरतरु, ८ अङ्कुरपत्रैश्च; अङ्कुरैः फलैश्च,
९ विश्रामयितुम्, १० इव.

विरहितमिव कालपुरुषम्, अतिकठिनतया कालिम्ना च वपुषः कालायसपरमाणुभिरिव केवलैर्निर्मितम्, प्रेतपतिमिवापरम्, प्रतिपक्षमिव पुण्यराशेः, आशयमिव पाप्मनः, विनापि क्रोधकारणादाबद्धभीषणभृकुटिरौद्रतरेणाननेनैरक्तकेकरतरकनीनिकेन च चक्षुषा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिवोपजनयन्तम्, आशये केशेषु चास्त्रिगधम्, आनने ज्ञाने चान्धकारितम्, वर्णे चरिते च कृष्णम्, निवसने कर्मणि च मलिनम्, वचसि वपुषि च परुषम्, अदृष्टाश्रुतानुरूपमप्याकारप्रत्ययादेवानुमीयमानकौर्यदोषं पुरुषमद्राक्षम् । आलोक्य च तं तादृशमात्मन उपरि निष्प्रत्याश एवापृच्छम्—‘भद्र कस्त्वम् ? किमर्थं वा त्वया बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्ण्या, तत्किमिति सुप्त एव न व्यापादितोऽस्मि । किं मया निरागसा बन्धदुःखमनुभावितेन । अथ केवलमेव कौतुकात् । ततः कृतं कौतुकम् । मुञ्च मामिदानीं त्वं भद्रमुखः । मया खलु बल्लभजनोत्कण्ठितेन दूरं गन्तव्यम् । अकाल-क्षेपक्षमं वर्तते मे^१ हृदयम् । भवानपि प्राणिधर्मे वर्तते^२ एवमुक्तः स मामुक्तवान्—

तत्र पाशविरहितं कालपुरुषमिव यममिवातिकठिनतयातिकठोरतया वपुषो देहस्य कालिम्ना कृष्णत्वेन च केवलैः कालायसपरमाणुभिरौहाणुभिरिव निर्मितं रचितमपरं प्रेतपतिं यममिव पुण्यराशेः सुकृतसङ्घातस्य प्रतिपक्षमिवा-सहनमिव पाप्मनः पापिष्ठस्याशयमिवाभिप्रायमिव । क्रोधकारणाद्विनापि मनुहेतुं विनाप्याबद्धा या भीषणा भैरवा भृकुटयस्ताभी रौद्रतरेण भीषणतरेणाननेन मुखेनारक्ता लोहिता केकरतरा अतिवक्रा कनीनिका यस्यैव-भूतेन च चक्षुषा नयनेन कृत्वा सकलजनभयंकरस्य भगवतः कृतान्तस्यापि भयमिव भीतिमिवोपजनयन्तमुत्पा-दयन्तं निष्पादयन्तम्, आशयेऽभिप्राये केशेषु चालकेषु चास्त्रिगधं रुक्षमानने मुखे ज्ञाने चावबोधे चान्धकारितं प्राप्तान्धकारम्, वर्णे देहगुणे चरितं आचरणे च कृष्णं श्यामम्, निवसने वस्त्रे कर्मणि क्रियायां च मलिनं कदमलम्, वचसि वाचि वपुषि शरीरे च परुषं कठिनम्, अदृष्टाश्रुतमनुरूपं स्वरूपं यस्यैवभूतमप्याकारप्रत्यया-दाकृतेर्ज्ञानादेवानुमीयमानमनुमानेन ज्ञायमानं कौर्यदोषं क्रूरतादूषणं यस्य स तमेवविधं पुरुषं नरमद्राक्षं व्यलो-कयम् । आलोक्य च निरीक्ष्य च तं तादृशमात्मनः स्वस्योपरि निष्प्रत्याशो निराश एवाहमपृच्छमप्रश्नयम् । हे भद्र, कस्त्वम् । किमर्थं किंप्रयोजनं वाहं बद्धोऽस्मि । यद्यामिषतृष्ण्या मांसलिप्सया तत्तस्मादेतोः सुप्त एव निद्रां गत एव किमिति न व्यापादितो न हृतोऽस्मि । किं बन्धदुःखमनुभावितेन प्रापितेन मया निरागसा निरपरा-धिना । अथ केवलमेव कौतुकादाश्चर्यादिति चेत्कृतं कौतुकं विहितं कुतूहलम् । ‘कौतूहलं कौतुकं च कुतुकं च कुतू-हलम्’ इत्यमरः । भद्रमुखः कल्याणकृद्ब्रह्मनस्त्वमिदानीं सांप्रतं मां मुञ्च त्यज । बल्लभजने प्रणयिति जन उत्क-ण्ठितेन मयोत्केन मया वैशम्पायनेन दूरं दविष्टं गन्तव्यं गमनीयं चलनीयम् । मम हृदयं चेतो मानसमका-लक्षेपक्षमं कालविलम्बे समर्थं न वर्तते । भवानपि प्राणिधर्म एव वर्तते मनुज्योऽसीति तद्धर्मोन्वेत्ति । एव-मुक्तः कथितो मामित्युक्तवान्भणितवान् ।

टिप्प०—१ पापस्येत्युचितम् । २ अविचार एवायम् । आश्रयमित्येव पाठः । ३ अनुरूपं स्वरूप-मिति नवीनम् । अस्तु. ‘अदृष्टाश्रुतानुभूतमपि आकारप्रत्ययादेवानुमीयमानकौर्यदोषम्’ इत्येव पाठः । न इदं न श्रुतं न अनुभूतमपि, इति तदर्थः ।

पाठा०—१ आश्रयम्. २ भृकुटी. ३ आरक्तकेकरतलः रक्ततर. ४ चक्षुषा च. ५ अदृष्टाश्रुतानुरूपम्; अदृष्ट-श्रुतानुभूतम्. ६ च. ७ अनुभावितेनापि. ८ जनदर्शन. ९ मद्धृदयम्. १० प्राणिधर्मे प्रवर्तते; प्राणिधर्मेषु वर्तते ष्वेति. ११ स त्वेवमुक्तः. १२ प्रत्यवादीत्.

‘महात्मन्, अहं खलु क्रूरकर्मा जाला चाण्डालः । न च मया त्वमामिषलुब्धेन कुतूहलेन वा बद्धः । मम खलु स्वामी पक्ष्णाधिपतिरितो नातिदूरे मातङ्गकप्रतिबद्धायां भूमौ कृतावस्थानः । तस्य दुहिता कौतुकमये प्रथमे वयसि वर्तते । तस्यास्त्वं केनापि दुरात्मना कथितो यथा जाबालेराश्रम एवंगुणविशिष्टो महाश्र्वर्यकारी शुक्रस्तिष्ठतीति । तया च श्रुत्वोत्पन्नकौतुकात्त्वद्ब्रह्मणाय बहव एवापरे मादृशाः समादिष्टाः । तदद्य पुण्यैर्मयासादितोऽसि । तदहं तत्पादमूलं त्वां प्रापयामि । बन्धमोक्षे चाधुना सा ते प्रभवति’ इति ।

अहं तच्छ्रुत्वा मुक्ताशनिनेव ताडितः शिरसि, संविभ्रान्तरात्मा चेतस्यकरवम्—‘अहो मे मन्दपुण्यस्य दारुणतरः कर्मणां विपाकः । येन मया सुरासुरशिरःशेखराभ्यर्चितचरणसरसिजायाः श्रियो जातेन, जगन्नयनमस्यस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तसंवर्धितेन, दिव्यलोकांश्रमनिवासिना भूत्वा म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परिहृतप्रवेशमधुना पक्ष्णं प्रवेष्टव्यम् ।

किं तदित्याह—महात्मनिति । हे महात्मन् हे महागुभाव, अहं खलु निश्चयेन क्रूरकर्मा निस्त्रिंशकर्मा कठि-
नकर्मा जाला जन्मना । ‘जातिः सामान्यजन्मनोः’ इत्यमरः । चाण्डालः श्वपचः । न च मया चाण्डालेनामिषलुब्धेन मांसगृध्रना कुतूहलेन कौतूहलेन वा त्वं बद्धः संदानितः । खलु निश्चये । मम स्वामी पक्ष्णाधिपतिः पक्ष्णः शबरावासस्तस्याधिपतिरीश इतः स्थानाच्चातिदूरे नातिदविष्टे मातङ्गकैरन्यजैः प्रतिबद्धायां कृतगृहादिरचनायां भूमौ कृतमवस्थानं येन सः । तत्र कृतनिवास इत्यर्थः । ‘पक्ष्णः शबरावासो घोषस्त्वाभीरपल्लिका’ इति हैमः । तस्य पक्ष्णाधीशस्य दुहिता सुता कौतुकमये आश्र्वर्यमयेऽल्यङ्कृतरूपवत्त्वात्प्रथम आवे वयसि दशायां वर्तते । केनाप्यज्ञाताभिधानेन दुरात्मना तस्या दुहितयास्त्वं कथितो निवेदितो यथा जाबालेर्मुनेराश्रम एवंगुणैर्विशिष्टो महाश्र्वर्यकारी महाकौतुककृच्छ्रुक्स्तिष्ठत्यास्त इति । तया च पक्ष्णाधिपतिसुतया श्रुत्वाकर्ण्योत्पन्नकौतुकात्संजात-
कुतूहलात्त्वद्ब्रह्मणाय त्वदानयनाय बहव एवापरे मादृशा मत्सदृशाः समादिष्टा आज्ञापिताः । तदिति हेत्वर्थः । अयं पुण्यैः सुकृतैस्त्वं समासादितः प्राप्तोऽसि तत्तस्मादेतोस्तस्याः पादमूलं चरणसमीपमहं श्वपचस्त्वं प्रापयामि नयामि । अधुना सांप्रतमिति हेतोस्ते तव बन्धमोक्षे सैव चाण्डालसुतैव प्रभवति समर्था भवति । नाहम् ।

अहं वैशम्पायनस्तच्छ्रुत्वाकर्ण्य मुक्तो योऽज्ञानिवर्जं तेन शिरस्युत्तमाङ्गं ताडित इव संविम उद्विग्नोऽन्तरात्मा यस्यैवंभूत इति चेतसि चित्तेऽकरवं व्यथामन्वतिष्ठम् । अहो इति खेदे । मे मम मन्दपुण्यस्य स्वल्पसुकृतस्य कर्मणां कृतशुभाशुभानां दारुणतरोऽतिभयावहो विपाकोऽनुभवनकालः येन कारणेन मया सुरासुराणां देवदे-
त्यानां शिरःशेखरैर्मौलिमुकुटैरभ्यर्चितं पूजितं चरणसरसिजमङ्गिपद्मं यस्या एवविधायाः श्रियो लक्ष्म्या जातेनो-
त्पन्नेन जगन्नयनमस्यस्य त्रिभुवननमस्करणीयस्य महामुनेः श्वेतकेतोः स्वहस्तैर्निजपाणिभिः संवर्धितेन वृद्धि प्रापितेन दिव्यो देवयुक्तो य आश्रमो मुनिस्थानम् । ‘आश्रमस्तु मुनिस्थानम्’ इति हैमः । तत्र निवासिनाव-
स्थानशीलेन भूत्वा ‘पुलिन्दा नाहला निष्ठा शबरा वरुडा भटाः । माला भिल्लाः किराताश्च सर्वेऽपि म्लेच्छ-
जातयः ॥’ एतैर्म्लेच्छजातिभिरपि दूरतः परित्यक्तः प्रवेशो यस्मिन्नेतादृशमधुना सांप्रतं पक्ष्णं प्रवेष्टव्यं तत्र

टिप्पण—१ पूर्व धर्मिनिर्देशादत्रापि समविशेष्यः ‘कुतूहलिना (कौतुकयुक्तेन)’ इत्येव पाठः सम्यक् । २ अज्ञानं व्याख्यातुः, कौतुकमये कौतुकबहुले । प्रथमे वयसि (कौमारे) सर्वस्य किल कौतुकानि प्रति-
पदं भवन्ति । ३ व्याख्यातुर्यथेच्छं व्याकरणम्, विद्यार्थिभिस्तु ‘दुहितुः’ इति रूपं ज्ञेयम् । ४ अष्टः पाठः । ‘उत्पन्नकौतुकया’ इत्येव पाठः । ५ बन्धे मोक्षे चेत्येव पाठः ।

पाठा—१ कुतूहलिना. २ मातङ्ग. ३ यथा किल. ४ तिष्ठतीति. ५ बहव एवापरेऽपि; अपरिमिता. ६ नया-
म्यहम्. ७ बन्धमोक्षे च. ८ मुक्ताशनिना. ९ सुरासुरशेखराभ्यर्चिते चरणसरसिजाया श्रिया जनिता.
१० आश्रय. ११ द्रष्टव्यम्.

चण्डालैः सहैकत्र स्थातव्यम् । जन्मातङ्गाङ्गनाकरोपनीतैः कवलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकजनस्य क्रीडनीयेन भवितव्यम् । दुरात्मन् पुण्डरीकहृत्क, धिग्जन्मलभं ते, यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामः, किमर्थं प्रथमार्थे एव न सहस्रधा शीर्णोऽसि ? मातः श्रीः, अशरणजनशरणचरणपङ्कजेऽतिगहनभीषणाद्रक्ष मामस्मान्महानरकपातात् । तात भुवनत्रयत्राणक्षम, त्रायस्व कुलतन्तुमेकम् । त्वयैव संवर्धितोऽसि । वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्य त्वयास्मात्पापात्र मोचितोऽसि तदा जन्मान्तरेपि पुनर्मां कृथा मत्समागम-प्रत्याशाम्' इति । एतानि चान्यानि च चेतसा विलप्य पुनस्तमभ्यर्थनादीनमवदम्—'भद्र-मुख, जातिस्मरो मुनिरस्मि जात्या । तत्तवापि मामस्मान्महतः पापसंकटादुद्धृत्य धर्मो भवत्येवादृष्टसुखहेतुः । दृष्टेऽपि च केनचिदपरेणादृष्टस्य मन्मुक्तिकृतः प्रत्यवायो नास्त्येव । तन्मुञ्चतु मां भद्रमुखः' इत्यभिदधानश्च पादयोरपतम् । स तु विहस्य मामब्रवीत्—

प्रवेशः कर्तव्यः । चण्डालैरन्तेवासिभिः सहैकत्रैकस्मिन्स्थाने स्थातव्यमवस्थानं कर्तव्यम् । जरस्यश्च ता मात-ङ्गानामङ्गनाः स्त्रियो युवत्यश्च तासां करोपनीतैर्हस्तानीतैः कवलैर्गण्डोलैरात्मा पोषणीयः । चण्डालबालकज-नस्य क्रीडनीयेन क्रीडां कर्तुं योग्येन भवितव्यम् । हे दुरात्मन् हे पापात्मन्, हे पुण्डरीकहृत्क हे पुण्डरीक-मारक, ते तव जन्मलभं धिगस्तु । यस्य कर्मणामयमीदृशः परिणामो विपाकः । प्रथमार्थे एव सहस्रधा सहस्रप्रकारेण किमर्थं न शीर्णेः शटितोऽसि । हे मातः श्रीः, अशरणजनानां शरणमाश्रयं चरणपङ्कजं चरण-कमलं यस्यास्तस्याः संबोधनम् । अतिगहनं दुरवगाहनं च तद्भीषणं चेति कर्मधारयः । अतिगहनं भीषणं तस्मादस्मान्महानरकपातान्महादुर्गनिपतनात्वं मां वैशम्पायनं रक्ष पाहि त्राहि । तस्मात्कारणादे तात हे पितः हे जनक, भुवनत्रयस्य विष्टपस्य त्राणं रक्षणं तत्र क्षम समर्थ, एकं कुलतन्तुं कुलपांसुलं वा मां त्रायस्व रक्ष । 'पांसुलः पुंश्चले शंभोः खट्वाङ्गे पांसुला भुवि' इति विश्वः । त्वयैव भवतैव संवर्धितोऽसि वृद्धिं प्रापितोऽसि । हे वयस्य कपिञ्जल, यदि परापत्यागत्य त्वयास्मात्पापात्र मोचितोऽसि न स्याजितोऽसि तदा जन्मान्तरेऽपि भवान्तरेऽपि गतजन्मन्यपि पुनर्मत्समागमप्रत्याशां मन्मोलापकस्पृहां मा कृथा मा व्यधत्या इत्येतानि चान्यानि च चेतसा मनसा विलप्य विलापं कृत्वा पुनस्तमभ्यर्थना प्रार्थना तथा दीनं यथा स्यात्तथा-वदमवोचम् । हे भद्रमुख हे कल्याणमुख, जातिस्मरो निजजातिस्मरणवानहं जात्या मुनिरस्मि जन्मना यति-रस्मि । तत्तस्मात्कारणाज्या कृत्वा मामस्मात्पापसंकटात्पापकष्टादहःकष्टादुद्धृत्योद्धारं कृत्वा तवाप्यदृष्टश्चासौ सुखहेतुश्चेति कर्मधारयः । एवंविधो धर्मो भवत्येव । दृष्टेऽपि दूषणं नास्तीत्याशयेनाह—दृष्टेऽपीति । अदृष्ट-स्यानवलोकितस्य मन्मुक्तिकृतो मन्मोचनकर्तुरपरेण केनचिद्दृष्टेऽपि वीक्षितेऽपि प्रत्यवायः प्रायश्चित्तं नास्त्येव । 'धर्मः क्षरति कीर्तनात्' इति स्मृतेः । तेन दृष्टादृष्टसुकृतसमाचरणेऽपि न दोष इति ध्वनितम् । तदिति हेत्वर्थः । एष भद्रमुखो मां मुञ्चतु त्यजत्वित्यभिदधान इतिश्रुवाणश्चाहं पादयोश्चरणयोरपतं पतितवान् । स तु भद्रमुखो

टिप्पण—१ आगामिजन्मन्यपीति योग्यम् । २ यत्किञ्चित्प्रलपिता सर्वथाऽनधिकारी ग्रन्थमपि स्प-ष्टम् । अदृष्टसुखहेतुर्धर्मस्तु भवेदेव, किन्तु दृष्टेऽपि दर्शनविषयेऽस्मिन् लोकेपि, केनचिदन्येन अवीक्षितस्य मम मोचनं कुर्वतस्ते दोषो नास्ति । पूर्वं मां निबद्ध्य ततो मुक्तवानिति न त्वं केनचिद्दृष्टः । अतो न ते स्वामिदुहितुः सविधे दोषोद्घोषः स्यादित्याशयः । 'मामुद्धृत्य ते धर्मो भवेत्' इति यदि ग्रन्थस्य यथा-स्थितं वाक्यं ? तर्हि समाधानसापेक्षम्, उद्धृत्य इति उद्धारस्य त्वं कर्ता, भवेत् इत्यस्य च धर्मः कर्ता । कत्वाप्रत्यये च द्वयोरेककर्तृकत्वमपेक्षितमित्यलं पौरोभाग्येन ।

पाठा—१ जन्मगमानां करोपनीतैः; जनङ्गमाङ्गनयोपनीतैः, २ कर्मणः, ३ पांसुलम्, ४ भवेत्, ५ ते; च ते, ६ पुनः पुनः पादयोः,

रे मोहान्ध, यस्य शुभाशुभकर्मसाक्षिभूताः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता न पश्यन्ति सोऽन्यस्य भयादकार्यं नाचरति । तन्नीतोऽसि मया स्वाम्याज्ञया' इत्येवमभिदधान एव मामादाय पक्वणाभिमुखमगच्छत् ।

अहं तु तेन तद्वचसाभिहत इव मूर्ध्नि, मूकतामापन्नः केषां पुनः कर्मणामिदं मे फल-
मित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्प्राणपरित्यागं प्रति कृतनिश्चयोऽभवम् । नीयमानश्च तथा तेन
तन्मोचनप्रत्याशयैवाग्रतो दत्तदृष्टिराविष्टैरिव बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्चावर्तकानायपरिभ्रम-
णानिभृतैश्च मृगावपाटितजीर्णवागुरासंग्रन्थनव्यग्रैश्चोद्भुतितकूटपाशसंग्रन्थनायस्तैश्च हस्त-
स्थितसकाण्डकोदण्डैश्च प्रासप्रचण्डपाणिभिश्च सेलप्राहिभिश्च नानाविधग्राहकविहंगवाचाल-

विहस्य स्मितं कृत्वा मामववीदभ्यधात् । किं तदित्याह—रे इति । रे मोहान्ध हे मोहेन गताक्ष, शुभाशुभ-
कर्मणोर्धर्मोर्धर्मयोः साक्षिभूताः स्थेयीभूता इन्द्रियमवरुणसोमकुबेराख्याः पञ्च लोकपालास्तवैवात्मशरीरस्थिता
यस्य न पश्यन्ति नावलोकयन्ति स पुमानन्यस्य भयादकार्यमकृत्यं नाचरति न करोति । अहं तु पञ्चभिर्वि-
लोक्यमानोऽप्यकृतं करोमीति भावः । अतो मम दोषो नास्तीत्याशयेनाह—तदिति । तत्तस्मात्कारणान्मया
स्वामिनोऽधीशस्याज्ञया निदेशेन न स्वातन्त्र्येण नीतोऽस्यत्र प्रापितोऽसि । अतो न दूषणं ममेति भावः । इत्येव-
मभिदधान एवेत्येवंब्रुवाण एव मामादाय गृहीत्वा पक्वणस्य शबरावासस्याभिमुखमगच्छदगमत् ।

अहं तु तेन भद्रमुखेन तद्वचसा तद्वाक्येन मूर्ध्नि शिरस्यभिहत इव ताडित इव मूकतामापन्नो मूकभावं
प्राप्तः । इदं केषां कर्मणां फलमित्यन्तरात्मनाभिध्यायन्विचारयन्प्राणपरित्यागमसुमोक्षणं प्रति कृतनिश्चयो
विहितनिर्णयोऽभवम् । तथा तेन प्रकारेण तेन चाण्डालेन नीयमानश्च तस्माद्यन्मोचनं मोक्षणं तस्य प्रत्याशा
वाञ्छा तयैवाग्रतः पुरो दत्ता दृष्टिर्येन सोऽहं दूरत एव पक्वणं शबरनिवेशमपश्यं व्यलोकयामिति दूरे-
णान्वयः । इतः पक्वणं विनिनष्टि—आवेष्ट्यमानमिति । आवेष्ट्यमानं परिवेष्टनविषयीक्रियमाणम् । कै-
स्तर्पेवाह—आविष्टैरिव भूतग्रस्तैरिव । बीभत्सो रौद्रो विन्यासो रचना येषां तैः । व्यावृत्तैश्च आखेटकाजिवृत्तैः ।
आवर्तै एवावर्तकः । 'आवर्तः पयसां भ्रमः' इत्यमरः । तत्रानायस्य मत्स्यबन्धनस्य परिभ्रमणमितस्ततः परिक्षे-
पणं तेनानिभृतैश्चञ्चलैः । 'आनायो मत्स्यबन्धनम्' इत्यमरः । मृगैर्हरिणैरवपाटिता विदारिता द्विधाकृता जीर्ण-
वागुरा मृगबन्धनी तस्याः संग्रन्थनं गुम्फनं तेन व्यग्रैर्व्याकुलैः । उद्भुतित उच्छिन्नो यः कूटपाश उन्माथस्तस्य
संग्रन्थनं गुम्फनं तेनायस्तैर्व्यग्रैश्च । 'उन्माथः कूटयन्त्रं स्याद्वागुरा मृगबन्धनी' इत्यमरः । हस्तस्थितानि सका-
ण्डानि सबाणानि कोदण्डानि धनूषि येषां तैश्च । प्रासैः कुन्तैः प्रचण्डा रौद्राः पाणयो हस्ता येषां तैः ।
सेलं गृह्णन्तीत्येवंशीलाः सेलप्राहिणस्तैश्च । नानाविधा अनेकप्रकारा ये ग्राहकविहंगाः शिञ्जनैकप्रमुखास्तेषां वाचाल-

टिप्पण—१ 'तथैव... अन्यस्य कस्य...' इत्येव पाठः । तव शरीरे स्थिताः पञ्च लोकपाला यथा अकार्यं
न पश्यन्ति [अत एव त्वया दुष्कृतं कृत्वा फलमिदं भुज्यत इत्याक्षेपो ध्वन्यते] तथा यस्य न पश्यन्ति
सः अन्यस्य कस्य वा भयात् अकार्यं नाचरति ? अपि तु अन्यस्य भयनिवृत्तौ अकार्यमाचरत्येव । [मां
मुञ्चन् न त्वं विलोकित इति कुतो दोष इत्यस्य प्रत्युत्तरमिदम्] टीकाकारस्तु तदिदं चूर्ण्याचकार ।
२ भाषायां प्रसिद्धं स्यान्न संस्कृते, 'भल्लप्राहिभिश्च' इत्येव पाठः । ३ मध्यगतानि 'लघुडिभिश्च' इत्यादीनि
विशेषणान्यपि नीचैः पाठान्तरे द्रष्टव्यानि, यानि टीकाकारेण न धृतानि ।

पाठा—१ तथैव. २ आत्मशरीरे स्थिताः; आत्मस्थिताः. ३ अन्यस्य कस्य. ४ आत्मनो मोचन. ५ बीभत्सवि-
न्यासैर्व्यावृत्तैश्च वर्तकानादाय परिभ्रमणानिवृत्तैश्च; बीभत्सविन्यासैर्व्यावृत्तैश्च वर्तकानामुपरि भ्रमणानिवृत्तैश्च. ६ निम-
न्थन; ग्रन्थन. ७ पाशप्रचण्डदण्ड; प्रसरदण्डप्रचण्ड. ८ भल्लप्राहिभिश्च लघुडिभिश्च लासकप्राहिभिश्च. ९ सेलप्राहक.
१० वाचालकृश्लैः; वाचालनाकुश्लैः.

नकुशलैः कौलेयकमुक्तिसंचारणचतुरैश्चण्डालशिशुभिर्वृन्दशो दिशि दिशि मृगयां क्रीडद्भि-
र्दूरत एवावेष्टयमानम्, इतस्ततो विस्रगन्धिधूमोद्गमानुभीयमानसान्द्रवंशवनान्तरितवैश्वसं-
निवेशम्, सर्वतः करङ्कप्रायघृत्तिवाटम्, अस्थिप्रायरथ्याषकरकूटम्, उत्कृत्तमांसमेदोर्वसा-
सृक्कर्मप्रायकुटीराजिरम्, आखेटप्रायाजीवम्, पिशितप्रायाशनम्, वसाप्रायस्नेहम्, कौशे-
यप्रायपरिधानम्, चर्मप्रायास्तरणम्, सारमेयप्रायपरिवारम्, धवलीप्रायवाहनम्, स्त्रीमद्य-
प्रायपुरुषार्थम्, अस्तृक्प्रायदेवताबलिपूजम्, पशूपहारप्रायधर्मक्रियम्, आकारमिव सर्वन-
रकाणाम्, कारणमिव सर्वाकुशलानाम्, संनिवेशमिव सर्वदमशानानाम्, पत्तनमिव सर्व-
पापानाम्, आयतनमिव सर्वयातनानाम्, स्मर्यमाणमपि भयंकरम्, श्रूयमाणमप्युद्वेगकरम्,
दृश्यमानमपि पापजननम्, जन्मकर्मतो मलिनतरजनम्, जनतो निर्विशैतरलोकहृदयम्,

नमभिवादनं तत्र कुशलैश्चतुरैः । कौलेयकानां शुनां मुक्तौ जीवोपरि भोचने संचारण इतस्ततः परिभ्रमणे
चतुरैरभिहैः । 'कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः' इत्यमरः । एतादृशैश्चण्डालशिशुभिः श्वपचदारकैः ।
मृगैश्च वृन्दैश्च वृन्दशः । दिशि दिशि मृगयामाखेटकं क्रीडद्भिः क्रीडां कुर्वद्भिः आवेष्टयमानमित्यनेन
संघन्धः । पुनः प्रकारान्तरेण विशेष्यज्ञाह—इतस्तत इति । इतस्ततो यत्र तत्र विस्रगन्धिरामगन्धो यो
धूमोद्गमो वहनकेतनस्तस्योद्गमेनोर्ध्वगमनेनानुभीयमानं सान्द्रं निविडं वंशवनं वेणुकाननं तेनान्तरितो व्यव-
हितो वैश्वसंनिवेशो यस्य स तम् । करङ्कप्राया शरीरास्थिबहुला या वृतिरावेष्टकस्तस्यां वाटो निःसरण-
मार्गो यस्मिन्स तथा । 'वाटो वृत्तौ च मार्गे च वाटी च गृहनिष्कृटे' इति विश्वः । अस्थीनि प्रायो बाहुल्येन
यस्यामेवंविधा रथ्या मार्गस्तस्यासैवकरकूटः संकरसमूहो यस्मिन् । 'संकरावकरो तुल्यौ' इति हैमः । उत्कृत्त-
मुत्कल्पितं यन्मांसं पल्लं मेदोऽस्थिकृद्द्रसा शुद्धमांसस्य स्नेहोऽसृग्गन्धिरमेतेषां कर्मसः पङ्कः प्रायो बाहु-
ल्येन यस्मिन्नेवंभूतं कुटीराणामजिरमङ्गणं यस्मिन्स तम् । 'अजिरं चत्वरङ्गणम्' इति हैमः । आखेटकप्रायं
आजीवो जीवनं यस्मिन्स तम् । 'आजीवो जीवनं वार्ता जीविका वृत्तिचेतनम्' इति कोशः । पिशितं मांसं
प्रायो बाहुल्येनाशनं भोजनं यस्मिन्स तथा तम् । वसा मांसस्नेहः सैव प्रायः स्नेहो यस्मिन्स तथा तम् । कौशेयं
कृमिकोशोत्थं तदेव प्रायः परिधानमर्थोऽशुक्लं यस्मिन्स तथा तम् । 'कौशेयं कृमिकोशोत्थं परिधानं त्वर्थाशु-
कम्' इति हैमः । चर्मजिनं प्रायो बाहुल्येनास्तरणं यस्मिन्स तम् । सारमेयाः कुकुरास्त एव प्रायः परिवारो
यस्मिन्स तम् । धवली गौः सैव प्रायो वाहनं युग्यं यस्मिन्स तम् । स्त्रीमद्ये एव प्रायः पुरुषार्थः पुरुषप्रयत्न-
साध्यः पदार्थो यस्मिन्स तम् । अस्तृक्गन्धिरं तदेव प्रायो देवतानां बलिपूजा यस्मिन्स तम् । पशुनामुपहारो बलिः
स एव धर्मक्रिया सुकृताचरणं यस्मिन्स तम् । सर्वनरकाणां सर्वदुर्गतानामाकारमिव स्वरूपमिव । सर्वेषामकु-
शलानामश्रेयसां कारणमिवाकल्याणानां कारणमिव निदानमिव । सर्वेषां दमशानानां पितृतर्पणानां संनिवेशमिव
स्थानकमिव । सर्वेषां पापानामधर्माणामंहसां पत्तनमिव पुटभेदनमिव । सर्वासां यातनानां तीव्रवेदनानामत्यन्त-
कष्टानामायतनमिव गृहमिव । स्मर्यमाणमपि स्मृतिगोचरीक्रियमाणमपि भयंकरं प्रतिभयावहम् । श्रूयमाणम-
प्याकर्ण्यमानमप्युद्वेगकरमरतिजनकमुखनिष्पादकम् । दृश्यमानमप्यालोक्यमानमपि पापजननमहसासुत्पाद-
कम् । जन्मतः कर्मतश्चातिशयेन मलिना मलिनतरा जना यस्मिन्स तम् । जनतो नीचजनेभ्यः । 'जनो लोके

टिप्पण—१ 'क्रीड'धातुरकर्मकः । अत एव 'मृगयया' इत्येव पाठः । २ धिग्बालिशम्, धूमेन
वनस्य किमनुमानम् । धूमोद्गमेन अनुभीयमानः सान्द्रवंशवनान्तरितः वैश्वसंनिवेशो यस्मिन् इत्येव
विग्रहः । ३ अस्थिप्रायाः (अस्थिबहुलाः) रथ्यासु अवकरकूटाः (संमार्जनीक्षिप्तज्वालराशयः)
यस्मिन् तथोक्तम् । एवं व्याख्यातव्यम् ।

पाठा—१ संवरण. २ मृगया; मृगयया, ३ आवेष्टयमानम्, ४ वंशी. ५ वाटम्, ६ वसाकर्म, ७ निःस्पृहतर.

लोकहृदयेभ्योऽपि निर्घृणतरसर्वसंख्यवहारसमस्तपुरुषम्, अविशेषाचारबालयुवस्थविरम्, अव्यवस्थितगम्यागम्याङ्गनोपभोगम्, अपुण्यकर्मैकापणं पक्कणमपदयम् ।

दृष्ट्वा च तं तादृशं नरकवासिनोऽप्युद्वेगकरं समुत्पन्नघृणोऽन्तरात्मन्यकरवम्—‘अपि नाम सा चाण्डालदारिका दूरत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा मोचयेत् ? न जातिसदृशमाचरिष्यति ? भविष्यन्त्येवंविधानि मे पुण्यानि ? न निमेषमप्यत्र पदं कुर्याम्’ इत्येवं कृताशंसमेव मां नीत्वा स चाण्डालस्तदा दुर्दर्शनाकारवेषायै दूरतः स्थितः प्रणम्य ‘एष स मया प्राप्तः’ इति तस्यै चाण्डालदारिकायै दर्शितवान् । सा तु प्रहृष्टतरवदना ‘शोभनं कृतम्’ इति तमभिधाय तत्करास्त्वकर्युगेनादाय माम् ‘आः पुत्रक, प्राप्तोऽसि । सांप्रतं कापरं गम्यते । व्यपनयामि ते सर्वमिदं कामचारित्वम्’ इत्यभिधानैव धावमानचाण्डालबालकोपनीतेऽर्धाश्यानलोमशदुर्गन्धिगोचर्मवधिकावनद्धे दृढवद्वदारुमयपानभोजनपात्रे मनाशुद्धादितद्वारे

महल्लोकात्परलोके च पामरे’ इति विश्वः । अतिशयेन निखिंशं निखिंशतरमतिकूरं लोकानां हृदयं यस्मिन्स तथा तम् । ‘कूरे नृशंसनिखिंश—’ इति हैमः । लोकहृदयेभ्य इतरजनचित्तेभ्योऽपि निर्घृणतरो निर्दयतरः सर्वैः संख्यवहारो व्यवहृतिर्येषामेवंविधाः समस्ताः समग्राः पुरुषा यस्मिन्स तम् । अविशेषो विशेषवर्जित आचारो येषामेवंभूता बालयुवस्थविराः पाकतरुणज्यायांसो यस्मिन्स तम् । अव्यवस्थितोऽनिश्चितो गम्यागम्याङ्गनायाः सेव्यासेव्यस्त्रिय उपभोगो यस्मिन्स तम् । अपुण्यकर्मणामश्रेयसकृत्यानामेकमद्वितीयमापणं हृष्टमहं पक्कणमपदयमित्यन्वयस्तु पूर्वमुक्तः ।

नरकवासिनोऽपि दुर्गतिस्थाधिनाऽप्युद्वेगकरमरतिकूरं तं तादृशमुक्तस्वरूपं दृष्ट्वा निरीक्ष्य च समुत्पन्नघृणः संजातजुगुप्सोऽन्तरात्मनि चित्तेऽकरवमकल्पयम् । किं तदित्याह—अपीति । अपि नाम कोमलामात्रेण । सा चाण्डालदारिका म्लेच्छबालिका दूरत एव दविष्टत एव मामालोक्योत्पन्नकरुणा संजातकारुण्या मोचयेन्मुक्तिं कुर्यात् ? जातिसदृशं कुलतुल्यं नाचरिष्यति न करिष्यति । एवंविधानि मे मम पुण्यानि श्रेयांसि भविष्यन्ति । निमेषमप्यक्षिस्पन्दनमात्रमप्यत्र पदं स्थानं न कुर्यां न विदध्याम् । इत्येवंप्रकारेण कृता विहितांसां स्पृहा बाष्पा येनैवंभूतमेव मां नीत्वा स चाण्डालो दुर्दर्शनं आकारो वेषश्च यस्याः सा तस्यै दूरतः स्थितः प्रणम्य नमस्कृत्य स एष मया प्राप्त इति तस्यै चाण्डालदारिकायै दर्शितवान्दुर्गोचरीकारितवान् । सा तु चाण्डालदारिका प्रहृष्टतरं प्रमुदिततरं वदनं मुखं यस्याः सा, शोभनं शुभं कृतमिति तं भद्रमुखमभिधाय तत्करात्तत्पाणेस्तद्वस्त्रास्त्वकरयुगेनात्महस्तयुगेन स्वीयपाणिद्वयेनादाय गृहीत्वा माम् । आः पुत्रक सुत, त्वं प्राप्तोऽसि । अतोऽस्मात्स्थानादिति गम्यम् । सांप्रतं कापरमग्रे गम्यते गमनं क्रियते । ते तव सर्वं कामचारित्वं स्वेच्छाविहारित्वं व्यपनयामि दूरीकरोमि । इत्यभिधानैवेति ब्रुवाणैव धावमानस्त्वरितगत्या गच्छमानो यश्चाण्डालबालकस्तेनोपनीत आनीतेऽर्धमाश्यानं शुष्कं लोमशं लोमयुक्तं दुर्गन्धि विखगन्धि यज्ञोचर्म तस्य वधिका नग्री तथावनद्धे बद्धे । ‘पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धो विषं स्यादामगन्धि यत्’ इत्यमरः । दृढं वद्धानि दारुमयानि काष्ठम-

टिप्प०—१ ‘नाचरेत् ?’ इत्येव पाठः, पूर्वप्रयुक्तेन लिङा समन्वयात् । सर्वत्र च आरम्भोपात्तेन अपि ना सूचितः प्रश्नो वाक्यार्थः । २ स्थूलबुद्धिहीनकाकारः । अग्रे सेयं शापभ्रष्टा लक्ष्मीः संपत्स्यते । नास्या वैरूप्यं कवेरभिप्रेतम्, अत एव ‘अनुद्धतरवेषायै (न उग्रतरः ‘सौम्यः’ वेषो यस्याः)’ इति पाठः ।

पाठा०—१ व्यवहारः, २ समस्तपुरुष एककारणम्, ३ नरकवासिनाम्, ४ अनुद्धतरवेषायै, ५ दूरस्थितः, दूरत प्रकल्पस्थितः, ६ युगलेन, ७ बहुबालका, ८ अर्धदयान् ।

दारुपञ्जरे समं महाश्वेतावलोकनमनोरथैराक्षिप्यार्गलितद्वारा सा मामवदत्—‘यथात्र निर्वृतैः संप्रति तिष्ठ’ इत्यभिधाय तूष्णीमस्थात् ।

अहं तु तथा संरुद्धश्चेतस्यकरवम्—‘महासंकटे पतितोऽस्मि । यदि तावदावेदितात्मावस्थः शिरसा प्रणिपत्य मुक्तये विज्ञापयाम्येनां तदा य एव मे गुणो दोषतामापद्य बन्धा-योपजातः स एव संवर्धितो भवति । साधुं जरुपतीलेवाहमनया ग्राहितः । कास्या मदीयया बन्धपीडया पीडा । नाहमस्यास्तनयो न भ्राता न बन्धुः । अथ मौनमालम्ब्य तिष्ठामि, तत्रापि शाठ्यप्रकुपिता कदाचिर्दतोऽप्यधिकामवस्थां प्रापयति माम् । नृशंसतमा हि जातिरियम् । अथवा वरमितोऽप्यधिकमुपजातं न पुनश्चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रितं । अपि च गृहीतमौनं निर्वेदात्कदाचिन्मुञ्चयेव । वदंस्तु पुनर्न मोक्तव्य एवाहमनया । अपि च यदिद्व्यलोकभ्रंशः, यन्मर्त्यलोके जन्म, यत्तिर्यग्जातौ पतनम्, यच्चाण्डालहस्तागमनम्, यच्च-दमेवंविधं पञ्जरबन्धदुःखम्, सर्व एवायमनियतेन्द्रियत्वस्यैव दोषः । तत्किमेकया वाचा,

यानि पानभोजनपात्राणि यस्मिन्मनागीषदुद्धाटितमुन्मुद्रितं द्वारं यस्मिन्नेतादृशे दारुपञ्जरे काष्ठनिर्मितविहंगरक्षणे महाश्वेतावलोकनमनोरथैः महाश्वेतानिरीक्षणमनोरथैः सममाक्षिप्य निवेश्य स्थापयित्वागलितं द्वारं यया सा मामवददवोचत् । यथा अत्र स्थलेऽत्र स्थाने संप्रतीदानीमधुना निर्वृतः सुखी तिष्ठ । इत्यभिधायेत्युक्त्वा तूष्णीं जोषं मौनमस्थात्तस्यौ ।

अहं तु तथाप्रकारेण संरुद्धो निरुद्धश्चेतसि मनस्यन्तःकरणेऽकरवं व्यधाम् । महासंकटे महाकष्टे पतितोऽस्मि निक्षिप्तोऽस्मि । यदि तावदादावेदिता निवेदिता कथिता आत्मनोऽवस्था दशा येनैवंभूतोऽहं शिरसा प्रणिपत्य भक्तकेन नमस्कृत्यैनां चण्डालदारिकां विज्ञापयामि विज्ञप्तिं करोमि तदा य एव मे मम गुणो वक्तृत्वलक्षणो दोषतां दूषणतामापद्य प्राप्य बन्धाय बन्धनहेतुरुपजात उत्पन्नः प्राप्तः स एव दोषतां दूषणत्वं प्राप्तो गुणः संवर्धितो वृद्धिं नीतो भवति । तदेव दर्शयति—साधिवति । साधु जरुपति शुभं वदतीत्येवं हेतोरनयाहं ग्राहितो ग्रहणं कारितः । अस्याश्चण्डालदारिकाया मदीयया बन्धपीडनया का पीडा । एतदेव विशेषतो दर्शयन्नाह—नेति । अहमस्यास्तनयः सुतो न, न भ्राता सहोदरः, न च बन्धुः स्वजनः । अथेति प्रकारान्तरे । यदि मौनमालम्ब्य तूष्णीं भूत्वा तिष्ठामि तत्रापि तत्कृतेऽपि शाठ्येन प्रकुपिता रोषिता सती अतोऽप्यधिकां विशेषाधिकामवस्थां दशां कदाचिन्मां प्रापयति नयति । हि यस्मात्कारणादियं नृशंसतमा क्रूरतमा जातिः । अथवेति पक्षान्तरे । इतोऽप्यस्यादप्यधिकमुपजातं वरं शुभम् । तत्रार्थे हेतुमाह—न पुनरिति । चाण्डालैः सह वागपि विमिश्रिता प्रत्युत्तरप्रदानेन संसक्तीकृता । मौनावस्थायां गुणं प्रदर्शयन्नाह—अपि चेति । कदाचिदिति संभावनायाम् । निर्वेदात्स्वायमानागृहीतमौनं स्वीकृतावचनव्यापारं मां मुञ्चयेवं मोचनं विदधालेव । वदंस्तु जरुपस्त्वहमनया चण्डालदारिकया न मोक्तव्य एव न त्यजनीय एव । अपि चेति युक्त्यन्तरे । यदिद्व्यलोकाभ्रंशः पातः, यन्मर्त्यलोके मनुष्यलोके जन्मोत्पत्तिः, यत्तिर्यग्जातौ पक्षिजातौ पतनं पातः, यच्चाण्डालस्य श्वपचस्य हस्ते गमनं यानम्, यदेवंविधमेतादृशं पञ्जरबन्धदुःखम् । यत्तदोर्नित्याभिसंबन्धादाह—सर्वेति । स सर्वोऽयमनियतेन्द्रियत्वस्यैवानियन्त्रितेन्द्रियत्वस्यैव दोषो दूषणम् । तत्किमेकया वाचा स्यात् । सर्वाण्येवेन्द्रियाणि

पाठा०—१ द्वारपिधाना. २ समवदत्; समावेदयत्. ३ संनिवृत्ता. ४ पञ्जरे संरुद्धः. ५ अहो संकटे. ६ संज-
रुपति. ७ कस्याः. ८ तत्रापि; तथापि. ९ प्रकोपिता. १० अतोऽप्यधिककष्टतरम्. ११ उपनतम्. १२ मिश्रिता.
१३ दिव्यलोकतो भ्रंशः. १४ तिर्यग्योनौ. १५ तत्किं मम.

‘सर्वेन्द्रियाण्येव नियमयामि’ इति निश्चित्य मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽप्यातर्ज्यमानोऽप्याहन्यमानोऽपि ब्रुव्यमानोऽपि च बलात् किञ्चिदप्यवदम् । केवलमुच्चैश्चीत्कारमेवामुञ्चम् । उपनीतेऽपि च पानाशने तं दिवसमनशनेनैवात्यवाह्यम् ।

अन्येद्युश्चातिक्रामत्यशनकाले मे दूयमाने हृदये च सा स्वपाणिनोपनीय नानाविधानि पक्वान्यपक्वानि च फलानि, सुरभि शीतलं च पानीयमप्रतिपन्नतदुपैभोगं मामारोपितलोचना स्निह्यन्तीवावोचत्—‘क्षुत्पिपासादिर्दितानां हि पशुपक्षिणां निर्विचारचित्तवृत्तीनामुपनतेष्वाहारेष्वनुपयोगो न संभवत्येव । तद्यद्येवंविधस्त्वं कोऽपि भोज्याभोज्यविवेककारी पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमाहारं परिरहरसि, तथापि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य ते किं वाऽभक्ष्यं यन्न भक्षयसि ? येन चोत्कृष्टतमां जातिं प्राप्यात्मनैवेदशं कर्म कृतं येन तिर्यग्योनौ पतितः, स किमपरं विचारयसि ? प्रथममेवात्मा न विवेके स्थापितः । अधुना स्वकर्मोपात्तजातिसदृशमाचरतस्ते नास्त्येव दोषः । अपि च येषामपि भक्ष्याभक्ष्यनियमोऽस्ति, तेषामप्यापत्काले प्राणानां संधारणमभक्ष्योपयोगेनापि तावद्विहितम्, किं पुनस्त्वा

करणानि नियमयामि नियन्त्रयामीति निश्चित्येति निर्णयं कृत्वा मौनग्रहणमकरवम् । आलप्यमानोऽपि संभाष्यमानोऽप्यातर्ज्यमानोऽपि तर्जनां क्रियमाणोऽप्याहन्यमानोऽपि ताड्यमानोऽपि बलाद्गठान्ब्रुव्यमानोऽपि छिद्यमानोऽपि च न किञ्चिदप्यहमवदमब्रुवम् । केवलमुच्चैस्त्वारस्वरं चीत्कारं पूकृतिविशेषममुञ्चम् । उपनीतेऽपि चानीतेऽपि च पानाशने जलप्राशने तं दिवसमशेषं समग्रमनशनेनैवाभोजनेनैवात्यवाह्यं व्यतिक्रामम् ।

अन्येद्युश्चेति । अन्यस्मिन्नहन्यशनकाले भोजनकालेऽतिक्रामति सति, मे मम हृदये चित्ते दूयमाने पीड्यमाने सति च, सा चण्डालदारिका स्वपाणिना निजहस्तेनोपनीयानीय नानाविधान्यनेकप्रकाराणि पक्वानि परिणतान्यपक्वान्परिणतानि च फलानि सस्यानि सुरभि सुगन्धं शीतलं क्षिप्रं च पानीयं जलं चाप्रतिपन्नोऽस्वीकृतस्तेषां फलजलानामुपभोगो ग्रहणं येन स तथैवभूतं मामारोपितलोचना संस्थापितनयना स्निह्यन्तीव स्नेहं कुर्वन्तीवावोचदब्रवीत् । किं तदित्याह—**भुदिति** । क्षुत्पिपासाभ्यामर्दितानां पीडितानाम् । हीति निश्चितम् । पशुपक्षिणां निर्गतो विचारो वितर्को यस्या एवंविधा चित्तवृत्तिर्येषां ते तथा तेषामुपनतेष्वाहीतेष्वाहारेष्वनुपयोगोऽनाभोगो न संभवत्येव नास्त्येव । तद्यदि त्वं भवानेवंविध एतादृशः कोऽप्यनिर्वचनीयस्वरूपो भोज्याभोज्ययोर्मक्ष्याभक्ष्ययोर्विवेकः पृथगात्मता तं करोतीत्येवंशीलः पूर्वजातिस्मरोऽस्मदीयमास्माकीनमाहारं भोज्यं परिरहरसि त्यजसि, तथापि तथात्वेऽपि तावद्भक्ष्याभक्ष्यविवेकरहितायां भोज्याभोज्यविवेचनवर्जितायां तिर्यग्जातौ वर्तमानस्य स्थितवतस्ते तवाभक्ष्यमभोज्यं किं किमिव, यद्यस्मात्कारणात् भक्षयसि नास्ति ? येन च कारणेनोत्कृष्टतमां प्रकृष्टतरामुत्कृष्टतरां जातिं प्राप्यासाद्यात्मनैवेदशं कर्म कृतं येन कर्मणा तिर्यग्योनौ पतितः, स त्वमपरमन्यत्किं विचारयसि किं विमर्शयसि ? प्रथममेवादावेवात्मा न विवेके तत्त्वातत्त्वविचारे स्थापितः । अधुना सांप्रतं स्वकर्मोपात्ता प्राप्ता या जातिस्तस्याः सदृशमनुकूलमाचरतः कुर्वतस्ते तव नास्त्येव दोषः । अपि चेति युक्त्यन्तरे । येषामपि पुरुषाणां भक्ष्याभक्ष्ययोर्भोज्याभोज्ययोनियमो विरतिरस्ति, तेषामपि जनानामापत्काले विपत्समये प्राणानां संधारणं रक्षणमभोज्योपयोगेनाप्यभक्ष्यग्रहणेनापि तावद्विहितं तदा त्वादृशस्य भवत्सदृशस्य किं

टिप्पणं—१ ब्रुव्यतिरकर्मकः, अत एव ‘ब्रुयमानः’ (पीड्यमानः) इत्येव पाठः । २ पानं च अशनं च पानाशनम् (समाहारः) तस्मिन् । ३ ‘आलोहितलोचना’ इति पाठः ।

पाठाः—१ अपरेद्युश्च, २ दूयमानहृदयेव, ३ उपयोगम्, ४ आरोपितः आरोपित, ५ अर्चितानाम्, ६ निर्विचारः, ७ परिहासी, ८ त्वम्, ९ विवेकेन, १० येषां च,

दृशस्य । न चेदृशं किञ्चिदप्यहाराय मयोपनीतं यादृशेन चाण्डालाशनशङ्का समुत्पद्यते । फलानि तु ततोऽपि प्रतिगृह्यन्त एव । पानीयमपि चाण्डालभाण्डादपि भुवि पतितं पवित्रमेवेत्येवं जनः कथयति, तत्किमर्थमात्मानं क्षुधा पिपासया वा पातयैसि ? यन्न भक्ष्यस्यमूनि मुनिजनोचितानि वनफलानि, न पिबसि वा पानीयम्' इति । अहं तु तेन तस्याश्चाण्डालजाल्यनुचितेन वचसा विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा तथेति प्रतिपद्य, शापनिघ्नो घृणां परित्यज्य जीविततृष्णया क्षुत्पिपासोपशमायाऽशनक्रियामङ्गीकृतवानस्मि, मौनं तु पुनर्नात्याक्षम् ।

एवमतिक्रामति च काले क्रमेण तरुणतामापन्ने मय्येकदा प्रभातायां च यामिन्यामुन्मीलितलोचनोऽद्राक्षमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानम्, चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशीं देवेनापि दृष्ट्वैव । सकलमेव तत्पक्ष्णममरपुरसदृशमालोक्य चापगतचाण्डालवसतिसंवेगो विस्मितान्तरात्मा किमेतदिति कुतूहलात्प्रष्टुकामो यावन्न परित्यजाम्येव मौनम्, तावदेषां मामादाय देवपादमूलमायाता । तत्केयम् ? किमर्थमनया चाण्डालताऽऽत्मनः ख्यापिता ? किमर्थं वाऽहं बद्धः ? बद्धा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतकुतूहल एव' इति ।

पुनर्भण्यते । ईदृशं किञ्चिदपि ते तवाहाराय भक्षणाय मया नोपनीतं नानीतम्, यादृशेन चाण्डालस्याशनशङ्कां क्षपचभक्ष्यारेका समुत्पद्यते संजायते । फलानि तु ततो गृह्यन्त एवादीयन्त एव । पानीयमपि जलमपि चाण्डालभाण्डादपि क्षपचपात्रादपि भुवि पतितं भूक्षितं पवित्रं पावनमेवेत्येवं जनः कथयति वक्ति । तदिति हेत्वर्थः । किमर्थं किंप्रयोजनं क्षुधा बुभुक्षया पिपासयोदन्यया वात्मानं खं पातयस्यात्मपातं करोषि । अमूनि मुनिजनोचितानि तापसयोग्यानि वनफलानि न भक्षयसि नास्ति । पानीयं जलं वा न पिबसि नास्तीदृशसि । अहं तु वैशम्पायनस्तस्याश्चाण्डालजातेरनुचितेनायोग्येन तेन पूर्वोक्तेन वचसा वाक्येन विवेकेन च विस्मितान्तरात्मा कौतुकापन्नचैतर्कः । तथेति यद्भवत्या उक्तं तत्तथेति प्रतिपद्याङ्गीकृत्याङ्गीकारं कृत्वा शापनिघ्नः शापान्यतो घृणां जुगुप्सां परित्यज्य विहाय त्यक्त्वा जीविततृष्णया प्राणितवाञ्छया क्षुत्पिपासोपशमाय क्षुत्पिपासोपशमार्थमशनक्रियां भक्षणक्रियामङ्गीकृतवानस्मि । मौनं तूष्णीं पुनर्नात्याक्षं नामुचम् ।

एवमतिक्रामति च गच्छति च काले क्रमेण परिपाठ्या तरुणतां यूनीतामापन्ने प्राप्ते मय्येकदा प्रभातायां विभातायां यामिन्यां रजन्यामुन्मीलितलोचनो विकसितनयनोऽहमस्मिन्कनकपञ्जरे स्थितमात्मानमद्राक्षं व्यलोकयम् । चाण्डालदारिकामीदृशीं यादृशीं देवेनापि भवता दृष्ट्वावलोकितैव निरीक्षितैव । सकलमेव समग्रमेव तत्पक्ष्णममरपुरसदृशं देवनगरतुल्यमालोक्य निरीक्ष्य चापगतो दूरीभूतश्चाण्डालेषु वसतिर्निवासस्तस्याः संवेगः संभ्रमो यस्य स विस्मितो विस्मयं प्राप्नोऽन्तरात्मा मनो यस्य सः । किमेतदुद्भूतमानमिति कुतूहलात्प्रष्टुकामः प्रश्नं कर्तुमना यावन्न परित्यजाम्येव न दूरीकरोम्येव मौनम्, तावदेषां मामादाय गृहीत्वा देवस्य पादमूलमायाता । तत्तस्मात्कारणात्केयम् । किमर्थं किंप्रयोजनमनयात्मनः स्वस्य चाण्डालता ख्यापिता कथितोक्ता । किमर्थं वाहं बद्धः संदानितः । बद्धा वा बन्धनं कृत्वा वा किमर्थमिहानीत इत्यत्र वस्तुन्यहमपि देव इवानपगतं कुतूहलं यस्मात्स एवेति ।

टिप्पण-१ 'आयासयसि (क्लेशयसि)' इति पाठः सम्यक् । २ युवतामापन्ने, इष्टुचितम् ।

पाठा-१ १ अपरिहाराय. २ चण्डालाशनेन शङ्का; चण्डालाशनाशङ्का. ३ आयासयसि. ४ स्थितिमापन्नमात्मानम्. ५ सापि चाण्डालदारिका यादृशी तादृशी देवेनापि दृष्ट्वैव; चाण्डालदारिकामीदृशी सापि चाण्डालकन्यका यादृशी देवेन दृष्ट्वैव. ६ कौतुक.

राजा तु तच्छ्रुत्वा समुपजाताभ्यधिककुतूहलस्तदाह्वानाय पुरःस्थितां प्रतीहारीमादिदेश । नचिरादेव तयोपदिश्यमानमार्गा प्रविश्य सा, पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव राजानमभिभवन्ती धाम्ना, प्रागल्भ्येन वभाषे—‘भुवनभूषण, रोहिणीपते, तारारमण, कादम्बरीलोचनानन्द, चन्द्र, सर्वस्वयाऽस्य दुर्मतेरात्मनश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तः श्रुत एव । अत्रापि जन्मनि यथायं निषिद्धोऽपि पित्रा, कामरागान्धः पितुराज्ञामुलङ्घय बधूसमीपं प्रस्थितस्तथाप्यनेन स्वयमेव कथितम् । तदहमस्य दुरात्मनो जननी श्रीस्तथा प्रस्थितमेनं दिव्येन चक्षुषा दृष्ट्वाऽस्य पित्राहं समादिष्टास्मि—‘सर्व एव ह्यविनयप्रवृत्तोऽनुतापाद्विना न निवर्तते । तदयं ते तनयः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेरधस्तान्निपतति । तथावदिदं कर्म न परिसमाप्यते तावदेनं मर्त्यलोक एव बद्धा धारय । यथा चानुतापोऽस्य भवति तथा प्रतिविधेयमस्य’ इति । तदस्य विनयायेदं विनिर्मितं मया । सर्वमधुना तत्कर्म परिसमाप्तम् । शापावसानसमयो वर्तते । शापावसानेन च युवयोः सममेव सुखेन भवितव्यमिति त्वत्समीपमानीतो मयायम् । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता तल्लोकसंपर्कपरिहाराय । तदनुभवतां संप्रति द्वावपि सममेव

राजा तु नृपोऽपि तच्छ्रुत्वा समुपजातमभ्यधिकं कुतूहलमाश्चर्यं यस्य स तस्याच्चाण्डालदारिकाया आह्वानायामन्त्रणं कृत्वा द्रुतिकृते पुरःस्थितामप्रस्थितां प्रतीहारीं द्वारपालिकामादिदेशाज्ञां दत्तवान् । नचिरादेव स्तोककालेनैव तयोपदिश्यमानमार्गा कथ्यमानपथा सा प्रविश्य प्रवेशं कृत्वा पुरस्तादूर्ध्वस्थितैव धाम्ना तेजसा राजानमभिभवन्ती तिरस्कृतेन प्रागल्भ्येन धाम्नेन वभाषेऽवोचत् । किं तदित्याह—**भुवनेति ।** हे भुवनभूषण हे जगद्भिभूषण हे विष्टपश्यन्तार, हे रोहिणीपते हे रोहिणीनाथ हे चन्द्र, हे तारारमण हे तारकाविनोदक, हे कादम्बरीलोचनानन्द हे गन्धर्वकन्यकानयनप्रमोदक, हे रजनिकर हे चन्द्र कुसुद्वान्धव, सर्वेः समप्रस्वयास्य दुर्मतेः पुण्डरीकस्यात्मनः स्वस्य च पूर्वजन्मवृत्तान्तः पूर्वभवोदन्तः श्रुत एवाकर्णित एव । अत्रापि जन्मनि यथायं पित्रा जनकेन निषिद्धोऽपि प्रतिषिद्धोऽपि कामरागान्धः कन्दर्परागान्धः पितुराज्ञां जनकादेशमुलङ्घयातिक्रम्य बधूसमीपं पत्नीपार्श्वं युवतीनिकटं प्रस्थितश्चलितः, तथाप्यनेन स्वयमेव कथितमात्मनैव निवेदितम् । तत्तस्मात्कारणादस्य दुरात्मनः पुण्डरीकस्य जननी माता दिव्येन चक्षुषा ज्ञानदृशा तथा प्रस्थितं तथा चलितमेनं वैशम्पायनं दृष्ट्वा विलोक्यास्य पुण्डरीकस्य पित्रा श्वेतकेतुना समादिष्टा दत्ताज्ञाहं श्रीरस्मि । सर्व एव हि जनोऽविनयेन प्रवृत्तोऽनुतापात्पश्चात्तापाद्विना न निवर्तते न निवृत्तो भवति । तत्तस्माद्धेतोरयं ते त्वं तनयोऽसौ भवदीयसुतः कदाचिदस्या अपि तिर्यग्जातेर्विहंगमजातेरधस्तान्निपतत्यधः प्रयाति । तथावदिदं कर्म न परिसमाप्यते न परिपूर्णं भवति, न संपूर्णं भवति, तावदेनं वैशम्पायनं मर्त्यलोक एव बद्धा बन्धनं कृत्वा धारयावस्थापय । यथा चानुतापः पश्चात्तापोऽस्य भवति, तथा प्रतिविधेयं तथा करणीयमिति । तदस्य वैशम्पायनस्य विनयाय मर्यादायै ईदं मया सर्वं विनिर्मितं विहितम् । अधुना सर्वं तत्कर्म तत्कृत्यं परिसमाप्तं परिपूर्णंकृतम् । शापस्यावसानसमयः प्रान्तकालो वर्तते । शापावसानेन च युवयोर्भवतोः सममेव सुखेन सातेन भवितव्यमित्यतस्त्वत्समीपं त्वदभ्यर्णं मयायमानीतः प्रापितः । अत्रापि यच्चाण्डालजातिः ख्यापिता कथितोक्ता तल्लोकानां जनानां संपर्कः संबन्धस्तस्य परिहाराय दूरीकरणाय । तत्संप्रतीदानीं द्वावपि शूद्रकवैशम्पाय-

टिप्प०—१ ‘तदप्यनेन’ इत्येव पाठः । २ पञ्जरबन्धनादिकम् । ३ अविचारघटीकाकृतः । ‘शापावसाने’ इत्येव पाठः ।

पाठा०—१ अदिशत्, २ अचिरात्, ३ अभिभवन्तीव, ४ स्वधाम्ना, ५ प्रागल्भ्येन च, ६ तदपि, ७ स्वाविधन, ८ समाप्यते, ९ च निर्मितम्, १० मया सर्वं कृतम्; अधुना तु तत्कर्म समाप्तम्.

जन्मजराव्याधिमरणादिदुःखबहुले तनू परित्यज्य यथेष्टजनसमागमसुखम्' इत्यभिधानैव सा झटिति रण-द्रूषणारवबधिरितान्तरिक्षमुत्फुल्ललोकलोचनोद्गीक्षिता क्षितेर्गगनमुदपतत् ।

अथ राज्ञस्तद्वचनमाकर्ण्य संस्मृतजन्मान्तरस्य 'सखे वैशम्पायनाख्यपुण्डरीक, दिष्ट्या तुल्यकालक्षयमेवावयोः शापावसानं संजातम्' इत्यभिदधत एवाकर्णाकृष्टकार्मुको मकरकेतुर-
ग्रतः परमास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा जीवितापहरणाय प्रतिरोधक इव निरुद्धसर्वांशोऽन्तरा पदं चकार । तत्पदाक्रान्तिनिर्वासितमिव कादम्बरीशरणमुपजगामान्तःकरणम् । तन्मार्गणाभि-
हतिभीता इव देहमुत्सृज्य निर्जगामुरजडाः श्वासमरुतः । तद्वाणपक्षवाताहतमिवाकम्पत तरलं शरीरम् । तच्छरशर्यभरालसोत्कण्टकिनी तनुरजायत । तद्विशिखरजोरुषितमिव नयन-

भावपि सममेव समकालमेव जन्मोत्पत्तिर्जरा विघ्नसा व्याधिरामयो मरणं मृत्युरेवंभूतं दुःखं तेन बहुले ईदृशसिं-
ल्लोके तनू शरीरे परित्यज्यानुभवतां यथेष्टजनानां समागमो मेलापकस्तस्मात्तस्य वा सुखं सातम् । इत्यभिदधा-
नेतिश्रुवाणैव सा चाण्डालदारिका झटिति शीघ्रं रणन्ति यानि भूषणान्याभरणानि तेषां रवः शब्दस्तेन वधिरि-
कृतमन्तरिक्षमाकाशं यथा स्यात्तथोत्फुल्लानि विकसितानि यानि लोकलोचनानि जननयनानि तैस्तप्रावल्येन वीक्षि-
तावलोकिता निरीक्षिता क्षितेः पृथिव्याः सकाशाद्गगनमाकाशमुदपतदुत्पतिता बभूव ।

अथेति । तदनन्तरं तद्वचनमाकर्ण्य श्रुत्वा संस्मृतं स्मृतिगोचरीभूतं जन्मान्तरं भवान्तरं यस्य स तथा
तस्य । हे सखे वयस्य हे भ्रातः, वैशम्पायन इत्याख्ययेतिनाम्ना पुण्डरीक, दिष्ट्या भाग्येन पुण्येनावयोः पुण्ड-
रीकचन्द्रमसोः तुल्यकालक्षयमेव समकालमेव युगपदेवैककालमेव शापावसानं संजातं शापमुक्तिः संजाते-
त्यभिदधत एवेति कथयत एव राज्ञः शूद्रकस्य मकरकेतुः कामः कन्दर्पोऽन्तरा मध्ये । अर्थाद्धृदयस्येति बोध्यम् ।
पदं निवासं चकार निर्ममे । कीदृशो मकरकेतुः । आकर्ण्य कर्णं यावदाकृष्टं कर्षितं कार्मुकं धनुर्धनं सोऽग्रतः पुरः
परमास्त्रमत्युत्कृष्टास्त्रं कादम्बरीं कृत्वा विधाय शापावसानत्वाद्यजीवितस्यापहरणं ग्रहणं तस्मै प्रतिरोधक इव
प्रतिबन्धक इव निरुद्धा आवृताः सर्वे अंशा अवयवा येन सः । अथवा संरुद्धा आशा दश दिशो येनेत्यर्थः ।
मकरकेतुरन्तः पदं चकारेत्यन्वयस्तु प्रागेवोक्तः । तस्य कामस्य पदं स्थानं तेनाक्रान्तिराकर्मणं तेन निर्वासित-
मिव बहिःकृतमिवान्तःकरणं मनः कादम्बरीयाः शरणं प्राणमुपजगामोपागमत् । 'शरणं गृह्णक्षिप्रः' इत्यमरः ।
तस्य कामस्य मार्गणास्तेषामभिहितरूपघातस्तस्या भीताः त्रस्ता इव देहं शरीरमुत्सृज्य त्यक्त्वाऽजडाः सचेतनाः
श्वासमरुतः श्वसितवायवो निर्जगमुर्निर्गतवन्तः । तस्य कन्दर्पस्य बाणाः शरास्तेषां पक्षवातास्तेराहतमिव ताडित-
मिव तरलं चञ्चलं शरीरमकम्पतावेपत । तस्य शरस्य बाणस्य शर्यं तस्य भरस्तेनार्त्तसेव मन्थरेवोत्कण्टकिनी
रोमाञ्चिनी तनुरजायताभूत् । तस्य कामस्य विशिखा बाणास्तेषां रजो धूलिस्तेन रुषितमिव रुक्षमिव नयनयुगलं

टिप्पण-1 हन्त घोरमज्ञानम् । जन्म-जरादिदुःखं बहुलम् (अधिकम्) ययोः ईदृशयौ नरतनू परि-
त्यज्य, इत्यर्थः । 2 प्रतिरोधकः मार्गमवरुध्य स्थितो दस्युरिव निरुद्धाः सर्वा आशाः दिशो जीवनप्रत्या-
शाश्च येन ईदृशो मकरकेतुरित्युभयपक्षेऽर्थः । टीका तु भ्रमस्य । 3 'कादम्बरीं शरणमुपजगाम करणम्' इत्येव
पाठः । करणं शरीरम् इन्द्रियं वा, कादम्बरीं शरणम् (रक्षकत्वेन) उपजगाम इत्यर्थः । 'करणं साधक-
तमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्वपि' इत्यमरः । 4 शब्दाऽऽवृत्ते सति कस्यचिदालस्यं भवति ? अत एव-तच्छरश-
र्यनिकरकीलितेवोत्कण्टकिनी तनुरजायत' इत्येव पाठः । तस्य शराणां शर्यनिकरैः (फलकनिचयैः)
कीलितेव (संजातकीलकेव, शङ्कुनिचितेव) उत्कण्टकिनी रोमाञ्चवतीत्यर्थः ।

पाठा-1 बहुलं तनुम्, २ क्षमिति; क्षमिति. ३ रोधत, ४ आकर्णयतस्तदैवाकृष्टकार्मुकः, ५ अन्तः पदम्,
६ करणम्, ७ तच्छर्य, ८ भरालसेवोत्कण्टकिनी; निकरकीलितेवोत्कण्टकिनी,

युगलमश्रुजलमुत्ससर्ज । पाण्डुतां च वेदनलावण्यमयासीत् । तदनुगुणध्वानाकर्णनोद्वेजित-
मिव हृदयवेदनाकूणितत्रिभागं नयनयुगलमभवत् । अन्तर्ज्वलिष्यतो मदनदहनस्य धूमोपह-
तमिव वेपमानमधरकिसलयं शोषमगात् । तत्तापविरसमाननाग्निष्पीडितं सरागं हृदयमिव
ताम्बूलमपतत् । आर्द्रस्य दारुण इव दह्यमानस्याङ्गेभ्यो निरगमत्स्वेदः । मदनशरकीलितानीव
तावतैव क्षणेनाङ्गानि परवशान्यजायन्त । तथा च कादम्बरीं पुरस्कृत्य कुसुमधन्वनायास्यमा-
नस्य तदवयवरूपशोभाविनिर्जितानि तापापहरणक्षमाप्यपि तस्याकिञ्चित्कराण्यभवन् । तथा-
हि । कमलकिसलयानि पाणिपादेन, कुवलयदलस्रजो दृष्ट्वा, मणिदर्पणाः कपोलेन, मृणाला-
नि बाहुलतिकया, शशाङ्करश्मयो नखमयूखैः, घनसारधूलिः स्मितप्रभया, मुक्तादामानि
दशनकिरणैः, अमृतकरबिम्बं मुखेन, ज्योत्स्ना लावण्येन, मणिवेदिकाकुट्टिमानी नितम्बेन ।

नेत्रयुग्ममश्रुजलं नेत्रपानीयमुत्ससर्जोत्प्रावत्येन तस्याज । वदनलावण्यं च पाण्डुतामीषच्छुक्रतां चायासीद-
गात् । तस्य कामस्य धनुश्चापं तस्य गुणः शिञ्जिनी तस्य ध्वानः शब्दस्तस्याकर्णनं श्रवणं तेनोद्वेजितमिवोद्वेगं
प्रापितमिव हृदयवेदनया कूणित ईषद्वकीकृतत्रिभागस्तृतीयांशो यस्य तदेवंभूतं नयनयुगलं नेत्रयुग्मम-
भवद्भूव । अन्तर्मध्ये ज्वलिष्यतः प्रज्वलिष्यतो मदनदहनस्य कामवहेर्धूमोपहतमिव दहनकेतनोपहतमिव वेप-
मानं कम्पमानमधरकिसलयं दन्तच्छदपल्लवं शोषमगाजगाम । तस्य कामस्य तापस्तेन विरसमानं विरसतां
भजमानमतिनिष्पीडितं सरागं हृदयमिव ताम्बूलमपतदसंसत । आर्द्रस्रोत्रस्य दारुण इव काष्ठस्येव दह्यमानस्य
ज्वलमानस्याङ्गेभ्यो हस्तपादादिभ्यः स्वेदो घर्मेजलं निरगमन्निरगात् । मदनशरेण कामबाणेन कीलितानीव
यन्त्रितानीव तावतैव क्षणेन खलपकालेनाङ्गानि परायत्तान्यजायन्त समपद्यन्त । तथा चेति । कादम्बरीं पुर-
स्कृत्याग्रे कृत्वा कुसुमधन्वना कामेनायास्यमानस्य पीड्यमानस्य । तस्यावयवा हस्तपादादयस्तेषां रूपं सौन्दर्यं तस्य
शोभा श्रीस्तया विनिर्जितान्यभिभूतान्यत एव तापस्य तप्तेरपहरणे दूरीकरणे क्षमाप्यपि समर्थान्यपि निर्जितत्वा-
त्तस्याकिञ्चित्कराणि निष्प्रयोजनान्यभवन्नासन् । तदेव दर्शयति—तथेति । कमलकिसलयानि पद्मनवपत्राणि ।
पाणी च पादौ च पाणिपादम् । 'द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाज्ञानाम्' इत्येकवद्भावः । तेन निर्जितानीति सर्वत्र संबन्धः ।
कुवलयानामुत्पलानां दलानि पत्राणि तेषां स्रजो माला दृष्ट्वा दशा । मणिदर्पणा रत्नादर्शाः कपोलेन गलात्परप्रदे-
शेन । मृणालानि तन्तुलानि बाहुलतिकया भुजवलयः । शशाङ्करश्मयश्चन्द्रकिरणा नखमयूखैः पुनर्भवरश्मिभिः ।
घनसारधूलिः कर्पूररजः स्मितप्रभया हासकान्त्या । मुक्तादामानि मुक्ताकलापा दशनकिरणैर्दन्तरश्मिभिः । अमृ-
तकरबिम्बं चन्द्रमण्डलं मुखेनास्येन । ज्योत्स्ना चन्द्रिका लावण्येन कान्तिविशेषेण । 'मुक्ताफलस्य छायायास्तर-
लत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु तल्लावण्यमिहोच्यते ॥' इत्येके । 'सद्गमनसन्निरीक्षणसज्जल्पनमिति वदन्ति लाव-

टिप्पणं—१ तापेन विरसं शुष्कं निष्पीडितं व्यथितं चर्वितं च सरागं सलोहितवर्णं साधुरागं च
हृदयमिव ताम्बूलम् आननात् अपतात् । इत्यर्थः । टीका तु प्रलापपरा । २ टीकाकारः स्वयं भ्रान्तो
भ्रामयत्यन्यान् । अयमर्थः—कुसुमधन्वना आयास्यमानस्य तस्य (शूद्रकरूपधारिणश्चन्द्रापीडस्य),
तदवयवशोभाविनिर्जितानि (तस्याः कादम्बर्याः अवयवानां रूपशोभया विनिर्जितानि) तापापहरण-
क्षमाणि (कमल-मृणालादीनि वस्तूनि) अकिञ्चित्कराणि व्यर्थान्यभवन् । निर्जितो हि पदार्थो निष्प्रयो-
जनो भवति । तथा च निःसारैरेभिस्तापप्रतिक्रियारहितः सोऽयं दशमीं दशमगमदित्यर्थः । केन किं
निर्जितमित्याह—पाणिपादेन कमलकिसलयानि । इत्यादि ।

पाठा०—१ आपाण्डुताम्, २ यौवनलावण्यम्, ३ तत्तापविरसमानमितिः पीडितम्; तत्तापविरसमाननिःपीडि-
तम्, ४ दारुणो द्रव इव, ५ कुसुमधन्वनः, ६ अस्य, ७ पाणिना पादेन, ८ मणिकुट्टिमवेदिका.

एवं च विहृतसर्वबाह्यप्रतिक्रियस्य हृदयेऽप्यसुखायमानसकलान्यविनोदस्य तामेवाभिधायत-
स्तामेवोत्प्रेक्षमाणस्य तामेवाभिलषतस्तामेव पश्यतस्तामेवालपतस्तामेवाल्लिङ्गतस्तया सह ति-
ष्ठतस्तां प्रकोपयतस्तामनुनयतस्तस्याः पादयोः पततस्तया सह केलिं कुर्वतस्तां रममाणस्य सु-
क्तसर्वान्यक्रियस्य दिवाप्यनुन्मीलितलोचनस्य रात्रावप्यनुपजातनिद्रस्य सुहृज्जनमर्ष्यसंभाष-
यतः कार्योपगतानप्यजानतो गुरुजनमप्यनमस्यतो धर्मक्रियामप्यकुर्वाणस्य सुखादप्यन-
र्थिनो दुःखादप्यनुद्विजमानस्य मरणादप्यविभ्यतो गुरुभ्योऽप्यपेतलज्जस्यात्मन्यपि विगलित-
स्नेहस्य किं बहुना कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्य केवलमस्य मुहुर्मुहुर्मूर्च्छोपगमच्छलेन जी-
वितोत्सर्गयोग्यामिव कुर्वतो विहस्तेनापि प्रतिपन्नविविधोपकरणेन, गलितनयनपयसाप्युच्छु-

प्यम्' इत्यन्ये । मणिवेदिकायाः कुट्टिमानि बद्धभूमयो नितम्बेनारोहेण । एवं चेति । एवममुना प्रकारेण विहृता
निराकृता सर्वबाह्या बहिर्भूता प्रतिक्रिया प्रतीकारो यस्य स तस्य । पुनः कीदृशस्य । राज्ञो हृदयेऽपि चित्तेऽप्य-
सुखायमानो दुःखवदाचरमाणः सकलः समग्रोऽन्यविनोदोऽन्यक्रीडा यस्य स तस्य । तां कादम्बरीमेवाभिधा-
यतश्चिन्तयतः । तामेवोत्प्रेक्षमाणस्योत्प्रेक्षाविषयीक्रियमाणस्योत्प्राबल्येन विलोकमानस्य । तामेवाभिलषतोऽभि-
वाञ्छतः स्पृहयतः । तामेव पश्यतो विलोकयतः । तामेवालपतः संभाषणं कुर्वतस्तामेवालपं कुर्वतः । तामेवा-
ल्लिङ्गतः परिष्वजत आलिङ्गनं कुर्वतः । तथा गन्धर्वराजपुत्र्या सह तिष्ठतः स्थितिं कुर्वतः । तां प्रकोपयतो
रोषयतः । तामनुनयतः प्रसज्यकुर्वतः । तस्या गन्धर्वपुत्र्याः पादयोः कमयोरक्षरणयोः पततः पतनं विदधतः ।
तथा सह केलिं रतिक्रीडां कामकेलिं प्रेमक्रीडां कुर्वतो विदधतः । तां रममाणस्य क्रीडां कुर्वतः । सुक्तास्यक्ता-
स्याजिताः सर्वाः समग्रा अन्यक्रिया इतरव्यापारा येन स तस्य मुक्तसर्वान्यक्रियस्य । दिवापि वासरेऽपि दिव-
सेऽप्यनुन्मीलिते मुद्रिते लोचने यस्य स तथा तस्य । रात्रावपि निशायामपि यामिन्यामप्यनुपजाताऽप्राप्ता नागता
निद्रा प्रमीला यस्य स तथा तस्य । सुहृज्जनमपि मित्रजनमपि वल्लभजनमप्यसंभाषयतोऽनालापयतः । कार्यार्थ-
मुपगतं प्राप्तमप्यजानतोऽज्ञातवतः । गुरुजनमपि पूज्यजनमपि वृद्धजनमप्यनमस्यतो नमस्कारमकुर्वतः । धर्म-
क्रियामपि सुकृतकृत्यान्यपि पुण्यकृत्यान्यप्यकुर्वाणस्याविदधानस्य । सुखादपि सौख्यादप्यनर्थिनोऽनभिलाषुकस्य ।
दुःखादपि कृच्छ्रादपि कष्टादप्यनुद्विजमानस्यानुद्वेगं प्राप्यमाणस्य । मरणादपि मृत्योरप्यविभ्यतो भयमकुर्वतः ।
गुरुभ्योऽपि धर्मोपदेशकेभ्योऽप्यपेतलज्जस्य विगतत्रपस्य त्यक्तलज्जस्य । आत्मन्यपि स्वस्मिन्नपि विगलितो गतः
स्नेहो हादं यस्य स तथा तस्य । किं बहुना कथनेन । कादम्बरीसमागमेऽप्यनुद्यमस्यानुद्यतस्य गतोद्यमस्य केव-
लमस्य राज्ञो मुहुर्मुहुर्वारंवारं मूर्च्छोपगमच्छलेनागमनमिषेण जीवितस्योत्सर्गस्वागतस्य योग्या-
मिव कुर्वतो विहस्तेनापि व्याकुलेनापि प्रतिपन्नमङ्गीकृतं विविधमुपकरणं तन्त्रं येन स तेन । अत्रापिशब्दो
विरोधालङ्कृतियोत्तनार्थः । यो विहस्तो भवति स प्रतिपन्नोपकरणो न स्यादिति विरोधः । तत्परिहारस्तु
विहस्तो व्याकुल इत्यर्थात् । 'विहस्तव्याकुलौ व्यप्रे' इति हैमः । गलितं स्रस्तं नयनपयो नेत्रजलं यस्यैवंभूतेना-

टिप्पणं—१ ह्यबलोपे पञ्चमी । सुखजनकं प्राप्यापि अनर्थिनः अर्थमभिलाषं न वहतः, इत्यर्थः ।
२ जीवितोत्सर्गयोग्यां कां कुर्वतः ? किमिदमसंबद्धमालपसि रे ? अस्तु. 'मुहुर्मूर्च्छोपगमनच्छलेन जीवि-
तोत्सर्गयोग्यामिव तनुं कुर्वतः' इति पाठः । अस्य बाह्यस्वापप्रतीकारो विहृतोभवत्, तथा आन्तरिक-
श्चापि लज्जानमनादिको व्यापारो निवृत्तः । किं बहुना, कादम्बरीप्राप्त्युद्यमोपि विगतः । ततश्च शून्यात्म-
कस्यास्य तनुः त्यागयोग्या जात इत्यर्थः । अत एव विहस्तेत्यादिविशेषितेन आप्तपरिजनेन उपचर्यमाण-
स्यापि देहः काष्ठमयो जातः, यस्य हि कामानलो दाहहेतुर्बभूव, कथाशेषतां जगामेति सर्वस्याशयः ।

पाठां—१ उत्प्रेक्षमाणस्य. २ लिखतः. ३ तामेव लपतः; तामालपतः. ४ असंभाषितः, ५ कार्योपगतमपि,
६ गुरुन्. ७ अस्नेहस्य. ८ एव, ९ उपगमन, १० इव तनुम्. ११ सलिलेन.

ष्काननेन, मुषितवचनावकाशेनापि वैशम्पायनक्रोशनपरेण, अनवरतमा चरणाद्विकीर्णचन्द-
नचर्चन, चरणतलनिवेशितार्द्रारविन्दिनीदलेन, करार्पितकर्पूरक्षोददन्तुरतुषारखण्डेन, हृदय-
विनिहितहिमार्द्रहारदण्डेन, कपोलतलस्थापितस्फटिकमणिदर्पणेन, ललाटतटघटितचन्द्रमणिना,
अंसदेशावस्थापितमृणालनालेन, कदलीदलव्यजनवाहिना, आनर्तिततालवृन्तेन, जलार्द्रानिल-
संचारिणा, कुसुमतल्पकल्पनाकुलेन, धारागृहजलयन्नप्रवर्तनाहृतार्तिना, मणिकुट्टिमक्षालनाम्र-
हस्तेन च सजलकिञ्चलकजलजोपचारप्रकरसंभ्रान्तेन च शिशिरभूगृहाभ्यन्तरप्रत्यवेक्षणदक्षेण
चोद्यानदीर्घिकातटलतागहनमण्डपसेकतापहारिणा च मलयजरसचन्द्रार्द्रजलचन्द्राश्रयावधा-
नदानोद्यतेन चापपरिजनेनोपचर्यमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दाहक्षमो ह्यदित्येवारुरोह परां कोटिं
कामानलः । राक्ष एव तुल्यावस्थस्य महाश्वेतोत्कण्ठया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पायनस्य च ।

पुच्छुष्कमाननं मुखं यस्य स तेन । मुषितो गृहीतो वचनस्यावकाशोऽवगाहः प्रवेशस्थलं यस्यैवंभूतेनाप्योको-
शनं तत्र परेणसक्तनानवरतं निरन्तरमा चरणाच्चरणौ मर्यादीकृत्य विकीर्णां विक्षिप्ता चन्दनचर्चा मलयजपूजा
येन स तेन । चरणतले निवेशितानि स्थापितान्यार्द्राण्युच्चान्यरविन्दिनीनां दलानि कमलिनीनां पत्राणि येन स
तथा तेन । करे हस्तेऽर्पितः प्रदत्तो वितरितः कर्पूरक्षोदेन घनसारचूर्णेन दन्तुरो विषमोजतस्तुषारखण्डो हिम-
शकलं यस्य स तथा तेन । हृदये वक्षसि विनिहितः स्थापितो हिमेनार्द्रो हारदण्डो येन स तथा तेन । कपोलतले
स्थापितो विधृतः स्फटिकमणिदर्पणो येन स तथा तेन । ललाटतटेऽलिकतटे घटितः संघटितश्चन्द्रमणिश्चन्द्र-
कान्तो येन स तथा तेन । अंसदेशे स्कन्धप्रदेशेऽवस्थापितं न्यस्तं मृणालनालं विसनालं येन स तथा तेन ।
कदलीदलानां रम्भापत्राणां व्यजनं वहतीत्येवंशीलेनानर्तितो भ्रमं नीतस्तालवृन्तो येन स तथा तेन । जलेना-
म्भसार्द्रो योऽनिलो वायुस्तं संचारयति प्रवर्तयतीत्येवंशीलः स तथा तेन । कुसुमैः पुष्पैर्या तल्पकल्पना शय्या-
विरचना तेनाकुलेन व्याकुलेन । धारागृहस्य जलयन्त्राणां प्रवर्तनात्प्रक्षरणादा ईषद्धृता दूरीकृतार्तियस्य स तेन ।
मणिकुट्टिमस्य क्षालना धावनं तत्राग्रहस्तो यस्य स तेन । 'आयस्तेन' इति पाठ आयस्तेन खिञ्जेनेत्यर्थः । सज-
लानि जलसहितानि किञ्चलकजलजानि केसरोपयुक्तकमलानि तेषामुपचारः प्रकार उपचरणं तेन संभ्रान्तेन
मूढेन । शिशिरं शीतलं यद्गृहं भूमिस्थं सदनं तस्य अभ्यन्तरं मध्यं तस्य प्रत्यवेक्षणं गवेषणं तत्र दक्षेण चतु-
रेण । उद्यानस्य दीर्घिका वापी तस्यास्तटं तीरं तस्य लतागहनमण्डपो जनाश्रयस्तत्र यः सेकः सिञ्चनं तेन ताप-
मपहरतीत्येवंशीलः स्वभावः स तथा तेन । मलयजरसश्चन्दनद्रवश्चन्द्रः कर्पूर आर्द्र जलं चन्द्रस्य शशाङ्कस्याश्रय
आश्रयणमेतैरवधानदानं समाधिदानं तत्रोद्यतेनोद्युक्तेन । 'अवधानसमाधानप्रणिधानानि तु समाधौ स्युः' इति
हैमः । आप्तो विश्वस्तो यः परिजनः परिच्छदस्तेनोपचर्यमाणस्योपचारविषयीक्रियमाणस्यापि काष्ठीभूतदेहस्य दारु-
सादृश्यमापन्नशरीरस्य दाहे क्षमः समर्थः कामानलो मदनवह्निः क्षणेन परां कोटिं ह्यदित्येव तत्कालमेवारुरो-
हाकृत्वान् । राक्ष एव तुल्यावस्थस्य राक्षसावस्थस्य महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकया पुण्डरीकात्मनो वैशम्पाय-
नस्य च । मदनानलः परां कोटिमारुरोहेत्यत्रापि संयोज्यम् । तृतीयान्तानि सर्वाण्याप्तपरिजनस्य विशेषणानि ।

टिप्पण—१ वैशम्पायनस्य आक्रोशस्तिरस्कारस्तत्र तत्परेण, शुकरूपेण तेनैवागस्य कथाकीर्तने कृते
अस्यैवं दशा जातेति । २ धन्या बुद्धिः ! मृतस्य तापदूरीकरणे का शक्तिः ? धारागृहात् जलयन्नप्रवर्तन-
यापि आहता (समन्ततः प्रवर्तिता) आर्तिर्धनं, इत्यर्थः ।

पाठा—१ दुःखितः । २ क्रोशनपरेण । ३ विकीर्णः । ४ विनिहितार्द्रः । ५ स्फटिकस्फुटितः स्फटिकः । ६ मृणालेन ।
७ सकुसुमतल्पः । ८ आहतः आहितः अकृतः । ९ आयस्तेन । १० सजलपङ्कजकिञ्चलकह्वारप्रकरप्रचारणसंभ्रान्तेन ।
११ अन्धकारशिशिरः । १२ संतापपहारिणाः संतापहारिणाः । १३ मलयजरसचन्द्रार्द्रजलार्द्रचन्द्राश्रयः मलयजजलार्द्र-
चन्द्राश्रयः । १४ दाहहेतुः ।

तस्मिन्नेव चान्तरे तत्संधुक्षणायेव प्रवर्तयन्सरसकिसलयलतालास्योपदेशदक्षं दक्षिणानि-
लम्, आलोलरक्तपल्लवप्रालम्बान्कम्पयन्नशोकशाखिनः, वाञ्छितमुकुलमञ्जरीभरेण नैम्रय-
न्वालसहकारान्, उत्कोरकयन्कुरुवकैः सह वकुलतिलकचम्पकनीपान्, आपीतयन्किरितैः
कंकुभान्, विकिरजतिमुक्तकामोदम्, उद्दामयन्किशुकवनानि, निरङ्कुशयन्कामिजनमनांसि,
निर्मूलयन्मानम्, अपमार्जयन्लज्जाम्, अपकुर्वन्कोपम्, उपनयन्ननुनयव्यवस्थाम्, व्यवस्था-
पयन्मृदुचुम्बनालिङ्गनरतस्थितिम्, समुल्लासयन्मकरध्वजरक्तध्वजानिव किंशुकानि, सकलमेव
महारजतमयमिव रागमयमिव मदनमयमिवोन्मादमयमिव प्रेममयमिवोत्सवमयमिवौत्सुक्य-
मयमिव जनयञ्जीवलोकम्, किसलयितसकलकान्तारकाननोपवनतरुहत्फुल्लचूतदुमामोदवा-
सितदशाशान्तरो मधुमदमधुरकोकिलालापदुःखिताध्वगजनश्रुतिरनवरतमकरन्दसीकरासार-

तस्मिन्नेव चान्तरे विचाले तस्य संधुक्षणायेव तदुद्दीपनायेव सुरभिमासो वसन्तः प्रावर्तते प्रवृत्तो बभूव ।
'सुरभिश्चम्पके स्वर्णे जातीफलवसन्तयोः । गन्धोत्पले सौरभेभ्यां शलकीमातृभेदयोः । सुगन्धे च मनोहे
च वाच्यवत्सुरभि स्मृतम्' इति विश्वः । किं कुर्वन् । प्रवर्तयन्प्रवृत्तिं कारयन् । कम् । दक्षिणा-
निलं मलयमारुतम् । कीदृशम् । सरसानि रसोपशुक्तानि किसलयानि आसामेवंविधा लता वल्लयस्तासां
लास्योपदेशो नृत्योपदेशस्तत्र दक्षं चतुरम् । आलोलश्चपलाश्चलला रक्तपल्लवा लोहितकिसलयास्तेषां प्रालम्बाः
समूहा येषु तानशोकशाखिनः केसरवृक्षान्कम्पयन् । वाञ्छिते मुकुलमञ्जरी कुञ्जालवलयौ तयोर्भरेण बाल-
सहकाराजवीनचूताञ्जयनम्रतां नयन् । कुरवकैर्वृक्षविशेषैः सह वकुलः केसरः, तिलको वृक्षविशेषः,
चम्पको हेमपुष्पकः, नीपः कदम्बः, एतानुप्रावरणेन कोरकयन्कलिकामुत्पादयन् । 'कलिका कोरकः
पुमान्' इत्यमरः । किरितैः कुरण्टकैः सह कंकुभानर्जुनवृक्षानापीतयन्पीतान्कुर्वन् । 'कंकुभो वीणा-
प्रसवे रागभेदेऽर्जुनद्रुमे' इत्यनेकार्थः । अतिमुक्तकस्य माधवीलताया आमोदं परागं विकिरन्विक्षिपन् ।
किंशुका व्रजपादपास्तेषां वनान्युद्दामयन्नुत्कटयन् । कामिनो जनास्तेषां मनांसि चेतांसि निरङ्कुशयन्नुत्कटयन् ।
मानं गर्वं निर्मूलयन्बुध्नत उत्पादयन् । लज्जां त्रपामपमार्जयन्स्फोटयन् । कोपं कोधम् । अर्थात् कामिजन-
कृतम् । अपाकुर्वन्दूरीकुर्वन्चिराकुर्वन् । अनुनयव्यवस्थां प्रणिपातमर्थादामपनयन्निराकुर्वन् । हठेन बलेन चुम्बन-
माख्यलेहनम्, आलिङ्गनमुपगूहनम्, रतिः संभोगः, एतासां स्थितिं मर्यादां व्यवस्थापयन्व्यवस्थां कुर्वन् । मकर-
ध्वजस्य कामस्य रक्तध्वजानिव किंशुकानि किंशुकपुष्पाण्यरुणवैजयन्त्य इव समुल्लासयन्प्रकाशयन् । महारजतमय-
मिव सुवर्णमयमिव, रागमयमिवानुरागमयमिव मदनमयमिव कंदर्पमयमिव, उन्मादमयमिव चित्तविह्वलमयमिव,
प्रेममयमिव स्नेहमयमिव, उत्सवमयमिव महोत्सवमयमिव, औत्सुक्यमयमिव रणरणकमयमिव, एवंविधं सकल-
मेव समग्रमेव जीवलोकं विष्टं जनयन्निवदधत् । किसलयिताः संजातकिसलयाः सकलाः समग्राः कान्तारकान-
नोपवनतरवो येन सः । तत्र कान्तारं शून्याटवी काननं निर्मातुं वनमुपवनं नगरसमीपवर्तिवनम् । उत्फुल्लाः
प्रफुल्ला ये चूतद्रुमा आश्रयवृक्षास्तेषामामोदः परिमलस्तेन वासितं सुरभीकृतं दशदिशामन्तरं विचालं येन सः ।
मधुनो यो मदस्तेन मधुरो मिष्टो यः कोकिलालापस्तेन दुःखिता अध्वगजनाः पान्थजनास्तेषां श्रुतिः ध्रुवणं

टिप्पणं—१ कामानलस्य । २ अष्टः पाठः । 'विकसितमुकुलमञ्जरीभरेण' इत्येव । ३ वसन्ते हि
मानशैथिल्ये सति अनुनय (मानमोचन) व्यवस्था क्रियते, न त्वपनीयते । अत एव—'उपनयन्ननु-
नयव्यवस्थाम् (अविनीतचेष्टाम्)' इति पाठः । ४ उत्सववाचको 'मह'शब्द एव दृष्टः । ५ दुःखिता
अध्वगजनानां कर्णा यत्र ।

पाठां—१ तत्क्षणमेव । २ प्रालम्बान् । ३ स्तवकयन् । ४ विकसित । ५ आनयन् । ६ आपातयन् ।
७ कंकुभः । ८ उपनयन् । ९ उपस्थापयन् ; आस्थापयन् । १० दृढ । ११ रक्तध्वजांशुकामि ; रक्तांशुकानि । १२ रति-
मयमिवोत्सवमयमिव मदनमयमिव प्रेममयमिव कलियमयमिवौत्सुक्य । १३ मधुकर । १४ उल्लाप ।

दुर्दिनोन्मादितसकलजीवलोकहृदयो मदाकुलं भ्रमद्भ्रमरशंकारकैतरितविरहातुरमनोवृत्तिरा-
त्मसंभवैकोल्लासकारी भरात्प्रावर्तत सुरभिमासः ।

येन च कुसुमधन्वनः परमाद्येण मधुना पर्याकुलितहृदया कादम्बरी, संप्राप्ते भगवतः
कामदेवस्य महे, महता प्रयत्नेन कथंकथमप्यतिवाहितदिवसा, श्यामायमानदशदिशि सायाहे
स्नात्वा, निर्वर्तितकामदेवपूजा तस्य पुरश्चन्द्रापीडमतिमुरभिशीतलैः स्नापयित्वाभोभिरा चर-
णाद्विलिप्य मृगमदामोदिना हरिचन्दनेन, सुरभिकुसुमस्रग्भिरुद्धथितं कुन्तलकलापं कृत्वा,
एककर्णापिर्तिसत्किंसलयाशोकस्तबककर्णपूरं कर्पूरकुसुमप्रचुरैः प्रसाध्याभरणविशेषैः, विस्मृत-
निमेषा पिबन्तीव भावार्द्रया दृशा सुचिरमालोक्य, उत्कण्ठानिर्भरा, पुनःपुनर्निश्चस्योत्कम्प-
माना साध्वसेन खिन्नसर्वाङ्गी, समुत्कण्टकिततनूच्छुष्यदधरवदना महाश्वेतावलोकन-
भयान्मुहुर्मुहुर्दिक्षु विक्षिप्तोच्चकितदृष्टिः अतिचिरमिवोपसृत्य, पुनःपुनः स्थित्वाविष्टेव पर-

यस्मिन्सः । अनवरतं निरन्तरं यो मकरन्दसीकरासारो मकरन्दवातास्तबिन्दुवेगवद्विस्तदेव दुर्दिनं मेधजं तम-
स्तेनोन्मादितान्युन्मादं प्रापितानि सकलजीवलोकहृदयानि येन सः, मदाकुला ये भ्रमन्तो भ्रमराः शिलीमुखा-
स्तेषां शंकारा शंकृतयस्तैः कातरिता कातरीकृता विरहातुरजनानां मनोवृत्तिर्येन सः । आत्मसंभवस्य कामस्यै-
कोऽद्वितीय उल्लासकारी प्रकाशकारी सुरभिमासः प्रावर्ततेत्यन्वयस्तु प्रागुक्त एव ।

येन कुसुमधन्वनः कंदर्पस्य परमाद्येणात्युत्कृष्टशस्त्रेण मधुना वसन्तेन पर्याकुलितहृदया व्याकुलितचित्ता
कादम्बरी भगवतः कामदेवस्य मह उत्सवे संप्राप्ते समागते सति महता प्रयत्नेनोद्यमेन कथंकथमपि महता
कष्टेनातिवाहितदिवसा अतिक्रान्तवासरा । श्यामायमानाः कृष्णायमानाः दशदिशो यस्मिन्नेवंभूते सायाहे
संध्यायां स्नात्वा स्नानं कृत्वा निर्वर्तिता विहिता कामदेवस्य पूजार्चा यथा सा, तस्य कामदेवस्य पुरोऽग्रे चन्द्रापी-
डमतिमुरभिशीतलैरतिमुगन्धिशिशिरैरम्भोभिः पानीयैः स्नापयित्वा स्नानं कारयित्वा, चरणाचरणावभिव्याप्य
मृगमदः कस्तूरिका तस्या आमोदः परिमलो विद्यते यस्मिन्नेवंभूतेन हरिचन्दनेन विलिप्य विलेपनं कृत्वा ।
‘हरिचन्दनमाख्यातं गोशीर्षं सुरपादपे । ज्योत्स्नायां कुङ्कुमे च’ इति विश्वः । सुरभीणि यानि कुसुमानि तेषां
स्रग्भिरभर्मालभिरुद्धथित उद्बुद्धः कुन्तलकलापः केशसमूहो यस्य स तं कृत्वा विधायैककर्णेऽर्पितो न्यस्तः सन्ति
शोभनानि किसलयानि यस्मिन्नेवंभूतोऽशोकस्तबकः कङ्कल्लिगुच्छकः स एव कर्णपूरो यस्य स तम् । कर्पूरकुसुम-
प्रचुरैराभरणविशेषैः प्रसाध्य प्रसाधनं कृत्वा विस्मृतनिमेषा लज्जनिमेषोन्मेषा पिबन्तीव । अथादरेणावलोकनं
पानमुच्यते । भावेन चित्तसमुद्भवेनार्द्रया सजलया दृशा सुचिरं बहुकालं चिरकालमालोक्य निरीक्ष्योत्कण्ठया
निर्भरोऽतिशयो यस्यां सा । पुनःपुनर्निश्चस्य निश्वासं मुक्त्वोत्प्रावत्येन कम्पमानातिवेपमाना साध्वसेन भयेन
खिन्नं प्रखिन्नं सर्वाङ्गं यस्याः सा । समुत्कण्टकिता तनूः शरीरं यस्याः सा । उच्छुष्यन्ती शोषं प्राप्यमाणेऽधर-
वदने दन्तच्छदमुखे यस्याः सा । महाश्वेताया अवलोकनं तस्माद्भयं भीतिस्तस्मान्मुहुर्मुहुर्वारंवारं दिक्षु विक्षिप्ता
प्रेरितोच्चकितोन्नता दृष्टिर्यथा सा । अतिचिरमिव बहुकालमिवोपसृत्य समीपमागत्य पुनःपुनः स्थित्वावस्थानं

टिप्पण-१ उच्छुष्यन्नधरो यस्मिन्नीदृशं वदनं यस्याः सा, इति बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । अन्यथा
वदनस्य शोष एवाधरस्यापि शोषो निरूपितो भवेत्, अधरस्य वदनान्तर्गतत्वात् ।

पाठा-१ भ्रमयन्, २ चकितः, ३ महोत्सवे, ४ निवर्तितः, ५ कृत्वैव कर्णा, ६ आरोपितः, ७ प्रसरत्किंसलयः
सकिंसलयः, ८ दृष्ट्या, ९ तनुः, १० परवतीव,

वती, परित्याजिता बलाढ्यजया सहाबलाजनसहजां भीतिं भगवता भुवनत्रयोन्मादकारिणा मन्मथेन, आत्मानमपारयन्ती संधारयितुमेकान्ते निःसहा सहसा तमभिपद्य मुकुलितनयन-पङ्कजा जीवन्तमिव निर्भरं कण्ठे जग्राह ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतसेकाह्लादिना कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्यः सुदूरगतमपि कण्ठस्थानं पुनर्जीवितं प्रत्यपद्यत । दिवसस्रमामीलितं कुमुदमिव शरज्ज्योत्स्नानिपातादुच्छ्वसितमौ बन्ध-नाद्दृढयम् । उषःपरामृष्टेन्दीवरमुकुललीलयोदमीलत्कर्णान्तायतं चक्षुः । अम्भोरुहविभ्रमेण वाजृम्भत वदनम् । एवं च सुप्तप्रतिबुद्ध इव प्रत्यापन्नसर्वाङ्गचेष्टश्चन्द्रापीडस्तथा कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरविरहदुर्बलाभ्यां दोर्भ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा, वाताहतां बालकदलीमिव भयेनोत्कम्पमानाङ्गयष्टिम्, उद्गाढतरामीलितार्क्षीं वक्षस्वेव प्रवेष्टुमीहमानाम्, न मोक्तुं न ग्रही-

कृत्वाविष्टा भूतप्रस्तेव । परवती परायत्ता बलाढ्यजया त्रपया परित्याजिता परित्यक्ता अबलाजनः स्त्रीज-नस्तस्य सहजां सहोत्पन्नां भीतिं भगवता माहात्म्यवता भुवनत्रयस्योन्मादकारिणा चित्तविह्वलजनकेन मन्म-थेन कंदर्पेणात्मानं संधारयितुं धारणां कर्तुमपारयन्त्यसमर्था एकान्ते विजने निःसहा परिश्रान्ता सहसा एकपदे तमभिपद्य गत्वा मुकुलिते संकुचिते नयनपङ्कजे यस्याः सा । जीवन्तमिव श्वसन्तमिव निर्भरं यथा स्यात्तथा कण्ठे निगरणे जग्राह गृहीतवती ।

चन्द्रापीडस्य तु तेनामृतस्य सेकः सिद्धानं तद्वदाह्लादिना प्रमोदजनकेनैवविधेन कादम्बरीकण्ठग्रहेण सद्य-स्तत्कालं सुदूरगतमपि दिव्यदेशप्राप्तमपि जीवितं प्राणितं पुनः कण्ठस्थानं निगरणदेशं प्रत्यपद्यत स्त्री-चक्रे । दिवसस्रमं वासरसंबन्धिश्रमस्तेनामीलितं संकुचितं शरत्कालीना या ज्योत्स्ना चन्द्रिका तस्या निपाता-त्पतनादाबन्धनादावृन्तात्कुमुदमिव कैरवमिवोच्छ्वसितमुलसितं हृदयं भुजान्तरम् । उषसा प्रत्यूषेण परामृष्टं कृतस्पर्शं यदिन्दीवरमुकुलं नीलसरोजकुल्लं तस्य लीलेयेवेति लुप्तोपमा । कर्णं यावदायतं विस्तीर्णं चक्षुः । जालेकवचनम् । उदमीलद्विकस्वरं बभूव । 'व्युष्टं विभातं प्रत्यूषं कल्यप्रत्यूषसी उषः' इति हैमः । अम्भोरुहं कमलं तस्य विभ्रमेण विलासेनेव । अत्र वाशब्द इवायं । वदनमजृम्भत विकसितमभूत् । एवं चादौ सुप्तः पश्चात्प्रतिबुद्धो जागरित इव प्रत्यापन्ना सर्वाङ्गचेष्टा येनैवंभूतश्चन्द्रापीडस्तथा तेन प्रकारेण कण्ठलग्नां कादम्बरीं चिरकालीनो यो विरहस्तेन दुर्बलाभ्यां कृशाभ्यां दोर्भ्यां भुजाभ्यां गाढतरं कण्ठे गृहीत्वा, वाताहतां समीरान्दोलितां बालकदलीमिव भयेनोत्कम्पमाना वेपमानाङ्गयष्टिर्यस्याः सा । उद्गाढत्येन गाढतरं दृढतरामीलिते संकोचिते अक्षिणी यथा सा । वक्षसि भुजान्तरे प्रवेष्टुं प्रवेशं कर्तुमीहमाना स्पृह-माना न मोक्तुं न ग्रहीतुमादातुमात्मना स्वेनापारयन्तीमप्रभवती श्रोत्रे कर्णे हृदयं भुजान्तरं ताभ्यां गृह्यत

टिप्पण-१ प्रमादोद्यम् । मन्मथेन लज्जया सह अबलाजनसहजां भीतिं बलात् परित्याजिता [काद-म्बरीकर्तृके भीतिकर्मकपरित्यागे मन्मथः प्रयोजकः कर्ता, मन्मथः कादम्बरीद्वारा भीतिं परित्याजितवान्, इति तात्पर्यम्], अत एव आत्मानं संधारयितुमपारयन्ती । २ वस्तुतस्तु—'उच्छ्वसितमावबन्ध हृदयम्' इति पाठः । हृदयम् (कर्तुं) शरज्ज्योत्स्नाऽभिपातात्कुमुदमिव, उच्छ्वासं निश्वासम् आवबन्ध तस्याज । ३ पुनर्भ्रान्तदृष्टीकाकारः । वेपमाना अङ्गयष्टिर्यस्यास्ताम्, आमीलिते अक्षिणी यथा ताम्, प्रवेष्टुम् ईहमा-नाम्, चन्द्रापीडं न मोक्तुम् (उत्कण्ठावशात्), न च ग्रहीतुम् (लज्जावशात्) आत्मना स्वेन अपारय-न्तीम्, इति सर्वत्र द्वितीया ।

पाठा-१ लोचन. २ दिवसनिमीलितम्; दिवसस्रमनिमीलित. ३ आ निबन्धनात्; आवबन्ध. ४ लोच-नाभ्यां पिवन्निव.

तुमात्मना पारयन्तीम्, श्रोत्रहृदयग्राहिणाऽनुभूतपूर्वेण खरेणानन्दयन्त्रवादीत्—‘भीरु, परित्यज्यतां भयम् । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तवैवामुना कण्ठग्रहेण । त्वं खल्वमृतसंभवादप्सरसां कुलादुत्पन्ना । किं न स्मरसि तन्मे वचनमिदम् । तत्तेजोमयं वपुः स्वत एवाविनाशि विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितमिति । तदेतावन्त्येव दिनानि पाणिना ते स्पृश्यमानोऽपि न यत्प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषात् । अद्य स तु मे द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतदुःसहमदनज्वरदाहवेदनापरमदुःखस्य व्यपगतः शापः । परित्यक्ता सा मया त्वद्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः । एषापि च तवास्यां रुचिरुत्पन्नेति त्वत्प्रीत्या प्रतिपन्ना प्रतिपालिता च । तदयं लोकश्चन्द्रलोकश्च ते द्वावप्यधुना चरणतलप्रतिबद्धौ । अपि च प्रियसख्या अपि ते महाश्वेतायाः प्रियतमो मयैव सह विगतशापः ।’ इत्यभिदधत्येव चन्द्रापीडशरीरान्तरितवपुषि चन्द्रमसि, चन्द्रलोकावस्थानलग्नममृतपरिमलमेव केवलमधिकमुद्रहन्, अङ्गैरन्वतमस्तादृशेनैव वेषेण यादृशेन महाश्वेतोत्कण्ठयोपरतः, तथैव कण्ठेनैकावलीं धार-

इत्येवंशीलेनानुभूतपूर्वेणाकर्णितपूर्वेण खरेण शब्देनानन्दयन्त्रमोदयन्त्रवादीदवोचत् । किं तदित्याह—
भीर्विति । हे भीरु हे कातरे, भयं त्रासं परित्यज्यतां दूरीक्रियताम् । तवैवामुना कण्ठग्रहेणाहं प्रत्युज्जीवितः पुनर्जीवनं प्रापितोऽस्मि । खल्विति निश्चये । त्वममृतसंभवात्पीयूषोत्पन्नादप्सरसामुर्वशीप्रभृतीनां कुलादभिजनादुत्पन्ना संजाता । इदं तेन्मे मम वचनं किं न स्मरसि न स्मृतिगोचरीकरोषि । इदं किमित्याशयेनाह—
तदिति । तच्चन्द्रापीडवपुस्तेजोमयं ज्योतिर्मयं स्वत एव स्वभावत एवाविनाश्यविनश्वरम् । विशेषतोऽमुना कादम्बरीकरस्पर्शेनाप्यायितं शीतलीकृतमिति । तत्तस्मात्कारणादेतावन्त्येव दिनानि ते तव पाणिना करेण स्पृश्यमानोऽप्याश्लिष्यमाणोऽपि कृतदर्शनोऽपि यन्न प्रत्युज्जीवितोऽस्मि तच्छापदोषादेवेति मन्तव्यम् । अद्य तस्मिन्नहनि द्वितीयवारं त्वदर्थमेवानुभूतं दुःसह उत्कटो यो मदनज्वरदाहस्तस्य वेदना पीडा तस्याः परमदुःखं येनैवभूतस्य मे मम स शापो व्यपगतो नाशं गतो दूरं गतः । लव्विरहदुःखदायिनी मानुषी शूद्रकाख्या तनुः सा मया परित्यक्तोज्झिता । तव भवत्या अस्यां चन्द्रापीडतनौ रुचिरुत्पन्ना । अत एषा मया प्रतिपन्नाङ्गीकृता प्रतिपालिता च रक्षिता च । तदिति हेत्वर्थः । अयं लोको मर्त्यलोकश्चन्द्रलोकश्च द्वावपि लोकावधुना सांप्रतं ते तव चरणतलप्रतिबद्धौ पादतलाभितौ । अपि चान्यच्च ते तव प्रियसख्या वल्लभस्यया अपि महाश्वेतायाः प्रियतमो वल्लभो मयैव चन्द्रापीडेनैव सह विगतशापः संजात इत्यभिदधत्येव कथयत्येव चन्द्रापीडशरीरेणान्तरितं व्यवहितं वपुर्गस्य स तस्मिन्चन्द्रमसि सति, चन्द्रलोके यदवस्थानं गतं तेन लग्नमासक्तममृतपरिमलमेव पीयूषामोदमेव केवलमधिकमुद्रहन्धारयन् । तादृशेनैव वेषेण नेपथ्येन यादृशेन वेषेण महाश्वेताया उत्कण्ठयोत्कलिकयोपरतो मृतस्वतथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव कण्ठेन निगरणेनैकावलीमेकयष्टिकां धारय-

दिप्प०—१ पुनः खल्विति टीकाकारः । ‘किं न स्मरसि तत् मे (चन्द्ररूपस्य) वचनम् ?’ इदं तत्तेजोमयं वपुः स्वतः’ इति वाक्यविभागः । परोक्षे भूतकालिके चन्द्रवचने तदिति विशेषणस्यैव, तस्मिन् काले प्रत्यक्षं वर्तमानस्य चन्द्रेणाङ्गुल्या निर्दिश्यमानस्य वपुः कृते तु ‘तद्विदम्’ इति परामर्शस्यैवौचित्यात् । २ ‘स तु मे द्वितीयवारम्’ इत्यादिको आन्तिजनकः पाठो नास्त्येव । ‘अद्य तु स मे व्यपगतः शापः’ इत्येव सुस्पष्टः पाठः । ३ मूले स्वयं स्वीकृतम् ‘अङ्गैः’ ‘अन्यतमः’ इति पदद्वयं विस्मृतवांष्ट्रीकाकारः । ततश्च—‘अमृतपरिमलमेव केवलमुद्रहन् अङ्गैः, अन्यतमः (भिन्नरूपः, पूर्वतोप्यधिकसौन्दर्यशाली) तादृशेनैव वेषेण०’ इत्यादिरन्वयो व्याख्यार्थश्च बोध्यः ।

यन्, तथैवाकल्पनिःसहैरङ्गैः, तथैवापाण्डुशामकपोलवाहिना मुखेनाम्बरतलादवतरन्नदृश्यत
कपिञ्जलकरावलम्बी पुण्डरीकः ।

दृष्ट्वा च तं दूरत एवोन्मुक्तचन्द्रापीडवक्षःस्थला कादम्बरी स्वयमेव धावित्वा दत्तकण्ठग्रहा
महाश्वेतां पुण्डरीकागमनमहोत्सवेन यावन्न वर्धयत्येव, तावदवतीर्थं पुण्डरीकः परमोपकारिणे
चन्द्रापीडवपुषे शशाङ्कायादौकत । चन्द्रापीडस्तु तं कण्ठे गृहीत्वाब्रवीत्—‘सखे पुण्डरीक,
यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाज्जामातासि तथाप्यनन्तरजन्माहृतसुहृत्स्नेहसद्भावेनैव मया सह वर्ति-
तव्यं भवता’ इत्येवं च वदत्येव चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ दिष्ट्या वर्धयितुं केयूरको हेमकूट-
मगमत् । मदलेखापि धावमाना निर्गत्य मृत्युञ्जयजपव्यग्रस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च
पादयोः पतित्वा ‘देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । प्रत्युज्जीवितो युवराजः समं वैशम्पायनेन’
इत्यानन्दनिर्भरमुच्चैर्जगाद ।

राजा तु तच्छ्रुत्वा शरीरसंस्कारविरहोद्भूताविरलदीर्घपरुषपलितलोमशप्रकोष्ठाभ्यां दोभ्यां

न्विभ्रत् । तथैव पूर्वोक्तप्रकारेणैव ईषत्पाण्डु शुक्लौ क्षामौ कृशौ कपोलौ बहतीत्येवंशीलेन मुखेनाननेन कपिञ्ज-
लकरं कपिञ्जलहस्तमवलम्बत इत्येवंशीलः पुण्डरीकोऽम्बरतलाद्योमतलादाकाशतलादवतरन्नवतरणं कुर्वन्नदृश्यता-
वालोक्तयत् । जनैरिति शेषः ।

दूरत एव दविष्ट एव दृष्ट्वा च निरीक्ष्य च तं पुण्डरीकमुन्मुक्तं त्यक्तं च चन्द्रापीडवक्षःस्थलं यया सेवंभूता
कादम्बरी स्वयमेवात्मनैव धावित्वा धावनं कृत्वा दत्तः कण्ठग्रहो यस्या एतादृशीं महाश्वेतां पुण्डरीकस्यागम-
नमहोत्सवस्तेन यावन्न वर्धयत्येव वर्धापनं न करोत्येव तावत्तस्मिन्समये पुण्डरीकोऽवतीर्थोत्तरणं कृत्वा परमोप-
कारिणे परमोपकृतिविधायिने चन्द्रापीडस्येव वपुः शरीरं यस्य स तथा तस्मै शशाङ्काय चन्द्रमसे चन्द्रायादौ-
कत । चन्द्रापीडस्तु तं पुण्डरीकं कण्ठे गृहीत्वा कण्ठग्रहं कृत्वा कण्ठाश्लेषं गृहीत्वाब्रवीदवोचत् । एतदेव दर्श-
यन्नाह—‘सखे इति । हे सखे हे वयस्य पुण्डरीक, यद्यपि प्राग्जन्मसंबन्धाद्भवान्तरसंबन्धात्त्वं जामातासि ।
महाश्वेतायाश्चन्द्रवंशोत्पन्नत्वेन चन्द्रमसः पुत्रीत्वादस्याः पतित्वेन चास्य जामातृत्वमिति भावः । तथाप्यनन्तर-
जन्मनि शुद्धकभव आहृतोऽर्जितो यः सुहृत्स्नेहो मित्रप्रेम तस्य सद्भावेनैव मया सह वर्तितव्यं चलितव्यं
भवता । एवं च वदति कथयति चन्द्रापीडे चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वेतापितरौ दिष्ट्या भाग्येन वर्धयितुं
वर्धापनं कर्तुं केयूरको हेमकूटमगमयौ । मदलेखापि निर्गत्य धावमाना धावनं कुर्वाणा मृत्युञ्जयो महादेवस्तस्य
जपो जापस्तेन व्यग्रस्य व्याकुलस्य तारापीडस्य विलासवत्याश्च पादयोश्चरणयोः पतित्वाभिवादनं कृत्वा हे
देव, देव्या सह दिष्ट्या वर्धसे । समं वैशम्पायनेन युवराजः प्रत्युज्जीवित इत्यानन्दनिर्भरं यथा स्यात्तथोच्चै-
र्गाढस्वरेण जगादात्यर्थमवोचत् ।

तच्छ्रुत्वाकर्ण्य शरीरस्य संस्कारविरहोऽधिवासनराहित्यं तेनोद्भूतानि प्रादुर्भूतानि प्रकटीभूतान्यविरलानि
निविडानि दीर्घाण्ययतानि परुषाणि कठिनानि यानि पलितानि तैल्लोमशौ प्रकोष्ठौ ययोरेवंभूताभ्यां दोभ्यां

टिप्प०—१ सर्वत्र पर्यायशब्दोद्दिष्टायाश्चल्लक्षणपि मूकोऽत्र टीकाकारमहोदयः !! शशाङ्काय बद्धौ-
कत, शशाङ्कमुपागमत् इत्यर्थः । ‘गत्यर्थकर्मणी’त्यादिना कर्मणि चतुर्थी ।

पाठा०—१ समुत्सृष्टशुक्लशरीरः पुण्डरीकः, २ दत्तकण्ठग्रहम्; दत्तकण्ठग्रहा.

परिष्वज्य ताम्, तदनु हर्षपरवशो विलासवतीं कण्ठेऽवलम्ब्य, जराभङ्गवलिपरिशिथिलि-
तमूलेन बाहुनोत्क्षिप्तोत्तरीयांशुकाञ्चलः स्वयमेवाशिक्षितलयविसंघुलैः पदैर्नृत्यनिबोत्फुल्लव-
दननरपतिसहस्रपरिवृतोऽम्भोजाकर इव मलयमारुतप्रेङ्खोलनाविवर्तितः, मदलेखां 'कासौ
कासौ' इति पुनःपुनः पृच्छन्पुनःपुनर्निर्विशेषहर्षवृत्तिं शुकनासं कण्ठे संभावयन्स्तत्रैवाग-
च्छत् । दृष्ट्वा च तथा पुण्डरीककण्ठे लग्नं चन्द्रापीडमानन्दनिर्भरः शुकनासमवादीत्—
'दिष्ट्वा, मया नैकाकिना तनयप्रत्युज्जीवनोत्सवसुखमनुभूतम्' इति । चन्द्रापीडस्तु तथा
हर्षपरवशं पितरमालोक्य ससंभ्रमोन्मुक्तपुण्डरीकः पुरेव पृथ्वीतलनिवेशितशिराश्चरणयोर-
पतत् । अथ सत्त्वरोपसृतस्तं तथा प्रणतमुन्नमय्य तारापीडोऽभ्यधात्—'पुत्र, यद्यपि पिताहं
तव शापदोषात्स्वपुण्यैर्वा संजातः, तथापि जगद्वन्दनीयो लोकपालस्त्वम् । अपि च मय्यपि
नमस्यो योऽशः सोऽपि मया त्वय्येव संक्रामितः । तदुभयथापि त्वमेव नमस्कार्यः' इत्य-
भिदधदेव समं राजपुत्रलोकसहस्रैः प्रतीपमस्य पादयोरपतत् । विलासवती तु तथा पित्रा
प्रणते तस्मिन्परितोषेण स्वाङ्गेष्विवासमान्ती, तं पुनः शिरसि पुनर्ललाटे पुनश्च कपोलयो-

बाहुभ्यां तां परिष्वज्याश्लिष्य तदनु पश्चाद्धर्षपरवशः प्रमोदपरतन्त्रः कण्ठे विलासवतीमवलम्ब्यावलम्बनं कृत्वा
.....हे पुत्र हे सुत,
यद्यपि शापदोषात्स्वपुण्यैर्वाहं तव पिता संजातः, तथाप्येवं सत्यपि त्वमेव जगतां वन्दनीयो नमस्कार्यः । यतो
लोकपालस्त्वम् । अपि युक्त्यन्तरे । मय्यपि मयि विषयेऽपि नमस्यो योऽशः । जात्येकवचनम् । सोऽपि मया
त्वय्येव संक्रामितस्तदुभयथापि लोकपालत्वेन मदंशसंक्रमणेन च त्वमेव भवानेव नमस्कार्यो नमस्करणीय इत्यभि-
दधदेवेति कथयन्नेव राजपुत्रलोकसहस्रैः समं प्रतीपं विलोममस्य चन्द्रापीडस्य पादयोरपतत्पतितवान् । विलास-
वती तु तथा तेन प्रकारेण पित्रा तारापीडेन प्रणते नते तस्मिन्चन्द्रापीडे परितोषेण हर्षेण स्वाङ्गेष्विवासमान्ती
प्रवेशमलभमाना । एतेन प्रमोदातिरेकः सूचितः । तं सुतं पुनः शिरस्युत्तमाङ्गे, पुनर्ललाटेऽलिके भालस्थले, पुनः

टिप्प०—१ टीकासापेक्षोऽशः—जरासा भङ्गेन (अभिभवेन) या वलयः चर्मसंकोचलहर्यः ताभिः
शिशिलितं मूलं यस्य, ईदृशेन बाहुना उत्क्षिप्तः (स्कन्धोपरि निहितः) उत्तरीयाञ्चलो येन सः । उत्फु-
ल्लनयनेन नरपतिसहस्रेण परिवृतः । न शिक्षितः (अनुवर्तितुं नाऽभ्यस्तः) यो लयः (वाद्यादिगत्या सह
स्वरस्य साम्यम्) तेन विसंघुलैः विषमगतिभिः पदैः (पदन्यासैः) नृत्यनिब, अत एव मलयमारुतद्वारा
या प्रेङ्खोलना (संचालनम्) तेन विवर्तितः (क्षोभं प्रापितः) अम्भोजाकर इव कमलखण्ड इव, (नृ-
त्यन् राजा पवनतरलजलाशयस्थानीयः, उत्फुल्लानि नरपतिमुखानि कमलस्थानीयानि, इति कमलाकर-
साम्यम्) । हर्षेण निर्विशेषा (अभिज्ञा, समाना) वृत्तिर्यस्य ईदृशं शुकनासं पुनः पुनः कण्ठालिङ्गनेन
संमानयन् । दिष्ट्वा (भाग्याभिनन्दनस्यावसरः) तनयप्रत्युज्जीवनस्य सुखं न मया एकाकिना, अपि तु
त्वयाप्यनुभूतम् । ससंभ्रमम् उन्मुक्तः (कण्ठग्रहात् दूरीकृतः) पुण्डरीको येन । पुरेव पूर्वमिव (उज्ज-
यिन्यां तारापीडं पितरं मत्वा यथा प्राणसीत्तथा) भूतलन्यस्तमस्तकः । सत्त्वरं शीघ्रम् उपसृतः (समी-
पमागतः) तारापीडः अभ्यधात् अभाषत् । २ तव शापदोषात्, अहं च स्वस्य पुण्यैः (तव पिता
जातः) । ३ अहं नरपाल इति यो नमनीयत्वांशः—'अष्टानां लोकपालानां मात्राभिर्निर्मितो नृपः' इति,
सोपि त्वयि संक्रमितः, राज्यं दत्तमित्यर्थः । ४ अवकाशमलभमाना, इत्यर्थे उचितः ।

पाठा०—१ जरामित्यारभ्य—तारापीडोऽभ्यधादित्यन्तं व्याख्यायां त्रुटितोऽश इति वैयम्.

श्रुम्बित्वा गाढतरं सुचिरमालिलिङ्ग । उन्मुक्तश्च मात्रोपसृत्य पुनःपुनः कृतनमस्कारः शुक्-
नासं प्रणनाम । आशीःसहस्राभिवर्धितश्च तेनात्मनोपसृत्य यथानुक्रमं पित्रोः शुक्नासस्य
मनोरमायाश्चैव वो वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयविलक्षावनम्रवदनमदर्शयत् ।

तस्मिन्नेव च प्रस्तावे समुपसृत्य कपिञ्जलः शुक्नासमवादीत्—‘एवं संदिष्टमार्यस्य भग-
वता श्वेतकेतुना । अयं खलु पुण्डरीकः संवर्धित एव केवलं मया । आत्मजः पुनस्तव ।
अस्यापि भवत्स्वेव लग्नः स्नेहः । तद्वैशम्पायन एवायमित्येवमवगत्याविनयेभ्यो निवारणीयः ।
परोऽयमिति कृत्वा नोपेक्षणीयः । यच्चापगतशापोऽप्यात्मसमीपं नानीतस्तत्तयैवायम्, इति ।
अन्यच्चात्मानमस्मिन्नाचन्द्रकालीनायुषि स्थापयित्वा कृतार्थः । संप्रत्यस्माद्विव्यलोकादप्युपरि-
ष्टाद्भन्तुमुद्यतं मे सत्त्वाख्यं ज्योतिः’ इति । शुक्नासस्तु विनयावनतं पुण्डरीकं पाणिनांऽसे-
ऽवलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्—‘कपिञ्जल, सकलजगदाशयज्ञेन सता भगवता किमित्या-
दिष्टम् । सर्वथा स्नेहस्यायमसंतोषः’ इति ।

एवंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तानुस्मरणालापैः परस्परालोकनसुखोत्फुल्लोचनानां सर्वेषा-

कपोलयोर्गल्लात्परप्रदेशयोश्चुम्बित्वा चुम्बनं कृत्वा गाढतरमतिदृढं सुचिरं बहुकालमालिलिङ्ग । आलिङ्ग्य उन्मुक्तश्च
मात्रा विलासवत्या, उपसृत्य समीपे गत्वा पुनः पुनः कृतनमस्कारो विहितनमस्कृतिः शुक्नासं प्रणनाम नम-
स्कृतिं चक्रे । तेन शुक्नासेनाशीःसहस्रैर्मालिङ्ग्याभिवर्धनसहस्रैरभिवर्धितोऽभिनन्दितश्चात्मना स्वयमुपसृत्योप-
सरणं कृत्वा यथानुक्रमं यथाक्रमं पित्रोः शुक्नासस्य मनोरमायाश्चैव वो युष्माकं वैशम्पायन इति पुण्डरीकं विनयेन
विलक्षं विस्मयान्वितम् । ‘विलक्षो विस्मयान्विते’ इत्यमरः । अवनम्रमवनतं वदनं यस्य स तमदर्शयदर्शयामास ।

तस्मिन्नेव प्रस्तावे समये समुपसृत्य पार्श्वे समागत्य कपिञ्जलः शुक्नासमवादीदबोचत् । आर्यस्य भवतः
श्वेतकेतुना भगवतैव संदिष्टं कथितं वर्तते । खल्विति निश्चये । अयं पुण्डरीकः केवलं मया संवर्धित एव वृद्धिं
प्रापित एव । आत्मजः पुत्रः पुनःपुनस्तव भवतः । अस्यापि पुण्डरीकस्यापि भवत्स्वेव स्नेहो लग्नः संबद्धः ।
तदिति हेत्वर्थः । वैशम्पायन एवायं पुण्डरीक इत्येवमवगत्या ज्ञात्वाऽविनयेभ्यो निवारणीयो दूरीकार्यः । अयं
परोऽन्य इति ज्ञात्वा नोपेक्षणीयो नोपेक्षाविषयीकर्तव्यः । यच्चापगतशापोऽप्यात्मसमीपं स्वसंविधं नानीतो न
प्रापितस्तस्मात्तवैव भवतीय एवायमिति । अन्यच्च चन्द्रकालश्चन्द्रापीडावस्थानलक्षणस्तत्र भवमायुस्तस्मिन् ।
‘आत्मा वै जायते पुत्रः’ इति श्रुतेः । आत्मानं पुत्रं स्थापयित्वा यावत्कालं चन्द्रापीडः स्थास्यति तावत्काल-
मयमिति भावः । अत एव कृतार्थः कृतकृत्यः । संप्रतीदानीमस्माद्विव्यलोकादप्युपरिष्टाद्भन्तुं मे मम सत्त्वाख्यं
ज्योतिरुद्यतं कृतप्रयत्नमिति । शुक्नासस्तु सुष्ठु विनयावनतं नम्रीभूतं पुण्डरीकं पाणिना हस्तेनासे स्कन्धेऽ-
वलम्ब्य कपिञ्जलं प्रत्यवादीत्प्रत्यबोचत् । तदेव दर्शयन्नाह—कपिञ्जलेति । हे कपिञ्जल, सकलजगतः
समग्रविश्वस्याशयज्ञेनाभिप्रायवेदिना सता भगवता पूज्येन किमित्यादिष्टं कथितम् । सर्वथा स्नेहस्यायं पुण्डरी-
कोऽसंतोषोऽद्युतिस्थानम् । कदाचिदस्मिन्नेहो न निवर्तित इति भावः ।

इत्येवंविधैश्च पूर्वजन्मवृत्तान्तस्य भवान्तरोदन्तस्यानुस्मरणानि तेषामालापैः संभाषणैः परस्परमन्योन्यमवलोक-
नं वीक्षणं तस्य सुखं तेनोत्फुल्लोचनानां संफुल्लनेत्राणाम् । ‘प्रफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लव्याकोशविकचस्फुटाः’ इत्यमरः ।

टिप्प०—१ आशीर्वचनसहस्रैः । २ आचन्द्रकालिकम् आयुर्वस्य ईदृशे अस्मिन् (पुण्डरीके)
आत्मानं निजस्वरूपम् (निजतरवम्) स्थापयित्वा, इत्यर्थः । ३ स्नेहस्य अपरितृप्तिः । सर्वज्ञतया ममाशयं
जानतापि महर्षिणा यदेतत्संदिष्टं तत् केवलमस्मासु स्नेहप्रकटनमिति भावः ।

पाठा०—१ सविनयवैलक्ष्य. २ एव. ३ आचन्द्रसमकालीनायुषि, ४ असत्. ५ संसरण.

मेव तेषामचेतितैव सा क्षणदा प्रयाता । प्रातरेव च सकलगन्धर्वलोकानुगतौ सममचिरा-
गौरीभ्यां चित्ररथहंसौ गन्धर्वराजावपि तत्रैवाजगमतुः । आगतयोश्च तयोर्लज्जितात्मजोपग-
ममुदितहृदययोर्जामातृदर्शनसमुत्फुल्लनयनयोस्तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतसंबन्धकोचि-
तसंवादकथयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत ।

अथ प्रवर्तमान एव तस्मिन्चित्ररथस्तारापीडमवादीत्—‘विद्यमाने स्वभवने किमर्थमय-
मरण्ये महोत्सवः क्रियते ? अपि च यद्यप्यस्माकमयमेव परस्पराभिरुचिनिष्पन्नो धर्म्यो
विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव । तद्गम्यतां तावदस्मदीयमवस्थानम् । ततः
स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ ।’ तारापीडस्तु तं प्रत्यवादीत्—‘गन्धर्वराज, यत्रैव निरति-
शयं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनम् । तदीदृशं कापरत्र संपत्सुखं प्राप्तम् ? अन्यच्च संप्रति
सर्वगृहाण्येव मया जामातरि ते संक्रामितानि । तद्वयस्य, वधूसमेतं तमेवादाय गम्यतां गृह-
सुखानुभवनाय’ इति । चित्ररथस्तु तथाभिहितः ‘राजर्षे, यथा ते रोचते’ इत्युक्त्वा चन्द्रा-
पीडमादाय हेमकूटमगात् । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या सह समग्रमेव स्वं राज्यं चन्द्रा-
पीडाय न्यवेदयत् । पुण्डरीकायापि समं महाश्वेतया निजपदं हंसो न्यवेदयत् । तौ तु हृद-
यरुचितवधूलम्भमात्रकेणैव कृतार्थौ न किञ्चिदप्यपरं प्रत्यपद्येताम् ।

सर्वेषामेव तेषामचेतितैवाज्ञातैव सा क्षणदा रात्रिः प्रयाता गता । प्रातरेव च प्रत्यूषे च सकलगन्धर्वलोकैः सम-
ग्रदेवगायनजनैरनुगतौ सहितावचिरागौरीभ्यां महाश्वेताकादम्बरीजननीभ्यां समं चित्ररथहंसौ कादम्बरीमहाश्वे-
तापितरौ गन्धर्वराजौ गन्धर्वनायकावपि तत्रैवाजगमतुराय यतुः । आगतयोश्च तयोर्लज्जिते त्रपिते ये आत्मजे
पुत्र्यौ तयोरुपगमः प्राप्तिस्तेन मुदितं हर्षितं हृदयं ययोस्तौ तयोर्जामातृदर्शनेन दुहितुः पत्यवलोकनेन समुत्फुल्ले
विकसिते नयने ययोस्तौ तयोः । क्वचित् ‘वदनयोः’ इति पाठः । तारापीडशुकनासाभ्यां सहानुभूतः संजातो
यः संबन्धकस्तस्योचिता योग्याः संवादकथा ययोस्तौ तयोः सहस्रगुण इव महोत्सवः प्रावर्तत प्रवृत्तोऽभूत् ।

अथेति । तदनन्तरं प्रवर्तमाने संजायमान एव तस्मिन्महोत्सवे चित्ररथस्तारापीडमवादीदब्रवीत् । तदे-
वाह—विद्यमान इति । स्वभवने स्वकीयसद्यनि विद्यमाने वर्तमानेऽयं महोत्सवः किमर्थं किंप्रयोजनमरण्ये
क्रियतेऽटव्यां विधीयते । अपि च प्रकारान्तरे । यद्यप्यस्माकमयमेव परस्परमन्योन्यं याऽभिरुचिरभिलाषस्तथा
निष्पन्नो धर्म्यो विवाहस्तथापि लोकसंव्यवहारोऽनुवर्तनीय एव रक्षणीय एव । तदस्मदीयमास्माकीनमवस्थान-
मास्पदं तावद्गम्यताम् । ततस्तदनन्तरं स्वभूमिं चन्द्रलोकं वा गमिष्यथ यास्यथ । तारापीडस्तु तं
चित्ररथं प्रत्यवादीप्रत्यवोचत् । हे गन्धर्वराज, यत्रैव निरतिशयमधिकं संपत्सुखं तदेव वनमपि भवनं गृहम् ।
तदीदृशमपरत्रान्यत्र क्व कुत्र मया संपत्सुखं प्राप्तं लब्धम् । अन्यच्च संप्रतीदानीं सर्वगृहाण्येव मया ते तव
जामातरि दुहितुः पत्यौ संक्रामितानि संकल्पितानि । तत्तस्मादेतौहे वयस्य हे मित्र, वधूसमेतं तमेव वरमेवा-
दाय गृहीत्वा गृहसुखस्यानुभवनं साक्षात्करणं तस्मै गम्यतां व्रज्यताम् । चित्ररथस्तु तथाभिहितस्तेन प्रकारेणोक्तः
राजर्षे, यथा ते तुभ्यं रोचते इत्युक्त्वा चन्द्रापीडमादाय हेमकूटमगाद्यौ । गत्वा च चित्ररथः कादम्बर्या
सह समग्रमेव सकलमेव स्वमात्मीयं राज्यं चन्द्रापीडाय न्यवेदयन्न्यवेदितवान् । पुण्डरीकायापि महाश्वेतया समं
निजपदं हंसो न्यवेदयत् । तौ तु चन्द्रापीडपुण्डरीकौ तु हृदये चित्ते रुचिते ईप्सिते ये वध्वौ तयोर्लम्भमात्र-
केणैव प्राप्तिमात्रकेणैव कृतार्थौ कृतकृत्यौ न किञ्चिदप्यपरमन्यत्प्रत्यपद्येतां स्त्रीकुर्वाताम् ।

टिप्पणं—१ स्वयं ‘मदिरा’ इति नाम पूर्वं लिखितवानप्येवमाह । धन्यः !

पाठाः—१ प्रमाता. २ मदिरा. ३ सर्वगृहसुखान्येव. ४ राजर्षिणा.

अन्यदा जन्माभिवाञ्छितहृदयवल्लभलाभमुदितसर्वस्वजनमध्योपगमननिर्वृतापि कादम्बरी बाष्पोत्तरललोचना विषण्णमुखी वासभवनागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रमसमप्राक्षीत्—
‘आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परं संघटिताश्च । सा पुनर्वराकी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते । न विद्मः किं तस्याः केवलाया वृत्तम् ?’ इति । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा तां प्रत्यवादीत्—“प्रिये, कुतोऽत्र सा हि खलु महुःखदुःखिनी रोहिणी शप्तं मासुपश्रुत्य ‘कथं त्वमेकाकी मर्त्यलोकनिवासदुःखमनुभवसि’—इत्यभिधाय निवार्यमाणापि मया प्रथमतरेव मन्त्रणपरिचर्यायै मर्त्यलोके जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं गच्छता मया मदुपरमसममुक्तशरीरा पुनरपि मर्त्यलोकमवतरन्ती बलादावर्ज्यात्मलोकं विसर्जिता तत्र पुनस्तां द्रक्ष्यसि” इति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया महानुभावतया संपतिव्रततया पेशलतया च विस्मितहृदया परं लज्जिता न किंचिदपि वक्तुं शशाक ।

अत्रान्तरे जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कालं प्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखसिवोपपादयितुम-

अन्यदान्यस्मिन्काले जन्मन्यभिवाञ्छितो यो हृदयवल्लभलाभस्तेन मुदितो हर्षिताः सर्वे ये स्वजनाः कुटुम्बिनस्तेषां मध्योपगमनं मध्ये समागमनं तेन निर्वृतापि सुखं प्राप्तापि च कादम्बरी बाष्पेणाश्रुणोत्प्राबल्येन तरले चञ्चले लोचने यस्याः सा । विषण्णं खेदाकुलं मुखं यस्याः सा । वासभवनागतं वसतिसद्मागतं चन्द्रापीडमूर्तिं चन्द्रापीडशरीरं चन्द्रमसं शशाङ्कमप्राक्षीत्प्रश्नं कृतवती । इतिद्योल्लमाह—आर्येति । हे आर्यपुत्र, सर्वे खलु वयं मृताः सन्तः प्रत्युज्जीविताः परस्परमन्योन्यं संघटिताः मिलिताश्च । सा पुनर्वराकी तपस्विनी पत्रलेखास्माकं मध्ये न दृश्यते न ह्यगोचरीक्रियते । न विद्मो न जानीमस्तस्याः केवलाया एककिन्याः किं वृत्तं किं जातम् । चन्द्रापीडमूर्तिः प्रीतान्तरात्मा संतुष्टात्मा तां कादम्बरीं प्रत्यवादीत्प्रत्यवोचत्—हे वल्लभे, अत्र सा पत्रलेखा कुतः स्यात् । हि यस्मात्कारणात् । खल्विति निश्चये । मम दुःखेन दुःखिनी एवंविधा रोहिणी ब्राह्मी शप्तं शापप्रप्तं मासुपश्रुत्याकर्ण्य कथं त्वमेकाग्रसहायो मर्त्यलोकनिवासदुःखं मनुष्यनिवसनकष्टमनुभवस्यनुभवविषयीकरोषीत्यभिधायेत्युक्त्वा निवार्यमाणापि प्रतिषिध्यमानापि मया चन्द्रमसा प्रथमतरेवादावेव मम चन्द्रमसश्चरणपरिचर्यायै पादसेवायै मर्त्यलोके मनुष्यक्षेत्रे जन्माग्रहीत् । इतश्च जन्मान्तरं भवान्तरं गच्छता व्रजता मया चन्द्रमसा मदुपरमेण सममुक्तं शरीरं यया सा पुनरपि द्वितीयवारमपि मर्त्यलोकमवतरन्त्यवतारं गृह्णन्ती बलाद्धठादावर्ज्यावर्जनां कृत्वात्मलोकं चन्द्रलोकं विसर्जिता । प्रेषितेत्यर्थः । तत्र संप्रति पुनस्तां द्रक्ष्यसि विलोकयिष्यसीति । कादम्बरी तु तच्छ्रुत्वा तदाकर्ण्य रोहिण्यास्तदोदारतया स्नेहलतया वत्सलतया महानुभावतया महाप्रभावतया संपतिव्रततया एकपतितया पेशलतया सहृदयतया च विस्मितहृदया चमत्कृतचित्ता परमस्वन्तं लज्जिता लज्जां प्राप्ता न किंचिदपि वक्तुं कथयितुं शशाक समर्था बभूव ।

अत्रान्तरेऽस्मिन्समये जन्मद्वयाकाङ्क्षितं भवान्तरद्वयाभिलषितं कालं प्रभोश्चन्द्रमसः कादम्बरीसंभोगसुखमि-

टिप्पणं—१ हृदयवल्लभलाभः कादम्बर्या न तु सर्वेषाम् । अत एव—‘जन्माभिवाञ्छितहृदयवल्लभलाभमुदितो सर्वस्वजनमध्योपगमननिर्वृतापि’ इत्येव पाठः । २ संभोगसुखमुपपादयितुमिव वासरः अपससारः, तर्हि ‘कालम्’ किं कर्तुम् ? तस्मात् ‘कालप्रभोः’ इत्येव पाठः । कालप्रभोः कालनियन्तुश्चन्द्रमसः जन्मद्वयाकाङ्क्षितं कादम्बरीसंभोगसुखमुपपादयितुमिव वासरोऽपससारित्यन्वयः ।

पाठां—१ उपयमन. २ वयं खलु. ३ अदित. ४ दुःखिता. ५ प्रथमम्. ६ दिवश्च. ७ आतर्ज्य. ८ अमरलो. क्रम्. ९ तथा; तथा. १० संपतिव्रततया; पातिव्रततया. ११ कालप्रभोः.

प्रसार वासरः । अनुरागपताकेवोहसदपरसंध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार वासतेयी । चन्द्रोदयाभिरामं च समग्रमेव जगदभवत् । एवं च भरेणावतीर्णायां रजन्यां चन्द्रापीडश्चिराभिलषितमुन्मीलितनयनकुवलयमुत्सस्तनीवीप्रसृतकरनिवारणानुबन्धमनुभूतप्रत्यालिङ्गनसुखमभिप्रार्थितसुरतपरिसमाप्तित्रपासुभगं कादम्बरीप्रथमसुरतसुखमनुभूयैकदिवसमिव दशरात्रं स्थित्वा परितुष्टदयाभ्यां श्वशुराभ्यां विसर्जितः पितुः पादमूलमाजगाम ।

आगत्य च समकालमेवानुभूतक्लेशं राजलोकमात्मसमं कृत्वा, समारोपितराज्यभारः पुण्डरीके, परित्यक्तसर्वस्वकार्ययोः पित्रोः पादावनुचरन्, कदाचिदत्यद्भुतोत्फुल्लनयननैगमजनावलोकितो जन्मभूमिस्नेहादुज्जयिन्याम्, कदाचिद्वन्धर्वराजगौरवेणानुपमरमणीयतममहिम्नि हेमकूटे, कदाचिदमृतपरिमलाधिवाससुरभिशिशिरसर्वप्रदेशहारिणि रोहिणीबहुमाननेन चन्द्रलोके, कदाचिदहर्निशोत्फुल्लसहस्रपत्रनिर्घोदवाहिनि पुण्डरीकप्रीत्या लक्ष्मीनिवाससरसि,

वोपपादयितुं निष्पादयितुं वासरो दिवसोऽपससारापसृतो बभूव । अनुरागस्यानुरतेः पताकेव वैजयन्तीवोल्लसन्ती यापरसंध्या पश्चिमसंध्या सैव बधूः स्त्री तस्याल्लपा लज्जा तस्या आवरणायाच्छादनायेव वासतेयी रात्रिर्वितस्तार प्रसार । चन्द्रोदयेन शशाङ्कप्रकाशेनाभिरामं मनोहरं च समग्रमेव सकलमेव जगदभवत्संज्ञे । एवममुना प्रकारेण भरेण संभारेणावतीर्णायां संजातायां रजन्यां त्रियामायां चन्द्रापीडश्चिरकालं यावदभिलषितं वाञ्छितमुन्मीलितानि विकसितानि नयनकुवलयानि नेत्रोत्पलानि यत्र तत् । उत्सस्ता शिथिलिता श्लथीजाता या नीव्युच्यस्तस्यां प्रसृतो विस्तृतो यः करो हस्तस्तस्य निवारणं दूरीकरणं तदेवानुबन्धः प्रतिबन्धो यत्र तदनुभूतं साक्षात्कृतं प्रत्यालिङ्गनसुखं तथा दीयमानोपगूह्यनसातं यस्मिन्स्तथा अभिप्रार्थिताभियाचिता सुरतस्य संभोगस्य परिसमाप्तिर्यस्यामेवविधा या त्रपा लज्जा तथा सुभगं मनोहरमेतादृशं कादम्बर्याः प्रथमं सुरतस्य सुखं सातमनुभूय साक्षात्कृत्यैकदिवसमिव दशरात्रं दशदिवसं स्थित्वास्थाय परितुष्टदयाभ्यां संतुष्टचित्ताभ्यां श्वशुराभ्यां चित्ररथहंसाभ्यां विसर्जितो दत्ताज्ञः पितुस्तारापीडस्य पादमूलं चरणसमीपमाजगामाययौ ।

आगत्य चागमनं कृत्वा च समकालमेवैकवारमेवानुभूतः क्लेशो दुःखं यैरेवंभूतं राजलोकं नृपजनमात्मसमं निजसदृशं स्तुत्यं कृत्वा विधाय, पुण्डरीके समारोपितो न्यस्तो राजभार आधिपत्यधूयेन सः । परित्यक्तमुज्झितं सर्वं स्वकार्यं सांसारिककृत्यं याभ्यां तौ माता च पिता च पितरौ । एकशेषः । तयोः पित्रोः पादौ चरणवनुचरन्सेवयन् । कदाचित्कस्मिंश्चिदवसरेऽत्यद्भुतोत्फुल्लनयना विकसितनेत्रा ये नैगमजना वणिग्जनास्तैरवलोकितो वीक्षितो जन्मभूमिस्नेहादुत्पत्तिवसुधाप्रीतेरुज्जयिन्यां विशालायाम् । कदाचित्कस्मिंश्चित्प्रस्तावे गन्धर्वराजस्य गौरवेणात्यादरेणानुपमो मनोहरो रमणीयतमोऽतिशयेन रन्तुं योग्यो महिमा माहात्म्यं यस्मिन्नेतादृशो हेमकूटे । कदाचिद्रोहिणीबहुमाननेन ब्राह्मी ... कारणामृतस्य पीयूषस्य परिमल आमोदस्तस्याधिवासेन संस्कारेण सुरभिः सुगन्धो यः शिशिरः शीतलः सर्वप्रदेशः समग्रस्थलं तेन हारिणि मनोहरे चन्द्रलोके । कदाचिदहर्निशमहोरात्रमुत्फुल्लानि विस्मेराणि सहस्रपत्राणि तेषां निवहः समूहो यस्मिन्नेतादृशमुदं जलं वहतीत्येवंशीले । उदकस्योदादेशः । पुण्डरीकप्रीत्या पुण्डरीकस्नेहेन लक्ष्म्या रमाया निवाससरस्यवस्थानसरसि कासारे । कञ्चित्

टिप्पण—१ घस्तुतस्तु—‘अनुरागकवोष्णतया (अनुरागेण च अस्तकालिकलौहित्येन च, ईषदुष्णतया च ईषदविनयोन्मुखतया च) अपरसंध्यावधूत्रपावरणायेव वितस्तार तमोवासो वासवी ।’ इत्येव पाठः । सन्ध्यया सह स्नेहवशात् वासवी (प्राची) अन्धकाररूपं वसनं विस्तारितवती । अन्धकाराविभागेन अविनयोन्मुखायाः सन्ध्याया लज्जां निवारयामासेत्याशयः । २ द्विवचनमुचितम् । ३ प्राप्तसुखं समृद्धियुक्तं च । ४ उदकं जलं वहतीत्येव वक्तव्यम्, पेयवासेत्यादिना उदकस्योदादेशः ।

पाठा०—१ उल्लसत्. २ वा रजनी; तमोवासो वासवी. ३ अप्रार्थित. ४ रमणीयतर; रमणीयता. ५ मोद; निवहौष.

कादम्बरीरुच्या च सर्वत्रैवापरेष्वपि रम्यतरेषु तेषु तेषु स्थानेषु तथा सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयै-
वापरिसमाप्तान्यपुनरुक्तानि च तानि तानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, कादम्बरी
महाश्वेतया सह, महाश्वेता तु पुण्डरीकेण सह, पुण्डरीकोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परावियो-
गेन सर्व एव सर्वकालं सुखान्यनुभवन्तः परां कोटिमानन्दस्याध्यगच्छन् ॥

‘सहस्रपत्रामोदवाहिनि’ इति पाठः । कादम्बरीरुच्या च कादम्बर्याः स्पृहया चापरेष्वपीतरेष्वपि रम्यतरेष्व-
तिमनोहरेषु तेषु तेषु स्थानेषु प्रदेशेषु । सर्वत्रैव तथा कादम्बर्या सह जन्मद्वयाकाङ्क्षयैव भवान्तरद्वयवाञ्छयै-
वापरिसमाप्तान्यपरिपूर्णान्यपुनरुक्तानि च कदाचिदसेवितानि । प्रतिदिननवीनानीत्यर्थः । तानि तानि च वक्तुम-
शक्यानि न केवलं चन्द्रमाः कादम्बर्या सह, किं तु कादम्बरी महाश्वेतया सह, महाश्वेता पुण्डरीकेण, पुण्डरी-
कोऽपि चन्द्रमसा सह, परस्परमन्योन्यमवियोगेनाप्रलम्भेन सर्व एव सर्वकालं समग्रसमर्थं सुखानि सातान्यनु-
भवन्तोऽनुभवविषयीकुर्वन्त आनन्दस्य प्रमोदस्य परां कोटिं परमावस्थामध्यगच्छन्प्राप्तवन्तः ॥

इति श्रीपादशाहश्रीअकब्बरजलालदीनसूर्यसहस्रनामाध्यापकश्रीराशुंजयतीर्थकरमोच-
नायनेकसुकृतविधापकमहोपाध्यायश्रीभानुचन्द्रगणितच्छिष्याष्टोत्तरशतावधानसाधक-
प्रमुदितपादशाहश्रीअकब्बरप्रदत्तपुस्त्युहदमापराभिधानमहोपाध्यायश्रीसिद्धचन्द्रगणिवि-
रचितायां कादम्बरीटीकायामुत्तरखण्डटीका समाप्ता ॥

पाठा०—१ रम्यतरेषु तेषु तेषु, २ सुखम् ; सर्वसुखानि.

कादम्बरी स्वमहसाऽन्यविजित्वरीयं
दुष्पाठपांसुनिकरैस्तिमिराऽऽवृताभूत् ।
चन्द्रद्वयेऽपि लिखिते न चकास्ति कामं
कामं प्रपूरयति तच्चषकं बुधानाम् ॥ १ ॥
जयपुरवैभवै-साहित्यवैभवादीनि यत्कृतिस्तेन ।
सन्मञ्जुनाथनामश्रीमथुरानाथशास्त्रिणा व्यरचि ॥ २ ॥
तैलङ्गान्वयमञ्जुमण्डनमणिश्रीमण्डनाऽऽस्थानभृत्
भास्वद्वंशविभूषणाऽम्बरैपतेर्वैशकमादाश्रितः ।
गाथासप्तशती-मुखानि कृतवान् श्रीमञ्जुनाथाऽपरा-
भिर्योऽसौ रसनन्दनन्दकुमिति वर्षे व्यलेखीदिदम् ॥ ३ ॥

इति श्रीजयपुरमहाराजाधिराजसमानित-तैलङ्गभट्टान्वयायसंभूत-मञ्जुनाथोपनामक-कविशिरो-
मणिदेवर्षिभट्टश्रीमथुरानाथशास्त्रिसाहित्याचार्यनिर्मितं कादम्बरीचषकोत्तरार्द्धमपूर्यत ।

१ प्रकृतटीकाकारद्वयम् । २ नवीनैरेव छन्दोभिर्निबद्धं भारतसुपसिद्धैर्विद्वद्भिः प्रशस्तमनेकचित्रगनोद्धारमपूर्वमिदं
वैभवद्वयम्—‘मथुरानाथशास्त्री, रेजिडेन्तीरोड, जयपुर’तः प्राप्यम् । ३ टिप्पणीकर्तुः पूर्वजः, एतत्परिचयः साहित्य-
वैभवात्प्राप्यः । ४ आम्बर(जयपुर)राज्याधिपतेः । ५ सटीका ‘गाथासप्तशती’ (‘निर्णयसागर, मुम्बई’तः प्राप्या)
एतत्सुखानि कान्यानि ।